కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

(సరళ వ్యాఖ్యాన సహితం)

సంపుటము - 15

అశ్వమేధ,ఆశ్రమవాస, మౌసల, మహాప్రస్థానిక, స్వర్గారోహణ పర్వములు

కృతికర్త

తిక్కన సోమయాజి

వ్యాఖ్యాతలు

డా॥ హెచ్.ఎస్. బ్రహ్మానంద

శ్రీ నాగళ్ళ గురుప్రసాదరావు

డా॥ అంబటిపూడి నాగభూషణం

ప్రధాన సంపాదకుడు

డాక్టర్ జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రచురణ

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

తిరుపతి

2013

KAVITRAYA VIRACHITA
SRIMADANDHRA MAHABHARATAM

With Commentary
Aswamedha, Asramavasa, Mousala, Mahaprasthanika
and Swargarohana parvams of Tikkana Somayaji
Vol. XV.

Commentary by
Dr. H.S.Brahmananda - Aswamedha, 1,2 Cantos Mousala, Mahaprasthanika and Swargarohana
Dr. Nagalla Guruprasada Rao - Aswamedha 3,4 Cantos
Dr. Ambatipudi Nagabushanam - Asramavasa 1,2 Cantos

Chief Editor
Dr.G.V.Subrahmanyam

T.T.D.Religious publications Series No.614
First Edition : 2006

Second Edition: 2013
Copies : 5,000

Published by

Sri. M.G. Gopal, I.A.S.

Executive Officer,

T.T.Devasthanams,

Tirupati - 517 507

D.T.P. Type Setting

Editor-In-Chief Office

T.T.D. Tirupati.

Printed at:

ఒక మాట

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం సనాతనధర్మప్రచారరంగంలో పూర్వంనుంచి ప్రముఖమైన సేవ లందిస్తున్నది. అందుకు అధికంగా దోహదపడే వేదాలు, ఉపనిషత్తులు, భగవద్గీత, పురాణాలు, రామాయణ భారత భాగవతాది ధార్మిక గ్రంథాలు విరివిగా ప్రచురిస్తూ ప్రజాబాహుళ్యానికి అందజేస్తూనే ఉంది.

ఈ ధార్మిక ప్రచార మహోద్యమంలో భాగంగా తి.తి.దేవస్థానం కవిత్రయ విరచితమైన ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని విస్తృత వ్యాఖ్యాన సహితంగా తెలుగు ప్రజల కందజేయాలనే ఉద్దేశంతో ఒక బృహత్ సాహిత్య యజ్ఞాన్ని చేపట్టింది. ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారి ప్రధాన సంపాదకత్వపర్యవేక్షణలో దేశంలో సుప్రసిద్ధులైన ముప్ఫైమంది పండితులచేత 18 పర్వాలను వ్యాఖ్యానింపజేసి 15 సంపుటాలుగా వెలువరించింది. ఆంధ్రమహాభారతానికి సమగ్రంగా వెలువడిన ఏకైక వ్యాఖ్యానం ఇది. ఈ మహాభారత మహేతిహాస సంపుటాలు పదిహేనింటినీ 2005 సంవత్సరపు శ్రీవారి బ్రహ్మోత్సవాలలో అప్పటి ఆంధ్రప్రదేశ్ ముఖ్యమంత్రి గౌ॥శ్రీ వై.యస్.రాజశేఖరరెడ్డి గారు ఆవిష్కరించి తెలుగు జాతికి కానుకగా సమర్పించారు.

పాఠకులందరికీ అందుబాటులో ఉండేటట్లు చాల తగ్గింపు ధరకే, కేవలం వెయ్యి రూపాయలకే తి.తి.దేవస్థానం అందించింది. పాఠకుల విశేషాదరణకు పాత్రమైన ఆంధ్రమహాభారత ప్రతులన్నీ అనతికాలంలోనే పూర్తిగా చెల్లిపోయాయి.

పాఠకుల అక్కర తీర్చేందుకు మళ్ళీ భారతసంపుటాల పునర్ముద్రణ ఆవశ్యకతను దేవస్థానం గుర్తించింది. తొలిముద్రణలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సవరించుటకుగాను ఈ సందర్భంగా దేవస్థానం, ఈ దిగువ పేర్కొన్న ప్రముఖ సాహితీవేత్తలతో కూడిన ఒక పండితపరిషత్తును ఏర్పాటుచేసింది.

1) శ్రీ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు

2) ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి

3) శ్రీ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు

4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య

5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య

6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు

7) విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు

ఈ పండితపరిషత్తు సభ్యులందరు ఆమూలాగ్రంగా పరిశీలించినతర్వాత పునర్ముద్రించబడిన మహాభారతం 18 పర్వాలను 15 సంపుటాలుగా రసజ్ఞులైన చదువరులకు అందజేస్తున్నాం.

పాఠకమహాశయులు యథాపూర్వం మా యీ ప్రయత్నాన్ని ఆదరించగలరని, చదువరు లందరికి ఆ దేవదేవుని ఆశీస్సులు అందగలవని ఆశిస్తున్నాం.

సదా శ్రీవారిసేవలో...

(లంక వేంకట సుబ్రహ్మణ్యం)

కార్యనిర్వహణాధికారి,

తి.తి.దేవస్థానములు, తిరుపతి.

అశ్వమేధపర్వం

సీ. ‘సమరంబు ధర్మవిజయ పరికీర్త్యంబు। గాఁ జేసి భూమి నిష్కంటకముగఁ
బాలించుచున్నాఁడు ప్రజ ప్రీతి నొందంగ, । విద్వజ్జనంబులు వివిధసుఖము
లనుభవించుచుఁ దన్ను వినుతింప, నెగడెడు । శాంతియు సమతయు సకలజనముఁ
గొనియాడు సిద్ధులు మునులు సేవింతురు, । ధర్మనందనుఁ డి ట్లుదాత్తుఁ డగునె!

తే. యతని కున్నతి గావించి రనిలజుండుఁ । గవలు, నెంతయు నీ చేతి గాండివంబు
లీల గల్గి మహాధర్మశాలి సత్య । నిత్యుఁ డమ్మహీపతి గృతకృత్యుఁ డయ్యె,’-శ్రీకృష్ణుడు(అశ్వ.1.145)

1.రాజసూయం: అశ్వమేధం:

ధర్మనందనుడి సార్వభౌమాధికార చరిత్ర వాహినికి రాజసూయం ఒక ఒడ్డు అయితే, అశ్వమేధం మరొక ఒడ్డు. రాజసంతో రాజలోకాన్ని జయించి వారినుండి విలువైన బహుమానాలు పొంది. వారిచేత స్వీయ సార్వభౌమత్వాన్ని ప్రతిష్ఠాపించు కొనటం ధ్యేయంగా సాగింది రాజసూయం. దానివలన శిశుపాలాదుల వైరంకూడా పెరిగింది. తరువాత మహాయుద్ధానికి దారి తీసింది. విస్తృత ప్రాణహానికి, వీరసంహారానికి కారణమయింది. ఒక విధంగా కురుక్షేత్ర యుద్ధానికి బీజావాపనం రాజసూయంలోనే జరిగింది. సర్వ సర్వంసహా చక్రవర్తిత్వాన్ని అందించింది రాజసూయమే. దానిని సంగ్రహించిందీ రాజసూయమే. పూర్వాధికారాన్ని మరల తెచ్చికొనటానికి భారతయుద్ధ విజయం ఒక్కటే ధర్మరాజుకు చాలలేదు. కురుక్షేత్రంలో కౌరవులను, వారి సహాయకులను చంపి హస్తినాపురానికి రాజయ్యాడే కాని సార్వభౌమ గౌరవం పొందలేదు. దానికి మరల అశ్వమేధయాగం అవసరమయింది. రాజసూయంలో ధర్మనందనుడితోపాటు భీష్మాది కురువీరులూ, దుర్యోధనాది కౌరవవీరులూ, బంధుమిత్రులూ, అందరూ విజయోత్సాహంతో పాల్గొన్నారు. అందరూ ఆయా బాధ్యతలు పంచుకొని నిర్వహించారు. కాని, అశ్వమేధయాగంనాటికి ధర్మరాజు ఆ బంధువర్గాన్నంతటినీ యుద్ధంలో సంహరించాడు. ఆ పాపభయం అతడి అంతరంగాన్ని దహించివేస్తున్నది. బంధుమిత్ర పుత్ర ప్రజాహంతకుడు ప్రభువు కావటం ధర్మమా? అని కొందరు ప్రశ్నించే తరుణం ఏర్పడింది. రాజసూయంలో లేని పాపచింత అశ్వమేధంనాటికి ఏర్పడింది. ఆ పాపఫలం పోవటానికి అశ్వమేధయాగ మొక్కటే తరణోపాయమని వ్యాసమహర్షీ, వాసుదేవుడూ ధర్మరాజును ఒప్పించారు. ఆ యజ్ఞాంతంలో చేసే అపభృథ స్నానం సర్వపాపనివారిణి అని నిశ్చయించారు. ధర్మజుడు దానికి అంగీకరించాడు.

అయితే, రాజసూయానికీ, అశ్వమేధానికీ తారతమ్యం కొట్టవచ్చినట్లు కనబడుతుంది. రాజసూయంలో పాండవులకు ప్రేరక సహాయక రక్షక శక్తిగా శ్రీకృష్ణుడు త్రిముఖంగా నిలిచి యోగక్షేమం వహించాడు. భీష్ముడి నిర్దేశంతో శ్రీకృష్ణుడిని యజ్ఞపురుషుడిగా సమ్మానించి ధర్మరాజు ధన్యుడయ్యాడు. రాజసూయంలో వ్యాసమహర్షి వెనుక ఉండి నడిపించగా శ్రీకృష్ణుడు ముందుండి ముందుకు సాగించి ఫలాన్ని ధర్మరాజుకు అందించాడు. అశ్వమేధం నాటికి ఆ పరిస్థితి వ్యత్యస్తమయింది. శ్రీకృష్ణుడు భారతయుద్ధానంతరం ఎక్కువగా నిర్లిప్త పాత్రను నిర్వహించాడు. తాను పూర్వం చేసిన వాగ్దానాలను నిలుపుకొనటానికి, భవిష్యత్తుకు పనికివచ్చే ధర్మవేదాంత బోధలు చేయటానికీ, శాపానుభవాలను అనుభవించవలసి వచ్చినప్పుడు జరుగుతున్న చరిత్రను మార్చే మహిమ తనకున్నా కర్మఫలానుభవాన్ని జీవులు అనుభవించే సంసారచక్ర భ్రమణానికి అడ్డుపడక, చివరకు తననూ తనవారినీ ఆ చక్రంలో భోక్తలుగా మార్చే ప్రవృత్తిని ప్రకటించాడు. అందువలన శ్రీకృష్ణుడి పాత్ర అశ్వమేధంలో నిమిత్తమాత్రంగా ఉన్నా నిండుగా, అండగా దండిగా ఉన్నట్లు భాసిస్తుంది. రాజసూయయాగంలో శ్రీకృష్ణుడివలె అశ్వమేధంలో సూత్రధారి పాత్ర నిర్వహించింది పారాశర్యమహర్షి. అవసరాన్ని తానే గుర్తించి, ధర్మరాజుకు ప్రత్యక్షమై, అడుగడుగున తానే మార్గదర్శిగా, మహర్షిగా నిలిచి, అడ్డంకులను తొలగించి, అవసరాలను తీర్చి, అండదండలుగా నిలిచి, గురువుగా ఋత్విజుడుగా, మహర్షిగా, పురోహితుడుగా తగిన పాత్రను నిర్వహించి ధర్మరాజును చేయిపట్టుకొని అశ్వమేధం నిర్వహించేటట్లు చేశాడు. రాజసూయంలో శ్రీకృష్ణుడిని పూజించిన ధర్మరాజు అశ్వమేధంలో వ్యాసమహర్షిని పూజించి తన సర్వసామ్రాజ్యాన్నీ ఆయనకు దక్షిణగా సమర్పించుకొన్నాడు. ఆ తరువాత వ్యాస, శ్రీ కృష్ణుల ఆదేశానుసారం అసంఖ్యాకంగా బంగారు నాణాలను వ్యాసమహర్షికి సమర్పించి భూవలయాన్ని కొనుక్కొన్నాడు.

అశ్వమేధయాగం సంకల్పించటానికి ముందు ధర్మరాజుకు ఆ యజ్ఞం నిర్వహించి, స్వర్ణదానాలు చేయటానికి తగినంత ధనం లేదు. అతడు తన అశక్తతను ప్రకటించాడు. అప్పుడు అతడికి అపారస్వర్ణ ధననిధు లున్న చోటును చెప్పిందీ, అది ధర్మసంపదగా అతడిని ఒప్పించిందీ. ఆ నిధుల వద్దకు దారి చూపించిందీ. దానికి తగిన విధి విధానాలను తెలిపిందీ, దాని అధిపతి అయిన శివుడిని ఆరాధించే పద్ధతిని దగ్గర ఉండి శాస్త్రోక్తంగా నిర్వహింపచేసిందీ స్వయంగా వేదవ్యాసమునీంద్రుడే. పూర్వం మరుత్తుడనే ప్రభువు అశ్వమేధాది యజ్ఞాలు చేసి అపారస్వర్ణ రాసులను బ్రాహ్మణులకు దానం చేశాడు. వారు మోయగలిగినంత బంగారాన్ని తీసికొని వెళ్ళుతూ మిగిలిన అపారస్వర్ణరాసులను హిమాలయంలో ఒకచోట గుప్తంగా ఉంచి. రాబోయే కాలంలో దానిని కనుగొన్నవారికి ఆ సంపద స్వంతం ఔతుందని వరమిచ్చారు. దానివలన ధర్మరాజుకు ఆ సంపద ధర్మసంపదగా లభించింది. దానితో మూడురెట్ల స్వర్ణ దానాలను యజ్ఞంలో చేసి మూడు యజ్ఞాలు చేసి ఫలాన్ని పొందుమని వ్యాసుడు ధర్మజుడికి హితవు చెప్పాడు. దీనివలన రెండు లాభాలు కలిగాయి. అశ్వమేధయాగంలో అశ్వాన్ని అడ్డగించిన రాజులను హింసించకుండా సౌమ్యంగా శాంతంగా వారిని వారించి, అవసరమైతే సైన్యాన్ని చంపి రాజులను చంపకుండా వదలి, హింసలేని విజయాన్ని, రాజులనుండి ధనాన్ని కప్పంగా స్వీకరించని స్నేహపూర్వక శాంతి విజయాన్ని సాధించాలని అర్జునుడికి ధర్మరాజు ప్రబోధించాడు. అశ్వరక్షణలో అర్జునుడు తన గాండీవ పరాక్రమాన్ని పరిపూర్ణంగా ప్రదర్శించలేకపోయాడు. గాండీవం కొన్నిసార్లు నేలపై పడింది. బభ్రువాహనుడిచేతిలో విజయుడు ఒకసారి ప్రాణాలు కోల్పోయాడు. ఉలూపి సంజీవనీమణిచేత అతడిని పునరుజ్జీవితుడిని చేసింది. అర్జునుడు శిఖండిని అడ్డం పెట్టుకొని భీష్ముడిని అధర్మంగా చంపినందుకు వసువులు కోపించి అర్జునుడు మరణించేటట్లు శపించగా, ఆ శాపపరిహారార్థం ఆ మార్గాన్ని ఆశ్రయించి, భీష్మవధవలన అర్జునుడికి కలిగే నరకబాధను తొలగించటమైనదని ఉలూపి వివరించింది. అశ్వమేధంలో అశ్వరక్షణంలో అర్జునుడికి శ్రీకృష్ణుడి రక్ష ఉన్నా ప్రత్యక్షంగా ఆయనకు సాయపడిన జాడలు లేవు. అతడు నిర్లిప్తుడుగా ఉండిపోయాడు. పై పెచ్చు అతడికి వేదాంత బోధ చేసి మరచిపోయిన భగవద్గీతాపరమార్థాన్ని జ్ఞాపకం చేశాడు.

అశ్వమేధయాగానికి ధర్మరాజు పలికిన ఆహ్వానాన్ని పురస్కరించుకొని యాగారంభానికి రెండు నెలలముందే శ్రీకృష్ణుడు బంధుమిత్రులతో కలిసి హస్తినాపురానికి వచ్చాడు. దాని కొక దివ్యకారణం లేకపోలేదు. పాండవులు స్వర్ణరాసులతో హస్తినాపురానికి తిరిగిరావటానికి ఒక నెలరోజుల పూర్వమే ఉత్తరకు మృతశిశువు జన్మించాడు. కుంతి, ద్రౌపది, సుభద్ర మొదలైనవారు మృతశిశువును

బ్రతికించుమని శ్రీకృష్ణుడిని ప్రార్థించారు. అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్ర శిఖలలో మాతృగర్భంలోనే మాడి చనిపోయిన బాలుడిని రక్షిస్తానని ఇదివరలో అతడు చేసిన ప్రతిజ్ఞను అందరూ జ్ఞాపకం చేశారు. మాట నిలుపుకొనటం అతడి సత్యవ్రత ధర్మమైపోయింది. మృతశిశువును తన ముందుంచి శోకించిన ఉత్తర మాతృహృదయాన్ని గమనించి ఆర్ద్రుడైన శ్రీకృష్ణుడు మృతబాలుడిని రక్షించి, పరీక్షితుడని పేరుపెట్టి, విలువైన కానుకలు చదివించి పాండవ పక్షంవారికి మహానందం కలిగించాడు. పాండవ వంశాంకురాన్ని రక్షించటంలో పరమదయాళువుగా వ్యవహరించిన శ్రీకృష్ణుడు యాదవులు తుంగలతో మోదుకొని చనిపోయే సందర్భంలో నిర్లిప్తంగా ఉన్న వైఖరికూడా దివ్యత్వాన్నే ప్రదర్శించింది. కాలం వక్రించేటప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు నిర్లిప్తంగా ఉండటం భారతయుద్ధానంతరం ఆయన వర్తనంలో కానవచ్చే అంతరార్థం.

స్థూలంగా ఈ తారతమ్యాలను గమనిస్తే రాజసూయం రాజసంగా సాగినా శ్రీకృష్ణ రక్షితమై శ్రీకరమయింది. అశ్వమేధం సాత్వికంగా సాగి వ్యాస దర్శకత్వంలో శాంతంగా, పాపప్రక్షాళకంగా పావనమయింది. రాజసూయంలో ధర్మరాజును మించిన సమ్రాట్టు మరొకడు లేడు. అశ్వమేధంలో ధర్మరాజు తప్ప మరొక సమ్రాట్టు లేడు. వాసుదేవుడు రాజసూయంనాటికి అవతార కార్యక్రమానికి వ్యూహాన్ని సిద్ధంచేశాడు. అశ్వమేధం నాటికి అవతారకార్యక్రమానికి చరమగీతం పాడుకొన్నాడు. ఇంత భేదం కొట్టవచ్చినట్లు కనబడే అశ్వమేధం పాండవుల చరిత్రకు పూర్ణఫలం!

2.అశ్వమేధం: అవనీదానం:

భీష్ముడికి ఉత్తరక్రియలు చేసి తిలోదకాలిచ్చి ధర్మరాజు గంగను దాటి శోకసంతప్తుడై సొమ్మసిల్లాడు. భీమాదులు అతడికి శైత్యోపచారాలు చేసి సొక్కు తీర్చారు. ధృతరాష్ట్రుడు అతడిని అనునయించాడు. నారదాది మహర్షులు ప్రబోధించిన వాక్యాలను శ్రీకృష్ణుడు జ్ఞాపకం చేశాడు. అందరి మాటలు వినినా అతడికి అంతశ్శాంతి కలుగలేదు. వ్యాసమహర్షి నుద్దేశించి ఇట్లా అడిగాడు. 'మహర్షీ! ఇకమీద నేను తపోవనానికి పోవటానికి అనుజ్ఞ ఇవ్వండి. లేదా పితామహ కర్ణులను చంపించిన క్రూరకర్ముడను. నాకు శాంతి ఎట్లా కలుగుతుంది? ఆ మహాపాపం పోయే కర్మానుష్ఠానం బోధించండి' అని ప్రార్థించాడు. వ్యాసుడు ధర్మరాజు చిత్తవృత్తికి విసిగి చివరకు ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'నిష్ఠించి యిబ్భంగి నీ కేము చెప్పిన । వాక్యంబు లెల్లను వఱదఁ గలసి
పోయెనే? నీదగు బుద్ధి యింతొప్పదో? । కాక మర్త్యుఁడు గాఁడు కర్త యీశ్వ
రుని నియోగమున మేలును గీడు నొనరించుఁ । గాన నీ మదిఁ బాపకర్మశంక
గలిగె నేనియును యాగముల దానంబుల । నది వాపికొనరాదె? యశ్వమేధ
తే. మధిక దక్షిణాన్వితముగ ననఘ! చేయు; । మంతతో భవదీయ చిత్తానుతాప
మంతయును బాయు; రఘురామునట్లు పూరు । భరతులును బోలె దానతత్పరుఁడ వగుము.'**(అశ్వ.1.12)**

చ. 'అన విని యమ్మునీశ్వరున కా నృపుఁ డిట్లను 'నశ్వమేధయా
గనిరతి భూమిపాలు గతకల్మషుఁ జేయఁగఁ జాలు నాఁగ ము
న్నును వెడ వింటి; సజ్జన మనోజ్ఞ వచో మహనీయ! నీవు చె
ప్పిన పలుకూఁది యా క్రతువు ప్రీతి నొనర్చెద నెల్ల భంగులన్.' **(అశ్వ.1.13)**

యజ్ఞాలలో భూరిదక్షిణ లిచ్చే యజ్ఞం అశ్వమేధం. స్వర్ణదానంవలన సర్వపాపాలు నశిస్తాయని ధర్మరాజు విన్నాడు. భూరిదక్షిణ లిచ్చే మార్గం లేదని ధర్మజుడు చింతించాడు. వ్యాసుడు మరుత్తుడికథ చెప్పి, అతడు చేసిన స్వర్ణదానాల నిధిని గురించి చెప్పి, దక్షిణలకు కావలసిన ధనాన్ని అనాయాసంగా అందించాడు. ధర్మజు డంగీకరించాడు. చివరకు మొత్తం రాజ్యాన్నే వేదవ్యాసుడికి దక్షిణగా ఇచ్చి ధర్మరాజు తపోవనానికి వెళ్ళుతానని వ్యాసుడిని ప్రార్థించాడు. అశ్వమేధయాగ ప్రయోగమే

వనగమనానికి ఉపాయంగా మార్చుకొన్న ధర్మరాజు చాతుర్యం ప్రశంసనీయం. దానినుండి తప్పించి మరల ధర్మరాజును రాజ్యస్వీకారానికి అంగీకరింపజేయటం వ్యాసమహర్షికి ఒక ప్రత్యేక ప్రయత్నమే కావలసి వచ్చింది. 'ఇలకు వెలగా బంగారాన్ని ఇ'మ్మని వ్యాసుడు అడిగాడు. దానికి ధర్మరాజు ఇట్లా సమాధానం చెప్పాడు.

ఆ. 'అశ్వమేధమునకు నార్యులు దక్షిణ । ధరణి యండ్రు గాన నరునిచేత
విజితమైన ధరణి ప్రజనిత ప్రీతిమై । ఋత్విగర్చనముగ నిచ్చినాఁడ.'

చ. 'వనమున కేఁగి యందు సుఖవాసత నుండఁగలాఁడఁ గాక యే
ననఘవిచార! బ్రహ్మధన మక్కట! కొందునె?' యన్నఁ బ్రీతిమై
ననుజులు యాజ్ఞసేనియును 'నట్టిద యా పని; యొండు చెప్పకుం'
డనుటయు, హర్ష బాష్పపులకాంకురముల్ ధరియించి రందఱున్.' **(అశ్వ.4.190.192)**

అశ్వమేధం ధర్మజుడి ధర్మనియతితో అప్రతిమానంగా నిలిచింది. అమరుల ప్రశంసల నందుకొన్నది. చివరకు వేద వ్యాసుడు కూడా ధర్మజుడిని ప్రశంసించాడు. అంతటితో ఆగక భూమిని వెలపెట్టి కొనుమని బ్రాహ్మణుల కోర్కెగా కోరాడు. శ్రీకృష్ణుడు ఆ ప్రతిపాదనను సమర్థించాడు. ధర్మరాజు తన తమ్ములతో సంప్రతించి ఒప్పుకొన్నాడు. కోటి కోటుల మాడలు కుప్పపోసి 'ధరణికి వెల' అని చెప్పి వ్యాసుడి నుండి భూమిని కొన్నాడు. వ్యాసు డా మాడలను ఋత్విజులకు పంచిపెట్టాడు. ధర్మరాజు కృతార్థుడయ్యాడు.

తే. 'సకల బాంధవ భూపతి సంయుతముగ । నా నరేశ్వరుఁ డవభృథ స్నానపూత
గాత్రుఁడై చిత్తగత సర్వకల్మషములఁ । బాసి నిర్జిత స్వర్గత్వభాసి యయ్యె.' **(అశ్వ.4.204)**

శాంతిపర్వంలో ఆరంభమైన ధర్మజుడి అశాంతి అశ్వమేధపర్వంలో అపభృథస్నానంతో అంతమయింది. శాంతచిత్తుడైన ధర్మజుడు స్వర్గారోహణానికి అధికారి అయ్యాడని పై పద్యం ధ్వనింపజేస్తున్నది.

3.అంతర్యాగం: అంతర్యోగం:

అశ్వమేధపర్వంలో ధర్మరాజార్జున పాత్రలకు ప్రత్యేక ప్రాధాన్యం ఉన్నది. భవిష్యత్కథలో ఆ పాత్రలు నిర్వహించబోయే కార్యాలకు భావికథార్థ సూచకాలుగా ఈ పర్వంలో గోచరిస్తాయి. వారికి యాగపరమైన శిక్షణ వేదవ్యాస మునీంద్రు డిస్తే యోగపరమైన సాధనను శ్రీకృష్ణుడు అందించాడు. యాగం కర్మయోగానికీ, యోగం జ్ఞానయోగానికీ, సంబంధించినవి. అందువలన ఈ పర్వంలో ఒక కర్మయోగి, మరొక జ్ఞానయోగి గురుస్థానాలలో నిలుస్తారు. వారే వ్యాసమహర్షి, శ్రీకృష్ణుడు. వారిరువురి ప్రబోధాలతో జీవితాలను మలచుకొన్నవారు ధర్మరాజు. అర్జునుడు. ఒకరు బహిర్యాగ ప్రక్రియను బోధిస్తే, మరొకరు అంతర్యాగ ప్రబోధాన్ని చేశారు. వ్యాసమహర్షి అశ్వమేధయాగ ప్రక్రియకు అనుగుణంగా మరుత్తుడి చరిత్రను వివరించాడు. కాని, ఆ కథ విని ధర్మరాజు 'బంధువిషయ శోకంబునం గ్రమ్మఱం దెలివినొందియు నొందక ధూమంబు పొదివిన యనలంబునుం బోలె' (అశ్వ.1.108) ఉండిపోయాడు. అతడి మానసిక స్థితిని గమనించి శ్రీకృష్ణుడు అధ్యాత్మిక విషయ ప్రబోధాన్ని ప్రారంభించాడు. అది అంతర్యాగ విధానం. 'ధర్మరాజా! దుఃఖం మృత్యువును, ధైర్యం బ్రహ్మత్వాన్నీ చేరుస్తాయి. నీవు కర్మానుష్ఠానాన్ని నిర్మలంగా నడపలేకపోతున్నావు. దానికి కారణం దుఃఖాన్ని నిర్మూలించగల బుద్ధిశక్తి నీకు అలవడకపోవటమే. అంతశ్శత్రువులను గుర్తించకపోవటం వలననే నీ కీ అవస్థ ఏర్పడింది. ఎన్ని బోధనలు చేసినా నీకు మనశ్శాంతి లభించటంలేదు. మానవులకు రెండు రకాలుగా వ్యాధులు వస్తాయి. మొదటిది శారీరకవ్యాధి. ఇది వాతపిత్తాదుల ప్రకోపంవలన కలుగుతుంది. దానివలన శరీర వికారాలు గోచరిస్తాయి. రెండవది మానసిక వ్యాధి. అది సత్త్వరజస్తమోగుణాల విషమస్థితులవలన కలుగుతుంది. ఇవి అన్యోన్య ప్రభావంతో ఏర్పడుతుంటాయి. అట్లాగే సూక్ష్మ కర్మానుష్ఠానం కూడా నీవు తెలిసికొనాలి. నీవు కౌరవులవలన పొందిన

బాధలు అవమానాలు, అరణ్యాజ్ఞాతవాసాలలో పొందిన కష్టనిష్ఠురాలు, భీష్మాదులతో చేసిన యుద్ధాలు, వాటివలన ఏర్పడిన లాభనష్టాలు - ఇవన్నీ సత్యాలు కావు; మిథ్యలు, నిజంగా మీరు చేసిన యుద్ధం ఏదంటే వినుము.

ఉ. 'అమ్మెయి బంధుమిత్త్రుల సహాయతకల్మి ప్రయోజనంబు లే;
దమ్మహనీయ యుద్ధమున కాత్మయ తోడు, మనంబు శత్రుఁ; డీ
వెమ్మెయినైన శాంతి ఘటియింపుము; లోపగఁ దీర్పు; మెందు శాం
తమ్ము చుమీ మనోజయము; దాన వెలుంగుము శాంతబుద్ధివై.'

తే. 'అంతరం బగు నిక్కయ్య మధిప! గెలువ । కిట్ల యేగతిఁ బోయెదో యెఱుఁగ; దీని
నీవ కనుఁగొని సద్బుద్ధి నిశ్చయ ప్ర । వీణుఁడవు గమ్ము; మాటలు వేయు నేల?' **(అశ్వ.1.119,120)**

కురుక్షేత్ర యుద్ధం ఆత్మకూ మనస్సుకూ జరిగే అంతర్యుద్ధమని తెలిసి, బాహిరమైన యుద్ధం మిథ్యగా భావించటం అధ్యాత్మికం. అదే అంతర్యాగం. దానిని ధర్మరాజు అలవరచుకొనకపోతే మనశ్శాంతి ఏర్పడదని, అతడు శాంతుడు కాలేడని శ్రీకృష్ణుడు తెలియచెప్పాడు. 'మమ' (అహంకారం) అనే రెండక్షరాలు మృత్యువుకూ, 'న మమ' (అహంకారత్యాగం) అనే మూడక్షరాలు బ్రహ్మపదానికీ సంకేతా లని తెలియాలి. తత్త్వం - నాశనం లేనిది, శరీరం లేనిది. పుట్టిన ప్రాణులు గతిస్తాయి. ఈ తత్త్వం తెలిస్తే తాత్త్వికంగా హింస లేదు. విశాలమైన భూమిని పాలిస్తూ దానిమీద మమకారం లేకుండా ఉంటే పాపం పట్టి పీడించదు. అంతశ్శత్రువులలో కాముడు బలిష్ఠుడు. అతడిని జయించగలిగితే - అంటే కామాన్ని జయిస్తే - శాంతి లభిస్తుంది. 'కామగీత' లు ప్రసిద్ధం. మోక్షాన్ని కోరేవాడికి కూడా కామం ఉంటుంది. కాబట్టి కోరికలు మనస్సులో చొరబడనీకుండ, అ లోలుపత్వంతో, ఫలాభిసంధి లేకుండా అశ్వమేధయాగం చేయుము. చచ్చిన బంధువులు ఎట్లాగూ తిరిగిరారు. వారిని గురించి విచారం మాని క్రతువులు చేయుము' - అని శ్రీకృష్ణుడు బోధించాడు. ఈ బోధలు వినిన ధర్మజుడు ఆ తత్త్వాన్ని మననం చేసికొన్నాడు. మునులందరికీ నమస్కరించాడు.

క. 'మీ కారుణ్యంబున నా । శోకం బంతయును బాసె, సుమనస్కృత సు
శ్లోకాత్ములార! కలిగెన్ । నాకున్; విచ్చేయుఁ డింక; నను మఱవకుఁడీ! **(అశ్వ.1.138)**

అని శోకంలేని శాంతచిత్తాన్ని ధర్మరాజు ప్రకటించాడు. పారాశర్యుడు చేయించిన బహిర్యాగం పాప నివారణకు తోడ్పడితే, శ్రీకృష్ణుడు బోధించిన అంతర్యాగం ధర్మజుడి శోకాన్ని మాన్పి మనశ్శాంతిని కలిగించింది.

4.రెండు రాజ్యాలకు రాజధానులు:

అశ్వమేధపర్వంలో హస్తినాపురం, ఇంద్రప్రస్థం - అనే రెండు నగరాలకు ప్రస్తావన ఏర్పడింది. ఇది సభాపర్వ కథను స్మరింపజేసినా, దానికి దీనికి తారతమ్యం గమ్యమానం. ధర్మరాజు ప్రజారంజకంగా పరిపాలన సాగిస్తున్న కాలంలో కృష్ణార్జును లిద్దరూ ఇంద్రప్రస్థపురంలో కొంతకాలం నివసించి స్వేచ్ఛా విహారాలు నిర్వహించారు. ఆనాటి మయసభనుకూడా దర్శించారు. వారి విహారాలు విలాసయాత్రలుగా కాక విజ్ఞానయాత్రలుగా మారాయి. అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడిని ఇట్లా అడిగాడు.

'అనికిఁ దొడంగు నప్పుడు మదాత్మ గలంగినఁ గొన్ని తత్త్వ బో
ధన మహనీయ వాక్యము లుదాత్తకృపం దగ నీవు సెప్పి; తే
మనమున వాని యర్థములు మాధవ! నిల్పఁగ జాలనైతి; న
వ్వినుత వచస్సుధారసము వీనులవిం దొకమాఱు నింపవే!' **(అశ్వ.1.155)**

నరుడికి భగవద్గీత మరపున పడింది. అతడు దాని సారాన్ని అమృతరసంగా మరలా గ్రోలాలని కోరుకొన్నాడు. ఆనాడు విషాదయోగ నివారణార్థం, యుద్ధక్రియా ప్రారంభార్థం ప్రబోధం. ఈనాడు వివేక ప్రకాశార్థం. ఆత్మజ్ఞాన ప్రబోధనార్థం పునః ప్రబోధం. శ్రోతయొక్క మానసిక స్థితిలో భేదం ఉన్నది. ఆనాడు అర్జునుడు బుద్ధియందు తత్త్వహీనుడు, శ్రద్ధారహితుడు. అందువలన అతడికి బోధపడలేదు. ధారణ నిల్వలేదు. అందుకే శ్రీకృష్ణుడు ఇట్లా ఎత్తిపొడిచాడు.

తే. 'బ్రహ్మపదవేదనమునకుఁ 'బరమ హేతు । భూతములు నాఁటి వాక్యముల్ బుద్ధిఁ దన్మ

హార్థములు నిల్ప వైతి; శక్యంబె యింక । నవ్వచనములు సెప్పంగ నలఘుశౌర్య!' **(అశ్వ.1.157)**

బ్రహ్మపదాన్ని తెలిపే పరమహేతువులైన భగవద్గీతా వాక్యాలను యథాతథంగా పునరుక్తం చేయటం సాధ్యపడదని శ్రీకృష్ణుడు తెలిపి, పద్ధతిని మార్చి ఆ పరమార్థాన్ని ప్రతిపాదించాడు. అప్పుడు పాటించింది ప్రత్యక్షబోధ, అది ప్రధానం ప్రవచన రూపంగా సాగింది. ఇప్పుడు ఇతిహాసరూపంగా మారింది. ధారణకు, మననానికీ ఈ పద్ధతి మేలని శ్రీకృష్ణుడు భావించాడు. శ్రీకృష్ణుడు తనవద్దకు వచ్చిన ఒక విప్రోత్తముడిని తత్త్వజ్ఞానం బోధించుమని కోరాడట! అతడు కాశ్యపు డనే విప్రుడికి సన్న్యస్తుడైన ఒక సిద్ధుడు శిష్యవాత్సల్యంతో బోధించిన పరతత్త్వ ప్రతిపాదక వాక్యాలను వినిపించాడట! అందులోని ముఖ్యాంశా లివి.

1.బ్రహ్మవిద్యారహస్యం: శరీరమే ధర్మసాధనం. ధర్మం పరిజ్ఞానాన్ని కలిగిస్తుంది. కాబట్టి మానవుడు శరీరాన్ని అన్నివిధాలా కాపాడుకొనాలి. క్రమశిక్షణ పాటించాలి. వాతపిత్త శ్లేష్మాల విజృంభణాన్ని నియమించాలి. బ్రహ్మ - ప్రధానమనే తత్త్వాన్ని మొదట సృష్టించాడు. దానిని క్షరమంటారు. దానికి పరమైన తత్త్వాన్ని అక్షరం, అమృతం అని పిలుస్తారు. ఈ రెంటినుండి భూతాలన్నీ పుట్టాయి. జీవుడు మోహావరణాన్ని త్రోసిపుచ్చి మోక్షాన్ని పొందుతాడు. పాలకడవను పశువుల నడుమ పెట్టినవాడు దానిని ఎట్లా ఏమరకుండా ఉంటాడో, అట్లాగే మనస్సును ఏమరకుండా ఆత్మను అన్వేషించాలి. ఇంద్రియాలకు అనాదితత్త్వం అందదు. ఎల్లఎడలా శిరస్సులునూ, కన్నులునూ, పాదములునూ, హస్తములునూ కల ఆ ఉజ్జ్వలతత్త్వాన్ని యోగవంతుడు మాత్రమే చూడగలడు. "సర్వతః పాణిపాదం తత్ సర్వతోక్షి శిరోముఖమ్" । గీత.

2.బ్రాహ్మణగీత: (బ్రహ్మవిద్యా ప్రబోధం) జ్ఞాని అయిన ఒక బ్రాహ్మణుడిని అతడి భార్య అధ్యాత్మవిద్యను బోధించుమని అడుగగా ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆమెకు బ్రహ్మవిద్యా ప్రబోధకాలైన అనేకాంశాలు బోధించాడు. వాటి సారాంశం ఇది. కర్మలు సమస్త సిద్ధులను కలిగిస్తాయి. బ్రహ్మాదులు అక్షరోపాస్తిని దీనివలన చేస్తారు. అక్షరం అమలిన బుద్ధికి మాత్రమే తప్ప శబ్దాదులకు అందదు. పంచవాయువులు, మనస్సు, బుద్ధి - ఈ ఏడూ వైశ్వానరుడికి జిహ్వలు, వైశ్వానరుడు అంటే ఆత్మ ('అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః'-గీత) ఘ్రాత, భోక్త మొదలైన ఏడుగురు ఋత్విజులు ఘ్రేయం, భక్ష్యం మొదలైన సప్తసమిధలను వైశ్వానరుడియందు హోమం చేస్తారు. ఇది సప్తహోతృ విధానం. దీనినే అంతర్యాగ మంటారు. అంటే జ్ఞానేంద్రియాలను అంతర్ముఖంగా మలచుకొనటమే.

అంతేకాక జ్ఞానేంద్రియ కర్మేంద్రియాలను పదింటినీ వైశ్వానరుడిలో హోమం చేయటం దశహోతృవిధానం అంటారు. ఇదీ అంతర్యాగంలో భాగమే. జీవాత్ముడు అనే కర్త విషయమూర్తులనే హవిస్సులను అనుభవించకుడా, ఉదాసీనత్వం అనే స్రుక్కునం దుంచి ఆత్మ అనే అగ్నిలో వేలిస్తే, అది ప్రజ్వలితమై అవిద్య అనే ధూమాన్ని హరిస్తుంది. అదియే మోక్షప్రకారం. అంటే విషయానుభూతిని విడచుటయే మోక్షహేతువు. యోగి స్వభావం తామరాకుపై నీటిబిందువు వలె ఉంటుంది.

3.అధ్వర్యు యతి సంవాదం:- అధ్వర్యుడు యజ్ఞపశువును ప్రోక్షించి విశసనానికై సిద్ధం చేస్తుండగా ఒక యతి అది హింస కాదా? అని ప్రశ్నించాడు. యజ్ఞంలో పశువిశసనం పాపం కాదనీ, దానివలన పశువు పుణ్యలోకం చెందుతుం దనీ, యజమానునికి శ్రుతివిహితమైన పుణ్యం వస్తుందనీ అధ్వర్యుడు చెప్పాడు. కాని, హింసపాపమని యజ్ఞమే చెప్పుతుందనీ యజ్ఞాలలో కెల్ల తపోయజ్ఞమే ఉత్తమమని యతి నిశ్చయించాడు.

4.అంబరీషగీతలు:- అంబరీషుడు బాహ్యశత్రువులను జయించి తృష్ణ మొదలైన అంతశ్శత్రువులను జయించలేక విచారపడ్డాడు. ఒకప్పుడు జనకమహారాజు సభకు యముడు విప్రరూపంలో వచ్చి ఒక అకృత్యం చేశాడు. జనకుడు అతడిని తన రాజ్యపు సరిహద్దులు దాటి వెళ్ళుమని ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ బ్రాహ్మణుడు 'రాజా!' నీ రాజ్యపు ఎల్ల లేమిటో చెప్పితే వాటిని విడిచి పోతాను' అన్నాడు. వేదాంతి అయిన జనకమహారాజు ఆ ప్రశ్నలోని అధ్యాత్మికార్థాన్ని భావించి మూర్ఛపోయాడు. ఇది నాది అనే మమత్వబుద్ధి లేని జనకుడు తన తప్పు తెలిసికొన్నాడు. యముడు అతడిని ప్రశంసించాడు.

ఈ సంవాదాలన్నీ చెప్పి బ్రాహ్మణుడు తన భార్యతో నిర్గుణతత్త్వాన్ని తెలిసికొనటానికి అహంకార విసర్జన మొక్కటే మార్గమని బోధించాడని శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి బోధించాడు. అప్పుడు అర్జునుడు 'పరమవేద్యమైన బ్రహ్మమును గూర్చి తెలుపు'మని శ్రీకృష్ణుడిని అడిగాడు. ఆయన గురుశిష్యసంవాదాన్ని చెప్పాడు.

5.గురుశిష్య సంవాదం:- ఒకప్పుడు మునులు 'ఏది హితము? దానిని పొందే మంచిమార్గమేది?' అని ప్రశ్నించగా బ్రహ్మదేవు డిట్లా చెప్పాడు 'సత్త్వమువలననే భూతములు పుట్టుతాయి. అందులోనే వసిస్తాయి. అందులోనే లయిస్తాయి. శ్రుతి, తపస్సు అనేవి సత్త్వానికి మారుపేర్లు. మునులు యోగనిష్ఠతో కామక్రోధాలను జయించి సత్త్వాన్ని సేవిస్తారు. సత్త్వమే హితం. దానిని చేరటానికి ధర్మమే ఉత్తమ మార్గం.

తాబేలు తన అవయవాలను లోపలికి ముడుచుకొన్నట్లు విద్వాంసుడు తన ఇంద్రియాలను తనలోనికి మరల్చికొంటాడు. భూతపంచకం అనే సముద్రానికి కాముడు, క్రోధుడు అనేవారు ప్రభువులు. వారిని జయించి విద్వాంసుడు ఆ సముద్రాన్ని దాటగలుగుతాడు. ధర్మానికి అహింస, మనుష్యులకు కర్మము. వాక్కుకు సత్యం. బుద్ధికి వ్యవసాయం. జ్ఞానానికి సన్న్యాసం లక్షణాలు.

సముద్రంలో తరంగాలవలె అవ్యక్తంలో చరాచరభూతాలన్నీ పుట్టుతాయి. లయిస్తాయి. అవ్యక్తం అవ్యయుడైన పురుషుడిని ఆశ్రయిస్తుంది. దీనిని తెలిసికొని మహాయోగులు మోహబంధంనుండి విముక్తి పొందుతారు. దీనికి తగిన సాధనం తపస్సు. మమత్వంతో అహంకృతితో కూడిన తపస్సువలన సాధకుడు ప్రజాపతి సమీప పదాన్ని పొందుతాడు. మమతాహంకార విముక్తమైన తపస్సుచేత యోగి అవ్యయస్థానాన్ని పొందుతాడు. సత్త్వసహాయంతో రజస్తమోగుణాలను జయించి ఈశ్వరసాక్షాత్కారాన్ని పొంది సత్త్వాన్ని కూడా విడిచిపెట్టాలి.

క. 'జ్ఞాన పరినిష్ఠితాత్మకు । లైన విముక్తి పద నిర్ణయజ్ఞులచే స
మ్మానిత యగు గతి యిది క । ర్మానుగతి విరక్త జన సమంచితము సుఁడీ!'

క. 'కోరికలకుఁ జొరక యసం । గారూఢత గలిగి యెల్లయందును సమతం
గూరిన చిత్తంబులు గల । సారాత్మకు లీ పథమునఁ జనుటకు శక్తుల్.' **(అశ్వ.2.213,215)**

అని బ్రహ్మదేవుడు మునులకు చెప్పినట్లు గురువు శిష్యుడికి చెప్పాడని శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి బోధించాడు. చివరకు అర్జునుడు ఆ గురుశిష్యు లెవ రని శ్రీకృష్ణుడిని ప్రశ్నించాడు. శ్రీకృష్ణుడు అసలు రహస్యం బయటపెట్టాడు.

క. 'అనఘ! విను మే గురుఁడ; నా । మనంబు శిష్యుండు, విమలమానస! నీపైఁ
బనుపడు ప్రీతిం జెప్పితి । ననితర సులభాతిగుహ్య మగు నిప్పదమున్.'

క. 'విమలము నచలము నగు చి । త్తము నా దెస నేకభక్తితత్పరముగఁ జే
యుము; నిత్యము నీ యధ్యా । త్మము ననుసంధింపు; పాసెదవు దురితములన్.'

క. 'సమరమునప్పుడు నీ కీ । యమృత పదప్రాప్తి హేతు వగు సమ్యగ్బో
ధము వివరించితి; నచలత । రమింపు మిం దెపుడు శమధురాధుర్యుఁడవై.' **(అశ్వ.2.222-224)**

ఇందులో గురువు ఆత్మ, శిష్యుడు హృదయం, సాధకుడు ఈ రహస్యాన్ని మననం చేసికొంటే - ఈ ప్రబోధం బహిరంగంగా శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి చెప్పినా సాధకులకు ఇది అంతర్యోగంగానూ, అంతర్యాగంగానూ ఉపాసించతగిందని స్పష్టమౌతున్నది.

అధ్యాత్మికంగా దీనిని అనుసంధించు మని శ్రీకృష్ణుడు నిర్దేశించటంలో గల తాత్పర్యం కూడా ఇదే. భగవద్గీత ఎంత అధ్యాత్మికమైనా అర్జునుడికి యుద్ధోత్సాహాన్ని కలిగించి బహిః ప్రేరణగా నిలిచింది. అశ్వమేధ పర్వంలో బోధించిన ఈ భాగం గీతా తాత్పర్యమే. అందువలన దీనిని కొందరు 'అనుగీతాపర్వ'మని పిలుస్తారు. ఈ అనుగీత అర్జునుడిలో అధ్యాత్మికంగా అంతఃపరిణామాన్ని కలిగించటానికి ఉద్దేశించబడింది. ధర్మానికి అహింస లక్షణం. అర్జునుడు సవనాశ్వరక్షణలో యుద్ధభూమిలో అహింసనే చాటాడు. ఆచరణలో పాటించాడు. అంతేకాదు మౌసలపర్వంలో వసుదేవ, శ్రీకృష్ణ, బలరామాదులకేకాక, యాదవవీరుల కందరికీ స్వయంగా అపరక్రియలు జరిపించి, ద్వారక సముద్రంలో మునిగినప్పుడు ద్వారకావాసుల నందరినీ ఆ విపత్తునుండి రక్షించి, వారికి ఉచిత విధులు నిర్వహించి, సౌకర్యాలు కల్పించి శ్రీకృష్ణ సేవాతత్పరుడై భాసించిన అర్జునుడు ఈ అనుగీతను విని అంతః పరిణామానికి గురి అయినవాడే.

తే. 'కాలమూలంబు సర్వంబుఁ గాన దీని । కొండుతలఁపులు దక్కి మీ రుత్తమంపు
గతికిఁ జనుఁడు నిశ్చింత వికారతనులు । విడిచి యార్యజనంబులు వినుతి సేయ.' **(మౌస.1,222)**

అని వేదవ్యాసుడు మితబోధ చేసినపుడు శోకమోహాలు లేని హృదయంతో మహాప్రస్థానానికి మనసులో సిద్ధమైన స్థిరచిత్తుడు శ్రీకృష్ణుడి శిష్యుడైన అర్జునుడే. మహాప్రస్థానిక పర్వంలో ప్రస్థానానికి సంకల్పించింది ధర్మరాజు, దానికి దోహదం చేసింది కూడా అర్జునుడే.

క. 'కాలము నే మనవచ్చును? । కాలము కాలంబ పోలుఁ గా; కొంటికి నీ
లీలలు గలవే? లెస్సగ । నాలోకించి తిది హితము నభిమతము నగున్.' **(మౌస.1,6.)**

అన్నమాటే అన్నకు కొండంత అండగా నిలిచింది. భీమాదులకు వెలుగుబాటగా తోచింది. మహాప్రస్థాన యాత్రకు మార్గదర్శక మయింది. ఇంతటి అధ్యాత్మికసమున్నత మానసికసంస్కారం శ్రీకృష్ణ ప్రబోధంవలననే కలిగింది.

మరొక విశేషం: హస్తినాపురంలో ధర్మరాజు పాలిస్తూ ఉండగా కృష్ణార్జునులు ఇంద్రప్రస్థపురంలో విహరించటంలో భావికథార్థ ధ్వనికూడా ఉన్నది. పాండవుల తరువాత హస్తినాపురంలో పరీక్షిత్తు ప్రభువు. ఇంద్రప్రస్థపురంలో శ్రీకృష్ణుడి మనుమడు వజ్రుడు ప్రభువు. వారిద్దరి నడుమ కృష్ణార్జునులకు వలెనే స్నేహపూర్వక బంధుత్వాన్ని ధర్మజుడు నెలకొల్పాడు. వస్తుధ్వనిగా ఈ కావ్యార్థం పరమరమణీయం.

5.దయా, దాన, ధర్మవీరాలు:

అశ్వమేధపర్వంలో ధర్మరాజుయొక్క దయావీరానికి అర్జునుడి యుద్ధవీరం అండగా నిలిచి పోషించింది. సవనాశ్వాన్ని అనుసరిస్తూ అర్జునుడు ధర్మరాజు తనతో పలికిన పలుకులనే ఎదురుపడిన ప్రతిరాజుకూ తెలియజేస్తూ దయాభావాన్ని ప్రదర్శించాడు.

చ.. 'కవిసినవానితో మఱియుఁ గవ్వడి యిట్టు లనున్ దయా ధురా
ప్రవణుఁ డజాతశత్రుఁడు తురంగమరక్షకు నంపునప్డు భూ
పవితతి యెల్లనుం దెగియె భారతయుద్ధమునందు బాలురం
దివిరి వధింపఁ గాదు కృపఁ దిన్నఁదనం బెసఁగం జరింపుమా!'

చ. 'అవినయవృత్తి నశ్వమున కడ్డము వచ్చిర యేని నీవు బాం
ధవము దలిర్పఁ బల్కి యనిఁ దప్పఁగఁ బ్రోవుము గిన్క మాను.' **(మౌస.4,6.7)**

అన్న ధర్మరాజు మాటలు అతడి దయామయ భావస్పందనలు. అహింసాప్రధానమైన ధర్మయజ్ఞం నాయకుడి హృదయశాలలో ప్రారంభమై ఉండటంవలన ఆ పుణ్యవాసనలు విరివిగా వ్యాపించాయి. వాటిని గంధవహుడివలె ఇంద్రతనూజుడు దిగంతాలకు ప్రసరింపజేశాడు.

సవనాశ్వాన్ని అడ్డగించి, పరాక్రమవంతులై త్రిగర్త సేనాధినాథులు తనను ఎదిరించినప్పటికీ, ధర్మరాజ ప్రబోధంతో దయను పూనిన అర్జునుడు సమయోచితంగా యుద్ధవీరాన్ని ప్రకటించలేక గాండీవాన్ని జారవిడుచుకొన్నాడు. అప్పుడు వీరులు కొందరు-

తే. 'ఇంద్రధనువు చందంబున నెసక మెసఁగు । గాండివముపాటు గంటిరే! చండవిక్ర
మాభిరాముండు గాండీవి యన్న పలుకు । లకు మహోగ్రత సూపనొల్లండు గాక!' **(మౌస.4.14)**

అని అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని పరిహాసం చేశారు. పంతానికి శత్రువీరులు యుద్ధానికి దిగి ఔద్ధత్యం ప్రకటించగా మానధనుడైన వీరుడికి క్రోధం రావటం సహజంకాని, అర్జునుడికి క్రోధం రాలేదు. ధర్మజ ప్రేరితమైన దయాభావంతో అతడిలోని క్రోధం స్తంభించిందని భావం. ఆ తరువాత నిజంగా అర్జునుడికి కోపం వచ్చింది. దానికి కారణం గాండీవ పతనాలవలన అవమానం. అవినయపరులైన శత్రువుల ఉద్ధతి. ఇక్కడ ఉన్న విభావానుభావ వర్ణన ఎంత రసోదంచితమో చూడండి.

క. 'ఆట మున్న గాండివం బు । త్కటరయమున నెత్తి కోపదహనం' లత్యు
ద్భటమూర్తిఁ దాల్చె నన మి । క్కుటమై కడకంటి పెంపు గొమరారంగన్.'

వ. 'ఆ బీభత్సుండు.'

క. 'పిడుగులు వడిఁ బెక్కొక్కటఁ । బడియెడు ననఁ దొరఁగఁ జేసెఁ బటు విశిఖము ల
ప్పుడు మేదిని దోఁపద చె । ప్పెడు కొలఁదియె రథికవరుల పీనుఁగు పెంటల్. **(అశ్వ..4.16-18)**

గాండీవాన్ని వెంటనే ఎత్తటం, కోపదహనుడు కావటం, కడకంటి కెంపు రేగటం కోపభావతీవ్రతకు అనుభావాలు. 'బీభత్సుడు' అనే శబ్దం అర్థశక్తితో అర్జునుడు వైరిబలాన్ని చేయటానికి ఉత్సాహం ప్రకటిస్తున్నాడనే భావం కలిగిస్తుంది. క్రుద్ధుడైన విజయుడి గాండీవ వినిర్ముక్త బాణసంపుటి పిడుగులవానగా స్ఫురించాయనటంలో అలంకార ధ్వని ఉన్నది. ఆ పిడుగుల జడివానకు రథిక వరులు పీనుగుపెంటలై పోయారు. ఇందులో మహారథికులను మట్టుపెట్టి సామాన్య వీరులను వదలిపెట్టాడన్న ధ్వని కూడా ఉన్నది. ఇదంతా అర్జునుడికి సహజంగా కలిగిన కోపం కాదు. పాలపొంగువంటిది. 'అన్నమాట'ను నిరాదరించారని శత్రువులమీద ఉప్పొంగిన ఉప్పెనవంటి కోపమే, యుద్ధంలో పోయినవారు పోగా మిగిలినవారు, వారి బంధువులు శరణు వేడగా అతడి కోపం అప్రయత్నంగా చల్లారింది.

శా. 'ఆ యుగ్రోద్ధతి సూచి పెల్కుఱి త్రిగర్తానీకముల్ నల్గడం
బాయంబాఱెఁ దదాప్తు ' లేము దగ నీ పంపొపి సద్భక్తిమైఁ
జేయంగాఁ బనిగొమ్ము పేర్మిగ మముం జేకొమ్ము సమ్యగ్దయా
శ్రీయుక్తా!' యనినన్ ధనంజయుఁడు గాచెన్ వారి నెల్లం గృపన్

వ. 'అట్లు వెనుకొనక నిలిచి యెలుంగెత్తి వారలతో 'మీ రిట్లు ప్రాణంబులు గాచికొనుండు నా పంచిన పని
సేయంబూని బుద్ధికలిగి సుఖులరై యుండుఁ' డని యయ్యశ్వంబు ననుసరించె.' **(అశ్వ..4.19-20)**

పై మాటలలో శరణుకోరినవారిని కాపాడవలెనన్న ధర్మంతోపాటు, శత్రువీరులకు తగిన బుద్ధి చెప్పి, తరువాత వారిని దయతో కాపాడాలనే భావం కూడా కనిపిస్తుంది. లేకపోతే వీరులను గొంతెత్తి పిలువవలసిన అవసరం లేదు. 'కృపన్' వారిని 'కాచెన్'అనటానికి అదే కారణం. ఆ అర్థం -

క. 'చంపకుమీ రాజుల నను। కంపాతిశయంబు మెఱయఁగా నడపుము నీ
పెం పను కుసుమమునకు। నా పంపానరించుటయ సౌరభముగ నెఱుఁగుమీ!' (అశ్వ..4.34)

అన్న ధర్మరాజు ప్రబోధంలో ధ్వనించింది. ఇటువంటి మనఃప్రవృత్తియే అశ్వమేధపర్వమంతా వెన్నెలవలె విరిసి దయావీరాన్ని ప్రకాశింపజేసింది.

శ్రీకృష్ణ ప్రబోధానంతరం ధర్మరాజు సత్త్వగుణ పరిపూర్ణుడు కావటంచేత ఆయనలో యుద్ధవీరంకంటె దయాదాన ధర్మవీరాలు ముప్పేటగా అశ్వమేధపర్వం నుండి ముప్పిరిగొన్నాయి. అశ్వమేధంలో రాజులపట్ల చూపిన దయావీరం, యజ్ఞంలో దానాలలో చివరకు సర్వరాజ్యాన్ని వ్యాసుడికి సమర్పించటంలో దానవీరం, ఆ తరువాతి పర్వాలలో ఇంద్రప్రస్థాన్ని యాదవరాజ్యంగా సమర్పించటంలోనూ దానవీరం, చివరకు కుక్క కొరకు స్వర్గభోగాన్ని కూడా త్యాగం చేయటానికి సిద్ధంకావటంలో ధర్మవీరం ధర్మరాజులో రసోల్లాస స్థాయిని పొందాయి. ఆ విధంగా భారతంలోని చివరి అయిదు పర్వాలూ ధర్మజుడి ధర్మవీరానికి పంచప్రాణాలుగా పరిఢవిల్లా యనటంలో విప్రతిపత్తి లేదు.

6. అశ్వమేధంలో అద్భుతం:

అశ్వమేధపర్వంలో సహజమైన అద్భుత ఘట్టాలు ఉన్నాయి. శ్రీకృష్ణుడి ద్వారకాయానంలో ఉదంకాశ్రమోదంతం ఒక అద్భుతం. అందులో శ్రీకృష్ణుడి విశ్వరూప ప్రదర్శనం ఒక అపూర్వ ఘట్టం. ఉదంకుడికి జలప్రదానం మరొక అబ్బురపాటు కలిగించే ఉదంతం. పరీక్షిత్తుకు శ్రీకృష్ణుడు చేసిన ప్రాణదానం మరొక దివ్యాద్భుతం. అశ్వమేధయాగ నిర్వహణం దేవతలనే మెప్పించిన అద్భుతకార్యం. ఇన్ని అద్భుతాలు వినిన జనమేజయుడు

ఆ. 'అనఘ! మత్పితామహుని యశ్వమేధయా। గంబు సమయమునఁ గరంబు విస్మ
యంబుఁ జేయఁజాలునట్టిది యేమేనిఁ। గలిగెనేని వినఁగ జెపుమ!' (అశ్వ..4.213)

అని వైశంపాయనుడిని అడగటం ఒక అద్భుతం. అతడు వినిపించిన సక్తుప్రస్థ చరిత్రం సహజంగా అద్భుతం. అది ఆ పర్వాంతంలో నిబంధించటం కథాశిల్పపరంగా పాఠకులకు మరొక అద్భుతం. ఈ చివరి అంశం కొంత వివరించతగింది.

అధ్వర్యు యతి సంవాదంలో వేదవిహితంగా పశువిశసనం చేసిన యజ్ఞం హింసాయజ్ఞం కాదని అధ్వర్యుడు భావించగా, అహింసాయజ్ఞమైన తపోయజ్ఞం హింసాయజ్ఞంకంటె గొప్పదని యతి వాదిస్తాడు. కర్మఠులకూ, జ్ఞానులకూ మధ్య ఈ వాదం ఎపుడూ సాగుతూనే ఉన్నది. అయితే క్షత్రియులకు పశువిశసనరూప యజ్ఞమే ఉపాదేయమన్నట్లు వేదవ్యాసాదులు నిశ్చయించారు. బ్రాహ్మణులకు, జనకాది జ్ఞానులకు అహింసాయాగమే న్యాయమని మునులు భావించి ఉన్నారు. ఈ రెండు మార్గాలూ సమాజంలో సమ్మానించబడుతూ ఉండగా, వాటిలో ఎక్కువ తక్కువలు నిర్ణయించే ఒక పరిస్థితి ఏర్పడటం అశ్వమేధపర్వంలోనే ఒక విచిత్ర ప్రశ్న. ఆకలికై ఏర్పరచుకొన్న పేలపిండిని మొత్తాన్ని అతిథి సత్కారంలో వినియోగించి సక్తుప్రస్థుడు సకుటుంబంగా ప్రాణాలు కోల్పోవటానికి కూడా సిద్ధం కావటం ఆ కథలోని గొప్పతనం. ఆ బ్రాహ్మణుడు అతిథి కిచ్చిన అర్ఘ్యపాద్యాదుల తడిలో పొరలి, పేలపిండి వాసన చూచిన ముంగిస శరీరంలో సగభాగం బంగారంగా మారటం మరొక విశేషం. ఆ ముంగిస ధర్మరాజు చేసిన అశ్వమేధ యాగాన్ని దర్శించి ప్రయత్నించినా మిగిలిన మేను బంగారు కాకపోవటంతో సక్తుప్రస్థుడి దర్మం కంటె ధర్మరాజు యజ్ఞం గొప్పది కాదని బ్రాహ్మణుల ఎదుట చెప్పి మాయ మైపోవడం, ఆశ్చర్యం. ఆ తీర్పు వెనుక యముడు సక్తుప్రస్థుడి ధర్మప్రవృత్తిని ప్రశంసించిన వాక్యం బలమైన ప్రమాణం.

చ. 'వినుము! ప్రభూతదానములు విశ్రుతయజ్ఞములున్ సధర్మతా
వినుతికి నెక్కఁజాలవు వివేకనిధీ! పరిశుద్ధ శోభితా
ర్జనమునఁ దెచ్చికొన్నది వరంబగుఁ బాత్రము నర్హకాలముం
గని లఘువస్తువేని నొసఁగం గను టుజ్జ్వలధర్మ మారయన్.' (అశ్వ.4.246)

ఈ ప్రశంసతో యముడు సక్తుప్రస్థుడిని సకుటుంబంగా బొందితో బ్రహ్మలోకానికి పంపాడు. మరి ధర్మరాజు అశ్వమేధంలో చేసిన బహుళ దానాలవలన పొందింది బొందితో స్వర్గమే, ఆ విధంగా చూచినా సక్తుప్రస్థుడి నింద నిజమే ఔతున్నది.

అయితే ఒక విశేషం, ఆ నింద చేసిన నకులం పితృదేవతలచేత శప్తుడైన జమదగ్ని మహర్షి. అతడి పితృదేవతలు అతడికి శాపమోక్షాన్ని కలిగిస్తూ -

వ. 'విదగ్ధ విప్ర సమూహం బొడంబడునట్టి యుచిత వాక్యంబుల నీ వెన్నఁ డేని మహాధర్మంబు కీడని యాడితి నాఁడు నీకు శాపమోక్షం బగు' నని నిర్దేశించి; రన్నకులంబును సక్తుప్రస్థుని కతంబునం దగిన మాటల నా తెఱంగున సదస్యులతో ధర్మనందను నశ్వమేధంబు నధిక్షేపించి విగత శాపత్వానందంబు నొంది యంతర్హితం బయ్యెను.'

ముంగిస చేసింది అధిక్షేపం. మహాధర్మాన్ని కీడని పలకటం అధిక్షేపం. దానివలన జమదగ్నికి పితృదేవతల శాపం తొలగింది. అతడికి ఆనందం కలిగింది. అనగా చివరకు తేలింది ఏమిటి? ధర్మరాజు అశ్వమేధంవలన జమదగ్నికి శాపవిమోచనం జరిగి ఒక అద్భుతం బయటపడింది. ఈ ఉదంతం ధర్మజుడి అశ్వమేధానికి ఎటువంటి కొంచెపాటును కలిగించలేదని తెలియటం ఇందులో చెప్పిన అద్భుతం. అదే కథాకథన శిల్పం.

అశ్వమేధ పర్వ ప్రాశస్త్యాన్ని గురించి భూపతి లక్ష్మీనారాయణరావుగారు చేసిన ఈ ప్రశంస పేర్కొనతగింది. "జ్ఞానోపదేశమునం జేసి స్వధర్మోన్ముఖుడైన ధర్మరాజు రాజ్యభారము వహించి, వ్యాసబోధితుఁడై లోకహితార్థమశ్వమేధమును వేదోక్త విధమున నిర్వహించి దేశమునందలి రాజులనెల్లర నేకైక ధర్మశాసనబద్ధులం గావించినాడు. ఇంతియేకాక నిరాసక్తుడై వేదోక్తములగు కర్మల నాచరించుటవలనను, స్వధర్మమును శ్రద్ధతో నిర్వహించుటవలనను గృహస్థుడు భవబంధ విమోచనము బడయగల డను విషయము ధర్మరాజు నశ్వమేధ వృత్తాంతమూలమున వ్యక్తీకరింపబడినది." (భారతము; తిక్కన-పుట 158-159).

పీఠిక-12

ఆశ్రమవాసపర్వం

1. గాంధారీధృతరాష్ట్రుల హస్తినాపురవాసం:

అశ్వమేధయాగంలో పాండవులు హస్తినాపుర ప్రభుత్వంలో స్థిరపడ్డాడు. పదిహేనేళ్ళు ప్రశాంతంగా గడచిపోయాయి. ఆ ప్రశాంతతకు కారణం ధర్మజుడి ధర్మవర్తనం. ఇదివరలో చరిత్ర సృష్టించింది రాజ్యప్రజలు కాదు రాజమందిర ప్రముఖులే. మహాభారత యుద్ధం ప్రవర్తిల్లటానికి దుర్యోధన ధృతరాష్ట్ర వర్తనమే మూలకారణం కాని, భీష్మాది రాజబంధువులు, ద్రోణాచార్యాదులు, మంత్రులు, ప్రజలు అసలే కారు. ఒకవిధంగా అందరూ శాంతినే కోరారు. దుర్యోధనాది దుష్టచతుష్టయం, ధృతరాష్ట్రుడి ద్వంద్వనీతిని ఆదరువుగా చేసికొని అశాంతిని సృష్టించింది, ధృతరాష్ట్ర సంతతిని రణభూమికి అంకితం చేసింది. ఆ దోషాన్ని ధృతరాష్ట్రుడు క్రమంగా గుర్తించాడు. వ్యాసాది మహామునులు, వాసుదేవాదులు ఆయా సందర్భాలలో చెప్పిన నీతులను, హితవాక్యాలను మౌనంగా మననం చేసికొన్నాడు. గాంధారిని శాంతింపజేశాడు. వారిరువురూ కలిసి యథాపూర్వం రాజభవనంలో నివసిస్తూ ఉన్నారు. వారి పుత్రశోకం దావానలం వంటిది. వారు సజీవంగా దానిలో ప్రతిరోజూ దహించుకొని పోతూనే ఉన్నారు. వారి తాపాన్ని తీర్చటం ధర్మరాజు ప్రథమ కర్తవ్యంగా మారింది.

ధృతరాష్ట్రుడు హస్తినాపురంలో ఒక ఆశ్చర్యార్థకం! ధర్మరాజు ప్రభువు కాకపోయినట్లయితే అత డొక ప్రశ్నార్థకమై ఉండేవాడు. దుర్యోధనుడి కాలంలోనే అతడు సమాధానంలేని ప్రశ్నగా మారిపోయాడు. ధర్మరాజు ఆ రాజును సమాధానపరిచాడు. అది అతడి ధర్మనీతి చాతుర్యం. ధృతరాష్ట్రుడు పాండురాజు కాలంలోనూ పెద్దరికాన్ని అనుభవించాడు. రాజ్యం పాండురాజుదైనా ప్రభువుగా ధృతరాష్ట్రుడిని మన్నించి పాండురాజు కాలం గడిపాడు. పాండురాజు తరువాత ధృతరాష్ట్రుడే మహారాజుగా మిగిలాడు. అతడి ప్రభుత్వాన్ని ఎవ్వరూకాదనలేదు. అతడు ఆ మర్యాదను పాటిస్తూ పాండవులకు భాగం కల్పించాడు. కౌరవులు మాయాద్యూతంలో దానిని వశంచేసికొని, పునర్ద్యూతంలో పాండవులను ఓడించగా అరణ్యాజ్ఞాతవాసాలకు నిర్లిప్తతను ప్రకటించాడు. శ్రీకృష్ణుడు రాయబారిగా వచ్చి శాంతి సందేశాన్ని వినిపించిన మహాసభలో కూడా ఆ గ్రుడ్డిరాజు నిర్లిప్తంగా నిలిచిపోయాడు. తాను సర్దిచెప్పలేని కుటుంబసమస్యను శ్రీకృష్ణుడు సరిదిద్దలేదని వాపోయాడు. గాంధారి భర్తతో గొంతు కలిపింది. అశ్వమేధయాగం తరువాత అదంతా ఒక పీడకలగా మిగిలింది. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల అంత్యక్రియలు చేయటానికి దుర్యోధనాదులైన నూరుగురు కొడుకులూ లేరు. వారిమీద సానుభూతి చేసే జ్ఞాతులెవ్వరూ కానరారు. ఏ విధంగా చూచినా గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు అన్ని విధాలా ఏకాకులయ్యారు. అది ఆ మహారాజు జీవితచరిత్రలో శోచనీయమైన అధ్యాయం.

ఆ తరుణంలో ఆ వృద్ధ దంపతులకు అన్నీ తానై అందరూ ఉన్న అనుభూతినీ, అనురాగాన్నీ పంచింది ధర్మరాజు. ప్రతి ఉదయం తానే స్వయంగా వెళ్ళి వారిని దర్శించి పలకరించేవాడు. వారు అడుగకుండానే అన్నీ సమకూర్చేవాడు. తమ్ములందరూ, అంతఃపుర స్త్రీలందరూ నిత్యం వారికి సేవలందించేటట్లు శ్రద్ధ వహించేవాడు. సామంతులూ, అతిథులూ ముందుగా గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను దర్శించి తన వద్దకు వస్తే సంతోషించేవాడు. ధర్మరాజు ప్రదర్శించే భక్తి శ్రద్ధలకు గాంధారీ ధృతరాష్ట్రాదులు కొడుకులు లేని లోపం మనసుకు తోచకుండా సుఖంగా హస్తినాపురిలో నివసించారు. ఊరక కలిసి ఉండటమేకాదు వారి వియోగంవలన రాజకుటుంబమంతా దిగులుపడేటట్లు చేసికొన్నారు. పుత్ర వియోగానంతరం ధర్మరాజుతో కలిసి పదిహేనేళ్ళు నివసించగలిగారంటే అది గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల గొప్పతనం అనటంకంటె ధర్మజుడి కుటుంబనీతిమాహాత్మ్యమని చెప్పటమే సమంజసం. ఆ తాత్పర్యం ఆశ్రమవాస పర్వంలోని ధర్మజుడి ప్రవర్తనలో ముమ్మూర్తులా ప్రతిఫలిస్తుంది.

పాండవులందరిలో గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను ఏకాంతంగా ఉపాలంభించేది భీము డొక్కడే. దానికి కారణం దుర్యోధన ధృతరాష్ట్రులే. చిన్నప్పటినుండి దుర్యోధనుడు భీముడిని చంపాలని యత్నించాడు. భీముడు కౌరవులను వధించటానికి పగపూనాడు. ఆ పగసాధింపులో భీముడు నెగ్గాడు. దానిని సహించలేని ధృతరాష్ట్రుడు కౌగిలింతలో భీముడిని నలిపి చంపాలని యత్నించి, శ్రీకృష్ణుడి పన్నాగంతో

బైటపడి అవమానాల పాలయ్యాడు. అందువలన భీముడు రహస్యంగా ఆ గుడ్డిరాజు గుండెలో ములుకులుగా గుచ్చుకొనే మాటలు గాంధారి వింటూ ఉండగా మాటాడి మనసులోని కచ్చెను తీర్చుకొనేవాడు.

సీ. 'అంధుని కొడుకులయం దొకరునిఁ దప్పి । పో నీక ద్రుంచితి; భూరి శక్తి
దర్పితంబైన మద్బాహు పంజరము సొ । చ్చిన రిపురాజన్య సింహములకు
వెడలంగ వచ్చునే? వెంగలులై వారు । కయ్యంబు సేసిరి గాక! నన్ను
నెఱిఁగినఁ దొడరుదు రెట్టులు?; దుర్యోధ । నాదుల ననిఁ దెగటార్చినట్టి

తే. నాదు దోర్దండములఁ జందనం బలంది । కుసుమదామముల్ సుట్టి మ్రొక్కుదు మహోప
కారు; లరయంగ దైవముల్ గావె?' యనుఁ ద । దీయ మర్మంబు లెల్ల భేదిల్ల నధిప!' **(ఆశ్వ.1.19)**

ధర్మరాజు కీ సంగతి తెలియదు. గాంధారీధృతరాష్ట్రులు ఆ మాటలకు లోలోన బాధపడేవారే కాని, ఎవ్వరికీ బయటికి చెప్పుకొనలేకపోయేవారు. అయినా, అన్నేళ్ళు గాంధారి ఓర్పు వహించిందంటే, ధృతరాష్ట్రుడు ఎంత నేర్పుగా ఆమెను శాంతంగా ఉంచాడో మనం ఊహించగలగాలి. పదిహేనేళ్ళు గడిచినా పరిస్థితులు మారలేదు. ధృతరాష్ట్రుడు ఆలోచనలో పడ్డాడు. పూర్వం పెద్దలూ, గాంధారీ చెప్పిన నీతులు వినకపోవటంవలననే భీముడు రహస్యోపాలంభనాలకు పాలుకావలసి వస్తున్నదని గ్రహించాడు. కర్తవ్యాన్ని ఆలోచించాడు. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు దహనసంస్కారాదులు చేయదగిన కొడుకులు లేని హస్తినాపురిలో నివసించటం గౌరవం కాదు. గృహస్థాశ్రమంలో తనివితీరిన తరువాత సన్న్యాసం కాని, వానప్రస్థంగాని ఆశ్రమధర్మంగా స్వీకరించటం గృహస్థుడి ధర్మం. ధర్మబద్ధంగా జీవించి తనువు చాలించటం వంశమర్యాద. అందువలన బంధువులను పిలిపించి, ధర్మజుడితో తన వనవాస గమనవాంఛను బయటపెట్టాడు. రాజాజ్ఞను తీసికొనటం ధర్మం కాబట్టి ధర్మజుడి అనుమతి కోరాడు. గాంధారితో కలిసి నారచీరలు ధరించి తపోవనంలో మునులతో కలిసి తపస్సు చేస్తూ, కందమూలాలను తింటూ తనువు చాలించాలనే కోర్కెను వెలువరించాడు. ధర్మజు డా మాటలు విని తల్లడిల్లిపోయాడు. ధృతరాష్ట్రుడు లేని హస్తినాపురంలో తాను ఉండలే నన్నాడు. తనకు రాజ్యం వద్దని 'వైరాగ్యం' ప్రకటించాడు. ఇట్లా వేడుకొన్నాడు-

ఉ. 'తల్లియుఁ దండ్రియున్ గురుఁడు దైవము నా కరయంగ నీవ; భూ
వల్లభ! నీవు కాననినివాసము గోరి చనంగ నెట్టు లే
నుల్లము వట్టి హస్తిపురి నుండఁగ నేర్తు? యుయుత్సుఁ బెంపు శో
భిల్లఁగ రాజుఁ జేయు; నినుఁ బ్రీతి యెలర్పఁగఁ గొల్చి వచ్చెదన్.' **(ఆశ్వ.1.32)**

అని వాపోయాడు. రాజ్యంకంటె ధృతరాష్ట్రుడి సేవయే తనకు ప్రీతిని కలిగిస్తుందని విన్నవించుకొన్నాడు. నిజానికి ధృతరాష్ట్రుడే రాజనీ, దుర్యోధనాదుల దుష్కృత్యాలను మనసులో తలచటం లేదనీ, తనకు గాంధారీ కుంతీ ఒకటే అనీ, తనమాట నమ్ముమనీ కాళ్ళవేళ్ళపడి వేడుకొన్నాడు. ధృతరాష్ట్రుడి మనసులోని అనుమానాలను పసికట్టి వాటిని కాదని పేర్కొన్నాడు. ధృతరాష్ట్రుడు విషణ్ణుడయ్యాడు. ధర్మజుడి చిత్తశుద్ధికి కరిగిపోయి మూర్ఛపోయాడు. ధర్మరాజే స్వయంగా ఆ రాజును శైత్యోపచారాలతో తేర్చాడు. ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజు సేవలను మెచ్చుకొన్నాడు. కాని, తపోవనానికి అనుమతిస్తేకాని అన్నం తిననని భీష్మించుకొని కూర్చున్నాడు.

ఆ పరిస్థితి గమనించి వ్యాసుడు అక్కడ ప్రత్యక్షమయ్యాడు. ధృతరాష్ట్రుడు వనవాసగమనం ఆశ్రమవాస వ్రత సమ్మతమని పలికాడు. "రాజులకు రణమరణమొండె, దృఢ సమాధిఁ దనువు విడుచు టొండె గాక, వృద్ధులై రోగతల్పమునఁ జావు మేలె?' (1.48) అని ధర్మరాజుకు ధర్మసూత్రం చూపించాడు. ధర్మకర్మ నిష్ఠుడైన ధర్మరాజు వ్యాసోక్తికి మారు పలుకక అంగీకరించాడు. ఆశ్రమవాసపర్వంలో ధృతరాష్ట్రుడు వ్యాసుడి వాక్యం ప్రకారం హస్తినాపురిలో కాబోయే రోగ శయ్యపై మరణాన్ని త్యజించాడు. తపోవనంలో దావాగ్నిమధ్య దృఢసమాధిగతుడై తనువు త్యజించాడు. అట్టి ధర్మకర్మకు వనగమనం ఉపకరించింది. ధృతరాష్ట్రుడు ఆశ్రమధర్మాన్ని ఆచరించిన ఆదర్శప్రభువుల కోవలో నిలిచే అర్హతను ఆశ్రమవాసపర్వం కల్పించింది.

ఒక మహారాజు తపోవనంలో ఆశ్రమవాస వ్రతం స్వీకరించేటప్పుడు నిర్వహించవలసిన వేదవిహిత కర్మల నన్నింటినీ శాస్త్రోక్తంగా పాటించిన ధర్మశీలం ధృతరాష్ట్రుడి చివరి అధ్యాయంలో గోచరిస్తుంది. మొదట ప్రభువుయొక్క అనుమతి, ఆ తరువాత ప్రజల అనుమతి తీసికొన్నాడు. మృతులైన జ్ఞాతులకూ, కొడుకులకూ యథావిధిగా విశేష శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వహించారు. (ఆపై ఇక శ్రాద్ధకర్మలు చేయటం మానివేశాడని భావం). వనప్రస్థానానికి ముందు ధర్మరాజుకు రాజనీతి విశేషాలు బోధించాడు. భీష్ముడు, వ్యాసుడు, శ్రీకృష్ణుడు వంటి దిగ్గంతులు బోధించినా ఆశ్రమధర్మంగా ధృతరాష్ట్రుడు తన కర్తవ్యాన్ని నిర్వహించాడు. ధర్మరాజు సవినయంగా ఆ బోధనను స్వీకరించాడు.

క. 'నిత్యనిధి సద్వివేకము। సత్యవ్రతశీల! ధర్మసారజ్ఞ భవ
న్మత్యాకలితమ యైనను। నిత్యంబును వృద్ధసేవ నిష్ఠఁ జలుపుమీ!' **(ఆశ్ర.1.79)**

అని నిరంతర సత్సంగాన్ని ప్రబోధించాడు ధృతరాష్ట్రుడు. ధర్మరాజు భీష్ముడు లేని లోపాన్ని, శ్రీకృష్ణుడు దగ్గరలేని అవకాశాన్ని ధృతరాష్ట్రుడు తీర్చాడని కృతజ్ఞతలు తెలిపాడు.

ధృతరాష్ట్రుడికి వారసులైన పాండవుల ఘనతను ప్రజలు వేనోళ్ళ పొగిడారు.

తే. 'స్వర్గమైనను బాలింపఁ జాలువారు। వీరలకు భూమిపాలన విధి యనంగ
నెంతపని? వీరిచేతికి నిచ్చి తిపుడు। మమ్ము నెల్ల విధంబుల మనిచి తధిప!' **(ఆశ్ర.1.102)**

అనే ప్రశంస పాండవపాలనపై ప్రజ లిచ్చిన బంగారపు తీర్పు! ధృతరాష్ట్రుడి వనవాసగమనానికి అందిన అక్షరాశీస్సులు!'

2. గాంధారీధృతరాష్ట్రుల ఆశ్రమవాసం:

గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు వనగమనం చేసేదృశ్యం కరుణరసభరితం. వల్కలాలు కట్టి ఆ వృద్ధరాజదంపతులు గృహాన్ని పూజించి, తమ వస్తువులనన్నింటిని పరిత్యజించి, యాజకులు అగ్నులు పట్టుకొని ముందు నడుస్తూ ఉండగా అంతఃపురం వదలి వెలుపలికి వచ్చారు. ధర్మజుడు అర్తుడై ఆర్తితో 'హా! మహారాజముఖ్యా! ఎక్కడికి నీ పయనం?' అని బిగ్గరగా ఏడ్చి చదికిలపడ్డాడు. భీమాదులు అతడిని అనునయించారు. ధర్మరాజు ఎంతటి ధీరోదాత్తుడో అంతటి బంధుప్రేమ కలవాడు. సాత్త్విక స్వభావుడు. పెదతండ్రి వెంట తానూ వనానికి పోతానని ముందుకు వచ్చాడు. విదురుడు సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడి వెంట నడిచారు. కృపాచార్యుడు కూడా వనగమనానికి సిద్ధం కాగా ధృతరాష్ట్రుడు అతడిని వారించి, ధర్మరాజును అనునయించి ఇద్దరినీ ఆపాడు.

అప్పుడు కుంతీదేవి గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులవెంట వనవాసానికి పోవసిద్ధమయింది. ధర్మజాదులు ఆమెను పెక్కు రకాలుగా బ్రతిమిలాడారు. ఆమె వారికి నచ్చచెప్పటానికి యత్నించింది. సహదేవుడు, ద్రౌపది భీమాదులమీది మమకారాన్ని ఒలకబోసింది. కర్ణుడిని మరువవద్దని మరల మరల చెప్పింది. ధర్మరాజు ఆమెను వారించగా నిష్ఠురమాడింది.

తే. 'రాజ్యఫలము కామింపఁ బుత్త్రా! సమగ్ర। తపమునకు ఫలమైన యుత్తమగతి ప్ర
సిద్ధి గోరుదు; నది గల్గఁజేఁత కిట్టి। తోడు మఱి నాకుఁ గలుగునే దురితదూర!' **(ఆశ్ర.1.171)**

అని గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల సేవకై అడవులకు బయలుదేరింది. ముందు కుంతి, ఆమె భుజంమీద చేయివేసి గాంధారి, ఆమె భుజంమీది చేతితో ధృతరాష్ట్రుడు. వారివెంట విదురుడు వన గమనం చేశారు. ఇది ఉత్తమమైన ప్రస్థానం, అందరూ వనంలో తీవ్ర తపస్సు చేయాలని బయలుదేరారు. పూర్వ స్నేహవైరభావాలు లేని ఒక సమభావం వారిలో యోగంగా నిలిచింది.

ధృతరాష్ట్రుడు శతయూపాశ్రమ ప్రాంతంలో నివసించి తపశ్చర్య లారంభించాడు. నారదుడు అక్కడికి వచ్చి ఆ క్షేత్ర మాహాత్మ్యాన్ని వర్ణించి చెప్పి పూర్వరాజు లా క్షేత్రంలో తపస్సుచేసి ఇంద్రలోకానికి చేరిన వృత్తాంతాన్ని తెలిపాడు. ధృతరాష్ట్రుడు మూడేళ్ళు తపస్సు చేసి తనువును త్యజిస్తాడని కుబేరుడి సన్నిధానంలో వైభవంతో ఉంటాడనీ ఇంద్రుడు చెప్పినట్లు నారదుడు శతయూపుడికి తెలిపాడు. ధృతరాష్ట్రుడు దానిని విని సంతోషించాడు. అంటే ధృతరాష్ట్రుడి మూడేళ్ళ ఆశ్రమవాస చరిత్ర తపస్సాధనలో ముఖ్యమైనదని భావం. దానిని మూడు దశలుగా భావించవచ్చును.

1. పూర్వరంగం:- హస్తినాపురంలో ధృతరాష్ట్రుడు అంతఃపుర భోగాలనూ, గృహస్థుడు చేసే వేదవిధులనూ వదలి సంసారబంధాలను త్రెంచుకొని, తపోవన నియమాలకు అనుకూలమైన చిత్తవృత్తితో నియమనిష్ఠలతో మునివృత్తిని స్వీకరించి తపస్వులతో కలిసి నివసించే వానప్రస్థాశ్రమ జీవన పద్ధతికి సిద్ధమయ్యాడు. ఇది వనగమనయోగ్యతను సాధించిపెట్టిన పూర్వరంగం.

2. ప్రథమదశ: మోహపరిత్యాగ పరీక్ష:- శతయూపాశ్రమంలో కుటీర నివాసం చేస్తున్న ధృతరాష్ట్రుడు శరీరాన్ని బాగా కృశింపజేసే నియమవ్రతాలు చేపట్టి జ్ఞాన కర్మేంద్రియాలవలన కలిగే వికారాలకు దూరమయ్యే తపస్సు ప్రారంభించాడు. చిక్కి శల్యమయ్యాడు. గాంధారి, కుంతి, విదురుడూ కూడా ఆ మార్గంలో పురోగమించారు. అప్పుడు వారికొక పరీక్ష ఎదురయింది. హస్తినాపురంలో నివసించే రాజకుటుంబ సభ్యులకు కుంతిని, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను విదురుడినీ దర్శించాలనే బంధుప్రీతి రూప వ్యామోహం మోసులెత్తింది. దానిని మొదట ప్రస్తావించి అందరినీ ప్రేరేపించినవాడు సహదేవుడు. అతడికి కుంతిని చూడాలన్న కోరిక కలిగింది. ఆ సంగతి ధర్మరాజుతో చెప్పాడు. దానితో అందరికీ బంధుప్రీతి పెల్లుబికింది. ధర్మరాజు సబంధుపరివారంగా ధృతరాష్ట్రుడిని చూడాలని బయలుదేరాడు. ఇది బంధుసందర్శనంగా ప్రారంభమైనా, కుంతీ, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులతో కలిసి ధర్మజాదులు ఒక నెలరోజులు వనంలోనే ఉండిపోయారు. తపస్సుకు ఉపక్రమించిన ధృతరాష్ట్రాదులకు అది సంతోషదాయకమైనా, వారి మోహనప్రవృత్తికి అది పరీక్షగా నిలిచింది. ధర్మరాజు తాను వారితో శాశ్వతంగా ఉండి పోవాలని కూడా భావించాడు. ఆ తరుణంలో వ్యాసుడు రంగంలో ప్రవేశించి ధృతరాష్ట్రుడి యోగక్షేమాలు విచారించి, అతడికి తపస్సుమీద ఆసక్తి ఉన్నదని గ్రహించి మరొక పరీక్ష పెట్టాడు. ధృతరాష్ట్రుడికి వరమివ్వటానికి సిద్ధంకాగా, అతడు మరణించిన బంధువుల రూపాలను చూడాలనే కోర్కెను వెలిపుచ్చాడు. కుంతి, గాంధారి మొదలైన స్త్రీలందరూ ఆ కోర్కెను బలపరిచారు. వ్యాసుడు కరుణించి మృతబంధువులు దివ్య శరీరాలతో గంగనుండి వెలువడి వారికి దర్శనమిచ్చే అద్భుత దృశ్యాన్ని కల్పించి చూపాడు. వారు స్నేహవైరాది మనోవికారాలు లేని తేజోమూర్తులుగా దర్శనమిచ్చి, సమత్వభావనకు పోషకంగా అమృతానురుచిని కలిగించారు. గాంధారి కళ్ళగంతలు విప్పి కళ్ళారా చూచింది. ధృతరాష్ట్రుడు వ్యాసదత్త దివ్యదృష్టితో చూచాడు. మిగిలినవారు ఆశ్చర్యంతో వారిని చూచారు. వారి దర్శనంతో ధృతరాష్ట్రాదులలో మోహదృష్టి నశించింది. సమదృష్టి పెరిగి యోగంపై మనస్సు రమించింది. ధృతరాష్ట్రుడి వద్దనే ఉంటానన్న ధర్మజుడి వ్యామోహాన్ని వ్యాసుడు వారించి అతడిని హస్తినాపురానికి తిరిగి పంపాడు. నిరంతర బంధుజన దర్శనం తపస్సుకు ప్రతిబంధకమని తెలిపి ధృతరాష్ట్రుడు ఆ ఆశ్రమప్రాంతాన్ని వదలి దూరవన ప్రదేశాలకు తరలివెళ్ళాడు. మొదటి పరీక్షలో ఉత్తీర్ణుడయ్యాడు. మోహబంధాలనుండి దూరమై ప్రథమదశ ఉత్తమగతికి ప్రగతి సోపానంగా మారింది.

2. రెండవదశ - దేహాభిమానాన్ని త్యజించే ఉగ్ర తపస్సు:- ధృతరాష్ట్రుడు గంగాద్వార పరిసరారణ్యాలలో ఉగ్రతపస్సు మొదలు పెట్టాడు. అతడు వాయుభక్షణంతోనూ, గాంధారి జలభక్షణంతోనూ తపస్సు సాగించారు. కుంతి మాసోపవాస నియమ వ్రతం సాగించింది. ధృతరాష్ట్రుడు క్రమంగా అగ్నికార్యాదులను వదలి కర్మసన్న్యాసం చేశాడు. యాజకులు అగ్నులను ఆ అడవిలో వదలి వెడలిపోయారు. ధృతరాష్ట్రాదుల శరీరాలు నీరసించాయి. వారికి దేహాభిమానం క్రమంగా వీడిపోయింది. ఇది రెండవ దశ.

3. మూడవదశ: యోగసమాధిలో తనువులు త్యజించటం:- ఒకనాడు ధృతరాష్ట్రాదులు గంగా నదిలో స్నానంచేసి అడవిలో ప్రవేశించారు. భీకరమైన వాయువుతో దావాగ్ని చెలరేగి వారిని చుట్టుముట్టింది. ఆ అగ్ని ధృతరాష్ట్రుడు వదలిన యజ్ఞాగ్నివలన ఏర్ప డిందే. కుంతీ, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు నీరసించి ఉండటంతో అగ్నినుండి తప్పించుకొనలేక పోయారు. వారివెంట నున్న సంజయుడు, రాజు కోరికపై యోగమార్గంలో హిమవత్పర్వతంమీదకు వెళ్ళాడు. ప్రస్థానంలో తనువు త్యజించాడు. సంజయుడి సూచనపై ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారి, కుంతి తూర్పుదిక్కు మొగమై యోగసమాధిలో కూర్చుండి తమంతటతాము హుతాశనుడి కీలలకు ఆహుతి అయ్యారు. ధృతరాష్ట్రుడు తన గార్హపత్యాగ్నిలో తానే దగ్ధమయ్యాడు. కొడుకులు అగ్నికార్యం చేయవలసిన అవసరం అతడికి ఏర్పడలేదు. దావాగ్ని దగ్ధుడైన ధృతరాష్ట్రుడు యోగమార్గంలో తనువును త్యజించిన పుణ్యపురుషుడై ఉత్తమలోకాలకు వెళ్ళాడు. గాంధారి అతడిని అనుసరించింది. కుంతి యోగాగ్నిలో తనువును త్యజించి పాండురాజును చేరుకొన్నది. నారదుడివలన ఈ వృత్తాంతం విని ధర్మరాజాదులు వారికి తిలోదకాలిచ్చారు.

ధృతరాష్ట్రుడు యోగమార్గంలో తనువును త్యజించి స్వర్గాన్ని పొందాడు. కుంతీ గాంధారు లా బాటలో నడిచారు. సంజయుడు యోగమార్గంలో మహాప్రస్థానం చేశాడు. విదురుడు యతిగా మారి దిగంబరుడై తిరుగుతూ యోగమార్గంలో తనువును త్యజించి తన జీవచైతన్యాన్ని ధర్మరాజులో లీనంచేసి ధన్యుడయ్యాడు. ఈ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమవాసం వనగమనం చేసిన అయిదుగురికీ యోగమార్గంలో అయిదు విధాలుగా స్వర్గగమనానికి స్వర్ణమార్గంగా ఉపయోగపడింది.

మౌసలపర్వం

1. మూడు మహానగరాలు:-

మహాభారత యుద్ధానంతరం చరిత్ర కెక్కిన మహానగరాలు మూడు. అవి: హస్తినాపురం, ఇంద్రప్రస్థం, ద్వారక-చంద్రవంశ చక్రవర్తులు ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యంగా పాలించిన రాజ్యానికి ఏకైక రాజధాని హస్తినాపురం. ప్రస్తుతం అది పాండవాధీనంలో ఉన్నది. దానికి ధర్మరాజు చక్రవర్తి. ఆయన అశ్వమేధయాగం చేసి భారత సమ్రాట్టుగా ప్రసిద్ధికెక్కాడు. ధృతరాష్ట్ర పాలనలో పాండవ భాగంగా ఇవ్వబడిన రాజ్యానికి రాజధాని ఇంద్రప్రస్థపురం. ఇది శ్రీకృష్ణుడి దివ్య మహిమతో అద్భుత నగరంగా పాండవుల కాలంలో అభివృద్ధి చెందింది. మయసభ అందులో అద్భుత శిల్పం. ధర్మరాజు రాజసూయం చేశా డక్కడ! పాండవ పూర్వ ప్రభకు ప్రతినిధిగా నిలిచిం దిప్పుడు. హస్తినాపురికి అనుబంధ మహానగరంగా గౌరవించబడుతున్నది. దాని అదృష్ట మేమిటంటే నరనారాయణాంశ సంభూతులైన అర్జున శ్రీకృష్ణులు భారతయుద్ధానంతరం ఆ నగరంలో కొన్నాళ్ళు నివసించారు. శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి అనుగీతను బోధించి దానిని జ్ఞానక్షేత్రంగా దీపింపచేశాడు. హస్తినాపురికి అండగా ఆకాలంలో నిలిచింది ద్వారక. దానికి ప్రభువు వసుదేవుడు. అది యాదవ రాజ్యరాజధాని. బలరామ శ్రీకృష్ణుల భవ్య నివాసక్షేత్రం. కౌరవుల తరువాత యాదవులు మహావీరులు, యుద్ధకుశలులు. వారిలో వృష్ణి , భోజక, అంధకాది వంశాలకు చెందినవారు ఉన్నారు. వారందరూ ఏకాభిప్రాయంతో ఎల్లప్పుడూ ఉండకపోయినా వసుదేవుడన్నా, వాసుదేవుడన్నా భయభక్తులతో మసలుకొంటారు. మూడు నగరాలకు ప్రభువు లెవరైనా వాటిమీద శ్రీకృష్ణుడి ప్రభావం మాత్రం ఎప్పుడూ ఉండేది. పాండవులకు బంధువే కాక ప్రత్యక్షదైవం వాసుదేవుడు. అనన్యభక్తితో అతడిని సేవించి, ఆయన కల్పించిన రక్షను, యోగక్షేమాలను సర్వదా పొందిన సార్థక భక్తులు పాండవులు. అందువలన భారతయుద్ధంలోనూ, తరువాతకూడా పాండవజీవిత నౌకకు శ్రీకృష్ణుడు కర్ణధారిగా ఉండి కథను చివరిదాకా విజయపథంలో నడిపించాడు. మొత్తానికి హస్తినాపుర చరిత్రకే కాక, పురత్రయ భవితవ్యానికి కూడా శ్రీకృష్ణుడూ మార్గదర్శి, సూత్రధారుడు, చక్రధారి. అతడు నిర్మించిన ద్వారకానగర చరమాంక చరిత్రను చిత్రించేది మౌసలపర్వం. అది మహాభారత కథలో ఒక కీలకపాత్ర నిర్వహించటం విశేషం.

2. ద్వారకను ముంచిన ముప్పేట ముప్పు:

అవతారపురుషుడైన శ్రీకృష్ణుడు తన అవతార సమాప్తికి ముందే తన భౌతిక వైభవాన్ని ఉపసంహరించుకొనే వ్యూహంలో భాగంగా యాదవ వీర సంహారానికీ, ద్వారకానగరోపసంహారానికీ తగిన హేతువులను కల్పించి తాను నిమిత్తమాత్రుడుగా మిగిలే లీలను ప్రకటించాడు. ఆ విధంగా ద్వారకకు మూడు విపత్తులు ఏర్పడ్డాయి.

1. కణ్వుడూ, నారదుడూ, విశ్వామిత్రుడూ అనే ముగ్గురు మహర్షులూ సాంబుడు ఆడిన కపట స్త్రీ నాటకం కారణంగా ఇచ్చిన శాపం:- 'సాంబుడికి యాదవకులాన్ని నశింపచేసే ఒక ముసలం పుట్టుతుందనీ, దాని శక్తివలన బలరామకృష్ణులు తప్ప మిగిలిన యాదవులందరూ నశిస్తారనీ, బలరాముడు యోగశక్తితో తన శరీరం వదలి సముద్రంలో ప్రవేశిస్తాడనీ, శ్రీకృష్ణుడు ఏకాంతంగా నేలపై పరుండి ఉండగా 'జర' అనే రాక్షసి అతడిని ఆక్రమించి చంపుతుందనీ మునులు శపించారు. దానివలన పుట్టిన ముసలం కారణంగా యాదవవీరులు పరస్పర కలహంలో నశిస్తారు. బలరామకృష్ణులు అవతారాలు చాలిస్తారు.

2. గాంధారిశాపం:- భారతయుద్ధంలో ఉత్తమ జ్ఞాతులు తమలో తాము పోరాడి చనిపోయేటట్లు శ్రీకృష్ణుడు చేశాడు కాబట్టి శ్రీకృష్ణుడి జ్ఞాతులైన యాదవులుకూడా తమలో తాము పోరాడి చనిపోతారనీ, శ్రీకృష్ణుడు నాటినుండి ముప్పదారేళ్ళకు అదే నాడు ఆదుకొనే దిక్కెవ్వరూ లేక శోచనీయస్థితిలో చనిపోతాడనీ గాంధారి శపించింది.

3. ద్వారక సముద్రంలో మునగటం:- శ్రీకృష్ణ నిర్మాణానంతరం ఒక వారం రోజులకు సూర్యోదయ సమయంలో సముద్రం ద్వారకను ముంచి తనలో కలుపుకొంటుందని శ్రీకృష్ణుడు వసుదేవుడికి తెలిపాడు.

ఈ ప్రళయానికి ప్రథమకారణం మునుల శాపంవలన కలిగే ముసలం కాబట్టి, దాని మహిమను ప్రదర్శించే ఈ పర్వం మౌసలపర్వం అని పిలువబడింది. యాదవవీరుల మరణానికి దివ్యమైన కారణం ఉన్నదని చిరునవ్వు నవ్వుతూ గాంధారితో శ్రీకృష్ణ డిట్లా అన్నాడు-

తే. 'మున్న కాదె యాదవులకు మునివరేణ్య । కలిత దారుణశాపంబు గలదు; నీకు
నేల చర్వితచర్వణ మిట్లు సేయ? । దీన నేమి ప్రవ్వితి? దానిఁ జెపుమ!'

క. 'యదువంశజాతులకుఁ ద । ప్పదు నాకము; వారి సురలుఁ బరిమార్పఁగ లే;
రది కారణంబు గాఁగఁ దె । గుదు రొండొరుచేత రణము ఘోరత్వమునన్.'

తే. 'అనిన పలుకులు విని పాండుతనయు లెదలు । వెఱపు పెంపున గంపింప విహ్వలించి
యాత్మజీవితములదెస నాస లపుడు । వదల విడిచిరి కౌరవవంశవర్య! **(స్త్రీ.2.163-165)**

దేవతలకు కూడా అసాధ్యులైన యాదవులు పరస్పర సంహారంతో తనువులు చాలించటమే దైవం నిర్ణయించిన మార్గం. దానికి అనువుగా మునిశాపాన్నీ, గాంధారి శాపాన్నీ కల్పించి కార్యకారణ సంబంధాన్ని కల్పించాడు. ఇది శ్రీకృష్ణుడి దివ్యవ్యూహం! దీనివలన భూతలంమీద మరొక మహాయుద్ధం వారించబడింది. యాదవమరణం క్రమంగా పాండవ మహాప్రస్థానానికి దారి తీస్తుందని పై చివరి పద్యం వ్యంగ్యంగా సూచిస్తున్నది. అది తిక్కన కథాకథనశిల్పం!

చంద్రవంశ చరిత్రలో వ్యాసవాసుదేవులు విష్ణుసన్నిభులు. భీష్ముడి తరువాత హస్తినాపుర సింహాసనానికి వారసులను కల్పించటంలో దోహదకారిగా నిలిచిన మహర్షి వ్యాసుడు. పాండవుల తరువాత వారి వంశాంకురాన్ని ప్రాణంపోసి రక్షించిన మహాత్ముడు శ్రీకృష్ణుడు. వీ రిద్దరూ పాండవులను అశ్వమేధయాగాంతం వరకు మార్గదర్శకులై, రక్షకులై వెంట నడిచారు. యాగానంతరం శ్రీకృష్ణుడు ద్వారకలోనే ఉండిపోయాడు. వ్యాసమహర్షి ఆశ్రమంలో తపోనిష్ఠుడై నిలిచాడు. వా రెక్కడున్నా హస్తినాపుర సామ్రాజ్య శ్రేయోభిలాషులు, సంరక్షణాచార్యులు.'

పాండవులలో పార్థుడు శ్రీకృష్ణుడికి ప్రాణస్థానీయుడు. అతడికి సుభద్ర నిచ్చి వివాహం చేయటంలో శ్రీకృష్ణుడు రహస్యమైన కీలకమైన పాత్ర పోషించాడు. ఆమెకు పాంచాలి వైపునుండి ఎటువంటి ఇబ్బందులు కలగకుండ కంటికి రెప్పవలె కాపాడాడు. అర్జునుడికి సుభద్రవలన కలిగిన పుత్త్రుడు అనన్యసామాన్య ధానుష్కుడై, అపరపార్థుడని పొగడందిన అభిమన్యుడు. అతడిని తాను అభిమానించి పెంచి పెద్దచేసి మహావీరుడిని చేయటమే కాక, విరాటరాజపుత్రిక అయిన ఉత్తరతో వివాహం జరిపించటంలో సహకరించాడు. ఆ దంపతులకు పుట్టిన పుత్రుడే పరీక్షిత్తు. అతడిని అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన బ్రహ్మముఖాస్త్రశిఖిశిఖలనుండి రక్షిస్తానని శపథంచేసి మృతశిశువుగా పుట్టిన ఆ బాలుడిని ప్రాణవంతుడిగా తేజోవంతుడిగా మార్చి అనుగ్రహించి పాండవవంశాన్ని నిలిపాడు.

విచిత్ర మేమంటే ధృతరాష్ట్రుడికి గాని, పాండవులకుగాని, వారి సంతతి నిలువ లేదు. వారు భారతయుద్ధంలో మరణించారు. కౌరవభార్యలకు సంతతి మిగలలేదు. ద్రౌపది కొడుకులు ఉపపాండవులు అశ్వత్థామచేత హతులయ్యారు. అపాండవం కావలసిన తరుణంలో అశ్వత్థామ శపథాన్ని కాదని శ్రీకృష్ణుడు సుభద్ర మనుమడే కురురాజ్యాధిపతి కావాలని శ్రీకృష్ణుడి దివ్య ప్రణాళిక అయి ఉంటుంది. ఆయన వ్యూహం అంతటితో ఆగినట్లు లేదు. ద్వారకలో బలరామ వాసుదేవు లున్నారు. వారి పుత్రులూ మౌసలయుద్ధంలో చనిపోయారు. ధృతరాష్ట్రుడికివలె, పాండవులకువలె, శ్రీకృష్ణుడికి కూడా వారి తరువాతి తరం బ్రతికే అదృష్టం లేదన్నమాట! అది-శ్రీకృష్ణుడి సమత్వబుద్ధి. మరొక విశేష మేమంటే ' ద్వారక' ముఖ్యపట్టణంగా యాదవరాజ్యం నిలిస్తే అది హస్తినాపురితో ఎప్పటికైనా పోటీపడవచ్చును. అందువలన దానిని అదృశ్యం చేయటం (సముద్రంలో ముంచటం) శ్రీకృష్ణుడి దివ్యవ్యూహం. అంతటితో ఆగక గతప్రాణులైన యాదవులకూ, తనకూ, బలరాముడికీ అంత్యసంస్కారాలు అర్జునుడు చేసేటట్లు ఏర్పాటు చేయటం శ్రీకృష్ణుడి దైవ సంకల్పం.

నారాయణుడు చేయవలసిన విధులు నరుడు చేయగలడు. 'అమ్మహాభుజుఁడు కార్యజ్ఞుండు, శౌర్యసమగ్రుండు, విక్రమమహితుఁ; డతఁడు, నా ‹గ నేననంగ నరనాథ! భేద మించుకయు లేదు' (మౌస.1.117) అని స్పష్టంగా శ్రీకృష్ణుడు వసుదేవుడితో చెప్పాడు.

మరొక అద్భుత మేమంటే శ్రీకృష్ణుడి తరువాత, ద్వారక నీటిలో మునిగిన తరువాత వసుదేవాదులను, మిగిలిన ప్రజలను ఇంద్రప్రస్థానానికి చేర్చేటట్లు అక్కడ శ్రీకృష్ణుడి మనుమడైన వజ్రుడిని రాజుగా నిలిపేటట్లు ధర్మరాజు ముందే యోచించి అర్జునుడికి అంతరంగికంగా ఆదేశా లిచ్చి ఉండటం గమనిస్తే శ్రీకృష్ణుడి ప్రభావం హస్తినాపురంమీద ఎంత ఉన్నదో తెలుస్తుంది. ద్వారక నీట మునిగి ఇంద్రప్రస్థంలో విలీనమయింది. యాదవ రాజ్యం హస్తినాపురానికి మిత్రరాజ్యంగా మారింది. ఆ రెండూ సుభద్రాదేవి రక్షణలో శాంతి సౌఖ్యాలతో విలసిల్లబోతున్నాయి. మనుమళ్ళను మహారాజులను చేసే ఒక దివ్య ప్రణాళిక వెనుక ఉన్న రహస్యం చివరకు గాని తెలియదు. భీష్మాది మహావీరులూ, బలరామ శ్రీకృష్ణులూ, పాండవులూ, వారి సంతతీ అందరూ అంశావతారులైన కారణజన్ములు. అందుకే వారి కార్యాలు ముగియగానే స్వర్గవాసులయ్యారు. మిగిలిన అదృష్టవంతులు చరిత్రను ముందుకు నడిపారు. దీనికంతా వెనుక ఉన్నది వాసుదేవ మాహాత్మ్యం.

3. అవతారపురుషుడి అపూర్వప్రస్థానం:

మహాభారతంలో చివరి నాలుగు పర్వాలూ ప్రస్థాన పర్వాలుగా ప్రసిద్ధికెక్కాయి. భారత పాత్రలన్నింటిలో శ్రీకృష్ణుడి పాత్ర పరిపూర్ణ దివ్య పాత్ర. అతడు పరమేశ్వరుడుగా, సాక్షాత్తు నారాయణుడి అవతారంగా భీష్మాది మహావీరులూ, వ్యాసాది మహర్షులూ గుర్తించి కీర్తించారు. మానవాకృతి తాల్చిన మాధవుడు జీవించిన విధానం లీలామానుషంగా భాసించి, నిర్యాణంకూడా దివ్యాదివ్యంగా తేజరిల్లటం విశేషం.

భారతంలో మరణించిన వారందరి చరిత్రలలో శ్రీకృష్ణ నిర్యాణం విలక్షణమైనది. యుద్ధంలో వీరమరణం పొందినవారందరికి ఆ మరణమే వారికి స్వర్గప్రాప్తిని కలిగిస్తుంది. వారు మరణించిన తరువాత మాటాడరు. రణభూమిలో మరణించని వీరులు యోగమార్గంలో తనువులను త్యజిస్తారు. కాని, పూర్వాంశను పొందిన తరువాత జీవితాంశాలను గురించి సామాన్యంగా మాటాడరు. మరణించిన తరువాత జీవులు దివ్యదేహాలు పొందవచ్చును. అంతవరకు స్వర్గ నరక భోగాలను అనుభవిస్తూ ఉండవచ్చును. ఏమైనా వారికి దేహస్పృహ ఉండటం కాని, దానికి సంబంధించిన ఈర్ష్యాసూయలు, అనురాగాది బంధాలు ఉండటం కాని కానరాదు. మరణించిన వీరుల చరిత్రలన్నీ ఈ లక్షణాలకు సాక్ష్యాలే. అయితే, వారందరికంటె విలక్షణంగా ధర్మరాజు బొందితో స్వర్గానికి పోవటం. స్వర్గనరక దర్శనం చేసికొనటం, ఆ సమయంలోకూడా శరీరావరణ సంబంధాలైన రాగాసూయాదులకు గురికావటం గమనిస్తాం. ఆకాశగంగావగాహనం తరువాత అతడు దివ్యదేహాన్ని పొంది తదనుభూతికి లోనుకావటం స్వర్గారోహణపర్వంలో గోచరిస్తుంది. అట్టి సుకృతులు పూర్వచక్రవర్తులలో కొందరున్నారు. హరిశ్చంద్రుడటువంటివాడు. వారి వరుసలో ధర్మరాజు నిలిచి తన ప్రత్యేకతను నిలుపుకొన్నాడు. ఇందరు ఇన్ని ప్రత్యేకతలతో ప్రకాశించినా శ్రీకృష్ణుడితో సరిపోలజాలరు. బలరాముడు ఆదిశేషుడి అవతారంగా ప్రసిద్ధిచెందాడు. శ్రీకృష్ణుడితో పుట్టిన విష్ణువు ఆయుధాలు ఆయనకంటె ముందే మానవాకృతులు వదలి విష్ణు లోకం చేరుకొన్నాయి. బలరాముడుకూడా శ్రీకృష్ణుడివద్ద అనుమతి పొంది అడవిలో ఒకమ్రాను మొదట యోగసమాధిలో ఉండిపోయాడు. శ్రీకృష్ణుడు అతడిని దర్శిస్తూ ఉన్నప్పుడే అతడి శరీరంలోనుండి వేయిపడగల ఆదిశేషుడు యోగమార్గాన పైకి లేచి ఆకాశగమనంతో సముద్రంలో లీనమైపోయాడు. దేవతలూ, శేషులూ అతడికి ఆహ్వానం పలికారు. ఇది ఒక అద్భుత నిర్యాణం. శరీరపతనానంతరం నిజరూపధారణం చేసి బల రాముడు మరేమీ మాటాడలేదు. జరా ప్రేరితుడై, వ్యాధుడు శ్రీకృష్ణుడి పాదాన్ని జింకగా భ్రమించి బాణంతో గట్టిగా కొట్టి నప్పుడు, లౌకికవ్యక్తిగా భూశయనం చేసి ఉన్న శ్రీకృష్ణుడు, దుర్వాసోమహర్షి శాపం కారణంగా అరికాలిలో తగిలే దెబ్బతో మృత్యువు కలుగుతుందని తెలిపి, నిర్వికారంగా యోగసమాధిలో ఉండి, వేటగాడిని అనునయించి, తన తనువును తానే త్యజించి నిజస్థానంలో అవ్యయుడుగా నిలిచి ఆనందబ్రహ్మగా తనస్థితిని తానే వ్యాఖ్యానించి బ్రహ్మాదులకు చెప్పి వారిని ఆనందపరిచాడు.

తనువును త్యజించినప్పుడు జీవన్ముక్తుడైన మహాయోగివలె కనబడి, తాను పొందిన నిజస్థితిని, తదనుభూతిని చెప్పగలిగినవాడే అవతారపురుషుడని శ్రీకృష్ణుడి నిర్యాణం నిరూపించి చెప్తుతుంది. స్వస్వరూపంతో నిలిచిన ఆ పరమాత్ముడు అన్నమాట లివి-

సీ. 'అప్పరమేశ్వరుం డయ్యందఱను జూచి । 'యనిరుద్ధ నామకం బైనయదియుఁ;
ప్రద్యుమ్నతా ప్రతిభాసమానమును, సం । కర్షణభావవికాసితంబు,
వాసుదేవాత్మక వరరూపమున నేక । తా విభవత్వమాధాన సిద్ధి
నొందించుకొంటి; నానందబోధ నిరంజ । నామేయ మత్పద ప్రాప్తి పరమ

ఆ మంగళానుభూతి నంగీకరించెద । సుఖుల రగుఁడు మీరు సుకృతులార!'
యనిన వచన సమితి యతిమృదు మధురత । నింపు నొసఁగ నలరి రెల్లవారు.' **(మౌస.2.92)**

దీనిని వ్యాఖ్యాత ఈ పద్యం వద్ద ఈ విధంగా వివరించాడు. "శ్రీకృష్ణుడు పొందిన మహానారాయణత్వ సిద్ధిని వర్ణించే పద్యం కాబట్టి ఈ పద్యం చాలా విశిష్టమైనది. నిర్వికారమైన పరబ్రహ్మంనుండి సవికారమైన సృష్టి నాలుగు అంచెలుగా ఏర్పడిందని సంస్కృత భారతం శాంతిపర్వంలోని 139వ అధ్యాయంలో చెప్పబడింది. ఆ అధ్యాయాన్ని 'నారాయణీయం' అంటారు. ఈ నాలుగు అంచెలనే నారాయణవ్యూహతత్త్వ మంటారు. ఈ నాలుగు దశలు ఇవి: 1. సనాతన వాసుదేవతత్త్వం- నిష్క్రియ, నిర్గుణ, నిష్కళ, నిర్ద్వంద్వమైన పురుషతత్త్వమిది. దీనినే పరతత్త్వ మంటారు. ఇదే పంచభూతాలను శరీరంగా చేసికొని జీవుడై అవతరించింది. ఈ జీవుడు లేకుండా ఆ పరబ్రహ్మతత్త్వానికి చేష్ట ఉండదు. అంటే కదలిక ఉండదు. అందుకే భారతకథలో వసుదేవుడి కుమారుడుగా కృష్ణుడు చెప్పబడినాడు. 2. సంకర్షణతత్త్వం -ఈ జీవుడి పేరే శేషుడు, లేదా సంకర్షణుడు. పరవాసుదేవ తత్త్వంవైపు పాంచభౌతిక శరీరాన్ని ఆకర్షించే వాడని అర్థం. 'కర్షతి' అంటే ఆకర్షిస్తాడని అర్థం. కృష్ణశబ్దానికి కూడా అర్థం ఇదే ఆకర్షించేవాడని. భారతంలో శ్రీకృష్ణుడిచేత ఆకర్షించబడని పాత్ర లేదు. 3. ప్రద్యుమ్న తత్త్వం: సంకర్షణతత్త్వం నుండి పుట్టేది ప్రద్యుమ్న తత్త్వం. ఇది సనత్కుమారతత్త్వం. విశ్వమనస్స్వరూపం. సర్వభూతాతిరిక్తమైన మనస్తత్త్వమిది. పంచభూతాలు ప్రళయకాలంలో ఈ 'మహామనస్సు' లో లీనమౌతాయి. శ్రీకృష్ణుడి కుమారుడు ప్రద్యుమ్నుడు - అని చెప్పబడిన పురాణకథలకు మూలం ఈ వ్యూహనిర్మాణమే 4. అనిరుద్ధతత్త్వం -అ ప్రద్యుమ్న తత్త్వంనుండి పుట్టేది అనిరుద్ధతత్త్వం. కర్తృకారణ స్వరూపుడై స్థావరజంగమాత్మక విశ్వరూపుడు - సమష్టి అహంకార స్వరూపుడు అనిరుద్ధుడు. పురాణాల ప్రకారం ప్రద్యుమ్నుడి కొడుకే అనిరుద్ధుడు. ఈ నాలుగు తత్త్వాలను కలిగిన పరమేశ్వరుడుగా నారాయణుడు ఈ పద్యంలో వివరించబడుతున్నాడు. ఆ నారాయణతత్త్వం కేవలం ఆనంద రూపమైన జ్ఞానం. అందుకే అనిరుద్ధ, ప్రద్యుమ్న, సంకర్షణ రూపుడైన వాసుదేవుడు ఆ రూపాలన్నీ క్రమంగా ఉపసంహరించుకొని ఆ మూలస్థితికి చేరుకొన్నానని తానే స్వయంగా చెప్పుకొనటం ఈ ప్రకటన విశేషం. ఇట్లా చెప్పుకొన్న పాత్ర శ్రీకృష్ణు డొక్కడే. అందుకే భారతంలో పరమాత్ముడు శ్రీకృష్ణుడనీ, అతడి అవతారం లీలామానుషరూపమనీ, అందువలననే అతడు మానవుడివలె చనిపోగలడనీ, పరమేశ్వరుడివలె తన తత్త్వాన్ని లోకానికి చెప్పగలడనీ, తెలుపబడింది. మౌసలపర్వం వాసుదేవతత్త్వ మనబడే నారాయణవ్యూహ చతుష్టయ తత్త్వమనీ, అదే భారతంలో తెలియదగిన భగవత్తత్త్వమనీ బోధపరుస్తుంది.

4. మౌసలపర్వం మహాప్రస్థానికపర్వానికి తొలిపలుకు;

శ్రీకృష్ణ నిర్యాణం అర్జునుడికి అనంతశోకాన్ని కలిగించింది. తేజోమయమైన శ్రీకృష్ణుడి మృతదేహాన్ని చూచి విజయుడు దుఃఖంతో మొదట మూర్ఛిల్లాడు. ఆ తరువాత అతడి మృత శరీరాన్ని కౌగిలించుకొని చాలాసేపు ఉండిపోయాడు. ఆపై తన చుట్టున్నవారి బలవంతాన తేరుకొన్నాడు. విధి విధానం ప్రకారం అంత్యక్రియలు నిర్వహించాడు. కన్నకొడుకులు కూడా నోచుకొనని ఆ అపూర్వమైన అదృష్టాన్ని అర్జునుడు పొందాడు. అయితే, ఆ తరువాత ద్వారకావాసులను తరలిస్తున్నప్పుడు మార్గమధ్యంలో బోయలు స్త్రీలపై దాడిచేసి బంగారం దోచుకొన్నప్పుడు, అర్జునుడు బాణాలు వేసినా అవి వారిపట్ల ఎటువంటి ప్రభావాన్ని చూపలేకపోయాయి. అర్జునుడికి

అస్త్రాల మంత్రతంత్రాలు ఆ సమయంలో స్ఫురించకుండా పోయాయి. అర్జునుడి ప్రతాపం ఓటుపడ్డట్లయింది. ఆ నిర్వీర్యస్థితికి అతడు తట్టుకొనలేకపోయాడు. శ్రీకృష్ణ నిర్యాణం తన ప్రతాప నిష్క్రమణంగా భావించి శోకించాడు. అతడికి శోకమోహాలు ముంచుకొనివచ్చి వేదవ్యాసమునీంద్రుడివద్దకు చేర్చాయి. అతడు యాదవ వీరుల మరణాన్నీ, బలరామకృష్ణుల నిర్యాణాన్నీ, ద్వారకావాసుల దైన్యాన్నీ, చివరకు తన నిస్సహాయస్థితినీ పేర్కొని వాపోయాడు. దానికి కారణం చెప్పుమన్నాడు. ఆ తరువాతి కర్తవ్యం తెలుపుమన్నాడు. వ్యాసమహర్షి శోకమోహావిష్టుడైన అర్జునుడికి అవతారపురుషుడి లీలా మానుష చర్యల వెనుక నున్న తాత్త్విక భూమికను వివరించి, అది విషాదానికి ఆలంబనం కాకూడదని బోధించాడు. ఆ తాత్పర్యం ఇది-

1. మునిశాపంవలన యాదవనాశనం జరిగింది. అందువలన దానికి దుఃఖించ పనిలేదు. యాదవులు కర్మఫలాన్ని అనుభవించారు. వారికి ప్రాప్తకాలం వచ్చింది. కాబట్టి శ్రీకృష్ణుడు వారి నాశనానికి అడ్డుపడకుండా ఉపేక్షవహించాడు. మూడు లోకాలను అన్యథాకరించగలిగిన సర్వశక్తిమంతుడు శ్రీకృష్ణుడు. యదునాశం అవశ్యభోక్తవ్యం కాబట్టి ఆ మహాత్ముడు అడ్డుకొనలేదు. ఈ తత్త్వం తెలిస్తే యాదవమరణశోకం నీకు ఉపశమిస్తుంది.

2. నీవు యుద్ధం చేసేటప్పుడు నీపట్ల ఉండే స్నేహంవలన శ్రీకృష్ణుడు రథసారథి అయి వర్తించినా, రుద్రరూపుడై శూలాన్ని ధరించి ముందుగా శత్రువులను సంహరిస్తూ నీ విజయానికి దోహదంచేస్తూ ఉండేవాడు. నీ యోగదృష్టికి ఆ దృశ్యం గోచరిస్తూ ఉండేది. అప్పుడు కాలం నీకు అనుకూలంగా ఉండేది. కాబట్టి శ్రీహరి నిన్ను రక్షించాడు. ఇపుడు కాలవైపరీత్యంవలన నీ వెంట నీ జంటగానిలిచి సాయంగా లేడు. కాలానుకూల్య కాలవైపరీత్యాలు దైవసంకల్పం మీద ఆధారపడి ఉంటాయి. అది తెలిస్తే ఇప్పటి నీ స్థితి స్పష్టమౌతుంది. దీనికి విచారించటం అవివేకం.

3. ధరణిభారాన్ని తగ్గించటానికి విష్ణువు అవతరించి, దుష్టశిక్షణాన్నీ, శిష్టరక్షణాన్నీ అబ్బురపాటు కలిగేటట్లుగా నిలిపి తన అవతార కార్యక్రమం ముగియగానే తనువు చాలించి అజరామరం, నిష్కళంకం, నిర్వికారం, నిరంజనం అయిన తన సత్పదాన్ని పొంది ఉపశాంతిపరు డయ్యాడు. ఇది మంగళకరమైన శుభస్థితి. మీ వంటి జ్ఞానులు దీనికి శోకించరాదు.

4. నీవు భీమాదులసహాయంతో అవనీభారాన్ని తగ్గించటంలో శ్రీహరికి తోడ్పడి కృతార్థుడ వయ్యావు. దైవాజ్ఞను అనుసరించి అస్త్రసముదాయం నిన్ను వదలి వెళ్ళింది. నీవు పూర్వం చేసిన యుద్ధాలలో ప్రదర్శించిన పరాక్రమ విశేషాలకు దేవతలు కూడా హర్షించారు. హరి సహకరించినప్పుడు నరుడు రాణిస్తాడు. ఈ రహస్యం తెలిసి విచారించటం వివేకం కాదు.

5. బలం, బుద్ధి, చేవ-కాలం అనుకూలంగా ఉన్నప్పుడు ప్రకాశిస్తాయి. కాలం వికటించినప్పుడు నశిస్తాయి. పండితులు కాలం కలిసివచ్చినప్పుడు మూలమైన మీ తనువులను విడిపెట్టండి. అట్లా మీరు చేస్తే ఆర్యులు కీర్తిస్తారు.

మౌసలపర్వ కథార్థాలను వ్యాసమహర్షి వ్యాఖ్యానించి అర్జునుడి శోకమోహాలను తొలగించి వివేకాన్ని ప్రసాదించాడు. దీనివలన పాండవులకు ఒక భవ్యసందేశం అందింది. వారికి కాలం అనుకూలంగా లేదు. లేదని శ్రీకృష్ణ నిర్యాణం ధ్వనింపజేసింది. పాండవులకు సారథిగా, సచివుడుగా, వియ్యంగా, సఖుడుగా, బాంధవుడుగా, విభుడుగా, గురువుగా, దైవంగా వెన్నంటి నిలిచి రక్షించిన దివ్యశక్తిమంతుడు శ్రీకృష్ణుడే కాలస్వరూపుడు. అతడు నిష్క్రమించి పాండవులకు తనువుల వికార స్వభావాన్ని తొలగించుకొనే సందేశ మిచ్చినట్లు సాక్షాత్ కృష్ణద్వైపాయనుడే సూచించాడు. బోధించాడు. ఆ బోధనయే పాండవ జీవితచరమాంకానికి తొలిపలుకు, మౌసలపర్వం బలరామకృష్ణుల జీవితాలకు భరతవాక్యం. పాండవ మహాప్రస్థానానికి నాందీవాక్యం! అదే మౌసలపర్వ సార్థక్యం.

మహాప్రస్థానికపర్వం

1. ప్రస్థానప్రయత్నం:

పాండవుల చరిత్రలోని చరమఘట్టాన్ని రెండు పర్వాలుగా విభజించటం విశేషం. వస్తు విభాగం దృష్ట్యా అది ఔచిత్యం కూడా. మొదటిది మహాప్రస్థానిక పర్వం. రెండవది స్వర్గారోహణపర్వం. ఇందులో మహాప్రస్థానం చేసింది ఏడుగురు. వారిలో స్వర్గారోహణం చేసింది చివరకు ధర్మరాజు ఒక్కడే. వస్తు స్వభావరీత్యా ఈ రెండూ ప్రత్యేక స్వభావాలు కలిగి ఉండటంచేత పరిమాణంలో చిన్నదైనా విడివిడి పర్వాలుగా విభజించబడ్డాయి. మహాప్రస్థానం పాండవు లందరిదీ, స్వర్గారోహణం ధర్మరాజు ఒక్కడిదీ.

తే. 'కాలమూలంబు సర్వంబు గాన దీని। కొండుతలఁపులు దక్కి మీ రుత్తమంపు
గతికిఁ జనుఁడు నిశ్చింత వికారతనులు। విడిచి యార్యజనంబులు వినుతి సేయ. **(మౌస.1.222)**

అన్నది వ్యాసోపదేశం. దీనిని అన్నివిధాలా అర్థంచేసికొని, అక్షరాలా అమలు చేయటానికి నిశ్చయించాడు. ధర్మరాజు కాలవిపర్యయాన్ని గమనిస్తే కలికాల ప్రవేశాన్ని స్మరిస్తే పాండవులకు కాలం చెల్లిందన్నది సూక్ష్మబుద్ధికి తోచే వాస్తవం. దానిని గుర్తించి ధర్మరాజు దానికి ప్రత్యామ్నాయంగా మరొక సంకల్పం చేయకుండా నిశ్చింతతో కూడిన మనస్సును సమాహితంచేసి యోగనిష్ఠం చేశాడు. అనన్యచింతతో ఉత్తమగతిని పొందాలని దీక్ష వహించాడు. ఉత్తమగతి అంటే తమ కర్మలకు తగిన పరలోక గతి. అది స్వర్గం కావచ్చును. మోక్షం కావచ్చును. ధర్మజుడి చిత్తం కర్మయోగ పరిపక్వత చెంది ఉన్నది కాబట్టి మోక్షాన్నికాని, స్వర్గాన్ని కాని లక్షించక వికారాలకు నెలవైన దేహాన్ని యోగంతో పరిత్యజించ దలచాడు. అతడు కర్మయోగి కాబట్టి శరీరాన్ని జీవన్ముక్తుడివలె వదలటానికి ఉన్ముఖుడు కాలేదు. దానికి కారణం అతడు జనకుడి వంటి రాజర్షి కాడు. అతడు సమగ్ర కర్మయోగి, అతడి ఉత్తమ సంస్కారానికి మహాప్రస్థానం ఉత్తమగతికి ఉత్తమ సాధనంగా తోచింది. దానికి అనుగుణంగా అతడు తమ తనువులకు కాలపరిపాకం సిద్ధించిందనీ, కాలం సమీపించిందనీ దృఢ నిశ్చయంతో యోగబుద్ధిని అనుసంధించాలని నిర్ణయించాడు. దానికి ఉపబలకంగా కర్మపరిత్యాగాన్ని చేయటానికి సంకల్పించాడు. దానికి తమ్ముల నందరినీ ఒప్పించాడు. కాలపురుషుడి లీలలను అందరికీ తెలియచెప్పాడు. తానెత్తుకొన్న బరువులను ఒక్కొక్కటి దింపుకొన్నాడు. యుయుత్సుడిని రాజ్యరక్షకుడిగా నియోగించాడు. అతడికి రాజ్యనిర్వహణ రహస్యాలు తెలిపాడు. పరీక్షిత్తును హస్తినాపుర ప్రభువుగా అభిషేకించాడు. రాజ్యపాలన విధులను అతడికి బోధించాడు. వజ్రుడిని ఇంద్రప్రస్థ రాజ్యానికి ప్రభువుగా చేశాడు. సుభద్రను ఆ ఉభయ రాజ్యాలకు సంరక్షకురాలిగా నియమించాడు. కృపాచార్యుడిని గురువుగా, ధౌమ్యుడిని పురోహితుడిగా నిర్దేశించాడు. పౌరులకు హితవు చెప్పి పరీక్షిత్తును వారికి ప్రభువుగా ప్రతిష్ఠించాడు. పాండవుల తరువాత సుస్థిర పరిపాలన హస్తినాపురిలో కలిగింది. అతడి ప్రభుత్వపు బాధ్యత తీరింది.

ఆ తరువాత పాండవులు మృతులైన కురు యాదవ వీరులకు విశేష శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వహించి, విశేష దానధర్మాలు చేసి పితృదేవతల ఋణం తీర్చుకొన్నారు. నిరంతరంగా తాము సాగిస్తున్న అగ్నికార్యాలకు సాక్షులుగా నిలిచిన అగ్నులను నీట కలిపి నిత్య కర్మలకు ఉద్వాసన పలికారు. ఆపైన నారచీరలు కట్టి, మందిరభోగాలను వదలి, మహాప్రస్థానానికి ఉపక్రమించారు. పాండవులవెంట ద్రౌపదిమాత్రం బయలుదేరింది. సుభద్ర రాజ్యరక్షకురాలుగా నిలిచింది. ఉలూచీ, చిత్రాంగదలు వారి వారి పుట్టిళ్ళకు పోయారు. మహాప్రస్థానంలో పాల్గొన్నది మొత్తం ఏడుగురు. వరుసగా వారు - ధర్మరాజు, భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు, సహదేవుడు, ద్రౌపది, వారి వెంట విడువకుండా నడుస్తున్న ఒక శునకం. హస్తినాపురం దాటి వారు యోగప్రస్థానాన్ని చేపట్టారు. స్థిరయోగ సాధనలు సడలకుండా వారు గిరివన నదీనదాలను అవలీలగా దాటి భూప్రదక్షిణంగా తిరిగి హిమవత్పర్వతం దాటి. మేరుపర్వత ప్రాంతాలలో ప్రస్థానం సాగించారు. వారితోపాటు శునకంకూడా యోగప్రస్థానం సాగించి వారందరికీ ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించింది. అయితే, ధర్మజుడు ఆ శునకాన్ని ఎక్కడా ఏమీ ప్రశ్నించలేదు. భీమాదులూ దానిని పట్టించుకొనలేదు.

2. మహాప్రస్థానం:

ప్రస్థానం - అంటే ప్రయాణం. మహాప్రస్థానం అంటే శరీరం పతనమయ్యేంత వరకూ యోగసిద్ధితో సాగించే నిరంతరగమనం. ఇది సమాధిగతులై శరీరంనుండి జీవుడిని బ్రహ్మరంధ్రంద్వారా ఎడలించి ముక్తి ప్రస్థానం చేసే మహాయోగు లనుసరించే యోగమార్గం కాదు. శరీరాన్ని ఉపవాసదీక్షలతో కృశింపచేసి యోగసిద్ధితో భూతలాన్ని తాకకుండా పైకెగసి ఆకాశమార్గంలో చేసే యోగయానం. దేహమనోవృత్తుల సమతులన సాధనద్వారా కర్మయోగులు సాధించే అద్భుతయానం. మహాప్రస్థానం. యోగసాధన కలిగించే ఫలాన్ని ఇస్తుంది. అష్టాంగయోగ ఫలసిద్ధివలననే ఆ ప్రస్థానం సాధ్యమౌతుంది. మహాప్రస్థానంలో భూమిపై పడిన శరీరానికి యోగిశరీరానికివలె దహన సంస్కారాదులు అవసరంలేదు. ఆ దేహంపట్ల శోకమోహాలు పొందకుండా, వెనుదిరగకుండా, నిక్షేపాలు, వికారాలు లేకుండా సమాహిత యోగచిత్తంతో, సంగవిరహితంగా ప్రస్థానం సాగించటం మహాప్రస్థాన లక్ష్యం. మహాప్రస్థానంతో తనువు త్యజించిన వారికి దివ్యలోకాలు లభిస్తాయి. వారు యుద్ధంలో చనిపోయినవారికంటె, యోగంతో తనువులు త్యజించినవారికంటె తక్కువ కారు. పాండవు లందరూ అటువంటి పుణ్యాత్ములు పొందే దివ్యపదాలు పొందాలనే మహాప్రస్థానాన్ని చేపట్టారు.

పాండవుల వెంట ప్రస్థానంలో పాల్గొంటున్న శునకం వారి యోగ ప్రస్థానానికి సాక్షిగా సాగుతున్న యమధర్మరాజు. అతడు తన పుత్రుడైన ధర్మరాజును దివ్యపరీక్ష చేసి దివ్యలోకాలకు పంపాలని అంతటి యాత్రకు నడుం కట్టాడు. పాండవులలో ధర్మజుడు నివృత్తికి, భీముడు ప్రవృత్తికి ప్రతినిధులుగా ప్రతిస్పందించేటట్లు సంఘటనలు సాగాయి. మొట్టమొదట ద్రౌపది యోగబలం సడలింది. ఆమె నేలపై కూలి ప్రాణాలు పరిత్యజించింది. ఆమె స్థితిని చూచి భీము డొక్కడే స్పందించాడు. ఆమె ధర్మం తప్పని ఇల్లాలని దుఃఖించాడు. ఆమె పతనానికి కారణమేమిటని ధర్మరాజును ప్రశ్నించాడు. ధర్మరాజు దుఃఖించలేదు. చలించలేదు. యోగం సడలకుండానే సత్యం చెప్పాడు. ఆమె పాండవు లైదుగురిపట్లా సమమైన అనురాగం కలిగి యోగసిద్ధిని పొందవలసింది. కాని, అర్జునుడివలన పక్షపాతం ప్రదర్శించింది. అందువలన ఆమె పుణ్యం ఫలించలేదు. కాబట్టి ఆ దురవస్థ ఏర్పడిం దని చెప్పాడు. యోగఫలసిద్ధికి పుణ్యకర్మల ఫలసిద్ధి కూడా హేతువనే కర్మఫలయోగాన్ని ధర్మరాజు ప్రతిపాదించాడు. ఆమె కర్మదోషమే దేహపతనానికి కారణమయిందని చెప్పాడు. అయినా, మహాప్రస్థానంలో ఆమె తనువును త్యజించింది కాబట్టి దివ్యలోకభోగాలకు తిరుగు ఉండదని తాత్పర్యం. దానివలన ధర్మరాజు కలత చెందక యోగనిష్ఠతో ముందుకు సాగాడు. భీమాదులు అనుసరించారు.

క్రమంగా సహదేవాదులు యోగం సడలి తనువులను త్యజించారు. భీముడు విషణ్ణుడై హేతువులను తెలిసికొంటూనే ఉన్నాడు. సహదేవుడు నిరహంకారంతో ఎల్లప్పుడూ ధర్మరాజుకు సేవలుచేస్తూ కర్మవీరుడుగా కనబడేవాడు. కాని, అతడు అంతరంగంలో తనకంటె ప్రాజ్ఞుడు లేడని గూఢాహంకారాన్ని ప్రదర్శించేవా డని ధర్మజుడు చెప్పాడు. లోకానికి అనహంకారిగా కనబడేవాడు లోలోన దురహంకారి, బైట ఒక వేషం లోన ఒకవేషం. అందువలన ఆ పాటు తప్పలేదు. నకులుడు కూడా పెద్దలపట్ల ఎప్పుడూ సౌజన్యమూర్తిగా లోకంలో ప్రసిద్ధి కెక్కాడు. కాని, లోలోన తనవంటి అందగాడు లోకంలో ఎక్కడా లేడని గర్విస్తూ ఉండేవాడు. ఈ గూఢాహంకారం అతడి పుణ్యపరిపాకానికి తోడ్పడ లేదని ధర్మజుడు తెలిపాడు. ద్రౌపదీ, నకుల సహదేవులు పడిపోయినందుకు అర్జునుడు లోలోన కుమిలిపోతూ నేలపై పడిపోయాడు. పవిత్ర చరిత్రుడు, సత్యసంధుడు అయిన అర్జునుడి చావుకు కారణ మేమిటని భీముడు అడిగాడు. అతడు కౌరవులనందరిని యుద్ధంలో ఒక్కనాడు సంహరిస్తా నన్నాడు. లోకంలోని కోదండ వీరుల నెల్లప్పుడు నిందించాడు. అన్న మాటను నిలబెట్టుకొనక, పరదూషణ చేసే దోషంవలన అర్జునుడి పుణ్యం ఫలించక అతడి శరీరం పతనమైనదని చెప్పి ధర్మజుడు మోహానికి లోనుగాక ముందుకు సాగాడు. చివరకు భీముడు పడిపోతూ, తన పతనానికి కారణమేమిటని అన్నను అడిగాడు. భీముడు ప్రచండభుజశక్తి కలవాడైనా భోజనప్రీతిని ఎక్కువగా ప్రదర్శిస్తూ ఎదుటివారిని లెక్కచేయక గొప్పలు మాటాడే ప్రగల్భస్వభావంతో కూడిన అహంకారం ప్రదర్శిస్తూ ఉండటంవలన తనువు పడిపోయిందని ధర్మరాజు చెప్పాడు. భీమాదులు ప్రవృత్తి వీరులుగా సోదర ప్రేమను, సతిపట్ల అనురాగాన్ని ప్రదర్శించారు. వారికి సహజంగా ఉన్న మమకార, అహంకారాలే వారి యోగసిద్ధికి ఆటంకాలై మహాప్రస్థానంలో పెద్దవారికంటె ముందుగా శరీరపతనం కావటానికి హేతువులయ్యాయి. భీమాదులలో దోషాలుగా ధర్మజుడు చెప్పినవి మోహాహంకారాలు ప్రగల్భాలు. వాటివలన వారికి శోకాదులు కలిగాయి. యోగం సడలింది. శరీరాలు పడిపోయాయి. మరి ధర్మరాజులో అవి లేవా?

3. అమరేంద్రుడి ఆహ్వానం:

ఆ పరీక్షలు నిర్వహించటానికే అమరేంద్రుడు స్వర్గంనుండి స్వర్ణరథంతో దిగి వచ్చాడు. కల్పవృక్షాల కొమ్మలనుండి పూలవానలు కురిపించాడు. మునీంద్రులచేత స్తోత్రపాఠాలు చదివించాడు. దివ్యరథాన్ని ఎక్కుమని ధర్మరాజును కోరాడు. సశరీరస్వర్గం ధర్మరాజు ముందు సన్నద్ధమై ఉన్నది. ధర్మజుడిలో ఏ మాత్రం మోహమున్నా ఎగిరి గంతువేసి రథమెక్కేవాడే కాని, అతడు శోకసంతప్తుడయ్యాడు.

శా. 'తోడంబుట్టువు లందఱుం బడిన యా దుఃఖంబు చిత్తంబు సం
పీడం బెట్టెడు; సౌకుమార్యవతి దప్పిం గూలెఁ బాంచాలి; వా
ర్ధోడై! వచ్చిరి; వారు లేక యిట మీతో రాను; వారెల్ల నా
తోడంగూడఁగ వచ్చునట్లుగఁ గృపాధుర్యాత్మ! కావింపవే!' **(మౌస.1.50)**

అని వేడుకొన్నాడు. ద్రౌపదీ, తమ్ములూ పడిపోయిన సన్నివేశాలను ఉద్విగ్నహృదయుడై భీముడు నివేదించినప్పుడు అత్యంత ధైర్య నిగ్రహవృత్తితో చెదరని యోగ సమాధితో ప్రస్థానం సాగించిన ధర్మరాజు ఇంద్రుడి ఎదుట పత్నీ సోదరుల వియోగ దుఃఖం మనస్సును వివరీతంగా పీడిస్తున్నదని వాపోయి, వారు లేని స్వర్గలోక భోగాలు తనకు అనుభోగ్యాలు కావని చెప్తూ, వారినికూడా అనుమతిస్తే అమరలోకానికి రావటానికి సుముఖత వ్యక్తం చేశాడు.

ధర్మజుడి సమాధానం శ్రోతలో కొన్ని అనుమానాలు రేకెత్తించే అవకాశం ఉన్నది.

1. ధర్మరాజుకు పత్నియందూ, తమ్ములయందూ ఉన్నది సమత్వబుద్ధియా? మోహబుద్ధియా? అతడి మాటలలో కానవచ్చేది బంధుప్రీతియా? ధర్మ ప్రీతియా?

2. తనువులను త్యజించిన తమ్ములను, భార్యను గురించి శోకిస్తున్న ధర్మరాజు సశరీరులుగా వారికికూడా దివ్యభోగానుభవాలకు అవకాశమిమ్మని కోరుతున్నాడా? లేక వారందరూ తనువులను వీడగా తాను తనువుతో స్వర్గభోగాల నెట్లా భోగించేది? అని సంశయిస్తున్నాడా? స్వర్గానుభూతిలో అందరికీ సమత్వాన్ని కోరుతున్నాడా?

3. చివరకు మిగిలే ప్రశ్న - స్వర్గం సశరీరంగా అనుభవించేదా? అయితే తా నొక్కడికే ఆ అవకాశం ఎందుకు కలగాలి? తమ్ములకూ భార్యకూ కలిగించవచ్చును కదా? తోడైవచ్చినవారిని మార్గమధ్యంలో వదలి ఒంటరిగా స్వర్గానికి పోవటం ధర్మమా? ఈ అసమానతలను ఇంద్రుడే తన దయాప్రవృత్తితో తీర్చగలడు. అందుకే ధర్మజుడు అతడిని ప్రార్థించటం.

ఇటువంటి ధర్మసందేహాలన్నీ తీరేటట్లు సముచిత సమాధాన మిచ్చాడు స్వర్గాధిపతి. 1. ధర్మరాజా! నీకు శోక మెందుకు? భార్యా సహితులై నీ తమ్ములు తనువులు వదలి స్వర్గలోకానికి వెళ్లారు. నీవు వారిని అక్కడ చూడగలుగుతావు 2. నీవు ధర్మమయాత్ముడవు కాబట్టి శరీరాన్ని వదలవద్దు. వెంటనే ఈ తనువుతో స్వర్గానికి బయలుదేరుము' అన్నాడు. తనువులు వదలిన తమ్ములను, ద్రౌపదిని తనువుతో వెళ్ళితేనే స్వర్గంలో చూడవచ్చుననీ అప్పుడు శోకం శమిస్తుందనీ - సమాధానం చెప్పి ధర్మజుడిలోని శోకమోహాలను వారించి స్వర్గగమనానికి పునరాహ్వానం పలికాడు పురందరుడు.

4. ధర్మసంవాదం:

ఆ తరువాత ధర్మరాజు ఒక ధర్మసందేహాన్ని లేవనెత్తాడు. మొదటినుండి మహాప్రస్థానంలో అత్యంత దృఢభక్తితో అనుసరిస్తున్న ఆ భవ్యశునకాన్ని నిర్దయతో వదలిరావటం న్యాయం కాదనీ, అదికూడా తనతో రావటం ధర్మమనీ ఇంద్రుడిని కోరాడు. ఇంద్రుడు కుక్కకు దివ్యభావం కలగటం అసంభవమనీ, దానిని వదలి రావటం క్రూరత్వం కాదనీ, ఆలస్యం చేయక రథాన్ని ఎక్కుమనీ దేవేంద్రుడు ధర్మరాజును త్వరపెట్టాడు.

ధర్మరాజు ధర్మహానివలన పాపం కలుగుతుందనీ, అది పుణ్యహాని కలిగిస్తుందనీ, దానివలన సద్గతులు దూరమౌతాయనీ, కాబట్టి పాపకార్యానికి తాను తలపడననీ వాదించాడు. సత్పురుషులు ఆశ్రితులను రక్షించాలనీ, భక్తపరిత్యాగంవలన కలిగే సంపద

పరిత్యాజ్యమనీ ధర్మసూక్ష్మాన్ని ప్రతిపాదించాడు. శునకానికి స్వర్గంలో స్థానం లేదనీ, దానిని వదలటంవలన పాపం రాదనీ దేవేంద్రుడు పలికి అతడి పాపభీతిని తొలగించాలని యత్నించాడు. ధర్మరాజు దానికి అడ్డు తగిలి, భక్తితో సేవించేవాడిని వదలితే బ్రహ్మహత్యాదోషం వంటి పాపం కలుగుతుందని పలికి కుక్కను వదలనని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. దానికి శుచికి సంబంధించిన అభ్యంతరాన్ని సురేంద్రుడు ప్రస్తావించాడు. నిష్ఠాపరులు కుక్కను తాకితే వారి పుణ్యమంతా నశిస్తుందని అన్నారు. 'ఇంత పనికిరాని పని నీవు ఎందుకు చేయాలి? దీనిని నీవు వదిలితే చాలు నీకు స్వర్గసౌఖ్యం లభిస్తుంది' అని మోహపెట్టాడు. ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'జనులు నుతింపఁగా సుకృతసంపదఁ జేసి యమర్త్య భావముం
గనియును జెంద కిట్లునికి కార్యమె? ద్రౌపది, భీమసేను, న
ర్జునుఁ గవలం ద్యజించుటకు సువ్రత! చాలితి; చాల వయ్యె దీ
శునకము విడ్వ; నిత్తెఱఁగు సూరినుతుండగు నీకు నర్హమే?' **(మౌస.1.56)**

ఈ సూటి ప్రశ్నకు ధర్మజుడు రోషంతో, అహంకారంతో సమాధానం చెప్పవచ్చును. కాని, అతడు నిగ్రహించుకొని, నిబ్బరంగా, నిరహంకారంగా మాటాడాడు. 'ధర్మప్రభువులకు ధర్మం నేను చెప్పగలనా? పెద్దలతో వాదం చేయవచ్చునా? అయినా, వినయంతో విన్నవించుకొంటా'నని దోషంలేని పద్ధతిలో దోసిలి ఒగ్గి పలికాడు'. భీమాదులూ ద్రౌపదీ చనిపోయారు కాబట్టి ఏడ్చినా తిరిగి రారని మోహం చంపుకొన్నాను. కాని, చావని ఈ కుక్కను విడువనంటే మీరు తప్పుగా భావించటం న్యాయమా?' అని ప్రశ్నించాడు.

చ. 'అనఘచరిత్ర! విన్ముః శరణాగతుఁ జేకొన కున్కి శుద్ధమి
త్రునియెడఁ జేయు ద్రోహము, వధూటి వధించుట, విప్రునర్థముం
గొనుట యనంగఁగల్గు నివిగూడ సమంబగు; నాకుఁ జూడ భ
క్తు ననపరాధునిన్ విడుచు దోషముతో నిది యోర్వ వచ్చునే?

ఉ. కావున నాకలోకపు సుఖం బటు లుండఁగనిమ్ము దేవ! నీ
భావము నిల్పు నా దెసఁ గృపాభరితంబుగ సారమేయ సం
భావనసేఁత దోసముగఁ బట్టమి నాకు వరంబు, నీవు పొ;
మ్మీ వనభూమి నుండెద సమిద్ధతపంబుల నిన్న కొల్చుచున్.' **(మహా.1.58.59)**

ఈ వాక్యాలు ధర్మరాజుయొక్క పరిపూర్ణ ధర్మస్వరూపాన్ని ప్రత్యక్షీకరింప చేశాయి. వినయంతో విజ్ఞతను ప్రకటించిన ధర్మరాజు ప్రగల్భోక్తులు పలుకని వాడయ్యాడు. ''యోగినః సమదర్శినః'' అన్న గీతావాక్యానికి అనువుగా కుక్కయందూ, కుక్కమాంసం తినేవాడియందూ సమంగా వ్యవహరించే సమత్వాన్ని ప్రకటించి యోగనిష్ఠను పోషించుకొన్నాడు. కుక్కను శరణాగతుడిగానూ, భక్తుడిగానూ పోల్చి చెప్పి రాజధర్మాన్నీ దైవధర్మాన్నీ స్పృశించి ఇటు మానవులకూ అటు దేవతలకూ గల ధర్మసామ్యాన్ని ధ్వనింపజేశాడు. అపరాధం చేయని భక్తుడిని వదలటం శరణాగతుడిని వంచించటంవలన కలిగే పాపం మిత్రద్రోహం, వనితావధ, బ్రాహ్మణ ద్రవ్యచౌర్యంవంటి దోషాలవలన కలిగే పాపంకంటె దుర్భరమని పాపచింతను వ్యక్తంచేసి స్వర్గ ప్రాప్తికి ఆ పాపం అడ్డుకట్టవంటి దని ధర్మనిష్ఠను ప్రదర్శించాడు. కుక్క కొరకు స్వర్గభోగాలను ప్రక్కకు పెట్టటం ధర్మరాజుయొక్క మోహరాహిత్యాన్నీ, సారమేయాన్ని సమర్థించటమే పాపమని దేవేంద్రుడు భావిస్తే దానిని క్షమించే వరమిమ్మని కోరే వినయాన్నీ విజ్ఞతనూ ప్రకటించే వివేకాన్నీ ప్రదర్శించాడు. ఒకవేళ ఆ విధంగా కోరటంవలన దేవేంద్రుడికి కోపంవస్తే అతడి అనుగ్రహం కలిగేంతవరకు వనంలో ఉండి తపస్సు చేస్తానని తిరుగులేని నియమశీలాన్ని ప్రదర్శించి దేవేంద్రుడిని ధర్మశీలంతో బంధించాడు. ధర్మవినయ దయాదిగుణ ప్రకాశమైన వాక్యరచనా విధానం విషయ నిరూపణ సమర్థం కావటమే కాకుండా విషయాతీతుడైన దైవాన్నికూడా అర్ద్ర పరిచింది. సారమేయరూపుడైన ధర్ముడు నిలువున పులకించి నిజరూపం ధరించి ధర్మజుడి ధర్మస్థితిని వేనోళ్ళ కీర్తించాడు. పూర్వం ద్వైతవనంలో నీటిమడుగులో

నీరుత్రాగి విగతజీవులైన తమ్ములలో ఒక్కరిని కోరుకొమ్ము బ్రతికిస్తానన్నప్పుడు, ధర్మరాజు తన పినతల్లి పెద్దకొడుకైన నకులుడిని కోరుకొని ప్రదర్శించిన ధర్మనీతిని ప్రశంసించాడు. ఆశ్రితరక్షణధర్మంతో శునకంకొరకు ఇంద్రుడి రథాన్నే ఎక్కనన్న ధర్మజుడి త్యాగశీలాన్ని కీర్తించాడు. ధర్మరాజువంటి ధర్మవీరులు స్వర్గంలో కూడా ఉండరని మెచ్చుకొన్నాడు.

ఉ. "ఇంతటి పెంపు గల్గుట మహేంద్రుఁడు నీ దెస గాంచె; నీవు ని
శ్చింతత మేనితోఁ జనుము సిద్ధపథంబునఁ బుణ్యలోకముల్ ।;
వింతలు గాకయుండఁ బృథివీవర! నీకు నుదారసౌఖ్య మ
త్యంతము నవ్యయంబు నగు నందలి మాన్యులు సంస్తుతింపఁగన్. **(మహా.1.66)**

అని ప్రోత్సహించాడు. ఇంద్రాది దేవతలందరూ కలసి ధర్మరాజు నెత్తికొని దివ్యరథంలో ఉంచి, దాని ప్రక్కన తమ రథాలు నడపుకొంటూ, సిద్ధగణాలు స్తుతిస్తూ ఉండగా స్వర్గలోకానికి పరమాహ్లాదంగా తీసికొనివెళ్ళారు.

ఆ దివ్యసన్నివేశాన్ని చూచి నారదమహర్షి ఎల్లవారును వినేటట్లు సంపూర్ణస్వరంతో ఇట్లా ధర్మజుడి ప్రశంసను ప్రకటించాడు.

ఉ. "దానములం దపంబులను దద్దయుఁ బేర్కలయట్టి వారలన్
మానవనాథులన్ వినమె? మాసె దదీయ యశంబులెల్ల నీ
మానిత కీర్తిదీప్తులు సమస్త జగంబులయందుఁ బర్వుట
న్మేనులతోడ వా రిటుల నేర్చిరె రా నమరత్వసిద్ధికిన్.' **(మహా.1.69)**

పూర్వ ప్రభువులు చాలామంది స్వర్గాన్ని పొందారే కాని, బొందితో స్వర్గాన్ని అధిరోహించినవారు లేరనీ, ధర్మరాజుకే ఆ పుణ్యం దక్కిందనీ దేవర్షి ప్రకటించాడు. మహాప్రస్థానికపర్వంలో అద్భుతం ధర్మజుడు మేనితో స్వర్గారోహణం చేయటం.

అది కలిగించిన మరొక అద్భుత మేమిటంటే తనకంటె ముందు తనువులు చాలించి స్వర్గంలో నివసిస్తున్న తమ్ములను, భార్యను, తన పక్షంవారైన శూరులనూ చూడాలనే కోర్కె కలగటం, వనవాసం చేస్తున్న ధృతరాష్ట్రుడు వ్యాసమహర్షిని కోరినవరం కూడా ఇటువంటిదే. అప్పుడు గంగనుండి దివ్యదేహాలతో వెలువడిన వీరవర్గాన్ని దర్శించాడు ధర్మరాజుకూడా. ఆ తరువాత ధృతరాష్ట్రుడు. గాంధారి, కుంతి, తమ్ములు, ద్రౌపది మొదలైనవారు దివంగతులయ్యారు. వారినందరినీ స్వర్గంలో చూడవచ్చునని ఇంద్రుడు సూచించాడు. అమరనాథుడు అడగకుండా ఇచ్చిన అపూర్వమైన వర మది. దానిని ప్రసాదింపజేయండని దివ్య మహర్షులను ముందుగా కోరాడు. ధర్మరాజు కాని, నారదాదులు ఆ కోర్కెను వారించారు. అపారపుణ్య ఫలంగా దివ్యదేహాలుండే స్వర్గంలో ప్రవేశించి మానవ దేహ వికారమనస్కతతో బంధుమిత్రులపై దేహబంధమమకారాలను పెంచుకొని దర్శించాలని కోరటం దేవతలు మెచ్చే కార్యంకాదని నచ్చచెప్పటానికి యత్నించాడు. కాని, ధర్మజుడు వారి అభ్యంతరాన్ని పట్టించుకొనలేదు. సరాసరి దేవేంద్రుడినే తెగవేసి అడిగాడు.

ఉ. 'మీ రిటు లేమి సెప్పిన నమేయభుజాబలభగ్న దైత్య! యే
గారవ మొప్పఁ దమ్ములను గాంతను బుత్త్రుల మిత్రకోటిఁ గ
న్నారఁగఁ జూడకుండుటకు నక్కట యోర్తునె? యెల్లభోగముల్
వారలఁ జూచి క్రమ్మఱఁగ వచ్చి సుఖస్థితిమై భుజించెదన్." **(మహా.1.75)**

అమరలోకానికి భౌతికకాయంతో వచ్చిన భూపతి కోరే కోరిక అమరపతికే అద్భుతంగా తోచవచ్చును. మరి తనువుతో ధర్మరాజును దివ్యలోకానికి దేవతలు ఎందుకు తెచ్చినట్లు? అది మేరుపర్వతమంత ప్రశ్న. దీనికి అద్భుతమైన సమాధానం చెప్పటమే మహాభారతేతిహాసకథా నిర్వహణంలోని నిజమైన అద్భుతం. అందుకే స్వర్గారోహణపర్వం స్వతంత్ర పర్వంగా సముద్భవించింది.

పీఠిక-26

స్వర్గారోహణపర్వం

1. మూడు రంగాలు:

ధర్మరాజుకు ఏర్పడిన ధర్మపరీక్షలు రెండు విధాలు: అవి మానవ పరీక్షలు, దైవపరీక్షలు, మానవకృతపరీక్షలలో కృష్ణ భీమార్జునుల శక్తి యుక్తులను ఉపయోగించుకొని విజయాలను సాధించాడు. దైవకృతమైన ధర్మపరీక్షలలో స్వీయమైన యోగశక్తిని, ధర్మప్రవృత్తిని ఉపయోగించి సర్వ స్వతంత్రుడై వ్యవహరించి మానవులను, మహర్షులను, దేవతలను మెప్పించి తన ఉత్తమ ధర్మవీర నాయకత్వాన్ని నిలుపుకొన్నాడు. దైవపరీక్షలలో మకుటాయమానమైనది స్వర్గారోహణపర్వంలో నిర్వహించబడే చరమపరీక్ష. ఇది విలక్షణమైనది. దీనిలో ప్రదర్శించబడే ధర్మస్థితికి 'దేవత్వమే' ఫలం!

ఇతిహాసంలో నాయకుడు పొందే కర్మఫలానుభవాన్ని కూడా చిత్రించటం ఒక మహాసంప్రదాయం. మహాభారతంలో ఆ భాగం సర్వాంగ సుందరంగా తీర్చిదిద్దబడింది. ఆ నిర్వహణ శిల్పం స్వర్గారోహణ పర్వంలో నాటకీయంగా, అద్భుతంగా చిత్రించబడింది. ఇందులో ప్రధానంగా మూడు రంగాలు ఉన్నాయి. మూడు అద్భుతాలు ఉన్నాయి. ముప్పేటగా సాగే ఈ కథా సంవిధానం దేవలోకంలో చిత్రించబడిన ధర్మజ ధర్మవీర దివ్యవిలాసం.

దీనిని ఈ విధంగా విశ్లేషించవచ్చును.

1. ధర్మరాజు పాంచభౌతిక శరీరంతో స్వర్గలోకంలో ప్రవేశించినా, ఆ శరీరంతో ఎటువంటి భోగాలు అనుభవించగలడు? శరీర వికారాలకు స్వర్గనరక భోగాలు అందుతాయా? అయితే ఆ రెండు లోకాల భోగాలనూ ధర్మరాజు శరీరానికి అందించి అనుభవింపజేసే మార్గం ఏమిటి? ఆ వ్యూహాన్ని చిత్రించి నిర్వహించిన దర్శకులు స్వర్గనరకాధిపతులు మహేంద్రుడు, యముడు, ప్రక్కనుండి సమీక్షిస్తూ సమయోచిత సూచనలను, ప్రశంసలను అందించిన మార్గదర్శులు మహర్షులు. వీరందరు కలిసి ఆడిన స్వర్గనరక మాయాదర్శన రంగం ప్రథమరంగం.

2. స్వర్గనరకాలలో సంచరించేటప్పుడు శరీరానికి సంబంధించిన రాగద్వేషాలకు మనస్సులోనైనా, ధర్మవర్తనంలో ధర్మరాజు స్థిరంగా నిలువగలుగుతాడా లేదా అన్న పరీక్ష చేయటం రెండవరంగం. దుర్యోధనుడు స్వర్గభోగాలు అనుభవిస్తున్న దృశ్యం ధర్మరాజుకు అసూయ కలిగించింది. దానివలన స్వర్గభోగాల మీద అసహనభావం ఏర్పడింది. కర్ణభీమాదులు నరకలోకయాతనలు అనుభవిస్తున్నారని తెలిసిన ధర్మజుడు- దుస్సహమైన నరకంలో వారితో కలిసి ఉండటమే తనకు ఆనందమని ప్రకటించటం అతడి. ధర్మ ప్రవృత్తికి ప్రతీకగా నిలిచింది. స్వజనం కొరకు స్వర్గాన్ని కాదన్న ధర్మజుడి ప్రవృత్తి యమధర్మరాజును ఆనందంలో ముంచెత్తింది. అది దేవేంద్రుడూ తానూ కలిసి పెట్టిన దివ్యపరీక్షగా ప్రకటించి ధర్మజుడి ఉత్తమ ధార్మిక ప్రవృత్తిని ఉదాత్తంగా కీర్తించాడు. ఉత్తమ ధర్మవీరుడి శరీరధారణం స్వర్గనరకభోగ పరీక్షలో నిగ్గు తేలటం ఈ ద్వితీయరంగ ప్రయోజనం.

3. స్వర్గంలో శరీరంతో అనుభవించే అనుభవం లేదనే రహస్యం తెలిసిన తరువాత కూడా ధర్మరాజు తనువుతో తనవారిని స్వర్గంలో చూడాలని అనుకొనటం ఎంతటి భ్రాంతిమూలమో తెలపటం జరిగింది. స్వర్గవాసులు దివ్య దేహాలతో ఉంటారు. వారిని దివ్యదేహులే చూడగలరు. అందువలన ధర్మరాజు ఆకాశగంగలో మునిగి పాంచభౌతికకాయాన్ని వదలి, దివ్యదేహాన్ని ధరించి కర్ణాదులను దర్శించవచ్చునని యమదేవేంద్రులు చెప్పి, ఒప్పించి దివ్యగంగలో మునిగేటట్లు చేశారు. ధర్మరాజు తనువును గంగలో త్యజించి దివ్యదేహంతో వెలువడి తనవారిని దివ్యదేహులుగా దర్శించాడు. విశేష మేమంటే - ఆ దివ్యదేహాలకు, భౌతికకాయ స్పృహలు లేవు. ధర్మరాజుకూ తమ స్పృహ లేకపోవటంచేత అహంకార మమకార బంధాలు అతడికి స్ఫురించలేదు. పొగలేని అగ్నివలె ధర్మరాజు వెలుగొందుతూ దేహానుబంధాలు లేని దివ్యత్వాన్ని అనుభవించాడు. ఈ అనుభవం కలగటానికి దేవేంద్రుడు, యముడు, నారదాది మునీంద్రులు సహకరించారు. ధర్మరాజు చివరకు తేజోరూపంతో ధర్ముడిలో లీనమైపోయాడు. ఇది అద్భుతాంతమైన చివరిరంగం. దీనితో స్వర్గారోహణపర్వమే కాదు మహాభారతేతిహాసం కూడా పరిపూర్ణమౌతుంది.

2. ఆరోహణమే కాని అవరోహణం లేదు:

'స్వర్గారోహణం' అనే సమాసం సార్థకమైనది. స్వర్గమోక్షాల రెండింటిలో ఆరోహణం ఉన్నా, 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి' అనే గీతా వాక్యం ప్రకారం స్వర్గం నుండి మాత్రమే పుణ్యభోగానంతరం జీవులు మర్త్యలోకానికి 'అవరోహణం' చేసే అవకాశం ఉన్నది. దానిని స్ఫురింపజేసేది మొదటి అర్థం. అంటే పాండవాదులు తాము చేసిన పుణ్యకర్మల ఫలితంగా స్వర్గాన్ని పొందుతారు. పుణ్యఫలాలను అక్కడ అనుభవించి మరల భూలోకంలో జన్మలెత్తుతారు. ఈ సంసారచక్రాన్ని స్ఫురింపజేసే అర్థం ఆ శీర్షికలో ధ్వనింపజేయబడుతుంది. స్వర్గారోహణపర్వం ఇంతకంటె విశిష్టమైన అర్థాన్ని కూడా అందిస్తుంది. అప్పుడే దాని అర్థం సార్థకమౌతుంది.

మహాభారత కథనంతా విని జనమేజయుడు వైశంపాయనుడిని ఒక ప్రశ్న అడుగుతాడు. కురుక్షేత్ర యుద్ధంలో పాల్గొన్న వీరులందరూ స్వర్గానుభవాలను పొంది తిరిగి మర్త్యలోకంలో పుట్టారా? అని, దానికి వైశంపాయనుడు ఒక దేవరహస్యం చెప్పాడు. అది వేదవ్యాసుడే చెప్పాడని వెల్లడించాడు. భారతయుద్ధం శ్రీకృష్ణావతార లీలా విశేషంలో భాగంగా జరిగిందే కాబట్టి ఆ తరంలో పుట్టిన వారందరూ కారణ జన్ములనీ, వారందరూ దేవాంశలలోనో, రాక్షసాంశలలోనో, గంధర్వాది దేవయోనుల అంశలలోనో పుట్టినవారనీ, వారందరూ శరీరాలను వదలి కర్మఫలానుభోగాలను స్వర్గనరకాలలో అనుభవించి, చివరకు వారి వారి మూల ప్రకృతులలో భాగాలుగా కలిసిపోయారే కాని పునర్జన్మలు ఎత్తలేదని తెలిపారు. అందువలన మహాభారత పాత్రలన్నీ పునర్జన్మలెత్తని వారే అయితే వారందరూ పొందింది మోక్షం మాత్రం కాదు. దానాలూ, ధర్మాలూ, యజ్ఞాలూ, తీర్థయాత్రలూ, వ్రతాలూ, తపస్సులూ, యుద్ధాలూ మొదలైన పుణ్యకర్మలవలన ఆయా యజమానులు వివిధ పుణ్యలోకాలు పొందుతారు. వాటి నన్నింటినీ స్వర్గలోకంలోని భాగాలుగానే పరిగణించటం పరిపాటి. అందువలననే.

తే. 'రాజసూయశ్వమేధాధ్వరముల సంచి । తంబు లయిన యుదాత్తలోకంబు లనుభ
వింపు మాధిక్య మహనీయ విభవ మెసఁగ । నక్షయోదార సౌఖ్యంబు లావహిల్ల.' **(మహా.1.44)**

అని మహేంద్రుడు ధర్మరాజుకు ఆయా లోకానుభవాలను స్వర్గానుబంధంగా నియోగించాడు. ధర్మరాజు చివరకు యమధర్మరాజులో లీనం కావటం కూడా స్వర్గారోహణంలోనికే వస్తుంది. అంటే మహాభారత పాత్రలకు స్వర్గపరంగా ఆరోహణమే కాని, అవరోహణం లేదని ఈ పర్వం ప్రకటించే పరమతాత్పర్యం.

3. పద్యత్రయం: పర్వహృదయం:

ఆదర్శ ధర్మవీరుడైన ధర్మరాజు ఉత్తమ కర్మవీరుడు. కర్మయోగానికి సంబంధించిన సర్వధర్మభోగాల అనుభవం అతడి జీవితంలో చూచాడు. చాలావరకు అనుభవించాడు. లోకాంతర వర్తనంలోకూడా తదనుభూతిని దేవేంద్ర యమధర్మరాజుల అనుగ్రహంవలన తెలుసుకొన్నాడు. మహేంద్రుడి ఉపదేశం కర్మఫలోపనిషత్తు వంటిది.

క. 'విను మొక్కటి సెప్పెద రా । జనువానికి నెల్లఁ దప్ప దవనీశ్వర! యె
ట్లును నారకస్థలంబుం । గనుఁగొన వలయు; టిది వేదకథితము సుమ్మీ!'

సీ 'పుణ్యంబులును బాపములు రెండు జోకలై । యుండుఁ; బుణ్యంబుల నొదవు నాక
సుఖము పాపంబులఁ జొప్పడు నరక దుః । ఖము; విను మున్ను నాకంబు సుఖము
ననుభవించిన యట్టి యతఁడు పదంపడి । యధిక నారకపీడ ననుభవించు;
మున్న నారకదుఃఖమునఁ బడ్డవాఁ డనం । తరమ నాకమునఁ దాఁ బొరయు సౌఖ్య;

తే. మల్పపుణ్యుండు తొలి తొలి యమరతా సు । ఖంబు గయికొని మఱియు దుఃఖముల నొందు;
భూరిపుణ్యుండు మునుమును ఘోరనిరయ । యాతనల నొంది వెండి సౌఖ్యంబు లొందు.'

క. ఇట నేను నిన్నుఁ బుత్తెం । చుట యుత్తరకాల దివ్యసుఖ సంగమ సం
ఘటనకుఁ గాదే? నీ కట । కటఁబడుటకు దీనిఁ దెలుపఁగా రావలసెన్.' **(మహా.1.38-40)**

స్వర్గారోహణపర్వ సారం ఈ పద్యత్రయం.

కవిత్రయం రచించిన ఆంధ్రమహాభారతం తెలుగులో వెలసిన పంచమవేదం.

తే. అమల ధర్మార్థ కామమోక్షముల గుఱిచి । యొలయు తెరు వెద్దియును నిందుఁగలుగు; నదియ
యొండెడలఁ గల్గు; దీన లేకుండు చొప్పు । దక్కొకంటను లేదు వేదజ్ఞులార!' **(మహా.1.82)**

మహాభారతం: శాంతరసం: ధర్మవీరం:

శాంతానికి రసస్థితి నంగీకరించే లాక్షణికులలో ప్రధానంగా వినవచ్చే వాదాలు రెండు. ఒకటి శాంతరసం నవమరసమని వివేచించేది ('నిర్వేదస్థాయి భావాత్మకః శాంతోఽపి నవమో రసః'-కావ్యప్రకాశమ్) మరొకటి శాంతం ప్రకృతిరసమని ప్రతిపాదించేది.

'భావా వికారా రత్యాద్యా శ్శాంతస్తు ప్రకృతిర్మతః।
వికారః ప్రకృతేర్జాతః పునస్తత్రైవ లీయతే॥
స్వం స్వం నిమిత్త మాసాద్య శాంతాద్భావః ప్రవర్తతే।
పునర్నిమిత్తాపాయే తు శాంత ఏవ ప్రలీయతే॥' **(నాట్యశాస్త్రమ్ 1.107-108 అభినవభారతీసహితమ్)**

రసస్థితిని అంగీకరించటంలో ఈ రెండూ సంవదించినా వాదంలో వీటిమధ్య కొంత అంతరం కనబడుతుంది. శృంగారాది రసాలవంటిదే శాంతమని చెప్పే పద్ధతి మొదటిది. శృంగారాదులను వికృతిరసాలుగా వివేచించి వాటి ఉదయానికీ, ఉపశాంతికీ వెనుక మూలకందమైన నిర్వికారచిత్త వృత్తిని ప్రకృతిరసంగా భావించేది రెండవది. సహజమైన ఈ భేదాన్ని ఈ రససమన్వయ మార్గాలలో పాటించాలి.

ఈ పర్యాలోచనలో రసం సహృదయనిష్ఠలం అన్న సత్యం నిర్వివాదాంశం. 'యేషాం కావ్యానుశీలనవశాత్ విశదీభూతే మనోముకురే వర్ణనీయ తన్మయీ భవన యోగ్యతా తే హృదయ సంవాద భాజః సహృదయాః' అనే ధ్వన్యాలోక సహృదయ లక్షణం ప్రమాణం. కావ్యంలో నాయకాదుల నాశ్రయించి ప్రతీయమాన మయ్యే స్థాయిభావాలను తన్మయీ భవన యోగ్యతతో హృదయసంవాద భాక్కులై అనుభవించేవారు సహృదయులు. వారి అనుభవం నాటకాదులతో అయిన సమరూప చిత్తవృత్తి రూపమైన భావసంవాదం. అందువలననే శారదాతనయాదులు "యస్తుష్టౌ తుష్టి మాప్నోతి? శోక ముపైతి చ । క్రోధే క్రోద్ధో భయే భీరు । స్స శ్రేష్ఠః ప్రేక్షక స్స్మృత॥" (భావప్రకాశమ్) అని పేర్కొనటం, నాయకాశ్రితమైనది రతి అయితే సహృదయానుభవనిష్ఠ మయ్యేది శృంగారరసం. నాయకాశ్రితమైన స్థాయినే వ్యవహార సౌలభ్యం కొరకు రస మంటారు కాని రసం సామాజికనిష్ఠమైనదే.

శాంతం ప్రకృతి రసమన్న వాదాన్ని స్థాపించినవాడు అభినవగుప్తుడు. నవమరసంగా ఆ రసాన్ని స్థాపించటంలో కానవచ్చే కొన్ని అనుపపత్తులను తొలగించటానికీ, శాంతరసస్థాయి భావ కోలాహలాన్ని శాంతింపజేయటానికీ ఒక మహామంత్రంగా ఆయన ఆ క్రొత్తబాటను నిర్మించాడు. అది ఒక రససమీకరణవాదంగా రూపొందింది.

అభినవగుప్తుడు శాంతరసానికి తత్త్వజ్ఞానం స్థాయి భావమని ప్రతిపాదించి స్థాపించిన తీరు. పరమరమణీయం, పరమ ప్రమాణం ఆయన 'శాంతరస ప్రకరణ' ప్రవచనాన్ని మనం రెండంశాలుగా విభజించుకొని పరిశీలించవచ్చును. 1. స్థాయిభావ స్వరూప స్వభావ విచారం. 2. శాంతరసాస్వాదన విధాన విచారం.

1. తత్త్వజ్ఞాన (స్థాయిభావ) స్వరూపస్వభావాలు:

1. తత్త్వజ్ఞానమే మోక్షసాధనం కాబట్టి తత్త్వజ్ఞానమే స్థాయి. తత్త్వజ్ఞానమంటే ఆత్మజ్ఞానమే. జ్ఞానానందాది విశుద్ధ ధర్మ యుక్తమైనదీ. పరికల్పిత విషయోపభోగరహితమైనదీ అయిన ఆత్మయే శాంతానికి స్థాయి. దీనిని స్థాయి అని ప్రత్యేకంగా చెప్పవలసిన పనిలేదు.[1]

---

1. 'కస్తర్హ్యత్రస్థాయీ? ఉచ్యతే - ఇహతత్త్వజ్ఞానమేవ తావన్మోక్ష సాధన మితి తస్యైవ మోక్షే స్థాయితా యుక్తా తత్త్వజ్ఞానం చవా మాత్మజ్ఞాన మేవ.. తేవ ఆత్మైవ జ్ఞానానందాది విశుద్ధ ధర్మయోగీ పరికల్పిత విషయోపభోగ రహితోఽత్ర స్థాయీ. న చాన్య స్థాయి తయా స్థాయిత్వం వచనీయం' (అభినవ భారతి - పరిష్కృత శాంతరస ప్రకరణమ్ - Number of Rs - Prof v.Raghavan - పుట 97

2. తత్త్వజ్ఞానం సకల భావాంతర భిత్తిస్థానీయం. సర్వస్థాయి భావాలకంటె అది స్థాయితమం. రత్యాది చిత్తవృత్తులన్నీ ^¥H÷‹ ÕKŒ□°. JÓ^Î=□# Jk x‹ ¬¾Ø ‹ ªÎbe□Öòƒì=Q[2]

3. రత్యాదులకూ తత్త్వజ్ఞానానికీ భేదం ఉన్నది. రత్యాదులు భిత్తవృత్త్యంతర సంయుక్తాలై కలుషితాలౌతాయి. వాటికి లౌకిక ప్రతీతి ఉన్నది. తత్త్వజ్ఞానం చిత్తవృత్త్యంతరానుసంధానం కలిగినా అవికల్ప రూపంగా ఉంటుంది. దానికి లౌకిక ప్రతీతి ఉండదు. లోకంలో ఇది కొంత భావించినా, రత్యాదిస్థాయి భావాలవలె దీనిని పరిగణించటానికి వీలు లేదు. సాధ్యరసాలైన శృంగారాదులలో సిద్ధరసమైన శాంతానికి ఉపయోగం లేదు. తత్త్వజ్ఞానం ఎప్పుడూ సంచారిభావంవలె లక్షణీయం కాదు.[3]

2. శాంతరసాస్వాదనవిధానం:

1. తత్త్వజ్ఞాన బీజ సంస్కార భావితులే ఇందులో సహృదయసంవాదాన్ని పొందగలుగుతారు.[4]

2. తత్త్వజ్ఞానం, శమం - సర్వం ఆత్మరూపమే రత్యాదులు ఆత్మలోని కాలుష్యోపరాగ విశేషాలు. తత్త్వజ్ఞాన సిద్ధుడైన సహృదయుడు రత్యాదులను అనుగమించినా, సమాధినుండి వ్యుత్థిత చిత్తుడైనా అవ్యవధానంగా సమాధిబలంచేత దానిని అధిగమించి, ప్రశాంతచిత్తు డౌతాడు.[5]

---

2. 'తత్త్వజ్ఞానం తు సకల భావాంతర భిత్తిస్థానీయం: సర్వస్థాయిభ్య; స్థాయితమం; సర్వా రత్యాదికా; చిత్తవృత్తి; వ్యభిచారి భావయిన్ నిసర్గత ఏవ సిద్ధస్థాయిభావ మితి త న్నవచనీయమ్'' - పరిష్కృత శాంతరస ప్రకరణమ్ N.O.R - పు98

3. 'సహ రత్యాదయ ఇవేతరా సంపృక్తేన వపుషా తథావిధ మాత్మరూపం లౌకిక ప్రతీతి గోచరం స్వగతమపి అవికల్పరూపం వ్యుత్థానాపసరే నుసంధేయమానం చిత్తవృత్త్యంతర కలుష మేవావభూతి భాసతాం వా లోకే తథా; తథాపి న సంభవ న్మాత్ర స్థాయినాం గణనమ్, రసేషూక్తేషు అనుపయోగాత్, అపి తు వ్యభిచారిత్వేన లక్షణీయత్వం విజ్ఞాయతే, నే తరతా''. ప. శాం. ప్ర N.O.R - పుట 98.

4 "హృదయసంవాదోఽపి తథావిధ తత్త్వజ్ఞాన బీజ సంస్కార భావితానాం భవత్యేవ''. (ప. శాం. ప్ర N.O.R - పుట 103).

5. "తదిద మాత్మస్వరూప మేవ తత్త్వజ్ఞానం శమః, తథా చ తత్కాలుష్యోపరాగ విశేషా ఏవాత్మవో రత్యాదయః, తదనుగమేఽపి శుద్ధ మస్య రూపం అవ్యవధాన సమాధిబలా దధిగమ్య వ్యుత్థానేఽపి ప్రశాంతతా భవతి.'' (ప. శాం. ప్ర N.O.R - పుట 99).

3. శాంతం సర్వరస ప్రకృతి. ఇతర రసాలు సంస్కారాంతరాలతో ఉంటాయి. శాంతం సర్వసంస్కార మూలప్రకృతి. విషయ విపరివృత్తివలన సర్వరసాలూ పర్యంతాన శాంతంగానే అస్వాదనీయా లౌతున్నాయి.[6]

4. తత్త్వాస్వాదన స్వరూపం ఇట్లా ఉంటుంది. రత్యుత్సాహాదులన్నీ ఉపరాగాన్ని కలిగిస్తాయి. దానివలన ఆత్మస్వరూపం ఉపరంజితమై వాటియందు అనుభూతమౌతుంది. విరళంగా కూర్చబడిన రత్నాలలో సితతరంగా నిర్భాసించే సూత్రంవలె ఉపరంజకాలైన రత్యాదులలో ఆత్మస్వరూపం గోచరిస్తుంది. రత్యాదు లేవీ ఉపరంజకాలుగా లేకపోయినా ఆత్మవలె ఆత్మజ్ఞానం భాసిస్తుంది. అట్లా భాసమానమైన తత్త్వజ్ఞానం విషయ పరాఙ్ముఖత్వంవలన సకల దుఃఖ విరహితమై పరమానంద లాభంతో సంవేదకరూపమై ప్రకాశిస్తుంది. కావ్య ప్రయోగబంధాల వలన సాధారణరూపంలో నిర్భాసించి, అంతర్ముఖావస్థా భేదంతో లోకోత్తర ఆనందాన్ని ఇచ్చి సంవిన్మయమైన హృదయసంవాదాన్ని కలిగిస్తుంది.[7]

పై అంశాలను క్రోడీకరించుకొని శాంతరస సమాలోచనం చేస్తే ఈ క్రింది విధంగా వివేచించాలి.

1. నిసర్గసిద్ధమూ, స్థాయి తమమూ, ఆత్మజ్ఞానరూపమూ, సర్వరస ప్రకృతి భూతమూ అయిన స్థాయివలన కలిగే రససిద్ధి వికృతి రససిద్ధికంటె విశిష్టమై ఉండాలి.

2. రత్యాదులు వికృతులైతే ప్రకృతి అయిన ఆత్మజ్ఞానం నిర్వికారంగా నిలిచేది అయి ఉండాలి. అయితే అది ప్రాగభావం కాకుండా ప్రధ్వంసాభావమని తృష్ణాక్షయ సుఖస్థాయి విచారంలో అభినవగుప్తుడు నిర్దేశించాడు.[8]

3. రత్యాదులు సహృదయులకు రసానందాన్ని కలిగిస్తే, స్థాయితమమైన తత్త్వజ్ఞానం జ్ఞానానందాది విశుద్ధ ధర్మమైన ఆత్మస్వరూపంలో అభిన్నం కాబట్టి, దానివలన కలిగేది జ్ఞానానందమని నిర్దేశించవచ్చును.

4. శాంతరసాస్వాది అయిన సహృదయుడు సహజంగా తత్త్వజ్ఞాన బీజ సంస్కార భావితుడుగా ఉండాలి. కాబట్టి వీతరాగుడైన జిజ్ఞాసువే ఈ రససిద్ధికి తగిన అధికారి. జిజ్ఞాస మోక్షదాయకం కాబట్టి మోక్షపురుషార్థనయమైనదే శాంతం.[9]

5. రసం సామాజికనిష్ఠం కాబట్టి సహృదయుడి తత్త్వజ్ఞానమే శాంతానికి స్థాయి.

6. మోక్షపురుషార్థ సాధనైక వృత్తి గల సహృదయుడికి కావ్యరసాస్వాదన ప్రవృత్తియే ఒక వికృతి. ఆ వికృతి నాశ్రయించి అతడు ముందుకు సాగినా అతడి ఆత్మ తత్త్వజ్ఞానం రత్నహారంలోని దారంవలె ఉపరంజితమైనా, కాకపోయినా స్వస్వరూప ప్రకాశంతో నివృత్తి రూపంగా శోభిస్తూ ఉంటుంది.

---

6. "తత్ర సర్వరసానాం శాంత ప్రాయ ఏవాస్వాదః, విషయేభ్యో విపరివృత్త్యా, తన్ముఖ్యతాలాభః కేవలం వాసనాంతరోపహిత ఇతి- అత్ర సర్వప్రకృతి త్వాభిధానాయ పూర్వ మభిధానమ్". (ప.శాం.ప్ర.N.O.R - పుట 104).

7, "రత్యాస్వాదోఽస్య కీ దృశః? - ఉచ్యతే - ఉపరాగదాయిభిః ఉత్సాహరత్యాది రుపరక్తం యదాత్మ స్వరూపం తదేవ విరళోంభిత రత్నాంతరాళ నిర్భాసమాన సతతర సూత్రవత్ యదాహిత తత్స్వరూపం సకలేషు రత్యాదిషు ఉపరంజకేషు తథాభావే నాపి సకృద్విభాతోఽయ మాత్మేతి న్యాయేన భాసమానం పరాఙ్ముఖతాత్మక సకల దుఃఖజాలహీనం పరమానందలాభ సంవిదేకత్వేన కావ్య ప్రయోగబంధాభ్యాం సాధారణతయా నిర్భాసమానం అంతర్ముఖావస్థా భేదేన లోకోత్తరానందానయనం తథావిధహృదయం విధత్త ఇతి." (ప.శాం.ప్ర.N.O.R - పుట 106).

8. "అన్యే తు స్వం స్వం నిమిత్త మాసాద్య..ప్రతీయతే ఇతి భరతవాక్యం దృష్టవన్తః సర్వ రససామాన్య స్వభావం. శాన్త్ర మాచక్షాణా అనుపజాత విశేషాన్తరం చిత్తవృత్తిరూపం శాన్తస్య స్థాయిభావం మన్యన్తే. ఏతచ్చ నా తీవాస్మత్పక్షాద్దూరమ్. ప్రాగభావ ప్రధ్వంసాభావ కృతస్తు విశేషః, యుక్తశ్చ ప్రధ్వంస ఏవ తృష్ణానామ్" -(లోచనవ్యాఖ్యా, ధ్వన్యాలోకః- నిర్ణయసాగర ప్రతి (1935)- పుట. 220)

9. "తతః త్రివర్గఫలక రసానంతరం మోక్షఫలక శ్శాంతః" - అభినవభారతీ, నాట్యశాస్త్రమ్. 24 అధ్యా.

7. రత్యాదులు శకుంతలా దుష్యంతాదులైన విభావాదులను ఆశ్రయించి ప్రతీయమానమౌతుంటే వాటిని సహృదయుడు తన్మయీభవన యోగ్యతతో హృదయసంవాదాన్ని బోధించి అస్వాదిస్తాడు వికృతిరస వివేకంలో. కాని, ప్రకృతివరస వివేకంలో తత్త్వజ్ఞానం నాయకాశ్రితం కావచ్చును. కాకపోవచ్చును. అసలు కావ్యంలోని రత్యాది రసభావాలు కావు. ప్రకృతి రసాస్వాదన పరుడైన సహృదయుడికి ప్రధానం. మోక్షదాయకమైన తత్త్వజ్ఞానమే ముఖ్యం. ఇందువలన కావ్యంలోని తత్త్వజ్ఞానోపదేశమే అతడికి స్థాయి. ప్రకృతిరసమెప్పుడూ కావ్యగత శాస్త్రరూపమైన తత్త్వజ్ఞానాన్ని ఆశ్రయించే స్థాయిత్వాన్ని భజిస్తుంది.

8. ప్రకృతి రస ప్రతీతి సహృదయుడి ఆత్మ స్థితమై ఉండటంచేత తత్త్వజ్ఞానం ప్రధానంగా ఆత్మరతి రూపంగానే భాసిస్తుంది. నిజానికి అతడు తనతోనే తాను తాదాత్మ్యం పొందుతాడు. తన ఆత్మజ్ఞానంతోనే సంవదిస్తాడు. కావ్యార్థాలు అతడికి నిమిత్తసూత్రాలు. కారణమాత్రాలు. పర్యంతంలో నిలిచే స్వస్వరూప సంవిదాత్మకమైన సమాధిస్థితియే అతడి రసస్థితి.

9. ఈ దృష్టితో వివేచిస్తే రత్యాదిస్థాయి భావాలవలన సహృదయుడు పొందేది రసానందం; స్థాయితమమైన తత్త్వజ్ఞానంవలన వీతరాగులు సవికల్పమైనా నిర్వికల్పతను సాధించే చిత్తవృత్తియందు అంతర్ముఖావస్థలో పొందేది జ్ఞానానందం: బహిర్విషయ విముక్తుడై నిర్వికల్ప సమాధిలో బ్రహ్మానుసంధానంవలన యోగి పొందేది బ్రహ్మానందం. మొదటిది అలౌకిక రసానందం; రెండవది లోకోత్తర పరమానందం; మూడవది నిర్వికల్ప బ్రహ్మానందం.

10. శాంతం నవమరస మని అంగీకరిస్తే దానివలన కలిగేది రసానందమే: ప్రకృతి రసమని వివేచిస్తే మోక్షసాధనమైన జ్ఞానానందమౌతుంది. రసానందం బ్రహ్మానంద సబ్రహ్మచారి మాత్రమే. జ్ఞానానందం మోక్షోపస్కారకం కూడా. ఒక బ్రహ్మానందమే సాక్షాన్మోక్షస్థితి. ఈ విధమైన వివేచనం లక్షణవిరుద్ధం కాదు. దీనికి దృష్టాంతం మహాభారతంలో శాంతరస సాధనం.

3. ఆనందవర్ధనుడి శాంతరస ప్రస్తారం: అభినవగుప్తుడి పరిష్కారం:

శాంతరస అభావ వాదాన్ని ఖండిస్తూ ఆనందవర్ధనుడు తృష్ణాక్షయ సుఖస్థాయిభావాన్ని అంగీకరించాడు. కాని, దానిని ప్రకృతి రసమని కాని, స్థాయితమ మని కాని నిర్దేశించలేదు. అయితే అందరికీ తృష్ణాక్షయ సుఖచిత్తవృత్తి అలవడటం సాధ్యం కాదనీ, ఏ కొద్దిమంది మహామహులలోనో అది సిద్ధమైనా దానిని శాంతరస మని అంగీకరించటంలో అభ్యంతరం ఉండకూడదని కూడా పేర్కొన్నాడు. "దీనిని బట్టి ఆనందవర్ధనుడు శాంతరసాన్ని నవమరసంగా మాత్రమే అంగీకరించా డని స్పష్టమౌతుంది. ఆనందవర్ధనుడి ఈ వాక్యాలపై వ్యాఖ్యానిస్తూ లోచనకారుడు (అభినవగుప్తుడు) శాంతానికి విభావాలుగా జనకాది రాజర్షులు సముచితంగా ఉంటారని సూచించాడు. 'శృంగారా దపి ఫలభూమావవర్ణనీయ తైవ పూర్వ భూమౌతు ప్రశాంత వాహితా'' "సంస్కృతాన్త శ్ఛిద్రేషు ప్రత్యయాన్తరాణి సంస్కారేభ్యః'' - ఇతి సూత్రద్వయ నీత్మా చిత్రాకారా యమ నియమాది చేష్టా వా రాజ్య వహోద్వహనాది లక్షణా వా శాన్తస్యాపి జనకాదే ర్దృష్టైవేత్యనుభవ సద్భావా ద్యమనియమాది మధ్యా సంభావ్యమాన భూయో వ్యభిచారి సద్భావాచ్చ ప్రతీయత ఏవ'' (ధ్వన్యాలోకః, లోచనవ్యాఖ్యా తృతీయోద్యోతం. పు.220) - ఇత్యాది వాక్యాలవలన నాయకాశ్రితమైన స్థాయి శాంతరస కావ్యంలో ఎట్లా పోషించబడటానికి వీలుందో తెలిసికొనటానికి అవకాశం కలుగుతుంది. అది నవమరసవాదానికి అనుకూలమైన శాంతరసచర్చకు ఉపయోగపడుతుంది.

10. 'ధ్వన్యాలోకః - తృతీయోద్యోతః । పుట. 219-220 (లోచనవ్యాఖ్యా సహితం - నిర్ణయ సాగర్ ప్రెస్ ప్రతి- 1935)

ఆనందవర్ధనుడు ప్రబంధాలలో ఏదో ఒక రసం అంగిగా పోషించబడాలని నిర్దేశిస్తూ రామాయణ భారతాలలోని అంగిరాసాలను నిర్ణయించాడు. ఆ రెండూ రెండు త్రోవల నడిచాయి. వాల్మీకి "శోకః శ్లోకత్వ మాగతః'' అని కరుణరసాన్ని సూచించి, సీతాత్యంత వియోగ పర్యంతంగా తన ప్రబంధాన్ని నిర్మించి తద్రసాన్ని పోషించాడని రామాయణ రససాధన విధానాన్ని పేర్కొన్నాడు. (ధ్వన్యాలోకః - చతుర్థోద్యోతః-పు.298). ఈ పద్ధతినిబట్టి చూస్తే రామాశ్రితమైన శోకస్థాయియే సహృదయ హృదయ సంవాదంలో కరుణరసమయి సిద్ధిస్తుందని స్పష్టమౌతున్నది. మరి మహాభారత రసచర్చలో నాయకాశ్రితమైన స్థాయి ఏదీ చెప్పబడలేదు. ఆ కావ్యాన్ని శాస్త్రరూప కావ్యచ్ఛాయాన్వయిగా నిర్దేశించి, శాస్త్రనయాన్ని అనుసరించి పరమపురుషార్థమైన మోక్షం, కావ్య నయాన్ని అనుసరించి తృష్ణాక్షయ

సుఖ పరిపోషణాత్మకమైన శాంతం ప్రధాన వివక్షితాలైనట్లు స్పష్టం చేశాడు. భారతంలో శాంతరసాస్వాదన విధానాన్ని నిరూపిస్తూ వృష్ణిపాండవ విరసావసాన కథార్థాలవలన సహృదయుడికి విషయవైమనస్యం కలిగి వైరాగ్యం జనిస్తుందనీ, అది మోక్షమూలం కాబట్టి గీతాదులలో నిబంధించబడిన పరమపురుషార్థ సాధకమైన పరిజ్ఞానాన్ని ఆశ్రయించి విరక్తుడైన సహృదయుడు సనాతనమైన శ్రీకృష్ణ పరబ్రహ్మతత్త్వాన్ని ఉపాసిస్తాడనీ, అవిద్యా ప్రపంచరూపమైన పాండవాదుల చరిత్రలన్నీ నిస్సారాలని గ్రహించి, వాటియందు అభినివేశం పూనకుండా పరమార్థతత్త్వాన్నే అస్వాదిస్తాడనీ, తదాస్వాదన జన్యమైన రసమే శాంతరసమనీ ఆనందవర్ధనుడు పేర్కొన్నాడు. భారతంలో చివర హరివంశవర్ణనంవలన సాంసారిక వృత్తిరూపమైన మహాభారత కథార్థాలలో సంసారాతీత తత్త్వమైన వాసుదేవ పరబ్రహ్మమే వివక్షితమని ప్రబంధ ధ్వనిగా వివేచించాడు. (ధ్వన్యాలోకః, చతుర్థోద్యోతః- పుట. 298-300)

ఆనందవర్ధనుడి భారత శాంతరస సాధన సహృదయ వివేచనపై ప్రధానంగా ఆధారపడి ఉన్నది. భారత తత్త్వోపదేశమే అతడి చిత్తవృత్తికి వైరాగ్యదాయకమై క్రమంగా శాంతరససిద్ధిని కలిగిస్తుందని నిరూపించబడింది. ఈ వైరాగ్యం స్థాయిగా ధర్మరాజాదులనుగాని, శ్రీకృష్ణాదులను గాని ఆశ్రయించి ప్రతీయమాన మయ్యేది కాదు. ప్రబంధార్థ తత్త్వజ్ఞాన చర్వణంవలన సహృదయుడు సాధించేది. ఈ విధమైన విమర్శలో భారత శాంతరసాస్వాదన రామాయణ రసాస్వాదనం వంటిది కాదని ఆనందవర్ధనుడు వాచ్యం చేయకుండా వ్యంగ్యంగా సూచించాడు.

ఇక్కడ వివేచనాపరులకు ఒక సత్యం మాత్రం స్పష్టమౌతుంది. శాంతాన్ని శృంగారాదులవలె నవమరసమని భావించిన ఆనందవర్ధనుడు తద్రసాస్వాదన విధానంలో ప్రకృతిరస వివేచనమార్గాన్ని అనుసరించాడనటంలో అనుమానం లేదు. నిజానికి ఆయన ప్రవచనాన్ని అనుసరించి చూస్తే కావ్యనయమైన తృష్ణాక్షయ సుఖాత్మక స్థాయి భావాన్ని కావ్యనాయకాదుల నాశ్రయించి వివేచించవలసి ఉన్నది. కాని, ఆ పని ఆయన చేయలేదు. దానిని నాయకాశ్రితంగా అన్వయించటం భారతంలో సాధ్యం కాదని ఆయన వ్యంగ్యమార్గాన్ని అనుసరించి అంగీకరించాడని భావించవచ్చును. అయినా, ఆధునికులు ఆ మార్గాన్ని ప్రస్తరించి చూపిస్తున్నారు. కాని, అదంతా ఆనందవర్ధనుడి మతాన్ని అనుసరించి అవిద్యామూలకమై భాసిస్తున్నది. శాంతరస కావ్యాలలో జనకాది జీవన్ముక్తుల చరిత్రలు వర్ణించినప్పుడే అది నాయకాశ్రితమై ప్రతీయమానమౌతుందన్న అభినవగుప్తుడి వివేచనం గమనించదగింది. ధర్మజుడు ధీరశాంతుడని కానీ, తత్త్వజ్ఞాని అనికానీ, జీవన్ముక్తుడు అని కానీ నిరూపించటానికి భారతంలో కూడా అవకాశం లేదు. అందువలన భారతంలో తత్త్వచింతయే స్థాయి కాగా, పాండవాదుల వృత్తాంతాలు ఉపరాగమాత్రదాయకాలై సహృదయుడి విషయపరివృత్తివలన వికృతులై పోతున్నాయి. సంచారులై సమసిపోతున్నాయి. ఇట్టి స్థితిలో ఆనందవర్ధన ప్రతిపాదితమైన తృష్ణాక్షయ సుఖస్థాయి కంటె అభినగుప్తుడి తత్త్వజ్ఞాన స్థాయియే భారత శాంతరస సమన్వయంలో సమాశ్రిత మౌతున్నది. లోతుగా ఆలోచించిచూస్తే అభినవగుప్తుడి ప్రకృతిరసవాదం ఆనందవర్ధనుడి శాంతరస ప్రస్థానానికి నిర్దుష్టమైన పరిష్కారం.

4. ఆంధ్రమహాభారత శాంతరసవిమర్శ:

శాంతరస చర్చలో నవమరస, ప్రకృతిరస స్థితులను విశ్లేషించుకొని విమర్శించకపోతే స్పష్టమైన దర్శనం కలగటం సాధ్యం కాదు. ఆంధ్రమహాభారతంలో అంగిరసంగా శాంతాన్ని సాధించే విమర్శలలో ఇట్టి విశ్లేషణ లోపించటంవలన సాంకర్యం కనబడుతున్నది. దానిని తొలగించటానికి పరిశీలకులు ప్రయత్నం చేయవలసి ఉన్నది. అందుకు కొన్ని సూచనలు.

1. ఇతిహాస పురాణాలు శాంతరస ప్రధానాలన్న సాహిత్య సంప్రదాయాన్ని అనుసరించి భారతరసాన్ని నిరూపించదలచు కొంటే అభినవగుప్తుడి ప్రకృతిరస మార్గాన్ని అనుసరించటం సముచితం.

2,భారతంలో నాయకుడు ధర్మరాజనీ, అతడిని ఆశ్రయించి ప్రతీయమానమయ్యే స్థాయి శమమనీ సాధించే మార్గం ప్రకృతి రస వివేచనంలో పొసగని ప్రస్థానం. అయితే, శాంతం నవమరస మనే వాదాన్ని ఆశ్రయిస్తే ఆ మార్గం ఉపాదేయమే.

3. ఆంధ్రభారతం సంస్కృత భారతంకంటె విలక్షణమైన స్వభావాన్ని సంతరించుకొన్నది. మూలభారతం శాస్త్రరూప కావ్యచ్ఛాయాన్వయి. ఆంధ్రభారతం కావ్యరూప శాస్త్రచ్ఛాయాన్వయి. ఈ మార్పు కవిత్రయంవారి కావ్యకళా దృష్టివలన ఏర్పడింది.

తిక్కన 'ధర్మాద్వైతస్థితి'ని పేర్కొన్నాడు. దానికి ధర్మముయొక్కయు అద్వైతముయొక్కయు స్థితి అని శ్రీ ఓరుగంటి నీలకంఠశాస్త్రిగారు వ్యాఖ్యానించారు. (తిక్కన యజ్వ హరిహరనాథ తత్త్వము. పు.13), అట్లయినప్పుడు కావ్యనయమున సాధించబడేది నాయకాశ్రితమైన ధర్మస్థితి. అంటే ధర్మవీరం. శాస్త్రనయమున అద్వైతస్థితి అంటే తత్త్వజ్ఞానం. సూక్ష్మవివేచనను ఆశ్రయిస్తే సమన్వయ సౌలభ్యం కలుగుతుంది. తత్త్వజ్ఞానమే స్థాయి అని అంగీకరిస్తే ప్రకృతి రసవాదాన్ని అనుసరించి సహృదయుడు పొందేది శాంతరస మౌతుంది. కాని, కవిత్రయ ప్రణాళికలో కావ్యరసానికి తత్త్వజ్ఞానం అంగం. అందువలననే భగవద్గీతాదులు తెలుగులో తావన్మాత్రంగానే నిలిచాయి. కావ్య రసాన్ని కొనియాడటంలో (విరా.1,15) నవమరసంగా శాంతాన్ని అంగీకరించే దృక్పథం ఉన్నది. అప్పుడే కావ్యనాయక జీవితానికి ప్రాధాన్యం వస్తుంది. హరివంశాన్ని భారత భాగంగా రచించకపోవటంలోని అంతర్యంకూడా అదే. ధర్మరాజు ధర్మవీరుడు కాని జనకశుకాదులవలె జీవన్ముక్తుడు కాడు. ఆయన జీవితంలో కొంద రన్నట్లు నిర్వేదం స్థాయి కాదు. అతడు విరక్తుడూ కాడు. అందువలన శాంతరసాశ్రయుడుగా ఆయన జీవితంలో స్థాయి ప్రతీయమానం కావటానికి వీలులేదు. యమధర్మరాజు అంశగా భూలోకానికి వచ్చి మరల ఆయనలో లీనం కావటం మోక్షం కాదు. అసలు ఆ చివరి అవస్థకాదు స్థాయిని నిర్ణయించేది. నాయక జీవిత ప్రవృత్తి నిరూపిస్తుంది. యముడిలో లీనం కావటానికి ఆయన జీవితమంతా కృషి చేయలేదు. అట్లని జీవన్ముక్త స్థితిలో నిలిచి జీవితాన్నంతా ఉపరాగంగా భావించలేదు. అంతేకాదు. స్వర్గంకొరకుకూడా ఆయన తాపత్రయపడలేదు. అతడి ధర్మస్థితికి ఫలం స్వర్గం. అంతే అతడు ధర్మాచరణ ప్రమాణాన్ని లోకానికి నిరూపించి చూపటానికి పుట్టిన కారణజన్ముడు. అతడి స్థితి మోక్షస్థితి కాదు; ధర్మస్థితి, భారతంలోని బహుశాస్త్ర విషయాలలో మోక్షవిషయక మొకటి. అది జ్ఞానదీప్తిని కలిగించేది. జ్ఞానదీప్తి ధర్మస్థితికి ఉద్దీప్తిని కలిగించేది. ఇట్లా అంటే శాంతం ధర్మవీరానికి అంగంగా ఉండటం ఉచితం కాదని ఒక శంక రావచ్చును. ఆనందవర్ధనాదులు శాంతాన్ని మరొక రసంలో అంతర్భవింపజేయవద్దన్నారు. కాని, మరొక రసానికి అంగంగా నిలుపటానికి వ్యతిరేకరించలేదు. కవిత్రయంవారి మతం కూడా అదే.

4. భారతంలోని తత్త్వ జ్ఞాన విషయాలకే ప్రాధాన్యమిచ్చి, పాండవ వృష్ణివంశ విరసావసానాన్ని సహృదయుడు భావించి వాటి అవిద్యామూలకత్వాన్ని వివేచించి వాసుదేవతత్త్వాన్ని అవిష్కరిస్తే - శాంతరసస్థితి నిరూపిత మౌతుంది. అది నన్నయ అన్నట్లు అధ్యాత్మవిదులు వేదాంతమని భారతాన్ని చూచేచూపు. రసమార్గానికి కావలసింది కవివృషభులు భారతం మహాకావ్యమని ప్రసరింపజేసే దృక్పథం. ఆంధ్రమహాభారతం ముందుగా మహాకావ్యం; ఆ తరువాత శాస్త్రం. శాస్త్రభాగంలో ధర్మవేదాంత నీతి శాస్త్రాలకు మరల అంతర్విభాగమున్నది. అంగాలెన్ని ఉన్నా అంగి కావ్యత్వం. అంగిరసం ధర్మాద్వైతాలలో మొదట నిర్దేశించబడిన ధర్మవీరమే. ఆ ద్వంద్వంలో ఉత్తరోత్తరాలు బలీయాలని ఆశించవచ్చును. దోషం లేదు. బలమైన అంగం అంగికి కార్యసాధకం. శాంతరసవాదం శాస్త్రరూపమైన సంస్కృతభారతానికి వర్తించినట్లు కావ్యరూపమైన ఆంధ్రభారతానికి వర్తించదు.

5. "సంస్కృత భారతమును శాస్త్రేతిహాసమనియు, ఆంధ్రమహాభారతమును కావ్యేతిహాసమనియు అనుకొనవచ్చును.'' (తిక్కన కావ్య శిల్పము - డా॥ కేతవరపు వేంకట రామకోటి శాస్త్రి - పు. 129) అని ఆంధ్రభారతాన్ని కావ్యేతిహాసంగా వివేచించే పద్ధతికూడా ఉన్నది. అందులోకూడా అంగిరసం నాయక ప్రవృత్తి నాశ్రయించే ఉన్నదని భావించబడుతుంది. అది కావ్య విమర్శకూ, నవమరసవాదానికీ అనుగుణంగా ఉన్నది. అయితే, అందులో 'ఇతిహాస రసస్థితి'ని ప్రత్యేకంగా ప్రతిపాదించుకొనవలసి వచ్చింది. "భారత మితిహాసమైనందున రససాంద్రత తక్కువగా నుండును.. ఆంధ్రభారతము కావ్యేతిహాస మగుటవలన ప్రధాన కథా సంబంధియైన యౌచిత్యము, పాత్రోన్మీలనము మొదలైనవి లెస్సగా పాటించబడినవి. మొత్తంమీద శాంత మాస్వాద్యమగునట్లుగా ప్రధానకథ నిర్వహించబడినది'' (తిక్కన కావ్యశిల్పము - పు. 148) అని చెప్పుకొని కావ్యత్వానికి ఇతిహాసత్వాన్ని అనుసంధానం చేసికొనవలసి వచ్చింది. ఈ మార్గంలో శాంతం నవమరసంగా భావించి, శృంగారాదులవలె నిరూపించే పద్ధతి ప్రచురంగా కనబడుతున్నది. కాని, స్పష్టమైన ప్రస్థానం కాకపోవటంచేత సమన్వయించుకొనవలసిన విషయాలు మరికొన్ని అట్లాగే మిగిలిపోయి ఉన్నాయి.

6. భారతంలోని శాంతాన్ని ప్రకృతిరసంగా వివేచిస్తే నాయకాశ్రితమైన స్థాయిభావ చర్చ అసంగతమౌతుంది. నవమరసంగా శాంతాన్ని అంగీకరించి నాయకచర్చ చేస్తే సహృదయుడు హృదయసంవాదంవలన పొందే తత్త్వజ్ఞానం లేదా జ్ఞానానందాది విశుద్ధ

ధర్మయుక్తమైనదీ. పరికల్పిత విషయోపభోగ రహితమైనదీ అయిన ఆత్మయే - ఆత్మజ్ఞానమే - పాఠకుడియందు ప్రతీయమాన మౌతున్నట్లు వివేచించవలసి ఉంటుంది. ఆంధ్రమహాభారతానికి సంబంధించినంతవరకు ప్రకృతిరసవాదం సమన్వయించదు. నవమరసవాదాన్ని ఆశ్రయించి నాయకాశ్రితమైన స్థాయిభావాన్ని నిరూపించటం సమగ్రరూపం తాల్చలేదు. ఈ పరిస్థితులలో భారతంలో ధర్మవీరం అంగిరసం అని సాగించే విమర్శప్రస్థానం కావ్యరూపమైన భారతానికి సగౌరవమైన రసస్థితిని అందించ గలుగుతున్నది.

5. ఆంధ్రమహాభారతంలో అంగిరసం ధర్మవీరమే:

కవిసమ్రాట్ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు తెలుగు భారతంలో శాంతరసం అంగిగా స్ఫురించటం లేదని సూచించారు. కాని, వ్యాసభారతం శాంతరస ప్రధానమని అంగీకరించాడు. "(సంస్కృత) భారతమున్నది. భారత మహాకావ్యం యొక్క మహాకావ్యార్థము శాంతరసమునందుఁబర్యవసించుచున్నది. అది శాంతరస పర్యవసాయి యగుట వ్యాసోపజ్ఞకమైన విషయము. నన్నయచేసిన చేఁత వేఱు. తిక్కనచేసిన చేఁత వేఱు. ఆయన దృష్టి వేఱు, ఈయన దృష్టివేఱు. మహాకావ్యముయొక్క సమష్టిమీద సంస్కృతభారతమునందు నిర్ణీతమైన శాంతరసము తెనుగు కావ్యమునందుకూడా సహజముగా బర్యవసింపఁజేసికొన వచ్చునుగాని యెచ్చట నీ శాంతరసమునకు నడ్డుతగులునో చెప్పలేము. ఆంధ్రమహాభారతము భిన్నకర్తృక మగుటచేత నా యిబ్బంది కలుగదు. ఇది చాలా అగాధమైన విషయము'' (జయంతి - నాచన సోముఁడొకండు (వ్యాసము)) అన్న అభిప్రాయాన్ని వ్యక్తం చేశారు. వారి దృష్టికూడా భారతం ధర్మవీరరస ప్రధానం అన్న వాదానికి ప్రోద్బలకంగానే ఉన్నది. శాంతరస ప్రధానంగా వ్యాసోపజ్ఞకంగా నిర్మించబడిన సంస్కృత భారతం కంటె భిన్నమార్గంలో నడపబడిన ఆంధ్రమహాభారతంలోని రసం శాంతరసం కానప్పుడు న్యాయంగా ధర్మవీర రసాన్నే అంగిరసంగా పేర్కొనాలి.

సాధారణంగా కావ్యరసానికి కథానాయకాశ్రిత రసానికీ - నాయకుడి చరిత్రే కావ్యం కనుక - భేదముండదు. కాని, కావ్యరసం అన్నప్పుడు నాయకాశ్రితమైన అంగాంగిరసాలతోపాటు, మిగిలిన పాత్రలను ఆశ్రయించిన రసాలు వ్యక్తం అయినప్పటికీ అవి నాయకాశ్రితమైన అంగిరసాన్నే మ్రింగివేయకూడదు. ఆ దృష్టితో చూచినప్పటికీ ఆంధ్రమహాభారతంలో భీమార్జునాదులు అనునాయకులుగా కలిగిన ప్రధాన నాయకుడైన ధర్మరాజును ఆశ్రయించింది ధర్మవీర మనటానికి ఎటువంటి విప్రతిపత్తి గోచరించటం లేదు.

కొందరు భారతంలో శ్రీకృష్ణుడు నాయకుడనీ, దానికి ఉపబలకంగా సంస్కృతభారతంలోని 'నారాయణం నమస్కృత్య' అన్న ఉపక్రమణాన్నీ, హరివంశంతో జరిగిన ఉపసంహారాన్నీ, మధ్య మధ్య నిబంధించబడిన శ్రీకృష్ణమాహాత్మ్య సందర్భాలను, భగవద్గీత, సనత్సుజాతీయం. మోక్షధర్మోపన్యాసాలూ మొదలైన గ్రంథాంశాలను కలిపి చదివి, వీటినే గ్రంథతాత్పర్య నిర్ణాయకమైన లింగాలుగా భావించి, వీటి పర్యాలోచనలో అది శాంతరస ప్రధానమని భావిస్తున్నారు. ఇటువంటి సందర్భంలో విశ్వనాథ సత్యనారాయణ గారన్నట్లు సంస్కృతభారతానికి సరిపెట్టుకొన్నా సరిపోవచ్చునేమో కాని, ఈ విషయంలో కూడా భిన్నమార్గంలో నడచిన ఆంధ్రమహాభారతానికి అట్లా పొసగదు. దీనికి ఉపస్కారకంగా మరొకటి రెండు ఉపపత్తులను ఇక్కడ పొందుపరుస్తాను.

1. ఆంధ్రమహాభారతంలో నన్నయ భట్టారకుడు 'నారాయణం నమస్కృత్య' అన్న అర్థసందర్భం కలిగేటట్లు కాక 'శ్రీవాణీ గిరిజా..పురుషోత్తమాంబుజభవ శ్రీకంధరాః' అని మూర్తిత్రయ స్మరణంతో గ్రంథోపక్రమం చేశాడు. తిక్కన సోమయాజి భారతాన్ని సమగ్రంగా ముగింపదలచినవాడై 'హృదయాహ్లాది...ఉద్యోగాదులంగూడఁగా బదునేనింటిఁ దెనుంగు బాన జనసంప్రార్థ్యంబు' గావింపదలచి, 'హరివంశ' రహితంగా తన గ్రంథోపసంహారాన్ని చేయదలచినట్లు స్పష్టమౌతుంది. తిక్కనసోమయాజి వాసుదేవ తత్త్వ ప్రతిపాదకమైన హరివంశాన్ని కూడా గ్రహించినట్లయితే ఆ గ్రంథ తాత్పర్యం వేరుగా నిర్ణయించవలసి ఉండేదేమో? మధ్యలో భగవద్గీతాది మోక్షప్రతిపాదక గ్రంథాంశాలను కావ్యరస పోషణదృష్టిలో చాలావరకు తగ్గించి రచించటంలో కూడా శాంతరస తాత్పర్యాన్ని ఆంధ్రమహాభారతంలోని వీరరసానికి అంగభూతంగా చేయటానికే అయి ఉండవచ్చునని తాత్పర్య మేర్పడుతున్నది.

2. భగవానుడైన శ్రీకృష్ణుడు భారతంలో నాయకుడైతే "వాసుదేవస్య మాహాత్మ్యం- పాండవానాం చ సత్యతాం - దుర్వృత్తం ధార్తరాష్ట్రానామ్'' అన్న వ్యాస వచనానికి అన్వయం కుదుర్చుకొనవలసి వస్తుంది. భారతంలో పాండవుల సద్వృత్తం

(భారతం కాబట్టి) ధార్తరాష్ట్రుల దుర్వృత్తం ప్రధానవస్తువైతే, దానికి అనుగుణంగా వాసుదేవుడికి మాహాత్మ్యం పోషించబడుతుందనే తాత్పర్యం ఏర్పడుతున్నది. మూడింట రెండువంతులుగా ఉన్న పాండవ కౌరవుల సద్వృత్త దుర్వృత్తాలు అన్వయ వ్యతిరేక క్రమంతో ధర్మాశ్రయాలనీ, వాటికీ పోషకంగా శ్రీకృష్ణమాహాత్మ్యం ప్రపంచితమైనదనీ స్పష్టమౌతుంది. ఈ దృష్టితో పరిశీలిస్తే శ్రీకృష్ణుడి చరిత్ర వివిధ మహిమలకు అస్పదమైనట్టిదైనా, పాండవ ధర్మరక్షణ పరత్వంతో కూడి ఉన్నట్లు చిత్రించబడటంవలన ఆయన భారతకథలో ఉపనాయకుడుగానే ప్రకాశిస్తున్నాడు. అటువంటప్పుడు భగవన్మాహాత్త్యం స్వాశ్రయ రక్షణ తత్పరమౌటం వలన దాని గౌరవం ఇనుమడిస్తుంది. "నాయకం ప్రాగుపన్యస్య వంశ వీర్య శ్రుతాదిభిః । న తస్యైవ వధం బ్రూయాత్" (భామహాలంకారం) అన్న అలంకారికాదేశాన్నిబట్టి కథా మధ్యంలో నాయకవధకాని, మరణంకాని నిబంధించరాదు. దీనికి విరుద్ధంగా శ్రీకృష్ణ నిర్యాణం కథామధ్యంలోనే కూర్పబడటంవలన, అది సాంప్రదాయికం కాకపోవటంవలన శ్రీకృష్ణుడికి కథానాయకత్వం కల్పించటం పొసగదు. నాయక నిర్యాణమైన తరువాత చేర్చిన హరివంశం ఐతిహాసిక దృష్టితో దాని మహిమను ప్రతిపాదిస్తున్నట్లుగా నిలబడటానికి అవకాశం ఉంటుంది కాని కావ్యదృష్టితో అటువంటిది పొసగదని సహృదయులు గుర్తించకపోరు. ఈ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు కథానాయకుడు కానప్పుడు పరిశేషన్యాయంతో ధర్మరాజు కాక తప్పదు. "సమగ్ర గుణః కథావ్యాపీ నాయకః" అనే లక్షణం ధర్మరాజుకు నూటికి నూరుపాళ్ళు వర్తిస్తుందని భారత పరిశీలకులకు గోచరిస్తుంది. 'భారతం' 'జయం' - అనే కావ్య నామాలు కూడా ధర్మరాజుయొక్క చరిత్రౌన్నత్యాన్ని "నాయకో ధర్మవిజయీ లోకోత్తర గుణోత్తరః" (విష్ణు ధర్మోత్తర ఖండం) అనే లక్షణాన్ని బట్టి అతడి ధర్మ విజయాన్ని ప్రతిపాదించేవిగా ఉండి, అతడి నాయకత్వానికి ఏకవాక్యతను సంపాదిస్తున్నాయి.

భారత విమర్శకులలో కొందరు - నాయకుడైన ధర్మరాజు పొందింది మోక్షమే అనీ, దానిని ఫలింపజేసే శాంతరసమే రచనను ఆశ్రయించుకొన్న ప్రధాన రసమని అంటారు కాని, అది కూడా సత్యం కాదు. కావ్యశాస్త్రంలో శాంతరసమంటే "న యత్ర దుఃఖం నసుఖం న చింతా న ద్వేషరాగౌ న చ కాచి దిచ్ఛా - రసస్తు శాన్తః" (నాట్యశాస్త్రమ్) అని స్పష్టంగా చెప్పబడింది. ఇది మరణానంతర నిశ్చలస్థితి కాదు. జీవితంలో సాధించే శమస్థితి. అటువంటిది ధర్మరాజులో ఎక్కడా కనబడదు. 'నకాచిదిచ్ఛా, స చింతా'- అన్నది రాజ్య సంపాదనాసక్తుడైన అతడికీ, 'న యత్ర దుఃఖం' అన్నది అరణ్యవాస, బంధుమరణ దుఃఖితుడు, సోదరమరణ దుఃఖితుడై చివరకు మెలగిన అతడికి, 'న సుఖం, న ద్వేషరాగౌ' అన్నది స్వర్గంలో కూడా దుర్యోధనాదులనుగురించి, కర్ణభీమాదులను గురించి ద్వేషరాగాలను ప్రకటించిన అతడికి ఎట్లా వర్తిస్తుంది? కాబట్టి శాంతరసం కాబోదు.

కావ్యాంతంలో ధర్మరాజు పొందిన స్థితులు కూడా గమనించదగినవి. సశరీర స్వర్గారోహణం. మాయామూలక నరకదర్శనం, దేవలోక నివాసం, యమధర్మరాజాంశ రూపంలో పూర్వరూపప్రాప్తి - అన్న వాటిల్లో దేనిని కూడా మోక్షమని పేర్కొనటానికి వీలులేదు. 'అత్యంతిక దుఃఖనివృత్తి రూపమైన స్వరూప స్థితికి' మోక్షమని సంకేతం;' బ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మైవ భవతి' (శ్రుతి) అన్నట్లు ముక్తుడికి గమనాగమనాలు నిషేధించబడటంవలన స్వర్గారోహణం జరిపిన నాయకుడు ముక్తుడని, మోక్షసాధనపరుడని చెప్పటానికి వీలులేదు. ముక్తి ద్వివిధం - జీవన్ముక్తి, విదేహముక్తి అని-స్వర్గంలో కూడా శరీర ధర్మాలైన రాగద్వేషాలు విడువని నాయకుడు జీవన్ముక్తుడని కాని, ఆకాశగంగావగాహనం తరువాత దివ్యశరీరాన్ని ధరించిన ధర్మరాజు విదేహముక్తుడని కాని చెప్పటం సమంజసం కాదు. ఈ విధంగా ముక్తిద్వయానికి దూరమైన శాంతరసాన్ని ధర్మరాజులో ప్రతిష్ఠించి మహాభారతరసాన్ని నిర్ణయించటం పాడికాదు.

నివృత్తి ధర్మరూపమైన మోక్షానికి సోపానరూపమైన ప్రవృత్తి ధర్మాన్ని తక్కువగా భావించుకొని రసవిచారం చేయకూడదు. రసలోకంలోనూ, కావ్యరసిక లోకంలోనూ ప్రవృత్తిరసాలకు నివృత్తి రసాలకంటె ప్రభుత్వం హెచ్చు. శాంతం సన్మునుల మనోదృష్టులకు, తత్త్వవేత్తల శాస్త్రదృష్టులకు అందినంతగా సామాజికులకు సర్వసామాన్యంగా అనుభూతికి అందదు. 'ఆంధ్రావళి మోదముంబొరయు' లక్ష్యంతో ప్రధానంగా రచించబడిన ఆంధ్రమహాభారతంలో పురుషార్థ సాధనోత్సాహాన్ని ధర్మబద్ధంగా సాధించే చిత్తవృత్తికి మూలకందమైన ధర్మవీరం అంగిరస మనటం సర్వాంగీకారం ఔతుంది. వీరం సర్వమానసిక ప్రవృత్తులకు బీజభూతం: ప్రదీపకం. ప్రవృత్తిరసాలలో వీరం రసమూర్ధన్యం. శాంతం దానికి శక్తి నిస్తుంది. కవిత్రయం ఈ సత్యాన్ని ఆంధ్ర మహాభారత రసపోషణం ద్వారా నిరూపించింది. అందువలన ఎన్ని దృక్కోణాలనుండి చూచినా ధర్మరాజు ధార్మిక చరిత్రతోపాటు, కావ్యమంతా పరివ్యాప్తమై ఉన్న ధర్మవీర రసమే అంగిరసమని స్థిరపడుతున్నది. అదే ఆంధ్రమహాభారతం సాధించిన రసామృతత్వ సిద్ధి!

6. కవిత్రయ మహాభారతం: వ్యాఖ్యానం:

తెలుగులో ఆదికావ్యమైన ఆంధ్రమహాభారతం అవతరించి వెయ్యేళ్ళు కావస్తున్నా ఇంతవరకు దానికి సమగ్రవ్యాఖ్య వెలువడలేదు. ఆంధ్రుల అభిమాన దైవమైన శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి అనుగ్రహంతో కవిత్రయ మహాభారతానికి తెలుగులో శిష్టవ్యావహారిక భాషలో సరళవ్యాఖ్య వెలువడటం ఆంధ్రావళి ఆనందించే అపూర్వ సాహిత్యోత్సవం. శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు భారతీయ వైదిక ధర్మప్రచార మహోద్యమాన్ని చేపట్టి మహనీయంగా సాగిస్తున్నారు. అందులో ఈ పంచమవేదవ్యాఖ్యాన ప్రణాళిక ఒక మహత్తర సారస్వత యజ్ఞం. ఏడుకొండలరాయడు మాత్రమే చేపట్టి ధర్మరక్షణ కళా ప్రావీణ్యంతో ఈ వ్యాఖ్యానించిన పదునెనిమిది పర్వాల ఈ దివ్య ప్రబంధమండలిని పరిష్కరించి, సర్వాంగ సుందరంగా ప్రచురించి, సామాన్య జనులకు అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటం తెలుగువారు చేసికొన్న వెలుగుల పుణ్యం. ఈ పవిత్ర మహత్తర ప్రయత్నానికి శ్రీ తిరుమలేశుడి పక్షాన బాధ్యత వహించి, అభ్యుదయ పరంపరను విజయవంతంగా సమకూరుస్తున్న మాన్యులు, మహనీయులు టి.టి.డి. బోర్డు ఛైర్మన్, సభ్యులు, కార్యనిర్వహణాధికారి మొదలైన అధికారులూ, వారి సహకారులూ, సంపాదక సలహామండలుల సభ్యులూ, వ్యాఖ్యాతలుగా పాల్గొన్న విద్వన్మణులూ, ఎడిటోరియల్ సెల్ సభ్యులూ, పలురకాలుగా ఈ కార్యక్రమంలో తోడ్పడుతున్న అధికారులూ, అనధికారులూ ధన్యులు. వారికి నా కృతజ్ఞతాభివందనాలు.

పదునెనిమిది పర్వాలలో ఆదిపర్వం మొదటి సంపుటి. ఆది రెండు భాగాలుగా వెలువడింది. సభాపర్వం రెండవ సంపుటిగా రూపుదిద్దుకొన్నది. విస్తృతమైన అరణ్యపర్వం మూడవ సంపుటిగా రెండు భాగాలలో ప్రచురించబడింది. మొదటి భాగం నన్నయ రచించిన అరణ్యపర్వభాగం. రెండవ భాగం ఎఱ్ఱాప్రెగడ పూరించిన అరణ్యపర్వశేషం. ఈ విధంగా అరణ్యపర్వం విభజించబడి ప్రచురించటం తెలుగులో ఇదే ప్రథమం. నాల్గవ, అయిదవ, ఆరవ, ఏడవ, ఎనిమిదవ సంపుటులుగా విరాట, ఉద్యోగ, భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణ పర్వాలు వెలువడ్డాయి. తొమ్మిదవ సంపుటిగా శల్య, సౌప్తిక, స్త్రీ పర్వాలు వెలశాయి. పదవ సంపుటిగా శాంతిపర్వం రెండు భాగాలుగా వెలువడింది. పదకొండవ భాగంగా అనుశాసనిక పర్వం ఆకృతి తాల్చింది. అశ్వమేధ, ఆశ్రమవాస, మౌసల, మహాప్రస్థానిక, స్వర్గారోహణ పర్వాలన్నీ కలిసి ఈ పన్నెండవ సంపుటిగా సంతరించుకొన్నవి. ఈ వరుసలో ఇది చివరి సంపుటి. దీనితో కవిత్రయ మహాభారతం ముగిసింది.

ఈ సంపుటిలోని పర్వపంచకంలో ముగ్గురు విద్వన్మణులు వ్యాఖ్యానాలు వ్రాశారు. ప్రసిద్ధ సాహిత్యాచార్యులు. ప్రస్తుత టి.టి.డి. ధర్మప్రచారపరిషత్ కార్యదర్శి డా॥ హెచ్.ఎస్. బ్రహ్మానందంగారు అశ్వమేధపర్వంలోని, మొదటి రెండాశ్వాసాలకూ, మౌసల, మహాప్రస్థానిక, స్వర్గారోహణ పర్వాలకూ సమర్థంగా వ్యాఖ్యను సంతరించారు. మహావిద్వాంసులు శ్రీ నాగళ్ళ గురు ప్రసాదరావుగారు అశ్వమేధపర్వ తృతీయ, చతుర్థాశ్వాసాలకు సారవంతమైన వ్యాఖ్యను రచించారు. విద్వన్మణులైన డాక్టర్ అంబడిపూడి నాగభూషణంగారు ఆశ్రమవాసపర్వవ్యాఖ్యను ఆమోదయోగ్యంగా వ్యాఖ్యానించారు. ఈ పర్వాలన్నింటికీ సంపాదకుడుగా నేను పీఠికనూ, కథాసారాన్నీ రచించాను. ఇవి ఆంధ్రుల ఆమోదాన్ని పొందుతాయని ఆశిస్తాను.

ఈ సంపుటి ఈ విధంగా రూపొందటానికి తోడ్పడిన మిత్రులు విద్వన్మణులు డాక్టర్ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావుగారికి, శ్రీకె. సత్యరాం ప్రసాద్‌గారికి, డాక్టర్ ఎన్. సుధాకర్ నాయుడుగారికి, శ్రీజి. రాధాకృష్ణగారికీ, శ్రీమతులు సుశీలా లక్ష్మీ విద్యానాథులకూ, డాక్టర్ వి.యస్. లక్ష్మికి నా కృతజ్ఞతలు.

పరమ కల్యాణ భద్రమూర్తి అయిన శ్రీపద్మావతీ సహిత శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి వేదవేద్యులు, వేదాంతగమ్యులు. పరతత్త్వ రూపులు, అయినా భక్త సులభులు, సాహిత్య సంగీత కళాప్రియులు, రసానందమూర్తులు. ఆ స్వామికి ఈ పంచమవేదం అక్షరమైన తోమాలసేవ, వ్యాఖ్యానం సుగంధ పరిమళ సేవ, విశేషాంశాలు ఉజ్జ్వలాలంకారసేవ, పీఠిక ఆ విరాణ్మూర్తికి మంగళ నీరాజనసేవ. ఈ సర్వం స్వామివారికి సారస్వతమైన అక్షరార్చన.

సత్య శివ సుందర రూపులైన స్వామివారి దివ్య సన్నిధిలో ఈ వ్యాఖ్యాన సంపుటిని వాఙ్మయారాధనలో భాగంగా పుణ్యపూజకు సుమమంజరిగా సమర్పించుకొంటున్నాము. అన్యథా శరణం నాస్తి. త్వమేవ శరణం మమ! విశ్వశ్రేయస్సును, విజయపరంపరను ప్రసాదించుమని స్వామివారిని వేడుకొంటున్నాము.

ఓం శాంతి శ్శాంతి శ్శాంతిః

హైదరాబాదు

10-9-2005

జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రధాన సంపాదకుడు,

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం

అశ్వమేధపర్వ కథాసారం

ధర్మరాజుకు కలుగని మనశ్శాంతి:

భీష్ముడివలన సమస్త ధర్మాలు విన్నాకూడా ధర్మరాజు మనశ్శాంతిని పొందలేకపోయాడు. 'భీష్మకర్ణులను చంపిన పాపాత్ముడిని నాకు శాంతి ఎట్లా కలుగుతుం' దని వాపోయాడు. అప్పుడు వేదవ్యాసుడు యాగాలు, దానాలు చేసి బంధుసంహారపాపాన్ని పోగొట్టుకొమ్మని బోధించాడు. అశ్వమేధయాగం చేయటానికి ధర్మరాజు అంగీకరించాడు. కాని, ఆ యాగం చేయటానికి భూరిదక్షిణలివ్వటానికీ, చాలా ధనం కావాలి. రాజులందరూ యుద్ధంలో చనిపోవటంవలన ఆడవారు శిశువులు మాత్రమే ఆయారాజ్యాలలో మిగిలి ఉండటంవలన భూములన్నీ పాడై ఉండటంవలన ధనసేకరణ దుస్సాధ్యమని ధర్మరాజు భావించాడు. దీనికి వ్యాసుడు ఒక ఉపాయం చెప్పాడు. మరుత్తుడనే ఒక చక్రవర్తి మునుపు ఒక సారి స్వర్ణరూపంలో అధిక దక్షిణలిచ్చి మహాయాగాలు చేయగా, ఆ స్వర్ణభారాన్ని బ్రాహ్మణులు కొనిపోలేక హిమవత్పర్వత ప్రాంతాలలో భూములలో దాచారనీ ఆ సంపదను కనుగొన్నవారికి అది వశమౌతుందనీ వరాన్ని ప్రసాదించారు. దానిని తీసికొనివచ్చి అశ్వమేధాన్ని జరపటం ధర్మవిరుద్ధం కాదని వ్యాసమహర్షి సూచించాడు. ఈ సందర్భంలో మరుత్తుడికథను వ్యాసమహర్షి వివరించాడు. ఇంద్రాది దేవతలుకూడా ఈర్ష్యాసూయలకు అతీతులు కారని ఈ కథ నిరూపిస్తుంది.

ఈ సందర్భంలో ధర్మరాజు పరితాపాన్ని పోగొట్టటంకొరకు శ్రీకృష్ణుడు ఆధ్యాత్మిక విషయాలను ప్రసంగిస్తూ ధర్మరాజు 'బాహ్యజయం' మాత్రమే పొందాడనీ 'అంతఃశత్రువులజయం' ఇంకా అతడు సాధించాల్సి ఉందనీ చెప్పాడు. ఈ ఆంతరయుద్ధంలో ఆత్మకు, మనస్సుకు సంగ్రామం జరుగుతుందనీ అదే నిజమైన యుద్ధమనీ శ్రీకృష్ణుడు వివరించాడు. భీష్మాదులతో జరిగిన యుద్ధం 'మిథ్యాయుద్ధ'మని చెప్పుతూ 'మమ' అనే రెండక్షరాలు మృత్యువనీ, 'న మమ' అనే మూడక్షరాలు 'బ్రహ్మ' మని నిష్కర్ష చేశాడు. ఈ సందర్భంలోనే భగవంతుడు 'కామగీత' ను బోధించాడు. కాముడు ఒకప్పుడు నన్నెవ్వరూ గెలువజాలరని శపథం చేసి ఇట్లా పలికాడట- 'నన్ను ఎవడు తపస్సు చేసి జయించాలని అనుకొంటాడో వాడికి ఆ తపస్సులోని 'అభిమాన' రూపంలోనే ఉండి వాడికి పరాజయం కలిగిస్తాను. అట్లాగే మహాయాగాలు చేస్తున్న వాడికి కూడా 'దంభ' రూపంలో వాడి మనసులో ఉండి వాడి ప్రయత్నాన్ని వమ్ముచేస్తా' నన్నాడు కాముడు. కాబట్టి కామజయమే ఆంతరజయమని శ్రీకృష్ణుడు ప్రబోధించాడు. (ఇక్కడే 'కాముడిని జయించి కార్యసిద్ధిని సఫలం చేసికొనటం ఎట్లాగో వ్యాసమహర్షి నాధారంగా తిక్కనగారు పరమరమణీయంగా వివరించారు). వ్యాసనారదాది మునీంద్రులు ధర్మరాజును వీడ్కొని వెళ్ళిపోయారు. ధర్మరాజు హస్తినాపురంలో ధర్మబద్ధంగా జనరంజకంగా పరిపాలన సాగిస్తున్నారు. శ్రీకృష్ణార్జునులు కలిసి ఇంద్రప్రస్థపురంలో విహరిస్తున్నారు. అప్పుడు అర్జునుడు పూర్వం శ్రీకృష్ణుడు తనకు బోధించిన 'భగవద్గీత' విషయం ప్రస్తావించి, అది మరపునకు వచ్చిందనీ, దానిని మరల బోధించుమనీ వేడుకొన్నాడు. అర్జునుడి మరుపును చీదరించుకొని మరలా శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి తత్త్వజ్ఞానాన్ని స్థిరీకరించే ప్రయత్నం చేశాడు.

అర్జునుడికి బోధించిన అనుగీత:

శ్రీకృష్ణార్జునుల సంవాదంలో భాగంగా అధ్యాత్మవిద్యా రహస్యాన్ని బోధించుమని అడిగిన భార్యకు భర్త చేసిన ఉపదేశమే 'బ్రాహ్మణగీత'గా వెలువడింది. కర్మలు సకల సిద్ధిప్రదాలని భర్త భార్యకు బోధించాడు. బ్రహ్మాదులుకూడా అక్షరోపాసనను కర్మమూలకంగానే చేస్తారు. అక్షరమనేది శబ్దాదులచేత తెలియబడేది కాదు. అది అమలిన బుద్ధికిమాత్రమే గోచరమవుతుంది. ప్రాణాది పంచవాయువులు ఆ అక్షరతత్త్వాన్నే చేరుతాయి. పంచవాయువులు, మనస్సు, బుద్ధి అనే ఈ ఏడూ వైశ్వానరుడికి జిహ్వలు. వైశ్వానరుడంటే ఆత్మే. ఘ్రేయము, భక్ష్యము మొదలైన సప్త సమిధలను ఘ్రాత, భోక్త అనబడేటటువంటి ఏడుగురు ఋత్విజులు వైశ్వానరుడిలో హోమం చేస్తారు. దీనినే సప్తహోతృ విధానమంటారు. ఇట్లా జ్ఞానేంద్రియాలను అంతర్ముఖంగా మలవటమే అంతర్యాగం. ఇట్లాగే శబ్దస్పర్శ రూపరసగంధాలనే పంచభూతలక్షణాలు, వక్తవ్య, కర్తవ్య, గంతవ్య, నిసర్గానందాలనే కర్మేంద్రియవ్యాపారాలు ఐదు - మొత్తం ఈ పదీ హవిస్సులు. వీటిని హోమంచేసేవారు జ్ఞానేంద్రియ కర్మేంద్రియాలు. వీటిని అంతర్భూతుడైన వైశ్వానరుడిలో హోమం చేయటమే దశహోతృవిధానం. ఇది అంతర్యాగంలో ఒక భాగం.

ఈ చర్చలలో మనస్సు - వాక్కులలో ఏది ప్రధానమన్న విషయం, మనస్సు, ఇంద్రియాలలో ఏది ముఖ్యమన్న విషయం చాలా రమ్యంగా అగుపిస్తాయి. మోక్షప్రకారాన్ని గురించి చెప్పుతూ కరణ, కర్మ కర్తలనేవి 'కారకత్రయం' అనీ, ఘ్రాణాదులు మనస్సు బుద్ధి - ఇవి కరణాలనీ, గంధాదులు కర్మహేతువులనీ, జీవాత్మకు కర్త అనీ,అతడు విషయరూపాలైన హవిస్సులను అనుభవించక ఉదాసీనత్వం అనే స్రుక్కులోఉంచి ఆత్మ అనేటటువంటి అగ్నిలో హోమం చేస్తే మోక్ష విధానమనీ తెలియాలి. దీనికి భిన్నంగా విషయసుఖాలను అనుభవిస్తే అదే బంధహేతు వవుతుందని బ్రాహ్మణగీత బోధిస్తుంది. చివరకు యోగి స్వభావం తామరాకుమీద నీటిబొట్టువలె నిర్లిప్తంగా ఉండటమన్న భగవద్గీతాసారాన్ని బ్రాహ్మణగీత పునరుద్ఘాటిస్తుంది.

అధ్వర్యుయతి సంవాదమనే ప్రసంగం 'హింస' అంటే ఏమిటో చర్చించటం కొరకు ప్రసక్తమయింది. ఒక అధ్వర్యుడు యజ్ఞ పశువును ప్రోక్షించి నరకటానికై సిద్ధపడుతుండగా ఒక యతి 'ఇది హింసకాదా?' అని ఆక్షేపించాడు. ఇది హింస కాదని ఆ యజ్ఞ పశువు ఉర్ధ్వలోకాలు పొందుతుందనీ, శ్రుతి ప్రామాణ్యాన్ని అధ్వర్యుడు ఉదాహరించాడు. 'యజ్ఞపశువుకు ఊర్ధ్వలోకం సిద్ధించటంవలన నీ కేమిఫల' మని యతి అడిగాడు. శ్రుతి విహితమైన పుణ్యమే నాకు ఫల 'మని ఆ అధ్వర్యుడ'న్నాడు. హింస పాపమని వేదమే చెప్పుతున్నది కదా!' అని యతి అడుగగా 'యజ్ఞంలోని పశువిశసనం పాపంకా'దని అతడు సమాధానం చెప్పాడు. కాని యజ్ఞంలో తపోయజ్ఞమే ఉత్తమమన్న నిష్కర్షతో ఈ సంవాదం ముగుస్తుంది.

అంబరీషగీతలు తరువాత ప్రసక్తమయ్యాయి. అంబరీషుడనే రాజు బాహ్య శత్రువులనందరినీ జయించినా తృష్ణ మొదలైన అంతఃశత్రువులను జయించలేకపోయా నని విచారం వ్యక్తం చేశాడు. లోభాన్ని ఎవరు జయించలేరో వారు జన్మ జరామృత్యువులకు వశమవుతారని ఆ మహారాజు ప్రబోధించాడు.

జనక యమ సంవాదం కూడా చాలా ప్రశస్తమైన కథ. ఒకసారి జనకమహారాజు వద్దకు బ్రాహ్మణుడి వేషంలో యమధర్మరాజు వచ్చాడు. ఏదో ఒక చేయరానిపనిని ఆ బ్రాహ్మణుడు తన ముందర చేయగా జనకుడు కోపగించుకొని 'నారాజ్యపు సరిహద్దులను వదలి పొ'మ్మని అతడిని ఆజ్ఞాపించాడు. అప్పుడు 'రాజా! నీ రాజ్యపు మేరలను నిర్దేశించండి. ఆ మేరలను దాటి వెళ్ళిపోతాను' అన్నాడు ఆ బ్రాహ్మణుడు. జనకుడు ఆ మాటలు విని మూర్ఛపోయాడు. తెలివిరాగా తన తప్పును తాను సవరించుకొన్నాడు. పరమవేదాంతి అయిన అతడికి తన రాజ్యం తన నగరమన్న భావనే లేదు. కనుక జనకుడికి భూమ్యాది పంచభూతాలను జయించే మనోధర్మం సిద్ధించిందని ధర్మదేవత సంతోషించి వెళ్ళిపోయాడు.

ఈ కథలన్నింటినీ బ్రాహ్మణుడు బ్రాహ్మణితో చెప్పాడు. చివరికి బ్రాహ్మణుడు ఇట్లా అన్నాడు. 'ఓ వనితా వినుము! జిజ్ఞాసువు అరణి, గురుడు ఉత్తరారణి. తపస్సుచేత వేదంచేత ఈ రెండింటి నిర్మథనంలో జ్ఞానమనే నిప్పు పుట్టుతుంది. క్షేత్రజ్ఞుడని ఆ జ్ఞాన స్వరూపాన్నే అంటాము. అది ఇంద్రియాలకు అందదు. అది నిర్గుణమైనది. దానిని అహంకార విసర్జనం ద్వారా మాత్రమే గుర్తించగలుగుతాం.

ఈ సంవాదాన్ని విన్న అర్జునుడు ఆ పరమవేద్యమైన బ్రహ్మతత్త్వాన్ని గురించి చెప్పుమని అడుగగా శ్రీకృష్ణుడు గురుశిష్య సంవాదాన్ని వినిపించాడు. ఒకప్పుడు మహామునులు అంగిరసుడిని పురస్కరించుకొని బ్రహ్మదగ్గరకు వెళ్ళారు. 'ఏది హితం? దానిని పొందటానికి మంచిమార్గం ఏది?' అని అడిగారు. బ్రహ్మ ఈ విధంగా చెప్పాడు. 'సత్త్వంవలన భూతాలన్నీ పుట్టుతాయి. సత్త్వంలోనే ప్రవర్తించి, అందులోనే లీనమవుతాయి. శ్రుతి, తపస్సు అనేవి సత్త్వానికి మారుపేర్లు. యోగనిష్ఠులైన మునులు కామక్రోధాలను విడిచి సత్త్వాన్నే సేవిస్తాయి. అదే హితం. దానిని చేరుకొనటానికి మంచి మార్గమున్నది. అదే ధర్మం. చతురాశ్రమాలను, వర్ణ చతుష్టయాన్ని ఆశ్రయించిన పవిత్ర జీవనులు ధర్మాన్ని అనుష్ఠించిన వారవుతారు. దీనికి ముందుగా తెలిసికొనదగిన విషయం- చతుర్వింశతి తత్త్వాలను గురించి, పంచమహాభూతాలు, శబ్దాది గుణాలు, జ్ఞాన కర్మేంద్రియాలు, మనస్సు, బుద్ధి, అహంకారం, ప్రకృతి - అనే ఈ 24 తత్త్వాల పుట్టుకను, లయాన్ని తెలిసినవాడు సంసారమోహాన్ని పొందక పరతత్త్వాన్ని పొందుతాడు' అని చెప్పుతూ బ్రహ్మ సత్త్వరజస్తమో గుణాలను గురించి వివరించాడు. గుణత్రయంలో ఎక్కువ తక్కువలు లేకుండా సమస్థితిని కలిగి ఉండటమే అవ్యక్తస్థితి. ఈ అవ్యక్తస్థితినుండి మహత్తత్త్వం పుడుతుంది. దీనికే మతి, బుద్ధి అనే నామాంతరాలు ఉన్నాయి. మహత్తుకే అహంకార సంజ్ఞ ఉన్నది. అహంకారంనుండి పంచభూతాలు, వాటినుండి శబ్దాదులు, జ్ఞానేంద్రియాలు - ఇట్లా సృష్టిపరిణామం సాగింది. వీటిలో శ్రోత్రాదులైదూ, మనస్సు, బుద్ధి, ప్రాణం, అభిమానం లేదా అహంకారం - అనే ఈ తొమ్మిదీ కలిసి

'నవద్వారపురం' అనే సంకేతాన్ని పొంది ఉన్నాయి. అంటే ఈ శరీరమే నవద్వారపుర మన్నమాట. ప్రాణాది పంచకం, వాక్కు, మనస్సు, బుద్ధి- అనే ఈ ఎనిమిదింటి సంపుటికే 'అంతరాత్మ' అని పేరు. లోకం ఈ అంతరాత్మ అనే ఉపాదాన కారణంనుండి పుట్టుతున్నది. అహంకారం నుండి జ్ఞాన కర్మేంద్రియాలు, మనస్సు అనే పదకొండు తత్త్వాలు పుట్టుతాయి. వీటి బారిని పడకుండా ఎవరు ఆత్మను ఉపాసిస్తాడో వాడు పరతత్త్వవేత్త అవుతాడు.

పిదప బ్రహ్మదేవుడు అధ్యాత్మ, అధిభూత, అధిదైవత తత్త్వాలను గురించి చెప్పాడు. ఇంద్రియాలను, ఇంద్రియార్థాలను, భూతసార్థాన్ని వేరువేరుగా తెలిసికొని మనసులో స్థిరంగా నిలుపుకొనటంచేత 'భవం' (పుట్టుక-పాపం) అనే భావన నశిస్తుంది. విద్వాంసుడు తన ఇంద్రియాలను తనలోనికి మరల్చుకొనటం అభ్యసిస్తాడు - తాబేలు బయటపడిన తన అవయవాలను లోపలికి ముడుచుకొన్న రీతిగా - అట్లా కలిగేదే ఇంద్రియజయం. భూతపంచకమనే సముద్రానికి కాముడు, క్రోధుడు ప్రభువులు. వీరిని జయిస్తేకాని విద్వాంసుడు ఆ సముద్రాన్ని దాటలేడు. ధర్మానికి అహింస లక్షణం. మనుష్యులకు కర్మ, వాక్కుకు సత్యం, బుద్ధికి వ్యవసాయం, జ్ఞానానికి సన్న్యాసం ప్రధానవ్యాపారాలు. జ్ఞానపూర్వకమైన సన్న్యాసంవలన ద్వంద్వభావనా రాహిత్యంవలన యోగులు జరామృత్యు నిస్తరణం సాధిస్తారు.

ఈ విధంగా బోధించి బ్రహ్మదేవుడు 'అవ్యక్తతత్త్వం' అతిగహనమైనదని చెప్పుతూ ఇట్లా అన్నాడు.

'అవ్యక్తం సలింగం, పురుషుడు అలింగుడు. అతడు క్షేత్రాన్ని తెలిసినవాడు కావటంచేత క్షేత్రజ్ఞుడు. క్షేత్రమంటే ప్రకృతి. అది త్రిగుణాత్మకం. ప్రకృతిలో లీనమైన మహాతత్త్వమే అంతరాత్మ. అతడికి ప్రకృతి క్రియాకలాపమంతా తెలుసు. కాని, ప్రకృతి అంతరాత్మను ఎరుగదు. అట్లే భూతాలలో అగ్ని శ్రేష్ఠుడు. విద్యలలో సావిత్రి, ఛందస్సులలో గాయత్రి, ఆశ్రమాలలో గృహస్థాశ్రమం. ప్రజాపతులలో నేను శ్రేష్ఠులం. నా కంటె విష్ణుడు ఎక్కువ. ఈశ్వరుడు దేవతాళిలో అందరిలోనూ శ్రేష్ఠుడు. నేను - విష్ణువు-ఈశ్వరుడు అనే మూర్తిత్రయం ఒక పదార్థమే. ఎవరు మమ్ములను ముగ్గురినీ ఒకే తత్త్వంగా తెలిసికొంటాడో వాడే 'ఎరుక' సమగ్రంగా కలిగినవాడు.'

అని బోధించి చివరకు బ్రహ్మ సత్త్వం ఎట్లా అవశ్యం అనుష్ఠించదగిందో చెప్పాడు.

సత్త్వం పురుషుడే అని కొందరంటారు. కాని, పురుషుడు గుణాతీతుడు. సృష్టిక్రమాన్ని గమనించినా ఈ విషయం తెలుస్తుంది. భూమ్యాది భూతచతుష్కం ఆకాశంలో లీనం అవుతుంది. ఆకాశం అవ్యక్తంనుండే సముద్రాలలోనుండి తరంగాలు పుట్టినట్లుగా చరాచరభూతాలు పుట్టుతూ లీనమవుతూ ఉంటాయి. అవ్యక్తం అవ్యయుడైన పురుషుడిని ఆశ్రయిస్తుంది. అందుచేత పురుషుడు గుణాతీతుడు. కేవల సత్త్వుడు మాత్రమే కాడు. దీనిని గుర్తించటమే మోహబంధవిముక్తి. దీనికి అర్హమైన సాధనం తపస్సు, అహంకృతితో కూడిన తపస్సువలన ప్రజాపతి సమీపత్వాన్ని మాత్రమే పొందగలుగుతాం. కాని, మమకార విదూరమైన తపస్సుచేత అవ్యయస్థానమే ప్రాప్తిస్తుంది. సత్త్వసహాయంతో రజస్తమోగుణాలను జయించి ఈశ్వర సాక్షాత్కారం పొంది ఆ సత్త్వాన్నికూడా వదలిపెట్టాలి.'

అంటూ బ్రహ్మ చేసిన బోధను గుర్తుచేసి శ్రీకృష్ణపరమాత్మ మునుపు తాను కురుక్షేత్రంలో బోధించిన గీతాసారాన్ని పునరుద్ఘాటించాడు.'

శ్రీకృష్ణుడి ద్వారకాయానం:

శ్రీకృష్ణుడు తాను ద్వారకానగరానికి వెళ్ళి వసుదేవాదులను చూడాలనే కోర్కె వెలిపుచ్చాడు. అర్జును డా విషయాన్ని ధర్మరాజుకు తెలిపి అతడి అనుమతితో ద్వారకకు వెళ్ళవచ్చునని కృష్ణుడితో కలిసి ఇంద్రప్రస్థంనుండి హస్తినాపురానికి వచ్చాడు. అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడిని సగుణ బ్రహ్మస్వరూపుడిగా గ్రహించి అతడిని స్తుతించాడు. అర్జునుడి అభ్యర్థన మేరకు ధర్మరాజు శ్రీకృష్ణుడికి గౌరవ పురస్సరంగా - అశ్వమేధయాగానికి బంధుమిత్ర పరివార సమేతంగా రమ్మని ప్రార్థిస్తూ - ద్వారకకు పోవటానికి అనుమతించాడు. అర్జునుడిని వదలలేక శ్రీకృష్ణుడు రథంమీద ప్రయాణం సాగించాడు.

మార్గమధ్యంలో శ్రీకృష్ణుడు ఉదంకమహాముని ఆశ్రమాన్ని దర్శించాడు. ఉదంకుడు మహాభారతయుద్ధ కాలంలో శ్రీకృష్ణుడు నిర్వహించిన పాత్ర పక్షపాతంగా ఉన్నదనే భావంతో వ్యంగ్యంగా నిందాస్ఫోరకంగా పలకరించాడు. శ్రీకృష్ణుడు నిర్వికారంగా సమాధానం చెప్పుతూ శాంతికొరకు తాను చేసిన కృషిని వివరించి, కౌరవుల కారణంగానే యుద్ధం చెల్లిందని

వివరించాడు. ఉదంకుడి వ్యంగ్యోక్తులకు శపించబోయాడు. ఉదంకుడు శ్రీకృష్ణుడిని ప్రార్థించాడు. అతడు ప్రసన్నుడై తన పరబ్రహ్మతత్త్వాన్ని తెలిపాడు. ఉదంకుడి వేడికోలుపై తన విశ్వరూపాన్ని ప్రసాదించి అతడిని ఆశ్చర్యాంబుధిలో ముంచాడు. ఉదంకుడి ప్రార్థనపై నిజసౌమ్యరూపాన్ని తాల్చి వరం కోరుకొమ్మన్నాడు. ఆ ఋషి నివాసప్రాంతం నిర్జలప్రాంతం కావటంవలన ఎల్లప్పుడూ నీరు చేరువలో ఉండేటట్లు అనుగ్రహించుమని కోరాడు. ఎప్పుడు తన రూపాన్ని స్మరిస్తే అప్పుడు జలం లభిస్తుందని అభయమిచ్చి ద్వారకకు వెళ్ళాడు.

ఒకనాడు ఉదంకుడు దాహార్తుడై శ్రీకృష్ణుడిని స్మరించాడు. ఒక చండాలుడు తన మలిన శరీరంనుండి జలం స్రవిస్తూ ఉండగా ఎదుట గోచరించి, ఆ నీటిని త్రాగి దప్పిక తీర్చుకొనుమని అడిగాడు. ఉదంకుడు ఏవగింపుతో అతడిని నిరాకరించాడు. అతడు అదృశ్యు డయ్యాడు. శ్రీకృష్ణుడు ప్రత్యక్షమై ఆ చండాలరూపుడు ఇంద్రుడనీ అతడి శరీరంమీద స్రవించే జలం అమృతమనీ చెప్పి గొప్ప అదృష్టాన్ని దూరం చేసికొన్నా వని ఆ మునీంద్రుడికి తెలిపి, ఆపై అతడు తలచుకొన్నప్పుడెల్లా మేఘాలు పట్టి వానపడుతుందనీ చెప్పాడు. ఆ మేఘాలకు ఉదంక మేఘాలనే పేరు ఏర్పడింది. ఈ ఉదంతం విన్న తరువాత జనమేజయుడు వైశంపాయనుడిని ఉదంకుడి చరిత్రను చెప్పుమని అడిగాడు. ఉదంకుడు గౌతముడి భార్య అహల్యకు సౌదాసుడి భార్య మదయంతి యొక్క కుండలాలు తెచ్చి ఇచ్చిన కథను వివరంగా తెలిపాడు.

శ్రీకృష్ణుడు ద్వారకకు చేరాడు. యాదవులు రైవతక పర్వతోత్సవంలో ఆసక్తులై ఉన్నారు. శ్రీకృష్ణుడి రాకకు ఉప్పొంగిపోయారు. శ్రీకృష్ణుడు వసుదేవాదులకు సముచిత సాదరసేవలందించాడు. వసుదేవుడు శ్రీకృష్ణుడిని భారత యుద్ధ విశేషాలను వివరించమని కోరాడు. భారతయుద్ధకర్మ చాలా పెద్దదనీ, దానిని చెప్పటానికి చాలా రోజులు పట్టుతుందనీ పేర్కొని శ్రీకృష్ణుడు సూక్ష్మంగా యుద్ధోదంతాన్ని చెప్పాడు. కౌరవసైన్య సంఖ్యావివరాలూ, భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణ, శల్యాది వీరులు యుద్ధంచేసిన దినాలూ, శకుని పడిపోయిన తరువాత దుర్యోధనుడు ఒంటరిగా పారిపోయి హ్రదంలో దాగికొన్న సంగతీ, పాండవు లతడిని అధిక్షేపించి హ్రదంబయటికి రప్పించి భీముడిచేతిలో తొడలు విరిగిపడిపోయిన ఉదంతాన్నీ చెప్పాడు. ఆ రాత్రి అశ్వత్థామ విజృంభించి పాండవ స్కంధావారంలో ఉన్న వీరులనూ, బలాలనూ క్రూరంగా సంహరించిన పద్ధతినీ, పాండవపక్షంలో, కౌరవపక్షంలో ప్రాణాలతో మిగిలి ఉన్న వారినీ చివరకు పేర్కొన్నాడు. కాని, అభిమన్యుడి మరణ విశేషాన్ని చెప్పలేదు. సుభద్ర విషాదంతో ఆ సంగతి జ్ఞాపకం చేసి అభిమన్యు వధవృత్తాంతాన్ని చెప్పించింది. వసుదేవాదులు శోకంతో ఆక్రోశించారు. శ్రీకృష్ణుడు వారిని ఓదార్చాడు. అభిమన్యుడి పరాక్రమాన్ని కీర్తించాడు. ఆ తరువాత చుట్టాలతో కలిసి సంతోషంతో కాలం గడిపాడు.

అశ్వమేధయాగ యత్నం:

హస్తినాపురంలో చుట్టాలందరూ మాటలవెంబడి అభిమన్యుడి పరాక్రమాన్ని పొగడేటప్పటికి ఉత్తర శోకించేది. అది చూచి పాండవులు దుఃఖమగ్నులయ్యేవారు. దానిని గమనించి వ్యాసమహర్షి ఒకనాడు వారివద్దకు వచ్చి అశ్వమేధయాగం చేయవలసిన అవసరాన్నీ, దాని విషయవిధులనూ వివరించి, వారిని యజ్ఞకార్యానికి ప్రోత్సహించి అదృశ్యుడయ్యాడు. ధర్మరాజు తమ్ములతో సంప్రదించి, హిమాలయంలో గుప్తమైయున్న స్వర్ణనిధులను స్మరించి, వాటిని సాధించే ప్రయత్నంలో చేయవలసిన పూజాదికాలను నిర్వహించి, ధృతరాష్ట్రుడివద్ద అనుమతి తీసికొని, హస్తినాపుర రక్షకు యయుత్సుడినీ, విదురుడినీ నియోగించి ధర్మజాదులు హిమాలయాలకు పయనం కట్టారు. శిఖరాలను ఎక్కి ఒక సమతల ప్రదేశంలో విడిది చేశారు.

అప్పుడు వ్యాసమహర్షి పాండవుల ముందు ప్రత్యక్షమయ్యాడు. ధర్మరాజాదులు ఆ మహర్షిని పూజించి కర్తవ్యాలను బోధించుమని అడిగారు. ఆ రాత్రి పాండవులు నియమ నిష్ఠలతో దర్భశయనాలమీద శయనించారు. పంచాగ్నులవలె వెలుగొందారు. మరునా డుదయం శివుడిని ఒకచోట అవాహనంచేసి ధూపదీప నైవేద్యాలతో విధివిధానంగా పూజించారు. ప్రమథులను అర్చించారు. మంత్ర జలాలతో నిధులున్నచోట ప్రోక్షించారు. పూలతో, మాంసంతో, పేలాలతో శాస్త్రోక్తంగా పూజించారు. బలవంతులైన సేవకులచేత త్రవ్వించారు. అప్పుడు నలుదిక్కులా వెలుగులు విరజిమ్ముతూ స్వర్ణ నిధులు బయటపడ్డాయి. పాండవులు వాటిని పూజించారు. వ్యాసుడు ప్రత్యక్షమయ్యాడు. పాండవు లా మహర్షిని పూజించారు. అతడు వారిని దీవించి అదృశ్యుడయ్యాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు ఆ నిధులను వెలికి తీయించి వేలకొలది బండ్లకూ, గాడిదలకూ, ఒంటెలకూ, గుర్రాలకూ, ఏనుగులకూ బరువులు ఎత్తించి, వివిధ హేమ పాత్రలనూ, యజ్ఞోపకరణాలకూ

వీరులకు ఎత్తించి, శ్రమలేని ప్రయాణాలతో హస్తినాపురం వైపు పయనం సాగించాడు. దానిని చూచి మానవులూ, దేవతలూ, ఆశ్చర్యపడ్డారు. శత్రువులు భయపడ్డారు.

పరీక్షిత్తు జననం:

ధర్మజుడి అశ్వమేధాహ్వానాన్ని పురస్కరించుకొని శ్రీకృష్ణుడు సకల బంధుసమేతంగా హస్తినాపురానికి వచ్చాడు. అందరూ కలిసి సంతోష సల్లాపాలతో ఉంటున్న తరుణంలో ఉత్తరకు మగబిడ్డ పుట్టాడు. కాని, మహాబాణాగ్నితో దగ్ధమై చనిపోయినవాడుగా ఉన్నాడు. అంతఃపురకాంతలు శోకంలో మునిగిపోయారు. కుంతీ సుభద్రలు మృతబాలుడి గురించి శ్రీకృష్ణుడితో మొరపెట్టి చెప్పుకొన్నారు. పాండవ వంశాంకురాన్ని బ్రతికించుమని బహువిధాలుగా ఆక్రందిస్తూ అర్థించారు. అశ్వత్థామ బ్రహ్మముఖాస్త్రాన్ని ప్రయోగించినప్పుడు ఆ శిశువును రక్షిస్తానని చేసిన ప్రతిజ్ఞను వాసుదేవుడికి జ్ఞాపకం చేశారు. ఆ బిడ్డ చనిపోతే ఆ శోకంతో తామంతా ఒకవైపు, పాండవులంతా మరొకవైపూ ప్రాణాలు వదలటం తథ్యమని మొరపెట్టుకొన్నారు. వారి ఆక్రందనలు విని శ్రీకృష్ణుడు అర్ద్రుడయ్యాడు. వారందరితో కలిసి మాధవుడు ప్రసూతిమందిరానికి వెళ్ళాడు.

ద్రౌపది ముందుగా వెళ్ళి ఉత్తరకు శ్రీకృష్ణాగమనాన్ని తెలియపరచింది. ఉత్తర లేని వాసుదేవుడికి మ్రొక్కి, ఆ బిడ్డ చేత కూడ మ్రొక్కించాలని ముచ్చటపడ్డా, అశ్వత్థామ అస్త్రశక్తికి గురి అయి మృతుడు కావటంవలన ఆ మాట ఓటువోయిందని వాపోయింది. ఆ శిశువును అంకతలంమీద ఉంచుకొని శ్రీకృష్ణాదులను కన్నెత్తి చూడుమని పలవించింది. మృతశిశువు తెలివొందక పోవటంతో మూర్ఛపోయింది. కొంతసేపటికి ఉత్తర తేరికొని లేచి నేలపై పరుండియే శ్రీకృష్ణుడికి 'శరణు శరణు' అని మ్రొక్కింది. శ్రీకృష్ణుడు ఆమెను, 'ఓడకు, ఓడకు' మని అభయహస్తం ఇచ్చాడు. మృతశిశువును శయనంమీద పరుండబెట్టుమన్నాడు. 'నా మాట అబద్ధం కాకుండా ఇదిగో బాలుడిని బ్రతికిస్తున్నాను. సంతోషంతో అందరూ చూడండి' అని హెచ్చరించాడు. బ్రహ్మముఖాస్త్ర ప్రయోగానికి విరుగుడు పెట్టాడు. పంచవిధ శపథాలతో బాలకుడికి పంచ ప్రాణాలు పోశాడు. బాలుడు కదిలాడు; కళ్ళుతెరిచాడు. అంతఃపుర స్త్రీలందరూ ఆనందంలో మునిగి తేలారు. ఉత్తర బాలుడిని తెచ్చి శ్రీకృష్ణుడి పాదాలకు ప్రణమిల్లజేసింది. అతడు బాలుడిని దీవించి వంశమంతా అంతరించిన సమయంలో పుట్టాడు కాబట్టి 'పరీక్షిత్తు' అని పేరుపెట్టాడు. అందరూ సంతసించారు. శ్రీకృష్ణుడూ, యాదవ ప్రముఖులు అందరూ కానుకలు చదివించారు. ప్రజలు పరమానందాన్ని పొందారు.

యజ్ఞాశ్వవరణం:

శ్రీకృష్ణుడి కరుణవలన పాండవసంతతి నిలిచింది. పరీక్షిత్తుకు ఒక నెల వయస్సు వచ్చింది. పాండవులు స్వర్ణ నిక్షేపాలతో హస్తినకు చేరారు. వాసుదేవాదులు వారికి ఘనస్వాగతం చెప్పారు. పాండవులు నగరప్రవేశం చేసి పెద్దలకూ, బంధువులకూ, సముచిత మర్యాదలు చేశారు. శ్రీకృష్ణాదులతో కలిసి ఒక మందిరంలో కొలువుచేశారు. పరీక్షిత్తుకు ప్రాణంపోసిన శ్రీకృష్ణ మహిమను విని ఆశ్చర్యసంతోషమగ్నులయ్యారు. గోవిందుడి నిరంతర దయాప్రవృత్తిని వేనోళ్ళ పొగడారు.

కొన్నాళ్ళకు వ్యాసమహర్షి పాండవుల మందిరానికి వచ్చాడు. ఆ మహర్షిని పూజించి ధర్మరాజు వాయజుడి దయవలన పొందిన ఆ మహాసంపదను అశ్వమేధయాగంకొరకు వినియోగించేందుకు అనుమతిని కోరాడు. మహర్షి సంతోషించి 'చంద్రవంశతిలకా! అశ్వమేధం సమస్తపాపాలనూ నశింపజేస్తుంది. దానిని నీవు సమగ్రదక్షిణాన్వితంగా నిర్వహించి పరిశుద్ధుడవై ప్రకాశిస్తూ ప్రసిద్ధికెక్కు' మని ప్రబోధించాడు. ధర్మరాజు సంతోషించి యాగాన్ని నిర్వహించటానికి శ్రీకృష్ణుడి అనుమతినికూడా కోరాడు. 'తల్లివైనా, తండ్రివైనా, గురువువైనా నీవే. నీ ఆజ్ఞ శిరోధార్య' మని ప్రార్థించాడు. 'వ్యాసమహర్షి చెప్పినట్లుగా చేయుము. యజ్ఞము చేసి మనస్తాపాన్ని పోగొట్టుకొనుము. అశ్వమేధయాగపుణ్యం సర్వధర్మాలకంటె శ్రేష్ఠమైనదని నేనే చెప్పాను కదా! యజ్ఞం చేయుమని నేనే ప్రేరేపించాను కదా! ఇక నా అనుజ్ఞ ప్రత్యేకంగా దేనికి? యజ్ఞనిర్వహణలో నేనేమి చేయాలో చెప్పుము. నీ తమ్ములతో కలిసి నేనూ సాయం చేస్తాను. యజ్ఞానికి సత్వరం పూనుకొమ్ము' అని శ్రీకృష్ణుడు ప్రోత్సహించాడు.

ధర్మరాజు వ్యాసమహర్షిని యజ్ఞానికి ముహూర్తాన్ని నిశ్చయించుమని, విధివిధానాలు బోధించుమని ప్రార్థించాడు. ఆ మహర్షి యజ్ఞ నిర్వహణంలో తనకు యాజ్ఞవల్క్యుడూ, పైలుడూ సహకరిస్తారనీ, చైత్రపూర్ణిమ శుభముహూర్తమనీ, యజ్ఞాశ్వాన్ని ఎన్నిక చేయించాలనీ సలహా ఇచ్చాడు. వేదోక్త దీక్షతో విడిచిన యజ్ఞాశ్వం భూమండలమంతా తిరిగి ధర్మజుడి కీర్తిని నలుదిక్కులా వ్యాపింపచేస్తుందనీ, యజ్ఞ పరికరాలనన్నింటినీ క్రొత్తగా సిద్ధం చేయించుమనీ తెలిపాడు. ధర్మరాజు అశ్వశాస్త్రజ్ఞులచేత ఉత్తమాశ్వాన్ని ఎన్నిక చేయించాడు. నిపుణులతో బంగారంతో స్రుక్స్రువాదులను చేయించాడు. వ్యాసుడు సంతోషించి శాస్త్రోక్తంగా అశ్వాన్ని వదలటానికి అనుమతించాడు. అశ్వరక్షణకు దివ్యాస్త్రవిదుడైన అర్జునుడిని నియోగించుమన్నాడు. దేశరక్షణకు భీమనకులులనూ, కుటుంబరక్షణకు సహదేవుడినీ నియోగించాడు. ఇంకా మిగిలిన పనులకు ధర్మరాజు తగినవారిని నియమించారు. కుంతీ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల అనుజ్ఞతో అశ్వమేధయాగానికి సిద్ధమయ్యాడు.

సవనాశ్వరక్షణం:

దైవజ్ఞులు నిర్ణయించిన శుభముహూర్తాన ధర్మరాజు యజ్ఞదీక్ష స్వీకరించాడు. వ్యాసాది మహర్షుల ఋత్విజుల నడుమ ధర్మరాజు బ్రహ్మర్షుల మధ్య బ్రహ్మవలె ప్రకాశించాడు. వేదవ్యాసుడు శాస్త్రోక్తంగా వదలిన ఉత్తమాశ్వం బయలుదేరింది. గాండీవధారి అయిన అర్జునుడు అశ్వాన్ని అనుసరించాడు. అతడిని యజ్ఞకర్మ నిపుణులైన యాజ్ఞవల్క్య శిష్యులు అనుగమించారు.

యాగాశ్వం ధరణిని ప్రదక్షిణంగా తిరిగి ఉత్తరదిశవైపు సాగింది. అశ్వం త్రిగర్తదేశంలో ప్రవేశించింది. త్రిగర్త దేశాధిపతి కొడుకులూ, మనుమలూ కలిసి సూర్యవర్మ నాయకత్వంలో అశ్వాన్ని అడ్డగించి అర్జునుడిని ఎదిరించారు. అర్జునుడు వారిని దయతో పలుకరించి, భారత యుద్ధంలో చాలామంది రాజులు చనిపోవటం కారణంగా ధర్మరాజు దయామయుడై గుర్రాన్ని పట్టుకొన్నవారిని మంచిమాటలతో ఒప్పించి రక్తపాతం జరుగకుండా చూడుమని చెప్పాడనీ హెచ్చరించి యుద్ధంనుండి విరమించుకొనుమని కోరాడు. కాని, సూర్యవర్మ దాడి సాగించాడు. అర్జునుడు అతడి బాణాలను వమ్ము చేశాడు. సూర్యవర్మకు తోడుగా అతడి తమ్ములు కేతువర్మ, ధృతవర్మలు కూడా పూనుకొని అర్జునుడి హస్తాన్ని నొప్పించి గాండీవం నేలమీద పడేటట్లు చేశారు. అర్జునుడు ఆగ్రహించి వారిపై పిడుగులవర్షంవంటి బాణాలను గుప్పించాడు. ఆ విజృంభణానికి త్రిగర్త వీరులు చెల్లాచెదరై అర్జునుడిని శరణు వేడారు. వారిని కరుణించి, ధర్మజుడి అశ్వమేధానికి వారిని ఆహ్వానించి అర్జునుడు అశ్వం వెంట ముందుకు సాగాడు.

యాగాశ్వం ప్రాగ్జ్యోతిషపురం దగ్గరకు వచ్చింది. భగదత్తుడి కుమారుడు భుజబలగర్వంతో యాగాశ్వాన్ని పట్టాడు. అర్జునుడు వాడిబాణాలతో అతడిని నొప్పించి నగరంలోనికి పారిపోయేటట్లు చేశాడు. అతడు ఏనుగునెక్కి మరల యుద్ధానికి వచ్చి అర్జునుడితో ఘోరంగా పోరాడాడు. నాలుగవనాడు మరణించాడు. అతడి కుమారుడు వజ్రదత్తుడు చెలరేగి తన మదపుటేనుగును అర్జునుడిపై పురికొల్పాడు. అర్జునుడు కోపగించి వజ్రాయుధంవంటి బాణంతో ఏనుగును కూల్చాడు. నేలపైబడ్డ వజ్రదత్తుడిని జాలితో చంపకుండా వదలి ధర్మరాజు శాంతి సందేశాన్ని వినిపించి, అశ్వమేధానికి ఆహ్వానించాడు. వజ్రదత్తుడు అంగీకరించి నమస్కరించాడు. అర్జునుడు యజ్ఞాశ్వంతో ముందుకు సాగాడు.

అశ్వం సింధుదేశంలో ప్రవేశించింది. భారతయుద్ధంలో చనిపోయిన సైంధవవీరుల పుత్రులూ, పౌత్రులూ పూర్వవైరాన్ని స్మరించి వేలసంఖ్యలో రథికులు అర్జునుడిమీద దండెత్తారు. గుమిగూడి అతడిపై దారుణంగా దాడిచేశారు. పార్థుడు బడలి తూలిపడ్డాడు. గాండీవం నేలపై పడింది. దేవతలూ, మహర్షులూ భయంతో బలప్రసాదక మంత్రాలు చదివారు. అర్జునుడు తేరుకొని లేచి గాండీవాన్ని ధరించి విజృంభించి శత్రువీరులను భయంకర బాణాలతో పీనుగు గుట్టలుగా మార్చాడు. కొందరు వీరులు తిరగబడ్డారు. కాని, వారికి అర్జునుడు ధర్మజుడి శాంతి సందేశాన్ని వినిపించి ప్రాణాలను దక్కించుకొనండని హితవు చెప్పాడు. అయినా వారు అగలేదు. విజయుడు వారిని చంపాడు. అప్పుడు జరిగినదంతా తెలిసికొని దుస్సల దుఃఖిస్తూ తన మనుమడిని ఎత్తుకొనివచ్చి అర్జునుడిని శరణువేడింది. అర్జునుడి రాక విని తనకొడుకు చనిపోయాడనీ, బాలుడిని రక్షించుమనీ మొరపెట్టుకొన్నది. దుర్యోధన సైంధవుల దుర్ణయాలకు విచారం వ్యక్తపరచింది. అర్జునుడు కరుణించి దుస్సలకూ, ఆమె మనుమడికీ శరణిచ్చి నగరానికి పంపాడు. యజ్ఞమృగాన్ని వెంటాడే శివుడివలె అర్జునుడు అశ్వాన్ని వెన్నంటి వెళ్ళాడు.

యజ్ఞాశ్వం మణిపూరనగరం దగ్గరకు చేరింది. ఆ నగరాధిపతి బభ్రువాహనుడు. తన తండ్రి అయిన అర్జునుడి ఆగమనాన్ని తెలిసికొని పెద్దలతో కలిసి వచ్చి అతడికి అభివాదనం చేయబోయాడు. అర్జునుడు దానిని మెచ్చక రాజధర్మానుగుణంగా యుద్ధం చేయుమని హెచ్చరించాడు. బభ్రువాహనుడు విచారంతో తిరిగి నగరానికి వచ్చాడు. పాతాళలోకంలోని నాగరాజకన్య ఉలూపి(చి) దివ్యదృష్టితో ఆ సంగతి తెలిసికొని అక్కడికి వచ్చి అర్జునుడితో యుద్ధం చేయుమనీ, అది అతడికి ప్రీతి కలిగిస్తుందనీ ప్రబోధించి యుద్ధోత్సాహాన్ని కలిగించి, తండ్రితో పోరు తగదని భావించిన అతడి మనసు మార్చి, అపూర్వ ప్రకాశాన్నీ, ప్రతాపాన్నీ ప్రసాదించి, అతడిని యుద్ధానికి పంపి, తాను అంతఃపురంలో నిలిచింది. బభ్రువాహనుడు హంసధ్వజం గల రథమెక్కి వెడలి యజ్ఞాశ్వాన్ని పట్టి పార్థుడిమీద బాణవర్షాన్ని కురిపించాడు. అతడు కుమారుడి హంసధ్వజాన్ని కూల్చి అతడి శరీరాన్ని బాణాలతో పీడించాడు. బభ్రువాహనుడు వాడిబాణంతో అర్జునుడి భుజసంధిని కొట్టాడు. ఆ దెబ్బకు రక్తంకారగా అర్జునుడు సొమ్మసిల్లి విల్లు ఆలంబనంగా నిలబడ్డాడు. తనంతవా డయ్యాడని కొడుకు ప్రతాపాన్ని మెచ్చుకొన్నాడు. విజయుడు అసూయతో బభ్రువాహనుడి శరీరమంతా బాణాలతో నింపాడు. అతడు వజ్రాయుధంవంటి బాణాన్ని తండ్రి హృదయంలో నాటాడు. అర్జునుడు నేలపై కూలాడు. అర్జునుడు వేసిన బాణానికి బభ్రువాహనుడు కూడా మూర్ఛపడి నేలపై కూలాడు. ఇట్లా భర్తా కుమారుడూ నేలగూలిన సంగతి తెలిసి చిత్రాంగద యుద్ధభూమికి వచ్చింది. ఉలూపికూడా వచ్చింది. పతిపై కొడుకును పురికొల్పి ఇద్దరూ చనిపోయేటట్లు చేసిన ఉలూపిని నిష్ఠురాలాడింది. పతిశరీరంమీదపడి పరిపరివిధాల దుఃఖించింది. అర్జునుడిని బ్రతికించుమని ఉలూపిని కోరింది. బ్రతికించకపోతే ప్రాయోపవేశం చేస్తానని భర్తశవం కాళ్ళవద్ద మోకరిల్లింది. అంతలో బభ్రువాహనుడు తేరుకొని తండ్రిని చంపినందుకూ, తల్లిని దుఃఖంపాలు చేసినందుకూ విచారించి పితృహంతకుడికి ప్రాయశ్చిత్తం లేదని వాపోయాడు. తండ్రిపై యుద్ధానికి పురికొల్పిన ఉలూపిని చూచి నిష్ఠురా లాడాడు. వీర వధ పాపం; దానికంటె ధార్మికవధ మహత్తర పాపం. ఇక జనకవధ మితిలేని పాపం, వీరుడూ, రాజూ, ధార్మికుడూ, తండ్రీ అయిన మహాత్ముడిని చంపిన పాపానికి నిష్కృతి లేదని అంటూ ప్రాయోపవేశానికి పూనుకొన్నాడు బభ్రువాహనుడు.

అప్పుడు ఉలూపి సంజీవనమణిని స్మరించింది. ఆ మణి ఆమె చేతిలో నిలిచింది. ఆమె చిత్రాంగదనూ బభ్రువాహనుడినీ చూచి 'అమాయకులారా! అర్జునుడు ఇంద్రుడిచేతకూడా చావడు. అతడికి ఒక గొప్పమేలు చేయదలచి ఈ పని చేశాను. బభ్రువాహనుడి శక్తని పరీక్షించాను. ఇది మాయా ప్రయోగం కాని నిజం కాదు' అని ప్రకటించింది. సంజీవనమణిని బభ్రువాహనుడిచేత అర్జునుడి హృదయాన్ని తాకించింది. అతడు లేచి కూర్చుండి కొడుకును పలకరించి యోగక్షేమాలు విచారించాడు. బభ్రువాహనుడు అర్జునుడి పాదాలకు సాష్టాంగ నమస్కారం చేశాడు. చుట్టూ ఉన్నవారందరూ విషాదంతో, ఆనందంతో కలిసి ఉండటానికి కారణం అడిగాడు అర్జునుడు. ఉలూపి ఇట్లా అన్నది. 'నీ కుమారుడివలన నీకు అశుభం కలిగింది. నీవు యుద్ధంలో శిఖండి మిషగా భీష్ముడిని పడగొట్టినందుకు వసువులు కోపగించి నిన్ను శపించారు. గంగాదేవి కూడా దానికి అంగీకరించింది. నేను ఆ సంగతి సమీప తీర్థంలో స్నానం చేస్తూ విని మా తండ్రికి ఆ సంగతి నివేదించాను. అతడు వసువులను ప్రార్థించి నివారణోపాయం పొందాడు. బభ్రువాహనుడిచేత రణరంగంలో నిహతుడైతే ఆ పాపం పరిహారమౌతుందని వారు అనుగ్రహించారు. నీకీ ప్రాయశ్చితం జరుగకపోతే మరణానంతరం నరకప్రాప్తి కలుగుతుందని భావించి, తగిన సమయ మిదే అని నిశ్చయించి. బభ్రువాహనుడిని యుద్ధానికి ప్రేరేపించి, అతడికి అనంతశక్తిని ప్రసాదించి ఈ ప్రాయశ్చిత్తాన్ని కలిగించాను' అని చెప్పింది. అర్జునుడితోపాటు అందరూ ఆనందించారు. తనకూ, తనవంశానికీ ఎల్లప్పుడూ మెంపుకోరే ఉలూపిని విజయుడు ప్రశంసించాడు. ధర్మజుడు తలపెట్టిన అశ్వమేధయాగానికి బభ్రువాహనుడినీ, అతడి తల్లులనూ, బంధుమిత్రులనూ ఆహ్వానించాడు. ఉలూపినీ, చిత్రాంగదనూ అభినందించి వారిపూజ లందుకొని అశ్వాన్ని వెంబడించాడు.

యజ్ఞాశ్వం అనేక దేశాలలో ఇచ్ఛవచ్చినట్లు తిరిగి రాజగృహం చేరుకొన్నది. దానికి అధిపతి జరాసంధ పౌత్రుడైన మేఘసంధి. అతడు బాలుడు కావటంచేత అర్జునుడి పరాక్రమం తెలియక గర్వంతో ఎదిరించి యుద్ధం చేశాడు. అర్జును డతడికి ధర్మరాజు శాంతి సందేశాన్ని వివరించినా వినక పోరుకు దిగాడు. అర్జునుడు కరుణతో అతడి శరీరం తాకకుండా బాణవర్షాన్ని కురిపించి అతడి రథాన్ని, గుర్రాలను, విల్లునూ, గదనూ ముక్కలు చేశాడు. చివరకు మేఘసంధి తన బలహీనతను గుర్తించి అర్జునుడి శరణువేడాడు. అతడు క్షమించి అశ్వమేధానికి ఆహ్వానించాడు. అశ్వం క్రమంగా వంగ వుండ్ర మ్లేచ్ఛాది దేశాలలో తిరిగినప్పుడు పార్థుడు ఆయా రాజులనందరిని జయించాడు.

ఆ తరువాత క్రమంగా చేది దేశాధిపతి అయిన శిశుపాలుడి కుమారుడి శరభుడినీ, టేంకణాధిపతి కిరాతరాజునూ, కోసల, కాశ, దశార్ణ, నిషాద పౌండ్ర, ఆంధ్ర, ద్రావిడ, కేరళ, కర్ణాట భూపతులనూ, సౌరాష్ట్ర, గోకర్ణాధిపతులనూ ఓడించాడు. యాదవులు అతడిని పూజించారు. పాంచాల, గాంధారదేశాలలో శకుని కుమారుడు బాల్యచాపల్యంతో అర్జునుడితో తలపడి ఓడిపోయి శరణు వేడాడు. వారందరికీ ధర్మరాజు శాంతి సందేశాన్ని వినిపించి, చైత్ర శుద్ధ పూర్ణిమనాటి అశ్వమేధ యాగానికి ఆహ్వానాన్ని అందించాడు. యజ్ఞాశ్వం హస్తినాపురంవైపు పయనం సాగించింది. చారులవలన ధర్మరాజు ఆ విషయం తెలిసికొని సంతోషించాడు.

ధర్మరాజు మాఘపూర్ణిమనాడు సభ తీర్చాడు. భీమాదులైన సోదరులను అశ్వమేధయాగశాలా నిర్మాణం, అతిథి గృహ నిర్మాణం, అతిథిసన్మానం, అన్నదానం మొదలైన సౌకర్యాలు కల్పించటానికి తగిన ఏర్పాట్లు చేయండని నియమించాడు. వారు కల్పించిన సౌకర్యాలకు శ్రీకృష్ణాదులు హర్షించారు. అర్జునుడు యజ్ఞాశ్వాన్ని ముందుంచుకొని హస్తినాపురిలో ప్రవేశించాడు. ప్రజలు ఆనందోత్సాహాలతో వేడుకలు చేసికొన్నారు. అతిథులందరూ రావటం మొదలు పెట్టారు. బభ్రువాహనుడూ, అతడి తల్లులూ హస్తినాపురానికి చేరారు. అశ్వమేధానికి సర్వం సిద్ధమయింది.

అశ్వమేధయాగ నిర్వహణం:

ఋత్విజులు అశ్వమేధానికి సుమూహూర్తం నిశ్చయించారు. వ్యాసమహర్షి ధర్మరాజును యజ్ఞదీక్షకు పూనుకొమ్మన్నాడు. ఈ యజ్ఞం చాలా గొప్పది. నీవు మహాధనవంతుడవు. దక్షిణలు ఈయవలసిన దానికంటె మూడురెట్లు ఎక్కువగా ఇచ్చి మూడు యజ్ఞాలు చేసినంత ఫలాన్ని పొందుము. యజ్ఞాంతంలో చేసే అవభృథస్నానం మిక్కిలి పవిత్రమైనది. అది సమస్త పాపాలనూ తొలగిస్తుంది. కురుక్షేత్ర యుద్ధంలో దాయాదులను సంహరించటంవలన పాపం కలిగిందనే వ్యథ నీ మనస్సులో ఉన్నది కదా! అది అవభృథస్నానంవలన తొలగి నీ మనస్సు నిర్మలమౌతుంది. సమస్త శుభాలు కలుగుతాయి' అని పలికాడు. ఆ మాటలు విని ధర్మరాజు యజ్ఞదీక్ష వహించి అశ్వమేధ క్రియా కలాపాన్ని భక్తి శ్రద్ధలతో విధియుక్తంగా నిర్వహించాడు.

వేదవ్యాసాది మహర్షులు ఋత్విజులుగా యజ్ఞం యథావిధిగా సాగింది. యజ్ఞాశ్వంతో పాటు వివిధ జంతువులను మంత్రోచ్చారణతో విశసనంచేసి యజ్ఞాగ్నిలో హుతంచేశారు. ఋత్విజులూ, దేవతలూ, మహర్షులూ ధర్మరాజును, అతడి తమ్ములనూ దీవించారు. ధర్మరాజు సదస్యులకు వేయికోట్ల టంకాలు దక్షిణలుగా ఇచ్చాడు. బ్రహ్మజ్ఞాని అయిన వేదవ్యాసమహర్షికి ధర్మరాజు తన భూమండల సామ్రాజ్యన్నంతా దక్షిణగా సమర్పించాడు. వ్యాస శ్రీకృష్ణుల హితవు నాశ్రయించి వ్యాసదత్తమైన భూమండలాన్ని ధర్మరాజు కోటికోట్ల టంకాలు వెలగా చెల్లించి తిరిగి పొందాడు. వ్యాసు డా ధనరాశిని ఋత్విజులకు పంపిపెట్టాడు. యజ్ఞశాల భాగాల నన్నింటినీ ధర్మరాజు బ్రాహ్మణ బృందాలకు సమర్పించాడు. మిగిలినవర్ణాలవారికి కూడా స్వర్ణదానం చేసి ధర్మరాజు ప్రజలందరినీ సంతోషపెట్టాడు. యజ్ఞాంతంలో ధర్మరాజు సకుటుంబంగా, బంధుమిత్ర సమేతంగా అవభృథస్నానంచేసి పవిత్రుడై సర్వదోషాలూ పోయిన నిర్మల మనస్సుతో పుణ్యకాంతులతో ప్రకాశించాడు. చివరకు వ్యాసుడి పాదాలకు నమస్కరించాడు. ఆ మహర్షి ఆశీర్వదించి శిష్యసమూహంతో అదృశ్యుడయ్యాడు. ధర్మరాజు తన తమ్ములూ రాజులూ చుట్టూచేరి నిలువగా నక్షత్రాలలో చంద్రుడివలె రాణించాడు.

శ్రీకృష్ణాది బంధువుల కందరికీ ధర్మరాజు సముచిత పూజాగౌరవాలు చేసి తృప్తిపరిచాడు. అందరినీ వారివారి గృహాలకంపి కృతార్థుడయ్యాడు.

సక్తుప్రస్థ చరిత్రం:

ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగం చేసినప్పుడు ఏదైనా ఆశ్చర్యకరమైన సంఘటన జరిగి ఉంటే - దానిని చెప్పుమని జనమేజయుడడుగా వైశంపాయన మహర్షి ఈ విధంగా సక్తుప్రస్థ చరిత్రం చెప్పాడు.

అశ్వమేధయాగంలో అత్యధిక స్వర్ణదక్షిణలతో సంతోషించిన బ్రాహ్మణ సమూహం చెంతకు ముంగిస ఒకటి ప్రక్కనున్న కన్నంనుండి బయటకు వచ్చి 'ఈ అశ్వమేధయాగం వీసమంతకూడా సక్తుప్రస్థుడి మహాధర్మంతో సరిపోలదు' అని ఆక్షేపించింది. దేవతలూ, మహామునులూ మెచ్చుకొన్న ధర్మరాజు అశ్వమేధాన్ని ఏకారణంవలన తక్కువని పేర్కొన్నావో తెలుపుమని ఆ బ్రాహ్మణులు ముంగిస నడిగారు. ముంగిస సక్తుప్రస్థుడి కథ ఇట్లా చెప్పింది.

కురుక్షేత్రంలో రోషకామరహితుడైన ఒక ఉత్తమ బ్రాహ్మణుడు ఉంఛవృత్తితో నివసిస్తూ ఉన్నాడు. అతడికి భార్యా, కొడుకూ, కోడలూ తోడుగా ఉండేవారు. ఒకసారి వానలు కురువక ధాన్యం దొరకటం కష్టమై పోయింది. ఒకనాడు అతికష్టంమీద అందరూ కలిసి పగలెల్లా కష్టపడి తృణధాన్యం పోగుచేసికొని, దానిని నాలుగు మానికల పేలపిండిగా కొట్టుకొని, తలా ఒక మానిక పేలపిండిని సమంగా పంచుకొని వినియోగించుకొనటానికి సిద్ధమయ్యాడు. అంతలో బాటసారి అయిన బ్రాహ్మణుడు అతిథిగా వచ్చాడు. ఆకలిగొన్న అతడికి అతిథ్యంగా బ్రాహ్మణుడు తనవంతు పేలపిండిని అందించాడు. అతడు దానిని స్వీకరించి తృప్తుడు కాలేదు. అతడి భావం తెలిసికొని బ్రాహ్మణుడు బాధపడుతుండగా అతడి భార్య తన భాగం పిండిని అతిథికి ఇవ్వటానికి సిద్ధమయింది. కాని, బ్రాహ్మణుడు వారించాడు. 'భర్త భార్యకు చుట్టం, పక్కం, స్నేహితుడు, తల్లి, తండ్రి, గురువు, దైవం, కాబట్టి అతడి పనిచేయటం ఆమె ధర్మం. భర్త భుజించకుండా ఉంటే భార్య తింటుందా? అతిథి సత్కారం సహధర్మచారిణి ధర్మం' అని తన భాగం పేలపిండిని భర్తద్వారా అతిథికి సమర్పించింది. అతడు దానిని తిని ఇంకా అసంతృప్తిని ప్రదర్శించాడు. బ్రాహ్మణుడు పరితపించాడు. అతడి కుమారుడు తన భాగమైన పేలపిండిని అతిథికి సమర్పించటానికి ముందుకు వచ్చాడు. తండ్రి వారించాడు. పిల్లల తిండిని పెద్దలు గ్రహించటం న్యాయం కాదన్నాడు. 'తండ్రియే కుమారుడు' అని చెప్పిన వేదవాక్యాన్ని ప్రమాణంగా చేసి కొడుకు తన భాగాన్ని అతిథికి సమర్పించాడు. అతిథి ఆ పిండిని తిని తృప్తిపడలేదు. అప్పుడు కోడలు తన భాగాన్ని అతిథికి అందించింది. పెద్దలను అనుసరించటమే తన ధర్మమని తెలిపింది. ఆ భాగాన్ని తిని అతిథి తృప్తిని, సంతోషాన్ని ప్రదర్శించి తాను యముడనని ప్రకటించుకొని, వారు ప్రదర్శించిన భక్తి శ్రద్ధలనూ, ఓర్పుతో కూడిన దయాదానగుణాలనూ ప్రశంసించి, దేవతలు వారిని అశీర్వదిస్తున్నారని తెలిపాడు. దేవేంద్రుడు పూలవాన కురిపించాడు; స్వర్గానికి వారిని ఆహ్వానించాడు. యముడు అప్పుడు ఇట్లా ప్రకటించాడు. 'పుణ్యాత్మా! ఆకలి బుద్ధిని, తేజస్సునూ మట్టుపెట్టుతుంది. ఆశ దయను నాశనం చేస్తుంది. ఈ లోకతత్త్వం తెలిసికూడా భార్య అనీ, బిడ్డలనీ, చూడకుండా ఆకలినీ ఆశనూ జయించావు. నీవు చేసిన అతిథి పూజాపుణ్యంవలన బ్రహ్మ అనుగ్రహంతో నిన్ను సకుటుంబంగా తన సభకు రప్పించుకొనాలని నిర్ణయించాడు. దానాలూ యజ్ఞాలూ కూడా సన్మార్గంలో సంపాదించిన ద్రవ్యాన్ని స్వల్పమైనా యోగ్యుడైన వాడికి దానంచేయటంవంటి ఉత్తమ ధర్మాలు కావు' - అని యముడు తన నిజరూపాన్ని చూపాడు; బ్రహ్మ పంపిన దివ్య విమానంతో ఆ బ్రాహ్మణ కుటుంబ సభ్యుల నందరినీ ఎక్కించి బ్రహ్మలోకానికి పంపాడు.

ఆ పేలపిండి వాసన వ్యాపించి అతిథి కాళ్ళు కడిగిన నీటి తడి అంటుకొని సక్తుప్రస్థుడు చేసిన ధర్మం మహిమవలన ఆ ముంగిస శరీరం ఒకవైపు బంగారంగా మారింది. ఆనాటినుండి ఆ ముంగిన దానకార్యాలు జరిగే యజ్ఞప్రదేశాలకూ, మున్యాశ్రమాలకూ వెళ్ళుతూ, తన శరీరంలోని రెండవ భాగంకూడా బంగారం అవుతుందేమోనని యత్నిస్తూ ఉండేది. ఆ ప్రయత్నంలో భాగంగానే ధర్మజుడి అశ్వమేధయాగాన్ని కూడా దర్శించింది. కాని, అక్కడ కూడా ఆ ముంగిన కోరిక తీరలేదు. అందువలన సక్తుప్రస్థుడి యజ్ఞానికి ఆ యజ్ఞం సాటిరాదని పలికింది. ఆ తరువాత ఆ ముంగిన అదృశ్యమై పోయింది. ఇది అక్కడ జరిగిన అద్భుత విశేషం.

మునులు, బ్రాహ్మణులు, రాజులు, దేవతలు మెచ్చుకొనిన ధర్మరాజు అశ్వమేధంకంటె సక్తుప్రస్థుడి యజ్ఞం గొప్పదనటంలో గల తాత్పర్య మేమిటంటే - పశుహింసారూపమైన యజ్ఞంకంటె అహింసారూపమైన యజ్ఞం గొప్పది అని తెలపటానికే, ఈ తత్త్వాన్ని తెలిపే ఒక ఇతిహాసం ఉన్నది.

పూర్వం దేవేంద్రుడు యజ్ఞం చేయతలపెట్టాడు. శాస్త్రోక్తంగా హోమం చేయటానికి జంతువులను తెప్పించాడు. మునులు హింస ధర్మం కాదని వాదించారు. ఇంద్రుడు వారి మాటలు లెక్కించక పశువిశసనంతో యజ్ఞం చేశాడు. దేవతలు ఇంద్రుడి కొమ్ముకాచారు. మునులకూ ఇంద్రుడికీ వివాదం ఏర్పడింది. ఉపరిచర వసువు ఇంద్రుడిని సమర్థించాడు. అందువలన అతడికి అధోగతి కలిగింది. కాబట్టి హింస లేని యజ్ఞం ఉత్తమ మని తాత్పర్యం ఏర్పడింది. సక్తుప్రస్థుడి ధర్మం అందువలననే ఉత్తమమైనదని ముంగిన చెప్పింది - అని వైశంపాయనుడు చెప్పాడు.

అహింసాయజ్ఞం ఉత్తమం:

ధర్మమార్గంలో ప్రాప్తించిన పదార్థాన్ని దానంచేయటం ఉత్తమమని చెప్పే మరొక కథను జనమేజయుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

అగస్త్యుడు నియమనిష్ఠలతో పన్నెండేళ్ళు ఒక మహాయజ్ఞాన్ని నిర్వహించటం మొదలు పెట్టాడు. మహర్షులెందరో ఆయజ్ఞం లో ఋత్విజులుగా ఉన్నాడు. అప్పుడు ఇంద్రుడు వర్షాలు కురిపించకపోవటంవలన కరువు ఏర్పడింది. ధర్మమార్గంలో ధాన్యం దొరకకపోతే పన్నెండేళ్ళ యజ్ఞం ఎట్లా సాగుతుందో అని మహర్షులు భయపడ్డారు. దానిని అగస్త్యుడు గ్రహించి అవసరం వస్తే తానే ఇంద్రపదవి గ్రహించి వర్షాలు కురిపిస్తాననీ, మూడు లోకాలలో ఎక్కడ ఉన్నా యజ్ఞద్రవ్యాలు తెప్పిస్తానని శపథం చేశాడు. మంచి విత్తనాలతో యజ్ఞం చేస్తే లోకం అనావృష్టినుండి రక్షించబడుతుందని అగస్త్యుడు జంతుహింసలేని యజ్ఞం చేయసంకల్పించాడు. ఇంద్రుడు దానికి సంతోషించి మేఘాలను పంపి వానలు కురిపించాడు. బృహస్పతితో కలిసివచ్చి యజ్ఞహవిస్సులు గ్రహించి అగస్త్యుడిని కృతార్థుడిగా చేశాడు. ఈ విధంగా హింస లేని యజ్ఞం దేవతల ప్రశంస లందుకొన్నది. ధర్మమార్గాన ప్రాప్తించిన ద్రవ్యాలతో చేసే తపోరూపమైన యజ్ఞం విద్వాంసుల మనస్సులను మెప్పించగలుగుతుంది.

శాపగ్రస్తుడైన జమదగ్నియే ముంగిస:

'ఆ ముంగిస ఎవరు?' అని జనమేజయుడు అడుగగా వైశంపాయనుడు ఇట్లా చెప్పాడు. 'జమదగ్ని నిష్ఠతో శ్రాద్ధం చేయ సంకల్పించాడు. క్రొత్తకుండలో హోమధేనువుపాలు పిండి అనువైనచోట దానిని జాగరూకతతో ఉంచాడు. అతడి మనస్సును పరీక్షించాలని క్రోధభూతం నిశ్చయించింది. అది ఆకారం తాల్చి పొరపాటున జరిగిందని అనుకొనేటట్లు పాలకుండను దొర్లించింది. జమదగ్ని దానిని చూచికూడా కోపించలేదు. ఆ భూతం అతడి శాంతప్రవృత్తికి మెచ్చుకొని తన నిజరూపాన్ని తెలిపి, తన తప్పిదానికి మన్నించుమని వేడుకొన్నది. అతడు ఆ భూతాన్ని మన్నించి పితృదేవతలకు తెలిస్తే శపిస్తారని చెప్పి వెళ్ళిపొమ్మన్నాడు. ఆ కోపభూతం భయంతో అదృశ్యమై పోయింది.

పితృదేవతలు జమదగ్నిపై కోపగించి శ్రాద్ధంపట్ల అశ్రద్ధ వహించినందుకు ముంగిసగా పుట్టుమని శపించారు. 'తపస్వులకు కోపం పనికిరాదని క్రోధభూతాన్ని కోపించలే దని చెప్పి తనను దయతో చూచి శాపవిముక్తిని ప్రసాదించుమని వేడుకొన్నాడు. వారు ప్రసన్నులై 'ఏనాడు నీవు పండితులైన బ్రాహ్మణులు ఒప్పుకొనేటట్లుగా మహాధర్మమును అధమ ధర్మంగా నిరూపిస్తావో ఆనాడే నీకు శాపవిముక్తి ఔతుంది' అని నిర్ణయించారు. అందువలన ముంగిస రూపంలోని జమదగ్ని ధర్మరాజు అశ్వమేధాన్ని అధిక్షేపించి శాపవిముక్తి పొంది ఆనందిస్తూ అదృశ్యుడయ్యాడు.

ఆశ్రమవాసపర్వ కథాసారం

వంశపారంపర్యంగా వచ్చిన సామ్రాజ్యాన్ని ధర్మరాజు జగత్పూజ్యంగా పాలిస్తూ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను భక్తిగౌరవాలతో నిత్యమూ సేవిస్తూ ఉన్నాడు. అతడివలెనే అతడి తమ్ములూ, కుంతి, ద్రౌపది, సుభద్ర, చిత్రాంగద, ఉలూపి మొదలైన రాణులూ ఆ రాజదంపతులను ప్రతిరోజూ కలిసి మర్యాదలు జరుపుతుండేవారు. ధర్మరాజును దర్శించవచ్చే రాజులందరూ ముందుగా ధృతరాష్ట్రుడిని కొలిచి వచ్చేవారు. కొడుకులు లేని కొదువ ఆ వృద్ధ రాజదంపతులకు కలుగకుండా పాండవులు వారిని కంటికి రెప్పగా కాపాడుతుండేవారు. భీముడు మాత్రం వారిని చూచినప్పుడు దుర్యోధనుడు తనకు చేసిన కీడులనూ, తాము పడిన పాట్లనూ మనస్సులో స్మరించి కోపగించుకొనేవాడు. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు ఏకాంతంగా తటస్థించినప్పుడు తన భుజపరాక్రమాన్ని ప్రశంసించుకొంటూ వారిని ఉపాలంభించేవాడు. వారు దానికి కటకటపడేవారు. ఆ సంగతి ధర్మజార్జునులకు తెలిసేది కాదు. కర్ణాకర్ణిగా నకుల సహదేవులు విన్నా సంతోషించి ఊరకుండేవారు. దుర్యోధనాదులకంటె మిక్కుటమైన అనురాగాన్ని ప్రదర్శిస్తున్న ధర్మరాజుపట్ల గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు ప్రీతితో మెలగుతూ ఉండేవారు. ఇట్లా పదిహేనేళ్ళు గడచిపోయాయి.

ధృతరాష్ట్రుడి తపోవనగమన సంకల్పం:

ఒకనాడు ధృతరాష్ట్రుడు బంధుజనాన్నీ ధర్మరాజునూ పిలిచి సమావేశపరిచాడు. తనవలన కలిగిన కౌరవవినాశనాన్ని పేర్కొని, భీష్మాదులు చెప్పిన హితవును తాను వినని దోషానికి పశ్చాత్తాపాన్ని ప్రకటించి, ధర్మజుడు తన పట్ల చూపుతున్న ప్రేమాభిమానాలకు సంతోషించి, రాజులకు సమరమరణం కానీ, వనంలో తపోమరణం కానీ ధర్మమని పేర్కొని, వార్ధక్యం కారణంగా గాంధారీ తానూ వనాలకు వెళ్ళి, తపస్వులైన మునులతో కలిసి వల్కలధారులై, కందమూలాలను తింటూ, ధర్మరాజు శ్రేయస్సు కోరుతూ జీవితశేషకాలం గడపాలనే కోరికను వ్యక్తం చేశాడు.

ఆ మాటలు విని ధర్మరాజు ఖిన్నుడై 'నీవే నాకు తల్లివి, తండ్రివి, గురువు, దైవానివి, నీవు అడవులకు వెళ్ళితే నేను 'హస్తినాపురిలో ఉండలేను. బ్రతిమిలాడాడు. పదివేల ఏనుగుల బలంగల ధృతరాష్ట్రుడు దప్పికతో గాంధారి శరీరంపై సొమ్మసిల్లి ఒరిగి పోయాడు. ధర్మరాజు ఆ వృద్ధరాజును చల్లని నీటితో తుడిచి చేర్చి కూర్చుండబెట్టాడు. ధృతరాష్ట్రుడు తనను తపస్సుకై వనగమనం చేయటానికి అనుమతించనిదే ఆహారం తిననని పట్టుపట్టాడు. అప్పుడూ వేదవ్యాసుడు అక్కడ అవతరించి గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల వనగమనం ధర్మబద్ధమని చెప్పి ధర్మరాజుచేత అంగీకరింపజేశాడు.

ఒకనాడు ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజును ఏకాంతంగా పిలిచి సప్తాంగమైన రాజ్యపాలనంలో ఉన్న కష్టాన్ని తెలిపి సముచిత రాజనీతి విశేషాలను అతడికి బోధించాడు. శత్రురాజులను జయించే పద్ధతులు వివరించి చెప్పాడు. చివరకు ఇట్లా అన్నాడు. 'ధర్మజా! రాజనీతులు నీకు భీష్ముడూ, శ్రీకృష్ణుడూ మొదలైన పెద్దలందరూ ఎన్నో చెప్పారు. అయినా, నాకు నీ పట్ల ఉండే అనురాగం చొప్పున నాకు తెలిసినంతవరకు నీకు తెలియజెప్పాను. సత్యవిధి, సద్వివేకం, సత్యవ్రతశీలం నీకు సహజలక్షణాలు. అయినా, నీవు వృద్ధసేవను నిష్ఠతో ఆచరించుము' అని ప్రబోధించాడు. ధర్మరాజు ఆ విధంగా ఆచరిస్తానని మాట ఇచ్చాడు. ధృతరాష్ట్రుడు సంతోషించాడు.

ధృతరాష్ట్రుడు తపోవన గమనానికి పురజనుల ఆజ్ఞను కోరాడు. ధర్మరాజు పురప్రముఖులను ముఖద్వారంవద్ద నిలిపాడు. ధృతరాష్ట్రుడు హస్తినాపుర పూర్వ ప్రభువుల మహత్త్వాన్ని కీర్తించి దుర్యోధనుడి దుష్టవర్తనాన్ని గర్హించి, ధర్మరాజు ధర్మపాలనాన్ని ప్రజానురక్తిని ప్రశంసించి ప్రజలను పాండవులపట్ల వినయవిధేయతలతో మెలగండని ప్రబోధించాడు. గాంధారితో కలిసి తాను తపోవనానికి వెళ్ళటానికి వారి అనుమతి కోరాడు. ప్రజలు ధృతరాష్ట్రుడి తపోవన గమనానికి దుఃఖితులై శంబువనే విప్రుడిని తమ ప్రతినిధిగా తమ కృతజ్ఞతలను తెలియపరిచారు. పాండవుల బలపరాక్రమాలను, ప్రజానురక్తిని ప్రశంసించాడు. 'పాండవులు స్వర్గాన్నైనా పాలించగలరు. వీరికి ఈ భూమిని పాలించటం ఒక లెక్కా? మమ్ములను వీరి చేతిలో పెట్టి అన్నివిధాలా రక్షించావు. ధర్మరాజు దీర్ఘదర్శి, మహోదాత్త సచివుడు, బంధురక్షణపరుడు, శత్రువులనుకూడా దయతో చూడగలవాడు, భావశుద్ధి, ప్రతిభ, సువ్రతం అనేవి అతడికి వెన్నతో పెట్టిన విద్యలు; ఇతడి తమ్ములు శూరులు, శాంత స్వభావులు, గురుభక్తి పరులు, ధర్మజుడిపై రాజ్యభార ముంచి నీవు నిశ్చింతగా ఉండుము' అని ప్రజాహృదయం తెలిపి, అతడికి ప్రజాపరిషత్తు పక్షాన అనుమతి ఇచ్చారు.

ధృతరాష్ట్రుడు మృతులైన బంధువులకందరికి సవిశేష శ్రాద్ధకార్యాలు జరపటానికి ధర్మరాజును సన్నాహం చేయుమన్నాడు. పాండవులలో భీముడు ఆ ప్రతిపాదనను వ్యతిరేకించాడు. అర్జునుడు భీముడిని కాదని తన ధనంతో శ్రాద్ధ కర్మలు నిర్వహించేటట్లు అనుమతించాడు. ధృతరాష్ట్రుడు బంధువర్గానికంతా ధనకనక రత్న సముదాయాలతో ఘనంగా విశేష శ్రాద్ధ విధులు నిర్వహించాడు.

గాంధారీధృతరాష్ట్రుల వనగమనం:

కార్తికమాసంలో పూర్ణిమ వెళ్ళిన మరునాడు పాడ్యమిరోజున కుంతీదేవి భుజంమీద గాంధారి చేయి ఇడి నడువగా, గాంధారి భుజాన్ని ఆధారంగా చేసికొని ధృతరాష్ట్రుడు బయలుదేరి, ఋత్విజులు అగ్నులు చేపట్టి ముందు నడువగా, విదురుడు సంజయుడు వెంట నడుపగా వనగమనయాత్ర సాగింది. ఆ దృశ్యం చూచి ధర్మజుడు 'మహారాజా! ఎక్కడికి పోతావు?' అని రోదిస్తూ కుప్పగూలిపోయాడు. అర్జునుడు అతడిని ఓదార్చాడు. భీమాదులు, అంతఃపుర స్త్రీలు, పురజనులు శోకమగ్నులయ్యారు. పాండవులు వనవాసానికి పోయిన ఆనాటి దృశ్యం మరల తలపించింది. కృపాచార్యుడు, యుయుత్సుడు ధృతరాష్ట్రుడి వెంట వనగమనానికి సిద్ధమయ్యారు. కాని, వృద్ధనృపతి వారిని వారించి ధర్మరాజుకు ఒప్పగించాడు. ధర్మరాజు తానూ వనగమనం చేసి ధృతరాష్ట్రాదులకు సేవచేయటానికి అనుమతి ఇమ్మని కుంతీదేవిని కోరాడు. కుంతీదేవి అతడిని వారించి తానే వారిసేవకై వనవాసానికి వెళ్ళటానికి నిశ్చయించుకొన్నట్లు ప్రకటించింది. ధర్మరాజాదులు తల్లిని వారించి దుఃఖించారు. ఆమె గాంధారినుండి కొంత దూరంగా తొలగి ధర్మరాజుతో తన దృఢసంకల్పాన్ని తెలిపి, కర్ణుడిని మరచి పోవద్దనీ, సహదేవుడిని అనురాగంతో చూడుమనీ, భీమార్జున నకులులను క్షేమంగా రక్షించుకొనుమనీ, ద్రౌపదిని దృఢమైన ప్రేమతో మన్నించుమనీ, చెప్పి ధర్మరాజును ఒప్పిచంటానికి యత్నించింది. అతడు వినకపోవటంతో కొంత కఠినంగా, వ్యంగ్యంగా మాట్లాడి అతడిని ఒప్పించింది. అతడు కుంతీదేవిని గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులతో పంపటానికి అంగీకరించాడు. ఆమె తమవారినందరినీ ఓదార్చి అడవులకు పయనమయింది. గాంధారీ

ధృతరాష్ట్రులు, కుంతితో విదుర సంజయులతో కలిసి పురం వెడలి గంగానదీతీరానికి చేరాడు. ధర్మరాజాదులు వెనుదిరిగి హస్తినాపురంలో ప్రవేశించారు.

శతయూపాశ్రమ నివాసం:

మరునాడు ఉదయం ధృతరాష్ట్రుడు గంగను దాటి కురుక్షేత్రంలో శతయూపుడనే రాజర్షి వసించే ఆశ్రమానికి చేరాడు. అతడిప్రార్థనను అంగీకరించి అక్కడే కుటీరాలు నిర్మించుకొని, తపోనిష్ఠతో కృశించి క్రమంగా శల్యాకారాలతో జీవితం సాగిస్తున్నాడు. అప్పుడు ఒకనాడు నారదాది మునీంద్రులు ఆ ఆశ్రమానికి వచ్చారు. శతయూపుడు కూడా వచ్చాడు. కుంతీదేవి ఇచ్చిన అతిథిసత్కారాలు స్వీకరించి, ఆ ఆశ్రమంతో పూర్వం శతయూపుడి తాత సహస్రచిత్యుడు, అతడి పెద్దకొడుకు శతచిత్యుడికి రాజ్యాన్ని అప్పగించి తపస్సుచేసి ఇంద్రుడితో చెలిమిని సంపాదించాడు. ఇంకా బృషద్రుడు, శైవాలయుడూ, పురుకుత్సుడూ ఈ వనంలో తపస్సుచేసి ఇంద్రలోకానికి వెళ్ళారని ఆ వన మాహాత్మ్యాన్ని పేర్కొన్నారు. వ్యాసమహర్షి ప్రసాదంచేత ధృతరాష్ట్రుడు ఆ ఆశ్రమ ప్రాంతంలో నివసించటం దైవ నిర్ణయమని నారదుడు ప్రకటించాడు. తా నిదివరలో ఇంద్రుడివలన ధృతరాష్ట్రుడు మూడేళ్ళు ఆ ఆశ్రమంలో తపస్సు చేసి దేహాన్ని వదలి కుబేరుడి వద్దకు చేరుతాడనీ, గాంధారి అతడిని అనుసరిస్తుందనీ, కుంతీదేవి స్వర్గంలో ఉన్న పాండురాజును పొందుతుందనీ వినినట్లు తెలిపాడు.

కొన్నాళ్ళకు హస్తినాపురంలో పాండవులూ, అంతఃపుర స్త్రీలూ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను గురించి, కుంతీదేవిని గురించి దిగులుపడ నారంభించారు. సహదేవుడు ఒకనాడు ధర్మరాజుతో వారందరిని చూచిరావాలన్న కోరికను వ్యక్తం చేశాడు. ధర్మరాజు సుముఖుడై బంధుసహితంగా ధృతరాష్ట్రాదులను చూడటానికి రాజలాంఛనాలతో శతయూపాశ్రమానికి బయలుదేరాడు. తపోవనంలో ఉన్న కుంతీ, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను దర్శించి, యోగక్షేమాలు పంచకొని, వారితోనూ మునులతోనూ కలిసి నెలరోజులు ఆశ్రమవనంలో నివసించారు. ఒకనాడు విదురుడు దిగంబరుడై ధర్మరాజుకు కనబడి, యోగమార్గాన తన జీవతేజాన్ని ధర్మరాజులో లీనంచేశాడు. దానితో ధర్మరాజు మరింత తేజోమయు డయ్యాడు.

ఒకనాడు వేదవ్యాసమునీంద్రుడు ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమానికి వచ్చి, అతడి యోగక్షేమాలు తెలిసికొని, తపస్సు అతడికి కష్టం కలిగించటం లేదని గ్రహించి, అతడికి ఒక వరాన్ని ఇవ్వటానికి సుముఖత ప్రకటించాడు. ధృతరాష్ట్రుడు దివంగతులైన తన కొడుకులను, బంధువులను చూడాలనీ, వారెట్లా ఉన్నారో తెలిసికొనాలనీ కోరిక ఉన్నదని అడిగాడు. అట్లాగే గాంధారీ, కుంతీ, తదితర పాండవవర్గ భర్తృవిరహిత వనితలూ తమ తమ వారిని చూడాలని కోరుకొన్నారు. కుంతి తాను కన్యగా ఉన్నప్పుడు జన్మించిన కర్ణుడిని చూడాలని విశేషంగా కోరింది. వ్యాసమహర్షి వారినీ, మునిగణాన్నీ గంగానదీ తీరానికి తీసికొని వెళ్ళి, మరునాటి ఉదయాన పూర్వం భారత రణంలో మృతులైన వీరులందరినీ వారిదివ్యదేహాలతో గంగనుండి వెలువడేటట్లు చేశాడు. వారందరూ పూర్వపు వైరాలను మాని స్నేహపూరిత ప్రవృత్తులతో మసలటం చూచి అందరూ ఆశ్చర్యపడ్డారు. వారందరూ మరునాటి ఉదయం గంగలో అంతర్హితులైపోయేటట్లు చేశాడు. మహాద్భుతమైన ఆ సన్నివేశం అందరినీ ఆనందంలో ముంచెత్తింది. ధర్మరాజు రాజ్యంమీద ఆసక్తి లేక ధృతరాష్ట్రుడి సన్నిధానంలోనే ఉండిపోవాలని సంకల్పించాడు. కాని, వ్యాస బోధితుడై హస్తినాపురానికి చేరి ప్రజాపరిపాలనలో ఆసక్తుడయ్యాడు.

గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల మరణం:

కొన్నాళ్ళ తరువాత నారదమహర్షి ధర్మరాజును దర్శించటానికి వచ్చి, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులూ, కుంతీదేవీ తపోవనంలో కార్చిచ్చులో దహించబడ్డారనే వర్తమానం చెప్పి హస్తినాపురాన్ని శోకసాగరంలో ముంచాడు. నారదుడు తాను విన్న వివరాలు చెప్పాడు. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు, కుంతి, సంజయుడు తపస్సును తీవ్రతరం చేశారు. ఆశ్రమాలను విడిచి గంగాద్వార పరిసరారణ్యాలలో ఉగ్రతపస్సు మొదలు పెట్టారు. ధృతరాష్ట్రుడు గాలినే ఆహారంగా, గాంధారి నీటినే ఆహారంగా గ్రహించి తపస్సు సాగించారు. కుంతి మాసోపవాసాలు చేసింది. సంజయుడు ఏడు భోజనాలకాలంలో ఒక భోజనం చేస్తూ తీవ్రతవం చేశాడు. చివరకు ధృతరాష్ట్రుడు అగ్నికార్యం కూడా మానివేశాడు. ఋత్విజులు అగ్నిని అడవిలో వదలి వెళ్ళిపోయారు. ఒకనాడు ధృతరాష్ట్రాదులు గంగలో స్నానంచేసి అడవిలోకి వస్తూ ఉండగా కార్చిచ్చు పెచ్చుపెరిగి

చుట్టుముట్టింది. సంజయుడు సందుచూచుకొని పర్వతంమీదకు ఎక్కిపోయాడు. ధృతరాష్ట్రుడూ, గాంధారీ, కుంతీదేవీ తూర్పుకు తిరిగి యోగసమాధిలో కూర్చుండిపోయారు. దావాగ్నిలో దగ్ధమైపోయారు.

ఈ వృత్తాంతం విని ధర్మజుడు శోకించాడు. నారదుడిచేత అనునయించబడి శాంతుడై ధృతరాష్ట్రాదులకు గంగలో తిలోదకాలు యథావిధిగా ఇచ్చాడు. పాండవులందరూ పితృయజ్ఞాన్ని చేసి, పవిత్రులయ్యారు. ధృతరాష్ట్రుడివీ, గాంధారివీ, కుంతివీ ఆస్థికలు తెప్పించి గంగలో కలిపించారు. వారికి ఉత్తమ గతులు కల్పించారు. ఆ తరువాత హస్తినాపురికి చేరి ధర్మబద్ధంగా పరిపాలన సాగించారు. ఇది ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమవాస చరిత్ర.

మౌసలపర్వ కథాసారం

ధర్మరాజుకు పట్టాభిషేకం జరిగి 35 సంవత్సరాలు దాటి 36వ సంవత్సరం మొదలైంది. భయంకరమైన ప్రకృతి వైపరీత్యాలు కనబడటం ప్రారంభించాయి. ఇసుక తుపానులు, సూర్యచంద్రబింబాలచుట్టూ కాంతులతో గాలిసుడులు, మండువేసవిలో పొగమంచులు - ఇట్లా ఎన్నో విధాలైన వైపరీత్యాలు గోచరించాయి. కొంతకాలం తరువాత బలరామ శ్రీకృష్ణులు తప్ప తక్కిన యాదవులందరూ తమలో తాము పోరాడుకొని చనిపోయా రన్నవార్త ధర్మరాజు విన్నాడు. సోదరులకూ, ప్రజలకూ ఈ వార్త తెలియజెప్పాడు. అందరూ శోకసాగరంలో మునిగిపోయారు.

యాదవకులంలో ముసలం:

కొంతకాలంక్రితం కణ్వుడూ, నారదుడూ, విశ్వామిత్రుడూ శ్రీకృష్ణ దర్శనార్థం ద్వారకకు వచ్చారు. విధిప్రేరితులై వృష్ణివంశానికి చెందిన కొందరు యువకులు శ్రీకృష్ణుడి కుమారుడైన సాంబుడికి స్త్రీ వేషం వేసి, ఆమెకు సంతానం కలుగుతుందా లేదా? అని ఆ మునులను ప్రశ్నించి కపటనాటకమాడారు. ఆ సంగతి గ్రహించిన ఋషులు 'సాంబుడికి యాదవకులాన్ని నశింపజేసే ఒక ముసలం (బలమైన రోకలి) పుట్టుతుందనీ, దాని శక్తివలన బలరామ కృష్ణులు తప్ప మిగిలిన యాదవులందరూ నశిస్తారనీ, బలరాముడు యోగశక్తితో తన శరీరం వదలి సముద్రంలో ప్రవేశిస్తాడనీ, శ్రీకృష్ణుడు నేలపై పరుండి ఉండగా 'జర' అనే రాక్షసి అతడిని ఆక్రమించి చంపుతుందనీ పలికి ద్వారకలోనికి ప్రవేశించక తిరిగి వెళ్ళిపోయారు. శ్రీకృష్ణుడు ఈ విషయం తెలిసికొని 'ఇది విధి ప్రేరణవలన జరిగిందే' అని బంధువులకు తెలిపాడు.

ఆ మరుసటి రోజే సాంబుడి కడుపులోనుండి ఒక ముసలం భయంకరంగా వెలువడింది. ఆ సంగతి వసుదేవుడికి తెలుపగా, అతడు నివ్వెరపడి దానిని పొడిచేసి సముద్రంలో కలపటానికి ఆజ్ఞాపించాడు. యాదవులు అట్లే చేశారు. గాంధారిశాపం కూడా యాదవకుల నాశనానికి తోడ్పడింది. ద్వారకలో ఉపద్రవాలు సంభవించటం మొదలయ్యాయి. అక్కడక్కడా యాదవులకు యమదర్శనం కూడా జరిగేది. యాదవులలో స్త్రీ పురుషులు నైతిక సూత్రాలకు విరుద్ధంగా ప్రవర్తించ నారంభించారు. విడ్డూరాలెన్నో గోచరించాయి. శ్రీకృష్ణుడు దివ్యబుద్ధితో యాదవ క్షయాన్ని గుర్తించి వారందరినీ సముద్రతీరంలో జాతర చేసికొనాలని ప్రకటింపజేశాడు. రాత్రిళ్ళలో రాక్షసులు యాదవ సంపదలను హరించారు. శ్రీకృష్ణుడి శంఖచక్రాలూ, గరుడధ్వజం, రథం, గుర్రాలు, అన్నీ ఆకాశంలోనికి ఎగిరిపోయాయి. ఇన్ని జరిగినా యాదవులలో వివేకం కలగలేదు. మద్యమాంసాలూ, పిండివంటలూ సిద్ధంచేసికొని సముద్రతీరం చేరారు. శ్రీకృష్ణుడు సామాన్య రథ మెక్కి వెళ్ళాడు. బలరాముడు కాలినడకతో బయలుదేరాడు. స్త్రీలు పల్లకీలలో పయనమయ్యారు. ఉద్ధవుడు తపస్సుకై వెళ్ళాడు. అతడివెంట బలరాముడు బయలుదేరి అడవిలో ఒంటరిగా ఒకచెట్టు మొదట్లో సమాధిలో కూర్చున్నాడు.

ఆ తరువాత యాదవులు భక్ష్య భోజ్యాదులను సముద్రుడికి నైవేద్యం పెట్టారు. పురుషులు మత్తుపానీయాలను ఒడలు తెలియనంతవరకు త్రాగారు. విశేషించి సాత్యకి, కృతవర్మ, చారుదేష్ణుడు, గదుడు, ప్రద్యుమ్నుడువంటి మేటి వీరులూ, వృష్ణిభోజ, అంధక వంశాలకు చెందిన వీరులు మద్యాన్ని మిక్కుటంగా త్రాగి మత్తులోనికి జారిపోయారు, ఇంద్రియాలమీద అదుపును పోగొట్టుకొన్నారు. సాత్యకి కృతవర్మను ఉద్దేశించి 'నిద్రించి ఉన్న పాండవవీరులను రాత్రివేళ సంహరించటం నీచకార్య' మని నిందించాడు. ప్రద్యుమ్నుడు అతడితో శ్రుతికలిపారు. కృతవర్మ మండిపడి 'సాత్యకి సోమదత్తుడి కొడుకు తలనరకటం అన్యాయ'మని అధిక్షేపించాడు. ఇట్లా క్రమంగా వాగ్యుద్ధం మొదలైనది. సాత్యకి కత్తితో కృతవర్మ గొంతు నరికాడు. అంతటితో అగక ఆవేశంతో బోజకులంమీద పడ్డారు. భోజాంధకులు సాత్యకిని చుట్టుముట్టారు. వారిని ప్రద్యుమ్నుడు ఎదుర్కొన్నాడు. వృష్ణివంశీయులు పొంగిపోయారు. భోజాంధకులు వారిపై దాడి

చేశారు. అక్కడ మూడంచుల తుంగలనే ఆయుధాలుగా చేసికొని పోరు ఘోరంగా పోరుసాగించి పరస్పరం చంపుకొన్నారు. మునుల శాపశక్తివలన తుంగలకు రోకళ్ళ బలం వచ్చింది. సాత్యకీ, ప్రద్యుమ్నుడూ మొదలైనవారున్న వృష్ణివంశమంతా నశించింది. బంధువుల శవాలను చూచి శ్రీకృష్ణుడు కోపంతో యుద్ధంలో దూకి చావక మిగిలి ఉన్న యాదవులనందరినీ తుంగలతో తుదముట్టించాడు. ఆ విధంగా యాదవులందరూ నశించారు. శ్రీకృష్ణుడికి గాంధారీశాపం గుర్తుకు వచ్చింది.

శవాల కుప్పల నడుమ నిలిచి ఉన్న శ్రీకృష్ణుడి వద్దకు దొమ్మియుద్ధంలో చావక మిగిలి ఉన్న దారుకుడు, బభ్రుడు వచ్చారు. వారిరువురితో కలిసి కృష్ణుడు బలరాముడి వద్దకు వెళ్ళాడు. దారుకుడిని హస్తినాపురికి పోయి అర్జునుడికి యాదవుల మరణాన్ని తెలిపి ద్వారకకు తీసికొనిరమ్మని పంపాడు. అత డొక చిన్నపాటి రథంమీద హస్తినాపురానికి బయలుదేరాడు. బభ్రుడిని పిలిచి స్త్రీలనూ, పిల్లలనూ, ఏనుగులనూ, గుర్రాలనూ ద్వారకకు చేర్చుమన్నాడు. కాని, అతడు ఒక బోయవాడిచేతిలో హతుడు కావటంచేత శ్రీకృష్ణుడే వారందరిని తీసికొని ద్వారకకు చేరాడు. వసుదేవుడికి జరిగినదంతా చెప్పి, త్వరలో అర్జునుడు వచ్చి తగిన సేవలు చేస్తాడని తెలిపి, అతడిని ఓదార్చి, బలరాముడివద్దకు తిరిగి వచ్చాడు. బలరాముడి ముఖంనుండి వేయిపడగల మహాసర్పం వెలువడి యోగబలంతో ఆకాశమార్గాన పయనించి సముద్రంలో ప్రవేశించింది. ఆదిశేషరూపుడైన బలరాముడికి వరుణుడూ, నాగులూ స్వాగతం పలికారు. మహావిష్ణువులో ఆ ఆదిశేషుడు లీనమయ్యాడు

శ్రీకృష్ణ నిర్యాణం:

బలరాముడు అవతారం చాలించిన తరువాత శ్రీకృష్ణుడు తనకు దుర్వాసుడు పెట్టిన శాపంప్రకారం అరికాలులో ప్రమాదముందని ఊహించి, క్షీరసాగరంలో శయనించినట్లుగా నేలమీద పరున్నాడు. ఆ సమయంలో జర ఒక బోయవాడిని ప్రేరేపించి శ్రీకృష్ణుడి అరికాలిని జింకగా భ్రమింపజేసి బాణంతో కొట్టించింది. కొట్టింది శ్రీకృష్ణుడినని తెలిసి బోయవాడు దుఃఖించాడు. శ్రీకృష్ణుడు అతడిని ఓదార్చి తన అవతార కార్యక్రమం పూర్తి అయినదని సంకల్పించి, దేహాన్ని వదలి తన స్థానానికి బయలుదేరాడు. బ్రహ్మాదులు శ్రీకృష్ణుడికి దివంలో స్వాగతం పలికారు. పూలవానలు కురిపించారు. కృష్ణావతారలీలలను కీర్తించారు. అమృతం, అజరం, అవ్యయం, అమలం, అచలం అయిన పరమాత్మ నిజస్థితిలో శ్రీకృష్ణుడు నిలిచాడు. 'పుణ్యాత్ములారా! నేను అనిరుద్ధ, ప్రద్యుమ్న, సంకర్షణ, వాసుదేవాత్మకమైన వ్యూహచతుష్టయంచేత అతి శ్రేష్ఠరూపంతో ఏకైకంగా పుట్టుతున్న సమాధిస్థితి వలన ఆనందరూపమైన జ్ఞానంతోడి పరిశుద్ధమైనదీ, కొలవటానికి వీలులేనిదీ అయిన నా స్థానప్రాప్తిని నేనే కలిగించుకొన్నాను. సర్వమంగళకరమైన ఈ అనుభూతిని స్వీకరిస్తున్నాను. మీరందరూ సుఖంగా ఉండండి' అని దేవతలను ఆశీర్వదించాడు.

ద్వారక సముద్రంలో మునగటం:

దారుకుడివలన ధర్మజుడు యాదవుల మరణవృత్తాంతం విన్నాడు. పాండవులు, ద్రౌపది, సుభద్ర మొదలైనవారందరూ శోకించారు. శ్రీకృష్ణ సందేశం విని అర్జునుడు ధర్మజుడి సలహాతో ద్వారకకు బయలుదేరి వెళ్ళాడు. భర్త చనిపోయిన పుణ్యస్త్రీవలె, చంద్రుడు అస్తమించిన రాత్రివలె ద్వారక గోచరించింది. శ్రీకృష్ణుడు లేని ద్వారకలో అర్జునుడు ప్రవేశించలేకపోయాడు. శ్రీకృష్ణుడి భార్యలు పదహారువేలమంది స్త్రీలు రోదిస్తూ అర్జునుడి దగ్గరకు వచ్చారు. వారి శోకాన్ని చూచి అతడు మూర్ఛపోయాడు. తనంతట తాను నిబ్బరించుకొని ఆ వనితలను ఓదార్చి, వసుదేవుడివద్దకు వెళ్ళాడు. శ్రీకృష్ణుడి యోగక్షేమాలు తెలిసికోవాలనే తాపత్రయం అతడిలో క్షణక్షణం పెరుగుతున్నది. శయ్యమీద శోకమూర్తిగా పరుండి ఉన్న వసుదేవుడు లేచి అర్జునుడిని కౌగిలించుకొన్నాడు. దేవతలచేతకూడా ప్రశంస లందుకొన్న యదువీరులు నిష్కారణంగా పరస్పరం పోరాడుకొని చనిపోయిన ఉందంతాన్ని చెప్పి దుఃఖించాడు. 'ఆ మారణహోమాన్ని తప్పించగల దక్షుడైనా శ్రీకృష్ణుడు ఉపేక్షవహించాడు' - అని వేదన పడ్డాడు. వసుదేవుడు శ్రీకృష్ణుడి ఉపేక్షను గురించే చెప్పటంతో అత డింకా బ్రతికే ఉండి ఉండవచ్చునని అర్జునుడు ఊహించాడు. స్త్రీలను, ఏనుగులను, గుర్రాలను శ్రీకృష్ణుడు ద్వారకకు తీసికొనివచ్చాడనీ, అర్జునుడు వచ్చి వసుదేవుడిని సేవిస్తాడనీ, అతడికీ శ్రీకృష్ణుడికీ భేదం లేదనీ, అతడిసాయంతో స్త్రీలను, పిల్లలను కాపాడుకొనాలనీ, కొన్ని రోజులలోనే సముద్రం ద్వారకానగరాన్ని ముంచివేస్తుందనీ, అడవిలో తపస్సు చేసికొంటున్న బలరాముడిని కలిసి, తానూ తపస్సు చేసికొనటానికి వెళ్ళాడని, మరణించిన యాదవులకు సముచిత రీతిలో అర్జునుడు

అగ్ని సంస్కారం చేస్తాడనీ, మాకు కూడా అర్జునుడే శ్రాద్ధవిధులు నిర్వహిస్తాడనీ శ్రీకృష్ణుడు చెప్పి వెళ్ళాడని పేర్కొన్నాడు. శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిపై పెట్టిన బరువు బాధ్యతలను నిర్వహించుమని కోరాడు.

వసుదేవా! ధర్మరాజు ఈ స్థితిని ముందే భావించి ద్వారకలో మిగిలిఉన్న వారినందరినీ ఇంద్రప్రస్థపురానికి చేర్చుమని చెప్పాడు. నీవు ముందుగా బయలుదేరితే నీతో మిగిలినవారినందరినీ భద్రంగా చేరుస్తాను' అని అర్జునుడు పలికి, మంత్రులనందరినీ 'సుధర్మ'సభలో సమావేశపరచుమని దారుకుడిని ఆజ్ఞాపించాడు. సభలో మంత్రులూ, అన్ని వర్గాల ప్రతినిధులూ సమావేశమయ్యారు. ఆనాటినుండి ఏడవరోజున ద్వారక సముద్రంలో మునిగిపోతుందనీ, కాబట్టి ద్వారకావాసులు ఇంద్రప్రస్థనగరానికి తరలివెళ్ళాలనీ, వాటికి తగిన ఏర్పాట్లు త్వరగా చేయాలనీ, ధర్మరాజు వారందరినీ ఆదుకొంటాడనీ, శ్రీకృష్ణుడి మనుమడైన వజ్రుడిని యాదవప్రభువుగా నియమిస్తాడనీ చెప్పి అర్జునుడు వారిని పంపాడు. ఆ రాత్రి శ్రీకృష్ణమందిరంలో దైవపూజలలో గడిపాడు.

తెల్లవారుజామున వసుదేవుడు దివంగతుడయ్యాడన్న వర్తమానం తెలిపింది. అర్జునుడు ఆయనకు రాజలాంఛనాలతో శవయాత్రను జరిపించాడు. వసుదేవుడి భార్యలు దేవకి, రోహిణి, భద్ర, మదిర ఆయనతోపాటు సహగమనం చేశారు. పితృకార్యాన్ని అర్జునుడు యథావిధిగా జరిపించాడు.

ఆ తరువాత అర్జునుడు కొందరు విప్రులతో కూడి యాదవులు మరణించిన యుద్ధభూమికి బయలుదేరాడు. మృతవీరులకు తగిన అగ్ని సంస్కారాలను చేయించాడు. తిలోదకాలు ఇప్పించి అందరి మన్ననలు పొందాడు.

తపస్సు చేసికొంటున్నారు అని తలపోస్తున్న బలరామకృష్ణులను దర్శించటానికి అర్జునుడు కొంతమందిని తనవెంట పెట్టుకొని అడవిలోకి బయలుదేరాడు. 'ఎవ్వరూ లేనిచోట, దిక్కెవ్వరూ లేనివిధంగా చనిపోతా'వని గాంధారి శ్రీకృష్ణుడికి ఇదివరలో ఇచ్చిన శాపం పార్థుడికి జ్ఞాపకం వచ్చింది. మనసు కలతచెంది దిక్కుతోచకుండా అడవిలో తిరిగాడు. మార్గంలో ఒక బోయవాడు కనబడి శ్రీకృష్ణుడున్న తావుకు తీసికొనివెళ్ళాడు. కాంతు లీనెడి శ్రీకృష్ణుడి కళేబరాన్ని నేలమీద పడి ఉండగా చూచి అర్జునుడు శోకావేశంతో మూర్ఛపోయాడు. కొంతసేపటికి తేరుకొని లేచి శ్రీకృష్ణుడి దేహాన్ని కౌగిలించుకొని చాలాసేపు ఉండిపోయాడు. వెంటవచ్చిన బ్రాహ్మణులు అతడిని ఓదార్చి భవిష్యత్కార్యక్రమంమీద దృష్టిమళ్ళించారు. తెల్లవారి సూర్యోదయంతో ద్వారక సముద్రంలో మునుగుతుంది. కాబట్టి సూర్యాస్తమయ సమయం సమీపించటంతో శ్రీకృష్ణుడికి అగ్ని సంస్కారం చేయటానికి నిశ్చయించారు. సమీపంలో ఉన్న బలరాముడి శరీరానికి కూడా అగ్ని సంస్కారం చేశారు. వారి మరణవార్తలు ద్వారకావాసులకు తెలియచెప్పకూడదని నిశ్చయించారు. ఆ రాత్రికే అర్జునాదులు ద్వారకకు తిరిగివచ్చి తెల్లవారేసరికి ద్వారకావాసుల నందరినీ నగరం దాటేటట్లు చేశాడు. సూర్యోదయవేళకు ద్వారకను సముద్రం ముంచివేసింది. అందరూ ఆశ్చర్యంలో మునిగిపోయారు.

ఆ మహాజనాన్ని అర్జునుడు తీసికొని వెళ్ళుతున్నాడు. వారిని పంచవటిలో విడిదిచేయించాడు. అక్కడ బలవంతులైన దొంగలు స్త్రీలను బాధించి సంపదలు హరించారు. అర్జునుడు వారిని వారించటానికి యత్నించాడు. కాని, అతడికి అస్త్రాల మంత్రాలు స్ఫురించలేదు. ప్రయోగించిన బాణాలు ఆ దొంగలపై పనిచేయలేదు. అంతఃపుర స్త్రీలను మాత్రం రక్షించుకొని అర్జునుడు యాత్ర సాగించి కురుక్షేత్రం చేరాడు. అక్కడి మిత్రుల సాయంతో యాదవులకు విడుదులు ఏర్పాటు చేశాడు. కృతవర్మ కొడుకునూ అతడి బంధువులనూ మృత్తికావాసపురంలో ఉంచాడు. ఆ నగరానికి అతడిని రాజును చేశాడు. సాత్యకి కొడుకుకు సరస్వతి నగరాన్నిచ్చి పట్టంకట్టాడు. మిగిలినవారి నందరినీ ఇంద్రప్రస్థానికి తరలించి, దానికి వజ్రుడిని రాజుగా చేశాడు. బలాలను ముగ్గురికి తగినట్లుగా పంచాడు. అక్రూరుడి భార్యలు, పిల్లలు అడవులకు పోయారు. ఒకనాడు విజయుడు సవినయంగా బలరామకృష్ణుల నిర్యాణవార్తను వారి రాణులకు తెలిపాడు. విషయాలన్నీ వివరించి విలంబనంగా వార్త చెప్పటానికి గల కారణాలను కూడా తేటపరిచాడు. రాణులు అర్జునుడి

చర్యలను గౌరవించారు. రుక్మిణ్యాదులు అగ్నిలో ప్రవేశించారు. సత్యభామాదులు అడవులకు వెళ్ళారు. అందరినీ వీడ్కొల్పి అర్జునుడు వ్యాసుడిని దర్శించటానికి వెళ్ళాడు.

వ్యాసోపదేశం:

ఖిన్నుడై ఉన్న అర్జునుడిని వ్యాసమహర్షి ఆశ్వాసించి కారణం అడిగాడు. బలరామకృష్ణుల నిర్యాణాన్నీ, యాదవవీరుల మరణాన్నీ, బోయలను తాను ఎదిరించలేకపోవటం - మొదలైన వివరాలన్నీ తెలిపి తనకు అస్త్రమంత్రాలు స్ఫురించకపోవటానికీ, బోయలను కూడా జయించలేని బలహీనత ఏర్పడటానికీ కారణమేమిటని అడిగాడు. కర్తవ్యాన్ని బోధించుమని ప్రార్థించాడు.

వ్యాసమహర్షి అర్జునుడితో ఇట్లా చెప్పాడు. 'ముని లిచ్చిన భయంకర శాపప్రభావంచేత యాదవు లిట్లా నశించారు. దానికి దుఃఖించవలసిన అవసరం లేదు. శ్రీకృష్ణుడు సర్వజ్ఞుడు కావటంచేత కాలం దాపురించిన కార్యానికి అడ్డుగా వ్యవహరించటం ఎందుకని ఉపేక్షతో ఊరుకొన్నాడు. శ్రీకృష్ణుడు కణ్వాది మహర్షుల శాపాన్ని అపేశక్తి కలవాడైనా, తప్పనిసరిగా జరుగదగిన కార్యం కాబట్టి యాదవనాశనాన్ని ఆపలేదు. భారతయుద్ధంలో నీ పట్ల ఉండే స్నేహంవలన దయతో శ్రీకృష్ణుడు రుద్రత్వస్ఫురణ పొంది తానే నీకంటెముందుగా శత్రుసైన్యాన్ని చంపేవాడు. నీ సమంచిత దృష్టి దానిని దర్శించగలిగింది. ఇప్పుడు కాలవిపర్యయంవలన అతడు నిన్ను కాపాడలేదు. నారాయణుడు శ్రీకృష్ణావతారం ఎత్తి అవతార కార్యక్రమం పూర్తిచేసి స్వస్థానాన్ని పొందాడు. అయిన కాలంలో బలమూ, బుద్ధీ, శక్తీ ప్రకాశిస్తాయి. కాలం అడ్డం తిరిగితే నశిస్తాయి. నీ అస్త్రసంపద కూడా ఇటువంటిదే. అందువలన జ్ఞానులు దానికి గర్వించరు, దీనికి శోకించరు. సృష్టిలో సర్వం కాలాధీనంగా ఉంటుంది. అందుచేత తక్కిన ఆలోచనలు మాని, పాండవులైన మీరు పెద్దలు ప్రశంసించగా వికారరూపాలైన ఈ దేహాలను వదలి ఉత్తమగతికి వెళ్ళండి' అని ప్రబోధించాడు.

అర్జునుడు నిర్వికారచిత్తంతో ఆ సందేశం విని, ఆ మహర్షిని వీడ్కొని హస్తినాపురంచేరి ధర్మరాజుకు జరిగిన వృత్తాంతమంతా నివేదించాడు.

మహాప్రస్థానికపర్వ కథాసారం

వ్యాసమహర్షి సందేశం వినిన ధర్మరాజు మహాప్రస్థానం చేయాలన్న సంకల్పంతో అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.'కాలుడు సర్వభూతాల పరిపాకాన్ని కలిగిస్తాడు. కర్మపరిత్యాగమే ప్రస్తుత కర్తవ్యమని నా బుద్ధికి స్ఫురిస్తున్నది.నీ మనస్సుకూడా దానికి అనుకూలంగా ఉన్నట్లు తోస్తున్నది' అన్నాడు. అర్జునుడు అగ్రజుడి అభిప్రాయానికి అనుకూలంగా పలికాడు. 'కాలాన్ని ఏమనవచ్చును? కాలానికి సాటి కాలమే ఔతుంది. కాలపు లీలలకంటె గొప్ప లీలలు ఉన్నాయా? నీవు బాగా దర్శించావు. నీ ఆలోచన మనకు హితం, అభిమతం కూడా!' అన్నాడు. అతడి మాటలకు ధర్మరాజు సంతోషించి భీమనకుల సహదేవులను పిలిపించి వారి కాసంగతి తెలుపగా, వారు కూడా అంగీకరించారు. వెంటనే యుయుత్సుడిని పిలిపించి అతడి కా విశేషాలను తెలిపి, రాజ్యతంత్రాన్ని వివరించి సర్వసైన్యాధ్యక్షుడిగా నియోగించి, పరీక్షితుడిని రాజ్యాధిపతిగా అభిషేకించి, సామ్రాజ్య పరిపాలన ప్రకారాన్ని ఉపదేశించాడు.

కురుకుల పవిత్రచరిత్ర అయిన సుభద్రకు ధర్మరాజు ఇట్లా ఉపదేశించాడు. 'నీ మనుమడు పరీక్షితుడు కౌరవరాజ్యభారం వహించాడు. యాదవవంశవరుడు వజ్రుడికి ఇంద్రప్రస్థరాజ్యాన్ని ఇచ్చాను. వీరిరువురినీ నీవు రక్షించాలి. నీవు మాతో రావద్దు. వనవాసవ్రతాదులను స్వీకరించవద్దు' అని నియమించాడు. భారతరణంలో మృతులైన బంధువులకూ, యాదవ వీరులకూ పరలోక ప్రాప్తికొరకు అనేక దానాలు చేశాడు. ధౌమ్యాది విప్రులకు బహువస్తుకోటిని దానంచేసి వారిని సంతోషపరిచాడు. మిగిలిన బంగారాన్ని పరిక్షితుడి కిచ్చి కృపాచార్యుడిని అతడికి గురువుగా నియమించి, పౌర జానపద ప్రముఖుల ఎదుట పరీక్షితుడిని ప్రభువుగా ప్రకటించి, వారు తమపట్ల ప్రదర్శించిన అభిమానానికి అభినందించి, తమ మహాప్రస్థానానికి ప్రజాపరిషత్తు అనుమతిని పొందాడు.

ధర్మరాజు సర్వాభరణాలను త్యజించి, నారచీరలు ధరించి, తమ్ములూ ద్రౌపదీ అట్లాగే చేసి తనవెంట రాగా, అగ్నులను నీట పడవైచి, వారివెంట ఏడవదిగా ఒక కుక్క ఉండగా, ప్రజలు వెంటరాగా హస్తినాపురం వెడలి కొంతదూరం వెళ్ళారు. ధర్మరాజు ఏఒకరిని ఉద్దేశించి కూడా ఇక ఆగండి అని అనలేదు. తలవంచుకొని పోసాగాడు. క్రమంగా

ప్రజలందరూ ఆగి, ప్రదక్షిణ ప్రణామాలు చేసి తిరిగి వెళ్ళారు. పరీక్షితుడు నగరంలోనికి ప్రవేశించాడు. ఉలూపి నాగలోకం వెళ్ళింది. చిత్రాంగద బభ్రువాహనుడి వద్దకు వెళ్ళింది. మిగిలినవారు హస్తినాపురంలో ఉండిపోయారు. కృపధౌమ్యుల నేర్పరితనంతో రాజ్యం సంపద్భరితమై ఒప్పారింది.

ప్రస్థానంలో భీమాదుల ప్రాణత్యాగం:

ధర్మజుడు ముందు నడవగా క్రమంగా భీమార్జున నకుల సహదేవులూ, ద్రౌపదీ, శునకం వెంటసాగారు. ఈ ఏడుగురూ యోగబలంతో పర్వతారణ్య నదీప్రాంతాలను అవలీలగా దాటుతూ ప్రస్థానం సాగిస్తున్నారు. తూర్పు సముద్రతీరంలో అగ్ని ప్రత్యక్షమై అర్జునుడి గాండీవాన్ని సముద్రంలో నిక్షిప్తం చేయించాడు. ఆ తరువాత భూప్రదక్షిణంగా దక్షిణ పశ్చిమ సముద్రాలవెంట సాగి ఉత్తర దిశగా పయనించి హిమలయ పర్వతాలను దాటి మేరుపర్వత భూములలో ప్రస్థానం సాగించారు.

ఆ సమయాన పాంచాలికి యోగం సడలింది. ఆమె నేలపై పడి ప్రాణాలు వదలింది. భీముడు విషణ్ణుడై దానికి కారణ మేమిటని అన్నను ప్రశ్నించాడు. ఆమెకు పతులైదుగురైనా అర్జునుడిమీద అనురాగం అధికంగా చూపేది కాబట్టి దాని ఫలితంగా ఆ పతనం జరిగిందని ధర్మరాజు చెప్పి యోగసిద్ధి శిథిలంకాకుండా ముందుకు సాగాడు. కొంతసేపటికి సహదేవుడు పడిపోయాడు. భీముడు దానికి కారణమడిగాడు. తనకంటె పండితుడు లేదని విర్రవీగటంవలన అత డా ఫలితం పొందాడని ధర్మజుడు పలికి నిర్వికారంగా ముందుకు నడిచాడు. ఆపైన నకులుడు నేలపై పడ్డాడు. కారణమడిగిన భీమసేనుడికి అతడి సౌందర్యగర్వమే దానికి కారణమని అగ్రజుడు చెప్పాడు. ఆ తరువాత అర్జునుడు నేలపై వాలిపోయాడు. భీముడు ఆవేదనతో కారణమడిగాడు. కౌరవులనందరినీ, ఒకేరోజున సంహరిస్తానని పలికాడు. సాటి విలుకాండ్రను లెక్కచేయక గర్వించాడు. మాట లొకటి చేతలు మరొకటి కావటంవలన ఫలంగా ఆ పతనం పొందాడని ధర్మరాజు సమాధానం చెప్పాడు. ఆ తరువాత భీముడు కూడా యోగం సడలి ఒరిగిపోతూ దానికి కారణమేమిటని అన్నను అడిగాడు. బలపరాక్రమాలున్నా భోజనప్రీతి ఎక్కువ కావటం, ఎవ్వరినీ లక్ష్యంచేయకుండా మాట్లాడటం అతడి పతనానికి కారణమని ధర్మరాజు చెప్పాడు. ఒక ధర్మరాజూ, అతడివెంట నడుస్తున్న శునకమూ మిగిలారు. వారు వెనుదిరగకుండా ప్రస్థానాన్ని సాగించారు.

సురేంద్ర ధర్మజ సంవాదం:

అప్పుడు దేవేంద్రుడు దివ్యకాంతులతో వెలుగొందుతున్న రథాన్ని తెచ్చి ధర్మజుడి ముందు నిలిపి కల్పవృక్ష పుష్పాలతో వాన కురిపించి అతడిని రథ మెక్కుమని ఆహ్వానించాడు. అప్పుడు ధర్మరాజుకూ, ఇంద్రుడికీ నడుమ ఈ క్రింది సంవాదం జరిగింది.

ధర్మరాజు : దేవేంద్రా! నా తమ్ములూ, నా భార్యా నాతోపాటు తోడుగా ప్రస్థానంచేస్తూ దప్పితో చనిపోయారు. వారిని వదలి నేనొక్కడినే స్వర్గానికి ఎట్లా వచ్చేది? దయతో నాతోపాటు వారుకూడా వచ్చేటట్లు చేయుము.

ఇంద్రుడు : ధర్మరాజా! నీ తమ్ములూ, ద్రౌపదీ తనువులు వదలి స్వర్గానికి వెళ్ళారు. నీవు వారిని అక్కడ చూడవచ్చును. నీవు సాక్షాత్తూ ధర్మనందనుడివి, ఒకసారి దేహం వదలిన తరువాత మరల ఆత్మలు అందులో ప్రవేశించటం కుదరదు. కాబట్టి నీవే నాతో రమ్ము వెళ్ళుదాం.

ధర్మరాజు : హస్తినాపురం నుండి గాఢ భక్తితో అందరికంటె ముందుగా ఈ శునకం నన్ను అనుసరించి వస్తున్నది. దీనిని వదలి నేను కఠినుడను కాలేను. ఈ శునకాన్ని కూడా స్వర్గానికి రానిమ్ము.

ఇంద్రుడు : నీ విట్లా అనవద్దు. కుక్కకు దివ్యత్వం ఎట్లా కలుగుతుంది? కుక్కను వదలటం కఠినత్వం కాదు ఆలస్యం చేయక రథమెక్కుము

ధర్మరాజు : ఇంద్రా! నీవంటి సత్పురుషులకు అసాధ్య మేమున్నది? భక్తులను వదలి పొందే భాగ్యం నాకు మాత్రం తృప్తి కలిగిస్తుందా?

ఇంద్రుడు : ఉత్తములకు కోపం పనికిరాదు. కుక్కలకు స్వర్గంలో చోటు లేదు. ఈ కుక్కను వదలితే నీ కేమీ పాపం రాదు. కోపతాపాలు వదలి శుభసమయంలో ఆలస్యం చేయవద్దు.

ధర్మరాజు : భక్తిగల సేవకుడిని వదలితే బ్రహ్మహత్యతో సమానమైన పాపం కలుగుతుందని పెద్దలంటారు. స్వర్గ సుఖం కొరకై ఈ కుక్కను విడిచి పాపం పొందలేను.

ఇంద్రుడు : యజ్ఞదీక్షితులు కుక్కను తాకితే పుణ్యం నశిస్తుంది - అని నీకు తెలియదా? నీవు పట్టుబట్టక ఈ కుక్కను వదలి స్వర్గసౌఖ్యం పొందుము. పుణ్యాభాగ్యంవలన దివ్యత్వం పొందావు. ద్రౌపదినీ, తమ్ములనూ వదలటానికి వెనుకాడని నీవు ఈ కుక్కను వదలలేకపోతున్నావు. ఇది నీకు తగిన పనేనా?

ధర్మరాజు : ధర్మాన్ని విన్నవించుకొనటం తప్పుకాదు. భీమాదులూ, ద్రౌపదీ చనిపోయారు. ఎంత దుఃఖించినా వారు తిరిగిరారు. బ్రతికి ఉన్న కుక్కను వదలటం న్యాయమా? శరణన్నవారిని స్వీకరించకపోవటం, మిత్రుడికి ద్రోహం చేయటం కులవధువును చంపటం, బ్రాహ్మణధనాన్ని అపహరించటం - అనే వాటికంటె ఏ అపరాధమూ చేయని సేవకుడిని నిర్దాక్షిణ్యంగా వదలేపాపం గొప్పది. ఆ పాపం క్షమించరానిది. దేవేంద్రా! కుక్కను సంభావించిన కార్యం దోషం కాకుండా ఉండేటట్లు వరం ప్రసాదించుము. నీవు నాపై దయను ప్రసరించుము. నేను నీకై తపస్సు చేస్తూ అడవుల లోనే ఉండిపోతాను. నాకు ఈ మాత్రం చాలు. ఇట్లా నిర్భయంగా, నిర్ద్వంద్వంగా పలికిన ధర్మరాజును చూచి శునకరూపంలో ఉన్న యమధర్మరాజు సంతోషించి,నిజరూపాన్ని ప్రదర్శించి ధర్మరాజును అభినందించాడు. యక్షప్రశ్నల సందర్భంలో తమ్ములలో పినతల్లి కొడుకైన నకులుడిని బ్రదికించుమని కోరుకొనటంలో ప్రదర్శించిన ధర్మనీతిని ప్రశంసించాడు. ధర్మ రాజువంటి ధర్మాత్ములు స్వర్గంలోనైనా ఉండరని కీర్తించాడు. ఇంద్రుడితో వెడలి స్వర్గసుఖాల ననుభవించుమని ధర్మరాజుకు వరమిచ్చాడు. అతడిని దివ్యరథంమీద కూర్చుండబెట్టి దివ్యలోకాలకు పంపాడు. ఇంద్రాది దేవతలు ధర్మజుడిని అభినందించారు. అప్పుడు దివ్యమహర్షి అయిన నారదుడు ధర్మరాజును ఎలుగెత్తి ఇట్లా కీర్తించాడు. 'దానాలలో తపస్సులలో కీర్తి కెక్కిన రాజులనెందరి గురించో విన్నాము. కాని, నీ ప్రశస్తమైన కీర్తికాంతులు అన్ని లోకాలలోనూ వ్యాపించటంచేత వారి కీర్తులన్నీ మాసిపోయాయి. ఆ రాజులు ఇట్లా సశరీరులై అమరత్వసిద్ధికై రాగలిగారా?'

ధర్మరాజు : నా సోదరులూ, ద్రౌపదీ ఎక్కడ ఉన్నారో, యుద్ధంలో నా పక్షంలో పోరిన యోధులెట్లా ఉన్నారో? చూడాలని ఉన్నది. సుఖమైనా, దుఃఖమైనా వారిని చూపించండి.

ఇంద్రుడు : ధర్మరాజా! నీ పుణ్యవిశేషంవలన బొందితో స్వర్గానికి వచ్చావు. ఇంకా నీకు దేహసంబంధాలు వదల లేదు. స్వర్గవాసులను దర్శించుము. ఇదివరలోపలె దేహభావంతో శోకాన్ని పొందకుము.

ధర్మరాజు : దేవేంద్రా! మీరేమైనా చెప్పండి. నా సోదరులను, కాంతను, పుత్రులను, మిత్రులను అందరినీ ఆదరంతో ఒక్కసారి చూడనీయండి. వారిని చూడకుండా నేనుండలేను. వారందరినీ చూచి వచ్చి సర్వ భోగాలూ స్తిమితంగా అనుభవిస్తాను. అదే నాకు ఆనందాన్ని కలిగిస్తుంది.'

స్వర్గారోహణపర్వ కథాసారం

బంధుమిత్రులను చూడాలని కోరిన ధర్మరాజు విన్నపాన్ని మన్నించి ఇంద్రుడు తగిన దూతనిచ్చి పంపాడు. నారదుడు ధర్మరాజును అనుసరించాడు. మొట్టమొదటగా మహాసింహాసనంమీద కూర్చుండి దివ్యాంగనల సేవలందుకొంటున్న దుర్యోధనుడిని చూపించాడు దేవదూత, ధర్మరాజు అసూయపడ్డాడు. తన ప్రక్కన ఉన్న దేవర్షులతో దుర్యోధనుడి దుర్నయాలను పేర్కొని అతడివద్ద ఉండలేక భీమార్జునాదులు, ద్రౌపదీ ఉన్నచోటికి తీసికొనివెళ్ళండని కోరుకొన్నాడు. దుర్యోధనుడు యుద్ధంలో ప్రాణాలు కోల్పోయాడనీ, తన పక్షంవారిని యుద్ధమృతులుగా చేశాడనీ, అది క్షాత్రధర్మం కాని పాపం కాదనీ, శరీర రహితుడైన దుర్యోధనుడిపై ఈర్ష్యాదులు పొందే తన దేహస్పృహను వీడుమనీ 'దేవర్షులు ధర్మరాజుకు హితవు చెప్పారు.

ధర్మరాజు తన సోదరులనూ, ద్రౌపదినీ, బంధువులనూ చూడాలనే ఆకాంక్షను మరల వ్యక్తం చేయటమే కాక, తిలోదకాల నిచ్చే సమయంలో కుంతివలన కర్ణుడు తనకు జ్యేష్ఠుడని తెలియటంవలన, అతడిని వధించటానికి తానే అర్జునుడిని ప్రేరేపించటంవలన, కర్ణుడిని దర్శించి కృతార్థుడు కావాలని ప్రత్యేకంగా అర్థించాడు. అట్లాగే విరాట ద్రుపదాది బంధుమిత్రులను దర్శించాలని పట్టుపట్టాడు. అతడి కోరికను దేవదూత ఇంద్రుడికి తెలియపరిచాడు. అతడి అనుమతితో

ధర్మరాజును ముందుకు నడిపించాడు. వారు దుర్భర దుర్గంధ భూయిష్ఠమైన మలిన ప్రదేశంలో ప్రవేశించారు. దుస్సహ నరకబాధ లనునుభవించే జీవులు గోచరించారు. ధర్మరాజు కలతపడ్డాడు. కాని, ఆ బాధితులందరూ ధర్మరాజు శరీర సుగంధాన్ని అనుభవిస్తూ శాంతిసుఖాలను పొందుతుండటంవలన అతడిని మరికొంతసేపు అక్కడ ఉండుమని వేడుకొన్నారు. ధర్మరాజు 'వారెవరు?' అని అడిగాడు. వారే కర్ణుడు, భీముడు, అర్జున నకుల సహదేవులు, ద్రౌపది, ధృష్టద్యుమ్నుడు, ఉపపాండవులని గొంతులు వినిపించాయి. ధర్మరాజు వ్యాకులచిత్తుడయ్యాడు. పుణ్యశీలురైన భీమాదులు నరకబాధలు పడటం అధర్మమని ఆవేశపడ్డాడు. ఒక్కమేలిపనికూడా చేయని దుర్యోధనుడు స్వర్గభోగాలను పొందుతున్నందుకు అసహనం ప్రకటించాడు. ఇంద్రుడిపై ఆగ్రహించాడు. దేవదూతను తిరిగి పొమ్మని ఏవగించుకొన్నాడు. ఆ సంగతి తెలిసికొని ఇంద్రుడు దేవతలతో కలిసి అక్కడికి వచ్చాడు. యమధర్మరాజు కూడా తనకుమారుడైన ధర్మరాజు వద్దకు వచ్చాడు. అక్కడి దుర్గంధ భూయిష్ఠమైన మలిన వాతావరణమంతా మారి సుగంధయుతమైన పవిత్ర ప్రదేశంగా స్ఫురించింది.

ఇంద్రు డిట్లా అన్నాడు 'ధర్మరాజా!. మరణాంతే నరకం ధ్రువమ్' అనేది రాజులపట్ల మరచిపోలేని సత్యం. పుణ్యపాపాలు రెండూ జంటగా ఉంటాయి. పుణ్యంచేత స్వర్గమూ, పాపంచేత నరకమూ కలుగుతాయి. స్వల్పపుణ్యం చేసినవారు తొలుత స్వర్గసుఖాన్ని అనుభవించి తరువాత దీర్ఘనరకాన్ని పొందుతారనీ, అధిక పుణ్యంచేసినవారు మొదట నరకయాతనలు పొంది తరువాత స్వర్గసుఖాలు పొందుతారనీ, దుర్యోధనాదులు మొదటి తెగకు చెందుతారనీ, కర్ణభీమాదులు రెండవ తెగవారనీ వివరించాడు. ధర్మరాజు స్వల్పనరక బాధను పొందటం శాశ్వత స్వర్గసుఖంకొరకే అనీ పేర్కొన్నాడు. ధర్మరాజు దానధర్మాలు యజ్ఞాలు చేయటంవలన మాంధాత్రాది చక్రవర్తులు పొందిన ఉన్నత స్థితిని పొందాడని కీర్తించాడు. ఆకాశగంగలో స్నానంచేసి పూర్వరాజులు పొందలేని ఉత్తమ స్థితిని పొందుమని సూచించాడు.

యమధర్మరాజు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు: 'నిన్నిప్పటికి మూడుసార్లు పరీక్షించాను. మొదట ద్వైతవనంలో అరణి విషయకంగానూ, రెండవసారి మేరుపర్వత ప్రాంతంలో కుక్కతో కలిసి నీవు వచ్చినప్పుడూ, ఇక్కడ నీ సోదరుల స్వర్గప్రాప్తి విషయంలోనూ నీవు స్థిరచిత్తుడవై శమ, దమ, సత్య గుణాలనూ, నాపై ప్రగాఢమైన భక్తినీ ప్రదర్శించావు. నీవు బాగా పరీక్షించబడ్డావు. ఈ స్వల్ప నరక దర్శనంకూడా మామా కల్పితమే. కర్ణభీమాదులు పుణ్యలోకవాసులయ్యారు. నీవు ఆకాశగంగలో మునిగి మానవ సంబంధాలైన శోకాదులనుండి విముక్తుడవు కమ్ము. పుణ్యలోకాలను పొంది ఉన్న నీ బంధులోకాన్ని చూడగలుగుతావు' అని అన్నాడు. ధర్మరాజును ఆకాశగంగ సమీపానికి తీసికొనివెళ్ళి అందులో మంగళస్నానం చేయించాడు. ధర్మరాజు వెంటనే తన మానవదేహం వదలి దివ్యదేహాన్ని పొందాడు. అతడి మనోవికారాలన్నీ నశించి పొగలేని అగ్నివలె ప్రకాశించాడు. యమాదులతో కలిసి ముందుకు సాగి స్వర్గసింహాసనారూఢుడై, చతుర్భుజమూర్తి అయిన శ్రీమన్నారాయణుడిని నరుడు సేవిస్తూ ఉండటం చూచాడు. మరొకవైపు సూర్యమండల శోభతో వెలుగొందే కర్ణుడిని, మరుద్గణాలతో కూడి ఉన్న భీముడినీ, అశ్వినీదేవతలతో కూడి ఉన్న నకుల సహదేవులనూ చూచి ఆనందించాడు. మరొకవైపు ఉదయించిన సూర్యకాంతితో ప్రకాశిస్తున్న దివ్యశక్తి మూర్తిని చూచి 'ఆమె ఎవరు?' అని దేవేంద్రుడిని ప్రశ్నించాడు. ఆమె మహాలక్ష్మి అనీ, పరమేశ్వరుడి ఆజ్ఞతో ద్రుపదుడికి అయోనిజగా పుట్టి, పాండవులకు సుఖాలను కలిగించిందనీ ఇంద్రుడు పేర్కొన్నాడు. అట్లే గంధర్వరూపులైన ఉపపాండవులనూ, గంధర్వనాయకుడైన ధృతరాష్ట్రుడినీ చూపించాడు. ఆయా దేవతాంశాలతో యక్ష, గుహ్యక గంధర్వాంశలతో, రాక్షసాంశలతో పుట్టి వారిలో లీనమై వివిధవీరులను చూపించాడు. వారు మరల భూమిమీద పుట్టరని పేర్కొన్నాడు. దుర్యోధనుడు స్వర్గసుఖాలను స్వల్పకాలం అనుభవించి ఆ తరువాత నరకంలోపడి దీనస్థితినొంది చివరకు కలిపురుషుడిలో కలిసిపోయాడు. దుశ్శాసనాదులు రాక్షసగణాలలో లీనమయ్యారు. చివరకు విదురుడు, ధర్మరాజు యమధర్మరాజులో లీనమయ్యారు. వేదవ్యాస ప్రోక్తమైన ఈ భారత మహేతిహాసాన్ని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి సర్పయాగసందర్భంలో వినిపించి, ఆ రాజును ధన్యుడిని చేశాడు. జనమేజయుడు ఈ కథ విని బ్రహ్మానందాన్ని పొందాడు. ఈ కథను సూతుడు శౌనకాది మహామునులకు సత్రయాగ సందర్భంలో వినిపించాడు.

చ. 'పరమపదాప్తిహేతు వగు భారతసంహిత శౌనకాది భూ
సురవరు లింపునం గరఁగు చొప్పునఁ జెప్పిన వారు మోదసం
భరితతఁ బొంది, యక్కథకుఁ బ్రాఁతిగ నర్పితుఁజేసి రర్మిలిన్;
హరిహరనాథ! సర్వభువనార్చిత! నన్ దయఁజూడు మెప్పడున్.' (స్వర్గా.94)

ఓం శాంతి శ్శాంతి శ్శాంతిః.

జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం
ప్రధాన సంపాదకుడు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

విషయసూచిక

అశ్వమేధపర్వము

ప్రథమాశ్వాసము

ద్వితీయాశ్వాసము

చతుర్థాశ్వాసము

ఆశ్రమవాసపర్వము
ప్రథమాశ్వాసము

ద్వితీయాశ్వాసము

మౌసలపర్వము

మహాప్రస్థానిక పర్వము

స్వర్గారోహణ పర్వము

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

అశ్వమేధ, ఆశ్రమవాస, మౌసల, మహాప్రస్థానిక, స్వర్గారోహణపర్వములు

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

అశ్వమేధపర్వము - ప్రథమాశ్వాసము

శ్రీనామక పార్వత్యభి। ధానక మాధుర్య ధుర్యతత్త్వాశ్లేషో
పానీతనిరంతర సాం। ద్రానంద ప్లావితాత్మ! హరిహరనాథా ! 1

ప్రతిపదార్థం : హరిహరనాథా!= హరిహరనాథ స్వామీ! శ్రీనామక= శ్రీ (లక్ష్మి) అనే పేరు కలిగినదీ; పార్వతీ+అభిధానక= పార్వతి అనే పేరు కలిగినదీ; మాధుర్యధుర్య= తీయదనం కలిగి ఉన్న; తత్త్వ= శక్తితత్త్వంయొక్క; ఆశ్లేష= కలయికచేత; ఉపానీత= పొందించబడిన; నిరంతర= ఇతరభావాలతో వ్యవధానం లేని, అఖండాకారంతో ఉన్న; సాంద్ర+ఆనంద= దట్టమైన ఆనందంలో; ప్లావిత= తేలించబడిన; ఆత్మ!= హృదయం కలవాడా!

తాత్పర్యం : లక్ష్మి, పార్వతి అనే పేర్లుగల మధుర శక్తులతో అంతరాయం లేకుండా కూడి ఉండటంచేత ఎల్లప్పుడు మహానందంలో తేలియాడుతూ ఉండే అంతరంగంతో అలరారే మహానుభావా! ఓ హరిహరనాథా! (అవధరించుము).

(శోకమగ్నుండగు ధర్మజునిఁ గృష్ణాదులు ప్రబోధించుట (సం. 14-1-1))

వ. **దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె న ట్లమరనదీనందనున కుదకకర్మం బాచరించి**
ధర్మనందనుండు ధృతరాష్ట్రపురస్సరంబుగ భాగీరథి యుత్తరించి తత్తీరదేశంబున. 2

ప్రతిపదార్థం : దేవా!= హరిహరనాథా!; వైశంపాయనుండు; జనమేజయునకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అమరనదీనందనునకున్= గంగానదీ కుమారుడికి (భీష్ముడికి); ఉదక కర్మంబు= జలతర్పణం; ఆచరించి= చేసి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; ధృతరాష్ట్ర పురస్సరంబుగన్= ధృతరాష్ట్రుడిని ముందుంచుకొని; భాగీరథి= గంగను; ఉత్తరించి= దాటి; తద్+తీరదేశంబునన్= ఆ నదీతీరంలో;

తాత్పర్యం : స్వామీ! జనమేజయుడికి వైశంపాయనుడు ఇట్లా చెప్పాడు. ఈ విధంగా భీష్ముడికి జలతర్పణాదులు చేసి ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడిని ముందుంచుకొని గంగను దాటి ప్రయాణంచేసి, ఆ నదీతీరంలో.(తరువాతి పద్యంతోఅన్వయం)

వ. **ఉమ్మలికంబునం బొగులు నుల్లముతోఁ బొరి లోచనంబులం**
గ్రమ్ముఁగ నశ్రువారి ధృతిగౌరవ మేద మహోగ్ర బాణపా
తమ్మున మ్రొగ్గ నేనుఁగు విధమ్మున నేలకు వ్రాలఁ బెట్టె వే
గమ్మ వృకోదరుండు మురఘస్మరుపంపున నమ్మహీశ్వరున్. 3

ప్రతిపదార్థం : (ఆ ధర్మరాజు); ఉమ్మలికంబునన్= శోకంతో; పొగులు= దుఃఖించేటటువంటి; ఉల్లముతోన్= హృదయంతో; పొరిన్= మిక్కిలిగా; లోచనంబులన్= కళ్ళతో; అశ్రువారి= కంటినీరు; క్రమ్మఁగన్= నిండగా; ధృతి గౌరవము= గొప్పధైర్యం; ఏదన్= పోగా; మహా+ఉగ్రబాణ= మిక్కిలి భయంకరమైన బాణాలయొక్క; పాతమ్మునన్= పడుటచేత; మ్రొగ్గు= నేల రాలేటటువంటి; ఏనుఁగు విధమ్మునన్=

ఏనుగువలె; నేలకున్ వ్రాలన్= నేలమీదికి ఒరగగా; వేగమ్ము+అ= అతివేగంగా; వృకోదరుండు= భీముడు; మురఘస్మరు= శ్రీకృష్ణుడి; పంపునన్= ఆజ్ఞతో; ఆ+మహీ+ఈశ్వరున్= ఆ ధర్మరాజును; పట్టెన్= పట్టుకొన్నాడు;,

తాత్పర్యం : ఆ ధర్మరాజు మిక్కిలి శోకంతో దుఃఖపడుతూ కళ్ళల్లో నీళ్ళు సుడులు తిరుగుతుండగా ధైర్యం రవ్వంతకూడా లేక, క్రూరమైన బాణాల తాకిడికి నేలకూలే ఏనుగువలె నేలమీదికి ఒరుగుతుండగా, అది చూచి శ్రీకృష్ణుడు చెప్పగా భీముడు ఆయనను క్రిందపడకుండా పట్టుకొన్నాడు.

విశేషం : అలం: ఉపమ.

ఆ. పట్టి యతఁడు దనదు పై చీర యాస్తర। ణంబు సేసి భూస్థలంబునందుఁ
బెట్టె మానసములు పెద్దయు నలఁదురి। యర్జునాది సోదరాలి వొదివె. 4

ప్రతిపదార్థం : పట్టి= పట్టుకొని; అతఁడు= భీముడు; తనదు= తన; పై చీర= పైనున్న అంగవస్త్రాన్ని; ఆస్తరణంబు+చేసి= క్రింద పరచి; భూస్థలంబునందున్= నేలపై; పెట్టెన్= ధర్మరాజును నెమ్మదిగా కూర్చోపెట్టాడు; మానసములు= మనస్సులు; పెద్దయున్= మిక్కిలిగా; అలఁదురి= బాధపడి; అర్జున+ఆది సోదర+అలి= అర్జునుడు మొదలైన సోదరవర్గం (ధర్మరాజును); పొదివెన్= పొదివి పట్టుకొన్నది.

తాత్పర్యం : అట్లా పట్టుకొని భీముడు తన భుజంపైన నున్న అంగవస్త్రాన్ని నేలమీద పరచి, ధర్మరాజును నెమ్మదిగా దానిపైన కూర్చోపెట్టాడు. అర్జుననకులసహదేవులు మిక్కిలిగా బాధపడుతూ తమ అన్నగారిని పొదివి పట్టుకొన్నారు.

వ. కృష్ణుం డుచితవచనంబుల నా భూపాలుం బ్రబోధించె; నప్పుడు ధృతరాష్ట్రుండు గదిసి కూర్చుండియక్కురుపతితోడ. 5

పతిపదార్థం : కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుండు; ఉచిత వచనంబులన్= తగిన ఓదార్పు మాటలతో; ఆ భూపాలున్= ఆ ధర్మరాజును; ప్రబోధించెన్= మేలుకొలిపాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; కదసి+కూర్చుండి= దగ్గరగా కూర్చొని; ఆ+కురుపతితోడన్= ఆ ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నాడు.)

తాత్పర్యం : శ్రీకృష్ణుడు తగిన ఓదార్పుమాటలతో ఆ ధర్మరాజును మేలుకొలిపాడు. ఆ సమయంలో ధృతరాష్ట్ర మహారాజు ఆ ధర్మరాజుకు దగ్గరగా కూర్చొని ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'క్షత్రధర్మంబునఁ గైకొంటి మేదిని। యుమ్మలికింపక లెమ్ము వత్స!
యనుజవర్గము నీవు ననుభవింపుము శోక। కాలంబు గా దిది యేల వగవ?'
నని పల్కి 'విదుర' హితాలాపములు దన। విన కుండుటయు సుయోధనుని కీడు
నద్దుష్టబుద్ధిఁ దా ననుసరింపఁగ ధర్మ। మెడలిన కతమున నింత పుట్టె'

ఆ. ననియుఁ దెలియనాడి తనకు గాంధారికి। వగలు మిగులఁ బొగులవలయుటయును
నుగ్గడించి 'మమ్ము నొంటి వగ్గులఁ గనుం। గొనుము నంత దీర్పు' మనయె నధిప! 6

ప్రతిపదార్థం : అధిప!= జనమేజయరాజా! (ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లా అంటున్నాడు); వత్స!= కుమారా!; క్షత్త్రధర్మంబునన్= క్షత్రియ ధర్మంతో; మేదిని+కైకొంటి(వి)= భూమిని గ్రహించావు; ఉమ్మలింపక లెమ్ము= శోకించకుండా లెమ్ము!; అనుజవర్గమున్= నీ తమ్ములూ; నీవున్= నీవు; అనుభవింపుము= ఈ రాజ్యసౌఖ్యాన్ని అనుభవించండి; ఇది= ఇది; శోకకాలంబు+కాదు= దుఃఖించవలసిన సమయం కాదు; వగవన్+ఏల?= దుఃఖించటం ఎందుకు?; అని పల్కి= అని చెప్పి; విదుర= విదురుడి; హిత+ఆలాపములు= మంచి ప్రబోధాలు; తన వినకుండుటయున్= తాను వినకపోవటం; సుయోధనుని కీడున్= సుయోధనుడి దుర్మార్గం; ఆ+దుష్టబుద్ధిన్= ఆ చెడుబుద్ధిగల సుయోధనుడిని; తాన్+అనుసరింపఁగన్= తానుకూడా అనుసరిస్తూ రాగా; ధర్మము+ఎడలిన+కతనమునన్= ధర్మం నశించిన కారణంగా; ఇంత+పుట్టెన్+అనియున్= ఇంత జరిగిందనీ; తెలియన్+ఆడి= వివరించి; తనకున్= తనకూ; గాంధారికిన్= గాంధారికీ; వగలు మిగులన్= చింతలు అతిశయించగా; పొగులన్+వలయుటయును= శోకించవలసి రావటం; ఉగ్గడించి= చెప్పి; మమ్మున్= మమ్మల్ని; ఒంటి వగ్గలన్= ఒంటరి ముసలివాళ్ళను బక్కవాళ్ళను; కనుంగొనుము= చూడుము; వంత+తీర్పుము= మా దుఃఖాన్ని ఉపశమింపజేయుము; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం : జనమేజయుడికి వైశంపాయనుడు ఇట్లా చెప్పుతున్నాడు. 'రాజా! అట్లా ధర్మరాజు సేదదీరిన తరువాత ధృతరాష్ట్రుడు అతడి దగ్గర కూర్చుని ఇట్లా అన్నాడు. 'నాయనా! క్షత్త్రియధర్మంతో యుద్ధంచేసి భూమిని సంపాదించావు. ఇపుడు శోకించటం ఎందుకు? పైకి లెమ్ము. నీ తమ్ములూ నీవూ ఈ రాజ్యాన్ని అనుభవించండి. ఇది దుఃఖించవలసిన సమయంకాదు. ఎందుకు చింతిస్తావు?' అని చెప్పి, తాను విదురుడి నీతిమాటలను వినకపోవటం, సుయోధనుడి దుర్మార్గం, చెడుబుద్ధిగల సుయోధనుడిని తాను కూడా అనుసరిస్తూ రావటంవలన ధర్మం నశించి ఇంత కీడు పుట్టటం - అంతా వివరించి, చివరికి తానూ గాంధారీ ఇట్లా శోచించవలసిన పరిస్థితి రావటాన్ని చెప్పి 'కుమారా! ఒంటిరివాళ్ళం. ఏ దిక్కూలేని బక్కవాళ్ళం. మమ్ములను నీవే చూచుకొనాలి. మా దుఃఖాన్ని నీవే పోగొట్టాలి' అన్నాడు.

వ. **అనిన విని యూరకున్నం గని శౌరి యక్కౌరవపతితో 'బంధువులు శోకంబు నొందిన మృతకోటికిం బరితాపంబు వాటిల్లు; నట్లుంగాక భవదీయజ్ఞాతులు సమరంబున ననివర్తులై యూర్ధ్వలోక వర్తులైరి; వారికి శోకింపం బని యేమి? శోకించిన వారలు మగిడివత్తురే?' యని పలికి వెండియు.** **7**

ప్రతిపదార్థం : అనినన్= అని చెప్పగా; విని; ఊరకున్నన్= ఊరకుండగా; కని= చూచి; శౌరి= కృష్ణుడు; అ+కౌరవపతితోన్= ఆ ధర్మరాజుతో; బంధువులు= బంధువులైనవారు; శోకంబున్+ఒందినన్= ఏడిస్తే; మృతకోటికిన్= చనిపోయినవారి సమూహానికి; పరితాపంబు=మిక్కిలి ఆరాటం; పాటిల్లున్= కలుగుతుంది; అట్లున్+కాక= అంతే కాకుండా; భవదీయ= నీ; జ్ఞాతులు= దాయాదులు; సమరంబునన్= యుద్ధంలో; అనివర్తులు+ఐ= వెనుదిరిగి రాకుండా; ఊర్ధ్వలోకవర్తులు+ఐరి= స్వర్గం చేరినవాళ్ళు అయ్యారు; వారికిన్= వారిని గురించి; శోకింపన్= ఏడవటానికి; పని+ఏమి?= అవసరమేమున్నది?; శోకించినన్= ఏడిస్తే; వారలు= వాళ్ళు; మగిడి పత్తురే?= మరలి వస్తారా?; అని పలికి; వెండియున్= మళ్ళీ (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం : ధృతరాష్ట్రుడి మాటలు విని ధర్మరాజు మౌనంగా ఉండిపోగా కృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు. 'బంధువులు ఏడుస్తూ ఉంటే చనిపోయినవారి ఆత్మలు పరితపిస్తాయి. అంతే కాకుండా నీ దాయాదులు వీరోచితంగా వెనుదిరుగక పోరాడి, స్వర్గలోకాన్ని పొందారు. వారిని గురించి శోకించవలసిన అవసరం ఏముంది? ఏడిస్తే పోయినవారు తిరిగి వస్తారా?' అని చెప్పి మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'వినవలయు వాని నెల్లను। జననాయక! వింటి నీవు శాంతనవునిచే**
వనట యుడుగు; మిఁక దుర్మతి। యునుబోలెను వగచుచుండు టుచితమె నీకున్? **8**

ప్రతిపదార్థం : జననాయక!= రాజా!; వినవలయు వానిన్+ఎల్లను= వినవలసిన ఆ సుభాషితాలను; ఈవు= నీవు; శాంతనవునిచేన్= భీష్ముడివలన; వింటివి= విన్నావు; ఇఁకన్= ఇంక; వనట+ఉడుగుము= శోకాన్ని విడిచిపెట్టుము; దుర్మతియును+పోలెను= దుష్టచిత్తమున్నవాడికివలె; వగచుచుండుట= దుఃఖిస్తూ ఉండటం; నీకున్= నీకు; ఉచితమె?= తగిన పనా?

తాత్పర్యం : 'రాజా! పెద్దలు చెప్పే మాటలను వినాలి (అంటే ధృతరాష్ట్రుడి మాటలను వినాలని అర్థం), నీవు మునుపు భీష్ముడి వలన నుండి ఎన్నో ధర్మాలను విన్నావు. ఇంకా చింతిస్తూ కూర్చోవటం బాగాలేదు. నీ చింతను వదలిపెట్టుము. దుష్టచిత్తులు మాత్రమే అట్లా జరిగిపోయిన దానిని గురించి చీకాకు పడుతూ కూర్చుంటారు. అందుచేత నీకు ఇది తగిన పనికాదు.

వ. వ్యాసనారదాదులును నిన్ను బోధించిరి. వారి వాక్యంబు లూహింపుము. 9

ప్రతిపదార్థం : వ్యాస నారదాదులును= వ్యాసుడు, నారదుడు మొదలైనవారు; నిన్నున్= నీకు; బోధించిరి= ఎన్నో నీతులు చెప్పారు; వారి వాక్యంబులు= వారి సుభాషితాలను; ఊహింపుము= భావనచేయుము.

తాత్పర్యం : వ్యాసుడు, నారదుడు మొదలైనవారు నీకు ఎన్నో రీతులుగా నీతిబోధ చేశారు కదా! వారి సుభాషితాలను ఒకసారి భావన చేయుము.

చ. అతులిత దక్షిణాన్విత మహాధ్వరకర్తవు గమ్ము, దేవతా
పితృనివహంబులం గరము ప్రీతియు భక్తియు నుల్లసిల్ల న
ర్చితములు సేయు, ముర్విఁ బ్రజఁ జేకొని రక్ష ఘటింపు, బంధు సు
స్థితు లొనరింపు, మెప్డు నతిథివ్రతపూజ లొనర్పు భూవరా!' 10

పతిపదార్థం : భూవరా!= రాజా!; అతులిత= సాటిలేని; దక్షిణా+అన్విత= దక్షిణలతో కూడిన; మహా+అధ్వర కర్తవు+కమ్ము= గొప్ప యాగాన్ని చేసినవాడవు కమ్ము (గొప్ప యాగం చేయుము అని అర్థం); దేవతా పితృ నివహంబులన్= దేవతల, పితృదేవతల సమూహాన్ని; కరము= మిక్కిలిగా; ప్రీతియున్= ప్రేమా; భక్తియున్= భక్తీ; ఉల్లసిల్లన్= ప్రకాశించగా; అర్చితములు+చేయుము= అర్చించుము; ఉర్విన్= భూమిలో ఉన్న; ప్రజన్= జనులను; చేకొని= స్వీకరించి; రక్ష+ఘటింపు(ము)= రక్షణను ఏర్పాటు చేయుము; బంధు+సుస్థితులు+ఒనరింపుము= బాంధవుల నుంచి స్థితులు ఏర్పాటు చేయుము; ఎప్డున్= ఎల్లప్పుడూ; అతిథి వ్రత పూజలు= అతిథి వర్గానికి పూజలను; ఒనర్పు(ము)= చేయుము.

తాత్పర్యం : రాజా! సాటిలేని దక్షిణలతో కూడిన మహాయాగాలు చేయుము. దేవతలను పితృ దేవతలను మిక్కిలి భక్తి శ్రద్ధలతో అర్చించుము. నీ రాజ్యంలోని ప్రజలను సదా రక్షించుము. బాంధవులకువలె వారికి సుస్థితి కలిగించుము. ఎప్పుడూ అతిథులను, అభ్యాగతులను భగవత్స్వరూపులుగా పూజించుము.'

విశేషం : 'దక్షిణ' లేని ఏ యాగం పూర్తికాదని సంప్రదాయం, 'రిక్తహస్తేన నోపేయాత్ రాజానం దైవతం గురుమ్' అని పెద్దలంటారు. 'రాజు దగ్గరకు, దైవతం దగ్గరకు, గురువు దగ్గరకు దక్షిణ లేకుండా వట్టి చేతులతో వెళ్ళరా' దని పై వాక్యానికి అర్థం. ఆరుమార్గాలద్వారా గృహస్థులు పరమేశ్వరుడి అనుగ్రహం పొందవచ్చునని సంప్రదాయం చెప్పుతున్నది. 1. బ్రహ్మయజ్ఞం: 2. వేదాధ్యయనం: 3. పితృయజ్ఞం: 4. దైవయజ్ఞం: 5. భూతయజ్ఞం: 6. అతిథియజ్ఞం. శ్రీకృష్ణుడు చెప్పిన అశ్వమేధయాగంలో బ్రహ్మవేద, దైవయాగాలు కలిసి ఉన్నాయి. ఇక మిగిలినవి పితృ, భూత, అతిథి యజ్ఞాలు. అందుకే ఈ పద్యంలో వాటిని గురించి చెప్పారు.

వ. అనిన విని ధర్మనందనుండు సాత్యవతేయు మొగంబు గనుంగొని 'దేవా! భవదీయ దయాప్రేమంబులు నాపై' నెప్పుడు నత్యంత గాఢంబులై యుండు; నన్నుఁ బెక్కుభంగుల రక్షించితి; రిట మీఁద వనంబున కరుగ ననుజ్ఞ యిచ్చుట నాకుం బ్రియం; బరుగనియట్లయినం బితామహకర్ణులం జంపించిన క్రూరకర్మునకు శాంతి యెట్లుగలుగు? నమ్మహాకల్మషం బేమిటం బాయు? నయ్యనుష్ఠానంబు విధియింపుం'డని పలుకుటయు నా ధర్మధుర్యునకుఁ బారాశర్యుం డిట్లనియె. 11

ప్రతిపదార్థం : అనినన్= ధర్మరాజుతో శ్రీకృష్ణుడు అట్లా చెప్పగా; విని; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; సాత్యవతేయు= వ్యాసమహర్షియొక్క; మొగంబు+కనుంగొని= ముఖం చూచి; దేవా!= స్వామీ; భవదీయ= మీయొక్క; దయాప్రేమంబులు= దయా, ప్రేమా; నాపైన్= నా మీద; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; అత్యంత= మిక్కిలి; గాఢంబులు+ఐ+ఉండున్= అధికంగా ఉంటూ వచ్చాయి; నన్నున్= నన్ను (నా తమ్ములను) (మీరు); పెక్కుభంగులన్= చాలా రీతులలో; రక్షించితిరి= కాపాడారు; ఇటమీఁదన్= ఇకపైన; వనంబునకున్+అరుగన్= అడవికి వెళ్ళటానికి; అనుజ్ఞ+ఇచ్చుట= అనుమతి ఇవ్వటం; నాకున్+ప్రియంబు= నాకు ప్రీతికరమైనది; అరుగని+అట్లు+అయినన్= వెళ్ళకపోతే; పితామహ= భీష్మ; కర్ణులన్= కర్ణులను; చంపించిన; క్రూరకర్మునకున్= పాపకర్ముడికి; శాంతి; ఎట్లు+కలుగున్?= ఎట్లా కలుగుతుంది?; ఆ+మహాకల్మషంబు= ఆ గొప్ప పాపం; ఏమిటన్+పాయున్?= దేనితో తొలగిపోతుంది?; ఆ+అనుష్ఠానంబు= ఆ వ్రతాన్ని (దీక్షను); విధియింపుండు= విధించండి; అని; పలుకుటయున్= చెప్పగా; ఆ ధర్మధుర్యునకున్= ఆ ధర్మనిర్వహణ సమర్థుడైన ధర్మరాజుతో; పారాశర్యుండు= పరాశరుడి కుమారుడైన వ్యాసుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం : శ్రీకృష్ణుడు అట్లా చెప్పగా విని ధర్మరాజు వ్యాసుడిని చూచి, 'స్వామీ! మీ దయాప్రేమలు మామీద ఎప్పుడూ మిక్కిలి గొప్పగా ఉంటూ వచ్చాయి. మమ్ములను మీరు ఎన్నో విధాలుగా రక్షించారు. ఇకమీద నాకు అడవికి వెళ్ళటానికి అనుమతి ఇస్తే నాకు చాలా సంతోషంగా ఉంటుంది. అట్లా వెళ్ళకుండాపోతే తాతగారైన భీష్ముడిని, అన్నగారైన కర్ణుడిని చంపిన ఈ మహాపాపానికి నిష్కృతి ఎట్లా కలుగుతుంది? ఏమి చేస్తే ఆ మహాపాపం పోతుందో ఆ వ్రతవిధిని నాకు అనుగ్రహించండి' అని అడుగగా వ్యాసమహర్షి ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం : 'ధురం' అంటే భారం. ధర్మభారాన్ని మోసేవాడు కాబట్టి ధర్మధురంధరుడు - ధుర్య - ధురీణ శబ్దాలకు కూడా అర్థం ఇదే. యముడు ధర్మదేవత. యముడి అవతారమైన ధర్మరాజు కూడా ధర్మనిర్వహణ సమర్థుడే. అందుకే భీమార్జునాదులందరూ అతడికి ధర్మనిర్వహణవిధిలో సహకరించినవారు మాత్రమే అని అర్థం.

సీ. 'నిష్ఠించి యిబ్భంగి నీ కేము చెప్పిన। వాక్యంబు లెల్లను వరదఁ గలిసి
పోయెనే? నీ దగు బుద్ధి యిం తొప్పదో। కాక మర్త్యుండు గాఁడు కర్త యీశ్వ
రు నియోగమున మేలును గీడు నొనరించుఁ। గాన నీ మదిఁ బాపకర్మ శంక
గలిగె నేనియును యాగముల దానంబుల। నది వాపికొనరాదె? యశ్వమేధ

తే. మధికదక్షిణాన్వితముగ ననఘ। చేయు;। మంతతో భవదీయచిత్తానుతాప
మంతయును బాయు; రఘురాము నట్లు పూరు। భరతులును బోలె దానతత్పరుఁడ వగుము.' 12

ప్రతిపదార్థం : నిష్ఠించి= శ్రద్ధను పూని; ఈ భంగిన్= ఇంతకు ముందు చెప్పిన రీతిలో; నీకున్+ఏము+చెప్పిన= నీకు మేము చెప్పిన; వాక్యంబులు+ఎల్లనున్= సుభాషితాలన్నీ; వఱదన్+కలిసిపోయెనే?= వరదలో కలసి పోయాయా? (వ్యర్థమయ్యాయా?); నీదు+అగు బుద్ధి= నీ బుద్ధి; ఇంత+ఒప్పదో+కాక= దీన్ని అంగీకరించదేమో కాని, మర్త్యుఁడు= మనిషి; కర్త కాఁడు= పనులకు కర్త కాడు; ఈశ్వరుని నియోగమునన్= పరమేశ్వరుడి నియోగంచేత; (తాను) మేలును= మేలూ; కీడున్+ఒనరించున్= కీడు చేస్తాడు; కావన్= కాబట్టి, నీ మదిన్= నీ మనస్సులో; పాపకర్మ శంక= పాపకర్మ విషయకమైన సందేహం; కలిగెన్+ఏనియునున్= ఉంటే; యాగములన్= యాగాలతో; దానంబులన్= దానాలతో; అది= ఆ దుష్కృతం; పాపికొనన్‌రాదె?= పోగొట్టుకొనవచ్చు కదా!; అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్ముడా!; అశ్వమేధము= అశ్వమేధయాగాన్ని; అధిక= మిక్కిలిగా; దక్షిణా+అన్వితముగన్= దక్షిణలతో కూడినదిగా; చేయుము= నిర్వహించుము; అంతతోన్= దానితో; భవదీయ= నీ; చిత్త+అనుతాపము+అంతయును= చిత్తంలోని పరితాపమంతా; పాయున్= పోతుంది; రఘురాము+అట్లు= శ్రీరాముడివలె; పూరు భరతులునున్ పోలెన్= పూరు భరతచక్రవర్తులవలె; దానతత్పరుఁడవు+అగుము= దానాలు చేసేవాడివి కమ్ము.

తాత్పర్యం : 'ఎంతో శ్రద్ధవహించి ఇంతవరకు శ్రీకృష్ణుడు, నేను నీకు చెప్పిన నీతి వాక్యాలన్నీ వరదలో కలిశాయా! లేక నీ బుద్ధి వాటిని అంగీకరించలేదా! ఏమైనా వినుము. మనిషి చేసే పనులకు కర్త అతడు కాడు. పరమేశ్వరుడు ఎట్లా చేయుమంటే మనిషి అట్లా మంచిచెడులను చేస్తుంటాడు. అందుచేత నీ మనస్సులో పాపకర్మవిషయకమైన అనుమానమేదైనా ఉంటే యాగాలద్వారా, దానాలద్వారా దానిని తొలగించుకొనుము. ఎక్కువగా దక్షిణలు ఇచ్చి, అశ్వమేధయాగాన్ని భక్తిశ్రద్ధలతో చేయుము. దానితోనే నీ మనసులోని పరితాపమంతా పోతుంది. శ్రీరామ పూరు భరత చక్రవర్తులవలె బాగా దానాలు చేయుము. నీకు మంచి' కలుగుతుంది.

చ. అన విని యమ్మునీశ్వరున కా నృపుఁ డిట్లను 'నశ్వమేధయా
గనిరతి భూమిపాలు గతకల్మషుఁ జేయఁగ జాలు నాఁగ ము
న్నును వెడ వింటి సజ్జన! మనోజ్ఞ వచోమహనీయ! నీవు చె
ప్పిన పలు కూఁది యా క్రతువు ప్రీతి నొనర్చెద నెల్లభంగులన్. 13

ప్రతిపదార్థం : అనన్ విని= అని వ్యాసు డనగా విని; ఆ మునీశ్వరునకున్= ఆ వ్యాసుడితో; ఆ నృపుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; అశ్వమేధయాగ నిరతి= అశ్వమేధయాగంలో అభిలాష; భూమిపాలున్= రాజును; గతకల్మషున్= పోయిన కల్మషం కలవాడినిగా; చేయఁగన్+చాలున్+నాఁగన్= చేయగా సమర్థమైనదని; మున్నును= పూర్వం కూడా; వెడ+వింటిన్= కొద్దిగా విన్నాను; సజ్జన!= మహోత్తమ పురుషుడా!; మనోజ్ఞ వచో మహనీయ!= మనోహరమైన వాక్యం కలిగిన గొప్పవాడా!; నీవు చెప్పిన= నీవు బోధించిన; పలుకు+ఊఁది= మాటను ఆధారంగా గ్రహించి; ఆ క్రతువు= ఆ యాగాన్ని; ఎల్ల భంగులన్= అన్ని విధాలుగాను; ప్రీతిన్+ఒనర్చెదన్= భక్తిశ్రద్ధలతో దైవప్రీతికరంగా చేస్తాను.

తాత్పర్యం : అని వ్యాసుడనగానే ధర్మరాజు 'స్వామీ!' అశ్వమేధయాగంలో అభిలాష ఉన్న రాజుకు ఏ పాపాలూ అంట వని పెద్దలు ఎంతోమంది చెప్పగా ముందు కొద్దిగా విన్నాను. నీవు ఉత్తమపురుషుడవు. నీ వాక్యం మనోహరమైనది. నీ ప్రజ్ఞ మహనీయమైనది. కనుక నీ మాటలనే ప్రమాణంగా గ్రహిస్తాను. అశ్వమేధాన్ని భక్తిశ్రద్ధలతో దైవప్రీతికరంగా తప్పకుండా చేస్తాను.'

వ. అని పలికి 'మునీంద్రా! యొక్క విన్నపం బవధానంబుతో నవధరింపు; మశ్వమేధం బధికదక్షిణాన్వితంబుగావలయు ననుట దెల్లంబుగా మీరు నానతిచ్చితిరి; నా కర్థంబు లేదు; కయ్యంబున మృతులయిన నరపతుల సతులు శిశువులును శోకాక్రాంతులునుం గావున వారలవలన ధనాహరణం బత్యంతాకరణీయంబును దుర్లభంబును నైనది; తొల్లి దుర్యోధనుండు మాతోడి యీసునం జేసి పెక్కండ్రు రాజులను మ్రుక్కడి మూకలనుం గూడఁ బెట్టి ధనంబు వ్యయపెట్టి భూమియు బండారంబునుం బాడు చేసె; నివ్విధంబున నిర్ధనత్వంబు వాటిల్లె; ధనార్జనంబునకు నొండొక వెరవు దొరకొన దిట్టిది కర్తవ్యం బని యెఱుంగకున్నవాఁడ; మంత్రలరై నాకుఁ గార్యం బెఱింగింపవలయు' నని ప్రార్థించిన నమ్మహాత్ముం డమ్మహీపతిం బరమాదరంబున నాలోకించి కొండొక విచారించి. 14

ప్రతిపదార్థం : అని పలికి= అని చెప్పి; మునీంద్రా!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; ఒక్క విన్నపంబు= నా విన్నపం ఒకటి ఉన్నది; అవధానంబుతోన్= ఏకాగ్రచిత్తంతో; అవధరింపుము= వినుము; అశ్వమేధంబు= అశ్వమేధయాగం; అధిక దక్షిణా+అన్వితంబు= మిక్కిలి ఎక్కువ దక్షిణలతో కూడింది; కావలయున్+అనుట= కావాలి అన్నది; తెల్లంబుగాన్= స్పష్టంగా; మీరున్+ఆనతిచ్చితిరి= మీరు కూడా చెప్పారు; నాకున్+అర్థంబు+లేదు= నావద్ద ధనం లేదు; కయ్యంబునన్= యుద్ధంలో; మృతులు+అయిన= చనిపోయిన; నరపతుల= రాజుల; సతులు= భార్యలు; శిశువులునున్= వారి కుమారులు; శోక+ఆక్రాంతులునున్= శోకంలో చిక్కుకొన్నవారు; కావునన్= కావటంచేత; వారలవలనన్= వారి నుండి; ధన+ఆహరణంబు= ధనం తీసికొనటం; అత్యంత+అకరణీయంబునున్= మిక్కిలి చేయరానిది; దుర్లభంబున్+ఐనది= అసాధ్యమైనది; తొల్లి= మునుపు; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; మాతోడి ఈసునన్+ చేసి= మాపై ఈర్ష్యచేత; పెక్కండ్రు రాజులను= చాలామంది రాజులను; మ్రుక్కడి మూఁకలనున్= అల్లరి గుంపులను; కూడన్+పెట్టి= చేర్చుకొని; ధనంబు వ్యయపెట్టి= ధనం వృథాగా ఖర్చుపెట్టి; భూమియున్= భూమినీ; భండారంబునున్= ధనాగారాన్నీ; పాడుచేసెన్= నాశనం చేశాడు; ఈ విధంబునన్= ఈ రీతిగా; నిర్ధనత్వంబు= ధనంలేమి; పాటిల్లెన్= వచ్చి పడింది; ధన+ఆర్జనంబునకున్= ధనం సంపాదించడానికి; ఒండొక+వెరవు= మరొక ఉపాయం; దొరకొనన్= లభించటానికి; ఇట్టిది= ఇట్లాంటిది; కర్తవ్యంబు+అని= చేయదగినదని; ఎఱుంగక+ఉన్నవాఁడన్= తెలియకుండా ఉన్నాను; మంత్రులరై= మీరు మంత్రిగా; నాకున్= నాకు; కార్యంబు= చేయదగిన పని; ఎఱింగింపన్‌వలయున్+అని= తెలపాలి అని; ప్రార్థించినన్= ప్రార్థించగా; ఆ+మహాత్ముండు= మహాత్ముడైన ఆ వ్యాసుడు; ఆ+మహీపతిన్= ఆ రాజును; పరమ+ఆదరంబునన్= మిక్కిలి అదరంతో; అలోకించి= చూచి; కొండొక= కొంతసేపు; విచారించి= ఆలోచించి.

తాత్పర్యం : అని చెప్పి 'మునీంద్రా! నా విన్నపం ఒకటి ఉన్నది. దయచేసి వినండి. అశ్వమేధయాగంలో అధికంగా దక్షిణలు ఈయవలసి ఉంటుం దన్న విషయం మీరు స్పష్టంగా చెప్పారు. ఇప్పుడు నావద్ద ధనం లేదు. యుద్ధంలో చనిపోయిన రాజుల భార్యలు, శిశువులు మిగిలారు. వారు దుఃఖసముద్రంలో మునిగి ఉన్న ఈ సమయంలో నేను వారినుండి ధనం లాగటం మిక్కిలి హేయమైన పని. దుస్సాధం కూడా. మునుపు దుర్యోధనుడు నాపై అసూయతో ఎంతో మంది వ్యసనపరులైన రాజులను అతిగా గుంపులను చేరదీసి, ధనాన్ని వ్యర్థంగా ఖర్చుపెట్టటంవలన ఈ రీతిగా భూమి, ధనాగారం నాశనమయ్యాయి. అందుచేతనే కోశం ఈనాడు ఈ విధంగా లేమికి గురి అయింది. ధనం సంపాదించటానికి మరొకమార్గం ఏమిటో నాకు గోచరించటంలేదు. కాబట్టి మీరు నాపైన కృపతో మంత్రిత్వం వహించి ఏమి చేయాలో చెప్పండి' అని ప్రార్థించగా ఆ వ్యాసమహర్షి పరమాదరంతో ఆ మహారాజును చూచి, కొంచెంసేపు ఆలోచించి, ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం : ద్వాపరయుగంలో రాజనీతి ఎట్లాంటిదో మనం ఇక్కడ చూడవచ్చును. రాజు పన్నులద్వారా ఎప్పుడు పడితే అప్పుడు ప్రజలను శోకింపచేయరాదని అర్థం. యుద్ధం జరిగిన తరువాత ఎంత ధనం వ్యయమై ఉంటుందో అర్థం చేసికొనవచ్చును. తోడుగా దుర్యోధనుడి దుర్వ్యయం. అందుకే మిగిలిన రాణివాసంపైనా, శిశువులపైనా ధనాహరణ ప్రయోగం చేయటం హేయమయిన పని

అని ధర్మరాజు భావించాడు. మనుస్మృతిలోనూ ఇతర రాజనీతి గ్రంథాలలోనూ రాజు ప్రజలను పన్నుల పేరిట ఎట్లా హింసించరాదో స్పష్టంగా చెప్పబడి ఉన్నది. అందుచేత భారతీయులు 'సంపాదన'ను మాత్రమే గాకుండా 'సంపాదనకు అనుసరించే మార్గాలను' కూడా వివేచించారని అర్థం చేసికొనాలి.

సీ. 'అనఘ! మరుత్తుండు యజ్ఞంబు సేసి మ । హాధనరాసుల నవనిసురుల
కిచ్చె; వా రవి కడు నెక్కుడై యుండుటఁ । ద్రవ్వితండంబులు దమ గృహముల
నిడికొని పెఱధన మెల్లను నిధియుఁగా । నిమ్మైన నెలవున నిడుచు నుండి
యందఱు నేకవాక్యత దీని నెవ్వరు । గనినను నిది వారి ధనమ యనిరి

ఆ. మానవేంద్ర! యమ్మహానిధానము దెచ్చి । వలసినట్లు నీవు వ్యయము సేయు
మనిన ధర్మతనయుఁ 'డతఁ డెట్లుపార్జించె । నంత కాంచనము? మహాత్మ! చెపుమ.' 15

ప్రతిపదార్థం : అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్ముడవైన ధర్మరాజా!; మరుత్తుండు= మరుత్తుడు; యజ్ఞంబు+చేసి= యజ్ఞం చేసి; మహాధనరాసులన్= గొప్ప ధనరాసులను; అవనిసురులకున్+ఇచ్చెన్= బ్రాహ్మణుల కిచ్చాడు; వారు= ఆ బ్రాహ్మణులు; అవి కడున్+ఎక్కుడై+ఉండుటన్= అవి చాలా ఎక్కువ కాగా; త్రవ్వితండంబులు= సమృద్ధిగా; తమ గృహములన్= తమ ఇళ్ళలో; ఇడికొని= ఉంచుకొని; పెఱధనము+ఎల్లనున్= తక్కిన ధనాన్ని అంతా; నిధియున్+కాన్= నిధిగా; ఇమ్మైన= అనుకూలమైన; నెలవునన్= చోటిలో; ఇడుచున్+ఉండి= దాస్తూ; అందఱున్= అందరూ; ఏకవాక్యతన్= ఒకే మాటగా; దీనిన్+ఎవ్వరు కనినను= దీనిని ఎవరు చూస్తే; ఇది వారి ధనము+అనిరి= (ఇది) వారి ధనమే అన్నారు; మానవ+ఇంద్ర!; రాజా!; ఆ+మహానిధానమున్+తెచ్చి= ఆ మహానిధిని తీసికొని వచ్చి; వలసిన+అట్లు= ఎట్లా అవసరమో అట్లా; నీవు వ్యయము చేయుము= నీవు ఖర్చు పెట్టుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ధర్మతనయుఁడు= ధర్మరాజు; అతఁడు= ఆ మరుత్తుడు; అంత కాంచనమున్= అంత బంగారమును; ఎట్లు+ఉపార్జించెన్?= (ఆయన) ఎట్లా సంపాదించాడు?; మహాత్మ!= ఓ మహర్షీ; చెపుమ= దయచేసి చెప్పుము (అని అడిగాడు).

తాత్పర్యం : ధర్మరాజా! మరుత్తు డనే ఒక రాజు యజ్ఞంచేసి గొప్ప ధనరాసులను బ్రాహ్మణుల కిచ్చాడు. ఆ బ్రాహ్మణులు ఆ ధనం చాలా ఎక్కువ కావటంవలన సమృద్ధిగా తమకు కావలసినంత ఇళ్ళలో ఉంచుకొని, తక్కిన ధనాన్ని ఒక నిధిగా ఒక అనుకూలమైన చోట దాచిపెట్టుతూ అందరూ ఒకే మాటగా 'ఈ నిధిని ఎవరు కనుగొంటారో ఇది వారిదే' అని అన్నారు. 'కాబట్టి నాయనా! ఆ ధనాన్ని తీసికొనివచ్చి కావలసినంత ఖర్చుపెట్టుకొనుము' అని మహర్షి చెప్పగా ధర్మరాజు 'మహాత్మా! ఆ మరుత్తుడు అంత కాంచనం ఎట్లా సంపాదించాడు?' అని అడిగాడు.

విశేషం : ఇక్కడ రెండు ధర్మ మీమాంస లున్నాయి. మొదటిది ఆ బ్రాహ్మణులు ఆ డబ్బును ఎవరు కనుక్కొంటే వాళ్ళదే ఆ ధనమని 'వాచా' దత్తంచేసి ఉండటం, బ్రాహ్మణులు ధనాన్ని అట్లా దాచటంలో విప్రులు ధనసంచయన విషయంలో 'లుబ్ధులు' కారా దన్న సూచన కూడా ఉన్నది. రెండవది - ధర్మరాజు అడిగిన ప్రశ్న, ఆ ధనాన్ని మరుత్తుడు ఎట్లా సంపాదించా డనటం అంటే యజ్ఞానికి వాడే ధనం పవిత్రధనం కావాలి తప్ప దుర్మార్గంగా సంపాదించిన దయితే అది వాడదగినది కాదన్న సూచన ఇందులో ఉన్నది.

క. అనుటయు నా సత్యవతీ । తనయుండు 'మరుత్తు పుణ్యతరచరితంబున్
వినఁ గోరుట మే లెంతయు; । వినిపించెద వీను లలర వినుము నరేంద్రా! 16

ప్రతిపదార్థం : అనుటయున్= అని ధర్మరాజు అంటే; ఆ సత్యవతీ తనయుండు= ఆ వ్యాసుడు; నర+ఇంద్రా!= రాజా!; మరుత్తు= మరుత్తుడి; పుణ్యతర చరితంబున్= గొప్ప పుణ్య చరిత్రను; వినన్+కోరుట= నీవు వినాలని అనుకొనటం; ఎంతయున్+మేలు= ఎంతో మంచిది; వినిపించెదన్= నేను వినిపిస్తాను; వీనులు+అలరన్= చెవులకు విందుగా; వినుము.

తాత్పర్యం : ధర్మరాజు అట్లా అనగా వ్యాసమహర్షి 'ఓ రాజా! మరుత్తుడి కథ గొప్ప పుణ్యప్రదమయిన కథ, ఈ కథను నీవు వినాలని కోరుకొనటం చాలా మంచి విషయం. ఈ కథను నీవు వీనుల విందుగా విని తరించుము. చెప్తాను.'

వ. అని పలికి యిట్లనియెఁ 'గృతయుగంబున దండనీతి ప్రవర్తకుం డగు మనువునకుఁ బ్రజాని యను తనయుం డుదయించె; నతనికి క్షుతుం డుద్భవించె; నాతనికి నిక్ష్వాకుండు ప్రభవించె; నా భూపతికి నూర్వురు సుతు లుద యించి; రం దగ్రజుండగు వింశునకు వివింశుం డుదయించె; నప్పుడమితేనికిం బదియేవురు గొడుకులు పుట్టిరి; వారిలోనం బెద్దవాఁ డగు ఖనీనేత్రుం డధికబలశౌర్యుండును నకార్యపరుండును నై సోదరులం గలిసికొని నడవక పదునలువురం జెఱిచి సామ్రాజ్యంబుఁ గైకొని యుండి.' 17

ప్రతిపదార్థం : అని పలికి= అని చెప్పి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు; కృతయుగంబునన్= కృతయుగంలో; దండనీతి ప్రవర్తకుండు+ అగు= దండనీతిని భూలోకంలో ప్రవర్తింపజేసిన; మనువునకున్= మను చక్రవర్తికి; ప్రజాని+అను= ప్రజాని అనే పేరుగల; తనయుండు= కొడుకు; ఉదయించెన్= పుట్టాడు; అతనికిన్; క్షుతుండు; ఉద్భవించెన్= కలిగాడు; అతనికిన్; ఇక్ష్వాకుండు; ప్రభవించెన్= జన్మించాడు; ఆ భూపతికిన్= ఆ రాజుకు; నూర్వురు సుతులు= నూరుగురు కుమారులు; ఉదయించిరి= పుట్టారు; అందున్= వారిలో; అగ్రజుండు+అగు= పెద్దవాడైన; వింశునకున్= వింశుడు అనే వాడికి; వివింశుండు+ఉదయించెన్= వివింశుడు పుట్టాడు; ఆ+పుడమితేనికిన్= ఆ రాజుకు; పది+ఏవురు= పదిహేనుమంది; కొడుకులు పుట్టిరి= కుమారులు పుట్టారు; వారిలోనన్= వారిలో; పెద్దవాఁడు+అగు= పెద్దవాడైన; ఖనీనేత్రుండు= ఖనీనేత్రుడు; అధిక బల శౌర్యుండును= మిక్కిలి బలపరాక్రమా లున్నవాడు; అకార్యపరుండును= చేయరాని పనులు చేసేవాడు; ఐ= అయి; సోదరులన్= తమ్ములను; కలిసికొని నడవక= చేర్చుకొని నడవకుండా; పదు నలువురన్= పద్నాలుగుమందిని; చెఱిచి= నాశనంచేసి; సామ్రాజ్యంబున్= రాజ్యాన్ని; కైకొని+ఉండి= కైవసం చేసికొని.

తాత్పర్యం : అని చెప్పి ఇట్లా మరుత్తుడి కథను వివరించటం మొదలు పెట్టాడు. 'కృతయుగంలో దండనీతిని ప్రవర్తింపజేసిన మనుచక్రవర్తికి ప్రజాని అనే కొడుకు పుట్టాడు. అతడికి క్షుతుడు, క్షుతుడికి ఇక్ష్వాకుడు కలిగారు. ఇక్ష్వాకుడికి నూరుగురు కుమారులు. వారిలో పెద్దవాడు వింశుడు. అతడి కొడుకు వివింశుడు. అతడికి పదిహేనుమంది కొడుకులు పుట్టారు. వారిలో పెద్దవాడు ఖనీనేత్రుడు. అతడు మిక్కిలి బలపరాక్రమాలున్నవాడు, దుర్మార్గుడు. తన తమ్ముళ్ళతో కలిసి ధర్మమార్గంలో జీవించినవాడు కాడు. అతడు చివరికి తన సోదరులు పద్నాలుగుమందిని నాశనంచేసి, రాజ్యాన్ని కైవసం చేసికొన్నాడు.

సీ. మంత్రివిద్వేషంబు మాన్యపరాభవం । బును బ్రజాపీడనంబులును గలిగి
మొక్కలీఁ డగుటయు మ్రుచ్చిలి మంత్రు లా । తనిఁ బాపి యతని నందనుని రాజ్య
మునకుఁ బట్టము గట్టికొని; రక్కుమారుండు । దమ యయ్య చేటు చిత్తమునకుఁ దలఁచి
సచివప్రభృతు లగు సర్వజనంబుల । యాత్మల ననురాగ మావహిల్ల

తే. సత్యమును బాడియును నొప్పి నిత్యధర్మ। పరత వర్తిల్లె నమ్మహీశ్వరుఁడు సతత
దానతత్పరుఁడై కల ధనములెల్లఁ। విప్రులకు నిచ్చి దారిద్ర్యవికలుఁ డయ్యె. 18

ప్రతిపదార్థం : మంత్రి= మంత్రులను; విద్వేషంబున్= ద్వేషించటం; మాన్య= ఉత్తములను (మంచివారిని); పరాభవంబునున్= అవమానించటం; ప్రజాపీడనంబులునున్= జనులను హింసించటం; కలిగి= అనే ఈదుర్లక్షణాలు కలిగి; మొక్కలీఁడు+అగుటయున్= ముష్కరుడు (పొగరుబోతు) కాగా; మ్రుచ్చిలి= రహస్యంగా పథకం పన్ని; మంత్రులు= సచివులు= అతనిన్+పాపి= అతడిని తొలగించి; అతని నందనునిన్= అతడి కుమారుడిని; రాజ్యమునకున్= రాజ్యానికి; పట్టమున్+కట్టికొనిరి= పట్టం కట్టుకొన్నారు; ఆ+కుమారుండు= ఆ రాజుకొడుకు; తమ+అయ్య= తన తండ్రి; చేటు= నాశనాన్ని; చిత్తమునన్+తలఁచి= మనసులో ఆలోచించి; సచివ ప్రభృతులు+అగు= మంత్రులు మొదలైన; సర్వజనంబుల= జనులందరి; ఆత్మలన్= హృదయాలలో; అనురాగము= ప్రేమ; ఆవహిల్లన్= పుట్టగా; సత్యమునున్= సత్యం; పాడియునున్= న్యాయం; ఒప్పి= (వాటిచేత) ప్రకాశించి; నిత్యధర్మపరతన్= అనునిత్యమూ ధర్మంలో నిష్ఠ కలిగి; వర్తిల్లెన్= ప్రవర్తించాడు; ఆ+మహీ+ఈశ్వరుఁడు= ఆ రాజు; సతత దాన తత్పరుఁడు+ఐ= నిత్యదానశీలుడై; కల ధనములు+ఎల్లన్= కలిగిన ఆస్తినంతటినీ; విప్రులకున్+ఇచ్చి= బ్రాహ్మణుల కిచ్చి; దారిద్ర్య వికలుఁడు+అయ్యెన్= దారిద్ర్యంచేత బాధితుడు అయ్యాడు.

తాత్పర్యం : మంత్రులను ద్వేషించటం, సజ్జనులను అవమానించటం, ప్రజలను హింసించటం నిత్యకృత్యాలు కావటంతో ముష్కరుడైన ఆ రాజును రహస్య పన్నాగం ద్వారా మంత్రులు తొలగించి, అతడి కుమారుడిని రాజ్యానికి పట్టం కట్టుకొన్నారు. ఆ రాజకుమారుడు తన తండ్రి దుర్మార్గంవలన పతనావస్థను పొందటం గుర్తించినవాడై మంత్రులు, పురోహితులు మొదలుగాగల జనులందరి హృదయాలోనూ ప్రేమాభిమానాలు కలిగేటట్లు సత్యం, న్యాయం అనుసరిస్తూ నిత్యధర్మపరుడుగా ప్రవర్తించాడు. నిత్యదానశీలుడై తన ఆస్తినంతా విప్రులకు దానమిచ్చివేసి, దారిద్ర్యంతో బాధపడ్డాడు.

క. దానఁ గడు డస్సె నాతని। సేన; యరాతు లది యెఱిఁగి చెచ్చెర బలసం
తానముతోడం బైకొని। యా నరపతిఁ జెఱిచి; రాతఁ డాప్తులుఁ దానున్. 19

ప్రతిపదార్థం: దానన్= దానివలన; అతని సేన= అతడి సైన్యం; కడున్+డస్సెన్= మిక్కిలి అలసి పోయింది; అరాతులు= శత్రువులు; అది+ ఎఱిఁగి= దానిని తెలిసికొని; చెచ్చెరన్= వెంటనే; బలసంతానముతోడన్= పెద్ద సైన్యబల సమూహంతో; పైకొని= ఆక్రమించి; ఆ నరపతిన్= ఆ రాజును; చెఱిచిరి= ఓడించి తరిమారు; ఆతఁడు= ఆ రాజు; ఆప్తులున్+తానున్= తన ఆప్తులతో కలిసి.

తాత్పర్యం: దానివలన అతడి సైన్యం క్షీణించిపోయింది (బలహీనమైనది), ఇది గుర్తించిన శత్రువులు పెద్ద సైన్యబలంతో రాజ్యాన్ని ఆక్రమించి, ఆ రాజును ఓడించి తరిమివేశారు. ఆ రాజు తన ఆప్తులతో కలిపి.

విశేషం: డస్సి= అలసి (ఇక్కడ) బలహీనం కావటం; చెఱుచు= నశింపజేయు (కాని ఇక్కడ 'ఓడించి తఱుము')

క. వనమునకు నేఁగె; సంయమి। జనములు నచ్చెరువు నొందు చందంబున న
జ్జనవిభుఁడు నియతి నట తప। మొనరించి మహాప్రభావ మొంది కడంకన్. 20

ప్రతిపదార్థం: వనమునకున్= అడవికి; ఏఁగెన్= వెళ్ళాడు; సంయమి జనములున్= మునులు కూడా;అచ్చెరువున్+ఒందు+చందంబునన్= ఆశ్చర్యం పొందే విధంగా; ఆ+జనవిభుఁడు= ఆ రాజు; నియతిన్= నియమ నిష్ఠలతో; అటన్= ఆ అడవిలో; తపము+ఒనరించి=తపస్సు చేసి; మహాప్రభావము+ఒంది= మహాశక్తిని పొంది; కడంకన్= పూనికతో.

తాత్పర్యం: ఆ రాజు తన ఆప్తులతో అడవికి వెళ్ళాడు. మునులు కూడా ఆశ్చర్యం పొందే విధంగా ఆరాజు నియమ నిష్ఠలతో ఆ అడవిలో తపస్సు చేసి, గొప్ప ప్రభావశాలి అయ్యాడు.

క. అమలమతిఁ గరముఁ గోలఁగ । నమరిచి మానితతపోమయాధికశక్తిన్
దమన క్రియ యొనరించిన । నమితగుణా! చెప్పఁ జిట్టలయ్యెను దానన్. 21

ప్రతిపదార్థం: అమితగుణా!= అసంఖ్యాకములైన సుగుణాలు కలిగిన ఓ జనమేజయా!; అమలమతిన్= నిర్మలమైన మనస్సుతో; కరమున్= చేతిని; కోలఁగన్= దండంవలె (కర్రవలె); అమరిచి= అమర్చుకొని; మానిత= గొప్పదైన; తపోమయ+అధిక శక్తిన్= తపస్సుతో నిండిన ఎక్కుడు శక్తితో; దమనక్రియ+ఒనరించినన్= శరీరాన్ని దమింపజేయగా; దానన్= అందువలన; చెప్పన్= చెప్పటానికి; చిట్టలు+అయ్యెన్= ఆశ్చర్యం పుట్టింది.

తాత్పర్యం : నిర్మలమైన మనస్సుతో చేతిని దండంవలె చేసికొని గొప్ప తపశ్శక్తితో శరీరాన్ని దమింపచేశాడు. ఓ జనమేజయ మహారాజా! దానితో ఒక పరమాద్భుతం జరిగింది.

వ. ఆకర్ణింపుము. 22

ప్రతిపదార్థం : ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం : అదేమిటో చెప్తుతాను వినుము.

క. భటతురగసామజరథో । ద్భట సేనాసముదయములు బహుళరుచిసము
త్కటకాంచన రాసులు న । చ్చటఁ బొడమెం జూడ నక్కజం బగు భంగిన్. 23

ప్రతిపదార్థం : భట= సేవకులు; తురగ= గుర్రాలు; సామజ= ఏనుగులు; రథ= రథాలు; ఉద్భట సేనా సముదయములు= శూరులైన సైనికుల గుంపులు; బహుళ= మిక్కిలి; రుచి సముత్కట= కాంతిచేత అతిశయించే; కాంచన రాసులున్= బంగారు రాసులు; అచ్చటన్= అక్కడ; చూడన్= చూడటానికి; అక్కజంబు+అగు భంగిన్= ఆశ్చర్యమయ్యేటట్లు; పొడమెన్= పుట్టాయి.

తాత్పర్యం : సేవకులు, గుర్రాలు, ఏనుగులు, రథాలు, శూరులైన సైనికుల సమూహాలు, మిక్కిలి కాంతిచేత ప్రకాశించే బంగారు రాసులు చూడటానికి ఆశ్చర్యం కలిగిస్తూ అక్కడ పుట్టాయి.

వ. ఇట్లు బలంబును ధనంబును గల్గుటయును. 24

ప్రతిపదార్థం : ఇట్లు= ఈ విధంగా; బలంబునున్= సైన్యబలమూ; ధనంబునున్= ధనమూ; కల్గుటయునున్= కలుగటంతో.

తాత్పర్యం : ఇట్లా సైన్యబలం, ధనం రెండూ కలుగగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. ఆ నరపతి రయమున రిపు । భూనాథులమీఁద నడచి పోరుల వారిన్
సేనాయుతముగఁ జంపియుఁ । గానలకుం దోలియును బ్రకాశత నొందెన్. 25

ప్రతిపదార్థం : ఆ+నరపతి= ఆ రాజు; రయమునన్= వెంటనే; రిపు భూనాథుల మీఁదన్= శత్రురాజులపైన; నడచి= దండెత్తి; పోరులన్= యుద్ధంలో; వారిన్= వారిని; సేనాయుతముగన్= వారి సైన్యాలతో సహా; చంపియున్= చంపి; కానలకున్+తోలియునున్= అడవులలోకి పారద్రోలి; ప్రకాశతన్+ఒందెన్= ప్రకాశాన్ని పొందాడు.

తాత్పర్యం : ఆ రాజు శీఘ్రంగా శత్రురాజులపైన దండెత్తి యుద్ధంలో వారిని సైన్యయుతంగా చంపి, తక్కిన వారిని అడవులలోకి పారద్రోలి, విజయం పొంది వైభవంతో అతిశయించాడు.

క. **కరదమనంబున నాతఁడు। కరంధముఁ డనంగఁ బరఁగి గౌరవమున వి**
స్ఫురణము విభవము శౌర్యముఁ। గరుణయు ధైర్యంబు వెలయఁగా నిల యేలెన్. **26**

ప్రతిపదార్థం : కర= చేతియొక్క; దమనంబునన్= దమించటంచేత; అతఁడు= ఆ రాజు; కరంధముఁడు+అనంగన్= కరంధముడనే పేరుతో; పరఁగి= ప్రసిద్ధుడై; గౌరవమునన్= గొప్పగా; విస్ఫురణము= కాంతి; విభవము= సంపద; శౌర్యము= గొప్ప పరాక్రమం; కరుణయున్= కరుణ; ధైర్యంబున్= ధైర్యం; వెలయఁగాన్= అతిశయించగా; ఇల+ఏలెన్= భూమి(ని) పాలించాడు.

తాత్పర్యం : చేతిని దమనంచేసినందువలన అతడికి కరంధముడని పేరు వచ్చింది. గొప్ప కాంతి, సంపద, పరాక్రమం, దయ, ధృతి కలిగి ఆ రాజు రాజ్యం ఏలాడు.

విశేషం: 'ధమన' మని కొన్ని పాఠాలు ఉన్నాయి. కాని 'దమన' శబ్దమే సరైనది. దమనం అంటే బాహ్యేంద్రియ నిగ్రహం. 'శమం' అంటే అంతరింద్రియ నిగ్రహం (మనోనిగ్రహం ఇత్యాదులు), కరంధముడు చేసినది చేతిని కఠ్రగా నియమించి తపస్సుచేయటం. కాబట్టి అది ధమనక్రియ. అతడిపేరు 'కరంధముడు' కావటమే సహజం. కొన్ని పాఠాలు 'కరందమనుడు' అనే రూపాన్ని ఇచ్చాయి. లోకంలో మహాప్రాణంతోడి 'కరంధముడు' అనే పేరు ప్రసిద్ధమై ఉండాలి.

తే. **శమము దమమును సత్యశౌచములుఁ గలిగి। యజనశీలత నశ్వమేధాధ్వరంబు**
లంగిరసుఁ డుపదర్శకుండై నయింపఁ। బెక్కొనర్చె లోకములు సంప్రీతిఁ బొగడ. **27**

ప్రతిపదార్థం : శమమున్= అంతరింద్రియ నిగ్రహం; దమమునున్= బాహ్యేంద్రియ నిగ్రహం; సత్య= సత్యవాక్పాలనం; శౌచములున్= శుచిత్వం (పవిత్రత); కలిగి= కలిగినవాడై; యజనశీలతన్= యాగంలో నిరంతరమైన ఆసక్తి కలిగి; అంగిరసుఁడు= అంగిరో మహర్షి; ఉపదర్శకుండు+ఐ= ఉపద్రష్టగా; నయింపన్= నడిపిస్తుండగా; అశ్వమేధ+అధ్వరంబులు= అశ్వమేధయాగాలు; లోకములు= అన్ని లోకాలలోనివారు; సంప్రీతిన్= తృప్తితో; పొగడన్= ప్రస్తుతించగా; పెక్కు+ఒనర్చెన్= చాలా చేశాడు.

తాత్పర్యం: శమ దమ సత్య శౌచాలు కలిగి, ఆ రాజు నిరంతరయజ్ఞదీక్షితుడై అంగిరసమహర్షి ఉపద్రష్టగా సారథ్యం వహించి నడిపిస్తుండగా అశ్వమేధయాగాలు చాలామార్లు చేసి, అన్ని లోకాలవారిచేత ప్రశంసలు పొందాడు.

(వేదవ్యాస మునీంద్రుండు ధర్మజునకు మరుత్తుని చరితంబు సెప్పుట (సం. 14-4-23))

క. **అతని మనుమఁడు మరుత్తుం। డతులయశుఁడు విష్ణుసదృశుఁ డనఁ దగు నాగా**
యుతబలుఁడు ధర్మతత్త్వ। స్థితివిదుఁడు సమిద్ధబహుళతేజుం డధిపా! **28**

పతిపదార్థం: అధిపా!= రాజా!; అతని మనుమఁడు= ఆ కరంధముడి మనుమడు; మరుత్తుండు= మరుత్తుడనే పేరుగలవాడు; అతులయశుఁడు= సాటిలేని కీర్తిమంతుడు; విష్ణుసదృశుఁడు+అనన్+తగున్= విష్ణు సమానుడు అనదగినవాడు; నాగ+అయుత

బలు‘డు= పదివేల ఏనుగుల బలం కలవాడు; ధర్మతత్త్వస్థితి విదుఁడు= ధర్మతత్త్వస్థితిని తెలిసినవాడు; సమిద్ధ= మిక్కిలి ప్రకాశించే బహుళతేజుండు= అధికమైన తేజస్సు కలవాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ఆ కరంధముడి మనుమడు మరుత్తుడు. అతడు నిర్మలమైన కీర్తికలవాడు. విష్ణుసదృశుడు. పదివేల ఏనుగుల బల మున్నవాడు. ధర్మతత్త్వస్థితి తెలిసినవాడు. మహాతేజోవంతుడు.

విశేషం: ధర్మరాజు ‘మరుత్తుడికి ఆ బంగారు ఎట్లా వచ్చింది?’ అనటానికి సమాధానంగా చెప్పిన కథ కాబట్టి ఈ కథలో మరుత్తుడి దివ్యగుణాల ప్రసక్తి ఉన్నది. అతడి తండ్రి తపోధనుడు. అతడి సంపద తపోజన్యం. కుమారుడు తండ్రికి తగిన కొడుకు అని చెప్పటం ఇక్కడి ఉద్దేశం. ‘నా విష్ణుః పృథివీపతిః’ అంటే విష్ణ్వంశలేనివాడు చక్రవర్తి కాడని అర్థం. ధర్మానికి ఒక తత్త్వమున్నది. అది సత్యం. దాని స్థితి ‘ఋతం’ మీద ఆధారపడి ఉన్నది. ధర్మ సత్య ఋత తత్త్వవేత్త అని అర్థం. తరువాతి కథలో దీని నిరూపణ ఉన్నది.

ఉ. అమ్మనుజేశ్వరుండు విభవాతిశయంబు వెలుంగ నశ్వమే
ధమ్మొనరించుచుండి వివిధస్ఫురితాలయముల్ ప్రదీప్తభాం
డమ్ములు సత్పదార్థము లిడం దగు తక్కును గల్గు సిద్ధపా
త్రమ్ము లసంఖ్యముల్ పసిఁడిఁ బ్రస్తుతి కెక్క ఘటించె భూవరా! 29

ప్రతిపదార్థం : భూవరా!= రాజా!; ఆ+మనుజ+ఈశ్వరుండు= ఆ మరుత్తుడనే రాజు; విభవ+అతిశయంబు= వైభవం యొక్క; పెంపు; వెలుంగన్= ప్రకాశించగా; అశ్వమేధమ్ము+ఒనరించుచున్+ఉండి= అశ్వమేధయాగం చేస్తూ ఉండి; వివిధ= భిన్నములుగా; స్ఫురిత+ఆలయముల్= ప్రకాశించే ఆకారాలు కలిగిన ఇండ్లు, ప్రదీప్త భాండమ్ములు= మిక్కిలి కాంతులు వెదజల్లే కుండలు; సత్+పదార్థములు+ఇడన్+తగు= విలువైన మంచి పదార్థాలను పెట్టగలిగిన; తక్కును+కల్గు= నిడివి కలిగిన; సిద్ధ పాత్రమ్ములన్= ఉపయోగించటానికి సిద్ధంగా ఉన్న పాత్రలను; అసంఖ్యముల్+లెక్కకు మిక్కుటంగా; ప్రస్తుతికిన్+ఎక్కన్= జనులందరూ ప్రశంసించేటట్లుగా; పసిఁడిన్= బంగారంతో; ఘటించెన్= చేయించాడు.

తాత్పర్యం : రాజా! ఆ మరుత్తుడనే రాజు వైభవంయొక్క పెంపు మిక్కిలి ప్రకాశించేటట్లుగా అశ్వమేధయాగం చేస్తూ యజ్ఞంలోని మంచి పదార్థాలను దాచటానికి వీలుగా నిడివి కలిగిన పెద్ద పెద్ద బంగారు కుండలను లెక్కకు మిక్కుటంగా చేయించాడు. ఆ కుండలు నానావిధాలైన ఆకారాలతో అత్యధికకాంతితో మెరిసిపోతున్నాయి.

వ. అట్లు సమకట్టి యతండు. 30

ప్రతిపదార్థం : అట్లు= అట్లా; సమకట్టి= సిద్ధంచేసి; అతండు= ఆ మరుత్తుడు.

తాత్పర్యం : అట్లా సిద్ధం చేసికొని ఆ మరుత్తుండు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. హిమగిరిసానుదేశమున నెక్కుడు వైభవ ముల్లసిల్ల య
జ్ఞము తగఁ జేసి భూమిసురసంఘము లెల్లను దృప్తిఁ బొంద హే
మ మొసఁగెఁ గుప్పఁ గూరలు సమగ్రకుతూహలుఁడై కనత్సువ
ర్ణమయగృహక్రియోపకరణప్రకరంబులు నిచ్చె భక్తితోన్.’ 31

ప్రతిపదార్థం : హిమగిరి సానుదేశమున్= హిమవత్పర్వత సానువులలో; ఎక్కుడు వైభవము+ఉల్లసిల్లన్= వైభవం మిక్కిలిగా ప్రకాశించగా; యజ్ఞము= యజ్ఞాన్ని; తగన్+చేసి= శాస్త్రయుక్తంగా చేసి; భూమిసుర సంఘములు+ఎల్లనున్= బ్రాహ్మణ సమూహాలన్నీ; తృప్తిన్+పొందన్= తృప్తిపొందేటట్లు; భక్తితోన్= సభక్తికంగా; కుప్పఁగూరలు= కుప్పలు తెప్పలుగా; హేమము+ఒసఁగెన్= బంగారు (దక్షిణగా) ఇచ్చాడు; సమగ్ర కుతూహలుఁడు+ఐ= యజ్ఞం సమగ్రంగా పూర్తి కావాలన్న ఆసక్తితో; కనత్= ప్రకాశించే; సువర్ణమయ= బంగారంతో చేసిన; గృహక్రియా+ఉపకరణ= ఇంటిలోవాడేటటువంటి చెంబు, పళ్ళెంవంటి ఉపకరణాల; ప్రకరంబులున్= సముదాయాలను; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం : హిమగిరి సానువులలో మిక్కిలి వైభవంతో శాస్త్రయుక్తంగా యజ్ఞం జరిపి, బ్రాహ్మణసమూహాలకు తృప్తికలిగేటట్లు సభక్తికంగా కుప్పతెప్పలుగా బంగారం దక్షిణగా ఇచ్చాడు. యజ్ఞం సమగ్రంగా పూర్తి కావాలన్న ఆసక్తితో బంగారుతో చేయబడి, ప్రకాశిస్తున్న ఇంటిలో వాడే చెంబు, పళ్ళెం వంటి ఉపకరణాల సముదాయాలను బ్రాహ్మణులకు దానంగా ఇచ్చాడు.'

విశేషం: బంగారును దక్షిణగా ఇచ్చాడు. బంగారు పాత్రలను దానంగా ఇచ్చాడు. వీటినే దానధర్మాలని అంటారు. యజ్ఞసాఫల్యం దానం యొక్క 'సమగ్రత' మీద ఆధారపడుతుందని అర్థం.

వ. అని చెప్పి 'యిది మరుత్తుని యాభిజాత్యంబును దదీయవిత్తవిశేషంబును నెఱింగించుట; యవ్విత్తం బతనికి దొరకొనిన తెఱంగును నెఱింగించెదఁ; దదంచిత క్రతుక్రియాప్రకారంబునుం జెప్పెద విను; మట్లు కరంధముఁ డనం బరఁగి మనువంశదీపకుండై పేర్చిన యా భూపతి నిజ తపఃప్రభావంబున మహానుభావుం డగునంగిరసుండు దన కుపద్రష్టయయి యనే కాశ్వమేధంబులు సేయించుటం జేసి యావహిల్లిన మాహాత్మ్యంబునను మహీపతు లెల్లఁ గొలువం బూజ్యసామ్రాజ్యం బనుభవించి తన వలచిన యప్పుడ తనువుతోడన యూర్ధ్వలోకంబునకుం జనియె; నమ్మనుజపతితనయుం డవిక్షిన్నామధేయుండు ధరాభార ధౌరేయుండై యతనిన పోలి ప్రజలం బాలించె. **32**

ప్రతిపదార్థం : అని చెప్పి= అని చెప్పినవాడై; ఇది= ఈ వృత్తాంతం; మరుత్తుని= మరుత్తుడియొక్క; అభిజాత్యంబునున్= పుట్టుకలోని గొప్పతనాన్ని (వంశగౌరవాన్ని); తదీయ= అతడి; విత్త విశేషంబును= సంపదలయొక్క అధిక్యాన్ని; ఎఱింగించుట= ఎరిగించటంకొరకు చెప్పాను; ఆ+విత్తంబు= ఆ ధనం; అతనికిన్= అతడికి; దొరకొనిన= సంక్రమించిన; తెఱంగునున్= విధానాన్ని కూడ; ఎఱింగించెదన్= తెలుపుతాను; తదంచిత క్రతు క్రియా ప్రకారంబునున్= ఆ గొప్ప క్రతువు జరిగిన తీరును; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; వినుము; అట్లు= ఆ విధంగా; కరంధముడు= అనన్+పరఁగి= అనే పేరు పొంది; మనువంశదీపకుండు+ఐ= మనువంశానికి దీపంవంటివాడై; పేర్చిన= ప్రకాశించిన (ఒప్పిన); ఆ భూపతి= ఆ రాజు; నిజ= తన; తపస్+ప్రభావంబునన్= తపస్సుయొక్క శక్తిచేత; మహానుభావుండు+ అగు= మహాత్ముడైన; అంగిరసుండు= అంగిరసుడు; తనకున్= తనకొరకు; ఉపద్రష్ట+అయి= ఉపద్రష్టగా; అనేక= చాలా; అశ్వమేధంబులు= అశ్వమేధయాగాలు; చేయించుటన్+చేసి= చేయించటంచేత; ఆవహిల్లిన= పుట్టిన; మాహాత్మ్యంబునన్= శక్తివలన; మహీపతులు+ఎల్లన్= రాజు లందరూ; కొలువన్= సేవిస్తూండగా; పూజ్య= గౌరవప్రదమైన; సామ్రాజ్యంబు= రాజ్యాన్ని; అనుభవించి= ఏలి; తన వలచిన అప్పుడు+అ= తాను కోరుకొన్నప్పుడే; తనువుతోడన్= శరీరంతో; ఊర్ధ్వలోకంబునకున్= స్వర్గానికి; చనియెన్= వెళ్ళిపోయాడు; ఆ+మనుజపతి తనయుండు= ఆ రాజు కొడుకు; అవిక్షిత్+నామధేయుండు= అవిక్షిత్తు అని పేరుగలవాడు (అచిక్షిత్తు - అని కూడా నామాంతరం); ధరాభార= భూభార; ధౌరేయుండు+ఐ= మోయటంలో సమర్థుడై; అతనిన్+అ+పోలి= అతనినే (తండ్రినే) పోలి; ప్రజలన్+పాలించెన్= ప్రజలను పరిపాలించాడు.

తాత్పర్యం : అని చెప్పిన వ్యాసుడు 'ఈ వృత్తాంతం మరుత్తుడి వంశగౌరవాన్ని, అతడి సంపదలోని వైశిష్ట్యాన్ని చెప్పటంకొరకు చెప్పాను. అతడికి ఆ ధనం ఎట్లా వచ్చిందో చెప్పుతాను వినుము. ఆ క్రతువును ఆయన ఎట్లా చేశాడో కూడా వివరిస్తాను. ఆ విధంగా కరంధముడనే పేరు పొంది మనువంశదీపకుడై ఒప్పిన ఆ రాజు తన తపశ్శక్తిచేత మహాత్ముడైన అంగిరసుడు తనకు ఉపద్రష్టగా చాలా అశ్వమేధాలు చేయించటంచేత పుట్టిన ప్రభావంతో రాజులందరూ సేవిస్తుండగా గౌరవప్రదమైన రాజ్యాన్ని ఏలి, తాను కోరినప్పుడు తన బొందితోసహా స్వర్గానికి వెళ్ళిపోయాడు. ఆ రాజుకొడుకు అవిక్షిత్తు, అతడు భూభారాన్ని వహించటంలో సమర్థుడై, తండ్రిని పోలి ప్రజలను పరిపాలించాడు' అని చెప్పాడు.

చ. **అతని సుతుండు సూవె మనుజాధిపసత్తమ! యమ్మహాత్ముఁ డా**
పతి తన తండ్రి పిమ్మటఁ గృపారతుఁ డార్యుఁడు దండనీతి వి
శ్రుతమతి దానశీలుఁ డన రూఢికి నెక్కి తదీయరాజ్య సు
స్థితి వెలుఁగొందె వాసవునిఁ జీరికిఁ జేకొనఁ డీసు పెంపునన్. **33**

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+అధిప సత్తమ!= రాజశ్రేష్ఠా! - ఓ ధర్మరాజా!; అతని సుతుండు+చూవె!= అతడి కుమారుడే సుమా!; ఆ+మహాత్ముఁడు= ఆ మరుత్తుడు; ఆ పతి= ఆ రాజు; తన తండ్రి పిమ్మటన్= తన తండ్రి తరువాత; కృపారతుఁడు= కృపామయుడు; అర్యుఁడు= పూజ్యుడు; దండనీతి విశ్రుతమతి= దండనీతిని బాగా ఎరిగినవాడు; దానశీలుఁడు= గొప్ప దానగుణం కలవాడు; అనన్= అనగా; రూఢికిన్+ఎక్కి= ప్రసిద్ధిపొంది; తదీయరాజ్యం= అతడి రాజ్యపు; సుస్థితిన్= ఉన్నతస్థితితో; వెలుఁగు+ఒందెన్= ప్రకాశం పొందినది; (అతడు) వాసవునిన్= ఇంద్రుడిని కూడా; ఈసు పెంపునన్= పెరిగిన అసూయతో; చీరికిన్+చేకొనఁడు= లక్ష్యపెట్టడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! వినుము. ఆ మరుత్తుడు ఆ అవిక్షిత్తుడి కుమారుడే సుమా! ఆ మరుత్తుడు తండ్రి పోయాక రాజ్యపాలన చేపట్టి, దయగలవాడని, పూజ్యుడని, దండనీతివిశారదుడని, దానగుణం కలవాడని పేరుపొందాడు. అతడి రాజ్యం సుస్థితిని పొంది, వెలుగొందింది. ఆ రాజు తన పెంపుతో ఇంద్రుడిని కూడా లెక్కపెట్టలేదు. అతడికి తన దీక్షపైన అంత విశ్వాసం ఉన్నది. ఇది చూచి, ఇంద్రుడు పట్టరానంత అసూయను పెంచుకొన్నాడు.

క. **వాసవుఁడును నవ్విభునెడ। నీసు గలిగి తన్ను మిగులనీనని తచ్చిం**
తాసక్తుండై మంత్రి ని। వాసమునకుఁ జనియెఁ బూరువంశప్రవరా! **34**

ప్రతిపదార్థం: పూరువంశప్రవరా!= పూరుడివంశంలోని శ్రేష్ఠుడా! (ధర్మరాజా!); వాసవుఁడునున్= ఇంద్రుడుకూడా; ఆ+విభు+ఎడన్= ఆ మరుత్తుడిపై; ఈసు+కలిగి= ఈర్ష్య కలిగి; తన్నున్= తనను; మిగులనీనని= మించనీయనని; తద్+చింతా+ఆసక్తుండు+ఐ= అదే చింతలో ఆసక్తి కలవాడై; మంత్రి నివాసమునకున్+చనియెన్= మంత్రి నివాసానికి వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఇంద్రుడుకూడా ఆ మరుత్తుడిపై ఈర్ష్య కలిగి, ఈ రాజు తన పుణ్యకార్యాలతో తనను మించిపోగూడదు అనే చింతలో మునిగిపోయినవాడై తన మంత్రి అయిన బృహస్పతి నివాసానికి వెళ్ళాడు.

విశేషం: వంద యగాలు చేస్తే ఇంద్రపదవిని పొందుతారని శాస్త్రోక్తి. ఇంద్రుడి భయం అదే. కాబట్టి ఇంద్రుడికి ఒక మానవుడి మీద అసూయ కలిగిందన్నమాట! అంటే దేవతలు కూడా ఈర్ష్యలకు అతీతులు కారని అర్థం.

వ. చని యతనితోడ. 35

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్ళి; అతనితోడన్= అతడితో (ఆ బృహస్పతితో).

తాత్పర్యం: వెళ్ళి ఆ బృహస్పతితో ఇట్లా అన్నాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. 'అనఘ! మరుత్తుండు నిను వరింపఁ దలంచుఁ। దన యజ్ఞమున కుపద్రష్ట గాఁగ
నమరాధిపతి యగు నట్టి నాకును జేసి। యుపదర్శనం బింక నొక్క మర్త్యు
నకుఁ జేఁత నీ పెంపునకు హాని గాదె! నన్। విడిచి యాతని యజ్ఞవిధులు నడపుఁ;
డాతనిఁ దొఱఁగి మదాప్తత మెఱయు పె। క్కాడంగ నేటికి?' ననుడు నతని

తే. పలుకులకు నవ్వి యా బృహస్పతి 'మహాత్మ!। యెఱుఁగనే నిన్ను? నన్ను నీ వింత సెప్ప
నేల! సర్వలోకముల కధీశుఁ డైన। నీ గురుం డొరు నాసించునే మహేంద్ర!' 36

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పుణ్యాత్మా!; మరుత్తుండు= మరుత్తుడు; నినున్= నిన్ను; తన యజ్ఞమునకున్= తాను చేయదలచిన యజ్ఞానికి; ఉపద్రష్ట+కాఁగన్= ఉపద్రష్టగా ఉండటానికి; వరింపన్+తలంచున్= వరించాలని అనుకొంటున్నాడు; అమర+అధిపతి+అగు+అట్టి= స్వర్గాధిపతిని అయినటువంటి; నాకును= నాకు; ఉపదర్శనంబు చేసి= ఉపద్రష్టగా పని చేసి; ఒక్కమర్త్యునకున్= ఒక మనిషికి; చేఁత= చేయటం; నీ పెంపునకున్= నీ గొప్పతనానికి; హానికాదె!= హానికాదా!; నన్+విడిచి= నన్నువదలిపెట్టి; అతనిన్= ఆ మరుత్తుడియొక్క; యజ్ఞకార్యం నడిపించడి (లేదా); అతనిన్+తొఱఁగి= అతడిని వదలిపెట్టి; మత్+ఆప్తతన్= నాకు ఆప్తుడుగా; మెఱయు(ము)= విరాజిల్లుము; పెక్కు+అడంగన్+ఏటికిన్?= ఎక్కువగా చెప్పటం ఎందుకు?; అనుడున్= అనగా; అతని పలుకులకున్= ఆ ఇంద్రుడి మాటలకు; నవ్వి; ఆ బృహస్పతి; మహాత్మ!= ఓ మహాత్మా!; మహేంద్ర!= ఓ మహేంద్రా! నిన్నున్= నీవెవడివో; ఎఱుఁగనే?= నాకు తెలియదా?; నన్నున్= నాకు; నీవు+ఇంత+చెప్పనేల?= నీవు ఇంతగా చెప్పటం ఎందుకు?; సర్వలోకములకున్+అధీశుఁడు+ఐన= అతడు అన్ని లోకాలకూ అధిపతి అయిన; వినుము; (నీ గురుండు= నీ గురువైన బృహస్పతి;) ఒరున్+ఆసించునే?= మరి ఒకడిని ఆశిస్తాడా?

తాత్పర్యం: 'పుణ్యాత్మా! మరుత్తుడు తాను చేయదలచిన యజ్ఞానికి ఉపద్రష్టగా ఉండటానికి నిన్ను వరించాలని అనుకొంటున్నాడు. స్వర్గాధిపతి నైన నాకు ఉపద్రష్టగా ఉండిన మీరు ఒక మానవుడికి సహకరించటం మీ గొప్పతనానికి హానికరం కాదా! నిన్ను విడిచిపెట్టి అతడి యజ్ఞకార్యాన్ని నడిపించండి. లేదా అతడిని వదలిపెట్టి నాకు ఆప్తుడుగా విరాజిల్లండి. ఇంక ఎక్కువగా చెప్పవలసిన అవసరం లేదు. 'అని అనగా ఆ బృహస్పతి నవ్వి' ఓ మహాత్మా! ఇంద్రా! నీ వెవడవో నాకు తెలియదా? నాకు నీవు ఇంతగా చెప్పాలా? అందువలన అన్ని లోకాలకు అధిపతి అయినప్పటికీ నీవంటివాడికి గురువైన నేను మరొకడిని ఆశించటమా?'

విశేషం: ఉపదర్శనంఅంటే యజ్ఞానికి ముందు ఫలానావారు ఫలానా పని చేయాలని కోరుకొనటం, దీన్నే 'ఋత్విగ్వరణం' అంటారు. అట్లా కోరబడ్డవాడు 'వరుడు' అంటే శ్రేష్ఠుడని అర్థం.

వ. అని వెండియు. 37

తాత్పర్యం : అని ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

అ. **'అగ్ని చల్లనైన, నబ్జమిత్రుఁడు మైల। పడ్డ, నుర్వి వొరలఁబడిన, మేరు**
నగము సంచలించినను బొంకు వొరయునే?। నాదు పలుకు నెమ్మనమున నమ్ము!' **38**

ప్రతిపదార్థం: అగ్ని చల్లనైనన్= అగ్ని చల్లబడినా; అబ్జమిత్రుఁడు= సూర్యుడు; మైలపడ్డన్= మకిలిపట్టినా; ఉర్వి= భూమి; పొరలఁబడినన్= క్రిందుమీదైనా; మేరునగము= మేరుపర్వతం; సంచలించినను= కదిలిపోయినా, నాదు పలుకు= నా మాట; బొంకు+పొరయునే?= అబద్ధం అవుతుందా?; నెఱ+మనమునన్= నిండు హృదయంతో; నమ్ము(ము)= విశ్వసించుము.

తాత్పర్యం: 'అగ్ని చల్లబడినా, సూర్యుడు మకిలిపట్టినా, భూమి క్రిందుమీదైనా, మేరుపర్వతం కదలాడినా, నా మాట అసత్యం కాదు. బాగా విశ్వసించుము.'

క. **అన విని ప్రమదంబునఁ దే। లిన చిత్తముతోడ సమదలీలం జనియెం**
దన మందిరంబునకు సుర। లనురాగముఁ బొంద నింద్రుఁ డమలచరిత్రా! **39**

ప్రతిపదార్థం: అమలచరిత్రా!= పవిత్ర చరిత్రుడవైన ధర్మరాజా!; అనన్= ఈ విధంగా బృహస్పతి చెప్పగా; విని= విన్నవాడై; ఇంద్రుఁడు; ప్రమదంబునన్= సంతోషంతో; తేలిన చిత్తముతోడన్= తేలియాడిన మనస్సుతో; సమదలీలన్= దర్పంగా; సురలు= దేవతలు; అనురాగము పొందన్= సంతోషం పొందగా; తన మందిరంబునకున్= తన భవనానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

విశేషం: నిర్మలచరిత్రుడవైన ధర్మరాజా! ఈ విధంగా బృహస్పతి చెప్పగా విన్నవాడై, ఇంద్రుడు సంతోషంతో తేలియాడిన మనస్సుతో దర్పంగా, దేవతలు సంతోషించగా తన మందిరం చేరుకొన్నాడు.

సీ. **అది యంతయును విని యమ్మరుత్తుఁడు త్రిద। శాచార్యు కడ కేఁగి యతనితోడ**
'నీకు నెఱిఁగించి నీ పంపునన యేను। సంభారముల నెల్ల సంఘటించి
యజ్ఞాచరణమున కమరియున్నాఁడ నీ। వుపదర్శనంబు సేయుటకు రమ్ము'
నావుడు 'నింద్రుండు ననుఁ దన యాగము। నకు మున్న వరియించినాఁడు; నాకు

తే. **నెట్లు రావచ్చు?' ననియె నా యింద్రమంత్రి। యట్లు పలికిన 'మా తాత కనఘ! నీదు**
తండ్రి సంప్రీతితో నుపద్రష్ట యయ్యె;। నట్ల కృపసేయు' మని పల్కె నవ్విభుండు. **40**

ప్రతిపదార్థం: అది+అంతయునున్+విని= అదంతా విని; ఆ+మరుత్తుఁడు= ఆ మరుత్తుడు; త్రిదశ+ఆచార్యు కడకున్+ఏఁగి= దేవతల గురువైన బృహస్పతి వద్దకు వెళ్ళి; అతనితోడన్= అతడితో; నీకున్+ఎఱిఁగించి= నీకు తెలిపి; నీ పంపునన్+అ= నీవు చెప్పిన పద్ధతిలోనే; ఏను= నేను; సంభారములన్+ఎల్లన్= యజ్ఞసామగ్రినంతా; సంఘటించి= చేర్చుకొని; యజ్ఞ+ఆచరణమునకున్= యజ్ఞం చేయటానికి; అమరి+ఉన్నాఁడన్= సిద్ధంగా ఉన్నాను; నీవు+ఉపదర్శనము+చేయుటకున్= నీవు ఉపద్రష్టగా ఉండటానికి; రమ్ము= దయచేసి రావలెను; నావుడున్= అని అడుగగా; ఇంద్రుండు; ననున్= నన్ను, తన యాగమునకున్= తాను చేయనున్న యాగానికి; మున్ను+అ= ముందే; వరియించినాఁడు= వరించాడు; నాకున్= నేను; ఎట్లు రావచ్చున్?= ఎట్లా రావటం?; అనియెన్= అన్నాడు; ఆ+ఇంద్రమంత్రి= బృహస్పతి; అట్లు పలికినన్= అట్లా అనగా; ఆ+విభుండు= ఆ రాజు; అనఘ!= పుణ్యాత్మా!; నీదు తండ్రి= నీ తండ్రి అంగిరసుడు; మా తాతకున్= మా తాతగారైన కరంధముడికి; సంప్రీతితోన్= ప్రేమతో; ఉపద్రష్ట అయ్యెన్= ఉపద్రష్ట అయ్యాడు కదా!; అట్లు+అ; కృపచేయుము+అని పల్కెన్= అట్లాగే నీవు నన్ను కనికరించుము - అని అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అదంతా విని ఆ మరుత్తుడు దేవతల గురువు బృహస్పతి వద్దకు వెళ్ళి, అతడితో 'ఆచార్యా! నీకు తెలిపి, నీ అనుమతి చొప్పుననే నేను యజ్ఞసామగ్రిని సిద్ధంచేసికొని యజ్ఞం చేయటానికి తయారుగా ఉన్నాను. నీవు దయతో ఉపద్రష్టగా వ్యవహరించుము. అని అడుగగా అప్పుడు బృహస్పతి 'రాజా! ఇంద్రుడు ఇంతకుముందే తాను చేయనున్న యాగానికి ఉపద్రష్టగా నన్ను వరించాడు. ఇప్పుడు రావటం ఎట్లా?' అన్నాడు. దానికి ఆ రాజు 'మహాత్మా! మీ తండ్రి అంగిరోమహర్షి మా తాతగారైన కరంధముడికి ఉపద్రష్టగా వ్యవహరించారు కదా! అట్లాగే నామీదా మీరు దయచూపండి' అని కోరాడు.

చ. విని ధిషణుం డమర్త్యులకు విన్నను వొప్పఁ గ్రతుప్రయోగముల్
మనము దలిర్పఁగా నడపి మర్త్యుని యాగము నొజ్జఁ గాఁగఁ జా
ల నిది నిజంబ యింక ననులాప మొనర్పక పొమ్ము వేఱ యొ
క్కని నుపదర్శనంబునకుఁ గైకొను మారసి నీవు' నావుడున్. 41

ప్రతిపదార్థం: విని= ఆ రాజుమాటలు విని; ధిషణుండు= బృహస్పతి; అమర్త్యులకున్= మరణంలేనివారైన దేవతలకు; విన్ననువు+ఒప్పన్= నేర్పు మెరసేటట్లు; క్రతుప్రయోగముల్= యాగ ప్రక్రియలను; మనము= మనస్సు; తలిర్పఁగాన్= వికసించగా; నడపి= నడిపించి; మర్త్యునియాగమున్= మానవుడు చేస్తున్న యాగానికి; ఒజ్జన్+కాఁగన్= గురువుగా ఉండటానికి; చాలన్= తగను; ఇది నిజంబు+అ= ఇది నిజం (అంతే); ఇంకన్= ఇక; అనులాపము= వేడికోలు; ఒనర్పక= చేయకుండా; పొమ్ము; వెళ్ళుము; వేఱ+ఒక్కనిన్= మరొకడిని; నీవు ఆరసి= నీవువెదకి; ఉపదర్శనంబునకున్= ఉపద్రష్టత్వం వహించటానికి; కైకొనుము= స్వీకరించుము; నావుడున్= అని అనగా (అప్పుడు).

తాత్పర్యం: ఆ రాజు మాటలు విని బృహస్పతి 'రాజా!' దేవతలకు నేర్పుతో వారి మనస్సులు సంతోషించేటట్లు యాగప్రక్రియలను నిర్వర్తించిన ప్రసిద్ధి నాది. అట్లాంటి నేను మానవుడు చేసే యాగానికి గురువుగా వ్యవహరించటం సముచితం కాదు. అందుచేత ఈ వేడికోలు ఇక మాని, మరొకరిని వెదకి ఉపద్రష్టగా గైకొనుము. ఇక వెళ్ళుము' అనగా - తరువాతి వచనంతో అన్వయం.

వ. అజ్జనపతి లజ్జితుండై మగిడి వచ్చి యెదుర నారదుం గని వినయం బెసంగ వినతుండై నిలిచిన నమ్ముని యతనిం గనుంగొని 'యెటవోయి వచ్చె? దేల విన్ననై యున్నవా'డవు? నీ తెఱం గెటింగింపు; మెవ్విధంబుననైన నీ విషాదంబు మాన్చెద' ననుటయు నమ్మనుజవరుండు 'మదీయాధ్వరంబునకు నాంగిరసు నుపాధ్యాయుంగా వరియింపం బోయితి; నద్దేవగురుండు నన్ను దూషించి పరిత్యజించె; నింక నేటి బ్రదు? 'కని పలికిన నప్పరమ సంయమి యప్పుడమితేనితో 'బృహస్పతి నిన్నొల్లకున్ననేమి? యంగిరసుని పిన్నకొడుకు సంవర్తుండాధిషణు చేత ధిక్కరింపంబడి సకలంబును విడిచి వెడలి వైరాగ్యంబు పెంపున దిగంబరుఁ డయి తిరుగుచున్నవాఁడతని పాలికి నరుగు; మమ్మహాత్ముండు భవన్మఖంబునకు నుపదర్శనం బాచరించు' ననవుడు సంతసిల్లి యా భూవరుం డిట్లనియె. 42

ప్రతిపదార్థం: ఆ+జనపతి= ఆ రాజు; లజ్జితుండు+ఐ= సిగ్గుపడినవాడై; మగిడివచ్చి= తిరిగివచ్చి; ఎదురన్= ఎదురుపడ్డ; నారదున్= నారదమహర్షిని; కని= చూచి; వినయంబు+ఎసంగన్= వినయం ఒప్పగా; వినతుండు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; నిలిచినన్= నిలబడగా; ఆ+ముని= నారదుడు; అతనిన్+ కనుంగొని= ఆ మరుత్తుడిని చూచి; ఎట+పోయి+వచ్చెదు?= ఎక్కడకు వెళ్ళి వస్తున్నావు?; ఏల=

ఎందుకు; విన్నన+ఐ= చిన్నబోయి; ఉన్నవా'డవు?= ఉన్నావు?; నీ తెఱంగు= నీ విధం; ఎఱింగింపుము= తెలుపుము; ఏ+విధంబునన్ ఐనన్= ఎట్లాగైనా నీ విషాదంబున్= నీ దుఃఖాన్ని; మాన్పెదన్+అనుటయున్= మాన్పుతాను అనగా; ఆ మనుజవరుండు= ఆ రాజు; మదీయ+అధ్వరంబునకున్= నేను చేయబూనిన యాగానికి; అంగిరసున్= అంగిరసుడి కుమారుడైన బృహస్పతిని; ఉపాధ్యాయున్+కాన్= ఉపద్రష్టగా; వరియింపన్+పోయితిని= వరించాలని వెళ్ళాను; ఆ+దేవగురుండు= ఆ బృహస్పతి; నన్నున్+దూషించి= నన్ను తిట్టి; పరిత్యజించెన్= విడిచి పెట్టాడు; ఇంకన్+ఏటి+బ్రదుకు?+అని= ఇక నా బ్రదుకు ఎందుకు? అని; పలికినన్= అనగా; ఆ పరమ సంయమి= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు; ఆ+పుడమిఱేనితోన్= ఆ రాజుతో; బృహస్పతి; నిన్నున్+ఒల్లకున్నన్+ఏమి?= నిన్ను ఇష్టపడకపోతే నేమిటి?; అంగిరసుని పిన్నకొడుకు= అంగిరసుడి చిన్న కుమారుడు; సంవర్తుండు= సంవర్తు డనేవాడు; ఆ ధిషణుచేతన్= ఆ బృహస్పతిచేత; ధిక్కరింపన్+పడి= తిరస్కరించబడి; సకలంబును= అన్నిటిని; విడిచి= వదలిపెట్టి; వైరాగ్యంబు పెంపునన్= మిక్కిలి విరాగభావంతో; దిగంబరుఁడు+అయి= బట్టకూడా లేకుండా; తిరుగుచున్నాడు. అతని పాలికిన్+అరుగుము= అతడివద్దకు వెళ్ళుము; ఆ+మహాత్ముండు= ఆ సంవర్తుడు; భవత్+మఖంబునకున్= నీ యాగానికి; ఉపదర్శనంబు+ఆచరించున్+అనవుడున్= ఉపద్రష్టగా వ్యవహరిస్తాడు అని చెప్పగా; సంతసిల్లి= సంతోషపడి; ఆ భూవరుండు= ఆ రాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాజు సిగ్గుపడ్డవాడై తిరిగివచ్చి, ఎదురుపడ్డ నారదమహర్షిని చూచి, వినయంతో నమస్కరించి నిలబడ్డాడు. నారదుడు మరుత్తుడిని చూచి 'ఎక్కడికి వెళ్ళి వస్తున్నావు? ఎందుకు చిన్నపోయి కనిపిస్తున్నావు? ఏమిటి నీ వ్యవహారం? ఎందుకిట్లా దుఃఖిస్తున్నావు? నీ విషాదాన్ని ఎట్లాగైనా పోగొట్టుతాను' అన్నాడు. అపుడు ఆ రాజు 'స్వామీ! అంగిరసుడి కుమారుడైన బృహస్పతిని ఉపద్రష్టగా వరించాలని వెళ్ళాను. ఆ దేవగురుడు నన్ను తిట్టి వదలిపెట్టాడు. ఇక నా బ్రదుకు వ్యర్థం' అని బావురుమన్నాడు. ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు 'రాజా! ఆ బృహస్పతి నిన్ను ఇష్టపడకపోతే ఏమిటి నష్టం? అంగీరసుడి చిన్న కొడుకు సంవర్తుడనే వాడు కూడా బృహస్పతిచేత తిరస్కరించబడి. సర్వం వదలి, వైరాగ్యం అవలంబించి, దిగంబరుడుగా తిరుగుతున్నాడు. నీవు అతడి వద్దకు వెళ్ళుము. ఆ మహాత్ముడు నీ యాగానికి ఉపద్రష్టగా ఉంటాడు' అని చెప్పగా మిక్కిలి సంతోషపడి ఆ రాజు ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'మునివర! బ్రదికితి సంవ। ర్తుని నెచ్చటఁ గాంతు? నెప్పరుసునం దగ నా
డిన నతఁడు ద్రోపు సేయక। ననుఁ గైకొను? నెఱుఁగఁ జెప్పు నాకుం గరుణన్.' 43

ప్రతిపదార్థం: మునివర!= ఓ మునిశ్రేష్ఠా!; బ్రదికితిన్= బ్రదికాను; సంవర్తునిన్= సంవర్తుడిని; ఎచ్చటన్+కాంతున్?= ఎక్కడ చూడగలను?; ఏ+పరుసునన్= ఏ విధంగా; తగన్= తగినట్లుగా; ఆడినన్= మాట్లాడితే; అతఁడు= ఆ సంవర్తుడు; త్రోపు+చేయక= త్రోసి పుచ్చకుండా; ననున్+కైకొనున్= నన్ను స్వీకరిస్తాడో; నాకున్= నాకు; కరుణన్= దయతో; ఎఱుఁగన్+చెప్పు(ము)= తెలియజెప్పుము

తాత్పర్యం: 'ఓ మునిశ్రేష్ఠా! బ్రదికాను, కాని ఆ సంవర్తుడిని ఎక్కడ చూడగలను? అతడితో ఎట్లా మర్యాదగా మాటాతే అతడు నా విన్నపాన్ని తోసిపుచ్చకుండా నన్ను స్వీకరిస్తాడో దయతో వివరంగా చెప్పి పుణ్యం కట్టుకొనండి.'

వ. అని ప్రార్థించిన యప్పార్థివోత్తమునకు నత్తపోధనసత్తముం డిట్లనియె. 44

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈవిధంగా; ప్రార్థించిన= ప్రార్థించినట్టి; ఆ+పార్థివ+ఉత్తమునకున్= ఆరాజశ్రేష్ఠుడితో; ఆ+తపోధన+సత్తముండు= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ప్రార్థించగా ఆ రాజుతో ఆ మహర్షి ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'భూపాల! యతఁడు కాశీపురిఁ బాయక । వర్తించు నున్మత్తవర్తనమున;
నతని నెఱింగెడు నట్టి యుపాయంబు । వినుము పురద్వారమున శవంబు
నిడికొని నీ వుండు మేతెంచి చూచి ని । వర్తించు వాని సంవర్తుఁ గాఁగ
నెఱుఁగుము; మరలి యట్లేఁగంగ వెనుకన । పొమ్ము నిశ్చలభక్తిపూర్వకముగ

ఆ. నెచట నైన నీకు నేకాంత మొదవిన । శరణు సొరుము వినయభరితవృత్తి
నాదు గుఱుతు సెప్పినారెవ్వ రనినను । జెంద నారదుండు సెప్పె ననుము. 45

ప్రతిపదార్థం: భూపాల!= రాజా!; అతఁడు= ఆ సంవర్తుడు; కాశీపురిన్= కాశీపురిని; పాయక= వదలకుండా; ఉన్మత్త వర్తనమునన్= పిచ్చివాడివలె; వర్తించున్= ప్రవర్తిస్తుంటాడు; అతనిన్+ఎఱింగెడు+అట్టి= అతడిని గుర్తించేటటువంటి; ఉపాయంబు= యుక్తి; వినుము= చెప్తుతాను వినుము; పురద్వారమునన్= ఊరు ముందటి ద్వారం వద్ద; శవంబున్+ఇడికొని= ఒక శవాన్ని దగ్గర ఉంచుకొని; నీవు+ఉండుము= నీవు ఉండుము; ఏతెంచి= వచ్చి; చూచి; నివర్తించువానిన్= వెంటనే మరలిపోయేవాడిని; సంవర్తున్+కాఁగన్= సంవర్తుడని; ఎఱుంగుము= తెలిసికొనుము; మరలి+అట్లు+ఏఁగంగన్= మరలి అట్లా వెళ్ళిపోతుండగా; వెనుకన్+అ= వెనుకనే; నిశ్చల= నిశ్చలమైన; భక్తిపూర్వకమునన్= భక్తితో; పొమ్ము= వెళ్ళుము; ఎచటన్+ఐనన్= ఎక్కడైనా; నీకున్; ఏకాంతము+ఒదవినన్= ఒంటరిగా ఆయన దొరికితే; వినయభరితవృత్తిన్= వినయంతో కూడిన ప్రవృత్తితో; శరణు+చొరుము= ఆశ్రయం పొందుము; నాదు గుఱుతు= నా గుర్తు; ఎవ్వరు+చెప్పినారు+అనినను= ఎవరు చెప్పారని అడిగితే; చెందన్= నిన్ను పొందటానికి; నారదుండు= నారదమహర్షి; చెప్పెన్+అనుము= చెప్పాడు అని చెప్పుము.

తాత్పర్యం: రాజా! ఆ సంవర్తుడు కాశీపురాన్ని ఏనాడూ వదలిపెట్టడు; పిచ్చివాడివలె ప్రవర్తిస్తుంటాడు. అతడిని ఎట్లా గుర్తించాలో ఒక ఉపాయం చెప్తుతాను వినుము. ఊరు మందటి ద్వారంవద్ద ఒక శవాన్ని దగ్గర పెట్టుకొని నీవు ఉండుము. వచ్చి చూచి వెంటనే ఎవరు మరలి పోతారో వారే సంవర్తుడని గుర్తించుము. అట్లా మరలి పోతున్నప్పుడు ఆయన వెంటనే నీవూ నిశ్చలమైన భక్తితో వెళ్ళుము. ఎక్కడైనా ఆయన ఒంటరిగా దొరికినప్పుడు వినయంతో ఆయన శరణు పొందుము. 'నా గుర్తు ఎవరు చెప్పారు?' అని ఆయన అడిగితే నారదమహర్షి చెప్పారని చెప్పుము.

(మరుత్తుఁడు సంవర్తునిఁ దన యజ్ఞమున కుపద్రష్టఁగా వరియించుట (సం. 14-6-27))

సీ. ఇప్పుడు నారదుం డెందున్న వాఁడని । యడిగినయట్లైన నతఁడు నాకు
ని న్నెఱింగించి యగ్నిప్రవేశము సేసె । ననుము శంకింపక' యనుడు నమ్మ
హీపతి వారాణసీపురంబున కేఁగి । దిక్కుమాలిన పీనుఁ గొక్కచోటఁ
బడియున్నఁ గని దానిఁ బట్టించుకొని పుర । ద్వారప్రదేశంబు సేర నరిగి

తే. యచట నక్కుణపము నిడి యంతనంత । వేచికొని యుండఁగా నొక్క వెట్టివాఁడు
వచ్చి శవముఁ గనుంగొని వాటువడ్డ । పసరమును బోలెఁ గ్రమ్మఱి పొఱుటయును. 46

ప్రతిపదార్థం: ఇప్పుడు= ఇపుడు; నారదుండు= నారదమహర్షి; ఎందున్+ఉన్నవాఁడు+అని= ఎక్కుడ+ఉన్నాడని; అడిగిన+అట్లు+ఐనన్= అడిగినట్లయితే; అతఁడు= నారదుడు; నాకున్= నాకు; నిన్నున్+ఎఱింగించి= నిన్ను గురించి తెలిపి; అగ్ని ప్రదేశంబు+చేసెన్= అగ్నిలో ప్రవేశించాడని; శంకింపక= సందేహించకుండా; అనుము= చెప్పుము; అనుడున్= అని చెప్పగా; ఆ+మహీపతి= ఆ రాజు;

వారాణసీ పురంబునకున్+ఏఁగి= వారాణసీ పురానికి వెళ్ళి; దిక్కుమాలిన పీనుఁగు= దిక్కులేని శవం; ఒక్కచోటన్+పడి+ఉన్నన్= ఒకచోట పడి ఉంటే; కని= చూచి; దానిన్+పట్టించికొని= దానిని మోయించుకొని; పురద్వార ప్రదేశంబు= పురద్వారాన్ని; చేరన్+అరిగి= వెళ్ళి చేరుకొని; అచటన్= అక్కడ; ఆ+కుణపమున్+ఇడి= ఆ శవాన్ని ఉంచుకొని; అంతన్+అంతన్= దాచి సమీపంలో అక్కడా ఇక్కడా; వేచికొని ఉండఁగాన్= కాచుకొని ఉండగా; ఒక్క వెఱ్ఱివాఁడు= ఒక పిచ్చివాడు; వచ్చి; శవమున్+కనుంగొని= శవాన్ని చూచి; వాటు+పడ్డ= దెబ్బతిన్న; పసరమును+పోలెన్= పశువువలె; క్రమ్మఱి= వెనుకకు తిరిగి; పాఱుటయునున్= పరుగెత్తగా.

తాత్పర్యం: ఇప్పుడు నారదుడు ఎక్కడున్నాడు? అని ఒక సమయంలో అడిగితే ఆయన నాకు మిమ్ములను గురించిచెప్పి అగ్నిలో ప్రవేశించాడని ఏ సంకోచంలేకుండా చెప్పుము. 'అని నారదుడు చెప్పగా ఆ రాజు కాశీపురానికి వెళ్ళి దిక్కులేని శవం ఒకచోట పడి ఉండగా చూచి, దానిని మోయించుకొని నగరద్వారంవద్దకు చేరుకొని ఆ శవాన్ని అక్కడ ఉంచుకొని, దాని సమీపంలో అక్కడా ఇక్కడా ఉంటూ కాచుకొని ఉన్నాడు. అప్పుడు ఒక పిచ్చివాడు వచ్చి శవాన్ని చూచి, దెబ్బతిన్న పశువువలె వెనక్కి తిరిగి పారిపోయాడు.

వ. వాని సంవర్తుంగా నెఱింగి యజ్జనపతి యాతని పజ్జన చనంజన నతండు మరలిచూచి పై ధూళి సల్లియు నుమిసియు వేఁదుఱుచందంబు భావింప నా భూవల్లభుండు. 47

ప్రతిపదార్థం: వానిన్= అతడిని; సంవర్తున్+కాన్= సంవర్తుడిగా; ఎఱింగి= గుర్తించి; ఆ+జనపతి= ఆ రాజు; అతని= ఆ సంవర్తుడి; పజ్జన్+అ= వెనుకనే; చనన్+చనన్= పోగా పోగా; అతండు= అతడు; మరలిచూచి= తిరిగి చూచి; పైన్= ఆ రాజుపై ధూళి+చల్లియున్= దుమ్ము చల్లి; ఉమిసియున్= ఉమ్మి వేసి; వేఁదుఱు+చందంబున్= పిచ్చివాడి రీతిని; భావింపన్= కలిగించగా; ఆ భూవల్లభుండు= ఆ రాజు.

తాత్పర్యం: అతడిని సంవర్తుడినిగా గుర్తించి ఆ రాజు అతడి వెనుకనే పోగా పోగా అతడు తిరిగి చూచి రాజుపై దుమ్ముచల్లి, ఉమిసి, పిచ్చివాడివలె ప్రవర్తించగా ఆ రాజు, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వినయముతోఁ గేల్ మొగుచుచు । ననుగమనం బుడుగ కరుగ నాతండును ని
ర్జనమగు ప్రదేశమునకుం । జని యొక వటవిటపి నీడఁ జదికిలఁ బడియెన్. 48

ప్రతిపదార్థం: వినయముతోన్= వినయంగా; కేల్= చేతులు; మొగుచుచున్= ముడిచి నమస్కరిస్తూ; అనుగమనంబు= వెంట వెళ్ళటాన్ని; ఉడుగక= వదలకుండా; అరుగన్= వెళ్ళగా; అతండును= సంవర్తుడూ; నిర్జనము+అగు= ఎవరూ లేని ఏకాంతమైన ప్రదేశమునకున్+చని= ఒక చోటికి వెళ్ళి; ఒక వట విటపి నీడన్= ఒక మఱ్ఱిచెట్టు నీడలో; చదికిలన్+పడియెన్= చతికిలపడ్డాడు.

తాత్పర్యం: వినయంగా చేతులు జోడించుకొని నమస్కరిస్తూ ఆయన ఎట్లా వెళ్ళితే అట్లా వెళ్ళుతూ పోగా పోగా ఆ సంవర్తుడు ఒక ఏకాంతమైన చోటికి వెళ్ళి, ఒక మఱ్ఱిచెట్టు నీడన చతికిలపడ్డాడు.

వ. డప్పి భావించుకొని యమ్మహాత్ముం డట్లు గూర్చుండుటయు. 49

తాత్పర్యం: దప్పి ఉన్నవాడివలె (భావిస్తూ) ఆ మహాత్ముడు అట్లా కూర్చుండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. **ఆ రాజు సేరి సాష్టాంగప్రణామంబు। సేసి నిల్చిన 'ననుఁ జెప్పి నిన్ను**
ననఘ! పుత్తెంచిన యతని పే రెఱిఁగింపు। నిజమైన సిద్ధించు నీ మనోర
థంబు; బొంకగు నేనిఁ దల యేడు వ్రయ్యలై। పడు' దని యమ్ముని పలుకుటయును
నారదుఁ డెఱిఁగించె నాకు మి'మ్మని నిజ। మాడిన సంవర్తుఁ 'డాతఁ డెచట

తే. **నేమి తెఱంగున నున్నవాఁ డెఱుంగవలయుఁ। జెప్పు' మనుడు 'మీ తెఱఁగెల్లఁ జెప్పి నన్ను**
నిందుఁ బుత్తెంచు నపుడ యయ్యీడ్యధర్మ। పరుఁడు సొదఁ జొచ్చె' నని చెప్పి నరవరుండు. **50**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+రాజు= ఆ మరుత్తుడు; అపుడు; చేరి= సంవర్తుడిని సమీపించి; సాష్టాంగ ప్రణామంబు+చేసి= ఎనిమిది అవయవాలు పుడమి సోకేటట్లు నమస్కారంచేసి; నిల్చినన్= నిలువగా; అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్మా!; ననున్+చెప్పి= నన్ను గురించి చెప్పి; నిన్నున్+పుత్తెంచిన+అతని పేరు= నిన్ను పంపిన అతడి పేరు; ఎఱిఁగింపు(ము)= చెప్పుము; నిజమైనన్= నీవు చెప్పేది నిజమైతే; నీ మనోరథంబు= నీ కోరిక; సిద్ధించున్= నెరవేరుతుంది; బొంకు+అగున్+ఏని= అబద్ధమైతే; తల+ఏడు+వ్రయ్యలై+పడుదు(వు)+అని= తల ఏడు ముక్కలై చనిపోతావు అని; ఆ+ముని= ఆ ముని; పలుకుటయును= పలుకగా; నాకున్= నాకు; మిమ్మున్= మిమ్ములను గురించి; నారదుండు= నారదమహర్షి; ఎఱిఁగించెన్+అని= తెలిపాడని; సంవర్తుఁడు; నిజము+ఆడినన్= నిజం చెప్పగా; అతఁడు= ఆ నారదుడు; ఎచటన్+ఏమి+తెఱఁగునన్+ఉన్నవాఁడు?= ఎక్కడ ఏం చేస్తున్నాడు?; ఎఱుఁగన్ వలయున్= తెలిసికొనాలి; చెప్పుము+అనుచున్= చెప్పుమనగా; మీ తెఱఁగు+ఎల్లన్+చెప్పి= మీ వైనాన్ని గురించి అంతా చెప్పి; నన్నున్+ఇందున్+పుత్తెంచు+అపుడ= నన్ను ఇక్కడికి పంపించేటప్పుడే; ఆ+ఈడ్య+ధర్మపరుఁడు= పొగడదగిన ధర్మ నిష్ఠుడైన ఆ నారదుడు; సొదన్+చొచ్చెన్= చితిలో ప్రవేశించాడు; అని; నరవరుండు= ఆ రాజు; చెప్పెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సంవర్తుడు అట్లా కూర్చోగానే మరుత్తుడు అతడిని సమీపించి నమస్కరించి నిలిచాడు. 'మహాత్మా! నన్ను గురించి చెప్పి నిన్ను పంపించిన వారెవరో చెప్పుము. నీవు చెప్పేది నిజమైతే నీ కోరిక నెరవేరుతుంది. అబద్ధమైతే తల ఏడు ముక్కలై చస్తావు' అని సంవర్తు డన్నాడు. దానికి ఆ రాజు 'అయ్యా! మిమ్ములను గురించి నారద మహర్షి నాకు తెలిపాడు' అని నిజం చెప్పాడు. 'అయితే అతడు ఇప్పుడు ఎక్కడున్నాడు? ఏం చేస్తున్నాడు? తెలిసికొనాలి చెప్పుము' అని సంవర్తుడు అడిగాడు. 'స్వామీ! మీ వైనమంతా నాకు చెప్పి నన్ను ఇక్కడికి పంపిస్తున్న సమయంలోనే ఆ మహర్షి చితి పేర్చి అందులోకి ప్రవేశించాడు' అని మరుత్తుడు (నారదుడు ఎట్లా చెప్పాడో అట్లాగే) చెప్పాడు.

విశేషం: ఈ సందర్భాన్ని కేవలం సాంకేతికంగా అర్థం చేసికొంటేనేగాని 'ఇతిహాసం' ఎన్ని లోతులకు పోయి అధ్యాత్మికరహస్యాలను వ్యాఖ్యానించిందో పట్టుకొనలేము.

నారదుడు మహర్షి. సంవర్తుడు అవధూత. సంవర్త శబ్దానికి అర్థం 'తిరిగి వచ్చినవాడు' అని. దేనినుండి? - అన్ని ఇంద్రియ సుఖాలనుండీ, భోగం నుండీ, పదవీవ్యామోహం నుండీ, చివరికి మృత్యువునుండీ అని అర్థాలు చెప్పాలి. అందుకే శవాన్ని చూడగానే 'పారిపోతాడు గుర్తుంచుకో' అని నారదుడు సూచన చేశాడు. అంటే 'మృత్యువెరుగ' డని అర్థం. అట్లాగే అతడికి 'ఇంద్రియలోలత్వం' లేదన్న సారాంశమే నారదుడి 'అగ్నిప్రవేశం'లో ఉన్నది.

'అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశత్' అన్నారు వేదంలో, అగ్ని వాక్కురూపాన్ని పొందిందని, శుచిమంతుడు అగ్నిరూపంలో ఉంటాడని అర్థం. కాబట్టి నారద - సంవర్తుల నడుమ రహస్యంగా జరిగిన 'సాంకేతిక భావ ప్రకటన' ఈ సంఘటనలో ఉన్నది. నిజంగా నారదుడు అగ్ని ప్రవేశం చేశాడని కాదు.

వ. చెప్పిన నప్పరమముని యప్పుడమితేని యాననం బాలోకించి, 51

ప్రతిపదార్థం : చెప్పినన్; ఆ+పరమముని= ఆ గొప్ప ఋషి; ఆ+పుడమితేని= ఆ రాజుయొక్క; ఆననంబు= ముఖాన్ని; ఆలోకించి=చూచి.

తాత్పర్యం: మరుత్తుడు అట్లా చెప్పగా ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు ఆ రాజును చూచి ఇట్లా అన్నాడు. (తరువాతి పద్యంతోఅన్వయం)

క. 'ననుఁ గానఁగ నీ వచ్చిన । పని యెయ్యది?' యనిన నృపతి 'నా యజ్ఞం
బునకుఁ గృప మీర లుపద । ర్శనముం జేయంగ వలయు సంయమినాథా! 52

ప్రతిపదార్థం: ననున్+కానఁగన్= నన్ను చూడటానికి; నీ+వచ్చిన= నీవు వచ్చిన; పని+ఏ+అది?= పని ఏమిటి?; అనినన్= అనగా; నృపతి= రాజు; సంయమినాథా!= ఋషిశ్రేష్ఠుడా!; నా యజ్ఞంబునకున్= నేను చేయబోతున్న యజ్ఞానికి; మీరలు= మీరు; ఉపదర్శనమున్+చేయఁగన్+వలయున్= ఉపద్రష్టగా వ్యవహరించాలి.

తాత్పర్యం: 'నన్ను చూడటానికి నీవు వచ్చిన పని ఏమిటి?' అని సంవర్తుడు అడిగాడు. దానికి ఆ రాజు 'ఓ ఋషిశ్రేష్ఠుడా! నేను చేయబోయే యజ్ఞానికి మీరు ఉపదర్శనం చేయాలి' అంటూ ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

వ. U#° =°~ſ` త్తు డనువాఁడ భవదీయజనకుం డుపాధ్యాయుండు గాఁ గ్రతుకర్తయైన కరంధముని పౌత్రుండ' ననుటయు సంవర్తుండు సంప్రీతి నాతనితో 'నీవు నీ కార్యంబు నాకుం జెప్పితి; నా తెఱంగు వినుము; మా యన్న యగు బృహస్పతి దన తపోబలంబున నన్ను నవమానించిన మదీయ గృహధనాది వస్తువు లెల్లను విడిచి యిట్లు దిరిగెద; నను బోఁటి పేద నీ కుపద్రష్ట యైన నయ్యెడు పెంపునుం గలదె? యమ్మహాత్ము నీవు పరియింపు మట్లుగాక యేన కావలయు నను తలంపు గలదేని. 53

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; మరుత్తుండు+అనువాఁడన్= మరుత్తుడు అనే వాడను; భవదీయజనకుండు= మీ తండ్రి అంగిరసుడు; ఉపాధ్యాయుండుగాన్= ఉపద్రష్టగా; క్రతుకర్త+ఐన= క్రతువులు చేసిన; కరంధముని= కరంధముడియొక్క; పౌత్రుండను= మనుమడిని; అనుటయున్= అనగా; సంవర్తుండు; సంప్రీతిన్= ప్రేమతో; అతనితోన్; నీవు నీ కార్యంబు= నీవు నీ పనిని; నాకున్+చెప్పితి(వి)= నాకు చెప్పావు; నా తెఱంగు+వినుము= నా విషయం వినుము; మా+అన్న+అగు= మా అన్న అయిన; బృహస్పతి; తన తపోబలంబునన్= తన తపశ్శక్తి ప్రభావంతో; నన్నున్= నన్ను; అవమానించినన్= అవమానపరిస్తే; మదీయ= నా; గృహధనాది వస్తువులు+ఎల్లనున్= గృహం, ధనం, వస్తువులు మొదలైన వాటి నన్నిటినీ; విడిచి= వదలి; ఇట్లు+తిరిగెదన్= ఇట్లా తిరుగుతున్నాను; నను+బోఁటి= నా వంటి; పేద= నిరుపేద; నీకు+ఉపద్రష్ట ఐనన్= నీకు ఉపదర్శనం చేయిస్తే; అయ్యెడు పెంపునున్+కలదె?= ఒరిగే వైభవం ఏమిటి?; ఆ+మహాత్మున్= పెద్దవాడైన ఆ బృహస్పతిని; నీవు; వరియింపుము= వరించుము; అట్లుగాక= అట్లా కాకుండా; ఏను+అ= నేనే; కావలయున్+అను తలంపు+కలదు+ఏని= కావాలి అని ఆలోచన ఉంటే.

తాత్పర్యం: 'నా పేరు మరుత్తుడు. మీ తండ్రి అంగిరసుడు ఉపద్రష్టగా వ్యవహరించగా చాలా క్రతువులు చేసిన కరంధముడి మనుమడిని,' అని చెప్పగా సంవర్తుడు అభిమానంతో మరుత్తుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు 'రాజా! నీ పనిని నీవు చెప్పావు. ఇక నా విషయం వినుము. మా అన్న బృహస్పతి తన తపోబలంతో నన్ను అవమానపరిచాడు. అందుచేత నా ఇంటిని, ధనాన్ని, వస్తుసముదాయాన్ని అంతటినీ వదలివేసి ఇట్లా తిరుగుతున్నాను. నా వంటి నిరుపేద నీకు ఉపద్రష్టగా ఉంటే నీకు ఒరిగే వైభవం ఏమిటి? పెద్దవాడైన ఆయననే కోరుకొనుము. అట్లా కాకుండా నేనే కావాలి అని నీకు మనసులో ఉంటే (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. **అన్న నాకు మాన్యుఁ డాతండు వనుపంగ। నాచరింతు నీదు యాగమునకు**
నొజ్జతనము వేగ మర్వీశ! యగ్గురుఁ। గని యనుజ్ఞ వడయు' మనిన విభుఁడు. 54

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీ+ఈశ= రాజా!; అన్న= బృహస్పతి; నాకున్+మాన్యుఁడు= నేను గౌరవింపదగినవాడు; అతండు= అతడు; పనుపంగన్+అనుమతిస్తే; నీదు యాగమునకున్= నీ యజ్ఞానికి; ఒజ్జతనమున్= ఉపాధ్యాయత్వాన్ని; ఆచరింతున్= నిర్వహిస్తాను; వేగము+అ= వెంటనే; అ+గురున్+కని= ఆ దేవగురువును చూచి; అనుజ్ఞ+పడయుము= అనుమతి పొందుము; అనినన్= అని చెప్పగా; విభుఁడు= ఆ రాజు.

తాత్పర్యం: రాజా! మా అన్నగారు గౌరవార్హుడు. అతడు అనుమతిస్తేనే నేను నీ యాగానికి ఉపద్రష్టగా ఉండగలను. కనుక వెంటనే మా అన్నను చూచి ప్రార్థించి అనుమతి సంపాదించుము' అని సంవర్తుడు అన్నాడు. అప్పుడు ఆ రాజు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. **'ఆతని కడకు ము న్నరిగితిఁ గృప పుట్టఁ। బలికితి; నతఁడు నా పలుకు సరకు**
గొనక యమర్త్యయాజనము ననుష్ఠించు। నేను మర్త్యుని యొజ్జ నేల యగుదు?
ననియె నాతోడి యీసున వాసవుఁడు గురు। నుడిపిన కతమునఁ గడఁగి గురుఁడు
నను ధిక్కరించె నింకనఘ! యందేమని। పోదు? మీ మాహాత్మ్యమునను వాస

ఆ. **వుని నతిక్రమింతు వని నమ్మి యున్నాఁడ;। గైకొనంగవలయుఁ గరుణ వెలయ'**
ననిన మునియు 'నట్ల యయ్యెడుఁగా కని। పలికె మఱియు నా నృపాలుతోడ. 55

ప్రతిపదార్థం: అతని కడకున్= అతడి వద్దకు; మున్ను+అరిగితిన్= ముందు వెళ్ళాను; కృప పుట్టన్+పలికితిన్= దయ కలిగేటట్లు మాటాడాను; అతఁడు= ఆ బృహస్పతి; నా పలుకున్= నా మాటను; సరకుగొనక= లెక్కచేయక; అమర్త్య= దేవతలయొక్క; యాజనమున్= యజ్ఞ కార్య నిర్వహణం; అనుష్ఠించు= ఆచరించే; నేను; మర్త్యుని= మానవుడి; ఒజ్జన్= ఉపాధ్యాయుడిగా; ఏల+అగుదున్?= ఎట్లా అవుతాను?; అనియెన్= అన్నాడు; నా తోడి+ఈసునన్= నాపైన అసూయతో; వాసవుఁడు= ఇంద్రుడు; గురున్= బృహస్పతిని; ఉడిపిన కతమునన్= ఆపివేసినందువలన; కడఁగి= పూని; గురుఁడు= ఆ బృహస్పతి; ననున్+ధిక్కరించెన్= నన్ను ఎదిరించి మాటాడాడు; ఇంకన్= ఇక; అందున్+ఏమని+పోదున్?= ఆ స్వర్గానికి ఏమని వెళ్ళను?; మీ మాహాత్మ్యమునను= మీ తపఃప్రభావంతో; వాసవునిన్+అతిక్రమింతువు+అని= ఇంద్రుడిని మీరి వ్యవహరించగలవని; నమ్మి+ఉన్నాఁడన్= నమ్మి ఉన్నాను; అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్మా!; కరుణ వెలయన్= కరుణతో; కైకొనంగన్+వలయున్= ఉపాధ్యాయత్వాన్ని తప్పక తీసికొనాలి; అనినన్= అనగా; మునియున్= సంవర్తుడు కూడా; అట్లు+అయ్యెడున్+కాక+అని= అట్లాగే కానిమ్ము అని; ఆ నృపాలుతోడన్= ఆ రాజుతో; పలికెన్= అన్నాడు; మఱియున్.

తాత్పర్యం: 'స్వామీ! నేను ముందే బృహస్పతివద్దకు వెళ్ళి, అతడికి దయపుట్టేటట్లుగా ఎంతో వినయంగా మాటాడాను. అయినా అతడు నా మాటలు లెక్క చేయలేదు. దేవతల యజ్ఞాలను జరిపించే తాను మానవుల కుపాధ్యాయుడిగా ఎట్లా ఉండటం? అన్నాడు. నాపైన అసూయతో బృహస్పతిని ఇంద్రుడు ఆపివేయటంవలన బృహస్పతి నన్ను అట్లా ఎదిరించి మాటాడాడు. ఇక మరల అక్కడికి ఏమని వెళ్ళను? మీ తపఃప్రభావంతో ఇంద్రుడిని అతిక్రమించగలరని నమ్మకంతో నేను ఉన్నాను. ఓ పుణ్యాత్మా! కరుణతో ఉపాధ్యాయత్వాన్ని తప్పక మీరు స్వీకరించాలి' అని ఆ రాజు కోరగా సంవర్తుడు ఆ రాజుతో 'అట్లాగే కానిమ్ము' అంటూ ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'అయ్యెడుం గాక యిపుడు నీ' కనుచు 'నీవు। సంచలించిన యప్పుడు శాప మిత్తు
నీకుఁ గీడును బాటిల్లు నింత దలఁచి। సుస్థిరుండవు గావలె సుజనవర్య! 56

ప్రతిపదార్థం: ఇపుడు= ఇప్పటికి; నీకున్+అయ్యెడున్+కాక= నీవు కోరినట్లే అవుతుంది గాక; అనుచున్= అంటూ; సుజనవర్య!= మంచివారిలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ రాజా!; సంచలించిన+అప్పుడు= నీవు యజ్ఞదీక్షనుండి కదలితే అప్పుడు; శాపము+ఇత్తున్= శాపం ఇస్తాను; నీకున్+కీడునున్+పాటిల్లున్ నీకు దానివలన కీడు కూడా కలుగుతుంది; ఇంత+తలఁచి= దీనినంతా ఆలోచించి; సుస్థిరుండవు+ కావలెన్= నీవు స్థిరచిత్తుడుగా యజ్ఞదీక్ష నిర్వహించాలి.

తాత్పర్యం: 'రాజా! ఇప్పటికి నీవు కోరినట్లే అవుతుంది పొమ్ము. కాని, నీవు ఎప్పుడు యజ్ఞదీక్షనుండి కదలుతావో అపుడు శాపం పెట్టుతాను. దానివలన నీకు కీడు కలుగుతుంది. ఇదంతా ఆలోచించి నీవు స్థిరచిత్తంతో యజ్ఞదీక్ష నిర్వహించాలి జాగ్రత్త!

వ. ఏను నీ యధ్వరంబున కుపదర్శనంబు సేయుచుండ నద్దివస్పతియు బృహస్పతియుఁ బ్రద్వేషించి రోషంబు వాటింతురు; దానికి నులికి నీవు సంచలించిన మదీయ శాపంబునం గీడు వచ్చు; నింత దలంచి సుస్థిర నిశ్చయుండవు గావలయు విచారించుకొ' మ్మనిన నమ్మహనీయుతో నమ్మహీనాథుండు. 57

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; నీ+అధ్వరంబునకున్= నీ యాగానికి; ఉపదర్శనంబు చేయుచుండన్= ఉపద్రష్టగా వ్యవరిస్తున్నప్పుడు; ఆ+దివస్పతియున్= ఆ స్వర్గాధిపతి ఇంద్రుడూ; బృహస్పతియున్= ఆ దేవ గురువు బృహస్పతీ; ప్రద్వేషించి; నన్ను మిక్కిలిగా ద్వేషించి; రోషంబు+పాటింతురు= కోపం పూనుతారు; దానికిన్= దానికి; ఉలికి= భయపడి; నీవు; సంచలించినన్= భయపడి దీక్షను విరమిస్తే; మదీయ శాపంబునన్= నా శాపంవలన; కీడు వచ్చున్= కీడు కలుగుతుంది; ఇంత+తలంచి= ఇదంతా ఆలోచించి; సుస్థిర నిశ్చయుండవు+కావలయున్= గట్టి నిర్ణయం కలిగినవాడవు కావాలి. విచారించుకొమ్ము+అనినన్= బాగా ఆలోచించుకొనుము - అనగా; ఆ+మహనీయుతోన్= ఆ మహానుభావుడితో; ఆ+మహీనాథుండు= ఆ భూపతి (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: నేను నీ యాగం నడిపిస్తుంటే ఇంద్రుడు, బృహస్పతి నా మీద కోపగించుకొని, నీ యజ్ఞానికి ఎన్నో ఆటంకాలు కలిగించవచ్చును. దానికి భయపడి యజ్ఞం విరమించుకొంటే నేను నిన్ను శపిస్తాను. దానివలన కీడు జరుగవచ్చును. ఇదంతా ముందుగా ఆలోచించి సుస్థిరమైన నిశ్చయం కలిగి దీక్ష తీసికొనుము. బాగా ఆలోచించుకొనుము' అని ఆ మహర్షి చెప్పగా రాజు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

(సంవర్తుండు మరుత్తుని యజ్ఞమున కుపద్రష్ట యగుట (సం.14-7-23))

సీ. 'నీ కృపగాంచితి నాకు నింకొండు వి। చారంబు లేటికి? సంయమీంద్ర!
యా దివస్పతియు బృహస్పతియును నేల?। పశుపతి విద్వేషపరతఁ గలఁచె
నేనియుఁ గలఁగుదునే?' యని పలికి 'మీ। సంగతి వాసిన సరసిజాప్త
చంద్రతారకకులాచలములు గల యంత। కాలంబుఁ బుణ్యలోకములు లేక

తే. పోవు' నని శపథము శుద్ధభావవృత్తిఁ। బలుకుటయు, మెచ్చి యమ్మునిపతి 'మహేంద్రు
కంటె నిను ధనవంతునిగా నొనర్చి। క్రతువు నడపుదు' నని చెప్పి ప్రమద మెసఁగ. 58

ప్రతిపదార్థం: సంయమి+ఇంద్ర!= ఋషిశ్రేష్ఠుడా!; నీ కృప+కాంచితిన్= నీ దయను పొందాను; నాకున్+ఇంకన్+ఒండు= నాకు ఇంకవేరే విచారంబులు+ఏటికిన్= ఆలోచనలు ఎందుకు?; ఆ దివస్పతియున్= ఆ ఇంద్రుడూ; ఆ+బృహస్పతియున్= ఆ బృహస్పతీ; ఏల?= మాత్రమే ఏమిటి?; పశుపతి= ఆ ఈశ్వరుడే; విద్వేషపరతన్= శత్రుత్వంతో; కలఁచెన్+ఏనియున్= నన్ను బాధించినా; కలఁగుదునే?= బాధపడి భయపడతానా?; అని పలికి; మీ సంగతి+పాసినన్= మీతో స్నేహాన్ని పోగొట్టుకుంటే; సరసిజ+ఆప్త= సూర్యుడు; చంద్ర= చంద్రుడు; తారక= నక్షత్రాలు; కుల+అచలములు+కల+అంత+కాలంబున్= సప్తకులపర్వతాలు ఉన్నంత కాలమూ; పుణ్యలోకములు= పుణ్యలోకాల ప్రాప్తి; లేకపోవును+అని= లేకపోతాయి అని; శుద్ధభావవృత్తిన్= పరిశుద్ధమైన మనోనిశ్చయంతో; పలుకుటయున్= చెప్పగా; ఆ+మునిపతి= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు; మెచ్చి= మెచ్చుకొని, నినున్+మహేంద్రుకంటెన్= నిన్ను ఇంద్రుడికంటె; ధనవంతునిగాన్+ఒనర్చి= ధనవంతుడిగా చేసి; క్రతువు నడపుదున్+అని= క్రతువు నడిపిస్తానని; ప్రమదము+ఎసఁగన్+చెప్పి= సంతోషం పుట్టేటట్లు చెప్పి.

తాత్పర్యం: 'ఋషిశ్రేష్ఠుడా! నీ దయను పొందాక నాకు మరో ఆలోచన ఎందుకు? ఆ ఇంద్రబృహస్పతులే కాదు, సాక్షాత్తు ఆ పరమేశ్వరుడే కోపగించుకొని అడ్డుపెట్టినా భయపడతానా? మీతో స్నేహం పోగొట్టుకొనటం జరిగితే సూర్య, చంద్ర, తారక కులపర్వతా లున్నంత కాలమూ నాకు పుణ్యగతులు కలుగుతాయా?' అని పరిశుద్ధమైన మనోనిశ్చయంతో మరుత్తుడు పలికాడు. ఆ మాటలు విని, మునిశ్రేష్ఠుడైన సంవర్తుడు మెచ్చుకొన్నవాడై '(రాజా! నిన్ను ఇంద్రుడికంటె ధనవంతుడిగా చేసి యజ్ఞం నడిపిస్తా నని సంతోషం కలిగేటట్లు చెప్పి సప్తకులపర్వతములు:- 1.మహేంద్రము, 2.మలయము. 3.సహ్యము, 4.శక్తిమంతము, 5. గంధమాదనము; 6.వింధ్యము,7.పారియాత్రము. చెప్పి. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. మఱియు నిట్లను 'నెత్తెఱంగున నేను ధనవంతుండ నగుదు నంటేని వినుము. హిమవంతంబు నుత్తర భాగంబున ముంజవంతంబను పర్వతంబుగల దందు శివుండు శివాసహాయుండై సురసిద్ధ గరుడగంధర్వాది సమస్త భూత జాలంబు సేవింప విహరించుచుండు. 59

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అంటాడు; ఏ+తెఱంగునన్= ఏ విధంగా; నేను; ధనవంతుండన్+ అగుదున్+అంటేని= నేను ఎట్లా ధనవంతుడిని అవుతాను అని అంటావా!; వినుము; హిమవంతంబు+ఉత్తరభాగంబునన్= హిమలయాలకు ఉత్తర భాగంలో; ముంజవంతంబు+అను= ముంజవంత మనే; పర్వతంబు కలదు= పర్వతం ఉన్నది; అందున్= ఆ చోట; శివుండు= శివుడు; శివా సహాయుండు+ఐ= పార్వతీదేవితో కూడి; సుర= దేవతలచేత; సిద్ధ= సిద్ధులచేత; గరుడ= గరుడులచేత; గంధర్వ+ఆది= సమస్త భూత జాలంబు= గంధర్వులు మొదలైన సమస్త భూత సమూహాలూ; సేవింపన్= సేవిస్తుండగా; విహరించుచున్+ ఉండున్= విహరిస్తూ ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు. 'ఏ విధంగా నేను ధనవంతుడిని కాగలను?' అని నీవు అంటావా! అయితే వినుము. హిమాలయాలకు ఉత్తరభాగంలో ముంజవంత మనే పర్వతం ఉన్నది. అక్కడ శివుడు పార్వతితో కూడి దేవతలు, సిద్ధులు, గరుడులు, గంధర్వులు మొదలైన సమస్తభూతాలచేత సేవించబడుతూ విహరిస్తుంటాడు.

క. మరణజరారోగము లం । గ్గిరి యే డిరవులను లే వఖిల గుల్మలతా
తరువులఁ గుసుమఫలంబులు । గర మొప్పచునుండు నెల్లకాలము లందున్. 60

ప్రతిపదార్థం: ఆ+గిరి+ఏడు+ఇరవులను= ఆ కొండలోని ఏడు దిక్కులలోనూ; మరణ= మరణం; జరా రోగములు= ముసలితనం, రోగాలు; లేవు= ఎక్కడా కనిపించవు; అఖిల= అన్ని విధాలైన; గుల్మ= పొదలు; లతాతరువులన్= తీగలలోను, చెట్లలోను;

ఎల్లకాలములందున్= అన్ని కాలాలలోను; కుసుమ ఫలంబులు= పూలు; పండ్లు; కరము= మిక్కిలిగా; ఒప్పుచున్+ఉండున్= ప్రకాశిస్తూ ఉంటాయి.

తాత్పర్యం: ఆ కొండలో ఎక్కడా జరారోగమరణాలు లేవు. అన్ని ఋతువులలోనూ పొదలలో, తీగలలో, చెట్లలో పూలు, పండ్లు సమృద్ధిగా కనిపిస్తాయి.

విశేషం : ముంజపర్వతం ఉత్తరదిశలో ఉన్నది. కనుక తక్కిన ఏడు దిక్కులనూ ప్రస్తావించారని అర్థం. అంటే 'ఎక్కడా లేదని' అర్థం చూ. పద్యం 76

తే. ఆ నగంబు పార్శ్వంబుల నరుణకిరణ । రుచివితావితానంబు ననుకరించుచు వెలుంగు
శుద్ధకాంచనమయ శిలాస్థూలవాలు । కాప్రభాజాల మాశ్చర్యకారి యగుచు. 61

ప్రతిపదార్థం: ఆ నగంబు= ఆ కొండయొక్క; పార్శ్వంబులన్= ప్రక్కలలో; అరుణకిరణ= సూర్యుడి (ఎర్రటి కిరణాలు కలిగిన); రుచివితానంబున్= కాంతి సమూహాన్ని; అనుకరించుచున్= పోలి; ఆశ్చర్యకారి+అగుచున్= ఆశ్చర్యం కలిగిస్తూ; శుద్ధకాంచనమయ= మేలిమి బంగారుతో నిండిన; శిలా= రాళ్ళతోనూ; స్థూలవాలుకా ప్రభాజాలము= పెద్ద ఇసుక రేణువుల కాంతి సముదాయం; వెలుంగున్= ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ఆ కొండ ప్రక్కల సూర్యకిరణాలను పోలిన బంగారు రాళ్ళు, బంగారు ఇసుక ఆశ్చర్యకరంగా ప్రకాశిస్తూ ఉంటాయి. (అది అంత గొప్ప దివ్యభూమి అని తాత్పర్యం).

వ. మన మయ్యెడకుం బోయి. 62

ప్రతిపదార్థం: మనము; ఆ+ఎడకున్= ఆ ప్రక్కకు; పోయి.

తాత్పర్యం: మనం ఆ ప్రాంతానికి వెళ్ళి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. శ్రీకంఠు రుద్రుని శివుఁ బూషదంతఘ్ను । హరునిఁ గపర్ది శంకరుని నంత
కాంతకు వరదుని నాదిదేవునిఁ ద్రిలో । చను సహస్రాక్షుని శాంతమూర్తిఁ
జీరవాసుని ధన్వి సిద్ధు దండధరు మృ । గవ్యాధు నుష్ణీషిఁ గనకబాహుఁ
బశుపతి వృషు భూతపతి మాతృభక్తుని । నజు నగ్నివక్త్రుని నభవు భవుని

ఆ. భక్తిఁ బ్రస్తుతించి ప్రణతులఁ దేల్చి త । త్కరుణ వడసి పసిఁడి ద్రవ్వి తండ
ములు నృపాల! పెక్కుమోపులు దెత్తము । రమ్ము భారవహులఁ దెమ్ము చాల.' 63

ప్రతిపదార్థం: శ్రీకంఠున్= విషకంఠుడిని; రుద్రున్= రుదం రోదనం ద్రావయతీతి- రుద్రః. రోదనమును బాఱఁద్రోలువాఁడు; రోదించే (శబ్దించే) వాడిని; శివున్= శుభం కూర్చేవాడిని; పూషదంతఘ్నున్= సూర్యుడి దంతా లూడగొట్టిన వాడిని; హరునిన్= సకలాన్ని హరించేవాడిని; కపర్దిన్= పెద్ద జటాజూటం కలవాడిని; శంకరునిన్= శుభకారకుడిని ('శం' అంటే శుభం); అంతక+అంతకున్= యముడికి యముడివంటివాడిని (మృత్యుంజయుడని అర్థం); వరదునిన్= కోరిన వరాలు ఇచ్చేవాడిని; ఆదిదేవునిన్= దేవతలలో

మొదటివాడిని; త్రిలోచనున్= మూడు కన్నులు కలవాడిని; సహస్రాక్షునిన్= వేయి కన్నులు కలవాడిని; శాంతమూర్తిన్= పరమశాంత స్వరూపుడిని; చీరవాసునిన్= ఏనుగు చర్మాన్ని ధరించినవాడిని; ధన్విన్= పినాకమనే ధనుస్సును ధరించినవాడిని; సిద్ధున్= సిద్ధసమాధి నిష్ఠుడిని; దండధరున్= దండాన్ని ధరించినవాడిని; మృగవ్యాధున్= వేటలాడేవానిని; ఉష్ణీషిన్= తలపాగా ధరించినవాడిని; కనకబాహున్= బంగారు బాహువులు కలవాడిని; పశుపతిన్= పశువులకు- ప్రాణులకు పతిని; వృషున్= వర్షించేవాడిని; భూతపతిన్= సర్వభూతపతిని; మాతృభక్తునిన్= మాతకు భక్తుడైన వానిని; అజున్= పుట్టుకలేనివానిని; అగ్నివక్త్రునిన్= అగ్ని ముఖంలో కలవాడిని; అభవున్= పుట్టుకలేనివానిని; భవునిన్= స్వయంగా జన్మించినవాడిని (అట్లాంటి మహాశివుడిని); (మనం చూచి); నృపాల!= ఓ రాజా!; భక్తిన్= భక్తితో; ప్రస్తుతించి= స్తోత్రాలు చేసి; ప్రణతులన్+తేల్చి= నమస్కారాలతో తృప్తి కలిగించి; తద్+కరుణ+పడసి= ఆయన కరుణ పొంది; పసిఁడి= బంగారును; త్రవ్వి తండములు= సమృద్ధిగా; పెక్కు మోపులు+తెత్తము= చాలా పెద్ద పెద్ద మూటలుగా కట్టి మోయించుకొని తీసికొని వద్దాము. రమ్ము= రమ్ము; బయలుదేరుము; చాల= చాలమంది; భారవహులన్= బరువులు మోసే పనివారిని; తెమ్ము= వెంట పిలుచుకొని రమ్ము.

తాత్పర్యం: 'రాజా! అట్లాంటి చోట మన మిద్దరం వెళ్ళి - విషకంఠుడు, రుద్రుడు, శివుడు, పూషదంతఘ్నుడు, హరుడు, కపర్ది, శంకరుడు, అంతకాంతకుడు, వరదుడు, ఆదిదేవుడు, త్రిలోచనుడు, సహస్రాక్షుడు, శాంతమూర్తి, చీరవాసుడు, ధన్వి, సిద్ధుడు, దండధరుడు, మృగవ్యాధుడు, ఉష్ణీషుడు, కనకబాహుడు, పశుపతి, వృషుడు, భూతపతి, మాతృభక్తుడు, అజుడు, అగ్నివక్త్రుడు, అభవుడు, భవుడు అయిన ఆ మహేశ్వరుడిని వివిధరీతులలో ప్రస్తుతించి, నమస్కారాలతో తృప్తి కలిగించి, ఆయన దయను సంపాదించి, అక్కడున్న బంగారును కోకొల్లలుగా పెద్దపెద్ద మూటలు కట్టించి మోయించుకొని వద్దాము, బయలుదేరుము. బరువులు మోసేవారిని దండిగా పిలుచుకొని రమ్ము!' అన్నాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ఒక గొప్ప శిల్పాన్ని తిక్కనగారు నిక్షిప్తం చేశారు. శివుడిని ఏయే పేర్లతో స్తుతించాలో ఆయా పేర్లను ఇక్కడ చెప్పి, తరువాతి పద్యంలో శివుని కరుణను పొందారు - అని చెప్పటంవలన ఈ పేర్లతో శివుడిని స్తుతించారన్న అర్థం వస్తోంది. ఈ రహస్యం మనం అర్థం చేసికొంటేనే తిక్కనగారు నాటకీయంగా ఇంత మహారచనను ఎట్లా చేశారో గుర్తించగలుగుతాం.

ఇక ఈ పద్యంలోని శివస్తుతులలో ఎన్నో పురాణాల కథలు దాగి ఉన్నాయి. 'కాలకూట భరణజా శ్రీః శోభా కంఠే యస్య సః శ్రీకంఠః' అని అమరకోశకారుడు అర్థం చెప్పాడు. కాలకూట విషాన్ని త్రాగటంవలన వచ్చిన నల్లదనం శోభ, దానివలన శోభించిన కంఠం కలిగినవాడు శ్రీకంఠుడు (శితికంఠుడని కూడా).

శివుఁడు - అంటే శుభాలు కూర్చేవాడని, బ్రహ్మానందస్వరూపుడు కాబట్టి నిర్వికారుడుగా సదా శమరూపంలో స్థిరంగా ఉండే వాడని 'శివు' డన్నారు. అదే 'శుభం' కాబట్టి అట్లా ఆయన 'శుభమూర్తి' అయ్యా డన్నమాట.

ప్రళయకాలంలో సర్వాన్నీ హరిస్తాడు కాబట్టి హరుడు. భక్తుల ఆపదలను హరిస్తాడు కాబట్టి హరుడు. 'హరి' శబ్దానికి యముడు, వాయువు, ఇంద్రుడు, చంద్రుడు, సూర్యుడు, సింహం, కిరణం, గుర్రం, చిలుక, పాము, కోతి, కప్ప అనే అర్థాలతో పాటు 'విష్ణువు' అనే అర్థం కూడా ఉన్నది. స్థితికారుడు 'హరి'. లయకారుడు 'హరుడు'. ఈయనకూడా భక్తుల పాపాలు హరించేవాడే. సంస్కృతంలో శబ్దాలు చాలా చిత్రమైన 'శబ్దశక్తి' కలిగినవి. హరిహరాద్వైతానికి మంచి నిదర్శనం హరిహర రూపం.

కపర్ది - శివుడి జటాజూటానికి కపర్దమని పేరు. సుఖం నిండించేదని 'కపర్ద' శబ్దానికి అర్థం చెప్పుతారు. కపర్దము కలిగినవాడు 'కపర్ది' అని. గంగను తన జటాజూటంలో బంధించి లోకానికి అపకారం జరుగకుండా చేశాడు. అట్లా 'కపర్ది' లోకాన్ని రక్షించాడు.

శంకరుఁడు - 'శం' అంటే సుఖం. సుఖరూపి అని, సుఖాన్ని ఇచ్చేవాడని రెండర్థాలు ఉన్నాయి.

అంతకాంతకుడు - అంతకుడు 'యముడు'. అతడిని అంతంచేసినవాడు 'శివుడు'. ఎవరిని ఆశ్రయిస్తే మృత్యుభయం లేదో అతడు అంతకాంతకుడు. మార్కండేయుడి కథ ఇందుకు నిదర్శనం.

కోరిన వరాలు ఇస్తాడు కాబట్టి వరదుఁడు. మహాదేవుడని, ఆదిదేవుడని శివుడికే పేర్లు. తరువాతి దేవతలందరూ శివుడిని పూజించినట్లు పురాణాలు చెప్తుతాయి. సూర్యచంద్రాగ్నులు ఎవరికి 'కళ్ళు'గా ఉంటారో అతడు 'త్రిలోచనుడు' (కాలస్వరూపుడని అర్థం).

సహస్రాక్షుఁడు - పురుష స్వరూపుడు (చూ. పురుష సూక్తం) సహస్రాక్షతత్త్వం శివ, విష్ణు రూపాలలో వ్యక్తమయింది. అదే హరిహర రూపం. శాంతమూర్తి (శివుడనే పదం కింద చెప్పబడింది).

చీరవాసుఁడు - గజాసురుడిని చంపి, అతడి చర్మాన్ని చీరగా ధరించినవాడు;

ధన్వి - పినాకమనే ధనుస్సును ధరించి తారకాసుర సంహారం (కుమార రూపంలో) త్రిపురాసుర సంహారం (స్వరూపంలో) చేసినవాడు. యోగేశ్వరుడు కాబట్టి సిద్ధుడు. కాలదండాన్ని ధరించిన వాడు (యమస్వరూపుడు) కాబట్టి దండధరుడు. వేటాడటంలో ఆసక్తి ఉన్నవాడు (చూ. కిరాతార్జునీయ కథ) కాబట్టి మృగవ్యాధుడు. తలపాగా ధరించినవాడుగా ఉత్తరభారతంలో శివుడిని అర్చిస్తారు. (జటాజూటమే తలపాగా కావచ్చును). ప్రాణులందరూ పశువులు. కనుక పశుపతి. వరాలు వర్షిస్తాడు. కాబట్టి వృషుడు (వృషభరూపుడు - ధర్మస్వరూపుడు కాబట్టి); మాతృభక్తుడు - శివుడు అంబను అర్చించేటట్లుగా శక్తితంత్రం చెబుతుంది. (ఇక్కడ కూడా శివుడి శివాద్వైతం) అగ్ని వక్త్రుడు - అగ్నిముఖుడు (చూ. కుమార సంభవం కథ). అజుడు (బ్రహ్మ - పుట్టుకలేని వాడని) (అభవుడన్నా ఇంతే) భవుడు స్వయంగా పుట్టినవాడు.

క. అని పలికి యమ్మహాత్ముఁడు। గొని పోవఁగఁ బోయి శివు నకుంఠితకరుణన్
గనక మసంఖ్యము మోపులు। గొని వచ్చె నతండు మంచుకొండ యివులకున్. 64

ప్రతిపదార్థం : అని పలికి= అని చెప్పి; ఆ+మహాత్ముఁడు= ఆ సంవర్తుడు; కొనిపోవఁగన్= తీసికొని వెళ్ళగా; పోయి= (మరుత్తుడు) ముంజపర్వతానికి వెళ్ళి; శివు+అకుంఠిత కరుణన్= (అర్చించి అతడియొక్క) మొక్కవోని కరుణతో; కనకము= బంగారం; అసంఖ్యము= కొల్లలుగా; మోపులు+కొని= మూటలు కట్టించుకొని మోయించుకొని; అతండు= ఆ రాజు; మంచుకొండ+ఇవులకున్= మంచుకొండను దాటి బయటికి; వచ్చెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా చెప్పి, ఆ సంవర్తుడు తనను వెంటతీసికొని వెళ్ళగా ఆ మరుత్తుడు ఆ పర్వతానికి వెళ్ళి, శివుడిని స్తుతించి (ఎట్లా స్తుతించాలో పయి పద్యంలోని శివపర్యాయనామాలలోనే ఉన్నది) అతడి దయను మిక్కిలిగా పొంది, బంగారురాసులను కోకొల్లలుగా మూటలు కట్టించి, బంగారు శిలలను మోపులు కట్టించుకొని, పనివారిచేత మోయించుకొని, మోయించుకొని, హిమాలయాలు దాటి నగరం చేరుకొన్నాడు.

వ. ఇట్లు మహాధనవంతుండై మరుత్తుండు సువర్ణమయంబులుగా యజ్ఞవాటంబును భాండప్రముఖసకల క్రియాసాధనంబులును శయ్యాసనాదులుం గావించుకొని తత్ప్రదేశంబున నతిమానుషంబగు విభవం బెసంగ యజనంబున కుపక్రమించుటయు, బృహస్పతి యంతయు నెఱింగి యంగంబు గృశంబై వెలరువాఱునట్టి వగం బొందిన సంక్రందనుండు సూచి యవ్వాచస్పతి కిట్లనియె. 65

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మహాధనవంతుఁడు+ఐ= మిక్కిలి ధనం కలవాడై; మరుత్తుండు; సువర్ణమయంబులుగాన్= బంగారుతో; నిర్మింపబడినవిగా; యజ్ఞవాటంబును= యజ్ఞవాటికను; భాండ ప్రముఖ సకల క్రియా సాధనంబులును= కుండలు మొదలైన యాగప్రక్రియకు కావలసిన పనిముట్లను; శయ్యాసనాదులున్= శయ్యలు; ఆసనాలు మొదలైనవాటినీ, కావించుకొని= చేయించుకొని; తద్+ప్రదేశంబునన్= ఆ యజ్ఞవాటికలో; అతి మానుషంబు+అగు= దివ్యమైన; విభవంబు+ఎసంగన్= వైభవం

అతిశయించగా; యజనంబునకున్= యజ్ఞానికి; ఉపక్రమించుటయున్= ప్రారంభించగా; బృహస్పతి; అంతయున్+ఎఱింగి= అంతా తెలిసికొని; అంగంబు+కృశంబు+ఐ= శరీరం చిక్కిపోయి; వెలరు+పాఱునట్టి= తెల్లబారిన (వెల వెలపోగా); వగన్+పొందినన్= శ్రమను పొందగా; సంక్రందనుండు= ఇంద్రుడు; చూచి= చూచినవాడై; ఆ+వాచస్పతికిన్= ఆ బృహస్పతికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మహాధనవంతుడై ఆ రాజు బంగారుతో యజ్ఞవాటికను, కుండలు మొదలైన యాగ సాధనాలను, శయ్యలను, ఆసనాలను తయారు చేయించుకొని, అక్కడ దివ్యమైన వైభవంతో యాగం ప్రారంభించగా బృహస్పతి అంతా తెలిసికొన్నాడు. అతడి శరీరం అవమానంతో చిక్కిపోయింది. వెలవెల పోయింది. దీనిని చూచి, ఇంద్రుడు ఆయనతో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. **'తెలివు వొంది యున్నదియె నీదు చిత్తంబు? । సురల బ్రదుకుతెరువు లరసి నడపు**
చున్నవాఁడవే! సముత్సాహమున వారు । నీకుఁ బ్రియ మొనర్చి నేర్చి మండ్రె?' 66

ప్రతిపదార్థం: నీదు చిత్తంబు= నీ మనస్సు; తెలివు= తెలివి; పొంది+ఉన్నదియె?= పొంది ఉన్నదా? (అంటే తెలివిగానే ఉన్నదా?); సురల బ్రదుకు తెరువులు= దేవతల జీవనమార్గాలు; అరసి= తెలిసికొని; సముత్సాహమునన్= ఉత్సాహంతో; నడపుచున్+ఉన్నవాఁడవే!= నడిపిస్తున్నావు కదా!; వారు= ఆ దేవతలు; నీకున్= నీకు; ప్రియము+ఒనర్చి= ప్రీతి కలిగించి; నేర్చి= నేర్పుతో; మండ్రె?= మందురే? (ఉంటున్నారా?)

తాత్పర్యం: 'ఆచార్యా! నీ మనసు జాగరూకంగానే ఉన్నది కదా! దేవతల పద్ధతి తెలిసిన మీరు వారికి శ్రేయోదాయకమైన రీతిలో కార్యతంత్రం నడిపిస్తున్నారు కదా! వారు కూడా మిమ్ములను సేవిస్తూ నిపుణంగా కార్యసాఫల్యం అందుకొనగలుగుతున్నారు కదా!

విశేషం: కుశలప్రశ్న వేసినట్లు ఉన్నా ఇంద్రుడు బృహస్పతిని ఎట్లా ప్రశ్నించాలో అట్లా అడుగుతున్నాడు. దేవతలు నిరంతర కార్యవ్యగ్రులు. వారి గురువు నిత్యోత్సాహి కావాలి. రాక్షసులపై, మానవులపై ఎత్తుకు పై ఎత్తులు వేయటమే బృహస్పతి పని. ఆ పని చేయగలిగినవాడు ఇట్లా చిన్నబోయి పాలిపోయి కనిపించటం వెనుక ఏమి జరిగిందో ఆ 'సహస్రాక్షు' డికి తెలియనిది కాదు. దేవతలు 'నిపుణ' కర్ములు. అందుకే రాక్షసులపై, మానవులపై ఎప్పుడూ పై చేయిగానే ఉంటారు. దీనిని సూచిస్తూ ఇంద్రుడు పై మాటలు అన్నాడు.

వ. **అనుటయు నాచార్యుండు 'సర్వంబు సంపన్నంబ', యనిన ననిమిషపతి యతనితోడ. 67**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని ఇంద్రుడు అనగా; ఆచార్యుండు= బృహస్పతి; సర్వంబు= అంతా; సంపన్నంబు+ఆ= సమగ్రంగానే ఉంది; అనినన్= అనగా; అనిమిషపతి= దేవతాపతి (ఇంద్రుడు); అతనితోడన్= బృహస్పతితో (ఇట్లా అన్నాడు.)

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రు డనగా బృహస్పతి అన్నీ సమగ్రంగా ఉన్నాయని చెప్పాడు. అపుడు ఇంద్రు డాయనతో తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.

విశేషం: సర్వం సంపూర్ణం, సంపన్నం - అనే మాటలను యజ్ఞసంపూర్తిని సూచించటానికి వాడుతారు. బృహస్పతి ఉపద్రష్ట కాబట్టి అతడి నోట యాగపరిభాష 'అంతా బాగానే ఉన్నది' అనే అర్థంలో ప్రవృత్తం కావటంలో ఆశ్చర్యం లేదు.

క. 'నీ యొడలు దస్సి వెలువెల। నై యున్నది; నీకు నిట్టి యధికపు వగపుం
జేయఁగ వెఱవని నీచులఁ। జేయుదు దండితులఁ గాఁగఁ జెప్పుము వారిన్.' 68

ప్రతిపదార్థం: నీ+ఒడలు= నీ శరీరం; డస్సి= అలిసిపోయి; వెలువలనై+ఉన్నది= వెలవెలపోయి ఉన్నది; నీకున్+ఇట్టి= నీకు ఇట్లాంటి; అధికపు వగపున్= అధికమైన దుఃఖాన్ని; చేయఁగన్= కలుగచేయటానికి; వెఱవని= భయపడని; నీచులన్= నీచులను; దండితులన్+కాఁగన్= దండితులనుగా; చేయుదున్= చేస్తాను; వారిన్= వారు ఎవరో; చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'ఆచార్యా! మీ శరీరం అలసటతో చిక్కిపోయింది. వెలవెలబోతున్నది. మీకు ఇట్లాంటి దుఃఖాన్ని కలిగించటానికి జంకని నీచు లెవరో చెప్పండి. వారిని కఠినంగా దండిస్తాను' అన్నాడు.

వ. అనవుడు నాచార్యుం 'డట్టిదిలేదు; మరుత్తుండు మహనీయం బగు మఖం బొనరింప నుద్యోగించిన వాఁ డతనికి మద్విరోధి యగు సంవర్తుండు యాజకుండయి యది నడపువాఁడయ్యెననివింటి; మద్విషాదంబునకు మూలం బిది; యట్లు గాకుండం జేయవలయు; నజ్జననాయకు నియమించి సంవర్తుని యాజకత్వంబు నవశ్యంబును మాన్చునది' యని పలికినం బాకశాసనుండు పార్శ్వంబున నున్న యగ్నిదేవు నాలోకించి 'నీవు మరుత్తు పాలికిం బొ; మ్మతండు క్రతుకరణంబున కుత్సహించినవాఁడు; తదీయం బగు నుపదర్శనంబు బృహస్పతి యాచరించువాఁడుగా సంఘటించి ర' మ్మని నియోగించిన. 69

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని పలుకగా; ఆచార్యుండు= బృహస్పతి; అట్టి+అది లేదు= అట్లాంటిది ఏమీ లేదు; మరుత్తుండు; మహనీయంబు+అగు= గొప్పదైన; మఖంబు+ఒనరింపన్= యాగం చేయటానికి; ఉద్యోగించినవాఁడు= ప్రారంభించాడు; అతనికిన్= అతడికి; మత్+విరోధి+అగు= నా శత్రువైన; సంవర్తుండు; యాజకుండు+అయి= యాజకుడై; అది= దానిని; నడపువాఁడు+అయ్యెను+అని= నడిపించేవాడు అయ్యాడని; వింటిన్= విన్నాను; మత్+విషాదంబునకున్= నా దుఃఖానికి; మూలంబు+ఇది= మూలం ఇది; అట్లు+కాకుండన్= అట్లాకాకుండా; చేయన్ వలయున్= చేయాలి; ఆ+జననాయకున్+నియమించి= ఆ రాజును నియంత్రించి; సంవర్తుని; యాజకత్వంబు= ఉపదర్శనాన్ని; అవశ్యంబునున్= తప్పకుండా; మాన్చునది= మానిపించాలి; అని పలికినన్= అని అడుగగా; పాకశాసనుండు= ఇంద్రుడు; పార్శ్వంబునన్+ఉన్న= దగ్గరే ఉన్నటువంటి; అగ్నిదేవున్+ఆలోకించి= అగ్ని దేవుడిని చూచి; నీవు; మరుత్తు పాలికిన్ పొమ్ము= మరుత్తుడివద్దకు వెళ్ళుము; అతండు; క్రతుకరణంబునకున్= యాగం చేయటానికి; ఉత్సహించినవాఁడు= మొదలుపెట్టాడు; తదీయంబు+అగు= ఆ యాగసంబంధమైన; ఉపదర్శనంబు= యాజకత్వాన్ని; బృహస్పతి; ఆచరించువాఁడుగాన్= చేసేటట్లు; సంఘటించి రమ్ము= ఏర్పాటు చేసి రమ్ము; అని ; నియోగించినన్= నియమించగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా బృహస్పతి 'అట్లాంటిది ఏమీ లేదు. మరుత్తుడు గొప్పయాగం చేయటానికి ఆరంభించాడు. అతడికి నా విరోధి సంవర్తుడు యాజకత్వం వహిస్తున్నాడని విన్నాను. నా దుఃఖానికి మూలం ఇదే. అట్లా కాకుండా చేయాలి. నీవు ఆ రాజును నియంత్రించి, సంవర్తుడు ఉపద్రష్ట కాకుండా మానిపించాలి' అని కోరగా ఇంద్రుడు తన ప్రక్కనున్న అగ్నిదేవుడితో 'నీవు మరుత్తుడివద్దకు వెళ్ళి ఆ యాజకత్వాన్ని బృహస్పతి వహించేటట్లు ఏం చేయాలో అట్లా చేసి రమ్ము' అని నియమించగా - తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.

ఆ. 'అట్లు సేయువాఁడ' నని యగ్ని నిజతను। స్ఫురణ మతిశయిల్ల నరుగుటయును.
నుల్ల మచ్చెరువున నూన మరుత్తుండు। ప్రణతి యాచరించి భక్తితోడ. 70

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+చేయువాఁడను+అని= అట్లాగే చేస్తాను అని; అగ్ని; నిజతను స్ఫురణము= తన దేహకాంతి; అతిశయిల్లన్= అతిశయించగా; అరుగుటయునున్= వెళ్ళగా; ఉల్లము= హృదయం; అచ్చెరువునన్= ఆశ్చర్యంతో; ఊనన్= వహించగా; మరుత్తుండు; భక్తితోడన్= భక్తివో; ప్రణతి= నమస్కారం; అచరించి= చేసి.

తాత్పర్యం: అట్లాగే చేస్తానని అగ్నిదేవుడు తన శరీరకాంతి మరింత అతిశయించగా క్షణమాత్రంలో ఆ మరుత్తుడి ముందు పోయి వెలిగాడు. అతడిని చూచి, మరుత్తుడు ఆశ్చర్యమగ్ను డయ్యాడు. భక్తితో అగ్నిదేవుడికి నమస్కరించి మరుత్తుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

(అగ్నిదేవుం డింద్రసందేశము మరుత్తున కెఱింగింప వచ్చుట (సం.14-9-11))

సీ. **సంవర్తుఁ బిలిచి యాసన పాద్యముఖ్యోప । చరణముల్ నడిపించి పరిసరమున**
నున్న నయ్యనలుఁ డయ్యుర్వీశ్వరునితోడ । 'బలవైరి పనుప నీ పాలి కనఘ!
యరుగుదెంచితి దూతనై' యన్న నవ్విభుం । డవ్వాసవుండు సౌఖ్యమున వెలుఁగు
చున్నాఁడె? యమరసముత్కరం బతనికిఁ । బ్రియ మాచరించి వర్తించుచున్నె?

ఆ. **యాదరంబు గలదె నాదెస? నా సహ । స్రాక్షు నెమ్మనంబునందు హవ్య**
వాహ!' యనుడు నతఁడు వసుమతీపతికి ని । ట్లనియెఁ గౌరవాన్వయాగ్రగణ్య! **71**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+అన్వయ+అగ్రగణ్య!= కౌరవవంశంలో గొప్పవాడవైన ఓ జనమేజయ మహారాజా! (వినుము); సంవర్తున్+పిలిచి= యాజకుడైన సంవర్తుడిని పిలిచి అతడి సహాయంతో; ఆసన= ఆసనం; పాద్యముఖ్య+ఉపచరణముల్+నడిపించి= పాద్యం మొదలైన ఉపచారాలు చేసి (అగ్నిదేవుడికి); పరిసరమునన్+ఉన్నన్= సమీపంలో నిలబడగా; ఆ+అనలుఁడు= ఆ అగ్ని; ఆ+ఉర్వీ+ఈశ్వరుతోడన్= ఆ రాజుతో; అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్మా!; బలవైరి= ఇంద్రుడు; పనుపన్= పంపగా; నీ పాలికిన్= నీ వద్దకు; దూతను+ఐ= దూతగా; అరుగుదెంచితిన్= వచ్చాను; అన్నన్= అనగా; ఆ+విభుండు= ఆ రాజు; హవ్యవాహ!= ఓ అగ్నిదేవా!; ఆ+వాసవుండు= ఆ ఇంద్రుడు; సౌఖ్యమునన్= సుఖంగా; వెలుఁగుచున్న+వాఁడె?= ప్రకాశిస్తున్నాడా?; అమర సముత్కరము= దేవతాసమూహం; అతనికిన్= అతడికి; ప్రియము+ఆచరించి= సంతోషం కలిగించి; వర్తించుచున్నె?= ప్రవర్తిస్తున్నదా?; నా దెసన్= నా యెడ; ఆ సహస్రాక్షు= ఆ ఇంద్రుడి యొక్క; నెమ్మనంబునందున్= నిండు మనసులో; ఆదరంబు+కలదె?= ఆదరం ఉందా?; అనుడున్= అని అడుగగా; అతఁడు= ఆ అగ్ని; వసుమతీపతికిన్= ఆ రాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సంవర్తుడిని పిలిపించి అతడి సహాయంతో అగ్ని దేవుడికి ఆసనపాద్యాద్యుపచారాలను సలిపి నమస్కరించి, మరుత్తుడు అతడి సమీపంలో నిలబడ్డాడు. అప్పుడు అగ్నిదేవుడు 'ఓ పుణ్యాత్మా! ఇంద్రుడు పంపగా నీ వద్దకు దూతగా వచ్చాను' అన్నాడు. అపుడు ఆ రాజు 'ఓ అగ్నిదేవా! ఇంద్రుడు సుఖంగా ఉన్నాడా? దేవతలు అతడికి ప్రీతి గూర్చుతూ ప్రవర్తిస్తున్నారు కదా! ఆ సహస్రాక్షుడి నిండు మనసులో నా విషయంగా ఆదరం ఉన్నది కదా!' అని అడుగగా ఆ అగ్నిదేవుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'సురనాథుఁడు దద్దయు సుఖి । సుర లాతనికిం బ్రియంబు సొలయక యొనరిం**
తురు నా దెస నాదర మ । ప్పురుషవరున కగ్గలంబు భూపవరేణ్యా! **72**

ప్రతిపదార్థం: భూపరేణ్యా!= రాజశ్రేష్ఠుడా!; సురనాథుఁడు= దేవరాజు (ఇంద్రుడు); తద్దయున్= మిక్కిలి; సుఖి= సుఖంతో ఉన్నాడు; అతనికిన్= అతడికి; సురలు= దేవతలు; సొలయక= వెనుకాడకుండా (నిరంతరం); ప్రియంబు= ప్రీతిని; ఒనరింతురు= కూర్చుతున్నారు; ఆ పురుష వరునకున్= ఆ పురుషశ్రేష్ఠుడైన ఇంద్రుడికి; నీ దెసన్= నీ యెడ; ఆదరము= ప్రీతి; అగ్గలము= అత్యధికం.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! ఇంద్రుడు చాలా సుఖంగా ఉన్నాడు. దేవతలుకూడా అతడికి నిరంతరం ప్రీతిని సంఘటిస్తూ సేవచేస్తున్నారు. ఆ పురుషసత్తముడికి నీ యెడ పరమాదరం ఉన్నది.

వ. నా వచ్చిన పని సెప్పెద నాకర్ణింపుము. 73

తాత్పర్యం: నేను వచ్చిన పని చెప్పుతాను వినుము.

క. నీ జన్నమునకు ధిషణుఁడు । యాజకుఁడై మర్త్యు నిన్ను నమరత్వదశా
భ్రాజిష్ణుఁ జేయు నమ్మెయి । రాజితముగ నాచరింపు క్రతుకార్యంబున్. 74

ప్రతిపదార్థం: నీ జన్నమునకున్= నీ యజ్ఞానికి; ధిషణుఁడు= బృహస్పతి; యాజకుఁడు+ఐ= ఉపద్రష్టగా ఉండి; మర్త్యున్= మానవుడవైన; నిన్నున్= నిన్ను; అమరత్వ దశా భ్రాజిష్ణున్+చేయున్= దైవత్వస్థితితో ప్రకాశించేవాడిగా చేస్తాడు; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; రాజితముగన్= మహావైభవంగా; క్రతుకార్యంబున్= క్రతు కార్యాన్ని; ఆచరింపు(ము)= చేయుము.

తాత్పర్యం: నీ యాగానికి బృహస్పతి యాజకుడుగా ఉండి, మానవుడవైన నిన్ను దైవత్వస్థితితో విరాజిల్లే వాడిగా చేస్తాడు. ఆ విధంగా మహావైభవోపేతంగా నీవు బృహస్పతి సహాయంతో ఈ యాగాన్ని నిర్వహించుము.

విశేషం: అంటే సంవర్తుడు చాలడని అభిప్రాయం. లోభం కలిగించి మరుత్తుడి మనస్సు మార్చాలని అగ్ని ఉద్దేశం.

వ. ఇది యింద్రుండు నీతోడం జెప్పుమన్న కార్యం' బనుటయు నమ్మనుజనాథుం డమ్మహాత్ముతోడ. 75

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఇంతవరకు నేను చెప్పినది; ఇంద్రుండు= మహేంద్రుడు; నీ తోడన్= నీతో; చెప్పుము+అన్న+కార్యంబు= చెప్పుమన్న పని; అనుటయున్= అనగా; ఆ+మనుజనాథుండు= ఆ రాజు; ఆ+మహాత్ముతోడన్= ఆ అగ్నిదేవుడితో.

తాత్పర్యం: 'ఇంతవరకు నేను చెప్పినది ఇంద్రుడు నీతో చెప్పుమన్న పని' అని అనగా ఆ రాజు అగ్నిదేవుడితో - తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.

ఆ. 'అనఘ! యేడు మ్రొక్కు లా బృహస్పతికి మ్రొ । క్కెద; నతండు నన్ను నదయవృత్తి
నపహసించి తాను యాజకత్వమునకు । నెట్లుఁ జొరకయున్న నేను బోయి. 76

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్మా!; ఆ బృహస్పతికిన్; ఏడు మ్రొక్కులు= అనంతకోటి నమస్కారాలు; మ్రొక్కెదన్= మొక్కుతాను; అతండు= ఆయన; నన్నున్= నన్ను; అదయవృత్తిన్= దయలేని మనసుతో; తాను= తానుగా; అపహసించి= గేలిచేసి; యాజకత్వమునకున్= ఉపద్రష్టగా ఉండటానికి; ఎట్లున్+చొరక+ఉన్నన్= ఎట్లాగూ అంగీకరించకపోతే; నేను+పోయి= నేను వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుణ్యాత్మా! ఆ బృహస్పతికి అనంతకోటి నమస్కారాలు చేస్తాను. (అంటే నన్ను నా మానాన విడిచిపెట్టని'మ్మని అర్థం) ఆయన నిర్దయతో నన్ను పరిహాసం చేసి ఉపాధ్యాయుడుగా ఉండటానికి ఏ మాత్రం అంగీకరించకపోతే నేను వెళ్ళి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 'సప్త'కు 'అనంత' అనే అర్థంకూడా ఉన్నది. ముందట 60వ పద్యంలోని ఏడు దిక్కులలోనూ అన్నప్పుడు కూడా 'ఎక్కడా' అనే అర్థం చెప్పవచ్చును. అక్కడ కూడా సంపూర్ణార్థమే ఉన్నది. సూర్యుడిని సప్తాశ్వుడని, అగ్నిని సప్తజిహ్వుడని, అట్లాగే సప్తమాతృకలు, సప్తసముద్రాలు, సప్తకులపర్వతాలు ఇత్యాదులలో కూడా 'సప్త' సంపూర్ణత్వ సంకేతమే.

ఇక్కడ మరుత్తుడి నమస్కారాలకు అర్థం 'వారి గొప్పతనం విషయంలో నాకు అభ్యంతరం లే'దనటం కూడా సూచించబడుతున్నది.

క. అనుజుం డతనికి నను పెను। పొనరిన సంవర్తు భక్తి నొడఁబఱిచి తగం
గొనివచ్చితి మత్క్రతు యా। జన మీ యోగీశ్వరుండ చాలుం జేయన్.' 77

ప్రతిపదార్థం: అతనికిన్= ఆ బృహస్పతికి; అనుజుండు+అను= తమ్ముడనే; పెనువు=పెంపు; ఒనరిన= కలిగిన; సంవర్తున్= సంవర్తుడిని; భక్తిన్+ఒడన్+పఱిచి= భక్తితో ప్రార్థించి అంగీకరింపజేసి; తగన్= మర్యాదతో; కొనివచ్చితిన్= పిలుచుకొని వచ్చాను; మత్+క్రతు+యాజనము= నా క్రతువుయొక్క నిర్వహణాన్ని; ఈ+యోగి+ఈశ్వరుండు+అ= ఈ మునీశ్వరుడే; చేయన్+చాలున్= చేయగలడు.

తాత్పర్యం: ఆ బృహస్పతికి తమ్ముడనే ప్రసిద్ధి ఉన్న ఈ సంవర్తమహామునిని భక్తితో ప్రార్థించి అంగీకరింపజేసి, ఎంతో మర్యాదగా ఆహ్వానించి పిలుచుకొనివచ్చాను. నా యాగనిర్వహణను ఈ యోగీశ్వరుడే చేయించగల సమర్థుడు.'

ఆ. అనిన నగ్నిదేవుఁ 'డమరగురుం డుప। ద్రష్టయైన వజ్రధరుఁడు నీకు
నలఘుపుణ్యలోకములు సులభ్యములుగ। లీలఁ జేయు నట్లు మేలు గాదె!' 78

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+అని మరుత్తుడనగా; అగ్నిదేవుఁడు (ఇట్లా అన్నాడు); అమరగురుండు= బృహస్పతి; ఉపద్రష్ట+ఐనన్= ఉపాధ్యాయుడుగా యాగం నిర్వహిస్తే; వజ్రధరుఁడు= ఇంద్రుడు; నీకున్= నీకు; అలఘు= గొప్పవైన; పుణ్యలోకములు= పుణ్యలోకాలను; లీలన్= అతి విలాసంగా, అలవోకగా, ఆశ్చర్యకరంగా; సులభ్యములుగన్= బాగా లభించేవిగా; చేయును= చేస్తాడు; అట్లు= అట్లా కావటం; మేలు+కాదె?= మంచిది కదా?

తాత్పర్యం: అని మరుత్తుడు చెప్పగా అగ్ని దేవు డిట్లా అన్నాడు. 'బృహస్పతి నీకు ఉపద్రష్టగా ఉంటే ఇంద్రుడు నీకు మహాపుణ్యలోకాలు అత్యాశ్చర్యకరంగా అతిసులభంగా దొరికేటట్లు చేస్తాడు. అది కూడా మంచిదే కదా!' అన్నాడు.

విశేషం: సంవర్తుడు జరిపిస్తే రావలసిన స్వర్గాది పుణ్యలోకాల ప్రాప్తి ఇంద్రుడి చేతిలో ఉండటంవలన ఆ పుణ్యలోకాలకు రానివ్వకపోవచ్చు నని భయపెట్టటం ఇందులోని రహస్యం.

క. అనవుడు సంవర్తుఁడు గడుఁ। గనలి యనలుతోడ 'నిట్టిగతి నీ విం కా
డిన మద్దారుణ దృష్టిని। నినుఁ గాల్తున్ మగుడు మిప్పనికిఁ దిరుగకుమీ. 79

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని అగ్నిదేవుడు చెప్పగా; సంవర్తుఁడు= సంవర్త మహాముని; కడున్+కనలి= మిక్కిలి కోపించి; అనలుతోడన్= అగ్నిదేవుడితో; ఇట్టిగతిన్= ఇట్లాగే; నీవు+ఇంకన్+ఆడినన్= ఇంకా నీవు మాటాడితే; మత్+దారుణ+దృష్టిని= నా భయంకరమైన చూపుతో; నినున్+కాల్తున్= నిన్ను కాల్చివేస్తాను; మగుడుము= తిరిగిపొమ్ము; ఈ+పనికిన్+తిరుగకుమీ= మళ్ళీ ఈ పనికి ప్రయత్నించవద్దు (అన్నాడు).

తాత్పర్యం: అని అగ్నిదేవుడు చెప్పగా సంవర్తుడు మిక్కిలి కోపించి అగ్నిదేవుడితో 'నీవు ఇట్లాగే ఇంకా మాటాడితే నా భయంకరమైన చూపుతోనే నిన్ను కాల్చివేస్తాను. తిరిగిపొమ్ము. మరల ఈ పనికి ప్రయత్నం చేయకుము. వెళ్ళిపొమ్ము.' అన్నాడు.

విశేషం: అగ్నిదేవుడు 'మంట'కు అధిదైవతం. అతడినే కాల్చివేయగలది తపస్సునుండి పుట్టే అగ్నిమాత్రమే. అది దృష్టిద్వారా బహిర్గతమవుతుంది. అది మంట కాదు. 'తేజస్సు'. దాని ముందు అగ్ని కూడా నిలువదని తాత్పర్యం.

చ. అనుటయు భీతి నగ్ని యమరాధిపు పాలికిఁ బోయి 'యే మరు
త్తునిఁ గని నెమ్మి నీ దగు క్రతుక్రియకున్ గురు యాజకుండుగాఁ
గొనుమని చెప్పితిన్; విని యకుంఠితనిశ్చయుఁడైన యవ్విభుం
డనిమిషమంత్రికిన్ వెఱతు నాతని తమ్మునిఁ గోరి తెచ్చితిన్. 80

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని సంవర్తుడు అనగా; భీతిన్= భయంతో; అగ్ని= అగ్నిదేవుడు; అమర+అధిపుపాలికిన్+పోయి= ఇంద్రుడి వద్దకు వెళ్ళి; ఏన్= నేను; మరుత్తునిన్+కని= మరుత్తుడిని చూచి; నెమ్మిన్= స్నేహభావంతో; నీది+అగు= నీవు చేస్తున్న; క్రతుక్రియకున్= యజ్ఞకర్మకు; గురున్= బృహస్పతిని; యాజకుండుగాన్= ఉపద్రష్టగా; కొనుము+అని= గ్రహించుము అని; చెప్పితిన్= చెప్పాను; విని= ఆ మాటలు విన్నవాడై; అకుంఠిత= మొక్కపోని; నిశ్చయుఁడు+ఐన= నిశ్చయం కలిగిన; ఆ+విభుండు= ఆ మరుత్తుడు; అనిమిషమంత్రికిన్= ఆ బృహస్పతి అంటే; వెఱతున్= నేను భయపడతాను; (అందుకే) అతని తమ్మునిన్= అతడి తమ్ముడు సంవర్తుడిని; కోరి= కోరుకొని; తెచ్చితిన్= తెచ్చాను.

తాత్పర్యం: అని సంవర్తుడనగా భీతితో అగ్నిదేవుడు పారిపోయి ఇంద్రుడివద్దకు వెళ్ళి, 'అయ్యా! నేను వెళ్ళి మరుత్తుడిని చూచి స్నేహభావంతో యాగానికి ఉపాధ్యాయుడుగా బృహస్పతిని గ్రహించు' మని చెప్పాను. ఆ మాటలు విన్న ఆ కృతనిశ్చయభావుడైన మరుత్తుడు 'స్వామీ! నాకు ఆ బృహస్పతి అంటే భయం. అందుచేతనే వాని తమ్ముడైన సంవర్తుడిని యాజ్ఞికుడుగా కోరుకొని ఆహ్వానించి పిలుచుకొని వచ్చాను.'

వ. ఈ యోగీశ్వరుండు మదీయాధ్వరంబునకు యాజకుండను పలుకుపలికి సంవర్తుం జూపె; నేనంత నిలువక పురుహూతునకుం బ్రియం బొనరించిన నీకుం బుణ్యలోకంబులు సిద్ధించునట్లు చేసిన మేలని తఱిమి చెప్పినను నప్పుడమిఱేఁ డొడంబడండ.' 81

ప్రతిపదార్థం: ఈ యోగి+ఈశ్వరుండు= ఈ యోగిశ్రేష్ఠుడైన సంవర్తుడు; మదీయ+అధ్వరంబునకున్= నా యాగానికి; యాజకుండు+అను పలుకు పలికి= ఉపద్రష్ట అనే మాట చెప్పి; సంవర్తున్+చూపెన్= సంవర్తుడిని చూపించాడు; నేను+అంతన్+నిలువక= నేను అంతటితో ఊరుకొనకుండా; పురుహూతునకున్= ఇంద్రుడికి; ప్రియంబు+ఒనరించినన్= సంతోషం కలిగిస్తే (ఆయనకు నచ్చినట్లు చేస్తే); నీకున్= నీకు; పుణ్యలోకంబులు= పుణ్యలోకాలు; సిద్ధించునట్లు చేసినన్= సిద్ధించేటట్లు చేస్తే; మేలు+అని= మంచిది కాదా! అని, తఱిమి చెప్పినను= వెంటపడి మరిమరీ చెప్పినా; ఆ+పుడమిఱేఁడు+ఒడంబడండు+అ= ఆ రాజు ఒప్పుకొనడాయె.'

తాత్పర్యం: ఈ యోగిశ్రేష్ఠుడైన సంవర్తుడే నా యాగానికి యాజకుడు అని చెప్తూ సంవర్తుడిని చూపాడు. నేను అంతటితో ఊరుకొనకుండా ఇంద్రుడికి వచ్చినట్లు నీవు చేస్తే నాకు ఆయన పుణ్యలోకాలు సిద్ధించేటట్లు చేయటం మంచిదే కదా! అని కూడా మరీమరీ చెప్పాను. అయినా ఆ రాజు ఒప్పుకొనడాయె.'

చ. అన విని యింద్రుఁ డిట్లనియె నగ్నికి 'నిమ్మడివోయి చెప్పు మ
జ్జనపతితోడ నా పలుకు సమ్మతిఁ జేయక తక్కెనేని నేఁ
బనిచెద వజ్రమున్ జమునిపాలికి నన్నరనాథు వేగమే;
యనుచుట కంత యెల్లిదమె యాతనికిన్ మన యాజ్ఞ యారయన్?' 82

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= విని అగ్ని అనగా విన్నవాడై; ఇంద్రుఁడు= మహేంద్రుడు; అగ్నికిన్= అగ్నితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; ఇమ్మడి= ఇంకోసారి (రెండోసారి); పోయి= వెళ్ళి; ఆ+జనపతితోడన్= ఆ రాజుతో; చెప్పుము= ఇట్లా చెప్పుము; నా పలుకు= నా మాటను; సమ్మతిన్+చేయక= లెక్కించకుండా; తక్కెను+ఏనిన్= విడిచిపెట్టాడంటే; నేన్= నేను; వజ్రమున్= వజ్రాయుధాన్ని; ఆ నరనాథున్= ఆ రాజును; జమునిపాలికిన్= యముడి వద్దకు; అనుచుటకున్= పంపటానికి; పనిచెదన్= ప్రయోగిస్తాను; అరయన్= చూడగా; మన+ఆజ్ఞ= మా ఆజ్ఞ; ఆతనికిన్= అతడికి; ఇంత+ఎల్లిదమె?= ఇంత నిర్లక్ష్యమా?

తాత్పర్యం: అని అగ్ని అనగా ఇంద్రుడు అగ్నితో ఇట్లా అన్నాడు. 'అగ్నిదేవా! మరొకసారి వెళ్ళి ఆ రాజుతో చెప్పుము. నా మాటను లెక్కించకుండా అతిక్రమిస్తే వజ్రాయుధం ప్రయోగిస్తాను. మా ఆజ్ఞను పాలించటానికి అతడికి ఇంత నిర్లక్ష్యమా?'

వ. అని పలుకుటయుఁ బావకుండు పాకశాసను నాలోకించి. 83

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుటయున్= అని చెప్పగా; పావకుండు= అగ్ని; పాకశాసనునిన్= ఇంద్రుడిని, ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని పలుకగా అగ్నిదేవుడు ఇంద్రుడిని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. 'ఇంక వచ్చిన దారుణేక్షణదగ్ధుఁ గా । వింతుఁ జుమ్మీ! యని విపులకోప
మూర్తియై పలికె సంవర్తుండు గావున । వెఱతు నే నట వోవ; వేఱొకండు
పోవుఁ గా' కనవుడు దేవేంద్రుఁ 'డన్యుల । నీవు దహింతు గా కే విధమున
నొరులు నిన్ను దహింతురో! పేదమాట యి । ట్లాడుదే?' యనుటయు నగ్ని పలుకు

ఆ. మూఁడులోకములును వాఁడి మగంటిమి । నేలుచున్నవాని నెట్లు వృత్రుఁ
డాక్రమించె నిన్ను? నదియును గాక ప । ర్జన్య! మఱియు వినుము బ్రహ్మబలము. 84

ప్రతిపదార్థం: ఇంక వచ్చినన్= ఇంక మరోసారి వచ్చావంటే; దారుణ+ఈక్షణ+దగ్ధున్+కావింతున్= భయంకరమైన చూపులతో కాల్చివేస్తాను; చుమ్మీ!= సుమా!; అని; విపులకోపమూర్తి+ఐ= మిక్కిలి కోపం కలిగినవాడై; సంవర్తుండు; పలికెన్= పలికాడు; కావునన్= కాబట్టి; అట+పోవన్= అక్కడికి పోవటానికి; నేన్+వెఱతున్= నేను భయపడతాను; వేఱు+ఒకండు= మరొకడెవడైనా; పోవున్+కాక= వెళ్ళుతాడులే; అనవుడున్= అని అనగా; దేవేంద్రుఁడు= ఇంద్రుడు; అన్యులన్= వేరే వాళ్ళను; నీవు దహింతు(వు)+కాక= నీవు కాలుస్తావు కాని; ఏ విధమునన్+ఒరులు= ఏ విధంగా ఇతరులు; నిన్నున్+దహింతురో= నిన్ను కాలుస్తారో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పేదమాట= (నిస్సహాయకమైన పలుకులు; ఓదార్పు) ఆడుదు (వు)+ఏ= పలుకుతావా?; అనుటయున్= అనగా; అగ్ని= అగ్నిదేవుడు; పలుకున్= ఇట్లా అన్నాడు; మూఁడులోకములును= మూడు లోకాలూ; వాఁడి+మగంటిమిన్= నిశిత పరాక్రమంతో; ఏలుచున్+ఉన్నవానిన్= పరిపాలిస్తున్నవాడిని; నిన్నున్= నిన్ను; వృత్రుఁడు= వృత్రాసురుడు; ఎట్లు+ఎట్లా; ఆక్రమించెన్?= ఆక్రమించాడు?; అదియునున్+కాక= అంతే కాకుండా; పర్జన్య!= ఇంద్రా!; మఱియున్= ఇంకా; బ్రహ్మబలమున్= యోగశక్తివలన పుట్టే బలాన్ని గురించి (చెప్పుతాను); వినుము.

తాత్పర్యం: 'మరొకసారి వచ్చానంటే నాకంటి చూపులతో నిన్ను కాల్చివేస్తాను' అని మిక్కిలికోపంతో సంవర్తుడు అన్నాడు. అందుచేత నాకు అక్కడికి పోవటానికి భయం. మరొకరిని ఎవరినైనా పంపించుము' అని అగ్నిదేవుడు అనగా ఇంద్రుడు ఇట్లా అన్నాడు. 'అదేమిటి. అంత నిస్సహాయంగా మాటాడుతున్నావు? నీవు ఇతరులను కాలుస్తావు తప్ప నిన్ను ఎవరైనా ఎట్లా కాలుస్తారయ్యా!' దానికి అగ్నిదేవుడు 'ముల్లోకాలను మహాపరాక్రమంతో పాలించే నిన్ను ఆనాడు వృత్రాసురుడు ఎట్లా ఆక్రమించాడో గుర్తు చేసికొనుము. అంతే కాదు ఓ ఇంద్రా! యోగశక్తి చాలా గొప్పది. ఎందుకో చెప్పుతాను వినుము.

విశేషం: 'బ్రహ్మ' శబ్దానికి 'సృష్టికర్త' అన్నది వాచ్యార్థం మాత్రమే. జ్ఞానమని, వేదమని, యోగమని సందర్భాన్నిబట్టి చాలా అర్థాలు ఉన్నాయి. తరువాతి కథలో ఈ అర్థవిశేషాన్ని చూడవచ్చును.

సీ. **సయ్యాతి క్రతువున నయ్యాశ్వినుల సోమ । పానంబు నీ కొడఁబాటు గాక**
పాయంగఁ బెట్టిన భార్గవచ్యవనుండు । వారికిఁగా సురవర్గసహిత
ముగ నిన్ను బాధితుండుగఁ జేసి నిజమంత్ర । బలమున; దాని కీ వలిగి వజ్ర
మేడ్తెఱఁ గొని యమ్మునీశ్వరు సాధింపఁ । గడఁగిన నగుచు బెట్టడఁచెఁ గాదె!

తే. **యతఁడు పుడిసెఁడు నీరన యప్పు డతనిఁ । దెలచి సోమ మాశ్వినులకుఁ గలుగఁ జేసి**
తరయ నెందును బ్రహ్మ బలాతిశయముఁ । గడచినట్టి బలంబులుఁ గలవె? యనఘ! **85**

ప్రతిపదార్థం: సయ్యాతి= సయ్యాతి నిర్వహించిన; క్రతువునన్= యాగంలో; ఆ+ఆశ్వినుల= ఆ అశ్వినీ దేవతల; సోమపానంబు= సోమరసపానం; నీకున్+ఒడఁబాటు+కాక= నీకు అంగీకారం కాక, పాయంగన్+పెట్టినన్= వారిని దూరంగా ఉంచితే; వారికిన్+కాన్= వారి కొరకని; భార్గవచ్యవనుండు= భార్గవచ్యవన మహర్షి; సురవర్గ సహితముగన్= దేవతాసమూహంతో సహా; నిన్నున్+బాధితుండుగన్= నీవు బాధపడే విధంగా; నిజమంత్ర బలమునన్= తన మంత్ర శక్తితో; చేసెన్= చేశాడు; దానికిన్+ఈవు+అలిగి= దానికి నీవు కోపగించుకొని; వజ్రము= వజ్రాయుధాన్ని; ఏడ్తెఱన్+కొని= పరాక్రమంతో గ్రహించి; ఆ+ముని+ఈశ్వరున్+సాధింపన్+కడఁగినన్= ఆ మునీశ్వరుడిని సాధించాలని ప్రయత్నించగా; నగుచున్= నవ్వుతూ; బెట్టు+అడఁచెన్+కాదె!= నీ గర్వాన్ని మిక్కిలి అణచాడు కాదా!; అతఁడు= ఆ ఋషి; పుడిసెఁడు= పుడిసిలిలో పట్టేటటువంటి; నీరు+అనన్= నీరు అనగా (నీరు కావాలనగా); అప్పుడు= ఆ సమయాన; అతనిన్= ఆ ఋషిని; తెలచి= ప్రస్తుతించి ప్రసన్నుడిని చేసికొని; అశ్వినులకున్= అశ్వినీదేవతలకు; సోమము= సోమరసాన్ని; కలుగన్+చేసితి(వి)= ఇచ్చావు; అరయన్= బాగా ఆలోచించగా; అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్ముడా!; బ్రహ్మబల+అతిశయమున్= బ్రహ్మ బలానికున్న గొప్పతనాన్ని; కడచినట్టి= మించినట్టి; బలంబులున్+కలవె?= ఇతర శక్తులు ఏవైనా ఉన్నాయా? (లేవని అర్థం).

తాత్పర్యం: ఒకప్పుడు సయ్యాతి క్రతువును జరుపుతుండగా ఆ అశ్వినీదేవతలు సోమపానంకొరకు రావటం నీకు ఇష్టం కాక, వారిని పంక్తిబాహ్యులుగా బయట ఉంచావు. అపుడు వారికొరకు భార్గవ చ్యవన మహర్షి దేవతలందరితో సహా నిన్ను తన మంత్రశక్తితో ముప్పుతిప్పలు పెట్టలేదా! అప్పుడు నీవు కోపగించుకొని పరాక్రమంతో వజ్రాయుధాన్ని గ్రహించి ఆ ఋషిమీద ప్రయోగించలేదా! అప్పుడు ఆయన నవ్వుతూ నీ గర్వాన్ని అణచలేదా! పురిసెడు నీళ్ళు ఆయన అడిగితే ఇవ్వగలిగావా? అప్పుడు నీవు సోమరసాన్ని అశ్వినీదేవతలకు కూడా పంచావు కదా! ఇదంతా చూస్తే - ఓ ఇంద్రా! మంత్రశక్తి కున్న గొప్పతనాన్ని మించిన ఇతరబలాలు ఏమున్నాయి?

విశేషం: చ్యవనమహర్షి శక్తి మంత్రశక్తి - తపస్సు, యాగం ద్వారా లభించిన జ్ఞానం దాని స్వరూపం. అదే బ్రహ్మస్వరూపమంటే.

బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మహవిః । బ్రహ్మాగ్నౌ బ్రహ్మణాహుతమ్,

బ్రహ్మైవ తేన గన్తవ్యం । బ్రహ్మకర్మసమాధినా - (గీత)

అనే గీతాకారుడి వాక్యాన్ని ఈ సందర్భంలో అనుసంధించుకొంటే ఇట్లా అర్థం చెప్పవచ్చును. బ్రహ్మకర్మ సమాధి రూపంగా జరిపేది యజ్ఞం. అది ఎవరికి అర్పించబడుతుందో, ఏది హవిస్సో, ఏది అగ్నో, ఏ వ్యక్తి హోమం చేస్తాడో, దానివలన లభించే పరమపదం ఏది ఉన్నదో అంతా 'బ్రహ్మమే'- కనుకనే 'బ్రహ్మ' మంటే కర్త, కారయిత, క్రియ, అన్నీ అవుతున్నాయి.

ఇంద్రుడు ఈ బ్రహ్మజ్ఞానం ఉన్నవాడు కాడు. యజ్ఞకర్మ ఫలంగా వచ్చిన తాత్కాలికమైన ఒక పుణ్యపదవికి మాత్రమే అర్హుడు. అందుకే ఈ కథ అంతా ప్రస్తావించబడినది. బృహస్పతి అంటే 'ధిషణ'కు కూడా బ్రహ్మజ్ఞానస్వరూపం అతీతమని చెప్పటమే ఈ కథ ప్రయోజనం.

ఇంద్రుడిదగ్గర 'వజ్రాయుధం' మాత్రమే ఉన్నది. అది వెన్నుపూసకు సంకేతం. యోగశక్తి ప్రసరించే 'కాలువ' అది, కాని యోగశక్తికి పర్యవసానస్థానం మాత్రం 'సహస్రారకమలమే'. అది లోకవాంఛలకు, ఆకర్షణలకు, ద్వంద్వభావనలకు, సంకల్ప రజస్తమోగుణాలకు అతీతమైన సత్త్వస్థితిని పొందినవాడికి మాత్రమే సాధనచేత పొందదగిన స్థానం. ఆ స్థితిలోనివాడు 'చ్యవనుడే' అందుకే 'వజ్రం' అతడిని ఏమీ చేయలేకపోయింది. సోమపానం చేయ నివ్వనని భీష్మించుకొన్న ఇంద్రుడు ఆ ఋషి ప్రసన్నుడు కావటంకొరకు 'నీరు' ఇవ్వలేకపోయాడు. తాను 'పర్జన్యుడు' - వర్షాధి దేవత అయినా 'వృత్రుడి' చేత ఆక్రమించబడినపుడు ఇంద్రుడికి 'వర్ష' శక్తి లేదు - ఆ శక్తిలేని తాను 'సోమ' పానార్హత ఉన్న అశ్వినీదేవతలకు పానయోగ్యత లేదని చెప్పటం అహంకారం తప్ప మరొకటి కాదు. అందుకే గర్వ మణగి చివరికి ఈ ఋషిపాదాలపై పడి క్షమించుమన్నాడు. ఆ దేవతలకు సోమ మిచ్చాడు. ఇది ఒక గొప్ప ప్రతీకాత్మక కథ.

తరువాతి కథలో ఇంద్ర, బృహస్పతులకు జ్ఞానం ఎట్లా రాబోతుందో సూచించే కథ ఇంతవరకు చెప్పబడింది. వర్షాధిదేవత ఇంద్రుడికే బలం లేకుండా చేసిన మంత్రశక్తి అగ్నిని దహించదా! అన్నది అగ్నిదేవుడి అంతర్యం.

సంవర్తుడికి యాజకార్హత లేదనటం కూడా ఆశ్వినులకు సోమపానార్హత లేదని చెప్పటంవంటిదే కదా! (ఇక తక్కిన కథ చదవండి).

క. అనవుడు 'బ్రహ్మబలము గడు । ఘనమగు టెఱుఁగుదు; మరుత్తుఁ గాఱియఁ బెట్టం
జనదే నా?' కని శక్రుఁడు । పనిచెను గంధర్వలోకపతి ధృతరాష్ట్రున్. 86

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని అనగా; శక్రుఁడు= ఇంద్రుడు; బ్రహ్మబలము= బ్రహ్మబలం; కడు ఘనము+అగుట= మిక్కిలి గొప్పది కావటం; ఎఱుఁగుదున్= నాకు తెలుసును; (కాని) మరుత్తున్= మరుత్తుడిని; కాఱియన్+పెట్టన్= బాధపెట్టటానికి; నాకున్+చనదే?= నాకు దుస్సాధమా!; అని; గంధర్వలోకపతి= గంధర్వరాజు; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; పనిచెను= పంపాడు.

తాత్పర్యం: అని అగ్ని చెప్పగా ఇంద్రుడు 'బ్రహ్మబలం మిక్కిలి గొప్పదని నేను ఎరగుదును. కాని ఆ మరుత్తుడిని బాధించటానికి నేను తగనా?' (ఎందుకు తగను?) అని గంధర్వరాజైనటువంటి ధృతరాష్ట్రుడిని పంపాడు.

వ. పనుచునప్పు డతని కిట్లనియె. 87

ప్రతిపదార్థం: పనుచు+అప్పుడు= పంపుతున్నప్పుడు; అతనికిన్; ఇట్లు; అనియెన్.

తాత్పర్యం: పంపేటప్పుడు ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'నీవు వోయి మరుత్తుని నెమ్మిఁ గాంచి। గురుని నీకు యాజకుఁడుగఁ గొనఁగవలయు;
నట్లు చేయక యున్న వృత్రారి క్రోధ। దీప్తుఁడై కులిశంబుఁ బుత్తెంచు ననుము. 88

పతిపదార్థం: నీవు పోయి= నీవు వెళ్ళి; మరుత్తునిన్= మరుత్తుడిని; నెమ్మిన్= నెమ్మదిగా; కాంచి= చూచి; గురునిన్= బృహస్పతిని; నీకు యాజకుఁడుగన్= ఉపద్రష్టగా; కొనఁగన్+వలయున్= తీసికొనాలి; అట్లు చేయక+ఉన్నన్= అట్లా చేయకుంటే; వృత్ర+అరి= వృత్రాసురుడికి శత్రువైన ఇంద్రుడు; క్రోధ దీప్తుఁడు+ఐ= కోపంతో మండిపోయి; కులిశంబున్= వజ్రాయుధాన్ని; పుత్తెంచున్= ప్రయోగిస్తాడు; అనుము= అని చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'నీవు వెళ్ళి ఆ మరుత్తుడిని చూచి నెమ్మదిగా ఇట్లా అనుము. 'నీవు బృహస్పతివి ఉపద్రష్టగా తీసికొనటం అభిలషణీయం. అట్లా చేయకపోతే ఇంద్రుడికి కోపం వస్తుంది. మండిపోయి వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగిస్తాడు జాగ్రత్త!' అని చెప్పుము.

వ. ఈ మాట సంవర్తుని సన్నిధిన యాడు 'మని పలికిన నా ధృతరాష్ట్రుం డియ్యకొని సంవర్త సహితుండై యున్న మరుత్తునిం గని తాను గంధర్వుండనియును ననిమిషపతి పంపున వచ్చితి ననియుం జెప్పి, యప్పుడమిఱేనితో మఱియు నిట్లనియె. 89

ప్రతిపదార్థం: ఈ+ మాట= ఆ మాట; సంవర్తుని సన్నిధిన్+అ= సంవర్తుడు సన్నిధానంలో ఉన్నప్పుడే; ఆడుము= పలుకుము; అని; పలికినన్= ఇంద్రుడు చెప్పగా; ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ఇయ్యకొని= అంగీకరించి; సంవర్త సహితుండు+ఐ+ఉన్న= సంవర్తుడితో కూడి ఉన్న; మరుత్తున్+కని= మరుత్తుడిని చూచి; తాను; గంధర్వుండు+అనియును= గంధర్వుడనీ; అనిమిషపతి పంపునన్= ఇంద్రుడి ఆజ్ఞతో; వచ్చితిన్+అనియున్= వచ్చాననీ; చెప్పి; ఆ+పుడమిఱేనితోన్= ఆ రాజుతో; మఱియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ మాటలు సంవర్తుడు సమీపంలో ఉన్నప్పుడే పలుకుము' అని ఇంద్రుడు చెప్పగా అదే ప్రకారం చేస్తానని ఆ ధృతరాష్ట్రుడు అంగీకరించి, సంవర్తుడితో కూడి ఉన్న మరుత్తుడిని చూచి, తాను గంధర్వుడననీ, ఇంద్రుడి ఆజ్ఞమేరకు వచ్చాననీ చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'వినుము మదీయ బుద్ధి పృథివీవర! యాజకుఁ గాఁగ నీ మఖం
బునకు బృహస్పతిం గొనుము; పూర్వదిశాపతి కవ్విధంబు ప్రీ
తి నొసఁగు నట్లు సేయ కవధీరణచేసిత యేని వజ్రముం
బనుచు నతండు నీపయి; సభాసదులున్ వినఁ జాటి చెప్పితిన్.' 90

ప్రతిపదార్థం: పృథివీవర!= ఓ రాజా! (భూపతీ!); మదీయబుద్ధిన్= నేను చెప్పే ఉపదేశాన్ని; వినుము; నీ మఖంబునకున్= నీ యాగానికి; యాజకున్+కాఁగన్= యాజకుడుగా; బృహస్పతిన్+కొనుము= బృహస్పతిని గ్రహించుము; ఆ+విధంబు= అట్లా చేయటం; పూర్వదిశాపతికిన్= ఇంద్రుడికి (తూర్పుదిశకు అధిపతి); ప్రీతిన్+ఒసఁగున్= ప్రియం కలిగిస్తుంది; అట్లు+చేయక= అట్లా చేయకుండా; అవధీరణ= నిర్లక్ష్యం; చేసితివి+ఏని= చేశావో; అతండు= ఆ ఇంద్రుడు; నీపయిన్= నీమీద; వజ్రమున్= వజ్రాయుధాన్ని; పనుచున్= ప్రయోగిస్తాడు; సభాసదులున్= నీ సభలోని వారందరూ; వినన్= వినేటట్లుగా; చాటి చెప్పితిన్= స్పష్టంగా చెప్పాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! నా మాటను వినుము. నీ యాగానికి ఉపద్రష్టగా బృహస్పతిని గ్రహించుము. అట్లా చేయటం ఇంద్రుడికి ప్రీతిని కలిగిస్తుంది. అట్లా చేయకుండా నిర్లక్ష్యం చేశావో ఇంద్రుడు నీ మీదకు వజ్రాయుధాన్ని పంపుతాడు. ఈ సభలోని వారందరూ వినేటట్లు ఈ విషయాన్ని స్పష్టం చేస్తున్నాను.'

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడు 'ఈ సభలోనివారు' అంటున్నా ఉద్దేశించినది మాత్రం సంవర్తుడిని మాత్రమే. అతడు వినేటట్లు చెప్పుమని కదా ఇంద్రుడి ఆజ్ఞ!

వ. **అనిన మరుత్తుఁ 'డయ్యమరగురుండ నా। యాగంబు నడపుట కాత్మ రోసి**
రాకున్న సంవర్తుఁ బ్రార్థించి తెచ్చితి;। నింక నట్టులు సేయ కెట్లు వచ్చు
ననఘ! మిత్రద్రోహ మధిక పాపముగాదె?। యిది నీ వెఱుంగు దయ్యింద్రుఁ డెఱుఁగు
సిద్ధసాధ్యాది ప్రసిద్ధులు నెఱుఁగుదు। రిమ్మాట గురునకు నియ్యకోల'

తే. **యనుడు గంధర్వుఁ 'డదె విన నయ్యె వజ్రఘోరనాదంబు నీ కోర్వఁ గలది యగునొ**
కాదొ నీవ యెఱుంగుదు మేదినీశ!। యనుటయును నృపుఁ డాలించి విని భయమున. **91**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పగా; మరుత్తుడు; ఆ+అమర గురుండు= ఆ బృహస్పతి (దేవతల గురువు); నా యాగంబున్= నా యాగాన్ని; నడపుటకున్= నడిపించటానికి; ఆత్మన్+రోసి= మనసులో ఇష్టపడక; రాక+ఉన్నన్= రాకపోతే; సంవర్తున్= ఈ సంవర్త మహర్షిని; ప్రార్థించి తెచ్చితిన్= ప్రార్థించి తెచ్చాను; ఇంకన్= ఇక; అట్టులు+చేయక= అట్లా చేయకుండా; ఎట్లువచ్చున్?= ఎట్లా అవుతుంది?; అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్ముడా!; మిత్రద్రోహము= మిత్రుడికి ద్రోహంచేయటం; అధికపాపము+కాదె?= మిక్కిలి పాపం కాదా?; ఇది= ఈ విషయం; నీవు+ఎఱుంగుదు(వు)= నీకు తెలియును; ఆ+ఇంద్రుఁడు+ఎఱుఁగున్= ఆ ఇంద్రుడికీ తెలియును; సిద్ధ సాధ్యాది= సిద్ధులు, సాధ్యులు మొదలైన; ప్రసిద్ధులు= ప్రసిద్ధ దేవతా గణాలవారూ; ఎఱుఁగుదురు; ఈ+మాట= ఇట్లా స్నేహభావాన్ని కాపాడటం అనే మాట; గురునకున్= ఆ బృహస్పతికీ; ఇయ్యకోలు+అ= సమ్మతమే; అనుడున్= అనగా; గంధర్వుఁడు= ఆ గంధర్వుడు; మేదినీ+ఈశ= ఓ భూపతీ!; అదె= అదిగో; వజ్రఘోరనాదంబు= వజ్రాయుధపు భీకర శబ్దం; వినన్+అయ్యెన్= వినవస్తోంది; నీకున్+ ఓర్వన్+ కలది+అగునొ+కాదొ= నీకు దానిని తట్టుకొనగలశక్తి ఉన్నదో లేదో; నీవు+అ= నీవే; ఎఱుంగుదు(వు)= ఎరుగుదువు (తట్టుకొనలేవని సూచన); అనుటయును= అని అనగా; నృపుఁడు= ఆ రాజు; ఆలించి= ఆ శబ్దం విని; భయమునన్= భయంతో.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పగా మరుత్తుడన్నాడు; 'ఆ దేవగురువైన బృహస్పతి నా యాగాన్ని నడిపించటానికి మనసులో ఇష్టపడక రాకపోతే ఈ సంవర్తమహర్షిని ప్రార్థించి తెచ్చాను. ఇక 'అట్లా కాకుండా ఏమి చేయను? ఓ పుణ్యాత్ముడా! స్నేహితుడిని మోసగించటం మిక్కిలి పాపం కదా! ఇది నీకు, ఆ ఇంద్రుడికి, సిద్ధసాధ్యాది పురుషులందరికీ తెలిసిన విషయమే. ఇట్లా చేయటం బృహస్పతికీ సమ్మతమే - ఎందుకంటే ధర్మబద్ధం కాబట్టి' అంటూండగానే ఆ గంధర్వుడు 'ఓ రాజా! అదిగో! వజ్రాయుధం ఈ దిశగా వస్తున్న భీకరశబ్దం వినిపిస్తోంది. తట్టుకొనగల శక్తి ఉన్నదో లేదో నీకు తెలియును కదా!' అనగా ఆ శబ్దం విని మరుత్తుడు, భయంతో- (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. **సంవర్తు నాలోకించి.** **92**

తాత్పర్యం : సంవర్తుడిని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. 'కులిశము వచ్చుచు నున్నది। యలు కొందెడు నా మనంబు ననఘచరిత! స
భ్యులు సంత్రాసము నొందిరి। తలకొని రక్షింపవలయు దయ మమ్మెల్లన్.' 93

ప్రతిపదార్థం: అనఘచరిత!= పుణ్యచరిత్రుడా!; కులిశము= వజ్రం; వచ్చుచున్+ఉన్నది= వస్తోంది; నా మనంబు+అలుకు+ఒందెడున్= నా మనసు భయపడుతున్నది; సభ్యులున్= ఈ యాగసభలోని వారందరూ; సంత్రాసమున్= భీతిని; ఒందిరి= పొందారు; తలకొని= పూనుకొని; దయన్= కరుణతో; మమ్మున్+ఎల్లన్= మమ్ములను అందరినీ; రక్షింపవలయున్= కాపాడాలి.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుణ్యచరిత్రుడా! వజ్రాయుధం వచ్చేస్తున్నది. నా మనసు భయపడుతున్నది. సభ్యులు కూడా భీతిపొందారు. మీరు దయ ఉంచి, పూనికతో ఈ ఆయుధాన్ని ఎదిరించి మమ్ములను కాపాడాలి.'

వ. అనిన విని యమ్మహాయోగీశ్వరుండు. 94

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ విని; ఆ+మహాయోగి+ఈశ్వరుండు= ఆ గొప్ప మునిశ్రేష్ఠుడు.

తాత్పర్యం: అని మరుత్తుడు అడుగగా ఆ మహాయోగిపుంగవుడైన సంవర్తుడు. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

సీ. 'ఇంద్రునిదెస భయం బించుకేనియు వల;। దతఁడు నన్నెఱుఁగఁడే యధిప! వినుము
సంస్తంభవిద్యా ప్రశస్తవైభవమున। వజ్రంబు నడఁతు నవ్వాసవాది
దైవతంబుల యాయుధంబులు నాచేతఁ। బ్రతిహతం బొందు; దుష్ప వనచండ
వృష్టిప్రముఖమహా వికృతుల బాధింతు'। ననుడు 'మ్రోయుచు నిదె యరుగుదెంచె

ఆ. భిదుర మెవ్విధమున భీతి దొఱంగుదు?'। ననియె నృపతి; యాతఁ డల్ల నగుచు
దాని సరుకుగొనకు 'తగు వర; మడుగు నా। తపము పేర్మి నిత్తు ధరణినాథ!' 95

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; ఇంద్రుని దెసన్= ఇంద్రుడి వలన; భయంబు= భయం; ఇంచుక+ఏనియున్= ఇంచుకైనా; వలదు= వద్దు; అతఁడు= ఆ ఇంద్రుడు; నన్నున్+ఎఱుఁగడే?= నన్ను ఎరుగడా?; వినుము; సంస్తంభ విద్యా ప్రశస్త వైభవమునన్= సంస్తంభ విద్యయొక్క మిక్కిలి గొప్ప శక్తితో; వజ్రంబున్= వజ్రాయుధాన్ని; అడఁతున్= అణచి వేస్తాను; ఆ+వాసవ+ఆది= ఆ ఇంద్రాదులైన; దైవతంబుల= దేవతల; ఆయుధంబులు= ఆయుధాలు; నాచేతన్= నా చేత; ప్రతిహతంబు+ఒందున్= దెబ్బతింటాయి; దుష్పవన= భయంకరమైన సుడిగాలి; చండవృష్టి= ప్రచండమైన వర్షం; ప్రముఖ= మొదలైన; మహావికృతులన్= గొప్ప ప్రకృతి బీభత్సాలతో; బాధింతున్= వారిని హింసిస్తాను; అనుడున్= అన్న వెంటనే; నృపతి= ఆ రాజు; భిదురము= వజ్రాయుధం; మ్రోయుచున్= భీకరంగా మోతపెడుతూ; ఇదె= ఇదిగో - ఈవైపే; అరుగుదెంచెన్= వచ్చింది; ఏ+విధంబునన్= ఎట్లా; భీతిన్+తొఱంగుదున్?= భయం పోగొట్టుకోను?; అనియెన్= అన్నాడు; అతఁడు= ఆ సంవర్తుడు; అల్ల నగుచున్= చిరునవ్వు నవ్వి; ధరణినాథ!= ఓ రాజా!; దానిన్= ఆ ఆయుధాన్ని; సరకు+కొనకు(ము)= లెక్క చేయకుము; తగు వరము= నీకు యోగ్యమైన వరాన్ని; అడుగుము; నా తపము పేర్మిన్= నా తపోబలంతో; ఇత్తున్= ఇస్తాను(అన్నాడు).

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! ఇంద్రుడి విషయంగా భయం కొంచెం కూడా వద్దు. అతడికి నా గురించి తెలియదా! వినుము. సంస్తంభవిద్యకున్న గొప్పశక్తితో ఆ వజ్రాన్ని అణచివేస్తాను. ఆ ఇంద్రాది దేవతల ఆయుధాలు నా ముందర పనిచేయవు.

సుడిగాలులతో భయంకరమైన వర్షాలతో దేవతాసమూహాన్ని ముప్పుతిప్పలు పెట్టుతాను' అంటుండగానే ఆ రాజు'అయ్యా! ఇదిగో వజ్రాయుధం పెనుమోతతో ఇటు వైపే వస్తున్నది. నాకు భయం కలుగకుండా ఎట్లా ఉంటుంది?' అన్నాడు. అప్పుడు ఆ సంవర్తుడు చిరునవ్వు నవ్వి 'ఓ రాజా! ఆ ఆయుధాన్ని ఒక సరకుగొనకుము. నీకు ఏమి వరం కావాలో అడుగుము. నా తపశ్శక్తితో ఇస్తాను' అన్నాడు.

విశేషం: 'స్తంభనం' అంటే స్తంభింపచేయటం, అంటే కదలకుండా చేయటం. అగ్ని, వాయు, జల స్తంభనాది అనేక విద్యలు చెప్పబడ్డాయి. 'వజ్రం' ప్రయోగించటాన్ని మరుత్తుడు చూచాడు. సంవర్తుడు మంత్రం ప్రయోగించాడు. ఇక వజ్రం స్తంభించిపోయింది. అందుకే దాని వర్ణన లేదు. 'వరం ఏం కావాలో కోరుకొమ్ము' అని అంటున్నాడు. మంత్రశక్తి ఎంత అమోఘమైనదో వర్ణించే పద్ధతి ఇదే.

చ. అనిన మరుత్తుఁ డిట్లనియె నాతనితోఁ 'భయమెల్లఁ బాసి నే
నిను వరమర్థి వేఁడెద మనీష విరోధము దక్కి యధ్వరం
బున కిట వచ్చి దైవతవిభుండు నిజోచిత హవ్యభాగముం
గొనియెడు నట్లు గాఁగ మునికుంజర! చిత్తమునం దలంపవే. 96

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అట్లా సంవర్తుడు అనగా; మరుత్తుఁడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; అతనితోన్= ఆ ఇంద్రుడివలన; భయము+ఎల్లన్= భయమంతా; పాసెన్= పోయింది; మునికుంజర!= ఓ మునిశ్రేష్ఠుడా!; ఏన్= నేను; నినున్= నిన్ను; వరము+అర్థిన్+వేఁడెదన్= ఆసక్తితో వరం అడుగుతున్నాను; దైవతవిభుండు= దేవరాజు (ఇంద్రుడు); మనీషన్= వివేకంతో; విరోధము+తక్కి= విరోధం విడిచి; అధ్వరంబునకున్+ఇట+వచ్చి= మన ఈ యాగానికి వచ్చి; నిజ+ఉచిత= తనకు తగిన; హవ్యభాగమున్= హవ్యభాగాన్ని; కొనియెడున్+అట్లు+కాఁగన్= తీసికొనేటట్లు; చిత్తమునన్= నీ మనసులో; తలంపవే= సంకల్పించుము.

తాత్పర్యం: అపుడు మరుత్తుడు ఇట్లా అన్నాడు. 'మునిశ్రేష్ఠుడా! ఆ ఇంద్రుడి భయం ఇక నాకు లేదు. భక్తి తాత్పర్యాలతో ఒక వరం అడుగుతాను. ఇంద్రుడు తన ధిషణతో ఆలోచించి, ఇకనైనా మనపైన విరోధం చాలించి ఈ యజ్ఞానికి ఇక్కడికి వచ్చి, తనకు రావలసిన హవ్యభాగాన్ని తీసికొనిపోయేవిధంగా మీరు మనస్సులో సంకల్పం చేసికొనండి.

విశేషం: సంవర్తమహర్షి సంకల్పబలం ఎంత ప్రబలమైనదో మరుత్తుడి అనుభవానికి వచ్చింది. అందుకే ఒకసారి సంకల్పించుకొంటే ఇంద్రుడు అనివార్యంగా వస్తాడని తెలుసు. అందుకే ఈ కోరిక. యజ్ఞం చేస్తున్నది దేవతలు సంప్రీతులు కావటానికే. వారితో విరోధం పాటించటం తనకూ అభిమతం కాదు. అందుకే మరుత్తుడు ఇంద్రుడు విరోధం మానివేస్తే చాలని అభిలషిస్తున్నాడు. అంటే ధర్మరాజుకు యజ్ఞం ఎట్లాంటి నిష్కామబుద్ధితో చేయాలో వ్యాసమహర్షి మరుత్తుడి ఈ కథ ద్వారా సూచిస్తున్నాడని అర్థం చేసికొనవచ్చును. ఆ మరుత్తుడి ధనమూ పవిత్రమే, సంకల్పమూ పవిత్రమే, అందుకే అది బ్రహ్మార్పణబుద్ధితో చేయబడినందున సఫలమైనదని తాత్పర్యం.

క. తమ భాగంబులు దక్కిన । యమరులునుం బ్రీతిఁ గొనఁగ యాగంబు ప్రయో
గము సుప్రణీతమయి లో । కమనోజ్ఞము గాఁగవలయుఁ గారుణ్యనిధీ!' 97

ప్రతిపదార్థం: కారుణ్యనిధీ!= కరుణకు నిధి అయిన ఓ సంవర్తమునీ! తమ భాగంబులు= తమ తమ హవిర్భాగాలను; తక్కిన అమరులునున్= తక్కిన దేవతలు కూడా; ప్రీతిన్+కొనఁగన్= ప్రీతితో తీసికొనగా; యాగంబు ప్రయోగము= యజ్ఞకార్యనిర్వహణ; సుప్రణీతమయి= చక్కగా చేయబడినదై; లోక మనోజ్ఞము+కాఁగన్+వలయున్= అతిలోకమనోహరం కావాలి.

తాత్పర్యం: కరుణాసాగరుడవైన ఓ మునీశ్వరా! తమతమ హవిర్భాగాలను తక్కిన దేవతలు కూడా ప్రీతితో తీసికొనాలి. అప్పుడు మన యజ్ఞప్రయోగం చక్కగా చేయబడిన దౌతుంది. ప్రపంచంలోనే అత్యంతమనోహరంగా నిర్వహించబడిన యాగమై శాశ్వతకీర్తిని పొందుతుంది. ఇది నా కోరిక.'

క. అనుటయును 'మదాహ్వానం । బున నింద్రుఁడు సోమపానమున కేతెంచుం
జనుదెంతు రతనితోఁ ద । క్కిన యమరులుఁ దొడఁగు యజ్ఞకృతికి నరేంద్రా!' 98

ప్రతిపదార్థం: అనుటయునున్= అని సంవర్తుడితో మరుత్తుడనగా; అపుడు సంవర్తుడు; నర+ఇంద్ర= ఓ రాజా!; మత్+ ఆహ్వానంబునన్= నా ఆహ్వానంతో; ఇంద్రుఁడు= మహేంద్రుడు; సోమపానమునకున్= సోమపానానికి; ఏతెంచున్= తప్పక వస్తాడు; అతనితోన్+తక్కిన+అమరులున్= అతడి వెంట తక్కిన దేవతలు కూడా; చనుదెంతురు= వస్తారు; యజ్ఞకృతికిన్+తొడఁగు(ము)= యజ్ఞకార్యాన్ని మొదలుపెట్టుము.

తాత్పర్యం: అని మరుత్తుడు అంటే సంవర్తుడు ఇట్లా అన్నాడు. 'ఓ రాజా! నా ఆహ్వానంతో ఇంద్రుడు తప్పక సోమరసాన్ని త్రాగటానికి వస్తాడు. అతడివెంట తక్కిన దేవతలూ వస్తారు. ఇక యజ్ఞాన్ని మొదలుపెట్టుము.'

విశేషం: సోమరసం= 'సోమలత' అని ఒక తీగ ఉన్నది. ఆ తీగను యజ్ఞంలో మంత్రోక్తంగా పిండి రసం తీస్తారు. ఆ రసాన్ని ఋత్విక్కులు, హవిర్భాగం తీసికొనటానికి వచ్చిన దేవతలు కలిసి తాగుతారు. దీనిని సోమపానం అంటారు. అందుకే యాగం చేసినవాడిని సోమయాజి అని, సోమపీథి అని (సోమరసం త్రాగినవాడని) పిలుస్తారు. అది సభాగౌరవానికి సంబంధించిన విషయం.

(మరుత్తుని యజ్ఞంబున హవిర్భాగంబులు గొన నింద్రాదులు వచ్చుట (సం. 14-10-19))

వ. అని పలికి దవ్వులన యవ్వజ్రంబు వారించి గంధర్వునకు వీడుకోలు సేయించి యయ్యోగీంద్రుండు దేవేంద్రుని దేవతలనుం బిలిచె; నమ్మహాత్ముని మహనీయమంత్రశక్తి నాహూతులైన యప్పురుహూతప్రభృతి బృందారకులు ప్రియంబున నరుగుదేర నమ్మునిపతి యనుజ్ఞ నజ్జనపతి వారల నెదుర్కొను తెఱంగు నడపి తానునుగూడ నడచి వారికి నర్ఘ్యపాద్యాదిపూజనంబులు విధివిహిత ప్రకారంబునం జెల్లించె; నమ్మరుత్తుండును మరుత్పతికిం బ్రణమిల్లి 'దేవా! నీవు విజయంచేసి నా జన్మంబు సఫలంబు సేసితి; కృతార్థుండనైతిం గృపాధామ! నా మీఁది యలుక మాని నన్నుం జల్లనిచూడ్కిం జూడు 'మని ప్రార్థించి సంవర్తుం జూపి 'యిత్తాపసపతి బృహస్పతి స్వరూపంబ కావునం గ్రతుయాజకుండుగాఁ బ్రతిగ్రహించితి నని విన్నవించుటయు ననిమిషనాథుండు 'నీ వలనం బ్రీతిం బొందితి; నీతం డయ్యమరగురు ననుజుం డతని యట్లగుటకు సందియంబేమి?' యనుచు వికచవదనుండై కనుంగొనిన నమ్మునివరుం డా దివిజవరున కిట్లనియె. 99

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; దవ్వులన్+అ= దూరంగానే; ఆ+వజ్రంబున్= ఆ వజ్రాయుధాన్ని; వారించి= ఆపివేసి; గంధర్వునకున్= ఆ గంధర్వుడైన ధృతరాష్ట్రుడికి; వీడుకోలు+చేయించి= వీడ్కోలు జరిపించి; ఆ+యోగి+ఇంద్రుండు= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు; దేవేంద్రునిన్= దేవేంద్రుడిని; దేవతలనున్= దేవతలను; పిలిచెన్= పిలిచాడు; ఆ+మహాత్ముని= ఆ మహనీయుడి; మహనీయ= గొప్ప; మంత్రశక్తిన్= మంత్రబలంతో; ఆహూతులు+ఐన= పిలువబడిన; ఆ+పురుహూత+ప్రభృతి= ఆ ఇంద్రుడు మొదలైన; బృందారకులు= దేవతలు; ప్రియంబునన్= ప్రేమతో; అరుగుదేరన్= రాగా; ఆ+మునిపతి= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడి; అనుజ్ఞన్= ఆజ్ఞతో;

ఆ+జనపతి= ఆ రాజశ్రేష్ఠుడు; వారలన్= వారిని; ఎదుర్కొను+తెఱంగు+నడపి= ఆహ్వానించే పద్ధతిని నడపి; తానును కూడన్= తాను కూడా; నడచి= నడచివెళ్ళి; వారికిన్= వారికందరికీ; అర్ఘ్యపాద్య+అది= అర్ఘ్యం, పాద్యం మొదలైన; పూజనంబులు= అతిథి మర్యాదలు; విధి విహిత ప్రకారంబునన్= శాస్త్రం విధించిన ప్రకారంగా; చెల్లించెన్= చేశాడు; ఆ+మరుత్తుండునున్= ఆ మరుత్తుడు కూడా; మరుత్+పతికిన్= మరుత్తుల అధిపతి అయిన ఇంద్రుడికి; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; దేవా!= ఓ స్వామీ!; నీవు; విజయం+చేసి= ఇక్కడికి దయతో వచ్చి; నా జన్నంబు= నా యాగాన్ని; సఫలంబు+చేసితి(వి)= చేశావు; కృత+అర్థుండను+ఐతిన్= నా కోరిక సఫలం అయినది; కృపాధామ!= దయానిలయా; నామీఁది+అలుక+మాని= నా మీద కోపం విడిచి; నన్నున్= నన్ను; చల్లని చూడ్కిన్+చూడుము+అని= చల్లని చూపులతో చూడుము అని; ప్రార్థించి= ప్రార్థించినవాడై; సంవర్తున్+చూపి= సంవర్త మునీశ్వరుడిని ఇంద్రుడికి చూపించి; ఈ+తాపసపతి= ఈ ఋషీంద్రుడు; బృహస్పతి స్వరూపంబు+అ+కావున= బృహస్పతి స్వరూపమే కాబట్టి; క్రతుయాజకుండు+కాన్+ప్రతిగ్రహించితిన్+అని= ఉపద్రష్టగా తీసికొన్నానని; విన్నవించుటయున్= విన్నవించగా; అనిమిషనాథుండు= దేవతాపతి అయిన ఇంద్రుడు; నీవలనన్+ప్రీతిన్+పొందితిన్= నీ విషయంలో సంతోషం పొందాను; ఈతండు= ఈ సంవర్తుడు; ఆ+అమరగురు+అనుజుండు= ఆ బృహస్పతి తమ్ముడు; అతని+అట్లు+అగుటకున్= అతడివంటివాడే కావటానికి; సందియంబు+ఏమి?= సందేహం ఏమిటి?; అనుచున్= అంటూ; వికచవదనుండు+ఐ= వికసించిన ముఖం కలవాడై; కనుంగొనినన్= చూడగా; ఆ+మునివరుండు= ఆ సంవర్తుడు; ఆ దివిజవరునకున్= ఆ దేవతాశ్రేష్ఠుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, సంవర్తుడు ఆ వజ్రాయుధాన్ని అల్లంత దూరంలోనే ఆపివేసి (మరలిపోయేటట్లు చేశాడని అర్థం), గంధర్వరాజుకు వీడ్కోలు జరిపించి, మనసులో ఇంద్రుడిని, సకలదేవతలను పిలిచాడు. ఆ మహనీయుడి మహామంత్రప్రభావంతో పిలువబడిన ఇంద్రాది దేవతలు మరుక్షణంలో అక్కడ ప్రత్యక్షమయ్యారు. ఆ మహర్షి అనుజ్ఞతో ఆ రాజు వారిని ఆహ్వానించి పూజించాడు. సంవర్తుడు కూడా వారిని అర్ఘ్యపాద్యాదులైన అతిథి మర్యాదలతో సత్కరించాడు. మరుత్తుడు ఇంద్రుడికి నమస్కరించి 'ఓ దేవా! నీవు విచ్చేసి నా యజ్ఞం సఫలం అయ్యేటట్లు చేశావు. నేను ధన్యుడను. దయానిధీ! నామీద కోపం మాని, నన్ను చల్లని చూపులతో చూడుము' అని ప్రార్థించినవాడై సంవర్తమునిని ఇంద్రుడికి చూపాడు. 'ఈ ఋషీంద్రుడు బృహస్పతివారి అపరస్వరూపమే. అందుకే వీరిని ఉపద్రష్టగా ప్రార్థించి పిలుచుకొనివచ్చాను' అని కూడా విన్నవించాడు. అప్పుడు ఇంద్రుడు 'రాజా! ఇప్పుడు నేను చాలా సంతోషం పొందాను. ఈ సంవర్తుడు బృహస్పతి తమ్ముడే కాబట్టి వారివంటివారే అనటంలో సందేహం ఏమిటి?' అంటూ విప్పారిన ముఖంతో వారిని వీక్షించగా ఆ సంవర్తుడు ఇంద్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: సంవర్తుడు బృహస్పతి అపర స్వరూపమే అని ఇప్పుడు అంగీకరిస్తున్న ఇంద్రుడికి ఈ జ్ఞానం అప్పుడే ఉంటే ఇంత కథకు అవకాశమే లేదు. యోగశక్తి 'సంకల్పసృష్టి' చేయటానికి సమర్థం అవటానికి నిదర్శనమే ఇంద్రాదుల రాక. బ్రహ్మబలం గొప్ప దనటమే ఇంద్రుడు సంవర్తుడిని మరుత్తుడిని ప్రశంసించటం.

ఆ. **'అఖిలలోకభర్త వమరేంద్ర! నీ విట్టు। లాదరమున వచ్చు టరయ నా త**
పంబు ఫలముగాదె! పావనమూర్తి యీ। రాజు క్రతువుఁ బుణ్యరాశి యయ్యె. **100**

ప్రతిపదార్థం: అమరేంద్ర! దేవతలలో (మరణం లేనివారిలో) శ్రేష్ఠుడవైన ఓ ఇంద్రా!; అఖిల లోక భర్తవు= నిఖిల లోకాలకూ పాలకుడవు; నీవు+ఇట్టులు+ఆదరమునన్= నీవు ఇట్లా ఆదరంతో; వచ్చుట= రావటం; అరయన్= ఆలోచిస్తే; నా తపంబు+ఫలము+కాదె= నాతపఃఫలంకాదా!; పావనమూర్తి+ఈరాజు+క్రతువు= పవిత్రుడైన ఈ రాజుయాగం; పుణ్యరాశి+అయ్యెన్= పున్నెపు ప్రోవు అయినది.

తాత్పర్యం: 'మహేంద్రా! మీరు నిఖిలలోకాలకు పాలకులు. అటువంటి మీరు ఆదరంతో ఇక్కడికి రావటం చూస్తే నా తపస్సు ఫలించిం దన్న సంతోషం కలుగుతున్నది. పవిత్రుడైన ఈ రాజు యాగం మీ రాకతో సఫలం అయింది. పుణ్యప్రదం అయింది.

చ. సకలవిధానదక్షుఁడవు సర్వము నారసి చేయఁ బంపు నీ
సకృపవిలోకనంబులను సార్థములై క్రతుమంత్రతంత్రముల్
వికలత లేక చెల్లు జనవిశ్రుతుఁ డీ నృపుఁడున్ భవద్దయన్
సుకృతులలోనఁ బెంపు గని చూడఁ గనుం దగఁ బుణ్యలోకముల్.' 101

ప్రతిపదార్థం: సకల విధాన దక్షుఁడవు= సకల ధర్మాలూ తెలిసి రక్షించే వాడవు; సర్వమున్= అన్నిటినీ; అరసి= చూచి; చేయన్+పంపు= చేయటానికి సమర్థంగా ఆజ్ఞాపించే; నీ; కృపతో కూడిన; విలోకనంబులను= చూపులతో; క్రతుమంత్రతంత్రముల్= యజ్ఞసంబంధమైన మంత్రాలు తంత్రాలు; స+అర్థములు+ఐ= అర్థవంతాలై; వికలత లేక= ఏ లోపమూ లేకుండా చెల్లున్= ప్రయోగం పొందుతాయి; జనవిశ్రుతుఁడు= లోకంలో ప్రసిద్ధుడైన; ఈనృపుఁడున్= ఈరాజుకూడా; భవత్+దయన్= మీ దయతో; సుకృతులలోనన్= పుణ్యాత్ములలో; పెంపు+కని= అతిశయించి; తగన్= తగినట్టుగా; పుణ్యలోకముల్= పుణ్యలోకాలు; చూడన్+కనున్= చూడగలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: అంతేకాదు; నీవు సకలధర్మాలు తెలిసి సంరక్షించేవాడవు. కృపతో కూడిన నీ చూపులు అన్ని దిక్కులా ప్రసరిస్తూ తంత్రనిర్వహణసమర్థాలై వేదమంత్రాలను సార్థకాలుగా, ఏ లోపాలూ లేనివిగా చేస్తాయి. లోకంలో ప్రసిద్ధుడైన ఈ రాజు కూడా మీ దయతో పుణ్యాత్ములలో ఒకడై అతిశయించాడు. పుణ్యలోకాలను పొందే భాగ్యాన్ని కలిగినవా డయ్యాడు.'

విశేషం: 'సమేంద్రో మేధయాశ్మృణోతు' అని తైత్తిరీయం చెప్పుతున్నది. ఇంద్రుడు మేధను స్ఫురింపజేస్తాడు. దీనివలననే ఉచ్చారణ జరిగేది. మంత్రాలతో ముడిపడింది తంత్రం. యజ్ఞనిర్వహణకు మూలం ఈ మంత్ర స్ఫురణ, ఇది సహస్రముఖమైన జాగరూకతగా ఉంటుంది. అందుకే ఇంద్రుడికి 'సహస్రాక్షు'డని వైదికమైన ప్రసిద్ధి ఉన్నది. తరువాతి పురాణాలలో ఈ వైదికార్థం పోయి అహల్యాజారుడు కావటంవలన 'సహస్రభగు' డయ్యాడని కథలు చెప్పబడ్డాయి. ఈ మౌలికమైన వైదికార్థం ఈ పద్యంలో అత్యద్భుతంగా సూచించబడింది.

వ. అని యిట్లు నిభృతుండై యభివర్ణపూర్వకంబుగా సంభాషణం బాచరించిన. 102

ప్రతిపదార్థం: అని+ఇట్లు= అని ఈ విధంగా; నిభృతుండు+ఐ= వినయంతో; అభివర్ణన పూర్వకంబుగాన్= ప్రశంసాపూర్వకంగా; సంభాషణంబు+ఆచరించినన్= మాటాడగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సంవర్తుడు వినయంతో ప్రశంసాపూర్వకంగా మాటాడాడు. (ఆ తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. భూరి హర్షంబునఁ బొంది పురందరుం। డమృతాశనులఁ గలయంగఁ జూచి
'యజ్ఞవాటం బుదాత్తాభిరామంబుగఁ। జేయింపుఁ, డప్సరః స్త్రీ జనంబు
నాట గంధర్వుల పాట జెల్లింపుఁడు। నావుడు వా రట్ల నడపి, మఱియు
సకలకర్మములకు సాహాయ్య మాచరిం। పంగ వేఱొక యగ్ని భంగి వెలఁగి

తే. **లలితసముచితపీఠ మలంకరించి। వేడ్క సంవర్తముని హవిర్విధి యొనర్ప**
యాగముజ్జ్వలమును సుప్రయోగకంబు। నగుచు నొప్పారె భరతకులాగ్రగణ్య! **103**

ప్రతిపదార్థం: భరత కుల+అగ్రగణ్య!= భరతవంశ శ్రేష్ఠుడా! (వినుము); పురందరుండు= ఇంద్రుడు; భూరి హర్షంబునన్+పొంది= మిక్కుటమైన సంతోషం పొంది; అమృత+అశనులన్+కలయంగన్+చూచి= దేవతలను బాగా పరికించి చూచి; యజ్ఞవాటంబు= యజ్ఞవాటికను; ఉదాత్త+అభిరామంబుగన్= గొప్పగాను, అందంగానూ; చేయింపుఁడు= తీర్చండి; అప్సరస్+స్త్రీ జనంబు+ఆట= అప్సరసల నృత్యం; గంధర్వులపాట= గంధర్వుల గానం; చెల్లింపుఁడు= జరిపించండి; నావుడున్= అనగా; వారు; అట్లు+అ= అట్లాగే; నడిపి= నడిపించి; మఱియున్= ఇంకా; సకలకర్మములకున్= యజ్ఞసంబంధమైన అన్ని పనులకు; సాహాయ్యము+ఆచరింపంగన్= సహాయం చేయగా; సంవర్తముని= సంవర్తమహర్షి; వేఱు+ఒక= రెండవ; అగ్నిభంగిన్= అగ్నివలె; అగ్నివలె; వెలిఁగి= ప్రకాశించి; లలిత= మనోహరమైన; సముచిత= తగిన; పీఠము= ఆసనం; అలంకరించి= గ్రహించి; హవిస్+విధి= యాగవిధి; వేడ్కన్= వేడుకతో; ఒనర్పన్= జరిపించగా; యాగము= ఆ యాగం; ఉజ్జ్వలమునున్= మిక్కిలి ప్రకాశించినదీ; సుప్రయోగకంబున్+అగుచున్= చక్కగా నిర్వహింపబడినదీ అయి; ఒప్పారెన్= అతిశయించింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఆ విధంగా సంవర్తుడు ప్రశంసించగా ఇంద్రుడు ప్రసన్నుడై, దేవతలనందరినీ చూచి 'యజ్ఞవాటికను మహనీయంగానూ మనోహరంగానూ తీర్చిదిద్దండి. అప్సరఃస్త్రీలనాట్యం, గంధర్వుల గానం ఏర్పాటు చేయండి' అని ఆజ్ఞాపించాడు. వారు అట్లాగే చేసి, యజ్ఞకార్యనిర్వహణలో కూడా సహకారం అందించగా యజ్ఞం ప్రారంభమైనది. సంవర్తమహాముని మరొక అగ్నివలె ప్రకాశిస్తూ సముచితమైన ఆసనంమీద కూర్చుని యాగవిధిని నడిపిస్తుండగా యాగం మహావైభవంగా శాస్త్రవిధి ప్రకారం చక్కగా నిర్వహించబడినదై మిక్కిలి అతిశయించింది.

తే. **ప్రీతిఁ బేర్వేరఁ బిలిచి చేసేఁత సోమ। మమ్మహాయోగి యంది యీ నెమ్మిఁ బాన**
మాచరించి సహస్రనేత్రాదులైన। యమరు లానందమునఁ దేలి రధిపముఖ్య! **104**

ప్రతిపదార్థం: అధిపముఖ్య!= మహారాజా!; ఆ+మహాయోగి= ఆ సంవర్తముని; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; పేరు+పేరన్= పేరు పేరునా; పిలిచి= పిలిచి (దేవతలను పేరుపెట్టి పిలిచాడని అర్థం); చేసేఁతన్= ఒక్కొక్కరికీ తానుగా; సోమము= సోమరసాన్ని; అంది+ఈన్= అందివ్వగా; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; సహస్రనేత్ర+ఆదులు+ఐన= ఇంద్రాదులైన; అమరులు= దేవతలందరూ; పానము+ఆచరించి= త్రాగి; ఆనందమునన్= ఆనందంతో; తేలిరి= ఓలలాడారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! ఆ సంవర్తముని ఆదరంతో స్వయంగా సోమరసాన్ని పేరు పేరునా పిలిచి దేవత లందరికీ అందిచ్చాడు. ఇంద్రాది దేవతలంతా ఎంతో ప్రేమతో రసాన్ని పానంచేసి, ఆనందసాగరంలో ఓలలాడారు.

వ. **ఇట్లు మరుత్తుండు మరుత్పతికిం బరమతృప్తి గావించి యామంత్రణంబు సేయ నయ్యందఱు నభినందించి నిజ నివాసంబులకుం జని; రజ్జననాథుండు.** **105**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; మరుత్తుండు; మరుత్పతికిన్= ఇంద్రుడికి; పరమతృప్తి కావించి= మిక్కిలి సంతోషాన్ని కలిగించి; ఆమంత్రణంబు+చేయన్= వీడ్కోగా; ఆ+అందఱున్= ఆ దేవతలందరూ; అభినందించి= ఆ మరుత్తుడిని ప్రశంసించి; నిజ నివాసంబులకున్= తమ తమ నివాసాలకు; చనిరి= వెళ్ళిపోయారు; ఆ+జననాథుండు= ఆ మహారాజు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మరుత్తుడు ఇంద్రుడిని సంతోషపెట్టాడు. చివరికి సంవర్తుడు, మరుత్తుడు దేవతలందరినీ వీడ్కొన్నారు. ఆ అమరులు వీరిని ప్రశంసించి, తమతమ నివాసాలకు వెళ్ళిపోయారు. అప్పుడు ఆ మరుత్తుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. యజనము సెల్లుకాలము సమాప్తతఁ బొందిననాఁడు తద్ద య
క్కజమగు భంగిఁ బ్రస్ఫురితకాంచన రాసు లనేకముల్ బహు
ద్విజులకు భక్తియుక్తియును వేడుకయున్ వినయంబు నొప్ప సం
భజనపరాత్ముఁడై యొసఁగెఁ బౌరవవంశపయోధిచంద్రమా! 106

ప్రతిపదార్థం: పౌరవవంశ+పయోధి+చంద్రమా!= పురువంశమనే సముద్రానికి చంద్రునివంటి ఓ జనమేజయ మహారాజా!; (ఆ రాజు) యజనము+చెల్లు కాలము= యాగం జరుగుతున్న సమయం; సమాప్తతన్+పొందిననాఁడు= సమాప్తి అయిన రోజున; తద్ద= మిక్కిలి; అక్కజము+అగు భంగిన్= ఆశ్చర్యం కలిగే విధంగా; ప్రస్ఫురిత= ప్రకాశిస్తున్న; కాంచనరాసులు= బంగారు రాసులను; అనేకముల్= చాలా వాటిని; బహు= అనేకులైన; ద్విజులకున్= బ్రాహ్మణులకు; భక్తి యుక్తియునున్= భక్తితోకూడుటయూ; వేడుకయున్= వేడుకా; వినయంబున్= వినయమూ; ఒప్పన్= ప్రకాశించగా; సంభజన పరాత్ముఁడు+ఐ= సేవాపరమైన చిత్తం కలవాడై; ఒసఁగెన్= దక్షిణగాఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: మహారాజా! ఆ విధంగా దేవతలు వెళ్ళిపోయిన తరువాత కూడా యాగం జరిగింది. యాగం పూర్తి అయిపోయిన రోజున అందరికీ మిక్కిలి ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు ఎన్నో బంగారు రాసులను ఎందరో బ్రాహ్మణులకు భక్తితో, వేడుకతో, వినయంతో మిక్కిలి ప్రశంసతో దక్షిణగా ఇచ్చాడు.

తే. అంతఁ బోవక హేమమయత్వమహిత । యజ్ఞవాట భాండాది పదార్థములును
బ్రాహ్మణావళి కిచ్చె నప్పాట నతఁడు । హిమగిరిప్రాంతమునఁ గ్రతు వెలమిఁ జేసి. 107

ప్రతిపదార్థం: హిమగిరి ప్రాంతమునన్= హిమాలయప్రాంతంలో; క్రతువు= యాగం; ఎలమిన్= ప్రీతితో; చేసి= చేసినవాడై; అతఁడు= ఆ మరుత్తుడు; అంతన్+పోవక= అంతటితో ఆగకుండా; హేమమయత్వ= బంగారుతో చేయబడిన; మహిత= గొప్పవైన; యజ్ఞవాట= యజ్ఞవాటిక; భాండ+ఆది= కుండలు, స్రుక్కులు మొదలైన; పదార్థములును= పదార్థాలను; బ్రాహ్మణావళికిన్= బ్రాహ్మణ సమూహానికి; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: హిమాలయలలో యాగం పూర్తిచేసినవాడై ఆ మరుత్తుడు అంతటితో ఆగకుండా బంగారుతో చేసిన గొప్పదైన యజ్ఞవాటికను (అందులోని సర్వభాగాలను), కుండలు, స్రుక్కులు మొదలైన పరికరాలను కూడా వదలకుండా అన్ని పదార్థాలను బ్రాహ్మణసమూహాన్ని పిలిచి దానంగా ఇచ్చివేశాడు.

వ. సంవర్తునిచేత ననుజ్ఞాతుండై నిజపురంబునకు నరుగుదెంచి వార్ధివేష్టిత వసుంధరావలయంబునం బుణ్యపరత వెలయం బాలించె; బ్రాహ్మణులుఁ దమ యోపినంతయుం బసిండి ద్రవ్యితండంబులు దెచ్చుకొని తక్కినదాని నచ్చట నొక్కెడ నిధిగా నిక్షేపించి దీనిం గాలాంతరంబున నెవ్వరేనిం గని రిదియక్కనిన వారిధనంబ యని రమ్యహేమకాంచన

సంచయంబు గొనివచ్చి విచ్చలవిడి నశ్వమేధయాగంబున సకలదేవతలం దృప్తులంజేయు' మనియె; నట్లు వేదవ్యాసమునీశ్వరుండు సెప్పిన వచనంబులు వినియును బంధువిషయ శోకంబునం గ్రమ్మఱం దెలివి నొందియు నొందక ధూమంబు వొదివిన యనలంబునుంబోలె నున్న పాండవాగ్రజుం గనుంగొని కమలనాభుండు. 108

ప్రతిపదార్థం: సంవర్తునిచేతన్= సంవర్తుడిచేత; అనుజ్ఞాతుండు+ఐ= అనుమతింపబడినవాడై; నిజపురంబునకున్= తన నగరానికి; అరుగుదెంచి= తిరిగివచ్చి; వార్ధివేష్టిత= సముద్రంచేత చుట్టుకొనబడిన; వసుంధరా వలయంబునన్= భూమిలో; పుణ్యపరత వెలయన్= పుణ్యంపట్ల తాత్పర్యం కలిగేటట్లు; పాలించెన్= పరిపాలన చేశాడు; బ్రాహ్మణులున్= బ్రాహ్మణులు కూడా; తమ+ఓపినంతయున్= తాము మోయగలిగినంత; పసిండిన్= బంగారును; త్రవ్వి తండంబులు= కుప్పలుగా; తెచ్చుకొని= తమ ఇళ్ళకు తెచ్చుకొని; తక్కినదానిన్+అచ్చటన్+ఒక్క+ఎడన్= తక్కిన బంగారును అక్కడ ఒకచోట; నిధిగాన్= నిధిగా; నిక్షేపించి= దాచిపెట్టి; దీనిన్= దీనిని; కాలాంతరంబునన్= తరువాతి కాలంలో; ఎవ్వరేనిన్+కనిరి= ఎవరు చూస్తారో; ఇది= ఈ నిధి; ఆ+కనినవారి= ఆ చూచినవారి; ధనంబు+ఆనిరి= ధనమే అన్నారు; ఆ+మహాకాంచన సంచయంబున్= ఆ గొప్ప బంగారు రాశిని; కొనివచ్చి= తీసికొనివచ్చి; విచ్చలవిడిన్= విచ్చలవిడిగా; అశ్వమేధ యాగంబునన్= అశ్వమేధయాగంతో; సకలదేవతలన్= దేవతలందరినీ; తృప్తులన్+చేయుము+ అనియెన్= సంతోషింపజేయుము అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; వేదవ్యాసమునీశ్వరుండు= వేదవ్యాస మహాముని; చెప్పిన వచనంబులు= చెప్పిన మాటలు; వినియును= వినికూడా; బంధువిషయ శోకంబునన్= బంధుమృతిజన్యమైన విషాదంలో; క్రమ్మఱన్= మరల; తెలివిన్+ఒందియున్+ఒందక= తెలివి పొందీ పొందక; ధూమంబు+పొదివిన= పొగ క్రమ్మిన; అనలంబునున్+పోలెన్= నిప్పువలె; ఉన్న పాండవ+అగ్రజున్= ఉన్నటువంటి ధర్మరాజును; కనుంగొని= చూచి; కమలనాభుండు= కృష్ణుడు (ఇట్లా అన్నాడు.)

తాత్పర్యం: సంవర్తుడి చేత అనుమతింపబడినవాడై తన నగరానికి మరుత్తుడు చేరుకొని, లోకంలో పుణ్యకార్యాలపట్ల తాత్పర్యం కలిగే విధంగా ధర్మంగా పరిపాలన చేశాడు. ఆ బ్రాహ్మణులు కూడా తాము మోయగలిగినంత బంగారును ఇళ్ళకు తెచ్చుకొని, తక్కినదానిని అక్కడే ఒకచోట నిధిగా దాచిపెట్టి 'దీనిని తరువాతి కాలంలో ఎవరు కనుగొంటారో వారిదే ఈ నిధి' అని అందరూ ఒకమాటగా అన్నారు. ఆ మహాకాంచనరాశిని తీసికొనివచ్చి, యథేష్టంగా వాడి, అశ్వమేధయాగంచేసి దేవతలను సంతోషింపజేయుము - అని వ్యాసమహర్షి చెప్పిన మాటలను వినికూడా బంధువుల మృతివలన పుట్టిన శోకంలో మరలా మునిగిపోయి తెలివి పొందీపొందని స్థితిలో ఉన్న ధర్మరాజు పొగక్రమ్మిన నిప్పువలె కనిపించాడు. అట్లాంటి ధర్మరాజుతో కృష్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉమప.

తే. **'వంకయైన తలం పెల్ల వసుమతీశ! । యరయ మృత్యుపదం బగు నార్జవాన్వి**
తంబు బ్రహ్మపదం బింత తథ్య మేల । యీఱతాఱ తలంపుల బీఱవాఱ? 109

ప్రతిపదార్థం: వసుమతీ+ఈశ= భూనాథా! రాజా; వంక+ఐన= వంకరగా ఉన్న; తలంపు+ఎల్లన్= అన్ని ఆలోచనలూ; అరయన్= ఆలోచించగా; మృత్యుపదంబు+అగున్= మృత్యువుకు దారితీస్తాయి; ఆర్జవా+అన్వితంబు= ఋజుత్వంతో కూడినది; బ్రహ్మపదంబు= జ్ఞానానికి దారి; ఇంత+తథ్యము= ఇంత మాత్రం నిజం; ఈఱతాఱ= తారుమారైన; తలంపులన్= ఆలోచనలతో; బీఱు+పాఱన్= బాధపడటం; ఏల?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! వంకర ఆలోచనలు మృత్యువుకు దారితీస్తాయి. బ్రహ్మపదానికి దారి ఎప్పుడు ఋజువుగా (నేరుగా) ఉంటుంది. ఇది నిజం, అట్లాంటప్పుడు తారుమారైన ఆలోచనలతో ఏడుస్తూ కూర్చోవటం ఎందుకు?

విశేషం: ఇక్కడ ప్రస్తావించిన మృత్యువు, బ్రహ్మం అనే భావనలు భారతసారాన్ని తెలుపుతాయి. వంకర కానిది ఋజువు. ధర్మపథం ఎప్పుడూ వంకరటింకరగా ఉండదు. అందుకే అది సత్యం మీద ఆధారపడి ఉంటుంది. అధర్మం వంకరటింకరగా ఉన్న దారి మీద నడుస్తుంది. దుర్యోధనాదుల దుశ్చేష్టలు - వారు పడ్డ పరాభవాలు వంకర మార్గానికి సూచికలు. ధర్మరాజాదులు ధర్మాన్ని ఆశ్రయించి విజయం పొందినా వారిలోనూ అహంకారమమకారాలతో కూడిన ఆలోచనలు మిగిలే ఉన్నాయి. వాటినే కృష్ణుడు గుర్తు చేస్తున్నాడు. 'ఈ ఊగిసలాటనుండి బయటపడితేనే నీవు జ్ఞానం వైపు ప్రయాణం చేస్తా'వని కృష్ణుడు ప్రబోధిస్తున్నాడు. ఇక్కడ మృత్యువు దుఃఖానికి, బ్రహ్మం ఆనందానికి సంకేతాలు, మొదటిది బంధరూపం. రెండవది విముక్తిరూపం.

క. కర్మానుష్ఠానంబును। నిర్మలముగ నడపఁ బడదు నీచే విను మో
ధర్మతనూభవ! వగయును। నిర్మూలము సేయ విది మనీష గలిమియే? 110

ప్రతిపదార్థం: ఓ ధర్మతనూభవ!= ఓ ధర్మరాజా!; నీచేన్= నీచేత; కర్మ+అనుష్ఠానంబును= కర్మచేయటం; నిర్మలముగన్= నిర్మలంగా; నడపఁబడదు= చేయబడదు; వగయును= దుఃఖాన్నికూడా; నిర్మూలము+చేయవు= మాపుకొనవు; ఇది= ఇట్లాచేయటం; మనీష= తెలివి; కలిమియే?= ఉన్నదనటానికి నిదర్శనమా?

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! నీవు నిర్మలంగా ఏ పనీ చేయవు. కనీసం దుఃఖాన్నీ మాపుకోలేకపోయావు. నీ వివేకమంతా ఏమయింది? ఇది ఏమిటి?

క. వగ నిర్మూలము సేయమి యెట్లంటేని నీ వంతశ్శత్రువుల నెఱుంగవు గాదె! కావున నేతద్విషయం బైన యొక్క యితి హాసంబు గల దాకర్ణింపుము. 111

ప్రతిపదార్థం: వగ= దుఃఖాన్ని; నిర్మూలము+చేయమి= పోగొట్టుకొనకపోవటం; ఎట్లు+అంటే; నీవు; అంతస్+శత్రువులన్= లోపలి శత్రువులను; ఎఱుంగవు+కాదె!= ఎరుగవు కదా!; కావునన్= కాబట్టి; ఏతద్+విషయంబు+ఐన= దీనికి సంబంధించిన; ఒక్క; ఇతిహాసంబు+కలదు= ఒక కథ ఉన్నది; ఆకర్ణింపుము= వినుము

తాత్పర్యం: నీవు దుఃఖం నిర్మూలనం చేసుకోలేక పోతున్నావు. కారణం. నీకు లోపలి శత్రువులున్నారని తెలియదు కదా! దీనికి సంబంధించిన ఒక కథ ఉన్నది. చెప్తాను.

విశేషం: దుఃఖం పోకపోవటానికి; లోపలి శత్రువులకు సంబంధం ఏమిటి? సంబంధం ఉన్నది. కామక్రోధలోభాది గుణాలు ఈర్ష్యాసూయలను, కర్తృత్వభావనను కలిగించి ఉత్సాహం పెంచినట్టే నిరుత్సాహాన్ని కలిగించి, దుఃఖహేతువులూ అవుతాయి. కనుక కృష్ణుడు అంతఃశత్రువులను గురించి ప్రస్తావిస్తున్నాడు.

(శ్రీకృష్ణుఁడు ధర్మరాజునకు మనస్తాపోపశమంబు సేయుట (సం.14-11-7))

సీ. అవని యెల్లను వృత్రుఁ డాక్రమించి తదీయ। గుణమగు గంధంబు గొనిన వజ్రి
వానిపై వజ్రంబు వైనఁ గ్రమంబున। నంబుతేజః పవనాంబరముల
యందుఁ బ్రవేశించి యందుల రసరూప। సంస్పర్శశబ్దముల్ చండవిక్ర
ముండైన యతఁడు సముద్ధతిఁ గొనఁగొనఁ। దొడ్తోడ నమ్మహేంద్రుండు గులిశ

ఆ. నిహతి వెలువరింప నిర్భరవేగుఁడై। యతనిలోను సొచ్చె నసుర దాన
మూర్ఛ వోయె దివిజముఖ్యుండు బోధితుఁ। జేసె మంత్రవిధి వసిష్ఠుఁ డతని. 112

ప్రతిపదార్థం: అవని+ఎల్లనున్= భూమినంతా; వృత్రుఁడు= వృత్రాసురుడు; ఆక్రమించి= ఆక్రమించుకొని; తదీయ= భూమికి సంబంధించిన; గంధంబున్+కొనినన్= గంధగుణాన్ని గ్రహించగా; వజ్రి= ఇంద్రుడు; వానిపైన్= ఆ వృత్రునిపై; వజ్రంబున్+వైవన్= వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగించగా; క్రమంబునన్= క్రమంగా; అంబు= నీళ్ళు; తేజస్= అగ్ని; పవన= వాయువు; అంబరముల+అందున్= ఆకాశం - వీటిలో; ప్రవేశించి= దూరి; అందుల= అందున్న (అంటే తక్కిన నాలుగు భూతాలలోని); రస= నీటిలోని రసగుణాన్ని; రూప= అగ్నిలోని రూపగుణాన్ని; సంస్పర్శ= వాయువులోని స్పర్శగుణాన్ని; శబ్దముల్= ఆకాశంలోని శబ్దగుణాన్ని; చండ విక్రముండు+ఐన= మిక్కిలి పరాక్రమవంతుడైన; అతఁడు= ఆ వృత్రుడు; సముద్ధతిన్= విజృంభణతో; కొనన్+కొనన్= గ్రహించివేయగా; తోడ్తోడన్= వెనువెంటనే; ఆ+మహేంద్రుండు= ఆ ఇంద్రుడు; కులిశ+నిహతిన్= వజ్రప్రహారంచేత; వెలువరింపన్= అతడిని బయటికి లాగగా; నిర్భర వేగుఁడై= అమితమైన వేగం కలవాడై; అసుర= ఆ రాక్షసుడు; అతనిలోను+చొచ్చెన్= ఆ ఇంద్రుడిలోనే దూరాడు; దానన్= దానిచేత; దివిజముఖ్యుండు= దేవతాముఖ్యుడైన ఇంద్రుడు; మూర్ఛ+పోయెన్= మూర్ఛపోయాడు; వసిష్ఠుఁడు= వసిష్ఠమహర్షి; అతనిన్= ఆ ఇంద్రుడిని; మంత్రవిధిన్= మంత్రప్రయోగంతో; బోధితున్+చేసెన్= మూర్ఛదేర్చాడు.

తాత్పర్యం: ఒకప్పుడు వృత్రాసురుడు భూమి నంతా ఆక్రమించుకొని, భూమిలోని గంధగుణాన్ని లాగివేశాడు. అపుడు ఇంద్రుడు వాడిమీద వజ్రం ప్రయోగించాడు. వాడు క్రమంగా భూమిని వదలి తక్కిన నాలుగు భూతాలను ఆశ్రయించాడు. వరుసగా నీటిలోని రసాన్ని, అగ్నిలోని రూపాన్ని, వాయువులోని స్పర్శను, ఆకాశంలోని శబ్దాన్ని సంపూర్ణంగా గ్రహించివేశాడు. వెనువెంటనే ఇంద్రుడు మరలా వజ్రాన్ని ప్రయోగించాడు. అపుడు ఆ భూతాలలో దాగికొన్న వృత్రుడు బయటికి వచ్చాడు. వచ్చి ఇంద్రుడిలోనే దూరాడు. దానితో ఇంద్రుడే మూర్ఛపోయాడు. చివరికి వసిష్ఠమహర్షి మంత్రప్రయోగంతో ఇంద్రుడు తెలివి పొందాడు.

వ. ఇట్లు వసిష్ఠప్రయుక్త మంత్రశక్తిం బ్రబుద్ధుండైన వృద్ధశ్రవుండు శరీరాంతర్గతుం డైన వృత్రు నదృశంబైన వజ్రంబున వధియించె; నవ్వాసవుం డీ ధర్మరహస్యంబు తెఱంగు మునుల కెఱింగించె; మునులు నాకుం జెప్పిరి; మానవేశ్వర! దీని నీవు దెలిసికొను' మని పలికి యప్పాండవాగ్రజునితో నప్పుండరీకాక్షుండు వెండియు నిట్లనియె. 113

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వసిష్ఠ= వసిష్ఠుడిచేత; ప్రయుక్త= ప్రయోగింపబడిన; మంత్ర= మంత్రముయొక్క; శక్తిన్= బలంచేత; ప్రబుద్ధుండు+ఐన= మేల్కొన్న; వృద్ధశ్రవుండు= ఇంద్రుడు; శరీర= అంతర్గతుండు+ఐన= లోపల ఉన్న; వృత్రున్= వృత్రాసురుడిని; అదృశ్యంబు+ఐన= కనిపించని; వజ్రంబునన్= వజ్రంతో; వధియించెన్= చంపాడు; ఆ+వాసవుండు= ఆ ఇంద్రుడు; ఈ ధర్మరహస్యంబు తెఱంగు= ఈ ధర్మ సూక్ష్మ విధానాన్ని; మునులకున్= ఋషులకు; ఎఱింగించెన్= చెప్పాడు; మునులు= ఆ ఋషులు; నాకున్+చెప్పిరి= నాకు చెప్పారు; మానవ+ఈశ్వర!= ఓ ధర్మరాజా!; దానిన్= ఆ అంతశ్శత్రుస్వభావాన్ని; నీవు; తెలిసికొనుము+అని= తెలిసికొనుమని; పలికి; ఆ+పాండవ+అగ్రజునితోన్= ఆ ధర్మరాజుతో; ఆ+పుండరీకాక్షుండు= ఆ కృష్ణుడు; వెండియున్= మళ్ళీ; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా వసిష్ఠుడు ప్రయోగించిన మంత్రబలంతో మేల్కొన్న మహేంద్రుడు తన లోపల ఉన్న వృత్రాసురుడిపై కనిపించని వజ్రం ప్రయోగించి చంపాడు. ఆ విషయాన్ని ఇంద్రుడు ఋషులకు చెప్పగా వారు నాకు చెప్పారు. ధర్మరాజా! ఈ ధర్మ సూక్ష్మాన్ని గ్రహిస్తే అంతశ్శత్రుస్వభావం నీకు అవగత మవుతుంది' అంటూ మరలా కృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **'శారీరమును మానసంబును నా రెండు । దెఱఁగులై వ్యాధి వర్తించు; నందు**
విను వాతమును బిత్తమును సమ । త్వంబుఁ బొందిన యప్డు స్వస్థుఁ డగు న
రుం; డవి మూఁట నొక్కండైన వికృతి నొం । దిన శరీరవ్యాధి యనఁగ బరఁగు;
సత్త్వరజస్తమస్సమత సుస్థితి; విష । మత మనోవ్యాధి; యీ ద్వితయమునకు

ఆ. **నొంటి దోఁచు టెపుడు నొదవ; దన్యోన్య సం । జనకజన్యభావసత్తఁ జేసి**
వికృతికాల మొకట నొకటి దోఁచునది వా । తాదులందు గుణములందు నధిప! **114**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా! వినుము; శారీరమును= శరీర సంబంధమైనది; మానసంబును= మనస్సుకు సంబంధించినది; నాన్= అని; వ్యాధి= రోగం; రెండు తెఱఁగులు+ఐ= రెండు విధాలుగా; వర్తించుచుండున్= ఉంటుంది; వాతమునున్= వాతం; పిత్తమునున్= పిత్తం (నడుమ 'శ్లేష్మం'); సమత్వంబున్+పొందినన్= సమస్థితిలో ఉంటే; అప్డు= ఆ సమయంలో; నరుండు= మనిషి; స్వస్థుఁడు+అగున్= ఆరోగ్యంగా ఉంటాడు; అవి మూఁటన్= ఆ మూటిలో; ఒక్కండు+ఐనన్= ఒక్కటి అయినా సరే; వికృతిన్+ఒందినన్= వికారం పొందితే; శరీరవ్యాధి+అనఁగన్+పరఁగున్= శరీరవ్యాధి అని పిలవబడుతుంది; (అట్లాగే); సత్త్వ= సాత్త్విక; రజస్= రాజసిక; తమస్= తామసిక (గుణాల); సమత= సమత్వం; సుస్థితి= మానసిక స్వస్థతకు నిదర్శనం; విషమత= వాటిలో ఏదో ఒకటి గాడితప్పటం; మనోవ్యాధి= మానసిక వ్యాధి అవుతుంది; ఈ ద్వితయమునకున్= ఈ రెండు రోగాలకూ; ఒంటిన్+తోఁచుట= ఏదో ఒకటి మాత్రమే కనిపించటం; ఎపుడున్+ఒదవదు= ఎపుడూ ఉండదు (ఎందుకంటే); అన్యోన్య= ఒకదానికొకటి; సంజనక+జన్య భావ సత్తన్+చేసి= ఒకదానినుంచి మరొకటి పుట్టే లక్షణం కలిగినది కావటంవలన; వాత+ఆదులందున్= వాతాది దేహస్థితులలో కాని; గుణములందున్= సత్త్వాదిగుణాలలో కాని; ఒకటన్+ఒకటి+తోఁచునది= ఒకటి మరోదానిలో కనిపిస్తే అది, వికృతికాలము= వికృతి కాలమనే అర్థం.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! వినుము. వ్యాధి శరీరమనస్సంబంధులని రెండు రకాలు. వాతపిత్తశ్లేష్మాలు సమస్థితిలో ఉంటే అది ఆరోగ్యసూచకం. ఆ మూటిలో ఏ ఒక్కటి వికారం పొందినా శరీరవ్యాధి అనిపించుకొంటుంది. అట్లాగే సత్త్వరజస్తమోగుణాలు మూడు సమత్వంలో ఉండటం మానసికస్వస్థతకు నిదర్శనం. ఈ మూటిలో ఏ ఒక్కటి గాడితప్పినా అది మానసికవ్యాధి అవుతుంది. ఈ రెండూ వాటంతటవి ప్రత్యేకంగా ఎప్పుడూ రోగరూపంలో కనిపించవు. ఎందుకంటే అవి ఒకదాని నుండి మరొకటి పుట్టే లక్షణం కలిగినవి కాబట్టి. అందుచేత వాతాదులలోకాని, సత్త్వాదులలోకాని, ఒకటి మరొకదానిలో కలిస్తే అప్పుడది వికృతికాలమే.(అంటే రోగమే అని తాత్పర్యం).

విశేషం: ఆధునిక వైద్యవిజ్ఞానం ప్రకారం కూడా మనస్సంబంధం లేని రోగం ఏదీ లేదని గుర్తించబడింది. గుణప్రసక్తి లేని వాతాదులు రోగరూపాన్ని పొంద వని అర్థం. ముందున్న 'నీవు నిర్మలంగా ఏ పనీ చేయవు. దుఃఖాన్ని మాన్పుకొనలేక పోయావు' అనే వాక్యాల అర్థాన్ని శ్రీకృష్ణుడు 'రోగ నిదానం'తో ప్రారంభించి విశ్లేషిస్తున్నా డని అర్థం.

వ. **ఇది సూక్ష్మ కర్మానుష్ఠానప్రకారంబు, దీని నీ వలవరింపవు గావునం గర్మానుష్ఠానంబును నిర్మలంబుగా నడపం బడ దంటి' నని పలికి మఱియును.** **115**

ప్రతిపదార్థం: ఇది; సూక్ష్మ= సూక్ష్మమైన; కర్మ+అనుష్ఠాన= పనినిచేసే; ప్రకారంబు= విధం; దీనిన్= దీనిని; నీవు; అలవరింపవు= అభ్యసించలేదు; కావునన్= అందుచేత; కర్మ+అనుష్ఠానంబునున్= కర్మను చేయుటం; నిర్మలంబుగాన్= నిర్మలంగా; నడపంబడదు+అంటిని= నీచేత చేయబడదు అన్నాను; అని పలికి= అని చెప్పి; మఱియును= ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్మను అనుష్ఠించే పద్ధతిలోని ధర్మసూక్ష్మం ఇది. దీనిని నీవు ఎప్పుడూ అభ్యాసం చేయలేదు. అందుకే నిర్మలంగా ఏ పనినీ నువ్వు చేయలేకపోయావు' అని చెప్పి, ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: భారతకథనంతా గమనిస్తే ఇంతవరకు ధర్మరాజుతో సత్త్వగుణాతిశయం ఉన్నా రజోగుణం లేదని చెప్పలేము. తామసంతోనే జూదంకూడా ఆడాడు. కృష్ణుడు ఈ కర్మసూక్ష్మాన్ని ఇక్కడ విశ్లేషిస్తున్నాడు. ఇంకా ఈ రహస్యాన్ని వివరించటమే తరువాతి పద్యంలో కనిపిస్తుంది.

క. **వాతాదులందు గుణములు । నీ తెరువునఁ దక్కువగుట యెక్కుడగుట నీ**
చేతఃప్రసక్తిఁ దోఁచి నృ । పా! తెలియఁగవలయు సమత పరశాంతికినై. **116**

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ రాజా!; వాతాదులందున్= వాతాదిదేహస్థితులలో; గుణములు= సత్త్వాది మనోగుణాలు; ఈ తెరువునన్= ఈ విధంగా; తక్కువ+అగుట= తక్కువ కావటం; ఎక్కుడు+అగుట= ఎక్కువ కావటం; నీ చేతస్+ప్రసక్తిన్+తోఁచి= నీ ప్రజ్ఞలోనికి చొరబడి అనుభవంలోనికి రాగా; పరశాంతికిన్+ఐ= శాశ్వతమైన శాంతిధామాన్ని అందుకొనటానికి; సమత= సమత్వాన్ని గురించి; తెలియఁగవలయున్= అర్థం చేసికొనాలి.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! వాతాదిస్థితులు సత్త్వాది గుణాలతో కలిసి ఈ విధంగా తక్కువ కావటం, ఎక్కువ కావటం అనే ప్రక్రియవలననే ఇన్ని కార్యకలాపాలు జరుపుతున్నాయనే తెలివిడి నీ ప్రజ్ఞాభూమికలో ప్రవేశించిన మరుక్షణం శాశ్వతసుఖంకొరకు ఏ 'సమత్వ' స్థితిని సాధించాలో దానిని గురించిన అవగాహన నీలో కలుగుతుంది.

సీ. **అమ్మెయి 'గాక వాతాదులు సత్త్వము । ఖ్యములును దివిచిన గలఁగు దేని**
నది నీ స్వభావ మేమనఁగల? దింకను । జెప్పెద నవధాన మొప్ప వినుము
సభ కేకవస్త్ర రజస్వలఁ బాంచాలిఁ । గొని రాక మఱవు కాననములోన
నిడుమలు గడుచుట నెడ్డఁ బెట్టకు జటా । సుర సైంధవాదుల దురితకృతులు

తే. **తలఁపకుము మాత్స్యపురమున దైన్యపడుట । బుద్ధి సేయకు భీష్మాది యుద్ధతంత్ర**
మారయంగ యుద్ధంబు గా దందుఁ బుట్టు । కీడు మే లేమియును జిత్తగింపకుండు. **117**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మెయిన్+కాక= ఆ విధంగా కాకుండా; వాతాదులున్= వాతాది స్థితులు; సత్త్వముఖ్యములునున్= సత్త్వాది గుణాలు; తివిచినన్= లాగితే; కలఁగుదు(వు)+ఏని= బాధపడుతూ ఉంటే; అది= అట్లా కావటం; నీ స్వభావము= నీకు సహజమైన శరీర మనోధర్మమన్నమాట; ఏమనఁగలదు+ఇంకనున్?= ఇంకేమని చెప్పాలి?; చెప్పెదన్= దీనిని ఎట్లా దాటాలో చెప్పుతాను; అవధానము+ ఒప్పన్+వినుము= సావధానమనస్కుడవై వినుము; సభకున్= నిండుసభలోనికి; ఏకవస్త్రన్= ఒకే చీర కట్టినదానిని; రజస్వలన్= రజస్వలగా ఉన్నదానిని; పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; కొని రాక= లాగుకొని రావటాన్ని; మఱవు(ము)= మరచిపొమ్ము; కాననములోనన్= అడవిలో; ఇడుమలు+కుడుచుటన్= కష్టాలు అనుభవించటాన్ని; ఎడ్డన్= ఎదలో (మనసులో); పెట్టకు(ము)= ఉంచుకొనకుము; జటాసుర, సైంధవ+ఆదుల= జటాసురుడు, సైంధవుడు, మొదలైనవారి; దురిత కృతులు= చెడ్డపనులు; తలఁపకుము= మాటిమాటికీ తలచు కొనవద్దు; మాత్స్యపురమునన్= మాత్స్యదేశంలో; దైన్యపడుట= ఆర్తిని పొందటం; బుద్ధి+చేయకు= తలచుకొనకుము; భీష్మ+ఆది= భీష్ముడు మొదలైనవారి; యుద్ధతంత్రము= యుద్ధ ప్రక్రియ; ఆరయంగన్= బాగా ఆలోచిస్తే; యుద్ధంబు+కాదు= అది యుద్ధమే కాదు; అందున్= దానిలో; పుట్టు= పుట్టిన; కీడు= చెడు; మేలు= మంచి; ఏమియునున్= దేనిని; చిత్తగింపక+ఉండు (ము)= మనసులో పెట్టుకొనకుము.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కాకుండా వాతాది స్థితులు, సత్త్వాది గుణాలు లాగుతూ బాధపడేటట్లుగా ఉంటే అది నీకు సహజమైన శరీరమనోధర్మం. ఇక దీనిని గురించి ఏమనాలి? అయినా దీనిని ఎట్లా దాటాలో చెప్పుతాను; సావధాన మనస్సుతో వినుము. నిండు సభలోనికి ఏకవస్త్రను, రజస్వలను (ద్రౌపదిని) లాగుకొని వచ్చారే - అనే దానిని మరచిపొమ్ము, అడవిలో ఇన్ని కష్టాలు అనుభవించామే - అన్నది ఎదలో పెట్టుకొనకుము, జటాసురుడు, సైంధవుడు మొదలైనవారి దుర్మార్గాలు మాటిమాటికీ తలచుకొనవద్దు. మాత్స్యదేశంలో ఆర్తిని పొందామే అని మథనపడకుము. అసలు భీష్మాదులు చేసిన యుద్ధం యుద్ధమే కాదు. అట్లాంటప్పుడు అందులో పుట్టిన కీడు. మేలు - దేనినీ నీ మనసులో ఉంచుకొనవద్దు.

వ. దాని నెట్లు యుద్ధంబు గాదనియె దంటేని నది మిథ్యాయుద్ధంబు సత్యయుద్ధం బాకర్ణింపుము. 118

ప్రతిపదార్థం: దానిని= భీష్మాదులతో చేసిన యుద్ధం; ఎట్లు= ఏ విధంగా; యుద్ధంబు= యుద్ధం; కాదు+అనియెద+వు+అంటేని= కాదంటావు అంటే; అది; మిథ్యాయుద్ధంబు= మిథ్యాయుద్ధం; సత్యయుద్ధంబు= సత్యయుద్ధాన్ని గురించి చెప్పుతాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: భీష్మాదులతో చేసిన యుద్ధం ఏ విధంగా యుద్ధం కాదు అంటావా? అది మిథ్యాయుద్ధం, సత్యయుద్ధాన్ని గురించి చెప్పుతాను వినుము.

విశేషం: మిథ్య అంటే అబద్ధం. బయటికి కనిపిస్తూ ఉన్న దేనికి నిజమైన అస్తిత్వం లేదో అది మిథ్య. ఇంతవరకు గుణాదుల విషయంగా మానవప్రకృతిని విశ్లేషించి ఇప్పుడు యుద్ధాన్ని మనోరీత్యా వివరించటంద్వారా దాని సత్యస్వరూపం ఏమిటో శ్రీకృష్ణుడు ప్రతిపాదిస్తున్నాడు.

ఉ. అమ్మెయి బంధుమిత్రుల సహాయత కల్మి ప్రయోజనంబు లే;
దమ్మహనీయయుద్ధమున కాత్మయ తోడు, మనంబు శత్రుఁ; డీ
వెమ్మెయి నైన శాంతి ఘటియింపుము లోపగఁ దీర్పు మెందు శాం
తమ్మ చుమీ మనోజయము దాన వెలుంగుము శాంతబుద్ధివై. 119

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; బంధుమిత్రుల= బంధువులయొక్క; స్నేహితులయొక్క; సహాయత కల్మి= సహాయం ఉండటం; ప్రయోజనంబు లేదు= నిష్ప్రయోజనం; ఆ+మహనీయ యుద్ధమునకున్= ఆ గొప్ప యుద్ధానికి; ఆత్మ+అ+తోడు= ఆత్మే తోడు; మనంబు శత్రుఁడు= మనస్సే శత్రువు; ఈవు+ఏమెయిన్+ఐనన్= నీవు ఏ విధంగానైనా; శాంతి ఘటియింపుము= శాంతిని పొందించుకొనుము; లో పగన్= అంతశ్శత్రుత్వాన్ని; తీర్పుము= తీర్చుకొనుము; ఎందున్= ఎక్కడైనా; శాంతమ్ము+అ= శాంతమే సుమా!; మనోజయము= మనస్సును జయించటం అంటే; దానన్= అందుచేత; శాంతబుద్ధివి+ఐ= శాంత బుద్ధిగలవాడవై; వెలుంగుము= ప్రకాశించుము.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అంతమంది బంధుమిత్రుల సహాయం కలిగి ఉండటంవలన ఒరిగిందేమీ లేదు. ఆ మహాయుద్ధానికి ఆత్మే నిజమైన తోడు. మనస్సు శత్రువు. కనుక నీవు లోపలి శత్రువులను జయించి, మనసుకు శాంతిని ఒనగూర్చుకొనుము. శాంతమే కదా మనోజయమంటే! అందుచేత శాంతబుద్ధితో ప్రవర్తించటం అభ్యసించుము.

విశేషం: కౌరవులు, పాండవులు శత్రువర్గాలని భావించటం ఒక్క లౌకికవిషయమే తప్ప వారికి వీరు, వీరికి వారు శత్రువులు కారు. ఎవరెవరి శత్రువులు వారిలోపలే ఉన్నారు. దుర్యోధనుడి లోభ, దురభిమానాదులే అతడి శత్రువులు, అట్లాగే పాండవులకూ రాజ్యాభిలాష, తమ పరాక్రమంపై తమ నమ్మకం, కౌరవులపై పగ - తక్కువ స్థాయిలో లేవు. కనుక వారికీ అంతశ్శత్రువులున్నారు. కాకపోతే ద్వేషాన్ని తామే తీర్చుకొన్నట్లు యుద్ధంచేసి అశాంతులై మరణించారు. పాండవులు జయించినా 'శోకం'పైన యుద్ధం చేస్తూనే ఉన్నారు. అందుకే మనోజయాన్ని గురించి శ్రీకృష్ణుడు ప్రబోధిస్తున్నాడు. శోకం తమోగుణజన్యం. అందుకే ఎడతెగని దుఃఖం. ఇది కౌరవులపై పగతీరినా పోలే దంటే దానికి కారణం వారి స్వభావంలోని అశాంత మనోవృత్తే. అందుకే, వివేకంతో శాంతబుద్ధిని అభ్యసించుమని భగవానుడు ప్రబోధించాడు. ఈ శాంతస్థితి నాశించే వ్యాసమహర్షి యాగంవైపు మనస్సు ప్రసరింపచేయుమని ప్రబోధించాడు. ఆ మనస్సును నియంత్రించకుండా పోతే అది మనిషిపైన విజయం సాధిస్తుంది. దాని ఫలితమే ఈ శోకాదులు. దానిని పారద్రోలు మని భగవంతుడి సూచన.

తే. అంతరం బగు నిక్కయ్య మధిప! గెలువ । కిట్ల యేగతిఁ బోయెదో యెఱుఁగ దీని
నీవ కనికొని సద్బుద్ధి నిశ్చయ ప్ర । వీణుఁడవు గమ్ము మాటలు వేయు నేల? 120

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; అంతరంబు+అగు= లోపలి; ఈ+కయ్యము= ఈ యుద్ధాన్ని; గెలువక= గెలువకుండా; ఇట్లు+అ= ఈ విధంగా; ఏగతిన్+పోయెదో= ఏ మార్గం వైపు వెళ్ళుతున్నావో; ఎఱుఁగన్= నాకయితే తెలియటం లేదు; దీనిన్= దీనిని; నీవు+అ= నీవే; కనికొని= కనుగొని; సద్బుద్ధిన్= వివేకంతో; నిశ్చయ ప్రవీణుఁడవు కమ్ము= నిశ్చయబుద్ధి కలిగిన నేర్పరివి కావాలి; మాటలు+ వేయున్+ఏల?= అధికంగా ఎందుకు చెప్పటం?

తాత్పర్యం: రాజా! లోపలి ఈ కయ్యాన్ని గెలువకుండా ఇట్లా ఏడుస్తూ నీవు ఏ గతి పడతావో నాకు తెలియకుండా ఉన్నది. దీనిని నీవే కనుగొనుము. వివేకంతో నిశ్చయబుద్ధి కలిగి, నేర్పరిగా నీ దారిని మళ్ళించుకొనుము. ఈ విషయంలో ఇక నేను ఏమి చెప్పను?

వ. అని చెప్పి కౌంతేయాగ్రజునితోఁ గృష్ణుండు వెండియు నిట్లను 'రెండక్షరంబులుమృత్యువు. మూడక్షరంబులు బ్రహ్మంబని యెయ్యవి యంటేని వినుము 'మమ' యను నవియును 'న మమ' యను నవియును నై యుండు భూతలంబుల చేతం గానంబడక యా బ్రహ్మమృత్యువులు పోరుచుండు. 121

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని చెప్పినవాడై; కౌంతేయ+అగ్రజునితోన్= ధర్మరాజుతో; కృష్ణుండు; వెండియున్+ఇట్లు+అనున్= మళ్ళీ ఇట్లా అన్నారు; రెండు+అక్షరంబులు= రెండక్షరాలు; మృత్యువు= మరణం (అజ్ఞానం); మూఁడు+అక్షరంబులు= మూడక్షరాలు; బ్రహ్మంబు= బ్రహ్మము (జ్ఞానం); అని; ఏ+అవి= ఏవి; అంటి(వి)+ఏ= అంటే; వినుము; మమ= అనునవియును (అనే రెండక్షరాలు); న మమ= (నాది కాదు); అనునవియును (అనే మూడక్షరాలు); ఐ+ఉండున్= అయి ఉంటాయి; ఆ+బ్రహ్మ+మృత్యువులు= ఆ బ్రహ్మము, మృత్యువు అనబడ్డవి; భూతంబులచేతన్= ఏ భూతాలచేతిలో; కానంబడక= చూడబడక; పోరుచున్+ఉండున్= పోట్లాడుతుంటాయి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి మరలా కృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు 'రెండక్షరాలు మృత్యువు, మూడక్షరాలు బ్రహ్మము. 'మమ' అనే రెండక్షరాలు 'న మమ' అనే మూడక్షరాలు వరుసగా మృత్యువు, బ్రహ్మము. అవి ఏ భూతరాశికీ కనిపించకుండా నిరంతరం పోట్లాడుతూ ఉంటాయి.

విశేషం: 'మమ' (నాది) అనే భావమే 'బంధ' కారకం. అది మనిషిని అజ్ఞానంలో పడవేస్తుంది. 'న మమ' (నాది కాదు) అనే భావమే 'విముక్తి' హేతువు. అది 'సత్య' 'జ్ఞాన' రూపాలతో ఉండి 'అనంతం'గా ఉంటుంది. మమకారంలో 'సత్య' దృష్టి ఉండదు. జ్ఞానప్రసక్తి కూడా లేదు. అది చాలా పరిమితమైన ఉనికి కలిగింది. అందుకే 'న మమ' అనే మూడక్షరాలు బ్రహ్మ మని కృష్ణుడు మరలా భగవద్గీత సారాంశాన్ని ధర్మరాజుకు బోధిస్తున్నాడు.

'మమ' అన్నది శరీరవాదం. 'న మమ' అన్నది ఆత్మవాదం. శరీరం అశాశ్వతం, ఆత్మ శాశ్వతం, చింతించటం శరీర సంబంధి కనుక బంధహేతువు. దానిని మానుమని శ్రీకృష్ణుడు ఎట్లా బోధిస్తున్నాడో తరువాతి పద్యంలో చూడవచ్చును.

క. తత్త్వ మనశ్వర మశరీ । రత్వంబునఁ బరఁగు భూతరాశి నియతనా
శిత్వంబు హింసకత్వము । దాత్త్వికమై లేదు దేహదళమునను నృపా! 122

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ రాజా!; తత్త్వము= ఆత్మతత్త్వం; అనశ్వరము= నశించనిది, శాశ్వతమైనది; అశరీరత్వంబునన్+పరఁగున్= శరీరసంబంధం లేనిదిగా ఉంటుంది. భూతరాశి= భూతరాశికి ఉన్నటువంటి; నియత నాశిత్వంబు= నియతంగా నశించే స్వభావం; హింసించుకొనటం (అనే ఈ లక్షణాలు); దేహదళమునను= దేహమనే ఖండభాగంలో (ఉన్నాయి); (అది); తాత్త్వికము+ఐ,లేదు= ఆత్మసంబంధమైన ధర్మం కాదు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ఆత్మతత్త్వం శాశ్వతమైనది. శరీరసంబంధం లేనిది; కాని భూతరాశి శరీరధారి కావటంవలన అది నియతంగా నశించే స్వభావం కలిగినది. పరస్పరం హింసిచుకొనటం దాని లక్షణమే. అందుకే దేహం ఒక 'ఖండ' భాగం తప్ప ఆత్మవలె అఖండం కాదు. శాశ్వతం కాదు. అందుచేత దేహానికి తాత్త్వికలక్షణం లేదు.

క. శరధిపరివేష్టిత క్షితిఁ । బరిపాలించినను దానిపై దృఢమమతం
బొరయక వర్తించిన న । ప్పురుషుని దురితంబు లెట్లు వొందఁగ నేర్చున్? 123

ప్రతిపదార్థం: శరధి= సముద్రంచేత; పరివేష్టిత= చుట్టుకొనబడిన; క్షితిన్= భూమిని; పరిపాలించినను= ఏలినా; దానిపైన్= ఆ భూమిపై; దృఢ మమతన్= గట్టి మమతను; పొరయక= పొందక; వర్తించినన్= ప్రవర్తిస్తే; ఆ+పురుషునిన్= ఆ మానవుడిని; దురితంబులు= పాపాలు; ఎట్లు+పొందగన్+నేర్చున్= ఎట్లా ఆక్రమిస్తాయి?

తాత్పర్యం: సముద్రమే సీమగా కలిగిన ఈ భూవలయాన్నంతా పాలించినా సరే - ఆ భూమిపైన ఎవరికి గాఢమైన మమకారం ఉండదో అట్లాంటి మానవుడికి పాపాలు ఎట్లా అంటుతాయి?

క. వనమున వన్యాహారం । బున వర్తించినఁ బదార్థములపై మమతన్
మనమున విడ కుండిన న । మ్మనుజుఁడు మృత్యుముఖవర్తి మనుజాధీశా! 124

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+అధి+ఈశా!= రాజా!; వనమునన్= అడవిలో; వన్యాహారంబునన్= అడవిలో దొరికే కందమూలాదులను ఆహారంగా కలిగి; వర్తించినన్= ఉంటున్నా; పదార్థములపైన్= ధన కనక వస్తు వాహనాది పదార్థాలపైన; మమతన్= మమతను; మనమునన్= మనస్సులో; విడక+ఉండినన్= వదలకుండా ఉంటే; ఆ మనుజుఁడు= ఆ మనిషి; మృత్యుముఖవర్తి= మృత్యుముఖంలో ఉండేవాడని అర్థం.

తాత్పర్యం: రాజా! అడవిలో ఉంటూ కందమూలాలు తింటూ ఉన్నా, ధన, కనక, వస్తు, వాహనాదులపై మమత పోలేదంటే ఆ మనిషి నిజంగా మృత్యుముఖంలో ఉన్నా డని అర్థం చేసికొనాలి.

విశేషం: పాండవులు అరణ్యావాసం చేశారు. కందమూలాలు తిన్నారు. కాని వారికి పదార్థజగత్తుమీద మమత ఇంకా పోలేదు. కనుక చేసిన అరణ్యావాసంనుండి లభించిన జ్ఞానం ఏమిటన్నది శ్రీకృష్ణుడి ప్రశ్న. అందుకే 'మమత' బంధుహేతువని చెప్పటం కొరకే 'మృత్యు' అనే గహ్వరంలోని (గుహ) ముఖద్వారంగా 'మమత'ను చెప్తూ ఈ మమతే 'మృత్యు' కారక మవుతుందని, ఇది లోపలి శత్రువని. దానిని జయించటమే అసలు 'విజయ'మని తరువాతి పద్యంలో వివరిస్తున్నాడు.

క. **వెలి పగఱ గెలుపు గెలుపే? । యలఘుమతిన్ గెలువవలయు నభ్యంతర శ**
త్రులఁ దద్విజయము మోక్షము । నలవఱుపం జాలు నొంట నమ్మేలగునే? **125**

ప్రతిపదార్థం: వెలి= బయట ఉన్న; పగఱ= శత్రువుల; గెలుపు - గెలుపు+ఏ= జయం ఒక జయమేనా?; అలఘుమతిన్= గొప్ప వివేకంతో; అభ్యంతర= లోన ఉన్న; శత్రులన్= శత్రువులను; గెలువ వలయున్= గెలవాలి; తద్+విజయము= ఆ లోని శత్రువులను గెలవటమే; మోక్షము= విముక్తిని (బ్రహ్మసాక్షాత్కారం); అలవఱుపన్+చాలును= పొందేదారిని చూపించగలదు (విముక్తిమార్గ సాధనను నేర్పిస్తుంది); ఒంటన్= మరొకదానిలో; ఆ+మేలు+అగునే?= ఆ లాభం ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: బయట ఉన్న శత్రువును జయించటమూ ఒక జయమేనా? లోపలి శత్రువులను గెలవాలి, ఆ విజయమే మోక్షమార్గసాధనను నేర్పిస్తుంది. మరి దేనితోనూ అది లభించదు.

విశేషం: కామ క్రోధ లోభ మోహ మద మాత్సర్యాలు అనే ఆరు శత్రువులు 'అరిషడ్వర్గం' అని ఈ ఆరు గుణాలను పిలుస్తారు. ఈ శత్రువులలో అన్ని బంధాలనూ కలిగించే తొలి శత్రువు 'కామం' (కోరిక, ఇచ్ఛ, స్పందం, సంకల్పం)। దానిని గురించి తరువాత చెప్తున్నాడు.

క. **విను మంతశ్శత్రులలో । ఘనుఁడగుఁ గాముఁడు నిరస్తకామం బగు వ**
ర్తనము విరల మధ్యయన య । జనదానంబులును గామసహితములు గదా! **126**

ప్రతిపదార్థం: వినుము= జాగ్రత్తగా వినుము; అంతస్+శత్రులలోన్= లోపలి శత్రువులలో; కాముఁడు= కోరిక, మన్మథుడు; ఘనుఁ డు+అగున్= చాలా గొప్పవాడు; నిరస్త= వదలబడిన; కామంబు+అగు= కామం కలిగిన; వర్తనము= పని; విరలము= అరుదు (ఎందుకంటే);అధ్యయనము= వేదాదుల అధ్యయనంకాని; యజన= యజ్ఞంకానీ; దానంబులునున్= దానాదులు కానీ; కామ సహితములు కదా!= ఏదో ఒక సంకల్పంతో కూడినవే కదా!

తాత్పర్యం: జాగ్రత్తగా వినుము. లోపలి శత్రువులలో 'కాముడు' చాలా గొప్పవాడు. కామంలేని పని ప్రపంచంలో ఏదీ లేదు. వేదాదులు చదివినా, యాగాలు చేసినా, దానాదు లిచ్చినా దానికి మూలంగా ఏదో ఒక 'సంకల్పం' (కోరిక) ఉండనే ఉన్నది కదా!

వ. **ఇవ్విషయంబునం గామగీత లను వాక్యంబులు గలవు. వాని నాకర్ణింపుము. కాముండు లోకంబు నుద్దేశించి యిట్లనియె.** **127**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విషయంబునన్= ఈ కామానికి సంబంధించిన; కామగీతలు= కాముడు చెప్పిన వాక్యాలు; అను= అనే; వాక్యంబులు= వాక్యాలు; కలవు= ఉన్నాయి; వానిన్= వాటిని; ఆకర్ణింపుము= చెప్పుతాను వినుము; కాముండు= ఆ మన్మథుడు; లోకంబున్= లోకాన్ని; ఉద్దేశించి= ఉద్దేశించినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విషయానికి సంబంధించిన 'కామగీతలు' అనబడే వాక్యా లున్నాయి. వాటిని వినుము. కాముడు లోకాన్ని ఉద్దేశించి ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఈ పర్వంలోనే కామగీతలు, బ్రాహ్మణగీతలు రెండు ఉన్నాయి. భగవద్గీతలో ఏ సారాంశం ఉన్నదో ఈ గీతలలోనూ అదే సారాంశం ఉన్నది. 'గీత' అంటే ఇక్కడ 'బోధ కలిగిన వాక్య' మని అర్థం.

క. 'అనపాయుం డగు నెవ్వం । డును నను బాధింపఁ జాలఁడు ప్రయత్నము సా
ధన మగునె వేదవేద్యుం । డనయి పరఁగుచున్న నా యెడను విహతికినై. 128

ప్రతిపదార్థం: న+అపాయుండు+అగు= దూరంగా జరగకుండా ఉండే; ఎవ్వండును= ఎవడూ కూడా; ననున్= నన్ను; బాధింపన్+చాలఁడు= బాధించలేడు; వేదవేద్యుండను+అయి= వేదాలచేత తెలిసికొనబడేటటువంటివాడిని అయి; పరఁగుచున్+ఉన్న= ఉంటున్న; నా ఎడమ= నా విషయంలో; విహతికిన్+ఐ= భంగపాటుకొరకు; ప్రయత్నము= యత్నించటం; సాధనము+అగునె?= కార్యసాఫల్యాన్ని ఒనగూర్చేది అవుతుందా?

తాత్పర్యం: నాకు దూరంగా జరగకుండా ఉండేవాడు ఎవడూ నన్ను ఓడించలేడు. వేదాలచేత గుర్తించబడే ఉనికి కలిగిన నన్ను భగ్నపరచే సాధనం ఏమీ లేదు. కనుక నేను అజేయుడను.

విశేషం: 'అపాయం' అంటే 'ఎడబాటు'. ఈనాటివలె 'అనర్థం' అని కాదు. ఎడబాటు లేనిది 'అనపాయత్వం' కాముడు తాను జీవులకు పుట్టుకతో వచ్చి మరణం దాకా వారిని వదలకుండా, వారు తనను వదలకుండా ఉంటాడు కాబట్టి 'అనపాయుడైన' ఏ మనిషీ నన్ను ఏమీ చేయలేడని అంటున్నాడు. కాబట్టి ఎంత ప్రయత్నించినా ఏదో ఒక రీతిగా 'కామం' పైచేయి విసురుతూ ఉంటుంది. మనిషి 'నిగ్రహం' కోల్పోతూ ఉంటాడు.

ఇక 'వేదవేద్యుడను' అని కామదేవుడు చెప్పుతున్న విషయం.

'కామస్తదగ్రే సమవర్తత'

ప్రపంచ సృష్టికి ముందు 'కామమే' పుట్టింది. ఇది వైదికమైన సిద్ధాంతం.

'సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేతి' (తైత్తిరీయం) అతడు (ఆ ప్రజాపతి) కోరుకొన్నాడు - ప్రపంచాన్ని సృష్టిస్తానని. అందుకే అతడి 'కోరిక' నుండి ఈ సర్వసృష్టి జరిగింది అని శ్రుతివాక్యం.

ఇది 'కామతత్త్వానికి' వైదికమైన పునాది. ఇక్కడ చెప్పబడ్డ కాముడు పురాణాలలో చెప్పబడిన 'మన్మథుడు' కాడు. ఆ మన్మథుడు శృంగారసంబంధమైన 'కామ' వాంఛకు సంకేతం. వేదాలలో చెప్పబడిన కాముడు ప్రపంచంలోని పదార్థవ్యక్తీకృతికి మూలమైన ఆత్మ 'స్పందానికి' సంబంధించినవాడు. వేదంలోని కాముడు చెప్పుతున్న మాటలివి. అట్లాంటి నన్ను ఎవడూ జయించలేడు. అందుకే శివుడు కూడా చలించక తప్పలేదని పురాణాలు కథలుగా చెప్పాయి.

క. ధృతి నెవ్వఁడు నన్నుం బ్రవి । హతుఁ జేయఁగఁ జూచు భావ మగుదు నతని; కే
నతఁ డది యెఱుఁగఁడు గాన వి । హతి బొంకై పోవఁగా జయము లేకుండున్. 129

ప్రతిపదార్థం: ధృతిన్= ధైర్యంతో; ఎవ్వఁడు= ఎవడైతే; నన్నున్= నన్ను; ప్రవిహతున్= దెబ్బకొట్టబడిన వాడిగా; చేయఁగన్+చూచున్= చేయజూస్తాడో; అతనికిన్+ఏన్= అతడికి నేను; భావము+అగుదున్= భావాన్ని అవుతాను; అతఁడు+అది+ఎఱుఁగఁడు= కాని అట్లా నేను భావ మవుతున్నానని అతడు ఎరుగడు; కానన్= కాబట్టి; విహతి= నన్ను దెబ్బకొట్టటం అనే పని; బొంకై పోవగాన్= అబద్ధం అయిపోగా; జయము లేక+ఉండున్= విజయం అన్నది లేకుండా పోతుంది.

తాత్పర్యం: ధైర్యంతో ఎవడు నన్ను దెబ్బకొట్టాలని చూస్తాడో వాడికి భావరూపంగా నేను అతడిలోనే ఉంటాను. కాని, నేను అట్లా అతడిలోనే ఉన్నానని అతడికి తెలియదు. అందుచేత నన్ను ఓడించటమనే ప్రశ్న లేనేలేదు. అందుచేత నన్ను జయించటం అనేదీ లేనేలేదు.

విశేషం: 'భూ' ధాతుసంబంధమైనది భావం. పుట్టేది అని అర్థం. ఏది సద్యంగా పుట్టుతుందో అది భావం. కామం జయిస్తున్నా నన్నది ఒక భావం. ఆ భావరూపంలోనూ కామతత్త్వం ఉన్నది. అంటే కామాన్ని జయించాలని, ఇంద్రియాది నిగ్రహాలు, ఆహారవిహార నియమాలు పాటించేవారిలో ఆ ఇంద్రియజయస్వరూపమైన 'భావం' ఇచ్ఛారూపంలో ఉంటూ అది మరలా కాముడికి స్థానం అవుతుందని తాత్పర్యం. ఆ దీక్షలో ఉన్నవాడి కీ భావమే ఒక కామమని తెలియదు. కాబట్టి కామంమీద దెబ్బకొట్టటం అన్నది నీటి మీద వ్రాలే అని వాసుదేవుడు నొక్కి చెప్పుతున్నాడు.

క. ననుఁ దపమునఁ బ్రహరించెద। నని యెవ్వఁడు దొడఁగు నతని కా తపము ఫలం
బున దెసఁ గోరికనై యే। జనియింతుం; జెఱుపఁగా వశమె యెవ్వనికిన్? 130

ప్రతిపదార్థం: ననున్= నన్ను; తపమునన్= తపస్సుతో; ప్రహరించెదన్+అని= దెబ్బకొట్టుతానని; ఎవ్వఁడు+తొడఁగున్= ఎవడు పూనుకొంటాడో; అతనికిన్+ఆ తపముఫలంబున దెసన్= అతడికి ఆ తపస్సుయొక్క ఫలం గురించిన; కోరికన్+ఐ= కోరికగా; ఏన్= నేను; జనియింతున్= పుట్టుతాను; (నన్ను); ఎవ్వనికిన్= ఎవడికైనా; చెఱుపఁగాన్= చెడపటానికి; వశమె?= సాధ్యమా?

తాత్పర్యం: తపస్సుచేసి నామీద దెబ్బకొట్టుతానని ఎవడు పూనుకొంటాడో అతడికి ఆ తపస్సుయొక్క ఫలాన్ని గురించిన కోరికగా నేను పుట్టుతాను. నన్ను ఎవరు చెడగొట్టగలరు?

విశేషం : తపస్సు చేసేవారిలో ఏదో పొందాలన్న తపన ఉంటుంది. అది ఫలరూపమైన కోరిక. 'నేను స్వర్గసుఖం పొందాలి' అన్నదీ ఒక కోరికే కదా! 'నాకు కుమారుడు జన్మించాలి!' అనేది కూడా కోరికే కదా! మరి అపుడు కోరిక లేని తపస్సు ఎక్కడ ఉన్నది?

రెండవ అంశం - మన్మథుణ్ణి చెడగొట్టటం అంటే ఏమిటన్నది. కోరికను 'అణచటం' అనే భావనకు అర్థం - కోరికపై దెబ్బకొట్టటమనే. కాముడి దెబ్బే పెద్ద దెబ్బ. ఆ కాముడిని దెబ్బతీసేవాడు మరొక్కడు లేదు. అందుకే కామదేవుడు 'నేను మరలా మరలా కోరిక రూపంతో పుట్టుతూనే ఉంటాను' అంటున్నాడు.

క. నను మోక్ష మూఁది చెఱిచెద। నని యెవ్వఁడు దలఁచు వానియందే మోక్షా
ర్థనమై యునికి నవధ్యుఁడ। సనాతనుఁడ ద్రోవ నొకఁడుఁ జాలఁడు నన్నున్.' 131

ప్రతిపదార్థం: మోక్షము+ఊఁది= మోక్షాన్నిధ్యేయంగా గ్రహించి; ననున్+చెఱిచెదన్+అని= నన్ను నాశనం చేస్తానని; ఎవ్వఁడు+ తలఁచున్= ఎవడు ఆలోచిస్తాడో; వాని+అందే= వానిలోనే; మోక్ష+అర్థనము+ఐ+ఉనికిన్= మోక్షంలోని కోరికగా ఉండటంవలన;

అవధ్యుఁడన్= నేను చంపటానికి వీలులేనివాడిని; సనాతనుఁడన్= శాశ్వతుడను; నన్నున్= నన్ను; త్రోవన్= త్రోసివేయటానికి; ఒకఁడున్+చాలఁడు= ఎవడూ సమర్థుడు కాడు.

తాత్పర్యం: మోక్షాన్ని ధ్యేయంగా గ్రహించి నన్ను నాశనం చేయాలని ఎవడు ఆలోచిస్తాడో వాడిలోనే మోక్షంలోని కోరిక రూపంలో నేను ఉండటంవలన నేను ఎవరిచేతా చంపబడేవాడిని కాను. నేను శాశ్వతుడను. నన్ను ఎవడూ త్రోసివేయజాలడు.'

విశేషం : సనాతనం అంటే శాశ్వతమైనదని అర్థం. చిరంతనమంటే ప్రాచీనమైనది. కాముడు 'సనాతనుడు' అంటే తొలి, నడుమ, చివరి దశలలో ఎవడు వదలకుండా ఉంటాడో వాడని అర్థం. అప్పుడే పుట్టిన బిడ్డ పాలవైపో, పంచదార నీళ్ళవైపో చూపే ఆసక్తి ఆహారం మీద కోరిక. నడిమి జీవితమంతా కోరికలపుట్ట. చివరిజీవితంలో జ్ఞానంమీదో మోక్షంమీదో ఆసక్తి. మరలా ఇదీ కోరికే. కనుకే కాముడు 'సనాతనుడు' అందుకే సృష్ట్యాదిలో ఉన్నవాడు కాముడే - అని 'కామస్తదగ్రే సమవర్తత' అనే వేదవాక్యం నిరూపిస్తున్నది.

క. 'అని యివ్విధమునఁ గాముఁడు । దనుఁ జెఱుపఁగరామిఁ జెప్పు తలఁపొందినఁ జె
ప్పిన భంగి నెదను దోఁచెను । విను మవధానమునఁ బాండవేయప్రవరా! 132

ప్రతిపదార్థం: పాండవేయప్రవరా!= ఓ ధర్మరాజా!; అని; అంటూ; ఈ+విధమునన్= ఇట్లా; కాముఁడు; తనున్+చెఱుపఁగన్+రామిన్= తనను నాశనంచేయటానికి వీలులేకపోవటం గురించి; చెప్పు= చెప్పేటటువంటి; తలఁపు+ఒందినన్= ఆలోచన పుట్టగా; చెప్పిన భంగిన్= చెప్పినట్లు; ఎదను+తోఁచెన్= మనసుకు తట్టింది; అవధానమునన్= ఏకాగ్రచిత్తంతో; వినుము.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఈ విధంగా కాముడు తనను ఎవరూ నాశనం చేయ లేరన్న విషయాన్ని గురించి చెప్పే ఆలోచన ఒకటి పుట్టగా అట్లా చెప్పినట్టు నా మనసుకు తోస్తున్నది. ఏకాగ్రచిత్తంతో వినుము చెప్పుతాను.

విశేషం : కాముడు చేసిన ఈ ప్రకటనను 'కామగీత' అనటానికి అర్థం ఏమిటో ఇక్కడ తిక్కనగారు చెప్పుతున్నారు. అర్జునుడు యుద్ధరంగంలో విషాదంలో మునిగిపోతే భగవంతుడు ఇచ్చిన ఓదార్పు భగవద్గీత కాగా ఈ 'కామగీత'కు శ్రోతలు, సాక్షులు మానవులందరూ, మానవులే కాదు దేవతలు; రాక్షసులు,సకల సృష్టీ దీనికి సాక్ష్యమే. ఎవరో అడిగితే కాముడు ఈ 'గీత' చెప్పలేదు. తనకు తానుగా తన 'అవినాశ' లక్షణాన్ని 'సనాతన' ధర్మాలను తెలియచెప్పటంకొరకు ఈ మాటలు చెప్పాడు - అని శ్రీకృష్ణ భగవానుడికి అనిపించిందట.

అందుకే తరువాతి రెండు పద్యాలలో 'కామగీత'కు ఫలశ్రుతివలె 'కామవిజయం' ఎట్లా సంభవమో వివరిస్తున్నాడు. అశ్వమేధపర్వ రహస్యమంతా ఈ పద్యాలలో ఉన్నది.

చ. పనివడి పూఁచి పట్టమి సుబంధురధైర్యము నిర్వహింతు నే
ననుమతి సొన్పకుండుట సమగ్రతపంబున తత్ఫలేచ్ఛ లే
కునికి విమోక్షతృష్ణభర మొందమి కాము నడంచుఁ గాన ని
య్యనువులు లేమి నువ్వె యనపాయతగా నతఁ డాడె భూవరా! 133

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= ఓ రాజా!; పనివడి= పనిగట్టుకొని; పూఁచి= పూనుకొని; పట్టమి= ఒకపనిని పట్టుకోకపోవటం; సుబంధుర= మిక్కిలి; ధైర్యము= ధృతి (తో); నిర్వహింతున్+ఏన్+అను మతి= నేను ఈ పనిని కొనసాగిస్తానన్న స్థిరబుద్ధి(ని); చొప్పకుండుట= ఆ కార్యనిర్వహణలో ప్రవేశింపజేయకపోవటం; సమగ్రతపంబునన్= గాఢమైన తపశ్చర్యలో; తద్+ఫల+ఇచ్ఛ= ఆ తపస్సుయొక్క

ఫలంలో కోరిక; లేక+ఉనికి= లేకుండా ఉండటం; విమోక్ష+తృష్ణ+భరము= విముక్తి కావాలన్న మిక్కిలి దప్పిక; ఒందమి= పొందకపోవటం; కామున్+అడంచున్= కాముడిని అణచివేస్తాయి; కానన్= కాబట్టి; ఈ+అనువులులేమి+చువ్వె= ఈ అనువులు- ఉపాయాలు లేకపోవటమే సుమా!; అనపాయతగాన్= వదలిపెట్టజాలని ధర్మంగా; అతఁడు= ఆ కాముడు; ఆడెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! వినుము. ఒక కార్యాన్ని పనిగట్టుకొని ప్రారంభించకపోవటం. దృఢమైన ధైర్యంతో ఈ పనిని తప్పక నిర్వహిస్తాననే స్థిరబుద్ధిని ఆ పనిలో పెట్టకపోవటం. గొప్ప తపస్సు చేస్తున్నప్పుడు కూడా ఆ తపఃఫలంలో కోరిక లేకుండా ఉండటం. చివరికి మోక్షం కావాలన్న కోరిక కూడా లేకుండటం కాముడిని జయిస్తాయి. కాని సాధారణంగా ఈ పనులు మనిషి చేయలేడు. ఈ ఉపాయాలు మనిషికి లభించవు. అందుకే 'నన్ను ఎవరూ వదలిపెట్టజాల' రని కాముడు ప్రకటించాడు.

విశేషం : అశ్వమేధపర్వంలోని అతిముఖ్యమైన పద్య మిది. కాముడు మానవుడిని ఎందుకు వెన్నాడుతాడో, అతడిని ఎట్లా జయించవచ్చునో చెప్పే ఉపాయం ఈ పద్యంలో ఉన్నది.

మొదటిది - పనిని చేయటం అంటే పూనుకొనిచేయాలి. త్రికరణశుద్ధిగా పనిని ప్రారంభించటం జరిగితే అది విఫలమయ్యే ప్రశ్న ఉండదు. అంతేకాదు, ఉద్యమించి పనిచేయాలి. ఉత్సాహంతో చేయాలి. దీనినే 'శ్రద్ధ' అంటారు. శ్రద్ధాళువు పనిని నిరాటంకంగా చేయగలుగుతాడు. ఈ శ్రద్ధ ఉన్నా 'పూనిక' మొండి పట్టుదల కాకుండా ఉండాలి.

రెండవది - పనిని తప్పక పూర్తిచేస్తానన్న 'స్థిరబుద్ధి' ఉండాలి. మధ్యలో వదిలివేయటం, చేతకాదేమో అనటం, చేస్తానని చేయకపోవటం. ఇతరులకు ఒప్పజెప్పటం, ఇట్లాంటి పనులు 'సోమరి' లక్షణాలు. పని పూర్తి అయ్యేదాకా ఆ స్థిరబుద్ధి నశించకూడదు. దీనినే 'ఓర్పు' అంటారు. ఓర్పు ఉన్నా 'నా పనే గెలవా' లన్న మూర్ఖత్వం ఉండరాదు.

మూడవది - మనం చేస్తున్న పనిని తాత్పర్యంతో చేయటం. ఆ నిర్దిష్టలక్ష్యం కార్యసాధనకోసమే తప్పా, కోరికను నింపుకొనటంకొరకు కాకూడదు. దాని నే విషయంలో కూడా ఫలాపేక్ష లేకుండా ఉండటం అని ఇక్కడ చెప్పుతున్నారు.

నాలుగవది - మోక్షవిషయంలో కూడా కోరిక ఉండకూడదనటం అంటే మోక్షం పొందాలన్నది ఒక 'దాహ' మట. దాహం అయిన మనిషి నీటికొరకు వెదకి తీరుతాడు. మోక్షం దానంతట అది రావాలి తప్పా నీవు ప్రయత్నం చేసి కృతిమంగా అందుకొనగలిగింది కాదన్న 'జ్ఞానం' ఉన్నపుడు మనిషి ఆ మోక్షాన్నీ కోరడు.

అప్పుడు మనిషి ఎట్లా పని చేస్తాడో తరువాతి పద్యంలో తిక్కనగారు వివరిస్తున్నాడు. 'అనువు' అంటే దారి/ఉపాయం అని అర్థాలున్నాయి. కామజయం అతికష్టం కాదని అర్థం.

క. విను పెక్కులేల? కోరిక। మనమునఁ జొరనీకయున్న మడియుం గాముం
డనపద్య! యశ్వమేధం। బొనరింపుము గోరకుండు మొక్కటియు మదిన్. 134

ప్రతిపదార్థం: అనపద్య!= పుణ్యాత్మా!; విను= ఆ కామజయం ఎట్లా సాధ్యమో చెప్పుతాను వినుము; పెక్కులు+ఏల?= ఇక అధికంగా చెప్పవలసిన అవసరం లేదు; కోరికన్= కోరికను; మనమునన్= మనస్సులో; చొరనీక ఉన్నన్= చొరబడకుండా చేస్తే; కాముండు= మన్మథుడు; మడియున్= చస్తాడు; అశ్వమేధంబు+ఒనరింపుము= అట్లా ఈ అశ్వమేధాన్ని చేయుము; మదిన్= మనస్సులో; ఒక్కటియున్= ఏ కోరికా; కోరక+ఉండుము= కోరకుండా ఉండుము.

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యాత్మా! ఆ కామవిజయం ఎట్లా సాధ్యమో చెప్పుతాను వినుము; పెక్కులు+ఏల?= ఇక అధికంగా చెప్పవలసిన అవసరం లేదు; ముందే వివరించానుగదా కోరికను మనస్సులో చొరబడకుండా చేస్తే మన్మథుడు వెంటనే చస్తాడు. ఇప్పుడు అశ్వమేధయాగం చేయుము. దానిని ఏమీ కోరకుండా చేయుము.

విశేషం : ఓ పుణ్యాత్మా! ఆ కామవిజయం ఎట్లా సాధ్యమో చెప్తుతాను వినుము. ఇక ఎక్కువగా చెప్పవలసిన పనిలేదు. (ముందే వివరించాను కదా!) కోరికను మనసులో చొరబడకుండా చేస్తే మన్మథుడు వెంటనే చస్తాడు. ఇప్పుడు అశ్వమేధయాగం చేయుము. దానిని ఏమీ కోరకుండా చేయుము.

ఆ. అశ్వమేధమఖమునం దట్ల యనఘ! య। లోలుపత్వగుణవిశాలబుద్ధి
శాలివై ఫలాభిసంధి లే కక్కాము। ధర్ము(గాఁ బొనర్పు ధర్మతనయ! 135

ప్రతిపదార్థం: ధర్మతనయ!= ఓ యమధర్మరాజ కుమారా! ధర్మరాజా!; అశ్వమేధ మఖమునందున్= అశ్వమేధయాగంలో; అట్ల+అ= అట్లాగే; అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్ముడా!; అలోలుపత్వగుణ= మిక్కిలి ఇష్టంలేని గుణంతో; విశాలబుద్ధిశాలివై= విశ్వజనీనమైన బుద్ధితోకూడిన వాడవై; ఆత్మజ్ఞానంతోడి; ఫల+అభిసంధి లేక= ఫలాన్ని గూర్చిన కోరిక లేక; ఆ+కామున్= ఆ కాముడినే; ధర్మున్+కాన్= ధర్మసాక్షిగా; పొనర్పు(ము)= యాగం చేయుము.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! నీవు పుణ్యాత్ముడవు. ఈఅశ్వమేధాన్ని ఏ తీవ్రమైన కోరికా లేని మనస్సుతో విశ్వజనీనమైన ధర్మబుద్ధితో ఆ కాముడినే కర్మసాక్షిగా చేసి యాగం చేయుము.

విశేషం : వ్యాసమహర్షిని గురించి 'విశాలబుద్ధి' అనే విశేషణం వాడుతారు.

'నమోఽస్తు'తే వ్యాస విశాలబుద్ధే'

అని వ్యాసమహర్షిని కీర్తిస్తారు. వ్యాసమహర్షి బుద్ధి వైశాల్యం ధర్మాద్వైతానికి సంబంధించిన మహోదాత్త గుణం. యాగనిర్వహణ ఫలంకోరి చేయనపుడు ధర్మ నిర్వహణకు సంబంధించిన నిష్కామకర్మ అవుతుంది. అప్పుడు కాముడు కర్మబంధాన్ని కలిగించడు. కర్మకు సాక్షిగా మాత్రమే ఉంటాడు. అందుకే 'ధర్ముని'గా చేయుము అనటం. ధర్ముడంటే యమధర్మరాజువలె 'సమవర్తి' అని అర్థం. అపుడు కాముడు విముక్తి హేతువుగా వర్తిస్తాడు. అది 'ధర్ము'డనటానికి అర్థం.

క. చచ్చిన బంధులఁ గొని రా। వచ్చునె? తలఁపకుము నీవు వారిం; గ్రతువుల్
విచ్చలవిడిఁ జేయుము నిను। మెచ్చు జగంబు సమకూరు మీఁద సుగతియున్.' 136

ప్రతిపదార్థం: చచ్చిన బంధులన్= చనిపోయిన బంధువులను; కొని రావచ్చునె?= మరల తీసికొని రావటానికి అవుతుందా?; నీవు వారిన్= నీవు వారిని గురించి; తలఁపకుము= ఆలోచించకుము; విచ్చలవిడిన్= సమృద్ధిగా (యథేష్టంగా); క్రతువుల్= యాగాలు; చేయుము; నినున్= నిన్ను; జగంబు మెచ్చున్= ప్రపంచం మెచ్చుకొంటుంది; మీఁదన్= తరువాత; సుగతియున్= పుణ్యలోకాల ప్రాప్తికూడా; సమకూరున్= సిద్ధిస్తుంది.

తాత్పర్యం: చనిపోయిన బంధువులను మరలా తీసికొనిరావటానికి సాధ్యమా? నీవు వారినిగురించి తలచి తలచి ఏడుస్తూ కూర్చొనవద్దు. నీ ఇష్టం వచ్చినంత బాగా దానధర్మాలుచేసి యాగాలు చేయుము. దీనివలన నీకు ప్రపంచంలో ఖ్యాతి వస్తుంది. పైగా పుణ్యలోకప్రాప్తికూడా సిద్ధిస్తుంది.'

వ. అని యిట్లు కృష్ణుండు సెప్పెఁ; బారాశర్యుండు బోధించె; దేవస్థానుండు నారదుండును హితవచనంబు లుపదేశించిరి. భీమాదులు నలువురును ద్రౌపదియును దగిన మాటలు సెప్పిరి. శాస్త్రచక్షుర్మహితులైన మహీసురులు యోగ్యవచనంబు లుపన్యసించి; రివ్విధంబున నందఱ వాక్యంబులు నాకర్ణించి, శోకంబు విడిచి,

యా భూకాంతుండు ధరణీపాలనాధ్వరకర్మంబుల కియ్యకొని యశుచిత్వనివృత్తికై గంగాతీరంబునఁ గొన్ని దినంబులు నిలుచువాఁ డయి మునివర్గంబునకుఁ బ్రదక్షిణంబును బ్రణామంబునుం జేసి. 137

ప్రతిపదార్థం: అని+ఇట్లు= ఈ విధంగా; కృష్ణుండు+చెప్పెన్= కృష్ణుడు చెప్పాడు; పారాశర్యుండు= వ్యాసుడు; బోధించెన్= కర్తవ్యబోధ చేశాడు; దేవస్థానుండు= దేవలోకంలో ఉండే; నారదుండును= నారదుడు; హితవచనంబులు= మంచి మాటలు; ఉపదేశించిరి= బోధించారు; భీమ+ఆదులు నలువురును= భీముడు మొదలైన నలుగురు (తమ్ములు); ద్రౌపదియును= ద్రౌపది కూడా; తగినమాటలు= ఒప్పిదమైన పలుకులు; చెప్పిరి= చెప్పారు; శాస్త్ర+చక్షుస్+మహితులు+ఐన= శాస్త్రాలనే చక్షువులుగా కలిగిన-మహనీయులైన; మహీసురులు= బ్రాహ్మణులు; యోగ్యవచనంబులు= తగిన మాటలు; ఉపన్యసించిరి= బోధించారు; ఈ+విధంబునన్= ఈరీతిగా; అందఱ+వాక్యంబులున్= అందరి మాటలను; ఆకర్ణించి= విని; శోకంబున్+విడిచి= శోకం వదలిపెట్టి; ఆ+భూకాంతుండు= ఆ రాజు; ధరణీపాలన+అధ్వర కర్మంబులకున్= భూమిని పాలించటానికి; యాగాలు చేయటానికి; ఇయ్యకొని= అంగీకరించి; అశుచిత్వ= అపవిత్రతను; నివృత్తికై= పోగొట్టుకొనటానికి; గంగాతీరంబునన్= గంగాతీరంలో; కొన్ని దినంబులు= కొన్ని రోజులు; నిలుచు వాఁడు+అయి= ఉండటానికి నిర్ణయించుకొన్నవాడై; మునివర్గంబునకున్= ముని సమూహానికి; ప్రదక్షిణంబునున్= ప్రదక్షిణమూ; ప్రణామంబునున్= వందనమూ; చేసి= చేసినవాడై.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా శ్రీకృష్ణుడు చెప్పాడు. వ్యాసమహర్షి కర్తవ్యబోధ చేశాడు. నారదమహర్షి హితోక్తులు పలికాడు. భీమాదులూ, ద్రౌపదీ తగిన మాటలు చెప్పారు. శాస్త్రపండితులైన బ్రాహ్మణులు కూడా ఏ విధంగా ప్రవర్తించాలో బోధించారు. ఈ రీతిగా అందరాడిన మాటలూ విని, శోకాన్ని వదలిపెట్టి, ఆ ధర్మరాజు రాజ్యపాలన చేయటానికి, యాగంచేయటానికి అంగీకరించాడు. ముందుగా యుద్ధపాపంవలన తమ కంటిన అపవిత్రతను పోగొట్టుకొనటంకొరకు గంగాతీరంలో కొన్ని రోజు లుండటానికి నిశ్చయించుకొని, మునిసమూహానికి ప్రదక్షిణంగా తిరిగి, శిరసు వంచి నమస్కరించాడు. ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'మీ కారుణ్యంబున నా। శోకం బంతయును బాసె సుమనస్కత సు
శ్లోకాత్ములార! కలిగెన్। నాకున్ విచ్చేయుఁ డింక నను మఱవకుఁడీ.' 138

ప్రతిపదార్థం: సుశ్లోక+ఆత్ములార!= పుణ్యాత్ములని ప్రసిద్ధిగాంచిన ఓ మునివర్యులారా!; మీ కారుణ్యంబునన్= మీ దయతో; నా శోకంబు+అంతయునున్= నా దుఃఖమంతా; పాసెన్= నశించింది; నాకున్= నాకు; సుమనస్కత= ప్రశాంత చిత్తవృత్తి; కలిగెన్= కలిగింది; ఇంకన్+విచ్చేయుఁడు= ఇక దయతో మీమీ స్వస్థానాలకు దయచేయండి; ననున్= నన్ను; మఱవకుఁడీ= మరవకండి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ములారా! మీ ఉపదేశాలవలన నా మనస్సు ప్రశాంతమైనది. శోకం నశించినది. దయచేసి మీమీ స్వస్థానాలకు దయచేయండి. మీరు మాత్రం నన్ను ఎన్నటికీ మరవకండి.'

(వ్యాసనారదాది మునులు ధర్మజు వీడ్కొని స్వస్థానములకుఁ బోవుట (సం. 14-14-8))

క. అని పలికి, విశేషించి వేదవ్యాసమునివరుపాదంబుల కెఱంగి 'భవత్ప్రసాదంబునం గందువ గనిన కనకమ్ము మిమ్ముంబురస్కరించుకొనిపోయి చేకొనంగలవాఁడ; నప్పటికి సన్నిధిసేయవలయు; నప్పెన్నిధికినాశ్రయంబైన హిమగిరి మహీధరంబులలోన నెల్లను బరమాశ్చర్యనిధి యని చెప్పుదురు గావున భవదీయ రక్షగొనియె చుండీ యందు నా పోవుట' యని సవినయంబుగాఁ బ్రార్థించి 'నాపైఁ బెక్కులు కల్యాణకరణకల్పంబు లగు మాట లాడితిరి; మహాభాగ్యవంతులకుఁ గాక యిట్టివారి కారుణ్యంబు దొరకొనునె? మీ కరుణయ నన్ను భాగ్యవంతుం డని తెలిపెడు'

నని బహుప్రకారంబులం బ్రస్తుతిసేసె; న ట్లామంత్రితులై యమ్మహాత్మ్ము లందఱు గృష్ణార్జునామంత్రణంబు గైకొని యంతర్ధానంబు సేసిరి. పదంపడి భీష్మునకుం బరలోకక్రియలు ధృతరాష్ట్ర సహితుండై యాచరించి కర్ణప్రభృతి కురుప్రకరంబునకు నూర్ధ్వలోక సాంద్రసౌఖ్యసిద్ధ్యర్థంబుగా నానావిధ దాన విధులు నిర్వర్తించి కృతకృత్యుండై కతిపయ దినంబుల కచ్చోటు గదలి పాండవాగ్రజుండు పాండునృపాగ్రజు నగ్రేసరుం గావించుకొని కరినగరంబున కరిగి యతనిం బూజించి తదనుజ్ఞాశోభితుండగుచుఁ గృష్ణుండును భీమాద్యనుజులు మోదంబు నొంద జనుల నభినందింపఁ బెంపారి వసుంధరాపరిపాలనధురంధరుం డయ్యెనని చెప్పిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కిట్లనియె. 139

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; విశేషించి= ప్రత్యేకంగా; వేదవ్యాస మునివరు పాదంబులకున్= వ్యాసమహర్షి పాదాలకు; ఎఱఁగి= నమస్కరించి; భవత్+ప్రసాదంబునన్= మీ అనుగ్రహంతో; కందువ కనిన కనకమ్మున్= తెలిసిన రహస్య నిధి అయిన ఆ బంగారాన్ని; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; పురస్కరించుకొని పోయి= ముందుగా ఉంచుకొని వెళ్ళి; చేకొనన్+కలవాఁడను= తీసికొనగలను (తీసికొంటాను); అప్పటికిన్= అప్పటికి (ఆ సమయానికి); సన్నిధి+చేయవలయున్= మీరు తప్పక దయచేయాలి; ఆ+పెన్నిధికిన్= ఆ మహానిధికి; ఆశ్రయంబు+ఐన= ఆశ్రయమైనటువంటి; హిమగిరి= హిమాలయం; మహీధరంబులలోన్+ఎల్లనున్= పర్వతాలన్నింటిలోనూ; పరమ+ఆశ్చర్య నిధి+అని= గొప్ప గొప్ప ఆశ్చర్యాలకు నిధి అని; చెప్పుదురు= చెప్పుతారు; కావునన్= అందుచేత; అందున్= ఆ చోటికి; నా+పోవుట= నేను వెళ్లటం; భవదీయ= మీ; రక్ష+కొనియె+చుండీ= మీ రక్షణను తీసికొనే సుమండీ!; అని; సవినయంబుగాన్= వినయంతో; ప్రార్థించి= ప్రార్థించినవాడై; నాపైన్= నన్ను గురించి; పెక్కులు= అనేకాలైన; కల్యాణ కరణ కల్పంబులు+అగు= మాటలు= శుభాలను చేకూర్చటానికి అనువైన మాటలు; ఆడితిరి= చెప్పారు; మహాభాగ్యవంతులకున్+కాక= చాలా గొప్ప అదృష్టవంతులకు తప్ప; ఇట్టి వారి= మీవంటి మహనీయుల; కారుణ్యంబు+దొరకొనునె?= దయ సంప్రాప్తిస్తుందా?; మీ కరుణ+అ= మీ దయే; నన్ను; భాగ్యవంతుండు+అని= అదృష్టవంతుడినని; తెలిపెడున్= తెలుపుతున్నది; అని; బహుప్రకారంబులన్= చాలా విధాలుగా; ప్రస్తుతి+చేసెన్= ప్రస్తుతించాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆమంత్రితులు+ఐ= వీడ్కొనబడ్డవారై; ఆ+మహాత్ములు+అందఱున్= ఆ మహనీయులందరూ; కృష్ణార్జున+ఆమంత్రణంబున్= శ్రీకృష్ణుడి; అర్జునుడి వీడ్కోళ్ళను; కైకొని; గ్రహించి; అంతర్ధానంబు+చేసిరి= మాయమయ్యాడు; పదంపడి= ఆ తరువాత; భీష్మునకున్= భీష్ముడికి; ధృతరాష్ట్ర సహితుండు+ఐ= ధృతరాష్ట్రుడితో కూడి; పరలోక క్రియలు= ఉత్తర క్రియలు; ఆచరించి= చేసి; కర్ణప్రభృతి= కర్ణుడు మొదలైన; కురు ప్రకరంబునకున్= కురు సమూహానికి; ఉర్ధ్వలోక= పై లోకాలలో; సాంద్ర సౌఖ్య సిద్ధి+అర్థంబుగాన్= మహాసౌఖ్యాలు కలిగే విధంగా; నానావిధ= వివిధాలైన; దానవిధులు= దానధర్మాదులు; నిర్వర్తించి= చేసి; కృతకృత్యుండు+ఐ= తాను చేయదగిన పనులను పూర్తిచేసినవాడై; కతిపయ దినంబులకున్= కొన్ని రోజుల తరువాత; ఆ+చోటు+కదలి= ఆ స్థానంనుండి బయలుదేరి; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; పాండునృప+అగ్రజున్= పాండురాజు అన్నను (ధృతరాష్ట్రుడిని); అగ్రేసరున్+కావించుకొని= ముందుగా ఉంచుకొని; కరి నగరంబునకున్+అరిగి= హస్తినాపురానికి వెళ్ళి; అతనిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజును; పూజించి= మిక్కిలిగా గౌరవించి; తద్+ అనుజ్ఞా శోభితుండు+అగుచున్= అతడి అనుమతిచేత ప్రకాశిస్తున్నవాడై; కృష్ణుండునున్ భీమ+ఆది+అనుజులున్= శ్రీకృష్ణుడు, భీమాదులైన తన సోదరులు; మోదంబున్+ఒందన్= సంతోషం పొందగా; జనులు+అభినందింపన్= ప్రజలు మిక్కిలి సంతోషం పొందగా; పెంపారి= వైభవం అతిశయించగా; వసుంధరా పరిపాలన= భూమిని పాలించటంలో; ధురంధరుండు+అయ్యెన్+అని= ప్రవీణు డయ్యాడని; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని; జనమేజయుండు; వైశంపాయనునకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ప్రత్యేకంగా వ్యాసమహర్షి పాదాలకు నమస్కరించి 'మహర్షీ! మీ అనుగ్రహంతో తెలిసిన ఆ రహస్యనిధిని మిమ్మలను ముందుగా ఉంచుకొని వెళ్ళి తప్పకుండా గ్రహిస్తాను. ఆ సమయానికి మీరు తప్పకుండా రావాలి. ఆ మహానిధికి ఆకరమైన హిమాలయాలు గొప్పగొప్ప వింతలకు చోటని పెద్దలు చెప్పుతారు. కనుక అట్లాంటి

చోటికి నేను వెళ్ళటం అంటే మీ రక్షణను తీసికొనే సుమండీ!' అని వినయంతో ప్రార్థించినవాడై 'స్వామీ! మీరు మాకు శుభాలను చేకూర్చి, ఎన్నో మంగళకరవాక్యాలను పలికారు. గొప్ప అదృష్టవంతులకు తప్ప మీవంటి మహనీయుల దయ సంప్రాప్తిస్తుందా! మీ అనుగ్రహమే మేము చాలా అదృష్టవంతుల మని చెప్పుతున్నది' అని చాలా విధాలుగా ప్రస్తుతించాడు. ఆ విధంగా ధర్మరాజు వీడ్కోలు పలుకగా, ఆ మహాత్ము లందరూ శ్రీకృష్ణుడు, అర్జునుడు పలికిన వీడ్కోలు మాటలను విని సంతోషంగా అంతర్ధానం చేశారు. ఆ తరువాత ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడితో కలిసి భీష్ముడికి ఉత్తరక్రియలు నిర్వర్తించి, కర్ణుడు మొదలైన కురుసమూహానికి స్వర్గంలో మహత్తరసౌఖ్యసిద్ధి కలిగేటట్లు అనేక దానకర్మలు చేసినవాడై ధన్యు డయ్యాడు. కొన్ని రోజులకు ఆ చోటి నుండి బయలుదేరి ధృతరాష్ట్ర మహారాజు వెంట పాండవులు హస్తినాపురానికి చేరుకొన్నారు. ధర్మరాజు పెద్ద మహారాజును సముచితంగా గౌరవించి, ఆయన అనుమతితో విరాజిల్లుతూ శ్రీకృష్ణుడు, భీమాది సోదరులూ సంతోషంతో సహకరిస్తుండగా, ప్రజలు మెచ్చుకొనే విధంగా వైభవంతో ఒప్పారి రాజ్యపాలనాభారాన్ని మోయటంలో ప్రవీణుడని పేరు పొందాడు - అని చెప్పగా విని, జనమేజయుడు వైశంపాయనమహర్షిని చూచి ఇట్లా అడిగాడు.

(ధర్మజుఁడు ధరణిం బాలించునపుడు కృష్ణార్జునుల వర్తించు విధము (సం.14-15-1))

తే. 'ఇవ్విధంబున ధర్మజుం డెలమి ధరణి। పాలనము సేయఁగాఁ గృష్ణపార్థు లెట్టి
తెఱఁగువారలై యెచట వర్తించి రెఱుఁగఁ। జెప్పవే నాకు సజ్జనసేవనీయ!' 140

ప్రతిపదార్థం: సజ్జన సేవనీయ!= సత్పురుషులచేత సేవించదగిన ఓ వైశంపాయన మహర్షీ!; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; ఎలమిన్= ప్రీతితో; ధరణిపాలనము= రాజ్యపాలన; చేయఁగాన్= చేస్తుండగా; కృష్ణపార్థులు= శ్రీకృష్ణుడు, అర్జునుడు; ఎట్టి తెఱఁగువారలు+ఐ= ఏ విధంగా; ఎచట= ఎక్కడ; వర్తించిరి= ఉన్నారు? నాకున్= నాకు; ఎఱుఁగన్+చెప్పవే= దయచేసి వివరించుము.

తాత్పర్యం: మహర్షీ! ఈ విధంగా ధర్మరాజు రాజ్యపాలన చేస్తుండగా శ్రీకృష్ణుడు, అర్జునుడు ఎట్లా కాలం గడిపారు? ఏమి చేశారు? ఎక్కడున్నారు? దయచేసి వివరంగా నాకు చెప్పుము.

విశేషం : కృష్ణార్జునులు కలిస్తే ఇద్దరూ ఎప్పుడూ ఊరకే ఉండరు. వారు ఏదో ఒక పనిలో ఉంటారు. అది కూడా చాలా మహత్తర కార్యమే అయి ఉంటుంది. అదీ జనమేజయుడు భారతమంతా విని తెలిసికొన్న విషయం.

వ. అని యడిగిన వైశంపాయనుం డిట్లనియె. 141

తాత్పర్యం: అని అడుగగా వైశంపాయనుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

సీ. 'ధర్మజుం డమ్మెయి ధరణిఁ బాలింపంగ। ననఘ। యింద్రప్రస్థమున వసించి
కృష్ణుండుఁ గ్రీడియుఁ గ్రీడాపరత సరి। త్కాననపర్వతసానుదేశ
ములఁ జరించుచు విప్రపూజలఁ బుణ్య క। థాశ్రవణముల సత్కావ్యగోష్ఠిఁ
బ్రొద్దు పుచ్చుచుఁ దమ పూర్వవృత్తము లైన। సమరతంత్రప్రముఖములఁ జెప్పి

తే. కొనుచు నుండుదు రాత్మీయతనయు నరుఁడు। దలఁచి వగచిన శోకంబు దలఁగు నట్టి
వాక్యసంతతి నా వృష్ణివరుఁడు దేర్చు। సముచితోక్తుల; ధర్మజు శాంతి వొగడు. 142

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పుణ్యాత్మా!; ధర్మజుండు; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; ధరణిన్+పాలింపంగన్= రాజ్యాన్ని పరిపాలిస్తుండగా, ఇంద్రప్రస్థమునన్= ఇంద్రప్రస్థపురంలోనే; వసించి= ఉంటూ; కృష్ణుండున్= శ్రీకృష్ణుడు; క్రీడియున్= అర్జునుడూ; క్రీడాపరతన్= విలాసంగా; సరిత్= నదులు; కానన= అడవులు; పర్వత= కొండలు; సానుదేశములన్= సానువులలో; చరించుచున్= విహరిస్తూ; విప్రపూజలన్= బ్రాహ్మణులను అర్చిస్తూ; పుణ్యకథాశ్రవణములన్= పుణ్య కథలు వింటూ; సత్కావ్యగోష్ఠిన్= పవిత్రకావ్యాలను గురించి సాధుసత్పురుషులలో చర్చిస్తూ; ప్రొద్దు+పుచ్చుచున్= కాలం గడుపుతూ; తమ= తాము నిర్వహించిన; పూర్వవృత్తములైన= ముందు జరిగిన; సమరతంత్ర ప్రముఖములన్= యుద్ధ తంత్రాలను, వ్యూహాలను, చూచిన సాహసాలను; చెప్పికొనుచున్+ఉండుదురు= చెప్పుకొంటూ ఉంటారు; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఆత్మీయతనయున్= తన కొడుకు అభిమన్యుడిని గురించి; తలఁచి= చింతించి; వగచినన్= దుఃఖపడినపుడు; శోకంబున్+తలఁగు+అట్టి= శోకాన్ని పోగొట్టుకొనేటటువంటి; వాక్యసంతతిన్= మంచి మాటలతో; ఆ వృష్ణివరుఁడు= ఆ వృష్ణివంశశ్రేష్ఠుడైన కృష్ణుడు; సముచిత+ఉక్తులన్= తగిన విధంగా; తేర్చున్= ఆ అర్జునుడిని; ఓదారుస్తాడు; ధర్మరాజు+శాంతిన్= ధర్మరాజుయొక్క ప్రశాంత స్వభావాన్ని; పొగడున్= పొగుడుతాడు.

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యాత్ముడా! వినుము. ఆ విధంగా ధర్మరాజు సుఖంగా రాజ్యపాలన చేస్తుండగా శ్రీకృష్ణుడు, అర్జునుడు ఇంద్రప్రస్థపురంలో ఉంటూ విలాసంగా నదులు, అడవులు, కొండలు, సానువులు వీటిలో విహారంగా తిరుగుతూ, బ్రాహ్మణులను పూజిస్తూ, పవిత్ర కథలను పెద్దవారివలన వింటూ, సత్కావ్యాలను గురించి సాధుసత్పురుషులతో గోష్ఠి జరుపుతూ కాలం గడుపుతుండేవారు. మాటాడుకొంటున్నపుడు తాము మునుపు యుద్ధంలో పన్నిన తంత్రాలను, యుద్ధవ్యూహాలను, చూపిన సాహసాలను ముచ్చటించుకొనేవారు. అప్పుడప్పుడు అర్జునుడు తన కొడుకు అభిమన్యుడి దుర్మరణం గుర్తుకురాగానే చింతలో మునిగి దుఃఖించేవాడు. అపుడు శ్రీకృష్ణుడు ఓదార్పు మాటలు చెప్పి, ఆ దుఃఖాన్ని పోగొట్టేవాడు. ఆ విధంగా ఉంటున్నప్పుడు ధర్మరాజు ప్రసక్తి వచ్చినప్పు డెల్లా శ్రీకృష్ణుడు ఆయన ప్రశాంతస్వభావాన్ని ఎంతగానో ప్రశంసించేవాడు.

విశేషం : నరనారాయణుల అవతారాలుగా చెప్పబడే అర్జునుడు. శ్రీకృష్ణుడు పాటించిన 'స్నేహం' బాంధవ్యానికి అతీతమైనది. అది ప్రేమమయమైన భక్తి దైవ - సంబంధం. అందుకే యుద్ధం జరిగేటంతవరకు 'కర్మ' యోగాన్ని బోధించి కార్యశీలుడిగా మార్చాడు కృష్ణుడు. యుద్ధం తరువాత కూడా అతడిలో మనశ్శాంతి కలిగి జ్ఞానోదయం కావటానికై అతడి వెంటనే ఉన్నాడు.

క. విను మయకృత సభఁ గ్రొత్తగఁ। గని యచ్చో నొక్కయెడ సకౌతుక నానా
జనపరివృతులై యుండుదు। రనూన విభవమునఁ బ్రమద మారఁగ వారల్. 143

ప్రతిపదార్థం: విను= ఇంకా వినుము; మయకృత సభన్= ఆనాడు మయబ్రహ్మ వారికొరకు నిర్మించి ఇచ్చిన మయసభను; క్రొత్తగన్+కని= క్రొత్తగా మరల ఒక సారి చూడటానికి వెళ్ళి; ఆ+చోటన్= అక్కడ; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; సకౌతుక= కుతూహలంతో కూడిన; నానాజన పరివృతులు+ఐ= అనేక జనులచేత చుట్టుకొనబడి; అనూన విభవమునన్= విశేషమైన వైభవంతో; ప్రమదము+ఆరఁగన్= సంతోషం అతిశయించగా; వారల్= ఆ కృష్ణార్జునులు; ఉండుదురు= ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఆనాడు మయబ్రహ్మ నిర్మించిన మయసభను మరలా చూడటానికి ఒకసారి శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడు వెళ్ళారు; అక్కడ ఒక చోట జనులంతా కుతూహలంతో ఈ ఇరువురి చుట్టూ మూగారు. అట్లా పాతకథలు త్రవ్వుకొంటూ క్రొత్త అనుభవం పొందుతూ సంతోషంగా వాళ్ళు కాలం గడిపారు.

విశేషం : పద్యంలో స్పష్టంగా చెప్పకపోయినా ఆ ఒక్కచోటు దుర్యోధనుడు భ్రాంతితో కాలుజారి నీటి మడుగులో పడ్డ స్థలమే అయి ఉండాలి. అది విహారస్థలంగా మారిపోయి ప్రజలు రోజూ సందర్శించేవారన్నమాట.

వ. ఒక్కనాఁ డప్పుండరీకాక్షుండు గాండీవితో నిట్లనియె. **144**

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కనాఁడు= ఆ+పుండరీక+అక్షుండు= తెల్ల తామరరేకులవంటి కన్నులుగల ఆ శ్రీకృష్ణుడు; గాండీవితోన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఒక రోజు ఆ పుండరీకాక్షుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'సమరంబు ధర్మవిజయ పరికీర్త్యంబు। గాఁ జేసి భూమి నిష్కంటకముగఁ
బాలించుచున్నాఁడు ప్రజ ప్రీతినొందంగ। విద్వజ్జనంబులు వివిధసుఖము
లనుభవించుచుఁ దన్ను వినుతింప నెగడెడు। శాంతియు సమతయు సకలజనము
గొనియాడు సిద్ధులు మునులు సేవింతురు;। ధర్మనందనుఁ డి ట్లుదాత్తుఁ డగునె!

తే. యతని కున్నతి గావించి రనిలజుండు। గవలు నెంతయు నీ చేతి గాండివంబు
లీల గల్గి మహాధర్మశాలి సత్య। నిత్యుఁ డమ్మహీపతి గృతకృత్యుఁ డయ్యె.' **145**

ప్రతిపదార్థం: సమరంబున్= యుద్ధాన్ని; ధర్మవిజయ పరికీర్త్యంబుగాన్+చేసి= ధర్మవిజయంగా పదిమందీ కీర్తించే విధంగా చేసి; భూమిన్= రాజ్యాన్ని; నిష్కంటకముగన్= ఏ ఆపదా లేకుండా; (భూమిని ఏ ముళ్ళూ లేకుండా చదును చేసినట్టు); పాలించుచున్నాఁడు= పరిపాలిస్తున్నాడు; ప్రజ= ప్రజలు; ప్రీతిన్+ఒందంగన్= సంతోషం పొందగా; విద్వత్+జనంబులు= పండితులైనవారు; వివిధ సుఖములు+అనుభవించుచున్= వివిధాలైన సుఖాలు అనుభవిస్తూ; తన్నున్= తన్ను; వినుతింపన్= ప్రస్తుతించగా; నెగడెడున్= ప్రకాశిస్తున్నాడు; శాంతియున్= ధర్మజుడు ప్రతిష్ఠించిన ప్రశాంతిని; సమతయున్= సమత్వాన్ని; సకల జనమున్= జనులందరూ; కొనియాడున్= ప్రస్తుతిస్తారు; సిద్ధులున్= సిద్ధులూ; మునులున్= మహర్షులు; సేవింతురు= ధర్మరాజును సందర్శించి ఆయనను సేవిస్తారు; ధర్మనందనుఁడు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+ఉదాత్తుడు+ అగునె!= ఇట్లా ధర్మరాజు ఎంత ఉన్నతిని పొందాడయ్యా!; అనిలజుండున్= భీముడు; 'కవలున్= నకులసహదేవులు;' ఎంతయున్= ఎంతగానో; అతనికిన్= ధర్మరాజుకు; ఉన్నతి+కావించిరి= ఎంతో ఔన్నత్యాన్ని తెచ్చారు; నీచేతి గాండివంబున్= నీ చేతిలోని గాండీవాన్ని; లీలన్+కల్గి= అతి లీలగా తనదానివలెనే పొంది (అంటే నీ పరాక్రమమంతా అతడిది కాగా); మహాధర్మశాలి= సారధర్మప్రవీణుడైన ఆ ధర్మరాజు; సత్యనిత్యుఁడు= సత్యంలో నిత్యమూ చరించేవాడైన; ఆ+మహీపతి= ఆ ధర్మరాజు; కృతకృత్యుఁడు+అయ్యెన్= ధన్యు డయ్యాడు.

తాత్పర్యం: తాను చేసిన యుద్ధం ధర్మవిజయమని జనులు మిక్కిలిగా కీర్తించే విధంగా చేసి, ధర్మరాజు రాజ్యాన్ని ఏ ఆపదా లేకుండా పరిపాలిస్తూ ఉన్నాడు. ప్రజలు మిక్కిలిగా సంతోషించారు. విద్వజ్జనులు సర్వసుఖాలూ అనుభవిస్తూ తనను ప్రస్తుతిస్తున్నారు. అతడు స్థాపించిన ప్రశాంతి, సర్వసమానత్వ ధర్మాలు ప్రజల సమ్మతిని పొందాయి. సిద్ధులు, మునులు కూడా వచ్చి ఆయన సన్నిధిని చేరుతున్నారు. ధర్మరాజు ఎంత ఉన్నతిని పొందాడయ్యా! అవును - ఆయన కేమి కొదవ! భీముడు, నకులసహదేవులు తమ బలపరాక్రమాలతో ఆయన ఎత్తును ఎంతో పెంచారు. నీ గాండీవం ఆయన చేతిలో ఉన్నట్లే కదా! మీదు మిక్కిలి మహాధర్మశాస్త్రప్రవీణుడు, సత్యపాలనాధ్యక్షుడు. అందుకే ధర్మనందనుడు ధన్యు డయ్యాడు.'

వ. అని యగ్గించి యతని యాననం బాలోకించి. **146**

ప్రతిపదార్థం: అని; అగ్గించి= పొగడి; అతని అననంబు= అతడి ముఖం; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడిని పొగడి అతడి ముఖం చూచి (తరవాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఉ. 'నీవలనన్ మహాత్మ! విను నిర్భరచిత్తుఁడ నైతిఁ జూడఁగాఁ
బోవు తలంపు పుట్టెడుఁ బ్రభూతగుణున్ బలదేవు వత్సలన్
దేవకి నార్ద్రచిత్తు వసుదేవుని మద్గతరాగసాంద్ర స
ద్భావుల సర్వయాదవులఁ బార్థ! ననుం దగ నన్పిపుచ్చువే. 147

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= అర్జునా!; మహాత్మ!= మహనీయ గుణ సంపన్నుడా!; విను(ము)= నాకు ఒక కోరిక పుట్టినది వినుము; నీవలనన్= నీ వలన; నిర్భర చిత్తుఁడన్+ఐతిన్= నా మనసు మిక్కిలిగా సంతోషించింది (ఇపుడు); ప్రభూతగుణున్= మిక్కిలి ప్రశస్తగుణ సంపన్నుడైన; బలదేవున్= బలరాముడిని; వత్సలన్= నామీద వాత్సల్యంతో ఎదురుచూచే; దేవకిన్= దేవకిని; ఆర్ద్రచిత్తున్= ఆర్ద్రమైన (దయాహృదయుడైన) చిత్తం కలిగిన; వసుదేవునిన్= వసుదేవ మహారాజును; మత్+గత+రాగసాంద్ర సద్భావులన్= నా విషయంలో మిక్కిలి అనురాగమూ గాఢమైన సద్భావమూ కలిగిన; సర్వయాదవులన్= యాదవులందరినీ; చూడఁగాన్+పోవు+తలంపు+పుట్టెడున్= చూడటానికి వెళ్ళాలన్న కోరిక కలుగుతున్నది; నన్నున్= నన్ను; తగన్+అన్పి+పుచ్చవే= తగినవిధంగా దయతో పంపించుము.

తాత్పర్యం: 'అర్జునా! మహనీయ గుణసంపన్నా! నీవలన నేను మహానందాన్ని పొందాను. ఈ తృప్తి చాలును. ప్రశస్తగుణసంపన్నుడైన బలరాముడిని, వాత్సల్యంతో నాకొరకు ఎదురుచూచే మా అమ్మ దేవకిని, ఆర్ద్రచిత్తుడైన, నా అగమనం నిరీక్షించే మా తండ్రి వసుదేవ మహారాజును, నా విషయంలో గాఢమైన అనురాగ సద్భావాలు కలిగిన యాదవులందరను చూడాలన్న కోరిక పుట్టుతున్నది. ఇక నీవు నన్ను తగినవిధంగా దయతో పంపించుము.

విశేషం : అంతటి మహాయోగేశ్వరుడు కూడా లౌకికబాంధవ్యాలలోని మర్యాదలను ఎంత చక్కగా పాటించాడో ఈ పద్యంలో చూడవచ్చును. బావ అనుమతి లేకుండా వెళ్ళకూడదు. అది బంధుమర్యాద. అందుకే 'తగన్' పంపించు అని కోరటం.

క. ద్వారకకుఁ బోయి వచ్చెదఁ। గౌరవపతి కిత్తెఱంగు కార్యజ్ఞానో
దారుఁడ వగు నీ వౌచి। త్యారూఢము గాఁగఁ జెప్పు మగు సమయమునన్. 148

ప్రతిపదార్థం: ద్వారకకున్= ద్వారకా నగరానికి; పోయి వచ్చెదన్= వెళ్ళి వస్తాను; కార్యజ్ఞాన+ఉదారుఁడవు+అగు= కార్యానికి సంబంధించిన జ్ఞానంలో శ్రేష్ఠుడవైన; నీవు; కౌరవపతికిన్= ధర్మరాజుకు; అగు సమయమునన్= తగిన సమయంలో; ఈ తెఱంగు= ఈ విషయాన్ని; ఔచిత్య+ఆరూఢము కాఁగన్= తగిన రీతిలో; చెప్పుము= ప్రస్తావించుము.

తాత్పర్యం: అర్జునా! నేను ద్వారకానగరానికి వెళ్ళివస్తాను. ఏ పనిని ఎట్లా చేయాలో నీకు బాగా తెలుసును. సరైన సమయంలో తగిన రీతిలో ధర్మరాజుకు ఈ విషయం చెప్పుము.

వ. అట్లు గావున ధర్మరాజానుమతంబునం జనువాఁడఁ గావలయు వినుము. 149

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+కావునన్= అందువలన; ధర్మరాజు+అనుమతంబునన్= ధర్మరాజు అనుమతితోనే; చనువాఁడన్+కావలయున్= వెళ్ళేవాడిని కావాలి; వినుము= ఎందుకో చెప్పుతాను వినుము.

తాత్పర్యం: ఎందుకు నిన్ను ప్రస్తావించు మన్నావంటే ధర్మరాజు అనుమతి గ్రహించే నేను వెళ్ళాలి. అది నా బాధ్యత. కారణం చెప్పుతాను వినుము.

తే. అవ్విభుఁడు వోయి వత్తుగా కనక పోను। మేనుఁ బ్రాణంబుఁ దనయులు మిత్రగణము
బంధులును నర్థచయము నప్పార్థివేంద్రు। సొమ్ము తదనువర్తనము వ్రతమ్ము నాకు. 150

ప్రతిపదార్థం: అ+విభుఁడు= ఆ రాజు (ధర్మరాజు); పోయివత్తు(వు)+కాక= వెళ్లిరా; అనక= అనకుండా; పోను= నేను వెళ్ళను; (నా) మేనున్= దేహం; ప్రాణంబున్= ప్రాణం; తనయులున్= సంతానమూ; మిత్రగణమున్= స్నేహితులూ; బంధులునున్= స్నేహితులూ; అర్థచయమున్= సంపదా; అ+పార్థివేంద్రు సొమ్ము= ఆ రాజు సొత్తే; (కనుక) నాకున్= నాకు; తద్+అనువర్తనము= ఆయన మాటను అనుసరించి వర్తించటం; వ్రతమ్ము= ఒక దీక్ష.

తాత్పర్యం: ఆ రాజు వెళ్ళిరా అనకుండా నేను వెళ్ళను. నా ఈ దేహం, ప్రాణం, సంతతి, స్నేహితులు, బంధువులు, సంపద - అన్నీ ఆ రాజు సొత్తే. అందుచేత ఆయన మాటను పాలించి వర్తించటం నాకు దీక్ష.

వ. కావున. 151

తాత్పర్యం: కాబట్టి - (తరవాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. మనము కరినగరమునకుం। జని పుణ్యాత్ముని నజాతశత్రుని నెలమిం
గని తగు నవసరమున ని। ప్పని విజ్ఞాపించి యతని పనిచిన భంగిన్. 152

ప్రతిపదార్థం: మనము= మన మిద్దరమూ; కరిగనరమునకున్= హస్తినాపురానికి; చని= వెళ్ళి; పుణ్యాత్మునిన్= పుణ్యాత్ముడైన; అజాతశత్రునిన్= ధర్మరాజును; ఎలమిన్= ప్రీతితో; కని= చూచి; తగు+అవసరమునన్= తగిన సమయంలో; ఈ+పని= ఈ విషయాన్ని; విజ్ఞాపించి= చెప్పి; అతని పనిచిన భంగిన్= అతడు చెప్పిన రీతిలో.

తాత్పర్యం: మన మిద్దరమూ హస్తినాపురానికి వెళ్ళి పుణ్యాత్ముడైన ఆ ధర్మరాజును చూచి తగిన సమయంలో ఈ విషయాన్ని విన్నవించి అతడి అనుమతి ప్రకారం చేద్దాము.

క. నడతము పోద 'మనుడుఁ గ। వ్వడి గొండొక వడి విచారవన్మానసుఁడై
'కడుమే లటు సేయుద' మని। యొడఁబాటుం బలుకు పలికి యొయ్యన పిదపన్. 153

ప్రతిపదార్థం: నడతము= నడుచుకొందాము; పోదము+అనుడున్= వెళ్ళుదాము పద - అనగా; కవ్వడి= అర్జునుడు; కొండొక వడిన్= కొంతసేపు; విచారవత్+మానసుఁడు+ఐ= విచారంగల మనసు కలవాడై; కడు మేలు= ఇది చాలా మంచిపని; అటు+చేయుదము= అట్లాగే చేద్దాము; అని; ఒడఁబాటున్= అంగీకారాన్ని సూచించే; మాట; పలికి= చెప్పి; ఒయ్య+న్+అ= వెంటనే; పిదపన్= తరువాత

తాత్పర్యం: వెళ్ళుదాము పద' అని కృష్ణు డనగా అర్జునుడు కొంతసేపు బాధపడి, తేరుకొని 'ఇది చాలా మంచిపని అట్లాగే చేద్దాము' అని అంగీకరించి, వెంటనే (తరువాతి వచనంతో అన్వయము.)

వ. అమ్మహాత్మునితో నిట్లనియె. 154

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహాత్మునితోన్= మహనీయుడైన ఆ కృష్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మహనీయుడైన కృష్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'అనికిఁ దొడంగు నప్పుడు మదాత్మ గలంగినఁ గొన్ని తత్త్వబో
ధన మహనీయవాక్యము లుదాత్తకృపం దగ నీవు సెప్పి; తే
మనమున వాని యర్థములు మాధవ! నిల్పఁగఁ జాల నైతి; న
వ్వినుతవచస్సుధారసము వీనుల నింకొకమాఱు నింపవే.' 155

ప్రతిపదార్థం: అనికిన్= యుద్ధానికి; తొడంగు+అప్పుడు= ప్రారంభించినపుడు; మత్+ఆత్మ= నా మనస్సు; కలంగినన్= బాధపడగా; కొన్ని తత్త్వబోధన= కొన్ని తత్త్వ బోధకాలైన; మహనీయ= గొప్ప; వాక్యములు= మాటలు; ఉదాత్త కృపన్= గొప్ప దయతో; తగన్= తగినట్లుగా; నీవు చెప్పితి(ని)= చెప్పావు; ఏన్= నేను; మనమునన్= మనస్సులో; వాని+అర్థములు= ఆ మాటల భావాలను; నిల్పఁ గన్+చాలన్+ఐతిన్= నిల్పజాలకుండా పోయాను; మాధవ!= కృష్ణా!; ఆ+వినుత+వచస్= ఆ గొప్పమాటలు అనే; సుధారసమున్= అమృతాన్ని; వీనులన్= చెవులలో; ఇంకొక మాఱు= మరొక్కసారి; నింపవే!= నింపవా!

తాత్పర్యం: 'యుద్ధానికి పూనుకొన్నప్పుడు నా మనస్సు కలతచెంది, నేను క్రుంగిపోయినప్పుడు నీవు కొన్ని తత్త్వబోధకాలైన మహావాక్యాలను నాపై మహాకరుణతో తగిన విధంగా బోధించావు. నేను మనస్సులో ఆ మాటల సారాంశాన్ని పదిలపరచుకొనలేకపోయాను. కృష్ణా! మళ్ళీ ఆ మాట లనే అమృతాన్ని చెవులలో మరొకసారి దయచేసి నింపవా!

విశేషం: యుద్ధప్రారంభంలో శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని ఉద్దేశించి చెప్పినదే 'భగవద్గీత.' యుద్ధానికి సన్నద్ధుడై బాణాలు అనుసంధించవలసిన సమయంలో వేదాంతభావన అసలు స్వరూపం తెలియక శోకంలో మునిగిపోయి, 'నాకు రాజ్యం వద్దు; రాజ్యసుఖం వద్దు; నేను యుద్ధం చేయను.' అని విషాదంలో అర్జునుడు కూరుకొనిపోయినప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు భక్తిజ్ఞానకర్మలను, మనుష్యతత్త్వాన్ని, పరమేశ్వర విభూతిని, గుణశ్రద్ధాత్రయాలను బోధించి నిష్కామకర్మ చేయటంద్వారా శోకాన్ని దాటవచ్చునని ప్రబోధించి, యుద్ధం చేయుమని ప్రోత్సహించి, ఏ ఫలాపేక్ష కూడా లేకుండా కర్మ చేసినప్పుడు అది యోగమవుతుందని ఆనాడు చెప్పినా 'నరుడు' (అర్జునుడు మానవుడని అర్థం) అప్పటి కప్పుడు కాస్త 'తెలివిడి' పొందినా మరల అతడికి మరుపు ఆవహించి, అదంతా ఎక్కడో జరిగిన విషయంవలె లీలగా మాత్రమే గుర్తున్నది.

దానిని మరలా ఇక్కడా గుర్తు చేసికొంటున్నాడు.

గీతావాక్యాలు 'మహనీయ' వాక్యాలు. సకలోపనిషత్తుల సారాంశమూ గీతలో ఉందని వ్యాఖ్యాతలు నిరూపించారు. అందుకే దానిని 'బ్రహ్మవిద్య' అని గీతను 'ఉపనిషత్తు' అని పిలుస్తారు.

గీతావాక్యసారం 'సుధ' వంటిది. (సుధ అంటే అమృతం). వచస్+సుధారసము= వచస్సు అనే సుధారసము - అలంకారం రూపకం.

కామధేనువై వెలయఁగ సకలా । మ్నాయసారమే గోవత్సముగా
ప్రేమపాత్రుడగు పార్థుని జేసియు । పిండి 'సుధ'ను గోపుడుంచె 'సుధి'కై.

అని భగవద్గీతా హరికథామంజరీకారుడు చెప్పుతున్నాడు. 'సుధి' అంటే 'మంచి ధిషణ' కలవాడు; సహృదయ సంపద, విజ్ఞానం నిష్పక్షపాతబుద్ధి, తత్త్వస్పృహ ఉన్నవాడు 'సుధి'. అట్లాంటి జ్ఞానానికి అమృతం వంటిది 'గీత'. అందుకే 'ఇంకొకమాఱు నింపవే' అని ప్రేమతో 'గోముగా' అడుగుతున్నాడు. ధర్మరాజుపైనా, పాండవులందరిమీదా అనురాగ మున్నా కృష్ణుడికి ప్రీతిపాత్రుడు 'అర్జునుడే'. 'మమప్రాణా హి పాండవాః' అని అన్నాడు కృష్ణుడు. తన సంపదంతా ధర్మరాజుదే అన్నాడు. ఆయన అనుమతి లేనిదే ద్వారకకు పోను అన్నాడు. కాని చిత్రం ఏమిటంటే 'ప్రేమగలిగిన మిత్రుడు' అర్జునుడే.

క. అనిన నగుచు నొక కేల న। తనిఁ గౌఁగిఁట జేర్చి 'బుద్ధితత్త్వవిహీనుం
డును శ్రద్ధారహితుఁడు నై'। తని దూఱి ముకుందుఁ డిట్టు లను నాతనితోన్. 156

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అర్జును డనగా; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఒక కేలన్= ఒక చేతితో; అతనిన్= అతడిని; కౌఁగిటన్+చేర్చి= కౌగిలిలో చేర్చుకొని; బుద్ధితత్త్వ విహీనుండును= బుద్ధితత్త్వం లేనివాడవూ, శ్రద్ధారహితుఁడున్+ఇతి(ఐ)+అని= శ్రద్ధలేనివాడవూ అయ్యావు అని; దూఱి= నిందించి; ముకుందుఁడు= కృష్ణుడు; అతనితోన్= అర్జునుడితో; ఇట్టులు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు అనగా నవ్వుతూ కృష్ణుడు ఒక చేతితో అతడిని కౌగిలిలో చేర్చుకొని 'నీకు బుద్ధి, శ్రద్ధ రెండూ లేకుండా పోయాయి' అని మందలించి, అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: శ్రద్ధలేకుండా వినటంవలన మరిచిపోయాడు. బుద్ధితో వినకపోవటంవలన సారాంశంకూడా మిగలకుండా పోయినది. అందుకే మందలించటం. కాని, ఆ మందలింపులోనూ ప్రేమ ఉన్నది. అందుకే కౌగిలించుకొని మరీ మందలించాడు.

తే. 'బ్రహ్మపదవేదనమునకుఁ బరమహేతు। భూతములు నాఁటి వాక్యముల్ బుద్ధిఁ దన్మ
హార్థములు నిల్పవైతి శక్యంబె యింక। నవ్వచనములు సెప్పంగ? నలఘుశౌర్య! 157

ప్రతిపదార్థం: అలఘుశౌర్య!= మహాపరాక్రమవంతుడా!; బ్రహ్మపద వేదనమునకున్= బ్రహ్మపదమంటే ఏమిటో తెలిసికొనటానికి; పరమ హేతు భూతములు= గొప్ప కారణభూతాలు; నాఁటి వాక్యముల్= ఆనాడు నేను చెప్పిన వాక్యాలు; బుద్ధిన్= నీ బుద్ధిలో; తద్+మహార్థములు= ఆ మహార్థాలను; నిల్ప(వు)+ఐతి(వి)= నిలుపకుండా పోయావు; ఇంకన్= మళ్ళీ; ఆ+వచనములు= ఆ మాటలను; చెప్పంగన్= చెప్పటానికి; శక్యంబె?= సాధ్యమా?

తాత్పర్యం: 'మహాపరాక్రమశాలీ! ఆనాడు చెప్పిన మహావాక్యాలు బ్రహ్మపదసాధకాలు. ఆ వాక్యాల అర్థాన్ని నీవు మనసులో నిలుపుకొనలేకుండా పోయావు. మరలా ఆ వాక్యాలను చెప్పాలంటే వీలవుతుందా!

విశేషం: బ్రహ్మపదం అంటే 'విముక్తి'- 'నడుమ' అనటమే బ్రహ్మమని ముందే వివరించబడింది. ఇక్కడ 'నిష్కామకర్మ' ను దానికి మార్గంగా చెప్పాడు (కామగీత చివరకూడా దీని ప్రసక్తి ఉన్నది) భగవద్గీత సారాంశమూ ఇదే. అందుకే బ్రహ్మపదనిర్వచనం తెలియాలంటే 'గీత'ను చదవాలని అర్థం. మహావాక్యాలు అట్లా తమకు తాముగా బయటపడతాయి తప్ప మాటిమాటికీ చెప్పాలంటే వీలుకానివి. కాబట్టే 'మంచి వాక్యాలను మళ్ళీ మళ్ళీ చెప్పలేము' అని పాశ్చాత్యులు కూడా భావిస్తారు.

(శ్రీకృష్ణుఁ డర్జునునకుఁ దత్త్వజ్ఞానస్థిరీకరణము చేయుట (సం. 14-16-12))

వ. ఏతద్విషయం బగునది యొక్కయితిహాసంబు గల దాకర్ణింపుము. నాకడకు నొక్క విప్రోత్తముండు వచ్చిన నేనును 'దత్త్వజ్ఞానంబు తెఱం గుపదేశింపవే' యనుటయు నతండు కాశ్యపనామధేయుం డగు నొక్కధరామరుం డొక్కెడ

విజితేంద్రియుండును జ్ఞానవిజ్ఞానశాలియుఁ ద్య క్తసంసారపరిగ్రహుండును బ్రబుద్ధసేవితుండును నగు నొక్క సిద్ధునిం గాంచి సంభృతవినయుండై శిష్యత్వంబున భక్తి నాశ్రయించిన నమ్మహాద్విజునకు నమ్మహనీయుండు సెప్పిన వాక్యంబులు సెప్పెన; నవధానంబుతో విను' మని పల్కి మదీయవదనంబునం జూడ్కి నిలిపి యిట్లనియె.

158

ప్రతిపదార్థం: ఏతద్+విషయంబు+అగునది= ఈ విషయానికి సంబంధించినదైన; ఒక్క ఇతిహాసంబు+కలదు= ఒక కథ ఉన్నది; ఆకర్ణింపుము= వినుము; నాకడకున్= నా దగ్గరకు; ఒక్క విప్ర+ఉత్తముండు= ఒక బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడు; వచ్చినన్= రాగా; నేనునున్= నేను కూడా; తత్త్వజ్ఞానంబు+తెఱంగు= తత్త్వజ్ఞానరీతిని; ఉపదేశింపవే+అనుటయున్= దయచేసి ఉపదేశించుము అని కోరగా; అతండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; కాశ్యపనామధేయుండు+అగు= కాశ్యపుడని పేరుగల; ఒక్క ధరా+అమరుండు= ఒక బ్రాహ్మణుడు; ఒక్క+ఎడన్= ఒక చోట; విజిత+ఇంద్రియుండును= ఇంద్రియములను జయించినవాడూ; జ్ఞాన విజ్ఞాన శీలియున్= జ్ఞానం, విజ్ఞానం రెండూ కలవాడూ; త్యక్త= వదలిన; సంసార పరిగ్రహుండును= ఇల్లు, ఇల్లాలు కలవాడు; ప్రబుద్ధ సేవితుండును= జ్ఞానులచేత సేవించబడేవాడూ; అగు= అయిన; ఒక్క సిద్ధునిన్+కాంచి= ఒక సిద్ధుడిని చూచి; సంభృత వినయుండు+ఐ= నిండు వినయంతో; శిష్యత్వంబునన్= శిష్యభావంతో; భక్తిన్+ఆశ్రయించినన్= భక్తితో ఆశ్రయించగా; ఆ+మహాద్విజునకున్= ఆ గొప్ప బ్రాహ్మణుడికి; ఆ+మహనీయుండు= ఆ మహాత్ముడైన సిద్ధుడు; చెప్పిన వాక్యంబులు= చెప్పిన మాటలు; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; అవధానంబుతోన్= ఏకాగ్రచిత్తంతో; వినుము+అని= విను మని; పల్కి= చెప్పి; మదీయ వదనంబునన్= నా ముఖంలో; చూడ్కి+నిలిపి= చూపు నిలిపి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విషయానికి (బ్రహ్మపదప్రాప్తికి సంబంధించిన) ఒక కథ ఉన్నది వినుము. నా వద్దకు ఒకసారి ఒక బ్రాహ్మణుడు వచ్చాడు. 'అయ్యా! నాకు తత్త్వజ్ఞానం బోధించండి అని నే నడిగాను. అతడు కాశ్యపు డనే పేరుగల బ్రాహ్మణుడు ఒకచోట ఒక సిద్ధుడిని చూచారని, ఆ సిద్ధుడు ఇంద్రియాలను జయించినవాడని, జ్ఞానం విజ్ఞానం రెండూ తెలిసినవాడని, సంసారాన్ని భార్యను వదలినవాడని, మహాజ్ఞానులుకూడా ఆయనను సేవిస్తారని చెప్పి' తనకు ఆ సిద్ధుడు బోధించిన విషయాలు నాకు చెప్పిన వాక్యాలు నీకు చెప్పుతాను - ఏకాగ్రచిత్తంతో వినుము. అని పలికి నా ముఖంలో చూపు నిలిపి ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: కృష్ణుడు వేదాంతం చెప్పుమని ఒక బ్రాహ్మణుడిని అడిగాడు. ఆ బ్రాహ్మణుడు కాశ్యపుడికి సిద్ధుడు బోధించిన వాక్యాలు చెప్పాడు. ఆ వాక్యాలను ఆ బ్రాహ్మణుడు కృష్ణుడికి చెప్పాడు. కృష్ణుడు ఆ మాటలను అర్జునుడికి తెలియజేస్తున్నాడు.

జ్ఞానం - లోకరీతికి సంబంధించినది. దీనినే లోకజ్ఞానం అంటాం. వివిధధర్మాలు, న్యాయపద్ధతులు, ఆర్థిక, సామాజిక పరిజ్ఞానం అంతా దీని కిందకు వస్తుంది. విశేషమైన జ్ఞానం విజ్ఞానం. ఇది అలౌకిక జ్ఞానం. ఇది మనిషి మనోజగత్తుకు సంబంధించిన వివేచన. వీటిని మించినది ప్రజ్ఞానం. దీనినే బ్రహ్మపదమంటారు. 'ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ' అనే వేదోక్తికి అర్థం ఇదే. ఇక్కడున్నది సత్య శివ సుందరమైన ఆత్మజ్ఞానం. సిద్ధుడు యోగి కాడు. అవధూత కాడు. కేవలం సాధకుడు. అందుకే ఇంద్రియాలను వశంలో ఉంచుకొని, ఇంటిని ఇల్లాలిని వదలి జ్ఞానుల సంపర్కంలో నివసిస్తుంటాడు. ఇతడే 'బోధకుడు'గా తగినవాడు. అందుకే అతడు చెప్పిన కథను కృష్ణుడు వినిపిస్తున్నాడు.

ఆ. అట్లు భక్తిఁ దన్ను నాశ్రయించిన శుచి। త్వాధికుండు నిర్మలాత్మకుండు
నతులవినయపరుఁడు నగు విప్రవరుని వీ। క్షించి యిట్టులనియె సిద్ధవరుఁడు **159**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; తన్నున్= తనను; భక్తిన్= భక్తితో; ఆశ్రయించిన= ఉపదేశం కోరి ఆశ్రయించిన; శుచిత్వ+అధికుండు= మిక్కిలి పవిత్రుడు; నిర్మల+ఆత్మకుండు= నిర్మలమైన మనస్సు కలవాడు; అతుల= సాటిలేని; వినయపరుఁడున్+అగు= వినయ శీలియైన, విప్రవరునిన్= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడిని; వీక్షించి= చూచి; సిద్ధవరుఁడు= సిద్ధులలో శ్రేష్ఠుడు; ఇట్టులు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా భక్తిపూర్వకంగా తనను ఆశ్రయించి, ఉపదేశం కోరిన మిక్కిలి పవిత్రుడు, నిర్మలమైన మనస్సుకలవాడు, వినయశీలి అయిన ఆ బ్రాహ్మణుడిని చూచి, సిద్ధుడు ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **'పుణ్యంబు లగు కర్మముల నెప్పుడును జేసి । యింపారుచుండు నైహికసుఖంబుఁ**
బ్రిదినంబుఁ బడసితి ధీయుత! యత్యంత । యత్నలబ్ధం బైన యట్టి పదము
పదపడి యొక మాత్ర భ్రంశంబు నొంది కా । మక్రోధ ముఖచిత్తముల విశేష
ములఁ బొరిఁబొరి జన్మమును మరణంబును । గలుగంగ నేను దల్లులను దండ్రు

తే. **లను సహోదరులను బుత్త్రులను ననేక । జాతి కలితులఁ గాంచితి జున్నుఁ బాలు**
వివిధభంగుల వానిఁ ద్రావితి సుహృద్వి । యోగధననాశ దుర్దశ లొందెఁ బెక్కు; **160**

ప్రతిపదార్థం: ధీయుత!= బుద్ధిమంతుడా!; పుణ్యంబులు+అగు= పుణ్యప్రదాలైన; కర్మములన్= పనులను; ఎప్పుడునున్+చేసి= ఎల్లప్పుడు చేసి; ఇంపారుచున్+ఉండు= ఇష్టమైన; ఐహిక సుఖంబున్= ఇహలోక సంబంధమైన సుఖాలను; త్రిదివంబున్= స్వర్గాన్ని; పడసితిన్= పొందాను; అత్యంత= మిక్కిలి; యత్నలబ్ధంబు+ఐన+అట్టి+పదము= ప్రయత్నంతో లభించిన అట్లాంటి స్వర్గ పదవిని; పదపడి= పొందిన అనంతరం; ఒక మాత్రన్= ఒక త్రుటికాలంలో; భ్రంశంబున్+ఒంది= జారి; కామక్రోధముఖ= కామం, క్రోధం మొదలైన; చిత్తమల విశేషములన్= మనస్సుకు సంబంధించిన అపరిశుభ్రతలచేత; పొరిన్+పొరిన్= మాటి మాటికి; జన్మమునున్= పుట్టటం; మరణంబునున్= చావటం; కలుగంగన్= కలుగగా; ఏను= నేను; తల్లులనున్; తండ్రులనున్; సహోదరులను= సోదరులను; పుత్త్రులనున్= కుమారులను; అనేక జాతి కలితులన్= చాలా జాతులతో కూడి ఉన్నవారిని; కాంచితిన్= చూచాను; జున్ను పాలు= జున్ను పాలను; వివిధ భంగులవానిన్= రకరకాలను; త్రావితిన్= త్రాగాను; సుహృద్= స్నేహితుల; వియోగ= పోగొట్టుకొనటం; ధననాశ= ధనం పోవటం; దుర్దశలు= చెడ్డ పరిస్థితులు; పెక్కులు= చాలా; ఒందెన్= వచ్చాయి.

తాత్పర్యం: బుద్ధిమంతుడా! పుణ్యం కలిగించే కార్యాలను ఎప్పుడూ చేయటంవలన కోరుకొన్న ఐహికసుఖాలను పొందాను. స్వర్గాన్నీ అందుకొన్నాను. మిక్కిలి ప్రయత్నంతో లభించిన అట్లాంటి స్వర్గపదవిని పొందిన అనంతరం ఒక త్రుటికాలంలో భ్రష్టుడినై అక్కడి నుండి జారిపోయి కామం, క్రోధం మొదలైన ఎన్నో అపరిశుభ్రతలకు లోనై మాటిమాటికి పుట్టి చచ్చి ఇట్లా జననమరణచక్రంలో తిరుగుతూ ఉండిపోయాను. ఎంత మంది తల్లులను, తండ్రులను, అన్నదమ్ములను, కొడుకులను చూచానో లెక్కలేదు. ఎన్ని జాతులలో పుట్టానో దానికి లెక్కలేదు. ఎన్నిరకాల చనుబాలను త్రాగానో ఎంతమంది స్నేహితులను పోగొట్టుకొన్నానో ఎంత ధనాన్ని నాశనం చేసికొన్నానో లెక్క చెప్పలేను. ఎన్నో దుర్దశలను అనుభవించాను.

విశేషం: ప్రసవమైన తరువాత 5,6 రోజులపాటు తల్లి శిశువుకు ఇచ్చే పాలను 'జున్నుపాలు' అంటారు. అది ఆరోగ్యప్రదం కాదని కొందరన్నా ఆధునికవైద్యం ఆ పాలు చాలా శక్తిమంతమైనవనీ, రోగనిరోధకత అత్యధికంగా ఆ పాలలోనే ఉంటుందని నిరూపించింది. ఈ పద్యంలో ఉన్న జున్నుపాలు చనుబాలే.

క. మానస శారీరము లగు । నానావేదనల వివిధ నరకగతుల దుః
ఖానేకత్వ మొనర్చు వి । మాననవధబంధనప్రమర్దనకృతులన్. 161

ప్రతిపదార్థం: మానస= మనస్సుకు సంబంధించిన; శారీరములు+అగు= శరీరానికి సంబంధించిన; నానా= అనేక; వేదనలన్= బాధలతో; వివిధ= చాలా విధాలైన; నరకగతులన్= నరకబాధల తీరుగా; దుఃఖ+అనేకత్వము+ఒనర్చు= అనేక దుఃఖాలను కలిగించే; విమానన= అవమానం; వధ= చంపటం; బంధన= కట్టివేయటం; ప్రమర్దన= చిత్రహింసచేయటం వంటి కృతులన్= కఠిన కార్యాలను.

తాత్పర్యం: నేను పడ్డ శ్రమ అంతా ఇంతా కాదు. మనసుతో బాధపడ్డాను. శరీరంతోనూ బాధపడ్డాను. నరకంలో పడే బాధలన్నీ ఇక్కడే పడ్డాను. అన్నిరకాల దుఃఖాలూ అనుభవించాను. అవమానం పొందాను. ఎన్నో మార్లు చంపగా చచ్చాను. నన్ను కట్టివేశారు. కొట్టి, చిత్రహింసలు పెట్టారు. ఇటువంటి కఠినశిక్షలన్నీ అనుభవించాను. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. అనుభవించుచు నుండి విసివి లోకతంత్రంబు పరిత్యజించితిఁ; బదంపడి యాత్మప్రసాదంబున నిట్టి సిద్ధి వడసితి; నింక లోకంబుల నాలోకింప నాకుం బ్రజాసర్గంబు గల యంత గాలంబును శుభంబ నిరంతరంబై కలుగుచుండు; నే నంతకంతకు నెక్కుడు లెస్సయగు దశలన పొందుదు; బ్రహ్మానందంబు సులభంబ' యని పలికి మఱియును. 162

ప్రతిపదార్థం: అనుభవించుచున్+ఉండి= అనుభవిస్తూ ఉండి; విసివి= విసుగు పుట్టి; లోక తంత్రంబున్= లోకవ్యాపారాన్ని; పరిత్యజించితిన్= పూర్తిగా వదలిపెట్టాను; పదంపడి= ఆ వెనుక; ఆత్మప్రసాదంబునన్= ఆత్మజ్ఞానంచేత; ఇట్టి సిద్ధి+పడసితిన్= ఇట్లాంటి సిద్ధసమాధిస్థితిని పొందాను.; ఇంకన్= ఇక మీదట; లోకంబులన్+ఆలోకింపన్= జగత్తును చూడగా (సాక్షీభూతుడుగా చూడగా); నాకున్= నాకు; ప్రజా+సర్గంబు= మనుష్యులను వదలిపెట్టే స్వభావం; కల+అంత+కాలంబును= ఉన్నంతకాలమూ; శుభంబు+అ= మేలే; నిరంతరంబై= నిరంతరంగా; కలుగుచుండున్= కలుగుతూ ఉంటుంది; ఏను= నేను; అంతకున్+అంతకున్= అంతకంతకూ; లెస్స+అగు= మేలైన (ఉన్నతమైన); దశలన్+అ= దశలనే; పొందుదున్= పొందుతాను; బ్రహ్మానందంబు= బ్రహ్మానందస్థితి; సులభంబు+అ= అందుకొనటం సులభమే; అని పలికి= అని చెప్పి; మఱియునున్= ఇంకా

తాత్పర్యం: అట్లా భిన్నబాధలను అనుభవిస్తూ ఉండి విరక్తిపుట్టి, లోకవ్యాపారాన్ని సంపూర్ణంగా వదలిపెట్టిన వెనుక జ్ఞానోదయమై ఆత్మప్రసాదంచేత ఈ సిద్ధసమాధిచేత ఈ సిద్ధసమాధిస్థితి ఏర్పడినది. ఇక లోకాలను సాక్షీభూతుడుగా చూడటంవలన నాకు మనుష్యులతో సంబంధం లేనంత కాలమూ ఎప్పుడూ మంచిదే జరుగుతున్నది. నేను అంతకంతకూ ఉన్నతమైన దశలనే పొందుతాను. చివరికి బ్రహ్మానందస్థితి కూడా కష్టమేమీ కాదు' అని చెప్పి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఈ కథలోని రహస్యమంతా 'ప్రజాసర్గము' అనేమాటలో ఉన్నది. బంధంవలన క్లేశమూ, విముక్తివలన మోక్షమూ కలుగుతాయి. లోకతంత్రం వదలిపెట్టటమే బంధరాహిత్యం. అపుడు జనులతో (ప్రజ అంటే సంతానం అని, తోడి మనుష్యులని రెండు అర్థాలు ఉన్నాయి. బంధం ఈ ఇరువురిలోనూ ఉంటుంది.) సంసర్గం అంటే బంధం ఉండదు. సర్గం అంటే విసర్జనం. వదలిపెట్టటం. ప్రజాసర్గమంటే మనుష్యులను వదలిపెట్టటం. అందుకే యోగిలక్షణాలను గురించి చెప్తుతూ భగవద్గీతలో 'ఏకాంత' వాసం చేయటం ప్రధానంగా చెప్పారు.

ఉ. 'ప్రీతుఁడ నైతి నీ దెసఁ బరిస్ఫుటభంగిని జెప్పు మెద్ది నా
చేత నుపాస్తిమైఁ బడయఁ జేరితి నీ కది గల్గు నట్లుగాఁ

జూతు నవశ్యమున్ వినయసుందర! నన్ను నెఱింగి వచ్చి తీ
వీ తెలి వస్మదీయ మతికెక్కిన నిన్నుఁ బరిగ్రహించితిన్.' 163

ప్రతిపదార్థం: వినయసుందర!= వినయంచేత అబ్బిన అధ్యాత్మిక సౌందర్యంకలవాడా!; నీ దెసన్= నీ పట్ల; ప్రీతుఁడన్+ఐతిన్= ప్రసన్నతను పొందాను; ఎద్ది= ఏది; ఉపాస్తిమైన్= ఉపాసనతో; నా చేతన్+పడయన్+చేరితి(వి)= నావలన పొందటానికి ఇక్కడికి వచ్చావో; పరిస్ఫుట భంగిన్= స్పష్టంగా; చెప్పుము; నీకున్; అది= ఆ స్థితి; కల్గు+అట్లుగాన్= కలిగే విధంగా; అవశ్యమున్= తప్పకుండా; చూతున్= చూస్తాను (వరమిస్తాను); ఈవు= నీవు; ఈ తెలివిన్= ఈ ఆత్మజ్ఞానంతో; నన్నున్+ఎఱింగి+వచ్చితి(వి)= నన్ను తెలిసికొని వచ్చావు; అస్మదీయ= మా; మతికిన్+ఎక్కిన= మనసుకు వచ్చిన; నిన్నున్= నిన్ను; పరిగ్రహించితిన్= శిష్యుడిగా స్వీకరించాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! నీలో వినయంచేత అబ్బిన దివ్యసౌందర్యం ఉన్నది. ఆత్మశోధన ఉన్నది. అందుకే నన్ను గురువుగా గుర్తించి వచ్చావు. నీ విషయంలో నేను ప్రసన్నత పొందాను. నీవు మాకు నచ్చావు. నిన్ను శిష్యుడిగా స్వీకరించాను. నన్ను ఉపాసించి ఏమి సాధించదలచుకొన్నావో స్పష్టంగా చెప్పుము. అది నీకు అబ్బేటట్లు తప్పకుండా చేస్తాను.'

క. అనుడు నతఁడు హర్షించుచు। 'ననుఁ బరతత్త్వ ప్రబోధనమునఁ గృతార్థా
త్మునిఁ జేసి జన్మమృతి దుః। ఖ నిరాస మొనర్పు పరమకారుణ్యనిధీ!' 164

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగా; అతఁడు= ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడు; హర్షించుచున్= సంతోషపడుతూ; పరమ కారుణ్యనిధీ!= ఉత్తమ కరుణకు నిధివంటివాడా! (కరుణాసాగరా!); ననున్= నన్ను; పరతత్త్వ ప్రబోధనమునన్= పరతత్త్వాన్ని గురించి ప్రబోధించటం ద్వారా; కృతార్థ+ఆత్మునిన్+చేసి= ధన్యుడిని చేసి; జన్మ= పుట్టుకవలన; మృతి= మరణంవలన; దుఃఖ= పుట్టే దుఃఖం; నిరాసము= (యొక్క) త్యాగం; ఒనర్పుము= కలుగజేయుము.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సిద్ధుడు పలుకగా బ్రాహ్మణుడు చాలా సంతోషించి 'ఓ మహాత్మా! నీవు గొప్ప కరుణా సముద్రుడవు. నాకు పరతత్త్వాన్ని గురించి బోధించి నన్ను ధన్యుడిగా చేయుము. జననమరణాలవలన పుట్టే దుఃఖంనుండి నన్ను దూరం చేయుము. నాకు ఇంక ఏ వరమూ వద్దు' అన్నాడు.

వ. అనుచుం దచ్చరణంబులు కరంబుల నవలంబించి, ప్రణతి యాచరించి, కేలు మొగిచి యున్న నయ్యుర్వీ సురోత్తముతో నా సిద్ధసత్తముండు 'నీకుం బరిపాటిం జెప్పెద; సావధానమానసుండవై యాకర్ణింపు మని యిట్లనియె.' 165

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; తద్+చరణంబులు= అతడి పాదాలు; కరంబులన్= చేతులలో; అవలంబించి= పట్టుకొని; ప్రణతి= నమస్కారం; ఆచరించి= చేసి; కేలు మొగిచి+ఉన్న= చేతులు జోడించి ఉన్న; ఆ+ఉర్వీసుర+ఉత్తమునితోన్= ఆ బ్రాహ్మణోత్త ముడితో; ఆ సిద్ధసత్తముండు= ఆ సిద్ధోత్తముడు; నీకున్+పరిపాటిన్+చెప్పెదన్= నీకు ఈ విషయాన్ని క్రమంగా చెప్పుతాను; స+అవధాన మానసుండవు+ఐ= ఏకాగ్రచిత్తం కలవాడై; ఆకర్ణింపుము+అని= వినుమని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంటూ అతడి పాదాలను చేతలతో పట్టుకొని నమస్కారం చేసి చేతులు జోడించి ఉన్న ఆ బ్రాహ్మణుడితో ఆ సిద్ధుడు 'నీకు ఈ విషయం ఒక క్రమంలో చెప్పుతాను. ఏకాగ్రచిత్తంతో వినుము' అంటూ ఇట్లా చెప్పాడు.

ఆ. 'ధర్మసాధనంబు దనువు; ధర్మము పరి। జ్ఞానదాయి యట్లు గాన తనువు
నోమవలయు మర్త్యుఁ డేమిటి నేమఱ। కాత్మహితము గోరి యనఘచరిత! 166

ప్రతిపదార్థం: అనఘచరిత!= ఓ పుణ్యచరిత్రుడా!; తనువు= ఈ శరీరం; ధర్మసాధనంబు= ధర్మాన్ని సాధించటానికి గొప్ప ఉపకరణం; ధర్మము= మరి ఆ ధర్మం; పరిజ్ఞానదాయి= విశిష్టమైన మోక్షజ్ఞానాన్ని ఇస్తుంది; అట్లు+కాన= అందుచేత; మర్త్యుఁడు= మనుష్యుడు; ఏమిటన్= ఏ విధంగానైనా సరే; ఏమఱక= ఏమరకుండా; ఆత్మహితము+కోరి= తన శ్రేయస్సును కోరి; తనువున్= శరీరాన్ని; ఓమన్+వలయున్= రక్షించుకొనాలి.

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యాత్మా! ధర్మసాధనకు ఈ శరీరం ఒక గొప్ప సాధనం. మరి ధర్మం విశిష్టమైన మోక్షజ్ఞానాన్ని ప్రసాదిస్తుంది. ఈ కారణంచేత మనుష్యుడు ఏ విధంగానైనా సరే ఏమరకుండా తన శ్రేయస్సును కోరి, శరీరాన్ని రక్షించుకొనాలి.

విశేషం: దేహాన్ని నిర్లక్ష్యం చేస్తే తరువాత ఏ సాధనా చేయజాలము. అందుకే 'శరీరమాద్యం ఖలు ధర్మసాధనమ్' అని కాళిదాస మహాకవి కూడా శివుడిచేత అనిపించాడు. మనం చేసే సాధనల జయాపజయాలకు ఆధారం కూడా దేహమే. దానిని ఆరోగ్యంగా దృఢంగా ఉత్సాహవంతంగా సంరక్షించుకొంటే, వాక్కు, మనస్సు రెండూ నియంత్రణలో ఉంటాయి. ఈ మూడింటినీ కలిసి 'త్రికరణాలు' అంటారు. ఈ మూటి శుద్ధి లేనిదే యోగం సిద్ధించదు. ఏ విధంగా దేహాన్ని నిర్లక్ష్యం చేస్తామో దాని ఫలితాలు ఎట్లా ఉంటాయో తరువాత వివరిస్తున్నాడు.

వ. ఏమఱుటల తెఱంగు వివరించెద. 167

ప్రతిపదార్థం: ఏమఱుటల= ఏమరుపాటుల; తెఱంగు= పద్ధతులను; వివరించెదన్= వివరిస్తాను.

తాత్పర్యం: ఏమరుపాటు పొందే పద్ధతులను వివరిస్తాను వినుము.

సీ. తన సత్త్వమును బలంబును దన కయ్యెడు। కాలంబు నారయఁగాఁ దలంపఁ
డాహారముల గొను నవియును నగునవి। గానివి యను వివేకంబు బుద్ధిఁ
జొనుపఁడు బహుళభోజన మొక మరి సేయు। నొక మరి దుర్నిష్ఠ నుపవసించు
గతకాలమును నపక్వంబును గురుదుష్ట। విషమవిరుద్ధము విపులరసము

తే. నైన యన్నము దా నరయక భుజించుఁ। గుడుపుపైఁ గుడ్చు దిననిద్ర గూరు సురత
పరత నొందుఁ బె ల్లాయాసపడు విమూఢుఁ। డతని బాధించు దోషత్రయంబుఁ గెరలి.' 168

ప్రతిపదార్థం: విమూఢుఁడు= మందబుద్ధి; తన సత్త్వమునున్= తన స్వభావ సిద్ధగుణాన్ని; బలంబునున్= శక్తిని; తనకున్+ అయ్యెడు+కాలంబున్= తన కాలనియమాన్ని; అరయఁగాన్+తలంపఁడు= పూర్తిగా గ్రహించడు; ఆహారములు+కొనున్= తిండ్లు తింటాడు; అవియును= అవికూడా; అగునవి= సరిపడేవి; కానివి= సరిపడనివి; అను వివేకంబు= అనే విచక్షణను; బుద్ధిన్+చొనుపఁడు= బుద్ధిలోనికి ప్రవేశింపనీడు; ఒక మరి= ఒక సారి; బహుళభోజనము+చేయున్= మిక్కిలిగా తింటాడు; ఒక మరి= మరొకసారి; దుర్నిష్ఠన్= భయంకరమైన నిష్ఠతో; ఉపవసించున్= ఉపవాసం ఉంటాడు; గతకాలమునున్= వండి చాలా కాలమైనదీ; అపక్వమునున్= సరిగా ఉడకనిది; గురు= తొందరగా పాకం కానిదీ; దుష్ట= పదార్థదోషం కలిగినదీ; విషమ= విరుద్ధపదార్థాల కలయిక కలిగినదీ;

విరుద్ధము= సమయానికి వ్యతిరేకమైనదీ; విపులరసమున్+ఐన+అన్నమున్= మిక్కిలి జావగా ఉన్న అన్నాన్ని (ఆహార పదార్థాలను); తాన్= తాను; అరయక= మంచి చెడులు పట్టించుకొనక; భుజించున్= తింటాడు; కుడువుపైన్= తిండిపైన (అనగా తిన్న వెంటనే); కుడ్చున్= మళ్ళీ తింటాడు; తినన్= తిన్నవెంటనే; నిద్రన్+కూరున్= నిద్రలో మునిగిపోతాడు; సురత పరతన్+ఒందున్= మైథునంలో పరవశుడైపోతాడు; పెల్లు+ఆయాసపడున్= మిక్కిలి ఆయాసపడతాడు; (అట్లాంటి) అతనిన్= ఆ వ్యక్తిని; దోషత్రయంబు= వాత, పిత్త, శ్లేష్మాలనబడే త్రిదోషాలు; కెరలి= విజృంభించి; బాధించున్= బాధిస్తాయి.

తాత్పర్యం: మూర్ఖుడైనవాడు తన స్వభావసిద్ధ గుణాన్ని, శక్తిని, తన కాలనియమాన్ని గుర్తించకుండానే ఆహారం తింటూ ఉంటాడు. ఆ ఆహారము తనకు సరిపడుతుందా? సరిపడదా? అనే విచక్షణను కూడా మనస్సులోనికి రానీయకుండా తింటుంటాడు. ఒక్కొక్కసారి విపరీతంగా తింటాడు. మరొక్కసారి భయంకరంగా నిష్ఠనుపూని ఉపవాసం చేస్తాడు. వండి ఎంతోకాలం గడిచిపోయినవి, సరిగా ఉడకనివి, తొందరగా పాకం కానివి, పదార్థదోషం కలిగినవి, విరుద్ధపదార్థాల కలయిక కలిగినవీ, సమయానికి వ్యతిరేకమైనవీ, మిక్కిలి జావగా ఉన్నవీ అయిన ఆహారపదార్థాలను మంచిచెడులు పట్టించుకొనకుండా తింటాడు. తిన్నవెంటనే మరల తింటాడు. తినిన వెంటనే నిద్రలోనికి జారిపోతాడు. మైథునంలో పరవశుడై మిక్కిలి ఆయాసపడతాడు. అట్లాంటి వ్యక్తిని వాతపిత్తశ్లేష్మాలు విజృంభించి బాధిస్తాయి.'

విశేషం : అన్ని రోగవికారాలకు మూలం ఆహారమే అన్నది ఆయుర్వేద సిద్ధాంతం. తన సహజగుణం 'పిత్త' మని గుర్తించాక దానికి విరుద్ధమైన ఆహారం గ్రహిస్తే ఏమవుతుంది? అట్లాగే తన శక్తికి మించి తినవచ్చునా? కాలనియమం అక్కరలేదా? ఈ మూడూ ఎవడు పట్టించుకొనడో వాడికి ఆహారమే శత్రువు అవుతుంది.

అట్లాగే విపరీతంగా తినటమూ, అతికఠినంగా ఉపవసించటమూ రెండూ అనారోగ్యకారణాలే. వేడిగా ఉన్నప్పుడే తినాలి. వంటలో వాడే పదార్థాల నడుమ ఒక ఆనుకూల్యం ఉంటుంది. దానిని అట్లాగే పాటించటం ఆయా ప్రాంతాలలో మంచిదని ఆయుర్వేదం చెప్తున్నది. తిన్నవెంటనే నిద్రించరాదు. కొంతసేపు తిరగాలి (భుక్త్వా శతపదం గచ్ఛేత్ - తిని నూరు అడుగులు నడవాలి). నిద్ర మొదలుపెట్టిన వెంటనే 'సంగమం' నిషిద్ధం. ఇట్లాంటి దుష్ప్రవర్తన ఆహారవిషయంలోను, విహారంలోను ఉన్నప్పుడు వాత, పిత్త, శ్లేష్మాలు ప్రకోపిస్తాయి. వాటి మూలానే అన్ని సమస్యలూ ఉత్పన్నమవుతాయి.

వ. అని చెప్పి. 169

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పినవాడై- తరవాతి పద్యంతో అన్వయం.

శ్లేష్మాది రోగవికారంబుల నిరూపించుట (సం.14-17-14)

ఆ. 'అర్హకర్మలోప మపచయ మొనరించు। ననఘ! దేహమున కనర్హవేగ
ధారణములు రోగతతి జనింపఁగఁ జేయుఁ। గామరోషములను గాయ మెడలు. 170

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పుణ్యాత్మా!; అర్హ= తగిన; కర్మ= పనిని; లోపము= చేయకుండటం; దేహమునకున్= శరీరానికి; అపచయమున్= లోపాన్ని; ఒనరించున్= కలిగిస్తున్నది; అనర్హ= తగని; వేగధారణములు= ఉద్రిక్తతలను పొందటం; రోగతతిన్= రోగ సముదాయాన్ని; జనింపఁగన్+చేయున్= పుట్టిస్తాయి; కామ= కామంతోనూ; రోషములను= రోషంతోనూ; కాయము= శరీరం; ఎడలున్= నశిస్తుంది.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుణ్యాత్మా! తగిన పనిని చేయకుండా ఉండటం దేహస్థితిని మార్చివేస్తుంది. తగని ఉద్రేకాలు పుట్టుతాయి. వాటితో అన్నిరోగాలూ పుట్టుకొనివస్తాయి. కామక్రోధాదులు విజృంభించి దేహాన్ని నశింపజేస్తాయి.

విశేషం : మనిషి దేహాన్ని కాపాడేది ఎప్పుడు ఏది ఎట్లా చేయాలో అట్లా చేయటం. అని సారాంశం. అపచయమంటే 'కోత' సుకర్మ దేహాన్ని పోషిస్తుంది. దుష్టకర్మ దేహాన్ని కోస్తుంది.

క. అత్యంతప్రబలంబులు। పైత్యవికారములు రేఁగి ప్రాణములకు శీ
ఘ్రాత్యయముం జేయు మహౌ। ద్ధత్యంబున నెలవు వెడల దఱిమి సుచరితా! 171

ప్రతిపదార్థం: సుచరితా!= పుణ్యచరితా!; అత్యంత= మిక్కిలి; ప్రబలంబులు= బలిష్ఠాలైన (శక్తి మంతాలైన); పైత్య వికారములు= పైత్యాది గుణాల వికారాలు; రేఁగి= విజృంభించి; మహా+ఔద్ధత్యంబునన్= గొప్ప విజృంభణతో (పట్టరాని రీతిలో); నెలవు= స్థానం; వెడలన్+తఱిమి= వదలిపోయేటట్లుగా తరిమికొట్టి; ప్రాణములకున్= ప్రాణాలకు; శీఘ్ర+అత్యయమున్= తొందరగా వదలిపోవటాన్ని; చేయున్= కలగ చేస్తాయి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాచరిత్రుడా! మునుపు చెప్పిన ఆహారవిహారాదుల నియమరాహిత్యంచేత పైత్యవికారాదులు పుట్టుతాయి. అవి రేగితే వాటిని నియంత్రించటం దుస్సాధం. వాటి ఉద్ధతికి తట్టుకొనజాలని ప్రాణాలు తమతమ నెలవులు వదలి పారిపోతాయి. (అంటే మనిషి మరణానికికూడా దారితీస్తాయని అర్థం).

తే. అవ్వికారంబు లెక్కుడై యడరి యెచ్చ। టెచటు భిన్నంబు సేయు నయ్యెడలు మర్మ
నామకంబులు మర్మభిన్నత్వ మెట్లు। సేయకుండుఁ బరిచ్యుతి జీవమునకు? 172

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వికారంబులు= ఆ వికారాలు; ఎక్కుడు+ఐ= అధికమై; అడరి= విజృంభించి; ఎచ్చటు+ఎచటు= ఎక్కడెక్కడ; భిన్నంబు+చేయున్= నాశనం చేస్తాయో; ఆ+ఎడలు= ఆ చోటులు; మర్మనామకంబులు= మర్మస్థానాలని పిలువబడుతాయి; మర్మభిన్నత్వము= మర్మావయవాలు నశించటం; జీవనమునకున్= జీవానికి; పరిచ్యుతిన్= నాశనాన్ని; ఎట్లు+చేయక+ఉండున్?= ఎట్లా కలిగించకుండా ఉంటుంది?

తాత్పర్యం: ఆ వికారాలు విజృంభించి మర్మస్థానాలను దెబ్బతీస్తాయి. మర్మస్థానాలు దెబ్బతినటమంటే ప్రాణాలు పోవటమనే అర్థం.

విశేషం : ఆధునిక పాశ్చాత్యవైద్యం రోగాలను గుర్తించే పద్ధతికంటె ఆయుర్వేదపద్ధతి భిన్నం. ఆయుస్సును పెంచే ఆరోగ్యపద్ధతులు ఆహారవిహారనియమాలు. ఈ రెంటినీ పాటించనివాడిలో వాత, పిత్త, శ్లేష్మ వికారాలు విజృంభిస్తాయి. వికారమంటే 'అసాధారణ స్థితి' అని అర్థం. శ్లేష్మవాతాలు పిత్తంలో కలిసి, పిత్త శ్లేష్మాలలో వాతం కలిసి, వాతంలో పిత్త శ్లేష్మాలు కలిసి - ఇట్లా పొందే అసాధారణ స్థితివలననే గుండె, మెదడు, మూత్రపిండాలు, శ్వాసకోశాలు (ఇవే మర్మావయవాలు) ఎట్లా దెబ్బతింటాయో ఈ పద్యంలో వివరించబడింది. ప్రాణహాని వీటివల్లనే వస్తుందని అర్థం.

క. వినుము తెలియంగ శ్లేష్మం। బను దోషం బారఁ బరగి యవయవములు జా
డ్యనిరూఢంబులుగాఁ జే। యును లోపలి బయలు నెల్ల నొయ్యన కప్పున్. 173

ప్రతిపదార్థం: శ్లేష్మంబు+అను దోషంబు= శ్లేష్మమనే దోషం; ఆరన్+పరఁగి= బాగా వ్యాపించి; అవయవములు= దేహంలోని భిన్న అవయవాలను; జాడ్య= రోగ; నిరూఢంబులుగాన్= కలిగిన స్థానాలుగా; చేయును= చేస్తుంది; లోపలి+బయలున్+ఎల్లన్= అంతర్బాహ్య శరీరాన్ని అంతటినీ; ఒయ్యనన్= క్రమక్రమంగా; కప్పున్= ఆక్రమిస్తుంది; తెలియంగన్= బాగా; వినుము.

తాత్పర్యం: ఇక శ్లేష్మం ఎట్లాంటిదో చెప్పుతాను వినుము. శ్లేష్మదోషం ఏఏ అవయవంమీద వ్యాపిస్తుందో అది రోగ స్థానం అవుతుంది. అంతే కాదు; క్రమక్రమంగా లోపలి, బయటి ఇంద్రియాలన్నింటినీ శ్లేష్మం ఆక్రమించే లక్షణం కలిగినది.

వ. పదంపడి. 174

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. కుత్తుకకు నడ్డుపడు, నూ। ర్పొత్తిలి పోనీక యాఁగు, నూర్ధ్వశ్వాసం
బెత్తఁగఁ జేయును; జీవుం। డత్తనువున నుండనేర కంతట వెడలున్. 175

ప్రతిపదార్థం: కుత్తుకకున్= గొంతుకు; అడ్డుపడున్= అడ్డుపడుతుంది; ఊర్పు= ఊపిరి; ఒత్తిలిపోనీక= ప్రక్కకు తప్పించుకొని పోనీయకుండా; అఁగున్= ఆపుతుంది; ఊర్ధ్వశ్వాసంబు= ఎగ ఊపిరి; ఎత్తఁగన్+చేయును= పీల్చేటట్లు చేస్తుంది (ప్రాణోత్క్రమణ సమయంలోనే అట్లా పీల్చుతారు); జీవుండు; అంతటన్= అపుడు; ఆ తనువునన్= ఆ శరీరంలో; ఉండన్+నేరక= ఉండలేక; వెడలున్= బయటికి వెళ్ళిపోతాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శ్లేష్మగుణం (కళ్ళె మొదలైన రూపాలలో) గొంతుకలో అడ్డుపడుతుంది. దానివలన ఊపిరి సజావుగా పీల్చుకొనటానికి వీలుండదు. అపుడు ఎగశ్వాసతో ప్రాణం చాలా ఇబ్బందిపడుతుంది. జీవుడు ఇక ఆ శరీరంలో ఉండలేక బయటికి వెళ్ళిపోతాడు. ఈ విధంగా శ్లేష్మం ప్రాణాంతకమవుతుంది.

క. స్రోతోమార్గంబులఁ జూ। వే తమ కర్థంబు లైన విషయంబులఁ బ్ర
స్ఫీతమతిం జాతుర్యో। పేతములై యింద్రియంబు లేనును బట్టున్. 176

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రియంబులు+ఏనునున్= ఐదు ఇంద్రియాలు; ప్రస్ఫీతమతిన్= ప్రకాశించే బుద్ధితో; చాతుర్య+ఉపేతములు+ఐ= నేర్పుతో కూడినవై; తమకున్+అర్థంబులు+ఐన= తమకు తమకు తగిన; విషయంబులన్= విషయ సుఖాలను; స్రోతస్+మార్గంబులన్= నవరంధ్రాల ద్వారా; పట్టున్= అనుభవిస్తాయి; చూవే!= సుమా!

తాత్పర్యం: కాళ్ళు; చేతులు మొదలైన అవయవాలు బుద్ధిచేత ప్రబోధించబడి మిక్కిలి నేర్పుతో నోరు, ముక్కు, చెవులు మొదలైన నవరంధ్రాల ద్వారా తమకు ఏ విషయసుఖాలు కావాలో వాటిని అనుభవిస్తుంటాయి సుమా!

విశేషం : వాక్, పాణి, పాద, పాయు, ఉపస్థలు కర్మేంద్రియాలు. త్వక్, చక్షు, శ్రోత్ర, జిహ్వా, ఘ్రాణాలు మొదలైనవి జ్ఞానేంద్రియాలు. నోరు, ముక్కురంధ్రాలు, చెవులు, కళ్ళు, పాయు, ఉపస్థలు నవద్వారాలు, మనిషి పొందే సుఖాలను విషయసుఖాలంటారు. కళ్ళద్వారా చూస్తాము. నోటిద్వారా తింటాము. ఇట్లాగే ఇతర అవయవాల విషయమూ గ్రహించవచ్చును. నేర్పుతో అనుభవించటం అంటే ఆ సుఖాన్ని అనుభవిస్తున్నామన్న స్పృహకూడా కలుగకుండా అనుభవించటం అని అర్థం.

క. స్రోతోమార్గములు గఫము। చేత నిరుద్ధంబు లైనఁ జెడు నింద్రియజా
తాతతశక్తులు దానను। వీతములగుఁ జేష్టితములు విను మనుజులకున్. 177

ప్రతిపదార్థం: విను= జాగ్రత్తగా వినుము; మనుజులకున్= మనుష్యులకు; స్రోతస్+మార్గములు= నవరంధ్రాది మార్గాలు (స్రోతమంటే జారటం, కారటం, ప్రవహించటం అని అర్థం); కఫముచేతన్= కళ్ళెచేత; విరుద్ధంబులు+ఐనన్= అడ్డుపెట్టబడగా ఇంద్రియజాత=

ఇంద్రియసమూహానికి చెందిన; ఆతత= గొప్ప; శక్తులున్; చెడున్= నశిస్తాయి; దాననున్= దానితో; చేష్టితములు= ఇంద్రియ కార్యకలాపాలు; వీతములు+అగున్= ఆగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: ఎప్పుడైతే కఫ్ఫం నవరంధ్రాలకు అడ్డుపడుతుందో అప్పుడు ఇంద్రియశక్తులు నశిస్తాయి. దానితో అన్ని అవయవాల కార్యకలాపాలూ స్తంభించిపోతాయి.

తే. వాయు వంగంబులందు దుర్వ్యాప్తిఁ గదిరి। నొవ్వుఁ దెవులును బుట్టించుఁ, గ్రొవ్వు సెఱుచు,
సందు లెడలించుఁ గ్రమమున నెందుఁ బరఁగి। తనువు ద్రూనుగఁ జేసి జీవుని వెలార్చు. 178

ప్రతిపదార్థం: వాయువు= నాశమనే దోషం; అంగంబులందున్= అవయవాలలో; దుర్వ్యాప్తిన్= మిక్కిలి అనియంత్రితంగా వ్యాప్తిపొంది; కదిరి= విజృంభించి; నొవ్వున్= బాధను; తెవులునున్= రోగాన్ని; పుట్టించున్= పుట్టిస్తుంది; క్రొవ్వు= మదాన్ని; చెఱుచున్= నశింపజేస్తుంది; సంధులు= సంధిస్థానాలను; ఎడలించున్= బలహీనపరుస్తుంది; క్రమమునన్= మెల్లగా; ఎందున్= అన్నిచోట్లా; పరఁగి= వ్యాపించి; తనువున్= శరీరాన్ని; ద్రూనుగన్+చేసి= కొయ్యబారేటట్లు చేసి; జీవునిన్= ప్రాణాన్ని; వెలార్చున్= బయటికి పడవేస్తుంది.

తాత్పర్యం: వాతదోషం అన్ని అవయవాలలోనూ అనియంత్రితంగా వ్యాపించి విజృంభిస్తుంది. బాధను, రోగాన్ని కలిగిస్తుంది. క్రొవ్వును కరగించి, సంధిస్థానాలను బలహీనపరుస్తుంది. క్రమంగా అన్ని చోట్లా వ్యాపించి, దేహాన్ని కొయ్యబారేటట్లు చేస్తుంది. చివరికి ప్రాణం పోయేటట్లు కూడా చేస్తుంది.

విశేషం : 'పక్షవాతం' మొదలైన రోగాలు సరిగ్గా ఇట్లాగే వ్యాపిస్తాయి. సంధులు అంటే కీళ్ళు అని అర్థం. అందుకే 'అజీర్ణేన వినా వాతం (న భవతి) 'అజీర్తి' లేకుండా 'వాతం' రాదు అని ఆయుర్వేదం చెప్పుతున్నది. అనియతాహారం అనియతమైన వాతానికి మూల మవుతుందని భావం.

క. నాలుక యాడుట కేలుం। గాలు ముడుఁపఁ జాఁప నగుట కాయంబున యం
దీ లీలలు వాయుగతుల్। మేలే నివి గలుగుఁ దక్కు మే లమలాత్మా! 179

ప్రతిపదార్థం: అమల+ఆత్మా!= పుణ్యాత్మా!; నాలుక+ఆడుట= నాలుక ఆడటం; కేలున్+కాలున్+ముడుఁపన్+చాఁపన్+అగుట= చేతులు, కాళ్ళు ముడవటానికి, చాపటానికి కావటం; కాయంబున+అందున్= దేహంలో; ఈ లీలలు= ఈ పనులు; వాయుగతుల్= వాతగుణానికి చెందిన వ్యాపకధర్మాలు; మేలు+ఏని= సక్రమంగా ఉంటే; ఇవి కలుగున్= ఈ పనులూ ఉంటాయి; తక్కు+మేలున్= తక్కువ, ఎక్కువలు కూడా; కలుగున్= కలుగుతుంటాయి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! నాలుకను కదలించటం, చేతులు కాళ్ళు ముడవటం, చాపటం మొదలైన పనులు దేహంతో వాతగుణప్రసారధర్మాలు సరిగా ఉంటేనే చేయగలుగుతాము. లేకపోతే ఎక్కువ తక్కువలు అవుతాయి. (అంటే ఆ పనులు సక్రమంగా చేయలేమని అర్థం).

విశేషం : ఇప్పటికీ పక్షవాతవ్యాధిని గుర్తించటానికి నాలుకను ఆడించుమంటారు. చేతులు, కాళ్ళు చాపుమంటారు, ముడువుమంటారు. వాతప్రకోపంవలన ఈ పనులు చేయలేకపోతారు. వాతం నియతంగా ఉంటే ఈ పనులు చేయగలుగుతాము. అందువలన వాతంలోని మేలు కీళ్ళే ఈ సమస్యలకు మూలమని అర్థం.

క. ఎక్కటి యిట్టివి దోషము। లొక్కొకమతి రెండు మూఁడు నొదవి బెరయుఁ దా
నక్కీడు సన్నిపాతం। బక్కజముగఁ దనువుఁ బాపునది జీవాత్మున్. 180

ప్రతిపదార్థం: ఎక్కటి= ఒక్కొక్కటి; ఇట్టివి దోషములు= ఇట్లాంటి దోషాలు; ఒక్కొక మఱి= ఒక్కొక్కసారి; రెండు+మూఁడున్+ఒదవి= రెండు మూడు కలిసి; బెరయున్= (ఒకచోట) చేరుతాయి; తాను+ఆ+కీడు= అట్లాంటి అపాయం; సన్నిపాతంబు= సన్నిపాతం; అది= ఆ రోగం; జీవాత్మున్= ప్రాణాన్ని; తనువున్+పోవున్= శరీరాన్ని వదలిపోయేటట్లు చేస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఒక్కొక్కటిగా ప్రవర్తించే ఈ దోషాలు ఒక్కొక్కసారి రెండు మూడు కలిసి ఒకచోట చేరితే పుట్టే మహావ్యాధి సన్నిపాతం. అది చివరికి ప్రాణాన్నే తీస్తుంది.

విశేషం : సన్నిపాతం - బాలెంతరాళ్ళలో 'సంధి' రూపంలో జ్వర, మూర్ఛ, మానసిక దౌర్బల్యాది రూపాలలో ఉంటుంది. పిల్లలలో వివిధాలుగా రూపం దాలుస్తుంది. ఆయుర్వేదం దీన్ని త్రిదోషజన్యంగా గుర్తిస్తుంది. ముందు దోషాన్ని పోగొట్టాలి తప్ప రోగాన్ని మరోచోటికి తరిమేది కాకూడదని ఈనాడు వైద్యరంగంలో విజ్ఞులందరూ అంగీకరిస్తున్నారు. త్రిదోషమీమాంస ఈ దృష్టితో చాలా ప్రధానమైనది. వాతపిత్తశ్లేష్మాలు మూడూ మరణాంతకాలు అవుతాయన్నది ఈ వివరణ సారాంశం.

క. ఈ విధమున వెడలి చనిన। జీవుఁడు నిజకర్మజాలసిద్ధగతులకుం
బోవుం; దద్భవసుఖ దుః। ఖావేశముఁ బొందుచుండు నయ్యె యెడలన్. 181

ప్రతిపదార్థం: ఈ విధమునన్= ఈ రీతిగా; వెడలి చనిన= బయటపడిన; జీవుఁడు= ప్రాణధారి; నిజకర్మజాల= తానుచేసిన కర్మసమూహాలవలన; సిద్ధ= సిద్ధంగా ఉన్న; గతులకున్= పుణ్య పాపగతులకు; పోవున్= వెళ్ళుతాడు; తద్+భవ= ఆయా పుణ్యపాప గతులవలన పుట్టిన; సుఖ+దుఃఖ+ఆవేశమున్= సుఖదుఃఖభావాలను; ఆ+ఆ+ఎడలన్= ఆయా సందర్భాలలో; పొందుచుండున్+ ఉండున్= పొందుతూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా బయటపడ్డ జీవుడు తాను చేసిన పుణ్యాపాపాదికర్మలవలన సిద్ధంగా ఉన్న గతులను చెందుతాడు. ఆయా గతులవలన పుట్టిన సుఖదుఃఖాలను ఆయా సందర్భాలలో పొందుతూ ఉంటాడు.

విశేషం: జీవం అంటే ప్రాణం. జీవధారి ఎవడోవాడు జీవుడు. దేహం వేరు. జీవుడు వేరు. జీవుడు దేహంలో ఉండటంవలన వాడు 'మనిషి' అవుతున్నాడు. జీవుడు వెళ్ళిపోగానే 'శరీరం' (శవం) అవుతున్నాడు. కనుక జీవుడి రాకపోకలను గురించి చెప్తున్నాడు.

క. కృతకర్మఫలము దెగఁ గుడి। చి తనకుఁ దగినట్టి పుట్టు సెందు మగుడ ని
ట్టి తెఱంగున జీవాత్ముఁడు। గతాగతము లనుభవించుఁ గల్మషరహితా! 182

ప్రతిపదార్థం: కల్మషరహితా!= పాపరహితుడా!; జీవాత్ముఁడా= జీవుడు; కృతకర్మఫలము=చేసిన కర్మల ఫలితము; తెగన్+కుడిచి= సంపూర్ణంగా అనుభవించి; తగిన+అట్టి= తగిన; పుట్టు= జన్మను; చెందున్= పొందుతాడు; మగుడన్= మళ్ళీ; ఇట్టి తెఱంగునన్= ఇదే విధంగా; గత+ఆగతములన్= పోయినదానిని, వచ్చినదానిని; అనుభవించున్= అనుభవిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఓ పాపరహితుడా! వినుము. జీవుడు తాను చేసిన పాపపుణ్యకర్మల ఫలాన్ని సంపూర్ణంగా అనుభవించి తగిన జన్మను పొందుతాడు. మళ్ళీ ఇట్లాగే జననమరణాలను అనుభవిస్తూ ఉంటాడు.

విశేషం: జీవాత్ముడు అంటే జీవుడే. ఒక నిర్దిష్టవస్తుగతమైన ఆత్మను జీవాత్ము డంటారు. సర్వసృష్టిలోనూ వ్యాపించిన ఆత్మను పరమాత్ముడంటారు.

గతం - పోయినది (మరణం); ఆగతం - వచ్చినది. జన్మం. ఒక శరీరం పోయి మరో శరీరం వస్తున్నది - కనుక జనన

మరణాలని అర్థం. 'పునరపి జననం, పునరపి మరణం - పునరపి జననీ జఠరే శయనం' అని శ్రీ శంకరాచార్యులవారు బోధించినది. ఈ జన్మమరణతత్త్వాన్నే.

క. పాపాత్ములు నరకముఁ బు। ణ్యోపేతులు దివము విధి నియుక్తి నవశతం
బ్రాపింతురు గావున ని। ర్లేపంబగు మోక్ష మొందలే రట్టి జనుల్. 183

ప్రతిపదార్థం: విధి నియుక్తిన్= విధి నియామకంచేత; అవశతన్= తప్పకుండా; పాపాత్ములు= పాపంచేసినవారు; నరకమున్= నరకాన్ని; పుణ్య+ఉపేతులు= పుణ్యంతో కూడుకొన్నవారు; దివమున్= స్వర్గాన్ని; ప్రాపింతురు= పొందుతారు; కావునన్= అందుచేత; నిర్లేపంబు+అగు= ఏ బంధమూ లేని; మోక్షము= మోక్షస్థానాన్ని; అట్టి జనుల్= అట్లాంటివారు; ఒందలేరు= పొందజాలరు.

తాత్పర్యం: విధి నియామకంచేత పాపంచేసినవారు నరకాన్ని, పుణ్యం చేసినవారు స్వర్గాన్ని అవశ్యం పొందుతారు. అందుచేత ఏ బంధస్పర్శా లేని మోక్షాన్ని వీరెవరూ పొందలేరు.

విశేషం: స్వర్గనరకాలు రెండూ అంతర్దశలే తప్ప చివరి స్థితులు కావు. 'తే తం భుంక్త్వా స్వర్గలోకం విశాలం క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి'(ఆ స్వర్గంలో పుణ్యఫలాన్ని అనుభవించి ఆ పుణ్యఫలం కాస్తా అయిపోగా తిరిగి మానవలోకంలో పుట్టుతారు) అని గీత చెప్పుతున్నది.కనుక పుణ్యాపాపకార్యాల బంధంలేని జ్ఞానులు మాత్రమే మోక్షస్థానాన్ని పొందగలరని ఈ వివరణకు అర్థం. విధి-అంటే బ్రహ్మ,ధర్మం,శాస్త్రం అని అర్థాలున్నాయి. ఈ సందర్భాన్నిబట్టి 'అనీ అర్థం చెప్పవచ్చును. 'శాస్త్రవిధి' అనికూడా చెప్పవచ్చును.

తే. ఊర్ధ్వగతి కేఁగు మానవు లుండునట్టి। నెలవు లార్యులు శాస్త్రసునిశ్చయమునఁ
గని యెఱింగింతు రవి నీవు వినుము నీకుఁ। దెలియునట్లుగఁ జెప్పెద ధీసమగ్ర! 184

ప్రతిపదార్థం: ధీసమగ్ర!= సమగ్ర బుద్ధిగలవాడా!; ఊర్ధ్వగతికిన్= ఊర్ధ్వలోకాలకు; ఏఁగు= వెళ్ళేటటువంటి; మానవులు= మనుష్యులు; ఉండు+అట్టి= ఉండేటటువంటి; నెలవులు= స్థానాలు (లోకాలు); ఆర్యులు= పెద్దలు; శాస్త్ర సునిశ్చయమునన్= శాస్త్రాలచేత బాగా నిర్ణయం చేయబడిన రీతులలో; కని= చూచి; ఎఱింగింతురు= చెప్పుతారు; నీకున్+తెలియునట్లుగన్= నీకు బాగా తెలిసే విధంగా; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; అని= ఆ విషయాలను; నీవు వినుము= నీవు శ్రద్ధతో వినుము.

తాత్పర్యం: బుద్ధిమంతుడా! వినుము. ఊర్ధ్వలోకాలకు వెళ్ళే జనులు ఏ ఏ స్థానాలలో ఉంటారో పెద్దలు శాస్త్రాలచేత నిర్ణయించబడిన రీతిలో దర్శించి, మునుపే చెప్పి ఉన్నారు. ఆ లోకాలను గురించి నీకు బాగా తెలిసే విధంగా చెప్పుతాను. శ్రద్ధగా ఆలకించుము.

విశేషం : స్వర్గలోకంతోపాటు వేరే ఊర్ధ్వలోకా లున్నాయని అర్థం.

తే. సోముఁ డనఁ దారకము లన సూర్యుఁ డనఁగ। గలుగు తేజస్విమూర్తుల నెలవు లందు
ధర్మపరు లుండుదురు తారతమ్యములకు। మనసు లెరియునట్టివి గడుమంచి వగునె? 185

ప్రతిపదార్థం: సోముఁడు+అనన్= చంద్రుడని; తారకములు+అనన్= నక్షత్రాలని; సూర్యుఁడు+అనఁగన్= సూర్యుడని; కలుగు= ఉన్నటువంటి; తేజస్విమూర్తులు= కళామూర్తులు; నెలవులందున్= స్థానాలలో; ధర్మపరులు= ధర్మంలో నిష్ఠకలిగి బ్రతికినవారు; ఉండుదురు= ఉంటారు; తారతమ్యములకున్= మంచిచెడు మొదలైన తేడాలకు; మనసులు= మనస్సులు; ఎరియు+అట్టివి= మండేటటువంటి చోట్లు; కడు= మిక్కిలి; మంచివి+అగునే?= మంచిలోకాలు అవుతాయా?

తాత్పర్యం: ధర్మపరులుగా బ్రతికినవారు చంద్ర, నక్షత్ర, సూర్యమండలాలలో నివసిస్తారు. కాని, అక్కడ కూడా మంచి, చెడు అనే తారతమ్యాలకు మనస్సులు మండటం అనేది ఉన్నది. అందుచేత ఆ లోకాలుకూడా చాలా మంచివేమి కావు.

విశేషం : ఈ పర్వంలోని కథనుబట్టి బృహస్పతికి అసూయాదిగుణాలు పోలేదు. స్వర్గారోహణపర్వంలోని కథనుబట్టి మానుషదేహంలో అక్కడికి పోయినా ధర్మరాజులో 'అసూయ' నశించలేదు. అందుచేతనే ఈ విషయాన్ని చెప్పటం.

క. అదియును గాక ఫలంబులు। దుదిముట్టఁగఁ గుడిచి వెడల ద్రోవఁబడుదు ర
ట్టిది సౌఖ్య మగునె? శాశ్వత। పదంబు మోక్షంబ కాక భవ్యవిచారా!' 186

ప్రతిపదార్థం: భవ్యవిచారా!= ఉదాత్తమైన ధర్మవిషయచింతన కలవాడా!; అదియునున్+కాక= ఇంతే కాకుండా; ఫలంబులు= ఫలాలను; తుదిముట్టన్+కుడిచి= చివరిదాకా అనుభవించి; వెడలన్+త్రోవన్+పడుదురు= బయటికి వెళ్ళగొట్టబడుతారు; అట్టి+అది= అటువంటి స్వర్గాది లోకాల నివాసం; సౌఖ్యము+అగునె?= నిజంగా సుఖప్రద మవుతుందా?; శాశ్వతపదంబు= శాశ్వతస్థానం; మోక్షంబు+కాక= మోక్షం తప్ప.

తాత్పర్యం: ఉదాత్తమైన ధర్మచింతనగల ఓ బ్రాహ్మణుడా! ఇంతే కాదు. చేసిన పుణ్యఫలం ఎంతవరకు ఉంటుందో ఆ చివరిదాకా అనుభవించాక, జీవుడు ఆ లోకంనుండి బయటికి వెళ్ళగొట్టబడతాడు. అట్లాంటిస్థానం చిరసౌఖ్యదాయి ఎట్లా అవుతుంది? అట్లాంటి శాశ్వతస్థానం మోక్షం తప్ప మరొకటి కాదు.'

విశేషం : బంధవిముక్తి ఏ స్థితిలో ఉంటుందో అది విముక్తి. మోక్షమంటే విముక్తి మాత్రమే. అందుకే స్వర్గారోహణ పర్వకథలో చివరికి ఆకాశగంగ తీరంలో మోక్షాన్ని గురించి ధర్మరాజు తపస్సు చేశా డని, వ్యాసమహర్షి నిరూపించి 'జయ' ఇతిహాసాన్ని ముగించాడు. ఆ మోక్షవిజయమే మహాభారత తాత్పర్యం.

వ. అని చెప్పి 'గర్భావాప్తి ప్రకారం బెఱింగించెద విను' మని పలికి సిద్ధుం డా భూసురున కిట్లనియె. 187

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని చెప్పినవాడై; గర్భ+అవాప్తి= గర్భం ఏర్పడటం యొక్క; ప్రకారంబు= విధానాన్ని; ఎఱింగించెదన్= చెప్పుతాను; వినుము+అని+పలికి= వినుమని చెప్పి; సిద్ధుండు= ఆ సిద్ధుండు; ఆ భూసురునకున్= ఆ బ్రాహ్మణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, 'గర్భం ఎట్లా ఏర్పడుతుందో చెప్పుతాను విను' మని సిద్ధుడు ఆ బ్రాహ్మణుడితో ఇట్లా చెప్పాడు.

తే. 'అశుభములును శుభమ్ములు నైన కర్మ। ముల ఫలంబులు గుడువక పోవఁ గాదు
మన్యువశగత మైన యాత్మకు నుదాత్త। చరిత! యది కారణము సువ్వె! జన్మమునకు. 188

ప్రతిపదార్థం: ఉదాత్తచరిత!= ఉత్తమ చరిత్ర కలిగినవాడా!; మన్యు= నేను అనే అహంభావం నుండి పుట్టిన క్రోధ, దుఃఖాది భావజాలానికి; వశగతము+ఐన= లోబడిన; ఆత్మకున్= జీవుడికి (జీవాత్మకు); అశుభములును= అశుభాలు; శుభమ్ములున్= శుభాలు; ఐన= అయినటువంటి; కర్మముల ఫలంబులు= కర్మల ఫలాలను; కుడువక= అనుభవించకుండా; పోవన్+కాదు= తీరదు; జన్మమునకున్= పుట్టుకకు; అది కారణము సువ్వె!= అదే కారణం సుమా!

తాత్పర్యం: 'ఉత్తమచరితుడా! నేను అనే అహంభావంనుండి పుట్టే క్రోధదుఃఖాది భావజాలానికి (మన్యువు అంటే ఇదే) దాసుడైన జీవుడు శుభాశుభఫల మిశ్రితములైన కర్మలఫలాలను అనుభవించక తప్పదు. పుట్టుకకు కారణం ఇదే సుమా!

క. ఎనయఁగ శుక్లము శోణిత। మును బెరసి వెలంది గర్భమున నెలకొను న
ప్పని బ్రహ్మశక్తి బీజ। త్వ నిరూఢిం బొనరు నవి పొదలుఁ బిండంబై. 189

ప్రతిపదార్థం: ఎనయఁగన్= ఒకదానికొకటి తగినట్టుగా; శుక్లము= పురుషుడి వీర్యం; శోణితమునున్= స్త్రీ రక్తం; బెరసి= కలిసి; వెలంది గర్భమునన్= స్త్రీ గర్భంలో; నెలకొనున్= నిలుస్తాయి; ఆ పని= ఆ విధంగా ఆ రెండూ సంయోగం పొందటం; బ్రహ్మశక్తిన్= బ్రహ్మకున్న సృజనాత్మక శక్తిచేత; బీజత్వ నిరూఢిన్= బీజం ఏర్పడటం అనే కార్యంగా; పొనరున్= ఒప్పుతుంది; అవి= ఆ శుక్లశోణితాలు; పిండంబు+ఐ= పిండంగా; పొదలున్= పెరుగుతాయి.

తాత్పర్యం: శుక్లశోణితాలు తగినట్లుగా కలిపి స్త్రీ గర్భంలో బీజంగా ఒకచోట నిలుస్తాయి. అట్లా కావటం బ్రహ్మకున్న సృష్టిసామర్థ్యశక్తిచేత జరిగే పని. అట్లా ఆ శుక్లశోణితాలు కలిసి, పిండంగా వృద్ధిపొందుతాయి.

విశేషం : ఆధునిక విజ్ఞానశాస్త్రం ప్రకారం కూడా వీర్యరజస్సులు కలిసినప్పుడు అందులోకి ప్రాణం ఎట్లా ప్రవేశిస్తున్నదనే విషయం (అదే బీజం) పరమాశ్చర్యంగానే మిగిలిపోయింది. ఈ ఆశ్చర్యకార్యాన్ని పురాణాలు 'బ్రహ్మ' అనే ప్రతీకద్వారా వివరించాయి.

క. విను మా బీజము పిండము। తనువునఁ జైతన్యరూపతం బరఁగి శిరం
బును గేలుఁ గాలు నుదరం। బు నురము వెన్ను నను నంగముల నేర్పఱుచున్. 190

ప్రతిపదార్థం: వినుము; ఆ బీజము= ఆ విధంగా ఏర్పడ్డ బీజం; పిండము తనువునన్= పిండంలోపల; చైతన్యరూపతన్= చైతన్యస్వరూపంగా; పరఁగి= వ్యాపించి ఉండి; శిరంబును= తలా; కేలున్= చేతులూ; కాలున్= కాళ్ళు; ఉదరంబున్= పొట్టా; ఉరమున్= రొమ్మూ; వెన్నున్= వీపూ; అను+అంగములన్= అనే అవయవాలను; ఏర్పఱుచున్= ఏర్పరుస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఆ బీజం పిండంలోపల చైతన్యస్వరూపంగా ఉంటూ తల, చేతులు, కాళ్ళు, పొట్ట, రొమ్ము, వీపు అనే అవయవాలను ఏర్పరుస్తుంది.

విశేషం : శుక్లశోణితాల కలయికతో ఏర్పడ్డ బీజశక్తి పిండంలో ప్రాణశక్తిగా దాగి ఉంటున్నది - అనే విషయం గొప్ప వైజ్ఞానికసత్యం. అందుకే విగ్రహాది పూజలు చేసేటప్పుడు ఆ ప్రాణశక్తిని మనం ఆవాహన చేస్తాం. కాబట్టి దేహం వేరు. ప్రాణం వేరు. అందుచేత పిండం వేరు. పిండంలోని జీవశక్తి వేరు. దానినే బ్రహ్మశక్తిగా ముందు చెప్పారు.

వ. అని చెప్పి. 191

తాత్పర్యం: అని చెప్పినవాడై (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. జననార్హవేళ వెలువడి। తన తొల్లిటి కర్మములకుఁ దగిన వివిధవ
ర్తనములఁ బొందు; నవి దెగినఁ। జని మఱియుం బుట్టుఁ గర్మసంతతికిఁ దగన్. 192

ప్రతిపదార్థం: జనన+అర్హవేళన్= పుట్టటానికి తగిన సమయంలో; వెలువడి= గర్భంనుండి బయటపడి; తన= తనయొక్క; తొల్లిటి కర్మములకున్= పూర్వజన్మ కర్మలకు; తగిన= తగిన రీతిలో; వివిధ= వివిధాలైన; వర్తనములన్= ప్రవర్తనలను; పొందున్= పొందుతాడు; అవి+తెగినన్= ఆ కర్మలు తెగగా; చని= చనిపోయి; మఱియున్= మళ్ళీ; కర్మ సంతతికిన్+తగన్= కర్మసమూహానికి తగిన విధంగా; పుట్టున్= పుడతాడు.

తాత్పర్యం: పుట్టటానికి తగిన సమయం రాగానే గర్భంనుండి బయటపడి జీవుడు తన పూర్వజన్మకర్మలకు తగిన రీతిలో వివిధ పద్ధతులలో జీవనం సాగిస్తాడు. ఆ కర్మలు తెగిన తరువాత చనిపోయి, మరలా తన కర్మలకు అనుగుణమైన విధంగా జన్మను ఎత్తుతాడు.

విశేషం : కర్మఫలశేషమే జన్మకు కారణమని, కర్మానుభవ సంపూర్తి మరణకారణమని అర్థం. ఇదే జననమరణ చక్రభ్రమణానికి కారణం.

క. నరుఁ డెంత కాల మేనిం । బరమం బగు ముక్తిపదముఁ బడయక యుండుం
బురుషవర! యంతకాలముఁ । బొరిఁ బొరి నిబ్భంగిఁ జావుఁ బుట్టువు నొందున్. 193

ప్రతిపదార్థం: పురుషవర!= పురుషశ్రేష్ఠుడా!; నరుఁడు= మానవుడు; ఎంతకాలము+ఏనిన్= ఎంతకాలమైతే; పరమంబు+అగు= గొప్పదైన; ముక్తిపదమున్+పడయక+ఉండున్= ముక్తిస్థానాన్ని చెందకుండా ఉంటాడో; అంత కాలమున్= అంతదాకా; పొరిన్+పొరిన్= మరలా మరలా; ఈ+భంగిన్= ఈ రీతిగా; చావున్+పుట్టువున్= చావు పుట్టుకలను; పొందున్= పొందుతూనే ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: పురుషశ్రేష్ఠుడా! మానవుడు ఎంత కాలంవరకు ఉత్కృష్టమైన మోక్షస్థానాన్ని పొందకుండా ఉంటాడో అంతవరకు మరలా మరలా ఈ విధంగా చావుపుట్టుకలను పొందుతూనే ఉంటాడు.

వ. కావున ముక్తికిఁ గారణంబగు దాని । నేర్పడఁ జెప్పద నెఱిఁగికొనుము;
దానంబు శమమును దమమును బ్రహ్మ । చర్యంబును వ్రతపరిరక్షణంబు
దయయును బరధనదారవర్జనమును । నియమయమేంద్రియనిగ్రహములు
జననీజనకగురు జనపూజలును దేవ । తాతిథిపితృదేవతార్చనములు

తే. సత్యమును శౌచమును శుభసంవిధాన । నిరతియును ధైర్యమును గ్రౌర్యనిరసనమ్ముఁ
గలిమి పుణ్యవృత్తం బిది గలుగు నరుఁడు । మొనయు దీని నూఁతఁగ గొని మోక్షమునకు. 194

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; ముక్తికిన్+కారణంబు+అగు దానిన్= ముక్తికి కారణమైన దానిని; ఏర్పడన్+చెప్పెదన్=స్పష్టంగా చెప్తాను; ఎఱింగికొనుము= తెలిసికొనుము; దానంబున్= దానం; శమమునున్= శమం; దమమునున్= దమం; బ్రహ్మచర్యంబునున్= బ్రహ్మచర్యం; వ్రతపరిరక్షణంబున్= దీక్షను కాపాడుకొనుటయూ; దయయునున్= దయయూ; పర= ఇతరుల; ధన; దారవర్జనమున్= ధనమునూ; స్త్రీలనూ; ఆశించకుండా ఉండటం; నియమ= నియతితో; యమ+ఇంద్రియ+నిగ్రహంబులు= నియమించి ఇంద్రియాలను జయించటం; జననీ జనక= తల్లిదండ్రుల; గురుజన= గురువుల; పూజలును= పూజించటం; దేవతా= దేవతల; అతిథి= అతిథుల; పితృదేవతార్చనములు= పితృదేవతలను అర్చించటం; సత్యమునున్= సత్యపరిపాలన; శౌచమునున్= పరిశుద్ధిగా ఉండటం; శుభ+సంవిధాన+నిరతియునున్= శుభకార్యాల విషయంలో నిష్ఠ కలిగి ఉండటం; ధైర్యమునున్= ఎప్పుడూ ధైర్యం కలిగి ఉండటం;

క్రౌర్య నిరసనమ్మున్+కలిమి= క్రూరత్వాన్ని నిరసించటం అనే ఈ గుణాలు కలిగి ఉండటం; పుణ్యవృత్తంబు= పుణ్యచరిత్ర; ఇది+కలుగు నరుఁడు= ఇది ఉన్న మానవుడు; దీనిన్= ఈ చరిత్రనే; ఊఁతగన్+కొని= ఊతగా గ్రహించి; మోక్షమునకున్= మోక్షానికి; మొనయున్= ప్రయత్నిస్తాడు.

తాత్పర్యం: కాబట్టి ముక్తిహేతువైన దానిని చెప్పుతాను బాగా తెలిసికొనుము. దానం, శమం, దమం, బ్రహ్మచర్యం, దీక్షను పరిరక్షించుకొనటం, దయ, పరధనాన్ని, పరస్త్రీని కోరకుండటం; నియతితో ఇంద్రియాలను నిగ్రహించటం, తల్లిదండ్రులను, గురువులను పూజించటం, దేవతలను, అతిథులను, పితృదేవతలను అర్చించటం, సత్యవాక్పాలన, సదా శుచిగా ఉండటం, శుభకార్యాల విషయంలో నిష్ఠ కలిగి ఉండటం, ఎల్లప్పుడూ ధృతి కోల్పోకుండా ఉండటం. క్రూరత్వాన్ని ఎప్పుడూ నిరసించటం - అనే ఈ గుణాలు పుణ్యచరిత్రకు నిదర్శనాలు. ఈ విధమైన ప్రవృత్తి ఉన్న మానవుడు ఈ జీవితాన్నే సాధనంగా చేసికొని, మోక్షస్థానానికి ప్రయత్నిస్తాడు.

క. పదపడి ధర్మాచరణము। వొదలుం దత్సూక్ష్మ విధము బుధజనుల కడం
గదలక నిలిచి యెఱిఁగికొన। విదితంబగు వారి శీలవృత్తములఁ గడున్. 195

విశేషం : పదపడి= మరి ఇంకా; ధర్మాచరణము= ధర్మాన్ని ఆచరించటం; పొదలున్= (ఒకటి) ఉన్నది; తద్+సూక్ష్మ విధమున్= ఆ ధర్మసూక్ష్మవిధాన్ని; బుధజనులకడన్= పండితులైన వారి దగ్గర; కదలక= ఏకాగ్రతతో; నిలిచి= భక్తిప్రపత్తులలో ఉండి; ఎఱిఁగికొనన్= తెలిసికొనగా; వారి శీలవృత్తములన్= వారి శీలప్రవర్తనలవలన, కడున్= మిక్కిలిగా; విదితంబు+అగున్= తెలుస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఇంతమాత్రమే కాదు, ఇంకా ఒకటి ఉన్నది. అది ధర్మాన్ని ఆచరించటం, అది చాలా సూక్ష్మమైన విషయం. దానిని పండితులవద్ద శిష్యభావంతో చేరి, వారిని సేవించి, ఏకాగ్రతతో వారివలన తెలిసికొనాలి. అప్పుడు వారి ప్రవర్తనవలన, వారి జీవితంవలన మనకు ఆ ధర్మనిర్వహణలోని తత్త్వం బోధపడుతుంది.

క. వారలు చెప్పెడి శాంతో। దారవచనసమితి వినఁగఁ దద్గత బహుగం
భీరార్థము లంతఃకర। ణారూఢము లైనఁ బొరయ వాపద లెందున్. 196

ప్రతిపదార్థం: వారలు= ఆ పండితులు; చెప్పెడి= చెప్పే; శాంత+ఉదార= శాంతమైన; ఉదారమైన; వచన సమితిన్= మాటల సముదాయాన్ని; వినఁగన్= వింటూపోగా; తద్+గత= ఆ మాటలలోని; బహు= మిక్కిలి; గంభీర= గంభీరాలైన; అర్థములు= అర్థాలు; అంతఃకరణ+ఆరూఢములు+ఐనన్= మనస్సులో నాటుకొనగా; ఆపదలు= అపాయాలు; ఎందున్= ఎన్నడూ; పొరయవు= సమీపించవు.

తాత్పర్యం: ఆ పండితులు చెప్పే శాంతోదార వచనాలను వింటూ పోగా ఆ మాటలలోని మిక్కిలి గంభీరాలైన అర్థాలు మనస్సులలో గాఢంగా నాటుకొనగా, ఆపదలు ఎన్నటికీ సమీపించవు. అట్లాంటి వారు ధర్మనిర్వహణ చేయగలరు.

సీ. వ్రతపరినిష్ఠమై వర్తించుచుండి యిం। ద్రియవిజయమును శాంతియును గలిగి
బ్రహ్మైకభజనతత్పరుఁ డగుచుండెడు। నతనికి బ్రహ్మంబు హుతవహుండు
సంస్తరంబును యోగ్యసమిధలు జలమును। మంత్రంబు గురుఁడు బ్రహ్మంబ యిట్టి
సచ్చరణంబు సూక్ష్మబ్రహ్మచర్యంబు। దీనియం దుత్తమ స్థిరత గలుగు

తే. వాఁడు హర్షశోకోద్దామ వాయుహతుఁడు। గాఁడు మేదుర మోహాంధకారమున వె
డంగుపడఁడు సంసారనిస్సంగసిద్ధిఁ। బొందుఁ గాలక్రమమున నప్పురుషవరుఁడు. 197

ప్రతిపదార్థం: వ్రతపరినిష్ఠమైన్= పై విధంగా నియమబద్ధమైన జీవితాన్ని వ్రతంవలె మిక్కిలి నిష్ఠతో; వర్తించుచున్+ఉండి= కడపుతూ; ఇంద్రియ విజయమునున్= ఇంద్రియ జయాన్ని; శాంతియునున్= శాంతిని; కలిగి; బ్రహ్మ+ఏక భజన తత్పరుఁడు+అగుచున్+ ఉండెడు+అతనికిన్= కేవలం బ్రహ్మనే ఉపాసించటంలో నిష్ఠకలిగి వర్తించే మానవుడికి; బ్రహ్మంబు= ఆ బ్రహ్మమే; హుతవహుండు= అగ్ని; సంస్తరంబునున్= యాగమూ; యోగ్య సమిధలు= తగిన సమిధలు; జలమునున్= నీళ్ళూ; మంత్రంబున్= మంత్రమూ; గురుఁడున్= ఉపద్రష్టా; బ్రహ్మంబు= బ్రహ్మమే; ఇట్టి= ఈ విధమైన; సత్ +చరణంబు= సత్కర్మాచరణం; సూక్ష్మ= అతి సూక్ష్మమైన; బ్రహ్మచర్యంబు= బ్రహ్మపథంలో చరించటం; దీని+అందున్= దీనిలో; ఉత్తమ స్థిరత+కలుగువాఁడు= ఉత్తమ స్థిరత్వం కలిగినవాడు; హర్ష= సంతోషం; శోక+ఉద్దామ= దుఃఖం అనేటటువంటి భయంకరమైన; వాయుహతుఁడు+కాఁడు= గాలిచేత దెబ్బతినడు; మేదుర= దట్టమైన; మోహ+అంధకారమునన్= మోహమనే చీకటిలో; వెడంగు+పడఁడు= భయపడడు; కాలక్రమమునన్= కాలక్రమంలో; ఆ+పురుషవరుండు= ఆ పురుష శ్రేష్ఠుడు; సంసార= సంసార విషయంగా; నిస్సంగ సిద్ధిన్+పొందున్= సంగరాహిత్య ప్రాప్తిని పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: పై విధంగా నియమబద్ధమైన ధార్మికజీవితాన్ని వ్రతంవలె మిక్కిలి నిష్ఠతో గడపుతూ ఇంద్రియ జయాన్ని, శాంతిని కలిగి కేవలం బ్రహ్మను ఉపాసించటంలోనే నిష్ఠ కలిగి వర్తించే మానవుడికి ఆ బ్రహ్మమే అగ్ని, యాగమూ, సమిధలు, నీరూ, మంత్రమూ, ఉపద్రష్ట అంతా బ్రహ్మమే. ఈ విధంగా సత్కర్మను ఆచరించటమే బ్రహ్మపథంలో చరించటమంటే. ఈ ఆచరణలో ఉత్తమ స్థిరత్వాన్ని కలిగినవాడు సంతోషం, దుఃఖం అనే పెనుగాలులచేత దెబ్బతినడు. దట్టమైన మోహమనే చీకటిలో భయపడడు. కాలక్రమంలో ఆ మహాపురుషుడు సంసార బంధవిముక్తిని కాంచగలుగుతాడు.

విశేషం : "బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మహవిః । బ్రహ్మాగ్నౌ బ్రహ్మణా హుతమ్,
బ్రహ్మైవ తేన గంతవ్యం । బ్రహ్మకర్మ సమాధినా."

అని భగవద్గీత చెప్పుతున్నది. బ్రహ్మే హవిస్సు, అగ్ని, హోత, యజ్ఞానికి ధ్యేయం. యజ్ఞఫలప్రదాత. యజ్ఞ మతనికే అర్పితం. అది ఒక బ్రహ్మకర్మ సమాధి. దానితోనే ఆ యాగం సాధ్యం. ఈ బ్రహ్మకర్మాచరణం స్థిరంగా చేయటంవలన 'అహం' నశించి. కర్తృత్వభావన లోపించి, దాని ఫలితంగా 'నిస్సంగం' (బంధవిముక్తి) సిద్ధిస్తుంది అని అర్థం.

వ. అని చెప్పె మఱియును. 198

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తత్త్వజ్ఞానవిశేష ప్రదర్శనము (సం. 14-18-25)

సీ. ఆదిసృష్టిఁ బ్రధాన మను తత్త్వ మంబుజా। సనుఁడు గల్పించి చేతన మొనర్చె
క్షరమండ్రు దానిఁ దత్పర మగు తత్త్వంబు। నక్షర మనియును నమృత మనియు
నార్యులు సెప్పుదు రమ్మిథునంబున। యందు సంపన్నంబు లఖిలభూత
జాలంబులకును సంజనకంబులైన బీ। జము లివి శ్రుతివాక్యసంభృతార్థ

తే. మతఁడు గలిగించె గమనము నాగమనము। జీవరాశికిఁ గావున నా విధమున
నది భ్రమించుచునుండుఁ బుణ్యాతిశయము। కతన జీవాత్ముఁ డొకఁడు దన్ గాంచినపుడు. 199

ప్రతిపదార్థం: ఆదిన్= తొలుత; సృష్టిన్= సృష్టిక్రమంలో; అంబుజ+ఆసనుఁడు= బ్రహ్మ (పద్మం ఆసనంగాకలవాడు;) ప్రధానము+అను= తత్త్వమున్= ప్రధాన మనే పేరుగల తత్త్వాన్ని; కల్పించి= సృష్టించి; చేతనము+ఒనర్చెన్= దానికి ప్రాణం పోశాడు; దానిన్= దానిని; క్షరము+అంద్రు= క్షరం అని పిలుస్తారు; తద్+పరము+అగుతత్త్వంబు= దానికి అతీతమైన తత్త్వాన్ని; అక్షరము+అనియున్= అక్షరమనీ; అమృతము+అనియున్= అమృతమనీ; ఆర్యులు= పెద్దలు; చెప్పుదురు= చెప్తుతారు; ఆ+మిథునంబున్+అందున్= ఆ జంటలో; అఖిల భూతజాలంబులకున్= అన్ని భూత సమూహాలకు; సంజనకంబులైన= పుట్టుకకు కారణాలైన; బీజములు= బీజాలు; సంపన్నంబులు= పుట్టాయి; ఇది= ఈవిధంగా పుట్టటం; శ్రుతివాక్య= వేదవాక్యాలలో; సంభృత+అర్థము= నిండిన అర్థమే; అతఁడు= ఆ బ్రహ్మ; జీవరాశికిన్= జీవులకు; గమనము= వెళ్ళిపోవటం; ఆగమనము= రావటం; కలిగించెన్= కలిగించాడు; కావునన్= కాబట్టి; ఆ విధమునన్= ఆ రీతిగా; అది= ఆ బీజం; భ్రమించుచున్+ఉండున్= భ్రమిస్తూ ఉంటుంది; పుణ్య+అతిశయము కతనన్= పుణ్యాతిశయంవలన; జీవాత్ముఁడు+ఒకఁడు= జీవాత్మ ఒకటి; తన్+కాంచినపుడు= తనను ఆవహించినపుడు.

తాత్పర్యం: తొలుత సృష్టిక్రమంలో బ్రహ్మదేవుడు 'ప్రధాన'మనే తత్త్వాన్ని కల్పించి, దానికి ప్రాణం పోశాడు. దానిని 'క్షర'మంటారు. దానికి అతీతమైన తత్త్వం 'అక్షరం.' దీనినే అమృతమని కూడా అంటారు. క్షర - అక్షరాల జంటవలననే ఈ సకల భూతసమూహాల పుట్టుకను కలిగించగల బీజాలు పుట్టాయి. ఈ విషయాన్ని వేదాలు ప్రతిపాదించాయి కూడా; ఇట్లా ఆ బ్రహ్మ జీవులకు గమనం. ఆగమనం (చావు పుట్టుక) రెండూ నిర్దేశించి ఉన్నందువలన ఆ బీజం నిరంతరం జననమరణచక్రంలో భ్రమిస్తూ ఉంటుంది. పుణ్యం పండిన జీవాత్ముడు తనను పొందినపుడు ఆ బీజం ఏం చేస్తుందంటే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం : గీతాకారుడు 'అక్షరపరబ్రహ్మ' యోగంగా ఈ అక్షరతత్త్వాన్ని వ్యాఖ్యానించాడు.

"అక్షరం బ్రహ్మపరమం స్వభావోఽధ్యాత్మ ముచ్యతే,
భూత భావోద్భవకరో విసర్గః కర్మ సంజ్ఞితః,"

బ్రహ్మం అక్షర స్వరూపం. అతడి స్వభావం అధ్యాత్మం. సకలసృష్టికి విసర్గమని పేరు.

"అధిభూతం క్షరో భావః పురుషశ్చాధిదైవతమ్,
అధియజ్ఞో హమేవాత్ర దేహే దేహభృతాం వర."

(నశించిపోయే దేహాదులన్నిటికీ - అధిభూతాలైనవాటికి - 'క్షర'మని పేరు. పురుషుడు దీనికి అధిదైవతం. ఈ దేహంలో ఉండే నేనే అధియజ్ఞాన్ని)

"అవ్యక్తోఽక్షర ఇత్యుక్త స్త మాహుః పరమాం గతిమ్,
యం ప్రాప్య న నివర్తంతే తద్ధామ పరమం మమ."

అవ్యక్తమని చెప్పబడే ఆ అక్షరతత్త్వమే పరమపదం. దానిని చెందినవాడు మరలిరాడు. అందువలన అక్షర, క్షర పురుషులతోనే ఈ జగమంతా నిండి ఉన్నది - అని తాత్పర్యం.

"ద్వా విమౌ పురుషౌ లోకే క్షరశ్చాక్షర ఏవ చ,
క్షర స్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే." (పురుషోత్తమప్రాప్తియోగం)

క. **విను సుఖదుఃఖము లచిరము। లనియుం దను వశుచి యనియు నఖిలపదార్థం**
బును నశ్వర మనియుం గ। ర్మనిరూఢత జాడ్య మనియు మది నూహించున్. **200**

ప్రతిపదార్థం: విను= జాగ్రత్తగా వినుము; సుఖదుఃఖములు= సుఖం; దుఃఖం; అచిరములు+అనియున్= అశాశ్వతాలని; తనువు= శరీరం; అశుచి+అనియున్= అపరిశుభమయిందనీ; అఖిలపదార్థంబున్= సర్వపదార్థ సమూహమూ; నశ్వరము+అనియున్= అశాశ్వతమైనదనీ; కర్మవిరూఢత= కర్మలోనే నిరంతరం నిల్చిపోయి జ్ఞానం విషయంగా ఆలోచన చేయకుండుటం (అంటే సదా లౌకికమైన జీవితకర్మలలోనే మునిగి ఉండటం); జాడ్యము+అనియున్= ఒక జడత్వమని (రోగమని); మదిన్= అంతశ్శక్తితో; ఊహించున్= ఊహిస్తాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా సంసారచక్రంలో తిరుగుతున్న జీవుడు పుణ్యపరిపాకంవలన సుఖదుఃఖాలు అశాశ్వతాలని, దేహం అపవిత్రమని, సకలపదార్థచయమూ అశాశ్వతమని, కర్మలో నిరంతరం కూరుకుపోయి ఉండటం ఒక జాడ్యమని అంతశ్శక్తితో ఊహించి తెలిసికొంటాడు.

విశేషం: భగవంతుడి అంశమాత్రమైన సంస్కారబీజంలోనే సదాలోచన కలుగుతుందని అర్థం చేసికొనాలి. అందుకే పుణ్యం పండినపుడే జీవుడు ఇట్లా ఆలోచిస్తాడని చెప్పటం.

క. ఊహించి తన్నుఁ గప్పెడు। మోహావేశంబు ద్రోచి మోక్షపదప్రా
ప్తీహను సంసారాబ్ధివ। గాహనముం జేయకుండు గతకల్మషుఁడై 201

ప్రతిపదార్థం: ఊహించి= ఇట్లా గుర్తించి; తన్నున్= తనను; కప్పెడు= ఆక్రమిస్తున్న; మోహ+అవేశంబున్+త్రోచి= మోహావేశాన్ని త్రోసిరాజని; మోక్షపద= మోక్షస్థానం; ప్రాప్తి= పొందాలన్న; ~~ఈహనున్~~= కోరికతో; గతకల్మషుఁడై= పాపాలు పోయినవాడై; సంసార+అబ్ధి= సంసార సాగరంలో; అవగాహనమున్= మునగటాన్ని; చేయక+ఉండున్= చేయకుండా ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా గుర్తించి తన్ను ఆవేశిస్తున్న మోహాన్ని ఆవలకుత్రోసి, మోక్షం పొందాలన్న ఆకాంక్షతో పాపప్రక్షాళన గావించుకొని సంసారసాగరంలో దిగకుండా జాగ్రత్తపడతాడు. అలంకారం-సంసారాబ్ధి-సంసారమనెడి అబ్ధి-రూపకం

వ. అని పలికి వెండియు. 202

తాత్పర్యం: అని పలికి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. జనిరుగ్జరామరణములు। గని ప్రకృతివిధంబు లెస్సగా నెఱుఁగుటఁ ద
జ్జనితక్లేశమునకు విసి। విన మర్త్యులు పరమపదము వెదకుదు రనఘా! 203

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= ఓ పుణ్యాత్మా! వినుము; జని= పుట్టుక; రుజ్= రోగము; జరా= ముసలితనము; మరణము(లు)= చావూ; కని= చూచి; ప్రకృతి విధంబున్= ప్రకృతి విధానాన్ని; లెస్సగాన్= బాగా; ఎఱుఁగుటన్= తెలిసికొనటంవలన; తద్+జనిత= వాటినుండి పుట్టిన; క్లేశమునకున్= దుఃఖానికి; విసివిన= విసిగిన; మర్త్యులు= మానవులు; పరమపదమున్= మోక్షస్థానాన్ని; వెదకుదురు= అన్వేషిస్తారు.

తాత్పర్యం: పుట్టుక, రోగం, ముసలితనం, చావు - వీటిని చూచి చూచి, ఇది ప్రకృతి సహజ పరిణామమని తెలిసికొనటం వలన వీటివలన పుట్టే దుఃఖానికి మానవులు విసిగిపోయి, చివరికి మోక్షస్థానాన్ని అన్వేషించటం మొదలు పెట్టుతారు.

విశేషం : విసుగుపుట్టటం అంటే రోత పుట్టటమని అర్థం. ఏ విషయాన్ని చూడగా చూడగా అందులో ఏ చింతా లేదో దానిమీద కలిగే భావం 'రోత', అందుకే 'రోజూ చచ్చేవాడికి ఏడ్చేవారెవరు?' అనే సామెత పుట్టింది. ఇది అసహ్యము కాదు; జ్ఞానంవలన పుట్టే విరక్తిభావం మాత్రమే.

సీ. అట్టివా రిట్టి వా రగుట మేల్ గనికొని । యజనంబుఁ బూతంబు నైన చోట
నాసీనుఁడై హృదయంబున నొక చింత । యును లేక యూఱడి యుండి యడరి
తోఁచు తోఁపుల నెల్లఁ దోడ్తో నడంచి ని । రాలంబనుం డైన యతఁడొకండు
సర్వమిత్త్రుండును సర్వసహుండును । నిర్జితేంద్రియుఁడును నిర్భయుఁడును

తే. గామకోపహీనుఁడు శమఘనుఁడు నైన । యతఁ డొకండు మానాభిమానాపగమము
సర్వభూతాత్మకత్వదర్శనముఁ గలుగు । నతఁ డొకండు వీరలు గందు రనఘ! ముక్తి **204**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పుణ్యాత్మా!; అట్టివారు= అటువంటివారు; ఇట్టివారు= ఇట్లాంటివారు; అగుట= కావటాన్ని; మేల్+కనికొని= బాగా గుర్తించి; యజనంబున్= యజ్ఞం జరిగి; పూతంబున్+ఐన చోటన్= పవిత్రమైన స్థంలో; ఆసీనుఁడై= కూర్చున్నవాడై; హృదయంబునన్= హృదయంలో; ఒక చింతయును లేక; ఊఱడి+ఉండి= ఓదార్పు కలిగిఉండి; అడరి= విజృంభించి; తోఁచు= వచ్చేటటువంటి; తోఁపులన్+ఎల్లన్= ఆలోచన లన్నిటినీ; తోడ్తోన్= వెంటనే; అడంచి= అణచివేసి; నిరాలంబనుండు+ఐ= ఏ ఆధారాన్ని గ్రహించకుండా ఉండేటటువంటి; అతఁడు+ఒకండు= అతడు ఒకడు; సర్వమిత్రుండును= అందరిలోనూ; అన్నిటిలోను మిత్రత్వాన్ని పాటించేవాడూ; సర్వసహుండును= అన్నిటిని సహించేవాడూ; నిర్భయుఁడును= భయరహితుడు; కామకోప హీనుఁడు= కామం, కోపం లేనివాడు; శమఘనుఁడు= శమగుణంచేత గొప్పవాడైనవాడు; ఐన= అయినటువంటి; అతఁడు+ఒకండు= అతడు ఒకడు; మానాభిమాన+అపగమము= మానం, అభిమానం ఈ రెండూ లేకపోవటం; సర్వభూత+ఆత్మకత్వదర్శనమున్+కలుగు+అతండు+ ఒకండు = సర్వభూతాలలోని ఆత్మను దర్శించే లక్షణం కలిగినవాడు ఒకడు; వీరలు= ఈ మువ్వురూ; ముక్తిన్= ముక్తిని; కందురు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: ఎవరు ఎట్లాంటివారో గుర్తించి పవిత్రమైన స్థలంలో కూర్చొని, ఏ చింతా లేకుండా ఓర్పుతో ఉంటూ ఎప్పటికప్పుడు దాడిచేసే ఆలోచనలను వెంటవెంటనే అణచి, ఏ ఆధారాన్నీ ఆశించకుండా ఉండేటువంటి ఆ సంయమి; ' అందరిలోనూ సమంగా మిత్రత్వాన్ని పాటిస్తూ అన్నిటినీ సహిస్తూ నిర్భయంగా కామక్రోధాదులను జయించి 'శమము'ను సాధించే ఆ 'సమదర్శి'; మానం, అవమానం ఇట్లాంటి ద్వంద్వభావాలను దాటి అన్నిటిలోనూ ఆత్మను దర్శించగలిగిన ఆ 'ఆత్మజ్ఞాని' - ఈ మువ్వురూ ముక్తిస్థానాన్ని అందుకొంటారు.

విశేషం : ఇంద్రియజయం, సమదర్శనం, ఆత్మజ్ఞానం ఈ మూడు 'యోగి' లక్షణాలు. యోగులే ముక్తిని పొందగలరు. మార్గాలు భిన్నంగా ఉంటాయి. భగవద్గీతలో బోధించిన అంశాలనే మళ్ళీ శ్రీకృష్ణపరమాత్మ ప్రతినిధిగా సిద్ధుడు ఇక్కడ చెప్పుతున్నాడు.

సీ. ఒలయు లాభాలాభములుఁ బ్రియద్వేషంబు । లును సుఖదుఃఖములును సమంబు
లై యుండు నెవ్వని కాసపాటును నవ । జ్ఞతయు నెందును లేక సర్వధర్మ
తంత్రలోలుండును ధర్మశీలుండుఁగాఁ । డెవ్వఁడు గూర్చు వారొవ్వకుండు
వారని తనకు నెవ్వరు గల్గక త్రివ । ర్గేచ్ఛ యెవ్వనిచేత నీడ విడువఁ

తే. బడు నకర్మభావంబుఁ దాపత్రయాప । గమము వైరాగ్యసుస్థిరత్వమును గల్గు
నరయ నెవ్వని యందేని యతఁడు నతఁడు । నతఁడు నతఁడును గందు రవ్యయపదంబు. **205**

ప్రతిపదార్థం: ఒలయు= కలిగేటటువంటి; లాభ+అలాభములున్= లాభ నష్టాలూ; ప్రియ+ద్వేషంబులునున్= ఇష్టమైనవీ, అనిష్టమైనవీ; సుఖదుఃఖములునున్= సుఖమూ; దుఃఖమూ; ఎవ్వనికిన్= ఎవ్వడికి; సమంబులు+ఐ= సమానంగా; ఉండున్= ఉంటాయో (అతడు); ఆసపాటును= మిక్కిలి ఆశకు లోనుకావటం; అవజ్ఞతయున్= మిక్కిలి నిరాదరణం; ఎందునున్ లేక= ఎప్పుడూ కలిగి ఉండక; సర్వధర్మతంత్ర లోలుండును= అన్ని ధర్మతంత్రాలపట్ల ఇచ్ఛ గలిగినవాడూ; ధర్మశీలుండును= ధర్మమే శీలంగా కలిగినవాడూ; ఎవ్వఁడు+కాఁడు= ఎవడు కాకుండా ఉంటాడో (అతడును); కూర్చువారు= ఇష్టులు; ఒవ్వక+ఉండువారు+అని= శత్రువులు అని; తనకున్= తనకు; ఎవ్వరు+కల్గక= ఎవరూ ఉండక; త్రివర్గ+ఇచ్ఛ= ధర్మ, అర్థ, కామాలు ఈ మూడింటిలోనూ ఆకాంక్ష; ఎవ్వనిచేతన్+ఈడన్+విడువన్+పడున్= ఎవడిచేత సంపూర్ణంగా వదలబడుతుందో (అతడు); ఆకర్మభావంబున్= కర్మ చేయటంలేదన్న భావన; తాపత్రయ+అపగమము= దార, ధన, పుత్రేషణలు తాపత్రయం- ఇవి లేకుండటం; వైరాగ్య= విరాగ భావంయొక్క; సుస్థిరత్వమునున్= సుస్థిరత్వం; అరయన్= బాగాచూడగా; ఎవ్వని+అందున్+ఏనిన్= ఎవడిలోనైతే; కల్గున్= ఉంటుందో (అతడును); అవ్యయపదంబున్= మోక్షస్థానాన్ని; కందురు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: కలిగే లాభాలాభాలు, ప్రియద్వేషాలు, సుఖదుఃఖాలు ఎవరికి సమంగా ఉంటాయో అతడు; ఆశానిరాశలు రెండూ లేక అటు ధర్మతంత్రలోలత్వం, ఇటు ధర్మశీలత్వం రెండూ లేక ఎవడు ఉంటాడో అతడు; ప్రియులు ద్వేషులు ఇరువురూ లేక, ధర్మార్థకామాలు ఎవడిచేత సంపూర్ణంగా వదలబడుతాయో అతడు; ఎవడిలో తాను కర్తను కాదన్న భావన, తాపత్రయరాహిత్యం, సుస్థిరవైరాగ్యం ఉంటాయో అతడు-ఈ నలుగురూ శాశ్వతమైన మోక్షస్థానాన్ని చెందుతారు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ద్వంద్వమోహరాహిత్యం, సమదర్శనం, నిష్కామకర్మ, అకర్తృత్వభావన, వైరాగ్యభావనలో సుస్థిరత్వం ప్రధానంగా చెప్పబడ్డాయి. భగవద్గీతలో ఈ అంశాలన్నీ బోధింపబడ్డవే.

ధర్మతంత్రలోలుపత, ధర్మశీలత, రెండూ విరాగభావాన్ని పెంచేవి కావటం చాలా అద్భుతమైన అంశం. యుద్ధానంతర పర్వాలలో పాండవులను సంస్కరించటంలో వ్యాసమహర్షి ఉద్దేశం ఇదే. 'నేను ధర్మాత్ముడ'ను అనే భావన. నాది 'ధార్మిక కార్యమనే నిర్ణయం. రెండూ భ్రమలకు నిదర్శనలే. అందుకే భీష్మాదులు వైరాగ్యభావన అంటే ఏమిటో చెప్పవలసివచ్చింది. సిద్ధుడు కూడా దానినే బోధిస్తున్నాడు.

క. అసమాలంబ మశబ్దము । రసగంధస్పర్శరూపరహిత మగుణ ము
ల్లసితగుణమగు వెలుఁగు న । భ్యసననియతి పరుఁ డొకండు వడయుం బుత్రా! 206

ప్రతిపదార్థం: పుత్రా!= కుమారా!; అసమాలంబము= ఏ ఆధారమూ లేకుండా నిలిచి ఉన్నది; అశబ్దము= శబ్దంచేత బోధించబడనిది; రస గంధ స్పర్శ రూపరహితము= రసం, గంధం, స్పర్శం, రూపం - ఇవేవి లేనిది; అగుణము= ఏ గుణమూ లేనిది; ఉల్లసిత= మిక్కిలిగా ప్రకాశించే; గుణము+అగు= లక్షణం కలిగిన; వెలుఁగున్= ఆ కాంతిని; అభ్యసన నియతి వరుడు+ఒకండు= యోగాభ్యాసనియమ పరుడు ఒక్కడు మాత్రమే; పడయున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: కుమారా! ఏ ఆధారమూ లేకుండా నిలుచున్నది. శబ్దంచేత బోధించబడనిది. రసగంధస్పర్శరూప రహితమైనది. నిర్గుణమైనది, ప్రకాశించటమే లక్షణంగా కలిగిన ఆ కాంతి స్థానాన్ని నిరంతరయోగాభ్యాసనిష్ఠుడైన 'ఒక్కడు' మాత్రమే పొందగలుగుతాడు.

విశేషం : 'కశ్చిన్ మాం వేత్తి తత్త్వతః' అని గీతాకారుడు స్పష్టంగా చెప్పి ఉన్నాడు. ఎందరో యోగులు ప్రయత్నిస్తే వారిలో ఎవడో ఒకడు మాత్రమే ఆ పరమాత్మ తత్త్వాన్ని పూర్తిగా గుర్తిస్తాడని అర్థం. తక్కిన వారందరూ ఆ మహాప్రస్థానంలో ఏదో ఒక స్థాయిలో ఆగిపోతారు. లేదా వెనుదిరుగుతారు.

ఆ తత్త్వం 'కాంతి' రూపం, ప్రపంచంలోని మతాలన్నీ భగవంతుడిని 'కాంతి' స్వరూపంగా చెప్పాయి. గీతలో విశ్వరూపం కూడా ఒక కాంతిగోళంగా వర్ణించబడినది. అది అన్నిదిక్కులలోనూ వ్యాపించినది. దాని ఉనికి ఏ ఇతర వస్తువు మీదా ఆధారపడినది కాదు. అందుకే 'నిరాలంబం' అని దానిని పిలిచారు (అ+సమ+ఆలంబం= అన్నా అర్థం ఇదే).

'న తత్ర వాక్ గచ్ఛతి' అని ఆ స్థానాన్ని గురించి గీత చెప్పింది. ఆ స్థానం శబ్దంచేత బోధింపబడేది కాదు. అంటే ఆకాశమనే భూతం కాని, రస (జల) గంధ (భూమి) స్పర్శ (వాయు) రూప (అగ్ని) అనే ఇతర భూతాలు కాని,వాతగుణాలుకాని ఆ పరమాత్ముడి 'కాంతి'ని నిర్వచించలేవు. సత్త్వరజస్తమోగుణాలు అక్కడ లేవు. ఒకే లక్షణమున్నది అది 'ప్రకాశం'. నిత్యమూ వెలగటమే దాని ధర్మం. కనుక అది అక్షర మని (నశించని దని) పరబ్రహ్మ మని సిద్ధుడు చెప్పుతున్నాడు.

తే. సర్వసంకల్పవర్జనశాలి యగుచుఁ బరమశాంతి చిత్తంబునఁ బట్టుకొల్పు
నతఁ డనింధనానలము న ట్లల్లఁ బొందు । వికృతివర్జితయైన నిర్వృతిఁ గృతాత్మ!' 207

ప్రతిపదార్థం: కృతాత్మ!= ధన్యాత్ముడా!; సర్వ= అన్ని; సంకల్ప= సంకల్పాలను; వర్జనశాలి+అగుచున్= వదలిపెట్టటంలో సమర్థుడై; పరమశాంతి= గొప్పశాంత స్థితిని; చిత్తంబునన్= మనసులో; పట్టుకొల్పు+న్+అతఁడు= స్థిరంగా ఉంచుకొనేటటువంటివాడు; అనింధన+అనలమున్+అట్లు= ఏ కట్టెలు లేకుండా అగ్నివలె; అల్లన్= నెమ్మదిగా; వికృతి వర్జిత+ఐన= ఏ వికారాలు లేనటువంటి; నిర్వృతిన్= మోక్షాన్ని; పొందున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ధన్యుడా! సర్వసంకల్పాలను వర్జించి, పరమశాంతస్థితిని స్థిరంగా మనసులో పాదుకొల్పి, ఎవడు సాధన చేస్తాడో అతడు కర్ర, తైలం మొదలైన సాధనాలు లేకుండానే మండే అగ్నివలె ఏ వికారాలు పొందని ఆ మోక్షస్థానాన్ని అందుకొనగలడు.'

విశేషం : సాధారణంగా అగ్ని మండటానికి కర్ర కావాలి. కర్రలేనిదే మంటలేదు. కాని పరమాత్మ అనే అగ్ని నిరంతరం మండే లక్షణం కలిగినది. ఆ అగ్నికి ఆరిపోవటమనే 'వికారం' లేదు (వికారమంటే పరిణామం). అందుచేతనే అది కర్రను ఆధారంగా కలిగినది కాదనటం. ఈ లక్షణాన్నే 'నిరాలంబ' ధర్మంగా ముందు చెప్పింది.

నిర్వృతి, నిర్వాణం, బ్రహ్మపదం, మోక్షం - ఇవన్నీ పర్యాయ వాచకాలే. ఎక్కడ చేరి తిరిగి రామో అది 'నిర్వృతి' పదం.

వ. అనినిర్దేశించి 'యోగిజనానుభావ్యంబైన నెలవెఱింగించెద' నని పలికి 'యోగులు దాన నాత్మదర్శనానందంబు నొందుదు రవధానంబున నాకర్ణింపు' మని యిట్లనియె. 208

ప్రతిపదార్థం: అని= అని ఈ విధంగా; నిర్దేశించి= బోధించి; యోగిజన= యోగులచేత; అనుభావ్యంబైన= అనుభవించదగిన; నెలవు= స్థానం; ఎఱింగించెదను+అని పలికి= చెప్పుతానని చెప్పి; యోగులు= యోగసాధకులు; దానన్= ఆ పదప్రాప్తిచేత; ఆత్మదర్శన= తమను తాము తెలిసికొనటంచేత కలిగే; ఆనందంబున్= ఆనందాన్ని; ఒందుదురు= పొందుతారు; అవధానంబునన్= ఏకాగ్రతతో; ఆకర్ణింపుము+అని= వినుమని; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా బోధించి, 'యోగులు పొందే స్థానం ఏదో చెప్పుతాను వినుము. యోగసాధకులు ఆ పదాన్ని పొంది ఆత్మానుభవానందాన్ని పొందుతారు. ఆ విషయం వివరిస్తాను. ఏకాగ్ర చిత్తంతో విను' మంటూ సిద్ధుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం : యోగి పొందే ఆ ఆత్మదర్శనమే పరమాత్మదర్శనం. పరమాత్మనే ఉపనిషత్తులు బ్రహ్మ మన్నాయి. తైత్తిరీయోపనిషత్తు బ్రహ్మానందమని వివరించింది యోగులు పొందే ఆ ఆత్మానందతత్త్వాన్నే.

ఆ. **అనఘ! ముంజగర్భ మగు నిషీకనిదర్శ। నంబు గాఁగఁ గనుఁగొనంగ వలయుఁ**
దనువు ముంజ యాత్మ దదిషీక నిష్కర్ష। విధము సుమ్ము! యోగవిదుని వెరవు. **209**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్మా!; ముంజగర్భము+అగు= ముంజగడ్డిలోని; నిషీక= ముల్లును; నిదర్శనంబు+కాఁగన్= ఎట్లా చూస్తామో అట్లా; కనుఁగొనంగన్+వలయున్= అత్యంత సూక్ష్మమైన చూపుతో చూడాలి; తనువు= ఈ శరీరం; ముంజ= ముంజగడ్డి; ఆత్మ; యోగవిదుని= యోగసాధనలో పండిన వాడి; వెరవు= విధం; తద్= ఆ గడ్డిలోని; ఇషీక+నిష్కర్ష విధము సుమ్ము= ఒక్కొక్క పరకను వేరుపరచటంవంటిది సుమా!

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! ముంజగడ్డిలోని అతిసూక్ష్మమైన ముల్లును ఎట్లా చూస్తామో ఆత్మను అట్లాగే చూడాలి. యోగవిదులైనవారు దేహాన్ని ముంజగా, ఆత్మను అందులోని అతిసూక్ష్మమైన పరకలుగా వేరుచేస్తారు. ఇదే యోగంలో తలపండినవారి పద్ధతి

విశేషం : 'నీవార శూకవత్తన్వీ పీతాభాస్వస్త్యణూపమః' అనే మంత్రపుష్పభాగాన్ని మనం మాములుగా చదువుతాం, నీవారమంటే వడ్లగింజ. శూక అంటే మొన. వడ్లగింజ మొనను చూడటం ఎంత సూక్ష్మమో ఆత్మ స్వరూపుడిని కనుగొనటమూ అంతే కష్టమని అర్థం. ముంజలోని పొరల విషయమూ ఇంతే. ముంజగడ్డితో మొలత్రాడు పేని. ఉపనయనసమయంలో బ్రహ్మచారికి కట్టుతారు. అతిసూక్ష్మమైన ముంజపరకలను వేరు చేయటంద్వారా ఒక 'సూక్ష్మగ్రాహిత'. బుద్ధికుశలత' ఏర్పడుతాయి. మనిషిలోకూడా అన్నమయ, ప్రాణమయ, మనోమయ, విజ్ఞానమయ, ఆనందమయ కోశాలని పంచకోశాలను 'శారీరకులు' గుర్తిస్తారు. స్థూల, సూక్ష్మ, కారణ శరీరత్రయాన్ని వరుసగా విశ్వ, తైజస, ప్రజ్ఞానమని వ్యష్టిదశలోనూ, విరాట్, హిరణ్యగర్భ, ఈశ్వరులని సమష్టి దశలోనూ పిలుస్తారు. ముంజలోని పోలిక ఇట్లాంటిదే.

క. **తనువువలన నిష్కర్షం। బొనర్చి జీవాత్ముఁ గాంచు యోగివరుం డ**
య్యను వొదవి యట్లు దన్నుం। గనినప్పుడు జననమరణగతులం దొఱఁగున్. **210**

ప్రతిపదార్థం: తనువువలనన్= శరీరంనుండి; నిష్కర్షంబు+ఒనర్చి= వేరుచేసి; జీవాత్మున్+కాంచు= జీవుడిని వేరుగా చూచే; యోగివరుండు= యోగిశ్రేష్ఠుడు; ఆ+అనువు+ఒదవి= అదే పద్ధతిని పాటించి; అట్లు= అట్లాగే; తన్నున్= తనలోని పరమాత్మను; కనినప్పుడు= చూచినప్పుడు; జననమరణ= చావు పుట్టుకలనే; గతులన్= స్థితులను; తొఱఁగున్= విడిచిపెడతాడు (తప్పించుకొంటాడు).

తాత్పర్యం: శరీరంనుండి జీవుడిని వేరుచేయటం నేర్చుకొన్న యోగి, సాధన పండగా అదే పద్ధతిలో తనలోని పరమాత్మనుకూడా చూడటం నేర్చుకొని, జననమరణ చక్రభ్రమణంనుండి బయటపడతాడు.

క. **ముక్తుండు జరామరణ వి। యుక్తుండై హర్షశోకయోగ మెడలి స**
ద్భక్తులకును నప్పద మీ। శక్తుండగుఁ జువ్వె బ్రహ్మచర్యము పేర్మిన్. **211**

ప్రతిపదార్థం: ముక్తుండు= ఈ విధంగా జరామరణ భ్రమణం నుండీ ముక్తిని పొందిన యోగివర్యుడు; జరామరణ= ముసలితనం, చావు అనే బాధలనుండి; వియుక్తుండు+ఐ= బయటపడ్డవాడై; హర్షశోక యోగము+ఎడలి= సంతోషం, దుఃఖం అనే అనుభవాల కలయికను కోల్పోయి; బ్రహ్మచర్యము పేర్మిన్= బ్రహ్మచర్యశక్తితో; సత్+భక్తులకునున్= ఉత్తమ భక్తులకు; ఆ+పదము+ఈన్= ఆ పరమ పదాన్ని ప్రసాదించటానికి; శక్తుండు+అగున్+చువ్వె!= సమర్థుడు అవుతాడు సుమా!

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ముక్తుఁడైన యోగిశ్రేష్ఠుడు ముసలితనం, చావు మొదలైన బాధలనుండి బయటపడ్డవాడై సంతోషశోకాది భావాలు లేనివాడై, నిత్యబ్రహ్మచర్యపాలనచేత అబ్బిన అనుగ్రహశక్తితో ఉత్తమభక్తులకు ఆ పరమపదాన్ని ప్రసాదించటానికి సమర్థుడు అవుతాడు సుమా!

ఆ. ఒడలి యస్థిరత్వ మూహించి యాత్మయం। దధికనిష్ఠ గలుగు నతఁడు సకల
భూతకోటివలనఁ బొందఁడు భయము రా। గాది దుఃఖములకు నగపడండు 212

ప్రతిపదార్థం: ఒడలి= దేహంయొక్క; అస్థిరత్వము= అశాశ్వతత్వాన్ని; ఊహించి= గుర్తించి; ఆత్మయందున్= ఆత్మ విషయంలో; అధికనిష్ఠ+కలుగు+అతఁడు= మిక్కిలి శ్రద్ధకలిగిన యోగి; సకల భూతకోటివలనన్= సృష్టిలోని ఏ భూత సముదాయం నుండికాని; భయము; పొందఁడు; రాగ+ఆది= అనురాగదులవలన కలిగే; దుఃఖములకున్= శోకాది భావాలకు; అగపడండు= వశ పడడు.

తాత్పర్యం: ఈ శరీరం అశాశ్వతమని గుర్తించి, ఆత్మ విషయంలో గాఢమైన శ్రద్ధ కలిగి ఎవడు యోగసాధన చేస్తాడో అతడికి ఏ భూతంవలన భయం ఉండదు. ఏ అనురాగాదులవలన కలిగే దుఃఖమూ అతడు పొందడు.

విశేషం : ఆత్మ విషయంలో 'నిష్ఠ' కలిగి ఉండటమన్న విషయం యోగసాధనలో చాలా ప్రధానమైనది. దేహాభిమానం ఎవరికి పోతుందో వారే ఆత్మనిష్ఠులు కాగలుగుతారు. వారి సర్వకర్మలూ ఆత్మాభిముఖంగానే ప్రసరిస్తాయి. భయరాగద్వేషాదులు శరీర సంబంధులు కాబట్టి యోగి వాటినుండి విముక్తుడవుతాడని అర్థం.

క. విను యోగయుక్తునకు శ। స్త్రనిహతి జలబాధ యగ్నిదాహము మొదలై
చను నవ్వికారములు లే। వనఘ! యతఁడు గోరఁ డైంద్ర మగు పదమైనన్. 213

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పుణ్యాత్ముడా!; విను= బాగా వినుము; యోగయుక్తునకున్= యోగంతో కూడినవాడికి; శస్త్రవిహతి= ఆయుధాలచే దెబ్బతినటం; జలబాధ= నీటివలన బాధింపబడటం; అగ్నిదాహము= అగ్నివలన కాలటం; మొదలైచను+ఆ+వికారములు= మొదలైన అట్లాంటి పరిణామాలు; లేవు= ఉండవు; అతండు= అట్లాంటి యోగి; ఐంద్రము+అగు= ఇద్ర సంబంధమైన; పదము+ఐనన్= పదం అయినా; కోరడు= ఇష్టపడడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! యోగి అయినవాడికి శస్త్రాలచేత కాని, నీటివలన కాని బాధ ఉండదు. అగ్ని అతడిని కాల్చటానికి సమర్థం కాదు. ఇట్లాంటి వికారాలులేని అతడు ఇంద్రపదవిని కూడా ఆశించడు.

విశేషం : ఆయుధాలకు దెబ్బతినటం, జలం తడపటం, అగ్ని దహించటం వంటి వాటిని శాస్త్రపరిభాషలో 'వికారాలు' అంటారు. ప్రకృతిసహజమైన కార్యాలను 'వికారాలు' అంటారన్నమాట. అది లేనివాడు కాబట్టి యోగిని 'నిర్వికారి' అంటారు. ఇంద్రపదవి అశాశ్వతమైనది కాబట్టి యోగి దానిని ఆశించడు.

క. తనయందు తన్ను లెస్సగఁ। గనుటం గడచిన సుఖంబు గలుగదు లోకం
బున నెందు దాని కయ్యెడు। వినుతానుష్ఠానమునకు విసువమి వలయున్. 214

ప్రతిపదార్థం: తనయందున్+ఆ= తనలోనే తన్నున్= తనను; లెస్సగన్= సమగ్రంగా; కనుటన్= చూడటంలో; కడచినన్= కాలం గడిస్తే; లోకంబునన్= లోకంలో; ఎందున్= ఎక్కడా; సుఖంబు+కలుగదు= సుఖం ఉండదు; దానికిన్+అయ్యెడు= దానికొరకు;

అయ్యేటటువంటి; వినుత= గొప్ప; అనుష్ఠానమునకున్= దీక్షకు; విసువమి= విసుగుపడకుండా ఉండటం; వలయున్= అవసరం.

తాత్పర్యం: తనలో తననే బాగా చూడడాన్ని మించిన సుఖం లోకంలో ఎక్కడా లేదు. దాని కొరకు (తనలో తన్ను) చూచుకోవడం కొరకు) కావలసిన పొగడదగిన నిష్ఠకు విసుగు చెందకుండా ఉండడం కూడా కావలెను.

వ. అయ్యనుష్ఠానం బెట్టిదనిన. 215

తాత్పర్యం: ఆ అనుష్ఠానం ఎట్లాంటిదంటే.- (తరువాతి పద్యంలో అన్వయం.)

క. తన యెఱిఁగిన తెరువున నె। మ్మన మంతర్వృత్తిఁ జేసి మఱి బాహ్యగతిన్
జన నీ కుండఁగ నది యెం। దనువునఁ బడు నిలుపవలయు నచ్చట దానిన్. 216

ప్రతిపదార్థం: తన+ఎఱిఁగిన= తనకు తెలిసిన; తెరువునన్= పద్ధతిలో; నెమ్మనమున్= తన నిండు మనస్సును; అంతర్వృత్తిన్+చేసి= లోపలికి మునుగజేసి; మఱి= ఇంక; బాహ్యగతిన్= బయటికి; చననీకుండఁగన్= వెళ్ళకుండా; అది= ఆ మనస్సు; ఎందున్+అనువునన్+పడున్= ఎక్కడ దారిలో పడుతుందో; అచ్చటన్= అక్కడ; దానిన్= దానిని; నిలుపవలయున్= నిలపాలి.

తాత్పర్యం: తనకు తెలిసిన మార్గంలో మనసును అంతర్ముఖం చేసి, ఇంక బయటికి పోనీయకుండా అది ఎక్కడ దారిలో పడుతుందో అక్కడే స్థిరంగా నిలపటం అభ్యసించాలి.

వ. అది యెట్లనిన. 217

తాత్పర్యం: అది ఎట్లాగంటే - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. దంతములు జిహ్వ గుత్తుక తాలుతలము। కంఠనాళంబు హృదయంబు గణ్యచరిత!
మఱియు లోపల నెచటికి మనసు మెలఁగెఁ। దాఁ గదల్పక యచటన యాఁగ వలయు.' 218

ప్రతిపదార్థం: గణ్యచరిత!= ప్రసిద్ధచరిత్ర కలవాడా!; దంతములు= పళ్ళు; జిహ్వ= నాలుక; కుత్తుక= మెడ; తాలుతలము= దౌడ; కంఠనాళంబు= గొంతుక; హృదయంబు= ఎద; మఱియున్= ఇంకా; లోపలన్= లోపల; ఎచటికిన్= ఎక్కడికి; మనసు; మెలఁగెన్= వెళ్ళి ఆగుతుందో; అచటన్= అక్కడే (దానిని); తాన్= తాను; కదల్పక= కదల్చకుండా; ఆఁగవలయున్= నిలపాలి.

తాత్పర్యం: ప్రసిద్ధచరితుడా! దంతాలు, నాలుక, మెడ, దౌడ, గొంతుక, ఎద - ఇంకా లోపలికి ఎక్కడికి మనసు వెళ్ళి నిలుస్తుందో దానిని అక్కడే కదల్చకుండా ఆపాలి.'

వ. అని చెప్పెనని చెప్పి నాతో శిష్యుం డని మఱుపునం బలికి తలంచికొని కొండొక విచారించి నవ్వుచు నవ్విప్రుండు నా మొగంబు సూచి 'యచ్యుతా! యా సిద్ధుం డనువాఁడ నేన కదా నీ యెఱుంగని యదియునుం గలదె? మఱియు నక్కాశ్యపనామధేయుం డడిగిన తెఱంగు దానికి నుత్తరంబు నా యిచ్చిన విధంబును విను' మని యిట్లనియె.219

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; చెప్పెను+అని= సిద్ధుడు చెప్పాడని; చెప్పి; నాతోన్= నాతో; శిష్యుండు+అని= నీవు నా శిష్యుడివైతివని; మఱపునన్+పలికి= మరుపుతో అన్నవాడై; తలంచికొని= గుర్తుకు తెచ్చుకొని; కొండొక విచారించి= కొంతసేపు ఆలోచించి; నవ్వుచున్=

నవ్వుతూ; ఆ+విప్రుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; నామొగంబు+చూచి= నా ముఖం చూచి; అచ్యుతా!= కృష్ణా!; ఆ సిద్ధుండనువాఁడన్+నేను+ఆ కదా!= ఆ సిద్ధుడనబడేవాడను నేనే కదా!; నీ+ఎఱుంగని+అదియున్+కలదె?= నీకు తెలియనిది కూడా ఉన్నదా?; మఱియున్= ఇంకా; ఆ+కాశ్యప నామధేయుండు= ఆ కాశ్యపుడు అనే పేరుగల బ్రాహ్మణుడు; అడిగిన+తెఱంగు= అడిగిన విధం; దానికిన్+ఉత్తరంబు+నా యిచ్చిన+విధంబునున్= దానికి ఇచ్చిన సమాధానం తీరు; వినుము+అని= వినుమని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా సిద్ధుడు చెప్పాడని నాతో అని మరుపుతో నా 'శిష్యుడి'వి అని గుర్తుకు తెచ్చుకొని కొంతసేపు ఆలోచించి నవ్వుతూ ఆ బ్రాహ్మణుడు నా ముఖం చూచి 'కృష్ణా! ఆ సిద్ధుడను నేనే కదా! నీకు తెలియనిది ఏమున్నది? ఆ కాశ్యపుడు అడిగిన ప్రశ్న, నా సమాధానం చెప్పుతాను వినుము' అంటూ ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం : శ్రీకృష్ణుడికి తానే తత్త్వబోధ చేసినట్లు చెప్పటం బాగుండదని ఆ బ్రాహ్మణుడు 'సిద్ధుడి' కల్పన చేశాడు. కాని కృష్ణుడి సమీపంలో అసత్యం చెప్పటం కష్టం. అందుచేత 'సిద్ధుడి' 'శిష్యు' డున్నాడేమో తెలియదు. బహుశా కృష్ణుడు గుర్తించి ఉంటాడు. అందుకే తన తప్పు తెలిసికొని, బ్రాహ్మణుడు ఆ సిద్ధుడిని నేనే అన్నాడు. ఇదంతా శ్రీకృష్ణుడి లీలలో భాగమే. అంతమాత్రమే కాదు. ఇదంతా చెప్పుతున్నవాడు కృష్ణుడే. అందుచేత ఈ పాత్రలన్నీ ఆయన కల్పించినవే. తానుకూడా జ్ఞానులను ఆశ్రయించి తెలిసికొంటూ నన్న వినయసూత్రాన్ని అర్జునుడికి నేర్పటంకొరకు పరమాత్ముడు ఈ కల్పన మొత్తం చేసి ఉండాలి. చెప్పుతున్నవాడు బ్రాహ్మణుడే అయినా అవన్నీ శ్రీకృష్ణుడి వాక్యసంపదే. అందుకే దీనిని మొత్తం 'అనుగీత' అని కూడా పిలుస్తారు.

ఆ. 'కేలు మొగిచి వినయశాలి యమ్మేధావి। విశదకరుణఁ జెప్పవే మహాత్మ!

„ ¬╤°" ¶HÆ} „ ⊢} ` Qƒ# † Ç l ^ ¥ Ç ¶HÆ ª⊢ ^ ⊢ÑÑ= °x † ³. 220

ప్రతిపదార్థం: వినయశాలి= వినయవంతుడు; ఆ+మేధావి= ఆ ధీగుణ సంపన్నుడైన బ్రాహ్మణుడు; కేలు మొగిచి= చేతులు జోడించి; మహాత్మ!= ఓ మహాత్మా!; పరమ= ఉత్కృష్టమైన; మోక్షకరణ= మోక్షసాధనలో; పరిణతంబు+ఐన= పండిన; ఉదాత్త= గొప్పదైన; సూక్ష్మ= అతి సూక్ష్మమైన; సుకర= సులభమైన; ధర్మము= మార్గం; విశదకరుణన్= మిక్కిలి దయతో; చెప్పవే= బోధించవా!; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వినయవంతుడైన ఆ మేధావి చేతులు జోడించి 'మహాత్మా! ఉత్కృష్టమైన మోక్షసాధనలో సమర్థమైన. ఉత్కృష్టమైన సూక్ష్మసులభమార్గం ఏదో నాకు దయతో బోధించుము' అని అడిగాడు.

వ. అనిన 'నవహితుండవై యాకర్ణింపు'మని పలికి యిట్లంటి. 221

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; అవహితుండవు+ఐ= సావధానుడవై; ఆకర్ణింపుము+అని= వినుమని; పలికి= చెప్పి; ఇట్లు+అంటిన్.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా ఏకాగ్రతతో వినుము అని చెప్పి ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'పాలకడవ పెక్కు పసులలో డించిన। యాతఁ డెట్లు దాని నరసికొనుచు
నుండు నట్లు లోన నునిచిన మనసు నే। మఱక యాత్మ వెదకు తెఱఁగు మేలు. 222

ప్రతిపదార్థం: పాలకడవ= పాలకుండ; పెక్కు పసులలోన్= అనేక పశువుల నడుమ; డించిన= ఉంచినపుడు; అతఁడు= ఆ గొల్లవాడు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; దానిన్= ఆ కుండను (పశువులు త్రొక్కివేయకుండా); అరసికొనుచున్+ఉండున్= జాగ్రత్తగా చూచికొంటూ

ఉంటాడో (అట్లాగే); లోనన్= లోపల; ఉనిచిన= స్థిరంగా ఉంచిన; మనసున్= మనస్సును; ఏమరక= ఏమరకుండా; ఆత్మన్= ఆత్మను; గొల్లవాడివలె; వెదకు తెఱఁగు= జాగ్రత్తగా చూచికొనే పద్ధతి; మేలు= శ్రేష్ఠం.

తాత్పర్యం: పశువులమందలో ఒకచోట గొల్లడు పాలకుండను దించి తాను చుట్టూ తిరుగుతున్నా ధ్యాసను కుండమీద ఎట్లాఉంచుతాడో అట్లాగే విషయసుఖాలలో, దుఃఖాలలో జీవుడు భ్రమిస్తున్నా ఆత్మద్వారా లోన ఉంచిన మనసును జాగరూకంగా కాపాడుకొనటం ఉత్తమమార్గం.

విశేషం : అలం; ఉపమ. ఈ ఉపమానాన్నిబట్టి కృష్ణుడు గోవులు కాచాడు అనటానికి వెనుక ఉన్న తాత్త్వికభావం అర్థం చేసికొనవచ్చును. పశువులమంద అనియంత్రితమైన మనిషి ప్రవృత్తికి నిదర్శనం కాగా దానిని కాపాడుతూ వచ్చిన గోపాలకుడు ఆ ప్రవృత్తికి ఒక దారి చూపి 'పాలకుండ' (జ్ఞానాన్ని) భద్రపరచి ఇచ్చిన 'ఆత్మ' తత్త్వానికి సంకేత మవుతున్నాడు. పాలకుండను ఏ పశువైనా ఎప్పుడైనా త్రొక్కివేయవచ్చును. అట్లాగే విషయవాంఛాదులు మనసును పక్కదారి పట్టించవచ్చును. అందుకే ఈ పోలిక చాలా అర్థవంతమైనదీ. సహజమైనదీ కూడా.

క. ఈ తెఱఁగున నుద్యుక్తుం । డై తెలి వొందిన మనంబు నతులవివేక
ఖ్యాతి మరిగించి శశ్వ । ద్ద్యోతితమగు బ్రహ్మముం జతురయోగి గనున్. 223

ప్రతిపదార్థం: ఈతెఱఁగునన్= ఈవిధంగా; చతుర యోగి నేర్పరియైన యోగీశ్వరుడు; ఉద్యుక్తుండు+ఐ= పూనుకొని; తెలివి+ఒందిన= జాగరూకమైన; మనంబున్= మనస్సును; అతుల= సాటిలేని; వివేక ఖ్యాతిన్= బుద్ధివైభవంతో; మరిగించి= అభ్యసింపచేసి; శశ్వత్= శాశ్వతంగా; ద్యోతితము+అగు= ప్రకాశించేటటువంటి; బ్రహ్మతత్త్వాన్ని; కనున్= చూస్తాడు (పొందుతాడు).

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నేర్పరితనమున్న యోగీశ్వరుడు పూనికతో జాగరూకమైన మనస్సును సాటిలేని బుద్ధివైభవసాహచర్యంతో శిక్షింపజేసి శాశ్వతంగా, ప్రకాశరూపంగా సాక్షాత్కరించే బ్రహ్మపదాన్ని సులభంగా పొందుతాడు.

విశేషం : బ్రహ్మపదప్రాప్తిలో రెండు ముఖ్యమైన దశలు ఇక్కడ చెప్పబడ్డాయి. తొలిదశ ముందటి పద్యంలోనే ప్రస్తావించాడు. విషయవాంఛలపాలు కాకుండా మనసును స్థిరీకరించటం. అట్లా స్థిరమైన చిత్తంలో 'జాగరూకత (మేల్కొన్న లక్షణం) ఏర్పడుతుంది; దానికి వివేకాన్ని తోడుచేయాలి. అంటే శాస్త్రాద్యవేక్షణవలన, సాధుసత్పురుషుల బోధలవలన సత్కర్మాచరణవలన కలిగే బుద్ధి వైభవం ఆ మనసుకు తోడైతే కలిగే సాత్త్వికజ్ఞానానికి బ్రహ్మపదప్రాప్తి సులభమని తాత్పర్యం.

తే. అయ్యనాదితత్త్వ చక్షురాదికంబు । లైన యింద్రియములకు గ్రాహ్యంబు గాదు
సకలమలనిరాసాజ్య ప్రసన్నతర మ । నఃప్రదీపంబు తద్దర్శనం బొనర్చు. 224

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అనాదితత్త్వము= మొదలు ఎరుగజాలని ఆ మహాతత్త్వం; చక్షున్+ఆదికంబులైన= కన్నులు, చెవులు మొదలైన; ఇంద్రియములకున్= ఇంద్రియాలకు; గ్రాహ్యంబు కాదు= గ్రహించదగినది కాదు; సకల= అన్ని; మల= మలినాలనూ; నిరాస= నిరసించటమనే; ఆజ్య= నేయిచేత; ప్రసన్నతర= మిక్కిలి ప్రసన్నంగా చేయబడిన; మనస్+ప్రదీపంబు= మనస్సనే గొప్ప దీపం; తద్+దర్శనంబున్+ఒనర్చున్= ఆ దర్శనాన్ని; చేయించగలుతుంది.

తాత్పర్యం: ఆ ఆనాదితత్త్వం కన్నులు, చెవులు మొదలైన అవయవాలచేత చూడదగినది. వినదగినది కాదు. అన్ని మలినాలను

క్షాళనం చేయట మనే నేతివలన మిక్కిలి మనోహరంగా వెలిగేటటువంటి ప్రశాంతమైన మనస్సు అనే గొప్పదీపం మాత్రమే ఆ బ్రహ్మపదాన్ని చూపగలుగుతుంది.అలంకారం - నిరాస+ఆస్య; మనఃప్రదీపంబు - రూపకం

క. కలయంగ నెల్ల యెడలం। దలలును లోచనములును బదంబులు హస్తం
బులునై యా తత్త్వం బు। జ్జ్వలభంగి వెలుంగ యోగవంతుఁడు గాంచున్. 225

ప్రతిపదార్థం: ఎల్ల+ఎడలన్= అన్నివైపులా; తలలును= తలలూ; లోచనములును= కళ్ళూ; పదంబులు= కాళ్ళూ; హస్తంబులున్+ఐ= చేతులు కలిగి; కలయంగన్= వ్యాపించి; ఆ+తత్త్వంబు= ఆ మహాతత్త్వం; ఉత్+జ్వల= మిక్కిలి మండుతున్న; భంగిన్= రీతిలో; వెలుంగన్= ప్రకాశిస్తుండగా; యోగవంతుఁడు= యోగం కలిగినవాడు; కాంచున్= చూస్తాడు.

తాత్పర్యం: అన్ని దిశలలోనూ తలలు, కళ్ళు, కాళ్ళు, చేతులు, కలిగి అంతటా వ్యాపించిన ఆ మహాతత్త్వం మిక్కిలిగా మండిపోతున్న కాంతిపుంజంవలె ప్రకాశిస్తుండగా దానిని మహాయోగి దర్శిస్తాడు.

విశేషం : పురుషసూక్తంలోనూ, భగవద్గీతలోను పురుషోత్తముడిని ఎట్లా వర్ణించారో ఇక్కడ కూడా అట్లాగే చెప్పటం గమనించవచ్చును. 'సహస్ర శీర్షా పురుషః సహస్రాక్షః సహస్రపాత్' అని పురుషసూక్తం ఆ పురుషుడిని వర్ణించినది. వేయితలలు, వేయి కన్నులు, వేయి కాళ్ళు అనంతత్వ సంకేతం. 'అనేక బాహూదరవక్త్రనేత్రు' డని భగవద్గీత వర్ణించింది. అతడికి పెక్కు చేతులు, కడుపులు, నోళ్ళు, కళ్ళు ఉన్నాయట. 'నాంతం, న మధ్యం, న పునస్తవాదిం' (నీకు అంతము, మధ్యము, అది లేదు. అందుకే 'దిశలు తోచటం' లేదు అని అర్జునుడు ఆ విరాట్పురుషుడిని చూచి ఆక్రందిస్తాడు' సర్వతోనంతరూపమ్ అని వర్ణించినట్లుగా ఆయన అనంతరూపుడు. దానినే 'ఎల్లయెడలన్' అని తిక్కనగారు చాలా సొగసైన తెలుగులో వర్ణించాడు.)

క. తను వేర్పరించి కేవల। ముఁను శాంతము నైన తత్త్వమును సంతతమున్
గనుచున్నఁ దన్ను నెఱుఁగం। గనుఁజీఁకటిఁ బాపు వెలుఁగు గలుగుం బుత్రా! 226

ప్రతిపదార్థం: పుత్రా!= ఓ కుమారా! (శిష్యవాత్సల్యంతో పిలిచే పిలుపు); తనువు= శరీరం; ఏర్పరించి= వేరు చేసి; కేవలమును= ఏకైకమూ; శాంతమును+ఐన= శాంత స్వరూపమైన; తత్త్వమును= తత్త్వాన్ని; సంతతమున్= ఎల్లప్పుడూ; కనుచున్+ఉన్నన్= చూస్తుంటే; తన్నున్= తనను; ఎఱుఁగన్+కనున్= తాను చూచికొనటానికి (తెలిసికొనటానికి) సాధ్యమవుతుంది; చీఁకటికిన్+పాపున్= చీకటిని పోగొట్టుతుంది; వెలుఁగు+కలుగున్= ఆ పరమకాంతి నిధానం సంప్రాప్తిస్తుంది.

తాత్పర్యం: నాయనా! శరీరాన్ని వేరుచేసి; ఏకైకమూ శాంతస్వరూపమూ అయిన ఆ పరమతత్త్వాన్ని నిరంతరం దర్శించే యోగి క్రమంగా ఆత్మదర్శనం చేయగలుగుతాడు. లోని తమస్సు అణగుతుంది. పరమకాంతి నిధానం సంప్రాప్తిస్తుంది.

విశేషం : శ్రీమన్నారాయణుడు 'శాంతాకారు'డట. శాంతమే అతడి స్వరూపం. తక్కిన ఎనిమిది రసాలలో లౌకికస్పర్శ ఉంది. కాని 'శాంత' రసంలో దివ్యత్వం ఉంది. మహాభారతంలో ప్రధానం ఈ శాంతరస నిరూపణమే. అది కేవలము' ఏకైకం, అద్వితీయం. అక్కడ ద్వంద్వభావరాహిత్యం ఉండటంవలన ఏకం. అనంతం అనే స్ఫూర్తి ఉంది. అందుకే మోక్షాన్ని 'కైవల్యం' అని అంటారు. 'శాంత' మంటే మోక్షపదానుభవం అని తాత్పర్యం.

వ. బ్రహ్మవిద్యారహస్యంబు సర్వంబు నీకుం జెప్పితి; నీ వింక సుఖివి గమ్ము; నేనుం బోయెద' నని యామంత్రణంబు సేసిన నపాస్తసంశయుం డయి యా శిష్యుం డరిగె; నిట నిన్ను దర్శింప వచ్చితి' నని పలికి యమ్మహాద్విజుం డంతర్హితుండయ్యెఁ; బరమహితంబైన యా వాక్యసంతానంబు సమవధానంబున వినంబడియెనే పాండవ

మధ్యమా! నాఁడు రథస్థుండ వయిన నిన్ను నేతదీయంబైన యర్థజాతంబు వినిపించితి' నని నప్పురుషవరుతోడం
బురుపోత్తముండు వెండియు నిట్లనియె. **227**

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మవిద్యారహస్యంబు= బ్రహ్మవిద్యలోని రహస్యాన్ని; సర్వంబు= అంతటినీ; నీకున్+చెప్పితిన్= నీకు చెప్పాను; నీవు+ఇంకన్= నీవు ఇంక; సుఖివి+కమ్ము= సుఖంగా ఉండుము; పొమ్ము= వెళ్ళిరమ్ము; నేనున్+పోయెదను+అని= నేనూ వెడుతున్నానని; ఆమంత్రణంబు+చేసినన్= వీడ్కోలు చెప్పగా; ఆ శిష్యుండు= ఆ కాశ్యపుడు; అపాస్త= పోయిన; సంశయుండు+అయి= సందేహాలు కలవాడై; అరిగెన్= వెళ్ళిపోయాడు; ఇట= ఇక్కడ; నిన్నున్= నిన్ను; దర్శింపన్= దర్శించుకొనటానికి; వచ్చితిన్= వచ్చాను; అని; పలికి; ఆ+మహాద్విజుండు= ఆ గొప్ప బ్రాహ్మణుడు; అంతర్హితుండు+అయ్యెన్= మాయమైపోయాడు; పరమ= మిక్కిలి; హితంబు+ఐన= మేలును కలిగించే; ఈ వాక్యసంతానంబు= ఈ వాక్యసమూహం; సమవధానంబునన్= మిక్కిలి అవధానంతో; వినంబడియెనే!= విన్నావా?; పాండవ మధ్యమా!= ఓ అర్జునా!; నాఁడు= ఆ రోజు; రథస్థుండవు+అయిన= రథం మీద నిలిచిన; నిన్నున్= నిన్ను గురించి; ఏతదీయంబైన= ఈ బ్రహ్మపదప్రాప్తికి సంబంధించిన; అర్థజాతంబు= అర్థసముదాయం, వినిపించితిన్= వినిపించాను; అని= అని చెప్పి; ఆ+పురుషవరుతోడన్= ఆ పురుషశ్రేష్ఠుడితో; పురుషోత్తముడు= శ్రీకృష్ణుడు; వెండియున్= మళ్ళీ; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మవిద్యలోని రహస్యాన్ని అంతటినీ నీకు చెప్పాను. నీవు ఇక సుఖంగా ఉండుము. పోయిరమ్ము. నేనూ వెళ్ళుతున్నాను' అని వీడ్కోలు చెప్పగా ఆ శిష్యుడు తన సందేహాలన్నీ తీరగా వెళ్ళిపోయాడు. ఆ తరువాత నిన్ను దర్శించుకొనటానికి నేను ఇక్కడికి వచ్చాను' అని పలికి, ఆ బ్రాహ్మణుడు మాయమైపోయాడు. ఓ అర్జునా! పరమహితాన్ని కలిగించే ఈ వాక్యసముదాయాన్ని ఏకాగ్రచిత్తంతో విన్నావా! ఆనాడు యుద్ధభూమిలో రథంమీద నిలిచి, విషాదంతో ఉన్న నీకు ఆ బ్రహ్మపదసంప్రాప్తిని గురించిన ఈ విషయాలన్నిటినీ వినిపిచాను. గుర్తున్నదా!' అని కృష్ణుడు చెప్పి, మరలా అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **వ్యామిశ్రమతి యగు నతనికి నకృతాత్ముఁ। డైనవానికి నవధానరహిత**
చేతస్కునకు నిది సెప్పఁగాదే! దొల్లి। దెలియంగఁ జెప్పితి దేవతలకు
గాండివి నీవు దక్కఁగ నిది మర్త్యు లా। కర్ణింపఁ దగువారు గలరె యొరులు?
పరమరహస్య మీ పరిపాటి దీన న। య్యమృతవస్తువు గని యఖిలదుఃఖ

ఆ. **ములుఁ దొఱంగి నిత్యముక్తత వెలుఁ గొందు। నరుఁడు వైశ్యులైన నాతులైన**
శూద్రులైనఁ గంద్రు సువ్వె యిమ్మెయి ముక్తి। బ్రాఁతె బ్రాహ్మణులకు రాజులకును? **228**

ప్రతిపదార్థం: వ్యామిశ్రమతి+అగునతనికిన్= అస్థిరమైన మనస్సు కలవానికి (అనేకాలైన ఆలోచనలవలన ఏర్పడ్డ అస్థిరత్వం కలవాడని అర్థం); అకృత+ఆత్ముఁడు+ఐన వానికిన్= ఆత్మవిద్యాపరిశ్రమ లేనివాడికి; అవధానరహిత= అవధానంలేని; చేతస్కునకున్= చిత్తమున్నవాడికి; ఇది= ఈ బ్రహ్మవిద్య; చెప్పన్+కాదే!= చెప్పరాదు సుమా!; తొల్లి= మునుపు; దేవతలకున్= దేవతలకు; తెలియంగన్+చెప్పితిన్= వివరంగా చెప్పాను; గాండివి= గాండీవాన్ని ధరించిన మహాధనుర్వేత్త అయిన; నీవు తక్కగన్= నీవు తప్ప; ఇది= ఈ విద్యను; ఆకర్ణింపన్+తగువారు= వినదగినవారు; ఒరులు= ఇతరులు; మర్త్యులు+కలరె?; మానవులున్నారా?; ఈ పరిపాటి= ఈ బ్రహ్మవిద్యాక్రమం; పరమ రహస్యము= మిక్కిలి గుప్తమైనది; దీనన్= దీనిచేత; నరుఁడు= మనిషి; ఆ+అమృతవస్తువున్+కని= ఆ అమృతవస్తువును దర్శించి; అఖిల= అన్ని; దుఃఖములున్+తొఱంగి= దుఃఖాలు పోగొట్టుకొని; నిత్యముక్తతన్= నిత్యముక్తత్వస్థితిలో; వెలుఁగు+ఒందున్= ప్రకాశిస్తాడు; వైశ్యులు+ఐనన్= వైశ్యులు అయినా; నాతులు+ఐనన్= స్త్రీలైనా; శూద్రులు+ఐనన్=

శూద్రులైనా; ఈ+మెయిన్= ఈ క్రమంలో; ముక్తిన్= ముక్తిని; కంద్రు= పొందుతారు; చువ్వె!= సుమా!; (ఇక); బ్రాహ్మణులకున్; రాజలకును= క్షత్రియులకూ; బ్రాఁతె?= దుర్లభమా?

తాత్పర్యం: అస్థిరచిత్తుడికి, ఆత్మవిద్యాపరిశ్రమలేనివాడికి, ఏకగ్రత లేనివాడికి ఈ బ్రహ్మవిద్యను బోధించరాదు సుమా! నేను మునుపు దేవతలకు ఈ విద్యను బోధించాను. మానవులలో ధనుర్విద్యానిపుణుడవు కాబట్టి నీవు తప్ప మనుషులెవ్వరూ ఈ విద్యను నానుండి వినదగ్గవా రెవరూ లేరు. ఈ బ్రహ్మవిద్యాక్రమం చాలా రహస్యమైనది. దీనివలన మానవుడు ఆ అమృతవస్తువును దర్శించి అన్ని దుఃఖాలూ పోగొట్టుకొని నిత్యముక్తుడుగా ప్రకాశిస్తాడు. వైశ్యశూద్రులైనా, స్త్రీలైనా ఈ విద్యానుష్ఠానంతో ముక్తిని పొందగలరంటే ఇక బ్రాహ్మణులకు, రాజులకు ఈ స్థితి దుర్లభమవుతుందా?

విశేషం : ధనుర్విద్యారహస్యం 'గురి'ని ఛేదించటం. దీనివలన లక్ష్యశుద్ధి కలుగుతుంది. అందుకే బ్రహ్మవిద్యకూడా ఒక ధనుర్విద్యవంటిదే అని ఉపనిషత్తులు చెప్పుతాయి. అందుకే 'నరుడు' ఒక్కడే గీతకు శ్రోత అయ్యాడు. అతడికే విషాదమూ కలిగింది. అతడికే పాపభీతి పుట్టింది. అతనే చివరికి మహాయుద్ధం చేశాడు. విజయుడయ్యాడు కూడా! ఈనాడు 'అనుగీత'కు శ్రోత కూడా ఆయనే. అందుకే ధర్మరాజుకు బోధించని గీతారహస్యాన్ని శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికే బోధించాడు.

వేదవిద్యకు స్త్రీవైశ్య శూద్రులు ఒకప్పుడు బాహ్యులు. అయినా వారికి కూడా బ్రహ్మపదసంప్రాప్తి మాత్రం నిషిద్ధం కాదు. అందుకే ఇది 'యోగ' విద్యగా చెప్పబడినది. యాగం కర్మవిద్య. దానికి దూరులైనవారు కూడా బ్రహ్మత్వసిద్ధికి అర్హులే. స్థిరచిత్తం. ఆత్మవిద్యాపరిశ్రమ, మనోనిగ్రహాది సాధన, ఇంద్రియజయం, అవధానచిత్తం, వ్రతపరిరక్షణబుద్ధి కలిగిన ఎవరైనా బ్రహ్మపద సంప్రాప్తికి అర్హులేనని అర్థం. బ్రాహ్మణులు, రాజులు నిత్యజీవిత కార్యకలాపాలద్వారానే మొదటి మెట్టులోకి ప్రవేశించగలరు. కాబట్టి వారికి ఈ విద్య సుసాధ్యమని చెప్పటం మహర్షి వాక్యానికి అర్థం.

అర్యుడైనా అనార్యమైన దుఃఖాది భావాలలోకి వెళ్ళిపోతూ ఉంటాడు కాబట్టి భగవద్గీతలోనూ, ఇక్కడా ద్వంద్వ స్థితులను దాటటంద్వారా కలిగే చిత్తస్థైర్యాన్ని ప్రధానగుణంగా చెప్పటం కనిపిస్తుంది.

క. వినిపించితి నిను బోధం । బునకు నుపాయంబ ఫలసముదయము మోక్షం
బును సౌఖ్యనిర్ణయము ని । క్కనుట గడవ సుఖము లొండు గలవే యరయన్? 229

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్ను గురించి (నీకు); బోధంబునకున్= బ్రహ్మబోధకు; ఉపాయంబు= పద్ధతి; ఫలసముదయము= దాని ఫలితాలు; మోక్షంబును= విముక్తి; సౌఖ్యనిర్ణయమున్= ఆ సుఖస్వరూపం; వినిపించితిన్= వినిపించాను; ఈ+కనుటన్+కడవన్= ఈ బ్రహ్మపద దర్శనం విడిచి (అతిశయించి); అరయన్= బాగా చూడగా; ఒండు సుఖములు= మరి ఇతర సుఖాలు; కలవే?= ఉన్నాయా?

తాత్పర్యం: అర్జునా! నీకు ఇంతవరకు బ్రహ్మబోధకు సంబంధించిన క్రమం, దానిఫలం, విముక్తి ఆ సుఖస్వరూపం ఇవన్నీ చెప్పాను. ఈ బ్రహ్మపదసందర్శనంకంటె మరొక సుఖం ఏదైనా ఉందా!

విశేషం : ఇక్కడ సుఖమంటే ఆనందమని అర్థం. బ్రహ్మపదసుఖమే బ్రహ్మానందమని అర్థం. 'బ్రహ్మానందం పరమసుఖదం' అని స్తుతి. ఆ ఆనందం పరమసుఖాన్ని ఇస్తుందట. అందుకే మానుషానంద, రాజానందాదులు ఆ బ్రహ్మానందం ముందు ఏ మాత్రం కొరగానివి అవి తైత్తిరీయం సిద్ధాంతం చేసింది. (చూ॥ ఆనందవల్లి).

ఈ సుఖం వ్యసనకారకం కాదు. బంధం కలిగించదు. దాని లక్షణం విముక్తి. దాని గుణం ప్రకాశం.

ఆ. శ్రద్ధ గలిగి లోకసంగ్రహ సంగంబు । నీడ విడిచి యెవ్వఁ డీ యుపాయ
ముల భజించు వాఁడు మోక్షలక్ష్మి కిఁ బతి । యగు నొకింత సందియంబు వలదు. 230

ప్రతిపదార్థం: శ్రద్ధ కలిగి= శ్రద్ధతో కూడినవాడై; లోక సంగ్రహ= లోకాన్ని అవలంబించటంచేత కలిగిన; సంగంబున్= కలయికను; ఈడన్+విడిచి= సంపూర్ణంగా పరిత్యజించి; ఎవ్వఁడు= ఏ యోగి; ఈ ఉపాయములన్= ఈ మార్గాలతో; భజించున్+వాఁడు= మోక్ష సంపదను ఉపాసిస్తాడో అతడు; మోక్షలక్ష్మికిన్= మోక్షరూపయైన శ్రీదేవికి; పతి+అగున్= భర్త అవుతాడు; ఒక+ఇంత= కొంచెం కూడా; సందియంబు= సందేహం; వలదు= అక్కరలేదు.

తాత్పర్యం: ఎవడు శ్రద్ధాళువై ఈ లోకబంధంచేత పట్టిన మమతానుబంధాలను సంపూర్ణంగా దిగవిడిచి, ఇంతవరకు బోధించిన మార్గాలలో మోక్షపదవిని గురించి ఉపాసిస్తాడో అతడు మోక్షలక్ష్మిని వరిస్తాడు. ఈ విషయంలో కొంచెం కూడా సందేహం అక్కరలేదు. మోక్షలక్ష్మికిఁ బతియగు- అలంకారం రూపకం.

క. చెప్పం గలయది యెల్లను । జెప్పితి; నీ కింత గడవఁ జెప్ప నొకఁడు లేఁ
డిప్పాట నెలల నాఱిటఁ । జొప్పడు యోగంబు నియతి శుద్ధాత్మునకున్.' 231

ప్రతిపదార్థం: చెప్పన్+కల+అది= చెప్పగలిగినది; ఎల్లనున్= అంతా; చెప్పితిన్= చెప్పాను; నీకున్+ఇంతన్+కడవన్= నీకు ఇంతకుమించి; చెప్పన్= చెప్పటానికి; ఒకఁడున్+లేఁడు= ఏదీ లేదు; శుద్ధాత్మునకున్= పరిశుద్ధమైన ఆత్మగలవాడికి; ఈ+పాటన్= ఈ పద్ధతిలో; నియతిన్= నియమంతో పాలిస్తే; యోగంబు= యోగం; నెలలన్+ఆఱిటన్= ఆరు నెలలలో; చొప్పడున్= సిద్ధిస్తుంది.

తాత్పర్యం: చెప్పగలిగినదంతా చెప్పాను. ఇంతకుమించి దీనిని గురించి చెప్పగలవారెవ్వరూ లేరు. నియమపాలన గల శుద్ధాత్ముడికి ఈ పద్ధతిలో ఆరునెలలలోనే సంపూర్ణయోగం సిద్ధిస్తుంది.'

వ. అని యిట్లు కృష్ణుండు జిష్ణునకు నధ్యాత్మవిషయంబులగు వాక్యంబులు సెప్పె నని చెప్పిన విని యన్నర నారాయణులు మఱియు నెవ్విధంబున వర్తించి రని యడుగుటయు. 232

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా, కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; జిష్ణునకున్= నరుడికి; అధ్యాత్మ విషయంబులగు వాక్యంబులు= వేదాంత సంబంధంగల వాక్యాలను; చెప్పెనని= చెప్పాడని; చెప్పినన్ విని= చెప్పగా విని; ఆ+నరనారాయణులు= ఆ కృష్ణార్జునులు; మఱియున్= ఇంకా; ఏ+విధంబునన్= ఏ తీరుగా; వర్తించిరి?= కాలం గడిపారు?; అని; అడుగుటయున్= జనమేజయుడు అడుగగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి బ్రహ్మవిద్యాసంబంధాలైన మహావాక్యాలు వినిపించాడని చెప్పగా విని జనమేజయుడు 'ఆ తరువాత కృష్ణార్జునులు ఏమేమి చేశారు తెలుపుము' అని అడుగగా- తరువాతి ఆశ్వాసంలోనికి అన్వయం.

అశ్వాసాంతము

చ. గుణసమతానుభూతిహృతికోవిదసారవివేకభావ్య! చా
రణ సురసిద్ధసాధ్యఖచర ప్రముఖాఖిల భూతసేవ్య! వీ
క్షణకలనా కృతార్థమునిసార్థ బహుస్తుతివాక్యరత్నభూ
షణ! మహనీయ ఖేలన! నిసర్గకృపాకృత లోకపాలనా! 233

ప్రతిపదార్థం: గుణసమతా+అనుభూతి= సత్త్వరజస్తమోగుణాల ప్రకృతిస్థితియొక్క; హృతి= హరించటంలో; కోవిద= పండితులైనవారి; సార= సారభూతమైన; వివేక= వివేకంచేత; భావ్య!= భావింపదగినవాడా!; చారణ= గంధర్వులు; సుర= దేవతలు; సిద్ధ= సిద్ధులు; సాధ్య= సాధ్యులు; ఖచర= ఆకాశసంచారులు; ప్రముఖ= మొదలైన; అఖిల= అన్ని; భూత భూతాలచేత; సేవ్య= సేవింపబడేవాడా!; వీక్షణకలనా= కటాక్షప్రసారమాత్రంచేత; కృతార్థ= ధన్యులైన; మునిసార్థ= ముని సముదాయంయొక్క; బహుస్తుతివాక్య= అనేక

స్తుతివాక్యాలనేటటువంటి; రత్నభూషణ= మణుల అలంకారం కలిగినవాడా!; మహనీయఖేలన!= పూజనీయమైన విహారం కలిగినవాడా!; నిసర్గ= సహజమైన; కృపాకృత= దయతో నిర్వహించబడిన; లోకపాలనా= విశ్వసంరక్షణకార్యం కలవాడా!

తాత్పర్యం: సత్త్వరజస్తమోగుణాల సహజానుభవాన్ని పరిహరించటంలో సమర్థులైన ధీరుల సారవివేకంచేత భావింపదగినవాడవు నీవు. గంధర్వులు, దేవతలు, ఆకాశసంచారులు మొదలైన అన్ని ప్రాణులు నిన్ను సేవిస్తుంటాయి. నీ కటాక్షమాత్రంచేత ధన్యులైన మునిసముదాయం చేసే స్తోత్రాలనే అనేకరత్నాలతో పొదిగిన అలంకారం కలిగినవాడవు నీవు. నీ విహారం చాలా పూజనీయమైనది. ఈ విశ్వసంరక్షణకార్యాన్ని నీకున్న సహజమైన కృపతో నిర్వహిస్తున్న దేవదేవుడవైన ఓ హరిహరనాథా! నీకు నమస్కారం.

విశేషం : ప్రకృతి గుణాలు సత్త్వరజస్తమస్సులు. వీటి సముదాయ స్థితినే 'మాయ' అని అంటారు. వీటి 'సమత' అంటే సహజస్థితి అనే అర్థం. దీని లక్షణమే 'అహంకృతి', ఇంద్రియాదుల మోహధర్మం. దీనితో జీవుడు అనుభవిస్తున్నదే ఈ అజ్ఞానమయమైన లోకసుఖదుఃఖాది భావసముదాయం. దీనిని పోగొట్టుకొనటమే 'యోగ' సాధనఫలితం. వారు 'వివేకం' తో దీనిని సాధిస్తారు.

'భూతా'లని ప్రాణులకు సాధారణ నామం. హరిహరనాథస్వామి త్రిలోకసేవ్యుడని అర్థం. చారణులు, గంధర్వులు దేవనాయకులు. సురలని ఇంద్రాదులకు పేరు. సాధ్యులు అని పండ్రెండుగురు. వీరు దేవగణంలోని వారే. మన, మంత ప్రాణ, భర, ఆపాన, నిర్యవత్, నిర్మయ, నరక, దంశ, నారాయణ, వృష, ప్రభు లనివారి పేర్లు, ఇంకా ఆకాశంలో తిరిగే దేవయోనులు కొందరున్నారు. వారిని ఖచరులంటారు. సిద్ధులు- చంద్రలోకం దిగువ నివసించే విశ్వవసు ప్రభృతులు. వీరందరూ నిరంతరం దేవసేనాధురంధరులు.

ముని సార్థమంటే - మహర్షి సముదాయాలు; సప్తమహర్షులు మొదలైనవారు చేసిన స్తుతులే స్వామికి ఆభరణాలని అర్థం. అంటే వారి స్తుతులచేత స్వామి మహనీయత్వం ఇనుమడించినదని భావం.

స్వామికి లోకపాలన ఒక 'క్రీడ', దుష్టశిక్షణ శిష్టరక్షణ ఆ ఆటలోని ప్రధాన అంశాలు. సత్యధర్మసంరక్షణలే దాని ప్రయోజనం. ఈ నిర్వహణకు హేతువు స్వామివారికున్న అపారకృప. వైష్ణవ భక్తులు స్వామి 'కృపా' ధర్మం ఆధారంగా 'ప్రపత్తి' యోగాన్ని ప్రతిపాదించారు. స్వామి లోకాన్ని సంరక్షించటంలో ఆయనకు ఏ స్వార్థమూలేదు. అంతా పరార్థమే. అంతా ఆయన సహజ దానదయాధర్మకర్మమే. అందుకే ఈ పర్వంలో స్వామి అర్జునుడిపై 'కృప' వహించి మరలా గీతార్థాన్ని బోధించాడు. యజ్ఞదీక్షను అనుగ్రహించి, పాండవులను సముద్ధరించాడు. వారికి ఆముష్మికచింత కలిగించి, జ్ఞానులుగా మార్చాడు. స్తుతివాక్యరత్న-అనుచో రూపకాలంకారం

క. నవ్యత్వ పురాణత్వ ద । శావ్యపనయదుర్నిరూప సౌందర్యా! వే
దవ్యాసవాక్ప్రకాశిత! । దివ్యధురాధుర్య! యోగిధీసత్కార్యా! 234

ప్రతిపదార్థం: నవ్యత్వ= కొత్తదనం; పురాణత్వ= ప్రాచీనత్వం అనే ఈ రెండు; దశావ్యపనయ= దశలు తొలగిపోవటంచేత; దుర్నిరూప= నిరూపించటానికి సాధ్యంకాని; సౌందర్యా!= అందం కలిగినవాడా!; వేదవ్యాస= వేదవ్యాస మహర్షియొక్క; వాక్= వాక్కులచేత; ప్రకాశిత!= ప్రకాశింపచేయబడినవాడా!; దివ్య= ఉత్తమమైన; ధురాధుర్య!= భారాన్ని వహించేవాడా!; యోగి= కపిలాది మహామునుల; ధీ= ప్రజ్ఞా విశేషంచేత; సత్కార్యా!= సత్కరింపబడేవాడా!

తాత్పర్యం: స్వామీ! క్రొత్తపాతదనాలు రెండూ లేనివాడిని కావటంచేత నీ సౌందర్యం ఇదమిత్థమని నిర్ణయించటం కష్టం. వ్యాసమహర్షి రచనలచేత నీ ప్రకాశం ఉద్దీప్తమైనది. సకలభువనరక్షణ కార్యాన్ని నిర్వహించే నీవు ప్రసిద్ధులైన కపిలాది మహర్షుల ప్రజ్ఞావిశేషంచేత సత్కరింపబడేవాడవు. నీకు నమస్కారం.

విశేషం : పరమేశ్వరుడు కాలస్వరూపుడు. కనుక వ్యావహారికమైన భూతభవిష్యద్వర్తమాన విభాగం ఆయనకు వర్తించదు. కాబట్టి ఆ కాంతిరూపానికి క్రొత్తపాతలు లేవు. ఆ కారణంవలననే ఆయన రూపం దుర్నిరీక్ష్యం (చూడసాధ్యం కానిది). కనుక నిరూపణకు

అసాధ్యమైనది. మరి పురాణాలు 'శతకోటి మన్మథాకారు' డనటంలో ఉద్దేశం. ఆ సౌందర్యం వ్యామోహజనకం కాదని. ఆ అర్థంలోనే మన్మథుడి 'తండ్రి' అనటం కూడా.

వ్యాసమహర్షి వేదవిభాగజ్ఞుడు. కనుక వేదవాక్కులు, బ్రహ్మసూత్రాలు, అష్టాదశపురాణాలు ఇత్యాదులచేత ఏ బ్రహ్మతత్త్వ నిరూపణం జరిగిందో ఆదంతా వ్యాసవాక్యసముదాయమే. కనుక వ్యాసవాక్కు స్వామిని ప్రకాశింపజేసినదనటం.

స్వామి భరిస్తున్నది మానుషమైన భారంకాదు. అది దివ్యభారం. భువననిర్వహణ రూపమైన ధర్మసంరక్షణ దివ్యకార్యం. కాబట్టి దివ్యభారమని అనటం.

యోగులు తమ ధీవిలాసంచేత ఎవరిని గుర్తించి సేవించారో ఆ బ్రహ్మపదం యోగులచేత సత్కరించబడింది. అందుకే గీతను బోధించిన శ్రీకృష్ణుడిని యోగేశ్వరుడని అన్నారు.

మాలిని.

భువనభవన దీపస్ఫూర్తి తేజోవిలాసా!
సవితృశశిమయత్వ స్ఫారచక్షుర్వికాసా!
వివిధనిగమవిద్యావేద్యసూక్ష్మ ప్రభాసా!
పవనవిజయలీలాప్రౌఢ చేతోవిలాసా! **235**

ప్రతిపదార్థం: భువన= సప్త సప్త భవనాలనేటటువంటి; భవన= ఇంటికి; దీపస్ఫూర్తి; దీపమనిపించే; తేజోవిలాసా!= కాంతిప్రకాశం కలిగినవాడా!; సవితృ= సూర్య; శశిమయత్వ= చంద్రమయమైన; స్ఫార= విస్తారమైన; చక్షుర్వికాసా!= దృష్టివికాసం కలవాడా!; వివిధ= బహువిధాలైన; నిగమవిద్యావేద్య= వేదవిద్యచేత తెలియదగిన; సూక్ష్మప్రభాసా!= అతి సూక్ష్మమైన తేజోరూపం కలిగినవాడా!; పవన విజయ= గాలిని నిరోధించటంచేత (యోగవిద్యాభ్యాసంచేత); లీలాప్రౌఢ= మహత్త్వాన్ని సాధించిన ప్రౌఢులైన యోగుల; చేతస్+విలాసా!= హృదయాలలో విహరించేవాడా!

తాత్పర్యం: చతుర్దశభువనాలనే భవనాన్ని నీ దీప్తిచేత ప్రకాశింపచేస్తున్నావు నీవు. సూర్యచంద్రులను నేత్రాలుగా కలిగి, ఈ సర్వసృష్టిని వీక్షిస్తావు నీవు. నీ తేజోవిలాసం వేదవిద్యారూపమైన జ్ఞానచక్షువుచేత మాత్రమే దర్శింపదగినది. ప్రాణాయామాది యోగసాధనలచేత ప్రౌఢులైన యోగుల హృదయాలలో నీవు సదా విహరిస్తుంటావు. అట్లాంటి నీకు నమస్కారం.

విశేషం : భూలోక భువర్లోకాది సప్త ఊర్ధ్వ లోకాలు, అతల, సుతల, వితలాది సప్త అధోలోకాలు - ఈ రెండు ఏళ్ళు కలిసి చతుర్దశ భువనాలు (2X7=14) అవుతాయి. ఈ లోకాలకు ఉన్న ఒకే మహాకాంతిపుంజం హరిహరనాథస్వామిదే.

విరాట్ పురుషుడి వర్ణనలో చెప్పినట్టు సూర్యచంద్రులు స్వామి నయనాలు. అంటే రాత్రింబవళ్ళలో నిరంతరం స్వామి వారి వీక్షణ లోకంమీద ఉన్నదని తాత్పర్యం. భువనభవనదీప-అలంకారం రూపకం.

చతుర్వేదాలని సాధారణనామం ఉన్నా వేదాలు అనంతాలని తైత్తిరీయం చెప్తుతున్నది. (అనంతావై వేదాః)

"ఏక శతమధ్వర్యుశాఖాః । నవధాఽథర్వణో వేదః,
సహస్రధా సామవర్త్మా । ఏకవింశతిధా బాహ్వృచం."

అని పతంజలి మహర్షి మహాభాష్యంలో చెప్పటాన్ని గమనిస్తే ఎన్నో శాఖలు వేదవాఙ్మయంలో ఉన్నట్లు తెలుస్తుంది.

'పవన విజయం' అంటే 'గాలిని నిరోధించటం' అని అర్థం. ప్రాణాయామంతోనే యోగ సాధన మొదలవుతుంది. కనుక యోగులు పవనవిజయులు. కనుక ద్వంద్వభావాతీతులై యోగసాధనలో 'ప్రౌఢు' లవుతారు.

'రామ' శబ్దన్ని నిర్వచిస్తూ 'యోగినాం హృదయేషు రమతీతి రామః' అని చెప్పుతారు. యోగుల హృదయాలలో రమించే ధర్మమున్నందువలన రాముడని వసిష్ఠుడు పేరు పెట్టాడట! ఇదే ఇక్కడా అనువర్తించుకొనాలి.

మాలినీ వృత్తంలో ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా న,న,మ,య,య గణాలు ఉంటాయి. 9వ అక్షరం యతిమైత్రిస్థానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

గద్యము:

ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్త్ర కొమ్మనామాత్యపుత్త్ర బుధారాధన విరాజ తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబైన శ్రీమహాభారతంబున నశ్వమేధపర్వంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈరచన; శ్రీమత్= మంగళకరుడైన; ఉభయకవిమిత్ర= కావ్యశాస్త్ర కవులిరువురికీ మిత్రుడైనవాడు, బుధ+ఆరాధన విరాజి= పండితులను (జ్ఞానులను) సేవించటం వలన కీర్తితో ప్రకాశించేవాడు; తిక్కన సోమయాజి= సోమయాజి అయిన తిక్కన చేత; ప్రణీతంబు+ఐన= రచించబడిన; శ్రీ మహాభారతంబునన్; అశ్వమేధ పర్వంబునందున్; ప్రథమ+ఆశ్వాసము= మొదటి ఆశ్వాసము.

తాత్పర్యం: ఇది ఉభయకవిమిత్రుడూ, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్రుడూ, జ్ఞానులచేత ఆరాధించబడి రాణించేవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజి శుభప్రదంగా రచించిన శ్రీ మహాభారతంలోని అశ్వమేధపర్వంలో మొదటి ఆశ్వాసం.

అశ్వమేధపర్వంలోని ప్రథమాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

అశ్వమేధపర్వము - ద్వితీయాశ్వాసము

శ్రీసుఖనిష్పాదన కే। లీసక్త పదారవిందలీలా! సతతా
భ్యాసవికాసిసమాధి స। మాసాదిత శాంతిలోల! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: హరిహరనాథా!= హరిహరనాథ స్వామీ! శ్రీసుఖ= మోక్షసుఖాన్ని; నిష్పాదనకేలీ= కలుగజేయటం అనే క్రీడలో; సక్త= ఆసక్తమైన; పదారవిందలీలా!= చరణపద్మాల విలాసం కలిగినవాడా!; సతత+అభ్యాస= నిరంతరం అభ్యసించటం వలన; వికాసి= పరిపూర్ణమైన= సమాధి= సమాధిచేత; సమాసాదిత= పొందబడిన; శాంతిలోల!= స్వస్వరూప శాంతియందు ఆసక్తి కలిగినవాడా!

తాత్పర్యం: స్వామీ - హరిహరనాథా! నీ శ్రీచరణకమలసేవకులు పరమపదసుఖాన్ని అవలీలగా పొందగలరు. సంతత యోగాభ్యాసం వలన కలిగే సమాధిలో సిద్ధించే శాంతి అంటే నీకు ఆసక్తి మెండు.

విశేషం: 'శ్రీ' శబ్దానికి వేదాంత పరిభాషలో నిశ్శ్రేయసమని అర్థం. మోక్షం ఒక లక్ష్మీస్వరూపం. దానినే 'శ్రీ' పదంచేత పిలుస్తారు. 'సాహి శ్రీ రమృతా సతాం' అని తైత్తిరీయం అమృతభావరూపమైన మోక్షం శ్రీపదవాచ్యమని చెప్పుతున్నది.

హరిహరనాథుడు 'శాంతి'లోలుడు. సమాధిలో యోగి నిర్వికల్పం పొందుతాడు. నిర్వికారమే శాంతరూపం. శ్రీకృష్ణుడు ఏ గీతాసారాన్ని మరలా పూర్వపర్వంలో బోధించాడో ఆ తత్త్వాన్ని మరలా ఈ పర్వంలో కూడా బ్రాహ్మణగీతల ద్వారా చెప్పుతున్నాడు.

బ్రాహ్మణగీతలు (సం. 14-20-1)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కి ట్లనియె. 2

ప్రతిపదార్థం: హరిహరనాథస్వామీ! వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. అట్లు శౌరి పార్థు నంచిత బ్రహ్మ వి। ద్యాప్రబోధకంబు లైన యట్టి
వినుతవాక్యవాక్యములు సవిస్తరంబుగ విని। పించి యతనివలన ప్రీతిఁ జేసి. 3

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; శౌరి= కృష్ణుడు; పార్థున్= అర్జునుడిని (గురించి); అంచిత= గొప్పదైన; బ్రహ్మవిద్యా ప్రబోధకంబులు+ఐన+అట్టి= వేదాంత విద్యను బోధించేటటువంటి; వినుత= ప్రసిద్ధ; వాక్యములు= వాక్యాలు; సవిస్తరంబుగన్= విశదంగా; వినిపించి= చెప్పి; అతనివలనన్= అతడియందు; ప్రీతిన్+చేసి= ప్రేమకారణంగా.

తాత్పర్యం: అట్లా పూర్వపర్వంలో చెప్పిన విధంగా శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి గొప్ప వేదాంతవిద్యను బోధించేటటువంటి ప్రసిద్ధకావ్యాలను విశదంగా బోధించినవాడై, అతడిపట్ల ఉన్న ప్రేమకారణంగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. వెండియు నిట్లని బోధించు 4

ప్రతిపదార్థం: వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; బోధించున్= బోధించాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు.

సీ. **భర్తృభార్యాకృత భవ్యసంవాదంబు । నభయ నామకమునై యతిశయిల్లు**
నట్టిది యొక యితిహాసంబు విను పార్థ! జననుతసమధికజ్ఞానవర్ణి
తాత్మకుఁ డైన మహాద్విజుఁ డొకఁడు వి । విక్త ప్రదేశసేవిత్వనిరతి
నున్నెడ నల్ల నాసన్నయై వినయంబు । భక్తియు నెసఁగఁ దత్పత్ని ప్రణతి

తే. **యాచరించి 'మహాత్మ! యధ్యాత్మబోధ । భరితఁగాఁ జేయవే నన్నుఁ గరుణ పల్ల**
వింప' నని దయవుట్టంగ వేఁడుటయును । మందహాసవిభాసియై మగువఁ జూచి. **5**

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= అర్జునా!; భర్తృ భార్యా కృత= భర్తృభార్యలచేత చేయబడిన; భవ్య= గొప్ప; సంవాదంబున్= సంభాషణ; అభయ నామకమున్+ఐ= అభయమని పేరు కలిగినది; అతిశయిల్లున్= ప్రసిద్ధి చెందిన; అట్టిది= అట్లాంటిది; ఒక+ఇతిహాసంబు= ఒక కథ (ఉన్నది); విను; జననుత= ప్రజలచేత ప్రస్తుతించబడిన; సమధిక= మిక్కిలి అధికమైన; జ్ఞాన వర్ణిత+ఆత్మకుఁడు+ఐన= జ్ఞానంచేత పేరెన్నిక గన్న ఆత్మ కలిగిన (ఆత్మజ్ఞానం కలిగిన అని అర్థం); మహాద్విజుఁడు= ఉత్తమ బ్రాహ్మణుడు; ఒకఁడు= ఒకాయన; వివిక్త= ఏకాంతమైన; ప్రదేశ= స్థలాలలో; సేవిత్వనిరతిన్= భగవంతుడిని ఉపాసనచేయాలన్న కోరికతో; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్న సందర్భంలో; అల్లన్= నెమ్మదిగా; ఆసన్న+ఐ= సమీపించినదై; వినయంబున్= వినయమూ; భక్తియున్= భక్తీ; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; తద్+పత్ని= ఆయన భార్య; ప్రణతి+ఆచరించి= నమస్కారంచేసి; మహాత్మ!= ఓ మహనీయుడా!; నన్నున్= నన్ను; కరుణ+పల్లవింపన్= దయ చిగురొత్తగా; అధ్యాత్మబోధ+భరితన్+కాన్= అధ్యాత్మజ్ఞానంతో నిండినదానినిగా; చేయవే+ దయతో చేయుము; అని; దయ+పుట్టంగన్= దయ జనించేటట్లుగా; వేఁడుటయును= ప్రార్థించగా; మందహాస= చిరునవ్వుతో; విభాసి+ఐ= ప్రకాశిస్తున్నవాడై; మగునవన్+చూచి= ఆ స్త్రీని చూచి.

తాత్పర్యం: 'అర్జునా! వినుము. భార్యాభర్తలు చేసిన ఒక గొప్ప సంభాషణ 'అభయ' మనే పేరుతో ప్రసిద్ధమైనది ఒక కథ ఉన్నది. ఆ కథ చెప్తుతాను. ఒక ఊరిలో ప్రజలందరూ స్తుతించే ఒక ఉత్తమబ్రాహ్మణుడు ఉండేవాడు. ప్రజలందరూ అతడి ఆత్మజ్ఞానాన్ని ప్రశంసించేవారు. అతడు ఒకప్పుడు ఏకాంతంగా కాలం గడుపుతూ భగవంతుడిని ఉపాసించాలని అభిలషించాడు. ఆ సమయంలో ఆయన భార్య నెమ్మదిగా అక్కడికి వచ్చి భక్తి, వినయం అతిశయించగా ఆయనకు నమస్కరించి 'స్వామీ! నాకు అధ్యాత్మజ్ఞానాన్ని దయతో బోధించి నన్ను తరింపజేయండి' అని ప్రార్థించింది. అప్పుడు ఆయన చిరునవ్వు నవ్వుతూ ఆమెను చూచి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **'ఈ మాటకుఁ జారుముఖీ । నామది ముదమందెఁ గాన నాతికి నిదియే**
లా మేటితలంపను త్రో । పేమియు లే; దోపి వినుము హితవచనంబుల్. **6**

ప్రతిపదార్థం: చారుముఖీ!= ఓ అందమైన ముఖం కలిగిన నారీమణీ!; ఈ మాటకున్= నీ వాడిన ఈ మాటతో; నా మది= నా మనస్సు; ముదము+అందెన్+కాన= సంతోషపడింది కాబట్టి; నాతికిన్= స్త్రీకి; ఇది= ఇట్లా అడగటం; ఏలా?= ఎందుకు?; మేటి తలంపు= గొప్ప ఆలోచన; అను= అనేటటువంటి; త్రోపు+ఏమియున్+లేదు= నిషేధం ఏమీ లేదు; హిత వచనంబుల్= నేను చెప్పే మంచి మాటలు; ఓపి+వినుము= ఓపికతో వినుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ వనితా! నీ మాటతో నా హృదయం సంతోషపడింది. స్త్రీ ఇంత పెద్ద ఆలోచన చేయటమా అనే నిషేధం ఏమీ లేదు. (అంటే నీవు అడగటానికి అర్హురాలవే అని అర్థం). కాబట్టి నేను చెప్పే మంచి మాటలు సావధానంగా వినుము.'

విశేషం : వేదభ్యాసం చేయటం స్త్రీకి తగినదా? కాదా? - అనే ధర్మశాస్త్రమీమాంస ఉన్నది. యజ్ఞం ఆచారకాండతో ముడిపడినది. ఆ యజ్ఞానికి కూడా స్త్రీ సహకారం ప్రధానమైనది. ధర్మపత్నితో కూడినవాడై యజ్ఞంచేయాలి. అట్లాగే వేదాంత చర్చ స్త్రీకి అనవసరమనే సాధారణభావమూ ప్రజలలో ఉన్నది. ఈ సందర్భాన్ని చూస్తే వేదాభ్యాసమూ, వేదాంత ప్రశ్న స్త్రీకి అనుచితాలు కావని స్పష్టంగా అర్థం చేసికొనవచ్చును. కాబట్టి స్త్రీకి వేదవిద్య నిషిద్ధమనే భావన చారిత్రకంగా మధ్యయుగాలలో పుట్టినది అని మనం అర్థం చేసికొనవచ్చును.

వ. నా యెఱింగిన భంగిఁ జెప్పెద' నని పలికి యయ్యతులవ్రతుం డా పతివ్రత కిట్లనియె. 7

ప్రతిపదార్థం: నా+ఎఱింగిన= నాకు తెలిసిన; భంగిన్= విధంగా చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; అని; పలికి= చెప్పి; ఆ+అతులవ్రతుండు= ఆ నిరుపమదీక్షగల బ్రాహ్మణుడు; ఆ పతివ్రతకున్= ఆ పతివ్రతతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'నాకు తెలిసిన రీతిలో చెప్పుతాను' అని ఆ దీక్షితుడైన బ్రాహ్మణుడు ఆ పతివ్రతతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'వినను గానను జేయ వెరవైన యవి కర్మ । ములు; వానిఁ గర్మకర్తలు సమస్త
సిద్ధిప్రదము లని చెప్పుదు రజ్ఞాన । తిమిరాంధులై విను ధీరచిత్త!
జగమున లేదు నిష్కర్మత్వ మెందేనిఁ । గలిగె నేనియును మౌర్ఖ్యముగ దాని
నిందింతు రెక్కుడు నెల వది యాత్మ నేఁ । గందు బ్రహ్మంబు నిష్కలత నందు

తే. వెలుఁగు నగ్నితో సోముండు గలసి మిథున । ధర్మమం దెప్డు నడపి భూతములఁ దాల్చు
నజుఁడు మొదలుగ నక్షరోపాస్తియందుఁ । జేయుదురు శాంతి నింద్రియజిత్త్వ మొంది. 8

ప్రతిపదార్థం: ధీరచిత్త!= ధీరత్వంతో కూడిన చిత్తం కలిగిన ఓ వనితా!; వినమున్= వినటానికి; కానమున్= చూడటానికి; చేయన్= చేయటానికి; వెరవు+ఐన= వీలైన; అవి= పనులు ఏవి ఉన్నాయో అవి; కర్మములు= కర్మలు; కర్మకర్తలు= కర్మవాదులు; వానిన్= ఆ కర్మలను; అజ్ఞాన= అజ్ఞానమనే; తిమిర+అంధులు+ఐ= చీకటితో కన్ను గాననివారై; సమస్త సిద్ధి ప్రదములు+అని చెప్పుదురు= అన్ని సిద్ధులను ఇస్తాయని చెప్పుతారు; జగమునన్= ప్రపంచంలో; నిష్కర్మత్వము= కర్మలేనితనం; లేదు; ఎందేనిన్= ఎక్కడైనా; కలిగెను+ఏనియున్= ఉన్నాకూడా; మౌర్ఖ్యముగన్= మూర్ఖుడి లక్షణంతో; దానిన్= ఆ నిష్కర్మపరత్వాన్ని; నిందింతురు= నిరసిస్తారు; అది= ఆ నిష్కర్మపరత్వం; ఎక్కుడు+నెలవు= ఉన్నతమైన స్థితి (ఎందుకంటే); ఏను= నేను; ఆత్మన్=ఆత్మలో; బ్రహ్మంబున్= బ్రహ్మన్ని; కందున్= చూస్తాను (ఆ తత్త్వం); నిష్కలతన్+అందు= ఏ కళాలేని స్థితిలో ఉంటుంది (అది నిజంగా నిష్కర్మతోడి స్థితి); వెలుఁగన్= నిరంతరం ప్రకాశించే; అగ్నితో; సోముండు= చంద్రుడు; కలసి= కలసినవాడై; మిథునధర్మమందున్+ఎప్డున్+నడపి= సంగమధర్మంలో జగత్తును ఎప్పుడూ నడిపించి; భూతములన్+తాల్చున్= సర్వప్రాణులనూ జనింపచేస్తున్నాడు; అజుఁడు= బ్రహ్మ; మొదలుగన్= మొదలైన దేవతలందరూ; శాంతిన్= పరమశాంత చిత్తస్థితులై; ఇంద్రియ జిత్త్వము+ఒంది= ఇంద్రియజయాన్ని కలిగి, అక్షర+ఉపాస్తి+అందున్+చేయుదురు= అక్షర తత్త్వాన్ని ఉపాసించటమనే కర్మలో నిరంతరం మగ్నులుగా ఉంటారు.

తాత్పర్యం: 'ఓ ధీరస్వభావురాలా! వినుము! వినటానికి, చూడటానికి, చేయటానికి వీలైన పనులు ఏవేవి ఉన్నాయో అవన్నీ కర్మలు, కర్మవాదులు అజ్ఞానమనే చీకటిలో ఉన్నవారై ఆ కర్మలు సమస్తసిద్ధులను ప్రసాదిస్తాయని అంటారు.

అసలు ప్రపంచంలో నిష్కర్మత్వం అనే స్థితే లేదు. ఎక్కడైనా ఉన్నా అది మూర్ఖుడి ధర్మంగా అందరూ నిందిస్తారు. కాని, అట్లా ఏ క్రియా లేని స్థితి అన్నది పరమోన్నతమైనది. అది బ్రహ్మలక్షణం. నేను ఆత్మలో చూస్తాను. బ్రహ్మో పాసనచేస్తాను. ఆ బ్రహ్మతత్త్వం 'నిష్కళంకంగా కనిపిస్తుంది (అందుకే అది 'నిష్కర్మం'గా ఉండగలుగుతుందని అర్థం). ఇక తక్కిన జగత్తంతా క్రియాత్మకమే. అగ్నితో సోముడు కలసి సంగమధర్మంతో జగత్తును నడిపిస్తూ సకలప్రాణరాశినీ సృష్టిస్తున్నాడు. బ్రహ్మాది దేవతలు పరమశాంతిచిత్తులై ఇంద్రియవిజయం పొంది అక్షరతత్త్వోపాసనలో నిరంతరం మగ్నులై ఉంటారు.

విశేషం : లోకంలోని కర్మ మోహజనకమైనది. ఇంద్రియాలు చేసే పనులు అట్లాంటివే. అది సకామం (కామంతో కూడినది). యోగి అభ్యసించేది నిష్కర్మ. దానికి ఫలితం ఇంద్రియజయం. ఆ అనుభవం 'శాంత' స్థితి. అక్కడ ఏ రసాల అలజడులూ లేవు. అది బ్రహ్మ కర్మ, ఇక్కడ బ్రహ్మ శబ్దం చతుర్ముఖబ్రహ్మను సూచించేది కాదు. పరతత్త్వసూచకం. ఇది 'బ్రహ్మం.'

'అగ్నిషోమాత్మకం బీజం రామనామే ప్రతిష్ఠితమ్' అని వేదాంతులు రామశబ్దాన్ని నిర్వచిస్తారు. రకారం అగ్నిబీజమని, మకారం సోమబీజమని, స+ఉమ - అని విడదీస్తే ఉమతోకూడినవాడు 'ఈశ్వరుడు' అవుతాడు. అగ్ని శివపార్వతుల సమాగమాన్ని భంగంచేసి శివతేజస్సును గ్రహించగా కుమారుడు పుట్టాడు. ఈ కుమారుడు విశ్వకుమారుడు. (ప్రపంచంలో ప్రతి కుమారుడి పుట్టుకకూడా ఈ కథలోనే ఉన్నదని అగ్ని, సోముల కలయిక ప్రస్తావన నిరూపిస్తున్నది. సర్వప్రాణుల హృదయాలలో ఉన్నవాడు ఈశ్వరుడు (ఈశ్వర స్సర్వ భూతానాం హృద్దేశేஉర్జున తిష్ఠతి - అని గీత). కనుక చంద్రాగ్నుల కలయికతో జగద్బీజం ఏర్పడుతున్నదని తాత్పర్యం. ఇదీ కర్మమే కాని ఇది మోహజయం కలిగిన నిర్వికారకర్మ. జగత్తును రక్షించటానికి వినియోగించిన నిష్కామకర్మ కాబట్టి కర్మ-అకర్మ - నిష్కర్మలను గుర్తించటంద్వారా మనిషి జ్ఞానవంతు డవుతాడని ఆ భర్త భార్యకు బోధిస్తున్నాడు.)

వ. అక్షరంబు తెఱం గెఱింగించెద. 9

ప్రతిపదార్థం: అక్షరంబు= అక్షరతత్త్వపు; తెఱంగు= లక్షణాన్ని; ఎఱింగించెదన్= తెలియజేస్తాను.

తాత్పర్యం: అక్షరతత్త్వ స్వభావాన్ని వివరిస్తాను.

విశేషం: పూర్వపద్యంలో బ్రహ్మాది దేవతలు అక్షరతత్త్వాన్ని ఉపాసిస్తా రన్నాడు కదా! ఆ 'అక్షర' స్వభావం ఏమిటో చెప్తున్నాడు. న+క్షరం - అంటే ఎప్పటికీ తరగనిది. క్షీణించనిది అని అర్థం. ప్రకృతిశక్తులన్నీ నశిస్తాయి. పురుషతత్త్వమైన ఆత్మపదార్థం ఒకటే ఎప్పుడూ స్థిరంగా ఉండేది. అది ఎట్లాగో నిరూపిస్తున్నాడు.

సీ. స్పర్శంబు రసము రూపంబును శబ్దంబు । గంధంబుఁ గాకున్కి కారణముగఁ
ద్వక్కున జిహ్వ నేత్రమున శ్రోత్రంబున । ఘ్రాణంబునను బరిగ్రహవిధాన
మాచరించుటకు లోనై యుండ దాతత్త్వ । మమలిన బుద్ధ్యవగమము దానిఁ
బ్రాపించుఁ బ్రాణాది పంచవాయువులును । విను దానివలన వర్తనముఁ బొందు

తే. నంద డిందుఁ బ్రాణంబు నపానమును స । మాననామకవ్యానమధ్యమున నడచు
మెలఁగుచుండుఁ బ్రాణాపానములకు నడిమి । దెస నుదానంబు శ్రుతి యిట్లు దేటపఱిచె. 10

ప్రతిపదార్థం: ఆ తత్త్వము= ఆ అక్షర పరబ్రహ్మతత్త్వం; స్పర్శంబు= స్పర్శ; రసము= రసం; రూపంబును= రూపం; శబ్దంబు= శబ్దం; గంధంబు= గంధం; కాక+ఉన్కి+కారణముగన్= కాకుండా ఉండటంవలన; త్వక్కునన్= చర్మంతో; జిహ్వన్= నాలుకతో;

నేత్రమునన్= కంటితో; శ్రోత్రంబునన్= చెవితో; ఘ్రాణంబునన్= ముక్కుతో; పరిగ్రహవిధానము+ఆచరించుటకున్= గ్రహించటానికి; లొను+ఐ+ఉండదు= వీలుకాదు; అమలిన= నిర్మలమైన; బుద్ధి+అవగమము= వివేకంతోనే తెలిసికొనదగింది (బుద్ధికి అందేది); దానిన్+ప్రాపించు= ఆ తత్త్వాన్ని పొందేటట్లు చేసేటటువంటి; ప్రాణాది= ప్రాణాది= ప్రాణ, అపానాదులైన; పంచవాయువులునున్= ఐదు వాయువులూ; దానివలనన్= అ అక్షరతత్త్వంవలననే; వర్తనమున్+పొందున్= ప్రవర్తిస్తున్నాయి; వినుః బాగా శ్రద్ధగా వినుము. అందున్+అ= ఆ తత్త్వంలోనే (అవి); డిందున్= లీనమవుతాయి; ప్రాణంబున్+అపానమునున్= ప్రాణం, అపానం అనబడేవి; సమాన నామక= సమానమనే పేరుగలిగిన; వ్యానమధ్యమునన్= వ్యానం నడుమ; నడచున్= ప్రసరిస్తూ ఉంటుంది; ప్రాణ+అపానములకున్= ప్రాణాపానాలకు; నడిమి దెసన్= నడుమగా; ఉదానంబు= ఉదానం; మెలఁగుచుండున్= వ్యాపించి ఉంటుంది; ఇట్లు= ఈ విధంగా; శ్రుతి= వేదం; తేటపఱిచెన్= స్పష్టంగా చెప్పినది.

తాత్పర్యం: ఆ అక్షర పరబ్రహ్మతత్త్వం స్పర్శ, రస, రూప, శబ్ద, గంధాలు లేనిది కావటంచేత చర్మంతోకాని, నాలుకతోకాని, కంటితోకాని, చెవితోకాని, ముక్కుతోకాని గుర్తించటానికి సాధ్యం కాదు. అది కేవలం పవిత్రమైన బుద్ధివిశేషంచేత మాత్రమే తెలిసికొనబడుతుంది. ఆ తత్త్వాన్ని పొందించేటటువంటి ప్రాణాపానాది పంచవాయువులు కూడా ఆ అక్షరతత్త్వంవలననే ప్రభవిస్తున్నాయి. అందులోనే చివరికి లీన మవుతున్నాయి కూడా. ప్రాణాపానాలు సమానమని పేరు కలిగిన వ్యానం మధ్యంలో ఉండగా, ప్రాణాపానాలనడుమ ఉదానం ప్రసవిస్తూ ఉంటుంది - అని వేదం స్పష్టంగా ప్రతిపాదించి ఉన్నది.

విశేషం :

"హృది ప్రాణః గుదే-ఽపానః సమానో నాభిసంస్థితః,
ఉదానః కంఠదేశస్థః వ్యానః సర్వశరీరగః" అని చెప్పుతారు.

(హృదయంలో ప్రాణం, గుదస్థానంలో అపానం, నాభిలో సమానం, కంఠంలో ఉదానం ఉండగా, వ్యానం సర్వదేహంలోనూ వ్యాపించి ఉంటుంది.)

"నాగశ్చ కూర్మః కృకరో దేవదత్తో ధనంజయః,
వాగ్ద్వారే నాగ ఆఖ్యాతః కూర్మ ఉన్మీలనే స్మృతః.
కృకరాచ్చ క్షుతం జ్ఞేయం దేవదత్తా విజృంభణే,
న జహాతి మృతం వాపి సర్వవ్యాపీ ధనంజయః."

(ఈ పంచప్రాణాలకు - నాగ, కూర్మ, కృకర, దేవత్త, ధనంజయాలని పేర్లు, నోటి ద్వారంలో నాగం, కంటి రెప్పలలో కూర్మం, తుమ్ములో కృకరం, ఆవులింతలో దేవదత్తం, మనిషి చనిపోయినా దేహమంతటా వ్యాపించి ధనంజయం - అనే ప్రాణాలు ఉంటాయి.)

క. నెలకొని ప్రాణపానం। బులఁ బురుషుఁడు సుప్తుఁ డైనఁ బొలఁతి! విలీనం
బులగు సమానవ్యానం। బులు యోగులు సంశయంబుఁ బొందరు దీనన్. 11

ప్రతిపదార్థం: పొలఁతి!= ఓ వనితా!; పురుషుఁడు= జీవుడు; ప్రాణ+అపానంబులన్= ప్రాణాపానాలలో; నెలకొని= ఉండి; సుప్తుఁడు+ఐనన్= నిద్రిస్తే; సమాన వ్యానంబులు= సమానం, వ్యానం అనే ప్రాణాలు; విలీనంబులు+అగున్= కలిసిపోతాయి; దీనన్= ఈ విషయంలో; యోగులు= యోగసాధకులు; సంశయంబున్+పొందరు= ఏ సందేహమూ పడరు.

తాత్పర్యం: ఓ వనితా! జీవుడు ప్రాణాపానాలలో ఉండి నిదురపోతే సమానవ్యానాలు కలిసిపోతాయి. యోగులు ఈ విషయంలో ఏ సందేహమూ పడరు.

క. విను తెలియంగ నుదానం। బున సుప్తుం డైనఁ బ్రాణము నపానంబున్
వనజనిభలోచనా! పురు। షుని విడువవు యోగిజనుల చూ పిట్లుండున్. 12

ప్రతిపదార్థం: వనజనిభలోచనా!= కమలసమాననయనా!; తెలియంగన్+విను= బాగా వినుము; ఉదానంబునన్= ఉదానంలో; సుప్తుండు+ఐనన్= నిద్రిస్తే; పురుషునిన్= పురుషుడిని; ప్రాణమున్+అపానంబున్= ప్రాణాపానాలు; విడువవు= వదలిపెట్టవు; యోగిజనుల= యోగులగుజనుల; చూపు= దృష్టి; ఇట్లు+ఉండున్= ఇట్లా ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: పద్మలోచనా! బాగా వినుము, ఉదానంలో నిద్రిస్తే ప్రాణాపానాలు ఆ జీవుడిని వదలిపెట్టవు. యోగుల దృష్టి ఇట్లాంటిది.

విశేషం : పై రెండు పద్యాలలో వివరించిన వాయువుల సమ్మేళనవిషయం తరువాత వివరించబోయే 'అంతర్యాగవిషయం'గా చాలా ప్రధానం. యోగులు ప్రాణవాయువులను ఏయే విధంగా శిక్షణలో ఉంచుకొంటారో ఈ వర్ణనవలన తెలిసికొనవచ్చును.

అంతర్యాగప్రకారంబు నిరూపించి చెప్పుట (సం. 14-20-18)

వ. ఇవ్వాయువు లేనును మనంబును బుద్ధియుంగూడ నీ యేడును వైశ్వానరునకు జిహ్వలు; వైశ్వానరుం డనఁ బ్రాణుల దేహంబులం దగ్నిరూపంబున వెలుంగుచున్న యాత్ముండు; ఘ్రేయంబును భక్ష్యంబును దృశ్యంబును స్పృశ్యంబును శ్రావ్యంబును మంతవ్యంబును బోద్ధవ్యంబును నగు నీ సప్తసంఖ్య సమిధలు, ఘ్రాతయు, భక్షయితయు, ద్రష్టయు, స్పృష్టయు, శ్రోతయు, మంతయు, బోద్ధయు నయిన యీ యేడ్వురును వరుసన ఘ్రేయాదులయిన హవిస్సులేడింటిని వేల్చుబుత్విజు; లిదిసప్తహోతృవిధానప్రకారంబు వైశ్వానరు వదనంబులు పదియు దిగ్వాయుసూర్యచంద్రపృథివీపావకశక్ర విష్ణుప్రజాపతిమి త్రాత్మకంబులు; శబ్దస్పర్శరూపరసగంధ వక్తవ్యకర్తవ్యగంతవ్యవిసర్గానందంబులు హవిస్సు లీ పదింటినిం గ్రమంబున నాహుతులు సేయుహోతలు శ్రోత్ర త్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణవాక్పాణిపాదపాయూపస్థంబు లయిన దశేంద్రియంబు; లిత్తెఱంగు దశహోతృవిధి; యీ రెంటిని నెఱింగి యిం దేవిధంబున నేనియు జీవాత్ముం డుపద్రష్టగా నంతర్యాగంబు నడపు యోగి జనంబులు జననమరణవిముక్తులగుదురు. బహిర్యజ్ఞపరులు గమనాగమనభ్రమణంబులం బొందుచుండుదు' రని చెప్పి వెండియు. 13

ప్రతిపదార్థం: ఈ+వాయువులు+ఏనునున్= ఈ ఐదు వాయువులూ; మనంబునున్= మనస్సూ; బుద్ధియున్+కూడన్= బుద్ధీ కలిస్తే; ఈ+ఏడును= ఈ ఏడూ; వైశ్వానరునకున్= వైశ్వానరుడికి; జిహ్వలు= నాలుకలు; వైశ్వానరుండు+అనన్= వైశ్వానరుడు అనే పేరుతో; ప్రాణుల దేహములందున్= ప్రాణుల దేహాలలో; అగ్నిరూపంబునన్= అగ్నిరూపంలో; వెలుంగుచున్+ఉన్న= వెలుగుతున్న; ఆత్ముండు= ఆత్మ; ఘ్రేయంబునున్= వాసన చూడదగినది; భక్ష్యంబునున్= తినదగినది; దృశ్యంబునున్= చూడదగినది; స్పృశ్యంబునున్= స్పర్శించదగినది; శ్రావ్యంబునున్= వినదగినది; మంతవ్యంబునున్= ఆలోచింపదగినది; బోద్ధవ్యంబునున్= తెలిసికొనదగినది; అగు= అనేటటువంటి; ఈ సప్తసంఖ్య సమిధలున్= ఈ ఏడు సమిదలును; ఘ్రాతయున్= వాసన చూచేవాడూ. భక్షయితయున్= తినేవాడూ; ద్రష్టయున్= చూచేవాడూ; స్పృష్టయున్= తాకేవాడూ; శ్రోతయున్= వినేవాడూ మంతయున్= ఆలోచించేవాడూ; బోద్ధయున్= తెలిసికొనేవాడూ; అయిన+ఈ+ఏడ్వురును= అనే ఈ ఏడుగురూ; వరుసన్+అ= క్రమంగా; ఘ్రేయాదులు+ అయిన= వాసన

చూడదగినవి అయిన; హవిస్సులు+ఏడింటినిన్= ఏడు హవిస్సులను; వేల్చు= హోమంచేసే; ఋత్విజులు= ఋత్విక్కులు; ఇది= ఇట్లా చేయటం; సప్త హోతృ విధాన ప్రకారంబు= ఏడుగురు హోతలు హోమం చేసే విధానం; వైశ్వానరు వదనంబులు= వైశ్వానరుడి ముఖాలు; పదియున్= పది (ఏ వంటే); దిక్= దిక్కులు; వాయు= వాయువూ; సూర్య= సూర్యుడూ; చంద్ర= చంద్రుడూ; పృథివీ= భూమీ; పావక= అగ్నీ; శక్ర= ఇంద్రుడూ; విష్ణు= విష్ణువూ; ప్రజాపతి; మిత్ర+ఆత్మకంబులు= మిత్రుడు అనబడేవాడు; శబ్ద= శబ్దము; స్పర్శ= తాకటం; రూప= రూపమూ; రస= రసమూ; గంధ= గంధమూ; వక్తవ్య= మాటాడదగినదీ; కర్తవ్య= చేయదగినదీ; గంతవ్య= పోదగినదీ; విసర్గ= విసర్జించదగినదీ; ఆనందంబులు= ఆనందం - అనబడేవి; హవిస్సులు= హోమద్రవ్యాలు; ఈ పదింటిని, క్రమంబునన్= క్రమంగా; ఆహుతులు+చేయు= హోమం చేసే; హోతలు= ఋత్విక్కులు; శ్రోత్ర= చెవి; త్వక్= చర్మ; చక్షుస్= కన్నులు; జిహ్వా= నోరు; ఆఘ్రాణ= ముక్కు; వాక్= నాలుక; పాణి= చేతులు; పాద= కాళ్ళు; పాయు= గుదం; ఉపస్థంబులు= జననేంద్రియం అనబడే; దశ+ఇంద్రియంబులు= పది కర్మేంద్రియ జ్ఞానేంద్రియాలు; ఈ+తెఱంగు= ఇట్లా హోమం చేయటం; దశహోతృవిధి= పదిమంది ఋత్విక్కులు హోమం చేసే విధానం అనబడుతుంది; ఈ రెంటినిన్+ఎఱింగి= ఈ రెండింటిని గుర్తించి; ఇందున్+ఏవిధంబునన్+ఏనియున్= ఇందులో ఏ విధంగానైనా; జీవాత్మన్= జీవాత్ముడిని; ఉపద్రష్టగాన్= ఉపాధ్యాయుడిగా; అంతర్+యాగంబు= శరీరంలోపల జరిపే యాగాన్ని; నడపు= నడిపే; యోగిజనంబులు= యోగులైనవారు; జనన మరణ= చావు పుట్టుకలనుండి; విముక్తులు+అగుదురు= విడుదల పొందుతారు; బహిస్+యజ్ఞపరులు= సాధారణంగా బయట జరిపే యజ్ఞం చేసేవారు; గమన+ఆగమన= చావుపుట్టుకలనే; భ్రమణంబులన్= చక్రభ్రమణం; పొందుచున్+ ఉండుదురు= పొందుతూ ఉంటారు; అని చెప్పి; వెండియున్= ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ప్రాణాపానాది పంచవాయువులు, మనస్సు, బుద్ధి - అనే ఏడూ వైశ్వానరుడికి జిహ్వలు. అందుకే అగ్నిదేవుడిని సప్తజిహ్వుడంటారు. వైశ్వానరుడు - అంటే ప్రాణుల దేహాలలో అన్ని రూపాలలో వెలుగుతున్న ఆత్మతత్త్వమే. ఇక శరీరంలోపల రెండు విధాలుగా 'హోమ' విధి జరుగుతుంది. దానిని వివరిస్తాను. మొదటిది సప్తహోతృవిధి. వాసన చూడదగినది, తినదగినది, చూడదగినది, తాకదగినది, వినదగినది, ఆలోచింపదగినది, తెలిసికొనదగినది - అనే ఈ ఏడు సమిధలను వాసన చూచేవాడు, తినేవాడు, చూచేవాడు, తాకేవాడు, వినేవాడు, ఆలోచించేవాడు, తెలిసికొనేవాడు అనే ఏడుగురు ఋత్విక్కులు వైశ్వానరాగ్నిలో హోమం చేస్తారు. ఇదే సప్తహోతృ విధానం. ఇక రెండవది దశహోతృవిధానం; ఇక్కడ వైశ్వానరుడి ముఖాలు పది ఉంటాయి. దిక్కు, వాయువు, సూర్యుడు, చంద్రుడు, భూమి, అగ్ని, ఇంద్రుడు, విష్ణువు, ప్రజాపతి, మిత్రుడు - అనబడేవి ఆ ముఖాలు. శబ్ద, స్పర్శ, రూప, రస, గంధాలు, మాటాడదగిన, చేయదగిన, పోదగిన, విసర్జించదగిన, ఆనందించదగిన - అనే ఈ పదీ హోమద్రవ్యాలు. ఈ పదింటినీ చెవి, చర్మం, కళ్ళు, నోరు, ముక్కు (జ్ఞానేంద్రియాలు), నాలుక, చేతులు, కాళ్ళు, గుదం, జననేంద్రియం (కర్మేంద్రియాలు) అనే ఈ పది ఇంద్రియాలు హోమం చేస్తాయి. ఇది దశహోతృవిధానం. ఈ రెండు పద్ధతులను గుర్తించి ఎంత ప్రయత్నించి అయినా జీవాత్మను ఉపద్రష్టగా ఉంచుకొని ఈ అంతర్యాగాన్ని జరిపే యోగిజనులు జననమరణభ్రమణంనుండి విముక్తులవుతారు. అట్లా కాకుండా సాధారణంగా జరిపే బాహ్యయజ్ఞాన్ని జరిపేవారు జననమరణ చక్రభ్రమణంలో తిరుగుతూ ఉంటారు.

విశేషం : చేసే ప్రతిపనీ 'యాగమే'. ఆత్మ సాక్షీభూతుడైన 'ఉపద్రష్ట'. అందుచేత అతడికి ఏ కర్మఫలమూ అంటదు. కానీ, అన్నీ అతడే చేయిస్తాడు. ఇంద్రియాలు తాము చేస్తున్న పనిని 'బ్రహ్మకర్మ'గా భావించి చేస్తే అది అంతర్యాగం. బంధమోక్షణహేతువు.

కేవలం పనిగా చేస్తే అది బంధహేతువు. ఇక వైశ్వానరుడనే అగ్నిని గురించి కొంత వివరించాలి. ఈ అంతర్యాగం చేయటానికి ఆత్మ 'చైతన్య' రూపంలో 'అగ్ని'గా నిరంతరం పనిచేస్తూ ఉంటుంది.

"అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః,
ప్రాణాపాన సమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమ్" అని గీత.

(ప్రాణుల దేహాలను ఆశ్రయించి నేను వైశ్వానరుడనే అగ్నిరూపంగా ప్రాణాపానాలతో కూడినవాడనై భక్ష్య, భోజ్య, లేహ్య, చోష్యాలనబడే నాలుగు విధాలైన ఆహారాలనూ పచనం చేస్తున్నాను).

క. విను ప్రణవాదికరూప । త్వనిరూఢిం బుట్టు వాక్కు దాని వెను చనున్
మనము పురుషార్థబుద్ధిన్ । బనుపడి' యని చెప్పె సతికి బ్రాహ్మణుఁ డనఘా! 14

ప్రతిపదార్థం: విను= ఓ వనితా జాగ్రత్తగా వినుము; ప్రణవ+ఆదిక+రూపత్వ నిరూఢిన్= ఓం కారం మొదలైన మంత్ర రూపంగా; వాక్కు; పుట్టున్= పుట్టుతుంది; దానిన్= దానిని వెంబడించి; పురుషార్థబుద్ధిన్= పురుషార్థ సాధనకొరకని; పనుపడి= పూనికతో; మనము= మనస్సు; వెనుచనున్= వెనకనే వెళ్ళుతుంది; అని; అనఘా!= ఓ అర్జునా!; బ్రాహ్మణుండు= ఆ విప్రుడు; సతికిన్+చెప్పెన్= భార్యకు చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓంకారం' ఇత్యాదిగా ఉన్న మంత్రరూపంగా వాక్కు పుట్టుతుంది. దానిని అనుసరించి పురుషార్థసాధన నిమిత్తంగా మనస్సు పరుగిడుతుంది' అని ఆ విప్రుడు భార్యతో ఇట్లా చెప్పాడు.

క. విని యా విప్రునితో ని । ట్లను నయ్యెలనాగ 'మన మనఘ! ప్రేరేఁపం
గ నెగయు వాక్కు తదనువ । ర్తనము మనంబునకు నెవ్విధంబునఁ గలుగున్?' 15

ప్రతిపదార్థం: విని= భర్తమాటలు విని, ఆ విప్రునితోన్= ఆ బ్రాహ్మణుడితో; ఆ+ఎలనాగ= ఆ స్త్రీ; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నది; అనఘ!= పుణ్యాత్మా!; మనము= మనస్సు; ప్రేరేఁపంగన్= ప్రేరేపించగా; వాక్కు+ఎగయున్= వాక్కు పుట్టుతుంది (కదా!) అట్లాంటప్పుడు); తద్+అనువర్తనము= దానిని అనుసరించి ప్రవర్తించటం; మనంబునకున్= మనస్సునకు; ఏ విధంబునన్+కలుగున్?=ఏ విధంగా కలుగుతుంది?

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని భర్తతో ఆ స్త్రీ ఇట్లా అన్నది. 'పుణ్యాత్మా! మనస్సు ప్రేరేపిస్తే కదా వాక్కు పుట్టుతుంది. అట్లాంటప్పుడు వాక్కును అనుసరించి మనస్సు ప్రవర్తించటం ఎట్లా సాధ్యం?'

విశేషం: ఇక్కడ బ్రాహ్మణవనిత అడుగుతున్న ప్రశ్న వేదమూలాన్ని కలిగిన జిజ్ఞాస. 'దేవీం వాచమజనయంత దేవాః' (దేవతలు దేవీవాక్కును సృష్టించారు) అని వేదమంత్రం (దేవం మనః - దేవత మనస్స్వరూపుడు).

'వాఙ్ మే మనసి ప్రతిష్ఠితా । మనో మే వాచి ప్రతిష్ఠితం' అని ఐతరేయ శాంతిపాఠం. వాక్కు మనస్సులో, మనస్సు వాక్కులో అవిభక్తంగా ఉన్నాయి. మరి ఈ రెండూ ఒకదానినుండి మరొకటి పుట్టటం, ఒకటి మరొకదానిని అనుసరించటం - అనే అంశాలు బాహ్యంగా విరుద్ధంగా కనిపిస్తాయి. దానికి ఆ విప్రుడు సమాధానం చెప్పాడు.

వ. అనవుడు నతండు 16

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా ఆ బ్రాహ్మణుడు (తరవాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. 'మనసు నుదానవాయువును మానిని! కూడి వెలార్చు వాక్కు నా
త్మునివలనన్ భవద్వచనమున్ జనతానుభవంబు చొప్ప యై
నను విను కార్యముం గుఱిచినం దగ వాగనువర్తనంబు సే
యన వలసెన్ మనంబునకు నమ్మెయి గల్గుట నట్లు సెప్పితిన్. 17

ప్రతిపదార్థం: మానిని!= ఓ వనితా!; మనసు; ఆత్మునివలనన్= ఆత్మ ప్రేరణతో; ఉదానవాయువునున్+కూడి= కంఠస్థానంలో ఉండే ఉదాన వాయువును కలిసికొని; వాక్కున్+వెలార్చున్= వాక్కును బహిర్గతం చేస్తుంది; భవత్+వచనమున్= నీవు అన్నమాట కూడా; జనతా= అనుభవంబు+చొప్పు+అ= జనులందరి అనుభవం ప్రకారంగానే ఉన్నది (అందరూ ఇట్లాగే భావిస్తారు); ఐననున్= ఐనా కూడా; విను(ము)= ఒక వైశిష్ట్యం ఉన్నది వినుము; కార్యమున్+గుఱిచినన్= ఒక కార్యాన్ని గురించి ప్రవర్తించవలసివచ్చినప్పుడు; మనంబునకున్= మనస్సునకు; తగన్= తగినట్టుగా; వాక్+అనువర్తనంబున్= వాక్కును అనుసరించటం; చేయన్+అ+వలసెన్= చేయవలసి వచ్చింది (వస్తున్నది); ఆ+మెయిన్+కల్గుటన్= అట్లా ఉండటంవలన; అట్లు+చెప్పితిన్= అట్లా చెప్పాను.

తాత్పర్యం: ఓ వనితా! ఆత్మప్రేరణతో మనస్సు ఉదానవాయువును కూడుకొని వాక్కును బహిర్గతం చేస్తుందని నీవు అన్నట్లే ప్రజలందరూ భావిస్తారు. అందులో దోషమేమీ లేదు. కాని ఒక ప్రత్యేకవ్యాపారం ఉన్నది వినుము. ఒక కార్యాన్ని గురించి ప్రవర్తించవలసి వచ్చినప్పుడు మాత్రం మనస్సు వాక్కుకు అనుగుణంగానే ప్రవర్తిస్తుంది. అందుచేత అట్లా చెప్పాను.

వ. అని పలికి మఱియు నమ్మహీసురోత్తముం డిట్లనియె. 18

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి; మఱియున్; ఆ+మహీసుర+ఉత్తముండు= ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడు ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

క. మనసును వాక్కును మాలో । ననఘచరిత! యెక్కు డెవ్వ? రని యంభోజా
సను నడిగిన నతం డెక్కుడు । మన మనవుడు వాని యక్కమలభవుతోడన్. 19

ప్రతిపదార్థం: మనసునున్= మనస్సూ; వాక్కునున్= వాక్కూ; అనఘచరిత!= ఓ పుణ్య చరిత్రుడా! (చెప్పుమని); మాలోనన్= మా ఇద్దరిలో; ఎక్కుడు+ఎవ్వరు= ఎవరు అధికం (గొప్ప); అని; అంభోజాసనున్= కమలాసనుడైన బ్రహ్మదేవుడిని; అడిగినన్= అడుగగా; అతఁడు= ఆ బ్రహ్మదేవుడు; మనము= మనస్సు; ఎక్కుడు= గొప్ప; అనవుడున్= అని చెప్పగా; వాణి= సరస్వతి; ఆ+కమలభవుతోడన్= ఆ కమలగర్భుడైన బ్రహ్మతో

తాత్పర్యం: ఒకప్పుడు మనస్సు, వాక్కు బ్రహ్మదేవుడివద్దకు వెళ్ళి 'స్వామీ! మా ఇద్దరిలో ఎవరు గొప్ప? తేల్చి చెప్పండి' అని అడుగగా ఆయన 'మనస్సే గొప్పది' అని చెప్పాడు. అప్పుడు సరస్వతి ఆయనతో (తరవాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. 'ఏను నీకుం గామదోహిని నయి యుండ న న్నెట్లు తక్కువగాఁ బలికి?' తనిన నతండు 'స్థావరంబును జంగమంబును నన నాకు రెండు మనస్సులు గల వందు స్థావరంబు నాయొద్దను జంగమంబు నీకడను

నిలుచు; భవద్గోచరత్వంబునం బరఁగు వర్ణంబు మంత్రంబు స్వరంబు జంగను మనస్సుగా నెగడు; దానికంటె నీ వెక్కుడు నీకంటె నెక్కుడు స్థావరమనస్సు గావున నిమ్మాట యాడంగలదానవు గా' వని నిర్దేశించె. 20

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; నీకున్; కామదోహినిన్+అయి= కోరిన కోర్కెలను పిదికేదిగా; ఉండన్= ఉండగా; నన్నున్+ఎట్లు= నన్ను ఎట్లా; తక్కువగాన్= తక్కువచేసి; పలికితి(వి)?= పలికావు?; అనినన్= అని సరస్వతి అడుగగా; అతండు= ఆ బ్రహ్మదేవుడు; నాకున్= నాకు; స్థావరంబును= స్థిరమైనదీ; జంగమంబును= కదిలేదీ; అనన్= అని పేర్లుగల; రెండు మనస్సులు+కలవు= రెండు మనస్సు లున్నాయి; అందున్= ఆ రెండింటిలో; స్థావరంబు= కదలనిది; నా+ఒద్దను= నా వద్దా; జంగమంబు= కదిలేది; నీ కడను= నీ వద్దా; నిల్చున్= ఉంటాయి; భవత్+గోచరత్వంబునన్= నీకు తెలిసి; పరఁగు= ఉచ్చరింపబడేటటువంటి; వర్ణంబు= వర్ణాలు; మంత్రంబు= మంత్రాలు; స్వరంబు= ఉదాత్తాది స్వరాలు; జంగమ మనస్సుగాన్= జంగమ మనస్సుగా; నెగడున్= ఉంటుంది; దానికంటెన్= ఆ జంగమమనస్సుకన్నా; నీవు+ఎక్కుడు= నీవు గొప్ప; నీకంటెన్; స్థావర మనస్సు= స్థిరమైన మనస్సు; ఎక్కుడు= అధికం; కావున= అందుచేత; ఈ+మాట= ఈ పలుకు; ఆడన్+కలదానవు+కావు= పలకటానికి తగినదానవు కావు (ఈ మాట అనరాదు); అని; నిర్దేశించెన్= ఉపదేశించాడు.

తాత్పర్యం: 'నేను నీకు అన్ని కోరికలను వర్షిస్తున్న దానిని కదా! నన్ను ఇట్లా తక్కువ చేసి మాటాడటం బాగున్నదా? అని సరస్వతి అడుగగా బ్రహ్మ ఇట్లా అన్నాడు. 'స్థిరమని, చరమని (కదిలేది) నాకు రెండు మనస్సులున్నాయి. వాటిలో స్థిరం నావద్దా, చరం నీవద్దా ఉంటాయి. నీ అనుగ్రహంతో పుట్టే వర్ణమంత్రస్వరాదు లన్నీ చరచిత్తంగా పర్యవసిస్తాయి. దానికన్నా నీవు గొప్పదానవు. నీకన్నా స్థిర చిత్తం గొప్పది. అందుచేత నీవు ఇట్లా మాటాడటం సమంజసంగా లేదు.' అని ఆయన ఉపదేశించాడు.

విశేషం : ఈ సందర్భంలో చెప్పబడ్డ స్థిర, చర చిత్త విషయం ఆధునిక మనస్తత్త్వశాస్త్రప్రకారంగా (విశ్వ, వైయక్తిక చైతన్యాలుగా) పరిగణించబడుతున్న చైతన్యభేదాలనే స్థిర, చర మనస్సులుగా భారతం ప్రతిపాదిస్తున్నది. విశ్వమనస్సు సర్వభావభాండాగారం. వర్ణమంత్రస్వరరూపమైన శబ్దం. దాని భావజగత్తు పరిమిత మైనది. అందుకే 'జంగమ' (కదిలేది) మని బ్రహ్మ చెప్పుతున్నాడు. దీనికి పరమైన వాగ్దేవి జంగమమనస్సుకంటె గొప్పది. కాని బ్రహ్మపదార్థం అపరిమితమైన విశ్వభావపర్యాప్తమైనది. అందుకే బ్రహ్మ ఇట్లా ఉపదేశించాడు.

క. విను మమ్మెయి నిర్దేశం । బున నవ్వాగ్దేవి మూర్ఛవోయినయ ట్లే
మిని బలుక కుండి పదపడి । వినయంబున నజుని శరణువేఁడె లతాంగీ!' 21

ప్రతిపదార్థం: లతాంగీ!= తీగవంటి దేహం కలిగిన ఓ వనితా!; వినుము; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా (చేసిన); నిర్దేశంబునన్= ఉపదేశంతో; ఆ+వాగ్దేవి= ఆ సరస్వతి మూర్ఛ+పోయిన+అట్లు= మూర్ఛపోయిన విధంగా; ఏమినిన్= ఏమీ; పలుక+ఉండి= మాటాడకుండా ఉండిపోయిన; పదపడి= తరువాత; వినయంబునన్= వినయంతో; అజునిన్= బ్రహ్మను; శరణువేఁడెన్= శరణు కోరింది.

తాత్పర్యం: ఓ వనితా! ఆ విధంగా బ్రహ్మ ఉపదేశం చేయటంతో సరస్వతి మూర్ఛపోయినట్లుగా ఏమీ పలకకుండా ఉండిపోయి. కొంచెం సేపటికి బ్రహ్మదేవుడిని శరణుకోరింది.'

వ. అనిన బ్రాహ్మణి పతితో 'బ్రహ్మమాటకుం గొఱవోయిన వాణి యేమిటం దేటె?' నని యడిగిన బ్రాహ్మణుం డిట్లనియె. 22

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని బ్రాహ్మణుడు చెప్పగా; బ్రాహ్మణి= ఆ బ్రాహ్మణస్త్రీ; పతితోన్= తన భర్తతో; బ్రహ్మమాటకున్= బ్రహ్మమాటకు; కొఱ+పోయిన= చిన్నబోయిన; వాణి= సరస్వతి; ఏమిటన్= దేనిచేత; తేఱెను?+అని= తేరుకుంది?అని; అడిగినన్= అడుగగా; బ్రాహ్మణుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని బ్రాహ్మణుడు చెప్పగా ఆయన భార్య 'బ్రహ్మ మాటలతో చిన్నబోయిన సరస్వతి ఎట్లా సర్దుకొంది' అని అడుగగా బ్రాహ్మణుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

క. 'ప్రాణాపానంబుల యెడ। వాణి నిలుచుఁ గాన ప్రాణవాయు వొదవి తత్
క్షీణత్వ ముడిపె నది గీ। ర్వాణజ్యేష్ఠప్రభావవాసిత యగుటన్. 23

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణ+అపానంబుల+ఎడన్= ప్రాణాపానాల నాశ్రయించి; వాణి= సరస్వతి; నిలుచున్+కానన్= నిలుస్తుంది (ఉంటుంది) కాబట్టి; ప్రాణవాయువు+ఒదవి= ప్రాణవాయువు ప్రసరించి; తద్+క్షీణత్వము= దానియొక్క నశించటాన్ని (లేదా సరస్వతి క్షీణించటాన్ని); అది= ఆ ప్రాణవాయువు గీర్వాణ జ్యేష్ఠ= సురజ్యేష్ఠుడైన బ్రహ్మ యొక్క; ప్రభావ వాసిత+అగుటన్= ప్రభావంచేత మహనీయమైనది కావటంచేత (బ్రహ్మదేవుడు వాక్కును సృష్టించారు కాబట్టి, ఉడిపెన్= పోగొట్టింది)

తాత్పర్యం: 'వాణి ప్రాణాపానాలను ఆశ్రయించి పుట్టుతుంది కాబట్టి, వాణి క్షీణించగానే ఆమెలోని ప్రాణవాయువు గీర్వాణి' ప్రథముడైన బ్రహ్మయొక్క ప్రభావంవలన మహనీయమైనది కావటంచేత ఆ సరస్వతి పడుతున్న క్షోభను పోగొట్టగలిగింది.

వ. ఇట్టి వని వాఙ్మనఃప్రకారంబు లెఱుంగుట మోక్షంబునకు మూలం; బింకను వాణి మనస్సుల తెఱంగు సెప్పెద వినుము. 24

ప్రతిపదార్థం: వాక్+మనస్+ప్రకారంబులు= వాక్కుల, మనస్సుల పద్ధతులు; ఇట్టివి+అని= ఇట్లాంటివని; ఎఱుంగుట= తెలిసికొనటం; మోక్షంబునకున్+మూలంబు= మోక్షానికి ఆధారం; ఇంకను= ఇంకా; వాణీ= వాక్కు; మనస్సుల= మనస్సులు ప్రవర్తించే; తెఱంగు= రీతిని; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; వినుము.

తాత్పర్యం: వాక్కు, మనస్సులు ప్రవర్తించే రీతులు ఇవని గుర్తించటం మోక్షానికి మూలమవుతుంది. ఇంకా ఈ రెండూ ఎట్లా ఉంటాయో చెప్పుతాను వినుము.

తే. ప్రాణుఁ బొదువుట వాణి యపానుఁ జెంది। తాను దాన భూతాత్మ యై తనువు విడిచి
వ్యానచేష్టిత సర్వసంవ్యాప్తి నొంద। మనసు సుస్థితి నొందు సమాను నందు. 25

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణున్= ప్రాణం అనే వాయువును; పొదువుటన్= ఆక్రమించుకొనటంవలన; వాణి= వాక్కు; అపానున్+చెంది= అపానుడనే ప్రాణాన్ని చెంది; తాను+తాను+అ= తానే స్వయంగా (తనకు తానే); భూతాత్మ+ఐ= భూతరూపాన్ని పొంది= తనువు+విడిచి= దేహాన్ని వదలిపెట్టి; వ్యాన+చేష్టితన్= వ్యానుడి క్రియవలన; సర్వసంవ్యాప్తిన్+ఒందన్= దేహమంతటా వ్యాపించగా; మనసు ప్రశాంతమై సుస్థితి పొందుతుంది.

తాత్పర్యం: ప్రాణుని పొందటంవలన వాణి అపానుడిని కూడా చేరుతుంది. తనకు తానే తన రూపాన్ని (శబ్దరూపాన్ని)

వదలిపెట్టి, భూతాలలో కలిసిపోయి, వ్యానుడి క్రియవలన దేహమంతటా వ్యాపిస్తుంది. సమానుడిలో ప్రవేశించినపుడు మనస్సు ప్రశాంతమై సుస్థితి పొందుతుంది.

వ. మనసు సుస్థితం బొందుట ముక్తికిం గారణ' మని చెప్పి వెండియు. 26

ప్రతిపదార్థం: మనసు; సుస్థితిన్+పొందుట= ప్రశాంతత్వాన్ని పొందటం; ముక్తికిన్= ముక్తికి; కారణము+అని= కారణమని; చెప్పి; వెండియున్= మళ్ళీ,

తాత్పర్యం: మనసు ప్రశాంతతను పొందటమే ముక్తికి కారణ' మని చెప్పి మళ్ళీ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. 'ఘోషిణి నాఁగ నఘోషిణి యన రెండు । దెఱంగులు గలిగి వాగ్దేవి పరఁగు
నం దఘోషిణి గరీయసి యుత్తమరసంబు । గోవు చందంబునఁ గురియుచుండు
నవ్యయరూప దివ్యప్రభావోజ్జ్వల । బ్రహ్మవాదిని యిట్లు బ్రాహ్మివిధము
గనుట మహానందకర' మని చెప్పి య । వ్విప్రుండు మఱియు నవ్వెలఁదితోడ

తే. 'వినుము ఘ్రాణాదికము లైదు మనసు బుద్ధి । యొక యధిష్ఠానమున నుండియును నెఱుంగ
వబల! యొండొంటి విషయంబు నలమికొనఁగ' । ననిన 'వివరింపు మా తెఱం' గనియె నింతి 27

ప్రతిపదార్థం: ఘోషిణి+నాఁగన్= ఘోషిణి అని; అఘోషిణి అనన్= అఘోషిణి అని; రెండు తెఱఁగులు= రెండు విధాలు; కలిగి; వాగ్దేవి+పరఁగున్= వాగ్దేవి ప్రకాశిస్తుంది; అందున్= వాటిలో; అఘోషిణి; గరీయసి= గొప్పది; ఉత్తమరసంబున్= అత్యుత్తమ రసాన్ని; గోవు చందంబునన్= గోవువలె; కురియుచున్+ఉండున్= కురుస్తూ ఉంటుంది; అవ్యయ+రూప= ఆమె నశించనటువంటి రూపం కలిగినది; దివ్యప్రభావ+ఉజ్జ్వల= మహనీయశక్తితో ఉజ్జ్వలంగా ప్రకాశిస్తున్నది; బ్రహ్మవాదిని= బ్రహ్మపదానికి వాచకం; ఇట్లు= ఈ విధంగా; బ్రాహ్మి విధమున్+కనుట= సరస్వతీతత్త్వాన్ని తెలిసికొనటం; మహానందకరము= మహానందాన్ని ప్రసాదిస్తుంది; అని; చెప్పి; ఆ+విప్రుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; మఱియున్= ఇంకా; ఆ+వెలఁదితోడన్= ఆ స్త్రీతో; వినుము; ఘ్రాణ+ఆదికములు= ముక్కు మొదలైన; ఐదున్= ఐదు ఇంద్రియాలు; మనసు; బుద్ధి (ఈ ఏడూ); ఒక= ఒకే; అధిష్ఠానమునన్= ఆధారంలో; ఉండియునున్= ఉన్నా కూడా; అబల!= ఓ వనితా!; ఒండొంటి విషయంబున్= ఒకటి మరొక విషయాన్నిగురించి; అలమికొనఁగన్= వ్యాపించటానికి; ఎఱుంగవు= సమర్థాలు కావు; అనినన్= అనగా ఇంతి= ఆ స్త్రీ; ఆ తెఱంగు= ఆ విధం; వివరింపుము+అనియెన్= వివరంగా చెప్పుము అని కోరింది.

తాత్పర్యం: 'వాక్కు ఘోషిణి (శబ్దించేది), అఘోషిణి (శబ్దించనిది) అని రెండు విధాలుగా ఉంటుంది. అందు అఘోషిణి గొప్పది. తనంతట తాను వర్షించే గోవువలె అది అమృతాన్ని (ఉత్తమరసమంటే అదే) వర్షిస్తుంది. ఆ వాక్కు అవ్యయరూపమైనది. మహనీయశక్తితో ఉజ్జ్వలంగా ప్రకాశిస్తుంది. అది బ్రహ్మపదానికి వాచకం. ఇది బ్రాహ్మీతత్త్వం. దీనిని తెలిసికొంటే మహానందం సిద్ధిస్తుంది' అని చెప్పి, ఆ బ్రాహ్మణుడు అతడి భార్యతో ఇట్లా చెప్పాడు 'ముక్కు మొదలైన కర్మేంద్రియాలు, మనస్సు, బుద్ధి అనే ఈ ఏడూ ఒకే జీవుడిని ఆశ్రయించి ఉన్నా ఒకదాని పనిని మరొకటి చేయటానికి సమర్థం కావు' అని భర్త చెప్పగా ఆ వనిత 'అది ఎట్లాగో వివరంగా చెప్పండి' అని అడిగింది.

విశేషం : వైదికవాఙ్మయంలో శబ్దించే వాక్కును 'వైఖరి' అని, శబ్దించని వాక్కును పరా, పశ్యంతి, మధ్యమ అని వేరు చేసి

చెప్పటం జరిగింది. మనుష్యులు మాటాడేది 'వైఖరి' అని; తక్కిన 'అఘోషిణి' వాక్కు 'గుహ'లో దాగి ఉంటుందని; దానిని ధీమంతులు మాత్రమే గుర్తించగలరని చెప్పారు.

"చత్వారి వాక్ పరిమితా పదాని । తాని విదుర్బ్రహ్మాణో యే మనీషిణః
త్రీణి గుహా నిహితానేజ్గయంతి । తురీయో వాచో మనుష్యా వదంతి"

ఇక 'అఘోషిణి' ఎట్లాంటిదో, అది 'గోవు' రూపం కలిగినది అంటే ఏమిటో కూడా చాలా ప్రధానమైనది. 'బ్రాహ్మీ తు భారతీ భాషా గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీ' అని ఏడు పేర్లు (సరస్వతి, వాణి, వాక్కు, గీః, భాషా, భారతీ, బ్రాహ్మీ)- వాక్కుకు పర్యాయపదాలున్నాయి. వీరు సప్తమాతృకాస్వరూపలు. బ్రహ్మతత్త్వం ఏ వాక్కుచేత వ్యక్తీకరించబడుతుందో ఆ అవ్యక్త - అమృత నిష్యంది-వాక్కు పరా వాక్కు అనబడింది. అదే 'బ్రాహ్మీ'. స్వతంత్రమైనదీ, అతర్క్యమైనదీ అయిన సృజనాత్మకప్రతిభ దాని లక్షణం. అందుకే అది తన అంతస్తత్త్వాన్ని తనకు తానుగా మనీషులకు వ్యక్తం చేస్తుందని వేదం ప్రతిపాదించింది (జాయేవ పత్య ఉశసీ సువాసాః అని వైదికోపమానం - ధర్మపత్ని తన స్వస్వరూపాన్ని భర్తకు మాత్రమే చూపించినట్లు అని అర్థం.)

మునుపు 20వ పద్యంలో నేను నీకు 'కామదోహిని' గా ఉన్నాను కదా! అనే మాటకు అర్థమే 'అమృతాన్ని గోవు రూపంగా వర్ణిస్తుంది' అని ఇక్కడ చెప్పుతున్నది కూడా. కామధేను వని, కల్పవృక్షమని, నందిని అనే పేర్లతో ఏయే వర్ణనలు కావ్యాలలో కనిపిస్తాయో అవన్నీ దివ్యవరప్రభావసమర్థాలైనవే. దివ్యవాక్కును అనుసరించి అర్థం ప్రవర్తిస్తుంది కాబట్టి (ఋషీణాం పునరాద్యానాం వాచ మర్థోఽనుధావతి - అని భవభూతి) తన ఉత్తరరామచరిత్ర నాటకంలో) పరావాక్కు అమృతరసనిష్యందిని.

కవులనే బాలకులకు సరస్వతీమాత అనే గోవు తన క్షీరాన్ని స్వయంగా కురిపించి, వారికి తన రసస్వరూపాన్ని ప్రసాదించి వారిని బలోపేతులుగా చేస్తుందని అభినవగుప్త పాదాచార్యులు 'లోచన' వ్యాఖ్యానంలో అంటారు.

శ్రీ శంకరులు కూడా 'తవ స్తన్యం మన్యే' అనే సౌందర్యలహరి శ్లోకంలో 'నీ స్తన్యం త్రాగటంవలననే కదా ద్రావిడశిశువైన నేను సంస్కృతంలో ఇంత గొప్ప కవిని అయ్యాను!' అని ఆ మహామాతృస్వరూపిణిని వర్ణించారు. 'సంగీతసాహిత్యాలు సరస్వతీ స్తనరూపాలని వర్ణించటంలోనూ ఈ రహస్యమే ఉన్నది. కనుక వాణి ఉపాసనీయురాలైన దేవతగా పురాణాలలో చెప్పబడినది.'

వ. అనుటయు నయ్యవనీదేవుం డయ్యువిద కిట్లనియె **28**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని చెప్పగా; ఆ+అవనీదేవుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఆ+ఉవిదకున్= ఆ స్త్రీతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ఆమె అడుగగా ఆ భూసురుడు ఆ స్త్రీతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'గంధంబు ఘ్రాణంబ కాని తక్కిన యాఱు । నధిగమింపఁగ నోప, వధిగమించు
రసము జిహ్వాయ యితరము లాపనికిఁ గావు; । రూపంబుఁ జక్షుస్స యోపు నెఱుఁగఁ
బెఱయని యెఱుఁగవు తెఱవ! సంస్పర్శంబుఁ । గాంచుఁ జర్మంబ తక్కటివి గానఁ
జాలవు; శబ్దంబుఁ జాలుఁ బట్టంగ శ్రో । త్రంబ; యన్యములు దత్కరణమునకు

తే. వెరవులేవు; సంశయిత సంవేదనంబు । మనసు కృత్యంబ యిక్కార్యమునకు నొండ్లు
సొరవు; నిష్ఠ బుద్ధిన యగుఁ జొరఁగ నేర; । వితైఱంగున కపరంబు లెఱిఁగి కొనుము. **29**

ప్రతిపదార్థం: తెఱవ!= ఓ వనితా!; గంధంబున్= గంధాన్ని గుర్తించటానికి; ఘ్రాణంబు+అ= ముక్కు మాత్రమే; కాని; తక్కిన+ఆఱున్= ముందు చెప్పిన ఆరూ; అధిగమింపఁగన్+ఓపవు= ఆక్రమించటానికి సమర్థాలు కావు; రసమున్= రసాన్ని (రుచిని); జిహ్వ+అ= నాలుకే; అధిగమించున్= గుర్తిస్తుంది; ఇతరములు= ఇతరాలు; ఆ పనికిన్+కావు= ఆ పనిచేయజాలవు; రూపంబున్= రూపాన్ని; చక్షుస్సు+అ= కళ్ళు మాత్రమే; ఎఱుఁగన్+ఓపున్= గుర్తించగలుగుతాయి; పెఱ+అవి= తక్కిన అవయవాలు; ఎఱుఁగవు= గుర్తింపజాలవు; సంస్పర్శంబున్= స్పర్శలక్షణాన్ని; చర్మంబు+అ= చర్మం మాత్రమే; కాంచున్= కలిగి ఉంటుంది; తక్కటివి= తక్కిన అవయవాలు; కానన్+చాలవు= ఆ లక్షణాన్ని పొందలేవు; శబ్దంబున్= శబ్దాన్ని; శ్రోత్రంబు+అ= చెవి మాత్రమే; పట్టంగన్+చాలున్= వినగలుగుతుంది; అన్యములు= తక్కినవి; తద్+కరణమునకున్= ఆ పనిచేయటానికి; వెరవు లేవు= సమర్థాలు కావు (వెరవు= ఉపాయం, శక్తి); సంశయిత= సంశయించటం; సంవేదనంబు= తెలిసికొనటం; మనసు= మనస్సుయొక్క; కృత్యంబు+అ= పని మాత్రమే; ఈ+కార్యమునకున్= ఈ పనికి; ఒండ్లు= తక్కినవి; చొరవు= ప్రవేశింపవు; నిష్ఠ= శ్రద్ధతో కార్యనిర్వహణం చేయగల సంస్కారం; బుద్ధిన్+ఆ+అగున్= బుద్ధివలననే అవుతుంది; ఈ+తెఱంగునకున్× ఈ పనికి; అవసరంబులు= తక్కినవి; చొరఁగన్+నేరవు= ప్రవేశింపజాలవు; ఎఱిఁగికొనుము= తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యం: వాసన పట్టటం ముక్కు మాత్రమే చేస్తుంది. రుచిని నాలుక మాత్రమే గ్రహిస్తుంది. రూపాన్ని కళ్ళు మాత్రమే చూస్తాయి. స్పర్శను చర్మం మాత్రమే గుర్తిస్తుంది. శబ్దాన్ని చెవి మాత్రమే వింటుంది. తక్కిన అవయవాలు కూడా వాటి వాటి పనులు తప్ప వేరే వాటిని చేయజాలవు. సంశయించటం, తెలిసికొనటం మనస్సు పనులు. బుద్ధిలో మాత్రమే నిష్ఠ ఉంటుంది. గుర్తించుము.

విశేషం : కర్మేంద్రియాలకంటె జ్ఞానేంద్రియాలు, వాటికంటె మనస్సు, అన్నిటికంటె బుద్ధి - వీటి కంటె ఆత్మ ఎట్లా ఉన్నత స్థాయిని కలిగినవో అర్థం చేసికొనటంద్వార బ్రహ్మతత్త్వాన్ని సులభంగా వ్యాఖ్యానించవచ్చును. అందుకే సర్వశాస్త్రవిదుడైన ఆ విప్రుడు ఇంద్రియాదుల పరిమితవ్యాపారనిరూపణం చేస్తున్నాడు. ఈ ఇంద్రియాలలో వాగింద్రియం (నాలుక) వాక్ వ్యాపారం (శబ్దించటం) మనిషిని జ్ఞానిగా మార్చగలిగిన ఉత్తమసాధనాలు కాబట్టి వాణీతత్త్వాన్ని గురించి ముందు ఉపన్యసించాడు. వాక్కు - మనస్సు 'తగాదా'ను బ్రహ్మ పరిష్కరించాడు. తక్కిన ఇంద్రియాలు కూడా 'మనస్సు'తో ఎట్లా వివాదపడుతుంటాయో తరువాత వివరిస్తున్నాడు.

ఇంద్రియ మనఃపరస్పరసంవాదప్రకారము (సం. 14-22-13)

వ. 'అని చెప్పి, మనస్సునకు నింద్రియంబులకుం దొల్లి గలిగిన సంవాదంబు సెప్పెద నాకర్ణింపు 'మింద్రియంబులు మనస్సుతో నేము నీవు నొక్కరూప' యనుటయు మనస్సు వాని కిట్లనియె. 30

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని ఇంద్రియాల పరిమితవ్యాపారపరత్వాన్ని వివరించినవాడై ఆ వనితతో; మనస్సునకున్= మనస్సునకూ; ఇంద్రియంబులకున్= ఇంద్రియాలకు; తొల్లి= మునుపు; కలిగిన= జరిగిన; సంవాదంబు= సంభాషణ (ఇక్కడ తగాదా); చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము (అంటూ ఇట్లా చెప్పాడు); ఇంద్రియంబులు= ఇంద్రియాలు; మనస్సుతోన్; ఏమున్= మేమూ; నీవు; ఒక్కరూపు+అ= ఒకే విధమైన వాళ్ళమే; అనుటయున్= అనగా; మనస్సు; వానికిన్= ఇంద్రియాలతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ఆ విప్రుడు తన భార్యతో 'ఒకప్పుడు మనస్సుకు, ఇంద్రియాలకు పెద్ద వాగ్వాదం జరిగింది. ఆ విషయం చెప్పుతాను వినుము. అంటూ ఇట్లా మొదలు పెట్టాడు. 'మనస్సుతో ఇంద్రియాలు అన్నాయి - మేము నీవు ఒకే తీరువాళ్ళమే కదా!' అని. అపుడు మనస్సు ఇట్లా అన్నది.

విశేషం : ఇవి సాంకేతికమైన కథలు, వీటిద్వారా తత్త్వాన్ని సులభంగా బోధించటం వ్యాసమహర్షి ఆశయం.

చ. **'చన దిటులంట గం పెఱుఁగఁ జాలదు నాసిక, జిహ్వయుం జవుల్**
గొన వెర వేదు, రూపు గనుఁగొంటకుఁ గన్ను వలంతిగాదు, సోఁ
కు నెఱుఁగు శక్తి చర్మమునకుం బ్రభవింపదు, శబ్దజాతము
న్వినఁ జెవి కల్ప మేనియును నేర్పొడఁగూడదు నేఁ దొఱంగినన్. **31**

ప్రతిపదార్థం: ఇటులు+అంట= ఇట్లా అనటం; చనదు= తగదు; నేన్+తొఱంగినన్= నేను వదలిపెడితే (నన్ను నేను ఉపసంహరించుకొంటే); నాసిక= ముక్కు; కంపు+ఎఱుఁగన్+చాలదు= వాసన పట్టజాలదు; జిహ్వయున్= నాలుక; చవుల్+కొనన్+వెరవు+ఏదున్= రుచిపట్టే శక్తిని కోల్పోతుంది; రూపున్+కనుఁగొంటకున్= రూపాన్ని చూడటానికి; కన్ను+వలంతి+కాదు= కన్ను సమర్థం కాదు; సోఁకు= తాకును; ఎఱుఁగు శక్తి= తెలిసికొనే శక్తి; చర్మమునకున్+ప్రభవింపదు= చర్మానికి పుట్టదు; శబ్దజాతమున్= శబ్దజాలాన్ని; వినన్= వినటానికి; చెవి; కల్పము+ఏనియునున్= కల్పకాలం కాచుకొన్నా; నేర్పు+ఒడన్+కూడదు= శక్తిని సంపాదించుకొనజాలదు.

తాత్పర్యం: 'ఇట్లా అనటం సమంజసం కాదు. నేను లేకపోతే ముక్కు వాసన పట్టదు. నాలుక రుచులు లెక్కింపజాలదు. కన్ను దేనినీ చూడజాలదు. చర్మం గుర్తించదు. ఎన్ని ఏళ్ళు గడిచినా శబ్దాన్ని వినే శక్తి చెవికి ఉండదు.

విశేషం : అందుకే ముందటి పద్యంలో సంవేదనంబు (తెలిసికొనటం) మనస్సు చేసే పనిగా చెప్పాడు. చెవి ఇత్యాదులు చేస్తున్న పనులను మనసు సహాయంతోనే ఇంద్రియాలు చేస్తున్నాయి. లేకపోతే వాటి కా శక్తిలేదు.

వ. **నిజంబుగా నేను దొఱంగితి నేని.** **32**

ప్రతిపదార్థం: నిజంబుగాన్= నిజానికి; నేను+తొఱంగితిన్+ఏనిన్= నేను నన్ను ఉపసంహరించుకొంటే.

తాత్పర్యం: నిజంగా నేను పక్కకు వెళ్ళితే - పనిచేయటం మానేస్తే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఆ. **అప్రయోజనంబులై యుండు నాఱిన। నిప్పులట్లు శూన్యనిలయములును**
బోలె మీ స్వరూపములు గాన మనలోన। నెక్కుడేన సూవె యింత నిజము.' **33**

ప్రతిపదార్థం: ఆఱిన నిప్పులు+అట్లు= ఆరిపోయిన నిప్పులవలె; శూన్యనిలయములునున్+పోలెన్= ఎవరూ లేని ఇళ్ళవలె; మీ స్వరూపములు= మీ మీ రూపాలు; అప్రయోజనంబులు+ఐ+ఉండున్= ఏ ప్రయోజనమూ లేనివిగా ఉంటాయి; కానన్= కాబట్టి; మనలోనన్= మనందరిలో; ఏను+అ= నేనే; ఎక్కుడు= అధికుడిని; చూవె!= సుమా!; ఇంత= నేను చెప్పినదెల్ల, నిజము= సత్యం.

తాత్పర్యం: నేను లేని పక్షంలో మీ మీ రూపాలు ఆరిపోయిన నిప్పువలె, శూన్యగృహాలవలె ఏ ప్రయోజనమూ లేనివిగా పడి ఉంటాయి. అందుచేత మన అందరిలో నేనే గొప్పదానను. ఇది మాత్రం సత్యం.''

వ. **అనిన విని యింద్రియంబులు మనంబున కిట్లనియె.** **34**

తాత్పర్యం: అనగా విని ఇంద్రియాలు మనస్సుతో ఇట్లా అన్నాయి.

విశేషం : మనసు అనుభవాలను కలిగిస్తున్నదన్నమాట నిజమే. కాని ఇంద్రియాలు అనుభవద్వారాలు. అవి లేకుండా మనసు మాత్రం ఏమి చేస్తుంది! అందుకే ఇంద్రియాలు ఇట్లా అన్నాయి.

సీ. 'ఇంతవ ట్టిట్టిద యిట్లైన యంతన। కలుగనేర్చునె యధికత్వ మేము
వెలిగాఁగ? నీ వొక విషయంబు నేనియు। ననుభవించితయేని నధిక మగుట
గానంగ వచ్చు? మాలో నొకం డడఁగిన। ననుభవింపుము తదీయార్థ; మట్లుఁ
గాక ఘ్రాణంబున గంధంబ జిహ్వ ర। సంబ చక్షువున రూపంబ వినుము

ఆ. చర్మశక్తిఁ జేసి సంస్పర్శ విషయంబ। శ్రోత్రయుక్తి శబ్దమాత్రకంబ
కానియొంట నొంటిఁ గబళింపఁ జాల వె। ట్లధికతా నిరూఢి కాసపడితి? 35

ప్రతిపదార్థం: ఇంత+పట్టు+ఇట్టిది+అ= ఇంతమాత్రం నిజమే; ఇట్లు+ఐన+అంతన= ఇంతమాత్రాన; అధికత్వము= గొప్పతనం; కలుగన్+నేర్చునె?= ఏర్పడుతుందా!; ఏము+వెలికాఁగన్= మేము లేకుండా; ఈవు= నీవు; ఒక విషయంబును ఏనియున్= ఒక విషయాన్నైనా; అనుభవించితి(ని)+అ+ఏనిన్= అనుభవించగలిగి ఉంటే; అధికము+అగుటన్+ గొప్పకావటాన్ని; కానంగన్+వచ్చున్= చూడవచ్చును; మాలోన్= మాలో; ఒకండు= ఒకడు; అడఁగినన్= అణగిపోయినపుడు; తదీయ+అర్థము= అతడి కోరికను; అనుభవింపుము= అనుభవించుము (చూద్దాము); అట్లు+కాక= అట్లా కాకుండా; ఘ్రాణంబునన్= ముక్కుద్వారా; గంధంబు+అ= గంధమే; జిహ్వన్= నాలుకతో; రసంబు+అ= రసమే; చక్షువునన్= కంటితో; రూపంబు+అ= రూపమే; వినుము= ఇంకా వినుము; చర్మశక్తిన్+చేసి= చర్మశక్తివలన; సంస్పర్శ విషయంబు+అ= బాగా తాకటమే; శ్రోత్రయుక్తిన్= చెవితోకూడి; శబ్దమాత్రకంబు+అ= శబ్దాన్ని మాత్రమే (వింటావు); కాని; ఒంటిన్= ఒకదానితో; ఒంటిన్= మరొకదానిని; కబళింపన్+చాలవు= ఆక్రమింపజాలవు; అధికతా నిరూఢికిన్= ఆధిక్యం పొందటానికి; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ఆసపడితి(వి)?= ఎట్లా ఆశపడ్డావు?

తాత్పర్యం: 'నీవు చెప్పినది నిజమే! ఒప్పుకుందాము కాని ఇంత మాత్రాన నీకు గొప్పతనం ఏర్పడుతుందా? మేము లేకుండా నీవు ఒక విషయాన్ని అయినా అనుభవించగలిగి ఉంటే అప్పుడు నీ గొప్పతనాన్ని గుర్తించవచ్చును. మాలో ఒకడు లోపించినపుడు ఆ ఇంద్రియసుఖాన్ని నీవు అనుభవించుము (చూద్దాము). అట్లా నీవు చేయలేవు. ముక్కు ద్వారా గంధాన్ని మాత్రమే వాసన పట్టగలుగుతావు. నాలుకతో రసాన్నే చవిచూస్తావు. కంటితో రూపాన్ని మాత్రమే చూడగలవు. చర్మంతో స్పర్శను, చెవితో శబ్దాన్ని చేయగలవు. ఒకదానితో మరొకదానిని కబళించేశక్తి నీకు లేదు కదా! అందుచేత నీ గొప్ప ఏమిటి? ఎందుకంత ఆశ?

క. మును మే మాలంబించిన। వెనుకఁ గదా నీకు ననుభవింప వశం? బో
మనసా! నీ వెంగిలి కా। దనుమా యవ్విషయ మెక్కు డయ్యెడు మనలోన్. 36

ప్రతిపదార్థం: ఓ మనసా!= మును= ముందుగా; మేము; ఆలంబించిన= పట్టుకొన్న (ఆక్రమించిన, అనుభవించిన); వెనుకన్= తరువాత; కదా; నీకున్+అనుభవింపన్= నీకు అనుభవించటానికి (శక్యమౌతుంది); ఆ+విషయమున్= ఆ విషయాన్ని; నీవు+ఎంగిలి కాదు+అనుమా= నీవు ఎంగిలికాదని చెప్పుము; ఎక్కుడు= అధిక్యం; మనలోన్= మనలో; అయ్యెడున్= సిద్ధిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఓ మనసా! ముందుగా మేము అనుభవించాక కదా విషయసుఖాన్ని నీవు అనుభవించటం! అందుచేత నీవు అనుభవిస్తున్నది ఎంగిలి మాత్రమే. అట్లా కాదని చెప్పుము చూద్దాము. అప్పుడు నీదే అధిక్యం.

విశేషం : మనసు ఇంద్రియాల ద్వారా అనుభవిస్తున్న సుఖదుఃఖస్పర్శ తొలుత ఇంద్రియాలకే కదా తగిలేది! తరువాతే మనసు అనుభవిస్తుంది. ఇది ఇంద్రియాలు చేస్తున్న వాదం.

క. నీ వడఁగిననుం బ్రాణముఁ। గావఁగ మాయందు బోధకం బగు ద్రవ్యం
బావర్తింపఁగఁ జేయుట। గావించును నీకుఁ దెలివు గనికొను మిదియున్. 37

ప్రతిపదార్థం: నీవు+అడఁగిననున్= నీవు నశించినా; ప్రాణమున్+కావఁగన్= ప్రాణాన్ని కాపాడటానికి; మా+అందున్= మాలో; బోధకంబు+అగు= జ్ఞానదాయకమైన; ద్రవ్యంబు= పదార్థం; నీకున్= నీకు; తెలివున్= జ్ఞానాన్ని; ఆవర్తింపఁగన్+చేయుటన్= మరల తిరిగివచ్చేటట్లు చేయటాన్ని; కావించును= చేస్తుంది; ఇదియున్= ఇదికూడా; కనికొనుము= తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యం: నీవు ఇంకొకవిషయం తెలిసికొనుము. ఒక సమయంలో నీవు నశించినా మాలోని పదార్థమే మరలా నీలో జ్ఞానదాయకమైన శక్తిని మరలా కలిగించి నిన్ను బ్రతికిస్తుంది. (ప్రాణదాయకమైన చైతన్యశక్తి మాలోకూడా ఉన్నది. దీనిని మరచిపోవద్దు అని అర్థం).

సీ. అట్లు గా దిట్లని యనుశాసనము సేయఁ। గడు నేర్చు శిష్యులకడకుఁ బోయి
వినిపింపఁ దొడఁగి యవ్వినుతార్థములు వార। లుగ్గడింపఁగఁ గను నొజ్జవోలె
మముఁ గొని విషయోత్కరము నీవు భోగ్యంబు। గాఁ జేసికొందు నీ కలలు గన్న
యప్పుడు మా లేమి నవ్విషయంబు బొం। కైన వాకిలిలేని యాలయంబుఁ

ఆ. జెంది మరలినట్లు సేడ్పాటు వొరయుదు। గాక సత్యభుక్తి గలదె నీకు?
నింతపట్టు గాన్పు మేమును నీవును। గలసి పరఁగ భోగకలన గలుగు.' 38

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+కాదు= అట్లా కాదు; ఇట్లు+అని= ఇట్లా అని; అనుశాసనము+చేయన్= నిర్ణయం చేయటానికి; కడున్+నేర్చు = మిక్కిలి నేర్పరులైన; శిష్యులకడకున్+పోయి= శిష్యులవద్దకు వెళ్ళి; వినిపింపన్+తొడఁగి= ఉపదేశం ప్రారంభించి; ఆ+వినుత+అర్థములు= ఆ గొప్ప విషయాలను; వారలు= ఆ శిష్యులు; ఉగ్గడింపఁగన్= చెప్పుతుండగా; కను= చూస్తున్న; ఒజ్జ+పోలెన్= గురువువలె; మమున్+కొని= మమ్ములను ఆధారంగా గ్రహించి; నీవు; విషయ+ఉత్కరమున్= విషయసమూహాన్ని; భోగ్యంబుగాన్= అనుభవించదగినదిగా; చేసికొందు(వు)= చేసికొంటావు; నీ కలలు= నీవు కలలు; కన్న+అప్పుడు= కన్నప్పుడు; మా లేమిన్= మేము లేకపోతే; ఆ+విషయంబు= ఆ విషయానుభవం; బొంకు+ఐనన్= అబద్ధం కాగా; వాకిలిలేని= తలుపులేని; ఆలయంబున్+చెంది= ఇంటిలోనికి వెళ్ళి; మరలినట్లు= తిరిగివచ్చినట్లు; చేడ్పాటున్= కీడును (నిర్వ్యాపారాన్ని); పొరయుదు(వు)+కాక= పొందుతావు తప్ప; నీకున్= నీకు; సత్యభుక్తి= నిజంగా అనుభవించటం; కలదె?= ఉన్నదా?; ఇంత+పట్టున్+కాన్పు(ము)= ఇంతమాత్రం అర్థంచేసికొనుము; ఏమునున్= మేమూ; నీవునున్= నీవూ; కలసి+పరఁగన్= కలిసి పనిచేస్తే; భోగకలన= భోగానుభవం; కలుగున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: అట్లా కాదు - ఇట్లా చేయాలి అని చెప్పటంకొరకు మిక్కిలి నేర్పరులైన శిష్యులవద్దకు వెళ్ళి ఉపదేశం ప్రారంభించి, చివరికి ఆ శిష్యులు ఆ గొప్ప విషయాలను చెప్పుతుండగా నివ్వెరపోయి చూచి వింటున్న గురువువలె ఉన్నది నీ పని, మమ్ములను ఆధారంగా గ్రహించి నీవు విషయసమూహాన్ని అనుభవించదగినదిగా చేసికొంటున్నావు. మేమే లేకుండాపోతే ఆ విషయానుభవం వట్టి 'బొంకు' మాత్రమే! తలుపులులేని ఇంటిలోనికి వెళ్ళి మరలివచ్చినట్లు

నిష్ప్రయోజకంగా నీవు తయారవుతావు. అందుచేత నీకు నిజమైన అనుభవం ఎక్కడిది? ఇంతమాత్రం అర్థంచేసికొనుము. మేమూ నీవూ కలిస్తేనే 'భోగానుభవం' కలుగుతున్నది. అందుచేత నీ గొప్ప ఏమిటి?' అని ఇంద్రియాల వాదం.'

విశేషం: అలం; ఉపమ మనస్సు లేక ఇంద్రియాలు, ఇంద్రియాలు లేక మనస్సు రెండూ అనుభవాన్ని పొందజాలవని భావం. నిజానికి మనస్సు ఇంద్రియముఖంగా అనుభవం పొందుతుండగా, ఇంద్రియాలు మనస్సుద్వారా విషయాభిరమణం పొందుతున్నాయి. అందుచేత రెండూ ప్రధానమే. మనస్సు ఇంద్రియాలను నియంత్రించగల సందర్భం ఉంటుందేమో కాని, ఎక్కువ ఇంద్రియాలు చెప్పినట్లు మనస్సు ప్రవర్తించటమూ ఉన్నది. ఇంద్రియాలలోని ప్రాణశక్తివలన మనస్సును మరలా ఉత్తేజితంచేసే శక్తి అవయవాలకున్నది.

వ. అని యివ్విధంబున మనంబును నింద్రియంబులును సంవాదంబు సేసె' నని యప్పురుషవరుం డా వర
వర్ణినితో 'వేఱొక్కండు విను' మని యిట్లనియె. 39

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; ఈ విధంబునన్= ఈ రీతిగా; మనంబునున్= మనస్సూ; ఇంద్రియంబులునున్= ఇంద్రియాలూ; సంవాదంబు+చేసెను+అని= వాదోపవాదాలు జరిపాయని; ఆ+పురుషవరుండు= ఆ పురుషశ్రేష్ఠుడు; ఆ+వర+వర్ణినితోన్= ఆ శ్రేష్ఠమైన స్త్రీతో; వేఱు+ఒక్కండు= మరొక విషయం; వినుము+అని= వినుమని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి. 'ఈ రీతిగా మనస్సు ఇంద్రియాలు వాదోపవాదాలు చేశా' యని ఆ బ్రాహ్మణుడు తన భార్యతో చెప్పి 'ఇంకా మరొక విషయం ఉన్నది వినుము' అంటూ ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'ప్రాణప్రభృతులగు పవను లంభోరుహ। గర్భుని నొక్కటఁ గానఁబోయి
'యెక్కుడు మాలోన నెవ్వరు?' నావుడు। నవ్విభుం 'డెవ్వార లడఁగ నడఁగు
దురు పెఱవార? లెవ్వరికిఁ బ్రవర్తన। మొందిన నెల్లవారును జరింతు
రధికు లందఱకును నట్టి వారలు మీరు। సనుఁ' డని పలికినఁ జనక నిలిచి

ఆ. ప్రాణుఁ డాది గాఁగ బవనులందఱుఁ దమ। వలన నవ్విధంబు గలుగఁ దెలుప
నాతఁ 'డే నెఱుంగనా? యది యట్టిద। వినుఁడు మీ విశేషవృత్తి భంగి'. 40

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణ ప్రభృతులు+అగు= ప్రాణుడు, అపానుడు మొదలైన; పవనులు= వాయువులు; అంభోరుహగర్భునిన్= కమలగర్భుడైన బ్రహ్మను; ఒక్కటన్= అందరూ కలిసి; కానన్+పోయి= చూడబోయి; మాలోనన్= మా అందరిలోనూ; ఎక్కుడు= అధికుడు; ఎవ్వరు?= ఎవడు?; నావుడున్= అనగా; ఆ+విభుండు= ఆ స్వామి; ఏ+వారలు= ఎవరు; అడఁగన్= అణిగిపోతే; పెఱవారలు= ఇతరులు; అడఁగుదురు= అణిగిపోతారో; ఎవ్వరికిన్= ఎవరు; ప్రవర్తనము+ఒందినన్= పనిచేయటం మొదలు పెట్టితే; ఎల్లవారునున్+చరింతురు= అందరూ ప్రవర్తిస్తారో; అట్టివారలు= అట్లాంటివారు; అందఱకునున్= అందరిలోనూ; అధికులు= గొప్పవారు; మీరు= ఇక మీరు; చనుఁడు= బయలుదేరండి; అని; పలికినన్= చెప్పగా; చనక= తిరిగిపోకుండా; నలిచి= అక్కడే ఆగిపోయి; ప్రాణుఁడు+అది+కాఁగన్= ప్రాణుడు మొదలైన; పవనులు+అందఱున్= వాయువులందరూ; తమవలనన్= తమచేత; ఆ+విధంబు+కలుగన్+తెలుపన్= ఆ రీతిగా అవుతుందన్న విషయాన్ని; చెప్పగా; అతఁడు= ఆ బ్రహ్మ; ఏన్+ఎఱుంగనా?= నాకు తెలియదా?; అది+అట్టిది+అ= అది అట్లాంటిదే; మీ విశేషవృత్తి భంగిన్= మీ మీ ప్రత్యేక కార్యకలాపాన్ని; వినుఁడు= వినండి.

తాత్పర్యం: ఒకప్పుడు ప్రాణాపానాదులైన వాయువులు బ్రహ్మదేవుడి వద్దకు వెళ్ళి, 'మాలో ఎవరు గొప్పవాడో దయచేసి చెప్పండి' అని అడిగారు. బ్రహ్మ అన్నాడు: 'ఎవరు అణగిపోతే ఇతరులందరూ అణగిపోతారో, ఎవరు పనిచేయటం మొదలుపెట్టితే ఇతరులంతా తమతమ పనులు మొదలు పెట్టుతారో అట్లాంటివారు గొప్పవారు. ఇక మీరు మీ మీ దారులలో వెళ్ళండి' అని చెప్పగా ప్రాణుడు మొదలైనవారు అట్లాగే నిలబడి పోయారు. తిరిగిపోలేదు. ప్రతి ఒకడూ తమవలననే ఇతరులు ప్రవర్తిస్తున్నారని చెప్పాడు. అపుడు బ్రహ్మ 'అది నాకు తెలియదా! దాని విషయం అంతే. మీలో ప్రతి ఒక్కరూ ఒక విశిష్టవృత్తి కలిగినవారు. ఎట్లాగో చెప్పుతాను వినండి' అని ఇట్లా చెప్పటం మొదలు పెట్టాడు.

తే. **'ఎప్పు డెవ్వరివలన నే చొప్పు గలుగు। నపుడ వారెక్కు డగుదు రన్యోన్యమిత్ర**
భావమునఁ దాల్పుఁ డొండొరుఁ బవనులార!। పొరిఁ బరస్పరభావనాపరుల రగుఁడు. **41**

ప్రతిపదార్థం: ఎప్పుడు= ఏ సమయంలో; ఎవ్వరివలనన్= ఎవరివలన; ఏ చొప్పు కలుగున్= ఏ తీరున పని జరుగుతుందో; అపుడు+అ= అప్పుడే; వారు; ఎక్కుడు+అగుదురు= అధికులవుతారు; పవనులార!= ఓ వాయువులారా!; అన్యోన్య= పరస్పరం; మిత్రభావమునన్= స్నేహభావంతో; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు; తాల్పుఁడు= భరించండి (అనుసరించి ప్రవర్తించండి); పొరిన్= మిక్కిలిగా; పరస్పర= ఒకరి నొకరు; భావనాపరులరు+అగుఁడు= సంభావించుకొనేవారు కండి.

తాత్పర్యం: ఎప్పుడూ ఎవరివలన ఏ తీరుగా ఒక పని జరుగుతుందో అప్పుడు మాత్రమే వారు అధికులవుతారు. అట్లా అందరూ ఒక్కొక్క సమయాన గొప్పవారే అవుతారు. అందుచేత ఒకరి నొకరు స్నేహభావంతో అనుసరించాలి. ఒకరి నొకరు గౌరవించుకొనండి.

వ. **ఇత్తెఱంగున మీకు భద్రంబగుం బొం' డని పుచ్చె న ట్టుపదేశించిన బ్రహ్మవాక్యంబుల వాయువులు సమత నొందె'నని చెప్పి, 'వాయువిషయం బైనయది నారద దేవమత సంవాదంబు సెప్పెద నాకర్ణింపు' మని బ్రాహ్మణుండు బ్రాహ్మణీ కిట్లనియె.** **42**

ప్రతిపదార్థం: ఈ తెఱంగునన్= ఈ విధంగా ప్రవర్తిస్తే; మీకున్= మీకు; భద్రంబు+అగున్= క్షేమమవుతుంది; పొందు+అని= వెళ్ళండని; పుచ్చెన్= పంపించాడు; అట్లు+ఉపదేశించిన= ఆ విధంగా ఉపదేశించిన; బ్రహ్మవాక్యంబులన్= బ్రహ్మదేవుడి మాటలవలన; వాయువులు= పంచవాయువులూ; సమతన్+ఒందెను+అని= సమభావనను పొందాయని; చెప్పి; వాయు విషయంబు+ఐన+అది= వాయువిషయ సంబంధమైన; నారద= నారదుడికి; దేవమత= దేవమతుడికీ జరిగిన; సంవాదంబు= సంభాషణ; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; ఆకర్ణింపుము= వినుమని; బ్రాహ్మణుండు= ఆ విప్రుడు; బ్రాహ్మణికిన్= ఆ బ్రాహ్మణస్త్రీకి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రవర్తిస్తే మీకు క్షేమం కలుగుతుంది. వెళ్ళిరండి' అని బ్రహ్మ వారిని పంపించాడు. బ్రహ్మ వాక్యాలవలన పంచవాయువులూ సమతను పొందాయి. ఇంతేకాకుండా వాయుసంబంధమైన మరొక సంవాదం నారదుడికి, దేవమతుడికి నడుమ జరిగింది. దానిని చెప్పుతాను విను' మని ఆ విప్రుడు ఆ విప్రస్త్రీకి ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం : 'సమత' అంటే సమభావనతో ప్రవర్తించటమని అర్థం. పంచవాయువులు ఒక సమరసభావనతో ప్రవర్తించటమే ఆరోగ్యం. ఇందులో ఏది ప్రకోపించినా దానిని 'రోగ'మని అంటారు.

తే. **'దేవమతుఁ డను విప్రుఁడు దేవముని వ। రేణ్యుఁ డగు నారదుని నొక్క పుణ్యభూమిఁ**
గాంచి వినతుఁడై యాతని కరుణ వడసి। భక్తిరసము పొంగారఁ దత్ప్రాంతమునకు. **43**

ప్రతిపదార్థం: దేవమతుఁడు+అను= దేవమతుఁడనే పేరుగల; విప్రుఁడు= బ్రాహ్మణుడు; దేవముని వరేణ్యుఁడు+అగు= దేవర్షిశ్రేష్ఠుడైన; నారదునిన్= నారదుడిని; ఒక్కపుణ్యభూమిన్= ఒక పవిత్రమైన చోట; కాంచి= చూచి; వినతుఁడు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; అతని కరుణ+పడసి= అతడి అనుగ్రహం పొంది; భక్తిరసము= భక్తి రసానుభవం; పొంగారన్= అతిశయించగా; తద్+ప్రాంతమునకున్= అతడి సమీపానికి (వెళ్ళి).

తాత్పర్యం: దేవమతుడనే పేరుగల బ్రాహ్మణుడు దేవర్షిశ్రేష్ఠుడైన నారదుడిని ఒక పవిత్రభూమిలో చూచి, వినయంతో నమస్కరించి, ఆయన అనుగ్రహం పొంది, భక్తి అతిశయించగా అతడి సమీపానికి (తరవాతిపద్యంతో అన్వయం.)

సీ. **అల్లన చన నాతఁ డాదరంబున 'నిందు। ర మ్ముండు' మనుచుఁ గరమునఁ జూపు**
నెడ సమాసీనుఁడై కడు వినయంబున। హస్తముల్ మొగిచి దయాసమగ్ర!
యెఱిఁగింపు పవనంబు లేనింటియందును। జాయమానంబగు జంతువునకుఁ
దొలితొలి యెద్ది దాఁదొడఁగు వర్తింపంగ?'। ననవుడు నారదుం డతనితోడ

తే. **'వాయు వెయ్యది గర్భసంవాసమునకుఁ। జొనుపు జీవునిఁ దజ్జంతుజననవేళఁ**
దొలుత దాని కనంతరకలిత మైన। మారుతంబు ప్రవర్తించు: మఱియు వినుము. **44**

ప్రతిపదార్థం: అల్లన= నెమ్మదిగా; చనన్= వెళ్ళగా; అతఁడు= నారదుడు; అదరంబునన్= ఆదరంతో; ఇందున్= ఇక్కడికి; రమ్ము= రా!; ఉండుము= కూర్చొనుము; అనుచున్= అంటూ; కరమునన్= చేతితో; చూపు+ఎడన్= చూపించిన చోట; సమాసీనుఁడు+ఐ= కూర్చున్నవాడై; కడు= మిక్కిలి; వినయంబునన్= వినయంతో; హస్తముల్ మొగిచి= చేతులు జోడించుకొని; దయాసమగ్ర!= సంపూర్ణ దయస్వరూపుడా!; పవనంబులు+ఏనింటి+అందును= ఐదు ప్రాణవాయువులలోనూ; జాయమానంబు+అగు= పుట్టేటటువంటి; జంతువునకున్= ప్రాణికి; తొలి తొలి= మును ముందుగా; ఎద్ది= ఏ వాయువు; తాన్+వర్తింపన్+తొడఁగున్= తాను ప్రవర్తించటం మొదలుపెట్టుతుంది?; ఎఱిఁగింపు(ము)= తెలపండి; అనవుడున్= అని కోరగా; నారదుండు; అతనితోడన్= ఆ దేవమతుడితో; వాయువు+ఏ+అది= ఏ వాయువైతే; గర్భసంవాసమునకున్= గర్భంలో ఉండటానికి; తొలుతన్= ముందు; జీవునిన్+చొనుపున్= జీవుడిని ప్రవేశపెడుతుందో; తద్+జంతు+జననవేళన్= ఆ జంతువు పుట్టే సమయంలో; దానికిన్= దానికి; అనంతర కలితము+ఐన= తరువాత ఉండేటటువంటి; మారుతంబు= వాయువు; ప్రవర్తించున్= పనిచేస్తుంది; మఱియున్= ఇంకా; వినుము.

తాత్పర్యం: అట్లా నెమ్మదిగా సమీపించగా నారదుడు ఆదరంతో 'ఇక్కడికి వచ్చి కూర్చొనుము' అని చేతితో ఒకచోటు చూపించాడు. దేవమతుడు ఆ చోట కూర్చున్నాడు. మిక్కిలి వినయంతో చేతులు జోడించి 'అయ్యా! మీరు కరుణా స్వరూపులు. ఐదు ప్రాణవాయువులలోనూ పుట్టే సమయంలో ప్రాణిలో మొట్టమొదట ఏ వాయువు పనిచేయటం మొదలు పెట్టుతుందో చెప్పండి' అని అడిగాడు. నారదుడు 'నాయనా! ఏ వాయువు ప్రాణిని గర్భసంవాసానికి ప్రేరేపిస్తుందో - ఆ జంతువు పుట్టే సమయంలో దాని తరువాత ఉన్న వాయువు పనిచేయటం మొదలుపెట్టుతుంది.

తే. **పురుషునందు సమానంబుఁ బొలఁతియందు। వ్యానమును జువ్వె పొడమించు వరుస ననఘ!**
శుక్లమునకు శోణితమునఁ జూలు గల్గు। నయ్యుగంబును విధి చెయ్డి నమరఁ బొంద. **45**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్ముడా!; వరుసన్= వరుసలో; పురుషునందున్= మగవాడిలో; సమానంబున్= సమాన ప్రాణమూ; పొలఁతి అందున్= అడుదానిలో; వ్యానమునన్= వ్యానమనే ప్రాణమూ; పొడమించున్= పుట్టిస్తాయి; చుమ్మీ!= సుమా!; శుక్లమునకున్= వీర్యానికి; శోణితమునన్= రజస్సులో; ఆ+యుగంబును= ఆ రెండూ (శుక్లశోణితాలు); విధిచెయ్దిన్= దైవచేష్టవలన; అమరన్= తగినట్లు; పొందన్= కలువగా; చూలు+కల్గున్= గర్భం కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: సమానవాయువు పురుషుడిలో వీర్యాన్ని, వ్యానమనే వాయువు స్త్రీలో రజస్సును ప్రభవింపచేస్తాయి. శుక్లశోణితాల కలయిక గర్భంగా మారుతుంది. ఆ కలయిక దైవలీల.

క. వినుసృష్టశోణితంబునఁ । బనుగొను శుక్లంబువలనఁ బ్రాణుఁడు దగ వ
ర్తన మొందుఁ బ్రాణశుక్లము । లనూనహేతువులుగా నపానుఁడు నడచున్. 46

ప్రతిపదార్థం: విను(ము)= ఇంకా వినుము; సృష్ట= పుట్టిన (నవ్యంగా స్రవించిన); శోణితంబునన్= రక్తంలో; పనుగొను= గట్టిపడేటటువంటి; శుక్లంబువలనన్= వీర్యంవలన; ప్రాణుఁడు= ప్రాణమనే వాయువు; తగన్= తగినట్లుగా; వర్తనము+ఒందున్= వ్యాపిస్తాడు; ప్రాణ శుక్లములు= ఇటు ప్రాణమూ,అటు వీర్యమూ; అనూన= గొప్ప; హేతువులుగాన్= కారణాలుగా; అపానుఁడు= అపానమనే మరొక వాయువు; నడచున్= వ్యాపిస్తాడు.

తాత్పర్యం: అప్పటి కప్పుడు నవ్యంగా పుట్టే రజస్సులో గట్టిపడ్డ వీర్యం కారణంగా అందులో ప్రాణుడు ప్రవేశిస్తాడు. ప్రాణుడు, వీర్యం - ఈ రెండూ కారణాలుగా అపానుడూ వ్యాపిస్తాడు.

విశేషం : ఏ వాయువు తరువాత ఏ వాయువు వ్యాపిస్తుంది? అనే ప్రశ్నకు సమాధానం ఇక్కడ ఉన్నది. గర్భధారణంలో ముందుగా పనిచేసేది ప్రాణం. అందుకే శుక్లశోణితాల కలయిక ముద్ద కట్టినపుడు అందులో ప్రాణశక్తి ప్రవేశిస్తున్నది. దానిని అనుసరించి అధోమార్గం కలిగిన అపానం వ్యాపిస్తుంది. అప్పుడు ఏమి జరుగుతుందో తరువాతి పద్యంలో వివరించాడు.

క. చనుఁ బ్రాణుఁ డధోగతి నూ । ర్ధ్వనిరూఢి నపానుఁ డివ్విధము గల యీ రెం
టను నగ్నిమయోదానం । బును వ్యానంబును సమానమును వర్తించున్. 47

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణుఁడు= ప్రాణుడనేవాయువు; అధోగతిన్= క్రిందివైపు; చనున్= ప్రసరిస్తాడు; అపానుఁడు= అపానుడనే వాయువు; ఊర్ధ్వ విరూఢిన్= పై వైపు (చనున్); ఈ విధము+కల= ఈ రీతిగా ప్రసరించే; ఈ రెంటనున్= ఈ రెండింటిలోను; అగ్నిమయ= అగ్నిశక్తితో నిండిన ఉదానంబునున్= ఉదానమూ; వ్యానంబును; వ్యానమూ; సమానమునున్= సమానమూ; వర్తించున్= వ్యాపిస్తాయి.

తాత్పర్యం: అపుడు ప్రాణుడు అధోముఖంగానూ, అపానుడు ఊర్ధ్వముఖంగానూ ప్రసరిస్తారు. అపుడు ఈ రెండు వాయువులలో 'అగ్ని' శక్తితో నిండిన ఉదాన, వ్యాన, సమానులు ప్రసరిస్తారు. (ఇట్లా పిండం ప్రాణశక్తితో నిండుతుందని అర్థం).

ఆ. పావకుండు సర్వదేవాత్మకుండు ప్రా । ణంబునకు నపాననామమునకు
నంతరమున వెలుఁగు నా భవ్యమూర్తి యు । దానరూప మండ్రు తజ్జ్ఞ జనులు. 48

ప్రతిపదార్థం: తద్‌జ్ఞ+జనులు= ఆ ప్రాణాగ్నితత్త్వం తెలిసిన పండితులు; పావకుండు= అగ్ని; సర్వదేవ+ఆత్మకుండు= దేవతలందరిలోనూ వ్యాపించి ఉన్నవాడు (అందుకే దేవతలందరూ తేజోరూపులు); ప్రాణంబునకున్= ప్రాణానికి; అపాన నామమునకున్= అపానానికి; అంతరమునన్= నడుమ; వెలుఁగు= ప్రకాశించేటటువంటి; ఆ+భవ్యమూర్తి; ఉదానరూపము+అం(డ్రు= ఉదానరూపుడని అంటారు.

తాత్పర్యం: ఆ ప్రాణాగ్నితత్త్వం తెలిసిన పండితులు దేవతలందరిలోనూ వ్యాపించి ఉండేవాడూ, ప్రాణాపానాల నడుమ వెలిగే పుణ్యమూర్తీ అయిన అగ్నిని ఉనానరూపుడుగా గుర్తిస్తారు.

సీ. విను మహోరాత్రంబులును శుభాశుభములు। సత్యానృతంబులు సదసదాహ్వ
యములును నైన ద్వంద్వములు ప్రాణాపాన। ములకు నామాంతరములు; దదీయ
మధ్యవర్తిత నొప్పు మహనీయ వహ్ని; యుదానంబు దాని నిర్ద్వంద్వభావ
మాంతరయాగ విద్యాప్రవీణులు గంద్రు। పరమశాంతి యనంగ బ్రహ్మ మనఁగ

తే. నరయ భేదంబు లే దన్న యట్టులుండు। నమ్మహావస్తువును నుదానాకృతియ య
నంగఁ జెవియార విందుము నలినగర్భు। చేత' నని దివ్యముని యిట్లు సెప్పెఁ గరుణ. 49

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఇంకా ఈ ప్రాణతత్త్వం ఎట్లాంటిదో వినుము; అహోరాత్రంబులునున్= రాత్రింబవళ్ళు; శుభ+అశుభములున్= మేలు కీళ్ళు; సత్య+అనృతంబులున్= సత్యం, అసత్యం, సత్+అసత్+అహ్వాయములునున్+ఐన= సత్తు, అసత్తు అనే పేర్లు కలిగినటువంటి; ద్వంద్వములు= ద్వంద్వ భావాలు ఏవి ఉన్నాయో-అవి; ప్రాణ+అపానములకున్= ప్రాణపానాలకు; నామాంతరములు= మారుపేర్లు; తదీయ= వాటి; మధ్యవర్తితన్= నడుమ ఉండటం అనే లక్షణంతో; ఒప్పు అతిశయించేటటువంటి; మహనీయ= గొప్ప; వహ్ని= అగ్ని; ఉదానంబు= ఉదానం; దాని నిర్+ద్వంద్వ భావము= ఆ అగ్ని యొక్క, అద్వైతస్థితిని (అంటే అది ఒకవైపు అగ్ని, మరొకవైపు వాయువు, ఈరెండూ కలిసిన మహాతత్త్వం అది - అని అర్థం); ఆంతర+యాగవిద్యా ప్రవీణులు= ఆంతర్యాగవిద్యలో నిష్ణాతులైన వారు; కంద్రు= తెలిసికొంటారు; పరమశాంతి+అనంగన్= పరమశాంతి స్థితి అని; బ్రహ్మము+అనఁగన్= బ్రహ్మమనీ; అరయన్= అలోచించగా; భేదంబు+లేదు+అన్న+అట్టులు+ఉండు= భేదం లేదన్నట్లు కనిపించే; ఆ+మహావస్తువును= ఆ గొప్పతత్త్వాన్ని; ఉదాన+ఆకృతి+ఆ= ఉదానమే; అనంగన్= అని; నలినగర్భుచేతన్= బ్రహ్మదేవుడివలన; చెవి+అరన్+విందుము= చెవులారా విన్నాము; అని; దివ్యముని= నారదుడు; కరుణన్= దయతో; ఇట్లు+చెప్పెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకా ఈ ప్రాణతత్త్వం ఎట్లాంటిదో వినుము. రాత్రింబవళ్ళు, మేలు కీళ్ళు, సత్యాసత్యాలు, సదసత్తులు అనే ద్వంద్వాలు ప్రాణాపానాలకు మారుపేర్లే. వాటి నడుమ వర్తిల్లేటటువంటి అగ్ని ఉదానం. అగ్నితత్త్వాన్ని వాయుతత్త్వాన్ని రెండింటినీ కలిగినదాని అద్వైతస్థితిని అంతర్యాగవిద్యానిపుణులు మాత్రమే గుర్తించగలరు. పరమశాంతి అని, బ్రహ్మమని పిలువబడే ఆ తత్త్వంలో ఏ భేదపరిగణనా సాధ్యం కాదు. అదే ఉదానతత్త్వమని సాక్షాత్తు బ్రహ్మదేవుడు చెప్పగా మా చెవులారా విన్నాము' అని నారదమహర్షి అతడితో చెప్పాడు.

వ. అని చెప్పి 'యింద్రియ మనః పవనంబుల భంగులు గనుంగొనుట యీ తత్త్వంబులకుఁ బరమంబైన తత్త్వంబు' గనుటకుఁ గతంబై యుండు' నని పలికి యద్ధరామరుం డా రామారత్నంబును సదయంబుగా నవలోకించి 'యుత్తమరహస్యంబు సెప్పెద నాకర్ణింపు' మని యిట్లనియె. 50

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని చెప్పినవాడై; ఇంద్రియ= ఇంద్రియాల; మనస్= మనస్సుయొక్క; పవనంబుల= వాయువుల; భంగులు= రీతులు; కనుంగొనుట= కనుగొనటం; ఈ+తత్త్వంబులకున్= ఈ తత్త్వాలకు; పరమంబు+ఐన= అతీతమైన; తత్త్వంబున్+కనుటకున్= మహాతత్త్వాన్ని దర్శించటానికి; కతంబు+ఐ+ఉండున్+అని= మూలమై ఉంటుందని; పలికి; ఆ+ధరామరుండు= ఆ భూదేవుడు; ఆ+రామారత్నంబును= ఆ స్త్రీరత్నాన్ని; సదయంబుగాన్= దయతో; అవలోకించి= చూచి; ఉత్తమ రహస్యంబు+చెప్పెదన్= అత్యుత్తమ రహస్యం నీకు చెప్పుతాను; ఆకర్ణింపుము+అని= వినుమని; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, 'ఇంద్రియాలు, మనస్సు - ప్రాణం వీటిని గురించి తెలిసికొనటంద్వారా ఈ తత్త్వాలకు అతీతమైన మహాతత్త్వాన్ని (అంటే ఆత్మతత్త్వాన్ని) గుర్తించటానికి సాధ్యమవుతుం'దని ఆ బ్రాహ్మణుడు తన భార్యకు చెప్పి, ఆమెవైపు దయామృతవీక్షణాలతో చూచి, 'మరో రహస్యాన్ని నీకు చెప్పుతాను జాగ్రత్తగా విను' మని ఇట్లా ప్రారంభించాడు.

జీవాత్మస్వరూప నిరూపణప్రకారము (సం.14-25-3)

సీ. **'కరణంబు కర్మంబు కర్త యన్నేతద్వి। రాజితకారకత్రయముచేత**
నఖిలంబు సంవ్యాప్తమై యుండు ఘ్రాణాదు। లును మనంబును బుద్ధియును బ్రవరులు
కరణహేతువు లండ్రు గంధాది విషయ సం। తతియు మంతవ్యబోద్ధవ్యములును
గర్మహేతువు లగుఁ గంపుకొనఁగ నానఁ। గాన ముట్టఁగ వినఁగా దలంప

తే. **నిశ్చయము దగఁ జేయంగ నేర్పు లేడు। గలవు జీవాత్మునకు నవి కర్తృహేతు**
భూతములు వాన విషయానుభూతి నతఁడు। దొఱఁగు నిష్ఠలు మోక్షహేతువులు సుమ్ము. 51

ప్రతిపదార్థం: కరణంబు= కరణం (సాధనం); కర్మ= ధాత్వర్థ ఫలాశ్రయం; (క్రియాఫలాన్ని అనుభవించేవాడు కర్మ); కర్త= ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయం (క్రియావ్యాపారాన్ని చేసేవాడు కర్త); అన్+ఏతద్+విరాజిత= అనబడే ఈ ప్రసిద్ధమైన; కారక త్రయముచేతన్= మూడు కారకాలచేత; అఖిలంబున్= అంతా; సంవ్యాప్తము+ఐ+ఉండున్= బాగా వ్యాపించబడి ఉంటుంది. ఘ్రాణ+ఆదులునున్= ముక్కు మొదలైన ఐదు కర్మేంద్రియాలు; మనంబునన్= మనస్సు; బుద్ధియునున్= బుద్ధీ; కరణహేతువులు= కరణాలు (సాధనాలని); ప్రవరులు= శ్రేష్ఠులైన పండితులు; అండ్రు= అంటారు; గంధాది విషయ సంతతియున్= వాసన చూడటం మొదలైన విషయసమూహం; మంతవ్య, బోద్ధవ్యములునున్= ఆలోచించదగినది, తెలిసికొనదగినది; కర్మహేతువులు+అగున్= కర్మ హేతువులవుతాయి; కంపు కొనఁగన్= వాసన చూడటానికి; ఆనన్= తినటానికీ; కానన్= చూడటానికి; ముట్టఁగన్= తాకటానికి; వినఁగన్= వినటానికి; తలంపన్= ఆలోచించటానికి; నిశ్చయంబు+తగన్+చేయంగన్= తగినట్టు నిర్ణయించటానికి; నేర్పులు= శక్తులు; ఏడు+కలవు= ఏడున్నాయి. జీవాత్మునకున్= జీవాత్ముడికి; అవి= ఈ ఏడు నేర్పులూ; కర్తృ హేతు భూతములు= కర్తృత్వాన్ని కలిగించే లక్షణాలు; వానన్= వాటిలోనే; అతఁడు= ఆ జీవాత్ముడు; విషయానుభూతిన్= విషయానుభవాన్ని; తొఱఁగున్= వదిలిపెట్టగలుగుతాడు; నిష్ఠలు= అతడు అవలంబించే నిష్ఠలు (నియమాలు, దీక్షలు); మోక్షహేతువులు; సుమ్ము!= సుమా!

తాత్పర్యం: 'కరణం, కర్మ, కర్త - ఈ మూడు కారకాలు, ప్రపంచమంతా ఈ మూడింటితోనే నిండి ఉన్నది. ముక్కుమొదలైన కర్మేంద్రియాలు, మనస్సు, బుద్ధికరణహేతువులు. వాసన చూడటం మొదలైన విషయసమూహం.

ఆలోచించదగినది, తెలిసికొనదగినది - ఏవి ఉన్నాయో అవి కర్మహేతువులు. వాసన పట్టటం, తినటం, చూడటం, తాకటం, వినటం, ఆలోచించటం, నిర్ణయం చేయటం - అనే ఏడు పనులు జీవాత్ముడు చేయగలుగుతాడు. ఈ నేర్పులు కర్తృహేతువులు అవుతాయి. వీటితోనే ఆ జీవుడు విషయసుఖాలను తరిమికొట్టగలడు కూడా. తోడుగా అవలంబించే శ్రద్ధ, నియమనిష్ఠలు మోక్షాన్ని కలిగిస్తాయి.

వ. కరణకర్మకర్తృకారకాత్మకుండును జీవాత్ముండు భోక్త యగుట దక్కి వివిధవిషయమూర్తులగు హవిస్సుల నుదాసీనత్వస్రుగ్గతంబులు సేసి వేల్చు నిష్ఠ నాత్మస్వరూపం బగు ననలంబు ప్రజ్జ్వలితం బయి యవిద్యాధూమ రహితం బగుచుం బొలుచు; నది మోక్షప్రకారం బట్లు గాక భోక్త యగు' నేని నట్టిద బంధ ప్రకారం బని నిర్దేశించి 'ముక్తభావంబునకు మూలం బయిన యోగయజ్ఞంబునం దేను బ్రవృత్తుండనై యున్నవాఁడ; దానికి సర్వపరిత్యాగంబు దక్షిణ; దాన సకలాత్ముండగు నారాయణుండు ప్రీతుండై స్వీకరించు; నద్దశ పేరు మునులు ముక్తి యని చెప్పుదు' రని చెప్పి యన్విప్రుండు వెండియు. 52

ప్రతిపదార్థం: కరణ, కర్మ, కర్తృ కారక+ఆత్ముండు+అగు= కరణ, కర్మ, కర్తృ కారకత్రయాన్ని ఆత్మగా కలిగిన; జీవాత్ముండు= జీవుడు; భోక్త+అగుటన్+తక్కి= తాను కర్త అనే భావాన్ని వదలిపెట్టి; వివిధ విషయమూర్తులు+అగు= వివిధాలైన విషయసుఖాల స్వరూపం కలిగిన; హవిస్సులన్; ఉదాసీనత్వ= ఉదాసీన మనేటటువంటి; స్రుక్+గతంబులు+చేసి= (యజ్ఞంలో వాడే) కొయ్యగరిటెలో వేసి; వేల్చునిష్ఠన్= హోమం చేసే నిష్ఠవలన; ఆత్మస్వరూపంబు+అగు+అవలంబు= ఆత్మస్వరూపమైన అగ్ని; ప్రజ్జ్వలితంబు+అయి= బాగా మండి; అవిద్యారూప= అవిద్య (అజ్ఞానం అనే) పొగచేత; రహితంబు+అగుచున్= లేనిదై; పొలుచున్= ప్రకాశిస్తుంది; అది మోక్షప్రకారంబు= అట్లా చేయటం మోక్షం చేకూరే పద్ధతి; అట్లు+కాక+భోక్త+అగునేనిన్= అట్లాకాకుండా తానే తినేవాడు. అనుభవించేవాడు అయితే; అట్టిది+ఆ= అట్లాంటి విషయానుభవమే; బంధప్రకారంబు+అని= బంధం కలిగించే తీరు అని; నిర్దేశించి= బోధించి; ముక్తభావంబునకున్= వదలిపెట్టటం (ముక్తం) అనే భావానికి; మూలంబు+అయిన= హేతువైన; యోగ యజ్ఞంబు నందున్= యోగమనే యజ్ఞంలో; ఏను= నేను; ప్రవృత్తుండను+ఐ= పనిలో తలమునుకలుగా ఉన్నాను; దానికిన్+ సర్వపరిత్యాగంబు దక్షిణ= దానికి అన్నిటినీ వదలిపెట్టటమే దక్షిణ, దానన్= దానివలన; సకల+ఆత్ముండు+అగు= సకలలోకాలలోనూ ఆత్మమూలంగా వ్యాపించిన; నారాయణుండు= శ్రీమహావిష్ణువు; ప్రీతుండై= సంతోషించినవాడై; స్వీకరించున్= స్వీకరిస్తాడు; ఆ+దశపేరు= ఆ మహోత్తమస్థితి పేరు; మునులు= మహర్షులు; ముక్తి+అని చెప్పుదురు+అని= ముక్తి అని చెప్పుతారని; చెప్పి= చెప్పినవాడై; ఆ విప్రుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; వెండియున్= ఇంకా (ఇట్లా అన్నాడు.)

తాత్పర్యం: కరణ, కర్మ, కర్త అనే కారకత్రయాన్ని ఆత్మగా కలిగిన జీవుడు తాను కర్త ననే భావాన్ని (తాను అనుభవిస్తున్నాననే భావనను) వదలిపెట్టి, వివిధాలైన విషయసుఖాల స్వరూపం కలిగిన హవిస్సులను ఉదాసీనమనే 'స్రుక్కు' లో వేసి హోమం చేయటంలోని 'నిష్ఠ' చేత ఆత్మస్వరూపమైన అగ్ని బాగా మండి, 'అవిద్య' అనే పొగలేనిదై ప్రకాశిస్తుంది. ఇది మోక్షం అందుకొనే విధం. అట్లా కాకుండా 'భోక్త' నేనే అని భావించి చేస్తే (లేదా తానే అన్నిటినీ అనుభవిస్తే) ఆ విషయానుభవమే బంధకారక మవుతుంది' అని బోధించి, 'విముక్తి భావానికి మూలమైన యోగయజ్ఞంలో నేను తలమునకలుగా ఉన్నాను. దానికి అన్నిటినీ వదిలిపెట్టటమే దక్షిణ, దానివలన సకలంలోనూ వ్యాపించిన పరమాత్ముడైన నారాయణుడు సంతోషించి జీవుడిని గ్రహించే ఆ మహోత్తమ స్థితినే మోక్ష మని (ముక్తి అని) మునులు పిలుస్తారు' అని చెప్పినవాడై ఆ బ్రాహ్మణుడు ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'శాస్త యొక్కండ తచ్ఛాసనంబునన యేఁ। జరియింతు నొక్కండ గురుఁ డతండు
సెప్పిన యర్థంబు చిత్తంబులో నుంతు। శ్రోత యొక్కండ తద్జ్ఞాతబుద్ధి
నెగడుదు నొక్కండ వగవంగ విద్వేష్ట। వాని వ్రాల్చినదిక్క వ్రాలి యెదురఁ
గడపుదు గడవంగఁ గారణమయ్యెడు। తెఱఁగు పెద్దలచేత నెఱిఁగినాఁడ

తే. వినుము దేవతలును మునులును బరమేష్ఠి। యొద్ద కరిగి 'మాకు నెద్ది హితమొ'
యనిన నా విధాత యక్షరోపాసన। మనియెఁ గాన దుర్గ మబల! కడతు. 53

ప్రతిపదార్థం: శాస్త= అనుశాసకుడు; ఒక్కండు+అ= ఒక్కడే ; తద్+శాసనంబునన్+అ= అతడి శాసనంతోనే; ఏన్+చరియింతున్= నేను చరిస్తాను; ఒక్కండ గురుఁడు= గురుడు ఒక్కడే; అతండు+చెప్పిన+అర్థంబు= అతడు చేసిన ఉపదేశాన్ని; చిత్తంబులోన్+ఉంతున్= మనస్సులో ఉంచుకొంటాను; శ్రోత+ఒక్కండు+అ= శ్రోత ఒకడే; తద్+జ్ఞాతబుద్ధిన్= గురువు చెప్పిన దానిని తెలిసికొనే నైపుణ్యంగల బుద్ధితో; నెగడుదున్+ఒక్కండన్= ఏకైకంగా ప్రవర్తిస్తాను; విద్వేష్ట= శత్రువు; వగవంగన్= బాధింపగా; వాని+వ్రాల్చిన దిక్కు+అ= వాడు ఏదిక్కులో వాల్చితే ఆ దిక్కులోనే; వ్రాలి= వాలి; ఎదురున్= ఆపదను; కడపుదున్= దాటుతాను; పెద్దలచేతన్= పెద్దలవలన; కడవంగన్= తరించటానికి; కారణము+అయ్యెడు+తెఱఁగున్= మూలమైన మార్గాన్ని; ఎఱిగినాఁడన్= తెలిసికొన్నాను; వినుము= ఇంకా ఒక ప్రధాన విషయం ఉన్నది వినుము; దేవతలునున్= మునులునున్; పరమేష్ఠి+ఒద్దకున్= బ్రహ్మవద్దకు; అరిగి= వెళ్ళి; మాకున్; ఎద్ది?= ఏ మార్గము?; హితమో= శ్రేయస్సో; అనినన్= అనగా; ఆ విధాత= ఆ బ్రహ్మ; అక్షర+ఉపాసనము+అని= అక్షరతత్త్వాన్ని ఉపాసించటమని; అనియెన్= అన్నాడు; అబల!= ఓ వనితా!; దుర్గము-కాన= దాటటానికి వీలులేని అరణ్యాన్ని; కడతున్= దాటగలను.

తాత్పర్యం: అనుశాసకుడు ఒకడే. అతడి అనుశాసనంతోనే నేను చరిస్తాను. గురుడు ఒక్కడే. అతడు చేసిన ఉపదేశాన్ని మనస్సులో ఉంచుకొంటాను. శ్రోత ఒకడే, గురూపదేశాన్ని తెలిసికొన్న బుద్ధితో ప్రవర్తిస్తాను. శత్రువు ఏ వైపు వ్రాల్చితే ఆ వైపు వ్రాలి, ఓర్పుతో ఆ ఆపదను దాటుతాను. తరించే మార్గం ఏదో దానిని పెద్దలవలన తెలిసికొన్నాను. అంతేకాదు. మరొక విషయం ఉన్నది వినుము. ఒకప్పుడు దేవతలు మునులు బ్రహ్మ దగ్గరకు వెళ్ళి, 'మాకు శ్రేయోమార్గం చెప్పండి' అని అడిగారు. వారికి ఆయన 'అక్షరోపాసన' మాత్రమే తగిన మార్గమని బోధించాడు. ఓ వనితా! నేను ఆ మార్గంలో వెళ్ళుతున్నాను కాబట్టి సంసారమనే దుర్గమారణ్యాన్ని తప్పకుండా దాటగలను.

విశేషం : 'దుర్గం' అంటే లోపలికి పోవటానికి, బయటికి రావటానికి కష్టమైన దని అర్థం. అది అరణ్యమే కానక్కరలేదు. తరువాతి వచనంలో ఈ అర్థం ఉన్నది.

వ. ఇంక నెక్కడ గడచెద! మున్న కడచితిఁ గ్రోధతిమిరంబును లోభవ్యాళంబును గామదస్యుదూషితంబును నగు దుర్గంబు గడచి యొక వనంబు ప్రవేశించితి 'ననిన విని 'యవ్వనిత యవ్వనం బెట్టి?' దని యడిగిన నమ్మహాద్విజుం డిట్లనియె. 54

ప్రతిపదార్థం: ఇంకన్+ఎక్కడన్+కడచెదన్!= ఇంకా ఎక్కడ దాటటం! (ఇంకా ఏమి దాటాలి? అని); మున్న+అ+కడచితిన్= ముందే దాటాను; క్రోధ= కోపమనే; తిమిరంబునున్= చీకటిని; లోభ= లోభమనే; వ్యాళంబునున్= సర్పాన్ని; కామ= కోరికలనే దస్యు= దొంగలచేత; దూషితంబును= భయంకరంగా ఉన్న; దుర్గంబు+కడచి= కోటను దాటి; ఒకవనంబు= ఒక అడవిని;

ప్రవేశించితిన్= చేరాను; అనినన్= అనగా; విని; ఆ+వనిత= ఆ స్త్రీ; ఆ+వనంబు= అ అడవి; ఎట్టిది+అనినన్= ఎట్లాంటిదని అడుగగా; ఆ+మహాద్విజుండు= ఆ గొప్ప బ్రాహ్మణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకా నేను ఏం దాటాలి? ముందే అన్నిటిని అధిగమించాను. కోపమనే చీకటిని, లోభమనే మహా సర్పాన్ని తప్పించుకొని, కోరికలనే దొంగలతో నిండిన భయంకరమైన పాడువడిన కోటను దాటి, ఒక అడవిలోనికి ప్రవేశించాను' అని భర్త చెప్పగా ఆమె 'ఆ అడవి ఎట్లాంటి'దని అడిగింది. దానికి ఆ విప్రుడు ఇట్లా చెప్పాడు. క్రోధతిమిరము-క్రోధమనెడితిమిరము, లోభవ్యాళము-లోభమనే వ్యాళము, కామదస్యు-కామమనే దస్యు-రూపకాలంకారాలు

ఉ. **అంతకుఁ బిన్నలున్ వెదక నంతకుఁ బెద్దలు లేవు దుఃఖ మ**
త్యంతముఁ జేయ సౌఖ్య మెసలార నొనర్పఁగ నొం డొకంటి యం
దంతటి నేర్పు లేదు వెఱ పన్నది యేమియు నవ్వనంబు ని
శ్చింతతఁ జొచ్చియున్న నరుఁ జెందరు నిర్వృతి సెందు నుగ్మలీ! 55

ప్రతిపదార్థం: ఉగ్మలీ!= ఓ వనితా!; వెదకన్= వెదకగా; అంతకున్= అంతకంటె; పిన్నలున్= చిన్నవి; అంతకున్= అంతకంటె; పెద్దలున్= పెద్దవి; లేవు= అక్కడ కనిపించవు; దుఃఖము+అత్యంతమున్+చేయన్= మిక్కిలి దుఃఖాన్ని కలిగించటానికి కాని; సౌఖ్యము+ఎసలారన్= ఒనర్పఁగన్= సౌఖ్యం మిక్కిలి అధికంగా కలిగించటానికి కాని; ఒండు+ఒకంటి+అందున్= ఏ ఒక్కదానిలోనూ; అంతటి నేర్పు లేదు= అంతటి నైపుణ్యం లేదు; ఆ+వనంబున్= ఆ అడవిని; నిశ్చింతతన్= ఏ చింతా లేకుండా; చొచ్చి ఉన్న= ప్రవేశించి ఉన్న; నరున్= మనిషిని; వెఱపు+అన్నది= భయమన్నది; ఏమియున్+చెందదు= కొంచెంకూడా ఆక్రమించదు; (అతడు); నిర్వృతిన్= విముక్తిని; చెందున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ వనితా! ఆ అడవి చాలా చిత్రమైనది. అక్కడ చిన్నా పెద్దా అనే ఏ తారతమ్యమూ లేదు. మిక్కిలి దుఃఖం కలిగించేవి కాని, మిక్కిలి సుఖాన్ని కలిగించేవి కాని అక్కడ ఏ ఒక్క 'విషయ'మూ లేదు. ఏ చింతా లేకుండా అక్కడ ప్రవేశించిన మనిషికి 'భయం' కలుగనే కలుగదు. అట్లాంటి వాడు ముక్తినే పొందుతాడు.

విశేషం : సుఖదుఃఖకారులు 'విషయాలు'. అవి ఇంద్రియాలను చాలా నేర్పుగా లొంగదీసికొంటాయి. దానితో ఏర్పడేది 'చింత'. దానితో 'భయం'.ఇవేవీ అక్కడ లేవు. చిన్నా పెద్దా అంటే ద్వంద్వభావం, సుఖదుఃఖాలు అంటే కర్తృత్వభావన. ఈ రెండూ లేని మనిషి 'నిశ్చింత' గా ఉంటాడు. వాడు నిర్భయుడు. దానినే 'ధృతి' అంటారు. అందుచేత అట్లాంటి ధీరుడికి 'నిర్వృతి' సులభంగా ప్రాప్తిస్తుంది. అదే అక్షరతత్త్వం.

తే. **కొన్నిటికిఁ బంచవర్ణముల్ గుసుమఫలము;। లందుఁ గొన్నిటి కేకవర్ణాంచితంబు**
లవనిజములు కొన్నిటికి నవ్యక్తవర్ణ । కములు సౌరభ్యమాధుర్యసమధికములు. 56

ప్రతిపదార్థం: కుసుమఫలములందున్= పూవులు, పండ్లలో; కొన్నిటికిన్= కొన్నిటికి; పంచవర్ణముల్= ఐదు రంగులు; కొన్నిటికిన్= కొన్నిటికి; ఏకవర్ణ+అంచితంబులు= ఒకే వర్ణంతో కూడినవి; అవనిజములు= చెట్లు; కొన్నిటికిన్= కొన్నిటికి; అవ్యక్తవర్ణకములు= రంగు ఏమిటో తెలియటంలేదు (కాని అవి); సౌరభ్య= సువాసనకలిగిన పూలు; మాధుర్య= తీపు కలిగిన పండ్లు; సమధికములు= అత్యధికంగా కలిగి ఉన్నాయి.

తాత్పర్యం: ఆ అడవిలో చిత్రవిచిత్రాలైన పూలు, పండ్లు కనిపిస్తున్నాయి. కొన్నిటికి ఐదురంగులు, మరికొన్ని ఒకే రంగుతో ఉన్నాయి. కొన్ని చెట్లు ఏ రంగులో ఉన్నాయో గుర్తించటానికి అవకాశం లేదు. కాని, వాటి పూలు సువాసన

కలిగినవి: పండ్లు అతి మధురమైనవి.

విశేషం: ఈ అడవి వర్ణన సాంకేతికమైనది. పంచవర్ణాలు - పంచేంద్రియవ్యాపారజనిత సుఖానుభవాలకు సంకేతం. ఒకేవర్ణం-సమత్వభావసాధనకు సంకేతం. అవ్యక్తవర్ణం-నిర్గుణత్వసంకేతం. వాటి కున్న సౌరభం. మాధుర్యం అవ్యక్త అక్షరోపాసనలో లభించే బ్రహ్మానందానికి నిదర్శనం.

వ. అవ్విపినంబున. **57**

ఆ+విపినంబునన్

తాత్పర్యం: ఆ అడవిలో- తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.

క. వృక్షంబులకుం గలుగును। దీక్షాగుణములును నతిథితృప్తికృతియుఁ బ
ద్మాక్షీ! యతిథులు బ్రహ్మ స। దృక్షులు సౌఖ్యంబు నిట్టఁ దేలుదురు మునుల్. **58**

ప్రతిపదార్థం: పద్మాక్షీ= కనులలోచనా!; వృక్షంబులకున్= చెట్లకు; దీక్షాగుణములునున్= దీక్షాలక్షణాలు; కలుగును= ఉంటాయి; అతిథి తృప్తి కృతియున్= అతిథులకు తృప్తి కలిగించటమూ; అతిథులు= వచ్చే అతిథులు; బ్రహ్మసదృక్షులు= బ్రహ్మ సదృశులు; మునులు= ఋషులు; సౌఖ్యంబు నిట్టన్+తేలుదురు= సంతోషంతో తేలుతుంటారు.

తాత్పర్యం: అక్కడ చెట్లు కూడా దీక్షలో ఉంటాయి. అతిథులను సంతృప్తి పరుస్తుంటాయి. అక్కడికి వచ్చే అతిథులు సాక్షాత్తు బ్రహ్మస్వరూపులు. ఆ ఋషులు ఆ వనంలో బ్రహ్మానందంతో మునిగి ఉంటారు.

ఆ. కెలఁకులకును మింటికిని మేర లివి యన। రాదు గాన యయ్యరణ్యభూమి
వెలుఁగు లొండ్లు సొరపు వినుము క్షేత్రజ్ఞుండు। రవి దదీయసేవ భవముఁ బాచు. **59**

ప్రతిపదార్థం: కెలఁకులకును= దిక్కులకు; మింటికిని= ఆకాశానికి; ఇవి; మేరలు= సీమలు (సరిహద్దులు); అనరాదు= చెప్పలేము; కానన్= కాబట్టి; ఆ+అరణ్యభూమిన్= ఆ అడవిలో; వెలుఁగులు+ఒండ్లు= వేరే కాంతు లేవీ; చొరవు= దూరవు; వినుము= ఇంకా ఒక విచిత్రం వినుము; క్షేత్రజ్ఞుండు= యజమానుడు; రవి= సూర్యుడు; తదీయసేన= అతడి సేన; భవమున్+పాచున్= పుట్టుకను పోగొట్టుతుంది.

తాత్పర్యం: దిక్కులకు, ఆకాశానికి సరిహద్దులు చెప్పలేము కాబట్టి ఆ అడవిలో కూడా ఏ వేరే వెలుగులూ సోకవు. కాని, చిత్రం ఏమిటంటే - ఆ అడవికి యజమానుడు సూర్యుడు. అతడిని సేవిస్తే మరలా పుట్టుక అంటూ ఉండదు.

విశేషం : అది అనంతమైన సౌఖ్యసామ్రాజ్యం. అక్కడ మామూలు దీపపు కాంతులు కనిపించవు. క్షేత్ర యజమానుడు సూర్యుడు కాబట్టి అక్కడి కాంతులు ఎప్పుడూ క్షీణించవు.

క. మృగనయన! బ్రహ్మసంభవ। మగు జలము వహించుచుండు నందుల నదులన్
నగములు విను దానఁ దప। స్విగుణం బవ్యయపదంబుఁ జెందం గాంచున్. **60**

ప్రతిపదార్థం: మృగనయన!= లేడి కన్నులవంటి కన్నులు కలదానా!; విను; అందులన్= ఆ అడవిలో; నదులన్= నదులలో; బ్రహ్మసంభవము+అగు= బ్రహ్మపదంనుండి పుట్టిన; జలము= నీరు; వహించుచున్+ఉండున్= పారుతూ ఉంటుంది; నగములు=కొండలు; దానన్= అందువలన; తపస్విగణంబు= ఋషుల సమూహం; అవ్యయపదంబున్= మోక్షస్థానాన్ని; చెందన్+ కాంచున్= పొందగలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ఆ అడవిలోని నదులలో బ్రహ్మసంభవమైన జలం ప్రవహిస్తుంది. ఆ అడవిలోని కొండలు పరమపవిత్రాలు. అక్కడ తపస్సు చేసి, ఋషులు ముక్తిపదాన్ని పొందగలుగుతారు.

వ. అట్టి దద్విపినంబు. 61

ప్రతిపదార్థం: ఆ అడవి అట్లాంటిది.

తాత్పర్యం: రవి క్షేత్రజ్ఞుడై. బ్రహ్మపదస్థానంనుండి పుట్టిన జలాలు స్రవించే నదులు, కొండలు ఉన్న ఆ చోటు స్వర్గం కంటె చాలా గొప్పది.

ఆ. మాననీయనియతి మహితతపోధన। వంతులైన యట్టివారు శాంతి
దాంతి నిస్పృహతలు దలకొన సుసమాహి। తాత్ములై వసింతు రందు సాధ్వి!' 62

ప్రతిపదార్థం: సాధ్వి!= ఉత్తమురాలా!; అందున్= అక్కడ; మాననీయ= పూజనీయమైన గొప్ప; నియతిన్= నిష్ఠతో; మహిత= ప్రభావం కలిగిన; తపోధనవంతులు+ఐన+అట్టివారు= తపోధనం కల యోగులు; శాంతి= శాంతస్థితి; దాంతి= ఇంద్రియనిగ్రహాదులతో ఏర్పడ్డ ఓర్పు; నిస్పృహతలు= వైరాగ్యభావం; తలకొనన్= కూడగా; సు+సమాహిత+ఆత్ములు+ఐ= చక్కగా సుస్థితిని పొందిన ఆత్మ కలవారై; వసింతురు= ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఆ అడవిలో మహానిష్ఠాపరులై, ఉత్తమతపోధనం కలిగిన యోగులు నివసిస్తారు. వారికి శాంతమైన మనః స్థితి, బ్రహ్మచర్యాది వ్రతనిష్ఠవలన ఏర్పడ్డ ఓర్పు, వైరాగ్యభావం ఉండి సంయమితాత్ములై 'సుస్థితి'ని పొంది అక్కడ ఆనందంతో ఉంటారు.

విశేషం: అంటే అట్లాంటి స్థితిని చేరుకొనటం కష్టం (దుర్+గమ= చేరటానికి దుష్కరమైనదని) కాబట్టి 'అడవి'గా ఇక్కడ వర్ణించాడని భావం.

వ. అని చెప్పి మఱియును. 63

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. 'వినుము మూర్కొనఁ జవిగొన దర్శనస్పర్శ। నము లాచరింప వినంగ నెలయ
నేమి సంకల్పము నెడఁ జేర్ప నిష్టార్థ। ములను ననిష్టార్థములను గోరు
టయును నొల్లక త్రోచుటయును స్వభావవక్క। త్యము లవి గనుఁగొంచు నబల! వానఁ
బొరయ నెట్లన్న మేల్ దొరకొనుఁ గోరక। యును బోదు కీడు ద్రోచినను దీని

తే. నెఱిఁగి యేను స్వభావంబునెడఁ బయోజ। పత్త్రగతజలబిందువుభంగిఁ దాల్తు'
నని యెఱింగించి బ్రాహ్మణుఁ డతివతోడ। మఱియు నిట్లను శాత్త్రవమథనకల్య! 64

ప్రతిపదార్థం: వినుము; మూర్కొనన్= వాసన చూడటానికి; చవిగొనన్= రుచి చూడటానికి; దర్శన స్పర్శనములు ఆచరింపన్= చూడటానికి; తాకటానికి; వినంగన్= వినటానికి; ఎలయన్= సిద్ధించేటట్లు; ఏమి సంకల్పంబున్= ఏ విధమైన సంకల్పాన్ని; ఎడన్= హృదయంలో; చేర్పన్= చేర్చగా; ఇష్ట+అర్థములనున్= నచ్చిన కోరికలను; అనిష్ట+అర్థములనున్= నచ్చనివాటిని; కోరుటయునున్= కోరుకొనటం; ఒల్లక త్రోచుటయునున్= వద్దని వదలిపెట్టటం; స్వభావకృత్యములు= సహజంగా జరిగే పనులు; అవి= వాటిని; కనుఁగొంచున్= పరిశీలిస్తూ; అబల!= ఓ వనితా!; వానన్= ఆ పనులలో; పొరయన్= ప్రవేశించను; ఎట్లు+అన్నన్= ఎట్లాగంటే; మేల్= మేలు; కోరకయును= కోరకుండానే; దొరకొనున్= లాభిస్తుంది; కీడు; త్రోచినను= త్రోసిపారవేసినా; పోదు= జరగకపోదు; దీనిన్+ఎఱిఁగి= దీనిని గుర్తించి; ఏను= నేను; స్వభావంబు+ఎడన్= స్వభావంలో; పయోజపత్త్ర= తామరాకు; గత= మీదనున్న; జలబిందువు భంగిన్= నీటిబొట్టువలె; తాల్తున్= ధరిస్తాను; అని; బ్రాహ్మణుఁడు= ఆ విప్రుడు; అతివతోడన్= ఆస్త్రీతో; ఎఱింగించి= చెప్పి; మఱియున్+ఇట్లనున్= మరి ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు; శాత్త్రవ= శత్రువులను; మథనకల్య!= బాధించటంలో నేర్పరి అయిన ఓ అర్జునా! (వినుము).

తాత్పర్యం: ఇంద్రియాలతో పనులు చేసేటప్పుడు - అంటే వాసన చూసేటప్పుడుకాని, రుచి ఎరిగేటప్పుడుకాని, చూచినప్పుడు కాని, తాకినప్పుడుకాని, విన్నప్పుడుకాని - హృదయంలో ఎట్లా సంకల్పిస్తే కోరిక సిద్ధించినా, సిద్ధించకపోయినా లభించిన వస్తువు నచ్చినా నచ్చకపోయినా, కోరుకొనటం, వద్దని వదలిపెట్టటం రెండూ ఉండవో అట్లా అత్యంత సహజంగా నిర్లిప్తంగా ఆ పనులు చేస్తూ నేను ఏ బంధాన్నీ పొందకుండా ఉంటాను. ఎందుకంటే జరగబోయే మేలు కోరకుండానే జరుగుతుంది. ఎంత వారించినా రాబోయే ఆపద ఆగదు. దీనిని గుర్తించి, తామరాకుమీద నీటి బొట్టువలె ఏ సంస్పర్శా లేకుండా నేను స్వభావరీత్యా 'నిర్మగ్నుడు' కావటానికి ప్రయత్నిస్తాను' అని చెప్పి ఆ విప్రుడు ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు. (ఓ అర్జునా! నీవు యుద్ధంలో లక్షలమంది శత్రువులను అవలీలగా చంపినవాడవు. ఈ సాధనకూడా మొదలుపెట్టుము అని అర్థం).

విశేషం : అలం: ఉపమ. శ్రీకృష్ణుడు 'విముక్తి' సాధించే సులభమార్గం చెప్పుతున్నాడు. బంధానికి కారణం 'సంకల్పమే'. దానివలననే ఇష్ట అనిష్ట భావనలు ఏర్పడుతాయి. ఈ బ్రాహ్మణుడు దానిని జయించటానికి (నిష్కామ' సంకల్పంతో పని ప్రారంభించటం మొదలుపెట్టాడు. దానితో ఏర్పడేది నేను 'కర్త'ను కానన్న వైరాగ్యభావన. దానితో కార్యసిద్ధి దైవం 'దైవం' మీద వదలి, తాను 'నిష్కర్ముడు' అవుతాడు. అదే మంచి చెడులు ఎట్లాగైనా జరుగుతాయన్న జ్ఞానం కలిగి ఉండటం, చివరకిది 'తామరాకుమీద నీటి బొట్లు. భగవద్గీతలో యోగి సమాజంలో ఉంటూ ఎట్లా బంధ విముక్తుడు అవుతాడంటే దేనిలోనూ అంటి - అంటకుండా ప్రవర్తించటంచేత.

'పద్మపత్ర మివాంభసా' అని గీతాకారుడి పోలిక, దీనినే స్వామి మరలా ఇక్కడ చెప్పాడు.

వ. 'ఒక్కయెడ నధ్వర్యునకు యతికిం గలిగిన సంవాదంబు సెప్పెద నాకర్ణింపు; మధ్వర్యుండు పశువుం బ్రోక్షించుచుండ యతి నిరీక్షించి 'యిది హింస గాదె?' యనిన నతండు. 65

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; అధ్వర్యునకున్= యాజ్ఞికుడికి; యతికిన్= సన్న్యాసికి; కలిగిన= జరిగిన; సంవాదంబు= సంభాషణ; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము; అధ్వర్యుండు= ఆ యజ్ఞంచేసే వ్యక్తి; పశువున్= యజ్ఞంలో బలి

ఇచ్చే పశువును; ప్రోక్షించుచుండన్= మంత్రజలం చల్లి పవిత్రం చేస్తుండగా; యతి= సన్న్యాసి; నిరీక్షించి= పొంచి చూచి; ఇది= ఇట్లా చేయటం; హింస+కాదె?= హింసకాదా?; అనినన్= అనగా; అతండు= ఆ యాజ్ఞికుడు.

తాత్పర్యం: ఒక చోట ఒక యాజ్ఞికుడికి, యతికి జరిగిన సంవాదం చెప్పుతాను వినుము. ఒక యాజ్ఞికుడు బలిపశువును మంత్రజలం ప్రోక్షించి బలికి సిద్ధం చేస్తుండగా యతి పొంచి ఉండి, అక్కడకు వచ్చి 'ఇట్లా చేయటం హింస కాదా' అని అడిగాడు. అప్పుడు ఆ యాజి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. 'ఛాగ మిది యరయంగ నాశంబు బొంద । దూర్ధ్వలోకసుఖంబుల నొందుఁగాని
శ్రుతుల వాక్యముల్ నీ కెక్క సూనృతంబు । లగున యేని నీ విట్లంట యనుచితంబు.' 66

ప్రతిపదార్థం: ఛాగము+ఇది= ఈ మేక; అరయంగన్= బాగా తెలిసికొంటే నాశంబున్+పొందదు= చావదు; ఊర్ధ్వలోక సుఖంబులన్= స్వర్గాద్యుత్తమ లోకాలను; ఒందున్+కాని= పొందుతుంది తప్ప; శ్రుతులవాక్యముల్= వేదవాక్యాలు; నీకున్+ఎక్కన్= నీ తలపులో (భావనలో); సూనృతంబులు+అగును+అ+ఏని= సత్యాలు అయితే; నీవు+ఇట్లు+అంట= నీవు ఇట్లా అనటం; అనుచితంబు= సముచితం కాదు.

తాత్పర్యం: 'అయ్యా! వేదవాక్యాలలో మీకు నమ్మకం ఉంటే ఇట్లా ఆనటం సముచితం కాదు. ఈ మేక చావదు. ఊర్ధ్వగతి పొందుతుంది.'

వ. అని వెండియు నప్పశువు నుద్దేశించి. 67

ప్రతిపదార్థం: అని; వెండియున్= ఇంకా; ఆ+పశువున్= ఆ మేకను; ఉద్దేశించి= దృష్టిలో పెట్టుకొని.

తాత్పర్యం: అని ఇంకా ఆ బలిపశువును దృష్టిలో ఉంచుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'భూతములు నింద్రియంబులు । నాతతగుణ! యాత్మ యోనులందుఁ గలయఁ బిం
డేతరుఁ డగు జీవుఁడు సౌ। ఖ్యాతిశయం బొందు నధ్వరాతిశయమునన్.' 68

ప్రతిపదార్థం: అతతగుణ!= ఉత్తమ గుణాలు కలిగిన ఓ యతీశ్వరుడా!; భూతములున్= పంచభూతాలూ; ఇంద్రియంబులున్= ఇంద్రియ పంచకమూ; ఆత్మయోనులందున్= తమ తమ జీవులు ప్రవేశించే దేహాలలో; కలయన్= ప్రవేశించగా; పిండ+ఇతరుఁడు+ అగు= జీవుఁడు= పిండరూపం పొందనిజీవుడు; అధ్వర+అతిశయమునన్= యజ్ఞశక్తివలన; సౌఖ్య+అతిశయమున్+పొందున్= మిక్కిలి గొప్పదైన స్వర్గసౌఖ్యాన్ని పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: 'యతీశ్వరా! పంచభూతాలు, పంచేంద్రియాలు ఆయా జీవులు ప్రవేశించే యోనులలో చేరి, జన్మను పొందుతాయి. యజ్ఞంలో బలి అయ్యే జీవుడు పిండరూపం పొందడు. యజ్ఞప్రభావంవలన మిక్కిలి గొప్పదైన స్వర్గ సుఖాన్ని పొందుతాడు.'

విశేషం : మామూలుగా చనిపోతే పిండరూపం తప్పకపొందుతాడు. యజ్ఞంలో మరణిస్తే అట్లా కాదు. ఆ జీవుడు చేసిన పుణ్యఫలాన్ని అనుభవిస్తాడు. అందుకే జీవితం కర్మప్రధానంగా ఉండాలి. ఆ కర్మ యజ్ఞకర్మ కావాలని 'యాగ' మతం. ఇదీ బంధహేతువే అని,

'జ్ఞానయాగం' ఒకటే ఉత్తమసాధనమని 'జ్ఞానమతం'. అదే 'అక్షరోపాస్తి'గా ముందు ప్రస్తావించినది. ఈ రెండింటిని వ్యాసమహర్షి ఎట్లా సమన్వయించాడో ఈ అధ్వర్యు - యతి సంవాదంలో అర్థంచేసికొనవచ్చును.

క. అని పలుకుటయును యతి యి। ట్లను 'ఛాగము పుణ్యగతికి నరిగెడుఁ బో యి
ప్పని నీ కెవ్విధము ప్రయో। జనంబు సిద్ధించుఁ? జెపుము సమ్యక్షణితిన్.' 69

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుటయును= అని 'యాజి' చెప్పగా; యతి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; ఛాగము= మేక;పుణ్యగతికిన్+అరిగెడున్+పో= పుణ్యలోకాలకు పోతుందే అనుకొందాం; ఈ+పనిన్= ఈ పశువిశసనం వలన; నీకున్+ఏ+విధము+ప్రయోజనంబు= నీకు ఏమి లాభం; సిద్ధించున్?= ఒనగూడుతుంది?; సమ్యక్+ఫణితిన్= విశదంగా; చెపుము+అను= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: అని యాజ్ఞికుడు చెప్పగా అపుడు యతి ఇట్లా అన్నాడు. 'నీ వన్నట్టు ఆ మేక స్వర్గానికి వెళ్ళుతుందనే అనుకొందాము. దానివలన నీకు ఒరిగే లాభం ఏమిటి? బాగా వివరించి చెప్పుము.'

వ. అనుటయు నధ్వర్యుం డతని కిట్లనియె. 70

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; అధర్వుండు= యాజి; అతనికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని యతి అనగా 'యాజి' అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం : యజ్ఞఫలం ఏమిటి? అనేది ప్రశ్న. మేక స్వర్గానికి వెళ్ళితే 'యాజి'కి వచ్చిన లాభం ఏమిటన్నదీ ఆలోచించదగిన విషయమే. వేదప్రామాణ్యాన్ని బ్రాహ్మణుడు చెప్పుతున్నాడు.

క. 'అగమము పశువిధిం దగ। యాగ మొనర్చినఁ ద్రివిష్టపానేక మహా
భోగానుభూతి భవ్య స। మాగమ మగు ననుట బొంకె? యాగమవేదీ! 71

ప్రతిపదార్థం: ఆగమవేదీ!= ఓ యతీశ్వరా! నీవు వేదాలు తెలిసినవాడవు; ఆగమము= వేదం; పశువిధిన్= పశుబలి విధానంతో; తగన్= శాస్త్రోక్తంగా; యాగము+ఒనర్చినన్= యజ్ఞం చేస్తే; త్రివిష్టప= స్వర్గం మొదలైన; అనేక= చాలా; మహాభోగ+అనుభూతి+భవ్య+సమాగమము+అగున్+అనుట= గొప్ప సుఖాల అనుభవం కలుగుతుంది అనటం; బొంకె?= తప్పా?

తాత్పర్యం: 'యతీశ్వరా! నీకు వేదాలు బాగా తెలుసు కదా! వేదాల ప్రకారం బలిపశువిధానంతో శాస్త్రోక్తంగా యాగం చేస్తే స్వర్గాది దివ్యసౌఖ్యాలు సిద్ధిస్తాయి. ఇది తప్పంటావా?'

చ. అనవుడు 'హింస పాప మని యాగమవాక్యములంద కాదె! యేఁ
గని యిటు లంటి' నన్న యతిఁ గన్గొని 'నీవు సమాధిఁ బ్రాణరో
ధనము మనోలయంబు సుకృతంబులుగా నొనరించి వెండి యో
గ నిరతిఁ బొందె; దత్తెఱఁగు గాదొకొ హింస? దలంచి చూడఁగన్.' 72

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని యాజి చెప్పగా; యతి; హింస పాపము+అని= హింస మహాపాపమని; ఆగమ వాక్యములందున్+అ కాదె!= వేదవాక్యాలలోనే కదా!; ఏన్+కని= నేను చూచి; ఇటులు+అంటిన్= ఇట్లా అన్నాను; అన్నన్= అనగా; యతిన్+కన్గొని=

యతిని చూచి; సమాధిన్= సమాధిలో; ప్రాణరోధనమున్= వాయువును బంధించటం; మనస్+లయంబున్= మనసును లోపలికి తోయటం; సుకృతంబులుగాన్= మంచి పనులుగా; ఒనరించి= చేసి; వెండి= ఆ తరువాత; యోగనిరతిన్= యోగంలో స్థిరపడటాన్ని; పొందెదు= పొందుతున్నావు; ఆ+తెఱఁగు= ఆ పద్ధతి; తలంచి చూడఁగన్= బాగా విమర్శించి చూస్తే; హింస+కాదొకొ?= హింస కాదా మరి?

తాత్పర్యం: అని యాజి చెప్పగా యతీశ్వరుడు 'ఆ వేదవాక్యాలలోనే హింస మహాపాపమని నేను చూచే ఇట్లా అన్నాను' అన్నాడు. అపుడు యాజి ఆ యతితో అన్నాడు: 'నీవు సమాధిలో వాయువును బంధించి, మనస్సును లోపలికి ముంచి వాటిని చాలా పుణ్యకార్యాలుగా చేసి, ఆ తరువాత యోగంలో స్థిరపడుతున్నావు. బాగా విమర్శించి చూస్తే ఇందులో మాత్రం హింస లేదా మరి?' అని ప్రశ్నించాడు.

వ. అని పలికిన నయ్యధ్వర్యునకు నయ్యతిముఖ్యుం డిట్లనియె. 73

ప్రతిపదార్థం: అని పలికినన్= అని చెప్పగా; ఆ+అధ్వర్యునకున్= ఆ యాజితో; ఆ+యతిముఖ్యుండు= ఆ యతిశ్రేష్ఠుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని పలికిన ఆ యాజికి ఆ యతీశ్వరు డిట్లా అన్నాడు.

విశేషం : యజ్ఞఫలం ఏమిటి? అనేది ప్రశ్న, మేక స్వర్గానికి వెళ్ళితే 'యాజి'కి వచ్చిన లాభం ఏమిటన్నదీ ఆలోచించదగిన విషయమే. వేదప్రామాణ్యాన్ని బ్రాహ్మణుడు చెప్పుతున్నాడు.

చ. 'పరమతపంబు గాఢపరిపాకము నొందినఁ జిత్సుఖాత్మకా
క్షరమునఁ జిత్తభూతగుణజాలతనున్ క్షరమున్ వివేకితా
పరిణతిఁ బాపి చూచి యనపాయసుఖస్థితి నూఁది పొల్లలం
బొరయక త్రోపు హింస యనుబుద్ధి విమూఢత గాక బోధమే? 74

ప్రతిపదార్థం: పరమతపంబు= గొప్ప తపస్సు; గాఢ= మిక్కుటమైన; పరిపాకమున్+ఒందినన్= పరిపక్వతను పొందగా; చిత్+సుఖ+ఆత్మక+అక్షరమునన్= జ్ఞానస్వరూపమైన సుఖాన్ని ఆత్మ కలిగిన అక్షరతత్త్వాన్ని అవలంబించి; చిత్తభూత= మనసునుండి పుట్టిన; గుణజాలతనున్= ప్రకృతి గుణాలతో కూడిన శరీరం కలవాడిని; క్షరమున్= నశించే లక్షణం కలిగిన క్షరతత్త్వాన్ని; వివేకితాపరిణతిన్= వివేకపరిణతిచేత; పాపి= నశింపజేసి; చూచి= ఆ అనంతమైన అద్వైతస్థితిని దర్శించి; న+అపాయ= ఎడబాటులేని; సుఖస్థితిన్+ఊఁది= సుఖస్థితిని పొంది; పొల్లలన్= వ్యర్థమైన వాటిలో; పొరయక= ప్రవేశించకుడా; త్రోపు= నిషేధించటం; హింస+అను బుద్ధి= హింస అనేటటువంటి ఆలోచన; విమూఢత+కాక= తెలివిలేనితనం తప్ప; బోధమే?= అది జ్ఞానమా?

తాత్పర్యం: 'గాఢంగా చేసిన తపస్సు పండగా జ్ఞానానందస్వరూపం కలిగిన అక్షరోపాసనచేత చిత్తజాతమైన ప్రకృతి గుణాలతో కూడిన ఈ శరీరాన్ని ఆశ్రయించిన క్షరతత్త్వాన్ని వివేకసమగ్రతద్వారా నశింపజేసి, నిరంతరమైన అద్వైతానంద స్థితిని దర్శించి, ఆ సుఖాన్ని పొంది, వ్యర్థమైన ఐహికసుఖాలలోనికి మనస్సు జారకుండా నియంత్రించటం 'హింస' అనటం వట్టి అజ్ఞానం తప్ప మరొక్కటి కాదు.'

చ. అనవుడు నాతఁ 'డార్యవచనామృత మానినవాఁడు కీడుమేల్
గనుఁగొనఁజాలు; నేను బశుకార్యమునప్పుడు మీ రనుగ్రహిం

చిన క్రియఁ జూడనేర్తుఁ జిదచిద్ద్వయమున్ విభజించి దాన హిం
సనము నొకింతయుం బొరయ జన్నము సేయుదు మేలు నొందుదున్.' 75

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని యతి ప్రశ్నించగా; ఆతఁడు= ఆ యాజి; ఆర్య+వచనామృతము= పెద్దల మాటలనే అమృతాన్ని; ఆనినవాఁడు= తాగినవాడు; కీడుమేల్= చెడు మంచి; కనుఁగొనన్+చాలున్= గుర్తించగలుగుతాడు; నేను; పశుకార్యము+అప్పుడు= పశుబలి ఇస్తున్న సమయంలో; మీరు+అనుగ్రహించిన+క్రియన్= మీరు ఇంతసేపు బోధించిన పద్ధతిలో; చిత్+అచిత్= జ్ఞానాజ్ఞానాలను; ద్వయమున్= రెండింటినీ; విభజించి= వేరుచేసి; చూడనేర్తున్= యజ్ఞక్రియను దర్శించగలుగుతాను; దానన్= అందుచేత; హింసనమున్= హింసాపాపాన్ని; ఒక+ఇంతయున్= కొంచెంకూడా; పొరయన్= పొందను; జన్నము+చేయుదున్= యాగం చేస్తాను; మేలున్+ఒందుదున్= ఉత్తమగతిని పొందుతాను.

తాత్పర్యం: అని యతి ప్రశ్నించగా ఆ యాజి అన్నాడు: 'స్వామీ! పెద్దలమాటలు అనే అమృతాన్ని త్రాగినవాడు మంచిచెడులను గుర్తించగలుగుతాడు. నేను పశుసంప్రోక్షణచేసి బలి ఇచ్చే సమయంలోకూడా జ్ఞానాజ్ఞానాలను వేరుచేసి, మీరు ఇంతసేపూ ఏ అక్షర, క్షరతత్త్వాన్ని ఉపదేశించారో ఆ తత్త్వాన్ని దర్శించగలుగుతున్నాను. అందువలన నాకు ఏ హింస చేసిన పాపమూ అంటటంలేదు. నేను యజ్ఞం చేస్తాను; ఉత్తమగతిని పొందుతాను.' (ఇందులో దోషం ఏమిటి? ఇది జ్ఞానం ఎందుకు కాదు? అని యాజ్ఞికుడి మీమాంస). వచనామృతము-వచన మనెడి అమృతము - రూపకాలంకారం.

క. అనుటయు నతనికి యతి యి ၊ ట్లనుఁ 'బశుయజ్ఞమున కంటె నసఘ! తపోయ
జ్ఞనిరూఢి మేలు గావున ၊ వినిపింపఁ దలంచి యంటి వేయును నేలా?' 76

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని యాజ్ఞికుడు చెప్పగా; అతనికిన్= అతడితో; యతి; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్మా!; పశుయజ్ఞమునకంటెన్= పశుయజ్ఞంకంటె; తపస్+యజ్ఞ నిరూఢి= తపోయజ్ఞంలో నిరతుడై ఉండటం; మేలు+కావునన్= మేలు కాబట్టి; వినిపింపన్+తలంచి= నీకు చెప్పుదామని భావించి; అంటిన్= ఆ విధంగా చెప్పాను; వేయునున్+ఏలా?= ఇంక ఎక్కువగా చెప్పటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: అని యాజ్ఞికుడు చెప్పగా యతి ఇట్లా అన్నాడు'పుణ్యాత్మా! పశుయజ్ఞంకంటె తపోయజ్ఞం మేలుగా భావించినందువలన నీతో అట్లా చెప్పాను. ఇక దీనిని గురించి అధికంగా చెప్పటం ఎందుకు?'

వ. అనవుడు నమ్మాటకు నయ్యధ్వర్యుం డొడంబడియె' నని చెప్పి యాభూసురవర్యుం డా భామినితో 'నీ యర్థంబున కొక్కయితిహాసంబు గల దాకర్ణింపుము. సహస్రబాహుండగు నర్జునుండు దుర్జయప్రతాపంబున నఖిల ద్వీపంబులు నేలి వ్రాలి తనకు నెదురు లేకున్న విజృంభించి పరశురాముం దొడరి యతనికి నత్యంతం బప్రియంబాచరించిన నతండు బహుశాఖోపశాఖాశోభితంబయిన పాదపంబు నుఱుముగా నఱికి పడవైచిన చందంబునం బరశుఖండితసర్వాంగునిం జేసె; నంత నిలువక తత్పక్షంబు రాజులు గూడికొని తదీయ తనయులుం దారు నా రాముని యసన్నిధి నతని జనకుం డగు జమదగ్నిం జంపినం బెంపారు కోపంబున నాటోపం బెసంగ నా జామదగ్న్యుండు రాజుల నెల్లం దరమిడి యిరువదియొక్కమాఱు పరశుధారపాలుచేసిన నతనికిఁ బితృదేవతలు సన్నిధి సేసి. 77

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని యతీశ్వరుడు చెప్పగా; ఆ+మాటకున్= ఆ మాటకు; ఆ+అధ్వర్యుండు= ఆ యాజ్ఞికుడు; ఒడంబడియెన్+అని= అంగీకరించాడని; చెప్పి; ఆ భూసురవర్యుండు= ఆ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడు; ఆ భామినితోన్= ఆ స్త్రీతో; ఈ అర్థంబునకున్= ఈ విషయాన్ని వివరించేటటువంటి; ఒక్క+ఇతిహాసంబు+కలదు= ఒక కథ ఉంది; ఆకర్ణింపుము= వినుము; సహస్ర బాహుండు+అగు+అర్జునుండు= వేయి బాహువులుగల కార్తవీర్యార్జునుడు; దుర్జయ ప్రతాపంబునన్= జయించటానికి వీలులేని పరాక్రమంతో; అఖిల ద్వీపంబులున్+ఏలి= అన్ని ద్వీపాలూ పరిపాలించి; ప్రాలి= అతిశయించినవాడై; తనకున్+ ఎదురు లేకున్నన్= తనకు ఎక్కడా ఎదురులేకపోతే; విజృంభించి= పరాక్రమించి; పరశురామున్+తొడరి= పరశురాముడిని ఎదిరించి; అతనికిన్= అతడికి; అత్యంతంబు= మిక్కిలి; అప్రియంబు= కీడు; ఆచరించినన్= చేయగా; అతండు= ఆ పరశురాముడు; బహుశాఖా+ ఉపశాఖాశోభితంబు+అయిన= చాలా కొమ్మలతో రెమ్మలతో బాగా శోభిస్తున్న; పాదపంబున్= చెట్టును; నుఱుముగాన్= నుగ్గుగా; నఱకి పడవైచిన చందంబునన్= నరికివేసిన రీతిగా; పరశుఖండిత= పరశువు (గొడ్డలి) చేత నరకబడిన; సర్వాంగునిన్+ చేసెన్= అన్ని అంగాలు కలవాడివిగా చేశాడు; అంతన్+నిలువక= దానితో ఆగక; తద్+పక్షంబు రాజులు= ఆ కార్తవీర్యుడి పక్షాన చేరిన రాజులు; కూడికొని= ఒక్కటై; తదీయ తనయులున్= ఆ కార్యవీర్యుడి కుమారులు; తారున్= తామూ కలిసి; ఆ రాముని= ఆ పరశురాముడిని; అసన్నిధిన్= లేని సమయంలో; అతని జనకుండు+అగు= అతడి తండ్రి అయిన; జమదగ్నిన్= జమదగ్నిని; చంపినన్= చంపివేయగా; ఆ జామదగ్న్యుండు= ఆ పరశురాముడు; పెంపారు కోపంబునన్= అతిశయించిన కోపంతో; ఆటోపంబు+ఎసంగన్= విజృంభించిన; రాజులన్+ఎల్లన్= రాజుల నందరినీ; తరమిడి= వరుసపెట్టి; ఇరువది+ఒక్కమాఱు= ఇరవై ఒకసార్లు; పరశుధారపాలు+చేసిన= గొడ్డలి అంచుకు బలిచేసిన; అతనికిన్= అతడికి; పితృదేవతలు; సన్నిధి+చేసి= కనిపించి.

తాత్పర్యం: అని యతీశ్వరుడు చెప్పగా ఆ మాటకు ఆ యాజ్ఞికుడు అంగీకరించా'డని చెప్పి, ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆ వనితతో 'ఈ విషయాన్ని వివరించే కథ ఒకటున్నది చెప్తాను; వినుము. వేయి చేతులున్న కార్తవీర్యార్జునుడు జయించటానికి వీలులేని పరాక్రమంతో అన్ని ద్వీపాలూ పాలించి, అతిశయించినవాడై తనకు ఎక్కడా ఎదురులేకపోగా విజృంభించినవాడై పరశురాముడిని ఎదిరించి, అతడికి చాలా కీడు చేశాడు. దానితో ఆ పరశురాముడు చాలా కొమ్మలతో రెమ్మలతో కూడుకొన్న నిండైన చెట్టును నుగ్గునుగ్గుగా నరికివేసినట్లు గొడ్డలితో ఆ కార్తవీర్యుడి అంగాంగాలూ ఖండించి చంపాడు. దానితో రెచ్చిపోయిన అతడి పక్షంలోని రాజులు, అతడి కుమారులు కలిసి పరశురాముడు దగ్గరలేని సమయంలో అతడి తండ్రి అయిన జమదగ్ని మహామునిని చంపివేశారు. అతిశయించిన కోపంతో మిక్కిలి విజృంభించినవాడై ఆ పరశురాముడు రాజుల నందరినీ వరుసపెట్టి ఇరవై ఒక్కసార్లు తన గొడ్డలి అంచుకు గురిచేశాడు. చివరికి అతడికి పితృదేవతలు ప్రత్యక్షమయ్యారు.

విశేషం : కార్తవీర్యుడు త్రిశూలంతో పరశురాముడిని కొట్టగా అతడు క్రిందపడిపోయాడు అని ఒక కథ ఉన్నది. దానినే ఈ వచనంలో అత్యంతమైన అప్రియంగా చెప్తున్నారు. బహుశాఖోపశాఖాశోభితంబైన పాదపంబు నుఱుముగా నఱకి పడవైచిన చందంబున- అలంకారం ఉపమ.

ఆ. పరశురామ! నీవు బ్రాహ్మణుండవు నరే। శ్వరులఁ జంపనేల? వలవ దుడుగు
మయ్య!' యనుడు నాతఁ 'డట్లనకుం డుఁ డీ। రేను రాజ పశు విధానముననను.' **78**

ప్రతిపదార్థం: పరశురామ!= ఓ పరశురామా!; నీవు; బ్రాహ్మణుండవు= బ్రాహ్మణుడవు; నర+ఈశ్వరులన్= రాజులను; చంపన్+ఏల?= చంపటం ఎందుకు?; వలవదు= కూడదు; ఉడుగుము+అయ్య!= ఆపివేయవయ్యా!; అనుడున్; అతఁడు= ఆ పరశురాముడు;-ఈరు= మీరు; అట్లు+అనకుండుఁడు= అట్లా అనవద్దండి; ఏను= నేను; రాజ పశు విధానముననున్= రాజు లనే పశువులను యజ్ఞం చేయటంలో

తాత్పర్యం: పరశురామా! నీవు బ్రాహ్మణుడవు. రాజులను చంపటం ఎందుకు? ఈ పని తప్పు, మానివేయవయ్యా! అని వారు చెప్పగా పరశురాముడు 'మీరు అట్లా అనవద్దు. నేను ఈ రాజపశువులను యజ్ఞం చేసి తీరుతాను. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. సారనియతిఁ బాటించి మ। హారోషాగ్ని పరితృప్త మగునట్టులుగా
వీరాధ్వరంబు సేసెద। వారింపక యరుగుఁ' డనిన వా రాతనితోన్. 79

ప్రతిపదార్థం: సారనియతిన్= గొప్ప నియమాన్ని; పాటించి= అవలంబించి; మహాదోష+అగ్ని పరితృప్తము+అగు+అట్టులుగాన్= గొప్ప రోషమనే అగ్నిచేత బాగా కాలిపోయేటట్లు; వీర+అధ్వరంబు+చేసెదన్= వీరోచితమైన యజ్ఞం చేస్తాను; వారింపక= నన్ను వారించకుండా; అరుగుఁడు+అనినన్= వెళ్ళిపోండి; అనగా; వారు; అతనితోన్= ఆ పరశురాముడితో,

తాత్పర్యం: గొప్ప నియమాన్ని పాటించి గొప్ప రోషమనే అగ్నిచేత ఆ రాజులను హోమంచేసి వీరోచితమైన యజ్ఞం చేస్తాను. నన్ను అడ్డుకోకుండా వెళ్ళిపొండి' అని పరశురాము డంటే అప్పుడు ఆ పితృదేవతలు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.-) దోషాగ్ని-దోషమనెడి అగ్ని-రూపకాలంకారం.

క. 'యజ్ఞంబులలోనఁ దపో। యజ్ఞం బుత్తమము; దాని నాదరణమునఁ
బ్రాజ్ఞోత్తమ! చేయుము స। ర్వజ్ఞుఁడు ప్రీతుఁ డగు శాంతరస మొప్పుఁ జుమీ!' 80

ప్రతిపదార్థం: ప్రాజ్ఞ+ఉత్తమ!= జ్ఞానులలో శ్రేష్ఠుడా!; యజ్ఞంబులలోనన్= యజ్ఞాలన్నింటిలోనూ; తపస్+యజ్ఞంబు= తపస్సు అనే యజ్ఞం; ఉత్తమము= శ్రేష్ఠమైనది; దానిన్= ఆ తపస్సును; ఆదరణమునన్= ఆదరంతో; చేయుము; సర్వజ్ఞుఁడు= ఈశ్వరుడు; ప్రీతుఁడు+అగున్= సంతోషిస్తాడు; శాంతరసము+ఒప్పున్+చుమీ!= నీవు శాంతస్థితిని పొందుతావు సుమా!

తాత్పర్యం: 'యజ్ఞాలలో కెల్లా తపస్సు చాలా శ్రేష్ఠమైనది. ఆ తపస్సును ఆదరంతో నిర్వహించుము. ఈశ్వరుడు నిన్ను కరుణిస్తాడు. నీకూ ప్రశాంతి లభిస్తుంది.'

వ. అని చెప్పి మఱియు నిట్లనిరి; 'తొల్లి యలర్కుం డను రాజు మనస్స్పృష్టంబు లగు నింద్రియంబులు గలిగి దివ్యాస్త్రంబులు ప్రయోగింపం జూచిన నవి నయ్యవనిపతితో నయ్యప్రియంబులం దారు సెడ మనియును రోషావేశంబునం బ్రయోగించిన నతండ చెడు ననియునుం బలికి 'యొపుదేని నీ తపోమయంబు లైన యస్త్రంబులు సంధింపు' మనిననతండు క్రోధంబుదక్కి యోగంబున శాంతి నొంది వానిం దద్రూపతపఃఫలా స్త్రసాధితంబులం జేసె; నీవునుం దపంబున నంతశ్శత్రుజయసౌఖ్యం బనుభవింపుము బాహ్యశత్రుజయంబు జయంబుగాఁ గొనకుము.' 81

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని బోధించి; మఱియున్+ఇట్లు+అనిరి= ఇంకా ఇట్లా చెప్పారు; తొల్లి= మునుపు; అలర్కుండు+అను= రాజు= అలర్క డనే పేరుగల రాజు; మనస్+స్పృష్టంబులు+అగు= మనస్సుచేత అపవిత్రంచేయబడిన; ఇంద్రియంబులు+కలిగి= ఇంద్రియాలు కలిగినవాడై; దివ్య+అస్త్రంబులు= గొప్ప ఆయుధాలు; ప్రయోగింపన్+చూచినన్= ప్రయోగించాలని ప్రయత్నిస్తే; అవి= ఆ ఇంద్రియాలు; ఆ+అస్త్రంబులన్= ఆ అస్త్రాలతో; తారు= తాము; చెడము+అనియునున్= నశించమనీ;

రోష+అవేశంబునన్= రోషంతోడ; ప్రయోగించినన్= ప్రయోగిస్తే; అతండు+అ= అతడే; చెడున్+అనియున్= నశిస్తాడని; పలికి= చెప్పి; ఓపుదు(వు)+ఏని= సమర్థుడవైతే; నీ తపోమయంబులు+ఐన= నీవు తపస్సు చేసి సాధించిన; అస్త్రంబులు= అస్త్రాలను; సంధింపుము+అనినన్= అనుసంధించుమని అడుగగా; అతండు= ఆ అలర్కుడు; క్రోధంబు+తక్కి= కోపం విడిచిపెట్టి; యోగంబునన్= యోగంతో; శాంతిన్+ఒంది= ప్రశాంతిని పొంది; వానిన్= ఆ ఇంద్రియాలను; తద్+రూప= ఆయా ఇంద్రియాలకు తగిన; తపస్+ఫల+అస్త్ర= తపఃఫలరూపం కలిగిన అస్త్రాలచేత; సాధితంబులన్+చేసెన్= సాధింపబడ్డవిగా చేశాడు; నీవునున్= నీవుకూడా; తపంబునన్= తపస్సుతో; అంతస్+శత్రు జయ= లోపలి శత్రువులను జయించటంవలన పుట్టే సౌఖ్యంబు+ అనుభవింపుము= ఆత్మసంతోషాన్ని పొందు; బాహ్య శత్రుజయంబున్= బయటి శత్రువును జయించటం; జయంబుగాన్+ కొనకుము= జయంగా అనుకొనవద్దు.

తాత్పర్యం: అని బోధించి ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు 'మునుపు అలర్కుడు అనే రాజు మనస్సుచేత అపవిత్రం చేయబడిన ఇంద్రియాలు కలవాడై, వాటిని జయించటంకొరకు తన దగ్గరున్న గొప్ప గొప్ప ఆయుధాలు ప్రయోగించాడు. అప్పుడు ఆ ఇంద్రియాలు తాము ఆ ఆయుధాలచేత చావము అని, రోషంతో ప్రయోగిస్తే అతడే చస్తాడని చెప్పి, 'సమర్థుడవైతే తపస్సుచేసి సాధించిన అస్త్రాలు ఉంటే ప్రయోగించుము' అని ఉపదేశించాము' అని ఉపదేశించాయి. అప్పుడు ఆ అలర్కుడు కోపం విడిచిపెట్టి, యోగాభ్యాసంతో ప్రశాంతిని పొంది, ఆ ఇంద్రియాలకు అనుగుణమైన తపోమయదివ్యాస్త్రాలను ప్రయోగించి వాటిని అదుపులోనికి తెచ్చుకొన్నాడు. అట్లాగే నీవు కూడా తపస్సుతో లోపలిశత్రువులను జయించి ఆత్మసౌఖ్యం అనుభవించుము. బయటి శత్రువులను జయించటం విజయమని అనుకోవద్దు' అని చెప్పాడు.

క. అని నిష్ఠించి పలుక న । వ్వినుతచరిత్రుండు శాంతివిభవంబున మా
నిన మనసుతోడ ముని మా । ననపాత్రం బైన తపమునన మే లొందెన్.' 82

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; నిష్ఠించి పలుకన్= నిర్ణయించి పలుకగా; ఆ+వినుత చరిత్రుండు= ఆ పుణ్యచరిత్రుడు; శాంతి విభవంబునన్= ప్రశాంతి వైభవంతో; ఊనిన= నిలిచిన; మనసుతోడన్= మనస్సుతో; ముని మానన పాత్రుంబు+ఐన= మునుల గౌరవానికి పాత్రమైన; తపమునన్+అ= తపస్సుతోనే; మేలు+ఒందెన్= ఉత్తమగతిని పొందాడు.

తాత్పర్యం: అని ఈ విధంగా నిర్ణయించి పలుకగా ఆ పుణ్యమూర్తి ప్రశాంతిని పొందాలన్న కోరికతో మునుల ప్రశంసకు పాత్రమైన తపస్సుచేతనే ఉత్తమగతిని పొందాడు.'

సీ. అని చెప్పి బ్రాహ్మణుం డయ్యింతి కిట్లనుఁ । 'దొమ్మిది గుణములు కొమ్మ! కలవు
స్తంభాభిమానహర్షంబులు సాత్త్విక । ములు; క్రోధసంరంభములును శోక
మును రాజసంబులు మోహతంద్రాస్వప్న । ములు తామసము లిట్లు గలుగు రిపులఁ
దునుమ నే యస్త్రంబు లనువగు వాన న । య్యంతర శత్రుచయంబు నెల్లఁ

తే. దునిమి యేనింద్రియంబుల మనము నోర్చి । శాంతి నొంది శ్రేయస్సిద్ధి సాధనం బొ
నర్చునది ముఖ్యవైరి నిర్ణయముఁ జేయు । నంబరీషగీతలు విను మంబుజాక్షి! 83

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని చెప్పినవాడై; బ్రాహ్మణుఁడు= ఆ విప్రుడు; ఆ+ఇంతికిన్+ఇట్లు+అనున్= ఆ వనితతో ఇట్లా అన్నాడు; కొమ్మ!= ఓ వనితా!; తొమ్మిది గుణములు కలవు= తొమ్మిది గుణాలున్నాయి; స్తంభ= స్థిరత్వం; అభిమాన= ఆత్మగౌరవం; హర్షంబులు= సంతోషం; సాత్త్వికములు= సాత్త్వికాలు; క్రోధ= కోపం; సంరంభములునున్= ఉద్రేకం; శోకమునున్= దుఃఖం; రాజసంబులు= రాజసాలు; మోహ= భ్రాంతి; తంద్రా+స్వప్నములు= బడలిక; నిద్రపోవటం; తామసములు= తామస గుణాలు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; కలుగు రిపులన్= ఉన్న శత్రువులను; తునుమన్= చంపటానికి; ఏ అస్త్రంబులు+అనువు+అగున్= ఏ అస్త్రాలు తగినవో; వానన్+అ= వాటితోనే; ఆ+అంతర శత్రు చయంబున్+ఎల్లన్= ఆ లోపలి శత్రుసమూహాన్ని అంతటినీ; తునిమి= చంపి; ఏను+ఇంద్రియంబులన్= పంచేంద్రియాలలో; మనమున్= మనస్సును; ఓర్చి= జయించి; శాంతిన్+ఒంది= శాంతిని పొంది; శ్రేయస్సిద్ధి సాధనంబు+ఒనర్చునది= శ్రేయస్సును సిద్ధించేటట్లు ప్రయత్నించాలి; అంబుజ+అక్షి!= పద్మలోచనా!; ముఖ్యవైరి నిర్ణయమున్+చేయు= ముఖ్యశత్రు నెవరో గుర్తించే; అంబరీషగీతలు= అంబరీష గీతలను; వినుము.

తాత్పర్యం: అని చెప్పినవాడై ఆ విప్రుడు తనభార్యతో ఇట్లా అన్నాడు. 'వనితా! తొమ్మిది గుణాలున్నాయి. వాటిలో స్థిరత్వం, ఆత్మగౌరవం, సంతోషం అనేవి సాత్త్వికాలు. కోపం, ఉద్రేకం, దుఃఖం అనేవి రాజసాలు. భ్రాంతి, బడలిక, నిద్ర అనేవి తామసాలు. ఇవే లోపల ఉన్న శత్రువులు. వీటిని జయించటానికి ఏ అస్త్రం తగినదో దానిని ప్రయోగించియే వీటిని జయించగలము. తరువాత ఐదు ఇంద్రియాలతోనూ మనస్సును జయించి, ప్రశాంతస్థితిని పొంది, మోక్షానికి ప్రయత్నంచేయాలి. ఈ మార్గంలో ముఖ్యశత్రువు ఎవరో నిర్ణయించటంలో పనికి వచ్చేటటువంటి అంబరీష గీతలున్నాయి. వాటిని గురించి చెప్పుతాను వినుము.

వ. అంబరీషుం డనురాజు రాజనీతిపరత్వంబునం బరమప్రభుత్వంబు నొంది యరాతుల నెల్ల విగతాసులం జేసి పూజ్యం బగు రాజ్యంబు పరిపాలించుచుండి యొక్కనాఁడు విద్వజ్జనంబులతో నిట్లనియె. 84

ప్రతిపదార్థం: అంబరీషుండు+అను రాజు= అంబరీషుడనే పేరుగల రాజు; రాజనీతి పరత్వంబునన్= రాజనీతిలో నిష్ఠ కలిగి; పరమ ప్రభుత్వంబున్+ఒంది= గొప్ప చక్రవర్తియై; అరాతులన్+ఎల్లన్= శత్రువులందరినీ; విగత+అసులన్+చేసి= పోయిన ప్రాణాలు గలవారిగా చేసి (చంపి); పూజ్యంబు+అగు= మహనీయమైన; రాజ్యంబున్= రాజ్యాన్ని; పరిపాలించుచున్+ఉండి= ఏలుతూ ఉండి; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు; విద్వత్+జనంబులతోన్= ఆస్థానంలోని పండితులతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంబరీషుడనే రాజు గొప్పరాజనీతిపరుడు. మహాచక్రవర్తి, శత్రువులనందరినీ చంపి, రాజ్యాన్ని పరిపాలిస్తూ ఉండి. ఒకనాడు తన ఆస్థానంలోని పండితులతో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'అరుల నెల్ల జయించియు నది జయంబు । గాఁ గొనక యున్నవాఁడ; నగ్గలపుఁ బగ జ
యింప కున్కిఁ దద్విజయవిహీనుఁ దృష్ణ। జనిజరామృత్యువశగ వర్తనునిఁ జేయు. 85

ప్రతిపదార్థం: అరులన్+ఎల్లన్= శత్రువులందరినీ; జయించియున్= జయించికూడా; అది= అట్లా జయించటం; జయంబుగాన్+కొనక+ఉన్నవాఁడన్= విజయంగా నేను గ్రహించకుండా ఉన్నాను (ఎందుకంటే); అగ్గలపున్= మిక్కిలి అయినటువంటి; పగన్+జయింపక+ఉన్కిన్= శత్రుత్వ భావనను జయించకపోవటంచేత; తద్+విజయ+విహీనున్= ఆ పగను జయించనివాడివి; తృష్ణ= దురాశ; జని= పుట్టుక; జరామృత్యువశగ వర్తనునిన్= ముసలితనం, చావులకు వశుడై మరల మరల తిరిగేవాడిగా; చేయున్= చేస్తుంది.

తాత్పర్యం: శత్రువులందరినీ జయించినా నాలోని పగ నశించలేదు. అందువలన నేను ఇంకా సంపూర్ణవిజయం పొందినవాడను కాను. పగను జయించనివాడిని దురాశ జన్మజరామృత్యువులకు వశుడై బాధపడేటట్లు చేస్తుంది.

క. అంతటి లోభము గెలువక । శాంతి గలదె?' యని తదీయశక్తి నడఁచి ని
శ్చింతత్వ మొంది యా భూ । కాంతుఁడు సామ్రాజ్యమున సుఖస్థితి వడసెన్. 86

ప్రతిపదార్థం: అంతటి= అట్లాంటి; లోభమున్= లోభాన్ని (దురాశను); గెలువక= జయించకుండా; శాంతి+కలదె?+అని= శాంతి లభిస్తుందా? అని; తదీయశక్తిన్+అడఁచి= ఆ లోభగుణాన్ని ఏ శక్తితో అణచిపెట్టెలో అట్లాచేసి; నిశ్చింతత్వము+ఒంది= నిశ్చింతను పొంది; ఆ భూకాంతుఁడు= ఆ రాజు; సామ్రాజ్యమునన్= రాజ్యపాలనలో; సుఖస్థితి= సుఖస్థితిని; పడసెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: అట్లాంటి లోభాన్ని గెలువకుండా శాంతి ఎక్కడిది?' అని నిర్ణయించుకొన్నవాడై విరాగభావంతో ఆ దురాశను జయించి, నిశ్చింతుడై ఆ రాజు పాలనలో సుఖశాంతులను పొందాడు.

విశేషం: 'యతి'

జనకునకు విప్రరూపధరుండైన యమునితో నైన సంవాదము (సం. 14-32-1)

వ. అని వెండియు నవ్విప్రుం డిట్లను. 'జనకచక్రవర్తికి నొక్క బ్రాహ్మణునకుం గలిగిన సంవాదంబు సెప్పెద నాకర్ణింపుము. జనకుండు తన కట్టెదుర బ్రాహ్మణుండు కొఱగామి సేసిన నతనితో 'నీవు నా విషయంబున వసియింప వలదు పో' మ్మనిన నతండు. 87

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; వెండియున్= మరల; ఆ+విప్రుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; జనక చక్రవర్తికిన్= జనకుడికీ; ఒక్క బ్రాహ్మణునకున్= ఒక బ్రహ్మణుడికీ; కలిగిన= జరిగిన; సంవాదంబు= సంవాదం; చెప్పెదన్+ఆకర్ణింపుము= చెప్పుతాను వినుము; జనకుండు; తన కడు+ఎదురన్= తన ఎదుటే; బ్రాహ్మణుడు; కొఱగామి= వ్యర్థమైన పని; (తప్పు) చేసినన్= చేయగా; అతనితోన్= అతడితో; నీవు; నా; విషయంబునన్= దేశంలో; వసియింపన్ వలదు= ఉండవద్దు; పొమ్ము+అనినన్= పొమ్ము; అని అనగా; అతండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు.

తాత్పర్యం: అని అంబరీషగీతలను చెప్పి, మరల ఆ బ్రాహ్మణుడు తన భార్యకు జనకమహారాజుకు విప్రుడి రూపంలో వచ్చిన బ్రాహ్మణుడికి నడుమ జరిగిన సంవాదాన్ని ఇట్లా చెప్పటం మొదలు పెట్టాడు. ఒకసారి జనకుడు తన కళ్ళ ఎదుటే ఒక బ్రాహ్మణుడు ఒక అనుచితమైన పనిని చేయగా అతడితో 'నీవు నా దేశంలో ఉండవద్దు. వెళ్ళిపొమ్ము' అని అన్నాడు. దానికి ఆ విప్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం : విషయము= దేశము.

క. 'నీ విషయ మెంత వ? ట్టది । యే విని పరవిషయమునకు నేఁగెదఁ దెలియం
గా వినిపింపు' మనుడు నా । భూవల్లభుఁ డూరకుండెఁ బుణ్యచరిత్రా! 88

ప్రతిపదార్థం: పుణ్యచరిత్రా!= ఓ పుణ్యచరిత్ర కలిగిన వనితామణీ!; నీ విషయము= నీ దేశం; ఎంత+పట్టు?= ఎంతమేరకు?; అది+ఏన్+విని= దానిని చెప్పుము అది నేను తెలిసికొని; పరవిషయమునకున్= మరొక దేశానికి; ఏఁగెదన్= వెళ్లిపోతాను; తెలియంగాన్+వినిపింపుము+అనుడున్= బాగా స్పష్టంగా చెప్పుము అని అనగా; ఆ భూవల్లభుఁడు= ఆ రాజు; ఊరకుండెన్= మౌనంగా ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుణ్యచరిత్రా! నీ దేశం ఏ మేరకుందో స్పష్టంగా నాకు చెప్పుము. దానిని తెలిసికొని నేను మరో దేశానికి వెళ్ళిపోతాను' అని ఆ బ్రాహ్మణుడు అన్నాడు. దానికి ఏమీ బదులు చెప్పక జనకుడు మౌనంగా ఉండిపోయాడు.

ఆ. ఊరకుండి మూర్ఛ నూని యొక్కింత సే । పునకుఁ దేఱి యిట్టులనియె 'నాదు
తాత తండ్రి తరము ధరణి మద్వశ్యత । నుండ నాకు మమత యొలయ దందు. 89

ప్రతిపదార్థం: ఊరక+ఉండి= అట్లా మౌనంగా ఉండి; మూర్ఛన్+ఊని= మూర్ఛపోయి; ఒక్కింతసేపునకున్+తేఱి= కొంతసేపటికి తేరుకొని; ఇట్టులు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; నాదు= నా యొక్క; తాత తండ్రి తరము= నా తాతతండ్రుల తరాలనుండి;

ధరణి= భూమి; మత్= నా; వశ్యతన్+ఉండన్= వశంలో ఉండగా; అందున్= ఆ భూమి విషయంలో; నాకున్; మమత= నాది అనే భావన; ఒలయదు= పుట్టదు.

తాత్పర్యం: అట్లా మౌనంగా ఉండి, మూర్ఛలో మునిగి కొంతసేపటికి తేరుకొని ఇట్లా అన్నాడు. 'అయ్యా! ఈ రాజ్యం మా తండ్రి తాతల కాలంనుండీ నా వశంలో ఉన్నదే. అందువలన ఇది నాది అనే భావన నాకు ఎప్పుడూ కలుగలేదు. (అంటే ఇది నా దేశమని ఎట్లా చెప్పను? అని అర్థం).

వ. మిథిల నెప్పుడు వసియించెద; నిప్పురంబును మదీయంబని యంగీకరింపం బడదు కావున నిది నా విషయంబున లేమింజేసి మున్ను నీతో నాడిన మాటలఁ బుట్టిన వగ పెంపున మూర్ఛ వచ్చె' ననిన విని యవ్విప్రుం డా భూవిభు నాననం బాలోకించి. 90

ప్రతిపదార్థం: మిథిలన్= మిథిలలో; ఎప్పుడున్= ఎప్పుడూ; వసియించెదన్= నివసిస్తాను; ఈ+పురంబునున్= ఈ నగరం కూడా; మదీయంబు+అని= నా దని; అంగీకరింపంబడదు= ఒప్పుకొనటానికి వీలులేదు; కావునన్+ఇది= కాబట్టి ఇది; నా విషయంబు+అనన్+లేమిన్+చేసి= నా రాజ్యం అని చెప్పటానికి వీలులేని కారణంవలన; మున్ను= మునుపు; నీతోన్+ఆడిన= నీతో అన్న; మాటన్= మాటవలన; పుట్టిన= కలిగిన; వగ పెంపునన్= దుఃఖాతిశయంతో (బాధతో); మూర్ఛ వచ్చెన్= మూర్ఛ వచ్చింది; అనినన్ విని= అని జనకుడు చెప్పగా విని; ఆ విప్రుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఆ భూ విభు+అననంబు+అలోకించి= ఆ రాజు ముఖం చూచి.

తాత్పర్యం: నేను మిథిలలో ఎప్పుడూ ఉంటాను. కాని, ఇది కూడా నా నగరమని చెప్పటం కుదరదు. అందువలన ఇది నా రాజ్యం అని చెప్పటానికి ఏదీ లేకపోవటంవలన ముందు నీతో అట్లా ఎందుకన్నానా? అనే బాధ అతిశయించి మూర్ఛపోయాను' అని జనకుడు చెప్పగా విని, ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆ రాజు ముఖం చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'నరనాయక! నీ యేలెడు । పురమున భూమిని మమత్వబుద్ధి గలుగ కి
ట్లిరవై యుండుటకుఁ గతం । బరయఁగ నెద్ది? వినిపింపు మది విశదముగన్.' 91

ప్రతిపదార్థం: నరనాయక!= ఓ రాజా!; నీ ఏలెడు పురమునన్= నీవు పరిపాలించే నగరం విషయంలోనూ; భూమినిన్= రాజ్య విషయంలోనూ, మమత్వబుద్ధి+కలుగక= నాది - అనే బుద్ధి ఏర్పడక; ఇట్లు+ఉండుటకున్= ఇట్లా అనాసక్తంగా ఉండటానికి; కతంబు= కారణం; అరయఁగన్= బాగా ఆలోచిస్తే; ఎద్ది?= ఏమిటి?; అది= దానిని; విశదముగన్= వివరంగా; వినిపింపుము= వినిపించుము.

తాత్పర్యం: రాజా! నీవు ఉంటున్న నగర మిది; నీవు పాలిస్తున్న రాజ్య మిది. ఈ రెంటి విషయంలోనూ 'నాది' అనే భావన నీకు లేకుండా నీవు ఏదో పరుల సొత్తును వాడుకొంటున్న భావనతో అనాసక్తుడివలె ఎట్లా ఉండగలుగుతున్నావు? ఆ రహస్యం ఏమిటో నాకు వివరంగా చెప్పుము' అన్నాడు.

వ. అనుటయు నజ్జనపతి యతని కిట్లనియె. 92

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; ఆ+జనపతి= ఆ రాజు; అతనికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= ఆ విప్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా ఆ రాజు ఆ విప్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. **'అరయ నివి యెట్లుఁ జెడియెడు నవియకాన। వినుము మద్ధన మిది యని వీనిలోన**
నొకటి యందు నంగీకార మొలయ దెల్ల। విషయమును నా యదియ యను విధము గలదె?' **93**

ప్రతిపదార్థం: అరయన్= బాగా చూడగా; ఇవి+ఎట్లున్= ఇవి ఎట్లాగైనా; చెడియెడు+అవి+అ+కాన= చెడిపోయేవే కాబట్టి; వినుము; మత్+ధనము+ఇది+అని= ఇది నా సంపద అని; వీనిలోనన్= వీటిలో; ఒకటి+అందున్= ఒకదానిలోనూ; అంగీకారము= ఒప్పుదల; ఒలయదు= కలగలేదు; ఎల్ల విషయమును= అంతా; నా+అది+అ= నాదే; అను విధము= అనే పద్ధతి; కలదె?= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: 'అంతేకాదు, బాగా చూస్తే ఈ రాజ్యం, ధనం-ఇవన్నీ ఎప్పటికైనా నశిస్తాయి. కాబట్టి ఇది నా సంపద అని ఏ ఒక్క విషయంలోనూ నాకు అనిపించటం లేదు. అంతా నాదే అనే పద్ధతి - అంటూ ఒకటి ఉన్నదా?

వ. **ఎట్లంటేని ఘ్రాణాదులకు గోచరంబు లయినను గంధాదులు సెడంగలయవి గావున నాయవి యనకుండుటం జేసి భూమ్యాదిభూతంబులు నాచేత నిర్జితంబులై మద్వశగత్వంబు నొంది యుండు.'** **94**

ప్రతిపదార్థం: ఎట్లు+అంటి(వి)+ఏని= ఎట్లాగంటే; ఘ్రాణ+ఆదులకున్= ముక్కు; మొదలైనవాటికి, గోచరంబులు+అయినను= తెలిసినా; గంధ+ఆదులు= వాసన మొదలైనవి; చెడన్+కలయవి+కావున= చెడిపోయే స్వభావం కలిగినవి కాబట్టి; నా+అవి= నావి; అనకుండుటన్+చేసి= అనకుండా ఉండటంవలన; భూమి+ఆది భూతంబులు= భూమి, ఆకాశం మొదలైన పంచభూతాలు; నాచేతన్; నిర్జితంబులు+ఐ= జయింపబడ్డవై; మత్+వశ గత్వంబున్= నేను చెప్పినట్టుగా ప్రవర్తించే ధర్మాన్ని; ఒంది+ఉండున్= కలిగి ఉంటున్నాయి.

తాత్పర్యం: ఎట్లాగంటే ముక్కు - మొదలైన ఇంద్రియాలకు తెలిసినా వాసన - మొదలైనవి నశించే స్వభావం కలిగినవి. కాబట్టి అవి నావి అని అనుకోకుండా ఉండటంవలన భూమ్యాదులైన పంచభూతాలూ నాచేత జయించబడి నేను చెప్పినట్లు ప్రవర్తిస్తున్నాయి.'

చ. **అనవుడు బ్రాహ్మణప్రవరుఁ డల్లన నవ్వుచు 'నిన్ను నారయ**
న్మనమున వేడ్క పుట్టి నరనాయక! వచ్చితి నేను ధర్ముఁడం
బనుపడు నివ్వివేకపరిపాకము గాఢనిరూఢభావ మొం
ది నిలుచుఁ గాత! నీ దగు మదిన్ సతతంబును శాంతికారియై. **95**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని అనగా; బ్రాహ్మణ ప్రవరుఁడు= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడు; అల్లనన్= నెమ్మదిగా; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; నరనాయక!= రాజా!; నిన్నున్= నిన్ను; అరయన్= పరీక్షించటానికి; వేడ్క+పుట్టి= కోరిక కలిగి; వచ్చితిన్= వచ్చాను; నేను; ధర్ముఁడున్= యమధర్మరాజును; పనుపడు+ఈ+వివేక+పరిపాకము= క్రమంగా వికసించే లక్షణం కలిగిన ఈ వివేకపరిపక్వత; నీది+అగు మదిన్= నీ మనస్సులో; సతతంబునున్= శాశ్వతంగా; శాంతికారి+ఐ= శాంతిదాయకమైన; గాఢనిరూఢభావము+ఒంది+నిలుచుఁ గాత!= గాఢమై స్థిరమై నిలుచునుగాక!

తాత్పర్యం: అని అనగా బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడు నెమ్మదిగా నవ్వుతూ 'నాయనా! నిన్ను పరీక్షించాలనే కోరిక కలిగి ఇట్లా వచ్చాను. నేను యమధర్మరాజును. క్రమంగా వికసించే లక్షణం కలిగిన ఈ వివేకం పక్వమై నీ హృదయంలో శాశ్వతంగా శాంతిప్రదాయకమై, గాఢమై, స్థిరమై నిలుచునుగాక!' అని ఆశీర్వదించాడు.

వ. **అని ధర్మదేవత జనకునకు వరం బిచ్చి యంతర్ధానంబు సేసె' నని చెప్పి యా ధరణీసురోత్తముం డయ్యుత్తమాగంగనతో 'హితోపదేశంబు సేసెద; నవహిత వయి యాకర్ణింపు' మని పలికి యిట్లను 'సంసారవర్తనంబు వదలవిడిచి యే నేకతంబ యున్నయెడ నీవు ప్రుచ్చిలి వచ్చి 'మదీయవైరాగ్యంబు మాన్పఁ దలంచి నాకు నధ్యాత్మబోధంబు గలుగంజేయు' మని యభ్యర్థించిన నీ తలం పెఱింగియు నెఱుంగని వాఁ డపోలె నధ్యాత్మ విద్యాబోధకప్రకారంబు లైన వాక్యంబులు సెప్పితి; నేనింక లోకంబులం గలసి చరించువాఁ డంగాను; నిక్కపు బ్రాహ్మణుండ నయితి; బ్రహ్మచారి నయితి; జీవన్ముక్తుండ నయితి; మిముబోంట్ల కొలఁదిగా నన్నుంజూచెద వది నా తెఱం గెఱుంగమి; యేను జగంబు సమస్తంబును వ్యాపించి యున్నవాఁడ; నా యున్న భంగికి నా బుద్ధి సకల పృథ్వీరాజ్యంబును నాకలోకాధి రాజ్యంబును సరిగావని తలంచు నా బుద్ధియ నాకు ధనంబు; దారువుల నగ్నియున్న చందంబున సర్వజంతువుల యందును నంతర్గతయై సిద్ధియున్నది; గురువాస గృహవాస వనవాస పరులగు బ్రాహ్మణులకెల్లను శ్రేయః ప్రాప్తికిం దెరువొక్కండ; యందఱును సరిత్తులు సాగరంబుఁ బ్రాపించిన తెఱంగునఁ బరతత్త్వంబు నొందుదురు; బుద్ధి నిమ్మార్గంబు నధిగమింప నగుఁగాని శరీరంబున వశంబుగాదు కర్మంబు లాద్యంతవంతంబులు శరీరంబు గర్మబంధనకరం బింత యెఱుంగుదుం గాన నా హృదయంబునం బరలోకభయంబులేదు నా చెప్పిన యధ్యాత్మ విద్యావిషయ వాక్యంబుల తాత్పర్యంబు చిత్తంబున నెలకొలిపి భావనానిరతవయి యుండుము; నన్న పోలెదు; వెఱవకు' మనినఁ బతికి సాష్టాంగదండ ప్రణామం బాచరించి కేలు మొగిచి.** **96**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ ప్రకారంగా; ధర్మదేవత= యమధర్మరాజు; జనకునకున్= జనకమహారాజుకు; వరంబు+ఇచ్చి= వరం ఇచ్చి; అంతర్ధానంబు+చేసెన్= మాయమయ్యాడు; అని చెప్పి; ఆ ధరణీసుర+ఉత్తముండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఆ+ఉత్తమాం గనతోన్= ఆ ఉత్తమ స్త్రీతో; హితోపదేశంబు+చేసెదన్= నీకు హితోపదేశం చేస్తాను; అవహితవు+అయి= ఏకాగ్రచిత్తంతో; ఆకర్ణింపుము+అని పలికి= విను మని చెప్పి; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; సంసారవర్తనంబు= సంసారంలో ప్రవర్తించటాన్ని; వదలవిడిచి= పూర్తిగా వదలివేసి; ఏను= నేను; ఏకతంబ= ఏకాంతంగా, ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నపుడు; నీవు; ప్రుచ్చిలి వచ్చి= దొంగగా వచ్చి; మదీయ వైరాగ్యంబున్= నా వైరాగ్యాన్ని; మాన్పన్+తలంచి= పోగొట్టాలని ఆలోచించి; నాకున్= నాకు; అధ్యాత్మ బోధంబున్= వేదాంతాన్ని (ఆత్మజ్ఞానాన్ని); కలుగన్+చేయుము+అని= కలిగించండని; అభ్యర్థించినన్= కోరితే; నీ తలంపు+ ఎఱింగియున్= నీ ఆలోచన తెలిసినవాడినే అయినా; ఎఱుంగనివాఁడు+అ+పోలెన్= తెలియనివాడివలె; అధ్యాత్మ విద్యా బోధక ప్రకారంబులు+ఐన, వాక్యంబులు= వేదాంతవిద్యను నేర్పించే పద్ధతికి సంబంధించిన వాక్యాలను చెప్పితిన్= చెప్పాను; నేను; ఇంకన్= ఇక; లోకంబులన్+కలసి= లోక వ్యవహారాలలో కలిసి; చరించువాఁడన్+కాను= ప్రవర్తించేవాడను కాను; నిక్కపు బ్రహ్మణుండను+అయితిన్= నిజమైన బ్రాహ్మణుడను అయ్యాను; బ్రహ్మచారిని+అయితిని= బ్రహ్మచారి నయ్యాను; జీవన్ముక్తుండను+ఐతిన్= బ్రతికి ఉండగానే బంధాలనుండి విముక్తిని పొందాను; మిముబోంట్ల కొలఁదిగాన్= మీవంటి వారితో సమానంగా; నన్నున్+చూచెదవు= నన్ను చూస్తావు; అది; నా తెఱంగు+ఎఱుంగమి= నా విషయం తెలియకపోవటం; ఏను= నేను; జగంబు సమస్తంబును= ప్రపంచాన్ని అంతటినీ; వ్యాపించి ఉన్నవాఁడన్= నిండి ఉన్నాను; నా+ఉన్న భంగికిన్= నేనున్న స్థితికి; నా బుద్ధిన్= నా ఆలోచనలో; సకల పృథ్వీ రాజ్యంబునున్= ఈ భూమండల మంతా పాలించినా; నాకలోక+ అధి రాజ్యంబునున్= స్వర్గలోకాధిపత్యం చేసినా; సరి+కావని= సమానం కావని; తలంచు= తలచేటటువంటి; నా బుద్ధి+అ= నా బుద్ధే; నాకున్+ధనంబు= నాకు సంపద; దారువులన్= కొయ్యలలో; అగ్ని+ఉన్న చందంబునన్= అగ్ని ఉన్న విధంగా;

సర్వజంతువులయందునున్= అన్ని జంతువులలోనూ; అంతర్గత+ఐ= లోన వ్యాపించినదై; సిద్ధి+ఉన్నది= యోగరూపమైన భగవదంశ ఉన్నది; గురువాస= గురువు వద్ద వసించటం (బ్రహ్మచర్యం); గృహవాస= ఇంటిలో ఇల్లాలితో వసించటం (గృహస్థాశ్రమం); వనవాస పరులు+అగు= వనంలో వసించటం (వానప్రస్థం)- వీటిలో నిష్ఠ కలిగిన; బ్రాహ్మణులకున్+ఎల్లనున్= బ్రాహ్మణులందరికీ; శ్రేయస్+ప్రాప్తికిన్= మోక్షప్రాప్తికి; తెరువు+ఒక్కండు+అ= దారి ఒకటే; సరిత్తులు= నదులు; సాగరంబున్+ప్రాప్తించిన తెఱంగునన్= సముద్రాన్ని చేరుకొన్నట్లుగా; అందఱునున్= అందరూ; పరతత్త్వంబున్+ఒందుదురు= పరతత్త్వాన్ని (బ్రహ్మపదాన్ని) పొందుతారు; బుద్ధిన్= బుద్ధితో (వివేకంతో); ఈ మార్గంబున్= ఈ మార్గాన్ని; అధిగమింపన్+అగున్+కాని= దాటవచ్చును కాని; శరీరంబునన్= శరీరంతో; వశంబు కాదు= సాధ్యం కాదు; కర్మంబులు= పనులు; ఆద్యంతవంతంబులు= తొలి, చివరలు కలిగినవి; శరీరంబు= ఈ శరీరం; కర్మ బంధనకరంబు= కర్మబంధాన్ని కలిగిస్తుంది; ఇంత+ఎఱుంగుదున్+కాన= ఇది తెలుసును కాబట్టి; నా హృదయంబునన్= నా హృదయంలో; పరలోక భయంబు లేదు= పరలోకవిషయంగా ఏ భయమూ లేదు; నా+చెప్పిన= నేను చెప్పిన; అధ్యాత్మవిద్యా విషయ= వేదాంతవిద్యకు సంబంధించిన; వాక్యంబుల తాత్పర్యంబు= వాక్యాల అర్థాన్ని; చిత్తంబునన్+నెలకొలిపి= మనస్సులో పదిలపరుచుకొని; భావనా నిరతవు+అయి= భావనలో నిష్ఠకలిగినదానవై; ఉండుము; నన్నున్+అ= నన్నే; పోలెదు= నీవు పోలెదు= పోలుతావు (నావలె అవుతావు); వెఱవకుము+అనినన్= భయపడకు అని చెప్పగా; పతికిన్= ఆమె భర్తకు; సాష్టాంగ దండప్రణామంబు+ ఆచరించి= సాష్టాంగ నమస్కారంచేసి; కేలు మొగిచి= చేతులు జోడించి.

తాత్పర్యం: అని ఈ ప్రకారంగా ధర్ముడు జనకమహారాజునకు వరమిచ్చి మాయ మయ్యాడు' అని చెప్పి, ఆ బ్రాహ్మణుడు తన భార్యతో 'నీకు హితోపదేశం చేస్తాను. అవధానంతో వినుము' అని ఇట్లా అన్నాడు. 'నేను సంసారబంధాలను పూర్తిగా వదలివేసి ఇక్కడ ఏకాంతంగా ఉండగా నీవు దొంగగా వచ్చి నా వైరాగ్యాన్ని పోగొట్టాలని ఆలోచించి, పైకి ఆత్మజ్ఞానాన్ని బోధించుమని అడిగావు. నీ ఆలోచన నాకు తెలిసినా ఏమీ తెలియనివాడివలెనే నీకు వేదాంతవిద్యను బోధించే మహావాక్యాలను బోధించాను. చూడుము. ఇక నేను ఈ లోకవ్యవహారాలలో తలదూర్చను. నిజమైన బ్రాహ్మణుడను అయ్యాను, బ్రహ్మచారినయ్యాను. జీవన్ముక్తుడనయ్యాను. నన్ను కూడా మీవంటివారితో సమానంగానే చూస్తున్నావు. నా సాధన విషయం నీకు తెలియదు. నేను ప్రపంచమంతటా నిండి ఉన్నాను. నేనున్న స్థితికి, ఈ భూమండలాన్నంతా పాలించినా; స్వర్గలోకాన్ని ఏలినా సమానం కావు- అని నా ఆలోచన. ఈ తలపుగల నాబుద్ధే నాకు పరమసంపద. అన్ని కొయ్యలలోనూ అగ్ని అణగి ఉన్న విధంగా అన్ని జంతువులలోనూ యోగపరమైన భగవదంశ నిండి ఉన్నది. బ్రహ్మచర్య, గృహస్థ, వానప్రస్థ ఆశ్రమాలలో నిష్ఠ కలిగిన బ్రాహ్మణులందరికీ మోక్షప్రాప్తి మార్గం ఒకటే. నదు లన్నీ సాగరంలో కలిసిపోయినట్లు అందరూ బ్రహ్మపదాన్నే చేరుతారు. ఈ మార్గాన్ని వివేకంతో అధిగమించగలము కాని శరీరంతో కుదరదు. కర్మలు మొదలుచివరలు కలిగినవి. ఈ శరీరం కర్మబంధాన్ని కలిగిస్తుంది. నాకు ఇదంతా తెలుసును కాబట్టి నా హృదయంలో మృత్యువు తరువాత ఏమిటి? అనే భయం లేదు. నేను ఇంతవరకు చెప్పిన ఆధ్యాత్మికవాక్యాల అర్థాన్ని మనసులో పాదుకొల్పి 'భావనా' నిష్ఠురాలివై ఉండుము. నావలె నీవు కూడా సిద్ధి పొందుతావు. భయపడకుము' అని భర్త చెప్పగా ఆమె భర్తకు సాష్టాంగదండ నమస్కారం చేసి, చేతులు జోడించుకొని ఇట్లా అన్నది.

విశేషం : దారువుల నగ్నియున్నచందంబున, -సరిత్తులు సాగరంబుఁబ్రాపించిన తెఱంగున-అలంకారములు ఉపమలు.

సీ. **'నీవు సెప్పిన మహనీయవాక్యనికాయ। మతిగహనం బకృతాత్ములకును**
నర్థగ్రహణశక్తి యనఘ! కల్గునె కృతా। త్ములకైన? గ్రమ్మనఁ దెలియవచ్చి

యుండ దయ్యెఱుకకు నుదయింపఁ బట్టైన । యట్టి యుపాయంబు నాదరమున
నాకుఁ బ్రసాదింపవే కరుణాకర!' నావుడు నాతఁ డన్నాతితోడ

ఆ. 'నరణి బ్రాహ్మణుండు గురుఁ డుత్తరారణి । దపము శ్రుతము నిర్మథన మొనర్చి
జ్ఞానవహ్ని పుట్టు మానిని! యని చెప్ప । వనిత యిట్టులనియె వల్లభునకు. 97

ప్రతిపదార్థం: నీవు చెప్పిన= నీవు ఇంతవరకు చెప్పిన; మహనీయ= గొప్ప; వాక్య నికాయము= వాక్య సముదాయం; అకృత+ఆత్ములకును= సాధనా రహితులకు; అతిగహనంబు= మిక్కిలి కష్టమైనది; అనఘ!= పుణ్యాత్మా!; కృతాత్ములకున్+ఐనన్= కొంత సాధనచేసినవారికైనా; అర్థగ్రహణశక్తి= ఆ వాక్యాల అర్థాన్ని గ్రహించే శక్తి; కల్గునె= కలుగుతుందా?; గ్రమ్మనన్= శీఘ్రంగా; తెలియన్+వచ్చి ఉండదు= అర్థం కాకపోవచ్చుకూడా; ఆ+ఎఱుకకున్= ఆ జ్ఞానం; ఉదయింపన్= పుట్టటానికి; పట్టు+ఐన+అట్టి= ఆధారమైనటువంటి; ఉపాయంబున్= ఉపాయాన్ని; ఆదరమునన్= ఆదరంతో; కరుణాకర!= కరుణామూర్తీ!; నాకున్+ప్రసాదింపవే!= నాకు ప్రసాదించు స్వామీ!; నావుడున్= అని ప్రార్థించగా; అతఁడు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఆ నాతితోడన్= ఆ స్త్రీతో; బ్రాహ్మణుండు; అరణి= అరణివంటివాడు; గురుఁడు= గురువైనవాడు; ఉత్తర+అరణి= ఉత్తరారణివంటివాడు; తపమున్+శ్రుతమున్= తపస్సును, వేదాన్ని; నిర్మథనము+ఒనర్చన్= కలిసి ఒరిపిడి పెట్టగా; మానిని!= ఓ స్త్రీ; జ్ఞానవహ్ని= జ్ఞానమనే అగ్ని; పుట్టున్= పుట్టుతుంది; అని చెప్పన్= అని చెప్పగా; వనిత= ఆ స్త్రీ; వల్లభునకున్= మగనితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: నీవు ఇంతవరకు చెప్పిన మహనీయవాక్యసముదాయాన్ని అర్థంచేసికొనటం సాధనలేని వారికి చాలా కష్టం. సాధన చేసినవారికైనా అర్థం త్వరగా గ్రహించటం అంత సులభం కాదు. ఒకసారి తెలిసినా, మరచిపోయే ప్రమాదం కూడా లేకపోలేదు. అట్లాంటి జ్ఞానం కలిగేటందుకు ఆధారమైన ఉపాయాన్ని నాకు బోధించి కృతార్థురాలిని చేయండి. మీరు కరుణగలవారు' అని భార్య ప్రార్థించగా ఆయన ఇట్లా అన్నాడు. 'బ్రాహ్మణుడు అరణి, గురువు ఉత్తరారణి. విప్రుడి తపస్సు, గురువుగారి వేదం - ఈ రెండు కొయ్యలనూ మథనం చేయగా పుట్టే జ్ఞానం ముక్తి సాధకం' అని అతడు చెప్పగా ఆమె భర్తతో ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: యాగాగ్నిని రెండు అరణులచేత పుట్టిస్తారు. అరణులంటే ఒక విధమైన కర్రలు. వర్తులాకారమైన కర్రకు రంధ్రం పొడిచి గుండ్రని స్తంభాకారమైన మరి ఒక కర్రను అందులో దూర్చి కింద ఉన్న కర్ర (అధరారణి) ను కవ్వంవలె అతివేగంగా, బలంగా త్రిప్పినప్పుడు నిప్పు పుట్టుతుంది. ప్రత్తి అంటుకొన్నాక దానిని యాగంలో వాడుతారు. గురువు 'ఉత్తరారణి' అని కొందరు. 'దక్షిణారణి' అని కొందరు చెప్పుతారు. ఎట్లా చెప్పినా విద్య గురుశిష్యుల ముఖంగా ఉంటుం దని అర్థం. అరణి బ్రాహ్మణుండు; గురుఁడుత్తరారణి; జ్ఞానవహ్ని-రూపకాలంకారములు.

క. జనవినుతచరిత! బ్రాహ్మణుఁ । డనఁగా క్షేత్రజ్ఞుఁ డగుట యల్పము దోఁచెన్;
మనమున నతని నరణిగాఁ । గొను టవ్వస్తువు నెఱింగికొని పిదపఁ గదా!' 98

ప్రతిపదార్థం: జనవినుతచరిత!= ప్రజలు ప్రస్తుతించే చరిత ఉన్న ఓ విప్రోత్తమా!; బ్రాహ్మణుఁడు+అనఁగాన్= బ్రాహ్మణుడు అంటే; క్షేత్రజ్ఞుఁడు+అగుట= క్షేత్రజ్ఞుడు కావటం; అల్పము+తోఁచెన్= కొద్దిగా మాత్రమే తెలిసినది; మనమునన్= మనస్సుతో; అతనిన్= అతడిని; అరణిగాన్= అరణిగా; కొనుట= స్వీకరించటం; ఆ+వస్తువున్+ఎఱింగికొని= ఆ వస్తువును తెలిసికొని; పిదపన్+కదా!= తరువాత కదా!

తాత్పర్యం: 'స్వామీ! బ్రాహ్మణుడు అంటే క్షేత్రజ్ఞుడనే విషయం ఏమిటో పూర్తిగా బోధపడలేదు. అతడిని అరణిగా గుర్తించటానికి ముందు బ్రాహ్మణుడు అంటే ఎవరో తెలియాలి కదా! అని ఆమె అన్నది.

వ. అనిన నతం డిట్లనియె. **99**

తాత్పర్యం: అనగా ఆ బ్రాహ్మణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'అతనిఁ దోఁపఁ జేయునట్టి సాధనము లే; । దింద్రియముల కందఁ; డేమి లక్ష
ణములు లేవు; నిర్గుణత్వనిరూఢుం డ । హంత లేమిఁ దోఁచుఁ గాంత! కనుము.' **100**

ప్రతిపదార్థం: కాంత!= ఓ వనితా!; అతనిన్= ఆ బ్రాహ్మణుడిని; తోఁపన్+చేయునట్టి= గుర్తింపచేసేటటువంటి; సాధనము లేదు= ఏ సాధనమూ లేదు; ఇంద్రియములకున్+అందఁడు= ఏ అవయవాలచేతా అతడిని గుర్తించలేము; ఏమి లక్షణములు లేవు= ఇక ఏ లక్షణాలతోనూ అతడిని గుర్తుపట్టలేము; నిర్గుణత్వ నిరూఢుండు= నిర్గుణత్వమే అతడి స్వభావం; అహంత= అహంకారిత్వం; లేమిన్+తోఁచున్= లేకపోవటంచేత కొంత గుర్తించవచ్చును; కనుము= చూడుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ కాంతా! అతడిని ప్రత్యేకంగా గుర్తించే ఏ సాధనమూ లేదు. ఏ అవయవాలచేతా అతడిని గుర్తించలేము. అతడికి ఏ లక్షణాలూ లేవు. నిర్గుణత్వమే అతడి ధర్మం. అహంకారం లేకపోవటం అనే లక్షణంచేత అతడిని కొంత గుర్తించవచ్చును. నీవు ప్రయత్నించుము.'

వ. అని నిర్దేశించుటయు క్షేత్రజ్ఞవిషయసంశయంబు వాసి యయ్యింతి శాంతి నొందె' నని గోవిందుండు సెప్పి గాండీవి 'యా బ్రాహ్మణుండును బ్రాహ్మణియు నిట్టి వారగుదురె! వారెచ్చటివారు? వారల నా కెఱింగింపవే' యని యడిగిన నద్దేవుం డతని యాననం బాలోకించి. **101**

ప్రతిపదార్థం: అని ఈ విధంగా; నిర్దేశించుటయున్= నిర్దేశించగా; క్షేత్రజ్ఞ విషయ= క్షేత్రజ్ఞుడి విషయంగా; సంశయంబు= సందేహం; పాసి= పోగొట్టుకొని; ఆ+ఇంతి= ఆ స్త్రీ; శాంతిన్+ఒందెను+అని= శాంతిని పొందినదని; గోవిందుండు= కృష్ణుడు; చెప్పినన్= చెప్పగా; గాండీవి= అర్జునుడు; ఆ బ్రాహ్మణుండును= ఆ బ్రాహ్మణుడు; బ్రాహ్మణియున్= బ్రాహ్మణస్త్రీ; ఇట్టివారు+అగుదురె!= ఇంత గొప్పవారా!; వారు= వారిద్దరు; ఎచ్చటివారు?= ఎక్కడివారు? వారలన్= వారిని గురించి; నాకున్+ఎఱింగింపవే= దయచేసి తెలుపుము; అని; అడిగినన్= అడుగగా; ఆ+దేవుండు= కృష్ణుడు; అతని; ఆననంబు= ముఖం; ఆలోకించి= చూచి

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉపదేశం చేయగా క్షేత్రజ్ఞుడి విషయంగా సందేహం పోయి, ఆ స్త్రీ పరమశాంతిని పొందింది అని శ్రీకృష్ణుడు చెప్పగా అర్జునుడు 'ఆ దంపతులు ఇంత గొప్పవారా? వారు ఎక్కడివారు? వారిని గురించి నాకు తెలుపుము' అని అడుగగా శ్రీకృష్ణుడు అతడి ముఖంవైపు చూచి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. 'నా మనమును బుద్ధియును గృ । పా మహితా! బ్రాహ్మణుండు బ్రాహ్మణియు హృషీ
కామేయమైన క్షేత్ర । జ్ఞానుల వస్తువును నేన యనియె నరేంద్రా!' **102**

ప్రతిపదార్థం: కృపామహితా!= ఓ కృపాగుణంచే అధికుడా!; నా మనమునున్= నా మనస్సు; బుద్ధియునున్= బుద్ధీ; బ్రాహ్మణుండు; బ్రాహ్మణియు= బ్రాహ్మణస్త్రీ; హృషీక= ఇంద్రియాలచేత; అమేయము+ఐన= కొలవటానికి వీలులేని; క్షేత్రజ్ఞ= పరమాత్మ రూపమైన; అమల= నిర్మలమైన; వస్తువునున్= వస్తువుకూడా; నేను+అ= నేనే; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'కృపాగుణంచేత మహితుడవైన ఓ అర్జునా! నా మనస్సే బ్రాహ్మణుడు, బుద్ధి బ్రాహ్మణి, ఇంద్రియాలచేత కొలవటానికి వీలుకాని పరమాత్మస్వరూపమైన నిర్మలవస్తువును కూడా నేనే' అని కృష్ణుడన్నాడు.

గురుశిష్యసంవాదంబు గృష్ణుం డర్జునున కెఱింగించుట (సం. 14-35-2)

వ. **అనిన విని యర్జునుం డచ్యుతునితో 'భవత్ప్రసాదంబున మదీయమతి యతి విశదయును సూక్ష్మగ్రాహిణియు నయి యున్నయది; పరమంబైన వేద్యంబగు బ్రహ్మంబు నెఱింగింపవే?' యనుటయు నా కృష్ణుండు 'గురుశిష్యసంవాదం బను నితిహాసంబు విను; మది నీ ప్రశ్నంబునకు నుత్తరం బయి యుండెడు; నిత్తెఱంగున మేధావి యగు నొక్క శిష్యుండు సంశితవ్రతుం డయిన గురు నడిగిన నగ్గురుండు బృహస్పతి భరద్వాజ భార్గవ గౌతమ కాశ్యప వసిష్ఠాత్రి విశ్వామిత్రప్రముఖులగు మునిజనంబు లాంగిరసుంబురస్కరించి కొనివిరించికడకుం జని తచ్చరణంబులకుం బ్రణమిల్లి 'హితం బెయ్యది? తత్ప్రాప్తి సుపథం బెట్టిది? వివరింపవే' యని విన్నవించిన నన్నలినాసనుండు గృపాధురీణంబైన చిత్తంబుతో నత్తపస్వి సత్తముల కెఱింగించిన తెఱంగు నీకుం జెప్పెద నవహితుండ వయి యాకర్ణింపు' మని పలికి యిట్లనియె.** **103**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ విని= అని కృష్ణుడు చెప్పగా విని; అర్జునుండు; అచ్యుతునితోన్= శ్రీకృష్ణుడితో; భవత్+ప్రసాదంబునన్= నీ అనుగ్రహం; మదీయ మతి= నా బుద్ధి; అతివిశదయునున్= అతి స్వచ్ఛమైనదీ; సూక్ష్మగ్రాహిణియున్= అతి సూక్ష్మాంశాలను గ్రహించేదీ; అయి+ఉన్న+అది= అయి ఉంటుంది; పరమంబు+ఐన= మిక్కిలి ఉత్కృష్టమైన; వేద్యంబు+అగు= తెలిసికొనదగిన; బ్రహ్మంబున్= బ్రహ్మపదార్థిన్ని; ఎఱింగింపవే= దయచేసి తెలుపుము; అనుటయున్= అని అడుగగా; ఆ+కృష్ణుడు= ఆ కృష్ణుడు; గురుశిష్య సవాదంబు+అను= గురుశిష్యసంవాద మనే; ఇతిహాసంబు వినుము= ఇతిహాసం ఉన్నది - వినుము; అది= ఆ కథ; నీ ప్రశ్నంబునకున్+ఉత్తరంబు+అయి+ఉండెడున్= నీ ప్రశ్నకు సమాధానమై ఉంటుంది; ఈ+తెఱంగునన్= ఇదే విధంగా; మేధావి+అగు+ఒక్క శిష్యుండు= తెలివైనవాడు అయిన ఒక శిష్యుడు; సంశిత వ్రతుండు+అయిన= నిర్ణయింపబడిన దీక్షకలిగిన; గురున్+అడిగినన్= గురువును అడుగగా; ఆ+గురుండు= ఆ గురువు; బృహస్పతి; భరద్వాజ; భార్గవ; గౌతమ; కాశ్యప; వసిష్ఠ; అత్రి; విశ్వామిత్ర; ప్రముఖులు+అగు= మొదలైన; మునిజనంబులు= మునులు; ఆంగిరసున్= ఆంగీరసుడిని; పురస్కరించుకొని= ముందుగా ఉంచుకొని; విరించికడకున్+చని= బ్రహ్మదేవుడి వద్దకు వెళ్ళి; తద్+చరణంబులకున్= అతడి పాదాలకు; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; హితంబు+ఏ+అది?= శ్రేయస్సు ఏది?; తద్+ప్రాప్తికిన్= దానిని అందుకొనటానికి; సుపథంబు= మంచిమార్గం; ఎట్టిది?= ఎటువంటిది?; వివరింపవే= దయతో వివరించుము; అని; విన్నవించినన్= ప్రార్థించగా; ఆ+నలిన+ఆసనుండు= ఆ కమలగర్భుడు; కృపాధురీణంబు+ఐన= కృపాగుణంతో మహనీయమైన; చిత్తంబుతోన్= మనస్సుతో; ఆ+తపస్వి సత్తములకున్= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠులకు; ఎఱింగించిన= తెలిసిన; తెఱంగు= విధం; నీకున్+చెప్పెదన్= నీకు చెప్పుతాను; అవహితుండవు+అయి= అవధానచిత్తంతో; ఆకర్ణింపుము= వినుము; అని పలికి= అని చెప్పి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని కృష్ణుడు చెప్పగా విని అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడితో 'స్వామీ! నీ ప్రసాదంతో నా బుద్ధి స్వచ్ఛమై సూక్ష్మగ్రాహిణిగా తయారైనది, ఉత్కృష్టమైన, జ్ఞానరూపమైన బ్రహ్మతత్త్వం ఏమిటో, ఎట్లా తెలిసికొనాలో దయతో

చెప్పుము' అని అడిగాడు. అందుకు కృష్ణుడు 'గురుశిష్యసంవాదం అని ఒక ఇతిహాసం ఉన్నది. ఆ కథ నీ ప్రశ్నకు సరైన సమాధానం. నీవు ఇప్పుడు అడిగినట్లే మేధావి అయిన శిష్యుడు దీక్షితు డైన ఒక గురువును అడిగాడట. అప్పుడు ఆ గురువు బృహస్పతి , భరద్వాజుడు, భార్గవుడు, గౌతముడు, కాశ్యపుడు, వసిష్ఠుడు, అత్రి, విశ్వామిత్రుడు మొదలైన మహర్షులు ఆంగిరోమహర్షిని ముందుంచుకొని బ్రహ్మదేవుడివద్దకు వెళ్ళి, అతడి పాదాలకు నమస్కారం చేసి 'బ్రహ్మదేవా! ఏది హితం? దానిని అందుకొనటానికి మార్గం ఏది? దయతో చెప్పుము' అని అడిగారు. అప్పుడు వారికి ఆ బ్రహ్మదేవుడు కృప నిండిన చిత్తంతో ఏమి చెప్పాడో దానినే నీకూ నేను చెప్పుతాను. ఏకాగ్రచిత్తంతో వినుము' అని ఇట్లా చెప్పాడు.

ఆ. ఆదరార్ద్రుఁ డగుచు నలరిన మోముల। కాంతి వింత గాఁగఁ గమలగర్భుఁ
డా తపస్విజనుల యాననంబులు గల। యంగఁ జూచి యిట్టులనియె వత్స! 104

ప్రతిపదార్థం: వత్స!= శిష్యా!; ఆదర+ఆర్ద్రుఁడు+అగుచున్= ఆదరంతో కరగిపోయినవాడై; అలరిన మోముల కాంతి= వికసించిన నాలుగు ముఖాల కాంతి; వింత+కాఁగన్= ఆశ్చర్యం కలిగించగా; కమలగర్భుఁడు= బ్రహ్మ; ఆ తపస్విజనుల= ఆ ఋషుల; ఆననంబులు= ముఖాలు; కలయంగన్+చూచి= తేరిపార చూచి; ఇట్టులు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: శిష్యా! ఆదరంతో కరిగిపోయినవాడై వికసించిన నాలుగు ముఖాల కాంతి ఆశ్చర్యం కలిగించగా బ్రహ్మదేవుడు ఆ ఋషుల ముఖాలను పరికించి చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'సత్త్వమునను భూతంబులు సంభవించు.। నంద వర్తించు, దానన యడఁగు; నిది గు
ణత్రయాత్మకసత్త్వచరిత్ర మమల। బుద్ధులార! సత్త్వంబు ప్రసిద్ధి వినుఁడు. 105

ప్రతిపదార్థం: అమల బుద్ధులార!= పవిత్ర బుద్ధికలిగిన ఓ ఋషులార!; భూతంబులు= ప్రాణులన్నీ; సత్త్వముననున్= సత్త్వంలోనే; సంభవించున్= పుట్టుతాయి; అందున్+అ+వర్తించున్= అందులోనే ప్రవర్తిస్తాయి; దానన్+అ= అందులోనే; అడఁగున్= అణగిపోతాయి; ఇది; గుణత్రయాత్మక= గుణత్రయంతో కూడిన; సత్త్వచరిత్రము= సత్త్వచరిత్ర; సత్త్వంబు+ప్రసిద్ధిన్= సత్త్వప్రాధాన్యం; వినుఁడు= వినండి.

తాత్పర్యం: పవిత్ర బుద్ధులుగల ఓ ఋషులారా! ప్రాణులన్నీ సత్త్వంలోనే పుట్టుతాయి. అందులోనే ప్రవర్తించి, అందులోనే అణగిపోతాయి. మూడు గుణాలతో కూడిన సత్త్వచరిత్ర ఇదే. సత్త్వగుణ ప్రాధాన్యాన్ని గురించి చెప్పుతారు. బాగా వినండి.

విశేషం: మూలభారతంలో 'సత్యాద్భూతాని జాతాని స్థావరాణి చరాణి చ' (14-36-32) అని ఉండగా తిక్కనగారు సత్త్వమన్నారు. శాశ్వతంగా ఉన్నది కాబట్టి సత్యమంటారు. మౌలికమైన ధర్మం కాబట్టి 'సత్త్వ' మంటారు. పారమార్థికంగా సత్య, సత్త్వాలమధ్య తేడా లేదు.

క. శ్రుతియనఁ దపమనఁగఁ బ్రజా। పతియన సత్త్వంబునకు సపర నామంబుల్
వ్రతులార సత్త్వమన న। వ్వితత మహిమమైన పరమవేద్యము సుండీ! 106

ప్రతిపదార్థం: శ్రుతి+అనన్= వేదమని; తపమనఁగన్= తపస్సు అని; ప్రజాపతి+అనన్= ప్రజాపతి అని; సత్త్వంబునకున్= సత్త్వానికి; అపరనామంబుల్= మారుపేర్లు; వ్రతులార!; దీక్షితులారా!; సత్త్వము+అనన్= సత్త్వమంటే; ఆ+వితత+మహిమము+ఐన=

ఆ విస్తరించిన; మహిమగల; పరమవేద్యము= గొప్పగా తెలిసికొనదగిన తత్త్వం; చుండీ!= సుమండీ!

తాత్పర్యం: వేదమని, తపమని, ప్రజాపతి అని సత్త్వానికి మారు పేర్లు. సత్త్వమంటే ఆ విస్తరించింది. గొప్పమహిమ కలిగినది. అయిన పరమవేద్యమైన తత్త్వం సుమండీ!

క. కావునఁ గామ క్రోధ స । మావేశము లెడల విడిచి యనవతరంబున్
సేవింతురు సత్త్వము దృఢ । భావాకలనమున యోగపరినిష్ఠాత్ముల్. 107

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; యోగపరినిష్ఠ+ఆత్ములు= యోగంలో మిక్కిలి నిష్ఠకలిగిన సాధకులు; కామక్రోధసమావేశములు= కామాన్ని, క్రోధాన్ని పొందటం; ఎడలవిడిచి= సంపూర్ణంగా వదలిపెట్టి; అననరతంబున్= ఎల్లప్పుడూ; దృఢభావాకలనమునన్= దృఢమైన దీక్షాభావం కలిగినవారై; సత్త్వమున్= ఆ సత్త్వాన్ని; సేవింతురు= ఉపాసిస్తారు.

ప్రతిపదార్థం: కాబట్టి యోగ సాధనలో పరినిష్ఠ కలిగిన పుణ్యాత్ములు కామక్రోధాలను సంపూర్ణంగా వదలిపెట్టి దృఢమైన దీక్షభావం కలిగి ఎల్లప్పుడూ సత్త్వాన్ని ఉపాసిస్తారు.

వ. అది హితంబు తత్ప్రాప్తికి సుపథంబు సెప్పెద వినుండు. 108

తాత్పర్యం: అది శ్రేయస్సు. దానిని అందుకొనటానికి ఉత్తమమార్గం చెప్పుతాను వినండి.

క. చతురాశ్రమములును జరణ । చతుష్టయము గాఁగ వర్ణ సముదయ సంసే
వ్యత నొప్పెడు ధర్మము సుం । డతులంబు శివ ప్రదంబు నగు పథ మరయున్. 109

ప్రతిపదార్థం: చతురాశ్రమములును= నాలుగు ఆశ్రమాలు (బ్రహ్మచర్య, గృహస్థ, వానప్రస్థ, సన్న్యాస ఆశ్రమాలు); చరణ చతుష్టయము కాఁగన్= నాలుగు పాదాలు కాగా; వర్ణసముదయ సంసేవ్యతన్+ఒప్పెడు= నాలుగు వర్ణాలచేత; ఇతర వర్ణసముదాయాలచేత అనుసరించబడుతూ ప్రకాశించేటటువంటి; ధర్మము+చుండి= ధర్మమే సుమండీ!; అరయన్= బాగా చూడగా; శివప్రదంబున్+అగు పథము= శుభప్రదమైన మార్గం.

తాత్పర్యం: నాలుగు ఆశ్రమాలు నాలుగు పాదాలుగా, అన్ని వర్ణాలకు చెందినవారిచేతా అనుసరించబడుతున్న సనాతనధర్మం ఏది ఉన్నదో అదే పరీక్షించిచూడగా శుభప్రదమైన అత్యుత్తమ మార్గం. దీనిద్వారా శ్రేయోరూపమైన మోక్షసాధన సులభమని తాత్పర్యం.

వ. నాలుగాశ్రమంబులకు సామాన్యంబ యధ్యాత్మవిత్త్వంబు లేక పరతత్త్వంబు నొందరామి మారుతాదిత్యేంద్ర ప్రజాపతులకునులోనుగానిట్టిద యధ్యాత్మ దర్శనంబనం జతుర్వింశతి తత్త్వావలోకనంబు కావునఁ దత్త్వంబులు వివరించెద. 110

ప్రతిపదార్థం: నాలుగు+ఆశ్రమంబులకున్= బ్రహ్మచర్యాది నాలుగు ఆశ్రమాలలోని వారికీ; అధ్యాత్మ విత్త్వంబులేక= ఆత్మను గురించి తెలిసికొనకుండా; పరతత్త్వంబున్+ఒందన్+రామి= పరతత్త్వాన్ని పొందలేకపోవటం అన్నది; సామాన్యంబు+అ= సమానమే; మారుత= సప్తమరుత్తులకు; ఆదిత్య= ద్వాదశ ఆదిత్యులకు; ఇంద్ర= ఇంద్రుడికి; ప్రజాపతికిన్= బ్రహ్మకు; లోనుగాన్= మొదలైనవారికి కూడా; అధ్యాత్మ దర్శనంబు= అధ్యాత్మ దర్శనం; ఇట్టిది+అ= ఇట్లాంటిదే; అనన్= అనగా; చతుర్వింశతి= ఇరవై నాలుగు; తత్త్వ+అవలోకనంబు= తత్త్వాలను దర్శించటం; కావునన్= కాబట్టి; తత్త్వంబులు= ఆ తత్త్వాలను; వివరించెదన్= వివరిస్తాను.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మచర్యాది నాలుగు ఆశ్రమాలలోని వారెవరైనా ఆత్మవిద్యా సాధకులు కాకుండా మోక్షప్రాప్తిని పొందలేరు అనే నియమం అందరికీ సమానమే. మరుత్తులైనా, ఆదిత్యులైనా, ఇంద్రుడైనా, చివరికి బ్రహ్మదేవుడైనా అధ్యాత్మ దర్శన మార్గం మాత్రం ఇదే. అనగా ఇరవైనాలుగు తత్త్వాలు ఏవి ఉన్నాయో వాటి తత్త్వాన్ని గురించిన దర్శనం కలిగి ఉండటమనే అర్థం. అందుచేత ఆ తత్త్వాలను వివరిస్తాను.

విశేషం: బ్రహ్మాది దేవతలుకూడా బ్రహ్మవిద్యా సాధనలో అవలంబించవలసిన క్రమం మానవులు అవలంబించే క్రమమే అని అర్థం. అందుకే భారతకథ త్రిలోకాలకు సంబంధించినదని అనటం. ఇంద్రాది పాత్రలు మానవ పాత్రలతో కలిసి ప్రవర్తించటం ఇత్యాదులు కనిపిస్తాయి.

తే. **అంబరాది భూతములు శబ్దాది గుణము। లింద్రియము లిరుదెఱఁగు మునీంద్రులార!**
మన మహంకార బుద్ధు లిట్లొనరి ప్రకృతి। గలయఁ దత్త్వ చతుర్వింశకత్వ మొందు **111**

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రులార!= మునిశ్రేష్ఠులారా!; అంబర+ఆది భూతములు= ఆకాశం మొదలైన ఐదు భూతాలు-5; శబ్ద+ఆదిగుణములు= శబ్దాదులైన ఐదు గుణాలు-5; ఇంద్రియములు+ఇరుదెఱఁగు= జ్ఞానేంద్రియ కర్మేంద్రియ పంచకాలు-5+5; మనము= మనస్సు-1; అహంకారము-1; బుద్ధి-1; ఇట్లు+ఒనరి= ఈ విధంగా కూడి; ప్రకృతిన్+కలయన్= ప్రకృతితో కలిస్తే; తత్త్వచతుర్వింశకత్వము+ఒందున్= 24 తత్త్వాలని పేరు పొందుతాయి.

తాత్పర్యం: ఆకాశం మొదలైన ఐదు భూతాలు, శబ్దాదులైన ఐదు గుణాలు, జ్ఞానేంద్రియ కర్మేంద్రియ పంచకాలు, మనస్సు, అహంకారం, బుద్ధి - అనే ఈ తత్త్వాలు ప్రకృతితో కలిస్తే 24 తత్త్వాలుగా పిలువబడుతాయి.

క. **వినుఁడు ప్రభవ విలయ జ్ఞా। న నిరూఢము గాఁగ వీని నైజ మఖిలముం**
గనిన భవమోహ మొందఁడు । గనుఁ బరతత్త్వంబు నతఁడు గతకల్మషుఁడై. **112**

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= బాగా వినండి; ప్రభవ= పుట్టుక; విలయ= నశించటం అనే ఈ రెండు; జ్ఞాన నిరూఢము కాఁగన్= జ్ఞానాలతో స్థిరమైన బుద్ధితో; వీనినైజము+అఖిలమున్= ఈ ఇరవై నాలుగు తత్త్వాల అసలు రూపాన్ని; కనినన్= దర్శిస్తే; భవమోహము+ఒందరు= సంసార రూపమైన భ్రాంతిని పొందరు; అతఁడు= అట్లాంటి యోగి; గతకల్మషుఁడు+ఐ= పాపాలు పోయినవాడై; పరతత్త్వంబున్+కనున్= పరతత్త్వాన్ని చూడగలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: జనన మరణాలకు సంబంధించిన ప్రజ్ఞానంతోడి స్థిరమైన బుద్ధితో ఈ 24 తత్త్వాల నైజాన్ని దర్శిస్తే సంసార బంధరూపమైన భ్రాంతి నశిస్తుంది. పవిత్రుడై ఆ యోగి పరతత్త్వదర్శనం చేయగలుగుతాడు.'

వ. **అని నిర్దేశించి యద్దేవుండు వెండియు.** **113**

తాత్పర్యం: అని ఉపదేశించి బ్రహ్మదేవుడు ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'వ్యక్త మనిర్వాచ్యం బ। వ్యక్తము సుస్థిరము ధ్రువము వ్యాపిత్వధురా**
యుక్తము కలిత గుణత్రయ। శక్తి నవద్వారపుర మసాధ్యము సుండీ! **114**

ప్రతిపదార్థం: అనిర్వాచ్యంబు= మాటలకందనిది; అవ్యక్తము= వ్యక్తం కానిది; సుస్థిరము= మిక్కిలి స్థిరమైనది; ధ్రువము= శాశ్వతంగా ఉండేది; వ్యాపిత్వధురాయుక్తము= అన్ని దిశలా వ్యాపించిన బరువుకలిగింది; కలిత గుణత్రయశక్తి= మూడు గుణాల

శక్తులతో కూడింది; అయిన వ్యక్తము= వ్యక్తమైన; నవద్వారపురము= ఈ తొమ్మిది ద్వారాలు కలిగిన ఆ నగరం; అసాధ్యము= జయించటం చాలా కష్టం; చుండీ!= సుమండీ!

తాత్పర్యం: మాటల కందనిది, అవ్యక్తమైనది, స్థిరమైనది, శాశ్వతమైనది, అన్నివైపులా వ్యాపించిన శక్తి కలిగినదీ, త్రిగుణ శక్తులతో కూడింది అయిన ఈ వ్యక్తమైన తొమ్మిది ద్వారాల నగరం జయించటానికి చాలా కష్టతరమైనది.

విశేషం: నవరంధ్రాలు కలిగినది దేహం. అందుకే నగరంగా చెప్పటం. జయించటమంటే ఆత్మ దర్శనమని అర్థం. అది అవ్యక్తం. కాని దేహానికి ప్రాణశక్తి అదే. చిత్రమేమంటే ఈ దేహం వ్యక్తం. దానితత్త్వం మాత్రం అవ్యక్తం. అందుకే జయించటం అసాధ్యమనటం.

క. తత్సాధనంబు దద్గత । చిత్సులభత్వ ప్రసిద్ధిఁ జేయుఁ ద్రిగుణ సం
పత్సారవంత మది గుణ । జిత్సువ్రతు లైన వారిచే సాధ్య మగున్. **115**

ప్రతిపదార్థం: తద్+సాధనంబు= ఆ పురాన్ని సాధించటానికి మార్గం; తద్+గత= ఆ దేహంలోని; చిత్= జ్ఞానాన్ని; సులభత్వ ప్రసిద్ధిన్+చేయున్= సులభంగా పొందే విధానాన్ని అందిస్తుంది; అది; త్రిగుణ సంపద్+సారవంతము= సత్త్వరజస్తమో గుణసంపద యొక్క సారరూపమైనది; గుణ జిత్+సువ్రతులు+ఐన= వారిచేన్= త్రిగుణాలను జయించటమే దీక్షగా కలిగినవారిచేత; సాధ్యము+అగున్= సాధించబడుతుంది.

తాత్పర్యం: దేహంలోని సహజ యోగసిద్ధిని సులభంగా సాధించే పద్ధతిని ఆ మార్గం చూపిస్తుంది. త్రిగుణాల సారరూపమైనది అది. గుణాలను జయించటాన్ని దీక్షగా కలిగినవారే ఆ పని చేయగలరు. వారికే ఇంద్రియ జయం సాధ్యం. వారే దేహాన్ని తమ నియంత్రణలో ఉంచుకొనగలరు.

సీ. సంయమివరులార! సత్త్వరజస్తమో । నామరూఢములు గుణంబు; లవియు
నన్యోన్య మిథునత్వ మన్యోన్య సంశ్రయ । మన్యోన్య సంకలితాను వృత్త
భావ మన్యోన్యోప జీవనాచరణంబు । గలిగి దుర్బోధత్వ గాఢ భంగు
లైయుండుఁ; దమము నియమితమైన రజస్సుఁ । దన్నియమమున సత్త్వంబు నడచు;

తే. సత్త్వ మడఁగినచోఁ దమశ్చరిత మెసఁగు । లోభశోక సమ్మోహ నిద్రాభయములు
వికృతి దుర్మాన మౌఢ్య పాపకృతి కోప । శాఠ్య మాత్సర్యములు తమస్సంభవములు. **116**

ప్రతిపదార్థం: సంయమివరులార!= ఋషిశ్రేష్ఠులారా!; సత్త్వరజస్తమో నామరూఢములు= సత్త్వం, రజస్సు, తమస్సు అనే పేర్లతో ప్రసిద్ధాలు, గుణంబులు= గుణాలు; అవియున్= అవి; అన్యోన్యమిథునత్వము= ఒకదానితో ఒకటి సంగమించటం; అన్యోన్యసంశ్రయము= ఒకటి మరోదానిని ఆశ్రయించటం; అన్యోన్య సంకలిత+అనువృత్తభావము= ఒకటి మరోదానిలో కలిసి అనుసరించి ప్రవర్తించటం; అన్యోన్య+ఉపజీవన+ఆచరణంబు కలిగి= ఒకదానిని ఆశ్రయించి మరోటి సహజీవనం చేయటం కలిగి; ఇట్లా ఉంటూ; దుర్బోధ గాఢ భంగులు+ఐ+ఉండున్= వాటి ప్రవృత్తిని గుర్తించటానికి వీలులేకుండా చాలా తీవ్రరీతిలో ప్రవర్తిస్తాయి; తమము= తమోగుణం; నియమితము+ఐనన్= నియమించబడితే; రజస్సున్= రజోగుణమూ; తద్+నియమమునన్= ఆ రజోగుణ నియమంచేత; సత్వంబు+నడచున్= సత్త్వగుణం ప్రవర్తిస్తాయి; సత్త్వము+అడఁగినచోన్= సత్త్వం అణగిపోతే; తమశ్చరితము+ఎసఁగున్= తమస్సు ప్రవర్తించటం మొదలు పెడుతుంది; లోభ= లోభం; శోక= శోకం; సమ్మోహ= సమ్మోహం; నిద్రాభయములు= నిద్ర, భయం; వికృతి= వికారాలు; దుర్మాన= దురభిమానం; మౌఢ్య= మంకుతనం; పాపకృతి= పాపాలుచేయటం; కోప= క్రోధం; శాఠ్య= మోసం; మాత్సర్యములు= అసూయ మొదలైనవి; తమస్సంభవములు= తమోగుణంనుండి పుట్టుతాయి.

తాత్పర్యం: ఋషిశ్రేష్ఠులారా! సత్త్వం రజస్సు తమస్సు అనే పేర్లతో ఈ గుణాలు ప్రసిద్ధి పొందాయి. అవి ఒకదానితో ఒకటి సంగమించి పనిచేస్తాయి. ఒకటి మరోదానిని ఆశ్రయిస్తాయి. ఒకటి మరోదానిలో కలిసి అనుసరించి ప్రవర్తిస్తాయి. ఒకదాని ప్రవృత్తి మరోదానికి సహకారిగా ఉండటమూ కనిపిస్తుంది. కాని, వాటి ప్రవృత్తిని గుర్తించటం దుస్సాధం. అతి తీవ్ర రీతిలో ప్రవర్తిస్తాయి. తమోగుణం నియంత్రితమైతే రజోగుణమూ, దానిని బట్టి సత్త్వమూ ఉంటాయి. సత్త్వం అణగిపోతే తమస్సు బయటపడుతుంది. లోభం, శోకం, భ్రాంతి, నిద్ర, భయం, వికారం, దురభిమానం. మంకుతనం, పాపకార్యాలు చేయటం, క్రోధం, మోసం, అసూయ ఇట్లాంటివన్నీ తమస్సులో పుట్టే దుర్గుణాలే.

విశేషం: ఒకే మనిషి మంచిగా, చెడుగా, మెత్తగా, తీవ్రంగా, తెలివిగా, మూర్ఖంగా ప్రవర్తించటానికి కారణాలు ఈ మూడు గుణాల కలయికలోని తేడాలని అర్థం.

ఉ. పాములుఁ దేళ్ళునుం బసులుఁ బందులుఁ గుక్కలు మీలుఁ గోళ్ళులుం
జీమలుఁ గాకులుం గ్రిములు జింకలు నక్కలుఁ గొంకనక్కలు
న్దోమలు ప్రూఁకులుం బొదలు నోవులఁ బొందువారు మున్
తామసభాగు లట్ల మఱి తద్విధ జంతువు లెన్ని యన్నియున్. 117

ప్రతిపదార్థం: పాములున్= పాములు; తేళ్ళునున్= తేళ్ళూ; పసులున్= పశువులూ; పందులున్= పందులూ; కుక్కలున్= కుక్కలూ; మీలున్= చేపలూ; కోళ్ళులున్= కోళ్ళూ; చీమలున్= చీమలు; కాకులున్= కాకులూ; క్రిములున్= పురుగులూ; జింకలున్= జింకలూ; నక్కలున్= నక్కలూ; కొంక నక్కలున్= పిరికి నక్కలు; దోమలున్= దోమలూ; ప్రూఁకులున్= చెట్లు; పొదలున్= పొదలూ; నోవులన్= బాధలూ; పీడలన్= కష్టాలూ; పొందువారు= పడేవారు, మున్= ముందు; తామసభాగులు= తామస గుణభాగం ఉన్నవారు; మఱి= ఇంకా; తద్విధ జంతువులు+ఎన్ని+అన్నియున్= అట్లాంటి జంతువులు ఎన్ని ఉన్నాయో అన్నీ; అట్లు+అ= అట్లాగే.

తాత్పర్యం: పాములు, తేళ్ళూ, పశువులు, పందులు, కుక్కలు, చేపలు, కోళ్ళు, చీమలు, కాకులు, పురుగులు, జింకలు, నక్కలు, పిరికి నక్కలు, దోమలు, చెట్లు, పొదలు, బాధలు, కష్టాలు పొందేవారు అందరూ ముందుగా తామసగుణ భాగస్వాములే. అట్లాగే తక్కిన జంతువులు ఏవేవి ఉన్నాయో అవన్నీ తామసగుణంతో కూడినవే.

విశేషం: ఆహార నిద్రా భయమైథునాలు నరులకు, పశువులకు సమానం. ఒక జ్ఞానార్జనచేతనే మనిషి, జంతుప్రపంచంనుండి వేరుపడుతున్నాడు. అందుకే తామసగుణం నరులకు జంతువులకు, పక్షులకు క్రిమికీటకాలకు సమానమని ఈ పద్యం వివరిస్తోంది. ఈ గుణంనుండి మనిషి బయటపడగలడు.

క. ఇవి తామసంబు లని గుణ। నివహములోఁ గీడు వాప నేర్చునతఁడు త
ద్వివిధ వికృతి నిరసన హే। తువివేకము గలుగఁ గా నధోగతిఁ దలఁగున్. 118

ప్రతిపదార్థం: ఇవి తామసంబులు+అని= ఈ గుణాలు తామసాలని గుర్తించి; గుణనివహములోన్= తనకున్న గుణ సముదాయంలో; కీడు= కీడును; వాపన్= పోగొట్టుకొనటానికి; నేర్చున్+అతఁడు= సమర్థుడైనవాడు; తద్+వివిధ= దానికి చెందిన వివిధాలైన; వికృతి= వికారాలను; నిరసన= దూరంచేయటానికి తగిన; హేతు వివేకము కలుగన్= బుద్ధి వివేకం కలుగగా; అధోగతిన్= అధోగతి పొందటాన్ని; తలఁగున్= వారించగలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: బాధలు, కష్టాలు పొందటం ఇత్యాదిగా ఉన్న గుణకర్మలు తామసాలని ఎవడు గుర్తించగలడో వాడు తన గుణ సముదాయం నుండి వీటిని దూరం చేయగలుగుతాడు. తద్ద్వారా ఆ తామసికాలైన వికారాలను దూరం చేయగల హేతుబుద్ధి వివేకాలు కలిగి అధోగతి పొందకుండా బయట పడతాడు.

చ. బలమును శౌర్యమున్ మదముఁ బ్రాభవమున్ సుఖదుఃఖ భాగితా
కలనముఁ జెల్మి సేఁతయును గాంక్షయు నొల్లమియుం బ్రతానముం
గలహము నీర్ష్యయున్ బహువికల్పపు భాషలుఁ గామినీ జనం
బుల యెడ గాఢ రాగతయు బొంకును నుబ్బు రజఃప్రభూతముల్. 119

ప్రతిపదార్థం: బలమునున్= బలమూ; శౌర్యమున్= పరాక్రమమూ; మదమున్= గర్వమూ; ప్రాభవమున్= వైభవమూ; సుఖదుఃఖ భాగితాకలనము= సుఖాన్ని, దుఃఖాన్ని పొందటం అనే గుణం; చెల్మి+చేఁతయును= స్నేహం చేయటం; కాంక్షయున్= కోరికా; ఒల్లమియున్= నచ్చకపోవటం (ఇష్టం లేకపోవటం); ప్రతానమున్= విరివిగా ఉండాలని కోరుకొనటం; కలహమున్= వ్యాజ్యం; ఈర్ష్యయును= అసూయయు; బహు వికల్పపు భాషలు= నానా వికారాలైన మాటలు (తిట్లు); కామినీజనంబుల+ఎడన్= స్త్రీల పట్ల; గాఢరాగతయున్= మిక్కిలి అనురాగమును; బొంకును= అబద్ధం చెప్పటమును; ఉబ్బున్= అసహనం (ఇవన్నీ); రజస్+ప్రభూతముల్= రజోగుణంలో పుట్టేవి.

తాత్పర్యం: బలం, పరాక్రమం, గర్వం, వైభవం, సుఖదుఃఖాలు పొందటం, స్నేహంచేయటం, కోరిక, కోరకపోవటం, విరివిగా ఉండాలన్న ఆశ, వ్యాజ్యం, అసూయ, తిట్లు, స్త్రీలపట్ల మిక్కిలి అనురాగం, అబద్ధం చెప్పటం, అసహనంగా ఉండటం ఇవన్నీ రజోగుణంలో పుట్టుతాయి.

చ. అవి తొలుబామునం గలుగు నట్టి జనంబులు నీతు లిట్టి వి
ట్టివి యవినీతు లన్మతి పటిష్ఠత గల్గ త్రివర్గ వర్తనం
బు వెరవు నొంది యర్థములఁ బొంపిరివోవుచుఁ గామ సౌఖ్యవై
భవములఁ గ్రాలుచున్ మనుజ భావ నిరూఢతఁ బొల్తు రెంతయున్ 120

ప్రతిపదార్థం: అవి= పైన వివరించిన గుణాలు; తొలుబామునన్= పూర్వజన్మలో; కలుగునట్టి జనంబులు= కలిగిన మనుష్యులు; ఇట్టివి నీతులు= ఇవి నీతులు; ఇట్టివి+అవినీతులు= ఇవి అవినీతులు; అన్+మతి= అనే బుద్ధియొక్క; పటిష్ఠత+కల్గి= గట్టిదనం కలిగి; త్రివర్గ= మూడు పురుషార్థాల విషయంలో; వర్తనంబు= ప్రవర్తించేటటువంటి; వెరపున్= పద్ధతిని; ఒంది= పొంది; అర్థములన్= ధనసంపదలతో; పొంపిరి+పోవుచున్= అతిశయిస్తూ; కామ సౌఖ్య వైభవములన్= కోరికలను తీర్చుకొని సుఖవైభవాలతో; క్రాలుచున్= వైభవంతో ప్రకాశిస్తూ; ఎంతయున్= మిక్కిలిగా; మనుజభావ నిరూఢతన్= మానుష భావంలో స్థిరులై; పొల్తురు= ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఈ గుణాలు పూర్వజన్మం నుండీ సంక్రమించిన మనుష్యులు నీతి, అవినీతి అనే విచక్షణ కలిగిన పటిష్ఠమైన బుద్ధి కలిగి, ధర్మార్థకామాల విషయంలో ఎట్లా ప్రవర్తించాలో తెలిసి, మిక్కిలి ధనసంపదలతో కోరికలు తీర్చుకొని సుఖంతోను వైభవంతోనూ అతిశయిస్తూ ప్రకాశిస్తారు. జీవితమంతా 'మానుష' భావంతోనే స్థిరంగా కాలం గడిపేస్తారు.

క. రాజసగుణములకుం గల। నైజ మెఱుఁగు వారు తజ్జనక వైకృతముల్
ధీజితములు గావింపఁగ। నోజ గలిగి శుభదవృత్తి నొందుదు రెందున్. 121

ప్రతిపదార్థం: రాజస గుణములకున్+కల= రాజసగుణాల కున్న; నైజము= స్వభావం; ఎఱుఁగువారు= తెలిసికొనేవారు; తద్+జనక= దానిని కలిగించే; వైకృతముల్= వికారాలను; ధీ= బుద్ధిచేత; జితములు+కావింపఁగన్= జయించినవిగా చేయటానికి; ఓజ+కలిగి= శక్తి కలిగి; శుభదవృత్తిన్= మేలు కలిగించే ప్రవృత్తిని; ఎందున్+ఒందుదురు= ఎక్కడైనా పొందగలరు.

తాత్పర్యం: రాజసగుణాల తత్త్వం ఇది అని ఎవరు గుర్తిస్తారో వారు తమ వివేకంతో రాజసగుణ వికారాలను జయించగలుగుతారు. మంచి దారిని ఏనాడైనా పొందగలుగుతారు.

విశేషం: రాజసగుణానికి కొంత శిక్షణ కలిగితే సాత్త్విక ప్రభావంలో పడిపోతుంది. అశిక్షితమైతే తామసంలోకి దిగిపోతుంది. సత్త్వ తమస్సులే ఎవ్వరికీ పడని గుణభేదాలు. అందుకే 'గురు' సేవ ద్వారా గుణసంపదను నియంత్రించవచ్చునని పెద్ద లంటారు.

సీ. సంతోషము సుప్రకాశత్వంబుఁ బ్రియమును। నానందమును గరుణాభిరతియు
క్షమయును సత్యంబు శౌచంబు ధృతియు న। కార్పణ్యమును దితిక్షయు నహింస
యును నార్జవంబును ననసూయయును గ్రోధ। రాహిత్యమును నసంరంభతయును
సమత దాక్షిణ్యంబు శ్రద్ధధానతయు న। క్రూరభావంబు హ్రీగౌరవంబు

తే. సత్త్వజాతంబు లివి పూర్వజన్మ సంక। లితము లైనట్టివా రహంకృతి మమత్వ
మర్థతృష్ణ కామార్తి లే కతులబోధ। భరితులై యూర్ధ్వలోక వైభవము గంద్రు. 122

ప్రతిపదార్థం: సంతోషమున్= సంతోషంగా ఉండటం; సుప్రకాశత్వంబున్= బాగా కాంతిమంతంగా ఉండటం; ప్రియమునున్= ప్రేమగా ఉండటం; ఆనందమునున్= ఆనందమూ; కరుణా+అభిరతియున్= దయలో ఆసక్తి ఉండటం; క్షమయున్= క్షమాగుణం; సత్యంబు= సత్యపాలన; శౌచంబు= పవిత్రంగా ఉండటం; ధృతియున్= ధైర్యం; అకార్పణ్యమును= లోభగుణం లేకుండటం; తితిక్షయున్= ఓర్పు; అహింసయును= హింసచేయకుండా ఉండటం; ఆర్జవంబును= వంకరగా కాకుండా నేరుగా ప్రవర్తించటం; అనసూయయును= అసూయలేమి; క్రోధరాహిత్యమును= కోధం లేకుండటం; అసంరంభతయును= ఉద్రేకం లేకుండా ఉండటం; సమత= అన్నిటిలోనూ సమత్వభావన కలిగి ఉండటం; దాక్షిణ్యంబు= కనికరం; శ్రద్ధధానతయున్= నిష్ఠతోడి విశ్వాసం ఉండటం; అక్రూరభావంబున్= కఠినత్వం లేకుండటం; హ్రీ= సిగ్గు; గౌరవంబు= గురుభావం కలిగి ఉండటం; ఇవి= అనే ఈ గుణాలు; సత్త్వ జాతంబులు= సత్త్వంలో పుట్టుతాయి (ఈ గుణాలు); పూర్వజన్మ సంకలితములు+ఐనట్టివారు= ఈ గుణాలలో పూర్వజన్మ సిద్ధంగా కలవారు; అహంకృతి= అహంకారం; మమత్వము= మమకారం; అర్థతృష్ణ= ధనదాహం; కామ+అర్తి= కామంతో దుఃఖితుడుకావటం; లేక; అతుల= సాటిలేని; బోధ భరితులు+ఐ= జ్ఞానయుక్తులైన; ఊర్ధ్వలోక వైభవమున్+కంద్రు= ఉత్తమలోక వైభవాలను పొందుతారు.

తాత్పర్యం: సంతోషం, ప్రకాశం, ప్రేమ, ఆనందం, కరుణ, క్షమాగుణం, సత్యం, శుచిత్వం, ధైర్యం, లోభరాహిత్యం. ఓర్పు, అహింస, చక్కని నడవడి, అసూయ లేమి, కోపం లేకుండటం, ఉద్రిక్తుడు కాకపోవటం, సమత్వం, కనికరం, నిష్ఠతోడి విశ్వాసం, కాఠిన్యం లేకుండా ప్రవర్తించటం, లజ్జ, గౌరవం అనే ఈ గుణాలు సత్త్వంలో పుట్టుతాయి. ఈ గుణాలను పూర్వజన్మ సంక్రమితాలుగా ఎవరు కలిగి ఉంటారో వారు అహంకార మమకారాలు లేక అర్థ కామ దాహాలు లేక అసామాన్యజ్ఞాన సంపద కలిగి విముక్తిసాధనకు తగినవారుగా ఉంటారు.

క. వినుఁడా గుణంబు లన్నిటిఁ । గనికొని తత్త దనుషక్తి గలుగనివాఁ డ
ప్పనిచే భుజింపఁగాఁ బడఁ । డనఘాత్మకులార! మ్రింగు నతఁ డారాశిన్.' 123

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= ఋషులారా వినండి; ఆ గుణంబులు+అన్నిటిన్= ఆ గుణాలన్నిటిని; కనికొని= తెలిసికొని; తత్తద్= వాటి వాటిలో; అనుషక్తి= మిక్కిలి కూడిక; కలుగనివాఁడు= లేనివాడు; ఆ+పనిచేన్= ఆ పనివలన; భుజింపఁగాఁ బడఁడు= తినబడడు; అనఘ+ఆత్మకులార!= పుణ్యాత్ములారా!; అతఁడు= ఆ పుణ్యాత్ముడు; ఆ రాశిన్= ఆ కర్మ సముదాయాన్ని; మ్రింగున్= తినేస్తాడు (అతిక్రమిస్తాడు= కర్మనుండి విముక్తుడవుతాడు).

తాత్పర్యం: ఋషులారా! వినండి. ఆ గుణాల తత్త్వాన్ని దర్శించి ఆయా పనులలో ఆసక్తుడు కానివాడు ఆ పనివలన బంధించబడడు. పుణ్యాత్ములారా! అతడే ఆ కర్మ సముదాయాన్ని నియంత్రణలో ఉంచుకొనగలడు.'

వ. అని చెప్పి యప్పరమేష్ఠి మఱియును. 124

తాత్పర్యం: అనిచెప్పి ఆ బ్రహ్మదేవుడు ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'వేర్వేఱ యుండవు వినుఁడు! గుణంబు ల । న్యోన్య సంకలితంబు లగుచుఁ బరఁగు
సంగతత్వమునన సంసారయాత్రా ప్ర । వర్తనం బొనరించు; వానిలోన
నెయ్యది మిగులఁ దోఁపించెఁ దజ్జన్యంబు । లొలయుఁ బాయుటయు నొక్కొక్కమాటు
గలుగుఁ; దమం బెఱుఁగమి యధికం బైన । స్రోతస్సధోముఖ స్రుతి రజస్సు

ఆ. లెఱిఁగినపుడు మధ్యసరణి సత్త్వమువృద్ధిఁ । బొంద నూర్ధ్వవృత్తిఁ బొందు; వీని
మును ప్రకార భేదమున నెఱింగించితి; । నవియు దుస్తరంబు లనఘులార! 125

ప్రతిపదార్థం: అనఘులార!= పుణ్యాత్ములారా!; వినుఁడు= ఇంకా వినండి; గుణంబులు= ఈ త్రిగుణాలు; వేర్వేఱన్= వేరు వేరుగా; ఉండవు= ప్రవర్తించవు; అన్యోన్య= ఒకదానితో మరొకటి; సంకలితంబులు+అగుచున్= కలిసిపోయి; పరఁగున్= ఉంటాయి; సంగతత్వమునన్+అ= కలయికవలననే; సంసారయాత్రా ప్రవర్తనంబు+ఒనరించున్= సంసారయాత్ర జరిగిటట్లు చేస్తున్నది; వానిలోనన్= వాటిలో; ఏ+అది= ఏది; మిగులన్= అధికంగా; తోఁపించెన్= ప్రకటితమవుతుందో; తద్+జన్యంబులు= దానినుండి పుట్టిన ఇతరాలు; ఒలయున్= కలుగుతాయి; ఒక్కొక్కమాటు= ఒక్కొక్కసారి; పాయుటయున్= నశించటమూ; కలుగున్= ఉంటుంది; ఎఱుఁగమి= తెలియకపోవటం; అధికంబు+ఐ= అధికంకాగా పుట్టినటువంటి; స్రోతస్సు= ప్రవాహం; తమంబు= తమస్సు; అధోముఖస్రుతి= అధోముఖంగా ప్రవహించేది; రజస్సు(లు)= రజోగుణం (ఇవి రెండూ ఇట్లా ఉంటాయి); ఎఱిఁగినపుడు= జ్ఞానం ఉన్నప్పుడు; మధ్యసరణిన్+నడిమి ప్రవాహంగా; సత్త్వమువృద్ధిపొందన్= సత్త్వం వృద్ధికాగా; ఊర్ధ్వవృత్తిన్ పొందున్= ఊర్ధ్వముఖంగా ప్రవహిస్తుంది; వీనిన్= వీటిని; మును= ముందు; ప్రకారభేదమునన్= వాటి వాటి ప్రకారాలనుబట్టి; ఎఱింగించితిన్= చెప్పాను; అవియున్= అవికూడా; దుస్తరంబులు= దాటటానికి చాలా కష్టమైనవి.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యాత్ములారా! ఈ గుణాలు వేరు వేరుగా ప్రవర్తించవు. ఒకదానితో మరొకటి కలిసి ఉంటాయి. వీటి కలయికే సంసార యాత్రను జరిపిస్తున్నాయి. వాటిలో ఏది అధికంగా ప్రకటితమయితే దాని నుండి తక్కినవి పుట్టటమో, లోపించటమో జరుగుతూ ఉంటుంది. అజ్ఞానం పూర్తిగా వ్యాపిస్తే తమం పుట్టుతుంది. అపుడు రజోగుణం మనిషిని

అధోగతికి ఈడుస్తుంది. సత్త్వం ఈ రెంటి నడుమా ఉంటూ పెరిగి ఊర్ధ్వమార్గాన్ని అవలంబిస్తుంది. మునుపే ఈ గుణాలు ఒకదానిలో ఒకటి కలిసి ఏయే విధాలుగా ప్రవర్తిస్తాయో చెప్పాను. వీటిని దాటి మనిషి బయటపడటం అసాధ్యమైన విషయం.

విశేషం: ముందు 114వ పద్యంనుండి ఇప్పటిదాకా గుణాల ప్రవృత్తినే వివరిస్తున్నాడు. 116లో వివరంగా ఈ గుణత్రయం ఎట్లా పనిచేస్తుందో వివరించాడు. దీనినే ఇక్కడ మరలా గుర్తు చేస్తున్నాడు.

క. స్రోత స్సన జీవగమన। హేతు వగు దశా విశేష; మీ గుణమునఁ దా
నీ తెరువు నొందు నని కనుఁ। డాతతమతులార! కరణ మగు నది త్రోవన్. 126

ప్రతిపదార్థం: అతతమతులార!= విశాలమైన బుద్ధులున్న ఓ ఋషులారా!; స్రోతస్సు+అనన్= ప్రవాహం అని ఇంతకుముందు చెప్పిన విషయం; జీవగమన హేతువు+అగు= జీవితం సాగటానికి కారణ భూతమైన; దశావిశేషము= ఒక దశ; ఈ గుణమునన్+తాను+ఈ తెరువున్+ఒందును= ఈ గుణాల ప్రభేదంచేత ఆయా మార్గాన్ని పడుతుంది; అది= ఆ ప్రవహమే; త్రోవన్= ఆ బాటలో; కరణము+అగున్= సాధన మవుతుంది.

తాత్పర్యం: స్రోతస్సు అంత జీవితం సాగడానికి కారణభూతమైన ఒకానొకదశ. ఈ గుణంతో తానీదారిని పొందుతానని విశాలబుద్ధులారా కనుక్కోండి. దీన్ని త్రోసివేయడమే చేయదగినపని.

విశేషం: జీవితగమనం ఒక నదీ ప్రవాహంవంటిదే. అందుకే 'స్రోతస్సు' అనటం. ఎవరెవరి గుణభేదాలనుబట్టి వాడువాడు తన తన జీవితగమన దశలను, దిశలను, మార్గాలను, సాధనాలను వెదుక్కొంటాడు. అన్నిటికీ గుణభేదమే ప్రధానం. ఒకడు సాత్త్వికుడు. భగవదనుగ్రహం పొందాలన్నది ధ్యేయంగా ఉంచుకొంటాడు. (దశ- భక్తినిమార్గంగా ఎంచుకొంటాడు (దిశ)- ఇదే వాడిజీవిత స్రోతస్సు, పూజనో, పురస్కారాన్నో కరణంగా ఎంచుకొంటాడు (సాధనం). ఇట్లాగే తక్కిన గుణాలవారు వారు చేసే పనులను వారే నియంత్రించుకొంటారు. కాని, ఈ త్రిగుణాలూ, బంధహేతువులే అవుతాయి.

వ. గుణత్రయంబునుం ద్రోచుట మేఁ; లది త్రోవువడునట్టి వితృష్ణత్వంబు లేకుండు నేని. 127

ప్రతిపదార్థం: గుణత్రయంబునున్= ఈ మూడు గుణాలను; త్రోచుట= విసర్జించటం; మేలు= ఉత్తమం; అది; త్రోవు+పడునట్టి= తొలగిపోయేటటువంటి; వితృష్ణత్వంబు= దాహం లేకుండటం; లేకుండును+ఏని= లేకుండా ఉంటే.

తాత్పర్యం: ఈ మూడు గుణాలూ విసర్జింపదగినవే. అవి తొలగిపోవాలంటే తృష్ణ (దురాశ) నశించాలి. అది నశించేమార్గం లేకపోతే-(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. సాత్త్వికులకు దివము రజో। మత్త్వ కలిత వర్తనులకు మధ్య భువన వా
సత్త్వముఁ దామసులకు నీ। చత్వ కరాధోజగంబు సంప్రాప్త మగున్. 128

ప్రతిపదార్థం: సాత్త్వికులకున్= సత్త్వగుణంతోడి జీవితం గడిపినవారికి; దివమున్= స్వర్గమూ; రజోమత్త్వ+కలిత+వర్తనులకున్= రజోగుణంతో కలిసిన ప్రవృత్తి కలవారికి; మధ్యభువన వాసత్వము= భూలోకవాసం; తామసులకున్= తమోగుణులకు; నీచత్వకర+అధోజగంబున్= నీచత్వాన్ని కలిగించే అధోజగత్తు; సంప్రాప్తము+అగున్= ప్రాప్తం అవుతాయి.

తాత్పర్యం: సాత్త్వికులు స్వర్గం, రజోగుణులు భూలోకం. తమోగుణులు నీచమైన నరకాన్ని పొందుతారు.

విశేషం: గుణకర్మలు జీవితం ఉన్నపుడు మాత్రమే కాకుండా మరణానంతర జీవితంలో ఫలరూపంలో ప్రవర్తిస్తాయని అర్థం.

క. ధర్మార్థ కామ గోచర। కర్మములకు సాత్త్వికాదిక ప్రకర వికా
రోర్ములు హేతువు లగు; ని। ష్కర్మత కేత దవధూతి గారణము సుఁడీ! 129

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ+అర్థ+కామ= ధర్మం, అర్థం, కామం; గోచర= గోచరించే; కర్మములకున్= కర్మలకు; సాత్త్విక+ఆదిక ప్రకర= సాత్త్వికం మొదలైన గుణ సమూహరూపమైన; వికార+ఊర్ములు= వికారా లనబడే అలలు; హేతువులు+అగున్= కారణాలు; అవుతాయి; నిష్కర్మతకున్= నిష్కర్మతను సాధించాలంటే; ఏతద్= ఈ అలలను; అవధూతి= ఎగరకొట్టటం; కారణము= కారణం; చుఁడీ!= సుమండీ!

తాత్పర్యం: ధర్మార్థ కామాలు ప్రకటమయ్యే కర్మలకు కారణం సాత్త్విక రాజస తామసాది గుణ సమూహంలో పుట్టే వికారాలు అనబడే అలలే. నిష్కర్మతను సాధించాలంటే ఈ అలలను ఎగరకొట్టాలి. అనగా వికారాలను అతిశయించిన గుణసమతను తద్ద్వారా నిర్గుణతను సాధించాలని అర్థం.

క. క్రమమునఁ బ్రాణంబు నపా। నము సత్త్వంబును రజస్సు నాకుం జూడన్
యమివరులార! యుదానము। దమ మిట్టుల శ్రుతియు సువిదితంబుగఁ జెప్పున్. 130

ప్రతిపదార్థం: క్రమమునన్= క్రమపద్ధతిలో; ప్రాణంబు= ప్రాణవాయువు; సత్త్వంబును= సత్త్వం; అపానము= అపానవాయువు; రజస్సు= రజోగుణం; యమివరులార!= ఋషి శ్రేష్ఠులారా!; నాకున్+చూడన్= నాకు చూడగా; ఉదానము= ఉదానమే; తమము= తమోగుణం; శ్రుతియున్= వేదం; ఇట్టులన్= ఇదే విధంగా; సువిదితంబుగన్= స్పష్టంగా; చెప్పున్= చెప్పుతున్నది.

తాత్పర్యం: క్రమంగా ప్రాణమే సత్త్వం, అపానమే రజస్సు, తమమే ఉదానం, వేదమూ ఇట్లాగే చెప్పుతున్నది.

క. జపమును దానము యజ్ఞముఁ। దపమును గర్తృజన చిత్తదశలును సత్త్వా
ద్యుపహితము లగుట నడచుం। ద్రిపథంబుల సాత్త్వికపు గతియ మే లెందున్. 131

ప్రతిపదార్థం: జపమును= జపమూ; దానమున్= దానమూ; యజ్ఞమున్= యజ్ఞమూ; తపమునున్= తపస్సూ; కర్తృజన చిత్త దశలునున్= పనిచేసేవారి మనస్సులూ; సత్త్వ+ఆది+ఉపహితములు+అగుట= సత్త్వము మొదలైన త్రిగుణాలకింద అణగిఉండటం; త్రిపథంబులన్= మూడు దారులలోనూ; నడచున్= నడుస్తాయి; ఎందున్= ఎప్పుడైనా; సాత్త్వికపు గతియ= సాత్త్వికమైన గమనమే; మేలు= శ్రేష్ఠమైనది.

తాత్పర్యం: జపం, దానం, యజ్ఞం, తపస్సు చేసేవారి మనస్సులు సత్త్వాది గుణాలచేత ప్రేరణ పొందినపుడు అవి మూడు దారులలోనే నడుస్తాయి. కాని, ఈ దారులలో సాత్త్వికమే ఉత్తమమైనది.

క. వినుఁ డెక్కువ తక్కువ లే। క నయము నెనసిన గుణత్రయంబును జూరే
వినుతా వ్యక్తం బనఁగాఁ। జను తత్త్వము శివ మచలము శాశ్వత మరయున్. 132

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= వినండి; ఎక్కువ; తక్కువ; లేక= లేకుండా; అనయమున్= ఎల్లప్పుడూ; ఎనసిన= కలిసిన; గుణత్రయంబును= గుణత్రయం; వినుత= గొప్పదైన; అవ్యక్తంబు+అనఁగాన్= అవ్యక్తం అని చనుతత్త్వము= పిలువబడే తత్త్వం; అరయన్= బాగా చూస్తే (అది); శివము= శుభప్రదం; అచలము= చలనం లేనిది; శాశ్వతము= శాశ్వతమైనది; చూరే= చూడరే (సుడీ!);

తాత్పర్యం: ఋషులారా! వినండి. ఎక్కువ తక్కువ లేక ఎల్లప్పుడూ కలిసిన గుణత్రయమే "అవ్యక్త" అని ప్రసిద్ధమైన మహాతత్త్వం. అది శుభప్రదం, చలనం లేనిది. శాశ్వత మైనది కూడా సుమండీ!

క. సదసత్ప్రకార నిత్యం। బది; దాని తెఱం గెఱుంగు నాతఁడు విజ్ఞా
నదళావధూత గుణుఁడై। యదీనగతిఁ బొందఁగను నిరామయపదమున్.' 133

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ అవ్యక్తపదం; సత్+అసత్+ప్రకార నిత్యంబు= సత్తుకు అసత్తుకు అతీతమైన నిత్యతత్త్వం; దాని తెఱంగు= దాని పద్ధతి; ఎఱుంగు+అతఁడు= తెలిసినవాడు; విజ్ఞాన+దళ+అవధూత+గుణుఁడు+ఐ= విజ్ఞానమనే దళంచేత పరిశుభ్రంచేయబడిన; గుణాలు కలవాడై; అదీనగతిన్= ఏ ఆర్తిపాలూ కాకుండా; నిరామయ పదమున్= ఏ లోపమూ లేని మోక్షస్థానాన్ని; పొందన్+కనున్= పొందగలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: ఆ అవ్యక్తపదం సత్తు, అసత్తులకు అతీతమైన నిత్యతత్త్వం. దాని తత్త్వం తెలిసినవాడు విజ్ఞానంచేత పవిత్రుడై గుణత్రయానికి అతీతుడై ఏ కొరతా లేని శాశ్వతమైన మోక్షస్థానాన్ని సులభంగా పొందగలుగుతాడు.

వ. అని యుపదేశించి వివరించి వెండియు. 134

తాత్పర్యం: అని విరించి ఉపదేశంచేసి వివరించినవాడై మళ్ళీ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

మనోబుద్ధ్యహంకారాది తత్త్వప్రకారము (సం. 14-40-1)

సీ. 'అవ్యక్తమునను మహత్తత్త్వ ముదయించు। నది బుద్ధిమతి ధృతిఖ్యాతి సంవి
దుపలబ్ధి నామంబు వొంది యెందును గని। విని చని కావించి విభుత నొప్పు;
దాన నహంకార తత్త్వంబునకుఁ గల్గుఁ ; బ్రభవంబు; వినుఁడు! తద్భావితాత్మ
కంబై ప్రవర్తించుఁ గార్యనీతుల లోక। మఖిలంబు; వర్ణత్రయ ప్రజనితు

తే. లధ్యయనమును వ్రతమును నధ్వరంబుఁ। దపము మొదలైన క్రియ; లందుఁ దగిలి నడచు
టెల్లఁ దద్వ్యాప్తిఁ జేసియ తెల్ల మింత। జగము రంజిల్లు దాని తేజంబువలన. 135

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= ఋషులారా వినండి; అవ్యక్తమునను= అవ్యక్తంలో; మహత్+తత్త్వము+ఉదయించున్= మహత్తు అనే తత్త్వం పుడుతుంది; అది= ఆ మహత్తు; బుద్ధి, మతి, ధృతి, ఖ్యాతి, సంవిత్తు, ఉపలబ్ధి నామంబులు+ఒంది= అనే పేర్లు కలిగి; ఎందునున్= సర్వత్రా; కని= చూడటం; విని= వినటం; చని= వెళ్ళటం; కావించి= పనిచేయటం; విభుతన్= అధికారంతో; ఒప్పున్= ప్రకాశిస్తుంది; దానన్= దానినుండి; అహంకార తత్త్వంబునకున్= అహంకారమనబడే తత్త్వానికి; ప్రభవంబు= పుట్టుక; కల్గున్= కలుగుతుంది; తద్+భావిత+ఆత్మకంబు+ఐ= ఆ అహంకారభావం ఆత్మగా కలిగి (ఆ అహంకారంతోనే); లోకము

అఖిలంబున్= ఈలోకమంతా; కార్యనీతులన్= కర్మవిధులలో; ప్రవర్తించున్= ప్రవర్తిస్తుంది; తద్+వ్యాప్తిన్+చేసి+అ= ఆ అహంకార ప్రభావంవలననే; వర్ణత్రయ ప్రజనితులు= మూడు వర్ణాలలో పుట్టినవారూ; అధ్యయనమును= వేదాది అధ్యయనాన్ని; వ్రతమునున్= దీక్షను; అధ్వరంబున్= యాగాన్ని; తపము మొదలైన క్రియలందున్+తగిలి= తపస్సు మొదలైన పనులలో మగ్నులై; నడచుట ఎల్లన్= నడపటం అంతా; ఇంత+తెల్లము= ఇది స్పష్టం; దాని తేజంబువలనన్= దాని కాంతివలననే; జగము రంజిల్లున్= ప్రపంచం ప్రకాశిస్తున్నది.

తాత్పర్యం: ఋషులారా! వినండి! ఆ అవ్యక్తంలో మహత్తు పుట్టుతుంది. ఆ మహత్తునే బుద్ధి, మతి, ధృతి, సంవిత్తు, ఉపలబ్ధి అనే పేర్లతో పిలుస్తారు. సృష్టిలో జరిగే అన్ని పనులను చేసేది, చూసేది, వినేది, జరిపేది అదే. అందుకే అది సృష్టికి ప్రభువు. దానినుండి అహంకార తత్త్వం పుట్టుతుంది. ఈ లోకం కర్మరీతులలో ఇన్ని విధాలుగా ప్రవర్తించటానికి ఈ అహంకార భావనే మూలం. మూడువర్ణాలలో- బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్యులలో పుట్టినవారు చేసే అధ్యయన, వ్రత, యజ్ఞ తపస్సులన్నీ ఈ అహంకారంచేతనే అనటం స్పష్టం. ఈ లోకంలోని ఆకర్షణ అంతా ఈ అహంకారతత్త్వ మహిమే.

క. **వినుఁడా తత్త్వంబున సం। జనితము లగు మేదినియును జలమును దేజం**
బును వాయువు నాకాశము। ననఁగ మహాభూతములు నిరతిశయ మహిమన్. **136**

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= ఈ అహంకార మనే తత్త్వం ఇంకా ఏం చేస్తుందో వినండి; ఆ తత్త్వంబునన్= ఆ అహంకారంలో; మేదినియును= భూమి; జలమును= నీరు; తేజంబును= అగ్ని; వాయువున్= గాలి; ఆకాశము; అనఁగన్= అని పేర్లు గల; మహాభూతములు= పంచ మహాభూతాలు; (దాని); నిరతిశయ= గొప్ప; మహిమన్= ప్రభావంచేత; సంజనితములు+అగున్= పుట్టుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: ఈ అహంకారం అనే తత్త్వానికున్న అపారమైన ప్రభావంచేతనే పృథివ్యాపస్తే జోవాయు రాకాశా లనబడే పంచమహాభూతాలు పుట్టుతున్నాయి.

తే. **తద్గుణంబులు సూరె గంధంబు రసము। రూప సంస్పర్శ శబ్దముల్ రూఢ భంగిఁ**
బరఁగు నివ్విషయముల పాల్పడ్డ మనసు। గలుగు జంతువు మోహాంధకార మొందు. **137**

ప్రతిపదార్థం: తద్+గుణంబులు= ఆ మహాభూతాల గుణాలే; చూరె!= సుమండీ!; గంధంబు= వాసన (పృథ్వి); రసము= రసం; రూపం; సంస్పర్శ= తాకిడి; శబ్దముల్= శబ్దము; రూఢభంగిన్= ఆయాభూతాలనుండి పుట్టినవిగా; పరఁగున్= ప్రవర్తిస్తాయి; ఈ+విషయములన్= ఈగుణజన్యమైన సుఖాలలో; పాల్పడ్డ+మనసు+కలుగు+జంతువు= తగులుకొన్న మనసున్న ప్రాణి; మోహ+అంధకారము= మోహమనే చీకటిని; పొందున్= పొందుతుంది.

తాత్పర్యం: ఆ భూతాల గుణాలే గంధ, రస, రూప, స్పర్శ, శబ్దాలు అనబడేవి. ఈ గుణాలనుండి కలిగే విషయ (ఇంద్రియ) సుఖాలలో ఏ ప్రాణి మనస్సు తగులుకొంటుందో అది మోహం అనే చీకటిలో మునిగిపోతుంది.

విశేషం: జ్ఞానానికి వివేకం, అజ్ఞానానికి మోహం ప్రధాన ధర్మాలుగా గుర్తించాలి.

క. దీన సకల జంతువులును। లీనము లగుచుండుఁ దమ యలీన స్మృతి ధై
ర్యానూనం బగు నిర్మల। మానసములఁ బొరయనీరు మహితార్యజనుల్. 138

ప్రతిపదార్థం: దీనన్= ఈ మోహాంధకారంలో; సకలజంతువులునున్= అన్ని ప్రాణులూ; లీనములు+అగుచున్+ఉండున్= పడిపోతూ ఉంటాయి; మహిత+ఆర్యజనుల్= గొప్పవారైన పుణ్యాత్ములు (జ్ఞానులు); తమ= తమవైన; అలీన= మునగని; స్మృతి+ధైర్య+ అనూనంబు+అగు= ఆత్మ స్మరణవలన, ధృతివలన కలిగిన స్థిరత్వంతో కూడుకొన్న; నిర్మల మానసములన్= నిర్మలమైన మనస్సులను; పొరయనీరు= ఈ మోహంలో పడనీయరు.

తాత్పర్యం: సాధారణంగా ప్రాణాలన్నీ ఈ మోహాంధకారంలో కూరుకొనిపోతాయి. బయటికి రాజాలవు. పుణ్యాత్ములైన జ్ఞానులు తమ నిస్సంగమైన మనస్సులతో ఆత్మ స్మృతివలన లభించిన ధైర్యంతో స్థిరంగా నిలిచి ఆ మోహంలో పడకుండా బయటపడతారు.

క. విషయంబులు నశ్వరములు। విష సన్నిభములు సమగ్ర వికృత జనకముల్
ధిషణాగుణముల నెల్లఁ గ। లుషములుగాఁ జేయు మోహలోభకరము లై. 139

ప్రతిపదార్థం: విషయంబులు= విషయసుఖాలు; నశ్వరములు= అశాశ్వతాలైనవి; విషసన్నిభములు= విషతుల్యాలు; సమగ్ర= మిక్కిలి; వికృత జనకముల్= వికారాలను కలిగిస్తాయి; మోహ లోభకరములు+ఐ= మోహాన్ని; లోభాన్ని పుట్టించి; ధిషణాగుణములన్+ ఎల్లన్= బుద్ధికి సంబంధించిన మంచి ఆలోచనలను అన్నిటినీ; కలుషములుగాన్+చేయున్= పక్కదారి పట్టించి పాప సంకలితాలు చేస్తాయి.

తాత్పర్యం: విషయసుఖాలు అశాశ్వతాలు, విషతుల్యాలు, అన్ని వికారాలకు మూలమవుతాయి. మోహాన్ని లోభాన్ని కలిగిస్తాయి. సదాలోచనలను దురాలోచనలుగా మార్చి మనిషిని పాపంలో తోస్తాయి.

ఆ. మాంసశోణితాస్థిమయ శరీరంబులఁ। దారు గాఁగ లగ్గ తలఁచునట్టి
కృపణజనులు వీని కీడు గానఁగ లేక। చిక్కి చెడుదు; రింత నిక్కువంబు. 140

ప్రతిపదార్థం: మాంస= మాంసంతోనూ; శోణిత= రక్తంతోనూ; అస్థిమయ= ఎముకలతోనూ కూడిన; శరీరంబులన్= దేహాలను; తారు+కాఁగన్= తాము అని; లగ్గ తలఁచునట్టి= మిక్కిలిగా భావించే; కృపణ జనులు= దీన జనులు; వీని= ఈ అవయవాల; కీడు= అపాయం; కానఁగలేక= చూడలేక; చిక్కి= మోహబంధంలో చిక్కుకొని; చెడుదురు= పాడైపోతారు; ఇంత= ఇది; నిక్కువంబు= నిజం.

తాత్పర్యం: మాంస, రక్త, అస్థిమయమైన ఈ శరీరాలనే తా మనుకొనే నీచమానవులు ఈ అవయవాలవలన (ఇంద్రియ సుఖాలవలన) కలిగే మోహబంధాన్ని గుర్తించలేక, అందులోనే కూరుకుపోయి నశిస్తారు. ఇంతమాత్రం నిజం.

వ. పండితులు వీని చేతం జెడ' రని పలికి పద్మసంభవుండు వెండియు. 141

తాత్పర్యం: పండితులైనవారు ఈ ఇంద్రియ సుఖాలచేత చెడిపోరని చెప్పి బ్రహ్మదేవుడు మరలా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఇక్కడ పండితులంటే జ్ఞానులని అర్థం. శాస్త్రజ్ఞానాన్ని 'పండ' అంటారు. అది కలిగినవాడు పండితుడు.

తే. **అంతరాత్మ యనంగఁ బ్రాణాది పంచ। కమును వాఙ్మనోబుద్ధులుఁగా నిరూఢి**
గలుగు నీ యష్టకంబు లోకమున కెల్లఁ। దా నుపాదాన కారణత్వము వహించు. **142**

ప్రతిపదార్థం: అంతరాత్మ+అనంగన్= అంతరాత్మ అనే పేరుతో; ప్రాణాదిపంచకమునున్= పంచప్రాణాలు; వాక్+మనస్+ బుద్ధులుగాన్= వాక్కు, మనస్సు, బుద్ధి అనే ఈ మూడు (5+3) పేర్లతో; నిరూఢి+కలుగు+ఈ+అష్టకంబు= ప్రసిద్ధిగల ఈ ఎనిమిది; లోకమునకెల్లన్= లోకానికంతా; తాను= ఈ అంతరాత్మ; ఉపాదాన కారణత్వము+వహించున్= సమవాయి కారణం అవుతుంది.

తాత్పర్యం: పంచప్రాణాలు, వాక్కు, మనస్సు, బుద్ధి అనే ఈ ఎనిమిది కలిసి 'అంతరాత్మ' అని పేరుపొంది ఈ లోకానికి ఉపాదానకారణం అవుతున్నది.

విశేషం: 'కుండ' తయారుచేయటానికి మన్ను ఉపాదాన కారణం అని తర్కశాస్త్రం వివరిస్తున్నది. ఈ లోకం ఏర్పడటానికి అట్లా ప్రాణాదులు కారణాలు అవుతున్నాయి. అందుకే 'ఆత్మ' ఉపాదాన కారణమని చెప్తున్నారు.

వ. **ఇవ్విధంబునం గనుంగొనుట బోధంబునకు నిదానంబు.** **143**

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దర్శించటం జ్ఞానానికి మూలకారణమవుతుంది.

సీ. **వినుఁ డహంకార సంజనితంబు లగు చక్షు। రాదిక బుద్ధీంద్రియములుఁ బాద**
ముఖ్యకర్మేంద్రియములను మనంబునకు। నేకాదశేంద్రియానీక మీక
డింది సందడిఁ బడి కుందక యందేది। యింపేనిఁ దనవంక కీడ్వఁ జాలు
బుద్ధితత్త్వము గల్గు శుద్ధాత్మకుఁడు పర। తత్త్వంబు గనుటకుఁ దా వలంతి

తే. **యని యెఱింగించి మఱియు నిట్లను నజుండు। స్వేదముద్భేద మండ మన్వీనఁ బుట్టు**
నధమ మధ్యమోత్తమ దశలైన భూత। రాసు లత్యుత్తమములు జరాయుజములు. **144**

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= భూతరాసుల ఉత్పత్తి వినండి; అహంకార= మహత్తునుండి పుట్టిన అహంకారం నుండి; సంజనితంబులు+ అగు= పుట్టిన; చక్షున్+ఆదిక= కన్నులు మొదలైన; బుద్ధి+ఇంద్రియములున్= జ్ఞానేంద్రియాలు; పాదముఖ్య= పాదాలు మొదలైన; కర్మేంద్రియములను; మనంబును= మనస్సు; ఏకాదశ+ఇంద్రియ+అనీకము= అన్నవి పదకొండు ఇంద్రియాల సమూహం; కడింది సందడిన్= మిక్కిలి అయిన సందడిలో; పడి= పడిపోయిన; కుందక= దుఃఖించక; అందున్+ఏది= వాటిలో ఏది; ఇంపు+ఏనిన్= ఇష్టమైతే; తనవంకకున్= తన వైపునకు; ఈడ్వన్+చాలు= లాగ కలిగిన; బుద్ధితత్త్వము+కల్గు= బుద్ధి తత్త్వం కలిగిన; శుద్ధాత్మకుడు= పరిశుద్ధమైన ఆత్మ ద్రవ్యం ఉన్నవాడు; పరతత్త్వంబున్+కనుటకున్= పరతత్త్వాన్ని దర్శించటానికి; తాన్+వలంతి= తాను సమర్థుడు; అని; ఎఱింగించి= తెలిపి; అజుఁడు= బ్రహ్మ; మఱియున్+ఇట్లు+అనున్= ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు; స్వేదము= చెమటనుండి; ఉద్భేదము= నేలను చీల్చుకొని బయటికి రావటం; అండము= గుడ్డునుండి; అన్+వీనన్= అనే ఈ మూడు రీతులలో; అధమ, మధ్యమ, ఉత్తమ దశలు+ఐన= అధమ, మధ్యమం ఉత్తమం అని చెప్పదగ్గ దశలు కలిగిన; భూతరాసులు= ప్రాణిసమూహాలు; పుట్టున్= జన్మిస్తాయి; జరాయుజములు= మావివలన జన్మించేవి; అతి+ఉత్తమములు= మిక్కిలి శ్రేష్ఠాలు.

తాత్పర్యం: అని తెలిపి బ్రహ్మ ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు. స్వేదం నుండి నేలనుండి గ్రుడ్డునుండి అధమ మధ్యమ ఉత్తమదశలుగల జీవరాసులు పుట్టుతాయి. జరాయుజములు మిక్కిలి ఉత్తమమైనవి.

వ. భూత తారతమ్య జ్ఞానంబు మాననీయం బగుట నిట్లు సెప్పితి; నధ్యాత్మాదులం జెప్పెదఁ; దద్వేదిత్వంబు విద్యామూలంబై యుండు; నవధానంబుతో వినుండు. 145

ప్రతిపదార్థం: భూత= ప్రాణులలోని; తారతమ్యజ్ఞానంబు= ఎక్కువ తక్కువ తనాలను గురించిన తెలివిడి; మాననీయంబు+అగుటన్= ప్రశస్తమైనది కాబట్టి; ఇట్లు+చెప్పితిన్= ఇట్లా చెప్పాను; అధ్యాత్మాదులన్+చెప్పెదన్= ఆత్మను ఆశ్రయించినవాటిని గురించి చెప్పుతాను; తద్+వేదిత్వంబు= ఆత్మను గురించి తెలిసికొనటం; విద్యామూలంబు+ఐ+ఉండున్= విద్యద్వారా సాధ్యం; అవధానంబుతోన్ వినుండు= ఏకాగ్ర చిత్తంతో వినండి.

తాత్పర్యం: ప్రాణరాశిలోని ఉత్తమ మధ్యమాది భేదాలనుగురించి తెలియటం చాలా ముఖ్యం కాబట్టి ఇట్లా చెప్పాను. ఇక అధ్యాత్మ విషయాలను ప్రస్తావిస్తాను. దానిని గురించి తెలిసికొనటం విద్యద్వారా మాత్రమే సాధ్యం. జాగ్రత్తగా వినండి.

విశేషం: ప్రకృతిని గురించిన లౌకిక పరిజ్ఞానమంతా 'అవిద్య' అని, ఆత్మను గురించిన వేదోపనిషద్విద్య మాత్రమే 'విద్య' అని అది జ్ఞానరూపమని బంధ వినిర్ముక్తిహేతువని భారత సంప్రదాయం చెప్పుతున్నది.

క. అంబరమాది యనిల తే। జోంబుధరలు వరుసతోడ నగుఁ జూరె ద్వితీ
యంబుఁ దృతీయంబుఁ జతు। ర్థంబును బంచమము భూతతతి యట్లుండున్. 146

ప్రతిపదార్థం: అంబరము+అది= ఆకాశం మొదటిది; అనిల= వాయువు; తేజస్= అగ్ని; అంబు= నీరు; ధర+లు= భూమి (ఇవి); వరుసతోడన్= వరుసగా; ద్వితీయంబు= రెండవది; తృతీయంబు= మూడవది; చతుర్థంబును= నాలుగవది; పంచమమున్= ఐదవది; అగున్+చూరె= అవుతాయి సుమండీ!; భూతతతి= భూతరాశి; అట్లు+ఉండున్= అట్లా ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: పంచభూతాల వరుస గురించి చెప్పుతున్నాడు. మొదటిది ఆకాశం, రెండవది వాయువు, మూడవది అగ్ని, నాలుగవది నీరు, ఐదవది భూమి. భూతరాశి ఇట్లా ఏర్పడింది.

విశేషం: ఆకాశాద్వాయుః, వాయోరగ్నిః, అగ్నేరాపః, ఆపః పృథివీ - అని ప్రాచీన సంప్రదాయంలో చెప్పారు.

వ. అధ్యాత్మాదులు భూతాధిష్ఠానంబులు గావున భూతంబుల ము న్నుపన్యసించితి. 147

ప్రతిపదార్థం: అధ్యాత్మాదులు భూతాలను ఆశ్రయించి ఉంటాయి. కాబట్టి భూతాలను గురించి ముందు చెప్పాను.

సీ. శ్రోత్ర మధ్యాత్మంబు సూరె శబ్దం బధి। భూతంబు దిశలు ప్రబుద్ధులార!
యధిదైవతము చర్మమధ్యాత్మ మందలి। సంస్పర్శ మధిభూత సంజ్ఞకంబు;
దానికి నధిదైవతంబు విద్యుత్తు; నే। త్రంబు దా నధ్యాత్మకంబు రూప
మధిభూత మాదిత్యుఁ డధిదైవతము జిహ్వ। యధ్యాత్మకము రస మారయంగ

తే. దాని యధిభూత ముడుపతి తదధిదైవ । తంబు ఘ్రాణ మధ్యాత్మంబు దలఁప గంధ
మంచితాధిభూతము దదీయాధిదైవ । తంబు మారుత మండ్రు విద్వజ్జనములు. 148

ప్రతిపదార్థం: శ్రోత్రము= చెవి; అధ్యాత్మంబు+చూరె= అధ్యాత్మం సుడీ!; ప్రబుద్ధులార!= ఓ జ్ఞానులారా!; అధిభూతంబు= అధిభూతం; దిశలు= దిక్కులు (అధిదైవతము); చర్మము; అధ్యాత్మము; అందలి= చర్మంలోని సంస్పర్శ= తాకుడు లక్షణం; అధిభూతసంజ్ఞకంబు= అధి భూతం; దానికి అధిదైవతంబు= అధి దైవతం; విద్యుత్తు= మెరుపు; నేత్రంబు+తాన్= కన్ను; అధ్యాత్మకంబు; రూపము; అధిభూతము= అధిదైవతము; ఆదిత్యుఁడు= సూర్యుడు, జిహ్వ= నోరు; అధ్యాత్మికము= దాని అధిభూతము+అరయంగన్+రసము= దాని అధిభూతం రసం; తద్+అధిదైవతంబు+ఉడుపతి= చంద్రుడు దానికి అధిదైవతం; ఘ్రాణము= ముక్కు; అధ్యాత్మంబు; తలఁపన్= ఆలోచించగా; గంధము+అంచిత+అధిభూతము= దాని అధిభూతమే గంధం; తదీయ+అధిదైవతంబు మారుతము= దాని అధిదైవతం వాయువు అని; విద్వజ్జనములు= పండితులు; అండ్రు= అంటారు.

తాత్పర్యం: ఓ జ్ఞానులారా! వినండి అధ్యాత్మ, అధిభూత, అదిదైవతాలని మూడు తీరులుగా భూతరాశి ప్రకృతితో సంబంధం కలిగి అధ్యాత్మ విద్యామూలంగా మారుతున్నది.

అధ్యాత్మము	అధిభూతము	అధిదైవతము
చెవి	శబ్దం	దిక్కు
చర్మం	స్పర్శ	విద్యుత్తు
కన్ను	రూపం	సూర్యుడు
నోరు	రసం	చంద్రుడు
ముక్కు	గంధం	వాయువు

'విద్య' అనగా ఈ జ్ఞానేంద్రియాలకు, పంచభూతాల గుణాలకు, అధిదైవతాలైన సూర్యచంద్రాదులు ఉన్నారని గుర్తించటమే. దైవత, భూత, ఆత్మ, సంజ్ఞలచేత తెలిసే విషయం ఏమిటంటే ప్రత్యవయవం పనిని నిర్దేశించి నడి పించే దైవశక్తి కలదని. దానినే 'ఆత్మ' జ్ఞానమంటాం.

వ. ఇది బుద్ధీంద్రియ ప్రపంచంబు. 149

తాత్పర్యం: ఇది జ్ఞానేంద్రియప్రపంచస్వరూపం.

సీ. పాదపాయూపస్థ పాణి వాగ్వర్గంబు । కర్మేంద్రియములు సత్కర్ములార!
యధ్యాత్మములు వాని కగు నధిభూతముల్ । గంతవ్యమును విసర్గమును శుక్ర
మును గ్రమవృత్తిమై వినుఁడు కర్తవ్య వ । క్తవ్యంబులును నధిదైవతములు
బభ్రుమిత్త్ర ప్రజాపతి శక్రవహ్నులు । మఱి యహంకారంబు మనసు బుద్ధి

తే. పూజితాధ్యాత్మకము లధిభూత వృత్తి । వెలయు నభిమాన మంతవ్యములును నిశ్చ
యంబు నధిదైవతము రుద్రుఁ డమృత కరుఁడు । బ్రహ్మమిది వేద వాక్య నిర్ణయము తెఱఁగు. 150

ప్రతిపదార్థం: సత్కర్ములార!= పుణ్య కర్ములైన ఋషులారా!; వినుఁడు= వినండి; పాద; పాయు= గుదం; ఉపస్థ= జననావయం; పాణి= చేయి; వాక్కు= నాలుక; కర్మ+ఇంద్రియములు= కర్మేంద్రియాలు అధ్యాత్మములు; వానికిన్+అగు= వాటికి సంబంధించిన అధిభూతముల్= అధిభూతాలు; క్రమవృత్తిమైన్= క్రమంగా; గంతవ్యము= వెళ్ళదగింది; విసర్గమును= విసర్జనం; శుక్రమును= వీర్యం; కర్తవ్య= పనిచేయటం; వక్తవ్యంబులును= మాటాడదగినది; వీటి అధిదైవతములు; బభ్రు= బభ్రువు; మిత్ర= సూర్యుడు; ప్రజాపతి; శక్ర= ఇంద్రుడు; వహ్నులు= అగ్ని; మఱి= ఇంకా; అహంకారంబు= అహంకారం; మనస్సు= బుద్ధి (ఇవి); పూజిత+అధ్యాత్మకములు= మహనీయమైన అధ్యాత్మకాలు; అభిమాన= అభిమానం; మంతవ్యములు= ఆలోచించదగినవి; నిశ్చయంబు= తెలిసి నిర్ణయించగలిగినది; అధిభూతములు= అధి భూతాలు; రుద్రుఁడు= శివుడు; అమృతకరుఁడు= చంద్రుడు; బ్రహ్మము; అధిదైవతములు; ఇది వేదవాక్య నిర్ణయము తెఱఁగు= వేదవాక్యాలు నిర్ణయించిన విధానం.

తాత్పర్యం: పుణ్యకర్ములారా! వినండి. అధ్యాత్మకాలైన కర్మేంద్రియాలైన పాదాదులకు కూడా గంతవ్యాది అధిభూతాలూ, బభ్రుమిత్రాది అధిదైవతాలు ఉన్నాయి. అహంకారాదులకు కూడా ఇంతే.

	అధ్యాత్మము	అధిభూతము	అధిదైవతము
	వాక్కు	మాటాడటం	అగ్ని
కర్మేంద్రియాలు {	పాణి	పనిచేయటం	శక్రుడు
	పాదం	వెళ్ళదగింది	బభ్రు
	పాయు	విసర్జనం	మిత్రుడు
	ఉపస్థ	శుక్రం	ప్రజాపతి
	అహంకారం	అభిమానం	రుద్రుడు
	మనస్సు	ఆలోచించటం	చంద్రుడు
	బుద్ధి	తెలిసికొనటం	బ్రహ్మం

కర్మేంద్రియాలు చేసే పనులకు మాత్రమే కాకుండా అహంకారాది అంతర వ్యాపారాలకు కూడా అధిదైవతాలు ఉన్నారని తెలిసికొనటం ద్వారా మనిషి కర్తృత్వభావనను ఎట్లా తొలగించుకొనవచ్చునో తరువాత వివరిస్తున్నారు.

ఆ. ఇట్లు తెలియ నెఱిఁగి యింద్రియంబుల నింద్రి। యార్థములను భూతసార్థమును దె
మల్చి చిట్లకుండ మనసున నొదిఁగించు। టనఘులార! భవనిరాసనంబు.' **151**

ప్రతిపదార్థం: అనఘులార!= పుణ్యాత్ములారా!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తెలియన్+ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; ఇంద్రియంబులను= ఇంద్రియాలను; ఇంద్రియ+అర్థములను= ఇంద్రియ ప్రయోజనాలను; భూతసార్థమును= భూతసమూహాన్ని; తెమల్చి= పైకిలాగి; చిట్లకుండ= విడిపోకుండ; మనసునన్= మనస్సులో; ఒదిఁగించుట= దాచుట; భవనిరాసనంబు= పుట్టుకను జయించుట (మోక్షం పొందుట).

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ములారా! ఈ విధంగా జ్ఞానం పొంది ఇంద్రియాలను, వాటి విషయాలను, భూతసముదాయాన్నీ పైకితీసి, చెదరిపోకుండా మనస్సులో కుదుటపరచుకొనటమే పుట్టుకను లేకుండా చేసికొనే మోక్షమార్గం.'

వ. అని నిర్దేశించి నీరజాసనుం డా సంయమివరులతో 'సూక్ష్మ భావత్వ సంపాదినియు శివయు నగు నివృత్తి తెఱం గెఱింగించెద' నను మాట మున్నాడి యిట్లనియె. 152

ప్రతిపదార్థం: అని నిర్దేశించి= అని ఉపదేశించి; నీరజాసనుండు= బ్రహ్మ; ఆ సంయమి వరులతోన్= ఆ ఋషి శ్రేష్ఠులతో; సూక్ష్మభావత్వ సంపాదినియున్= ఆత్మ రహస్య భావాన్ని సంపాదించేది; శివయున్+అగు= శుభప్రదము అయినటువంటి; నివృత్తి తెఱంగు= నివృత్తి పద్ధతిని; ఎఱింగించెదన్= చెప్తుతాను; అనుమాటన్= అని; మున్నాడి= ముందుగా చెప్పి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ఉపదేశించి బ్రహ్మదేవుడు ఆ ఋషులను చూచి 'ఆత్మరహస్య భావాన్ని సంపాదించటానికి శ్రేయోరూపమైన శుభాన్ని అందుకొనటానికి మూలమైన నివృత్తి పద్ధతిని బోధిస్తా' నని ఇట్లా చెప్పాడు.

సీ. 'కమఠంబు దన యంగకముల నెట్లట్లు। కామముల విద్వాంసుండు మరలఁ దివుచుఁ;
గామంబుల మరల్పఁగా నోపు ధీరుండు। విరజస్కుఁడై ముక్తి తెరువు గాంచు;
నింద్రియంబులు పదియింటిని గుదియించు। టెక్కుడు వెర వది యింధనముగ
నాత్మాగ్ని వెలుఁగు; భూతావలి నాత్మఁ గాం। చిన సూక్ష్మ తత్త్వ దర్శనము గలుగు;

తే. భూత పంచక జలధి రోగాతిశోక। సహిత భోగలవాంశ కాశ్రయము దీని
విభులు గాముండుఁ గ్రోధుండు; వీరి గెల్వ। వచ్చునప్పుడ యది గడవంగ వచ్చు. 153

ప్రతిపదార్థం: కమఠంబు= తాబేలు; తన అంగకములన్+ఎట్లు= తన అవయవాలను ఎట్లా (లోపలికి లాక్కుంటుందో); అట్లు= ఆ విధంగా; కామములన్= కోరికలను; విద్వాంసుండు= పండితుడు; మరలన్+తివుచున్= వెనక్కి తిప్పుకొంటాడు; కామంబులన్= కోరికలను; మరల్పఁగాన్+ఓపు+ధీరుండు= (కోరికలను) వెనక్కి తిప్పుకొనగలిగిన ధీరుడు; విరజస్కుఁడు+ఐ= రజోగుణం లేనివాడై; ముక్తి+తెరువున్+కాంచున్= ముక్తిమార్గాన్ని అందుకొనగలుగుతాడు; ఇంద్రియంబులు పదియింటిని= పది ఇంద్రియాలనూ; కుదియించుట= నియమంచటం; ఎక్కుడు+వెరవు= గొప్ప పద్ధతి; అది= ఆ ఇంద్రియ సముదాయమే; ఇంధనముగన్= సమిధలుగా; ఆత్మ+అగ్ని+వెలుఁగున్= ఆత్మ అనే అగ్ని ప్రకాశిస్తుంది; భూత+ఆవలిన్+ఆత్మన్+కాంచిన= ఆత్మలో భూతావళిని దర్శించటం ప్రారంభిస్తే; సూక్ష్మ తత్త్వదర్శనము కలుగున్= అతి సూక్ష్మమైన తత్త్వదర్శనం కలుగుతుంది; భూతపంచక జలధి= పంచభూతాలతో కూడిన ఈ దేహమనే సముద్రం; రోగ+అతి+శోక సహిత= అత్యధికమైన రోగాదులతో పుట్టిన దుఃఖంతో కూడి= భోగల వాంశక+ ఆశ్రయము= కొద్దిపాటి సుఖానికి ఆశ్రయం; దీని విభులు= దీని ప్రభువులు; కాముండున్, క్రోధుండున్= కామక్రోధాలు; వీరిన్+గెల్వవచ్చునప్పుడ= వీరిరువురినీ గెల్చినప్పుడే; అది= ఆ సముద్రాన్ని; కడవంగన్+వచ్చున్= దాటవచ్చును.

తాత్పర్యం: తాబేలు బయటపడ్డ తన అవయవాలను అనుకూల పరిస్థితి లేనప్పుడు ఎట్లా లోపలికి ముడుచు కొంటుందో అట్లాగే పండితుడు కామాలను వెనుకకు మరలిస్తాడు. కోరికలను ఎవడు అణచగలడో వాడే ధీరుడు. అతడు రజోగుణ వివర్జితుడై ముక్తి మార్గాన్ని దర్శించగలుగుతాడు. పది ఇంద్రియాలనూ నియంత్రించటం ఒక గొప్పపని. ఆ ఇంద్రియాలను సమిధలుగా గలిగి ఆత్మ అనే అగ్ని వెలుగుతూ ఉంటుంది. సమస్త ప్రాణులనూ తన ఆత్మలో దర్శింప గలిగిన వాడికి సూక్ష్మ తత్త్వ దర్శనం కలుగుతుంది. పంచభూతాలతో కూడిన ఈ శరీర సముద్రాన్ని దాటటం చాలా కష్టం. రోగాదులతో పుట్టే శోకం అధికంగానూ, ఇంద్రియాది సుఖాలవలన కలిగే సుఖం కొద్దిగానూ కలిగినది ఈ సంసారం. దీనికి కాముడు, క్రోధుడు ప్రభువులు. వీరిని గెలిచినపుడే ఈ సముద్రాన్ని దాటగలుగుతాం.

విశేషం: వ్యాస మూలంలో ఉన్న విషయాలు భిన్నంగా ఉన్న కారణంగా ఆ శ్లోకాన్ని చూద్దాం.

"రోగశోక సమావిష్టం । పంచ స్రోత సమావృతం,

పంచభూత సమాయుక్తం । నవద్వారం ద్విదైవతమ్" - అని వ్యాసుడి శ్లోకం.

(రోగశోకాలతో కూడినది. పంచ ప్రవాహాలతో కూడుకొన్నది. పంచభూతాలతో నిండినది. తొమ్మిది ద్వారాలు కలిగినది. ఇద్దరు దైవతాలు కలిగినది.)

నీలకంఠీయ వ్యాఖ్యానాన్నిబట్టి 'స్రోతస్సు' ప్రవాహం ఇంద్రియ పర్యాయవాచకమని తెలుస్తుంది (ఇంద్రియగోలకాని). ద్విదైవతమ్ అనగా జీవ పరమేశ్వరులని నీలకంఠీయం చెప్పుతున్నది. కాని, తిక్కనగారు నవద్వార విషయం వదలివేశారు. కామక్రోధులను ప్రభువులుగా చెప్పారు. పంచప్రవాహాలకు బదులు 'జలధి' అని తిక్కనగారు అన్నారు.

తాబేలు తన అంగాలను లోపలికి లాక్కుంటుందన్న పోలికను గీతాకారుడు ఉపయోగించాడు.

"యదా సంహరతే చాయం కూర్మోంగానీవ సర్వశః,

ఇంద్రియాణీంద్రియార్థేభ్యః తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా!" (సాంఖ్యయోగం)

ఆ. మనసు మనసునంద మడఁచి, యాత్మని నాత్మ । యంద కాంచునట్టి యతఁడు సర్వ
విదుఁడు; సకల భూత వితతి యందును దనుఁ । గమచునుండు నిర్వికల్పకముగ. 154

ప్రతిపదార్థం: మనసున్= మనస్సును; మనసునందున్+అ= మనసులోనే; మడఁచి= దాచి; ఆత్మనిన్= ఆత్మను; ఆత్మయందున్+అ= ఆత్మలోనే; కాంచునట్టి అతఁడు= చూడగలిగిన యోగి; సర్వవిదుఁడు= అన్నీ తెలిసినవాడు; సకల భూతవితతి అందునున్= అన్ని ప్రాణిసముదాయాలలోనూ; నిర్వికల్పకముగన్= ఏ వికారమూ లేకుండా; తనున్= తన్ను తాను; కనుచున్+ఉండున్= చూస్తుంటాడు.

తాత్పర్యం: మనస్సును మనసులో అణచి, ఆత్మను ఆత్మలో చూసేటటువంటి యోగి సర్వవిదు డవుతాడు. అన్ని ప్రాణులలోనూ తననే చూచుకొనగలుగుతాడు. అతడు ఏ వికారాన్నీ పొందడు.

తే. ఆత్మతత్త్వమేకంబ దీపాంతరములఁ । గలుగఁ జేయు ప్రదీపంబు కరణి నావ
హించు రూపాంతరముల నయ్యెలమియును బు । ధుండు గనుఁగొని భ్రమయక నుండు నొకట. 155

ప్రతిపదార్థం: దీప+అంతరములన్= ఎన్నో దీపాలను; కలుగన్+చేయు= వెలిగించేటటువంటి; ప్రదీపంబు కరణిన్= దివ్వెవలె; ఆత్మతత్త్వము+ఏకంబ= ఒకే ఆత్మ తత్త్వం; రూపాంతరములన్= ఎన్నో రూపాలను; ఆవహించున్= పొందుతుంది; ఆ+ఎలమియును= ఆ వికాసాన్ని కూడా; బుధుండు= పండితుడు; కనుఁగొని= గుర్తించి; ఒకటన్= దేనిలోనూ; భ్రమయక= భ్రమించకుండా (భ్రాంతి చెందకుండా); ఉండున్= ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: ఎన్నో దీపాలను వెలిగించే దివ్వెవలె ఆత్మ ఎన్నో రూపాలను పొందుతుంది. పండితుడు ఈ విధానాన్ని గుర్తించి ఏ విషయంలోనూ భ్రాంతిని పొందకుండా ఉంటాడు.

విశేషం: అలం; ఉపమ.

తే. **ఆ పరంజ్యోతి పేళ్ళు లర్యముఁడు వరుణుఁ । డనిలుఁ డగ్ని సోముఁడు విష్ణుఁ డజుఁడు శివుఁ డ**
నంగఁ బరఁగు శబ్దములు సన్మతులు దానిఁ । బ్రయతులయి భజియింతురు నియతులార!' **156**

ప్రతిపదార్థం: నియతులార!= దీక్షితులైన ఓ ఋషులారా!; ఆ పరంజ్యోతి పేళ్ళులు= ఆ పరంజ్యోతికి చాలా పేర్లున్నాయి; వరుణుడు; అనిలుడు; అగ్ని; సోముడు; విష్ణువు; అజుడు; శివుడు; అనంగన్+పరఁగు+శబ్దములు= అనే శబ్దాలు (ఆ తత్త్వాన్నే బోధిస్తాయి); సత్+మతులు= సద్బుద్ధి గలవారు; దానిన్= ఆ తత్త్వాన్ని; ప్రయతులు+అయి= ప్రయత్నం చేసినవారై (నిష్ఠకలిగిన); భజియింతురు= సేవిస్తారు.

తాత్పర్యం: ఓ ఋషులారా! వరుణుడని, అనిలుడని, అగ్ని అని, సోముడని, విష్ణువని, అజుడని, శివుడని ఆ పరంజ్యోతికి చాలాపేర్లు ఉన్నాయి. సద్బుద్ధిగల ధీరులు ఆ తత్త్వాన్ని నిష్ఠతో సేవిస్తారు.'

వ. **అని చెప్పి యచ్చతురాననుం డమ్మాననీయులతో మఱియు నిట్లను; ధర్మంబునకు నహింస లక్షణం 'బధర్మంబునకు హింసయు దేతలకుఁ బ్రకాశత్వంబును మనుష్యులకుఁ గర్మంబును నాకాశంబునకు శబ్దంబును వాయువునకు స్పర్శంబును జ్యోతిస్సునకు రూపంబును జలంబునకు రసంబును బృథివికి గంధంబును భారతికి సత్యంబును మనంబునకుఁ జింతయు బుద్ధికి వ్యవసాయంబును దదీయ మహత్తత్త్వస్వరూపంబునకు ధ్యానంబును నవ్యక్తంబునకు సాధుత్వంబును యోగంబునకుఁ బ్రవృత్తియును జ్ఞానంబునకు సన్న్యాసంబును లక్షణంబులు; లక్షణ జ్ఞానంబు పరతత్త్వపరిజ్ఞానంబునకు హేతుభూతంబు.** **157**

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి; ఆ+చతురాననుండు= ఆ బ్రహ్మదేవుడు; ఆ మాననీయులతోన్= ఆ పూజ్యులైన ఋషులతో; మఱియున్+ఇట్లనున్= ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడు పూజ్యులైన ఆ ఋషులతో పరతత్త్వజ్ఞానం కలగటానికి మూలమైన 'లక్షణ' జ్ఞానాన్ని గురించి చెప్పటం మొదలు పెట్టాడు. ఒక్కొక్కదానికి ఒక్కొక లక్షణం ఉన్నది. ఆ లక్షణాన్ని గుర్తిస్తే వీటికి అతీతమైన తత్త్వం ఎట్లా ఉంటుందో తెలుస్తుంది అంటూ ఆయా తత్త్వాల లక్షణాలు చెప్పారు. ఆ లక్షణాలను ఇట్లా పేర్కొనవచ్చును.

తత్త్వం	లక్షణం
ధర్మం	అహింస
అధర్మం	హింస
దేవతలు	ప్రకాశత్వం
మనుష్యులు	కర్మ
ఆకాశం	శబ్దం
వాయువు	స్పర్శ
జ్యోతిస్సు	రూపం

జలం	రసం
పృథ్వి	గంధం
భారతి	సత్యం
మనస్సు	చింత
బుద్ధి	వ్యవసాయం
మహత్తు	ధ్యానం
అవ్యక్తం	సాధుత్వం
యోగం	ప్రవృత్తి
జ్ఞానం	సన్న్యాసం

విశేషం: ఈ అంశాలను సులభంగా అర్థం చేసికొనటానికి ఒక పద్ధతి ఉన్నది. ధర్మాధర్మాలు అహింస - హింస అనే రూపంలో ఉంటాయి. దేవతలు మనుష్యులు ప్రకాశత్వ కర్మరూపాలలో ఉంటారు. ఆకాశాదులకు శబ్దాదులు లక్షణాలు. భారతి అంటేవాక్కు. దీనికి సత్యం లక్షణమనటం చాలా గొప్ప విషయం. మూలంలో ఇట్లా లేదు.

స్వరవ్యంజన సంస్కారా భారతీ శబ్దలక్షణా అని ఉన్నది. హల్లులతో కూడిన శబ్దమే సరస్వతీ రూపం. కాని అది 'సంస్కారం' పొంది ఉండాలి. నియమంచేత సంస్కారం ఏర్పడుతుంది. వ్యాకరణమే నియమం. దానివలన శబ్దం సాధువై సత్యప్రతిపాదక మవుతుంది. ఈ అర్థాన్ని స్ఫురింపజేస్తూ తిక్కనగారు 'సత్యం భారతికి లక్షణమ'ని అన్నారు. మనోబుద్ధులకు చింతా వ్యవసాయాలు కూడా ముందు చెప్పిన అంశాలే. వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిః- అని గీత.

ఇక్కడ మూలంలో కొంచెం మార్పుంది.

"లక్షణం మనసో ధ్యాన । మవ్యక్తం సాధులక్షణమ్,
ప్రవృత్తి లక్షణో యోగో । జ్ఞానం సన్న్యాసలక్షణమ్".

అని మూలం. తిక్కన మహత్తు ధ్యాన లక్షణమైనదని మార్చాడు. 'సమత్వం యోగ ఉచ్యతే' అని గీత, యోగానికి 'సమత్వం' లక్షణం అని సాధారణ నిర్వచనం ఉండగా ఇక్కడ ప్రవృత్తి అని చెప్తున్నాడు.

బహుశా ఇక్కడ తిక్కనగారు నిర్దేశిస్తున్నది కర్మను. యోగం కర్మ, జ్ఞాన రూపాలలో రెండు రకాలుగానూ ఉండవచ్చును. ఇంద్రియమనోబుద్ధుల ఏకీకరణం 'సమత్వం'. అది జ్ఞాన సమాధికి అవసరం. కర్మయోగానికి ధిషణద్వారా ఇంద్రియాలను కర్మలో ప్రవేశింపచేయటం. ఇక్కడ 'ప్రవృత్తి' అని ఉండాలి.

ఆ. జ్ఞాన పూర్వమైన సన్న్యాస కలనంబు । పరమగతి నొనర్చు భవ్యులార!
ద్వంద్వరహితుఁ డైన నతని జరామృత్యు ని । స్తరణ కరణ మైన ధర్మ మొందు. 158

ప్రతిపదార్థం: భవ్యులార!= పుణ్యులారా!; జ్ఞానపూర్వము+ఐన= జ్ఞానపూర్వకమైన; సన్న్యాసకలనంబు= సన్న్యాస స్వీకారం; పరమగతిన్= ఉత్తమ గతిని; ఒనర్చున్= కలిగిస్తుంది; ద్వంద్వరహితుఁడు+ఐన= ద్వంద్వ భావనలు లేని; అతనిన్= ఆ సన్న్యాసిని; జరామృత్యు= ముసలితనం; మరణం అనే అపాయాలను; నిస్తరణ కరణము+ఐన= దాటటానికి సాధనమైన; ధర్మము+ఒందున్= ధర్మం పొందుతుంది.

తాత్పర్యం: పుణ్యులారా! జ్ఞాన పూర్వకమైన సన్న్యాసస్వీకారం పరబ్రహ్మ ప్రాప్తిని కలిగిస్తుంది. ద్వంద్వరహితుడైన అతడిని జరామృత్యువులు ఏమీ చేయజాలవు. ధర్మం అతడిని ఆశ్రయించి అన్నిటినీ దాటించగలుగుతుంది.

(అవ్యక్తనామ తత్త్వ నిరూపణ ప్రకారము (సం.14-43-34))

సీ. **అవ్యక్త నామకం బగు తత్త్వ మరయ స । లింగంబు పురుషుఁ డలింగుఁ డతఁడు;**
క్షేత్రంబు నెఱుఁగుట క్షేత్రజ్ఞుఁడనఁ జనుః । క్షేత్రంబు నాఁగఁ బ్రకృతియనంగ
నవ్యక్తమునకు నామాంతరములు; గుణ । ప్రభవ మాతత్త్వ మా ప్రభువు గుణము
లెఱుఁగవు చేతనా హీనముల్ గాన య । య్యంతరాత్ముఁడు దత్క్రియా ప్రపంచ

ఆ. **మెఱుఁగు; నిట్టులగుట యెఱిఁగి గుణమ్ముల । విడిచి నిలిచి తత్త్వవేది యంత**
రాత్మ వేశమునన నచల నిరామయా । వ్యయపదంబు నందు ననఘులార! 159

ప్రతిపదార్థం: అవ్యక్త నామకంబు+అగు= అవ్యక్తమనే పేరు కలిగిన; తత్త్వము+అరయన్= తత్త్వం బాగా ఆలోచిస్తే; సలింగంబు= లింగం కలిగింది; పురుషుఁడు= పురుషుడనబడేవాడు; అలింగుఁడు= లింగంలేనివాడు; అతఁడు= ఆ పురుషుడు; క్షేత్రంబున్+ఎఱుఁగుటన్= క్షేత్రాన్ని తెలిసినవాడు కావటంవలన; క్షేత్రజ్ఞుఁడు+అనన్+చనున్= క్షేత్రజ్ఞుడు అని పిలవబడతాడు; క్షేత్రంబునాఁగన్= క్షేత్రమని; ప్రకృతి+అనంగన్= ప్రకృతి అని; అవ్యక్తమునకున్= అవ్యక్తానికి; నామాంతరములు= మారు పేర్లు (ఉన్నాయి); ఆ తత్త్వము= ఆ అవ్యక్తం; గుణ ప్రభావము= గుణాలతో పుట్టింది (అందుకే సలింగమనటం); చేతనాహీనముల్= చైతన్యరహితాలైన జీవరాసులు; కానన్= కాబట్టి; ఆ ప్రభువు గుణములు+ఎఱుఁగవు= ఆ ప్రభువైన పురుషుడి గుణాలను తెలిసికొనజాలవు (అందువలననే పురుషుడిని నిర్లింగుడనటం); ఆ+అంతరాత్ముఁడు= ఆ పురుషుడైన అంతరాత్ముడు; తద్+క్రియా ప్రపంచము+ఎఱుఁగున్= సర్వప్రకృతిలోని లోకక్రియ ప్రపంచాన్ని తెలిసినవాడవుతాడు; ఇట్టులు+అగుటన్+ఎఱిగి= దీనిని గుర్తించి; ఆత్మవేది= ఆత్మవేత్త అయిన యోగీశ్వరుడు; గుణమ్ముల విడిచి+నిలిచి= గుణాలను వదలిపెట్టి స్థిరంగా నిలిచినవాడై (అచంచలుడై); అనఘులార!= ఓ పుణ్యాత్ములారా!; అంతరాత్మ+ఆవేశమునన్= ఆ అంతరాత్మ ఆవేశించటంచేతనే; అచల= స్థిరమైన; నిరామయ= రోగాదులవంటి ఏ లోపాలు లేని; అవ్యయ= ఎప్పటికీ తరగని; పదంబున్+అందున్= మోక్షపదాన్ని చేరుకొంటాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ములారా! బాగా అనుశీలిస్తే అవ్యక్తమనబడేది సలింగమైనది. పురుషుడు అలింగుడు. అవ్యక్తమైన అట్లాంటి క్షేత్రాన్ని తెలిసినవాడు కాబట్టి క్షేత్రజ్ఞుడని కూడా అతడిని పిలుస్తారు. అవ్యక్తానికే క్షేత్రమని, ప్రకృతి అని మారుపేర్లు ఉన్నాయి. అది గుణాలలో ప్రభవిస్తుంది. చైతన్యరహితాలైనవి ఆ ప్రభువు గుణాలను ఎఱుగజాలవు. కాని, ఆ పురుషుడైన అంతరాత్మకు ఈ ప్రకృతిలోని కార్యకలాపాలన్నీ తెలుసు. ఆత్మవేత్త అయిన యోగి ఈ రహస్యాన్ని గుర్తించి గుణాలను వదలిపెడతాడు. స్థిరత్వం పొందుతాడు. అపుడు అతడు అంతరాత్మచేత ఆక్రమించబడతాడు. దానితో ఏ లోపాలు లేని, ఎప్పటికీ తరగని, శాశ్వతమైన మోక్షస్థానాన్ని పొందుతాడు.'

విశేషం: లింగం అంటే కార్య కారణరూప సంబంధం అని అర్థం. అది కలిగింది 'లింగి'. ప్రకృతిలోని కార్యకలాపాలన్నీ కార్యకారణ సమావేశం వలన కలిగినవే. అందుకే అది 'లింగం' కలిగింది. పురుషుడు - ఆత్మ స్వరూపుడు కాబట్టి అతడిని గుర్తించగలిగిన సాధనం లేదు. అందుచేత 'అలింగుడు'.

వ. **అని వెండియు.** 160

తాత్పర్యం: అని మళ్ళీ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. **జ్యోతిస్సులందు వర్యుఁడు రవి, భూతంబు । లం దగ్ని వరుఁడు, విద్యలఁ బ్రధాన**
సావిత్రి, దేవతా సమితిఁ బ్రజాపతి । ఘనుఁడు, వేదముల ముఖ్యంబు ప్రణవ,
మనిల నిచయమ్మునఁ బ్రాణ మగ్ర్యము, ఛంద । ములకు గాయత్రి యగ్గలము, పశువు
లకు మేటి యజ, మఖిల చతుష్పదములకు । ధేనువు మిక్కిలి, మానవులకు

తే. **బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు, పక్షులందు । శ్యేన మధికంబు, యజ్ఞవిధానముల హు**
తంబు పెద్ద, యుగముల గృతంబు మేలు । ధాతువర్గములోన నుత్తమము పసిఁడి. 161

ప్రతిపదార్థం: జ్యోతిస్సులందున్= జ్యోతిష్మంతులలో; రవి= సూర్యుండు; వర్యుండు= శ్రేష్ఠుడు; భూతంబులందున్= పంచభూతాలలో; వరుఁడు= శ్రేష్ఠుడు; అగ్ని= అగ్నిదేవుడు; విద్యలన్= విద్యలలో; ప్రధాన= శ్రేష్ఠురాలు; సావిత్రి; దేవతాసమితిన్= దేవతల సమూహంలో; ప్రజాపతి= బ్రహ్మ; ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; వేదములన్= వేదాలలో (మంత్రాలలో); ముఖ్యంబు= ముఖ్యమైనది; ప్రణవము= ఓంకారం; అనిల చయమ్మునన్= వాయు సమూహంలో; ప్రాణము= ప్రాణవాయువు; అగ్ర్యము= మొదటిది; ఛందములకున్= ఛందస్సులలో; అగ్గలము= శ్రేష్ఠం; గాయత్రి= గాయత్రీ ఛందస్సు; పశువులకున్= పశువులలో; మేటి= ఉత్తమమైనది; అజము= మేక; అఖిలచతుష్పదములకున్= నాలుగు కాళ్ళ జంతువులన్నిటిలోనూ; మిక్కిలి= గొప్పది; ధేనువు= ఆవు; మానవులకున్ వరిష్ఠుండు= మనుష్యులలో శ్రేష్ఠుడు; బ్రాహ్మణుఁడు= విప్రుడు; పక్షులందున్= పక్షులలో; అధికంబు= గొప్పది; శ్యేనము= డేగ; యజ్ఞవిధానములన్= యజ్ఞవిధులలో; పెద్ద= గొప్పది; హుతంబు= హవిస్సు; యుగములన్= యుగాలలో; కృతంబు+మేలు= కృతయుగం మేలు; ధాతువర్గములలోనన్= ధాతు సముదాయాలలో; ఉత్తమము= శ్రేష్ఠం; పసిఁడి= బంగారం.

తాత్పర్యం: జ్యోతిష్మంతులలో రవి, పంచభూతాలలో అగ్ని, విద్యలలో సావిత్రి, దేవతలలో ప్రజాపతి, మంత్రాలలో ఓంకారం, వాయువులలో ప్రాణవాయువు. ఛందస్సులలో గాయత్రి, పశువులలో మేక, చతుష్పాద జంతువులలో ఆవు, మనుష్యులలో బ్రాహ్మణుడు, పక్షులలో, డేగ, యజ్ఞ విధిలో హవిస్సు, యుగాలలో కృతయుగం, ధాతువులలో బంగారం గొప్పవి.

సీ. **యవ లోషధులలోన, నన్నంబు భక్ష్యభో । జ్యములందు, జలము పేయములలోన,**
నమలాచలము పర్వతములలోఁ బ్లక్షంబు । దరువులలోన, నూర్ధ్వంబు దిశల,
జాహ్నవి నదులందు, సాగరంబు సరస్సు । లందు, గృహస్థత్వ మాశ్రమముల
నెక్కుడారయ; నెక్కుడేను బ్రజాపతు । లంద; చింత్యాత్మకుండైనయట్టి

తే. **విష్ణుఁ డెక్కుడు నాకంటె; వినుఁడు తెలియ । నీశ్వరుఁడు దేవతావలికెల్ల నెక్కు;**
డతఁడు నా నే ననఁగ విష్ణుఁ డనఁగ వస్తు । వొకఁడ మూర్తి త్రయంబున నుల్లసిల్లు. 162

ప్రతిపదార్థం: ఓషధులలోనన్= పండిన వెంటనే నశించే మొక్కలు ఓషధులు - వాటిలో; యవలు= యవలనబడే ధాన్యం; భక్ష్యభోజ్యంబులందున్= తినదగిన పదార్థాలలో; అన్నంబు= అన్నం; పేయములలోనన్= తాగదగినవాటిలో; జలము= నీరు; పర్వతములలోన్= పర్వతాలలో; అమరాచలము= దేవతల నివాసమైన మేరుపర్వతం; తరువులలోనన్= చెట్లలో; ప్లక్షంబు= జువ్వి; దిశలన్= దిక్కులలో; ఊర్ధ్వము= పై దిక్కు; నదులందున్= నదులలో; జాహ్నవి= గంగ; సరస్సులందున్= సరస్సులలో; సాగరంబు= సముద్రం; ఆశ్రమములన్= ఆశ్రమాలలో; గృహస్థత్వము= గార్హస్థ్యం; ఎక్కుడు= అధికం; ప్రజాపతులందున్= ప్రజాపతులలో;

ఆరయన్= బాగాచూస్తే; ఎక్కుడు+ఏను= నేనే అధికుడిని; నాకంటెన్= నాకన్నా; అచింత్య+ఆత్మకుఁడైన= తెలిసికొనటానికి వీలుకాని తత్త్వం కలిగిన; విష్ణుఁడు= విష్ణువు; ఎక్కుడు= అధికం; తెలియన్+వినుఁడు= ఇంకా ఒక విషయం వినండి, దేవతా+ఆవలికిన్+ఎల్లన్= దేవతా సముదాయానికి; ఈశ్వరుఁడు= శివుడు; ఎక్కుడు= అధికం; అతఁడునాన్= శివుడని; నేననఁ గన్= బ్రహ్మ అని (చెప్పుతున్నవారు బ్రహ్మే కదా!); విష్ణుఁడు+అనఁగన్= విష్ణువని; వస్తువు+ఒకఁడ= ఒకే తత్త్వం; మూర్తిత్రయంబునన్= ముగ్గురు మూర్తులలోనూ; ఉల్లసిల్లున్= ప్రకాశిస్తూ ఉంది.

తాత్పర్యం: ఓషధులలో యవలు, భోజ్యాలలో అన్నం, పానీయాలలో నీరు, పర్వతాలలో మేరువు, తరువులలో జువ్వి, దిక్కులలో ఊర్ధ్వం, నదులలో గంగ, సరస్సులలో సముద్రం, ఆశ్రమాలలో గార్హస్థ్యం అధికమైనవి. ప్రజాపతులలో నేను పెద్దని. నాకంటే ఆచింత్యమైన తత్త్వంకలిగిన విష్ణువుపెద్ద. దేవతలందరిలోనూ పెద్ద ఈశ్వరుడు (అందుకే మహాదేవుడంటారు) పేరుకు శివుడని, బ్రహ్మని, విష్ణువని అన్నా త్రిమూర్తులలోని వస్తువు మాత్రంఒకటే.

విశేషం: భారతీయ మతాలలో 'శైవం' చాలా ప్రాచీనమైనదిగా కనిపిస్తున్నది. పశుపతిగా, శివుడిగా, రుద్రుడిగా అర్చించబడిన 'ఈశ్వర' తత్త్వానికే 'మహాదేవు'డని పేరు. బ్రహ్మ ఇట్లా ఈశ్వరుడిని, ఈశ్వరుడివలె విష్ణువు. విష్ణువు శివుడిని వీరిరువురూ బ్రహ్మను స్తుతించటం అష్టాదశపురాణాలలో కనిపిస్తుంది. పరతత్త్వం సత్త్వరజస్తమో రూపాలైన ఈ త్రిమూర్తులుగా సృష్టి స్థితి లయాలను నిర్వహిస్తోందనే అర్థాన్ని తిక్కనగారు ఈ సందర్భంలో స్ఫురింపజేస్తున్నారు. వ్యాసమూలంలో ఈ భావన ఇంత స్పష్టంగా లేదు.

క. నెఱయఁ బ్రధాన పదార్థము । లెఱుఁగుట పరిబోధమూల మెఱుకల కెల్లన్
మెఱుఁగిడుట మమ్ము ముప్వుర । గుఱుకొని యొకఁడుగ నెఱింగికొనుట దలంపన్. 163

ప్రతిపదార్థం: నెఱయన్= సంపూర్ణంగా; ప్రధాన పదార్థములు= ఏఏ తత్త్వంలో ఏది ప్రధానమో; ఎఱుంగుట= తెలిసికొనటం; పరిబోధమూలము= బ్రహ్మజ్ఞానానికి హేతు వవుతుంది; మమ్మున్= మమ్ములన్; ముప్వురన్= ముగ్గురినీ; గఱుకొని= పూనుకొని; ఒకఁడుగన్= ఒకడుగా; ఎఱింగికొనుట= తెలిసికొనటం; తలంపన్= ఆలోచించగా; ఎఱుకలకున్+ఎల్లన్= జ్ఞానాలన్నిటికీ; మెఱుఁ గు+ఇడుట= వన్నె పెట్టటం (అన్నమాట).

తాత్పర్యం: ఇట్లా సంపూర్ణంగా ఏఏ తత్త్వాలలో ఏది ఏది ప్రధానమో తెలిసికొనటం బ్రహ్మజ్ఞాన సాధనకు హేతువవుతుంది. మమ్ములను ముగ్గురినీ పూనుకొని ఒకడుగా గుర్తించటం అంటే తత్త్వజ్ఞానాలకు వన్నె పెట్టటమనే అర్థం.

విశేషం: తిక్కనగారు ప్రతిపాదించిన 'హరిహరాద్వైతం అనే భావన పూర్వ మార్గాలకు వన్నె పెట్టటమనే ఆయన తాత్పర్యం. అందుకే త్రిమూర్తుల వెనుక ఒకే తత్త్వం ఉందని స్వతంత్రంగా ప్రతిపాదించాడు. ఇది వ్యాసహృదయానికి అనుగుణమే అయినా మూలశ్లోకాలలో ఎక్కడా ఈ భావన ఇంత స్పష్టంగా కనిపించదు. శివ, విష్ణు సహస్రనామాలను గమనిస్తే వ్యాసుడికి కూడా ఈ భావన ఇష్టమేనని చెప్పవచ్చు.

క. దివసము రాత్రియునుం బొరిఁ । బ్రవర్తనముఁ బొందుచుండు పగిదిని సుఖసం
భవ దుఃఖ జననములు జం । తువులకుఁ గలుగు; వలవ దుబ్బ దురపిల్లంగన్. 164

ప్రతిపదార్థం: దివసము= పగలూ; రాత్రియునున్= రాత్రీ; పొరిన్= క్రమంగా; ప్రవర్తనమున్= కడవటం; పొందుచున్+ఉండు పగిదిన్= జరిగే విధంగా; సుఖ సంభవ= సుఖం కలగటం; దుఃఖ జననములు= దుఃఖం కలగటం అనేవి; జంతువులకున్= ప్రాణులకు; కలుగున్= కలుగుతూ ఉంటాయి (దానికి); ఉబ్బన్= సంతోషించటం; దురపిల్లంగన్= దుఃఖించటం; వలవదు= కూడదు.

తాత్పర్యం: పగలూ, రాత్రీ క్రమంగా ఎట్లాగైతే కలుగుతూ ఉంటాయో అట్లాగే ప్రాణులకు సుఖాలూ; దుఃఖాలు కూడా కలుగుతూ ఉంటాయి. దీనికి - అంటే సుఖాలు కలిగినప్పుడు పొంగిపోకూడదు. దుఃఖాలు కలిగితే క్రుంగిపోకూడదు.

తే. పొదలుఁ దఱుఁగుటకై, పొడ వొదవుఁ బడుట । కై, కడను జేరుఁ బాయుటకై, జనించుఁ
బొలియుటకునై, సుఖంబును బొందు దుఃఖ । మందుటకునై పదార్థము లఖిలములును. 165

ప్రతిపదార్థం: పదార్థములు+అఖిలములును= అన్ని పదార్థాలూ; తఱుఁగుటకై= నశించటానికై; పొదలున్= పెరుగుతాయి; పడుటకై= క్షీణించటానికి; పొడవు+ఒదవున్= పెరుగుతాయి; పాయుటకై= విడివడటానికి; కడను+చేరున్= ప్రక్కలకు చేరుతాయి; పొలియుటకునై= చావటానికి; జనించున్= పుట్టుతాయి; దుఃఖము+అందుటకునై= దుఃఖం పొందటానికై; సుఖంబును+పొందున్= సుఖాన్ని పొందుతాయి.

తాత్పర్యం: అన్ని పదార్థాలూ విరుద్ధమైన కార్యకారణ సంబంధాన్ని కలిగి ఉంటాయి. నశించటంకొరకే పెరుగుతాయి. బాగా వృద్ధి పొందటం క్షీణించటానికే. సమీపించటం విడిపోవటానికే, పుట్టటం చావటానికే. సుఖించటం దుః ఖించటానికే. (ఈ విరుద్ధ ఫలితాలను గుర్తించిన మహనీయులు సుఖాన్ని, దుఃఖాన్ని రెండింటినీ పొందరు. అంటే పెరుగుదలను చూచి సంతోషించరు. తరుగుదలను చూచి బాధపడరు. ఇట్లా రెండింటినీ సమంగా చూడటమే 'యోగం').

క. జ్ఞానము సవిశేషస్థితి; । దానికి నాశంబు లేదు, దానిఁ దెలియుటన్
మానాహంకృతి మమతలు । మానిన నిర్మలుఁడు మోక్షమార్గముఁ గాంచున్.' 166

ప్రతిపదార్థం: జ్ఞానము= జ్ఞానం; స+విశేష+స్థితి= ఒక ప్రత్యేకతతో కూడిన స్థితి కలిగింది (అది విశిష్టమైనది); దానికిన్+నాశంబు లేదు= దానికి నశించటమన్నదే లేదు; దానిన్+తెలియుటన్= దానిని తెలియటంవలన; మాన+అహంకృతి+మమతలు= అభిమానం, అహంకారం,మమతలను; మానిన+నిర్మలుఁడు= వదలిపెట్టిన నిర్మలమైన అంతఃకరణం కలిగినవాడు; మోక్షమార్గమున్+కాంచున్= మోక్షమార్గాన్ని పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: జ్ఞానం విశిష్టమైనది. అది ఎన్నడూ నశించదు. దానిని తెలియటంవలన అభిమానం అహంకారం మమత తొలగి మానవుడు నిర్మలుడవుతాడు. అట్లాంటివాడే మోక్షమార్గాన్ని ఆవలంబించ గలుగుతాడు.'

విశేషం: శేషమంటే మిగిలేది. విశేషమంటే మిక్కిలిగా మిగిలేది. జ్ఞానం ఎంత నేర్చుకొన్నా ఇంకా మిగిలే ఉంటుంది. అందుకే అది 'అనంత'మనటం. ఎంత ఖర్చుపెట్టినా ధనంవలె అది కరిగిపోదు. ఇంకా పెరుగుతూనే ఉంటుంది.

'వ్యయీ కృతే వర్ధత ఏవ విద్యా' (ఎంత వ్యయం చేసినా విద్య పెరుగుతూనే ఉంటుంది).

వ. అని వివరించి విరించి యా సమంచితాచారులతోడ 'నాశ్రమ ప్రకారంబు లెఱింగించెద' నని పలికి యిట్లని యుపన్యసించె. 167

ప్రతిపదార్థం: అని వివరించి= అని వివరించినవాడై; విరించి= బ్రహ్మ; ఆ+సమంచిత+ఆచారులతోడన్= ఆ ఉత్తమ ఆచారం కలిగిన ఋషులతో; ఆశ్రమప్రకారంబులు= ఆశ్రమాలలోని విధాలను; ఎఱింగించెదను+అని పలికి= తెలుపుతానని చెప్పి; ఇట్లు+అని+ఉపన్యసించెన్= ఇట్లా ఉపన్యసించటం మొదలు పెట్టాడు.

తాత్పర్యం: అని వివరించి ఆ ఋషులతో 'ఆశ్రమవిధాలను గురించి మీకు చెప్పుతా'నని ఇట్లా చెప్పటం మొదలు పెట్టాడు.

సీ. 'గురునకుఁ బ్రియహితకరుఁ డయి వేదాధ్య । యన మొనరించుచు నశన మమల
భిక్ష నొనర్చుచు బిల్వపలాశదం । డములలో నొకటి ధార్యముగఁ జేసి
స్నానశీలుఁడు బ్రహ్మచర్యపరుండును । నియమితేంద్రియుఁడును నిత్యశుచియు
యజ్ఞోపవీతియు నబహుభాషియు మేఖ । లాఢ్యుండు నై శయనాసన ప్ర

తే. చారవిధములు సముచితాచరితములుగ । సత్యధర్మ నిరూఢుఁడై శాంతి గలిగి
వేల్మి యిరుప్రొద్దు నడుపుచుఁ గల్మషంపుఁ । బనుల కెలయక వర్తించు బ్రహ్మచారి. 168

ప్రతిపదార్థం: గురునకున్= గురువుకు; ప్రియహితకరుఁడు+అయి= మిక్కిలి అనుకులూడై సేవిస్తూ; వేద+అధ్యయనము+ ఒనరించుచున్= వేదాధ్యయనం చేస్తూ; అమలభిక్షన్= పవిత్రమైన భిక్షావృత్తితో; అశనము+ఒనర్చుచున్= ఆహారం గ్రహిస్తూ; బిల్వపలాశదండములలోన్= బిల్వం మోదుగ కొమ్మలలో; ఒకటిన్= ఒకదానిని; ధార్యముగన్+చేసి= ధరించి; స్నానశీలుఁడు= త్రిసంధ్యలలో స్నానంచేయటం అభ్యాసంగా కలిగి; బ్రహ్మచర్యపరుండును= బ్రహ్మచర్యనిష్ఠకలిగినవాడై; నియమితేంద్రియుఁ డును= ఇంద్రియాలను నియమించినవాడై; నిత్యశుచియున్= నిత్యం పవిత్రుడుగా ఉంటూ; యజ్ఞోపవీతియున్= జందెం ధరించి; అబహుభాషియున్= అధికంగా మాటాడకుండా; మేఖలాఢ్యుండు= మొలత్రాడుతో ఒప్పినవాడై; శయన+అసన+ప్రచార విధములు= నిద్రించటం, కూర్చొనటం, తిరగటం మొదలైనవి; సముచిత+అచరితములుగన్= సముచితమైన పద్ధతిలో చేస్తూ; సత్యధర్మనిరూఢుఁ డు+ఐ= సత్య, ధర్మ నిష్ఠకలిగినవాడై; శాంతి కలిగి= శాంత చిత్తవృత్తుడై; ఇరుప్రొద్దు= రెండు ప్రొద్దులూ; వేల్మి= అగ్నిహోత్రం; నడుపుచున్= చేస్తూ; కల్మషంపు+పేలకున్+ఎలయక= పాపకార్యాలకు పూనుకొనకుండా; బ్రహ్మచారి; వర్తించున్= ప్రవర్తిస్తాడు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మచర్యంలో ఉండేవాడు బ్రహ్మచారి, అతడు గురువును అత్యంతం కుమారుడివలె సేవిస్తూ వేదాధ్యయనం చేస్తాడు. పవిత్రంగా భిక్షమెత్తి తెచ్చిన ఆహారాన్ని స్వీకరిస్తాడు. బిల్వం మోదుగ కొమ్మలలో ఒకదానిని చేత ధరిస్తాడు. త్రిసంధ్యలలో స్నాంచేసి బ్రహ్మచర్యనిష్ఠకలిగి నియతేంద్రియుడై నిత్యం పవిత్రుడుగా ఉంటాడు. జందెం, మొలతాడు ధరించి అధికంగా మాటాడకుండా నిద్రించటం, కూర్చొనటం, తిరగటం మొదలైనది కూడా శాస్త్ర విధిని అతిక్రమించకుండా సముచితంగా చేస్తాడు. సత్య ధర్మాలను పాలిస్తూ శాంత ప్రవృత్తి కలవాడై రెండు ప్రొద్దులా అగ్నిహోత్రం నిర్వహిస్తూ పాపకార్యాలకు దూరంగా బ్రహ్మచారి వర్తిస్తాడు.

సీ. అర్థప్రకార సమావర్తనుం డయి । నిజదార నిరతుండు నిర్మల ప్ర
చారుండుఁ బంచయజ్ఞపరుండు నతిథి శి । ష్టాశియు శుక్ల వస్త్రాన్వితుండు

శక్త్యనుగుణదాన శాలియు నచపలేం । ద్రియుఁడును శుచియు మైత్రీపరుండు

స్వాధ్యాయశీలుండు సద్వ్రత నిష్ఠుండు । నై యాజనంబు నధ్యాపనంబు

ఆ. శక్యమైనఁ జల్పి, క్షమ గల్గి సత్ప్రతి । గ్రహ మొనర్చి, మిత్త్రు లహితు లనక

మాట కార్యమునను మధ్యస్థుఁడై గృహ । స్థుండు నడచు దురితదూరుఁ డగుచు. 169

ప్రతిపదార్థం: అర్హప్రకార= తగిన రీతిలో; సమావర్తనుండు+అయి= చక్కని నడవడి కలిగి (లౌకిక వ్యవహారాలలో అని అర్థం); నిజదార= తన భార్య విషయంలో; వితతుండు= అనురాగం కలవాడు; నిర్మల ప్రచారుండు= నిర్మలమైన ప్రవృత్తి కలవాడు; పంచయజ్ఞపరుండు= పంచయజ్ఞాలలో దీక్షకలవాడు; అతిథిశిష్ట+ఆశియున్= అతిథులు భోజనంచేయగా మిగిలినదానిని భుజించేవాడు; శుక్లవస్త్ర+అన్వితుండు= తెల్లటి బట్టలు ధరించేవాడు; శక్తి+అనుగుణ దానశీలియున్= శక్తికి అనుగుణంగా దానం చేసేవాడు; అచపల+ఇంద్రియుఁడును= ఇంద్రియ చపలత్వం లేనివాడు; శుచియున్= పవిత్రుడు; మైత్రీపరుండున్= స్నేహశీలి; స్వాధ్యాయ శీలుండు= వేదాధ్యయన పరుడు; సద్వ్రత నిష్ఠుఁడు= మంచి వ్రతదీక్ష కలవాడు; ఐ= అయి; యాజనంబు= యజ్ఞప్రక్రియ; అధ్యాపనంబు= వేదం శిష్యులచేత చదివించటం (వేదపాఠం చెప్పటం); శక్యమైనన్+చల్పి= సాధ్యమైతే చేస్తూ; క్షమకల్గి= ఓర్పు కలిగి; సత్ప్రతిగ్రహము+ఒనర్చి= మంచిదానాన్ని మాత్రం గ్రహిస్తూ; మిత్త్రులు+అహితులు+అనక= మిత్రులు శత్రువులని ఎంచకుండా; మాట కార్యమునను= వ్యవహారాలలో (నిర్ణయం చెప్పవలసివచ్చినపుడు); మధ్యస్థుఁడు+ఐ= పక్షపాతం వహించకుండా మధ్యస్థుడుగా వ్యవహరిస్తూ; దురితదూరుఁడు+అగుచున్= పాపకార్యాలకు దూరంగా ఉంటూ; గృహస్థుండు నడచున్= గృహస్థుడు నడుచుకొంటాడు.

తాత్పర్యం: గృహస్థుడు లోక వ్యవహారాలలో ధర్మాన్ని అనుసరించి సముచిత రీతిలో ప్రవర్తిస్తాడు. తన భార్యపై అనురాగం కలిగి జీవితం సాగిస్తాడు. నిర్మల ప్రవర్తన కలిగి ఉంటాడు. పంచయజ్ఞ నిష్ఠ కలిగి ఉంటాడు. అతిథి భుజించగా మిగిలిన దానినే తింటాడు. తెల్లబట్టలు ధరిస్తాడు. శక్తినిబట్టి దానం చేస్తాడు. ఇంద్రియ చాపల్యానికి దూరంగా ఉంటాడు. పవిత్రుడుగా జీవిస్తాడు. స్నేహశీలిగా ఉంటాడు. వేదాధ్యయనం చేస్తూ ఉత్తమ వ్రతాలలో నిష్ఠకలిగి ఉంటాడు. చేతనయిన పక్షంలో యాగం అధ్యాపనం కూడా చేస్తాడు. ఉత్తము లిచ్చే దానాన్ని మాత్రం గ్రహిస్తాడు. శత్రుమిత్రభావం లేకుండా వ్యవహార నిర్ణయాలలో నిష్పక్షపాతంగా వ్యవహరిస్తాడు. పాపకార్యాలకు దూరంగా ఉంటాడు.

సీ. గ్రామంబు దొఱఁగి యరణ్యస్థలంబునఁ । బర్ణశాలా పరత నొంది

స్నానతంత్రము రెండు సంధ్యల నడపుచు । బ్రహ్మచర్యవ్రత భాసి యగుచుఁ

బూరిపంటలు ఫలంబులు మూలములు శాక । సముదయంబును నశనముగఁ గొనుచు

నజినంబు వల్కల మంబరంబుగఁ గొని । శయన కృత్యంబు భూస్థలి నొనర్చి

తే. యతిథులకు నెడ మిచ్చి యాహారములను । భక్తి నాత్మీయములలోనఁ బంచిపెట్టి

యధ్యయన హోమశీలుఁడై యన్ని యింద్రి । యముల గెలిచి వానప్రస్థుఁ డతిశయిల్లు. 170

ప్రతిపదార్థం: గ్రామంబు+తొఱఁగి= గ్రామాన్ని వదలిపెట్టి; అరణ్యస్థలంబునన్= అరణ్యంలో; పర్ణశాలా+ఆవాస పరతన్+ఒంది= పర్ణశాలలో నివసిస్తూ, రెండు సంధ్యలన్= ఉదయసాయంకాలాలలో; స్నాన తంత్రము నడుపుచున్= స్నానం చేస్తూ; బ్రహ్మచర్య వ్రతభాషి+అగుచున్= బ్రహ్మచర్య వ్రతం పాటిస్తూ; పూరిపంటలు= వరి మొదలైన గడ్డి నిచ్చే పంటలను; ఫలంబులు= పండ్లు;

మూలములు= గడ్డలు; శాక సముదయంబును= ఆకుకూరలు మొదలైన వాటిని; ఆశనముగన్+కొనుచున్= ఆహారంగా తీసికొంటూ; అజినంబు= జంతుచర్మాన్ని; వల్కలము= నారచీరను; అంబరంబుగన్+కొని= వస్త్రంగా గ్రహించి; భూస్థలిన్= నేలమీద; శయనకృత్యంబున్= పండుకొనటాన్ని; ఒనర్చి= చేసి; అతిథులకున్+ఎడము+ఇచ్చి= అతిథులకు ఆశ్రయమిచ్చి; ఆహారములను= ఆహార పదార్థాలను; భక్తిన్+ఆత్మీయములలోనన్= భక్తిగా ఆత్మీయంగా (ప్రేమతో); పంచిపెట్టి= అందరికీ పంచి; అధ్యయన హోమశీలుఁడుఁ+ఐ= అధ్యయనం; అగ్నిహోత్రం-ఇవి చేస్తూ; అన్ని ఇంద్రియములన్+గెలిచి= అన్ని ఇంద్రియాలను గెల్చి; వానప్రస్థుఁడు= వానప్రస్థంలో ఉన్నవాడు; అతిశయిల్లున్= ప్రకాశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: వానప్రస్థంలో ఉన్నవాడు గ్రామం వదలిపెట్టి అడవులలో ఉంటూ పర్ణశాలల్లో నివసిస్తుంటాడు. రెండు పూటలా స్నానం చేస్తూ బ్రహ్మచర్యం పాటిస్తాడు. తృణధాన్యాలు, పండ్లు, గడ్డలు, పూలు, కాయలు, ఆకులు ఆహారంగా తీసికొంటాడు. జంతువుల చర్మాన్నో నారచీరలనో వస్త్రంగా ధరిస్తాడు. నేలమీదనే పడుకొంటాడు. అతిథులకు చోటు కల్పించి ఆహారం భక్త్యనురాగాలతో అందరికీ పంచిపెట్టుతాడు. అధ్యయనం, అగ్నిహోత్రం చేస్తూ అన్ని ఇంద్రియాలనూ అదుపులో ఉంచుకొని వానప్రస్థుడు పవిత్రజీవనం గడపుతాడు.

క. ఈ మూఁ డాశ్రమములలో । నేమిట వర్తించువార లేనియు ముక్తిం
గామించినఁ జొరనగు వి । ద్యామూలాచార మైన యత్యాశ్రమమున్. 171

ప్రతిపదార్థం: ఈ మూఁడు+ఆశ్రమములలోన్= బ్రహ్మచర్య, గార్హస్థ్య; వానప్రస్థాశ్రమాలలో; ఏమిటన్ వర్తించువారు+ఏనియున్= ఎందులో ఉంటున్నవారైనా; ముక్తిన్+కామించినన్= మోక్షాన్ని కోరుకొంటే; విద్యామూల+ఆచారము+ఐన= జ్ఞానహేతువైన ఆచారం కలిగిన; యతి+ఆశ్రమమున్= యతి ఆశ్రమంలో (సన్న్యాసంలో); చొరన్+అగున్= ప్రవేశించవచ్చును.

తాత్పర్యం: పై మూడు ఆశ్రమాలలో ఎందులో ఉంటున్న వాడైనా ముక్తిని కోరుకొంటే జ్ఞాన హేతువులైన ఆచార విధులు కలిగిన యత్యాశ్రమంలో ప్రవేశించవచ్చును. అదే సన్న్యాసం.

సీ. సర్వభూత దయానుషంగంబు గలిగి య । తీత వస్తువులఁ జింతింప కెద న
నాగతంబులమీఁద నాస సేయక వర్త । మాన లబ్ధము లుపేక్షా నిరూఢిఁ
గూర్చు చంగంబులఁ గూర్మ మెట్లట్ల యిం । ద్రియముల లోనికిఁ దిగిచికొనుచు
సముచితకాల భిక్షా చర్య దొరకొన్న । యంతన నిజదేహ యాత్ర నడపి

తే. గ్రాస మాచ్ఛాదనంబు దక్కంగ నెవ్వఁ । డర్థి నెయ్యది యిచ్చిన నంద కేక
వార భోజ యగుచు నమస్కార సఖ్య । నుతి నిరాకృతి సహితుఁడై యతి వెలుంగు.' 172

ప్రతిపదార్థం: సర్వభూత= అన్ని ప్రాణులపట్ల; దయానుషంగంబు+కలిగి= దయ ప్రేమ కలిగి; అతీతవస్తువులన్= గతించిన వాటిని గురించి; ఎదన్= హృదయంలో; చింతింపక= బాధపడక; ఆగతంబులమీఁదన్= రాబోయే వాటిమీద; ఆస+చేయక= ఆశ పడకుండా; వర్తమాన లబ్ధములు+ఉపేక్షా+నిరూఢిన్= అప్పటికి లభించిన వాటిని ఉదాసీన పరత్వంతో; కూర్చుచున్= గ్రహిస్తూ; కూర్మము= తాబేలు; అంగంబులన్+ఎట్లు+అట్ల= అంగాలను ఎట్లాగో అట్లాగా; ఇంద్రియములన్ లోనికిన్+తిగిచికొనుచున్= ఇంద్రియాలను లోనికి లాగుకొంటూ; సముచితకాల= తగిన సమయంలో; భిక్షా చర్యన్= భిక్షాటనంతో; దొరకొన్న+అంతన= లభించినంత; నిజదేహయాత్ర+నడపి= తనదేహయాత్రను నడుపుతూ; గ్రాసము= ఆహారం; ఆచ్ఛాదనంబు= వస్త్రం; తక్కంగన్=

తప్ప; ఎవ్వరు= ఎవ్వరైనాసరే; ఎయ్యది+ఇచ్చినన్= ఏది ఇచ్చినాసరే; అందక= తీసికొనక; ఏకవారభోజి+అగుచున్= దినంలో ఒకసారి మాత్రమే భుజిస్తూ; నమస్కార= నమస్కరించటంకాని; సఖ్య= స్నేహంకాని; మతి= ప్రశంసించటం కాని (నీటిలో); నిరాకృతి సహితుండు+ఐ= నిరాకరించేబుద్ధి కలవాడై; యతి= సన్న్యాసి; వెలుంగున్= ప్రకాశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: అన్ని ప్రాణులపట్ల దయ ప్రేమ కలిగి, గతించినవాటిని గురించి చింతించక, రాబోయేవాటిని గురించి ఆశపడక, అప్పటికి లభించిన వాటిని ఉదాసీనంగా గ్రహిస్తూ తాబేలు తన అంగాలను లోనికి లాక్కున్న విధంగా తన ఇంద్రియాలను నియంత్రిస్తూ భిక్షతో లభించినంత గ్రహించి తన దేహాన్ని సంరక్షించుకొంటూ, అన్న వస్త్రాలు తప్ప తక్కినది ఎవరు ఏమి ఇచ్చినా పరిగ్రహించకుండా, రోజుకు ఒకసారిమాత్రమే భుజిస్తూ, నమస్కారంకాని, స్నేహంకాని, ప్రశంసకాని, పట్టించుకొనకుండా (నిరాకరిస్తూ) యతి (జ్ఞానమయమైన) జీవితం గడుపుతాడు.

క. అనసూయయు నక్రోధం । బును దమమును బ్రహ్మచర్యమును ఋజుభావం
బును సత్యంబు నపైశున । ము నహింసయుఁ జూరె యతికి ముఖ్య వ్రతముల్. 173

ప్రతిపదార్థం: అనసూయయున్= అసూయ లేకుండా ఉండటం; అక్రోధంబును= కోపంలేకుండా ఉండటం; దమమును= ఇంద్రియాలను నియంత్రించటం; బ్రహ్మచర్యమును= స్త్రీకి దూరంగా బ్రహ్మజ్ఞాన విషయంగా నిరంతరం సంచరించటం; ఋజుభావంబును= వేరుగా (డొంకతిరుగుడు వ్యవహారం కాకుండా) ప్రవర్తించే స్వభావం; సత్యంబున్= సత్యపాలన; అపైశునము= లోభగుణం లేకుండటం; అహింసయున్= హింసచేయకుండటం; యతికిన్= సన్న్యాసికి; ముఖ్యవ్రతముల్= ముఖ్యమైన దీక్షలు; చూరె= సుమండీ! (కదా!).

తాత్పర్యం: అసూయ, కోపం లేకుండా ఉండటం, ఇంద్రియాలను నియంత్రించుకొనటం; బ్రహ్మచర్యంలో సంచరించటం; ఋజుప్రవర్తన, సత్యపాలన, లోభగుణం లేకుండా ఉదారంగా ఉండటం, హింస చేయకుండటం, సన్న్యాసికి ముఖ్యమైన దీక్షలు.

విశేషం: 'యతి' అంటే 'నియతి' కలవాడని అర్థం. 'సమ్యక్'= బాగుగా; 'న్యాసము'= దాచి పెట్టటం అంటే భగవంతుడిలో సర్వాన్ని దాచిపెట్టినవాడని అర్థం. 'సర్వం బ్రహ్మమయం' అని ఎవడు అన్నిటిని త్యజిస్తాడో వాడు 'సన్న్యాసి'.

తే. వృక్షమూల నదీతీర విజన నిలయ । విపిన గిరిగుహా నిత్య వివిక్త దేవ
సదనవాసియై కౌటిల్య సాధ్య వస్తు । సంచయనము లుడిగి యతి సంచరించు. 174

ప్రతిపదార్థం: వృక్షమూల= చెట్టు మొదట; నదీతీర= నదీతీరంలో; విజననిలయ= జనాలు లేనిచోట; విపిన= అడవిలో; గిరిగుహా నిత్య వివిక్త= గిరిగుహలలో నిత్యం ఒంటరిగా; దేవసదన= దేవాలయాలలో; వాసి+ఐ= వాసంచేస్తూ; కౌటిల్య= వంకరమార్గాలతో; సాధ్య వస్తు సంచయనములు= సాధించదగ్గ వస్తుసముదాయాలను; ఉడిగి= వదలిపెట్టి; యతి= సన్న్యాసి; సంచరించున్= తిరుగుతాడు.

తాత్పర్యం: సన్న్యాసి ఏ చెట్టు మొదటో, నది ఒడ్డునో, మనుష్యులు లేని అడవులలోనో, కొండగుహలలోనో, నిత్యం ఒంటరిగా, ఏ ఆలయాలలోనో నివసిస్తాడు. దుర్మార్గంగా కుయుక్తులతో ఏ వస్తువులూ సంపాదించడు. ఇట్లా యతి సంచరిస్తూ ఉంటాడు.

క. **తన మేలు ప్రకాశింపక । తనుఁ గనుఁగొనునట్టి జను లుదాసీనతమై**
నునికికిఁ దగియెడు చందం । బున వర్తించుయతి సర్వముక్తత నొందున్. **175**

ప్రతిపదార్థం: తన= తనయొక్క; మేలు= గొప్పతనం; ప్రకాశింపక= బయటపెట్టకుండా; తనున్+కనుఁగొనునట్టి జనులు= తనను చూచేటటువంటి జనాలు; ఉదాసీనతమైన్= ఉదాసీనంగా; ఉనికికిన్= ఉండటానికి; తగియెడు= తగిన; చందంబునన్= రీతిలో; వర్తించు యతి= ఉండే సన్న్యాసి; సర్వముక్తతన్= అన్నిటినుండీ విముక్తిని; ఒందున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: తన గొప్పతనం ఎవరికీ చాటకుండా; తనను చూస్తున్న వారుకూడా ఉపేక్షాభావంతో తనను పట్టించుకొనకుండా ఉండేటట్లుగా ఏ సన్న్యాసి వర్తిస్తాడో అతడు సర్వబంధ విముక్తుడౌతాడు.'

వ. **అని యెఱిఁగించి మఱియును.** **176**

తాత్పర్యం: అని తెలిపి ఇంకా (తరవాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. **సన్న్యాస మనఁ దపశ్చరణంబు పేరు త । పోజ్ఞాన యుక్తి ప్రబుద్ధు లైన**
జనము లచింత్యం బజర మమృతంబు నా । వెలుఁగు తత్త్వము గంద్రు వీతతామ
సము నవధూత రాజసమునై శుద్ధ స । త్త్వాశ్రయం బగు హృదయంబు గలుగు
వారు తపోవృత్తివలన సుక్షేమ మా । ర్గంబున నడతు రేకత్వ శోభి

తే. **మహిత నానాత్వ మనంగ సమస్త భూత । సముదయస్థమై యున్న తత్త్వము ప్రకాశ**
మగుట నఖిలగతులఁ దోఁచు నవ్విధంబు । గలుగు బుధుఁడు నిర్ద్వంద్వుఁడై కాంచు ముక్తి. **177**

ప్రతిపదార్థం: సన్న్యాసము+అనన్= సన్న్యాసమంటే; తపశ్చరణంబు పేరు= తపస్సుచేయటానికి పేరు; తపోజ్ఞాన+యుక్తి+ప్రబుద్ధులు+ఐన= తపస్సువలన పుట్టిన జ్ఞానంతో మేల్కొన్నవారైన; జనములు= యోగిజనులు; అచింత్యంబు= చింతించి (ఆలోచించి); తెలిసికొనటానికి వీలులేనిది; అజరము= ముసలితనం లేనిది; అమృతంబునాన్= చావులేనిదిగా; వెలుఁగు తత్త్వమున్= వెలిగేటటువంటి మహాతత్త్వాన్ని; కంద్రు= దర్శిస్తారు; వీత తామసమున్= తమోగుణం పోయినదీ; అవధూత రాజసమున్+ఐ= పోగొట్టబడిన రాజసం కలిగినదీ అయినటువంటి; శుద్ధసత్త్వ= పరిశుద్ధసత్త్వగుణానికి; ఆశ్రయంబు+అగు= ఆశ్రయమైన; హృదయంబు= హృదయం; ఉరుతపోవృత్తివలనన్= గొప్పతపశ్చర్యవలన; కలుగున్= కలుగుతుంది; సంక్షేమ మార్గంబునన్+నడతురు= క్షేమం కలిగించే భద్రమైన పద్ధతిలో నడుస్తారు; ఏకత్వశోభి= ఏకంగా ప్రకాశించే; మహిత నానాత్వము+అనఁగన్= గొప్పదైన అనేకత్వం అనబడి; సమస్తభూత సముదయస్థమై; ఉన్నతత్త్వము= సమస్త ప్రాణి సముదాయాలలోనూ ఉన్న ఆత్మ వస్తువు; ప్రకాశము+అగుటన్= ప్రకాశించగా; అఖిల గతులన్+తోఁచున్= అన్ని విధాలా కనిపిస్తుంది; ఆ విధంబు+కలుగు బుధుఁడు= ఆ విధంగా దర్శించగల పండితుడు (జ్ఞాని); నిర్ద్వంద్వుడు+ఐ= ద్వంద్వమోహం పోయినవాడై; ముక్తిన్+కాంచున్= ముక్తి పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: సన్న్యాస మంటే తపస్సుచేయటమే. తపోజ్ఞానంచేత జాగరూక చిత్తం కలిగిన యోగులు చింతించి తెలిసికొనజాలనిదీ, ఎప్పటికీ నిత్యనూతనమైనదీ, చావు లేనిదీ అయిన ఆ మహాతత్త్వాన్ని చూస్తారు. తపోవృత్తివలన రజస్తమస్సులు లేని శుద్ధసత్త్వానికి ఆశ్రయమైన హృదయం ఏర్పడుతుంది. క్షేమమైన దారిలో పయనించటానికి అది

మూలమవుతుంది. ఏకత్వం అనేకత్వం అనే రెండు లక్షణాలూ కలిగిన ఆ ఆత్మవస్తువు సకల ప్రాణి సముదాయాలలోనూ అన్ని రీతులలోనూ ప్రకాశించటం మొదలవుతుంది. అట్లాంటి జ్ఞాని ద్వంద్వమోహాలను అధిగమించి ముక్తిని పొందుతాడు.

వ. అవ్యక్త ప్రభవంబును బుద్ధి స్కంధంబును నహంకార విటపంబును మహా భూతోపశాఖంబును నింద్రియ కోటరంబును సంతతాశా పల్లవంబును శుభాశుభ ఫలంబును నై సంసార వృక్షం బొప్పుచుండు. 178

ప్రతిపదార్థం: అవ్యక్త ప్రభవంబును= తెలియని పుట్టుక కలిగింది (అవ్యక్తాన్నే వేరుగా, బీజంగా కలిగింది); బుద్ధి స్కంధంబును= బుద్ధినే కాండంగా కలిగింది; అహంకార విటపంబును= అహంకారాన్నే కొమ్మగా కలిగిందీ; మహాభూత+ఉపశాఖంబును= మహా భూతాలనే రెమ్మలుగా కలిగిందీ; ఇంద్రియకోటరంబును= ఇంద్రియాలనే తొర్రలుగా కలిగింది; సంతత= నిరంతరం; ఆశా పల్లవంబును= పుట్టే ఆశలనే చిగురులుగా కలిగింది; శుభ+అశుభ ఫలంబును+ఐ= శుభం అశుభం అనే పండ్లను కలిగిందై; సంసారవృక్షంబు= సంసారమనే చెట్టు; ఒప్పుచున్+ఉండున్= ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: అవ్యక్తమనే బీజాన్ని, బుద్ధి అనే కాండాన్ని, అహంకారమనే కొమ్మను, మహాభూతాలనే రెమ్మలను, ఇంద్రియాలనే తొర్రలను, నిరంతరం పుట్టే ఆశ లనే చిగుళ్ళను, మంచిచెడు లనే ఫలాలను కలిగినదై ఈ సంసారమనే చెట్టు ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. జ్ఞానాసి నది నఱికి యభి। మానాహంకార మతి నియతి యగు పురుషుం
డానందము ప్రస్ఫుటముగఁ। గానంగా నేర్చు విగతకల్మషులారా! 179

ప్రతిపదార్థం: విగతకల్మషులారా!= పోయిన పాపాలుగల ఋషులారా!; జ్ఞాన+అసిన్= జ్ఞానమనే కత్తితో; అది= ఆ చెట్టును; నఱికి= నరికివేసి; అభిమాన+అహంకార మతి= అభిమానం, అహంకారం అనే లక్షణాలుకల మతి; నియతి+అగు= నియంత్రణలో ఉన్న; పురుషుండు= యోగిపురుషుడు; ఆనందము= ఆత్మానందాన్ని; ప్రస్ఫుటముగన్= స్పష్టంగా; కానంగాన్+నేర్చున్= దర్శించగలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: జ్ఞానమనే కత్తితో ఆ చెట్టును నరికివేసి అభిమాన, అహంకారాలను ఎవరు నియంత్రించుకొంటారో ఆ యోగి నిస్సందేహంగా బ్రహ్మానందాన్ని పొందగలుగుతాడు.

విశేషం: అశ్వత్థ వృక్షంగా జగత్తును వర్ణించిన గీతాకారుడు 'అసంగశస్త్రేణ దృఢేన ఛిత్వా' అన్నాడు. ఈ లోకమనే మహావృక్షాన్ని 'నిస్సంగం' (అంటే ఎందులోనూ ప్రవేశించని మనస్సు) అనే శస్త్రంతో ఖండించాలని చెప్పాడు.

ఇక్కడ ఈ వృక్షానికి మూలం మొదలు ఫలం దాకా అన్నీ చెప్పబడ్డాయి. 'జ్ఞానం' అనే కత్తితో ఈ చెట్టును ఖండించవచ్చునట. అప్పుడు అభిమాన, అహంకారాలు నశిస్తాయి. అప్పుడు సాత్త్విక ప్రజ్ఞ ప్రవర్తించి 'ఆత్మ' దర్శనమిస్తుంది. ఆ ఆనందమే బ్రహ్మానందమని యోగులు పిలిచింది.

ఆ. నిమిషమైనఁ బరమ నియతి నాత్మని నాత్మ। యంద కనినఁ దెలివి నారఁ బడసి
బోధమహితమునులు పొందు నవ్యయగతిఁ। బొందఁ గండ్రు ప్రకృతి పొందు దొఱఁగి. 180

ప్రతిపదార్థం: నిమిషము+ఐనన్= ఒక నిమిషంపాటైనాసరే; పరమనియతిన్= మిక్కిలి నిష్ఠతో (యోగసాధనతో); ఆత్మునిన్+ఆత్మ+అందున్+అ+కనినన్= ఆత్ముడిని ఆత్మలో చూస్తే; తెలివిన్+ఆరన్+పడసి= సమగ్రమైన జ్ఞానం పొంది; ప్రకృతిపొందు+తొఱంగి= ప్రకృతితోడి అనుబంధాన్ని వదలి; బోధమహిత= జ్ఞానంచేత మహనీయులైన; మునులు+పొందు= మునులు పొందేటటువంటి; అవ్యయగతిన్= ముక్తిస్థానాన్ని; పొందన్+కంద్రు= పొందగలుగుతారు.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి నిష్ఠతో యోగసాధన మూలంగా తనలోని జీవాత్మను తాను దర్శించగలిగితే, అది ఒక నిమిషంపాటు జరిగినా చాలు. ఈ లోకంతోడి విషయానుబంధాలనుండి ముక్తుడై జ్ఞానులైన మహర్షులు పొందే ఆ ముక్తిస్థానాన్ని పొందగలుగుతాడు.

ఆ. పరమనియతి యనఁగఁ బ్రాణసంయమనంబు । యది క్రమాభివృద్ధి నలవరింపఁ
గాఁ బ్రసాద సిద్ధి గలిమి ధ్రువం బవ్వి । శేషకలన మిష్టసిద్ధిఁ జేర్చు. 181

ప్రతిపదార్థం: పరమనియతి+అనఁగన్= పరమనియతి అనగా; ప్రాణసంయమనంబు= ప్రాణవాయువును నియంత్రించటమే (అంటే యోగసాధనే); అది= ఆ సాధన; క్రమాభివృద్ధిన్= క్రమంగా పెంచుకొంటూ; అలవరింపఁగాన్= సాధనచేయగా; ప్రసాదసిద్ధి+కలిమి= ప్రసార సిద్ధి కలగటం; ధ్రువంబు= సత్యం; ఆ+విశేషకలనము= ఆ ప్రసాద సిద్ధిరూపమైన వైశిష్ట్యం కలిగి ఉండటం; ఇష్టసిద్ధిన్+చేర్చున్= కోరిన దానిని ఇస్తుంది.

తాత్పర్యం: పరమనియతి అని ముందు చెప్పింది ప్రాణవాయు నిరోధరూపమైన యోగసాధననే, దానిని క్రమంగా పెంచుకొంటూ అభ్యసిస్తూ పోగా భగవత్ ప్రసాదరూపమైన సిద్ధి తప్పకుండా కలుగుతుంది. దానివలన ఇష్టార్థాలు సిద్ధిస్తాయి.

విశేషం: పద్యంలో ఎక్కడా భగవంతుడి పేరులేదు. కాని, ప్రసాద దాత పరమాత్మస్వరూపుడైన భగవంతుడే. యోగానికి ఆత్మదర్శనమే ప్రయోజనం కాబట్టి యోగసిద్ధికూడా దైవానుగ్రహంవలననే జరుగుతుందని మహర్షులంతా సెలవిచ్చారు. అందుకే యోగం, క్షేమం రెండూ నేనే వహిస్తాను అని భగవంతుడు అర్జునుడికి వరప్రసాదమిచ్చాడు.

క. అవ్యక్త తత్త్వ జాతము । భవ్యము సత్త్వంబు దురిత పంక హరంబై
యవ్యయ మమృత మనింద్రియ । భావ్యం బగు తత్త్వ మొందఁ బ్రాఁకగుఁ జుండీ! 182

ప్రతిపదార్థం: అవ్యక్త తత్త్వజాతము= అవ్యక్త తత్త్వానికి సంబంధించిన జ్ఞానం; భవ్యము= పుణ్యప్రదమైనది; సత్త్వంబు= సాత్త్వికమైనది; దురితపంకహరంబు+ఐ= దురితాలనే బురదను తొలిగించేదై; అవ్యయము= అనంతమైన; అమృతము= శాశ్వతమైన; న+ఇంద్రియ భావ్యంబగు తత్త్వము+ఒందన్= ఇంద్రియాలచేత భావింపజాలని తత్త్వాన్ని (ఆత్మతత్త్వాన్ని) పొందటానికి; ప్రాఁకు+అగున్= ఆధారమవుతుంది; చుండీ!= సుమండీ!

తాత్పర్యం: ఇంతవరకు చెప్పిన అవ్యక్త తత్త్వజ్ఞానం పుణ్యప్రదం. సాత్త్వికం, పాపహరం, అవ్యయమైన అనంతమైన ఇంద్రియాతీతమైన ఆత్మతత్త్వ దర్శనాన్ని చేయటానికీ జ్ఞానం పాకుడు తీగవలె పనికి వస్తుంది. (అంటే ఇది దొరికితే దానిని చేరుకొనటం సులభమని అర్థం.)

వ. కావున. 183

తాత్పర్యం: అందుచేత (-తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. **సత్త్వభావన కంటెఁ బ్రశస్తమైన। కృత్య మరయంగ లేదంద్రు నిత్యవస్తు**
సమ్యగధిగమ సిద్ధికి సంయమ ప్ర। సిద్ధు లాగమతంత్ర ప్రసిద్ధులార! 184

ప్రతిపదార్థం: సంయమ ప్రసిద్ధులు= ఋషిశ్రేష్ఠులు; నిత్యవస్తు సమ్యక్+అధి గమ+సిద్ధికిన్= నిత్యమైన ఆత్మవస్తువును సమగ్రంగా చేరుకొనటానికి; సత్త్వభావనకంటెన్= ఆ సత్త్వరూపమైన మహాతత్త్వాన్ని (ఆత్మను) భావించటంకన్నా; ప్రశస్తమైన కృత్యము= శ్రేష్ఠమైన కార్యం; అరయంగన్= బాగా చూడగా; లేదు+అంద్రు= లేదు అంటారు; ఆగమతంత్ర ప్రసిద్ధులార!= వేద తంత్రం తెలిసిన వారిలో శ్రేష్ఠులైన వారా! (ఇది మీకు చెప్పాలా? అని అర్థం).

తాత్పర్యం: మీరు వేదతంత్రం తెలిసినవారిలో శ్రేష్ఠులు, మీకు తెలియనిది ఏమున్నది? ఋషిశ్రేష్ఠులు నిత్యమైన ఆత్మ వస్తువును సమగ్రంగా చేరుకొనటానికి ఆ 'సత్త్వ' భావనకంటె శ్రేష్ఠమైన పని మరొకటి లేదు- అని నిశ్చయంగా చెప్పారు.

విశేషం: ముందు 106వ పద్యంలో 'సత్త్వ'మంటే 'పరమవేద్య' తత్త్వమని చెప్పారు. గమనించి ఇక్కడ అన్వయించుకొనాలి.

క. **వినుఁడీ! సత్త్వస్థుఁ బురుషుఁ। గనుఁగొనుఁ డనుమాన కలనఁ గాని మదిం ద**
క్కిన తెఱఁ గేమిట నైనం। గనుఁగొనియెద మనుట వెరవు గాకుండుఁ జుఁడీ! 185

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడీ!= వినండి!; ఈ+సత్త్వస్థున్= ఈ సత్త్వస్థితిలో ఉండే; పురుషున్= మహాపురుష తత్త్వాన్ని (పరమాత్మను); కనుఁగొనుఁడు= దర్శించండి (ఇంతరకు చెప్పిన తపోయజ్ఞ యోగసాధనాది మార్గాల ద్వారా); అనుమానకలనన్+కాని= అనుమాన ప్రమాణంతోకాని; మదిన్= మదిలో; తక్కిన= ఇతరమైన; తెఱఁగు+ఏమిటన్+ఐనన్= ఏ పద్ధతిలోగాని; కనుఁగొనియెదము+అనుట= చూడగలుగుతాం అనటం; వెరవు+కాకుండున్= సాధ్యం కాదు; చుఁడీ!= సుమండీ!

తాత్పర్యం: ఈ 'సత్త్వ' నిష్ఠుడైన ఆ మహావేదవేద్యుడి తపోయజ్ఞయోగాది మార్గాలద్వారా 'సత్త్వ' భావనచేతనే సాధించాలి తప్ప అనుమాన ప్రమాణం కాని, ఏ ఇతర ఉపాయం కాని లేదు. అట్లా చూడగలుగుతామనుకొనటం అసాధ్యం సుమండీ!

విశేషం: న్యాయశాస్త్రంలో 'అనుమాన' ప్రమాణం చర్చించబడింది. ఇతరమైన ప్రత్యక్ష ఉపమానాది ప్రమాణాలూ ఉన్నాయి. 'ధూమాగ్ని న్యాయం' అనుమాన ప్రమాణానికి నిదర్శనం. ఎక్కడ పొగ ఉన్నదో అక్కడ అగ్ని ఉంటుందన్నది అనుమానం. భగవత్తత్త్వ వివేచన అట్లాంటిది కాదు. అది నిష్కారణమైన కారణం- కార్యం. కర్తలేని కర్మ, కర్మలేని క్రియ, అందుచేత 'సత్త్వ' మన్నారు. అంటే అట్లాగే ఉన్నదని అర్థం. దానిని 'భావించటం' అంటే 'తర్కించటం' కానేకాదు. ఉపాసించటమని అర్థం. అది ప్రాణ 'రూపం కాబట్టి 'ప్రాణ' నియంత్రణద్వారా చేస్తున్నాం. అందుచేత అనుమాన ప్రమాణంద్వారా సాధ్యం కాదనటం. దానికి 'ప్రత్యక్ష' నిరూపణ. 'అనుమానం' జరిపించటం సాధ్యంకాదు. అందుచేత మార్గాంతరం లేదనటం.

సీ. **ఇట్లగ టె ట్లనియెదరేని సత్యంబు। సంతోషమును నహింసయును ధృతియు**
క్షమయు నార్జవమును సన్న్యాసమును బరి। త్యాగంబు విజ్ఞానయోగ దశయు
సాత్త్వికంబులు గాన తత్త్వవిజ్ఞనములీ। యనుమానముఁ బురుషాధిగమముఁ
బడయుట యొప్పెడు పదమంద్రు తత్త్వంబుఁ। బురుషుండు నొకఁ డను బుద్ధిఁ గొంద

తే. **ఊర్వు లూఁదురు రట్లేలయగు సుదుంబ। రమున మశకమ్ము వారి మీనము వసించు**
నట్లు సత్త్వంబునం దంతరాత్ముఁ డండుఁ। గాక యనియెడివారు పెక్కండ్రు గలరు.' **186**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+అగుట= ఇట్లాకావటం; ఎట్లు+అనియెదరు+ఏని= ఎట్లాఅంటారా! (అయితే వినండి); సత్యంబున్= సత్యమూ; సంతోషమును= సంతోషమూ; అహింసయును= అహింసా; ధృతియున్= ధైర్యమూ; క్షమయున్= ఓర్పూ; అర్థవమును= ఋజుమార్గమూ; సన్న్యాసమును; పరిత్యాగంబున్= త్యాగబుద్ధీ; విజ్ఞానయోగదశయున్= విజ్ఞానయోగస్థితి; సాత్త్వికంబులు+కాన= సాత్త్వికాలు కాబట్టి; తత్త్వవిజ్ఞులు= తత్త్వవేత్తలు; అనుమానమునన్= అనుమానప్రమాణంతో; పురుషాధిగమమున్+పడయుట= పురుష తత్త్వాన్ని; తెలిసికొనటం; ఒప్పెడు+పదమండ్రు= తగిన పద్ధతి అంటారు; కొందఱు+ఆర్యులు= కొందరు విద్వాంసులు; తత్త్వంబున్= తత్త్వమూ; పురుషుఁడున్= పురుషుఁడు; ఒకఁడు+అనుబుద్ధిన్= ఒకడనే ఆలోచనతో; ఊఁదుదురు= నొక్కి చెప్పుతారు; అట్లు+ఏల+అగున్= అట్లా ఎందుకవుతుంది?; ఉదుంబరమునన్= మేడిపండులో; మశకమ్ముఁ= పురుగూ; వారిన్= నీటిలో; మీనమున్= చేప; వసించునట్లు= బ్రతికేటట్లు; సత్త్వంబునందున్= సత్త్వంలోనే; అంతరాత్ముఁడు+ఉండుఁగాక= అంతరాత్మ ఉంటుంది పోండి!; అనియెడువారు= అనేవారూ; పెక్కండ్రు+కలరు= చాలా మంది ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఎందుకు అన్నానంటే సత్యం, సంతోషం, అహింస, ధృతి, క్షమ, ఋజుత్వం, సన్న్యాసం, త్యాగబుద్ధి, విజ్ఞానయుక్తి-ఇవన్నీ సాత్త్విక గుణాలు కాబట్టి ఇవి ఉన్నచోట 'పురుషతత్త్వం' ఉన్నట్లే కాబట్టి పురుషతత్త్వాన్ని గుర్తించటానికి ఈ అనుమాన ప్రమాణం చాలు అంటారు. కొందరు పురుషుడూ, తత్త్వమూ ఒకటే నంటారు. మరికొందరు అట్లాఎట్లా అవుతుంది! మేడిపండులో పురుగులు, నీటిలో చేప ఉన్నట్లే సత్త్వంలోనే అంతరాత్మ ఉంటాడు. ఇది నిశ్చయం - అని అనేవారూ ఉన్నారు.'

విశేషం: 'మశక'మంటే దోమ, మేడిచెట్టు నాశ్రయించి 'దోమ' లుంటాయన్నది ప్రసిద్ధం కాదు కాబట్టి 'మేడిపండు'ను గ్రహించి వివరించాను

మేడిపండులోని పురుగు, నీటిలోని చేప ఆధార ఆధేయ సంబంధం కలిగినవి. సాత్త్వికాదిగుణాలను ఆధారంగా పురుషతత్త్వాన్ని గుర్తించటం ఇట్లాంటిదే అని కొందరనవచ్చును. కొందరు ఆ 'పురుషుడే' తత్త్వసంకేత మనవచ్చును. కొందరు 'సత్త్వం' అని ఏ గుణాన్ని పిలుస్తామో అదే 'ఆత్మ' దర్శనానికి ఆధార మనవచ్చును. ఎట్లా అన్నా అర్థం ఒకటే. వాదమంతా ఆ రెంటి సంబంధాన్ని గుర్తించటంలోనే. తిక్కనగారు సత్త్వపురుష సంబంధాన్ని తరువాత వివరిస్తున్నారు. అక్కడ ఈ రెంటినడుమ అన్వయం ఎట్లా ఉన్నదో చూడవచ్చును.

వ. **అనిన విని యమ్మును లమ్మహితాత్మునితో 'ధర్మంబు లనేక విధంబులు; వీనిలో నెవ్వం డెయ్యది యవలంబించె నదియ వాఁడు మేలను; నే మన్నింటి మీఁదనుం బరఁగిన బుద్ధులు గలిగి యనిశ్చయ దర్శనులమయి యుండుదు; మిది ప్రధానానుష్ఠేయంబని యుపదేశింపవలయు; సత్త్వపురుష సంబంధ ప్రకారంబును బ్రస్ఫుటంబుగా నెఱింగింపు' మనుటయు వారికి వారిజాసనుం డిట్లనియె.** **187**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అని బ్రహ్మ చెప్పగా విన్నవారై; ఆ+మునులు= ఆ ఋషులు; ఆ+మహిత+ఆత్మునితోన్= ఆ మహాత్ముడితో; ధర్మంబులు= ధర్మాలు; అనేక విధంబులు= అనేక రీతులు; వీనిలోన్= వీటిలో; ఎవ్వండు= ఎవడు; ఏ+అది=

ఏది; అవలంబించెన్= పాటిస్తాడో; వాఁడు; అది+అ= అదే; మేలు+అనున్= మేలు అంటాడు; ఏము= మేమైతే; అన్నింటిమీఁదనున్= అన్నిటిమీదా; పరఁగిన= వ్యాపించిన; బుద్ధులు+కలిగి= బుద్ధులున్నవారమై; అనిశ్చయ= స్పష్టంగా లేని; దర్శనులము+అయి= జ్ఞానం కలవారమై; ఉండుదుము= ఉన్నాం; ఇది= ఇట్లాంటిది; ప్రధాన+అనుష్ఠేయంబు+అని= ప్రధానంగా అనుష్ఠించదగినదని; ఉపదేశింపవలయున్= ఉపదేశించబడి; సత్త్వ, పురుష సంబంధ ప్రకారంబును= సత్త్వానికి పురుషుడికీ ఉన్న సంబంధాన్ని; ప్రస్ఫుటంబుగాన్= స్పష్టంగా; ఎఱింగింపుము= చెప్పండి; అనుటయున్= అని వారు కోరగా; వారికిన్= ఆ ఋషులకు; వారిజాసనుండు= బ్రహ్మ; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని ఋషులు అతడితో 'స్వామీ! ధర్మాలు అనేక రీతులలో ఉంటాయి. వీటిలో ఎవడు దేన్ని పాటిస్తే వాడు దానినే మేలంటాడు. మేము అన్నిటిమీదా ప్రసరించిన బుద్ధులు కలవారమై నిశ్చయజ్ఞానం లేకుండా ఉన్నాం. ముఖ్యంగా అనుష్ఠించదగిన పద్ధతి ఇది అని బోధించండి. సత్త్వానికి పురుషుడికీ సంబంధం ఏమిటో స్పష్టంగా తెలపండి' అని కోరగా బ్రహ్మ వారితో ఇట్లా అన్నాడు.

(సత్త్వం బవశ్యానుష్ఠేయంబుగా నిరూపించుట (సం.14-49-2))

సీ. 'సకల ధర్మములలో సర్వభూతాహింస । మేటి; యహింసా సమేతుఁ డైన
వానికి నుత్తమ జ్ఞానోదయం బగు; । నది మోక్షమొనరించు ననఘులార!
కోరిక మెయిఁ గర్మకారి యయ్యెడు వాఁడు । పొందు గతాగతంబులు ఫలాభి
లాషంబు లేక నిర్దోషత మే లాచ । రించిన ముక్తి సిద్ధించు వినుఁడు!

తే. విషయి పురుషుండు, సత్త్వంబు విషయ; మిట్లు । భోక్తృ భోజ్యత్వ సంబంధమునఁ బొసంగి
యుండియును బద్మపత్త్రపయోలవంబు । కరణి నతఁడు తత్సంగంబుఁ బొరయకుండు. 188

ప్రతిపదార్థం: అనఘులార!= పుణ్యాత్ములారా! సకలధర్మములలోన్= అన్ని ధర్మాలలోనూ; సర్వభూత+అహింస= ఏ ప్రాణినీ హింసించకుండా ఉండటం; మేటి= గొప్పది; అహింసాసమేతుఁడు+ఐనవానికిన్= అహింసను పాటించేవాడికి; ఉత్తమజ్ఞాన+ఉదయంబు+అగున్= ఉత్తమజ్ఞానం కలుగుతుంది; అది= ఆ జ్ఞానం; మోక్షము+ఒనరించున్= మోక్షం ప్రసాదిస్తుంది; కోరికమెయిన్= కోరిక కలిగి (సకామమైన); కర్మకారి+అయ్యెడువాఁడు= కర్మమార్గ నిష్ఠుడయ్యేవాడు; గత+అగతంబులు+పొందున్= జన్మమరణాలను పొందుతాడు; ఫల+అభిలాషంబు లేక= ఫలితంలో కోరిక లేకుండా; నిర్దోషతన్= ఏ దోషాన్నీ చేయకుండా; మేలు+ఆచరించినన్= పుణ్యంచేస్తే; ముక్తి సిద్ధించున్= ముక్తి కలుగుతుంది; వినుఁడు= వినండి; పురుషుండు; విషయి= విషయానుభవం పొందేవాడు; సత్త్వంబు= సత్త్వం; విషయము= విషయం; ఇట్లు= ఈ విధంగా భోక్తృ= తినేవాడు; భోజ్య= తినబడేది అనే; సంబంధమునన్+ పొసంగి+ఉండియును= సంబంధంతోకూడి ఉన్నాకూడా; పద్మపత్ర+పయస్+లవంబు= తామరాకుమీద నీటిబొట్టు; కరణిన్= చందంగా; అతఁడు= ఆ పురుషుడు; తద్+సంగంబున్= ఆ సత్త్వంతో కూడికను; పొరయఁక+ఉండున్= పొందకుండా ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యాత్ములారా! అన్ని ధర్మాలలోనూ అహింస గొప్పది. ఏ ప్రాణినీ హింసించనివాడికి ఉత్తమ జ్ఞానం కలుగుతుంది. అది మోక్షదాయిని అవుతుంది. కోరికతో పని చేసేవాడు నిరంతరం జననమరణ రూపమైన 'బంధం' లో చిక్కుకొనే ఉంటాడు. ఫలితం మీద ఆశలేకుండా, ఏ దోషాన్ని చేయకుండా పుణ్యం నిర్వహించిన వాడికి తప్పక ముక్తి లభిస్తుంది. పురుషుడు విషయి; సత్త్వం విషయం. భోక్తకు భోజ్యానికి నడుమ ఉన్న సంబంధం ఈ రెండింటినడుమ

ఉన్నది. తామరాకుమీద నీటిబొట్టు చందాన పురుషుడు సత్త్వాన్ని అంటీ అంటకుండా ఉంటాడు. ఏ బంధాన్నీ పొందడు. పద్మపత్రపయోలవంబు కరణి-అలంకారం ఉపమ.

క. సత్త్వము ప్రదీప మా పర। తత్త్వముఁ గాంచుటకుఁ గాన తత్సాధనతా
తత్త్వము వదలక చిత్త సు। ఖత్వాకలిత మగు నెలవు గంద్రు కృతాత్ముల్. 189

ప్రతిపదార్థం: సత్త్వము; ఆ+పరతత్త్వమున్+కాంచుటకున్= ఆ పరతత్త్వాన్ని దర్శించటానికి; ప్రదీపము= దివ్వె వంటిది; కాన= కాబట్టి; తద్+సాధనతా+తత్త్వమున్= దాని కారణంగా గ్రహించి సాధించాలన్న ధ్యేయాన్ని వదలకుండా; చిత్త+సుఖత్వ+ఆకలితము+ అగు+నెలవున్= చిత్త సుఖాన్ని కలిగించేటటువంటి స్థిరమైన పదాన్ని; కృతాత్ముల్= పుణ్యాత్ములు (పరిణతాత్ములు); కంద్రు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: ఆ పరతత్త్వాన్ని దర్శించటానికి దివ్వెవంటిది సత్త్వం. అందుచేత సత్త్వాన్ని సాధనంగా గ్రహించి పరతత్త్వసాధన చేయాలన్న ధ్యేయంతో వదలకుండా ప్రయత్నించి ఆత్మవిద్యలో పరినిష్ఠులై యోగులు చిత్త సుఖంతో కూడుకొన్న స్థిరమైన 'ముక్తి' ధామాన్ని చేరుకొంటారు.

చ. అది సదుపాయ మెందును నుపాయసమగ్రత లేమి సేర్ప ద
భ్యుదయము దూరమార్గమునఁ బొందెడు భద్రము వాహనాఢ్యుఁడున్
నది నెఱి నుత్తరించి కనునందము నౌ సహితుండుఁ గాంచు నొ
ప్పిదము విసాధనుం డయిన బే లెటు లొందఁగ నేర్చుఁ జెప్పుఁడా! 190

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ సత్త్వాన్ని సాధనంగా గ్రహించటం; సత్+ఉపాయం= మంచి పద్ధతి; ఎందునున్= ఎప్పుడైనా; ఉపాయసమగ్రత లేమి= సమగ్రమైన ఉపాయం లేకపోవటం; అభ్యుదయమున్+చేర్పదు= ఫలసాధనవైపు మనిషిని నడిపించదు; వాహనాఢ్యుఁడున్= వాహనం కలిగినవాడు; దూరమార్గమునన్= దూరప్రయాణంలో; భద్రమున్+పొందెడున్= క్షేమం పొందుతాడు; నదిన్= నదిని; నెఱిన్+ఉత్తరించి= సులభంగా దాటి; కను+అందము= పొందే సంతోషం; నౌ+సహితుండు= నావ కలిగినవాడు; కాంచున్+ఒప్పిదము= పొందే తీరుగా; విసాధనుండు+అయిన= ఏ సాధనమూ లేని; బేల= అమాయకుడు; ఎటులు+ఒందఁగన్+నేర్చున్?= ఎట్లా పొందగలరు?; చెప్పుఁడా!= చెప్పండి.

తాత్పర్యం: ఆ సత్త్వాన్ని సాధనంగా గ్రహించటం ఉత్తమపద్ధతి. ఎవరికైనా ఉపాయం లేకుండా ఫలసాధన పొందగలగటం అసాధ్యం. వాహనం కలిగినవాడే దూరప్రయాణంలో క్షేమం పొందుతాడు. నావ కలిగినవాడు నదిని దాటి పొందే సుఖం ఏ సాధనమూ లేని బేల ఎట్లా పొందగలుగుతాడో మీరే చెప్పండి!

విశేషం: అలం: దృష్టాంతం, బ్రహ్మ చూపిస్తున్న రెండు పోలికలూ 'ప్రయాణం'తో సంబంధం కలిగినవే. ఈ ప్రయాణమే 'మహాప్రస్థానం'- చివర పొందే ఫలాన్ని 'అభ్యుదయం' అంటున్నాడు. 'భద్రము' అనబడేది శ్రేయస్సు. 'అందము' అనబడేది సచ్చిదానంద రూపమైన 'ముక్తిధామం' 'నావ' సత్త్వం, నావికుడు 'పురుషుడు'. నావ లేని పురుషుడు 'బేల'. వాడే సాధనం తెలియక ప్రయాణంచేయలేక ఏడుస్తూ కూర్చుంటాడు.

ఆ. ఇట్టు లగుట యెఱిఁగి యెఱిఁగి యేనియును నె। ఱుంగకేని బలిమి ఱొచ్చు గడిగి
చేయుపని ఫలంబు సిద్ధింపకుండుట। కొలఁదిఁ బోక దుఃఖములును గలుగు. 191

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టులు+అగుట= ఇట్లా సాధనం లేక కార్యసాధనం కుదరదని; ఎఱిఁగి= గుర్తించి; ఎఱిఁగి+ఏనియును= తెలిసినా; ఎఱుంగక+ఏని= తెలియకపోయినా; బలిమిన్= పూనికతో; ఱొచ్చు= మాలిన్యాన్ని; కడిగి= శుభ్రపరచి; చేయుపని= చేసేపని; ఫలంబు+సిద్ధింపకుండుట= ఫలసిద్ధి కాకపోవటం; కొలఁదిన్+పోకన్= తన సామర్థ్యాన్ని గుర్తించకపోవటంచేత; (దానితో) దుఃఖ ములున్+కలుగున్= క్లేశాలు కూడా కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: ఇట్లా కావడం (సాధనం చాలా అవసరం కావడం) తెలుసుకొనికూడా తెలొసో తెలియకో (సాధనం లేకుండా) బలంగా మాలిన్యాన్ని కడిగి చేసే పని సిద్ధించకపోవడం మాత్రం చేతనే పోకుండా దుఃఖములు కూడా కలుగుతాయి.

క. స్థలపథమునఁ బోతమ్ము। స్థలమార్గమునందు వాహనము వినియోజ్యం
బులుగా నిమ్మెయి సాధన। కలన విభాగజ్ఞుఁ డైనఁ గడచు దురితముల్. 192

ప్రతిపదార్థం: స్థలపథమునన్= స్థలమార్గంలో; పోతమ్మున్= ఓడను; జలమార్గమునందున్= నీటిమార్గంలో; వాహనము= బండి; వి+నియోజ్యంబులుగాన్= వాడదగనివిగా; ఈ+మెయిన్= ఈ రీతిగా; సాధనకలన+విభాగజ్ఞుఁడు+ఐనన్= సాధన సంపత్తిని విభజించుకొనే వాడైతే; దురితముల్+కడచున్= పాపాలను అధిగమిస్తాడు.

తాత్పర్యం: స్థలమార్గంలో ఓడ, జలమార్గంలో బండి పనికిరాదని ఎవడు సాధన విభాగ పరిజ్ఞానం సాధిస్తాడో వాడు పాపాలను అధిగమించగలడు.

వ. అని చెప్పి. 193

తాత్పర్యం: అని చెప్పినవాడై- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. తటినిఁ దగ నుత్తరించునంతకును బోత। మాదరించి తక్కొల్లనియట్లు పురుష
దర్శనము సంభవించు నంతకును సత్త్వ। మూఁది పిదపఁ దత్సంబంధ ముడుగుఁ డనియె. 194

ప్రతిపదార్థం: తటినిన్= నదిని; తగన్= తగినట్లుగా; ఉత్తరించునంతకునున్= దాటేంతవరకూ; పోతము+ఆదరించి= ఓడను పట్టుకొని; తక్కు+ఒల్లని+అట్లు= ఆ మీదట వదలివేసినట్లు; పురుష దర్శనము= పురుషుడి దర్శనం; సంభవించునంతకును= కలిగేదాకా; సత్త్వము+ఊఁది= సత్త్వాన్ని అవలంబించి; పిదపన్= తరువాత; తద్+ సంబంధము= ఆ సత్త్వ సంబంధాన్నికూడా; ఉడుగుఁడు+అనియెన్= వదలివేయండి అని అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నదిని పూర్తిగా దాటేదాకా ఓడను ఆశ్రయిస్తాం. తరువాత దానిని విడిచిపెడతాం. అట్లాగే 'పురుషుడి దర్శనం అయ్యేంతవరకు 'సత్త్వం' అవలంబించి ఆ తరువాత దానితో కూడా సంబంధాన్ని విడిచిపెట్టండి.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'ఏరు దాటాక తెప్ప తగలెయ్యట' మని ఒక సామెత ఉంది. అదికాదు ఇది. 'సాధనం' కార్యసాఫల్యానికి ఉత్తమ 'కరణం' మాత్రమే. మార్గంలో 'అభ్యుదయం' ప్రధానం కాబట్టి 'సాధనాన్ని' ఎంత మేరకు ఎట్లా వాడుకోవాలో అట్లా

వాడుకొనటమే ముందుచెప్పిన 'ఉపాయం'. పురుషుడు - క్షేత్రజ్ఞుడు అతడి దర్శనమైన తరువాత 'క్షేత్ర' రూపమైన ప్రకృతితో ఎంత సాక్షీభూతమైన సంబంధం ఉంటుందో, సాధకుడు 'సత్త్వం' అనే గుణసంపదను కూడా వదలి నిస్సంగుడై, నిర్గుణుడు అవుతాడని తాత్పర్యం.

వ. ఇట్లుపదేశించి మఱియు నిట్లను నవ్యక్తంబు గుణంబు మహత్తత్త్వంబు మహత్తత్త్వగుణం బహంకారం బహంకారంబు గుణంబులు మహాభూతంబులు మహాభూతగుణంబులు శబ్దాదులం దాకాశంబునకు శబ్దంబు గుణంబు వాయువునకు శబ్దస్పర్శంబులు దేజస్సునకు శబ్దస్పర్శ రూపంబులు జలంబునకు శబ్దస్పర్శ రూపరసంబులు గుణంబులు పృథివికి శబ్దస్పర్శరూపరస గంధంబులు గుణంబులు; శబ్దంబు మృదు ఖరాది బహువిధ భేదంబులు గలిగియుండు స్పర్శంబు శీతోష్ణ ముఖ్య వివిధ ప్రకారంబులం బరఁగు రూపంబు శుక్ల కృష్ణ ప్రభృతి నానా విధంబులం జను రసంబు మధుర తిక్తాది ప్రచురభంగుల నడచు గంధంబు సురభి తీక్ష్ణ ప్రముఖానేక విధంబుల వర్తించు నిట్లు పెక్కు చందంబులం జెల్లు విషయముల తెఱం గెఱుంగుట వానిఁ దొఱంగుటకుం దోడ్పడం జాలు నని చెప్పి వెండియు. 195

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉపదేశించి= బోధించి; మఱియున్+ఇట్లు+అనున్= ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు; అవ్యక్తంబు గుణంబు మహత్తత్త్వంబు= అవ్యక్త గుణమే మహత్తత్త్వం; మహత్తత్త్వ గుణంబు+అహంకారంబు= మహత్తత్త్వ గుణం అహంకారం; అహంకార గుణంబులు మహాభూతంబులు= అహంకార గుణాలే మహాపంచభూతాలు;

ఆకాశమునకు-శబ్దం.
వాయువునకు-శబ్దం+స్పర్శం.
తేజస్సునకు-శబ్దం+స్పర్శం+రూపం.
జలమునకు-శబ్దం+స్పర్శ+రూపం+రసం.
పృథివికి-శబ్దం+స్పర్శ+రూపం+రసం+గంధం **గుణాలు**

శబ్దం= మృదువు. కఠినం (ఖర) అని అనేక భేదాలు కలిగినది;
స్పర్శం= శీత (చల్లని), ఉష్ణ (వేడి) మొదలైన తేడాలు కలిగినది;
రూపం= శుక్ల (తెల్లని), కృష్ణ (నల్లని) మొదలైన చాలా భేదాలున్నది;
రసం= మధురం (తీపు), తిక్తం (చేదు) మొదలైన విశేషరీతులలో ఉంటుంది;

గంధం= సురభి (సువాసన కలిగినది), తీక్ష్ణ (ఘాటైనది) మొదలైన తీరులున్నది; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పెక్కు చందంబులన్= అనేక రీతులుగా; చెల్లు= ప్రవర్తించే; విషయంబుల తెఱంగు= విషయాల విధానం; ఎఱుంగుట= తెలిసికొనటం; వానిన్+తొఱంగుటకున్= వాటిని వదలిపెట్టటానికి; తోడ్పడన్+చాలును+అని చెప్పి= తోడ్పడగలదని చెప్పి; వెండియున్= ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఉపదేశించి ఋషులతో అవ్యక్తం నుండి మహత్తు, మహత్తునుండి అహంకారం, అహంకారంనుండి పంచభూతాలు గుణాత్మకాలుగా ఎట్లా ఏర్పడ్డాయో చెప్పి శబ్ద స్పర్శ రూప రస గంధాలు ఆకాశాదులలో ఒక్కొక్కటీ ఎట్లా పెరుగుతూ పోయి చివరికి పృథ్విలో ఈ ఐదుగుణాలు ఎట్లా సమన్వయించాయో చెప్పారు. శబ్దాదులలోని

సూక్ష్మభేదాలు చెప్పి, వీటినే 'విషయాలు' అంటారు. వీటి ప్రవృత్తిని తెలిసికొంటే వీటిని పోగొట్టుకొనటం సులభం అని కూడా చెప్పారు.

ఆ. భూమిముఖ చతుష్కమునకంటె దివి యహం । కారతత్త్వ మంతకంటె దాని
కంటె బుద్ధి బుద్ధికంటెఁ బ్రకృతి యొక్కు । డన్నిటికిని బురుషుఁ డధికుఁ డరయ. 196

ప్రతిపదార్థం: భూమిముఖ= భూమి మొదలైన; చతుష్కమునకంటెన్= నాలుగింటికంటె; దివి= ఆకాశం; అంతకంటెన్= దానికంటె; అహంకారతత్త్వము= అహంకారం; దానికంటెన్= దానికంటె; బుద్ధి; బుద్ధికంటెన్= బుద్ధికంటె; ప్రకృతి; ఎక్కుడు= అధికం; అన్నిటికిని= అన్నిటికంటె; అరయన్= చూడగా; పురుషుఁడు; అధికుఁడు= గొప్పవాడు.

తాత్పర్యం: భూమిమొదలైన నాలుగు భూతాలకంటె ఆకాశం, దానికంటె అహంకారం, దానికంటె బుద్ధి, బుద్ధికంటె ప్రకృతి, గొప్పవి కాగా, పురుషుడు వీటన్నిటికంటె చాలా గొప్పవాడు.

క. భూతముల తారతమ్యము । చేతోగతమైన యట్టి శిష్టజనము ప్ర
ద్యోతితుఁ డగు పురుషుఁ గని ని । రాతంకావ్యయ పదంబు ప్రాపింపఁ గనున్. 197

ప్రతిపదార్థం: భూతములు= ఈ విధంగా పంచభూతాల; తారతమ్యము= భేదాలను (తర తమ భేదాలను); చేతోగతము+ఐన+ అట్టి= హృదయంలో నిలుపుకొన్నటువంటి; శిష్టజనము= ధీరులు; ప్రద్యోతితుఁడు+అగు= నిరంతరం ప్రకాశించే; పురుషున్+కని= పురుషుడిని దర్శించి; నిరాతంక+అవ్యయ పదంబు= ఏ అడ్డులేని అనంతమైన ముక్తి పదాన్ని; ప్రాపింపన్+కనున్= పొంద గలుగుతారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పంచభూతాల తారతమ్యాన్ని హృదయంలో పదిలపరుచుకొన్న జ్ఞానులు (శిష్టులు) నిరంతరం ప్రకాశించే పురుషుడిని దర్శించి ఏ అడ్డులేక అనంతంగా నిలిచిన ముక్తిపదాన్ని పొందగలుగుతారు.

సీ. పంచభూతంబులఁ బరఁగింపఁ గుదియింపఁ । జాలు దక్షత వాని నేలు ప్రభుతఁ
దనరుమనంబు రథ్యముల సారథి యెట్టు । ల ట్లింద్రియముల నాఁగ నడప
నదియ వలంతి భూతాత్మకంబును బుద్ధి । సన్నాహమును మనస్సారథికము
నింద్రియాశ్వము నైన యీాద్యరథంబున । నభిమతగతి నంతరాత్ముఁ డెందు

తే. నెలమి వర్తించు; నిట్లగు టెఱుఁగు బుధుఁడు । ఘోరసంసార మోహవాగురకు లోను
గాక నిర్గుణ పథమునఁ గ్రాలి కను ని । రామయము నవ్యయంబును నగు పదంబు.' 198

ప్రతిపదార్థం: పంచభూతంబులన్= పంచభూతాలను; పరఁగింపన్= ప్రకటింపజేయటానికి; కుదియింపన్= లోపలికి కుదించటానికి; చాలు సమర్థమైన; దక్షత= శక్తి; వానిన్+ఏలు= వాటిని పరిపాలించే; ప్రభుతన్= ప్రభుత్వ ధర్మంతో; తనరుమనంబు= ప్రకాశించే మనస్సు; రథ్యములన్= గుఱ్ఱాలను; సారథి; ఎట్టులు= ఎట్లాగో; అట్లు= ఆ విధంగా; ఇంద్రియములన్= ఇంద్రియాలను; ఆఁగన్= ఆపటానికి; నడపన్= నడపటానికి; అది+అ+వలంతి= అదే సామర్థ్యం కలిగింది; భూత+ఆత్మకంబును= భూతాలతో

కూడింది; బుద్ధి సన్నాహమును= బుద్ధి అనే ప్రయత్నం కలిగింది; భూత+ఆత్మకంబును= భూతాలతో కూడింది; బుద్ధి సన్నాహమును= బుద్ధి అనే ప్రయత్నం కలిగింది; మనస్సారథికము= మనస్సు అనే సారథి కలిగింది; ఇంద్రియ+అశ్వమున్+ఐన= ఇంద్రియాలనే గుర్రాలను కలిగిన; ఈడ్య= ప్రశస్తమైన; రథంబునన్= రథంలో; అభిమతగతిన్= తనకు నచ్చిన విధంగా (స్వతంత్రంగా); అంతరాత్ముఁడు= అంతరాత్మ; ఎందున్+ఎలమిన్= చక్కగా; వర్తించున్= ప్రవర్తిస్తాడు; ఇట్లు+అగుట+ఎఱుఁగు బుధుఁడు= ఇట్లా ఉంటుందని తెలిసిన పండితుడు; ఘోర సంసార= భయంకరమైన సంసార; మోహవాగురకున్= మోహమనే వలలో; లోను కాక= పడకుండా; నిర్గుణపథమునన్= నిర్గుణమార్గంలో; క్రాలి= పయనించి; నిరామయమున్= ఏ లోపమూ లేని; అవ్యయంబును+అగు= అనంతమైన; పదంబున్= ముక్తి స్థానాన్ని; కనున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: పంచభూతాలను ప్రకటింపజేయటానికి కుదించటానికి శక్తి కలిగి వాటిని పాలించేటటువంటి ప్రభువువలె ప్రకాశించే మనస్సు సారథి గుర్రాలను నియంత్రించినట్లు ఇంద్రియాలను నడపటానికి ఆపటానికి సమర్థమైనది. భూతమయమైనది. (ఆ రథాన్ని లోహంతో చేయలేదని అర్థం) బుద్ధిని ప్రయత్నంగా కలిగింది ఇంద్రియాలను గుర్రాలుగా కలిగింది. మనస్సు సారథిగా కలిగింది, అయిన ఈ దేహమనే ప్రశస్తమైన రథంలో కూర్చుండి అంతరాత్మ తనకు నచ్చిన విధంగా స్వతంత్రంగా చక్కగా తిరుగుతాడు. ఈ రహస్యాన్ని ఏ పండితుడు తెలిసికొంటాడో అతడు ఘోరమైన సంసారమనే వలలో చిక్కుకొనకుండా నిర్గుణమనే మార్గంలో పయనించి ఏ లోపమూ లేని అనంతమైన ముక్తిస్థానాన్ని పొందుతాడు.'

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉపమ. మనస్సు సారథి, ఇంద్రియాలు గుర్రాలు, దేహమే రథం, అంతరాత్మ రథంలోని రథికుడు. ఇట్లా ముక్తి సాధనను ప్రయాణంగా చెప్పటంలోనూ 'మహాప్రస్థాన'మనే తాత్పర్యమున్నది.

వ. అని పలికి మఱియును. 199

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. శరనిధి తరఁగల భంగిం। బొరిఁబొరి నవ్యక్తమునన పుట్టు నడంగున్
సురనరధరణీరుహ ముఖ। చరాచరానేక భూతజాలము లెల్లన్. 200

ప్రతిపదార్థం: శరనిధి= సముద్రంలోని; తరఁగల= అలల; భంగిన్= రీతిగా; పొరిన్+పొరిన్= మాటి మాటికీ; అవ్యక్తమునన్+అ= అవ్యక్తంలోనే; సుర= దేవతలు; నర= మనుష్యులు; ధరణీరుహ= చెట్లు; ముఖ= మొదలైన; చర= తిరిగేవి; అచర= కదలనివి అయిన; అనేక= వివిధాలైన; భూతజాలములు= ప్రాణి సమూహాలు; ఎల్లన్+అన్నీ; పుట్టున్= పుట్టుతాయి; అడంగున్= నశిస్తాయి.

తాత్పర్యం: సముద్రంలో అలలు ఎట్లా మాటి మాటికి పుట్టుతుంటాయో అట్లాగే దేవతలు, మనుష్యులు, వృక్షాలు మొదలైన చరాచర సమూహాలన్నీ అవ్యక్తంనుండి పుట్టుతూ అవ్యక్తంలోనే లీనమవుతూ ఉంటాయి.

విశేషం: "అవ్యక్తాదీని భూతాని వ్యక్తమధ్యాని భారత,
అవ్యక్తనిధనాన్యేవ తత్ర కా పరిదేవనా."

అని గీతాకారుడు అవ్యక్తంనుండే భూతాలు పుట్టుతాయని, అందులోనే లీనమవుతాయని స్పష్టంగా చెప్పాడు. అలం:ఉపమ

క. అవ్యక్తాదిక సకలము। నవ్యయుఁడగు పురుషుఁ డాశ్రయంబుగఁ బరఁగున్
సువ్యక్తంబుగ నిది గను। భవ్యులు వడయుదురు మోహ బంధ విముక్తిన్. 201

ప్రతిపదార్థం: అవ్యక్త+ఆదిక+సకలమున్= అవ్యక్తం మొదలైనవన్నీ; అవ్యయుఁడు+అగు పురుషుఁడు= అవ్యయుడైన పురుషుడు; ఆశ్రయంబుగన్= ఆశ్రయంగా; పరఁగున్= పుట్టుతాయి; సువ్యక్తంబుగన్= స్పష్టంగా; ఇది+కను+భవ్యులు= దీనిని గుర్తించే పుణ్యులు; మోహబంధ విముక్తిన్= మోహబంధంనుండి విముక్తిని; పడయుదురు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: ఈ అవ్యక్తాది ప్రపంచమంతా 'అవ్యయు'డైన ఆ మహాపురుషుడు ఆధారంగా పుట్టి పెరిగినదే. ఈ రహస్యాన్ని ఏ పుణ్యాత్ములు గుర్తిస్తారో వారు 'మోహ' బంధంనుండి విముక్తులవుతారు.

క. వినుఁ డక్కనుటకు మూలం। బనఘం బగు తపమ యగుట నతినిష్ఠఁ దపో
ధన సమ్యగ్విధ సముపా। ర్జనం బవశ్యంబు వలయు సన్మతులారా! 202

ప్రతిపదార్థం: సత్+మతులారా!= మంచి బుద్ధిగల ఋషులారా!; వినుఁడు= వినండి; ఆ+కనుటకున్= అట్లా దర్శించటానికి; అనఘంబు+అగు= (పాప స్పర్శ లేని) పుణ్యమైన; తపము+అ= తపస్సే; మూలంబు= మూలం; అగుటన్= కాబట్టి; అతినిష్ఠన్= మిక్కిలి శ్రద్ధతో; తపోధన= ఆ తపోధనాన్ని; సమ్యక్+విధ= అన్ని విధాలా; సముపార్జనంబు= సంపాదించటం; అవశ్యంబున్= తప్పక; వలయున్= కావాలి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ములారా! ఆ విధంగా దర్శించటానికి తపస్సే సాధనం. అందుచేత మిక్కిలి శ్రద్ధతో అన్ని విధాలా ప్రయత్నించి ఆ తపోధనాన్ని సంపాదించటం అవశ్యకర్తవ్యం. తపోధన-అన్నచోట రూపకాలంకారం.

సీ. భూరితపంబునఁ జూరె ప్రజాపతుల్। బహువిధ సృష్టి నిర్వహణ నిపుణు
లైరి; వన్యంబు లాహారంబులుగఁ దప। మాదరంబునఁ జేసి కాదె మునులు
కాలత్రయంబు లోక త్రితయంబును। గాంతురు; విద్యల గౌరవంబు
లొదవుఁ దపంబున; నొండు విధంబులఁ। బడయంగ రాని యెక్కుడు పదంబు

తే. లచ్చమైన తపంబున వచ్చుఁ బడయ;। బ్రహ్మవధ మద్యపానాది పాతకంబు
లెల్లఁ బాయుఁ దపఃకృతి; నిద్ధతపము। పేర్మి సర్వభూతంబులుఁ బ్రీతిఁ బొందు. 203

ప్రతిపదార్థం: ప్రజాపతుల్= ప్రజాపతులు; భూరితపంబునన్+చూరె= గొప్ప తపస్సుతోనే సుడీ!; బహువిధ సృష్టి నిర్వహణ నిపుణులు+ఐరి= నానావిధాలైన సృష్టులు చేయటంలో నేర్పరు లయ్యారు; మునులు= మహర్షులు; వన్యంబులు= శాకాలను (అడవిలో పుట్టేవి) ఆకులలములను; ఆహారంబులుగన్= ఆహారాలుగా; తపము= తపస్సును; ఆదరంబునన్= నిష్ఠతో; చేసికాదె= చేసే కదా!; కాలత్రయంబున్= మూడుకాలాలనూ; లోకత్రితయంబునున్= మూడులోకాలను; కాంతురు= చూడగలుగుతారు; తపంబునన్= తపస్సుతో; విద్యలన్= విద్యలలో; గౌరవంబులు= గురుత్వం; పటుత్వం మొదలైనవి; ఒదవున్= కలుగుతాయి; ఒండువిధంబులన్= మరే రీతిలోనూ; పడయంగరాని=

పొందజాలని; పదంబులు= ఉత్తమ గతులను; అచ్ఛమైన= స్వచ్ఛమైన; తపంబునన్= తపస్సుతో; పడయవచ్చున్= పొందవచ్చును; బ్రహ్మవధ= బ్రాహ్మణులను చంపటం; మద్యపాన+అది= మద్యంతాగటం; పాతకంబులు= పాపాలు; ఎల్లన్= అన్నీ; తపస్+కృతిన్= తపస్సు చేయటంవలన; పాయున్= నశిస్తాయి; ఇద్ధతపము పేర్మిన్= ప్రశస్తమైన తపస్సువలన; సర్వభూతంబులున్= అన్ని భూతాలూ; ప్రీతి పొందున్= సంతసిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ప్రజాపతులు మహాతపస్సు చేసే ఈ వివిధాలైన సృష్టి కర్మలు చేయగలుగుతున్నారు. మహర్షులు ఆకులలములు తింటూ నిష్ఠతో తపస్సు చేసే ముల్లోకాలను, మూడు కాలాలను చూడగలుగుతున్నారు. తపస్సువలన విద్యలో గురుత్వ పటుత్వపు భావాలు పెరుగుతాయి. మరి ఏ ఇతర మార్గంలోనూ పొందలేని ఉత్తమ గతులను తపస్సుద్వారా పొందవచ్చును. బ్రాహ్మణవధ మద్యపానాది పాపాలను తపస్సు దూరం చేస్తుంది. తపస్సువలన భూతరాసులు తృప్తినందుతాయి.

క. మమతాహంకృతి రహిత త। పమునఁ బ్రజాపతి సమీప భవ్యపదము సం
యమి వొందు; నిందు సందే। హ మొకింతయు లేదు నిర్మలాత్మకులారా! 204

ప్రతిపదార్థం: నిర్మల+ఆత్మకులారా!= నిర్మలమైన మనస్సున్న ఓ ఋషులారా!; మమతా= మమకారం; అహంకృతి= అహంకారం; రహిత= లేని; తపమునన్= తపస్సులో; సంయమి= మునీశ్వరుడు; ప్రజాపతి; సమీపభవ్యపదమున్= సామీప్యంలో ఉండటం అనే గౌరవాన్ని; పొందున్= పొందుతాడు; ఇందున్= ఇందులో; సందేహము; ఒక+ఇంతయున్= కొంచెంకూడా; లేదు.

తాత్పర్యం: ఋషులారా! మమత, అహంకారం లేని తపస్సుతో మునీశ్వరుడు ప్రజాపతి 'సమీపం'లో ఉండే మహా పుణ్యగతిని పొందుతాడు. సందేహం లేదు.

విశేషం: సాయుజ్య, సారూప్య, సామీప్యాలని ముక్తిలో మూడు రకాలు. సాయుజ్యం కలిసిపోవటం, సారూప్యం - అభిన్నంకావటం, సామీప్యం దగ్గర ఉండటం, తపస్సువలన 'సామీప్యం' సిద్ధిస్తుందట.

క. మమతాహంకార విము। క్తముశుద్ధమునైన యచలిత ధ్యానముతో
సమవేతంబగు తపమున। యమి గను సకలోత్తరావ్యయ పదప్రాప్తిన్. 205

ప్రతిపదార్థం: మమతా= మమకారం; అహంకార= అహంకారం; విముక్త= లేని; శుద్ధమున్+ఐన= పవిత్రమైన; అచలిత= చలనంలేని; ధ్యానముతోన్= ధ్యానంతో; సమవేతంబు+అగు= కూడిన; తపమునన్= తపస్సుతో; యమి= ఋషి; సకల= అన్నిటికంటె; ఉత్తర= శ్రేష్ఠమైన; అవ్యయ పదప్రాప్తిన్= అనంతమైన ముక్తిపదాన్ని; కనున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: మమత, అహంకారం విసర్జించిన పవిత్రమైన అచంచలమైన ధ్యానంతో కూడిన తపస్సుతో ఋషి సర్వోత్తరమైన అనంతమైన ముక్తిధామాన్ని చేరుకొంటాడు.

వ. అని చెప్పి వెండియు. 206

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. తమము రజస్సుఁ దొఱఁగి స । త్త్వమునన రమియించి యగుణతత్త్వము గని స
త్త్వమును దిగవిడుచు వైరా । గ్యమహితుఁ డగు మునివరుం డకల్మషులారా! 207

ప్రతిపదార్థం: అకల్మషులారా!= పుణ్యాత్ములారా!; మునివరుండు= మునిశ్రేష్ఠుడు; తమమున్= తమస్సును; రజస్సున్= రజస్సును; తొఱఁగి= విడిచి; సత్త్వమునన్= సత్త్వగుణంలోనే; రమియించి= లీనమై; అగుణతత్త్వమున్= నిర్గుణ స్థితిని; కని= పొంది, సత్త్వమునున్= ఆ సత్త్వాన్నికూడా; దిగవిడుచున్= సంపూర్ణంగా వదలిపెట్టే; వైరాగ్యమహితుఁడు+అగున్= వైరాగ్యంచేత గొప్పవాడు అవుతాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యులారా! మునిశ్రేష్ఠుడు తమోరజస్సులను విడిచిపెట్టి సత్త్వంలో లీనమై చివరికి నిర్గుణస్థితి నంది ఆ సత్త్వాన్ని కూడా వదలివేసి గొప్ప వైరాగ్యవంతు డవుతాడు.

క. పరమం బనంగ వేదాం । తరహస్యాత్మత వెలుంగు తత్త్వము నిక్కం
బరయఁగ క్షేత్రజ్ఞుఁడ యను । పరిణతి గల యతఁడు సర్వపదవిదుఁడు సుఁడీ! 208

ప్రతిపదార్థం: పరమంబు+అనంగన్= శ్రేష్ఠమైనది అనబడేది; వేదాంత+రహస్య+ఆత్మతన్= ఉపనిషద్రహస్యరూపమై; వెలుంగు+తత్త్వము= ప్రకాశించే తత్త్వం; నిక్కంబు+అరయఁగన్= సత్యశోధన చేయగా; క్షేత్రజ్ఞుఁడు+అ+అను= క్షేత్రజ్ఞుడే అనేటటువంటి; పరిణతి= సంస్కారం; కల+అతఁడు= కలయోగి; సర్వపద విదుఁడు= అన్ని తత్త్వాలను తెలిసినవాడు; చుఁడీ!= సుమండీ!

తాత్పర్యం: వేదాంతశాస్త్రమంటే ఉపనిషత్తు, ఉపనిషత్తుల రహస్యం బ్రహ్మతత్త్వం. బ్రహ్మతత్త్వమే రహస్యంగా కలిగిన జ్ఞానరూపంగా వెలిగేటటువంటి 'ఆత్మ'నే పురుషుడని క్షేత్రజ్ఞుడని అంటారని ఎవడు గుర్తిస్తాడో వాడు అన్ని తత్త్వాలను తెలిసినవా డవుతాడు.

క. వృత్తి విశేషమునఁ జనిన । చిత్తము వెనుకఁ జని యందుఁ జేర్చి మనసు దా
నెత్తెఱఁగునకుం దివియమి । యుత్తమపు రహస్య మండ్రు యోగమున మునుల్. 209

ప్రతిపదార్థం: వృత్తి విశేషమునన్+చనిన= పనిలో భాగంగా బయలుదేరిన; చిత్తము+వెనుకన్+చని= బుద్ధివెంట వెళ్ళి; మనసున్+అందున్+చేర్చి= మనస్సును ఆ పనిలో ప్రవేశపెట్టి; తాన్= ఆత్మ రూపుడైన తాను; ఎత్తెఱఁగునకున్+తివియమి= ఏ వైపునకూ లాగబడకుండా ఉండటం; మునుల్= ఋషులు; యోగమునన్= యోగవిద్యలో; ఉత్తమపురహస్యము+అండ్రు= ఉత్తమ రహస్యమంటారు.

తాత్పర్యం: యోగవిద్యలో ఉత్తమ రహస్యం ఏదో చెప్తున్నాడు. బుద్ధి వ్యవసాయాత్మకం కాబట్టి ఏదో పని వెంటబడుతుంది. దానివెంటనే మనస్సును పంపించి, అందులోనే మనసు నుంచినా 'ఆత్మ' రూపుడైన జీవుడు ఏ కర్మవైపూ, ఇంద్రియాభిలాషవైపూ లాగబడకుండా 'సాక్షీభూతుడు'గా ఉండటమే మిక్కిలి గొప్ప విషయం. దీనిని యోగులు అభ్యసించి సాధించి 'నిర్మములు' అవుతారు.

క. వినుఁ డవ్యక్తాంతం బగు । పనియెల్ల నవిద్య నొలయు బంధము మమతం
బనుపడిన మృత్యు వమృతం । బనఁ జను; నది నిర్మమత్వ మారఁ గలిగినన్. 210

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= వినండి; అవ్యక్తాంతంబు+అగు= అవ్యక్తంలో అంతమయ్యే; పనిఎల్లన్= అన్ని పనులూ; అవిద్యన్= అవిద్యకారణంగా; బంధమున్+ఒలయున్= బంధాలను పొందుతాయి; మమతన్+పనుపడిన= మమతలో కూరుకుపోతే; మృత్యువు; అది= ఆ కర్మచేయటం; నిర్మమత్వము= నిర్మమకారం; ఆరన్+కలిగినన్= పూర్తిగా కలిగితే; అమృతంబు+అనన్+చనున్= అమృతమని పిలువబడుతుంది.

తాత్పర్యం: అవ్యక్తంలో లీనమయ్యే ప్రతి పనీ 'అవిద్య' కారణంగా బంధహేతు వవుతుంది. మమతలో మునిగిన ఏ పని ఐనా మృత్యుహేతువే అవుతుంది. నిర్మమత్వం పూర్తిగా కలిగి చేసిన పని 'అమృత' మవుతుంది.

సీ. కర్మముల్ మేలండ్రు కర్మతత్పరులు బు । ద్ధాత్ములు విద్య వర్యత నుతింతు
రవి షోడశ వికార యగు మూర్తిఁ గల్పించు । నది నిత్యుఁ డగ్రాహ్యుఁ డన వెలుంగు
పురుషునిఁ దోఁపించు నరయంగఁ గర్మమ । యత్వంబు లేమి విద్యామయత్వ
మతనికి నైజమై యతిశయిల్లుట శ్రుతి । పాటు నిత్తెఱఁగు సుజ్ఞాన మే మ

తే. హాత్మునకుఁ గల్గియుండు నయ్యార్యవర్యుఁ । డఖిల సంకల్పములఁ బాచి యాత్మ నాత్మ
యంద కాంచి యనామయ మజర మమృత । మను పదమ్ముఁ బ్రాపించుఁ గృతాత్ములార! 211

ప్రతిపదార్థం: కృతాత్ములార!= ఆత్మవిద్యలో సాధన ఉన్న ఋషులారా!; కర్మతత్పరులు= కర్మలో తాత్పర్యమున్నవారు (కర్మఠులు); కర్మముల్ మేలు+అండ్రు= కర్మలు మేలంటారు; బుద్ధ+ఆత్ములు= మేలుకొన్న ఆత్మకలిగిన సంయములు; విద్య+వర్యతన్+నుతింతురు= జ్ఞానమే పరాకాష్ఠ అని దానిని ప్రస్తుతిస్తారు; అవి= ఆ కర్మలు; షోడశ+వికార+అగు+మూర్తిన్= పదహారు వికారాలున్న మూర్తిని కల్పిస్తాయి (కర్మలు పదహారు కాబట్టి వీటినే షోడశకర్మలు అంటారు); అది= ఆ జ్ఞానం; నిత్యుఁడు= నిత్యం ఉండేవాడు; అగ్రాహ్యుఁడు+అని= ఇంద్రియాదులచేత గ్రహించటానికి వీలుకాని వాడుగా; వెలుంగు= ప్రకాశించే; పురుషునిన్= పురుషుడిని; తోఁపించున్= దర్శింపచేస్తుంది; కర్మమయత్వంబులేమిన్= కర్మతో నిండినవాడు కాకపోవటంవలన; విద్యామయత్వము= జ్ఞానంతో నిండిన లక్షణం; అతనికిన్= ఆ పురుషుడికి; నైజము+ఐ= సహజధర్మమై; అతిశయిల్లుట= ప్రకాశించటం; శ్రుతి+చాటున్= శ్రుతి చాటి చెప్పింది; ఈ+తెఱంగు= ఈ విధమైన; సుజ్ఞానము= ఉత్తమజ్ఞానం; ఏ మహాత్మునకున్+కల్గి+ఉండున్= ఏ మహాత్ముడికి ఉంటుందో; ఆ+ఆర్యవర్యుఁడు= ఆ పూజ్యుడు; అఖిల సంకల్పములన్= అన్ని సంకల్పాలనూ; పాచి=వదలివేసి; ఆత్మన్+ఆత్మ+అంద+కాంచి= ఆత్మను ఆత్మలోనే చూచుకొని; అనామయము= ఏ లోపాలూ లేని; అజరము= ముసలితనం లేని; అమృతము; అను= అనబడే; పదమ్మున్= స్థానాన్ని; ప్రాపించున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ములారా! కర్మయోగులు కర్మ చాలా ముఖ్య మంటారు. జ్ఞానయోగులు జ్ఞానమే అన్నిటికీ పర్యవసాన మంటారు. కర్మలు పదహారు వికారాలతో కూడిన 'మూర్తి'ని సృష్టించగా, జ్ఞానంచేత నిత్యుడు, ఇంద్రియాతీతుడు (వికారరహితుడైన) అయిన కాంతిరూపుడైన పురుషుడిని ప్రకాశింపజేస్తుంది. బాగా శోధిస్తే కర్మ లేకపోవటం జ్ఞానమయుడు కావటం అన్నది ఆ పురుషుడి సహజ స్వభావమని వేదం ఏనాడో ఘోషించింది. ఈ విధమైన ఉత్తమజ్ఞానం ఏ మహాత్ముడికి ఉంటుందో అతడు అన్ని సంకల్పాలను వర్జించి ఆత్మను ఆత్మలో చూస్తూ అనామయమూ, అజరమూ, అమృతమూ అయిన 'ముక్తి' ధామాన్ని చేరుతాడు.

విశేషం: కామం సంకల్పరూపమైనది. సంకల్పమే వర్జించినపుడు కర్మ ఉండదు. అంటే కర్మానుబంధమూ ఉండదని అర్థం.

వ. అని యిట్లు కమలగర్భుండు. 212

తాత్పర్యం: అని ఈ విధంగా బ్రహ్మ బోధించి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. జ్ఞాన పరినిష్ఠితాత్మకు। లైన విముక్తి పద నిర్ణయజ్ఞులచే స
మ్మానిత యగు గతి యిది క। ర్మానుగతి విరక్తజన సమంచితము సుఁడీ!' 213

ప్రతిపదార్థం: జ్ఞాన= జ్ఞానంలో; పరినిష్ఠిత= మిక్కిలి నిష్ఠకలిగిన; ఆత్మకులు+ఐన= ఆత్మలు కలిగిన; విముక్తిపద= మోక్షస్థాన; నిర్ణయజ్ఞులచేన్= నిర్ణయం తెలిపిన మహర్షులచేత; సమ్మానితము+అగుగతి+ఇది= మన్నింపబడిన మార్గం ఇది; కర్మానుగతి+విరక్తజన= కర్మానుగతిలో విరక్తిగల యోగి సమూహంచేత; సమంచితము= మన్నింపబడినది; చుఁడీ= సుమండీ!

తాత్పర్యం: ఇంతవరకు చెప్పిన జ్ఞానమార్గం మోక్షస్థాన నిర్ణయం తెలిపిన మహర్షులు అనుసరించింది. కర్మానుగతిలో విరక్తిపొందిన మహర్షులైన యోగులు మన్నించింది సుమా!'

వ. అని నిర్దేశించి వెండియు. 214

తాత్పర్యం: అని బోధించి మరలా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'కోరికలకుఁ జొరక యసం। గారూఢత గలిగి యెల్లయందును సమతం
గూరిన చిత్తంబులు గల। సారాత్మకు లీ పథమునఁ జనుటకు శక్తుల్. 215

ప్రతిపదార్థం: కోరికలకున్+చొరక= కోరికల జోలికి పోక; అసంగ+ఆరూఢతన్+కలిగి= నిస్సంగంలో స్థిరత్వం కలిగి; ఎల్ల అందును= అన్నిటిలోనూ; సమతన్+కూరిన= సమత్వం నిండిన; చిత్తంబులు+కల= మనసులు కలిగిన; సార+ఆత్మకులు= నిండైన ఆత్మకలవారు; ఈ పథమునన్= ఈ దారిలో; చనుటకున్+శక్తుల్= నడవటానికి సమర్థులు (అవుతారు.)

తాత్పర్యం: కోరికలలో ప్రవేశించకుండా నిస్సంగత్వంలో స్థిరత్వం కలిగి అన్నిటిలోనూ సమత్వం నిండిన మనస్సులు కలిగిన నిండైన ఆత్మ కలవారు మాత్రమే ఈ దారిలో నడవగలరు.

విశేషం: భగవంతుడు పూర్ణతత్త్వం కాబట్టి సాధకుడు కూడా 'పూర్ణ హృదయుడు' కావాలి. ఆత్మ దర్శనంలో అరకొరలు పనికిరాదు.

క. చెప్పితి సర్వంబును నీ। చొప్పున నడపుఁడు; డెడ నొండు సొరనీకుఁడు; మీ
రొప్పెడు తెరు విది దీనం। దప్పదు పరమపదసిద్ధి ధార్మికులారా!' 216

ప్రతిపదార్థం: ధార్మికులారా!= ధర్మచింతనగల ఓ మహర్షులారా!; సర్వంబునున్= అన్ని విషయాలను; చెప్పితిన్= చెప్పాను; ఈ చొప్పునన్= ఈ విధంగా; నడపుఁడు= మీ కార్యకలాపాలు నడిపించండి; ఎడన్= ఎదలో; ఒండున్= మరిదేనినీ; చొరనీకుఁడు=

చొరబడనీయకండి; మీరు= మీరందరూ; ఒప్పెడు= అంగీకరించే; తెరువు+ఇది= మార్గమిది; పరమసిద్ధి= పరమపదప్రాప్తి; దీనన్= దీనితో; తప్పదు= తప్పకుండా కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మమూర్తులారా! మీకు అన్ని విషయాలూ చెప్పాను. ఈ పద్ధతిలో మీరు అన్ని కార్యాలనూ నిర్వహించండి. హృదయాలలో మరి దేనినీ ప్రవేశింపజేయకండి. మీరందరూ అంగీకరించే పద్ధతినే చెప్పాను. దీనితో తప్పకుండా పరమపదప్రాప్తి కలుగుతుంది.'

క. 'అని యిట్లు కమలగర్భుఁడు । మునులకుఁ దత్త్వోపదేశమును జేసిన వా
రనవద్య సమాధికులై । యనితర సులభ మగు సౌఖ్యమందిరి వత్సా!' 217

ప్రతిపదార్థం: అని+ఇట్లు= అని ఈ విధంగా; కమలగర్భుఁడు= బ్రహ్మ; మునులకున్= ఋషులకు; తత్త్వ+ఉపదేశమునున్+చేసినన్= తత్త్వాన్ని ఉపదేశించగా; వారు= ఆ ఋషులు; అనవద్య+సమాధికులు+ఐ= గొప్ప సమాధిని కలవారై; అనితర సులభము+అగు= ఇతరులచేత సాధ్యం కాని; సౌఖ్యము+అందిరి= పరమసుఖాన్ని పొందారు; వత్సా!= శిష్యుడా! వినుము.

తాత్పర్యం: 'అని' ఈ విధంగా బ్రహ్మదేవుడు ఆ ఋషులకు తత్త్వోపదేశం చేశాడు. ఆ ఋషులకు సార్థకమైన సమాధి సిద్ధించి అనితర సులభమైన పరమపద సుఖాన్ని వాళ్ళు పొందారు. శిష్యా! ఈ కథను మనసులో ఉంచుకొనుము.'

వ. అని పలికి గురుం డా శిష్యునితోడ. 218

తాత్పర్యం: అని పలికి గురువు ఆ శిష్యుడితో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'నీవును నివ్వాక్యంబులు । భావంబునఁ బాదుకొలిపి పరమ సమాధి
శ్రీ వాటింపుము; నిత్య వ । దావాప్తి ఫలించు నీ కనాయాసమునన్.' 219

ప్రతిపదార్థం: నీవును= నీవుకూడా; ఈ వాక్యంబులు= ఈ బ్రహ్మ వాక్కులను; భావంబునన్= మనసులో; పాదు కొలిపి= స్థిరంగా నిలుపుకొని; పరమ సమాధి శ్రీ+పాటింపుము= గొప్ప సమాధి సంపదను అవలంబించుము; నీకున్= నీకు; అనాయాసముగన్= ఏ శ్రమా లేకుండా; నిత్యపద+అవాప్తి= నిత్యమైన పరమపద ప్రాప్తి; ఫలించున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: 'నాయనా! నీవుకూడా ఈ బ్రహ్మవాక్కులను మనసులో స్థిరంగా నిల్పుకొనుము. అత్యున్నత సమాధిని సాధించుము. దానితో ఏ శ్రమా లేకుండా నీకు పరమపదప్రాప్తి కలుగుతుంది.'

క. అని గురుఁడు ప్రబోధించిన । మనమునఁ దెలివొంది తత్సమంచితమార్గం
బున నడచి పొందె శిష్యం । డనామయం బజర మమృత మనియెడి పదమున్. 220

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; గురుఁడు= గురువు; ప్రబోధించినన్= ఉపదేశించగా; శిష్యుండు; మనమునన్= మనస్సులో; తెలివి+ఒంది= జాగరూకుడై; తద్+సమంచిత+మార్గమునన్+నడచి= ఆ ఉత్తమ మార్గంలో ప్రవర్తించి; అనామయంబు= ఏ లోపాలూ లేని; అజరము= ముసలితనంలేని; అమృతము+అనియెడి+పదమున్= అమృతమనబడే స్థానాన్ని; పొందెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గురుడు ఉపదేశించగా ఆ శిష్యుడు జాగరూకత పొంది ఆ ఉత్తమ మార్గంలో ప్రవర్తించి ఏ లోపాలూలేని నిత్యనూతనమైన అమరమైన ఆ పరమ ముక్తిధామాన్ని పొందాడు.

చ. అని వసుదేవసూనుఁడు సమాదరమేదుర చిత్తవృత్తిఁ జె
ప్పిన విని 'నారి యుల్లముల పెంపిటులుండునె వార లెవ్వరో
వినుటకు నాదు డెందమున వేడ్క జనించె; నెఱుంగఁ జెప్పవే'
యనుటయుఁ బార్థుమోముఁ గృప నమ్మహితాత్ముఁడు సూచి నవ్వుచున్. 221

ప్రతిపదార్థం: వసుదేవసూనుఁడు= అని శ్రీకృష్ణుడు; సమాదర= ప్రీతి నిండిన; మేదుర= చక్కని; చిత్తవృత్తిన్= మనోభావంతో; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని= విని; వారి+ఉల్లముల+పెంపు= వారి హృదయాల సౌభాగ్యం; ఇటులు+ఉండునె!= ఇంత గొప్పగా ఉంటుందా?; వారలు+ఎవ్వరో= వారు ఎవరో; వినుటకున్= వినాలని; నాదు డెందమునన్= నా హృదయంలో; వేడ్క జనించెన్= కోరిక పుట్టింది; చెప్పవే= దయచేసి చెప్పుము; అనుటయున్= అనగా; పార్థుమోము+అర్జునుడి ముఖం; ఆ+మహితాత్ముఁడు= ఆ మహాత్ముడు; కృపన్= కృపతో; చూచి; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు ఆదరంనిండిన హృదయంతో చక్కగా బోధించగా విని అంత గొప్పసంస్కారమున్న వారెవరో వినాలని మనసులో వేడుకగా ఉన్నది. వా రెవరో దయచేసి చెప్పుము' అని అర్జునుడు అడిగాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు దయతో అతడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'అనఘ! విను మే గురుఁడ, నా । మనంబు శిష్యుండు; విమలమానస! నీపైఁ
బనుపడు ప్రీతిం జెప్పితి । ననితర సులభాతి గుహ్యమగు నిప్పదమున్. 222

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్మా! (అర్జునా); వినుము; ఏన్+గురుఁడన్= నేనే ఆ గురువును; నా మనంబు= నా మనసు; శిష్యుండు= శిష్యుడు; విమలమానస!= పవిత్రమైన మనసున్న ఓ అర్జునా!; నీపైన్= నీ మీద; పనుపడు= గాఢంగా నాటుకొన్న; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; అనితర సులభ= ఇతరులకు సాధ్యంకాని; అతిగుహ్యము+అగు= అతిరహస్యమైన; ఈ పదమున్= ఈ మోక్ష పదప్రాప్తిని గురించి నీకు; చెప్పితిన్= చెప్పెను.

తాత్పర్యం: అర్జునా! నేనే ఆ గురువును. నా మనస్సే ఆ శిష్యుడు. నీపై నాటుకున్న ప్రేమతో ఇతరులకు సాధ్యంకాని అతి రహస్యమైన ఈ మోక్షపద ప్రాప్తిని గురించి నీకు చెప్పాను.

క. విమలము నచలము నగు చి । త్తము నాదెస నేక భక్తి తత్పరముగఁ జే
యుము; నిత్యము నీ యధ్యా । త్మము ననుసంధింపు పాసెదవు; దురితములన్. 223

ప్రతిపదార్థం: విమలమున్= నిర్మలమైనది; అచలమున్+అగు= స్థిరమైనది అయినటువంటి; చిత్తమున్= చిత్తాన్ని; నా దెసన్= నా వైపు; ఏకభక్తి తత్పరముగన్= అవ్యభిచారమైన భక్తి కలిగినవాడవై; చేయుము; నిత్యమున్= నిరంతరం; ఈ అధ్యాత్మమున్= ఈ బ్రహ్మతత్త్వాన్ని; అనుసంధింపుము= అనుసంధానం చేయుము (ధ్యానంచేయుము); దురితములన్= పాపాలను; పాసెదవు= పోగొట్టుకొంటావు.

తాత్పర్యం: నిర్మలమూ; స్థిరమూ అయిన నీ మనస్సును అవ్యభిచార భక్తి నిష్ఠ కలిగినదిగా నా వైపు చేర్చుము. అనునిత్యమూ ఈ బ్రహ్మతత్త్వాన్ని అనుసంధించుము. నీ పాపాలు నశిస్తాయి.

క. సమరము నప్పుడు నీకీ। యమృతపద ప్రాప్తి హేతువగు సమ్యగ్బో
ధము వివరించితి; నచలత। రమింపు మిందెపుడు శమధురాధుర్యుఁడవై.' 224

ప్రతిపదార్థం: సమరము+అప్పుడు= యుద్ధసమయంలో; నీకున్+ఈ+అమృతపదప్రాప్తి హేతువు+అగు= నీకు ఈ అమృతపదప్రాప్తికి హేతువైన; సమ్యక్+బోధమున్+వివరించితిన్= సమగ్రజ్ఞానాన్ని వివరించాను; అచలతన్= చాపల్యం వదిలి (స్థిరమనస్కుడవై); శమధురాధుర్యుడవు+ఐ= శమదమాది సాధన సంపత్తిని సాధించి; శమభారం వహించిన వాడవై; ఇందున్= ఈ తత్త్వ జిజ్ఞాసతో; ఎపుడున్ రమింపుము= ఎల్లప్పుడూ సంతోషాన్ని పొందుము.

తాత్పర్యం: యుద్ధసమయంలో ఈ అమృతపదప్రాప్తి హేతువైన సమగ్రజ్ఞానాన్ని బోధించాను. స్థిరమైన మనస్సుతో శమదమాదులు సాధించి ఈ తత్త్వజిజ్ఞాసలో ఆనందాన్ని నిరంతరంగా పొందుము.'

వ. అని యిట్లు కృష్ణుండు జిష్ణున కధ్యాత్మ విద్య వివరించె నని చెప్పినఁ 'బరమ గురుండును విశిష్ట శిష్యుండును నగు నప్పురుష వరులు మఱియు నెవ్విధంబునం బ్రవర్తించి రాకర్ణించు కౌతుకంబు నా మనంబున నెసకం బెసగెడు మునీంద్రా! యెఱింగింపవే' యని యడుగుటయు. 225

ప్రతిపదార్థం: అని; ఈ విధంగా; కృష్ణుండు; జిష్ణునకున్= అర్జునుడికి; అధ్యాత్మవిద్య= అధ్యాత్మవిద్యను; వివరించెను+అని= వివరించాడని; చెప్పినన్= చెప్పగా; పరమగురుండును= గురుశ్రేష్ఠుడూ; విశిష్ట శిష్యుండును= శిష్యశ్రేష్ఠుడూ; అగు= అయినటువంటి; ఆ+పురుషవరులు= ఆ పురుషశ్రేష్ఠులు; మఱియున్+ఏవిధంబునన్= ఇంకా ఏ విధంగా; ప్రవర్తించిరి= ప్రవర్తించారు; ఆకర్ణించు కౌతుకంబు= వినే కుతూహలం; నా మనంబునన్= నా మనసులో; ఎసకంబెసగెడున్= అతిశయిస్తున్నది; ముని+ఇంద్రా!= ఓ వైశంపాయన మునీంద్రా!; అని; అడుగుటయున్= జనమేజయ మహారాజు అడుగగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి వేదాంత విద్య బోధించాడని చెప్పగా 'ఆ గురుశ్రేష్ఠుడూ ఆ విశిష్ట శిష్యుడూ అయిన నారాయణుడు, నరుడు ఆ తరువాత ఏం చేశారు? అది వినాలని నాకు కుతూహలం అతిశయిస్తున్నది' అని జనమేజయమహారాజు వైశంపాయనుడిని అడిగాడు.

అశ్వాసాంతము

చ. పరమ దయా విధేయ! పరిపాలిత వేదకలాప! పక్వ ని
ర్భరశమ! సూక్ష్మ తాతనువిభాసిత! పన్నగ తల్పభూషణా
దర భరితా! పవిత్రపద తామరస స్మరణా! వరావర
త్వరహిత! పద్మజాది సురవందిత! పశ్చిమ నాళనందితా! 226

ప్రతిపదార్థం: పరమదయావిధేయ!= భక్తుల విషయంలో కృపగలవాడు కాబట్టి వారికి విధేయుడైనవాడా!; పరిపాలిత వేదకలాప= రక్షింపబడిన వేద సముదాయం కలిగినవాడా!; పక్వనిర్భర శమ!= అభ్యాసాదులచేత పరిపక్వమైన లేదా వాస్తవ రూపాన్ని ధరించిన

శమ స్వరూపుడా!; సూక్ష్మతా తనువిభాసిత!= సూక్ష్మత్వం అనబడే శరీరంతో ప్రకాశించేవాడా!; పన్నగ తల్ప భూషణాదరభరితా!= ఆదిశేషుడిని తల్పంగానూ; (హరి) ఆభరణంగానూ (హర) గ్రహించటంలో ఆదరం నిండినవాడా!; పవిత్రపద తామరస స్మరణా!= పావనమైన పాదపద్మాల స్మరణం కలవాడా! పరాపరత్వ రహిత!= శ్రేష్ఠమని, అధమమని తేడాలు లేనివాడా! (పరాపరత్వ రహిత అని కూడా పాఠం - పరాపర భేదాలకు అతీతుడా! అని చెప్పాలి); పద్మజ+ఆది సురవందిత!= బ్రహ్మాది దైవతాలచేత నమస్కరించ బడేవాడా!; పశ్చిమనాళవందితా!= సుషుమ్నానాడిలో పుట్టే ఆనందస్వరూపం కలవాడా!

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! నీవు భక్తుల విషయంలో దయగలవాడివి కాబట్టి వారికి విధేయుడివి. వేదాలను పరిరక్షించినవాడివి. అభ్యాసాదులచేత పరిపక్వమైన సంపూర్ణశాంతి స్వరూపుడివి. సూక్ష్మత్వం అనబడే శరీరంతో ప్రకాశించేవాడివి. ఆదిశేషుడిని తల్పంగానూ, భూషణంగానూ గ్రహించటంలో ఆదరం కలవాడివి. పావనమైన పాదపద్మాల స్మరణం కలవాడివి, ఉత్తమాధమభేదాలు లేనివాడివి, బ్రహ్మాది దేవతలచేత నమస్కరించబడేవాడివి. సుషుమ్నానాడిలో పుట్టే ఆనందస్వరూపుడివి. అట్లాంటి నీకు నమస్కారం.

విశేషం: ఈ పద్యంలోని ప్రతి విశేషణమూ శ్రీకృష్ణుడు బోధించిన 'అనుగీత'కు వ్యాఖ్యాన ప్రాయంగా ఉన్నది. అధ్యాత్మవిద్యా రహస్య నిధిగా హరిహరనాథుడిని నిరూపించటం ఈ పద్యంలో ఉన్నది.

ఆత్మవిద్య పరమాత్మ కృపవలన సిద్ధించాల్సిందే. అందుకే ఆ పరతత్త్వాన్ని ఉపాసించాలని చివర్లో బ్రహ్మ సెలవిచ్చాడు. దీనికి కారణం శ్రీ యుక్తుడైన భగవంతు డొకడే యోగాన్నికూడా ప్రసాదిస్తాడు. కాబట్టి ఈ రహస్యమే భక్తుల పట్ల భగవంతుడు విధేయు డనటంలో ఉన్నది.

ప్రళయసమయంలో వేదాన్ని పరిరక్షిస్తూ వచ్చినవాడు భగవంతుడే. అంటే జ్ఞానం ఇన్నియుగాలపాటు స్వామివారి కృపవలననే మిగిలి యోగుల ముఖంగా ప్రకటించబడుతూ వచ్చిందని అర్థం. ఈ భావాన్నే జయదేవు డిట్లా కీర్తించాడు.

"ప్రళయపయోధిజలే ధృతవానసి వేదం । విహిత వహిత్ర చరిత్రమభేదం
కేశవ ధృతమీనశరీర । జయ జగదీశ హరే" (జయదేవుడి గీతగోవిందం)

'ఉపశాంతో యమాత్మా' అని వేదవాక్యం. దీనినిబట్టి భగవానుడు శాంతాభాసస్వరూపుడు కాదు - శాంతి స్వరూపుడే. దీనినే 'నిర్భర' పదంచేత తిక్కనగారు వ్యక్తీకరించారు. అందుకే 'పరమపదం' అని అనటం.

స్వామివారు సూక్ష్మ స్వరూపుడు. అణోరణీయాన్ - అని శ్రుతి. అణువులకు అణువు అని అర్థం. అంటే ఇంద్రియాలకు అందదని అర్థం.

"న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి న వాగ్గచ్ఛతి నో మనః
న విద్మో న విజానీయో యథై తదనుశిష్యాత్"

అని కేనోపనిషత్తు ఆ పరమతత్త్వం ఏ ఇంద్రియ ప్రమాణానికి లొంగనిదని వ్యాఖ్యానించింది.

హరిరూపంలో పన్నగం పానుపు. హరరూపంలో అభరణం. ఆదిశేషుడు సహస్ర ఫణులు కలిగినవాడు. ఈ సహస్రత్వం శబ్దానికున్న అనంతత్వానికి సంకేతం. అందుకే అది శివుడికి భూషణం. విష్ణువుకు తల్పం.

పరమేశ్వరుడి పాదపద్మాలు పవిత్రమైనవి. ఆ పదమే మోక్షపదం. అందుకే 'సామీప్య' ప్రస్తావన ఈ అశ్వాసంలో వచ్చింది.

వాక్కుకు, మనస్సుకు అతీతుడు కావటంవలన ద్వంద్వభావాలు అతడిలో లేవు. అందుకే 'పరాపరత్వ' రహితుడనటం.

'నాడి' అంటే ప్రాణవాయువు ప్రసారణమార్గం. ముఖ్యమైన 101 నాడులలో ఇడ, పింగళ, సుషుమ్న అనే మూడు నాడులు ప్రధానమని యోగవిద్య చెప్పుతున్నది.

ఈ నాడులలో సుషున్న మిక్కిలి శ్రేష్ఠం. తామరతూడు దారంవలె సన్నదిగా ఉండి వెన్నుపాములోని 72 వేలనాడులమధ్య నుండి బ్రహ్మరంధ్రం దాకా విద్యుత్తేజంలో ప్రసరించేది సుషున్న. దీనిని 'బ్రహ్మనాడి' అని కూడా అంటారు. దీనిని ఎడమవైపు ఇడ. కుడివైపు పింగళ ప్రసరిస్తాయి. పశ్చిమనాళ నందితుడంటే 'ఇడా' నాడి చేత సంతోషించేవాడనే అర్థం రావాలి. కాని వ్యాఖ్యాతలు బ్రహ్మానందాన్ని అనుభవింపచేసేవాడి 'సుషుమ్న' అని అంటారు. (చూ. ఓరుగంటి నీలకంఠశాస్త్రి 'తిక్కయజ్వ హరిహరనాథ తత్త్వము' పు.359).

ఈ పద్యంలో 'అమృత' స్వరూపంగా 'అనామయంగా'. 'అవ్యయంగా' చెప్పబడ్డ ఆనందం యోగ సాధనలో లభించే ఆనందమే. ఇడా పింగళలు సవ్యాపసవ్యాలు కాగా హరిహరతత్త్వం 'సుషుమ్న' అనటమే సమంజసం.

క. వినుత చతుర్వర్ణక సం । జనక ముఖ భుజోరుపాద! సంవి దభేదా!
మునిహృత్కమల మరాళా! జనన మరణ హరణ చరణ సరసిజలీలా! 227

ప్రతిపదార్థం: వినుత= ప్రసిద్ధమైన; చతుర్వర్ణక= నాలుగు వర్ణాలకు; సంజనక= ఉత్పత్తిహేతువైన; ముఖ+భుజ+ఊరు+పాద!= ముఖం, భుజాలు, తొడలు, పాదాలు కలవాడా!; సంవిద్+అభేదా!= సంవిత్తు కన్నా భిన్నం కానివాడా!; మునిహృత్కమలమరాళా!= మునుల హృదయాలు అనే కమలాలలో సంచరించే హంస స్వరూపుడా!; జనన మరణ= పుట్టుక చావులనే రూపం కలిగిన సంసారాన్ని; హరణ= హరించే; చరణ సరసిజలీలా!= పాదపద్మాల విలాసం కలవాడా! నీకు నమస్కారం.

తాత్పర్యం: స్వామీ! ప్రశస్తమైన నాలుగు వర్ణాలకు మూలమైన ముఖాద్యవయవాలు కలిగినవాడివి నీవు. నీవు అఖండ చైతన్య స్వరూపుడివి. జ్ఞానుల హృదయ కమలాలలో సంచరించే హంస స్వరూపుడివి. జనన మరణ భయం లేకుండా చేసే పాదపద్మాలు కలవాడివి.

విశేషం: బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రులు విరాట్పురుషుడి ముఖ బాహు ఊరు పాదాలనుండి జనించారని పురుషసూక్తం (ఈ విషయం ముందటి ఆశ్వాసాలలో వివరించబడింది).

'సంవిత్తు' అని ఏ అఖండ చైతన్యం ఈ ఆశ్వాసంలో బోధించబడిందో అది హరిహర ప్రకాశమే అని ఈ స్తుతిని బట్టి అర్థం అవుతుంది.

'హంస' అనేమాట 'సోహం' అనేమాటను తిప్పిచూస్తే తెలుస్తుంది. 'అహం బ్రహ్మాస్మి' అనే బ్రహ్మజ్ఞానం ఉన్నవాడు హంస. యోగుల హృదయాలు ద్వంద్వ తిమిరం నశించి అవధూతాలైనవి. అందుకే తెల్లగా ఉంటాయని పురాణాల కల్పన. దానికి రూపకల్పనే ఈ 'హంస'.

ముక్తి 'పదం' చేరినవాడికి జననమరణ క్లేశం లేదు - అని ఈ ఆశ్వాసంలో ప్రతిపాదించిన తాత్పర్యాన్ని ఇక్కడ హరిహర స్వామికి విశేషణంగా తిక్కనగారు ప్రయోగించారు.

మాలిని.

పదనమదమరాళీ! భక్త సంపోషశాలీ!
విదళిత సురవైరీ! విశ్వలోకైకధారీ!
మదరహిత హితైషీ! మాన్యయోగ ప్రతోషీ!
సదవన పరచిత్తా! సర్వనిర్మాణ వేత్తా! 228

ప్రతిపదార్థం: పదనమత్+అమరాళీ!= పాదాలకు వినయంగా నమస్కరిస్తున్న దేవతల సముదాయం కలవాడా!; భక్త సంపోషశాలీ!= భక్తులను బాగా పోషించేవాడా!; విదళితసురవైరీ!= రాక్షసులను చీల్చి చెండాడేవాడా!; విశ్వలోకైకధారీ!= సర్వలోకాలను ఒకడై భరించేవాడా!; మదరహితహితైషీ!= మదాది దుర్గుణాలు లేని వారి మంచిని కోరే వాడా!; మాన్యయోగ ప్రతోషీ!= ఉత్తమమైన యోగవిద్యచేత సంతోషించేవాడా!; సత్+అవన పరచిత్తా!= సత్పురుషులను కాపాడటంలో ఆసక్తమైన మనస్సు కలవాడా!; సర్వనిర్మాణవేత్తా! చరాచర జగత్తు నంతటినీ ఎట్లా నిర్మించాలో తెలిసినవాడా!.

తాత్పర్యం: స్వామీ! నీ పాదపద్మాలకు దేవతలు కూడా వినయంగా నమస్కరిస్తారు. నీవు భక్తులను నిరంతరం రక్షిస్తావు. పోషిస్తావు. రాక్షసులను వధించి దేవతలను కాపాడుతావు. సర్వలోకాన్ని నీవు ఒక్కడివే భరిస్తున్నావు. కామాది దుర్గుణాలు లేని వారి హితాన్ని వహిస్తావు. యోగవిద్య నీకు పరమ ప్రీతికరమైనది. నీవు సదా సత్పురుషులను కాపాడుతావు. నీవు సకల జగత్కల్పన క్రమం ఎరిగినవాడివి.

విశేషం: ఇంద్రాదులు కూడా ఎవరి పాదంబులను ఉపాసించి బ్రహ్మతత్త్వ పరిజ్ఞానంచేత పరిపూతులవుతారో ఆ 'పరమపద' మూర్తి హరిహరనాథుడు.

"యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత,
అభ్యుత్థానమధర్మస్య తదాత్మానం సృజామ్యహమ్"

అని స్వామి ప్రతిజ్ఞ. కాబట్టి రాక్షససంహారం, భక్తసంపోషణ, లోకస్థితిపాలన, సద్గుణుల హితాన్ని కోరటం ఆయన ధర్మం.

"యోగ క్షేమం వహామ్యహమ్'' అని కూడా ఆయనే సెలవిచ్చారు.

సర్గ నిర్మాణ విషయం ఈ పర్వంలో సమగ్రంగా వివేచింపబడింది. బ్రహ్మతత్త్వంనుండి పుట్టిన జగత్తు మరలా బ్రహ్మలో లీనం కావటమే ఆ నిర్మాణ రహస్యం. దానిని తెలిసినవాడు స్వామిమాత్రమే. అందుకే గీతను సెలవిచ్చిన స్వామి 'అనుగీత'ను సెలవిచ్చాడు.

భగవద్గీతలో 'కర్మ' యోగం ప్రధానంగా చేసి చెప్పి, ఈ అనుగీతలో ఉపనిషద్విద్య సారాంశాన్ని అంతా 'జ్ఞాన' యోగ సంస్థాపనకొరకు చేయటం ద్వారా కూడా తిక్కనగారు హరిహరాద్వైతాన్ని ప్రతిష్ఠించారు. ఇదే అత్యుత్తమ సాధక మార్గమని ఆయన సిద్ధాంతం.

గద్యము

ఇది శ్రీమదుభయ కవిమిత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబైన
శ్రీమహాభారతంబున నశ్వమేధపర్వంబునందుఁ ద్వితీయాశ్వాసము

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ రచన; శ్రీమత్= మంగళకరుడైన; ఉభయకవిమిత్ర= కావ్యశాస్త్ర కవులిరువురికీ మిత్రుడైనవాడు, బుధ+ఆరాధన విరాజి= పండితులను (జ్ఞానులను) సేవించటం వలన కీర్తితో ప్రకాశించేవాడు; తిక్కన సోమయాజి= సోమయాజి అయిన తిక్కన చేత; ప్రణీతంబు+ఐన= రచించబడిన; శ్రీ మహాభారతంబునన్; అశ్వమేధ పర్వంబునందున్; ద్వితీయాశ్వాసము= రెండవ ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఇది ఉభయకవిమిత్రుడూ, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్రుడూ, జ్ఞానులచేత ఆరాధించబడి రాణించే వాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజి శుభప్రదంగా రచించిన శ్రీ మహాభారతంలోని అశ్వమేధపర్వంలో రెండవ ఆశ్వాసం.

అశ్వమేధపర్వంలోని రెండవ ఆశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

అశ్వమేధపర్వము - తృతీయాశ్వాసము

శ్రీనగసుతాత్త్వ మహిత వి। ధానుత శశ్వల్లస ల్లతా వేష్టన హే
లా నిత్య శాద్వలతరు। త్వానుగుణ ఫలప్రదత్వ! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: హరిహరనాథా!= ఓ హరిహరనాథ స్వామీ! శ్రీనగసుతాత్త్వ = లక్ష్మీభావమూ; పర్వత పుత్రిక అయిన పార్వతి భావమూ అనే; మహిత= గొప్ప; విధా= ప్రకారములచేత; నుత= పొగడబడిన; శశ్వత్= స్థిరమయిన; లసత్= ఒప్పుతున్న; లతా= తీగలయొక్క; ఆవేష్టన= అల్లుకొనటం అనే; హేలా= విలాసంచేత; నిత్య= ఎల్లప్పుడునూ, శాద్వల= పచ్చగా ఉన్న; తరుత్వ= వృక్షభావానికి; అనుగుణ= తగినట్లుగా; ఫల+ప్రదత్వ!= ఫలాలను ఇచ్చే స్వభావం కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! లక్ష్మీపార్వతులు అనే తీగలు నిన్ను నిత్యమూ మనోహరంగా అల్లుకొని ఉన్నాయి. అందువలననే నీవు ఎల్లప్పుడూ పచ్చగా ఉండే చెట్టుమాదిరిగా ప్రకాశిస్తున్నావు. పచ్చగా ఉన్న చెట్టే పండ్లు ఇస్తుంది. అదే విధంగా నీవు నిన్ను ఉపాసించేవారి కోరికలు ఫలింపజేస్తున్నావు.

విశేషం: లక్ష్మి నిత్యమూ విష్ణువు రొమ్మున ఉంటుంది. పార్వతి ఎల్లప్పుడూ శివుడికి అర్ధశరీరంగా ఉంటుంది. అందుచేత లక్ష్మీపార్వతులు అనే తీగలు స్థిరంగా విష్ణుపరమేశ్వర స్వరూపుడయిన హరిహరనాథు డనే వృక్షాన్ని చుట్టుకొని ఉన్నవని చెప్పటం సముచితంగా ఉన్నది.

లక్ష్మీపార్వతు లనే తీగలు ఎల్లప్పుడూ అల్లుకొని ఉండటంవలననే హరిహరనాథు డనే వృక్షం పచ్చగా ఉన్నది. భక్తులకు అభిమత ఫలాలను ప్రసాదింపగలుగుతున్నది. కాబట్టి హరిహరనాథుడి వరప్రదాయకత్వానికి వారిద్దరూ మూలకారణం అవుతున్నారు. లక్ష్మీపార్వతు లిద్దరూ ఒకే శక్తియొక్క రెండు రూపాలు. కవిబ్రహ్మ తిక్కనే విరాటపర్వం మొదట్లోనే '**శ్రీయన గౌరినాఁ బరఁగు చెల్వకు**' అని చెప్పాడు. శక్తి తోడ్పడినప్పుడే పరమాత్మ అయిన హరిహరనాథుడు పనులు చేయగలుగుతున్నాడు. అందువలననే శంకర భగవత్పాదులు సౌందర్యలహరి ప్రారంభ శ్లోకంలో **"శివ శ్శక్త్యాయుక్తో యది భవతి శక్తః ప్రభవితుం, నచే దేవం దేవో నఖలు కుశలః స్పన్దితు మపి"** అని వక్కాణించారు. శివుడు - పరమాత్మ - శక్తితో కూడుకొని ఉన్నప్పుడే ప్రపంచసృష్టి చేయగలుగుతున్నాడనీ, శక్తియుక్తుడు కాకపోతే ఆయన కదలటానికి కూడా శక్తిమంతుడు కాడనీ, శ్లోకార్థం. త్రిమూర్తులూ సైతము శక్తిని సేవించవలసినవారే అని ఆచార్యులవారు చెప్పారు.

లక్ష్మీపార్వతులయందు తీగలధర్మాన్నీ హరిహరనాథునిలో వృక్షభావాన్నీ ఆరోపించి, అభేదం చెప్పటంచేత ఈ పద్యంలో రూపకాలంకారం ఉన్నది.

తాను ద్వారక కరుగవలయు నని యర్జునునిఁ గృష్ణుఁ డడుగుట (సం.14-50-49)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె నట్లు ఫల్గును నఫల్గు విద్యా విశారదుం జేసి శౌరి యతనితోడ. 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా!; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయనుడు; జనమేజయునకున్= జనమేజయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; శౌరి= శ్రీకృష్ణుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఫల్గునిన్= అర్జునుడిని; అఫల్గు= అమోఘమయిన; విద్యా= విద్యయందు; విశారదున్= నేర్పరినిగా; చేసి; అతనితోడన్= ఆ అర్జునుడితో.

తాత్పర్యం: వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు. శ్రీకృష్ణుడు ఆ విధంగా అర్జునుడిని అధ్యాత్మవిద్యా నిపుణుడిగా తీర్చిదిద్ది అతడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: అశ్వమేధపర్వ ప్రథమ ద్వితీయాశ్వాసాలలో శ్రీకృష్ణుడు ఎన్నో అధ్యాత్మ విద్యా విషయాలను అర్జునుడికి బోధించాడనే విషయం ఇక్కడ గుర్తుకు తెచ్చుకొనాలి.

క. **'నా చిత్తము వసుదేవునిఁ। జూచుట గోరియును, నీవు సుమనోవృత్తిం**
జూచి, యనుమతి యొనర్చుట। వేచినయది; నన్నుఁ బుచ్చవే ద్వారకకున్.' **3**

ప్రతిపదార్థం: నా= నాయొక్క; చిత్తము= మనస్సు; వసుదేవునిన్= తండ్రి అయిన వసుదేవుడిని; చూచుట; కోరియును= కోరినప్పటికీ; నీవు= అర్జునా! నీవు; సుమనన్= మంచిమనస్సుయొక్క; వృత్తిన్= స్థితితో (సుమనస్సు అంటే సంతోషం, సంతోషపూర్వకంగా అని కూడా అర్థం చెప్పవచ్చును); చూచి= ఆలోచించి; అనుమతి+ఒనర్చుట= అంగీకరించటం; వేచిన+అది= ఎదురుచూస్తున్నది; నన్నున్= నన్ను; ద్వారకకున్= ద్వారకకు; పుచ్చవే!= పంపుమా!

తాత్పర్యం: 'అర్జునా! మా తండ్రి వసుదేవుడిని చూడాలని నా మనస్సు ఆరాటపడుతున్నది. అయినప్పటికీ నీ అంగీకారంకొరకు ఎదురుచూస్తున్నాను. నీవు మంచి సెబ్బరలు విచారించి నన్ను సంతోషపూర్వకంగా ద్వారకకు పంపుము.'

విశేషం: నరనారాయణు లయిన కృష్ణార్జునుల ఆత్మీయతను ఈ పద్యం నిరూపిస్తున్నది.

చ. **అనవుడు నక్కిరీటి దగ నయ్యదువంశ వరేణ్యుతోడ ని**
ట్లను; 'నటు లేనిఁ బోవలయు హస్తిపురంబున; కిత్తెఱంగు సె
ప్పిన నిను ధర్మనందనుఁడు ప్రీతిగ నందుల కన్పిపుచ్చు; న
య్యనుమతి గల్గునట్లు దగ నాడెద నవ్విభుపాల నచ్యుతా!' **4**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= శ్రీకృష్ణు డా విధంగా పలికిన తరువాత; ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; ఆ+యదువంశ+వరేణ్యునితోడన్= ఆ యదువంశ ముఖ్యుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; అచ్యుతా!= శ్రీకృష్ణా!= అటులు+ఏనిన్= అట్లయితే; హస్తిపురంబునకున్= హస్తినాపురానికి; పోవలయున్= మనం ఈ ఇంద్రప్రస్థంనుండి వెళ్ళాలి; ఈ+తెఱంగు= ద్వారకకు వెళ్ళాలనుకొంటున్న నీ యీ తీరును గూర్చి; చెప్పినన్= చెప్పినట్లయితే; ధర్మనందనుఁడు= యముని కుమారుడు ధర్మరాజు; నినున్= నిన్ను; ప్రీతిగన్= సంతోషంగా; అందులకున్= ద్వారకకు; అన్పిపుచ్చున్= పంపిస్తాడు; ఆ+విభు= ఆ మహారాజుయొక్క; పాలన్= సమక్షంలో; ఆ+అనుమతి= నీవు వెళ్ళటానికి అంగీకారం; కల్గు+అట్లు= లభించేటట్లుగా; తగన్= తగిన విధంగా; ఆడెదన్= మాటాడుతాను.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణు డావిధంగా మాటాడిన తరువాత, అర్జునుడు అతడితో 'అట్లయితే మనం వెంటనే ఈ ఇంద్రప్రస్థంనుండి హస్తినాపురం వెళ్ళాలి. నీ ద్వారకాప్రయాణాన్ని గూర్చి చెప్పితే సంతోషంగా ధర్మరాజు నిన్ను పంపిస్తాడు. ఆ మహారాజు అంగీకరించేటట్లు నేను కూడా సమయోచితంగా మాటాడుతాను.'

వ. అనిన విని దామోదరుండు దారుకు రావించి, 'రథంబు పూన్పు' మని నియోగించెఁ; దదనంతరంబ ధనంజయుండు దమతోడం జనుదేరం దగుపరివారంబు సమకట్టం బడవాళ్ళం బనిచె; నొక్కింతసేపునకు దారుకుండునుం దే రాయితంబుసేసి తేరం, బడవాళ్ళునుం బరిజనంబుల సన్నద్ధులం గావించి సన్నిహితులంజేయ, నా కృష్ణార్జునులు ప్రయాణోచితాలంకారాలంకృతులై, రథంబెక్కి, కరినగరపథంబు గైకొని చను సమయంబున. 5

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అర్జునుడు పై విధంగా అనగా; విని; దామోదరుండు= శ్రీకృష్ణుడు; దారుకున్= దారుకుడనే పేరు కలిగిన తన సారథిని; రావించి= రప్పించి; రథంబును= రథమును; పూన్పుము= గుర్రాలు కట్టి సిద్ధం చేయుము; అని; నియోగించెన్= ఆజ్ఞాపించాడు; తదనంతరంబు+అ= ఆ వెంటనే; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; తమతోడన్= తమతోపాటు; చనుదేరన్= రావటానికి; తగు= తగిన; పరివారంబున్= సేవకులను, బలగమును; సమకట్టన్= సిద్ధంచేయగా; పడవాళ్ళన్= సేనాపతులను; పనిచెన్= ఆజ్ఞాపించాడు; ఒక్కింతసేపునకున్= కొంతసేపటికి; దారుకుండునున్= దారుకుడునూ; తేరు= రథాన్ని; ఆయితంబు+చేసి= సిద్ధంచేసి; తేరన్= తీసికొనిరాగా; పడవాళ్ళునున్= సేనానాయకులు కూడా; పరిజనంబులన్= సేవకులను; సన్నద్ధులన్= సిద్ధమయిన వారినిగా; కావించి= చేసి; సన్నిహితులన్= దగ్గర ఉన్నవారినిగా; చేయన్= చేయగా - దగ్గరకు తీసికొనిరాగా; ఆ+కృష్ణార్జునులు= ఆ కృష్ణుడునూ, అర్జునుడునూ; ప్రయాణ= ప్రయాణానికి; ఉచిత= తగిన; అలంకార= హారాలు మొదలైన నగలను; అలంకృతులు+ ఐ= అలంకరించుకొన్నవారై; రథంబు; ఎక్కి; కరినగరంబు= హస్తినాపురంయొక్క; పథంబు= మార్గం; కైకొని= పట్టి; చను= వెళ్ళే; సమయంబునన్= సమయంలో.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ విధంగా అనగా విని, కృష్ణుడు దారుకుడిని రప్పించి, రథం సిద్ధంచేయుమని ఆజ్ఞాపించాడు. అర్జునుడు కూడా తమతోపాటు హస్తినాపురానికి రావటానికి తగిన బలగాన్ని సిద్ధంచేయండని సేనాపతులను ఆజ్ఞాపించాడు. కొంతసేపటికి దారుకుడు రథాన్ని సిద్ధంచేసి తీసికొని వచ్చాడు. సేనా నాయకులుకూడా సేవకులను సిద్ధంచేసి సముఖానికి తీసికొని వచ్చారు. తరువాత కృష్ణార్జునులు ప్రయాణానికి తగ్గట్టుగా అలంకరించుకొని రథం ఎక్కి హస్తినాపురం దారిపట్టి వెళ్ళేటప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. వినయ మారంగ గోవిందున కిట్లను। గాండీవి; 'దేవ! నీ కరుణఁ జేసి
కౌరవసైన్యసాగర ముత్తరింపంగఁ। గంటిమి; గురు భీష్మ కర్ణ ముఖ్య
దుర్జయవీరుల నిర్జించితిమి; నీవు। శాత్రవ యోధుల సమయఁ జేయ,
వెనుక నేము జయంబు గొనుచు వచ్చితిమి; తే। జంబును బేరు సౌఖ్యంబు నతుల

తే. మైన భవదీయ సుప్రసాదాతిశయము। కతనఁ బడసితి; మప్రతిహత మహాధి
రాజ్య సంపూజ్యుఁ డయ్యె ధర్మజుఁడు; సంశ్రి। తాభిరక్షణవ్రత నిరతాంతరంగ! 6

ప్రతిపదార్థం: గాండీవి= అర్జునుడు; వినయము; ఆరంగన్= ఒప్పగా; గోవిందునకున్= శ్రీకృష్ణుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; దేవ!= పరమాత్మా!; సంశ్రిత= ఆశ్రయించినవారిని; అభిరక్షణ= పూర్తిగా రక్షించటం అనే; వ్రత= కార్యమందు; నిరత= ఆసక్తి కలిగిన; అంతరంగ!= హృదయం కలవాడా!; నీ= నీయొక్క; కరుణన్+చేసి= దయవలన; కౌరవ= కౌరవులయొక్క; సైన్య= సైన్యమనే; సాగరము= సముద్రాన్ని; ఉత్తరింపంగన్+కంటిమి= దాటగలిగాము; గురు= ఆచార్యుడయిన ద్రోణుడు; భీష్మ= భీష్ముడు; కర్ణ= కర్ణుడూ అనే; ముఖ్య= ప్రధానమయిన; దుర్జయ= జయించ శక్యంగాని; వీరులన్= వీరులను; నిర్జించితిమి= జయించాము; నీవు; శాత్రవ= శత్రువులైన; యోధులన్= వీరులను; సమయన్+చేయన్= నశింపచేయగా; వెనుకన్= ఆ తరువాతనే; ఏము= మేము; జయంబు= జయం; కొనుచున్+వచ్చితిమి= పొందగలిగాము; తేజంబును= ప్రభావాన్నీ; పేరు= కీర్తినీ; సౌఖ్యంబున్= సుఖాన్నీ; అతులము= సాటిలేనిది; ఐన= అయినట్టి; భవదీయ= నీయొక్క; సుప్రసాద= శోభను కలిగించే దయయొక్క; అతిశయము= అధిక్యం; కతనన్= వలన; పడసితిమి= పొందాము; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; అప్రతిహత= ఎదురులేని; మహత్= గొప్ప; ఆధిరాజ్య= సార్వభౌమత్వంవలన; సంపూజ్యుఁడు= మిక్కిలి పూజింపదగినవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వినయపూర్వకంగా కృష్ణుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు. 'పరమాత్మా! ఆశ్రితజన సంరక్షకా! నీ దయవలన మేము కౌరవసైన్య సముద్రాన్ని దాటగలిగాము. జయించటానికి అసాధ్యులయిన ద్రోణుడూ, భీష్ముడూ, కర్ణుడూ మొదలైన ప్రధాన వీరుల నందరినీ జయించాము. వాస్తవానికి నీవే శత్రువీరుల నందరినీ నశింపజేశావు. ఆ తరువాతనే మేము జయం పొందగలిగాము. నీ దయవలననే మేము తేజస్సునూ, కీర్తినీ, సుఖాన్నీ పొందాము. ధర్మరాజు సార్వభౌముడై అందరికీ పరమపూజ్యు డయ్యాడు.

విశేషం: కౌరవసైన్య సాగరము - కౌరవసైన్యం ఉపమేయం. సాగరం ఉపమానం. ఉపమానం అయిన సాగరంయొక్క ధర్మం ఉపమేయమయిన కౌరవసైన్యానికి ఆరోపించి, రెండింటికీ అభేదం కల్పించటం జరిగింది కాబట్టి రూపకాలంకారం.

క. నీ మహిమ వొగడఁ గొలఁదియె? । దామోదర! విశ్వసంవిధాతవు; భవదీ
యామల తేజమ యగ్ని । ష్టోమము; గాలాత్మకత్వ శోభివి కృష్ణా! 7

ప్రతిపదార్థం: దామోదర!= ఉదరమున తులసిమాల కలవాడా! లేదా బాల్యంలో యశోదకట్టిన త్రాడు ఉదరమున - నడుమున కలవాడా!; కృష్ణా!; నీ= నీయొక్క; మహిమన్= గొప్పతనాన్ని; పొగడన్= పొగడగా; కొలఁది+ఎ?= సాధ్యమా?; విశ్వ= ప్రపంచముయొక్క; సంవిధాతవు= మహా సృష్టికర్తవు; భవదీయ= నీయొక్క; అమల= స్వచ్ఛమయిన; తేజము+అ= ప్రకాశమే; అగ్నిష్టోమము= అగ్నుల సమూహం; కాల+ఆత్మకత్వ= కాల స్వరూపకత్వంతో; శోభివి= ప్రకాశించేవాడవు.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! నీ గొప్పతనం పొగడటం సాధ్యంకాదు. నీవు విశ్వసృష్టికర్తవు. అగ్నులు నీ వెలుగులే! నీవు కాలస్వరూపుడవు.

విశేషం: అగ్నిష్టోమ మంటే అగ్నుల సమూహం. సంస్కృత భారతంలో ఈ ప్రకరణంలో **"త్వత్తేజస్సంభవో నిత్యం హుతాశో మధుసూదన"** అని ఉండటమే దీనికి కారణం.

క. భవదీయ శ్వసనము వా । యువు; నీ క్రోధముఁ బ్రసాద యోగంబును మృ
త్యువు లక్ష్మియు; నీ వలనన । యవుఁ బ్రీతియు మరణమును మహానందంబున్. 8

ప్రతిపదార్థం: భవదీయ= నీయొక్క; శ్వసనము= ఊపిరి; వాయువు= పంచభూతాలలో ఒకటయిన గాలి; నీ= నీయొక్క; క్రోధముఁ= ఇష్టార్థం ప్రాప్తించటానికి ఆటంకం కలిగినప్పుడు ఏర్పడే మానసిక వికారం, కోపం; ప్రసాద= దయయొక్క; యోగంబును= కలయికయే; మృత్యువు= మరణం; లక్ష్మియున్= సంపద; నీ వలనన్+అ= నీవలననే; ప్రీతియున్= సంతృప్తి; మరణమును= చావును; మహత్= గొప్ప; ఆనందంబున్= ఆనందమూ; అవున్= అగును.

తాత్పర్యం: నీ ఊపిరి వాయువు. నీ కోపం మృత్యువు. నీ అనుగ్రహం సంపద. నీ వలననే సంతృప్తీ, మరణమూ, ఆనందమూ కలుగుతున్నాయి.

విశేషం: "నీ క్రోధముఁ బ్రసాదయోగంబును మృత్యువు, లక్ష్మియు'' అనేచోట క్రమంగా చెప్పిన వస్తువులకు క్రమంగా అన్వయం చెప్పటం జరిగింది. కాబట్టి యథాసంఖ్యాలంకారం. ఇదే క్రమాలంకారం.

క. స్థావర జంగమ మయ జగ। దావిర్భావ స్థితి క్రియా విలయంబుల్
నీవలనన యగుచుండును। భావాతీతుఁడవు; సర్వపతివి; ముకుందా!' 9

ప్రతిపదార్థం: ముకుందా!= కృష్ణా!; స్థావర= స్థిరంగా నిలిచే పదార్థాలయొక్క; జంగమ= సంచరించే ప్రాణులయొక్క; మయ= రూపమయిన; జగత్= ప్రపంచముయొక్క; ఆవిర్భావ= పుట్టుట; స్థితిక్రియా= ఉనికి; విలయంబు= వినాశమూ; నీవలనన్+అ= నీవలననే; అగుచున్+ఉండును= సంభవిస్తూ ఉంటాయి; భావ= ఊహకు; అతీతుఁడవు= అందనివాడవు; సర్వ= సమస్తమైన సృష్టికీ; పతివి= సంరక్షకుడవు.

తాత్పర్యం: ప్రాణుల అప్రాణుల రూపమయిన ఈ ప్రపంచం సృష్టిస్థితి లయాలు నీవలననే జరుగుతున్నాయి. నీవు ఊహకు కూడా అందేవాడవు కావు. నీవే సమస్తసృష్టికీ సంరక్షకుడవు.'

వ. అని వెండియు. 10

తాత్పర్యం: అని చెప్పి; ఇంకా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

శ్రీకృష్ణార్జును లింద్రప్రస్థమున నుండి హస్తినాపురంబునకు వచ్చుట (సం.14-51-15)

క. 'నారద దేవల కౌశిక। పారాశర్యాది మునుల పలుకుల, భీష్మో
దారవచనముల నిను నఘ। దూరా! యే నెఱిఁగియుండుదును సకలముగన్. 11

ప్రతిపదార్థం: అఘ!= పాపమునకు; దూరా!= దూరంగా ఉన్నవాడా!; నారద= నారదుడు; దేవల= ధర్మశాస్త్రకర్త అయిన దేవలుడూ; కౌశిక= విశ్వామిత్రుడూ; పారాశర్య= పరాశరమహర్షి కుమారుడయిన వ్యాసుడూ; ఆది= మొదలయిన; మునుల= మునులయొక్క; పలుకులన్= మాటలచేతనూ; భీష్మ= భీష్ముడియొక్క; ఉదార= గొప్పవి అయిన; వచనములన్= మాటలవలననూ; ఏన్= నేను; నినున్= నిన్ను; స+కలము+కన్= సగుణబ్రహ్మ స్వరూపంగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ఉండుదును= ఉంటిని.

తాత్పర్యం: 'శ్రీకృష్ణా! నారదాది మహామునులూ, భీష్ముడూ చెప్పిన గొప్ప మాటలవలన నిన్ను సగుణబ్రహ్మ స్వరూపంగా తెలిసికొన్నాను.

వ. కావున. 12

తాత్పర్యం: కాబట్టి- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. నావలని కరుణ పెంపున। నీవు ప్రసాదించినట్టి నిరవద్యక వి
ద్యా విస్తారంబున దృఢ। తావిశదమతిన్ రమించెదం గ్రతుపురుషా!' 13

ప్రతిపదార్థం: క్రతుపురుషా!= విష్ణుమూర్తీ!; నావలనన్= నా యందలి; కరుణ= దయయొక్క; పెంపునన్= ఆధిక్యంచేత; నీవు; ప్రసాదించిన= అనుగ్రహించిన; అట్టి; నిరవద్యక= దోషంలేని, ప్రశస్తమయిన; విద్యా= అధ్యాత్మవిద్యయొక్క; విస్తారంబునన్= ఆధిక్యంవలన, వైశాల్యంవలన అని అర్థం; దృఢతా= జ్ఞానబలంతో కూడిన; విశద= శాంతమయిన; మతిన్= బుద్ధితో; రమింతున్= బ్రహ్మానంద మనుభవిస్తాను.

తాత్పర్యం: విష్ణుమూర్తీ! నాయందలి దయతో నీవు విపులంగా అనుగ్రహించిన అధ్యాత్మవిద్యవలన నా బుద్ధికి జ్ఞానబలమూ; శాంతీ సమకూరాయి. ఇందువలన నేను బ్రహ్మానంద మనుభవిస్తాను.'

వ. అని యిట్లు సభక్తికంబుగా సంభాషణంబు సేసిన, వాసుదేవుండును వితతాదరవాక్యంబుల నభినందించె; నప్పురుషవరు లట్లు సల్లాపంబులు సేయుచుం బోయి, తమరాకకు సమలంకృతంబైన సామజపురంబు ప్రవేశించి, ధృతరాష్ట్ర మందిరంబున కరిగి, యక్కురువృద్ధుని గాంధారినిం బ్రణామ వినయ విశేషంబులం బ్రీతులంజేసి, కుంతీసమారాధనం బాచరించి, విదుర ధౌమ్య యుయుత్సు సంజయుల దర్శనంబులు సముచిత ప్రకారంబుల నడపి, కౌంతేయాగ్రజు నత్యంత భక్తిపూర్వకంబుగా సమంచిత విధంబునం గాంచి, తదాలింగ నాద్యాదరణంబులు వడసి; రప్పద్మనాభుండు నాఁడు సవ్యసాచి సదనంబున నతని చేయు పూజావిధానంబుల మానసంబలర వసియించి, మఱునాఁడు మహనీయాస్థానమండపంబున నున్న యన్నరేంద్రు కడకు నుపేంద్రుం డయ్యింద్రసుతుండు తోడన చనం జని, సుఖగోష్ఠినుండె; నట్టియెడ నగ్గాండీవి యప్పాండవపూర్వజు నాననంబునఁ జూడ్కి నిలిపి, నిభృతుండై. 14

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సభక్తికంబు+కాన్= భక్తితో కూడియుండేటట్లుగా; సంభాషణంబు+చేసినన్= మాటాడగా; వాసుదేవుండును= వసుదేవుడి కుమారుడును, కృష్ణుడును; వితత= విరివి అయిన; ఆదర= ప్రేమతోకూడిన; వాక్యంబులన్= మాటలచే; అభినందించెన్= పొగడాడు; ఆ+పురుషవరులు= ఆ మనుష్యులయందు శ్రేష్ఠులు; అట్లు= ఆ విధంగా; సల్లాపంబులు= పరస్పర సంభాషణలు; చేయుచున్= చేస్తూ; పోయి; తమ= తమయొక్క; రాకకున్= వచ్చుటకు; సమ్+అలంకృతంబు= చక్కగా అలంకరించబడినది; ఐన= అయిన; సామజపురంబు= హస్తినాపురం; ప్రవేశించి; ధృతరాష్ట్ర= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; మందిరంబునకున్= గృహానికి; అరిగి= వెళ్ళి; ఆ+కురువృద్ధునిన్= ఆ కురువంశంలో పెద్ద అయినవాడిని; గాంధారినిన్= గాంధారినీ; ప్రణామ= నమస్కారముయొక్క; వినయ= వినయముయొక్క; విశేషంబులన్= ఆధిక్యములతో; ప్రీతులన్= సంతోషించిన వారినిగా; చేసి; కుంతీ= కుంతీదేవియొక్క; సమారాధనంబు= సంతోషపెట్టటం; ఆచరించి= చేసి; విదుర= విదురుడియొక్క; ధౌమ్య= ధౌమ్యుడి యొక్క; యుయుత్సు= యుయుత్సుడియొక్క; సందర్శనంబులు= చూచుటలు; సముచిత= మిక్కిలి తగిన; ప్రకారంబులన్= విధాలుగా; నడపి= చేసి; కౌంతేయ= కుంతీకుమారులలో; అగ్రజున్= పెద్దవాడిని - ధర్మరాజును; అత్యంత= మిక్కిలి; భక్తి పూర్వకంబుగాన్= భక్తి కలిగేటట్లుగా; సమంచిత= మిక్కిలి పూజ్యమైన; విధంబునన్= విధంగా; కాంచి= చూచి;

తద్= ఆ ధర్మరాజుయొక్క; ఆలింగన= కౌగిలింత; ఆది= మొదలైన; ఆదరణంబులు= గౌరవములు; పడసిరి= పొందారు; ఆ+ పద్మనాభుండు= నాభియందు పద్మంకలవాడు, విష్ణుమూర్తి - కృష్ణుడు; నాఁడు= ఆ రోజు; సవ్యసాచి= అర్జునుడియొక్క; సదనంబునన్= గృహంలో; అతని చేయు= అతడు చేస్తున్న; పూజావిధానంబులన్= పూజాపద్ధతులచేత; మానసంబు= మనస్సు; అలరన్= సంతోషించగా; వసియించి= ఉండి; మఱునాఁడు= మరుసటిరోజున; మహనీయ= గొప్ప; ఆస్థానమండపంబునన్= కొలువు కూటంలో; ఉన్న; ఆ+నరేంద్ర!= ఆ రాజుయొక్క(ధర్మరాజు); కడకున్= దగ్గరకు; ఉపేంద్రుండు= శ్రీకృష్ణుడు; ఆ+ ఇంద్రసుతుండు= ఆ ఇంద్రుడి కొడుకు అర్జునుడు; తోడన్+అ= వెనువెంటే; చనన్= వెళ్ళగా; చని= వెళ్ళి; సుఖ= సుఖం కలిగించు; గోష్ఠిన్= సల్లాపంతో; ఉండెన్= ఉన్నాడు; అట్టి+ఎడన్= అట్టి సమయాన; ఆ+గాండీవి= ఆ గాండీవమనే విల్లు కలవాడు అర్జునుడు; ఆ+పాండవ= ఆ పాండవులయందు; పూర్వజ= ముందు పుట్టినవాడియొక్క, ధర్మరాజుయొక్క; ఆననంబునన్= ముఖమునందు; చూడ్కి= చూపు; నిలిపి= ఉంచి; నిభృతుండు+ఐ= వినయం కలవాడై.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్జునుడు భక్తితో మాటాడిన మాటలకు కృష్ణుడు ప్రేమపూర్వకంగా అతడిని ప్రశంసించాడు. వారిద్దరూ పరస్పరం మాటాడుకొంటూ, ప్రయాణం సాగించి, హస్తినాపురం ప్రవేశించి ముందుగా ధృతరాష్ట్రుడి గృహానికి వెళ్ళారు. అక్కడ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు వినయపూర్వకంగా నమస్కరించి వారిని ఆనందింపజేశారు. తరువాత కుంతీదేవిని సంతోషింపజేశారు. పిదప విదురుడినీ, ధౌమ్యుడినీ, యుయుత్సుడినీ, సంజయుడినీ సందర్శించారు. భక్తిపూర్వకంగా ధర్మరాజును చూచారు. ధర్మరాజుకూడా వారిద్దరినీ కౌగిలించుకొని గౌరవించాడు. ఆ రోజు శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడి గృహంలో ఉండి, అతడు చేసే మర్యాదలకు ఎంతో సంతోషించాడు. మరునాడు అర్జునుడు వెంటరాగా కొలువుకూటంలో ఉన్న ధర్మరాజు దగ్గరకు వెళ్ళి సరససల్లాపం చేస్తూ ఉన్నాడు. అప్పుడు అర్జునుడు అన్న అయిన ధర్మరాజు ముఖం చూస్తూ వినయంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. **'కమలనాభుండు పెద్దయుఁ గాల మిచట । నున్నవాఁడు; దండ్రియును సహోదరాది**
సకల బంధులు నితని దర్శనము గోర । కుందురే; వారిఁ జూడ నీతండుఁ గోరె.' **15**

ప్రతిపదార్థం: కమలనాభుండు= నాభియందు పద్మం కలవాడు, శ్రీకృష్ణుడు; పెద్దయున్+కాలము= చాలాకాలం; ఇచటన్= ఈ హస్తినాపురంలో; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; తండ్రియును= ఇతడి తండ్రి అయిన వసుదేవుడూ; సహోదర= సోదరులు; ఆది= మొదలయిన; సకల= సమస్తమైన; బంధులు= బంధువులు, చుట్టాలు; ఇతని= ఈ శ్రీకృష్ణుడియొక్క; దర్శనము= చూచుట; కోరక= కోరకుండా; ఉందురే?= ఉంటారా?; ఈతండున్= ఈ కృష్ణుడు కూడా; వారిన్= తండ్రినీ, సోదరులనూ, చుట్టపక్కాలనూ; చూడన్= చూచుట; కోరెన్= కోరాడు.

తాత్పర్యం: అగ్రజా! శ్రీకృష్ణుడు చాలాకాలం నుండీ హస్తినాపురంలో ఉన్నాడు. వసుదేవుడూ, సోదరులూ, చుట్టపక్కాలూ అందరూ ఇతడిని చూడాలని కోరుకుంటారు గదా! ఇతడు కూడా వారినందరినీ చూడాలనుకొంటున్నాడు.

క. **ద్వారకకు నిమ్మహాత్ముఁడు । మీ రనుమతిసేయఁ జని, యమేయగుణుల నా**
సీరిని వసుదేవుని గని । గౌరవ మెసఁగంగఁ దల్లిఁ గాంచి ముదమునన్. **16**

ప్రతిపదార్థం: మీరు; అనుమతి+చేయన్= సెలవిచ్చి పంపిస్తే; ఈ+మహాత్ముఁడు= ఈ గొప్ప జీవాత్మ కలవాడు - శ్రీకృష్ణుడు; ద్వారకకున్= ద్వారకకు; చని= వెళ్ళి; అమేయ= మితిలేని; గుణులన్= సద్గుణాలు కలవారిని; ఆ+సీరిని= ఆ నాగలిగలవాడిని, బలరాముడిని; వసుదేవునిన్= వసుదేవుడిని; కని= చూచి; గౌరవము; ఎసఁగంగన్= అతిశయించగా; తల్లిన్= తల్లి దేవకిని; కాంచి= చూచి; ముదమునన్= సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: మీరు సమ్మతిస్తే ఈ పుణ్యాత్ముడు ద్వారకకు వెళ్ళి, అక్కడ బలరాముడిని, వసుదేవుడిని చూచి; దేవకిని సందర్శించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. తక్కటి సోదరుల, సుతుల, । నక్కునఁ బ్రియమారఁ జేర్చి, యప్పురజనులన్
మిక్కిలి మన్నన మక్కువ । నెక్కొనఁగా నాదరించి, నిలువక మగుడున్. 17

ప్రతిపదార్థం: తక్కటి= మిగిలిన; సోదరులన్= అన్నలనూ, తమ్ములనూ; సుతులన్= కుమారులనూ; ప్రియము= సంతోషం; ఆరన్= అతిశయించగా; అక్కునన్= రొమ్మునందు; చేర్చి; కౌగిలించికొని అని అర్థం; ఆ+పురజనులన్= ఆ ద్వారక ప్రజలను; మిక్కిలి; మన్నన= దయ; మక్కువ= ప్రేమ; నెక్కొనఁగాన్= అతిశయించగా; ఆదరించి= అనుగ్రహించి; నిలువక= ద్వారకలో ఎక్కువకాలం ఉండక; మగుడున్= తిరిగి వస్తాడు.

తాత్పర్యం: మిగిలిన సోదరులనూ, కుమారులనూ ప్రేమతో చూచి, ద్వారకా నివాసులను దయానురాగాలతో అనుగ్రహించి, శ్రీకృష్ణుడు ద్వారకలో ఎక్కువకాలం ఉండక తిరిగి హస్తినాపురం వస్తాడు.

సీ. దేవర యిప్పని దివ్యచిత్తంబునఁ । జూచి, మీ కెట్టులు చూడఁ బోలు
నట్టుల యుత్తరం బానతి యిత్తురు । గాక; నావుడు, నధిక ప్రియమున
మాతులుఁ గాంచి, యిమ్మాధవదేవుండు । మన మాఱుగాఁగ నమస్కృతులును
నాలింగనంబులు నాచరించి, హలాయు । ధుని దేవకీదేవిఁ గనిన యపుడు

తే. భక్తి మనకునై పూజించి, బంధుజనుల । నందఱను దత్తదౌచిత్య మభినుతముగ
నాదరించి, వారలకుశలానుయోగ । విధము నస్మత్కృతమ్ముగ విస్తరించి. 18

ప్రతిపదార్థం: దేవర!= ప్రభూ!; ఈ+పని= శ్రీకృష్ణుడిని అనుమతించటం; దివ్యచిత్తంబునన్= ఘనమయిన మీ మనస్సున; చూచి= ఆలోచించి; మీకున్= మీకు; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; చూడన్= చేయగా; పోలున్= తగునో; అట్టులు+అ= అట్లే; ఉత్తరంబు= సమాధానం; ఆనతి+ఇత్తురు+కాక= సెలవియ్యవలయును; నావుడున్= అర్జును డీవిధంగా అన్న తరువాత; అధిక= మిక్కిలి; ప్రియమునన్= ప్రేమతో; ఈ+మాధవదేవుండు= ఈ భగవంతు డయిన కృష్ణుడు; మాతులున్= మేనమామను; వసుదేవుడిని; కాంచి= చూచి; మనమాఱు+కాఁగన్= మన బదులుగా; నమస్కృతులును= నమస్కారములును; ఆలింగనంబులున్= కౌగిలింతలును; ఆచరించి= చేసి; హల+ఆయుధున్= నాగలి ఆయుధంగా కలవాడిని బలరాముడిని; దేవకీదేవిన్= దేవకీదేవిని; కనిన+అపుడు= చూచినప్పుడు; భక్తిన్= భక్తితో; మనకున్+ఐ= మన నిమిత్తంగా; పూజించి; బంధుజనులన్= చుట్టపక్కాలను; అందఱను= అందరినీ; తత్+తత్+ఔచిత్యము= వారి వారికి తగ్గట్టుగా చూపు మర్యాద; అభినుతముగన్= పొగడబడినది కాగా; ఆదరించి= గౌరవించి; వారల= వారియొక్క; కుశల+అనుయోగ= కుశల ప్రశ్నలు వేసే; విధము= తీరు; అస్మద్+కృతమ్ముగన్= నాయొక్క సత్కారంగా లేదా నేను చేసినట్లుగా; విస్తరించి= సవిశేషంగా చెప్పి.

తాత్పర్యం: ప్రభూ! తాము చక్కగా ఆలోచించి, ఏ విధంగా చేయటం సమంజసంగా ఉంటుందో ఆ విధంగా సెలవియ్యండి' అని అర్జునుడు పలికాడు. తరువాత శ్రీకృష్ణుడు వసుదేవుడిని చూచి మనబదులుగా నమస్కారాలుచేసి కౌగిలించుకొనాలి. బలరాముడినీ, దేవకీదేవినీ మన నిమిత్తంగా పూజించాలి. చుట్టపక్కాల నందరినీ వారి వారికి తగ్గట్లుగా గౌరవించి వారి యోగక్షేమం తెలిసికొనటానికి నేను ప్రశ్నిస్తున్నట్లుగా వివరించాలి.

క. పరిజన యోగ క్షేమము। లరసి, పురజనమ్ములకుఁ బ్రియం బెసఁగఁగ వా
క్యరచనలుం గార్య సమా। చరణములు నొనర్చి, నడపి సఖి సత్కృతులున్. 19

ప్రతిపదార్థం: పరిజన= సేవకులయొక్క; యోగక్షేమములు= యోగమును, క్షేమమును (లేనిది సంపాదించటం యోగం; కలిగినది కాపాడుకొనటం క్షేమం. కుశలం అని ఇక్కడ అర్థం); అరసి= విచారించి; పురజనమ్ములకున్= ద్వారకా పౌరులకు; ప్రియంబు= సంతోషం; ఎసఁగఁగన్= అతిశయించగా; వాక్యరచనలున్= మాటలాడుటయు; కార్య= పనులయొక్క; సమాచరణములున్= చేయుటలును; ఒనర్చి= కావించి; సఖి= మిత్రులయొక్క; సత్కృతులున్= సత్కారములును; నడపి= చేసి.

తాత్పర్యం: సేవకుల యోగక్షేమాలు విచారించాలి. ద్వారకావాసులు సంతోషించేటట్లుగా మాటాడి ఆయా పనులు చేయాలి. మిత్రులను సత్కరించాలి.

తే. మఱియు వలయు కృత్యంబులుఁ దెఱఁగు పఱుప। వలసినన్ని దినంబులు నిలిచి, యశ్వ
మేధమునకు బాంధవజన మిత్త్ర భృత్య। వర్గ సహితుఁడై చనుదెంచువాఁడు గాక.' 20

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకనూ; వలయు కృత్యంబులున్= చేయదగిన పనులను; తెఱఁగు పఱుపన్= నెరవేర్చగా; వలసిన= ఆవశ్యకమైన; అన్ని దినంబులు= అన్ని రోజులు; నిలిచి= ద్వారకలో ఉండి; బాంధవజన= చుట్టపక్కాలయొక్క; మిత్త్ర= స్నేహితులయొక్క; భృత్య= సేవకులయొక్క; వర్గ= సమూహంతో; సహితుఁడు+ఐ= కూడినవాడై; అశ్వమేధమునకున్= మనం చేయబోయే అశ్వమేధానికి; చనుదెంచువాఁడు+కాక= వచ్చువాడు అగును గాక. (రావాలి అని అర్థం).

తాత్పర్యం: ఇంకా చెయ్యవలసిన పనులు నెరవేర్చటానికి పట్టినన్ని రోజులు ద్వారకలో ఉండి బంధుమిత్ర పరివార సమేతంగా అశ్వమేధయాగానికి వచ్చును గాక!'

క. అని ధర్మజుండు పలికిన। విని కృష్ణుఁడు సంతసిల్లి వినతుండై, గొం
తిని ద్రౌపదిఁ దగుమెయి వీ। డ్కొని తాను సుభద్రఁ దోడుకొనిపోవుటకున్. 21

ప్రతిపదార్థం: అని; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; పలికినన్= పలుకగా; కృష్ణుడు; విని; సంతసిల్లి= సంతోషించి; వినతుండు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; గొంతిని= కుంతీదేవినీ; ద్రౌపదిన్= ద్రౌపదినీ; తగుమెయిన్= తగినవిధంగా; వీడ్కొని= పోయి వస్తానని చెప్పి వదలి; తాను; సుభద్రన్= సుభద్రను; తోడుకొని= వెంటబెట్టుకొని; పోవుటకున్= వెళ్ళటానికి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజు మాటాడగా శ్రీకృష్ణుడు సంతోషించి, అతడికి నమస్కరించాడు. తరువాత కుంతీదేవితో, ద్రౌపదితో వెళ్ళి వస్తానని చెప్పాడు. సుభద్రను తనతోపాటు తీసికొని వెళ్ళటానికి. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

వ. గొంతి యెంతయుం బ్రియంబున ననుజ్ఞ సేయుటయు, నర్జును ననుమతియుం గొని, 22

ప్రతిపదార్థం: గొంతి= కుంతీదేవి; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ప్రియంబునన్= సంతోషంతో; అనుజ్ఞ+చేయుటయున్= సమ్మతించిన తరువాత; అర్జును= అర్జునుడియొక్క; అనుమతియున్= అంగీకారమును; కొని= పొంది.

తాత్పర్యం: కుంతీదేవి మహాసంతోషంతో సమ్మతించింది. తరువాత శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడి అంగీకారం కూడా పొందాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. వివిధ వాహనారూఢులై విభవ మెసఁగఁ। బాండవేయులుఁ దక్కిన బంధుజనులు
ననుప రాఁగ, సాత్యకి దోడ నరుగుదేరఁ। బురము వెడలి యొక్కెడ నిల్చి కరమునెమ్మి. 23

ప్రతిపదార్థం: పాండవేయులున్= పాండవులునూ; తక్కిన= మిగిలిన; బంధుజనులున్= చుట్టాలునూ; విభవము= హోదా, గొప్పతనం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; వివిధ= అనేక విధాలయిన; వాహన= వాహనాలను; ఆరూఢులు+ఐ= ఎక్కినవారై; అనుపన్= పంపగా; రాఁగన్= రాగా; సాత్యకి; తోడన్= వెంట; అరుగుదేరన్= రాగా, పురము= హస్తినాపురం నుండి, వెడలి= బయలుదేరి; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; నిల్చి= ఆగి; కరము= మిక్కిలి; నెమ్మిన్= ప్రీతితో.

తాత్పర్యం: పాండవులూ, మిగిలిన చుట్టాలూ, తమ హోదా వెల్లడయ్యేటట్లు రకరకాల వాహనాలు ఎక్కి కృష్ణుడిని సాగనంపటానికి వచ్చారు. ఆయన వెంట సాత్యకికూడా ఉన్నాడు. కృష్ణుడు హస్తినాపురంనుండి బయలుదేరి ఒకచోట ఆగి మహాప్రీతితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. సముచితభంగుల నందఱఁ। గ్రమమున వీడ్కొని, పథంబు గైకొని, తన చి
త్తము దృష్టియుఁ బాండవ మ। ధ్యముపై నొలయంగ నల్ల నరుగుచు నుండెన్. 24

ప్రతిపదార్థం: సముచిత= తగిన; భంగులన్= విధాలుగా; అందఱన్= అందరికీ; క్రమమునన్= వరుసగా; వీడ్కొని= సెలవిచ్చి పంపి; పథంబు= ద్వారకకు పోయేదారి; కైకొని= పట్టుకొని; తన= తనయొక్క; చిత్తము= మనస్సు; దృష్టియున్= చూపును; పాండవ= పాండవులందు; మధ్యము= అర్జునుడి; పైన్= మీద; ఒలయంగన్= వ్రాలగా; అల్లన్= మెల్లగా; అరుగుచున్+ఉండెన్= వెళ్ళుతున్నాడు.

తాత్పర్యం: కృష్ణుడు తగినట్లుగా అందరికీ సెలవిచ్చి పంపి ద్వారకకు పోయేదారిపట్టి మెల్లగా వెళ్ళుతున్నాడు. కాని, అతడి మనస్సూ, చూపూ అర్జునుడిమీదే నిలిచి ఉన్నాయి.

ఆ. అట్లు మరలి మరలి యర్జునుం జూచుచుఁ। జనఁగ, నతఁడు సూడ్కి సనినయంత
దవ్వుఁ జూచుచుండె నవ్విధంబున సితాం। బురుహ లోచనుండు వోవునపుడు. 25

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; మరలి మరలి= తిరిగి, తిరిగీ; అర్జునున్= అర్జునుడిని; చూచుచున్= చూస్తూ; చనఁగన్= వెళ్ళగా; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు కూడా; అవ్విధంబునన్= అదే రీతిగా (కృష్ణుడు చూస్తున్నట్లే); సిత= తెల్లని; అంబురుహ= తామరలవంటి; లోచనుండు= కన్నులు గలవాడు - కృష్ణుడు; పోవు+అపుడు= వెళ్ళేటప్పుడు; చూడ్కి= చూపు; చనిన+అంత= సాగినంత; దవ్వున్= దూరాన్ని; చూచుచున్+ఉండెన్= చూస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని మాటిమాటికీ వెనుదిరిగి చూస్తూ వెళ్ళిపోయాడు. ఆ విధంగానే అర్జునుడు కూడా కనుచూపుమేరదాకా కృష్ణుడిని చూస్తూ ఉన్నాడు.

క. సరసన సాత్యకి రుచిరపు। టరదంబునఁ జనియె; వెనుక నలఁతిరథముపై
నరిగె సుభద్రయు; నిమ్మెయి। నరుగఁగ హరిమీఁద నింద్రుఁ డలరులు గురిసెన్. 26

ప్రతిపదార్థం: సాత్యకి; సరసన్+అ= ప్రక్కనే; రుచిరము= సుందరమయిన; అరదంబునన్= రథంమీద; చనియెన్= వెళ్ళాడు; వెనుకన్; అలఁతి= చిన్న; రథముపైన్= రథంమీద; సుభద్రయున్= సుభద్రయూ; అరిగెన్= వెళ్ళింది; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; అరుగఁగన్= వెళ్ళుతూ ఉండగా; ఇంద్రుఁడు; హరిమీఁదన్= శ్రీకృష్ణుడిమీద; అలరులు= పూలు; కురిసెన్= కురిపించాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి శ్రీకృష్ణుడి ప్రక్కనే అందమయిన రథంమీద వెళ్ళాడు. సుభద్ర శ్రీకృష్ణుడి వెనక చిన్న రథంమీద వెళ్ళింది. ఈ విధంగా వెళ్ళుతుండగా దేవేంద్రుడు శ్రీకృష్ణుడిమీద పూలవాన కురిపించాడు.

క. పవనుం డనుకూలతమెయిఁ బ్రవర్తితుం డయ్యెఁ నతి శుభప్రద భంగుల్
వివిధములు మఱియు ధరణీ ధవ! తోఁచె నిమిత్తములు నితాంతస్ఫుటతన్. 27

ప్రతిపదార్థం: ధరణీధవ!= భూపతీ!, జనమేజయా!; పవనుండు= వాయువు; అనుకూలతమెయిన్= అనుకూలంగా ఉండేటట్లు; ప్రవర్తితుండు= వీస్తున్నవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; మఱియున్= మరియు; అతి= మిక్కిలి; శుభ= శుభాలను; ప్రద= ఇచ్చునట్టి; భంగుల్= తీరులుగలవీ; వివిధములు= అనేక విధములయినవీ; నిమిత్తములు= శకునాలు; నితాంత= మితిమీరిన; స్ఫుటతన్= స్పష్టతతో; తోఁచెన్= కనబడ్డాయి.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! శ్రీకృష్ణుడు వెళ్ళేటప్పుడు గాలి అనుకూలంగా వీచింది. ఎడతెగకుండా శుభాలిచ్చే అనేక విధములైన శకునాలు తేటతెల్లంగా కనబడ్డాయి.

శ్రీకృష్ణుఁ డుదంకాశ్రమంబునకుఁ బోవుట (సం.14-52-7)

వ. అట్లు వోయి పోయి, మార్గంబు కెలనం జేరువ నున్న యుదంకాశ్రమంబు గని, యందుఁ జని, వినయం బొప్ప నమ్మునిం గని, యతని చేయు నతిథి సత్కారంబులం బ్రియంబంది, యతనిపాల నాసీనుండయి యుండ, నతం డప్పుండరీకాక్షున కిట్లనియె. 28

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; పోయి పోయి= వెళ్ళి వెళ్ళి; మార్గంబు= బాటకు; కెలనన్= ప్రక్కనే; చేరువన్= దగ్గరలో; ఉన్న; ఉదంక= ఉదంకుడియొక్క; ఆశ్రమంబు= ఆశ్రమాన్ని; కని= చూచి; అందున్= అక్కడికి; చని= వెళ్ళి; వినయంబు= అణకువ; ఒప్పన్= ఒప్పగా; ఆ+మునిన్= ఆ ఉదంక మునిని; కని= చూచి; అతని చేయు= అతడు (ఉదంకుడు) చేసిన; అతిథి= అతిథులయొక్క; సత్కారంబులన్= మర్యాదలచేత; ప్రియంబు= సంతోషం; అంది= పొంది; అతని= ఆ ఉదంకుడియొక్క; పాలన్= సమీపంలో; ఆసీనుండు= కూర్చున్నవాడు; అయి; ఉండన్= ఉండగా; అతండు= ఆ ఉదంకుడు; ఆ+పుండరీక= తెల్లతామరలవంటి; అక్షునకున్= కన్నులు గలవాడితో - శ్రీకృష్ణుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కృష్ణుడు చాలాదూరం వెళ్ళి, దారి ప్రక్కనే దగ్గరగా ఉన్న ఉదంకుడి ఆశ్రమాన్ని చూచాడు. అక్కడికి వెళ్ళి ఉదంకుడిని సందర్శించి, ఆ మహర్షి చేసిన అతిథి మర్యాదలకు సంతోషించాడు. తరువాత తన దగ్గర కూర్చున్న శ్రీకృష్ణునితో ఉదంకుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. 'భరతులపాలి కేఁగి, తగఁ బాండవ కౌరవ బంధుభావమున్
గరము దృఢంబు సేసితె? సుఖస్థితి రాజుల వారి వారి వి

స్ఫురిత మహాధిరాజ్యముల చొప్పుల నిల్పితె? పక్షపాతితా
దురితము లేని నీవు జనతోష విధాన విశారదుండవై.' **29**

ప్రతిపదార్థం: పక్షపాతితా= పక్షపాతం అనే; దురితము= పాపం; లేని; నీవు; జన= జనులయొక్క; తోష= సంతోషాన్ని కలిగించే; విధాన= ఉపాయములందు; విశారదుండవు= నేర్పరివి; ఐ= అయి; భరతుల= భరత వంశీయులయొక్క; పాలికిన్= దగ్గరకు; ఏఁగి= వెళ్ళి; తగన్= ధర్మప్రకారంగా; పాండవ= పాండవులయొక్క; కౌరవ= కౌరవులయొక్క; బంధుభావమున్= చుట్టరికాన్ని; కరము= మిక్కిలి; దృఢంబు= గట్టిపడిన దానినిగా; చేసితి+ఎ?= చేశావా?; రాజులన్= రాజులను; సుఖ= సుఖముయొక్క; స్థితిన్= అవస్థతో; వారి వారి= వారి వారియొక్క; విస్ఫురిత= పెంపొందిన; మహత్= గొప్ప; అధిరాజ్యముల= రాజ్యాలయొక్క; చొప్పులన్= వంతులతో; నిల్పితి+ఎ?= నిలిపావా?

తాత్పర్యం: 'శ్రీకృష్ణా! పక్షపాత పాపం అంటని నీవు సర్వప్రజలూ సంతోషించేటట్లుగా, భరత వంశీయుల దగ్గరకు వెళ్ళి, నేర్పరివై కౌరవపాండవుల బంధుత్వం బలపడేటట్లు చేశావా? రాజులను వారివారివంతులకు వచ్చిన రాజ్యాలలో సుఖంగా ఉండేటట్లు నిలిపావా?

వ. అని యిట్లెఱుంగనివాఁడయి యడిగెడు నట్లపోలె, నిందా గర్భంబుగాఁ బలికినం, బద్మనాభుండు దానును దాని నెఱుంగమి భావించి, యా భార్గవు నాననం బాలోకించి. **30**

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఎఱుఁగనివాఁడు= తెలియనివాడు; అయి; అడిగెడు= అడుగుతున్న; అట్లు+అ+పోలెన్= ఆ విధంగానే; నిందా= నింద; గర్భంబు+కాన్= మాటలోపల ఉండేటట్లుగా; పలికినన్= పలుకగా; పద్మనాభుండు= శ్రీకృష్ణుడు; తానును= తాను కూడా; దానిన్= ఆ నిందను; ఎఱుంగమి= గ్రహించకుండటం; భావించి= నటించి; ఆ+భార్గవు= ఆ భృగువంశీయుడియొక్క, ఉదంకుడియొక్క; ఆననంబు= ముఖమును; ఆలోకించి= తేరిపార చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉదంకుడు ఏమీ తెలియనివాడై అడుగుతున్నట్లుగా, మాటలలో వ్యంగ్యంగా నింద వ్యక్తమయ్యేటట్లు పలికాడు. దానికి తగ్గట్టుగానే కృష్ణుడు కూడా ఆ నిందను గ్రహించనట్లుగానే నటించి ఉదంకుడి ముఖం సూటిగా చూస్తూ .(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. 'కర ముచితంబుగాఁ బలికి, గర్వపుమాట నదల్చి, భీతికిన్
దెరు వగునట్ల చెప్పి, గడుదీనత దోఁపఁగ నాడి, సంధి క
క్కురుపతిఁ దమ్ముప్రోవు మొగకొల్పఁగ జాలన; నాకు భీష్ముఁడు
న్గురుఁడును దోడు చెప్పిరి; మునుల్ బహుభంగుల నొత్తి రత్తఱిన్. **31**

ప్రతిపదార్థం: కరము= మిక్కిలి; ఉచితంబు+కాన్= సమంజసంగా; పలికి; గర్వపుమాటన్= అహంకారంతో కూడిన మాటలతో; అదల్చి= గద్దించి; భీతికిన్= భయానికి; తెరువు= దారి; అగు+అట్లు+అ= అయ్యే విధంగానే; చెప్పి; కడున్= మిక్కిలి; దీనత= జాలి; తోఁపఁగన్= పుట్టేటట్లుగా; ఆడి= పలికి; సంధికిన్= సంధికి; ఆ+కురుపతిన్= ఆ కురురాజును - దుర్యోధనుడిని; తమ్ము= అతడి తమ్ములయొక్క; ప్రోవున్= సమూహాన్నీ; మొగకొల్పఁగన్= సుముఖులయ్యేటట్లు చేయగా; చాలన్+అ= సమర్థుడిని కాలేక పోయాను; భీష్ముండున్= భీష్ముడునూ; గురుఁడును= ద్రోణుడునూ; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయంలో; నాకున్= నాకు; తోడు= సహాయంగా; చెప్పిరి= చెప్పారు; మునుల్= మునులు; బహు= అనేకములయిన; భంగులన్= విధాలుగా; ఒత్తిరి= బలవంతం చేశారు.

తాత్పర్యం: 'మహర్షీ' సంధి చెయ్యటానికి వెళ్ళి సమంజసంగా మాటాడాను. అహంకారంతో గద్దించాను. భయం కలిగేటట్లు బెదిరిస్తూ పలికాను. కాని, ఆ దుర్యోధనునీ, అతడి తమ్ములనూ సంధికి సుముఖులను చేయలేకపోయాను. అప్పుడు భీష్మద్రోణులు నాకు తోడుగా చెప్పారు. మునులు కూడా బలవంతం చేశారు.

వ. అతిలోభంబునం జేసి వంశధర్మంబు విడిచి, యెవ్విధంబులను సంధికిం జొరక, కురుకుమారులు పాండవులతో భండనంబొనర్చి, సబంధు పరిజనంబుగా మరణంబు నొంది, యుత్తమ లోకంబుల కరిగి; రిక్కడఁ బాండు నందన పంచకంబు ద్రిక్కఁ దక్కటి వారెల్ల నట్లపోయిరి; కాల నియతి గడవ నెవ్వరికిని శక్యం బగునే?' యనిన విని రోషకషాయితంబు లగు తారకంబు లుద్వృత్తంబులు సేయుచు నత్తపోధన సత్తముండు. 32

ప్రతిపదార్థం: అతి= మిక్కిలి; లోభంబునన్+చేసి= దురాశవలన; వంశ= వంశముయొక్క; ధర్మంబు= ఆచారం; విడిచి= వదలి; ఏ+విధంబులను= ఎన్ని విధాలకూడా; సంధికిన్= సంధికి; చొరక= అంగీకరించక; కురుకుమారులు= కౌరవులు; పాండవులతోన్= పాండవులతో; భండనంబు= యుద్ధం; ఒనర్చి= చేసి; సహ+బంధు+పరిజనంబు+కాన్= చుట్టాలతో, బలగంతోకూడా; మరణం బున్= చావును; ఒంది= పొంది; ఉత్తమ లోకంబులకున్= స్వర్గం మొదలైన లోకాలకు; అరిగిరి= వెళ్ళారు; ఇక్కడన్= ఈ పక్షాన; పాండునందన పంచకంబు= పాండవులయిదుగురు; త్రిక్కన్= తప్ప; తక్కటివారు= మిగిలినవారు; ఎల్లన్= అందరూ; అట్లు+అ= అట్లే, కౌరవులవలెనే; పోయిరి= వెళ్ళారు; కాల= కాలంయొక్క; నియతి= నియమాన్ని; కడపన్= జవదాటగా; ఎవ్వరికినిన్= ఎంతటివారికయిననూ; శక్యంబు+అగును+ఏ?= సాధ్యమగునా?; అనినన్= అని శ్రీకృష్ణుడనగా; విని; రోష= కోపంచేత; కషాయితం బులు= ఎర్రగా చేయబడినవి, ఎర్రనయినవి; అగు= అయిన; తారకంబులు= నల్లని కనుగ్రుడ్లను; ఉద్వృత్తంబులు= పైకి ఉబ్బినవిగా; చేయుచున్= చేస్తూ; ఆ+తపోధన= ఆ తపస్సే ధనంగాగల ఋషులలో; సత్తముండు= మిక్కిలి శ్రేష్ఠుడు-ఉదంకుడు.

తాత్పర్యం: పేరాసవలన వంశాచారాన్ని వదలి, ఎన్ని విధాల కూడా సంధికి అంగీకరించకుండా, పాండవులతో యుద్ధంచేసి మరణించి, కౌరవులు బంధుపరివారసమేతంగా ఉత్తమలోకాలకు వెళ్ళారు. పాండవపక్షాన కూడా పాండవులయిదుగురు తప్ప మిగిలిన వారందరూ కౌరవులగతినే పొందారు. కాలనియమాన్ని ఎంతటివారయినా అతిక్రమింపలేరు. శ్రీకృష్ణు డీవిధంగా పలుకగా విన్న ఉదంకుడికి కోపం వచ్చింది. ఆ మహర్షి కళ్ళు చింత నిప్పులయ్యాయి. ఆ తరువాత ఋషీశ్వరుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. విశేషం సామాన్యంచేత సమర్థింపబడింది.

క. 'కౌరవ కులమును మిథ్యా । చారుఁడవై త్రుంచి తకట!; శక్తుఁడ వయ్యున్
నేరిమిమైఁ జేయవ పొం । దారఁగ; నిక్కిల్బిషమున కంతటికిఁ దగన్. 33

ప్రతిపదార్థం: అకట!= అయ్యో!; మిథ్యా= మోసంతో కూడిన; ఆచారుఁడవు= నడత కలవాడవు; ఐ= అయి; కౌరవకులమును= కౌరవవంశాన్ని; త్రుంచితి= నశింపజేశావు; శక్తుఁడవు= సమర్థుడవు; అయ్యున్= అయికూడా; నేరిమిమైన్= నేర్పుతో; పొందు= సంధి; ఆరఁగన్= చక్కగా; చేయవు+అ= చేయనే చేయవు; ఈ+కిల్బిషమునకున్= ఈ పాపానికి; అంతటికిన్= అంతకూ; తగన్= తగినట్లుగా.

తాత్పర్యం: అయ్యో! మోసంతో ప్రవర్తించి కౌరవవంశాన్ని నాశనంచేశావు. సమర్థుడవయికూడా నేర్పుతో సంధి చేయనే చేయలేదు. నీవు చేసిన ఈ పాపానికి తగినట్లుగా, (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. ఘోరప్రకారంబగు శాపంబు నీకిచ్చెద' ననిన, నచ్యుతుం డా మునితో, 'నా మాటలు దేటపడ విని తగినయట్లు సేయుదుగాక' యని పలికి యిట్లనియె. 34

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీకు; ఘోర= భయంకరమైన; ప్రకారంబు= లక్షణం కలది; అగు= అయిన; శాపంబు+ఇచ్చెదన్= శాపం పెట్టుతాను; అనినన్= అని ఉదంకుడు అనగా; అచ్యుతుండు= చ్యుతం (జాఱుట) లేనివాడు, స్వస్వరూపంనుండి వేరుపడనివాడు - సుస్థిరుడు- శ్రీకృష్ణుడు; ఆ+మునితోన్= ఆ మునితో; నా= నాయొక్క; మాటలు; తేటపడన్= స్పష్టంగా; విని ; తగిన+అట్లు= తగిన విధంగా; చేయుదు(వు)+కాక= చేయుము; అని; పలికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నీకు భయంకరమయిన శాపం పెట్టుతా'నన్నాడు. ఆ మాటలు విని శ్రీకృష్ణుడు ఉదంకుడితో 'ముందు నా మాటలు తేటతెల్లంగా విని తరువాత నీకు తగినట్లు చేయుము' అని ఇంకా ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. 'కినియుట మాను; మేలె మునికిం గుపితత్వము? శాంతవృత్తి నా
యనునయ మాదరింపు; విను, మల్పతపంబులచేతఁ గోలుపో
దునె? మఱి యట్లుఁగాక యతిదుష్కరమైన తపంబు, సంచితం
బనఁదగు బ్రహ్మచర్యమును నాఁబడివోవె కటా! శపించినన్.' 35

ప్రతిపదార్థం: కినియుట= కోపించటం; మాను= చాలించుము; మునికిన్= మునికి; కుపితత్వము= కోపం; మేలు+ఎ?= క్షేమకరమా?; శాంత= కలత లేని; వృత్తిన్= స్థితితో; నా= నాయొక్క; అనునయము= విన్నపం; ఆదరింపు= అంగీకరించుము; వినుము; అల్ప= తక్కువ అయిన; తపంబులచేతన్= తపస్సులచేత; కోలుపోదును+ఎ?= చెడిపోవుదునా?; మఱి= మరియు; అట్లన్+కాక= అంతే కాకుండ; అతి= మిక్కిలి; దుష్కరము= చేయుటకు సాధ్యంకానిది; ఐన= అయినటువంటి; తపంబున్= తపమూ; సంచితంబు= చెడకుండా నిలుపుకొన్నది; అనన్= అనుటకు; తగు= తగిన; బ్రహ్మచర్యమును= వేదపఠన నియమమూ లేదా బ్రహ్మచర్యాశ్రమమూ; శపించినన్= శపిస్తే; కటా!= అయ్యో!; ఆఁబడి+పోవు+ఎ?= వ్యర్థం కావా?

తాత్పర్యం: 'మునీశ్వరా! కోపం చాలించుము. మునికి కోపం క్షేమకరం కాదు. శాంతుడవై నా విన్నపం అంగీకరించుము. అల్పతపస్సులవలన నే నేమీ చెడిపోను. అంతేకాకుండా ఒకమాట చెప్పుతాను వినుము. నీ మహా తపస్సు, సుస్థిరమైన బ్రహ్మచర్యమూ శపిస్తే వ్యర్థం కావా?' (నాకు వచ్చేకీడు లేదు గాని నీకు మాత్రం మహానష్టం కలుగుతుందని అర్థం).

వ. అనిన విని యుదంకుండు శ్రీవత్సాంకు నవలోకించి. 36

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; ఉదంకుండు= ఉదంకుడు; శ్రీవత్స= శ్రీవత్స మనెడి; అంకున్= పుట్టుమచ్చగలవాడిని- శ్రీకృష్ణుడిని; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణు డీవిధంగా అనగా విని ఉదంకుడు అతడిని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'అగుఁ గాక; నీవు సెప్పెడు । తగ వెయ్యది సెపుము; వినియెదం; బోలిన నే
మగిడించెద శాపోన్ముఖ । బగు మన్మానసము' ననుడు నల్లన నగుచున్. 37

తాత్పర్యం: అగున్+కాక= అట్లే కానిమ్ము; నీవు; చెప్పెడు= చెప్పునట్టి; తగవు= న్యాయం; ఏ+అది= ఏదియో; చెపుము+అ= చెప్పుము; వినియెదన్= వింటాను; పోలినన్= నీవు చెప్పేది యుక్తంగా ఉన్నట్లయితే; నేన్= నేను; శాప= శాపమిచ్చుటకు; ఉన్ముఖము= సిద్ధమయినది; అగు= అయిన; మత్= నాయొక్క; మానసమున్= మనస్సును; మగిడించెదన్= త్రిప్పుతాను; అనుడున్= ఉదంకుడీ విధంగా పలికిన తరువాత; అల్లనన్= మెల్లగా, నెమ్మదిగా; నగుచున్= (శ్రీకృష్ణుడు) నవ్వుచూ.

తాత్పర్యం: 'అట్లే కానిమ్ము, నీవు చెప్పే న్యాయమేదో చెప్పుము. అది యుక్తంగా ఉంటే ఇప్పటికిప్పుడే నీకు శాపంపెట్టటానికి సిద్ధమయిన నా మనస్సును మరలిస్తా'నని ఉదంకు డన్నాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు చిరునవ్వునవ్వి. (-తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. **'తమము రజస్సు సత్త్వము నుదంక! మదీయ వశప్రవర్త మా**
నములు; మరుద్వసు ప్రభృతి నాకిచయంబు మదుద్భవంబు; స
ర్వము నను నేన నిల్తు; సుఖవాసత నన్ దగఁ జెంది నిల్చు స
ర్వము; విను; మేన చూవె యపరంబు పరం బనఁగల్గు తత్త్వముల్. **38**

ప్రతిపదార్థం: ఉదంక!= ఉదంకా!; తమము= తపస్సూ; రజస్సు= రజస్సూ; సత్త్వము; మదీయ= నా యొక్క; వశ= వశంలో; ప్రవర్తమానములు= ఉంటున్నవి; మరుత్= మరుత్తులూ; వసు= వసువులూ; ప్రభృతి= మొదలయిన; నాకి= దేవతల; చయంబు= సమూహం; మత్= నావలన; ఉద్భవంబు= పుట్టింది; సర్వమునను= సమస్త సృష్టియందునూ; నేను+అ= నేనే; నిల్తున్= ఉన్నాను; సర్వము= సమస్త సృష్టియూ; సుఖ= సుఖంతోకూడిన; వాసతన్= ఉనికితో; నన్= నన్ను; తగన్= ఒప్పుగా; చెంది= పొంది; నిల్చున్= ఉంటుంది; అపరంబు= అచిత్తు, అజ్ఞానం, ప్రకృతి; చిత్తు= జ్ఞానం, పరమాత్మ; అనన్+కల్గు= అనదగిన; తత్త్వముల్= తత్త్వములు; నేను+అ= నేనే; చూవె!= సుమా!

తాత్పర్యం: ఉదంకా! సత్త్వరజస్తమస్సు లనే గుణత్రయమూ నాయందే ఉంటున్నది. మరుత్తులూ, వసువులూ మొదలైన దేవతలందరూ నా నుండే పుట్టారు. నేనే సృష్టియందంతటా వ్యాపించి ఉన్నాను. నాలోనే నిశ్చలంగా సృష్టి ఉన్నది. చిత్తూ అచిత్తూ అనే తత్త్వాలు రెండూ నేనే సుమా!

తే. **ప్రణవ ముఖవేదములుఁ జతుర్వర్ణములుఁ, జ। తుర్విధాశ్రమములును, దత్సర్వ కర్మ**
జాతములును, సమంచిత స్వర్గ మోక్ష। ములును మన్మయముల కాఁగఁ దెలిసికొనుము. **39**

ప్రతిపదార్థం: ప్రణవ= ఓంకారం; ముఖ= మొదటగల లేదా ప్రధానమయిన; వేదములున్= ఋగ్వేదం, యజుర్వేదం, సామవేదం, అథర్వణవేదం అని వేదాలు నాలుగు; చతుర్+వర్ణములున్= నాలుగు వర్ణములును; (బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్రవర్ణములు,) చతుర్+విధ+ఆశ్రమములును= నాలుగు విధాలయిన ఆశ్రమములు; (బ్రహ్మచర్య, గృహస్థ, వానప్రస్థ, సంన్యాసాశ్రమాలు,) తద్= ఆ నాలుగు వర్ణములకూ, నాలుగు ఆశ్రమాలకూ సంబంధించిన; సర్వ= సమస్తమైన; కర్మ= విధులయొక్క; జాతములును= సమూహములునూ; సమంచిత= ఘనమైన; స్వర్గమోక్షములును= స్వర్గమునూ; మత్+మయములు+అ= నా రూపములే; కాఁగన్= అగునట్లుగా; తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యం: ఓంకారం ఆదినిగల నాలుగు వేదాలూ, నాలుగు వర్ణాలూ, నాలుగు ఆశ్రమాలూ వాటికి సంబంధించిన విధులూ, స్వర్గమూ, మోక్షమూ నా రూపాలే అని తెలిసికొనుము.

విశేషం: స్వర్గమూ, మోక్షమూ ఒకటి కావు. యజ్ఞాలు చేసినవారూ, వీరమరణం పొందినవారూ, స్వర్గలోకంచేరి దేవభోగాలనుభవిస్తారు. ఆ భోగానుభవం వలన వారి వారి పుణ్యకర్మఫలం నశిస్తుంది. తిరిగి వారు భూలోకంలో జన్మిస్తారు. పుణ్యం క్షీణించి తిరిగి మానవలోకాన్ని ప్రవేశిస్తారని (క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతి) భగవద్గీత (అధ్యా 9, శ్లో.21) చెప్తున్నది.

జననమరణాలనుండి విముక్తి మోక్షం. స్వర్గం పొందినవారికి పునర్జన్మముంటుంది. మోక్షం పొందినవారికి అది కలుగనే కలుగదు.

క. **క్రతుపరులు నన్న తగ సం। స్తుతించి ఫల మందఁ గండ్రు; దోషయుతులు స**
మ్మతిఁ బ్రాయశ్చిత్తంబులఁ। గృతాత్మ లగుదురు మదీయకీర్తన పరులై. **40**

ప్రతిపదార్థం: క్రతు= యజ్ఞములయందు; పరులు= ఆసక్తిగలవారు; నన్నున్+అ= నన్నే; తగన్= విధుల కనుకూలంగా; సంస్తుతించి= మిక్కిలి కొనియాడి; ఫలము= ఫలితాన్ని; అందన్+కంద్రు= పొందగలుగుతారు; దోష= విధులను అతిక్రమించటంవలన కలిగిన పాపాలతో; యుతులు= కూడినవారు; సమ్మతిన్= శాస్త్ర సమ్మతితో; ప్రాయశ్చిత్తంబులన్= పాపపరిహారంకొరకు చేసే కర్మలవలన; మదీయ= నాయొక్క; కీర్తన= స్తోత్రములయందు; పరులు+ఐ= ఆసక్తికలవారై; కృతాత్ములు= దోషంలేనివారు; అగుదురు= అవుతారు.

తాత్పర్యం: యజ్ఞపరాయణులు నన్ను స్తుతించి పుణ్యఫలాన్ని పొందుతారు. పాపులు కూడా ప్రాయశ్చిత్తకర్మలుచేసి నన్ను స్తుతించి దోష విముక్తులౌతారు.

క. **మానసు మదగ్ర పుత్త్రుం। గా నెఱుఁగుము ధర్మునిని; జగద్రక్షకు నై**
యే నభిమత కాలములను। మానిత జన్మముల నొంది మనుతుఁ దపస్వీ! **41**

ప్రతిపదార్థం: తపస్వీ!= మునీశ్వరా!; మానసున్= మనస్సున పుట్టిన వాడిని; ధర్మునిని= యముడిని; మత్= నా యొక్క; అగ్రపుత్త్రున్+కాన్= పెద్దకొడుకుగా; ఎఱుంగుము= తెలిసికొనుము; ఏను= నేను; జగత్= లోకముయొక్క; రక్షకున్+ఐ= రక్షణముకొరకు; అభిమత= సమ్మతమయిన; కాలములను= సమయాలలో; మానిత= గౌరవించబడిన; జన్మములన్= పుట్టువులను; ఒంది= పొంది; మనుతున్= కాపాడుతాను.

తాత్పర్యం: తపస్వీ! మనస్సున జన్మించిన యముడు నా పెద్దకొడుకని తెలిసికొనుము. సమ్మతమయిన సమయాలలో నేను ఆయా అవతారాలనెత్తి లోకాన్ని కాపాడుతాను.

క. **భవ వర్ధన విలయంబుల। నవలీలన వరుస బ్రహ్మయన, విష్ణుఁ డనన్**
శివుఁ డన, నిర్వర్తింతును। భువనంబుల నేన చూవె భూరిమహిమలన్. **42**

ప్రతిపదార్థం: నేను+అ= నేనే; భువనంబులన్= లోకాలలో; భూరి= గొప్పవి అయిన; మహిమలన్= మహిమలతో; అవలీలన్+అ= అనాయాసంగా; భవ= సృష్టించుట; వర్ధన= పెంచుట; విలయంబులన్= నాశమును; వరుసన్= క్రమంగా; బ్రహ్మ; అనన్= అనగా; విష్ణుఁడు= విష్ణువు; అనన్= అనగా; శివుఁడు; అనన్= అనగా; నిర్వర్తింతును= చేస్తాను; చూవె!= సుమా!

తాత్పర్యం: సర్వలోకాలలోనూ, మహామహిమలు కలిగిన నేనే బ్రహ్మగా సృష్టినీ, విష్ణువుగా స్థితినీ, శివుడుగా లయాన్నీ అనాయాసంగా చేస్తాను.

క. ధర్మంబు కలఁకఁ గాంచి, య। ధార్మికులం బొలియఁ జేసి, ధార్మికులను బే
రర్మిలి రక్షింతు నుచిత। కర్మాచరణముల నే జగద్ధితమునకై. 43

ప్రతిపదార్థం: నేన్= నేను; ధర్మంబు= ధర్మంయొక్క; కలఁకన్= సంక్షోభాన్ని; కాంచి= చూచి; జగత్= లోకంయొక్క; హితమునకున్+ఐ= మేలుకొరకు; ఉచిత= తగిన; కర్మ= పనులను; ఆచరణములన్= చేయటంచేత; అధార్మికులన్= అధర్మం ఆచరించేవారిని; పొలియన్+చేసి= నశింపజేసి; పేరు+అర్మిలిన్= గొప్ప ప్రేమతో; రక్షింతున్= రక్షిస్తాను.

తాత్పర్యం: ధర్మక్షోభ పుట్టినప్పుడు నేనే లోకోపకారకంగా తగిన పనులు చేస్తూ అధర్మాత్ములను నశింపజేస్తాను. ధర్మాత్ములను మహానురాగంతో రక్షిస్తాను.

విశేషం: భగవద్గీతలో శ్రీకృష్ణు డర్జునునకు చెప్పిన "యదా యదా హి ధర్మస్య "పరిత్రాణాయ సాధూనామ్" అనే శ్లోకాలను ఇక్కడ గుర్తుకు తెచ్చుకొనాలి.

వ. అట్టివాఁడ నయి యుండియు. నధర్మపరులగు ధార్తరాష్ట్రుల నత్యంత ధార్మికులగు ధర్మనందనాదులతోఁ గలుపుటకుం బలుదెఱంగులం బడితి; నది దివ్యజ్ఞాన దేదీప్యమానులగు పారాశర్యప్రభృతిమునివరుల చిత్తంబుల కెక్కె; నక్కౌరవులు దమదౌర్మాత్యంబున మాహాత్మ్యవంతులగు నా కౌంతేయులం దొడరి ధర్మసమరంబున సమసిరి; నా చేసినపని యిట్టిది; నన్ను నుదంక! నీ వింక నే మనియెద వను' మని పలికిన నతండు వినతుండగుచు నిట్లనియె. 44

ప్రతిపదార్థం: అట్టివాఁడను= అటువంటివాడను; అయి; ఉండియున్= ఉన్నప్పటికీ; అధర్మ= అధర్మమునందు; పరులు= ఆసక్తికలవారు; అగు= అయిన; ధార్తరాష్ట్రులన్= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులను, దుర్యోధనాదులను; అత్యంత= ఎల్లప్పుడునూ; ధార్మికులు= ధర్మం ఆచరించేవారు; అగు= అయిన; ధర్మనందన= ధర్మరాజు; ఆదులతోన్= మొదలగువారితో; కలుపుటకున్= ఏకం చేయటానికి; పలు+తెఱంగులన్= అనేక విధాలుగా; పడితిన్= ప్రయత్నించాను; అది= ఆ విధంగా నేను ప్రయత్నించటం; దివ్యజ్ఞాన= బ్రహ్మజ్ఞానంతో; దేదీప్యమానులు= ప్రకాశిస్తున్నవారు; అగు= అయిన; పారాశర్య= వ్యాసుడు; ప్రభృతి= మొదలైన; మునివరుల= మునీశ్వరులయొక్క; చిత్తంబులకున్= మనస్సులకు; ఎక్కెన్= ప్రీతి కలిగించింది; ఆ+కౌరవులు= ఆ దుర్యోధనాదులు; తమ= తమయొక్క; దౌర్మాత్యంబునన్= దుర్బుద్ధిభావంచేత; మాహాత్మ్యవంతులు= ఘనత కలవారు; అగు= అయిన; ఆ+కౌంతేయులన్= ఆ కుంతీకుమారులను, పాండవులను; తొడరి= ఎదిరించి; ధర్మసమరంబునన్= ధర్మయుద్ధంలో; సమసిరి= మరణించారు; నా చేసిన= నేను చేసిన; పని; ఇట్టిది= ఇటువంటిది; నన్నున్= నన్ను; ఉదంక!; నీవు; ఇంకన్= ఇంకా; ఏమి; అనియెదవు= అందువో; అనుము; అని; పలికినన్= పలుకగా; అతండు= ఆ ఉదంకుడు; వినతుండు= నమస్కరించినవాడు; అగుచున్= ఔతూ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుష్టశిక్షణం, శిష్టరక్షణం చేయగలిగే వాడనయినప్పటికీ, కౌరవులు పాండవులతో కలిసి మెలిసి ఉండేటట్లు చేయటానికి నే నెంతో ప్రయత్నించాను. దీనిని బ్రహ్మజ్ఞాన సంపన్నులయిన వ్యాసాది మహర్షు లెంతో మెచ్చుకొన్నారు. ఆ కౌరవులు తమ దుర్బుద్ధులవలన, గొప్పవారయిన పాండవులతో తలపడి ధర్మయుద్ధంలో మరణించారు. నే నింత పనిచేశాను. ఇప్పుడు నీవు నన్ను ఏమంటావో అనుము' శ్రీకృష్ణు డీ విధంగా పలుకగా ఉదంకుడు అణకువతో అతడికి నమస్కరించి ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. **'ఇప్పుడు నీ మహామహిమ యేర్పడ, సమ్యగనుగ్రహంబునన్**
జెప్పిన యీ సమంచిత విశేషము లెల్ల నెఱుంగుదున్; మదిం
గప్పిన యీ దురాగ్రహపు గర్వము ముంచికొనంగ నాకు మున్
చొప్పడియెన్; సుధాసదృశ సూక్తులఁ దేర్చితి వీవయచ్యుతా!" **45**

ప్రతిపదార్థం: అచ్యుతా!= శ్రీకృష్ణా!; ఇప్పుడు; నీ= నీయొక్క; మహత్= గొప్ప; మహిమ; ఏర్పడన్= స్పష్టమయ్యేటట్లుగా; సమ్యక్= పరిపూర్ణమయిన; అనుగ్రహంబునన్= దయతో; చెప్పిన= నీవు చెప్పిన; ఈ సమంచిత= ఈ గొప్పవి అయిన; విశేషములు= విశిష్ట విషయాలు; ఎల్లన్= అన్నియూ; ఎఱుంగుదున్= ఇదివరకే తెలిసికొన్నాను; మున్= ఇంతకుముందు; మదిన్= మనస్సును; కప్పిన= ఆవరించిన; ఈ దురాగ్రహపు గర్వము= ఈ నీచకోపంతో కూడిన గర్వం; ముంచికొనంగన్= అతిశయించగా; చొప్పడియెన్= కలిగింది; ఈవు+అ= నీవే; సుధా= అమృతంతో; సదృశ= సమానమైన; సూక్తులన్= హితవాక్యాలతో; తేర్చితివి= సంతోషపెట్టావు, ప్రసన్నుడిని చేశావు.

తాత్పర్యం: 'ఇప్పుడు పరిపూర్ణమైన దయతో, నీ మహామహిమ వెల్లడయ్యేటట్లుగా నీవు చెప్పిన విశేషాలన్నీ నా కిదివరకే తెలుసు. కాని, ఇంతకుముందు నీచకోపంతో కూడిన గర్వం నా మనస్సును ముంచుకొనివచ్చినట్లుగా కప్పివేసింది. అమృతతుల్య మయిన వాక్కులతో నీవు నన్ను నిర్మలుడిని చేశావు.'

వ. **అని వెండియు.** **46**

తాత్పర్యం: అని ఇంకా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. **'అతులమైన నీ దయా మహిమకు నేను। బాత్ర మగుదు నేనిఁ బద్మనాభ!**
యనుపమాన తావకాకృతిఁ జూపవే। నాకుఁ జూడ్కియును మనంబు నలర.' **47**

ప్రతిపదార్థం: పద్మనాభ!= శ్రీకృష్ణా!; అతులము= సాటిలేనిది; అగు= అయిన; నీ= నీయొక్క; దయా= దయయొక్క; మహిమకున్= గొప్పతనానికి; ఏను= నేను; పాత్రము= అర్హుడను; అగుదున్+ఏనిన్= అయినవాడనయితే; చూడ్కియును= దృష్టులను; మనంబు= మనస్సునూ; అలరన్= ఆనందించగా; నాకున్= నాకు; అనుపమాన= సాటిలేని; తావక= నీయొక్క; ఆకృతిన్= రూపాన్ని; చూపవే!= చూపుమా!

తాత్పర్యం: 'శ్రీకృష్ణా! నేను నీ మహానుగ్రహానికి అర్హుడనయిన పక్షంలో నా మనోనేత్రాలు ఆనందించేటట్లుగా నీ విశ్వరూపాన్ని చూపించుము.'

శ్రీకృష్ణుఁ డుదంకునకుఁ దన విశ్వరూపంబుఁ జూపుట (సం.14-54-4)

చ. **అనుడు దయాళుఁ డైన హరి యర్జును చూచిన దివ్యమూర్తిఁ జూ**
పినఁ గని, సంప్రమోదమును భీతియు విస్మయముం బెనంగొనన్
మునిపతి పాణిపద్మములు మోడ్చి 'నమః పురుషోత్తమాయ తే'
యనుచు, వినీతి నమ్ర మగునంగము నివ్వెఱ నిశ్చలంబుగన్. **48**

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= ఉదంకుడు ఈ విధంగా పలికిన తరువాత; దయాళుఁడు= దయ కలిగినవాడు; ఐన= అయిన, హరి= శ్రీకృష్ణుడు; అర్జును+చూచిన= అర్జునుడు దర్శించిన; దివ్యమూర్తిన్= విశ్వరూపాన్ని; చూపినన్= చూపగా; మునిపతి= మునీశ్వరుడు ఉదంకుడు; కని= చూచి; సంప్రమోదమును= మహానందమూ; భీతియున్= భయమూ; విస్మయమున్= ఆశ్చర్యమూ; పెనంగొనన్= ముప్పిరిగొనగా; పాణిపద్మములు= పద్మములవంటి చేతులు; మోడ్చి= జోడించి; పురుషోత్తమాయ= పురుషోత్తముడవైన; తే= నీ కొరకు; నమః= నమస్కారం; అనుచున్= అంటూ; వినీతి= వినయంచేత; నమ్రము= వంగినది; అగు= అయిన; అంగము= శరీరం; నివ్వెఱన్= పరిపూర్ణమయిన పారవశ్యంతో; నిశ్చలంబు= కదలనిది; కన్= కాగా.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు ఈ విధంగా పలికిన తరువాత దయామయుడైన శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడు చూచిన విశ్వరూపాన్ని చూపాడు. ఆ మునీశ్వరుడు భయానందాశ్చర్యాలు ముప్పిరిగొనగా చేతులు జోడించి 'పురుషోత్తముడవయిన నీకు నమస్కారం' అని అన్నాడు. వినయంచేత వంగిన ఉదంకుడి శరీరం పారవశ్యంవలన నిశ్చలమయింది.

వ. ఒక్కింత నిలిచి నిభృత స్వరంబున. **49**

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క+ఇంత= కొంచెం సేపు; నిలిచి= కదలకుండా ఉండి; నిభృత= నిశ్చలమైన, తొట్రుపడని; స్వరంబునన్= కంఠమాధుర్యంతో.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఉదంకుడు కొంచెంసేపు నిశ్చేష్టుడై ఉండి తొట్రుపడని గొంతుతో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. 'పుండరీకాక్ష! యీ పుడమి యంతయును భ। వత్పాద పంక్తి సంవ్యాప్త మయ్యె;
నంబరం బెల్లను నావృత మయ్యె నీ। మహిత సముజ్జ్వల మస్తకముల;
నంతరిక్షము దావకాద్భుత కుక్షిదే। శంబులచేత సంఛన్నమయ్యెఁ;
భవదీయ మహనీయ బాహార్గళా నిచ। యాపిహితము లయ్యె నన్ని దిశలు

తే. బహుచరణముల, బహుశిరోభాగములను। బహుజఠరముల, బహు భుజాప్రకరములను
దేవ! యిట్లు సర్వబును నీవ యై త। నర్చి; తిది నాదు కన్ను మనంబుఁ దనిపె.' **50**

ప్రతిపదార్థం: పుండరీకాక్ష!= తెల్లతామరలవంటి కన్నులు కలవాడా!; దేవ!= పరమాత్మా!; ఈ పుడమి= ఈ భూమి; అంతయును= అంతయూ; భవత్= నీ యొక్క; పాద= పాదాలయొక్క; పంక్తి= వరుసలచేత; సంవ్యాప్తము= మిక్కిలి నిండినదిగా; అయ్యెన్; అంబరంబు= ఆకాశం; ఎల్లను= అంతయు; నీ= నీయొక్క; మహిత= గొప్పదీ; సముజ్జ్వల= మిక్కిలి ప్రకాశించేదీ అయిన; మస్తకములన్= తలలతో; అమృతము= కప్పబడింది; అయ్యెన్= అయింది; అంతరిక్షము= భూమ్యాకాశ మధ్యప్రదేశం; తావక= నీ యొక్క; అద్భుత= ఆశ్చర్యకరమైన; కుక్షి= ఉదరముల (పొట్టం) యొక్క; దేశంబులచేతన్= భాగాలచేత; సంఛన్నము= మిక్కిలి కప్పబడింది, మిక్కిలి నిండింది; అయ్యెన్= అయింది; అన్ని; దిశలు= దిక్కులు; భవదీయ= నీ యొక్క; మహనీయ= గొప్పవి అయిన; బాహా+అర్గళా= తలుపు గడియలవంటి భుజాలయొక్క; నిచయ= సమూహాలచేత; ఆపిహితములు= అంతటా కప్పబడినవి; అయ్యెన్= అయ్యాయి; బహు= అనేకములయిన; చరణములన్= పాదములతో; శిరస్+భాగములను= శిరః ప్రదేశాలతో; బహు= అనేకములైన; జఠరములన్= ఉదరములతో; బహు= అనేకాలైన; భుజా= భుజాలయొక్క; ప్రకరములను= సమూహాలతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సర్వంబును= విశ్వమంతయును; నీవ= నీవే; ఐ= అయి; తనర్చితి= ఒప్పితివి; ఇది= నీ ఈ విశ్వరూపం; నాదు= నా యొక్క; కన్ను= చూపునూ; మనంబున్= మనస్సునూ; తనిపెన్= తృప్తిపరచింది.

తాత్పర్యం: పద్మనేత్రా! పరమాత్మా! భూమియందంతటా నీ పాదాలు నిండి ఉన్నాయి. ఆకాశాన్ని మహోజ్జ్వలమయిన నీ శిరస్సులు కప్పివేశాయి. భూమ్యాకాశ మధ్యప్రదేశాన్ని నీ ఉదరభాగాలు ఆక్రమించాయి. నీ మహాభుజాలు సర్వదిక్కుల యందునూ వ్యాపించాయి. అనేకములయిన పాదాలతో, శిరస్సులతో, ఉదరాలతో, భుజాలతో నీవే విశ్వమై ఒప్పినావు. నీ ఈ విశ్వరూపం నా కన్నులనూ, మనస్సునూ తృప్తిపరచింది.

వ. **విశ్వరూపా! యీ రూపం బుపసంహరించి, నీదగు నెప్పటి యాకారంబు గైకొనవే' యనిన నప్పరమేశ్వరుండు 'వరంబు గోరు'మని యానతిచ్చిన, నమ్మహితాత్ముండు 'సంశ్రితార్తి హర! నీ మూర్తిఁ గంటి; నింతకంటె మిక్కిలి వరంబులును గలవే?' యనుటయు.** **51**

ప్రతిపదార్థం: విశ్వరూప!= అంతా వ్యాపించిన రూపం కలవాడా!; ఈ రూపంబు= ఈ రూపం; ఉపసంహరించి= విచారించి, మరలించి; నీది+అగు= నీదయిన; ఎప్పటి= ఎప్పుడూ ఉండే; ఆకారంబు= రూపాన్ని; కైకొనుము+ఏ= ధరింపవే; అనినన్= అనగా; ఆ+పరమేశ్వరుండు= ఆ పరమాత్మ శ్రీకృష్ణుడు; వరంబు= వరం; కోరుము; అని; ఆనతి+ఇచ్చినన్= సెలవియ్యగా; ఆ+ మహితాత్ముండు= ఆ మహాత్ముండు; సంశ్రిత= ఆశ్రయించిన వారియొక్క; ఆర్తి= దుఃఖమును; హర= నశింపజేసేవాడా!; నీ= నీయొక్క; మూర్తిన్= రూపాన్ని; కంటిన్= చూచాను; ఇంతకంటెన్= ఇంతకంటెకూడా; మిక్కిలి= గొప్పవైన; వరంబులును= వరాలుకూడా; కలవు+ఏ?= ఉన్నవా?; అనుటయున్= అనగా.

తాత్పర్యం: పరమాత్మా! ఈ రూపాన్ని మరలించి, నీ సహజరూపాన్ని ధరించుము' అని ఉదంకు డన్నాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు 'వరం కోరుకొను'మని ఆ మహర్షిని ఆజ్ఞాపించాడు. ఈ మాటకు ఉదంకుడు 'ఆశ్రిత రక్షకా! 'నీ విశ్వరూపాన్ని దర్శించాను. ఇంతకంటె మహా వరాలంటూ వేరే ఉంటాయా?' అనగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. **ఆ దేవుఁ డతనితో 'నటు। గాదు; ననుం గనుట శుభము గావింపక పో;**
దేది ప్రియ మడుగు; మిత్తుఁ బ్ర। మోదంబుగ నీకు' ననిన ముని యిట్లనియెన్. **52**

ప్రతిపదార్థం: ఆ దేవుఁడు= ఆ దేవుడు శ్రీకృష్ణుడు; అతనితోన్= అతడితో, ఉదంకుడితో; అటు+కాదు= అట్లా కాదు; ననున్= నన్ను; కనుట= దర్శించటం; శుభము; కావింపకపోదు= కలిగించకుండా ఉండదు; ఏది= నీకు ఏది; ప్రియము= ఇష్టమో; అడుగుము= దానిని అడుగుము; ప్రమోదంబుగన్= ఆనందంగా; నీకున్= నీకు; ఇత్తున్= ఇస్తాను; అనినన్= అనగా; ముని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు ఉదంకుడితో 'అట్లా గాదు. నన్ను దర్శించటం శుభదాయకం అనేమాట నిజమే అయినా నీకేది ఇష్టమో అడుగుము. మహానందంగా దానిని ఇస్తాను' అన్నాడు. అప్పుడు ఆ మునీశ్వరుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

వ. **'అవశ్యంబును నా కట్లు గావలయు నని యవధరించితేని దేవా! యిది మరుదేశం; బిచ్చట జలంబు దుర్లభంబు; నాకు జలసన్నిధి యెప్పుడుం గలుగఁ బ్రసాదింపుము.'** **53**

ప్రతిపదార్థం: అవశ్యంబును= తప్పకుండా; నాకున్= నాకు; అట్లు= ఆ విధంగా, నీవు చెప్పినట్లే; కావలయును= కాక తప్పదు; అని; అవధరించితి+ఏని= దయతో సెలవిచ్చినట్లయితే; దేవా!= పరమాత్మా!; ఇది; మరుదేశంబు= జలంలేని ప్రాంతం; ఇచ్చటన్= ఇక్కడ; జలంబు= నీరు; దుర్లభంబు= పొంద శక్యం కానిది; నాకున్= నాకు; జల= నీటియొక్క; సన్నిధి= సాక్షాత్కారం, చేరువ;

ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; కలుగన్= కలిగేటట్లుగా; ప్రసాదింపుము= అనుగ్రహించుము.

తాత్పర్యం: 'తప్పకుండా నీవు చెప్పినట్లే కావాలని అంటే, దేవా! ఇది నిర్జలప్రాంతం. ఇక్కడ నీరు దొరకదు. కాబట్టి ఎల్లప్పుడూ నాకు నీరు చేరువలో ఉండేటట్లు అనుగ్రహించుము.'

వ. అనుటయు, నంబుజనాభుఁడు । తన యెప్పటి లలితమూర్తి ధరియించి, మునీం
ద్రునితోడ నన్నుఁ దలఁపఁగ । ననఘా! దొరకొను జలంబు' లని పలికి తగన్. 54

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= ఉదంకుడు ఆ విధంగా అనగా; అంబుజనాభుఁడు= పద్మం నాభియందు గలవాడు, శ్రీకృష్ణుడు; తన= తనయొక్క; ఎప్పటి= ఎప్పుడూ ఉండే; లలిత= మనోహరమైన; మూర్తిన్= రూపాన్ని; ధరియించి= ధరించి; మునీంద్రునితోడన్= మునిశ్రేష్ఠుడితో; అనఘా!= పాపం లేనివాడా!; నన్నున్= నన్ను; తలఁపఁగన్= స్మరించగా; జలంబులు= నీళ్ళు; దొరకొనున్= లభిస్తాయి; అని; పలికి; తగన్= ఆచారానుగుణంగా.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు ఆ విధంగా పలుకగా శ్రీకృష్ణుడు తన కెప్పుడూ ఉండే రూపాన్ని ధరించి, ఆ మునిశ్రేష్ఠుడితో 'నన్ను స్మరిస్తే నీళ్ళు లభిస్తాయి' అని చెప్పాడు. తరువాత ఆచారానుగుణంగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. వీడ్కొని చనియెం; బదంపడి యా భృగువంశవరుం డొక్కెడ మెలంగుచుండి, తృషితుండయి, హృషీకేశుం
దలంచిన. 55

ప్రతిపదార్థం: వీడ్కొని= పోయి వస్తానని చెప్పి వదలి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; పదంపడి= తరువాత; ఆ+భృగు= ఆ భృగుమహర్షియొక్క; వంశ= వంశంలో; వరుండు= శ్రేష్ఠుడు; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; మెలంగుచున్= తిరుగుతూ; ఉండి; తృషితుండు= దప్పికగొన్నవాడు; అయి; హృషీకేశున్= ఇంద్రియాలకు నియామకు డయినవాడిని, శ్రీకృష్ణుడిని; తలంచినన్= స్మరించగా,

తాత్పర్యం: పోయివస్తానని చెప్పి శ్రీకృష్ణుడు వెళ్ళాడు. తరువాత భృగువంశశ్రేష్ఠుడైన ఉదంకుడు ఒకచోట తిరుగుతూ, దప్పికై శ్రీకృష్ణుడిని స్మరించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. కుక్కలు చుట్టిరా నొక్కమాతంగుండు । బాణ బాణాసన పాణియును ది
గంబరుండును, మలినాంగుండు, నగువాఁడు । దోఁచె నచ్ఛజలంబు దొరఁగుచుండు
మేనితో; నమ్ముని వానిఁ దప్పకచూడ; । వాఁ 'డోయుదంక! యివ్వారి డప్పి
వోఁ ద్రావు' మనుడు, నాభూసురాగ్రణి యొల్ల । నని పల్కెఁ; బల్కిన 'వినుము నీవు

ఆ. నీరువట్టు శ్రమముఁ గూరిన నీ మీఁది । కరుణ వచ్చినాఁడఁ, గాదు నాక
యర్థిఁ ద్రావు టొప్పు 'ననియె; నా చండాలు । నలుకమెయి నదల్చె నత్తపస్వి. 56

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క= ఒకానొక; మాతంగుండు= హీనజాతివాడు, మాలవాడు; కుక్కలు; చుట్టి= చుట్టూ చేరి; రాన్= వస్తుండగా; బాణ= బాణాలు; బాణ+ఆసన= ధనుస్సు ఉన్న; పాణియును= చేతులుకలవాడును; దిగంబరుండును= దిక్కులే వస్త్రాలుగా గలవాడునూ (దిసమొలవాడు అని అర్థం); మలిన= మురికితో కూడిన; అంగుండును= అవయవములు కలవాడును; అగువాఁడు= అయినవాడు; అచ్ఛ= నిర్మలమయిన; జలంబు= నీరు; తొరఁగుచున్+ఉండు= కారుతున్న; మేనితోన్= శరీరంతో; తోఁచెన్= కనబడ్డాడు; ఆ+ముని= ఆ ఉదంకుడు; వానిన్= వాడిని; తప్పక= తదేకదృష్టితో; చూడన్= చూడగా; వాఁడు= ఆ మాలవాడు;

ఓ+ఉదంక!= ఓ ఉదంకా!; ఈ+వారిన్= ఈ నా శరీరంనుండి కారుతున్న నీటిని; డప్పి= దప్పిక; పోన్= తీరేటట్లుగా; త్రావుము= త్రాగుము; అనుడున్= అనగా; ఆ+భూసుర= ఆ బ్రాహ్మణులలో; అగ్రణి= శ్రేష్ఠుడు, ఉదంకుడు; ఒల్లన్= ఇచ్ఛగింపను, ఇష్టపడను; అని; పల్కెన్= పలికెను; పల్కినన్= పలుకగా; వినుము; నీవు; నీరువట్టు= దప్పిక; శ్రమమున్= బడలికనూ; కూరినన్= పొందగా; నీ మీఁదన్= నీ యందలి; కరుణన్= దయతో; వచ్చినాఁడన్= వచ్చితిని; కాదు= తగదు; నాక= అనక; అర్థిన్= ప్రీతితో; త్రావుట= త్రాగటం; ఒప్పున్= తగును; అనియెన్= అన్నాడు; ఆ+తపస్వి= ఆ ఋషి - ఉదంకుడు; ఆ+చండాలున్= ఆ మాలవాడిని; అలుకమెయిన్= కోపంతో; అదల్చెన్= గద్దించాడు.

తాత్పర్యం: ఇంతలో ఒక మాలవాడు కనిపించాడు. కుక్కలు అతడిచుట్టూ చేరి వస్తున్నవి. అతడిచేతులలో ధనుస్సూ, బాణాలూ ఉన్నాయి. వాడి మొలమీద బట్టలు లేవు. అవయవాలన్నీ మురికిపట్టి ఉన్నవి. అతడి శరీరంనుండి నిర్మలమయిన నీరు కారుతున్నది. ఉదంకుడు అతడిని తేరిపార చూచాడు. అప్పుడు అతడు 'ఓ ఉదంకా! నా శరీరం నుండి కారుతున్న ఈ నీటిని త్రాగుము' అన్నాడు. దానికి ఉదంకుడు ఇష్టపడలేదు. అంతట ఆ మాలవాడు 'నా మాట వినుము నీవు దప్పికతో ఆయాసపడటం తెలిసి, నీ మీది దయతో నేను వచ్చాను. కాదనకుండా నీవు త్రాగటం మంచిది' అని అన్నాడు. అప్పుడు ఉదంకుడు అతడిని గద్దించాడు.

వ. అదల్చిన, నతండు సారమేయంబులుం దాను నంతర్ధానంబు సేసె; నా సంయమి వెఱఁగుపడి, యొక్కింత విచారించి, యిక్కపట ప్రచారంబు కృష్ణసంపాదితంబు గావలయు; నని యూహించు సమయంబున, నయ్యెడకుం గృష్ణుం డరుగుదెంచుటయుం, గనుంగొని, యమ్మహాత్మునితోడ నమ్మునివరుండు. 57

ప్రతిపదార్థం: అదల్చినన్= గద్దించగా; అతండు= ఆ మాలవాడు; సారమేయంబులున్= కుక్కలునూ; తానున్= తానునూ; అంతర్ధానంబు+చేసెన్= అదృశ్యమయ్యాడు; ఆ సంయమి= ఆ ముని - ఉదంకుడు; వెఱఁగుపడి= ఆశ్చర్యపడి; ఒక్క+ఇంత= ఒకించుక విచారించి; ఈ+కపట= ఈ మోసంతోకూడిన; ప్రచారము= వ్యవహారం; కృష్ణ= కృష్ణుడిచేత; సంపాదితంబు= కలిగించబడింది; కావలయున్= అయి ఉండవచ్చును; అని; ఊహించు= ఊహిస్తున్న; సమయంబునన్= సమయాన; ఆ+ఎడకున్= ఆ చోటికి; ఆ+మహాత్మునితోడన్= ఘనుడయిన జీవాత్మ కలవాడితో, శ్రీకృష్ణుడితో; ఆ+మునివరుండు= ఆ మునీశ్వరుడు.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు గద్దించేటప్పటికి మాలవాడు కుక్కలతోపాటు అదృశ్యమయ్యాడు. అంతట ఉదంకుడు ఆశ్చర్యపడి 'ఈ కపట వ్యవహారమంతా శ్రీకృష్ణుడిపని అయి ఉండవచ్చును' అని ఊహిస్తున్న సమయంలో, శ్రీకృష్ణుడు అక్కడకు వచ్చాడు. అప్పుడు ఆ మహర్షి ఆ మహాత్ముడిని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'జలము నినుఁ దలఁపగా నిటు । గలుగునె; చండాలు నొడలఁ గాఱెడు నీరే
నలఘుగుణ! త్రావుదునె యే । కొలఁది శ్రమంబైన; వరము కుచ్ఛిత మయ్యెన్.' 58

ప్రతిపదార్థం: అలఘు= గొప్ప; గుణ= గుణాలు కలవాడా!, శ్రీకృష్ణా!; నినున్= నిన్ను; తలఁపఁగాన్= స్మరించగా; జలము= నీరు; ఇటు= ఈ ప్రకారంగా; కలుగును+ఎ?= లభిస్తుందా?; ఏ కొలఁది= ఎంతటి; శ్రమంబు= కష్టం; ఐనన్= అయినప్పటికీ; ఏన్= నేను; చండాలు= మాలవాడియొక్క; ఒడలన్= శరీరంనుండి; కాఱెడు= కారుతున్న; నీరు= నీటిని; త్రావుదును+ఎ?= త్రాగుతానా?; వరము= నీ విచ్చిన వరం; కుచ్ఛితము= తుచ్ఛము; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: 'మహాగుణా! నిన్ను స్మరిస్తే ఈ విధంగా నీరు లభిస్తుందా? ఎంతటి ముప్పు మూడినప్పటికీ నేను మాలవాడి దేహంనుండి కారుతున్న నీటిని త్రాగుతానా? నీవు తుచ్ఛమయిన వరం ఇచ్చావు.'

చ. అనవుడుఁ గృష్ణుఁ డిట్టులను; 'నాఁడిఁబోయెఁ బ్రయత్న మెల్ల; నీ
వనఘ! యెఱుంగవైతి; సమయం బొకఁ డిమ్మెయిఁ గల్గె; నేర్పడన్
వినుము; నిలింప వల్లభుని నీకయి వేఁడితి నే సుధారసం;
బనితరసాధ్యమైన శుభ మయ్యెడు భూతి దొలంగె నక్కటా! 59

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= ఉదంకుడు ఆ విధంగా అనగా; కృష్ణుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; అనఘా!= పాపరహితుడా!; ఏర్పడన్= స్పష్టంగా; వినుము; అక్కటా!= అయ్యో!; ప్రయత్నము; ఎల్లన్= అంతయు; ఆఱడిన్+పోయెన్= వ్యర్థమయింది; నీవు; ఎఱుంగవు+ఐతివి= తెలిసికొనవయితివి; సమయంబు+ఒకఁడు= ఒక మంచి సమయం; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; కల్గెన్= తటస్థించింది; నేన్= నేను; నీకయి= నీకొరకు; నిలింప= దేవతలయొక్క; వల్లభునిన్= ప్రభువును, దేవేంద్రుడిని; సుధారసంబు= అమృతరసాన్ని; వేఁడితిన్= అర్థించాను; అనితర సాధ్యము= ఇతరులకు సాధింప శక్యంకానిది; ఐన= అయిన; శుభము; అయ్యెడు= కలిగే; భూతి= భాగ్యం; తొలంగెన్= తొలగిపోయింది.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడి మాటలు విన్న శ్రీకృష్ణుడు నేను చెప్పేమాటలు స్పష్టంగా వినుము. అయ్యో! చేసిన ప్రయత్నమంతా వ్యర్థమయింది. మంచి సమయం తటస్థించిందన్న సంగతి నీకు తెలియదు. నేను నీకొరకు అమృతం ఇమ్మని దేవేంద్రుడిని అర్థించాను. ఎవ్వరూ పొందలేని శుభం కలిగే భాగ్యం తప్పిపోయింది కదా!

వ. అది యెట్లంటేని. 60

తాత్పర్యం: అది ఎట్లా జరిగిందని అడుగుతావేమో? (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. ఏను సుధ యడుగుటయు, హరి । 'మానవునకు నేల యగు సమర్త్యత్వము? మే
లైన తెఱఁ గొండు గోరుము; । దానిం దగ నిచ్చెదన్ ముదం బారంగన్.' 61

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; సుధ= అమృతాన్ని; అడుగుటయున్= అడుగగా; హరి= ఇంద్రుడు; మానవునకున్= మానవుడికి; అమర్త్యత్వము= దేవత్వం; ఏల+అగున్= ఎట్లా కలుగుతుంది; మేలు= హితం కలిగించేది; ఐన= అయిన; తెఱఁగు= చేయదగ్గ దానిని; ఒండు= మరొక దానిని; కోరుము; దానిన్= నీవు కోరినదానిని; తగన్= సముచితంగా; ముదంబు= సంతోషం; ఆరంగన్= అతిశయించగా; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: నేను అమృతం అడుగగా ఇంద్రుడు 'మానవుడికి దివ్యత్వం ఎట్లా ప్రాప్తిస్తుంది? హితం కలిగించేదీ చేయదగిందీ అయిన మరొక దానిని కోరుము. దానిని మహానందంగా ప్రసాదిస్తాను.'

వ. అనిన నయ్యనిమిషపతి యాననం బాలోకించి. 62

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; ఆ+అనిమిషపతి= ఆ దేవతలయొక్క ప్రభువు ఇంద్రుడియొక్క; ఆననంబు= ముఖాన్ని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఇంద్రు డావిధంగా అనగా, నేను ఆ దేవపతి ముఖాన్ని సూటిగా చూచి.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. 'నిను వేఁడుట మోఘముగాఁ, జనునే యె ట్లైన నాదు చనవు సెఱుప క
మ్మునిపతికి నమృతరస మి' , మ్మని ప్రార్థించిన మహాత్మ! యాతఁడు నాతోన్. 63

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్ను; వేఁడుట= అర్థించటం; మోఘము= నిష్ఫలం; కాన్= కావటం, చనును+ఏ= తగునా?; ఎట్లు+ఐనన్= ఏ విధంగానయినా; నాదు= నాయొక్క; చనవు= కోరిక; చెఱుపక= వ్యర్థం చేయక; ఆ+మునిపతికిన్= ఆ మునీశ్వరుడికి; అమృతరసము; ఇమ్ము= ప్రసాదించుము; అని; ప్రార్థించినన్= ప్రార్థించగా; మహాత్మ!= పుణ్యాత్మా!, ఉదంకా!; అతఁడు= ఇంద్రుడు; నాతోన్=నాతో.

తాత్పర్యం: 'నిను వేడటం వృథా కావటం తగునా? ఏ విధంగానైనా నా కోరిక వ్యర్థంచేయక ఆ మునీశ్వరుడికి అమృతరసాన్ని ప్రసాదించుము' అని ప్రార్థించగా ఇంద్రుడు నాతో. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

వ. సమయంబు చేసికొని వచ్చె; నత్తెఱం గాకర్ణింపు; మమ్మహిత సౌజన్య ధన్యుండు. 64

ప్రతిపదార్థం: సమయంబు= ఏర్పాటు; చేసికొని; వచ్చెన్= నీ కడకు వచ్చాడు; ఆ+తెఱంగు= ఆ విధం; ఆకర్ణింపుము= వినుము; ఆ+మహిత= ఆ గొప్ప; సౌజన్య= మంచితనంచేత; ధన్యుండు= పొగడదగినవాడు.

తాత్పర్యం: (ఇంద్రుడు నాతో) ఒక ఏర్పాటుచేసికొని నీ దగ్గరకు వచ్చాడు. వచ్చిన తీరు చెప్పుతాను వినుము. తరువాత మంచితనంవలన శ్లాఘించదగినవాడయిన అతడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

శా. 'మాతంగత్వము దాల్చి, యే నరిగి, సమ్మానించి, యాభార్గవుం
బ్రీతుం జేసెద; నట్టు లిచ్చిన సుధన్ హ్రీదూషిత స్వాంతుఁడై
యాతం డొల్లకయున్న నేమి? విను; నా కన్యాయ్యవృత్తంబు గా;
దీతంత్రంబున కీవ సాక్షి; యని తా నేతెంచె నిన్ గానఁగన్. 65

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; మాతంగత్వము= మాలవాడి ఆకారాన్ని ; తాల్చి= ధరించి; అరిగి= వెళ్ళి; ఆ భార్గవున్= ఆ భృగుసంతతివాడిని, ఉదంకుడిని; సమ్మానించి= గౌరవించి; ప్రీతున్= తృప్తిపొందినవాడినిగా; చేసెదన్= చేస్తాను; అట్టులు= ఆ విధంగా, సత్కారపూర్వకంగా; ఇచ్చిన= ఇచ్చినట్టి; సుధన్= అమృతాన్ని; హ్రీ= లజ్జచేత; దూషిత= భంగపరుపబడిన; స్వాంతుఁడు+ఐ= మనస్సు కలవాడై; అతండు= ఆ ఉదంకుడు; ఒల్లక+ఉన్నన్= ఇష్టపడకుంటే; ఏమి; నాకున్= నాకు; అన్యాయ్య= న్యాయము గాని; వృత్తంబు= ప్రవర్తనం; కాదు; ఈ తంత్రంబునకున్= ఈ కల్పనకు; నీవు+అ= నీవే; సాక్షి= సాక్షివి; అని; తాను; నిన్= నిన్ను; కానఁగన్= చూడటానికి; ఏతెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: 'నేను చండాలరూపం ధరించి వెళ్ళి సత్కారపూర్వకంగా ఆ ఉదంకుడిని తృప్తిపరుస్తాను. లజ్జతో నే నిచ్చిన అమృతాన్ని అతడు ఇష్టపడకపోతే నా కేమిటి? నాకు అధర్మం కానేకాదు. ఈ కల్పనకు నీవే సాక్షివి' అని ఇంద్రుడు నిన్ను చూడటానికి వచ్చాడు.

వ. నీవు ప్రత్యాఖ్యానంబు చేసిన, నతం డంతర్ధానంబు చేసెం; గానిమ్ము; దాని కేమి సేయవచ్చు? నా యిచ్చిన వరంబు బొంకుగాకుండ నీకు జలం బెప్పుడుం గలుగం జేసెద. 66

ప్రతిపదార్థం: నీవు; ప్రత్యాఖ్యానంబు= నిరాకరణం; చేసినన్= చేయగా; అతండు= ఇంద్రుడు; అంతర్ధానంబు చేసెన్= అదృశ్యమయినాడు; కానిమ్ము; దానికిన్= జరిగినదానికి; ఏమి; చేయవచ్చున్?= చేయగలం?; నా+ఇచ్చిన= నే నిచ్చిన; వరంబు= వరం; బొంకు= అసత్యమయినది; కాకుండన్= కాకుండేటట్లుగా; నీకున్= నీకు; జలంబు= నీరు; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; కలుగన్= దొరకేటట్లుగా; చేసెదన్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: నీవు నిరాకరించేటప్పటికి, ఇంద్రుడు అదృశ్యమయ్యాడు. కాని, జరిగినదానికి మన మేం చేయగలం? నేను నీ కిచ్చిన వరం కల్ల కాకుండా నీళ్ళు ఏడాది పొడుగునా దొరికేటట్లు చేస్తాను.

చ. అనఘ! జలంబు నీవలసినప్పుడు మేఘము లీమరుస్థలం
బున నొసఁగున్; భవద్యశము వొంపిరివోవ నుదంక మేఘనా
మ నుత విహారముల్ గలిగి మాన్యత నెప్పుడు నియ్యెడం జరిం
చును జలదంబు; లింక నను సువ్రత! దూఱకు; పోయి వచ్చెదన్.' 67

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా!; సువ్రత!= సదాచారం కలవాడా!; నీవలసినప్పుడు= నీవు ఇష్టపడినప్పుడే; మేఘములు; ఈ మరుస్థలంబునన్= ఈ ఎడారిలో; జలంబు= నీరు; ఒసఁగున్= కురిపించును; జలదంబులు= మేఘాలు; భవత్= నీయొక్క; యశము= కీర్తి; పొంపిరి+పోవన్= పెంపొందగా; ఉదంకమేఘ= ఉదంకమేఘము లనే; నామ= పేరుతో; నుత= కొనియాడదగిన; విహారములు= వ్యాపించుటలు; కలిగి; మాన్యతన్= గౌరవయోగ్యంగా; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడును; ఈ+ఎడన్= ఇక్కడ; చరించును= తిరుగుతాయి; ఇంకన్= ఇంకా; ననున్= నన్ను; దూఱకు= నిందింపకుము; పోయి వచ్చెదన్= వెళ్ళి వస్తాను.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! సదాచార సంపన్నా! ఈ నిర్జల ప్రదేశంలో నీకిష్టమయినప్పుడు మేఘాలు నీళ్ళు కురిపిస్తాయి. నీ కీర్తి పెంపొందేటట్లుగా వాటికి ఉదంకమేఘాలు అనే పేరు కలుగుతుంది. అవి ఇక్కడ చక్కగా వ్యాపించి సంచరిస్తాయి. నీ వింక నన్ను నిందింపకుము. వెళ్ళి వస్తాను.'

క. అనినం బ్రీతుం డయ్యెను। ముని; యంతర్ధాన కలనమునఁ గృష్ణుండుం
జనియె; నని చెప్పి మఱియును। జనమేజయ నృపతితోడ సంప్రీతి మెయిన్. 68

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= కృష్ణుడు అనగా; ముని= ఉదంకుడు; ప్రీతుండు= సంతోషించినవాడు; అయ్యెను; కృష్ణుండున్= కృష్ణుడునూ; అంతర్ధాన= అదృశ్యముయొక్క; కలనమునన్= స్వీకరణంతో; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అని; చెప్పి; మఱియును; జనమేజయ= జనమేజయుడు; నృపతితోడన్= రాజుతో; సంప్రీతిమెయిన్= మహాసంతోషంతో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృష్ణుడు చెప్పగా ఉదంకుడు సంతోషించాడు. శ్రీకృష్ణుడు అదృశ్యమయ్యాడు. ఈ కథంతా జనమేజయునకు చెప్పి ఇంకా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

వ. వైశంపాయనుం డిట్లనియె. 69

తాత్పర్యం: వైశంపాయనుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. 'మనుజనాథ! యెప్పుడును మరుదేశంబు। నందు నియతవృత్తి, నద్భుతంబు
దలకొనంగ, నయ్యుదంక మేఘంబు లొ। క్కొక్క పుణ్యతిథుల నొలసి కురియు.' 70

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ!= రాజా!; ఆ+ఉదంకమేఘంబులు; మరుదేశంబునందున్= ఆ నిర్జల ప్రదేశంలో; నియత= నియమంతో కూడిన; వృత్తిన్= విధంగా; అద్భుతంబు= ఆశ్చర్యం; తలకొనంగన్= కలుగగా; ఒక్కొక్క= ఆయా; పుణ్య= పవిత్రమైన; తిథులన్= తిథులలో; ఒలసి= వ్యాపించి; కురియున్= వర్షిస్తాయి.

తాత్పర్యం: 'జనమేజయా! ఉదంకమేఘాలు ఆ నిర్జలప్రదేశంలో నియమం తప్పకుండా ఆశ్చర్యకరంగా ఆయా పుణ్యతిథులలో నీళ్ళు కురిపిస్తాయి.'

వ. అనిన విని జనమేజయుండు 'మునీంద్రా! యుపేంద్రుని శపించుటకు నుత్సహించిన యుదంకుం డేమి విధంబు తపంబున నమ్మహానుభావంబు నొందె? నెఱింగింపవే!' యనుడు నా విభునకు వైశంపాయనుం డిట్లనియె. 71

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; విని; జనమేజయుండు; మునీంద్రా!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; ఉపేంద్రునిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; శపించుటకున్= శపించటానికి; ఉత్సహించిన= పూనుకొనిన; ఉదంకుడు; ఏమి విధంబు= ఏ విధమైన; తపంబునన్= తపస్సుచేత; ఆ+మహత్+అనుభవంబున్= ఆ గొప్ప మహిమను; ఒందెన్= పొందాడు; ఎఱింగింపవే?= తెలియజేయుమా!; అనుడున్= అని అనగా; ఆ విభునకున్= ఆ రాజుతో; వైశంపాయనుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వైశంపాయనుడు ఆ విధంగా చెప్పగా జనమేజయుడు 'మునీశ్వరా! ఉదంకుడు శ్రీకృష్ణుడినే శపించటానికి పూనుకొన్నాడు కదా! అంతటి మహిమ అతడికి ఏ విధమయిన తపస్సువలన లభించినదో నాకు చెప్పుము' అని అడిగాడు. అంతట జనమేజయుడితో వైశంపాయనుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

జనమేజయునకు వైశంపాయనుఁ డుదంకుని చరిత్రంబు చెప్పుట (సం. 14-55-1)

సీ. అతనికి గురుభక్తి కతనఁ జొప్పడియె న। త్తెఱఁగు పెం; పది విను తెలియ; నతఁడు
తన గురుండైన గౌతమునకు శుశ్రూష। నియతిమైఁ జేయ సస్నేహ భక్తి
కంబుగఁ బెద్దయుఁ గాలంబు చనిన, నా। సంయమిపతి శిష్య సమితి కెల్ల
వివిధవరము లిచ్చి, వీడ్కొల్పి, పుచ్చి, యు। దంకుని దిక్కును దలఁప కుండె;

ఆ. అత్తపఃపరాత్ముఁ డతినిష్ఠఁ బరిచర్య। నడపు, చొక్కనాఁడు కడును వ్రేఁగు
గలుగునట్టి వంటకట్టియమొా పట్టు। గుదియ మోచి తెచ్చెఁ గురువరేణ్య! 72

ప్రతిపదార్థం: కురువరేణ్య!= కురువంశ శ్రేష్ఠుడా!, ఓ జనమేజయా!; తెలియన్= స్పష్టమగునట్లుగా; విను; అతనికిన్= ఆ ఉదంకుడికి; గురు= గురువునందలి; భక్తి; కతనన్= వలన; ఆ+తెఱఁగు= ఆ విధమైన; పెంపు= మహిమ; అది; చొప్పడియెన్= కలిగింది; అతఁడు= ఆ ఉదంకుడు; తన గురుండు+ఐన= తన గురువయిన; గౌతమునకున్= గౌతముడికి; శుశ్రూష= సేవ; నియతిమైన్= నియమంతో; సస్నేహ= అనురాగంతో కూడిన; భక్తికంబు+కన్= భక్తి కలిగేటట్లుగా; చేయన్= చేయగా; పెద్దయున్=

చాలా; కాలంబు= కాలం; చనినన్= కడవగా; ఆ సంయమి= ఆ ఋషులయొక్క; పతి= రాజు, గౌతముడు; శిష్య= శిష్యులయొక్క; సమితికిన్= సమూహానికి; ఎల్లన్= అంతటికి; వివిధ= అనేక విధాలైన; వరములు; ఇచ్చి; వీడ్కొల్పి= పోవ అనుమతించి; పుచ్చి= పంపి; ఉదంకుని= ఉదంకుడియొక్క; దిక్కు= వైపు; తలఁపక= విచారించక; ఉండెన్= ఉన్నాడు; ఆ+తపస్ = ఆ తపస్సునందు; పర= ఆసక్తి కలిగి; ఆత్ముఁడు= ఆత్మగలవాడు; అతి= మిక్కిలి; నిష్ఠన్= శ్రద్ధతో; పరిచర్య= సేవ; నడపుచున్= చేస్తూ; ఒక్కనాఁడు= ఒక రోజున; కడును= మిక్కిలి; వ్రేఁగు= బరువు; కలుగు+అట్టి= కలిగినదయిన; వంట కట్టియ= వంటకట్టెలయొక్క, మోపు; అఱ్ఱు= మెడ; కుదియన్= క్రుంగేటట్లుగా; మోచి; తెచ్చెన్= తెచ్చాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! గురుభక్తివలన ఉదంకుడికి అటువంటి మహిమ కలిగింది. అతడు చాలాకాలం నియమబద్ధంగా తన గురువైన గౌతముడికి సేవ చేశాడు. మునిపతి అయిన గౌతముడు శిష్యులందరికీ ఆయా వరాలిచ్చి పంపివేశాడు. కాని, ఉదంకుడిమాట తలపనే తలపలేదు. అయినప్పటికీ ఉదంకుడు మహానిష్ఠతో గురు శుశ్రూష చేస్తూనే ఉన్నాడు. ఒక రోజున అతడు మెడ దిగబడిపోయేటంత బరువు కలిగిన వంటకట్టెలమోపు తెచ్చాడు.

క. అటు మోచి తెచ్చి యం దొక । జట పెద్దయుఁ దగిలియుండ, సరభసముగ వై
చుటయు దెగి, మోపుతో ముం । దట నది పడియెను జరాసితచ్ఛవి మెఱయన్. 73

ప్రతిపదార్థం: అటు= ఆ విధంగా; మోచి; తెచ్చి; అందున్= ఆ వంటకట్టెల మోపులో; ఒక; జట= జడ; పెద్దయున్= మిక్కిలి; తగిలి= చిక్కుకొని; ఉండన్= ఉండగా; సరభసముగన్= వేగంగా; వైచుటయున్= కిందపడవేయగా; అది= ఆ జడ; తెగి; జరా= ముసలితనంచేత కలిగిన; సిత= తెల్లని; ఛవి= కాంతి; మెఱయన్= మెరుస్తూ ఉండగా; మోపుతోన్= మోపుతోపాటు; ముందటన్= అతడిముందు; పడియెను= పడింది.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా వంటకట్టెలమోపు తెచ్చి, ఉదంకుడు వేగంగా కింద పడవేశాడు. అయితే ఆ మోపులో అతనిజడ ఒకటి గట్టిగా చిక్కుకొని ఉన్నది. మోపు కిందపడవేసినప్పుడు అది తెగి అతడిముందు పడింది. ముసలితనం ముంచుకొని రావటంవలన ఆ జడలోని వెంట్రుకలు తెల్లబడిపోయి ఉన్నాయి.

సీ. దాన నన్నియతుండు దనవయఃపాకంబు । నెఱిఁగి, శోకంబున నేడ్వ, నమ్మ
హాముని యశ్రువు లంజలిఁ బట్టంగ । నిజపుత్త్రిఁ బనిచె; నన్నీరజాక్షి
రయమునఁ బట్టి కరంబులు వేఁడిమి । నెరిసిన విడిచిన, ధరయుఁ దలరె;
నమ్మునిని యా శిష్యు రమ్మని చేరంగఁ । బిలిచి, 'నీ వేటికి నలఁతఁ బొందె!'

ఆ. దనిన, నతఁడు 'శిష్యులందఱపైఁ గల । కరుణ మీకుఁ బెద్దకాల మేని
మునివరేణ్య! నావలన లేదు; దానికి । నుమ్మలింప కెట్టు లుండవచ్చు?' 74

ప్రతిపదార్థం: దానన్= వెంట్రుకలు తెల్లబడటంచేత; ఆ నియతుండు= ఆ నియమం కలవాడు; తన= తనయొక్క; వయస్= వయస్సుయొక్క; పాకంబున్= పరిణామం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; శోకంబునన్= బాధతో; ఏడ్వన్= ఏడువగా; ఆ+మహత్+ముని= ఆ గొప్పవాడయిన గౌతమ ముని; అశ్రువులు= ఉదంకుడి కన్నీళ్ళు; అంజలిన్= దోసిటిలో; పట్టంగన్= పట్టటానికి; నిజ= తనయొక్క; పుత్త్రిన్= కుమార్తెను; పనిచెన్= పంపాడు; ఆ+నీరజాక్షి= ఆ తామరపూలవంటి కన్నులు గలది; రయమునన్= తొందరగా; పట్టి; కరంబులు= చేతులు; వేఁడిమిన్= కన్నీళ్ళవేడిచేత; ఎరిసినన్= కాలగా; విడిచినన్= వాటిని వదలటంచేత;

ధరయున్= భూమికూడా; తలరెన్= క్షోభించింది; ఆ+ముని= ఆ గౌతముడు; ఆ శిష్యున్= ఆ శిష్యుడైన ఉదంకుడిని; రమ్ము; అని; చేరంగన్= సమీపించగా; పిలిచి; నీవు; ఏటికిన్= ఎందువలన; అలఁతన్= బాధను; పొందెదు= పొందుతున్నావు; అనినన్= అనగా; అతఁడు= ఆ ఉదంకుడు; మునివరేణ్య!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; మీకున్= మీకు; శిష్యులు; అందఱపైన్= అందరిమీదా; కల= ఉన్న; కరుణ= దయ; పెద్దకాలము+ఏని= చాలాకాలం గడచినప్పటికినీ; నావలనన్= నా యందు; లేదు; దానికిన్= దయలేకుండటానికి; ఉమ్మలింపక= దుఃఖించక; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; ఉండవచ్చున్?= ఉండగలను?

తాత్పర్యం: నియమశాలి అయిన ఉదంకుడు తెల్లబడి నిగనిగలాడుతున్న జడను చూచి వయస్సు గడచి పోయిందని గుర్తించి శోకించాడు. అప్పుడు గౌతముడు అతడి కన్నీటిని దోసిట్లో పట్టుకొనటానికి తన కూతురిని పంపాడు. ఆమె దోసిట్లో పట్టిన కన్నీళ్ళ వేడికి తనచేతులు కాలేటప్పటికి వాటిని భూమిమీద వదలింది. కన్నీళ్ళ వేడికి భూమికూడా క్షోభించింది. అప్పుడు గౌతముడు ఉదంకుడిని దగ్గరకు పిలిచి 'ఎందుకు ఏడుస్తున్నా?' వని ప్రశ్నించాడు. దానికి ఉదంకుడు 'మహర్షీ! ఎంతో కాలం గడచినప్పటికీ మీకు శిష్యులందరిమీదా ఉన్నదయ నా యందు కలగదాయె. దీని కెట్లా శోకించకుండా ఉండగలను?'

వ. అనుటయుఁ గృప చిగురొత్తు చిత్తంబుతోడ. 75

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని ఉదంకుడు అనగా; కృప= దయ; చిగురొత్తు= పుట్టిన; చిత్తంబుతోడన్= మనస్సుతో.

తాత్పర్యం: అనిన ఉదంకుడి మాటలు వినగానే గౌతముడి మనస్సులో అతడిమీద దయ కలిగింది. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'ఎలప్రాయ మిచ్చితిని నీ । కలఘుమతీ! యిచ్చెదను మదాత్మజ, నుల్లం
బలరఁగఁ బెండిలి గ' మ్మని । పలికి, మఱియు నా తపస్విపతి యి ట్లనియెన్. 76

ప్రతిపదార్థం: అలఘు= గొప్ప; మతీ= మనస్సు కలవాడా!; నీకున్= నీకు; ఎలప్రాయము= యౌవనం; ఇచ్చితిని= ప్రసాదించాను; మత్= నా యొక్క; ఆత్మజను= కూతురిని; ఇచ్చెదను= నీకు అర్పిస్తాను; ఉల్లంబు= హృదయం; అలరఁగన్= ఆనందించగా; పెండిలి+కమ్ము= పెండ్లాడుము; అని; పలికి; మఱియున్= ఇంకా; ఆ తపస్విపతి= ఆ గౌతముడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'మహాత్మా! నీకు యౌవనాన్ని ప్రసాదించాను. నా కూతురిని కూడా సమర్పిస్తాను. హృదయానందంతో ఆమెను పెండ్లాడుము' అని ఆ ఋషీశ్వరుడు ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'నీ తేజంబు సహింపఁగ । నీ తామరసాక్షి దక్క నెవ్వరికిఁ దప
స్స్ఫీతా! శక్యముగా; దిది । చేతోగతిఁ జూచి, తగవు సిద్ధించుటకై. 77

ప్రతిపదార్థం: తపస్= తపస్సుయొక్క; స్ఫీతా= అధిక్యం కలవాడా!; నీ= నీయొక్క; తేజంబు= తేజస్సు; సహింపఁగన్= ఓర్చుకొనగా; ఈ తామరస+అక్షి= ఈ తామరపూలవంటి కన్నులు కలది; తక్కన్= తప్ప; ఎవ్వరికిన్= ఇతరుల కెవ్వరికీ; శక్యము= సాధ్యం; కాదు; ఇది= నా కూతురుయొక్క ఈ శక్తిని; చేతస్+గతిన్= మనోజ్ఞానం చేత; చూచి= కనుగొని; తగవు= ధర్మం - అనగా ఇద్దరికినీ సమానలక్షణం కలగటం అనే ధర్మం; సిద్ధించుటకై= ప్రాప్తించటానికి.

తాత్పర్యం: మహాతపస్వీ! ఈమె తప్ప ఇతరులెవ్వరూ నీ తేజస్సును సహించలేరు. మీ ఇద్దరకూ సమానధర్మం కలిగేటట్లుగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

వ. ఇమ్ముద్దియకును. 78

తాత్పర్యం: ఈ స్త్రీకి కూడా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. తను వొండుగఁ జేసెద; నది। జననాంతర మెట్టు లట్ల సజ్జననుత! నీ
వనుమానము దక్కుము, యౌ। వనమును గైకొనుము, కన్య వరియింపు తగన్. 79

ప్రతిపదార్థం: సజ్జన= మంచివారిచేత; నుత=పొగడబడినవాడా!; తనువు= శరీరం; ఒండుగన్= మరియొకవిధంగా ఉండేటట్లుగా; చేసెదన్= చేస్తాను; అది= ఆ కొత్త శరీరం; జనన+అంతరము= మరియొక జన్మం; ఎట్టులు= ఎట్టిదో; అట్లు+అ= అట్టిదే; నీవు; అనుమానము= అనుమానాన్ని; తక్కుము= వదలుము; యౌవనమును= యౌవనాన్ని; కైకొనుము= స్వీకరించుము; కన్యన్= నా ఈ కూతురిని; తగన్= ధర్మయుక్తంగా; వరియింపు= పెండ్లిచేసికొనుము.

తాత్పర్యం: (ఈమెకు) నూతన శరీరం ప్రాప్తించేటట్లు చేస్తాను. ఆ శరీరప్రాప్తి పునర్జన్మం వంటిదే. నీ వే అనుమానం పెట్టుకొనవద్దు. యౌవనవంతుడవై నా కుమార్తెను పెండ్లాడుము.

వ. అధర్మంబు గాకుండు నట్లుగా వరం బిచ్చితి' నని యనుగ్రహించి, యక్కన్యకారత్నంబునకును. 80

ప్రతిపదార్థం: అధర్మంబు= అధర్మము; కాక+ఉండు+అట్లు+కాన్= కాకుండేటట్లుగా; వరంబు= వరాన్ని; ఇచ్చితిన్= ఇచ్చాను; అని; అనుగ్రహించి= దయచూపి; ఆ కన్యకారత్నంబునకున్= ఉత్తమురాలయిన ఆ కన్యకు కూడా.

తాత్పర్యం: ఇది అధర్మం కాకుండేటట్లుగా వర మిచ్చాను' అని గౌతముడు దయచూపి ఆ ఉత్తమకన్యకు కూడా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. తనులత యొండు చేసిన, నుదంకుఁడు యౌవనలక్ష్మిఁ దాల్చి య
వ్వనిత వివాహమయ్యె నృపవర్య! పదంపడి యమ్మునీంద్రుతో
'ననుఁ బనిగొండు మీరలు మనంబున నెద్ది దలంచి వేడ్క సే
సిన నది దెత్తు; మీకరుణఁ జేసియ కల్గెడు నాకు శక్తియున్.' 81

ప్రతిపదార్థం: నృపవర్య!= రాజోత్తమా!; తనులత= అందమయిన తీగవంటి దేహాన్ని; ఒండు= మరొకటి; చేసినన్= కలిగించగా; ఉదంకుఁడు= ఉదంకుడు; యౌవన లక్ష్మిన్= యౌవన సంపదను; తాల్చి= ధరించి; ఆ వనితన్= ఆ స్త్రీని; వివాహము+అయ్యెన్= పెండ్లాడాడు; పదంపడి= తరువాత; ఆ ముని+ఇంద్రుతోన్= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడితో; ననున్= నన్ను; పనిగొండు= ఆజ్ఞాపించండి; మీరలు= మీరు; మనంబునన్= మనస్సులో; ఎద్ది= దేనిని; తలంచి= అనుకొని; వేడ్క+చేసినన్= ఆపేక్షిస్తారో; అద్ది= దానిని; తెత్తున్= తెస్తాను; మీ= మీయొక్క; కరుణన్+చేసి+అ= దయవలననే; నాకున్= నాకు; శక్తియున్= శక్తికూడా; కల్గెడున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: అందమైన తీగవంటి శరీరాన్ని కలిగించాడు. రాజోత్తమా! ఉదంకుడు యౌవనం పొంది గురుపుత్రిని

వివాహం చేసికొన్నాడు. తరువాత అతడు గౌతముడితో 'మీరు న న్నాజ్ఞాపించండి. మీరు ఆపేక్షించిన దానిని తీసికొని వస్తాను. ఈ పని చేయటానికి కావలసిన శక్తి నాకు మీ దయవలననే సమకూరుతుంది.

క. అని విన్నపంబు సేసిన । విని దక్షిణఁ బ్రీతియగుట వే ఱొరులకుఁ గా
కనఘ! భవదీయ చరితం । బునఁ జూవే నాకు ననియె ముని మనుజేంద్రా! 82

ప్రతిపదార్థం: అని; విన్నపంబు+చేసినన్= మనవిచేయగా; ముని= గౌతముడు; విని; అనఘ!= పాపరహితుడా!; నాకున్= నాకు; దక్షిణన్= గురుదక్షిణచేత; ప్రీతి= సంతోషం; అగుట; వేఱు+ఒరులకున్+కాక= ఏ ఇతరులవలన కాక; భవదీయ= నీయొక్క; చరితంబునన్= నడవడివలననే; చూవే!= సుమా!; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉదంకుడు విన్నవించుకొన్నాడు. అప్పుడు గౌతముడు 'పుణ్యాత్మా! ఇతరులవలన గాక; నీ నడవడిచేతనే నాకు దక్షిణవలన కలిగే సంతోషం లభిస్తుంది' అని అన్నాడు. నీ సత్ప్రవర్తనయే నాకు గురుదక్షిణ' అని అర్థం.

తే. అంత నిలువక మునిపత్ని కతఁడు భక్తి । నెఱఁగి తల్లి! మీ రానతియిండు, మీకు
వలయునట్టి పదార్థ మవశ్యమును స । మాహరింతు నే, ననుటయు నయ్యహల్య. 83

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ ఉదంకుడు; అంతన్= అంతటితో; నిలువక= ఆగకుండా; మునిపత్నికిన్= గౌతమముని భార్యకు; భక్తిన్= భక్తితో; ఎఱఁగి= నమస్కరించి; తల్లి!= అమ్మా!; మీరు; ఆనతి+ఇండు= సెలవియ్యండి; మీకున్= మీకు; వలయు+అట్టి= కావలసినటువంటి; పదార్థము= పదార్థాన్ని; అవశ్యమును= తప్పకుండా; నేను; సమాహరింతున్= తెస్తాను; అనుటయున్= అనిన తరువాత; ఆ+అహల్య= ఆ గౌతముడి భార్య అయిన అహల్య.

తాత్పర్యం: గురువు మాటలు విన్న తరువాత కూడా ఉదంకుడు ఊరుకొనలేదు. అతడు గురుపత్నికి భక్తితో నమస్కరించి 'అమ్మా! మీరయినా సెలవియ్యండి. మీకు కావలసిన పదార్థాన్ని నేను తప్పకుండా తీసికొని వస్తాను' అని అన్నాడు. అప్పుడు గౌతముడి భార్య అయిన అహల్య. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. 'వలవదు; లాఁతి వాఁడవె? భవద్గుణతోషిత గౌతమాంచి తో
క్తులు మది నూఁదు మన్నను నకుంఠిత చిత్తత నొత్తి పల్కె న
య్యలఘుతపస్వి యాసతి ప్రియంబున మిత్రసహాఖ్యు దేవికుం
డలములు దెమ్ము; నాకుఁ బ్రకటంబుగఁ బెంపు వహింపు తమ్ముఁడా! 84

ప్రతిపదార్థం: వలవదు= వద్దు; లాఁతి వాఁడవు+ఎ= నీవు పరాయివాడవా; భవత్= నీయొక్క; గుణ= సుగుణాలచేత; తోషిత= సంతోషించిన; గౌతమ= గౌతముడియొక్క; అంచిత= సమంజసాలయిన; ఉక్తులు= మాటలు; మదిన్= మనస్సులో; ఊఁదుము= నిలుపుము; అన్నను= ఈ విధంగా గురుపత్ని అనిన తరువాతకూడా; ఆ అలఘు= ఆ గొప్ప; తపస్వి= ముని; అకుంఠిత= అడ్డగింప సాధ్యంకాని; చిత్తతన్= సంకల్పంతో; ఒత్తి= బలవంతంచేసి; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; పల్కెన్= పలికాడు; ఆ సతి= ఆ ఉత్తమ స్త్రీ, అహల్య; తమ్ముఁడా!; మిత్రసహ= మిత్రసహుడను; ఆఖ్య= పేరుగలవాడియొక్క; దేవి= పట్టపురాణియొక్క; కుండలములు= చెవి పోగులు; నాకున్= నాకొరకు; తెమ్ము= తీసికొని రమ్ము!; ప్రకటంబుగన్= ప్రసిద్ధంగా; పెంపు వహింపు= ఘనత కెక్కుము.

తాత్పర్యం: (అహల్య) 'నాయనా! ఈ పని వద్దు, నీవు మాకు పరాయివాడవా? నీ సద్గుణాలకు సంతోషించిన గౌతములవారు చెప్పిన మాటలు మనస్సులో పెట్టుకొమ్ము' అని అన్నది. అయినప్పటికీ ఉదంకుడు స్థిరచిత్తుడై పట్టుపట్టాడు. అప్పు డామె ప్రీతితో 'తమ్ముడా! మిత్రసహుడి దేవేరి చెవిపోగులు నాకు తెచ్చి ఇమ్ము. లోకంలో ఘనత కెక్కుము.'

వ. అని యిట్లు పనిచిన నాతండు ప్రీతుండయి యప్పనికిం జనియెఁ; బదంపడి గౌతముఁ 'డుదంకునిం బొడగాన; మెచట నున్నవాఁ? డని యహల్య నడిగిన నా భృగువంశవరుం డరిగిన తెఱంగెఱింగించిన, నద్దయాళుం డద్దేవి యాననం బాలోకించి. 85

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పనిచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; ఆతండు= ఆ ఉదంకుడు; ప్రీతుండు+అయి= సంతోషించినవాడై; ఆ పనికిన్= ఆ చెవిపోగులు తెచ్చేపనిమీద; చనియెన్= వెళ్ళాడు; పదంపడి= తరువాత; గౌతముఁడు; ఉదంకునిన్= ఉదంకుడిని; పొడగానము= చూడము; ఎచటన్= ఎక్కడ; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; అని; అహల్యన్= భార్య అయిన అహల్యను; అడిగినన్= అడుగగా; ఆ భృగు= ఆ భృగుమహర్షియొక్క; వంశ= వంశంలో; వరుండు= శ్రేష్ఠుడు - ఉదంకుడు; అరిగిన= వెళ్ళిన; తెఱంగు= తీరు; ఎఱింగించినన్= తెలియజేయగా; ఆ దయాళుండు= ఆ కనికరం కలవాడు; ఆ దేవి= భార్య అగు అహల్యయొక్క; ఆననంబు= ముఖాన్ని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని, ఈ విధంగా అహల్య ఆజ్ఞాపించగా ఉదంకుడు సంతోషించి ఆపనిమీద వెళ్ళిపోయాడు. తరువాత గౌతముడు 'ఉదంకుడిని ఎక్కడా చూడము. అతడు ఎక్కడకు వెళ్ళాడు' అని అహల్యను అడిగాడు. ఆమె ఉదంకుడు వెళ్ళిన పనిని గూర్చి చెప్పింది. అప్పుడు ఆ గౌతముడు భార్యముఖం చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. ఆ సౌదాస నరేంద్రుం । డాసుర చరితుండు; శాప మాతని నటు కాఁ
జేసిన యది; మానుషమాం । సాసక్తుం డగు టెఱుంగఁ డమ్ముని యతనిన్. 86

ప్రతిపదార్థం: ఆ సౌదాస= ఆ సౌదాసుడనే; నర+ఇంద్రుండు= రాజు; ఆ సుర= రాక్షస సంబంధమయిన; చరితుండు= నడవడి కలవాడు; శాపము; అతనిన్= ఆ రాజును; అటు= ఆ విధంగా; కాన్= అయ్యేటట్లు; చేసిన+అది= చేసినది; ఆ ముని= ఆ ఉదంకుడు; అతనిన్= ఆ సౌదాసుడిని; మానుష= మనుష్య సంబంధమయిన; మాంస= మాంసమందు; ఆసక్తుండు= ప్రీతిగలవాడు; అగుట= అయ్యుండటం; ఎఱుంగఁడు= తెలియడు.

తాత్పర్యం: ఆ సౌదాసుడు రాక్షసప్రవృత్తి గలవాడు. ఒకానొకశాపం అతడిని ఆ విధంగా చేసింది. అతడికి మనుష్యమాంసం చాలా ఇష్టమనే విషయం ఉదంకుడికి తెలియదు.

సీ. అకట! యెట్లగునొక్కొ!' యనుపల్కు కృపదోఁపఁ । బలికిన, నమ్ముగ్ధ భయము గొనుచు,
'నెఱుఁగ నిట్లగుట, మునీశ్వర! నా మీఁది । దయ చిగురొత్త నాతనికిఁ గీడు
రా కుండునట్లుగాఁ జేకొని కావవే' । యనిన నా సంయమి 'యంత వెఱవ
నేల? యే నతనికి నెడరు రానీ' నని । తగ నూఱడించె; నుదంకుఁ డరిగి

ఆ **మనుజ రక్తసిక్త తనువును, గోర మీ। సములు, వృత్తలోచనములు నైన**
యుగ్రమూర్తితోడ నొక్క శూన్యాటవి। నెలమి నున్న యన్నరేంద్రుఁ గాంచె. **87**

ప్రతిపదార్థం: అకట!= అయ్యో!; ఎట్లు= ఏ విధంగా; అగున్+ఒక్కో= జరుగుతుందో; అను= అనే; పల్కు= మాట; కృప= దయ; తోఁపన్= వెల్లడి అయ్యేటట్లు; పలికినన్= పలుకగా; ఆ+ముగ్ధ= ఆ పొరపాటు చేసిన స్త్రీ అహల్య; భయము గొనుచున్= భయపడుతూ; ముని+ఈశ్వర!= మునిశ్రేష్ఠా!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అగుట= సంభవించటం; ఎఱుఁగన్= తెలియను; నా మీఁదన్= నా యందు; దయ; చిగురొత్తన్= పుట్టగా; ఆతనికిన్= ఆ ఉదంకుడికి; కీడు; రాక= కలుగక; ఉండు+అట్లు+కాన్= ఉండేటట్లుగా; చేకొని= సంగ్రహించి; కావవే!= కాపాడుమా!; అనినన్= అనగా; ఆ+సంయమి= ఆ ఋషి; అంత= అంతగా; వెఱవన్= భయపడటం; ఏల?= ఎందుకు?; ఏను= నేను; అతనికిన్= ఆ ఉదంకుడికి; ఎడరు= ఆపద; రానీను= రానీయను; అని; తగన్= తగిన విధంగా; ఊఱడించెన్= ఓదార్చాడు; ఉదంకుడు; అరిగి= వెళ్ళి; ఒక్క= ఒకానొక; శూన్య= పాడువడిన; అటవిన్= అడవిలో; మనుజ= మనుష్యులయొక్క; రక్త= నెత్తురుచేత; సిక్త= తడిసిన; తనువును= శరీరాన్ని; కోరమీసములు= చివర సన్నగా ఉన్న పెద్దమీసాలు; వృత్త= గుండ్రని; లోచనములున్= కన్నులూ; ఐన= కలిగిన; ఉగ్ర= భయంకరమయిన; మూర్తితోడన్= ఆకారంతో; ఎలమిన్= ధైర్యంగా; ఉన్న; ఆ+నర+ఇంద్రున్= ఆ రాజును; కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: అయ్యో! ఇంకేమి జరుగుతుందో అని గౌతముడు అన్నాడు. ఆ మాటలు విని అహల్య భయపడుతూ 'మునీంద్రా! ఇట్లా జరుగుతుందని నాకు తెలియదు. నా యందు దయకలిగి ఉదంకుడికి ఏ కీడూ కలుగకుండా రక్షించండి' అని అన్నది. అప్పుడు గౌతముడు 'ఎందుకు అంతభయం? అతడికి ఏ ఆపదా రానియ్యను' అని ఆమెను ఓదార్చాడు. ఉదంకుడు వెళ్ళి వెళ్ళి ఒక నిర్జనారణ్యంలో ధైర్యంగా ఉన్న సౌదాసుడిని చూచాడు. అతడి ఒళ్ళంతా మనుష్యుల రక్తంతో తడిసి ఉన్నది. కన్నులు గుండ్రంగా ఉన్నవి. అతడి మీసాలు పొడవై కొసదేలి ఉన్నాయి. అతడి ఆకారం భయంకరంగా ఉన్నది.

క. **ముని యిట్లు నెమ్మిఁ గాంచినఁ। గని యతఁ 'డాఁకొనుటఁ జేసి గాసిలి యెచ్చోఁ**
గను వాఁడనో? తగు భక్ష్యం?। బనుచుండఁగ వచ్చితివి ప్రియంబుగ' ననుడున్. **88**

ప్రతిపదార్థం: ముని= ఉదంకుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; నెమ్మిన్= ధైర్యంతో; కాంచినన్= తనను చూడగా; అతఁడు= ఆ సౌదాసుడు; కని= చూచి; ఆఁకొనుటన్+చేసి= ఆకలిగొని ఉండటంచేత; గాసిలి= బాధపడి; ఎచ్చోన్= ఎక్కడ; తగు= తగిన; భక్ష్యంబు= తినుబండార్ని; కనువాఁడను+ఒ= చూడగలుగుతానో అని; అనుచున్+ఉండఁగన్= అనుకొంటూ ఉండగా; ప్రియంబు+కన్= ప్రీతి కలిగేటట్లుగా; వచ్చితివి= వచ్చావు; అనుడున్= అనిన తరువాత.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు ధైర్యంగా తనను చూడటం సౌదాసుడు చూచాడు. అప్పుడు అతడు 'ఆకలితో బాధపడుతూ ఈ వేళ తినటానికి తిండి ఎక్కడ చూడగలుగుతానో? అని అనుకొంటున్నాను. సమయానికి సంతోషం కలిగేటట్లు నీవు వచ్చావు' అని అన్నాడు. ఆ విధంగా అనిన తరువాత.

వ. **ఉదంకుం డతని కిట్లనియె.** **89**

ప్రతిపదార్థం: ఉదంకుడు; అతనికిన్= అతడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'గురుకార్యంబునకై భూ । వర! నిన్నుం గాన నేను వచ్చితి; గుర్వ
ర్థ రతులు హింస్యులు గా; రి । ట్లరయక యాడుదె యధర్మ మగు మాట నృపా! 90

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= భూపతీ!; గురు= గురువుయొక్క; కార్యంబునకున్+ఐ= పనిమీద; నేను; నిన్నున్= నిన్ను; కానన్= చూడటానికి; వచ్చితిన్= వచ్చాను; నృపా!= రాజా!; గురు= గురువుయొక్క; అర్థ= ప్రయోజనమందు; రతులు= ఆసక్తికలవారు; హింస్యులు= చంపదగినవారు; కారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అరయక= ఆలోచించక; అధర్మము= ధర్మం కానిది; అగు= అయిన; మాట; ఆడుదు+ఎ?= పలుకుతావా?

తాత్పర్యం: రాజా! గురువుగారి పనిమీద నిన్ను చూడటానికి వచ్చాను. గురువుల ప్రయోజనంపట్ల ఆసక్తిగలవారు చంపదగినవారు కానేకారు. ఈ విధంగా నీవు ఆలోచింపక అధర్మమయిన మాట పలుకుతావా?

వ. అనుటయు. 91

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉదంకుడు అనిన తరువాత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'దినమున మూఁడవ యామం । బున నపరార్ధంబు యోగ్యముగ నాహారం
బునకుం గల్పించిరి నా । కనిమిషు, లటు గాన మాన; నాఁకలి పుత్తున్.' 92

ప్రతిపదార్థం: అనిమిషులు= దేవతలు; దినమునన్= దినమునందు; మూఁడు+అవ= మూడో; యామంబునన్= జాములో; అపర= రెండో; అర్ధంబు= సగభాగం; నాకున్= నాకు; ఆహారంబునకున్= తిండికి; యోగ్యము+కన్= తగినదిగా; కల్పించిరి= నిర్ణయించారు; అటు+కాన= అందుచేత; మానన్= నిన్ను తినకుండా మానను; ఆఁకలి= నా ఆకలి; పుత్తున్= తీర్చుకొంటాను.

తాత్పర్యం: 'దేవతలు ప్రతిరోజూ మూడోజాములోని రెండోభాగంలో నేను తిండి తినటానికి తగినదిగా నిర్ణయించారు. కాబట్టి నిన్ను తినకుండా మానను. తిని నా ఆకలి తీర్చుకొంటాను.'

సీ. అని పల్కె సౌదాసుఁ; డమ్ముని 'యట్లేని । నధిప! మద్గురు కార్య మాచరించి,
వచ్చెద మగుడ నవశ్యంబు; నా మాట । నన్నృతంబు చొరదు; నీ వర్థికోటి
కిష్టపదార్థంబు లిత్తు; పాత్రమ యేను; । గురులకుఁ గాఁగ నా కోరు కోర్కి
నీవ తీర్తని కృత నిశ్చయత్వంబున । నరుగుదెంచిన వాఁడ' ననుడు నృపతి

ఆ. 'యట్లకాక; యేమి యర్థించి వచ్చితి; చెప్పు 'మనిన నతఁడు చిత్త మలర
'ననఘ! నీదు పత్ని యర్థిమై ధరియించు । కుండలంబు' లని యతండు సెప్పె. 93

ప్రతిపదార్థం: అని; సౌదాసుఁడు; పల్కెన్= అన్నాడు; ఆ+ముని= ఆ ఉదంకుడు; అధిప!= రాజా!; అట్లు+ఏని= అట్లయితే; మత్= నా యొక్క; గురు= గురువుయొక్క; కార్యంబు= పని; ఆచరించి= చేసి; అవశ్యంబు= తప్పక; మగుడన్= మరలా, తిరిగి;

వచ్చెదన్= వస్తాను; నా= నాయొక్క; మాటన్= మాటయందు; అనృతంబు= అసత్యం; చొరదు= కలుగదు; నీవు; అర్థి= యాచకులయొక్క; కోటికిన్= సమూహానికి; ఇష్ట= ప్రీతి పాత్రమయిన; పదార్థంబులు= పదార్థాలను; ఇత్తు= ఇస్తావు; ఏను= నేను; పాత్రము+అ= యోగ్యుడినే; గురులకున్= గురువులకు; కాఁగన్= ప్రయోజనం కలిగేటట్లుగా; నా కోరు= నేను కోరుతున్న; కోర్కి= కోరిక; నీవు+అ= నీవే; తీర్తు(వు)= నెరవేరుస్తావు; అని; కృత= చేయబడిన; నిశ్చయత్వంబునన్= నిశ్చయధర్మంతో, నిశ్చయంచేసికొని; అరుగుదెంచినవాఁడన్= వచ్చినవాడిని; అనుడున్= అని అనగా; నృపతి= రాజు సౌదాసుడు; అట్లు= అట్లే; కాక= అగునుగాక; ఏమి= దేనిని; అర్థించి= కోరి; వచ్చితి= వచ్చావు; చెప్పుము; అనినన్= అనగా; అతఁడు= ఆ ఉదంకుడు; చిత్తము= మనస్సు; అలరన్= సంతోషించగా; అనఘ!= పాపంలేనివాడా!; నీదుపత్ని= నీ భార్య; అర్థిమైన్= ప్రీతితో; ధరియించు= ధరించే; కుండలంబులు= చెవిపోగులు; అని; చెప్పెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని సౌదాసుడు అన్నాడు. అప్పుడు ఉదంకుడు 'రాజా! అట్లయితే నేను నా గురువుగారి పని తీర్చి తప్పకుండా తిరిగి వస్తాను. నా మాట కల్లగాదు. నీవు యాచకుల కిష్టమయిన పదార్థాలను దానంచేస్తావు. నేను యోగ్యుడినే! గురువుగారికి ప్రయోజనం కలిగేటట్లుగా నేను కోరే కోరికను నీవే తీరుస్తావని నిశ్చయించుకొని వచ్చాను' అని అన్నాడు. అంతట రాజు 'అట్లే అవుతుందిలే! నీవు దేనిని కోరి వచ్చావు?' అని అడిగాడు. ఆ మాటకు సంతోషించి ఉదంకుడు 'పుణ్యాత్మా! నీ భార్య పరమప్రీతితో ధరించే కుండలాలే కోరి వచ్చాను' అని చెప్పాడు.

వ. చెప్పిన విని యమ్మనుజవరుం 'డొరులధనం బిచ్చు వారలు గలరె? కుండలంబు లడుగ కొండెద్దేనియు నడుగు' మనుటయు, నాసంయమి 'నీవు నెపంబిడి త్రోవం గలవాఁడవు గావే నన్యవస్తువు లొల్ల' నని పలికిన, నా భూవల్లభుం డమ్మాట కియ్యకొని, 'యానాతి యున్న చోటికిం జను; మేఁ బుత్తెంచితి, నని చెప్పి, నీ వాంఛితం బెఱింగింపు' మని నియోగించిన, నమ్మని 'యద్దేవి యెచ్చోట నున్న యది?' యని యడిగిన నప్పుడమితేఁ 'డల్లదె తన్నివాస ప్రదేశం' బని చూపినం బోయి. 94

ప్రతిపదార్థం: చెప్పినన్= ఉదంకుడు చెప్పగా; విని; ఆ+మనుజవరుండు= ఆ నరపతి సౌదాసుడు; ఒరుల= ఇతరులయొక్క; ధనంబు= డబ్బు; ఇచ్చువారలు= ఇచ్చేవారు; కలరు+ఎ?= ఉన్నారా?; కుండలంబులు; అడుగక= అడుగకుండా; ఒండు= మరియొకటి; ఎద్ది+ఏనియున్= ఏదైనా; అడుగుము; అనుటయున్= అనగా; ఆ+సంయమి= ఆ ముని ఉదంకుడు; నీవు; నెపంబు+ఇడి= వంకపెట్టి; త్రోవన్+కలవాఁడవు= త్రోసిపుచ్చగలవాడవు; కావు; ఏను= నేను; అన్య= ఇతరములయిన; వస్తువులు; ఒల్లన్= కోరను; అని; పలికినన్= పలుకగా; ఆ+భూవల్లభుండు= భూపతి సౌదాసుడు; ఆ+మాటకున్= ఆ మాటకు; ఇయ్యకొని= ఒప్పుకొని; ఆ+నాతి= ఆ స్త్రీ (సౌదాసుడి భార్య); ఉన్న; చోటికిన్= చోటికి; చనుము= వెళ్ళుము; ఏన్= నేను; పుత్తెంచితిన్= పంపితిని; అని; చెప్పి; నీ= నీ యొక్క; వాంఛితంబు= కోరిక; ఎఱింగింపుము= తెలియజేయుము; అని; నియోగించినన్= నియమించగా; ఆ+ముని= ఆ ముని; ఆ దేవి= ఆ పట్టపురాణి; ఏ+చోటన్= ఎక్కడ; ఉన్న+అది= ఉన్నది; అని; అడిగినన్= అడుగగా; ఆ+పుడమి= ఆ భూమియొక్క; ఱేఁడు= రాజు; అల్ల+అది+ఎ= ఆ కనబడుచున్నదే; తత్= ఆమెయొక్క; నివాస ప్రదేశంబు= నివసించే చోటు; అని; చూపినన్= చూపగా; పోయి.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు చెప్పినమాటలు విని సౌదాసుడు 'పరాయివారి సొమ్ము దానం చేసేవారు ఎక్కడయినా ఉన్నారా? కుండలాలు తప్ప ఇంకేమయినా అడుగుము' అని అన్నాడు. అప్పుడు ఉదంకుడు 'నీవు ఏదో వంకపెట్టి నా కోరికను త్రోసిపుచ్చే వాడవు కావు. నేను ఇతర వస్తువులకు ఇష్టపడను' అని చెప్పాడు. సౌదాసుడు ఉదంకుడి మాటలు ఒప్పుకొని 'నీవు నా ధర్మపత్ని ఉన్నచోటికి వెళ్ళుము. నేను పంపానని చెప్పి నీ కోరిక ఆమెకు తెలియజేయుము' అని నియోగించాడు.

అప్పుడు ఉదంకుడు 'అయితే ఆ దేవి ఎక్కడ ఉన్నది?' అని ప్రశ్నించాడు. దానికి సౌదాసుడు 'అదిగో ఆ కనబడేదే ఆమె నివసించే చోటు' అని చూపి చెప్పాడు. ఉదంకుడు సౌదాసుడు చూపిన చోటికి వెళ్లాడు.

సీ. అద్దేవిఁ గని యతఁ డట్ల చెప్పిన 'ముని। వల్లభ! నా కానవాలు దెమ్ము
నృపుపాల' ననియె నన్నెలఁత; యుదంకుండు। చనుదెంచి విభు నభిజ్ఞాన మడిగె;
నాతఁ 'డీగతి సేమ మగు నని నిష్ఠింప। రా; దిది వెలిగాఁగ లేదు వేఱ
గతియును ననుపలు కతివకు నా యిచ్చు। వర్ణితాభిజ్ఞాన నిర్ణయముగఁ

ఆ. జెప్పు; మనిన సంతసిల్లి యమ్మదయంతి। కడకు నరిగి, తత్ప్రకారమునన
పలుకుటయును, 'భర్తపనుపున నిచ్చెదఁ। గుండలములు నీకు గురుహితార్థి!' 95

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దేవిన్= ఆ దేవేరిని; కని= చూచి; అతఁడు= ఆ ఉదంకుడు; అట్లు+ఆ= అట్లే (సౌదాసుడు చెప్పిన విధంగానే); చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ+నెలఁత= ఆ స్త్రీ, సౌదాసుడి భార్య; మునివల్లభ!= మునీంద్రా!; నృపుపాలన్= రాజు దగ్గరి నుండి; నాకున్= నాకు; ఆనవాలు= గుర్తు; తెమ్ము= తీసికొనిరమ్ము; అనియెన్= అన్నది; ఉదంకుండు=ఉదంకుడు; చనుదెంచి= తిరిగివచ్చి; విభున్= రాజును; అభిజ్ఞానము= గుర్తు; అడిగెన్= అడిగాడు; అతఁడు= ఆ సౌదాసుడు; ఈ గతిన్= ఈ విధంగా; సేమము= క్షేమం; అగును; అని; నిష్ఠింపరాదు= నిశ్చయించరాదు; ఇది= ఈ పద్ధతి; వెలి= బహిష్కరించినది, వదలినది; కాఁగన్= అయ్యేటట్లయితే; అభిజ్ఞాన= గుర్తుకు సంబంధించిన; నిర్ణయము+కన్= నిర్ణయంగా; చెప్పుము; అనినన్= అనగా; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఆ మదయంతి= ఆ సౌదాసుడి భార్య అయిన మదయంతియొక్క; కడకున్= దగ్గరకు; తిరిగి= వెళ్ళి; తద్= ఆ; ప్రకారమునన్+అ= విధంగానే, సౌదాసుడు చెప్పినట్లే; పలుకుటయును= పలుకగా; గురు= గురువుయొక్క; హిత= హితాన్ని; అర్థి= కోరేవాడా!; నీకున్= నీకు; భర్త= నా నాథుడియొక్క; పనుపునన్= ఆజ్ఞచేత; కుండలములు= కుండలాలు; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు ఆ దేవేరిని చూచి సౌదాసుడు చెప్పినట్లే చెప్పాడు. అప్పుడామె 'మునీశ్వరా! రాజు దగ్గరినుండి ఒక గుర్తు తీసికొనిరమ్ము!' అని అడుగగా ఉదంకుడు తిరిగివచ్చి రాజును గుర్తు అడిగాడు. అంత రాజు 'ఈ విధంగానే క్షేమం కలుగుతుందని నిశ్చయించలేము. దీనిని వదలితే వేరే గతీ లేదు. ఈ మాటలే నేను స్పష్టంగా తెలియజేసే గుర్తు అని ఆమెతో చెప్పుము' అని అన్నాడు. ఉదంకుడు సౌదాసుడి భార్య అయిన మదయంతి దగ్గరకు తిరిగి వెళ్ళి అతడు చెప్పిన మాటలే చెప్పాడు. మదయంతి 'ఓ గురుహితాభిలాషీ! నీకు నా నాథుడి ఆజ్ఞవలన కుండలాలు ఇస్తాను.'

వ. అని యక్కొమ్మ యమ్మహితాత్మునితో మఱియును. 96

ప్రతిపదార్థం: అని; ఆ+కొమ్మ= ఆ స్త్రీ, మదయంతి; ఆ+మహిత= గౌరవించబడిన-గొప్పదైన; ఆత్మునితోన్= ఆత్మగలవాడితో; మఱియును= ఇంకనూ.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా చెప్పి మదయంతి ఆ మహాత్ముడితో ఇంకా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. 'సురులు గంధర్వులు నురగులు నిక్కుండ । లములకుఁ బెక్కుపాయముల వేచి
తరుగుదు; రెంగిలి పొరసిన, నేమఱి । నీవు నిద్రించిన, నేల నిడిన,
నపహరింతురు; భక్తి నర్చించి యివిదాల్ప । నాఁకలి నీరువ ట్టగ్నిభయము
విషవికారము, భూతబేతాళ బాధలు । పొరయవు; వినుము, బాలురకు నైనఁ

ఆ. బెద్దవారి కైనఁ బెట్టిన నయ్యయి । కొలఁది నమరియుండుఁ; గురియుఁ బసిఁడి;
వీని నప్రమత్త వృత్తిమైఁ గొని చను । మయ్య! గురులు నిన్ను నభినుతింప.' 97

ప్రతిపదార్థం: సురులు= దేవతలు; గంధర్వులున్= గంధర్వులు; ఉరగులున్= నాగులు; ఈ కుండలములకున్= ఈ కుండలాలకొరకు; పెక్కు= ఎన్నెన్నో; ఉపాయములన్= ఉపాయాలతో; వేచి= ఎదురుచూస్తూ; తిరుగుదురు= తిరుగుతుంటారు; ఎంగిలి; పొరసినన్= తగిలినా; నీవు; ఏమఱి= పరాకుపడి; నిద్రించినన్= నిద్రించినా; నేలన్= నేలమీద; ఇడినన్= ఉంచినా; అపహరింతురు= దొంగిలిస్తారు; భక్తిన్= భక్తితో; అర్చించి= పూజించి; ఇవి= వీటిని; తాల్పన్= ధరించగా; ఆఁకలి= ఆకలి; నీరువట్టు= దప్పికా; అగ్నిభయము= అగ్నివలన భయమూ; విష= విషంవలన; వికారము= వ్యాధీ, మార్పూ; భూత= భూతాలయొక్క; బేతాళ= బేతాళాలయొక్క; బాధలు= పీడలు; పొరయవు= కలుగవు; వినుము; బాలురకున్+ఐనన్= బాలురకయినా; పెద్దవారికిన్+ఐనన్= పెద్దవారికయినా; పెట్టినన్= పెడితే; అయ్యయి= వారి వారి; కొలఁదిన్= కొలత ప్రకారం; అమరి+ఉండున్= సరిపోయి ఉంటాయి; పసిఁడిన్= బంగారాన్ని; కురియున్= కురిపిస్తాయి; గురులు= గురువులు; నిన్నున్= నిన్ను; అభినుతింపన్= మిక్కిలి కొనియాడగా; వీనిన్= వీటిని; అప్రమత్త= పరాకు లేని; వృత్తిన్= నడవడితో; కొని= తీసికొని; చనుము= వెళ్ళుము; అయ్య!= అయ్యా!.

తాత్పర్యం: 'అయ్యా! దేవతలూ, గంధర్వులూ, నాగులూ ఎన్నో ఉపాయాలు పన్నుతూ ఈ కుండలాలకొరకు ఎదురుచూస్తూ తిరుగుతుంటారు. ఎంగిలి అంటుకొన్నా, నీవు మైమరచి నిద్రించినా, నేలమీద పెట్టినా వారు దొంగిలిస్తారు. వీటిని భక్తితో పూజించి ధరించితే ఆకలీ, దప్పికా, అగ్ని భయమూ, విషంవలన వ్యాధీ, భూత బేతాళాల పీడలూ కలుగవు. పిల్లలు పెట్టుకొన్నా,పెద్దలుపెట్టుకొన్నా వారి వారి కొలతల ప్రకారం అతికించినట్లు సరిపోతాయి. పైగా ఇవి బంగారాన్ని కురిపిస్తాయి. గురువులు నిన్ను మెచ్చుకొనేటట్లుగా పరాకులేకుండా వీటిని తీసికొనివెళ్ళుము.'

ఉదంకుఁడు మదయంతివలనఁ గుండలంబులు పుచ్చికొనుట (సం. 14-57-3)

వ. అని చెప్పి యప్పరమ పతివ్రత భక్తి ప్రీతి వినయంబులు మనంబున నంకురింప, నక్కుండలంబు లొసంగినం, బ్రమోదం బెసంగ నాశీర్వాదంబు చేసి, యాసంయమివరుం డబ్బామచేత నా మంత్రితుండై, భూమీశ్వరు పాలికి, వికాస లసిత వదనారవిందుం డగుచు నేతెంచి, యక్కుండల లాభంబు ప్రకటించి, దీవించి, 'దేవా! నీ వలనం గృతార్థుండ నైతి' నని పలికి, 'నా కానవాలుగా నీవు చెప్పిన వాక్యం బత్యంత గూఢంబు; తదభిప్రాయంబు నెఱుంగ వలతుం; జెప్పం దగియుండు నేనిం జెప్పు' మని యడిగిన, నతం డతని తోడ. 98

ప్రతిపదార్థం: అని; చెప్పి; ఆ పరమ= ఆ గొప్ప; పతివ్రత; భక్తి= భక్తీ; ప్రీతి= సంతోషమూ; వినయంబు= వినయమూ; మనంబునన్= మనస్సులో; అంకురింపన్= మొలకెత్తగా; ఆ కుండలంబులు= ఆ కుండలాలను; ఒసంగినన్= ఇవ్వగా; ఆ సంయమి= ఆ

మునులలో; వరుండు= శ్రేష్ఠుడు; ప్రమోదంబు= మహానందం; ఎసంగన్= అతిశయించగా; ఆశీర్వాదంబుచేసి= దీవించి; ఆ భామచేతన్= ఆ స్త్రీచేత, మదయంతిచేత; ఆమంత్రితుండు+ఐ= వీడ్కోలుపొందినవాడయి; భూమీ+ఈశ్వరు= భూపతి అయిన సౌదాసుడియొక్క; పాలికిన్= దగ్గరకు; వికాస= సంతోషం చేత; లసిత= విలసిల్లిన; వదన+అరవిందుండు= ముఖపద్మం కలవాడు; అగుచున్= అవుతూ; ఏతెంచి= వచ్చి; ఆ కుండల= ఆ కుండలాలయొక్క; లాభంబు= ప్రాప్తి; ప్రకటించి= వెల్లడించి; దీవించి; దేవా!= ప్రభూ!; నీవలనన్= నీ వలన; కృత+అర్థుండన్= ధన్యుడిని; ఐతిన్= అయ్యాను; అని; పలికి; నాకున్= నాకు; ఆనవాలు+కాన్= గుర్తుగా; నీవు; చెప్పిన; వాక్యంబు= వాక్యం; అత్యంత= మిక్కిలి; గూఢంబు= రహస్యం; తత్= దానియొక్క; అభిప్రాయంబు= భావం; ఎఱుంగన్= తెలిసికొనగా; వలతున్= కోరుతున్నాను; చెప్పన్= తెలియజేయటానికి; తగి= తగినదిగా; ఉండున్+ఏనిన్= ఉండేటట్లయితే; చెప్పుము; అని; అడిగినన్= అడుగగా; అతండు= ఆ సౌదాసుడు; అతనితోడన్= ఆ ఉదంకుడితో.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా చెప్పి మహాపతివ్రత అయిన మదయంతి భక్తి సంతోష వినయపూర్వకంగా కుండలాలిచ్చింది. ఉదంకుడు పరమానందంతో వాటిని స్వీకరించి, ఆమెను దీవించి, వీడ్కోలుపొంది సౌదాసుడి దగ్గరకు వచ్చి, తనకు కుండలాలు లభించాయని చెప్పాడు. 'ప్రభూ! నీవలన నా కోరిక నెరవేరింది. అయితే నీవు నాకు గుర్తుగా చెప్పిన వాక్యభావం గూఢంగా ఉన్నది. ఆ భావం తెలిసికొనాలని కోరుకొంటున్నాను. అది చెప్పదగిందయితే చెప్పండి' అని అన్నాడు. అప్పుడు సౌదాసుడు అతడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. **'బ్రాహ్మణజనముల రాజులు పూజింతు; । రటుగాన నేను విప్రార్చనంబు**
సేయుదు; విప్రుని చేతన యిట్లైతి । వెడదప్పునన; యొండు వెరవు నాకు
దురితంబు వాపంగ దొరకొన; దది కార । ణముగ భూసుర పూజనంబు దుష్క
రము; దీన మేలు గందు మనంగ రా; దిది । గాదన్న వేఱొండు గలదె మార్గ;

తే. **మని యభిజ్ఞానముగ మదయంతి కపుడు । చెప్పి పుచ్చితి; నిట్లు విశిష్టరత్న**
మయ మహాకుండలము లిచ్చి మాన్తుఁ గీడు । నీకతన; నను తలఁపున లోకవంద్య!' **99**

ప్రతిపదార్థం: లోక= లోకంచేత; వంద్య!= కొనియాడదగినవాడా!; రాజులు; బ్రాహ్మణజనములన్= బ్రాహ్మణులను; పూజింతురు= పూజిస్తారు; అటు+కాన= అందుచేత; నేను; విప్ర= బ్రాహ్మణులయొక్క; అర్చనంబు= పూజను; చేయుదున్= చేస్తుండేవాడిని; వెడ= చిన్న; తప్పునన్+అ= తప్పువలననే; విప్రునిచేతన్+అ= బ్రాహ్మణుడిచేతనే; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఐతిన్= అయ్యాను; దురితంబు= పాపాన్ని; పాపంగన్= తొలగించుకొనగా; ఒండు= ఇతరమైన; వెరవు= ఉపాయం; దొరకొనదు= చేకూరదు; అది; వేరే ఉపాయం లేకపోవటం; కారణము+కన్= కారణంగా; భూసుర= బ్రాహ్మణులయొక్క; పూజనంబు= పూజ; దుష్కరము= చేయశక్యం కానిది; దీనన్= బ్రాహ్మణ పూజవలన; మేలు= మంచి; కందుము= పొందుతాము; అనంగన్+రాదు= అనటానికి వీలులేదు; ఇది= బ్రాహ్మణపూజ; కాదు= తగదు; అన్నన్= అంటే; వేఱు+ఒండు= మరియొక; మార్గము= దారి; కలదు+ఎ?= ఉన్నదా?; అని= అనుకొని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; విశిష్ట= శ్రేష్ఠములైన; రత్న= రత్నాలతో; మయ= నిండిన; మహత్= గొప్ప; కుండలములు= చెవిపోగులు; ఇచ్చి= సమర్పించి; నీకతనన్= నీ వలన; కీడు; మాన్తున్= తొలగించుకొంటాను; అను= అనే; తలఁపునన్= అభిప్రాయంతో; అపుడు; అభిజ్ఞానముగన్= గుర్తుగా; మదయంతికిన్= మదయంతికి; చెప్పి; పుచ్చితిన్= పంపాను.

తాత్పర్యం: 'లోకస్తుత్యా! రాజులు బ్రాహ్మణులను పూజిస్తారు. అందుచేత నేనూ బ్రాహ్మణపూజ చేస్తుండేవాడిని; ఒక చిన్న తప్పుచేత బ్రాహ్మణుడివలన ఇట్లా అయ్యాను. నా పాపం పోగొట్టుకొనటానికి వేరే ఉపాయం లేదు. కాబట్టి బ్రాహ్మణపూజ చాలా కష్టం. దీనివలన మేలు కలుగుతుందని చెప్పటానికి వీలులేదు. అట్లని మేలు కలిగించే వేరే

మార్గమూ లేదు. ఇదే గుర్తుగా మదయంతికి చెప్పాను. రత్నఖచిత కుండలాలను నీ కిచ్చి నీ వలన నాకు కలిగిన కీడును తొలగించుకొనవచ్చని నేను అభిప్రాయపడ్డాను.'

వ. అనియె నా భృగువంశ వరేణ్యుని పుణ్యసన్నిధింజేసి యా సౌదాస నరేంద్రునకు సంప్రాప్త సమాధాన నూతన సత్త్వంబు గలుగుట కతంబునం గార్యదర్శనంబును, గుండలదాన శ్రద్ధయు, శాంతవచనంబునుం గలిగెఁ; దదీయవచన శ్రవణానంతరంబ యుదంకుం డతనితో 'మిత్రత్వంబు సంభాషణమాత్ర సిద్ధంబగుట బోధవృద్ధులు చెప్పుదు 'రేను నీవలనం గృతార్థుండ నైతిఁ; బోవుచున్నవాఁడ; మగిడి వచ్చెద; నని పలికితి; 'బొంకువడకుండ వత్తు' ననినఁ జిత్తంబు కృపాయత్తంబగుచుండ నా భూపతి యత్తాపసోత్తము నాననం బాలోకించి. 100

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అన్నాడు; ఆ భృగు= ఆ భృగుమహర్షియొక్క; వంశ= వంశంలోని; వరేణ్యుని= శ్రేష్ఠుడియొక్క, ఉదంకుడియొక్క; పుణ్య= పవిత్రమైన; సన్నిధిన్+చేసి= సమక్షంవలన; ఆ సౌదాస= ఆ సౌదాసుడనే; నరేంద్రునకున్= రాజునకు; సంప్రాప్త= చక్కగా పొందబడిన; సమాధాన= శాంతివలన కలిగిన; నూతన= కొత్తదయిన; సత్త్వంబు= తెలివి; కలుగుట= లభించటం; కతంబునన్= వలన; కార్య= పనియొక్క; దర్శనంబును= జ్ఞానమునూ; కుండల= కుండలాలను; దాన= ఇవ్వటంలో; శ్రద్ధయున్= తీవ్రమయిన కోరికయూ; శాంత= నెమ్మదితో కూడిన; వచనంబునున్= మాటయు; కలిగెన్= లభించాయి; తదీయ= ఆ సౌదాసుడియొక్క; వచన= మాటలను; శ్రవణ= వినుటయొక్క; అనంతరంబు+అ= తరువాతనే; ఉదంకుండు= ఉదంకుడు; అతనితోన్= ఆ సౌదాసుడితో; మిత్రత్వంబు= స్నేహం; సంభాషణ= సల్లాపం; మాత్ర= మాత్రాననే; సిద్ధంబు= పొందబడేది; అగుట= కావటం; బోధ= జ్ఞానంచేత; వృద్ధులు= వృద్ధులైనవారు; చెప్పుదురు= చెప్పుతారు; ఏను= నేను; నీవలనన్= నీ వలన; కృత+అర్థుండన్= కోరిక నెరవేరిన వాడిని; ఐతిన్= అయ్యాను; పోవుచున్నవాఁడన్= వెళ్ళిపోతున్నాను; మగిడి= తిరిగి; వచ్చెదన్= వస్తాను; అని; పలికితిన్= చెప్పాను; బొంకు+పడక+ఉండన్= అసత్యత్వాన్ని పొందకుండా; వత్తున్= తిరిగి వస్తాను; అనినన్= అనగా; చిత్తంబు= మనస్సు; కృపా= దయకు; ఆయత్తంబు= వశమైనది; అగుచున్+ఉండన్= అవుతుండగా; ఆ భూపతి= ఆ రాజు; ఆ తాపస= ఆ మునులలో; ఉత్తమ= ఉత్తముడియొక్క; ఆననంబు= ముఖాన్ని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని సౌదాసుడు చెప్పాడు. భృగువంశంలో శ్రేష్ఠుడయిన ఆ ఉదంకుడి పవిత్ర సన్నిధానంచేత సౌదాసుడికి శాంతీ, దానివలన తెలివీ కలిగాయి. ఆ ఎరుకవలన ఏం చెయ్యాలో తెలిసింది. కుండలాలు దానం చేయాలనే శ్రద్ధ, నెమ్మదిగా మాటాడటం పుట్టుకొనివచ్చాయి. అతడిమాటలు విన్న ఉదంకుడు అతడితో 'సల్లాప మాత్రాననే స్నేహం సిద్ధిస్తుం'దని జ్ఞానవృద్ధులు ప్రవచిస్తారు. నీ వలన నా కోరిక నెరవేరింది. నేను పోతున్నాను. తిరిగివస్తానని నీతో చెప్పాను. అసత్యవాదిని కాకుండా మరలి వస్తాను అని అన్నాడు. ఆ మాటలు విన్న సౌదాసుడి మనస్సు దయతో నిండిపోయింది. అతడు మునీశ్వరుడయిన ఉదంకుడి ముఖంలోకి కన్నులు పెట్టి చూచి.(-తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఉ. 'చంపెడు నట్టి నా కడకు సంయమివల్లభ! వత్తురయ్య? నీ
పెంపును నిక్కముం దెలిసెఁ; బ్రీతుఁడ నైతి; మదార్తి నీ తప
స్సంపదఁ జేసి పాపు' మని సమ్మతిఁ బల్కిన వీనులందుఁ బే
రిం పొలయం, బ్రసన్నత వహింపఁగఁ జిత్త ముదంకుఁ డిట్లనున్. 101

ప్రతిపదార్థం: సంయమి వల్లభ!= మునీశ్వరా!; చంపెడు+అట్టి= ప్రాణాలు తీసే; నా కడకున్= నా దగ్గరకు; వత్తురు+అయ్య!= ఎవరైనా వస్తారటయ్యా!; నీ= నీ యొక్క; పెంపును= గొప్పతనమూ; నిక్కము= సత్యమూ; తెలిసెన్= తెలిసినవి; ప్రీతుఁడన్= సంతోషించినవాడిని; ఐతిన్= అయ్యాను; నీ= నీ యొక్క; తపస్+సంపదన్+చేసి= తపస్సంపదవలన; మత్= నాయొక్క; ఆర్తిన్= దుఃఖాన్ని; పాపుము= పోగొట్టుము; అని; సమ్మతిన్= అభిలాషతో; పల్కినన్= పలుకగా; ఉదంకుఁడు; వీనులు+అందున్= చెవులలో; పేరు= ఎక్కువ అయిన; ఇంపు= ఆనందం; ఒలయన్= వ్యాపించగా; చిత్తము= మనస్సు; ప్రసన్నత= దయను; వహింపఁగన్= పొందగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'మునీశ్వరా! ప్రాణాలు తీసే నా దగ్గరకు ఎవరైనా వస్తారటయ్యా! నీ గొప్పతనమూ, సత్యమూ నాకు తెలిశాయి. సంతోషించాను. నీ తపస్సుచేత నా దుఃఖాన్ని తొలగించుము' అని సౌదాసుడు ఎంతో అపేక్షతో అన్నాడు. ఆ మాటలతో ఉదంకుడి చెవులకానందం కలిగింది. మనస్సు దయవలన ఆర్ద్రమయింది. అతడు సౌదాసుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. 'ఏమిటనైన నొప్పమి నరేంద్ర! సుచిత్తులఁ బొందె నేనియున్
వే మరలున్; భవద్గుణమ వీతకళంకునిఁ జేసె నిన్నుఁ; సాం
ద్రామలకీర్తి గౌతమ మహాముని చల్లని చిత్తవృత్తి నీ
పై మలఁగించెఁ గావలయుఁ బార్థివసత్తమ! పొందు మున్నతిన్. 102

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= రాజా!; ఏమిటన్+ఐనన్= ఏ కారణంవలననైనా; ఒప్పమి= ఆపద, కీడు; సుచిత్తులన్= మంచి మనస్సు కలవారిని; పొందెన్+ఏనియున్= పొందినప్పటికీ; వే= శీఘ్రంగా; మరలున్= అది తొలగిపోతుంది; భవత్= నీ యొక్క; గుణము+అ= మంచిగుణమే; నిన్నున్= నిన్ను; వీత= తొలగిన; కళంకునిన్= పాపంగలవాడినిగా; చేసెన్= చేసింది; సాంద్ర= దట్టమయిన; అమల= నిర్మలమైన; కీర్తి= కీర్తి కలవాడైన; గౌతమ= గౌతముడనే; మహత్+ముని= గొప్ప మునియొక్క; చల్లని= శాంతిని కలిగించే; చిత్తవృత్తి= మనోవ్యాపారం; నీ పైన్= నీమీదికి; మలఁగించెన్= మరలించాడు; కావలయున్= కాబోలు; పార్థివ= రాజులలో; సత్తమ!= మిక్కిలి శ్రేష్ఠుడా!; ఉన్నతిన్= గొప్పతనాన్ని; పొందుము.

తాత్పర్యం: 'ఏ కారణంవలననైనా మంచి మనస్సుకలవారికి ఆపద కలిగినప్పటికీ అది వెంటనే తొలగిపోతుంది. నీ మంచిగుణమే నిన్ను పుణ్యాత్ముడిని చేసింది. మహాకీర్తి సంపన్ను డయిన గౌతమ ఋషీశ్వరుడు ఇప్పుడు నిన్ను చల్లని మనస్సుతో చూచాడు కాబోలు! నీవు నీ పూర్వోన్నత్యాన్ని పొందుము.'

క. అని పలికి, మఱియుఁ బలుదీ। వన లిచ్చి యతండు గారవమున నతనిమేన్
దన కరముల నివిరి, ప్రియం। బొనర్చె; నిర్దురితుఁ డైన యుర్వీపతియున్. 103

ప్రతిపదార్థం: అని; పలికి; మఱియున్= ఇంకా; పలు= అనేకములయిన; దీవనలు+ఇచ్చి= దీవనలిచ్చి; అతండు= ఆ ఉదంకుడు; గారవమునన్= ప్రేమతో; అతని= ఆ సౌదాసుడి; మేన్= శరీరాన్ని; తన= తనయొక్క; కరములన్= చేతులతో; నివిరి= నిమిరి; ప్రియంబు+ఒనర్చెన్= ప్రీతిని కలిగించాడు; నిర్+దురితుఁడు= పాపంలేనివాడు; ఐన= అయిన; ఉర్వీపతియున్= భూపతియూ-సౌదాసుడునూ.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు ఈ విధంగా పలికి, అంతటితో ఊరుకొనకుండా సౌదాసుడిని దీవనలతో ముంచెత్తాడు. ప్రేమపూర్వకంగా తన చేతులతో అతడి శరీరాన్ని నిమిరి ఆనందం కలిగించాడు. దీనివలన పుణ్యాత్ముడయిన సౌదాసుడు.(-తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

వ. భక్తి వినయ సంభరితుం డయి, యప్పరమమునిం బ్రస్తుతించి, నమస్కరించి, యామంత్రణంబు చేసిన, నమ్మహాత్ముండు కుండలంబులు కృష్ణాజినంబునం బదిలంబుగా ముడిచికొని, గౌతమమాశ్రంబునకు రయంబునం బోయి పోయి, పక్వఫలంబులం బెరిఁగిన బిల్వంబుం గని, యాఁకటి పెల్లునం దదీయ విటపంబున సకుండలం బగునయ్యజినంబు దగిల్చి, యమ్మహీరుహం బెక్కి ఫలంబులు గోసికొనుచుండె.104

ప్రతిపదార్థం: భక్తి= భక్తితో; వినయ= వినయంతో; సంభరితుండు= మిక్కిలి నిండినవాడు; అయి; ఆ పరమ= సర్వశ్రేష్ఠుడగు; మునిన్= ఆ ఉదంకుడిని; ప్రస్తుతించి= మిక్కిలి కొనియాడి; నమస్కరించి; ఆమంత్రణంబు చేసినన్= వీడ్కోల్పగా; ఆ మహత్+ఆత్ముండు= ఆ గొప్ప ఆత్మగలవాడు - ఉదంకుడు; కుండలంబులు= కుండలాలను; కృష్ణ= నల్లని; అజినంబునన్= లేడితోలుతో; పదిలంబుగాన్= జాగ్రత్తగా; ముడిచికొని= కట్టుకొని, గౌతమ= గౌతమునియొక్క; ఆశ్రమంబునకున్= ఆశ్రమానికి; రయంబునన్= వేగంగా; పోయి పోయి= వెళ్ళి వెళ్ళి; పక్వ= పాకానికి వచ్చిన; ఫలంబులన్= పండ్లతో; పెరిఁగిన= పెరిగిన; బిల్వంబున్= బిల్వవృక్షాన్ని; కని= చూచి; ఆఁకలి+పెల్లునన్= ఎక్కువ ఆకలిచేత; తదీయ= ఆ; విటపంబునన్= ఆ చెట్టునందు; సకుండలంబు= కుండలాలతో కూడినది; అగు= అయిన; ఆ అజినంబు= ఆ లేడితోలును; తగిల్చి= తగిలించి; ఆ మహీరుహంబు= ఆ చెట్టు; ఎక్కి; ఫలంబులు= పండ్లు; కోసికొనుచుండెన్= కోసికొంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: భక్తి వినయాలతో నిండినవాడై, ఆ మహర్షిని పొగడి, నమస్కరించి వీడ్కొలిపాడు. ఉదంకుడు కుండలాలను జాగ్రత్తగా లేడితోలులో మూటకట్టుకొని గౌతమాశ్రమానికి తొందరగా వెళ్ళాడు. దారిలో పండ్లతో నిండిన బిల్వవృక్షాన్ని చూచి, ఆకలి ఎక్కువ కావటంవలన, కుండలాలున్న లేడితోలును చెట్టుకు తగిలించి, దానినెక్కి పండ్లు కోసికొంటున్నాడు.

సీ. గాలి నవ్విటప మాలోల మగుడుఁ దగు। లెడలి, యయ్యజినంబు పుడమిఁ బడినఁ
గని, యొక్కనాగంబు గ్రక్కునఁ జనుదెంచి। వెసఁ బుచ్చికొని కడు వేగ పఱవఁ
గాంచి యుదంకుండు గ్రమ్మన దిగదాఁటి। వెనుకొనునంతకు గనపపుట్టఁ
జొచ్చె నయ్యురగ, మా సువ్రత పరుఁడు దీ। వ్రముఖ కాష్ఠము గొని త్రవ్వఁదొడఁగె;

తే. దాని సైరింపఁ జాలక ధరణి తలరె;। విప్రుడై వచ్చి గీర్వాణవిభుఁడు గొయ్య
కోలఁ ద్రవ్విన మాత్రఁ బాతాళయాన। మేల సిద్ధింపనేర్చు మునీంద్ర! వినుము. 105

ప్రతిపదార్థం: గాలిన్= గాలిచేత; ఆ విటపము= ఆ కొమ్మ; ఆలోలము= అంతటా ఊగింది; అగుడున్= అయిన తరువాత; తగులు= కట్టు; ఎడలి= సడలి; ఆ అజినంబు= ఆ లేడితోలు; పుడమిన్= నేలమీద; పడినన్= పడగా; ఒక్కనాగంబు= ఒక పాము; కని= చూచి; గ్రక్కునన్= తొందరగా; చనుదెంచి= వచ్చి; వెసన్= శీఘ్రంగా; పుచ్చికొని= తీసికొని; కడున్= మిక్కిలి; వేగ= వేగంగా; పఱవన్= పారిపోగా; ఉదంకుండు; కాంచి= చూచి; క్రమ్మనన్= శీఘ్రంగా; దిగదాఁటి= కిందికి దూకి; వెనుకొను+అంతకున్= వెంబడించేటప్పటికి; ఆ ఉరగము= ఆ పాము; గనపపుట్టన్= పెద్ద పుట్టలో; చొచ్చెన్= ప్రవేశించింది; ఆ సువ్రత= ఆ సదాచారములందు; పరుఁడు= ఆసక్తికలవాడు, ఉదంకుడు; తీవ్ర= వాడి అయిన; ముఖ= మొనగలిగిన; కాష్ఠము=

క్రను; కొని= తీసికొని; త్రవ్వన్= పుట్ట త్రవ్వటానికి; తొడఁగెన్= పూనుకొన్నాడు; దానిన్= ఆ తవ్వటాన్ని; సైరింపన్= ఓర్చుకొనగా; చాలక= సమర్థం కాక; ధరణి= భూమి; తలరెన్= కంపించింది; గీర్వాణ= దేవతలకు; విభుఁడు= ప్రభువు, ఇంద్రుడు; విప్రుఁడై= బ్రాహ్మణుడై; వచ్చి; కొయ్యకోలన్= ములుగర్రతో; త్రవ్వినమాత్రన్= త్రవ్వినంతమాత్రాన; మునీంద్రా!= మునీశ్వరా!; పాతాళయానము= పాతాళలోక ప్రయాణం; ఏల?= ఎట్లా?; సిద్ధింప నేర్చున్= ప్రాప్తిస్తుంది; వినుము.

తాత్పర్యం: గాలికి ఆ చెట్టు ఊగేటప్పటికి, కట్టు సడలి, లేడితోలు నేలమీద పడింది. అది చూచి ఒకపాము వచ్చి, ఆ కుండలాలు తీసికొని వేగంగా పారిపోయింది. ఇదంతా చూచిన ఉదంకుడు వెంటనే క్రిందకుదూకి పామును వెంబడించాడు. అది ఒక పెద్దపుట్టలో దూరింది. అప్పుడు అతడు వాడిమొన ఉన్న కర్రతో పుట్టను త్రవ్వటం మొదలు పెట్టాడు. త్రవ్వటం సహించలేక భూమి కంపించింది. ఆ సమయంలో ఇంద్రుడు బ్రాహ్మణరూపంతో వచ్చి 'మునీశ్వరా! ములుగర్రతో తవ్వినంతమాత్రాన పాతాళలోకానికి ప్రయాణం చెయ్యటం సాధ్యమవుతుందా?'

వ. పాతాళభువనం బిచ్చటికి సహస్రయోజనంబుల నున్నది; కుండలంబులు గొనిపోయిన భుజంగం బైరావతా పత్యం' బనిన విని యమ్మునిశిష్యుండు. 106

ప్రతిపదార్థం: పాతాళభువనంబు= పాతాళలోకం; ఇచ్చటికిన్= ఇక్కడికి; సహస్ర= వేయి; యోజనంబులన్= ఆమడలదూరంలో; ఉన్నది; కుండలంబులు= కుండలాలు; కొనిపోయిన= దొంగిలించిన; భుజగంబు= పాము; ఐరావత= ఐరావతుడియొక్క; అపత్యంబు= సంతానం (కొడుకు); అనినన్= అనగా; విని; ఆ ముని= ఆ గొప్ప మునియొక్క; శిష్యుండు= ఉదంకుడు.

తాత్పర్యం: పాతాళలోకం ఇక్కడికి వేయి ఆమడల దూరంలో ఉన్నది. కుండలాలు దొంగిలించిన పాము ఐరావతుడి కుమారుడు' అని చెప్పగా విని ఉదంకుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. 'పాతాళంబున నున్నను। వే తెత్తుం గుండలములు; విను; మప్పని నా
చేతం గాకున్న నసు। వ్రాతము విడువఁబడు; నిది ధ్రువం' బని పలికెన్. 107

ప్రతిపదార్థం: కుండలములు= కుండలాలు; పాతాళంబునన్= పాతాళలోకంలో; ఉన్నను= ఉన్నప్పటికీ; వే= వెంటనే; తెత్తున్= తీసికొని వస్తాను; వినుము; ఆ పని; నా చేతన్= నా వలన; కాక+ఉన్నన్= కాకపోతే; అసు= ప్రాణాలయొక్క; వ్రాతము= సమూహం; విడువఁబడున్= వదలివేస్తాను; ఇది; ధ్రువంబు= నిశ్చయం; అని; పలికెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: 'కుండలాలు పాతాళలోకంలో ఉన్నప్పటికీ నేను వాటిని వెంటనే తీసికొని వస్తాను. ఆ పని నా చేత కాకపోతే పంచప్రాణాలూ విడిచివేస్తాను. ఇది నా నిశ్చయం' అని పలికాడు.

చ. పలికిన నత్తపస్విదృఢభావ మెఱింగి సురేంద్రుఁ డొండు ప
ల్కుల పని నిల్పి, కాష్ఠమునకుం గులిశంబునఁ గల్గువాఁడియున్
బలువును నిచ్చి వజ్ర చనె బాంధవ మేర్పడఁ జెప్పి; భీతిమై
నిల దెరు విచ్చె; నమ్మునియు నేడ్తెఱఁ జొచ్చె భుజంగలోకమున్. 108

ప్రతిపదార్థం: పలికినన్= ఈ విధంగా ఉదంకుడు పలుకగా; సుర+ఇంద్రుఁడు= దేవతల రాజయిన ఇంద్రుడు; ఆ తపస్వి= ఆ ఋషియొక్క; దృఢ= సుస్థిరమయిన; భావము= అభిప్రాయం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ఒండుపల్కులు= ఎదురు మాటాడే; పని; నిల్పి= విరమించి; కాష్ఠమునకున్= కర్రకు; కులిశంబునన్= వజ్రాయుధమునందు; కల్గు= ఉండే; వాఁడియున్= పదునునూ; బలువును= గట్టితనాన్ని; ఇచ్చి= కలిగించి; వజ్రి= ఇంద్రుడు; బాంధవము= తన చుట్టరికాన్ని; ఏర్పడన్= స్పష్టంగా; చెప్పి= వివరించి; చనెన్= వెళ్లాడు; ఇల= భూమి; భీతిమైన్= భయంతో; తెరువు+ఇచ్చెన్= దారి ఇచ్చింది; ఆ మునియున్= ఆ ఉదంకుడును; ఏడ్తెఱన్= విజృంభణంతో; భుజంగలోకమున్= నాగలోకమును; చొచ్చెన్= ప్రవేశించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఉదంకుడు పలికేటప్పటికి దేవేంద్రుడికి ఆ మునీశ్వరుడి పట్టుదల తెలిసింది. ఇక అతడు ఎదురు మాటలు మాట్లాడే పనికి స్వస్తిచెప్పి ఉదంకుడి చేతిలో ఉన్న కర్రకు వజ్రాయుధానికుండే వాడినీ, గట్టితనాన్నీ కలిగించాడు. తన చుట్టరికాన్ని ప్రస్తావించి వెళ్ళిపోయాడు. భయంవలన భూమికూడా దారి ఇచ్చింది. వెంటనే ఉదంకుడు నాగలోకంలో ప్రవేశించాడు.

వ. చొచ్చి యనేక ప్రకార ప్రాకార పరిరక్షితంబును, బహురత్న దీప్తిజాల దేదీప్యమానంబును నైన యమ్మహనీయ లోకం బాలోకించి, దశయోజనాయామంబునుం బంచయోజన విస్తారంబును నగు తద్ద్వారంబు గని యతండు కుండలాహరణంబు దుర్లభం బను తలంపున డిల్లపడియె; నయ్యెడ నరుణ వదనంబును నసితాంగంబును సితవాలంబునునై వెలుంగు తురంగం బతని కిట్లనియె. 109

ప్రతిపదార్థం: చొచ్చి= ప్రవేశించి; అనేక ప్రకార= అనేక విధాలైన; ప్రాకార= చుట్టు గోడలచేత; పరిరక్షితంబును= చక్కగా రక్షింపబడిందీ; బహు= అనేకాలైన; రత్న= రత్నాలయొక్క; దీప్తి= కాంతులయొక్క; జాల= సమూహంచేత; దేదీప్యమానంబునున్= మిక్కిలి ప్రకాశించేదీ; ఐన= అయిన; ఆ మహనీయ= ఆ గొప్పదైన; లోకంబు= లోకాన్ని; ఆలోకించి= చూచి; దశయోజన= పది ఆమడల; ఆయామంబునున్= పొడవునూ; పంచయోజన= ఐదు ఆమడల; విస్తారంబునున్= వెడల్పునూ; అగు= కలిగినదయిన; తద్= ఆ నాగలోకంయొక్క; ద్వారంబు= ద్వారాన్ని; కని= చూచి; అతండు= ఆ ఉదంకుడు; కుండల= కుండలాలయొక్క; ఆహరణంబు= కొనిరావటం; దుర్లభంబు= శక్యంగానిది; అను= అనే; తలంపునన్= అభిప్రాయంతో; డిల్ల పడియెన్= అధైర్యపడ్డాడు; ఆ+ఎడన్ = ఆ సమయాన; అరుణ= ఎర్రని; వదనంబును= ముఖమూ; అసిత= నల్లని; అంగంబును= శరీరమూ; సిత= తెల్లని; వాలంబును= తోకయూ; ఐ= కలదై; వెలుంగు= ప్రకాశిస్తున్న; తురంగంబు= గుర్రం; అతనికిన్= ఆ ఉదంకుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నది.

తాత్పర్యం: ప్రవేశించి ఉదంకుడు ఎన్నో రకాలయిన చుట్టుగోడలచేత రక్షింపబడేదీ, నానావిధ రత్నకాంతులచేత మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్నదీ అయిన ఆ మహాలోకాన్ని చూచాడు. దాని ద్వారం పొడవు పది ఆమడలు, వెడల్పు అయిదు ఆమడలు. ఆ ద్వారాన్ని చూచి అతడు కుండలాలు తీసికొని రావటం అసాధ్యమని తలంచి అధైర్యపడ్డాడు. ఇంతలో ఒక గుర్రం అతడి కంటబడింది. దాని ముఖం ఎర్రగా ఉన్నది. శరీరం నల్లగా ఉన్నది. తోక తెల్లగా ఉన్నది. అది ఉదంకుడితో ఇట్లా అన్నది.

ఉ. 'ఆతత మైన నాదగు నపానము నూఁదు; మొకింతయున్ జుగు
ప్సాతురవృత్తి నీదుహృదయంబునఁ జొన్పకు; లోకవంద్యుఁ డ

గ్గౌతము నాశ్రమంబున నఖండితభక్తి నుపాస్తి చేసి, నన్
బ్రీతునిఁ జేసినాఁడవు; వరిష్ఠతపోధన! యట్లు గావునన్. 110

ప్రతిపదార్థం: వరిష్ఠ= మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైన; తపస్= తపస్సే; ధన= ధనంగాకలవాడా!; ఆతతము= వెడల్పుగా ఉన్నది; ఐన= అయిన; నాదగు= నా దయిన; అపానము= గుదస్థానం; ఊఁదుము= ఊదుము; ఒక+ఇంతయున్= ఏ కొంచెం కూడా?; నీ= నీయొక్క; హృదయంబునన్= హృదయంలో; జుగుప్సా= రోతవలన కలిగే; ఆతుర= బాధకలదయిన; వృతిన్= అవస్థను; చొన్పకు(ము)= కలిగించుకొనకుము; లోక= లోకంచేత; వంద్యుఁడు= కొనియాడదగినవాడు; ఆ గౌతము= ఆ గౌతముడియొక్క; ఆశ్రమంబునన్= ఆశ్రమంలో; అఖండిత= ఎడతెగని; భక్తిన్= భక్తితో; ఉపాస్తి= సేవ; చేసి; నన్= నన్ను; ప్రీతునిన్= సంతోషించిన వాడిని; చేసినవాడవు= చేశావు; అట్లు+కావునన్= అందుచేత.

తాత్పర్యం: మహోత్తమ తపోధనా! వెడల్పుగా ఉన్న నా గుదస్థానాన్ని ఊదుము. నీ హృదయంలో రోతవలన బాధపడకుము. లోకస్తుత్యు డయిన గౌతముడి ఆశ్రమంలో నన్ను సేవించి సంతోషింపజేశావు. అందుచేత. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. నీకుం బొడసూపి, యైరావత సుతుం డపహరించిన సమంచిత కుండలంబులు మగుడం జేరెడు నుపాయం బుపదేశించితి; ననిన నుదంకుం 'డేను నిన్ను నెఱుంగ; నుపాసించుట యెట్లు గలిగెఁ? దెలుపు' మనుడు నయ్యశ్వం బతనితోడ 'భవద్గురునకు గురుండం; బావకుండ; నీవు శుచివయి సభక్తికంబుగా నిత్యంబును నన్ను నియతిం బూజించి; తత్తెఱం గెఱుంగవే' యని పలికినం బ్రీతినొంది యతండు తదీయోపదిష్ట ప్రకారం బాచరించిన. 111

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీకు; పొడసూపి= సాక్షాత్కరించి; ఐరావత= ఐరావతుడియొక్క; సుతుండు= కుమారుడు; అపహరించిన= దొంగిలించిన; సమంచిత= మిక్కిలి అందమైన; కుండలంబులు= కుండలాలు; మగుడన్= మరలా; చేరెడు= పొందే; ఉపాయంబు= ఉపాయాన్ని; ఉపదేశించితిన్= బోధించాను; అనినన్= అనగా; ఉదంకుండు= ఉదంకుడు; ఏను= నేను; నిన్నున్= నిన్ను; ఎఱుంగను= ఎరుగను; ఉపాసించుట= సేవించటం; ఎట్లు= ఏ విధంగా; కలిగెన్= సంభవించింది; తెలుపుము= తెలియజేయుము; అనుడున్= అని అనగా; ఆ అశ్వంబు= ఆ గుర్రం; అతనితోడన్= ఆ ఉదంకుడితో; భవత్= నీ యొక్క; గురునకున్= గురువునకు, గౌతముడికి; గురుండన్= గురువును; పావకుండన్= అగ్నిని; నీవు; శుచివి= పరిశుద్ధుడవు; అయి; స+భక్తికంబు+కాన్= భక్తితో కూడినట్లుగా; నిత్యంబును= ఎల్లప్పుడూ; నన్నున్= నన్ను; నియతిన్= నియమంతో; పూజించితి(వి)= పూజించావు; ఆ తెఱంగు= ఆ విషయం; ఎఱుంగవు+ఏ?= గుర్తు చేసికొనలేవా?; అని; పలికినన్= చెప్పగా; ప్రీతిన్= సంతోషాన్ని; ఒంది= పొంది; అతండు= ఆ ఉదంకుడు; తదీయ= ఆ గుర్రానిదైన; ఉపదిష్ట= ఉపదేశించబడిన; ప్రకారంబు= విధంగా; ఆచరించినన్= చేయగా.

తాత్పర్యం: నీకు కనబడి, ఐరావతుడి కుమారుడు దొంగిలించిన కుండలాలు, నీకు తిరిగి చేరే ఉపాయం ఉపదేశించాను. ఆ మాటలు విన్న ఉదంకుడు 'నేను నిన్ను ఎరుగను. నిన్ను సేవించటం ఏ విధంగా సంభవిస్తుంది' అని అన్నాడు. అప్పుడు ఆ గుర్రం అతడితో 'నేను నీ గురువునకు గురువును. అగ్నిని. నీవు పరిశుద్ధుడవై, భక్తితో నిత్యమూ నన్ను పూజించావు. ఆ విషయం నీవు గుర్తుకు తెచ్చుకొనలేదా?' అని అన్నది. అంతట ఆ ఉదంకుడు గుర్రం ఉపదేశించిన విధంగా చేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **ఘోటకోత్తమ రోమకూపంబులం దెల్ల । నొక్కట ఘనధూమ ముద్గమించి,**
కవిసి, పాతాళ లోకంబంతయును గప్పి । వాసుకి ప్రభృతి నివాస భూము
లుపరుద్ధ భావంబు నొందె; నైరావతా । వాసంబు హాహారవంబు తోడ
నాకులంబయ్యె; న ట్లతిదారుణంబైన । పెనుఁబొగ నెంతయు భీతి నొంది

ఆ. **యమ్మునీంద్రు కడకు నహివరుల్ రయమున । వచ్చి, భక్తి నర్చలిచ్చి, వినతు**
లై తదీయ కార్య మడిగి యెఱింగి, వే । తెచ్చి కుండలంబు లిచ్చి రధిప! 112

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!, జనమేజయా!; ఘోటక+ఉత్తమ= ఆ శ్రేష్ఠమైన గుఱ్ఱం యొక్క; రోమకూపంబులు+అందున్= చర్మరంధ్రాలందు; ఎల్లన్= అన్నిటా; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; ఘన= గొప్ప; ధూమము= పొగ; ఉద్గమించి= పుట్టి; కవిసి= వ్యాపించి; పాతాళలోకంబు= పాతాళలోకం; అంతయును= అంతటా; కప్పెన్= కప్పింది; వాసుకి; ప్రభృతి= మొదలైనవారియొక్క; నివాసభూములు= మందిర ప్రదేశాలు; ఉపరుద్ధభావంబు= పీడావస్థను; ఒందెన్= పొందాయి; ఐరావత= ఐరావతుడియొక్క; ఆవాసంబు= గృహం; హాహా= హాహా అనే; రవంబులతోడన్= ఆక్రందన ధ్వనులతో; ఆకులంబు= క్షోభించింది; అయ్యెన్= అయింది; అట్లు= ఆ విధంగా; అతి= మిక్కిలి; దారుణంబు= దుస్సహం; ఐన= అయిన; పెను+పొగన్= గొప్ప పొగచేత; ఎంతయున్= మిక్కిలి; భీతిన్= భయమును; ఒంది= పొంది; అహివరుల్= నాగరాజులు; ఆ ముని+ఇంద్రు+కడకున్= ఆ మునీశ్వరుడి దగ్గరకు; రయమునన్= వేగంగా; వచ్చి; భక్తిన్= భక్తితో; అర్చలు+ఇచ్చి= పూజించి; వినతులు+ఐ= వినమ్రులయి; తదీయ= ఉదకుండిదైన; కార్యము= వచ్చినపని; అడిగి; ఎఱింగి= తెలిసికొని; వే= శీఘ్రంగా; కుండలంబులు= కుండలాలు; తెచ్చి; ఇచ్చిరి= ఇచ్చారు.

తాత్పర్యం: ఆ ఉత్తమాశ్వం రోమరంధ్రాలనన్నిటా ఒక్కసారిగా పొగపుట్టి పాతాళలోకమంతటా క్రమ్ముకొన్నది. వాసుకి మొదలైనవారి మందిరాలు పీడావస్థ పాలయ్యాయి. ఐరావతుడి గృహం ఆక్రందన ధ్వనులతో కలత చెందింది. ఈ విధంగా దుస్సహమయిన ఆ మహాధూమంవలన భయపడి నాగరాజులు ఉదంకుడి దగ్గరకు త్వరగా వచ్చి, భక్తితో పూజించి వినమ్రులయి, అతడు వచ్చినపని తెలిసికొని వెంటనే కుండలాలు తెచ్చిచ్చారు.

ఉదంకుండు కుండలంబు లిచ్చి యహల్యను సంతోషపఱచుట (సం.14-37-53)

చ. **అతఁడును వారిఁ బోఁబనిచి, యగ్నికి భక్తిఁ బ్రదక్షిణంబు చే**
సి, తగ నమస్కరించి, విలసిల్లఁగఁదేజము, ప్రీత చిత్తుఁడై
యతలము నిర్గమించి రయ మారఁగ వచ్చి యహల్యఁ గాంచి 'తె
చ్చితి నివె కుండలంబు' లని చే నిడి, భూస్థలిఁ జాఁగి మ్రొక్కినన్. 113

ప్రతిపదార్థం: అతఁడును= ఆ ఉదంకుడును; వారిన్= నాగులను; పోన్= వెళ్ళగా; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; భక్తిన్= భక్తితో; అగ్నికిన్= అగ్నికి; ప్రదక్షిణంబు చేసి= ప్రదక్షిణంచేసి; తగన్= తగినట్లుగా; నమస్కరించి; తేజము= శరీరకాంతి; విలసిల్లఁగన్= ప్రకాశించగా; ప్రీతి= తృప్తి పొందిన; చిత్తుఁడు+ఐ= మనస్సు కలవాడై; అతలము= పాతాళలోకం; నిర్గమించి= వెడలి; రయము= వేగం; ఆరఁగన్= అతిశయించగా; వచ్చి; అహల్యన్= అహల్యను; కాంచి= దర్శించి; ఇవి+ఎ= ఇవిగో; కుండలంబులు= కుండలాలు; తెచ్చితిన్= తెచ్చాను; అని; చేన్= ఆమెచేతిలో; ఇడి= పెట్టి; భూస్థలిన్= భూమిమీద; చాఁగి= సాష్టాంగపడి; మ్రొక్కినన్= నమస్కరించగా.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు నాగులను వెళ్ళనంపి, అగ్నికి భక్తితో ప్రదక్షిణంచేసి నమస్కరించాడు. అతడి శరీరకాంతి ప్రకాశిస్తున్నది. మహానందంతో అతడు పాతాళలోకంనుండి బయలుదేరి, త్వరత్వరగా గౌతమాశ్రమానికి వచ్చాడు. గురుపత్ని అయిన అహల్యను దర్శించి 'ఇవిగో! కుండలాలు తెచ్చా'నని వాటిని ఆమె చేతిలో పెట్టి ఆమెకు సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. ఆయమయు గౌతముండు నత్యాదరమునఁ। గౌఁగిలించుచు దీవించి గారవింప
నతఁడు నమ్మునిపతికిని నయ్యమకును। బెక్కుమాఱులు భక్తిమై మ్రొక్కి నిలిచి. 114

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అమయున్= ఆ అహల్యయు; గౌతముండున్= గౌతముడునూ; అతి= మిక్కిలి; ఆదరమునన్= ప్రేమతో; కౌఁగిలించుచున్= కౌగిలిస్తూ; దీవించి; గారవింపన్= లాలింపగా; అతఁడున్= ఆ ఉదంకుడునూ; ఆ+మునిపతికిన్= ఆ మునీశ్వరుడికి, గౌతముడికి; ఆ+అమకును= ఆమెకూ, అహల్యకూ; పెక్కుమాఱులు= చాలాసార్లు; భక్తిమైన్= భక్తితో; మ్రొక్కి= సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి; నిలిచి= నిలబడి.

తాత్పర్యం: అహల్య, గౌతముడూ మహానురాగంతో ఉదంకుడిని కౌగిలించుకొని దీవించి, లాలించారు. అతడు కూడా ఆ దంపతులకు చాలాసార్లు సాష్టాంగ నమస్కారాలు చేసి నిలబడి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. 'మీకరుణఁ గాక తగుమెయి। నీ కుండలములు పరిగ్రహించుట నడుమన్
వైకృతి యొలసినఁ దలఁగుట। నా కొలఁదియె?' యనియె వినయనమ్రుం డగుచున్. 115

ప్రతిపదార్థం: వినయ= వినయంచేత; నమ్రుండు= వంగినవాడు; అగుచున్= అవుతూ; తగు= అనుగుణమయిన; మెయిన్= విధంగా; ఈ కుండలములు= ఈ కుండలాలు; పరిగ్రహించుట= స్వీకరించటం; నడుమన్= మధ్యలో; వైకృతి= కష్టస్థితి; ఒలసినన్= కలుగగా; తలఁగుట= తొలగించుకొనటం; మీ= మీయొక్క; కరుణన్= అనుగ్రహంవలన; కాక= తప్ప; నా= నా యొక్క; కొలఁది+ఎ= తరమా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'మీ కోర్కెకు తగినట్లుగా ఈ కుండలాలను స్వీకరించటం, మధ్యలో కష్టం కలుగగా దానిని నివారించటం ఇవన్నీ మీ దయవలన తప్ప నా శక్తి సామర్థ్యాలవలన మాత్రం జరిగినవి కావు' అని వినయంతో అన్నాడు.

వ. అనిన విని వార లత్యంత సంతుష్టాంతరంగులై; రగ్గౌతముం డతని కిట్లనియె. 116

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ఉదంకుడు పలుకగా; విని; వారలు= ఆ దంపతులు; అత్యంత= మిక్కిలి; సంతుష్ట= సంతృప్తి పొందిన; అంతరంగులు= మనస్సులు కలవారు; ఐరి= అయ్యారు; ఆ గౌతముండు; అతనికిన్= అతడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు ఈ విధంగా పలుకగా ఆ దంపతులు పరమ సంతృప్తి పొందారు. అప్పుడు గౌతముడు అతడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. 'నీ చరితంబు చిత్రమహనీయము; మిత్ర సహాక్షితీశ్వరున్
నీచతఁ బాప, నాగ మపనీతము చేసిన కుండలద్వయం

బాచతురత్వ మా బలిమి యాదృఢ నిశ్చయ మట్టు లొప్ప ధ
ర్మోచిత లీలఁ దేర నొరుఁ డోపునె! యేను నిజంబ పల్కితిన్.' 117

ప్రతిపదార్థం: నీ= నీయొక్క; చరితంబు= శీలం; చిత్ర= ఆశ్చర్యకరమూ; మహనీయము= గొప్పదీ; మిత్రసహ= మిత్రసహుడనే; క్షితి+ఈశ్వరున్= రాజును; నీచతన్= హీనస్థితినుండి; పాపన్= దూరంచేయగా; నాగము= పాము; అపనీతము చేసిన= అపహరించిన; కుండల ద్వయంబు= కుండలాల జంట; ఆ చతురత్వము= నేర్పూ; ఆ బలిమి= ఆ బలం; ఆ దృఢ= గట్టిదయిన; నిశ్చయము; అట్టులు= ఆ విధంగా; ఒప్పన్= ప్రకాశించగా; ధర్మ= ధర్మానికి; ఉచిత= తగిన; లీలన్= ప్రకారంగా; తేరన్= తీసికొనిరాగా; ఒరుఁడు= ఇంకొకడు; ఓపును+ఎ?= సమర్థుడగునా?; ఏను= నేను; నిజంబు+అ= నిజమే; పల్కితిన్= పలికాను.

తాత్పర్యం: 'నీ స్వభావం ఆశ్చర్యం కలిగించేదీ, గొప్పదీ. మిత్రసహుడి హీనస్థితిని తొలగించటానికి గానీ, పాము దొంగిలించిన కుండలాలజంటను నేర్పుతో బలంతో పట్టుదలతో తిరిగి తీసికొని రావటానికి గానీ, ఇంకొకడు సమర్థుడు కానేకాడు. నేను అతిశయోక్తులు గాక, నిజం చెప్పాను.'

వ. అనియె; నయ్యుదంకుం డట్లు తన మహాతపంబు బలిమిం బరాక్రమించి, యనన్య సులభంబులగు కుండలంబు లాహరించి, గురుజన మనోరథసిద్ధి గావించె; నా భృగువంశ మహత్తరు మహానుభావం బిట్టి' దనిన విని జనమేజయుం 'డమ్మహాత్మునకు వరం బొసంగి చనిన వాసుదేవు ననంతర వృత్తాంతంబు మునిసత్తమా! యెఱింగింపవే' యని యడిగి, నవ్విభునకు వైశంపాయనుం డిట్లనియె. 118

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= గౌతముడు ఈ విధంగా అన్నాడు; ఆ+ఉదంకుండు= ఆ ఉదంకుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; తన= తనయొక్క; మహత్= గొప్పదయిన; తపంబు= తపస్సుయొక్క; బలిమిన్= బలంచేత; పరాక్రమించి= పరాక్రమం చూపి; న+అన్య+సులభంబులు= ఇతరులకు తేలికగా లభించనివి; అగు= అయిన; కుండలంబులు= కుండలాలు; ఆహరించి= తీసికొని వచ్చి; గురుజన= గురువులయొక్క; మనోరథ= కోరికయొక్క; సిద్ధి= ఈడేరుటను; కావించెన్= చేశాడు; ఆ భృగు= ఆ భృగుమహర్షియొక్క; వంశ= వంశంలోని; మహత్తరు= ముఖ్యుడియొక్క; మహత్= గొప్ప; అనుభావంబు= మహిమ; ఇట్టిది= ఇటువంటిది; అనినన్= అని చెప్పగా; విని; జనమేజయుండు= జనమేజయుడు; ముని= మునులలో; సత్తమా!= శ్రేష్ఠుడా!; ఆ మహత్+ఆత్మునకున్= ఆ గొప్ప మనస్సు కలవాడికి; వరంబు= వరము; ఒసంగి= ఇచ్చి; చనిన= వెళ్ళిన; వాసుదేవు= వసుదేవుడి కుమారుడయిన శ్రీకృష్ణుడియొక్క; అనంతర= తరువాతి; వృత్తాంతంబు= కథ; ఎఱింగింపుము+ఏ= తెలియజేయుమా; అని; అడిగినన్= అడుగగా; వైశంపాయనుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: గౌతముడు ఈ విధంగా అన్నాడు. ఈ ఉదంకుడి ఉపాఖ్యానం చెప్పి వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో 'ఆ విధంగా ఉదంకుడు తన తపోబలంచేత పరాక్రమించి, ఇతరులకు తేలికగా లభించని కుండలాలు తీసికొనివచ్చి గురువుల కోరిక నెరవేర్చాడు. ఆ భృగువంశోత్తముడి మహిమ ఇటువంటిది' అని అన్నాడు. అప్పుడు జనమేజయుడు 'మునిశ్రేష్ఠా! మహాత్ముడయిన ఉదంకుడికి వరమిచ్చి శ్రీకృష్ణుడు వెళ్ళిపోయాడు కదా! తరువాత ఆ భగవంతుడు ఏం చేశాడో ఆ కథ నాకు తెలియజేయుమా!' అని అడుగగా వైశంపాయనుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

సీ. ఆ భార్గవోత్తము నట్లు వీడ్కొని కృష్ణుఁ। డరిగి యలంకృత మైన నిజపు
రము సొచ్చునప్పుడు రైవత కాచల। యాత్రామహోత్సవ మఖిలజనులుఁ
గొనియాడుచుండి, యగ్గోవిందు సందర్శ। నంబున నుత్సవోన్మత్త భావ
మిమ్మడియై ప్రమోదమ్మునం దేలి; ర। ద్దేవదేవుఁడు వసుదేవుఁ గాంచి

తే. దేవకీదేవి బలభద్రదేవుఁ దక్కుఁ । గలుగు వృద్ధ బాంధవులను గని వినీతిఁ
దత్తదుచిత మనోజ్ఞవిధాసమంచి । తాచరణములు నడపెఁ బ్రియం బెలర్ప. 119

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణుఁడు; ఆ భార్గవ= ఆ భృగుమహర్షి సంతతివారిలో; ఉత్తమున్= ఉత్తముడైన ఉదంకుడిని; అట్లు= ఆ విధంగా; వీడ్కొని= అనుమతిపొంది విడిచిపోయి; అలంకృతము= అలంకరించబడింది; ఐన= అయిన; నిజ= తనయొక్క; పురము= పట్టణమును, ద్వారకను; చొచ్చు+అప్పుడు= ప్రవేశించే సమయమున; అఖిల= సమస్తమైన; జనులున్= ప్రజలును; రైవతక= రైవతకమనే; అచల= పర్వతమునకు సంబంధించిన; యాత్రా= జాతర అనే; మహత్= గొప్ప; ఉత్సవము= పండువును; కొనియాడుచున్= పొగడుతూ; ఉండి; ఆ గోవిందు= కృష్ణుడియొక్క; సందర్శనంబునన్= దర్శనంచేత; ఉత్సవ= ఉత్సవంవలన కలిగిన; ఉన్మత్త భావము= వెర్రితనం; ఇమ్మడి+ఐ= రెట్టింపై; ప్రమోదమ్మునన్= మహానందంతో; తేలిరి= ఉప్పొంగిరి; ఆ దేవదేవుఁడు= ఆ దేవాధిదేవుడు కృష్ణుడు; వసుదేవున్= వసుదేవుడిని; కాంచి= దర్శించి; దేవకీ దేవిన్= దేవకీదేవినీ; బలభద్రదేవున్= బలరాముడినీ; తక్కున్+కలుగు= మిగిలిన; బాంధవులను= చుట్టాలనూ; కని= చూచి; వినీతిన్= వినయంతో; తద్+తద్= వారి వారికి; ఉచిత= తగిన; మనోజ్ఞ= మనస్సును ఆనందింపజేసే; విధా= విధానాలతో కూడిన; సమంచిత= మిక్కిలి పూజితమైన; ఆచరణములు= మర్యాదలు; ప్రియంబు= ప్రీతి; ఎలర్పన్= అతిశయించగా; నడపెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: భృగువంశోత్తముడైన ఉదంకుడిని ఆ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు వీడ్కొని తన రాకకు అలంకరించిన ద్వారకాపురం ప్రవేశించాడు. రైవతకపర్వతం జాతరకొరకై అప్పటికే సాగుతున్న ద్వారకావాసులందరూ శ్రీకృష్ణ సందర్శనం వలన వెర్రెత్తినట్లు మహానందంతో ఉప్పొంగిపోయారు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు దేవకీ వసుదేవులనూ, బలరాముడినీ మిగిలిన చుట్టాలనూ చూచి, వారి వారికి తగినట్లుగా ఆనందకరమైన మర్యాదలు చేశాడు.

వ. వారలందఱకు ధర్మనందను చెప్పిన చొప్పునఁ బ్రణామాది యోగ్యోపచారంబు లాచరించె; ననుజ తనూజామాత్య భృత్యులు దన్నుం గనినం బ్రీతి వాత్సల్య సంభావనా బహుమానంబులు మెఱయ నాదరించె; సాత్యకి సుభద్రలం దగు తెఱంగులం దగిన వారలం గానిపించె; నట్లు సకలజన ప్రమోదాపాది యైన దామోదరు నత్యంత సమీపాసనుం జేసికొని వసుదేవుడు 'భారతరణప్రకారంబు యాతాయాత జనంబులచేత వింటిం, బ్రస్ఫుటంబుగా వినవలతుం జెప్పవే' యని యడిగిన నచ్యుతుం డతని కిట్లనియె. 120

ప్రతిపదార్థం: వారలు+అందఱకున్= వారందరికీ; ధర్మనందను= ధర్మనందనుడు; చెప్పిన; చొప్పునన్= విధంగా; ప్రణామ= నమస్కారం; ఆది= మొదలైన; యోగ్య= తగిన; ఉపచారంబులు= సేవా గౌరవాలు; ఆచరించెన్= చేశాడు; అనుజ= తమ్ముళ్ళూ; తనూజ= కుమారులూ; అమాత్య= మంత్రులూ; భృత్యులు= సేవకులూ; తన్నున్= తన్ను; కనినన్= దర్శింపగా; ప్రీతి= సంతోషం; వాత్సల్యము= మమత; సంభావన= ప్రేమ; బహుమానంబు= గౌరవం; మెఱయన్= వెల్లడికాగా; ఆదరించెన్= ఆదరించాడు; సాత్యకిన్= సాత్యకినీ; సుభద్రన్= సుభద్రనూ; తగు= తగిన; తెఱంగులన్= విధములుగా; తగినవారలన్= యోగ్యులయినవారిని; కానిపించెన్= దర్శింపజేశాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; సకలజన= సమస్త జనులకూ; ప్రమోద= మహానందాన్ని; ఆపాది= కలిగించేవాడు; ఐన= అయిన; దామోదరున్= శ్రీకృష్ణుడిని; అత్యంత= మిక్కిలి; సమీప= దగ్గరగా; ఆసీనున్= కూర్చున్న వాడినిగా; చేసికొని; భారతరణ= భారతయుద్ధంయొక్క; ప్రకారంబు= విధానం; యాత+ఆయాత= పోతూ వస్తూఉండే; జనంబులచేతన్= జనులచేత; వింటిన్= అరగొరగా విన్నాను; ప్రస్ఫుటంబుగాన్= మిక్కిలి తేటతెల్లంగా; వినన్+వలతున్= వినగోరుతాను; చెప్పవే= చెప్పుమా; అని; అడిగినన్= అడుగగా; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అతనికిన్= ఆ వసుదేవుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వారందరికీ ధర్మరాజు చెప్పిన రీతిగా శ్రీకృష్ణుడు నమస్కరించటం మొదలయిన విధులన్నీ నడిపాడు. తమ్ముళ్ళూ, కొడుకులూ, మంత్రులూ, సేవకులూ తనను దర్శించటానికి రాగా వారిని సంతోషంతో, మమకారంతో, ప్రేమతో, గౌరవంతో ఆదరించాడు. సాత్యకినీ, సుభద్రనూ చూడటానికి తగినవారిని పంపించాడు. ఆ విధంగా అందరికీ ఆనందాన్ని కలిగించే శ్రీకృష్ణుడిని దగ్గర కూర్చుండబెట్టుకొని వసుదేవుడు 'నాయనా! పోతూ వస్తూ ఉండే వారివలన భారతయుద్ధాన్ని గూర్చి అరగొరగా విన్నాను. నీవు సంపూర్ణంగా చెప్పితే వినాలని ఉన్నది. నాకు తేటతెల్లంగా చెప్పు' మని అడిగాడు. అంతట శ్రీకృష్ణుడు వసుదేవుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'అది యతివిస్తారము; పె। క్కు దినంబులు చెప్పఁ బట్టుఁ; గొంత దగం జె
ప్పెద నేఁ బ్రధాన పురుష స। ముదయ సమర విధము లఘుతరోక్తులఁ దెలియన్. 121

ప్రతిపదార్థం: అది= భారతయుద్ధ కథ; అతి= మిక్కిలి; విస్తారము= పెద్దది; చెప్పన్= దానిని చెప్పగా; పెక్కు= చాలా; దినంబులు= రోజులు; పట్టున్= గడుస్తాయి; ఏన్= నేను; తెలియన్= అర్థమయ్యేటట్లుగా; ప్రధాన= ముఖ్యులయిన; పురుష= వీరులయొక్క; సముదయ= సమూహంయొక్క; సమర= యుద్ధంయొక్క; విధము= తీరు; కొంత; లఘుతర= కొలది అయిన; ఉక్తులన్= మాటలలో; తగన్= తగినట్లుగా; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను.

తాత్పర్యం: భారతయుద్ధ కథ చాలా పెద్దది. దానినంతా చెప్పటానికి చాలా రోజులు పట్టుతాయి. అందువలన ముఖ్యులయిన వీరులు యుద్ధాలు చేసిన తీరు కొంత నీకు కొద్ది మాటలలో అర్థమయ్యేటట్లుగా చెప్పుతాను.

సీ. కౌరవసైన్యమేకాదశాక్షౌహిణీ। కలితంబు; దానికిఁ గట్టె వీర
పట్టంబు భీష్ముఁ; డా ప్రభువున కెదురొడ్డి। రెలమిమైఁ బాండుపుత్త్రులు శిఖండి;
నక్కడ సప్త సంఖ్యాక్షౌహిణీక మ। నీక; మిమ్మాడ్కిఁ బన్నిన బలద్వ
యంబును ఖేచరు లచ్చెరువడఁ బోరెఁ;। గాండీవి దోడ్పడఁగా శిఖండి

తే. యన్నదీనందనునిఁ బదియవు దినంబు। నందుఁ గూలిచె; నుత్తరాయణము వచ్చు
నంతకును మృతి పొందక యాతఁ డుండె। నధిప! శరతల్పమున! గడు నద్భుతముగ. 122

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా! వసుదేవా!; కౌరవ= కౌరవులయొక్క; సైన్యము; ఏకాదశ= పదకొండు; అక్షౌహిణీ= అక్షౌహిణులతో; కలితంబు= కూడినట్టిది; భీష్ముఁడు= భీష్ముడు; దానికిన్= ఆ పదకొండు అక్షౌహిణుల సైన్యానికి; వీరపట్టంబు= ఆధిపత్యమును సూచించే వీరవేషమును; కట్టెన్= ధరించాడు; ఆ ప్రభువునకున్= ఆ సైన్యాధిపతి భీష్ముడికి; పాండుపుత్త్రులు= పాండురాజు కుమారులు, పాండవులు; ఎలమిమైన్= ఉత్సాహంతో; శిఖండిన్= శిఖండిని; ఎదురొడ్డిరి= ఎదురుగా నిలిపారు; అక్కడన్= పాండవపక్షమున; అనీకము= సైన్యం; సప్తసంఖ్యా= ఏడు సంఖ్యగల; అక్షౌహిణీకము= అక్షౌహిణులు కలది; ఈ+మాడ్కిన్= ఈ విధంగా; పన్నిన= మోహరించిన; బలద్వయంబును= సేనాద్వితయం; ఖేచరులు= దేవతలు; అచ్చెరువు+పడన్= ఆశ్చర్యం పొందేటట్లుగా; పోరెన్= యుద్ధం చేసింది; శిఖండి; గాండీవి= అర్జునుడు; తోడ్పడన్+కాన్= సహాయంచేయగా; పది+అవు= పదవ; దినంబు+అందున్= రోజున; ఆ నదీ= ఆ గంగానదియొక్క; నందనునిన్= కుమారుడిని, భీష్ముడిని; కూలిచెన్= పడగొట్టాడు; అతండు= ఆ భీష్ముడు; ఉత్తరాయణము వచ్చు+అంతకును= ఉత్తరాయణ పర్వకాలం వచ్చేవరకూ; మృతిపొందక= మరణించక; కడున్= మిక్కిలి; అద్భుతముగన్= ఆశ్చర్యకరంగా; శరతల్పమునన్= బాణాల పాన్పుమీద; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: వసుదేవా! కౌరవసైన్యం పదకొండు అక్షౌహిణులు. భీష్ముడు దానికి సేనాధిపతి. పాండవులు అతని కెదురుగా శిఖండిని నిలిపారు. పాండవ సైన్యం ఏడు అక్షౌహిణులు. ఈ రెండు సైన్యాలూ హోరాహోరిగా పోరాడాయి. ఆ పోరాటాన్ని చూచి దేవతలు సైతము ఆశ్చర్యపడ్డారు. అర్జునుడు తోడు రాగా శిఖండి యుద్ధం మొదలయిన పదవ రోజున భీష్ముడిని పడగొట్టాడు. ఆ మహాత్ముడు ఉత్తరాయణ పుణ్యకాలం వచ్చేవరకూ, మరణించకుండా అంపశానుపుమీద ఉన్నాడు.

విశేషం: అక్షౌహిణి= 21,870 రథములు, 21,870 ఏనుగులు, 65,610 గుఱ్ఱాలు, 1,09,350 పదాతులు కలిగిన సేన, ఉత్తరాయణము-సూర్యుడు ఉత్తరపు వైపుగా సంచరించే ఆరునెలలకాలం. మకరసంక్రాంతినుండి కర్కటసంక్రాంతివరకుగల కాలం. మార్గశిరమాసం సమాప్తి అయిన తరువాత ఉత్తరాయణం ప్రారంభమవుతుంది.

క. గురుఁ డైదు దివసములు ని । ర్భరసమర మొనర్చె; నతనిఁ బరిమార్పఁగ నా
వెరవున నర్జును ప్రాపున । దొరఁకొనియె హుతాగ్నిభవుఁడు ద్రుపదసుతుండున్. 123

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణుడు; ఐదు= అయిదు; దివసములు= రోజులు; నిర్భర= తీవ్రమయిన; సమరము= యుద్ధం; ఒనర్చెన్= చేశాడు; హుత+అగ్ని= యజ్ఞాగ్నినుండి; భవుడు= పుట్టినవాడైన; ద్రుపద= ద్రుపదుడియొక్క; సుతుండున్= కుమారుడు-ధృష్టద్యుమ్నుడు; నా= నాయొక్క; వెరవునన్= ఉపాయంతో; అర్జును= అర్జునుడియొక్క; ప్రాపునన్= అండతో; అతనిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; పరిమార్పఁగన్= చంపగా; దొరఁకొనియెన్= పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు ఐదురోజులు తీవ్రయుద్ధం చేశాడు. యజ్ఞాగ్నినుండి పుట్టినవాడూ, ద్రుపదుడి కొడుకూ అయిన ధృష్టద్యుమ్నుడూ నా ఉపాయంవలన అర్జునుడి అండవలనా ఆ ఆచార్యుడిని చంపగలిగాడు.

క. గండున రాధాతనయుఁడు । రెండు దినంబులు పెనంగి గ్రీష్మ సమయ సూ
ర్యుండుంబోలె వెలింగెడు । గాండివధరు శరకరోష్మఁ గ్రాఁగె నరేంద్రా! 124

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రా!= రాజా!, వసుదేవా!; గండునన్= పరాక్రమంతో; రాధా= రాధయొక్క; తనయుఁడు= కొడుకు-కర్ణుడు; రెండు; దినంబులు= రోజులు; పెనంగి= యుద్ధంచేసి; గ్రీష్మసమయ= వేసవి నాటి; సూర్యుండున్+పోలెన్= సూర్యుడివలె; వెలింగెడు= ప్రకాశించే; గాండివ= గాండీవమును; ధరు= ధరించే అర్జునుడియొక్క; శర= బాణాలనెడి; కర= కిరణాలయొక్క; ఊష్మన్= వేడిచేత; క్రాఁగెన్= కాలిపోయాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు రెండు రోజులు యుద్ధంచేసి; నడివేసవి సూర్యుడివలె వెలిగే అర్జునుడి బాణకిరణాలవలన దగ్ధమయ్యాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష, రూపకం

చ. విను, మఱునాఁడు శల్యుఁ డతివిక్రమతన్ సమరం బొనర్చి య
ద్దినము సగంబు సెల్లఁగ యుధిష్ఠిరుచేఁ దెగుడున్, బలంబు గై
కొని యనిసేయఁగా శకునిఁ గూల్చె వడిన్ సహదేవుఁ; డంతతో
మనమునఁ జేవ దక్కి తనమానము డిగ్గఁగఁద్రావి హీనుఁడై. 125

ప్రతిపదార్థం: విను; మఱునాఁడు= ద్రోణుడు చనిపోయిన మరునాడు; శల్యుఁడు; అతి= మిక్కిలి; విక్రమతన్= పరాక్రమంతో; సమరంబు= యుద్ధం; ఒనర్చి= చేసి; ఆ దినము= ఆ రోజు; సగంబు= సగం; చెల్లఁగన్= కడవగా; యుధిష్ఠిరుచేన్= ధర్మరాజువలన; తెగుడున్= చచ్చిన తరువాత; శకుని; బలంబు= సైన్యాన్ని; కైకొని= తీసికొని; అని= యుద్ధం; చేయఁగాన్= చేయగా; సహదేవుఁడు; వడిన్= వేగంగా; కూల్చెన్= చంపాడు; అంతతోన్= అంతటితో; మనమునన్= మనస్సులో; చేవ= స్థైర్యాన్ని; తక్కి= కోల్పోయి; తన; మానము= ఆత్మాభిమానం, పౌరుషం; డిగ్గఁగన్+త్రావి= విడిచి; హీనుఁడు+ఐ= అల్పుడై.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు మరణించిన మరునాడు శల్యుడు మహాపరాక్రమవంతుడై యుద్ధం చేశాడు. కాని, ఆ రోజు ఒకపూట గడిచిన తరువాత ధర్మరాజుచేతిలో చనిపోయాడు. అప్పుడు శకుని సైన్యంతో వచ్చి యుద్ధం చేశాడు. వెంటనే సహదేవుడు అతడిని చంపాడు. అంతటితో చేసేది ఏమీలేక నిబ్బరం కోల్పోయి ఆత్మాభిమానం విడిచి అల్పుడై.(తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. దుర్యోధనుండు తనతమ్ముల భీమసేనుండు సంగ్రామంబునం దెగటార్చియుండ, భంగంబున కోర్చి పలపలని మూఁక విడిచి, గద చేతంగొని, పాదచారియయి, యొక్కండును బాఱి, యొక్కమడుపు సొచ్చి, నీళ్ళు పాషాణమయముగా మంత్రించుకొని, డాఁగి యుండెఁ; బాండవు లెఱింగి పోయి పొదివికొని మర్మభేదంబు లగు దూషణభాషణంబుల నొప్పించిన. 126

ప్రతిపదార్థం: దుర్యోధనుండు; తన; తమ్ములన్= తమ్ముళ్ళను; భీమసేనుండు= భీముడు; సంగ్రామంబునన్= యుద్ధంలో; తెగటార్చి= చిత్రవధచేసి; ఉండన్= ఉండగా; భంగంబునకున్= వినాశనానికి; ఓర్చి= సహించి; పలపలనిమూఁకన్= పలచనయిన సైన్యాన్ని; విడిచి; గద; చేతన్+కొని= చేపట్టి; పాదచారి+ఐ= కాలినడకను వెళ్ళినవాడై; ఒక్కండును= ఒక్కడే; పాఱి= పారిపోయిన; ఒక్కమడువు= ఒక పెద్ద చెరువులో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; నీళ్ళు; పాషాణమయము= శిలారూపం; కాన్= అగునట్లుగా; మంత్రించికొని= మంత్రోచ్చారణం చేసికొని; డాఁగి= దాగికొని; ఉండెన్= ఉన్నాడు; పాండవులు; ఎఱింగి= ఈ గుట్టు తెలిసికొని; పోయి; పొదివికొని= చుట్టూచేరి; మర్మ= ఆయువు పట్లను; భేదంబులు= బ్రద్దలు చేసేవి, బాణాలవంటివి; అగు= అయిన; దూషణ= నిందలతో కూడిన; భాషణంబులన్= మాటలచేత; నొప్పించినన్= బాధపెట్టగా.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు తన తమ్ముళ్ళనందరినీ భీముడు యుద్ధంలో మట్టుపెట్టినప్పటికీ, వారి వినాశనాన్ని దిగమ్రింగాడు. తరువాత క్షీణించి పలచనయిన సైన్యాన్ని వదలి, గదను చేపట్టి, కాలి నడకను పోయినవాడై, ఒక్కడే పెద్దచెరువులో ప్రవేశించాడు. మంత్రం జపించి నీళ్ళు శిలారూపం పొందేటట్లు చేశాడు. ఈ గుట్టు తెలిసికొన్న పాండవులు చెరువు చుట్టూ చేరి అతడిని జీవస్థానాలను బ్రద్దలుచేసే నిందావాక్యాలు పలికి బాధపెట్టగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. అతఁడు మడువు వెడలి యనిలనందనుతోడఁ। దగఁ బెనంగి, తద్గదావినిహతిఁ
దొడలు విఱిగి కూలి విడిచెఁ బ్రాణంబు; లి। బ్భంగి జయము గొనిరి పాండుసుతులు. 127

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ దుర్యోధనుడు; మడువు= చెరువునుండి; వెడలి= బయటికి వచ్చి; అనిల= వాయువుయొక్క; నందనుతోడన్= కుమారుడితో - భీముడితో; తగన్= వీరోచితంగా; పెనంగి= పోరాడి; తద్= ఆ భీముడియొక్క; గదా= గదయొక్క; వినిహతిన్= విశేషమైన దెబ్బచేత; తొడలు; విఱిగి= విరిగి; కూలి= పడిపోయి; ప్రాణంబులు= ప్రాణాలు; విడిచెన్= వదిలాడు; పాండు= పాండురాజుయొక్క; సుతులు= కుమారులు; ఈ+భంగిన్= ఈ విధంగా; జయము+కొనిరి= జయం పొందారు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు చెరువునుండి బయటికి వచ్చి, భీముడితో వీరోచితంగా పోరాడాడు. చివరకు భీముడి గదాఘాతంవలన తొడలు విరిగి కూలిపోయి ప్రాణాలు విడిచాడు. ఈ విధంగా పాండవులు జయం పొందారు.

క. గురుసుతుఁడు పాండుతనయ శి। బిర మా రే యడరి పొదివి భీషణవృత్తిన్
బొరిగొనియెం గరిఘోటక। నరనిచయము నెల్ల; నే మనం గల దధిపా! 128

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= రాజా!, వసుదేవా!; గురు= ద్రోణాచార్యుడియొక్క; సుతుఁడు= కొడుకు - అశ్వత్థామ; ఆ రే= ఆ రాత్రి; అడరి= చెలరేగి; పాండు తనయ= పాండవుల యొక్క; శిబిరము= దండు విడిసినచోటు; పొదివి= ఆక్రమించి; భీషణ= దారుణమైన; వృత్తిన్= వ్యాపారంతో; కరి= ఏనుగులయొక్క; ఘోటక= గుర్రాలయొక్క; నర= సైనికులయొక్క; నిచయమున్= సమూహాన్ని; ఎల్లన్= అంతటినీ; పొరిగొనియెన్= సంహరించాడు; అనన్= చెప్పగా; ఏమి= ఇంకా ఏమి; కలదు?= మిగిలి ఉన్నది?

తాత్పర్యం: వసుదేవా! ఆ రాత్రి అశ్వత్థామ విజృంభించి, పాండవశిబిరం ప్రవేశించి ఏనుగుల, గుర్రాల, సైనికుల సమూహాన్ని ఒక్క పురుగు మిగులకుండా ఊచకోత కోశాడు. ఇంకా చెప్పటానికి ఏమున్నది?

వ. ఆ రాత్రి యేనును బాండుసుతులు నచ్చట లేమి నంతపుట్టె; నిట్లు పదునెనిమిది దివసంబులు చెల్లిన సంగ్రామంబున నే మార్వురము సాత్యకియును దక్క మా దిక్కున సమస్తజనంబులు నస్తమించిరి; కౌరవుల దెస నశ్వత్థామ కృప కృతవర్మలు మువ్వురు బ్రదికిరి; యుయుత్సుండు మున్న పాండవుల నాశ్రయించుటం జేసి చావునకుం దప్పె; నిది భారతరణ ప్రకారంబు.' 129

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాత్రి; ఏనును= నేనూ; పాండుసుతులు= పాండురాజు కొడుకులు; పాండవులూ; అచ్చటన్= అక్కడ; లేమిన్= లేకపోవుటచే; అంత= ఆ ఘోరకార్యం; పుట్టెన్= సంభవించింది; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పదునెనిమిది దివసంబులు= పద్దెనిమిది రోజులు; చెల్లిన= నడిచిన; సంగ్రామంబునన్= యుద్ధంలో; ఏము= మేము; ఆర్వురము= ఆరుగురము; సాత్యకియును= సాత్యకీ; తక్కన్= తప్ప; మా దిక్కునన్= మా వైపున; సమస్త జనంబులును= అందరునూ; అస్తమించిరి= మరణించారు; కౌరవుల= కౌరవులయొక్క; దెసన్= వైపున; అశ్వత్థామయున్= అశ్వత్థామ; కృపుఁడున్; కృతవర్మయున్= కృతవర్మ; మువ్వురు= ముగ్గురు; బ్రదికిరి= బ్రతికారు; యుయుత్సుండు; మున్ను+అ= పూర్వమే; పాండవులన్= పాండవులను; ఆశ్రయించుటన్+చేసి= ఆశ్రయించటంవలన; చావునకున్= మరణానికి; తప్పెన్= తప్పించుకొన్నాడు; ఇది; భారతరణ= భారతయుద్ధంయొక్క; ప్రకారంబు= విధం.

తాత్పర్యం: ఆ రాత్రి నేనూ పాండవులూ అక్కడ లేకపోవటంవలన ఆ ఘోరకార్యం జరిగింది. ఈ విధంగా పద్దెనిమిది రోజులు నడిచిన యుద్ధంలో మేము ఆరుగురమూ (శ్రీకృష్ణుడు+పంచపాండవులు) సాత్యకీ తప్ప మిగిలిన మా వైపు వారందరూ మరణించారు. కౌరవపక్షంలో అశ్వత్థామా, కృపుడూ, కృతవర్మా బ్రదికారు. యుయుత్సుడు ముందే పాండవుల పంచకు చేరటంవలన చావు తప్పించుకొన్నాడు. ఇదీ భారతయుద్ధం జరిగినతీరు.'

క. అని చెప్పెఁ గాని యభిమ। న్యుని చా వేర్పడఁగఁ జెప్ప నొల్లఁడ వసుదే
వునకు వగ మిగులుటకు నె। మ్మనమునఁ దా నోర్వకునికి మాధవుఁ డధిపా! 130

ప్రతిపదార్థం: అని; మాధవుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; చెప్పెన్= చెప్పాడు; కాని; వసుదేవునకున్= వసుదేవుడికి; వగ= దుఃఖం; మిగులుటకున్=

ఎక్కువ కావటానికి; తాన్= తాను; నెఱ+మనమునన్= నిండు మనస్సుతో; ఓర్వక= సహింపక; ఉనికిన్= ఉండటంచేత; అభిమన్యుని= అభిమన్యుడియొక్క; చావు= మరణం; ఏర్పడఁగన్= స్పష్టంగా; చెప్పన్= చెప్పగా; ఒల్లఁడు+అ= ఇష్టపడనే ఇష్టపడ డాయెను.

తాత్పర్యం: అని శ్రీకృష్ణుడు భారతయుద్ధం జరిగినవిధమంతా చెప్పాడు. కాని వసుదేవుడికి దుఃఖం ఎక్కువకావటం తాను ఓర్చుకొనలేడు కాబట్టి అభిమన్యుడి చావును గూర్చి అతడికి చెప్పటానికి ఇష్టపడనేలేదు.

వ. దాని నెఱింగి సుభద్ర గద్గదస్వరంబున గోవిందునితోడ 'నీ యల్లుం డభిమన్యుండు దెగుట మీ తండ్రికిం జెవులా రం జెప్పుమన్నా!' యని వసుదేవుండు వినం బలుకుచుం బుడమింబడిన వసుదేవాది యాదవజనంబులు మనంబులం గదిరిన క్రొత్త నెవ్వగలం బలవించినం, బద్మనాభుండు వారల నెల్ల నూరార్చి వారణపురంబున సుభద్రయు నుత్తరయు నభిమన్యునిదెస నెత్తిన శోకంబున నాకులత్వంబు నొందిన చందంబును, గొంతితగు మాటల వారిం దేర్చిన తెఱంగును, నెఱింగించి, పాండవు లేవురును వేర్వేఱ యభిమన్యునకై మణికాంచన గవాది వస్తువులు విప్రప్రకరంబుల కొసంగుటయు, మఱియుఁ దటాక కరణాది ధర్మంబు లాచరించుటయుం, జెప్పి, మఱియు 'దురంబునం దెరలక మరలక యాసౌభద్రుండు రౌద్రమూర్తియై దుర్యోధన ద్రోణ కృపద్రౌణి కృతవర్మ కర్ణాది వీరవ్రాతంబుఁ గలంచి యనేక నృపలోకంబును జములోకంబున కనిచి యనిమిషులు పొగడ నుత్తమలోకంబున కరిగి సుఖియై యున్నవాఁడు; వానికి వగవనేల?' యనియుం బలికి యిట్లుపశాంతి గావించి. 131

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= అభిమన్యుడి చావును గూర్చి చెప్పకుండుటను; ఎఱింగి= తెలిసికొని; సుభద్ర; గద్గద= దుఃఖంవలన తడబడే; స్వరంబునన్= గొంతుతో; గోవిందునితోడన్= శ్రీకృష్ణుడితో; నీ= నీయొక్క; అల్లుండు= మేనల్లుడు అగు; అభిమన్యుండు; తెగుట= మరణించటం; మీ= మీయొక్క; తండ్రికిన్= తండ్రి వసుదేవుడికి; చెవులు+ఆరన్= చెవులకెక్కునట్లుగా; చెప్పుము; అన్నా!; అని; వినన్= వినగా; పలుకుచున్= పలుకుతూ; పుడమిన్= భూమిమీద; పడినన్= కూలిపోగా; వసుదేవ= వసుదేవుడు; ఆది= మొదలైన; యాదవ జనంబులు= యాదవులందరూ; మనంబులన్= మనస్సులలో; కదిరిన= క్రమ్మిన; క్రొత్త= క్రొత్తగా పుట్టినవైన; నెఱ+వగలన్= పరిపూర్ణ దుఃఖములతో; పలవించినన్= ఆక్రోశింపగా; పద్మనాభుండు= శ్రీకృష్ణుడు; వారలన్= వారిని; ఎల్లన్= అందరనూ; ఊరార్చి= ఓదార్చి; వారణపురంబునన్= హస్తినాపురంలో; సుభద్రయున్= సుభద్రయూ; ఉత్తరయున్= ఉత్తరయూ; అభిమన్యుని+దెసన్= అభిమన్యుడిని గూర్చి; ఎత్తిన= ఉప్పొంగిన; శోకంబునన్= శోకంచేత; ఆకులత్వంబు= క్షోభను; ఒందిన= పొందిన; చందంబును= విధమునూ; గొంతి= కుంతి; తగు= తగిన; మాటలన్= మాటలతో; వారిని; తేర్చిన= ఓదార్చిన; తెఱంగును= విధమునూ; ఎఱింగించి= తెలియజేసి; పాండవులు; ఏవురును= ఐదుగురునూ; వేఱు+వేఱ= విడి విడిగా; అభిమన్యునకై= అభిమన్యుడి తృప్తికై; మణి= మణులు; కాంచన= బంగారము; గో= గోవులు; ఆది= మొదలైన; వస్తువులు; విప్ర= బ్రాహ్మణులయొక్క; ప్రకరంబులకున్= సమూహాలకు; ఒసంగుటయున్= దానం చేయుటయు; మఱియున్= ఇంకా; తటాక కరణ= చెరువులు త్రవ్వించటం; అది= మొదలైన; ధర్మంబులు= ధర్మాలు; ఆచరించుటయున్= చేయుటయూ; చెప్పి; మఱియున్= ఇంకా; దురంబునన్= యుద్ధంలో; తెరలక= తొలగక; మరలక= వెనుకంజవేయక; ఆ సౌభద్రుండు= ఆ సుభద్రా కుమారుడు, అభిమన్యుడు; రౌద్రమూర్తి+ఐ= రౌద్రము మూర్తీభవించినవాడై; దుర్యోధన= దుర్యోధనుడు; ద్రోణ= ద్రోణుడు; కృప= కృపుడూ; ద్రౌణి= ద్రోణుడి కుమారుడు, అశ్వత్థామ; కృతవర్మ; కర్ణ= కర్ణుడు; ఆది= మొదలైన; వీర= వీరులయొక్క; వ్రాతంబున్= సమూహాన్ని; కలంచి= కలతపెట్టి; అనేక= అనేకులైన; నృప= రాజులయొక్క; లోకంబును= సమూహాన్ని; జము= యముడియొక్క; లోకంబునకున్= లోకానికి; అనిచి= పంపి; అనిమిషులు= దేవతలు; ఎగడన్= పొగడగా; ఉత్తమ లోకంబునకున్=

ఉత్తమలోకానికి; అరిగి= వెళ్ళి; సుఖి+ఐ= సుఖంతో కూడినవాడై; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; వానికిన్= వాడికొరకు; వగవన్= దుఃఖించగా; ఏల?= ఎందుకు?; అనియున్= అనియూ; పలికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉపశాంతి= మనశ్శాంతిని; కావించి= కలిగించి.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు అభిమన్యుడి వధనుగూర్చి చెప్పకపోవటం గ్రహించిన సుభద్ర 'అన్నా! నీ మేనల్లుడైన అభిమన్యుడు మరణించటం మీ తండ్రి వసుదేవుడికి చెవుల కెక్కేటట్లు చెప్పు'మని వసుదేవుడు వినేటట్లుగా పలికింది. అప్పుడు వసుదేవుడు మొదలైన యాదవులు కొత్తగా పుట్టిన దుఃఖంతో ఆక్రోశించారు. శ్రీకృష్ణుడు వారినందరినీ ఓదార్చి, హస్తినాపురంలో ఉత్తరా సుభద్రలు అభిమన్యుడిని గూర్చి మహాదుఃఖంతో క్షోభిస్తే కుంతీదేవి వారిని ఓదార్చటం, పాండవులు విడివిడిగా అభిమన్యుడి తృప్తికై మణులూ, బంగారం, గోవులూ మొదలైన వస్తువులను బ్రాహ్మణులకు దానం చేయటం, ఇంతేకాకుండా తటాక నిర్మాణం మొదలైన ధర్మకార్యాలు చేయటం వారికి వివరించాడు. ఇంకనూ వారితో 'అభిమన్యుడు రౌద్రం మూర్తీభవించినట్లుగా దుర్యోధన ద్రోణాది మహావీరులందరినీ చెల్లాచెదరుచేసి కలత పెట్టాడు. నానాదేశ రాజులను యమలోకానికి పంపాడు. దేవతలు పొగడుతుండగా ఉత్తమలోకానికి వెళ్లి సుఖంగా ఉన్నాడు. వాని కొరకు శోకించటం ఎందుకు?' అని పలికి వారి మనస్సులు కుదుటపరిచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. బంధులోకమునకుఁ బరమ ప్రియంబైన । యుచిత వర్తనమున నుండెఁ గృష్ణుఁ;'
డని సవిస్తరంబు లగు వాక్యములఁ బ్రీతి । చిగురులొత్త నిట్లు చెప్పి మఱియు. 132

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; బంధు= చుట్టాలయొక్క; లోకమునకున్= సమూహానికి; పరమ= మిక్కిలి; ప్రియంబు+ఐన= ఇష్టమైన; ఉచిత= తగిన; వర్తనమునన్= నడవడితో; ఉండెన్= ఉన్నాడు; అని; సహ+విస్తరంబులు= విపుల శబ్దజాలంతో కూడినవి; అగు= అయిన; వాక్యములన్= వాక్యాలతో; ప్రీతి= ఆనందం; చిగురులొత్తన్= పుట్టగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చెప్పి; మఱియున్= ఇంకనూ.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు చుట్టాలకందరికీ మిక్కిలి ఇష్టమయిన రీతిగా నడుచుకొంటూ ఉన్నాడు. ఈ విధంగా సవిస్తరంగా సంతోషం కలిగేటట్లు చెప్పి ఇంకనూ. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. కరిపురంబునం బుట్టిన విశేషంబులు వినుమని పలికి వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె.133

ప్రతిపదార్థం: కరిపురంబునన్= హస్తినాపురంలో; పుట్టిన= కలిగిన; విశేషంబులు= విశేషాలు; వినుము; అని; పలికి; వైశంపాయనుడు; జనమేజయునకున్= జనమేజయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: హస్తినాపురంలో పుట్టిన విశేషాలు వినుమంటూ వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

వ్యాసుఁడు పాండవుల నశ్వమేధయాగోన్ముఖులఁ జేయుట (సం.14-61-8)

సీ. చుఱచుఱఁ దనచెవుల్ సూఁడిన యట్లుగ । నభిమన్యు సంస్తుతి యైన వాక్ష
యము ప్రసంగాధీనమై బంధుజనులందుఁ । బొడముటయును, ధృతి యెడలి తలరి
యుత్తర విలపింప, నత్తన్వియలమట । గనుఁగొని, పాండునందనులు వనటఁ
గూరిన, నచటికిఁ గారుణ్యమూర్తి వే । దవ్యాసుఁ డేతెంచి తగినమాట

తే. లాడి, వారలవగ మాన్చి, యశ్వమేధ । విషయవిధులు ప్రసంగించి వేగ తొడఁగుఁ
డని నియోగించి, వా రెల్ల నట్లకాక । యనిన నాతఁ డంతర్హితుం డయ్యె నధిప! 134

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా! జనమేజయా!; బంధుజనులు+అందున్= చుట్టాల నడుమ; ప్రసంగ= ప్రస్తావమునకు; అధీనము+ఐ= వశమై; అభిమన్యు= అభిమన్యుడి; సంస్తుతి= ప్రశంస; ఐన= అయిన; వాక్= మాటలయొక్క; చయము= సమూహం; చుఱచుఱన్= చుర చురా; తన= తనయొక్క; చెవుల్= చెవులు; చూఁడిన= కాల్చిన; అట్లు+కన్= అట్లుగా; పొడముటయును= పుట్టిన పిదప; ధృతి= ధైర్యం; ఎడలి= క్షీణించి; తలరి= కంపించి; ఉత్తర; విలపింపన్= దుఃఖించగా; ఆ తన్వి= ఆ స్త్రీయొక్క; అలమట= దుః ఖం; కనుఁగొని= చూచి; పాండు= పాండురాజుయొక్క; నందనులు= కుమారులు; వనటన్= శోకంలో; కూరినన్= మునుగగా; అచటికిన్= అక్కడకు; కారుణ్యామూర్తి= దయాస్వరూపుడు; వేదవ్యాసుఁడు= వ్యాసమహర్షి; ఏతెంచి= వచ్చి; తగిన; మాటలు; ఆడి= పలికి; వారల= పాండవుల; వగ= దుఃఖం; మాన్చి= పోగొట్టి; అశ్వమేధ= అశ్వమేధంయొక్క; విషయ= ప్రధానకార్యము నందలి; విధులు= పద్ధతులు; ప్రసంగించి= వివరించి; వేగ= త్వరగా; తొడఁగుఁడు= పూనుకొనండి; అని; నియోగించి= ఆజ్ఞాపించి; వారు= పాండవులు; ఎల్లన్= అందరూ; అట్లు+అ= అట్లే; కాక= అగునుగాక; అనినన్= అనగా; అతఁడు= ఆ మహర్షి; అంతర్హితుండు= అదృశ్యుడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! చుట్టాలందరూ మాటల వెంబడి అభిమన్యుడిని పెక్కుమాటలలో పొగడేటప్పటికి ఎంతో బాధకలిగి ఉత్తర శోకించింది. ఆమె దుఃఖపడటం చూచి పాండవులు దుఃఖంలో మునిగిపోయారు. అప్పుడు దయామయుడైన వ్యాసమహర్షి వచ్చి తగిన మాటలు చెప్పి వారిని ఓదార్చాడు. ఆ సందర్భంగా అశ్వమేధయాగ సంస్కారాలను వివరించి 'మీరు వెంటనే దానిని చేయటానికి పూనుకొనం'డని వారిని ఆజ్ఞాపించి అదృశ్యుడయ్యాడు.

క. అన విని జనమేజయుఁ 'డ । మ్ముని యిట్లు హితోపదేశముం జేసినఁ బాం
డు నృపాగ్రతనయుఁ డెమ్మెయి । ననఘ! తొడఁగె నశ్వమేధ యాగంబునకున్?' 135

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అనగా; విని; జనమేజయుఁడు; అనఘ!= పాపంలేనివాడు!; ఆ ముని= ఆ వ్యాసమహర్షి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; హిత= మేలు కలిగించే; ఉపదేశమున్= ప్రబోధం; చేసినన్= చేయగా; పాండునృప= పాండురాజుయొక్క; అగ్రతనయుఁ డు= పెద్దకొడుకు -ధర్మరాజు; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; అశ్వమేధయాగంబునకున్= అశ్వమేధ యజ్ఞానికి; తొడఁగన్= పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: వైశంపాయనుడి మాటలు విని జనమేజయుడు 'పుణ్యాత్మా! వ్యాసమహర్షి ఈ విధంగా హితం కలిగించే ఉపదేశం చేయగా; ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగం చేయటానికి ఏ విధంగా పూనుకొన్నాడు?'

క. అని యడిగిన వైశంపా । యనుఁ డాతని కిట్టు లనియె; నప్పుడు కుంతీ
తనయాగ్రజుండు తమ్ములఁ । గనుఁగొని యుత్సాహలక్ష్మి కనుఁగవ నొప్పన్. 136

ప్రతిపదార్థం: అని; అడిగినన్= అడుగగా; వైశంపాయనుఁడు; ఆతనికిన్= జనమేజయుడితో; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; అప్పుడు= వ్యాసమహర్షి వెళ్ళిన తరువాత; కుంతీ= కుంతియొక్క; తనయ= కొడుకులలో; అగ్రజుండు= పెద్దవాడు; కను+కవన్= రెండు కళ్ళల్లో; ఉత్సాహ= ఉత్సాహంవలన కలిగిన; లక్ష్మి= శోభ; ఒప్పన్= ఒప్పగా; తమ్ములన్= తమ్ముళ్ళను; కనుఁ గొని= చూచి.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా వైశంపాయనుడు అతడితో ఈ విధంగా అన్నాడు. వ్యాసమహర్షి వెళ్ళిన తరువాత ధర్మరాజు కళ్ళల్లో ఉత్సాహ శోభ ఒప్పగా తన తమ్ముళ్ళను చూచి.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. 'వ్యాసమహాముని వత్సలత్వంబున। నానతి యిచ్చిన మాననీయ
వాక్యంబు వింటిరె? వసుధ యిత్తఱి వసు। హీనయై యున్నది; దానఁ జేసి
భూదేవ నిహిత ధనాదాన మావశ్య। కంబయ్యె; దాని శక్యత్వమును హి
మాచల యాత్రా సమాచరణ ప్రకా। రమును విచారణీయములు గావె?

ఆ. యనుడుఁబవన తనయుఁ డతనితో నీశ్వరుఁ। బరమ నియతిఁ గొలిచి, కరుణ వడసి
ప్రమథగణము నెల్ల భక్తిఁ బూజించి, య। త్తలమునందు భూతబలు లొనర్చి. 137

ప్రతిపదార్థం: వ్యాసమహాముని= వ్యాసమహర్షి; వత్సలత్వంబునన్= మమకారంతో; ఆనతి+ఇచ్చిన= సెలవిచ్చిన; మాననీయ= మన్నింపదగిన; వాక్యంబు= మాట; వింటిరి+ఎ= విన్నారు కదా!; ఈ+తఱిన్= ఈ సమయాన; వసుధ= భూమి, సామ్రాజ్యం; వసు= ధనంచేత; హీన+ఐ= తక్కువదియై; ఉన్నది; దానన్+చేసి= అందువలన; భూదేవ= బ్రాహ్మణులచేత; నిహిత= ఉంచబడిన; ధన= ధనంయొక్క; ఆదానము= తీసికొనిరావటం; అవశ్యకంబు= తప్పనిసరి; అయ్యెన్= అయినది; దాని= ఆ ధనం తీసికొనివచ్చే పనియొక్క; శక్యత్వమును= సాధ్యతనూ; హిమ+అచల= హిమవత్పర్వతమును గూర్చి; యాత్రా= యాత్రను; సమాచరణ= లెస్సగా చేయునట్టి; ప్రకారమును= విధానమునూ; విచారణీయములు= ఆలోచింపదగినవి; కావు+ఎ!= అగును కదా!; అనుడున్= అనిన తరువాత; పవన= వాయువుయొక్క; తనయుఁడు= కుమారుడు-భీముడు; అతనితోన్= ధర్మరాజుతో; ఈశ్వరున్= శివుడిని; పరమ= మిక్కిలి; నియతిన్= నియమంతో; కొలిచి= పూజించి; కరుణ= దయ; పడసి= పొంది; ప్రమథ= ప్రమథులయొక్క; గణమున్= సమూహమును; ఎల్లన్= అంతటినీ; భక్తిన్= భక్తితో; పూజించి; ఆ+తలము+అందున్= ఆ ప్రదేశంలో; భూత= భూతముల కొరకు; బలులు; ఒనర్చి= చేసి.

తాత్పర్యం: 'వ్యాసమహర్షి మమకారంతో చెప్పినమాట విన్నారు కదా! ఈనాడు భూమండలంలో ధనంలేదు. అందుచేత బ్రాహ్మణులు దాచిపెట్టిన ధనాన్ని తీసికొనిరావటం తప్పనిసరి అవుతున్నది. అయితే ఆ పని సాధ్యాసాధ్యాలనూ హిమాలయ యాత్రా విధానమూ ఆలోచించవలసి ఉన్నది' అని అన్నాడు. అప్పుడు భీముడు ధర్మరాజుతో 'పరమ శివుడిని నియమబద్ధంగా పూజించి ఆయన అనుగ్రహం పొంది ప్రమథగణాలను సేవించి అక్కడ భూతబలులు చేసి, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తెత్తము గాక నరేంద్ర! మ। రుత్తకలితమైన దానరూపము సుమహో
దాత్త స్థితి నున్న కనక; । మిత్తఱి నిలదెసఁ దలంప నేటికి మనకున్. 138

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= రాజా!; మరుత్త= మరుత్తుడిచేత; కలితము= కల్పించబడింది; ఐన= అయిన; దాన= దానంయొక్క; రూపము= రూపం కలది; సు= మంచి; మహత్= గొప్ప; ఉదాత్త= ఒప్పిదమైన; స్థితిన్= స్థితితో; ఉన్న; కనకము= బంగారం; తెత్తము+కాక= తీసికొని వస్తాము; ఈ+తఱిన్= ఈ సమయాన; మనకున్= మనకు; ఇల= భూమియొక్క; దెసన్= దురవస్థను; తలంపన్= విచారించగా; ఏటికిన్?= ఎందులకు?

తాత్పర్యం: రాజా! మరుత్తుడు దానంచేసిందీ, ఈనాటికీ చెక్కు చెదరకుండా ఉన్నదీ అయిన బంగారాన్ని తీసికొని వద్దాము. రాజ్యదురవస్థను గూర్చి మనం విచారించటం దేనికి?

విశేషం: మరుత్తుడు షోడశమహారాజులలో ఒకడు. ఆ రాజు సంవర్తుడిని ఉపద్రష్టగా చేసికొని, హిమవత్పర్వత పార్శ్వప్రదేశంలో యజ్ఞంచేసి, బ్రాహ్మణులకు సువర్ణరాసులూ, కనక పాత్రలూ దక్షిణగా ఇచ్చాడు. బ్రాహ్మణులు త్రవ్వితండాలుగా ఉన్న ఆ

బంగారాన్ని తీసికొని వెళ్ళగలిగినంత స్వీకరించి మిగిలినదానిని అక్కడ నిధిగా నిలిపి 'ఇది కాలాంతరంలో చూచినవారికే చెందుతుం'దని కట్టడి చేశారు. ఆ బంగారాన్నే తీసికొనివద్దామని భీముడు ధర్మరాజుతో అంటున్నాడు.

వ. అప్పనికి సముచిత సైన్య సమేతంబుగా దేవర విజయంచేయవలయు' ననిన నర్జునుండును గవలును నట్ల పలికిరి; దానికి ధర్మనందనుండు ప్రియంబంది, కృతనిశ్చయుండయి, ధృతరాష్ట్రు కడకుం జని, యశ్వమేధ యాగోపక్రమోత్సవ శ్రవణంబునం బుత్త్రులం దలంచి శోకసంతాప సమాక్రాంతుండయి యున్న యన్నరపతి చరణంబుల కెఱంగి, వేదవ్యాసు వచనంబులు గాంధారియు వినుచుండ నతనికిం జెప్పి, యతనిచేత నయ్యజ్ఞాచరణంబునకు ననుజ్ఞ వడసి యయ్యిరువురను దండ ప్రణామపూర్వకంబుగా వీడ్కొని, గొంతిపాలికిం బోయి, సంతోష వికచవదనయయి యున్న యద్దేవి యధ్వర విధానంబునకు ననుమతి సేయం దదీయ పాదంబులకుం బ్రణమిల్లి, తదామంత్రితుండై యాస్థానమండపంబునకు నరుగుదెంచి, యుయుత్సు రావించి కార్యంబు తెఱంగెఱింగించి నీవు నగర రక్షకై నిలువుమని నెయ్యంబలర విదుర సమేతంబుగా నిలిపి, బలంబుల సంఘటింపం బడవాళ్ళం బనిచి, నియతుండయి. సురపితృ పూజనంబులు దీర్చి, మహేంద్రార్చనం బొనర్చి మహితావధానుండై. 139

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పనికిన్= బంగారం తీసికొని వచ్చే పనికి; దేవర= ఏలినవారు; సముచిత= తగినంత; సైన్య= సైన్యంతో; సమేతంబు+కాన్= కూడియుండేటట్లుగా; విజయంచేయవలయున్= వెళ్ళవలయును; అనినన్= అనగా; అర్జునుండును= అర్జునుడూ; కవలునున్= నకుల సహదేవులునూ; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; పలికిరి= అన్నారు; దానికిన్= సోదరులు చెప్పిన మాటకు; ధర్మ= యముడియొక్క; నందనుండు= కుమారుడు; ప్రియంబు+అంది= సంతోషించి; కృతనిశ్చయుండు+ఐ= నిశ్చయించుకొన్నవాడై; ధృతరాష్ట్రు= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; కడకున్= దగ్గరకు; చని= వెళ్ళి; అశ్వమేధయాగ= అశ్వమేధయాగంయొక్క; ఉపక్రమ= ప్రారంభమనెడు; ఉత్సవ= వేడుకయొక్క; శ్రవణంబునన్= వినుటవలన; పుత్త్రులన్= కుమారులను; తలంచి= స్మరించి; శోక= శోకంవలన కలిగిన; సంతాప= సంతాపంచేత; సమాక్రాంతుండు+ఐ= ఆక్రమించబడినవాడై; ఉన్న; ఆ నరపతి= ఆ రాజుయొక్క; చరణంబులకున్= పాదాలకు; ఎఱంగి= మ్రొక్కి; వేదవ్యాసు= వేదవ్యాసుడియొక్క; వచనంబులు= మాటలు; గాంధారియున్= గాంధారికూడా; వినుచున్+ఉండన్= వింటూ ఉండగా; అతనికిన్= ధృతరాష్ట్రుడికి; చెప్పి; అతనిచేతన్= అతడిచేత; ఆ యజ్ఞ= ఆ యజ్ఞంయొక్క; ఆచరణంబునకున్= చేయటానికి; అనుజ్ఞ= అనుమతి; పడసి= పొంది; ఆ ఇరువురను= ఆ ఇద్దరినీ, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను; దండప్రణామ= సాష్టాంగ నమస్కారం; పూర్వకంబు+కాన్= మొదటిది కాగా; వీడ్కొని= పోయి వస్తానని వదలి; గొంతి= కుంతీదేవియొక్క; పాలికిన్= దగ్గరకు; పోయి= వెళ్ళి; సంతోష= సంతోషంచేత; వికచ= వికసించిన; వదన= ముఖం కలది; అయి; ఉన్న; ఆ దేవి= ఆ దేవేరి; అధ్వర= యజ్ఞంయొక్క; విధానంబునకున్= చేయటానికి; అనుమతి+ చేయన్= అంగీకరించగా, అనుజ్ఞ ఇవ్వగా; తదీయ= ఆమెవి అయిన; పాదంబులకున్= కాళ్ళకు; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; తద్= ఆమెచేత; ఆమంత్రితుండు+ఐ= వీడ్కొల్పబడినవాడై; ఆస్థాన మండపంబునకున్= ఆస్థాన మండపానికి; అరుగుదెంచి= వచ్చి; యుయుత్సున్= యుయుత్సుడిని (ధృతరాష్ట్రుడికి వైశ్య స్త్రీ యందు పుట్టినవాడు); రావించి= రప్పించి; కార్యంబు= పనియొక్క; తెఱంగు= తీరు; ఎఱింగించి= తెలియజేసి; నీవు; నగర= పట్టణముయొక్క; రక్షకై= రక్షణకొరకు; నిలువుము= ఆగుము; అని; నెయ్యంబు= ప్రేమ; అలరన్= కలుగగా; విదుర= విదురుడితో; సమేతంబు+కాన్= కూడియుండునట్లుగా; నిలిపి= ఉంచి; బలంబులన్= సేవలను; సంఘటింపన్= సిద్ధంచేయగా; పడవాళ్ళన్= సేనాపతులను; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; నియతుండు+ఐ= వ్రతనిష్ఠ కలవాడై; సుర= దేవతలయొక్క; పితృ= మరణించిన పూర్వులయొక్క; పూజనంబులు= పూజించుటలు; తీర్చి= నిర్వహించి; మహేంద్ర= ఇంద్రుడియొక్క; అర్చనంబు= పూజను; ఒనర్చి= చేసి; మహిత= గొప్ప; అవధానుండు+ఐ= శ్రద్ధగలవాడై.

తాత్పర్యం: ఆ బంగారం తీసికొనివచ్చే పనికి తగిన సైన్యంతో ప్రభువులు వెళ్ళవలయును అని అన్నాడు. అర్జునుడూ, నకుల సహదేవులూ ఆ విధంగానే అన్నారు. వారి మాటలకు సంతోషించి ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగం చేయాలని నిశ్చయించుకొన్నాడు. తరువాత ధృతరాష్ట్రుడి దగ్గరకు వెళ్ళాడు. అశ్వమేధయాగం ప్రారంభం అవుతుందనేమాట చెవినిబడేటప్పటికి, ఆ మహారాజు కొడుకులను తలచుకొని విలపించాడు. ధర్మరాజు అతడికి పాదాభివందనం చేసి గాంధారి వింటుండగా వ్యాసమహర్షి పలికిన మాటలు చెప్పి, అశ్వమేధయాగం చేయటానికి అనుమతిపొందాడు. తరువాత ధర్మరాజు తల్లి అయిన కుంతిదగ్గరకు వెళ్ళాడు. ఆమె ఎంతో సంతోషించి యాగం నిర్వహించటానికి అనుమతించింది. అత డామె కాళ్ళకు మ్రొక్కి సెలవు తీసికొని, ఆస్థానమండపానికి వచ్చి, యుయుత్సుడిని రప్పించి చేయవలసిన పని తెలియజేసి, 'నీవు నగరాన్ని రక్షించటానికి ఆగుమని చెప్పి అతడికి విదురుడిని తోడుగా నిలిపాడు. తగిన సైన్యం సమకూర్చటానికి సేనాపతులను ఆజ్ఞాపించాడు. తరువాత నిష్ఠతో ఇంద్రుడిని, దేవతలనూ, పితృదేవతలనూ పూజించి గొప్ప శ్రద్ధకలవాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. నానావిధ బహుళాంచిత । దానము లొనరించి యర్చితం బగు నగ్నిన్
దాని యధికారి ధౌమ్యుం । దాను బ్రదక్షిణ విధాయితం గొలిచి తగన్. **140**

ప్రతిపదార్థం: నానావిధ= అనేక విధములైన; బహుళ= అధికమైన; అంచిత= ఒప్పుచున్న; దానములు; ఒనరించి= చేసి; అర్చితంబు= ఆరాధించబడినది; అగు= అయిన; అగ్నిన్= అగ్నినీ; దాని= ఆ అగ్నియొక్క; అధికారిన్= అధికారంకలవాడిని; ధౌమ్యున్= ధౌమ్యుడిని; తాను; ప్రదక్షిణ= ప్రదక్షిణమనే; విధాయితన్= విధానంతో; తగన్= శాస్త్రోక్తంగా; కొలిచి= ఉపాసించి.

తాత్పర్యం: రకరకాలయిన దానాలు అధికంగా చేసి అగ్నిని పూజించి, దానికీ, దాని యజమానుడయిన ధౌమ్యుడికీ ప్రదక్షిణం గావించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. సిత లేపన సితభూషణ । సితమాల్య సితాంబరములఁ జెన్నుగ సమలం
కృతుఁడై సితాతపత్ర । ప్రతతి మెఱయఁ బూర్ణచంద్రు పగిది వెలుఁగుచున్. **141**

ప్రతిపదార్థం: సిత= తెల్లని; లేపన= మైపూతలచేతను; సిత= తెల్లని; భూషణ= నగలచేతను; సిత= తెల్లని; మాల్య= పూలదండలచేతను; సిత= తెల్లని; అంబరములన్= వస్త్రాలచేతను; సమలంకృతుఁడు+ఐ= మిక్కిలి అలంకరించుకొన్నవాడై; సిత= తెల్లని; ఆతపత్ర= గొడుగులయొక్క; ప్రతతి= సమూహం; మెఱయన్= మెరుస్తుండగా; పూర్ణచంద్రు పగిదిన్= నిండు చంద్రుడివలె; వెలుఁగుచున్= ప్రకాశిస్తూ.

తాత్పర్యం: తెల్లని మైపూతలూ, నగలూ, పూలదండలూ, బట్టలూ అలంకరించుకొని, కట్టుకొని తెల్లని గొడుగులగుంపు మెరుస్తుండగా పున్నమినాటి చంద్రుడివలె ప్రకాశిస్తూ, (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

ప్రతిపదార్థం: అలం: ఉపమ.

వ. షోడశ శ్వేతాశ్వ వ్యూఢ రథారూఢుండై. **142**

ప్రతిపదార్థం: షోడశ= పదహారు; శ్వేత= తెల్లని; అశ్వ= గుఱ్ఱములు; వ్యూఢ= పన్నిన; రథ= రథమును; ఆరూఢుండు+ఐ= ఎక్కినవాడై.

తాత్పర్యం: పదహారు తెల్లని గుర్రాలు కట్టిన రథం ఎక్కినవాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. భూదైవత దత్తాశీ। ర్వాదంబులుఁ బుణ్యగానరవములు; రోదో
మేదుర మంగళ తూర్యని। నాదంబులుఁ జెలంగ, బుధజనస్తుతు లెసఁగన్. 143

ప్రతిపదార్థం: భూదైవత= బ్రాహ్మణులచేత; దత్త= ఇయ్యబడిన; ఆశీర్వాదంబులున్, దీవనల సవ్వడియునూ; పుణ్య= పుణ్యం కలిగించే; గాన= సంగీతంయొక్క; రవములున్= ధ్వనులునూ; రోదన్= భూమ్యాకాశ మధ్య ప్రదేశమందంతటా; మేదుర= దట్టమైన; మంగళ= శుభం కలిగించే; తూర్య= వాద్యాలయొక్క; నినాదంబులున్= ధ్వనులునూ; చెలంగన్= అతిశయించగా; బుధజన= విద్వాంసులయొక్క; స్తుతులు= స్తోత్రాలు; ఎసఁగన్= ఒప్పగా.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణుల దీవనల సవ్వడీ, పవిత్ర సంగీతధ్వనులూ, మంగళవాద్య ఘోషలూ అతిశయించగా విద్వాంసుల స్తోత్రములు ఒప్పగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. వెడలెడు నమ్మహీవిభుని వేడ్క యెఱింగి, వృకోదరుండుఁ గ
వ్వడియును బిన్నతమ్ములును వైభవ మొప్ప నలంకరించి యె
క్కుడు మెఱయం, బ్రధాన భట ఘోటక దంతి రథ ప్రతానముల్
దడిగలుఁ గుంచెలుం గొడుగు తండములున్ విలసిల్ల వచ్చినన్. 144

ప్రతిపదార్థం: వెడలెడు= బయలుదేరే; ఆ మహీవిభుని= ఆ రాజుయొక్క; వేడ్క= అభిలాష; ఎఱింగి= తెలిసికొని; వృకోదరుండున్= భీముడూ; కవ్వడియును= అర్జునుడునూ; పిన్నతమ్ములును= చిన్న తమ్ముళ్ళునూ - నకుల సహదేవులునూ; వైభవము= సంపద; ఒప్పన్= ఒప్పగా; అలంకరించి= అలంకరించుకొని; ప్రధాన= ముఖ్యమైన; భట= సైనికులయొక్క; ఘోటక= గుర్రాలయొక్క; దంతి= ఏనుగులయొక్క; రథ= రథాలయొక్క; ప్రతానముల్= సమూహాలూ; ఎక్కుడు= ఎక్కువగా; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; దడిగలున్= డాళ్ళు; కుంచెలున్= చామరాలూ; గొడుగు= గొడుగులయొక్క; తండములున్= గుంపులు; విలసిల్లన్= ఒప్పగా; వచ్చినన్= రాగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా బయలుదేరిన ధర్మరాజు కోరిక తెలిసికొని, భీమార్జున నకుల సహదేవులు తమ తమ విభవం కొలది సింగారించుకొని, చతురంగబలాలూ; డాళ్ళూ, చామరాలూ, గొడుగులూ ఒప్పుచుండ, రాగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. కని యా నృపుఁ డలఁతి నగవు। నినుపారెడు చూడ్కి వారి నెమ్మొగములపైఁ
దనుపారుచుఁ బొలయం, జనఁ। జన రాజులు గూడుకొనిరి సైన్యంబులతోన్. 145

ప్రతిపదార్థం: కని= తమ్ముళ్ళను చూచి; ఆ నృపుఁడు= ఆ రాజు, ధర్మరాజు; అలఁతి నగవు= చిరునవ్వు; నినుపారెడు= నిండిన; చూడ్కి= చూపు; వారి= వారియొక్క; నెఱి= అందమైన; మొగములపైన్= ముఖాలమీద; తనుపారుచున్= చల్లనిదగుచూ; పొలయన్= వ్యాపించగా; చనన్+చనన్= వెళ్ళగా వెళ్ళగా; రాజులు; సైన్యంబులతోన్= సేనలతో; కూడుకొనిరి= కలిసికొన్నారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు వచ్చిన తమ్ముళ్ళను చూచి, చిరునవ్వుతో కూడిన చల్లని చూపు వారి ముఖాల మీద ప్రసరింపజేస్తూ ప్రయాణం చేస్తుండగా, రాజులు తమ సేనలతో కూడినవారై వచ్చి కలిశారు.

వ. ఇవ్విధంబున నరిగి యక్కురువంశవరుఁడు సముచిత ప్రయాణంబుల గిరి సరిదరణ్యంబులు గడచి, హిమశైలంబు సేరి, ధౌమ్యాది పురోహితులఁ బురస్కరించికొని, తదీయ తలం బధిష్ఠించి, యొక్క యుచిత ప్రదేశంబున విడిసె; నట్టియెడ. 146

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; అరిగి= వెళ్ళి; ఆ కురువంశ= ఆ కురువంశంయొక్క; వరుండు= పతి, ధర్మరాజు; సముచిత= తగిన; ప్రయాణంబులన్= ప్రయాణాలతో; గిరి= కొండలూ; సరిత్= నదులూ; అరణ్యంబులు= అడవులూ; కడచి= దాటి; హిమశైలంబు= హిమవత్పర్వతం; చేరి; ధౌమ్య= ధౌమ్యుడూ; ఆది= మొదలైన; పురోహితులన్= పురోహితులను; పురస్కరించికొని= ముందుంచుకొని; తదీయ= ఆ హిమాలయంయొక్క; తలంబు= సమప్రదేశంబును; అధిష్ఠించి= ఎక్కి ఆశ్రయించి; ఒక్క= ఒకానొక; ఉచిత= తగిన; ప్రదేశంబునన్= చోటున; విడిసెన్= విడిది చేశారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయమున.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కురుపతి అయిన ఆ ధర్మరాజు ప్రయాణాలు చేసి, కొండలూ, నదులూ, అడవులూ, దాటి హిమవత్పర్వతం చేరాడు. ధౌమ్యుడూ మొదలయిన పురోహితులను ముందుంచుకొని ఆ పర్వతసమప్రదేశాన్ని ఆశ్రయించి, ఒక చోట విడిది చేశాడు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

వ్యాసుఁడు హిమవత్పర్వతంబున నున్న పాండవులకడకు వచ్చుట (సం.14-64-1)

శా. బాలార్కద్యుతి పుంజ పింజర జటాభారంబుఁ బ్రావృడ్ఘన
శ్రీలీలం బ్రహసించునంగమును, రోచిస్స్ఫార దండంబు ను
న్మీలన్నీల మృగాజినాంబరము నై, నిర్వాణదాన క్రియా
శీలుం డైన పరాశరాత్మజుఁడు విచ్చేసెం గృపాలోలుఁడై. 147

ప్రతిపదార్థం: బాల+అర్క= ఉదయిస్తున్న సూర్యుడియొక్క; ద్యుతి= కాంతులయొక్క; పుంజ= సమూహంయొక్క; పింజర= బంగారువన్నె కలిగిన; జటా= జడలయొక్క; భారంబు= బరువునూ; ప్రావృట్= వర్షాకాలంలోని; ఘన= మేఘంయొక్క; శ్రీ= రంగు యొక్క; లీలన్= తీరును; ప్రహసించు= నవ్వు, తిరస్కరించే; అంగమును= శరీరమును; రోచిస్= కాంతిచేత; స్ఫార= పెద్దది అగు; దండంబున్= కర్రయూ (మునులు ధరించునది); ఉన్మీలత్= ప్రకాశిస్తున్న; నీల= నల్లని; మృగ+అజిన= లేడితోలు అనే; అంబరమున్= వస్త్రమును; ఐ= కలవాడై; నిర్వాణ= మోక్షముయొక్క; దాన క్రియా= దానం చేయటమే; శీలుండు+ఐ= శీలంగా కలవాడైన; పరాశర= పరాశరమహర్షియొక్క; ఆత్మజుఁడు= కుమారుడు - వ్యాసుడు; కృపాలోలుఁడు= దయాపరుడు; ఐ= అయి; విచ్చేసెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఉదయిస్తున్న సూర్యుడి కాంతులతో కూడిన జడలగుంపు, వర్షాకాలమందలి మబ్బువన్నెగల శరీరమూ కాంతిమంతమైన దండమూ, లేడితోలు అనే వస్త్రం కలవాడూ, మోక్షప్రదాతా, దయాసంపన్నుడూ అయిన వ్యాసుడు వచ్చాడు.

వ. ఇట్లు సన్నిహితుండయిన వేదవ్యాస మునీశ్వరునిఁ బాండవులు పరమభక్తిం బ్రణామ పూర్వకంబుగాఁ బూజించి, 'కర్తవ్యం బెయ్యది! యానతిం' డనిన, నమ్మాననీయుం 'డెల్లి మీరెల్లవారును త్ర్యంబకపూజలు చెల్లింపవలయు; నేఁటిరాత్రి నియతులై దర్భసంస్తరణంబుల శయనించునది' యని నియోగించిన. 148

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సన్నిహితుండు= ప్రత్యక్షమైనవాడు; అయిన; వేదవ్యాస= వేదవ్యాసుడనే; ముని+ఈశ్వరునిన్= మునీంద్రుడిని; పాండవులు; పరమ= మిక్కిలి; భక్తిన్= భక్తితో; ప్రణామపూర్వకంబు+కాన్= నమస్కారపూర్వకంగా; పూజించి;

కర్తవ్యంబు= చేయదగినది; ఏ+అది= ఏది; ఆనతి+ఇండు= సెలవు ఇవ్వండి; అనినన్= అడుగగా; ఆ మాననీయుండు= ఆ గౌరవార్హుడు; ఎల్లి= రేపు; మీరు; ఎల్లవారును= అందరూ; త్ర్యంబక= ముక్కంటియొక్క; పూజలు; చెల్లింపవలయున్= చేయవలయును; నేఁటి= ఈ రోజు; రాత్రి; నియతులు+ఐ= నియమం కలవారై; దర్భ= దర్భలతో ఏర్పరచిన; సంస్తరణంబులన్= పడకలమీద; శయనించునది= పడుకొనండి; అని; నియోగించినన్= ఆజ్ఞాపించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రత్యక్షమైన వ్యాసమహర్షిని భక్తితో పూజించి పాండవులు మేము చేయవలసిన పని ఏమి?' అని అడిగారు. అంత ఆ మునీంద్రుడు రేపు మీరు శివపూజలు చేయాలి. ఈ రాత్రి నియమనిష్ఠలతో దర్భపడకలమీద పడుకొనండి' అని ఆజ్ఞాపించాడు.

ఆ. **రమ్యమైన చప్పరంబుల దర్భసం। స్తరణములను, యాగ సదనమునఁ బ్ర**
భాసమానములగు పంచాగ్నులును బోలె। నమ్మహాత్ము లుండి రధిపముఖ్య! 149

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజులలో; ముఖ్య!= అగ్రగణ్యా!, జనమేజయా!; యాగ= యజ్ఞముయొక్క; సదనమునన్= గృహంలో; ప్రభాసమానములు= మిక్కిలి ప్రకాశించేవి; అగు= అయిన; పంచ+అగ్నులును+పోలెన్= ఐదు అగ్నులవలె; ఆ+మహాత్ములు= ఆ గొప్ప మనస్సు కలవారు; రమ్యము= అందమయినవి; ఐన= అయిన; చప్పరంబులన్= పర్ణశాలలలో; దర్భ= దర్భలతో చేసిన; సంస్తరణములన్= పడకలమీద; ఉండిరి= శయనించారు.

తాత్పర్యం: యజ్ఞగృహంలో మిక్కిలి ప్రకాశించే పంచాగ్నులవలె పాండవులు అందమైన పర్ణశాలలలో దర్భపడకలమీద శయనించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. పంచాగ్నులు= ఆహవనీయము, గార్హపత్యము, దక్షిణాగ్ని, సభ్యము అపసధ్యము అను ఐదు అగ్నులు.

వ. **అట్లుండి యవనీసురాశీర్వాదంబుల నాదరించుచు నారేయి గడపి, కల్యం బగుటయుం గాలోచిత కరణీయంబులు నిర్వర్తించి, సర్వక్రియా కలాప నిర్వహణ ధుర్యుండగు పారాశర్యుండు వనుప ధౌమ్యప్రముఖ పురోహిత సహాయ మహనీయ సమాచారులగు పాండవేయులు పరమస్థండిలంబునం బార్వతీపతి నావహించి, యుత్కృష్టంబులును బహుళంబులు నగు। గంధపుష్ప ధూప దీపంబులం బూజించి, సమంచిత మనోహారి భూరి పాయసాది భవ్యద్రవ్య భార మహోదారంబగు నైవేద్యంబు సమర్పించి, వేఱువేఱ ప్రధాన ప్రమథులకుఁ దద్గణంబులకు నర్చలిచ్చి, కుబేర మాణిభద్ర ప్రభృతి భూతయక్షజనంబులను సభక్తికావాహన కలితులం గావించి, పూజనంబు లాచరించి. 150**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; ఉండి; అవనీసుర= బ్రాహ్మణులయొక్క; ఆశీర్వాదంబులన్= దీవనలను; ఆదరించుచున్= స్వీకరిస్తూ; ఆ రేయి= ఆ రాత్రి; కడపి= వెళ్ళబుచ్చి; కల్యంబు= వేకువ; అగుటయున్= అయిన తరువాత; కాల= ఆ సమయమునకు; ఉచిత= తగిన; కరణీయంబులు= చేయదగిన పనులను; నిర్వర్తించి= చేసి; సర్వ= సమస్తమైన; క్రియా= ధర్మకార్యాలయొక్క; కలాప= సమూహముయొక్క; నిర్వహణ= చేయటం అనే; ధుర్యుండు= భారం వహించినవాడు; అగు= అయిన; పారాశర్యుండున్= పరాశరుడి కుమారుడు, వ్యాసుడు; పనుపన్= పంపగా; ధౌమ్య= ధౌమ్యుడు; ప్రముఖ= ముఖ్యులైన; పురోహిత= పురోహితులయొక్క; సహాయ= తోడ్పాటు చేత; మహనీయ= గొప్ప; సమాచారులు= చక్కగా చేయించుట కలవారు; అగు= అయిన; పాండవేయులు= పాండవులు; పరమ= ఉత్కృష్టమైన; స్థండిలంబునన్= దర్భలచేత సంస్కరించిన చోటునందు; పార్వతీపతిన్= శివుడిని; ఆవహించి=

మంత్రపూర్వకంగా ప్రవేశపెట్టి; ఉత్కృష్టంబులును= మంచివీ; బహుళంబులును= అనేకములును; అగు= అయిన; గంధ= గంధంచేత; పుష్ప= పూలచేత; ధూప= సువాసనగల పొగలచేత; దీపంబులన్= దీపాలచేత; పూజించి; సమంచిత= మిక్కిలి ఒప్పుచున్న; మనోహారి= మనస్సునకు ఇంపైన; భూరి= అధికమైన; పాయస= పాయసం; ఆది= మొదలైన; భవ్య= యోగ్యమైన; ద్రవ్య= పదార్థాలయొక్క; భార= భారములచేత; మహత్= మిక్కిలి; ఉదారంబు= గొప్పది; అగు= అయిన; నైవేద్యంబు= నైవేద్యం; సమర్పించి; వేఱు+వేఱు+అ= విడివిడిగానే; ప్రధాన= ముఖ్యులయిన; ప్రమథులకున్= ప్రమథులకు; తద్= వారియొక్క; గణంబులకున్= అనుచరుల సమూహానికి; అర్చలు+ఇచ్చి= పూజలు చేసి; కుబేర= కుబేరుడు; మాణిభద్ర= మాణిభద్రుడు; ప్రభృతి= మొదలైన; భూత= భూతముల; యక్ష= యక్షుల; జనంబులను= సమూహాలను; సభక్తిక= భక్తితో కూడిన; ఆవాహన= ఆహ్వానంతో, మంత్రపూర్వకంగా పిలుచుటతో; కలితులన్= కూడినవారినిగా; కావించి= చేసి; పూజనంబులు= పూజించుటలు; ఆచరించి= చేసి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఉండి పాండవులు బ్రాహ్మణులదీవనలు పొంది, ఆ రాత్రి వెళ్ళబుచ్చారు. వేకువజామున కాలకృత్యాలు తీర్చుకొని, ధర్మకర్మ నిర్వహణదక్షుడైన వ్యాసుడి అనుజ్ఞతో ధౌమ్యుడు మొదలైన పురోహితుల తోడ్పాటుతో దర్భలతో సంస్కరించినచోట శివుడిని నిలిపి, ధూప దీప గంధ పుష్పాలతో పూజించి, పాయసం మొదలైన మహానైవేద్యాలను ఆ దేవుడికి అర్పించారు. తరువాత ముఖ్యప్రమథులనూ, వారి అనుచరులనూ, కుబేరుడు మాణిభద్రుడూ మొదలైన భూతాలనూ, యక్షులనూ మంత్రపూర్వకంగా ఆహ్వానించి పూజించారు.

క. రక్షాకర మంత్ర కలన। దక్షాత్మకు లైనయట్టి ధౌమ్య ముఖోదా
త్త క్షోణీసురులు బెరయ। నక్షయపుణ్యుఁ డగు కౌరవాధిపుఁ డెలమిన్. 151

ప్రతిపదార్థం: రక్షా= రక్షణను; కర= కలిగించే; మంత్ర= మంత్రములయొక్క; కలన= జ్ఞానంవలన; దక్ష= నేర్పుగలిగిన; ఆత్ములు= ఆత్మలు కలవారు; ఐన+అట్టి= అయినటువంటి; ధౌమ్య= ధౌమ్యుడు; ముఖ= మొదలైన; ఉదాత్త= గొప్ప; క్షోణీసురులు= బ్రాహ్మణులు; బెరయన్= చుట్టి ఉండగా; అక్షయ= క్షీణించని; పుణ్యుఁడు= పుణ్యం కలవాడు; అగు= అయిన; కౌరవ= కౌరవ వంశీయుడైన; అధిపుఁడు= రాజు, ధర్మరాజు; ఎలమిన్= ఉత్సాహంతో.

తాత్పర్యం: రక్షణ కలిగించే మంత్రాల జ్ఞానంవలన సమర్థులయిన ధౌమ్యాది పురోహితులు, చుట్టూ చేరి ఉండగా మహాపుణ్యాత్ముడైన ధర్మరాజు ఉత్సాహంతో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. అనుజులుఁ దానుఁ బరాశర। తనయ పురస్సరముగా నిధాన స్థలికిం
జని, యరుణ గంధ కుసుమము। లను మాంసాపూపములను లాజములఁ దగన్. 152

ప్రతిపదార్థం: అనుజులున్= తమ్ముళ్ళునూ; తానున్= తానునూ; పరాశర= పరాశర మహర్షియొక్క; తనయ= కుమారుడైన వ్యాసుడు; పురస్సరము+కాన్= ముందుండేటట్లుగా; నిధాన= నిధులున్న; స్థలికిన్= చోటికి; చని= వెళ్ళి; అరుణ= ఎర్రని; గంధ= గంధంతో; కుసుమములను= పూలతో; మాంస= మాంసంతో; అపూపములను= అప్పాలతో; లాజములన్= పేలాలతో; తగన్= శాస్త్రోక్తంగా.

తాత్పర్యం: తానూ తమ్ముళ్ళూ వ్యాసుడు ముందు నడుస్తుండగా నిధులున్న చోటికి వెళ్ళి, ఎర్రని గంధ పుష్పాలతో, మాంసంతో, అప్పాలతో, పేలాలతో, శాస్త్రోక్తంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. భూతతృప్తిఁ జేసి భూరి బలాఢ్యులఁ । బరిజనములఁ ద్రవ్వఁ బనుచుటయును
నతి కుతూహలమున నార్చి వారలు ద్రవ్వి । రన్నిధానదేశ మధిపముఖ్య! 153

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజులలో; ముఖ్య= అగ్రగణ్యుడయిన వాడా!; భూత= భూతములయొక్క; తృప్తిన్= తృప్తిని; చేసి; భూరి= గొప్ప; బల= బలంచేత; ఆఢ్యులన్= సంపన్నులను; పరిజనములన్= సేవకులను; త్రవ్వన్= నిధులు త్రవ్వగా; పనుచుటయును= ఆజ్ఞాపించగా; వారలు= ఆ సేవకులు; అతి= మిక్కిలి; కుతూహలమునన్= సంతోషంతో; ఆర్చి= అరచి; ఆ నిధాన= ఆ నిధులున్న; దేశము= చోటును; త్రవ్విరి= త్రవ్వారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! భూతములకు తృప్తిచేసి, మహాబల సంపన్నులైన సేవకులతో నిధులున్నచోటు త్రవ్వండని ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ సేవకులు ఉత్సాహం ఉరకలు వేస్తుండగా అరుస్తూ ఆ చోటును త్రవ్వారు.

క. త్రవ్వినఁ బ్రభలెల్ల దెసల । నివ్వటిలఁగ వెలుంగుచుండె నిధి; యనిలజుఁడుం
గవ్వడియుఁ గవలు నలరఁగ । నవ్వసుధాధిపుఁడు దాని కర్చన లిచ్చెన్. 154

ప్రతిపదార్థం: త్రవ్వినన్= త్రవ్వగా; ప్రభలు= కాంతులు; ఎల్లన్+దెసలన్= దిక్కులన్నిటా; నివ్వటిలఁగన్= వ్యాపించగా; నిధి; వెలుఁగుచున్+ఉండెన్= ప్రకాశిస్తూ ఉన్నది; ఆ+వసుధా= ఆ భూమియొక్క; అధిపుఁడు= అధిపతి; అనిలజుఁడున్= వాయువునకు జనించినవాడునూ, భీముడునూ; కవ+వడి+ఉన్= అర్జునుడునూ; కవలున్= నకుల సహదేవులునూ; అలరఁగన్= సంతోషించగా; దానికిన్= ఆ నిధికి; అర్చనలు+ఇచ్చెన్= పూజలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: త్రవ్వేటప్పటికి అన్ని దిక్కులందునూ వెలుగులు విరజిమ్ముతూ నిధి ప్రకాశిస్తూ ఉన్నది. అప్పుడు భీమార్జున నకుల సహదేవులు ఉబ్బిపోతుండగా ధర్మరాజు దానికి పూజలు చేశాడు.

వ. అట్లు వివిధ విద్యానిధి యగు వేదవ్యాసుండు సన్నిధిచేసి, యప్పెన్నిధి సాధించిన, నా ధర్మనందనుం డా పరాశర నందను పాదంబులకు దండప్రణామంబు చేసి, కేలు మొగిడ్చి ఫాలతలంబునం గదియించి, వినయావనతుండై యున్న నన్నరేంద్రు నమ్మునీంద్రుండాలింగ నాశీర్వాదంబుల నాదరించి, యామంత్రణంబు సేసి యంతర్హితుం డయ్యెఁ; నమ్మానవనాథుండు, 155

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; వివిధ= అనేక విధాలైన; విద్యా= విద్యలయొక్క; నిధి= గని; అగు= అయిన; వేదవ్యాసుండు; సన్నిధి+చేసి= ప్రత్యక్షమై; ఆ+పెను+నిధిన్= ఆ గొప్పనిధిని; సాధించినన్= సాధించగా; ఆ ధర్మనందనుండు= ఆ యముడి కుమారుడైన ధర్మరాజు; ఆ పరాశరనందను= ఆ పరాశరుడి కుమారుడైన వ్యాసుడియొక్క; పాదంబులకున్= కాళ్ళకు; దండప్రణామంబు= సాష్టాంగ నమస్కారం; చేసి; కేలు మొగిడ్చి= చేతులు జోడించి; ఫాలతలంబునన్= నుదుటను; కదియించి= చేర్చి; వినయ= వినయంచేత; అవనతుండు+ఐ= వంగినవాడై; ఉన్నన్= నిలవగా; ఆ నర+ఇంద్రున్= ఆ రాజును; ఆ ముని+ఇంద్రుండు= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడు; ఆలింగన= కౌగిలింతచేతనూ; ఆశీర్వాదంబులన్= దీవనలచేతనూ; ఆదరించి= గౌరవించి; ఆమంత్రణంబు+చేసి= వీడ్కొని; అంతర్హితుండు= అదృశ్యుడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; ఆ మానవనాథుండు= ఆ నరపతి-ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అనేక విద్యాఖని అయిన వ్యాసుడు ప్రత్యక్షమై ఒక మహానిధిని సాధించాడు. అపుడు ధర్మరాజు ఆ మహర్షికి సాష్టాంగనమస్కారం చేసి, చేతులు జోడించి నుదుట చేర్చి వినయం ప్రకటించాడు. అంతట ఆ మహర్షి

ధర్మరాజును కౌగిలించుకొని, దీవనలు కురియించి, సెలవిచ్చి అదృశ్యుడయ్యాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. శకట ఖరోష్ట్ర ఘోటక కుంజరంబు ల। నేక సహస్రంబు లెలమి సంఘ
టించి, భారంబు లెత్తించి భారవహత్వ। దక్షజనుల్ పెక్కులక్ష లర్థిఁ
గదిసి యే నే నని కడఁగి మోపఁగ యాగ। నిలయంబు కలపయుఁ గలశములును
నలఁకులు గాఁగులు నాదిగాఁగల భాండ। ములును పీఠములు శయ్యలును ఱోళ్ళు

తే. రోఁకళులుఁ జట్టువంబులు స్రుక్స్రువాజ్య। పాత్ర దండకమండలు దాత్రములును
లోనుగాఁ గల వస్తువుల్ శుద్ధ హేమ। మయము లొక్కట నడపించె మనుజనాథ! 156

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ!= నరపతీ!, జనమేజయా!; శకట= బండ్లు; ఖర= గాడిదలు; ఉష్ట్ర= ఒంటెలు; ఘోటక= గుర్రాలు; కుంజరంబులు= ఏనుగులు; అనేక సహస్రంబులు= వేలకు వేలు; సంఘటించి= సమకూర్చి; భారంబులు= బరువులు; ఎత్తించి; భారవహత్వ= బరువులు మోచుటయందు; దక్ష= సమర్థులయిన; జనుల్= జనులు; పెక్కు లక్షలు= లక్షలకొలది మంది; అర్థిన్= ప్రీతితో; కదిసి= సమీపించి; ఏను= నేను; ఏను= నేను; అని కడఁగి= అని పూనుకొని; మోపఁగన్= మోయగా; యాగనిలయంబు= యజ్ఞశాలయొక్క; కలపయున్= కలపయూ; కలశములును= కుండలు; అలఁకులు= అలుకు కుండలూ; కాఁగులు= కాగులూ; ఆదిగాన్+కల= మొదలైన; భాండములును= పాత్రలునూ; పీఠములు= పీటలూ; శయ్యలును= మంచములును; ఱోళ్ళు; రోఁకళులు= రోకళ్ళూ; చట్టువంబులు= తెడ్లు; స్రుక్= చంద్రకొయ్యచే నిర్మించబడి మఱ్ఱియాకువలె ఉండి భుజమంత పరిమాణంగల యజ్ఞ పాత్రలూ; స్రువ= స్రుక్కువంటిదేయై చేతియంతటి పరిమాణంగల పాత్రలూ; ఆజ్యపాత్ర= నేతికుండలూ; దండ= మునులు ధరించే కర్రలూ; కమండలు= కమండలాలూ; దాత్రములును= కొడవళ్ళూ; లోను+కాన్= మొదలుగా; కలుగు= కలిగిన; వస్తువుల్= వస్తువులు; శుద్ధ= పరిశుద్ధమైన; హేమ= బంగారంతో; మయములు= నిర్మింపబడినవి; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; నడపించెన్= సాగిపోనిచ్చాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! వేలకొలది బళ్ళనూ, గాడిదలనూ, ఒంటెలనూ, గుఱ్ఱాలనూ, ఏనుగులనూ ఉత్సాహంతో సమకూర్చి బరువులెత్తించాడు. బరువులు మోయటంలో మొనగాళ్ళైన అనేక లక్షలమంది నేనూ నేనూ అంటూ పూనుకొని మోయగా యాగశాలలో కలపా, బంగారంతో చేసిన కలశాలూ, అలుకు కుండలూ, కాగులూ మొదలైన పాత్రలు, పీటలూ, మంచాలూ, రోళ్ళూ, రోకళ్ళూ, నేతి గిన్నెలూ, దండాలూ, కమండలాలూ, కొడవళ్ళూ మొదలైన వస్తువులన్నీ శుద్ధబంగారంతో చేయించి ఒక్కసారిగా నడిపించినాడు.

చ. మఱియును సన్నిధిం గల సమంచిత కాంచనరాశి బండులం
బెఱికల మోపులం గొలఁది వెట్టఁగఁ బెక్కగు బారువుల్, జనుల్
వెఱఁగుపడంగ ఖేచరులు వెక్కస మందఁగ, శత్రుకోటికిన్
వెఱ పొనరించువార్త పృథివిం బరఁగన్ నడపించె భూవరా! 157

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= రాజా!; మఱియున్= ఇంకనూ; సన్నిధిన్= దగ్గర; కల= ఉన్న; సముచిత= మిక్కిలి మేలైన; కాంచన= బంగారంయొక్క; రాశిన్= గుట్టను; కొలఁది+పెట్టఁగన్= లెక్కించటానికి; పెక్కు+అగు= మించిపోయిన; బారువుల్= ఇరవై మణుగుల తూకం గలవాటిని; జనులు= ప్రజలు; వెఱఁగుపడంగన్= ఆశ్చర్యపడగా; ఖేచరుల్= దేవతలు; వెక్కసము+అందఁగన్= ఆశ్చర్యం పొందగా; శత్రు= శత్రువులయొక్క; కోటికిన్= సమూహానికి; వెఱవు= భయం; ఒనరించు= కలిగించే; వార్త; పృథివిన్= భూమియంతటా; పరఁగన్= వ్యాపించగా; బండులన్= బళ్ళలోనూ; పెఱికెలన్= జంతువుల వీపుమీద రెండు ప్రక్కలా వ్రేలాడే సంచులలోనూ; మోపులన్= మూటలలోనూ; నడిపించెన్= తీసికొని వెళ్ళేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! ఇంకా తనకు దగ్గర ఉన్న బంగారపు గుట్టలోనుండి లెక్కించటానికి శక్యంకాని బారువుల కొలది బంగారాన్ని బళ్ళలోనూ, పెరికలలోనూ, మూటలలోనూ తీసికొని వెళ్ళేటట్లు చేశాడు. దీనిని చూచి ప్రజలూ, దేవతలూ ఆశ్చర్యపడ్డారు. శత్రువులు భయపడ్డారు.

ఆ. ఏరునేల కొలఁది నెడనెడ విడియుచుఁ। బోవవలసి యుండె భూరి భార
వహుల డప్పి యెఱుఁగువాఁడగు నా ధర్మ। నందనునకు ధరణినాథవర్య! 158

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ= రాజులలో; వర్య!= శ్రేష్ఠుడా!; భూరి= పెద్ద; భార= బరువులను; వహుల= మోసేవారి యొక్క; డప్పి= ఆయాసం; ఎఱుఁగువాఁడు= తెలిసినవాడు; అగు= అయిన; ఆ ధర్మనందనునకున్= ఆ ధర్మరాజునకు; ఏరు నేల= రెండుకోసుల దూరం; కొలఁదిన్= లెక్క చొప్పున; ఎడన్+ఎడన్= అక్కడక్కడా; విడిది చేయుచున్= మజిలీ చేస్తూ; పోవవలసి= వెళ్ళవలసి; ఉండెను= ఉన్నది.

తాత్పర్యం: రాజేంద్రా! పెద్ద పెద్ద బరువులు మోసేవారికి బడలికా, దప్పికా కలుగుతాయి. ఈ విషయం తెలిసిన ధర్మరాజు ప్రతి రెండు కోసులకూ అక్కడక్కడా మజిలీ చేస్తూ వెళ్ళవలసి వచ్చింది.

వ. అంత నక్కడఁ గృష్ణుండు. 159

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= ఆ సమయాన; అక్కడన్= ద్వారకలో; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు.

తాత్పర్యం: అక్కడ ద్వారకలో శ్రీకృష్ణుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. ద్వారకానగరమునకుఁ దన్నుఁ బుచ్చు। నపుడు ధర్మజుఁ డశ్వమేధాధ్వరంబు
సమయ మగుట ప్రతీక్షించి సకల బంధు। యుక్తముగ రమ్మనిన మధురోక్తి యూఁది. 160

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; ద్వారకానగరమునకున్= ద్వారకాపట్టణానికి; తన్నున్= తనను; పుచ్చు+అపుడు= సాగనంపేటప్పుడు; అశ్వమేధ+అధ్వరంబు= అశ్వమేధయాగంయొక్క; సమయము= సమయం; అగుట= కావటం; ప్రతీక్షించి= ఎదురుచూచి; సకల= సమస్తమైన; బంధు= చుట్టాలతో; యుక్తము+కన్= కూడికొని ఉండేటట్లుగా; రమ్ము= రా; అనిన= చెప్పిన; మధుర= ఇంపైన; ఉక్తి= మాట; ఊఁది= విశ్వసించి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ద్వారకకు తనను పంపేటప్పుడు తనతో 'అశ్వమేధయాగ సమయంకొరకు ఎదురుచూస్తూ చుట్టపక్కాలందరితో కలిసిరమ్ము!' అని చెప్పిన మాటను విశ్వసించి.(తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

శ్రీకృష్ణుండు సకలబంధు సహితుండై కరినగరంబునకు వచ్చుట (సం.14-65-1)

వ. అరసికొనియుండి యప్పాండవాగ్రజుండు యాగంబున కుద్యోగంబు చేయుట చారులు చెప్ప నాకర్ణించి, కుతూహ లోన్నిద్రుండై, బలభద్ర సాత్యకి కృతవర్మ ప్రద్యుమ్న చారు (థే) దేష్ణ సాంబాది యాదవ సమేతంబుగా వసుదేవదేవకీ సమనుజ్ఞాతుండై, సుభద్రం దోడ్కొని కరినగరంబున కరుగుదెంచిన, ధృతరాష్ట్రుండును గాంధారియు గొంతియుం బనుప నుత్సుకుండై యుయుత్సుండు విదురుం బురస్కరించికొని యప్పాంచజన్యధరు నెదుర్కొని, పరమ భక్తిం దోడ్కొని వచ్చిన. 161

ప్రతిపదార్థం: అరసికొని= నిరీక్షిస్తూ; ఉండి; ఆ పాండవ= ఆ పాండవులయందు; అగ్రజుండు= పెద్దవాడు, ధర్మరాజు; యాగంబునకున్= అశ్వమేధయాగానికి; ఉద్యోగంబు చేయుట= ప్రయత్నించటం; చారులు= గూఢచారులు; చెప్పన్= చెప్పగా; ఆకర్ణించి= విని; కుతూహల= సంతోషంచేత; ఉన్నిద్రుండు= ప్రకాశించేవాడు; ఐ= అయి; బలభద్ర= బలరాముడు; సాత్యకి; కృతవర్మ; ప్రద్యుమ్న= ప్రద్యుమ్నుడు; చారు (థే)దేష్ణ= చారు (థే) దేష్ణుడు; సాంబ= సాంబుడు; ఆది= మొదలైన; యాదవ= యాదవులతో; సమేతంబు+కాన్= కూడికొనియుండేటట్లుగా; వసుదేవ= వసుదేవుడిచేత; దేవకీ= దేవకిచేత; సమ్+అనుజ్ఞాతుండు+ఐ= బాగుగా అనుమతి ఇవ్వబడినవాడై; సుభద్రన్= సుభద్రను; తోడ్కొని= వెంటబెట్టుకొని; కరినగరంబునకున్= హస్తినాపురానికి; అరుగుదెంచినన్= రాగా; ధృతరాష్ట్రుండును; గాంధారియున్= గాంధారియును; గొంతియున్= కుంతియు; పనుపన్= పంపగా; ఉత్సుకుండు= ఉత్సాహం కలవాడై; యుయుత్సుండు; విదురున్= విదురుడిని; పురస్కరించికొని= ముందుంచుకొని; ఆ పాంచజన్య= పాంచజన్యమనే శంఖాన్ని; ధరున్= ధరించినవాడిని, కృష్ణుడిని; ఎదుర్కొని= ఎదురుగా పోయి; పరమ= మిక్కిలి; భక్తిన్= భక్తితో; తోడ్కొని= తీసికొని; వచ్చినన్= రాగా.

తాత్పర్యం: అశ్వమేధయాగసమయం కొరకు నిరీక్షిస్తూ ధర్మరాజు దానిని చేయటానికి ప్రయత్నిస్తున్నాడని గూఢచారులు చెప్పినమాట విని కృష్ణుడు ఎంతో సంతోషించాడు. వెంటనే బలరాముడు, సాత్యకి మొదలైన యాదవులతో సుభద్రను వెంటబెట్టుకొని హస్తినాపురానికి వచ్చాడు. అతడిరాక విన్న గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులూ, కుంతీ, అతడిని తీసికొని రావటానికి యుయుత్సుడిని పంపారు. అతడు ఉత్సాహంతో విదురుడు ముందు నడుస్తుండగా ఎదురుగా వెళ్ళి శ్రీకృష్ణుడిని మహాభక్తితో తీసికొని రాగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. మున్ను ధృతరాష్ట్రుకడకు నా వెన్నుఁ డేఁగి । యతని గాంధారిఁ బ్రణతి పూర్వాతి మధుర
వాక్యములఁ బ్రీతి నొందించి వచ్చి, గొంతిఁ । గాంచి ప్రణమిల్ల నద్దేవి గౌఁగిలించి. 162

ప్రతిపదార్థం: ఆ వెన్నుఁడు= ఆ విష్ణువు, కృష్ణుడు; మున్ను= ముందు; ధృతరాష్ట్ర= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; కడకున్= దగ్గరకు; ఏఁగి= వెళ్ళి; అతనిన్= అతడినీ; గాంధారిన్= గాంధారినీ; ప్రణతిపూర్వ= నమస్కారపూర్వకమైన; అతి= మిక్కిలి; మధుర= ఇంపైన; వాక్యములన్= మాటలతో; ప్రీతిన్+ఒందించి= సంతోషింపజేసి; వచ్చి; గొంతిన్= కుంతిని; కాంచి= చూచి; ప్రణమిల్లన్= నమస్కరించగా; ఆ+దేవి= ఆ దేవేరి; కౌఁగిలించి= కౌగిలించుకొని.

తాత్పర్యం: కృష్ణుడు ముందుగా ధృతరాష్ట్రుడి దగ్గరకు వెళ్ళి, అతడినీ, గాంధారినీ నమస్కారపూర్వకంగా ఇంపైన మాటలతో సంతోషింపజేశాడు. తరువాత కుంతిని చూచి ఆమెకు నమస్కరించాడు. ఆమె అతడిని కౌగిలించుకొని. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. పెక్కుభంగులఁ దీవించె; బలదేవాదులుం దగిన తెఱంగున నప్పాండురాజ మహిషిం గని; రక్కులపాలికా తిలకంబు పులకంబులం బెరిఁగిన మేనితో మాననీయచరిత్రుం డగు నద్దేవకీపుత్త్రు సంభావించి. 163

ప్రతిపదార్థం: పెక్కు= అనేకములైన; భంగులన్= విధాలుగా; దీవించెన్= దీవించింది; బలదేవ= బలరాముడు; ఆదులున్= మొదలగువారును; తగిన; తెఱంగునన్= విధంగా; ఆ+పాండురాజు= ఆ పాండురాజుయొక్క; మహిషిన్= పట్టపురాణిని; కనిరి= దర్శించారు; ఆ+కులపాలికా= ఆ ఉత్తమ కులశీలములు కలిగిన స్త్రీలలో; తిలకంబు= శ్రేష్ఠురాలు; పులకంబులన్= గగుర్పాటులతో; పెరిఁగిన= పొంగిన; మేనితోన్= శరీరంతో; మాననీయ= గౌరవించదగిన; చరిత్రుండు= నడవడి కలవాడు; అగు= అయిన; ఆ+దేవకీ= ఆ దేవకియొక్క; పుత్త్రున్= కుమారుడిని, కృష్ణుడిని; సంభావించి= గౌరవించి.

తాత్పర్యం: (కుంతి) అనేక విధాలుగా దీవించింది. బలరాముడు మొదలైనవారుకూడా తగినరీతిగా ఆమెను దర్శించారు. కులస్త్రీ రత్నమైన కుంతీదేవి గగుర్పాటులతో శరీరం ఉప్పొంగగా పూజ్య చరిత్రుడైన శ్రీకృష్ణుడిని గౌరవించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ప్రమద మెసఁగ విదురుఁ బనిచి, సముచిత మగు నర్చనంబు సంకర్షణ పూ
ర్వము గాఁగ నడపి యదు నిక। రము నర్చలు సంభృతాదరంబున నడపెన్. 164

ప్రతిపదార్థం: ప్రమదము= సంతోషం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; విదురున్= విదురుడిని; పనిచి= పంపి; సముచితము+అగు= మిక్కిలి తగినదైన; అర్చనంబు= పూజ; సంకర్షణ= బలరాముడితో; పూర్వము= మొదలు; కాఁగన్= అగునట్లుగా; నడపి= జరిపించి; సంభృత= పరిపూర్ణమైన; ఆదరంబునన్= ఆదరంతో; యదు= యాదవులయొక్క; నికరము= సమూహం యొక్క; అర్చలు= పూజలు; నడపెన్= జరిపించాడు.

తాత్పర్యం: మహా సంతోషంతో విదురుడిని పంపి, బలరాముడితో మొదలుపెట్టి తగిన విధంగా పూజలు జరిపించింది. అట్లే మిగిలిన యాదవులకు కూడా ఆదరం అతిశయించగా సత్కారాలు జరిపించింది.

వ. సుభద్ర తన్నుం గనినం బరమప్రియంబున గారవించి, యభ్యంతర మందిరంబునకుం బుచ్చెఁ; బద్మనాభ ప్రభృతులగు నా బంధుజనంబు నెల్లను నగరుచేరువ శోభిల్లుమందిరంబుల విడియింప యుయుత్సునియోగించె; నట్లయ్యందఱు నభినందితులై యున్న సమయంబున. 165

ప్రతిపదార్థం: సుభద్ర; తన్నున్= తనను; కనినన్= దర్శింపగా; పరమ= మిక్కిలి; ప్రియంబునన్= ప్రేమతో; గారవించి= ఆదరించి, లాలించి; అభ్యంతర= లోపలి; మందిరంబునకున్= ఇంటికి, అంతఃపురమునకు; పుచ్చెన్= పంపారు; పద్మనాభ= శ్రీకృష్ణుడు; ప్రభృతులు= మొదలైనవారు; అగు= అయిన; ఆ+బంధుజనంబున్= చుట్టాల సమూహాన్ని; ఎల్లను= అంతటినీ; నగరు= అంతఃపురం; చేరువన్= దగ్గర; శోభిల్లు= ఒప్పుచున్న; మందిరంబులన్= భవనాలలో; విడియింపన్= దిగునట్లు చేయగా; యుయుత్సున్= యుయుత్సుడిని; నియోగించెన్= ఆజ్ఞాపించింది; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+అందఱున్= ఆ అందరూ; అభినందితులు= సంతోషపెట్టబడినవారు; ఐ= అయి; ఉన్న; సమయంబునన్= సమయంలో

తాత్పర్యం: సుభద్ర తనను చూడటానికి రాగా, కుంతి ఆమెను ఆదరించి అంతఃపురానికి పంపింది. శ్రీకృష్ణుడు మొదలైన చుట్టాలను, అంతఃపురానికి దగ్గరగా ఉన్న భవనాలలో బసచేయించటానికి యుయుత్సుడిని ఆజ్ఞాపించింది. ఈ విధంగా యాదవులందరూ సంతోషపెట్టబడినవారై ఉన్న సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఉ. ఉత్తర పుణ్యగర్భముననుండి భవజ్జనకుండు పూరువం
శోత్తరుఁ డాది రాజగుణయోగి పరిక్షితుఁ డుద్భవించినన్
జిత్త మెలర్పఁ బుత్త్రుఁడని చెప్పిరి వెల్పలివారి కింటిలో
నత్తఱి నున్న వృద్ధ సతు; లార్చె జనం బఖిలంబు నుబ్బునన్. 166

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తర= ఉత్తరయొక్క; పుణ్య= పవిత్రమైన; గర్భమునన్+ఉండి= గర్భంనుండి; భవత్= మీయొక్క తండ్రి; పూరువంశ= పూరుడియొక్క కులమందు; ఉత్తరుఁడు= శ్రేష్ఠుడు; ఆదిరాజ= పూర్వ మహారాజులయొక్క; గుణ= సద్గుణాలయొక్క; యోగి= కూడిక కలవాడు; పరిక్షితుఁడు; ఉద్భవించినన్= పుట్టగా; ఇంటిలోన్= పురిటింటిలో; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయాన; ఉన్న; వృద్ధ సతులు= ముదుసలులగు ఉత్తమ స్త్రీలు; చిత్తము= మనస్సు; ఎలర్పన్= సంతోషించగా; వెల్పలివారికిన్= బయట ఉన్నవారికి; పుత్త్రుడు= కొడుకు; అని; చెప్పిరి= చెప్పారు; జనంబు= జనసమూహం; అఖిలంబున్= అంతా; ఉబ్బునన్= సంతోషంతో; ఆర్చెన్= కేకలు పెట్టింది.

తాత్పర్యం: పూరువంశంలో శ్రేష్ఠుడూ, పూర్వమహారాజులవలె సకల సద్గుణ సంపన్నుడూ, మీ తండ్రీ అయిన పరిక్షితుడు ఉత్తరకు జన్మించాడు. వెంటనే పురిటింట్లో అప్పుడున్న వృద్ధాంగనలు కొడుకు పుట్టాడని బయటఉన్న జనానికి చెప్పారు. ఆ జనమంతా సంతోషంతో కేకలుపెట్టింది.

క. బాలుఁడు మృతజాతుం డని । యాలోనన యేడ్పు బెరయ, నలమట నచ్చో
నాలలన లుగ్గడించినఁ । దేలిరి శోకమున జనులు ధీరవిచారా! 167

ప్రతిపదార్థం: ధీర= గంభీరమైన; విచారా!= ఆలోచనలు కలవాడా!; ఆ+లోనన్+అ= అంతలోనే; బాలుఁడు= బాలుడు; మృతజాతుఁడు= చనిపోయి పుట్టినవాడు; అని; ఏడ్పు= ఏడ్పులూ; బెరయన్= రేగగా; అచ్చోన్= అక్కడనే; అలమటన్= దుఃఖంతో; ఆ= మొదట శుభవార్త చెప్పిన; లలనలు= స్త్రీలు; ఉగ్గడించినన్= ప్రకటించగా; జనులు; శోకమునన్= దుఃఖంలో; తేలిరి.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! అంతలోనే చచ్చిన బిడ్డడు పుట్టాడంటూ ఏడ్పులు రేగాయి. మొదట శుభవార్త చెప్పిన ఆ వృద్ధ స్త్రీలు దుఃఖంతో అశుభవార్త ప్రకటించేటప్పటికి జనులందరూ దుఃఖంలో మునిగిపోయారు.

వ. అత్తఱి రోదనధ్వనులు గలయం జెలంగిన విషాద వేదనాయత్తం బయిన చిత్తాంగంబుతో శౌరి సాత్యకి యను గమనంబు సేయ, సత్వరంబుగా గొంతి యున్నెడకుం జనుదెంచె; నప్పుడా కుంతిభోజనందనయు ద్రౌపదియు సుభద్రయు నార్తనాదంబు లెసంగం దనకడకు రయంబునరా నెదుర నయ్యదువీరుండు గాంచి, శోకసమాకుల మానసుం డయ్యె; నప్పాండురాజపత్ని పురుషోత్తముతో డగ్గుత్తిక నెలుంగు దవుల నిట్లనియె. 168

ప్రతిపదార్థం: ఆ+తఱిన్= ఆ సమయమున; రోదనధ్వనులు= దుఃఖధ్వనులు; కలయన్= అంతటనూ; చెలంగినన్= వ్యాపించగా; విషాద= దుఃఖంవలన కలిగిన; వేదనా= బాధకు; ఆయత్తంబు+ఐన= వశమైన; చిత్త+అంగంబు+తోన్= మనస్సుతో, శరీరంతో; శౌరి= కృష్ణుడు; సాత్యకి; అనుగమనంబు= వెంట రావటం; చేయన్= చేయగా; సత్వరంబు+కాన్= త్వరగా; గొంతి= కుంతి; ఉన్న= ఉండిన; ఎడకున్= చోటికి; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ కుంతిభోజ= ఆ కుంతిభోజుడియొక్క; నందనయున్= కూతురునూ; కుంతియూ; ద్రౌపదియున్; సుభద్రయున్; ఆర్తనాదంబులు= శోకధ్వనులు; ఎసంగన్= అధికం

కాగా; తనకడకున్= తన దగ్గరకు; రయంబునన్= వేగంగా; రాన్= రాగా; ఎదురన్= ఎదుట; ఆ+యదు= ఆ యదువంశమునందు; వీరుండు= వీరుడు; కాంచి= చూచి; శోక= శోకంచేత; సమాకుల= మిక్కిలి కలతచెందిన; మానసుండు= మనస్సు కలవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; ఆ+పాండురాజు= ఆ పాండురాజుయొక్క; పత్ని= భార్య-కుంతి; పురుషోత్తముతోన్= శ్రీకృష్ణుడితో; డగ్గుత్తికన్= దుఃఖంవలన కలిగిన కంపమునందు; ఎలుంగు= గొంతు; తగులన్= చిక్కుకొనగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఏడ్పులు పెడబొబ్బలు అంతటా వ్యాపించాయి. వాటిని విన్న శ్రీకృష్ణుడి మనస్సూ, శరీరమూ బాధకు లోనయ్యాయి. సాత్యకి వెంటనడచి వస్తుండగా అతడు కుంతి ఉన్నచోటికి వెళ్ళాడు. అప్పుడు కుంతీ, ద్రౌపదీ, సుభద్రా పెద్దపెట్టున ఏడుస్తూ దగ్గరకు రాగా, ఎదుట ఉన్నవారిని చూచిన అతడి మనస్సు దుఃఖంచేత ఎంతో కలత చెందింది. అంత కుంతి అతడితో ఈ విధంగా పలికింది.

పరిక్షిత్ప్రాణదానంబునకై కుంతీసుభద్రలు కృష్ణుఁ బ్రార్థించుట (సం.14-65-25)

క. 'గతి నీవె నాకు, మత్సం । తతికిని; నీ యల్లుఁగుఱ్ఱతనయుఁడు పుట్టెన్
మృతుఁడై క్రూరుండగు గురు । సుతుని యిషీకాస్త్ర వహ్నిఁ జూఁడిన కతనన్. 169

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకూ; మత్= నా యొక్క; సంతతికిని= సంతానానికీ; నీవు+ఎ= నీవే; గతి= దిక్కు; క్రూరుండు= కఠినుడు; అగు= అయిన; గురు= ద్రోణాచార్యుడియొక్క; సుతుని= కొడుకు, అశ్వత్థామయొక్క; ఇషీక+అస్త్ర= మంత్రపూర్వకంగా, బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రవేశపెట్టిన రెల్లుకాడనుండి పుట్టిన; వహ్నిన్= అగ్నిచేత; చూఁడిన= మాడిన; కతనన్= కారణంగా; నీ= నీయొక్క; అల్లు+కుఱ్ఱ= ముద్దుల మేనల్లుడియొక్క; తనయుఁడు= కొడుకు; మృతుఁడు= చనిపోయినవాడు; ఐ= అయి; పుట్టెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: 'నాకూ నా సంతానానికీ నీవే దిక్కు. కఠినాత్ముడైన అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన ఇషీకాస్త్రంనుండి పుట్టిన అగ్నిచేత మాడి, నీ ముద్దుల మేనల్లుడి కొడుకు చచ్చిపోయి జన్మించాడు.

విశేషం: ఇషీక+అస్త్రము= ఇషీకాస్త్రము. ఇషీకం అంటే రెల్లు. అశ్వత్థామ సౌప్తికవధ చేశాడు. ద్రౌపదిమాటమీద భీముడు అతడిమీదికి వెళ్ళాడు. వెంటనే కృష్ణార్జునులుకూడా వెళ్ళారు. తన కెటూ చావు మూడిందనుకొని, అశ్వత్థామ ఒక రెల్లుపుల్ల తీసికొని దానిలో మంత్రపూర్వకంగా బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రాన్ని ప్రవేశపెట్టి ప్రయోగించాడు. ప్రయోగించేటప్పుడు లోకం అపాండవం కావాలని పలికాడు. అర్జునుడుకూడా బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. లోకం భయాకులమైనది. వ్యాసుడు అశ్వత్థామ రోషాన్ని నివారించి, అతడి ప్రతిజ్ఞ వమ్ము అయ్యేటట్లు చేయాలని ప్రయత్నించాడు. కాని, అశ్వత్థామ ఆ మహర్షిమాటలు వినలేదు. తన అస్త్రం పాండవుల ప్రేమకు యోగ్యులయిన స్త్రీల గర్భాలకు హానిచేసి శాంతి పొందుతుందని అన్నాడు. అప్పుడు అభిమన్యుడిభార్య ఉత్తర గర్భవతియై ఉన్నది. ఆమె బిడ్డను తప్పక రక్షిస్తానని కృష్ణుడు ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. (ఈ కథంతా సౌప్తికపర్వ ద్వితీయాశ్వాస ప్రారంభంలో ఉన్నది).

సీ. దేవకీపుత్త్ర! సంజీవితుఁ జేయవే । యబ్బాలు; నద్దారుణాస్త్ర సంప్ర
యోగంబు నపుడు కృపాగరిష్ఠుండ వై । చేసితి ప్రతిన 'గాచెద నవశ్య
మును నుత్తరాగర్భజనితు నే' నని; బాలు । బ్రదుకుతోడిద నాదు బ్రదుకు; ద్రుపద
తనయా సుభద్రలు, ధర్మజుం డనుజు, లా । శిశువు సంజీవితుఁ జేయకున్న

ఆ. బ్రదుక; రన్వయమున కుదక పిండ ప్రదా। నంబు లెడలు; మత్స్యనందనయును
నూఱడింపఁ బడియె నొకనాఁడు నీ చేత;। దాని యార్తి కరుణఁ దలుఁగవయ్య! 170

ప్రతిపదార్థం: దేవకీ= దేవకియొక్క; పుత్ర!= కుమారా!, కృష్ణా!; ఆ బాలున్= ఆ బాలుడిని; సంజీవితున్= తిరిగి బ్రదికిన వాడినిగా; చేయవే!= చేయుమా!; ఆ దారుణ= ఆ భయంకరమైన; అస్త్ర= అస్త్రంయొక్క; సంప్రయోగంబు+అపుడు= ప్రయోగించిన సమయంలో; కృపా= దయచేత; గరిష్ఠుండవు= అధికుడవు; ఐ= అయి; నేను; అవశ్యమును= తప్పక; ఉత్తరా= ఉత్తరయొక్క; గర్భ= కడుపున; జనితున్= పుట్టినవాడిని; కాచెదన్= కాపాడుతాను; అని; ప్రతిన చేసితి(వి)= ప్రతిజ్ఞ చేశావు; నా+బ్రదుకు= నా బ్రదుకు; బాలు= బాలుడియొక్క; బ్రదుకుతోడిది+అ= బ్రదుకుతోనే ముడిపడి ఉన్నది; ద్రుపదతనయ= ద్రుపదుడి కూతురు, ద్రౌపది; సుభద్ర; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; అనుజులు= అతడి తమ్ముళ్ళు; ఆ+శిశువున్= ఆ నెత్తురు కందును; సంజీవితున్= తిరిగి బ్రదికిన వాడినిగా; చేయక+ఉన్నన్= చేయకుంటే; బ్రదుకరు; అన్వయమునన్= వంశంలో; ఉదక= నీటియొక్క; పిండ= శ్రాద్ధసమయాలలో పిండములయొక్క; ప్రదానంబులు= ఇచ్చుటలు; ఎడలున్= తొలగిపోతాయి; ఒకనాఁడు= ఒకప్పుడు; మత్స్య= మత్స్యులరాజయిన విరాటుడియొక్క; నందనయును= కూతురునూ; నీ చేతన్= నీ చేత; ఊఱడింపఁబడియెన్= ఓదార్చబడింది; దాని= ఆమెయొక్క; ఆర్తిన్= దుఃఖమును; కరుణన్= దయతో; తలుఁగుము+అయ్య!= పోగొట్టవయ్యా!

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఆ బాలుడిని నీవు తిరిగి బ్రదికించుము. భయంకరమైన బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రాన్ని ప్రయోగించినపుడు 'నేను తప్పకుండా ఉత్తర కడుపున పుట్టిన బిడ్డను కాపాడుతా'నని ప్రతిజ్ఞ చేశావు. బాలుడు బ్రదికితే నేను బ్రదుకుతాను. అతడు తిరిగి బ్రదుకకపోతే, ద్రౌపదీ, సుభద్రా, పాండవులూ బ్రదుకనే బ్రదుకరు. దానితో వంశంలో నీళ్ళు వదలటానికీ, పిండాలు పెట్టటానికీ ఎవ్వరూ ఉండరు. ఒకప్పుడు నీవు ఉత్తరను కూడా ఓదార్చావు. దయామయుడవై ఆమె గర్భశోకాన్ని తొలగించవయ్యా!

వ. దేవా! నీ విక్కులంబు గలిగించినవాఁడ; వింకను నీవ వీని బ్రదికింపవే యని పల్కుచుం బుడమిఁబడిన గొంతి నగ్గోవిందుం డనునయ వచనంబుల నూరార్చి యెత్తె; నట్టియెడ సుభద్ర యమ్మహాత్మునితో నిట్లనియె. 171

ప్రతిపదార్థం: దేవా!; నీవు; ఈ కులంబు= ఈ కులాన్ని; కలిగించినవాఁడవు= నిలిపినవాడవు; ఇంకను= కాబట్టి, ఇంకా; నీవు+అ= నీవే; వీనిన్= ఈ శిశువును; బ్రదికింపవే= బ్రదికించుమా; అని; పల్కుచున్= పలుకుతూ; పుడమిన్= భూమిమీద; పడిన= కూలిన; గొంతిన్= కుంతిని; ఆ+గోవిందుండు= ఆ కృష్ణుడు; అనునయ= ఓదార్పు కలిగించే; వచనంబులన్= మాటలతో; ఊరార్చి= ఉపశమం కలిగించి; ఎత్తెన్= లేవదీశాడు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; సుభద్ర; ఆ+మహా+ఆత్మునితోన్= ఆ గొప్ప ఆత్మకలవాడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికింది.

తాత్పర్యం: దేవా! ఈ భరతవంశాన్ని నిలిపినవాడవు నీవే. కాబట్టి నీవే ఈ శిశువును కూడా బ్రదికించుము' అని పలుకుతూ కుంతి నేలమీద కూలిపోయింది. అప్పుడు కృష్ణుడు ఆమెను ఉపశమనం కలిగే మాటలతో ఓదార్చి.

క. 'గురుసుతుఁడు భీమునకు నై। పర మాస్త్రం బెత్తె; దాని ఫల మందంగా
నరుఁడును దత్పత్నియుఁ గాం। చిరి తుది; నీకు నేమి చెప్పుదుఁ బ్రభువా! 172

ప్రతిపదార్థం: ప్రభువా!= ప్రభూ!; గురు= ద్రోణాచార్యుడియొక్క; సుతుఁడు= కొడుకు-అశ్వత్థామ; భీమునకున్+ఐ= భీముడిని ఉద్దేశించి; పరమ= బ్రహ్మశిరమనే; అస్త్రంబు= అస్త్రాన్ని; ఎత్తెన్= ప్రయోగించాడు; తుదిన్= చివరకు; నరుఁడును= అర్జునుడునూ;

తత్= అతడియొక్క; పత్నియున్= భార్యయూ; దాని= ఆ అస్త్రప్రయోగంయొక్క; ఫలము= ఫలితాన్ని; అందంగాన్= పొందేటట్లుగా; కాంచిరి= దుర్గతి పాలయిరి; నేను; నీకున్= నీకు; ఏమి; చెప్పుదున్= చెప్పుతాను.

తాత్పర్యం: 'అశ్వత్థామ భీముడిమీద బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. కాని చివరకు అర్జునుడూ, అతడి భార్యనయిన నేనూ దాని ఫలితాన్ని పొందే దుర్గతి పాలయ్యాము. నీ కింకా ఏమి చెప్పగలను ప్రభూ!

క. **నీ మఱఁది యా కొడుకుపైఁ। బ్రేమం బెప్పుడును బెంపఁ బ్రేలెడి; మనుమం**
డీమెయి వమ్మయి పోయిన। నేమి యగునొ యెఱుఁగ; నీవ యెఱుఁగుదు దీనిన్. **173**

ప్రతిపదార్థం: నీ= నీయొక్క; మఱఁది= బావమరది అర్జునుడు; ఆ= ఆ మరణించిన; కొడుకుపైన్= కొడుకుమీద, అభిమన్యుడిమీద; ప్రేమంబు= ప్రేమ; ఎప్పుడును=ఎల్లకాలమూ; పెంపన్= అతిశయించగా; ప్రేలెడిన్= సంతాపం చెందుతున్నాడు; మనుమండు= మనుమడు; ఈమెయిన్= ఈ విధంగా; వమ్ము+అయి= నాశమై; పోయినన్= పోగా; ఏమి; అగును+ఒ= అగునో; ఎఱుఁగన్= ఎరుగను; దీనిన్= దీనిని; నీవు+అ= నీవే; ఎఱుఁగుదు= తెలిసి ఉంటావు.

తాత్పర్యం: నీ బావమరది చనిపోయిన కన్నకొడుకు మీది తీపి రోజు రోజుకూ పెరుగుతూ ఉంటే తపించిపోతున్నాడు. మనుమడు కూడా ఈ విధంగా నాశనమైపోతే ఆయన ఏమైపోతాడో ఎరుగను. ఇది నీకే తెలియును.

సీ. **ధర్మజుం డెమ్మెయి ధరియించు నెవ్వగ?। పవన నందనుఁడును గవలు నేమి**
వెరవున నుపశమింతురు? దీని విను. దేవ!। యస్త్రప్రయోగంబు నపుడు నీవు
గురుసుతు నదలించి కుత్సిత! నిన్ను మో। ఘాస్త్రునిఁ జేసెద నంటి; దాన
నూఱడియుండుదు ముజ్జ్వల తేజ! నీ। మహితానుభావత మాకు నెల్లఁ

ఆ. **దెలిసి యుండుఁ గాన యలుకము; సత్య ద। యాశ్రితాభిరక్ష లనఘ! నీకు**
నైజములు; శిరః ప్రణతి నేను వేఁడెదఁ। గరుణ నిక్కులంబుఁ గాచికొనుము. **174**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; నెఱ+వగ= పరిపూర్ణ దుఃఖం; ధరియించున్?= భరిస్తాడు?; పవన= వాయువుయొక్క; నందనుఁడును= కుమారుడైన భీముడు; కవలు= నకుల సహదేవులు; ఏమి= ఏ; వెరవునన్= ఉపాయంచేత; ఉపశమింతురు?= శాంతిస్తారు; దేవా!; దీనిన్= ఈ మాటను; విను= వినుము; అస్త్రప్రయోగంబు+అపుడు= బ్రహ్మ శిరోనామకాస్త్రమును ప్రయోగించినపుడు; నీవు; గురుసుతున్= ద్రోణాచార్య పుత్రుడిని, అశ్వత్థామను; అదలించి= బెదరించి; కుత్సిత= నీచుడా; నిన్నున్= నిన్ను; మోఘ= వ్యర్థమైన; అస్త్రునిన్= అస్త్రం కలవాడినిగా; చేసెదన్= చేస్తాను; అంటి(వి)= అన్నవాడవు; దానన్= ఆ నీమాటచేత; ఊఱడి= శాంతిపొంది; ఉండుదుము= ఉంటాము; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశిస్తున్న; తేజ= శక్తి కలవాడా!; నీ= నీయొక్క; మహిత= గొప్ప; అనుభావత= మహిమ; మాకున్+ఎల్లన్= మా కందరికీ; తెలిసి= విదితమై; ఉండున్= ఉన్నది; కాన; అలుకము= భయపడము; అనఘ!= పాపరహితుడా!; సత్య= సత్యమూ; దయా= దయ; ఆశ్రిత= ఆశ్రయించిన వారియొక్క; అభిరక్ష= సంరక్షణం; నీకున్= నీకు; నైజములు= సహజములు; నేను; శిరస్+ప్రణతిన్= తలవంచి నమస్కరించి; వేఁడెదన్= ప్రార్థిస్తున్నదానను; కరుణన్= దయతో; ఈ+కులంబు= ఈ పాండవుల వంశాన్ని; కాచికొనుము= కాపాడుకొనుము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఈ మహాదుఃఖాన్ని ఏ విధంగా భరిస్తాడు? భీమ నకుల సహదేవులు ఏ ఉపాయంచేత చిత్తస్వాస్థ్యాన్ని పొందుతారు? దేవా? ఈ మాట వినుము. అశ్వత్థామ బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రాన్ని ప్రయోగించినపుడు నీవు అతడిని

బెదరించి 'నీచుడా! నీ అస్త్రాన్ని పనికిరాకుండా చేస్తాను' అని అన్నావు. ఆ మాటలవలన మా గుండెలు కుదుటబడ్డాయి. నీ మహిమ మాకు తేటతెల్లం కాబట్టి మేము భయపడము. సత్యమూ, దయా, ఆశ్రిత రక్షణమూ నీకు సహజగుణాలు. తలవంచి నమస్కరించి నిన్ను వేడుకొంటున్నాను. దయతో ఈ పాండవుల కులాన్ని కాపాడు కొనుము.

తే. ఏ విధంబునఁ గోలుపోనీవు నీవు। పాండవుల; నీదు సన్నిధిఁ బాపకర్మ
శీలుఁడైన యశ్వత్థామ గోలుపుచ్చె;। వాని నే మనఁ గలదు దుర్వారతేజ!' 175

ప్రతిపదార్థం: దుర్వార= నివారించశక్యంగాని; తేజ= ప్రతాపం, ప్రాభవం కలవాడా!; ఏవిధంబునన్= ఏ విధంగానూ; నీవు; పాండవులన్= పాండవులను; కోలుపోనీవు= భంగపడనియ్యవు; నీ+సన్నిధిన్= నీ దగ్గరనే; పాపకర్మ= పాపకార్యాలు చేయటమే; శీలుఁడు= స్వభావంగా కలవాడు; ఐన= అయిన; అశ్వత్థామ; కోలుపుచ్చెన్= భంగపడజేశాడు; వానిన్= వాడిని; అనన్= నిందించటానికి; ఏమి; కలదు= ఉన్నది.

తాత్పర్యం: దుర్వార ప్రతాపశాలీ! ఏ విధంగానూ నీవు పాండవులను భంగపడనియ్యవు. కాని నీ కన్నులయెదుటనే అశ్వత్థామ పాండవులను భంగపడజేశాడు. వాడిని నిందించటానికి ఇంకా ఏమున్నది?'

వ. అని వెండియు. 176

తాత్పర్యం: అని ఇంకనూ. (ఇట్లా అన్నది).

చ. 'భువనము లొక్కపెట్టఁ మృతిపొందిన జీవము లావహింపనే
ర్తు; వలచినట్టులైన గుణరూఢుఁడు మేనమఱంది పౌత్రుఁ జా
వ విడుతె? వంత పెంపున నవారణ నీ యెదురం బ్రలాపముల్
వివిధము లే మొనర్చితిమి వెఱ్ఱులమై యిటు భక్తవత్సలా!' 177

ప్రతిపదార్థం: భక్త= భక్తులయందు; వత్సలా!= మమత కలవాడా!; భువనములు= లోకాలు (సర్వలోకాలలోనివారు అని అర్థం); ఒక్కపెట్టన్= ఒక్కసారిగా; మృతిపొందినన్= మరణించిననూ; జీవములు= ప్రాణాలు; ఆవహింపన్= కలిగించటానికి; నేర్తు(వు)= సమర్థుడవగుదువు; వలచిన= ఇష్టపడిన; అట్టులు+ఐనన్= అట్లయితే; గుణ= సద్గుణాలచేత; రూఢుఁడు= ప్రసిద్ధికెక్కినవాడు; మేనమఱంది= మేనత్తకొడుకు యొక్క, అర్జునుడియొక్క; పౌత్రున్= మనుమడిని; చావన్= మరణించగా; విడుతు(వు)+ఎ?= వదలుదువా?; వంత= దుఃఖంయొక్క; పెంపునన్= అతిశయంచేత; అవారణన్= అడ్డులేకుండా; నీ= నీయొక్క; ఎదురన్= ఎదుట; వెఱ్ఱులము= వివేకం లేనివారము; ఐ= అయి; ఏము= మేము; వివిధములు= అనేక విధాలైన; ప్రలాపముల్= అర్థం లేని మాటలు; ఒనర్చితిమి= పలికితిమి.

తాత్పర్యం: 'భక్తవత్సలా! సర్వలోకాలలోనివారు ఒక్కసారిగా మరణించినప్పటికీ వారి కందరికీ తిరిగి ప్రాణాలు పోయటానికి సమర్థుడవు. నీ కిష్టమైతే మేనత్తకొడుకయిన అర్జునుడి మనుమడు చావగా వదలిపెట్టుదువా? దుఃఖం ముంచెత్తటంవలన మేము అవివేకులమై నీ ఎదుట అనేక విధాలుగా అర్థంలేని మాటలు అడ్డులేకుండా పలికితిమి.'

తే. అనినఁ గృపయును శోకంబు నగ్గలింప। వనజనాభుండు జను లర్థి వినఁగఁ 'బిన్న
వాని బ్రదికింతు; వగవంగ వలవ' దనియె। నెలుఁగు జలదస్వనమ్ము న ట్లెసక మెసఁగ. 178

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= సుభద్ర ఈ విధంగా పలుకగా; కృపయును= దయయూ; శోకంబున్= దుఃఖమునూ; అగ్గలింపన్= ఎక్కువ కాగా; వనజనాభుండు= పద్మం నాభియందు కలవాడు, విష్ణువు, కృష్ణుడు; ఎలుఁగు= కంఠస్వరం; జలద= మేఘంయొక్క; స్వనమ్ము+అట్లు= గర్జవలె; ఎసకమెసఁగన్= ఒప్పగా; జనులు= అక్కడ ఉన్నవారందరూ; అర్థిన్= ఆసక్తితో; వినఁగన్= వినగా; పిన్నవానిన్= పసిబిడ్డను; బ్రదికింతున్= బ్రదికేటట్లు చేస్తాను; వగవంగన్+వలవదు= విచారించవద్దు.

తాత్పర్యం: సుభద్ర ఈ విధంగా పలికేటప్పటికి శ్రీకృష్ణుడికి దయా, దుఃఖమూ ఎక్కువయ్యాయి. అతడు కంఠస్వరం మేఘగర్జవలె ఒప్పగా అందరూ సంతోషంతో వింటుండగా ' ఈ పసికందును బ్రదికిస్తాను. మీరు విచారించకండి' అని అన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఎల్లవారును బ్రమోదంబు నొంద నట్లు పలికి, సూతికాగృహంబునకుం గుంతీ ప్రభృతులు తోడ రా నతండు వోవునప్పు, డది ధవళకుసుమ సితసర్షప లాజ పూర్ణకుంభ ప్రముఖ మంగళవస్తువులను, బ్రజ్వలితపావక ప్రదీప్త శస్త్ర పిచుమంద పల్లవాది భూత (భయ) పరిహారక పదార్థంబులను, జతుర వృద్ధాంగనా చికిత్సక దక్షపరిచారికా ముఖ్యహితకారి పరివారజన ప్రవర్తనంబులను బరిశోభితంబయి యుండె; నమ్మందిరం బా గోవిందుండు ప్రవేశించె; నట్టియెడ నంతకమున్న. 179

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లవారును= అందరునూ; ప్రమోదంబు= సంతోషం; ఒందన్= పొందగా; అట్లు= ఆ విధంగా; పలికి; సూతికా గృహంబునకున్= పురిటింటికి; కుంతీ; ప్రభృతులు= మొదలగువారు; తోడన్= వెంట; రాన్= రాగా; అతండు= కృష్ణుడు; పోవు+అప్పుడు= వెళ్ళేసమయంలో; అది= ఆ పురిటిల్లు; ధవళ= తెల్లని; కుసుమ= పూలు; సిత= తెల్లని; సర్షప= ఆవాలు; లాజ= పేలాలు; పూర్ణకుంభ= పూర్ణకుంభమూ; ప్రముఖ= ముఖ్యమైన; మంగళ= శుభం కలిగించే వస్తువులతో; ప్రజ్వలిత= బాగుగా మండజేసిన; పావక= అగ్ని; ప్రదీప్త= మిక్కిలి మెరుగుపెట్టబడిన; శస్త్ర= కత్తి మొదలగు ఆయుధములూ; పిచుమంద పల్లవ= వేప చిగుళ్ళూ; ఆది= మొదలైన; భూత= భూతములవలన కలుగు; (భయ)= భయమును; పరిహారక= తొలగించునవైన; పదార్థంబులను= పదార్థాలతో; చతుర= నేర్పరులైన; వృద్ధ+అంగనా= ముదుసలి స్త్రీలయొక్క; చికిత్సక= రోగ ప్రతిక్రియ చేయువారిలో; దక్ష= సమర్థతగల; పరిచారికా= పనికత్తెలయొక్క; ముఖ్య= ముఖ్యమైన; హిత= మేలును; కారి= కలిగించే; పరివార+జన= దాసీజనంయొక్క; ప్రవర్తనంబులను= చుట్టు చుట్టుకొని యుండుటలతోడను; శోభితంబు= ఒప్పునది; అయి; ఉండెన్; ఆ= అట్టి; మందిరంబు= పురిటిల్లు; ఆ+గోవిందుఁడు= ఆ కృష్ణుడు; ప్రవేశించెన్= ప్రవేశించాడు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయాన; అంతకమున్న+అ= అంతకుముందే.

తాత్పర్యం: అందరూ విని ఆనందించేటట్లు ఆ విధంగా పలికి శ్రీకృష్ణుడు కుంతి మొదలైనవారు అనుసరించగా పురిటింటికి వెళ్ళాడు. అందు తెల్లని పూలూ, ఆవాలూ, పేలాలూ, పూర్ణకుంభం మొదలైన మంగళవస్తువులు చేర్చారు. భూతభయం పోగొట్టటానికి అగ్నులు గనగన మండేటట్లు చేశారు. పదనుగల ఆయుధాలనూ, వేప చిగుళ్ళనూ ఉంచారు. అన్నిటా నేర్పరులైన ముదుసలి స్త్రీలతో వైద్యం చేయటంలో సామర్థ్యంగల పనికత్తెలతో మేలు కలిగించే దాసీజనంతో ఆ ఇల్లు కిటకిటలాడుతున్నది. ఈ విధంగా ఒప్పుతున్న ఆ పురిటింటిలో శ్రీకృష్ణుడు ప్రవేశించాడు. ఆ సమయంలో అంతకుముందే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. కడచి ద్రౌపది చని యడలునఁ బడియున్న। మాత్స్యనందనతోడ 'మాధవుండు
చనుదెంచె వీఁడె; సవినయంబుగాఁ గను'। మనవుడు నుత్థిత యై వికీర్ణ
వేణీభరంబుతో వినతి యొనర్చి 'భ। క్తార్తి వాపుట నీకు నతిదృఢ వ్ర
తంబు కదే! దేవ! దయ వెలయంగ నీ। శిశువు సంజీవితుఁ జేయవయ్య!

తే. నీవు గూర్తేని మేనల్లునికిఁ దదీయ। పుత్త్రు ద్రోణుని పుత్త్రుండు పొలియఁజేయు
వాఁడె? పతిహీన యగుపాపవతికిఁ బుత్త్ర। హీనతయును బాటిల్లిన నెట్లు బ్రదుకు? 180

ప్రతిపదార్థం: ద్రౌపది; కడచి చని= బయలుదేరిన వారందరికంటె ముందు వెళ్ళి; అడలునన్ పడి+ఉన్న= సొమ్మసిల్లి ఉన్న; మాత్స్య= విరాటుడియొక్క; నందనతోడన్= కూతురు ఉత్తరతో; మాధవుండు= కృష్ణుడు; వీఁడు+ఎ= వీడే; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు; సహ+వినయంబు+కాన్= వినయంతో; కనుము= చూడుము; అనవుడున్= అనిన తరువాత; ఉత్థిత+ఐ= లేచినదై; వికీర్ణ= చెదరిన; వేణీభరంబుతోన్= వెంట్రుకల సమూహంతో; వినతి= ప్రార్థన; ఒనర్చి= చేసి; దేవ!= దేవా!; భక్త= భక్తులయొక్క; ఆర్తి= దుఃఖాన్ని; వాపుట= తొలగించటం; నీకున్= నీకు; అతి= మిక్కిలి; దృఢ= గట్టిపట్టుదలగల; వ్రతంబు= ప్రతిజ్ఞ; కద+ఏ!= కదా!; దయ; వెలయంగన్= వెల్లడికాగా; ఈ శిశువున్= ఈ శిశువును; సంజీవితున్= తిరిగి బ్రదికిన వాడినిగా; చేయుము+అయ్య!= చేయవయ్యా!; నీవు; మేనల్లునికిన్= మేనల్లుడియందు, అభిమన్యునియందు; కూర్తు+ఏని= ప్రేమ కలవాడవైతే; తదీయ= అతడియొక్క; పుత్త్రున్= కుమారుడిని; ద్రోణుని= ద్రోణుడియొక్క; పుత్త్రుండు= కొడుకు, అశ్వత్థామ; పొలియన్+చేయు= చంపెడి; వాఁడు+ఎ?= వాడా?; పతిహీన= భర్తలేనిది; అగు= అయిన; పాపవతికిన్= పాపాత్మురాలికి; పుత్త్ర= కుమారుడియొక్క; హీనతయును= లేకపోవటం; పాటిల్లినన్= సంభవిస్తే; ఎట్లు= ఏ విధంగా; బ్రదుకున్= బ్రదుకుతుంది?

తాత్పర్యం: అందరిని దాటుకొనిపోయి ద్రౌపది శోకంతో సొమ్మసిల్లిపడియున్న ఉత్తరతో ఇదుగో కృష్ణుడు వచ్చినాడు. వినయంతో చూడు అనగా లేచి చెదరిన వెంట్రుకల సమూహంతో ప్రార్థనచేసి దేవా! భక్తుల దుఃఖం తొలగించడం నీకు మిక్కిలి గట్టి వ్రతం కదా! దయ ప్రకాశించగా ఈ శిశువును తిరిగి బ్రతికించవయ్యా? నేను నీమేనల్లుడు ఇప్పుడైనట్లైతే ఆయన కొడుకును ద్రోణుడి కొడుకు (అశ్వత్థామ) చంపగలిగేవాడా! భర్తలేని పాపాత్మురాలికి పుత్రుడు కూడా లేకపోవడం సంభవిస్తే ఎట్లా బ్రతుకుతుంది?

ఉ. నందను చావు నిక్కమయినం జనుటప్పుడు కల్గు దేవకీ
నందన! యెల్ల భంగీ నరనందను పాలికి; నాజి కేచి పో
వం దనతోడి పెంపునకు వారక యిచ్చిన బాస డప్పె; నిం
కం దనుఁ గన్న దెప్పు నొడికాఁడని కొంకెదఁ గాని యచ్యుతా! 181

ప్రతిపదార్థం: దేవకీ= దేవకియొక్క; నందన!= కుమారా!; అచ్యుతా!= నాశంలేనివాడా!, కృష్ణా!; ఆజికిన్= యుద్ధానికి; ఏచి= ఉత్సహించి; పోవన్= వెళ్ళగా; తనతోడి పెంపునకున్= తనతోపాటు నశించుటకు, సహగమనమునకు; ఇచ్చిన= చేసిన; బాస= వాగ్దానం; వారక= తప్పక, పూర్తిగా; తప్పెన్= భంగమయ్యెను; ఇంకన్= ఇక ఇప్పుడు; తనున్= తనను; కన్నన్= చూచినచో; దెప్పు= ఎత్తిపొడుపుమాటలాడే; ఒడికాఁడు= సమయజ్ఞుడు, పట్టుదలకలవాడు; అని; కొంకెదన్+కాని= సంకోచిస్తున్నదాననుగాని; నందను= కుమారుడియొక్క; చావు= మరణం; నిక్కము= నిజం; అయినన్= అయితే, కొడుకుచావు తప్పదని ముందుగా

తెలిస్తే; ఎల్లభంగిన్= అన్నివిధాలా; నర= అర్జునుడియొక్క, నందను= కొడుకుయొక్క; అభిమన్యుడియొక్క; పాలికిన్= దగ్గరకు; అప్పుడు+అ= అప్పుడే (ఆయన మరణించినప్పుడే); చనుట= వెళ్ళటం; కల్గున్= సంభవించేది.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! అభిమన్యుడు యుద్ధంలో మరణిస్తే తప్పక ఆయనతోపాటు సహగమనం చేస్తానని మాట ఇచ్చాను. పూర్తిగా ఆడినమాట తప్పాను. ఇప్పుడు చనిపోయి దగ్గరకు వెళ్ళితే ఆయన ఎత్తిపొడుపు మాటలు మాటాడుతాడని సంకోచిస్తున్నాను. ఆయన చాలా పట్టుదల కలవాడు. నా కొడుకు తప్పక చనిపోతాడని ముందుగా తెలిసినట్లయితే అభిమన్యుడు మరణించినప్పుడే సహగమనం చేసి ఆయన దగ్గరకు వెళ్ళి ఉండేదానిని. వాగ్దానభంగం చేసిన దుర్గతి నాకు తప్పేది.

తే. **పద్మనాభుండు వచ్చిన బాలుఁ జంకఁ। బెట్టుకొని పోయి మ్రొక్కింతుఁ బ్రీతియెసఁగ**
నని తలంచుచు నుండితి; నమ్మనో ర। థంబు విఫలంబుగాఁ జేసె ద్రౌణి పేర్చి.' **182**

ప్రతిపదార్థం: పద్మనాభుండు= కృష్ణుడు; వచ్చినన్= వస్తే; బాలున్= బాలుడిని; చంకన్= చంకయందు; పెట్టుకొని; పోయి; ప్రీతి= సంతోషం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; మ్రొక్కింతున్= నమస్కరింపజేస్తాను; అని; తలంచుచున్+ఉండితిన్= ఆశపెట్టుకొని ఉన్న దానను; ద్రౌణి= ద్రోణుడి కొడుకు - అశ్వత్థామ; పేర్చి= చెలరేగి; ఆ మనోరథంబు= ఆ కోరిక; విఫలంబు= నెరవేరనిది; కాన్= అయ్యేటట్లు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు వచ్చినప్పుడు కొడుకును చంకకెత్తుకొనిపోయి వాడిచేత మ్రొక్కిస్తానని గంపెడాశపెట్టుకొన్నాను. కాని, అశ్వత్థామ చెలరేగి నా కోరిక నెరవేరకుండా చేశాడు.'

వ. **అని యంత నిలువని వలవంత పెంపున బాలశవంబు నెత్తికొని యంకతలంబున నిడికొని, తదాననం బాలోకించి.** **183**

ప్రతిపదార్థం: అని; అంతన్= వెంటనే; నిలువని= ఆగని; వలవంత= బాధయొక్క; పెంపునన్= వృద్ధితో; బాల= బాలుడియొక్క; శవంబున్= పీనుగును; ఎత్తికొని= చేతులతో ఎత్తి; అంకతలంబునన్= ఒడిలో; ఇడికొని= పెట్టుకొని; తద్= ఆ శిశువుయొక్క; ఆననంబు= ముఖం; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని వెంటనే అత్యంత దుఃఖంతో బిడ్డ శవాన్ని ఒడిలోపెట్టుకొని అతడి ముఖాన్ని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. **'తాత లోకగురుఁడు దామోదరుఁడు వచ్చి। యుండ లేచి మ్రొక్క వుజ్జ్వలాంగ!**
ధర్మవేది యైన తండ్రికిఁ బుట్టి య। ధర్మపరుఁడ వగుట తగునె నీకు. **184**

ప్రతిపదార్థం: ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించునట్టి; అంగ= శరీరము కలవాడా!; తాత= తాతగారు (వరుసకు); లోక= లోకములయొక్క; గురుఁడు= తండ్రి; దామోదరుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; వచ్చి+ఉండన్= వచ్చియుండగా; లేచి; మ్రొక్కవు= నమస్కరింపవు; ధర్మవేది= ధర్మములు తెలిసినవాడు; అయిన; తండ్రికిన్= తండ్రికి; పుట్టి; అధర్మ= అధర్మమునందు; పరుఁడవు= ఆసక్తిగలవాడవు; అగుట; నీకున్= నీకు; తగును+ఎ?= తగునా?

తాత్పర్యం: లోకములకు తండ్రీ, తాతగారూ అయిన శ్రీకృష్ణుడు వచ్చి ఉండగా లేచి నమస్కరించకున్నావు. ధర్మవేత్త అయిన తండ్రికి పుట్టి. అధర్మం పాటించటం నీకు తగునా? (పెద్దలకు లేచి మ్రొక్కకుండటం అధర్మం).

క. కనువిచ్చి గొంతిఁ జూడుము. । ననుఁ జూడుము, ద్రుపద నృపతనయఁ జూడుము; నీ
జనకుని తల్లి సుభద్రం । దనయా! చూడు తల యెత్తి దరహాసముతోన్.' 185

ప్రతిపదార్థం: తనయా!= కుమారా!; కనువిచ్చి= కన్నులు తెరచి; తల+ఎత్తి= తలయెత్తి; దరహాసముతోన్= చిరునవ్వుతో; గొంతిన్= కుంతిని; చూడుము; ననున్= నన్ను; చూడుము; ద్రుపద= ద్రుపదుడనే; నృప= రాజుయొక్క; తనయన్= కూతురును; చూడుము; నీ= నీయొక్క; జనకుని= తండ్రియొక్క; తల్లిన్= తల్లిని; సుభద్రన్= సుభద్రను; చూడు= చూడుము.

తాత్పర్యం: కుమారా! కళ్ళు తెరచి, తలయెత్తి చిరునవ్వులు చిందిస్తూ కుంతిని చూడుము. నన్ను చూడుము. ద్రౌపదిని చూడుము. మీ నాయనమ్మ సుభద్రను చూడుము.'

చ. అని పలవించి యా సరసిజానన మూర్ఛ మునింగి నేలవ్రా
లినఁ గరుణంబు పెంపున విలీనతఁ బొందు మనంబులున్ సబా
ష్పనయన యుగ్మకంబులును, బాడఱు మోములు నైన కౌరవాం
గనల యలంతఁ గాంచిన పగల్ మిగులుం బగవారి కేనియున్. 186

ప్రతిపదార్థం: అని; పలవించి= ఏడ్చి; ఆ సరసిజ= పద్మమువంటి; ఆనన= ముఖం కలది-ఉత్తర; మూర్ఛన్= మూర్ఛలో; మునింగి= మునిగి; నేలన్= నేలమీద; వ్రాలినన్= పడిపోగా; కరుణంబు= దయయొక్క; పెంపునన్= ఆధిక్యంచేత; విలీనతన్= కరగిపోవుటను; పొందు= పొందిన; మనంబులున్= మనస్సులూ; స+బాష్ప= కన్నీటితో కూడిన; నయన= కన్నులయొక్క; యుగ్మకంబులును= జంటలూ; పాడఱు= కళదప్పిన; మోములున్= ముఖాలూ; ఐన= కలవారయిన; కౌరవ+అంగనల= కురువంశ స్త్రీలయొక్క; అలంతన్= ముఖాన్ని; కాంచినన్= చూస్తే; పగవారికిన్+ఏనియున్= శత్రువులకైనా; పగల్= దుఃఖాలు; మిగులున్= పొంగిపొరలుతాయి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉత్తర ఏడ్చి ఏడ్చి మూర్ఛపడి నేలమీద కూలిపోయింది. ఆమెను చూచి కౌరవస్త్రీల మనస్సులు జాలిచేత కరగిపోయాయి. వారి కళ్ళల్లో నీళ్ళు తిరిగాయి. వారి ముఖాలు కళదప్పాయి. వారి దుఃఖం చూచిన పగవారికైనా ఏడ్పు పొంగిపొరలుతుంది.

వ. ఒక్కింత సేపునకుం దెలివొంది విరాటనందన ధరాతలంబునం బడియున్న భంగిన ఫాలతలంబునం గేలు మొగిచి గోపాలదేవునకు మ్రొక్కుచు వెక్కుచు శరణు శర ణని పలికిన, నప్పరమకృపాపరుం డోడ కోడకు మను చుఁ బ్రాదప్రక్షాళనోపస్పర్శనంబు లాచరించి, అశ్వత్థామ ప్రయుక్తంబును బ్రహ్మశిరోనామకంబును నగునమ్మహాస్త్రం బుపసంహరించి, యబ్బాలశవంబు శయ్యాతలంబునం బెట్టంబనిచి, దరోల్లసితులయిన యెల్లవారలం గలయం గనుంగొని. 187

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క+ఇంత సేపునకున్= కొంతసేపటికి; తెలివి+ఒంది= స్మృతి పొంది; విరాట= విరాటుడియొక్క; నందన= కూతురు ఉత్తర; ధరాతలంబునన్= నేలమీద; పడి+ఉన్న= పడి యున్న; భంగిన్+అ= విధంగానే; ఫాలతలంబునన్= నుదుటియందు;

కేలు మొగిచి= చేతులు జోడించి; గోపాలదేవునకున్= శ్రీకృష్ణుడికి; మ్రొక్కుచున్= నమస్కరిస్తూ; వెక్కుచున్= వెక్కి వెక్కి ఏడ్చుచూ; శరణు శరణు= రక్షకుఁడవు అగుము; అని; పలికినన్= పలుకగా; ఆ పరమ= అత్యధికమైన; కృపా= దయయందు; పరుండు= ఆసక్తికలవాడు; ఓడకుము+ఓడకుము= భయపడకుము, భయపడకుము; అనుచున్= అంటూ; పాద= కాళ్ళయొక్క; ప్రక్షాళనము= కడగటం; ఉపస్పర్శనంబు= (మూడుసార్లు నీళ్ళు త్రాగటం) - ఆచమనం; ఆచరించి= చేసి; అశ్వత్థామ= అశ్వత్థామచేత; ప్రయుక్తంబును= ప్రయోగించబడినదియూ; బ్రహ్మశిరస్= బ్రహ్మశిరమనే; నామకంబును= పేరుగలదియూ; అగు= అయిన; ఆ మహత్= ఆ గొప్ప; అస్త్రంబు; ఉపసంహరించి= నివారించి, అణచి; ఆ బాల= ఆ బాలుడియొక్క; శవంబున్= శవాన్ని; శయ్యాతలంబునన్= మంచంమీద; పెట్టన్= ఉంచగా; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; దర= కొంచెం; ఉల్లసితులు= సంతోషించినవారు; అయిన; ఎల్లవారలన్= అందరినీ; కలయన్= బాగుగా; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: కొంచెంసేపటికి ఉత్తర మూర్ఛనుండి తేరుకొన్నది. ముందు నేలమీద ఉన్నట్లే ఉండి, నుదుటిమీద చేతులు చేర్చి జోడించి శ్రీకృష్ణునికి నమస్కరిస్తూ, వెక్కి వెక్కి ఏడుస్తూ 'రక్షించు రక్షించు' మని అన్నది. అప్పుడు దయామయుడైన శ్రీకృష్ణుడు 'భయపడకు భయపడకు' మని అభయమిచ్చి, కాళ్ళు కడుగుకొని నీరు ఆచమనం చేసి, అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రాన్ని అణచి వేశాడు. ఆ శిశువు శవాన్ని మంచంమీద ఉంచండని ఆజ్ఞాపించాడు. తరువాత చిరునగవుతో కొంచెం సంతోషించిన అక్కడి వారినందరినీ పూర్తిగా చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

కృష్ణుఁడు మృతజాతుండైన పరిక్షితు లబ్ధజీవితుం జేయుట (సం.14-68-18)

తే. **'మీఁద బొం కగుమాట యే మీరు వినఁగ । నాడ; నిబ్బాలు బ్రదికింతుఁ; జూడుఁ డఖిల**
జనులు నిప్పుడ; తేలుండు సంతసమున; దీని విని పాండవులు ప్రీతి నూనువారు.' **188**

ప్రతిపదార్థం: ఏన్= నేను; మీఁదన్= తరువాత; బొంకు+అగు= కల్ల అయ్యే; మాట= మాటను; మీరు; వినఁగన్= వినగా; ఆడన్= చెప్పను; ఈ+బాలున్= ఈ బాలుడిని; బ్రతికింతున్= బ్రదికిస్తాను; అఖిల= సమస్తమైన; జనులును= జనులూ; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; చూడుఁడు= చూడండి; సంతసమునన్= సంతోషంలో; తేలుండు= ఓలలాడండి; పాండవులు; దీనిన్= బాలుడు తిరిగి బ్రదికాడనే వార్తను; ప్రీతిన్= సంతోషమును; ఊనువారు= పొందేవారు (ఔతారు).

తాత్పర్యం: 'తరువాత బూటకమయ్యేమాటను నేను మీతో చెప్పను. మీరందరూ ఇప్పుడే చూడండి. బాలుడిని బ్రదికిస్తాను. మీరు సంతోషం పొందండి. పాండవులు కూడా ఇది విని సంతోషిస్తారు.'

వ. **అని ప్రతిజ్ఞ సేసి యిట్లనియె.** **189**

ప్రతిపదార్థం: అని; ప్రతిజ్ఞ+చేసి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ప్రతిజ్ఞచేసి శ్రీకృష్ణుడు ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తే. **'పగఱయెడ నైన నే బొంకు పలుక నేని, । సమరముఖమున నెన్నఁడుఁ జలితవృత్తిఁ**
బిఱిఁది కడుగిడ నేని, యిప్పిన్నవాని । యంగమున జీవ మీ ప్రొద్ద యావహిల్లు. **190**

ప్రతిపదార్థం: నేన్= నేను; పగఱయెడన్= శత్రువుల విషయంలో; ఐనన్= అయినా; బొంకు= అసత్యం; పలుకన్+ఏని= పలుకనిచో; సమర ముఖమునన్= యుద్ధ ప్రారంభమున; ఏ+నాఁడున్= ఏనాడూ; చలిత= చంచలమైన; వృత్తిన్= స్వభావంతో; పిఱిఁదికిన్=

వెనుకకు; అడుగిడన్+ఏని= అడుగుపెట్టనిచో; ఈ+పిన్నవాని= ఈ శిశువుయొక్క; అంగమునన్= శరీరమునందు; ఈ+ప్రొద్దు+అ= ఈ వేళనే; జీవము= ప్రాణం; ఆవహిల్లున్= కలుగును గాక!

తాత్పర్యం: నేను శత్రువుల విషయంలోనైనా అసత్యం పలకని వాడనైతే, యుద్ధపు మొనల్లో ఎపుడూ మనసు చెదరి వెనుకంజ వేయనివాడనైతే ఈ బాలుడి శరీరానికి ఈ రోజే ప్రాణం కలుగుతుంది.

వ. **ధరణీసుర కులము నెడం । గర మెక్కుడు ప్రియము నాకుఁ గలదేని, సధ**
ర్మరతుఁడన యేని, నియ్యు । త్తరాసుతుఁడు లబ్ధజీవితత్వము నొందున్. **191**

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; ధరణీసుర= బ్రాహ్మణులయొక్క; కులము+ఎడన్= జాతిపట్ల; కరము= మిక్కిలి; ఎక్కుడు= ఎక్కువ అయిన; ప్రియము= ప్రేమ; కలదు+ఏనిన్= ఉన్నట్లయితే; సహ+ధర్మ+రతుఁడన్+అ= ధర్మాసక్తితో కూడినవాడను; ఏనిన్= అయితే; ఈ ఉత్తరా= ఈ ఉత్తరయొక్క; సుతుఁడు= కొడుకు; లబ్ధ= ప్రాప్తించిన; జీవితత్వమున్= జీవించిన వాని ధర్మాన్ని; ఒందున్= పొందునుగాక!

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణజాతిపట్ల నాకు అత్యధిక ప్రేమ ఉన్నట్లయితే; నేను ధర్మాసక్తిగలవాడనైతే ఈ ఉత్తర కొడుకు జీవిస్తాడు గాక!

క. **నరునియెడ నామనంబున । విరోధ మెన్నఁడును నేమి విధమున నైనం**
బొరయమి నిజమేనియు సు । స్థిరముగ నిబ్బాలుమేన జీవము సెందున్. **192**

ప్రతిపదార్థం: నా= నాయొక్క; మనంబునన్= మనస్సులో; నరుని+ఎడన్= అర్జునుడియందు; ఎన్నఁడును= ఏనాడునూ; ఏమి విధమునన్= ఏ విధంగా; ఐనన్= అయిననూ; విరోధము= పగ; పొరయమి= పొందకుండటం; నిజము+ఏనియున్= నిజమైతే; సుస్థిరముగన్+శాశ్వతంగా; ఈ+బాలు= ఈపిల్లవాడియొక్క; మేనన్= శరీరమునందు; జీవము= ప్రాణం; చెందున్= చేరునుగాక!

తాత్పర్యం: నేను ఏనాడూ, ఏ విధంగానూ మనసా అర్జునుడిపట్ల వైరం పొందకుండటం నిజమైతే, శాశ్వతంగా ఈ శిశువు శరీరంలో ప్రాణం చేరును గాక!

క. **నిక్కపు ధర్మువు నన యే । నక్కంసాదుల వధించు టారసి, చూడన్**
నిక్కువమై యార్యజనుల । కెక్కిన యేని నసువర్గ మీ శిశువు గనున్. **193**

ప్రతిపదార్థం: ఏన్= నేను; నిక్కము= అసందిగ్ధమైన; ధర్మువునన్+అ= ధర్మంచేతనే; ఆ కంస= ఆ కంసుడు; ఆదులన్= మొదలగు వారిని; వధించుట= చంపటం; ఆరసి= పరీక్షించి; చూడన్= చూడగా; నిక్కువము+ఐ= నిజమై; ఆర్యజనులకున్= కర్మనిష్ఠులకు; ఎక్కెన్+అ+ఏనిన్= సమ్మతమైనట్లయితే; ఈ+శిశువు= ఈ పసిబిడ్డ; అసు= ప్రాణములయొక్క; వర్గమున్= సమూహమును, పంచప్రాణాలను; కనున్= పొందునుగాక!

తాత్పర్యం: అసందిగ్ధమైన ధర్మాన్ని ఆశ్రయించి నేను కంసుడు మొదలగువారిని సంహరిస్తే, నేను చేసిన పని ధర్మబద్ధం కావటం నిజమై, కర్మనిష్ఠులకు సమ్మతమైనట్లయితే ఈ శిశువు పంచప్రాణాలను తిరిగి పొందునుగాక!

తే. **మహిత సత్యంబుఁ బరమధర్మంబు గాఢ। నిర్మల బ్రహ్మచర్యంబు నిత్య సుప్ర**
తిష్ఠితంబులై నాయందుఁ దేజరిల్లు। నేని నిబ్బాలునకు జీవ మిపుడ వచ్చు.' **194**

ప్రతిపదార్థం: మహిత= గొప్ప; సత్యంబున్= సత్యమూ; పరమ= ఉత్కృష్టమైన; ధర్మంబున్= ధర్మమూ; గాఢ= అస్ఖలితమైన; నిర్మల= కళంకంలేని; బ్రహ్మచర్యంబున్= బ్రహ్మచర్యమూ; నా+అందున్= నాయందు; నిత్య= ఎల్లప్పుడూ; సుప్రతిష్ఠితంబులు= చక్కగా నిలుపబడినవి; ఐ= అయి; తేజరిల్లున్+ఏనిన్= ప్రకాశించేటట్లయితే; ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే; ఈ+బాలునకున్= ఈ మగబిడ్డకు; జీవము= ప్రాణం; వచ్చున్= వచ్చును గాక!

తాత్పర్యం: మహాసత్యమూ, ఉత్కృష్ట ధర్మమూ, అస్ఖలిత బ్రహ్మచర్యమూ నా యందు చక్కగా నెలకొన్నవై ప్రకాశిస్తున్నట్లయితే, ఈ మగబిడ్డకు ఇప్పుడే ప్రాణం వచ్చును గాక!

వ. **అని యిట్లప్పురుషోత్తముండు పలికిన.** **195**

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+పురుషోత్తముండు= కృష్ణుడు; పలికినన్= పలుకగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృష్ణుడు పలుకగా. (-తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. **బాలుని మేనికిఁ బ్రాణముల్ వచ్చిన। నల్లన కదలెఁ దదంగకములు;**
మఱి కనువిచ్చె; నత్తెఱఁగు తెల్లంబుగాఁ। గని గొంతి మొదలైన కౌరవాంగ
నలు మనంబులు నిండి, యలువులఁ బాఱెడు। నానందపూరంబు లనఁగఁ బొల్చు
హర్ష బాష్పములు రోమాంచ కంచుకిత దే। హంబులు నై యలరార, నఖిల

తే. **జన సమూహమ్ములును సంతసమునఁ దేలి। గగనమున దివ్యవాణి యక్కమలనాభుఁ**
బొగడె; మీ తండ్రి యున్న యప్పుణ్య గృహము। కరము శోభిల్లె నప్పుడు కౌరవేంద్ర! **196**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ= కౌరవులలో; ఇంద్ర!= శ్రేష్ఠుడా!; బాలుని= బాలుడియొక్క; మేనికిన్= శరీరానికి; ప్రాణముల్= ప్రాణాలు; వచ్చినన్= రాగా; అల్లన్+అ= మెల్లగా; తద్= ఆ శిశువుయొక్క; అంగకములు= చిన్న అవయవాలు; కదలెన్= కదలాడినవి; మఱి= పిదప; కను విచ్చెన్= కళ్ళు తెరచాడు; గొంతి= కుంతి; మొదలైన; కౌరవ+అంగనలు= కౌరవ స్త్రీలు; ఆ+తెఱఁగు= ఆ తీరు; తెల్లంబు+కాన్= స్పష్టంగా; కని= చూచి; ఆనందపూరంబులు= ఆనంద జల సమూహం; మనంబులు= మనస్సులు; నిండి; అలువులన్= పరీవాహములనుండి; పాఱెడు= ప్రవహిస్తున్నవి; అనఁగన్= అని ఊహింపగా; పొల్చు= ఒప్పుచున్న; హర్ష= సంతోషంవలన కలిగిన; బాష్పములు= కన్నీళ్ళు; రోమాంచ= గగుర్పాటులనే; కంచుకిత= కవచం తాల్చిన; దేహంబులు= శరీరాలు; ఐ= కలవాడై; అలరారన్= సంతోషించగా; అఖిల= సమస్తమైన; జన= జనులయొక్క; సమూహమ్ములను= సమూహాలూ; సంతసమునన్= సంతోషంతో; తేలన్= ఓలలాడగా; గగనమునన్= ఆకాశమున; దివ్యవాణి= ఆకాశవాణి; ఆ+కమలనాభున్= ఆ కృష్ణుడిని; పొగడెన్= పొగిడింది; మీ= మీయొక్క; తండ్రి; ఉన్న; ఆ+పుణ్యగృహము= ఆ పవిత్రగృహం; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కరము= మిక్కిలి; శోభిల్లెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: బాలుడికి ప్రాణాలు వచ్చేటప్పటికి అతడి చిన్న చిన్న అవయవాలు కదిలాయి. అతడు కళ్ళు తెరిచాడు. ఆ తీరు కనులార చూచిన కుంతి మొదలైన కౌరవస్త్రీలు పరమానందం పొందారు. ఆనంద ప్రవాహంతో వారి మనస్సు లనే చెరువులు నిండాయి. అక్కడ నిండి కళ్ళు అనే జలనిర్గమనమార్గాల ద్వారా ప్రవహించాయా అనేటట్లు వారు ఆనందాశ్రువులు రాల్చారు. వారి శరీరాలు గగుర్పాటులతో నిండాయి. నానాజాతుల ప్రజలూ సంతోషించారు. ఆకాశవాణి శ్రీకృష్ణుడిని స్తుతించింది. మీ తండ్రి ఉన్న, పవిత్రమైన ఆ పురిటిల్లు వెలుగులు విరజిమ్మింది.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. ఉత్తర బిడ్డ నెత్తికొని యొయ్యన మో మలరంగ వచ్చి య
త్యుత్తమతేజుఁ డైన పురుషోత్తము నంఘ్రుల పొంత భూస్థలిం
జిత్త మెలర్పఁగాఁ దనదు చెన్నగు ఫాలము సేర్చినన్ ముదా
యత్తమనస్కుఁడై యతఁడు సాదరభాషల గారవించుచున్. 197

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తర; బిడ్డన్= బిడ్డను; ఎత్తికొని= ఎత్తుకొని; మోము= ముఖం; అలరంగన్= కళకళలాడగా; చిత్తము= మనస్సు; ఎలర్పఁగాన్= సంతోషింపగా; ఒయ్యన్+అ= మెల్లగా; వచ్చి; అతి+ఉత్తమ= మిక్కిలి ఉత్తమమైన; తేజుఁడు= తేజస్సు కలవాడు; ఐన= అయిన; పురుషోత్తము= శ్రీకృష్ణుడియొక్క; అంఘ్రుల= పాదములయొక్క; పొంతన్= సమీపమున; భూస్థలిన్= నేలమీద; తన= తనయొక్క; చెన్ను+అగు= అందమైన; ఫాలము= నుదురు; చేర్చినన్= చేర్చగా; అతఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; ముత్= సంతోషమునకు; ఆయత్త= వశమైన; మనస్కుఁడు+ఐ= మనస్సు కలవాడై; స+ఆదర= అనురాగంతో కూడిన; భాషలన్= మాటలతో; గారవించుచున్= లాలిస్తూ.

తాత్పర్యం: బిడ్డ బ్రదికేటప్పటికి ముఖం కళకళలాడగా, మనస్సు సంతోషమయం కాగా ఉత్తర బిడ్డను ఎత్తుకొని వేగంగా వచ్చి శ్రీకృష్ణుడి కాళ్ళ దగ్గర వ్రాలి నేలమీద నుదురు మోపింది. శ్రీకృష్ణుడు ఆమెను అనురాగవాక్యాలతో లాలిస్తూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వినుత బహురత్న విస్ఫుర । దనేక భూషణ నికాయ మబ్బాలున కి
చ్చినఁ దక్కటి యదువీరులు । జననాయక! యొసఁగి రక్కజంబుగఁ దొడవుల్. 198

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= రాజా!; వినుత= కొనియాడబడిన, ప్రశస్తమైన; బహు= అనేకములైన; రత్న= రత్నాలతో; విస్ఫురత్= ప్రకాశిస్తున్న; అనేక= అనేకాలైన; భూషణ= నగలయొక్క; నికాయము= సమూహం; ఆ+బాలునకున్= ఆ బాలుడికి; ఇచ్చినన్= ఇవ్వగా; తక్కటి యదువీరులు= మిగిలిన యాదవ వీరులు; అక్కజంబు+కన్= ఆశ్చర్యకరంగా; తొడవుల్= నగలు; ఒసఁగిరి= ఇచ్చారు.

తాత్పర్యం: రాజా! ప్రశస్త రత్నాలతో ప్రకాశిస్తున్న వివిధాలంకారాలను ఆ బాలుడికి ఇచ్చారు. మిగిలిన యాదవులు కూడా ఆశ్చర్యం కలిగించే విధంగా నగలు పెట్టారు.

వ. అప్పుడు. 199

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. ఆత్మకులము పరిక్షీణమైన జనన । మొందెఁగాన యియ్యభిమన్యు నందనునకు
నర్థమగుఁ బరిక్షిన్నామ మనియెఁ గృష్ణుఁ । డఖిల జనములు వినఁ బౌరవాధినాథ! 200

ప్రతిపదార్థం: పౌరవ+అధినాథ= పురువంశీయుడవైన ప్రభూ!; కృష్ణుఁడు= కృష్ణుడు; అఖిల= సమస్తమైన; జనములు= జనులు; వినన్= వినగా; ఆత్మ= తనయొక్క; కులము= కులం; పరిక్షీణము= నశించినది; ఐనన్= కాగా; జననము+ఒందెన్= జన్మించాడు; కాన; ఈ+అభిమన్యు= ఈ అభిమన్యుడియొక్క; నందనునకున్= కుమారుడికి; పరిక్షిత్= పరిక్షిత్తు; అను= అనెడి; నామము= పేరు; అర్థము= తగింది; అగున్= ఔతుంది; అనియెన్= ప్రకటించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! జనులందరూ వింటుండగా కృష్ణుడు ‘తన వంశమంతా నశించిపోయినప్పుడు జన్మించాడు కాబట్టి ఈ అభిమన్యుడి కుమారుడికి పరిక్షిత్తు అనే పేరు సముచితంగా ఉంటుంది’ అని ప్రకటించాడు.

వ. అట్లు పుండరీకాక్షుండు పాండవ సంతానంబు గలిగించె; న ట్లప్పరమపురుషుచేతం బ్రత్యుజ్జీవితుం డైన భవజ్జనకుం డేకమాసవయస్కుండగు కొలంది నొకపుణ్య దివసంబున. 201

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; పుండరీక= తెల్లతామరలవంటి; అక్షుండు= కన్నులు కలవాడు, శ్రీకృష్ణుడు; పాండవ= పాండవులయొక్క; సంతానంబు= సంతతిని; కలిగించెన్= నిలిపాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+పరమపురుషు చేతన్= ఆ పరమాత్ముడిచేత; ప్రతి+ఉత్+జీవితుండు+ఐన= తిరిగి బ్రదికినవాడైన; భవత్= మీయొక్క; జనకుండు= తండ్రి; ఏకమాస= ఒకనెల; వయస్కుండు= వయస్సు కలవాడు; అగు కొలందిన్= అగునప్పటికి; ఒక= ఒకానొక; పుణ్య= పావనమైన; దివసంబునన్= దినమునందు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు పాండవ సంతతిని నిలిపాడు. ఆ పరమాత్ముడిచేత తిరిగి జీవించిన మీ తండ్రి ఒక నెల వయస్సు కలవాడయ్యేటప్పటకి ఒక మంచి రోజున. (-తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. ధర్మసుతుండును దమ్ములు నమ్మహా । కనక మ ట్లెత్తించికొని, యుదాత్త
వైభవ మెసఁగంగ వచ్చినఁ, గృష్ణవి । యుక్తులై విదుర యుయుత్సు లర్థిఁ
గస్తూరి నీళ్ళుల కలయంపులను, గప్పు । రంపు మ్రుగ్గుల, బహురత్న తోర
ణములఁ దోరపు ముత్తియముల నొనర్చిన । ప్రాలంబమాలికా పంక్తులను, బ

తే. సిండి పూర్ణ కుంభములను, విశిష్ట మరక । తప్రకరమయ కదళికాస్తంభములను
గరము దోరంబుఁ జిత్రరేఖంబుఁ గా న । లంకరించిరి పురముఁ గులప్రదీప! 202

ప్రతిపదార్థం: కుల ప్రదీప!= కులానికి దీపంవంటివాడా! ధర్మసుతుండును= ధర్మరాజూ; తమ్ములున్= తమ్ముళ్ళూ; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+మహాకనకంబున్= ఆ పెద్దమొత్తంగా ఉన్న బంగారాన్ని; ఎత్తించికొని; ఉదాత్త= గొప్ప; వైభవము; ఎసఁగంగన్=

అతిశయించగా; వచ్చినన్= రాగా; కృష్ణ= కృష్ణుడిచేత; నియుక్తులు+ఐ= నియోగించబడినవారై; విదురయుయుత్సులు= విదురుడునూ, యుయుత్సుడునూ; అర్థిన్= ప్రీతితో; కస్తూరి= కస్తూరి కలసిన; నీళ్ళుల= నీళ్ళయొక్క; కలయంపులను= కళ్ళాపులతో; కప్పురము+ముగ్గులన్= కర్పూరపు ముగ్గులతో; బహు= అనేకములైన; రత్న= రత్నాలయొక్క; తోరణములన్= తోరణాలతో; తోరము= పెద్దవైన; ముత్తియములన్= ముత్యాలతో; ఒనర్చిన= చేసిన; ప్రాలంబ= వ్రేలాడుతున్న; మాలికా= దండలయొక్క; పంక్తులను= వరుసలతో; పసిండి= బంగారు; పూర్ణ కుంభములను= పూర్ణకుంభాలతో; విశిష్ట= ఉత్తమమైన; మరకత= మరకత మణులయొక్క; ప్రకర= సమూహంతో; మయ= కూడిన; కదళికాస్తంభములను= అరటి స్తంభాలతో; కరము= మిక్కిలి; తోరంబున్= నిండినదీ; చిత్ర= ఆశ్చర్యకరమైన; రేఖంబున్= అందం కలదీ; కాన్= అగునట్లుగా; పురమున్= హస్తినాపురమును; అలంకరించిరి= అలంకరించారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజూ, అతడి తమ్ములూ సువర్ణరాసులతో హస్తినాపురానికి విచ్చేశారు. అప్పుడు కృష్ణుడు పట్టణం అలంకరించటానికి విదురుడినీ, యుయుత్సుడినీ నియోగించాడు. వారి ఆజ్ఞ ననుసరించి కస్తూరినీళ్ళతో కళ్ళాపులు చల్లి, ముత్యాలముగ్గులు పెట్టారు. రత్నాల తోరణాలు కట్టారు. పెద్ద ముత్యాలు గ్రుచ్చిన దండలు వరుసగా వ్రేలాడదీశారు. స్వర్ణ పూర్ణ కుంభాలు నిలిపారు. మరకతమణిమయమైన అరటిస్తంభాలు పాతారు. ఈ అలంకారాలతో నిండి, హస్తినాపురం చిత్ర విచిత్ర సౌందర్యం కలిగినదయింది.

వ. సకలజనంబులుం గయిసేసి కలయం బొలయ నపు డప్పురంబు చంద్రోదయ ఘూర్ణమానంబయిన యర్ణ వంబు ననుకరించె; నయ్యచ్యుతుండును బలదేవ సాత్యకి ప్రద్యుమ్న ప్రముఖులు ప్రమోదంబునం బొంపిరి పోవుచుంబెంపారునలంకారంబుల నభినవోదార చారుత్వంబు వహించి యెదురు చనిపాండవులం గని; రియ్యిరుదెఱంగుల వారలు సౌహార్దంబును సౌముఖ్యంబును సౌజన్యంబును నత్యంతంబును మెఱయ నర్హంబులగు నాచారంబులు నడపి; రట్లు కృష్ణ సమేతులై మీ తాతలు హర్షోల్లాస భావమానులగుచు నా సమగ్ర కాంచన సంచయంబుఁ బురస్కరించుకొని పురప్రవేశం బాచరించి. 203

ప్రతిపదార్థం: సకల= సమస్తమైన; జనంబులున్= జనులునూ; కయిసేసి= అలంకరించుకొని; కలయన్= అంతటా; పొలయన్= సంచరించగా; అపుడు= ఆ సమయాన; ఆ+పురంబు= ఆ పట్టణం; చంద్ర= చంద్రుడియొక్క; ఉదయ= ఉదయంచేత; ఘూర్ణమానంబు= ఘోషపెట్టుతున్నది; అయిన; అర్ణవంబున్= సముద్రమును; అనుకరించెన్= పోలింది; ఆ+అచ్యుతుండును= ఆ కృష్ణుడును; బలదేవ= బలరాముడు; సాత్యకి; ప్రద్యుమ్న= ప్రద్యుమ్నుడు మొదలైన; ప్రముఖులు= ముఖ్యులు; ప్రమోదంబునన్= సంతోషంతో; పొంపిరి పోవుచున్= సంతోషిస్తూ; పెంపారు= అధికమైన; అలంకారంబులన్= అలంకరణాలతో; అభినవ= క్రొత్తదైన; ఉదార= గొప్పదైన; చారుత్వంబు= అందం; వహించి= తాల్చి; ఎదురు చని= ఎదురు వెళ్ళి; పాండవులన్= పాండవులను; కనిరి= చూచి కలిసికొన్నారు.; ఆ+ఇరు+తెఱంగుల= ఆ రెండు వైపుల ఉన్న; వారలు= వారు; సౌహార్దంబును= మైత్రియూ; సౌముఖ్యంబును= ప్రసన్నతయూ; సౌజన్యంబును= ప్రేమయూ; అత్యంతంబును= మిక్కిలి; మెఱయన్= వెల్లడికాగా; అర్హంబులు= తగినవి; అగు= అయిన; ఆచారంబులు= విధులు; నడపిరి= నిర్వహించారు; అట్లు= ఆ విధంగా; మీ తాతలు; కృష్ణ= కృష్ణుడితో; సమేతులు+ఐ= కూడుకొన్నవారై; హర్ష= సంతోషంచేత; ఉల్లాస= ఉత్సాహంచేత; భాసమానులు= ప్రకాశిస్తున్నవారు; అగుచున్= అవుతూ; ఆ+సమగ్ర= ఆ సమస్తమైన; కాంచన= బంగారంయొక్క; సంచయంబున్= రాశిని; పురస్కరించుకొని= ముందుపెట్టుకొని; పుర= పట్టణంయొక్క; ప్రవేశంబు= ప్రవేశం; ఆచరించి= చేసి.

తాత్పర్యం: ప్రజలందరూ అలంకరించుకొని అంతటా సంచరిస్తుండగా పట్టణం చంద్రోదయంచేత కల్లోలపడుచున్న సముద్రాన్ని పోలింది. అప్పుడు కృష్ణుడూ బలరాముడూ మొదలైన ముఖ్యులూ సంతోషిస్తూ నానా విధాలంకారాలతో సరికొత్త సొగసును పొందినవారయ్యారు. వారందరూ పాండవులకు ఎదురు వెళ్ళి కలిసికొన్నారు. అప్పుడు రెండువైపులవారూ మైత్రీ ప్రసన్నతా ప్రేమా వెల్లడి అయ్యేటట్లుగా సముచిత విధులు నిర్వహించారు. మీ తాతలు హర్షోత్సాహాలతో ఆ సమస్త సువర్ణరాశిని ముందుంచుకొని పురప్రవేశం చేశారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. తొలుత ధృతరాష్ట్ర గాంధా । రులఁ గని, మఱి గొంతిఁ గాంచి, ప్రోన్మీలచ్చ
క్షులుఁ బ్రమద సంభరిత చి । త్తులు నయిన యుయుత్సునిన్ విదురునిన్ బ్రీతిన్. 204

ప్రతిపదార్థం: తొలుతన్= మొదట; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్రుడినీ; గాంధారిన్= గాంధారినీ; మఱి= తరువాత; గొంతిన్= కుంతినీ; కాంచి= దర్శించి; ప్ర+ఉన్మీలత్= మిక్కిలి వికసించుచున్న; చక్షులున్= కన్నులు గలవారూ; ప్రమద= సంతోషంచేత; సంభరిత= నిండిన; చిత్తులున్= మనస్సులు కలవారూ; అయిన; యుయుత్సునిన్= యుయుత్సుడినీ; విదురునిన్= విదురుడినీ; ప్రీతిన్= ప్రేమతో, సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజాదులు మొదట గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులనూ, తరువాత కుంతినీ దర్శించారు. తమను చూడటంవలన ఆనందంతో వికసించిన కన్నులూ, నిండిన మనస్సులూ కలవారైన యుయుత్సుడినీ, విదురుడినీ ప్రేమతో. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. కానిపించికొని సంభావించి సంభృతాహ్లాదు లగుచుం గృష్ణాది యాదవ లోకంబునుం దారు నొకరమ్య మండపంబున నుండి; రట్టియెడ. 205

ప్రతిపదార్థం: కానిపించికొని= దర్శింపజేసికొని, రప్పించుకొని; సంభావించి= గౌరవించి; సంభృత= పరిపూర్ణమైన; ఆహ్లాదులు= ఆనందం కలవారు; అగుచున్= అవుతూ; కృష్ణ= కృష్ణుడు; ఆది= మొదలైన; యాదవ= యాదవులయొక్క; లోకంబునున్= సమూహమునూ; తారున్= తామునూ; ఒక= ఒకానొక; రమ్య= అందమైన; మండపంబునన్= మండపంలో; ఉండిరి= కొలువు చేశారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ వేళ.

తాత్పర్యం: తమ దగ్గరకు రప్పించుకొని గౌరవించి, పరమానందం పొందుతూ, కృష్ణుడు మొదలైన యాదవులతోపాటు ఒకానొక సుందరమండపంలో కొలువుచేశారు. ఆ వేళ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

వ్యాసుఁడు కృష్ణ సహితులై యున్న పాండవుల యొద్దకు వచ్చుట (సం.14-70-8)

సీ. తగువారిఁ గాంచి యత్యద్భుతం బగుభవ । జ్జనకుతెఱంగు విస్తార మొప్పఁ
జెప్పిన, వార లచ్చెరువాటు సంతసం । బును నెమ్మనంబులఁ బెనఁగొనంగఁ
బద్మనాభు ననేక భంగుల వినుతించి, । 'యిట్టివి వింతలే? యెల్లనాఁడు
నిట్టులకాక మాయెడ నీదు కరుణ పెం' । పని యభినందించి, రట్లు గలిసి

తే. నెమ్మిఁ దారును గృష్ణుండు సమ్మదమున । నుచిత వర్తన కలితులై యుండఁ గొన్ని
దివసములకు సంప్రీతి నేతెంచి బోధ । భాసితుం డైన సత్యవతీసుతుండు. 206

ప్రతిపదార్థం: తగు= శక్తిమంతులగు; వారిన్= వారిని, పాండవులను; కాంచి= చూచి; అతి+అద్భుతంబు= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైనది; అగు= అయిన; భవత్= మీయొక్క; జనకు= తండ్రియొక్క; తెఱంగు= జన్మవృత్తాంతమును; విస్తారము= విస్తృతి, సమగ్రముగా ఉండటం; ఒప్పన్= ఒప్పగా; చెప్పినన్= చెప్పగా; వారలు= పాండవులు; అచ్చెరువాటు= ఆశ్చర్యం; సంతసంబును= సంతోషమూ; నెమ్మనంబులన్= మనస్సులందంతటా; పెనఁగొనంగన్= ఆదరింపగా; పద్మనాభున్= శ్రీకృష్ణుడిని; అనేక భంగులన్= అనేక విధాలుగా; వినుతించి= పొగడి; ఇట్టి+అవి= ఇటువంటివి; వింతలు+ఏ?= అపూర్వాలా?; ఎల్లనాఁడు= ఎల్లప్పుడు; నీదు+కరుణ= నీ కరుణయొక్క; పెంపు= అతిశయము; మా+ఎడన్= మాయందు; ఇట్టులు+అ= ఇట్లే; కాక= తప్ప; అని; అభినందించిరి= పొగిడారు; అట్లు= ఆ విధంగా; తారును= తామూ; కృష్ణుండున్= కృష్ణుడూ; నెమ్మిన్= నిశ్చింతగా; కలిసి కూడి; సమ్మదమునన్= సంతోషంతో; ఉచిత= తగిన; వర్తన= నడవడితో; కలితులు+ఐ= కూడినవారై; ఉండన్= ఉండగా; కొన్ని; దివసములకున్= రోజులకు; సంప్రీతిన్= మహానందంతో; బోధ= జ్ఞానంచేత; భాసితుండు= ప్రకాశించేవాడు; ఐన= అయిన; సత్యవతీ= సత్యవతియొక్క; సుతుండు= కొడుకు - వ్యాసుడు; ఏతెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: పాండవులకు ఆశ్చర్యకరమైన పరిక్షిత్తు జన్మ వృత్తాంతాన్ని విపులంగా చెప్పారు. వారికి ఆశ్చర్యమూ, సంతోషమూ కలిగాయి. వారు శ్రీకృష్ణుడిని అనేక విధాలుగా స్తుతించి 'నీవు చేసిన ఈ పనులు క్రొత్తలు గావు. ఎప్పుడూ నీ దయ మాయందు ఈ విధంగానే ప్రసరించింది' అని ప్రశంసించారు. వారందరూ నిశ్చింతగా ఉండి తమ తమ విధులు నిర్వహిస్తూ ఉండగా కొన్నాళ్ళకు జ్ఞాన తేజో విరాజితుడైన వ్యాసుడు వచ్చాడు.

క. ఏతెంచిన గోవింద స । మేతంబుగ నెదురుకొని మహిత పూజా సం
ప్రీతునిఁ గావించి, యతని । మీ తాతలు గొలిచియుండి, మృదు వచనములన్. 207

ప్రతిపదార్థం: ఏతెంచినన్= రాగా; మీ తాతలు; గోవింద= శ్రీకృష్ణుడితో; సమేతంబుగన్= కూడియుండునట్లుగా; కూడా; అతనిన్= వ్యాసుడిని; ఎదురుకొని= ఎదురుగా వెళ్ళి కలిసి; మహిత= గొప్ప; పూజా= పూజలచేత; సంప్రీతునిన్= సంతోషించిన వాడినిగా; కావించి= చేసి; కొలిచి+ఉండి= సేవిస్తూ ఉండి; మృదు= మెత్తనయిన; వచనములన్= మాటలతో.

తాత్పర్యం: అప్పుడు మీ తాతలు శ్రీకృష్ణుడితో కూడా ఎదురుగా వెళ్ళి, ఆయనను పూజలచేత సంతోషింపజేసి తీసికొని వచ్చి పరిచర్యలు చేస్తూ, మెత్తని మాటలతో. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. సముచితగోష్ఠినడపి; రప్పాండవాగ్రజుండు మునిజనాగ్రణితో 'భవత్ప్రసాదంబునం బడసిన యమ్మహా ధనంబు మహనీయంబుగా నశ్వమేధయాగంబునం దుపయోగంబు నొందింపఁ గోరెద; ననుజ్ఞ యీవే!' యనిన సంతసిల్లి యాసంయమివరుం డిట్లనియె. 208

ప్రతిపదార్థం: సముచిత= తగిన; గోష్ఠి= సల్లాపం; నడపిరి= చేశారు; ఆ+పాండవ అగ్రజుండు= ఆ పాండవులలో పెద్దవాడు, ధర్మరాజు; మునిజన= మునులయందు; అగ్రణితోన్= శ్రేష్ఠుడితో, వ్యాసుడితో; భవత్= నీయొక్క; ప్రసాదంబునన్= అనుగ్రహంతో; పడసిన= పొందిన; ఆ+మహత్= ఆ గొప్ప; ధనంబు= ధనం; మహనీయంబు+కాన్= గొప్పగా; అశ్వమేధయాగంబునందున్= అశ్వమేధయాగంలో; ఉపయోగంబు= వినియోగం; ఒందింపన్= పొందించగా; కోరుదున్= కోరెదను; అనుజ్ఞ= అనుమతి; ఇమ్ము+ఏ=

ఇయ్యవే; అనినన్= అనగా; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఆ సంయమివరుండు= ఆ మునులలో శ్రేష్ఠుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సముచిత సల్లాపం చేశారు. అంత ధర్మరాజు వ్యాసుడితో 'మీ దయవలన పొందిన ఆ మహాధనాన్ని అశ్వమేధయాగంలో గొప్పగా వినియోగించాలని కోరుతున్నాను అనుమతించండి' అని అన్నాడు. ఈ మాటలకు సంతోషించి ఆ మునీశ్వరుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. 'తురగమేధ మఖిల దుష్కృతహరము, నీ । వది సమగ్ర దక్షిణాన్వితముగఁ
జేసి నిర్మలత్వ భాసమానుండ వై । వెలయు, మమృతకిరణకులవరేణ్య!' 209

ప్రతిపదార్థం: అమృతకిరణ= చంద్రుడియొక్క; కుల= వంశమునందు; వరేణ్య!= శ్రేష్ఠుడా!; తురగమేధము= అశ్వమేధం; అఖిల= సమస్తమైన; దుష్కృత= పాపాలను; హరము= నశింపజేసేది; నీవు; అది= దానిని; సమగ్ర= సమస్తమైన; దక్షిణ= దక్షిణలతో; అన్వితము+కన్= కూడి ఉండేదిగా; చేసి; నిర్మలత్వ= పరిశుద్ధితో; భాసమానుండవు= ప్రకాశిస్తున్నవాడవు; ఐ; వెలయుము= ప్రసిద్ధికెక్కుము.

తాత్పర్యం: 'చంద్రవంశశ్రేష్ఠా! అశ్వమేధం సమస్త పాపాలనూ నశింపజేస్తుంది. దానిని నానావిధ దక్షిణలతో కూడి ఉండేదిగా చేసి; పరిశుద్ధుడవై ప్రకాశిస్తూ ప్రసిద్ధి కెక్కుము.'

చ. అనవుడుఁ బ్రీతి నొంది యతఁ డచ్యుతుఁ గన్గొని 'భవ్య మైన యి
ప్పని తగ నిట్లు చేయు మని పన్పుము; తల్లియుఁ దండ్రియున్ గురుం
డును సచివుండు నిష్టసఖుఁడుం గరుణాకర! నీవ మాకు; నీ
యనుపమ ముఖ్యవృత్తి జగ మంతటికిన్ గతి; వేయు నేటికిన్?' 210

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= వ్యాసుడు ఈ విధంగా పలుకగా; అతఁడు= ధర్మరాజు; ప్రీతిన్= సంతోషాన్ని; ఒంది= పొంది; అచ్యుతున్= శ్రీకృష్ణుడిని; కన్గొని= చూచి; కరుణా= దయకు; ఆకర!= నిలయమైనవాడా!; భవ్యము= శుభకరము; అయిన; ఈ పని= ఈ పని, అశ్వమేధయాగం; తగన్= శాస్త్రోక్తంగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేయుము; అని; పన్పుము= ఆజ్ఞాపించుము; మాకున్= మాకు; తల్లియున్= తల్లి అయినా; తండ్రియున్= తండ్రి అయినా; గురుండును= గురువు అయినా; సచివుండు= మంత్రి అయినా; ఇష్టసఖుఁడున్= ప్రియ మిత్రుడయినా; నీవు+అ= నీవే; నీ= నీయొక్క; అనుపమ= సాటిలేని; ముఖ్య= ప్రధానమైన; వృత్తి= ఆలోచన; జగము+అంతటికిన్= లోకాని కంతటికీ; గతి= రక్ష; వేయున్= వేయి మాటలు; ఏటికిన్?= ఎందులకు?

తాత్పర్యం: వ్యాసుడు ఈ విధంగా పలుకగా ధర్మరాజు సంతోషించి శ్రీకృష్ణుడిని చూచి 'దయానిధీ! శుభప్రదమైన ఈ అశ్వమేధయాగాన్ని శాస్త్రోక్తంగా చేయుమని ఆజ్ఞాపించుము. మాకు తల్లయినా, తండ్రయినా, గురువయినా, ప్రియమిత్రుడయినా నీవే! సాటిలేనిదీ, ప్రధానమయినదీ అయిన నీ ఆలోచనయే లోకానికంతటికీ రక్ష. వేయి మాట లెందుకు?'

వ. అనిన విని యంబుజనాభుం డతని కిట్లనియె. 211

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; అంబుజనాభుండు= పద్మము నాభియందు కలవాడు, కృష్ణుడు; అతనికిన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఈ విధంగా పలుకగా విని, కృష్ణుడు అతడితో ఈ రీతిగా అన్నాడు.

ఉ. 'వ్యాసులు పంచినట్ల నియమాఢ్యతఁ జేయుద మశ్వమేధముం;
జేసి కృతార్థతం బొరసి చిత్తము నెవ్వగ యెల్లఁ బాచికొ;
మ్మాసుకృతంబు ధర్మనిచయ ప్రవరం బని యేన చెప్పి కా
దే సుగుణాభిరామ! నిను దీనికిఁ జొన్పితి మున్ దృఢంబుగన్. 212

ప్రతిపదార్థం: సుగుణ= మంచిగుణాలచేత; అభిరామ!= మనోహరుడవైనవాడా!; వ్యాసులు= వ్యాసులవారు; పంచిన+అట్లు+అ= ఆజ్ఞాపించినట్లే; నియమ= నియమాలయొక్క; ఆఢ్యతన్= సంపన్నతచేత; అశ్వమేధమున్= అశ్వమేధమును; చేయుదము= చేద్దాము; చేసి= కావించి; కృతార్థతన్= ధన్యతను; పొరసి= పొంది; చిత్తము= మనస్సు యొక్క; నెవ్వగ= పరిపూర్ణసంతాపాన్ని; ఎల్లన్= అంతటినీ; పాచికొమ్ము= పోగొట్టుకొనుము; ఆ= అశ్వమేధయాగం చేయటంచేత కలిగిన; సుకృతమ్ము= పుణ్యం; ధర్మ= ధర్మాలయొక్క; నిచయ= సమూహమందు; ప్రవరంబు= శ్రేష్ఠం; అని; ఏను+అ= నేనే; మున్= పూర్వం; దృఢంబుగన్= గట్టిగా; చెప్పి; కాదు+ఏ!= కదా!; నినున్= నిన్ను; దీనికిన్= యాగం చేయటానికి; చొన్పితిన్= పురికొల్పాను.

తాత్పర్యం: 'వ్యాసులవారు ఆజ్ఞాపించినట్లుగా; నియమసంపన్నులమై అశ్వమేధయాగం చేద్దాము. 'నీవు దానిని చేసి ధన్యుడవై నీ మనస్తాపా న్నంతటినీ పోగొట్టుకొనుము. అశ్వమేధయాగం చేయటంవలన కలిగే పుణ్యం సర్వ ధర్మాలకంటె శ్రేష్ఠం' అని పూర్వం నీకు గట్టిగా చెప్పినది నేనే కదా! ఆ పనికి నిన్ను నేనే పురికొల్పాను.

చ. అనుమతి యింక వేఱ పడయం దలఁ పేటికిఁ గౌరవేంద్ర! న
న్ననుపుము, వాజిమేధకరణంబున కేపని చేయువాఁడ? నీ
యనుజులు నల్వు రే నొకఁడ నధ్వరకార్యము లెల్ల నీదు నె
మ్మనమున కెక్కఁ జేయుదుము; మాన్యచరిత్ర! తొడంగు మర్థితోన్.' 213

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర!= కౌరవులయందు శ్రేష్ఠుడా!; మాన్య= గౌరవించదగిన; చరిత్ర!= నడవడి కలవాడా!; ఇంకన్= ఇంకా; వేఱు+అ= వేరే; అనుమతి పడయన్= నా అనుమతి పొందగా; తలఁపు= ఆలోచన; ఏటికిన్?= ఎందులకు?; నన్= నన్ను; పనుపుము= ఆజ్ఞాపించుము; వాజిమేధ!= అశ్వమేధంయొక్క; కరణంబునకున్= చేయటానికి; ఏ పనిన్= ఏ పని; చేయువాఁడన్= చేయవలసినవాడను; నీ= నీయొక్క; అనుజులు= తమ్ముళ్ళు; నల్వురు= నలుగురు; ఏన్= నేను; ఒకఁడన్= ఒక్కడనూ, అధ్వర= యజ్ఞంయొక్క; కార్యములు= పనులు; ఎల్లన్= అన్నిటినీ; నీదు+నెమ్మనమునకున్= నీ మనస్సునకు; ఎక్కన్= తృప్తికలిగేటట్లుగా; చేయుదుము= చేస్తాము; అర్థితోన్= ప్రీతితో; తొడంగుము= పూనుకొనుము.

తాత్పర్యం: కౌరవశ్రేష్ఠా! మాననీయ వర్తనా! నేనే అశ్వమేధయాగం చేయటానికి నిన్ను పురికొల్పాను. కావున నీవు నా అనుమతి పొందాలని ఆలోచించటం దేనికి? నీవే నన్ను ఆజ్ఞాపించుము. అశ్వమేధయాగ నిర్వహణంలో నే నేపని చేయవలయును? నీ తమ్ముళ్ళు నలుగురూ, నే నొక్కడినీ కలిసి యాగకార్యాలన్నీ నీ మనస్సునకు తృప్తి కలిగేటట్లు చేస్తాము. నీవు ప్రీతితో యజ్ఞానికి పూనుకొనుము.'

సీ. అన విని, సమ్మోద మారిన చిత్తంబు । తో నభినందించి, యా నరేంద్ర
వరుఁడు పారాశర్యువలను గనుంగొని । 'దీక్షకు నయ్యెడు దినము మీరు
చూచి యా సంస్కార మాచరింపుఁడు దయ' । ననవుడు నమ్ముని యాజ్ఞవల్క్యుఁ
బేర్కొని, పైలునిఁ బ్రీతి నెఱింగించి, । వారును నేనును వసుమతీశ!

ఆ. నడపవలయు పనులు నడపు వారము; చైత్ర । మాస కలిత పౌర్ణమాసి నిప్డు;
డరయఁ బనుపు మేధ్య మగుతురంగముఁ దద్‌జ్ఞు । లైన యట్టి జనుల; నంచితాత్మ! 214

ప్రతిపదార్థం: ఆ నరేంద్ర= ఆ రాజులకు; వరుఁడు= రాజు - రాజాధిరాజు, ధర్మరాజు; అనన్= కృష్ణుడు పలుకగా; విని; సమ్మోదము= సంతోషం; ఆరిన= నిండిన; చిత్తంబుతోన్= మనస్సుతో; అభినందించి= అతడిని ప్రశంసించి; పారాశర్యు= పరాశరుడి కుమారుడైన వ్యాసుడి; వలను= వైపు; కనుంగొని= చూచి; మీరు; దయన్= దయతో; దీక్షకున్= యజ్ఞదీక్షకు; అయ్యెడు= యుక్తమైన; దినము; చూచి= నిశ్చయించి; ఆ= యజ్ఞదీక్షకు సంబంధించిన; సంస్కారము= వేదోక్త కర్మమును; ఆచరింపుఁడు= చేయుడు; అనవుడున్= అనిన తరువాత; ఆ ముని= ఆ వ్యాసుడు; యాజ్ఞవల్క్యున్= యాజ్ఞవల్క్యుడిని; పేర్కొని= ప్రస్తావించి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; పైలునిన్= పైలుడిని; ఎఱింగించి= తెలియజేసి, చెప్పి; వసుమతీ+ఈశ!= రాజా!; వారును= వారూ; నేనును= నేనూ; నడపన్+వలయు= చేయవలసిన; పనులు; నడపువారము= చేస్తాము; ఇప్డు= ఈ సమయం; చైత్రమాస= చైత్రమాసంతో; కలిత= కూడిన; పౌర్ణమాసిన్= పూర్ణిమనాడు; అంచిత= గొప్పదైన; ఆత్మ!= ఆత్మకలవాడా!; మేధ్యము= పవిత్ర యజ్ఞమునకు తగింది; అగు= అయిన; తురంగమున్= గుఱ్ఱమును; అరయన్= వెదకగా; తద్+జ్ఞులు= దాని లక్షణములు తెలిసినవారు; ఐన+అట్టి= అయినటువంటి; జనులన్= జనులను; పనుపుము= పంపుము.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు చెప్పిన మాటలు విని ధర్మరాజు మహానందంతో అతడిని ప్రశంసించాడు. తరువాత వ్యాసుడిని చూచి 'యజ్ఞదీక్షకు యుక్తమైన రోజును నిశ్చయించి మీరు ఆ సంస్కారమును నిర్వహించండి' అని అడిగాడు. అపుడామహర్షి యాజ్ఞవల్క్యుడినీ, పైలుడినీ ప్రస్తావించి 'రాజా! వారూ, నేనూ, చేయవలసిన పనులన్నీ చేస్తాము. ఇది చైత్రమాసం. ఈ రోజు పూర్ణిమ. యజ్ఞానికి పనికివచ్చే గుఱ్ఱాన్ని వెదకుటకు అశ్వశాస్త్రజ్ఞులను పంపించుము.'

క. వేదోక్త విధి సహిత భ । వ్యాదరమున విడువఁ బడిన యయ్యశ్వం బీ
మేదినిఁ గలయం దిరుగును । నీ దగు నిర్మలయశంబు నెఱయ మెఱయఁగన్ 215

ప్రతిపదార్థం: వేద+ఉక్త= వేదాలలో చెప్పబడిన; విధి= విధులతో కూడిన; భవ్య= శుభప్రదమైన; ఆదరమునన్= దీక్షతో; ఆదరంతో; విడువఁబడిన= వదలబడిన; ఆ+అశ్వంబు= ఆ గుఱ్ఱం; నీది+అగు= నీదైన; నిర్మల= స్వచ్ఛమైన; యశంబు= కీర్తి; నెఱయన్= వ్యాపించగా; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఈ మేదినిన్= ఈ భూమియందు; కలయన్= అంతటా; తిరుగును= తిరుగుతుంది.

తాత్పర్యం: నీవు శుభప్రదమైన దీక్షతో, వేదోక్త కర్మములు ఆచరించి విడిచిన ఆ గుఱ్ఱం నీ కీర్తి వ్యాపించి ప్రకాశించే విధంగా భూమండలం అంతటా సంచరిస్తుంది.

వ. సర్వ సంభారంబులును సమకట్టింపుము; స్రుక్ సువాది క్రతు సాధనంబులు గ్రొత్తలుగాఁ గనకంబునం గావింపం బనుపు' మని చెప్పిన నప్పుడమిఱేఁడు. 216

ప్రతిపదార్థం: సర్వ= సమస్తమైన; సంభారంబులును= సామగ్రినీ; సమకట్టింపుము= సిద్ధంచేయించుము; స్రుక్= యజ్ఞ ద్రవ్యాలను వేల్చటానికి చంద్ర కొయ్యతో చేసినదీ, మఱ్ఱియాకుమాదిరిగా ఉండేదీ, భుజమంత కొలత కలిగిన యజ్ఞపాత్రము; సువ= స్రుక్కువంటిదే అయి చేతియంత కొలతగల యజ్ఞపాత్ర; ఆది= మొదలైన; క్రతు= యజ్ఞంయొక్క; సాధనంబులు= పనిముట్లు; క్రొత్తలు+కాన్= క్రొత్తగా ఉండేటట్లు (ఇదివరకు వాడినవి కావు); కనకంబునన్= బంగారంతో; కావింపన్= చేయగా; పనుపుము= ఆజ్ఞాపింపుము; అని; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ+పుడమిఱేఁడు= ఆ భూపతి, ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: 'సమస్త సామగ్రినీ సిద్ధం చేయించుము. స్రుక్కు, సువమూ మొదలైన పనిముట్టులను కొత్తగా బంగారంతో చేయించుము' అని చెప్పగా ధర్మరాజు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తురగ పరీక్షావిదులగు । పురుషులఁ బిలిపించి, 'యశ్వపుంగవుఁ గని తెం;
డరయుఁడు మనకొదమలలో । నిరుపమ లక్షణముఁ గీర్తనీయంబును గాన్. 217

ప్రతిపదార్థం: తురగ= గుర్రాలయొక్క; పరీక్షా= పరీక్షించటం; విదులు= తెలిసినవారు; అగు= అయిన; పురుషులన్= అశ్వశాస్త్ర పండితులను; పిలిపించి; అశ్వ= గుర్రాలయందు; పుంగవున్= శ్రేష్ఠమైన దానిని; తెండు= తీసికొనిరండి; మన= మనయొక్క; కొదమలలోన్= బలం కలిగిన (గుర్రపు) పిల్లలలో; నిరుపమ= సాటిలేని; లక్షణమున్= లక్షణాలు గలదీ; కీర్తనీయంబును= ప్రశంసించదగిందీ; కాన్= అయినట్లుగా; అరయుఁడు= ఎన్నిక చేయుడు.

తాత్పర్యం: గుర్రాల పరీక్షలో ఆరితేరిన అశ్వశాస్త్రజ్ఞులను పిలిపించి 'మనకున్న గుర్రాలలో ఉత్తమ లక్షణాలు కలదీ, ప్రశస్తమైనదీ అయిన శ్రేష్ఠాశ్వాన్ని ఎన్నికచేసి తీసికొని రండి.'

వ. అని పలికి కర్మాధికారులం గలయం గనుంగొని యజ్ఞంబునకు వలయునట్టి భాండ ప్రముఖంబులయిన సాధనంబులును, స్రుక్స్రువాద్యుపకరణంబులును సువర్ణమయంబులుగా వేగంబ చేయింపవలయు' నని నియోగించిన, నట్ల కాక యని చని వారును బదంపడి. 218

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి; కర్మాధికారులన్= కార్మికులపైనుండే అధికారులను, తలమానుసులను; కలయన్= బాగుగా; కనుంగొని= చూచి; యజ్ఞంబునకున్= యజ్ఞానికి; వలయు+అట్టి= కావలసిన; భాండ= కుండలు; ప్రముఖంబులు= మొదలైనవి; అయిన; సాధనంబులును= పనిముట్లునూ; స్రుక్= స్రుక్కూ; స్రువ= స్రువమూ; ఆది= మొదలైన; ఉపకరణంబులును= పరికరాలునూ; సువర్ణమయంబులుగాన్= బంగారు రూపం కలిగినవిగా; వేగంబు+అ= అతి త్వరగా; చేయింపవలయున్= చేయించవలె; అని; నియోగించినన్= నియోగించగా; అట్లు+అ+కాక= అట్లే అగునుగాక; అని; చని= వెళ్ళి; వారును= వారందరూ; పదంపడి= తరువాత.

తాత్పర్యం: అని అశ్వశాస్త్రజ్ఞులకు చెప్పి, తరువాత కార్మికుల పెత్తనదారులను రప్పించి 'యజ్ఞానికి కావలసిన భాండం మొదలైన పనిముట్టులనూ, స్రుక్కూ మొదలైన పరికరాలనూ బంగారంతో సత్వరంగా చేయించవలె' నని నియోగించాడు. వారు ఏలినవారు చెప్పినట్లే అగునుగాక అని వెళ్ళి కొంతకాలం గడచిన తరువాత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తురగంబును సంభారో । త్కరమును గొనివచ్చి చూప ధర్మజుఁడు పరా
శరసుతునకు వాని వినయ । పరత సమర్పించెఁ గురున్నపాలవరేణ్యా! 219

ప్రతిపదార్థం: కురునృపాల వరేణ్యా!= కురువంశ రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!; తురగంబును= గుర్రాన్నీ; సంభార= సామగ్రియొక్క; ఉత్కరమును= సమూహాన్నీ; కొని వచ్చి= తీసికొని వచ్చి; చూపన్= చూపగా; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; వానిన్= వాటిని; వినయపరతన్= వినయాసక్తితో; పరాశర= పరాశరమహర్షియొక్క; సుతునకున్= కుమారుడైన వ్యాసుడికి; సమర్పించెన్= సమర్పించాడు.

తాత్పర్యం: నియుక్తులైనవారు గుర్రాన్నీ, సాధన సామగ్రినీ తెచ్చి చూపగా, ధర్మరాజు వాటిని వినయంతో వ్యాసుడికి సమర్పించాడు.

క. **ముని యశ్వముఁ జూచి కరం। బనురాగముఁ బొంది 'మేధ్య మగు నిది; దీనిన్**
వినుత విధానమున విడుత'। మనవుడు నతఁ డతనితోడ నాదర మలరన్. **220**

ప్రతిపదార్థం: ముని= వ్యాసుడు; అశ్వమున్= గుర్రాన్ని; చూచి; కరంబు= మిక్కిలి; అనురాగమున్= సంతోషం; పొంది; ఇది= ఈ గుర్రం; మేధ్యము= పవిత్ర యజ్ఞానికి తగినది; అగున్= అవుతుంది; దీనిన్= దీనిని; వినుత= కొనియాడబడిన; విధానమునన్= శాస్త్రోక్త విధంగా; విడుతము= వదలిపెట్టుదాము; అనవుడున్= అనగా; అతఁడు= ధర్మరాజు; ఆదరము= గౌరవం; అలరన్= ఒప్పగా; అతనితోడన్= వ్యాసుడితో.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడు గుర్రాన్ని చూచి, మిక్కిలి సంతోషించి 'ఇది యజ్ఞానికి తగినట్టిది. దీనిని శాస్త్రోక్తంగా వదలుదాము' అని అన్నాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు ఆ మహర్షితో గౌరవ మొప్పగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **'దీని రక్షింప నర్హుండు మాననీయ। బోధ! యెవ్వండు? నీదు సద్బుద్ధి నరసి**
యిట్టివాఁడని యానతి యిమ్ము నాకు'। ననిన నమ్మునినాథుఁ డయ్యధిపుతోడ. **221**

ప్రతిపదార్థం: మాననీయ= గౌరవించదగిన; బోధ= జ్ఞానం కలవాడా!; ఎవ్వండు= ఎవ్వడు; దీనిన్= ఈ గుర్రాన్ని; రక్షింపన్= రక్షించగా; అర్హుండు= తగినవాడు; నీదు= నీ యొక్క; సత్= ఉత్తమమైన; బుద్ధిన్= వివేకంతో; అరసి= పరిశీలించి; ఇట్టివాఁడు= ఇటువంటివాడు; అని; నాకున్= నాకు; ఆనతి+ఇమ్ము= ఆదేశించుము; అనినన్= అనగా; ఆ+మునినాథుఁడు= ఆ మునిరాజు; ఆ+అధిపుతోడన్= ఆ రాజుతో.

తాత్పర్యం: పూజ్యజ్ఞానమయా! 'ఈ గుర్రాన్ని రక్షించటానికి ఎవడు తగినవాడు? నీవు వివేకబలంతో విచారించి ఫలానవాడని నాకు చెప్పుము' అని అనగా, ఆ మహర్షి ధర్మరాజుతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. **'దివ్యాస్త్ర విదుఁడు, ధిషణా। భవ్యుఁడు, శౌర్యోత్తరుండు పార్థుఁడు దగు న**
శ్వవ్యాపన క్రియకు' నితఁ। డవ్యాహతి నాచరించు నక్కార్యంబున్. **222**

ప్రతిపదార్థం: దివ్య= దేవతా సంబంధమైన; అస్త్ర= అస్త్రములు; విదుఁడు= తెలిసినవాడు; ధిషణా= బుద్ధిచేత; భవ్యుఁడు= యోగ్యుడు; శౌర్య= శౌర్యంచేత; ఉత్తరుండు= శ్రేష్ఠుడు; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; అశ్వ= గుర్రంయొక్క; వ్యాపన= ఆచ్ఛాదించటం, రక్షించటం అనే; క్రియకున్= పనికి; తగున్= తగినవాడు; ఇతఁడు= ఈ అర్జునుడు; అవ్యాహతిన్= అవరోధం లేకుండా; ఆ+కార్యంబున్= అశ్వరక్ష అనే పనిని; ఆచరించున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'దివ్యాస్త్రవేత్త, బుద్ధిబలయోగ్యుడు, పరాక్రమశ్రేష్ఠుడు అయిన అర్జునుడు అశ్వాన్ని రక్షించటానికి తగినవాడు (లేక అశ్వసంచార కార్యానికి తగినవాడు.) ఇతడు ఏ ఆటంకం లేకుండా అశ్వరక్షణం చేస్తాడు.

వ. భీమసేనుండును నకులుండును మన రాష్ట్రంబు రక్షించువారు; భవదీయ కుటుంబ కార్యంబులు సహదేవుండు నడపువాఁ' డని నిర్దేశించిన. 223

ప్రతిపదార్థం: భీమసేనుండును= భీముడూ; నకులుండును= నకులుడూ; మనరాష్ట్రంబున్= మనదేశాన్ని; రక్షించువారు= రక్షిస్తారు; భవదీయ= మీ యొక్క; కుటుంబ= కుటుంబంయొక్క; కార్యంబులు= పనులు; సహదేవుఁడు; నడపువాఁడు= చేస్తాడు; అని; నిర్దేశించినన్= నిర్ణయపూర్వకంగా చెప్పగా.

తాత్పర్యం: 'భీముడూ, నకులుడూ దేశాన్ని రక్షిస్తుంటారు. సహదేవుడు మీ ఇంటి పనులు చేస్తుంటాడు' అని నిర్ణయించి చెప్పగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ధర్మజుం డర్జును యజ్ఞాశ్వరక్షణంబునకు నియోగించుట (సం.14-71-22)

సీ. అమ్మహీవల్లభుఁ డర్జునుఁ బిలిచి 'య। ధ్వరయుక్త మయిన యిత్తురగరత్న
మనఘ! సంరక్షణీయంబు నీ; కొరులకు। నిప్పని శక్యంబె? యెల్లభంగి
నిక్కార్యమునకు నీ వేఁగంగవలయు; నీ। యంచితాశ్వము చరియించుచుండ
నెడనెడ రాజుల కేనశ్వమేధ దీ। క్షితుఁడనై యుండుట సెప్పు; ముచిత

తే. కరణనియతి నిరోధంబు గాకయుండ। నడపు' మని చెప్పి, భీముని నకులు రాష్ట్ర
గోపనమునకు, సహదేవుఁ గులకుటుంబ। సమితిరక్షకుఁ బనిచె నుత్సాహ మెసఁగ. 224

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహీ= భూమియొక్క; వల్లభుఁడు= పతి, రాజు, ధర్మరాజు; అర్జునున్= అర్జునుడిని; పిలిచి; అనఘ!= పాపరహితుడా!; నీకున్= నీకు; అధ్వర= యజ్ఞమునకు; యుక్తము= యోగ్యము; అయిన; ఈ+తురగరత్నము= ఈ ఉత్తమాశ్వం; సంరక్షణీయంబు= జాగ్రత్తగా రక్షించదగింది; ఈ+పని= ఈ పనిని, అశ్వరక్షణం; ఒరులకున్= ఇతరులకు; శక్యంబు+ఎ= సాధ్యమా?; నీవు; ఎల్లభంగిన్= సర్వసన్నాహంతో; ఈ+కార్యమునకున్= ఈ పనికి; ఏఁగంగవలయున్= వెళ్ళవలయును; ఈ+అంచిత= పూజింపబడిన; అశ్వము= గుఱ్ఱం; చరియించుచున్+ఉండన్= సంచరిస్తుండగా; ఎడన్+ఎడన్= అప్పుడప్పుడు; రాజులకున్= రాజులకు; ఏను= నేను; అశ్వమేధ= అశ్వమేధయాగంయొక్క; దీక్షితుఁడను= దీక్షవహించినవాడను; ఐ= అయి; ఉండుట= ఉండటం; చెప్పుము; ఉచిత= తగిన; కరణ= పనులు చేయుటయొక్క; నియతిన్= నియమంతో; నిరోధంబు= ఆటంకం; కాక+ఉండన్= కలుగకుండ; నడపుము= నడిపించుము; అని; చెప్పి; ఉత్సాహము; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; భీమునిన్= భీముడిని; నకులున్= నకులుడిని; రాష్ట్ర= దేశముయొక్క; గోపనమునకున్= రక్షణమునకు; సహదేవున్= సహదేవుడిని; కుల= తన కులమునందలి; కుటుంబ= కుటుంబాలయొక్క; సమితి= సమూహంయొక్క; రక్షకున్= రక్షణకు; పనిచెన్= నియోగించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అర్జునుడిని పిలిచి 'అనఘా! యజ్ఞయోగ్యమైన ఈ గుఱ్ఱం నీకు రక్షించదగినది. ఇతరులకు ఈ పని సాధ్యంకాదు. నీవు సర్వసన్నద్ధుడవై ఈ పనిమీద వెళ్ళుము. పూజించిన గుఱ్ఱం సంచరిస్తుండగా నీవు అప్పుడప్పుడు రాజులతో 'నేను అశ్వమేధ యాగదీక్ష వహించా' నని చెప్పుము. నియమపూర్వకంగా తగిన పనులు చేస్తూ, ఏ ఆటంకం లేకుండా ఈ గుఱ్ఱాన్ని నడిపించుము' అని చెప్పాడు. భీముడినీ, నకులుడినీ దేశసంరక్షణకు నియమించాడు. సహదేవుడిని తన కులంలోని సర్వకుటుంబాల వారిని రక్షించటానికి నియోగించాడు.

వ. మఱియునుంగల యలంతి పనుల కర్హజనంబుల నియోగించి, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల యనుమతి వడసి, కుంతీసమనుజ్ఞాతుం డయి, ద్రౌపది నియ్యకొలిపి, యశ్వమేధ మఖంబున కున్ముఖుం డయ్యె' నని యిట్లు ధర్మపుత్రు పుణ్యచరిత్రంబు చెప్పిన, 'నప్పరమధార్మికుండు సకలలోక మనోజ్ఞం బగు యజ్ఞం బెవ్విధంబున నిర్వహించె? వినువేడ్క నా చిత్తంబునం జిగురొత్తెడుఁ జెప్పవే' యనుటయు. 225

ప్రతిపదార్థం: మఱియునున్= ఇంకనూ; కల= ఉన్న, మిగిలిన; అలంతి= చిన్న చిన్న; పనులకున్= పనులకు; అర్హజనంబులన్= తగిన వారిని; నియోగించి= ఆజ్ఞాపించి, నియమించి; గాంధారీధృతరాష్ట్రుల= గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులయొక్క; అనుమతి= అనుజ్ఞ; వడసి= పొంది; కుంతీ= కుంతిచేత; సమ్+అనుజ్ఞాతుండు+ఐ= అనుజ్ఞ ఇయ్యబడినవాడై; ద్రౌపదిన్= ద్రౌపదిని; ఇయ్యకొలిపి= ఒప్పించి; అశ్వమేధ= అశ్వమేధమనే; మఖంబునకున్= యజ్ఞమునకు; ఉన్ముఖుండు= సిద్ధమైనవాడు; అయ్యెను= అయ్యాడు; అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధర్మపుత్ర= యముడి కుమారుడైన ధర్మరాజుయొక్క; పుణ్య= పవిత్రమైన; చరిత్రంబు= చరిత్ర; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ+పరమ= ఆ ఉత్తముడైన; ధార్మికుండు= ధర్మమునందు చరించువాడు. ధర్మరాజు; సకల= సమస్తమైన; లోక= లోకములకు; మనోజ్ఞంబు= మనోహరము; అగు= అయిన; యజ్ఞంబు= యజ్ఞమును; ఏ+విధంబునన్= ఏ విధంగా; నిర్వహించెన్= చేశాడు; విను= వినవలయునను; వేడ్క= కుతూహలం; నా= నాయొక్క; చిత్తంబున్= మనస్సులో; చిగురొత్తెడున్= అతిశయిస్తున్నది; చెప్పవే= చెప్పుమా; అనుటయున్= అని అనగా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఇంకా మిగిలిన చిన్న చిన్న పనులకు తగినవారిని నియమించాడు. కుంతీ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల అనుజ్ఞ పొందాడు. ద్రౌపదిని ఒప్పించాడు. తరువాత అశ్వమేధయాగం చేయటానికి సిద్ధపడ్డాడు' అని వైశంపాయనుడు ధర్మరాజు పవిత్రచరిత్రను చెప్పాడు. అప్పుడు జనమేజయుడు 'ధార్మికశ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజు సమస్త లోకాలకూ మనోహరమైన యజ్ఞం ఏ విధంగా చేశాడు? వినాలని నా చిత్తం ఉవ్విళ్ళూరుతున్నది. చెప్పుమా!' అని అడుగగా. (తరువాతి ఆశ్వాసంతో అన్వయం).

ఆశ్వాసాంతము

ఉ. మాన మదాదిదోష పరిమార్జన నిర్మల చిత్త భక్త స
న్మానసలోల! వీత పరిమాణ విభూతి విశాల! శాంతతా
హీన విదూర! విశ్వహితహేల విచార! నిరామయావ్యయ
స్థానక సిద్ధిమంగళ విధాయక! వేద సభైకనాయకా! 226

ప్రతిపదార్థం: మాన= అహంకారం; మద= పొగరు; ఆది= మొదలైన; దోష= దోషాలను; పరిమార్జన= తుడిచివేయటంచేత; నిర్మల= స్వచ్ఛమైన; చిత్త= మనస్సులు కలిగిన; భక్త= భక్తులయొక్క; సత్= మంచివైన; మానస= మనస్సులందు; లోల= నివసించే ఆసక్తికలవాడా!; వీత= తొలగిన; పరిమాణ= మితిచేత కలిగిన; విభూతి= విస్తృతిచే; విశాల!= విశాలమైనవాడా!; శాంతతా= శాంతస్వభావంచేత; హీన= హీనులయినవారికి; విదూర= మిక్కిలి దూరంగా ఉండేవాడా!; విశ్వ= ప్రపంచానికి; హిత= మేలు కలిగించటం అనే; హేల= విలాసంతో కూడిన; విచార!= ఆలోచనం కలవాడా!; నిర్+ఆమయ= బాధలేనిది; అవ్యయ= శాశ్వతమైనది అగు; స్థానక= ప్రశస్తస్థానముయొక్క బాధలేని శాశ్వతమైన స్థానం మోక్షం; సిద్ధి= ప్రాప్తించటం అనే; మంగళ= శుభమును; విధాయక= కలుగజేసేవాడా!; వేద= వేదాల; సభా= చర్చలు జరిగే; సదస్సుయొక్క; ఏక= ప్రధానమైన; నాయకా!= అధ్యక్షా!, నడిపించేవాడా!.

తాత్పర్యం: అరిషడ్వర్గమును జయించిన భక్తుల నిష్కళంక చిత్తాలలో నివసించే కోరిక కలవాడా! పరిమితిలేని విస్తృతిచే విశాలమైనవాడా! శాంతస్వభావం లేనివారికి దూరంగా ఉండేవాడా! మోక్షమును ప్రసాదించేవాడా! వేద సభాధ్యక్షా! వేదాలచేత ప్రధానంగా ప్రతిపాదించబడేవాడా!

క. అనపేక్షిత ఫలతా శో ၊ భన మహనీయ క్రియా విపాకాత్మక రూ
ప! నితాంత ధూత సంశ్రిత ၊ జనపాపా! పరమ మిత్ర! సత్యాలాపా! **227**

ప్రతిపదార్థం: అనపేక్షిత= కోరబడని; ఫలతా= ఫలం కలిగి ఉండటంచేత; శోభన= ప్రకాశించేది; మహనీయ= గొప్పది ఐన; క్రియా= కర్మముయొక్క; విపాక+ఆత్మక= పరిణామంవలన ప్రాప్తించే చిత్తశుద్ధియొక్క; రూప!= రూపమైనవాడా!; నితాంత= ఎడతెగకుండా; ధూత= ఎగురగొట్టబడిన; సంశ్రితజన= ఆశ్రయించినవారియొక్క; పాపా!= పాపాలు కలవాడా!; పరమ= ఉత్తమమైన; మిత్ర= మిత్రుడా!; సత్య= సత్యస్వరూపాలైన; ఆలాపా!= వాక్కులు కలవాడా!

తాత్పర్యం: నిష్కామంగా ఆచరించే కర్మలవలన ప్రాప్తించే చిత్తశుద్ధియే రూపంగా కలవాడా! ఎల్లప్పుడూ ఆశ్రయించినవారి పాపాలను హరించేవాడా! ఉత్తమమిత్రుడా! సత్యమును బోధించే పలుకులు కలవాడా!

మాలిని

తరుణ జరఠ భావ ద్రావణోదారమూర్తీ!
హరణ కరణ నిర్మూలానతాభ్యంతరార్తీ!
మరణ జనన దుఃఖోన్మాద హృత్పుణ్యకీర్తీ!
చరణ కమల పూజాశాలి చిత్తానువర్తీ! **228**

ప్రతిపదార్థం: తరుణ= యౌవనం; జరఠభావ= ముసలితనం అనే అవస్థలను; ద్రావణ= పోగొట్టుకొన్న; ఉదార= గొప్ప; మూర్తీ!= శరీరం కలవాడా!; హరణ= (పాపాలను) హరించటం అనే; కరణ= పనిని చేయటం చేత; నిర్మూల= మొదలు చెడిన; ఆనత= వినతులైన భక్తులయొక్క; అభ్యంతర= లోపలిదైన; ఆర్తీ!= బాధలు కలవాడా!; మరణ= చావు; జనన= పుట్టువు అనే; దుఃఖ= దుఃఖాలవలన కలిగిన; ఉన్మాద= వెర్రిని; హృత్= హరించుటచేత పుట్టిన; పుణ్య= పవిత్రమైన; కీర్తీ!= కీర్తి కలవాడా!; చరణ కమల= (నీ) పాదపద్మాలయొక్క; పూజా= పూజచేత; శాలి= ప్రకాశించే భక్తులయొక్క; చిత్త= మనస్సును; అనువర్తీ!= అనుసరించి ప్రవర్తించేవాడా!

తాత్పర్యం: యౌవనంగానీ, వార్ధకం గానీ లేని శరీరంకలవాడా! పాపాలను నిర్మూలించి, భక్తుల అంతరబాధలు తొలగించేవాడా! చావు పుట్టువులవలన కలిగే దుఃఖానికి ఫలమైన మతిభ్రమణాన్ని సంసార దుఃఖాలవలన కలిగే వెర్రిని హరించే కీర్తి కలవాడా! నీ పాద పద్మాలను ఆరాధించే భక్తుల ఇచ్ఛవచ్చినట్లు నడుచుకొనేవాడా!

గద్యము:

ఇది శ్రీమదుభయ కవిమిత్ర కొమ్మనామాత్యపుత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబైన శ్రీమహాభారతంబున నశ్వమేధ పర్వంబునందుఁ తృతీయాశ్వాసము

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ రచన; శ్రీమత్= విద్యాసంపత్తి కలిగిన; ఉభయ= రెండు భాషలయొక్క, సంస్కృతాంధ్రములయొక్క; కవి= కవులయొక్క; మిత్త్ర= మిత్రుడును; కొమ్మన= కొమ్మన అనే; అమాత్య= మంత్రియొక్క; పుత్త్ర= పుత్త్రుడును; బుధ= విద్వాంసులయొక్క; ఆరాధన= పూజచేత; విరాజి= ప్రకాశించేవాడును; తిక్కన సోమయాజి= యజ్ఞంచేసినవాడైన తిక్కనచేత; ప్రణీతంబు+ఐన= రచించబడినదైన; శ్రీ= గౌరవించదగిన; మహాభారతంబునన్= మహాభారతంలో; అశ్వమేధ= అశ్వమేధమనే యాగం వస్తువుగా గల; పర్వంబు+అందున్= పర్వంలో; తృతీయ= మూడవదైన; ఆశ్వాసము= ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఇది విద్యాసంపత్తి కలిగినవాడును, సంస్కృతాంధ్ర కవుల మిత్రుడును, కొమ్మన మంత్రి కుమారుడును, విద్వాంసుల ఆరాధనంచేత ప్రకాశించేవాడును, యజ్ఞం చేసినవాడును అయిన తిక్కన రచించిన పూజ్యమహాభారతమందలి అశ్వమేధపర్వంలో తృతీయాశ్వాసం.

అశ్వమేధపర్వంలోని మూడవఆశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

అశ్వమేధపర్వము - చతుర్థాశ్వాసము

శ్రీవిద్యాశాంతి కృతి। ప్రావీణ్య నిరూఢి గణ్య పాద సతత సం

సేవన తత్పర హృత్కమ। లావాస కృత ప్రమోద! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: హరిహరనాథా!= ఓ హరిహరనాథా! శ్రీవిద్యా= ఉపనిషద్విద్యయొక్క, ఆత్మవిద్యయొక్క, మోక్షవిద్యయొక్క; శాంతి= శాంతి అనే కర్మమును; కృతి= చేయటంలో; ప్రావీణ్య= నేర్పుచేత కలిగిన; నిరూఢి= ప్రసిద్ధిచేత; గణ్య= లెక్కించదగిన; పాద= పాదాలయొక్క; సతత= ఎల్లప్పుడును; సంసేవన= మిక్కిలి సేవించుటయందు; తత్పర= ఆసక్తి కలిగిన భక్తులయొక్క; హృద్+కమల= హృదయ పద్మములందు; ఆవాస= నివసించటంచేత, కృత= కలుగజేయబడిన; ప్రమోద!= ఆనందం కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! మోక్ష విద్యాసమాప్తి తరువాత గురుశిష్యులు చేసే శాంతికర్మం నిర్విఘ్నంగా కొనసాగటానికి మూలమైన నీ పాదాలను ఎల్లప్పుడూ సేవించే భక్తుల హృదయాలలో నివసిస్తూ వారికి ఆనందాన్ని కలుగజేసేవాడా!

విశేషం: హరిహరనాథుడి పాదసేవవలన మోక్షవిద్యను ఆమూలాగ్రంగా సంపాదింపవచ్చును. ఆ పాదసేవవలననే శాంతి నిరాటంకంగా ప్రాప్తిస్తుంది. అట్టి పాదసేవ చేసేవారి హృదయాలలో హరిహరనాథుడు నిత్యం నివసిస్తూ వారికి ఆనందం కలుగజేస్తాడు. ఆయన ఆనందస్వరూపుడు. 'ఆనందో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్' (ఆనందమే బ్రహ్మగా తెలిసికొనెను) అని శ్రుతి చెప్పుతున్నది. కావున ఆనందస్వరూపుడైన భగవంతుడు తన భక్తులకు ఆనందం కలిగించే సమర్థుడౌతున్నాడు.

ధర్మజుం డశ్వమేధదీక్షం బూని హయంబుం బుడమిఁ దిరుగ విడుచుట (సం.14-72-1)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె; న ట్లశ్వమేధయాగోద్యోగప్రద్యోతితుం డయిన పాండవాగ్రజు దీక్షకు నర్హం బయిన దినంబు సంప్రాప్తం బగుటయు, మౌహూర్తిక దత్త శుభ ముహూర్తంబునం గృష్ణద్వైపాయనాదులైన ఋత్విజులు వేద విహిత విధాన మహితంబుగ నక్కురు క్షితిపతి దీక్షితుం జేసి; రవ్వసుంధరా వల్లభుండు సంవీతక్షౌమకృష్ణాజినుండును దండపాణియు నయి ఋత్విగ్జనంబులు బలియం బరమ సంయమి పరివృత ప్రజాపతి ప్రఖ్యుండును గనత్కాంచనాభరణభూషితుండు నయి బహుళ ప్రభలు నిగుడ సందీప్త పావక సన్నిభుండును నగుచు వెలింగెఁ; దత్తుల్యాకల్పనంబున ఋత్విగ్జన సమాజంబునుం దేజరిల్లె; నా వేదవ్యాస మహామునిచేత శాస్త్రోక్త ప్రకారంబున ముక్తంబయి హయోత్తమంబు వెడలె; నప్పుడు. 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయనుడు; జనమేజయునకున్= జనమేజయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అశ్వమేధ= అశ్వమేధమనే; యాగ= యాగముయొక్క; ఉద్యోగ= ప్రయత్నంచేత; ప్రద్యోతితుండు+అగు= ప్రకాశిస్తున్నవాడైన; పాండవ= పాండవులయొక్క; అగ్రజు= అన్నయొక్క, ధర్మరాజుయొక్క;

దీక్షకున్= దీక్షకు; అర్హంబు= తగినది; అయిన; దినంబు= రోజు; సంప్రాప్తంబు= ప్రాప్తించింది, వచ్చింది; అగుటయున్= కాగా; మౌహూర్తిక= ముహూర్తాలు తెలిసినవారిచేత; దత్త= ఇయ్యబడిన, నిర్ణయించబడిన; శుభ= మంగళకరమైన; ముహూర్తంబునన్= ముహూర్తమందు; కృష్ణద్వైపాయన= వ్యాసుడు; ఆదులు= మొదలగువారు; ఐన= అయిన; ఋత్విజులు= దక్షిణ పుచ్చుకొని యజ్ఞంచేయించేవారు; వేద= వేదాలచేత; విహిత= విధించబడిన; విధాన= పద్ధతులచేత; మహితంబుగన్= గౌరవించబడినదగునట్లుగా, ఆ+కురు= ఆ కురువంశీయుడైన; క్షితిపతిన్= రాజును; దీక్షితున్= దీక్షవహించిన వాడినిగా; చేసిరి= చేశారు; ఆ+వసుంధరా= ఆ భూమియొక్క; వల్లభుండు= భర్త - ధర్మరాజు; సంవీత= ధరించబడిన; క్షౌమ= పట్టుబట్టయు; కృష్ణ+అజినుండును= నల్లలేడితోలు కలవాడును; దండపాణియున్= యజ్ఞదండము చేతియందు కలవాడును; అయి; ఋత్విక్+జనంబులు= అనేకులు ఋత్విజులు; బలియన్= చుట్టి ఉండగా; పరమ సంయమి= బ్రహ్మర్షులచేత; పరివృత= చుట్టబడిన; ప్రజాపతి= బ్రహ్మతో; ప్రఖ్యుండును= సమానుండును; కవత్= ప్రకాశిస్తున్న; కాంచన+ఆభరణ= బంగారు నగలచేత; భూషితుండును= అలంకరించబడినవాడును; అయి; బహుళ= అత్యధికమైన; ప్రభలు= కాంతులు; నిగుడన్= వ్యాపించగా; సందీప్త= మిక్కిలి వెలుగుతున్న; పావక= అగ్నితో; సన్నిభుండును= సమానుడును; అగుచున్= అవుతూ; వెలింగెన్= వెలిగాడు; తద్= ఆ ధర్మజుడియొక్క; తుల్య= వేషభాషలతో సమానమైన; ఆకల్పనంబునన్= అలంకారాలచేత; ఋత్విక్+జన= ఋత్విజులయొక్క; సమాజంబునున్= సంఘంకూడా; తేజరిల్లెన్= వెలిగింది; ఆ+వేదవ్యాస= ఆ వేదవ్యాసుడనే; మహత్+మునిచేతన్= మహర్షిచేత; శాస్త్ర= శాస్త్రమునందు; ఉక్త= చెప్పబడిన; ప్రకారంబునన్= విధంగా; ముక్తంబు+అయి= విడువబడినదై; హయ+ఉత్తమంబు= ఆ మంచి గుర్రం; వెడలెన్= బయలుదేరింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో,

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు. అశ్వమేధయాగం చేయాలని ప్రయత్నిస్తున్న ధర్మరాజు దీక్షవహించవలసినరోజు వచ్చింది. దైవజ్ఞులు నిర్ణయించిన శుభ ముహూర్తంలో వ్యాసుడు మొదలైన ఋత్విజులు వేదవిధుల ననుసరించి ధర్మరాజును యజ్ఞదీక్షితుడిగా చేశారు. ధర్మరాజు పట్టుబట్టా, నల్లయిఱ్ఱితోలూ ధరించాడు. యజ్ఞదండాన్ని చేపట్టాడు. ఋత్విజులు చుట్టూ చేరిన ఆ మహారాజు బ్రహ్మర్షులు చుట్టిన బ్రహ్మవలె ప్రకాశించాడు. తళ తళా మెరుస్తున్న బంగారు నగలు పెట్టుకొన్న ఆ ప్రభువు గన గనా మండుచున్న అగ్నివిధంగా వెలుగొందాడు. ఋత్విజులు కూడా ధర్మజుడి వేషభూషలతో సమానమైన అలంకారాలతో ప్రకాశించారు. తరువాత వేదవ్యాసుడు శాస్త్రోక్తంగా వదలిపెట్టగా ఆ ఉత్తమాశ్వం బయలుదేరింది.

విశేషం: ఇక్కడ అశ్వమేధయాగాన్ని గూర్చి కొంత వివరించాలి. గుర్రాన్ని బలిపశువుగా చేసి సార్వభౌముడు చేసే యజ్ఞ విశేషం అశ్వమేధం. దీనిని చైత్రమాసంలో పూర్ణిమనాడు ఆరంభించాలి. అందువలననే వ్యాసుడు మూడో ఆశ్వాసంలో 'చైత్రమాస కలిత పౌర్ణమాసి' (పద్య 214) అని ధర్మరాజుతో అన్నాడు.

యజ్ఞం ఆరంభమయ్యే మొదటి సంవత్సరంలో చైత్రపూర్ణిమనాడు సార్వభౌముడు సాంగ్రహణం అనే ఒక యజ్ఞాన్ని జరిపించి, మరునాడు బ్రహ్మౌదనం మొదలైన కర్మలు చేసి గుర్రాన్ని వదలాలి. ఆ యజ్ఞాశ్వం స్వేచ్ఛగా తిరుగుతుంటే రాజపుత్రులు మొదలైనవారు దానిని వెంబడించాలి. వదలిన సంవత్సరంలో పదకొండు నెలలు గడచిన తరువాత అశ్వాన్ని తోలుకొనివచ్చి రావిచెట్ల తోపులో బంధించాలి.

పంన్రెండో నెలలో యజ్ఞ సామగ్రిని సంపాదించి ఫాల్గునమాసంలో అమావాస్యనాడు సార్వభౌముడు ఋత్విజులతో కూడి యజ్ఞశాలలో ప్రవేశించాలి. రెండోసంవత్సరం మొదటి పాడ్యమి మొదలు అశ్వమేధయాగం ఆరంభించి, ఏడు రోజులు హోమం చేసి పూర్ణాహుతి చేయాలి. గుర్రాన్ని రథకారుడి గృహంలో బంధించి బ్రహ్మ మొదలైన ఋత్విజులు నలుగురూ 'ఇహ ధృతి స్వాహా' ఇత్యాది మంత్రాలు చెప్పి హోమం చేస్తారు.

తరువాత సోమలతకు కొన్ని క్రియలు జరిపి సోమపానం చేస్తారు.

సీ. **విప్వచ్చుఁ డాగమవిధివంతముగ ధర్మ। నందను నామంత్రణంబు వడసి,**
గాండీవపాణియై, కవదొనల్ ధరియించి, । తేజోవిశేషంబు రాజితముగ
నయ్యశ్వరత్నంబు ననుసరింపఁగఁ బ్రజ। బాలురు వృద్ధులు భామినులును
లోనుగాఁ బఱతెంచి, లోలత నతని నా। హయమును గనుఁగొను నప్పు డగ్గ

తే. **లంపు సందడి నూష్మజనింప, నాజ। నంబు లవ్వీరునకు దీవనలఁ బొగడ్త**
లను బ్రమోద మొనర్చిరి; వనధిరవము। ననుకరించె నయ్యులివు నృపాగ్రగణ్య! 3

ప్రతిపదార్థం: నృప= రాజులలో; అగ్రగణ్య!= మొదట లెక్కింపదగినవాడా! జనమేజయా!; విప్వచ్చుఁడు= అర్జునుడు; ఆగమ= వేదములయొక్క; విధివంతముగన్= విధుల ప్రకారంగా; ధర్మ= యముడియొక్క; నందను= కుమారుడైన ధర్మరాజుయొక్క; ఆమంత్రణంబు= వీడ్కోలు; పడసి= పొంది; గాండీవ= గాండీవమనే విల్లు ఉన్న; పాణి+ఐ= చేయికలవాడై; కవదొనల్= రెండు అమ్ముల పొదులను; ధరియించి; తేజస్+విశేషంబు= తేజస్సుయొక్క అతిశయం; రాజితముగన్= ప్రకాశిస్తున్నది కాగా; ఆ+ అశ్వరత్నంబున్= ఆ ఉత్తమాశ్వాన్ని; అనుసరింపఁగన్= వెంటరాగా; బాలురు; వృద్ధులు= ముసలివారు; భామినులును= స్త్రీలునూ; లోనుగాన్= మొదలుగా; ప్రజ= ప్రజలు; పఱతెంచి= వేగంగా వచ్చి; లోలతన్= ఆసక్తితో; అతనిన్= అర్జునుడినీ; హయమును= గుర్రాన్నీ; కనుఁగొను+అప్పుడు= చూచేటప్పుడు; అగ్గలము= అత్యధికమైన; సందడిన్= సమ్మర్దంచేత; ఊష్మ= వేడిమి; జనింపన్= పుట్టగా; ఆ జనంబులు= ఆ ప్రజలు; ఆ+వీరునకున్= వీరుడైన ఆ అర్జునుడికి; దీవనలన్= దీవనలచేతనూ; పొగడ్తలను= ప్రశంసలచేతనూ; ప్రమోదము= సంతోషము; ఒనర్చిరి= కలిగించారు; ఆ+ఉలివు= ఆ ఆశీర్వాదాల, ప్రశంసల ధ్వని; వనధి= సముద్రంయొక్క; రవమున్= ఘోషము; అనుకరించెన్= పోలెను.

తాత్పర్యం: రాజాగ్రగణ్యా! జనమేజయా! అర్జునుడు వేదోక్తంగా ధర్మరాజు వీడ్కోలు పొంది గాండీవాన్ని చేతబట్టి, అమ్ములపొదులజంటను ధరించి, వెలుగులు వెల్లువ కట్టుతుండగా గుర్రాన్ని అనుసరించాడు. అప్పుడు ఆబాలగోపాలమూ అతడినీ, గుర్రాన్నీ ఆసక్తితో చూచేటప్పుడు జనసమ్మర్దంవలన వేడిపుట్టింది. ఆ ప్రజలు ఆశీర్వాదాలు చేసి, ప్రశంసించి అర్జునుడికి సంతోషం కలిగించారు. వారి మాటల సవ్వడి సముద్రఘోషను పోలింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **ఇవ్విధంబునం జను నా కవ్వడితోడ యజ్ఞకర్మకుశలుండైన యాజ్ఞవల్క్య శిష్యం డర్హవిధానంబుల కయి మాననీయ విప్రజన సహితంబుగాఁ జనియె; నప్పరమ తురంగంబు ధరణిం బ్రదక్షిణ రూపంబునం దిరిగి, యుత్తరాభిముఖంబై యల్లనల్లన యరుగుచుండ, నర్జునుం డనుసరించి పాలన పరుండగుచుం బ్రవర్తింపం ద్రిగర్తదేశంబునందు.** 4

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; చను= గుర్రాన్ని అనుసరించే; ఆ+కవ్వడితోడన్= ఆ అర్జునుడితో; యజ్ఞ= యజ్ఞంయొక్క; కర్మ= విధులయందు; కుశలుండు= నేర్పరి; ఐన= అయిన; యాజ్ఞవల్క్య= యాజ్ఞవల్క్యుడియొక్క; శిష్యుండు; అర్హ= తగిన, మార్గంలో చేయదగిన; విధానంబులకున్+అయి= పవిత్ర కర్మముల నిమిత్తం; మాననీయ= ఆదరింపదగిన; విప్రజన= బ్రాహ్మణులతో; సహితంబు+కాన్= కూడిఉండేటట్లుగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు; ఆ+పరమ= ఆ శ్రేష్ఠమైన; తురంగంబు=

గుఱ్ఱం; ధరణిన్= భూమియందు; ప్రదక్షిణ= కుడివైపునుండి తిరిగి వచ్చే; రూపంబునన్= ప్రకారంగా; తిరిగి; ఉత్తర= ఉత్తర దిక్కునకు; అభిముఖంబు+ఐ= ఎదురుముఖం కలిగినదై, ఉత్తరదిక్కువైపుగా; అల్లన్+అల్లన్+అ= మెల్ల మెల్లగా; అరుగుచున్+ఉండన్= వెళ్ళుతూ ఉండగా; అర్జునుండు; అనుసరించి= వెంబడించి; పాలన= రక్షించటంలో; పరుండు= శ్రద్ధకలవాడు; అగుచున్= ఔతూ; ప్రవర్తింపన్= నడచుకొంటుండగా; త్రిగర్తదేశంబు+అందున్= త్రిగర్తదేశంలో.

తాత్పర్యం: యజ్ఞకర్మ నిపుణుడైన యాజ్ఞవల్క్యశిష్యుడు మార్గమధ్యంలో తగిన పనుల నిమిత్తం బ్రాహ్మణులతో కూడి అర్జునుడి వెంట వెళ్ళాడు. ఆ యజ్ఞాశ్వం భూమిమీద ప్రదక్షిణం చేసే విధంగా సంచరించి, ఉత్తర దిక్కు వైపునకు మెల్లమెల్లగా వెళ్ళుతున్నది. అర్జునుడు దానిని అనుసరిస్తూ రక్షించటానికి ఎంతో ఆసక్తి చూపుతూ నడుచుకొంటున్నాడు. గుఱ్ఱం త్రిగర్తదేశంలో ప్రవేశించింది. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

అర్జునుతోఁ ద్రిగర్తదేశాధిపతులు యుద్ధము చేయుట (సం.14-73-1)

సీ. **ఉద్ధతులై త్రిగర్తోర్వరాపతి పుత్ర। పౌత్త్రు లయ్యశ్వంబుఁ బట్టువారు**
గాఁ బూని తేరులు గడురయంబునఁ దోలి। కొని యడ్డముగ వచ్చు కోలుతలకు
నలుగక, నరుఁ డన్నయానతిఁ దలఁచి యా। రాజ కుమార వర్గంబుతోడ
'ధర్మజు నశ్వమేధంబున కపకార। మాచరించుట పాప; మదియుఁ గాక

తే. **యేము మీరును బాంధవ మెసక మెసఁగ। నడచు టొప్పదె; పగ యే?' లనంగ వారు**
సూర్యవర్మ నామకుఁ డగు శూరతమ కు। మారుఁ డగ్రణి గాఁగ నుదారలీల. 5

ప్రతిపదార్థం: త్రిగర్త+ఉర్వరా= త్రిగర్తదేశంయొక్క; పతి= రాజుయొక్క; పుత్ర= కుమారులు; పౌత్త్రులు= మనుమలు; ఉద్ధతులు+ఐ= గర్వం కలవారై; ఆ+అశ్వంబున్= ఆ గుఱ్ఱాన్ని; పట్టువారు= బంధించేవారు; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; పూని= పూనుకొని; కడున్= మిక్కిలి; రయంబునన్= వేగంగా; తేరులు= రథాలు; తోలికొని= తీసికొని; అడ్డముగన్= అడ్డంగా; వచ్చు= వచ్చునట్టి; కోలుతలకున్= హెచ్చరికకూ, సన్నాహానికీ; అలుగక= కోపించక; నరుఁడు= అర్జునుడు; అన్న= అన్నగారైన ధర్మరాజుయొక్క; ఆనతిన్= ఆజ్ఞను; తలఁచి= స్మరించి; ఆ+రాజకుమార= ఆ రాజకుమారులయొక్క; వర్గంబుతోడన్= సమూహంతో; ధర్మజ= ధర్మరాజుయొక్క; అశ్వమేధంబునకున్= అశ్వమేధయాగానికి; అపకారము= కీడు; ఆచరించుట= చేయటం; పాపము; అదియున్+కాక= అంతేకాకుండా; ఏము= మేమూ; మీరును= మీరూ; బాంధవము= చుట్టరికం; ఎసక మెసఁగన్= అతిశయించగా; నడచుట= ప్రవర్తించటం; ఒప్పదు+ఎ= తగదా; పగ= వైరం; ఏల?= ఎందులకు?; అనంగన్= అనగా; వారు; సూర్యవర్మ; నామకుఁడు= పేరుగలవాడు; అగు= అయిన; శూరతమ= వీరశ్రేష్ఠుడైన; కుమారుఁడు= రాజపుత్రుడు; అగ్రణి= సేనాపతి; కాఁగన్= కాగా; ఉదార= అధికమైన; లీలన్= వీర విలాసంతో.

తాత్పర్యం: అప్పుడు త్రిగర్త దేశాధిపతి కుమారులూ, మనుమలూ కన్నూ మిన్నూ కానకుండా గుఱ్ఱాన్ని బంధించటానికి వేగంగా రథాలు నడుపుతూ, ఎచ్చరికలు చేస్తూ వచ్చారు. వారి పరవళ్ళు చూచి కూడా అర్జునుడు అన్నగారి ఆజ్ఞను గుర్తుచేసికొని వారిని కోపించలేదు. పైగా వారితో 'మీరు ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగానికి కీడు తలపెట్టటం పాపం. అదీ కాక మీరూ మేమూ పొత్తు కలిగి నడచుకొనటం తగినపని కదా! మనకు వైరం దేనికి?' అన్నాడు. కాని, ఆ రాజకుమారులు శూరశ్రేష్ఠుడైన సూర్యవర్మ అనే రాజకుమారుడిని సేనాపతిగా చేసికొని వీరవిలాసంతో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. కవిసిన వారితో మఱియుఁ గవ్వడి యిట్టు లనున్ 'దయాధురా
ప్రవణుఁ డజాతశత్రుఁడు తురంగమ రక్షకు నంపునప్డు భూ
పవితతియెల్లనుం దెగియె భారతయుద్ధమునందు; బాలురం
దివిరి వధింపఁ గాదు; కృపఁ దిన్నఁదనం బెసఁగం జరింపుమీ! 6

ప్రతిపదార్థం: కవిసిన= ఎదుర్కొనిన; వారితోన్= ఆ రాజకుమారులతో; మఱియున్= ఇంకనూ; కవ్వడి= అర్జునుడు; ఇట్టులు= ఇట్లు; అనున్= అన్నాడు; దయా= దయ అనెడు; ధురా= బరువునందు; ప్రవణుఁడు= ఆసక్తిగలవాడు (దయా పరిపూర్ణుడని అర్థం); అజాతశత్రుఁడు= తనకు విరోధులు లేనివాడు, తానుగా ఎవ్వరియందునూ శత్రుత్వం వహించనివాడు, ధర్మరాజు; తురంగమ= గుఱ్ఱంయొక్క; రక్షకున్= రక్షకు; అంపు+అప్డు= పంపేటప్పుడు; భారతయుద్ధమునందున్ = భారతయుద్ధంలో; భూప= రాజులయొక్క; వితతి= సమూహం; ఎల్లనున్= అంతయూ; తెగియెన్= నశించింది; తివిరి= ప్రయత్నించి; పూని; బాలురన్= బాలురను, యుద్ధంలో నశించిన ఆ రాజుల కొడుకులను; వధింపన్= చంపగా; కాదు= తగదు; కృపన్= దయతో; తిన్న+తనంబు= మంచితనం; ఎసఁగన్= ఒప్పగా; చరింపుము+ఈ= నడుచుకొనుమా.

తాత్పర్యం: ఎదుర్కొనిన ఆ రాజకుమారులతో అర్జునుడు ఇంకా ఈ విధంగా అన్నాడు 'దయామయుడైన ధర్మరాజు అశ్వ సంరక్షణానికి నన్ను పంపేటప్పుడు 'భారతయుద్ధంలో రాజులందరూ నశించారు. నీవు తొందరపడి వారి కొడుకులను చంపబోకుము. దయతో మంచితనం ఉట్టిపడేటట్లు నడుచుకొనుము.'

చ. అవినయవృత్తి నశ్వమున కడ్డము వచ్చిర యేని నీవు బాం
ధవము దలిర్పఁ బల్కి యని దప్పఁగ ద్రోవుము; కిన్క మాను; మ
న్నవచనవృత్తి నాదగుమనంబున నెక్కొని యున్కి జేసి యా
హవమున కొల్ల నయ్యెదఁ బ్రియంబులు గా వొకొ! మీకుఁ బ్రాణముల్? 7

ప్రతిపదార్థం: అవినయ= వినయంలేని; వృత్తిన్= ప్రవర్తనతో; అశ్వమునకున్= గుఱ్ఱానికి; అడ్డము వచ్చిరి+అ= అడ్డం వచ్చినవారే; ఏని= అయినప్పటికీ; నీవు; బాంధవము= చుట్టరికం; తలిర్పన్= వెల్లడి అయ్యేటట్లుగా; పల్కి= మాటలాడి; అని= యుద్ధం; తప్పఁగన్= తప్పిపోయేటట్లుగా; త్రోవుము= నిరాకరించుము; కిన్క= క్రోధం; మానుము= వదలుము; అన్న= అనిన ధర్మరాజుయొక్క; వచన= మాటలయొక్క; వృత్తిన్= తాత్పర్యం; నా+అది+అగు= నాదైన; మనంబునన్= మనస్సులో; నెక్కొని= గట్టిగా నిలిచి; ఉన్కిన్+చేసి= ఉండటంవలన; ఆహవమునకున్= పోరునకు; ఒల్లన్+అయ్యెదన్= ఒప్పుకొననివాడనయ్యాను; మీకున్= మీకు; ప్రాణముల్= ప్రాణాలు; ప్రియంబులు= ప్రేమించేవి; కావు+ఒకొ?= కావా ఏమి?

తాత్పర్యం: వినయం చూపకుండా గుఱ్ఱానికి అడ్డుపడినప్పటికీ, నీవు చుట్టరికం వెల్లడయ్యేటట్లు మాటలాడి యుద్ధం తప్పిపోయే విధంగా నిరాకరింపుము. క్రోధం వదలిపెట్టుము' అని చెప్పిన వాక్యార్థం నా మనస్సులో గట్టిగా నిలవటంచేత నేను పోరాటానికి ఒప్పుకొననివాడనయ్యాను. మీకు ప్రాణాలమీద తీపి లేదా ఏమి?

చ. వలవదు పొం' డనంగ నిలువంబడ కేపున సూర్యవర్మ య
బ్బలియుని మీఁదఁ గ్రూరశరపంక్తి నిగిడ్చినఁ, ద్రుంచెఁ జిప్పయ

మ్ముల నది, యెఱ్ఱనవ్వు తనమోమనుతమ్మికి లేఁతయెండయై

చెలువము చెన్ను వింతలుగఁ జేయఁగ నా విజయుండు భూవరా! 8

ప్రతిపదార్థం: వలవదు= పోరు వద్దు; పొండు= వెళ్ళిపోండి; అనంగన్= అనగా; సూర్యవర్మ; నిలువంబడక= అంతటితో ఆగక; ఏపునన్= మిడిసిపాటుతో; ఆ+బలియునిమీఁదన్= శక్తిమంతుడిమీద, ఆ అర్జునుడిమీద; క్రూర= భయంకరమైన; శర= బాణాలయొక్క; పంక్తిన్= వరుసను; నిగిడ్చినన్= ప్రయోగించగా; భూవరా!= రాజా!; ఆ విజయుండు= ఆ అర్జునుడు; ఎఱ్ఱనవ్వు= క్రోధంవలన కలిగిన నవ్వు; తన= తనయొక్క; మోము= ముఖం; అను= అనెడి; తమ్మికిన్= పద్మమునకు; లేఁత+ఎండ+ఐ= లేత ఎండై; చెలువము= సౌందర్యంయొక్క; చెన్ను= విలాసం; వింతలు+కన్= ఆశ్చర్యకరంగా; చేయఁగన్= చేయగా; చిప్ప= చిప్పవంటి మొనలుగల; అమ్ములన్= బాణాలతో, అర్ధచంద్ర బాణాలతో; అది= సూర్యవర్మ ప్రయోగించిన బాణముల పరంపరను; త్రుంచెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: పోరువద్దు. వెళ్ళిపొండి' అని అనగా సూర్యవర్మ అంతటితో ఆగకుండా పొగరుతో అర్జునుడిమీద పుంఖానుపుంఖంగా బాణాలు ప్రయోగించాడు. జనమేజయా! అప్పుడు అర్జునుడు క్రోధంవలన కలిగిన నవ్వు తన ముఖపద్మానికి లేత ఎండవలె దాని అందాన్ని ఆశ్చర్యకరంగా చేయగా, సూర్యవర్మ ప్రయోగించిన బాణ పరంపరను, అర్ధచంద్రబాణాలతో ముక్కలు ముక్కలుగా చేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అట్టియెడ. 9

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో

తే. సూర్యవర్ముని తమ్ముండు శూరవరుఁడు। కేతువర్మ గాండీవిపై శాతబాణ

వృష్టిఁ గురియుచు నుద్ధురవేగ మొప్ప। నన్నఁ గడచి బె ట్టడరిన నన్నరుండు. 10

ప్రతిపదార్థం: సూర్యవర్ముని= సూర్యవర్మయొక్క; తమ్ముండు; శూర= శూరులయందు; వరుఁడు= శ్రేష్ఠుడు; కేతువర్మ; గాండీవిపైన్= అర్జునుడిమీద; శాత= వాడి అయిన; బాణ= బాణాలనెడు; వృష్టిన్= వానను; కురియుచున్= కురిపిస్తూ; ఉద్ధుర= దృఢమైన; వేగము= వేగం; ఒప్పన్= ఒప్పగా; అన్నన్= అన్నను; కడచి= మించి, దాటి; బెట్టు= దిట్టతనంతో; అడరినన్= విజృంభించగా; ఆ+నరుండు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: సూర్యవర్మ తమ్ముడూ, వీరశ్రేష్ఠుడూ అయిన కేతువర్మ అర్జునుడిమీద నిశిత బాణవర్షం కురిపిస్తూ మహావేగంతో అన్నను మించి ముందుకు వచ్చి దిట్టతనంతో చెలరేగగా ఆ అర్జునుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. అతని నొదుంగ నేయుటయు, నాతని తమ్ముఁడు చండ విక్రమో

ద్ధతి ధృతవర్మ నాముఁ డతిదారుణ సాయకపంక్తి సత్వరా

తతగతిఁ బర్వఁ జేయుచుఁ బృథాసుతుఁ దాఁకిన మెచ్చు వచ్చి య

య్యతిరథవర్యుఁ డప్పుడు తదంగము లేయఁగ నొల్లకుండుటన్. 11

ప్రతిపదార్థం: అతనిన్= కేతువర్మను; ఒదుంగన్= తొలగిపోవగా, యుద్ధరంగంనుండి వెళ్ళేటట్లుగా; ఏయుటయున్= బాణప్రయోగం చేయగా; ఆతని= కేతువర్మయొక్క; తమ్ముఁడు; ధృతవర్మ= ధృతవర్మ అనే; నాముఁడు= పేరుగలవాడు; చండ= తీవ్రమైన; విక్రమ= పరాక్రమంయొక్క; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; అతి= మిక్కిలి; దారుణ= ఘోరమైన; సాయక= బాణాలయొక్క; పంక్తిన్= వరుసను; సహ+త్వరా= వేగంతో కూడిన; ఆతత= విస్తృతమైన; గతిన్= ప్రకారంగా; పర్వన్+చేయుచున్= వ్యాపింపజేస్తూ; పృథా= కుంతియొక్క; సుతున్= కుమారుడు అర్జునుడిని; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+అతిరథ= ఆ అతిరథులలో; వర్యుఁడు= శ్రేష్ఠుడు; మెచ్చు= మెప్పు; వచ్చి= పుట్టి; తద్= ధృతవర్మయొక్క; అంగములు= అవయవములు; ఏయఁగన్= గురిగా బాణాలు ప్రయోగింపగా; ఒల్లక= ఇష్టపడక; ఉండుటన్= ఉండటంచేత.

తాత్పర్యం: కేతువర్మ రణరంగంనుండి తొలగిపోయేటట్లుగా బాణాలు ప్రయోగించాడు. అంత కేతువర్మ తమ్ముడు ధృతవర్మ మహాపరాక్రమ గర్వంతో తీవ్రవేగంగా బాణాలు అఖండంగా వేస్తూ అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అర్జునుడు అతడి యుద్ధనైపుణ్యాన్ని మెచ్చి అతడి శరీరావయవాలు గురిగా బాణాలు వదలటానికి మనస్కరించకుండా ఉన్నాడు.

చ. శరములు ద్రుంప, నాతఁడు వెసన్ బలునారసముల్ నిగిడ్చె న
న్నరుపయి; నా బలిష్ఠుఁడు మనంబునఁ గొండొక యల్క పుట్టి య
న్నరవరసూతి పేరురమునం బదితూపులు గ్రుచ్చె; దానికిం
దెరలక యక్కుమారుఁడును దీవ్రశరంబులఁ జేయి నొంచినన్. 12

ప్రతిపదార్థం: శరములు= బాణాలు మాత్రం; త్రుంపన్= ఖండింపగా; అతఁడు= ఆ ధృతవర్మ; వెసన్= శీఘ్రంగా; ఆ+నరుపయిన్= ఆ అర్జునుడిమీద; పలు= అనేకములైన; నారసముల్= బాణాలను; నిగిడ్చెన్= ప్రయోగించాడు; ఆ బలిష్ఠుఁడు= బలవంతుడైన ఆ అర్జునుడు; మనంబునన్= మనస్సునందు; కొండొక= కొంచెం; అల్క= కోపం; పుట్టి= పుట్టగా; ఆ నరవర= ఆ రాజుయొక్క; సూతి= బిడ్డయొక్క; పేరు= విశాలమైన; ఉరమునన్= రొమ్ముమీద; పది తూపులు= పదిబాణాలు; గ్రుచ్చెన్= నాటాడు; దానికిన్= ఆ బాణప్రయోగానికి; తెరలక= వెనుకంజవేయక; ఆ కుమారుఁడును= ఆ రాజపుత్రుడునూ; తీవ్ర= వాడి అయిన; శరంబులన్= బాణాలతో; చేయి= చేతిని; నొంచినన్= కొట్టి బాధించగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ధృతవర్మ వేసిన బాణాలనుమాత్రం ఖండించాడు. అతడు వేగంగా అర్జునుడిమీద అనేక బాణాలు ప్రయోగించాడు. దీనితో అర్జునుడికి కొంచెం కోపం వచ్చింది. అతడు ఆ రాచబిడ్డ రొమ్ముమీద పది బాణాలు నాటుకొనేటట్లు చేశాడు. రాజపుత్రుడైన ధృతవర్మకూడా వాడితూపులతో అర్జునుడి చేతిని కొట్టి బాధించాడు.

ఆ. ముష్టి సడలి చోద్యముగను గాండివ మిలఁ । బడిన నా త్రిగర్తబలము దెసలు
చెలఁగ నార్చె; నందుఁ జేయంగఁగల యోధు । లక్కుమారవర్యు నవులఁ ద్రోచి. 13

ప్రతిపదార్థం: ముష్టి= పిడికిలి పట్టు; సడలి= తప్పి; చోద్యముగను= ఆశ్చర్యకరంగా; గాండివము= గాండీవం; ఇలన్= భూమిమీద; పడినన్= పడగా; ఆ త్రిగర్త= ఆ దేశానికి చెందిన; బలము= సైన్యం; దెసలు= దిక్కులు; చెలఁగన్= మార్మోగగా; ఆర్చెన్= పెద్దగా అరచారు; అందున్= ఆ సైన్యంలో; చేయంగన్+కల= సమర్థులైన; యోధులు= వీరులు; ఆ కుమార= ఆ రాజపుత్రులలో; వర్యున్= శ్రేష్ఠుడిని; అవులన్= అవతలకు; త్రోచి= నెట్టి వైచి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి పిడికిలి పట్టుతప్పి గాండీవం భూమిమీద పడింది. దానిని చూచిన త్రిగర్త సైన్యం దిక్కులు మార్మోగేటట్లుగా పెద్దగా అరచింది. ఆ సైన్యంలో సమర్థులైన వీరులు కొందరు ధృతవర్మను అవతలికి నెట్టివైచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. 'ఇంద్రధనువు చందంబున నెసక మెసఁగు। గాండివము పాటు గంటిరే; చండవిక్ర
మాభిరాముండు గాండీవి యన్న పలుకు। లకు మహోగ్రత సూప నొల్లండు గాక. 14

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్ర= ఇంద్రుడియొక్క; ధనువు= ధనుస్సు; చందంబునన్= వలె; ఎసకమెసఁగు= ఒప్పు అతిశయించే; గాండివము= గాండీవంయొక్క; పాటు= పతనం, దుర్గతి; కంటిరి+ఏ= చూచారా; గాండీవి= అర్జునుడు; చండ= తీవ్రమైన; విక్రమ= పరాక్రమంచేత; అభిరాముండు= మనోహరుడు; అన్న= అన్న అయిన ధర్మరాజుయొక్క; పలుకులకున్= మాటలవలన; మహత్= గొప్ప; ఉగ్రత= క్రోధము, భయంకరత్వం; చూపన్= చూపగా; ఒల్లండు+కాక= ఇష్టపడడుగాని.

తాత్పర్యం: 'ఇంద్రధనుస్సువలె అతిశయించే గాండీవ పతనం చూచారా! అర్జునుడు తీవ్ర పరాక్రమంవలన లోకానికి మనోహరుడైనవాడు అన్న ధర్మరాజు పలికిన మాటకు కట్టుబడి మాటకు తన వాడినీ వేడినీ చూపటానికి ఇష్టపడటం లేదు కాని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఉ. నిక్కపుఁ గిన్క వచ్చిన ననిన్ నొసలం గనుచూపు, వింటి పా
టక్కట! రిత్తవోవునె? నృపాత్మజులం దెగటార్చు నీతఁ డిం
దొక్కఁడుఁ ద్రిక్కకుండ; మన మొప్పమి చూడఁగనేల? మున్న పే
రుక్కునఁ దాఁకు టొప్పు' నని యొక్కట నర్జును నాక్రమించినన్. 15

ప్రతిపదార్థం: నిక్కము= నిజమైన; కిన్క= కోపం; వచ్చినన్= పుట్టితే; ఈతఁడు= ఈ అర్జునుడు; నొసలన్= నుదుటియందు; కను= కంటిని; చూపున్= చూపును; వింటి= విల్లుయొక్క, గాండీవంయొక్క; పాటు= పతనం; రిత్త+పోవును+ఎ?= వ్యర్థమగునా!; ఇందున్= ఈ పక్షమున; ఒక్కఁడున్= ఒకడు కూడా; త్రిక్కక+ఉండన్= మిగలకుండా; నృప= రాజుయొక్క; ఆత్మజులన్= కుమారులను; తెగటార్చున్= చంపును; మనము= మనం; ఒప్పమి= కీడు, వినాశం; చూడఁగన్+ఏల?= చూడటం దేనికి? మున్ను+అ= ముందుగానే; పేరు+ఉక్కునన్= మహాశక్తితో; తాఁకుట= ఎదుర్కొనటం; ఒప్పున్= తగును; అని; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; అర్జునున్= అర్జునుడిని; ఆక్రమించినన్= చుట్టుముట్టగా, ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడికి నిజంగా కోపంవస్తే నొసటియందు మూడోకన్ను చూపిస్తాడు. గాండీవం భూమిమీద పడటం ఊరికేపోదు. మన పక్షంలోని రాజకుమారులను ఒక్కడు కూడా మిగలకుండా ఇతడు సంహరిస్తాడు. మనం ఆ వినాశాన్ని మన కనులార చూడటం దేనికి? ముందుగానే మనం మన బలమంతా చూపి అతడిని ఎదుర్కొనటం మంచిది' అని అర్జునుడిని ఒక్కసారిగా ఎదుర్కొనగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. అటమున్న గాండివం బు। త్కటరయమున నెత్తి కోపదహనుం డత్యు
ద్భటమూర్తిఁ దాల్చెనన మి। క్కుటమై కడగంటి కెంపు గొమరారంగన్. 16

ప్రతిపదార్థం: అటమున్ను+అ= అంతకుముందే; ఉత్కట= అధికమైన; రయమునన్= వేగంతో; గాండివంబు= గాండీవాన్ని; ఎత్తి= పైకెత్తి; కోపదహనుండు= కోపాగ్ని; అతి= మిక్కిలి; ఉద్భట= భయంకరమైన; మూర్తిన్= రూపాన్ని; తాల్చెన్= ధరించాడు; అనన్= అనగా; మిక్కుటము+ఐ= అధికమై; కడ+కన్ను+కెంపు= కనుగొలుకుల ఎరుపు; కొమరారంగన్= సొంపారగా.

తాత్పర్యం: అంతకుముందే భూమిమీద పడిన గాండీవాన్ని మహావేగంగా పైకి తీసికొని కోపాగ్ని భయంకరాకారం ధరించిందా? అనేటట్లుగా కడగన్నులలో ఎరుపు సొంపారగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. ఆ బీభత్సుండు **17**

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. పిడుగులు వడిఁ బె క్కొక్కటఁ। బడియెడు నన౯ దొరఁగఁ జేసెఁ బటు విశిఖము ల
ప్పుడు మేదిని దోఁపద చె। ప్పెడు కొలఁదియె రథికవరుల పీనుఁగు పెంటల్. **18**

ప్రతిపదార్థం: పిడుగులు; పెక్కు= అనేకములు; వడిన్= వేగంగా; ఒక్కటన్= ఒక్కమారుగా; పడియెడున్= పడుతున్నాయో; అనన్= అనగా; పటు= వాడియైన; విశిఖములు= బాణాలు; తొరఁగన్+చేసెన్= విడిచాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; మేదిని= భూమి; తోఁపదు+అ= కనబడనే లేదు; రథిక= రథ యజమానులలో; వరుల= శ్రేష్ఠులైన వారియొక్క; పీనుఁగు పెంటల్= శవాల కుప్పలు; చెప్పెడు= ఇన్నీ అన్నీ అని చెప్పేటటువంటి; కొలఁది+ఎ= స్థితియా, విధమా.

తాత్పర్యం: ఎన్నో పిడుగులు ఒక్కసారిగా పడుతున్నాయనేటట్లుగా వాడి బాణాలు ప్రయోగించాడు. అవి అంతటా పడటంవలన భూమి కనబడనేలేదు. ఇక రథికశ్రేష్ఠుల పీనుగుల ప్రోగులు ఇన్నీ అన్నీ చెప్పే స్థితి కూడా లేదు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

శా. ఆ యుగ్రోద్ధతి చూచి పెల్కుఱి త్రిగర్తానీకముల్ నల్గడం
బాయం బాఱెఁ; దదాప్తు 'లేము దగ నీపం పోపి సద్భక్తిమైఁ
జేయంగాఁ బనిగొమ్ము; పేర్మిగ మముం జేకొమ్ము సమ్యగ్దయా
శ్రీయుక్తా!' యనినన్ ధనంజయుఁడు గాచెన్ వారినెల్లం గృపన్. **19**

ప్రతిపదార్థం: త్రిగర్త= త్రిగర్త దేశంయొక్క; అనీకముల్= సేనలు; ఆ+ఉగ్ర= ఆ భయంకరమైన; ఉద్ధతి= విజృంభణం; చూచి; పెల్కుఱి= భయపడి; నలు+కడన్= నాలుగు దిక్కులయందు; పాయన్= చెల్లాచెదరయ్యేటట్లుగా; పాఱెన్= పారిపోయారు; తద్= ఆ పారిపోయిన సేనలయొక్క; ఆప్తులు= మిత్రులు? ముఖ్యులు?; సమ్యక్= పరిపూర్ణమైన; దయా= దయ అనెడి; శ్రీ= లక్ష్మితో; యుక్తా!= కూడినవాడా!= ఏము= మేము; నీ= నీయొక్క; పంపు= ఆజ్ఞ; ఓపి= అప్రమత్తతతో ఉండి; సత్+భక్తి+మైన్= ఉత్తమ భక్తితో; తగన్= అనుకూలంగా; చేయంగాన్= చేయగా; పనిగొమ్ము= నియోగించుము; మమున్= మమ్ము; పేర్మిగన్= ప్రేమగా; చేకొమ్ము= ఆదరించుము; అనినన్= అనగా; ధనంజయుఁడు= అర్జునుడు; కృపన్= దయతో; వారిన్+ఎల్లన్= వారినందరినీ; కాచెన్= కాపాడాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు భయంకర విజృంభణాన్ని చూచి భయపడి త్రిగర్త సేనలు చెల్లాచెదరై నాలుగు దిక్కులకు పారిపోయాయి. ఆ సేనలలోని ముఖ్యులు పరిపూర్ణ దయాసంపన్నా! మేము మీ ఆజ్ఞను పరాకులేకుండా సద్భక్తితో అనుకూలంగా చేసేటట్లుగా నియోగించుము. ప్రేమతో మమ్ము ఆదరించుము' అని అన్నారు. అర్జునుడు వారినందరిని దయతో కాపాడాడు.

వ. అట్లు వెనుకొనక నిలిచి, యెలుంగెత్తి, వారలతో 'మీ రిట్లు ప్రాణంబులు గాచికొనుండు; నా పంచిన పనిసేయం బుద్ధి గలిగి సుఖులరై యుండుం' డని పలికి యయ్యశ్వంబు ననుసరించె; నది క్రమగతిం బ్రాగ్జ్యోతిష పురపరిసరంబునకుం బోయిన, దాని తెఱం గాకర్ణించి. 20

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; వెనుకొనక= వెంబడించక; నిలిచి= ఉన్నచోటనే ఉండి; ఎలుంగు+ఎత్తి= గొంతెత్తి; వారలతోన్= వారితో; మీరు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రాణంబులు= ప్రాణాలు; కాచికొనుండు= కాపాడుకొనండి; నా పంచిన= నేను ఆజ్ఞాపించిన; పని; చేయన్= చేయగా; పూని= తలపెట్టి; బుద్ధి= వివేకం; కలిగి; సుఖులరు+ఐ= సుఖం కలిగినవారై; ఉండుఁడు= బ్రతకండి; అని; పలికి= చెప్పి; ఆ అశ్వంబున్= ఆ గుర్రాన్ని; అనుసరించెన్= వెంబడించాడు; అది= ఆ గుర్రం; క్రమ= సక్రమమైన; గతిన్= గమనంతో; ప్రాగ్జ్యోతిష= ప్రాగ్జ్యోతిషమనే; పుర= పట్టణంయొక్క; పరిసరంబునకున్= సమీప ప్రదేశానికి; పోయినన్= వెళ్ళగా; దాని= ఆ గుర్రంయొక్క; తెఱంగు= వృత్తాంతం; ఆకర్ణించి= విని.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అర్జునుడు ఆ సేనలను వెంబడించకుండా ఉండి వారితో 'మీరు ఈ విధంగా ప్రాణాలు కాపాడుకొనండి. నేను ఆజ్ఞాపించిన పని చేస్తూ బుద్ధికలిగి సుఖంగా ఉండండి' అని చెప్పి ఆ యజ్ఞాశ్వాన్ని వెంబడించాడు. అది సక్రమంగా నడుస్తూ ప్రాగ్జ్యోతిషపురం దగ్గరకు వచ్చింది. దాని సమాచారం విని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. భగదత్తతనయుండు బాహుగర్వంబున । బాల్యసిద్ధం బగు లౌల్యమునను
బురి నిర్గమించి యత్తురగంబు వెలిపించి । కొని పోవఁ గాంచి యర్జునుఁడు గాండి
వము సజ్యముగఁ జేసి వాలమ్ము లొక్కట । నక్కుమారునిమీఁదఁ బెక్కు గురియ
నవ్వజ్రదత్తుండు నొవ్వు దన్కిన దాని । నచ్చట దిగఁ ద్రావి చొచ్చెఁ బురము

తే. సత్వరంబుగ నటు సొచ్చి సామజంబుఁ । బన్నఁగాఁ బంచి వెస నెక్కి బలముఁ జలము
వీఁకయును నొప్ప నన్నరుఁ దాఁకి శాత । ఘన శరంబులు పరఁగించెఁ గౌరవేంద్ర! 21

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర!= కౌరవులలో శ్రేష్ఠుడా!, జనమేజయా!; భగదత్త= భగదత్తుడియొక్క; తనయుండు= కొడుకు వజ్రదత్తుడు; బాహు= భుజబలంవలన కలిగిన; గర్వంబునన్= గర్వంతో; బాల్య= కుర్రతనంవలన; సిద్ధంబు= కలిగినది; అగు= అయిన; లౌల్యమునను= చాపల్యంతో; పురిన్= పట్టణం నుండి; నిర్గమించి= వెలువడి; ఆ తురగంబున్= ఆ యజ్ఞాశ్వమును; వెలిపించి= రక్షణ వలయమునుండి బయటికి రప్పించి; కొనిపోవన్= తీసికొనిపోగా; అర్జునుఁడు; కాంచి= చూచి; గాండివము= గాండీవాన్ని; సజ్యముగన్= ఎక్కు పెట్టినదిగా; చేసి; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; వాలు+అమ్ములు= వాడియైన బాణాలు; పెక్కు= అనేకములు; ఆ కుమారునిమీఁదన్= ఆ రాజపుత్రుడిమీద; కురియన్= కురిపించగా; ఆ వజ్రదత్తుండు= ఆ వజ్రదత్తుడు; నొవ్వు= బాధ; తన్కినన్= ఎక్కువకాగా; దానిన్= ఆ యజ్ఞాశ్వమును; అచ్చటన్= అక్కడ; దిగఁద్రావి= విడిచి; పురము= పట్టణం; చొచ్చెన్= ప్రవేశించాడు; అటు= ఆ విధంగా; చొచ్చి= ప్రవేశించి, సామజంబున్= ఏనుగును; సత్వరంబుగన్= వేగంగా; పన్నఁగాన్= సిద్ధం చేయగా; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; వెసన్= తొందరగా; ఎక్కి; బలమున్= బలమూ; చలమున్= పట్టుదల; వీఁకయును= పరాక్రమమునూ, ఉత్సాహమునూ; ఒప్పన్= ఒప్పగా; ఆ నరున్= ఆ అర్జునుడిని; తాఁకి= ఎదుర్కొని; శాత= వాడి అయిన; ఘన= గొప్పవి అయిన; శరంబులు= బాణాలు; పరఁగించెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! భగదత్తుడి కుమారుడు వజ్రదత్తుడు భుజబలగర్వంవలన, బాల్యచాపల్యంవలన నగరంనుండి వెలువడి ఆ గుర్రాన్ని సైనిక వలయం నుండి బయటికి రప్పించి తీసికొనిపోయాడు. అది చూచి అర్జునుడు గాండీవం

ఎక్కుపెట్టి ఒక్కసారిగా వజ్రదత్తుడిమీద వాడి బాణాలు ఎన్నో ప్రయోగించాడు. వాటివలన బాధ ఎక్కువై, ఆ రాజకుమారుడు గుర్రాన్ని వదలి పట్టణం ప్రవేశించాడు. వెంటనే ఏనుగును యుద్ధానికి సన్నద్ధం చేయండని ఆజ్ఞాపించాడు. తొందరగా ఏనుగు నెక్కి వచ్చి బలమూ, పట్టుదలా, పరాక్రమమూ ఒప్పుతుండగా అర్జునుడిని ఎదుర్కొని అతడిమీద గొప్ప గొప్ప వాడిబాణాలు ప్రయోగించాడు.

క. నడుమన వానిం బార్థుఁడు । పొడిగా నేయంగఁ గనలి భూపకుమారుం
డడరించెఁ దోమరంబులు । గడుఁ బె క్కవి మిడుత కదుపు గతిఁ గవియంగన్. 22

ప్రతిపదార్థం: పార్థుఁడు= అర్జునుడు; వానిన్= ఆ బాణాలను; నడుమన్+అ= మధ్యలోనే; పొడి+కాన్= పొడి అయ్యేటట్లుగా; ఏయంగన్= బాణాలు వేయగా; భూప= రాజుయొక్క, భగదత్తుడియొక్క; కుమారుండు= కొడుకు; కనలి= కోపించి; తోమరంబులు= చిల్లకోలలు, చెవివంటి వంకర మొనలుగల బాణాలు; పెక్కు= అనేకములు; కడున్= మిక్కిలి; అడరించిన్= ప్రయోగించాడు; అవి= వజ్రదత్తుడి బాణాలు; మిడుత= మిడుతలయొక్క; కదుపు= గుంపు; గతిన్= వలె; కవియన్+కన్= క్రమ్మగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు మధ్యలోనే వజ్రదత్తుడి బాణాలు పొడి పొడి చేశాడు. అప్పుడు ఆ రాజపుత్రుడు క్రోధం వహించి ఎన్నో చిల్లకోలలు ప్రయోగించాడు. అవి మిడుతలదండువలె అర్జునుడిని పొదివినవి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. అనల శిఖలు వోని యమ్ములగమి వాని । రూపుమాపి యన్నరుండు వాఁడి
లేని దొడ్డ తూఁపు లేనింటిఁ దొడి రాచ । కొడుకు నేసెఁ దూలి పుడమిఁ గూల. 23

ప్రతిపదార్థం: ఆ నరుండు= ఆ అర్జునుడు; అనల= అగ్నియొక్క; శిఖలు+పోని= జ్వాలలవంటి; అమ్ముల= బాణాలయొక్క; గమిన్= సమూహంతో; వానిన్= ఆ చిల్లకోలలను; రూపుమాపి= రూపం లేకుండా చేసి, నాశంచేసి; వాఁడి= వాడి; లేని; దొడ్డ= పెద్దవైన; తూఁపులు= బాణాలు; ఏనింటిన్= అయిదింటిని; తొడి= తొడిగి; తూలి= ఒక ప్రక్కకు వ్రాలి; పుడమిన్= నేలమీద; కూలన్= పడగా; రాచకొడుకున్= రాజపుత్రుడైన వజ్రదత్తునిమీద; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అర్జునుడు అగ్నిజ్వాలలవంటి బాణాలతో వజ్రదత్తుడి బాణాలను అడ పొడ కానరాకుండా చేశాడు. వాడిలేని పెద్ద బాణాలను ఐదింటిని ప్రయోగించి రాజపుత్రుడైన వజ్రదత్తుడు తూలి నేలమీద పడేటట్లు చేశాడు.

క. కూలియు నీడంబోవక । బాలుఁడు రయమార దంతిపైకిం జని దో
ర్లీల మెఱయ నరుఁ బటు శర । జాలంబులఁ బొదివె గగనచరు లగ్గింపన్. 24

ప్రతిపదార్థం: బాలుఁడు= వజ్రదత్తుడు; కూలియున్= నేలమీద పడినప్పటికీ; ఈడన్+పోవక= వెనుదీయక; రయము+ఆరన్= వేగం అతిశయిల్లగా; దంతిపైకిన్= ఏనుగు మీదికి; చని= వెళ్ళి; దోస్+లీల= భుజబల విలాసం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; గగన చరులు= దేవతలు; అగ్గింపన్= పొగడగా; పటు= శక్తిమంతాలైన; శర= బాణాలయొక్క; జాలంబులన్= సమూహాలతో; పొదివెన్= కప్పాడు.

తాత్పర్యం: నేలమీద పడినప్పటికీ వజ్రదత్తుడు వెనుకంజవేయక మహావేగంతో ఏనుగు నెక్కి, భుజబలవిలాసం వెల్లడి కాగా, దేవతలు స్తుతించేటట్లు అర్జునుడిని బలమైన బాణాలతో కప్పివేశాడు.

చ. అతఁడును దీవ్రబాణముల నా భగదత్త తనూజు దంతి నా
వృతముగఁ జేసె; నట్లు పృథివీవర నందన! యేమి చెప్పుదున్;
శతమఖ పుత్త్రుతోడ దివసత్రయ ముగ్రరణం బొనర్చె; న
ద్భుత మెసఁగం జతుర్థదినముం దెగునంతకుఁ బోరె ధీరతన్. 25

ప్రతిపదార్థం: పృథివీవర= భూపతియొక్క; నందన!= కుమారా! జనమేజయా!; అతఁడును= ఆ అర్జునుడునూ; తీవ్ర= వాడిఅయిన; బాణములన్= బాణాలతో; ఆ భగదత్త= ఆ భగదత్తుడియొక్క; తనూజ= కుమారుడియొక్క (వజ్రదత్తుడి); దంతిన్= ఏనుగును; ఆవృతముగన్+చేసెన్= కప్పబడినదానినిగా చేశాడు; ఏమి= ఏమని; చెప్పుదున్= చెప్పుతాను; అట్లు= ఆ విధంగా; శతమఖ= ఇంద్రుడియొక్క; పుత్త్రుతోడన్= కొడుకైన అర్జునుడితో; దివసత్రయము= మూడు రోజులు; ఉగ్ర= భయంకరమైన; రణంబు= యుద్ధం; ఒనర్చెన్= చేశాడు; అద్భుతము= ఆశ్చర్యం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; చతుర్థదినమున్= నాలుగవ రోజుకూడా; తెగు+అంతకున్= ముగిసేవరకు; ధీరతన్= ధైర్యంతో; పోరెన్= పోరాడాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! అర్జునుడు వాడిబాణాలతో వజ్రదత్తుడి ఏనుగును కప్పివేశాడు. ఇక చెప్పటానికి ఏమున్నది? అతడు అర్జునుడితో మూడు రోజులు భయంకర యుద్ధం చేశాడు. ఆశ్చర్యకరంగా నాలుగవ రోజు ముగిసేవరకు పోరాడాడు.

వ. తెగియెడు సమయంబున. 26

ప్రతిపదార్థం: తెగియెడు= ముగిసే; సమయంబునన్= సమయంలో.

తాత్పర్యం: నాలుగవరోజు ముగిసేటప్పటికి, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఆ. అక్కుమారుఁ డేచి 'యర్జున! యర్జున! యేను గలుగ నీకు నెందుఁ బోవ
వచ్చు? వృద్ధుఁడైనవాఁడు గావునఁ దండ్రి సమసె; నట్లు నన్ను సమతె బేల!' 27

ప్రతిపదార్థం: ఆ కుమారుఁడు= ఆ రాజకుమారుడు; ఏచి= చెలరేగి; అర్జున! అర్జున!; ఏను= నేను; కలుగన్= ఎదుటపడిన; నీకున్= నీకు; ఎందున్= ఎక్కడకు; పోవన్= పోవగా; వచ్చున్?= సాధ్యమగును!; తండ్రి= మా తండ్రి అగు భగదత్తుడు; వృద్ధుఁడు= ముదుసలి; ఐనవాఁడు= అయినాడు; కావునన్= కావున; సమసెన్= నీ చేతిలో మరణించాడు (చూడు, ద్రోణపర్వం,ప్రథమాశ్వాసం); బేల!= పిరికిపందా!; అట్లు= ఆ విధంగా; నన్నున్= నన్ను; సమతు+ఎ?= చంపుతావా?

తాత్పర్యం: భగదత్తుడి కుమారుడూ, యువకుడూ అయిన వజ్రదత్తుడు చెలరేగి 'అర్జునా! అర్జునా! నీవు నా కంటబడిన తరువాత ఇం కెక్కడికి వెళ్ళగలవు? మా తండ్రి ముసలివాడు కావున నీ చేతిలో మరణించాడు. ఆ విధంగా నన్ను చంపగలవా?'

విశేషం: ఈ పద్యంలో 'సమతె' అనే క్రియ ఉన్నది. ఇది విశిష్ట క్రియ. శబ్దరత్నాకరం, సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు దీనిని నిరూపించలేదు. దీనిని రెండు రకాలుగా సాధింపవచ్చును.

సమయుధాతువు ప్రేరణార్థక రూపం 'సమచు' అని భావించి (పాయు ప్రేరణార్థక రూపము పాచు అయినది కదా) దాని నుండి సమతువు - సమతు - సమతె అను రూపాలను క్రమంగా నిష్పాదించవచ్చును. కాని, 'సమచు' ప్రేరణార్థక ధాతువు ప్రాచీనకవి ప్రయోగాలలో కనబడదు. తిక్కనయే దీనిని ప్రయోగించాడని అనుకొనాలి.

కిట్టెలుదొర రచించిన కర్ణాట భాషా నిఘంటువులలో సమసు, సమయసు మున్నగు ధాతురూపాలున్నాయి. సమయిసు ధాతువు తెలుగులోని సమయించు ధాతువు వంటిదే. కావున సమసు ధాతువు వంటి సమచు ధాతువు తెలుగులో ఒక కాలంలో ఉండి ఉండవచ్చును. కిట్టెలు దొరగారు 'సమయిసు= సమసు= To destroy' అని వ్రాశారు. పెద్దలు ఇందలి ఔగాములు నిర్ణయింతురు గాక!

వ. అని యదల్చి. 28

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడిని గద్దించి.

క. పెను సెలయేఱులు వాఱఁగఁ । దనరు గిరియుఁ బోలె బహుమదంబులు దొరఁగం
గనుపట్టు కుంజరము సిం । హనిభుం డగు పార్థుమీఁద నడరం జేసెన్. 29

ప్రతిపదార్థం: పెను= పెద్ద; సెలయేఱులు= సెలయేళ్ళు; పాఱఁగన్= పైనుండి క్రిందికి ప్రవహిస్తుండగా; తనరు= ఒప్పెడి; గిరియున్+ పోలెన్= కొండవలె; బహు= అధికమైన; మదంబులు= మదజలాలు; తొరఁగన్= కారుచుండగా; కనుపట్టు= కనిపించే; కుంజరమున్= ఏనుగును; సింహ= సింహంతో; నిభుండు= సమానుడు; అగు= అయిన; పార్థుమీఁదన్= అర్జునుడిమీద; అడరన్+చేసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: బహుళంగా మదజలాలు ప్రవహించటంవలన పెద్ద పెద్ద సెలయేళ్ళతో కూడిన కొండవలె ఉన్న ఏనుగును, సింహ సమానుడైన అర్జునుడిమీదకు వజ్రదత్తుడు తోలాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. అర్జునుడు సింహంతో సమానుడు. అటువంటివాడి మీదికి వజ్రదత్తుడు ఏనుగును తోలాడు. గజసింహాల వైరం ప్రసిద్ధం. సింహంవంటి అర్జునుడు తనమీదకు వచ్చిన ఏనుగును తప్పక సంహరిస్తాడని కవిబ్రహ్మ ముందుగా సూచించాడు.

క. అది ఫూత్కారము చేసిన । నొదవిన కర శీకరముల నుర్వీవర! యం
బుదముక్త సలిల ధారలు । పొదివిన గిరివోలె నింద్రపుత్త్రుం డొప్పెన్. 30

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీవర!= భూపతీ! జనమేజయా!; అది= ఏనుగు; ఫూత్కారము చేసినన్= ఊదగా; ఒదవిన= పుట్టిన; కర= తొండముయొక్క; శీకరములన్= నీటి తుంపురులచేత; అంబుద= మేఘంచేత; ముక్త= విడువబడిన; సలిల= ఏటియొక్క; ధారలు; పొదివిన= క్రమ్మిన; గిరి+పోలెన్= కొండవలె; ఇంద్ర= ఇంద్రుడియొక్క; పుత్త్రుండు= కుమారుడు అర్జునుడు; ఒప్పెన్= ఒప్పాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఆ ఏనుగు ఊదినప్పుడు తొండంనుండి పుట్టిన నీటి తుంపురులతో నిండిన అర్జునుడు మేఘం వదలిన జలధారలు క్రమ్మిన కొండవలె ఒప్పాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. **కరి యిటు లేపునం గవియఁగా భగదత్తసుతుండు దీప్త ని**
ష్ఠుర శరపంక్తి నాహవపటుత్వము సూపిన నల్పకోప సుం
దరుఁ డగుచున్ నరుండు శతధారనిభం బగు నారసంబు భీ
కరగతి నేయఁ గూలె నది కౌరవనాయక! పర్వతాకృతిన్. **31**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ నాయక!= కౌరవులలో శ్రేష్ఠుడా!; కరి= ఏనుగు; ఇటులు= ఈ విధంగా; ఏపునన్= సంరంభంతో; కవియఁగాన్= పై కురుకగా; భగదత్త= భగదత్తుడియొక్క; సుతుండు= కుమారుడు (వజ్రదత్తుడు); దీప్త= మండుతున్న; నిష్ఠుర= కఠినాలైన; శర= బాణాలయొక్క; పంక్తిన్= వరుసతో; ఆహవ= యుద్ధంయొక్క; పటుత్వము= దిట్టతనం; చూపినన్= ప్రదర్శించగా; అల్ప= తక్కువ అయిన; కోప= కోపంచేత; సుందరుఁడు= అందగాడు; అగుచున్= అవుతూ; నరుండు= అర్జునుడు; శతధార= వజ్రాయుధంతో; నిభంబు= సమానం; అగు= అయిన; నారసంబున్= బాణాన్ని; భీకర= భయం కలిగించే; గతిన్= విధంగా; ఏయన్= ప్రయోగించగా; అది; పర్వత+ఆకృతిన్= పర్వతంవలె; కూలెన్= కూలిపోయినది.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఈ విధంగా ఏనుగు అర్జునుడిపైకి ఉరకగా వెంటనే వజ్రదత్తుడు మండుచున్న బాణపరంపర ప్రయోగించి తన యుద్ధపాటవాన్ని చూపాడు. ఇదంతా చూస్తున్న అర్జునుడికి చిరుకోపం వచ్చింది. అది అతడికి అందాన్ని తెచ్చింది. అతడు వజ్రాయుధంతో సమానమైన బాణాన్ని భీకరంగా ప్రయోగించేటప్పటకి ఏనుగు పర్వతంవలె కూలిపోయినది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. **కూలిన నేలకు వచ్చిన। బాలుం గని నాకలోకపతిసుతుఁడు దయా**
లోలుండై మార్దవ హృ। ద్యాలాపము లొప్ప నిట్టు లను నాతనితోన్. **32**

ప్రతిపదార్థం: కూలినన్= ఏనుగు కూలిపోగా; నేలకున్ వచ్చిన= నేలపై పడిపోయిన; బాలున్= వజ్రదత్తుడిని; కని= చూచి; నాకలోక= స్వర్గలోకంయొక్క; పతి= నాథుడైన ఇంద్రుడియొక్క; సుతుఁడు= కుమారుడు అర్జునుడు; దయా= దయచేత; లోలుండు= చలించినవాడు; ఐ= అయిన; మార్దవ= మెత్తదనంతో కూడిన; హృద్య= మనోహరమైన; ఆలాపములు= మాటలు; ఒప్పన్= ఒప్పగా; అతనితోన్= ఆ వజ్రదత్తుడితో; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు.

వ. **'ధర్మతనయుం డశ్వమేధ దీక్షితుండయి యిత్తురంగంబుపజ్జ నన్నుం బుత్తెంచునప్పుడు.** **33**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ= యముడియొక్క; తనయుండు= కుమారుడు ధర్మరాజు; అశ్వమేధ= అశ్వమేధయాగంలో; దీక్షితుండు= దీక్షవహించినవాడు; అయి; ఈ తురంగంబు= ఈ గుర్రంయొక్క; పజ్జన్= వెనుక; నన్నున్= నన్ను; పుత్తెంచు+అప్పుడు= పంపేటప్పుడు.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగ దీక్ష వహించి నన్ను ఈ గుర్రం వెంట పంపేటప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'చంపకుమీ! రాజుల; నను। కంపాతిశయంబు మెఱయఁగా నడపుము; నీ
పెం పను కుసుమమునకు నా। పం పొనరించుటయ సౌరభముగ నెఱుఁగుమీ!' 34

ప్రతిపదార్థం: రాజులన్= రాజులను; చంపకుము+ఈ= చంపకుమా!; అనుకంపా= దయయొక్క; అతిశయంబు= ఆధిక్యం; మెఱయఁగాన్= ప్రకాశించగా; నడపుము= గుఱ్ఱాన్ని నడిపింపుము; నీ= నీయొక్క; పెంపు= గొప్పతనం అనే; కుసుమమునకున్= పువ్వునకు; నా= నాయొక్క; పంపు= ఆజ్ఞ; ఒనరించుట+అ= నిర్వర్తించటమే; సౌరభము+కన్= వాసనగా; ఎఱుఁగుము+ఈ!= తెలిసికొనుమా!

తాత్పర్యం: 'రాజులను చంపవలదు. దయామయుడవై గుఱ్ఱాన్ని నడిపించుము. నా ఆజ్ఞను పరిపాలించటమే నీ గొప్పతనం అనే పువ్వునకు వాసన.'

విశేషం: అలం: రూపకం. పూవునకూ తావికీ అవినాభావ సంబంధం ఉంటుంది. ధర్మజుడి ఆజ్ఞ ప్రకారం నడచుకొనటానికీ, అర్జునుడి గొప్పతనానికీ ఆ సంబంధమే ఉంటుంది. ధర్మరాజు చెప్పిన రీతిగా నడచుకొనటమే అర్జునుడి గొప్పతనానికి మూలకందం.

క. అనియెం గావున నీపైఁ। గినుక పొడమ; దలుక విడువు; గీతయశుం డా
జనపతి యాగంబునకుం। జనుదేరఁగ వలయు బంధుజనముల్ నీవున్. 35

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అన్నాడు; కావునన్= కావున; నీపైన్= నీ మీద; కినుక= కోపం; పొడమదు= పుట్టదు; అలుక= (నీవునూ) కోపాన్ని; విడువు= వదలుము; గీత= గానం చేయబడిన; యశుండు= కీర్తికలవాడు; ఆ జనపతి= ఆ రాజుయొక్క; యాగంబునకున్= ఆ యజ్ఞానికి; నీవున్= నీవునూ; బంధుజనముల్= నీ చుట్టాలునూ; చనుదేరఁగన్‌వలయున్= తప్పక రావలెను.

తాత్పర్యం: అని అన్నాడు. కాబట్టి నాకు నీ మీద కోపం లేదు. నీవూ కోపాన్ని త్యజించుము. అందరూ గానం చేసే కీర్తి పొందిన ఆ మహారాజు యజ్ఞానికి నీవూ నీ చుట్టపక్కాలూ తప్పక రావాలి.

ఆ. అధిపతనయ! నిన్ను నామంత్రితునిఁ జేసి। పోవుచున్నవాఁడ; నీవు హస్తి
పురికి భావి చైత్రమునఁ బున్నమకు ముద। మొదవ నరుగుదెంచు టొప్పుఁజేయు.' 36

ప్రతిపదార్థం: అధిప తనయ!= రాజకుమారా!; నిన్నున్= నిన్ను; ఆమంత్రితునిన్= ఆహ్వానించబడినవాడినిగా; చేసి= చేసి (నిన్ను వీడ్కొల్పి అని అర్థం); పోవుచున్+ఉన్నవాఁడన్= వెళ్ళుతున్నాను; నీవు; ముదము= సంతోషం; ఒదవన్= కలుగగా; భావి= రాబోయే; చైత్రమునన్= చైత్రమాసంలో; పున్నమకున్= పూర్ణిమనాటికి; హస్తినాపురికిన్= హస్తినాపురానికి; అరుగుదెంచుట= రావటం; ఒప్పుచేయున్= ఆనందాన్ని కలిగిస్తుంది.

తాత్పర్యం: రాజకుమారా! నిన్ను ఆహ్వానించి నేను వెళ్ళుతున్నాను. నీవు రాబోయే చైత్రమాసంలో పూర్ణిమనాటికి నిర్విచారంగా హస్తినాపురానికి రమ్ము! నీ రాక మా కానందాన్ని కలిగిస్తుంది.'

క. అనిన నతఁ డట్ల కా కని। వినతుం డగుటయును, బ్రీతి విజయుం డభినం
దన మాచరించి యశ్వము। వెనుకఁ జనియెఁ బూరుకులపవిత్రచరిత్రా! 37

ప్రతిపదార్థం: పూరు= పూరుడియొక్క; కుల= కులానికి; పవిత్ర= శుద్ధి కలిగించే; చరిత్ర!= నడవడి కలవాడా! జనమేజయా!; అనినన్= అర్జునుడు ఆ విధంగా అనగా; అతఁడు= వజ్రదత్తుడు; అట్ల కాక= అట్లే అగును గాక! సరే; అని; వినతుండు= నమస్కరించినవాడు; అగుటయును= కాగా; విజయుండు= అర్జునుడు; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; అభినందనము= ప్రశంస; ఆచరించి= చేసి; అశ్వము= గుర్రంయొక్క; వెనుకన్= వెంట; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ విధంగా అనగా వజ్రదత్తుడు సరే అని అతడికి నమస్కరించాడు. అతడు సంతోషించి రాజకుమారుడిని ప్రశంసించి గుర్రంవెంట వెళ్ళాడు.

అర్జునుఁడు సింధుదేశాధీశులతోడ యుద్ధంబు చేయుట (సం. 14-76-1)

వ. అది సింధుదేశవర్తి యగుటయు, భారత రణ హతులైన సైంధవ యోధుల పుత్త్రపౌత్త్రులు, పూర్వవైరంబు వాటించి యాటోపంబున ననేక సహస్ర సంఖ్యల రథికులు రాజనందనులు గూడుకొని క్రీడిపై నడచి; రట్టియెడ. 38

ప్రతిపదార్థం: అది; సింధుదేశ= సింధుదేశంలో; వర్తి= ఉన్నది; అగుటయున్= కాగా; భారత రణ= భారతయుద్ధంలో; హతులు+ఐన= చంపబడినవారైన; సైంధవ= సింధుదేశీయులగు; యోధుల= వీరులయొక్క; పుత్త్రులు= కొడుకులూ; పౌత్త్రులు= మనుమలూ; పూర్వ= మునుపటి; వైరంబు= పగ; పాటించి= పరిగణించి, తలచుకొని; ఆటోపంబునన్= సంరంభంతో; అనేక= పెక్కు; సహస్ర సంఖ్యల= వేలమంది; రథికులు= రథాలమీద ఉండి యుద్ధం చేసేవారు; రాజనందనులు= రాజకుమారులును; కూడుకొని= కలిసి; క్రీడిపైన్= అర్జునుడిమీద; నడచిరి= దండెత్తారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: యజ్ఞాశ్వం సింధుదేశంలో సంచరిస్తున్నది. అప్పుడు భారతయుద్ధంలో పాండవులచేతిలో చావు మూడిన సింధుదేశ వీరుల కుమారులూ, మనుమలూ పూర్వవైరాన్ని తలచుకొన్నారు. సంరంభంతో పెక్కు వేలమంది రథికులూ, 'రాజకుమారులూ ఏకమై అర్జునుడిమీద దండెత్తారు.'

సీ. అరుణాంబుదంబులు పరఁగి పెన్నెత్తురుఁ। గండలుఁ గురిసె; మార్తాండ బింబ
మసితారుణచ్ఛాయ మయ్యెఁ; నుల్కాతతు। లెల్ల దిక్కులఁ బెల్లు డుల్లె; నశ్వ
సహితంబుగా సవ్యసాచిఁ జుట్టును ముట్టి। యతనిపై నయ్యోధవితతి యొక్క
పెట్ట శస్త్రాస్త్రముల్ బెట్టుగాఁ గురిసిన। నప్పాండవుఁడు పెనుడప్పి సోలె;

తే. నేమి చెప్పుదు నీకు; నుద్దామ విక్ర। మాభిరాముండు నాఁ జను నక్కిరీటి
కరము గరము బెం డగుటయు గాండివంబు। వడియెఁ బుడమిపైఁ గురునరపతివరేణ్య! 39

ప్రతిపదార్థం: కురు నరపతి= కురురాజులలో; వరేణ్య!= శ్రేష్ఠుడా!; అరుణ= ఎర్రని; అంబుదంబులు= మేఘాలు; పరఁగి= వ్యాపించి; పెన్+నెత్తురున్= గొప్ప నెత్తురూ; కండలున్= కండలూ; కురిసెన్= వర్షించాయి; మార్తాండ= సూర్యుడియొక్క; బింబము; అసిత= నల్లని; అరుణ= ఎర్రని; ఛాయము= కాంతులు కలది; అయ్యెన్= అయినది (ధూమ్రవర్ణకాంతి కలది అయ్యెనని అర్థం); ఎల్లన్+దిక్కులన్= అన్ని దిక్కులయందునూ; ఉల్కా= ఉల్కలయొక్క; తతులు= గుంపులు; పెల్లు= మిక్కిలి ఎక్కువగా; డుల్లెన్= రాలాయి; ఆ యోధ= ఆ సింధుదేశ వీరులయొక్క; వితతి= సమూహం; అశ్వ= గుర్రంతో; సహితంబు+కాన్=

కూడిఉండేటట్లుగా; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; చుట్టును ముట్టి= చుట్టుముట్టి; అతనిపైన్= అతడిమీద; ఒక్కపెట్టన్= ఒక్కసారిగా; ఏకధాటిగా; శస్త్ర+అస్త్రముల్= శస్త్రాలు, అస్త్రాలూ; బెట్టుగాన్= మిక్కిలి; కురిసినన్= వర్షించగా; ఆ పాండవుఁడు= ఆ అర్జునుడు; పెనుడప్పిన్= ఎక్కువ ఆయాసంతో; సోలెన్= ఒరిగిపోయాడు; నీకున్= నీకు; ఏమి= ఏమని; చెప్పుదున్= చెప్పుతాను; ఉద్దామ= భయంకరమైన; విక్రమ= పరాక్రమ గుణంచేత; అభిరాముండు= మనోహరుడు; నాన్= అనగా; చను= ఒప్పే; ఆ కిరీటి= ఆ అర్జునుడియొక్క; కరము= చేయి; కరము= మిక్కిలి; బెండు= సత్తువలేనిది; అగుటయున్=కాగా; గాండివంబు= గాండీవం; పుడమిపైన్= భూమిమీద; పడియెన్= జారిపడింది.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఎర్రని మొయిళ్ళు ఆకాశమంతటా వ్యాపించి కుండపోతగా నెత్తురూ కండలూ కురిశాయి. సూర్యబింబం ధూమ్రకాంతులు కలదైనది. దిక్కులం దంతటా ఉల్కలు రాలాయి. సింధుదేశ సైనికులు యజ్ఞాశ్వాన్నీ, అర్జునుడినీ చుట్టుముట్టారు. అర్జునుడిమీద అందరూ ఒక్కసారిగా శస్త్రాస్త్రాలు కురిపించారు. అంతట అర్జునుడు ఎక్కువ బడలికతో వాలిపోయాడు. నీకు ఏమని చెప్పేది? భయంకర పరాక్రమగుణంవలన సర్వలోకాభిరాముడని ప్రసిద్ధికెక్కిన అర్జునుడి చేయి సత్తువ కోల్పోయింది. అందువలన గాండీవం అతడి చేతినుండి జారి భూమిమీద పడిపోయింది.

చ. అనిమిషులున్ మునీశ్వరులు నప్పుడు శోకమునన్ మునింగి య
ర్జునజయ కాంక్షులై నియతి శుద్ధి వహించి సవీర్య మంత్రసా
ధనపరులైరి; తెప్పిఁటి యతండు ధనుర్ధరుఁడున్ సముల్లస
త్తను విభవోజ్జ్వలుండు సముదగ్రమనస్కుఁడు నయ్యె భూవరా! 40

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= రాజా!; అనిమిషులున్= దేవతలూ; ముని+ఈశ్వరులున్= మహర్షులూ; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శోకమునన్= దుఃఖంలో; మునింగి= మునిగి; అర్జున= అర్జునుడియొక్క; జయ= జయమును; కాంక్షులు+ఐ= కోరుతున్నవారై; నియతి= శాస్త్ర నియమ పూర్వకంగా; శుద్ధి= పవిత్రత; వహించి= కలిగి; సహ+వీర్య= బలంతో కూడిన, బలాన్ని ప్రసాదించే; మంత్ర= మంత్రాలయొక్క; సాధన= ఉపాయములను, సాధించుటయందు; పరులు= ఆసక్తికలవారు; ఐరి= అయ్యారు; అతండు= అర్జునుడు; తెప్పిఁటి= తేరి, ఆయాసం లేనివాడై; ధనున్= వింటిని; ధరుఁడున్= ధరించినవాడునూ; సమ్+ఉలసత్= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న; తను= శరీరంయొక్క; విభవ= శక్తిచేత; ఉజ్జ్వలుండున్= పెంపొందేవాడును; సముదగ్ర= మిక్కిలి దార్ఢ్యం కలిగిన; మనస్కుఁడున్= మనస్సుకలవాడునూ; అయ్యెన్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి దౌర్బల్యాన్ని చూచి దేవతలూ మహర్షులూ దుఃఖంలో మునిగిపోయారు. వారు అతడి విజయం కోరి నియమ పూర్వకంగా బలాన్ని ప్రసాదించే మంత్రాలను జపించారు. దానివలన అర్జునుడు తేరుకొని మనోదార్ఢ్యం కలవాడూ దేహశక్తి సంపద కలవాడూ అయి మరలా విల్లు చేపట్టాడు.

వ. ఇట్లు తెలివొంది విజృంభించి. 41

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తెలివి= సహజస్వస్థతను, జ్ఞానం; ఒంది= పొంది; విజృంభించి= చెలరేగి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా యథాపూర్వ స్థితిని పొంది చెలరేగి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

శా. నారాచ ప్రముఖాస్త్రజాల పటువిన్యాసంబు తీవ్ర త్వరా
ఘోరంబై విలసిల్లఁ జేయ సమరక్షోణీతలం బంతయున్

వైరివ్రాత శవావృతం బగుడు గీర్వాణుల్ మునుల్ సిద్ధు ల
వ్వీరుం బ్రస్తుతి సేయుచుం బొదలి రుద్వేలప్రమోదంబునన్. 42

ప్రతిపదార్థం: నారాచ= ఇనుపబాణం; ప్రముఖ= మొదలైన; అస్త్ర= బాణ విశేషాలయొక్క; జాల= సమూహంయొక్క; పటు= శక్తిమంతమైన; విన్యాసంబు= ప్రయోగవిధానం; తీవ్ర= తీవ్రమైన; త్వరా= వేగంచేత; ఘోరంబు+ఐ= భయంకరమై; విల్లసిల్లన్= ఒప్పునట్లు; చేయన్= చేయగా; సమర= యుద్ధంయొక్క; క్షోణీతలంబు= భూమి; అంతయున్= అంతా; వైరి= శత్రువులయొక్క; వ్రాత= సమూహంయొక్క; శవ= పీనుగులచేత; ఆవృతంబు= కప్పబడినది; అగుడున్= కాగా; గీర్వాణుల్= దేవతలూ; మునుల్= మునులూ; సిద్ధులు= సిద్ధులూ; ఆ వీరున్= ఆ వీరుడిని; ప్రస్తుతిచేయుచున్= ప్రశంసిస్తూ; ఉద్వేల= మిక్కుటమైన; ప్రమోదంబునన్= సంతోషంతో; పొదలిరి= ఒప్పారారు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నారాచం మొదలైన రకరకాల బాణాలను శత్రువులమీద మహావేగంతో భయంకరంగా ప్రయోగించాడు.యుద్ధభూమి అంతా శత్రువుల పీనుగులతో నిండిపోయింది. అది చూచి దేవతలూ, మునులూ, సిద్ధులూ ఆ వీరుడిని స్తుతిస్తూ ఆనందించారు.

వ. హతశేషంబైన యా సింధు రాజకుమార సైన్యంబుదైన్యంబునొంది నలుదిక్కుల విచ్చియు నొచ్చియు విప్వచ్చుండు రణధరణిం బొలిచి నిలుచుటఁ జూచి మాత్సర్యధుర్యంబై మగుడం బోరికిం బూని యడరిన నప్పురందర నందనుం డందలి రథికముఖ్యులతోడం దమయన్న చెప్పిన వాక్యంబు లుపన్యసించి 'మీరేలజాలిం బడియెదరు, ప్రాణంబులు మీ కింత చేఁ దయ్యెనే' యని పలికినను నిలువక పైపయి వా రురవణించిన. 43

ప్రతిపదార్థం: హత= చావగా; శేషంబు= మిగిలినది; ఐన= అయిన; ఆ సింధురాజకుమార= ఆ సింధుదేశ రాజకుమారులయొక్క; సైన్యంబు= సైన్యం; దైన్యంబున్= దురవస్థను; ఒంది= పొంది; నలుదిక్కులన్= నాలుగు దిక్కులందును; విచ్చియున్= విడిపోయియూ, చెల్లచెదరై; నొచ్చియున్= బాధపడియూ; విప్వచ్చుండు= అర్జునుడు; రణధరణిన్= యుద్ధభూమియందు; పొలిచి= ప్రకాశించి; నిలుచుటన్= నిలిచి ఉండుట; చూచి; మాత్సర్య= కోప (భారం); ధుర్యంబు+ఐ= వహించినదై; మగుడన్= మరల; పోరికిన్= యుద్ధానికి; పూని= యత్నించి; అడరినన్= విజృంభించగా; ఆ పురందర= ఆ ఇంద్రుడియొక్క; నందనుండు= కుమారుడు; అందలి= సింధుదేశ సైన్యంలోని; రథిక= రథంమీద నిలిచి యుద్ధం చేసేవారిలో; ముఖ్యులతోడన్= ముఖ్యులతో; తమ+అన్న= తమ అన్న అగు ధర్మరాజు; చెప్పిన; వాక్యంబులు= మాటలు; ఉపన్యసించి= చెప్పి; మీరు; ఏల?= ఎందుకు?; జాలిన్= దుఃఖాన్ని; పడియెదరు= పొందుతారు; ప్రాణంబులు= ప్రాణాలు; మీకున్= మీకు; ఇంత= మిక్కిలి; చేఁదు= ఇష్టంకానివి; అయ్యెను+ఏ?= అయినవా?; అని; పలికినను= పలికినప్పటికీ; నిలువక= ఆగక; పైపయిన్= మీద మీదకు; వారు; ఉరవణించినన్= వేగిరపడగా.

తాత్పర్యం: చచ్చినవారు చావగా మిగిలిన సింధురాజపుత్ర సైన్యవీరులు దురవస్థపాలై నాలుగు దిక్కులా చెల్లాచెదరయ్యారు. అర్జునుడు మాత్రం యుద్ధభూమిలో గట్టిగా నిలిచి ప్రకాశిస్తున్నాడు. అతడిని చూచి సింధుదేశ సైన్యం క్రోధం వహించి తిరిగి యుద్ధం చేయటానికి పూనుకొని విజృంభించింది. అప్పుడు అర్జునుడు ఆ సైన్యంలో ముఖ్యులయిన రథికులకు ధర్మరాజు చెప్పిన మాటలు చెప్పి 'మీ రెందుకు దుఃఖం కొనితెచ్చుకొంటారు? మీకు మీ ప్రాణాలంటే గిట్టవా?' అని అన్నాడు. అయినా వారు ఆగకుండా మీద మీదకు వచ్చి పడగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. నవ్వుచు నానా శరముల। నవ్వీరులఁ బొలియఁ జేయ, నంతయు విని తా
నెవ్వగతో దుశ్శల యా। కవ్వడిఁ బౌత్రాన్వితముగఁ గానఁగ వచ్చెన్. 44

ప్రతిపదార్థం: నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; నానా= అనేక విధాలైన; శరములన్= బాణాలతో; ఆ= సింధుదేశ సైన్యంలోని; వీరులన్= వీరులను; పొలియన్+చేయన్= చంపగా; దుశ్శల; తాన్= తాను; అంతయున్= జరిగినదంతా; విని; నెఱ+వగతోన్= మహాదుఃఖంతో; పౌత్ర= మనుమలతో; అన్వితముగన్= కూడి ఉండేటట్లుగా; ఆ కవ్వడిన్= ఆ అర్జునుడిని; కానఁగన్= చూడగా; వచ్చెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నవ్వుతూ అనేక విధాలైన బాణాలతో ఆ సింధుసైన్యంలోని వీరులను సంహరించాడు. దుశ్శల జరిగినదంతా విని, మహాదుఃఖంతో మనుమలతోపాటు అర్జునుడిని చూడటానికి వచ్చింది.

విశేషం: దుశ్శల గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల కూతురు. సైంధవుడి భార్య. దుశ్శల అనే రూపం కూడా గ్రంథాలలో కనబడుతుంది.

సీ. వచ్చి కన్నీళులు వదనంబుపై వెల్లి। గొన రోదనంబు చేసిన నతండు
దయ నిల నిడియెఁ గోదండ మప్పడఁతుక। పౌత్రునిఁ జూపి 'యిబ్బాలుఁ గావు
మితఁడు మీ యల్లుని సుతుఁ; డన్న నప్పార్థుఁ। డిప్పుడు నా యల్లుఁ డెచట నున్న
వాఁ?' డని యడిగిన వనిత వెక్కుచు 'నతం। డాత్మీయ జనకుఁ డుగ్రాహవమున

తే. ననఘ! నీచేతఁ దెగుట దా విని నితాంత। శోకమగ్నుఁడై యుండి నీ రాక బిట్టు
వినుట బెగ్గిలి ప్రాణముల్ విడిచె 'ననుచు। నెలుఁగు గడలుకొనంగఁ బెల్లేడ్చె నధిప! 45

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా! జనమేజయా!; వచ్చి= దుశ్శల ఆ విధంగా వచ్చి; కన్నీళులు= కన్నీరు; వదనంబుపైన్= ముఖంమీద; వెల్లిగొనన్= కాలువలు కట్టగా; రోదనంబు చేసినన్= దుఃఖించగా; అతండు= అర్జునుడు; దయన్= దయతో; కోదండంబు= విల్లు; ఇలన్= నేలమీద; ఇడియెన్= ఉంచాడు; ఆ పడఁతుక= ఆ స్త్రీ - దుశ్శల; పౌత్రునిన్= మనుమడిని; చూపి; ఈ బాలున్= ఈ బాలుడిని; కావుము= కాపాడుము; ఇతఁడు= ఈ బాలుడు; మీ= మీయొక్క; అల్లుని= మేనల్లుడి; సుతుఁడు= కొడుకు; అన్నన్= అనగా; ఆ పార్థుఁడు= ఆ అర్జునుడు; ఇప్పుడు; నా= నాయొక్క; అల్లుఁడు= మేనల్లుడు; ఎచటన్= ఎక్కడ; ఉన్నవాఁడు?= ఉన్నాడు?; అని; అడిగినన్= అడుగగా; వనిత= స్త్రీ - దుశ్శల; వెక్కుచున్= వెక్కి వెక్కి ఏడుస్తూ; అనఘ!= పాపరహితుడా!; అతండు= నీ మేనల్లుడు; తాన్= తాను; ఆత్మీయ= తనయొక్క; జనకుఁడు= తండ్రి - సైంధవుడు; ఉగ్ర= భయంకరమైన; ఆహవమునన్= యుద్ధంలో; నీచేతన్= నీచేత; తెగుట= చనిపోవటం; విని; నితాంత= ఎడతెగని; శోక= శోకమునందు; మగ్నుఁడు+ఐ= మునిగినవాడై; ఉండి; నీ= నీయొక్క; రాక= వచ్చుట; బిట్టు= హఠాత్తుగా; వినుటన్= వినటంచేత; బెగ్గిలి= భయపడి; ప్రాణముల్= ప్రాణాలు; విడిచెన్= వదిలాడు; అనుచున్= అంటూ; ఎలుఁగు= కంఠస్వరం; కడలుకొనంగన్= అతిశయించగా, గొంతెత్తి పెద్దగా; పెల్లు= ఎక్కువగా; ఏడ్చెన్= ఏడ్చింది.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! దుశ్శల వచ్చి కన్నీరు ముఖంమీద కాలువలు కట్టగా ఏడ్చింది. అంత అర్జునుడు జాలిపుట్టి వింటిని నేలమీద పెట్టాడు. ఆమె అర్జునుడికి మనుమడిని చూపి 'ఈ బాలుడిని కాపాడుము. ఇతడు నీ మేనల్లుడి కొడుకు' అని అన్నది. అర్జునుడు 'నా మేనల్లుడు ఇప్పు డెక్కడ ఉన్నాడు?' అని అడిగాడు. దుశ్శల వెక్కి వెక్కి ఏడుస్తూ

'పుణ్యాత్మా! భయంకర సంగ్రామంలో తన తండ్రి నీ చేతిలో చనిపోయాడని విని నీ మేనల్లుడు ఎడతెగని వగవులో మునిగిపోయాడు. ఇప్పుడు హఠాత్తుగా నీవు వచ్చావన్న మాట విని ప్రాణాలు విడిచాడు' అని చెప్పి గొంతెత్తి పెద్దగా ఏడ్చింది.

వ. అప్పుడు శోకాక్రాంతుం డయి గాండీవి వదనంబు వాంచియుండ నయ్యుగ్మలి యతని నుద్దేశించి. 46

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు; శోక= శోకంచేత; ఆక్రాంతుండు+అయి= ఆక్రమింపబడినవాడై; గాండీవి= అర్జునుడు; వదనంబు= ముఖం; వాంచి= వంచుకొని; ఉండన్= ఉండగా; ఆ ఉగ్మలి= ఆ స్త్రీ (దుశ్శల); అతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; ఉద్దేశించి= గురిగా చేసి; అర్జునుడితో.

తాత్పర్యం: దుశ్శల మాటలకు అర్జునుడు విచారించి ముఖం వంచుకొన్నాడు. అప్పు డామె అతడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. 'ధార్తరాష్ట్రుల కీడు దలఁపక సైంధవు। కొఱగాము లెల్లను మఱచి తండ్రి
లేని యీ శిశువుపై మానితంబైన నీ। యక్కటికంపుఁ జూ పడరఁ జేయు
మాశ్రితవత్సల!' యనుచు నబ్బాలునిఁ। జరణానతునిఁ జేసి 'శరణు! శరణు!
కృప నన్ను రక్షింపు కీర్తియుఁ ధర్మంబుఁ। జేకొను' మనవుడుఁ జిత్త మడల

తే. 'రాచకొల మిది గాల్పనే క్రౌర్యమూల'। మని తలంచుచు నాతఁ డయ్యతివతోడ
'నధమవృత్తి సుయోధనుఁ డంతకంటె। నేముఁ గొఱగాము. మాచేత నింతపుట్టె.' 47

ప్రతిపదార్థం: ఆశ్రిత= ఆశ్రయించినవారియందు; వత్సల!= దయ కలవాడా!; ధార్తరాష్ట్రుల= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులయొక్క, దుర్యోధనాదులయొక్క; కీడు= అపకారం; తలఁపక= మనసులో పెట్టుకొనకుండా; సైంధవు= సైంధవుడియొక్క; కొఱగాములు= దుష్కార్యములు; ఎల్లను= అన్నిటినీ; మఱచి= మరచిపోయి; తండ్రి లేని; ఈ శివువుపైన్= ఈ శిశువుమీద; మానితంబు= గౌరవించబడినది, పేరుపొందినది; ఐన= అయిన; నీ= నీయొక్క; అక్కటికము= దయతో కూడిన; చూపు; అడరన్+చేయుము= ప్రసరింపజేయుము; అనుచున్= అంటూ; ఆ బాలునిన్= ఆ బాలుడిని; చరణ= పాదాలకు; ఆనతున్= నమస్కరించినవాడినిగా; చేసి; శరణు= నమస్కారం; శరణు= అండగా ఉండుము; కృపన్= దయతో; నన్నున్= నన్ను; రక్షింపు= రక్షించుము; కీర్తియున్= కీర్తియూ; ధర్మంబున్= పుణ్యమూ; చేకొనుము= పొందుము; అనవుడున్= అని అనగా; చిత్తము= మనస్సు; అడలన్= తపింపగా; క్రౌర్య= క్రూరత్వానికి; మూలము= ఆధారం; ఇది= ఈ; రాచకొలము= రాజవంశం; కాల్పను+ఏ?= తగులబెట్టుటకా?; అని; తలంచుచున్= భావిస్తూ; అతఁడు= అర్జునుడు; ఆ అతివతోడన్= ఆ స్త్రీతో, సోదరితో; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; అధమ= నీచమైన; వృత్తి= నడవడి కలవాడు; ఏము= మేము; అంతకంటెన్= వారికంటె; కొఱగాము= తక్కువ వారం గాము; మాచేతన్= మావలన; ఇంత= ఈ మహా వినాశం; పుట్టెన్= సంభవించింది.

తాత్పర్యం: 'ఆశ్రితవత్సలా! దుర్యోధనాదులు మీకు చేసిన అపకారం మనసులో పెట్టుకొనకుము. నా భర్త సైంధవుడు చేసిన పాడు పనులన్నీ మరచిపొమ్ము. తండ్రిలేని ఈ బిడ్డపై జగద్విఖ్యాతమైన నీ దయ చూపుము' అని ఆ బాలుడిచేత అర్జునుడి కాళ్ళకు మ్రొక్కించింది. 'నీకు నమస్కారం. మాకు ప్రాపు నీవే. దయతో నన్ను రక్షించుము. కీర్తీ, పుణ్యమూ కట్టుకొనుము' అని ఆమె అన్నది. ఆమె ఈ మాటలు పలుకగా అర్జునుడి మనస్సు తపించింది. అతడు 'క్రూరత్వానికి

మూలకందమైన ఈ రాజవంశం తగులబెట్టటానికా?' అని అనుకొని దుశ్శలతో 'దుర్యోధనుడు నీచమైన నడవడి కలవాడే. కాని మేము అతనికంటె తక్కువ వారము గాము. మా వలననే ఈ ఘోరవినాశం సంభవించింది.'

క. అను పలుకు పలికి, బహుసాం। త్వనముల నూరార్చి, యాసుదతి మస్తకముం
దన యక్కునఁ జేర్చి 'యబల! చనుము వగపు దక్కి' యని ప్రసాద భరితుఁడై. 48

ప్రతిపదార్థం: అను పలుకు పలికి= అనునట్టి మాటలు, మాటాడి; బహు= వివిధములైన; సాంత్వనములన్= ఆదరంతో కూడిన మాటలచేత; ఊరార్చి= ఓదార్చి; ఆ సుదతి= ఆ స్త్రీయొక్క; మస్తకమున్= తలను; తన= తనయొక్క; అక్కునన్= రొమ్మున; చేర్చి; అబల!= దుశ్శలా!; వగపు= విచారం; తక్కి= వీడి; చనుము= వెళ్ళుము; అని; ప్రసాద= దయతో; భరితుఁడు+ఐ= నిండినవాడై.

తాత్పర్యం: అని పలికి ఆమెను సాదరవచనాలతో ఓదార్చి, ఆమె శిరస్సును రొమ్మున చేర్చి దయామయుడై 'దుశ్శలా! దిగులు వదలి వెళ్ళుము' అని. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. వీడ్కొలిపిన దుశ్శల దనమనుమనిం దమబలంబులంగొని ప్రియంబునం జనియె; నయ్యనిమిషపతి సుతుండును గ్రతువిషయంబులై వలయుననుష్ఠానంబులు విధివంతంబులుగాఁ జలుపుచుఁ దురంగంబు వెనుకం దా నామృగానుసారియయిన పినాకపాణియుం బోలెఁ బోవుచుండ, నదియును నఖిల దేశంబుల సుఖసంచారంబునఁ బ్రవర్తిల్లుచుఁ, గ్రమంబున మణిపూర పురంబు నుపాంతంబున కరిగిన, నన్నగరంబు పతి యైన బభ్రువాహనుండు నిజజనకుం డయిన యర్జును రాక యాకర్ణించి. 49

ప్రతిపదార్థం: వీడ్కొలిపినన్= వీడ్కొలుపగా; దుశ్శల; తన= తనయొక్క; మనుమనిన్= మనుమడినీ; తమ= తమయొక్క; బలంబులన్= సైన్యాలను; కొని= వెంటబెట్టుకొని; ప్రియంబునన్= సంతోషంతో; చనియెన్= వెళ్ళింది, ఆ అనిమిష= ఆ దేవతలయొక్క; పతి= నాథుడియొక్క; సుతుండును= కుమారుడునూ, అర్జునుడునూ; క్రతు= యజ్ఞము యొక్క; విషయంబులు= అంశాలు; ఐ= అయి; వలయు= అవశ్యకాలైన; అనుష్ఠానంబులు= కర్తవ్యాలు; విధివంతంబులు= శాస్త్రానికి అర్హములు; కాన్= అయ్యేటట్లు; చలుపుచున్= చేస్తూ; తురంగంబు= గుర్రంయొక్క; వెనుకన్= వెనుక; తాను; ఆ మృగ= ఆ యజ్ఞ మృగాన్ని; అనుసారి= అనుసరించేవాడు; అయిన; పినాకపాణియున్+పోలెన్= పినాకమనే విల్లు చేతియందు కలవాడైన శివుడివలె; పోవుచున్+ఉండన్= వెళ్ళుతుండగా; అదియును= ఆ యజ్ఞాశ్వం కూడా; అఖిల= సమస్తమైన; దేశంబులన్= దేశములయందు; సుఖ= సుఖము కలిగించే; సంచారంబునన్= గమనంతో; ప్రవర్తిల్లుచున్= తిరుగుతూ; క్రమంబునన్= క్రమ క్రమంగా; మణిపూర= మణిపూరమనే; పుర= పట్టణంయొక్క; ఉపాంతంబునకున్= సమీప ప్రదేశానికి; అరిగినన్= వెళ్ళగా; ఆ నగరంబు= ఆ పట్టణంయొక్క; పతి= ప్రభువు; ఐన= అయిన; బభ్రువాహనుండు; నిజ= తనయొక్క; జనకుండు= తండ్రి; అయిన; అర్జును= అర్జునుడియొక్క; రాక= ఆగమనాన్ని గూర్చి; ఆకర్ణించి= విని.

తాత్పర్యం: వీడ్కొలుపగా దుశ్శల తన మనుమడినీ, సైన్యాలను వెంటబెట్టుకొని సంతోషంగా వెళ్ళిపోయింది. అర్జునుడూ యజ్ఞాంశాలై తప్పక చేయదగిన పనులన్నిటినీ శాస్త్రోక్తంగా చేస్తూ యజ్ఞమృగాన్ని వెంటాడే శివుడివలె ఆ యజ్ఞాశ్వం వెనుక వెళ్ళుతున్నాడు. అది అన్ని దేశాలలో హాయిగా తిరుగుతూ తిరుగుతూ క్రమంగా మణిపూరమనే పట్టణం దగ్గరకు చేరింది. ఆ నగరాధిపతి అయిన బభ్రువాహనుడు తన తండ్రి అయిన అర్జునుడి ఆగమనం గూర్చి విని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఆ మృగానుసారి అయిన పినాకపాణియుం బోలె..దేవతలు పరమేశ్వరుడి మహిమను గుర్తించక, యజ్ఞం చేస్తూ ఆ దేవుడికి యజ్ఞభాగం కల్పింపరయిరి. ఈ కారణంవలన కోపం పొందిన శివుడు విల్లు చేపట్టి దేవతలు యజ్ఞం చేస్తున్న చోటికి వచ్చాడు. రౌద్రాస్త్రంతో యజ్ఞమును గొట్టాడు. అంతట యజ్ఞం మృగరూపమును ధరించి పారిపోయింది. పరమేశ్వరుడు దానిని వెంబడించాడు. అది తప్పించుకొని పరువెత్తి మింట వెలుగొందింది. ఈ కథ శాంతిపర్వంలోని పంచమాశ్వాసంలో ఉన్నది. సంస్కృత భారతమున శాంతిపర్వంలో 283వ అధ్యాయంలో ఉన్నది. కాళిదాసుడి అభిజ్ఞాన శాకుంతలంలో ప్రథమాంక ప్రారంభంలో మృగమును వెంటాడే దుష్యంతుడిని చూచి సారథి 'మృగానుసారిణం సాక్షాత్ పశ్యామీవ పినాకినమ్' అని అంటాడు. రఘువంశము (సర్గ 11. శ్లో. 44)లో 'విద్రుత క్రతుమృగానుసారిణం యేన బాణ మసృజత్ వృషధ్వజ'': అని ఉన్నది.

ఆ. **వినయ మెసఁగ నార్యజనసమేతంబుగా। నరుగుదెంచి, యతని చరణములకుఁ**
బ్రీతి నెఱఁగ, నక్కిరీటి యన్నరపతి। నాదరింప కుండె మేదినీశ! 50

ప్రతిపదార్థం: మేదినీ= భూమియొక్క; ఈశ!= నాథుడా! రాజా!, జనమేజయా!; ఆర్యజన= పెద్దలతో; సమేతంబు+కాన్= కూడిఉండేటట్లుగా; అరుగుదెంచి= వచ్చి; వినయము= అణకువ; ఎసఁగన్= ఒప్పగా; అతని= అర్జునుడియొక్క; చరణములకున్= కాళ్ళకు; ప్రీతిన్= ఆనంద పూర్వకమైన భక్తితో; ఎఱఁగన్= మ్రొక్కగా; ఆ కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; ఆ నరపతిన్= ఆ రాజును, బభ్రువాహనుడిని; ఆదరింపక= మన్నించక; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! పెద్దలతో కూడివచ్చి సవినయంగా అర్జునుడి కాళ్ళకు ఆనందపూర్వకమైన భక్తితో మ్రొక్కాడు. కాని, అర్జునుడు ఆ బభ్రువాహనుడిని ఆదరించలేదు.

వ. **అట్లుండి తన యనాదరణంబునకుం గారణం బెఱుంగక సవిచారుండై యూరకున్న యక్కుమారునితో ధనంజయుం డిట్లనియె. 51**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా, బభ్రువాహనుడిని ఆదరించక; ఉండి; తన= తనయొక్క; అనాదరణంబునకున్= ఆదరించకుండ ఉండటానికి; కారణంబు= కారణం; ఎఱుంగక= తెలియక; సహ+విచారుండు+ఐ= మనస్తాపముతో కూడినవాడై; ఊరక+ఉన్న= కిమ్మనకుండా ఉన్న; ఆ కుమారునితోన్= ఆ కొడుకుతో; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్=అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆదరించకుండా ఉండి, తన తిరస్కారానికి కారణం తెలియక మనస్తాపం పొంది మిన్నకున్న కుమారుడితో అర్జునుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. **'యాగ విముక్తమై చనుహయంబున కడ్డము వచ్చి పట్టి కా**
కీగతి మెత్తఁబాటు దగునే? నృపధర్మవిహీనతన్ రణో
ద్యోగము లేక తక్కి భయ ముల్లముఁ జేరఁగ నిచ్చు రాజు రా
జే? గుణహీన! పొ' మ్మనిన నేమియుఁ బల్కకతండు గ్రమ్మఱన్. 52

ప్రతిపదార్థం: గుణ= పౌరుషగుణంచేత; హీన= హీనుడైనవాడా!; యాగ= యజ్ఞమునందు; విముక్తము= విడువబడినది; ఐ; చను= సంచరిస్తున్న; హయంబునకున్= గుర్రానికి; అడ్డము వచ్చి= అడ్డుపడి; పట్టి= బంధించి; కాక= తప్ప; ఈ గతిన్= ఈ విధంగా; మెత్తఁబాటు= మెత్తగా ఉండటం; తగును+ఏ?= తగునా?; నృప= రాజుయొక్క; ధర్మ= ధర్మంచేత; విహీనతన్=

హీనత్వంతో; రణ= యుద్ధంయొక్క; ఉద్యోగము= ప్రయత్నం; లేక; తక్కి= వదలి; భయము= భయం; ఉల్లమున్= మనస్సును; చేరఁగన్+ఇచ్చు= చేరేటట్లు చేసికొనే; రాజు; రాజు+ఏ= రాజేనా?; పొమ్ము= పోరా; అనినన్= అనగా; అతండు= బభ్రువాహనుడు; ఏమియున్= చిన్న మెత్తుమాటకూడా; పల్కక= అనక; క్రమ్మఱన్= మరలా తిరిగి.

తాత్పర్యం: 'పౌరుషగుణహీనా! యజ్ఞంలో వదలిన గుర్రం తిరిగేటప్పుడు అడ్డుపడి దానిని బంధించాలి కాని ఈ విధంగా చేతకానితనంతో మెత్తగా ఉండటం తగునా? రాజధర్మానికి తిలోదకా లిచ్చి యుద్ధ ప్రయత్న మన్నమాటే లేకుండా భయపడుతూ ఉండే రాజూ ఒక రాజేనా? పోరా!' అని అనగా బభ్రువాహనుడు చిన్నమాట కూడా మాటాడకుండా మరల. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. అరిగి పట్టణవీథి నల్లన చనుచుండ । నర్జునుం డతనితో నాడినట్టి
తెఱఁగెల్లఁ దన దగు దివ్యబోధంబునఁ । గని భుజంగోత్తమతనయ సదయ
వృత్తిఁ బాతాళంబు వెలువడి యన్నరా । ధిపుని పాలికిఁ జనుదెంచి ' యేను
మీ తల్లి నాగేంద్రు సూతి నులూపి నా । పేరు; హితంబు చెప్పెడు మనీష

తే. నరుగుదెంచితి వినుము! మీయయ్య పనుపు । దలకొనుము; రాజులకు నర్హధర్మమైన
యని యొనర్పుము; దనతోడఁ బెనఁగు టధిక । సమ్మదము సేయు నక్కురుసత్తమునకు. 53

ప్రతిపదార్థం: అరిగి= వెళ్ళి; పట్టణ వీథిన్= పట్టణంయొక్క, రాజమార్గంలో; అల్లన్+అ= మెల్లగా; చనుచున్+ఉండన్= వెళ్ళుతుండగా; అర్జునుండు; అతనితోన్= బభ్రువాహనుడితో; ఆడిన+అట్టి= పలికినట్టి; తెఱఁగు+ఎల్లన్= విధమంతయూ; తనది+అగు= తనదైన; దివ్యబోధంబునన్= దివ్యజ్ఞానంచేత; కని= తెలిసికొని; భుజంగ= సర్పాలలో; ఉత్తమ= ఉత్తముడియొక్క; తనయ= కూతురు; సహ+దయా= దయతో కూడిన; వృత్తిన్= నడవడితో; పాతాళంబు= పాతాళ లోకంనుండి; వెలువడి= బయటికివచ్చి; ఆ+నర+అధిపుని= ఆ రాజు బభ్రువాహనుడియొక్క; పాలికిన్= దగ్గరకు; చనుదెంచి= వచ్చి; ఏను= నేను; మీ తల్లిన్= మీ తల్లిని; నాగ+ఇంద్ర= నాగరాజుయొక్క; సూతిన్= బిడ్డను; నా పేరు; ఉలూపి; హితంబు= మేలు కలిగించే మాటను; చెప్పెడు= చెప్పే; మనీషన్= బుద్ధితో; అరుగుదెంచితిన్= వచ్చాను; వినుము; మీ= మీయొక్క; అయ్య= తండ్రియొక్క; పనుపున్= ఆజ్ఞను; తలకొనుము= తలదాల్చుము; రాజులకున్= రాజులకు; అర్హ= తగినదగు; ధర్మము; ఐన= అయిన; అని= యుద్ధం; ఒనర్పుము= చేయుము; ఆ కురు= ఆ కురువంశమందలి; సత్తమునకున్= శ్రేష్ఠుడికి; తనతోడన్= తనతో; పెనఁగుట= యుద్ధం చేయటం; అధిక= మిక్కిలి; సమ్మదము= ఆనందం; చేయున్= కలిగిస్తుంది.

తాత్పర్యం: తండ్రి దగ్గరకు వెళ్ళి రాజమార్గంలో మెల్లగా పోతున్నాడు. అర్జునుడు బభ్రువాహనుడితో పలికిన తీరంతా నాగేంద్ర తనయ తన దివ్య జ్ఞానంవలన తెలిసికొన్నది. వెంటనే పాతాళ లోకంనుండి వచ్చి, బభ్రువాహనుడి దగ్గరకు వెళ్ళి 'నాయనా! నేను మీ తల్లిని. నాగరాజు పుత్రిని. నా పేరు ఉలూపి. నీకు మేలు కలిగించేమాట చెప్పవలెననే బుద్ధితో వచ్చాను. నా మాట వినుము. మీ తండ్రి ఆనతి శిరసావహించుము. రాజోచితధర్మమైన యుద్ధం చేయుము. కురువంశ శ్రేష్ఠుడైన మీ తండ్రికి తనతో పోరాడటం మహానందం కలిగిస్తుంది.

క. అనిన సభక్తికముగ న । వ్వనితకుఁ బ్రణమిల్లి 'యాహవము జనకునితోఁ
జనునె యొనర్పఁగ' నని య । ప్పనికిఁ జొరక వచ్చితిని శుభప్రదమూర్తీ! 54

ప్రతిపదార్థం: శుభ= శుభాలను; ప్రద= ఇచ్చునట్టి; మూర్తీ!= ఆకారం కలదానా!; అనినన్= అని పలుకగా; ఆ వనితకున్= ఆ స్త్రీకి, తల్లికి; సభక్తికముగన్= భక్తియుతంగా; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; జనకునితోన్= తండ్రితో; ఆహవము= యుద్ధం; ఒనర్పఁగన్= చేయుగా; చనును+ఎ?= తగునా?; అని= అని తలచి; ఆ పనికిన్= ఆ పనికి, యుద్ధమునకు; చొరక= పూనుకొనక; వచ్చితిని= వచ్చాను.

తాత్పర్యం: అని పలుకగా బభ్రువాహనుడు భక్తిపూర్వకంగా తల్లికి మ్రొక్కినాడు. అతడు ఆమెతో 'కల్యాణమూర్తీ! తండ్రితో కయ్యం చేయుటం తగనిపని అని తలచి తిరిగి వచ్చాను.

క. నీ వింత దెలిపి పలికెద; వావిభుఁడును మున్ను నన్ను ననుమతుఁ జేసెం;
గావునఁ దల్లీ! మీకుం । గావించెద నిద్దఱకు నఖండ ప్రియమున్.' 55

ప్రతిపదార్థం: తల్లీ!; నీవు; ఇంత= ఇంతగా; తెలిపి= వివరించి; పలికెదవు= చెప్పావు; ఆ విభుఁడును= ఆ ప్రభువునూ; మున్ను= ముందే; నన్నున్= నన్ను; అనుమతున్= అనుమతిపొందిన వాడినిగా; చేసెన్= చేశాడు; కావునన్= కావున; మీకున్= మీకు; ఇద్దఱకున్= ఇద్దరికీ; అఖండ= ఎడతెగని; ప్రియమున్= సంతోషమును; కావించెదన్= కలిగిస్తాను.

తాత్పర్యం: తల్లీ! నీవు ఇంతగా వివరించి చెప్పావు. తండ్రికూడా ఇంతకుముందే నన్ను అనుమతించాడు. కాబట్టి యుద్ధం చేసి ఇద్దరకూ అఖండానందాన్ని కలిగిస్తాను.'

బభ్రువాహనుం డర్జునునితో యుద్ధంబు చేయుట (సం. 14-78-14)

చ. అని నిజమందిరంబునకు నయ్యెలనాఁగఁ దగంగఁ బుచ్చి య
మ్మనుజవరుండు సాధన సమంచితమైన రథం బుదాత్త రే
ఖ నెఱయ నెక్కి యర్హపరికల్పిత భూషణ లేపనాంబరం
బును సమరోత్సవోద్ధత విభూతియునై తనమే నెలర్పఁగన్. 56

ప్రతిపదార్థం: అని; నిజ= తనయొక్క; మందిరంబునకున్= భవనానికి; ఆ ఎలనాఁగన్= ఆ స్త్రీని, తల్లిని; తగంగన్= రాజమాతకు తగినట్లుగా; పుచ్చి= పంపి; ఆ మనుజవరుండు= ఆ మానవపతి, బభ్రువాహనుడు; సాధన= ఆయుధాలు మొదలైన సాధనాలతో; సమంచితము= మిక్కిలి ఒప్పుచున్నది; ఐన= అయిన; రథంబు= రథాన్ని; ఉదాత్త= మనోజ్ఞమైన; రేఖ= రీతి, తీరు; నెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఎక్కి; తనమేను= తన శరీరం; అర్హ= యుద్ధానికి తగినట్లుగా; పరికల్పిత= ఏర్పాటు చేసికొనిన; భూషణ= అలంకారాలు; లేపన= పూతలు, గంధాదులు; అంబరంబును= వస్త్రాన్ని; సమర= యుద్ధమనెడు; ఉత్సవ= ఉత్సవముయొక్క; ఉద్ధత= అతిశయించిన; విభూతియున్= శక్తియును; ఐ= కలది అయి; ఎలర్పఁగన్= శోభిల్లగా.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా పలికి బభ్రువాహనుడు తల్లిని రాజలాంఛనాలతో తన మేడకు పంపాడు. సాధన సంపత్తి కలిగిన రథాన్ని రాజసం అతిశయించగా ఎక్కాడు. సమయానికి తగిన విధంగా నగలు పెట్టుకొన్నాడు. గంధాదులు అలదుకొన్నాడు. వస్త్రాలు ధరించాడు. ఈ అలంకారాలతో యుద్ధక్రీడకు కావలసిన శక్తితో అతడి శరీరం శోభిల్లుతుండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఆ. ఎక్కి హంసకేతు వేడ్తెఱఁ గ్రాలంగ । నరిగి యశ్వమునకు నడ్డపడఁగఁ
జూచి మెచ్చి సవ్యసాచి మార్కొనుటయుఁ । గురిసె నతఁడు నిశితశరచయంబు. 57

ప్రతిపదార్థం: ఎక్కి= రథమెక్కి; హంస= హంస చిహ్నంతో కూడిన; కేతువు= జెండా; ఏడ్తెఱన్= తేజస్సుతో; క్రాలంగన్= ప్రకాశించగా; అరిగి= వెళ్ళి; అశ్వమునకున్= గుర్రానికి; అడ్డపడఁగన్= అడ్డుపడగా; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; చూచి; మెచ్చి= మెచ్చుకొని; మార్కొనుటయున్= ఎదుర్కొనగా; అతఁడు= బభ్రువాహనుడు; నిశిత= వాడియైన; శర= బాణాలయొక్క; చయంబు= గుంపును; కురిసెన్= వర్షించాడు.

తాత్పర్యం: మహాతేజస్సుతో ప్రకాశిస్తున్న హంసధ్వజం కట్టిన రథమెక్కి వెళ్ళి బభ్రువాహనుడు గుర్రానికి అడ్డుపడ్డాడు. అతడిని చూచి మెచ్చుకొని అర్జునుడు ఎదుర్కొన్నాడు. అప్పుడు బభ్రువాహనుడు అతడిమీద వాడి బాణాల సమూహం వర్షించాడు.

శా. **వానిం దా నవలీలమైఁ దునిమి దుర్వారోద్యముం డద్రిభి**
త్సూనుం డొక్కట నాత్మసూను నొడలం దూపుల్ నిగిడ్చెం బదా;
ఱా నిశ్శంకుఁడు బాహుసారమద మేపారంగ నవ్వీరుపై
వే నారాచము లైదు నాలుగులు పృథ్వీనాథ। నాటించినన్. **58**

ప్రతిపదార్థం: పృథ్వీనాథ!= భూపతీ, జనమేజయా!; దుర్వార= నివారించ శక్యంకాని; ఉద్యముండు= యుద్ధ ప్రయత్నం కలవాడు; అద్రి= కొండలను; భిత్= భేదించినవాడియొక్క, ఇంద్రుడియొక్క; సూనుండు= కుమారుడు, అర్జునుడు; వానిన్= బభ్రువాహనుడు ప్రయోగించిన బాణాలను; తాన్= తాను; అవలీలమైన్= సునాయాసంగా; తునిమి= ఖండించి; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; ఆత్మ= తనయొక్క; సూను= కుమారుడియొక్క; ఒడలన్= శరీరమునందు; పది+ఆఱు= పదహారు; తూపుల్= బాణాలను; నిగిడ్చెన్= పడజేశాడు; ఆ నిశ్శంకుఁడు= ఆ జంకులేనివాడు, బభ్రువాహనుడు; బాహు= భుజములయొక్క; సార= బలంచేత కలిగిన; మదము= గర్వం; ఏపారంగన్= ప్రకాశించగా; ఆ వీరుపైన్= ఆ వీరుడిమీద, అర్జునుడిమీద; వే= వేగంగా; ఐదు నాలుగులు= ఇరువది; నారాచములు= బాణాలు; నాటించినన్= నాటుకొనేటట్లు చేయగా.

తాత్పర్యం: దుర్వార ప్రయత్నం కలవాడూ, ఇంద్రుడి కుమారుడూ అయిన అర్జునుడు బభ్రువాహనుడు ప్రయోగించిన వాడి అమ్ములను సునాయాసంగా ఖండించాడు. ఖండించటమే కాక తన కొడుకు శరీరంమీద పడేటట్లు పదహారు బాణాలు ప్రయోగించాడు. అయితే బభ్రువాహను డేమీ జంకలేదు. భుజబలగర్వం వెల్లడయ్యేటట్లుగా అర్జునుడి శరీరంమీద ఇరవై బాణాలు నాటుకొనేటట్లు చేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. **మదిఁ గొనియాడి యారిపువిమర్దనుఁ డంచసిడంబు ద్రుంచి యే**
పొదవఁగ మేను నొంప; నచలోద్ధతి నాతని జత్రు వేసె బె
ట్టిద మగునారసంబునఁ గడిందిమగం డగు బభ్రువాహనుం;
డది వడిపేర్మి శోణితజలార్ద్రత నొందక యుచ్చిపోయినన్. **59**

ప్రతిపదార్థం: ఆ రిపు= ఆ శత్రువులను; విమర్దనుఁడు= సంహరించేవాడు; మదిన్= మనస్సులో; కొనియాడి= కుమారుడిని మెచ్చుకొని; అంచసిడంబు= హంసధ్వజం; త్రుంచి= నరకి; ఏపు= ఉత్సాహం; ఒదవఁగన్= కలుగగా; మేను= బభ్రువాహనుడి శరీరమును; నొంపన్= బాధించగా; కడింది మగండు= మహావీరుడు; అగు; బభ్రువాహనుండు; అచల= చలింపనిదైన, స్థిరమైన;

ఉద్ధతిన్= దిట్టతనంతో; బెట్టిదము= వాడి అయినది; అగు= అయిన; నారసంబునన్= బాణంతో; అతని= అర్జునుడియొక్క; జత్రువు= రొమ్ము ఎముకలు భుజశిరస్సులను కలియు స్థానము, భుజసంధి; ఏసెన్= కొట్టాడు; అది= బభ్రువాహనుడు ఏసిన బాణము; వడి= వేగంయొక్క; పేర్మిన్= అతిశయంచేత; శోణితజల= నెత్తురుచేత; ఆర్ద్రతన్= తడియటం, అంటుకొనటం; ఒందక= పొందక; ఉచ్చిపోయినన్= గ్రుచ్చుకొనకుండ దూసికొనిపోగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కుమారుడి బాణప్రయోగ చాతుర్యాన్ని పొగడి ముందు అతడి హంసధ్వజాన్ని ఖండించి, తరువాత శరీరాన్ని బాణాల చేత పీడించాడు. కాని, మహావీరుడు బభ్రువాహనుడు ఏ మాత్రమూ చలించకుండా ఒక వాడి బాణంతో అర్జునుడి భుజసంధిని కొట్టాడు. మహావేగంతో బాణం దూసికొనిపోవటంచేత దానికి నెత్తురు అంటుకొనకపోగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. అమ్మేటిమగఁడు తన చా। ప మ్మూఁతగ నిల్చి సోలి పదపడి తెలి వు
ల్లమ్మున నొలసిన నౌరా। యిమ్మడి యని పొగడెఁ గొడుకు నెంతయుఁ బ్రీతిన్. 60

ప్రతిపదార్థం: ఆ మేటి మగఁడు= ఆ మహాశూరుడు; తన= తనయొక్క; చాపమ్ము= విల్లు; ఊఁతగన్= ఆలంబంగా; నిల్చి; సోలి= వివశత్వమునొంది; పదపడి= తరువాత; తెలివు= జ్ఞానం; ఉల్లమ్మునన్= హృదయమునందు; ఒలయన్= కలుగగా; ఔరా; ఇమ్మడి= సాటిఅయినవాడు, సరిసమానుడు; అని; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ప్రీతిన్= ఆనందంతో; కొడుకున్= కొడుకును; పొగడెన్= పొగడాడు.

తాత్పర్యం: శూరశ్రేష్ఠుడైన అర్జునుడు తన విల్లు ఆలంబంగా నిలబడ్డాడు. కాని, శరీరం అతడి వశంలో లేదు. తరువాత కొంతసేపటికి హృదయంలో జ్ఞానం జనించి అతడు యథాస్థితిని పొందాడు. 'ఔరా! నాకు సాటి అయినవాడు' అని మహానందంతో కొడుకును పొగడాడు.

తే. పొగడి 'యేఁ దీవ్ర శరములు నిగుడఁ జేయు। నుద్ధతికి మంచిబంటవై యోర్వవలయుఁ
జుమ్ము రా' యని పలికి వాలమ్ము లధిక। రయము మెఱయంగఁ బరఁగించె రాజముఖ్య! 61

ప్రతిపదార్థం: రాజముఖ్య!= రాజాగ్రణీ, జనమేజయా!; పొగడి= ఆ విధంగా కొడుకును పొగడి; ఏన్= నేను; తీవ్రశరములు= వాడి బాణాలు; నిగుడన్+చేయు= ప్రయోగించే; ఉద్ధతికిన్= సంరంభానికి; మంచి= గొప్ప; బంటవు= యోధుడవు; ఐ; ఓర్వన్‌వలయున్= ఓర్చుకొనవలయును; చుమ్ము!= సుమా!; రా= రారా!; అని; పలికి; వాలమ్ములు= తీక్ష్ణ బాణాలను; అధిక= మిక్కిలి; రయము= వేగం; మెఱయంగన్= వెల్లడికాగా; పరఁగించెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఆ విధంగా కొడుకును పొగడి అర్జునుడు 'నేను వాడి బాణాలు ఏసే ఊపునకు మహాయోధుడవై ఓర్చుకొనాలి సుమా! రారా!' అని వడివడిగా వాడి అలుగులు ప్రయోగించాడు.

ఆ. మొనసి వాని నతఁడు ముత్తునియలు గాఁగఁ। జేయ మత్సరంబు చిత్తవృత్తిఁ
దనికి సత్వరముగఁ దద్గాత్రమున నించె। నరుఁడు పెక్కు మెఱుఁగు నారసములు. 62

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ బభ్రువాహనుడు; మొనసి= గట్టిగా పూనుకొని; వానిన్= అర్జునుడు ప్రయోగించిన బాణాలను; మూడు+తునియలు= మూడు ముక్కలు; కాఁగన్= అయ్యేటట్లుగా; చేయన్= చేయగా; మత్సరంబు= అసూయ; చిత్తవృత్తిన్= చిత్తస్థితియందు; తనికి= ఎక్కువ అయి; నరుఁడు= అర్జునుడు; పెక్కు= అనేకములైన; మెఱుఁగు= వాడిఅయిన; నారసములు= బాణాలు; సత్వరముగన్= వేగముగా; తద్= ఆ బభ్రువాహనుడియొక్క; గాత్రమునన్= శరీరమునందు; నించెన్= ప్రయోగించాడు (నిండేటట్లు చేశాడు.)

తాత్పర్యం: బభ్రువాహనుడు గట్టి పూనికతో అర్జునుడు ప్రయోగించిన బాణాలలో ఒక్కొక్కటీ మూడు ముక్కలయ్యేటట్లు చేశాడు. దీనితో అర్జునుడి మనస్సులో అసూయ అంకురించింది. అతడు వేగంగా బభ్రువాహనుడి ఒంటినిండా వాడి బాణాలు వేశాడు.

ఉ. దానికి నీడఁ బోవక యుదగ్ర పరాక్రమ మొప్ప వజ్ర కీ
లానిభతన్ మెఱుంగుల విలాసము నింగి వెలుంగ నుద్భటుం
డై నిగిడించెఁ బార్థు హృదయస్థలి నారస మస్త్ర శస్త్ర వి
ద్యానిపుణత్వశాలి యగు నన్నరపాలసుతుండు భూవరా! 63

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= రాజా!; అస్త్ర= అస్త్రాలయొక్క; శస్త్ర= శస్త్రాలయొక్క; విద్యా= విద్యలయందలి; నిపుణత్వ= నైపుణ్యంచేత; శాలి= ప్రకాశించేవాడు; అగు= అయిన; ఆ నరపాల= ఆ రాజుయొక్క; సుతుండు= కొడుకు; దానికిన్= ఒంటినిండా బాణాలు వేయటానికి; ఈడఁబోవక= వెనుదీయక; ఉదగ్ర= భయంకరమైన; పరాక్రమము= శౌర్యం; ఒప్పన్= ఒప్పగా; వజ్ర= వజ్రాయుధంనుండి పుట్టిన; కీలా= జ్వాలలతో; నిభతన్= సమానంగా; మెఱుంగుల= కాంతులయొక్క; విలాసము= తళుకు; నింగిన్= ఆకాశంలో; వెలుంగన్= వెలుగగా; ఉద్భటుండు+ఐ= భయంకరుడై; పార్థు= అర్జునుడియొక్క; హృదయస్థలిన్= హృదయస్థానంలో; నారసము= బాణము; నిగిడించెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: ఒంటినిండా బాణాలు వేసినప్పటికి బభ్రువాహనుడు వెనుకంజ వేయలేదు. అస్త్ర శస్త్ర విద్యా నిపుణుడైన ఆ రాజపుత్రుడు భయంకర పరాక్రమం ఒప్పగా వజ్రాయుధాగ్ని జ్వాలలవంటి కాంతులతో ఆకాశాన్ని ప్రకాశింపజేస్తున్న ఒక బాణాన్ని సూటిగా అర్జునుడి హృదయంలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు ప్రయోగించాడు.

అర్జునుఁడు బభ్రువాహనుని శరంబుచేతఁ బుడమిం ద్రెళ్ళుట (సం. 14-78-35)

క. వడి నది వీఁపున వెడలినఁ । బడియెఁ బుడమి నర్జునుండు; పదపడి త్రెళ్ళెం
గొడుకును ము న్నతఁ డేసిన । బెడిదపుటేటుల యలంతఁ బృథ్వీనాథా! 64

ప్రతిపదార్థం: పృథ్వీనాథా!= రాజా!, జనమేజయా!; అది= బభ్రువాహనుడి బాణము; వడిన్= వేగంగా; వీఁపునన్= వీపునుండి; వెడలినన్= దూసికొనిపోగా; అర్జునుండు= అర్జునుడు; పుడమిన్= నేలమీద; పడియెన్= పడ్డాడు; పదపడి= తరువాత; మున్ను= ఇంతకుముందు; అతఁడు= అర్జునుడు; ఏసిన= ప్రయోగించిన బాణాలయొక్క; బెడిదము= గట్టివైన; ఏటుల= దెబ్బలయొక్క; అలంతన్= బాధచేత; కొడుకును= అతడి కొడుకైన బభ్రువాహనుడుకూడా; త్రెళ్ళెన్= నేల కూలాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! బభ్రువాహనుడి బాణం అర్జునుడి హృదయంలో నిలువక అతడి వీపునుండి దూసికొనిపోయింది. అతడు భూమిమీద పడిపోయాడు. తరువాత అర్జునుడి బాణాల దెబ్బలవలన పుట్టిన బాధచేత అతడి కొడుకు బభ్రువాహనుడు కూడా నేలకూలాడు.

వ. అట్లు తనపతియును సుతుండును భండనంబునం బడుట విని శోకాక్రాంత యగుచుఁ జిత్రాంగద యులూపి (చి) యుం దోడన చనుదేర నచ్చటికి వచ్చె; నట్లు వచ్చి యచ్చెలువ యయ్యిరువురం గనుంగొని యుల్లంబు జల్లనఁ దల్లడిల్ల మూర్ఛమునింగీ మేదినిం బడి, కొంత వడికిం దెలిసి యులూపి నాలోకించి. 65

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; తన పతియును= తన భర్తయూ; సుతుండును= కుమారుడునూ; భండనంబునన్= యుద్ధంలో; పడుట= నేలకూలటం; విని; శోక= శోకంచేత; ఆక్రాంత= ఆక్రమించబడినది; అగుచున్= అవుతూ; చిత్రాంగద; ఉలూపి (చి)యున్= ఉలూపియు; తోడన్+అ= వెనువెంట; చనుదేరన్= రాగా; అచ్చటికిన్= అక్కడకు - యుద్ధభూమికి; వచ్చెన్= వచ్చింది; అట్లువచ్చి; ఆ+చెలువ= ఆ స్త్రీ; చిత్రాంగద; ఆ+ఇరువురన్= ఆ ఇద్దరినీ (భర్తను, కుమారుడినీ); కనుంగొని= చూచి; ఉల్లంబు= హృదయం; జల్లనన్= జల్లుమని; తల్లడిల్లన్= భయపడగా, దుఃఖపడగా; మూర్ఛన్= మూర్ఛలో; మునింగి= మునిగి; మేదినిన్= భూమిమీద; పడి; కొంతవడికిన్= కొంతసేపటికి; తెలిసి= తేరుకొని; ఉలూపిన్= ఉలూపిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: తన భర్తా, కుమారుడూ యుద్ధంలో నేలగూలారని విన్న చిత్రాంగద దుఃఖంలో మునిగిపోయింది. వెనువెంటనే ఉలూపి కూడా రాగా, ఆమె యుద్ధభూమికి వచ్చి, మగనినీ కొడుకునూ చూచింది. గుండె జల్లుమనగా మూర్ఛచెంది నేలమీద పడి కొంతసేపటికి తేరుకొని ఉలూపిని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. 'నీ కతంబునఁ బతి నాకుమారునిచేత। ననిఁ బడియున్నవాఁ డతివ! కంటె;
నీవు పతివ్రత గావె; ధర్మజ్ఞవు। గాని దానవె; యేమి కారణమున
నిది కార్యముగఁ జెప్పి తీపిన్నవానికిఁ। గొడుకు దిక్కున నాకు నడలు లేదు;
వరుఁజూచి పొక్కెద; వామాక్షి! నీ దెసఁ దప్పు సేసినను నీతనిఁ గృపార్ద్ర

తే. చిత్తవై యెల్లభంగి సంజీవితుఁడుగఁ। జేయవమ్మ; యక్కట! నాథు నేయఁ బనిచి
చావు చూచియు వగవవు; సాహసమున। కొలఁది లేదు; ని న్నేమందుఁ గులపవిత్ర!' 66

ప్రతిపదార్థం: అతివ!= కాంతా!; నీకతంబునన్= నీవు కారణంగా; నా= నాయొక్క; కుమారునిచేతన్= కుమారుడివలన; పతి= భర్త; అనిన్= యుద్ధమునందు; పడి= కూలిపోయి; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; కంటి(వి)+ఎ?= చూచితివా?; నీవు; పతివ్రత= పతివ్రతవు; కావు+ఎ= కావా?; ధర్మజ్ఞవు= ధర్మం తెలిసినదానవు; కానిదానవు+ఎ?= కానిదానవా?; ఏమి= ఏ; కారణమునన్= కారణంచేత; ఈ పిన్నవానికిన్= ఈ చిన్నవాడికి; ఇది; కార్యము+కన్= చేయదగినదిగా; చెప్పితి(వి)= చెప్పావు; కొడుకు= కొడుకుయొక్క; దిక్కునన్= విషయమున; నాకున్= నాకు; అడలు= దుఃఖం; లేదు; వామ= అందమైన; అక్షి!= కన్నులు కలదానా; వరున్= భర్తను; చూచి; పొక్కెదన్= పరితపింతును; నీ దెసన్= నీ యెడ; తప్పు; చేసినను= చేసినప్పటికిని; ఈతనిన్= భర్తను; కృపా= దయచేత; ఆర్ద్ర= కరగిన; చిత్తవు+ఐ= మనస్సుకలదానవై; ఎల్లభంగిన్= అన్ని విధాలా, నీ శక్తు లన్నీ ఉపయోగించి; సంజీవితుఁ డు+కన్= తిరిగి బ్రదికిన వాడినిగా; చేయుము+అమ్మ!= చేయుమమ్మ!; అక్కట!= అయ్యో!; నాథున్= భర్తను; ఏయన్= బాణాలతో కొట్టగా; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; చావు= అతడి చావు; చూచియున్= కనులార చూచికూడా; వగవవు= విచారించవు; సాహసము+కొలఁ ది= సాహసంయొక్క మితి; లేదు; కుల= కులమును; పవిత్ర= పావనము చేయుదానా!; నిన్నున్= నిన్ను; ఏమి= ఏమని; అందున్?= అనగలను?

తాత్పర్యం: ఉలూపీ! నీ మూలాన నా కుమారుడివలన భర్త యుద్ధభూమిలో పడిపోయాడు. చూచావా! నీవు పతివ్రతవు కావా? ధర్మం తెలిసినదానవు కావా? ఏ కారణంచేత తండ్రితో యుద్ధంచేసి పడగొట్టుమని ఈ చిన్నవాడికి చెప్పావు. నా కొడుకును గూర్చి నాకు ఏ చింతా లేదు. భర్తను చూచి మాత్రమే పరితపిస్తున్నాను. ఒకవేళ భర్త నీ విషయంలో తప్పు చేశాడే అనుకో! అయినప్పటికీ నీవు దయార్ద్రమైన అంతరంగంతో నీ శక్తులన్నీ ఉపయోగించి భర్తను పునర్జీవితుడిగా చేయవమ్మా! అయ్యో! భర్తను బాణాలతో కొట్టుమని ఆజ్ఞాపించి, అతడు చనిపోగా ఏ మాత్రమూ విచారించకుండా ఉన్నావు. నీ సాహసానికి మితి లేనట్లున్నది. కులపావనీ! నిన్ను ఏమనగలను?'

వ. అని పలికి పార్థుం జేరంబోయి. 67

ప్రతిపదార్థం: అని; పలికి= ఉలూపితో పలికి; పార్థున్= అర్జునుడిని; చేరన్= సమీపించగా; పోయి= సమీపించి.

తాత్పర్యం: అని ఉలూపితో పలికి అర్జునుడిని సమీపించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. 'మహిత కీర్తిలోల! మత్ప్రాణవల్లభ! । యన్యజనుల ప్రాణ మరసి కావఁ
జాలునట్టి నీకు నేల ప్రాణంబుల । నిట్లు వదలి పోవనిచ్చియుండ. 68

ప్రతిపదార్థం: మహిత= గౌరవించబడిన; కీర్తి= కీర్తియందు; లోల!= ఆసక్తి కలవాడా!; మత్+ప్రాణ= నా ప్రాణాలయొక్క; వల్లభ!= నాథుడవైనవాడా!; అన్యజనుల= ఇతరులయొక్క; ప్రాణము; అరసి= పోషించి; కావన్= కాపాడటానికి; చాలు+అట్టి= సమర్థుడవైనట్టి; నీకున్= నీకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రాణంబులన్= ప్రాణాలను; వదలి= నిన్ను వదలి; పోవన్+ఇచ్చి= పోయేటట్లు చేసి; ఉండన్= ఉండగా; ఏల?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ఉదాత్త కీర్తి పరాయణా! ప్రాణేశ్వరా! నీవు ఇతరుల ప్రాణాలు కాపాడగల సమర్థుడవు. నీ ప్రాణాలు నీవు కాపాడుకొనలేక పోయా వేల?

సీ. 'నాథ! నీ వెప్పుడు నన్ను మన్నింతువు; । కనువిచ్చి చూడక యునికి దగునె;
హయమున కెవ్వరు నడ్డంబు రాకుండ । నాఁగితి వగ్రజు నధ్వరంబు
వమ్మయిపోకుండ; లె మ్మిత్తురంగంబు । వెనుకొన వలవదే యనఘ! నీకు'
నని యార్తిఁ బలవించి యహిపుత్త్రి దెసఁ జూచి । 'సుతుఁ డెట్టులుండినఁ బతికి నిమ్ము

తే. జీవ; మాండ్రురఁ బెక్కండ్రఁ జేసికొనుట । పురుషులకుఁ దప్పె; భార్య లిత్తెరువునందు
నడవరే; యోర్చి నీదుమనమున నింత । యెఱిఁగి కలిగింపు వరు; వేయు నేల తల్లి!' 69

ప్రతిపదార్థం: నాథ!= నాథా!; నీవు; ఎప్పుడున్= ఎప్పుడునూ; నన్నున్= నన్ను; మన్నింతువు= గౌరవిస్తావు; కనువిచ్చి= కన్నులు తెరచి; చూడక; ఉనికి= ఉండటం; తగును+ఎ?= తగునా?; అగ్రజు= అన్నగారియొక్క; అధ్వరంబు= యజ్ఞం; వమ్ము+అయి= భంగమై; పోక+ఉండన్= పోకుండా; ఎవ్వరున్= ఎవరునూ; హయమునకున్= గుర్రానికి; అడ్డంబురాక+ఉండన్= అడ్డుపడకుండా; ఆఁగితివి= ఆపితివి; లెమ్ము= లే!; అనఘ!= పాపంలేనివాడా!; నీకున్= నీకు; ఈ తురంగంబున్= ఈ గుర్రాన్ని; వెనుకొనన్= వెంటాడగా; వలవదు+ఏ?= వలదా?; అని; ఆర్తిన్= దుఃఖంతో; పలవించి= మొరపెట్టి; అహి= సర్పముయొక్క; పుత్త్రి=

కూతురుయొక్క; దెసన్= వైపు; చూచి; సుతుఁడు= కుమారుడు; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; ఉండినన్= ఉన్నప్పటికిని; పతికిన్= భర్తకు; జీవము= ప్రాణం; ఇమ్ము= పోయుము; పురుషులకున్= మగవారికి; పెక్కండ్రన్= పలువురను; ఆండ్రురన్= స్త్రీలను; చేసికొనుట= పెండ్లియాడటం; తప్పు+ఎ?= దోషమా?; భార్యలు= భార్యలు కూడా; ఈ తెరువు+అందున్= మార్గంలో; నడవరు+ఏ= నడవరు కదా?; తల్లి!= తల్లీ!; నీదు మనమునన్= నీ మనస్సులో; ఓర్చి= సహించి; ఇంత= దీనినంతయును; ఎఱిఁగి= ఆలోచించి, తెలిసికొని; వరున్= భర్తను; కలిగింపు= బ్రతికించుము; వేయున్= వేయి మాటలు; ఏల= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'నాథా! నీవు నన్నెప్పుడూ గౌరవిస్తుంటావు. అటువంటివాడవు కన్నులు తెరచి నన్ను చూడకుండటం తగునా? అన్నగారి యజ్ఞానికి భంగం కలుగకుండా ఎవ్వరూ గుఱ్ఱానికి అడ్డుపడకుండా ఆపావు కదా! పుణ్యాత్మా! లే లెమ్ము. నీవు గుఱ్ఱాన్ని వెంటాడవలదా?' అని చిత్రాంగద శోకించింది. తరువాత ఆమె ఉలూపివైపు చూచి 'కుమారుడు ఏమైనప్పటికీ భర్తను బ్రదికించుము. పలువురు స్త్రీలను వివాహమాడటం మగవారికి తప్పుకాదు కదా! భార్యలు ఈ దారి త్రొక్కరుకదా! (పలువురు భర్తలను కలిగియుండరని అర్థం). కాబట్టి మనసులో ఓర్పు వహించి దీనినంతా ఆలోచించి తల్లీ! భర్తను బ్రదికించుము. ఇంకా వేయిమాట లెందులకు?'

వ. అని యంత నిలువక. 70

ప్రతిపదార్థం: అని; అంతన్= అంతటితో; నిలువక= ఆగకుండా.

తాత్పర్యం: అని అంతటితో అగక. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. 'కొడుకు చేతఁ జచ్చి పడియున్న యిక్కురు । కులవరేణ్యుఁ గరుణ గూరి నీవు
బ్రదుకఁ జేయకున్నఁ బ్రాయోపవేశన । మాచరింతు నహికులాగ్రగణ్య!' 71

ప్రతిపదార్థం: అహికుల= నాగకులమునందు; అగ్రగణ్యా= మొదట లెక్కింపదగినదానా!; కొడుకుచేతన్= కొడుకువలన; చచ్చి; పడి+ఉన్న= యుద్ధభూమిలో పడియున్న; ఈ కురుకుల= ఈ కురుకులంలో; వరేణ్యున్= శ్రేష్ఠుడిని; కరుణ= దయ; కూరి= కలిగి; నీవు; బ్రదుకన్+చేయక= బ్రదికించక; ఉన్నన్= ఉంటే; ప్రాయ= మరణించుటకై; స్వకర్మత్యాగ పూర్వకంగా ఉపవాసం చేయటంతో; ఉపవేశనము= కూర్చుండటం; ఆచరింతున్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'నాగకులాగ్రగణ్యా! కొడుకుచేతిలో చచ్చి పడియున్న ఈ కురుకులశ్రేష్ఠుడిని నీవు బ్రతికించకపోతే నేను ప్రాయోపవేశం చేస్తాను.

వ. అనిపలికి పతిచరణంబులు శిరంబు సోఁకం బ్రణమిల్లి, యాసీనయై యూరకుండె; నట్టియెడ బభ్రువాహ నుండు దెప్పిఱి లేచి యప్పొలంతిం జూచి. 72

ప్రతిపదార్థం: అని; పలికి; పతి= భర్తయొక్క; చరణంబులు= పాదాలు; శిరంబు= తలను; సోఁకన్= తాకేటట్లుగా; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; ఆసీన+ఐ= కూర్చున్నదై; ఊరక+ఉండెన్= మిన్నక ఉండిపోయింది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; బభ్రువాహనుండు; తెప్పిఱి= తేరుకొని; లేచి; ఆ పొలంతిన్= ఆ స్త్రీని, తల్లిని; చూచి.

తాత్పర్యం: అని చిత్రాంగద పలికి మగని కాళ్ళకు తల తగిలేటట్లుగా నమస్కరించి, కూర్చుండి మాటాడకుండా ఉన్నది. ఆ సమయంలో బభ్రువాహనుడు తేరుకొని లేచి తల్లిని చూచి.

ఉ. 'ఇంచుకయేనియున్ వనట నెన్నఁడుఁ బొందని తల్లి నేఁడు నా
మంచితనంబునన్ బలుకు మాలిన నాథుని నుగ్రశత్రులన్
మంచు నినుండు వోలెఁ బరిమార్చు మహాబలుఁ జూచి యిట్లు దుః
ఖించుచు నుండఁ జూచితి; సకిల్బిషచిత్తున కింత పెద్దయే? 73

ప్రతిపదార్థం: ఎన్నఁడున్= ఏ నాడునూ; ఇంచుక+ఏనియున్= కొంచెంకూడా; వనట= దుఃఖమును; పొందని; తల్లి; నేఁడు; నా= నాయొక్క; మంచితనంబునన్= గొప్పతనంచేత (పరాక్రమాతిశయంచేత అని భావం); పలుకు= మాట; మాలిన= లేని, మాటపలుకూ లేని (మూర్ఛపోయిన అని అర్థం); నాథునిన్= భర్తను; ఉగ్ర= భయంకరులైన; శత్రులన్= శత్రువులను; మంచున్= మంచును; ఇనుండు+పోలెన్= సూర్యుడివలె; పరిమార్చు= రూపుమాపే; మహాబలున్= గొప్పబలం కలవాడిని; చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; దుఃఖించుచున్= దుఃఖిస్తూ; ఉండన్= ఉండగా; చూచితిన్= చూచాను; సహ+కిల్బిష= పాపంతో కూడిన; చిత్తునకున్= మనస్సు కలవాడికి; ఇంత= ఇది; పెద్ద+ఏ?= మహాపాపమా?

తాత్పర్యం: 'మా అమ్మ ఏనాడూ దుఃఖం ఎటువంటిదో ఎరుగదు. నా పరాక్రమాతిశయంచేత మాటా పలుకూ లేని భర్తను, మంచును సూర్యుడివలె భయంకరులైన శత్రువులను రూపుమాపే బలిష్ఠుడిని చూచి ఈనాడు ఆమె దుఃఖిస్తున్నది. నేను ఆమె శోకస్థితిని కనులారా చూచాను. తండ్రిని పడగొట్టిన పాపాత్ముడికి తల్లిని దుఃఖం పాలు చేయటం మహాపాపం కానే కాదు గదా!

విశేషం: అలం: ఉపమ, అర్థాంతరన్యాసం.

క. గాదిలి తనయుఁడ నగు నేఁ। గా దన కిక్కురుకులాగ్రగణ్యుని నిమ్మై
మేదినిఁ గూల్చితి మణికిర। ణోదాత్తంబైన మకుట ముర్విం బొందన్.' 74

ప్రతిపదార్థం: గాదిలి= ప్రియమైన; తనయుఁడన్= కుమారుడను; అగు= అయిన; నేన్= నేను; కాదు= తగదు; అనక= అని తలంచక; ఈ కురుకుల= ఈ కురువంశంలో; అగ్రగణ్యునిన్= ముందు లెక్కించదగిన వాడిని; ఈ+మైన్= ఈ విధంగా; మణి= పొదిగిన మణులయొక్క; కిరణ= కాంతులచేత; ఉదాత్తంబు+ఐన= సుందరమైన; మకుటము= కిరీటం; ఉర్విన్= భూమిని; పొందన్= కూడగా; మేదినిన్= నేలమీద; కూల్చితిన్= కూలేటట్లు చేశాను.

తాత్పర్యం: ప్రియ పుత్రుడనయిన నేను ఇది తగదు అని భావించకుండా మణికిరణ మనోజ్ఞమైన కిరీటం నేలమీద పడేటట్లుగా ఈ కురువంశ శ్రేష్ఠుడిని కూల్చాను.'

వ. అని విలాపంబు చేసి వివ్వచ్చుతోడం గూడ యజ్ఞతురంగానుసారులై వచ్చిన యాజ్ఞవల్క్య శిష్యప్రభృతి బ్రాహ్మణ జనంబులు నయనపథప్రాప్తు లగుటయు. 75

ప్రతిపదార్థం: అని; విలాపంబుచేసి= దుఃఖించి; విప్పచ్చుతోడన్= అర్జునుడితో; కూడన్= కూడా; యజ్ఞతురంగ= యజ్ఞాశ్వమును; అనుసారులు+ఐ= అనుసరిస్తున్నవారై; వచ్చిన; యాజ్ఞవల్క్య= యాజ్ఞవల్క్యుడియొక్క; శిష్య= శిష్యుడు; ప్రభృతి= మొదలైన; బ్రాహ్మణజనంబులు= బ్రాహ్మణులు; నయనపథ= కంటిచూపు ఒలయువారిని; ప్రాప్తులు= పొందినవారు; అగుటయున్= కాగా; (కన్నులకు కనబడగా అని అర్థం)

తాత్పర్యం: అని బభ్రువాహనుడు విలపించాడు. ఇంతలో అర్జునుడితోపాటు యజ్ఞాశ్వాన్ని అనుసరిస్తున్న యాజ్ఞవల్క్య శిష్యుడు మొదలగు బ్రాహ్మణులు అతడికి కనపడ్డారు.

సీ. **'అధ్వర హయ విషయంబుగా వీ రేమి । పనిచేయు వారొక్కొ? పార్థుఁ డిట్లు**
పడియున్నవాఁడని పలవించి జనకుని । నిట్లు చేసిన పాపుఁ డెవ్విధమున
నాచరించునొకొ? ప్రాయశ్చిత్త మని పల్కి । పండ్రెండు వర్షముల్ భైక్షవృత్తి
నిమ్మహాత్ముని కపాలమ్మున నడపంగ । వలయుఁగా కొం డెద్ది గలుగ నేర్చు?'

ఆ. **నని యులూపి దిక్కు గనుఁగొని 'నీవు ప । న్పంగఁ దండ్రి నిట్లు భండనమున**
విగత జీవితుఁడుగఁ దెగఁ జేసితిని నింక । నెలమిఁ బొందు భరతకులపవిత్ర!' 76

ప్రతిపదార్థం: అధ్వర= యజ్ఞంయొక్క; హయ= గుర్రంయొక్క; విషయంబు+కాన్= పనిగా; వీరు= ఈ బ్రాహ్మణులు; ఏమి పని?= ఏ పని?; చేయువారు+ఒక్కొ= చేయువారో; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పడి; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; అని; పలవించి= శోకించి; జనకునిన్= తండ్రిని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేసిన= పడగొట్టిన; పాపుఁడు= పాపి; ఏ+విధమునన్= ఏ విధంగా; ప్రాయశ్చిత్తము= పాపాన్ని పోగొట్టేపని; ఆచరించున్+ఒకొ= చేయునో; అని; పల్కి= పలికి; పండ్రెండు= పన్నెండు; వర్షముల్= ఏండ్లు; ఈ మహత్+ఆత్ముని= ఈ గొప్ప ఆత్మగల వాడియొక్క; కపాలమ్మునన్= తల పుఱ్ఱెయందు; భైక్షవృత్తిన్= భిక్షాన్నమును భుజించే వ్యాపారం; నడపంగన్ వలయున్+కాక= చేయవలయునే తప్ప; ఒండు= మరొక విధానం; ఎద్ది= ఏదియూ; కలుగనేర్చున్= కలుగుతుంది; అని; ఉలూపి దిక్కున్= ఉలూపివైపు; కనుఁగొని= చూచి; నీవు; పన్పంగన్= ఆజ్ఞాపించగా; భండనమునన్= యుద్ధంలో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తండ్రిన్= తండ్రిని; విగత= పోయిన; జీవితుఁడుగన్= జీవిత కాలం కలవాడినిగా, జీవితం ముగిసేటట్లుగా; తెగన్+చేసితిని= చంపితిని; భరతకుల= భరతుడి వంశముయొక్క; పవిత్ర= శుద్ధిని కలిగించుదానా!, పాపాదులను పోగొట్టేదానా; ఎలమిన్= ఆనందపారవశ్యమును; ఇంకన్= ఇక; పొందు= పొందుము.

తాత్పర్యం: 'యజ్ఞాశ్వానికి సంబంధించిన ప్రధాన కార్యాలలో ఏ విధిని నిర్వహించటానికి ఈ బ్రాహ్మణులు వచ్చారో! అర్జునుడు ఈ విధంగా యుద్ధభూమిలో పడి ఉన్నాడు కదా!' అని బభ్రువాహనుడు శోకించాడు. 'తండ్రిని ఈ విధంగా పడగొట్టిన పాపి ప్రాయశ్చిత్తం ఏ విధంగా చేసికొనునో!' అని అన్నాడు. పన్నెండేళ్ళు మహాత్ముడైన అర్జునుడి కపాలంలో భిక్షాన్నం భుజించవలయునే తప్ప మరియొక విధమైన ప్రాయశ్చిత్తం కనబడదు' అని పలికాడు. అతడు ఉలూపివైపు చూచి 'నీవు ఆజ్ఞాపించగా యుద్ధంలో ఈ విధంగా తండ్రిని అకాలమరణం పాలుచేశాను. భరతకుల పరిశుద్ధి కారిణీ! ఇక నీవు ఆనందపారవశ్యం పొందుము.

వ. అని వెండియు. **77**

తాత్పర్యం: అని ఇంకనూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'జనకునిఁ దెగటార్చిన పా। పునకుం బ్రాణంబు తోడి పొత్తు మనంగా
మనమునఁ దాలిమి గలుగునె?। చనుఁగాక యతండు చనిన సద్గతిక తగన్.' **78**

ప్రతిపదార్థం: జనకునిన్= తండ్రిని; తెగటార్చిన= చంపిన; పాపునకున్= పాపికి; ప్రాణంబుతోడన్+పొత్తు= ప్రాణముల సంబంధం; మనంగాన్= ఉండగా; మనమునన్= మనస్సులో; తాలిమి= శాంతి; కలుగును+ఎ?= పుట్టునా? (పుట్టదని భావం); అతండు= తండ్రి; చనిన= వెళ్ళిన; సత్+గతికిన్+అ= ఉత్తమలోకానికే; తగన్= సదాచారానికి తగినట్లుగా; చనున్+కాక= వెళ్ళును గాక!

తాత్పర్యం: 'తండ్రిని చంపిన పాపికి ప్రాణాలున్నంత వరకూ మనశ్శాంతి కలుగదు. తండ్రి వెళ్ళిన ఉత్తమలోకానికే కొడుకు కూడా ధర్మానికి తగ్గట్లుగా వెళ్ళాలి.'

వ. అని యుగ్గడించి స్థావరంబులు జంగమంబులు నగు భూతంబులు విన, భుజంగపుత్త్రియు నాకర్ణింపఁ; జెప్పి 'వ్రతంబు నిష్ఠం బూనెద; మా తండ్రి లేకునికి నిజంబగు నేనిఁ బ్రాయోపవేశంబ యుత్తమ కృత్యంబు; వీరవధంబు పాపం; బంతకంటెను రాజవధం బెక్కు; డంతకంటెఁ గడు నగ్గలంబు ధార్మికవధంబు; జనక వధ పాతకం బింత యని కొలంది యిడరా; దిట్లుండ వీరుండును రాజును ధార్మికుండును జనకుండును నైన యిమ్మహితాత్ముని వధియించిన మహాపాతకుని కేతద్ర్వతానుష్ఠానంబు దక్క నొండుమెయి నిష్కృతి గల్గునే; దీని నడపెద'? నని పలికి యప్పరమనియతుం డుపస్పర్శనం బాచరించి పలుకు లుడిగి కూర్చుండె; నప్పుడు. **79**

ప్రతిపదార్థం: అని; ఉగ్గడించి= వక్కాణించి; స్థావరంబులు= కదలనివి, అచేతనములు; జంగమంబులున్= కదిలేవి, చేతనములు; అగు= అయిన; భూతంబులు= పదార్థాలు; వినన్= వినగా; భుజంగ= సర్పముయొక్క; పుత్త్రియున్= కుమార్తెయు; ఆకర్ణింపన్= వినగా; చెప్పి; వ్రతంబు= సదాచారంయొక్క; నిష్ఠన్= శ్రద్ధను; పూనెదన్= పూనుతాను; మా తండ్రి= అర్జునుడు; లేక+ఉనికి= లేకుండటం, మరణించటం; నిజంబు+అగు+ఏనిన్= నిజమయితే; ప్రాయోపవేశంబు+అ= మరణార్థం ఉపవసించి కూర్చుండటం; ఉత్తమ= మంచిదైన; కృత్యంబు= పని, వీర= వీరుడియొక్క; వధంబు= చంపటం; పాపంబు= పాపం; అంతకంటెను= వీరవధకంటె; రాజ= రాజుయొక్క; వధంబు= చంపుట; ఎక్కుడు= మహాపాపము; అంతకంటెన్= రాజ వధకంటె; ధార్మిక= ధర్మమునందు చరించువాడియొక్క; వధంబు= వధ; కడున్= మిక్కిలి; అగ్గలంబు= అధికం; మహత్తరపాపం; జనక= తండ్రియొక్క; వధ= చంపుటవలన కలుగు; పాతకంబు= పాపం; ఇంత= ఈ పరిమాణం కలది; అని; కొలంది= మితి; ఇడరాదు= పెట్టటం శక్యం కాదు; ఇట్లు= వాస్తవము ఈ విధంగా; ఉండన్= ఉండగా; వీరుండును= వీరుడునూ; రాజును; ధార్మికుండును= ధర్మమునందు చరించేవాడునూ; జనకుండును= తండ్రియూ; ఐన= అయిన; ఈ మహిత= పూజించబడిన; ఆత్మునిన్= ఆత్మకలవాడిని; వధియించిన= చంపిన; మహత్= గొప్ప; పాతకునికిన్= పాపికి; ఏతద్= ఈ; వ్రత= ప్రాయోపవేశ వ్రతముయొక్క; అనుష్ఠానంబు= ఆచరణమే; తక్కన్= తప్ప; ఒండు= మరియొక, ఇతరమైన; మెయిన్= విధంగా; నిష్కృతి= పాపవిముక్తి; కలుగున్+ఏ?= కలుగునా?; దీనిన్= ప్రాయోపవేశాన్ని; నడపెదన్= ఆచరిస్తాను. అని; పలికి; ఆ పరమ= ఆ అధికమైన; నియతుండు= నియమం కలవాడు; ఉపస్పర్శనంబు= ఆచమనం (మూడుసార్లు నీరు లోపలికి పుచ్చుకొనటం); ఆచరించి= చేసి; పలుకులు= మాటలు; ఉడిగి= మాని; కూర్చుండెన్= కూర్చున్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని అక్కడ ఉన్నవారు వింటూ ఉండగా బభ్రువాహనుడు వక్కాణించాడు. అంతేకాక సృష్టియందలి సర్వచేతనాచేతనములూ నాగకన్య అయిన ఉలూపీ వింటూ ఉండగా పలికాడు. మరియు 'నేను సదాచార శ్రద్ధ పాటిస్తాను. మాతండ్రి మరణించటం నిజమయితే ప్రాయోపవేశమే నాకు చేయదగిన మంచిపని. వీరవధ పాపం. అంతకంటె రాజవధ మహాపాపం. దానికంటె ధార్మికవధ మహత్తర పాపం. ఇక జనకవధ ఇంతతటిదని మితిపెట్టలేము. సత్యమిట్టిది కాబట్టి వీరుడూ, రాజూ, ధార్మికుడూ, తండ్రీ అయిన మహాత్ముడిని చంపిన మహాపాపికి ప్రాయోపవేశం చేయటంవలన తప్ప అన్యవిధంగా పాపవిముక్తి లేదు. కాబట్టి ప్రాయోపవేశమే చేస్తాను' అని చెప్పి, ఆ పరమ నియమబద్ధుడు ఆచమనంచేసి మౌనియై కూర్చున్నాడు. అప్పుడు.

ఉలూపి(చి) సంజీవనమణిచేత నర్జును బ్రదికించుట (సం. 14-81-1)

ఆ. అట్లు తెంపు చేసి యాసీను లైన యా। తల్లిఁ, గొడుకు, నవనిఁ ద్రెళ్ళియున్న
విజయుఁ జూచి పాఁపవెలఁది సంజీవన। మణిఁ దలంచెఁ గురుసమాజముఖ్య! 80

ప్రతిపదార్థం: కురుసమాజ= కురురాజ సమూహంలో; ముఖ్య!= శ్రేష్ఠుడా!; అట్లు= ఆ విధంగా; తెంపుచేసి= సాహసించి; ఆసీనులు+ఐన= కూర్చున్నవారైన; ఆ తల్లిన్= ఆ తల్లినీ, చిత్రాంగదనూ; కొడుకున్= కొడుకునూ; అవనిన్= భూమిమీద; త్రెళ్ళి+ఉన్న= పడి ఉన్న; విజయున్= అర్జునుడినీ; చూచి; పాఁపవెలఁది= నాగకాంత ఉలూపి; సంజీవన= తిరిగిబ్రదికించే; మణిన్= మణిని; తలంచెన్= స్మరించింది.

తాత్పర్యం: కురురాజశ్రేష్ఠా! ఉలూపి ఆ విధంగా సాహసించి కూర్చున్న చిత్రాంగదనూ, బభ్రువాహనుడినీ, యుద్ధభూమిలో పడి ఉన్న అర్జునుడినీ చూచి తిరిగి బ్రదికించే సంజీవన మణిని స్మరించింది.

వ. తలంచినం భుజంగమంబులకుఁ బరాయణంబైన యమ్మణి యమ్మహాభాగ హస్తతలంబునకు వచ్చిన నా భామిని భభ్రువాహను నాననం బాలోకించి. 81

ప్రతిపదార్థం: తలంచినన్= స్మరించగా; భుజంగమంబులకున్= సర్పాలకు; పరాయణంబు+ఐన= ప్రియమైనదైన; ఆ+మణి; ఆ మహాభాగ= మహాపవిత్రయొక్క; హస్తతలంబునకున్= అరచేతకి; వచ్చినన్= రాగా; ఆ భామిని= ఆ స్త్రీ - ఉలూపి; బభ్రువాహను= బభ్రువాహనుడియొక్క; ఆననంబు(న్)= ముఖమును; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: స్మరించిన వెంటనే నాగజాతివారికి ప్రియమైన ఆ సంజీవనమణి ఉలూపి అరచేతిలో నిలిచింది. అప్పుడు ఆమె బభ్రువాహనుడి ముఖం చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. విజయుండు చచ్చునే వేదురులార! యిం। ద్రునిచేత నైన; నీతనికి నొక్క
ప్రియము సేయంగఁ గోరియును నీ కొలఁది యా। రయు బుద్ధి నీతండు రణ మొనర్పఁ
దలఁచిన నివ్వీరుతలఁపు సిద్ధింపంగఁ। జేయుటకును నింత సేయవలసె
నాకుఁ; గావున మోహనంబగు మాయా ప్ర। యోగంబు నడపితి నుజ్జ్వలాత్మ!

తే. నరుఁడు నారాయణుఁడు; మహత్తరము సుమ్మె। యితని తేజ; మెవ్వరికిని నెట్లు దాని
నార్పవచ్చు; మీ వగ పెల్లఁ దీర్ప నిపుడ। యుత్థితుం డగు నీ కౌరవోత్తముండు. 82

ప్రతిపదార్థం: వేఁదురులార!= వెర్రులార!; ఇంద్రునిచేతన్= ఇంద్రుడిచేతను; ఐనన్= అయినను; విజయుండు= అనేక విజయాలు పొందినవాడు అర్జునుడు; చచ్చున్+ఏ?= చనిపోవునా?; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశిస్తున్న; ఆత్మ= ఆత్మకలవాడా!, బభ్రువాహనా!; ఈతనికిన్= అర్జునుడికి; ఒక్క= ఒక; ప్రియము= మేలు; చేయన్= చేయగా; కోరియును= కోరియూ; నీ= నీయొక్క; కొలఁది= శక్తి; ఆరయు= పరీక్షించే; బుద్ధిన్= తలంపుతో; ఈతండు= ఈ అర్జునుడు; రణము= యుద్ధం; ఒనర్పన్= చేయగా; తలఁచినన్= నిశ్చయించగా; ఈ వీరు= ఈ వీరుడియొక్క; తలఁపు= కోరిక; సిద్ధింపంగన్= నెరవేర్పగా; చేయుటకును= చేయటానికీ; నాకున్= నాకు; ఇంత= ఈ పెద్దపని; చేయవలసెన్= చేయవలసి వచ్చింది; కావునన్= కావున; మోహనంబు= మూర్ఛ కలిగించేది; అగు= అయిన; మాయా= మాయయొక్క; ప్రయోగంబు= ప్రయోగం; నడపితిన్= చేశాను; నరుఁడు= అర్జునుడు; నారాయణుఁడు; ఇతని= ఇతడియొక్క; తేజము= తేజస్సు; మహత్తరము= చాలా గొప్పది; చువ్వె= సుమా!; దానికిన్= ఆ తేజస్సును; ఎవ్వరికినిన్= ఎటువంటి వారికైనను; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ఆర్పన్= రూపుమాపగా; వచ్చున్?= సాధ్యమౌతుంది?; ఈ కౌరవ= ఈ కౌరవులలో; ఉత్తముండు= శ్రేష్ఠుడు; మీ= మీయొక్క; వగపు= విచారం; ఎల్లన్= అంతయూ; తీర్పన్= పోగొట్టగా; ఇపుడు+అ=ఇప్పుడే; ఉత్థితుండు= లేచినవాడు; అగున్= అవుతాడు.

తాత్పర్యం: వెర్రులారా! ఇంద్రుడిచేతనైనా అర్జునుడు చనిపోతాడా! నేను ఇతడికి గొప్ప మేలు చేయాలని కోరాను. అదీగాక నీ శక్తి పరీక్షించాలనే తలంపుతో నీతో యుద్ధం చేయ నిశ్చయించిన ఇతడి కోర్కి నెరవేర్ప నిర్ణయించాను. ఈ రెండు హేతువుల వలన మూర్ఛపోయేటట్లుగా మాయా ప్రయోగం చేశాను. అర్జునుడు నారాయణుడే. ఇతడి తేజస్సు చాలా గొప్పది. దానిని ఏ విధంగానైనా నశింపజేయటం ఎవ్వరికీ సాధ్యంకాదు. మీ విచారం తొలగించటానికి ఈ కౌరవశ్రేష్ఠుడు ఇప్పుడే లేస్తాడు.

వ. 'మాయా ప్రయోగంబ; వేఱొండుగాదు; నీకు మీతండ్రితోడ భండనంబు సేయ బుద్ధి పుట్టించితి; ఇంతమాత్ర' యని తత్ప్రదేశంబున నున్నయెల్లజనంబులు నుల్లంబుల నానందంబు నొందఁ బలికి, యమ్మణిపూరపురపతి కరతలంబున నమ్మణి యిడి, 'దీని నిమ్మహాత్ముని హృదయదేశంబు మోపు', మనవుడు నతం డట్ల చేయుట యుం. బార్థుండు ప్రత్యుజ్జీవితుండై. 83

ప్రతిపదార్థం: మాయా= మాయయొక్క; ప్రయోగంబు+అ= ప్రయోగమే; వేఱు+ఒండు= మరియొకటి; కాదు; మీ తండ్రితోడన్= మీ తండ్రితో; భండనంబు= యుద్ధం; చేయన్= చేయగా; నీకున్= నీకు; బుద్ధి= ఆలోచన; పుట్టించితిన్= కలిగేటట్లు చేశాను; ఇంతమాత్ర= ఇంతే; అని; తద్= ఆ; ప్రదేశంబునన్= చోటున; ఉన్న; ఎల్లన్+జనంబులున్= జనులందరూ; ఉల్లంబులన్= హృదయాలలో; ఆనందంబున్= ఆనందమును; ఒందన్= పొందగా; పలికి; ఆ మణిపూర= ఆ మణిపూరమనే; పుర= పట్టణంయొక్క; పతి= నాథుడియొక్క; కరతలంబునన్= అరచేతియందు; ఆ మణి= ఆ సంజీవనమణి; ఇడి= ఉంచి; దీనిన్= ఈ మణిని; ఈ మహత్+ఆత్ముని= పెద్దమనస్సుకలవాడియొక్క; హృదయదేశంబు= హృదయస్థానాన్ని; మోపుము= ఆనించుము; అనవుడున్= అనిన తరువాత; అతండు= బభ్రువాహనుడు; అట్లు+అ= అట్లే, ఉలూపి చెప్పిన విధంగానే; చేయుటయున్= చేసిన పిదప; పార్థుండు= అర్జునుడు; ప్రతి+ఉజ్జీవితుండు+ఐ= తిరిగి బ్రదికినవాడై.

తాత్పర్యం: 'ఇది మాయా ప్రయోగమే కాని మరియొకటి కాదు' అని ఉలూపి అన్నది. ఆ మాటలు విని అక్కడివారందరూ ఆనందించారు. అప్పు డామె ఆ మణిని బభ్రువాహనుడి అరచేతిలో ఉంచి దీనిని మహాత్ముడైన అర్జునుడి హృదయస్థానాన పెట్టు' మని పలికింది. బభ్రువాహనుడు ఆమె చెప్పినట్లే చేసిన వెంటనే అర్జునుడు తిరిగి బ్రతికాడు.

తే. **లేచి కూర్చుండి కలయంగఁ జూచి యెఱ్ఱ। సెరల కాంతియు దంతరుచియును బెరయ**
నతి మనోహరముగఁ దనసుతునితోడ। 'మనుజనాయక! కుశలమే?' యనుడు నతఁడు. 84

ప్రతిపదార్థం: లేచి= అర్జునుడు లేచి; కూర్చుండి; కలయంగన్= అంతటా, నలువైపులా; చూచి; అతి= మిక్కిలి; మనోహరముగన్= అందంగా; ఎఱ్ఱ= కంటియందలి ఎర్రని; సెరల= గీరల; కాంతియున్= కాంతియూ; దంత= పండ్లయొక్క తెల్లని; రుచియును= కాంతియూ; బెరయన్= కూడగా; తన= తనయొక్క; సుతునితోడన్= కొడుకుతో; మనుజనాయక!= రాజా!; కుశలము+ఏ?= సేమమే కదా?; అనుడున్= అని అనగా; అతఁడు= ఆ బభ్రువాహనుడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు లేచి కూర్చుండి నాలుగు దిక్కులా చూచాడు. అతడి కన్నులలోని ఎర్రగీరల కాంతీ, తెల్లని పండ్లకాంతీ చాలా అందంగా కలిసిపోయినవి. అప్పుడు అతడు తన కొడుకును 'రాజా! సేమమే కదా!' అని ప్రశ్నించాడు. పిదప బభ్రువాహనుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **వినయ మారంగ నాతని చరణంబుల। కెఱఁగి 'భవత్పుణ్య వీక్షణమున**
నఖిలంబుఁ గుశలంబ' యనిన 'నిజ్జనముల। మొగములయందెల్ల వగపు దోఁచి
యచ్చెరువాటును హర్షంబుఁ గదిరెడు;। నిది యేమి చెప్పవే యెఱుఁగు దేని;
నాచెప్పినట్ల రణంబున కేతెంచి। తీవు; చిత్రాంగద యేల వచ్చె?

ఆ. **నిచ్చటికి నులూపి(చి) యేమిటి కిపుడు చ। న్దెంచె?' ననుడు భక్తి నిర్భరముగ**
నతఁడు సాఁగి మ్రొక్కి హస్తముల్ మొగిచి య। య్యహి తనూజఁ జూపి యతనితోడ. 85

ప్రతిపదార్థం: వినయము; ఆరంగన్= నిండగా; అతని= అర్జునుడియొక్క; చరణంబులకున్= కాళ్ళకు; ఎఱఁగి; భవత్= మీయొక్క; పుణ్య= పవిత్రమైన; వీక్షణమునన్= చూపుచేత; అఖిలంబున్= సమస్తమునూ; కుశలంబు+అ= సేమమే; అనినన్= అనగా; ఈ జనముల= ఈ జనులయొక్క; మొగముల+అందున్= ముఖాలలో; ఎల్లన్= అంతటా; వగపు= విచారం; తోఁచి= కనబడి; అచ్చెరువాటును= ఆశ్చర్యమూ; హర్షంబు= సంతోషమూ; కదిరెడున్= కలుగుతున్నవి; ఎఱుఁగుదు+ఏని= తెలిసినవాడవైతే; ఇది; ఏమి= ఏమిటో; చెప్పవే= చెప్పుమా; ఈవు; నా+చెప్పిన+అట్ల= నేను చెప్పిన విధంగానే; రణంబునకున్= యుద్ధానికి; ఏతెంచితి= వచ్చావు; చిత్రాంగద; ఏల= ఎందువలన; వచ్చెన్= వచ్చింది. ఇచ్చటికిన్= ఇక్కడకు; ఉలూపి(చి)= ఉలూపి; ఇపుడు; ఏమిటికిన్= దేనికి; చన్+తెంచెన్= వచ్చింది; అనుడున్= అనగా; భక్తి= భక్తిచేత; నిర్భరము+కన్= నిండి ఉండేటట్లుగా; అతఁడు= బభ్రువాహనుడు; చాఁగి= సాష్టాంగపడి, మ్రొక్కి; హస్తముల్= చేతులు; మొగిచి= మోడ్చి; ఆ అహి= ఆ నాగరాజుయొక్క; తనూజన్= పుత్రికను; చూపి; అతనితోడన్= అర్జునుడితో.

తాత్పర్యం: పరిపూర్ణ వినయంతో అర్జునుడి కాళ్ళకు మ్రొక్కి 'మీ పావన కటాక్ష వీక్షణం చేత అందరూ సేమమే' అని అన్నాడు. తరువాత అర్జునుడు 'నాకు వీరి ముఖాలలో విచారం గోచరించి ఆశ్చర్యమూ సంతోషమూ కలుగుతున్నవి. వీరి విచారానికి కారణం నీకు తెలిస్తే నాకు చెప్పుము. నీవు నేను చెప్పిన విధంగానే యుద్ధం చేయటానికి వచ్చావు. మరి ఇక్కడకు చిత్రాంగద ఎందుకు వచ్చింది? ఉలూపి ఇప్పుడు దేనికి వచ్చింది?' అని అడిగాడు. అంతట బభ్రువాహనుడు సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి, లేచి చేతులు మొగిడ్చి నాగకన్య అయిన ఉలూపిని చూపి అర్జునుడితో. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. **'అంతయు నిమ్మహానుభావ నడుగుం' డనిన, గాండీవి యా యింతివదనం బాలోకించి 'కురువంశ నిస్తారకా! నీ రాకకుం గారణంబేమి?; ' యిమ్మణిపూర పురనాథుని దెస నావలన భవదీయ చిత్తంబు ప్రసన్నంబయి యున్న యదియె?; యిన్నరపతియును నేనును జిత్రాంగదయును నీకేమియు నపరాధంబు సేయము గదా' యనుటయు.** **86**

ప్రతిపదార్థం: అంతయున్= వృత్తాంతమంతయూ; ఈ మహానుభావన్= మహిమగలదానిని; అడుగుండు= అడుగుడు; అనినన్= అనగా; గాండీవి= అర్జునుడు; ఆ ఇంతి= ఆ స్త్రీయొక్క; వదనంబు= ముఖమును; ఆలోకించి= చూచి; కురువంశ= కురువంశమును; నిస్తారకా!= ఉద్ధరించుదానా!; నీ= నీయొక్క; రాకకున్= వచ్చుటకు; కారణంబు= కారణం; ఏమి?= ఏది?; ఈ మణిపూరపుర= ఈ మణిపూర పురముయొక్క; నాథునిదెసన్= నాథుడియెడ; నా వలనన్= నా యెడల; భవదీయ= నీ యొక్క; చిత్తంబు= మనస్సు; ప్రసన్నంబు+ఐ= తృప్తి పొందినదై, దయగలదై; ఉన్న+అది+ఎ?= ఉన్నదా?; ఈ నరపతియును= ఈ రాజునూ; నేనును= నేనూ; చిత్రాంగదయున్= చిత్రాంగదయూ; నీకున్= నీ యెడ; ఏమియున్= ఏమియూ; అపరాధంబు= తప్పు; చేయము+కదా= చేసి ఉండము కదా; అనుటయున్= అని అన్నతరువాత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తాత్పర్యం: 'వృత్తాంతమంతా ఈ మహానుభావను అడుగుము' అని అన్నాడు. అప్పుడు అర్జునుడు ఉలూపిని తేరిపారజూచి 'కురుకులోద్ధారకా! నీ రాకకు కారణ మేది? బభ్రువాహనుడియెడలా, నా యెడలా నీ మనస్సు తృప్తి వహించి ఉన్నదా? ఇతడు గానీ, నేనుగానీ, చిత్రాంగద గానీ నీ యెడ తప్పుచేశామా? అని అన్నాడు.

ఉలూపి(చి) యర్జునునితో వసువుల కోపప్రసాదంబుల నెఱింగించుట (సం. 14-82-5)

సీ. **అల్లన నవ్వుచు నయ్యింతి యతనితో। 'నాథ! నీయం దొకనాఁడు నెగ్గు**
గలదె?; నా పుత్త్రుని వలనఁ గీ డెక్కడి। యది?; వినీతాత్మ చిత్రాంగదయును;
గినియక విను; మేను వినతోత్తమాంగ నై। చెప్పెద; నీ సుతుచేత నీకు
నావహిల్లె నశుభ; మాహవంబున నీవు। గంగాతనూజు శిఖండి నెపము

తే. **గాఁగ దెగటార్చి; తది పాతకంబు; దాని। కనఘ! నిష్కృతి సేయక తనువు విడిచి**
తేని నరకవాసమునకుఁ బోనువలయుఁ;। గాన నిష్కృతిసేసితిఁ గడఁగి వచ్చి. **87**

ప్రతిపదార్థం: ఆ ఇంతి= ఆ స్త్రీ ఉలూపి; అల్లన్+అ= మెల్లగా; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; అతనితోన్= అర్జునుడితో; నాథ!= నాథా!; నీయందున్= నీయెడ; ఒకనాఁడున్= ఏనాడైనను; ఎగ్గు= తప్పు; కలదు+ఎ= ఉన్నదా; నా= నాయొక్క; పుత్త్రుని వలనన్= కుమారుడివలన, బభ్రువాహనుడివలన; కీడు= తప్పు; ఎక్కడి+అది?= ఎక్కడ ఉన్నది?; చిత్రాంగదయును= చిత్రాంగద కూడా; వినీత= నాగరకతను పొందిన, సుశిక్షితమైన; ఆత్మ= మనస్సు కలది; కినియక= కోపగించక; వినుము; ఏను= నేను; వినత= ముందునకు వాలిన; ఉత్తమాంగన్= తల కలదానను (వినయంతో తలవాల్చిన దానను అని అర్థం); ఐ; చెప్పెదన్= చెప్తుతాను; నీకున్= నీకు; నీ= నీయొక్క; సుతుచేతన్= కుమారుడివలన; అశుభము; ఆవహిల్లెన్= కలిగింది; నీవు; ఆహవంబునన్= యుద్ధంలో; శిఖండి; నెపము= మిష; కాఁగన్= కాగా; గంగా= గంగానదియొక్క; తనూజున్= కుమారుడిని, భీష్ముడిని; తెగటార్చితి(వి)= చంపితివి; అది= భీష్మవధ; పాతకంబు= మహాపాపం; అనఘ!= పాపరహితా! పుణ్యాత్మా; దానికిన్= ఆ మహాపాపానికి; నిష్కృతి= ప్రాయశ్చిత్తం; చేయక; తనువు విడిచితి (వి)+ఏనిన్= శరీరమును వదలితే, మరణిస్తే; నరక= నరకంయొక్క; వాసమునకున్= నివసించటానికి; పోను+వలయున్= పోవలయును; కాన; కడఁగి=పూనుకొని; వచ్చి; నిష్కృతి= ప్రాయశ్చిత్తం - ప్రతిక్రియ; చేసితిన్= చేశాను.

తాత్పర్యం: మెల్లగా నవ్వుతూ ఉలూపి అర్జునుడితో 'ప్రాణేశ్వరా! ఏనాడూ నీవు తప్పుచేయలేదు. నా కుమారుడివలన తప్పు ఎక్కడ? ఇక చిత్రాంగద అంటావా సుశిక్షితమైన మనస్సు కలదే. కోపగించకుండా వినుము. వినయంతో తలవాల్చి నమస్కరించి చెప్పుతాను. నీ కుమారుడివలన నీకు అశుభం కలిగింది. నీవు యుద్ధంలో శిఖండి మిషగా భీష్ముడిని పడగొట్టావు. అది మహాపాపం. ఆ పాపానికి ప్రాయశ్చిత్తం చేసికొనకుండా నీవు మరణిస్తే నరకానికి వెళ్ళవలసి ఉంటుంది. అందువలన నేను పూనుకొని వచ్చి నీకు పాపవిముక్తి చేశాను.

విశేషం: 'ఏని నరకవాసమునకుఁ బోవ వలయు'- ఈ ఎత్తుగీతి మూడవ పాదములో యతి దప్పింది. వావిళ్ళవారు, రామా అండ్ కో వారు ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ వారు ప్రకటించిన భారత ప్రతులయందును ఈ పాఠమే కనబడుతున్నది. 'పోవవలయు' అనేచోట 'పోను వలయు' అని ఉండటం ఒప్పు.

వ. అది యెట్లంటేని నాకర్ణింపు; మే నొక్కనాఁడు సఖీసమేతంబుగా సురనదీస్నానంబునకు వచ్చియుండ, వసువు లక్కడకేతెంచి యింతనంత నొక్కరేవునం దోఁచి కృత స్నానులై నిజరూపంబున సన్నిహితయైన గంగాదేవితోడ 'గాండీవధరుండు శిఖండిం బురస్కరించుకొని, గాంగేయుం డేయకుండం బరమ సాయకంబుల నతనిం గూల్చె; నట్లు కుత్సితజయార్జనం బొనర్చిన యయ్యర్జును నేము శాపసంతాపితుం జేయుదు' మని చెప్పిన నప్పరమానుభావయు దాని కొడంబడిన పలుకు పలికె; నంతయు విని తత్క్షణంబ. 88

ప్రతిపదార్థం: అది; ఎట్లు; అంటి(వి)+ఏని= అని అనినచో; ఆకర్ణింపుము= వినుము; ఏను= నేను; ఒక్కనాఁడు= ఒక రోజు; సఖీ= చెలికత్తెలతో; సమేతంబు+కాన్= కూడిఉండేటట్టుగా; సురనదీ= గంగానదియొక్క; స్నానంబునకున్= స్నానానికి; వచ్చి+ఉండన్= వచ్చి ఉండగా; వసువులు; అక్కడకున్= అక్కడకు; ఏతెంచి= వచ్చి; ఇంతన్+అంతన్= సమీపాన; ఒక్కరేవునన్= ఒకానొక రేవులో; తోఁచి= కనబడి; కృతస్నానులు+ఐ= స్నానం చేసినవారై; నిజ= తనయొక్క; రూపంబునన్= రూపంతో, స్వస్వరూపంతో; సన్నిహిత+ఐ= దగ్గరకు వచ్చినదైన; గంగాదేవితోడన్= గంగాదేవితో; గాండీవ= గాండీవమును; ధరుండు= ధరించినవాడు అర్జునుడు; శిఖండిన్= శిఖండిని; పురస్కరించుకొని= ముందుంచుకొని; గాంగేయుండు= గంగానది కుమారుడు భీష్ముడు; ఏయక= బాణాలు ప్రయోగించక; ఉండన్= ఉండగా; పరమ= శ్రేష్ఠములైన; సాయకంబులన్= బాణాలతో; అతనిన్= అతడిని; కూల్చెన్= పడగొట్టాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; కుత్సిత= నీచమైన; జయ= జయంయొక్క; ఆర్జనంబు= సంపాదనము; ఒనర్చిన= చేసిన; ఆ+అర్జునున్= ఆ అర్జునుడిని; ఏము= మేము; శాప= శాపంచేత; సంతాపితున్= మిక్కిలి తపింపజేయబడిన వాడినిగా; చేయుదుము= చేస్తాము; అని; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ పరమ= ఆ అధికమైన; అనుభావయున్= మహిమ కలదియు, గంగాదేవియు; దానికిన్= వసువుల నిర్ణయానికి; ఒడంబడిన= ఒప్పుకొనిన; పలుకు= మాట; పలికెన్= పలికింది; అంతయున్= దీనినంతయూ; విని; తద్+క్షణంబు+అ= ఆ క్షణముననే.

తాత్పర్యం: అది యెట్లని నీవంటే నేను చెప్పుతాను వినుము. నేను ఒక నాడు చెలికత్తెలతో కూడి స్నానం చేయటానికి గంగానదికి వెళ్ళాను. ఇంతలో వసువులు కూడా వచ్చి మాకు దగ్గరగా ఉన్న రేవులో స్నానం చేశారు. వారు స్వస్వరూపంతో వచ్చిన గంగాదేవితో 'అర్జునుడు శిఖండిని ముందుంచుకొని భీష్ముడిని ఎదుర్కొన్నాడు. భీష్ముడు తన నియమం ప్రకారం బాణాలు ప్రయోగించలేదు. ఈ సందు చూచికొని అర్జునుడు ఉత్తమ బాణాలతో పడగొట్టాడు. ఈ విధంగా నీచ విజయం సంపాదించిన అర్జునుడిని మేము శాపంతో మాడ్చి వేస్తాము' అని అన్నారు. గంగాదేవి కూడా వారి నిర్ణయాన్ని ఆమోదించింది. దీనినంతా వినిన నేను వెంటనే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **అరిగి యేఁ దండ్రికి నత్తెఱంగంతయు । నెఱిఁగించుటయు, నతం డెసక మెసఁగ**
భయమున రయమునఁ బఱతెంచి వసువులఁ । బెక్కు విధంబులఁ బ్రియము పుట్టఁ
దెలిచి ప్రార్థించిన నలుక వో విడిచి వా । రతనితో 'విను సమయం బొకండు
చేసెద; మనిలోన వాసవిఁ దత్సూనుఁ । డగు బభ్రువాహనుం డస్త్రవితతిఁ

ఆ. **బఱపి గూల్చె నేనిఁ బాయు నక్కిల్బిష; । మనిన మగిడి వచ్చి యా భుజంగ**
నాథుఁ డెల్లఁ జెప్పె నాకు; నిప్పని దగ । నిట్లు దీర్చితిని సమిద్ధతేజ! **89**

ప్రతిపదార్థం: ఏన్= నేను; అరిగి= వెళ్ళి; తండ్రికిన్= మా తండ్రికి; ఆ తెఱంగు= ఆ వృత్తాంతం; అంతయున్= అంతయూ; ఎఱిఁగించుటయున్= తెలిపిన తరువాత; అతండు= మా తండ్రి; ఎసకము= తత్తరపాటు; ఎసఁగన్= ఎక్కువ కాగా; భయమునన్= భయంతో; రయమునన్= వేగంతో; పఱతెంచి= పరుగున వచ్చి; పెక్కువిధంబులన్= అనేక విధాలుగా; ప్రియము= ప్రీతి; పుట్టన్= పుట్టగా; వసువులన్= వసువులను; తెలిచి= పొగడి; ప్రార్థించినన్= ప్రార్థించగా; వారు= వసువులు; అలుక= కోపం; పోవిడిచి= పూర్తిగా వదలి; అతనితోన్= మా తండ్రితో; విను= వినుము; సమయంబు= నియమం; ఒకండు= ఒకటి; చేసెదము; అనిలోనన్= యుద్ధంలో; వాసవిన్= అర్జునుడిని; తద్= అతడియొక్క; సూనుఁడు= కుమారుడు; అగు= అయిన; బభ్రువాహనుండు; అస్త్ర= అస్త్రాలయొక్క; వితతిన్= సమూహంచేత; పఱపి= బాధించి; కూల్చెన్+ఏనిన్= పడగొట్టితే; ఆ కిల్బిషము= ఆ పాపం; పాయున్= వదలును; అనినన్= అని అనగా; మగిడి= తిరిగి; వచ్చి; ఆ భుజంగ= సర్పములయొక్క; నాథుఁడు= రాజు; నాకున్= నాకు; ఎల్లన్= అంతయు; చెప్పెన్= చెప్పాడు; సమిద్ధ= ప్రజ్వలింపచేయబడిన; తేజ!= తేజస్సు కలవాడా!; ఈ పని= వసువులు చెప్పిన పని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తీర్చితిని= నెరవేర్చాను.

తాత్పర్యం: వెళ్ళి ఆ వృత్తాంతమంతా మా తండ్రికి చెప్పాను. ఆయనకు తత్తరపాటు హెచ్చింది. మా తండ్రి భయపడి సత్వరంగా పరుగున వచ్చి వసువులను స్తుతించి ప్రార్థించాడు. వారికి ఆనందం కలిగింది. కోపం వీడి వసువులు మా తండ్రితో 'ఒక నియమం పెట్టాము. వినుము, అర్జునుడి కుమారుడైన బభ్రువాహనుడు యుద్ధంలో అనేకాస్త్రాలచేత బాధించి అతడిని పడగొట్టాలి. అప్పుడు గాని అతడికి పాపవిముక్తి కలుగదు' అని చెప్పారు. ఆ నాగనాథుడు తిరిగివచ్చి జరిగినదంతా నాకు చెప్పాడు. మహాతేజస్వీ! వసువులు చెప్పిన పనిని ఈ విధంగా నెరవేర్చాను.

వ. **తీర్చిన తెఱంగు నెఱింగించెద' నని పలికి బభ్రువాహను నుపలక్షించి 'యిక్కుమారుండు నీతో సమరంబు చేయనొల్లక నమస్కరించి మరలి మందిరంబునకుం బోవు చున్కి బుద్ధింగని సమయకార్యంబునకు నిది యవసరం బని యూహించి రయంబున నితనికడకు వచ్చి 'రణంబు మీ తండ్రికిఁ బ్రియంబును ధర్మంబు' నని చెప్పి యితనిం బోరికిం బురికొల్పి యివ్వీరునియందు వసువులు చెప్పిన విధంబు గలుగునట్లుగా విక్రమ విశేషం బావహించితి.'** **90**

ప్రతిపదార్థం: తీర్చిన= నెరవేర్చిన; తెఱంగు= తీరు; ఎఱింగించెదన్= తెలుపుతాను; అని; పలికి; బభ్రువాహనున్= బభ్రువాహనుడిని; ఉపలక్షించి= ఉద్దేశించి; ఈ కుమారుండు= ఈ రాజపుత్రుడు; నీతోన్= నీతో; సమరంబు= యుద్ధం; చేయన్= చేయగా, ఒల్లక= ఇష్టపడక; నమస్కరించి= మ్రొక్కి; మరలి= వెనుదిరిగి; మందిరంబునకున్= తన సౌధానికి; పోవుచున్+ఉన్కి= పోవుచుండటం; బుద్ధిన్= దివ్యజ్ఞానంతో; కని= తెలిసికొని; సమయ= వసువులు పెట్టిన నియమముయొక్క; కార్యంబునకున్= పనికి; ఇది;

అవసరంబు= సమయం; అని; ఊహించి; రయంబునన్= వేగంగా; ఇతని కడకున్= ఇతడి దగ్గరకు; వచ్చి; రణంబు= యుద్ధం; మీ తండ్రికిన్= మీ తండ్రికి; ప్రియంబును= ఇష్టమయినది; ధర్మంబును= ధర్మమును; అని; చెప్పి; ఇతనిన్= ఇతడిని; పోరికిన్= యుద్ధానికి; పురికొల్పి= ప్రోత్సహించి; ఈ వీరుని యందున్= ఈ వీరుడియందు; వసువులు; చెప్పిన; విధంబు= విధం; కలుగు+అట్లు+కాన్= జరిగేటట్లుగా; విక్రమ విశేషంబు= పరాక్రమాతిశయం; ఆవహించితిన్= కలిగించాను.

తాత్పర్యం: నేను ఏ విధంగా ఆ పని నెరవేర్చానో చెప్తుతాను' అని పలికి బభ్రువాహనుడిని ఉద్దేశించి 'ఈ రాచకొడుకు నీతో యుద్ధం చేయటానికి ఇష్టపడక ఒక నమస్కారం పెట్టి తిరిగి తన సౌధానికి వెళ్ళాడు కదా! దివ్యజ్ఞానంచేత ఇతడు తిరిగి వెళ్ళటం నేను తెలిసికొని వసువులు పెట్టిన నియమానికి తగినపని చేయటానికి ఇదే సమయమని ఊహించి ఇతడి దగ్గరకు వచ్చాను. వచ్చి 'యుద్ధం మీ తండ్రికి ఇష్టం. అది ఆయనకు ధర్మం' అని ఇతడిని యుద్ధానికి రెచ్చగొట్టాను. అంతేకాక వసువులు చెప్పిన రీతిగా సిద్ధించటానికి ఇతడిలో పరాక్రమాతిశయాన్ని కలిగించాను.'

క. అనినఁ బ్రియమంది 'దేవీ! యనఘుం బగు నీ చరిత్ర మస్మత్కుల వ
ర్ధన కారి యగుట యెప్పుడుఁ। గనినది గాదె!' యని పలికె గాండీవి నృపా! 91

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= రాజా! జనమేజయా!; అనినన్= అని ఉలూపి ఆ విధంగా అనగా; గాండీవి= అర్జునుడు; ప్రియము= ప్రీతి; అంది= పొంది; దేవీ!; అనఘంబు= పాపరహితం; అగు= అయిన; నీ= నీయొక్క; చరిత్ర= నడవడి; అస్మద్= మాయొక్క; కుల= కులంయొక్క; వర్ధన= పెంపును; కారి= చేసేది; అగుట; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; కనిన+అది= తెలిసిందే; కాదు+ఎ!= కదా!; అని; పలికెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఆ విధంగా చెప్పిన ఉలూపి మాటలు విని అర్జునుడు ఆనందించాడు. అతడు 'దేవీ! నీ పుణ్యచరిత్రం ఎల్లప్పుడూ మా వంశానికి పెంపు కలిగించటం తెలిసిందే కదా!' అని అన్నాడు.

ఆ. పలికి సాదరముగ బభ్రువాహనుఁ జూచి। మానితాగమిష్యమాణ చైత్ర
మాస పౌర్ణమాసి మహితాశ్వమేధ కా। లంబు; దాని దెసఁ దలంపు గలిగి. 92

ప్రతిపదార్థం: సహస+ఆదరము+కన్= గౌరవ పూర్వకంగా; పలికి; బభ్రువాహనున్= బభ్రువాహనుడిని; చూచి= ఉద్దేశించి; మానిత= పూజించబడిన, పవిత్రమైన; ఆగమిష్యమాణ= రానున్న; చైత్రమాస= చైత్రమాసంయొక్క; పౌర్ణమాసి= పూర్ణిమ; మహిత= పూజించబడినదగు, పుణ్యప్రదమైన; అశ్వమేధ= అశ్వమేధంయొక్క; కాలంబు= సమయం; దానిదెసన్= దానియెడ; తలంపు కలిగి= మనస్సు పెట్టి; (దానిని గుర్తుపెట్టుకొని అని అర్థం).

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సగౌరవంగా ఉలూపితో పలికి అర్జునుడు బభ్రువాహనుడిని చూచి 'రానున్న పవిత్రచైత్రమాస పూర్ణిమే పుణ్యప్రదమైన అశ్వమేధ సమయం. దానిని గుర్తుపెట్టుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. నీవును దల్లులు బంధు జ। నావళియుం బరిజనములు హస్తినగరికిన్
రావలయు; ధర్మజుని సం। భావనముం బడయు టొసఁగుఁ బరమ శుభంబున్.' 93

ప్రతిపదార్థం: నీవును= నీవూ; తల్లులు= మీ తల్లులునూ; బంధుజన= బంధువులయొక్క; ఆవళియున్= సమూహమునూ;

పరిజనములు= సేవకులునూ; హస్తినగరికిన్= హస్తినాపురానికి; రావలయున్= రావాలి; ధర్మజుని= ధర్మరాజుయొక్క; సంభావనమున్= మన్నన; పడయుట= పొందుట; పరమ= ఉత్తమమైన; శుభంబున్= శుభమును; ఒసంగున్= కలిగిస్తుంది.

తాత్పర్యం: నీవూ, మీ తల్లులూ, బంధువులూ, సేవకులూ హస్తినాపురానికి తప్పకరావాలి. ధర్మజుడి మన్నన మీకు ఉత్తమ శుభాలను కలిగిస్తుంది.

చ. అనవుడు ' నట్ల చేసెద నుదాత్త చరిత్ర! పురంబు చొచ్చి యి
వ్వనితలు నీవు నా వలని వత్సలతం గొనియాడు చియ్యెడన్
మన మలరంగ నిల్చి, జనమాన్యునిఁగా ననుఁజేసి ప్రీతి నే
ననుపఁగ వచ్చి చేయు మనుయానము యజ్ఞతురంగ రక్షకై. 94

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని అనగా; ఉదాత్త= గొప్ప; చరిత్ర= నడవడి, స్వభావం కలవాడా!; అట్లు+అ= అట్లే; చేసెదన్= చేస్తాను; ఈ+వనితలు= ఈ స్త్రీలు, ఈ తల్లులందరు; నీవు; పురంబు= పట్టణం; చొచ్చి= ప్రవేశించి; నావలనన్= నా యందలి; వత్సలతన్= పుత్రప్రేమతో; కొనియాడుచున్= ఆదరిస్తూ; ఈ+ఎడన్= ఇక్కడ; మనము= మనస్సు; అలరంగన్= సంతోషించగా; నిల్చి= ఉండి; ననున్= నన్ను; జన= ప్రజలచేత; మాన్యునిన్+కాన్= గౌరవించతగినవాడినిగా; చేసి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; నేను; అనుపఁగన్= వీడ్కొల్పగా; వచ్చి; యజ్ఞతురంగ= యజ్ఞాశ్వంయొక్క; రక్షకై= రక్షణకొరకు; అనుయానము= అనుసరించి వెళ్ళటం; వెంబడించటం; చేయుము.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ విధంగా పలుకగా 'ఉదాత్త ప్రకృతి కలవాడా! నీవు చెప్పినట్లే చేస్తాను. ఈ తల్లు లిద్దరూ, నీవూ పట్టణం ప్రవేశించండి. నాపై ప్రేమతో నన్ను ఆదరిస్తూ ఇక్కడ కొన్నాళ్ళపాటు ఉండి, ప్రజలు పూజించతగినవాడినిగా చేయండి. సంతోషించి, నేను వీడ్కొల్పగా యజ్ఞాశ్వాన్ని రక్షించటానికి వెంట వెళ్ళండి.

వ. అనుచుం బ్రణతుండై బభ్రువాహనుండు ప్రార్థించినం, బార్థుండప్పార్థివుతో ' నేను దీక్షితుండనగుట యెఱుం గవే; నాకుం బురప్రవేశంబు చేయం జనదు; పోయి వచ్చెద; మీరును సుఖులరయి యుండుం 'డనిన 'నట్లకాక' యని యతం డుచిత ప్రకారంబునం బూజించి యామంత్రణంబు చేయ నబ్భామలచేత ననుజ్ఞాతుండై యమ్మ హాత్ముండు యజ్ఞాశ్వంబు ననుసరించె; నదియు నిజేచ్ఛ నఖిల దేశంబులం బ్రవర్తిల్లె; నట్టియెడ. 95

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; ప్రణతుండు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; బభ్రువాహనుండు; ప్రార్థించినన్= ప్రార్థించగా; పార్థుండు= అర్జునుడు; ఆ పార్థివుతోన్= ఆ రాజుతో; నేను; దీక్షితుండను+అగుట= దీక్షపూనినవాడను కావటం, ఎఱుంగవు+ఏ?= తెలిసికొనవా?; నాకున్= నాకు; పుర= పట్టణంయొక్క; ప్రవేశంబు= ప్రవేశం; చేయన్= చేయగా; చనదు= తగదు; పోయి వచ్చెదన్= వెళ్ళుతున్నాను; మీరును; సుఖులరు+ఐ= సుఖంకలవారై; ఉండుండు= ఉండండి; అనినన్= అనగా; అట్లు+అ= అట్లే; కాక= అగును గాక; అని; అతండు= బభ్రువాహనుడు; ఉచిత= తగిన; ప్రకారంబునన్= విధంగా; పూజించి; ఆమంత్రణంబు చేయన్= వీడ్కొల్పగా; ఆ భామలచేతన్= ఆ స్త్రీలచేత, భార్యలచేత; అనుజ్ఞాతుండు+ఐ= అనుమతించబడినవాడై; ఆ+మహత్+ఆత్ముండు= ఆ గొప్ప మనస్సు కలవాడు; యజ్ఞ= యజ్ఞంయొక్క; అశ్వంబున్= గుర్రమును; అనుసరించెన్= వెంబడించాడు; అదియున్= ఆ గుర్రమునూ; నిజ= తనయొక్క; ఇచ్ఛన్= ఇష్టంవచ్చినట్లు; అఖిల= సమస్తమైన; దేశంబులన్= దేశాలలో; ప్రవర్తిల్లెన్= సంచరించింది.

తాత్పర్యం: అంటూ బభ్రువాహనుడు నమస్కార పూర్వకంగా ప్రార్థించాడు. అర్జునుడు ఆ రాజుతో 'నేను దీక్ష వహించానని నీకు తెలుసు కదా! కావున నాకు పట్టణంలో ప్రవేశించటం తగదు. నేను వెళ్ళుతున్నాను. మీరు సుఖంగా ఉండండి' అని అన్నాడు. అంత బభ్రువాహనుడు సరే అని సముచితంగా పూజించి అర్జునుడిని వీడ్కొల్పాడు. అతడు భార్యల అనుమతి పొంది యజ్ఞాశ్వాన్ని వెంబడించాడు. అది సమస్త దేశాలలో ఇచ్చ వచ్చినట్లు సంచరించింది. ఆ సమయంలో.

క. రాజగృహపురము కడ న। వ్వాజి యరుగు టెఱిఁగి, యాహవమునకుఁ బిలిచెన్
రాజ త్కీర్తి ధనుం డగు। నా జిష్ణుని మేఘసంధి యను రా జధిపా! 96

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= రాజా!; ఆ వాజి= ఆ గుర్రం; రాజగృహ= రాజగృహమనే; పురము కడన్= పట్టణం దగ్గర; అరుగుట= చేరటం; ఎఱిఁగి= తెలిపి; మేఘసంధి; అను= అనే; రాజు; రాజత్= ప్రకాశిస్తున్న; కీర్తి= కీర్తియే; ధనుండు= ధనంగా కలవాడు; అగు= అయిన; ఆ జిష్ణునిన్= ఆ జయశీలుడిని, అర్జునుడిని; ఆహవమునకున్= యుద్ధానికి; పిలిచెన్= ఆహ్వానించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! గుర్రం రాజగృహం చేరింది. ఇది తెలిసి మేఘసంధి-మహాకీర్తి సంపన్నుడూ, జయశీలుడూ అయిన అర్జునుడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానించాడు.

వ. అట్టు లప్పురంబు పతి యగు జరాసంధ పౌత్త్రుండు బాల్యంబునం దన్ను నెదిరి నెఱుంగమిం గవ్వడిం గయ్యం బునకుం బిలిచి పుచ్చి తోడన కల్పిత రథారూఢుండై వెడలి యవ్వాసవికి నడ్డపడి. 97

ప్రతిపదార్థం: అట్టులు= ఆ విధంగా; ఆ పురంబు= ఆ రాజగృహ నగరంయొక్క; పతి= అధిపతి; అగు= అయిన; జరాసంధ= జరాసంధుడియొక్క; పౌత్త్రుండు= మనుమడు; బాల్యంబునన్= పిల్లతనంచేత; తన్నున్= తనను; ఎదిరిన్= శత్రువునూ; ఎఱుంగమిన్= ఎరుగకుండటంచేత; కవ్వడిన్= అర్జునుడిని; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి; పిలిచి పుచ్చి= ఆహ్వానించి; తోడన్+అ= వెంటనే; కల్పిత= సిద్ధంచేయబడిన; రథ= రథమును; ఆరూఢుండు+ఐ= ఎక్కినవాడై; వెడలి= వెళ్ళి; ఆ+వాసవికిన్= ఆ ఇంద్రుడి కుమారుడు అర్జునుడికి; అడ్డపడి= అడ్డం వచ్చి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తాత్పర్యం: రాజగృహ నగరాధిపతీ, జరాసంధుడి మనుమడూ అయిన మేఘసంధి పిల్లతనంచేత స్వపర తారతమ్యం తెలియక అర్జునుడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానించి వెంటనే సర్వసన్నద్ధమైన రథమెక్కి వెళ్ళి అతడికి అడ్డపడి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. 'వనితలలోపలఁ జనియెడు చాడ్పున। నివ్వాజిఁ గొని యించుకేని శంక
లేక పోయెదవు; పోనీక యేఁ బట్టెద। దీనిఁ; గయ్యము చేసెదేనిఁ జేయు;
మనుడు నవ్వుచు నతం డమ్మగధేశుతో। 'విఘ్నకర్తల నేను వెరవుతోడ
మాన్పింతు; వినుము; నామనమునఁ గిన్కలేఁ। దది యెట్టులనిన మదగ్రజుండు

తే. సామమునన కర్ణము నీవు చక్కఁ బెట్టి। కొందు గాని యెవ్వరియెడఁ గ్రూరవృత్తి
వలవ దని నాకుఁ జెప్పినవాఁడుఁ గాన। యట్లు చేయుదు; నీ యిష్ట మాచరింపు.' 98

ప్రతిపదార్థం: వనితలలోపలన్= ఆడువారి మధ్య; చనియెడు= సంచరిస్తున్న; చాడ్పునన్= విధంగా; ఈ వాజిన్= ఈ గుర్రాన్ని; కొని= వెంబడించి; ఇంచుక+ఏనిన్= కొంచెంకూడ; శంక= జంకు; లేక; పోయెదవు= పోతున్నవాడవు; పోన్+ఈక= నిన్ను పోనీకుండా; ఏన్= నేను; దీనిన్= ఈ గుర్రాన్ని; పట్టెదన్= బంధిస్తాను; కయ్యము= యుద్ధం; చేసెదు+ఏనిన్= చేయదలచుకొంటే; చేయుము; అనుడున్= అని అనగా; అతండు= అర్జునుడు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; ఆ+మగధ+ఈశుతోన్= ఆ మగధరాజుతో; నేను; విఘ్న= చెరుపు; కర్తలన్= చేసేవారిని; వెరవుతోడన్= ఉపాయంతో; మాన్పింతున్= విరమింప జేస్తాను; వినుము; నా= నాయొక్క; మనమునన్= మనస్సులో; కిన్క= కోపం; లేదు; అది= కోపంలేకపోవటం; ఎట్టులు= ఎట్లు పొసగును; అనినన్= అని అంటే; మత్= నా యొక్క; అగ్రజుండు= అన్న; సామమునన్+అ= సంప్రదింపులచేతనే; నీవు; కర్జము= పని; చక్కన్+పెట్టికొందు(వు)= నిర్వహించుకొంటావు; కాని; ఎవ్వరి+ఎడన్= ఎవ్వరి పట్లనూ; క్రూర= కఠినమైన; వృత్తి= పద్ధతి; వలవదు= వద్దు; అని; నాకున్= నాకు; చెప్పినవాఁడు= చెప్పాడు; కాన= కావున; అట్లు= ఆ విధంగా, మా అన్న చెప్పినట్లుగా; చేయుదున్= చేస్తాను; నీ= నీయొక్క; ఇష్టము= సమ్మతం; ఆచరింపు= చేయుము.

తాత్పర్యం: 'ఆడువారి నడుమ సంచరిస్తున్నట్లుగా (అర్జునాదులు ఆడువారని వ్యంగ్యం) ఈ గుర్రాన్ని జంకుకొంకులు లేకుండా నీవు వెంబడిస్తున్నావు. నిన్ను పోనీకుండా దీనిని బంధిస్తాను. యుద్ధం చేయాలనుకొంటే చేయుము' అని మేఘసంధి అన్నాడు. అర్జునుడు ఆ మాటలకు నవ్వుతూ అతడితో 'అడ్డపడినవారిని ఉపాయంతో నివర్తిస్తాను. ఒకమాట చెప్తుతాను వినుము. నా మనస్సులో కోపం లేదు. అదేమిటి? అని అనుమానింపవచ్చు. మా అన్న ధర్మరాజు 'నీవు నచ్చజెప్పి నీ పని నెరవేర్చుకొనుముగాని ఎవ్వరిపట్లా కఠినపద్ధతి పాటింపకుము' అని చెప్పాడు. కావున నేను మా అన్న చెప్పినట్లే చేస్తాను. నీ కిష్టమైనది నీవు చేసికొనుము.

అర్జునుఁడు జరాసంధ పౌత్త్రునితో యుద్ధంబు చేసి యోడించుట (సం. 14-83-1)

చ. అనవుడు నేమియుం బలుక కా నృపపుత్త్రుఁడు నిర్జరేంద్ర పు
త్త్రునిపయి నుజ్జ్వలంబులగు తూపుగముల్ పరఁగింప వాని నె
ల్ల నతఁడు శాతభల్లతతులం దునుమాడియు నొల్లఁడయ్యెఁ ద
త్తను వొక బాణమేనియును దాఁకఁగఁజేయ నరేశ్వరోత్తమా! 99

ప్రతిపదార్థం: నర+ఈశ్వర+ఉత్తమా!= రాజులలో ఉత్తముడా!; అనవుడున్= అని అనగా; ఆ+నృపపుత్త్రుఁడు= ఆ రాజకుమారుడు; ఏమియున్= ఏమియూ, ఒక్కమాటకూడా; పలుకక= మాటాడక; నిర్జర= దేవతలయొక్క; ఇంద్ర= ప్రభువుయొక్క, దేవేంద్రుడియొక్క; పుత్త్రునిపయిన్= కుమారుడిమీద; ఉజ్జ్వలంబులు= ప్రకాశిస్తున్నవి; అగు= అయిన; తూపు= బాణాలయొక్క; గముల్= సమూహాలు; పరఁగింపన్= ప్రయోగించగా; అతఁడు= అర్జునుడు; వానిన్+ఎల్లన్= వాటినన్నిటినీ; శాత= వాడి అయిన; భల్ల= బాణాలయొక్క; తతులన్= సమూహాలతో; తునుమాడియున్= ముక్కలు చేసియూ; తద్= ఆ మేఘసంధియొక్క; తనువు= శరీరమును; ఒక; బాణము+ఏనియును= బాణంకూడా; తాఁకఁగన్= తగిలేట్లుగా; చేయన్= చేయగా; ఒల్లఁడు+అయ్యెన్= ఇష్టపడలేదు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! అర్జునుడు ఈ విధంగా పలుకగా రాజకుమారుడు మేఘసంధి ఒక్కమాటకూడా మాటాడక అర్జునుడిమీద ధగధగమండే బాణాలను ప్రయోగించాడు. అర్జునుడు వాటినన్నిటినీ వాడి బాణాలతో ముక్కలుముక్కలు చేశాడే తప్ప; ఒక్క బాణం కూడా మేఘసంధి శరీరాన్ని తాకేటట్లు చేయటానికి ఇష్టపడలేదు.

వ. అగ్గాండీవి కృప యేమని చెప్పుదు? 100

ప్రతిపదార్థం: ఆ+గాండీవి= అర్జునుడియొక్క; కృప= దయ; ఏమి= ఎటువంటిది; అని; చెప్పుదున్= చెప్పగలను.

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడి దయ ఎటువంటిదని చెప్పగలను? (ఇది వైశంపాయనుడి మాట).

క. తనమీఁద మగధుఁ డేయఁగ । జననాయక! రథ్యములను సారథి నైనన్
గొనకొని నొప్పింపక య । ల్లన శరనికరంబుపైఁ గలయ నిగిడించెన్. 101

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= రాజా! జనమేజయా!; తనమీఁదన్= తనమీద; మగధుఁడు= మగధరాజు మేఘసంధి; ఏయఁగన్= బాణాలు ప్రయోగించగా; రథ్యములను(ఐనన్)= గుర్రాలను గానీ; సారథిన్+ఐనన్= సారథినిగానీ; గొనకొని= పూని; నొప్పింపక= బాధపెట్టక; అల్లన్+అ= మెల్లగా; శర= బాణాలయొక్క; నికరంబు= సమూహం; పైన్= మీద; కలయన్= పడగా, కప్పగా; నిగిడించెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! మగధపతి అయిన మేఘసంధి తనమీద బాణాలు వేయగా అర్జునుడు అతడి గుర్రాలనుగానీ, సారథిని గానీ, బాధించక మెల్లగా అతడి శరీరాన్ని కప్పేటట్లు బాణాలు ప్రయోగించాడు.

క. అది బలహీనతగాఁ గొని । మద మేపారంగ నక్కుమారుఁడు లీలం
గదిసి బలునారసంబులు । తదంగమునఁ గ్రుచ్చె; నతఁడు దాన నలిగియున్. 102

ప్రతిపదార్థం: అది= అర్జునుడు ఆ విధంగా వేయటాన్ని; బలహీనత+కాన్= బలంలేకపోవటంగా, చేతకాని తనంగా; కొని= భావించి; ఆ+కుమారుఁడు= ఆ మగధరాజకుమారుడు; మదము= గర్వం; ఏపారంగన్= అతిశయించగా; లీలన్= విలాసంగా; కదిసి= డీకొని; బలు= గట్టివైన; నారసంబులు= బాణాలు; తద్+అంగమునన్= ఆ అర్జునుడియొక్క శరీరాన; గ్రుచ్చెన్= నాటాడు; అతఁడు= అర్జునుడు; దానన్= దానివలన, నాటటంవలన; నలిగియున్= బాధపడియూ.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఎవ్వరినీ నొప్పించకుండా బాణాలు వేయటం అతడి చేతకానితనంగా మేఘసంధి భావించాడు. ఆ రాజకుమారుడు పొగరు తలకెక్కి విలాసంగా అర్జునుడిని చేరి అతడి శరీరంలో గట్టి బాణాలు నాటాడు. నాటటంవలన బాధపడి కూడా అర్జునుడు.

వ. ఆ సహదేవు పుత్త్రు గాత్రంబు దాఁక కుండునట్లుగా శరంబులు నిగిడించి. 103

ప్రతిపదార్థం: ఆ+సహదేవు= ఆ జరాసంధుడి కుమారుడైన సహదేవుడియొక్క; పుత్త్రు= కొడుకుయొక్క; గాత్రంబు= శరీరం; తాఁకక= తాకక; ఉండు+అట్లు+కాన్= ఉండేటట్లుగా; శరంబులు= బాణాలు; నిగిడించి= వేసి. (ప్రయోగించి)

తాత్పర్యం: సహదేవుడి కుమారుడైన మేఘసంధి శరీరాన్ని తాకకుండా ఉండేటట్లుగా బాణాలు వేసి.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఉ. సారథిఁ గూల్చి యశ్వములఁ జంపి రథంబుఁ బగిల్చి కేతువుం
జీరి శరాసనంబుఁ బొడిసేసిన నమ్మగధుండు ధీరతో

దారగతిన్ సముజ్జ్వల గదా భ్రమణంబున బాహు వొప్ప న
వ్వీరవరేణ్యుపైఁ గవిసె విక్రమ మాకృతి దాల్చి పొల్చె నాన్. 104

ప్రతిపదార్థం: సారథిన్= సారథిని; కూల్చి= పడగొట్టి; అశ్వములన్= గుర్రాలను; చంపి; రథంబున్= రథాన్ని; పగిల్చి= బ్రద్దలుచేసి; కేతువున్= జెండాను; చీరి= త్రుంచి; శర+ఆసనంబున్= వింటిని; పొడి+చేసినన్= పిండి పిండి చేయగా; ఆ+మగధుండు= ఆ మగధపతి; ధీరతా= దిట్టతనంతో కూడిన; ఉదార= గొప్ప; గతిన్= గమనంతో; సముజ్జ్వల= మిక్కిలి ప్రకాశించే; గదా= గదయొక్క; భ్రమణంబునన్= తిరుగుడుచేత; బాహువు= భుజము; ఒప్పన్= ఒప్పగా; విక్రమము= పరాక్రమం; ఆకృతి= ఆకారం; తాల్చి= ధరించి; పొల్చెన్= ప్రకాశించింది; నాన్= అనగా; ఆ+వీర= ఆ వీరుల అందు; నరేణ్యుపైన్=శ్రేష్ఠుడిమీద; కవిసెన్= ఉరికాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు సారథిని పడగొట్టాడు. గుర్రాలను చంపాడు. రథాన్ని బ్రద్దలు చేశాడు. వింటిని పొడి పొడి గావించాడు. అప్పుడు మేఘసంధి పరాక్రమం మూర్తీభవించి ప్రకాశిస్తున్నదా అని అనేటట్లు ధీరగంభీర గమనంతో చేతితో ఉజ్జ్వలమైన గదను త్రిప్పుతూ అర్జునుడి మీదికి ఉరికాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. అట్లు గవియుటయు. 105

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఉరుకగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. అప్పుడును మత్సరంబున కతఁడు భాజ । నంబు గాకుండెఁ; గాన యన్నరుఁడు వెడఁద
వాతియమ్ముల గద పలు వ్రయ్యలై మ । హీతలంబునఁ దొరఁగంగ నేసె నధిప! 106

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; అప్పుడును= అప్పుడుకూడా; అతఁడు= అర్జునుడు; మత్సరంబునకున్= క్రోధానికి; భాజనంబు= స్థానం; కాక+ఉండెన్= కాకుండా ఉన్నాడు; కాన= కావున; ఆ+నరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; వెడఁద= విశాలమైన; వాయి= మొనగలిగిన; అమ్ములన్= బాణాలతో; గద; పలు= పెక్కు; వ్రయ్యలు+ఐ= ముక్కలై; మహీతలంబునన్= భూమిమీద; తొరఁగంగన్= పడగా; ఏసెన్= కొట్టాడు. (వాయి=నోరు. వాతి-ఔపవిభక్తిక రూపం)

తాత్పర్యం: జనమేజయా! అప్పుడుకూడా అర్జునుడు క్రోధం పొందలేదు. అందువలననే అతడు వెడల్పు మొనలు గలిగిన బాణాలతో గద ముక్కలు ముక్కలై భూమిమీద పడేటట్లు కొట్టాడు.

వ. అ ట్లేసిన. 107

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కొట్టగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. నివ్వెఱపడిన యానృపనందనునితోడ । నయ్యతిబలుఁడు "మా యన్న యొకని
ప్రాణంబులకును దప్పకు మయ్య!' యని యాన । తిచ్చిన కతన నే నేయకున్న
నీ వింతవడి పోర నిలువఁ జాలితి; విను; । మది యట్టులుండె; రాజార్హమైన
ధర్మంబు వాటించి తాఁకితి నన్ను; నిం । తియ చాలు; నింక శాంతియ నరేంద్ర!

తే. తగిన యది యని పల్కెఁ నతండు 'నిజము। నట్ల కా' కని యూహించి యమ్మహాత్ము
పాద పరిసరమున భక్తిఁ బ్రణతుఁ డైన। గ్రుచ్చి కౌఁగిటఁ జేర్చి యక్కురువిభుండు. 108

ప్రతిపదార్థం: నివ్వెఱపడిన= మిక్కిలి భయపడిన; ఆ+నృప= ఆ రాజుయొక్క; నందనునితోడన్= కుమారుడితో; ఆ+అతి= ఆ అధికమైన; బలుఁడు= బలంకలవాడు, అర్జునుడు; మా+అన్న= మా అన్న ధర్మరాజు; ఒకని= ఎవ్వరి యొక్క; ప్రాణంబులకును= ప్రాణాలకు; తప్పకుము= హానిచేయకుము; అయ్య!; అని; ఆనతి+ఇచ్చిన= ఆజ్ఞాపించిన; కతనన్= కారణంచేత; నేను; ఏయక= బాణప్రయోగం చేసి కొట్టక; ఉన్నన్= ఉండగా; నీవు; ఇంతవడి= ఇంతసేపు; పోరన్= యుద్ధంలో; నిలువన్= నిలువగా; చాలితి(వి) సమర్థుడవైతివి; వినుము; అది= ఆ మాట; అట్టులు= ఆ విధంగా; ఉండెన్= ఉండనిమ్ము (ఆ మాట అట్లుండనిమ్ము అని అర్థం. ఇది చక్కని తెనుగు నుడికారం); రాజ= రాజునకు; అర్హము+ఐన= తగినదైన; ధర్మంబు= ధర్మాన్ని; పాటించి= ఆదరించి, పరిశీలించి; నన్నున్= నన్ను; తాఁకితి(వి)= ఎదుర్కొన్నావు; ఇంతి+అ= ఇంతమాత్రం; చాలున్= చాలు; నర+ఇంద్ర!= రాజా!; ఇంకన్= ఇక; శాంతి+అ= శాంతియే; తగిన+అది= తగింది; అని; పల్కెన్= పలికాడు; అతండు= మేఘసంధి; నిజమును= నిజమే; అట్లు+అ= అట్లే; కాక= అగును గాక; అని; ఊహించి= నిశ్చయించి, దృఢబుద్ధి చేసికొని; ఆ+మహత్+ఆత్ము= పెద్దమనసు కలవాడియొక్క, అర్జునుడియొక్క; పాద= పాదములయొక్క; పరిసరమునన్= సమీపంలో; భక్తిన్= భక్తితో; ప్రణతుఁడు+ఐనన్= నమస్కరించినవాడు కాగా; ఆ+కురువిభుఁడుః ఆ కురువంశ శ్రేష్ఠుడు; గ్రుచ్చి= లేవనెత్తి; కౌఁగిటన్= కౌగిటిలో; చేర్చి= నిలిపి (కౌగిలించి అని అర్థం).

తాత్పర్యం: గద ముక్కలు ముక్కలుగా భూమిమీద పడగా మేఘసంధి భయపడ్డాడు. మహాబలవంతుడైన అర్జునుడు అతడితో 'మా అన్న ధర్మరాజు ఎవ్వడి ప్రాణాలకూ హానిచేయవద్దు అని నన్ను ఆజ్ఞాపించాడు. అందువలన నేను నిన్ను బాణాలతో కొట్టలేదు. కాబట్టే నీవు నాతో ఇంతసేపు పోరాడుతూ యుద్ధభూమిలో నిలువగలిగావు. సరే దానినట్లా ఉంచుము. రాజధర్మాన్ని ఆదరించి నీవు నన్ను ఎదుర్కొన్నావు. ఇంత మాత్రం చాలు. ఇక కావలసింది శాంతి' అని అన్నాడు. మేఘసంధి 'అర్జునుడు చెప్పిన మాట నిజం. ఆయన చెప్పినట్లే అగుగాక' అని మనసులో నిశ్చయించి అర్జునుడి పాదాలకు భక్తితో ప్రణామం చేశాడు. కురువంశ శ్రేష్ఠుడైన అర్జునుడు మేఘసంధిని లేవనెత్తి కౌగిలించుకొని. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. 'వచ్చు చైత్రమాసంబునం బున్నమనాఁడు పాండవాగ్రజు నశ్వమేధంబు ననుసంధించుట కై బంధులు నీవును రావలయు' ననిన నవ్వసుమతీపతి 'యట్ల చేసెద' నని యత్యంత వినయంబున నవ్విజయుం బ్రియపూర్వ కంబుగాఁ బూజించి యామంత్రితుం జేసిన నాతండు ప్రీతుండయి యభినందించి యమ్మగధపతిం బురం బునకుఁబోవం బనిచి యశ్వరత్నంబు ననుసరించె; నదియును వంగపుండ్ర మ్లేచ్ఛదేశంబులం జరియింప నయ్యైరాజులు చెనకినం దేజోధనుండగు నాధనంజయుండు జయించుచుఁ జన నత్తురంగంబు. 109

ప్రతిపదార్థం: వచ్చు= రాబోవు; చైత్ర= చైత్రమనే; మాసంబునన్= నెలలో; పున్నమనాఁడు= పున్నమిరోజున; పాండవ+అగ్రజు= పాండవులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజుయొక్క; అశ్వమేధంబున్= అశ్వమేధమును; అనుసంధించుటకై= చూచుటకై; బంధువులు= చుట్టాలు; నీవును; రావలయును= రావలెను; అనినన్= అనగా; ఆ+వసుమతీ= ఆ భూమియొక్క; పతి= నాథుడు, మేఘసంధి; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేసెదన్= చేస్తాను; అని; అత్యంత= మిక్కిలి; వినయంబునన్= వినయంతో; ఆ+విజయున్= ఆ అర్జునుడిని; ప్రియపూర్వకంబుగాన్= సంతోషపూర్వకంగా; పూజించి; ఆమంత్రితున్= వీడ్కోలుపబడినవాడినిగా; చేసినన్= చేయగా;

ఆతండు= అర్జునుడు; ప్రీతుండు+ఐ= సంతోషించినవాడై; అభినందించి= మెచ్చుకొని; ఆ+మగధపతిన్= ఆ మగధనాథుడిని; పురంబునకున్= పట్టణానికి; పోవన్= వెళ్ళగా; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; అశ్వరత్నంబున్= శ్రేష్ఠమైన గుర్రమును; అనుసరించెన్= వెంబడించాడు; అదియును= ఆ యజ్ఞాశ్వమును; వంగ= వంగము; పుండ్ర= పుండ్రము; మ్లేచ్ఛ= మ్లేచ్ఛము అనెడి; దేశంబులన్= దేశాలలో; చరియింపన్= తిరుగగా; ఆ+అయి= ఆయా; రాజులు; చెనకినన్= ఎదుర్కొనగా; తేజన్= పరాక్రమాదులవలన కలిగిన తేజస్సు; ధనుండు+అగు= ధనంగా కలవాడైన; ఆ+ధనంజయుండు= ఆ అర్జునుడు; జయించుచున్= జయిస్తూ; చనన్= వెళ్ళగా; ఆ+తురంగంబు= ఆ గుర్రం.

తాత్పర్యం: 'రాబోయే చైత్రమాసంలో పున్నమరోజున ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగాన్ని చూడటానికి నీవూ మీ చుట్టాలూ రావాలి' అని అర్జునుడు చెప్పగా మేఘసంధి సరే అన్నాడు. అతడు అర్జునుడిని వినయంతో పూజించి వీడ్కొలిపాడు. అర్జునుడు చాలా సంతోషించి మెచ్చుకొని మేఘసంధిని పట్టణానికి వెళ్ళుము అని ఆజ్ఞాపించి, యజ్ఞాశ్వాన్ని వెంబడించాడు. అది వంగపుండ్ర మ్లేచ్ఛ దేశాలలో తిరిగేటప్పుడు ఆయా రాజులు ఎదుర్కొన్నారు. తేజస్వి అయిన అర్జునుడు వారినందరినీ జయించాడు. తరువాత ఆ గుర్రం. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. చేదిదేశంబు సొచ్చిన శిశుపాలుని । తనయుండు శరభుండు తనదు శక్తి
పురము వెల్వడి యుద్ధపూర్వకంబుగఁ జేరి । యమ్మహావీరున కర్చ లిచ్చె;
నతని వీడ్కొల్పి యయ్యతుల తేజుఁడు ఘోట । కము వెన్కఁ జనుచుఁ డేంకణ కిరాత
ముఖ దేశ నృపతులు ముట్టినఁ దగ గెల్పు । గొనుచుఁ గ్రమంబునఁ గోసలులను

ఆ. గాశులను జయించెఁ; గ్రమ్మఱ యత్తురం । గము దశార్ణదేశగామి యయ్యె
జిష్ణుఁ డనుసరింపఁ జిత్రాంగదుం డని । చేసి యోడి పూజ చేసె నధిప! 110

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా! జనమేజయా!; చేదిదేశంబు= చేదిదేశము; చొచ్చినన్= ప్రవేశించగా; శిశుపాలుని= శిశుపాలుడియొక్క; తనయుండు= కుమారుడు; శరభుండు= శరభుడనేవాడు; తనదు= తనయొక్క; శక్తిపురము= రాజధాని అయిన శక్తిపురంనుండి; వెల్వడి= బయటికి వచ్చి; యుద్ధపూర్వకంబుగన్= ముందు యుద్ధం చేయగా; చేరి= ఆశ్రయించి; ఆ+మహత్= ఆ గొప్ప; వీరునకున్= వీరుడికి; అర్చలు+ఇచ్చెన్= పూజలు చేశాడు; అతనిన్= శరభుడిని; వీడ్కొల్పి= నగరానికి పోవననుమతించి; ఆ+అతుల= ఆ సాటిలేని; తేజుఁడు= తేజస్సు కలవాడు; ఘోటకము= గుర్రంయొక్క; వెన్కన్= వెంట; చనుచున్= వెళ్ళుతూ; డేంకణ= డేంకణము; కిరాత= కిరాతము; ముఖ= మొదలైన; దేశ= దేశములయొక్క; నృపతులు= రాజులు; ముట్టినన్= ఎదుర్కొనగా; గెల్పు= విజయం; కొనుచున్= పొందుతూ; కోసలులను= కోసలదేశవాసులను; కాశులను= కాశదేశమువారిని; జయించెన్= జయించాడు; క్రమ్మఱన్= మరల; ఆ+తురంగము= ఆ గుర్రం; దశార్ణదేశ= దశార్ణదేశమును గూర్చి; గామి= వెళ్లినది; అయ్యెన్= అయింది; జిష్ణుఁడు= జయశీలుడైన అర్జునుడు; అనుసరింపన్= వెంబడించగా; చిత్రాంగదుండు= చిత్రాంగదుడు; అని= యుద్ధం; చేసి; ఓడి= ఓడిపోయి; పూజచేసెన్= పూజించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! చేదిదేశం ప్రవేశించగా శిశుపాలుడి కుమారుడు శరభుడు తన రాజధాని అయిన శక్తిపురంనుండి బయటికివచ్చి మొదట యుద్ధంచేసి తరువాత అర్జునుడిని ఆశ్రయించి, అతడికి పూజలు చేశాడు. అర్జునుడు అతడిని వీడ్కొలిపి, గుర్రాన్ని అనుసరిస్తూ డేంకణాధిపతి కిరాతరాజు మొదలైన భూపతులు ఎదుర్కొనగా వారిపై విజయం సాధించాడు. క్రమంగా కోసలదేశీయులనూ కాశదేశవాసులనూ జయించాడు. అర్జునుడు వెంబడిస్తుండగా యజ్ఞాశ్వం దశార్ణదేశానికి వెళ్ళింది. ఆ దేశాధిపతి చిత్రాంగదుడు అర్జునుడితో పోరాడి ఓడిపోయి అతడిని పూజించాడు.

వ. ఇట్లు దశార్ణపతి పార్థునిం బూజించి యాతని యాదరణంబు వడసి పోయెఁ; బదంపడి తురంగంబు నిషాదా ధీశ దేశంబునకుం జనిన నేకలవ్యనందనుఁడు పాకశాసననందను మీఁద నైషాద సేనాసమేతుండై తోఁ తెంచిన. 111

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; దశార్ణ= దశార్ణదేశంయొక్క; పతి= రాజు; పార్థునిన్= అర్జునుడిని; పూజించి; ఆతని= అర్జునుడియొక్క; ఆదరణంబు= ఆదరమును; పడసి= పొంది; పోయెన్= వెళ్ళాడు; పదంపడి= తరువాత; తురంగంబు= గుఱ్ఱం; నిషాద= నిషాదులయొక్క; అధి+ఈశ= ప్రభువుయొక్క; దేశంబునకున్= దేశానికి; చనినన్= వెళ్ళగా; ఏకలవ్య= ఏకలవ్యుడి యొక్క; నందనుండు= కుమారుడు; పాకశాసను= ఇంద్రుడియొక్క; నందను మీఁదన్= కుమారుడి మీదకు; నైషాద= నిషాదదేశానికి సంబంధించిన; సేనా= సేనతో; సమేతుండు+ఐ= కూడినవాడై; తోఁతెంచినన్= రాగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దశార్ణపతి అర్జునుడిని పూజించి అతడి ఆదరం పొంది వెళ్ళిపోయాడు. తరువాత యజ్ఞాశ్వం నిషాదరాజు దేశానికి వెళ్ళింది. ఆ దేశప్రభువు ఏకలవ్యుడి కుమారుడు. అతడు నిషాదదేశసైన్యంతో అర్జునుడిమీద దండెత్తగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. అతని బలంబుఁ గ్రూర విశిఖార్చుల నేర్చిన బాహుసార గ
ర్వితుఁ డగు నన్నిషాదపతి వీఁక నెదుర్కొనినం గిరీటి యా
తత పటుబాణ దీధితులఁ దన్మద సంతమసం బడంచెఁ; వాఁ
డతి వినయంబునన్ వినతుఁడై తగ నర్చితుఁ జేసె నాతనిన్. 112

ప్రతిపదార్థం: అతని= ఏకలవ్యుడియొక్క; బలంబున్= సైన్యమును; క్రూర= భయంకరమైన; విశిఖ= బాణాలనుండి పుట్టిన; అర్చులన్= మంటలచేత; ఏర్చినన్= దహించగా; బాహు= భుజములయొక్క; సార= బలంచేత; గర్వితుఁడు= గర్వించినవాడు; అగు= అయిన; ఆ నిషాద= ఆ నిషాదులయొక్క; పతి= రాజు; వీఁకన్= పరాక్రమంతో; ఎదుర్కొనినన్= ఎదుర్కొనగా; కిరీటి= అర్జునుడు; ఆతత= విస్తారమైన; పటు= గట్టివైన; బాణ= బాణాలయొక్క; దీధితులన్= కాంతులచేత; తద్= ఆ ఏకలవ్య కుమారుడియొక్క; మద= గర్వమనెడి; సంతమసంబు= అంధకారమును; అడంచెన్= నశింపజేశాడు; వాఁడు= ఏకలవ్యుడి కుమారుడు; అతి= మిక్కిలి; వినయంబునన్= అణకువతో; వినతుఁడు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; తగన్= తగినట్లుగా; ఆతనిన్= అర్జునుడిని; అర్చితున్= పూజించబడిన వాడినిగా; చేసెన్= చేశాడు (పూజించాడని అర్థం.)

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నిషాదరాజసైన్యాన్ని బాణాగ్ని జ్వాలలచేత దహించాడు. భుజబలగర్వితుడైన ఏకలవ్యుడి కుమారుడు ఎదుర్కొనగా అతడి గర్వాంధకారాన్ని తీవ్ర బాణకాంతులచేత నశింపజేశాడు. అప్పుడు నిషాదపతి లొంగిపోయి నమస్కార పూర్వకంగా అర్జునుడిని పూజించాడు.

వ. అ ట్లేకలవ్యనందనుం దనవశంబు చేసికొని ధనంజయుండు హయంబు ననుగమించె; నది మరలి మఱియును దక్షిణాభిముఖంబయి చని తిరుగఁ బౌండ్రాంధ్ర ద్రవిళ కేరళ కర్ణాట దేశాధీశుల ననాయాసంబున వశగతులం గావించికొనియెఁ; గ్రమంబున సౌరాష్ట్రంబు సొచ్చి గోకర్ణ సమీపంబునం బ్రవర్తించి పదంపడి. 113

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; ఏకలవ్య= ఏకలవ్యుడియొక్క; నందనున్= కుమారుడిని; తనవశంబు= స్వాధీనం; చేసికొని; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; హయంబున్= గుఱ్ఱాన్ని; అనుగమించెన్= అనుసరించాడు; అది= ఆ గుఱ్ఱం; మరలి= తిరిగి;

మఱియును= ఇంకను; దక్షిణ= దక్షిణ దిక్కునకు; అభిముఖంబు= ఎదురుగా ముఖం కలది (దక్షిణదిక్కు, వైపునకు పోవునది అని అర్థం) అయి; చని= వెళ్ళి; తిరుగన్= తిరుగగా; పౌండ్ర= పౌండ్రము; ఆంధ్ర= ఆంధ్రము; ద్రవిళ= ద్రావిడము; కేరళ కర్ణాట= కేరళ, కర్ణాటము అనెడి; దేశ= దేశాలయొక్క; అధి+ఈశులన్= రాజులను; న+ఆయాసంబునన్= శ్రమలేకుండా; వశగతులన్= వశమైనవారినిగా; కావించి కొనియెన్= చేసికొన్నాడు; క్రమంబునన్= క్రమంగా; సౌరాష్ట్రము; చొచ్చి= ప్రవేశించి; గోకర్ణ= గోకర్ణంయొక్క; సమీపంబునన్= దగ్గర; ప్రవర్తించి= నడచి; పదంపడి= తరువాత. (న+ఆయాసంబునన్-అన్+ఆయాసంబునన్= అనాయాసంబునన్)

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఏకలవ్యుడి కుమారుడిని వశపరచుకొని అర్జునుడు గుర్రాన్ని అనుసరించాడు. అది అక్కడక్కడా సంచరించి దక్షిణాపథం చేరింది. అర్జునుడు పౌండ్ర, ఆంధ్ర, ద్రావిడ, కేరళ, కర్ణాట భూపతులను స్వాధీనం చేసికొని గుర్రం వెంట సౌరాష్ట్రదేశంలో ప్రవేశించి, గోకర్ణం చేరి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. **ద్వారకానగరంబు చేరువ ఘోటక । మరుగంగఁ బ్రీతులై యదుకుమారు**
లాలపుటాలంబు ననువున నయ్యింద్ర । నందనుఁ గని పూజనం బొనర్ప
నభినందనము చేసె నవ్వీరుఁ; డపరాబ్ధి । తీరదేశంబులఁ దిరిగి పంచ
నదముపైఁ జని మావు నరనాథ! గాంధార । దేశంబు చొచ్చి వర్తింప శకుని

తే. **నందనుఁడు బాల్యకలిత దుర్నయము పేర్మిఁ । దనదు సేనలఁ గూర్చి యుద్దామగతిఁ గి**
రీటిఁ దాఁకిన నతఁడు వారించి పాండ । వాగ్రజుని యాజ్ఞ దెలుపంగ నంతఁ బోక. **114**

ప్రతిపదార్థం: నరనాథ!= రాజా! జనమేజయా!; ద్వారకా= ద్వారక అనే; నగరంబు= పట్టణంయొక్క; చేరువ= దగ్గరకు; ఘోటకము= గుర్రం; అరుగంగన్= వెళ్ళగా; యదుకుమారులు= యాదవులు; ప్రీతులు+ఐ= సంతోషించినవారై; ఆలము= యుద్ధంయొక్క; ఆలంబు= ఉపేక్షయొక్క; అనువునన్= విధంగా (యుద్ధం ఉపేక్షించిన ప్రకారంగా, యుద్ధంచేయక అని అర్థం); ఆ+ఇంద్రనందనున్= ఆ ఇంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడిని; కని= దర్శించి; పూజనంబు= పూజ; ఒనర్పన్= చేయగా; ఆ+వీరుఁడు= ఆ వీరుడు; అభినందనము చేసెన్= ప్రశంసించాడు; మావు= గుర్రం; అపర+అబ్ధి= పశ్చిమ సముద్రంయొక్క; తీర= ఒడ్డుననున్న; దేశంబులన్= దేశములందు; తిరిగి; పంచనదము= ఐదు నదులయొక్క; పైన్= మీదుగా, పాంచాల దేశము మీదుగా; చని= వెళ్ళి; గాంధార= గాంధారమనే; దేశంబు= దేశం; చొచ్చి= ప్రవేశించి; వర్తింపన్= నడపగా; శకుని= శకునియొక్క; నందనుఁడు= కుమారుడు; బాల్య= పిల్లతనంచేత; కలిత= పొందబడిన; దుర్నయము= చెడ్డనడవడియొక్క; పేర్మిన్= అతిశయంచేత, పెంపుచేత; తనదు= తనయొక్క; సేనలన్= సేనలను; కూర్చి= ప్రోగుచేసి; ఉద్దామ= భయంకరమైన; గతిన్= విధంగా; కిరీటిన్= అర్జునుడిని; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; అతఁడు= అర్జునుడు; వారించి= నివారించి; పాండవ+అగ్రజుని= ధర్మరాజుయొక్క; ఆజ్ఞ= ఆదేశం; తెలుపంగన్= తెలియజేయగా; అంతన్= (శకుని కుమారుడు) అంతటితో; పోక= వెనుదిరిగి వెళ్ళక.

తాత్పర్యం: గుర్రం ద్వారక దగ్గరకు వెళ్ళింది. దానిని చూచి యాదవులు యుద్ధం చేయకుండా అర్జునుడిని పూజించారు. అతడు కూడా వారిని ప్రశంసించాడు. తరువాత యజ్ఞాశ్వం పశ్చిమసముద్ర తీరాన ఉన్న దేశాలలో తిరిగి, పాంచాల దేశంమీదుగా వెళ్ళి గాంధారదేశం ప్రవేశించింది. శకుని కుమారుడు ఆ దేశానికి రాజు. అతడు పిల్లతనంవలన కలిగిన దుష్ప్రవర్తనంచేత మిడిసిపడుతూ తన సేనలను ప్రోగుచేసికొని భయంకరంగా అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అర్జునుడు తొందరపడకుండా ముందు ధర్మజుడి ఆదేశం శకుని కుమారుడికి తెలియజేశాడు. కాని, అతడు అంతటితో వెనుదిరిగి పోక. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. పొదివినఁ గనుఁగవ వెడ కెం। పొదవఁగఁ జతురంగముల శరోత్కరములఁ దాఁ
బొదివె విజయుఁ; డవి పడియుం। జెదరియు సన్నంబు లైనఁ జిత్తములోనన్. 115

ప్రతిపదార్థం: పొదివినన్= ఎదుర్కొనగా; విజయుఁడు= అర్జునుడు; తాన్= తాను; కను+కవన్= కన్నుల జంటయందు; వెడ= కొంచెం; కెంపు= క్రోధంవలన కలిగిన ఎరుపు; ఒదవఁగన్= పుట్టగా; శర= బాణాలయొక్క; ఉత్కరములన్= సమూహాలచేత; చతుస్+అంగములన్= నాలుగు భాగాలనూ (రథాలనూ; ఏనుగులనూ, గుర్రాలనూ; సైనికులనూ;) పొదివెన్= కప్పాడు; అవి; పడియున్= కూలిపోయియూ; చెదరియున్= చెల్లా చెదరయియూ; సన్నంబులు= తరిగిపోయినవి; ఐనన్= కాగా; చిత్తములోనన్= మనస్సులో.

తాత్పర్యం: శకుని కుమారుడు ఎదుర్కొనగా అర్జునుడికి రోషం కలిగింది. అతడి రెండు కన్నులలో కొంచెం ఎరుపు పుట్టింది. అతడు పుంఖానుపుంఖంగా బాణాలు ప్రయోగించి గాంధారదేశ చతురంగబలాలను కప్పివేశాడు. అవి యుద్ధభూమిలో కూలిపోయాయి. చెల్లాచెదరయ్యాయి. గాంధారసైన్యం తరిగిపోయింది. అపుడు తన మనస్సులో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: (సన్నంబువై-ఇది వెలుగు 'సన్నలు' కాదు. సద్ ధాతువు యొక్క క్తాంత రూపము. సీదతి-సీదతః-సీదన్తిః)

ఉ. మత్సర మెక్కఁగా సుబలు మన్మఁడు దుర్దమలీలఁ గిట్టి బీ
భత్సునిపై నిశాత శరపంక్తి నిగుడ్పఁ దదీయ బాహు సం
పత్సముదీర్ణతం దనదు భావమునం గొనియాడి యెంతయున్
వత్సలుఁ డైన యన్నరుఁడు వానికి నిట్లనుఁ గౌరవోత్తమా! 116

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఉత్తమా!= కౌరవులలో ఉత్తముడా! జనమేజయా!; మత్సరము= క్రోధం; ఎక్కఁగాన్= పెరుగగా; సుబలు= సుబలుడియొక్క; మన్మఁడు= మనుమడు (సుబలుడు శకుని తండ్రి); దుర్దమ= అణపరాని; లీలన్= విధంగా; కిట్టి= సమీపించి; బీభత్సునిపైన్= అర్జునుడిమీద; నిశాత= వాడిఅయిన; శర= బాణాలయొక్క; పంక్తిన్= వరుసను; నిగుడ్పన్= ప్రయోగించగా; తదీయ= శకుని కుమారుడియొక్క; బాహు= భుజబలంయొక్క; సంపద్= సంపదయొక్క; సముదీర్ణతన్= ఆధిక్యాన్ని; తనదు= తనయొక్క; భావమునన్= మనస్సులో; కొనియాడి= పొగడి; ఎంతయున్= మిక్కిలి; వత్సలుఁడు+ఐన= చిన్నవారి పట్ల ప్రేమ కలవాడైన; ఆ+నరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; వానికిన్= అతడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! రోషం ఎక్కువ కాగా, శకుని పుత్రుడు విజృంభిస్తూ సమీపించి, బాణపరంపరను అర్జునుడిమీద ప్రయోగించాడు. అర్జునుడు అతడి బాహుబల సంపదను మనస్సులో పొగడి, వాత్సల్యంతో అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'రాజులఁ జంపకు మని మా। రా జానతి యిచ్చె; నుద్ధురత నే నని న
య్యోజ విడిచినట్లైనఁ బ। రాజితుఁగా నన్ను నద్ధరాపతి దలఁచున్. 117

ప్రతిపదార్థం: రాజులన్= రాజులను; చంపకుము; అని; మా రాజు= మా ప్రభువు ధర్మరాజు; ఆనతి+ఇచ్చెన్= ఆజ్ఞాపించాడు; నేను; ఉద్ధురతన్= స్వతంత్రతతో; అనిన్= యుద్ధంలో; ఆ+ఓజన్= ఆ ధర్మాన్ని; విడిచిన+అట్లు+ఐనన్= విడిచినట్లయితే; ఆ+ధరాపతి= ఆ భూపతి, ధర్మరాజు; నన్నున్= నన్ను; పరాజితున్+కాన్= పరాజయం పొందిన వాడినిగా; తలఁచున్= నిర్ణయిస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజు రాజులను చంపవద్దని న న్నాజ్ఞాపించాడు. నేను స్వతంత్రించి ఆ ధర్మాన్ని వదలితే ఆ ప్రభువు నన్ను పరాజయం పొందినవాడినిగానే నిర్ణయిస్తాడు.

అర్జునుఁడు గాంధారదేశాధీశుతో యుద్ధంబు చేసి జయించుట (సం. 14-85-9)

ఉ. కావున నేఁ గడంగ విను; కయ్యము నీ కిది యేల తమ్ముఁడా!
నా వినియున్ వడిన్ శకునినందనుఁ డయ్యమరేంద్ర నందనుం
దా విశిఖంబులం బొదివె; దానికి నవ్వుచు వాని శీర్షకం
బావిజయుండు బల్వెడఁదయమ్మున నేలఁ బడంగ నేసినన్. 118

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; నేన్= నేను; కడంగన్= యుద్ధం చేయటానికి పూనుకొనను; విను= వినుము; తమ్ముఁడా!= తమ్ముడా!; నీకున్= నీకు; కయ్యము= యుద్ధం; ఇది; ఏల!= ఎందుకు?; నాన్= అనగా; వినియున్= వినికూడా; శకుని= శకునియొక్క; నందనుఁడు= కుమారుడు; తాన్= తాను; వడిన్= వేగంగా; ఆ+అమర= ఆ దేవతలయొక్క; ఇంద్ర= ప్రభువుయొక్క, దేవేంద్రుడియొక్క; నందనున్= కుమారుడిని - అర్జునుడిని; విశిఖంబులన్= బాణాలతో; పొదివెన్= కప్పాడు; దానికిన్= ఆ బాణప్రయోగానికి; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; వాని= శకుని కుమారుడి యొక్క; శీర్షకంబు= శిరస్త్రాణం; నేలన్= భూమిమీద; పడంగన్= పడగా; ఆ+విజయుండు= ఆ అర్జునుడు; బల్= గట్టి; వెడఁద= వెడల్పయిన మొనగల; అమ్మునన్= బాణంతో; ఏసినన్= కొట్టగా.

తాత్పర్యం: కాబట్టి నేను పోరునకు పూనుకొనను. తమ్ముడా! వినుము. యుద్ధ మిది నీకెందుకు?' అని అన్నాడు. ఆ మాటలు వినినప్పటికీ శకుని కుమారుడు అర్జునుడిని బాణాలతో కప్పివేశాడు. దానికి నవ్వుతూ అర్జునుడు వెడల్పు మొనగల గట్టి బాణాలతో అతడి శిరస్త్రాణం నేలమీద పడేటట్లుగా కొట్టగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. అచ్చిత్రము చూచి యచ్చోటం గలయట్టి. 119

ప్రతిపదార్థం: ఆ+చిత్రము= ఆ ఆశ్చర్యకరమైన కార్యం; చూచి; ఆ+చోటన్= ఆ యుద్ధభూమిలో; కల+అట్టి= ఉన్న.

తాత్పర్యం: ఆ ఆశ్చర్యకరమైన పని చూచి అక్కడ ఉన్న. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ఎల్లజనులు నివ్వీరుం। డొల్లఁడుగా కుత్తమాంగ మ్ముర్వి నిటుల వే
డొల్లఁగ నేయఁడె వలసినఁ;। జెల్లంబో! యితని కరుణ చెలు విట్లున్నే!' 120

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లన్+జనులు= జనులందరూ; ఈ+వీరుండు= ఈ వీరుడు; ఒల్లఁడు+కాక= ఇష్టపడడు కాని; వలసినన్= చేయదలిస్తే; వే= శీఘ్రంగా; ఉత్తమ+అంగము= తల; ఉర్విన్= భూమిమీద; ఇటులు+అ= ఇట్లే, శిరస్త్రాణంవలెనే; డొల్లఁగన్= తెగిపడేటట్లుగా; ఏయఁడు+ఎ?= బాణాలతో కొట్టడా? (కొట్టునని అర్థం); చెల్లంబో= ఇది ప్రశంసను తెలిపేమాట; ఇతని= ఇతడియొక్క; కరుణ= దయయొక్క; చెలువు= విధం; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉండును+ఏ?= ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: జనులందరూ 'ఈ మహావీరుడు ఇష్టపడడు గాని చేయాలని అనుకొంటే శీఘ్రంగా ఈ శకుని కుమారుడి తల శిరస్త్రాణంవలెనే నేలమీద తెగిపడేటట్లుగా కొట్టడా? బళీ! ఇతడి దయాస్వరూపం ఇట్లా ఉంటుందా?'

వ. అనుచు నక్కుమారుం జేరి, యతనితేరు మరల్చికొని పోవం బోవ. 121

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; ఆ+కుమారున్= ఆ శకుని కుమారుడిని; చేరి= సమీపించి; అతని= అతడియొక్క; తేరు= రథాన్ని; మరల్చికొని= వెనుకకు త్రిప్పుకొని; పోవన్+పోవన్= వెళ్ళగా వెళ్ళగా.

తాత్పర్యం: అంటూ శకుని కుమారుడిని సమీపించి అతడి రథాన్ని వెనుకకు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. దురభిమానము పేర్మి నన్నరవరుండు । మరలి నరుమీఁద నడవ, మున్ తెరలి చనిన
బలము గ్రమ్మఱి, యయ్యింద్రుపట్టిఁ జుట్టు । బలసి శస్త్రాస్త్రచయములు పరఁగఁజేయ. 122

ప్రతిపదార్థం: దురభిమానము= దుర్గర్వంయొక్క; పేర్మిన్= ఆధిక్యంచేత; ఆ+నరవరుండు= ఆ నరనాథుడు - రాజు; మరలి= తిరిగి వచ్చి; నరుమీఁదన్= అర్జునుడిమీద; నడవన్= ఉరుకగా; మున్= అంతకుముందు; తెరలి= రణరంగంనుండి తొలగి; చనిన= పారిపోయిన; బలము= సైన్యం; క్రమ్మఱి= మరలివచ్చి; ఆ+ఇంద్రు= ఆ ఇంద్రుడియొక్క; పట్టిన్= కుమారుడిని - అర్జునుడిని; చుట్టున్= చుట్టునూ, నాలుగువైపులా; బలసి= ఆవరించి; శస్త్ర+అస్త్ర= శస్త్రాస్త్రాలయొక్క; చయములు= సమూహాలు; పరఁగన్+చేయన్= ప్రయోగించగా.

తాత్పర్యం: శకుని కుమారుడు దుర్గర్వాతిశయంచేత తిరిగి వచ్చి అర్జునుడిమీద ఉరికాడు. ఇది చూచి అంతకుముందు రణరంగం నుండి తొలగి పారిపోయిన సైన్యం మరలివచ్చి అర్జునుడిని నాలుగువైపులా ఆవరించి బహుళంగా శస్త్రాలూ అస్త్రాలూ ప్రయోగించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. అవి నిశితాస్త్ర పంక్తిఁ దునుమాడి రయం బెసఁగంగఁ గప్పె నా
హవతల మంతయుం దలర నప్పటువిక్రమశాలి; యమ్మహో
గ్ర విహరణంబునం గలఁగి కన్కనిఁ బాఱె బలంబు; లక్కుమా
రవరునిఁ గాచికొంటకు ధరావరుమంత్రులు వాని తల్లియున్. 123

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పటు= ఆ నేర్పుతో కూడిన; విక్రమ= పరాక్రమంతో; శాలి= ప్రకాశించేవాడు; అవి= గాంధారసైన్యం ప్రయోగించిన బాణాలను; నిశిత= వాడి అయిన; అస్త్ర= అస్త్రాలయొక్క; పంక్తిన్= వరుసచేత; తునుమాడి= ఖండించి; రయంబు= వేగం; ఎసఁ గంగన్= ఒప్పగా; ఆహవతలము= యుద్ధభూమి; అంతయున్= అంతయూ; తలరన్= క్షోభించగా, కంపించగా; కప్పెన్= కప్పాడు; ఆ= అర్జునుడియొక్క; మహత్= గొప్ప; ఉగ్ర= భయంకరమైన; విహరణంబునన్= విహారంచేత; బలంబులు= సైన్యాలు; కలఁ గి= క్షోభించి; కన్కనిన్= సంభ్రమంతో; పాఱెన్= పారిపోయాయి; ధరావరు= రాజుయొక్క; మంత్రులు= మంత్రులునూ; వాని= అతడియొక్క; తల్లియున్= తల్లియూ; ఆ+కుమార వరునిన్= ఆ రాజకుమార శ్రేష్ఠుడిని; కాచికొంటకున్= రక్షించుకొనటానికి.

తాత్పర్యం: మహాపరాక్రమశాలి అర్జునుడు తీక్ష్ణ బాణపరంపరతో గాంధారసైన్యం ప్రయోగించిన బాణాలను ఖండించి యుద్ధభూమి అంతా క్షోభించగా కప్పివేశాడు. అతడి భయంకర వీరవిహారాన్ని చూచి సైన్యాలు భయంతో పారిపోయాయి. శకుని కుమారుడిని మంత్రులూ, తల్లీ రక్షించుకొనటానికి. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. అర్ఘ్యంబుగొని రయంబున శరణు శర ణనుచు వచ్చిన నవ్విప్వచ్చుండును నవ్వేలంది నభినందించి మంత్రులకు మాననీయ వచనంబులం బ్రియం బొనర్చి యబ్బాలునితో సాంత్వనస్వరంబున నిట్లనియె. 124

ప్రతిపదార్థం: అర్ఘ్యంబు= పూజాద్రవ్యాలు; కొని= తీసికొని; రయంబునన్= వేగంగా; శరణు= నమస్కారం; శరణు= రక్షకుడవు; అనుచున్= అంటూ; వచ్చినన్= రాగా; ఆ+వివ్వచ్చుండును= ఆ అర్జునుడును; ఆ+వెలందిన్= ఆ సాధ్విని; అభినందించి= ప్రశంసించి; మంత్రులకున్= మంత్రులకు; మాననీయ= గౌరవించదగిన; వచనంబులన్= మాటలతో; ప్రియంబు= సంతోషం; ఒనర్చి= కలిగించి; ఆ+బాలునితోన్= ఆ బాలుడితో, శకుని కుమారుడితో; సాంత్వన= ఓదార్చే, మృదువైన; స్వరంబునన్= గొంతుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పూజాద్రవ్యాలు తీసికొని వేగంగా 'నమస్కారం రక్షకుడవు' అంటూ రాగా అర్జునుడు ఆ సాధ్విని ప్రశంసించి, మన్నించదగిన మాటలతో మంత్రులకు సంతోషం కలిగించి మృదుస్వరంతో శకుని కుమారుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. 'నీ విట వన్ని నాపయి ననింద్యపరాక్రమ! రాక చూచి మ
ద్భావము ఖేద మొందుటయు 'ధర్మజుపం పిది రాజకోటి నే
నే విధినైనఁ జంప' నని యెల్లజనంబు వినంగఁ జెప్పనే!
కావున నీ బలంబులన కాని నినుం దెగటార్ప కుండితిన్. 125

ప్రతిపదార్థం: అనింద్య= దూషించతగని, ఉత్తమమైన; పరాక్రమ= పరాక్రమం కలవాడా!; నీవు; ఇట= ఇక్కడ; పన్ని= యుద్ధానికి సిద్ధపడి; నాపయిన్= నా మీదకు; రాక= రావటం; చూచి; మత్= నా యొక్క; భావము= మనస్సు; ఖేదము= సంతాపం; ఒందుటయున్= పొందగా; ఇది; ధర్మజు= ధర్మరాజుయొక్క; పంపు= ఆజ్ఞ; నేను; ఏ విధిన్= ఏ విధంగా; ఐనన్= అయిననూ; రాజ= రాజులయొక్క; కోటిన్= సమూహాన్ని; చంపన్= చంపను; అని; ఎల్లన్= సమస్తమైన; జనంబు= జనం; వినంగన్= వినగా; చెప్పన్+ఏ?= చెప్పలేదా?; కావునన్= కాబట్టే; నీ= నీయొక్క; బలంబులన్+అ= సైన్యాలనే; కాని; నిన్= నిన్ను; తెగటార్పక= చంపక; ఉండితిన్= ఉన్నాను.

తాత్పర్యం: ఉత్తమ పరాక్రమా! ఇక్కడ నీవు యుద్ధానికి సిద్ధపడి నా మీదకు రావటం చూచి నా మనస్సు బాధపడింది. 'ఇది ధర్మరాజు ఆజ్ఞ. నేను ఏ విధంగానూ రాజులను చంపను' అని అందరూ వింటుండగా చెప్పలేదా? కాబట్టే నీ సైన్యాలను తప్ప నిన్ను చంపకుండా ఉన్నాను.

వ. విశేషించి గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులం దలంచి నాకు నీ దెస నిట్లు గావలసి యుండె. 126

ప్రతిపదార్థం: విశేషించి= పైపెచ్చు; గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులన్= గాంధారినీ, ధృతరాష్ట్రుడినీ; తలంచి= స్మరించి; నాకున్= నాకు; నీ దెసన్= నీయెడ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; కాన్= అగుట; వలసి= తప్పనిసరియై; ఉండెన్= ఉన్నది.

తాత్పర్యం: పైపెచ్చు గాంధారినీ, ధృతరాష్ట్రుడినీ స్మరించి నాకు నీ పట్ల ఈ విధంగా నడుచుకొనటం తప్పనిసరి అయింది.

ఆ. అట్టులగుటఁజేసి యవనీశనందన! యింత ప్రొద్దుఁ బోరి; తింక శాంతిఁ
బొందు టొప్పు; ధర్మపుత్రునితోడ పొం। దొప్పదయ్య! నీకు నుదితశౌర్య!' 127

ప్రతిపదార్థం: అవనీశ నందన!= రాజకుమారా!; ఉదిత= ప్రసిద్ధమైన; శౌర్య!= పరాక్రమము కలవాడా!; అట్టులు= ఆ విధం; అగుటన్= అగుటవలన; ఇంత; ప్రొద్దున్= కాలమునూ; పోరితి(వి)= పోరాడితివి; ఇంకన్= ఇక; శాంతిన్= శాంతిని; పొందుట= పొందటం; ఒప్పున్= తగును; నీకున్= నీకు; ధర్మపుత్రునితోడన్= ధర్మరాజుతో; పొందు= పొత్తు; ఒప్పదు+అయ్య!= తగదా? (తగునని అర్థం).

తాత్పర్యం: రాజకుమారా! విఖ్యాత విక్రమా! ఆ విధంగా నేను నడుచుకొనటంవలన నీవు ఇంతకాలం నాతో పోరాడావు. ఇంక శాంతి పొందటం మంచిది. నీకు ధర్మరాజుతోపొత్తు తగదటయ్యా!'

వ. అని చెప్పి యాగామి యయిన చైత్రంబున పున్నమ నాఁ డన్నరేంద్రచంద్రు నశ్వమేధ యాగంబున కనురాగం బెసఁగ రమ్మీ! యనియునుం బలికి, యప్పాండవ మధ్యముండు మేధ్యాశ్వంబు ననుసరింప నది కరిపురంబు దిక్కుమొగంబయి యరుగం జొచ్చె; నట్టియెడ నతండు వివిధ దేశంబులం దిరిగిన తెఱం గెల్లనుం జారులచేత విని యజాతశత్రుం డప్పురుహూతపుత్త్రుం డశ్వరక్షణం బట్లు ధర్మప్రకారంబున నిర్వహించుటకుం బ్రీతి వహించె; నద్దివసంబు. 128

ప్రతిపదార్థం: అని; చెప్పి; ఆగామి= రానున్నది; అయిన; చైత్రంబున= చైత్రమాసంయొక్క; పున్నమనాఁడు= పున్నమరోజున; ఆ+నరేంద్ర= ఆరాజులలో; చంద్రు= శ్రేష్ఠుడియొక్క; అశ్వమేధయాగంబునకున్= అశ్వమేధ యజ్ఞానికి; అనురాగంబు= ప్రేమ; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; రమ్ము+ఈ!= రమ్మా!; అనియునున్= అనికూడా; పలికి= చెప్పి; ఆ+పాండవ= ఆ పాండవులయందు; మధ్యముండు= నడిమివాడు - అర్జునుడు; మేధ్య= పవిత్రమైన; అశ్వంబున్= గుర్రాన్ని; అనుసరింపన్= వెంబడించగా; అది= ఆ గుర్రం; కరిపురంబు= హస్తినాపురంయొక్క; దిక్కు= వైపునకు; మొగంబు= ముఖం; అయి= కలదియై; అరుగన్+చొచ్చెన్= వెళ్ళటానికి మొదలు పెట్టింది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; అతండు= అర్జునుడు; వివిధ= వివిధాలైన; ఆయా; దేశంబులన్= దేశాలయందు; తిరిగిన; తెఱంగు= విధం; ఎల్లనున్= అంతయూ; చారులచేతన్= గూఢచారులవలన; విని; అజాతశత్రుండు= తనకు శత్రువులు లేనివాడు - ధర్మరాజు; ఆ+పురుహూత= ఆ ఇంద్రుడియొక్క; పుత్త్రుండు= కుమారుడు - అర్జునుడు; అశ్వ= గుర్రంయొక్క; రక్షణంబు= సంరక్షణం; అట్లు= ఆ విధంగా; ధర్మ= ధర్మంయొక్క; ప్రకారంబునన్= ప్రకారంగా; నిర్వహించుటకున్= చేసినందుకు; ప్రీతి వహించెన్= సంతోషించాడు; ఆ+దివసంబు= ఆ రోజు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి 'రాబోయే చైత్రమాస పూర్ణిమనాడు రాజశ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగానికి ప్రేమతో నీవు రమ్ము!' అని పలికాడు. తరువాత అర్జునుడు పవిత్రమైన యజ్ఞాశ్వాన్ని అనుసరిస్తుండగా అది హస్తినాపురంవైపు వెళ్ళటం మొదలు పెట్టింది. తన తమ్ముడు ఆయా దేశాలలో తిరిగిన తీరంతా గూఢచారులవలన ధర్మరాజు విని అతడు ధర్మప్రకారంగా అశ్వసంరక్షణం చేసినందుకు పరమానందం పొందాడు. ఆ రోజు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఆ. మాఘమాస పౌర్ణమాసి యై యుండె; నా। ధర్మనందనుండు పేర్మి వెలయ
నెలమి మిగులఁ బెద్దకొలువున నుండి త। మ్ముల సగౌరవముగఁ బిలువఁ బనిచి. 129

ప్రతిపదార్థం: మాఘమాస= మాఘమాసము నందలి; పౌర్ణమాసి= పూర్ణిమ; ఐ= అయి; ఉండెన్= ఉన్నది; ఆ+ధర్మనందనుండు= ఆ యముడి కుమారుడు ధర్మరాజు; పేర్మి= వైభవం; వెలయన్= ప్రకాశించగా; ఎలమి= సంతోషం; మిగులన్= ఎక్కువకాగా;

పెద్దకొలువునన్= నిండు కొలువున; ఉండి; తమ్ములన్= తమ్ములను; సహ+గౌరవము+కన్= గౌరవంతో కూడి ఉండేటట్లుగా; పిలువన్= పిలువగా; పనిచి= పంపి.

తాత్పర్యం: (ఆ రోజు) మాఘమాసంలోని పూర్ణిమ. ధర్మరాజు వైభవోపేతంగా సంతోషాతిశయంతో నిండు కొలువై ఉండి తమ్ములను సగౌరంగా పిలువనంపి. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. అనిల నందను నాననం బాలోకించి. 130

ప్రతిపదార్థం: అనిల= వాయువుయొక్క; నందను= కుమారుడైన భీముడియొక్క; ఆననంబు= ముఖం; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: భీముడిని చూచి.

క. 'నీ తమ్ముఁడు తురగముఁ గొని । యేతెంచుట వింటిఁ; జైత్ర మింకఁ దడవు లే
దీతఱి మునులను నృపసం । ఘాతంబును బిలువఁ బంపఁగా వలయుఁ దగన్. 131

ప్రతిపదార్థం: నీ= నీయొక్క; తమ్ముఁడు= తమ్ముడు; తురగమున్= యజ్ఞాశ్వమును; కొని= తీసికొని, ఏతెంచుట= రావటం; వింటిన్= విన్నాను; చైత్రము= చైత్రమాసం; ఇంకన్= ఇంక; తడవులేదు= ఆలస్యం లేనిది (సమీపిస్తున్నదని అర్థం); ఈతఱిన్= ఈ సమయంలో; మునులను; నృప= రాజులయొక్క; సంఘాతంబును= సమూహాన్ని; తగన్= తగినట్లుగా; పిలువన్= ఆహ్వానించగా; పంపఁగాన్+వలయున్= రాజపురుషులను పంపాలి.

తాత్పర్యం: 'నీ తమ్ముడు అర్జునుడు గుర్రంతోపాటు వస్తున్నాడని విన్నాను. చైత్రమాసం సమీపిస్తున్నది. ఈ సమయంలో మునులనూ, రాజసమూహమునూ సముచితంగా ఆహ్వానించటానికి రాజపురుషులను పంపాలి.

వ. యాగశాలయు శిల్పి జనులం గొని కల్పింపుము; తగువారలకు విడియం దగియెడు వివిధ గృహంబుల నొనరింపు'మని పనిచిన నతండు. 132

ప్రతిపదార్థం: శిల్పిజనులన్= ఆయా పనులు చేసే శిల్పులను; కొని= రప్పించి; యాగశాలయున్= యజ్ఞగృహాన్ని; కల్పింపుము= నిర్మించుము; తగువారలకున్= అర్హులైనవారికి; విడియన్= విడిదిచేయుగా; తగియెడు= తగిన; వివిధ= పలురకాలైన; గృహంబులన్= ఇండ్లను; ఒనరింపుము= కట్టించుము; అని; పనిచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; అతండు= భీముడు.

తాత్పర్యం: వివిధ శిల్పులను రప్పించి యజ్ఞ గృహాన్ని నిర్మించుము. అర్హులైనవారు విడిదిచేయటానికి తగిన పలురకాల ఇండ్లను కట్టించుము' అని ఆజ్ఞాపించగా భీముడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఆ. యజ్ఞవాటమును జనాధిపులకు ముని । వ్రాతములకు విడియ వలయునట్టి
మందిరములుఁ గనక మణిమయంబులుగా నొ । నర్చెఁ దద్జ్ఞ మగు జనంబు వొగడ. 133

ప్రతిపదార్థం: యజ్ఞ= యజ్ఞంయొక్క; వాటమును= శాలయును; జన+అధిపులకున్= జనపతులకు, రాజులకు; ముని= మునులయొక్క; వ్రాతములకున్= సమూహాలకు; విడియ వలయు= విడిదిచేయదగిన; అట్టి= అటువంటి; మందిరములున్= గృహాలను; తత్‌జ్ఞము= వాస్తుశాస్త్రం తెలిసిన; అగు= అయిన; జనంబు= ప్రజ; పొగడన్= ప్రశంసించగా; కనక= బంగారంయొక్క; మణి= మణులయొక్క; మయంబులు= వికారాలు కలవి; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; ఒనర్చెన్= నిర్మించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు యజ్ఞశాలను రాజులు; మునులు విడిది చేయదగిన గృహాలను స్వర్ణమయాలుగా మణిమయాలుగా నిర్మించాడు. వాస్తుశాస్త్రం తెలిసినవారు వాటిని చూచి మెచ్చుకొన్నారు.

క. ధరణీసురులను బనిచెను। ధర నెందును దిరిగి మునుల ధాత్రీశుల న
ధ్వరమునకుఁ బిలువుఁ డని య। మ్మరుత్సుతుఁడు; వారుఁ జని సమంచిత భక్తిన్. 134

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మరుత్+సుతుఁడు= ఆ వాయు కుమారుడు భీముడు; ధరన్= భూమండలంలో; ఎందున్= అన్నిచోట్లా; తిరిగి; మునులన్= మునులను; ధాత్రీ+ఈశులను= భూపతులను, రాజులను; అధ్వరమునకున్= యజ్ఞానికి; పిలువుఁడు= ఆహ్వానించండి; అని; ధరణీసురులను= బ్రాహ్మణులను; పనిచెను= పంపాడు; వారున్= ఆ బ్రాహ్మణులును; చని= వెళ్ళి; సమ్+అంచిత= మిక్కిలి ఒప్పుచున్న; భక్తిన్= భక్తితో.

తాత్పర్యం: భూమియం దంతటా తిరిగి మునులనూ, రాజులనూ యజ్ఞమునకు ఆహ్వానించండని భీముడు బ్రాహ్మణులను పంపాడు. ఆ బ్రాహ్మణులూ సద్భక్తిపూర్వకంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. పిలిచిన రాజులున్ మునులుఁ బ్రీతి యెలర్ప బలోత్కరంబు శి
ష్యులుఁ దమతోడ రా మనము లువ్విళు లూరఁగ యజ్ఞవర్తనం
బులుఁ గనుఁగొంటకై సకల భూవలయంబునఁ గల్గునట్టి వా
రలు చనుదెంచినం గురుధరాపతి చిత్తము వేడ్క నూనఁగన్. 135

ప్రతిపదార్థం: పిలిచినన్= పిలువగా; సకల= సమస్తమైన; భూవలయంబునన్= భూమండలంలో; కల్గు+అట్టి= ఉన్నట్టి; వారలు= వారు; రాజులున్= రాజులూ; మునులున్= మునులూ; ప్రీతి= సంతోషం; ఎలర్పన్= అతిశయించగా; బల= సైన్యంయొక్క; ఉత్కరంబు= సమూహం; శిష్యులన్= శిష్యులూ; తమతోడన్= తమతోపాటు; రాన్= రాగా; యజ్ఞ= యజ్ఞంయొక్క; వర్తనంబులు= నడచుపద్ధతులు; కనుఁగొంటకై= చూచుటకై; మనములు= మనస్సులు; ఉవ్విళులూరఁగన్= తహతహపడుతుండగా; చనుదెంచినన్= రాగా; కురుధరాపతి= కురురాజు, ధర్మరాజు; చిత్తము= మనస్సు; వేడ్కన్+ఊనఁగన్= సంతోషం పొందగా.

తాత్పర్యం: (బ్రాహ్మణులు) ఆహ్వానించగా భూమండలంలో అంతటా ఉన్న రాజులూ, మునులూ ఆనందం అతిశయించగా వచ్చారు. రాజులు తమసైన్యాలతో వచ్చారు. మునులు తమ శిష్యులతో వచ్చారు. యజ్ఞం జరిగే పద్ధతులు చూడటానికి వారి మనస్సులు తహతహపడుతుండగా అప్పుడు ధర్మరాజు మనస్సులో సంతోషించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. ఎదురుకొని వీడుఁ బట్లకు। ముద మారఁగఁ దాన యనిచి మొక్కలములు నిం
పొద వించునట్టివియుఁ గాఁ। బదార్థములు ప్రజదలమునుఁ బాటించి తగన్. 136

ప్రతిపదార్థం: తాను+అ= తానే; ఎదురుకొని= ఎదురువెళ్ళి; ముదము= సంతోషం; ఆరఁగన్= కలుగగా; వీడు+పట్లకున్= విడిది ఇండ్లకు; అనిచి= పంపి; మొక్కలములు= ఉత్సాహ వచనములు; పదార్థములు= ఉపయోగించే వస్తువులు మొదలగునవి; ఇంపు= ప్రీతిని; ఒదవించు= పుట్టించే; అట్టి+అవియున్= అటువంటివి; కాన్= కాగా; తగన్= సముచితంగా; ప్రజ= జనులయొక్క; తలమునున్= హెచ్చుతగ్గులను, అంతస్తులను; పాటించి= పరిశీలించి.

తాత్పర్యం: వచ్చినవారు సంతోషించగా తానే ఎదురువెళ్ళి తీసికొనివచ్చి వారి వారి విడిది ఇళ్ళకు పంపాడు. వారికి ప్రీతి కలిగేటట్లు ఉత్సాహ వచనాలు పలికాడు. కావలసిన పదార్థాలు సమకూర్చాడు. ఈ పనులన్నీ వచ్చినవారి అంతస్తులను బట్టి హోదాలనుబట్టి ధర్మరాజు నిర్వర్తించాడు.

క. భోజన శయనాసనములు । రాజిల్లెడు నట్లుగాఁగ రాజుల కెల్లం
దేజోధనుఁ డా ధర్మత । నూజుం డిడఁ బనుచు జనవినుతసుచరిత్రా! 137

ప్రతిపదార్థం: జన= జనులచేత; వినుత= కొనియాడబడిన; సుచరిత్రా!= మంచి నడవడి కలవాడా!; తేజస్= సద్గుణాలవలన కలిగే తేజస్సు; ధనుఁడు= ధనముగా కలవాడు; ఆ+ధర్మతనూజుండు= ఆ యముడి కుమారుడు ధర్మరాజు; భోజన= భోజనాలూ; శయన= శయ్యలూ, మంచములూ, పాన్పులూ; ఆసనములు= కూర్చుండటకు కుర్చీలు, పీటలూ; రాజిల్లెడు+అట్లు+కాఁగన్= ప్రకాశించేటట్లుగా; రాజులకున్+ఎల్లన్= రాజులకందరకూ; ఇడన్= సమకూర్చగా; పనుచున్= పంపుతాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! తేజస్వంతుడైన ధర్మరాజు రాజులందరికీ కావలసిన భోజనాలూ, శయ్యలూ, ఆసనాలూ సమృద్ధిగా సమకూరేటట్లు పంపేవాడు. ఇవి కూడా వారి వారి హోదాలకు తగినట్లు పంపేవాడని గ్రహించాలి.

చ. మునులకు నెల్లఁ గందములు మూలములున్ ఫలకోట్లునుం బ్రియం
బొనరఁగఁ దాన పోయి మధురోక్తులతోడ సమర్పణంబు సే
యు; నిటుల సంవిధానము లనూనములై విలసిల్లఁజేయు; న
య్యనిమిషనాథవైభవుఁ డహంకృతి వర్జన సంస్తుతంబుగన్. 138

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అనిమిషనాథ= దేవతలయొక్క ప్రభువు దేవేంద్రుడియొక్క; వైభవుఁడు= వైభవం కలవాడు; అహంకృతి= అహంకారంయొక్క; వర్జన= విడుచుటచేత; సంస్తుతంబు+కన్= మిక్కిలి కొనియాడబడేటట్లుగా; మునులన్+ఎల్లన్= మునుల కందరకూ; కందములున్= దుంపలూ; మూలములున్= వేరులూ; ఫలకోట్లునున్= ఫలముల సమూహమునూ; ప్రియంబు= ప్రీతి; ఒనరఁగన్= కలుగగా; తాన్+అ= తానే; పోయి; మధుర= తియ్యనైన; ఉక్తులతోడన్= మాటలతో; సమర్పణంబు+చేయున్= సమర్పిస్తాడు; ఇటులు+అ= ఇట్లే; సంవిధానములు= ఏర్పాట్లు; న+ఊనములు= తక్కువగానివి, పరిపూర్ణమైనవి; ఐ= అయి; విలసిల్లన్= ఒప్పగా; చేయున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్ర వైభవం కలిగిన ధర్మరాజు అహంకారాన్ని వదలి, వినయంతో తానే పోయి తియ్యనైన పలుకులు పలుకుతూ మునుల కందరకూ దుంపలూ, వేరులూ, పలురకాల పండ్లూ సమర్పించేవాడు. ఈ విధంగా ఏర్పాటులన్నీ పరిపూర్ణంగా ఉండేటట్లు చేసేవాడు.

తే. యజ్ఞవాటంబుఁ దక్కటి యాలయములు, । లలితభంగి రమ్యములు, సలక్షణములు
గా నొనర్చిన శిల్పి నికాయమునకుఁ । బసదనం బిచ్చె సంతసం బెసక మెసఁగ. 139

ప్రతిపదార్థం: యజ్ఞవాటంబున్= యజ్ఞశాలనూ; తక్కటి= ఇతరములైన; ఆలయములున్= మందిరములనూ; లలిత= కోరబడిన; భంగిన్= విధంగా; రమ్యములు= అందమైనవి; సహ+లక్షణములు= వాస్తుశాస్త్రం చెప్పిన లక్షణాలతో కూడినవి; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; ఒనర్చిన= నిర్మించిన; శిల్పి= శిల్పులయొక్క; నికాయమునకున్= సమూహానికి; సంతసంబు= సంతోషం; ఎసకము+ఎసఁగన్= అతిశయించగా; పసదనంబు= బహుమానం; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: కోరిన విధంగా, అందంగా, శాస్త్రోక్తంగా యజ్ఞశాలనూ, ఇతర మందిరాలనూ నిర్మించిన శిల్పి బృందానికి మహానందం కలిగేటట్లుగా ధర్మరాజు బహుమానా లిచ్చాడు.

సీ. **పాండవాగ్రజుఁ డట్లు పవననందనుఁ బంచి । యజ్ఞశాలా కరణాదు లైన**
కృత్యముల్ నడపుటఁ గృష్ణుండు గనుఁగొని । కడుఁ బ్రీతిఁ బొందె; నాగత నృపాలు
రచ్చెరువొంది; రయ్యమృతాంశు వంశ ని । స్తారకుం డర్థిమైఁ దేరఁ బనుప
ననవద్య పశువుల నఖిలజాతులవానిఁ । గొనివచ్చి రత్యంత కుశల పరిజ

ఆ. **నంబు; లన్న పర్వతంబులు నాజ్య వా । హినులుఁ గల్గి విప్రజనపరంప**
రలు భుజించు పేర్మి యొలసి యాగారంభ । సమయ మద్భుత ప్రజనక మయ్యె. **140**

ప్రతిపదార్థం: పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవులలో పెద్దవాడు ధర్మరాజు; అట్లు= ఆ విధంగా; పవన నందనున్= వాయు కుమారుడైన భీముడిని; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; యజ్ఞశాల= యజ్ఞశాలయొక్క; కరణ= నిర్మాణం; ఆదులు+ఐన= మొదలగునవైన; కృత్యముల్= పనులు; నడపుటన్= చేయుట; కృష్ణుండు; కనుఁగొని;= చూచి; కడున్= మిక్కిలి; ప్రీతిన్= సంతోషమును; పొందెన్= పొందాడు; ఆగత= వచ్చిన; నృపాలురు= రాజులు; అచ్చెరువు= ఆశ్చర్యం; ఒందిరి= పొందారు; ఆ+అమృతాంశు= ఆ చంద్రుడియొక్క; వంశ= వంశంయొక్క; నిస్తారకుండు= ఉద్ధరించేవాడు; అర్థిమైన్= ప్రీతితో; తేరన్= తీసికొనిరాగా; పనుపన్= ఆజ్ఞాపించగా; అత్యంత= మిక్కిలి; కుశల= నేర్పు కలిగిన; పరిజనంబులు= సేవలకు; న+అవద్య= దోషంలేని, తప్పుడు సుళ్ళు మొదలగునవి లేని; పశువులన్= జంతువులను; అఖిల= సమస్తమైన; జాతుల వానిన్= తెగలవారిని; కొని= తీసికొని; వచ్చిరి= వచ్చారు; అన్న పర్వతంబులున్= కొండలవంటి అన్నపురాసులు; ఆజ్యవాహినులున్= నేతుల నదులు; కల్గి= ఒనగూడి; విప్రజన= బ్రాహ్మణులయొక్క; పరంపరలు= ఎడతెగని సమూహాలు; భుజించు= భోజనం చేసే; పేర్మి= పెంపు; ఒలసి= కలిగి; యాగ= యజ్ఞంయొక్క; ఆరంభ సమయము= ప్రారంభ కాలం; అద్భుత= ఆశ్చర్యమును; ప్రజనకము= మిక్కిలి కలిగించేది; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ విధంగా భీముడిని ఆజ్ఞాపించి యజ్ఞశాలా నిర్మాణం మొదలైన పనులు చేయించటం చూచి శ్రీకృష్ణుడు మహాసంతోషం పొందాడు. వచ్చిన రాజులూ ఆశ్చర్యపడ్డారు. చంద్రవంశోద్ధారకుడైన ధర్మరాజు నేర్పరులైన సేవకులను దోషరహితమైన వివిధజాతుల జంతువులను తీసికొనిరావలెనని పంపాడు. వారు అటువంటి వాటిని చూచి తీసికొనివచ్చారు. అన్నరాసులు కొండలవలె లేచాయి. నేయి నదులవలె ప్రవహించింది. బ్రాహ్మణులు ఎడతెగకుండా భోజనాలు చేశారు. ఈ పెంపువలన యాగ ప్రారంభోత్సవం ఆశ్చర్యదాయకమైనది.

క. **విను లక్ష భూసురులు గుడి । చిన నొకమరి మ్రోయుభేరి సెలఁగుచునుండున్**
జననాయక! యెప్పుడు; నే । మని చెప్పుదు నశ్వమేధయజ్ఞవిభూతిన్. **141**

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= రాజా!; విను= వినుము; లక్ష భూసురులు= లక్షమంది బ్రాహ్మణులు; కుడిచినన్= భోజనంచేయగా; ఒకమరి= ఒకసారి; మ్రోయు= మ్రోగెడి; భేరి; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; చెలఁగుచున్+ఉండున్= మ్రోగుతూ ఉంటుంది; అశ్వమేధ= అశ్వమేధమను; యజ్ఞ= యజ్ఞంయొక్క; విభూతిన్= వైభవమును; ఏమి+అని= ఎటువంటిదని; చెప్పుదున్= వర్ణించగలను?

తాత్పర్యం: జనమేజయా! వినుము. లక్షమంది బ్రాహ్మణులు భుజిస్తే ఒకసారి మ్రోగే భేరి ఎడతెగకుండా మ్రోగుచూ ఉన్నది. ఆ అశ్వమేధ యాగ వైభవాన్ని గూర్చి ఏమని ఎంతని వర్ణించేది?

చ. శరధిపరీత భూమిఁ గలసర్వజనంబును దోఁచె; నమ్మహా
ధ్వరమున భూపతుల్ మకుట పంక్తులు భూషణరాజిఁ జక్కఁగాఁ
బొరిఁబొరిఁ ద్రోచి కొంచు మదిఁ బొంపిరి వోయెడు వేడుకం బనుల్
వెరవులు లావులున్ మెఱయ వేయు విధంబులఁ జేయు టొప్పఁగన్. 142

ప్రతిపదార్థం: శరధి= సముద్రాలచేత; పరీత= చుట్టబడిన; భూమిన్= భూమండలంలో; కల= ఉన్న; సర్వ= సమస్తమైన; జనంబును= జనమూ; తోఁచెన్= వచ్చారు; ఆ+మహత్+అధ్వరమునన్= ఆ గొప్ప యజ్ఞంలో; భూపతుల్= రాజులు; మకుట= కిరీటములయొక్క; పంక్తులు= సమూహాలు; భూషణ= నగలయొక్క; రాజిన్= సమూహాన్ని; చక్కఁగాన్= మొదట ఉన్నట్లు అందంగా; పొరిన్+పొరిన్= మాటి మాటికీ; త్రోచికొంచున్= సర్దుకొంటూ; మదిన్= మనస్సులో; పొంపిరి+పోయెడు= అతిశయిస్తున్న; వేడుకన్= కుతూహలంతో; వెరవులు= ఉపాయాలూ; లావులున్= శక్తులూ; మెఱయన్= వెల్లడి కాగా; పనుల్= పనులు; వేయు+విధంబులన్= వేలకొలది తీరులుగా; చేయుట= చేయటం; ఒప్పఁగన్= ఒప్పగా.

తాత్పర్యం: నాలుగు సముద్రాలూ చుట్టిన భూమండలంలోని జనమంతా వచ్చింది. ఆ యజ్ఞంలో రాజులు నేను చేస్తాను నేను చేస్తాను అని ముందుకు వచ్చి తమ తమ శక్తియుక్తులు వెల్లడయ్యేటట్లుగా ఎన్నో విధాలుగా పనులు చేసేవారు. ఆ ఒత్తిడికి వారి కిరీటాలూ, నగలూ తొలగిపోయేవి. వారు వాటిని మాటి మాటికీ చక్కగా సర్దుకొనేవారు.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. కలయంగ రాజులఁ గనుఁగొని ధర్మనం । దనుఁడు భీమునిఁ బిల్చి మనుజపతుల
కెల్లను వే పూజ లిమ్మన్న నమ్మరు । త్తనయుండు దగఁ దన తమ్ముదోయి
నెలమిఁ గూర్చికొని మహీశుల సబహుమా । నంబునఁ బూజించె; నలిననాభుఁ
డప్పుడ సీరి సాత్యకి ముఖ యాదవ । సహితంబుగాఁగఁ బ్రసన్నవదన

తే. కమల మొప్పంగఁ బాండవాగ్రజుని కడకు । వచ్చుడును, బ్రియ మలర నవ్వసుమతీశుఁ
డా బలుండును నతఁడును నాదిగా స । మస్త యాదవులకు నధికార్చ లిచ్చె. 143

ప్రతిపదార్థం: ధర్మనందనుఁడు= యముడి కుమారుడు ధర్మరాజు; రాజులన్= రాజులను; కలయంగన్= పూర్తిగా; కనుఁగొని= చూచి; భీమునిన్= భీముడిని; పిల్చి= పిలిచి; మనుజపతులకున్+ఎల్లన్= రాజులకందరకూ; వే= శీఘ్రంగా; పూజలు+ఇమ్ము=పూజలు చేయుము; అన్నన్= అని చెప్పగా; ఆ+మరుత్+తనయుండు= ఆ వాయు కుమారుడు భీముడు; తన= తనయొక్క; తమ్మదోయిన్= తమ్ముల జంటను, నకుల సహదేవులను; కూర్చికొని= కలుపుకొని; తగన్= తగినట్లుగా; ఎలమిన్= ఆనందంతో; మహీ+ఈశులన్= రాజులను; సహ+బహుమానంబునన్= బహుమాన పురస్సరంగా; పూజించెన్= పూజించాడు; అప్పుడు+అ= ఆ సమయముననే; నలిన నాభుఁడు= పద్మం నాభియందు గలవాడు - కృష్ణుడు; సీరి= బలరాముడు; సాత్యకి; ముఖ= మొదలైన; యాదవ= యాద వులతో; సహితంబు+కాఁగన్= కూడియుండినట్లుగా; ప్రసన్న= తృప్తిచేత నిర్మలమైన; వదనకమలము= ముఖపద్మం; ఒప్పంగన్= వెలుగొందగా; పాండవ+అగ్రజుని= ధర్మరాజుయొక్క; కడకున్= దగ్గరకు; వచ్చుడును= రాగా; ఆ+వసుమతీ+ ఈశుఁడు= ఆ

రాజు; ప్రియము= సంతోషం; అలరన్= కలుగగా; ఆ+బలుండును= బలరాముడును; అతఁడును= కృష్ణుడును; ఆది+కాన్= మొదలుగా; సమస్త= సమస్తమైన; యాదవులకున్= యాదవులకూ; అధిక+అర్చలు+ఇచ్చెన్= మిక్కిలి పూజలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా పనులు చేస్తున్న రాజులను ధర్మరాజు పూర్తిగా చూచాడు. ఆ ప్రభువు భీముడిని పిలిచి 'శీఘ్రంగా రాజులను అందరినీ పూజించుము' అని చెప్పాడు. అతడు నకుల సహదేవులను కలుపుకొని ఆనందంతో వారి వారికి తగినట్లుగా రాజులను అందరినీ బహుమాన పురస్సరంగా పూజించాడు. అప్పుడే ప్రసన్నముఖుడైన శ్రీకృష్ణుడు సాత్యకి బలరామాది యాదవులతో కూడి వచ్చాడు. ధర్మరాజు ఆనందించి బలరాముడు, శ్రీకృష్ణుడు మొదలైన యాదవుల నందరినీ అత్యధికంగా పూజించాడు.

వ. నారాయణుండు నరునిం బ్రసంగించి పాడవాగ్రజు మొగంబు గనుంగొని 'ద్వారవతినుండి యాప్తుండును విచక్షణుండును నగు వాఁ డొక్కరుండు వచ్చె; వివ్వచ్చుం డప్పురంబు పరిసరంబునఁ బోవం జూచితి ననియె; వివిధ సంగరంబులం దదంగంబు కృశంబై యున్నయది యనియుం జెప్పె; నప్పార్థుండు చేరువకు నరుగు దెంచెం; గాలోచిత క్రియా కలాపంబునకుం దొడంగు'; మనవుడు నప్పుడమితేఁ డప్పురుషోత్తముని తోడ 144

ప్రతిపదార్థం: నారాయణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; నరునిన్= అర్జునుడిని; ప్రసంగించి= ప్రస్తావించి; పాండవ+అగ్రజు= పాండవులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజుయొక్క; మొగంబు= ముఖమును; కనుంగొని= చూచి; ద్వారవతినుండి= ద్వారకనుండి; ఆప్తుండును= ముఖ్యుడూ, కావలసినవాడూ; విచక్షణుండునున్= వివేకశాలి; అగు= అయిన; వాఁడు= వాడు; ఒక్కరుండు= ఒకడు; వచ్చెన్= వచ్చాడు; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; ఆ+పురంబు= ఆ పట్టణముయొక్క; పరిసరంబునన్= సమీప ప్రదేశంలో; పోవన్= వెళ్ళుతుండగా; చూచితిన్= చూచాను; అనియెన్= అన్నాడు; వివిధ= అనేకవిధాలైన; సంగరంబులన్= యుద్ధాలలో; తద్+అంగంబు= అతడియొక్క శరీరము; కృశంబు+ఐ= చిక్కినదై; ఉన్న+అది= ఉన్నది; అనియున్= అనికూడా; చెప్పెన్= చెప్పాడు; ఆ+పార్థుండు= ఆ అర్జునుడు; చేరువకున్= దగ్గరకు; అరుగు+తెంచెన్= వచ్చాడు; కాల= సమయానికి; ఉచిత= తగిన; క్రియా= పనులయొక్క; కలాపంబునకున్= సమూహానికి; తొడంగుము= పూనుకొనుము. అనవుడున్= అని అనగా; ఆ+పుడమితేఁడు= ఆ భూపతి ధర్మరాజు; ఆ+పురుషోత్తమునితోడన్= శ్రీకృష్ణుడితో.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడి ప్రస్తావన తెచ్చి 'ద్వారకనుండి కావలసినవాడూ, వివేకీ అయినవాడు ఒకడు వచ్చాడు. అర్జునుడు ఆ పట్టణ సమీపంలో వెళ్ళుతుండగా చూచానని వాడు చెప్పాడు. యుద్ధాలవలన అర్జునుడి శరీరం చిక్కిపోయిందని కూడా చెప్పాడు. విజయుడు దగ్గరకు వచ్చాడు. కాబట్టి ఈ సమయాన చేయదగిన పనులన్నీ చేయటానికి పూనుకొను' మని ధర్మరాజుతో చెప్పాడు. అప్పుడు ఆ రాజు కృష్ణుడితో.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'నీ పంపునఁ బోవుట ను। ద్దీపిత బల శౌర్య ధైర్య తేజోయుతుఁడై
యా పార్థుఁడు యోగక్షే। మోపేతుం డయ్యెఁ; నడపు ముచితంపుఁ బనుల్.' 145

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పార్థుఁడు= ఆ అర్జునుడు; నీ= నీయొక్క; పంపునన్= ఆజ్ఞచేత; పోవుటన్= వెళ్ళుటవలన; ఉద్దీపిత= ప్రకాశింపజేయబడిన; బల= బలంచేత; శౌర్య= పరాక్రమంచేత; ధైర్య= ధైర్యంచేత కలిగిన; తేజస్= తేజస్సుతో; యుతుఁడు+ఐ= కూడినవాడై; యోగ= అపూర్వ వస్తులాభంతో; క్షేమ= ప్రాప్త వస్తు సంరక్షణంతో; ఉపేతుఁడు= కూడినవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; ఉచితము+న్+పనుల్= చేయదగిన పనులను; నడపుము= చేయుము.

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడు నీ ఆజ్ఞానుసారం వెళ్ళాడు. అందువలన అతడు బల శౌర్య ధైర్య తేజస్వంతుడు అయ్యాడు. యోగ క్షేమం కలవాడయ్యాడు. నీవే చేయదగిన పనులన్నీ చేయించుము.'

కృష్ణుఁడు ధర్మజునితో నర్జును సందేశంబు చెప్పుట (సం. 14-88-13)

వ. అనిన నవ్వారిజనాభుండు 'ద్వారకనుండి వచ్చినవాఁ డగ్గాండీవి తనతోడం జెప్పె నని చెప్పిన మాటల తెఱంగా కర్ణింపుము. 146

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; ఆ+వారిజ నాభుండు= పద్మము నాభియందు కలవాడు-కృష్ణుడు; ద్వారకనుండి= ద్వారక నుండి; వచ్చినవాఁడు= వచ్చినవాడు; ఆ+గాండీవి= అర్జునుడు; తనతోడన్= తనతో; చెప్పెన్= చెప్పాడు; అని; చెప్పిన= చెప్పగా; మాటల= మాటలయొక్క; తెఱంగు= తీరు; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు అనగా శ్రీకృష్ణుడు అతడితో 'ద్వారకనుండి వచ్చినవాడు, 'అర్జునుడు తనతో చెప్పినా' డంటూ చెప్పిన మాటలు నీకు తెలిపెదను వినుము.

ఆ. నాదు విన్నపముగ నరనాథునకు విన్న। వింపు; రాజులెల్ల వేడ్కతోడ
జన్నమునకు వచ్చుచున్నారు; మున్నెట్టి। వార లైనఁ బూజ వలయు ననుము. 147

ప్రతిపదార్థం: నాదు= నాయొక్క; విన్నపముగన్= మనవిగా; నరనాథునకున్= రాజుగారితో; విన్నవింపు= విజ్ఞప్తిచేయుము; రాజులు+ఎల్లన్= రాజులందరూ; వేడ్కతోడన్= కుతూహలంతో; జన్నమునకున్= యజ్ఞమునకు; వచ్చుచున్+ఉన్నారు= వస్తున్నారు; మున్ను= ఇంతకుముందు; ఎట్టివారలు= ఎటువంటివారు; ఐనన్= అయినప్పటికీ; పూజ= పూజించటం, వలయున్= యుక్తమౌతుంది, విధి ఔతుంది; అనుము= అని చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'నా మనవిగా ప్రభువునకు విజ్ఞప్తి చేయుము. రాజులందరూ కుతూహలంతో యజ్ఞానికి వస్తున్నారు. వారు పూర్వం ఎటువంటివారైనప్పటికీ (పగ పూనిన వారయినప్పటికీ అని అర్థం) వారిని పూజించటం మన విధి అని చెప్పుము.

వ. విశేషించి మదీయ పుత్త్రుండు. 148

ప్రతిపదార్థం: విశేషించి= అతిశయించి; మదీయ= నా యొక్క; పుత్త్రుండు= కుమారుడు.

తాత్పర్యం: విశేషంగా నా కుమారుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. మణిపూర పురాధీశుఁడు। గుణ గణ విభ్రాజితుండు గురుహితుఁడు విచ
క్షణపరుఁడు బభ్రువాహనుఁ। డణుమాత్రముఁ గీడులేని యట్టిం డెందున్. 149

ప్రతిపదార్థం: మణిపూర= మణిపూరం; పుర= పట్టణంయొక్క; అధి+ఈశుఁడు= అధిపతి; గుణ= సద్గుణములయొక్క; గణ= సమూహాలచేత; విభ్రాజితుండు= ప్రకాశించేవాడు; గురు= గొప్ప; హితుఁడు= మేలు చేసేవాడు; విచక్షణ= మంచిచెడ్డలను ఎరుగుటలో; పరుఁడు= ఆసక్తికలవాడు; ఎందున్= దేనియందునూ; అణుమాత్రమున్= అణువంతకూడా; కీడు= దోషం; లేని; అట్టిండు= అట్టివాడు అయిన; బభ్రువాహనుఁడు.

తాత్పర్యం: మణిపూర పురమునకు అధిపతీ, సకల సద్గుణాలచేత ప్రకాశించేవాడూ, గొప్పమేలు చేసేవాడూ, వివేకశాలీ, దేనియందునూ అణువంత కూడా దోషం లేనట్టివాడూ అయిన బభ్రువాహనుడు.

క. మీ చరణ సరసిజంబులు। చూచుటకై రాక తనకు సువ్రతముగ మున్
వేచి యునికి వచ్చుఁ; గృపా। గోచరమగు చేఁతకుం దగును మీ; కనుమీ! **150**

ప్రతిపదార్థం: మీ= మీయొక్క; చరణ సరసిజంబులు= పాదపద్మాలు; చూచుటకై= దర్శించటానికి; రాక= రావటం; తనకున్= తనకు; సువ్రతముగన్= ఉత్తమ విధిగా; మున్= పూర్వం నుండియు; వేచి= ఎదురుచూస్తూ; ఉనికిన్= ఉండటంచేత; వచ్చున్= వస్తాడు; మీకున్= మీకు; కృపా= దయకు; గోచరము= వశమైనది; అగు= అయిన; చేఁతకున్= మన్నన చేయుటకు; తగును; అనుము+ఈ!= అని చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: మీ పాదపద్మాలు దర్శించటానికి రావటమే తనకు ఉత్తమ విధి అని నమ్మి ఎన్నాళ్ళనుండో వేచి ఉన్నాడు. కాబట్టి వస్తాడు. అతడు దయాయుక్తమైన మీ మన్ననకు తగినవాడు అని చెప్పుము.'

వ. అని చెప్పె ననిన విని యవ్వాక్యంబు లభినందించి ధర్మనందనుండు గోవిందునితోడ. **151**

ప్రతిపదార్థం: అని; చెప్పెన్= ద్వారకనుండి వచ్చినవాడితో అర్జునుడు చెప్పాడు; అనినన్= అనగా; విని; ఆ+వాక్యంబులు= ఆ మాటలను; అభినందించి= పొగడి, మెచ్చి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; గోవిందునితోడన్= కృష్ణుడితో.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు చెప్పినాడని అనగా విని ఆ మాటలను మెచ్చుకొని ధర్మరాజు కృష్ణుడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. 'ఏ వింటి విజయుఁ డనేక యుద్ధంబుల। నలజడి వడుట; య ట్లతఁడు నాఁడు
నక్కట! ద్రోణభీష్మాదులతోడి యె। క్కుడుఁ బోర నిడుమలఁ బడియెఁ; నేఁడు
నిత్తెఱంగునఁ బడియెడు; నాకుఁగా నిన్ని। పాటులు వడునె యప్పరమ సౌఖ్య
యోగ్యదేహుండు; ని న్నొక్కటి నడిగెద;। నతని మేను సులక్షణాన్వితంబు;

తే. నా మదికి నెక్క నీవు గన్వఱపి కన్న। యట్టికీడు తదీయంబులైన యవయ
వముల నెందేనిఁ గలిగెనే? యమితదుఃఖ। భాగి యగుటకు మూలమై పద్మనాభ! **152**

ప్రతిపదార్థం: పద్మనాభ!= శ్రీకృష్ణా!; విజయుఁడు= అర్జునుడు; అనేక యుద్ధంబులన్= అనేక యుద్ధాలయందు; అలజడి+పడుట= కష్టపడటం; ఏన్= నేను; వింటిన్= విన్నాను; అక్కట!= అయ్యో!; నాఁడు= ఆనాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అతఁడు= అర్జునుడు; ద్రోణ= ద్రోణుడు; భీష్మ= భీష్ముడు; ఆదులతోడన్= మొదలైనవారితోడ; ఎక్కుడు(న్+పోరన్= మహాసంగ్రామంలో; ఇడుమలన్= కష్టాలను; పడియెన్= పొందాడు; నేఁడున్= ఈనాడు కూడా; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; పడియెడున్= శ్రమిస్తున్నాడు; నాకున్+కాన్= నా కొరకు; ఆ+పరమ= ఆ ఉత్తమోత్తమమైన; సౌఖ్య= సుఖములకు; యోగ్య= తగిన; దేహుండు= శరీరం కలవాడు; ఇన్ని; పాటులు= కష్టాలు; పడను+ఎ?= పొందునా?; నిన్నున్= నిన్ను; ఒక్కటిన్= ఒకమాట; అడిగెదన్= అడుగుతాను; అతని= అర్జునుడి యొక్క; మేను= శరీరం; సు= మంచివైన; లక్షణ= లక్షణాలతో; అన్వితంబు= కూడినదని; నా= నాయొక్క; మదికిన్= మనస్సునకు; ఎక్కన్= బోధపడేటట్లుగా నీవు; కను+పఱపి= దృష్టిసారించి; కన్న+అట్టి= తెలిసికొనినట్టి; కీడు= దోషం; అమిత= మితిలేని; దుఃఖ= దుఃఖాలు; భాగి= పొందినవాడు; అగుటకున్= అగుటకు; మూలము+ఐ= ఆదికారణమై; తదీయంబులు+ఐన= అతడివి అయిన; అవయవములన్= అవయవాలలో; ఎందున్+ఏనిన్= దేనియందైనా; కలిగెన్+ఏ?=ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: అర్జునుడు అనేక యుద్ధాలలో క్లేశపడటం నేను విన్నాను. ఆనాడు ఆ విధంగా భీష్ముడు ద్రోణుడు మొదలైన వీరులతో చేసిన భయంకర యుద్ధంలో కష్టాలు పొందాడు. ఈనాడు ఈ విధంగా క్లేశాల పాలౌతున్నాడు. ఉత్కృష్ట సౌఖ్యాలకు యోగ్యమైన శరీరం కలిగిన అర్జునుడు ఈ విధంగా నాకొరకే పడరాని పాట్లు పడుతున్నాడు కదా! నేను నిన్ను ఒకమాట అడుగుతాను. అతడి శరీరం ఉత్తమ లక్షణాలతో కూడినట్టిది. ఈ విధంగా అతడు మితిలేని దుఃఖాలను అనుభవించటానికి హేతువైన దోషం అతడి అవయవాలలో దేనియందైనా ఉన్నదా? నీవు సూక్ష్మంగా చూపు పెట్టి కనుగొన్న దేదైనా ఉంటే నాకు స్పష్టంగా తెలియజేయుము.

క. **తెలుపఁదగు నేనిఁ గరుణం । దెలుపుము నా; కనుడు వాసుదేవుఁడు 'నీకుం**
దెలుపుటయుఁ గృత్యమే; విను; । తెలిపెదఁ గలమాత్ర వసుమతీవరముఖ్యా! **153**

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; తెలుపన్+తగున్+ఏనిన్= తెలియజేయదగినదైనచో; కరుణన్= దయతో; తెలుపుము= తెలియజేయుము; అనుడున్= అని అనగా; వాసుదేవుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; వసుమతీ+వర= భూపతులలో, రాజులలో; ముఖ్యా!= అగ్రణీ!; నీకున్= నీకు; తెలుపుటయున్= తెలియజేయటం కూడా; కృత్యము+ఏ= చేయదగిన పనియే; విను= వినుము; కలమాత్రన్= యథార్థాన్ని; తెలిపెదన్= తెలియజేస్తాను.

తాత్పర్యం: నాకు తెలియజేయదగిన దైతే దయతో చెప్పుము' అని అనగా శ్రీకృష్ణుడు 'రాజాగ్రణీ! నీకు తెలియజేయటం నా విధి. యథార్థం చెప్పుతాను వినుము.'

తే. **సర్వగాత్రంబులందును సవ్యసాచి । కధిక శుభలక్షణంబుల యతిశయిల్లుఁ;**
దనువు మాత్రకు నించుక ధరణినాథ । యెక్కుడై యుండుఁ జిఱుదొడ; లిదియ కొఱఁత. **154**

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ!= రాజా!; సవ్యసాచికిన్= అర్జునుడికి; సర్వ= సమస్తమైన; గాత్రంబుల+అందున్= అవయవాలలోనూ; అధిక= మిక్కిలి; శుభ= శుభం కలిగించే; లక్షణంబులు+అ= లక్షణాలే; అతిశయిల్లున్= ఒప్పారుతాయి; తనువు= శరీరంయొక్క; మాత్రకున్= పరిమాణానికి; ఇంచుక= కొంచెం; ఎక్కుడు+ఐ= పెద్దవియై; చిఱుదొడలు= పిక్కలు; ఉండున్= ఉంటాయి; ఇది+అ= ఇదే; కొఱఁత= లోపం.

తాత్పర్యం: రాజా! అర్జునుడి సర్వావయవాలూ శుభలక్షణ సంపన్నములై ఉన్నవి. కాని పిక్కలు అతడి ఒడ్డు పొడవులను మించి ఉన్నవి. ఇదొక్కటే లోపం.

క. **అలజళ్ళు దీనివలనం । కలిగెడునో కాని తక్కు గలుగ దరిష్టం**
బలఘుశుభలక్షణాన్విత । విలసిత తనుఁ డైన గాండివికి నియ్యెడలన్.' **155**

ప్రతిపదార్థం: దీనివలనన్= పిక్కలు శరీర పరిమాణానికి మించి ఉండటంవలన; న+లఘు= అధికమైన; శుభ= శుభములను; కలిగించే; లక్షణ= లక్షణాలతో; అన్విత= కూడి ఉండటంచేత; విలసిత= ప్రకాశించునట్టి; తనుఁడు+ఐన= శరీరం కలవాడైన; గాండివికిన్= అర్జునుడికి; ఈ+ఎడలన్= ఈ సమయములందు; అలజళ్ళు= కష్టాలు; కలిగెడున్+ఓ= కలుగుతున్నవేమో; కాని; తక్కు= ఇతరమైన; అరిష్టంబు= కీడు; కలుగదు.

తాత్పర్యం: ఈ లోపంవలన అధిక శుభ లక్షణాలతో కూడి ప్రకాశించే శరీరం కలిగిన అర్జునుడికి ఇప్పుడు కష్టాలు కలుగుతున్నవేమో కాని, ఇంక ఏ అరిష్టమూ సంభవించదు.'

వ. అట్లున్నరూపు చెప్పిన వెన్నుని వచనంబులు విని యవ్వసుంధరా వల్లభుం డతని యాననం బాలోకించి 'యది యట్లుకాక' యని పలికె; నప్పుడు పాంచాలి పద్మనాభుం బ్రీతి స్ఫీతంబగు చూడ్కినాలోకించిన నాలోకనాథుం డది యర్జున విషయంబైన ప్రీణనంబు తెఱం గగుట యెఱింగికొనియె; నట్టియెడ భీమాదులును యాదవ కుమారులును నక్కిరీటి గుణంబు లగ్గించుచు. నా ప్రొద్దున కదియ గోష్ఠిగ సల్లాపంబు సేయుచుండ నగ్గాండీవి పాలనుండి కాలరి చనుదెంచి. 156

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; ఉన్నరూపు= సత్యం; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ+వసుంధరా= భూమియొక్క; వల్లభుండు= నాథుడు, ధర్మరాజు; వెన్నుని= శ్రీకృష్ణుడియొక్క; వచనంబులు= మాటలు; విని; అతని= అతడియొక్క; ఆననంబు= ముఖమును; ఆలోకించి= చూచి; అది= నీవు చెప్పిన విషయం; అట్లు కాక= సరియే, సమంజసమే; అని; పలికెను= పలికాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పాంచాలి= ద్రౌపది; పద్మనాభున్= శ్రీకృష్ణుడిని; ప్రీతి= ఆనందం; స్ఫీతంబు= వ్యాపించింది; అగు= అయిన; చూడ్కిన్= చూపుతో; ఆలోకించినన్= చూడగా; ఆ+లోక= లోకాలయొక్క; నాథుండు= ప్రభువు; అది= ఆ చూపు; అర్జున= అర్జునుడియొక్క; విషయంబు= సంబంధం కలది; ఐన= అయిన; ప్రీణనంబు= సంతృప్తియొక్క; తెఱంగు= విధం; అగుట; ఎఱింగికొనియెన్= తెలిసికొన్నాడు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; భీమ= భీముడు; ఆదులును= మొదలైనవారును; యాదవ= యదువంశీయులైన; కుమారులును= యువకులును; ఆ+కిరీటి= అర్జునుడియొక్క; గుణంబులు= సద్గుణాలు; అగ్గించుచున్= కొనియాడుతూ; ఆ ప్రొద్దునకున్= ఆ నాటికి; అది+అ= అదే, అర్జున ప్రశంసయే; గోష్ఠిగన్= సభగా; సల్లాపంబు= పరస్పర సంభాషణం; చేయుచున్+ ఉండన్= చేస్తూ ఉండగా; ఆ+గాండీవి= అర్జునుడియొక్క; పాలన్+ఉండి= దగ్గరనుండి; కాలరి= దూత, వార్తాహరుడు; చను+తెంచి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు ఆ విధంగా యథార్థం చెప్పగా ధర్మరాజు విని అతడి ముఖం చూచి అది సరే అని అన్నాడు. ఆ సమయాన ద్రౌపది ఆనందమయమైన చూపుతో చూచింది. ఆ చూపు అర్జున సంబంధమైన సంతృప్తి తీరును సూచిస్తున్నదని లోకేశ్వరుడైన శ్రీకృష్ణుడు గ్రహించాడు. అప్పుడు భీముడు మొదలగువారునూ, యాదవ యువకులునూ, అర్జునుడి గుణగణాలను కొనియాడుతున్నారు. అర్జున స్తుతియే ఆనాటికి తాము చేసే గోష్ఠి అని వారు భావించి పరస్పర సంభాషణం సాగిస్తుండగా విజయుడి దగ్గరనుండి ఒక దూత వచ్చి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. పాండవాగ్రజునకుఁ బ్రణతి యొనర్చి 'వి। వ్వచ్చుఁ డిప్పురి సేరవచ్చె; నెల్లి
వచ్చు మీ శ్రీపాదవనజంబులకు మ్రొక్క'। ననవుడు హర్షాశ్రు లడరఁ బులకి
తాంగుఁడై వానికి నన్నరేంద్రుఁడు పస। దన మాభరణవస్త్ర కనకములు స
మగ్రంబుగా నిచ్చె; నందఱు నానంద। రసమునఁ దేలి యా రాత్రి పార్థుఁ

ఆ. జూచు వేడ్క నూనుచును వేగు టెప్పుడో। యనుచు నుండ నుదయ మయ్యె నినుఁడు;
క్రీడి సమయ విహిత కృత్యముల్ సలిపి, హ। యంబు మున్న గాఁగ నరుగుదెంచె. 157

ప్రతిపదార్థం: పాండవ+అగ్రజునకున్= పాండవులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజునకు; ప్రణతి+ఒనర్చి= నమస్కారం చేసి; వివ్వచ్చుఁడు= అర్జునుడు; ఈ+పురి= ఈ నగరం; చేరవచ్చెన్= సమీపించాడు; ఎల్లి= రేపు; మీ= మీయొక్క; శ్రీ= శుభములు కలిగించు; పాదవనజంబులకున్= పాదపద్మాలకు; మ్రొక్కన్= నమస్కరించగా; వచ్చున్= వస్తాడు; అనవుడున్= అని అనగా;

ఆ+నరేంద్రుఁడు= ఆ రాజు, ధర్మరాజు; హర్ష+అశ్రులు= ఆనందబాష్పాలు; అడరన్= అలముకొనగా; పులకిత= గగుర్పొడిచిన; అంగుఁడు+ఐ= శరీరం కలవాడై; వానికిన్= ఆ దూతకు; పసదనము= బహుమానంగా; ఆభరణములు= నగలు; వస్త్రములు= బట్టలు; కనకములు= బంగారు నాణెములు; సమగ్రంబు+కాన్= పరిపూర్ణంగా; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; అందఱున్= అందరునూ; ఆనంద= ఆనందమనెడు; రసమునన్= అమృతమునందు; తేలి= ఓలలాడి; ఆ+రాత్రి; పార్థున్= అర్జునుడిని; చూచు= చూడవలయుననే; వేడ్క= తహతహపాటు; ఊనుచును= పొందుతూ; వేగుట= తెల్లవారుట; ఎప్పుడు+ఓ= ఎప్పుడో; అనుచున్= అనుకొంటూ; ఉండన్= ఉండగా; ఇనుఁడు= సూర్యుడు; ఉదయము+అయ్యెన్= ఉదయించాడు; క్రీడి= అర్జునుడు; సమయ= ఉదయకాలానికి; విహిత= ధర్మశాస్త్రం విధించిన; కృత్యముల్= పనులు; చలిపి= చేసి; హయంబు= గుర్రం; మున్ను= ముందు; కాఁగన్= అయ్యేటట్లుగా; అరుగు+తెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: దూత ధర్మరాజునకు నమస్కరించి 'అర్జునుడు ఈ నగరం సమీపించాడు. రేపు మీ పాదాభివందనం చేయవస్తాడు' అని చెప్పాడు. ఆ మాటలు విన్న ధర్మరాజు ఆనందబాష్పాలు రాల్చాడు. అతడి శరీరంపై గగుర్పాటులు పొడమినవి. ఆ మహారాజు దూతకు బహుమానంగా నగలూ, బట్టలూ, బంగారు నాణెములూ ఇచ్చాడు. అందరూ ఆనందామృతమున ఓలలాడారు. అర్జునుడిని చూడవలెననే తహతహపాటుతో తెల్లవారుటెప్పుడో అని వారనుకొంటూ ఉండగనే సూర్యుడు ఉదయించాడు. అర్జునుడు కాలకృత్యాలన్నీ తీర్చికొని, యజ్ఞాశ్వాన్ని వెంబడిస్తూ పట్టణానికి వచ్చాడు.

వ. అప్పుడు. 158

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

అర్జునుఁడు యజ్ఞాశ్వంబుతోడ హస్తిపురంబునకు వచ్చుట (సం.14-89-16)

క. విను మింద్ర తురగ సమ ఖే । లనమున నవ్వాజి జనములకు నెల్లను లో
చనపర్వమయ్యెఁ; వారి వ । దనముల సంతోష మధురతర భాషణముల్. 159

ప్రతిపదార్థం: వినుము= జనమేజయా! వినుము; ఆ+వాజి= ఆ గుర్రం; ఇంద్ర= ఇంద్రుడియొక్క; తురగ= గుర్రంతో; సమ= సమానమైన; ఖేలనమునన్= క్రీడా విలాసంతో; జనములకున్+ఎల్లను= పౌరులందరికీ; లోచన పర్వము= కన్నుల పండువు; అయ్యెన్= అయింది; వారి= వారియొక్క; వదనములన్= నోళ్లవెంట; సంతోష= సంతోషంచేత; మధురతర= మిక్కిలి మనోహరమైన, తియ్యని; భాషణముల్= పలికెడి మాటలు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! వినుము. ఆ యజ్ఞాశ్వం ఉచ్చైశ్రవము యొక్క క్రీడా విలాసంచేత పౌరులకందరకూ కన్నుల పండువు చేసింది. సంతోషంచేత వారు పలికే తియ్యని నోటి మాటలు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. కలయంగ నిట్లని చెలఁగె; 'నిగ్గాండీవి । దక్క నిమ్మాడ్కి నొండొక్కరునకు
నశ్వంబు తనయిచ్చ నఖిలదేశములకు । నరుగంగ ధరణీశు లచట నచట
బలములతో వచ్చి బలసి తదీయ రో । ధం బాచరింపఁ దృణంబు గాఁగఁ
గొని లీలమై గెల్పు గొనుచోట్ల నుగ్రత । వాటింప కగ్రజు పలుక యెట్టి

తే. దశల నైనను బాటించి, తా నొకండ । ననుతలం పెప్పు నుల్లంబునందు లేక
తనువు గవుసెనఁ బెట్టి పుచ్చిన విధమున । నరుగుదేవచ్చునే? యిది యక్కజంబు! 160

ప్రతిపదార్థం: కలయంగన్= అంతటనూ; ఇట్లు+అని= ఈ ప్రకారంగా; చెలఁగెన్= మ్రోసింది; అశ్వంబు= గుఱ్ఱం; తన+ఇచ్చన్= స్వేచ్ఛగా; అఖిల దేశములకున్= సమస్త దేశాలకు; అరుగంగన్= వెళ్ళగా; ధరణీ+ఈశులు= భూపతులు, రాజులు; అచటన్+అచటన్= అక్కడక్కడ; బలములతోన్= సైన్యాలతో; వచ్చి; బలసి= చుట్టుముట్టి; తదీయ= ఆ గుఱ్ఱంయొక్క; రోధంబు= అడ్డగించటం, ఆపుట; ఆచరింపన్= చేయగా; తృణంబు+కాఁగన్= గడ్డిపరకగా; కొని= భావించి; లీలమైన్= అనాయాసంగా; గెల్పు= విజయం; కొను= పొందే; చోట్లన్= సమయాలలో; ఉగ్రత= క్రోధం; పాటింపక= ప్రకటించక; అగ్రజు= అన్నగారియొక్క; పలుకు+అ= ఆజ్ఞా వాక్యమునే; ఎట్టి= ఎటువంటి; దశలన్= అవస్థలలో; ఐనను= ఐనా; పాటించి= ఆదరించి, లెక్కచేసి; తాను; ఒకండన్= ఒక్కడను, అసహాయుడను; అను= అనెడి; తలంపు= ఆలోచన, అభిప్రాయం; ఎప్డున్= ఏనాడునూ; ఉల్లంబు+అందున్= హృదయంలో; లేక; తనువు= శరీరం; గవుసెనన్= గలీబులో; పెట్టి= ఉంచి; పుచ్చిన= బయటికి తీసిన; విధమునన్= విధంగా (గలీబులో ఉంచి కొన్నాళ్ళ తరువాత బయటికి తీసిన వీణ, విల్లు మొదలైనవి చెక్కు చెదరక ఉంటాయో, అట్లే అర్జునుడు ఎవరెవరితో ఎన్ని యుద్ధాలు చేసినను, ఎన్ని కష్టాలు అనుభవించినను, అతడి శరీరం చెక్కు చెదరలేదని భావం); ఈ+గాండీవి= అర్జునుడు; తక్కన్= తప్ప; ఈ+మాడ్కిన్= ఈ విధంగా; ఒండు+ఒక్కరునకున్= మరియొకడికి; అరుగు+తేన్= రాగా; వచ్చును+ఏ?= శక్యమగునా?; ఇది= అర్జునుడు ఇట్లు వచ్చుట; అక్కజంబు= ఆశ్చర్యకరం.

తాత్పర్యం: అంతటా ఈ ప్రకారంగా మ్రోసింది. 'ఈ యజ్ఞాశ్వం స్వేచ్ఛగా సమస్త దేశాలలోనూ తిరిగింది. అక్కడక్కడా రాజులు సైన్యాలతో వచ్చి చుట్టుముట్టి దీనిని ఆపారు. కాని, అర్జునుడు వారిని గడ్డిపరక వలె పరిగణించాడు. వారిని ఓడించి విజయం పొందినప్పుడూ సైతం ఇతడు క్రోధం చూపలేదు. అన్నగారు చెప్పినమాట ప్రకారం నడచుకొన్నాడు. నేను అసహాయుడిని అని ఏనాడూ ఇతడు మనసులో అనుకొనలేదు. ఈ అర్జునుడు తప్ప ఈ విధంగా మరొకడికి ఒడలు అలవకుండా చెక్కు చెదరకుండా రావటం శక్యమా? ఇది ఎంతో వింతగా ఉన్నది.

క. సగరాదులఁ జెప్ప వినమె! మగఁటిమియును బలము ని ట్లమానుష భంగిన్
నెగడునె? యింకను బుట్టరు । జగతిని గాండీవితోడ సరి వచ్చు మగల్. 161

ప్రతిపదార్థం: సగర= సగరుడు; ఆదులన్= మొదలైనవారిని; చెప్పన్= వర్ణించగా, పొగడగా; వినము+ఎ?= మనం వినలేదా?; ఇట్లు= ఈ విధంగా; మగఁటిమియును= పౌరుషమూ, పరాక్రమమూ; బలమున్= బలమూ; అమానుష= మానవాతీతమైన; భంగిన్= విధంగా; నెగడును+ఎ?= సంభవించునా?; జగతిని= లోకంలో; గాండీవితోడన్= అర్జునుడితో; సరివచ్చు= సాటివచ్చు; మగల్= వీరులు; ఇంకను= ఇకముందు; పుట్టరు.

తాత్పర్యం: సగరుడు మొదలైన వారిని పొగడటం మనం విన్నాము కదా! ఈ విధంగా మానవాతీతమైన బలపరాక్రమాలు ఎవరికైనా కలిగినవా? అర్జునుడితో సాటిరాగల వీరులు ఈ ప్రపంచంలో ఇకముందు పుట్టరు.

క. మానుషము దైవమును సరి । నే నే నని కార్యసిద్ధి నెలయింపఁగ ని
త్యానందుఁ డయ్యె ధర్మజుఁ; । డీ నిర్మల భాగ్యమహిమ యేరికిఁ గలదే? 162

ప్రతిపదార్థం: మానుషమున్= మనుష్య ప్రయత్నం, పరాక్రమం; దైవమును; సరిన్= సమానంగా; ఏన్= నేను; ఏన్= నేను; అని; కార్య= పనులయొక్క; సిద్ధి= నెరవేరటం; ఎలయింపఁగన్= కలిగించగా; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; నిత్య= అఖండమైన; ఆనందుఁడు= ఆనందం కలవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; ఈ నిర్మల= స్వచ్ఛమైన; భాగ్య= అదృష్టంయొక్క; మహిమ= గొప్పతనం; ఏరికిన్= ఎవరికైనను; కలదు+ఏ?= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: మానవ ప్రయత్నమూ, దైవబలమూ ఒకదానితో ఒకటి పోటీపడి కార్యసాఫల్యం కలిగిస్తుండగా ధర్మరాజు అఖండానందం అనుభవిస్తున్నాడు. ఇటువంటి గొప్ప ఇంకెవరికైనా ఉన్నదా?' (ధర్మరాజు నిత్యమూ తన ధర్మాన్ని గుర్తించి విధులు నిర్వహిస్తున్నాడనీ దైవము ఎల్లప్పుడూ అతడికి తోడ్పడుతూ అతడు చేసే పనులు జయప్రదముల య్యేటట్లు చేస్తున్నదని తాత్పర్యం).

క. విను మట్లు చెలంగఁగ ఘూ। ర్ణన మొందిన యర్ణవం బనఁగఁ బొంగారెన్
జన నికురుంబం; బాపెం। పనఘా! చూడ వినఁ బడయ మఖిల జగములన్. 163

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా!, జనమేజయా!; విను= వినుము; అట్లు= ఆ విధంగా; చెలంగఁగన్= మ్రోయగా; జన= పౌరులయొక్క; నికురుంబంబు= సమూహం; ఘూర్ణనము= ఘోష, తిరుగుడు; ఒందిన= పొందిన; అర్ణవంబు= సముద్రం; అనఁ గన్= అనగా; పొంగారెన్= ఉప్పొంగెను; ఆ= అటువంటి; పెంపు= వైభవం; అఖిల= సమస్తమైన; జగములన్= లోకాలలో; చూడన్+పడయము= చూడజాలము; వినన్+పడయము= వినజాలము, చూడలేదు, వినలేదు అని అర్థం.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! ఆ విధంగా మాటలు మ్రోయుచుండగా, పౌరసమూహం ఘోషించే సముద్రమో అన్నట్లు ఉప్పొంగింది. ముల్లోకాలలో అటువంటి వైభవాన్ని మనం చూడలేదు. వినలేదు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. మఱియును. 164

తాత్పర్యం: ఇంకనూ- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. నృపు లోహటింప జంత్రపుమీను నేసి చే। కొనియెఁ బాంచాలుని కూఁతు నితఁడె!
సురసేనతోఁ బురందరుఁ గెల్చి భుజగర్వ। మేపార ఖాండవం బేర్చె నితఁడె!
యెక్కటి బవరాన నీశాను మెప్పించి। పాశుపతాస్త్రంబుఁ బడసె నితఁడె!
యొంటిమై భీష్మాది యోధుల కురుపతి। ధృతిఁ బాపి గోవులఁ దెచ్చె నితఁడె!

తే. ప్రతిన సేసి విషమ సమరమునఁ బ్రొద్దు। గ్రుంకనీ కాఁగి సైంధవుఁ గూల్చె నితఁడె!
యనుచు సందడిగాఁ గ్రమ్మి యఱ్ఱులెత్తి। చూచె జనలోక మాసవ్యసాచిఁ బ్రీతి. 165

ప్రతిపదార్థం: ఇతఁడు+ఎ= ఇతడే; నృపులు= రాజులు; ఓహటింపన్= అవమానం పొందగా; జంత్రపుమీను= యంత్రమునందలి చేపను; ఏసి= పడగొట్టగా; పాంచాలుని= ద్రుపదుడియొక్క; కూఁతున్= పుత్రికను; చేకొనియెన్= పెండ్లాడాడు; ఇతఁడు+ఎ= ఇతడే; భుజగర్వము= భుజబల గర్వం; ఏపారన్= అతిశయించగా; పురందరున్= దేవేంద్రుడిని; సురసేనతోన్= దేవసైన్యంతోపాటు; గెల్చి= జయించి; ఖాండవంబు= ఖాండవవనమును; ఏర్చెన్= కాల్చాడు; ఇతఁడు+ఎ= ఇతడే; ఎక్కటి బవరానన్= ద్వంద్వ యుద్ధంలో; ఈశానున్= శివుడిని; మెప్పించి; పాశుపత= పాశుపతమనే; అస్త్రంబున్= అస్త్రాన్ని; పడసెన్= పొందాడు; ఇతఁడు+ఎ= ఇతడే; ఒంటిమైన్= ఒంటరిగా; భీష్మ= భీష్ముడు; ఆది= మొదలైన; యోధుల= వీరులయొక్క; కురుపతి= కురు రాజయిన దుర్యోధనుడియొక్క; ధృతిన్= ధైర్యమును; పాపి= పోగొట్టి; గోవులన్= ఆవులను; తెచ్చెన్= తిరిగి తీసికొని వచ్చాడు;

ఇతఁడు+ఎ= ఇతడే; ప్రతిన+చేసి= ప్రతిజ్ఞచేసి; విషమ= కష్టస్థితికి చేరిన, భయంకరమైన; సమరమునన్= యుద్ధంలో; ప్రొద్దున్= సూర్యుడిని; క్రుంకన్+ఈక= అస్తమించనీయక; సైంధవున్= సైంధవుడిని; కూల్చెన్= చంపాడు; అనుచున్= అంటూ; సందడి+కాన్= సమ్మర్దంగా, ఒత్తిడిగా; క్రమ్మి= ఆవరించి; అఱ్ఱులు= మెడలు; ఎత్తి; జన= పౌరులయొక్క; లోకము= సమూహం; ఆ+సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; ప్రీతిన్= ఆనందంతో; చూచెన్= చూచింది.

తాత్పర్యం: 'ఇతడే రాజులకు తలవంపులయ్యేటట్లుగా యంత్రమత్స్యాన్ని పడగొట్టి ద్రౌపదిని పెళ్ళిచేసికొన్నాడు. ససైన్యంగా దేవేంద్రుడిని జయించి ఖాండవదహనం గావించాడు. శివుడితో ద్వంద్వయుద్ధం చేసి అతడిని మెప్పించి పాశుపతాస్త్రాన్ని సంపాదించాడు. అసహాయుడై భీష్ముడు మొదలైన మహావీరులను దుర్యోధనుడిని ధైర్యహీనులను గావించి గోవులను తీసికొని వచ్చాడు. ప్రతిజ్ఞచేసి భయంకర సంగ్రామంలో ప్రొద్దుక్రుంకకముందే సైంధవుడిని సంహరించాడు' అంటూ పౌరజన సమూహం ఒత్తిడిగా చుట్టూ గుమిగూడి మెడలెత్తి ఆ అర్జునుడిని ఆనందంతో చూచింది.

క. **ఆ వాక్యము లెల్ల వినుచు । భావ మలర నర్జునుండు భాసురమగు న**
మ్మా వగ్రేసరముగ య । జ్ఞావాసంబునకు వచ్చె నంచితలీలన్. **166**

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు; భావము= మనస్సు; అలరన్= సంతోషించగా; ఆ వాక్యములు= ఆ మాటలు; ఎల్లన్= అన్నియూ; వినుచున్= వింటూ; భాసురము= ప్రకాశించేది; అగు= అయిన; ఆ+మావు= ఆ గుర్రం; అగ్రేసరము+కన్= ముందు నడచేది కాగా; అంచిత= గౌరవించబడిన, ఒప్పుతున్న; లీలన్= నడకల సొగసుతో; యజ్ఞ= యజ్ఞంయొక్క; ఆవాసంబునకున్= శాలకు; వచ్చెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: పౌరజనుల మాటలు వింటున్న అర్జునుడి మనస్సు సంతోషించింది. అతడు నడకల సొగసుతో గుర్రం ముందు నడుస్తుండగా యజ్ఞశాలకు వచ్చాడు.

వ. **అట్టియెడ ధర్మనందనుండు భీమాదులును గృష్ణుండును బలదేవ ప్రభృతులును ధృతరాష్ట్రుం బురస్కరించుకొనుచు నప్పార్థు నెదుర్కొని; రతండు వారలనెల్ల సముచితాచార సంప్రీతులం గావించి గాంధారినిఁగుంతినిం గాంచి యీఁతకాఁడు తీరంబు గనిన చందంబుఁ బొంది, యందఱునభినందించుచుం బొదివికొనియుండ నొక్కరమ్యప్రదేశంబున నుండె; నా సమయంబున.** **167**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయమున; ధర్మనందనుండున్= ధర్మరాజునూ; భీమ+ఆదులును= భీముడు మొదలైనవారునూ; కృష్ణుండును= కృష్ణుడునూ; బలదేవ= బలరాముడు; ప్రభృతులును= మొదలైనవారునూ; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; పురస్కరించుకొనుచున్= ముందుంచుకొంటూ; ఆ+పార్థున్= ఆ అర్జునుడిని; ఎదుర్కొనిరి= ఎదురుగా వెళ్ళి కలిశారు; అతఁడు= అర్జునుడు; వారలన్= వారిని; ఎల్లన్= అందరను; సముచిత= మిక్కిలి తగిన; ఆచార= నమస్కారం చేయటం మొదలైన సదాచారములచేత; సంప్రీతులన్= మహానందము పొందినవారినిగా; కావించి= చేసి; గాంధారినిన్= గాంధారినీ; కుంతినిన్= కుంతినీ; కాంచి= చూచి; ఈఁతకాఁడు= ఈతకొట్టేవాడు; తీరంబు= ఒడ్డును; కనిన= చూచిన; చందంబున్= విధమును; పొంది; అందఱున్= అందరును; అభినందించుచున్= పొగడుతూ; పొదివికొని= చుట్టును చేరి; ఉండన్= ఉండగా; ఒక్క= ఒకానొక; రమ్య= అందమైన; ప్రదేశంబునన్= చోటును; ఉండెన్= ఉన్నాడు; ఆ+సమయంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ధర్మరాజు, భీమాదులూ, బలరామకృష్ణ ప్రభృతులూ అర్జునుడికి ఎదురుగా వెళ్ళి అతడిని కలిసికొన్నారు. అతడు వారినందరినీ సమయానికి తగిన సదాచారాలతో సంతోషింపజేశాడు. తరువాత గాంధారినీ, కుంతినీ చూచాడు. చివరకు అర్జునుడు ఒడ్డు చేరిన ఈతగాడైనాడు. అందరూ తన చుట్టూ చేరి పొగడ్తలతో ముంచితేలుస్తుండగా అతడు ఒక సుందర స్థానంలో ఉన్నాడు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

సీ. **బభ్రువాహనుఁడు వైభవ మొప్పఁ జిత్రాంగ । దయు నులూపి(చి)యుఁ బ్రమదంబుతోడఁ**
దోడ రా ధర్మపుత్త్రుని మందిరమునకు । నరుగుదెంచుటయు, నక్కురువరేణ్యుఁ
డును దమ్ములును గృష్ణుఁడును బలభద్రాది । యాదవులును బ్రీతులై తదీయ
సందర్శనము నర్హసత్కార చరితార్థ । ముగఁ జేసి; రతఁడును దగిన విధుల

తే. **నందఱకుఁ బ్రియ మొనరించి యాంబికేయు । నతని భార్యను గని నమస్కృతు లొనర్చి,**
గొంతిఁ గాంచి యాయమయడుగులకు నెఱఁగి । పలుదెఱఁగు దీవనలును గౌఁగిలియుఁ బడసి. 168

ప్రతిపదార్థం: బభ్రువాహనుఁడు; వైభవము= దొరతనం; ఒప్పన్= ఒప్పగా; చిత్రాంగదయున్= చిత్రాంగదయు; ఉలూపి(పి)యున్= ఉలూపియూ; ప్రమదంబుతోడన్= సంతోషంతో; తోడన్+రాన్= వెంటరాగా; ధర్మపుత్త్రుని= ధర్మరాజుయొక్క; మందిరమునకున్= గృహానికి; అరుగుదెంచుటయును= రాగా; ఆ+కురు= ఆ కురువంశంలో; వరేణ్యుఁడును= శ్రేష్ఠుడును; తమ్ములును= భీముడు మొదలైవారును; కృష్ణుఁడును= కృష్ణుడును; బలభద్ర= బలరాముడు; ఆది= మొదలైన; యాదవులును; ప్రీతులు+ఐ= ఆనందించినవారై; తదీయ= ఆ బభ్రువాహనుడియొక్క; సందర్శనము= సందర్శించటం; అర్హ= తగిన; సత్కార= సన్మానాలచేత; చరితార్థము+కన్= సఫలమైన దానినిగా; చేసిరి= చేశారు; అతఁడును= ఆ బభ్రువాహనుడును; తగిన= సమయోచితమైన; విధులన్= కర్తవ్యములచేత; అందఱకున్= అందరకు; ప్రియము= ప్రీతి; ఒనరించి= కలిగించి; ఆంబికేయున్= అంబిక కుమారుడైన ధృతరాష్ట్రుడిని; అతని= అతడియొక్క; భార్యను= పెండ్లమును, గాంధారిని; కని= దర్శించి; నమస్కృతులు= నమస్కారాలు; ఒనర్చి= చేసి; గొంతిన్= కుంతిని; కాంచి= దర్శించి; ఆ+అమ= ఆమెయొక్క; అడుగులకున్= పాదాలకు; ఎఱఁగి= నమస్కరించి; పలు+తెఱఁగు= అనేక విధాలైన; దీవనలును= దీవెనలూ; కౌఁగిలియున్= కౌగిలింతయు; పడసి= పొంది.

తాత్పర్యం: బభ్రువాహనుడు దొరతనం ప్రకాశిస్తుండగా ఉలూపీ చిత్రాంగదలతో కూడి ధర్మరాజు గృహానికి వచ్చాడు. ధర్మరాజూ అతడి తమ్ములూ బలరామ కృష్ణాది యాదవులూ ఆనందించారు. అతడిరాక సఫలమయ్యేటట్లుగా అతడిని సన్మానించారు. బభ్రువాహనుడు కూడా అందరికీ కర్తవ్య నిష్ఠతో ప్రీతి కలిగించి గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను దర్శించి నమస్కారాలు చేశాడు. కుంతిని చూచి పాదాభివందనం గావించాడు. ఆమె అతడిని దీవించి కౌగిలించుకొన్నది.

వ. **ధర్మపుత్త్రుం గొలిచి కూర్చుండ నతని కతండును ననుజులును వేర్వేఱ సర్వరత్న రాజీవిరాజితంబు లగు భూషణంబులును బరమాంబరంబులును నొసంగిరి; సీరపాణి శౌరి ప్రభృతులు ప్రభూతాభరణంబులను భాసుర వాసోవిశేషంబులను నతని నర్చించి; రయ్యవసరంబున. 169**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపుత్త్రున్= ధర్మరాజును; కొలిచి= పూజించి, సేవించి; కూర్చుండన్= కూర్చుండగా; అతనికిన్= బభ్రువాహనుడికి; అతండును= ధర్మరాజును; అనుజులును= అతడి తమ్ములును; వేఱు+వేఱన్= వేరువేరుగా; సర్వరత్న= సమస్త రత్నాలయొక్క;

రాజీ= వరుసలతో; విరాజితంబులు= ప్రకాశిస్తున్నట్టివి; అగు= అయిన; భూషణంబులును= నగలును; పరమ= ఉత్తమమైన; అంబరంబులును= వస్త్రాలను; ఒసంగిరి= ఇచ్చారు; సీరపాణి= నాగలి చేతియందు కలవాడు బలరాముడు; శౌరి= శ్రీకృష్ణుడు; ప్రభృతులు= మొదలగువారు; ప్రభూత= మిక్కిలి ఎక్కువైన; ఆభరణంబులను= నగలచేతను; భాసుర= ప్రకాశిస్తున్న, దివ్యమైన; వాసస్= వస్త్రాలయొక్క; విశేషంబులను= ఆధిక్యములచేతను; అతనిన్= బభ్రువాహనుడిని; అర్చించిరి= గౌరవించారు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయాన.

తాత్పర్యం: బభ్రువాహనుడు ధర్మరాజును సేవించి కూర్చున్నాడు. ధర్మరాజూ, అతడి తమ్ములూ అతడికి నవరత్న ఖచితములైన నగలూ, శ్రేష్ఠమైన వస్త్రాలూ ఇచ్చారు. బలరాముడూ, కృష్ణుడూ మొదలగువారు అతడికి పలు నగలూ, తళతళలాడే బట్టలు పెక్కులు పెట్టారు. ఆ సమయాన. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **చిత్రాంగదయు నాగపుత్త్రియుఁ దొలితొలి। గాంధారిఁ గని గొంతిఁ గాంచి రెలమి;**
దీవించి గాఢసంభావనఁ గౌఁగిటఁ। జేర్చి యద్దేవి రత్నార్చు లెసఁగు
తొడవుల నర్పించె; ద్రోవదియును సుభ। ద్రయు వారు త మ్ముచిత ప్రకార
మునఁ గన్న నమ్మెయి వినుత పూజనముల। నతుల సమ్మోదము నావహించి

ఆ, **యోగ్యపీఠములను నునిచి, తత్సల్లాప। సౌఖ్యమొంది; రట్లు సకలవర్త**
నముల నశ్వమేధ సముపక్రమం బుదా। త్తాభిరామమయ్యె నధిపముఖ్య! **170**

ప్రతిపదార్థం: అధిపముఖ్య!= రాజులలో మొదటివాడా!, రాజాగ్రణీ; చిత్రాంగదయున్= చిత్రాంగదయూ; నాగపుత్త్రియున్= నాగకుమారి అయిన ఉలూపియూ; తొలి తొలి= మొట్టమొదట; ఎలమిన్= ప్రీతితో; గాంధారిని; కని= దర్శించి; గొంతిన్= కుంతిని; కాంచిరి= దర్శించారు; ఆ+దేవి= ఆ రాజుపత్ని; దీవించి; గాఢ= అత్యధికమైన; సంభావనన్= మన్ననతో; కౌఁగిటన్= కౌగిలియందు; చేర్చి; రత్న= రత్నాలయొక్క; అర్చులు= కాంతులు; ఎసఁగు= అతిశయించే; తొడవులన్= నగలను; అర్పించెన్= ఇచ్చింది; ద్రోపదియును= ద్రౌపదియు; సుభద్రయున్= సుభద్రయు; వారు= ఉలూపీ చిత్రాంగదలు; తమ్మున్= తమ్ము; ఉచిత= తగిన; ప్రకారమునన్= విధంగా; కన్నన్= దర్శించగా; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగానే; (తమను దర్శించిన విధమునకు సమానంగా అని అర్థం); వినుత= కొనియాడబడిన; పూజనములన్= పూజలను; ఆవహించి= కలిగించి; యోగ్య= తగిన; పీఠములన్= ఆసనములయందు; ఉనిచి= కూర్చుండబెట్టి; తద్= ఆ ఇద్దరియొక్క; సల్లాప= మధుర సంభాషణములవలన కలుగు; సౌఖ్యము= సుఖం: ఒందిరి= పొందారు; అట్లు= ఆ విధంగా; సకల= అన్ని; వర్తనములన్= నడవడులచేత; అశ్వమేధ= అశ్వమేధంయొక్క; సముపక్రమంబు= ఆరంభం; ఉదాత్త= గొప్పదీ; అభిరామము= మనోజ్ఞమూ; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: రాజాగ్రణీ! ఉలూపీ చిత్రాంగదలు మొట్టమొదట గాంధారినీ, తరువాత కుంతినీ దర్శించారు. కుంతీదేవి వారిని గొప్ప మన్ననతో దీవించి కౌగిలించుకొన్నది. రత్నకాంతిమయమైన నగలు పెట్టింది. పిదప ఉలూపీ చిత్రాంగదలు ద్రౌపదినీ, సుభద్రను సముచిత రీతిగా దర్శించారు. ద్రౌపదీ సుభద్రలు వారు దర్శించిన తీరునకు తుల్యంగా వారిని చక్కగా గౌరవించి, ఆనందింపజేసి తగిన ఆసనములమీద కూర్చుండబెట్టారు. వారితో సంభాషించి సంతోషించారు. ఈ విధంగా అశ్వమేధ ప్రారంభం అన్ని నడవళ్ళచేత ఉన్నతమూ, మనోజ్ఞమూ అయింది.

వ. **పదంపడి యర్థ్వదివసంబు సంప్రాప్తం బగుటయు,సాత్యవతేయమునిపతి కురుపతిపాలికిం జనుదెంచి'నేఁడు యజనంబునకుం దొడంగుము; యాజ్ఞికులు శుభముహూర్తం బాసన్నంబయ్యె ననుచున్నవారు; నీ మఖంబు**

మహనీయంబు; నీవు మహాధనవంతుండవైతి; దక్షిణలు ముమ్మడుంగులుగా నిడి మూఁడు మఖంబుల ఫలంబు నొందు; మశ్వమేధావభృథంబు పరమపావనంబు; సమస్తదురిత పరిహరణ నిపుణంబు; నీకు భారత రణకృత జ్ఞాతివధంబు పాతకంబను మెరమెర మనంబునం గలిగియుండు; నట్టివి యెల్లను దీన నిస్తుషంబులగు, సమస్త శుభంబులు నావహిల్లు' నని యాజ్ఞాపనంబు సేయుటయుఁ బ్రాజ్ఞపరుండైన యా భూవరుండు. 171

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= తరువాత; అర్హ= యోగ్యమైన; దివసంబు= రోజు; సంప్రాప్తంబు= ప్రాప్తించింది, వచ్చింది; అగుటయున్= అయిన తరువాత; సాత్యవతేయమునిపతి= వ్యాసమునీశ్వరుడు, సత్యవతి కుమారుడూ అయిన వ్యాసుడు; కురుపతి= కురురాజు (ధర్మరాజు); పాలికిన్= దగ్గరకు; చనుదెంచి= వచ్చి; నేఁడు= ఈ రోజు; యజనంబునకున్= యజ్ఞంచేయటానికి; తొడంగుము= పూనుకొనుము, మొదలు పెట్టుము; యాజ్ఞికులు= యజ్ఞం చేయించేవారు, ఋత్విక్కులు; శుభ= శుభములు కలిగించే; ముహూర్తంబు= ముహూర్తం; ఆసన్నంబు= దగ్గరపడింది; అయ్యెన్= అయినది; అనుచున్+ఉన్నవారు= అంటున్నారు; నీ= నీ యొక్క; మఖంబు= యజ్ఞం; మహనీయంబు= గొప్పది; నీవు; మహత్= గొప్ప; ధనవంతుండవు= ధనం కలవాడవు; ఐతి(వి)= అయ్యావు; దక్షిణలు; ముమ్మడుంగులు= మూడురెట్లు; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; ఇడి= ఇచ్చి; మూఁడు= మూడు; మఖంబుల= యజ్ఞములయొక్క; ఫలంబున్= ఫలితమును; ఒందుము= పొందుము; అశ్వమేధ= అశ్వమేధమనే; అవభృథంబు= యజ్ఞం చివర-దొరలిన దోషములు తొలగించుకొనుటకు చేసే స్నానం; పరమ= మిక్కిలి; పావనంబు= పవిత్రమైనది; సమస్త= సమస్తమైన; దురిత= పాపాలను; పరిహరణ= తొలగించుటయందు; నిపుణంబు= సమర్థం, నీకున్= నీకు; భారతరణ= భారతయుద్ధంలో; కృత= చేయబడిన; జ్ఞాతి= దాయాదులయొక్క; వధంబు= సంహారము; పాతకంబు= పాపము; అను; మెరమెర= దుఃఖము; మనంబునన్= మనస్సులో; కలిగి= పుట్టి; ఉండున్= ఉన్నది; అట్టి+అవి= అటువంటివి; ఎల్లను= అన్నియు; దీనన్= యజ్ఞాంత స్నానంవలన; నిస్తుషంబులు= విడువబడినవి, నిర్మలములు; అగున్= అవుతాయి; సమస్త= సమస్తమైన; శుభంబులు= శుభాలు; ఆవహిల్లున్= కలుగుతాయి; అని; ఆజ్ఞాపనంబు= ఆదేశం; చేయుటయున్= చేసిన తరువాత; ప్రాజ్ఞ= పండితులయందు; పరుండు= ఆసక్తికలవాడు; ఐన= అయిన; ఆ+భూవరుండు= ఆ రాజు - ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: తరువాత యజ్ఞయోగ్యమైన రోజు వచ్చింది. అప్పుడు వ్యాసుడు వచ్చి ధర్మరాజుతో 'నీవు ఈ రోజు యజ్ఞం చేయటానికి పూనుకొనుము. ఋత్విక్కులు శుభముహూర్తం సమీపించిందని అంటున్నారు. నీ యజ్ఞం చాలా గొప్పది. నీవు మహాధనవంతుడవు అయ్యావు. దక్షిణలు ఈవలసినదానికంటె మూడురెట్లు ఎక్కువగా ఇచ్చి మూడు యజ్ఞాలు చేసినంత ఫలాన్ని పొందుము. అశ్వమేధ యజ్ఞం చివర దోషపరిహారార్థం చేసే స్నానం మిక్కిలి పవిత్రమైనట్టిది. అది సమస్త పాపాలను తొలగింపజాలినట్టిది. భారతయుద్ధంలో దాయాదులను సంహరించటం పాపం అనే వ్యథ నీకు మనస్సులో పుట్టింది. అటువంటివన్నీ యజ్ఞాంత స్నానంవలన తొలగి నీ మనస్సు నిర్మలమవుతుంది; సమస్త శుభాలు కలుగుతాయి' అని చెప్పాడు. జ్ఞానులపట్ల ఆసక్తి కలిగిన ఆ ధర్మరాజు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ధర్మరా జశ్వమేధ యాగంబు సుప్రయోగంబుగాఁ జేయుట (సం.14-90-17)

క. ప్రయతుండై హయమేధ। క్రియా కలాపంబునకుఁ బ్రకీర్త్యముగాఁ జొ
చ్చి యుదాత్తభంగి జనమే। జయ భూవర! నడపె గాఢసంప్రీతిమెయిన్. 172

ప్రతిపదార్థం: జనమేజయ భూవర!= జనమేజయ భూనాథా!; ప్రయతుండు+ఐ= దీక్షాసంస్కారమును పొందినవాడై, ఆత్మనిగ్రహం కలవాడై; ప్రకీర్త్యము= మిక్కిలి కొనియాడదగినది; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; హయమేధ= అశ్వమేధ యజ్ఞంయొక్క;

క్రియాకలాపంబునకున్= కర్మకాండమునకు; చొచ్చి= పూనుకొని; ఉదాత్త= గొప్పదైన; భంగిన్= విధంగా; గాఢ= అధికమైన; సంప్రీతిమెయిన్= ఆనందంతో; నడపెన్= నిర్వర్తించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! దీక్షవహించి మిక్కిలి కొనియాడదగినట్లుగా అశ్వమేధయాగ కర్మకాండమునకు పూనుకొని చాలా గొప్పగా మహానందంతో నిర్వర్తించాడు.

క. క్రమయుక్తము యుక్తముఁ గా। నమరగురుప్రతిములైన యాజ్ఞికులు క్రియా
సముదయము నడపఁగా స్థలి। తము లే కపహుతము సొరక తత్క్రతు వొప్పెన్. 173

ప్రతిపదార్థం: క్రమ= దేని తరువాత ఏది చేయవలయునో ఆ యజ్ఞకర్మ క్రమంతో; యుక్తమున్= కూడినట్టిది; యుక్తమున్= యోగ్యమైనది; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; క్రియా= యజ్ఞకార్యములయొక్క; సముదయమున్= సమూహమును; అమర గురు= దేవతల గురువైన బృహస్పతితో; ప్రతిములు+ఐన= సమానులైన; యాజ్ఞికులు= ఋత్విక్కులు; నడపఁగాన్= చేయగా; స్థలితము= మంత్రపఠనమున జారుపాటు; లేక; అపహుతము= క్రమపద్ధతి వదలి వేల్పుట; చొరక= తటస్థించక; తద్+క్రతువు= ఆ యజ్ఞం; ఒప్పెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: బృహస్పతితో సమానులైన ఋత్విజులు శాస్త్రక్రమంగా శాస్త్రోచితంగా యజ్ఞకార్యకలాపాన్ని నడిపారు. అందువలన మంత్రపఠనదోషాలు లేకుండా క్రమపద్ధతి వదలి హోమద్రవ్యాలు వేల్చటం సంభవించకుండా ఆ యజ్ఞం ప్రకాశించింది.

చ. అవహితులై ప్రవర్గ్యము బుధాభినుతంబుగఁ జేసి ఋత్విజుల్
సవనము లుక్తమార్గము ప్రశంసకు నెక్కనయించి వేద వా
క్యవిహిత వృత్తిమై నభినవాభ్యుదయం బొనరించి రర్థి మా
ధవుఁ గొనియాటలం దమ కృతంబులకున్ మెఱుఁ గిడ్డయట్లుగన్. 174

ప్రతిపదార్థం: ఋత్విజుల్= యజ్ఞం చేయించేవారు; మాధవున్= పరబ్రహ్మ స్వరూపుడైన శ్రీకృష్ణుడిని; కొనియాటలన్= పలుసార్లు స్తుతించటంచేత; తమ= తమయొక్క; కృతంబులకున్= పనులకు; మెఱుఁగు+ఇడ్డ= వన్నె పెట్టిన; అట్లు= విధం; కన్= కాగా; అవహితులు+ఐ= ఏమరుపాటు లేనివారై, అవధానం కలవారై; ప్రవర్గ్యము= యజ్ఞమునకు మొదట చేసే యాగ విశేషం; బుధ= పండితులచేత; అభినుతంబు+కన్= కొనియాడబడినట్లుగా; చేసి; ఉక్త= వేదాలచేత చెప్పబడిన; మార్గము= పద్ధతిగా; సవనములు= మంత్రపూతముగా సోమరసం పిండటం (దీనినే అభిషవం అంటారు); సవనము అనే యాగవిశేషం చేయటం; ప్రశంసకున్+ఎక్కన్= పొగడ్తపొందగా; నయించి= నడపి; అర్థిన్= ప్రీతితో; వేద= వేదాలయొక్క; వాక్య= మంత్ర వాక్యాలచేత; విహిత= అనుశాసించబడిన; వృత్తిమైన్= విధానంతో; అభినవ= నూతనమైన; అభ్యుదయంబు= శ్రేయస్సును, అభీష్టప్రాప్తిని; ఒనరించిరి= చేశారు.

తాత్పర్యం: ఋత్విజులు సావధానులయి ప్రవర్గ్యమనే యజ్ఞాంగాన్ని పండితులు ప్రశంసించేటట్లుగా చేశారు. మంత్రపూతంగా సోమరసం పిండారు. సవనకర్మం ఆచరించారు. వేదశాసనం తప్పక ఆయా కార్యాలు ఒనరించి నూతన శ్రేయస్సులు ప్రాప్తించేట్లు చేశారు. వారు పరబ్రహ్మస్వరూపుడైన శ్రీకృష్ణుడిని స్తుతించటంచేత తాము చేసే యజ్ఞకార్యాలకు వన్నె తెచ్చినవారయ్యారు.

వ. అట్టియెడ. 175

తాత్పర్యం: ఆ సమయాన. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. వివిధ భోజ్యపదార్థ విభవంబు వలనను। సంతృప్తిఁ బొందక చను నరుండు
ధనధాన్యవస్త్రసంతతిలబ్ధి దారిద్ర్య। మపనయింపక యేఁగునట్టివాఁడు
గోరి యెయ్యదియైన గారవ మెసఁగంగఁ। బడయక రిత్త వోయెడు మనుష్యుఁ
డెద్ది యేనియు దుఃఖ మెలసినఁ జనుదెంచి। యది నిస్తరింపక యరుగునతఁడు

తే. మందునకు వెదకినను లేఁ డంద మొంద। నరసి కుడువుఁడు కట్టుఁ డిచ్ఛానురూప
వస్తువులు గైకొనుఁడు దురవస్థ తెలిపి ' పాపికొనుఁ డని భీముండు పలుకుచుండ. 176

ప్రతిపదార్థం: భీముండు; అందము+ఒందన్= తగిన రీతిగా; అరసి= పరీక్షించి; కుడువుఁడు= భుజింపుడు; కట్టుఁడు= ధరించండి; ఇచ్ఛా= కోరికకు; అనురూప= అనుగుణమైన, కోరిన కోర్కెకు తగినట్లుగా; వస్తువులు; కైకొనుఁడు= స్వీకరించండి; దుర్+అవస్థ= హీనస్థితి; తెలిపి= తెలియజేసి; పాపికొనుఁడు= పోగొట్టుకొనండి; అని; పలుకుచుండన్= చెప్పుచుండగా; వివిధ= అనేక విధాలైన; భోజ్య= భుజించదగిన; పదార్థ= పదార్థాలయొక్క; విభవంబువలనను= సమృద్ధివలన; సంతృప్తిన్= మిక్కిలి తృప్తిని; పొందక; చను= వెళ్ళెడి; నరుండు= మానవుడు; ధన= ధనముయొక్క; ధాన్య= ధాన్యాలయొక్క; వస్త్ర= వస్త్రాలయొక్క; సంతతి= సమూహముయొక్క; లబ్ధిన్= ప్రాప్తిచేత; దారిద్ర్యము= పేదరికమును; అపనయింపక= పోగొట్టుకొనక; ఏఁగు+అట్టి= వెళ్ళునట్టి; వాఁడు= మనుజుడు; ఏ+అది= ఏది; ఐనన్= అయినను; కోరి; గారవము= గౌరవం; ఎసఁగంగన్= అతిశయించగా; పడయక= పొందక; రిత్త= ఉత్తచేతులతో; పోయెడు= పోవునట్టి; మనుష్యుండు; ఎద్ది= ఏది; ఏనియున్= అయినను; దుఃఖము; ఎలసినన్= కలుగగా; చనుదెంచి= వచ్చి; అది= దానిని; నిస్తరింపక= దాటకుండ, పోగొట్టుకొనకుండ; అరుగు= వెళ్ళెడి; అతఁడు= మనిషి; మందునకు వెదకినను= బొత్తిగా, ఒక్కడు కూడా; లేఁడు= లేడు.

తాత్పర్యం: భీముడు యజ్ఞానికి వచ్చినవారిని ఉద్దేశించి 'చూచీ చూచీ తినండి, ధరించండి, కోరిన వస్తువులు తీసికొనండి. దుఃస్థితిని తెలిపి తొలగించుకొనండి' అని చెప్తుతూ ఉండేవాడు. అందువలన బహువిధ పదార్థ సమృద్ధివలన తృప్తి పడకుండా వెళ్ళేవాడూ, ధనధాన్య వస్త్రాలను పుష్కలంగా పొంది పేదరికాన్ని తొలగించుకొననివాడూ, గౌరవ పురస్సరంగా కోరినదానిని పొందకుండా వట్టిచేతులతో పోయేవాడూ, ఏదైనా దుఃఖం సంభవిస్తే దానిని తెలిపి పోగొట్టుకొనకుండా వెళ్ళిపోయేవాడూ ఒక్కడు కూడా లేడు.

ఉ. ఆయతులాధ్వరంబున వ్రతాభిరతత్వము లేనివాఁ డుపా
ధ్యాయుఁడు గానివాఁడు నిగమాంగకషట్కము లేనివాఁడు లేఁ
డేయెడఁ జూచినన్ సభ నరేశ్వర! యట్టి సదస్యు లమ్మరు
న్నాయకు కొల్వు దివ్యమునినాథులు దక్కఁగఁ గల్గ రెచ్చటన్. 177

ప్రతిపదార్థం: నర+ఈశ్వర!= రాజా!; ఆ+అతుల= ఆ సాటిలేని; అధ్వరంబునన్= యజ్ఞమునందు; ఏ+ఎడన్= ఎక్కడనైన; చూచినన్= పరిశీలించినా; సభన్= సదస్సులో; వ్రత= ఆచారానుష్ఠానమందు; అభిరతత్వము= అధికమైన ఆసక్తి; లేనివాఁడు=

లేనట్టివాడు; ఉపాధ్యాయుఁడు= ఉపద్రష్ట - యజ్ఞనిర్వహణలో గుణదోషములను కనిపెట్టి చూచేవాడు; కానివాఁడు= కానట్టివాడు; నిగమ= వేదాలయొక్క; అంగకషట్కము= ఆరు అంగాలు; లేనివాఁడు= తెలియనట్టివాడు; లేఁడు= లేడు; అట్టి= అటువంటి; సదస్యులు= యజ్ఞంలో సాహాయ్యం చేసే ఋత్విజులు, యజ్ఞమున హెచ్చుతగ్గులు అనే దోషాలను తొలగించే విధానమును చూస్తూ ఉండెడి ఋత్విక్కులు; ఆ+మరుత్= ఆ దేవతలయొక్క; నాయకు= ప్రభువు దేవేంద్రుడియొక్క; కొల్వు= కొలువునందలి; దివ్యమునినాథులు= దేవర్షులు; తక్కఁగన్= తప్ప; ఎచ్చటన్= ఇంకెచ్చటను; కల్గరు= కనబడరు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఆ అసమాన యజ్ఞసదస్సులో ఎక్కడ చూచినా వ్రతానుష్ఠానంలో ఆసక్తి లేనివాడూ, ఉపద్రష్ట గానివాడూ, వేదాంగవేత్తగానివాడూ లేడు. అటువంటి సదస్యులు దేవేంద్రుడి కొలువులోని దివ్యర్షులలో తప్ప మరెక్కడా కనబడరు.

విశేషం: నిగమాంగక షట్కము= ఆరు వేదాంగాలు. అవి శిక్ష, వ్యాకరణం, ఛందస్సు, నిరుక్తం, జ్యోతిషం, కల్పం.

శిక్ష	= వర్ణోచ్చారణ పద్ధతి తెలిపే శాస్త్రం
వ్యాకరణం	= శబ్దనిష్పత్తిని నిరూపించే శాస్త్రం.
ఛందస్సు	= గణ, యతి, ప్రాస, పద్య లక్షణాలను బోధించే శాస్త్రం.
నిరుక్తం	= వేదపదముల వ్యుత్పత్త్యర్థమును వివరించే శాస్త్రం.
జ్యోతిషం	= సూర్యాది గ్రహ సంచారమును తెలియజేసే శాస్త్రం.
కల్పము	= వైదిక విధానాలను తెలిపే గ్రంథం.

వ. అట్లుంగాక. 178

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కాక. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. కనుఁగొను కౌతుకంబునఁ గూడి చనుదెంచి। దివ్యమునీంద్రు లతిప్రియమున
నభినందనము సేయ నఖిల గంధర్వులు। నానందనము లగు గానములను
నప్సరః స్త్రీలు హృద్యము లైన నృత్య వి। శేషంబులను నుల్లసిల్లుచుండ
సిద్ధ విప్రజనంబు సేసలు చల్లుచు। బహువిధాశీర్వాద పరతఁ బరఁగ

తే. నాద్యులై పేరు గలుగు పదార్వు రవని। వరుల యాగంబులకు సరివచ్చు మిగులుఁ
గాని యిది వట్రపడ దనఁగా వెలుంగు। ధర్మతనయుని యశ్వమేధము నరేంద్ర! 179

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= రాజా!; దివ్యముని+ఇంద్రులు= దేవర్షులు; కనుఁగొను= చూచెడి; కౌతుకంబునన్= వేడుకతో; కూడి= కలసికట్టుగా; చనుదెంచి= వచ్చి; అతి= మిక్కిలి; ప్రియమునన్= ఆనందంతో; అభినందనము+చేయన్= ప్రశంసించగా; అఖిల= సమస్తమైన; గంధర్వులున్= గంధర్వులు; ఆనందనములు= ఆనందింపజేసేవి; అగు= అయిన; గానములను= సంగీతాలతో; అప్సరస్+స్త్రీలు= అప్సరసలు; హృద్యములు= మనోహరములు; ఐన= అయిన; నృత్యవిశేషంబులను= వివిధ నృత్యాలతో; ఉల్లసిల్లుచున్= సంతోషిస్తూ; ఉండన్= ఉండగా; సిద్ధ= అతీంద్రియ దర్శనంగల; విప్రజనంబు= బ్రాహ్మణులు; సేసలు= అక్షతలు;

చల్లుచున్= చల్లుతూ; బహువిధ= అనేక విధాలైన; ఆశీర్వాద= దీవనయందలి; పరతన్= ఆసక్తితో; పరఁగన్= ఒప్పగా; ఆద్యులు= మొదటివారు, పూర్వకాలంవారు; ఐ= అయి; పేరు+కలుగు= ప్రసిద్ధికెక్కిన; పది+ఆర్వురు= పదహారుగురు; అవనివరుల= రాజులయొక్క; యాగంబులకున్= యజ్ఞాలకు; సరివచ్చున్= సాటిఅగును; మిగులున్= మించిపోతుంది; కాని; ఇది= ఈ ధర్మరాజు యజ్ఞం; వట్రపడదు= తక్కువ కాదు; అనఁగాన్= అనగా; ధర్మతనయుని= ధర్మరాజుయొక్క; అశ్వమేధము= అశ్వమేధయజ్ఞం; వెలుంగున్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! దేవర్షులు యజ్ఞం చూచే వేడుకతో కలిసికట్టుగా ఆనందదాయకాలైన గానాలు చేశారు. అప్సరసలు అనేక విధాలైన మనోహర నృత్యాలు ప్రదర్శించారు. బ్రహ్మవేత్తలైన బ్రాహ్మణులు అక్షతలు చల్లుతూ పెక్కు దీవనలు ఇచ్చారు. 'ప్రాచీన కాలంలో ప్రసిద్ధులైన షోడశ మహారాజులు గావించిన యజ్ఞాలతో ఇది సాటి అవుతుందనటం ఎందుకు; మించిపోతుంది గాని ఏ మాత్రమూ వాటికి తక్కువ కాదు' అనేటట్లుగా ధర్మరాజు అశ్వమేధం ఒప్పారింది.

వ. పసిఁడి యిట్టికలం జతుశ్చిత్యంబు నష్టాదశకరాత్మకంబును గరుడాకృతియునుగా యజనం బొనర్చి మహనీయంబై యొప్పుచుండు యూపక్రియా సమయంబున ఖాదిరంబు లాఱును, బైల్వంబు లాఱును బాలాశంబు లాఱును, దేవదారుమయంబులు రెండును, శ్లేష్మాతకతరు కల్పితం బొకండును గా నిరువదియొక్క యూపంబులు దక్కను శోభనార్థంబుగా ననేక కాంచన యూపసంచయంబును శాస్త్రోక్త ప్రకారంబున యాజకులు నిలిపి వానియందు. 180

ప్రతిపదార్థం: పసిఁడి= బంగారు వికారములైన; ఇట్టికలన్= ఇటుకలతో; చతుస్+చిత్యంబును= నాలుగు వరుసలుగా పేర్చినదియు; అష్టాదశ= పదునెనిమిది; కర= మూరల (మూర= 18 అంగుళములు); ఆత్మకంబును= రూపం కలదియు; గరుడ= గ్రద్దయొక్క; ఆకృతియును= ఆకారం కలదియును; కాన్= అగునట్లుగా; యజనంబు= యజ్ఞవేదిని; ఒనర్చి= నిర్మించి; మహనీయంబు= గొప్పది; ఐ= అయి; ఒప్పుచున్+ఉండు= ఒప్పారుతుండే; యూప= యజ్ఞమున జంతువులను కట్టుటకు పాతే కొయ్యలను ఎత్తుట అనే; క్రియా సమయంబునన్= పనులు చేయదగిన సమయమున; ఖాదిరంబులు= చంద్రకొయ్యలతో చేసినవి; ఆఱును= ఆరును; బైల్వంబులు= మారేడుతో చేసినవి; ఆఱును= ఆరును; పాలాశంబులు= మోదుగు కఱ్ఱలతో చేసినవి; ఆఱును= ఆరును; దేవదారుమయంబులు= దేవదారు రూపములైనవి; రెండును; శ్లేష్మాతక+తరు= విరివిచెట్టుతో; కల్పితంబు= చేసింది; ఒకండును= ఒకటియు; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; ఇరువది+ఒక్క= ఇరువదియొక్కటి; యూపంబులు= యజ్ఞస్తంభాలయొక్క; సంచయంబును= సమూహమును; శాస్త్ర= శాస్త్రమునందు; ఉక్త= చెప్పబడిన; ప్రకారంబునన్= విధంగా; యాజకులు= యజ్ఞం చేయించేవారు; నిలిపి; వాని+అందున్= ఆ స్తంభాలయందు.

తాత్పర్యం: ఋత్విజులు బంగారు ఇటుకలతో యజ్ఞవేదిని నిర్మించారు. దానియందు ఇటుకలు నాలుగు వరుసలుగా పేర్చారు. దాని కొలత పదమూడు మూరలు. అది గ్రద్ద ఆకారాన ఉన్నది. ఋత్విక్కులు ప్రధానమైన యూపప్రతిష్ఠ గావించారు. యూపములమొత్తం ఇరవైయొక్కటి. వాటిలో చంద్రకొయ్యలతో చేసినవి ఆరు, మారేడుతో చేసినవి ఆరు, మోదుగు కఱ్ఱలతో చేసినవి ఆరు, దేవదారుదుంగలతో చేసినవి రెండు, విరివిచెట్టుతో చేసినది ఒకటి. ఈ ఇరవైయొక్క యూపాలనుగాక అలంకారార్థం అనేక సువర్ణయూపాలను కూడా శాస్త్రప్రకారంగా నిలిపారు. వాటియందు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. నలుగాలివానిఁ బక్షుల, । జలచరముల, విధియుతముగ సంయోజింపం
బొలిచెం బశువులు మున్నూ । అలఘు యశోమహిత! యమ్మహాయజ్ఞమునన్. 181

ప్రతిపదార్థం: అలఘు= అధికమైన; యశస్= కీర్తిచేత; మహిత!= పూజించబడినవాడా! జనమేజయా!; నలుగాలివానిన్= నాలుగు కాళ్ళుకల వాటిని, చతుష్పాత్తులను; పక్షులన్= పక్షులను; జలచరములన్= నీటియందు తిరిగే వాటిని (చేపలు, తాబేళ్ళు మొదలైనవి); విధియుతముగన్= శాస్త్రప్రకారంగా; సంయోజింపన్= కూర్పగా, బంధించగా; ఆ+మహత్= ఆ గొప్ప; యజ్ఞమునన్= యజ్ఞమున; పశువులు= ప్రాణులు; మున్నూఱు= మూడువందలు; పొలిచెన్= ఒప్పారాయి.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! మహాయశశ్శాలీ! యాజకులు యూపాలకు నాలుగు కాళ్ళు కలిగిన జంతువులనూ, పక్షులనూ, మత్స్యాదులనూ కట్టారు. ఆ యజ్ఞంలో ఆ విధంగా బంధించిన ప్రాణులసంఖ్య మూడు వందలు.

క. వరయూప సుయోజిత మగు । తురంగమము చుట్టుఁ బశుతతుల నిల్పిన సుం
దర భావము దక్ష మఖ । స్ఫురణం బిట్టిదని చూపుపోలిక మెఱసెన్. 182

ప్రతిపదార్థం: వర= శ్రేష్ఠమైన; యూప= యజ్ఞస్తంభమునందు; సుయోజితము= చక్కగా కట్టినది; అగు= అయిన; తురంగమము= గుఱ్ఱంయొక్క; చుట్టున్= చుట్టునూ, నలువైపులా; పశు= ప్రాణులయొక్క; తతులన్= గుంపులను; నిల్పిన= చేర్చిన; సుందరభావము= సౌందర్యం; దక్ష= దక్షుడియొక్క; మఖ= యజ్ఞంయొక్క; స్ఫురణంబు= ప్రకాశం; ఇట్టిది= ఇటువంటిది; అని; చూపు= కనబడజేసే; పోలికన్= సామ్యంతో; మెఱసెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: యజ్ఞాశ్వాన్ని ఉత్తమ యూపానికి కట్టారు. దానిచుట్టూ పశుసమూహాన్ని నిలిపారు. ఆ నిలిపిన సొగసు ధర్మజుడి అశ్వమేధయాగం దక్షప్రజాపతి యాగమువంటిదే అని చాటుతున్నది. (ఈ అశ్వమేధయాగం దక్షుడి యజ్ఞమువంటిదని భావం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. ఆగమోక్తంబు దర్శనీయంబు నైన । యా సుతంత్రంబు నొనరించు యాజకోత్త
మావలికిఁ దా నలంకారమై పరాశ । రాత్మజుని శిష్యకోటి యొప్పారె నధిప! 183

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; ఆగమ= వేదాలచేత; ఉక్తంబు= చెప్పబడింది; దర్శనీయంబున్= చూడదగినదియూ; ఐన= అయిన; ఆ; సు= శోభాయుతమైన; తంత్రంబున్= యజ్ఞకర్మకాండమును; ఒనరించు= నిర్వర్తిస్తున్న; యాజక+ఉత్తమ= యాజక శ్రేష్ఠులయొక్క; ఆవలికిన్= బృందానికి; అలంకారము+ఐ= అలంకారమై; పరాశర= పరాశర మహర్షియొక్క; ఆత్మజుని= కుమారుడి-వ్యాసుడియొక్క; శిష్య= శిష్యులయొక్క; కోటి= సమూహం; ఒప్పారెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: వేదాలు ప్రతిపాదించినదీ, చూడదగినదీ అయిన ఆ అశ్వమేధ కర్మకాండం గావించే ఋత్విజాల బృందానికి వేదవ్యాసుడి శిష్య సమూహం వన్నె పెట్టేదిగా ప్రకాశించింది.

ధర్మరాజు వ్యాసునకు యజ్ఞదక్షిణగాఁ దనరాజ్యం బంతయు నిచ్చుట (సం.14-91-1)

వ. సర్వపశు శ్రవణంబు లాచరించి ఋత్విగ్జనంబు లశ్వాలంభ సమయంబున యాజ్ఞసేని సన్నిహితం జేసి యశ్వంబు నవయవంబుల మాంసంబులయ్యై దేవతలకు నాహుతు లిడునప్పు డమ్మహాదేవి నిజహస్తంబునం జేయం దగియెడు హుతంబులు చేయించిరి; తదనంతరం బయ్యశ్వవపాహోమంబునం బరఁగుగంధం బాఘ్రాణించి ధర్మనందనుండు తమ్ములుందానును బరమానందంబునం బొందె; శేషించిన యశ్వావయవంబు లర్హప్రకారంబున యాజకులు వేల్చి; రిట్లు సాత్యవతేయుండు యుధిష్ఠిరు నశ్వమేధం బఖిలలోక హితంబుగా నిర్వహించి యాతని గుఱించి యుదాత్తనాదం బెసంగ నాశీర్వాదంబుసేసె; సమస్తదేవమునులును దీవనలిచ్చి; రప్పుడు కౌరవవంశపావనుం డగు భూవరుండు. 184

ప్రతిపదార్థం: సర్వ= సమస్తమైన; పశు= ప్రాణులయొక్క; శ్రవణంబులు= వండుటలు; ఆచరించి= చేసి; ఋత్విక్+జనంబు= యజ్ఞం చేయించేవారు, ఋత్విజులు; అశ్వ= గుర్రంయొక్క; ఆలంభ= చంపటం చేసే; సమయంబునన్= వేళయందు; యాజ్ఞసేనిన్= ద్రౌపదిని; సన్నిహితన్= దగ్గర ఉండేదానినిగా; చేసి; అశ్వంబు= గుర్రంయొక్క; అవయవంబులు= ఆయా అవయవాలయొక్క; మాంసంబులు= మాంసాలు; ఆ+ఆ= ఆయా; దేవతలకున్= దేవతలకు; ఆహుతులు+ఇడు= అగ్నియందు మంత్రపూర్వకంగా వేల్చునట్టి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+మహాదేవి= ఆ పట్టపురాణి; నిజ= తనయొక్క; హస్తంబునన్= చేతిమీదుగా; చేయన్+తగియెడు= చేయదగిన; హుతంబులు= ఆహుతులు; చేయించిరి= చేయించారు; తద్+అనంతరంబు= ఆ తరువాత; ఆ+అశ్వ= ఆ గుర్రంయొక్క; వపా= కడుపులో బొడ్డుక్రిందనుండే ఉల్లిపొరవంటి క్రొవ్వును వేల్చి చేసెడి; హోమంబునన్= యజ్ఞమునందు; పరఁగు= వ్యాపించునట్టి; గంధంబు= వాసనను; ఆఘ్రాణించి= పీల్చి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; తానునున్= తానునూ; తమ్ములున్= తమ్ములునూ; పరమ= అధికమైన; ఆనందబునన్+పొందెన్= ఆనందించారు; శేషించిన= మిగిలిన; అశ్వ= గుర్రంయొక్క; అవయవంబులు= అవయవాలను; అర్హ= తగిన; ప్రకారంబునన్= విధంగా; యాజకులు= ఋత్విజులు; వేల్చిరి= హోమం చేశారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సాత్యవతేయుండు= సత్యవతీ కుమారుడు - వ్యాసుడు; యుధిష్ఠిరు= ధర్మరాజుయొక్క; అశ్వమేధంబు= అశ్వమేధయాగం; అఖిల= సమస్తమైన; లోక= లోకాలకు; హితంబు= మేలు కలిగించునది; కాన్= అగునట్లుగా; నిర్వహించి= చేసి; అతనిన్= అతడిని; గుఱించి= ఉద్దేశించి; ఉదాత్త= ఉదాత్తము అనే స్వరభేదంయొక్క (ఉచ్చైరుదాత్తః అని పాణిని); నాదంబు= ధ్వని; ఎసంగన్= ప్రకాశించగా; ఆశీర్వాదంబు+చేసెన్= దీవించాడు; సమస్త= సమస్తమైన; దేవమునులును= దేవర్షులును; దీవనలు+ఇచ్చిరి= దీవించారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కౌరవవంశ= కౌరవవంశమును; పావనుండు= పవిత్రం చేసేవాడు; అగు= అయిన; భూవరుండు= రాజు, ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: ఋత్విజులు సర్వజంతువులనూ చంపి వండారు. యజ్ఞాశ్వాన్ని కూడ చంపేటప్పుడు పట్టపురాణి అయిన ద్రౌపదిని దానికి దగ్గరగా ఉండేటట్లు చేశారు. అశ్వమాంసాలను ఆయా దేవతలకు వేల్చే సమయంలో ఆమెచేతకూడా తనచేతిమీదుగా చేయదగిన హోమాలు చేయించారు. తరువాత గుర్రం వసను వేల్చేవేళ వ్యాపించిన వాసనను పీల్చి ధర్మరాజు తమ్ములతోపాటు ఆనందించాడు. మిగిలిన అశ్వావయవాలను కూడా ఋత్విజులు శాస్త్రవిధులను అనుసరించి వేల్చారు. వేదవ్యాసుడు సకలలోకాలకూ శ్రేయస్సు సమకూరేటట్లు ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగాన్ని నిర్వహించి, ఉదాత్తస్వరంతో ఆ యజమానుడిని దీవించాడు. దేవర్షులందరునూ ధర్మరాజును ఆశీర్వదించారు. కౌరవవంశమును పవిత్రం చేసే ఆ చక్రవర్తి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. అలఘుభక్తి సదస్యుల కెలమి యెసక । మెసఁగఁ గోటివేల్ నిష్కము లిచ్చి తనదు
వసుధ యంతయు నొసఁగె దివ్య ప్రబోధ । ఘనత నొప్పు వేదవ్యాస మునివరునకు. 185

ప్రతిపదార్థం: అలఘు= గొప్పది ఐన; భక్తిన్= భక్తితో; సదస్యులకున్= ఋత్విజులకు; ఎలమి= ఆనందం; ఎసకము+ఎసఁగన్= అతిశయించగా; కోటివేల్= కోటి వేల; నిష్కములే= టంకములు; ఇచ్చి= దక్షిణగా ఇచ్చి; దివ్య ప్రబోధ= దివ్యజ్ఞానంచేత, బ్రహ్మజ్ఞానంచేత కలిగిన; ఘనతన్= గొప్పతనంతో; ఒప్పు= ప్రకాశించే; వేదవ్యాస= వేదవ్యాసుడనే; మునివరునకున్= మహర్షికి; తనదు= తనయొక్క; వసుధ= భూమండల సామ్రాజ్యం; అంతయున్= అంతయూ; ఒసగెన్= సమర్పించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు సదస్యులకు మహానందం కలుగగా వేయికోట్ల టంకాలు దక్షిణలుగా ఇచ్చాడు. బ్రహ్మజ్ఞాన మహత్త్వంతో ప్రకాశించే వేదవ్యాస మహర్షికి తన భూమండల సామ్రాజ్యమంతా సమర్పించాడు.

క. విను ఋత్విగాఢ్యుఁడగు న । మ్మునిపతి యట్లు కురువంశముఖ్యుఁ డొసఁగ మే
దిని సంప్రమోదమునఁ గై । కొని యిట్లను నా నరేంద్రకుంజరుతోడన్. 186

ప్రతిపదార్థం: విను= జనమేజయా! వినుము; అట్లు= ఆ విధంగా; కురువంశ= కురువంశమునందు; ముఖ్యుఁడు= అగ్రణి, ధర్మరాజు; ఒసఁగన్= సమర్పించగా; ఋత్విక్+ఆఢ్యుఁడు= ఋత్విక్కులలో ప్రధాన నిర్వాహకుడు; అగు= అయిన; ఆ+మునిపతి= ఆ మునీశ్వరుడు వ్యాసుడు; సంప్రమోదమునన్= మహానందంతో; మేదినిన్= భూమిని; కైకొని= స్వీకరించి; ఆ+నరేంద్ర= రాజులలో; కుంజరుతోడన్= శ్రేష్ఠుడితో, ధర్మరాజుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కురువంశాగ్రణి అయిన ధర్మరాజు సమర్పించగా ఋత్విక్కులలో ప్రధాన నిర్వాహకుడైన వ్యాసుడు భూమిని స్వీకరించాడు. రాజశ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. 'జగతి ఋత్విగర్థముగ నిచ్చి; తేము వి । ప్రస్వభావకలనఁ బసిఁడిఁ గొనఁగఁ
గోరెదము; కరంబు గారవంబున బ్రాహ్మ । ణాభిలషితదాయి వగుట మేలు' 187

ప్రతిపదార్థం: ఋత్విక్+అర్థముగన్= ఋత్విక్కుల ధనంగా, ఋత్విక్కుల కొరకు; జగతి= భూమిని; ఇచ్చితి(వి)= సమర్పించావు; ఏము= మేము; విప్ర= బ్రాహ్మణులయొక్క; స్వభావ= ప్రకృతియొక్క; కలనన్= కలుగుటచేత; పసిఁడిన్= బంగారమును; కొనఁగన్= స్వీకరించగా; కోరెదము= కోరుతాము; కరంబు= మిక్కిలి; గారవమునన్= గౌరవంతో; బ్రాహ్మణ= బ్రాహ్మణులచేత; అభిలషిత= కోరబడినదానిని; దాయిని= ఇచ్చేవాడవు; అగుట; మేలు= శ్రేయస్కరం.

తాత్పర్యం: 'నీవు ఋత్విక్కులకు భూమి నిచ్చావు. బ్రాహ్మణ ప్రకృతి కలిగిన మేము బంగారాన్ని కోరుతాము. కాబట్టి గౌరవభావంతో బ్రాహ్మణులు కోరినదానిని ఇవ్వటం శ్రేయస్కరం.'

వ. అని వెండియు. 188

తాత్పర్యం: అని ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. 'ఇలకు వెలగా హిరణ్యం । బలఘుమతీ! మాకు నొసఁగు' మనుటయు ధరణీ
శులు వినఁగా నప్పారవ । కులపతి యా వేదరక్షకున కి ట్లనియెన్. 189

ప్రతిపదార్థం: అలఘుమతీ!= మహామతీ!; ఇలకున్= భూమికి; వెల= ఖరీదు; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; మాకున్= మాకు; హిరణ్యంబు= బంగారం; ఒసఁగుము= ఇమ్ము; అనుటయున్= అని అనగా; ఆ+పౌరవకుల= ఆ పౌరవకులం యొక్క; పతి= రాజు; ధరణీశులు= రాజులు; వినఁగాన్= వినుచుండగా; ఆ+వేద= ఆ వేదాలయొక్క; రక్షకునకున్= సంరక్షకుడితో-వ్యాసుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'మహామతీ! భూమియొక్క వెలగా మాకు బంగారాన్ని ఇమ్ము' అని అనగా పౌరవకులజుడైన ధర్మరాజు రాజులందరూ వింటుండగా వేదసంరక్షకుడైన వ్యాసుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. 'అశ్వమేధమునకు నార్యులు దక్షిణ । ధరణి యంద్రు; గాన నరునిచేత
విజిత యైన ధరణి ప్రజనిత ప్రీతిమై । ఋత్విగర్చనముగ నిచ్చినాఁడ.' 190

ప్రతిపదార్థం: ఆర్యులు= పెద్దలు; అశ్వమేధమునకున్= అశ్వమేధ యాగానికి; ధరణి= భూమి; దక్షిణ= దక్షిణ అని; అంద్రు= అంటారు; కాన= కావున; నరునిచేతన్= అర్జునుడిచేత; విజిత= జయించబడినది; ఐన= అయిన; ధరణి= భూమిని; ప్రజనిత= మిక్కిలి ఎక్కువగా కలిగిన; ప్రీతిమైన్= ఆనందంతో; ఋత్విక్= ఋత్విక్కులయొక్క; అర్చనము+కన్= ఆరాధనంగా; ఇచ్చినాఁడన్= సమర్పించాను.

తాత్పర్యం: 'పెద్దలు అశ్వమేధయాగానికి దక్షిణ అని అంటారు. కావున అర్జునుడు జయించిన భూమినెల్లా మహానందంతో ఋత్విక్కుల యారాధనమయ్యేటట్లుగా ఇచ్చాను.'

వ. అని మఱియును. 191

తాత్పర్యం: అని, ఇంకనూ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. 'వనమున కేఁగి యందు సుఖవాసత నుండఁగలాఁడఁ గాక యే
ననఘవిచార! బ్రహ్మధన మక్కట! గొందునె?' యన్నఁ బ్రీతిమై
ననుజులు యాజ్ఞసేనియును 'నట్టిద యా పని యొందు చెప్పకుం'
డనుటయు హర్షబాష్పపులకాంకురముల్ ధరియించి రందఱున్. 192

ప్రతిపదార్థం: అనఘ= పాపరహితమైన; విచార!= ఆలోచనము కలవాడా!; ఏన్= నేను; వనమునకున్= అడవికి; ఏఁగి= వెళ్ళి; అందున్= అక్కడ; సుఖ= సుఖంతో కూడిన; వాసతన్= వసించువాడి ధర్మంతో (సుఖంగా నివసిస్తూ అని అర్థం); ఉండన్+కలాఁడన్= ఉండగలవాడను; కాక= కాని; అక్కట!= అయ్యో!; బ్రహ్మధనము= బ్రాహ్మణుల సొత్తును; కొందును+ఎ?= తిరిగి తీసికొందునా?; అన్నన్= అనగా; ప్రీతిమైన్= సంతోషంతో; అనుజులున్= తమ్ములును; యాజ్ఞసేనియును= ద్రౌపదియు; ఆ+పని= ఆ పని; అట్టి+అది+అ= అటువంటిదే ('అరణ్యావాసము చేయుదును. బ్రహ్మస్వము ముట్టను' అని మీరు నిర్ణయించిన పని నిర్ణయించినట్లే జరుగవలయునని అర్థం); ఒండు= మరియొకమాట; చెప్పకుండు= చెప్పకండి; అనుటయున్= అని అనగా; అందఱున్= అక్కడ ఉన్నవారందరూ; హర్ష= సంతోషంవలన కలిగిన; పులక+అంకురముల్= గగుర్పాటు మొలకలు; ధరించిరి= పొందారు.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యవిచార! నేను అడవికి వెళ్ళి అక్కడ సుఖంగా నివసించగలవాడనే కాని బ్రహ్మస్వమును తిరిగి తీసికొంటానా?' అని ధర్మరాజు అన్నాడు. అతడి తమ్ములూ, ద్రౌపదీ 'మీరు నిర్ణయించిన పని నిర్ణయించినట్లే జరగాలి.

మరొకమాట చెప్పవద్దు' అని అన్నారు. అక్కడ ఉన్నవారందరూ ఈ మాటలు విని ఆనందరోమాంచములు అనుభవించారు.

వ. అప్పుడు. 193

తాత్పర్యం: ఆ సమయాన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. దివ్యవాణి కీర్తించెఁ గౌరవ్యవరుని; । నఖిల జనములుఁ బ్రస్తుతిముఖరు లైరి;
తానుఁ బొగడి వేదవ్యాసుఁ డానరేంద్ర । చంద్రునకు నిట్టులను విప్రచయము వినఁగ. 194

ప్రతిపదార్థం: దివ్యవాణి= ఆకాశవాణి; కౌరవ్య= కౌరవులలో; వరునిన్= శ్రేష్ఠుడిని; కీర్తించెన్= పొగడింది; అఖిల= సమస్తమైన; జనములు= జనులు; ప్రస్తుతి= ప్రశంసావాక్యములను; ముఖరులు= అధికంగా పలికేవారు; ఐరి= అయ్యారు; వేద వ్యాసుండు= వేదవిభజం కావించిన వ్యాసుడు; తానున్= తానుకూడా; పొగడి; ఆ+నరేంద్ర చంద్రునకున్= ఆ రాజశ్రేష్ఠుడితో; విప్ర= బ్రాహ్మణులయొక్క; చయము= సమూహం; వినఁగన్= వినగా; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కౌరవశ్రేష్ఠుడిని ఆకాశవాణి ప్రశంసించింది. సమస్త జనులూ అతడిని మిక్కిలి పొగడారు. వ్యాసుడు కూడా స్తుతించి బ్రాహ్మణబృందం వింటుండగా ఆ రాజశ్రేష్ఠుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'ఏ మమ్మెద మనినఁ బృథివి । యో మనుజాధీశ! కొనుట యొప్పెడు తెరు; విం
దేమియును నెగ్గు లే; దీ । భూమిసురుల కోర్కి దీర్చి పుచ్చుము ప్రీతిన్.' 195

ప్రతిపదార్థం: ఓ మనుజ+అధి+ఈశ!= ఓ మానవులయొక్క అధిపతీ!; ఏము= మేము; అమ్మెదము= అమ్ముతాము; అనినన్= అనగా; పృథివి= భూమిని; కొనుట= ధనమిచ్చి కొనటం; ఒప్పెడు= సమంజసమైన; తెరువు= మార్గం, పద్ధతి; ఇందున్= ఈ పద్ధతియందు; ఏమియును= ఏమియూ; ఎగ్గు= దోషం; లేదు; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఈ భూమిసురుల= ఈ బ్రాహ్మణులయొక్క; కోర్కి= కోరికను; తీర్చి= నెరవేర్చి; పుచ్చుము= పంపుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ మానవాధిపతీ! మేము అమ్ముతాము అన్నప్పుడు నీవు భూమిని ధనమిచ్చి కొనటం సమంజసమైన పద్ధతే అవుతుంది. దీనిలో తప్పు ఏమీ లేదు. ఈ బ్రాహ్మణుల కోరిక నెరవేర్చి సంతోషంగా పంపుము.'

క. అని పలికినఁ గృష్ణుం 'డి । మ్మునినాయకు పనుపు సేయుము నరేశ్వర! నీ'
వని చెప్పిన నొడఁబడి తన । యనుజులతో నట్లకాక యని యతఁ డర్థిన్. 196

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; పలికినన్= పలుకగా; కృష్ణుండు= కృష్ణుడు; నర+ఈశ్వర!= రాజా!; నీవు; ఈ+మునినాయకు= ఈ మునీశ్వరుడియొక్క; పనుపు+చేయుము= ఆజ్ఞాపించినపని చేయుము; అని; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఒడఁబడి= ఒప్పుకొని; తన= తనయొక్క; అనుజులతోన్= తమ్ములతో; అట్లు+అ= అట్లే; కాక= చేయుదునుగాక; అని; అతఁడు= ధర్మరాజు; అర్థిన్=ప్రీతితో.

తాత్పర్యం: అని వేదవ్యాసుడు పలుకగా, కృష్ణుడు 'రాజా! నీవు ఈ మహర్షి ఆజ్ఞాపించినపని చేయుము' అని అన్నాడు. ఆ మాటకు ఒప్పుకొని ధర్మరాజు తమ్ములతో 'అట్లే చేయుదుముగాక!' అని సంతోషంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. **కోటి కోటులు మాడలు కుప్పవోసి। ధరణి వెల యని చెప్పి యప్పరమసంయ**
మాధిపతికి సమర్పించె; నతఁడు ఋత్వి। గావలికిఁ బంచిపెట్టె నయ్యతులధనము. **197**

ప్రతిపదార్థం: కోటి కోటులు= కోటి కోట్లు; మాడలు= టంకములు; కుప్ప+పోసి= రాశిపోసి; ధరణి= భూమియొక్క; వెల= ఖరీదు; అని; చెప్పి; ఆ+పరమసంయమ= ఆ మహర్షులయొక్క; అధిపతికిన్= ప్రభువుకు, వ్యాసుడికి; సమర్పించెన్= ఇచ్చాడు; అతఁడు= వ్యాసుడు; ఆ+అతుల= సాటిలేని; ధనము; ఋత్విక్= ఋత్విజులయొక్క; ఆవలికిన్= సమూహానికి; పంచిపెట్టెన్= పంచిపెట్టాడు.

తాత్పర్యం: కోటికోట్లు టంకాలు కుప్పపోసి 'ఇదే భూమి వెల' అని చెప్పి ఆ మహర్షి నాయకుడికి సమర్పించాడు. వేదవ్యాసుడు ఆ అసమాన ధనరాశిని ఋత్విజుల బృందానికి పంచిపెట్టాడు.

వ. **మఱియును.** **198**

తాత్పర్యం: ఇంకనూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: 'యతి'

తే. **అతుల కనకమయములైన యజ్ఞవాట। వేదికా యూప తోరణ వివిధ భాండ**
దండ శయ్యాసనాదులఁ ధరణినాథుఁ। డొసఁగె విప్రచయంబుల కుల్ల మలర. **199**

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథుఁడు= రాజు, ధర్మరాజు; అతుల= సాటిలేని; కనకమయములు= బంగారు రూపములు; ఐన= అయిన; యజ్ఞవాట= యజ్ఞశాల; వేదికా= వేది; యూప= యజ్ఞస్తంభాలు; తోరణ= వెలుపలి గుమ్మాలు; వివిధ= పలురకాలైన; భాండ= కుండలు, పాత్రలు; దండ= కర్రలు; శయ్యా= సెజ్జలు; ఆసన= పీతాలు; ఆదులన్= మొదలైనవాటిని; ఉల్లము= హృదయం; అలరన్= ఆనందించగా; విప్ర= బ్రాహ్మణులయొక్క; చయంబులకున్= సమూహాలకు; ఒసఁగెన్= సమర్పించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు బంగారంతో చేసిన యజ్ఞశాల భాగాలూ, యజ్ఞవేదీ, యూపాలూ, బహిర్ద్వారాలూ, వివిధ పాత్రలూ, దండములూ, సెజ్జలూ, పీటలూ హృదయానందం కలుగగా బ్రాహ్మణ బృందాలకు సమర్పించాడు.

తే. **అట్లు విప్రుల కిచ్చి యనంతరంబ। రాజులకు, వైశ్యులకు, శూద్రరాజి కన్య**
జాతులకు మ్లేచ్ఛులకును బ్రభూతధనము। ద్రవ్వి తండంబు లిచ్చె నా ధరణివిభుఁడు. **200**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ధరణి విభుఁడు= ఆ రాజు ధర్మరాజు; అట్లు= ఆ విధంగా; విప్రులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఇచ్చి= సమర్పించి; అనంతరంబు+అ= తరువాతనే; రాజులకున్= క్షత్రియులకు; వైశ్యులకున్= వైశ్యులకు; శూద్ర= శూద్రులయొక్క; రాజికిన్= సమూహానికి; అన్య= ఇతరమైన; జాతులకున్= జాతులకు; మ్లేచ్ఛులకున్= విదేశీయులకు; ప్రభూత= అత్యధికమైన; ధనము; త్రవ్వితండంబులు= లెక్కకు మిక్కిలిగా; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ విధంగా బ్రాహ్మణులకు సమర్పించిన తరువాతనే క్షత్రియులకూ, వైశ్యులకూ, శూద్రులకూ, ఇతర జాతులవారికీ, విదేశీయులకూ కోకొల్లలుగా అపారధనాన్ని ఇచ్చాడు.

క. ఇమ్మెయి సకలజనులు హే । మమ్మునఁ బరితృప్తులై యమంద మ్మగు మో
దమ్మునఁ దేలుచు నిజవా । సమ్ములకుం జని రజాతశత్రుఁ బొగడుచున్. 201

ప్రతిపదార్థం: సకల= సమస్తమైన; జనులు= ప్రజలు; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; హేమమ్మునన్= బంగారంచేత; పరితృప్తులు= మిక్కిలి తృప్తిపొందినవారు; ఐ= అయి; అమందమ్ము= అధికమైనది; అగు= అయిన; మోదమ్మునన్= సంతోషంతో; తేలుచున్= ఉప్పొంగుతూ; అజాతశత్రున్= ధర్మరాజును; పొగడుచున్= పొగడుతూ; నిజ= తమయొక్క; వాసమ్ములకున్= నివాసస్థానాలకు; చనిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: సమస్త జనులూ ఈ విధంగా సువర్ణదానంచేత మిక్కిలి సంతృప్తి చెందారు. వారు ఆనందంతో పొంగుతూ ధర్మరాజును ప్రశంసిస్తూ తమ తమ నివాసాలకు వెళ్ళారు.

క. రెండవ మరుత్తుఁడై య । ప్పాండవముఖ్యుండు చేయు పరమ వితరణం
బొండొకయెడఁ గల్గునె యె । న్నండును జూడ విన సజ్జనస్తుతచరితా! 202

ప్రతిపదార్థం: సజ్జన= సజ్జనులచేత; స్తుత= కొనియాడబడిన; చరితా!= నడవడి కలవాడా!; రెండవ; మరుత్తుఁడు= మరుత్తుడనే రాజు; ఐ= అయి; ఆ+పాండవ= ఆ పాండవులయందు; ముఖ్యుండు= మొట్టమొదటివాడు; చేయు= చేసిన; పరమ= సర్వోత్తమమైన; వితరణంబు= దానం; ఒండు+ఒక= మరొక; ఎడన్= చోట; ఎన్నండును= ఏనాడును; చూడన్= చూడగా; వినన్= వినగా; కల్గును+ఎ?= శక్యమగునా?

తాత్పర్యం: జనమేజయా! మరుత్తుడితో సమాను డయిన ఆ ధర్మరాజు చేసిన సర్వోత్తమదానం మరొకచోట ఏనాడూ చూచినదీ కాదు విన్నదీ కాదు. (చూడబోము, వినబోము అని అర్థం)

క. తనయంశ మైన కనకము । విను కుంతీదేవి కిచ్చె వేదవ్యాసుం;
డనఘా! యది యంతయు న । వ్వినుతచరిత ధర్మకృతుల వినియోగించెన్. 203

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా!; విను= వినుము; వేదవ్యాసుండు= వేదవ్యాసుడు; తన= తనయొక్క; అంశము= భాగం; ఐన= అయిన; కనకమున్= బంగారమును; కుంతీదేవికిన్= కుంతికి; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; ఆ+వినుత= కొనియాడబడిన; చరిత= నడవడి కల కుంతి; అది= దానిని; అంతయున్= ఎల్లనూ; ధర్మకృతులన్= ధర్మకార్యాలందు; వినియోగించెన్= ఉపయోగించింది.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! వేదవ్యాసుడు తన భాగమైన బంగారాన్ని కుంతీదేవికి ఇచ్చాడు. ఆ సాధ్వి దాని నెల్ల ధర్మకార్యాలకు ఉపయోగించింది.

తే. సకల బాంధవ భూపతి సంయుతముగ । నా నరేశ్వరుఁ డవభృథస్నాన పూత
గాత్రుఁడై చిత్తగత సర్వ కల్మషములఁ । బాసి నిర్జితస్వర్గత్వభాసి యయ్యె. 204

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నర+ఈశ్వరుండు= ఆ రాజు ధర్మరాజు; సకల= సమస్తమైన; బాంధవ= చుట్టాలతో; భూపతి= రాజులతో; సంయుతము+కన్= కూడి ఉండేటట్లుగా; అవభృథ= యజ్ఞమునందు దొరలిన దోషాల ఫలమును నివారించటానికై చేసే; స్నాన= స్నానంచేత; పూత= పవిత్రమైన; గాత్రుండు+ఐ= శరీరం కలవాడై; చిత్త= మనస్సును; గత= పొందిన; సర్వ= సమస్తమైన;

కల్మషములన్= పాపములను, దోషములను; పాసి= పోగొట్టుకొని; నిర్జిత= జయించబడిన; స్వర్గత్వ= స్వర్గాన్ని పొందినవాడి ధర్మంచేత; (పుణ్యాత్ములకు గాని స్వర్గం లభించదు. అట్టి వారి ధర్మమును జయించినవాడు మహాపుణ్యాత్ముడు ఔతాడు. ధర్మరాజు అట్టివాడయ్యెనని అర్థం); భాసి= ప్రకాశిస్తున్నవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు చుట్టాలతో రాజులతో కూడి యజ్ఞాంతస్నానం చేశాడు. దీనివలన అతడి శరీరం పవిత్రమయింది. మనస్సునందలి సర్వదోషాలూ వదలిపోయాయి. అతడు చివరకు మహాపుణ్యంతోప్రకాశించేవాడయ్యాడు.

వ. అట్లొప్పి యప్పుడమిఱేఁడు పరాశరనందను చరణారవిందంబులు దన వెడంద నొసలు సోఁకఁ జాఁగి మ్రొక్కి యక్కులపతిం బెక్కుభంగులంబ్రస్తుతించి యామంత్రితుం జేసిన నా మునిశ్రేష్ఠుండు శిష్యసంఘ సహితం బుగా నంతర్ధానంబు సేసె; నట్టియెడ. 205

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; ఒప్పి= ప్రకాశించి; ఆ+పుడమిఱేఁడు= ఆ భూపతి - ధర్మరాజు; పరాశర= పరాశర మహర్షి; నందను= కుమారుడు, వ్యాసుడియొక్క; చరణ+అరవిందంబులు= పాదపద్మాలు; తన= తనయొక్క; వెడంద= విశాలమైన; నొసలు; సోఁకన్= తాకగా; చాఁగి= సాష్టాంగపడి; మ్రొక్కి; ఆ+కులపతిన్= ఆ కులపతిని; పెక్కు= పలు; భంగులన్= విధాలుగా; ప్రస్తుతించి= ప్రశంసించి; ఆమంత్రితున్= వీడ్కొలుపబడిన వాడినిగా; చేసినన్= చేయగా; ఆ+మునిశ్రేష్ఠుండు= ఆ వ్యాసుడు; శిష్య= శిష్యులయొక్క; సంఘ= సమూహంతో; సహితంబు+కాన్= కూడి ఉండేటట్లుగా; అంతర్ధానంబు+చేసెన్= అదృశ్యుడయ్యాడు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయాన.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ప్రకాశించి ధర్మరాజు వ్యాసుడి పాదాలు తన నొసటిని తాకేటట్లుగా సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి ఆ కులపతిని అనేకవిధాలుగా ప్రస్తుతించాడు. తరువాత ఆ మహర్షి శిష్యులతోపాటు అదృశ్యుడయ్యాడు.

విశేషం: కులపతి= పదివేల శిష్యులను అన్నదానాదులచేత పోషించి, అధ్యయనం చేయించే బ్రహ్మర్షి.

శ్లో॥ మునీనాం దశసాహస్రం । యోఽన్న దానాది పోషణాత్

అధ్యాపయతి విప్రర్షి । రసౌ కులపతిః స్మృతః॥

ధర్మజుఁడు యజ్ఞంబునకు వచ్చిన రాజుల నెల్ల సత్కరించి పంపుట (సం. 14-91-30)

క. అనుజులు నఖిల నృపాలురుఁ । దనుఁ బరివేష్టింప నొప్పెఁ దారలలోనం
బెనుపొందు చంద్రుగతి న । మ్మనుజాధీశ్వరుఁడు కురుకుమారప్రవరా! 206

ప్రతిపదార్థం: కురుకుమార= కురురాజకుమారులలో; ప్రవరా= శ్రేష్ఠుడా!; అనుజులున్= తమ్ములును; అఖిల= సమస్తమైన; నృపాలురున్= రాజులును; తనున్= తనను; పరివేష్టింపన్= చుట్టిఉండగా; ఆ+మను= ఆ మానవులయొక్క; అధి+ఈశ్వరుఁడు= ప్రభువు, ధర్మరాజు; తారలలోనన్= నక్షత్రాలలో; పెనుపొందు= అతిశయించే; చంద్రు= చంద్రుడియొక్క; గతిన్= విధంగా; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: కురుకుమార శ్రేష్ఠా! తమ్ములూ, సమస్త రాజులూ చుట్టూచేరి ధర్మరాజు నక్షత్రాలలో చంద్రుడివలె ప్రకాశించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. **క్రతువుఁ జూడ నేతెంచిన రాజవరుల। కందఱకు మణిభూషణ హస్తి వాజి**
వారకాంతాచయముల నవ్వసుమతీశుఁ। డొసఁగె ధనదుని కైవడి నెసక మెసఁగ. **207**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వసుమతీ= ఆ భూమియొక్క; ఈశుఁడు= నాథుడు, ధర్మరాజు; క్రతువున్= యజ్ఞాన్ని; చూడన్= చూడటానికి; ఏతెంచిన= వచ్చిన; రాజవరులకున్= రాజశ్రేష్ఠులకు; అందఱకున్= అందరకు; ధనదుని= కుబేరుడియొక్క; కైవడిన్= విధంగా; ఎసక మెసఁగన్= అతిశయం వర్ధిల్లగా; మణిభూషణ= మణులు పొదిగిన నగల; హస్తి= ఏనుగుల; వాజి= గుర్రాల; వారకాంతా= వేశ్యల; చయములన్= సమూహాలను; ఒసఁగెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు కుబేరుడివలె అతిశయిస్తూ యజ్ఞం చూడవచ్చిన రాజులకందరకూ మణులు పొదిగిన నగలూ, ఏనుగులూ, గుర్రాలూ, వేశ్యా బృందమునూ అత్యధికంగా ఇచ్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. **బభ్రువాహనునకుఁ బరమ విశేషంబు। మెఱయ గారవించి మేలివస్తు**
కోటు లొసఁగి ప్రీతిఁ గూరిన మనముతో। నతనిఁ దత్పురమున కరుగఁ బనిచె. **208**

ప్రతిపదార్థం: ప్రీతిన్= సంతోషమును; కూరిన= పొందిన; మనముతోన్= మనస్సుతో; బభ్రువాహనునకున్= బభ్రువాహనుడికి; పరమ= మిక్కిలి; విశేషంబు= ఘనత; మెఱయన్= వెల్లడి కాగా; గారవించి= గౌరవించి; మేలి= శ్రేష్ఠమైన; వస్తు= వస్తువులయొక్క; కోటులు= సమూహాలు; ఒసఁగి= ఇచ్చి; అతనిన్= అతడిని; తద్= అతడియొక్క; పురంబునకున్= పట్టణానికి, రాజధానికి; అరుగన్= వెళ్ళగా; పనిచెన్= అనుమతించాడు, ఆజ్ఞాపించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ప్రీతిపొందిన మనస్సుతో మహాఘనత వెల్లడయ్యేటట్లుగా గౌరవించి, బభ్రువాహనుడికి శ్రేష్ఠమైన వస్తుసముదాయా లిచ్చి, స్వరాజధానికి వెళ్ళటానికి అతడిని అనుమతించాడు.

క. **చిత్రాంగదయు నులూపి(చి)యు। వృత్రారి తనూజుపాల విభవమహితలై**
గోత్రావర! నిలువఁగ న। ద్ధాత్రీశుఁడు చనియె సమ్మదం బెలరారన్. **209**

ప్రతిపదార్థం: గోత్రా= భూమియొక్క; వర!= నాథుడా! రాజా!; చిత్రాంగదయున్= చిత్రాంగదయూ; ఉలూపి(చి)యున్= ఉలూపియూ; విభవ= ఉన్నతస్థితితో; మహితలు+ఐ= గౌరవించబడినవారై; వృత్ర= వృత్రుడికి; అరి= శత్రువైన, ఇంద్రుడియొక్క; తనూజ= కుమారుడు అర్జునుడియొక్క; పాలన్= దగ్గర; నిలువఁగన్= ఉండగా; ఆ+ధాత్రీ+ఈశుఁడు= ఆ రాజు, బభ్రువాహనుడు; సమ్మదంబు= సంతోషం; ఎలరారన్= అతిశయించగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! ఉలూపీ చిత్రాంగదలు సముచితమైన హోదాను, గౌరవాన్ని పొంది అర్జునుడి దగ్గరనే ఉండగా బభ్రువాహనుడు సంతోషం అతిశయించగా తన నగరానికి వెళ్ళాడు.

తే. **మున్న చనుదెంచి ప్రీతిమై నున్న యట్టి। దుశ్శలకుఁ బెంపుఁ గలుగఁ దత్పుత్త్ర పుత్త్రు**
సింధుదేశంబునకు నభిషిక్తుఁ జేసె। దోహలమున నజాతశత్రుఁడు నరేంద్ర! **210**

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= రాజా!; అజాతశత్రుండు= ధర్మరాజు; దోహలమునన్= ఉత్సాహంతో; మున్ను+అ= ముందే; చనుదెంచి= వచ్చి; ప్రీతిమైన్= ఆనందంతో; ఉన్న+అట్టి= ఉన్నటువంటి; దుశ్శలకున్= దుశ్శలకు; పెంపున్= గొప్పతనమును; కలుగన్= కలుగగా; తద్= ఆమెయొక్క; పుత్ర= కుమారుడియొక్క; పుత్త్రున్= కుమారుడిని, దుశ్శల పౌత్రుడిని (మనుమడిని అని అర్థం); సింధుదేశంబునకున్= సింధుదేశానికి; అభిషిక్తున్= పట్టాభిషిక్తుడిని; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! ముందుగానే వచ్చి ఆనందంగా కాలం గడపుతున్న దుశ్శలకు ఉన్నత స్థితి ప్రాప్తించగా ధర్మరాజు ఉత్సాహంతో ఆమె మనుమడిని సింధుదేశానికి పట్టాభిషిక్తుడిని చేశాడు.

క. తమ తమ దేశంబుల భూ। రమణుల నెల్లను విభక్తరాజ్యులు గా నె
య్యము నెఱయ నిలిపెఁ బాండు। క్షమారమణు పెద్దకొడుకు గౌరవముఖ్యా! 211

ప్రతిపదార్థం: కౌరవముఖ్యా!= కౌరవులలో అగ్రణీ!; పాండు= పాండువు అనే; క్షమారమణు= భూపతియొక్క, పాండురాజుయొక్క; పెద్దకొడుకు= మొదటివాడు ధర్మరాజు; నెయ్యము= ప్రేమ; నెఱయన్= పూర్ణముగా; తమతమ; దేశంబులన్= దేశాలలో; భూరమణులన్= రాజులను; విభక్త= విభజించబడిన; రాజ్యులు= రాజ్యాలు కలవారు; కాన్= అయ్యేటట్లు; నిలిపెన్= ప్రతిష్ఠించాడు.

తాత్పర్యం: పాండురాజు పెద్దకొడుకయిన ధర్మరాజు పరిపూర్ణ ప్రేమతో వారి వారి దేశాలలో ఎవరికి దక్కవలసిన రాజ్యాలను వారికి విభజించి ఇచ్చి రాజులనందరినీ సింహాసనాలమీద నిలిపాడు. ధర్మరాజు రాజులనందరినీ జయించిన వాడు. అయినప్పటికీ ఎవరిరాజ్యాలను వారికి తిరిగి ఇచ్చాడు. ఇది అతడి ఔదార్యానికి తార్కాణం.

వ. ఇత్తెఱంగున నెల్లరాజుల యుల్లంబులు ప్రమదంబునం బొందంజేసి వీడుకొలిపి, కృష్ణునకు నత్యుత్తమ వస్తు విస్తార మహోదారంబగు నుపహారం బిచ్చి దేవోపచారంబుల నారాధించి కృతార్థత్వంబు నొంది య ప్పార్థివోత్తముండు బలభద్రునకు భక్తియుక్తంబును వివిధ రత్నవిరాజితంబును నగు పూజా విశేషంబునం బరమసంతోషం బావహించి, సాత్యకి ప్రభృతి యాదవలోకంబున కతిలోకంబులగు నానావిధ పదార్థంబు లొసంగి, యయ్యం దఱుం దనచేత నుచిత ప్రకారంబుల నామంత్రితులై ద్వారకానగరంబున కరుగం, దాను మఱియు ననేక దేశాగతులైన జనంబుల నన్నపానంబులం గనక వస్త్రాది దానంబుల ననురక్తులం గావించి, మహా రావంబుల దిశలు పిక్కటిల్లం జెలంగు మంగళ తూర్యంబులు మొరయం బుణ్యపాఠకరవం బులు నానంద గానంబులు వినుచు మందిరంబునకుఁ జనుదెంచె నని చెప్పిన వైశంపాయనునకు జనమేజయుం డిట్లనియె. 212

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; ఎల్లన్+రాజుల= రాజులందరియొక్క; ఉల్లంబులు= హృదయాలు; ప్రమదంబునన్= ఆనందాన్ని; పొందన్= పొందగా; చేసి; వీడుకొలిపి= పోవ ననుమతించి; కృష్ణునకున్= కృష్ణుడికి; అతి= మిక్కిలి; ఉత్తమ= మంచివి అయిన; వస్తు= వస్తువులయొక్క; విస్తార= విరివిచేత; మహత్= పవిత్రమైనది; ఉదారంబు= ఘనమైనది; అగు= అయిన; ఉపహారంబు= కానుక; ఇచ్చి; దేవ= దేవుడియొక్క; ఉపచారంబులన్= సేవలచేత; ఆరాధించి= పూజించి; కృతార్థత్వంబున్= ధన్యతను; ఒంది= పొంది; ఆ+పార్థివ= ఆ రాజులలో; ఉత్తముండు= శ్రేష్ఠుడు; బలభద్రునకున్= బలరాముడికి; భక్తి= భక్తితో; యుక్తంబును= కూడినదియు; వివిధ= పలురకాలైన; రత్న= రత్నాలచేత; విరాజితంబును= ప్రకాశించేదియు; అగు= అయిన;

పూజావిశేషంబునన్= ఘనమైన పూజతో; పరమ= అధికమైన; సంతోషంబు= సంతోషం; ఆవహించి= కలిగించి; సాత్యకి; ప్రభృతి= మొదలైన; యాదవ= యాదవులయొక్క; లోకంబునకున్= సమూహానికి; అతిలోకంబులు= లోకాతీతాలు, లోకమునతిక్రమించినవి; అగు= అయిన; నానావిధ= అనేక విధాలైన; పదార్థంబులు= వస్తువులు; ఒసంగి= ఇచ్చి; ఆ+అందఱున్= ఆ అందరును; తనచేతన్= తనచేత; ఉచిత= తగిన; ప్రకారంబులన్= విధాలుగా; ఆమంత్రితులు= వీడ్కొలుపబడినవారు; ఐ= అయి; ద్వారకానగరంబునకున్= ద్వారకా నగరానికి; అరుగన్= వెళ్ళగా; తాను= ధర్మరాజు; మఱియున్= మరియు; అనేక= అనేకములైన; దేశ= దేశాలనుండి; ఆగతులు= వచ్చినవారు; ఐన= అయిన; జనంబులన్= జనాలను; అన్నములన్= అన్నాలచేత; పానములన్= పానీయాలచేత; కనక= బంగారము, బంగారు నాణెములు; వస్త్ర= వస్త్రాలు; ఆది= మొదలైన వాటియొక్క; దానంబులన్= దానాలచేత; అనురక్తులన్= తృప్తిపొందిన వారినిగా; కావించి= చేసి; మహత్= గొప్ప; రావంబులన్= ధ్వనులచేత; దిశలు= దిక్కులు; పిక్కటిల్లన్= నిండగా; చెలంగు= ధ్వనించుచున్న; మంగళతూర్యంబులు= మంగళవాద్యాలు; మొరయన్= మ్రోగగా; పుణ్య= మనోహరమైన; పాఠక= స్తోత్రపాఠకులయొక్క; రవంబులు= నాదాలు; ఆనంద= ఆనందంతో చేసే; గానంబులు= గానాలు; వినుచున్= వింటూ; మందిరంబునకున్= నిలయానికి; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు; అని; చెప్పినన్= చెప్పగా; వైశంపాయనునకున్= వైశంపాయనుడితో; జనమేజయుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజు రాజులనందరినీ సంతోషపెట్టి వీడ్కొలిపాడు. కృష్ణుడికి ఉత్తమోత్తమ వస్తువులతో కూడిన గొప్ప కానుకలిచ్చి అతడిని దేవుడివలె పూజించాడు. భక్తితో బలరాముడిని పూజించి అతడికి రత్నాలు సమర్పించి సంతోషం కలిగించాడు. సాత్యకి మొదలైన యాదవులకందరికీ లోకాతీతాలైన వస్తువులు సమర్పించాడు. తగినరీతిగా వీడ్కొలుపగా వారందరూ ద్వారకానగరానికి వెళ్ళిపోయారు. అనేక దేశాలనుండి వచ్చిన జనులను అన్నపానీయాలచేత సువర్ణ వస్త్ర దానాదులచేత సంతృప్తిపరిచాడు. మంగళవాద్య ధ్వనులు దిక్కులందంతటా నిండగా స్తోత్రపాఠాలూ ఆనందగానాలూ వింటూ స్వగృహానికి వచ్చాడు. ఈ విధంగా వైశంపాయనుడు అశ్వమేధయాగ వృత్తాంతం వినిపించిన తరువాత జనమేజయుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'అనఘ! మత్పితామహుని యశ్వమేధ యా। గంబు సమయమునఁ గరంబు విస్మ
యంబుఁ జేయఁ జాలునట్టిది యే మేనిఁ। గలిగెనేని వినఁగ వలతుఁ జెపుమ!' 213

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపంలేనివాడా!; మత్= మాయొక్క; పితామహుని= తాతగారియొక్క; అశ్వమేధయాగంబు= అశ్వమేధయాగంయొక్క; సమయమునన్= సమయంలో; కరంబు= మిక్కిలి; విస్మయంబున్= ఆశ్చర్యం; చేయన్+చాలు= పుట్టించగలిగిన; అట్టి+అది= అటువంటి సంఘటన; ఏమి+ఏనిన్= కలిగితే; వినఁగన్+వలతున్= దానిని వినగోరుతాను; చెపుము+అ= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యమూర్తీ! మా తాతగారు అశ్వమేధయాగం చేసేటప్పుడు అత్యాశ్చర్యకరమైన సంఘటన ఏదైనా సంభవించి ఉంటే దానిని వినగోరుతాను చెప్పుము.'

వ. అని యడిగిన యమ్మహీనాయకునకు వైశంపాయనుం డిట్లనియె. 214

ప్రతిపదార్థం: అని; అడిగిన, =అడిగినట్టి; ఆ+మహీ= ఆ భూమియొక్క; నాయకునకున్= నాథుడికి, రాజునకు; వైశంపాయనుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అడిగిన ఆ రాజుతో వైశంపాయనుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. అమ్మెయిఁ బ్రభూతధనలా । భమ్మున భూమిఁ గలయట్టి బ్రాహ్మణు లెల్లన్
సమ్మద మొందఁగ హయమే । ధ మ్ముజ్జ్వలభంగి నొప్పెఁ దత్సమయమునన్. 215

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; ప్రభూత= అత్యధికమైన; ధన= ధనంయొక్క; లాభమ్మునన్= లాభంచేత; భూమిన్= భూమియందు; కల+అట్టి= ఉన్నటువంటి; బ్రాహ్మణులు; ఎల్లన్= అందరును; సమ్మదము= సంతోషం; ఒందఁగన్= పొందగా; హయమేధమ్ము= అశ్వమేధం; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశిస్తున్న; భంగిన్= విధంగా (అసామాన్యంగా అని అర్థం); ఒప్పెన్= ఒప్పారింది; తద్= ఆ; సమయమునన్= వేళయందు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా భూమండలంలోని బ్రాహ్మణులందరూ అత్యధిక ధనప్రాప్తివలన ఆనందించగా అశ్వమేధయాగం లోకాతీతంగా నడచింది. ఆ వేళ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. అఖిల జనములు నచ్చెరువంద ధర్మ । నందనుని మానసమున నానంద మొలయ
నతనిపై మకరంద ధారాభిశోభి । కుసుమవర్షంబు పెల్లుగఁ గురిసె నధిప! 216

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; అఖిల= సమస్తమైన; జనములున్= జనులు; అచ్చెరువు= ఆశ్చర్యం; అందన్= పొందగా; ధర్మ= యముడియొక్క; నందనుని= కుమారుడు ధర్మరాజుయొక్క; మానసమునన్= మనస్సులో; ఆనందము; ఒలయన్= వ్యాపించగా; అతనిపైన్= అతడిమీద; మకరంద= తేనె; ధారా= జాలుచేత; అభిశోభి= శోభిల్లుతున్న; కుసుమ వర్షంబు= పూలవాన; పెల్లుగన్= ఎక్కువగా; కురిసెన్= కురిసింది.

తాత్పర్యం: రాజా! సమస్తజనులూ ఆశ్చర్యపడగా ధర్మరాజు మనస్సు ఆనందించగా అతడిమీద తేనె సోనలు జాలువారే పూలవాన కురిసింది.

వ. అట్టియెడ. 217

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సక్తుప్రస్థచరిత్రంబు నకులంబు బ్రాహ్మణులకుం జెప్పుట (సం. 14-92-5)

సీ. ఒక్కబిలంబుననుండి వెల్వడి యొక్క । నకులంబు విప్రజనంబు నడుమ
నిలిచి 'సక్తుప్రస్థ నలఘు ధర్మంబు నేఁ । మియుఁ బోల దీ యశ్వమేధ' మనిన
నవ్విప్రు లతివిస్మయంబంది యమ్ముంగిఁ । గనుఁగొని 'మంత్రవర్తనముఁ దంత్ర
గమనికయును వివిధములైన దాన వి । ధులు బహుళ త్యాగములును లోక

తే. సంస్తుతము లయ్యెఁ; భక్తియు శ్రద్ధయును బ్రి । యంబు వినయంబు సురముని హర్ష మావ
హిల్లఁ జేసె; నీ వేమిట నిమ్మహాధ్వ । రంబుఁ గీ డంటి; చెప్పుమ! ప్రస్ఫుటముగ!' 218

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క= ఒకానొక; నకులంబు= ముంగిస; ఒక్క= ఒక; బిలంబునన్+ఉండి= కన్నంనుండి; వెల్వడి= బయటికి వచ్చి; విప్రజనంబు= బ్రాహ్మణులయొక్క; నడుమన్= మధ్య; నిలిచి; ఈ+అశ్వమేధము; ఏమియున్= ఏ మాత్రం; సక్తుప్రస్థ= సక్తుప్రస్థుడియొక్క; అలఘు= తక్కువకాని, గొప్ప; ధర్మంబున్= ధర్మమును; పోలదు; అనినన్= అనగా; ఆ+విప్రులు= ఆ బ్రాహ్మణులు; అతి= మిక్కిలి; విస్మయంబు= ఆశ్చర్యం; అంది= పొంది; ఆ+ముంగిసన్= ఆ ముంగిసను; కనుఁగొని= సూటిగా చూచి; మంత్ర= మంత్ర పఠనంయొక్క; వర్తనమున్= పద్ధతియు; తంత్ర= కర్మకాండంయొక్క; గమనికయును= విధానమును; వివిధములు= రకరకాలు; ఐన= అయిన; దాన= దానాలయొక్క; విధులు= కార్యాలు; బహుళ= అనేకములైన; త్యాగములును= త్యాగాలూ; లోక= లోకాలచేత; సంస్తుతములు= మిక్కిలి పొగడబడినవి; అయ్యెన్= అయినవి; భక్తియున్= భక్తియు; శ్రద్ధయును= శ్రద్ధయు; ప్రియంబున్= ప్రేమయూ; వినయంబున్= వినయమూ; సుర= దేవతలయొక్క; ముని= మునులయొక్క; హర్షము= సంతోషం; ఆవహిల్లన్+చేసెన్= కలిగించాయి; నీవు; ఏమిటన్= ఏ కారణంచేత; ఈ+మహత్= ఈ గొప్ప; అధ్వర్యంబున్= యజ్ఞమును; కీడు= తక్కువది; అంటి(వి)= అన్నావు; ప్రస్ఫుటముగన్= విస్పష్టంగా; చెప్పుము+అ!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: ఒకానొక ముంగిస ఒక కన్నం నుండి బయటికివచ్చి బ్రాహ్మణులమధ్య ఉండి ' ఈ అశ్వమేధయాగం వీసమంత కూడా సక్తుప్రస్థుడి మహాధర్మాన్ని పోలదు' అని అన్నది. ఈ మాటలు విని బ్రాహ్మణులు ఆశ్చర్యపడ్డారు. వారు దానిని సూటిగా చూస్తూ 'ఈ యజ్ఞంలో మంత్రపఠనం, కర్మకాండ నిర్వహణం, వివిధ దానకార్యాలు, అనేక త్యాగాలు లోకాలచేత ప్రశంసించబడ్డాయి. ధర్మరాజు చూపిన భక్తిశ్రద్ధలు, అనురాగం, వినయం; దేవతలకూ, మునులకూ హర్షం కలిగించాయి. నీవు ఏ కారణంవలన ఈ మహాయజ్ఞాన్ని లొచ్చు అని అన్నావు. మాకు అర్థమయ్యేటట్లు చెప్పుము' అని అన్నారు.

వ. అనుటయు నన్నకులంబు వారల కిట్లనియె. 219

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని అనగా; ఆ+నకులంబు= ఆ ముంగిస; వారలకున్= వారితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నది.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణులమాటలు విని ఆ ముంగిస వారితో ఈ విధంగా అన్నది.

సీ. 'వినుఁడు ధర్మక్షేత్ర మన రూఢమైన కు। రుక్షేత్రమునయందు రోషకామ
విరహితుం డొక మహాద్విజుఁ డుంఛవృత్తిమై। నుండు; భార్యయుఁ దనయుండు నతని
„ ¤ß‡ Ç ‹ ¬ìK Çƒ ì=O| °<ùOk = l i ë` Ç~@"□°` Ç„‡ Å" ³□°OQ®
#°<ß_È| °□°„ Θ@□x ß‡ Ç #` ÇΩ` Çq H□O| °Qê#<Œ$+ª Ë+¬

` Í =¶=, ?eÅ #` Ç Hê, ð~¡" ð#~¡l* è²Hù#°@^ î~@=°~ò K³□°Ä Ç_È
^¥~¡#□°=ô~¡–[x ` $ ^¥#¼°□æ" íŽHùx =` Çë~ŒHe nŽä½_È 220

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= వినండి; ధర్మక్షేత్రము= పుణ్యభూమి; అనన్= అనగా; రూఢము+ఐన= పేరుపొందినదైన; కురుక్షేత్రమున+అందున్= కురుక్షేత్రంలో; రోష= రోషం; కామ= కోరిక; విరహితుండు= లేనివాడు; ఒక= ఒకానొక; మహాద్విజుఁడు= గొప్ప బ్రాహ్మణుడు; ఉంఛవృత్తిమైన్= ఉంఛవృత్తితో, (ఉంఛము జీవికగా కలిగి; పొలాలు మున్నగువాటితో రాలిన గింజలను

ఏరుకొని తినటం ఉంఛవృత్తి); ఉండున్= బ్రతుకుతుండేవాడు; భార్యయున్= భార్యయూ; తనయుండున్= కుమారుడూ; అతని= కొడుకుయొక్క; పత్నియున్= భార్యయూ-కోడలు అని అర్థం; సహచర భావంబున్= సాహచర్యమును; ఒంది= పొంది, తోడుగా ఉండి; వర్తింతురు= నడచుకొందురు; అట్లులు= ఆ విధంగా; తపస్= తపస్సు అనెడి; శ్రీ= సంపద; వెలుంగన్= ప్రకాశించగా; ఉన్న= ఉండిన; ఎడన్= వేళయందు; పులుపంటలు= గడ్డికాడలవలె ఉండే మొక్కలనుండి పండిన పంటలు, వరి గోధుమలు మొదలైనవి; అన్నియున్= అన్నియూ; అత్యంత= మిక్కిలి; వికలంబు= నశించినవి; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; అనావృష్టి= వర్షం లేకుండటం అనే; దోషము= బాధ; ఆవహిల్లినన్= కలుగగా; అతనికిన్= సక్తుప్రస్థునకు; ఆహారము= తిండి; ఒనరన్+చేసికొనుట= సమకూర్చుకొనటం; దుర్ఘటము= అసాధ్యమైనది; అయి; చెల్లుచున్+ఉండన్= కొనసాగుతుండగా; తారు= వారు; నలువురున్= నలుగురును; చని= వెళ్ళి; తృణధాన్యము= విత్తకుండ గడ్డివంటి మొక్కలనుండి పుట్టు ధాన్యం, నివ్వరి మొదలైనవి; అల్పము= కొంచెం; ఏఱికొని= ఏరుకొని; వత్తురు= వస్తారు; అఁకలి= దానిచేత ఆకలి; తీఱక+ఉండున్= పోలేదు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణులారా! వినండి. పుణ్యభూమిగా ప్రసిద్ధికెక్కిన కురుక్షేత్రంలో ఒక గొప్ప బ్రాహ్మణు డున్నాడు. అతడు కోపతాపాలు లేనివాడు. కోరికలు లేనివాడు. పొలాలలో రాలిన గింజలు ఏరికొని తినేవాడు. అతడికి భార్యా కొడుకూ కోడలూ తోడుగా ఉంటారు. తపస్సే అతడికి సంపద. ఇట్లా ఉండగా ఒకసారి వానలు కురవలేదు. వరి గోధుమపంటలన్నీ బుగ్గి అయిపోయాయి. అతడికి తిండి దొరకటమే అసాధ్యమైనది. అతడూ, అతడి ఇల్లాలూ, కొడుకూ, కోడలూ నలుగురూ వెళ్ళి నివ్వరిధాన్యం ఏ కొంచెమో ఏరుకొని వస్తారు. దానివలన వారి ఆకలి తీరటం లేదు.

వ. అట్టియెడ నొక్కనాఁ డయ్యందఱును రేపు దొడంగి పడమటి జామునకు వెదకి తెచ్చిన పూరి కొలుచు ప్రస్థమాత్రంబు సక్తు వయ్యెం; గర్తవ్యానుష్ఠానంబులు నడపి యనంతరంబ యాకుంచెఁడు పేలపిండియుఁ జెఱిమానెండుగా నలువురును సమంబుగాఁ బంచికొని యుపయోగించువారై యున్న సమయంబున. 221

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయాన; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు; ఆ+అందఱును= ఆ నలుగురునూ; రేపు= ఉదయం; తొడంగి= మొదలుకొని; పడమటి జామునకున్= ప్రొద్దు పడమటికి వ్రాలిన వేళదాక; వెదకి= వెతికి; తెచ్చిన; పూరికొలుచు= తృణధాన్యం, నివ్వరివడ్లు మొదలైనవి; ప్రస్థమాత్రంబు= నాలుగు మానికల కొలది (నాలుగు మానికల కొలత పాత్రకు, ప్రస్థము అని పేరు. దీనిని తెలుగులో కుంచము అంటారు); సక్తువు= పేలపిండి; అయ్యెన్= అయింది; కర్తవ్య= శాస్త్రోక్త కర్మముల యొక్క; అనుష్ఠానంబులు= చేయుటలు; నడపి; అనంతరంబు+అ= తరువాతనే; ఆ+కుంచెఁడు= ఆ నాలుగు మానికల; పేలపిండియున్= పేలపిండియు; చెఱి= ఒక్కొక్కరికి; మానెండు= మానిక కొలది; కాన్= వచ్చేటట్లుగా; నలువురును= నలుగురును; సమంబు+కాన్= సమానంగా; పంచికొని; ఉపయోగించువారు= ఉపయోగించుకొనటానికి సిద్ధంగా ఉన్నవారు; ఐ= అయి; ఉన్న సమయంబునన్= ఉన్నప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఒకనాడు వారు నలుగురూ ఉదయంనుండి ప్రొద్దు పడమటికి వ్రాలేదాకా తృణధాన్యం వెదకి తెచ్చారు. అది నాలుగు మానికల పేలపిండి అయింది. ప్రతిదినమూ చేసే శాస్త్రోక్త కర్మములనన్నిటినీ చేసిన తరువాత వారు నలుగురూ ఆ కుంచెడు పేలపిండిని తలకొకమానెడు సమానంగా పంచుకొని ఉపయోగించుకొనటానికి సిద్ధంగా ఉన్నప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

యముఁడు సక్తుప్రస్థునికడ కతిథియై వచ్చుట (సం.14-93-11)

తే. అతిథి యొక్కధరామరుం డరుగుదెంచెఁ; గని ప్రియంబున వా రెదుర్కొని సభక్తి
కముగఁ బర్ణశాలాభ్యంతరమున కతనిఁ దోడికొనిపోయి యాసనస్థునిగఁ జేసి. 222

ప్రతిపదార్థం: అతిథి= భోజన సమయానికి వచ్చినవాడైన, బాటసారి అయిన; ఒక్క= ఒకానొక; ధరా+అమరుండు= భూమియందు దేవత, బ్రాహ్మణుడు; అరుగుదెంచెన్= వచ్చారు; వారు= ఆ నలువురు; కని= చూచి; ప్రియంబునన్= సంతోషంతో; ఎదుర్కొని= ఎదురుగా వెళ్ళి; సభక్తికముగన్= భక్తితో కూడి ఉండేటట్లుగా; అతనిన్= అతడిని; పర్ణశాలా= పర్ణశాలయొక్క; అభ్యంతరమునకున్= లోపలికి; తోడికొనిపోయి= తీసికొనిపోయి; ఆసనస్థునిగన్= పీఠమున ఉన్నవాడినిగా; చేసి= చేసి.

తాత్పర్యం: బాటసారి అయిన ఒక బ్రాహ్మణుడు ఆ సమయానికి వచ్చాడు. వారు నలుగురూ చూచి సంతోషంతో అతడికి ఎదురుగా వెళ్ళి అతడిని పర్ణశాలలోనికి తీసికొనిపోయి పీటమీద కూర్చుండబెట్టి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. అడుగులు గడ్గి ప్రీతి యెసలారఁగఁ దద్దయు నెమ్మిఁ బల్కి; ర
ప్పుడు మది పల్లవింప మునిపుంగవుఁ డాతని కాత్మభాగ మె
క్కు డగు వినీతిఁ జూపి 'బుధకుంజర! నిర్దురితార్జనంబునం
బడసిన యట్టి సక్తువు; కృపారతి నాఁకలి దీనఁ దీర్పవే!' 223

ప్రతిపదార్థం: అడుగులు= పాదాలు; కడ్గి= కడిగి; ప్రీతి= సంతోషం; ఎసలారఁగన్= అతిశయించగా; తద్దయున్= మిక్కిలి; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; పల్కిరి= మాటాడారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; మునిపుంగవుఁడు= మునిశ్రేష్ఠుడు; ఎక్కుడు= అధికమైన; వినీతిన్= వినయంతో; ఆత్మభాగము= తనవంతుగా వచ్చిన పేలపిండిని; చూపి= చూపించి; మది= అతిథియొక్క, మనస్సు; పల్లవింపన్= రక్తి పొందగా, సంతోషించగా; బుధకుంజర!= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠా!, పండితశ్రేష్ఠా; నిర్+దురిత= పాపంలేని; ఆర్జనంబునన్= సంపాదనంలో; పడసిన+అట్టి= పొందినటువంటి; సక్తువు= పేలపిండి; కృపా= దయయందలి; రతిన్= ఆసక్తితో; దీనన్= ఈ పేలపిండితో; ఆఁకలి= ఆకలి; తీర్పుము+ఏ!= తీర్చుకొనుమూ!

తాత్పర్యం: ఆ నలుగురూ బాటసారి కాళ్ళు కడిగి పరమ ప్రీతితో కుశల సంభాషణం నడిపారు. అప్పుడు మునిశ్రేష్ఠుడు తనవంతుకు వచ్చిన పేలపిండిని వినయంతో చూపి 'బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠా! ఈ పేలపిండి పాపంచేసి సంపాదించినది కాదు. దీనితో ఆకలి తీర్చికొనుము.

విశేషం: (తీర్పవే-తీర్పుము+ఏ= ఏదాదు లనుప్రయుక్తంబులగునపుడు మజ్జునకు వుజీరుజీ యగు. బా. వ్యాక్రి.34)

వ. అని సమర్పణంబు చేసిన నమ్మహీసురోత్తముం డాసక్తు వుపయోగించె; దాన నతండు తృప్తిం బొందకునికి యమ్మునిగనుంగొని 'యేమిట నితండు తృప్తుం డగు? నెట్లు చేయుదు నొకో' యను విచారంబు వొడమి డోలాయమాన మానసుం డయ్యెం; దదీయభార్య తదింగితం బూహించి యతనితోడ. 224

ప్రతిపదార్థం: అని; సమర్పణంబు చేసినన్= సమర్పించగా; ఆ+మహీసుర= ఆ బ్రాహ్మణులయందు; ఉత్తముండు= శ్రేష్ఠుడు; ఆ సక్తువు= ఆ పేలపిండిని; ఉపయోగించెన్= తిన్నాడు; దానన్= తనవంతు పేలపిండిచేత; అతండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; తృప్తిన్= తృప్తిని; పొందక; ఉనికి= ఉండటం; ఆ ముని; కనుంగొని= చూచి; ఏమిటన్= దేనిచేత; ఇతండు= ఇతడు; తృప్తుండు=

తృప్తిపొందినవాడు; అగున్= ఔతాడు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; చేయుదున్+ఒకో?= తృప్తిపరతును? (ఒకో ఇచ్చట ప్రశార్థకము); అను= అనే; విచారంబు= ఎటూ తోచని స్థితి; పొడమి= కలిగి; డోలాయమాన= ఆందోళనపడుతున్న; మానసుండు= మనస్సు కలవాడు; అయ్యెన్= అయినాడు; తదీయ= అతడియొక్క; భార్య; తద్= అతడియొక్క; ఇంగితంబు= మనస్సులోని అభిప్రాయం; ఊహించి= ఊహించి తెలిసికొని; అతనితోడన్= అతడితో.

తాత్పర్యం: ఆ ముని ఈ విధంగా అని తనవంతు పేలపిండిని సమర్పించాడు. ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆ పిండిని తిన్నాడు. కాని, అతడికి తృప్తి కలుగలేదు. దీనిని గమనించి ఆ ముని 'దేనివలన ఇతడు సంతృప్తుడౌతాడు ఏ విధంగా ఇతడికి తృప్తి కలిగించాలి?' అని దిక్కు తోచని స్థితివలన మనస్సులో ఆందోళన పడ్డాడు. అప్పుడు అతడి భార్య అతడి మనస్సులోని అభిప్రాయం తెలిసికొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. 'నాపాలి సక్తు విచ్చెద; । నీ పురుషునిఁ దృప్తుఁ జేయు మీ!' వనిన నతం
డా పొలఁతి డప్పియును సం । దీపిత జఠరాగ్నియైన తెఱఁగును గనుచున్. 225

ప్రతిపదార్థం: నా పాలి సక్తువు= నా భాగం పేలపిండిని; ఇచ్చెదన్= సమర్పిస్తాను; ఈవు= నీవు; ఈ పురుషుని= ఈ బ్రాహ్మణుడిని; తృప్తున్= తృప్తి కలవాడినిగా; చేయుము; అనినన్= అనగా; అతండు= ఆ ముని; ఆ పొలఁతి= ఆ స్త్రీ, భార్య; డప్పియును= ఆయాసమునూ; సందీపిత= మిక్కిలి, మండుచున్న; జఠర+అగ్ని= ఆకలిచిచ్చు; ఐన= కలదైన; తెఱఁగును= స్థితియూ; కనుచున్= కనులారా చూస్తూ.

తాత్పర్యం: 'నా వంతు పేలపిండి సమర్పిస్తాను. మీ రీ బ్రాహ్మణుడిని తృప్తిపరచండి' అని అన్నది. అప్పుడు ఆ ముని తన భార్య ఆయాసమూ, ఆకలిచిచ్చునూ కనులారా చూస్తూ. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. ఇట్లనియె. 226

ప్రతిపదార్థం: (ఇట్లు+అనియెన్)

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'మృగములుఁ బక్షులు లోనుగఁ । దగు నాహారములు దెచ్చి తమ ప్రియలకు నిం
పుగ నిచ్చు; నాకుఁ గొనఁగాఁ । దగునె భవద్భోజ్య మైన ద్రవ్యము సాధ్వీ! 227

ప్రతిపదార్థం: సాధ్వీ!= ఉత్తమాంగనా!; మృగములున్= జంతువులూ; పక్షులున్= పక్షులూ; లోనుగన్= మొదలైనవి కూడా; తగు= తగిన; ఆహారములు; తెచ్చి= వెదకి తెచ్చి; తమ= తమయొక్క; ప్రియలకున్= భార్యలకు; ఇంపుగన్= ప్రీతి కలుగగా; ఇచ్చున్= పెట్టుతాయి; భవత్= నీచేత; భోజ్యము= భుజింపదగినది; ఐన= అయిన; ద్రవ్యము= పదార్థం; నాకున్= నాకు; కొనఁ గాన్= పుచ్చుకొనగా; తగును+ఎ?= తగునా?

తాత్పర్యం: 'ఉత్తమాంగనా! నోరు లేని జంతువులూ పక్షులూ వెదకి తెచ్చిన తిండి ప్రేమతో తమ భార్యలకు పెట్టుతున్నాయి. అటువంటప్పుడు నీవు భుజించదగిన పదార్థాన్ని నేను తీసికొనటం తగునా?

వ. స్త్రీ సంతోషించు తెఱం । గాస పడని మనసు గలుగునట్టి యధముఁ డి
చ్చో సడిఁ గనుఁ జని యచ్చో । గాసింబడు జముని భటులు గాఱియ వెట్టన్'. 228

ప్రతిపదార్థం: స్త్రీ; సంతోషించు= సంతోషించే; తెఱంగు= తీరును; ఆసపడని= కోరని; మనసు; కలుగు+అట్టి= కలిగినట్టి; అధముఁడు= నీచుడు; ఇచ్చోన్= ఈ లోకంలో; సడిన్= అపకీర్తిని; కనున్= పొందుతాడు; చని= మరణించి; అచ్చోన్= ఆ లోకంలో, నరకలోకంలో; జముని= యముడియొక్క; భటులు; కాఁతియ+పెట్టన్= హింసించగా; గాసిన్+పడున్= బాధపొందుతాడు.

తాత్పర్యం: తన భార్య సంతోషించేతీరు కోరని నీచుడు ఈ లోకంలో అప్రతిష్ఠ పాలవుతాడు. నరకలోకంలో యమభటులు హింసిస్తుంటే బాధపడతాడు.'

వ. అనిన విని యవ్వనిత యతని వదనంబునం జూడ్కి నిలిపి. 229

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; విని; ఆ+వనిత= ఆ స్త్రీ - మునిభార్య; అతని= మునియొక్క; వదనంబునన్= ముఖమునందు; చూడ్కి= చూపు; నిలిపి= పెట్టి.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని మునిపత్ని అతడి ముఖాన్ని సూటిగా చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. 'పతియ చుట్టంబుఁ బక్కంబుఁ బతియ చెలియుఁ। బతియ తల్లియుఁ దండ్రియుఁ బతియ గురువుఁ
బతియ దైవంబుఁ గావున నతనిపని యొ। నర్చుటయఁ జూవె ధర్మంబు నాతి కరయ. 230

ప్రతిపదార్థం: అరయన్= పరిశీలించగా; నాతికిన్= స్త్రీకి; పతి+అ= భర్తయే; చుట్టంబున్= చుట్టమూ; పక్కంబున్= తోడూ; పతి+అ= మగడే; చెలియున్= మిత్రుడూ; పతి+అ= నాథుడూ; తల్లియున్= తల్లియూ; తండ్రియున్= తండ్రియూ; పతి+అ= భర్తయే; గురువున్= గురువు; పతి+అ= నాథుడే; దైవంబు= దేవుడు; కావునన్= కావున; అతని= భర్తయొక్క; పని; ఒనర్చుట+అ= చేయుటే; ధర్మంబు= ధర్మం; చూవె!= సుమా!.

తాత్పర్యం: 'స్త్రీకి చుట్టమైనా, తోడైనా, మిత్రుడైనా, తల్లి అయినా, తండ్రిఅయినా, గురువు అయినా, దేవుడైనా, భర్తయే. కాబట్టి ఆమెకు మగనిపని చేయటం ధర్మం.

విశేషం: ఈ పద్యం యథాతథంగా నిర్వచనోత్తర రామాయణంలో (ఆ. 9. పద్య 29) ఉన్నది.

వ. అట్లుంగాక. 231

తాత్పర్యం: అదియును గాక (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. మానితగుణ! నీ వాఁకలి। తో నుండఁగ నేటిపాలు; దోషం బిది; యి
ట్లే నాహారము గొందునె?;। యీ నిర్మలమతికి దీని ని మ్ముచిత విధిన్.' 232

ప్రతిపదార్థం: మానిత= గౌరవించబడిన; గుణ= సుగుణాలు కలవాడా!; నీవు; ఆఁకలితోన్= ఆకలితో; ఉండఁగన్= బాధపడుతుండగా; ఏటి పాలు?= భాగ మేమిటి?; ఇది= ఈ భాగమును అనుభవించటం; దోషంబు= పాపం; ఇట్లు= ఈ విధంగా, నీవు ఆకలితో బాధపడుచుండగా ఈ విధంగా భాగము తీసికొని; ఏను= నేను; ఆహారము= తిండి; కొందును+ఎ?; దీనిన్= నా వంతు పేలపిండిని; ఉచిత విధిన్= తగిన ధర్మం ప్రకారం; ఈ నిర్మల= ఈ మచ్చలేని; మతికిన్= మనస్సు కలవాడికి; ఇమ్ము= అర్పించుము.

తాత్పర్యం: సద్గుణ సంపన్నా! నీవు ఆకలితో మలమలమాడుతుండగా నాకు భాగమేమిటి? భాగాన్ని తీసికొనటం పాపం కదా? ఈ విధంగా నేను తిండి తింటానా? నావంతు పేలపిండిని ధర్మప్రకారం మచ్చలేని మనస్సు కలిగిన ఆ బ్రాహ్మణుడికి అర్పించుము.'

చ. అని తనసక్తు విచ్చినఁ బ్రియమ్మున నమ్ముని యమ్మహాద్విజుం
గనుఁగొని 'డప్పి వో దిదియుఁ గైకొను' మన్న నతండు ప్రీతి నె
క్కొన భుజియించి వెండియును గూరఁడ తృప్తిఁ; దదంతరంగముం
గనుఁగొని యత్తపస్విపతి గ్రమ్మఱ నెమ్మదిఁ జింత నొందినన్. 233

ప్రతిపదార్థం: అని; తన; సక్తువు= పేలపిండి; ఇచ్చినన్= అర్పించగా; ప్రియమ్మునన్= సంతోషంతో; ఆ+ముని= ఆ ముని; ఆ+మహా= గొప్ప; ద్విజున్= బ్రాహ్మణుడిని; కనుఁగొని= చూచి; డప్పి= ఆకలివలన కలిగిన బడలిక; పోదు= పోలేదు; ఇదియున్= ఈ పేలపిండి కూడా; కైకొనుము= స్వీకరించుము; అన్నన్= అనగా; అతండు= ఆ అతిథి; ప్రీతి= ఆనందం; నెక్కొనన్= కలుగగా; భుజియించి= తిని; వెండియును= మరియునూ; తృప్తిన్= తృప్తిని; కూరఁడు+అ= పొందనే పొందడాయెను; ఆ+తపస్వి= ఆ మునియొక్క; పతి= నాథుడు, మునిరాజు; తద్= ఆ అతిథియొక్క; అంతరంగమున్= మనస్సును; కనుఁగొని= గ్రహించి; క్రమ్మఱన్= మరల; నెమ్మదిన్= మనస్సులో; చింతన్= విచారాన్ని; ఒందినన్= పొందగా.

తాత్పర్యం: అని మునిపత్ని తనవంతు పేలపిండి ఇచ్చింది. అప్పుడు ముని ఆ బ్రాహ్మణుడిని చూచి 'మీ ఆకలి తీరనట్లున్నది. దీనిని కూడా స్వీకరించండి' అని అన్నాడు. ఆ అతిథి దానిని తిని కూడా తృప్తిని పొందనే పొందలేదు. మునినాథుడు అతడి మనస్సును గ్రహించి మరలా విచారం పొందగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. తదీయ తనయుండు తద్దశావిశేషం బెఱింగి. 234

ప్రతిపదార్థం: తదీయ= ఆ మునియొక్క; తనయుండు= కుమారుడు; తద్= ఆ; దశావిశేషంబు= అధికమైన దుఃఖస్థితిని; ఎఱింగి= గ్రహించి.

తాత్పర్యం: ఆ మునీశ్వరుడి కుమారుడు తండ్రి శోచనీయస్థితిని గ్రహించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. తనపాలి సక్తువుఁ దండ్రికిఁ జూపి 'యీ । యతిథిఁ దృప్తునిఁ జేయు మనఘ! దీనఁ;
దనయుండు దండ్రి చిత్తమున నెక్కొనిన కృ । త్యం బాచరించుట యర్థధర్మ;
మన విని యమ్మహాముని 'యెంత ప్రాయంబు । చనినను విను జనకునకు సుతుఁడు
బాలుండ; యాఁకలి బాలుర కగ్గలు; । మట్లు గావున నిది యనుచితంబు';

తే. నావుడును 'దాన పుత్త్రుఁ డనంగ విందు; । నన్నుఁ గాచుట యరయంగ నిన్నుఁ గాచి
కొనుట; యిప్పండి యమ్మహాత్మునకు నిచ్చి । కావవే! నన్నుఁ; గారుణ్యభావితాత్మ!' 235

ప్రతిపదార్థం: తన= తనయొక్క; పాలు= భాగమైన; సక్తువున్= పేలపిండిని; తండ్రికిన్= తండ్రికి; చూపి; అనఘ!= పాపరహితుడా!; దీనన్= ఈ పేలపిండితో; అతిథిన్= అతిథిని; తృప్తున్= తృప్తిగలవాడినిగా; చేయుము; తనయుండు= కుమారుడు; తండ్రి=

తండ్రియొక్క; చిత్తమున్= మనస్సులో; నెక్కొనిన= గట్టిగా ఉండిన; కృత్యంబు= పని; ఆచరించుట= చేయుటం; అర్హ= తగిన; ధర్మము; అనన్= అనగా; విని; ఆ+మహా= గొప్ప; ముని; వినుఁ= వినుము; ఎంత; ప్రాయంబు= వయస్సు; చనినను= కడచినను; జనకునకున్= తండ్రికి; సుతుఁడు= కుమారుడు; బాలుండు+అ= బాలుడే; బాలురకున్= బాలకులకు; ఆఁకలి= ఆకలి; అగ్గలము= ఎక్కువ; అట్లు+కావునన్= ఆ కారణంచేత; ఇది= నీ పిండితో అతిథిని తృప్తిపరచుట; అనుచితంబు= తగినది; నావుడును= అని అనగా; తాను+అ= తానే, తండ్రియే; పుత్త్రుఁడు= కుమారుడు; అనంగన్= చెప్పగా; విందున్= వింటాను; నన్నున్= నన్ను; కాచుట= కాపాడటం; అరయంగన్= పరిశీలించగా; నిన్నున్= నిన్ను; కాచికొనుట= అధర్మంవలన కాపాడుకొనటం; ఈ పిండి= ఈ పేలపిండి; ఈ మహా= గొప్ప; ఆత్మునికిన్= మనస్సు కలవాడికి; ఇచ్చి; కారుణ్యా= దయచేత; భావిత= పొందబడిన; ఆత్మ= ఆత్మకలవాడా?; నన్నున్= నన్ను; కావవే!= కాపాడుమా!

తాత్పర్యం: మునికుమారుడు తన పేలపిండిని తండ్రికి చూపి ‘పుణ్యపురుషా! ఈ పిండిచేత అతిథిని తృప్తిపరచుము. తండ్రి చేయదలచిన పనిని చేయటం కుమారుడి ధర్మం’ అని అన్నాడు. అప్పుడు ముని కొడుకుతో ‘కుమారుడు ఎంత పెద్దవాడయినా అతడు తండ్రికి బాలుడుగానే కనబడతాడు. బాలురకు ఆకలి ఎక్కువ. కావున నీ పేలపిండి తీసికొనటం తగనిపని’ అని పలికాడు. అప్పుడు మునికుమారుడు ‘తండ్రియే కుమారుడు అని వేదం చెప్పుతున్నది కదా! ఆలోచించగా నన్ను కాపాడటం నిన్ను కాపాడుకొనటమే. దయాంతరంగా! ఈ పిండి ఈ మహాత్ముడికి ఇచ్చి నన్ను కాపాడుము’.

విశేషం: తాన పుత్త్రుఁ డనంగ విందు - తండ్రియే కుమారుడు, తండ్రియే కుమారుడుగా జన్మిస్తాడని వేదం చెప్పుతున్నది. ఆదిపర్వంలో (ఆశ్వా. 4-85) శకుంతల దుష్యంతుడితో ‘పురుషుండు భార్యయందుఁ బ్రవేశించి గర్భమునఁ బుత్త్రుండై తాన యుద్భవిల్లుఁ గాన “నఙ్గాదఙ్గాత్సంభవసి” యనునది యాదిగాఁగల వేదవచనంబుల యందును జనకుండును బుత్త్రుండును నను భేదంబు లేదు’ అని చెప్పును.

సంస్కృతభారతంలో ఈ సందర్భాన

“వేదేష్వపి వదన్తీమం మన్త్రవాదం ద్విజాతయః।
జాతకర్మణి పుత్రాణాం తవాపి విదితం తథా ॥

“అఙ్గాదఙ్గా త్సంభవసి హృదయా దభిజాయసే।
ఆత్మా వై పుత్రనామాసి స జీవ శరదః శతమ్॥

“పోషోహి త్వదధీనో మే సంతాన మపి చాక్షయమ్।
తస్మాత్ త్వం జీవ మే వత్స సుసుఖీ శరదాం శతమ్”

అనే శ్లోకాలు గలవు. వీటిని శకుంతలయే చెప్పినది. (భండార్కర్ ఓరియంటల్ ఇన్‌స్టిట్యూట్ మహాభారత ప్రతి. అధ్యా 68. శ్లో. 61.62.63).

‘బ్రాహ్మణులు పుత్రుల జాతకర్మములందు వేదములందలి మంత్రసమూహమును ఇట్లు పఠింతురు. నీకు నవి చక్కఁ గాఁ దెలిసినట్టివే. అవి ఏవనగా? - నా యొక్కొక్కయంగమునుండి నీవు జనించియున్నావు. నా హృదయము నుండియు నెక్కుడు గాఁగలిగి యున్నావు. పుత్రుఁ డను పేరు గల నేనేయై నీ వున్నావు. అట్టి నీవు నూఱేండ్లు జీవించి యుండుము. నా పోషణము నీ వలననే కలుగవలసి యున్నది. నా సంతానమును నీ వలననే మాయకుండవలసి యున్నది. కాబట్టి నా పుత్రా! అట్టి నీవు నూరేండ్లు సుఖముగా జీవించి యుండుమా!’ (దేవరాజ సుధీమణి ప్రణీతము; ఆదిపర్వము ద్వితీయభాగము. పుటలు 524-525 ఆర్. వెంకటేశ్వర్ అండ్ కంపెనీవారి ప్రతి. 1926).

వ. **అనినం గొడుకు మాటలకు నమ్మహితాత్ముండు ప్రీతాత్ముండై యాసక్తు వాయతిథి కిచ్చినం బుచ్చికొని యతం డుపయోగించె; దానను నాఁకలి వోని తెఱంగు దోఁచిన నయ్యంచిత వ్రతునిడెందంబు గుందు నొందినం గోడలు తదాకార ప్రకారంబు గని తనయంశంబైన పిండి మామముందటికిం దెచ్చి.** **236**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; కొడుకు= కొడుకుయొక్క; మాటలకున్= మాటలకు; ఆ+మహిత= గౌరవించబడిన,గొప్పది అయిన; ఆత్ముండు= ఆత్మకలవాడు; ప్రీత= సంతోషించిన; ఆత్ముండు+ఐ= ఆత్మకలవాడై; ఆ సక్తువు= ఆ పేలపిండిని; ఆ అతిథికిన్= ఆ అతిథికి; ఇచ్చినన్= అర్పించగా; పుచ్చికొని= స్వీకరించి; అతండు= అతడు; ఉపయోగించెన్= తిన్నాడు; దానను= దానిచేత కూడా; ఆఁకలి= ఆకలి; పోని= తీరని; తెఱంగు= వాలకం; తోఁచినన్= కనబడగా; ఆ+అంచిత= గౌరవించబడిన; వ్రతుని= సదాచారం కలిగినవాడియొక్క; డెందంబు= హృదయం; కుందున్= విచారం; ఒందినన్= పొందగా; కోడలు; తద్= ఆ మునీశ్వరుడియొక్క; ఆకార= హృదయభావాలను సూచించే ముఖ వికారముయొక్క; ప్రకారంబు= విధం; కని= చూచి; తన= తనయొక్క; అంశంబు= భాగం; ఐన= అయిన; పిండి= పిండిని; మామ= మామయొక్క; ముందటికిన్= ముందుకు; తెచ్చి= పెట్టి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అనిన కొడుకు మాటలకు ఆ మహాత్ముడు సంతోషించి అతడి పేలపిండిని అతిథికి సమర్పించాడు. అతిథి దానిని తిన్నాడు కాని, అతడి ఆకలి తీరలేదు. ఇది చూచి మునీశ్వరుడు హృదయతాపం పొందాడు. ఆ తాపాన్ని సూచించే అతడి ముఖాకృతిని కోడలు చూచింది. ఆమె తన వంతు పిండిని మామగారిముందు పెట్టి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. **'ఇదియును నతిథికి నిం' డన్న 'నక్కట! యాఁకటఁ దలరి నీ యంగకములు**
శిథిలంబు లైనవి; చేర్పడి యున్నది। చిత్తంబు; దీనిఁ బుచ్చికొని నిన్ను
డప్పితో నుండంగ నెప్పాటఁ జూడఁగ। లాఁడ నే' ననుడు నాలలన 'మీరు
మద్గురు గురులరు; మహిత శుశ్రూషకుఁ। గాదె ప్రాణములు నంగములుఁ గలిమి;

తే. **విహిత మిటు సేఁత నా; కనువృత్తి శీలఁ। గాఁగఁ జేయుండు నన్ను మీ కరుణ యలర'**
ననిన సంయమివరుఁ డియ్యకొని యతనికి। నచ్చెలువపాలి సక్తువు నర్థి నిచ్చె. **237**

ప్రతిపదార్థం: ఇదియును= దీనినికూడా; అతిథికిన్= అతిథికి; ఇండు= సమర్పించుడు; అన్నన్= అనగా; అక్కట!= అయ్యో!; నీ= నీయొక్క; అంగకములు= సుకుమారమైన అవయవములు; ఆఁకటన్= ఆకలిచేత; తలరి= సత్తువ కోల్పోయి; శిథిలంబులు= సడలినివి; ఐనవి= అయినవి; చిత్తంబు= మనస్సు; చేర్పడి= కలతపొంది; ఉన్నది; దీనిన్= ఈ పేలపిండిని; పుచ్చికొని= తీసికొని; డప్పితోన్= బడలికతో; ఉండంగన్= బాధపడుతుండగా; నేన్= నేను; ఏ+పాటన్= ఏ విధంగా; నిన్నున్= నిన్ను; చూడన్+కలాఁడన్= చూడగలవాడను; అనుడున్= అని అనగా; ఆ లలన= ఆ స్త్రీ, కోడలు; మీరు; మత్= నా యొక్క; గురు= గురువునకు; గురులరు= గురువులు; ప్రాణములున్= ప్రాణాలను; అంగములున్= అవయవాలను; కలిమి= కలిగియుండుట; మహిత= గౌరవించబడినవారియొక్క, పూజ్యులయొక్క; శుశ్రూషకున్= ఉపచారముకొరకు; కాదు+ఎ!= కదా!; నాకున్= నాకు; ఇటు= ఇట్లు; చేఁత= చేయటం; విహితము= ఆజ్ఞ, శాసనం, విధి; మీ= మీయొక్క; కరుణ= దయ; అలరన్= ఒప్పగా; నన్నున్= నన్ను; అనువృత్తి= పెద్దలను అనుసరించటమే; శీలన్= శీలంగలదానను; కాఁగన్= అయ్యేటట్లుగా; చేయుండు= చేయుడు; అనినన్= అనగా; సంయమి= మునులలో; నరుఁడు= పతి; ఇయ్యకొని= ఒప్పుకొని; అర్థిన్= ప్రీతితో; అతనికిన్= అతిథికి; ఆ+చెలువ= ఆ స్త్రీయొక్క, కోడలియొక్క; పాలు= భాగమైన; సక్తువున్= పేలపిండిని; ఇచ్చెన్= సమర్పించాడు.

తాత్పర్యం: 'దీనిని కూడా అతిథికి సమర్పించుడు' అని కోడలు అన్నది. ఆ మాటలు విని ఋషీశ్వరుడు 'అయ్యో! ఆకలిచేత నీ అవయవాలు సత్తువలేక సడలిపోయాయి. నీ మనస్సు వ్యాకులత చెందింది. ఈ పేలపిండిని తీసికొని, నీవు అలసి సొలసి ఉండగా నేను ఏ విధంగా చూడగలను?' అని అన్నాడు. అప్పుడు కోడలు 'మీరు నా గురువునకే గురువులు, ప్రాణాలు గానీ, అవయవాలు గానీ మహాత్ముల సేవకే అంకితాలు కదా! ఈ పేలపిండి ఇవ్వటం నా విధి. మీరు దయతో నేను పెద్దలను అనుసరించే స్వభావం కలదానని నిరూపించుడు' అని పలికింది. ఆ మునిపతి ఆ మాటలకు ఒప్పుకొని కోడలివంతుకు వచ్చిన పేలపిండిని ప్రీతితో అతిథికి సమర్పించాడు.

విశేషం: మీరు మద్గురు గురులరు= కోడలికి భర్త గురువు. ఆ గురువు తండ్రి అయిన మునీశ్వరుడును గురువే. గురువు అనగా తండ్రి అని అర్థం. కావున మామ అగు ముని కోడలికి గురువుయొక్క గురువు ఔతున్నాడు.

ఉ. **ఇచ్చినఁ బ్రీతిఁ బుచ్చికొని యింపెసలార భుజించి తృప్తిమై**
నచ్చుపడంగ మెచ్చున ముఖాంబురుహం బలరంగ నిట్లనుం
బొచ్చెము లేక యయ్యతిథి 'భూరిగుణోత్తర! నిన్నుఁ జూడఁగా
వచ్చితి; నేను ధర్ముఁడ; భవద్వ్రతశీలతఁ జూచి మెచ్చితిన్. **238**

ప్రతిపదార్థం: ఇచ్చినన్= సమర్పించగా; ఆ+అతిథి= ఆ అతిథి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; పుచ్చికొని= తీసికొని; ఇంపు= వేడుక; ఎసలారన్= అతిశయించగా; భుజించి= తిని; తృప్తి; మైన్= శరీరమునందు; అచ్చుపడంగన్= గోచరించగా; ముఖ+అంబురుహంబు= పద్మంవంటి ముఖం; మెచ్చునన్= మెప్పుతో; అలరంగన్= వికసించగా; పొచ్చెము= కొరత; లేక; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; భూరి= అత్యధికమైన; గుణ= సద్గుణములచేత; ఉత్తర!= శ్రేష్ఠుడా!; నిన్నున్= నిన్ను; చూడఁగాన్= చూచుటకై; వచ్చితిన్= వచ్చాను; నేను; ధర్ముఁడన్= యముడను; భవత్= నీ యొక్క; వ్రత= సదాచారాలను పాటించే; శీలతన్= శీలంగలవాడి ధర్మమును, శీలమును; చూచి; మెచ్చితిన్= మెచ్చాను.

తాత్పర్యం: మునిపతి సమర్పించగా అతిథి సంతోషంతో పేలపిండిని తీసికొని వేడుకతో తిన్నాడు. అతడి శరీరమునందు తృప్తీ, ముఖంలో మెప్పూ కనబడ్డాయి. అతడు మునీశ్వరుడితో 'సద్గుణశ్రేష్ఠా! నిన్ను చూడటానికి వచ్చాను. నేను యముడిని, నీ సదాచార ప్రకృతిని చూచి మెచ్చుకొన్నాను' అని హృదయపూర్వకంగా అన్నాడు.

క. **భక్తియు వినయము శ్రద్ధా । యుక్తియునుం దాల్మితోడి యొప్పును గరుణా**
సక్తియు నతిథులయెడ నను । రక్తియు నీయంద సుస్థిరత్వముఁ బొందెన్. **239**

ప్రతిపదార్థం: భక్తియున్= భక్తియూ; వినయమున్= వినయమూ; శ్రద్ధా= శ్రద్ధతో; యుక్తియునున్= కూడికయూ; తాల్మితోడన్= ఓర్పుతో కూడిన; ఒప్పును= మర్యాదయూ; కరుణా= దయయందలి; ఆసక్తియున్= ఆసక్తియూ; అతిథుల+ఎడన్= అతిథులపట్ల; అనురక్తియున్= ప్రేమయూ; నీ+అందున్+అ= నీయందే; సుస్థిరత్వమున్= గట్టి నిలుకడను; పొందెన్= పొందాయి.

తాత్పర్యం: భక్తీ, వినయమూ, శ్రద్ధా, ఓర్పుతో కూడిన మర్యాదా, దయా, అతిథులయందలి ప్రేమా నీ యందే నిలుకడగా ఉన్నవి.

క. నీ దానంబున విస్మితు । లై దైవత యక్ష సిద్ధు లభివర్ణన మ
త్యాదరమునఁ జేసెద రిదె! । రోదసి సమ్మర్దముగ నరుగుదెంచి తగన్'. 240

ప్రతిపదార్థం: నీ= నీయొక్క; దానంబునన్= దానంచేత; విస్మితులు+ఐ= ఆశ్చర్యపడినవారై; దైవత= దేవతలూ; యక్ష= యక్షులు; సిద్ధులు; రోదసిన్= ఆకాశంలో; సమ్మర్దముగన్= ఒత్తిడి అయ్యేటట్లుగా; అరుగుదెంచి= వచ్చి; తగన్= తగినట్లుగా; అతి= మిక్కిలి; ఆదరమునన్= ఆదరంతో; అభివర్ణనము చేసెదరు= మిక్కిలి వర్ణిస్తున్నారు; ఇది+ఎ= ఇదిగో; చూడుము.

తాత్పర్యం: దేవతలూ, యక్షులూ, సిద్ధులూ, నీ దానం చూచి ఆశ్చర్యపడి ఆకాశంలో గుంపులుగట్టి మహానురాగంతో నిన్ను వర్ణిస్తున్నారు. ఇదిగో చూడుము.

క. అని చూపి పల్కునవసర । మునఁ బర్జన్యుండు గురిసెఁ బుష్పాసారం;
బనవద్య హృద్యనాదం । బున మ్రోసెను దేవదుందుభులు గగనమునన్. 241

ప్రతిపదార్థం: అని; చూపి= చూపించి; పల్కు+అవసరమునన్= మాటాడుతున్న సమయాన; పర్జన్యుండు= దేవేంద్రుడు; పుష్ప= పూలయొక్క; ఆసారంబు= జడివాన; కురిసెన్= కురిపించాడు; గగనమునన్= ఆకాశంలో; దేవదుందుభులు= దేవతల భేరులు; అనవద్య= నిర్దోషమైన; హృద్య= మనోహరమైన; నాదంబునన్= ధ్వనితో; మ్రోసెను= మ్రోగాయి.

తాత్పర్యం: అని యముడు చూపేటప్పుడు దేవేంద్రుడు పూలజడివాన కురిపించాడు. లయబద్ధంగా మనోహరంగా దేవదుందుభులు మ్రోగాయి.

వ. అప్పు డయ్యతిథి వెండియు. 242

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయమున; ఆ+అతిథి= ఆ యముడు; వెండియున్= ఇంకనూ.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఆ అతిథి మరల (ఇట్లా అన్నాడు).

యముఁడు సక్తుప్రస్థుని బ్రహ్మలోకంబునకుఁ బో నియోగించుట (సం. 14-93-60)

క. 'నినుఁ జూచువేడ్క నేడ్వురు । మునుల మనంబుల సమగ్రముగఁ గదిరెడు; స
జ్జన కీర్తనీయ! దివికిం । జనుదెమ్ము ప్రియాసుతస్నుషాసహితముగన్. 243

ప్రతిపదార్థం: సజ్జన= సజ్జనులచేత; కీర్తనీయ!= కీర్తించదగినవాడా!; ఏడ్వురు= ఏడుగురు; మునుల= మునులయొక్క; మనంబులన్= మనస్సులందు; సమగ్రముగన్= సంపూర్ణంగా; నినున్= నిన్ను; చూచు= చూడవలెననే; వేడ్క= కుతూహలం; కదిరెడున్= వ్యాపిస్తున్నది; ప్రియా= భార్య; సుత= కుమారుడు; స్నుషా= కోడలు; సహితముగన్= కూడికొని యుండునట్లుగా; దివికిన్= స్వర్గానికి; చనుదెమ్ము= రమ్ము.

తాత్పర్యం: సజ్జనస్తుత్యా! సప్తర్షుల మనస్సులు నిన్ను చూడాలని ఉవ్విళ్ళూరుతున్నాయి. నీవు నీ భార్యతో, కొడుకుతో, కోడలితో కూడి స్వర్గానికి రమ్ము.

తే. క్షుధ హరించుఁ బ్రజ్ఞాపరిశోభనతలఁ; దృష్ణ గుందించుఁ గృప; నీవు దెలిసి వాని
ననఘ! నిర్జించి తాలు బిడ్డనక; యతిథి। పూజనం బిట్లు నడపిన పుణ్యమునకు. 244

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పుణ్యాత్మా!; క్షుధ= ఆకలి; ప్రజ్ఞను= బుద్ధినీ; పరిశోభనతలన్= తేజస్సునూ; హరించున్= నశింపజేయును; తృష్ణ= ఆశ; కృపన్= దయను; కుందించున్= నశింపజేయును; నీవు; తెలిసి= తెలిసికూడా; ఆలు= భార్య; బిడ్డ+అనక= బిడ్డ అని కూడ చూడకుండా; వానిన్= ఆ ఆకలినీ, ఆశనూ; నిర్జించితి= జయించావు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అతిథి= అతిథియొక్క; పూజనంబు= పూజ; నడపిన= చేసిన; పుణ్యమునకున్= పుణ్యంచేత.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! ఆకలి బుద్ధినీ తేజస్సునూ మట్టుపెట్టుతుంది. ఆశ దయను నాశం జేస్తుంది. ఈ లోకతత్త్వం తెలిసి తెలిసీ భార్య అనీ బిడ్డఅనీ చూడకుండా ఆకలినీ ఆశనూ జయించావు. ఈ విధంగా అతిథిపూజ చేసిన పుణ్యంచేత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తగు ప్రియమున సకుటుంబం। బుగఁ దన సభ కీవు రాక బుద్ధిం గని బ్ర
హ్మ గడున్ వేడ్క విమానం। బు గురువ్రత శీల! శీఘ్రమునఁ బుత్తెంచున్. 245

ప్రతిపదార్థం: గురు= గొప్ప; వ్రత= నియమాలను పాటించటమే; శీల= శీలంగా కలవాడా!; బ్రహ్మ; తగు= నీ పట్ల చూపదగిన; ప్రియమునన్= అనుగ్రహంతో; నీవు; సహ+కుటుంబంబుగన్= కుటుంబంతో కూడి ఉండేటట్లుగా; తన= తనయొక్క; సభకున్= సభకు; రాక= రావటం; బుద్ధిన్= బుద్ధియందు; కని= ఆలోచించి, నిర్ణయించి; కడున్= మిక్కిలి; వేడ్కన్= కుతూహలంతో, సంతోషంతో; విమానంబు= విమానమును; శీఘ్రమునన్= తొందరగా; పుత్తెంచున్= పంపుతాడు.

తాత్పర్యం: మహానియమశీలా! నీ యందలి అనుగ్రహంతో బ్రహ్మ నీవు కుటుంబంతో కూడా తన సభకు రావాలని నిర్ణయించాడు. ఆ సృష్టికర్త పరమానందంతో నీ కొరకు తొందరలోనే విమానం పంపుతాడు.

చ. వినుము ప్రభూతదానములు విశ్రుతయజ్ఞములున్ సధర్మతా
వినుతికి నెక్కఁజాలవు; వివేకనిధీ! పరిశుద్ధ శోభితా
ర్జనమునఁ దెచ్చికొన్నది వరం బగుఁ బాత్రము నర్హకాలముం
గని లఘువస్తువేని నొసఁగం గను టుజ్జ్వలధర్మ మారయన్.' 246

ప్రతిపదార్థం: వివేక= మంచిచెడ్డలు తెలిసికొనే బుద్ధికి; నిధీ!= గని అయినవాడా!; వినుము; ఆరయన్= పరిశీలించగా; ప్రభూత= అధికమైన; దానములున్= దానాలూ; విశ్రుత= ప్రసిద్ధికెక్కిన; యజ్ఞములున్= యజ్ఞములూ; సహ+ధర్మతా= ధర్మంతో కూడిన; వినుతికిన్= ప్రశంసకు; ఎక్కన్+చాలవు= తగినవి కావు; పరిశుద్ధ= పవిత్రంగా ఉండటంచేత, పాపరహితత్వంచేత; శోభిత= అలంకరింపబడిన, ప్రకాశించే; ఆర్జనమునన్= సంపాదనంచేత; తెచ్చికొన్నది= కూడబెట్టింది; వరంబు= శ్రేష్ఠం; అగున్= అగును; పాత్రమున్= యోగ్యుడైనవాడిని; అర్హ= యుక్తమైన; కాలమున్= సమయాన్ని; కని= పరిశీలించి; లఘు= చిన్నదైన; వస్తువు; ఏనిన్= అయిననూ; ఒసఁగన్+కనుట= దానము చేయగలుగుట; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశిస్తున్న, ప్రకటితమైన; ధర్మం.

తాత్పర్యం: వివేకనిధీ! వినుము. అనేక దానాలూ, ప్రఖ్యాత యజ్ఞాలూ, ధర్మబద్ధమైన ప్రశంసకు తగినవి కావు. సన్మార్గంలో సంపాదించి కూడబెట్టిందే శ్రేష్ఠం. యోగ్యుడైనవాడికి తగిన సమయంలో అల్పవస్తువైనా దానం చేయగలగటం ఉత్తమ ధర్మం'.

క. అని పలుకుచు దివ్యంబగు । తన యాకారంబు సూపె ధర్ముండు; కన
త్కనక మణిమయ విమానము । వినువీథిం దోఁచె మునులు విస్మయ మందన్. 247

ప్రతిపదార్థం: అని; పలుకుచున్= పలుకుతూ; ధర్ముండు= యముడు; దివ్యము= దేవతా సంబంధమైనది; అగు= అయిన; తన= తనయొక్క; ఆకారంబు= రూపం; చూపెన్= చూపాడు; మునులు; విస్మయము= ఆశ్చర్యము; అందన్= పొందగా; వినువీథిన్= ఆకాశమార్గంలో; కనత్= ప్రకాశిస్తున్న; కనక= బంగారంయొక్క; మణి= మణులయొక్క; మయ= వికారమైన; విమానము; తోఁచెన్= కనబడింది.

తాత్పర్యం: అని పలుకుతూ యముడు తన దేవరూపాన్ని చూపాడు. ఇంతలో ఆకాశాన సువర్ణమణి నిర్మితమైన విమానం కనబడింది. దానిని చూచి మునులు ఆశ్చర్యపడ్డారు.

వ. అప్పుడు సక్తుప్రస్థుండు పరమప్రీతిం దానును దనవారును ధర్మదేవతకు దండప్రణామంబు చేసి నిలిచిన. 248

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సక్తుప్రస్థుండు= సక్తుప్రస్థుడు; పరమప్రీతిన్= మహానందంతో; తానును= తానూ; తనవారును= తన వారూ; ధర్మదేవతకున్= యముడికి; దండప్రణామంబు= సాష్టాంగ నమస్కారం; చేసి; నిలిచినన్= నిలబడగా.

తాత్పర్యం: అప్పుడు సక్తుప్రస్థుడూ, అతడి భార్యా, కొడుకూ, కోడలూ యముడికి సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి నిలబడగా.

తే. ధర్మదేవత యతనితో 'ధర్మనిరత! । కంటె! బ్రహ్మ వుత్తెంచిన ఘనవిమాన'
మనఁగ నది భూమి కవతరించినఁ బ్రమోద । మెసఁగ నా ధర్ముఁ డాతని కిట్టు లనియె. 249

ప్రతిపదార్థం: ధర్మదేవత= యముడు; అతనితోన్= సక్తుప్రస్థుడితో; ధర్మ= ధర్మమునందు; నిరత!= మిక్కిలి ఆసక్తి కలవాడా!; బ్రహ్మ; పుత్తెంచిన= పంపిన; ఘన= గొప్పదైన; విమానము= విమానమును; కంటి+ఎ?= చూచితివా?; అనఁగన్= అనగా; అది= ఆ విమానం; భూమికిన్= భూమిమీదకు; అవతరించినన్= దిగగా; ప్రమోదము= సంతోషం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; ఆ+ధర్ముండు= ఆ యముడు; అతనికిన్= సక్తుప్రస్థుడితో; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: యముడు సక్తుప్రస్థుడితో 'ధర్మపరాయణా! బ్రహ్మ పంపిన విమానాన్ని చూచావా!' అని అంటూ ఉండగనే విమానం భూమిమీదకు దిగింది. ఆనందంతో యముడు సక్తుప్రస్థుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'వేడుక నాలుం గొడుకును । గోడలు నీవును బ్రభూతగుణ! యెక్కుము సం
క్రీడమెయి నివ్విమానము;। నీడితగతి బ్రహ్మసభకు నేఁగఁగ వలయున్'. 250

ప్రతిపదార్థం: ప్రభూత= అధికమైన; గుణ!= సద్గుణాలు కలవాడా!; వేడుకన్= ఆనందంతో; ఆలున్= నీ భార్యయూ; కొడుకును= నీ కొడుకూ; కోడలున్= నీ కోడలూ; ఈవును= నీవూ; సంక్రీడమెయిన్= హాయిగా; ఈ+విమానము= ఈ విమానం; ఎక్కుము; ఈడిత= పొగడబడిన; గతిన్= గమనంతో, బ్రహ్మ= బ్రహ్మయొక్క; సభకున్= సభకు; ఏఁగఁగన్+వలయున్= వెళ్ళ వలయును.

తాత్పర్యం: 'సద్గుణాతిశయా! నీవూ, నీ భార్యా, కొడుకూ, కోడలూ వేడుకతో హాయిగా ఈ విమానం ఎక్కండి. ప్రశస్తగతితో బ్రహ్మసభకు వెళ్ళాలి.'

క. అనవుడు సక్తుప్రస్థుఁడు। తనవారును దాను నెక్కి ధర్ముం డనుపం
జనియె; నది యంతయును నేఁ। గనుఁగొనుచు బిలంబు వెడలఁగా నామేనన్. 251

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని అనగా; సక్తుప్రస్థుఁడు; తనవారును= తన వారు; తానును= తానూ; ఎక్కి= విమానం ఎక్కి; ధర్ముండు= యముడు; అనుపన్= సాగనంపగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు; నేన్= నేను; అది+అంతయును= దానినంతటినీ; కనుఁగొనుచున్= చూస్తూ; బిలంబు= కన్నమునుండి; వెడలఁగాన్= బయటికి రాగా; నా= నాయొక్క; మేనన్= శరీరమునందు.

తాత్పర్యం: అని అనగా సక్తుప్రస్థుడు తనవారితోపాటు విమానం ఎక్కి యముడు సాగనంపగా వెళ్ళిపోయాడు. జరిగిన దానినంతా నేను చూస్తున్నాను. కన్నంనుండి వెలుపలికి రాగా నా శరీరం మీద. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

సక్తుప్రస్థుఁడు సకుటుంబముగా బ్రహ్మలోకంబునకుఁ బోవుట (సం. 14-93-83)

వ. ఆ సక్తువు గంధంబును నతిథి పాద్యజల క్లేదంబునుం బొలసి సక్తుప్రస్థ కృతంబైన పరమధర్మంబు మహిమం జేసి మదీయ మస్తకంబును నొక్కపార్శ్వంబునుం గనకమయంబులయ్యె; నాఁడు దొడంగి యేను దానవిధి స్థలంబులకును బుణ్యాశ్రమ భూములకును వివిధాధ్వర ప్రదేశంబులకుం జనుచుండుదుఁ; దక్కటి ప్రక్కపసిండి యగు ననుతలంపున నెన్ని చోట్లకుఁ బోయిననుం గాకుండు. లోకోత్తర చరితుం డజాతశత్రుం డశ్వమేధంబు సేయుచున్న వాఁ; డయ్యెడ నా కోర్కి సిద్ధించునని పెద్దయు నాసతో నరుగుదెంచితి; నించుక విశేషంబునుం గాన; వినుం; డది కారణంబుగా నయ్యుంఛవృత్తి విప్రుని ధర్మంబు (నకు) నీ యజ్ఞంబు వోలదంటి' నని పలికి యన్నకులంబు దా నెక్కడఁ బోవుటయు నెఱుంగకుండం బోయెఁ; 'బాండుకులపవిత్ర! యమ్ముఖంబునం గలిగిన యాశ్చర్యంబు తెఱం గెఱింగించితి; ననిన విని జనమేజయుండు. 252

ప్రతిపదార్థం: ఆ సక్తువు= ఆ పేలపిండియొక్క; గంధంబును= సువాసనయూ; అతిథి= అతిథియొక్క; పాద్య= పాదాలు కడుగుటకు ఉపయోగించే; జల= నీటియొక్క; క్లేదంబునున్= తడియును; పొలసి= వ్యాపించి, అంటుకొని; సక్తుప్రస్థ= సక్తుప్రస్థుడిచేత; కృతంబు= చేయబడినది; ఐన= అయిన; పరమ= ఉత్తమమైన; ధర్మంబు= ధర్మంయొక్క; మహిమంబునన్+చేసి= మహిమవలన; మదీయ= నాయొక్క; మస్తకంబును= తలయూ; ఒక్క= ఒక; పార్శ్వంబునున్= ప్రక్కయూ; కనకమయంబులు= బంగారు వికారాలు; అయ్యెన్= అయ్యాయి; నాఁడు= ఆ రోజు; తొడంగి= మొదలుకొని; ఏను= నేను; దాన విధి= దాన కార్యాలు జరుగుతున్న; స్థలంబులకును= చోటులకు; పుణ్య= పవిత్రాలైన; ఆశ్రమ= మునుల ఆశ్రమాలయొక్క; భూములకును= ప్రదేశాలకు; వివిధ= అనేక విధాలైన; అధ్వర= యజ్ఞాలు జరుగుతున్న; ప్రదేశంబులకును= తావులకు; చనుచున్= వెళ్ళుతూ; ఉండుదున్= ఉంటాను; తక్కు= మిగిలిన, రెండవదైన; ప్రక్క= వైపు; పసిండి= బంగారం కలది; అగు+న్= ఔతుంది; అను= అనెడి; తలంపునన్= అభిప్రాయంతో; ఎన్నిచోట్లకున్= ఎన్నోచోట్లకు; పోయిననున్= పోయినప్పటికినీ; కాక= రెండవప్రక్క బంగారం కాకుండా; ఉండున్= ఉన్నది; లోకోత్తర= లోకమునందు శ్రేష్ఠమైన; చరితుండు= నడవడి కలవాడు; అజాతశత్రుండు= ధర్మరాజు; అశ్వమేధంబు= అశ్వమేధం; చేయుచున్నవాఁడు= చేస్తున్నాడు; ఆ+ఎడన్= అక్కడ; నా= నాయొక్క; కోర్కి= కోరిక; సిద్ధించున్= నెరవేరుతుంది; అని; పెద్దయున్= మిక్కిలి; ఆసతోన్= ఆశతో; అరుగుదెంచితిన్= వచ్చాను; ఇంచుక= కొంచెం కూడా; విశేషంబునున్= ఆధిక్యమును; కానన్= చూడను; వినుండు= వినండి; అది; కారణంబుగాన్= కారణంగా; ఆ+ఉంఛవృత్తి= పొలం మొదలైనచోట్ల రాలిన గింజలను ఏరుకొని తిని బ్రదుకుతున్న; విప్రుని= బ్రాహ్మణుడియొక్క; ధర్మంబు(నకున్)= ధర్మానికి; ఈ యజ్ఞంబు= ఈ యజ్ఞం; పోలదు= సాటికాదు; అంటిన్= అన్నాను; అని; పలికి= చెప్పి; ఆ నకులంబు= ఆ ముంగిస; తాన్=

తాను; ఎక్కడన్= ఎక్కడకు; పోవుటయున్= పోవాలో; ఎఱుంగక+ఉండన్= తెలియకుండా; పోయెన్= పోయింది; పాండు= పాండురాజుయొక్క; కుల= కులమునందు; పవిత్ర!= పవిత్రుడైనవాడా!; ఆ మఖంబునన్= ఆ యజ్ఞమునందు; కలిగిన= సంభవించిన; ఆశ్చర్యంబు= ఆశ్చర్యకరమైనదానియొక్క; తెఱంగు= సమాచారాన్ని; ఎఱింగించితిన్= తెలియజేశాను; అనినన్= అనగా; విని; జనమేజయుండు.

తాత్పర్యం: ఆ పేలపిండి సువాసన వ్యాపించి అతిథి కాళ్ళు కడిగిన నీటి తడి అంటుకొని సక్తుప్రస్థుడు చేసిన ధర్మము మహిమవలన నా తలా శరీరం ఒకవైపు బంగారం అయినవి. ఆనాటినుండి నేను దానకార్యాలు జరిగేచోట్లకూ పవిత్రములైన మున్యాశ్రమాలకూ, వివిధ యజ్ఞాలు చేసే ప్రదేశాలకూ వెళ్ళుతూ ఉన్నాను. రెండోవైపు బంగారం అవుతుందేమో అనే అభిప్రాయంతో ఎన్నో చోట్లకు వెళ్ళినప్పటికీ కానే కాలేదు. 'లోకంలో శ్రేష్ఠమైన నడవడిగల ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగం చేస్తున్నాడు. అక్కడ నా కోరిక నెరవేరుతుందేమో అనే ఆశతో ఇక్కడకు వచ్చాను కాని, నాకేమీ విశేషం కనబడలేదు. అందుచేత పొలాలు మొదలైన చోట్ల రాలిన గింజలను ఏరుకొని తిని బ్రదుకుతున్న ఆ బ్రాహ్మణుడి ధర్మంతో ఈ యజ్ఞం సాటికాదు అని అన్నాను. ఈ విధంగా పలికి ఆ ముంగిస తాను ఎక్కడకు వెళ్ళేది ఎవ్వరికీ తెలియకుండా వెళ్ళిపోయింది. పాండురాజ కులపావనా! ఆ యజ్ఞంలో సంభవించిన ఆశ్చర్యకరమైన విషయం నీకు తెలియజేశాను అని వైశంపాయనుడు అనగా విని జనమేజయుడు.

సీ. 'జన్నంబునందు రాజన్యులుఁ దపమున । మునిజనంబులు శాంతి ననఘ! విప్రు
లాసక్తు లగుదు; రట్లగుటఁ గాదే పల్వు । రవనీశ్వరులు దొల్లి యాగకృతుల
నతులకీర్తులను సద్గతులను బడసిరి; । ధర్మనందనుఁ డత్యుదాత్త భంగిఁ
దొంటి భూనాథులకంటె సత్యమునను । శౌచమునను భక్తి శ్రద్ధ నీగి

తే. నతిశయిల్లె; వేదవ్యాసుఁ డాది గాఁగఁ । గలుగు నార్యజనుల చిత్తములకు నెక్క
నమరవల్లభు చంద మందముగఁ జేసె । నశ్వమేధంబు మెచ్చుల కాకరముగ.' 253

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా!, పుణ్యాత్మా!; రాజన్యులు= క్షత్రియవంశీయులు, రాజులు; జన్నంబు+అందున్= యజ్ఞంలో; మునిజనంబులు= మునులు; తపమునన్= తపస్సునందు; విప్రులు= బ్రాహ్మణులు; శాంతిన్= అంతరింద్రియ నిగ్రహంలో; ఆసక్తులు= ఆసక్తి కలవారు; అగుదురు= అవుతారు; అట్లు= ఆ విధంగా; అగుటన్= ఆసక్తి కలిగిఉండటంవలననే; కాదు+ఏ!= కదా!; తొల్లి= పూర్వం; పల్వురు= అనేకులు; అవనీ+ఈశ్వరులు= భూపతులు, రాజులు; యాగ= యజ్ఞములయొక్క; కృతులన్= చేయుటచేత; అతుల= సాటిలేని; కీర్తులను; సత్+గతులను= ఉత్తమ లోకాలను; పడసిరి= పొందారు; ధర్మ= యముడియొక్క; నందనుఁడు= కుమారుడు; అతి= మిక్కిలి; ఉదాత్త= గొప్పదైన; భంగిన్= విధంగా; తొంటి= పూర్వకాలమునందలి; భూనాథులకంటెన్= రాజుల కంటె; సత్యమునను= సత్యముచేత; శౌచమునను= అంతరంగ శుద్ధిచేత; భక్తిన్= భక్తిచేత; శ్రద్ధన్= శ్రద్ధచేత; ఈగిన్= దానంచేత; అతిశయిల్లెన్= అధికుడయ్యాడు; వేదవ్యాసుఁడు; ఆది+కాఁగన్= మొదలుగా; ఆర్యజనుల= పూజ్యులయొక్క, కర్మనిష్ఠులయొక్క; చిత్తములకున్= మనస్సులకు; ఎక్కన్= ఆనందం కలిగించగా; అమర= దేవతలయొక్క; వల్లభు= ప్రభువుయొక్క, దేవేంద్రుడియొక్క; చందము= లక్షణం, విధము; అందముగన్= ఒప్పుగా; మెచ్చులకున్= మెప్పులకు; ఆకరముగన్= నిలయంగా; అశ్వమేధంబు= అశ్వమేధము; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! రాజులు యుద్ధంలో ప్రీతిగలవారు. మునులు తపస్సునందు ఆసక్తికలవారు. బ్రాహ్మణులు అంతరింద్రియ నిగ్రహంలో శ్రద్ధకలవారు. అందువలననే కదా పూర్వకాలంలో రాజులు అనేకులు యాగాలు చేసి అనుపమ కీర్తులనూ ఉత్తమలోకాలనూ పొందారు. ధర్మరాజు సత్యంవలన అంతరంగ శుద్ధివలన భక్తిశ్రద్ధవలన, దానక్రియలవలన పూర్వరాజుల కంటె అధికుడయ్యాడు. వేదవ్యాసాది కర్మనిష్ఠులు సంతోషించగా అందరూ మెచ్చుకొనేటట్లుగా దేవేంద్రుడు యాగాలు చేసిన రీతిగా అశ్వమేధం చేశాడు.

వ. అట్టి పరమధర్మంబా నకులంబుచేత గర్హితం బగుటకుం గారణంబేమి? యని యడిగిన వైశంపాయనుండు ధర్మపు త్రు నధ్వరంబు నీ చెప్పిన యట్టిద యైనను నొక్కటి చెప్పెద; నవహితుండవగు; మన్నకులంబు హింసాత్మకంబైన పశు యజ్ఞంబుకంటె నహింసా మహితంబైన తపోయజ్ఞం బధికంబని చెప్పినయదియయ్యె; రిత్త చెప్పుటగాక తనశిరంబును శరీరార్ధంబును సువర్ణమయంబు లైన కతంబునుం బలికెం; । గాన దానివచనంబులు ద్రోపువడ; వేత ద్విషయం బైనది యొక్క యితిహాసంబు గల; దది యాకర్ణింపు' మని యమ్మనుజనాథున కిట్లనియె. 254

ప్రతిపదార్థం: అట్టి= అటువంటి; పరమ= ఉత్తమమైన; ధర్మంబు= ధర్మం; ఆ+నకులంబుచేతన్= ఆ ముంగిసచేత; గర్హితంబు= నిందించబడింది; అగుటకున్= అగుటకు; కారణంబు= కారణం; ఏమి; అని; అడిగినన్= అడుగగా; వైశంపాయనుండు; ఆ ధర్మపుత్త్రు= ఆ ధర్మరాజుయొక్క; అధ్వరంబు= యజ్ఞం; నీ చెప్పిన= నీవు చెప్పిన; అట్టిది+అ= అటువంటిదే; ఐనను= అయినప్పటికిని; ఒక్కటి= ఒకమాట; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; అవహితుండవు= అవధానం కలవాడవు, ఏమరుపాటు లేనివాడవు; అగుము; ఆ+నకులంబు= ఆ ముంగిస; హింసా+ఆత్మకంబు= హింసాస్వరూపమై; పశు= పశువధతో కూడిన; యజ్ఞంబు కంటెన్= యజ్ఞంకంటె; అహింసా= అహింసచేత; మహితంబు= గౌరవించబడినది, గొప్పది; ఐన= అయిన; తపస్+మయ= తపోరూపమైన; యజ్ఞంబు= యజ్ఞము; అధికంబు= ఎక్కువది; అని; చెప్పిన+అది= చెప్పినట్టిది; అయ్యెన్= అయింది; రిత్త= కారణంలేకుండా, వ్యర్థంగా; చెప్పుట= చెప్పటం; కాక= కాకుండా; తన= తనయొక్క; శిరంబును= తలయూ; శరీర= శరీరంయొక్క; అర్థంబును= సగభాగాన్ని; సువర్ణమయంబులు= బంగారు వికారములు; ఐన= అయిన; కతంబునున్= కారణమునూ; పలికెన్= చెప్పింది; కాన= కావున; దాని= ఆ ముంగిసయొక్క; వచనంబులు= మాటలు; త్రోపువడవు= త్రోసి వేయదగినవి కావు; ఏతద్= ఈ; విషయంబు= అంశానికి సంబంధించినది; ఐన+అది= అయినట్టిది; ఒక్క= ఒక; ఇతిహాసంబు= జరిగిన కథ; కలదు= ఉన్నది; అది= దానిని; ఆకర్ణింపుము= వినుము; అని; ఆ+మనుజనాథునకున్= మానవపతితో, రాజుతో, జనమేజయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఉత్తమధర్మాన్ని ముంగిస ఆక్షేపించటానికి కారణమేమి? అని జనమేజయుడు అడిగాడు. వైశం పాయనుడు ఆ రాజుతో 'ధర్మనందనుని ఆ యజ్ఞం నీవు వర్ణించినటువంటిదే. కాని, ఒకమాట చెప్పుతాను సావధానంగా వినుము. ఆ ముంగిస పశుహింసారూపమైన యజ్ఞంకంటె అహింసారూపమైన యజ్ఞం గొప్పదని చెప్పింది. అది కారణం వివరించకుండా చెప్పలేదు. తన తల, శరీరంలోని సగభాగమూ బంగారం కావటానికి కారణం చెప్పింది కాబట్టి దాని మాటలు త్రోసివేయదగినవి కావు. దీనికి సంబంధించిన ఒక కథ ఉన్నది వినుము' అని ఈ విధంగా చెప్పాడు.

సీ. 'అమరాధిపతి దొల్లి యాగంబు సేయంగఁ । దొడఁగ మహాముని స్తోమములును
సురసంఘములుఁ గూడి కురుముఖ్య! ఋత్విగ్గ । ణముల నేర్పఱిచి సొం పమర వేదిఁ

గల్పించి తగ నగ్నికార్యంబు నడపంగ । నర్హులు పశు నిచయంబుఁ దేర
నమ్మునుల్ గనుఁగొని యధిక దయార్ద్రంబు । లగు చిత్తములతోడ నమ్మహేంద్రు

ఆ. నాననంబు చూచి 'యక్కట! హింస ధ । ర్మంబు గాదు; కృతయుగంబు సొచ్చె;
నసఘ! వత్సరత్రయము ప్రాఁతగిలిన బీ । జంబు లిపుడు యజన సాధనములు. 255

ప్రతిపదార్థం: కురు= కురువంశంలో; ముఖ్య= అగ్రణీ!; అమర= దేవతలయొక్క; అధిపతి= ప్రభువు, ఇంద్రుడు; తొల్లి= పూర్వం; యాగంబు= యజ్ఞం; చేయంగన్= చేయగా; తొడఁగన్= పూనుకొనగా; మహత్= గొప్ప; ముని= మునులయొక్క; స్తోమములును= సమూహాలును; సుర= దేవతలయొక్క; సంఘములున్= సమూహాలును; కూడి; ఋత్విక్= యజ్ఞం చేయించువారియొక్క; గణములన్= సమూహాలను; ఏర్పఱిచి= నియమించి; సొంపు= అందం; అమరన్= కలుగగా; వేదిన్= యజ్ఞవేదిని; కల్పించి= నిర్మించి; తగన్= శాస్త్రోక్తంగా; అగ్నికార్యంబు= హోమం; నడపంగన్= చేయించగా; అర్హులు= యోగ్యులైన వారు; పశు= జంతువులయొక్క; నిచయంబున్= సమూహమును; తేరన్= తీసికొనిరాగా; ఆ+మునుల్= ఆ మునులు; కనుఁగొని= చూచి; అధిక= మిక్కిలి; దయా= దయచేత; ఆర్ద్రంబులు= కరిగినవి; అగు= అయిన; చిత్తములతోడన్= మనస్సులతో; ఆ మహేంద్రు= దేవేంద్రుడియొక్క; ఆననంబు= ముఖం; చూచి; అక్కట!= అయ్యో!; హింస; ధర్మంబు= ధర్మం; కాదు; కృతయుగంబు= ధర్మం నాలుగు పాదాలతో నడచునట్టి కృతయుగం; చొచ్చెన్= ప్రవేశించింది; అనఘ!= పుణ్యాత్మా!; ఇపుడు= ఇప్పుడు; వత్సరత్రయము= మూడేళ్ళు; ప్రాఁతగిలిన= ప్రాతవడిన; బీజములు= విత్తనాలు; యజన= యజ్ఞముయొక్క; సాధనములు= ద్రవ్యములు, పదార్థములు.

తాత్పర్యం: కురువంశాగ్రణీ! పూర్వం దేవేంద్రుడు యజ్ఞం చేయటానికి పూనుకొన్నాడు. అప్పుడు మునులూ, దేవతలూ కూడి ముందు ఋత్విక్కులను నియమించారు. సుందరమైన యజ్ఞవేదిని నిర్మించారు. శాస్త్రోక్తంగా హోమం చేయటానికి తగినవారు వెళ్ళి జంతువులను కొని తెచ్చారు. వాటిని చూచి మునుల మనస్సులు కరిగినవి. వారు ఇంద్రుడి ముఖాన్ని సూటిగా చూచి 'అయ్యో! పుణ్యాత్మా! హింస ధర్మం కాదు. కృతయుగం ప్రవేశించింది. కావున ఇపుడు మూడేళ్ళు నిలువ ఉన్న విత్తనాలే యజ్ఞద్రవ్యాలు.

క. వేదోదిత ప్రకారం । బాదర మెసఁగఁగ నడపు; మది యుత్తమ ధ
ర్మోదయము సేయు నీకు; ద । యాదృష్టిం జూడు పశుగణార్తి మహాత్మా! 256

ప్రతిపదార్థం: మహా+ఆత్మా= గొప్ప మనస్సు కలవాడా!; ఆదరము= ప్రేమ; ఎసఁగంగన్= అతిశయించగా; వేద= వేదాలచేత; ఉదిత= చెప్పబడిన; ప్రకారంబు= విధానం; నడపుము= ప్రవర్తిల్లజేయుము; అది; నీకున్= నీకు; ఉత్తమ= ఉత్తమమైన; ధర్మ= ధర్మంయొక్క; ఉదయము= వృద్ధిని; చేయున్= చేస్తుంది; దయా= దయతో కూడిన; దృష్టిన్= చూపుతో; పశు= జంతువులయొక్క; గణ= సమూహంయొక్క; ఆర్తిన్= దుఃఖాన్ని; చూడుము.

తాత్పర్యం: మహాత్మా! వేదోక్త ప్రకారంగా ప్రేమతో హోమం చేయుము. అది నీకు ధర్మాభివృద్ధిని చేకూరుస్తుంది. కరుణా కటాక్ష వీక్షణాలతో జంతువుల దుఃఖాన్ని చూడుము.

ఆ. అనిన వారిమాట లాదరింపక యుండె । వాసవుండు; దాన వాదు పుట్టె
నమ్మునీశ్వరులకు నతనికి; సురసంఘ । మతనిఁ గూడ వాద మతిశయిల్లె. 257

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; వాసవుండు= ఇంద్రుడు; వారి= మునులయొక్క; మాటలు; ఆదరింపక= లక్ష్యపెట్టక; ఉండెన్= ఉన్నాడు; దానన్= దానిచేత, ఆ నిరాదరణంచేత; ఆ ముని+ఈశ్వరులకున్= ఆ ముని శ్రేష్ఠులకు; అతనికిన్= ఇంద్రుడికి; వాదు= వివాదం; పుట్టెన్= కలిగింది; సుర= దేవతలయొక్క; సంఘము= సమూహం; అతనిన్= ఇంద్రుడిని; కూడన్= కలియగా; వాదము= వివాదం; అతిశయిల్లెన్= పెరిగింది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడు మునిపతులమాటలు లెక్కచేయలేదు. దానివలన వారికీ ఇంద్రుడికీ వివాదం కలిగింది. దేవతలు ఇంద్రుడి కొమ్ము కాచారు. అందువలన వివాదం ఇంకా ఎక్కువ అయింది.

వ. అట్టియెడం గర్మకాండ విదుండగు నుపరిచరవసువు సన్నిహితుం డగుటయు, నయ్యిరుదెఱంగులవారును నారాజన్యుని సాక్షిగాఁ గోరిన నతండు పక్షపాతంబునఁ బశువిశసనంబు కర్తవ్యం బని పలికి యధః పాతంబు ప్రాపించెం; గావున హింసారహితంబయిన యజనంబు పూజనీయంబగుటకు సంశయింప వలవ; దట్లుం గాక. 258

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; కర్మకాండ= వేదమునందలి యజ్ఞ సంబంధమైన భాగం; విదుండు= తెలిపినవాడు; అగుఅయిన; ఉపరిచరవసువు; సన్నిహితుండు= సమీపించినవాడు; అగుటయున్= కాగా; ఆ+ఇరు+తెఱంగుల+వారును= ఆ రెండు పక్షాలవారూ; ఆ రాజన్యుని= ఆ రాజును; సాక్షి+కాన్= నిర్ణయించేవాడినిగా; కోరినన్= కోరగా; అతండు= అతడు; దేవతా= దేవతలయొక్క; పక్షపాతంబునన్= పక్షమునందలి అభిమానంచేత; పశు= జంతువులయొక్క; విశసనంబు= సంహారం; కర్తవ్యంబు= చేయదగింది; అని; పలికి; అధస్+పాతంబు= అధోగతి; ప్రాపించెన్= పొందాడు; కావునన్= కావున; హింసా= హింస; రహితంబు= లేనిది; అయిన; యజనంబు= యజ్ఞం; పూజనీయంబు= పూజించదగింది; అగుటకున్= అగుటకు; సంశయించవలవదు= అనుమానించవలదు; అట్లున్+కాక= అంతే కాకుండా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయాన వేదంలో యజ్ఞసంబంధమైన భాగం తెలిసిన ఉపరిచర వసువు అక్కడకు వచ్చాడు. అప్పుడు ఆ రెండు పక్షాలవారూ ఆ రాజును నిర్ణయించుమని కోరారు. అతడు దేవతా పక్షమునందలి అభిమానంచేత జంతువధ చేయదగినదే అని చెప్పాడు. అందువలన అతడికి అధోగతి కలిగింది. కాబట్టి హింస లేని యజ్ఞం మన్నించదగింది. ఇందులో అనుమానించవలసిన దేమీ లేదు. అంతే కాకుండా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. ఉంఛవృత్తియైన యుర్వీసురోత్తముం । డట్లు ప్రాణరక్షకై ఘటించి
స్వజనములును దాను భుజియింపనుండి యా । సక్తు నతిథి కిచ్చెఁ; జనదె పొగడ.' 259

ప్రతిపదార్థం: ఉంఛవృత్తి= క్షేత్రాదులలో రాలిన గింజలను ఏరుకొని తినటమే జీవికగా కలిగినవాడు; ఐన= అయిన; ఉర్వీసుర= బ్రాహ్మణులయందు; ఉత్తముండు= ఉత్తముడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ప్రాణ= ప్రాణాలయొక్క; రక్షకై= రక్షణకై; ఘటించి= కూర్చుకొని; స్వజనములును= తన వారును; తాను; భుజియింపన్= తినగా; ఉండి= సిద్ధంగా ఉండి; ఆ సక్తున్= పేలపిండిని; అతిథికిన్= అతిథికి; ఇచ్చెన్= సమర్పించాడు; పొగడన్= పొగడగా; చనదు+ఎ?= తగదా?

తాత్పర్యం: ఉంఛవృత్తి అయిన బ్రాహ్మణోత్తముడు ప్రాణరక్షణార్థం సమకూర్చుకొని తానూ తనవారూ తినటానికి సిద్ధంగా ఉన్న ఆ పేలపిండిని అతిథికి సమర్పించాడు. ఇది పొగడదగదా? పొగడదగినదే అని అర్థం.'

వ. అనిన విని జనమేజయుం 'డిది యట్టిద; మునీంద్రా! నీ వచనంబుల కొడంబడితి; ధర్మమార్గగతంబైన ద్రవ్యం బింత భవ్యంబు గదే; యవ్వస్తువు దానంబునకుం బ్రధానం బగుట యింకనుం బ్రస్ఫుటంబుగాఁ బ్రకీర్తింపు' మనవుడు నా సంయమి యవ్వాసవ పౌత్త్ర పౌత్త్రు నాలోకించి యిట్లనియె. 260

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; జనమేజయుండు; ఇది= మీరు చెప్పిన సక్తుప్రస్థుడి త్యాగం; అట్టిది+అ= పొగడదగినదే; ముని+ఇంద్రా!= మునిశ్రేష్ఠా!; నీ= నీయొక్క; వచనంబులకున్= మాటలకు; ఒడంబడితిన్= ఒప్పుకొంటున్నాను; ధర్మమార్గ= ధర్మమార్గంచేత; గతంబు= ప్రాప్తించింది; ఐన= అయిన; ద్రవ్యంబు= పదార్థము; ఇంత= ఇంతగా; భవ్యంబు= శుకరం; కద+ఏ!= కదా!; ఆ+వస్తువు= ఆ వస్తువు; దానంబునకున్= దానానికి; ప్రధానంబు= ప్రశస్తం; అగుట; ఇంకను= మరియును; ప్రస్ఫుటంబు+కాన్= విస్పష్టంగా; ప్రకీర్తింపుము= వివరింపుము; అనవుడున్= అని అనగా; ఆ+సంయమి= ఆ ముని వైశంపాయనుడు; ఆ+వాసవ= ఆ ఇంద్రుడియొక్క; పౌత్త్ర= పుత్రుడి కుమారుడియొక్క (మనుమడు); పౌత్త్రున్= పుత్త్రుడి కుమారుడిని, మనుమడిని, జనమేజయుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వైశంపాయనుడు చెప్పిన మాటలు విని జనమేజయుడు 'మునీంద్రా! సక్తుప్రస్థుడి త్యాగం కొనియాడదగినదే. మీ మాటలకు ఒప్పుకొంటాను. ధర్మమార్గంచేత ప్రాప్తించిన పదార్థం శుభకరం కదా! ఆ వస్తువు దానానికి ప్రశస్తం కావటం ఇంకా విస్పష్టంగా వివరించుము' అని అన్నాడు. ఆ తరువాత వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: అవ్వాసవ పౌత్త్ర పౌత్త్రున్-ఇంద్రుడి పుత్త్రుడు అర్జునుడు. అర్జునుడి పుత్త్రుడు అభిమన్యుడు కావున ఇంద్రుడికి అభిమన్యుడు పౌత్త్రుడు. అభిమన్యుడి పుత్త్రుడు పరీక్షిత్తు. పరీక్షిత్తు పుత్త్రుడు జనమేజయుడు. కావున జనమేజయుడు అభిమన్యుడికి పౌత్త్రుడు. ఇంద్రుడికి పౌత్త్రుడి పౌత్త్రుడు.

అగస్త్య మహాముని ద్వాదశ వార్షిక యజ్ఞ ప్రభావము (సం.14-95-4)

సీ. 'ఇవ్విషయంబున నెందుఁ బ్రసిద్ధతం । బరఁగెడు నట్టిది ధరణినాథ!
వినుతేతిహాసంబు వినుము చెప్పెద; నగ । స్త్యుండు పండ్రెండేండ్లు సువ్రతాభి
రతిఁ జేయు మహితాధ్వరమునకు దివ్యాను । భావంబు గలయట్టి పరమమునులు
వేడ్క ఋత్విజులయి వెలయ నిజప్రౌఢి । నఖిల తంత్రంబులు నాచరింప;

తే. నా సమయమున వర్షింపఁ డయ్యె నింద్రుఁ । డోషధులు వికలత్వంబు నొందె; దానిఁ
జూచి యత్తపోధను 'లగస్త్యునకు నన్న । దానవిధు లెట్లు చెల్లునో తగు విధమున. 261

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ!= భూనాథా!, రాజా!; ఈ విషయంబునన్= ఈ విషయంలో; ఎందున్= అంతటా; ప్రసిద్ధతన్= ప్రఖ్యాతితో; పరఁగెడు= ఒప్పెడు; అట్టి+అది= అటువంటిది; వినుత= కొనియాడబడిన; ఇతిహాసంబు= జరిగిన కథ; వినుము; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; అగస్త్యుండు; సువ్రత= ఉత్తమ నియమమునందలి; అభిరతిన్= ఆసక్తితో; పండ్రెండు; ఏండ్లు= ఏళ్లు; చేయు= చేసే; మహిత= పూజించబడిన, గొప్పదైన; అధ్వరమునకున్= యజ్ఞానికి; దివ్య= దేవతాసంబంధమైన; అనుభావంబు= మహిమ; కల+అట్టి= కలిగినట్టి; పరమమునులు= మహర్షులు; వేడ్కన్= సంతోషంతో; ఋత్విజులు= యజ్ఞం చేయించేవారు; అయి;

వెలయన్= పొగడ్త కెక్కగా; నిజ= తమయొక్క; ప్రౌఢిన్= కార్యసామర్థ్యంతో; అఖిల= సమస్తమైన; తంత్రంబులు= ఏర్పాటులు; ఆచరింపన్= చేయగా; ఇంద్రుఁడు= ఇంద్రుడు; ఆ సమయమునన్= అప్పుడు; వర్షింపఁడు+అయ్యెన్= వానలు కురిపించని వాడాయెను; ఓషధులు= ఫలించిన వెంటనే నశించే వరి మొదలైనవి; వికలత్వంబున్= వినాశాన్ని; ఒందెన్= పొందాయి; ఆ+తపస్+ధనులు= ఆ తపస్సే ధనంగా కలవారు; దానిన్= ఆ దుస్స్థితిని; చూచి; అగస్త్యునకున్= అగస్త్యుడికి; అన్నదాన= అన్న దానంయొక్క; విధులు= కర్తవ్యాలు; అగు= తగిన; విధమునన్= విధంగా; ఎట్లు= ఏ రీతిగా; చెల్లును+ఓ?= సాధ్యమగునో?

తాత్పర్యం: రాజా! ఈ విషయంలో లోకంలో ప్రసిద్ధికెక్కిన ఒక కథ నీకు చెప్తాను వినుము. అగస్త్యుడు నియమనిష్ఠలతో పన్నెండేళ్ళు ఒక గొప్ప యజ్ఞం చేయటానికి నిశ్చయించాడు. దివ్య మహిమ గల మహర్షులు ఆ యజ్ఞానికి ఋత్విజులై సమర్థంగా అన్ని ఏర్పాట్లు చేశారు. కాని, అప్పుడు ఇంద్రుడు వర్షాలు కురిపించలేదు. వరి మొదలైనవన్నీ చెడిపోయాయి. ఆ దుస్స్థితిని చూచి ఆ మహర్షులు 'శాస్త్రోక్తంగా అన్నదానాన్ని అగస్త్యుడు ఎట్లా చేస్తాడో?

వ. ఇతండు ద్వాదశవార్షికం బైన దీక్షా విశేషంబు నొందినవాఁడు; ధర్మమార్గాగతం బయిన ద్రవ్యంబు దక్కనొండు వినియోగింపండు; వానయుం గురియ; దని ముచ్చిరి తమలోఁ బలుకు పలుకులు ప్రతాపదీపితుం డగు నక్కుంభసంభవుం డాలించి వారలతో నిట్లనియె. 262

ప్రతిపదార్థం: ఇతండు= ఈ మహాత్ముడు; ద్వాదశ వార్షికంబు= పన్నెండేళ్ళకు సంబంధించినది; ఐన= అయిన; దీక్షావిశేషంబున్= మహాయజ్ఞ దీక్షను; ఒందినవాఁడు= పూనినవాడు; ధర్మమార్గ= ధర్మమార్గంచేత; ఆగతంబు= వచ్చింది, ప్రాప్తించింది; అయిన; ద్రవ్యంబు= పదార్థం; తక్కన్= తప్ప; ఒండు= మరియొకటి; వినియోగింపండు= ఉపయోగించడు; వానయున్= వానకూడా; కురియదు= కురియలేదు; అని; ముచ్చిరి= విచారించి; తమలోన్= వారిలోవారు; పలుకు= అనుకొనుచున్న; పలుకులు= మాటలు; ప్రతాప= శక్తిచేత; దీపితుండు= ప్రకాశింపజేయబడినవాడు; అగు= అయిన; ఆ కుంభ= ఆ కుండయందు; సంభవుండు= పుట్టినవాడు - అగస్త్యుడు; ఆలించి= ఆలకించి; వారలతోన్= వారితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ మహాత్ముడు పన్నెండేళ్ళ యజ్ఞదీక్ష వహించాడు. ధర్మమార్గంచేత ప్రాప్తించిన పదార్థాన్ని తప్ప మరొక దానిని ఉపయోగించడు. వానలూ పడటంలేదు' అని విచారించారు. వారు తమలో తాము అనుకొనే మాటలు శక్తిశాలి అయిన అగస్త్యుడు విని వారితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. 'న్యాయము గల్గి యధ్వరమునందు విఘాతము పుట్టకుండఁ దాఁ
దోయదకోటిఁ బన్చి హరి తుష్టిగ వృష్టి యొనర్పకున్న నే
నా యమరేంద్రతం గొని మహాద్భుత వృత్తి జగంబుఁ బ్రోచెదన్;
మీయెదఁ జింత దక్కుఁడు సమిద్ధతపఃపరులార! నా దెసన్. 263

ప్రతిపదార్థం: సమిద్ధ= అప్రతిహతమైన; తపస్= తపస్సునందు; పరులు+ఆర!= ఆసక్తి కలిగిన మునులారా!; హరి= ఇంద్రుడు; తాన్= తాను; న్యాయము= ధర్మం; కల్గి= కలిగి; అధ్వరము+అందున్= యజ్ఞమునందు; విఘాతము= విఘ్నం; పుట్టక+ఉండన్= కలుగకుండ; తోయద= మేఘాలయొక్క; కోటిన్= సమూహాన్ని; పన్చి= పంపించి; తుష్టి+కన్= తృప్తిగా; వృష్టి+ఒనర్పక= వాన కురిపించక; ఉన్నన్= ఉంటే; నేను; అమరేంద్రతన్= ఆ దేవేంద్రత్వమును; కొని= స్వీకరించి; మహా+అద్భుత= ఆశ్చర్యం కలిగించే; వృత్తిన్= వ్యాపారంతో; జగంబున్= లోకాన్ని; ప్రోచెదన్= కాపాడుతాను; నాదెసన్= నా విషయంలో; మీ= మీయొక్క; ఎదన్= హృదయాలలో; (ఇట ఎద జాత్యేకవచనము;) చింతన్= విచారమును; తక్కుఁడు= వదలండి.

తాత్పర్యం: 'అప్రతిహత తపఃపరులారా! దేవేంద్రుడు ధర్మబుద్ధిఅయి యజ్ఞానికి విఘ్నం కలుగకుండా మేఘాలను పంపి నెలకు మూడు వానలు నిండుగా కురిపిస్తాడా సరేసరి. లేదా నేనే ఆ దేవేంద్రత్వాన్ని స్వీకరించి లోకాన్ని కాపాడుతాను. మీరు నా విషయంలో నిర్విచారంగా ఉండండి.

క. కాదేనిఁ ద్రిజగముల బహు । ళోదార ద్రవ్యకోటు లున్న యునికి మీ
పాదముల పరిసరమునకుఁ । దే దొరఁకొను; నశ్రమమునఁ దెచ్చెద వానిన్. 264

ప్రతిపదార్థం: కాదు+ఏనిన్= అట్లా కాకపోతే; త్రిజగములన్= మూడు లోకాలలో; బహుళ= అధికమైన; ఉదార= గొప్పదైన; ద్రవ్య= పదార్థాలయొక్క; కోటులు= సమూహాలును; ఉన్న+ఉనికిన్= ఉన్నవి ఉన్నట్లే; మీ= మీయొక్క; పాదములపరిసరమునకున్= కాళ్ళదగ్గరకు; తేన్= తీసికొనగా; దొరఁకొనున్= లభిస్తుంది; వానిన్= వాటిని; అశ్రమమునన్= సునాయాసంగా; తెచ్చెదన్= తెస్తాను.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కాకపోతే మూడు లోకాలలో యజ్ఞద్రవ్యాలు కోటానకోట్లు ఉన్నవి కదా! వాటిని ఉన్నవి ఉన్నట్లే మీ కాళ్ళదగ్గర సునాయాసంగా తెచ్చి పడవేస్తాను.

తే. అంత చేయంగవలయునే యన్న ననఘు । లార! యుత్తర కురుభూము లారఁ బండి
యున్నయవి; యాగ కాలోచితాన్నమునకు । వలయు ధాన్యముల్ తలఁపున వచ్చు నిందు.' 265

ప్రతిపదార్థం: అంత= అంతపెద్దపని; చేయంగన్+వలయున్+ఏ= చేయవలయునా; అన్నన్= అని మీరు అంటే; అనఘులు+ఆర!= పుణ్యాత్ములారా!; ఉత్తర కురు భూములు= ఉత్తర కురుదేశంలోని భూములు; ఆరన్= పరిపూర్ణంగా; పండి; ఉన్న+అవి= ఉన్నవి; యాగకాల= యజ్ఞసమయానికి; ఉచిత= తగిన; అన్నమునకున్= అన్నం కొరకు; వలయు= కావలసిన; ధాన్యముల్= ధాన్యాలు; తలఁపునన్= తలచిన వెంటనే; ఇందున్= ఇక్కడకు; వచ్చున్= చేరుతాయి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ములారా! అంతపెద్దపని చేయాలా? అని మీరు అన్నట్లయితే ఉత్తర కురుభూములలో పంటలు చక్కగా పండాయి. యాగకాలంలో అన్నప్రదానం చేయటానికి కావలసిన ధాన్యాలు తలచినవెంటనే ఇక్కడకు చేరుతాయి.'

వ. అని పలికి వెండియు. 266

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా (ఇట్లా అన్నాడు.)

క. 'ఆ జాలియేల? నిర్మల । బీజహవిస్తంత్ర మేను బ్రీతి నొనర్పం
గా జగతి వఱపునం జెడు । నే? జన్నము విఘ్నపడునె? యేటికి వగవన్.' 267

ప్రతిపదార్థం: ఆ జాలి= ఆ విచారం, బాధ; ఏల?= ఎందుకు?; ఏను= నేను; నిర్మల= స్వచ్ఛమైన; బీజ= బీజాలు అను; హవిస్= హోమద్రవ్యాలతో కూడిన; తంత్రము= హోమం; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఒనర్పఁగాన్= చేయగా; జగతి= లోకం; వఱపునన్= అనావృష్టిచేత; చెడున్+ఏ?= చెడునా?; జన్నము= యజ్ఞం; విఘ్నపడును+ఎ= విఘ్నం కలది అగునా?; వగవన్= విచారించగా; ఏటికిన్?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'ఆ బాధ ఎందుకు? నేను సంతోషంగా మంచి విత్తనాలతో యజ్ఞంచేస్తే లోకం అనావృష్టిచే చెడుతుందా? యజ్ఞానికి ఆటంకం కలుగుతుందా? విచారించనేల?'

సీ. **అన విని 'నీవు ధర్మాగతి సంసిద్ధ । వస్తుదాయిని; నిరవద్య తపము**
వ్యయముగా నీ కేల వాసవుపై కిన్క? నఖిల జగద్ధన మాహరించి
కొననేల? యుత్తర కురుభూములందలి । ధాన్యంబు లేల? సన్మాన్యబీజ
హుతములందు ఫలేచ్ఛ యోజింప నేల? మా । కై యిన్ని తెఱఁగులయందుఁ బాఱె

తే. **నీదు చిత్తంబు; దీని వినిశ్చయముగఁ । జేసి సుఖి వగు; మేము మా చేసినట్టి**
సుకృతములఁ దెచ్చికొందుము సులభములుగ । వలయు నాహారములు; లోకవందనీయ!' **268**

ప్రతిపదార్థం: లోక= లోకాలచేత; వందనీయ= నమస్కరించదగినవాడా!; అనన్= అనగా; విని; నీవు; ధర్మ+ఆగతి= ధర్మ ప్రాప్తిచేత; సంసిద్ధ= ఆమోదించబడిన; వస్తు= వస్తువులను; దాయిని= ఇచ్చేవాడవు; నీకున్= నీకు; వాసవుపైన్= ఇంద్రుడిమీద; కిన్కన్= కోపంచేత; నిరవద్య= దోషంలేని; తపము; వ్యయము+కాన్= వ్యయంకావటం; ఏల?= ఎందుకు?; అఖిల= సమస్తమైన; జగత్= లోకాలయొక్క; ధనము= ధనమును; ఆహరించికొనన్= తీసికొనగా; ఏల?= ఎందుకు?; ఉత్తర కురుభూములు+ అందున్+అలి= ఉత్తర కురుభూములలోని; ధాన్యంబులు= ధాన్యాలు; ఏల?= ఎందుకు?; సత్= సజ్జనులచేత; మాన్య= గౌరవించదగిన; బీజ= బీజాలు; హుతములు+అందున్= హోమద్రవ్యాలలో; ఫల= ఫలమునందలి; ఇచ్ఛన్= కోరికను గూర్చి; యోజింపన్+ఏల?= ఆలోచించటం ఎందుకు?; మాకున్+ఐ= మా కొరకు; ఇన్ని; తెఱఁగుల+అందున్= దారులందు; నీదు చిత్తంబు= నీ మనస్సు; పాఱెన్= పోయింది; దీనిన్= ఈ యజ్ఞాన్ని; వినిశ్చయము+కన్= నిశ్చయించినట్లు తప్పక; చేసి; సుఖివి= సుఖం కలవాడవు; అగుము; ఏము= మేము; చేసిన; అట్టి; సుకృతములన్= పుణ్యాలచేత; వలయు= కావలసిన; ఆహారములు; సులభములుగన్= సులభంగా; తెచ్చికొందుము= తెచ్చికొంటాము.

తాత్పర్యం: అగస్త్యుడు ఈ విధంగా అనగా విని మునులు 'లోకనందనీయా! నీవు ధర్మబద్ధంగా ప్రాప్తించిన వస్తువులు ఇచ్చేవాడవు. ఇంద్రుడిమీద కోపంచేత నీ నిష్కళంకమైన తపస్సు వ్యయం కావటం దేనికి? లోకాలన్నిటిలో ఉన్న ధనం తీసికొనటం ఎందుకు? ఉత్తర కురుభూములలోని ధాన్యాలెందుకు? మంచి విత్తనాలతో ఫలం కోరి యజ్ఞం చేయటం ఎందుకు? మా కొరకు నీ మనస్సు ఇన్ని దారులు త్రొక్కింది. ఈ యజ్ఞాన్ని అనుకొన్నట్లు చేసి సుఖంగా ఉండుము. మేము చేసిన పుణ్యాలవలన మాకు కావలసిన ఆహార పదార్థాలను మేము తెచ్చుకొంటాము.'

మ. **అని సల్లాపము సేయుచుండఁగ ననేకాంభోదజాలంబులన్**
బనిచెం బెల్లుగ వర్షముల్ గురియఁగాఁ బర్జన్యుఁ డా ప్రొద్ద; తా
నును నాచార్యుఁ బురస్కరించికొని నన్నుం గావవే యంచు న
మ్మునిశార్దూలునిఁ గానవచ్చె వినయంబున్ భక్తియుం దోఁపఁగన్. **269**

ప్రతిపదార్థం: అని; సల్లాపము= సంభాషణం; చేయుచున్= చేస్తూ; ఉండఁగన్= ఉండగా; ఆ ప్రొద్దు+అ= అప్పటికప్పుడే; పర్జన్యుఁడు= ఇంద్రుడు; అనేక= పెక్కులైన; అంభోద= మేఘాలయొక్క; జాలంబులన్= గుంపులను; పెల్లు+కన్= ఎక్కువగా; వర్షముల్= వర్షాలు; కురియఁగాన్= కురియగా; పనిచెన్= పంపాడు; తానును= తానుకూడా; ఆచార్యున్= గురువును, బృహస్పతిని; పురస్కరించికొని= ముందుంచుకొని; వినయంబున్= వినయమూ; భక్తియున్= భక్తియూ; తోఁపఁగన్= వెల్లడి కాగా; నన్నున్= నన్ను; కావవే= రక్షింపవే; అంచున్= అంటూ; ఆ ముని శార్దూలునిన్= ఆ మునులలో శ్రేష్ఠుడిని; కానన్= దర్శించగా; వచ్చెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అని మునులు మాటాడుతుండగా ఆ సమయంలోనే ఇంద్రుడు జోరున వానలు కురియటానికి మేఘాలను పంపాడు. అంతే కాకుండా తన గురువును బృహస్పతిని ముందుంచుకొని వినయమూ భక్తీ వెల్లడి ఔతుండగా తాను కూడా అగస్త్యుడిని దర్శించటానికి వచ్చాడు.

ఉ. వచ్చిన గారవించి, యనవద్యపు టర్చన లిచ్చి సంయముల్
మెచ్చఁగ శాంతసద్వచనలీలఁ బ్రమోద మొనర్చి యాతనిం
బుచ్చె సురేజ్యయుక్తముగఁ బోఁడిగఁ గ్రమ్మఱ వేల్పువీటి కా
సచ్చరితుండు; లోకమును సంతస మందె; వెలింగె జన్నమున్. 270

ప్రతిపదార్థం: ఆ+సత్= ఆ ఉత్తమమైన; చరితుండు= నడవడిగలవాడు, అగస్త్యుడు; వచ్చినన్= ఇంద్రుడు రాగా; గారవించి= గౌరవించి; అనవద్యము= దోషం దొరలని; అర్చనలు+ఇచ్చి= పూజలు చేసి; సంయముల్= మునులు; మెచ్చఁగన్= మెచ్చుకొనగా; శాంత= నెమ్మదితో కూడిన; సత్+వచన= మంచిమాటలయొక్క; లీలన్= సొగసుతో; ప్రమోదము= సంతోషం; ఒనర్చి= కలిగించి; పోఁడిగన్= తగిన విధంగా; క్రమ్మఱన్= మరల; అతనిన్= ఆ ఇంద్రుడిని; సుర= దేవతలయొక్క; ఇజ్య= గురువుతో, బృహస్పతితో; యుక్తముగన్= కూడి ఉండేటట్లుగా; వేల్పు= దేవతలయొక్క; వీటికిన్= పట్టణానికి, అమరావతికి; పుచ్చెన్= పంపాడు; లోకమును= లోకంకూడా; సంతసము+అందెన్= సంతోషించింది; జన్నమున్= యజ్ఞమూ; వెలింగెన్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడు రాగా అగస్త్యుడు గౌరవించి, శాస్త్రోక్తంగా పూజించి నెమ్మదితో మంచిమాటలు చెప్పి అలరించి, అతడిని బృహస్పతితోపాటు మరలా అమరావతికి తగినవిధంగా పంపాడు. ఇది చూచి మునులు మెచ్చుకొన్నారు. లోకమూ సంతోషించింది. యజ్ఞమూ శోభిల్లింది.

తే. క్రతు సమాప్తి సమయమున నతఁడు వినయ। భరితుఁడై యోగ్యభంగి నప్పరమ మునుల
కర్చ లిచ్చి యామంత్రణ మాచరింప। వారుఁ బ్రీతి నేఁగిరి నిజావాసములకు. 271

ప్రతిపదార్థం: అతండు= అగస్త్యుడు; క్రతు= యజ్ఞంయొక్క; సమాప్తి= ముగింపుయొక్క; సమయమునన్= కాలంలో; వినయ= వినయంచేత; భరితుఁడు+ఐ= నిండినవాడై; ఆ పరమ మునులకున్= ఆ మహర్షులకు; యోగ్య= తగిన; భంగిన్= విధంగా; అర్చలు+ఇచ్చి= పూజలుచేసి; ఆమంత్రణము= వీడ్కోలు; ఆచరింపన్= చేయగా; వారున్= వారూ; ప్రీతిన్= ఆనందంతో; నిజ= తమయొక్క; ఆవాసములకున్= నివాసాలకు; ఏఁగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: యజ్ఞం ముగిసినప్పుడు అగస్త్యుడు వినయపరిపూర్ణుడై ఆ మహర్షులకు తగినవిధంగా పూజలుచేసి వీడ్కొలుపగా వారు తమ తమ నివాసాలకు వెళ్ళారు.

జమదగ్ని మహాముని పితృదేవతల శాపంబున నకులం బై పుట్టిన కథ (సం.14-96-1)

వ. ఇవ్విధంబున హింసారహితంబుగా మహిత యాగంబు సుప్రయోగంబు చేసి యగస్త్యుండు పరమ ప్రశస్తి నుజ్జ్వలుఁ డయి వెలింగెం; గావున ధర్మమార్గాగత ద్రవ్యకృతంబై తపోమయం బగు యజ్ఞంబు ప్రాజ్ఞజన మనోజ్ఞంబై వెలయు' నని చెప్పిన విని జనమేజయుం డిట్లనియె. 272

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; హింసా= హింస; రహితంబు+కాన్= లేనట్లుగా; మహిత యాగంబు= గొప్ప యజ్ఞం; సుప్రయోగంబు= సదనుష్ఠానం కలదిగా; చేసి; అగస్త్యుండు; పరమ= మిక్కిలి; ప్రశస్తిన్= పొగడ్తతో; ఉజ్జ్వలుండు= పెంపొందేవాడు; అయి; వెలింగెన్= ప్రకాశించాడు; కావునన్= కాబట్టి; ధర్మమార్గ= ధర్మమార్గంచేత; ఆగత= ప్రాప్తించిన; ద్రవ్య= పదార్థాలచేత; కృతంబు+ఐ= చేయబడినదై; తపస్+మయంబు= తపోరూపం; అగు= అయిన; యజ్ఞంబు= యజ్ఞం; ప్రాజ్ఞజన= విద్వాంసులకు; మనోజ్ఞంబు+ఐ= మనోహరమై; వెలయున్= ప్రసిద్ధికెక్కుతుంది; అని; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని; జనమేజయుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా హింస లేకుండా సదనుష్ఠానం కలదిగా మహాయజ్ఞం చేసి మిక్కిలి పొగడ్తలు పొంది అగస్త్యుడు ప్రకాశించాడు. ధర్మమార్గాన ప్రాప్తించిన ద్రవ్యాలతో చేసే తపోరూపయజ్ఞం విద్వాంసులకు మనోహరమై ప్రసిద్ధి కెక్కుతుంది' అని వైశంపాయనుడు చెప్పగా విని, జనమేజయుడు ఈ విధంగా పలికాడు.

తే. **'అనఘ! నకులరూపంబున నట్లు దోఁచి। బ్రాహ్మణులతోడ మానవ భాషణముల**
నెవ్వఁడేనియు నొక్క యహీన బోధ। ఘనుఁడు సల్లాప మొనరించె నని తలంచి. 273

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పుణ్యాత్మా!; ఎవ్వఁడు+ఏనియున్= ఎవ్వడో; ఒక్క= ఒకానొక; అహీన= హీనంకాని, అత్యధికమైన; బోధ= జ్ఞానంచేత; ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; అట్లు= ఆవిధంగా; నకుల= ముంగిస; రూపంబునన్= రూపంతో; తోఁచి= కనబడి; బ్రాహ్మణులతోడన్= బ్రాహ్మణులతో; మానవ= మనుష్యులయొక్క; భాషణములన్= మాటలతో; సల్లాపము= సంభాషణం; ఒనరించెన్= చేశాడు; అని; తలంచి= ఊహించి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! ఎవ్వడో ఒక మహాజ్ఞాని ఆ విధంగా ముంగిసరూపంతో సాక్షాత్కరించి బ్రాహ్మణులతో మనుష్యవాక్కులతో మాటాడి యుండవచ్చునని యూహించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **ఆతఁ డెవ్వఁడో? యని నిన్ను నడుగఁ జూచి। వెండియును బ్రస్తుతోక్తుల విందు మను మ**
నంబుతో నూరకుండితి; నాకు నతనిఁ। జెప్పఁ దగు నేని బోధనశీల! చెపుమ!' 274

ప్రతిపదార్థం: బోధన= బోధించుటయే; శీల!= శీలంగా కలవాడా!; అతఁడు= ఆ మహాజ్ఞాని; ఎవ్వఁడు+ఓ= ఎవ్వడో; అని; నిన్నున్= నిన్ను; అడుగన్= అడుగగా; చూచి= తలచియూ; వెండియును= మరియును; ప్రస్తుత= ముందు సందర్భమునుబట్టి వచ్చిన; ఉక్తులన్= మాటలను; విందుము= విందాము; అను; మనంబుతోన్= మనస్సుతో; ఊరక+ఉండితిన్= ఊరకున్నాడు; అతనిన్= అతడిని గూర్చి; చెప్పన్+తగున్+ఏనిన్= చెప్పదగినచో; నాకున్= నాకు; చెపుము+అ!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: బోధనశీలా! అత డెవ్వడో నిన్ను అడగాలని అనుకొన్నప్పటికీ ముందు సందర్భమునుసరించి వచ్చినమాటలు వినవలెననే మనస్సుతో నేను ఊరకున్నాను. అతడిని గూర్చి చెప్పటానికి వీలుంటే నాకు చెప్పండి.

క. **అనుటయు వైశంపాయనుఁ। 'డనూన పుణ్య ప్రదీప్తుఁ డగు నీ కెందున్**
వినఁ దగని యదియుఁ గలదే! వినిపించెద ముంగి విధము విను తెలియంగన్. 275

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; వైశంపాయనుఁడు; న+ఊన= తక్కువకాని,అధికమైన; పుణ్య= పుణ్యంచేత; ప్రదీప్తుఁడు= ప్రకాశింపజేయబడినవాడవు; అగు= అయిన; నీకున్= నీకు; ఎందున్= ఏ విషయంలోనైనా; వినన్= వినగా; తగని= తగని;

అదియున్= అదికూడా; కలదు+ఏ?= ఉన్నదా?; ముంగి= ముంగిసయొక్క; విధము= వృత్తాంతం; తెలియంగన్= తెలిసేటట్లుగా; వినిపించెదన్= వినిపిస్తాను; విను= వినుము.

తాత్పర్యం: అనగా వైశంపాయనుడు 'నీవు మహాపుణ్యంచేత ప్రకాశిస్తున్నావు. ఏ విషయమైనా నీకు తెలియకూడనిదంటూ ఒకటి ఉన్నదా! నీకు తెలిసేటట్లుగా ముంగిస వృత్తాంతం వినిపిస్తాను వినుము.

సీ. **జమదగ్ని పితృకార్య సంకల్ప మత్యంత । నియతాత్ముఁడై చేసె; నిష్ఠ యొప్పఁ**
జారు నూతన కలశంబున హోమ ధే । నువుఁ దాన పిదికి గారవముతోడ
నిమ్మైనయెడఁ బదిలమ్ముగా డించిన । నతని చిత్తము తెఱం గరయు బుద్ధి
సాకారవృత్తిఁ గ్రోధాధిదైవము వచ్చి । ప్రామాదికం బను భంగి దోఁపఁ

ఆ. **గుండతోడిపాలు గూల్చినఁ గినియక । యూరకుండె నా సముజ్జ్వలాత్ముఁ;**
డప్పు డాత్మ మెచ్చి యద్దైవ మతనికి । నిట్టు లనియెఁ గురుమహీశవర్య! **276**

ప్రతిపదార్థం: కురు= కురువంశీయులైన; మహి+ఈశ= రాజులలో; వర్య!= శ్రేష్ఠుడా!; జమదగ్ని; అత్యంత= మిక్కిలి; నియత= నిగ్రహించబడిన; ఆత్ముండు+ఐ= మనస్సు కలవాడై; పితృకార్య= శ్రాద్ధం చేయవలయుననే; సంకల్పంబు= ఆలోచన; చేసెన్= చేశారు; నిష్ఠ= శ్రద్ధ; ఒప్పన్= ఒప్పగా; తాన్+అ= తానే; చారు= అందమైన; నూతన= క్రొత్తది అయిన; కలశంబునన్= కుండలో; హోమ= యజ్ఞానికి ఉపయోగించు; ధేనువున్= ఆవును; పిదికి; గారవముతోడన్= ప్రేమతో; ఇమ్ము+ఐన= అనుకూలమైన; ఎడన్= చోటునందు; పదిలమ్ము+కాన్= జాగరూకతతో; డించినన్= చేర్పగా, ఉంచగా; అతని= అతడియొక్క; చిత్తము= మనస్సు; తెఱంగు= తీరు; అరయు= పరీక్షించే; బుద్ధిన్= తలపుతో; సాకార= ఆకారంతో కూడిన; వృత్తిన్= వ్యాపారంతో; క్రోధ= క్రోధమునకు; అధిదైవము= అధిష్ఠానం. (క్రోధభూతము అని అర్థం); వచ్చి; ప్రామాదికంబు= పొరపాటున జరిగింది; అగు= అయిన; భంగి= విధం; తోఁపన్= చూపట్టగా; కుండతోడన్+పాలున్= కుండతోపాటు పాలను, పాలకుండను; కూల్చినన్= పడద్రోయగా; ఆ సముజ్జ్వల= ఆ పాపరహితమైన; ఆత్ముఁడు= ఆత్మకలవాడు, జమదగ్ని; కినియక= కోపించక; ఊరకుండెన్= ఊరకున్నాడు; ఆ దైవము= ఆ క్రోధభూతం; అప్పుడు; ఆత్మన్= మనస్సులో; మెచ్చి= మెచ్చుకొని; అతనికిన్= జమదగ్నితో; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నారు.

తాత్పర్యం: జమదగ్ని నిగ్రహచిత్తుడై శ్రాద్ధం చేయ సంకల్పించాడు. నిష్ఠతో అందమైన క్రొత్త కుండలో హోమధేనువు పాలు పిండి అనుకూల ప్రదేశంలో దానిని జాగరూకతతో ఉంచాడు. అతడి మనస్సు పరీక్షించాలని క్రోధభూతం నిశ్చయించింది. అది ఆకారం ధరించి వచ్చి చూచినవారు పొరపాటున జరిగిందని అనుకొనేటట్లుగా పాలకుండను పడద్రోసింది. పుణ్యాత్ముడైన జమదగ్ని చూచికూడా కోపించలేదు. అప్పుడు ఆ భూతం మనస్సులో మెచ్చుకొని అతడితో ఇట్లా అన్నది.

క. **భృగువులు క్రోధను లనఁగా । జగతిఁ బరఁగు వాద; మది మృషాపరికలితం**
బగుట దెలిసె; నోడితి నీ;। కగణిత మగు నీ తపమున కలికెద ననఘా! **277**

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పుణ్యాత్మా!; భృగువులు= భృగుమహర్షి సంతతివారు; క్రోధనులు= క్రోధస్వభావులు; అనఁగాన్= అనగా; వాదము= వదంతి; జగతిన్= లోకంలో; పరఁగున్= వ్యాపించి ఉన్నది; అది= ఆ వదంతి; మృషా= అసత్యంతో, పరికలితంబు=

కూడింది; అగుట; తెలిసెన్= తెలిసింది; నీకున్= నీకు; ఓడితిని= ఓడిపోయాను; అగణితము= ఇంతా అంతా అని లెక్కించబడనిది; అగు= అయిన; నీ= నీ యొక్క; తపమునకున్= తపస్సునకు; అలికెదన్= భయపడతాను.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యాత్మా! భృగు సంతతివారికి ముక్కుమీద కోపం ఉంటుందనే వదంతి లోకంలో వ్యాపించి ఉన్నది. అది అసత్య మని నేడు తెలిసింది. నీకు ఓడిపోయాను మితీమేరా లేని నీ తపస్సుకు నేను భయపడతాను.'

వ. అని వెండియు. 278

తాత్పర్యం: అని ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. 'నా దెసఁ బ్రసన్నుఁడవు గ; । మ్మాదరమునఁ జూడు; సైఁపు మపరాధము; వి
ద్యాదయిత!' యనిన నమ్ముని । యా దైవముఁ జూచి శాంతి యలవడ నెమ్మిన్. 279

ప్రతిపదార్థం: విద్యాదయిత!= విద్యానాథా!; నా దెసన్= నా యెడ; ప్రసన్నుఁడవు= దయగలవాడవు అగుము; ఆదరమునన్= ప్రేమతో; చూడుము; అపరాధము= తప్పు; సైఁపుము= సహింపుము; అనినన్= అనగా; ఆ ముని= ఆ జమదగ్ని; ఆ దైవమున్= ఆ దయ్యమును, భూతమును; శాంతి; అలవడన్= అబ్బగా; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; చూచి.

తాత్పర్యం: 'విద్యానాథా! నా యందు దయ చూపుము. నన్ను ప్రేమతో చూడుము. నా తప్పు సహింపుము' అనగా జమదగ్ని శాంతమూర్తి అయి ఆ భూతాన్ని ప్రేమతో చూచి.

వ. నా యెడ నిప్పుడు. 280

తాత్పర్యం: నా విషయం ఇప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. నీ వేమి తప్పు సేసితి? । త్రోవుము శంకాభయంబు తొలఁగఁగ; సంక
ల్పావిలతకు నలుగుట పితృ । దేవతలకుఁ గలుగుఁ; బొమ్ము దిగ్గన' ననుడున్. 281

ప్రతిపదార్థం: నీవు; ఏమి తప్పు= ఏ తప్పు; చేసితి?(వి)= చేశావు?; శంకా= అనుమానంవలన కలిగిన; భయంబు= భయం; తొలఁగఁగన్= తొలగిపోగా; త్రోవుము= త్రోసివేయుము; సంకల్ప= శ్రాద్ధం చేయవలయునను నా సంకల్పముయొక్క; ఆవిలతకున్= నష్టానికి, భగ్నమునకు; పితృదేవతలకున్= పితృదేవతలకు; అలుగుట= కోపించటం; కలుగున్= సంభవిస్తుంది; దిగ్గనన్= శీఘ్రంగా; పొమ్ము= వెళ్ళిపొమ్ము; అనుడున్= అనగా.

తాత్పర్యం: 'నీవు నా యెడ ఏ తప్పు చేశావు? అనుమానంవలన చేశాననే నీ కేమయినా భయం కలిగితే దానిని త్రోసి వేయుము. శ్రాద్ధ సంకల్పము భగ్నమవటంచేత పితృదేవతలు నన్ను కోపిస్తారు. నీవు శీఘ్రంగా వెళ్ళిరమ్మ' అనగా.(తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. భీతి నా భూతం బంతర్ధానంబు చేసెం; దదనంతరంబ యాజమదగ్నిం బితృదేవతలు కోపించి పొడసూపి యతనితో 'నీవు శ్రాద్ధంబునకు సంకల్పించి యుండి తద్వైకల్యంబు పుట్టిన నూరకుండి' తని పలికి 'ముంగి వయి పుట్టు' మని శపించిన నతండు వారలకు దండప్రణామంబు చేసి 'తపస్వికి నలుగం దగదని యపరాధంబు గనియునుం గ్రోధాధిదైవంబునకు నలుగనైతి. 282

ప్రతిపదార్థం: భీతిన్= భయంతో; ఆ భూతంబు= ఆ భూతం; అంతర్ధానంబు చేసెన్= అదృశ్యమయింది; తద్= ఆ; అనంతరంబు+అ= తరువాత; ఆ జమదగ్నిన్= ఆ జమదగ్నిని; పితృదేవతలు; కోపించి= కోపగించుకొని; పొడసూపి= సాక్షాత్కరించి; అతనితోన్= అతడితో; నీవు; శ్రాద్ధంబునకున్= శ్రాద్ధానికి; సంకల్పించి+ఉండి= నిశ్చయించి ఉండి; తద్= దానియొక్క; వైకల్యంబు= లోపం; పుట్టినన్= పుట్టగా; ఊరకుండితి (వి)= ఊరకున్నావు; అని; పలికి; ముంగివి= ముంగిసవు; అయి; పుట్టుము; అని; శపించినన్= శపించగా; అతండు= అతడు, జమదగ్ని; వారలకున్= పితృదేవతలకు; దండప్రణామంబు= తప్పు; కనియునున్= చూచికూడా; క్రోధ= క్రోధమును; అధిదైవంబునకున్= అధిష్ఠించి ఉండే దేవతకు; అలుగన్+ఐతిన్= కోపింపనయ్యాను.

తాత్పర్యం: ఆ భూతం భయంతో అదృశ్యమైనది. తరువాత పితృదేవతలు జమదగ్నిపై కోపంపూని సాక్షాత్కరించి అతడితో 'నీవు శ్రాద్ధం చేయాలని తలంచి దానికి లోపం కలిగినా ఊరకున్నావు' అని అన్నారు. 'ముంగిసవయి పుట్టుము' అని శపించారు. అప్పుడు వారికి జమదగ్ని సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి 'తపస్సు చేసేవారికి కోపగించటం తగదని తలచి తప్పు కనబడుతున్నప్పటికి క్రోధభూతాన్ని కోపించ లేదు.

ఆ. తప్పు సైఁచి నన్ను దయఁ జూచి శాపమో। క్షము ననుగ్రహింపుఁ డమితతేజు
లార!' యని వినీతిలంపటుం డగుచుఁ బ్రా। ర్థించుటయును వారు తెలివి నొంది. 283

ప్రతిపదార్థం: అమిత= మితిలేని; తేజులార!= తేజస్సు కల దేవతలారా!; తప్పు; సైఁచి= సహించి; నన్నున్= నన్ను; దయన్= దయతో; చూచి; శాప= శాపంవలన; మోక్షమున్= విముక్తిని; అనుగ్రహింపుఁడు= ప్రసాదించండి; అని; వినీతి= వినయంతో; లంపటుండు= అత్యాసక్తి కలవాడు; అగుచున్= ఔతూ; ప్రార్థించుటయున్= ప్రార్థించగా; వారు= ఆ పితృదేవతలు; తెలివిన్= ప్రసన్నతను; ఒంది= పొంది.

తాత్పర్యం: అమిత తేజస్వులారా! నా తప్పు సహించి నన్ను దయతో చూచి శాపవిముక్తిని ప్రసాదించండి' అని వినయ సంపన్నుడయి ప్రార్థించాడు. అంతట పితృదేవతలు ప్రసన్నులై. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. 'విదగ్ధ విప్రసమూహం బొడంబడునట్టి యుచిత వాక్యంబుల నీ వెన్నఁడేని మహాధర్మంబు కీడని యాడితి నాఁ డు నీకు శాపమోక్షం బగు' నని నిర్దేశించి; రన్నకులంబును సక్తుప్రస్థుని కతంబునం దగిన మాటల నా తెఱంగున సదస్యులతో ధర్మనందను నశ్వమేధంబు నధిక్షేపించి విగత శాపత్వానందంబు నొంది యంతర్హితంబయ్యె' నని యిట్లు జనమేజయునకు వైశంపాయనుండు పాండవాగ్రజు నశ్వమేధంబు విధంబు విస్తార ప్రస్తవనీయంబుగా వివరించుటయు. 284

ప్రతిపదార్థం: విదగ్ధ= పండితులైన; విప్ర= బ్రాహ్మణులయొక్క; సమూహంబు= సమూహం; ఒడంబడు+అట్టి= ఒప్పుకొనునట్టి; ఉచిత= తగిన; వాక్యంబులన్= మాటలచేత; నీవు; ఎన్నఁడు+ఏనిన్= ఏనాడైనా; మహత్= గొప్పది ఐన; ధర్మంబు= ధర్మం; కీడు= తక్కువది; అని; ఆడితి(వి)= పలికి నిరూపిస్తావో; నాఁడు= ఆ నాడు; నీకున్= నీకు; శాప= శాపంవలన; మోక్షంబు= విముక్తి; అగును= అవుతుంది; అని; నిర్దేశించిరి= నిర్ణయించి చెప్పారు; ఆ నకులంబును= ఆ ముంగిసకూడా; సక్తుప్రస్థుని= సక్తుప్రస్థుడియొక్క కతంబునన్= కారణంచేత; తగిన; మాటలన్= మాటలచేత; ఆ తెఱంగునన్= ఆ విధంగా; సదస్యులతోన్= ఋత్విజులతో; ధర్మనందను= ధర్మరాజుయొక్క; అశ్వమేధంబున్= అశ్వమేధమును; అధిక్షేపించి= ఆక్షేపించి; విగత= తొలగిపోయిన; శాపత్వ= శాపావస్థచేత కలిగిన; ఆనందంబున్= ఆనందమును; ఒంది= పొంది; అంతర్హితంబు+అయ్యెన్= అదృశ్యమయింది; అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; జనమేజయునకున్= జనమేజయుడికి; వైశంపాయనుండు; పాండవ+అగ్రజు= పాండవులలో పెద్దవాడు

ధర్మరాజు; అశ్వమేధంబు= అశ్వమేధం; విధంబు= వృత్తాంతం; విస్తారంబుగాన్= సవిశేషంగా; ప్రస్తవనీయంబుగాన్= మిక్కిలి కొనియాడదగినట్లుగా; వివరించుటయున్= విపులంగా చెప్పగా.

తాత్పర్యం: 'ఏనాడు నీవు పండితులైన బ్రాహ్మణులు ఒప్పుకొనేటట్లుగా మహాధర్మమును అధమధర్మంగా నిరూపిస్తావో ఆనాడే నీకు శాపవిముక్తి అవుతుంది' అని నిర్ణయించి చెప్పారు. ఆ ముంగిస ఆ విధంగా సదస్యులతో సక్తుప్రస్థుడి కథ చెప్పి తగిన మాటలతో ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగాన్ని ఆక్షేపించి శాపవిముక్తి గాంచి ఆనందిస్తూ అదృశ్యమైనది' అని ఈ విధంగా వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి ధర్మరాజాశ్వమేధ వృత్తాంతాన్ని సవిశేషంగా పొగడదగినట్లుగా చెప్పగా. (తరువాతి ఆశ్రమవాసపర్వ ప్రథమాశ్వాస ప్రారంభముతో అన్వయం).

శా. **భక్తి స్మేర మునీంద్ర చిత్తకమల ప్రస్ఫీత సౌరభ్య సం**
యుక్తారూఢ తర ప్రకాశ తనురూపోల్లాస! రాగాది ని
ర్ముక్తై కాంతి జనైకతా రసిక! చిన్ముద్రాసదోన్నిద్ర! ధీ
శక్తిస్వైర విహారదూరలసితా! సద్భావనోన్మీలితా! **285**

ప్రతిపదార్థం: భక్తి= భక్తి అనే ప్రకాశించే; స్మేర= వికసించిన; మునీంద్ర= మునీశ్వరులయొక్క; చిత్త= మనస్సులు అనే; కమల= పద్మములయొక్క; ప్రస్ఫీత= మిక్కిలి విస్తారమైన; సౌరభ్య= జ్ఞానం అనే పరిమళంతో; సంయుక్త= కూడియున్న; ఆరూఢతర= మిక్కిలి ప్రసిద్ధమైన; ప్రకాశ= ప్రకాశమైన; తనురూప= దేహరూపంతో; ఉల్లాస= వెలిగేవాడా!; రాగ= రాగం; ఆది= మొదలైన అంతశ్శత్రువులనుండి; నిర్ముక్త= విడుదల పొందిన; ఏకాంతిజన= ఏకాగ్ర చిత్తులతోడ; ఏకతా= ఐక్యంతో; రసికా= ఆనందించేవాడా!; చిత్+ముద్రా= చిన్ముద్రయందు (చూపుడువ్రేలు, బొటనవ్రేలు కలయుట చిన్ముద్ర. అది జీవాత్మ పరమాత్మ భేదం లేనివారు అని చెప్పటానికి గుర్తు); సదా= ఎల్లప్పుడునూ; ఉన్నిద్ర= మేల్కొని ఉండేవాడా!; ధీశక్తి= బుద్ధి శక్తియొక్క; స్వైర విహార= స్వేచ్ఛా విహారానికి; దూర= దూరంగా; లసితా!= క్రీడించేవాడా!; సత్= ఉత్తమమైన; భావనా= సంస్కార విశేషంచేత; ఉన్మీలితా!= గోచరించేవాడా!

తాత్పర్యం: భక్తి ప్రకాశంచేత వికసించిన మునీశ్వరుల చిత్త పద్మాల జ్ఞాన పరిమళంచేత కూడిన తేజోమయ శరీర రూపంచేత వెలిగేవాడా! రాగద్వేషాదులనుండి విముక్తి గాంచిన ఏకాగ్రచిత్తులతో ఏకమై ఆనందించేవాడా! చిన్ముద్రయందు ఎల్లప్పుడూ జాగరూకుడవై యుండేవాడా! స్వేచ్ఛావిహారం చేసే బుద్ధికి దూరంగా ఉండేవాడా! ఉత్తమమైన సంస్కార విశేషంచేత గోచరించేవాడా!

క. **అజరామర పదకర పద। భజనా! సంసార జలధి పారీణస్తో**
తృజనా! స్వమూర్తి వైదిక। యజనా! పాశ్చాత్యనాడి కార్ద్రవ్యజనా! **286**

ప్రతిపదార్థం: అజరా= వార్ధక్యం; అమర= మృత్యువులేని; పద= స్థానమును, మోక్షమును; కర= కలిగించే; పదభజనా!= పాదసేవ కలవాడా! (హరిహరనాథుడి పాదభక్తి మోక్షాన్ని ప్రసాదించేదని అర్థం); సంసార= సంసారమనే; జలధి= సముద్రమును; పారీణ= దాటునట్టి; స్తోతృజనా!= సంస్తుతిచేసే జనులు కలవాడా!; స్వమూర్తి= ఆత్మరూపమైన; వైదిక= వేదములచేత విధించబడిన; యజనా!= యజ్ఞాలు కలవాడా!; పాశ్చాత్యనాడికా= సుషుమ్న అనెడి నాడియే; ఆర్ద్ర= చల్లనైన; వ్యజనా!= వీవనగా కలవాడా!

తాత్పర్యం: జరామృత్యువులు అంటని మోక్షమును ప్రసాదించే పాదారాధనం కలవాడా! సంసార సాగరమును తరించిన వారే వందిమాగధులుగా కలవాడా! వేదాలు కర్తవ్యాలుగా విధించేయజ్ఞాల స్వరూపమైనవాడా!; సుషుమ్న అనే నాడియే చల్లని వీవనగా కలవాడా!

మాలిని:

త్రియుగ కమల వీథీ దీప్త సంచార లీలా!
నియమిత పవనాత్మాగ్ని ప్రభాస్నిగ్ధ సంగా!
స్మయ వికచ మహాబ్జ స్వైర మాధ్వీక ధారో
దయమయ మధురాత్మా! దర్శితానందవర్త్మా ! **287**

ప్రతిపదార్థం: త్రియుగ= మూడు జంటలు అయిన (ఆరు); కమల= పద్మాల; వీథీ= వీథియందు; దీప్త= ప్రకాశిస్తున్న; సంచార= గమనంయొక్క; లీలా!= విలాసం కలవాడా!; నియమిత= నియమించబడిన; పవన= వాయువుచేత (ప్రాణాయామముచేత అని అర్థం); ఆత్మ+అగ్ని= జీవజ్యోతియొక్క; ప్రభా= కాంతితో; స్నిగ్ధ= స్థిరమైన; సంగా!= సమావేశం కలవాడా!; స్మయ= ఆశ్చర్యకరంగా; వికచ= వికసించిన; మహా= గొప్పది అయిన; అబ్జ= కమలమునందు; స్వైర= స్వేచ్ఛగా స్రవించే; మాధ్వీక ధార!= అమృతధారయొక్క; ఉదయమయ= ప్రాదుర్భావ రూపమైన; మధుర= మధురమైన; ఆత్మ= ఆత్మ కలవాడా!; దర్శిత= యోగాదులచేత చూపబడిన; ఆనందవర్త్మా!= ఆనందమార్గం కలవాడా!

తాత్పర్యం: షట్కమల వీథిలో సంచరించే విలాసం కలవాడా! ప్రాణాయామంచేత ప్రాప్తించే సుస్థిర జీవాత్మ సాంగత్యం కలవాడా! అద్భుతంగా వికసించిన సహస్రారకమలంనుండి స్రవించే అమృతధారయే స్వరూపంగా కలవాడా! యోగాదులు నిరూపించిన ఆనందమార్గం కలవాడా!

విశేషం: పాశ్చాత్య నాడికా. (286) త్రియుగకమలవీథి. (287) ఈ రెండు పద్యాలలో తిక్కన మహాదార్శనికుడు కావున కుండలినీ యోగమును గూర్చి చెప్పాడు. సంగ్రహంగా ఈ యోగమును గూర్చి ఇట్లా చెప్పవచ్చును.

బ్రహ్మాండమంతా దివ్యశక్తితో నిండిఉన్నది. ఆ శక్తియే పిండాండం (శరీరం) నందు కూడా కలదు. శరీరంలోని ఈ శక్తిని అనుభవమునకు తెచ్చికొని మానవుడు మోక్షం పొందవచ్చునని యోగదర్శనం వెల్లడిస్తున్నది. ఆగమములు ప్రకటిస్తున్నవి. ఈ ఆగమములకే తంత్రము అని పేరు. ఈ తంత్రములు సాధనలో ఉపాయాలను బోధిస్తాయి. వేదములు కర్మం ఉపాసనం జ్ఞానం అనే వాటి రూపాలను బోధిస్తాయి. ఇక తంత్రములో వాటి సాధనోపాయాలను వెల్లడిస్తాయి. వాటిలో కుండలినీయోగం ఒకటి. కుండలిని అనేదే శక్తికి పేరు. ఇదియే ప్రాణశక్తి, చైతన్యం.

శరీరంలో ప్రధానాలైన నాడీ స్థానాలు ఏడున్నాయి. వీటిని శాస్త్రం చక్రములనీ, పద్మములనీ పేర్కొంటున్నది. మూలాధారం, స్వాధిష్ఠానం, మణిపూరం, అనాహతం, విశుద్ధం, ఆజ్ఞ అనే ఆరు చక్రాలూ లేక కమలాలూ శరీరంలో ఉన్నవి. వీటినే తిక్కన 'త్రియుగ కమల' (3X2) అని పేర్కొన్నాడు.

మూలాధార కమలమునకు స్థానం గుదము (ముడ్డి). స్వాధిష్ఠానం లింగమున, మణిపూరం నాభియందు, అనాహతం హృదయమున, విశుద్ధం కంఠమున, ఆజ్ఞ కనుబొమల నడుమ ఉంటాయి.

శరీరమునందు ఒక ముఖ్యమైన నాడి ఉన్నది. ఇది శరీరానికి వెనుక ఉన్న బ్రహ్మదండం అనే వెన్నెముక నడుమగా మూలాధారం నుండి బ్రహ్మరంధ్రం వరకూ వ్యాపించి ఉంటుంది. దీనికి సుషుమ్న అని పేరు. దీనినే వైష్ణవి బ్రహ్మనాడి అని అంటారు. తిక్కన దీనిని పశ్చిమ నాడి (శల్య, ఆశ్వా1. పద్య. 404), పాశ్చాత్యనాడి ఒక (చూడు. 285 పద్య.) అని అన్నాడు. ఇది తామరతూడు దారంవలె ఉంటుంది.

మూలాధారంలో పాము చుట్టచుట్టుకొని నిద్రించి ఉన్నట్లు కుండలినీ శక్తి ఉంటుంది. సాధకుడు ప్రాణాయామం మొదలగు వాటిచేత కుండలినీ శక్తిని మేల్కొల్పి ఆరు కమలాలను క్రమంగా భేదించి సుషుమ్న ద్వారాన సహస్రారానికి చేరుస్తాడు. సహస్రారమందు చంద్రమండలం కురిసే అమృతమును గ్రోలి బ్రహ్మానంద మనుభవిస్తాడు. అతడికి అపూర్వశక్తులు కలుగుతాయి.

ఈ సాధన క్రమమును తిక్కన ఆశ్వాసాంత పద్యాలలో వర్ణించాడు. షట్కమలములను ఛేదించి క్రమంగా సాధకుడు కుండలిని అనే ప్రాణశక్తి సహస్రారానికి చేర్చును కదా! ఈ క్రమమును తిక్కన నిచ్చెన ఎక్కుటతో పోల్చి 'భరిత వికస నాంతః పద్మ నిశ్రేణికా సంచరణ' అని వర్ణించాడు. (శల్య. ఆశ్వా. 2. పద్య. 422)

సహస్రారకమలంలో పరమేశ్వరుడు ఉంటాడని తంత్రములు చెప్పుతున్నాయి. యోగి ప్రాణశక్తిని ఆ పరమేశ్వరుడితో చేరుస్తాడని గ్రహించాలి. జీవశక్తి పరమేశ్వర సంయోగమునే తిక్కన 'నియమిత పవనాత్మాగ్ని ప్రభా స్నిగ్ధసంగా' అని అన్నాడు. సహస్రారకమలములో చంద్రమండలమునుండి స్రవించే అమృతము పరమేశ్వరుడి రూపమే. కావున పరమేశ్వరుడు అమృతధారా స్వరూపుడు. దీనినే తిక్కన 'స్మయవికచ మహాబ్జ' అనే సమాసంలో పేర్కొన్నాడు.

మూలధారంలో ఉన్న చైతన్యశక్తి షట్చక్రములను ఛేదించి సహస్రారం చేరటానికి సుషుమ్నానాడియే ద్వారం లేక మార్గం కావున హరిహరనాథుడిని 'పశ్చిమనాడీ సరణ' (శల్య అశ్వా1. పద్య 404) 'పాశ్చాత్యనాడి కార్ద్ర వ్యజనా' (చూడు. 286) అని తిక్కన వర్ణించాడు. చైతన్య శక్తి మూలాధారంనుండి సహస్రారానికి పోవటానికి ప్రాణాయమం మున్నగునవి సాధనములు. యోగులు వాయువు బంధించి ప్రాణాయామాదులు చేస్తారు. వాయువునకు సంబంధించింది కావటంచేత తిక్కన సుషుమ్నా నాడిని హరిహరనాథుడికి చల్లని విసనకర్రవలె (ఆర్ద్రవ్యజనా!) వర్ణించాడు.

మూలాధారంనుండి పరావాక్కు బయలుదేరుతుందని శాబ్దికులంటారు. దీనిని తెలిసికొన్న తిక్కన 'లలిత చతుర్దళాఢ్య కమల' (ద్రోణ. ఆశ్వా. 2. ప. 381) అనే సమాసంలో హరిహరనాథుడిని 'నాలుగు దళాలతో ఒప్పారుతున్న వాక్సౌరభ ప్రసారంలో ఉన్నవాడా!' అని సంబోధించాడు.

సాధకుడు కుండలినీశక్తిని మేల్కొల్పి సహస్రారానికి చేరుస్తాడనీ అచట ఉన్న చంద్రమండలం నుండి జాలువారే అమృతమును గ్రోలి ఆనందించుననీ చెప్పితిమి కదా! ఈ విషయాన్నే తిక్కన 'క్రమోద్యన్మరుదుపగమలీలా మథ్యమానేందు భిక్షాక్షర దమృత వికారోత్సారణానంద రూపా' అని హరిహరనాథుడిని స్తుతించాడు. (శల్య.ఆశ్వా2. పద్య. 422). క్రమముగా పైకి లేస్తున్న ప్రాణమును పొందటంచేత చంద్రబింబంనుండి స్రవించే అమృతరూపమున పైకెగసే ఆనంద స్వరూపా' అని దీని అర్థం.

గద్యము:

ఇది శ్రీమదుభయ కవిమిత్త్ర కొమ్మనామాత్యపుత్త్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబైన శ్రీమహాభారతంబున నశ్వమేధ పర్వంబునందు సర్వంబును చతుర్థాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ రచన; శ్రీమత్= ప్రసిద్ధికెక్కిన; ఉభయ కవి= సంస్కృతాంధ్ర భాషాకవుల; మిత్త్ర= మిత్రుడును; కొమ్మన= కొమ్మన అనే; అమాత్య= మంత్రియొక్క; పుత్త్ర= కుమారుడును; బుధ= విద్వాంసులయొక్క; ఆరాధన= పూజచేత;

విరాజి= ప్రకాశించేవాడును అయిన; తిక్కన సోమయాజి= సోమయాజి అయిన తిక్కనచేత; ప్రణీతంబు+ఐన= రచించబడినదైన; శ్రీమహాభారతంబునన్= శ్రీమహాభారతంలో; అశ్వమేధపర్వంబు+అందున్= అశ్వమేధపర్వంలో; సర్వంబును= సమస్తమును; చతుర్థ= నాలుగవ; ఆశ్వాసము= ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: కీర్తికలవాడూ, సంస్కృతాంధ్రభాషా కవిమిత్రుడూ, కొమ్మనమంత్రి కుమారుడూ బుధపూజనంచేత ప్రకాశించేవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీమహాభారతంలో అశ్వమేధపర్వములో సర్వమూ చతుర్థాశ్వాసం ముగిసింది.

అశ్వమేధపర్వంలోని చతుర్థాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతంలో అశ్వమేధపర్వం ముగిసింది.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆశ్రమవాసపర్వము: ప్రథమాశ్వాసము

శ్రీసాదనపదపద్మో। పాసనవిద్యా! శమైకపరతానిత్యా
భ్యాసజనహృద్య! వేద। వ్యాస వచోవిభవవేద్య। హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= సంపదలకు; సాదన= నివాసమైన; పద పద్మ= తామరపూలవంటి పాదాలను; ఉపాసన= సేవించటం అనే; విద్యా!= విద్య కలవాడా!; శమ= శాంతిలో; ఏకపరతా= ప్రధాన మైన తాత్పర్యంతో; నిత్య= ఎల్లవేళలా; అభ్యాస= అలవాటుగా కలిగిన; జన= జనానికి; హృద్య!= మనోహరమైనవాడా!; వేదవ్యాస= వేదాలను వేరు చేసిన (వ్యాస) మహర్షియొక్క; వచస్= వాక్యాల; విభవ= మహిమచేత; వేద్య!= తెలియదగినవాడా; హరిహరనాథా!= విష్ణు - పరమేశ్వర స్వరూపుడా! (వినుము).

తాత్పర్యం: నీపాద పద్మాలను సేవించుకొనేవారికి సంపద లిచ్చేవాడా! ఎప్పుడూ శాంతంగా ఉండే వారి హృదయాలలో నిలిచేవాడా! వ్యాసమహర్షి బ్రహ్మసూత్ర, పురాణాది వాక్యాలవలన తెలియదగినవాడా! హరిహర స్వరూపా!. (తదుపరి వృత్తాంతం వినుము.)

విశేషం: పదసేవతో సిరు లివ్వటం అనే మొదటి అంశంలో హరి లక్షణమూ, శాంతపరుల హృదయంలో ఉండడం అనే రెండో అంశంలో హరలక్షణమూ, వ్యాసవాక్యాలలో తెలియబడటం అనే మూడో అంశంలో హరిహర ఉభయలక్షణమూ కనబడతాయి. శ్రీ అంటే మోక్షం కూడా. అదీ ఒక కామితమే.

యుధిష్ఠిరాదులును గాంధారీధృతరాష్ట్రులును నొండొరులయెడల నడచికొనిన ప్రవర్తనము: (సం.15-1-1)

వ. దేవా! జనమేజయుండు వైశంపాయనున కిట్లనియె; నట్లు పితృపితామహక్రమప్రాప్తం బయిన సామ్రాజ్యంబు జగత్పూజ్యప్రకారంబునం గైకొని మహాధ్వరప్రముఖధర్మకార్యధుర్యులును సముపాసితార్యులును దయా విధేయులు నగు - పాండవేయులు ధృతరాష్ట్రువలన నెవ్విధంబు వారై నడచిరి? హతపుత్రమిత్రామాత్యుండును గతైశ్వర్యుండును నగు నా రాజును యశోమహితయగు గాంధారియు నెట్టిభంగి వర్తించి? రత్తెఱంగు నా కెఱింగింపుము. 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా= హరిహరనాథా!; జనమేజయుండు= జనమేజయమహారాజు; వైశంపాయనునకున్= వైశంపాయనమునితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు (అట్లులోగడ చెప్పినవిధంగా); పితృ= తండ్రి; పితామహ= తాతల; క్రమ= వరుసలో; ప్రాప్తంబు అయిన= లభించిన; సామ్రాజ్యంబు= సార్వభౌమత్వాన్ని; జగత్= ప్రజలచేత; పూజ్య= గౌరవించదగిన; ప్రకారంబునన్= పద్ధతిలో; కైకొని= స్వీకరించి; మహా అధ్వర= గొప్ప యజ్ఞాలు; ప్రముఖ= మొదలైన; ధర్మ= వేదవిహితాలు అయిన; కార్య= క్రియలను నిర్వహించటంలో; ధుర్యులును= నేర్పరులూ; సమ్ ఉపాసిత= చక్కగా సేవించబడిన; ఆర్యులును= పెద్దలు కలవారూ; దయా విధేయులును= దయకు లోబడినవారూ; అగు= అయిన; పాండవేయులు= పాండురాజు కొడుకులు; ధృతరాష్ట్రువలనన్= ధృతరాష్ట్రుడి విషయంలో; ఏ+విధంబు వారు అయి= ఎటువంటి ప్రవర్తనం కలిగి; నడచిరి?= వ్యవహరించారు?; హత= చంపబడ్డ;

పుత్ర= దుర్యోధనాదు లైన కొడుకులూ; మిత్ర= కౌరవపక్షాన నిల్చి యుద్ధంచేసిన రాజ స్నేహితులూ; అమాత్యుండును= మంత్రులూ కలవాడునూ; గత+ఐశ్వర్యుండును= ప్రాభవం కోల్పోయిన వాడునూ; అగు= అయిన; ఆరాజును= ఆధృతరాష్ట్రుడూ; యశస్ మహిత= కీర్తిచేత గొప్పది; అగు= అయిన; గాంధారియున్= ధృతరాష్ట్రుడిభార్యా; ఎట్టిభంగిన్= ఏవిధంగా; వర్తించిరి= వ్యవహరించారు; ఆ+తెఱంగు= ఆవిధం; నాకున్= నాకు (జనమేజయుడికి); ఎఱింగింపుము= తెలుపవలసింది.

తాత్పర్యం: హరిహరదేవా! జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు. గొప్పగొప్పయజ్ఞాలు మొదలైన వేదకర్మలను ఆచరించేవాళ్ళు, పెద్దలను గౌరవించేవాళ్ళు, కరుణా స్వభావులూ అయిన పాండవులు తాతల, తండ్రుల క్రమంలో తమకు లభించిన ప్రభుత్వాన్ని సర్వజనామోదకరంగా స్వీకరించిన తర్వాత ధృతరాష్ట్రుడి విషయంలో ఎట్లా నడుచుకున్నారు? కొడుకులనూ, హితులనూ, మంత్రులనూ, తనవారందరినీ, సార్వభౌమత్వాన్నీ పోగొట్టుకొన్న ధృతరాష్ట్రుడూ, మంచిపేరున్న గాంధారీ (పాండవులతో) ఎట్లా వ్యవహరించారు? ఆ సంగతి తెలియజెప్పవలసింది.

విశేషం: ఇందులో విశేషణాలన్నీ సాభిప్రాయాలు. పాండవులకు రాజ్యం హక్కుగా వచ్చిందే కాని బలవంతంగా లాక్కున్నది కాదు. దాయాదులను చంపి కాజేశారనీ, అది హేయమనీ ప్రజలు కూడా అనుకోలేదు. కాబట్టి యీవిషయంలో ధృతరాష్ట్రుడు పాండవులపై ద్వేషం పెట్టుకొనగూడదని ఉద్దేశం. ఆర్యులను సేవించే లక్షణం ఉన్నది. పైగా దయా విధేయులు గూడా కాబట్టి గాంధారీధృతరాష్ట్రులునూ పెద్దతల్లితండ్రులునూ పుత్రశోకంలో ఉంటారు. కాబట్టి సానుభూతితో గూడ పాండవులు తప్పక గౌరవించేఉంటారు. గతంలో తమ కష్టాలకు ధృతరాష్ట్రుడూ కొంత కారణం అని అతనిపై పాండవులకు కోపం ఉండదు - అని తన వంశంలో ఆర్యులైన పాండవులను గూర్చి జనమేజయుడి నమ్మకం. ఇంక హతపుత్రమిత్రామాత్యుడైన ధృతరాష్ట్రుడికే దానికి హేతువైన పాండవులమీద కోపం ఉండక తప్పదు. 'పవనాత్మజుండు సన్నిహితుఁ డైన యప్పు డజ్జనవిభుండు తన తనూజులఁ దలఁచి సంతాప మందు' (16వ.) తుండడం గమనిస్తాం (ఇట్లాగే 31స.) కాబట్టి, ధృతరాష్ట్రుడు పాండవులతో మనసు కలిసిఉండటం జరగదు. యశోమహిత అనటంలో గాంధారిమీద కొంత సదభిప్రాయం. మహాధ్వరకార్యధుర్యులు మొదలైన విశేషణాలు పాండవులకు సామ్రాజ్యం గైకొన్న తర్వాతే కాదు ముందూ అన్వయిస్తాయి.

సీ. **అనవుడు నమ్ముని యమ్మహీపతికి ని । ట్లనుఁ, బాండునందను లాంబికేయు**
నెడ భక్తివినయంబు లెసఁగంగ వర్తింతు । రతని యోగక్షేమ మరసి యెపుడుఁ
దత్సమీపంబునఁ దగ నిల్చి తమకు నె । య్యది యైన నెఱిఁగించునట్లు గాఁగ
నుందురు విదుర యుయుత్సు సంజయులు దా । రును నిత్యమును వచ్చి వినతిఁ జేసి

తే. **కొలిచి కూర్చుండి యా నృపు నలఘుకార్య । విధము లేర్పడ నడిగి యవ్విభుని చెప్పి**
నట్లు చేయుదు రతఁడును నాదరంబు । గాఢవత్సలత్వంబును గలిగియుండు. 3

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= (జనమేజయుడు పైవిధంగా) అనగా; ఆ+ముని= ఆ వైశంపాయన మహర్షి; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ జనమేజయ భూపాలుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; పాండునందనులు= పాండురాజుకొడుకులు, ఆంబికేయు+ఎడన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి విషయంలో; భక్తి వినయంబులు= సేవాభావమూ, అణకువా; ఎసఁగంగన్= ఎక్కువగా; వర్తింతురు= నడచుకొనేవారు; అతని= ఆ ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; యోగక్షేమము= ఉన్నతస్థితీ, అది పదిలంగా ఉండేటట్లూ; అరసి= చూస్తూ; ఎపుడున్= అన్ని వేళల్లోనూ; తద్+సమీపంబునన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి దగ్గరే; తగన్= తగువిధంగా (అతడి ఇచ్ఛకు భంగంకల్గకుండా); నిల్చి= ఉండి; ఏ+అది ఐనన్= ఎటువంటి పని అయినా; తమకున్= తమతో; ఎఱిఁగించునట్టుగాన్=

తెలియజేసేటట్లుగా; ఉందురు= ఉండేవారు; విదుర యుయుత్సు, సంజయులు= విదురుడూ, యుయుత్సుడూ, సంజయుడూ; తారును= తా మై (స్వయంగా= పిలవ నవసరం లేకుండానే); నిత్యమును= ఎల్లప్పుడూ (ప్రతిరోజూ); వచ్చి= ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వచ్చి; వినతిన్= నమస్కారం; చేసి= చేసి; కొలిచి= సేవించి; కూర్చుండి= ఆసీనులై; ఆనృపు= ఆ ధృత (ధర్మ) రాష్ట్రుడి యొక్క; అలఘుకార్యవిధములు= ఉత్తమాలైన పనులూ; ఏర్పడన్= స్పష్టంగా; అడిగి; ఆ+విభుని= ఆరాజు; చెప్పిన+అట్లు= పేర్కొన్నవిధంగా; చేయుదురు= చేస్తుండేవారు; అతఁడును= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు కూడా; ఆదరంబు= (పాండవాదులపై) అభిమానమూ; గాఢ= దృఢమైన; వత్సలత్వంబును= వాత్సల్యాన్నీ; కలిగి ఉండున్= కలిగి వ్యవహరించేవాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయుడు అడిగినదానికి సమాధానంగా వైశంపాయనుడు ఇట్లా చెప్పుతున్నాడు: పాండవులు ధృతరాష్ట్రుడిని వినయంగా సేవించేవాళ్ళు. అతడికి మేలు కలిగేటట్లుగా, ఔన్నత్యానికి భంగం రాకుండా నడుచుకొనేవారు ఏ సమయంలో అయినా ఎటువంటి పని అయినా తమకు ఆజ్ఞాపించటానికి వీలుగా ఎప్పుడూ అతడిసమీపంలో, అతడికి ఇబ్బంది కలగనివిధంగా ఉండేవాళ్ళు. విదురుడూ, యుయుత్సుడూ, సంజయుడూ ప్రత్యేకంగా పిలిపించవలసిన అవసరం లేకుండా రోజూ స్వయంగా వచ్చి ధృతరాష్ట్రుడిని సేవించేవాళ్ళు. ఏం కావాలో అడిగి చిన్నా పెద్దా పను లన్నీ చేసిపెట్టేవాళ్ళు. ధృతరాష్ట్రుడు కూడా పాండవాదు లందరిమీదా ప్రేమతో, వాత్సల్యంతో ఉండేవాడు.

విశేషం: జనమేజయుడు గతైశ్వర్యు డన్నా పాండవాదులు యోగక్షేమాలకు లోటు లేకుండా కింకరభావంతో సేవించటంవలనా, ధృతరాష్ట్రుడు 'నృపుడే' క్రమంగా చూస్తే ఆంబికేయుడికి పాండునందనులమీద ఆదరం, విదురాదులమీద గాఢవాత్సల్యం ఉన్నాయనాలి. యుయుత్సుడు స్వయానా (వైశ్యస్త్రీ వలన) కొడు కయితే విదుర సంజయులు మొదటినుండి తన్నాశ్రయించి ఉన్నవాళ్ళు కాబట్టి వాత్సల్యంలో గాఢత సహజమే. పాండునందనులమీద కొంతభేదభావం అంతరాలనుండి అపుడప్పుడూ బయటపడుతుంటుంది.

ఉ. కౌరవనాథ! కుంతియును గౌరవ మొప్పఁగ వచ్చి కొల్చు గాం
ధారి నతిప్రయత్నమున ద్రౌపది తాను సుభద్రయున్ ముదం
బారఁగ నిత్యముం గొలుతు రక్కురువంశమహత్తరన్ మహో
దారము లైన వస్తువు లుదాత్తత నిత్తురు వార లందఱున్. 4

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనాథ!= జనమేజయమహారాజా!; కుంతియును= కుంతీదేవి; కూడా వచ్చి= తానుగా వచ్చి; గాంధారిన్= ధృతరాష్ట్రుడి భార్యను; గౌరవము= గురువు అనే దృష్టి (పెద్దరికం); ఒప్పఁగన్= మెరిసే విధంగా; కొల్చున్= సేవించేది; అతిప్రయత్నమునన్= మిక్కిలిపూనికతో; ద్రౌపది, తానున్= ఆ ద్రౌపదీ; ముదంబు ఆరఁగన్= సంతోషం నిండగా; సుభద్రయున్= సుభద్రా; నిత్యమున్= ప్రతిరోజూ; ఆ+కురువంశమహత్తరన్= కురువంశంలో పెద్ద దయిన ఆ గాంధారిని; కొల్తురు= సేవించేవారు; వారలు+అందఱున్కుంతీ, ద్రౌపదీ, సుభద్రలు ముగ్గురూ; ఉదాత్తతన్= త్యాగబుద్ధితో; మహా+ఉదారములు+అయిన= గొప్ప విలువైన; వస్తువులు= కానుకలు; ఇత్తురు= గాంధారికి ఇస్తుండేవారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా? కుంతికూడ గౌరవము మెరిసే విధంగా వచ్చి గాంధారిని కొలిచేది. మిక్కిలి పూనికతో తానూ సుభద్రాకూడ సంతోషం నిండగా ఆ గాంధారిని నిత్యమూ కొలిచేవారు. వారందరూ గొప్ప విలువైన కానుకలను గాంధారికి గౌరవంతో ఇచ్చేవారు.

విశేషం: కుంతీ, ద్రౌపదీ, సుభద్రలను ప్రముఖంగా ప్రస్తావించడం విశేషం. ఈ ముగ్గురూ కురుక్షేత్రంలో తమ కొడుకులను పోగొట్టుకున్నవాళ్ళే. కుంతికి కర్ణుడూ ప్రియసుతుడే కదా! ద్రౌపదీ సుభద్రల పిల్లలు కౌరవుల మూలంగా వంచనతో మరణించినవారే అయినా వా ర దంతా మర్చిపోయారు. అందుకే ధృతరాష్ట్రుడిని గురించి భీముడు పలికే పరుషవచనాలు ద్రౌపది క్కూడా తెలియకుండా జాగ్రత్తపడడం జరిగింది. కుంతి 'గౌరవ మొప్పఁగ కొల్చి' అప్పగారిని గురువు చేసికొని శిష్యురాలివలె శాసించబడేది 'గౌరవ మొప్పఁగ వచ్చి' - రావడంలోనే రాజమాతగా గౌరవం. కుంతిలోనూ పట్టమహిషి గావటమే కాకుండా గాంధారీ పుత్ర వినాశానికి ప్రధానకారణ మైనదీ గాబట్టి తననూ ద్రౌపదినీ చూస్తూనే గాంధారికి విపరీతభావం కలగవచ్చు. తనకూ భర్తలకూ కూడా మంచితనాన్ని సంపాదించటంలో ద్రౌపది 'అతిప్రయత్నంతో' గాంధారిని కొలువవలసివచ్చింది. ప్రియసుతుడు అభిమన్యుడిని పోగొట్టుకొన్నా కృష్ణుడి చెల్లెలు సుభద్ర - సంతోషంగానే గాంధారిని సేవించింది. (తర్వాత ఈమె మనుమలే రాజ్యం చేశారు.) 'నిత్యముం గొలుచు నక్కురు' - అనే ముద్రితప్రతులపాఠం "తీసికొంటే" చెప్పనివాఁడును, సత్యముచెప్పనివాఁడును ఘోర నరకపంకమున పడున్ - అనేవిధంగా అన్వయం.

క. **చిత్రాంగదయు నులూపియు। ధాత్రీశ్వర! వత్తు రెపుడు ద్రౌపదితోడన్**
గాత్రములు భూరి వినయా। మాత్రములుగ సుబలసుతఁ బ్రమదమునఁ గొలువన్. 5

ప్రతిపదార్థం: ధాత్రీశ్వర!= ఓ రాజా! (జనమేజయా!); గాత్రములు= శరీరాలు; భూరి వినయ ఆమాత్రములు గన్= మిక్కిలి అణకువతో నిండినవి కాగా; చిత్రాంగదయున్= చిత్రాంగదా; ఉలూపియున్= ఉలూపీ; ప్రమదంబునన్= సంతోషంతో; సుబలసుతన్= గాంధారిని; కొలువన్= సేవించటానికి; ద్రౌపదితోడన్= ద్రౌపదితో కలిసి; ఎపుడున్= అన్నివేళలా; వత్తురు= వస్తుంటారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! అర్జునుడి భార్యలైన చిత్రాంగదా, నాగకన్య ఉలూపీ అణకువతోనూ, సంతోషంతోనూ ద్రౌపదితో కలిసి వచ్చి నిత్యమూ గాంధారిని సేవిస్తుండేవాళ్ళు.

విశేషం: చిత్రాంగద అప్సరస. ఉలూపి నాగకన్య. అన్యలోక స్త్రీలు చిన్నవాళ్ళు కాబట్టి అక్కగారితో కలిసి వెళ్ళటం స్వభావానికి అనుగుణం. పైగా ఈ ముగ్గురూ అర్జునుని తీర్థయాత్రలో వలచి సతులయినవారు కావడం సాన్నిహిత్యానికి మరో కారణం. ఈ ముగ్గురి ప్రస్తావనతో ముల్లోకపు స్త్రీల సేవవలన గాంధారికి ప్రాభవం. పాండవస్త్రీలు గూడా గాంధారిని సేవించేవారే, అందులో విశేషం లేదని.

క. **ఆ తల్లికిఁ దండ్రికి సం। ప్రీతి యలరఁ గుడువఁ గట్టఁ నుదాత్త**
స్ఫీతంబు లైన వస్తు। వ్రాతంబుల నిచ్చు ధర్మరా జనుదినమున్. 6

ప్రతిపదార్థం: ధర్మరాజు= ధర్మతనయుడు; అనుదినమున్= ప్రతిరోజూ; ఆ తల్లికిన్= పెదతల్లి అయిన గాంధారికీ; తండ్రికిన్= పెద్ద తండ్రి అయిన ధృతరాష్ట్రుడికీ; సంప్రీతి= ఇష్టం; అలరన్= అతిశయించేటట్లుగా; కుడువన్= తినడానికీ; కట్టన్= ధరించడానికీ; పెట్టన్= అలంకరించుకొనటానికీ; ఉదాత్త స్ఫీతంబులు ఐన= రాజులకు తగినవీ, సమృద్ధము లైనవీ అయిన; వస్తు వ్రాతంబులన్= వస్తువుల సమూహాలను; ఇచ్చున్= ఇస్తుండేవాడు.

తాత్పర్యం: గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు సంతృప్తిపడే విధంగా తినటానికీ, కట్టుకొనటానికీ, పెట్టుకొనటానికీ, రాజులకు అర్హమైన భక్ష్యభోజ్యాలు, శయన, మాల్య అనులేపనాలు మొదలైన వివిధ వస్తువులు, వస్త్రాలు, ఆభరణాలు సమృద్ధిగా ధర్మరాజు వారికి ప్రతిరోజూ అందజేసేవాడు.

విశేషం: సంప్రీతి అలరుట పుచ్చుకొన్న గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకే కాకుండా ఇచ్చే ధర్మరాజులోనూ అన్వయిస్తుంది. తల్లి, తండ్రి అనే భావం వలన ఇచ్చేవాడికీ, పుచ్చుకొనే వాళ్ళకూ సంప్రీతి. పెట్టన్ అనేది గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు తాము అనుభవించటానికి మాత్రమే కాక తమ కిష్టమైన వాళ్ళకు పెట్టుకొనటానికి కూడా సరిపోయేంత సమృద్ధిగా వస్తువ్రాతం ధర్మరాజు ఇస్తున్నా డని తెలుపుతున్నది. అనుదినమూ ఇవ్వటంలో అత్యంత శ్రద్ధ. అప్రమత్తత.

తే. **గుళ్ళుఁ జెఱువులుఁ గట్టించుఁ, గోరి యూళ్ళు । లగ్రహారముల్ గావించు నాంబికేయుఁ**
డధిప! ధర్మతనూజుఁ డత్యంత హర్ష । చిత్తవృత్తి యై యనుమతి సేయుచుండ. **7**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓరాజా!; ధర్మ తనూజుఁడు= ధర్మరాజు; అత్యంత= మిక్కిలి; హర్ష= సంతోషం నిండిన; చిత్త= మనస్సుయొక్క; వృత్తి+ఐ= వర్తనం కలవాడై; అనుమతి= అంగీకారం; చేయుచుండన్= తెలుపుతూ ఉండగా; ఆంబికేయుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; కోరి= తన ఇచ్ఛానుసారంగా; (అడిగి); గుళ్ళన్= దేవాలయాలూ; చెఱువులున్= తటాకాలూ; కట్టించున్= నిర్మింపజేసేవాడు; ఊళ్ళులు= గ్రామాలు; అగ్రహారముల్= బ్రాహ్మణ నివాసస్థలాలూ; కావించున్= ఏర్పాటు చేయించేవాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ధర్మరాజు సంతోషంగా ఆమోదించగా ధృతరాష్ట్రుడు గుళ్ళూ, చెరువులూ ఏర్పరిచేవాడు. ఊళ్ళూ, అగ్రహారాలూ కల్పించేవాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు గూడా కింకరభావంతో ధృతరాష్ట్రుడిని సేవిస్తూ 'నీవు' రాజవుగాక నీ కేను రాజనే' అంటాడు. (34.స.) అయినా 'ఏ కార్యమైన నెవ్వఁ డేనియుఁ జేయఁ దొడఁగు నప్పుడు పుడమివేనిచే ననుజ్ఞాతుండై కాని తొడంగఁ గారు' (27స.) అంటాడు ధృతరాష్ట్రుడు. అందుకే రాజానుమతి ధర్మమని తప్ప ధృతరాష్ట్రుడి ఇచ్ఛకు అవరోధం లేదు. ఇక్కడ వాక్య రచనా విధానంలో ధర్మరాజు అనుమతికి అంతగా ప్రాముఖ్యం కనబడకపోవడం అందుకే. గుళ్ళూ, చెరువులూ, ఊళ్ళూ, అగ్రహారాలు ధృతరాష్ట్రుడేర్పరచటం మరణించిన తనవారికి పుణ్యగతులు సాధించటానికే. అయినా 'హర్షచిత్తవృత్తితో అనుమతించటం ధర్మరాజుసౌశీల్యం. అగ్రహారాలు బ్రాహ్మణులకు మాత్రమే ఇచ్చేవి; సాధారణంగా బ్రాహ్మణులే నివసించే ప్రదేశాలు. వీటిని వంశపారంపర్యంగా అనుభవించవచ్చును. రాజు మారినా ఇవి పోవు. పన్నులు వసూలు చేసికొనే అధికారం మాత్రం ఉండదు. ఊళ్ళు దీనికి వ్యతిరిక్తాలు అంటే పన్నులు వసూలు చేసికొనవచ్చును. రాజు మారితే ఇవీ పోతాయి.

క. **జనవర! ధర్మజుఁ గొలువం । జనుదెంచిన యట్టి వివిధ జనపతు లెల్లన్**
మును ధృతరాష్ట్రునిఁ గొలుతురు । విను మా కొడుకు మది పల్లవించున్ దానన్. **8**

ప్రతిపదార్థం: జనవర!= రాజా!; వినుము= వినవలసింది; ధర్మజున్= సమ్రాట్టు అయిన ధర్మరాజును; కొలువన్= సేవించటానికి; చనుదెంచిన అట్టి= వచ్చిన; వివిధ జనపతులు= వేర్వేరు దేశాల రాజులు; ఎల్లన్= అందరూ; మును= ధర్మరాజుకంటె ముందుగా; ధృతరాష్ట్రునిన్= ధృతరాష్ట్రుడిని; కొలుతురు= సేవించేవారు; దానన్= సామంతుల ఆ చర్యవలన; ఆ కొడుకుమది= ధర్మరాజు మనస్సు; పల్లవించున్= సంతోషించేది.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! వినుము. సార్వభౌముడైన ధర్మరాజును సేవించటానికి వచ్చిన సామంత రాజు లందరూ ధర్మరాజునుకంటె ముందుగా ధృతరాష్ట్రుడిని సేవించేవారు. అందుకు ధర్మరాజు సంతోషించేవాడు.

విశేషం: తన కంటె ధృతరాష్ట్రుడికే ప్రాభవం అధికంగా ఉండడం ధర్మజుడికి సంతోషం. తన కొడుకులే మరణించగా పాండవులకు రాజ్యాధిపత్యం గల్గటంవలన కలిగే మనఃఖేదం ధృతరాష్ట్రుడికి ఈ చర్యవలన ఉపశమిస్తుంది. (9స.) సామంతులు ముందుగా

అతడిని కొలవటానికి కారణం అతడు ధృతరాష్ట్రుడు కావటం. ఆ తండ్రిని ముందుగా మన్నించడం వలన ధర్మజుడు తన ఆధిపత్యానికి భంగం కలిగిందని అనుకొనకపోగా సంతోషించటం. 'ఆ కొడుకు' కావటం వలన పైగా వారు 'ధర్మజుఁ గొలువం జనుదెంచినవారు.' వారి ఆంతర్యం ధర్మరాజుకు తెలుసు.

క. సూనులు లేమిం గలిగెడు । దీనత్వము దోఁపకుండఁ దేజస్సౌఖ్యా
నూనులుగఁ జేయు ధర్మజుఁ । డా నరపతి నతనిదేవి నతులిత భక్తిన్. 9

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; అతులిత భక్తిన్= సాటిలేని సేవాభావంతో; ఆ నరపతిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడినీ; అతనిదేవిన్= ఆయన భార్య, గాంధారినీ; సూనులు= కొడుకులు; లేమిన్= (యుద్ధంలో మరణించడం చేత) లేకపోవడం వలన; కలిగెడు= సంభవించే; దీనత్వము= దుఃఖం; తోఁపకుండన్= తలపులోకి రాకుండా; తేజస్+సౌఖ్య+అనూనులుగన్= ప్రాభవమూ, సుఖమూ తక్కువ కాకుండెడివారుగా; చేయున్= చేసేవాడు.

తాత్పర్యం: కొడుకులు లేకపోవటం వలన కలిగే బాధ మనసులోకి రాకుండా ప్రభుత్వానికీ, సుఖానికీ లోటు రాకుండా, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను చూచుకొనేవాడు ధర్మరాజు.

సీ. వంశవృద్ధులు పుత్త్రవర్గ వియుక్తులై । యున్నవా రేమిట నుమ్మలింతు
రో యను పుయిలోట నా యుధిష్ఠిరుఁడు ద । మ్ములకును దగునమాత్యులకు నిష్ట
భృత్యులకును మీరు ప్రీతియు భక్తియు । నాంబికేయునిదెస నతిశయిల్ల
నారాజు పంచినయట్ల చేసి చరింపుఁ । డతని నారాధించు టస్మదీయ

ఆ. చిత్తమునకుఁ బ్రియము సేయుట యతనికి । మనసు గాని యట్టిపని యొనర్చు
టగ్గలంపు దుఃఖ మావహించుట యని । యనుదినంబుఁ జెప్పు మనుజనాథ! 10

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ= రాజా! (జనమేజయా!); వంశవృద్ధులు= కురువంశంలో పెద్దవాళ్ళు; పుత్త్ర వర్గ వియుక్తులు= పెక్కురైన కొడుకులు దూరమైనవారు; అయి ఉన్నవారు= (జీవిస్తూ) ఉన్నారు; ఏమిటన్= ఏ విషయంలో; ఉమ్మలింతురో= బాధ పడతారో; అను పుయిలోటన్= అనే సంకోచంతో; ఆ యుధిష్ఠిరుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; తమ్ములకును= భీముడు మొదలైన తమ్ముళ్ళతోనూ; తగు అమాత్యులకున్= అర్హు లైన మంత్రులతోనూ; ఇష్ట భృత్యులకును= ప్రియమైన సేవకులతోనూ; అనుదినంబున్= ప్రతిరోజూ- (ఇట్లా చెప్తాడు); మీరు= మీరు అందరు; ఆంబికేయుని దెసన్= ధృతరాష్ట్రుడి మీద; ప్రీతియున్= ఇష్టమూ; భక్తియున్= సేవాదృష్టీ; అతిశయిల్లన్= అధికం కాగా; ఆరాజు= ధృతరాష్ట్రుడు; పంచిన+అట్ల= ఆజ్ఞాపించినవిధంగానే; చేసి= ఆయాపనులు చేసి; చరింపుఁడు= నడచుకొనండి; అతనిన్= ధృతరాష్ట్రుడిని; ఆరాధించుట= సేవించటం; అస్మదీయ చిత్తమునకున్= నా మనస్సుకు; ప్రియము= ఇష్టం; చేయుట= కల్గించటమే; అతనికిన్= ధృతరాష్ట్రుడికి; మనసు కాని అట్టిపని= ఇష్టం లేనిపని; ఒనర్చుట= చేయటం; అగ్గలంపు దుఃఖము= (నా మనస్సుకు) మిక్కిలి విచారం; ఆవహించుట= కల్గించటమే; అని= అనేవిధంగా; చెప్పున్= చెప్పుతుంటాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! గాంధారీ, ధృతరాష్ట్రులు కురువంశంలో పెద్దవాళ్ళు. కొడుకులను పోగొట్టుకొని బ్రతుకుతున్నారు. ఎందుకైనా బాధ పడతారేమో అనే సంకోచంతో ధర్మరాజు, తమ్ములు, మంత్రులు, సేవకులతో ప్రతిరోజూ ఇట్లా చెప్పుతుంటాడు. మీరు ధృతరాష్ట్రుడు ఏ విధంగా ఆజ్ఞాపిస్తే ఆ విధంగా చేస్తూ ఆయన చెప్పిన ప్రకారం నడుచుకొనండి. అతడిని సేవిస్తేనే నా మనసూ సంతోషిస్తుంది. ధృతరాష్ట్రుడికి ఇష్టం లేని పని చేయటం అంటే నన్ను బాధ పెట్టటమే.

విశేషం: యుద్ధంలో చాలామంది పోగా మిగిలినవాళ్ళలో గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు 'వంశవృద్ధులు'. వార్ధకంలో కొడుకులతోడు ఉండవలసిన సమయంలో పుత్రవియోగం. పైగా పుత్ర 'వర్గ' వియోగం. కొడుకులు చాలామంది ఉన్నా ఒక్కడూ మిగలకుండా పోవటం. (యుయుత్సుడు క్షత్రియుడు కాదు కాబట్టి, సూనులు లేమి ఐయున్నవారు. వార్ధకం, బహుపుత్ర వియోగంతో 'బ్రతికి ఉండటం' బాధ. దీనివల్ల 'పుత్ర వియోగబాధ' అనుక్షణమూ ఉంటుంది. ఇవి వారిని సేవించవలసిన అవసరమూ, ఔచిత్యమూ సూచిస్తున్నాయి. అందుకే ధర్మరాజు వారి సేవావిషయంలో 'అనుదినంబు' జాగ్రత్తలు మళ్ళీ మళ్ళీ చెప్పటం.

క. వినుమెల్లవారు నతని వ। చనములు మది నూఁది యట్ల చరియింప మరు
త్తనయుండును నమ్మెయి వ। ర్తనము నడపుచుండు మనసు తద్దయు నెరియన్. 11

ప్రతిపదార్థం: వినుము= జనమేజయ రాజా! వినుము. ఎల్లవారున్= అందరూ కూడా; అతని వచనములు= ఆ ధర్మరాజు మాటలు; మదిన్= మనసులో; ఊఁది= ఉంచుకొని (స్థిరపరచుకొని); అట్లు+అ= ధర్మరాజు చెప్పిన ప్రకారంగానే; చరియింపన్= నడుచుకుంటూ ఉండగా; మరుత్ తనయుండును= వాయుపుత్రుడు-భీముడు కూడా; మనసు= హృదయం; తద్దయున్= అధికంగా; ఎరియన్= బాధపడుతున్నా; ఆ+మెయిన్= ధర్మజుడు చెప్పినవిధంగా; వర్తనము= నడవడికను; నడపుచున్ ఉండున్= సాగిస్తూ ఉండేవాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! అట్లా ధర్మరాజు చెప్పిన మాటలు మనసులో ఉంచుకొని అందరూ, తమ్ములు, అమాత్యులు, భృత్యులూ, ఆ ప్రకారంగా ధృతరాష్ట్రుడిని కొలిచేవారు. భీముడు కూడా మనసులో బాధపడుతూనే అన్నగారి మాటలను అనుసరించి నడిచేవాడు.

విశేషం: భీముడు అన్నపై గౌరవం వలన ఇష్టం లేకున్నా ఎంత (నడపు-ప్రేరణ క్రియ) బలవంతంగా ఆచరించేవాడో తెలుస్తుంది. ఎరియు ధాతువుకు మండటం అనే అర్థమూ ఉన్నది. అనిష్టుల సేవ చేయవలసివచ్చినందుకు బాధా వారిపై కోపమూను.

క. ద్యూతంబున దుర్యోధను। చేతం దమ పడిన పాటు చిత్తంబున క
త్యాతురతఁ జేయుచుండుట। నాతఁడు ధృతరాష్ట్రుఁ జూచి యలుగు మనమునన్. 12

ప్రతిపదార్థం: ద్యూతంబునన్= జూదంలో; దుర్యోధనుచేతన్= దుర్యోధనుడు కారణంగా; తమ పడిన పాటు= తాము (పాండవులు) అనుభవించిన కష్టాలు; చిత్తంబునకున్= తన మనస్సుకు; అతి+ఆతురతన్= మిక్కిలి పీడను; చేయుచున్+ఉండుటన్= కలిగిస్తూ ఉండటం వలన; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; చూచి అతఁడు= ఆ భీముడు; మనమునన్= మనసులో; అలుగున్= కోపగించుకొనేవాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడివలన ఆనాడు జూదం మూలాన తాము అనుభవించిన కష్టాలు రాజ్యం పోవటం, భార్యకు సభలో అవమానం, అరణ్యవాసం మొదలైనవన్నీ భీముడి మనస్సును పీడిస్తుండేవి. అందువలన ధృతరాష్ట్రుడిని చూస్తేనే భీముడు మండిపడేవాడు.

విశేషం: పాండవులందరూ కష్టాలుపడ్డా ఆ స్మృతులు ఇంకా భీముడిని బాధిస్తున్నాయి. మిగిలిన నలుగురి కంటె భిన్నంగా భీముడి విషయంలోనే ఈ ప్రస్తావన. చూచి - మనసులో ఆ బాధ ఎపుడూ ఉన్నా ధృతరాష్ట్రుడిని చూసిన సమయంలో మాత్రం కోపం వచ్చేది. తమ కష్టాలకు హేతువైనవాడిని, అసలు రాజైన అన్నగారికంటె అధికంగా పూజించాల్సిరావటం కోపకారణం. మిగిలిన పాండవులు సర్దుకొన్నా స్వభావాన్ని బట్టి భీముడి కది కష్టం.

తే. **శ్రాద్ధ దివసంబులందుఁ బుత్త్రవ్రజమున । కాంబికేయుండు గో కనకాది దాన**
కీర్త్యముగఁ బారలౌకిక క్రియలు సేయు । నట్లుగా సంఘటించు ధర్మాత్మజుండు. 13

ప్రతిపదార్థం: ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; శ్రాద్ధ దివసంబులందున్= శ్రాద్ధ కర్మలను ఆచరించే మరణ తిథులలో; పుత్త్రవ్రజమునకున్= దుర్యోధనుడు మొదలయిన కొడుకుల సముదాయానికి; పారలౌకిక క్రియలు= పుణ్యలోకాదులు కలగటం కొరకు చేసే కర్మలను; గో= ఆవులు; కనక= బంగారం; ఆది= మొదలైన; దాన= దానాలచేత; కీర్త్యముగన్= బ్రాహ్మణాదిజనం ప్రశంసించే విధంగా; చేయునట్లుగాన్= నిర్వహించేటట్లుగ; ధర్మాత్మజుండు= ధర్మరాజు; సంఘటించున్= ఏర్పాటు చేసేవాడు.

తాత్పర్యం: 'ఆంబికేయుండు చేయునట్లుగా ధర్మాత్మజుండు సంఘటించు' అనడంలో ధృతరాష్ట్రుడికంటె ధర్మరాజులో ఎక్కువపూనిక వ్యక్తం అవుతున్నది. 'ధర్మాత్మజుండు' కాబట్టి ఇటువంటి క్రియలలో శ్రద్ధ అధికం. అపకారులకు కూడ పుణ్యలోకాలు సాధించే ఉపకారబుద్ధి విశేషం. అభిమన్యు ప్రభృతిస్వజనవిషయం ప్రత్యేకంగా చెప్పనే అక్కరలేదు.

సీ. **అతులభోగంబును నంచితత్యాగంబుఁ । దొల్లింటియట్టుల చెల్లఁజేయు**
ధృతరాష్ట్రునకు ధర్మసుతుఁడు గాంధారికిఁ । బూర్వప్రకార సంపూజ్యదాన
నిరతిఁజెల్లించు; నక్కురువృద్ధుఁ డిమ్మెయిఁ । బాండుపుత్త్రులు దన్నుఁ బరమభక్తి
శిష్యవర్తనమున సేవింపఁ దానును । గురునట్ల వాత్సల్యపరత నెపుడు

తే. **వారలకు శ్రీయు నాయువు వైరిజయము । మానసమున నాశాసించు మానవేంద్ర!**
యతని తొంటివర్తనముఁ దత్సుతుని కీడు । నాత్మఁ దలఁపఁ డెన్నండు ధర్మాత్మజుండు! 14

ప్రతిపదార్థం: మానవ+ఇంద్ర!= జనమేజయ మహారాజా!; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; ధృతరాష్ట్రునకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; తొల్లింటి అట్టులు+అ= అతడి కొడుకులు బ్రతికివున్నపుడు సార్వభౌముడుగా ఉన్నప్పటివలెనే; అతులభోగంబునున్= సాటిలేనిసుఖాలూ; అంచిత త్యాగంబున్= పూజింపదగిన దానమూ; చెల్లన్ చేయున్= సాగేటట్లుగా చేసేవాడు; గాంధారికిన్= గాంధారికి కూడా; పూర్వ= మునుపటి (కొడుకులు జీవించి ఉన్నప్పటి); ప్రకార= విధంగానే; సంపూజ్య= పూజించదగిన; దాన= దానముయొక్క; నిరతిన్= ఆసక్తిని; చెల్లించున్= చెల్లేటట్లు చేసేవాడు; పాండుపుత్త్రులు= ధర్మజుడు మొదలుగా పాండురాజు కొడుకులు అందరూ; ఇమ్మెయిన్= ఈవిధంగా; పరమభక్తిన్= శ్రేష్ఠమైన ఆరాధనా భావంతో; శిష్య వర్తనమునన్= శాసించబడే నడవడితో (శిష్యులవలె); తన్నున్= తనను; సేవింపన్= సేవిస్తూ వుండగా; ఆ+కురువృద్ధుఁడు= కురువంశంలో పెద్దవాడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; తానును= తను కూడా; గురు+అట్లు+అ= పాండవులకు గురువువలెనే; వాత్సల్య పరతన్= పిన్నలయందుండేటటువంటి స్నేహభావం, ప్రధానంగా; వారలకున్= ఆ పాండవులకు; శ్రీయున్= రాజ్యాది సంపదలూ; ఆయువున్= అధిక జీవితకాలాన్నీ; వైరిజయమున్= శత్రువులను జయించే సామర్థ్యమూ కలగాలని; మానసమునన్= తన మనస్సులో; ఎపుడున్= నిరంతరమూ; ఆశాసించున్= దీవించేవాడు; ధర్మాత్మజుండు= ధర్మరాజు; అతని= ఆ ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; తొంటివర్తనమున్= పూర్వపు (దుర్యోధనాదులు జీవించిఉన్నప్పటి) నడవడికనూ; తద్ సుతుని కీడు= అతని కొడుకు దుర్యోధనుడు తమకు చేసిన అపకారమూ; ఎన్నండున్= ఏ సమయంలోనూ; ఆత్మన్= మనసులో (కూడా); తలఁపఁడు= స్మరింపడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! పుత్రులు జీవించిఉన్నప్పటివలెనే ధృతరాష్ట్రుడికి సార్వభౌముడివలె సంపదలు అనుభవించటమూ, యథేష్టంగా దానం చేయటమూ సాగనిచ్చాడు ధర్మరాజు. అట్లాగే గాంధారికి కూడా

వ్రతాదులసందర్భాలలో బ్రాహ్మణాదులకు దానం చేయటం వగైరా యథాపూర్వం సాగనిచ్చాడు. ధర్మరాజే కాదు ఇట్లా పాండవులందరూ శిష్యులవలె ఏకాగ్రతతో తనను సేవిస్తూ ఉండడంవలన ధృతరాష్ట్రుడు కూడా పాండవులను శిష్యవాత్సల్యంతో చూచేవాడు. పాండవులకు ఇంకా సంపదలూ, ఆయుస్సూ, శత్రుజయమూ కలగాలని మనస్సులో ఆశీర్వదిస్తుండేవాడు. ధర్మరాజు కూడా ధృతరాష్ట్రుడి పూర్వ ప్రవర్తననూ అతడి కొడుకు దుర్యోధనుడు తమకు చేసిన అపకారాన్నీ మనసులోనికి రానిచ్చేవాడు కాడు.

విశేషం: గురుశబ్దానికి- ఉన్న వంశంలో పెద్దా, తండ్రీ, మొదలైన అర్థాలు ఇక్కడ అన్వయిస్తాయి. ధృతరాష్ట్రుడినుండి దీన్ని సాధించటంలో పాండవుల శిష్యవర్తనంలో పరమభక్తి ఉత్కర్షే కారణం తప్ప ధృతరాష్ట్రుడిస్వభావం కాదు. శ్రీ, ఆయుస్సు, వైరిజయం అనేవాటిలో క్రమం ఉన్నది. తన భోగత్యాగాలకు గూడా, పాండవులకు - శ్రీ, అని తనకు దూరం కాకుండా ఉండాలంటే పాండవులకు శత్రుజయమూ క్రమంగా అవసరం. ధృతరాష్ట్రుడి ఆశీస్సు ఉభయతారకం.

క. వినుమతని తెఱఁగెఱిఁగి పరి। జనములలో నాంబికేయు చరితము దుర్యో
ధను కొఱగామియు నెవ్వా। రును వాక్రువ్వంగ వెఱతురు కురుప్రవరా! 15

ప్రతిపదార్థం: కురుప్రవరా!= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడ వైన జనమేజయా!; వినుము= వినవలసినది; అతని= ఆ ధర్మరాజుయొక్క; తెఱఁగు= విధం; (మనస్సు) ఎఱిఁగి= తెలిసి; పరిజనములలోన్= పరివారంలో (చుట్టూ ఉండే జనంలో); ఏ+వారును= ఏ ఒక్కడు కూడా; ఆంబికేయు= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; చరితము= పూర్వపుప్రవర్తనం గురించీ; దుర్యోధను= దుర్యోధనుడి యొక్క; కొఱ+కామియున్= (పనికిమాలినతనమూ) దుష్టమైన పని - కీడునూ; వాక్రువ్వంగన్= పలకటానికే; వెఱతురు= భయపడేవారు.

తాత్పర్యం: ఓ జనమేజయా! విను ధర్మరాజుతత్త్వం తెలిసిన అతని చుట్టు జనంలో ఎవరూ కూడా ధృతరాష్ట్రుడి పూర్వ వర్తనమూ, దుర్యోధనుడు చేసిన అకార్యమూ ఉచ్చరించడానికే భయపడేవారు.

విశేషం: పరిజనములతో - అనే పూర్వ ముద్రితపాఠం సరికాదు. పరిజనంతో ఈ విషయాలెట్లా చెప్పుతారు? రాజు మనస్సు తెలిసికొని దానికి అనుగుణంగా రాజపరిజనం వ్యవహరిస్తుంది. అందుకే ధర్మరాజు మనసులో అతడి తొంటివర్తనమూ, తత్సుతుడి కీడూ - లే వనే విషయం గ్రహించారు - 'తెఱఁ గెఱిఁగి' చాల జాగ్రత్తగా పరిశీలించి తత్త్వం తెలిసికొన్నారు. అందుకే ఆంబికేయు చరితము, (అతని తొంటివర్తనము) దుర్యోధనుకొఱగామి (తత్సుతునికీడు) గురించి ఉచ్చరించడానికీ భయపడేవారు.

సీ. రాజ్యాధిపత్య సంపూజ్యత్వమున ధృత। రాష్ట్ర పాండుసుతాంతరంబు గాన
రొకలులు జానపదోత్కరమునఁ బౌర। వర్గంబునందును వసుమతీశ!
యమ్మెయి నడపెడు నప్పాండవాగ్రజు। వలన నిజాత్మజువలని కంటె
నక్కురురాజు ప్రియం బందు; న ట్లున్న। యక్కాలమునఁ। బవనాత్మజుండు

తే. సన్నిహితుఁ డైనయప్పు డజ్జనవిభుండు। తన తనూజులఁ దలఁచి సంతాప మందు;
నతనిఁ గనుఁగొని యబ్బీముఁ డతనిసుతులు। తమ్ముఁ బఱిచిన పాటులు దలఁచి యలుగు. 16

ప్రతిపదార్థం: వసుమతీశ!= ఓ జనమేజయ భూపాలా!; జానపద ఉత్కరమునన్= గ్రామాలలో ఉండే జనాల సమూహంలోనూ; పౌర వర్గంబునందును= పట్టణాలలో ఉండే జనసముదాయంలోనూ; ఒకళులు(న్)= ఒక్కరు గూడా; రాజ్య ఆధిపత్య= రాజ్యము యొక్క దొరతనంతో; సంపూజ్యత్వమునన్= గౌరవింపబడేలక్షణంలో; ధృతరాష్ట్ర= ధృతరాష్ట్రుడికీ; పాండుసుత= పాండవులకూ; అంతరంబు= భేదం; కానరు= కనలేకపోయారు; ఆ+మెయిన్= ఆవిధంగా తన (ధృతరాష్ట్రుడి)తో ఏకాభిప్రాయంగా; నడపెడు= పరిపాలనం సాగిస్తున్న; ఆ+పాండవ+అగ్రజువలనన్= పాండు కుమారులలో జ్యేష్ఠుడైన ఆ ధర్మరాజు వలన; ఆ+కురురాజు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; నిజ+ఆత్మజువలనికంటెన్= తన పెద్దకొడుకైన దుర్యోధనుడి కంటె కూడా, ప్రియంబు= సంతోషాన్ని; అందును= పొందేవాడు; అట్లు+ఉన్న= ఆవిధంగా జరుగుతూ ఉన్న; ఆ+కాలంబునన్= ఆ రోజులలో; ఆ+జనవిభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; పవన+ఆత్మజుండు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; సన్నిహితుఁడు= దగ్గర ఉన్నవాడుగా; ఐన+అప్పుడు= అయిన సమయంలో; తన తనూజులన్= దుర్యోధన దుశ్శాసనాదు లైన తన కొడుకులను; తలఁచి= స్మరించి; సంతాపము= మిక్కిలిబాధ; అందున్= పొందేవాడు; ఆ+భీముఁడు= ఆ సమయంలో భీముడు కూడా; అతనిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; కనుఁగొని= చూచి; అతని సుతులు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు లైన దుర్యోధనాదులు; తమ్మున్= తమను (పాండవులను); పఱిచిన పాటులు= పెట్టిన కష్టాలు; తలఁచి= స్మరించి; అలుగున్= ధృతరాష్ట్రుడిపై కోపగించేవాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఆ రాజ్యంలో ప్రభుత్వం నడిపే విషయంలో ధృతరాష్ట్రుడికీ, పాండవులకూ భేదం అనేది, అటు గ్రామవాసులు గాని, (ఇటు) పట్టణవాసులు గానీ చూడలేదు. ధర్మరాజు ఆ విధంగా తనను గౌరవిస్తుండటంవలన ధృతరాష్ట్రుడికి తన సొంత కొడుకుల కంటె కూడా ధర్మరాజుపైనే ఇష్టం కలిగేది. అయితే భీముడు తన దగ్గరకు వచ్చినపుడు మాత్రం కొడుకులను తలచుకొని బాధ పడేవాడు. భీముడు కూడా ధృతరాష్ట్రుడిని చూస్తే అతనికొడుకులు తమకు కల్గించిన కష్టాలను తలచుకొని ధృతరాష్ట్రుడిపై కోపించేవాడు.

విశేషం: తన పెద్దకొడుకైనా దుర్యోధనుడితో వచ్చే అభిప్రాయభేదం ధర్మరాజుతో కలగకపోవడంవలన ధృతరాష్ట్రుడికి ధర్మరాజు కన్న కొడుకుకంటె ప్రీతిపాత్ర మయ్యాడు. అక్కడ కొడుకుమాట తాను వినవలసివచ్చేది. ఇక్కడ తనమాటే ధర్మరాజు వింటున్నాడు. ధృతరాష్ట్రుడికి భీముడిని చూస్తే పుత్రులు గుర్తుకు రావటానికి కారణం దుర్యోధన దుశ్శాసనుల చావు భీముడివలన సంభవించడమే. భీముడిని చంపా లని స్వయంగా తానూ విఫలుడైనాడు కూడా. భీముడికీ ధృతరాష్ట్రుడిని చూస్తే గతం గుర్తుకు వస్తుంది. ఈ రెండింటిలో ముందు ధృతరాష్ట్రుడి విషయం ప్రస్తావించటం గమనించాలి. తనను చూచినపుడు ధృతరాష్ట్రుడిలో కలిగే మార్పువలన అటువంటి 'అతని' చూచినపుడు భీముడికీ గతం తలపునకు వస్తుంది.

తే. **హృదయముల నొండొరులదెస నిట్టివార। లయ్యు నతఁడు నతండు నన్యోన్యభాష**
ణములయప్పుడు మృదుల విన్యాస మొప్ప। నాడుదురు చుట్టములు మెచ్చునట్లు గాఁగ. **17**

ప్రతిపదార్థం: అతఁడున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడూ; అతఁడున్= ఆ భీముడూ; ఒండొరులదెసన్= పరస్పరం, ఒకళ్ళ విషయంలో ఇంకొకళ్ళు; హృదయములన్= తమ తమ మనస్సులలో; ఇట్టివారు= పూర్వం చెప్పినవిధంగా ద్వేషం కోపం కలిగినవారు; అయ్యున్= అయినప్పటికీ; అన్యోన్యభాషణముల+అప్పుడు= పరస్పరం మాట్లాడుకొనేటప్పుడు మాత్రం; చుట్టములు= బంధువులు; మెచ్చునట్లు+కాఁగన్= పొగడే విధంగా; మృదుల విన్యాసము= తెచ్చుకోలు మెత్తదనం; ఒప్పన్= ప్రకాశించేవిధంగా; ఆడుదురు= సంభాషిస్తుంటారు.

తాత్పర్యం: ఇంతకు ముందు (16 పద్యంలో) చెప్పినట్లుగా ధృతరాష్ట్రుడూ, భీముడూ మనస్సులో ఒకళ్ళమీద ఒకళ్ళు ద్వేషమూ, కోపమూ కలిగి ఉన్నప్పటికీ పరస్పరం మాటాడుకొనేటప్పుడు మాత్రం బంధువులందరూ మెచ్చుకొనే విధంగా మాటలలో మెత్తదనం తెచ్చిపెట్టుకొనేవారు.

విశేషం: భీముడు అన్నగారిఆజ్ఞలను పాలించటానికి అయితే ధృతరాష్ట్రుడు తన పెద్దరికాన్ని కాపాడుకొనటానికి అయినా 'అతఁడు నతఁడు అనే పదద్వయం వాళ్ళు కలివిడిగా లేక ఎవరికి వారుగా వేరుగా ఉండిపోవటాన్ని వ్యక్తం చేస్తున్నది. 'విన్యాసం' శబ్దం మృదుత్వం తెచ్చిపెట్టుకొన్నది, కృతకమే, కాని హృద్గతం కాదని తెలుపుతున్నది.

వ. ధృతరాష్ట్రుం డేకతంబ యున్నయెడ వృకోదరుం డతనికి నింత నంత నుండి గాంధారి వినుచుండ. 18

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్న సమయంలో; అతనికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; ఇంతన్, అంతన్ ఉండి= ఇక్కడ అక్కడగా నిలిచి; గాంధారి= ధృతరాష్ట్రుడిభార్య; వినుచున్+ఉండన్= వినేటట్లుగా; వృకోదరుండు= భీముడు. (ఇట్లా అంటాడు. తర్వాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు ఒంటరిగా ఉన్నపుడు అతడికి కొంచెం సమీపంగా ఉండి గాంధారి కూడా వినేటట్లుగా భీముడు ఇట్లా అంటాడు.

సీ. 'అంధుని కొడుకులయం దొకరునిఁ దప్పి। పోనీక త్రుంచితి భూరిశక్తి
దర్పితం బైన మద్బాహుపంజరము సొ। చ్చిన రిపురాజన్య సింహములకు
వెడలంగ వచ్చునే? వెంగలు లై వారు। కయ్యంబు సేసిరి గాక నన్ను
నెఱిఁగినఁ దొడరుదు రెట్టులు? దుర్యోధనాదుల ననిఁ దెగటార్చినట్టి

తే. నాదు దోర్దండములఁ జందనం బలంది। కుసుమదామముల్ సుట్టి మ్రొక్కుదు మహోప
కారు లరయంగ దైవముల్ గావె?' యనుఁ ద। దీయ మర్మంబు లెల్ల భేదిల్ల నధిప! 19

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ జనమేజయరాజా!; తదీయమర్మంబులు= ఆ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల, జీవస్థానాలు; ఎల్లన్= అన్నీ; భేదిల్లన్= చీలేటట్లుగా; అనున్= భీముడు ఇట్లా అన్నాడు; అంధుని కొడుకులయందున్= గ్రుడ్డిరాజు ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులలో; ఒకరునిన్= ఒక్కడిని కూడా; తప్పిపోన్+ఈక= తప్పించుకు పోకుండ, మిగల్చకుండా; భూరి శక్తిన్= గొప్ప పరాక్రమంతో; త్రుంచితిన్= చంపి వేశాను; దర్పితంబు+ఐన= మదించిన; మత్ బాహుపంజరము= నా భుజములు (వలయం) అనే బోనులోనికి; చొచ్చిన= ప్రవేశించిన; రిపు, రాజన్య సింహములకున్= శత్రువులైన రాజులు అనే సింహాలకు; వెడలంగన్= బయటపడడానికి; వచ్చునే?= సాధ్యమా?; వారు= ఆ కౌరవులు; వెంగలులు+ఐ= తెలివితక్కువవారు అయి; కయ్యంబు= (మాతో) యుద్ధం; చేసిరి= చేశారు; కాక= (వెంగలులు) కాకపోతే; నన్నున్= నన్ను; ఎఱిఁగినన్= భూరిశక్తిమంతుడుగా తెలిసికొంటే; ఎట్టులు= ఏవిధంగా; తొడరుదురు?= ఎదిరిస్తారు? (యుద్ధానికి పూనుకుంటారు?); అనిన్= యుద్ధంలో; దుర్యోధనాదులన్= దుర్యోధనుడు మొదలైనవారిని; తెగటార్చిన+అట్టి= చంపివేసినటువంటి; నాదు దోర్దండమున్= దుడ్డు కర్రలవంటి నా భుజాలకు; చందనంబు= మంచి గంధాన్ని; అలఁది= పూసి; కుసుమదామముల్= పూలమాలలు; చుట్టి= అలంకరించి; మ్రొక్కుదున్= నమస్కరిస్తాను; అరయంగన్= పరిశీలిస్తే; మహోపకారులు= ఇంత గొప్పమేలు చేసినవారు; దైవముల్= దేవతలె; కావె!= కదా!

తాత్పర్యం: జనమేజయరాజా! ఆ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల ప్రాణస్థానాలు చీలిపోయేటట్లుగా భీముడు ఇట్లా అంటాడు; 'గుడ్డివాడి కొడుకులలో ఒక్కడు కూడా మిగలకుండా అందరినీ చంపేశాను. నా బాహువలయం అనే బోనులోకి ప్రవేశించిన ఏ రాజసింహమైనా ఎట్లా బయటపడగలదు? మూర్ఖులు కాబట్టి ఆ కౌరవులు మాతో యుద్ధానికి వచ్చారు

కాని, నా పరాక్రమం తెలిస్తే ఎదిరించేవారే కాదు. ఆ యుద్ధంలో దుర్యోధనప్రభృతు లందరినీ కూల్చిన యీ నా భుజాలకు చందనం పూసి, పూలమాలలు చుట్టి నమస్కరిస్తాను. నిజానికి ఇంత గొప్ప ఉపకారం చేసింది దేవతలే కదా!'

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడు అంధుడే అయినా దుర్యోధనాదుల మాటలను గుడ్డిగా నమ్మి ఇంతకు తెచ్చుకొన్నాడు కాబట్టి ఇక్కడ సాభిప్రాయం. 'అంధుని కొడుకులు' కావడం చేతనే దుర్యోధనాదులు కూడా అంధులై అవివేకులై ప్రాణాలమీదకు తెచ్చుకొన్నారు. 'భూరిశక్తి' అన్నపుడు భూరి అనేది తన పరాక్రమంలో గొప్పదనాన్ని చెప్పుండగా, 'త్రుంచితి' అనేది కౌరవులను 'అవలీలగా' చంపటం తెలుపుతుంది. చొచ్చిన - భూతార్థకం, ప్రవేశించడం జరిగిపోయాక - వెడలంగన్ ఆ తర్వాత కోరుకొన్నా తప్పుకోవటం అనేది మాత్రం వాళ్ళ చేతులలో లేదు. రోట్లో తల దూర్చాక చేసేదేం లేదు. త్రుంచితిన్ - అనే ఉత్తమపురుషైకవచనక్రియ, అట్లాగే 'నన్ను నెఱిఁగిన దుర్యోధనాదుల తెగటార్చినట్టి నాదు దోర్దండములు' మొదలైన మాటలో అస్మదర్థం - భీముడి వికత్థనత్వానికీ, ధృతరాష్ట్రుడిపై కోపతీవ్రతకీ నిదర్శనాలు. అంధుని మొదలుగా ఇందులో మాటలన్నీ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు మర్మభేదకాలే. మద్బాహుపంజరము చొచ్చిన - వెడలంగవచ్చునే' అనేది ధృతరాష్ట్రుడు తన బాహు పంజరంలో చంపుదామనుకున్నా తాను (భీముడు) వెడలివచ్చిన విషయాన్ని స్మరింపజేస్తూ తన సామర్థ్యంలో ధృతరాష్ట్రుడి అసమర్థతను (వెంగలితనం) ఎత్తి చూపుతుంది. ఈ మహోపకారం దేవతలు చేసిందే అనడం ఈ అంశాన్ని ప్రధానంగా ఉద్దేశించి ఉండవచ్చును. భీముడు బ్రతికి బయటపడ్డ దందువలననే కదా! చివర్లో ఆఖరిఘట్టమూ భీముడికి గుర్తు వచ్చింది.

వ. దీని ధర్మనందనుండును ధనంజయుండునుం గుంతియు ద్రౌపదియు నెఱుంగరు; కవ లొక్కొక్క మాఱిమ్మాటలు విని సంతసిల్లుదురు; ధర్మనందను తెఱం గెఱుంగుటంజేసి పుయిలోడి తా రేమియు నాడరు; ధృతరాష్ట్రగాంధారులుం గాలపర్యాయంబు గని డెందంబులు గంద నూరకుండుదు; రట్టిభంగిఁ బంచదశవత్సరంబులు చనియె నంత నొక్కనాఁ డయ్యంధనృపతి బంధుజనంబులం గూర్చి ధర్మనందను రావించి; యతండు వినుచుండ గద్గదకంఠుం డగుచు వారలతోడ. 20

ప్రతిపదార్థం: దీనిన్= భీముడు ధృతరాష్ట్రగాంధారులు నొచ్చుకొనేటట్లుగా మాటాడటం; ధర్మనందనుండును= ధర్మరాజూ; ధనంజయుండునున్= అర్జునుడూ; కుంతియున్= కుంతీ; ద్రౌపదియున్= ద్రౌపదీ; ఎఱుంగరు= తెలియరు; ఈ+మాటలు= భీముడి ఈ పలుకులు; ఒక్కొక్కమారు= అపుడప్పుడూ; విని= ఆలకించి; కవలు= నకులసహదేవులు; సంతసిల్లుదురు= సంతోషించేవారు; తారు= తాము మాత్రం; ధర్మనందను= ధర్మరాజుయొక్క; తెఱంగు= (మనస్సు) విధం; ఎఱుంగుటన్ చేసి= తెలిసినందువలన; పుయిలోడి= సంకోచంతో; ఏమియున్= ఏమీ; ఆడరు= మాటాడరు; ధృతరాష్ట్రగాంధారులున్= ధృతరాష్ట్రుడూ, గాంధారీ; (ఆ మాటలు విని) కాల పర్యాయంబు= సమయం తారుమారవటం; కని= తెలిసి; డెందంబులు= మనసులు; కందన్= కలత చెందగా; ఊరకుండుదురు= మిన్నకుండేవారు; అట్టిభంగిన్= ఆవిధంగా; పంచదశవత్సరంబులు= పదిహేను ఏండ్లు; చనియెన్= గడిచాయి; అంతన్= పనిహేనోయేడు పూర్తయినతర్వాత; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజు; ఆ+అంధనృపతి= ఆ (గుడ్డిరాజు) ధృతరాష్ట్రుడు; బంధుజనబులన్= చుట్టాలను; కూర్చి= సమావేశపరిచి; ధర్మనందనున్= ధర్మరాజును; రావించి= పిలిపించి; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; వినుచున్+ఉండన్= వింటుండగా; వారలతోడన్= బంధువులతో; గద్గదకంఠుండు= డగ్గుత్తిక కలవాడు; అగుచున్= అవుతూ-(ఇట్లా అంటున్నాడని తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: భీముడు పలికేమాటలు ధర్మరాజుకూ, అర్జునుడికీ, కుంతికీ, ద్రౌపదికీ తెలియవు. నకుల సహదేవులు మాత్రం అప్పుడప్పుడూ ఆ మాటలు విన్నా, ధర్మరాజుపట్ల ఉన్న భయం వలన వారు మారు పల్కరు. గాంధారీ

ధృతరాష్ట్రులు కాలవైపరీత్యాన్ని గమనించి మనసులలో బాధపడుతూ మిన్నకుండేవారు. అట్లా పదిహేనేళ్ళు గడిచాయి. ఆ తరువాత ఒకనాడు ధృతరాష్ట్రుడు బంధువులనందరినీ సమావేశపరిచి, ధర్మజుడిని పిలిచి అతడు వింటూఉండగా, బొంగురుపోయిన గొంతుతో వారందరితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు అర్జునుడు, కుంతితోపాటు, ద్రౌపది కూడా గతంలో కౌరవులవలన కలిగిన కష్టాలను మరిచిపోయి గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులపై గౌరవంతో వ్యవహరిస్తున్నారు. అందుకే వా ళ్ళెవరూ వినకుండానే భీముడు పై విధంగా మాటాడేవాడు. కవలు ఆమోదించేవాళ్ళు కావటం చేతనే ఒక్కొక్కమారైనా భీముడి మాటలు వినగలిగారు. ధర్మనందను తెఱంగు భీముడికీ తెలిసినా పిన్నలు కావడంచేత నకులసహదేవులు ఏమైనా అనడానికి సంకోచించేవారు. స్వభావం వలననూ, ధర్మరాజుకు వెంటనే జన్మించినవాడు కావడంవలననూ భీముడు నిస్సంకోచంగా అనదలచుకొన్నమాట లనేవాడు. పరోక్షంగా నైనా ధృతరాష్ట్రుడికి కొడుకులు బతికున్నప్పటి వలె నడపటానికి ప్రయత్నించినవాడు ధర్మరాజు (14పద్యం) తేడా లే దనిపించటానికి ధర్మరాజు ప్రయత్నించినా భీముడివలన గాంధారీధృతరాష్ట్రులకు 'కాలపర్యయ' భావన రాక తప్పలేదు. అయినా 15 సంవత్సరాలు ఊరకుండటంలో వార్ధకాదులతోపాటు ధర్మరాజునడవడీ, 'చుట్టములు మెచ్చునట్లు' ఉండాలనే అభిప్రాయం కారణం. ఇపుడొకసారి తన జీవితాన్నంతా గుర్తుచేసుకొనడమూ, నగరం విడిచిపోవటం, (ఆశ్రమవాసం) అనే నిర్ణయం ప్రకటించబోతూండటం, వలన కంఠంలో గాద్గద్యం.

ధర్మరాజును రప్పించి అతడు వింటూఉండగా బంధువులకు చెపుతున్నాడు. ధర్మరాజుతో ముఖాముఖిగా చెప్పటానికి కాకుండా, తన ఆంతర్యం, యథార్థంగా పరోక్షంగా వ్యక్తం చేసినట్లుగా గూడ. గతంలో తాను పొరపాట్లు చేశానని చెపుతున్నాడు మరి.

ధృతరాష్ట్రుఁడు ధర్మజునితోఁ దన మనోరథంబుఁ దెలుపుట (సం.15-5-1)

సీ. **నాకతంబునఁ జేసి యా కౌరవులకు నా। శంబు వాటిలుట దెల్లంబు మీకు**
జడుఁ గ్రూరు నతిలోభి జ్ఞాతి జనద్రోహ। కరు రాజుఁ జేసితిఁ గురుధరిత్రి
కచ్యుతు చెప్పిన యమలవాక్యంబులు। విననేరనైతి నా తనయువలని
ఘనతరస్నేహంబునను మొగమోటను। దగియెడుమాటలఁ దఱిమి యొత్తి

తే. **యాడకుండితి; భీష్ముండు నస్త్రగురుఁడు। విదురుఁడును సంజయుండును వే విధముల**
నాకుఁజెప్పిరి; గాంధారి నన్ను దూఱి। చెప్పె; న మ్మాట లేఁ బెడచెవుల నిడితి. 21

ప్రతిపదార్థం: నా కతంబునన్+చేసి= నా కారణంగా; ఆ కౌరవులకున్= నా పుత్రులు మొద లైన కురువంశీయులకు; నాశంబు= చేటు; పాటిలుట= సంభవించటం; మీకున్= (నా బంధువు లైన) మీ అందరికీ; తెల్లంబు= బాగా తెలిసిందే; కురుధరిత్రికిన్= కురువు అనేపేరు గల్గిన ఈ రాజ్యానికి; జడున్= (ఒకానొక) బుద్ధిహీనుడూ; క్రూరున్= దుష్ట బుద్ధీ; అతిలోభిన్= మిక్కిలిగా పరద్రవ్యాభిలాష ఉన్నవాడూ; జ్ఞాతిజనద్రోహకరున్= దాయాదులకు కీడు చేసేవాడూ అయిన దుర్యోధనుడిని; రాజున్= పాలకుడుగా; చేసితిన్= ఏర్పరిచాను; అచ్యుతు= శ్రీకృష్ణుడు; చెప్పిన= బోధించిన; అమలవాక్యంబులు= దోషం లేని (అర్థవంతములైన) మాటలు; వినన్, నేరన్, ఐతిని= ఆలకించకపోయాను; నాతనయు వలని= దుర్యోధనుని యెడ ఉన్న; ఘనతర= మిక్కిలి అధికమైన; స్నేహంబునను= ప్రేమవలనను; మొగమోటను= సంకోచంతోనూ; తఱిమి= తనమాట వినేంతవరకూ విడువకుండా; ఒత్తి= ఒత్తిడి చేసి (బలవంతంగా); తగియెడు మాటలన్= ఉచితమైన పలుకులను; ఆడక+ఉండితిన్= చెప్పలేదు; నాకున్= నాకు;

భీష్మoడున్= పితామహుడైన భీష్ముడూ; అస్త్ర గురుఁడు (ను)= పిల్లల కస్త్రవిద్య నేర్పిన ద్రోణుడూ; విదురుఁడును= విదురుడూ; సంజయుండును= సంజయుడూ, వేవిధములన్= అనేక విధాలుగా; చెప్పిరి= (కర్తవ్యం, ఉచితం) చెప్పారు; గాంధారి= నా భార్య గాంధారీ; నన్నున్= నన్ను; దూఱి= నిందిస్తూ, దృఢంగా; చెప్పెన్= మంచి ఏదో (కర్తవ్యం) గట్టిగా చెప్పింది; ఏన్= నేను; ఆ+మాటలు= వారందరి పలుకులూ; పెడచెవులన్+ఇడితిన్= నిరాదరణంతో వినిపించుకొనలేదు.

తాత్పర్యం: నా కారణంగానే కౌరవులు నాశనమైనారని మీకు బాగా తెలుసు. బుద్ధి లేనివాడూ, దుర్మార్గుడూ, ఇతరుల ద్రవ్యంపై అధికమైన అభిలాష ఉన్నవాడూ, దాయాదులకు కీడు చేసేవాడూ అయిన దుర్యోధనుడిని ఈ కురురాజ్యానికి రాజును చేశాను. కృష్ణుడు చెప్పినా వినలేదు, కొడుకుమీది వల్లమాలిన ప్రేమవలన వారికి మంచిని ముఖంమీద గట్టిగా చెప్పలేకపోయాను. భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ, విదురుడూ, సంజయుడూ చెప్పినా, గాంధారి మరీ నొక్కిచెప్పినా ఆ మాట లేవీ నేను వినిపించుకొనలేదు.

విశేషం: 'నా కతంబున అని గతాని కంతా తానే కారణం కావడం అనే అంశంతోటే ప్రారంభించటం ధృతరాష్ట్రుడి ఆత్మ పరిశీలనకు అర్థం. కౌరవనాశనం అనే సారాంశం చిన్న వాక్యంలో సంగ్రహంగా ముందు ప్రతిపాదించి ఆ తర్వాత అందుకు కారణాలు క్రమంగా వివరిస్తున్నాడు. అందులో ముఖ్యమైనది దుర్యోధనుడిని రాజు చేయటమే, 'రాజుఁ జేసితి' అనటంలో అది పొరపాటు అనీ, అందువలన ధర్మరాజును చేసి వుండాల్సిందనీ వ్యక్తం అవుతుంది. 'యచ్చాహం పాండు పుత్రేషు గుణవత్సు మహాత్మసు, న దత్తవాన్ శ్రియం దీప్తాం పితృపైతామహీ మిమామ్'. తెలుగులో ధృతరాష్ట్రుడీ మాటలు వాచ్యంగా తననోటిమీదుగా ఇప్పటికీ అనలేకపోయాడు. దుర్యోధనుడిలోని గుణహీనతను ప్రతిపాదిస్తూ పాండవులు గుణవంతు లనీ, (రాజ్యం వారి కివ్వవలసిందనీ) వ్యంగ్యంగా అంగీకరిస్తున్నాడు. 'రాజుఁ జేసితి కురుధరిత్రికి' అన్నపుడు కురుధరిత్రి అనేమాట పితృపైతామహీయం కాబట్టి రాజ్యం పితృపితామహక్రమప్రాప్తం' (అనే అంశం అందరికీ తెలిసిన సామాన్య విషయంగా) అని ఈ మాట మొదటే(2వ) చెప్పటం అయింది. 'రాజుఁ జేసితి 'గురుధరిత్రి' కన్నపుడు రాజుఁజేసితిఁ గురుధరిత్రికి అన్నప్పుడు గు' వర్ణాన్ని ఎట్లా స్వీకరించడం? అల్పబుద్ధి అయిన దుర్యోధనుడిని రాజు చేయగూడదు. కొంత కొడుకున కిచ్చి, కొంత భాగాని కైనా పాండవులను రాజులను చేసి ఉంటే ఇంత అనర్థం, కౌరవనాశనం ఆగిఉండేది అని భావం. ఇక్కడ దుర్యోధనుడి గుణహీనతనూ, అల్పత్వాన్నీ ప్రతిపాదించే విశేషణాలు అర్థవంతాలు - జడుడు. మందబుద్ధి. మంచిచెడులు స్వయంగా తెలియలేడు. పాండవులను ద్వేషించటంద్వారా ప్రజలకు వారిపై అభిమానం ఇనుమడింపజేశాడు. క్రూరుడు - ద్రౌపదిని పరాభవించడం వగైరా విషయాలలో క్రూరత్వం. సున్నితంగా చెప్పిన తన (ధృతరాష్ట్రుడి) మాటలు వినిపించుకొనక తనను బాధించటం వలననూ పాండవుల రాజ్యం ఆశించటంలో అయిదూళ్ళయినా ఇవ్వననటంలో అతిలోభం. ఈ లక్షణాలు లేని ధర్మరాజును రాజు చేయవలసింది. జ్ఞాతిద్రోహకరున్ అనడంలో ఇతరులకు ద్రోహకారి కాదు. ప్రజలను బాగానే చూచాడు (99 పద్యం). దాయాదిశత్రుత్వం సామాన్యమే అనే అభిప్రాయం ఉండవచ్చును. 'అచ్యుతు మాటలలో చ్యుతి= పొల్లు లేదు. 'వధ్యతా సా ధ్వయం పాప సామాత్య ఇతి దుర్మతిః' అని దుర్యోధనుడిని అతడి సహచరులనీ చంపుమనే చెప్పాడు కృష్ణుడు మూలంలో. తండ్రికి ఈ మాటలు ఏ సమయంలోనైనా బాధాకరాలే. ఆ మాట లేదో ధృతరాష్ట్రుడిక్కడ చెప్పలేదు. 'నీ పుత్త్రుఁ డవినీతుఁడగుట యెఱిఁగి యెఱిఁగి వానివశంబున నేల పోయె దీవు పాండవులకు నేమి యిచ్చి తేని నడ్డపడ నెవ్వరికి వచ్చు నధిప' (ఉద్యో 3,386) అంటాడు. ఇంతకుముందు కృష్ణుడు కురుధరిత్రి మొత్తానికి దుర్యోధనుడిని రాజు చేశాననే కదా ధృతరాష్ట్రు డిక్కడ బాధ పడుతున్నది. కృష్ణు డన్నట్లు కొంతైనా పాండవుల కిచ్చి ఉన్న ట్లయితే అచ్యుతుమాటలు అమలములుగా ఆ రోజే గ్రహించి విని ఉన్నట్లయితే తన వంశానికి 'చ్యుతి' లేకుండా ఉండేది. (పాండవపక్షపాతంతో అంటున్నాడని ఆ రోజు కృష్ణుడి మాటలు నిష్కల్మషాలుగా గుర్తించలేక పోయాడు - 'అమలవాక్యంబు లని' ఇప్పుడు తలచుకొంటున్నాడు అనుభవంలోకి వచ్చాక తెలిసింది. పుత్రుడివశంలో ఆ మార్గంలో పోవద్దన్నాడు కృష్ణుడు 'నా తనయువలని ఘనతరస్నేహంబునను అనేది పూర్వంలోకే 'అన్వయిస్తుంది'.

అచ్యుతు చెప్పిన అమల వాక్యంబులు వినవేరనైతి నా తనయువలని ఘనతరస్నేహంబున. అందువలననే పుత్ర వశవర్తి అయినాడు. దుర్యోధనుడి కిష్టం లేకుండా పాండవులకు రాజ్యం ఇవ్వలేకపోయాడు. అట్లా అని దుర్యోధనుడిని ఇష్టపఱచనూ లేకపోయాడు. అదే చెప్పుతున్నాడు. స్నేహమునను మొగమోటను తగుమాటలు చెప్పలేకపోయాను కొడుక్కి అని. మొగమోటకు కారణం పుత్రస్నేహం. కొడుకు ఏం బాధపడతాడో అని అతడి కిష్టం లేని మాటలు చెప్పలేకపోయాడు. 'తఱిమి యొత్తి ఆడకుండితి' తగియెడు మాటలు, వెంటబడి, బలవంతంగా చెప్పాలి దుర్యోధనుడికి, మంచిమాటలు మామూలుగా మనసు కెక్కకపోవడం దుర్యోధనుడి స్వభావం అన్నమాట తనమాటలు కొడుకు వినలేదు; భీష్మాదులు చెప్పినమాటలు తాను పెడచెవినిపెట్టాడు, కారణాలు వేరుగా ఉన్నా తండ్రికొడుకులకు మంచి వినిపించుకొకపోవడం అనే లక్షణం సమానం. అయితే తనమాటలు వినలే దని కొడుకుపై తప్పుమోపకుండా, వినేటట్లుగా నేనే చెప్పలేకపోయానన్నాడు. తగిన మాటలు చెప్పినా - తఱిమి, ఒత్తి చెప్పలేదు అపుడపుడూ అనడమే తప్ప తనమాట వినేదాకా వెంటబడి చెప్పలేదు. చెప్పినపుడు వినితీరవలసినంత దృఢంగానూ చెప్పలేదు. దుర్యోధనుడి ముఖంలో కనిపించే అనిష్టభావం చూడలేక, అతడికి సమ్మతం కాని తగుమాటలు చెప్పటంలో ధృతరాష్ట్రుడికి మొగమోటమి ఘనతరస్నేహం అన్నప్పటి తరప్ప్రత్యయం పాండవులకంటె, కృష్ణాదులు చెప్పినమాటలలో హితం కంటె అధిక స్నేహాన్ని వ్యక్తం చేస్తుంది. భీష్మాదుల ప్రస్తావనలో, పెద్దలూ, పిన్నలూ, అందరూ చివరికి పతివ్రత ఐనభార్యా కూడా నిందించి మరీ చెప్పినా వినకపోవడం తప్పయిందనుకొంటున్నాడు 'అస్త్రగురుడు' కావడంవలన కౌరవపాండవుల శస్త్రాస్త్ర సామర్థ్యం ద్రోణుడికి తెలుసు. యుద్ధం వస్తే తనకొడుకులకు నాశం తప్పదని అస్త్రగురుడిమాటలతో నైనా గ్రహించవలసింది. 'నన్ను దూఱి' గాంధారి ధృతరాష్ట్రుడిలో దూరిపోయి= ప్రవేశించి అంటే నిరంతరము చెప్పింది. వినవేరనైతిని, ఆడకుండితివంటి భూతార్థకాలు - అంతా అయిపోయింది. ఇపుడు బాధపడి ప్రయోజనం ఏముంది అనేభావం వ్యక్తం చేస్తున్నాయి 'పెడ చెవిని ఇడితి' అనే మాటలు తేలిపోతూ, ఆ మాటలు, ఆదరించకపోవటాన్ని ధ్వనింపచేస్తున్నాయి.

వ. ఇత్తెఱంగ గంతరంగంబున శల్యం బై యున్నయది, యని చెప్పి వెండియు. 22

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగు= పైవిధంగా ఎవరు చెప్పినా వినకుండా కొడుకులను, (హితులు మొ॥) పోగొట్టుకోవడం; అంతరంగంబునన్= మనస్సులో (గుచ్చుకొని బాధించే); శల్యంబు ఐ= బాణం, అయి; ఉన్నది= నిలిచి ఉన్నది; అని చెప్పి= అని పలికి; వెండియున్= తిరిగి ఇట్లా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధం నా మనస్సులో ములుకై బాధపెట్టుతున్నది అని చెప్పి మరలా ఇట్లా అన్నాడు.

క. సుతులు సమరమునఁ దిరుగక। మృతు లై సద్గతికిఁ జనిన మేలిమి యస్మ
న్మతిఁ దలఁచి వరక్షత్త్ర చ। రిత మని యప్పనికి వగవఁ బ్రీతియ కలుగున్. 23

ప్రతిపదార్థం: సుతులు= కొడుకులు; సమరమునన్= యుద్ధంలో; తిరుగక= పారిపోయి తిరిగిరాకుండా; మృతులు+ఐ= చనిపోయి; సద్గతికిన్= ఉత్తమస్థితికి; చనిన మేలిమి= చేరుకున్న గొప్పతనాన్ని; అస్మద్+మతిన్= నామనస్సులో; తలఁచి= స్మరించి;- (అది), వరక్షత్త్రచరితము= శ్రేష్ఠమైన క్షత్రియుడికి తగిన లక్షణం; అని= అనుకొని; ఆ+పనికిన్=యుద్ధంలో వారి మరణానికి; వగవన్= బాధపడను; ప్రీతి+అయ= ఇంకా (ఆ పని వలన), సంతోషమే; కలుగున్= కలుగుతున్నది.

తాత్పర్యం: యుద్ధం కోరిన కొడుకులు క్రమంగా అపజయం కలుగుతున్నా పారిపోయి వెనుకకు రాకుండా అందరూ మరణించి ఊర్ధ్వలోకాలకు చేరుకొన్నారు. అది క్షత్రియులకు తగినదే కాబట్టి అందుకు నేను విచారించను. ఇంకా సంతోషమే పొందుతున్నాను.

వ. అని పలికి పాండవాగ్రజుఁ జేరం బిలిచి, యతనితోడ. 24

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= బంధువులతో పైవిధంగా చెప్పి; పాండవ+అగ్రజున్= పాండురాజు సుతులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజును; చేరన్= దగ్గరకు; పిలిచి= రమ్మని; అతని తోడన్= ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అంటున్నాడు - తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: బంధువులతో ఈ విధంగా పలికి, ధర్మరాజును దగ్గరకి పిలిచి అతడితో ఇట్లా అంటున్నాడు.

సీ. నీ వరయంగ సుఖావాప్తిఁ గొఱఁత లే । కుండితిఁ జనవును నుజ్జ్వలంపుఁ
దేజంబుఁ గలిగి వర్తించితి దానంబు లంచితములుగఁ బె క్కాచరింపఁ
గంటి శ్రాద్ధంబులు గాంధారిసుతులకుఁ । బలుమాఱుఁ జేసితిఁ; బరమధర్మ
శీల పాంచాలికిఁ జెట్ట చేసి రగణ్య । పుణ్యుండ వగు నీదు భూరిలక్ష్మి

తే. నపహరించి రద్దుర్యోధనాదు లట్టి; కష్టచరితులఁ బాడిమైఁ గయ్యమునన
నిహతులుగఁ జేసి తక్కురునికర మూర్ధ్వ; భువనగతిఁ గాంచి సుఖ మందె భూపవర్య! 25

ప్రతిపదార్థం: భూపవర్య!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!; నీవు= నీవు (ధర్మరాజు); అరయంగన్= పరిశీలింపగా; సుఖ+అవాప్తిన్= రాజ్యం మొదలైన సుఖాలు పొందటం చేత; కొఱఁత లేక= ఏలోటూ లేకుండా; ఉండితిన్= ఉన్నాను; చనవును= ప్రేమా; ఉజ్జ్వలంపు= మిక్కుటమైన; తేజంబున్= ప్రకాశమూ; కలిగి= కలిగిఉండి; వర్తించితిన్= నడుచుకొన్నాను. (అందువలననే నేను) దానంబులు= దానాలు; పెక్కు= చాలా; అంచితంబుగన్= ప్రశస్తంగా; ఆచరింపన్+కంటిన్= చేయగలిగాను; గాంధారిసుతులకున్= దుర్యోధ నాదులకు; శ్రాద్ధంబులు= శ్రాద్ధాలు; పలుమాఱున్= అనేక పర్యాయాలు; చేసితిన్= చేశాను; దుర్యోధనాదులు= దుర్యోధనుడు మొదలైన కొడుకులు; పరమ ధర్మశీల= ఉత్తమమైన న్యాయపు నడవడి గలిగిన; పాంచాలికిన్= ద్రౌపదికి; చెట్ట= కీడు; చేసిరి= చేశారు; అగణ్య= లెక్కింపరాని; పుణ్యుండవు= ధర్మములు గలిగినవాడవు; అగు= అయిన; నీదు భూరిలక్ష్మిన్= నీ గొప్ప సంపదను; దుర్యోధన+ఆదులు= దుర్యోధనుడు మున్నగువారు; అపహరించిరి= కాజేశారు; అట్టి= అటువంటి; కష్టచరితులన్= దుర్మార్గపు నడత గలిగిన దుర్యోధనాదులను; కయ్యమునన్+అ= యుద్ధంలోనే; పాడిమైన్= న్యాయంగా; నిహతులుగన్= చంపబడినవారినిగా; చేసితి(వి)= చేశావు (చంపావు); ఆ+కురునికరము= యుద్ధంలో నీవు చంపిన ఆ కౌరవ వీరు లందరూ; ఊర్ధ్వ భువన గతిన్= ఉత్తమలోకాలలో, ఉనికిని; కాంచి= పొంది; సుఖము= సుఖాన్ని; అందెన్= పొందారు.

తాత్పర్యం: 'రాజశ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా! నీవు ఏలోటూ లేకుండా చూస్తూ ఉండగా సుఖంగా ఉన్నాను. అభిమానాన్నీ, ఇతర జనాలపై ప్రభావాన్నీ, (అధికారమూ) చూపుతూ వ్యవహరించాను. నీవలన గొప్పదానాలు చేయగలిగాను. మా పుత్రులకు శ్రాద్ధక్రియలు పలుసార్లు మేలుగా చేయగలిగాను. ఉత్తమురాలైన పాంచాలిని పరాభవించి, నీ సంపదలు కాజేసిన దుర్యోధనాదులను న్యాయంగా యుద్ధంలోనే చంపావు. వాళ్లందరూ ఉత్తమలోకాలలో సుఖంగా ఉన్నారు.

క. కావున నేమియుఁ జేయం । గా వలవదు వారికయి యకారణ కరుణా
శ్రీవిలసితుఁ డగునీతో । నా విధముం జెప్పవలసె నరవరముఖ్యా! 26

ప్రతిపదార్థం: నరవరముఖ్యా!= రాజ శ్రేష్ఠా! (ధర్మరాజా!); కావునన్= అందుచేత; వారికయి= పుత్రులకొరకు; ఏమియున్= ఇంక ఏ విధమైన పనులూ; చేయంగాన్= చేయటం; వలవదు= అవసరం లేదు; అకారణ= హేతువు (ప్రయోజనం మొ॥) లేకుండానే;

కరుణాశ్రీ= దయాసంపదతో; విలసితుఁడు+అగు= (పకాశిస్తూ ఉన్న; నీతోన్= నీతో; నా విధమున్= నన్ను గురించి; చెప్పవలసెన్= చెప్పవలసి ఉన్నది.

తాత్పర్యం: రాజా! దుర్యోధనాదులకొరకు దాన శ్రాద్ధాదికార్యాలు అనేకం చేశాను. కాబట్టి ఇక వారికొరకు కొత్తగా చేయవలసిం దేమీ లేదు. సహజంగా దయ గలిగిన నీతో ఇపుడు నావిషయమే చెప్పుకోవలసి ఉన్నది.

విశేషం: 'అకారణ కరుణాశ్రీవిలసితుఁడు' అనే విశేషణం సాభిప్రాయం. ధృతరాష్ట్రుడిపై చూపుతున్న అభిమానాన్నీ దుర్యోధనాదులకు పుణ్యలోక ప్రాప్తి దానాదు లేర్పరచటాన్నీ సూచిస్తూనే తర్వాత తాను కోరబోయే అంశం కూడా తప్పక నెరవేర్చాలి అని ధృతరాష్ట్రుడి అభిప్రాయం.

సీ. ఏ కార్యమైనను నెవ్వఁడేనియుఁ జేయఁ। దొడఁగునప్పుడు విను పుడమితేని
చే ననుజ్ఞాతుఁ డై కాని తొడంగఁ గా। దట్లు గావున వార్ధకాభిలీఢ
మైన మదీయకాయమునకు సంస్కార। మాచరింపఁగఁ దప మాచరించు
పనికి భూపాల! నీయనుమతి వడయంగ। వలసి చెప్పెద రాజవంశజునకు

ఆ. సమరమరణ మొండె, విమలతపమునకుఁ। జొచ్చి యందు నిలిచి చచ్చు టొండె
వలయు; నస్మదీయకులముఖ్యు లిట్టుల। నడపి రనుపు నన్ను నడవి కనఘ! 27

ప్రతిపదార్థం: భూపాల!= ఓ, (ధర్మ) రాజా!; విను= నా విధం వినవలసింది; ఎవ్వఁడు+ఏనియున్= ఎంతటివాడు అయినప్పటికీ; ఏకార్యము+ఐననున్= ఎంతటి పని అయినా గాని; చేయన్= చేయడానికి; తొడఁగు+అప్పుడు= ప్రారంభించేటప్పుడు; పుడమితేనిచేన్= భూపాలకుడి చేత; అనుజ్ఞాతుఁడు+అయి= అనుమతించబడినవాడు అయితేనే; కాని= తప్ప; తొడంగన్= ప్రారంభించడం; కాదు= కూడదు; అట్లు కావునన్= పద్ధతి అది కాబట్టి; వార్ధక+అభిలీఢము= ముసలితనం చేత ఆక్రమింపబడింది; ఐన= అయినటువంటి; మదీయ కాయమునకున్= నా శరీరానికి; సంస్కారము= శోధనం; ఆచరింపఁగన్= చేయటానికి; తపము= తపస్సు; ఆచరించుపనికిన్= చేయవలసిన కార్యానికి; నీ+అనుమతి= నీ అంగీకారం; పడయంగన్+వలసి= పొందవలసి ఉండటం వల్ల; చెప్పెదన్= అనుమతిమ్మని అడుగుతున్నాను; రాజవంశజునకున్= క్షత్రియుడికి; సమర మరణము+ఒండెన్= యుద్ధంలో మరణించడమో, లేదా; విమల తపమునకున్= శ్రేష్ఠమైన తపస్సునకు; చొచ్చి= పూనుకొని; అందున్= ఆ తపస్సులోనే; నిలిచి= స్థిరపడి; చచ్చుట ఒండెన్= మరణించటమో; వలయున్= అవసరం; అస్మదీయ-కుల-ముఖ్యులు= నా వంశంలో పే రున్నవాళ్ళంతా; ఇట్టులన్= ఈ విధంగానే; నడపిరి= ఆచరించారు; అనఘ!= పాప మెరుగని వాడా-ధర్మరాజా! అందువలన; నన్నున్= నన్ను; అడవికిన్= అరణ్యానికి; అనుపు= (అనుమతించి) పంపవలసింది.

తాత్పర్యం: (ధర్మ)రాజా! ముందుగా రాజునుండి అనుమతి తీసికొనకుండా, ఆ రాజ్యంలో వా డెవడైనా, ఎటువంటి పనైనా ప్రారంభించకూడదు. ఇపుడు ముసలితనం నా శరీరాన్ని మింగేస్తున్నది. ఈ శరీరాన్ని శుద్ధి చేయాలంటే తపస్సు చేయాలి. అందుకు నీవు అనుమతించాలి. క్షత్రియుడైన వాడు యుద్ధంలోనైనా మరణించాలి. లేదా తపస్సుతోనైనా శరీరాన్ని విడిచిపెట్టాలి. (వ్యాసుడూ ఇదే మాట చెప్తాడు 48 పద్యం). ముఖ్యమైనవా ళ్ళందరూ ఈ పద్ధతినే అనుసరించారు. కాబట్టి తపస్సు చేసుకోవడం కోసం నన్ను అడవులకు పంపుము.

క. రాజు గురుఁ డెల్లవారికి;। రాజోత్తమ! గురునియాజ్ఞ రంజిల్లఁగఁ బే
రోజం జేసిన కృత్యము। సూ జగములు రెంటియందు శోభన మిచ్చున్. 28

ప్రతిపదార్థం: రాజ+ఉత్తమ!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!; (ధర్మరాజా!); ఎల్లవారికిన్= రాజ్యంలోని పిన్నలు పెద్దలు అందరికీ; రాజు= పాలకుడు; గురుఁడు= గురువు; గురుని+ఆజ్ఞ= గురువుయొక్క శాసనం; రంజిల్లఁగన్= ఒప్పుతూ ఉండగా; పేరు+ఓజన్= మిక్కిలిగా అదే క్రమంలో; చేసిన కృత్యము+చూ= చేసినటువంటి పనే సుమా; జగములు= లోకాలు; రెంటియందున్= రెండింటిలోనూ; (ఇహపరాలలో) శోభనము= ప్రకాశం, కీర్తిని; ఇచ్చున్= కలుగజేస్తుంది.

తాత్పర్యం: రాజా! రాజ్యంలో వా రందరికీ రాజే పూజ్యుడు. అటువంటి రాజు అనే గురువు యొక్క ఆజ్ఞతో చేసినపని మాత్రమే ఇహపరసుఖా లందిస్తుంది.

తే. ఏను గాంధారియును దపోమాననీయ । మునుల చేరువ వల్కలములు ధరించి
కందమూల ఫలముల నాఁకలి హరించి । నిన్ను దీవించుచుండెద మన్న నతఁడు. 29

ప్రతిపదార్థం: ఏనున్= నేనూ (ధృతరాష్ట్రుడు); గాంధారియును= గాంధారీ; తపన్= తపస్సుచేత; మాననీయ= గౌరవించదగిన; మునుల= మునుల యొక్క; చేరువన్= సమీపంలో; వల్కలములు= నారవస్త్రాలు; ధరించి= కట్టుకొని; కంద-మూల-ఫలములన్= దుంపలు, వేళ్లూ, పండ్లతో; ఆఁకలిన్= ఆకలిని; హరించి= పోగొట్టి; నిన్నున్= నిన్ను (ధర్మరాజును); దీవించుచున్+ఉండెదము= మేలు కలగాలని ఆశీర్వదిస్తూ ఉంటాము; అన్నన్= అని ధృతరాష్ట్రుడు అనగానే; అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు- ఇట్లా అంటున్నాడు; (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: నేనూ గాంధారీ నారబట్టలు కట్టుకొని అడవులకు పోయి, అక్కడ మహర్షులను సేవిస్తూ, దుంపలూ, వేళ్ళూ, పండ్లూ తింటూ ఆకలి దీర్చుకొంటూ (సుఖంగా ఉండాలని) నిన్ను ఆశీర్వదిస్తూ ఉంటాము' అని ధృతరాష్ట్రుడనగా అతడితో ధర్మరాజు ఇట్లా అంటున్నాడు.

విశేషం: 'నిన్ను దీవిస్తూ వుంటాం' అనటంలో నగరంలో లేకపోయినా ఎక్కడ ఉన్నా, ఎలా (మునివృత్తితో) ఉన్నా (ధర్మరాజు) శ్రేయస్సు కోరుతూ ఉంటాము కాబట్టి మేం అడవులకు పోవటానికి అనుమతించవచ్చని అభిప్రాయం.

క. ధరణీరాజ్యము నాకును । నరవర! సౌఖ్యంబుఁ జేయునా! నీ వివ్మై
దురపిల్లి దుష్కరం బగు । నరణ్యవాసమున కేఁగినట్టిది యైనన్. 30

ప్రతిపదార్థం: నరవర= రాజా; నీవు= నీవు (ధృతరాష్ట్రుడు); ఈ+మైన్= ఈ విధంగా; దురపిల్లి= దుఃఖించి; దుష్కరంబు+అగు= ఆచరణానికి సాధ్యం కాని; అరణ్యవాసమునకున్= అడవులలో నివసించటానికి; ఏఁగిన+అట్టిది+అ= వెళ్ళినట్లు; ఐనన్= అయితే; ధరణీ రాజ్యము= (నీవు లేని) ఈ భూమి పాలనం; నాకున్= నాకు మాత్రం; సౌఖ్యంబున్= సుఖాన్ని; చేయునా!= కలిగిస్తుందా?

తాత్పర్యం: మహాత్మా! నీవు ఈ విధంగా బాధపడి కఠోరమైన అరణ్యాలలో ఉండటానికి వెళ్లితే ఈ రాజ్యం నాకు మాత్రం సుఖ మిస్తుందా?

విశేషం: నీవు అడవులకు వెళ్ళితే అనటంలో నీవు లేకుంటే ఈ ప్రభుత్వం గూడా నా కక్కరలేదు. ఈ రాజ్యం కంటె నీవే ఎక్కువ అని ధర్మరాజు భావం. రాజ్యము సౌఖ్యము చేయునే - ధర్మరాజే రాజయినా పెద్దవాడుగా ధృతరాష్ట్రుడు నడిపించిన ప్రకారం పోవటంలో పాలనం బరువు ధర్మజుడికి తక్కువ. అపుడు పరిపాలనం సుఖం పెద్ద దిక్కుగా (ధృతరాష్ట్రుడు) లేకపోతే తానై అన్నిటికీ బాధ్యత తీసికొనవలసివస్తే అపుడు ప్రభుత్వంవలన సుఖం ఉండదు.

ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో మాటాడుతూ మొదటగా అన్నది నీ వరయంగ సుఖావాప్తి కొఱఁత లేకుండితి - భూపవర్య! (25పద్యం). దానికి సమాధానంగా ధర్మరాజు ధరణీరాజ్యంబు నాకును సౌఖ్యంబుఁ జేయునా అన్నాడు. రాజ్యం సుఖం కాదు గాబట్టి దాని కొరకు దుర్యోధనాదులను చంపా వనరాదని తాత్పర్యం. 'దురపిల్లి'- ఆశ్రమవాస ధర్మనిర్వహణకుగాను అరణ్యవాసం పోతే అంటే ఇట్లా పాండవులు రాజ్యం వలన సుఖపడుతున్నారని భావించే వీలుంది. ఏడుస్తూ ధృతరాష్ట్రుడు పోతే నాకు సుఖం లేదు. మనస్స్ఫూర్తిగా నిజంగా ఆశ్రమవాసం ధృతరాష్ట్రుడు కోరటం లేదని ఆంతర్యం ధర్మరాజుకు అర్థం అయింది.

ధర్మరాజాదులు సుఖపడుతున్నారనీ, బాధపడుతూ పాండవుల సుఖం చూస్తూ వాళ్ళ దగ్గర ఉండలేకపోవటంవలననే ధృతరాష్ట్రుడు అడవులకు వెళ్ళిపోదామనుకొంటున్నాడన్నమాట. ఇమ్మై- అనేమాట ధృతరాష్ట్రుడు బాధపడుతున్న కారణాలనేకంగా నిర్దేశిస్తూ - అది ఉచితం కాదని ధ్వనింపజేస్తుంది. సౌఖ్యంబు చేయునా, ఇమ్మై దురపిల్లి- అంటే - ధరణీ రాజ్యం వలన నేను సుఖపడుతున్నానని బాధపడి - ఆకారణంగా - మా సుఖం చూడలేని కారణంగా అడవులకు పోతానంటున్నావు. 'దుష్కర' మైనా అరణ్యవాసం కోరుకొనటం వలన పాండవుల రాజ్యసుఖానికి ధృతరాష్ట్రుడు ఎంతో మిక్కుటంగా విచారిస్తున్నాడని ధర్మరాజు భావంగా గోచరిస్తుంది. ఇటువంటి తక్కువస్థాయి ఆలోచనలు గలిగినవాడుగా గుర్తిస్తూ నరవర అని సంబోధించడంలో విపరీతార్థవివక్ష ఉంది.

తే. గూఢబుద్ధి వై నమ్మించి కురువరేణ్య ! । యే నెఱుంగక యుండంగ నిట్లు శోక
వనధిఁ దేలుచు నుండి తివ్వనట గంటి । నింక రాజ్యంబు నా కెట్టు లించుఁ జెపుమ. 31

ప్రతిపదార్థం: కురువరేణ్యా!= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడా!; గూఢ బుద్ధిని+ఐ= అసలైన ఆలోచనలను రహస్యంగా దాచుకొని; నమ్మించి= బాధలు మరచినట్లుగా, నేను (ధర్మరాజు) నమ్మేటట్లుగా నడుచుకొని; ఏను= నేను, (ధర్మరాజు); ఎఱుంగక+ ఉండంగన్= తెలిసికొనలేకపోగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; శోకవనధిన్= దుఃఖం అనే సముద్రంలో; తేలుచున్+ఉండితి(తి)= తేలిపోతూ ఉన్నావు; ఈ+వనట= (అందువలన), ఈ విధమైన బాధ; కంటిన్= నేనూ పొందాను; ఇంకన్= ఈ బాధ వలన; నాకున్= నాకు; రాజ్యంబు= ప్రభుత్వం; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; ఇంచున్?= ఇష్ట మవుతుంది?; చెపుమ= నీ వే చెప్పుము.

తాత్పర్యం: కురువంశశ్రేష్ఠా! బుద్ధిని దాచుకొని నమ్మించి నాకు తెలియకుండా ఈ విధంగా శోకసముద్రంలో తేలుతూ ఉండినావు. ఈ (దాచుకొన్న) నీ బాధను ఇప్పుడు చూచినాను. ఇంక రాజ్యము నాకెట్లా ఇష్టమవుతోందో చెప్పుము.

విశేషం: 25గీతం, 26 పద్యాలలో ధృతరాష్ట్రుడి మాటలలోని ఆంతర్యానికి సమాధానం ధర్మరాజు ఈ పద్యం.

ఉ. తల్లియుఁ దండ్రియున్ గురుఁడు దైవము నా కరయంగ నీవ భూ
వల్లభ! నీవు కానన నివాసము గోరి చనంగ నెట్టు లే
నుల్లము వట్టి హస్తిపురి నుండఁగ నేర్తు? యుయుత్సుఁ బెంపు శో
భిల్లఁగ రాజుఁ జేయు; నినుఁ బ్రీతి యెలర్పఁగఁ గొల్చి వచ్చెదన్. 32

ప్రతిపదార్థం: భూవల్లభ!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); అరయంగన్= పరిశీలించి చూస్తే; నాకున్= నాకు; తల్లియున్= తల్లీ; తండ్రియున్= తండ్రీ; గురుఁడున్= గురువూ; దైవమున్= దైవమూ; నీవు+అ= నీవే; నీవు= అటువంటి నీవు; కానన నివాసము= అడవులలో నివసించటాన్ని; కోరి= స్వయంగా అభిలషించి; చనంగన్= వెళ్ళిపోతే; ఏన్= నేను; ఉల్లము= మనసును; పట్టి= నిగ్రహించుకొని; హస్తిపురిన్= హస్తినగరంలో; ఉండఁగన్= ఉండటానికి; ఎటులు= ఏ విధంగా; నేర్తున్= ఓర్చుకొనగలను; పెంపు= గౌరవం; శోభిల్లఁగన్= అతిశయించేవిధంగా; యుయుత్సున్= నీ కొడుకైన యుయుత్సుణ్ణి; రాజున్= ఈ రాజ్యానికి పాలకుడిగా;

చేయు(ము)= చేయవలసింది; ప్రీతి= ఇష్టం; ఎలర్పఁగన్= అధికం కాగా; నినున్= నిన్ను; కొల్చి= సేవిస్తూ; వచ్చెదన్= నీతో అరణ్యావాసానికి నేనూ వస్తాను.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! పరిశీలించి చూస్తే నాకు తల్లీ, తండ్రీ, గురువూ, దైవం అన్నీ నీవే. నా సర్వస్వం అయిన నీవు బుద్ధిపూర్వకంగా అరణ్యావాసానికి వెళ్ళితే మనసు చిక్కబట్టుకుని నే నీ రాజధానిలో ఎట్లా ఉండగలను. నీ కొడుకైన యుయుత్సుడిని ఈ రాజ్యానికి రాజును చేయుము. నేను సంతోషంగా నిన్ను సేవిస్తూ నీతోపాటు అరణ్యాలకు వస్తాను.

విశేషం: రాజైన ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడిని అడవులకు అనుసరించగోరుతున్నాడు. కాబట్టి తాను హస్తిపురిలో లేకుంటే రాజ్యం అరాజకం అవుతుంది. అట్లా కాకూడదు కాబట్టి ముందుగా వేరే రాజుని ఏర్పరిచే విషయం ప్రస్తావించటం రాజనీతిజ్ఞత. అయితే యుయుత్సుడిని రాజు చేయు మనడం విశేషం. తన కొడుకులను చంపి ధర్మరాజు రాజయ్యాడని ధృతరాష్ట్రుడు బాధపడుతున్నట్లుగా అతని మాటలలో గూఢంగా ఉన్న అంశం ధర్మరాజు గ్రహించాడు. కాబట్టే ధృతరాష్ట్రుడికి కొడుకైన యుయుత్సుడిని రాజు చేయు మంటున్నాడు. తన సొంత కొడుకే రాజు అయితే ధృతరాష్ట్రుడికి కొంత బాధ తగ్గుతుంది. పాండవులు పరాయి వాళ్ళనుకొంటున్నాడు ధృతరాష్ట్రుడు. పెంపు శోభిల్లఁగ - యుయుత్సుడిని రాజు చేస్తే యుయుత్సుడికే కాక ధృతరాష్ట్రుడు తనకు (తన కొడుకు రాజైనందు వలన) పెంపు శోభిల్లుతుందని భావిస్తాడు. ధర్మరాజు రాజవటం వలన తన పెంపు పోయినట్లు భావిస్తున్నాడన్నమాట. వైశ్య స్త్రీ వలన పుట్టినా రాజును చేస్తే యుయుత్సుడికి (లేని) పెంపు శోభిల్లుతుంది. మేం రాజ్యం సంపాదించుకొన్నాం. నీవు ఇవ్వలేదు కాబట్టి యుయుత్సుడు అట్లా సంపాదించలేడు. నీవే అతడిని రాజును చేయాలి అని ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు అసామర్థ్యం సూచన. రాజ్యార్హత లేనివాడు కావటం వలననూ, ఇలాగే ప్రీతి యెలర్పఁగ - నీకు (ధృతరాష్ట్రుడికి) సంతోషం కలిగేటట్లుగా నీకు సేవచేస్తూ అడవులకు వస్తానని ధర్మరాజు భావం. యుయుత్సుడిని రాజును చేసిన తర్వాత కూడా అరణ్యావాసం చేయాలని నీవనుకుంటే (అప్పటికీ పాండవులు రాజధానిలో సుఖపడతా రేమో ననే బాధ ఉండి 'అహం వనం గమిష్యామి, భవా న్రాజ్యం ప్రశాస్త్విదమ్' నేనే అడవులకు పోతే నీవు రాజ్యం చేసుకోమనడం ధృతరాష్ట్రుడి దోషం మరీ ఎక్కువ చేస్తుంది. అందుకే తిక్కన ధృతరాష్ట్రుడితో అరణ్యానికి వస్తా ననిపించాడు. ఇక్కడ కూడా అప్పుడు నేనూ అడవులకు వస్తా నంటాడు ధర్మరాజు.

క. అతఁ డౌరసుండు నీ కీ। క్షితి కొడయుఁడు దుర్యశంబుచేఁ గుందుట భూ
పతివర! కని కని మీ రి। ట్లతి మాత్రము చేయఁదగునె యక్కట నాకున్? 33

ప్రతిపదార్థం: భూపతివర!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ధృతరాష్ట్రా!; అతఁడు= ఆ యుయుత్సుడు; నీకున్= నీకు; ఔరసుండు= ధర్మపత్నియందు పుట్టినవాడు; ఈక్షితికిన్= ఈ కురురాజ్యానికి; ఒడయుఁడు= యజమానుడు; దుర్యశంబుచేన్= (కౌరవులను) చంపటం అనే అపకీర్తి చేత; కుందుట= నేను బాధపడుతూ ఉండడం; కని కని= బాగా చూచి కూడా; అక్కట= అయ్యో; నాకున్= నాకు; మీరు= మీరు (గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అతిమాత్రము= (ఆ దుఃఖాన్ని) ఇంకా అధికం; చేయన్+తగునె?= చేయటం ఒప్పుతుందా?

తాత్పర్యం: రాజులలో శ్రేష్ఠుడా! ఆ యుయుత్సుడు నీకు ధర్మపత్ని యందు పుట్టినవాడే కాబట్టి ఈ కౌరవరాజ్యానికి అతడే రాజు. ఇప్పటికీ బంధువినాశాదులవలన అపకీర్తితో, విచారిస్తుండటం కళ్లారా చూచి కూడా ఇంకా నాదుఃఖాన్ని అధికం చేయటం సమంజసమేనా?

సీ. **నీవు రాజవు గాక నీ కేను రాజనే? । గురుని మహారాజుఁ గురువరేణ్యు**
నిటు చేయు మని పంప నే నొడయండనే? । దుర్యోధనాదుల దుష్కృతములు
నా మదిలో నిల్ప, నేమును వారును । విధిమోహమున నైన విరస భావ
మావహిల్లినఁ బుట్టె నంతలు పనులు; గాం । ధారియు గొంతియు గారవమున

ఆ. **నాకు నొక్కరూప; మీకుఁ గాననవాస । మెల్ల భంగిఁ గలుగు నేని యేనుఁ**
దగిలి తోన వత్తుఁ దగుమాటగా నాటఁ గాదు నాదుహృదయగతియు నిట్ల. 34

ప్రతిపదార్థం: రాజవు= ఈ రాజ్యానికీ, నాకూ రాజువి; నీవు= నీవే; కాక= అంతే కాని; నీకున్= నీకు; ఏను= నేను; రాజనే?= రాజునా?; గురునిన్= గురువు; మహారాజున్= చక్రవర్తిని; కురువరేణ్యున్= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడూ అయిన నిన్ను; ఇటు= ఈ విధంగా; చేయుము= చేయవలసింది; అని= అనే తీరుగా; పంపన్= ఆజ్ఞ చేయటానికి; నేను= నేను; ఒడయండనే?= ఏలికనా?; దుర్యోధనాదుల= దుర్యోధనుడు మొదలైన వారి (నీ కొడుకుల); దుష్కృతములు= చెడు పనులు; నా మదిలోన్= నా మనస్సులో, నిల్పన్= ఉంచుకోలేదు (మరిచాను); ఏమును= మేమూ (పాండవులు); వారును= దుర్యోధనాదులూ; విధిమోహమునన్= బ్రహ్మదేవుడు కల్పించిన అజ్ఞానం వలన; ఐన= పుట్టిన; విరసభావము= ద్వేషం; ఆవహిల్లినన్= ఆవరించటంవలన; అంతలు పనులు= అటువంటి దుష్కృతములు; పుట్టెన్= సంభవించాయి; నాకున్= నాకు; గారవమునన్= ఆదరం విషయంలో; గాంధారియున్= గాంధారీ; గొంతియున్= కుంతీదేవీ; ఒక్కరూపు+అ= ఒకటే; మీకున్= అటువంటి మీ యిద్దరికి; ఎల్ల భంగిన్= అన్ని విధాలుగానూ; కానన వాసము= అడవులలో ఉండడం; కలుగున్+ఏని= సంభవించే పక్షంలో; ఏనున్= నేను కూడా; తగిలి= వెన్నంటి; తోన్+అ= మీతో కలిసే; వత్తున్= అడవులకు వస్తాను; తగు మాటగాన్= మీ మాటలకుబదులుగా, ఆటన్+కాదు= పలుకుటకాదు; నాదు హృదయగతియున్= నా మనసులో ఉన్నది కూడా; ఇట్లు+అ= ఇంతే.

తాత్పర్యం: నువ్వే (నాకూ, అందరికీ) రాజువి కాని నీకు నేను రాజును కాదు. గురువువీ, మహారాజువీ, వంశశ్రేష్ఠుడివీ అయిన నిన్ను ఇట్లా చేయు మని ఆజ్ఞాపించటానికి నేను అధికారిని కాదు. నీ కొడుకులు చేసిన కీడు పనులు నేను మనసులో పెట్టుకొనలేదు (మరిచేపోయాను). విధి వలన అజ్ఞానంతో ద్వేషం ఏర్పడి అటువంటి కీడు పనులు జరిగాయి. నాకు గాంధారీ, కుంతీ ఇద్దరూ ఒకటే. సమానంగా గౌరవిస్తాను. అటువంటి గాంధారీ, నీవూ ఏ విధంగా నైనా అడవికి పోవడం తప్పకపోతే వెన్నంటి నేనూ మీతోపాటే వస్తాను. ఇది నిజం. సమయానికి తగినట్లు మాటాడటం కాదు. నా మనసులో ఉన్న మాట అదే.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడు తనతో చెప్పిన మాట లన్నింటికీ సంగ్రహంగా ఇక్కడ ధర్మరాజు సమాధానం చెప్పాడు.

క. **పలికెద నే సత్యము నా । కిల ప్రీతిం జేయ దధిప! యీ వి ట్లయినం**
గులము కలఁక దైవకృతం । బలఘుమతీ! విడువు శోక మరయుము నన్నున్. 35

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా!; నేన్= నేను; సత్యము= యథార్థం; పలికెదన్= చెపుతున్నాను; ఈవు= నీవు; ఇట్లు+అయినన్= ఇట్లాగు అయితే; నాకున్= నాకు; ఇల= రాజ్యం; ప్రీతిన్= సంతోషాన్ని; చేయదు= కలిగించదు; అలఘుమతీ!= దొడ్డబుద్ధి కలవాడా; కులము కలఁక= మన వంశంలో ఏర్పడ్డ కలత; దైవకృతంబు= దేవుడు కల్పించిందే; శోకము= పుత్రవియోగాదులవలన పుట్టిన దుఃఖాన్ని; విడువు= విడిచిపెట్టుము; నన్నున్= నన్ను; అరయుము= కాపాడుము.

తాత్పర్యం: రాజా! నిజం చెపుతున్నాను. నీవు ఈ విధంగా శోకిస్తూ అరణ్యాలకు పోతే (నీవు లేని) యీ రాజ్యం వలన నాకు సుఖం లేదు. ఇంక మనకులంలో ఏర్పడ్డ కలతలు దైవం వలన కలిగినవే. దొడ్డబుద్ధి గలవాడా!. ఇక దుఃఖాన్ని విడిచిపెట్టుము, నన్ను ఉద్ధరించుము.

విశేషం: మొత్తం తన సమాధానం సారాన్ని ఇక్కడ ధర్మరాజు సంగ్రహంగా చెప్పుతున్నాడు. ఇక్కడినుండి ధర్మరాజు మాటలు సూటిగా అంతరార్థం ఇంకొక విధంగా లేకుండా తోస్తుంది. ఇదే సత్య మన్నమాట.

తే. నీకు శుశ్రూష యొనరించి నృపవరేణ్య! చిత్తతాపంబు మానంగఁ జేసికొందు
నని తలంచు నన్ విడువంగ నగునె? యవన। తుండ నై నిన్ను వేఁడెదఁ దొఱఁగు వగలు. 36

ప్రతిపదార్థం: నృపవరేణ్య!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!; నీకున్= నీకు; శుశ్రూష= (చెప్పిన పనులు చేస్తూ) సేవ; ఒనరించి= చేసి; ఆ విధంగా; చిత్త - తాపంబు= మనసులో చింతను; మానంగన్= అణగి పోయేటట్లుగా; చేసికొందున్= చేసుకుంటాను; అని= అనే విధంగా; తలంచు= ఆలోచించే; నన్= నన్ను; విడువంగన్= విడిచిపెట్టటం (అరణ్యాలకు వెళ్ళటం); అగునె?= ఉచితమా?; అవనతుండను= వినమ్రుడిని; ఐ= అయి (వంగి); నిన్నున్= నిన్ను; వేఁడెదన్= ప్రార్థిస్తున్నాను; వగలు= బాధలు; తొఱఁగు(ము)= విడిచిపెట్టుము:

తాత్పర్యం: రాజులలో శ్రేష్ఠుడి వైన ధృతరాష్ట్రుడా! నీకు సేవ చేసికొంటూ నా బాధలు మరచిపోవా లనుకొనే నన్ను విడిచి అరణ్యాలకు వెళ్ళకుము. ప్రాధేయపడుతున్నాను. నీ శోకాన్ని విడిచిపెట్టుము.

విశేషం: ధర్మరాజు ప్రాధేయపడడంలో ధృతరాష్ట్రుడి శోకం ధర్మరాజును చాలా బాధపెట్టినట్లు చెప్పుతుంది. ధృతరాష్ట్రుడిని తృప్తి పరచలేకపోవడంతో 15 సంవత్సరాలుగా తాను పడ్డ శ్రమంతా వృథా అయినపుడు ఈ విధంగా బాధపడటం సహజమే.

క. అనుచు నతని చరణంబులు। తన ఫాలతలంబు చేర్చె ధర్మతనయుఁడా
తని గ్రుచ్చి యెత్తి కౌఁగిట। నెనయంగాఁ జేర్చి యాతఁ డిట్లను నధిపా! 37

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= జనమేజయరాజా!; అనుచున్= పైవిధంగా అంటూనే; ధర్మతనయుఁడు= ధర్మరాజు; తన, ఫాలతలంబు= తన నుదుటి ప్రదేశాన్ని, శిరస్సును; అతని చరణంబులు= ధృతరాష్ట్రుడి పాదాలను; చేర్చెన్= చేరేటట్లు చేశాడు; అతఁడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ఆతనిన్= పాదాభివందనం చేస్తున్న ధర్మరాజును; గ్రుచ్చి= గట్టిగా పట్టుకొని; ఎత్తి= పైకి లేపి; కౌఁగిటన్= తన బాహువుల మధ్య; ఎనయంగాన్= కుదురుగా; చేర్చి= చేర్చుకొని; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయమహారాజా! 'నీ సేవ చేస్తూ నా విచారం పోగొట్టుకొంటా' నని మొదలుగా ఆ మాటలు అంటూనే ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడి పాదాలపై తన శిరస్సు ఉంచి ప్రణామం చేశాడు. ధృతరాష్ట్రుడు ఆ ధర్మరాజును పట్టుకొని లేపి కౌగిలిలో చేర్చుకొని ఇలా అంటున్నాడు.

తే. నీవు శుశ్రూష చిరకాలనియతిఁ జేసి। తేను వృద్ధుండ నైతి; నా కింకఁ దపము
వలవదయ్య? రాజును బాలివాఁడ యెవ్వ। రేమి చేసిన ఫలములయెడ నృపాల!' 38

ప్రతిపదార్థం: నృపాల!= (ధర్మ) రాజా!; నీవు= నీవు; చిరకాల నియతిన్= చాలాకాలం నియమంగా; శుశ్రూష= సేవ; చేసితి(వి)= (నాకు) చేశావు; ఏను= నేను; వృద్ధుండన్= ముసలివాడిని; ఐతిన్= అయ్యాను; ఇంకను= ఈ వార్ధక్యంలో; నాకున్= నాకు; తపము= తపస్సు చేసికొనటం; వలవదు+అయ్యె?= వద్దా?; ఎవ్వరు= రాజ్యంలో ప్రజలలో ఎవరైనా; ఏమి= ఏపని; చేసినన్= చేసినా; ఫలముల - ఎడన్= దానికి కలిగే ఫలితం విషయంలో; రాజును= రాజు కూడా; పాలివాఁడు+అ= భాగస్థుడే.

తాత్పర్యం: రాజా! నీవు చాలాకాలంగా నియమంగా నాకు శుశ్రూష చేస్తూనే వున్నావు. ఇపుడు నేను పెద్దవాణ్ణయిపోయాను. ఈ వార్ధక్యంలో నైనా తపసు చేసికొనవద్దా? ప్రజలు చేసిన ప్రతిపనికి కలిగే ఫలంలో రాజుకు కూడా భాగం ఉంటుంది.'

వ. అని పలికి విదుర కృప సంజయుల నుద్దేశించి తనకు ముఖశోషయుం దనుగ్లానియుం గలిమి నుగ్గడించి, నాలుక తొట్రుపడ వారలతో మీార లనునయవచనంబుల నజాతశత్రుం దెలి వొందం జేయుం' డని చెప్పి డప్పి యెక్కుడు గదిరిన గాంధారి తనువున మేను సేర్చి మూర్ఛిల్లుటయు నార్తి నొంది యక్కుంతీనంద నాగ్రజుం డిట్లని పలవించె. 39

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; పలికి= చెప్పి; విదుర - కృప - సంజయులన్= విదురుడినీ, కృపాచార్యుడినీ, సంజయుడినీ; ఉద్దేశించి= లక్ష్యం చేసికొని - వాళ్లతో; తనకున్= తనకు (ధృతరాష్ట్రుడికి); ముఖశోషయున్= నోరు ఎండిపోవటమూ, (నాలుక తడి ఆరటం), తను గ్లానియున్= (ఎక్కువ మాటాడటం వలన) శరీరం బలహీనమై పోవటమూ; కలిమి= ఉన్నవిషయాన్ని; ఉగ్గడించి= చెప్పి; నాలుక= నాలుక; తొట్రుపడన్= తడబడుతుండగా; వారలతోన్= ఆ విదురుడు మొదలైన వారితో-మీారలు= మీారు; అనునయవచనంబులన్= ఊరడింపు మాటలతో; అజాతశత్రున్= శత్రువులు లేనివాడిని - ధర్మరాజును; తెలివి+ఒందన్= తెలివి పొందేవిధంగా; చేయుండు= చేయండి; అని= అనే విధంగా; చెప్పి= పలికి; డప్పి= దాహం; ఎక్కుడు= అధికంగా; కదిరినన్= కలుగగా; గాంధారి తనువునన్= గాంధారి శరీరంపై; మేను= తన శరీరాన్ని, చేర్చి= ఉంచి; మూర్ఛిల్లుటయున్= సొమ్మసిల్లిపోగా; ఆ+కుంతీ నందన+అగ్రజుండు= కుంతి కొడుకులలో పెద్ద అయిన ధర్మరాజు; ఆర్తిన్= దుఃఖం; ఒంది= పొంది; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; పలవించెన్= దుఃఖించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజుతో పైవిధంగా పలికిన ధృతరాష్ట్రుడు విదుర, కృప, సంజయులతో 'నాకు నాలుక తడి ఆరిపోతున్నది. శ్రమవలన శరీరం దుర్బల మవుతున్నది' అని, నాలుక తడబడుతుండగా 'ఇక మీారే ధర్మరాజుకు ఊరటపు మాటలు చెప్పి విచారం పోగొట్టండి' అని చెప్పి దాహం ఎక్కువ కావటంతో గాంధారి శరీరాన్ని ఆసరా చేసికొని స్పృహ తప్పిపోయాడు. ధర్మరాజు అది చూచి దుఃఖంతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: విదురాదులు జ్ఞానులు, మాట నేర్పరులూ, పాండవులపై అభిమానం కలవారూ కాబట్టి వాళ్ళు జాగ్రత్తగా ధర్మరాజుకు అమోదయోగ్యంగా మాటాడగలరు. తనకంటె వాళ్ళ మాటలు ధర్మరాజు ఆప్తవాక్యంగా స్వీకరించనూ గలడు. కాబట్టి ధర్మరాజును సాంత్వనపరిచే బాధ్యత వారి కప్పగించాడు. ఉభయులకూ కావలసినవారు కాబట్టి తన అభిప్రాయాన్ని ధర్మరాజుకు నచ్చేటట్లుగా చెప్పుతారని. ధర్మరాజును అజాత శత్రువుగా పేర్కొనడంలో ధర్మరాజుకు తమపై శత్రుభావం ఉండదని మెచ్చుకోలూ, స్నేహంగా తమ అరణ్యవాసానికి అంగీకరించాలని సూచన. తనకు ముఖశోష, తనుగ్లానీ ఉన్నవన్నాడు. దానివలన నాలుక తొట్రుపాటూ, చివరికి మూర్ఛా కలిగాయి. కార్యకారణభావం కుదిరింది. మూర్ఛాస్థితి రావడం ముందుగా గుర్తించటం వలన గాంధారిని ఆశ్రయించాడు.

క. కరి దశసహస్ర బలవి। స్ఫురితుఁ డగు విచిత్రవీర్యపుత్త్రుఁ డొక తలో
దరి నూఁత గొనియె; విధి యె। వ్వరి హీనులఁ జేయఁ డకట వక్రుం డైనన్! 40

ప్రతిపదార్థం: కరి= ఏనుగులు; దశసహస్ర= పదివేలయొక్క; బల= శక్తిచే; విస్ఫురితుఁడు= వెలిగేవాడు; అగు= అయిన; విచిత్ర వీర్య పుత్త్రుఁడు= విచిత్రవీర్యుడి కొడుకు ధృతరాష్ట్రుడు; ఒక తలోదరిన్= ఒకానొకస్త్రీని; ఊఁత కొనియెన్= ఆధారం చేసికొని ఉన్నాడు; అకట!= అయ్యో!; విధి= బ్రహ్మ; వక్రుండు= వంకర; ఐనన్= అయితే; ఎవ్వరిన్= ఎంతటివారిని; హీనులన్= అల్పులుగా; చేయఁడు?

తాత్పర్యం: పదివేల యేనుగుల బలం కలిగిన ధృతరాష్ట్రుడు ఈనాడు ఒక అబలను ఆధారం చేసికొనవలసి వచ్చింది. బ్రహ్మ సరిగా చూడకపోతే ఎంతటి గొప్ప వాళ్ళనైనా మిక్కిలి హీనస్థితికి తెస్తాడు.

విశేషం: అలం; అర్థాంతరన్యాసం. (సామాన్యంచేత విశేషం సమర్థింపబడుతుంది.)

చ. 'అనిలజు మేని చంద మగు నాయసరూపము చూర్ణితంబు చే
సిన బలమాననీయుఁ డొక చేడియ నక్కట; యాశ్రయించె; నే
మనఁగల దవ్విధాతృ' నని యాతని కీడును మానసంబునం
జొనుపమి లావు పేరుకొని శోకము ధర్మజుఁ డొందె భూవరా! 41

ప్రతిపదార్థం: అనిలజు= వాయుపుత్రుడి; మేని చందము= శరీరము వంటిది; అగు= అయిన; ఆయసరూపము= ఉక్కు విగ్రహాన్ని; చూర్ణితంబు= పొడి అయ్యేటట్లుగా; చేసిన= చేసినట్టి; బల-మాననీయుఁడు= శక్తిచే ప్రశంసించ దగిన ధృతరాష్ట్రుడు; అక్కట= అయ్యో; ఒక చేడియన్= ఒకానొక ఆడదాన్ని; ఆశ్రయించెన్= అండగా చేసుకున్నాడు; ఆ+విధాతృన్= (అంతటి బలవంతుడి కీ గతి కల్గించిన) ఆ బ్రహ్మనుగూర్చి; ఏమి+అనన్+కలదు?= ఏమనవచ్చు?; అని= అని పలికి; భూవరా!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; అతని కీడును= ధృతరాష్ట్రుడు చేసిన అపకారాన్ని; తన మానసంబునన్= తన మనస్సులో; చొనుపమి= పెట్టుకోకపోవడంచేత; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; లావు= ధృతరాష్ట్రుడి బలాన్ని; పేరుకొని= ప్రశంసిస్తూ; శోకము= దుఃఖాన్ని; ఒందెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: 'భీముడి రూపంలో ఉన్న ఉక్కు విగ్రహాన్ని పొడిగా చేసిన బలవంతుడైన ధృతరాష్ట్రుడు ఇపుడు ఒక ఆడదానిని ఆధారం చేసికొనవలసివచ్చింది. అంతటి బలవంతుడి కింతటి హీనస్థితిని తెచ్చిన విధాతను ఏ మనగలం?' అంటూ జనమేజయా ! ధృతరాష్ట్రుడు చేసిన అపకారాన్ని మనసులో పెట్టుకొనకపోవటం వలన అతడి బలాన్ని తలచుకొని ధర్మరాజు అతడి ప్రస్తుతస్థితికి దుఃఖపడ్డాడు.

సీ. అప్పుడు గాంధారి యల్లన ధర్మజు। తోడ 'మీతండ్రి యతుల తపంబు
తోడి సంతతచింతఁ గూడు దొఱంగి తా। నుండుటఁ గూర్చుండ నోప కునికి
నిట్లయ్యె' ననవుడు నెవ్వని కతమున। నిమ్మహాత్మున కిట్టి యెడరు పుట్టె
నట్టి నా మనువు నే మనఁ గల?' దంచు నా। తఁడు శీతజలము హస్తమునఁ బుచ్చి

ఆ. కొని యతని మోమునందు నక్కున విదిర్చు । సమయమున విదురుండును సంజయుండు
నఖిలభరతభార్యలు నేడ్చి రవ్విభుండు । నివిరెఁ జలికేల నా నృపు నవయవములు. **42**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ధర్మరాజు దుఃఖిస్తున్న సమయంలో; గాంధారి= ధృతరాష్ట్రుడి భార్య; ధర్మజుతోడన్= ధర్మరాజుతో; అల్లనన్= మెల్లగా; (ఇట్లా అంటున్నది); మీ తండ్రి= ధృతరాష్ట్రుడు; అతుల తపంబుతోడి= సాటిలేని తపస్సుతో కూడిన; సంతత చింతన్= నిరంతరమైన ఆలోచనతో; తాను= తానుగా; కూడు= భోజనం; తొఱంగి= విడిచి; ఉండుటన్= (రోజులు గడుపుతూ) ఉండటం వలన; కూర్చుండన్= కూర్చోవడానికి; ఓపక= శక్తి చాలని; ఉనికిన్= స్థితిలో; ఇట్లు= ఈ విధంగా మూర్ఛిల్లినవాడు; అయ్యెన్= అయినాడు; అనవుడున్= అని గాంధారి చెప్పగా; అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఎవ్వని కతమునన్= ఎవరు కారణంగా; ఈ+మహాత్మునకున్= ఈ పెద్దవాడికి, (ధృతరాష్ట్రుడికి); ఇట్టి+ఎడరు= ఇటువంటి కష్టం; పుట్టెన్= కలిగిందో; అట్టి= (ధృతరాష్ట్రుడి ఈ కష్టానికి కారణమైన) అటువంటి; నా మనువున్= నా బ్రతుకు గూర్చి; ఏమి అనన్ కలదు?= చెప్పేది ఏముంది; అంచున్= అంటూ; హస్తమునన్= తన చేత్తో; శీతజలమున్= చల్లటి నీళ్ళను; పుచ్చికొని= తీసికొని; అతని= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి; మోమునందున్= ముఖంపైన; అక్కునన్= గుండెలపైన; విదిర్చు సమయంబునన్= (విదిలించే) చల్లేటప్పుడు; విదురుండును= విదురుడూ; సంజయుండున్= సంజయుడూ; అఖిల భరత భార్యలు= ఆ భరతవంశజులందరి భార్యలూ; ఏడ్చిరి= విలపించారు; ఆ+విభుండు= ఆ ధర్మరాజు; ఆ నృపు అవయవములు= ధృతరాష్ట్రుడి శరీర భాగాలను; చలికేలన్= చల్లని నీళ్లచేతితో; నివిరెన్= నిమిరాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు మెల్లగా గాంధారి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నది; 'మీ పెదతండ్రి గాఢ తపస్సును గురించి ఎల్లప్పుడూ ఆలోచిస్తూ తిండితినటం మానేసి ఉండటం వలన కూర్చుండలేకపోతున్నారు. అందులన ఇట్లా అయింది: ఆ మాటలు విని ధర్మరాజు 'ఈ మహాత్ముడికి నావలననే ఈ ఇబ్బంది కలిగిం'దని విచారించి చల్లని నీటిని చేతితో తీసికొని ధృతరాష్ట్రుడి ముఖంమీదా, గుండెలమీదా చిలకరించాడు. ఆ సమయంలో విదురుడూ, సంజయూడూ, భరతవంశపురాణులు కంటతడి పెట్టారు. ధర్మరాజు చల్లని చేతితో ఆ వృద్ధనృపతి శరీరాన్ని మెల్లగా నిమిరాడు.

క. నివురంగఁ దెలిసి యతనిం । గవుఁగిటిలోఁ జేర్చి మస్తకము మూర్కొను కౌ
రవవృద్ధు నతఁడు నా శ్లే । ష విశేషంబున నొనర్చె సంప్రీతునిఁగన్. **43**

ప్రతిపదార్థం: నివురంగన్= ధర్మరాజు చల్లని చేతులతో ఒళ్ళంతా నిమరడం వలన; తెలిసి= ధృతరాష్ట్రుడికి తెలివి రాగా; (మూర్ఛనుంచి తేరుకొనగా); అతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; కవుఁగిటిలోన్= తన కౌగిటిలో; చేర్చి= ఉంచి; మస్తకమున్= ధర్మరాజు తలను; మూర్కొను= ఆఘ్రాణిస్తున్న; కౌరవవృద్ధున్= కౌరవవంశంలో పెద్ద అయిన ధృతరాష్ట్రుడిని; అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఆశ్లేషవిశేషంబునన్= అతిశయించిన (దృఢమైన) కౌగిలితో; సంప్రీతునిఁగన్= సంతోషించినవాడిగా; ఒనర్చెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధర్మరాజు చల్లటినీళ్ళు ముఖం మీద గుండెలమీద చల్లి, ఆ చల్లటి చేతులతో ఒళ్ళంతా నిమరటంతో ధృతరాష్ట్రుడు మూర్ఛనుంచి తేరుకొని, ధర్మరాజును కౌగిలించుకొని అతడి శిరస్సు నాఘ్రాణించాడు. అపుడు ధర్మరాజు కూడా ధృఢమైన కౌగిలితో ధృతరాష్ట్రుడిని సంతోషపెట్టాడు.

వ. అట్లు తెలివొంది ధృతరాష్ట్రుండు ధర్మరాజుతో 'నా కెట్లునుం దపంబునకయి కాననంబునకుం బోవ వలయు' ననిన నజ్జనపతి, 'నీ వారగింపు; మప్పని మఱి చెప్పెద' నని త్రోపు మాటగాఁ బలికిన నయ్యాంబికేయుండు

'పెక్కుమాట లాడ శక్తి లేదు; న న్నింక నలజడిఁ బెట్టకుము; తపశ్చరణంబునకు నీ యాజ్ఞ వడసి కాని కుడువ' ననియె; నయ్యవసరంబున సాత్యవతేయుండు కృపావిధేయుండై యచటికి వచ్చి సకలజనంబుల వినతులు గైకొని దీవన లిచ్చి యా ధర్మతనయు నాననం బాలోకించి. 44

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; అట్లు= ఆ విధంగా ధర్మరాజుపరిచర్యలవలన; తెలివి= జ్ఞానాన్ని; ఒంది= పొంది; ధర్మరాజుతోన్= ధర్మరాజుతో; (ఇట్లా అన్నాడు)? నాకున్= నాకు, ఎట్లునున్= ఏ విధంగా నయినా; తపంబునకయి= తపస్సు చేసికొనే నిమిత్తం; కాననంబునకున్= అరణ్యానికి; పోవ(న్) వలయున్= తప్పకుండా వెళ్ళవలసిందే; అనినన్= అనగా; ఆ+జనపతి= ఆ (ధర్మ) రాజు; నీవు= నీవు (ధృతరాష్ట్రుడు); ఆరగింపుము= భోజనం చేయవలసింది; ఆ+పని= మీరు అరణ్యాలకు వెళ్ళే పనిని గురించి; మఱి= తరువాత; చెప్పెదన్= చెప్తాను; అని= అంటూ; (త్రోపు) మాటగాన్= అవతలకు త్రోయదగిన అతనిమాటను తోసిపుచ్చేవిధంగా; ధృతరాష్ట్రుడి మాట ప్రక్కకు నెట్టి; పలికినన్= ధర్మరాజు పలుకగా; ఆ+ఆంబికేయుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; పెక్కు మాటలు ఆడన్= ఎక్కువగా మాటాడడానికి; శక్తి= సత్తువ; లేదు= నాకు లేదు; ఇంకన్= ఇంకా; నన్నున్= నన్ను; అలజడిన్= కలవరం; పెట్టకు= పెట్టవద్దు; తపస్+చరణంబునకున్= తపస్సు ఆచరించుకొనటానికి; నీ+ఆజ్ఞ= నీ మాట; పడసి= పొంది; కాని= తప్ప; కుడువన్= భోజనం చేయను; అనియెన్= అన్నాడు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; సాత్యవతేయుండు= సత్యవతి కొడుకు అయిన వ్యాసమహర్షి; కృపావిధేయుండు+ఐ= దయకు లోబడినవాడై (దయతో); అచటికిన్= ధృతరాష్ట్రాదుల వద్దకు; వచ్చి= వచ్చి; సకల-జనంబుల-వినతులు= అక్కడ వున్నవారి అందరిచేతా ప్రణామాలు; కైకొని= గ్రహించి; దీవనలు= వారికి ఆశీస్సులు; ఇచ్చి= కలుగజేసి; ఆ+ధర్మతనయు-ఆననంబు= ఆ ధర్మరాజు ముఖాన్ని; ఆలోకించి= చూచి (ఇట్లా అన్నాడు) అని (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధర్మరాజు పరిచర్యలతో మూర్ఛ తేరుకొన్న ధృతరాష్ట్రుడు 'ఎలాగైనా సరే తపస్సు చేసుకొనటానికి నేను అడవికి పోవలసిందే' నన్నాడు. అపుడు ధర్మరాజు ముందు భోజనం చేయండి. ఆ విషయం తర్వాత చూద్దా' మని ధృతరాష్ట్రుడి మాటలను త్రోసి పుచ్చాడు. అపుడు 'ధృతరాష్ట్రుడు నేను ఎక్కువ మాటాడలేను. నన్ను ఇబ్బంది పెట్టకుము. (అరణ్యగమనానికి) తపస్సు చేసుకొనటానికి నీవు సెలవిచ్చే వరకు భోజనం చేయను' అన్నాడు. అటువంటి సమయంలో అక్కడికి వ్యాసమహర్షి వచ్చాడు. అక్కడ ఉన్న జనమంతా ఆయనకు వినమ్రంగా నమస్కరించారు. వ్యాసుడు వారిని దీవించాడు. ధర్మరాజు ముఖం చూసి అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

వ్యాసుఁడు ధృతరాష్ట్రు వనవాసంబున కనుజ్ఞ యిచ్చుట (సం.15-8-1)

సీ. **'ఆంబికేయుఁడు చెప్పినట్టుల చేయుము। వృద్ధుఁడు నాత్మజ విరహితుండు**
నైన యీతఁడు తప మాచరింపఁగఁ గోర। కున్నె? గాంధారి శోకోపశమము
తాలిమి నొదవి యిందాఁకఁ బ్రవర్తించె;। నింక నియ్యమకును నిదియ తలఁపుఁ
గావున నీకు నీ కార్యంబు చెప్పంగ। వచ్చితి; వీరిఁ బోనిచ్చు టొప్పు

తే. **ననఘ! పూర్వ రాజన్యులు చనినయట్టి। సౌమ్యపథమున నీ రాజు చనుట మేలు**
గాన నీతని కానన గమనమునకు। ని మ్మనుజ్ఞ విచారంబు లెల్లఁ దక్కి 45

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపం ఎరుగని వాడా! ధర్మరాజా!; ఆంబికేయుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; చెప్పిన+అట్టులు+అ= చెప్పిన ప్రకారంగానే; చేయుము= చేయవలసింది; వృద్ధుఁడు= పెద్దతనం వచ్చినవాడూ; ఆత్మజ-విరహితుండు= కొడుకులను పోగొట్టుకున్నవాడూ; ఐన ఈతఁడు= అయినటువంటి ధృతరాష్ట్రుడు; తపము= తపస్సు; ఆచరింపఁగన్= చేసుకొనాలని; కోరక+ ఉన్నె?= కోరుకోకుండా ఉంటాడా!; గాంధారి= గాంధారి కూడా; శోక+ఉపశమము= దుఃఖం యొక్క ఉపశమనాన్ని; తాలిమిన్= ఓర్పుతో; ఒదవి= పొంది; ఇందాఁకన్= ఇంతవరకూ; ప్రవర్తించెన్= నడుచుకొన్నది; ఇంకన్= ఇక పైన; ఈ+అమకునున్= ఈవిడకు (గాంధారికి) కూడా; తలఁపు= ఆలోచన; ఇది+అ= ఇదే (తపస్సు చేసికొనాలనే); కావునన్= అందుచేత; ఈకార్యంబు= ఈ పని (ఈమాట); నీకున్= నీతో; చెప్పంగన్= చెప్పటానికి; వచ్చితిన్= (నీవద్దకు) వచ్చాను; వీరిన్= ఈ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను; పోన్+ఇచ్చుట= పోనివ్వటం; ఒప్పును= (నీకూ తగును) మంచిది; ఈ రాజు= ఈ ధృతరాష్ట్రుడు; పూర్వరాజన్యులు= (మనవంశంలోనూ) పూర్వులైన రాజశ్రేష్ఠులు; చనిన= వెళ్ళిన; అట్టి= అటువంటి; సౌమ్యపథమునన్= తిన్ననైన (గంతవ్యమగు), మంచిమార్గంలో; చనుట= వెళ్ళటం; మేలు= మంచిది; కానన్= అందుచేత; ఎల్లన్= సమస్తములైనటువంటి; విచారములు= బాధలూ, (ఆలోచనలు); తక్కి= విడిచిపెట్టి; ఈతని - కానన - గమనమునకున్= ఈ ధృతరాష్ట్రుడు, అడవులకు వెళ్లడానికి; అనుజ్ఞన్= అనుమతిని; ఇమ్ము= ఇవ్వవలసినది.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడా! ధృతరాష్ట్రుడు కోరినట్లు చేయుము; పెద్దతనం వచ్చింది. పైగా పిల్లలు దూరమైనవాడు తపస్సు కోరుకొనటం తప్పదు. గాంధారి కూడా ఓర్పుతో ఇన్నాళ్ళూ దుఃఖం అణచుకొన్నది. ఇపుడు ఆమె కూడా భర్తతో తపస్సు చేసుకొనటమే కోరుతున్నది. అందువలన నీ కొక మాట చెప్పుదామని నేనిక్కడికి వచ్చాను. వీళ్ళను అడవులకు పోనివ్వటం మంచిది. పూర్వపు రాజులవలె చివర్లో, వీళ్ళూ అడవులకు వెళ్ళి ఉత్తమగతులను పొందటమే శ్రేయం. ఇంక నీవు ఏ విచారమూ పెట్టుకొనకుండా వీళ్ళకు అరణ్యాలకు వెళ్ళటానికి అనుమతి ఇమ్ము.

విశేషం: అనఘ అనే సంబోధన అనుమతి నీయకపోవటం అనే అఘం చేయవద్దని తెలుపుతుంది. యుద్ధంలో చావటమో, తపస్సుతో చావటమో అవసరమన్న ధృతరాష్ట్రుడి మాటలని (27) కొంత అనువదిస్తున్నాయి. ఇక్కడి పూర్వరాజన్యులు చనిన యట్టి సౌమ్య (సౌఖ్య అనే ముద్రిత పాఠంకంటె సౌమ్యపాఠం సందర్భోచితం) పథమున నీ రాజు చనుట మేలు అనే వ్యాసవచనాలు అన్నాడు. ధర్మరాజుకు కూడా పుత్రశోకంతో పురంలోనే అన్నపానాలు లేక కళ్ళ ఎదుట మరణించాడనటం కంటే తపశ్చర్యవలన అరణ్యాలలో (పరోక్షంగా) ప్రాణాలు విడిచాడనే పేరు ధృతరాష్ట్రుడికే కాక ధర్మరాజుకూ మేలే. 'కానన్' అందుకు - ఆ కారణంగా అనుజ్ఞ ఇమ్మంటున్నాడు వ్యాసుడు. ధృతరాష్ట్రుడక్కడ అస్మదీయకుల ముఖ్యులు, (27) అంటే వ్యాసుడిక్కడ 'పూర్వరాజన్యులు' అని సామాన్యం చేశాడు. తెలుగులో ఉన్న 'మన' (నీవూ - నేనూ) అనే అర్థం ఇచ్చే శబ్దం సంస్కృతంలోనే చెప్పవలసి వస్తే అస్మదర్థకాన్ని తొలగించి 'పూర్వ రాజన్యులు' అని సామాన్యంగా చెప్తే అది మన శబ్దార్థాన్ని తెలుపుతుంది. ధృతరాష్ట్రుడు ప్రయోగించిన అస్మచ్ఛబ్దంతో అర్థం సంకోచించుకుపోతే అది తొలగించిన వ్యాసవచనం సముచితంగా ఉభయార్థ సాధకం అయింది. పద్యంలో చివరిమాట 'విచారంబు లెల్లఁ దక్కి' 'ధర్మతనయు నాననం బాలోకించి' (44) మాటాడుతున్న వ్యాసుడికి ఇన్ని చెప్పి ముగించాడు. అపుడే (విచారం విడిచినపుడే) తన మాటలతో సారం ధర్మరాజు తెలిసికొనగలుగుతాడు.

క. నీ వినయము భక్తియు, సం । భావనమును వీరి వగలఁ బాపఁగ శుశ్రూ
షావశవర్తిత నడచితి । భూవర! చిరకాల మింకఁ బోనిమ్ము తగన్. 46

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= (ధర్మ) రాజా!; నీ, వినయము(న్)= నీయొక్క, అణకువా; భక్తియు(న్)= నీ సేవా తత్పరతా; సంభావనమును= నీవు చూపే గౌరవమూ; వీరి= గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల యొక్క; వగలన్= బాధలను; పాపఁగన్= పోగొట్టగా,

(పోగొట్టునట్లుగా); చిరకాలము= చాలాకాలం; శుశ్రూషా - వశ - వర్తితన్= వీరు చెప్పిన ప్రకారంగా నడుచుకునే స్థితికి లోబడి ఉంటూ; నడచితి(వి)= వ్యవహరించావు; ఇంకన్= ఇక పైన; తగన్= సముచితంగా; పోన్+ఇమ్ము= వీళ్ళని, అడవికి పోనిమ్ము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! నీ అణకువా, భక్తీ, గౌరవమూ వీరికి అన్ని బాధల్ని పోగొట్టింది. చాలా కాలం నుండి ఈవిధంగా వీరికి శుశ్రూష చేస్తూ ఉన్నావు. ఇక వీళ్ళను అడవులకు పోనిమ్ము.

చ. అన విని యాకురుప్రవరుఁ డమ్మునివల్లభుమోముఁ జూచి యి
ట్లను - మహితాత్మ! మాకు గురుఁ డన్నను ధర్మవిధోపదేష్ట య
న్నను బరదైవ మన్నను మనః ప్రియకార్యకలాపకర్త య
న్నను విను నీవ; నీదువచనంబున కడ్డము పల్కువాఁడనే?' 47

ప్రతిపదార్థం: అనన్= వ్యాసమహర్షి ఆ విధంగా పలుకగా; విని= ఆలకించి; ఆ కురుప్రవరుఁడు= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ ధర్మరాజు; ఆ+ముని వల్లభు= మునిశ్రేష్ఠుడైన ఆ వ్యాసుడి; మోమున్= ముఖాన్ని; చూచి= చూచి; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనున్= అంటున్నాడు; మహిత+ఆత్మ= గొప్ప మనసు కలిగిన వాడా; విను= వినవలసింది; మాకున్= మా అందరికీ; గురుఁడు+అన్నను= గురువు అయినా; ధర్మ-విధా-ఉపదేష్ట అన్నను= ధర్మముయొక్క తీరును బోధించేవాడు అయినా; పరదైవము+అన్నను= సర్వోత్కృష్టమైన దేవుడు అయినా; మనస్= మనస్సుకు; ప్రియ= ఇష్టమైన (ఇష్టం కలిగించే); కార్య= పనులయొక్క; కలాప= సమూహానికి; కర్త= చేసేవాడు; అన్నను= అయినా; నీవు+అ= నీ వొక్కడివే; నీదు - వచనంబునకున్= అటువంటి నీమాటలకు; అడ్డము= వ్యతిరేకంగా; పల్కువాఁడను+ఏ= చెప్పేటంతటి వాడను కాను.

తాత్పర్యం: వ్యాసమహర్షి ఆ విధంగా అనగా ధర్మరాజు వ్యాసుడి ముఖం చూస్తూ ఇట్లా అన్నాడు. 'మహానుభావా! మాకు గురు వైనా; ధర్మం చెప్పేవాడవైనా, దేవుడివైనా, మా మనసులు సంతోషించే పనులు చేసేవాడివైనా నీవే. అటువంటి నీ మాటలకు భిన్నంగా నేను ఏమీ అనగలిగినవాడిని కాదు.

ఆ. అనిన నమ్మహాత్ముఁ డను 'రాజులకు రణ। మరణ మొండె దృఢ సమాధిఁ దనువు
విడుచు టొండెఁ గాక వృద్ధులై రోగ త। ల్పమునఁ జావు మేలె భరతముఖ్య!' 48

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ధర్మరాజు ఆ విధంగా అనగా; ఆ+మహాత్ముఁడు= మహానుభావుడైన వ్యాసుడు; అనున్= ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు; భరతముఖ్య!= భరతవంశంలో ప్రధానుడివైన ధర్మరాజా!; రాజులకున్= క్షత్రియులకు; రణ మరణము= యుద్ధంలో తనువు చాలించటం, ఒండెన్+కాని; (లేదా) దృఢ సమాధిన్= నిశ్చలమైన తపస్సు (ఏకాగ్ర ధ్యానం)తో; తనువున్= శరీరాన్ని; విడుచుట= వదలిపెట్టటం, ఒండెన్= కాని; కాక= అంతే తప్ప; వృద్ధులు+ఐ= పెద్దవారు అయిన తర్వాత; రోగతల్పమునన్= వ్యాధులతో మంచాన; చావు= మరణించటం; మేలు+ఎ?= మంచిదా?.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అట్లా అనగా అతడితో వ్యాసుడు ఇట్లా అన్నాడు. 'భరతకులంలో ప్రధానుడివైన ధర్మరాజా! రాజు అయినవాడికి యుద్ధంలో సంభవించే చావో, కాకపోతే నిశ్చలమైన ధ్యానంతో కలిగే మరణమో మేలు. అంతే కాని ముసలితనం వచ్చాక రోగాలతో మంచానపడి చావటం మేలా?

వ. అనిన విని ధర్మతనయుం డొండు పలుక వెఱచి యిట్లనియె. 49

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని వ్యాసుడు అనగా; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; విని= ఆలించి; ఒండు= దానికి భిన్నంగా; పలుకన్= మాటాడటానికి; వెఱచి= భయపడి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడట్లా అనగా విని ధర్మరాజు ఇంకొకమాట మాటాడడానికి భయపడి ఇట్లా అన్నాడు.

క. అనఘా! యిక్కురుముఖ్యున। కనుజ్ఞ యే నిచ్చితిని మహత్తర మగు మీ
యనుమతియుఁ బడసెఁ జనుఁ గా। క నిజేచ్ఛను నాకు విఘ్నకరణముఁ దగునే?' 50

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా!; ఏన్= నేను; ఈ+కురుముఖ్యునకున్= కురువంశంలో ప్రధానుడైన ఈ ధృతరాష్ట్రుడికి; అనుజ్ఞన్= అడవులకు వెళ్లేందుకు అనుమతిని; ఇచ్చితిని= ఇచ్చేశాను; మహత్తరము= అంతకంటె గొప్పది; అగు= ఐన; మీ అనుమతియున్= తమయొక్క అంగీకారం కూడా; పడసెన్= (ఈ ధృతరాష్ట్రుడు) పొంది ఉన్నాడు; నిజ ఇచ్ఛను= తన ఇష్టప్రకారంగానే; చనున్ కాక= అడవులకు వెళ్ళుతాడు. నాకున్= నాకు; విఘ్నకరణమున్= అడ్డు పెట్టటం; తగునే?= తగదు కదా!

తాత్పర్యం: పాపరహితుడైన వ్యాసమహర్షీ! ఈ ధృతరాష్ట్రుడి అరణ్య గమనానికి అనుజ్ఞ ఇచ్చాను. అంతకంటె మహిమ గలిగిన మీ అనుమతి కూడా వీరికి లభించింది. కాబట్టి ఇక తన ఇష్ట ప్రకారంగానే అడవులకు వెళ్ళవచ్చును. నేను అడ్డంపడటం తగదు కదా!

విశేషం: ధర్మరాజుది 'అనుజ్ఞ' - ధృతరాష్ట్రుడు స్వయంగా కోరుకొన్నదానికి అడ్డుచెప్పకుండా ఉండటమే. (స్వయం ప్రవృత్తస్య అన్యస్య ప్రవృత్తి విఘాతాకరణేన ప్రవర్తనారూ పానుమతిః అనుజ్ఞ యేని - ఇచ్చితిన్ - అనుజ్ఞ మాత్రమే అయితే ఇచ్చేశాను. ఆజ్ఞలాంటి వైతే ఇచ్చే అధికారం లేదు - ఇవ్వనని తాత్పర్యం. ధర్మరాజు అనుజ్ఞ లాంఛనం. వ్యాసానుమతి మహిమాన్వితం మహత్తరం. తరప్రత్యయంతో వ్యాసానుమతి ఆధిక్య సూచన, రాజానుమతి తర్వాత కులవృద్ధుగా వ్యాసుడి అనుమతి మరోవిధంగానూ మహత్తే 'నిజేచ్ఛను చనుఁ గాక, నాకు విఘ్నకరణముఁ దగునే' అనేది తెలుగునుడికారానికి సంస్కృతీకరణం.

సీ. అనుటయుఁ బ్రియ మంది యమ్మహాముని యమ్మ। హీశ్వరుతోఁ 'బాండుఁ డీ నృపాలు
గద్దియ నిడికొని క్రతువులు సేయించి। యవిరళభోగానుభవము నడపి
యీతని వారలఁ బ్రీతి నీక్షించి తా। శిష్యుండ పోలె సంసేవనంబు
భక్తిమై నొనరించెఁ; బదపడి నీవును। దిగ్విజయాదులఁ దేజమితని

తే. నొందునట్లుగఁ జేసితి వొకటఁ; బిదప। దాన పదుమూఁడు వర్షముల్ ధరణి యేలె;
నీవు శుశ్రూష యిత్తఱి నియతి నడపి। తితని మది లేదు కలఁక యొక్కింత యేని. 51

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= ధర్మరాజు అట్లా అనగానే; ఆ+మహాముని= ఆ వ్యాసమహర్షి; ప్రియము+అంది= సంతోషించి; ఆ+మహీశ్వరుతోన్= ఆ (ధర్మ) రాజుతో, - ఇట్లా అన్నాడు; ఈ నృపాలున్= ఈ రాజును (ధృతరాష్ట్రుడిని); గద్దియన్= సింహాసనంపై; ఇడికొని= కూర్చుండబెట్టి; పాండుఁడు= మీ తండ్రి పాండు మహారాజు; క్రతువులు= యజ్ఞాలు; చేయించి=

ధృతరాష్ట్రుడి చేత చేయించి; అవిరళ - భోగ - అనుభవము= ఎడతెరపి లేని (నిరతరాయంగా) సుఖాలను పొందే స్థితిని; నడపి= (ధృతరాష్ట్రుడికి) ఏర్పాటు చేసి; ఈతని వారలన్= ధృతరాష్ట్రుడి మనుష్యులను; ప్రీతిన్= ప్రేమగా; ఈక్షించి= చూస్తూ; తాన్= తాను; శిష్యుండు+అ+పోలెన్= శిష్యుడే అన్నట్లుగా; భక్తిమైన్= భక్తితో; సంసేవనంబు= ఈ ధృతరాష్ట్రుడికి సేవలను; ఒనరించెన్= చేశాడు; పదపడి= తర్వాత; నీవును= నీవు కూడా; ఒకటన్= ఏకాగ్రతతో; దిగ్విజయ+ఆదులన్= రాజ్యం విస్తరింపజేయటం మొదలైన వాటివలన; ఇతనిన్= ఈ ధృతరాష్ట్రుడిని; తేజము= కీర్తి; (ప్రతాపం) ఒందునట్లుగన్= ప్రాపించే విధంగా; చేసితివి= చేశావు; పిదపన్= ఆ తరువాత; తాను+అ= తానే, స్వయంగా; పదుమూడు వర్షముల్= (పాండవులు వనవాసం చేసిన) పదమూడు సంవత్సరాలు; ధరణి= ఈ రాజ్యాన్ని; ఏలెన్= పాలించాడు; ఇత్తఱిన్= భారత యుద్ధానంతరం; శుశ్రూష= సేవ; నడపితి(వి)= చేశావు; ఇతని మదిన్= ఈ ధృతరాష్ట్రుడి మనసులో; కలఁక= విచారం; ఒక్క+ఇంత+ఏని= ఏ కొంచెం కూడా; లేదు= లేదు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అట్లా అనగానే వ్యాసుడు సంతోషించి ధర్మజుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'మీ తండ్రి పాండురాజు ఈ ధృతరాష్ట్రుడిని సింహాసనం మీద కూర్చోబెట్టి ఇతడి చేత ఎన్నో యజ్ఞాలు చేయించాడు, నిరంతరంగా సుఖాలు అనుభవింపజేశాడు. ఇతడి బంధువులను గూడా ప్రేమగా చూశాడు. గురువుకు శిష్యుడివలె ధృతరాష్ట్రుడిని పాండురాజు భక్తితో సేవించాడు. మీ తండ్రి తర్వాత నీవు గూడా దిగ్విజయంతో రాజ్యాన్ని విస్తరింపజేసి ధృతరాష్ట్రుడి కీర్తినీ, ప్రతాపాన్నీ పెంపొందించావు. తర్వాత (మీరు) అరణ్యవాసం చేసిన పదుమూడేండ్లు (దుర్యోధనుడు రాజైనపుడు) తనే ఈ రాజ్యాన్ని పాలించాడు. భారతయుద్ధం అయి రాజయ్యాక నీవు ఎంతో నియమంగా ఇతడికి శుశ్రూష చేశావు. ఈ ధృతరాష్ట్రుడికి మనసులో గూడా కొంచెమైనా కలత లేదు.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడి వనవాసానికి 'అనుజ్ఞ ఇచ్చితివి' అని ధర్మరాజనటం వలన వ్యాసుడు ప్రియ మందాడు. తాను వచ్చిన పని అయినట్లే. ధర్మరాజు చేత ఆ మాట అనిపించటంలో వ్యాసుడు చాల శ్రమించాడన్నమాట. ఇది ధర్మజుడికి ధృతరాష్ట్రుడిపై గల అభిమానాధిక్యాన్ని సూచిస్తుంది. 'మహత్తర మగుమీయనుమతియుఁ బడసె' అని తనను గౌరవించటంతో, ధర్మరాజు ధర్మశీలానికి 'ప్రియము' తర్వాత వీడు కొలువు మాటల వలె చెప్పినా అందులోనూ ధర్మరాజును అనునయించటం ఉన్నది. అన్నిరకాలుగా సుఖాలు అనుభవించాడు గాబట్టి ధృతరాష్ట్రుడికి 'మదిన్ కలఁక ఒక్కింత యేని లేదు.' మాటలలో చెప్పకపోయినా మనసులో లేదని అర్థం. మదిన్ ఏని= మనసులో కూడా ఏ మాత్రమూ బాధ లేదు. 'ఇతని మది లేదు' - అనటంలో 'ఇతని' శబ్దం నీకు మనసులో కలఁక ఉన్నది (ధృతరాష్ట్రుడు దుఃఖిస్తున్నాడని) కాని ధృతరాష్ట్రుడికి మాత్రం ఏమీ లేదు అందుచేత నువ్వేమీ బాధపడకు అని సూచన. నీవును దిగ్విజయాదుల - తేజ మితని నొందునట్లుగఁ జేసితి' అనటంలో ధర్మరాజు కూడా తన తండ్రి పాండురాజువలెనే తన శక్తిని ధృతరాష్ట్రుడి సౌఖ్యానికి ఉపయోగించాడని అర్థం. ధర్మరాజు రాజసూయం చేసేకాలంలో దుర్యోధనుడూ రాజే అయినా ధృతరాష్ట్రుడు తేజ మొందేటట్లుగా చెల్లిందని వ్యక్తం అవుతుంది. పరోక్షంగా రాజుగా పరిపాలనం చేస్తూ రాజులైన పాండు, తత్కుమారులచేత సేవ లందుకొంటూ తన జీవితకాలమంతా సుఖంగా గడిపాడని సారాంశం.

క. కేవలతపః క్రియా సం సేవన తాత్పర్య మిపుడు చిత్తంబునయం
దావేశించినయది యీ। భూవరునకు నితని ననిచిపుచ్చు మడవికిన్।' 52

ప్రతిపదార్థం: ఈ భూవరునకున్= ఈరాజు (ధృతరాష్ట్రుడి)కి; ఇపుడు= ప్రస్తుతం; చిత్తంబున+అందున్= మనసులో; కేవల= అచ్చంగా (ఇంకోభావం లేకుండా); తపస్+క్రియా= తపస్సు అనే పనిని; సంసేవన= ఆచరించడంలో; తాత్పర్యము= తత్త్వము, ఏకాగ్రత; ఆవేశించినయది= నిండివున్నది, కాబట్టి; ఇతనిన్= ధృతరాష్ట్రుడిని; అడవికిన్= అరణ్యానికి; అనిచి పుచ్చుము= అనుమతించి పంపవలసింది.

తాత్పర్యం: (ధర్మరాజు!) ఈ ధృతరాష్ట్రుడి కిపుడు, అచ్చంగా తపస్సు చేసుకొనటం అనే దొక్కటే మన సంతా+నిండిపోయింది. అందుచేత ఇతడిని అనుమతించి (అడవులకు) పంపవలసింది.'

ఆ. అనిన ధర్మ తనయుఁ 'డట్టుల కా కని'। పలికెఁ దత్క్షణంబ పరమయోగి
వంద్యుఁ డయిన సత్యవతి కొడు కాత్మత। పోవనమున కరిగె భూపవర్య! 53

ప్రతిపదార్థం: భూపవర్య!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా! (జనమేజయా!); అనిననన్= వ్యాసు డట్లా అనగా; ధర్మతనయుఁడు= ధర్మరాజు; అట్టులు+అ; కాక= అట్లే అగును గాక; అని= అని; పలికెన్= అన్నాడు; పరమయోగి వంద్యుఁడు అయిన= ఉత్తములైన యోగులచేత నమస్కరించదగిన; సత్యవతి కొడుకు= సత్యవతికి జన్మించినవాడైన వ్యాసమహర్షి; తత్క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; ఆత్మ తపోవనమునకున్= తాను, తపసు చేసుకొనే స్థలానికి; అరిగెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ధృతరాష్ట్రుడిని అడవి కనుమతించి పంపు మని వ్యాసుడు చెప్పగా ధర్మరాజు అట్లాగే కానిమ్మన్నాడు. మహాయోగులచేత స్తుతించబడే ఆ వ్యాసుడు ఆ క్షణంలోనే తన తపోవనానికి వెళ్ళాడు.

సీ. తదనంతరమ ధర్మతనయుండు ధృతరాష్ట్రు। తోడ నీ కెట్టుల సూడఁ బోలె
విదురుండుఁ గృపుఁడు నెయ్యది కృత మని విని। శ్చయ మొనరించిరి సంజయుని యు
యుత్సుని మనముల నొలసిన కర్తవ్య। మెద్ది దానిన చేయు టెంత యేని
నాకుఁ బ్రియంబు భూనాథ యానతుఁడ నై। వేఁడెద నొకటి నీ విశదబుద్ధి

ఆ. నేమి సేయఁదలఁచి తేని నీ వక్కట। యారగించి చేయు మయ్య!' యనుడు
నరిగె నా నృపాలుఁ డభ్యంతరావాస। మునకుఁ దోన సుబలతనయ సనఁగ 54

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరము+అ= వ్యాసుడు వెళ్ళిపోయిన వెంటనే; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ధృతరాష్ట్రుతోడన్= ధృతరాష్ట్రుడితో, (ఇట్లా అన్నాడు); భూనాథ!= రాజా!; నీకున్= నీకు; చూడన్= ఆలోచనలో; ఎట్టులు= ఏవిధం; పోలెన్= తగినదని తోచిందో; విదురుండున్= విదురుడూ; కృపుఁడున్= కృపాచార్యుడూ; ఏ+అది= ఏది; కృతము= (చేయవలసిన) కార్యం; అని= అనేవిధంగా; వినిశ్చయము= దృఢమైన నిర్ణయం; ఒనరించిరి= చేశారో; సంజయుని= సంజయుడి యొక్కయు; యుయుత్సుని= యుయుత్సుడియొక్కయు; మనములన్= మనసులలో; ఒలసిన= ఉన్న (తోచిన); కర్తవ్యము= చేయవలసినపని; ఎద్ది= ఏదో; దానిన్+అ= దానినే; చేయుట= నీవు చేయటం; నాకున్= నాకు; ఎంత+ఏని= ఎంతైనా; (చాలా) ప్రియంబు= ఇష్టం; ఆనతుఁడను+ఐ= వినమ్రంగా; ఒకటి= ఒక విషయం మాత్రం; వేఁడెదన్= నిన్ను ప్రార్థిస్తున్నాను; అక్కట!= అయ్యో!; నీ విశదబుద్ధిన్= నిష్కల్మషమైన నీ మనసులో; ఏమి= ఏపని; చేయన్ తలఁచితి(వి)+ఏని= చేయదలచుకున్నప్పటికీ; నీవు= నీవు; ఆరగించి= (ముందుగా) ఆహారం తీసికొని; చేయుము+అయ్య= ఆ తర్వాతనే నీవు చేయదలచుకున్న దేదో చేయవలసింది; అనుడున్= అని ధర్మరాజు పలుకగా; ఆ నృపాలుఁడు= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; తోన్+అ= తనతో కలిసి; సుబలతనయ= సుబలుడి కూతురైన గాంధారి; చనఁగన్= వెళ్ళగా; అభ్యంతర+ఆవాసమునకున్= లోపలి మందిరంలోనికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడు వెళ్ళిపోయాక ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'రాజా! నీకు మంచిది అనిపించింది ఏదో, విదురుడూ, కృపాచార్యుడూ ఏం చేయాలని నిర్ణయించారో, సంజయుడూ, యుయుత్సుడూ ఏం చేద్దామనుకుంటున్నారో నీవు ఆ పని చేయటం నాకు కూడా ఇష్టం. అయితే శిరసు వంచి నేను ఒకటే వేడుకొంటున్నాను.

నీవు మనసులో ఏం చేయాలనుకొన్నప్పటికీ ముందుగా భోజనం చేసి, తర్వాత ఆ పనిచేయుము. ధర్మరాజు అట్లా అనగానే ధృతరాష్ట్రుడు భార్య (గాంధారి) వెంటరాగా అభ్యంతర మందిరంలోకి వెళ్ళాడు.

వ. ఇట్లు కురువృద్ధుండు వృద్ధసామజంబు చందంబునం జనునప్పుడు విదురుండును, యుయుత్సుండును గృపాచార్యుండును, సంజయుండును వెనుకన చని; రజ్జనపతి దివసకృత్యంబు లాచరించి భూమిసురులం బూజించి యాహారతంత్రంబు నిర్వర్తించె; గాంధారియుఁ గుంతీ ప్రముఖ భరత భార్య లనునయింప భోజనవిధి యొనర్చెం; దదనంతరంబ విదురాదులుం బాండవేయులును వనితా జనంబులుం గృతాహారులయి యా వైచిత్ర్యవీర్యుం బరివేష్టించియుండఁ, బాండవాగ్రజు నిప్పాండునృపాగ్రజుం డేకాంతస్థానంబునకుం దోడ్కొనిపోయి యతని తోడ 'సప్తాంగం బయిన రాజ్యంబు పూజ్యం బగుధర్మంబుతో నెనయ నడపుట దుష్కరంబు గావున నా యెఱిఁగినంత బోధించెద నాకర్ణింపు' మని పలికి యిట్లనియె. 55

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కురువృద్ధుండు= కురువంశంలో పెద్ద అయిన ధృతరాష్ట్రుడు; వృద్ధసామజంబు= ముసలి యేనుగు; చందంబునన్= విధంగా; చను+అప్పుడు= అభ్యంతరమందిరానికి వెళ్ళేటప్పుడు; విదురుండును= విదురుడూ (తమ్ముడు); యుయుత్సుండును= యుయుత్సుడూ (కొడుకూ); కృపాచార్యుండును= కృపుడూ; సంజయుండును= సంజయుడూ; వెనుకన్+అ= వెనుకగానే; చనిరి= (ధృతరాష్ట్రుడిని అనుసరించి) వెళ్ళారు; ఆ+జనపతి= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; దివస కృత్యంబులు= ఆ రోజు పగలు చేయవలసిన సంధ్యాది కార్యాలను; ఆచరించి= చేసి; భూమిసురులన్= బ్రాహ్మణులను; పూజించి= అర్చించి, దానాదులతో సత్కరించి; ఆహారతంత్రంబు= భోజనవిధానం; నిర్వర్తించెన్= పూర్తిచేశాడు; గాంధారియున్= గాంధారి కూడా; కుంతీ ప్రముఖభరత భార్యలు= కుంతీదేవి మొదలైన భరతవంశస్త్రీలు; అనునయింపన్= (బతిమలాడగా, ప్రార్థించగా); భోజనవిధి= భోజనం చేసే పని; ఒనర్చెన్= పూర్తిచేసింది; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తర్వాత; విదుర+ఆదులన్= విదురుడూ, యుయుత్సుడూ, కృపుడూ, మొదలైన వారున్నూ; పాండవేయులును= పాండవులూ; వనితాజనంబులున్= ఆడవాళ్ళూ; కృత ఆహారులు+అయి= భోజనం చేసి; ఆ+వైచిత్ర్యవీర్యున్= విచిత్రవీర్యుడి కొడుకైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; పరివేష్టించి ఉండన్= చుట్టుకొని ఉండగా; పాండవ+అగ్రజున్= పాండుకుమారులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజును; ఆ+పాండునృప+అగ్రజుండు= పాండురాజు అన్నఅయిన ధృతరాష్ట్రుడు; ఏకాంతస్థానంబునకున్= ఒంటిచోటికి; తోడ్కొనిపోయి= వెంటబెట్టుకొనిపోయి; అతనితోడన్= ధర్మరాజుతో-ఇట్లా అన్నాడు; సప్త+అంగంబు అయిన= (స్వామి, అమాత్య, సుహృత్, కోశ, రాష్ట్ర, దుర్గ, బలము అనే (ప్రకృతి-8) ఏడు అంగాలు కలిగిన; రాజ్యంబు= రాజ్యాన్ని; పూజ్యంబు అగు= పూజించదగిన; ధర్మంబుతోన్= శాస్త్రాదులలో చెప్పబడినమార్గంతో; ఎనయన్= కూర్చి; నడపుట= సాగించటం; దుష్కరంబు= చాల కష్టం; కావునన్= అందుచేత; నా+ ఎఱిఁగిన+అంత= నాకు తెలిసిన మేరకు; బోధించెదన్= రాజ్య పరిపాలనా పద్ధతిని గురించి తెలుపుతాను; ఆకర్ణింపుము= చెవి ఒగ్గి (శ్రద్ధగా) విను; అని= అని పలికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఆ రాజ్యాంగం గురించి ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు ముసలి యేనుగువలె అభ్యంతర మందిరానికి భార్యతో కలసి వెళ్ళుతున్నపుడు, అతడిని వెన్నంటి, విదురుడూ, యుయుత్సుడూ, కృపుడూ, సంజయుడూ వెళ్ళారు. ధృతరాష్ట్రుడా తర్వాత ఆరోజు చేయవలసిన పగటి పనులన్నీ చేసి బ్రాహ్మణులను అర్చించి, భోజనం చేశాడు. గాంధారి కూడా కుంతి మొదలైన స్త్రీలు బతిమిలాడగా భోజనం చేసింది. ఆ తర్వాత విదురుడు, యుయుత్సుడు మొదలైనవారూ, పాండవులూ, ఆడవాళ్ళూ భోజనం చేశారు. భోజనాలు అయినతర్వాత అందరూ ధృతరాష్ట్రుడి చుట్టూచేరారు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజును వెంట బెట్టుకుని ఏకాంతస్థానానికి తీసికొనివెళ్ళి ఇట్లా అన్నాడు. 'ఏడు అంగాలు కలిగిన రాజ్యాన్ని ధర్మబద్ధంగా

నడపటం చాల కష్టం. ఈ పరిపాలనావిధానం నాకు తెలిసినంతవరకు చెప్పుతాను. జాగ్రత్తగా వినుము' అని రాజ్యపాలనా విధానం గురించి రాజనీతి ధర్మరాజుతో ఇట్లా చెప్పాడు.

ధృతరాష్ట్రుఁడు ధర్మజునకు రాజనీతి విశేషంబులు చెప్పుట (సం.15-9-7)

సీ. **'నీవు నిచ్చలును విద్యావృద్ధజనములఁ । దగ నుపాసింపు, మర్థముల వారిఁ**
బ్రీతులఁ జేయుము; నీతులు వా రుప । దేశింప వాని నూఁదినమనంబు
గలిగి నిర్వర్తింపు; కార్యంబు నింద్రియం । బుల రాజ్యతంత్రంబుఁ బోలె నరసి
రక్షింపు; మప్పిండు రక్షితం బైన శు । భంబులం గావించు; భావశుద్ధి

ఆ. **ధామములును బితృపితామహక్రమసమా । గతులు విశదమతులుఁ గాఁగవలయు**
సచివు; లతివిదగ్ధ చారులఁ బనుపుము । పరుల యాప్తజనుల భంగు లరయ. 56

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు (ధర్మరాజు); నిచ్చలును= ఎల్లప్పుడూ; విద్యా వృద్ధ, జనములన్= విద్యచేత పెద్దలైనవారిని; తగన్= అర్హమైనవిధంగా; ఉపాసింపుము= సేవించు; అర్థములన్= వారు కోరిన ధనవస్తు ప్రభృతులతో; వారిన్= ఆ విద్యావృద్ధులను; ప్రీతులన్; చేయుము= ఆనందింపజేయుము; వారు= ఆ విధంగా నీ సమ్మానం చేత సంతుష్టులైనవారు; నీతులు= రాజాదులు ప్రవర్తించవలసిన విధానాన్ని - హితాన్ని; ఉపదేశింపన్= నీకు బోధించగా; వానిన్= ఆ నీతులను; ఊఁదిన మనంబు= ఆశ్రయించిన మనస్సు; కలిగి= పొంది (విద్యావృద్ధులు ఉపదేశించిన హితం-కర్తవ్యం బుద్ధితో స్థిరపరుచుకొని, తు - చ. తప్పకుండా) కార్యంబున్= చేయవలసిన పనిని; నిర్వర్తింపు= నడిపించుము (చేయవలసింది); ఇంద్రియంబులన్= జ్ఞాన, కర్మ, ఇంద్రియాలు అన్నింటినీ; రాజ్యతంత్రంబున్ పోలెన్= రాజ్యతంత్రంవలె; అరసి= జాగ్రత్తగా; రక్షింపుము= కాపాడుకొమ్ము; రక్షితంబు+ఐనన్= నిగ్రహంతో రక్షించుకొంటే; ఆ+పిండు= ఆ (రక్షించబడ్డ) ఇంద్రియ సమూహం, రాజ్యాంగాలూ; శుభంబులన్= అనేకాలైనా మేళ్ళు; కావించున్ (నీకు) కలుగ జేస్తుంది; సచివులు= మంత్రులు, (పాలనాయంత్రాంగంలో ఉన్నతోద్యోగులు); భావశుద్ధి ధామమును= మనసుశుచికి నిలయమైనవారూ, (కపటం లేని, పవిత్రమైన, మనసు కలవారు); పితృపితామహక్రమ సమాగతులు(న్)= తండ్రి, తాతలవరుసలో క్రమంగా సచివులుగా, వచ్చినవారూ; విశదమతులున్= శాంతమయిన మనసు కలవారూ; కాఁగన్ వలయు(న్)= కావాలి; పరుల= ఇతరుల యొక్క (ఇతరదేశపురాజుల); ఆప్తజనుల= తన వారియొక్క; భంగులు= నడవడికలు; అరయన్= తెలిసికొనటానికి; అతి విదగ్ధ చారులన్= మిక్కిలి నేర్పు గలిగిన వేగులను; పనుపుము= నియోగించుము (పంపించు).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! 1. పాండిత్యంలో పెద్దలైనవారిని, నిరంతరమూ సేవించే వారిని తగు విధంగా సమ్మానించుము. దానివలన సంతోషించిన వాళ్ళు నీకు ఉపదేశించిన హితాన్ని మనసు కెక్కించుకొని ఆ ప్రకారం నీ పనులు (రాజ్యపాలనం) నిర్వహిస్తూ రాజ్యాంగం వలెనే ఇంద్రియాలను జాగ్రత్తగా అదుపులో ఉంచుకొని కాపాడుకొమ్ము. అట్లా రక్షింపబడ్డ ఇంద్రియాలు (రాజ్యాంగము) నీకు మేలు చేస్తాయి. 2. ఇంక తర్వాత మంత్రుల విషయానికి వస్తే- తండ్రితాతల కాలం నుండి క్రమంగా వస్తున్నవారినీ, శుచులూ, ఇంద్రియనిగ్రహం ఉన్న వాళ్ళనీ మాత్రమే మంత్రులుగా చేసికొమ్ము. 3. శత్రువుల, ఆప్తుల, నడవడికలు తెలిసికొనటానికి మంచినేర్పు గలిగిన చారులను ఏర్పాటుచేయుము.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఇంద్రియాలకూ రాజ్య తంత్రానికీ పోలిక. రెండింటినీ సమానంగా అదుపులో ఉంచుకొనాలి (1-61-62). రాజ్యాంగాలు ఏడూ మానవ శరీరాంగాలతో పోల్చబడ్డాయి. మంత్రులు - కన్నులు, మిత్రులు - చెవులు, దుర్గం - చేతులు,

రాష్ట్రం - పాదాలు సైన్యం - మనస్సు ఇంక రాజు - శిరస్సు. ఇట్లా రాజ్యతంత్రం అమాత్యాది అంగాలన్నీ రాజు అధీనంలో ఉండాలి. అదే విధంగా నేత్రాదులైన ఇంద్రియా లన్నీ తన అధీనంలో ఉంచుకొని వాటిని జాగ్రత్తగా నడిపిస్తే అధీనమైన రాజ్యంగంవలన రాజుకు పరిపాలనం సుఖంగా సాగినట్లు, నిగ్రహించబడిన ఇంద్రియాలవలన మేలు గలుగుతుంది. ఇట్లా అనడంలో ఇంద్రియాలు స్వాధీనం కాకపోవటంవలననే, తానూ, దుర్యోధనాదులూ అశుభం పొందవలసివచ్చిందనే అభిప్రాయం వ్యక్తం అవుతుంది. మూలంలో 'ఇంద్రియాణి చ సర్వాణి వాజివ త్పరిపాలయ, హితాయ చ భవిష్యన్తి రక్షితం ద్రవిణం యథా (9-13) సారథి గుర్రాలను తన అదుపులో ఉంచుకొన్నట్లుగా ఇంద్రియాలను నీవు అదుపులో ఉంచుకుంటే అవి దాచుకొన్న డబ్బువలె మేలు చేస్తాయంటుంది. రాజ్యతంత్రంతో పోలిక తెలుగులో విశేషం.

క. పురరక్షణము దృఢంబుగ । నరవర! చేయంగవలయు నమ్మఁగలుగు స
త్పురుషుల నిడఁ దగుఁ గుడుపు ని । దుర మొదలగులోని పనుల తొడరువు లరయన్. 57

ప్రతిపదార్థం: నరవర= రాజా!; పురరక్షణము= రాజధానిని శత్రువులనుండి కాపాడుకొనే పని; దృఢంబుగన్= గట్టిగా, (లోటు పాట్లు లేకుండా); చేయంగన్ వలయున్= చేయాలి; కుడుపు= భోజనం; నిదుర= నిద్ర; మొదలు+అగు= మొదలు అయినటువంటి; లోని పనుల= ఆంతరంగికాలైన పనులకు సంబంధించిన; తొడరువులు= ప్రయత్నాలను; అరయన్= చూసుకొనటానికి; నమ్మన్+కలుగు= నమ్మదగిన; సత్ పురుషులన్= కులశీలాదులచేత ఉత్తములైన వారిని; ఇడన్ తగున్= ఏర్పరచాలి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! రాజధానిని రక్షించే ఏర్పాట్లు కట్టుదిట్టంగా ఉండాలి. భోజనం, నిద్ర మొదలైనటువంటి ఆంతరంగికకార్యాలను చూచుకొనటానికి నమ్మదగిన మంచి మనుష్యులను ఏర్పాటు చేసికొనాలి.

విశేషం: 'లోని పనులు' అనే తెలుగు అర్థవంతం, విహారమూ, మాల్యాది అలంకారమూ, మొదలైనవి లోని పనులు.

సీ. ఆప్త వృద్ధులఁ బెట్టు మంగనాజనులసం । రక్షకు నెల్లకార్యముల మంత్రి
జనములతోడ విచారించి చేయంగ । వలయును; గుప్త నివాస మొండె
మాడువు మీఁ దొండె మాటు లేని యరణ్య । తల మొండె మంత్ర విధానమునకు
నర్థముల్ గేవల మైనట్టి మంత్రంబు । గోపనం బొందినఁ గురువరేణ్య!

ఆ. యఖిల కర్మములు ఫలావాప్తి నొప్పఁ బం । గ్వంధజడులు బధిరు లైన నీ ర
హస్య భాషణములయప్పుడు చేరువ । నునికి యొప్ప దార్యవినుతచరిత! 58

ప్రతిపదార్థం: కురువరేణ్య!= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడా! (ధర్మరాజా)! అంగనా జనుల సంరక్షకున్= అంతఃపురస్త్రీలను కాపాడటానికి; ఆప్తవృద్ధులన్= నమ్మదగిన, (బంధువులైన) ముసలివారిని; పెట్టుము= నియోగించుము; ఎల్లకార్యములన్= రాజుగా నీవు చేయవలసిన పనులన్నీ; మంత్రి జనముల తోడన్= మంత్రులతో; విచారించి= ఆలోచన చేసి; చేయంగన్ వలయును= చేయాలి; మంత్రవిధానమునకున్= ఆలోచనకు; గుప్తనివాసము+ఒండెన్= రహస్యంగా ఉండే ఇల్లు (నాలుదిక్కులూ జాగ్రత్తగా రక్షించబడుతున్న మంత్రగృహం) గానీ; మాడువు మీఁదు+ఒండెన్= (నాలుగు దిక్కులూ తెరపిగా ఉండే) మేడ పై భాగంగానీ; మాటు లేని= (పొదలు చెట్టు మొదలైనవాటిచేత) మరుగు కాని, (చుట్టు ప్రక్కలు తెఅపిగా ఉన్న); అరణ్య తలము+ఒండెన్= అడవి గాని; అర్థముల్= తగినచోట్లు; కేవలము= ఐనట్టి (ఆ విధంగా ఆలోచన చేసి నిశ్చయింపబడిన) ప్రధానమైనటువంటి; మంత్రంబు= ఆలోచన; గోపనంబు+ఒందినన్= రహస్యంగా ఉంచబడితే; అఖిలకర్మములు= అన్ని పనులూ; ఫల+అవాప్తిన్=

ఉద్దేశించిన ప్రయోజనాన్ని పొంది; ఒప్పున్= ప్రకాశిస్తాయి; ఆర్యవినుత చరిత!= పెద్దలు ప్రశంసించే నడవడి కలిగినవాడా! (ధర్మరాజా); పంగు, అంధ, జడులు (ఐనన్)= కుంటివారైనా, గుడ్డివారైనా, తెలివితక్కువవారైనా (బుద్ధిహీనులైనా); బధిరులు+ఐనన్= చెవిటివారైనా సరే; నీ రహస్య భాషణముల+అప్పుడు= నీవు చేసే రహస్యపు సంభాషణల, ఆలోచనల సమయంలో; చేరువన్= నీ సమీపంలో; ఉనికి= ఉండటం; ఒప్పదు= మంచిది కాదు.

తాత్పర్యం: కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడి వైన ధర్మరాజా! ఇక ఆడవాళ్ళ రక్షణకు ఆత్మీయు లైన ముసలివారిని నియమించుము. ఏ పని అయినా మంత్రులతో ఆలోచించి మాత్రమే చేయాలి. ఆ ఆలోచనం చేయటానికి రహస్యమందిరం గానీ, మేడ మీద బయలు ప్రదేశం గాని, మరుగులేనటువంటి అడవి ప్రదేశం గానీ తగిన ప్రదేశాలు. ఇట్లా మంత్రులతో విచారణ చేసి చివరకు నిశ్చయించిన అంశం మాత్రం రహస్యంగా ఉంచాలి. రాజ నిర్ణయం గోప్యంగా ఉంటేనే అనుకొన్న ఫలితాన్నిస్తుంది. మంత్రులు చారులు మొదలైన వారితో రహస్యాలు మాటాడేటప్పుడు కుంటివారైనా, గుడ్డివారైనా, తెలివితక్కువవారైనా చివరకు చెవిటివారైనా సరే ఎవరినీ దగ్గరకు రానీయకుము.

క. **విను మంత్ర భేదనమున వ । చ్చిన కీడున కనఘ! శాంతి సేయు టరిది గా**
వున మంత్రులతో మంత్రా । వన నియమం బూఁది చెప్పవలయుం జుమ్మీ! **59**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాప రహితుడా! (ధర్మరాజా)! విను= వినవలసింది; మంత్ర భేదనమునన్= రహస్యంగా ఉండవలసిన ఆలోచన (రాజు నిర్ణయం) బయటపడితే; వచ్చిన కీడునకున్= కలిగే అపకారానికి; శాంతి+చేయుట= ప్రతీకారం చేయటం, తొలగించటం; అరిది= ఏ విధంగానూ శక్యం కాదు; కావునన్= అందుచేత; మంత్రులతోన్= నీతో ఆలోచన చేసిన మంత్రులతో; మంత్ర+అవన, నియమంబు= ఆ ఆలోచనను రక్షించవలసిన కట్టుబాటును; ఊఁది= నొక్కి (గట్టిగా); చెప్పవలయున్+చుమ్మీ!= (నీవు) చెప్పాలి సుమా!

తాత్పర్యం: అనఘుడా! రాజు చేసిన నిర్ణయాలు, ఆలోచనలు బయటకు పొక్కితే గలిగే నష్టం నివారించటం ఎవ్వరివలనా కాదు. అందుచేత మంత్రాన్ని గోప్యంగా ఉంచటం అనేది నియమంగా నీ మంత్రులకు నొక్కి చెప్పుము.

సీ. **వ్యవహారములు శుచు లైన విద్వాంసులఁ । దోడుగఁ గొని తీర్పు; దుష్టజనుల**
దండించునెడ వారి తప్పుల కొలఁదులు । మదిఁ దూఁచి చూచి తన్మాత్రదండ
మాచరింపుము; విను మాయవ్యయములు సం । క్షేపరూపంబున రేపకడలు
దానికి మును దేవతాపూజనము భూసు । రార్చనమును జేయు మమలబుద్ధి!

తే. **ప్రొద్దు సాలంగ నెక్కినప్పుడు సమర్హ । భోజన క్రియ నిర్వహింపుము సుశీల**
మాన్య! తదనంతరమ గంధమాల్యభూష । ణాంబరములు నిజేచ్ఛమై ననుభవింపు. **60**

ప్రతిపదార్థం: శుచులు= విష్కళంకులు, (నీతిమంతులు); ఐన= అయినటువంటి; విద్వాంసులన్= పండితులను; తోడుగన్= సహాయంగా; కొని= స్వీకరించి, వ్యవహారములు= (అప్పు పుచ్చుకోవటం మొదలైనవాటిలో 18 విధాలైన) తగవులు; తీర్పు(ము)= పరిష్కరించుము; దుష్టజనుల(నె)= తప్పు కలిగిన వారిని; దండించు+ఎడన్= శిక్షించేటప్పుడు; మదిన్= నీ మనస్సులో; వారి తప్పుల కొలఁదులు= వారు చేసిన తప్పులయొక్క పరిమాణం (ఎంతటి తప్పో); తూఁచి= గణించి (తూకం వేసి); చూచి= దాన్ని

జాగ్రత్తగా పరిశీలించి; తద్ - మాత్ర దండము= ఆ తప్పుయొక్క పరిమాణానికి తగినంత శిక్ష మాత్రమే; ఆచరింపుము= విధించుము; అమలబుద్ధి!= కల్మషం లేని బుద్ధి కలవాడా! ధర్మరాజా!; వినుము= వినవలసింది; రేపకడలు= ప్రాతః కాలాలలో; సంక్షేపరూపంబునన్= సంగ్రహంగా; ఆయవ్యయములు= ఆదాయమూ, ఖర్చూ (చూచుకొమ్ము); దానికిన్= ఆయవ్యయాలు చూడటానికి; ప్రాతఃకాలానికి; మును= ముందుగా; దేవతా పూజనము(న్)= ఇష్టదైవాలను అర్చించటమూ; భూసుర+అర్చనమును= బ్రాహ్మణులను పూజించటమూ; చేయుము= చేయవలసింది; చాలంగన్= మిక్కిలిగా; ప్రొద్దు= సూర్యుడు; - ఎక్కినపుడు= పైకి వచ్చినపుడు (బాగా పొద్దెక్కింతర్వాత); సమ్ అర్హ భోజనక్రియ= రాజుల కుచితమైనటువంటి భోజనకార్యాన్ని; నిర్వహింపుము= చేయవలసింది; సుశీల మాన్య!= మంచి స్వభావం చేత గౌరవించదగిన వాడా! ధర్మరాజా!; తద్+అనంతరము+అ= ఆ తర్వాతనే; నిజ+ఇచ్ఛమైన్= స్వేచ్ఛగా (నీ ఇష్టం వచ్చినట్లుగా); గంధ, మాల్య, భూషణ, అంబరములు= చందనాది గంధాలూ, పూలూ, ఆభరణాలూ, వస్త్రాలూ మొదలైన సౌఖ్యాలను; అనుభవింపు(ము)= పొందవలసింది.

తాత్పర్యం: శుచులూ, శాస్త్రజ్ఞులూ అయిన వారి సహాయంతో తగవులు పరిష్కరించుము. తప్పు చేసిన వారిని శిక్షించేటప్పుడు వారు చేసిన తప్పు ఎంతటిదో జాగ్రత్తగా లెక్కించి దానికి తగినంతటి శిక్ష మాత్రమే విధించుము. ఉదయం వేళలలో జమాఖర్చులు సంగ్రహంగా చూచుకోవాలి. అంతకు ముందే తెల్లవారటానికి పూర్వమే దేవతార్చనమూ, బ్రాహ్మణార్చనమూ చేయాలి. బాగా పొద్దెక్కినతర్వాత భోజనం చేయాలి. ఆ తర్వాతనే అలంకారాలు మొదలైన సుఖాలను పొందాలి.

క. కొలు విమ్ము మాపుకడ యో । ధుల కెల్లను; సంధ్య వడ్డ దూతలనుం జా
రుల సంభావింపుము; రా । త్రులఁ గాంతాభోగతత్పరుఁడ వగుము నృపా! 61

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= (ధర్మ) రాజా!; యోధులకున్+ఎల్లను= యుద్ధం చేసే వారికి, (వీరభటులకు) అందరికీ; మాపుకడన్= సాయం సమయంలో; కొలువు+ఇమ్ము= కలుసుకొమ్ము; సంధ్య-వడ్డన్= సంజ పడిన తర్వాత; దూతలనున్= దూతలనూ; చారుల(న్)= వేగులనూ; సంభావింపుము= (గౌరవించుము) కలుసుకొమ్ము; రాత్రులన్= రాత్రివేళలలో; కాంతా, భోగతత్పరుఁ డవు, అగుము= స్త్రీలతో సుఖాన్ని పొందుము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! సాయం సమయంలో వీరులకు నిన్ను సేవించే అవకాశం ఇమ్ము. సంజ పడినతర్వాత దూతలనూ, వేగుల వాళ్ళనీ కలిసికొమ్ము. స్త్రీ సుఖాన్ని రాత్రి సమయంలో పొందుము.

తే. ఏమి క్రొత్తగఁ బుట్టిన నించు కేని । నలసుఁడవు గాక దాని నీ వరసి తీర్పు;
మిది దెఱంగుగ నే ప్రొద్దు నింతవట్టు । నర్హములు కౌరవక్షితిపాగ్రగణ్య! 62

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ, +క్షితిప+అగ్రగణ్యా= కురువంశపురాజులలో మొదట లెక్కించదగినవాడా, (శ్రేష్ఠుడా), (ధర్మరాజు)!; క్రొత్తగన్= వింతగా; ఏమి పుట్టినన్= ఏమి జరిగినప్పటికీ; ఇంచుక+ఏనిన్= కొంచెం కూడా; అలసుఁడవు= సోమరివి; కాక= కాకుండా; దానిన్= ఆ అంశాన్ని; నీవు= నీవు (స్వయంగా); అరసి= విచారించి; తీర్పుము= పరిష్కరించుము; ఇది+తెఱంగుగన్= ఈ విధంగా; ఇంతవట్టు= ఈ చెప్పిన, పనులన్నీ; ఏ ప్రొద్దున్= నిత్యమూ; అర్హములు= చేయదగినవి.

తాత్పర్యం: కౌరవ రాజులలో శ్రేష్ఠుడా! ఎంతటి దైనా వింత సంఘటన ఏర్పడితే బద్ధకించక ఏ సమయంలో నైనా సరే వెంటనే దానిని గురించి విచారణ చేసి పరిష్కారం చేయుము. ఈ విధంగా ఆయావేళలలో ఆయా పనులు ప్రతిరోజూ తప్పకుండా ఆచరిస్తూ ఉండుము.

క. న్యాయంబుతోడ వివిధో । పాయంబుల నర్థముల నుపార్జింపుము భూ
నాయక రాజ్య విఘాతము । సేయు జనుల నెఱిఁగి చంపఁ జెఱుపన వలయున్. 63

ప్రతిపదార్థం: భూనాయక!= (ధర్మ) రాజా!; అర్థములన్= అనేకవిధాలైన సంపదలను; వివిధ ఉపాయంబులన్= రకరకాల మార్గాలలో; న్యాయంబుతోడన్= ధర్మమార్గంలో; ఉపార్జింపుము= సంపాదించుము; రాజ్యవిఘాతము= ప్రభుత్వానికి అడ్డంకులు చేసే; జనులన్= కలిగించే వారిని; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; చంపన్= చంపటమో, చెఱుపన్+అ= చెడగొట్టటమో; తప్పక వలయున్= అవసరం.

తాత్పర్యం: రాజా! పలువిధాలైన మార్గాలలో సంపదలను న్యాయంగా సంపాదించుము. ప్రభుత్వానికి అంతరాయం కలిగించే వారిని కనుగొని వారిని చంపివేయటమో లేదా వారి ప్రయత్నాలను నిర్మూలించటమో, తప్పనిసరిగా చేయాలి.

క. పనులయెడ మేలు గాంచిన । మనుగడ యగ్గలము చేసి మన్నింపుము రా
జనయజ్ఞ! భృత్యకోటిం । గొనియాడుము సేఁతపేరు క్రుచ్చి కొలువునన్. 64

ప్రతిపదార్థం: రాజనయజ్ఞ!= రాజధర్మం(నీతి) తెలిసినవాడా! (ధర్మరాజా)!; పనుల+ఎడన్= రాజకార్యాలలో; మేలు= నేర్పును; కాంచినన్= చూస్తే (చూపించిన అటువంటి భృత్యుల); మనుగడ= జీవనం; అగ్గలము చేసి= ఉన్నతంగా ఏర్పాటు చేసి; మన్నింపుము= వారిని గౌరవించుము; కొలువునన్= సభలో; చేఁత= భృత్యులు నేర్పుగా చేసిన ఆ పనిని; పేరు= వారి పేరూ; క్రుచ్చి= పేర్కొని; భృత్యకోటిన్= ఆసేవకులను; కొనియాడుము= ప్రశంసించుము.

తాత్పర్యం: రాజనీతిజ్ఞుడి వైన ధర్మరాజా! రాజకార్యాలలో తమనేర్పును ప్రదర్శించిన భృత్యకోటికి, వారి బ్రతుకు ఉన్నతంగా నడిచేటట్లుగా వారిని సత్కరించుము. వారు చేసిన పనులూ, వారిపేరూ సభలో ప్రత్యేకంగా ప్రస్తావించి ప్రశంసించుము.

క. నీ వలనను భక్తిస్నే । హావేశము గలిగి శూరుఁడై యలజడికిం
దా విసువని సత్కులజుం । గావింపుము సైన్యవిభునిగాఁ గురుముఖ్యా! 65

ప్రతిపదార్థం: కురుముఖ్యా!= కురువంశంలో ప్రధానుడా! (ధర్మరాజా!); నీవలనను= నీపై; భక్తి, స్నేహ, ఆవేశము= సేవాభావమూ, ప్రేమా, ఆధిక్యం; కలిగి= ఉండి; శూరుఁడు+ఐ= పరాక్రమవంతుడై; తాన్= తాను (స్వయంగా); అలజడికిన్= ఆపద (కష్టం)లో; విసువని= నిర్వేదం (విరక్తి) పొందని, (వాడు ఐన); సత్ కులజున్= ఉత్తమవంశంలో పుట్టినవాడిని; సైన్యవిభునిన్ కాన్= సైన్యానికి నాయకుడిగా; కావింపుము= నియమించుము.

తాత్పర్యం: కౌరవశ్రేష్ఠుడా, ధర్మరాజా! నీమీద భక్తీ, ప్రేమా, అధికంగా ఉండి పరాక్రమవంతుడై, కష్టం వచ్చినా నిలబడ గలిగిన, ఉన్నతవంశంలో పుట్టినవాడిని సేనాపతిగా చేసికొమ్ము.

సీ. ఆత్మరంధ్రము లించు కైనను నొరులకు । నెఱుఁగ రాకుండఁగ మఱువు సేయు
మన్య రంధ్రంబుల నారసి కనుము; శ । త్రుల కడ బుద్ధియు బలుపుఁ గలుగు
వారల నెఱిఁగి భూవర! యొక్కమై నీగి । మన్నన నెఱపి తన్మానసములు
నీ యెడ నార్ద్రంబులై యుండఁ జేయుము । చేరువనృపులకు వైరబంధ

ఆ. మెట్లు గలుగు దాని నేమఱకుండుము। వారి యవుల నున్నవారు మిత్రు
లగుదు రెల్ల భంగి నధిప! యుదాసీను। లట సమీపవర్తు లైన విభులు. 66

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= రాజా!; ఆత్మరంధ్రములు= నీలోపాలను (తప్పులను); ఒరులకున్= ఇతరులకు; ఇంచుక+ఐనను= కొంచెమైనా; ఎఱుఁగన్ రాక ఉండఁగన్= తెలియటానికి అవకాశం ఈయకుండా; మఱుపు చేయుము= రహస్యంగా ఉంచుము; అన్యరంధ్రంబులన్= ఇతరుల తప్పులను; అరసి= నిశితంగా పరిశీలించి; కనుము= గ్రహించుము; శత్రువులకడన్= శత్రువుల వద్ద; బుద్ధియున్= వివేకమూ; బలుపున్= శక్తి; కలుగువారలన్= ఉన్న వ్యక్తులనే; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; ఒక్కమైన్= అధికంగా; ఈగి= దానమూ; మన్నన= గౌరవమూ (సాయం); నెఱపి= చూపి; తద్+మానసములు= వారి మనస్సులు; నీ+ఎడన్= నీ మీద; ఆర్ద్రంబులు+ఐ= అనుకూల్యం కలిగి; ఉండన్ చేయుము= ఉండేటట్లు చేసికొమ్ము; అధిప!= ఓ రాజా!; చేరువనృపులకున్= నీకు దగ్గరి రాజులకు; వైరబంధము= శత్రుత్వం; ఎట్లు= ఏవిధంగా నైనా; కలుగున్= కలుగుతుందో; దానిన్= ఆ అంశాన్ని; ఏమఱక ఉండుము= ఏమరుపాటు లేకుండా (అప్రమత్తంగా) ఉండుము; వారి+అవులన్= వారికి తరువాతగా; ఉన్నవారు= ఉన్నరాజులు; ఎల్లభంగిన్= అన్ని విధాలుగానూ; మిత్రులు అగుదురు= నీకు స్నేహితులు అవుతారు; అటన్= వారికి; సమీపవర్తులు+ఐన= చేరువలో ఉన్న; విభులు= రాజులు; ఉదాసీనులు= నీ విషయంలో తటస్థులు, అని గ్రహించుము.

తాత్పర్యం: రాజా! నీ తప్పులు కొంచెం కూడా ఇతరులకు తెలియకుండా దాచిపెట్టుము. ఇతరుల దోషాలు మాత్రం జాగ్రత్తగా తెలిసికొమ్ము. శత్రువులవద్ద ఉన్నవాళ్ళలో బుద్ధిమంతులూ, శక్తిమంతులూ అయిన వ్యక్తులను దానాదులతో సత్కరించి, వాళ్ళ మనసులు నీ వైపు తిప్పుకొమ్ము. నీరాజ్యానికి సమీపంలో ఉండే రాజులకు నీతో వైరం కలుగుతుంది. కాబట్టి ఆ విషయంలో జాగ్రత్తగా అప్రమత్తుడివై ఉండుము. వారికి తర్వాత రాజ్యం పాలించుకొనే వాళ్లు నీకు మిత్రులవుతారు. ఆ తర్వాత ఉండే రాజ్యపాలకులు నీవిషయంలో ఉదాసీనంగా ఉంటారని గ్రహించుము.

క. వీరుల సప్తాంగంబులు। నారసికొని యునికి కార్య మవనీశ! సదృ
క్సారబలుఁ డైన నృపుతో। గారవమున సంధి సేయఁగావలయుఁ దగన్. 67

ప్రతిపదార్థం: అవనీ+ఈశ!= రాజా!; వీరులన్= (పైన చెప్పిన) పొరుగురాజులను; సప్త+అంగంబులు= రాజ్యానికి సంబంధించిన (స్వామి) అమాత్యాది అంగములు ఏడింటినీ; ఆరసికొని= మెలకువతో గ్రహిస్తూ; ఉనికి= ఉండటం; కార్యము= (రాజుకు) కర్తవ్యం; సదృక్ సార బలుఁడు= తనతో సాటి వచ్చేటంతటి గట్టి పరాక్రమం కలిగినవాడు; ఐన= అయినటువంటి; నృపుతోన్= పొరుగురాజుతో; తగన్= తగువిధంగా; గారవమునన్= మన్ననతో; సంధి= శాంతి; ఒడంబడిక; చేయఁగాన్ వలయున్= చేసికొనాలి.

తాత్పర్యం: రాజా! శత్రువులూ, మిత్రులూ, ఉదాసీనులూ అని మూడు విధాలుగా ఉన్న పొరుగురాజులనూ, (శాంతి 6,107) (స్వామి) అమాత్య, జానపద, దుర్గ, బలాదిరూపమైన రాజ్యం సప్తాంగాలనూ, రాజు అప్రమత్తంగా గమనిస్తూ ఉండాలి. తనతో సమానమైన బలం కలిగిన రాజుతో తగువిధంగా అతడిని గౌరవించి సంధి చేసికొనాలి.

తే. దైవమానుష బలములు దఱిఁగి యుండు। నెవ్వనికి నెప్పు డప్పుడ యెసక మెసఁగ
వైర మతనితోఁ బాటింపవలయుఁ జెఱుచు। టప్పనము గొను టర్థత్వ మరసి నడపు. 68

ప్రతిపదార్థం: ఎవ్వనికిన్ = ఏ (శత్రు) రాజుకు; ఎప్పుడు= ఏ సమయంలో; దైవమానుషబలములు= దైవబలమూ, మానుషబలమూ, అతడి స్వబలమూ; తఱిఁగి+ఉండున్= తక్కువగా ఉంటాయో; అతనితోన్= ఆ రాజుతో; అప్పుడు+అ= ఆ సమయంలోనే,

వెంటనే; ఎసకము= పెంపు; ఎసఁగన్= ఒప్పుతుండగా; వైరము= శత్రుత్వాన్ని; పాటింపన్‌వలయున్= ఆచరించాలి; అర్థాత్వము= అతడి అర్థతను; అరసి= గమనించి; చెఱుచుట= నాశనం చేయటమో; లేదా; అప్పనము= కానుకలు (కప్పం); కొనుట= స్వీకరించటమో; నడపు(ము)= చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: ఎవడికి, తన బలమూ, దైవబలమూ, రెండూ ఏ సమయంలో తక్కువగా ఉంటాయో వాడితోనే ఆ సమయంలోనే శత్రుత్వాన్ని అనుసరించాలి. ఔచిత్యాన్ని బట్టి ఆ శత్రురాజును నిర్మూలించడమో లేకుంటే సామంతుడుగా ఉంచి కప్పం పుచ్చుకొనటమో చేయాలి.

క. నడపునఁ గోల్పుచ్చఁగ నగు । నెడయు విడిసి యుండి చెఱుచు నిక్కయు నీ వే
ర్పడఁ గనుఁగొని యం దర్థము । నడపుము; నిజసైన్య రక్షణము వలయుఁ జుమీ! 69

ప్రతిపదార్థం: నడపునన్= సైన్యాన్ని నడిపించటం ద్వారా; కోల్ పుచ్చఁగన్= చెడగొట్టటానికి (నిర్మూలించడానికి); అగు+ఎడయున్= వీలైన స్థానమూ; విడిది+ఉండి= సైన్యం విడిది చేసికొని; చెఱుచు+ఇక్కయున్= శత్రువును నశింపజేసే స్థానమూ; ఏర్పడన్= స్పష్టంగా; నీవు= నీవు (స్వయంగా); కనుఁగొని= తెలిసికొని, అందున్= ఆ రెండింటిలో; అర్థము= ఉచితమైన పనిని; నడపుము= చేయవలసింది; నిజ సైన్య రక్షణము= స్వసైన్యం నాశనం కాకుండా కాపాడుకొనటం; వలయున్+చుమీ= అవసరం సుమా!

తాత్పర్యం: సైన్యాన్ని నడిపి (దండెత్తి), శత్రువును నిర్మూలించాలో, లేకపోతే సైన్యాన్ని విడిది చేసి రాజ్యం చుట్టూ నిలిపి రాజ్యాన్ని దిగ్బంధం చేసి శత్రువులను నిర్మూలించాలో - ఈ రెండింటిలో ఏ మార్గం తగినదో నీవే ఆలోచించి అది అనుసరించుము. నీ సైన్యాన్ని తప్పకుండా రక్షించుకొనాలి సుమా!

విశేషం: విదేశీ రాజనీతిలో షడ్గుణాలలో 'యానం' అనేది సంధి - ఆసనం - విగ్రహం - యానం - అనీ ఇదొక క్రమంలో నిరూపితం. శత్రు నిర్మూలనం అవసరంకాని సమయంలో సైన్యప్రయోగం అవసరమైతేనే చేయాలని సారాంశం.

క. ప్రెగడల మనసులు విరసము । లగుగతి నడచు రిపురాజ్య మరసి విభిన్నం
బుగఁ జేసి కలఁచి పైకొని । జగతీవర! కొనఁగవలయు సౌకర్యమునన్. 70

ప్రతిపదార్థం: జగతీవర!= (ధర్మ) రాజా!; ప్రెగడల= అమాత్యుల యొక్క; మనసులు= హృదయాలు; విరసములు= ఇష్టం లేనివి (ప్రతికూలములు); అగుగతిన్= అయ్యే విధంగా; నడచు= సాగుతున్న; రిపురాజ్యము= శత్రురాజ్యాన్ని; అరసి= కనుగొని; విభిన్నంబుగన్+చేసి= చెదరగొట్టి; కలఁచి= క్షోభింపజేసి; పైకొని= దండెత్తి; సౌకర్యమునన్= తేలికగా; కొనఁగన్‌వలయున్= స్వీకరించాలి.

తాత్పర్యం: రాజా! మంత్రులు రాజుకు ప్రతికూలంగా ఉండి, సాగుతున్న శత్రురాజ్యాన్ని, చెదరగొట్టి (విడదీసి) వ్యాకులపెట్టి, ఆ తర్వాత ఒక్కసారిగా మీదబడి (దండెత్తి) (ఆ రాజ్యాన్ని) తేలికగా సాధించాలి.

ఆ. బలము లెసఁగ దైవబలమును గలిగి లో । గుట్టు చేటు లేనియట్టి నృపతి
వలన మత్సరంబు వల; దాశ్రయంబు చం । దంబు పొందు వడయఁ దగు నృపాల! 71

ప్రతిపదార్థం: నృపాల!= (ధర్మ) రాజా!; బలము= (రథగజాదిగా) సైనికబలం; ఎసఁగన్= ఎక్కువగా ఉండగా; దైవబలమును= అదృష్టశక్తి కూడా; కలిగి= ఉండి; లో గుట్టు= ఆంతరంగికాలైన రహస్యాలకు; చేటు= కీడు (వెల్లడి కావటం); లేని+ అట్టినృపతి వలనన్= లేనటువంటి రాజు విషయంలో; మత్సరంబు= విరోధం; వలదు= వద్దు; ఆశ్రయంబు చందంబు= అటువంటి వాడిని ఆశ్రయించే మార్గమే; (లేదా) పొందు= స్నేహమో (సంధి); పడయన్+తగున్= అనుసరించటం ఉచితం.

తాత్పర్యం: మానుష బలం ఉండీ, దానికి తోడు దైవబలం కూడా ఉండి స్వీయ రహస్యాలు వెల్లడి కాకుండా మరుగు చేయగలిగిన రాజుతో విరోధం పనికిరాదు. అతడిని అనుసరించి ఉండటమో, లేదా, సంధి (స్నేహం) చేసికొనటమో యుక్తం.

ధృతరాష్ట్రుఁడు ధర్మరాజునకు శత్రురాజుల జయించు తెఱంగు చెప్పుట (సం.15-12-6)

ఆ. కుడువ నిచ్చు తఱియుఁ గురువర! కక్కించు । నవసరంబు నెఱిఁగి యరినృపాలు
నీవు ధీరవృత్తి నిడుఁ ద్రాటఁ బోనిమ్ము । క్రమ్ము కపిల యనఁగ గ్రమ్మి చెఱపు? 72

ప్రతిపదార్థం: కురువర!= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా!; నీవు= నీవు; అరినృపాలున్= శత్రురాజును; కుడువన్+ఇచ్చు; తఱియున్= తిన నివ్వదగిన సమయమూ; కక్కించు+అవసరంబున్= తిన్న దాన్ని కక్కించవలసిన సమయమూ; ఎఱిఁగి= గ్రహించి; కపిల అనఁగన్= పుల్లావు వలె; (శత్రురాజును) నిడుఁద్రాటన్= పొడుగైన తాడుతో; కట్టిపోన్+ఇమ్ము= విడిచిపెట్టుము; క్రమ్ము= (ఆక్రమించుము)లో బఱుచుకొమ్ము; క్రమ్మి= ఆక్రమించుకొన్నపుడు; చెఱపు= రాపిడి పెట్టుము.

తాత్పర్యం: కురుశ్రేష్ఠుడా! తిన నివ్వదగిన సమయం ఏదో, కక్కించవలసిన సమయం ఏదో గ్రహించి శత్రురాజును పుల్లావు వలె పొడుగాటి త్రాడుతో స్వేచ్ఛగా విడిచిపెట్టుము. లోబరుచుకొమ్ము, లోబరుచుకొన్నపుడు ఆ శత్రురాజువలన లాభాలు జాగ్రత్తగా పిండుకొమ్ము.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'కపిల' తో ఉపమానం. ఆవు కట్టుత్రాడు చేతిలో ఉంచుకొనాలి. అపు డా తాడు ఎంత నిడుపైనా దాన్ని విడిచిపెట్టడం కట్టివేయడం అనేది తన ఇచ్ఛ ననుసరించి ఉంటుంది. త్రాడు ఎంత నిడుపైనా, కుడవనివ్వదగినంత దాకానే విడిచిపెట్టడం కాబట్టి దాని ఇచ్ఛ కట్టుఁత్రాడు పట్టుకున్నవాడి స్వేచ్ఛకు లోబడే ఉంటుంది. శత్రురాజు (నిడుత్రాటి బంధనంలో) తనకు లోబడి ఉన్నంత కాలం తన రాజ్యాన్ని అనుభవింపనీయవచ్చును. 'కక్కించు అవసరం' క్రొత్తగా తినడం కాదు. అంతకు ముందు తినిఉన్నది కూడా లాక్కోవడం. అవసరమైతే అదీ చేయాలి. 'చెఱవు' అనే ముద్రితపాఠం కంటె 'చెఱుము' అనే వ్రాతప్రతుల పాఠంలో ఔచిత్యం కనబడుతున్నది. 'చెఱవు అంటే నశింప జేయడం. అరినృపాలుడు కాబట్టి కక్కించవలసిన అవసరం వస్తే వాడిని కమ్మికొని శత్రువును నిర్మూలించుము అని అర్థంలో చెఱవు అనే పాఠం అన్వయిస్తుంది. కాని శత్రురాజుకు 'కపిల' తో పోలిక. ('నిడుఁద్రాట' బంధించి ఉంచాలి గదా) కాబట్టి 'కపిల'ను చెఱచడం సరికాదు. 'కక్కించు నవరసంబు' అన్నపుడు కూడా కపిల పరంగా పాలు పిదుకుకోవటమే. శత్రురాజు సైన్యాది బలాలను స్వాధీనపరచుకొనటం. (ఇది శత్రురాజుకు చెఱుపే) రాజును చంపే పని లేదు. ఇది ఎంతదూరం యథేచ్ఛగా వెళ్ళి మేయదగినంత మేయనిస్తే, అవసరమైనపుడు దాని నుండి ఫలితాన్ని (పాలు), అధికంగా పిండుకొనవచ్చును. అట్లా పిండుకొనాలంటే 'చెఱుము' అంటే గంగడోలు వగైరా అవయవాలు రుద్ది (చెఱుము= ఊచు) పరవశింప జేసి ప్రయోజనాన్ని పొందాలి అనే అర్థం సాధించడంలో 'చెఱవు' అనే ముద్రిత పాఠంకంటె కూడా 'చెఱుము' అనే వ్రాతప్రతులలోని పాఠమే అర్థవంతంగా ఉంటుంది. కపిల అంటే పసుపు నిండిన తెలుపు - బంగారు రంగులో ఉన్న ఆవు 'కపిల వైశిష్ట్యం కూడా ప్రయోజనంలోనే దానికి చెరుపు చేయటం అభీష్టం కాదు కదా.

సీ. ఉత్సాహ శక్తియు నుర్వీశ మంత్రశ। క్తియుఁ బ్రభుశక్తియుఁ గెలనివాని
కిని నీకు నిట్టివి యని తారతమ్యముల్। వెరవునఁ బరికించి వేర మెత్త।
వలయుట నెఱిగల్గి పలుకక యుండంగఁ। దగుట యూహించు టుత్తమ విధంబు ;
మూలబలంబును మొత్తాలవారును। మిత్త్రబలంబును శత్రుబలముఁ

ఆ. గాననంబు బలముఁగై జీతగాండ్రును। నైనయట్టిబలము లాఱు నరసి
యుచితకాల దేశ యుక్తంబులుగఁ బన్ని। కొనఁగ వలయు వాని కొలఁదు లెఱిఁగి. 73

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీ+ఈశ!= రాజా!; కెలనివానికిన్= నీ పొరుగు (శత్రు) రాజుకూ; నీకున్= నీకూ; ఉత్సాహశక్తియున్= ఉత్సాహమనే శక్తి; మంత్రశక్తియున్= (ఆలోచన) మంత్ర శక్తీ; ప్రభు, శక్తియున్= ప్రభు (అధికారం) శక్తి; ఇట్టివి అని= ఈ ప్రకారంగా ఉన్నాయి అని; తారతమ్యముల్= తక్కువ ఎక్కువలు; వెరవునన్= ఉపాయంతో; పరికించి= పరిశీలించిన తర్వాతే; వేరము= విరోధం; ఎత్తవలయుట= అనుసరించాల్సి రావటమూ; నెఱి, కల్గి= పౌరుషం కలిగి కూడా; పలుకక+ఉండంగన్+తగుట= మాటాడకుండా ఊరుకోవటమూ; ఊహించుట= (ఏది ఉచితమో ఆలోచించి) నిర్ణయించుకొనటం; ఉత్తమవిధంబు= శ్రేష్ఠమైన పద్ధతి; మూలబలంబును= 1. ప్రధాన సేనా, మొత్తాలవారునూ= 2. శ్రేణీబలమూ మిత్త్రబలంబును= 3.స్నేహితులైన రాజులవలన లభించే సైన్యమూ; శత్రుబలమున్= 4. శత్రువుల నుండి లభించిన సైన్యమూ; కాననంబు బలమున్= 5. కిరాతులు మొదలైన అడవి వీరుల సైన్యమూ; కై జీత గాండ్రును= 6. తాత్కాలిక ప్రయోజనం కొరకు భృతితో నియమించబడిన సైన్యమూ; ఐన అట్టి బలములు ఆఱున్= అయినటువంటి ఆరు విధాలైన సైన్యాలను; అరసి= గమనించి; వాని కొలఁదులు= ఆ ఆరు విధాలైన సైన్యాల పరిమాణాన్ని; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; ఉచిత కాల దేశ యుక్తంబులుగన్= ఆయాకాలాలకూ, ప్రాంతాలకూ, తగిన విధంగా ఉండేటట్లుగా; పన్ని కొనఁగన్‌వలయున్= సిద్ధం చేసికొని ఉంచుకొనాలి.

తాత్పర్యం: రాజా! నీకూ నీ పొరుగు (శత్రు) రాజుకూ ఉత్సాహ మంత్ర, ప్రభుశక్తులలోని తక్కువయెక్కువలు జాగ్రత్తగా తెలిసికొని, దండెత్తాలనుకొన్నపుడు మూలశ్రేణి, మిత్ర, శత్రు, కానన, భృత్యశ్రేణులు - అనే షడ్బలాలనూ, పరిశీలించి దేశ, కాలాలకు తగిన విధంగా వ్యూహం ఏర్పాటు చేసికొనాలి.

విశేషం: యుద్ధానికి తలపడే ముందు రాజు శక్తి త్రయాన్ని అంచనా వేసికొనాలి. ఉద్యమించే శక్తి, పనిలో పూనుకోవాలనే కోర్కె ఉత్సాహశక్తి, సఫలమయ్యే విధంగా ఆలోచన చేయగలిగిఉండటం మంత్రశక్తి; తన ఆలోచనలను; ప్రయత్నాన్ని అమలు చేయగలిగిన అధికారం - ప్రభుశక్తి; కోశ సైన్యాలు ప్రభుశక్తికి చెందుతాయి. కెలనివాని శక్తి తెలిసికొనటం కష్టం కాబట్టి 'వెరవున' - ఉపాయంతో, ఎట్లాగో మార్గం చేసికొని ఎదుటివారి బలం గ్రహించాలి. తనకంటె పొరుగువాడికే శక్తి అధికం అయితే మాటాడకుండా ఊరుకొనటమే ఉత్తమం. తర్వాత ఆరు విధాలైన బలాలను సంసిద్ధం చేసికొని యుద్ధానికి దిగాలి. 'మౌల్య భృత్య సుహృచ్ఛ్రేణీ ద్విష దాటవికం బలమ్' రఘు- (4.26 మల్లినాథవ్యాఖ్య) సైన్యానికి కోశం మూలం, మూల బలం అంటే ధనబలం (నీలకంఠీయ) అర్థం. మూల బలం -(మౌల్యం) ప్రధానసేన= వంశపారంపర్యంగా రాజసేవలో కొనసాగివస్తున్న సైన్యం - మూలబలం, మొత్తాలరు అంటే శ్రేణీబలం. కొంతమందిని కూర్చుకొని సైనికులవలె తీర్చి వారికి ఒకడు నాయకత్వం వహిస్తుంటాడు. ఇట్లా కొంతమంది సైనికుల సమూహాలకు నాయకులైన వారిద్వారా ఉపయోగించే బలం శ్రేణీ బలం. వారే మొత్తాలవారు. మిత్రబలం - స్నేహితులైన రాజులు తనకు సహకారంగా పంపే సైన్యం (68.వ.) (సుహృద్బలం). శత్రుబలం. యుద్ధంలో తన చేతిలో ఓడిపోయి సామంతులై ఉన్నరాజులు విధిగా పంపటంవల్ల వచ్చే సైన్యం. అవకాశం దొరికితే ఎదురు తిరిగేవాళ్ళు గాబట్టి వీళ్ళు సామంతులై కప్పాలు కడుతున్నా శత్రువులే, (ద్విషద్బలం) కిరాతాది సైన్యం ఆటవికబలం; కైజీతగాండ్రు భృత్యబలం; జీతం (కూలి) ఇచ్చి తాత్కాలికంగా పెట్టుకొన్న సైన్యం. ఈ ఆరు విధాలైన బలగాలను 'వాని కొలఁదులు ఎఱిఁగి దేశ - కాల ఉచితంగా ఉపయోగించాలి'. తనకున్న

ఆయా బలగాల పరిమాణం, శత్రువుకున్న బలాల పరిమాణం - తెలిసికొని - యుద్ధం జరిగే ప్రదేశాన్నీ కాలాన్నీ అనుసరించి షడ్బలాలలో దేన్ని ఏ పరిమాణంలో ఎట్లా వాడుకొనాలో జాగ్రత్తగా (ఎరిగి) గ్రహించి చేయాలి.

తే. సంపదల నాపదల నొక్కచంద మగుట। వికృతి నొందుట యా బలవితతులందుఁ
గాంచి యెల్లప్పుడును హితకారి యైన। బలము నెక్కుడుగాఁ బ్రోవు భరతముఖ్య! 74

ప్రతిపదార్థం: ఒందుట= పొందటమూ; కాంచి= పరిశీలించి; హితకారి ఐన= ప్రభువులకు మేలు కూర్చగలిగిన; బలమున్= బలాన్ని; ఎల్లప్పుడును= అన్నివేళలా; ఎక్కుడుగాన్= అధికంగా; ప్రోవుము= (కాపాడుతూఉండు) వృద్ధి చేసుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: భరతవంశంలో శ్రేష్ఠుడా, ధర్మరాజా! మూలబలం, మిత్రబలం మొదలుగా ఆరువిధాలైన బలాలలోనూ కష్ట సుఖాలలో ఒకే విధంగా నిలబడగలిగినదేదో, నిలబడలేనిదేదో గ్రహించి రాజుకు మేలు చేసే బలగాన్ని ఎప్పుడూ అధికంగా పోషించుము.

క. పరుల గెలిచి నిర్భయముగ। ధరణిఁ బ్రజం గాచువెరవు ధర్మపథమునం
బరిపాలించిన వెలయుం। గురువర! కృపపెంపు వదలకుము ప్రజలయెడన్. 75

ప్రతిపదార్థం: కురువర!= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడివైన ధర్మరాజా!; పరులన్= శత్రువులను; గెలిచి= ఓడించి; ధరణిన్ ప్రజన్= (ఆశత్రు రాజ్యంలోని) ప్రజలను; నిర్భయముగన్= భయం లేకుండే విధంగా; కాచు వెరవు= రక్షించే ఉపాయం; ధర్మపథమునన్= ధర్మమార్గంలో; పరిపాలించినన్= ప్రజా సంరక్షణం చేస్తే; వెలయున్= ప్రశస్త మవుతుంది; ప్రజల+ఎడన్= ప్రజలమీద; కృప పెంపు= అధికమైన దయను; వదలకుము= విడిచిపెట్టకు.

తాత్పర్యం: కురుశ్రేష్ఠుడా! శత్రురాజులను ఓడించి ఆ రాజ్యాన్ని వశం చేసికొన్న తర్వాత, ఆ శత్రురాజ్యంలోని ప్రజలు, నీ గురించి భయపడకుండేటట్లుగా నీవు రక్షించే విధం, ధర్మబద్ధంగా ప్రజా సంరక్షణం చేయటం వలన ఇంకా కీర్తించబడుతుంది. నీ ప్రజలమీద ఎప్పుడూ మిక్కిలి దయతో ఉండాలి.

క. వినికి గలిగి రక్షించుచు। ననువున దయతోడిపాడి నాయతు లెల్లం
గొనుచుఁ దగ నేలి పొగడొం। దినరాజున కుర్వి కామధేనువ కాదే! 76

ప్రతిపదార్థం: వినికి కలిగి= రాజ ధర్మాది వివిధ శాస్త్రాలను వినీ (తెలిసికొని); రక్షించుచున్= ప్రజలను కాపాడుతూ; అనువునన్= ఉపాయంతో; దయతోడి పాడిన్= దయ గలిగిన నీతితో; ఆయతులు= రాబడులు; ఎల్లన్= అన్నీ; కొనుచున్= సమకూర్చుకొంటూ; తగన్= తగువిధంగా; ఏలి= రాజ్యాన్ని పాలించి; పొగడు= ప్రశంసలను; ఒందిన రాజునకున్= పొందేటటువంటి రాజుకు; ఉర్వి= ఈ రాజ్యం; కామధేనువు+అ= కామధేనువే; కాదే!= కదా!

తాత్పర్యం: వివిధ శాస్త్రాలు గ్రహించి, ప్రజలను, జాగ్రత్తగా కాపాడుతూ, ఉపాయంతోనూ, దయ గలిగిన పద్ధతిలోనూ, రాబడులను కూర్చుకొంటూ ధర్మబద్ధంగా భూమిని పరిపాలించే రాజుకు ఆ రాజ్యమే కామధేను వవుతుంది.

విశేషం: అలం: రూపకం.

సీ. **ధర్మమార్గంబున ధరణిఁ బాలించిన। నైహిక సుఖములు నగ్గలంపుఁ**
బొగడును బరలోక భూరి సౌఖ్యములును। సిద్ధించు; విపుల దక్షిణలు పెట్టి
యశ్వమేధ ప్రముఖాధ్వరంబులు పెక్కు। లాచరించుట కంటె నధిక మండ్రు
మేదినీ ప్రజల నత్యాదరంబును గరు। ణాతిశయంబు మధ్యస్థతయును

తే. **గలిగి బిడ్డల నరసిన కరణి గాఢ। రక్షణం బొనరించుట రాజవర్య!**
వినుము తమ్ముల నీగి మన్ననల ననుది। నంబుఁ గొనియాడు మానందనంబు గాఁగ. 77

ప్రతిపదార్థం: రాజవర్య!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా! (ధర్మరాజా!); వినుము= వినవలసింది; ధరణిన్= ఈ భూమిని; ధర్మ మార్గంబునన్= ధర్మంతో కూడిన (ధర్మబద్ధమైన) పద్ధతిలో; పాలించినన్= రక్షిస్తే; ఐహిక సుఖములున్= ఈ లోకానికి, సంబంధించిన సుఖాలూ; అగ్గలంపు పొగడును= అధికమైన ప్రశంసలూ; పరలోక భూరి సౌఖ్యములును= స్వర్గలోకంలో మిక్కుటమైన సుఖాలూ; సిద్ధించున్= లభిస్తాయి; విపుల= విస్తారంగా; దక్షిణలు పెట్టి= దక్షిణలు ఇచ్చి; మేదినీ ప్రజలన్= రాజ్యంలోని ప్రజలను; అతి+ఆదరంబును= మిక్కుటమైన వాత్సల్యమూ; కరుణా+అతిశయంబు(న్)= మిక్కుటమైన దయా; మధ్యస్థతయును= నిష్పక్షపాతబుద్ధీ; కలిగి= ఉండి; బిడ్డలన్= కన్న బిడ్డలను; అరసిన కరణిన్= చూసుకునే విధంగా; గాఢ-రక్షణంబు= దృఢమైన రక్షణం; ఒనరించుట= చేయటం; అశ్వమేధ, ప్రముఖ+అధ్వరంబులు= అశ్వమేధం మొదలైన యాగాలు; పెక్కులు= అనేకంగా; ఆచరించుట కంటెన్= చేయటం కంటె; అధికము= ఎక్కువ; అండ్రు= అంటారు; తమ్ములన్= నీ సోదరులను; ఆనందనంబు కాఁగన్= సంతోషం కలిగేటట్లుగా; ఈఁగి- మన్ననలన్= దానమూ, సమ్మానాలతో; అనుదినంబున్= ప్రతీరోజూ; కొనియాడుము= ప్రశంస చేస్తూ ఉండుము.

తాత్పర్యం: రాజశ్రేష్ఠుడా! రాజ్యాన్ని ధర్మమార్గంలో పరిపాలిస్తే ఈ లోకంలో సుఖాలు మాత్రమే కాకుండా, పదుగురి చేత పొగడ్తలూ, ఊర్ధ్వ లోకంలోనూ గొప్ప సుఖాలూ కలుగుతాయి. ప్రజలను ప్రేమతో, దయతో, నిష్పక్షపాతంగా, కన్నబిడ్డలవలె, గట్టిగా కాపాడటం - గొప్ప దక్షిణలు ఇచ్చి అశ్వమేధం మొదలైన అనేక యజ్ఞాలు చేసిన దానికంటె కూడా ఎక్కువ అని అంటుంటారు. ఓ రాజా! వినుము. నీ తమ్ముళ్ళను, వాళ్ళు సంతోషించేటట్లు దానమూ, సమ్మానమూ చేస్తూ ప్రతిరోజూ ప్రశంసిస్తూ ఉండుము.

చ. **నరవర! రాజనీతుల జనస్తుతుఁడైన నదీ తనూజుఁడున్**
హరియుఁ బరాశరాత్మజుఁడు నాదిగఁ గల్గిన పెద్ద లెల్ల నీ
కరయఁగఁ బెక్కు సెప్పిరి; మదాత్మయు నీదెసఁ బ్రీతి పెద్దయుం
బొరయుట నేనుఁ గొన్ని యిటు పోలిన భంగి నెఱుంగఁ జెప్పితిన్. 78

ప్రతిపదార్థం: నరవర!= ఓ రాజా!; అరయఁగన్= పరిశీలించి చూస్తే; జనస్తుతుఁడు+ఐన= ప్రజలచేత పొగడబడేవాడు అయిన; నదీ తనూజుఁడున్= గంగాపుత్రుడు, భీష్ముడూ; హరియున్= శ్రీకృష్ణుడూ; పరాశర+ఆత్మజుఁడున్= పరాశరమహర్షి కొడుకైన వ్యాసుడు; ఆదిగన్, కల్గిన పెద్దలు= మొదలయిన పెద్దవారు; ఎల్లన్= అందరూ; నీకున్= నీకు; రాజనీతులు= రాజధర్మాలు; పెక్కు= చాలా (వివరంగా); చెప్పిరి= చెప్పి ఉన్నారు; మత్ ఆత్మయున్= నా మనసు కూడా; నీదెసన్= నీ మీదే; పెద్దయున్= మిక్కుటంగా; ప్రీతి= వాత్సల్యం; పొరయుటన్= పొంది ఉండటం చేత; నేనున్= నేను కూడా; ఇటు= ఈ విధంగా; కొన్ని= కొద్దిగా రాజనీతులును; పోలిన భంగిన్= సాధ్యమైన (చేతనైన) విధంగా; ఎఱుంగన్, చెప్పితిన్= (నీకు) తెలియజెప్పాను.

తాత్పర్యం: నరశ్రేష్ఠుడా! ఇంతకు మునుపే భీష్ముడూ, కృష్ణుడూ, వ్యాసుడూ మొదలైన పెద్దలు నీకు రాజనీతులు విస్తారంగా చెప్పారు. అయినా, నీ మీద ఉండే వాత్సల్యం వలన నేను కూడా ఏదో నాకు తెలిసినంత మేర కొద్దిగా రాజధర్మాలు చెప్పాను.

క. **నిత్యవిధి సద్వివేకము। సత్యవ్రతశీల! ధర్మసారజ్ఞ! భవ**
న్మత్యాకలితమ యైనను। నిత్యంబును వృద్ధసేవ నిష్ఠఁ జలుపుమీ!' **79**

ప్రతిపదార్థం: సత్యవ్రతశీల!= సత్యమందే తాత్పర్యం ఉన్న నడవడి కలవాడా; ధర్మసారజ్ఞ!= ధర్మం యొక్క సారాన్ని (తత్త్వాన్ని) తెలిసినవాడా! ధర్మరాజా!; నిత్యవిధి(న్)= ఎల్లప్పుడూ, ఆచరించడంలో; సత్+వివేకము= శ్రేష్ఠమైన రాజనీతి జ్ఞానం; భవత్+మతి+ఆకలితము+అ= నీ బుద్ధిలో ఉన్నదే; ఐనను= అయినప్పటికీ; నిత్యంబును= ఎప్పుడూ; నిష్ఠన్= శ్రద్ధతో; వృద్ధసేవ(న్)= పెద్దలను సేవించటం; చలుపుమీ!= చేయుమా!

తాత్పర్యం: సత్యవ్రతం కల ప్రవర్తన కలవాడా! ధర్మసూక్ష్మం ఎరిగినవాడా! ధర్మరాజా! ఎల్లప్పుడూ ఆచరిస్తుండటం వలన రాజనీతిజ్ఞానం నీకు బుద్ధిస్థమే. అయినా నిత్యము శ్రద్ధతో పెద్దలను సేవించుము.'

సీ. **అన విని ధర్మజుం డంబికా పుత్త్రుతో। 'నాపగాసుతుఁడు లేఁ' డబ్జనాభుఁ**
డాత్మపురంబున కరిగె; వాత్సల్యత। నీవు దక్కఁగ నాకు హితము సెప్ప
నొడయఁ డెవ్వఁడు? భవదుపదిష్ట పథమున। నిష్ఠమై నడచెద; నెమ్మనమున
నీవు ప్రీతిని బొందు నృపముఖ్య!' నావుడు। నాతఁడు సంతసమంది యతని

ఆ. **'నధిప! విశ్రమింపు మధికశ్రమంబు నా। తనువునందుఁ జెందె' నని తగంగఁ**
బోవఁ జెప్పి; బాంధవావళి కభిముఖుఁ। డయి నిజాలయముల కరుగఁ బనిచి. **80**

ప్రతిపదార్థం: అనన్= ధృతరాష్ట్రు డీ విధంగా రాజనీతులను చెప్పగా; విని= గ్రహించి; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; అంబికా పుత్త్రుతోన్= అంబిక కొడుకైన ధృతరాష్ట్రుడితో (ఇట్లా అన్నాడు); నృపముఖ్యా= రాజులలో ప్రధానుడా; ఆపగా సుతుఁడు= గంగాపుత్రుడైన భీష్ముడు; లేఁడు= ప్రస్తుతం లేడు (మరణించాడు); అబ్జనాభుఁడు= కృష్ణుడు; ఆత్మపురంబునకున్= తన నగరానికి (ద్వారకకు); అరిగెన్= వెళ్ళాడు కాబట్టి; నాకున్= నాకు; వాత్సల్యతన్= ప్రేమగా; హితము= మంచిని, (కర్తవ్యాన్ని); చెప్పన్= తెలియజెప్పడానికి; నీవు= నీవు (ధృతరాష్ట్రుడు); తక్కఁగన్= తప్ప; ఒడయఁడు= నాథుడు; ఎవ్వఁడు?= ఎవరున్నారు?; భవత్+ఉపదిష్ట, పథమునన్= నీవు ఉపదేశించిన మార్గంలోనే; నిష్ఠమైన్= శ్రద్ధగా (ఏకాగ్రతతో) నడచెదన్= నడచుకొంటాను; నీవు= నీవు; నెమ్మనమునన్= (నీ) నిండు మనస్సులో (మనసునిండా); ప్రీతిని= సంతోషం; పొందు= పొందవలసింది; నావుడున్= అని ధర్మరాజు పలుకగా; అతఁడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; సంతసము= సంతోషాన్ని; అంది= పొంది; అతనిన్= ఆ ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నాడు); అధిప!= (ధర్మ) రాజా!; విశ్రమింపుము= నీ విక విశ్రాంతి తీసికొమ్ము; నా తనువునందున్= నా శరీరంలో; అధిక శ్రమంబు= మిక్కిలి అలసట; చెందెన్= కలిగింది; అని= అని చెప్పి; తగంగన్= తగు విధంగా; పోవన్+చెప్పి= ధర్మరాజునకు వీడుకోలు పలికి; బాంధవ+ఆవళికిన్= తన బంధు సమూహానికి; అభిముఖుఁడు+అయి= ఎదురుగా ఉండి, బంధువులవైపు తిరిగి, వాళ్ళతో వాళ్ళని; నిజ+ఆలయములకున్= తమ తమ ఇండ్లకు; అరుగన్= వెళ్ళటానికి; పనిచి= నియోగించి; (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పిన రాజనీతులు విన్న తర్వాత ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు: రాజశ్రేష్ఠుడా! ఇపుడు భీష్ముడు అసలు లేడు. కృష్ణుడు ద్వారకకు వెళ్ళాడు. ప్రేమతో హితం చెప్పగలిగిన పెద్దవాడివి నీవు తప్ప నాకు ఇంకెవ రున్నారు? నీవు ఉపదేశించిన మార్గంలో శ్రద్ధగా నడుస్తాను. మనసు నిండుగా సంతోషించుము.' ధర్మరాజు పలికిన ఈ మాటలు విని ధృతరాష్ట్రుడు సంతోషించాడు. 'ధర్మరాజా! ఇక విశ్రాంతి తీసికొమ్ము. నాకు కూడా ఒళ్ళంతా బాగా అలసిపోయింది' అని ధర్మరాజును మంచి మాటలతో వీడుకొలిపాడు. బంధువులను వాళ్ళ ఇళ్ళకు పంపించాడు ధృతరాష్ట్రుడు.

వ. తాను నభ్యంతర గృహంబున కరిగి సుఖాసీనుం డైయున్న నమ్మానవనాథుతో గాంధారి 'దేవా! వనంబున
కెపుడు విచ్చేయువాఁడ?' వని యడిగిన, నా భూవల్లభుం డద్దేవి కిట్లనియె. 81

ప్రతిపదార్థం: తానున్= తాను కూడా; అభ్యంతర గృహంబునకున్= లోపలి మందిరానికి; అరిగి= వెళ్ళి; సుఖ ఆసీనుండు, ఐ= సుఖంగా కూర్చున్న వాడై; ఉన్నన్= ఉండగా; ఆ+మానవ నాథుతోన్= ఆ (ధృతరాష్ట్ర) రాజుతో; గాంధారి= భార్య ఐన గాంధారి - (ఇట్లా అన్నది); దేవా= రాజా!; వనంబునకున్= అరణ్యానికి; ఎపుడు= ఎప్పుడు; విచ్చేయువాఁడవు= వస్తావు; అని అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; ఆ భూవల్లభుండు= ఆ (ధృతరాష్ట్ర) రాజు; అ+దేవికిన్= ఆ పట్టపురాణితో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజునూ, ఇతర బంధువులనూ అందరినీ పంపి వేసిన తరువాత ధృతరాష్ట్రుడు కూడా తన మందిరానికి వెళ్ళి సుఖంగా ఆసీనుడయ్యాడు. అపుడు గాంధారి, 'రాజా! అరణ్యానికి ఎప్పుడు వెళ్ళుతావు?' అని అడిగింది. భార్యతో ధృతరాష్ట్రుడిట్లా అన్నాడు.

క. మా తండ్రి పరాశరసుతు। చేతం బడసితి ననుజ్ఞ; శీలపరత్వో
పేతుఁ డగు ధర్మతనయుఁడు। ప్రీతి నొడంబడియె బంధుబృందయుతముగన్. 82

ప్రతిపదార్థం: మా తండ్రి= మా తండ్రి; పరాశర సుతు చేతన్= వ్యాసమహర్షి చేత; అనుజ్ఞన్= అనుమతిని; పడసితిన్= పొందాను; శీలపరత్వ+ఉపేతుఁడు= నడవడియొక్క ఉత్తమధర్మంతో కూడినవాడు (మంచి నడవడి గలవాడు); అగు= అయిన; ధర్మ తనయుఁడు= ధర్మరాజు; బంధు బృంద యుతముగన్= చుట్టాలందరితో కలిసి; ప్రీతిన్= ఇష్టపూర్వకంగా; ఒడంబడియెన్= అంగీకరించాడు.

తాత్పర్యం: 'మా కన్నతండ్రి వ్యాసమహర్షి నుండి ఆశ్రమవాసానికి అనుమతి పొందాను. నేను అరణ్యాలకు వెళ్ళటానికి ఉత్తమశీలుడైన ధర్మరాజు కూడా బంధువులతో సహా అంగీకరించాడు.

ఆ. ఇంకఁ దడయ నేల? యింతి! వే వెడలుద। మట్లు కల్లజూద మాడి పాప
భాగు లైన నీదు పట్టుల సుగతికి। ననుచువాఁడఁ దపము నతిశయమున. 83

ప్రతిపదార్థం: ఇంతి!= ఓ వనితా!; ఇంకన్= ఇంకా; తడయన్= ఆలసించటం; ఏల?= ఎందుకు?; వే= త్వరగా; వెడలుదము= అడవికి బయలుదేరుదాం; అట్లు= ఆ విధంగా; కల్ల జూదము= అబద్ధపు (మోసపు) జూదం; ఆడి= ఆడి; పాపభాగులు= పాపాన్ని పొందిన వారు; ఐన= అయినటువంటి; నీదు పట్టులన్= నీకొడుకులను; తపము+అతి శయమునన్= (నా) తపస్సు మేలిమి చేత; సుగతికిన్= మంచి ఊర్ధ్వలోక స్థితులకు; అనుచువాఁడన్= పంపుతాను.

తాత్పర్యం: వనితా! ఇంకా ఆలస్యం ఎందుకు? వెంటనే అడవులకు బయలుదేరుదాం. అబద్ధపు జూదమాడి పాపాన్ని పొందిన నీ కొడుకులను, అడవులలో గొప్ప తపస్సు చేసి మంచిలోకాలకు పంపుతాను.

విశేషం: కారణాలు ముందుగా గాంధారిచేత కూడా అనిపించింది మూలం. ప్రశ్న మాత్రం గాంధారిది. ధృతరాష్ట్రుడే సమాధానంలో కారణం చెప్పడం తెలుగులో మార్పు. 'పాపభాగులైన' అనే సందర్భంలో 'నీదుపట్టులు' నీ (గాంధారి) కొడుకులు - అనటం గమనించదగింది. గొప్ప పనులు చేసినపుడు నా పుత్రులనీ, తప్పుడు పనులు చేసినపుడు నీ కొడుకు లనీ భార్యాభర్తలు వ్యవహరించడం సహజం. ఆ స్వభావానికి ఇది అనుగుణం. వార్ధకదశలో ఆశ్రమవాసం చేయడం కులోచితం. కాని ధృతరాష్ట్రుడి అసలు ఆంతర్యం ఇక్కడ బయటికివచ్చింది. దుర్మార్గాల వలన పాపులైన కొడుకులకు మరణానంతరం దుర్గతులే కలిగి ఉంటాయని ధృతరాష్ట్రుడి నిశ్చయం. పైకి ఊర్ధ్వగతులు పొందా రంటున్నా (25), తపస్సు చేసి కొడుకులకు సుగతులు సాధించడం కోసం అడవులకు వెళ్ళటం అని ఇక్కడ చెప్పుతున్నాడు. 'నీదుపట్టు' లన్నా కొడుకుల మీది ప్రేమ నిది నిరూపిస్తుంది. మూలంలో ఈ అంశం ఇపుడు కానరాదు.

ధృతరాష్ట్రుండు వనవాసంబునకుం బురజనులచే ననుజ్ఞ గొనుట (సం.15-13-8)

వ. అని పలికి యమ్మగువదిక్కు మొగం బయి ' వారికి సుగతి గల్గునట్లుగా నిప్పుడును గొన్ని పుణ్యక్రియ లజాతశత్రుననుమతితో నాచరించి పోదము గాక!' యని నిశ్చయించి తనకుఁ దపోవనగమనంబునకై పౌరులయనుజ్ఞ గొనవలయు నని పాండవాగ్రజునకుం జెప్పం బనిచిన నతండు దగుపురజనంబుల నెల్లను బడి చేసి వెలార్చికొనుచు నఖిలబంధుమిత్త్రులునుం దానును వచ్చి ధృతరాష్ట్ర మందిర ద్వారపురోభాగం బున నిలిచె; నయ్యాంబికేయుండు గాంధారియుం దోడ రా వెడలి వారి సన్నిధికిం జని, బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య శూద్ర సంకులం బైయున్న యన్నగర జన ప్రకరంబు నుద్దేశించి. 84

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ఈ విధంగా చెప్పి; ఆ+మగువదిక్కు= ఆ గాంధారివైపుగా; మొగంబు అయి= ముఖం తిప్పి; వారికిన్ = కొడుకులకు; సుగతి= ఉత్తమ లోకస్థితి; కల్గునట్లు గాన్= సిద్ధించే విధంగా; ఇప్పుడును= ఇప్పుడు కూడా; అజాత శత్రు= ధర్మరాజు యొక్క; అనుమతితోన్= అంగీకారంతో; కొన్ని పుణ్యక్రియలు= శ్రాద్ధ దానాది కర్మలు కొన్ని; ఆచరించి= చేసి; పోదము, కాక= (తర్వాత) అడవికి వెళ్దాం; అని= అనే విధంగా; నిశ్చయించి= నిర్ణయం చేసికొని; పాండవ+అగ్రజునకున్= పాండు కుమారులలో మొదటివాడైన ధర్మరాజుతో; తనకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; తపోవనగమనంబునకున్+అయి= తపస్సు చేసికొనడానికి, అరణ్యాలకు వెళ్ళటం కొరకు; పౌరుల అనుజ్ఞ= ప్రజలయొక్క అనుమతి; కొనవలయున్= పొందవలసి ఉన్నది; అని= అని; చెప్పన్+పనిచినన్= నివేదింపగా; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; తగు పురజనులన్= అర్హులైన నగర వాసులను; ఎల్లను= అందరినీ; పడిచేసి= ఆజ్ఞాపెట్టి; వెలార్చికొనుచున్= పంపుతూ; అఖిలబంధు మిత్రులున్= చుట్టాలూ; స్నేహితులూ అందరూ; తానును= స్వయంగానూ (ధర్మరాజూ); వచ్చి= వచ్చి; ధృతరాష్ట్ర= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; మందిర-ద్వార-పురస్+భాగంబునన్= భవనంయొక్క వాకిటిముందు; నిలిచెన్= నిలువబడ్డాడు; ఆ+ఆంబికేయుండు= అంబికా పుత్రుడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; గాంధారియున్= గాంధారి కూడా; తోడన్ రాన్= వెంట రాగా; వెడలి= బయలుదేరి; వారి సన్నిధికిన్= వాకిట ఉన్న పౌర, బంధు మిత్రాదుల వద్దకు; చని= వెళ్ళి; బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్ర, సంకులంబు+ఐన= బ్రాహ్మణులతోనూ, క్షత్రియులతోనూ, వైశ్యులతోనూ, శూద్రులతోనూ నిండిన; ఆ+నగర జనప్రకరంబు= ఆ నగరంలో ఉండే ప్రజలయొక్క సమూహాన్ని; ఉద్దేశించి= లక్ష్యం చేసికొని (వారితో) ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తర్వాత గాంధారివైపు తిరిగి 'కొడుకులకు ఊర్ధ్వలోకాలు కలిగేటట్లుగా ఇపుడు కూడా ధర్మరాజు అంగీకారంతో, శ్రాద్ధాది పుణ్యకర్మలు కొన్ని చేసి తర్వాత అడవులకు పోదాం' అని నిర్ణయించాడు ధృతరాష్ట్రుడు. తపస్సుకై అరణ్యాలకు పోవటానికి పౌరుల అనుమతి తీసికొనా లని ధర్మరాజుకు కబురంపాడు. వెంటనే ధర్మరాజు రాజధానిలో ఉన్న ప్రజలలో అర్హులైన వారికి ఆజ్ఞ చేసి రప్పించాడు, బంధువులనూ, స్నేహితులనూ అందర్నీ తీసికొని తానూ వెళ్ళాడు. అందరూ కలిసి ధృతరాష్ట్రుడి ముందరి వాకిటి ముందు నిలిచారు. అపుడు గాంధారి వెంట రాగా ధృతరాష్ట్రుడు వారి వద్దకు వచ్చి, బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రులతో నిండి ఉన్న ఆ నగర ప్రజలతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'కౌరవ కోటియు మీరుఁ బెద్దయుఁ గాల । మనఁగి పెనంగి యన్యోన్య సంభృ
తాధిక స్నేహుల రై ప్రవర్తించితి । రనఘవర్తనులార! వినుఁడు నాదు
పలుకు; వృద్ధునకుఁ దపశ్చరణంబున । కై వనంబున కేఁగు టర్హ కర్మ;
ముచిత కృత్యంబుల యోజ మీ రెఱిఁగిన - యదియ కా మదిముదమార మీర

ఆ. లెల్ల నా కనుజ్ఞ యిచ్చి కానకుఁ బుచ్చుఁ । డనుడు సర్వజనులు నశ్రు పిహిత
దృష్టు లగుచు గద్గదిక నెలుం గెడలఁగ । నార్తి దోఁప నేడ్చి రధిపముఖ్య! 85

ప్రతిపదార్థం: అనఘవర్తనులార!= పాపం లేని నడవడి కలిగిన జనులారా!; కౌరవకోటియున్= కురువంశీయుల సమూహమూ; మీరున్= మీరూ; పెద్దయున్+కాలము= చాలా కాలంగా; అనఁగి-పెనంగి= కలిసి మెలసి; అన్యోన్య-సంభృత+అధిక+స్నేహులరు+ఐ= ఒకరి మీద ఒకరికి నిండిన అధికమైన ఆదరం కలిగినవారై; ప్రవర్తించితిరి= వ్యవహరించారు; నాదు పలుకు= (ఇపుడు) నా మాట; వినుఁడు= వినండి; వృద్ధునకున్= వయసు మీరినవాడికి; తపస్+చరణంబునకున్+ఐ= తపస్సు ఆచరించటం కొరకు; వనంబునకున్= అరణ్యాలకు; ఏఁగుట= వెళ్ళడం; అర్హవిధము; తగిన పద్ధతి; ఉచిత కృత్యంబుల ఓజ= తగిన పనుల క్రమం; మీరు= మీ రందరు; ఎఱిఁగిన+అది+అకా= తెలిసినదే కదా; మీరలు= మీరు; ఎల్లన్= అందరూ; మదిన్= మనస్సులో; ముదము+ఆరన్= సంతోషం నిండగా; నాకున్= నాకు; అనుజ్ఞ= అనుమతిని; ఇచ్చి= ఇచ్చి; కానకున్= అరణ్యానికి; పుచ్చుఁడు= పంపండి; అనుడున్= ధృతరాష్ట్రుడు అట్లా అనగానే; అధిపముఖ్య!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; సర్వజనులు= అక్కడ ఉన్నవారు అందరూ; అశ్రు పిహిత దృష్టులు= కన్నీటి చేత కప్పబడిన చూపు కలిగినవారు; అగుచున్= అవుతూ; గద్గదికన్= డగ్గుత్తికచేత; ఎలుంగు= కంఠస్వరం; ఎడలఁగన్= క్షీణించగా; ఆర్తి= దుఃఖం; తోఁపన్= వ్యక్తం కాగా; ఏడ్చిరి= విలపించారు.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యాత్ములారా! కౌరవులూ, మీరూ చాలా కాలంగా పరస్పరం దృఢ స్నేహంతో కలిసి మెలిసి ఉన్నారు. ఇపుడు నా మాట వినండి. వయసు మీరిన వాడికి తపస్సు చేసికొనే నిమిత్తం అడవులకు పోవటం అనేది తగిన పద్ధతి. యుక్తమైన పనుల క్రమం (ఎప్పుడు ఏ పని చేయాలో) మీకు తెలిసిందే కదా! అందుచేత మీ రందరూ సంతోషంగా అనుమతించి నన్ను అడవికి పంపండి. (అన్నాడు ధృతరాష్ట్రుడు). జనమేజయ మహారాజా! ధృతరాష్ట్రుడు అట్లా అనగానే అక్కడ ఉన్న వారంతా కళ్ళలో నీళ్ళు నిండిపోగా చూపు సరిగా లేనివారై, డగ్గుత్తిక వలన కంఠస్వరం క్షీణించి దుఃఖంతో విలపించారు. (అన్నాడు వైశంపాయనుడు).

వ. విని ధృతరాష్ట్రుఁడు వారి కిట్లనియె. 86

ప్రతిపదార్థం: విని= వారి ఏడుపులు ఆలకించి; వారికిన్= వారితో; ధృతరాష్ట్రుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: బంధుజనాదుల ఏడుపులు విని ధృతరాష్ట్రుడు వాళ్ళతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **'ప్రజ ముద మొందంగఁ బాలించెఁ బుడమి శం । తనుఁ; డనంతరము శాంతనవు చేత**
రక్షితుఁ డగుచు మీరలు ప్రీతిఁ బొదల వి । చిత్రవీర్యుండు నిద్ధాత్రి యేలెఁ ।
బదపడి పాండు నృపాలుండు మీరు హ । ర్షింపంగ భూమి రక్షించెఁ బిదప
ధర్మనందనుని చందము మీ యెఱింగిన । యది; సత్యధర్మాత్ముఁడైన యితని

తే. **ననుసరింపక యన్యాయ మాచరించి । దుర్ణయంబున నిల యేలి త్రుంచెఁ గులము**
నుర్విఁ గల భూపతులను దుర్యోధనుండు; । వాని దుశ్చేష్టలకు మూల మేన కాదె! **87**

ప్రతిపదార్థం: శంతనుఁడు= (భీష్ముడి తండ్రి) శంతన మహారాజు; ప్రజ= జనం; ముదము= సంతోషం; ఒందఁగన్= పొందే విధంగా; పుడమిన్= ఈ భూమిని; పాలించెన్= పాలించాడు; అనంతరము= శంతనుడి తర్వాత; శాంతనవు చేతన్= శంతనుడి కొడుకైన భీష్ముడి చేత; రక్షితుఁడు= కాపాడబడినవాడు; అగుచున్= అవుతూ; మీరలు= మీరు(ప్రజలు); ప్రీతిన్= సంతోషంతో; పొదలన్= వర్ధిల్లగా; విచిత్రవీర్యుండున్= విచిత్రవీర్యుడు కూడా; ఈ+ధాత్రిన్= ఈ భూమిని; ఏలెన్= పాలించాడు; పదపడి= ఆ తర్వాత; మీరు= మీరు (ప్రజలు); హర్షింపంగన్= సంతోషించే విధంగా; పాండు నృపాలుండు; భూమిన్= ఈ భూమిని; రక్షించెన్= కాపాడాడు; పిదపన్= ఆ తర్వాత (రాజవడం మొ॥); ధర్మనందనుని చందము= ధర్మరాజు సంగతి; మీ ఎఱింగిన+అది= మీకు తెలిసిందే; సత్య ధర్మాత్ముఁడు= యథార్థమైన ధర్మరూపుడు; ఐన= అయినటువంటి; ఇతనిన్= ఈ ధర్మరాజును; అనుసరింపక= అతడివలె ఆచరించకుండా; అన్యాయము= అధర్మం; ఆచరించి= చేసి; దుర్ణయంబునన్= అనుచితమార్గంలో; ఇల= ఈ భూమిని; ఏలి= పాలించి; దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; కులమున్= కౌరవవంశాన్నీ; ఉర్విన్= ఈ భూమిపై; కల= ఉన్న; భూపతులన్= రాజులను; ఎల్లన్= అందరినీ; త్రుంచెన్= నాశనం చేశాడు; వాని= ఆ దుర్యోధనుడియొక్క; దుశ్చేష్టలకున్= దుర్మార్గాలకు; మూలము= ప్రధాన కారణం; ఏను+అ= నేనే; కాదె!= కదా!

తాత్పర్యం: (పౌరులారా!) ఈ రాజ్యాన్ని శంతను మహారాజు ప్రజారంజకంగా పరిపాలించాడు. తర్వాత అతడి కొడుకు భీష్ముడు కాపాడుతూ ఉండగా విచిత్రవీర్యుడు రాజ్యం చేశాడు. ఆ తర్వాత పాండురాజు ఈ రాజ్యాన్ని రక్షించాడు. అటు పిదప ధర్మరాజు రాజు కావటం అతడి పాలనం అంతా మీకు తెలిసిందే. ధర్మహృదయుడైన ఈతడిని అనుసరించకుండా అన్యాయంగా అవినీతితో రాజ్యాన్ని పాలించిన దుర్యోధనుడు కురువంశాన్నీ మిత్రులైన రాజులనూ నాశనం చేశాడు. నిజానికి దానికి కారణం నేనే.

వ. **అది మీ మనంబులం బెట్టక.** **88**

ప్రతిపదార్థం: అది= దుర్యోధనుడి దుర్మార్గాలకు తానే (ధృతరాష్ట్రుడే) మూలం అనే విషయం; మీ మనంబులన్= మీ హృదయాలలో; పెట్టక= ప్రవేశింపనీయకుండా.

తాత్పర్యం: దీనిని మీ మనసులలో పెట్టుకొనకుండా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. **మహి లెస్సఁగ రక్షించిన । మహిత గుణుల యన్న కొడుకు మనుమం డని నా**
కు హితంబు గోరి కరుణా । సహితుల రై యిం డనుజ్ఞ సద్వ్రతమునకున్. **89**

ప్రతిపదార్థం: మహిన్= ఈ భూమిని; లెస్సగన్= మంచిగా; రక్షించిన= పాలించినట్టి; మహిత గుణుల= గొప్ప గుణవంతు లైన; పాండు - విచిత్ర వీర్య - శంతనులకు; అన్న= అగ్రజుడూ; కొడుకు= పుత్రుడూ; మనుమండు= పౌత్రుడూ; అని= అనే అభిప్రాయంతో (నైనా); హితంబు= మేలు; కోరి= కోరుకొని; కరుణా-సహితులరు-ఐ= దయగలవారై; సత్+వ్రతమునకున్= తపశ్చరణం అనే మంచిపనికై; నాకున్= నాకు; అనుజ్ఞ= అనుమతి; ఇండు= ఇవ్వండి.

తాత్పర్యం: (పౌరులారా)! ఈ రాజ్యాన్ని చక్కగా పాలించిన గుణవంతులైన పాండురాజుకి అన్ననని, విచిత్రవీర్యుడికి కొడుకుననీ, భీష్మశంతనులకు మనుమడిననీ మనసులో ఉంచుకొని (అయినా) నాకు మేలు కోరుతూ నా తపశ్చరణానికి దయతో అనుమతించండి.

విశేషం: దుర్యోధనుడి దుశ్చేష్టలకు మూలం కావడం చేత తనమీద ప్రజలకు కోపం ఉండాలి. ఒకవేళ అది మనసులో పెట్టుకొనకపోయినా ధృతరాష్ట్రుడిని అభిమానించాల్సిన గుణ విశేషం అతడిలో లేదు. అందుకే నన్ను చూసి కాకపోయినా ప్రజలు కీర్తించే, పాండురాజు, విచిత్రవీర్యుడు - (భీష్ముడు శంతనుడు - అనే పెద్దవారితో ఉన్న బంధుత్వాన్ని అనుసరించి అయినా తనకు మేలు కోరుకొమ్మని, ధృతరాష్ట్రుడి తాత్పర్యం.)

వ. అని యప్పు డజ్జనంబులమనంబుల లేకున్నను దన కీ ళ్లుగ్గడించి యరణ్యగమనానుజ్ఞాకరణంబునకుఁ బ్రార్థించి యవ్విభుండు వెండియు. 90

ప్రతిపదార్థం: అని= అట్లా పలికి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+జనంబుల= అక్కడ ఉన్న పౌరుల; మనంబులన్= మనస్సులలో; లేకున్నను= లేకపోయినప్పటికీ; తన కీళ్ళు= తాను చేసిన తప్పిదాలు; ఉగ్గడించి= చెప్పి; అరణ్య గమన అనుజ్ఞా కరణంబునకున్= అడవులకు వెళ్ళడానికి అనుమతి చేయటం కొరకు; ప్రార్థించి= వేడుకొని; ఆ+విభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; వెండియున్=మరలా,

తాత్పర్యం: (జనమేజయ మహారాజా!) ఆ పౌరులమనసులలో అపుడు లేకపోయినా ధృతరాష్ట్రుడు తాను లోగడ చేసిన తప్పిదాలను చెప్పి, అడవులకు వెళ్ళటానికి అనుమతిమ్మని వాళ్ళను ప్రార్థిస్తూ ఆ రాజు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. వృద్ధ కృపణ పుత్త్ర విరహిత గాంధారి । యీ నెలంతఁ జూచి యైన మీర
లకట! కాననమున కరుగుట మే లని । మా కనుజ్ఞ యిండు మాన్యులార!' 91

ప్రతిపదార్థం: మాన్యులార!= గౌరవించదగినవారలార!; గాంధారి= ఈ గాంధారి; వృద్ధ= వయసుచేత పెద్దది; కృపణ= తపః ప్రభృతి కర్మలచేత కృశించినదీ; పుత్త్రవిరహిత= కొడుకులను పోగొట్టుకొన్నది; అకట!= అయ్యో!; ఈ నెలంతన్= ఇటువంటి స్థితిలో ఉన్న ఆడదాన్ని, చూసి ఐన; కాననమునకున్= అడవికి; అరుగుట= వెళ్ళటం; మేలు+అని= మంచిదని; మీరలు= మీరందరు; మాకున్= మాకు; అనుజ్ఞ ఇండు= అనుమతి ఇవ్వండి.

తాత్పర్యం: పూజ్యు (లైన పౌరు) లారా! గాంధారి వృద్ధురాలు. వ్రతాదులవలన కృశించింది. కొడుకులను పోగొట్టుకొన్నది. అటువంటి గాంధారిని చూచి ఐనా మేము అడవులకు వెళ్ళటమే మంచిదని గ్రహించి అందుకు మాకు అనుమతి ఇవ్వండి.'

వ. అని పలికి పాండవాగ్రజుం జూపి. 92

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= మాటాడి; పాండవ+అగ్రజున్= ధర్మరాజును; చూపి= చూపించి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా చెప్పి ధృతరాష్ట్రుడు పౌరులకు ధర్మరాజును చూపిస్తూ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. తమ్ముల నడుమ నీతండు దిక్పాలక । మధ్య భాసితుఁ డైన మఘువుఁ బోలి
మహనీయ విభవ సమగ్రత వెలిఁగెడు । నేమిట నేమఱ కెపుడు మీర
లీతనిఁ బొదివి సంప్రీతిగ వర్తింపుఁ । డయ్య! యిల్లడ యిమ్మహానుభావు
నిడితి మీకడ; మిమ్ము నెల్ల భంగులఁ దన । పరిపాలనంబునఁ బరమసుఖులఁ

ఆ. గా నొనర్చువాఁడు గా నప్పగించిన । వాఁడ నేను మీకు వేఁడి దాఁకు
నట్లుగాఁ జరింప నస్మత్కులీనుల ।కధిక దుఃఖకారి నైతిఁ గాని. 93

ప్రతిపదార్థం: ఈతండు= ఈ ధర్మరాజు; తమ్ముల నడుమన్= భీముడు మొదలైన నలుగురు తమ్ముళ్ళ మధ్య; దిక్పాలక మధ్య భాసితుఁడు= దిక్పాలకులైన దేవతలకు నడుమ ప్రకాశించేవాడు; ఐన= అయినటువంటి; మఘువున్= దేవేంద్రుడిని; పోలి= వలె; మహనీయ విభవ సమగ్రతన్= గొప్పదీ, లోటు లేనిదీ అయిన వైభవంతో; వెలిఁగెడున్= వెలుగుతున్నాడు; మీరలు= మీరు; ఏమిటన్= ఏవిషయంలోనూ; ఏమఱక= (మరువు లేకుండా) అప్రమత్తతతో; ఎపుడు(న్)= నిత్యమూ; ఈతనిన్= ఈ ధర్మరాజును; పొదివి= దగ్గరకు తీసికొని, (జాగ్రత్తగా); సంప్రీతిగన్= ఇష్టంగా; వర్తింపుఁడయ్య= నడుచుకొనండి; ఈ+మహానుభావున్= గొప్పవాడైన ఈ ధర్మరాజును; మీకడన్= మీవద్ద; ఇల్లడ= న్యాసంగా; ఇడితిన్= ఉంచాను; తనపరిపాలనంబునన్= తన యొక్కరాజ్యరక్షణ విధానంచేత; ఎల్ల భంగులన్= అన్ని విధాలుగానూ; మిమ్మున్= ప్రజలను; పరమసుఖులన్= మిక్కిలి సుఖపడేవారలు; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; ఒనర్చువాఁడు కాన్= చేసేవాడిగా; అప్పగించిన వాఁడన్= ఒప్ప జెప్పుతున్నాను; నేను= నేను; అస్మత్కులీనులకున్= నా వంశంవారికి; అధిక దుఃఖకారిన్= మిక్కిలి కష్టం కల్గించినవాడిని; ఐతిన్= అయ్యాను; కాని= అంతేతప్ప; మీకున్= ప్రజలకు; వేఁడి= కష్టం; తాఁకునట్లుగాన్= తగిలేవిధంగా; చరింపన్= నడవను; అధిక దుఃఖకారిన్= మిక్కిలి కష్టం కలిగించినవాడిని; ఐతిన్= అయ్యాను; కాని= అంతే తప్ప; మీకున్= ప్రజలకు; వేఁడి= కష్టం, (నొప్పి); తాఁకునట్లు కాన్= తగిలేవిధంగా; నేను= నేను (ధృతరాష్ట్రుడు); చరింపన్= నడవను.

తాత్పర్యం: ఈ ధర్మరాజు తమ్ములనడుమ దిక్పాలకుల మధ్య దేవేంద్రుడివలె వైభవంగా వెలిగిపోతున్నాడు. ఏ విషయంలోనూ ఏమరుపాటు లేకుండా, మీరు ఈతడిని పొదుపుకొని ఇష్టంగా నడుచుకొండి. మీవద్ద న్యాసంగా నేను ఈ ధర్మరాజును ఉంచుతున్నాను. తన పరిపాలనా విధానం చేత అన్ని విధాలుగా మిమ్మల్ని సుఖపెడతాడనే ఇతడిని మీకు రాజుగా అప్పగిస్తున్నాను. నా వాళ్ళకు కష్టం కలిగించాను కానీ, మీకు కష్టం కలిగే పని నేను ఎప్పుడూ చేయను.

క. అరయ నెన్నం డైనను । మీరలు నా కెగ్గు గాఁగ మెలఁగుట లేదో
పౌరవరులార! నన్నున్ । గారవమున ననుపరయ్య కాననమునకున్!' 94

ప్రతిపదార్థం: ఓ పౌరవరులార!= ఓ పురజనోత్తములారా!; ఆరయన్= పరిశీలించి చూడగా; మీరలు= మీరు; ఎన్నండు, ఐనను= ఏ నాడు కూడా; నాకున్= నాకు; ఎగ్గు= కీడు; కాఁగన్= కలిగేటట్లుగా; మెలఁగుట= వ్యవహరించటం; లేదు= జరగ లేదు; నన్నున్= అటువంటి నన్ను; గారవమునన్= ప్రేమతో; కాననమునకున్= అడవికి; అనుపరయ్యా= పంపండి.

తాత్పర్యం: ఓ పౌరశ్రేష్ఠులారా! ఏనాడూ నాకు అపకారం కలిగే విధంగా మీరు ప్రవర్తించలేదు. ఇపుడు గూడా అదేవిధంగా ఆదరంతో నన్ను అడవికి పంపించండి.'

వ. అనినం బౌరజనంబు లేడ్పులు మ్రింగికొని యొండొరులం జూచుచు నూరకున్న నమ్మహీశ్వరుండు మఱియును. 95

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (ధృతరాష్ట్రుడు) పల్కగా; పౌరజనంబులు= ఆ పురజనులు; ఏడ్పులు= ఏడుపులను; మ్రింగికొని= అణచుకొంటూ; ఒండొరులన్= ఒక ళ్ళొకళ్ళని - పరస్పరం; చూచుచున్= చూస్తూ; ఊరకున్నన్= మాటాడకుండా ఉండగా; ఆ +మహీ+ఈశ్వరుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; మఱియును= మరలా - (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు పై విధంగా చెప్పగా ఆ పురజనులు ఏడుపులు దిగమ్రింగుకొంటూ పరస్పరం ఒకళ్ళ నొకళ్ళు చూచుకొంటూ ఏమీ మాటాడకుండా ఊరకున్నారు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడే మళ్ళీ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. 'సాధుచరిత్రయు శాంతయు నైన యి। గ్గాంధారియును నేను గాఢ వినయ
మార మీ తెలి విట్లు గోరుచు నున్నార। మఖిల ధర్మాభిజ్ఞుఁ డగు పరాశ
రాత్మజుండును ధార్మికాగ్రణి పాండవా। గ్రజుఁడును నాకు నరణ్య గమన
మునకు నిచ్చి రనుజ్ఞ; మోడ్పుఁ గే లౌదలఁ। గదియించి మిమ్ము వేఁడెదఁ గృపాఢ్యు

తే. లార! యనుమతి సేయుఁడు మీరు' ననుడు। వార లుత్తరీయంబులు వదన వినిహి
తములుగాఁ జేసికొని రోదనము రవంబు। లెసఁగఁ జేసిరి విను ధరణీశవర్య! 96

ప్రతిపదార్థం: సాధు చరిత్రయున్= గుణవంతమైన శీలం కలిగిందీ; శాంతయున్= నిర్వికారయూ; ఐన= అయినటువంటి; ఈ+గాంధారియును= గాంధారీ; నేను(న్)= నేనూ; వినయము+ఆరన్= మిక్కిలి అణకువతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; మీ తెలివి= మీ యొక్క అంగీకారాన్ని; కోరుచున్+ఉన్నారము= కోరుకొంటున్నాము; అఖిల+ధర్మ+అభిజ్ఞుఁడు= సమస్తములైన ధర్మములను చక్కగా తెలిసినవాడు; అగు= అయిన; పరాశర+ఆత్మజుండును= పరాశరమహర్షి కొడుకైన వ్యాసుడూ; ధార్మిక+అగ్రణి= ధర్మబద్ధమైన వర్తనం గల వారిలో ప్రథముడు అయిన; పాండవ+అగ్రజుండును= ధర్మరాజు కూడా; అరణ్య గమనమునకున్= అడవులకు వెళ్ళటానికి; నాకున్= నాకు; అనుజ్ఞ= అనుమతిని; ఇచ్చిరి= ఇచ్చారు; మోడ్పుఁగేలు= అంజలించిన చేతులు; ఔదలన్= శిరస్సుపై; కదియించి= గట్టిగా కూర్చి; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; వేఁడెదన్= ప్రార్థిస్తున్నాను; కృపా+ఆఢ్యులార!= అత్యధికమైన దయ గలిగిన వారలారా!; మీరును= మీరు కూడా; అనుమతి+చేయుఁడు= మా వన గమనానికి అనుజ్ఞ ఇవ్వండి; అనుడున్= అని ధృతరాష్ట్రుడు పల్కగా; ధరణీ+ఈశవర్య!= రాజ శ్రేష్ఠుడివైన జనమేజయమహారాజా!; విను= వినవలసింది; వారలు= ఆ పౌరులు; ఉత్తరీయములు= పై వస్త్రాలను; వదన వినిహితములు= ముఖం మీద ఉండేవి; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; చేసికొని= చేసికొని; రవంబులు= (ఏడుపు) ధ్వనులు; ఎసఁగన్= మిక్కుటం కాగా; రోదనము చేసిరి= ఏడ్చారు.

తాత్పర్యం: సద్వర్తనం కలిగిందీ, ప్రశాంత చిత్తురాలూ, అయిన ఈ గాంధారీ నేనూ అరణ్య గమనానికి మీ అనుమతిని వినయంగా అర్థిస్తున్నాం. సమస్త ధర్మాలు తెలిసిన వ్యాసమహర్షి, ధర్మరాజూ మాకు అనుమతి ఇచ్చారు. రెండు చేతులు మోడ్చి శిరస్సుపై ఉంచి మిమ్మల్ని వేడుకొంటున్నాను దయావంతులైన నా పౌరులారా! మీరు కూడా మాకు అనుమతి ఇవ్వండి'. ఓ జనమేజయ మహారాజా! ధృతరాష్ట్రుడు అట్లా అనగానే అక్కడి పౌరులందరూ ఉత్తరీయాలు ముఖాలమీద కప్పుకొని, బిగ్గరగా ఏడ్చారు.

వ. **అట్లేడ్చి యుడిగి తమయంతవట్టునుం గూడికొని కార్య వచనంబు లార్యచరితుండును జతురాలాప కల్యుం డును నగు శంబు వను విప్రోత్తమునకుం జెప్పి యిత్తెఱంగున ధృతరాష్ట్రునితో నాడుమని నియోగించిన నాతం డారాజు నగ్రభాగంబునఁ జేరి సవినయంబుగా ని ట్లనియె.** **97**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆవిధంగా; ఏడ్చి= (కొంతసేపు) రోదించి; ఉడిగి= ఏడుపులు మానుకొని; తమ అంతవట్టునున్= తమలో తాముగా అందరూ; కూడికొని= కలిసి నిశ్చయించుకొని; కార్యవచనంబులు= అవసరమైన మాటలు; ఆర్య చరితుండును= ఉత్తమవర్తనం కలవాడూ; చతుర+ఆలాప+కల్యుండును= నిపుణము లైన మాటలలో సమర్థుడూ; అగు= అయినటువంటి; శంబువు+అను= శంబువు అనే పేరు గలిగిన; విప్ర+ఉత్తమునకున్= బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడికి; చెప్పి= వినిపించి; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ (తాము చెప్పిన) విధంగా; ధృతరాష్ట్రునితోన్= ధృతరాష్ట్రుడికి; ఆడుము= చెప్పు; అని; నియోగించినన్= ఆ పౌరులు ఏర్పరచగా; ఆతండు= ఆ శంబువు; ఆ రాజు+అగ్రభాగంబునన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి ఎదురుగా; చేరి= నిలిచి; సవినయంబుగాన్= అణకువతో; ఇట్లు= ఈప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి మాటలకు పెద్దగా ఏడవటం ప్రారంభించిన పౌరులు కాసేపు అట్లా ఏడ్చిన తర్వాత ఏడుపు మానుకొని అందరూ కలిసి మాటాడుకొని, శంబువు అనే మాట నేర్పరికి ధృతరాష్ట్రుడితో ఈ విధంగా చెప్పుమని (కొన్ని మాటలు చెప్పి) ఏర్పాటు చేశారు. అపుడు ఆ శంబువు ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వెళ్ళి ఎదురుగా ఉండి ఇట్లా చెప్పనారంభించాడు.

విశేషం: సాంబాఖ్యో బహ్వృచో - అని యీ బ్రాహ్మడి పేరు సాంబుడు అని ఒక మూలం, శాకల్యుడని తెనుగుభారతం ప్రత్యంతరాల్లో ఉన్నదట!. తిక్కన కాధారమైన మూలం నేటిదానికి కొంత భిన్నంగా ఉన్నదని ఇట్లాంటి సందర్భాలను బట్టి గుర్తించవచ్చును.

ధృతరాష్ట్రునితో శంబు వను విప్రుఁడు పౌరజన సమ్మతి చెప్పుట (సం. 15-15-10)

సీ. **'భరతవంశోత్తమ। పౌరజనంబులు తమ మాటలుగ భవత్సన్ని ధాన**
మున న న్నుపన్యాస మొనరింపఁ బంచిన। యట్టిభాషణము లేకాగ్రబుద్ధి
నవధరింపుము! మీ మహాన్వయంబున మహీ। విభులయం దొప్పమి వెదకి యైనఁ
గానము మము మీరు గన్నట్టి ప్రజల నె। ట్లట్ల రక్షించితి రాదరమున

తే. **వినుము! దుర్యోధనుండు చేసిన యనర్థ। మొక్కటియు లేదు; నినుఁ ద్రిలోకోత్తరుండు**
సత్యవతి కొడు కే మని సమ్మతించి। పంచె దానిన చేయుము పరమనియతి. **98**

ప్రతిపదార్థం: భరతవంశ+ఉత్తమ!= భరతవంశంలో గొప్ప వాడివైన ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; భవత్ సన్నిధానమునన్= నీ సన్నిధిలో; తమమాటలుగన్= తమ సొంతమాటలుగా; ఉపన్యాసము ఒనరింపన్= తెలియజేయడానికి (ఉంచడానికి); నన్నున్= నన్ను; పౌరజనులు= ఈ పుర ప్రజలు; పంచిన+అట్టి= నియోగించినటువంటి; భాషణములు= మాటలు; ఏకాగ్రబుద్ధిన్= అవధానమతితో; అవధరింపుము= విను; మీ మహా+అన్వయంబునన్= మీ ఉత్తమవంశంలో; మహీవిభులయందున్= (పుట్టిన) రాజులలో; వెదకి+ఐనన్= వెదికి చూచినప్పటికీ; ఒప్పమి= తగనిది. (అనుచితం); కానము= చూడలేము; మీరు= భరతవంశపురాజులు; కన్న అట్టి ప్రజలన్= కన్న కొడుకులను; ఎట్లు= ఏవిధంగానో; అట్లు= ఆవిధంగా; మమున్= ఈ పౌరులను; ఆదరమునన్= వాత్సల్యంతో; రక్షించితిరి= పాలించారు; వినుము= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా విను; దుర్యోధనుండు= నీకొడుకైన దుర్యోధనుడు; చేసిన= మాకు చేసిన; అనర్థము= తగనిపని; ఒక్కటియున్= ఒక్కటి కూడా; లేదు= లేదు; త్రిలోక+ఉత్తరుండు= మూడులోకములను, దాటిన మేలిమి కలవాడైన; సత్యవతి కొడుకు= వ్యాసమహర్షి; సమ్మతించి= అంగీకరించి; నినున్= నిన్ను; ఏమి+అని= ఏవిధంగా చేయుమని; పంచెన్= నియమించాడో; పరమ నియతిన్= దృఢమైన నియమంతో; దానిన్+అ= అదే; చేయుము= ఆచరించవలసింది.

తాత్పర్యం: భరతవంశంలో శ్రేష్ఠుడివైన ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఈ పౌరులంతా కలిసి తమ మాటలుగా నీకు చెప్పుమని నన్ను నియమించిన మాటలను జాగ్రత్తగా విను. మీవంశంలో పుట్టిన రాజులలో వెదకినప్పటికి ఎక్కడా తగనిది అంటూ కనబడదు. మీరు కన్న కొడుకుల వలె, మమ్మల్ని (ప్రజలని) ప్రేమగా పాలించారు. నిజానికి దుర్యోధనుడైనా ప్రజలకు చేసిన అకృత్యమంటూ ఏమీ లేదు. ఇంక లోకోత్తరుడైన వ్యాసమహర్షి నిన్ను ఏం చేయు మని చెప్పాడో ఆ పని తప్పకుండా చేయవలసింది.

క. అడ లెడఁబడఁగా మమ్మును। విడిచితి గురు వైన శోక వేదన యే మిం
కుడిపికొనునప్పటికిఁ దో। డ్పడు నీదగు సద్గుణములు బంధులు వోలెన్. 99

ప్రతిపదార్థం: అడలు= శోకం; ఎడఁబడఁగాన్= మనస్సుల పొందగా; మమ్మును= ఈ పౌరులను; విడిచితి(వి)= విడిచి వెళ్ళుతున్నావు; ఏము= మేము, ఇంకన్= ఇక పైని; గురువు= అధికం; ఐన= అయినటువంటి; శోకవేదన= దుఃఖంవలని ఏడుపును; ఉడిపి కొను+అప్పటికిన్= పోగొట్టుకొనడానికి; నీదు+అగు సద్గుణములు= నీకు సంబంధించిన గొప్ప లక్షణాలు; బంధులు పోలెన్= చుట్టాల వలె; తోడ్పడున్= మాకు సహకరిస్తాయి.

తాత్పర్యం: మాకు దుఃఖం అతిశయించేటట్లుగా నీవు మమ్మల్ని విడిచి వెళుతున్నావు. మేమీ దుఃఖం పోగొట్టుకొనే స్థితికి నీ గుణాలే మాకు బంధువులవలె తోడు నిలుస్తాయి. నీ గుణాలు తలచుకొంటూ నీ వియోగ దుఃఖం మరిచిపోతామని భావం.

విశేషం: ఈ పద్యం ప్రాచీన ప్రతులలో లేదు. మూలాన్ని బట్టి ముద్రాపకులు తర్వాత స్వీకరించి ఉంటారు. ఉండి ఉంటుందని ఊహించటానికి, లేదని మానటానికి ఇంకా పరిశీలనం చేయాలి. తిక్కన తర్వాతి వాళ్ళెవరైనా కలిపారా? ఇది లేకుంటే (98,100) వరస బాగుంది. 'అడఁబడు' అనేది కొత్త శబ్దం. (ఇది శ,ర,లో గాని, సూ, ని,లోగాని కానరాదు. అడలు= శోకం, ఎడన్= హృదయంలో, పడఁగాన్= పొందగా - అని భావించవచ్చునేమో)

ఆ. ధాత్రి శంతనుఁడు విచిత్రవీర్యుఁడుఁ బాండు। రాజు నెట్టు లట్ల రాజరాజు
ప్రజకు సంతసముగఁ బాలించె; నీయందు। నతనియందుఁ గలదె యధిప! యెగ్గు? 100

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; శంతనుఁడు(న్)= శంతనుడూ; విచిత్ర వీర్యుఁడున్= విచిత్రవీర్యుడూ; పాండురాజున్= పాండురాజూ; ఎట్టులు= ఏవిధంగా (పాలించారో); అట్లు+అ= ఆవిధంగానే; రాజరాజు= దుర్యోధనుడు కూడా; ప్రజకున్= మాకు; సంతసముగన్= ఆనందం కలిగే విధంగా; ధాత్రిన్= ఈ రాజ్యాన్ని; పాలించెన్= పరిపాలించాడు; నీయందున్= నీవిషయంలో గానీ; అతని యందున్= ఆ దుర్యోధనుడి విషయంలో కానీ; ఎగ్గు= తప్పు; కలదె?= ఉన్నదా? (లేదు).

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మీ తాత శంతనుడూ, తండ్రి విచిత్రవీర్యుడూ, సోదరుడు పాండురాజూ ఎట్లాగో దుర్యోధనుడు కూడా అట్లాగే ఈ రాజ్యాన్ని ప్రజారంజకంగా పాలించాడు. నీలో గానీ, దుర్యోధనుడిలో గానీ తప్పు ఏమీ లేదు.

వ. భీష్మద్రోణ కృపద్రౌణి కర్ణ కృతవర్మ, శల్యు, లొక్క దిక్కును, భీమార్జుననకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట సాత్యకు లొక్కదెసయు నై విధిప్రేరణంబునం బోరిరి; వారివలన నఖిల క్షత్త్రియసంక్షయం బావహిల్లె నది యొక్క దుర్యోధను చేతన యయ్యెనె? యట్లుం గాక రణంబు రాజుల కుత్తమ ధర్మంబ కాదె! యందుల మరణంబును సుగతికరణకల్యంబు; నీ సుతుండు సహాయులుం దానునుం బుణ్యలోకసౌఖ్యంబునంబొందియున్నవాఁడు; ధర్మాచరణశాలి వగు నీకును సుగతిప్రాప్తి సులభంబ యగు; నిట మీఁదటికి మా భాగ్యంబునం జేసి పరమ కృపాభరితు లైన పాండవులు మాకు రక్షకులుగాఁ బడసితి; మాకర్ణింపుము. 101

ప్రతిపదార్థం: భీష్మ- శల్యులు= భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ, కృపాచార్యుడూ, ద్రోణుడి కొడుకయిన అశ్వత్థామా, కర్ణుడూ, కృతవర్మా, శల్యుడూ; ఒక్కదిక్కును= ఒక (కౌరవుల) పక్షంగానూ; భీమ.....సాత్యకులు= భీముడూ, అర్జునుడూ, నకులుడూ, సహదేవుడూ, ద్రుపదమహారాజూ, విరాటరాజూ, సాత్యకీ; ఒక్కదెసయును= ఇంకొక (పాండవుల) పక్షంగానూ; ఐ= ఏర్పడి; విధిప్రేరణంబునన్= విధి ప్రేరేపించగా; పోరిరి= యుద్ధం చేశారు; వారివలనన్= వారి అందరి (యుద్ధం) కారణంగా; అఖిల క్షత్త్రియ సంక్షయంబు= సమస్తమైన (బంధు - తదితర) క్షత్రియలోకానికీ, వినాశనం; ఆవహిల్లెన్= కలిగింది; అది= ఆ విధమైన క్షత్త్రియకుల నాశం; ఒక్క దుర్యోధను చేతన్+అ= దుర్యోధనుడు ఒక్కడి వలన మాత్రమే; అయ్యెన్+ఎ= సంభవించిందా?; అట్లును+కాక= అంత మాత్రమే కాకుండా; రాజులకున్= భూపాలకులకు; రణంబు= యుద్ధం; ఉత్తమధర్మంబు+అ= శ్రేష్ఠమైన ధర్మమే; కాదె= కదా; అందులన్= ఆ యుద్ధంలో; మరణంబును= చావు కూడా; సుగతి కరణ కల్యంబు= ఉత్తమ లోకస్థితిని కలిగించే సాధనమే; నీ సుతుండు= నీ కొడుకైన దుర్యోధనుడు; సహాయులన్= తన పక్షంలో యుద్ధం చేసినవారితో కలిసి; తానునున్= స్వయంగా తనుకూడా; పుణ్యలోక సౌఖ్యంబునన్= ఉత్తమలోకాలలో సుఖాలను; పొంది ఉన్నవాఁడు= అనుభవిస్తున్నాడు; ధర్మ+ఆచరణ శాలివి= ధర్మాన్ని అనుష్ఠించడంలో సమర్థుడివి; అగు= అయినటువంటి; నీకును= నీకు (ధృతరాష్ట్రుడికి) కూడా; సుగతి ప్రాప్తి= ఉత్తమలోకాలను (పొందటం) కల్గడం; సులభంబు+అ= తేలికే; అగును= అవుతుంది; ఇటన్= ఇంక; మీఁదటికిన్= పైన (మీ తరువాత); మా భాగ్యంబునన్, చేసి= మా అదృష్టవశాన; పరమ+కృపా+భరితులు= మిక్కిలి దయతో నిండినవారు; ఐన= అయినటువంటి; పాండవులు= పాండురాజు కుమారులు; మాకున్= మాకు, (ఈ రాజ్య ప్రజలకు); రక్షకులు కాన్= కాపాడేవారుగా; పడసితిమి= పొందాము; ఆకర్ణింపుము= ఆ పై మా వినతి వినవలసింది.

తాత్పర్యం: భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ, కృపాచార్యుడూ, అశ్వత్థామా, కృతవర్మా, శల్యుడూ, ఒక (దుర్యోధనుడి) వైపూ, భీముడూ, అర్జునుడూ, నకులుడూ, సహదేవుడూ, ద్రుపదుడూ, విరటుడూ, మరో (ధర్మరాజు) వైపూ అయి విధి ప్రేరేపించడం మూలంగా యుద్ధం చేశారు. అందువలననే క్షత్రియు లంతా నశించిపోవటం జరిగింది. ఇదంతా దుర్యోధను

డొక్కడే చేశాడా? అదీ కాక రాజులకు యుద్ధం అనేది ఉత్తమ కర్తవ్యమైన ధర్మం గదా! ఆ యుద్ధంలో మరణం కూడా ఉత్తమలోకాలు సాధించి పెట్టేదే. నీకొడుకు (దుర్యోధనుడు) తనకు సహాయంగా తన పక్షంలో యుద్ధం చేసిన వారితో కలిసి తనుగూడా ఇపుడు పుణ్యలోక సౌఖ్యాలను అనుభవిస్తున్నాడు. ఎప్పుడూ ధర్మమే ఆచరించే స్వభావం కలిగిన నీకు కూడా ఉత్తమ లోకాలు సులువుగానే లభిస్తాయి. ఇంక ఆ తర్వాత - మా అదృష్టవశాన దయ నిండిన పాండవులను మాకు (రాజ్యానికి) రక్షకులుగా పొందాము. ఆ పైన వినుము.

తే. **స్వర్గ మైనను బాలింపఁ జాలువారు। వారలకు భూమిపాలన విధి యనంగ**
నెంతపని? వీరి చేతికి నిచ్చి తిపుడు। మమ్ము నెల్ల విధంబుల మనిచి తధిప! 102

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= (ధృతరాష్ట్ర) రాజా!; స్వర్గము= దేవతల రాజ్యం; ఐనను= అయినప్పటికీ; పాలింపన్= రక్షించటానికి; చాలువారు= (ఈ పాండవులు) సమర్థులు; వీరలకున్= అటువంటి ఈ పాండవులకు; భూమి పాలన విధి= ఈ భూలోకాన్ని పాలించటం; అనంగన్= అనగా; ఎంత పని?= ఎంతటి కార్యము?; ఇపుడు= ఇప్పుడు; మమ్మున్= మమ్మల్ని (ఈ ప్రజలను); వీరి చేతికిన్= ఈ పాండవుల చేతికి; ఇచ్చితి(వి)= అప్పగించావు; ఎల్లవిధంబులన్= (ఈ పాండవులను మాకు రక్షకులుగా చేయటం ద్వారా మమ్మల్ని) అన్ని రకాలుగానూ; మనిచితి(వి)= బ్రతికించావు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! దేవలోకాన్నైనా పాలించే సామర్థ్యం ఉన్న పాండవులకు ఈ భూమిని పరిపాలించటం ఎంత పని? ఈ రాజ్యాన్ని పాండవులచేతి కప్పగించి, అన్ని విధాలుగా మమ్మల్ని బ్రతికించావు.

విశేషం: (స్వర్గమైనను.....యనంగ నెంతపని?...... అలంకారం కావ్యార్థాపత్తి.)

సీ. **ధర్మపుత్త్రుఁడు దీర్ఘదర్శి, మహోదాత్త। సచివుండు, బంధు రక్షణ పరుండు,**
రిపు నెడ నైనను గృప పెద్ద, భావసం। శుద్ధియుఁ బ్రతిభయు సువ్రతంబు
నితనికి వెన్నతో నిడినవి। యొరులను దనయట్ల కాఁ జూచుఁ దమ్ము లెల్ల
సన్నుతి కెక్కిన సకలగుణముల ని। మ్మహితాత్ముచందాన మమ్ముఁ బ్రోచు

తే. **మాత్రయే దేవవిషయసమంచితాగ్ర। హార సజ్జన మాన్యంబు లైన గ్రామ**
ములు దగంగ రక్షింతురు వెలయఁ దారు। నిత్తు రూళ్ళులు దేవమహీసురులకు. 103

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపుత్త్రుఁడు= యమ తనయుడైన ధర్మరాజు; దీర్ఘదర్శి= దూరపు చూపు కలవాడు; మహా-ఉదాత్త-సచివుండు= మిక్కిలి అధికులయిన అమాత్యులు కలవాడు; బంధు-రక్షణపరుండు= చుట్టాలను పాలించేవాడు; రిపు-ఎడన్= శత్రువుపైన; ఐనను= కూడా; కృప= దయ; పెద్ద= అధికంగా, గలవాడు; భావ సంశుద్ధియున్= నిర్మలమైన ఆలోచనలు; ప్రతిభయున్= క్రొంగ్రొత్త ఆలోచనలతోడి బుద్ధి విశేషమూ; సువ్రతంబు= మంచినడవడికా; ఇతనికిన్= ఈ ధర్మరాజుకు; వెన్నతోన్= పిన్న నాటినుండి వెన్న (ఆహారం)తో; ఇడినవి= ఇచ్చినవి; ఒరులన్= ఇతరులను (సర్వభూతాలను); తన+అట్లు+అ= తనవలెనే; కాన్= అయ్యేవిధంగా; చూచున్= చూచుకొంటాడు; తమ్ములు= ఇతనికి సహోదరులు అయిన భీముడు మొదలైనవారు; ఎల్లన్= అందరూ; సన్నుతికిన్= శ్రేష్ఠమయిన పొగడ్తలకు; ఎక్కిన= స్థానమైన; సకల గుణములన్= సమస్తమైన మంచి లక్షణాలతో; ఈ+ మహిత+ఆత్ము= గొప్ప మనసు గలిగిన ఈ ధర్మరాజుయొక్క; చందానన్= విధంగానే; మమ్మున్= మమ్మల్ని, (ప్రజలను);

ప్రోచు-మాత్ర-ఏ= రక్షించడం మాత్రమే కాదు సుమా; దేవ విషయ= దేవతల (దేవ-ఆలయాలు నిర్వాహాదిదైవ- ఉపభోగం నిమిత్తంగా); సమంచిత= ఒప్పుతున్న (ఇవ్వబడిఉన్న); అగ్రహార= అగ్రహారాలూ; సజ్జన= శ్రేష్ఠ (బ్రాహ్మణు)ల యొక్క; మాన్యంబులు= (గౌరవంగా ఇవ్వబడిన) మాన్యాలూ; ఐన= అయినటువంటి; గ్రామములు= ఊళ్ళు; తగంగన్= సముచితంగా; రక్షింతురు= కాపాడుతారు; తారున్= స్వయంగా తాము (పాండవులు) కూడా; వెలయన్= ప్రసిద్ధిగా; దేవ మహీసురులకున్= దేవతలకూ, బ్రాహ్మణులకూ; ఊళ్ళులు= గ్రామాలను; ఇత్తురు= ఇస్తారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు చాలా ముందుచూపు ఉన్నవాడు. గొప్ప మంత్రులు గలవాడు. చుట్టాలను పాలించే స్వభావం గలవాడు. శత్రువులపై గూడా దయ ఎక్కువగా గలవాడు. నిష్కల్మషమైన ఆలోచనలూ, సమయస్ఫూర్తితో గూడిన బుద్ధి వైభవమూ, మంచి నడవడిక ధర్మరాజుకు చిన్నప్పటినుంచీ అలవడ్డాయి. ఇతరు లందరినీ తనవలెనే చూస్తాడు. ఇతడి తమ్ముళ్ళు గూడా ప్రశంసించబడే మంచి లక్షణాలతో ఈ ధర్మరాజు వంటివారే. ఈ పాండవులును మమ్మల్ని (ప్రజలను) రక్షించటం మాత్రమే కాదు, దేవతల కొరకు అగ్రహారాలుగానూ, బ్రాహ్మణులకు మాన్యాలుగానూ పూర్వరాజులు ఇచ్చిన ఊళ్ళను కాపాడుతారు. అంతే కాకుండా దేవతలకూ, బ్రాహ్మణులకూ తాము స్వయంగా కూడా చాలా ఊళ్ళు ఇస్తారు.

క. మృదువులకుఁ జాల మృదువులు; । విదితయశా! వినుము పాండవేయులు కడు బె
ట్టిదులు బెడిదంపు వారికి । మదలోభిత్వములు లేవు మందున కైనన్. 104

ప్రతిపదార్థం: విదిత యశా!= ప్రసిద్ధమైన కీర్తి కల ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; వినుము= మా మనవి వినవలసింది; పాండవేయులు= పాండురాజు కొడుకులు; మృదువులకున్= సాధువులైన వారి విషయంలో; చాలన్= తగినంత (అధికంగా); మృదువులు= సాధు జనులు; బెడిదంపు వారికిన్= క్రూరుల విషయంలో; కడున్= మిక్కిలి; బెట్టిదులు= కఠినులు; మద లోభిత్వములు= గర్వమూ, పిసినిగొట్టుతనమూ; మందునకున్+ఐనన్= మందుకు కూడా; లేవు= (పాండవులందు) లేవు.

తాత్పర్యం: ప్రసిద్ధ మైన కీర్తి కలిగిన ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! వినుము. పాండవులు మంచివారి విషయంలో చాలా మంచివారు. దుర్మార్గుల విషయంలో చాలా కఠినులు. ఆ పాండవులలో అహంకారం గానీ, లోభం కాని మందుకు కూడా (స్వల్పంగా నైనా) లేవు.

క. శూరులు, శాంత స్వాంతులు, । పౌరజన ప్రకర జానపదచయ నిత్యా
పార ప్రమదాపాదన । పారగు లతుల గురుభక్తి పరతంత్రాత్ముల్. 105

ప్రతిపదార్థం: శూరులు= పాండవులు శౌర్యం కలిగినవారు; శాంత-స్వాంతులు= (అయినా) ప్రశాంతమైన మనసులు కలవాళ్ళు; పౌరజన-ప్రకర= నగరవాసుల సమూహానికీ; జానపద చయ= పల్లెలలో నివసించే జనుల సమూహానికీ; అపార= మితిమీరిన; ప్రమద= సంతోషాన్ని; ఆపాదన= కల్పించటంలో; పారగులు= సర్వమూ తెలిసిన వాళ్ళు; అతుల= సాటిలేని; గురు= పెద్దల యందలి; భక్తి= సేవాభావానికి; పరతంత్ర= అధీనమైన; ఆత్ముల్= మనసులు కలిగినవారు.

తాత్పర్యం: పరాక్రమవంతులూ, నిర్వికారమైన మనస్సు కలిగిన వారూ అయిన పాండవులు పట్టణవాసులకూ, పల్లెలలో ఉండే ప్రజలకూ; నిరంతరమూ మిక్కిలి సంతోషం గలిగిస్తారు. పెద్దలమీద అత్యధికమైన భక్తి గలవారు.

తే. **గొంతి దేవికిఁ గోడండ్రకును మనములఁ । గరుణ యగ్గల మై యుండు ధరణినాథ!**
పౌరులందును జనపద ప్రజల యెడను । నాడుదురు మేలు తమ కగ్గ మైన యపుడు. **106**

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ!= (ధృతరాష్ట్ర) రాజా!; గొంతిదేవికిన్= కుంతికీ; కోడండ్రకును= ఆ కుంతీదేవికి కోడళ్ళైన ద్రౌపది, ఉలూచి, సుభద్రా మొదలైన వారికీ; మనములన్= మనస్సులలో; పౌరులందును= పుర (పట్టణ) ప్రజలపైనా; జనపద ప్రజల ఎడను= పల్లె ప్రజల విషయంలోనూ; కరుణ= దయ; అగ్గలము+ఐ= అధికంగా; ఉండున్= ఉంటుంది; తమకున్= వారికి; అగ్గము+ఐన+అపుడు= కనబడిన సమయంలో (ప్రజలకు); మేలు= మంచి; ఆడుదురు= చెపుతారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! కుంతీదేవికీ, ఆమె కోడళ్ళకూ పట్టణ ప్రజలమీదా, పల్లె జనుల మీదా దయ చాలా ఎక్కువ, వాళ్ళు ఆ ప్రజలు తమకు గోచరించినపుడు మేలు మాటలు చెపుతారు.

వ. **వీర లెప్పుడు మము నీవు గారవించు । టెఱిఁగి మన్నింతు రమలినహృదయ! కలఁక**
దక్కి ధర్మజుపై రాజ్యతంత్రభార । మిడి మనంబున నూఱడి యిచ్చ సలుపు.' **107**

ప్రతిపదార్థం: అమలిన హృదయ!= స్వచ్ఛమైన మనసు కలిగిన వాడా! (ధృతరాష్ట్రా); నీవు= నీవు; మమ్మున్= మమ్మల్ని (ప్రజలను); ఎప్పుడు(న్)= నిరంతరమూ; గారవించుట= ఆదరించటం; ఎఱిఁగి= గ్రహించి; వీరలు= ఈ పాండవులు, వారికి సంబంధిన స్త్రీలూ; మన్నింతురు= మమ్మల్ని గౌరవిస్తారు; కలఁక= (నీవు) విచారాన్ని; తక్కి= విడిచిపెట్టి; రాజ్య తంత్ర భారము= ఈ రాజ్యాన్ని పాలించవలసిన బాధ్యతను; ధర్మజుపైన్= ధర్మరాజు మీద; ఇడి= ఉంచి; మనంబునన్= నీ మనస్సులో; ఊఱడి= ఊరట పొంది; ఇచ్చ= నీ ఇష్టం వచ్చిన పని, (నీ కిష్టమైన వనగమనం); చలుపు= చేయవలసినది.

తాత్పర్యం: నిర్మలమైన మనసు కలిగిన ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మమ్మల్ని నీవెప్పుడూ ఆదరించటం తెలిసిన ఈ పాండవులూ వారి స్త్రీలూ మమ్మల్ని గౌరవిస్తారు. విచారం విడిచిపెట్టు. సామ్రాజ్యం నిర్వహించవలసిన బరువు ధర్మజుడిపైన ఉంచుము. మనసు నిశ్చింత చేసికొమ్ము. నీకు తోచిన విధంగా (వనగమనం) చేయుము'.

వ. **అని చెప్పె ని ట్ల విప్రముఖంబునఁ బౌరులభాషణంబులు విని ధృతరాష్ట్రుండు ప్రీతుం డయి సముచిత ప్రకారం బుల నజ్జనంబులం గ్రమంబున వీడుకొలిపి, కౌంతేయాది బంధువులను మిత్రులను నిజనివాసంబులకుం బోవం బనిచి, గాంధారీ సమేతుం డై యభ్యంతరమందిరంబున కరిగి యద్దినశేషంబును రాత్రియుం దగు వర్తనంబులఁ గడపి, మఱునాఁడు విదురుని రావించి 'మృతు లయిన బాంధవుల కెల్లను సవిశేషశ్రాద్ధంబులు చేయు తలంపు పుట్టి కొన్ని దివసంబులు పయనంబు మానితి; మానిత మాననీయ చరిత్రుం డగు ధర్మపు త్త్రుపాలికిం బోయి నీ విక్కార్యంబు సంఘటింపు' మని పనిచిన నతం 'డట్ల చేసెద' నని యనుజసహితుం డై యున్న యన్నరేంద్రునిం గాంచి.** **108**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ ప్రకారంగా; చెప్పెన్(న్)= శంబువు పౌరుల అభిప్రాయాన్ని ధృతరాష్ట్రుడికి చెప్పాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+విప్రముఖంబునన్= ఆ బ్రాహ్మణుడైన శంబువు నోట; పౌరుల భాషణంబులు= అక్కడి పురజనులమాటలను; విని= ఆలకించి; ధృతరాష్ట్రుండు; ప్రీతుండు+అయి= సంతోషించినవాడై; సముచిత ప్రకారంబులన్= తగినవిధంగా; (ఎవరి

కెటువంటి పద్ధతి ఉచితమో ఆ విధంగా) ఆ+జనంబులన్= ఆ పౌరులను; క్రమంబునన్= వరుసగా అందరినీ; వీడు కొలిపి= పంపి; కౌంతేయ ఆదిబంధువులను= పాండవులు మొదలైన చుట్టాలనూ; మిత్రులనూ= స్నేహితులనూ; నిజ నివాసంబులకున్= తమతమ ఇళ్ళకు; పోవన్ పనిచి= వెళ్ళుండని పంపి; గాంధారీ సమేతుండు+ఐ= గాంధారితో కూడినవాడై; అభ్యంతర మందిరంబునకున్= తమ లోపలి ఇంటికి; అరిగి= వెళ్ళి; ఆ+దినశేషంబును= మిగిలి ఉన్న ఆరోజు పగటిసమయాన్ని; కడపి= దాటించి; మఱునాఁడు= తరువాతిరోజు; విదురునిన్= సోదరుడైన విదురుడిని; రావించి= పిలిపించి; (అతనితో ఇలా అంటున్నాడు) మృతులు+అయిన= మరణించినట్టి; బాంధవులకున్= చుట్టాలకు; ఎల్లను= అందరికీ; సవిశేష శ్రాద్ధంబులు= విశేషమైన శ్రాద్ధక్రియలు; చేయుతలంపు= చేయాలనే ఆలోచన; పుట్టి= ఏర్పడి; పయనంబు= అరణ్యాలకు చేయవలసిన ప్రయాణం; కొన్ని దివసంబులు= కొన్ని రోజులు; మానితి(న్)= మానుకొన్నాను; మానిత= గౌరవించబడేవారిచేత; మాననీయ= గౌరవించదగిన; చరిత్రుండు= నడవడిక కలిగినవాడు; అగు= అయినటువంటి; ధర్మపుత్త్రుపాలికిన్= ధర్మరాజువద్దకు; నీవు= నీవు (విదురుడు); పోయి= వెళ్ళి; ఈ+కార్యంబు= తాను మృతబాంధవులకు చేయ తలపెట్టిన శ్రాద్ధలకు అనుమతీ-ఏర్పాట్లు-అనే పని; సంఘటింపుము= సాధించవలసింది; అని= అని చెప్పి; పనిచినన్= నియోగించగా; అతండు= ఆ విదురుడు; అట్లు+అ= ఆ (ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పిన) విధంగానే; చేసెదన్= చేస్తాను; అని= అనిచెప్పి; అనుజసహితుండు ఐ+ఉన్న= భీముడు మొదలైన తమ్ములతో కూడి ఉన్న; ఆ+నరేంద్రునిన్= ఆ (ధర్మ) రాజును; కాంచి= చూచి (ఎదురుగ ధర్మరాజుతో ఇట్లా అంటున్నాడు).

తాత్పర్యం: పౌరుల అభిప్రాయాన్ని ఆ బ్రాహ్మణుడి (శంబువు) నోట ఆ విధంగా విన్న ధృతరాష్ట్రుడు చాలా సంతోషించాడు. ఈ పౌరజనులకు ఎవరిస్థాయికి తగిన విధంగా వారికి ఆ ప్రకారంగా క్రమంగా వీడుకోళ్ళు చెప్పి ఇళ్ళకు పంపించాడు. తను గూడా గాంధారితో కలిసి లోపలి మందిరానికి వెళ్ళాడు. ఆరోజు ఇంకా మిగిలిఉన్న పగలు, ఆ రోజు రాత్రీ గడిపి, మర్నాడు విదురుడిని పిలిపించి అతడితో ఇట్లా అన్నాడు. మరణించిన బంధువులందరికి సవిశేషంగా శ్రాద్ధాలు పెట్టాలనే సంకల్పం కలిగింది. అందువలన అరణ్యగమనం కొన్నాళ్ళు మానుకొంటున్నాను. నీవిపుడు ఆ ధర్మరాజు దగ్గరికి పోయి ఈ పని ఏర్పాటు చేయుము. అనగానే విదురుడు సరే అని వెళ్ళాడు. అక్కడ తమ్ముళ్ళతో కలిసిఉన్న ధర్మరాజును చూచి అతడితో విదురుడు ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **'మీ తండ్రి సురనదీసూతి బాహ్లికులకు । సోమదత్తునకుఁ, దత్సూనునకును,**
దుర్యోధనాదిసుతులకును; దక్కును । గలుగు బంధులకు నుత్కర్ష మెసఁగ
శ్రాద్ధముల్ సేయు విచారంబు దోఁచిన । మసలెఁ గార్తికపౌర్ణమాసి దాఁక
వనమున కరుగ కప్పని నీకుఁ బోలిన । యట్టులు గావింపు' మనిన నాతఁ

తే. **డెంతయును వేడ్క నమ్మాట కియ్యకొనియె; । నర్జునుండును బ్రీతుఁ డై యర్థ్వ మనియె;**
భీముఁ డపుడు కమర్చిన మోముతోడ । విదురు వదనంబు సూచుచుఁ బెదవు లదర **109**

ప్రతిపదార్థం: మీ తండ్రి= (మీకు తండ్రి అయిన) ధృతరాష్ట్రుడు; సురనదీసూతి, బాహ్లికు= బాహ్లికుడికీ; సోమదత్తునకున్= (బాహ్లికుడి కొడుకు అయిన) సోమదత్తుడికీ; తద్ సూనునకునున్= ఆ సోమదత్తుడి కొడుకయిన భూరిశ్రవసుడికీ; దుర్యోధన+ఆది, సుతులకున్= దుర్యోధనుడు మొదలైన కొడుకులకూ; తక్కను కలుగు= ఇంకా మిగిలిఉన్న; బంధులకున్= యుద్ధంలో మరణించిన బంధువులకూ; ఉత్కర్షము= ఆధిక్యం; ఎసఁగన్= అతిశయించే విధంగా; శ్రాద్ధముల్= ఉత్తమ లోకాలు కలుగజేసే (శ్రాద్ధ) కర్మలను; చేయు విచారంబు= చేయాలనే ఆలోచన; తోఁచినన్= కలగటం వలన; వనమునకున్= అడవులకు; అరుగన్=

వెళ్లకుండా; కార్తిక పౌర్ణమాసి దాఁకన్= కార్తికమాస పూర్ణిమ వరకూ; మసలెన్= ప్రయాణం చేయకుండా ఆగాడు; నీకున్= నీకు; పోలిన+అట్టులు= తగిన విధంగా; కావింపుము= చేయవలసింది; అనినన్= అని విదురుడు పల్కగా; అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఎంతయున్= చాలా; వేడ్కన్= ఆనందంతో; ఆ+మాటలన్= విదురుడి మాటలకు; ఇయ్యకొనియెన్= అంగీకరించాడు; అర్జునుండును= అర్జునుడు కూడా; ప్రీతుఁడు+ఐ= ఆనందించినవాడై; అర్హము= (ధృతరాష్ట్రుడు చేయదలచినపని) తగినది; అనియెన్= అన్నాడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; భీముఁడు= భీమసేనుడు; కమర్చిన మోము తోడన్= మండిపడుతున్న ముఖంతో; విదురువదనంబు= విదురుడి ముఖాన్ని; చూచుచున్= చూస్తూ; పెదవులు= పెదవులు; అదరన్= అదురుతుండగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: '(ధర్మరాజా!) మీ తండ్రి ధృతరాష్ట్రుడు, భీష్ముడికీ, బాహ్లిక, సోమదత్త, భూరిశ్రవులకూ; దుర్యోధనుడు మొదలైన కొడుకులకూ; ఇంకా యుద్ధంలో మరణించిన మిగిలిన బంధువులకూ, సవిశేషంగా, శ్రాద్ధ కర్మలు చేయాలనే ఆలోచన కలగటంవలన కార్తిక పూర్ణిమవరకూ అరణ్యాలకు వెళ్ళకుండా ఆగాడు. ఇంక నీవు తగువిధంగా చేయవలసింది' అన్నాడు విదురుడు ధర్మరాజుతో. ధర్మరాజు ఆ మాటలకు సంతోషంగా అంగీకరించాడు. అర్జునుడు కూడా అది తగిన పని అన్నాడు. భీముడు మాత్రం కోపంతో ఎఱ్ఱబడిన ముఖంతో విదురుడి ముఖంలోకి చూస్తూ పెదవులు అదురుతుండగా ఏదో అనబోయాడు.

వ. ఏమేనిం బలుకం జూచినన్ బీభత్సుండు మెలుపున నతని వారించి యల్లన యిట్లనియె. 110

ప్రతిపదార్థం: ఏమి+ఏనిన్= ఏదో; పలుకన్+చూచినన్= మాట్లాడబోతుండగా; బీభత్సుండు= అర్జునుడు; మెలుపునన్= చాకచక్యంతో; అతనిన్= ఆ భీముడిని; వారించి= (మాటాడకుండా) ఆపి; అల్లన= మెల్లగా; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: (భీముడు కోపంతో విదురుడితో ఏదో) అనబోతూ ఉండగా అర్జునుడు నేర్పుగా భీముడిని మాటాడకుండా నివారించి మెల్లగా ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'రాజు వృద్ధుఁడు ధృతరాష్ట్రుండు భీష్మము। ఖ్య జ్ఞాతులకు శ్రాద్ధకర్మ మాచ
రింపఁ దలంచి యర్థించె; భవజ్జిత। ధనధాన్యములు నీవు దాని కియ్య
కొనమి యశంబునకును ధర్మమునకు వి। ధ్వంసంబు సేయదే? ధర్మతనయు
తలఁచినపని విఘ్నితము సేయఁదగునయ్య? । మనకు నయ్యంబికాతనయుఁ దొల్లి

ఆ. వేఁడికొందు మతఁడు వేఁడెడుఁ గానకు। నేఁగుచుండి మనల నిప్పు డింత
సూడవలదె? యొండులాడక యప్పని। సలుపు టొప్పు బాహుశాలి! నీకు. 111

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; రాజు= మనకు పాలకుడు; వృద్ధుఁడు= పైగా (వయసు మళ్ళిన) పెద్దవాడు; భీష్మ- ముఖ్య జ్ఞాతులకున్= భీష్ముడు మొదలైన దాయాదులకు; శ్రాద్ధకర్మము= సుగతులు కలగటం కొరకు శ్రాద్ధక్రియలు; ఆచరింపన్= చేయాలని; తలంచి= అనుకొని; భవత్-జిత-ధనధాన్యములు= నీవు ఇతరరాజులను జయించి తెచ్చిన సంపదలు; అర్థించెన్= కోరుతున్నాడు; దానికిన్= ధృతరాష్ట్రుడి ఆ కోరికను; నీవు= నీవు; ఇయ్యకొనమి= ఒప్పుకొనకపోవటం; యశంబునకును= కీర్తికి; ధర్మమునకున్= ధర్మానికీ; విధ్వంసంబు= వినాశనం; చేయదే?= కలిగింపదా?; ధర్మతనయు= ధర్మరాజు; తలఁచిన పని= ఉద్దేశించిన పని; విఘ్నితము చేయన్= అడ్డగించటం; మనకున్= (అతడి తమ్ములమైన) మనకు; తగునయ్య?= ఉచితమా?;

తొల్లి= పూర్వం; ఆ+అంబికాతనయున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; వేఁడికొందుము= మనమే అర్థించేవాళ్ళం; అతఁడు= అటువంటి ధృతరాష్ట్రుడు; ఇప్పుడు= ఈనాడు; మనలన్= మనలను; కానకున్= అరణ్యానికి; ఏఁగుచున్+ఉండి= వెళ్ళుతూ; వేఁడెడున్= అర్థిస్తున్నాడు; ఇంత= ఈ మాత్రం ధృతరాష్ట్రుడి చిన్న పని; చూడన్వలదె?= మనం చేసిపెట్ట నవసరం లేదా?; బాహుశాలి!= మిక్కిలి భుజబలం కలిగిన భీమా!; ఒండులు= విరుద్ధమైనమాటలు; ఆడక= చెప్పక; ఆ+పని= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి కార్యం; చలుపుట= చేయటం; నీకున్= నీకు; ఒప్పున్= తగును.

తాత్పర్యం: 'ధృతరాష్ట్రుడు మనరాజు. పైగా పెద్దవాడు. భీష్మాదు లైన దాయాదులకు శ్రాద్ధక్రియలు చేయుటకొరకు నీవు రాజులను జయించి సంపాదించిన ధనధాన్యాలు అడుగుతున్నాడు. నీవు దానికి ఒప్పుకోకపోవటం (మన) కీర్తిని, ధర్మాన్ని నాశనం చేస్తుంది. ధర్మరాజు చేయదలచుకొన్న పనిని మనం అడ్డగింపవచ్చునా? పూర్వం మనమే ధృతరాష్ట్రుడిని అర్థించేవాళ్ళం. అటువంటి ధృతరాష్ట్రుడు ఇప్పుడు, అదీ అడవులకు పోతూ, మనలను అర్థిస్తున్నాడు. ఆ పని మనం చేసి పెట్టవద్దా? మరొక మాట చెప్పకుండా నీవు ధృతరాష్ట్రుడి పని చేయటం ఉచితం' (అన్నాడు భీముడితో అర్జునుడు).

క. **అని చెప్పఁగ జెవిఁ దాటిచి । విని ధర్మతనూజుఁ డంత విజయునిఁ బొగడెన్**
మనమున నమ్మాటల క । య్యనిలతనయుఁ డిట్టు లనియె నన్నరుతోడన్. **112**

ప్రతిపదార్థం: అని= పై ప్రకారంగా; చెప్పఁగన్= అర్జునుడు భీముడితో పల్కగా; అంతన్= అపుడు; ధర్మతనూజుఁడు= ధర్మరాజు; చెవిన్= తన చెవిని; తాటిచి= ఆ వైపు కూర్చి; విని= ఆలకించి; మనమునన్= తనమనస్సులోనే; విజయునిన్= అర్జునుడిని; పొగడెన్= ప్రశంసించాడు; ఆ+మాటలకున్= అర్జునుడన్న మాటలకు; ఆ+అనిలతనయుఁడు= వాయుపుత్రుడైన ఆ భీముడు; ఆ+నరుతోడన్= ఆ అర్జునుడితో; ఇట్టులు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ విధంగా భీముడితో చెప్పినమాటలను అటువైపు చెవిపెట్టి ధర్మరాజు విన్నాడు. చాల సంతోషించి, అర్జునుడిని మనసులోనే ప్రశంసించాడు. అర్జునుడి మాటలకు అతడితో భీముడు ఇట్లా అన్నాడు.

భీముఁ డర్జునునితో ధృతరాష్ట్ర నుద్యోగంబునకుఁ బ్రతికూలించి చెప్పుట (సం.15-17-15)

క. **'మును చేసినయవి చాలవె? । విను గాంగేయాది బంధువితతికిఁ దగ నిం**
కను శ్రాద్ధంబులు వలసిన । మనము దగమె చేయ దుష్టమతి యతఁ డేలా? **113**

ప్రతిపదార్థం: మును= (ధృతరాష్ట్రుడు) ఇంతకు మునుపు; చేసిన+అవి= ఆచరించిన శ్రాద్ధాదికర్మలు; చాలవె?= సరిపోవా?; విను= (అర్జునా) వినవలసింది; గాంగేయ+ఆది బంధు వితతికిన్= భీష్ముడు మొదలైన బంధువుల సమూహానికి; ఇంకను= ఇంకా; తగన్= తగు విధంగా; శ్రాద్ధంబులు= శ్రాద్ధక్రియలు; వలసినన్= చేయవలసి వస్తే; చేయన్= చేయడానికి; మనము= మనం (పాండవులము); తగమె?= అర్హులం కాదా?; దుష్టమతి= దుర్బుద్ధి అయిన; అతఁడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ఏలా?= ఎందుకు (ఆచరించాలి)?

తాత్పర్యం: 'అర్జునా! ధృతరాష్ట్రుడు ఇంతవరకూ చేసిన శ్రాద్ధాలు సరిపోలేదా? భీష్మాదు లైన బంధువుల మూకకు ఇంకా చేయవలసివస్తే అందుకు మనం పనికి రామా? దుష్టబుద్ధి అయిన ధృతరాష్ట్రుడే ఎందుకు చేయాలి?

క. మఱచితె యాతఁడు మనలం। బఱచిన బన్నములు భీష్మ బాహ్లిక ముఖు ల
త్తఱి నెటఁ బోయిరి? వారల। నెఱుఁగమె మన? మట్టి బంధు లేటికి మనకున్? 114

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; మనలన్= పాండవులను; పఱచిన బన్నములు= చేసిన అవమానాలు; మఱచితి(వి)+ఎ= మర్చిపొయ్యావా?; భీష్మ-బాహ్లిక-ముఖులు= భీష్ముడూ, బాహ్లికుడూ, మొదలైన ఆ బంధువులు; ఆ+తఱిన్= మనలను అవమానించే టప్పుడు; ఎటన్+పోయిరి?= ఎక్కడికి వెళ్ళారు? వారలన్= ఆ భీష్మాదులను; మనము= మనం; (నీవూ,నేనూ); ఎఱుఁగమె?= తెలిసిన వాళ్లం కదా?; అట్టిబంధులు= అటువంటి చుట్టాలు; మనకున్= మనకు; ఏటికిన్?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ఆ ధృతరాష్ట్రుడు మనకు చేసిన పరాభవాలు మరచిపోయావా? ఆ సమయంలో భీష్ముడూ బాహ్లికుడూ మొదలైన ఈ బంధువులు ఏమైనారు? వాళ్లసంగతి మనకు తెలియదా? అటువంటి బంధువులు మన కెందుకు? (వాళ్ళకు శ్రాద్ధక్రియలు చేయ నవసరం లేదు). కాబట్టి ధృతరాష్ట్రుడికోరిక, అంగీకరించ నక్కర్లేదు.

వ. వారి విషయం బైన మేలునకు మాఱాడుట యెగ్గు గా; దాకర్ణింపుము. 115

ప్రతిపదార్థం: వారి విషయంబు= భీష్మ ముఖ్యులైన జ్ఞాతులకు సంబంధించినది; ఐన= అయినటువంటి; మేలునకున్= ప్రయోజనానికి; మాఱు+ఆడుట= విరుద్ధంగా మాటాడటం; ఎగ్గు= తప్పు; కాదు= కాదు; ఆకర్ణింపుము= (అర్జునా! ఇంకొక మాట) విను.

తాత్పర్యం: భీష్మాదులను మనం బంధువులుగా గ్రహించనే అవసరం లేదు కాబట్టి వారికి సంబంధించిన మేలు (ఊర్ధ్వలోకాలు కలగడం) కొరకు విరుద్ధంగా మాటాడితే తప్పేమీ లేదు. ఇంకొక మాట వినుము.

తే. కర్ణునకుఁ జేయవలసిన గారవమున। గొంతి యింకను శ్రాద్ధ మత్యంతవిభవ
ముల్లసిల్లంగఁ జేయుఁగా కుచిత నిరతి। యావిధమునకు మాఱాట సూవె యెగ్గు.' 116

ప్రతిపదార్థం: కర్ణునకున్= కర్ణుడికి; చేయవలసిన= ఆచరించవలసిన; గారవమునన్= వాత్సల్యంతో; ఉచిత-నిరతిన్= తగినంతటి ఆసక్తి (శ్రద్ధ)తో; ఇంకను= ఇంకా, పూర్వంకంటె అధికంగా; అత్యంత-విభవము= మిక్కిలి వైభవం; ఉల్లసిల్లంగన్= ప్రకాశించేటట్లుగా; శ్రాద్ధము= శ్రాద్ధకర్మను; గొంతి= కుంతీదేవి; చేయున్+కాక= చేస్తుంది; ఆ విధమునకున్= కర్ణుడికీ, కుంతి-శ్రాద్ధం చేసే విషయానికి మాత్రమే; మాఱు+ఆట= విరుద్ధంగా పలకటం; ఎగ్గు= తప్పు; చూవె= సుమా.

తాత్పర్యం: ఊర్ధ్వ దైహిక క్రియలు కర్ణుడికి చేయాలనుకొంటే, పుత్రవాత్సల్యంతో, శ్రద్ధగా అపూర్వమైన వైభవంతో కుంతీదేవి చేయవచ్చు. దానికి ఎదురు మాటాడటం తప్పు.

వ. అని పలికి వెండియు. 117

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ ప్రకారంగా; పలికి= (అర్జునుడితో, భీముడు) చెప్పి; వెండియున్= మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా చెప్పి భీముడు అర్జునుడితో మళ్ళీ ఇలా అన్నాడు.

సీ. 'పాంచాలి నవమానపఱిచిన తెఱఁగును । నయ్యింతి వెనుక రా నడవిఁ గలయ
ధర్మజుఁచన్న చందంబును మది గీఁటి । యుండక మఱ పెట్టు లొలసె నీకు
నాంబికేయుఁడు తండ్రి యగుట నాఁ డెటఁబోయె । భీష్ముండు మొదలగు పెద్దవారి
బాంధవం బేమయ్యెఁ బార్థ! యీవిదురుఁ డె । ఱుంగఁడే వారల భంగి?' యనిన

ఆ. ధర్మజుండు భీముఁ దగువచనముల న । దల్చె నరుఁడు మరియుఁ దగఁడె పూజ
కాంబికేయుఁ? డిట్టు లనకుము మనకు న । గ్రజుని పనుపు సేఁత వ్రతము గాదె!' 118

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= అర్జునా!; పాంచాలిన్= (పాంచాలరాజు కూతురైన) ద్రౌపదిని; అవమాన పఱిచిన తెఱఁగును= పరాభవించిన విధమూ; ఆ+ఇంతి= ఆద్రౌపది; వెనుకన్= వెన్నంటి; రాన్= రాగా (అనుసరింపగా); అడవిన్= అడవులలో; కలయన్= చుట్టి; ధర్మజు-చన్న చందంబును= ధర్మరాజు తిరిగిన విధమూ; మదిన్= మనసులో; గీఁటి+ఉండక= నాటుకొని నిలువకుండా; నీకున్= నీకు (అర్జునుడికి); మఱపు= మర్చిపోవటం; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; ఒలసెన్= సంభవించింది; ఆంబికేయుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; తండ్రి= మనకు (పెద్ద) తండ్రి; అగుట= కావటం, నాఁడు= ద్రౌపదిని, (మనలను) పరాభవించినరోజు; ఎటన్= ఎక్కడికి; పోయెన్?= పోయింది?; భీష్ముండు= భీష్ముడూ; మొదలు-అగువారి-బాంధవంబు= మొదలైన వాళ్ళకు మనతో ఉన్న చుట్టరికం; ఏమి-అయ్యెన్?= ఆ రోజు ఏమయిపోయింది?; వారల భంగి= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు భీష్ముడు మొదలైనవారి విధానం; ఈ విదురుఁడు= (ధృతరాష్ట్రుడి మాట మోసుకొనివచ్చిన) ఈ విదురుడు; ఎఱుంగఁడే?= తెలిసిన వాడు కాదా?; అనినన్= అని (భీముడు) పల్కగా; భీమున్= భీముడిని; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; తగు వచనములన్= తగిన మాటలతో; అదల్చెన్= వారించాడు; నరుఁడు= అర్జునుడు; మఱియున్= ఇంకా (ఇట్లా అంటున్నాడు); ఆంబికేయుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; పూజకున్= (మనం) గౌరవించడానికి; తగఁడె?= అర్హుడా కాదా?; ఇట్టులు= ఈ విధంగా, (భీష్మ ధృతరాష్ట్రాదులను నిందిస్తూ); అనకుము= మాటాడకు; అగ్రజుని పనుపు= అన్నగారి ఆజ్ఞ; చేఁత= ఆచరించటం; మనకున్= అతడికి తమ్ముళ్లమైన మనకు అందరికీ; వ్రతము= నియమం; కాదె!= కదా!.

తాత్పర్యం: 'అర్జునా! ఆ రోజు ద్రౌపదిని సభలో పరాభవించిన విధమూ, ఆ ద్రౌపది వెన్నంటి రాగా ధర్మరాజు అడవుల వెంట తిరగటమూ, మనసులో నాటుకొనకుండా మర్చిపోవటం నీకు ఎట్లా సంభవించింది? ద్రౌపదిని అవమానించిన ఆ రోజు ఈ ధృతరాష్ట్రుడు తండ్రి కాడా? అపుడు భీష్మాదుల బాంధవ్యం ఎక్కడికి పోయింది? వాళ్ళ సంగతి ఈ విదురుడికి తెలియదా?' అని అంటూంటే ధర్మరాజు భీముడిని తగు మాటలతో వారించాడు. అర్జునుడింకా భీముడితో ఇట్లా అన్నాడు. ధృతరాష్ట్రుడు గౌరవానికి అర్హుడు కాడా? ఈ విధంగా మాటాడకుము. అన్నగారి ఆజ్ఞ నిర్వహించటం మనకు నియమం గదా!'

క. అని భీము నదిమి విదురునిఁ । గనుఁగొని మా తండ్రి పుణ్య కర్మము లెమ్మైఁ
దన బంధులకై చేయఁగ । మనంబునం దలఁచె నా సమంచితభంగిన్. 119

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; భీమున్= భీముడిని; అదిమి= మాటాడకుండా చేసి, (అదిమిపట్టి); విదురునిన్= విదురుడిని; కనుఁగొని= చూచి ఇట్లా అన్నాడు; మా తండ్రి= ధృతరాష్ట్రుడు; తన బంధులకున్= తన చుట్టాలకొరకుగా; పుణ్య కర్మములు= శ్రాద్ధ క్రియలు; ఏ+మైన్= ఏ విధంగా; చేయఁగన్= చేయటానికి; మనంబునన్= తన మనస్సులో; తలంచెన్= అనుకొన్నాడో; ఆ సమంచిత భంగిన్= ఆ గొప్ప తీరుగా (చేయవచ్చును). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: అని చెప్పి భీముడిని బలవంతంగా మాటాడకుండా చేసి అర్జునుడు విదురుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు. 'మా తండ్రిగారైన ధృతరాష్ట్రుడు తన బంధువుల కొరకు శ్రాద్ధాది పుణ్యకర్మలు ఏ విధంగా చేయాలని మనసులో అనుకొన్నాడో ఆ విధంగా, ఘనంగా చేయవచ్చును.

క. నా యింటి ధనము గైకొని। చేయఁగలాఁ డమ్మహీశు చిత్తము సంతో
షాయత్తంబుగ వేగమ। పోయి యనఘ! చెప్పు మవ్విభుఁడు ప్రియ మందన్. 120

ప్రతిపదార్థం: నా+ఇంటి ధనము= (నా ఇంట ఉన్న= నేను సంపాదించిన) నా ధనం; కైకొని= స్వీకరించి; ఆ+మహీ+ఈశు చిత్తము= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి మనస్సు; సంతోష+ఆయత్తంబుగన్= (ఆనందానికి అధీనం కాగా) ఆనందంతో నిండిపోగా; చేయఁ గలాఁడు= చేస్తాడు; అనఘ!= పుణ్యాత్ముడా! (విదురా); ఆ+విభుఁడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ప్రియము-అందన్= సంతోషించేటట్లుగా; వేగము+అ= త్వరగా; పోయి= ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వెళ్ళి; చెప్పుము= ఈ విషయం చెప్పవలసింది.

తాత్పర్యం: నా సంపదను గ్రహించి తన మనసు సంతోషించే విధంగా (తన బంధువులకు పుణ్యకర్మలు ఘనంగా) ధృతరాష్ట్రుడు చేస్తాడు. పుణ్యాత్ముడా! (విదురా!) ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి ఆనందం కలిగించే ఈ విషయాన్ని తొందరగా వెళ్ళి చెప్పవలసింది' (అన్నాడు అర్జునుడు).

చ. అన విని మెచ్చి ధర్మసుతుఁ డర్జునునిం గొనియాడి యాదరం
బున విదురుం గనుంగొని 'ప్రభూత విధానములన్ నిజేచ్ఛ నా
ధనమును నర్జునార్థమును దాఁ గొని శ్రాద్ధము లాచరించు నాఁ
డనఘ! కురూద్వహుం డిది మదాత్మకు నిం పని విన్నవింపుమీ!' 121

ప్రతిపదార్థం: అనన్-అని (అర్జునుడు) చెప్పగా; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; విని= ఆలకించి; అర్జునున్= అర్జునుడిని; మెచ్చి= మెచ్చుకొని; ఆదరంబునన్= వాత్సల్యంతో; కొనియాడి= ప్రశంసించి; విదురున్= విదురుడిని; కనుంగొని= చూచి (ఇట్లా అన్నాడు); అనఘ!= పాపరహితుడా!; కురు+ఉద్వహుండు= కురువంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడైన-ధృతరాష్ట్రుడు; తా(న్)= తాను (స్వయంగా); నా ధనమును= నా సంపదనూ; అర్జున+అర్థమును= అర్జునుడి సంపదను; కొని= స్వీకరించి; శ్రాద్ధములు= భీష్మాదులకొరకు శ్రాద్ధకర్మలు; ప్రభూత విధానములన్= శ్రేష్ఠమయిన పద్ధతులలో- ఘనంగా; నిజ+ఇచ్ఛన్= తన ఇష్టానుసారంగా; ఆచరించువాఁడు= చేస్తాడు; ఇది= ఇట్లా చేయటం; మత్+ఆత్మకున్= నా అంతరంగానికి; ఇంపు= ఇష్టం; అని= అని; విన్నవింపుమీ= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి (నా మాటగా) వినయంగా చెప్పుము.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి మాటలు విని ధర్మరాజు చాలా సంతోషించాడు. వాత్సల్యంతో అర్జునుడిని ప్రశంసించాడు. విదురుడిని చూచి - 'పుణ్యాత్ముడా! కురువంశాన్ని ఉద్ధరించే దృతరాష్ట్రుడు నా సంపదలూ, అర్జునుడి సంపదలూ తీసికొని తన ఇష్టప్రకారం ఘనంగా శ్రాద్ధకర్మలు చేస్తాడు. ఇట్లా చేయటమే నా మనసుకు ఇష్టం అని నీవు ధృతరాష్ట్రుడితో విన్నవించుము' (అన్నాడు).

వ. అని చెప్పి మఱియు ని ట్లనియె. 122

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; చెప్పి= విదురుడితో పలికి; మఱియున్= మళ్ళీ; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= (ధర్మరాజు) అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి మళ్ళీ ధర్మరాజు విదురుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'వనవాసాయాసంబుల । ననయంబును నలఁగి దాని నాత్మ నిడి మరు
త్తనయుండు పెక్కులాడెఁ ద । గని మాటల; దీన రాజుఁ గనలకు మనుమీ! 123

ప్రతిపదార్థం: మరుత్+తనయుండు= (వాయుపుత్రుడు) భీముడు; వనవాస-ఆయసంబులన్= అరణ్యావాసంలో కలిగిన శ్రమ వలన; అనయంబును= మిక్కిలిగా; నలఁగి= బాధపడి; దానిన్= ఆ బాధను; ఆత్మన్= మనసులో; ఇడి= ఉంచుకొని; తగని మాటలన్= అనుచితమైన మాటలు; పెక్కులు= చాలా; ఆడెన్= అన్నాడు; రాజున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; దీనన్= ఈ అంశంలో; కనలకుము= కోపించవద్దు; అనుము+ఈ= అని చెప్పుము.

తాత్పర్యం: అరణ్యావాసంలో చాలా శ్రమపడ్డవాడు కాబట్టి భీముడు ఆ బాధలు మనసులో పెట్టుకొని అనుచితమైన మాటలు ఏవో చాలా అన్నాడు. అందుకు, ధృతరాష్ట్రుడితో కోపగించుకొనవద్దని చెప్పుము. (అని ధర్మరాజు విదురుడితో అన్నాడు).

క. ఇతఁ డేమి యన్ననే మగు? ధృతరాష్ట్రుఁడు మాకుఁ బరమదేవత; విను స
మ్మతిఁ దత్ప్రసాదముం బడ । సితి మేమును దత్కృతాభిషిక్తుల మనఘా! 124

ప్రతిపదార్థం: ఇతఁడు= ఈ భీముడు; ఏమి+అన్నన్= ఏ విధంగా మాటాడితే మాత్రం; ఏమి-అగున్?= ఏమవుతుంది?; ధృతరాష్ట్రుడు= ధృతరాష్ట్రుడు; మాకున్= పాండవులకు; పరమ దేవత= ఉత్కృష్టమైన దేవుడు; అనఘా!= పాపం లేనివాడా! (విదురా!); విను= వినవలసింది; సమ్మతిన్= నిండు మనస్సుతో; తద్-ప్రసాదమున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడియొక్క అనుగ్రహాన్ని; పడసితిమి= పొందాము; ఏమును= మేం; తద్+కృత+అభిషిక్తులము= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి చేత ఈ రాజ్యానికి అభిషేకించబడినవాళ్ళం.

తాత్పర్యం: (విదురా!) ఈ భీము డేమంటే మాత్రం ఏమవుతుంది? ధృతరాష్ట్రుడే మాకు ఉత్తమ దైవం. హృదయపూర్వకంగా ఆయన అనుగ్రహాన్ని మేము పొందాము. ఆయనే ఈ రాజ్యానికి మమ్మల్ని అభిషేకించాడు'.

వ. అని పలికి యప్పుడమితేఁడు వికచవదనుం డగుచు. 125

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి; ఆ+పుడమితేఁడు= ఆ (ధర్మ)రాజు; వికచవదనుండు= వికసించిన ముఖం కలిగినవాడు; అనుచున్= అవుతూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా చెప్పిన తరువాత ధర్మరాజు ముఖవికాసంతో.

క. మా తండ్రి నిష్ట విధములఁ । బైతృక విధు లాచరింపఁ బంపుము రథ్య
వ్రాత కనక గో రథములన్ । జేతి కొదవ నర్జునుండు చేర్చుచు వచ్చున్. 126

ప్రతిపదార్థం: మా తండ్రిన్= ధృతరాష్ట్రుడిని; పైతృక విధులు= భీష్మాది పితృదేవతలకు శ్రాద్ధకర్మలు; ఇష్ట విధములన్= తనకు నచ్చిన తీరుగా; ఆచరింపన్= చేయటానికి; పంపుము= సిద్ధం చేయుము; అర్జునుండు= అర్జునుడు; చేతికి+ఒదవన్= చేతికి అందేటట్లు; రథ్యవ్రాత, కనక, గో, రథములన్= గుర్రాల సమూహము, బంగారమూ, ఆవులూ, రథాలూ; చేర్చుచున్= ఏర్పాటు చేస్తూ; వచ్చున్= వస్తాడు.

తాత్పర్యం: భీష్మాదులైన పితృదేవతలకు శ్రాద్ధకర్మలు తనకు నచ్చినట్లుగా నిర్వహించేటట్లు ధృతరాష్ట్రుడిని సిద్ధం చేయుము. అర్జునుడు ఉత్సాహంగా పెక్కు గుర్రాలూ, బంగారమూ, ఆవులూ, రథాలూ ఏర్పాటు చేస్తాడు.

క. గ్రామములు దేవతలకును । భూమిసురులకును గురు ప్రభువు ని మ్మను మీ
పో మసలితి చెపు మాతని । కీ మాటలు వలయు పనుల కీవు మెలఁగుమీ! 127

ప్రతిపదార్థం: గురు ప్రభువున్= గురువైన (కురునాథుడైన) ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజును; దేవతలకును= దేవతలకూ; భూమిసురులకును= బ్రాహ్మణులకూ; గ్రామములు= ఊళ్ళు; ఇమ్ము+అనుము+ఈ= దానంగా ఇవ్వుమని చెప్పు; పోన్= ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వెళ్ళడానికి; మసలితి(వి)= ఇప్పటికే ఆలస్యం చేశావు; అతనికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; ఈ మాటలు= (మేము)-నేను (అర్జునుడూ) చెప్పుమన్న మాటలు; చెపుము= నువ్వు చెప్పవలసింది; వలయు పనులకున్= అతడికి అవసరమైన పనులకు; ఈవు= నీవు (విదురుడు); మెలఁగుము+ఈ= నడుచుకొమ్ము (ఆయనకు అవసరమైన పనులు నీవు దగ్గరుండి చూస్తూ వుండుము).

తాత్పర్యం: మాకు తండ్రీ, పాలకుడూ అయిన ధృతరాష్ట్రుడిని దేవతలకూ బ్రాహ్మణులకు ఊళ్ళు ఇమ్మని చెప్పుము. నీవు ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు తిరిగి వెళ్ళటానికి, ఇప్పటికే చాలా ఆలస్యం అయింది. నేను చెప్పిన మాటలు అతడికి చెప్పుము. అవసరమైన పనులు నీవు చూస్తూ ఉండుము.

క. అనినఁ బ్రియ మంది విదురుఁడు । చని యాన్నపుతో నజాతశత్రు కడకు నీ
పనిచిన పనికిం బోయితి । వినిపించితిఁ దెఱఁ గతండు విని మోదమునన్. 128

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ధర్మరాజు ఆ విధంగా చెప్పగా; విదురుఁడు= విదురుడు; ప్రియము+అంది= సంతోషించి; చని= ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వెళ్ళి; ఆ నృపుతోన్= ఆ (ధృతరాష్ట్ర) రాజుతో, - (ఇట్లా అన్నాడు). అజాతశత్రు కడకున్= ధర్మరాజు వద్దకు; నీ-పనిచినపనికిన్= నీవు పంపిన పనికొరకు; పోయితిన్= వెళ్ళాను; తెఱఁగు= నీవు చెప్పిన విధం; వినిపించితిన్= (ధర్మరాజుకు) చెప్పాను; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; విని (నీ ఉద్దేశాన్ని)= నేను చెప్పినదాన్ని గ్రహించి; మోదమునన్= ఆనందంతో - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మాటలకు విదురుడు చాలా సంతోషించాడు. వెంటనే ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వెళ్ళాడు. ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'నీవు పంపిన పనికొరకు ధర్మరాజు వద్దకు వెళ్ళాను. విషయం చెప్పాను. అతడు సంతోషించాడు.

క. నరువలను సూచె నతఁడుం । బరమ ప్రియ భరితుఁ డయ్యెఁ బార్థివవర! య
య్యిరువురుఁ బ్రాణంబులు డాఁ । పరు నీకును ధనము దాఁచు పని కలిగెడినే? 129

ప్రతిపదార్థం: నరు వలను= (ధర్మరాజు) అర్జునుడి (దిక్కు) వైపు; చూచెన్= చూచాడు; అతఁడున్= అర్జునుడు కూడా; పరమ ప్రియ భరితుఁడు= అత్యధిక సంతోషంతో నిండినవాడు; అయ్యెన్= అయినాడు; పార్థివవర!= ఓ ధృతరాష్ట్ర రాజా!; ఆ+ఇరువురు= ఆ ఇద్దరు, (ధర్మరాజూ, అర్జునుడూ); నీకును= నీకోసం; ప్రాణంబులు(ను)= తమ ప్రాణాలు సైతం; డాఁపరు= దాచుకునే వారు కాదు; ఇంక, ధనము= సంపద; దాఁచుపని= ఇవ్వకుండా దాచి పెట్టుకొనటం అనేది; కలిగెడిన్+ఏ?= సంభవిస్తుందా?

తాత్పర్యం: నీ కోరిక విని సంతోషించిన ధర్మరాజు అర్జునుడివైపు చూచాడు. అర్జునుడు ఇంకా ఎంతో సంతోషించాడు. ఓ రాజా! ఆ ధర్మరాజూ, అర్జునుడూ ఇద్దరూ నీ కొరకు తమ ప్రాణాలు సైతం దాచుకొనరు. ఇక సంపద దాచుకొనటం అనేది సంభవమా?

విశేషం: (అ-య్యిరువురు.....పని కలిగెడునే?....అలంకారం= కావ్యార్థాపత్తి...కైముత్యే నార్థసంసిద్ధిః కావ్యార్థాపత్తి రిష్యతే! (సజితస్త్వన్ముఖేనేందుః కా వార్తా సరసీరుహమ్)

క. చేయుము విచ్చలవిడి గాం। గేయ ప్రముఖులు నిరస్త కిల్బిషు లై మో
దాయత్త చిత్తులుగ భూ। నాయక! శ్రాద్ధములు జగమునం బొగ డెసఁగన్. 130

ప్రతిపదార్థం: భూ-నాయక!= రాజా!; గాంగేయ ప్రముఖులు= భీష్ముడు మొదలైనవారు; నిరస్త-కిల్బిషులు+ఐ= తొలగిపోయిన పాపాలు కలవారై; మోద+ఆయత్త-చిత్తులు గన్= సంతోషంతో నిండిన మనసు కలవారు అయ్యే విధంగా; జగమునన్= లోకంలో; పొగడు= ప్రశంస; ఎసఁగన్= పెరిగే విధంగా; శ్రాద్ధములు= పరలోక క్రియలు; విచ్చలవిడిన్= యథేచ్ఛగా; చేయుము= ఆచరించుము.

తాత్పర్యం: రాజా! భీష్ముడు మొదలైన వాళ్ళందరూ తమ తమ పాపాలు పోగొట్టుకొని, మనసు నిండా సంతోషించే విధంగానూ, లోకంలో (నీకు) మంచిపేరు వచ్చే విధంగానూ, నీ ఇష్టం వచ్చిన విధంగా వాళ్ళకు శ్రాద్ధకర్మలు చేయుము.

చ. కనకము మేలి రత్నములు గ్రామములన్ హయగోవ్రజంబులుం
దనియఁగ నిమ్ము సర్వవసుధాసుర కోటులకున్ నిజేచ్ఛ నీ
తనయులు పుణ్యలోక సుఖధామము లై విలసిల్లునట్లుగా'
ననుటయు నాంబికేయుహృదయంబున మోదమెలర్చె భూవరా! 131

ప్రతిపదార్థం: నీ తనయులు= నీ కొడుకులైన దుర్యోధనాదులు; పుణ్యలోక సుఖ ధామములు+ఐ= పుణ్యకర్మలు ఉండే మంచి లోకాలలోని సుఖాలకు నిలయాలు, అయి; విలసిల్లు+అట్లు కాన్= ప్రకాశించే తీరుగా; సర్వ వసుధా సురకోటులకున్= సమస్తమైన బ్రాహ్మణుల సమూహాలకు; తనియన్= తృప్తిగా; కనకము= బంగారూ; మేలి రత్నములు= మంచి విలు వైన రత్నాలూ; గ్రామములున్= ఊళ్ళూ; హయ, గో, వ్రజంబులున్= గుర్రాలు, ఆవుల మందలూ; నిజ+ఇచ్ఛన్= నీ యిష్టం వచ్చినట్లుగా; ఇమ్ము= దానం చేయుము; భూవరా!= (ఓ జనమేజయమహా) రాజా!; అనుటయున్= విదురుడు అట్లా అనగానే; ఆంబికేయు హృదయంబునన్= ధృతరాష్ట్రుడి మనస్సులో; మోదము= సంతోషం; ఎలర్చెన్= అతిశయించింది.

తాత్పర్యం: నీ కొడుకులు - దుర్యోధనాదులు పుణ్యలోక సుఖాలకు నివాసాలు అయ్యే విధంగా, సమస్తమైన బ్రాహ్మణ సమాజానికీ, వాళ్ళు తృప్తిపడేంతగా, నీ ఇష్టం వచ్చినట్లుగా, బంగారమూ, మంచి రత్నాలూ, ఊళ్ళూ గుర్రాల, ఆవుల మందలూ, దానం చేయుము. 'ఓ జనమేజయ మహారాజా! విదురు డిట్లా అనటంతోటే ధృతరాష్ట్రుడికి మనసులో సంతోషం అధికమైనది.

చ. పదపడి భీముమాట లొకభంగి నెఱుంగఁగఁ జెప్పి, 'వాఁడు దు
ర్మదుఁ, డవి పాటి గావు కురురాజ మహత్తర! పెట్టకుండు నీ

హృదయమునందు వాని నని యేర్పడ ధర్మజు పార్థువాక్యముల్
విదురుఁడు సెప్పె సంతసము వెల్లిగొనంగ ననేకభంగులన్. 132

ప్రతిపదార్థం: పదపడి= అనంతరం; భీము మాటలు= ధృతరాష్ట్రుడి కోర్కె విషయమై భీముడు అన్న మాటలను; ఒక భంగిన్= ఒక విధంగా; ఎఱుంగఁగన్= (ధృతరాష్ట్రుడికి) తెలిసేటట్లుగా; చెప్పి= పలికి; కురురాజ మహత్తర!= కురువంశపు రాజులలో మేలైన (ధృతరాష్ట్ర) రాజా!; వాఁడు= ఆ భీమసేనుడు; దుర్మదుఁడు= (చెడు) గర్వం కలవాడు; అని= (మదంతో) ఆ (భీముడు) పలికిన మాటలు; పాటి కావు= లెక్క చేయదగినవి కావు; వానిన్= ఆ మాటలను; నీ హృదయమునందున్= నీ మనస్సులో; పెట్టక+ఉండు(ము)= పెట్టుకొనకుము; అని= అనే ప్రకారంగా; సంతసంబు= (ధృతరాష్ట్రుడికి) సంతోషం; అనేక భంగులన్= బహువిధాలుగా - (మిక్కుటంగా); వెల్లి; కొనంగన్= ప్రవాహం కాగా; విదురుఁడు= విదురుడు; ధర్మజు, పార్థు, వాక్యముల్= ధర్మరాజూ, అర్జునుడూ చెప్పిన మాటలను; ఏర్పడన్= వివరంగా; చెప్పెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: తరువాత ఆ సందర్భంలో భీముడన్న మాటలు గూడా విదురుడు ఒక విధంగా ధృతరాష్ట్రుడికి తెలియజేశాడు. 'కురు రాజా! ఆ భీముడు దురహంకారి. అహంకారంతో అతడు అన్న మాటలు లెక్క చేయదగినవి కావు. నీవు వాటిని మనసులో పెట్టుకొనవద్దు' అని ధృతరాష్ట్రుడికి ఆనందం పొంగి ప్రవహించే విధంగా ధర్మరాజూ, అర్జునుడూ చెప్పిన మాటలను విదురుడు ధృతరాష్ట్రుడికి వివరంగా చెప్పాడు (అని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో చెప్పాడు.)

ఆ. అట్లు సంతసిల్లి యధిప కార్తిక పౌర్ణ। మాసి నవ్విభుండు మహిత భూమి
దేవకోటి నెల్ల రావించి యంచిత। శ్రద్ధఁ జేయఁ దొడఁగె శ్రాద్ధవిభులు. 133

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= (ఓ జనమేజయ) రాజా!; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; ఆ+విభుండు= ఆ (ధృతరాష్ట్ర) రాజు; సంతసిల్లి= ఆనందించి; కార్తిక పౌర్ణమాసిన్= కార్తికమాసంలో పూర్ణిమనాడు; మహిత భూమి దేవ కోటిన్= శ్రేష్ఠులైన బ్రాహ్మణుల సమూహాన్ని; ఎల్లన్= అంతటినీ; రావించి= రప్పించి; అంచిత శ్రద్ధన్= మిక్కిలి ఆసక్తితో; శ్రాద్ధ విధులు= పితృదేవతలకు శ్రాద్ధ కర్మలను; చేయన్+తొడఁగెన్= చేయటం మొదలుపెట్టాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ఆ ప్రకారంగా, ధర్మరాజార్జునుల అభిప్రాయాన్ని విదురుడి మాటలలో విని ధృతరాష్ట్రుడు చాలా సంతోషించాడు. కార్తికమాసంలో పూర్ణిమనాడు మంచి బ్రాహ్మణులను అందర్నీ పిలిపించి, భీష్మాదుల నుద్దేశించి మిక్కిలి ఏకాగ్రతతో, శ్రాద్ధకర్మలు చేయ నారంభించాడు.

సీ. కనకాది వస్తువుల్ గడువేడ్క ధర్మనం। దనుఁడు పుత్తేర నుదాత్త భంగి
బాహ్లికునకు, గంగపట్టికి, సోమద। త్తునకుఁ దదీయపుత్త్రునకుఁ దొలుత
నంచిత శ్రాద్ధంబు లాచరించె సుయోధ। నాది కుమారుల కందఱకును
బేర్వేర క్రియలు నీప్సిత విధంబులఁ దగ। నొనరించె సింధురాజునకుఁ దక్కుఁ

ఆ. గలుగు బంధులకును వలయు రాజులకును। ద్రోణునకును బుద్ధిఁ దోఁచినట్టి
యిష్టజనములకు నహీన భవ్యప్రకా। రములఁ బారలౌకికము లొనర్చి. 134

ప్రతిపదార్థం: ధర్మనందనుఁడు= ధర్మరాజు; కడున్= మిక్కిలి; వేడ్కన్= ఉత్సాహంతో; కనక+ఆది వస్తువుల్= బంగారం మొదలైన అవసర వస్తువులను; పుత్తేరన్= పంపించగా; ఉదాత్త భంగిన్= మంచిమార్గంలో ధృతరాష్ట్రుడు; తొలుతన్= మొదట; బాహ్లికునకున్= బాహ్లికుడికీ; గంగపట్టికిన్= గంగ కొడుకైన భీష్ముడికీ; సోమదత్తునకున్= సోమదత్తుడికీ; తదీయ పుత్త్రునకున్= సోమదత్తుడి కొడుకైన భూరిశ్రవసుడికీ; అంచిత శ్రాద్ధంబులు= తగిన (గొప్ప) విధంగా శ్రాద్ధ కర్మలను; ఆచరించెన్= చేశాడు; సుయోధన+ఆది కుమారులకున్= దుర్యోధనుడు మొదలైన కొడుకులు; అందఱకును= అందరికీ; పేర్వేర!= పేరు పేరునా; ఈ పితృవిధంబులన్= తన ఇష్టం వచ్చినట్లుగా; తగన్= తగినట్లుగా; క్రియలు= శ్రాద్ధకర్మలు; ఒనరించెన్= చేశాడు; సింధురాజునకున్= సింధుదేశపు రాజైన (అల్లుడు) సైంధవుడికీ; తక్కు కలుగు బంధులకును= మిగిలిన తన ఇతర బంధువులకూ; వలయు రాజులకును= అవసరమైన మిత్ర రాజులకూ; ద్రోణునకును= ద్రోణాచార్యుడికీ; బుద్ధిన్= తన మనస్సుకు; తోఁచిన అట్టి ఇష్ట జనములకున్= స్ఫురించిన తనకు ఇష్టమైన వాళ్ళకు; అహీన భవ్య ప్రకారములన్= తక్కువ కాని, తగిన (మన) పద్ధతులలో; పార లౌకికములు= ఊర్ధ్వలోకాలు కలిగించేటటువంటి (శ్రాద్ధ) కర్మలను; ఒనర్చి= చేసి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఎంతో ఉత్సాహంగా, బంగారం, రత్నాలు, ఆవులు మొదలైన వస్తువులు పంపించాడు. ధృతరాష్ట్రుడు వాటితో, గొప్పగా-బాహ్లికుడికీ, సోమదత్తుడికీ, భూరిశ్రవసుడికీ, శ్రేష్ఠమైన విధంగా శ్రాద్ధకర్మలు చేశాడు. తన కొడుకులు అందరికి పేరు పేరునా, ఇష్టానుసారం తగు విధంగా శ్రాద్ధకర్మలు చేశాడు. తర్వాత అల్లుడైన సైంధవుడికీ, ఇంకా మిగిలి ఉన్న బంధువులకూ, అవసరం అనిపించిన మిత్రులైన రాజులకూ, ద్రోణుడికీ, ఇంకా మనసుకు తోచిన, తన కిష్టమైన వారికీ, లోటు లేనివిధంగా ఉత్తమలోకాలు కలిగించే శ్రాద్ధక్రియలను చేసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. అతులితరత్న కాంచన గవాశ్వ విభూషణ వస్త్రకన్యకా
క్షితిముఖ వస్తుదానములు గీర్తన కెక్కఁగ నవ్విభుండు సు
వ్రతుఁ డయి చేసెఁ బంచదశవాసరముల్ నిజదానలౌల్య మ
ప్రతిహత వృత్తిఁ జెల్ల విని పాండుసుతాగ్రణి ప్రీతిఁ బొందఁగన్. 135

ప్రతిపదార్థం: ఆ+విభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; సువ్రతుఁడు+అయి= మిక్కిలి దీక్ష కలిగినవాడై; నిజ దాన లౌల్యము= దానం చేయాలనే తన అత్యధికమైన వాంఛ; అప్రతిహత వృత్తిన్= అడ్డులేని విధంగా; చెల్లన్= సాగుతుండగా; పాండుసుత+అగ్రణి= పాండురాజు కొడుకులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజు; విని= అది (ధృతరాష్ట్రుడు స్వేచ్ఛగా చేస్తున్న దానాది విషయాలు) తెలిసికొని; ప్రీతిన్= ఆనందాన్ని; పొందఁగన్= పొందుతుండగా; కీర్తనకున్= అందరి ప్రశంసకు; ఎక్కఁగన్= పొందే విధంగా; పంచదశవాసరముల్= పదిహేను రోజుల పాటు; అతులిత-రత్న-కాంచన-గో-అశ్వ-విభూషణ-వస్త్ర-కన్యకా-క్షితి-ముఖ-వస్తు-దానములు= సాటి లేనటువంటి రత్నాలూ, బంగారమూ, ఆవులూ, గుర్రాలూ, ఆభరణాలు, వస్త్రాలూ, కన్యలూ, నేలా, మొదలైన వస్తువుల దానం; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ధృతరాష్ట్రుడు శ్రాద్ధ కర్మాచరణంలో మిక్కుటమైన దీక్ష కలిగినవాడై దానం చేయాలనే తన కోరిక అడ్డు లేని విధంగా సాగుతుంటే, అది తెలిసి ధర్మరాజు ఆనందిస్తుండగా, అందరూ ప్రశంసించే విధంగా, పదిహేను రోజులపాటు సాటిలేని రత్నాలూ, బంగారమూ, ఆవులూ, గుర్రాలూ, అలంకారాలూ, వస్త్రాలూ, కన్నెలూ, ఊళ్ళూ, మొదలైన అనేక వస్తువులను దానం చేశాడు.

ఆ. **భూమి దాన విధులు భూవర యొక మాత్ర। నంబికాతనూజుఁ డాచరింప**
నంతఁ బోక యూళ్లు లగ్రజన్ములకు నీ నతనిఁ బనిచెఁ బాండవాగ్రజుండు. 136

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; అంబికా తనూజుఁడు= అంబిక కొడుకైన ధృతరాష్ట్రుడు; అగ్రజన్ములకున్= బ్రాహ్మణులకు; భూమిదానవిధులు= నేలను దానం చేసే పనులు; ఒక మాత్రన్= కొంతగా; ఆచరింపన్= చేయగా; పాండవ+అగ్రజుండు= (పాండురాజు కొడుకులలో పెద్దవాడైన) ధర్మరాజు; అంతన్+పోక= అంతటితో ఆగకుండా; ఊళులు= గ్రామాలు; ఈన్= ఇంకా దానం చేయటానికి; అతనిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; పనిచెన్= ప్రోత్సహించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ జనమేజయ మహారాజా! ధృతరాష్ట్రుడు బ్రాహ్మణులకు భూదానం కొంత చేస్తే, ధర్మరాజు అంతటితో ఆగకుండా, ఇంకా ఊళ్లకు ఊళ్ళు ఆ ధృతరాష్ట్రుడిచేత దానం చేయించాడు.

ధృతరాష్ట్రుఁడు గాంధారీసహితుండై వనంబునకుఁ బోవుట (సం.15-20-1)

వ. **పనిచినం బ్రియంబు పెంపున హృదయంబు పల్లవింప నా భూవల్లభుం డనేకగ్రామంబు లగ్రహారంబులు గావించి గాంధారరాజు మొద లయిన నిజ బంధువులకు బహుళ దక్షిణలుగాఁ బార లౌకిక క్రియలు చేసెనిట్లు ధృతరాష్ట్రుండు; భారత రణంబున మరణంబు నొందిన బంధు లోకంబునకుం బుణ్యలోక సౌఖ్యాతిశయ పదంబు లగు పరమ శ్రాద్ధంబులు నిర్వర్తించి కృతకృత్యుం డై సర్వ కృత్యంబులుం జలిపి పాద్యమి నాఁడు। రేపకడ ఋత్విక్సమేతుం డై యిష్టి నడపి। పాండవులను దక్కటి బంధువులను మిత్రులను రావించి వనవాసంబునకు సంకల్పంబు చేసి, సకల భృత్యజనంబులకు నర్థదానంబు లిచ్చి, గాంధారీ సమన్వితుం డై వల్కలాజినంబులు ధరియించి, యక్షత గంధ పుష్పంబుల గృహంబుఁ, బూజించి సర్వపదార్థంబులుం బరిత్యజించి యద్దేవియుఁ గదిసి నడవ యాజకు లగ్నులు నుపకరణంబులును ధరియించి ముందటం జేరువ నరుగ నగరు వెడలె, నట్టియెడ నేతెంచి.** 137

ప్రతిపదార్థం: పనిచినన్= ధర్మరాజు ఇంకా ఊళ్ళు దానం చేయుమని చెప్పగా; ఆ భూవల్లభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; ప్రియంబు పెంపునన్= ఆనందంయొక్క ఆధిక్యంతో; హృదయంబు= మనస్సు; పల్లవింపన్= చిగురించగా; అనేక గ్రామంబులు= చాలా ఊళ్లను; అగ్రహారంబులు= బ్రాహ్మణులకు దానంగా; కావించి= ఇచ్చి; గాంధార రాజు= గాంధార దేశపు రాజు (భార్య గాంధారికి తండ్రి సుబలుడు) మొదలు అయిన; నిజ-బంధువులకున్= మొదలుగా కలిగిన తన చుట్టాలకు; బహుళ దక్షిణలుగాన్= అనేకం (అధికమూ) అయిన దక్షిణలతో; పార లౌకిక క్రియలు= ఉత్తమ లోకాలు కలుగజేసే పనులు (శ్రాద్ధకర్మలు); చేసెన్= నిర్వహించాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; భారత-రణంబునన్= మహాభారత యుద్ధంలో; మరణంబున్-ఒందిన= (చావును పొందిన) మరణించిన; బంధులోకంబునకున్= బంధువుల సముదాయానికి; పుణ్య-లోక-సౌఖ్య అతిశయ-పదంబులు= ఉత్తమ లోకాలకు సంబంధించిన, సుఖం యొక్క ఆధిక్యానికి, ఆశ్రయాలు; అగు= అయినటువంటి; పరమ-శ్రాద్ధంబులు= ఉత్కృష్టములైన శ్రాద్ధకర్మలు; నిర్వర్తించి= ఆచరించి; కృత-కృత్యుండు+అయి= చేయదలచిన (వారందరికి) శ్రాద్ధకర్మలు చేసినవాడై; సర్వకృత్యంబులున్= సమస్త కార్యాలూ; చలిపి= (కార్తిక పూర్ణిమ నుండి 15 రోజులలో పూర్తిగా) చేసి; పాడ్యమి నాఁడు= ఆ మరుసటి రోజు (మార్గశీర్ష? శుద్ధ) పాడ్యమి రోజున; రేపకడ= ప్రాతఃకాలంలోనే; ఋత్విక్+సమేతుండు+ఐ= ఋత్విక్కులతో కూడినవాడై; ఇష్టి= అరణ్యయాత్రకొరకు; ఉదవసీయం అనే యజ్ఞం; నడపి= జరిపి; పాండవులను= పాండురాజు కొడుకులనూ (ధర్మరాజాదులనూ); తక్కటి-బంధువులను= ఇంకా ఇతర బంధువులనూ; మిత్రులను= స్నేహితులనూ; రావించి= రప్పించి; వనవాసంబునకున్= అరణ్యాల (కు వెళ్ళి) అందు నివసించటానికి; సంకల్పంబు చేసి= తన ఉద్దేశాన్ని చెప్పి;

సకల-భృత్య-జనంబులకున్= సమస్తమైన సేవకులకూ; అర్థ ధనంబులు= వారి వారి స్థాయికి తగినంతగా సంపదలను; ఇచ్చి= ఇచ్చి; గాంధారీ-సమన్వితుండు+ఐ= భార్య గాంధారితో కూడినవాడై; వల్కల+అజినంబులు= నారబట్ట, జింకచర్మాలూ; ధరియించి= కట్టుకొని; గృహంబున్= తన మందిరాన్ని, (విడిచేముందు); అక్షత-గంధ-పుష్పంబులన్= అక్షతలతోనూ, గంధంతోనూ, పూలతోనూ; పూజించి= అర్చించి; సర్వ పదార్థంబులున్= అన్ని విధములైన (గృహసంబంధి) వస్తువులనూ; పరిత్యజించి= విడిచిపెట్టి; ఆ+దేవియున్= భార్య; (గాంధారి); కదిసి-నడవన్= వెన్నంటి నడచి వస్తూండగా; ముందటన్= ఎదుట; చేరువన్= సమీపంలో; యాజకులు= యజ్ఞం చేసేవారు; అగ్నులు= అగ్నులనూ; ఉపకరణంబులును= సమిధలు మొదలైన ఇతర సాధనాలూ; ధరియించి= పుచ్చుకొని; అరుగన్= నడుస్తుండగా; (ధృతరాష్ట్రుడు) నగరు= తన అభ్యంతరమందిరాన్ని; వెడలెన్= దాటాడు; అట్టి-ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఏతెంచి= అక్కడికి వచ్చి, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఇంకా అధికంగా బ్రాహ్మణులకు గ్రామాలు దానం చేయుమని ధృతరాష్ట్రుడిని ప్రోత్సహించగా ధృతరాష్ట్రుడు అందుకు మనసులో చాలా సంతోషించాడు. అనేకాలైన గ్రామాలను బ్రాహ్మణులకు దానంగా అగ్రహారాలుగా ఇచ్చాడు. గాంధారరాజు మొదలైన చుట్టాలకు అధిక దక్షిణలతో శ్రాద్ధకర్మలు చేశాడు. ఈ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు భారతయుద్ధంలో మరణించిన తన బంధువులందరికీ ఉత్తమలోకాల సౌఖ్యం కలుగజేసే శ్రాద్ధ కర్మలు చేసి తన కోర్కె నెరవేర్చుకొన్నాడు. (అరణ్యగమనానికి వీలుగా) మిగిలిన అన్ని పనులూ పూర్తిచేసికొని మర్నాడు అంటే మార్గశీర్ష శుద్ధ పాడ్యమి నాడు ఉదయాననే ఋత్విక్కులను కూర్చుకొని, గృహం విడిచిపోవడానికి-ఉదవసీయం అనే యజ్ఞం చేశాడు. పాండవులనూ, మిగిలిన బంధువులనూ, తన స్నేహితులనూ అందరినీ పిలిపించాడు. అరణ్యాలకు బయలుదేరుతున్న విషయం చెప్పాడు. సేవకులకు అందరికీ వారి వారి స్థాయికి తగిన విధంగా ధనమిచ్చి గౌరవించాడు. గాంధారితో కలిసి, నారచీరలూ, జింకచర్మాలూ ధరించి, అక్షతలూ, గంధమూ, పుష్పాలతో ఇంటిని పూజించాడు. అందుకు సంబంధించిన వస్తువులన్నిటినీ విడిచిపెట్టాడు. భార్య వెన్నంటి నడుస్తుండగా, యాజకులు, అగ్నులు, సమిధలు మొదలైన సాధనాలను తీసికొని తనకు ముందుగా సమీపంలో వెళ్లుతుండగా వారి వెనుకే బయలుదేరి మందిరం దాటి వచ్చాడు. ఆ సమయంలో అక్కడికి-కుంతీ ప్రభృతులు వచ్చారు.

విశేషం: కార్తిక పూర్ణిమనాడు శ్రాద్ధకర్మ లారంభించాడు ధృతరాష్ట్రుడు. దానాదులతో 15 రోజులు (135పద్యం) ఆ పనులు చేశాడు. మర్నాడు పాడ్యమి అంటే మార్గ శీర్ష శుద్ధ ప్రతిపత్తు నాడు అరణ్యానికి బయలుదేరాడన్నమాట. ధృతరాష్ట్రుడు గృహాన్ని వీడు కొలిపిన సన్నివేశాన్ని ఒక క్రమంలో ప్రత్యక్షంగా ప్రదర్శించటం ఇక్కడి రచనలో విశేషం.

క. గొంతి మొద లైన కౌరవ। కాంతా జను లెల్ల నెవ్వగలఁ బొగులుచుఁ బ
క్ష్మాంతంబుల బాష్పసలిల। సంతానము లురలఁ దోన చనుదేరంగన్ 138

ప్రతిపదార్థం: గొంతి= కుంతీదేవి; మొదలు+ఐన= మొదలైన; కౌరవ-కాంతా-జనులు= కురువంశపు స్త్రీలు; ఎల్లన్= అందరూ; నెవ్వగలన్= సంపూర్ణమైన విచారంతో; పొగులుచున్= దుఃఖిస్తూ; పక్ష్మ+అంతంబులన్= కనురెప్పల కొనలనుండి; బాష్ప-సలిల-సంతానములు= కన్నీటి బిందువుల సమూహాలు; ఉరలన్= దొర్లిపడుతుండగా; తోన్+అ= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి వెంట; చనుదేరంగన్= వస్తూ ఉండగా- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: కుంతి మొదలైన కురువంశపు స్త్రీలు అందరూ, మిక్కిలి దుఃఖంతో కుమిలిపోతూ కనురెప్పల చివరల నుండి కన్నీటి చుక్కలు రాలి పడుతుండగా వెంట వస్తూ ఉంటే-

వ. అజ్జనపతి చనుచుండె. 139

ప్రతిపదార్థం: ఆ+జనపతి= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; చనుచున్+ఉండె(న్)= పోతూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: (కుంతీప్రభృతి స్త్రీ లందరూ విచారిస్తూ వెంట వస్తూ ఉండగా) ఆ ధృతరాష్ట్రుడు (అరణ్యాభిముఖంగా) ముందుకు వెళ్ళుతూ ఉన్నాడు.

తే. పాండవాగ్రజుఁ డక్కురుభర్తవలను। శోకదీనుఁడై తప్పక చూచి యేడ్చి
'హా మహారాజ ముఖ్య! యెం దరిగెద?' దనుచు। నొడలు కంపింపఁ జదికిలఁ బడియె నధిప! 140

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; పాండవ+అగ్రజుఁడు= (పాండురాజు కొడుకులలో పెద్దవాడైన) ధర్మరాజు; ఆ+కురు భర్తవలను= ఆ (కురువంశపురాజు) ధృతరాష్ట్రుడి వైపు; శోక-దీనుఁడు+ఐ= విచారం వలన జాలికొలిపే వాడు అయి; తప్పక= అదే పనిగా (దీర్ఘంగా); చూచి= చూచి; ఏడ్చి= రోదించి; హా-మహారాజ ముఖ్య!= అయ్యో! మహారాజులలో ప్రధానుడా? (ధృతరాష్ట్రుడా); ఎందున్= ఎక్కడికి; అరిగెదు= వెళ్తున్నావు; అనుచున్= అంటూ; ఒడలు= తన శరీరం; కంపింపన్= వణకుతుండగా; చదికిలఁ బడియెన్= కూలబడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ఆ విధంగా నగరు విడిచివెళ్ళిపోతున్న ధృతరాష్ట్రుడిని, ధర్మరాజు రెప్పవేయకుండా, దుఃఖంతో జాలిగొలుపుతూ చూచి, 'ఏడ్చి అయ్యో మహారాజా!' ఎక్కడికి వెళ్ళుతావు అంటూ ఒళ్ళు వణకిపోతూ ఉండగా కూలబడిపోయాడు.(అని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో అన్నాడు)

క. నరుఁ డనునయించె వెస న। న్నరపతి నెత్తుచును దా ననయమున్ వనటం
బురపురఁ బొక్కెం గురు భూ। వర! యద్దెస తెఱఁగు రాదు వాక్రువ్వంగన్. 141

ప్రతిపదార్థం: కురు-భూ-వర= (కురువంశపు రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!) (జనమేజయ) రాజా!; నరుఁడు= అర్జునుడు; వెసన్= త్వరగా, వెంటనే; ఆ+నరపతిన్= ఆ ధర్మరాజును; ఎత్తుచును= లేవదీస్తూ; అనునయించెన్= ఓదార్చాడు; తాన్= తాను గూడా; అనయమున్= మిక్కిలిగా; వనటన్= దుఃఖంచేత; పురపురన్-పొక్కెన్= అధికంగా కుమిలిపోయాడు; ఆ+దెస-తెఱఁగు= ఆ సన్నివేశం విధం; వాక్రువ్వంగన్= మాటలతో చెప్పటానికి; రాదు= సాధ్యం కాదు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! (దుఃఖాతిశయంచేత ధర్మరాజు నేలమీద చతికిలబడిపోవటంతో) అర్జునుడు వెంటనే సత్వరంగా ఆ ధర్మరాజును లేవదీసి ఓదార్చాడు. తాను కూడా దుఃఖంతో కుమిలిపోయాడు. వారిద్దరి దురవస్థ తీరు మాటలతో చెప్పడం సాధ్యం కాదు.

వ. భీమసేన నకుల సహదేవులును గృప యుయుత్సు సంజయులును ధౌమ్యాది ధరణీ సురులును శోక వ్యాకులత్వంబు నొందిరి; గొంతి యడలుచు గాంధారి కరంబు నిజస్కంధంబున నిడికొని నడవ నంధనృపతి గాంధారీ స్కంధ భాగ కలిత బాహుం డై పోవుచుండె నప్పుడు పాంచాలియు సుభద్రయుఁజిత్రాంగదయు నులూపియు, సపుత్ర యగు నుత్తరయు మఱియుం గల యట్టి మగువలుం గురరీనిచయ నాదంబుల చందంబు దోఁప నాక్రందనంబు సేసి రయ్యవస్థ జూదంబునాఁడు పాండవులు పురంబు వెలువడునప్పటి దశం బోలియుండె నట్లు ధృతరాష్ట్రకానన గమనంబు నిశ్చితం బగుటయు నాబాల వృద్ధంబుగాఁ బురజనంబు గనుంగొనం జనుదెంచిన. 142

ప్రతిపదార్థం: భీమసేన-నకుల-సహదేవులును= భీముడూ, నకులుడూ, సహదేవుడూ; కృపయుయుత్సు-సంజయులును= కృపాచార్యుడూ, యుయుత్సుడూ (ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు), సంజయుడూ; ధౌమ్య+ఆది-ధరణీసురులును= ధౌమ్యుడు మొదలయిన బ్రాహ్మణులూ; శోక-వ్యాకులత్వంబున్= దుఃఖం చేత కలతను; ఒందిరి= పొందారు; గొంతి= కుంతీదేవి; అడలుచున్= దుః ఖిస్తూ; గాంధారి-కరంబు= గాంధారి చేతిని; నిజ-స్కంధంబునన్= తన భుజం మీద; ఇడికొని= ఉంచుకుని; నడవన్= నడుస్తుంటే; అంధ-నృపతి= ఆ గ్రుడ్డిరాజు, (ధృతరాష్ట్రుడు); గాంధారీ-స్కంధ-భాగ-కలిత-బాహుండు+ఐ= భార్య గాంధారియొక్క భుజ దేశం మీద (ఉంచిన తన చేయి కలవాడై) చేయి ఇచ్చి; పోవుచున్-ఉండెన్= పోతున్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పాంచాలియున్= పాంచాల దేశపు రాజు (ద్రుపదుడి) కూతురు ద్రౌపదీ; సుభద్రయున్= సుభద్రా; చిత్రాంగదయున్= చిత్రాంగదా; ఉలూపియున్= ఉలూపీ; సపుత్ర= కొడుకుతో కలిసి (వచ్చి) ఉన్నది; అగు= అయిన; ఉత్తరయున్= (అభిమన్యుడి భార్య) ఉత్తరా; మఱియున్= ఇంకా; కల-అట్టి మగువలున్= మిగిలిన స్త్రీలూ; కురరీ-నిచయ-నాదంబుల-చందంబు= గొఱ్ఱె గుంపుల అరుపుల తీరు; తోఁపన్= స్ఫురించగా; ఆక్రందనంబు-చేసిరి= పెద్దగా ఏడ్చారు; ఆ+అవస్థ= ఆ స్థితి; జూదంబునాఁడు= ధర్మరాజు దుర్యోధనాదులతో జూదమాడిన రోజు; పాండవులు= పాండురాకుమారులు; పురంబున్= రాజధానిని; వెలువడిన-అప్పటి దశన్= విడిచి వెళ్ళేటప్పటి స్థితితో; పోలి-ఉండెన్= సమానమై ఉన్నది; అట్లు= ఆ విధంగా; ధృతరాష్ట్ర-కానన-గమనంబు= ధృతరాష్ట్రుడు అడవులకు వెళ్ళటం; నిశ్చితంబు= రూఢి; అగుటయున్= కాగా; పురజనంబు= ఆ నగరంలోని ప్రజలు; ఆబాలవృద్ధంబుగాన్= పిల్లలు మొదలుకొని వృద్ధులవరకూ అందరూ; కనుంగొనన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని చూడడానికి; చనుదెంచినన్= రాగా.

తాత్పర్యం: భీమనకుల సహదేవులూ, కృపుడూ, యుయుత్సుడూ, సంజయుడూ ఇంకా ధౌమ్యుడు మొదలైన బ్రాహ్మణులూ, దుఃఖంతో క్షోభించారు. కుంతి శోకిస్తూ గాంధారిచేతిని తన భుజంపై ఉంచుకొని నడుస్తున్నది. ధృతరాష్ట్రుడు గాంధారి భుజంపై చెయ్యివేసి పోతున్నాడు. అపుడు ద్రౌపదీ, అర్జునుడి భార్యలైన సుభద్రా, చిత్రాంగదా, ఉలూచీ, తనకొడుకును తీసికొని అభిమన్యుడి భార్య ఉత్తరా, ఇంకా అక్కడ ఉండే స్త్రీ జనం అంతా గొర్రెలమందల అరపులను స్ఫురింపజేస్తూ పెద్దగా ఏడ్చారు. వారి ఆ అవస్థ జూదం ఆడిన ఆ రోజు పాండవులు నగరు విడిచి వెళ్ళే సమయంలో వలె ఉన్నది. ఆ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు అరణ్యానికి పోవటం రూఢి కావడంతో పౌరుల పిల్లలు, పెద్దలూ అంతా ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని చూడటానికి వచ్చారు.

వ. **వచ్చి రెండ కన్ను వాన కన్నును నెఱుం। గనిపురంధ్రు లెల్లఁ గరము వంతఁ**
దలరు నంతరంగములతోడ నక్కురు। వృద్ధుఁ జూడ నార్తి వికలగతుల. **143**

ప్రతిపదార్థం: ఎండకన్నును= ఎండ (ముఖమూ) పొడనూ; వాన కన్నును= వర్షపు (ముఖమూ) తీరునూ; ఎఱుంగని-పురంధ్రులు= ఎప్పుడూ తెలియని (చూడని), కుటుంబినులు (ఇల్లాళ్ళు); ఎల్లన్= అందరూ; ఆ+కురువృద్ధున్= కురువంశంలో పెద్ద అయిన ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; చూడన్= చూడడానికీ; కరము= మిక్కిలి; వంతన్= బాధతో; తలరు-అంతరంగముల తోడన్= చెదరిపోయిన మనస్సులతో; ఆర్తిన్= వ్యథవలన; వికల-గతులన్= వికలమైన (తడబడే) నడకలతో; వచ్చిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: ఎండా వానల పొడ తెలియని (ఎప్పుడు ఇల్లు విడిచి బయటకు రాని) ఇల్లాళ్ళు అంతా ఆ వృద్ధుడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని చూడటానికి దుఃఖంతో చెదరిన మనస్సులతోనూ, వ్యథ వలన తడబడుతున్న నడకలతోనూ బయటకు వచ్చారు.

విశేషం: 'ఎండకన్ను - వానకన్ను - నెఱుంగని' అనేది తెలుగు జాతీయం.

క. నేలను హర్మ్యంబులపై। నోలి నిలిచి చూచు మానవోత్కరముల శో
కాలాప విలాపంబులు। నేలకు మింటికిని నడుమ నిండి చెలంగెన్ 144

ప్రతిపదార్థం: నేలను= నేలమీదా; హర్మ్యంబులపైన్= ఎత్తైన మేడలమీదా; ఓలిన్= వరుసగా; నిలిచి= నిలువబడి; చూచు= (ధృతరాష్ట్రుడిని), చూస్తున్న; మానవ+ఉత్కరముల - శోక+ఆలాప-విలాసంబులు= మనుష్యుల సమూహాలు, దుఃఖంతో అనే మాటలూ, ఏడుపులూ; నేలకును= భూమికీ; మింటికిని= ఆకాశానికీ; నడుమన్= మధ్య ప్రాంతం అంతా; నిండి= వ్యాపించి; చెలంగెన్= అతిశయించాయి, ధ్వనించాయి.

తాత్పర్యం: అడవులకు వెళ్ళుతున్న ధృతరాష్ట్రుడిని చూడటానికి ఇండ్లలోనుండి బయటకు వచ్చిన జనం నేలమీదా, ఎత్తైన మేడలమీదా, క్రింది నుండి పైదాకా బారులు తీరి నిలబడి చూస్తూ ఉన్న మనుష్యుల గుంపులు దుఃఖంతో అనుకునే మాటలూ, ఏడుపులూ నేలకూ నింగికీ మధ్యభాగం అంతా నిండి విజృంభించాయి.

వ. ధృతరాష్ట్రుండుఁ బురద్వారంబు నిర్గమించుచుండి సకల పౌరజనంబుల నిలువం బనిచె; విదురుం డక్కురు వృద్ధునితోడ వనంబున కరుగుటకు దృఢనిశ్చయుం డై పలికె; సంజయుండు నవ్విధంబు వాఁ డయ్యెఁ; గృపాచార్యుండును యుయుత్సుఁడు నత్తెఱంగుమాట లాడిన నాంబికేయుండు వారిని వారించి ధర్మనందనున కప్పగించి నిలిపి, కోడండ్ర నెల్లను సముచిత వచనంబుల మరల నియమించిన, వార లా వైచిత్రవీర్యునకు గాంధారికిం బ్రణమిల్లి బాష్పంబులు వదనంబున వెల్లిగొనుచుండ వీడ్కొనియును బాండురాజమహిషిం జూచి కొని వెనుకం జనుచుండి; రా సమయంబున నజాతశత్రుం డాగొంతి కి ట్లనియె. 145

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రుండును= ధృతరాష్ట్రుడు కూడా; పురద్వారంబు= హస్తినగరం సరిహద్దు ద్వారాన్ని; నిర్గమించుచున్+ఉండి= దాటిపోతూ; సకలపౌరజనంబులన్= తనను వెన్నంటి వస్తున్న నగరవాసుల నందరినీ; నిలువన్= (ఆ పైన ముందుకు రాకుండా) ఆగిపొమ్మని; పనిచెన్= నియోగించాడు; విదురుండు= విదురుడు; ఆ+కురు వృద్ధునితోడన్= కురువంశంలో పెద్ద అయిన ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; వనంబునకున్= అరణ్యానికి; అరుగుటకున్= వెళ్ళటానికి; దృఢనిశ్చయుండు+ఐ= గట్టిగా, నిర్ణయించుకొన్న వాడై; పలికెన్= తన నిశ్చయాన్ని చెప్పాడు; సంజయుండును= సంజయుడు కూడా; ఆ+విధంబు వాఁడు+అయ్యెన్= అదేవిధంగా చేశాడు (వనగమనానికి దృఢంగా నిశ్చయించుకొని ఆ నిర్ణయాన్ని ధృతరాష్ట్రుడికి చెప్పాడు); కృపాచార్యుండును= కృపుడూ; యుయుత్సుఁడున్= యుయుత్సుడూ; ఆ+తెఱంగుమాటలు= ఆ విధమైన మాటలే (ధృతరాష్ట్రుడితో అడవులకు తామూ వస్తామని); ఆడినన్= చెప్పగా; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; వారినిన్= ఆ కృప యుయుత్సులను; వారించి= నివారించి; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజుకు; అప్పగించి= వారిని ఒప్పజెప్పి; నిలిపి= నగరంలోనే ఉండేటట్లు చేసి; కోడండ్రన్= ద్రౌపదీ, సుభద్రా మొదలైన కోడళ్ళను; ఎల్లన్= అందరినీ; సముచిత వచనంబులన్= తగుమాటలతో; మరలన్= తిరిగి ఇళ్లకు వెళ్ళడానికి; నియమించినన్= నియోగించగా; వారలు= ద్రౌపది మొదలైన ఆ కోడళ్ళు; ఆ వైచిత్ర వీర్యునకున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికీ; గాంధారికిన్= గాంధారికీ; ప్రణమిల్లి= పాదాభివందనం చేసి; వదనంబునన్= ముఖంమీద; బాష్పంబులు= కన్నీటి బిందువులు; వెల్లిగొనుచుండన్= ప్రవహిస్తుండగా; వీడ్కొనియును= ధృతరాష్ట్రుడికి వీడ్కోలు (వెళ్ళి వస్తాం అని) చెప్పి గూడా; పాండురాజు మహిషిన్= పాండురాజు భార్య (తమ అత్త) అయిన కుంతిని; చూచికొని= దృష్టిలో ఉంచుకొని; వెనుకన్= వారి (ఆమె) వెనకే; చనుచుండిరి= అనుసరించి పోతూ ఉన్నారు; ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు; అజాతశత్రుండు= ధర్మరాజు; ఆ గొంతికిన్= తల్లి అయిన కుంతితో; ఇట్లు= ఈప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు హస్తినగరద్వారం దాటిపోతూ తనవెంట వస్తూ ఉన్న పౌరులందరినీ అక్కడే ఆగిపొమ్మన్నాడు. విదురుడు ధృతరాష్ట్రుడితో అడవులకు పోవటానికి తిరుగులేని నిశ్చయం చేసికొని అదే విన్నవించాడు. సంజయుడూ అట్లాగే చేశాడు. కృపుడూ, యుయుత్సుడూ కూడా తనతో అడవులకు వస్తామంటే ధృతరాష్ట్రుడు వారిని నివారించాడు. వాళ్ళను ధర్మరాజు కప్పగించి నగరంలోనే ఉండుమన్నాడు. ద్రౌపది మొదలైన (పాండురాజు) కోడళ్ళను గూడా తగుమాటలతో తిరిగి ఇండ్లకు వెళ్ళండని చెప్పాడు. వాళ్లు ఆ ధృతరాష్ట్రుడికీ, గాంధారికీ ప్రణామం చేసి కన్నీళ్ళు ముఖమంతా నిండి ప్రవహిస్తుండగా, ధృతరాష్ట్రుడికి వీడ్కోలు చెప్పారు. అయినా తమ అత్తగారు ధృతరాష్ట్రుడిని అనుసరించి వెళ్ళుతూ ఉండడం చూచి తాము కూడా (కుంతికి) వెనకే ముందుకు వెళ్ళసాగారు. అప్పుడు ధర్మరాజు కుంతితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఊరి పొలిమేర వరకు సాగనంపడం ధర్మం గాబట్టి తనవెంట వస్తున్నవారిని పురద్వారం వరకు రానిచ్చిన ధృతరాష్ట్రుడు అక్కడినుండి వెనక్కు వెళ్ళుమన్నాడు. 'కురువృద్ధుఁడు' అన్నప్పటి వృద్ధశబ్దం విదురుడు ఆయనను సేవార్థం (179) అనుసరించాలనే నిశ్చయంలో 'ధృడ' త్వానికి హేతువుగా వ్యక్తం చేస్తుంది. ఈ దార్ఢ్యం వలన ధృతరాష్ట్రుడు మారుమాటాడక ఒప్పుకొన్నాడు. కృప యుయుత్సుల అత్తెఱంగు మాటలాడారు మనసేమిటో, విదుర సంజయులలోని దృఢ నిశ్చయస్థితి లేకపోవడంవలన ధృతరాష్ట్రుడు 'వారిని వారించి' ఆపగలిగాడు తేలికగా, ఇంతవరకు తన ననుసరించి ఉన్నారు. గాబట్టి ఇకపై వారి బాగోగులు చూడటం కొరకు 'ధర్మనందనున కప్పగించాడు వాళ్ళను. తర్వాత కోడళ్ళను వెనక్కి వెళ్ళండన్నాడు. వీళ్ళను గూడ ఇక్కడ ప్రస్తావించటం తిక్కన జాగరూకతకు నిదర్శనం. మరలిపొమ్మంటే వాళ్ళు చివరిసారి అన్నట్లుగా గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు పాదాభివందనం చేశారు. వెళ్ళి వస్తామని వీడ్కోలూ చెప్పారు. అయినా అత్తగారు ముందుకు వెడుతుంటే తాము తిరిగిపోవటం సరి గాదు కాబట్టి 'పాండురాజ మహిషి' చూచికొని' ఆమె అభిప్రాయంకొరకు ఎదురుచూస్తూ ఆమెనే చూస్తూ వెన్నంటి ముందుకే పోతున్నారు. ద్రౌపదీ ప్రభృతులింటికి పోవాలి. కుంతి నిర్ణయం తేలితే కాని అది కుదరదు. ఆ సంగతి గ్రహించిన ధర్మరాజు కుంతితో అదే మాటాడుతున్నాడు. కార్యకారణభావంతో క్రమంగా సన్నివేశాన్ని చిత్రీకరించటం ఇక్కడి విశేషం.

క. 'మా యయ్య కాననమునకుఁ । బోయెడు; నే నితనితోడఁ బోయెద శుశ్రూ
షాయత్తుఁడ నై యుండెద । నీ యువిదలఁ గొనుచు మగిడి యేఁగుము తల్లీ!' 146

ప్రతిపదార్థం: మా+అయ్య= మాకు తండ్రి (పూజనీయుడు) అయిన ధృతరాష్ట్రుడు; కాననమునకున్= అడవికి; పోయెడున్= పోతున్నాడు; నేను= నేను; ఇతని తోడన్= ఈ ధృతరాష్ట్రుడితో కూడి; పోయెదన్= అడవికి పోతాను; శుశ్రూషా+ఆయత్తుఁడను+ఐ= ఆయన సేవకు వశపడి; ఉండెదన్= అడవులలోనే ఉంటాను; తల్లీ= అమ్మా!; ఈ+ఉవిదలన్= ద్రౌపదీ ప్రభృతులైన కోడళ్ళను (ఇతర స్త్రీలను); కొనుచున్= తీసికొని; మగిడి= తిరిగి; ఏఁగుము= అంతఃపురానికి వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: 'అమ్మా! ఈ ధృతరాష్ట్రుడు అడవికి వెళ్ళుతున్నాడు. నేనూ ఇతడితో వెళ్ళుతున్నాను. ఆయనకు సేవ చేసికొంటూ అక్కడే ఉంటాను. నీవు నీ కోడళ్ళను తీసికొని ఇంటికి తిరిగివెళ్ళుము.'

చ. అనుటయు గొంతి యక్కురుకులాగ్రణి కి ట్లను 'నీవు తోడఁ గా
ననమున కేఁగుదెంచుట జనస్తవనీయచరిత్రుఁ డివ్విభుం
డనుమతి చేయునే? యుడుగు మా పని; యియ్యమ యత్త నాకు, నీ
మనుజవిభుండు మామ; గరిమంబుగ వీరలఁ గొల్చి పోయెదన్. 147

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= (ధర్మరాజు ఆ విధంగా) అనగానే; గొంతి= కుంతీదేవి; ఆ+కురుకుల+అగ్రణికిన్= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ ధర్మరాజుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నది; జన స్తవనీయ చరిత్రుఁడు= జనాలచేత స్తుతించబడే నడవడి కలిగిన వాడు అయిన; ఈ+విభుండు= ఈ ధృతరాష్ట్రుడు; నీవు= నీవు; తోడన్= తనతో; కాననమునకున్= అడవికి; ఏఁగుదెంచుట= రావటం, అనుమతి - చేయునే= అంగీకరిస్తారా?; ఆ పని= ధృతరాష్ట్రుడితో అడవికి వెళ్ళే పని; ఉడుగుము= మానుకొమ్ము; నాకున్= నాకు; ఈ+అమ= ఈమె (గాంధారి); అత్త= అత్త; ఈ+మనుజవిభుండు= ఈ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; మామ= మామ; వీరలన్= (అత్తమామలైన) గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను; గరిమంబుగన్= గౌరవంతో; కొల్చి= సేవిస్తూ; పోయెదన్= వీళ్ళతో అడవులకు వెళ్ళుతాను.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని కుంతి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నది. 'నీవు తనతో కలసి అడవులకు రావటానికి ధృతరాష్ట్రుడు అంగీకరిస్తాడా? కాబట్టి ఆ పని మానుకొమ్ము నాకు గాంధారీదేవి అత్త. ధృతరాష్ట్ర మహారాజు మామ. వీరిని సగౌరవంగా సేవిస్తూ నేను అడవులకు పోతాను.

తే. ఇతని కియ్యమకును విను మేన చువ్వె। వలఁతి శుశ్రూష సేయంగ వత్స! మీర
లాపనికి నేర్తురే? వీర లడవి కరుగ। నింట నుండఁగ నా మన మియ్యకొనునె? 148

ప్రతిపదార్థం: వత్స!= నాయనా!; వినుము= వినుము; ఇతనికిన్= ఈ ధృతరాష్ట్రుడికీ; ఈ+అమకును= ఈమె (గాంధారి) కీ; శుశ్రూష= సేవ; చేయంగన్= చేయటానికి; ఏను+అ= నేను మాత్రమే; వలఁతిన్= సమర్థను; చువ్వె= సుమా; ఆ పనికిన్= వీరిని సేవించడానికి; మీరు; నేర్తురే?= సమర్థులా?; వీరలు= ఈ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు; అడవికిన్= అరణ్యానికి; అరుగన్= వెళ్ళితే; ఇంటన్= ఇంట్లో; ఉండఁగన్= ఉండడానికి; నా మనము= నా మనసు; ఇయ్యకొనునే?= ఒప్పుకొంటుందా?

తాత్పర్యం: నాయనా! వినుము, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు సేవచేయటానికి నేను మాత్రమే సమర్థురాలిని. మీకు ఈ సేవలు చేయటం సాధ్యపడదు. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు అడవికి పోగా ఇంట్లో ఉండటానికి నాకు మనసొప్పదు.'

వ. అనిన నా ధర్మపుత్త్రుండును దమ్ములు నుచిత వచనంబుల వేఁడికొనిన నద్దేవి యగ్రతనయుం గనుంగొని. 149

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని కుంతి పలుకగా; ఆ ధర్మపుత్త్రుండును= ఆ ధర్మరాజు; తమ్ములును= ఆ ధర్మరాజు తమ్ముళ్ళు భీమాదులూ; ఉచిత వచనంబులన్= తగినమాటలతో; వేఁడికొనినన్= కుంతిని (ఆగిపొమ్మని) ప్రార్థించగా; ఆ+దేవి= ఆ కుంతి; అగ్రతనయున్= పెద్దకొడుకును; కనుంగొని= చూచి; (ఇట్లా అన్నది).

తాత్పర్యం: అని కుంతీదేవి పలుకగా ధర్మరాజు అతడి తమ్ములూ కలిసి తగిన మాటలతో ఆమెను ఆగిపొమ్మని వేడుకొనగా, ఆమె ధర్మరాజుతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'వీరలయెడఁ గొడుకా! యప। చారంబులు పలుకుదునె? విచారము విడు; మే
నే రూపంబున నిలువన। గారవమున నిది వ్రతంబుగాఁ గైకొంటిన్.' 150

ప్రతిపదార్థం: కొడుకా!= పుత్రుడా!; వీరల+ఎడన్= ఈ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల విషయంలో; అపచారంబులు= అకార్యములైన మాటలు; పలుకుదును+ఎ?= చెప్పేదా?; విచారము= చింతను; విడుము= విడిచిపెట్టు; ఏన్= నేను; ఏ రూపంబునన్= ఏ విధంగానూ; నిలువన్+అ= (వీళ్ళతో వెళ్ళకుండా), ఆగనే ఆగను; ఇది= వీళ్ళతో వెళ్ళటం; వ్రతంబు కాన్= తప్పక ఆచరించవలసిన పనిగా; గారవమునన్= వీళ్ళ మీద ప్రేమతో; కైకొంటిన్= స్వీకరించాను.

తాత్పర్యం: 'పుత్రా! విచారించకుము. ఈ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల విషయంలో నేను అపచారపు మాటలు అంటానా? ఏ విధంగానూ నేను ఆగను. వీళ్ళమీద ప్రేమతో వీళ్ళతో వెళ్ళి వీళ్ళను సేవించటమే వ్రతంగా పెట్టుకొన్నాను.'

వ. అని పలికి నిజస్కంధంబున నున్న గాంధారి కరంబుఁ గరంబు నయంబునం బాపి, యతని దిక్కు మొగం బై. 151

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ఆ విధంగా అని; నిజ-స్కంధంబునన్= తన భుజమ్మీద; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; గాంధారికరంబున్= గాంధారి చేతిని; కరంబు= మిక్కిలి; నయంబునన్= మృదువుగా; పాపి= తొలగించి; అతని దిక్కు= ఆ ధర్మరాజువైపు; మొగంబు+ఐ= (ముఖ ముంచి) చూస్తూ- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: అని చెప్పి కుంతి తనభుజం మీద ఉన్న గాంధారి చేతిని మృదువుగా తొలగించి ధర్మరాజును చూస్తూ, (ఇట్లా అన్నది)

క. 'నీ వేమియు ననకుము సహ। దేవుని నేమఱక యరయు; దినకరసుతునిన్
భావమునఁ దలఁపు; మే నా। దేవసముని పుట్టు వడఁచితిం గపటమునన్. 152

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; ఏమియున్= ఇంక ఏమీ; అనకుము= మాటాడకు; సహదేవునిన్= సహదేవుడిని; ఏమఱక= అప్రమత్తంగా; అరయు(ము)= జాగ్రత్తగా చూచుకొమ్ము; భావమునన్= నీ మనసులో; దినకరసుతునిన్= (సూర్యతనయుడైన) కర్ణుడిని; తలఁపుము= స్మరిస్తూ ఉండు; ఏను= నేను; ఆ దేవసముని-పుట్టువు= దైవంతో సమానమైన ఆ కర్ణుడి పుట్టుకను; కపటమునన్= మోసంతో; అడఁచితిన్= దాచి పెట్టాను.

తాత్పర్యం: నేను ధృతరాష్ట్రుడితో అడవులకు వెళ్ళవలసిందే. ఇంక నీవేమీ ఎదురు మాటాడకుము. సహదేవుడిని ఏమరుపాటు లేకుండా జాగ్రత్తగా చూచుకొమ్ము. కర్ణుడిని మనసులో స్మరిస్తూ ఉండుము. దేవుడివంటి ఆ కర్ణుడు నాకు జన్మించిన సంగతి వంచనతో మరుగుపరచాను.

క. అది పాపము దానికి నా। మది నెప్పడు వగతు విమలమానస! యక్కీ
డు దొలంగునట్లుగా స। త్పదార్థ దానములు చేయు తాత్పర్యమునన్. 153

ప్రతిపదార్థం: విమల మానస!= స్వచ్ఛమైన మనసు కలవాడా, ధర్మరాజా!; అది= కర్ణుడి పుట్టువు మరుగుపరచటం; పాపము= పాపకర్మ; దానికిన్= అందుకు; ఎప్పుడున్= నిరంతరమూ; నా మదిన్= నా మనసులో; వగతున్= దుఃఖిస్తుంటాను; ఆ+కీడు= దానివలన కలిగిన అపచారం (కూడా); తొలగించునట్లుగాన్= తొలగిపోయే విధంగా; తాత్పర్యమునన్= తదేక బుద్ధితో; సత్-పదార్థ-దానములు= శ్రేష్ఠములైన వస్తువులను దానంగా; చేయు(ము)= ఇమ్ము.

తాత్పర్యం: ఆ కర్ణుడి జననాన్ని గురించి తెలియకుండా చేయటం పాపం. అందుకు నా మనసులో ఎప్పుడూ బాధపడుతూనే ఉంటాను. నిర్మల హృదయుడివైన ధర్మరాజా! ఆ పాపం (కూడా) తొలగిపోయేటట్లుగా నీవు గొప్ప గొప్ప వస్తువులు దానాలు చేయుము.

ఆ. **అవ్విధమునఁ గర్ణుఁ డాఱడిఁ బోయిన। నాదు మానసంబు పోదు నూఱు**
పఱియ లై తలంప బలుఱాతఁ జేసిన। వారు గాఁగ వలయు వంశవర్య! **154**

ప్రతిపదార్థం: వంశవర్య!= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడా! (ధర్మరాజా!); కర్ణుడు= పెద్దకొడుకైన కర్ణుఁడు; ఆ+విధమునన్= ఆ తీరుగా; ఆఱడిన్ పోయినన్= మరణించగా; నాదు మానసంబు= నా హృదయం; నూఱుపఱియలు= వందముక్కలుగా; ఐపోదు= ఐపోలేదు; తలంపన్= ఆలోచించగా; బలుఱాతన్= (నా హృదయాన్ని) దృఢమైన రాతితో; చేసినవారు= తయారు చేసినవారు; కాఁగవలయున్= అయి ఉండవచ్చును.

తాత్పర్యం: కులంలో శ్రేష్ఠుడివైన ధర్మరాజా! కర్ణు డావిధంగా మరణించటం, తెలిసి కూడా నా మనసు నూరు ముక్కలైపోలేదు. చూడగా ఈ మనసును ఎంతో బలమైన రాతితో తయారుచేసి ఉంటారు.

క. **'నీవును దమ్ములు భక్తి భ। రావేశముతోడఁ దలఁపుఁ డమ్మహితాత్మున్;**
ద్రోవది నెప్పుడు దృఢ సం। భావన మన్నింపు మయ్య పౌరవముఖ్యా! **155**

ప్రతిపదార్థం: పౌరవ-ముఖ్యా!= పురువంశ్యులలో శ్రేష్ఠుడా!, ధర్మరాజా!; నీవును= నీవూ; తమ్ములు(న్)= నీ తమ్ముళ్ళూ; భక్తి-భర+ఆవేశముతోడన్= భక్తితో నిండిన పూనికతో; ఆ+మహిత+ఆత్మున్= మహానుభావుడైన ఆ కర్ణుడిని; తలఁపుఁడు= స్మరిస్తూ ఉండండి; ద్రోవదిన్= ద్రౌపదిని; ఎప్పుడు(న్)= నిరంతరమూ; దృఢ - సంభావనన్= పటిష్ఠమైన గౌరవంతో; మన్నింపుము+అయ్య= ఆదరించండి.

తాత్పర్యం: పౌరవ శ్రేష్ఠుడా! నీవూ, నీ తమ్ముళ్ళూ, మహాత్ముడైన ఆ కర్ణుడిని భక్తితో స్మరిస్తూ ఉండండి. ద్రౌపదిని సగౌరవంగా ఎప్పుడూ ఆదరించండి.

విశేషం: కర్ణుడు బ్రతికి, ఉన్నన్నినాళ్ళూ అగ్రజుడుగా తెలియక ఆదరించలేకపోయారు పాండవులు. అందుకే ఇప్పుడు ఎలాగూ మరణించాడు కాబట్టి గతకాలపు వైరం మనసులో ఉంచుకోకుండా భక్తిభావంతో తలచుకొమ్మంటుంది కుంతి. అవమానమూ, వనవాసము వగైరా కష్టాలు అనేకం మిగిలిన సుభద్రాదుల కంటె అనుభవించి ఉన్నది కాబట్టి అయిదుగురికీ భార్యగా ఉండేది కావటం వలన ద్రౌపది విషయంలో సంభావనతో కూడిన ఆదరం చూపాలని ప్రత్యేకంగా చెప్పడంతో కుంతి ఆంతర్యం అది. అందుకే ఇక్కడ 'ఎప్పుడున్' అని విశేషంగా చెప్పటం కూడా.

క. **భీమార్జున నకుల మనః। కామంబులు సఫలతా ప్రకాశంబులు గా**
భూమీశ! యరసి యొనరుపు। మేమిట నేమఱకు ధర్మ మిల యరయు నెడన్. **156**

ప్రతిపదార్థం: భూమి+ఈశ!= రాజా!; భీమ+అర్జున-నకుల-మనస్+కామంబులు= భీముడూ, అర్జునుడూ, నకులుడూ మనసులో వాంఛించిన వాటిని; అరసి= తెలుసుకొని; సఫలతా-ప్రకాశంబులు-కాన్= ఫలవంతములై ఒప్పే విధంగా; ఒనరుపుము= చేయుము; ఇల= రాజ్యం; అరయు+ఎడన్= పాలించే విషయంలో; ఏమిటన్= ఏ అంశంలోనూ; ధర్మము= ధర్మం; ఏమఱకు(ము)= ఉపేక్షించకుము.

తాత్పర్యం: రాజా! భీముడూ, అర్జునుడూ, నకులుడూ ఏమి కావాలని మనసులో అనుకొంటున్నారో తెలిసికొని ఆ వాటిని నెరవేర్చుము. రాజ్య పాలనంలో ఎప్పుడూ, ధర్మాన్ని ఉపేక్షించకుము.

వ. అని పలికి నానిశ్చయంబు శిథిలంబు గాదు। మీరు మరలుండని పలికినఁ బాండవాగ్రజుండు విషాదం బంది యూరకుండె; భీమాదులు డెందంబులు గొందలం బంద నశ్రు లొలుకం దలలు వాంచి; రిట్ల మ్మొత్తంబుగ మనంబు గుదిపడుచు మందం బై చెల్ల ధృతరాష్ట్రుండు గొండొకయెడగలుగం జనియె; నా ధర్మతనయుండు తల్లియాననం; బాలోకించి. 157

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి; నా నిశ్చయంబు= నేను చేసికొన్న నిర్ణయం; శిథిలంబు= సడలేది; కాదు= కాదు; మీరు= మీరు అందరూ; మరలుండు= తిరిగి ఇండ్లకు వెళ్ళండి; అని= అని; పలికినన్= కుంతీదేవి చెప్పగా; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; విషాదంబు= బాధను; అంది= పొంది; ఊరక+ఉండెన్= మాటాడకుండా ఊరుకొన్నాడు; భీమ+ఆదులు= భీముడు మొదలైనవారు; డెందంబులు= మనసులు; కొందలంబు= కలత; అందన్= చెందగా; అశ్రులు= కన్నీళ్ళు; ఒలుకన్= ఉబికి జారి పడుతుండగా; తలలు-వాంచిరి= తలవంచుకొన్నారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+మొత్తంబుగన్= సంపూర్ణంగా అందరికీ; మనంబు= మనసు; గుదివడుచున్= చేష్టలు దక్కి (చైతన్యం పోయి); మందంబు-ఐ= బరువై; చెల్లన్= ఉండగా; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; కొండొక= కొంచెం; ఎడ= దూరం; కలుగన్= కలిగేటట్లుగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు; ఆ ధర్మతనయుండు= ఆ ధర్మరాజు; తల్లి-ఆననంబు= కుంతి ముఖం; ఆలోకించి= చూచి-ఇట్లా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి కుంతి 'ఇక నా నిర్ణయం సడలేది కాదు. మీరు తిరిగి యిండ్లకు వెళ్ళండి అన్నది. అపుడు ధర్మరాజు విచారంతో మాటాడకుండా ఊరుకున్నాడు. భీముడు మొదలైనవారు మనసులు కలతపడి కన్నీళ్లు ఉబికి జారుతుండగా తలలు వంచుకొని నిలుచున్నారు. ఈ విధంగా అక్కడ అంతా మనసులు జడత్వంతో, బరువెక్కిపోయి ఉండగా ధృతరాష్ట్రుడు వాళ్ళకు కొంచెం దూరంగా వెళ్ళాడు. అపుడు ధర్మరాజు తల్లితో ఇట్లా అన్నాడు.

ధర్మరాజు కుంతిని వనంబునకుఁ బోవలదని ప్రార్థించుట. (సం.15-22-19)

సీ. ఇది యేమి సేయంగ నెత్తి కొం టిమ్మాట। యాడకు; మేను ని న్నడవి కేఁగఁ
బనుతునే? మముఁ దొల్లి పనిచి పనుల్ గొను। భంగిన సామ్రాజ్య భార నిర్వ
హణము తెఱంగులు నప్పటి కప్పటి। కి ట్లని యానతి యిచ్చి నడపఁ
బంపక యున్న నొప్పమి రాదె మాకు? ము। న్నీవును గృష్ణుండు నేవిధమున

తే. నడిపితిరి కార్య మెఱుఁగవే యడలు వెల్లి। మమ్ముఁ బాంచాలి నిటు ముంచి యమ్మ! యడవి
నెట్టు లుండెద?' వనఁగ నయ్యింతి బాష్ప। పూర్ణనయన యై యూరక పోవుచుండె. 158

ప్రతిపదార్థం: అమ్మ!= తల్లీ!; ఇది= ఈ విధంగా; ఏమి+చేయంగన్= ఏం చేయాలని; ఎత్తికొంటి?(వి)= పూనుకొన్నావు?; ఈ+మాట= అడవులకు వెళ్ళుతాను అనేమాట; ఆడకుము= మళ్ళీ అనకు; నిన్నున్= (తల్లివై సంరక్షించే) నిన్ను; అడవికిన్= అరణ్యానికి; ఏఁగన్= వెళ్ళటానికి; ఏను= నేను; పనుతును+ఏ?= పంపగలనా?; తొల్లి= ఇంతకుపూర్వం; మమున్= నీ కొడుకులను (కోడళ్ళనూ); పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; పనుల్= పనులు; కొనుభంగిన్+అ= చేయించుకొన్న విధంగానే; ఇపుడు గూడా-సామ్రాజ్య-భార-నిర్వహణము-తెఱంగులు= ఈ విశాలమైన ఈ రాజ్యంయొక్క బరువు మోపే మార్గాలు - (పరిపాలనం తీరు); అప్పటికిన్+అప్పటికిన్= ఎప్పటికప్పుడు; ఇట్లు+అని= ఈ విధం (ఇట్లా చేయుమని) అని; ఆనతి+ఇచ్చి= ఆజ్ఞలు చేసి; నడపన్= పంపక; ఉన్నన్= మమ్మల్ని, నడిపించేవిధంగా చేయకపోతే; మాకున్= మాకు; రాజ్యపాలనంలో, ఒప్పమి= పొరపాటు; రాదె=

కలుగదా?; మున్ను= ఇంతకు పూర్వం; ఈవును= నీవూ; కృష్ణుండున్= కృష్ణుడూ; ఏ విధమునన్= ఏ తీరుగా; కార్యము జరగవలసిన దానిని; నడిపితిరి= జరిపించారో; ఎఱుఁగవే?= తెలియదా!; మమ్మున్= నీ కొడుకులైన మమ్మల్నీ; పాంచాలిన్= (ద్రౌపదినీ (కోడళ్ళను); అడలు-వెల్లిన్= శోక (ప్రవాహంలో; ముంచి= మునిగేటట్లు చేసి; అడవిన్= నీవు అడవిలో; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; ఉండెదవు?= ఉండగలవు?; అనఁగన్= అని ధర్మరాజు పల్కగా; ఆ+ఇంతి= ఆ కుంతి; బాష్ప-పూర్ణ-నయన+ఐ= కన్నీరు నిండిన కనులు కలిగినదై; ఊరక= సమాధానం చెప్పకుండా; పోవుచున్+ఉండెన్= ముందుకు వెళ్ళిపోతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: 'అమ్మా! నీవు చేయదలచుకొన్న ఈ పని ఏమిటి?-ఇట్లా (అడవికి వెళ్ళుతానని) మాటాడకుము. నేను నిన్ను అడవులకు పంపుతానా? లోగడ మమ్మల్ని ఆజ్ఞాపించి మా చేత పనులు చేయించిన విధంగానే ఇప్పుడు కూడా నీవు దగ్గరుండి ఎప్పటికప్పుడు సమయోచితంగా ఇట్లా చేయండి అని శాసించి ఈ సామ్రాజ్యాన్ని పరిపాలించే విధానం చెప్పి మమ్మల్ని నడిపించకపోతే మాకు ప్రమాదం సంభవించదా? పూర్వం నీవూ, కృష్ణుడూ ఏ విధంగా వ్యవహారాలు నడిపించారో మరచిపోయావా? మమ్మల్ని, ద్రౌపదినీ (కోడళ్ళనూ) దుఃఖ ప్రవాహంలో ముంచి నీవు, అడవులలో ఎట్లా ఉండగలవు?' అని ధర్మరాజు అంటుంటే కుంతి ఏమీ సమాధానం చెప్పకుండానే నీళ్ళు నిండిన కళ్ళతో ముందుకు సాగిపోతున్నది.

విశేషం: (అడలువెల్లి-అడలు అనే వెల్లి-రూపకం)

ఉ. అయ్యమలాత్మతోడఁ బవనాత్మజుఁడి ట్లను 'ధర్మపుత్త్రు నీ
వెయ్యది యుక్త హేతువుగ నిమ్మెయిఁ బాసెదు? నీదు పన్పునం
గయ్యము సేసి భూపతినికాయములం బరిమార్చెఁ దల్లి! నీ
కియ్యన లక్ష్మి నూఁది చరియింపక యిప్పుడు వాయఁ బాడియే? 159

ప్రతిపదార్థం: పవన+ఆత్మజుఁడు= (వాయుపుత్రుడైన) భీముడు; ఆ+అమల+ఆత్మతోడన్= నిర్మలమైన మనసు గలిగిన కుంతితో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనున్= అన్నాడు; తల్లి!= అమ్మా!; నీవు= నీవు (కుంతి); ధర్మపుత్త్రున్= ధర్మరాజును; ఏ+అది= ఏది; యుక్తహేతువుగన్= తగిన కారణంగా; ఈ+మెయిన్= ఈవిధంగా; పాసెదు= విడిచి వెళుతున్నావు?; నీదు పన్పునన్= నీవు ఆజ్ఞాపించిన విధంగా; కయ్యము-చేసి= కౌరవులతో యుద్ధం చేసి; భూపతి నికాయములన్= రాజుల సమూహాలను; పరిమార్చెన్= చంపాడు, అలా చేయటం; లక్ష్మిన్= (రాజ్యాది) సంపదల్ని; నీకున్+ఇయ్యన్+అ= నీకు ఇవ్వటం కొరకే, అటువంటి లక్ష్మిని; ఊఁది= గ్రహించి; చరియింపక= సుఖింపక; ఇప్పుడు= (సంపదలు కలిగి సుఖించే వీలు ఏర్పడిన) ఈ సమయంలో; పాయన్= ఈ రాజ్యాన్ని విడిచిపెట్టటం; పాడియే?= (నీకు) న్యాయమేనా?

తాత్పర్యం: అప్పుడు భీముడు కుంతితో ఇట్లా అన్నాడు. 'అమ్మా, నీవు ఇట్లా ధర్మరాజును విడిచి వెళ్ళటానికి తగిన కారణం ఏమైనా ఉన్నదా? ధర్మరాజు నీవు చెప్పిన ప్రకారం కౌరవులతో యుద్ధం చేసి రాజులందరినీ సంహరించి ఆ(రాజ్య) సంపద నీకు ఇవ్వటం కొరకే అట్లా శ్రమించి రాజ్యం సంపాదించగా సుఖించవలసిన ఈ సమయంలో రాజ్యం విడిచి నీవు అరణ్యాలకు వెళ్ళటం న్యాయమేనా?

క. మనమునఁ దోఁచిన దానము। లనుదినమును జేయుచును సమాశ్రిత జనులం
బెనుచుచు బంధులఁ బ్రోచుచు। జననుతచరితమునఁ బరఁగు సౌజన్యనిధీ! 160

ప్రతిపదార్థం: సౌజన్యనిధీ!= మంచితనానికి గని వంటిదానా! (కుంతీ!); అనుదినమును= ప్రతిరోజూ; మనమునన్= నీ మనసులో; తోయిన= అనిపించిన; దానములు= దానాలను; చేయుచును= జనాలంతా పొగడే విధంగా ప్రతిరోజూ నీకు తోచిన దానాలు చేస్తూ; సమ్-ఆశ్రిత-జనులన్= నిన్ను ఆశ్రయించిన వారిని; పెనుచుచున్= కాపాడుకొంటూ; జన-నుత-చరితమునన్= మనుష్యులచేత ప్రశంసించబడేటటువంటి నడవడితో; పరఁగుము= ఒప్పుము.

తాత్పర్యం: మంచితనానికి నిధివంటిదానా! జనాలంతా పొగడే విధంగా, ప్రతిరోజూ నీకు తోచిన దానాలు చేస్తూ, నిన్ను ఆశ్రయించిన వారిని పోషిస్తూ చుట్టాలను సాకుతూ. ఇక్కడే ఉండుము.

క. వనమున మాద్రీపుత్త్రులు । వెనుఁబడుటకుఁ దలరి తట్లు విక్రమమునకున్
గొనకొల్పి తిట్లు వీరల । ననూన దుఃఖముల ముంచి యరుగం దగునే?' 161

ప్రతిపదార్థం: మాద్రీపుత్త్రులు= (మాద్రి కొడుకులు) నకుల సహదేవులు; వనమునన్= అడవులలో; వెనుఁబడుటకున్= కష్టపడినందుకు; అట్లు= ఆ విధంగా, (ఎంతో); తలరితి(వి)= నీవు దుఃఖించావు; విక్రమమునకున్= (పిల్లలు సుఖపడటం కొరకు రాజ్యం సంపాదించుకొనాలని) పరాక్రమం ప్రదర్శించేందుకు; గొన కొల్పితి(వి)= పురికొలిపావు; వీరలన్= అటువంటి ఈ నకుల సహదేవుల్ని; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనూన(న+ఊన) దుఃఖములన్= అధికమైన బాధలలో; ముంచి= మునిగేటట్లు చేసి; అరుగన్= అడవులకు వెళ్ళటం; తగునే?= ఉచితమా?

తాత్పర్యం: నకుల సహదేవులు వనవాసంలో కష్టపడుతున్నారని ఆనాడు ఆ విధంగా కుమిలిపోయావు. రాజ్య సుఖాల కొరకు యుద్ధానికీ, పరాక్రమం ప్రదర్శించడానికీ ప్రేరేపించావు. మరి ఈ రోజు వీళ్ళను ఈ విధంగా బాధలలో ముంచి నీవు అడవులకు వెళ్ళటం తగునా?'

వ. అనియె, నట్టియెడ. 162

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= భీముడు ఆ ప్రకారంగా అన్నాడు: అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: (పై విధంగా) అన్నాడు భీముడు. అప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

వ. ద్రోవదియు సుభద్రయు శో । కావేశం బడర మోము లశ్రులఁ దోఁగం
గా వెక్కి వెక్కి యేడ్చిరి, భూవర! పాండుక్షితీశ పుత్త్రులు నేడ్వన్! 163

ప్రతిపదార్థం: భూ-వర!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; పాండు-క్షితి+ఈశ-పుత్త్రులున్= పాండురాజు కుమారులు కూడా; ఏడ్వన్= ఏడుస్తూ ఉండగా; ద్రోవదియున్= ద్రౌపదీ; సుభద్రయున్= సుభద్రా; శోక+ఆవేశంబు= దుఃఖంయొక్క వ్యాప్తి; అడరన్= అతిశయించగా; మోములు= ముఖాలు; అశ్రులన్= కన్నీళ్ళతో; తోఁగంగాన్= తడిసి (మునిగి) పోగా; వెక్కి, వెక్కి= వెక్కిళ్ళతో; ఏడ్చిరి= శోకించారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ద్రౌపదీ, సుభద్రా మనసులో దుఃఖం ప్రవేశించి వ్యాపించగా, ముఖాలు కన్నీళ్ళలో మునిగిపోతూ ఉంటే, వెక్కి వెక్కి ఏడ్చారు. పాండవులు కూడా ఏడ్వసాగారు.

విశేషం: కొడుకులూ కోడళ్ళూ దుఃఖిస్తున్నారు. ఏడ్చేవాళ్ళను చూస్తే దుఃఖం అతిశయించి చూచేవాళ్ళు కూడా ఏడ్వటం సహజం. పాండు కుమారు లేడుస్తుంటే ద్రౌపది సుభద్రలు వెక్కి వెక్కి ఏడ్చారు. స్త్రీ రోదనం గూర్చి ముందుగా వర్ణించి పాండు 'రాజకుమారుల'

ఏడ్పు చివరలో చెప్పటం రచనా విధానంలో విశేషం. స్త్రీలు కాబట్టి 'వెక్కి వెక్కి' ఏడ్చిరి. రాకుమారులు 'ఏడ్వన్'.....మామూలుగా కుంతి ముందూ, వీళ్ళంతా వెనకా పోతూనే ఉన్నారు.

క. పరిజనములు కన్నీళ్ళులు। దొరఁగఁగ నడ లొంది వారితోడం జని రి
ప్పరుసునఁ దనదుతనూజులు మరలమికిం బాండురాజమహిషి మఱుఁగుచున్. 164

ప్రతిపదార్థం: పరిజనులు= భృత్యులు; అడలు= దుఃఖం; ఒంది= పొంది; కన్నీళ్ళులు= కన్నీళ్ళు; తొరఁగఁగన్= జారుతుండగా; వారితోడన్= పాండవుల (వారి స్త్రీల వెంట); చనిరి= ముందుకు వెళ్ళారు; ఈ+పరుసునన్= ఈ విధంగా; తనదు తనూజులు= తన కొడుకులు; మరలమికిన్= తిరిగి వెళ్ళనందుకు; పాండు-రాజ-మహిషి= పాండురాజు భార్య; మఱుఁగుచున్= విచారిస్తూ;

తాత్పర్యం: వారి సేవకులు కూడా దుఃఖంతో కన్నీరు కారుస్తూ పాండవుల వెంట, ముందుకు వెళ్ళారు. కొడుకులు తిరిగి వెళ్ళకుండా తననే అనుసరిస్తున్నందుకు కుంతి దుఃఖపడుతూ.(తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. 'తెగ నాడకున్నఁ బోవ' రని కన్నీరు దుడిచికొని వారలం గలయం గనుంగొని, వారలు వినుచుండం దత్పరి జనంబుల తోడ. 165

ప్రతిపదార్థం: తెగన్+ఆడక+ఉన్నన్= కఠినంగా మాటాడకపోతే; పోవరు= (కొడుకులు) తిరిగి వెళ్ళరు; అని= అనుకొని; కన్నీరు-తుడిచికొని= తన కంటి నీరు తొలగించుకొని; వారలన్= తన కొడుకులను; కలయన్-కనుంగొని= పరిశీలనగా (దీర్ఘంగా) చూచి; వారలు= కొడుకులు; వినుచున్+ఉండన్= వింటుండగా; తద్-పరిజనంబుల తోడన్= వారి వెంట వస్తున్న భృత్యులతో; (ఇట్లా అన్నది).

తాత్పర్యం: ఖండితంగా, కటువుగా మాటాడకపోతే ఇక వీళ్ళు వెనుకకు పోరు అనుకొని కుంతి తన కన్నీరు తుడుచుకొని, ఒక్కసారి పాండవులందరినీ చూచి వాళ్ళు వింటూ ఉండగా వారి వెంట ఉన్న భృత్యులతో ఇట్లా అన్నది.

సీ. 'దుర్ద్యూతమునఁ దారు దూలపోవుటయును। నా సభ యపకీర్తి యగు తెఱంగు
పాటిల్లుటయుఁ, బెక్కుభంగుల నడవుల। నిడుమలఁ బడుటయు నే సహింపఁ
జాలక కార్యంబు చర్చించి సంధిమై। నొవ్వని వా రెల్ల నవ్వఁ దలలు
వంచి కౌరవులలో వర్తింప నే? లని। హరితోడ నాడితి; నవ్విధమున

ఆ. మాననీయు ధర్మసూను నాగాయుత। బలుని భీము శత్రుభంజనైక
శీలుఁ బార్థు శౌర్యలోలురఁ గవల దై। న్యంబు నొందఁ జూచు టర్హమగునె?' 166

ప్రతిపదార్థం: తారు= తమరు-పాండవులు; దుర్ ద్యూతమునన్= మోసపు జూదంలో; తూలపోవుటయున్= చిన్న బోవటమూ; ఆ సభన్= ఆ విధమైన సభలో; అపకీర్తి= పాడుపేరు; అగు తెఱంగు= కలిగే పని; పాటిల్లుటయున్= సంభవించటమూ; అడవులన్= తరువాత, అడవులలో; పెక్కు-భంగులన్= అనేక విధాలుగా; ఇడుమలన్-పడుటయున్= కష్టాలు అనుభవించటమూ; సహింపన్-చాలక= ఓర్చుకొనలేక; నేను= నేను (కుంతి); కార్యంబు= తర్వాత జరగవలసిన పనిని గురించి; చర్చించి= ఆలోచనలు చేసి; సంధిమైన్= కౌరవులతో సంధి చేసికొనటం వలన; ఒవ్వనివారు= పాండవులంటే పడనివారు (శత్రువులు); ఎల్లన్= అందరూ; నవ్వన్=

అపహాస్యం చేసే విధంగా; తలలు వంచి= (కౌరవులకు) తల ఒగ్గి; కౌరవులలోన్= దుర్యోధనాదులతో; వర్తింపన్= కలిసి ఉండటం; ఏల?= ఎందుకు; అని= ఎందుకు; అని= అనుకొని; హరితోడన్= కృష్ణుడితో; ఆ+విధమునన్= ఆ ప్రకారంగా; ఆడితిన్= మాటాడాను; మాననీయున్= గౌరవింపదగినట్టి; ధర్మసూనున్= ధర్మరాజునూ; నాగ+అయుత-బలునిన్= పదివేల యేనుగుల బలం కలిగిన; భీమునిన్= భీముడినీ; శత్రు-భంజన-ఏక-శీలున్= విరోధులను రూపు మాపడమే ప్రధానం ఐన చరిత్ర కలిగిన; పార్థున్= అర్జునుడినీ; శౌర్య-లోలురన్= పరాక్రమవంతులైన; కవలన్= నకుల సహదేవులనూ; దైన్యంబున్= (దరిద్రంవంటి) దురవస్థను; ఒందన్= పొందగా; చూచుట= చూస్తూ ఉండటం; అర్హము-అగును+ఏ?= (నాకు) తగిన దేనా?

తాత్పర్యం: ఆ రోజు దుర్మార్గపు జూదంలో తమరు చిన్నబోవడమూ, ఆ సభలో దుష్కీర్తి కలిగించే పని, (ద్రౌపదీ పరాభవం) జరగటమూ (ఉద్యో4-19) ఆ తరువాత అడవులలో అనేక విధాలుగా కష్టాలపాలు కావడమూ (ఉద్యో3-183) చూచి, నేను ఓర్చుకొనలేకపోయాను. ఏం చేయాలి అని కర్తవ్యాన్ని గురించి అనేక విధాలుగా ఆలోచనలు చేశాను. కౌరవులతో సంధి చేసికొని, పాండవులంటే గిట్టని వాళ్ళు అందరూ ఎగతాళి చేసేవిధంగా తల ఒగ్గి కౌరవులతో కలిసి ఉండటం ఎందుకు? అని కృష్ణుడితో ఆ రోజు ఆ విధంగా చెప్పాను. పూజించదగిన ధర్మరాజూ, పదివేల యేనుగుల బలం కలిగిన భీముడూ, శత్రువులను నిర్మూలించటమే ప్రధానమైన పనిగా కలిగిన అర్జునుడూ, పరాక్రమవంతులైన నకుల సహదేవులూ, వీళ్ళందరూ ఎందుకూ కొరగాని వారివలె దురవస్థలపాలు కావటాన్ని చూస్తూ ఉండడం నాకు తగునా?'

వ. అని ధర్మతనయు వదనంబు వీక్షించి, పాంచాలిం జూపి. 167

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; ధర్మతనయు-వదనంబు= ధర్మరాజు ముఖం; వీక్షించి= చూచి; పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; చూపి= చూపించి. (ఇట్లా అన్నది).

తాత్పర్యం: అని చెప్పి కుంతి ధర్మరాజు ముఖం చూచి, అతడికి ద్రౌపదిని చూపిస్తూ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. 'గౌరవంబున సుకుమారత్వమున నొప్పు। నిప్పొల్తిఁ దలవట్టి యీడ్చి తెచ్చి
సభలోన నట్లు దుశ్శాసనుం డవమాన। పెట్టంగ నచ్చటి పెద్ద లెల్లఁ
బలుకక యుండ నబ్బన్నంబునకు నోర్వ। వలసె మీ కప్పటి కలఘుతేజ!
నీ తేజ మట్టులు నీ అయి పోయినఁ। బాండునికులము చెప్పంగఁ జూప

తే. లేకపోదె యబ్బంగిఁ బల్కితి ముకుందు। తోడ నేను మీ రెమ్మెయి రూఢి కెక్కి
వెలుఁగఁ గోరుట కతమునఁ దలఁచి; దాని। ననిలసుతుఁ డెత్తిపెట్టె; నే మనఁగఁ గలదు?' 168

ప్రతిపదార్థం: అలఘుతేజ!= గొప్ప పరాక్రమం కలిగినవాడా! ధర్మరాజా!; గౌరవంబునన్= గౌరవింపదగిన లక్షణంతోనూ; సుకుమారత్వమునన్= కష్టాన్ని తట్టుకొనలేని మెత్తదనంతోనూ; ఒప్పు= ఒప్పుతున్న; ఈ+పొల్తిన్= ఈ కాంతను (ద్రౌపదిని); తల+పట్టి= జుట్టు పట్టుకొని; ఈడ్చి= లాక్కుంటూ; తెచ్చి= తీసికొనివచ్చి; సభలోనన్= (పదుగురు ఉండే) కొలువులో; దుశ్శాసనుండు= దుశ్శాసనుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అవమాన పెట్టంగన్= అవమానం చేస్తుంటే; అచ్చటి పెద్దలు= ఆ సభలో ఉన్న వృద్ధులు; ఎల్లన్= అందరూ కూడా; పలుకక-ఉండన్= ఏమీ(అది తప్పని) మాటాడక ఊరుకొనగా; ఆ+బన్నంబునకున్=

ఆ కష్టపాటుకు; మీకున్= మీకు (పాండవులకు); అప్పటికిన్= ఆ సమయంలో; ఓర్వన్-వలసెన్= సహించవలసివచ్చింది; నీ తేజము= నీ తేజస్సు; అట్టులు= ఆ విధంగా, (ధర్మబద్ధత వలన); నీఱు-అయిపోయినన్= బూడిద (వ్యర్థం) అయిపోగా; పాండునికులము= పాండురాజు వంశం; చెప్పంగన్= చెప్పుకొనటానికీ; చూపన్= చూపించటానికి; లేక= లేకుండా; పోదె= పోదా; మీరు= మీరు, పాండవులు; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా నైనా; రూఢికిన్= ప్రసిద్ధికి; ఎక్కి= వచ్చి; వెలుఁగన్= ప్రకాశించాలని; కోరుట కతమునన్= కోరినందులవలననే; నేను= నేను (కుంతి); తలఁచి= ఆలోచించి; ముకుందు తోడన్= కృష్ణుడితో; ఆ+భంగిన్= ఆ విధంగా; పల్కితిన్= అన్నాను; దానిన్= దానిని, కృష్ణుడితో ఆ విధంగా మాటాడటాన్ని; అనిలసుతుఁడు= భీముడు; ఎత్తిపెట్టెన్= ఎత్తి చూపెట్టాడు; ఏమి-అనఁగన్-కలదు?= ఇంక నేను ఏమని చెప్పేది?

తాత్పర్యం: 'పరాక్రమవంతుడా! ధర్మరాజా! పూజించదగిన లక్షణమూ, సౌకుమార్యమూ కలిగి ఉన్న ఈమె (ద్రౌపది)ని జుట్టు పట్టుకొని ఈడ్చుకొంటూ తీసికొని వచ్చి సభలో (పదుగురి సమక్షంలో) దుశ్శాసను డా విధంగా అవమానం చేస్తుంటే, ఆ సభలో ఉన్న వృద్ధులంతా ఏమీ మాటాడకుండా చూస్తూ ఉంటే అటువంటి కష్టాలను చూస్తూ మీకు అప్పటికి ఊరుకొనవలసి వచ్చింది. నాడు మీ తేజస్సు ఆ విధంగా బూడిదయిపోతుంటే పాండురాజు వంశమే ఇక భూమి మీద చెప్పటానికి, చూపటానికి లేకుండా నశించిపోవడమేనా? అనీ ఏ విధంగా నైనా మీరు మళ్ళీ ప్రసిద్ధులై పేరు పొందాలనీ అనుకొనటం వలన ఆలోచించి నేను కృష్ణుడితో ఆ రోజు ఆ విధంగా చెప్పాను. భీముడు దాన్ని ఎత్తి చూపిస్తున్నాడు. ఇంక నేను మాటాడేదేమున్నది?'

వ. **అనిన విని ధర్మసుతుండును భీముండును సిగ్గు వడి; రిట్లు పలికి గొంతి యిమ్మాటకు భీము చిత్తం బె ట్లగునో యనుతలంపున ధర్మసుతున కతనిం జూపి.** **169**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= కుంతి పై విధంగా పల్కగా; విని= ఆలకించి; ధర్మసుతుండును= ధర్మరాజు; భీముండును= భీముడూ; సిగ్గు+పడిరి= (తగని మాటలు అన్నందుకు) సిగ్గుపడ్డారు; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; పలికి= అని; గొంతి= కుంతీదేవి; ఈమాటకున్= తానన్నమాటకు; భీముచిత్తంబు= భీముడి మనస్సు; ఎట్లు+అగునో?= ఏమవుతుందో?; అను తలంపునన్= అనే ఉద్దేశంతో; అతనిన్= ఆ భీముడిని; చూపి= చూపించి; ధర్మసుతునకున్= ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నది).

తాత్పర్యం: కుంతి అన్న మాటలు విని ధర్మరాజూ, భీముడూ పొరపాటు మాటాడినందుకు సిగ్గుపడ్డారు. తాను అన్న మాటలకు భీముడు మనసులో బాధపడుతున్నాడేమో అనుకొని కుంతి భీముడిని చూపిస్తూ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: కుంతి మాటలు విని ధర్మరాజు, భీముడు సిగ్గుపడ్డారు. అంటే వీళ్ళన్న మాట పొరపాటన్నమాట. అందులో భీముడి పొరపాటును కుంతి వాచ్యంగానే చెప్పింది. మొత్తంమీద 'నీవు ఆజ్ఞాపించటం వలన యుద్ధం చేయవలసి వచ్చింది అని కుంతిమీద నెపంపెట్టినందుకు (మీ సౌఖ్యం, వంశగౌరవం నిల్పటం కొరకే చేశాను తప్ప ఇందులో నా స్వార్థం ఏం లేదని చెప్పిన కుంతి మాటలకు) ధర్మజ భీములు సిగ్గుపడ్డారు. సిగ్గుపడ్డారంటే తాము పొరపాటుగా మాటాడామని గ్రహించారన్నమాట (157ప.) అయితే భీముడిని గురించి వాచ్యంగా అన్నది కాబట్టి, అతడి స్వభావాన్ని బట్టి గూడా భీముడు బాధపడతాడేమో నని కుంతి మళ్ళీ ఇట్లా అంటున్నది. తల్లిగా ఎపుడూ భీముడిని గురించి ధర్మరాజుతోనే మాటాడుతున్నది. ఇట్లా మనసు పరిశీలించి నడుచుకొనటం తిక్కన పాత్రలలో ప్రత్యేకత.

ఉ. 'నామది నొండు లేదు; విను నవ్వితి నీతనితోడ; నీదు ల
క్ష్మీ మహిమన్ మనం బలరఁ జేసితి నుత్తమదానముల్; జన
స్తోమ నుతంబుగా నడపఁజూచితి జన్నము గన్నులార; నిం
కేమి కొఱంత నా; కుడుగ; నెట్లును బోదు నరణ్యవృత్తికిన్. 170

ప్రతిపదార్థం: విను(ము)= ధర్మరాజా-వినుము; నామదిన్= నా మనసులో; ఒండు= వేరే ఉద్దేశం ఏమీ; లేదు= లేదు; ఈతని తోడన్= ఈ భీముడి విషయంలో; నవ్వితిన్= నవ్వుతూ అన్నమాటలే సుమా; నీదు-లక్ష్మీ-మహిమన్= నీ సంపదల పెంపుతో; మనంబు= (నా నీ మనస్సు); అలరన్= తృప్తిపడే విధంగా; ఉత్తమ దానముల్= గొప్ప గొప్ప దానాలు; చేసితిన్= చేశాను; జన-స్తోమ-నుతంబుగాన్= జన సమూహాలు పొగడేవిధంగా; జన్నము= యజ్ఞం (అశ్వమేధయాగం); నడపన్= నీవు నిర్వహించగా; కన్నులారన్= కంటినిండా; చూచితిన్= చూచాను; ఎట్లును= ఏ విధంగా చూచినా; ఉడుగన్= అరణ్యాలకు వెళ్ళకుండా ఆగను; నాకున్= నాకు; ఇంకన్= ఇంకా; కొఱంత= లోటు; ఏమి= ఏమి ఉన్నది; అరణ్య వృత్తికిన్= అడవులలో ఉండడానికి; పోదున్= పోతాను.

తాత్పర్యం: 'కొడుకా! విను, నా మనసులో వేరే ఉద్దేశం ఏమీ లేదు. ఊరకే భీముడితో నవ్వులాటగా అన్నాను. నీ సంపదలతో మనసు తృప్తి తీరా ఎన్నో గొప్ప గొప్ప దానాలు చేశాను. నీవు అశ్వమేధయాగం చేస్తుంటే కళ్లారా చూచాను. ఇక నాకు కొఱత ఏమున్నది? అడవులకు వెళ్ళకుండా ఉండను. (నా జీవితానికి ఏ కొఱతా లేదు.) అడవులలో ఉండడానికే వెళ్ళుతాను.

విశేషం: నా మనసులో వేరే ఉద్దేశం లేదు. అంటే ధర్మరాజు భీముడు అన్న మాటలను గురించి వాళ్ళపై కోపం లేదని భావం. ఏదో నవ్వుతూ అన్నాను. అంటే తానన్న మాటలను గట్టిగా పట్టించుకుని బాధపడవద్దని భావం. ఇటువంటి మాటలకు భీముడు మెత్తబడటం అతడి స్వభావానికి సహజం. తల్లిగా కుంతికి తెలుసు. పిల్లలతత్త్వం. భీముడు ఆ తర్వాత లక్ష్మి నూఁది భరియింపక యిప్పుడు వాయఁ'బాడియే'. 'మనము తోఁచిన దానములు' రోజూ చేసికొంటూ ఇక్కడే ఉండుమన్నాడు. అందుకు సమాధానంగా కుంతి నీదులక్ష్మీ మహిమన్ మనం బలర నుత్తమదానముల్ చేసితి నన్నది. భీముడన్న మాటలనే ఉపయోగించడంలో దానికి సమాధానంగానే అంటున్నట్లు సూచన. ఏన్నో దానాలు మనసు తీరా చేశాను అనటం వలన పాండవలక్ష్మిని ఉపయోగించుకొనటమూ సత్కార్యాలు చేయటమూ రెండూ జరిగాయి కాబట్టి బాధపడనక్కరలేదని ఆంతర్యం- నడపఁ జూచితి' అనే కాక 'జన స్తోమనుతంబుగా నుత్తమదానముల్ చేసితి' అనీ అన్వయం. తను చేసిన దానాలు జనబాహుళ్యం ప్రశంసించారు. అంటే అధికంగా అధికులకు దానాలు చేసినట్లు తాత్పర్యం. మా చేత యుద్ధం చేయించావని వాళ్ళంటే ఎందుకోసం చేయించానో ఆ లక్ష్యం నెర వేరింది అని కుంతి ఇక్కడా వ్యంగ్యంగా సమాధానం చెప్తున్నది. ఇన్నీ సాధించిన తర్వాత ఇంకా ఏ కోర్కె ఉన్నదని? నగరంలో ఉండిపోవటానికి? అందుచే అడవులకు ప్రయాణం ఆపుకోవలసిన కారణం ఏమీ లేదు. అడవులకు వెళ్ళడం (పాడియే- అని భీముడి ప్రశ్న) న్యాయమే అని కుంతి సమాధానం. కాబట్టి 'అరణ్య వృత్తికిన్ పోదు' అని ఫలితాంశంగా తన నిర్ణయం మళ్ళీ చెప్పింది. ఇక్కడ అన్వయంలో కొంచెం మార్పుతో-ఈ నిర్ణయం కొంచెం కటువుగా కూడా వ్యక్తం అవుతుంది. 'ఇంకేమి కొఱంత నాకు'- నాకు లోటేముంది? ఉడుగన్= ఎట్లును అడవులకు పోవడం ఏ విధంగా కూడా మానుకోను. ఎట్లును బోదు నరణ్య వృత్తికిన్. ఏ విధంగానైనా మీరెన్ని చెప్పినా అడవులకు వెళ్ళి తీరుతాను- అని మార్దవం పనిచేయకపోతే ఇట్లా కఠినంగా అన్వయించాలి.

తే. రాజ్య ఫలము కామింపఁ బుత్త్రా! సమగ్ర। తపమునకు ఫల మైన యుత్తమ గతి ప్ర
సిద్ధి గోరుదు నది గల్గఁ జేఁత కిట్టి। తోడు మఱి నాకుఁ గలుగునే? దురితదూర! 171

ప్రతిపదార్థం: పుత్త్రా!= కొడుకా! (ధర్మరాజా), రాజ్యఫలము= రాజ్యం వలన కలిగే సుఖాలను; కామింపన్= నేను కోరను; సమగ్ర-తపమునకు(న్)= సంపూర్ణమైన తపస్సుకు; ఫలము= ప్రయోజనం; ఐన= అయినటువంటి; ఉత్తమగతి= శ్రేష్ఠమయిన లోకాలను; ప్రసిద్ధి= చక్కగా లభించటాన్ని; కోరుదున్= కోరుకొంటాను; దురితదూర!= పాపాలకు దూరంగా ఉండేవాడా!; అది= అటువంటి, ఉత్తమగతి; కల్గన్-చేతకున్= కలిగేటట్లు చేయటానికి, (సంపాదించుకోవటానికి); ఇట్టి తోడు= ఇటువంటి (గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల) సాయం; నాకున్= నాకు; మఱి= వేరొక సమయంలో; కలుగునే?= దొరుకుతుందా?

తాత్పర్యం: కొడుకా! నేను రాజ్య సుఖాలను కోరను. నిండైన తపస్సుకు ఫలితం ఐన ఉత్తమ లోకాలను పొందటమే నా కోరిక. పుణ్యాత్ముడా ధర్మరాజా! (తపస్సుతో సాధించుకొనవలసిన) అటువంటి ఉత్తమగతిని సంపాదించుకొనటానికి ఈ ధృతరాష్ట్రుడివంటి తోడు మళ్ళీ యింకొకసారి నాకు లభిస్తుందా?

క. కురు రాజునకును దేవికిఁ। బరిచర్య లొనర్చుచుం దపంబునఁ గృశతం
బొరయు తనువుతోఁ గడపెదఁ। గరము నియతి నింకఁ గలుగు కాలము వత్సా! 172

ప్రతిపదార్థం: వత్సా!= నాయనా!; ఇంకన్= ఇకపైన; కలుగుకాలము= వచ్చే రోజులన్నీ; కురు రాజునకును= ధృతరాష్ట్రుడికీ; దేవికి(న్)= అతడి భార్య గాంధారికీ; పరిచర్యలు= సేవలు; ఒనర్చుచున్= చేస్తూ; తపంబునన్= తపస్సుతో; కృశతన్= క్షీణతను; పొరయు= పొందే; తనువుతోన్= శరీరంతో; కరము= మిక్కిలి; నియతిన్= నియమంగా; కడపెద(న్)= గడుపుతాను.

తాత్పర్యం: నాయనా! ఇంక పై కాలమంతా, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు సేవ చేస్తూ, తపస్సుతో శరీరాన్ని కృశింపజేసికొంటూ నియమంగా గడిపేస్తాను.

వ. మీరు మరలుం' డనియె; నట్టియెడ నప్పాండురాజమహిషి, తమతోడ వనవాసంబునకై వచ్చుటకుం గడంగుటయు, దాని కొడంబడక పాండవులు దగు పలుకులం బ్రార్థించుటయు నెఱుంగుం గావున ధృతరాష్ట్రుండు 'ధర్మతనయుం డెట్లు సెప్పెనట్లు సేయు' మని విదురసంజయులచేత నద్దేవికిఁ జెప్పి పుత్తెంచిన వార లేతెంచి యబ్భంగి చెప్పినను వదలక వారి పలుకు లాయమ వారించి దృఢనిశ్చయంబునఁ గొడుకులఁ గోడండ్రను దక్కటి బంధుజనులకు సర్వభరత భార్యలను బరిజనంబులను గలయం గనుంగొని 'యి ట్లేల వచ్చెదరు? నిలువుండు; సుఖుల రై యుండుం' డనుటయు. 173

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు (పాండవులు); మరలుండు= తిరిగి నగరుకు వెళ్ళండి; అనియెన్= అన్నది (కుంతి); అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ+పాండురాజు-మహిషి= ఆ పాండురాజుగారి పట్టపుదేవి (కుంతి); వనవాసంబునకై= అడవులలో ఉండి పోవటం కొరకు; తమతోడన్= తమతో (గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులతో) కలిసి; వచ్చుటకున్= (అడవులకు) రావడానికి; కడంగుటయున్= పూనుకొనటమూ; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; దానికిన్= కుంతి అడవులకు వెళ్ళటానికి; ఒడంబడక= అంగీకరించకుండా; తగు పలుకులన్= తగిన మాటలతో; ప్రార్థించుటయున్= (వద్దని) వేడుకొనటమూ; ఎఱుంగున్= తెలుసు; కావునన్= కాబట్టి; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ఎట్లు= ఏ ప్రకారంగా; చెప్పెన్= చెప్పాడో; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; చేయుము= చేయవలసింది అని అనే విధంగా; ఆ+దేవికిన్= ఆ కుంతీదేవికి; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; విదుర-సంజయులచేతన్= విదురుడితోనూ, సంజయుడితోనూ; చెప్పి= పై విధంగా పలికి; పుత్తెంచినన్= కుంతి వద్దకు పంపగా; వారలు= ఆ విదుర సంజయులు; ఏతెంచి= కుంతి వద్దకు వచ్చి; ఆ+భంగి= ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పుమన్నమాటలు; చెప్పినను= కుంతికి చెప్పినప్పటికీ; ఆ+అమ= ఆ కుంతి;

వదలక= అడవులకు (ధృతరాష్ట్రుడితో వెళ్ళాలనే) తన నిశ్చయం విడిచి పెట్టకుండా; వారి పలుకులు= విదుర సంజయుల మాటలు; వారించి= నిరోధించి; దృఢ-నిశ్చయంబునన్= మారని గట్టి నిర్ణయంతో; (అడవులకు వెళ్ళాలని); కొడుకులన్= పాండవులనూ; కోడండ్రను= కోడళ్ళనూ; తక్కటి-బంధుజనులను= మిగిలిన బంధువులనూ; సర్వ-భరత-భార్యలను= భరతవంశపు రాజుల స్త్రీలు అందరినీ; పరిజనంబులను= భృత్యులనూ; కలయన్= ఒక్కసారి పరికించి; కనుంగొని= చూచి; ఏల= ఎందుకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వచ్చెదరు?= నన్ను వెన్నంటి వస్తున్నారు?; నిలువుండు= ఇంక ఆగిపొండి; సుఖులరు+ఐ= సుఖాన్ని పొందినవారై; ఉండుండు= (నగరులో) ఉండండి; అనుటయు(న్)= అని కుంతి పల్కగానే.

తాత్పర్యం: 'ఇక మీరు తిరిగి (ఇళ్ళకు) వెళ్ళండి' అన్నది కుంతి. కుంతి తమతో అరణ్యాలకు రావటానికి పూనుకొనటమూ, అందుకు ఆమె కొడుకులు అంగీకరించకుండా ఆమెను వారించటమూ తెలిసినవాడు కాబట్టి ధృతరాష్ట్రుడు ఆ సమయంలో, విదురుడినీ, సంజయుడినీ పిలిచి, 'కుంతికి ధర్మరాజు ఏ విధంగా చేయుమంటే ఆ విధంగా చేయు' మని కబురు పంపాడు. వాళ్ళిద్దరూ వచ్చి ధృతరాష్ట్రుడి సందేశాన్ని కుంతికి చెప్పారు. అయినా కుంతి పట్టు విడవకుండా విదుర సంజయుల మాటలకు అడ్డం వచ్చి గట్టి నిర్ణయంతో కొడుకులనూ, కోడళ్ళనూ, మిగిలిన చుట్టాలనూ, భరతవంశ స్త్రీలనూ, సేవకులనూ-అందరినీ ఒక్కసారి పరికించి చూచి 'ఎందు కిట్లా వెంట వస్తారు? ఇంక ఆగండి. (ఇళ్ళకు వెళ్ళి) సుఖంగా ఉండండి' అన్నది. అప్పుడు.

విశేషం: మూలంలో గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు ధర్మరాజాదుల మాటలన్నీ వింటూ ఇక్కడే ఉన్నారు కాని తెలుగులో తిక్కన గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు - కుంతీ పాండవులకు కొంచెం దూరంగా వెళ్ళి అక్కడ ఆగారు. దుఃఖిస్తున్న కుంతికీ - తత్పుత్రులకూ ఏకాంతం కలిగించటం వారి మాటలకు తాను అడ్డంగా ఉండటం తగదని ధృరాష్ట్రుడు అనుకొని దూరంగా వెళ్ళాడన్నమాట. అట్లానే 'విషాదం బంది ఊరకున్న ధర్మరాజు, ధృతరాష్ట్రుడు 'కొండొక యెడగలుగం జనిన తర్వాత తల్లితో మాట్లాడాడు(157). ఏకారణంగా నైనా కుంతి దుర్యోధనాదుల వలన పాండవులకు కలిగిన కీళ్ళు (166,168) ప్రస్తావించింది. ఇంకా ఆ రోజు సభలో పెద్దలు ఎవరూ నోరుమెదపలేదన్నమాట ధృతరాష్ట్రుడికీ తగిలేదే. (ఉద్యో.3,198) ధృతరాష్ట్రుడు ప్రక్కన ఉంటే కుంతి కూడా ఇట్లా మాట్లాడటం కుదురుతుందా? ఏ ఉద్దేశంతో అన్నప్పటికీ ఆ మాటలు యథార్థాలే కదా! అందుకే తిక్కన ధృతరాష్ట్రుడిని ఆ సన్నివేశం నుండి తప్పించాడు. కాబట్టి యిక్కడి మాటలలో మూలానికీ తెలుగుకీ తేడా వస్తుంది. గాంధారీ ధృతరాష్ట్ర లిక్కడ లేరు కాబట్టి వారు ధర్మరాజు చెప్పినట్లు చెయ్యుమని స్వయంగా కుంతితో (మూలంలోవలె) అనే వీలు లేదు. విదుర సంజయుల చేత కబురు చేసినట్లు తెలుగులో కల్పనం, ధృడనిశ్చయం చేసికొన్న కుంతి ధృతరాష్ట్రుడి మాటను అతడి ముఖమ్మీద కాదనటంకంటె కబురు తెచ్చిన విదుర సంజయులతో కా దనడంలో 'వారి పలుకులు వారించటం లో సౌకర్యమూ లభించింది. కుంతి నిర్ణయం అంగీకరించి (సరే అడవులకు పొమ్మని) అందరూ వెళ్ళిపోయాక గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు కుంతిని వారించినట్లు మూలం. తెలుగులోని మార్పు ఉచితం.

క. హృదయములు దలర నందఱుఁ । బ్రదక్షిణము గాఁగ నేడ్పుఁ గ్రందుటెలుఁగు లె
ల్ల దెసలఁ జెలఁగఁ దిరిగి త । త్పదంబులకు నెఱఁగి నంతఁ దనువులు దూలన్. 174

ప్రతిపదార్థం: అందఱున్= అప్పుడు (పాండవాదులు) అందరూ కూడా; హృదయములు= మనసులు; తలరన్= చెదరిపోగా; ఏడ్పు (న్) క్రందు+ఎలుఁగు= ఒక్కసారిగా రేగిన ఏడుపుల గొంతులు, (ధ్వనులు); ఎల్ల, దెసలన్= అన్ని దిక్కులలోనూ; చెలఁ గన్= రేగుతుండగా; ప్రదక్షిణము కాఁగన్= ఆ కుంతీదేవికి, ప్రదక్షిణంగా; తిరిగి= తిరిగి వచ్చి; తద్-పదంబులకున్= ఆ కుంతి పాదాలకు; ఎఱఁగి= (సాష్టాంగంగా) నమస్కరించి; వంతన్= దుఃఖంవలన; తనువులు= ఒళ్ళు (శరీరాలు); తూలన్= తూలిపోతూ ఉండగా.-(తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: అపుడు పాండవులు వారి భార్యలు మొదలుగా అక్కడ ఉన్నవాళ్లంతా కుంతి నిశ్చయానికి, మనసులు చెదరిపోవటంతో, ఒక్కసారిగా ఏడ్చారు. ఆ ఏడుపు ధ్వనులు నాల్గుదిక్కులా నిండిపోయాయి. అట్లా ఏడుస్తూ కుంతికి ప్రదక్షిణం చేసి పాదాభివందనం చేశారు. బాధవలన శరీరం తూలిపోతుండగా అక్కడే నిలబడిపోయారు.

విశేషం: పాండవులతోపాటు అందరూ కుంతికి ప్రదక్షిణం చేసి నమస్కరించడం తెలుగులో విశేషం. మనసులలో దుఃఖం, కంఠంలో నుండి ఏడుపుగా వ్యక్తమై ఈ రెంటిచేత కలిగిన నిస్సత్తువవలన ఒళ్ళు తూలిపోయింది. అంటే వాళ్ళకు ఒళ్ళంతా దుఃఖం నిండిపోయింది. ప్రదక్షిణాదులన్నీ ఏడుస్తూనే చేయడం అప్పటి మనఃస్థితికి దర్పణం.

వ. నిలిచి రందుఁ బాండవు లేవురుం బాండురాజ మహిషి ననుప మఱియుం జని యాయమను ధృతరాష్ట్ర గాంధారులను గలిపి 'వారల నిరువుర నుద్దేశించి' మీరు వనంబునకుం బోయి తానును లేకున్న మా కెట్లు కాలంబు గడపవచ్చు ననుతలంపునం దన్ను నెంత ప్రార్థించినను గొంతి నిలుచుట కొడంబడ దయ్యెఁ; నీ సాధ్వికి బుద్ధి సెప్పికొనుచుం బరిచర్యసేయించు కొం' డని యప్పగించి, యారాజునకు నద్దేవికిం గుంతికిం బ్రదక్షిణంబు సేసి దండ ప్రణామంబు లాచరించిన, దీవించి వా రామంత్రణంబు సేయ నా ధర్మపుత్త్రాదు లశ్రుప్లావితంబు లగువదనంబులతోడ మరలి వనితాజనంబులం దోడ్కొని. 175

ప్రతిపదార్థం: నిలిచిరి= (అందరూ) నిలబడిపోయారు; అందున్= వాళ్ళలో; పాండవులు= పాండురాజు కుమారులు; ఏవురున్= అయిదుగురూ; పాండురాజ మహిషిన్= పాండురాజు పట్టపుదేవి కుంతిని; అనుపన్= పంపటానికి; మఱియున్= మరికొంత ముందుకు; చని= వెళ్ళి; ఆ+అమను= ఆమెను (కుంతిని); ధృతరాష్ట్ర గాంధారులను= కొంచెం దూరంగా ఉన్న గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులతో; కలిపి= చేర్చి; వారలన్-ఇరువురన్= ఆ ఇద్దరినీ (గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను); ఉద్దేశించి= గురించి; మీరు= మీరిద్దరూ; వనంబునకున్= అడవికి; పోయి= వెళ్ళి; తానును= కుంతి కూడా; లేకున్నన్= మాకు తోడుగా లేకపోతే; మాకున్= మా అందరికీ; కాలంబు= ముందరిరోజులు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; కడపన్= వెళ్ళదీయటం; వచ్చున్= సాధ్యమవుతుంది; అనుతలంపునన్= అన్న ఉద్దేశంతో; తన్నున్= కుంతిని; ఎంత= ఎంతగా; ప్రార్థించినను= వేడుకొన్నప్పటికీ; గొంతి= కుంతి; నిలుచుటకున్= ఆగటానికి; ఒడంబడదు అయ్యెన్= అంగీకరించలేదు; ఈ సాధ్వికిన్= పతివ్రత అయిన ఆమెకు; బుద్ధి-చెప్పికొనుచున్= సదుపదేశాలు చేస్తూ; పరిచర్య= సేవ; చేయించుకొండు= మీరు చేయించుకొనండి; అని= అని చెప్పి; అప్పగించి= కుంతిని గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు ఒప్పజెప్పి; ఆ రాజునకున్= (ఆ) ధృతరాష్ట్రుడికీ; ఆ+దేవికిన్= గాంధారికీ; కుంతికిన్= తల్లికీ; ప్రదక్షిణంబు - చేసి= ప్రదక్షిణగా తిరిగి; దండ ప్రణామంబులు= సాష్టాంగ నమస్కారాలు; ఆచరించినన్= చేయగా; వారు= గాంధారీ, ధృతరాష్ట్రులూ, కుంతీ; దీవించి= పాండవులను ఆశీర్వదించి; ఆమంత్రణంబు - చేయన్= వీడు కొల్పగా; ఆ ధర్మపుత్ర-ఆదులు= ధర్మరాజు మొదలైన వారు (పాండవులు); అశ్రు ప్లావితంబులు= కన్నీళ్ళతో తడిసినవి; అగు= అయినటువంటి; వదనంబుల తోడన్= ముఖాలతో; మరలి= వెనక్కు తిరిగి; వనితా జనంబులన్= అక్కడ ఆగిఉన్న అంతఃపురకాంతలను; తోడ్కొని= తీసికొని.

తాత్పర్యం: కుంతి నిశ్చయానికి విచారిస్తూ అందరూ ఆమెకు పాదాభివందనం చేసి ఆగిపోయారు. వారిలో పాండవులు మాత్రం కుంతీదేవికి వీడ్కోలు ఇచ్చి పంపటానికి మరికొంత ముందుకు వెళ్లారు. కుంతిని గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు ఉన్నచోటికి తీసికొనిపోయి వాళ్ళతో 'మీరు ఇద్దరూ అడవికి వెళ్ళుతున్నారు. ఈ కుంతి కూడా మిమ్మల్ని అనుసరించివస్తే

ఆమె కూడా లేకుండా మేం కాలం గడిపేదెట్లాగని ఆమెను వెళ్లవద్దని మేము ఎంతగా ప్రార్థించినా వినటం లేదు. ఈ పతివ్రతకు మీరే మంచి మాటలు చెప్తూ ఆమెచేత సేవలు చేయించుకొనండి' అని కుంతిని గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు అప్పగించారు. ధృతరాష్ట్రుడికీ, గాంధారికీ, కుంతికీ ప్రదక్షిణం చేసి సాష్టాంగంగా ప్రణామం చేశారు. వాళ్ళు కూడా పాండవులను దీవించి వీడ్కోలు చెప్పారు. అపుడు ధర్మరాజాదులు కన్నీళ్ళతో తడిసిన ముఖాలతో, వెనుకకు తిరిగి వచ్చి అక్కడే ఉన్న అంతఃపుర స్త్రీలను కలుపుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఈ వీడ్కోలు సన్నివేశం మూలంలో ఇట్లా లేదు. రాచ మర్యాదలు ప్రత్యక్షంగా చూసిన తిక్కన సహజంగా చిత్రించటం ఇందులో విశేషం. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను తిక్కన దూరంగా పంపించాడు. కాబట్టి అడవులకు వెళ్లవలసిన కుంతిని ముందుకు తీసుకొని వెళ్ళి వాళ్ళతో కలిపాడు. కుంతి 'ఇట్టి తోడు మఱి నాకు కలుగునే' అన్నది (171) కాబట్టి కుంతికి వాళ్ళు తోడుగా, కుంతిని వాళ్ళ కప్పగించారు. పెద్దదిక్కయిన మీరూ లేకా, ఆమె కూడా లేకపోతే ఎట్లాగని నగరంలో ఉండుమని వేడుకున్నాం అన్నాడు ధర్మరాజు. ఆంతర్యం అదే అయినా, అక్కడ అనుకొన్న మాటలు ధృతరాష్ట్రుడు వినదగ్గవి కావు కాబట్టి తమ మాటల సారం ప్రకటించాడు. 'ఎంత ప్రార్థించినను నిలుచుట కొడంబడదయ్యె'- అనటం అందువలన మా తల్లిని మీ కప్పగించవలసి వచ్చిందని భావం. ఇట్లా అనటం వలన గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు మళ్ళీ ప్రత్యేకంగా అడవులకు రావద్దని చెప్పనవసరం లేకుండా పోయింది.

తే. **పొగులుచును నల్ల నల్లన పురికి నరిగి। రదియు నుమ్మలికంబు ప్రోవైన యట్లు**
చూడఁ గూడక యుండంగఁ జొచ్చి రాత్మ। మందిరము లందఱును బుధమాన్యచరిత! 176

ప్రతిపదార్థం: పొగులుచును= దుఃఖంతో కుమిలిపోతూ; అల్లన+అల్లన= అతికష్టంగా, (మిక్కిలి మెల్లగా); పురికిన్= హస్తినకు; అరిగిరి= వెళ్లారు; బుధ-మాన్య-చరిత!= విజ్ఞులచే, గౌరవింపబడే నడవడి కలవాడా - జనమేజయ మహారాజా!; అదియున్= ఆ హస్తి నగరం కూడా (అప్పుడు); ఉమ్మలికంబు= విచారం; ప్రోవు - ఐన - అట్లు= కుప్పగా ఒకేచోటకు చేరిన తీరుగా; చూడన్-కూడక= చూడలేని విధంగా; ఉండంగన్= ఉండగా; అందరును= పాండవాదులందరూ; ఆత్మమందిరములు= తమ తమ నివాసాలు; చొచ్చిరి= ప్రవేశించారు.

తాత్పర్యం: (కుంతీ ప్రభృతులు వీడ్కోలివ్వగా వెనుకకు మళ్ళిన పాండవులు అంతఃపుర స్త్రీలను కలుపుకొని) దుఃఖంతో కుమిలిపోతూ, మెల్లగా అతికష్టం మీద హస్తి నగరానికి తిరిగివచ్చారు. ఆ నగరం మొత్తం విచారం అంతా ఒక్కచోట పోగుగా కూడిందా అన్నట్లుగా చూడలేనట్లుగా ఉన్నది. గౌరవించే నడత కలిగిన ఓ జనమేజయ మహారాజా! పాండవులూ వారి కాంతలూ తమతమ ఇండ్లలో ప్రవేశించారు. (అని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో అన్నాడు.)

విశేషం: ('అదియు నుమ్మలికంబు ప్రోవైన యట్లు-అలంకారం ఉత్ప్రేక్ష')

వ. **అట్లు పుర ప్రవేశంబు చేసి ధర్మనందనుండును దమ్ములుం దగిన వర్తనంబుల నుండి; రట నక్కురువృద్ధుండు నిశ్చింతుం డై గాంధారియుఁ గుంతియు విదుర సంజయులు నగ్నిహోత్రంబునకు వలయు ఋత్విగ్జనంబులతోడ నరుగుదేర నలయక భాగీరథీ తీరంబునకుం బోయి, యొక్క యోగ్య ప్రదేశంబున విడిసెఁ; దదనంతరంబ యతండు.** 177

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; పురప్రవేశంబు చేసి= తిరిగి హస్తినగరానికి వచ్చి; ధర్మనందనుండును= ధర్మరాజూ; తమ్ములున్= అతడి తమ్ముళ్ళు భీమాదులూ, తగిన వర్తనంబులన్= యోగ్యమైన నడవడులతో; ఉండిరి= ఉన్నారు; అటన్= ఇంక అక్కడ; ఆ+కురువృద్ధుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; నిశ్చింతుండు-ఐ= చింతలు (ఇతరాలోచనలు) ఏమీ లేకుండా; అగ్నిహోత్రం బునకున్= నిత్యమూ అగ్నికార్యానికి; వలయు= అవసరమైన; ఋత్విగ్జనంబులతోడన్= ఋత్విక్కులతో కలిసి; గాంధారియున్= గాంధారీ; కుంతియున్= కుంతీ; విదుర సంజయులున్= విదురుడూ, సంజయుడూ; అరుగుదేరన్= రాగా; అలయక= శ్రమ తెలియకుండా; భాగీరథీ, తీరంబునకున్= గంగానది ఒడ్డుకు; పోయి= చేరుకొని; ఒక్క-యోగ్య-ప్రదేశంబునన్= ఉండడానికి తగిన ఒకానొకచోట; విడిసెన్= విడిది ఏర్పరచుకొన్నాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; అతండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నగరానికి తిరిగి వెళ్ళిన ధర్మరాజూ, అతడి తమ్ముళ్ళూ తమకు యోగ్యమైన నడవడికతో ఉన్నారు. ఇంక పాండవులు విడిచిన తర్వాత అక్కడ నిత్యమూ, అగ్నికార్యానికి అవసరమైన ఋత్విక్కులను తీసికొని గాంధారీ, కుంతీ, విదురుడూ, సంజయుడూ తనతో రాగా, ధృతరాష్ట్రుడు నిశ్చింతగా, అలుపు తెలియకుండా గంగానది ఒడ్డుకు చేరుకొన్నాడు. అక్కడ నివాసానికి తగిన ఒకానొక స్థలంలో వచ్చిన బలగంతో ఆ నాటికి బస ఏర్పాటు చేసికొన్నాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **స్నానాదిక విహితాను। ష్ఠానంబులు నడపి శ్రుతి విశారద భూదే**
వానీక ప్రణయనమున। మానిత రుచి వెలుఁగుచున్న మహితాగ్నులకున్ 178

ప్రతిపదార్థం: స్నాన+ఆదిక-విహిత-అనుష్ఠానంబులు= స్నానం మొదలైన (ధర్మ శాస్త్రములందు ఆచరింపవలసినవిగా) విధించబడినటువంటి పనులు ఆచరించటం; నడపి= జరిపి; శ్రుతి-విశారద-భూదేవ+అనీక-ప్రణయనమునన్= వేదపారంగతులైన బ్రాహ్మణుల సమూహంచేత తీసికొనిరాబడటం వలన; మానిత-రుచిన్= పూజ్యమైన గొప్ప కాంతితో; వెలుఁగుచున్+ఉన్న= ప్రకాశిస్తూ ఉన్నటువంటి; మహిత-అగ్నులకున్= పూజ్యా (ప్రభావ వంతా) లైన అగ్నులకు.

తాత్పర్యం: గంగానదీ తీరంలో బలగాన్ని విడిది చేసిన తరువాత ధృతరాష్ట్రుడు స్నానమూ మొదలైన శాస్త్ర విహిత కర్మలను ఆచరించి, వేద పారగులైన బ్రాహ్మణులు తయారుచేయటం వలన (గొప్పకాంతితో) ప్రకాశిస్తున్న పూజించదగిన అగ్నులకు- (అర్చనలు చేశాడు)

తే. **అర్చ లిచ్చి హోమంబు సమంచితముగఁ। జలిపి యెల్లవారలకు భోజనము సంఘ**
టించి యాహారవిధి యాచరించి విదుర। సంజయుల యొనర్చిన దర్భశయ్య నుండె. 179

ప్రతిపదార్థం: అర్చలు-ఇచ్చి= పూజలు చేసి; సమంచితంబుగన్= (తగిన విధంగా) విధ్యుక్తంగా; హోమంబు చలిపి= సమిధాదులను ఆ అగ్నిలో ప్రయోగించి, (హుతం చేసి) (వైశ్వదేవంచేసి); ఎల్ల వారలకున్= తనతో (అడవికి) వచ్చిన వాళ్ళందరికీ; భోజనము= తిండి; సంఘటించి= కూర్చి; ఆహారవిధి= తాను కూడ, భోజనం పని; ఆచరించి= పూర్తి చేసి; విదుర సంజయుల= విదురుడూ, సంజయుడూ; ఒనర్చిన= సిద్ధం చేసిన; దర్భశయ్యన్= దర్భలతో ఉన్న పడకమీద; ఉండెన్= కూర్చున్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ అగ్నికి అర్చనలు చేసి, విధిమంతంగా హోమం చేసి, తనతో వచ్చిన అందరికి భోజనాలు ఏర్పాటు చేసి, తానూ భోంచేసి, విదురుడూ సంజయుడూ సిద్ధం చేసిన దర్భల పడకమీద విశ్రాంతిగా కూర్చున్నాడు ధృతరాష్ట్రుడు.

ధృతరాష్ట్రుఁడు శతయూప రాజర్షి యాశ్రమంబున వసియించుట (సం.15-25-9)

వ. ఆ శయ్యకు ననతిదూరంబునం గల్పితం బైన తల్పంబున గాంధారియుం దదనంతర సన్నిహితశయనంబున గొంతియు నింత నంత విదుర సంజయులును జుట్లం దమకుఁ జూడం బోలిన చోటుల యాజకజనంబును విశ్రమించి; రట్లద్ది న శేషంబు సనిన సాయంతన కృత్యంబులు సలిపి; రయ్యామిని యచ్చటఁ గడపి సూర్యోదయ సమయంబునం గాలోచిత కరణీయంబులు నిర్వర్తించి యాంబికేయుండు తన వారును దానును గంగానది యుత్తరించి చని కురుక్షేత్రంబుఁ బ్రవేశించి యొక్క పుణ్యాశ్రమంబు నుపాంతంబునం దరుచ్ఛాయాశీతలంబైన సికతాతలంబున నాసీనుం డయ్యెఁ; నట్లక్కురురాజు నిజాశ్రమప్రదేశంబునకు వచ్చుట శతయూప నామధేయుండును గేకయవంశ వర్యుండును దపోధుర్యుండును నైన రాజర్షిసత్తముండు విని యయ్యెడకు వచ్చి. 180

ప్రతిపదార్థం: ఆ శయ్యకున్= ధృతరాష్ట్రుడు విశ్రమించిన శయ్యకు; అనతిదూరంబునన్= కొంచెం ఎడంగా; కల్పితంబు-ఐన= ఏర్పాటు చేయబడిన; తల్పంబునన్= శయ్యమీద; గొంతియున్= కుంతీదేవి; ఇంతన్-అంతన్= కొంచెం దూరంగా; విదుర సంజయులును= విదురుడూ, సంజయుడూ; చుట్లన్= వారందరికీ చుట్టూ; తమకున్= ఎవరికి వారికి; చూడన్= ధృతరాష్ట్రుడు కనబడటానికి; పోలిన చోటులన్= తగిన స్థానాలలో; యాజక జనంబును= ఋత్విక్కులూ; విశ్రమించిరి= విశ్రాంతి తీసికొన్నారు; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; ఆ+దిన= శేషంబు= వాళ్ళు అడవికి వచ్చిన నాటి పగలులో మిగిలిన భాగం; చనినన్= గడచిపోగా; (సాయంత్రం) సాయంతన-కృత్యంబులు= సాయంకాలంలో జరపవలసిన సంధ్యావందనాదులైన పనులను; చలిపిరి= ఆచరించారు; ఆ+యామిని= ఆరోజు రాత్రి; అచ్చటన్= భాగీరథీతీరంలోనే; కడపి= గడపి; సూర్య+ఉదయ-సమయంబునన్= సూర్యుడు ఉదయించే సమయంలో; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; కాల+ఉచిత, కరణీయంబులు= సూర్యోదయకాలంలో ఆచరించవలసిన కార్యాలు; నిర్వర్తించి= పూర్తి చేసి; తనవారును= గాంధారీ ప్రభృతులు (తనతో వచ్చినవారూ); తానును= తానూ; గంగానది= గంగానదిని; ఉత్తరించి= దాటి; చని= (అవతలి ఒడ్డుకు) వెళ్ళి; కురుక్షేత్రంబున్= కురుక్షేత్ర స్థలాన్ని; ప్రవేశించి= చేరుకొని; ఒక్క-పుణ్య-ఆశ్రమంబు-ఉపాంతంబునన్= ఒకానొక పవిత్రమైన మునులు నివసించే చోటికి దగ్గరలో; తరు-ఛాయా- శీతలంబు+ ఐన= చెట్లనీడ వలన చల్లగా ఉన్న; సికతా- తలంబునన్= ఇసుక తిన్నెమీద; ఆసీనుండు+అయ్యెన్= (తనవారందరితో గూడ) కూర్చున్నాడు; శతయూప-నామధేయుండును= శతయూపుడు అనేపేరు గలవాడూ; కేకయ-వంశ-వర్యుండును= 'కేకయ' వంశంలో శ్రేష్ఠుడూ; తపస్-ధుర్యుండును= గొప్ప తపస్వీ; ఐన= అయినటువంటి; రాజ-ఋషి-సత్తముండు= గొప్ప రాజర్షి; అట్లు= ఆప్రకారంగా (గాంధారీ ప్రభృతులలో వనవాసార్థం); ఆ+కురురాజు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; నిజ-ఆశ్రమ-ప్రదేశంబునకున్= తన నివాస ప్రాంతానికి; వచ్చుట= రావటం; విని= తెలిసికొని; ఆ+ఎడకున్= ఆ ధృతరాష్ట్రాదులు విడిసిన చోటికి; వచ్చి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు విశ్రమించిన శయ్యకు కొంచెం ఎడంగా ఏర్పరచిన పక్కమీద గాంధారీ, దానికి దగ్గరలో శయ్యమీద కుంతీ, అక్కడికి కొంచెం ప్రక్కగా విదురుడూ, సంజయుడూ, ధృతరాష్ట్రుడూ తమకు కనబడేవిధంగా వీలయిన స్థలాలలో వారికి చుట్టూ ఋత్విక్కులూ, విశ్రాంతి తీసికొన్నారు. ఆ విధంగా ఆ రోజు పగలు గడిచింది. సాయంకాలం కావటంతో అందరూ సంధ్యాదికృత్యాలు జరిపారు. ఆ రాత్రి భాగీరథీ తీరంలో అక్కడే గడిపారు. సూర్యోదయం కాగానే ఆ సమయంలో చేయవలసిన హోమాది విధులన్నీ పూర్తి చేశారు. తరువాత ధృతరాష్ట్రుడు తనతో అడవికి వచ్చినవారూ తానూ కలిపి, గంగానదిని దాటి ఆవలిఒడ్డుకు చేరుకొని, కురుక్షేత్రంలో ప్రవేశించి,

అక్కడ ఒక పవిత్రమైన ముని ఆశ్రమానికి దగ్గరలో చెట్టు నీడవలన చల్లగా ఉన్న ఇసుకదిబ్బమీద కూర్చున్నారు. కేకయవంశంలో శ్రేష్ఠుడూ, గొప్ప తపస్వీ అయిన శతయూపుడు అనే రాజర్షి ధృతరాష్ట్రుడు వనవాసార్థం గాంధారీ ప్రభృతులతో వచ్చి తన ఆశ్రమానికి సమీపంలో ఉన్నాడని తెలిసికొని ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వచ్చాడు.

క. కని గారవంబునం దో। డ్కొని చని యర్ఘ్యాది విధు లకుంఠితవినయం
బున నడపిన నయ్యాశ్రమ। మున నతఁడు వసింపఁగోరె భూపవరేణ్యా! 181

ప్రతిపదార్థం: భూప-వరేణ్యా!= జనమేజయ మహారాజా!; కని= ధృతరాష్ట్రుడిని (అతడితో వచ్చినవారినీ) చూచి; గారవంబునన్= అభిమానంతో; తోడ్కొని= (శతయూపుడు) తనతో తీసికొని; చని= ఆశ్రయానికి వెళ్ళి; అకుంఠిత-వినయంబునన్= మిక్కిలి అణకువతో; అర్ఘ్య-ఆది-విధులు= పూజ్యమైన జలం ఇవ్వటం మొదలైన పనులు; నడపినన్= జరపగా; అతఁడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ఆ+ఆశ్రమమునన్= ఆ శతయూపుడి ఆశ్రమంలో; వసింపన్= ఉండాలని; కోరెన్= కోరుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా!; ఆ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వచ్చిన శతయూపుడు ధృతరాష్ట్రుడిని (ఇతరులనూ) చూచి, సగౌరవంగా తనతో ఆశ్రమానికి తీసికొని వెళ్ళి గొప్పవినయంతో, అర్ఘ్యం మొదలైన సత్కారాలు చేశాడు. ధృతరాష్ట్రుడు ఆ ఆశ్రమంలోనే ఉండాలని కోరుకొన్నాడు.

క. కోరిన విదురాదులు నా। కౌరవపతితలఁపు మేలుగాఁ గొని తగ న
చ్చేరువను బర్ణశాలలు। వే రచియించి రుచితంపు విధమున నధిపా! 182

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= జనమేజయమహారాజా!; కోరిన= ధృతరాష్ట్రుడు శతయూపుడి ఆశ్రమంలో నివసించాలనుకొంటున్నట్లుగా చెప్పగా; ఆ కౌరవపతి-తలఁపు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి ఆలోచనను; మేలుగాన్= మేలైనదిగా; కొని= గ్రహించి; విదుర-ఆదులు= విదురుడు మొదలైన వారు; తగన్= తగినంతగా; ఆ+చేరువను= అక్కడికి దగ్గరలోనే; ఉచితంపు విధమునన్= అర్హమైన తీరులోనే; వే= వేగంగా; పర్ణశాలలు= ఆకుటిళ్ళు; రచియించిరి= నిర్మించారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయమహారాజా! ధృతరాష్ట్రుడు శతయూపుడి ఆశ్రమంలోనే నివసించాలని కోరగా అతడి అభిప్రాయం మంచిదే అని గ్రహించిన విదురుడు మొదలైనవారు అక్కడికి తగినంత దగ్గరలోనే ప్రక్కనే తగిన విధంగా పర్ణశాలలు త్వరగా నిర్మించారు.

వ. అం దక్కురువిభుండు దానును గాంధారియుఁ జీరాజిన వసనులును సువ్రతపరులు నగుచుఁ గుంతీ విదుర సంజయులతో వసియించి తపం బాచరింప యాజకులు నిజకృత్యంబు నడపుచుండి రిట్లు నియమ నిష్ఠలతిశ యిల్ల నాభూవల్లభుం డచ్చటి మును ల చ్చేరువ నతి తీవ్రతపశ్చరణంబున నిజాంగంబు నిర్మాంసత్వంబునం జర్మాస్థులు గదియునట్టి కార్శ్యంబు దనకు నొప్పుగా వర్తి ల్లె నని యిట్లు ధృతరాష్ట్ర వృత్తాంతంబు చెప్పిన విని యవ్విచిత్రవీర్య నందనుండు పదంపడి యెట్టివాఁ డయ్యె? మునీంద్రా! యెఱిఁగింపు' మనుటయు. 183

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ పర్ణశాలలో; గాంధారియున్= గాంధారీ; ఆ+కురువిభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; తానును= తానూ; చీర+అజినవసనులును= నారచీరలు, మృగచర్మాలూ వస్త్రాలుగా ధరించి; సువ్రత పరులున్= శ్రేష్ఠములైన వేదోక్త విధుల ఆచరణలో దీక్ష కలిగి; కుంతీ-విదుర-సంజయులతోన్= కుంతీ, విదురుడూ; సంజయుడూ-వీళ్ళతో కలిసి; వసియించి= నివసిస్తూ; తపంబు=

తపస్సు; ఆచరింపన్= చేస్తుండగా; యాజకులు= ఋత్విక్కులు; నిజకృత్యంబులు= అగ్నికార్యాదులైన తమ పనులను; నడపుచుండిరి= నిర్వహిస్తున్నారు; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; ఆ భూవల్లభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; నియమ-నిష్ఠలు= ఉపవాసాది నియమాలూ, వానిలో శ్రద్ధా; అతిశయిల్లన్= పెంపొందగా; అచ్చటి మునులు= ఆ ప్రాంతంలో ఉండే తాపసులు; (అచ్చెరువు-అందన్= ధృతరాష్ట్రుడి తపోవ్రతానికి ఆశ్చర్యపడుతుండగా), ఆ+చేరువన్= అచ్చట; అతి-తీవ్ర-తపస్+చరణంబునన్= మిక్కిలి కఠినమైన తపస్సును ఆచరించటం వలన; నిర్-మాంసత్వంబునన్= శరీరంలోని మాంసం నశించిపోగా; నిజ+అంగంబు= అతడి (ధృతరాష్ట్రుడి) శరీరం; చర్మ+అస్థులు= చర్మమూ, ఎముకలూ; కదియు-అట్టి-కార్శ్యంబు= అతుక్కుపోయేంతగా కృశించిపోవటం; తనకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; ఒప్పు-కాన్= తేజస్సు, కాగా; వర్తిల్లెన్= ఉన్నాడు; అని= అనేవిధంగా; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; ధృతరాష్ట్ర వృత్తాంతంబు= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క (వనగమన) వృత్తాంతాన్ని; చెప్పినన్ విని= చెప్పగావిని; ముని+ఇంద్రా= మహర్షీ!; పదంపడి= ఆ తర్వాత; ఆ+విచిత్ర వీర్యనందనుండు= ఆ (విచిత్రవీర్యుడి కొడుకు) ధృతరాష్ట్రుడు; ఎట్టివాఁడు-అయ్యెను= ఏమైనాడు (ఎట్లా ఉన్నాడు); ఎఱిఁగింపుము= తెలియజెప్పవలసింది; అనుటయున్= అని అడగ్గా (వైశంపాయను డిట్లా చెపుతున్నాడని పై-ఆశ్వాసంలోనికి అన్వయం).

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారీ, నారచీరలూ, మృగచర్మాలూ ధరించి ఉత్తమ నియమాలనుసరిస్తున్నారు. కుంతీ, విదుర సంజయులతో కలిసి విదురాదులు నిర్మించిన పర్ణశాలలో ఉంటూ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు తపస్సు చేసికొంటున్నారు. ఋత్విక్కులు తమ తమ పనులు చేస్తున్నారు. ఈ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు అక్కడి మునులంతా ఆశ్చర్యపడే విధంగా, తీవ్రమైన తపస్సు చేస్తూ, శరీరంలో మాంసం లేకుండా పోవటంతో చర్మం ఎముకలకు అతుక్కుపోయేంతగా కృశించాడు. ఆ విధంగా కృశించిన శరీరం కూడా తనకు తేజస్సు కలిగిస్తుండగా ధృతరాష్ట్రుడు శతయూపుడి ఆశ్రమంలో తీవ్రమైన తపస్సు చేసుకొంటూ ఉన్నాడు అని వైశంపాయనుడు చెప్పగా విని జనమేజయుడు 'మునీంద్రా! ఆ తర్వాత ధృతరాష్ట్రుడు ఏమైనాడు (ఏం చేశాడు) అతని వృత్తాంతం ఏమిటి నాకు తెలియ జెప్పవలసింది' అని అడిగాడు. అపుడు వైశంపాయనుడు ఇట్లా అన్నాడు (తరువాత ఆశ్వాసంతో అన్వయం).

ఆశ్వాసాంతము

శా. **ఆశాపాశ విమోచనోపకరణ వ్యాకోచహృద్ధామ! సం**
క్లేశో త్సారక దివ్యనామ! వర దృగ్లీలాప్త నిస్సీమ ల
క్ష్మీశుంభ త్సురలోక చక్రపరశుచ్ఛిన్నా సురానీక! వి
ద్యాశోభా స్ఫురణాకృతీ! శమదమానంతర్య భాస్వీకృతీ! **184**

ప్రతిపదార్థం: ఆశా= కోరికలు అనే; పాశ= కట్టుత్రాళ్ళను; విమోచన= విడిపించుకోవడం అనే; ఉపకరణ= సాధనం చేత; వ్యాకోచ= వికాసం పొందినటువంటి; హృద్= (భక్తులయొక్క) హృదయాలే; ధామ= నివాసంగా కలిగినవాడా; సంక్లేశ= గొప్ప కష్టాలను; ఉత్సారక= పారదోలేటటువంటి; దివ్య= మహిమ కలిగిన; నామ!= నామము(లు) గలవాడా!; వర= శ్రేష్ఠమైన; దృక్= చూపుల (యొక్క); లీలా= విలాసం చేత; ఆప్త= పొందబడిన; నిస్సీమ= మేర లేని; లక్ష్మీ= సంపదలతో; శుంభత్= ప్రకాశిస్తున్న; సురలోక= దేవతాసమూహం కలవాడా; చక్ర= సుదర్శనం అనే చక్రాయుధంతోనూ; పరశు= గండ్రగొడ్డలితోనూ; ఛిన్న= నరికివేయబడిన; అసుర= రాక్షసుల; అనీక= సమూహం కలవాడా; విద్యా= జ్ఞానం అనే; శోభా= తేజస్సు చేత; స్ఫురణ= తెలియబడే; ఆకృతీ!= ఆకారం కలవాడా!; శమ= మనస్సును నిగ్రహించటమూ; దమ= కన్నులు మొదలైన బాహ్యేంద్రియాలను నిగ్రహించటమూ; సాధించిన; అనంతర్య= వెంటనే; భా= కాంతితో; స్వీకృతీ!= స్వీకరించేవాడా!

తాత్పర్యం: కోరిక లనే పాశాలను వదలించుకొనడంద్వారా విస్తరించిన (భక్తుల) హృదయాలలో నివసించేవాడా! భక్తుల కష్టాలు ఎంతటివైనా తొలగించే మహిమాన్వితమైన నామాలు, (పేర్లు) గలవాడా! మేలైన చూపుల లీలలచేత పొందబడిన మేరలేని సంపదలతో శోభించే దేవలోకం కలవాడా! చక్రంతోనూ, పరశువుతోనూ రాక్షసులను నరికినవాడా!, జ్ఞానం అనే కాంతితో స్ఫురించే ఆకారం కలవాడా! (జ్ఞానం చేత గోచరించేవాడా!) శాంతీ దాంతీ కలిగిన వెంటనే (ఆ భక్తులను నీ) తేజస్స్వరూపంలోకి స్వీకరించేవాడా!-ఓ హరిహరనాథా!

విశేషం: మనస్సు కోరికలు అనే కట్టుత్రాళ్లతో బంధింపబడి ఉన్నప్పుడు కుంచించుకుపోయి ఉంటుంది. ఆ బంధాలు కోరికలు తెంచుకుంటే హృదయం విశాలమవుతుంది. అటువంటి కోరికలు లేనిచోట, కోరికలు లేకపోవడం వలన సర్వసృష్టిని ఆత్మసమంగా ఆదరించగలిగిన విశాలమైన హృదయంలోనే హరిహరనాథుడు నివాసం చేస్తాడు. (2) హరిహరనాథుడి నామం పైకి ఉచ్చరించినా లేదా మనసులో అనుకొన్నా ఎంతో గొప్ప కష్టాలు కూడా తొలగిపోతాయి. దానికి కారణం హరిహరనామంలోని దివ్యత్వం, మహిమ. జ్ఞానులు తదర్థం భావిస్తే సామాన్యులు కేవలం నామస్మరణమాత్రంచేతనే కష్టాలు పోగొట్టుకుంటారు. జ్ఞానులకు కష్టాలలోను కష్టభావన ఉండదు. సామాన్యులే కష్టాలలోనే వాటి నిష్పత్తి కోసమే దేవుడిని తలచుకునేది. తావన్మాత్రం చేతనే. స్మరించిన వారి కోర్కెల కనుగుణంగా ఆ నామం - వారి కష్టాలను ఎంతటివైనా తొలగించి వేస్తుంది. ఇది నామ మహిమ (3) కటాక్షంచేతనే దేవతలకు అపారమైన సంపదలు కలుగుతున్నాయి. దేవతలపై ఉన్న ఈ కటాక్షం వలననే 'అసురానీకం చక్రపరశుచ్ఛిన్నం కాగా దేవతలు నిస్సీమ -లక్ష్మీ శుంభత్తులవుతున్నారు. చక్ర-పరశు-ఛిన్న-అసురానీక అన్నపుడు, క్రమంగా చక్ర ఛిన్నాసురుడు-సుదర్శన చక్రాయుధంతో రాక్షసులను చంపేవాడు. హరి, పరశుచ్ఛిన్నాసురానీకుడు. పరశువుచేత రాక్షసులను చంపేవాడు. హరుడు 'భూతేశః ఖండపరశుః (అమరం) ఖండ పరశువు గదా శివుడు. సుధన్వా ఖండ పరశుః. విష్ణువు సహస్రనామాలలో ఖండపరశు వొకటి. హరిహరుడు చక్ర పరశు ఛ్ఛిన్నాసురుడు. (4) విద్యాశోభా స్ఫురణాకృతీ- జ్ఞాన (విద్య) జ్యోతి (శోభా) యే- స్ఫురించే- తోచే ఆకారంగా కలిగినవాడు. హరిహరస్వరూపం భావిస్తే అది జ్ఞానజ్యోతిగానే స్ఫురిస్తుంది. జ్ఞాన(విద్యా), జ్యోతీ(శోభ), స్ఫూర్తి(స్ఫురణ). ఆకారంగా కలవాడని కూడా. (5) శమమూ (అంతరింద్రియ మనో-నిగ్రహము), దమమూ (బాహ్యేంద్రియ నిగ్రహమూ) సాధించిన వెంటనే తనయొక్క తేజస్స్వరూపంలోకి స్వీకరించేవాడు. తానుగా, తనలో కలుపుకొనేవాడు. శాంతిదాంతులు సాధించినవారు హరిహరుడి తేజఃస్వరూపంలో కలిసిపోతారు.

క. ముని హృదయ నిలయ పాదా! వినత జనావన వినోద! విద్యా విద్యా
ఘన చింతాంతిక దూరల। సన! పీత స్ఫీత సామజత్వగ్వసనా! 185

ప్రతిపదార్థం: ముని= జ్ఞానులయొక్క; హృదయ= మనసులే; నిలయ= నివాసమైన; పాదా!= పాదాలు కలవాడా!; వినత= ఆశ్రయించిన; జన= జనాలను; అవన= కాపాడటం; వినోద= వేడుక అయినవాడా!; విద్యా= జ్ఞానంయొక్క; అవిద్యా= అజ్ఞానం యొక్క; ఘన= మిక్కిలి; చింతా= విచారణం చేత; అంతిక= సమీపంలోనూ; దూర= దూరంగానూ; లసన!= ప్రకాశించేవాడా!; పీత(వసన)= పసుపుపచ్చని, (పట్టు పుట్టము); స్ఫీత= మందమైన; సామజ= ఏనుగుయొక్క; త్వక్= చర్మమూ; వసనా!= వస్త్రముగా గలవాడా!.

తాత్పర్యం: జ్ఞానులయొక్క హృదయాలే నివాసంగా కలిగిన పాదాలు కలవాడా! ఆశ్రయించిన వారిని రక్షించటమే వేడుక అయినవాడా! జ్ఞానులకు దగ్గరగాను, అజ్ఞానులకు దూరంగానూ ఉండేవాడా! పట్టుపుట్టమూ, ఏనుగుతోలూ, వస్త్రాలుగా ధరించినవాడా!- హరిహరనాథా!.

విశేషం: హరిహరనాథుడి పాదాలు ఎప్పుడూ జ్ఞానుల హృదయంలోనే ఉంటాయి. జ్ఞానులు సదా ధ్యానంతో హరిహరనాథుడి పాదాలు తమ తమ మనస్సులో దర్శిస్తూ ఉంటారు. ఇక సామాన్యులు ఆపదాది సమయాలలో తన్నివృత్తికొరకు రక్షణకొరకు ఆశ్రయిస్తే వాళ్ళని వినోదంగా కాపాడుతుంటాడు హరిహరనాథుడు. అజ్ఞానం చేత తాత్కాలిక సౌఖ్యాలను కోరటం వలన అవే గొప్పవి అనుకొనటం. అట్టి వారిని చూస్తూ వారి కోరికలు తీర్చటం హరిహరనాథుడికి వినోదం. జ్ఞానులు ఎప్పుడూ తలచుకొనటం వలన వారి హృదయాలలో- అత్యంతం సన్నిహితుడై ఉంటాడు. విద్యా ఘనులకు అంతిక లసనుడు. జ్ఞానంవలన ఘనులైన వారికి సమీపస్థుడు. అవిద్యా చింతకు- దూరుడు. అజ్ఞానం చేత 'చింత'లపా లైన వారికి దూరంగా చింతలు తీర్చినా భిన్నంగా భాసిస్తూ దూరంగా ఉంటాడు హరిహరనాథుడు. పీతాంబరమూ, సామజత్వక్కు వసనంగా కలిగి ఉండటంలో యథాక్రమంగా (పీతాంబరుడు) హరి (గజ చర్మడు) హర స్వరూపం స్ఫురిస్తుంది. పీతాంబరం పట్టుపుట్టం కోమలమైతే సామజత్వక్కు, స్ఫీతం-మందం. కఠినం,పరస్పర భిన్న లక్షణాలు ఏకీభవించినతత్త్వం హరిహరనాథుడిది.

మాలిని,

> **అపరిమిత విభూతీ! యప్రమత్తానుయాతీ!**
> **లపన నిభృతవేదా! లక్షణ స్వైరనాదా!**
> **జపపర వరదాయీ! సర్వవిద్యా విధాయీ!**
> **విపుల కృప కటాక్షా! విశ్వసంహ్లాదదక్షా!** **186**

ప్రతిపదార్థం: అపరిమిత-విభూతీ!= మేర లేని ఐశ్వర్యం కలవాడా!; అప్రమత్త+అనుయాతీ!= ప్రమాదాన్ని పొందని వారే, నీవెంట వచ్చేవాళ్ళుగా కలవాడా!; లపన= మాటలలో; నిభృత= స్థిరపడ్డ, (నిండిన); వేదా!= వేదాలు గలవాడా!; లక్షణ= లక్షణం (శబ్దాదిశాస్త్రం)గా ఏర్పడిన; స్వైరం= స్వేచ్ఛగా వెలువడ్డ; నాదా!= ధ్వనులు కలవాడా!; జప= జపం చేసికొనటంలో; పర= ఏకాగ్రత కలవారికి; ఫలదాయీ!= గొప్ప ఫలితాన్ని ఇచ్చేవాడా; సర్వ= సమస్తమైన; విద్యా= విద్యలనూ; విధాయీ!= ఏర్పాటు చేసేవాడా!; విపుల= విస్తారమైన; కృప= దయ గలిగినట్టిదైన; కటాక్షా!= కడగంటి చూపు కలవాడా!; విశ్వ= సమస్తసృష్టినీ; సంహ్లాద= సంతోషపెట్టటంలో; దక్షా!= నైపుణ్యం గలవాడా!

తాత్పర్యం: కొలది లేని ఐశ్వర్యం కలవాడా! ఏకాగ్రత ఉన్న (భక్త) జనం చేత అనుసరించబడేవాడా! మాటలే వేదాలు అయినవాడా! స్వేచ్ఛగా (నీవు) చేసిన ధ్వనులే ఆయా లక్షణాలుగా ఏర్పడటం కలవాడా! ధ్యానశీలురైన వారికి తగిన ఫలితాన్ని అందజేసేవాడా! సమస్తమయిన విద్యలను కలుగజేసేవాడా! విస్తృతమైన దయ కలిగిన కొసచూపులవాడా! ~~ఈ~~ సమస్తమైన సృష్టిని సంతోషపెట్టటంలో నైపుణ్యం కలవాడా! ఓ హరిహరనాథా!.

విశేషం: అపరిమిత 'విభూతి'- విభూతి అంటే సంపద అని హరి రూపంలోనూ, భస్మమని హర రూపంలోనూ అర్థం. ఐక్యం హరిహరత్వం అప్రమత్త-అనుయాతి. అనుయాతి, వెంటబడి వచ్చేవాడు. ప్రమత్తులైతే అజ్ఞానం వలన సంసారంలో పడిపోతారు. జ్ఞానులు హరిహరనాథుడి వెంటబడిపోతారు. హరిహరుడి మాటలలో వేదాలు స్థిరపడ్డాయి. ఆ మాటలే వేదాలు. అతడు స్వైరంగా చేసిన ధ్వనులే లక్షణాలు, శాస్త్రాలు, పరమేశ్వరుడి ఢక్కానాదమే ఆఇఉణ్ మొదలైన రూపాలలో మాహేశ్వర సూత్రాలయి పాణినీయ శబ్ద లక్షణానికి మూలాలయ్యాయి. పరమేశ్వరుడే వేలాది విద్యలకు ప్రవర్తకుడు (చూ, తిక్కయజ్వ హరిహరనాథతత్త్వము పుట.383) (అలంకారం అంత్యానుప్రాసం).

గద్యము:

ఇది శ్రీమదుభయ కవిమిత్ర కొమ్మనామాత్య పుత్త్ర బుధారాధనవిరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతం బైన శ్రీమహాభారతంబున నాశ్రమవాసపర్వంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: ఇది మహితాత్ముడు సంస్కృతాంధ్ర కవులకు మిత్రుడూ, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్రుడూ, పండితులను ఆరాధించటం చేత ప్రకాశించేవాడూ, (విద్వాంసులు తనను సేవించటం చేత విరాజిల్లేవాడు) అయిన తిక్కన సోమయాజి చేత రచించబడిన శ్రీమహాభారతంలో ఆశ్రమవాసపర్వంలోని మొదటి ఆశ్వాసం.

ఆశ్రమవాసపర్వంలోని ప్రథమాశ్వాసం సమాప్తం.

సరళవ్యాఖ్యాన సహిత
కవిత్రయ భారతం ద్వితీయ ముద్రణ
పూర్వాపరాలు

భారతీయ సనాతన సంస్కృతి మణి కిరీటంలో జాజ్వల్యమానంగా మెరుస్తున్న ముచ్చటైన మూడు అమూల్యరత్నాలు రామాయణ, భారత, భాగవత గ్రంథాలు. అనాదిగా ఆసేతుహిమాచలం ధర్మప్రచారంలోను, ధర్మపరిరక్షణలోను ఈ అమూల్యగ్రంథాలు అద్భుతమైన ఎనలేని పాత్రను పోషిస్తున్నాయి. అందులోను త్రిలింగాలమధ్య నెలకొన్న ఆంధ్రులకు అత్యంత ఆదరణీయమైనవి, ప్రీతిపాత్రమైనవి ఈ మూడు గ్రంథాలు. అందువల్లే తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం 'ధర్మో రక్షతి రక్షితః' అన్న నినాదంతో ధర్మపరిరక్షణకోసం ఈ మహాగ్రంథాల ప్రచురణ పెద్దఎత్తున చేపట్టింది.

మహోన్నతమైన ఈ బృహత్సాహితీయజ్ఞంలో తొట్టతొలిగా సవ్యాఖ్యానంగా కవిత్రయ భారత గ్రంథ ప్రచురణను చేపట్టింది తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం. ఈ మహా ఆధ్వర్యవానికి అధిదైవతం శ్రీ వేంకటేశ్వరుడు కాగా, ఎందరో పండితవరేణ్యులైన వ్యాఖ్యాతలు ఋత్విక్కుల పాత్రను పోషించారు. సుమారు 30 ఏండ్లపాటు సాగిన ఈ సాహితీక్రతు నిర్వహణకుగాను నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ కుమారస్వామి రెడ్డిగారి కార్యనిర్వహణలో ప్రజాసంబంధాల అధికారిగా కొనసాగిన శ్రీ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తిగారు విశేషకృషి చేసినారు. అలాగే ఆనాడు ప్రధాన సంపాదకులుగా వ్యవహరించిన ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు, సంపాదకులుగా వ్యవహరించిన డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులుగారు, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్యగారు భారత ముద్రణలో ప్రత్యేకమైన పాత్రను పోషించారు. తరువాత కవిత్రయ మహాభారత వ్యాఖ్యాన రచనాకార్యక్రమానికి పూర్తిగా ప్రధాన సంపాదకత్వ బాధ్యత వహించిన ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం గారు ఈ కార్యక్రమాన్ని సమర్థంగా నిర్వహించి పద్దెనిమిది పర్వాల భారతాన్ని పదిహేను సంపుటాలుగా వెలుగులోనికి తీసుకురావటంలో కీలకపాత్రను వహించారు. ఇదే పరంపరలో 'సప్తగిరి' సంపాదకులు శ్రీ కాట్రపాటి సుబ్బారావు గారు, ఆ తర్వాత 'సప్తగిరి' సంపాదకులు డా॥ ఎన్.ఎస్.రామమూర్తి గారు సమన్వయకర్తలుగా వ్యవహరించారు. పిదప 'సప్తగిరి' ప్రధాన సంపాదకులు, డా॥ సి.శైలకుమార్ గారు మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారల పర్యవేక్షణ కాలంలో 'కవిత్రయ భారతం' ప్రచురణ పూర్తి అయింది. ఆ తరువాత అనతికాలంలోనే ఆ గ్రంథ ప్రతులు అన్నీ పూర్తిగా చెల్లిపోయి ద్వితీయముద్రణకు ఆవశ్యకత ఏర్పడింది.

డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు గారి సలహా మేరకు నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ కె.వి.రమణాచార్యులుగారు భారత తొలిముద్రణలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సరిచేయుటకుగాను **1) డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు 2) ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి 3) శ్రీ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు 4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య 5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య 6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు 7) విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు** – ఈ ఏడుగురు పండితులతోకూడిన ఒక పండిత పరిషత్తును ఏర్పాటు చేయడం జరిగింది. తదుపరి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారిగా బాధ్యతలను స్వీకరించిన శ్రీ ఐ.వై.ఆర్.కృష్ణారావుగారు ప్రత్యేక శ్రద్ధతో ఈ కార్యక్రమాన్ని వేగవంతం చేసారు. పండిత పరిషత్తు వివిధ పండితులు వ్రాసిన వ్యాఖ్యాన భాగాలను పరిశీలించి అన్వయ దోషాలను, ముద్రారాక్షసాలను, శైలీ భేదాలను వీలైనంతవరకు గుర్తించి సవరించి శైలిలో ఏకరూపత సాధించేందుకు తగిన కృషి చేసింది. ఆ పండిత పరిషత్తులో నన్ను కూడా ఒక సభ్యుడిగా దేవస్థానం స్వీకరించడం శ్రీనివాసుని నిర్హేతుకమైన అనుగ్రహానికి తార్కాణం! అంతేగాక 2011 ఫిబ్రవరిలో దేవస్థానం గ్రంథ ప్రచురణ విభాగానికి ఎడిటర్–ఇన్–చీఫ్‌గా నన్ను నియమించడమే గాక, 'కవిత్రయ భారత పునర్ముద్రణ'ను పర్యవేక్షించే బాధ్యతను కూడా దేవస్థానం నాకు అప్పగించింది. ఆనందనిలయుని అపారకృపవల్ల 'కవిత్రయ భారతం' పునర్ముద్రణకార్యంకూడ పూర్తి అయింది.

మలిముద్రణ ఈ రూపంలో రావడానికి అన్నివిధాలా సహాయసహకారాలందించిన తి.తి.దే. పాలకమండలి అధ్యక్షులు శ్రీ కనుమూరి బాపిరాజుగారికి మరియు పాలకమండలి సభ్యులకు నా కృతజ్ఞతలు.

సవ్యాఖ్యాన మహాభారత ద్వితీయ ముద్రణను వేగవంతం చేసి ప్రజాబాహుళ్యానికి అందించడంలో విశేషకృషి చేసిన శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ ఎల్.వి.సుబ్రహ్మణ్యం, ఐ.ఏ.ఎస్. గారికి, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ పి.వెంకటరామిరెడ్డి, ఐ.ఏ.ఎస్; శ్రీ కె.యస్.శ్రీనివాసరాజు, ఐ.ఏ.ఎస్. గారలకు నా కృతజ్ఞతలు.

సరళ వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ మహాభారత ముద్రణల్లో నాటి నుండి నేటివరకు తమ అమూల్య సహాయ సహకారాలు అందించిన తి.తి.దే. శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులకు, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులకు, ప్రజాసంబంధాల అధికారులకు, ముద్రణాలయ అధికారులకు అందరికీ నా కృతజ్ఞతలు.

వృత్తిరీత్యా ఇంజనీర్ అయినప్పటికి సాహిత్యాభిలాషతో తి.తి.దే. మహాభారతంలోని కొన్ని సవరణలను గుర్తించి తెలియజేసిన శ్రీ పుత్తా పుల్లారెడ్డి గారికి ధన్యవాదాలు.

కవిత్రయభారత పునర్ముద్రణకార్యక్రమంలో అవసరమైన సహకారమందించిన సహృదయులు 'సప్తగిరి' ప్రధాన సంపాదకులు డా॥ సి.శైలకుమార్ మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారలకు కృతజ్ఞతలు. అలాగే పునర్ముద్రణ విషయంలో అడుగడుగునా, చేదోడు వాదోడుగా వుంటూ పూర్తి సహాయ సహకారాలందించిన పండితులు మహాకవి విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు, ఉపసంపాదకులు డా॥ కంపల్లె రవిచంద్రన్, డా॥ నొస్సం నరసింహాచార్య, శ్రీమతి మొలకా ఉత్తర ఫల్గుణి, పరిశోధక సహాయకులు, డా॥ డి.భారతి, డా॥ టి.సావిత్రి, డా॥ వి.గోపాలకృష్ణమూర్తి, ప్రచురణ సలహాదారులు శ్రీ జూలకంటి బాలసుబ్రహ్మణ్యం, శ్రీ జల్లి శ్రీరఘుపతిరావుగార్లకు మరియు కార్యాలయ సిబ్బందికి, డి.టి.పి. ఆపరేటర్లకు కృతజ్ఞతలు.

ఈ బృహద్గ్రంథముద్రణలో ఎంతగానో సహకరించిన దేవస్థానం ప్రజాసంబంధాల అధికారి శ్రీ టి.రవిగారికి, ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ సాంబశివరావుగారికి, మరియ వారి సిబ్బందికి నా కృతజ్ఞతలు.

మరోమాట!

'ఆంధ్రత్వమాంధ్రభాషా చ నాల్పస్య తపసః ఫలమ్' అని అప్పయదీక్షితులు చెప్పినట్లుగా ఆంధ్రుడుగా పుట్టడం, ఆంధ్రభాష మాట్లాడటం ఎంతో గొప్ప తపస్సు చేస్తేకానీ లభించని అదృష్టాలు. అలాంటి భాషలో కవిత్రయంవారు పంచమవేదమైన వ్యాసభారతాన్ని ఆంధ్రులకు అందించటం ఆంధ్రుల పుణ్యవిశేషం ! ఆంధ్రమహాభారతం తెలుగువారికి లభించిన అమృతఫలం ! ఆ అమృతఫలరసాన్ని పాఠకులు ఈ వ్యాఖ్యానం ద్వారా ఆస్వాదిస్తారనీ, మహాభారత సందేశాన్ని సుగమం చేసుకొంటారనీ ఆశిస్తున్నాము.

కవిత్రయ మహాభారత ద్వితీయముద్రణకార్యం నాచేతుల మీదుగా జరిపించిన దేవదేవుడైన ఆ శ్రీనివాసుని ప్రార్థిస్తూ....

సదా శ్రీవారి సేవలో

ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి

ఎడిటర్–ఇన్–చీఫ్

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

ముందుమాట

నారాయణం నమస్కృత్య నరంచైవ నరోత్తమమ్,
దేవీం సరస్వతీం వ్యాసం తతో జయ ముదీరయేత్

మహాభారత యుద్ధానంతరం ద్వాపరాంతం వరకు జరిగిన సంఘటనలను సౌప్తిక, స్త్రీ పర్వాల తరువాతి పర్వాలు చిత్రీకరిస్తాయి. వీటిలో శాంతి, ఆనుశాసనిక పర్వాలు ధర్మవివేచన చేస్తూ ముందుకు వెళతాయి. తరువాతి ఐదు పర్వాలలో వివిధ ఘటనలు ఒకదాని వెంట ఒకటి జరిగి స్వర్గారోహణానికి త్వరితగతిన పయనిస్తున్నట్లు కనిపిస్తుంది. ధర్మరాజు భీష్మునితో ధర్మసూక్ష్మాలను తెలుసుకున్నప్పటికి, భీష్మాదుల మరణానికి బాధపడుతూ వైరాగ్యంతో అశ్వమేధాన్ని నిర్వహించాడు. అశ్వమేధయాగానంతరం ధృతరాష్ట్రుడు వానప్రస్థానికి వెళతారు. ఆ తరువాత ముసలం వల్ల యాదవులు అందరూ నాశనం చెందుతారు. యాదవ కౌరవుల లేమితో పాండవులు రాజ్యాన్ని పాలించలేక వైరాగ్యంతో మహాప్రస్థానానికి బయలుదేరి స్వర్గారోహణ చేస్తారు. ఈ స్వర్గారోహణంతో భారతకథ పరిసమాప్తమౌతుంది. ఈ ఐదుపర్వాల వ్యాఖ్యాన గ్రంథంతో తెలుగు భారత వ్యాఖ్యాన ప్రణాళిక పరిసమాప్తమౌతుంది. ఐదుపర్వాల వ్యాఖ్యానకర్తలు డా॥ హెచ్.ఎస్.బ్రహ్మానంద, డా॥ నాగళ్ల గురుప్రసాదరావు, డా॥ ఎ. నాగభూషణం గారలు. వీరు అత్యంత ఓర్మితో, అనుభవంతో వ్యాఖ్యానం చేశారు. వీరికి దేవస్థానం తరపున అభినందనలు తెలుపుతున్నాను.

ఈ ఐదు ఆశ్వాసాలకు పీఠిక, కథాసారము శైలిలో, ఏకరూపతనిచ్చి సంపాదకత్వం వహించిన వారు ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారు. వీరికి శుభాభినందనలు.

18 పర్వాల తెలుగు భారతాన్ని వ్రాసినవారు ముగ్గురయితే దాన్ని వ్యాఖ్యానించిన వారు ముప్పైమంది. అయినా దాన్ని చూపి సరిదిద్దిన ఎడిటోరియల్ సభ్యులు, ప్రధాన సంపాదకులు, సంపాదకమండలి, సంపాదకమండలి సలహా సభ్యులు, చుట్టూ అధికారులగణం, కార్యకర్తల దళం, అందరినీమించి ఈ కార్యక్రమాన్ని పూర్తిగా ఆశీర్వదించిన పాలకమండలి అధ్యక్షులు, సభ్యులు – అందరూ తమవంతు పాత్రను నిర్వహించి ఈ బృహత్ ప్రణాళికలో వేంకటేశ్వరస్వామి ఆశీర్వచనాన్ని పొందటానికి అర్హమైన పని చేసి కృతకృత్యులైనారు. అందరికి పేరుపేరునా అభినందనలను సూచిస్తూ, వారికై స్వామి అనుగ్రహాన్ని కోరుతాను.

ఆంధ్రమహాభారతాన్ని వ్యాఖ్యాన సహితంగా తీర్చిదిద్దిన ఈ పుస్తక సంపుటాలను పాఠకులు చదివి ఆనందించగలరని భావిస్తున్నాను.

కార్యనిర్వహణాధికారి,
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు : పుట్టు పూర్వోత్తరాలు

శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి దివ్యానుగ్రహంతో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆదినుండీ ఆర్షధర్మప్రబోధం నిమిత్తం అనేక కార్యక్రమాలను చేపట్టి నిర్వహిస్తూవుంది. అలాంటి కార్యక్రమాల్లో ధార్మిక సాంస్కృతిక గ్రంథాల ప్రచురణ అత్యంత ప్రధానమైంది. ఆర్షధర్మానికి, భారతీయసంస్కృతికి, మూలాధారాలైన వేదాలు, శాస్త్రాలు, పురాణాలు, ఇతిహాసాలు, కావ్యాలు మొదలైనవాటిని, తత్సంబంధి రచనలను పలుభాషల్లో, పలురీతుల్లో అసంఖ్యాకంగా ప్రచురిస్తూ, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు ఆర్షసంస్కృతీ సముద్ధరణలో తమవంతు కృషిని విజయవంతంగా కొనసాగించటం జరుగుతూ వుంది.

పూర్వరంగం:

ఇటీవల 1982 మార్చినెలలో మహాకవి పోతనపంచశతాబ్ది జయంతి ఉత్సవాలు ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ ఆధిపత్యంలో ఏకశిలా (వరంగల్లు) నగరంలో వైభవోపేతంగా జరుపబడినాయి. ప్రభుత్వసూచన ననుసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల్లో సముత్సాహంతో పాల్గొన్నది. వరంగల్లు పట్టణంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తంగా పోతన విగ్రహాన్ని నిర్మించడం, పోతన భాగవతం ప్రథమస్కంధాన్ని తాత్పర్యసహితంగా ప్రచురించటం, 'శ్రీనివాస బాలభారతి' పక్షాన ''పోతన'' పుస్తకాన్ని ప్రకటించడం, పోతన కవితామహత్త్వాన్ని చాటే స్మారక సంచికను ముద్రించటం - ఇత్యాదికార్యక్రమాలను నిర్వహించడంద్వారా దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల వైభవానికి ఎంతగానో తోడ్పడింది! పోతనపంచశతాబ్ది జయంత్యుత్సవాలు ఆంధ్రభాగవత ప్రచురణకు దోహదకారులైనట్లే, అటు తర్వాత 1983లో జరిగిన నన్నయ సహస్రాబ్ది జయంత్యుత్సవాలు "వ్యాఖ్యానసహిత ఆంధ్రమహాభారత" గ్రంథప్రచురణకు అంకురార్పణ గావించాయి.

నన్నయ భారత ప్రాజెక్టు :

ఆంధ్రమహాభారతం ఆంధ్రజాతి వెయ్యేండ్ల తపఃఫలం! ఇది తెలుగులో ఆదికావ్యం. ఈ కావ్యరచయిత నన్నయభట్టారకుడు. క్రీ.శ.1053 ప్రాంతంలో - అనగా దాదాపు వెయ్యివత్సరాల క్రిందట, గోదావరీ తీరమందలి రాజమహేంద్రవరంలో, చాళుక్యరాజగు - రాజరాజనరేంద్రుని కోరికననుసరించి, ఆ మహాకవి ఈ ఉత్తమ కావ్యరచనకు శ్రీకారం చుట్టినాడు. ఆంధ్రసాహిత్య చరిత్రలో అపూర్వమైన ఆ మహనీయసన్నివేశాన్ని పురస్కరించుకొని ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం 1982 - 83 విద్యావత్సరాన్ని "నన్నయ సంవత్సరం" గా ప్రకటించింది. అప్పట్లో నన్నయ సహస్ర వార్షిక జయంతి - ఉత్సవాలు ఆంధ్రావనిలో వాడవాడలా వైభవోపేతంగా నిర్వహింపబడ్డాయి.

ఆ సందర్భంలో ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక వ్యవహారాల శాఖ, అంతకు మునుపటి పోతన జయంత్యుత్సవాల్లో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం నిర్వహించిన విశిష్టపాత్రను ప్రశంసాత్మకంగా ప్రస్తావిస్తూ, అదే విధంగా నన్నయ జయంత్యుత్సవాల్లో పాల్గొని చరితార్థం చేయవలసిందిగా కోరుతూ, దేవస్థానంవారికి కొన్ని ముఖ్య సూచనలు చేసింది. ఆ సూచనల ననుసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం రాజమహేంద్రవరంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తం నన్నయ విగ్రహాన్ని నిర్మించింది; 'భారతావతరణము' (రూపకం) 'నన్నయ భట్టారకుడు' (వచనం) - అనే పుస్తకాలను, 'నన్నయ వ్యాస పీఠము' - అనే ప్రశస్త సంచికను ప్రచురించింది.

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన యాజమాన్యానికి ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం సూచించిన సూచనలలో అత్యంత ప్రధానమైనది నన్నయభారతానికి (తొలి మూడు పర్వాలకు) వ్యాఖ్య వ్రాయించి ప్రకటించటం. ఈ బృహత్తరవ్యాఖ్యా గ్రంథప్రచురణ బాధ్యతను దేవస్థానంవారు ఇటీవల పదవీవిరమణ చేసిన అప్పటి పౌరసంబంధాధికారి డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తికి అప్పగించారు. అనంతరం నన్నయ భారత వ్యాఖ్యా రచనా ప్రణాళికను రూపొందించటానికి ప్రసిద్ధ విద్వన్మణులతో ఈ క్రింది సంపాదకమండలి ఏర్పాటయింది.

కళాప్రపూర్ణ డా॥ దివాకర్ల వేంకటావధాని

డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య

డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య

డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి (సమావేశకర్త)

ఈ సంపాదకమండలి 1983 జూలై 11వ తేదీన హైదరాబాదు బాలాజీభవనంలో తొలిసారిగా సమావేశమై, నన్నయభారత వ్యాఖ్యారచనకు ఆవశ్యకమైన మార్గదర్శక సూత్రాలను రూపొందించింది.

ఆ సూత్రాల సారాంశం :

“ఇది మహాభారతము. ఆంధ్రవాఙ్మయములో పరమప్రామాణికమైన ఆది గ్రంథము. ఆరణ్యపర్వములో శేషభాగము ఎఱ్ఱన వ్రాసినను, నన్నయ పేరుమీదనే వ్రాసియున్నాడు గనుక, ఆ పర్వము పూర్తిగ ప్రచురించవలెనని నిర్ణయము గైకొనబడినది. టీకా తాత్పర్యసహితముగా ప్రచురించుటలో గల ఉద్దేశము సామాన్యులకు గూడ అర్థమగుట. కనుక, వ్యావహారికభాషకు సన్నిహితమైన సరళగ్రాంథికములో వ్రాయవలెనని నిర్ణయము జరిగినది. పదాలు ప్రయోగించుటలో సామాన్యులకు అర్థమగునట్లు, భారతముయొక్క ప్రామాణికత చెడకుండ - భాషను సాధ్యమైనంతమేరకు సులభముగా నుండునట్లు వ్రాయవలెను. అరసున్నలు, శకటరేఫములు పాటింప నక్కరలేదు. విసంధులు అంగీకరింపబడినవి. సరళాదేశము అనవసరము. మూలములో ఉన్న కఠినపదములు పరిహరించి, సుబోధములైన పదాలు వాడవలెను.

మూలపదాలు యథాతథముగ వ్రాయవలెను. అరసున్నతోగాని, సున్నతోగాని పదము ముగియునపుడు దానిని ద్రుతాంతముగా వ్రాయవలెను. సరళాదేశము వచ్చినపుడు పరుషములే గ్రహించవలెను. మొదట మూలపద్యము, దానిక్రింద ప్రతిపదార్థము, తరువాత తాత్పర్యము, పిమ్మట- ఉన్నచో విశేషాలు, అతిముఖ్యములైన వ్యాకరణవిశేషాలు, అలంకార విశేషాలు పొందుపరచవలెను. వచనమునకుగూడ పద్యాలకు వ్రాసినట్లే అర్థతాత్పర్యాలు వ్రాయదగును.

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయమువారు ప్రచురించిన సంశోధితప్రతిని ఆధారముగా స్వీకరింపవలెను. అందలి శీర్షికలను యథాతథముగా ఉంచవలెను. సంస్కృతమూలములోని అధ్యాయ సంఖ్యగూడ వేయవలెను. మూలవిభిన్నత పీఠికలో సూచించవచ్చు; లేదా విశేషాంశములలో చేర్చవచ్చు. పాఠాంతరాలలో - సంశోధితప్రతిలో ఉన్నదానికంటె ఇతర పాఠము మేల్తరముగా తోచినచో రచయిత దానినికూడ స్వీకరించి అర్థము వ్రాయవలెను. దానిని విశేషములలో చేర్చునది.

రచన కొనసాగిన పిమ్మట రెండుమూడు నెలలకు ఒకసారి రచయితల సమావేశాలు ఏర్పాటుచేసి అన్యోన్య సమీక్షలు జరుపవలెను. ఇది రచనలో సామరస్యము ఏర్పడుటకు సదవకాశము కలిగించును. (మూడుపర్వముల) రచనలో

ఏకరూపత కలుగునట్లు చూచుటకు ఒక ప్రధాన సంపాదకుడు కావలసియున్నది. ఈ బాధ్యత ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారికి అప్పగించుటకు ఏకగ్రీవముగా తీర్మానింపబడినది. ప్రధాన సంపాదకుడు వ్రాతప్రతిని సాధ్యమగునంత త్వరలో అచ్చుకు (Finalise) సంసిద్ధముచేయగానే, ఒక సమష్టి సమీక్షా సమావేశము ఏర్పాటుచేసి, అనంతరము వ్రాతప్రతిని ముద్రణకు ఇయ్యవలెను. ప్రతి సంపుటికి పీఠిక, విషయసూచిక, చివర పద్యానుక్రమణిక ఉండవలెను.''

పై ఆదేశిక సూత్రాల ననుసరించి ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధాని ఆదిపర్వానికి, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య సభాపర్వానికి, డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య ఆరణ్యపర్వానికి- వ్యాఖ్యలను రచించే కార్యక్రమం చేపట్టారు. ఇలా వ్యాఖ్యను సమకూర్చే పని ఒకవైపు కొనసాగుతూ ఉండగా, దేవస్థానం ఇంచుమించు ఆరేసి మాసాల కొక పర్యాయం, అంతదనుక జరిగిన కృషినిగూర్చి సమీక్షించేందుకు, పై ముప్పురు రచయితలతో కూడిన సంపాదకవర్గ సమావేశాలను నిర్వహిస్తూ వచ్చింది.

ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు తక్కిన ఇరువురి రచనలను పునఃపరిశీలన చేస్తూ, తుదిమెఱుగులు దిద్ది వ్రాతప్రతులను అచ్చుకు సిద్ధంచేస్తున్న దశలో - 1986 అక్టోబరులో పరమపదించారు. ఈ ఆకస్మికసంఘటనవల్ల "వ్యాఖ్యాసహిత నన్నయభారత ప్రచురణ'' కార్యక్రమ పురోగతికి విఘాతం ఏర్పడింది.! ప్రణాళిక ఈ ఆటంకాన్ని అధిక్రమించటానికి, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు తగినపెద్దలతో విస్తృతంగా సమాలోచించారు. తదుపరి, కళాప్రపూర్ణ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు కీ.శే. దివాకర్లవారి స్థానంలో ముఖ్య సంపాదకులుగా 1987 మే నెలలో నియుక్తులయ్యారు.

అప్పటినుండి, మళ్ళీ వ్యాఖ్యారచయితల పరస్పరసమీక్షా సమావేశాలు యథారీతిగా నిర్వహింపబడుతూ వచ్చాయి. వీటితోపాటు, ప్రధాన సంపాదకుడు మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు మూడుపర్వాల వ్రాతప్రతులను క్రమంగా పర్యవేక్షిస్తూ, వాటిని ముద్రించవలసినదిగా తీర్మానించారు.

ఆ యా పర్వాల ముద్రణకార్యం ఒకప్రక్క జరుగుతూవుంటే, మరోవైపున ఆ యా సంపుటాల సంపాదకులు పీఠిక, ఉపోద్ఘాతము - మున్నగు అంశాలను సమకూర్చాలని ఒకానొకసమావేశంలో నిర్ణయింపబడింది. అవసరాన్నిబట్టి పీఠికలకు తుదిరూపం ఇవ్వటానికి సంపాదకవర్గం మరొకసారి సమావేశం కావడానికి కూడ అందులోనే నిశ్చయింపబడింది. అయితే, ఈ నిర్ణయాలు చోటుచేసికొన్న సమావేశమే నన్నయ భారత ప్రణాళికకు సంబంధించిన సమావేశాల్లో చిట్టచివరిదయింది! ఈ సమావేశం రాజమహేంద్రవరంలో శ్రీమధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారి గృహంలో 1991 జూలై 3వ తేదిన జరిగింది. అనంతరం ఈ గ్రంథాన్ని ముద్రించే ప్రయత్నాలు కొనసాగాయి.

తిక్కన భారత సంయోజన :

ఇటువంటి పరిస్థితుల్లో, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన సప్తగిరి సంపాదకుల కార్యాలయమందలి ప్రచురణల విభాగంలో 'పబ్లికేషన్సు ఎడిటర్'గా పనిచేస్తూ వుండిన విద్వాన్ డి. నాగసిద్ధారెడ్డిగారు (రిటైర్డు ప్రిన్సిపాల్, యస్.వి.ఓరియంటల్‌కళాశాల, తిరుపతి) తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారిగారికి "తిక్కన భారత వ్యాఖ్యారచనాప్రణాళిక''ను గూర్చి 1992 ఆగష్టు ఆరంభంలో ఒక నివేదికను సమర్పించారు.

ఆ నివేదిక సారాంశం :

"తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు నన్నయ భారతం మూడు పర్వాలకు ప్రసిద్ధ విద్వాంసులచేత వ్యాఖ్య వ్రాయించిన విధంగానే, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్వాలకు రాష్ట్రంలోని ప్రముఖపండితులచేత వ్యాఖ్య వ్రాయించి ప్రచురించటం సముచితంగానూ, సమగ్రంగానూ ఉంటుంది. తాము అనుమతిస్తే ఈ ప్రణాళికకు నేను సమన్వయ సంపాదకుడనుగా, సమావేశకర్తగా (కో ఆర్డినేటింగ్ ఎడిటర్ అండ్ కన్వీనర్) బాధ్యతవహించి నిర్వర్తించగలను".

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి అధ్యక్షతన సమావేశమైన గ్రంథనిపుణుల సంఘం (Experts Committee) పై ప్రతిపాదనను ఆమోదించింది. తదనుసారంగా తిక్కన భారతవ్యాఖ్యా రచనా ప్రణాళికకు సంబంధించిన తొలిసమావేశం తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన పరిపాలనా భవనం (తిరుపతి)లో కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ఆధ్వర్యవంలో 1992 నవంబరు 5వ తేదిన జరిగింది. ఈ ప్రణాళికా నిర్వహణకు తొలుత ఒక సలహాసంఘం ఏర్పాటయింది. అనంతరం ఈ సలహాసంఘం 1) సంపాదకవర్గం 2) సలహాసంఘం- అని ఈ క్రింది రెండు సంఘాలుగా విభజింపబడింది.

సంపాదక వర్గం

శ్రీ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు — **ప్రొ॥ ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య**
ప్రొ॥ కె. సర్వోత్తమరావు — **శ్రీ డి. నాగసిద్ధారెడ్డి (కన్వీనర్)**

సలహాసంఘం

ఆచార్య తూమాటి దొణప్ప — **ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం**
ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు — **ఆచార్య మడుపు కులశేఖరరావు**
ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు — **డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి**
ఆచార్య కొర్లపాటి శ్రీరామమూర్తి — **శ్రీ కాట్రపాటి సుబ్బారావు**
ఆచార్య నండూరి రామకృష్ణమాచార్య — **శ్రీ ములుకుట్ల రామకృష్ణశాస్త్రి**

పై సమావేశంలో చర్చింపబడిన అంశాల్లో అత్యంతప్రధానమైనది వ్యాఖ్యాన విధానానికి సంబంధించినది. సభ్యులందరి సలహాలు, సూచనలమేరకు - వ్యాఖ్యానరచనకు మార్గదర్శకాలైన - కొన్ని ముఖ్య నియమాలు క్రోడీకరింపబడ్డాయి.

ఆ నియమాల సారాంశం :

"రచనావిషయంలో ప్రధానంగా సామాన్య ప్రజానీకాన్ని దృష్టియందుంచుకొనవలెను. భాష వ్యావహారికంగానే ఉండాలి. మాండలికాలు ఉండరాదు. సాధ్యమైనంతవరకు విసంధుల్ని పాటించాలి. సంధి విడదీసిన తర్వాత పదస్వరూపం తెలిసేటట్లుగా పదాదిన అచ్చుల్ని వాడాలి. దుస్సంధులు తగదు. శకటరేఫలు, అరసున్నలు ఉండరాదు. కథాభాగాన్ని అతికేసమయంలో పూర్వాపర సందర్భాలను అనుసంధానంచేస్తూ అవసరమైనచోట స్థూలంగా ఐదారు పంక్తులు అవతారిక (పరిచయం) వ్రాయాలి. ప్రతిపద్యానికి అక్కరలేదు.

విశేషాంశాల్లో అలంకారాలు, వర్ణనలు కథా సందర్భానికి ఏవిధంగా అతికాయో చెప్పా, పద్యంలో గుర్తించిన ముఖ్యమైన విశేషాంశాలు విస్తారంగా కాకుండా, సంగ్రహంగా చెప్పాలి. (రచయితలు వ్రాయని విశేషాంశాదులను 'సంపాదకులు' 'ఎడిటోరియల్ నోటు' వ్రాసి నమోదుచేయవలసినది.) అవసరమైనచోట్ల రచనలో మార్పులు, చేర్పులు చేయడానికీ, సంతృప్తికరం కాకపోతే తిరస్కరించి మరొకర్ని ఎంపిక చేసుకొనడానికీ సంపాదకవర్గానికి అధికారం ఉంది. (రచయితలు) ఉస్మానియా యూనివర్సిటీవారి భారతప్రతిని రచనకు ప్రమాణంగా స్వీకరించాలి. ఇతర ప్రతులలో సొబగైన పాఠములున్నచో వాటిని రచనలో ఉటంకించవచ్చు."

పై సూచనల ప్రకారం, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్వాల్లోని 46 ఆశ్వాసాలకు సరళవ్యాఖ్య సమకూర్చటానికి మొత్తం ముప్పదిముగ్గురు పండితులు ఎంపిక చేయబడ్డారు. వీరిలో చాలమంది తమవంతు వ్యాఖ్యారచనను సకాలంలో పూర్తిచేసి దేవస్థానానికి సమర్పించారు. 'తిక్కనభారత ప్రణాళిక' యొక్క చివరి సమావేశం 1994 జూలై 15వ తేదిన కార్యనిర్వహణాధికారిగారి అధ్యక్షతన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానపరిపాలనాభవనం (తిరుపతి)లో జరిగింది.

1995 జూన్‌లో శ్రీ డి. నాగసిద్ధారెడ్డి పదవినుండి విరమించేనాటికి, తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వాసాలకు వ్యాఖ్య - ఆ యా రచయితలు వ్రాసి పంపనందున - దేవస్థానానికి అందలేదు. అలా, వ్యాఖ్యానింపబడక శేషించి ఉన్న తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వాసాలను స్థానికులగు మరికొందరు విద్వాంసులచేత వ్రాయించి, ఈ వ్యాఖ్యాన క్రతువును సమాప్తి నొందించడం జరిగింది. ఈ విధంగా తొలుత 'నన్నయభారత ప్రణాళిక'గా ఆరంభమైన ఈ వ్యాఖ్యారచన, తరువాత తిక్కన భారతంలోకి విస్తరించి, సమగ్రతను సంతరించుకొని, చివరకు "కవిత్రయ మహాభారత ప్రణాళికగా" సార్థకమయింది.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు :

మొదటి మూడు పర్వాలు సరళగ్రాంథికంలోను, తక్కిన భాగమంతా భిన్నభిన్నశైలుల వ్యావహారికంలోనూ రచింపబడిన ఈ మొత్తం పదునెనిమిది పర్వాల వ్యాఖ్యాన స్వరూపానికి ప్రామాణికమైన ఏకరూపతను, నవ్యతను సముచితంగా సంతరింపజేయగల సంపాదకుణ్ణి సూచించవలసిందని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం, స్థానికులైన నిపుణులను కోరింది.

అనుభవజ్ఞులగు నిపుణుల అభిప్రాయానుసారం దేవస్థానం - సుగృహీతనామధేయులైన సాహితీవేత్తలు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారిని "కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు"కు సంపాదకత్వం నిర్వహింపవలసిందిగా 1996 అక్టోబరులో ఆహ్వానించింది. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారి ఆహ్వానాన్ని శ్రీ స్వామివారి ఆదేశంగా స్వీకరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తిరుపతికి వచ్చి 'ఎడిటరు' కార్యాలయంలో ని ప్రచురణల విభాగం (Publications Wing)లో భద్రపరుపబడియున్న భారతం వ్రాతప్రతిని విశదంగా పరిశీలించి, ఇచ్చటి ఉద్యోగుల సహకారంతో వారు ఈ బృహద్ గ్రంథ పరిష్కరణకు అవలంబించవలసిన కొన్ని ముఖ్యపద్ధతులను, విధానాలను ప్రతిపాదించారు.

ఆ ప్రతిపాదనల సారాంశం :

"మహాభారత కథార్థాలు సామాన్యజనానికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటానికీ, మహాభారతంలోని ధర్మసందేశం అందరికీ అవగాహనకావడానికీ ఈ వ్యాఖ్యానం లక్షింపబడింది కాబట్టి, వ్యాఖ్యానమంతా ప్రామాణిక

వ్యావహారిక భాషలో ఒకేరీతిగా ఉండేటట్లు చూడాలి. అవసరమైన చోట్ల వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసిన వివిధశైలులను ప్రామాణిక వ్యావహారిక శైలిలోనికి మార్చి, ఒకే గ్రంథకర్త రచించిన రచనను చదువుతున్న స్ఫూర్తిని పఠితలకు కల్పింపచేయాలని నిర్ణయించడమైనది. భాషాశైలులు మార్చవలసి వచ్చినపుడు ఇపుడున్న 'ఒరిజినల్' వ్రాతప్రతిని చెడగొట్టకుండా 'ప్రెస్‌కాపీ'ని లేఖకులచే వ్యావహారిక భాషలో మరల వ్రాయించవలసివుంటుంది.

వ్యాఖ్యానరచనకు ఒకస్థూలమైన ప్రణాళికను ఇదివరలో రూపొందించి వ్యాఖ్యాతలకు తెలియపరచటమయింది. కాని, అందరూ ఆ అంశాలను తు.చ. తప్పకుండా పాటించినట్లు కనబడదు. అందువలన వ్యాఖ్యానరచనలో ఏకరూపత (Uniformity) ఒక్కొక్కచోట లోపించినట్లు కనబడుతోంది. కాబట్టి, వ్యాఖ్యానం అవసరానికి మించి ఉన్నచోట్ల తగ్గించటానికీ, అవసరం ఉన్నచోట్లకొన్ని అంశాలను చేర్చటానికీ సంపాదకునికి స్వేచ్ఛ ఇవ్వాలని నిర్ణయించడమైనది.

వ్యాఖ్యానం వ్రాయడానికి ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయంవారి ఆంధ్రమహాభారత సంశోధితప్రతిని ఆధారం చేసికోవాలని ఇదివరలోనే నిర్ణయించడమైనది. ఆ నిర్ణయాన్ని వ్యాఖ్యానరచయితలకు తెలుపడం కూడా జరిగింది. కాని, కొందరు రచయితలు నిర్దేశించిన ప్రతిని కాకుండా, వేరే ప్రతులను ప్రామాణికంగా తీసికొని వ్యాఖ్యానం వ్రాశారు. అటువంటి ఘట్టాలలో దేవస్థానంవారు ఎన్నుకొన్న ప్రతిని దృష్టిలో ఉంచుకొని వ్రాతప్రతులను తగినవిధంగా మార్చవలెనని నిర్ణయించటం జరిగింది.

మహాభారత వ్యాఖ్యానాన్ని 1/4 'డెమ్మీసైజు'లో పంద్రెండు సంపుటాల్లో ప్రచురించాలని నిర్ణయించడమైనది. పుస్తకం 'సైజు'ను నిర్ణయించడంలో పాఠకుణ్ణి, విషయాన్ని, ప్రచురణకర్త సౌకర్యాన్ని సాధారణంగా దృష్టిలో ఉంచుకొంటారు. పాఠకుణ్ణి దృష్టిలో పెట్టుకొంటే, అతడు భారతంలో ఒక్కొక్క పర్వాన్ని ఒక్కొక్క సంపుటంగా భద్రపరచుకోవాలని భావిస్తుంటాడు. అందువల్ల, 'వాల్యూమ్'కు పర్వాన్ని ప్రమాణంగా తీసికోవటం సౌకర్యంగా ఉంటుంది. విషయాన్ని బట్టిచూచినా పర్వవిభాగమే అందరికీ సౌకర్యం. ప్రచురించేసంపుటికి 'క్లాసిక్' (Classic) గౌరవం ఆకృతిలో కల్పించాలన్నా 1/4 'డెమ్మీసైజు' బాగుంటుందని తీర్మానించటమైనది. అయితే ఆదిపర్వం, ఆరణ్యపర్వం, శాంతిపర్వంలాంటి పెద్దపర్వాలు, మహాప్రస్థానిక పర్వంలాంటి చిన్నపర్వాలు ప్రచురిస్తున్నప్పుడు 'వాల్యూమ్' విభాగంలో కొంత వెసులబాటు కల్పించుకోవచ్చు.

ఒక్కొక్క సంపుటానికి మొదట తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ముందుమాట, 'ఎడిటరు' గారి ఉపోద్ఘాతం తప్పకుండా ఉండాలి, విషయసూచిక తయారుచేయాలి. ప్రతి పర్వం చివర అకారాది పద్యానుక్రమణిక తప్పనిసరిగా ఉండాలి''.

పై పద్ధతుల ననుసరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు పరిష్కరించి ఇస్తున్న భారత సంపుటాలను తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వరుసగా ప్రచురింప బూనుకొన్నది. ఈ సంపుటుల ప్రచురణకార్యం త్వరితగతిన పూర్తి చేయించాలనే సంకల్పంతో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం 1999 నవంబరు 3,4 తేదీల్లో శ్రీ పద్మావతి అతిథి గృహంలో తి.తి.దే. కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన కీలకమైన సమావేశాన్ని నిర్వహించింది. ఈ సమావేశంలో ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తయారు చేయించిన ఆదిపర్వ, సభాపర్వాల డి.టి.పి. 'మాస్టరు కాపీ'లను సభ్యులు సమీక్షించారు. తదనంతర పర్వాల ప్రకటన ఇతోధికమగు వేగం అందుకోవటానికి వీలుగా ఈ సమావేశంలో కవిత్రయ భారతానికి సంబంధించిన సంపాదకమండలి (Editorial Board), సలహామండలి (Advisory Board) - అనే రెండు సంఘాలను ఈ దిగువ పేర్కొన్న విధంగా పునర్వ్యవస్థీకరించటం జరిగింది.

సంపాదకమండలి సభ్యులు

డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులు — శ్రీ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు
డా॥ ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య — డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య
డా॥ కె.జె. కృష్ణమూర్తి — డా॥ కె. సర్వోత్తమరావు

సలహామండలి సభ్యులు

పౌరసంబంధాధికారి, తి.తి.దే. — డా॥ బిరుదురాజు రామరాజు
అన్నమాచార్య ప్రాజెక్ట్ డైరెక్టర్, తి.తి.దే. — డా॥ ఎం. కులశేఖరరావు
ధర్మప్రచారపరిషత్ కార్యదర్శి, తి.తి.దే. — డా॥ తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు
డా॥ ఎం. బుద్ధన్న

తరువాత 2000 సంవత్సరం ఫిబ్రవరి 25వ తేదీన తిరుమలలో అప్పటి కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ ఐ.వి.సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన 'క్యాంప్ ఆఫీస్'లో పై రెండు మండలులలోని సభ్యులయొక్క సంయుక్త సమావేశం నిర్వహింపబడింది. ఈ సమావేశంలో 2000 సంవత్సరాంతానికి కవిత్రయ భారత సంపుటాలన్నింటినీ వెలువరించాలనే ముఖ్యతీర్మానం కావింపబడింది. ఇందులకు అనువుగా ఆ యా పర్వాల వ్యాఖ్యాతలతో కూడిన ఒకటి, రెండు 'వర్క్‌షాప్'లను కూడ నిర్వహించడానికి నిర్ణయం గైకొనబడింది.

కవిత్రయ భారతాన్ని వ్యాఖ్యతో ముద్రించటంద్వారా తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు 'పంచమవేద' మందలి ధర్మప్రబోధాన్ని యావదాంధ్రులకు అందించే ఉదాత్తపాత్రను నిర్వహిస్తున్నారు. ఆ క్రమంలో ప్రథమ సంపుటం- ఆదిపర్వం (రెండు భాగాలు), ద్వితీయ సంపుటం - సభాపర్వం వెలువడినాయి. డాక్టర్ ఐ.వి.సుబ్బారావుగారి తరువాత కార్యనిర్వహణాధికారి అయిన డా॥ పి.కృష్ణయ్య, ఐ.ఏ.ఎస్., గారు వచ్చిన తత్క్షణమే ఆంధ్ర మహాభారత ప్రచురణను గూర్చి ఆసక్తితో గమనించి అన్నివిధాల సహకరించి ఆది, సభాపర్వాల విడుదలకు ఏర్పాటు చేయడమే కాకుండ తరువాతి సంపుటాలు వెలుగుచూడడానికి ఒక కాల నిర్ణయంతో పని జరగాలని త్వరపరిచినారు. 2002 సంవత్సరానికి ఈ బృహత్ ప్రణాళిక వ్యాఖ్యా సహిత మహాభారతం తుదిమెరుగులు దిద్దుకోవాలని వేంకటేశ్వరస్వామి అనుగ్రహంతో పండిత మండలిని పురమాయించినారు. అప్పట్లో తీవ్రతరం అయిన ప్రయత్నంతో గోదావరి పుష్కరాల సమయానికి ఆరణ్యపర్వం (2 భాగాలు), విరాటపర్వం విడుదల అయ్యాయి. తర్వాత శ్రీ అజేయ కల్లంగారు కార్యనిర్వహణాధికారిగా విచ్చేసిన వెనువెంటనే ఈ మహాభారత వ్యాఖ్యాన సహిత ప్రచురణ ప్రణాళికను మరింత వేగిరపరచి కృష్ణాపుష్కరాల లోపల యుద్ధపంచకాన్ని విడుదల చేయాలనీ, 2004 సంవత్సరం చివరకు మిగిలిన పర్వాష్టకము వెలుగుచూడాలనీ నిర్ణయించడం జరిగింది. 2004 కృష్ణాపుష్కరాల సమయంలో ఉద్యోగ, భీష్మ, ద్రోణపర్వాలు వెలువడ్డాయి. తరువాత కర్ణపర్వం ఒక సంపుటంగాను, తరువాతి పర్వాలైన శల్య, సౌప్తిక, స్త్రీ పర్వాలు మూడింటిని కలిపి ఒకే సంపుటంగాను, శాంతిపర్వాన్ని రెండు సంపుటాలుగాను ముద్రించాము. ఇవి ఆంధ్రప్రదేశ్ ముఖ్యమంత్రి డా॥ వై.ఎస్.రాజశేఖరరెడ్డిగారి చేతులమీదుగా విడుదల అయ్యాయి. ఆ తరువాత అనుశాసనికపర్వం (ఐదు ఆశ్వాసాలు) ఒక సంపుటంగాను మిగిలిన ఐదుపర్వాలను (అశ్వమేధ, ఆశ్రమవాస, మౌసల, మహాప్రస్థానిక, స్వర్గారోహణపర్వాలు) ఒక సంపుటంగాను ప్రచురించాలని

నిర్ధారణచేసి త్వరితగతిన ఉపక్రమించినప్పటికి అనుకోని ఆటంకాలు ఏర్పడి జాప్యం జరిగిన సంగతి నిజం. అపుడు మనలను ఆదుకున్నవారు ఎడిటోరియల్‌సెల్‌లో సభ్యులైన శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులువారు. ఆయన కష్టపడి కునుకువేయక తుదిమెరుగుల వరకు పనిచేసి ఇస్తేకాని గట్టు ఎక్కలేకపోయాయి.

ఈ మధ్యకాలంలో అంటే మహాభారత వ్యాఖ్యాన ప్రచురణ యజ్ఞం చివరిదశలో ఉండగా సంచాలకులైన సప్తగిరి సంపాదకులు డా॥ యన్.ఎస్.రామమూర్తిగారు పదవీ విరమణ చేయడం జరిగింది. 1994 సం॥లో సప్తగిరి సంపాదకుడిగా పదవి స్వీకరించిన వెనువెంటనే మహాభారత వ్యాఖ్యాన ప్రచురణ భారాన్ని భుజానవేసుకొని సమర్థంగా అన్ని ఆటంకాలను అధిరోహించి ఆంధ్రదేశం గర్వించతగ్గ ఒక మహా గ్రంథాన్ని వెలుగులోకి తీసుకురావడానికి ఆయన చేసిన కృషి అభినందనీయము.

ఈ మహాభారత వ్యాఖ్యాన ప్రచురణ యజ్ఞంలో పాలుపంచుకొంటూనే పరమపదించినవారు కొందరు మహనీయులు. 2006 సం॥ జనవరి 25న కార్యనిర్వహణాధికారి అధ్యక్షతన, సంపాదకమండలి సమావేశం జరిగింది. ఆంధ్రదేశంలో ప్రాతఃస్మరణీయులైన డా॥ దివాకర్ల వేంకటావధాని, మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రి, డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులు, నాగసిద్ధారెడ్డి, ఆచార్య తూమాటి దొణప్ప, ములుకుట్ల రామకృష్ణశాస్త్రి, డా॥ ఎస్.బి.రఘునాథాచార్య, డా॥ మరుపూరి కోదండరామిరెడ్డి, ఏలూరిపాటి అనంతరామయ్య, డా॥ మేడవరం వెంకటనారాయణశర్మ, డా॥ కె.రామగోపాల కృష్ణమూర్తి వారలకు శ్రద్ధాంజలి ఘటించింది.

వ్యాఖ్యానంతో కవిత్రయ భారతాన్ని సంపూర్ణంగా ప్రచురించడం అనేది ఒక హిమాలయ సదృశ కార్యక్రమం. ఈ పద్దెనిమిది పర్వాల వ్యాఖ్యానాన్ని 15 పుస్తకాలుగా చేసి ప్రకటించడంలో సహాయ సహకారాలు అందించినవారు అనేకులు. గ్రంథసంపాదనక్షేత్రంలో పలువ్యాఖ్యాతల వ్యాఖ్యానాన్ని సంపాదకులు ఒక్కరే ఒక్కతాటిపై ఏకధాటిగా విషయాన్ని నడిపించడం గ్రంథ సంపాదన క్షేత్రంలో అసామాన్యం. ప్రధాన సంపాదకుల వారికి వ్యాఖ్యాతలకు మధ్య 'ఎడిటోరియల్‌సెల్' అనే ప్రక్రియ భారతీయ భాషలలోనే అరుదు. ఇటువంటి కార్యక్రమానికి పూనుకొని ఏకనిష్ఠగా వర్క్‌షాపువలె చివరివరకు పనిచేసిన చాల సందర్భాలు అరుదు. అటువంటి విద్వాంసుల త్రిసభ్య సెల్ పరిశీలనతో మహాభారత వ్యాఖ్యానం పూర్తి అయింది. ఈ సెల్‌లోని సభ్యులు

1. **ఆచార్య సముద్రాల లక్ష్మణయ్య**
2. **డా॥ కె.సర్వోత్తమరావు**
3. **శ్రీమాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు-**

తమ అనుభవ విద్వత్ ప్రతిభలను ధారపోసినారు. వీరికి సంపాదకమండలి సమావేశం ధన్యవాదాలను తెలిపింది.

కృతజ్ఞతలు:

ఈ ప్రణాళిక ఫలప్రదం కావటానికి ఆధికారికమైన తమ ఆమోదాన్ని అందజేసిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన ధర్మకర్తలమండలి అధ్యక్షులకు, పాలకమండలి సభ్యులెల్లరకు కృతజ్ఞతాభివాదములు. లోగడ తి.తి.దేవస్థానం కార్యనిర్వహణాధికారిగా వున్న శ్రీ అజేయ కల్లం, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి ప్రోత్సాహానికి కృతజ్ఞతాభివందనాలు. ఈ మహాగ్రంథం

పూర్తిగా వెలుగు చూడటంలో ముఖ్యకారకులైన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ ఎ.పి.వి.ఎన్. శర్మ ఐ.ఏ.ఎస్., గారి ప్రోత్సాహక పర్యవేక్షణకు కైమోడ్పులు. తి.తి.దేవస్థానం సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారి సాహిత్య ప్రియులూ ఐన శ్రీ ఎన్.ముక్తేశ్వరరావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారు మరింత ప్రోత్సాహం ఇచ్చి ప్రాజెక్టు పనిని వేగవంతం చేశారు. దీనికోసం ప్రతిరోజు నిరంతరాయంగ పని జరిగేటట్లు చూడడమే కాకుండ వారానికొక 'నివేదిక'ను అడిగి తగు మార్గదర్శనాన్ని చేసినవారు ఆయన. వారికి గౌరవాదరాలతో కృతజ్ఞతలు తెలుపటానికి సంతోషిస్తున్నాము.

సంబంధిత విభాగాధిపతిగా, సలహామండలి ఎక్స్ అఫిషియో సభ్యులైన శ్రీ కె.రాంపుల్లారెడ్డి, పౌరసంబంధాధికారి, తి.తి.దేవస్థానం, తిరుపతి- వారికి మరియు ఈ ప్రాజెక్టుకు ప్రత్యక్షంగాను, పరోక్షంగాను సహాయ సహకారాలందించిన తదితర అధికారిగణానికి నమస్సులు. ఈ ప్రణాళిక ద్వారా "వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ భారతము"ను ఆంధ్రావళికి అందజేయటంలో ప్రధాన పాత్ర వహించిన- వ్యాఖ్యాతలు, పై ఉభయ మండలుల (సంపాదకమండలి, సలహామండలి) విద్యావేత్తలకు, ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారికి- నా కృతజ్ఞతాపూర్వక నమోవాకములు.

ఈ కార్యక్రమంలో చేదోడువాదోడుగా ఉంటూ, అన్ని విధాలా సహాయ సహకారాలందించిన ప్రచురణల విభాగమందలి సహోద్యోగులు రీసెర్చ్ అసిస్టెంటు డా॥ కోరాడ రామకృష్ణ, తెలుగు ఉప-సంపాదకులు డాక్టర్ కె.రాధారమణ, డాక్టర్ అల్లాడి సంధ్య, సప్తగిరి పత్రిక కన్నడ ఉప-సంపాదకులు శ్రీ బి.ఎన్.శ్రీనివాసన్ గారలకు, తదితర సిబ్బందికి, ఈ పుస్తకాలను సర్వాంగ సుందరంగా తీర్చిదిద్ది పాఠకులకు తక్కువ వ్యవధిలో అందించడానికి తోడ్పడిన టి.టి.డి. ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ జి.వెంకటేశ్వరరావు గారికి, వారి సిబ్బందికి కృతజ్ఞతలు.

అక్షరాస్యులైన ఆంధ్రులు భారతాన్ని స్వయంగా చదివి అర్థం చేసికోవటానికి ఈ సరళవ్యాఖ్య 'కరదీపిక' కావాలని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారి ఆశయం. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం తొలుదొలుత ప్రచురిస్తూఉన్న ఈ 'వ్యాఖ్యానసహిత కవిత్రయ భారత' ముద్రణలో ఏవైనా నూత్నాంశాలు చేర్చవలసివున్నట్లు అభిప్రాయపడితే సహృదయ సాహితీవేత్తలు వాటిని మాకు తెలియజేయగలరని మనవి.

డా॥ ఎన్. ఎస్.రామమూర్తిగారు ఈ వ్యాఖ్యాన యజ్ఞాన్ని పూర్తిగావించినప్పటికీ పుస్తకాలను చదువరులచేతిలో పెట్టేపనిని భవదీయుడికి వదలినారు. అందరికి పేరుపేరున కృతజ్ఞతలను చెపుతూ, పుస్తకాలను శ్రీ వేంకటేశ్వరుని పాదాలకు పుష్పాలుగా అర్పిస్తున్నాను.

సి.శైలకుమార్
కన్వీనర్
సంపాదకుడు - సప్తగిరి
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

	వ్యాఖ్యాతలు	పర్వాలు, ఆశ్వాసాలు
1.	డాక్టర్ దివాకర్ల వేంకటావధాని	ఆది. ఆశ్వా. 1,2,3
2.	డాక్టర్ జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం	ఆది. ఆశ్వా. 4; శాంతి. ఆశ్వా.1
3.	డాక్టర్ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య	ఆది. ఆశ్వా. 5,6,7,8; సభా. ఆశ్వా 1,2
4.	డాక్టర్ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	ఆరణ్య. ఆశ్వా. 1 నుండి 7 వరకు; భీష్మ ఆశ్వా. 1,2
5.	డాక్టర్ కె. సర్వోత్తమరావు	విరాట. ఆశ్వా 1
6.	డాక్టర్ ఆర్. అనంతపద్మనాభరావు	విరాట. ఆశ్వా. 2
7.	శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం	విరాట. ఆశ్వా. 3; ద్రోణ. ఆశ్వా. 3,4; శల్య. ఆశ్వా.2
8.	డాక్టర్ మేడవరం వేంకటనారాయణశర్మ	విరాట. ఆశ్వా.4
9.	డాక్టర్ కె. రామగోపాలకృష్ణమూర్తి	విరాట. ఆశ్వా.5
10.	డాక్టర్ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 1,2; సౌప్తిక. ఆశ్వా. 1,2
11.	శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 3,4
12.	శ్రీ కవి చెరుకూరి జయచంద్రశాస్త్రి	భీష్మ. ఆశ్వా. 3
13.	డాక్టర్ జి. హరిహరనాథ్	ద్రోణ. ఆశ్వా. 1
14.	డాక్టర్ మల్లెల గురవయ్య	ద్రోణ. ఆశ్వా. 2
15.	డాక్టర్ కె. రాజన్న శాస్త్రి	ద్రోణ. ఆశ్వా. 5
16.	శ్రీ ఏలూరిపాటి అనంతరామయ్య	కర్ణ. ఆశ్వా. 1
17.	డాక్టర్ యస్వీ. రామారావు	కర్ణ. ఆశ్వా. 2
18.	డాక్టర్ మరుపూరి కోదండరామరెడ్డి	కర్ణ. ఆశ్వా. 3
19.	డాక్టర్ పి. వెంకటరాజు	శల్య. ఆశ్వా. 1
20.	డాక్టర్ హెచ్. ఎస్. బ్రహ్మానంద	స్త్రీ. ఆశ్వా. 1,2; అశ్వ. ఆశ్వా 1,2; మౌసల-1; మహా.1; స్వర్గా-1
21.	డాక్టర్ ఎస్. గంగప్ప	శాంతి. ఆశ్వా. 2
22.	డాక్టర్ దావులూరి కృష్ణకుమారి	శాంతి. ఆశ్వా. 3
23.	డాక్టర్ ఆకురాతి పున్నారావు	శాంతి. ఆశ్వా. 4
24.	శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య	శాంతి. ఆశ్వా. 5
25.	డాక్టర్ బేతవోలు రామబ్రహ్మం	శాంతి. ఆశ్వా. 6
26.	డాక్టర్ తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు	అను. ఆశ్వా. 1,2
27.	డాక్టర్ శలాక రఘునాథశర్మ	అను. ఆశ్వా. 3,4
28.	డాక్టర్ ఎమ్. కులశేఖరరావు శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	అను. ఆశ్వా. 5
29.	శ్రీ నాగళ్ల గురుప్రసాదరావు	అశ్వ. ఆశ్వా. 3,4
30.	డాక్టర్ ఎ. నాగభూషణం	ఆశ్ర. ఆశ్వా. 1,2

సంకేతాక్షర సూచి

ఆది.	–	ఆదిపర్వం
సభా.	–	సభాపర్వం
ఆర.	–	ఆరణ్యపర్వం
విరా.	–	విరాటపర్వం
ఉద్యో.	–	ఉద్యోగపర్వం
భీష్మ.	–	భీష్మపర్వం
ద్రోణ.	–	ద్రోణపర్వం
కర్ణ.	–	కర్ణపర్వం
శల్య.	–	శల్యపర్వం
సౌప్తి.	–	సౌప్తికపర్వం
స్త్రీ.	–	స్త్రీ పర్వం
శాంతి.	–	శాంతిపర్వం
ఆను.	–	ఆనుశాసనికపర్వం
అశ్వ.	–	అశ్వమేధపర్వం
ఆశ్ర.	–	ఆశ్రమవాసపర్వం
మౌస.	–	మౌసలపర్వం
మహా.	–	మహాప్రస్థానికపర్వం
స్వర్గా.	–	స్వర్గారోహణపర్వం
సం.	–	భండార్కరు సంస్థవారి సంస్కృతభారతప్రతి
సం.మ.భా.	–	సంస్కృత మహాభారతము
అను.	–	పై ప్రతిలోని అనుబంధాలు
సంపా.	–	ప్రధాన సంపాదకుడు

క.	–	కందపద్యం
వ.	–	వచనం
ఆ.	–	ఆటవెలది
తే.	–	తేటగీతి
సీ.	–	సీసం
ఉ.	–	ఉత్పలమాల
చ.	–	చంపకమాల
మ.	–	మత్తేభవిక్రీడితం
శా.	–	శార్దూలవిక్రీడితం
ఆశ్వా.	–	ఆశ్వాసం
క్రీ.శ.	–	క్రీస్తుశకం
య.	–	యగణం
మ.	–	మగణం
త.	–	తగణం
ర.	–	రగణం
జ.	–	జగణం
భ.	–	భగణం
న.	–	నగణం
స.	–	సగణం
ల.	–	లఘువు
గ.	–	గురువు
అలం.	–	అలంకారం
సం.	–	సంవత్సరం
మొ.	–	మొదలైన

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆశ్రమవాస పర్వము - ద్వితీయాశ్వాసము

శ్రీసంబంధాయుర్గురు। తా సిద్ధిద చరణపద్మ! దాంత్యున్మీల
ద్ధీసద్మ శాంతిసేవ్యా। వ్యాసాది మునీంద్రభావ్య హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= ఐశ్వర్యానికి; సంబంధ= సంబంధించినటువంటివాటియొక్క, (ధన కనకాది సంపదలు); ఆయుస్(ః)= జీవితకాలంయొక్క; గురుతా= ఆధిక్యాన్ని; సిద్ధిద= కలుగజేసేటటువంటి; చరణ పద్మ!= తామరవంటి పాదాలు కలవాడా!; దాంతి= బహిరింద్రియ నిగ్రహంచేత; ఉన్మీలత్= వికసించేటటువంటి; ధీ= బుద్ధి; సద్మ!= నివాసంగా కలవాడా!; శాంతి= అంతరింద్రియ నిగ్రహంచేత; సేవ్యా!= సేవించదగినవాడా!; వ్యాస= వ్యాసుడు; ఆది= మొదలుగా కలిగిన; ముని+ఇంద్ర= మునిశ్రేష్ఠులచేత; భావ్య= భావించబడేవాడా!; హరిహరనాథా!= ఓ హరిహరనాథ స్వామీ!

తాత్పర్యం: ధనకనకాది సంపదలూ, ఆయువులూ అత్యధికంగా సిద్ధింపజేసేటటువంటి పద్మములవంటి పాదాలు కలవాడా! బాహ్యేంద్రియాలను నిగ్రహించగలిగినవారి బుద్ధిలో నివసించేవాడా! అంతరింద్రియాలను నిగ్రహించుకొనటం చేత సేవించదగినవాడా! వ్యాసుడు మొదలైన మహామునులచేత భావించబడేవాడా! హరిహరనాథస్వామీ!

విశేషం: శ్రీయొక్క సంబంధం కలిగిన ఆయుర్గురుత అంటే సంపదలతో కూడిన జీవిత కాలాధిక్యము. జీవితకాలం అధికంగానూ, అంతకాలమూ సంపదలు గలిగే విధంగానూ, శ్రీసంబంధం కలిగినవాడు శ్రీపతి హరి. హరి శ్రీసంబంధిగురుత్వం ఇచ్చేవాడు. మృత్యుంజయుడైన శివుడు లయకారి, కాబట్టి ఆయుర్గురుత, హరుడిస్తాడు. ఇంద్రియ లోలుడుగా బాహ్యదృష్టికి గోచరిస్తూ ఆంతరదృష్టికి ఇంద్రియజేతయై దాంతి గలవాడు హరి. తపోమగ్నుడై అంతర్ముఖత్వంతో శాంతుడైన వాడు హరుడు. ఇటువంటి ఉభయవిధమైన ఏకతత్త్వాన్నే వ్యాసాదిమునీంద్రులు భావించారు. అదే 'హరిహరనాథ' తత్త్వం. 'శాంతి బుద్ధీంద్రియ సన్నివారణ, దాంతి కర్మేంద్రియాల యోగ్య ప్రవృత్తి, అని భార. ఆను.5181.కర్మేంద్రియాలను యోగ్య విషయాలలో ప్రవర్తింపజేయటం 'దాంతి' ఇతర విషయాలలో వివర్తింపజేయటం (బహిరింద్రియ) నిగ్రహం దాంతి.

ధృతరాష్ట్రుని పాలికి నారదుండు మునులతో వచ్చి యత్తపోవనమహిమ చెప్పుట (సం.15-26-1)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె; నట్లు వైచిత్రవీర్యుండు పరమతపోధుర్యుం డయి యుండె; నంత నొక్కనాఁడు నారద పర్వత దేవల మౌంజాయను లమ్మహీనాయకుం జూచువేడ్క నయ్యా శ్రమంబునకుం జనుదెంచిన. 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా!; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయన మహర్షి; జనమేజయునకున్= జనమేజయ మహారాజుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; వైచిత్రవీర్యుండు= (విచిత్రవీర్యుడి కొడుకు) ధృతరాష్ట్రుడు; పరమ+తపస్+ధుర్యుండు+అయి ఉండెన్= గొప్ప తపస్సును తీవ్రంగా ఆచరిస్తూ ఉన్నాడు (శతయూపుడి ఆశ్రమ సమీపంలో) తన ఆశ్రమంలో ఉన్నాడు); అంతన్= ఆ సమయంలో; ఆ+మహీనాయకున్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజును; చూచు+వేడ్కన్=

చూడాలనే కోర్కెతో; ఆ+ఆశ్రమంబునకున్= ధృతరాష్ట్రుడు ఉంటున్న ఆశ్రమానికి; నారద పర్వత దేవల మౌంజాయనులు= నారదుడూ, పర్వతుడూ, దేవలుడూ, మౌంజాయనుడు అనే మునులు; చనుదెంచినన్= రాగా.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! జనమేజయుడితో వైశంపాయన ముని ఈ విధంగా చెప్పాడు. ధృతరాష్ట్రుడు ఆ ప్రకారంగా తీవ్రమైన తపస్సును ఏకాగ్రతతో ఆచరిస్తూ ఉండగా, ఒకరోజు ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని చూడటానికి నారదుడు, పర్వతుడు, దేవలుడు, మౌంజాయనుడు అనే మహర్షులు అతడి ఆశ్రమానికి వచ్చారు.

క. శతయూపుఁడు నయ్యెడకుం । గుతుకంబున వచ్చె; వారిఁ గుంతి వినయ సం
భృతయై యందఱను సమ । ర్చితులుగఁ జేసినఁ బ్రహృష్టచేతసు లగుచున్. 3

ప్రతిపదార్థం: శతయూపుఁడున్= శతయూపుడు కూడా; కుతుకంబునన్= కుతూహలంతో; ఆ+ఎడకున్= ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు; వచ్చెన్= వచ్చాడు; వారిన్= ఆ నారదాదులను; అందఱను= అందరినీ; వినయ సంభృత+ఐ= అణకువతో నిండినదై; కుంతి= కుంతీదేవి; సమ్+అర్చితులుగన్= బాగా పూజించబడినవారినిగా; చేసినన్= చేయగా (నారదాదులనందరినీ అణకువతో పూజించగా); ప్రహృష్ట+చేతసులు= (ఆ నారదాదులు) సంతోషించిన మనస్సు కలవారు; అగుచున్= అవుతూ.

తాత్పర్యం: శతయూపుడు కూడా కుతూహలంతో ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వచ్చాడు. అపుడు కుంతి వాళ్ళనందరినీ సవినయంగా పూజించగా, వాళ్ళు సంతోషించారు.

వ. ధృతరాష్ట్రుకడకుం బోయిన నతండు వినయ సంభ్రమంబులతో వినతుం డైన దీవన లిచ్చి యతని పెట్టించిన దర్భాసనంబుల నాసీనులై యుచిత సల్లాపంబులు సేయుసమయంబున నారదుం డన్నర నాథుతో శతయూప నామధేయుం డయిన ధరాధిపు పితామహుం డగు సహస్రచిత్యుం డను మహారాజు తన పెద్దకొడుకైన శతచిత్యునందు రాజ్యభారం బిడి యియ్యాశ్రమంబునకు వచ్చి తపశ్చరణంబున దుశ్చ్యవన సఖిత్వంబు వడసె; మఱియును బృషధ్రుండును, శైలాలయుండును, బురుకుత్సుండును నిందుఁ దపంబు చేసి యింద్రలోకంబు వడసి రా రాజర్షిసత్తముల నెల్లను నే నీలోకంబున మెలంగుచుండి యియ్యెడం గంటి నయ్యెడం జూచితి; నిది యితరదుష్ప్రాప్యంబయిన పుణ్యప్రదేశంబు; నీకుం గృష్ణద్వైపాయను ప్రసాదంబున నిచ్చట వసియింప సంభవించె' నని పలికి వెండియు. 4

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రుకడకున్= ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు; పోయినన్= వెళ్ళగా; అతండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; వినయ సంభ్రమంబులతోన్= అణకువతోనూ, సంరంభముతోనూ; వినతుండు= నమస్కరించినవాడు; ఐనన్= కాగా; (నారదాదులు) దీవనలు+ఇచ్చి= ఆశీర్వదించి; అతని పెట్టించిన= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు ఏర్పాటు చేయించిన; దర్భాసనంబులన్= దర్భలచేత తయారుచేయబడ్డ ఆసనాలపై; ఆసీనులు+ఐ= కూర్చున్నవారై; ఉచిత సల్లాపంబులు= తగిన సంభాషణలు; చేయు సమయంబునన్= చేసేటప్పుడు (కుశలాదికమైన మాటలు మాటాడుతుండగా); నారదుండు= నారదమహర్షి; ఆ+నరనాథుతోన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో (ఇట్లా అన్నాడు); శతయూప నామధేయుండు+ఐన= శతయూపుడు అనే పేరు కలిగిన; ధరా+అధిపు= రాజుకు; పితామహుండు= తాత; అగు= అయిన; సహస్ర చిత్యుండు= సహస్రచిత్యుడు; అను మహారాజు= అనే పేరుకలిగిన రాజు; తన పెద్దకొడుకు= తన కుమారులలో పెద్దవాడు; ఐన= అయినటువంటి; శతచిత్యునందున్= శతచిత్యుడు అనే వాడిమీద; రాజ్యభారంబు= రాజ్యపాలన బాధ్యతను; ఇడి= ఉంచి; ఈ+ఆశ్రమంబునకున్= ఇపుడు నీవు (ధృతరాష్ట్రుడు) ఉంటున్న ఆశ్రమానికి; వచ్చి= చేరి (ఇక్కడ ఉండి); తపస్+చరణంబునన్= తపస్సు చేయటంవలన; దుశ్చ్యవన= ఇంద్రుడియొక్క; సఖిత్వంబు= మైత్రిని; వడసెన్= పొందాడు;

మఱియును= ఇంకా; వృషధ్రుండును= వృషధ్రుడు అనే పేరుగలవాడు; శైలాలయుండును= శైలాలయుడనే రాజు; పురుకుత్సుండును= పురుకుత్సుడనే అతడు; ఇందున్= ఈ ఆశ్రమంలోనే; తపంబు= తపస్సు; చేసి= ఆచరించి; ఇంద్రలోకంబు= ఇంద్రుడుండే లోకం (స్వర్గం); పడసిరి= పొందారు; ఆ రాజర్షి సత్తములన్= రాజ ఋషులలో ఉత్తములైన వారిని; ఎల్లను= అందరినీ; నేను= నేను (నారదుడు); ఈ లోకంబునన్= భూలోకంలో; మెలంగుచున్+ఉండి= సంచరిస్తూ ఉండి; ఈ+ఎడన్= ఇక్కడ; కంటిన్= చూచాను; ఆ+ఎడన్= ఇంద్రలోకంలోనూ; చూచితిన్= చాచాను; ఇది= నీవు ఉంటున్న ఈ ఆశ్రమం; ఇతర+దుస్+ప్రాప్యంబు= ఇతరుల (సామాన్యుల) చేత పొందరానిది; అయిన= అయినటువంటి; పుణ్యప్రదేశంబు= పవిత్ర స్థలం; ఇచ్చటన్= ఈ ఆశ్రమంలో; వసియింపన్= ఉండే అవకాశం; నీకున్= నీకుకూడా; కృష్ణద్వైపాయను= వ్యాసమహర్షియొక్క; ప్రసాదంబునన్= కరుణవలన; సంభవించెన్= కలిగింది; అని= అనే విధంగా; పలికి= చెప్పి; వెండియున్= తిరిగి (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: నారదాదులందరూ (కుంతిచేసిన అతిథి పూజలకు సంతోషించి) ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు చేరారు. అపుడు ఆ ధృతరాష్ట్రుడు వినయంతోనూ, గౌరవంతోనూ వారికి వంగి నమస్కరించాడు. వారు ధృతరాష్ట్రుడిని ఆశీర్వదించారు. ధృతరాష్ట్రుడు ఏర్పాటు చేయించిన దర్భాసనాలమీద కూర్చున్నారు. కుశలాదికం సంభాషిస్తున్నారందరూ. ఆ సమయంలో నారదుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'పూర్వం శతయూప మహారాజుకు తాత అయిన సహస్రచిత్యుడు అనే (కేకయదేవ) రాజు తన పెద్దకొడుకైన శతచిత్యుడికి రాజ్యభారం అప్పగించి ఈ ఆశ్రమానికి వచ్చి తపస్సుచేసి ఇంద్రుడి మైత్రిని పొందాడు. ఆ తరువాత వృషద్రథుడూ, శైలాలయుడూ (భగదత్తుడి తాత), పురుకుత్సుడూ (మాంధాత కొడుకు) ఈ ఆశ్రమంలోనే తపస్సు చేసి ఇంద్రలోకం పొందారు. నేను భూలోకంలో సంచరించేటప్పుడు ఇక్కడ (ఈ ఆశ్రమంలో వారు తపస్సు చేసికొనటం, అంతకుపూర్వం రాజులుగా పాలనచేయటం) తరువాత ఇంద్రలోకంలోనూ ఆ ఉత్తమ రాజర్షులను ఎరుగుదును. ఈ ఆశ్రమానికి రావటం సామాన్యులకు సాధ్యం కాదు. నీకు కూడా ఈ ఆశ్రమంలో నివసించే అవకాశం వ్యాసుడిదయవలన కలిగింది' అని చెప్పి నారదుడు మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **'ధరణీశ! యిచ్చటి తపమున నీవు నా । నృపుల యట్టుల విశిష్టపుఁ బదంబుఁ**
గందు; నీ తోడన గాంధారియును వచ్చు; । మీకు శశ్రూష యమేయ భక్తిఁ
జేసి కుంతియుఁ బతిఁ జేరంగ నరుగు; న । ప్పాండుభూపతి సురపతి సమీప
ముననుండి యెప్పుడు నినుఁ దలంచు, నతండు । పోఁడిమి సేయఁగలాఁడు నీకు

ఆ. **ధర్మమూర్తి యైన ధర్మసూనుఁడు దన । యాత్మ గాన విదురుఁ డన్నరేంద్రు**
వినుతతనువుఁ దగఁ బ్రవేశించు సంజయుఁ । డతుల నాకలోకగతి వెలుంగు. 5

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఇచ్చటి= అటువంటి మహత్తు కలిగిన ఈ ఆశ్రమంలో ఆచరించిన; తపమునన్= తపస్సువలన; నీవున్= నీవుకూడా; ఆ నృపుల+అట్టుల= సహస్రచిత్యుడు మొదలైన రాజులవలెనే; విశిష్టము+పదంబు= గొప్ప స్థానాన్ని (సద్గతి); కందు(వు)= పొందుతావు; గాంధారియును= గాంధారికూడా; నీతోడన్+అ= నీతోపాటే; వచ్చున్= ఆ ఉత్తమ గతికి (నిన్ను) అనుసరించి వస్తుంది; కుంతియున్= కుంతీదేవికూడా; అమేయభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; మీకున్= మీకు (గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు); శుశ్రూష= సేవ; చేసి= ఆచరించి; పతిన్= భర్త అయిన పాండురాజును; చేరంగన్= పొందటానికి; అరుగున్= వెళ్ళుతుంది; ఆ+పాండుభూపతి= ఆ పాండురాజు; సురపతి= దేవేంద్రుడి యొక్క; సమీపమునన్+ఉండి= చెంత ఉండి; ఎప్పుడున్= నిరంతరమూ; నినున్= నిన్ను; తలంచున్= తలచుకొంటూ ఉంటాడు; అతండు= ఆ పాండురాజు; నీకున్=

నీకు (గాంధారికీ); పోఁడిమి= మేలు; చేయన్+కలాఁడు= కలిగేటట్లు చేస్తాడు; ధర్మమూర్తి= ధర్మమే ఆకారంగా కలవాడు; ఐన= అయినటువంటి; ధర్మసూనుఁడు= ధర్మరాజు; తన+ఆత్మ= తన(విదురుడి) యొక్క యథార్థ రూపం; కానన్= కాబట్టి; విదురుఁడు; ఆ+వర+ఇం(దు= ఆ ధర్మరాజు యొక్క; వినుత+తనువున్= (ప్రశస్తమైన శరీరంలో; తగన్= తగువిధంగా (యోగమార్గంలో); (ప్రవేశించున్= (ప్రవేశిస్తాడు; సంజయుఁడు; అతుల నాకలోక గతిన్= సాటిలేని స్వర్గలోకానికి వెళ్ళటంచేత; వెలుంగున్= (ప్రకాశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అటువంటి ఈ ఆ(శమంలో తపస్సు చేయటంవలన సహ(స్రచిత్యుడు మొదలైన పూర్వపు రాజులవలె నీవూ ఉత్తమమైన గతిని పొందుతావు. గాంధారికూడా నిన్ను అనుసరించి వస్తుంది. మీకు అత్యంత భక్తితో సేవలు చేయటంవలన కుంతికూడా చివరకు తన భర్త పాండురాజు వద్దకు వెళ్ళుతుంది. ఇం(దుడి వద్ద ఉండి ఎప్పుడూ నిన్నే తలచుకొనే పాండురాజు నీకు మేలు చేయగలడు. ధర్మ స్వరూపమైన ధర్మరాజు తన ఆత్మ కాబట్టి విదురుడు ధర్మరాజు శరీరంలో తగువిధంగా (ప్రవేశిస్తాడు. సంజయుడు స్వర్గలోకానికి వెళ్ళి (ప్రకాశిస్తాడు.'

వ. అనిన విని యాంబికేయుండు గాంధారీకుంతీ సమేతంబుగా సంతోషంబు నొందె; నచ్చటియందఱును ట్రీతాత్ములై; రప్పుడు. 6

(ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని నారదుడు చెప్పగా; విని= విన్నవాడై; ఆంబికేయుండు= (అంబిక కొడుకు) ధృతరా(ష్టుడు; గాంధారీ కుంతీ సమేతంబుగాన్= గాంధారితోనూ, కుంతితోనూ కలిసి; సంతోషంబున్= ఆనందాన్ని; ఒందెన్= పొందాడు; అచ్చటి అందఱును= ఇంకా అక్కడ ఉన్న వారందరూ; (ప్రీత+ఆత్ములు= సంతోషించిన మనసుగలవారు; ఐరి= అయ్యారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: నారదు డట్లా చెప్పగా విన్న ధృతరా(ష్టుడు, గాంధారీ, కుంతులతో సహా సంతోషించాడు. ఇంకా అక్కడ ఉన్నవారందరూ కూడా సంతోషించారు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. శతయూపుఁడు నారదుతో। 'నతుల జ్ఞానాభిరామ' యడిగెద నిన్నుం
గుతుకంబున నొక్కటి; నీ। వితతకృపం దెలియఁ జెప్పవే నా' కనుడున్. 7

(ప్రతిపదార్థం: శతయూపుఁడు= శతయూపుడనే రాజర్షి; నారదుతోన్= నారదమహర్షితో (ఇట్లా అన్నాడు); అతులజ్ఞాన+అభిరామ!= సాటిలేని జ్ఞానంతో మనోహరమైనవాడా!; నిన్నున్= నిన్ను; కుతుకంబునన్= కుతూహలం కొద్దీ; ఒక్కటి= ఒకానొక విషయం; అడిగెదన్= అడుగుతాను; నాకున్= నాకు; నీ+వితత+కృపన్= అత్యధికమైన నీదయతో; నీవు; తెలియన్+చెప్పవే= తెలుపవలసింది; అనుడున్= అని శతయూపుడు అనగా.

తాత్పర్యం: శతయూపుడు నారదుడితో 'అన్నీ అందరికంటె ఎక్కువగా తెలిసినవాడా! కుతూహలంకొద్దీ నిన్నొక విషయం అడుగదలచాను దయతో నాకు చెప్పవలసింది' అని పలుకగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. ఆ దేవముని 'నీ యడుగఁ దలంచినది యెయ్యది? యడుగు' మనిన నతం 'డిక్కురుపతి సుగతి గను' నని నిర్దేశించితి; తద్విశేషంబు వినవలతు; వివరింపు' మనుటయు. 8

(ప్రతిపదార్థం: ఆ దేవముని= ఆ దేవతా ఋషి; నీ+అడుగన్+తలంచినది= నీవు నన్ను అడగాలి అనుకొన్నది; ఏ+అది?= ఏది?, ఏమిటి?; అడుగుము= అడుగుము; అనినన్= అని నారదు డనగా; అతండు= ఆ శతయూపుడు; ఈ+కురుపతి= ఈ ధృతరా(ష్టుడు;

సుగతి= శ్రేష్ఠమైన స్థానాన్ని; కనున్= పొందుతాడు; అని= అనే విధంగా; నిర్దేశించితి(వి)= చెప్పావు; తద్+విశేషంబు= సుగతి పొందటానికి సంబంధించిన ఆ విషయం; వినన్+వలతు(న్)= వినగోరుతున్నాను; వివరింపుము= విస్తరించి చెప్పవలసింది; అనుటయున్= అని శతయూపుడు అనగా.

తాత్పర్యం: ఆ దేవర్షి నారదుడు 'నీవు నన్ను ఏమి అడగా లనుకొంటున్నావు? అడుగుము' అన్నాడు. అపుడు శతయూపుడు 'ఈ కురురాజుకు ఉత్తమగతి కలుగుతుందని చెప్పావు. అందుకు సంబంధించిన విశేషాలు వివరించు.' మని అడుగగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

నారదుఁడు శతయూపునితో ధృతరాష్ట్రాదులు సుగతిఁ బొందెడు తెఱంగు చెప్పుట (సం.15-27-8)

సీ. **ఆ సంయమీశ్వరుం డాతని కిట్లను । 'నిచ్చమై నేను మహేంద్రు కడకు**
నరిగి సంభాషణ మాచరించుచు నుండ । నా సభ నిక్కౌరవాధినాథు
వలనివార్తలు పుట్టి యలఘు తపోవృత్తి । నిష్ఠాతిశయము వర్ణించి' రప్పు
డవ్వాసవుఁడు చెప్పె ననఘ! నాతో ముని । జాతుఁడు ధృతరాష్ట్ర జనవిభుండు

తే. **తపము మూఁడేఁడు లొనరించి తాను సతియు । దేహము ల్విడ్చి చని ధనాధీశు చెలిమి**
నతిశయిల్లు దివ్యాభరణాభిరాముఁ । డై విమానవిహార హృష్టాత్ముఁ డగుచు. **9**

ప్రతిపదార్థం: సంయమి+ఈశ్వరుండు= (యతులలో శ్రేష్ఠుడైన) ఆ నారదుడు; అతనికిన్= శతయూపుడితో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనున్= అన్నాడు; అనఘ!= పాప మెరుగనివాడా!; నేను= నేను (నారదుడు); ఇచ్చమైన్= కోరికతో; మహేంద్రు కడకున్= దేవేంద్రుడి వద్దకు; అరిగి= వెళ్ళి; సంభాషణము+ఆచరించుచున్+ఉండన్= మాటలాడుతుండగా; ఆ సభన్= ఆ ఇంద్రసభలో; ఈ+కౌరవ+అధినాథు వలని వార్తలు= ఈ ధృతరాష్ట్రుడికి సంబంధించిన సమాచారం; పుట్టి= ప్రస్తావనకు వచ్చి; అలఘు తపస్+వృత్తి నిష్ఠా+అతిశయము= ధృతరాష్ట్రుడి గొప్ప అయిన తపస్సునందు వర్తిస్తున్న శ్రద్ధయొక్క ఆధిక్యం; వర్ణించిరి= ప్రశంసించారు; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; ఆ+వాసవుఁడు= ఆ ఇంద్రుడు; నాతోన్= నాతో; చెప్పెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; మునిజాతుఁడు= మునివలన జన్మించిన; ధృతరాష్ట్ర జన విభుండు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; మూఁడు+ఏఁడులు= మూడు సంవత్సరాల పాటు; తపము= తపస్సు; ఒనరించి= చేసి; తానున్= తానూ; సతియున్= అతడి భార్యా; దేహముల్= శరీరాలు; విడ్చి= త్యజించి; చని= వెళ్ళి; ధన+అధి+ఈశు= ధనాధిపతి అయిన కుబేరుడియొక్క; చెలిమిన్= స్నేహంతో; దివ్య+ఆభరణ+అభిరాముఁడు+ఐ= గొప్ప ఆభరణాలతో మనోహరుడై; విమాన+విహార+హృష్ట+ఆత్ముఁడు= విమానంలో విహరించటంవలన సంతోషించే మనస్సు కలవాడు; అగుచున్= అవుతూ; అతిశయిల్లున్= వెలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: శతయూపుడితో నారదమహాముని ఇట్లా అన్నాడు. 'ఓ పుణ్యాత్మా! ఒకసారి నేను దేవేంద్రుడివద్దకు వెళ్ళి మాటాడుతుండగా ఆ సభలో ఈ ధృతరాష్ట్రుడి వృత్తాంతం ప్రస్తావనకు వచ్చి, ఇతడి తీవ్రతపోనిష్ఠను అందరూ ప్రశంసించారు. ఆ సందర్భంలో దేవేంద్రుడు నాతో ఇట్లా అన్నాడు. 'ముని శ్రేష్ఠుడైన ధృతరాష్ట్రుడు తపస్సు మూడు సంవత్సరాలు చేస్తాడు. ఆ తరువాత తానూ గాంధారీ తమ శరీరాలు విడిచిపెట్టి, కుబేరుడితో మైత్రి పొంది దివ్యమైన ఆభరణాలు ధరించి, పుష్పకవిమానంలో విహరిస్తూ సంతోషంగా వెలుగుతారు.

క. **అని పాండుని మది ప్రమదం । బునఁ దేలఁగఁ జెప్పె 'ననుడు మోదము ధృతరా**
ష్ట్రుని నెమ్మనమున నిండా । రె; నఖిల జనచిత్తములను బ్రియము దలిర్చెన్. **10**

ప్రతిపదార్థం: పాండునిమది= పాండురాజు హృదయం; ప్రమదంబునన్= సంతోషంతో; తేలఁగన్= తేలిపోయేటట్లుగా; అని= ఆ ప్రకారంగా; చెప్పెన్= ఇంద్రుడు నారదుడితో చెప్పాడు; అనుడున్= అని నారదుడు చెప్పగానే; ధృతరాష్ట్రుని= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; నెమ్మనమునన్= నిండైన హృదయంలో; మోదము= సంతోషం; నిండారెన్= నిండింది; అఖిలజన చిత్తములను= అక్కడ ఉన్న వారందరి మనస్సులోనూ; ప్రియము= ఆమోదం; తలిర్చెన్= చివురించింది.

తాత్పర్యం: పాండురాజు హృదయం సంతోషంతో తేలేవిధంగా ఇంద్రుడు నాతో ఆ విధంగా చెప్పాడు' అని నారదుడనగానే ధృతరాష్ట్రుడి మనస్సు నిండా ఆనందం పొందింది. అక్కడున్న వారందరి మనస్సుల్లోనూ ప్రీతి పల్లవించింది.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడికి కుబేరలోకం సిద్ధిస్తుందనీ సుఖిస్తాడనీ విని పాండురాజు సంతోషించాడు. అంటే పాండురాజుకు ధృతరాష్ట్రుడిపై గల గౌరవాదరాలు ధ్వనిస్తున్నాయి.

వ. ఇట్లు సద్గోష్ఠి నడపి యత్తాపసోత్తము లక్కురుపతిసత్తము నభినందించి యామంత్రణంబు సేసి నిజనివాసంబులకుం జని; రక్కాలంబున. 11

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సత్+గోష్ఠి= సాధుజనులతో సమావేశాన్ని; నడపి= జరిపి; ఆ+తాపస+ఉత్తములు= నారదుడు మొదలైన ఆ మునిశ్రేష్ఠులు; ఆ+కురుపతి సత్తమున్= కురువంశపు రాజులలో ఉత్తముడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; అభినందించి= ప్రశంసించి; ఆమంత్రణంబు+చేసి= వీడుకోలు చెప్పి; నిజ నివాసంబులకున్= తమ తమ స్థానాలకు; చనిరి= వెళ్ళిపోయారు; ఆ+కాలంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సాధుజనులంతా కలిసి మంచి మాటలతో సమావేశం జరిపి, నారదుడు మొదలైన మునివరులందరూ ఆ ధృతరాష్ట్రుడు ఉత్తమ గతులు పొందుతున్నందుకు తత్సాధకంగా తీవ్ర తపస్సు చేస్తున్నందుకూ ప్రశంసలు చేసి వీడ్కోలు చెప్పి తమతమ నివాసాలకు వెళ్ళిపోయారు. ఆ సమయంలో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. పాండుపుత్త్రులు తల్లిఁ బలుమఱుఁ దలఁతురు। వగతురు, ధృతరాష్ట్రువలన సుబల
నందన దెసను మనంబిడి; చింతింతు। రట్ల పౌరులు వంత నారఁ గూరి
'వృద్ధుండు ధృతరాష్ట్రవిభుఁడు సుఖార్హుఁడు। విగతజనం బైన విపినభూమి
నెత్తెఱంగున వసియించు? గాంధారియుఁ। గుంతియు నత్యంత కోమలాంగు

తే. లడవి నుండంగ నెట్లోర్తు రకట! యిట్టి కొడుకులను రాజ్యసౌఖ్యంబు విడిచి యట్లు
సనునె యక్కుంతిభోజుని తనయ? జనని। దొఱఁగిపోవుట కెంత గుందుదురొ వీరు! 12

ప్రతిపదార్థం: పాండు పుత్రులు= పాండురాజు కొడుకులు; తల్లిన్= కుంతిని; పలుమఱున్= అనేక పర్యాయాలు; తలఁతురు= తలచుకొంటూ ఉంటారు; ధృతరాష్ట్రువలనన్= ధృతరాష్ట్రుడిపైనా; సుబలనందన+దెసను= (గాంధార రాజయిన) సుబలుడి కూతురి (గాంధారి) పైనా; మనంబు+ఇడి= తమ మనసులు ఉంచి; వగతురు= (పాండవులు) దుఃఖిస్తూ ఉంటారు; పౌరులును= ప్రజలు సైతం; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; వంతన్= దుఃఖంలో; ఆరన్+కూరి= నిండా మునిగిపోయి; చింతింతురు= విచారిస్తూ ఉంటారు; వృద్ధుండు= ముసలివాడైన; ధృతరాష్ట్ర విభుఁడు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; సుఖ+అర్హుఁడు= సుఖింపదగినవాడు;

విగతజనంబు= మనుష్యులు లేనిది; ఐన= అయినటువంటి; విపినభూమిన్= అడవులలో; ఏ+తెఱంగునన్= ఏ విధంగా; వసియించున్?= ఉంటాడు?; గాంధారియున్= గాంధారీ; కుంతియున్= కుంతీ; అత్యంత కోమల+అంగులు= మిక్కిలి సుకుమారమైన మేనులు కలవారు; అడవిన్= అడవిలో; ఉండంగన్= ఉండటానికి; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ఓర్తురు?= సహించగలరు?; అకట!= అయ్యో!; ఆ+కుంతిభోజతనయ= (కుంతిభోజుడి కూతురు) కుంతి; ఇట్టి= ఇటువంటి; కొడుకులను= పుత్రులను; రాజ్యసౌఖ్యంబున్= రాజ్యాధిపత్యంవలన కలిగే సుఖమూ; విడిచి= వదలిపెట్టి; అట్లు= ఆ విధంగా (అడవులకు); చనునె?= వెళ్లునా? జనని= తమ తల్లి కుంతి; తొఱఁగి= తమను విడిచి; పోవుటకున్= అడవులకు వెళ్ళినందుకు; వీరు= ఈ పాండవులు; ఎంత= ఎంతగా; కుందుదురు+ఒ?= విచారిస్తున్నారో కదా!

తాత్పర్యం: అక్కడ హస్తినాపురంలో పాండవులు తల్లిని చాలాసార్లు తలుచుకొంటూ ఉన్నారు. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను తలుచుకొని దుఃఖిస్తున్నారు. జనులు కూడా మిక్కిలిగా దుఃఖించేవారు. వారు 'ముసలివాడైన ధృతరాష్ట్రుడు ఇప్పుడు సుఖపడవలసినటువంటివాడు. మనుషులే ఉండని అడవులలో ఏ విధంగా ఉండగలడు? గాంధారీ, కుంతీ చాలా సుకుమారలు. అడవులలో ఉండటం ఎట్లా ఓర్చుకొంటారు? ఇటువంటి ఉత్తములైన కొడుకులను, రాజ్యసుఖాలను విడిచిపెట్టి ఆ కుంతి అడవులకు ఎట్లా వెళ్ళిందో! తల్లి తమను విడిచిపోయినందుకు ఈ పాండవులు ఎంతగా విచారిస్తున్నారో!

క. ఆయాసంబున విదురుని। కాయము, సంజయుని మేనుఁ గందక యున్నే?
పోయిరి ధృతరాష్ట్ర మహీ। నాయకుపై భక్తిఁ గాననమున వసింపన్.' 13

ప్రతిపదార్థం: విదురుని కాయము(న్)= విదురుడి శరీరమూ; సంజయుని మేను= సంజయుడి శరీరమూ; ఆయాసంబునన్= (అడవులలో) శ్రమవలన; కందక+ఉన్నే?= నొవ్వకుండా ఉంటాయా?; ధృతరాష్ట్ర మహీనాయకుపైన్= ధృతరాష్ట్ర మహారాజుమీద; భక్తిన్= సేవా భావంతో; కాననమునన్= అడవిలో; వసింపన్= ఉండటానికి; పోయిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడిని సేవించుకొనాలనే ఉద్దేశంతో అరణ్యాలలో ఉండటానికి వెళ్ళారు గానీ, ఆ విదురుడికీ, సంజయుడికీ అడవులలో శ్రమవలన ఒళ్ళు కందిపోకుండా ఉంటుందా?

క. అని యొండొరువులతోడ। న్వనట యెసఁగఁ బలుకుదురు మనంబులఁ గుంతీ
తనయులు మాతృవియుక్తత। కనయము నడలుదురు కౌరవాన్వయముఖ్యా! 14

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; వనట= దుఃఖం; ఎసఁగన్= అతిశయిస్తుండగా; ఒండొరువులతోడన్= ఒకరితో ఒకరు (పరస్పరం); పలుకుదురు= అంటూ ఉంటారు; కౌరవ+అన్వయముఖ్య!= కౌరవవంశంలో పేరుగాంచినవాడా జనమేజయా!; కుంతీ తనయులు= పాండవులు; మాతృ వియుక్తతకున్= తల్లితో కలిగిన ఎడబాటుకు; మనంబులన్= మనస్సులలో; అనయము= అత్యధికంగా; అడలుదురు= అల్లాడిపోతూ ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పౌరులు తమలో తాము దుఃఖంతో మాటాడుతారు. ఓ జనమేజయ మహారాజా! పాండవులు తల్లితో ఎడబాటుకు చాలా అల్లాడిపోతున్నారు. (అన్నాడు వైశంపాయనుడు).

సీ. ధర్మపుత్త్రాదులందఱు నొక్కచో నుండి। ధృతరాష్ట్రు నాతని దేవిఁ బేరు
కొని వారి కొడుకు లెల్లను ద్రుంగి రని, వార। లతి వృద్ధు లెమ్మెయి నడవిఁ గలిసి

యున్నా రనియు, నింక నెన్నాళ్ళు లుండెడి। గొంతి వనంబునఁ గూరఁ దినుచు?.

ననియును, బంధుల నదయతఁ దునిమితి। మలుక ధైర్యంబున నడఁప మైతి

తే. మనియు, నభిమన్యు వీరుని నతని తమ్ముఁ। గుఱ్ఱలను గర్ణునాఅడిఁ గోలుపోయి

యొంటి వడితి మనియుఁ, గడు నుమ్మలంపు। మాట లాడుదు ర్పరిజనుల్ మఱుఁగుచుండ. 15

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపుత్ర+ఆదులు= ధర్మరాజు మొదలైన వారు; అందఱున్= అందరూ; ఒక్కచోన్= ఒక చోట; ఉండి; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్రుడినీ; ఆతని, దేవిన్= అతడి భార్యఅయిన గాంధారినీ; పేరుకొని= పేర్కొని; వారి, కొడుకులు+ఎల్లను= వారి కుమారులైన దుర్యోధనాదులందరూ; త్రుంగిరి= మరణించారు; అని; వారలు= ఆ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు; అతి వృద్ధులు= బాగా ముసలివాళ్ళు; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; అడవిన్= అడవిలో; కలిసి= కలిసిపోయి; ఉన్నారు= జీవిస్తూ ఉన్నారు; అనియున్= అనుచూ; గొంతి= (తమ తల్లి) కుంతి; కూరన్= కంద మూలాలు; తినుచున్= ఆహారంగా తీసికొంటూ; వనంబునన్= అడవిలో; ఇంకన్= ఇంకా; ఎన్నాళ్ళు= ఎంతకాలం; ఉండెడిన్= ఉంటుంది; అనియును= అంటూ; బంధులన్= చుట్టాలను; అదయతన్= జాలిలేకుండా; తునిమితిమి= చంపేశాం; అలుకన్= కోపాన్ని; ధైర్యంబునన్= నిర్వికారచిత్తంతో; అడఁపము+ఐతిమి= అణచివేయలేకపోయాము; అనియున్= అనీ; వీరునిన్= వీరుడైన; అభిమన్యున్= అభిమన్యుడిని; అతని తమ్ముఁ గుఱ్ఱలను= అభిమన్యుడికి తమ్ముళ్ళయిన ద్రౌపది కొడుకులు ఉపపాండవులను; ఆఱడిన్= అపకీర్తి కరంగా; కర్ణున్= కర్ణుడిని; కోలుపోయి= పోగొట్టుకొని; ఒంటి+పడితిమి= ఏకాకులం అయినాం; అనియున్= అంటూ; కడున్= మిక్కిలి; ఉమ్మలము+మాటలు= దుఃఖపు మాటలు; పరిజనుల్= సేవకులు; మఱుఁగుచున్+ఉండన్= దుఃఖిస్తూ ఉండగా; ఆడుదుర్= అంటూ ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మొదలైన వారినందరినీ ఒకచోటికి చేర్చి అక్కడి పరిజనులంతా దుఃఖిస్తుండగా ధృతరాష్ట్రుడినీ, గాంధారినీ, తలచుకొని ఇట్లా శోకాలాపాలు చేసేవారు. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల కొడుకులు అందరూ మరణించారు. ఈ పండు ముసలి ప్రాయంలో అడవి పాలయ్యారు. కుంతీదేవి కూరలు తిని కడుపు నింపుకొంటూ అడవులలో ఇంకా ఎన్నాళ్ళు ఉంటుందో-నిర్దాక్షిణ్యంగా బంధువులను చంపివేశాం. కౌరవులమీది కోపాన్ని ధైర్యంతో అణచు కోలేకపోయాము. అపకీర్తికరంగా పరాక్రమవంతుడైన అభిమన్యుడినీ, అతడి సోదరులనూ, కర్ణుడినీ పోగొట్టుకొని ఏకాకులమైనాం.

విశేషం: 'పరిజనులు మఱుఁగుచుండ' పాండవులు అనుకొంటున్న మాటలు వాటివెనక విచారం చూసేవారికి కూడా దుఃఖం కలిగించేంతటి విస్తారంగా ఉన్నదని భావం.

వ. ఇ ట్లనుదినంబును ఘన చింతాక్రాంతులై యలంత నొందుదురు. 16

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనుదినంబును= ప్రతిరోజూ; ఘన= చింతా; ఆక్రాంతులు= అత్యధికమైన విచారానికి లోబడినవారు; ఐ= అయి; అలంతన్= అలసటను; ఒందుదురు= పొందుతున్నారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రతిరోజూ పాండవులు అత్యంతదుఃఖంవలన బడలిపోతూ ఉన్నారు.

చ. విదురుని సంజయుం దలఁచి వేదనఁ బొందుదు; రట్లు నెవ్వగల్

హృదయముఁ గుందఁజేయఁ జెలువేది మనోజ్ఞము లైన భోగముల్

వదలి వినోదముల్ సలుపు లాలసతం బెడఁబాసి రాజ్యసం

పద నరయం దలం పెడలి పాడఱి యుండుదు, రేమి సెప్పుదున్! 17

ప్రతిపదార్థం: విదురునిన్= విదురుడిని; సంజయునిన్= సంజయుడినీ; తలఁచి= తలచుకొని; వేదనన్= విచారాన్ని; పొందుదురు= పొందుతుంటారు; అట్లు= ఆ విధంగా; నెవ్వగల్= సంపూర్ణ (నెఱ)మైన విచారాలు; హృదయమున్= తమ తమ మనసులను; కుందన్+చేయన్= క్రుంగిపోయేటట్లు చేస్తుండగా; చెలువు+ఏది= తేజస్సు నశించి; మనోజ్ఞములు+ఐ= తమ మనసులకు ఇష్టమైనటువంటి; భోగముల్= అనుభవాలను; వదలి= విడిచిపెట్టి; వినోదముల్= ఆనందం కలుగజేసే పనులు; చలుపు= చేయాలి అనే; లాలసతన్= కోర్కెను; పెడన్+పాపి= పూర్తిగా వదలిపెట్టి; రాజ్య సంపదన్= సామ్రాజ్యపు సిరులను; అరయన్= చూసే; తలంపు= ఆలోచన; ఎడలి= తొలగి; పాడఱి= తమకు యోగ్యమైన స్థితి నశించి; ఉండుదురు= ఉంటారు; ఏమి= (జనమేజయా!) వారి స్థితిని గురించి= ఏమని; చెప్పుదున్!= చెప్పగలను!

తాత్పర్యం: విదురుడిని, సంజయుడిని తలచుకొని పాండుకుమారులు విచారించేవాళ్ళు. ఆ విధంగా సంపూర్ణంగా దుఃఖాలు మనసును క్రుంగదీస్తుంటే తేజోహీనులైనారు. తమకు ఇష్టమైన సుఖాలు విడిచిపెట్టారు. వేడుకలపై కోరికనే వదలివేశారు. రాజ్యం మీద ఆలోచన కూడా తొలగిపోయింది. తమకు అర్హమైన స్థితిని పోగొట్టుకొని ఉన్నారు. ఆ దుస్థితిని ఏమని చెప్పేది జనమేజయా!

విశేషం: వగలలో నెఱతనంవలన పాండవులలో 'రాజతేజం' పోయింది. హృదయం కూడా వ్యథ (మానసిక) ఆంతరంగికం కాగా చెలువేదటం - కాంతిహీనులు కావటం శారీరకం బాహిరమైనది. రాజభోగాలు తమ మనసుకు నచ్చినవికూడా విడిచిపెట్టారు. 'న రాజ్యే న చ నారీషు' అని మూలంలో కొంతవాచ్యంగా ఉన్న స్త్రీ సుఖం ఇక్కడ మనోజ్ఞాలైన భోగాలలో చేరి గూఢంగా వ్యక్తం చేయబడటం మనోజ్ఞం. నిద్రాది సుఖాలు (27.14) త్యజించారు. రాజ్య సంపదనరయం దలంపెడలి' యుద్ధంచేసి రాజ్యం సంపాదించుకొన్నారు కాని (తామెంతో ఆశపడిన తల్లి రాజ్యసుఖాలకు దూరం కావటంవలన) రాజ్యంపై పాండవులకు మక్కువ పోయింది. తన వారికి ఉపయోగించని రాజ్యం తమకూ అనవసరం అన్నట్లుగా అయింది. 'న వేదాధ్యయన 'సంప్రీతిః) అనే మూలం ఇట పరిహరించటం విశేషం. రాజ్యసుఖాదులలో తృప్తి లేదన్న మూలం కంటె ఆ భోగాలే త్యజించారన్న తెలుగులో ప్రత్యేకత ఉన్నది. రాజ్యంపై కూడా తలపు లేకుండా అన్ని సుఖాలూ వదలివేయటంవలన (దుఃఖంచేత కాంతివిహీనులు కావటంవలన పాండవులు రాజులుగా కనబడలేదు. రాజకార్యాలు చూడటం లేదు (29,2,3) 'పాడఱి (నష్టసంజ్ఞాః) యుండుదురు. మొత్తమ్మీద ఉన్నారు. అర్హస్థితి మాత్రం కాదు (29.4) ఏమి చెప్పుదున్ అనే మాట పాండవుల విచారం మాటలలో చెప్పటానికి వీలులేనంత అధికం అని కథకుడి (వైశంపాయనుడి) తాత్పర్యం. దానితో ముగింపు ఇంక నేను చెప్పలేను అనే అంశం నిరూపిస్తున్నట్లుగా ఉండటం విశేషం.

క. ద్రౌపదియు సుభద్రయు సం। తాపం బందుదురు; పాండుతనయులు దలరన్

భూపాల భవజ్జనకుని। చూ పందఱ మానసముల శోకము నదుమున్. 18

ప్రతిపదార్థం: పాండుతనయుల్= పాండురాజు కొడుకులు; తలరన్= దుఃఖిస్తుంటే; ద్రౌపదియున్= ద్రౌపదీ; సుభద్రయున్= సుభద్రా; సంతాపంబు= విచారం; అందుదురు= పొందుతుంటారు; భూపాల!= జనమేజయ రాజా!; భవత్! జనకుని= నీకు తండ్రి అయిన పరీక్షిత్తుడిని; చూపు= చూసికొనటం అనేది; అందఱ= పాండవులూ, ద్రౌపదీ, సుభద్రా మొదలైనవారందరి యొక్క; మానసముల= మనసులలో ఉన్నటువంటి; శోకము= విచారాన్ని; అదుమున్= అణచిపెట్టుతుంది.

తాత్పర్యం: పాండవుల విచారం ఇంకా అధికమయ్యేటట్లుగా ద్రౌపదీ, సుభద్రా బాధపడేవారు. ఓ జనమేజయ మహారాజా! నీ తండ్రి అయిన పరీక్షిత్తును చూచికొంటూ అందరూ మనసులో బాధ అణచుకొనేవారు.

విశేషం: (అభిమన్యు) అతని తమ్ముగుఱ్ఱలను (15.వ) తలచుకొనటంవలనను ద్రౌపదీ, సుభద్రలు (హతపుత్రులు) కుంతీ ప్రభృతులను గురించి విచారిస్తుంటే - అది పాండవులను ఇంకా బాధించేది. పరీక్షిత్తు వంశాంకురం. పాండవ వంశం నిలబడవలసింది పరీక్షిత్తు ఒక్కడివలననే. పరీక్షిత్తును అందరూ ప్రేమగా చూసేవారు. ఇంతవిచారం ఉన్నా వాళ్ళందరూ ఇంకా రాజ్యాన్ని అంటిపెట్టుకొని ఉండటానికి కారణం పరీక్షిత్తే. అందువలననే క్రమంగా ఇపుడు జనమేజయుడు 'భూపాలుడైనాడు. శోకము నదుమున్' మనవడిపై ప్రేమ కూడా (ఇంతమందికి) శోకాన్ని అణచిపెట్టబడ్డ శోకం (కుంతీ ప్రభృతులు స్మరణకు వచ్చిన సమయాలలో) ఉబికి అధికమవుతుందని 'అదుము' శబ్దం వ్యక్తం చేస్తుంది.

ఆ. **పరమధీరు లైన పాండుతనూభవు। లిట్లు ధైర్యసార మెడలి వికల**
బుద్ధు లగుచు నుండి పోవం గడంగి ర। య్యంధనృపతిఁ జూడ నధిపముఖ్య! 19

ప్రతిపదార్థం: అధిపముఖ్య!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా జనమేజయ మహారాజా!; పరమ ధీరులు+ఐ= ఉత్కృష్టమైన ధైర్యం కలిగినవారై; పాండుతనూభవులు= పాండురాజు కొడుకులు; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; ధైర్యసారము= ధైర్యంయొక్క గొప్పతనాన్ని; ఎడలి= (తొలగి) కోలుపోయి; వికల బుద్ధులు= కలతచెందిన బుద్ధి కలిగినవారు; అగుచున్+ఉండి= అయి; ఆ+అంధనృపతిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; చూడన్= చూడటానికి; పోవన్= పోయేటందుకు; కడంగిరి= పూనుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! అత్యధిక ధైర్యం కలిగిన పాండవులు ఈ విధంగా ఉత్తమ ధైర్యం కోల్పోయి సరిగా లేని మనసులతో ఉండి, గ్రుడ్డివాడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని చూచేందుకు వెళ్ళటానికి పూనుకొన్నాడు.

విశేషం: 'పరమధీరులకు కూడా ధైర్య సారం పోవటం అనేది వారికి ధృతరాష్ట్రాదులపై ఉన్న ఆత్మీయతను వ్యక్తంచేస్తుంది. ధృతరాష్ట్రుడు 'అంధనృపతి' చూపులేనివాడు కాబట్టి ఆయనను చూడన్ బయలుదేరారు. ఆ నృపతి అంధుడు కాబట్టి తమ తల్లికంటె ధృతరాష్ట్రుడిని చూడటంలో ప్రాధాన్యం. గాంధారీ ప్రభృతులకూ (అంధ) నృపతి ఉపలక్షకం.

వ. **అట్టియెడ సహదేవుండు పాండవాగ్రజునకుం బ్రణమిల్లి భరితవినయుం డై. 20**

ప్రతిపదార్థం: అట్టియెడన్= ఆ సమయంలో; సహదేవుండు= సహదేవుడు; పాండవ+అగ్రజునకున్= ధర్మరాజుకు; ప్రణమిల్లి= నమస్కారం చేసి; భరిత వినయుండు+ఐ= నిండా అణకువ కలవాడై (ఇట్లా అన్నాడు.)

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సహదేవుడు ధర్మరాజుకు ప్రణామంచేసి వినయంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **'ఏను మును చెప్ప వెఱచితిఁ। గాని యధిప! గొంతిఁ జూడఁగా జను టర్హం**
బైన పని; యింత కేదెస। దా నొందునొ విపినవాస దౌస్థిత్యమునన్? 21

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; ఏను= నేను; మును= ముందుగా; చెప్పన్= చెప్పటానికి; వెఱచితిన్+కాని= సంకోచించాను కాని; గొంతిన్= కుంతిని; చూడఁగాన్: చూడటంకొరకు; చనుట= అడవులకు వెళ్ళటం; అర్హంబు+ఐన పని= తగిన కార్యం; ఇంతకున్=ఇప్పటికే; విపిన+వాస దౌస్థిత్యమునన్= అరణ్యాలలో నివసించటంవలన కలిగిన దురవస్థల మూలంగా; తాను= ఆ కుంతి; ఏదెసన్= ఎటువంటి స్థితి; ఒందునొ?= పొందిందో?

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! నేను ముందే చెప్పటానికి సంకోచించాను గానీ కుంతిని చూడటానికి మనం అడవులకు వెళ్ళటం ఉచితమైన కర్తవ్యం. అరణ్యావాసపు శ్రమవలన కుంతి ఇప్పటికే ఏ స్థితిలో ఉన్నదో. (దుష్థ్సితి యొక్క భావార్థక రూపం దౌస్థ్సిత్యము)

తే. **గొంతి ప్రాణంబుతో నుండఁ గురువరేణ్య! । యచ్చటికిఁ జని యొకమరి యమ్మహాను**
భావ దర్శింప వలవదె? బావ నప్ప । ననుసరించుచు నెట్లున్న యదియొ సాధ్వి! **22**

ప్రతిపదార్థం: కురువరేణ్య!= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా!; గొంతి= కుంతి; ప్రాణంబుతోన్+ఉండన్= బ్రతికి ఉన్నప్పుడే; ఒకమరి= ఒక పర్యాయం; అచ్చటికిన్= అడవికి; చని= వెళ్ళి; ఆ+మహానుభావన్= ఆ ఉత్తమురాలిని; దర్శింపన్= చూడటం; వలవదె?= తగదా?; సాధ్వి!= మంచి నడవడికల స్త్రీ (కుంతి); బావన్= బావగారి (ధృతరాష్ట్రుడినీ; అప్పన్= అక్కగారి (గాంధారి)నీ; అనుసరించుచున్= వెంట ఉండి; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ఉన్న+అదియొ!= ఉన్నదో!

తాత్పర్యం: కురువంశశ్రేష్ఠుడా! కుంతి ప్రాణాలతో ఉన్నప్పుడే ఒకసారి అడవికి వెళ్ళి ఆ మహాత్మురాలిని చూడటం ధర్మం. సాధువర్తనం కలిగిన కుంతి అక్క బావలను అనుసరిస్తూ నడుచుకొంటూ ఇప్పుడు ఎట్లా ఉన్నదో?

క. **ధృతరాష్ట్రుఁడు గాంధారియు । నతిమృదులాంగకులు వల్కలాజినధరులై**
వ్రతచర్యల వన్యాహా । రత నలఁగుచు నున్నవారు రాజవరేణ్యా! **23**

ప్రతిపదార్థం: రాజవరేణ్యా!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా!; ధృతరాష్ట్రుఁడున్= ధృతరాష్ట్రుడూ; గాంధారియున్= గాంధారీ; అతి మృదుల+అంగకులు= మిక్కిలి సుకుమారం అయిన శరీరం కలవారు; వల్కల+అజినధరులు+ఐ= నారబట్టలు, మృగచర్మాలు ధరించినవారై; వ్రతచర్యలన్= వ్రతాలను ఆచరించటంచేత; వన్య+ఆహారతన్= అడవులలో లభించే కాయలు దుంపలు మొదలైనవి ఆహారంగా తీసికొనటంచేత; నలఁగుచున్= బాధపడుతూ; ఉన్నవారు= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: రాజా! ధృతరాష్ట్రుడూ, గాంధారీ చాలా సుకుమారులు. నారబట్టలు, మృగచర్మాలూ ధరించి, వివిధ వ్రతాలు ఆచరిస్తూ, కాయలు దుంపలు తీసికొంటూ చాలా నలిగిపోయి ఉన్నారు.

ఉ. **వారలఁ జూడఁ బోఁ దగు నవశ్యము దుర్దశ పుట్టకుండ మున్**
మీ'రని చెప్ప నప్పుడు సమీపమునం జెవి దార్చి నెవ్వగం
గూరుచు నున్న ద్రౌపది యగుం గరణీయము బంధు దుఃఖ సం
తారక! మీకు నీతఁ డుచితంబుగఁ జెప్పిన కార్య మెమ్మెయిన్. **24**

ప్రతిపదార్థం: దుర్దశ= కష్టమైన స్థితి; పుట్టక+ఉండన్= కలగకుండా; మున్= ముందుగానే; వారలన్= ఆ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను, కుంతిని; చూడన్= చూడటానికి; మీరు; అవశ్యము= తప్పకుండా; పోన్= అడవికి వెళ్ళటం; తగున్= మంచిది; అని= అనే విధంగా; చెప్పన్= సహదేవుడు ధర్మరాజుతో చెప్పగా; సమీపమునన్= అక్కడికి దగ్గర్లో; చెవి తార్చి= చెవి ఉంచి; నెవ్వగన్= సంపూర్ణమైన శోకంతో; కూరుచున్= మునుగుతూ; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ద్రౌపది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో (ఇట్లా అన్నది); బంధు దుఃఖ సంతారక!= బంధువులను విచారంనుండి దాటించేవాడా! ధర్మరాజా!; ఉచితంబుగన్= తగు విధంగా; ఈతఁడు= ఈ సహదేవుడు; మీకున్= తమతో; చెప్పిన కార్యము= చెప్పినటువంటి పని; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా నైనా; కరణీయము= చేయదగినది; అగున్= ఔతుంది.

తాత్పర్యం: ఆ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు ఇంకా కష్టదశ రాకుండా ముందుగానే వారిని చూడటానికి మీరు తప్పకుండా అడవికి వెళ్ళటం మంచిది' అని సహదేవుడు ధర్మరాజుతో చెప్పగా, దుఃఖంలో మునిగి అటువైపొక చెవి వేసి ఉంచిన ద్రౌపది అప్పుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నది; 'బంధువుల దుఃఖాన్ని నిర్మూలించేవాడా! సహదేవుడు మీకు చెప్పింది యుక్తం. ఏ విధంగానైనా తప్పకుండా ఇతడు చెప్పినట్లు చేయటం యుక్తం.

తే. గొంతి కోడండ్రు రెల్లను గురువరేణ్య! । యెత్తినడుగుల నున్నవా రత్తపస్వి
నీ వరిష్ఠ దర్శింపంగఁ బోవఁ గోరి । యనియె నట్టు లయ్యిరువురు నాడుటయును. 25

ప్రతిపదార్థం: కురువరేణ్య!= కురువంశ శ్రేష్ఠుడా ధర్మరాజా!; గొంతి కోడండ్రురు= కుంతీదేవి కోడళ్ళు (ద్రౌపది, సుభద్ర మొదలైనవారు); ఎల్లను= అందరూ; ఆ+తపస్వినీ వరిష్ఠన్= తాపసులలో శ్రేష్ఠురాలైన ఆ కుంతీదేవిని; దర్శింపంగన్= చూడటానికి; పోవన్= అరణ్యాలకు వెళ్ళటం; కోరి= అభిలషించి; ఎత్తిన+అడుగులన్= ప్రయాణానికి సిద్ధమై; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; అనియెన్= అన్నది ద్రౌపది; ఆ+ఇరువురు= సహదేవుడు, ద్రౌపదీ; అట్టులు= ఆ విధంగా; ఆడుటయును= పలికిన వెంటనే.

తాత్పర్యం: కురుశ్రేష్ఠుడా! తాపసులలో ఉత్తమురాలైన ఆ కుంతిని చూడటానికి పోవాలనే కోరికతో ఆవిడ కోడళ్ళం అందరమూ, ప్రయాణానికి సిద్ధంగా ఉన్నాం' అన్నది ద్రౌపది. సహదేవుడూ, ద్రౌపదీ ఇద్దరూ కూడా ఆ విధంగా చెప్పటంతో వెంటనే. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

పాండవులు బంధుసహితంబుగా ధృతరాష్ట్రుఁ జూడఁబోవుట (సం. 15-29-18)

వ. అమ్మానవనాథుండు కాననగమనంబు నిశ్చయించి పడవాళ్ళం బలిపించి 'ధృతరాష్ట్రు దర్శింపఁ బోద; మనతి బహుళంబును బ్రధాన చతురంగ సముదీర్ణ భంగికంబునుం గా బలంబుల సమకట్టుం; డందలంబులునుం బాటబండ్లునుం గాఁ బెక్కాయితంబులు సేయుం; డనేక శకటంబులుం, బటకుటీరప్రకరంబును, నానావిధ భక్ష్య భోజ్యంబులునుం గొనివచ్చునట్లుగా నిపుణ పరిచారకుల నియమింపుండు; పౌర జనంబు లారాజుం జూచువేడ్కనెవ్వరు వచ్చినను వారల యోగక్షేమంబు లరసి సురక్షితంబుగా నడపింపం దగువారి నియోగింపుం; డెల్లి పయనం బని చాటింపుం' డని పనిచిన వార లట్లు చేయ మఱునాఁడు యుయుత్సునిం గృపాచార్యుని ధౌమ్యుని రావించి 'మీరు పురరక్షణంబునకు నిలువుం' డని యత్యాదరంబునం జెప్పి. 26

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మానవనాథుండు= ఆ ధర్మరాజు; కాననగమనంబు= అడవులకు ప్రయాణం; నిశ్చయించి= నిర్ణయం చేసి; పడవాళ్ళన్= వివిధ సేనాపతులను; పిలిపించి= కబురుచేసి రప్పించి; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; దర్శింపన్= చూడటంకొరకు; పోదము; అనతి బహుళంబును= మరీ ఎక్కువ గాకుండా; ప్రధాన చతురంగ సముదీర్ణ భంగికంబునున్= ప్రశస్తమైన రథ, గజ, తురగ, పదాతి రూపమైన నాలుగంగాల గొప్ప విన్యాసం; కాన్= అయ్యేవిధంగా; బలంబులన్= సైన్యాలను; సమకట్టుండు= సిద్ధం చేయండి; అందలంబులునున్= పల్లకీలు; బాటబండ్లును= ఎడ్లబండ్లూ; కాన్= అయ్యే విధంగా; పెక్కు= వివిధాలైన వాహనాలు; అయితంబులు= సిద్ధం; చేయుండు= చేయండి; అనేక శకటంబులున్= అధికంగా (సరుకుల) బండ్లు; పటకుటీర ప్రకరంబులును= గుడారాల సమూహాలు; నానావిధ భక్ష్య భోజ్యంబులును= పలురకాలైన పిండివంటలు, ఇంకా తినే పదార్థాలును; కొనివచ్చునట్లునున్= తీసికొనివచ్చేవిధంగా; నిపుణ పరిచారకులన్= నేర్పుకలిగిన సేవకులను; నియమింపుండు= ఏర్పాటు చేయండి; ఆ రాజున్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజును; చూడన్= చూడాలనే; వేడ్కన్= కోరికతో; పౌరులు= పురజనులు; ఎవ్వరు= ఎవ్వరైనా; వచ్చినను= వస్తే;

వారల= ఆ పౌరులయొక్క; యోగక్షేమంబులు= ఉన్నత స్థితినీ దాని రక్షణాన్నీ; అరసి= జాగ్రత్తగా చూస్తూ; సురక్షితంబుగాన్= ప్రమాదం లేకుండా; నడపింపన్= తీసికొని వెళ్ళటానికి; తగువారిన్= సమర్థులైనవారిని; నియోగింపుండు= ఏర్పాటు చేయండి; పయనంబు= ప్రయాణం; ఎల్లి= రేపే; అని= అనేవిధంగా; చాటింపుండు= (ప్రజలకు) తెలియజేయండి; అని= అని చెప్పి; పనిచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; వారలు= ఆ సేనాపతులు; అట్లు= ధర్మరాజు చెప్పిన ప్రకారంగా; చేయన్= చేయగా; మఱునాఁడు= మరుసటిరోజు; యుయుత్సునిన్= ధృతరాష్ట్రుడి (వైశ్యకు) కొడుకు యుయుత్సుడిని; కృపాచార్యునిన్= కృపుడిని; ధౌమ్యునిన్= తమ పురోహితుడైన ధౌమ్యుడిని; రావించి= పిలిపించి; మీరు= మీరందరూ; పురరక్షణంబునకున్= రాజధానిని కాపాడటానికి; నిలువుండు= ఇక్కడే ఉండండి; అని; అతి+ఆదరంబునన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; చెప్పి= వారితో చెప్పి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అడవికి వెళ్ళటానికి నిర్ణయించి సేనాపతులను పిలిపించి 'మనం ధృతరాష్ట్రుడిని చూడటానికి పోదాం. మీరు మరీ ఎక్కువ కాకుండా రథ గజ తురగ పదాతి దళాలను సిద్ధం చేయండి. పల్లకీలు, ఎడ్లబండ్లు అధికంగా ఏర్పాటు చేయండి. ఇంకా ఇతర వాహనాలు పెక్కు గుడారాలూ, రకరకాల పిండివంటలు, ఇతరమైన తిండ్లు తీసికొనిరావటానికి నేర్పుకలిగిన సేవకులను నియమించండి. ధృతరాష్ట్రుడిని చూడాలనే కోర్కెతో పురజనులు ఎవరు వచ్చినా వారికి ఏ విధమైన ఇబ్బంది లేకుండా సౌకర్యాలను జాగ్రత్తగా చూచి నడిపించగలిగినవారిని ఏర్పాటు చేయండి. 'రేపే ప్రయాణం అని చాటించండి' అని ధర్మరాజు ఆజ్ఞాపించగా ఆ సేనాపతులు ఆ ప్రకారమే అన్ని ఏర్పాట్లు చేశారు. ధర్మరాజు ఆ మరునాడు యుయుత్సుడిని, కృపాచార్యుడిని, తమపురోహితుడు ధౌమ్యుడిని పిలిపించి మిక్కిలి ప్రేమతో తాములేని సమయంలో నగరం రక్షించటంకొరకు ఇక్కడే ఉండండి అని వారికి చెప్పి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **ఏనికగములతో నేతెమ్ము నీ వని । బాహుదర్పోజ్జ్వలుఁ బవనతనయుఁ**
దేరులగమి చెలువారు నీచే నని । దేవసమాను గాండీవధరుని,
గుఱ్ఱపు దళముల కొమరు వీ కలవడు । నని చారుతను మనోహారు నకులుఁ
గాల్బల మమరు నీ కలిసి వచ్చుట నని । సన్నుతచేష్టితుఁ బిన్నతమ్ముఁ

తే. **బనిచె; వార లమ్మెయిఁ దూర్య నినద మెసఁగ । నాతపత్రావళి ధ్వజవ్రాత కలిత**
రత్నరోచులు రోదోంతరంబు నిండ । నరుగుదెంచిరి వైభవ మతిశయిల్ల. 27

ప్రతిపదార్థం: బాహు దర్ప+ఉజ్జ్వలున్= భుజాల నిరంకుశ బలంతో ప్రకాశించే; పవన తనయున్= భీముడిని; నీవు; ఏనిక గములతోన్= ఏనుగుల బలంతో; ఏ+తెమ్ము= రావలసింది; అని= అని చెప్పి; పనిచెన్= నియోగించాడు; దేవసమానున్= దేవతలతో సమానుడైన; గాండీవధరునిన్= అర్జునుడిని; నీచేన్= నీవలన; తేరులగమి= రథ సమూహం; చెలువారు= శోభిస్తుంది; అని; చారుతను మనోహారున్= అందమైన శరీరంచేత మనసులను హరించేవాడు అయిన; నకులున్= నకులుడిని; నీకున్= నీకు; గుఱ్ఱపు దళములు= తురంగబలంయొక్క; కొమరు= పద్ధతి; అలవడున్= సాధ్యమౌతుంది; అని; సత్+మత చేష్టితున్= సాధుజనంచేత ప్రశంసించబడే; పిన్న తమ్మున్= చిన్న తమ్ముడు సహదేవుడిని; నీ కలసి వచ్చుటన్= నీతో కలిసి రావటంవలన; కాల్బలము= పదాతి దళం; అమరున్= ఒప్పుతుంది; అని; పనిచెన్= నియోగించాడు; వారలు= భీమ, అర్జున, నకుల, సహదేవులు; ఆ+మెయిన్= ధర్మరాజు నియమించిన ప్రకారంగా; తూర్య నినదము= ఢక్క మొదలైన వాద్యాల ధ్వనులు; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; ఆతపత్ర= గొడుగులు; ఆవళి= వరుసతోను; ధ్వజ= పతాకలు; వ్రాత= సమూహంతోను, కలిత= కూర్పబడి ఉన్న; రత్న= రత్నాల; రోచులు= కాంతులు; రోదస్+అంతరంబు= భూమి ఆకాశాల నడిమి ప్రదేశం అంతా; నిండన్= నిండగా; వైభవము= రాచరికం; అతిశయిల్లన్= ప్రకాశిస్తుండగా; అరుగుదెంచిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు బాహుబలంచేత ప్రశస్తి పొందిన భీముడిని గజబలంతో కలిసి రమ్మన్నాడు. దేవతలతో సమానమైన అర్జునుడి వలన రథబలం శోభిస్తుందన్నాడు. అందమైన నకులుడిని 'అశ్వబలం నడిపించటం నీకు అభ్యస్తమై ఉన్న' దన్నాడు. సాధుజన ప్రశంసలు పొందే చిన్నతమ్ముడు సహదేవుడిని నీతో కలిసి రావటంవలన కాల్బలం ప్రకాశిస్తుందన్నాడు. ఆ భీమార్జున నకుల సహదేవులు అన్నగారు ఆజ్ఞాపించిన పద్ధతిలో గజ రథ తురగ పదాతి బలాలతో, వాద్యాల ధ్వనులు రేగుతుండగా, గొడుగులలో, జెండాలలో కూర్చిన రత్నాల కాంతులు భూమ్యాకాశాల నడుమ నిండిపోగా వైభవంగా బయలుదేరారు.

వ. ద్రౌపదీ ప్రముఖ వధూజనంబులనుం దక్కునుం గల భరత భార్యల నందలంబులను గనకంపు బండ్లను
నిడికొని రండని యంతఃపురాధికారుల నబ్భూరమణుండు నియమించిన, వార లట్ల చేసిరి; తానును మణిభా
సమానంబును నీలవాలశోభిత షోడశ శ్వేతాశ్వ వ్యూఢంబును నైన రథం బెక్కి మౌక్తిక ప్రాలంబ మాలి
కాద్యోతితంబు లగు నాతపత్రంబు లుల్లసిల్ల. 28

ప్రతిపదార్థం: ద్రౌపదీప్రముఖ వధూజనంబులనున్= ద్రౌపది మొదలైన పాండవ స్త్రీలను; తక్కునున్+కల= మిగిలిన; భరత భార్యలన్= భరతవంశపు వీరుల భార్యలను; అందలంబులనున్= పల్లకీలలోను; కనకంపు బండ్లను= బంగారపు బండ్లలోను; ఇడికొని= ఎక్కించుకొని; రండు+అని= తీసికొనిరండి; అని= అనిచెప్పి; ఆ+భూరమణుండు= ఆ ధర్మరాజు; అంతఃపుర+ అధికారులన్= అంతఃపుర రక్షణ బాధ్యతలను చూచే అధికారులను; నియమించినన్= పంపగా; వారలు= ఆ అంతఃపురాధికారులు; అట్లు+అ= ధర్మరాజు ఆజ్ఞాపించిన విధంగానే; చేసిరి= చేశారు; తానును= తాను స్వయంగా; మణిభాసమానంబును= మణులతో ప్రకాశించేది; నీల= నల్లనైన; వాల= తోకలచేత; శోభిత= వెలుగుతున్న; షోడశ= పదహారు; శ్వేత= తెల్లని; అశ్వ= గుర్రాలతో; వ్యూఢంబును= కూర్చబడినది; ఐన= అయినటువంటి; రథంబు= రథాన్ని; ఎక్కి= అధిరోహించి; మౌక్తిక= ముత్యాలతో చేసిన; ప్రాలంబ= వేలాడే; మాలికా= దండలతో; ద్యోతితంబులు= ప్రకాశించేవి; అగు= అయినటువంటి; ఆతపత్రంబులు= గొడుగులు; ఉల్లసిల్లన్= ఒప్పుతుండగా.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది మొదలైన పాండవులకు సంబంధించిన స్త్రీలనూ, ఇంకా మిగిలిన భరతవంశపు వారి భార్యలనూ, పల్లకీలలోను, బంగారపు బళ్ళలోనూ ఎక్కించుకొని తీసికొనిరండని ధర్మరాజు అంతఃపుర అధికారులను ఆదేశించాడు. వారు అట్లాగే చేశారు. ధర్మరాజు తానుకూడా వివిధ మణులతో ప్రకాశించేది, నల్లని తోకలు కలిగిన తెల్లటి గుర్రాలు పదహారింటిచేత కూర్చబడినది అయిన రథం ఎక్కి వ్రేలాడుతూ ఉన్న ముత్యాల మాలలు కలిగిన గొడుగులు ఒప్పుతుండగా. (తరువాతిపద్యంతో అన్వయం)

తే. వేణువీణారవంబులు వివిధ గాన । నాదములుఁ బాఠకారావ మేదురంబు
లగుచు వంది బృందముల వాక్యాలి బెరసి । దిశలు దీటుకొనంగఁ బ్రదీప్తలీల. 29

ప్రతిపదార్థం: వేణు వీణా రవంబులున్= పిల్లన గ్రోవులయొక్కయు, వీణలయొక్కయు ధ్వనులు; వివిధ గాన నాదములు= పలువిధాలైన పాటల ధ్వనులునూ; పాఠక+ఆరావ మేదురంబులు= (వేద) అధ్యాపకుల ధ్వనులతో సాంద్రములు; అగుచున్= అవుతూ; వంది బృందముల= బట్టుల (స్తోత్రపాఠకుల) గుంపుల; వాక్య+ఆలిన్= స్తుతి వాక్యాల సముదాయంతో; బెరసి= కూడుకొని; ప్రదీప్తలీలన్= మిక్కిలి ప్రకాశించేవిధంగా; దిశలు= దిక్కులలో; దీటుకొనంగన్= వ్యాపించగా.

తాత్పర్యం: వేణువుల, వీణల ధ్వనులూ, రకరకాల పాటల ధ్వనులూ, వేద అధ్యాపకుల కంఠ ధ్వనులతో అధికమై, స్తోత్రపాఠకుల స్తుతివాక్యాలతో కలిసి అత్యధికంగా ప్రకాశించే విధంగా దిక్కులనిండా వ్యాపించగా, (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. వెడలెఁ బౌరు లవ్వివిధ వాహనారూఢు లయి పౌరు లప్పూరువంశవరు ననుగమించిరిత్తెఱంగున మెఱయు మహిమ నుజ్జ్వలుం డగుచుం జని భాగీరథి యుత్తరించి పాండవోత్తముండు కురుక్షేత్రంబు ప్రవేశించి చనుచుండ.30

ప్రతిపదార్థం: వెడలెన్= బయలుదేరాడు; పౌరులు= పురజనులు; వివిధ వాహన+ఆరూఢులు+అయి= పలురకాలయిన వాహనాలను ఎక్కినవారై; ఆ+పూరువంశవరున్= పూరుమహారాజు వంశంలో శ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజును; అనుగమించిరి= వెన్నంటి వచ్చారు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; మెఱయు= మెరుస్తున్న; మహిమన్= గొప్పతనంచేత; ఉజ్జ్వలుండు= ప్రకాశిస్తున్నవాడు; అగుచున్= అవుతూ; పాండవ+ఉత్తముండు= పాండవులలో ఉత్తముడైన ధర్మరాజు; చని= ముందుకు వెళ్ళి; భాగీరథి= గంగానదిని; ఉత్తరించి= దాటి; కురుక్షేత్రంబు= కురుక్షేత్రంలో; ప్రవేశించి= చొచ్చి; చనుచున్+ఉండన్= ముందుకు వెళ్ళుతూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అడవికి ప్రయాణమయ్యాడు. పౌరులు రకరకాల వాహనా లెక్కి, ఆ ధర్మరాజు వెంట వచ్చారు. ఈ విధంగా ప్రాభవం వెలయగా ధర్మరాజు వెళ్ళి గంగానదిని దాటి కురుక్షేత్రంలో ప్రవేశించి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. సంయమివరుఁ డైన శతయూప మునిపతి । యాశ్రమంబునఁ దదుపాంత భాగ
మునఁ గదలీశోభియును మృగాకీర్ణంబు । నగు ధృతరాష్ట్రుని యాశ్రమంబు
నెఱిఁగిన వా రదె యిదె యంచుఁ బేర్కొని । చూపి చెప్పిన ధర్మసుతుఁడు దేరు
డిగిన భీమాదులు డిగ్గిరి; వాహనం । బులు సర్వజనులు నప్పురుష వరుల

ఆ. ననుసరించి; రజ్జనాధిపుఁ డయ్యాంబి । కేయు నాశ్రమంబు డాయఁ జనుచు
నచటిజనుల నడిగె 'నయ్య వేఁడీ?' యని । గద్గదిక నెలుంగు గడలుకొనఁగ. 31

ప్రతిపదార్థం: సంయమివరుఁడు= యతులలో శ్రేష్ఠుడు; ఐన= అయినటువంటి; శతయూప మునిపతి= శతయూపుడనే పేరు కలిగిన ఆ మునినాథుడియొక్క; ఆశ్రమంబునన్= ఆశ్రమంలో; తద్+ఉప+అంత భాగమునన్= దానికి దగ్గరలో; కదలీ శోభియును= అరటి చెట్లతో అందంగా ఉన్నది; మృగ+ఆకీర్ణంబున్= వివిధ మృగాలతో నిండినది; అగు= అయినటువంటి; ధృతరాష్ట్రుని ఆశ్రమంబున్= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క ఆశ్రమాన్ని; ఎఱిఁగినవారు= తెలిసిన జనులు; అదె= అదిగో; ఇదె= ఇదిగో; అంచున్= అంటూ; పేర్కొని= పేరు చెప్పి; చూపి= చూపించి; చెప్పినన్= చెప్పగా; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; తేరు= రథం; డిగినన్= దిగగా; భీమ+ఆదులున్= భీముడు మొదలైన తమ్ములు నలుగురూ కూడా; వాహనంబులు= తమ తమ వాహనాలను; డిగ్గిరి= దిగారు; సర్వజనులున్= ద్రౌపదీ ప్రముఖ కాంతలూ, పౌరులూ అందరు; ఆ+పురుషవరులన్= పురుషశ్రేష్ఠులగు ఆ పాండవులను; అనుసరించిరి= వారి వెంట నడిచారు; ఆ+జన+అధిపుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఆ+ఆంబికేయున్+ఆశ్రమంబు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమాన్ని; డాయన్+చనుచున్= సమీపించి వెళ్ళుతూ; అచటి జనులన్= అక్కడ ఉన్న వారిని; ఎలుంగు= కంఠస్వరాన్ని; గద్గదికన్= డగ్గుత్తికతో; కడలుకొనఁగాన్= నిండగా (వ్యాపించగా); అయ్య= మా తండ్రి; వేఁడీ?= ఎక్కడ ఉన్నాడు?; అని= అనే విధంగా; అడిగెన్= ప్రశ్నించాడు.

తాత్పర్యం: అక్కడ యతిశ్రేష్ఠుడైన శతయూపుడి ఆశ్రమ సమీపంలో అరటి తోపులతో మనోజ్ఞమైనదీ, వివిధ మృగాలతో నిండినదీ అయి ఉన్న ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమం తెలిసినవారు 'అదిగో ఇదె' అని పేర్కొని ప్రశంసిస్తూ నిర్దేశించి చెప్పారు. ధర్మరాజు రథం దిగాడు. వెంటనే అతడి తమ్ముళ్ళు భీమాదులు వాహనాలు దిగారు. మిగిలిన స్త్రీలూ పౌరజనం అందరూ కూడా తమ తమ వాహనాలు దిగారు. అందరూ ధర్మరాజు వెంట నడుస్తున్నారు. ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమం సమీపించి అక్కడ ఉన్న వారితో గొంతు బొంగురు పోవగా 'మా తండ్రి ఎక్కడ? అని అడిగాడు.

వ. అనిన వార లప్పుడమిఱేనితోడ. 32

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ధర్మరాజు అడుగగా; వారలు= అచ్చటి జనులు; ఆ+పుడమిఱేనితోడన్= ఆ రాజుతో.

తాత్పర్యం: తమ తండ్రి ఎక్కడ అని అడిగిన ధర్మరాజుతో ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమంలో ఉన్నవారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. 'యమునా స్నానంబునకును । సుమతోయాహరణమునకు సువ్రతుఁ డా సం
యమి చనియె' ననుచుఁ దన్మా । ర్గము సెప్పిరి నెమ్మిఁ దెలియఁ గౌరవముఖ్యా! 33

ప్రతిపదార్థం: సువ్రతుఁడు= ఉత్తమమైన వ్రతాలను ఆచరించే వాడు అయిన; ఆ సంయమి= ఆ ధృతరాష్ట్ర యతి; యమునా స్నానంబునకును= యమునానదిలో స్నానం చేయటానికి; సుమ తోయ ఆహరణమునకున్= పూవులూ, నీళ్ళూ, తీసికొని రావటంకొరకు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అనుచున్= అని; కౌరవముఖ్యా!= కురువంశంలో ప్రధానుడా! జనమేజయ మహారాజా!; తద్+మార్గము= యమునానదికి పోయే త్రోవ; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; తెలియన్= వివరంగా; చెప్పిరి= చెప్పారు.

తాత్పర్యం: 'మంచి వ్రతాలను ఆచరిస్తూండేటటువంటి ఆ ధృతరాష్ట్ర యతి యమునలో స్నానంచేయటానికి పూలు, నీళ్ళూ తెచ్చుకొనటానికి వెళ్ళాడు' అని చెప్పి ఓ జనమేజయ మహారాజా! ఆ ఆశ్రమం వద్ద ఉన్న జనులు యమునకు వెళ్ళే మార్గం ధర్మరాజుకు వివరించి చెప్పారు.

పాండవులు కురుక్షేత్రంబున నున్న ధృతరాష్ట్ర గాంధారీ కుంతుల దర్శించుట (సం.15-31-6)

సీ. చెప్పినఁ బాండవు లప్పథంబున భక్తి । నరుగుచు నెదురుగ నరుగుదెంచు
నంబికానందనుఁ డాదిగాఁ గలవారిఁ । గని రప్పు డన్నలఁ గడచి శీఘ్ర
గామియై చని తల్లి కాళ్ళపైఁ బడి యేడ్చె । సహదేవుఁ; డధిక బాష్పప్లుతాస్య
యగుచు నబ్బామిని వగచుచు నాతని । నెత్తి తాఁ గౌఁగిట నిఱియఁ జేర్చి

తే. పేరుకొని చెప్పె నతని గాంధారి కంతఁ । గూడి యతఁడును దారు నక్కురుకుమారు
లక్కురూద్వహు నన్నియతాత్ము దేవిఁ । గాంచి రనుజీవు లెఱిఁగింపఁ గౌరవేంద్ర! 34

ప్రతిపదార్థం: చెప్పినన్= చెప్పగా; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; ఆ+పథంబునన్= వారు చెప్పిన మార్గంలో; భక్తిన్= పూజ్యభావంతో; అరుగుచున్= యమునా నదివైపుగా వెళ్ళుతూ; ఎదురుగన్= తమకు ఎదురుగా; అరుగుదెంచు= వస్తూ ఉన్న; అంబికా నందనుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఆదిగాన్= మొదలుగా; కలవారిన్= ఉన్న గాంధారీ, కుంతీ ప్రభృతులను; కనిరి= చూచారు;

అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సహదేవుఁడు= సహదేవుడు; అన్నలన్= తనకు ముందు నడుస్తున్న నలుగురు అన్నలను; కడచి= దాటి; శీఘ్రగామి+ఐ= తొందరగా వెళ్ళేవాడై; చని= ముందుకు పోయి; తల్లి కాళ్ళపైన్= కుంతి పాదాలమీద; పడి= పడిపోయి; ఏడ్చెన్= శోకించాడు; ఆ+భామిని= ఆ కుంతిదేవి; అధిక= మిక్కుటమైన; బాష్ప= కన్నీటి; ప్లుత= ప్రవాహంగల; ఆస్య= ముఖం కలిగినది; అగుచున్= అవుతూ; వగచుచున్= దుఃఖిస్తూ; ఆతనిన్= తన పాదాలపై పడ్డ సహదేవుడిని, తాను= తను; ఎత్తి= లేవదీసి; కౌఁగిటన్= తన కౌగిలిలో; ఇఱియన్+చేర్చి= గట్టిగా పొదువుకొని; గాంధారికిన్= గాంధారితో; అతనిన్= సహదేవుడిని; పేరుకొని= పేరు ప్రస్తావిస్తూ; చెప్పెన్= చెప్పింది; కౌరవ+ఇంద్ర!= కురువంశశ్రేష్ఠుడా! జనమేజయ మహారాజా!; అంతన్= అటు పిమ్మట; అతండును= ఆ సహదేవుడును; ఆ+కురుకుమారులు= ధర్మజుడు మిగిలిన పాండుకుమారులు; తారును= వారూ; కూడి= కలిసి; ఆ+కురు+ఉద్వహున్= కురువంశ ఉద్ధారకుడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడినీ; ఆ+నియత+ఆత్మదేవిన్= ఇంద్రియాలను అణచిన ఆ ధృతరాష్ట్రుడి భార్య గాంధారినీ; అనుజీవులు= పరిచారకులు; ఎఱిఁగింపన్= తెలియజెప్పగా; కాంచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: ఆ ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమంవద్ద ఉన్నవారు ధృతరాష్ట్రుడు స్నానాదులకై వెళ్ళిన యమునానది మార్గం చెప్పగా, పాండవులు అదే మార్గంలో వెళ్ళుతున్నారు. అట్లా వెళ్ళుతూ ఎదురుగా వస్తూ ఉన్న ధృతరాష్ట్రుడిని, గాంధారిని, కుంతిని వారు చూచారు. అప్పుడు సహదేవుడు తనకు ముందున్న అన్నలను దాటి తొందరగా వెళ్ళి తల్లి కుంతీదేవి కాళ్ళపైబడి ఏడిచాడు. కుంతికూడా దుఃఖంతో కన్నీళ్ళు నిండిన ముఖంతో, సహదేవుడిని లేవదీసి గట్టిగా పొదువుకొని గాంధారికి సహదేవుడు వచ్చాడని చెప్పింది. ఓ జనమేజయ మహారాజా! పిమ్మట ధర్మరాజాదులు కూడా వచ్చి సహదేవుడితో కలిసి, తమ రాకను అనుచరులు తెలియజేస్తుండగా, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను దర్శించుకొన్నారు.

చ. **కని మఱి తల్లి పాదములఁ గ్రందుగఁ జేర్చిరి మస్తకంబు; ల**
వ్వనితయు నందఱం బొదివి వత్సలతన్ మన మార్ద్రభావ మొం
ద నురలు నశ్రుబిందువుల దందడిఁ జిక్కఁగఁ గౌఁగిలించి వా
రి నయనవారి చేఁ దుడిచి ప్రీతిగ దీవెన లిచ్చె భూవరా! **35**

ప్రతిపదార్థం: కని= గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను చూచి; మఱి= అటు తరువాత; తల్లి పాదములన్= కుంతి కాళ్ళమీద; మస్తకంబులన్= తమ తమ తలలను; క్రందుగన్= ఒక్కసారిగా; చేర్చిరి= ఉంచారు; భూవరా!= ఓ జనమేజయ రాజా!; ఆ+వనితయున్= ఆ కుంతి కూడా; అందఱన్= కొడుకుల నందరినీ; పొదివి= దగ్గరకు తీసికొని; మనము= హృదయం; వత్సలతన్= పుత్రప్రేమతో; ఆర్ద్ర భావము= తడిసిపోవటాన్ని; ఒందన్= పొందగా; ఉరలు= దొర్లిపడుతున్న; అశ్రు బిందువులు= కన్నీటి చుక్కలు; దందడిన్= ఆధిక్యంతో; చిక్కఁగన్= గట్టిగా; కౌఁగిలించి= (కొడుకులను) కౌగిలించుకొని; వారి= కొడుకులయొక్క; నయనవారిన్= కన్నీటిని; చేన్= తన చేతితో; తుడిచి= తొలగించి; ప్రీతిగన్= ప్రేమతో; దీవెనలు= ఆశీస్సులను; ఇచ్చెన్= ఇచ్చింది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు, భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు ఆ విధంగా గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను చూచి, ఒక్కసారిగా తల్లి కుంతి పాదాలపై తలలుంచి నమస్కరించారు. జనమేజయ మహారాజా! అపుడు కుంతీదేవి ఆ కొడుకులు అందరినీ పొదివిపట్టుకొని మనసు వాత్సల్యంతో నిండి, కన్నీటి బిందువులు జారిపడుతుండగా, పుత్రులను గట్టిగా కౌగిలించుకొని వాళ్ళ కన్నీళ్ళు చేతితో తుడిచి ప్రేమతో ఆశీర్వదించింది.

తే. **అట్టియెడఁ బాండవాగ్రజ నధిక వినయ। భరితుఁడై కాంచి భీమునిఁ బార్థుఁ గవలఁ**
గనియె సంజయుఁ డెంతయు గారవమున। నాదరించి రయ్యేవురు నతనిఁ బ్రీతి. **36**

ప్రతిపదార్థం: అట్టియెడన్= ఆ సందర్భంలో; సంజయుఁడు= సంజయుడు; పాండవ+అగ్రజున్= ధర్మరాజును; అధిక వినయ భరితుఁడు+ఐ= మిక్కిలి అణకువతో నిండినవాడై; కాంచి= చూచి; భీమునిన్= భీముడిని; పార్థున్= అర్జునుడిని; కవలన్= నకుల సహదేవులను; ఎంతయున్= ఎంతో; గారవమునన్= ప్రేమతో; కనియెన్= చూచాడు; ఆ+ఏవురున్= ఆ అయిదుగురు పాండవులును; ప్రీతిన్= ఇష్టంతో; అతనిన్= ఆ సంజయుడిని; ఆదరించిరి= సమ్మానించారు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సంజయుడు ధర్మరాజును మిక్కిలి వినయంతో భీమార్జున నకుల సహదేవులను అత్యంత వాత్సల్యంతో చూచాడు. పాండవులు సంజయుడిని ప్రేమతో సమ్మానించారు.

సీ. **ద్రోవదిఁ దొట్టి వధూజనంబులుఁ దక్కుఁ । గలయట్టి భరత భార్యలుఁ గ్రమమునఁ**
గాంచిరి కురువృద్ధు గాంధారి గొంతిని; । వారలు గొనివచ్చు వారి కలశ
ములు పాండురాజ పుత్త్రులు పుచ్చికొని భరి । యించిరి; పురజను లెల్ల నధిక
వినయత నమ్ముప్వురను గని; రవ్వేళ । నందఱు ముదమంది; రట్లు దగిన

ఆ. **వారు బలసి యునికి వారణపురమున । నున్నయట్ల కాఁగఁ దన్నుఁ దలఁచె**
మదిఁ గురూద్వహుండు తదనంతరంబ ని । జాశ్రమమున కెలమి నరుగుదెంచి. **37**

ప్రతిపదార్థం: ద్రోవదిన్+తొట్టి= ద్రౌపదిని మొదలు పెట్టి; వధూ జనంబులును= పాండవ స్త్రీలు; తక్కున్‌కల+అట్టి= మిగిలి ఉన్నటువంటి; భరత భార్యలు= భరతవంశపు స్త్రీలు; క్రమమునన్= వరసగా; కురువృద్ధున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; గాంధారిన్= గాంధారిని; గొంతిని= కుంతిని; కాంచిరి= చూచారు; వారలు= వారు; కొనివచ్చు= తీసికొనివస్తున్న; వారి కలశములు= నీటి పాత్రలు; పుచ్చికొని= తాము అందుకొని; పాండురాజ పుత్త్రులు= పాండవులు; భరియించిరి= మోశారు; పురజనులు= పౌరులు; ఎల్లన్= అందరూ; అధిక వినయతన్= మిక్కిలి అణకువతో; ఆ+ముప్వురను= ఆ ముగ్గురిని; కనిరి= చూచారు; ఆ+వేళన్= అటువంటి సమయంలో; అందఱున్= అక్కడి వారందరూ; ముదము= సంతోషం; అందిరి= పొందారు; అట్లు= ఆ విధంగా; తగినవారు= అర్హులైనవారు; బలసి= కూడుకొని; ఉనికిన్= ఉండటంతో; కురు+ఉద్వహుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; తన్నున్= తనను గురించి; మదిన్= మనసులో; వారణపురమునన్= హస్తినలోనే; ఉన్న+అట్లు= ఉన్నాననే విధంగా; కాఁగన్= అయినట్లుగా; తలఁచెన్= అనుకొన్నాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; ఎలమిన్= ఉత్సాహంతో; నిజ+ఆశ్రమంబునకున్= తన తపోవనానికి; అరుగుదెంచి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది మొదలైన పాండవ స్త్రీలు, ఇంకా మిగిలిన భరతవంశపు రాజుల భార్యలు, క్రమంగా, ధృతరాష్ట్రుడి తరువాత గాంధారిని, ఆ తరువాత కుంతిని చూచారు. ఆ ముగ్గురు పట్టుకొని వస్తున్న నీటి పాత్రలను పాండుకుమారులు అందుకొని తీసికొనివచ్చారు. ధృతరాష్ట్రుడిని చూడటానికి వచ్చిన పౌరులు అందరూ ఆ ముగ్గురిని మిక్కిలి వినయంతో చూచారు. అటువంటి సమయంలో అందరూ సంతోషంగా ఉన్నారు. తనవారంతా తన చుట్టూ ఉండటంతో ధృతరాష్ట్రుడు మనసులో తాను హస్తినాపురంలోనే ఉన్నట్లుగా భావించాడు. తరువాత ఉత్సాహంగా తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఉ. **తారక శోభితాంబర విధంబునఁ బొల్పెసఁగంగ నాశ్రమో**
దారతలంబు బంధుజనతాకలనంబునఁ దాను జంద్రు నొ

ప్వార వహించి విస్ఫురితుఁ డై తనరెం గురుభర్త వచ్చి ర
చ్చేరువఁ గల్గు తాపసులు చెచ్చెరఁ బార్థులఁ జూచు వేడుకన్. 38

ప్రతిపదార్థం: బంధుజనతా కలనంబునన్= చుట్టాలతో నిండి ఉండటంచేత; ఆశ్రమ+ఉదార తలంబు= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క గొప్ప ఆశ్రమ ప్రదేశం; తారక శోభిత+అంబర విధంబునన్= నక్షత్రాలతో ప్రకాశించే ఆకాశంవలె; పొల్పు= అందం; ఎసఁ గంగన్= అతిశయించగా; కురుభర్త= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; తాను= స్వయంగా; చంద్రు+ఒప్పు+ఆరన్= చంద్రుడియొక్క సౌందర్యం అధికంగా; వహించి= ధరించి; విస్ఫురితుఁడు+ఐ= ప్రకాశించేవాడై; తనరెన్= ఒప్పుతున్నాడు; ఆ+చేరువన్= ఆ సమీపంలో; కల్గు= ఉన్న; తాపసులు= మునులు; పార్థులన్= పాండవులను; చూచువేడుకన్= చూడాలనే కుతూహలంతో; చెచ్చెరన్= వేగంగా; వచ్చిరి= అక్కడికి వచ్చారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి బంధువులు మొదలైన జనాలలో నిండి ఉండటంవలన ఆశ్రమ ప్రదేశం నక్షత్రాలతో ప్రకాశిస్తున్న ఆకాశంవలె ఉండి అందులో ధృతరాష్ట్రుడు స్వయంగా చంద్రుడివలె ప్రకాశిస్తున్నాడు. ఆ సమయంలో కుంతి కొడుకులను చూడాలనే కోరికతో ఆ సమీపంలో ఉండే తాపసులు ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమానికి వచ్చారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. వచ్చినం గని వారల నెల్లను సవినయ ప్రణామంబులం బ్రీతులం జేసి పాండవు లలరు మొగంబులతో ధృత రాష్ట్రుంబరివేష్టించి యుండిరి; వనితాజనంబులు నొక్కవలన నిలిచి; రుచితాసనంబులనున్న యమ్మునులు సంజయు నాలోకించి 'ధృతరాష్ట్ర బంధు జనంబుల నందఱం బేరువేర నేర్పడ మా కెఱింగింపవే' యని యడిగిన నతండు వారల కి ట్లనియె. 39

ప్రతిపదార్థం: వచ్చినన్= రాగా; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; కని= చూచి; సవినయ ప్రణామంబులన్= అణకువతో కూడిన పాదాభివందనాలతో; వారలన్= ఆ తాపసులను; ఎల్లను= అందరినీ; ప్రీతులన్+చేసి= సంతోషించినవారుగా చేసి; అలరు మొగంబులతోన్= వికసించిన ముఖాలతో; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; పరివేష్టించి+ఉండిరి= చుట్టుకొని ఉన్నారు; వనితాజనంబులున్= ద్రౌపది మొదలైన స్త్రీలు అందరూ; ఒక్కవలనన్= ఒక ప్రక్కగా; నిలిచిరి= నిలుచుని ఉన్నారు; ఉచిత+ఆసనంబులన్= తమకు తగిన ఆసనాలమీద; ఉన్న= కూర్చున్న; ఆ+మునులు= పాండవులను చూడవచ్చిన మునులు; సంజయున్= సంజయుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ధృతరాష్ట్ర బంధుజనంబులన్= ధృతరాష్ట్రుడి చుట్టాలను; అందఱన్= అందరినీ; పేరు పేరన్= ప్రత్యేకంగా ఒక్కొక్కరిని; ఏర్పడన్= స్పష్టంగా; మాకున్= మాకు; ఎఱింగింపవే= తెలుపవలసింది; అని; అడిగినన్= అడుగగా; అతండు= సంజయుడు; వారలకున్= ఆ తపసులతో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమానికి వచ్చిన మునులపాదాలకు పాండవులు వినయంగా నమస్కారాలు చేసి వారిని సంతోషపెట్టారు. ఆనందంతో విచ్చుకొన్న ముఖాలతో ఆ పాండవులు ధృతరాష్ట్రుడి చుట్టూ కూర్చున్నారు. ద్రౌపది మొదలైన స్త్రీలు అంతా ఒక ప్రక్కగా నిలబడ్డారు. తమకు తగిన ఆసనాలమీద కూర్చున్న ఆ మునులు సంజయుడిని చూచి ధృతరాష్ట్రముని యొక్క చుట్టాలందరిని పేరు పేరునా మాకు తెలియజెప్పు'మని అడిగారు. అప్పుడు వారితో సంజయుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

సీ. **'జాంబూనదచ్ఛాయ చందంబు వర్ణంబు। గలిగిన పలుచని గనప మేను,**
నుచిత దీర్ఘత్వ సమున్నత ఘ్రాణంబు। నిడుదలైన విశాల నేత్రములును,
గంఠీరవంబు రేఖయు నొప్పఁ జూడ్కికి। నెంతయు వ్రేఁగైన యితఁడు ధర్మ
తనయుఁ; డెఱ్ఱఁదనంబుఁ దనరిన మూఁపులు। నాయత స్ఫీతంబు లైన బాహు

తే. **వులును వెడందయురంబు నై పొలుచు నితఁడు। భీముఁ; డుజ్జ్వల సుందర శ్యామ తనువు**
వారణేంద్రు కైవడియును, వారిజముల। యట్టి కనుదోయిఁ గల యితం డర్జునుండు. **40**

ప్రతిపదార్థం: జాంబూనదచ్ఛాయ= మేలిమి బంగారు కాంతియొక్క; చందంబు= విధం; వర్ణంబు= రంగు; కలిగిన= కలిగి ఉన్నటువంటి; పలుచని= సన్ననైన; గనపమేనున్= ఉన్నతమైన శరీరము; ఉచిత= తగినంత; దీర్ఘత్వ= పొడుగుతో; సమ్+ఉన్నత= ఎత్తుగా ఉన్న; ఘ్రాణంబున్= ముక్కు; నిడుదలు+ఐన= దీర్ఘములు అయినటువంటి; విశాల నేత్రములును= పెద్ద కన్నులు; కంఠీరవంబు= సింహంయొక్క; రేఖయున్= తీరూ; ఒప్పన్= ప్రకాశిస్తుండగా; చూడ్కికిన్= చూపునకు; ఎంతయున్= ఎంతో; వ్రేఁగు+ఐ= సహించరానివాడైన; ఇతఁడు= ఈ వ్యక్తి; ధర్మతనయుఁడు= ధర్మరాజు; ఎఱ్ఱఁ దనంబును= (మేని) ఎరుపురంగు; తనరిన మూఁపులున్= ఎత్తయిన భుజ అగ్రభాగాలు; ఆయత స్ఫీతంబులు+ఐన= మిక్కిలి పొడుగై విస్తరించినవైన; బాహువులును= భుజాలు; వెడఁద+ఉరంబును= విశాలమైన వక్షస్స్థలము; ఐ= కలిగి; పొలుచు ఇతఁడు= ప్రకాశిస్తున్న ఈ వ్యక్తి; భీముఁడు= భీమసేనుడు; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశిస్తున్న; సుందర= అందమైన; శ్యామ= నల్లని రంగు కలిగిన; తనువున్= శరీరమూ; వారిజముల+అట్టి= పద్మాలవంటి; కనుదోయిన్= కన్నుగవయూ; వారణ+ఇంద్రు+కైవడియును= ఉత్తమమైన ఏనుగువంటి తీరు; కల+ఇతండు= కలిగిన ఈ వ్యక్తి; అర్జునుండు= అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: మేలిమి బంగారుకు ప్రతిబింబమైన పసిమిరంగు కలిగిన సన్నని శరీరం, తగినంత పొడుగు, ఎత్తూ కలిగిన ముక్కు, పొడుగ్గా ఉన్న పెద్ద పెద్ద కన్నులు, సింహం తీరు కలిగి చూపునకు అధికమైన ఇతడు ధర్మరాజు, ఎరుపురంగు శరీరం, ఎత్తైన భుజాలు పొడుగ్గా విస్తరించి ఉన్న భుజాలూ, విశాలమైన వక్షస్స్థలము కలిగి ఉన్న ఈ వ్యక్తి భీముడు, బాగా ప్రకాశిస్తున్న అందమైన నల్లటి శరీరం, తామరలవంటి కన్నులు, గజేంద్రుడి వంటి తీరూ కలిగిన ఇతడు అర్జునుడు.

తే. **సుందరాకారమునఁ దమ కెందు సదృశు। లొరులు లేమి తెల్లం బగుచుండ గొంతి**
యుభయ పార్శ్వంబు లందుఁ గూర్చున్న విష్ణు। శతమఖోపముల్ వినయభూషితులు కవలు. **41**

ప్రతిపదార్థం: సుందర+ఆకారమునన్= అందమైన రూపం విషయంలో; తమకున్= తమతో (నకుల సహదేవులతో); సదృశులు= సమానమైనవారు; ఒరులు= ఇతరులు; ఎందున్= ఎక్కడ కూడా; లేమి= లేకపోవటం; తెల్లంబు= స్పష్టం; అగుచున్+ఉండన్= అవుతుండగా; గొంతి= కుంతియొక్క; ఉభయ పార్శ్వంబులందున్= రెండుప్రక్కలా; కూర్చున్న= ఆసీనులై ఉన్న; విష్ణు శతమఖ ఉపముల్= విష్ణువుతోను, ఇంద్రుడితోను, పోలిక కలిగినవారు; వినయ భూషితులు= అణకువే అలంకారంగా కలవారు అయినవారు; కవలు= నకుల సహదేవులు.

తాత్పర్యం: అందమైన రూపంలో తమకు సాటివచ్చేవారు ఎక్కడా లేరనే విషయం స్పష్టమవుతుండగా కుంతికి రెండు ప్రక్కలా కూర్చున్న విష్ణుని ఇంద్రుని పోలినవారు, అణకువే అలంకారంగా ఉన్నవారు అయిన ఈ ఇద్దరు నకుల సహదేవులు.

సీ. **నీలోత్పల చ్ఛాయఁ బోలు మై చాయయు, । నవపద్మదళములఁ దెవడు మెఱుఁగుఁ**
గనుదోయి, మధ్యాత్వమునకుఁ బ్రవేశించు । ప్రాయంబు, నత్యభిరామ మూర్తి
యలవడఁ గైకొన్న యతులిత సంపద । చందంబు దోఁపించు చారుగౌర
వంబును గలుగు నివ్వనిత పాంచాలి; యి । య్యింతి పార్శ్వమునఁ గట్టెఱ్ఱ మేను

తే. **వనజ సన్నిభ ముఖమునై యినుని మహిమ । యుజ్జ్వలాకృతి దాల్చినట్లున్న యీ ల**
తాంగి నారాయణుని చెలియలు సుభద్ర। నరుని వల్లభ సంయమినాథులార! **42**

ప్రతిపదార్థం: సంయమినాథులార!= శ్రేష్ఠులైన మునులారా!; నీల+ఉత్పలచ్ఛాయ= నల్ల కలువలయొక్క రంగును; పోలు= పోలిన; మై చాయయున్= శరీరపు రంగు; నవ పద్మ దళములన్= క్రొత్తగా (వికసించిన) తామరపువ్వుయొక్క రేకులను; తెవడు= నిందించేటటువంటి; మెఱుఁగున్+కనుదోయి= కాంతిమంతములైన కనులజంటా; మధ్యాత్వమునకున్= మధ్య అనే నాయిక యొక్క, లక్షణంలో; ప్రవేశించు= ప్రవేశిస్తున్న; ప్రాయంబున్= వయసు; అతి+అభిరామమూర్తి= మిక్కిలి మనోజ్ఞమైన రూపం; అలవడన్= సిద్ధించేటట్లుగా; కైకొన్న= స్వీకరించిన; అతులిత సంపద= సాటిలేని సమృద్ధియొక్క; చందంబు= విధం; తోఁపించు= స్ఫురింపజేసేటటువంటి; చారు గౌరవంబును= గొప్పమన్ననా; కలుగు ఈ+వనిత= కలిగి ఉన్న ఈ స్త్రీ; పాంచాలి= ద్రౌపది; ఈ+ఇంతి= ఈ ద్రౌపదియొక్క; పార్శ్వమునన్= ప్రక్కన; కడు+ఎఱ్ఱ మేను= మిక్కిలి ఎర్రనైన శరీరం; వనజ సన్నిభ ముఖమును= పద్మంతో సమానమైన ముఖము; ఐ= కలిగి; ఇనుని మహిమ= సూర్యుడియొక్క గొప్పతనం; ఉజ్జ్వల+ఆకృతి= ప్రకాశించే రూపం; తాల్చిన+అట్లు= ధరించిన విధంగా; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ఈ లతాంగి= ఈ తీగబోడి; నారాయణుని చెలియలు= శ్రీకృష్ణుడి చెల్లెలు; నరుని వల్లభ= అర్జునుడి భార్య- సుభద్ర.

తాత్పర్యం: నల్లకలువలవంటి శరీరపు రంగు, అపుడే వికసించిన తామరపూవు రేకులను పరిహసించి ప్రకాశిస్తున్న కళ్ళూ, అపుడే మధ్యా దశలో ప్రవేశిస్తున్న వయసు కలిగి మనోహరమైన ఆకారాన్ని ధరించిన సాటిలేని సంపదల తీరు స్ఫురింపజేసే గొప్ప మన్నన కలిగిన ఈమె ద్రౌపది. ద్రౌపదికి ప్రక్కన బాగా ఎర్రనైన శరీరం పద్మంవంటి ముఖం కలిగి, సూర్యతేజస్సు రూపు ధరించినట్లుగా ఉన్న ఈమె శ్రీకృష్ణుడి చెల్లెలు, అర్జునుడి భార్య సుభద్ర.

ఆ. **వీరి కెలనఁ గనక గౌర మధూకాభ। తనువు లొప్పుచున్న వనిత లురగ**
పాండ్య సుతలు, నరుని భార్య; లులూపి చి। త్రాంగద యనఁ బరఁగ నాహ్వయములు. **43**

ప్రతిపదార్థం: వీరికెలనన్= ఈ ద్రౌపదీ సుభద్రల ప్రక్కన; కనక= బంగారంవలె; గౌర= పసుపు పచ్చని; మధూక+ఆభ= ఇప్పపూవుతో సమానంగా ఎర్రని; తనువులు= శరీరాలు; ఒప్పుచున్న= ప్రకాశిస్తున్న; వనితలు= ఆ స్త్రీలు; ఉరగ పాండ్య సుతలు= నాగ, కన్యపాండురాజు కూతురు అయినవారు; నరుని భార్యలు= అర్జునుడి సతులు; ఆహ్వాయములు= ఆ ఇద్దరి పేర్లు; ఉలూపి= (ఉరగవనిత) ఉలూపి; చిత్రాంగద= (పాండ్యసుత) చిత్రాంగద; అనన్= అనే విధంగా; పరఁగున్= ఒప్పుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: ఈ ద్రౌపదీ సుభద్రల ప్రక్కన తమ మేనులు బంగారంవలె పసుపూ, మధూకంవలె ఎరుపు రంగుతో ప్రకాశిస్తూ ఉన్నవారు-ఒకరు నాగకన్య, ఇంకొకరు పాండ్యరాజు కూతురు. వీరు అర్జునుడి భార్యలు, ఉలూపి చిత్రాంగద అని వీరి పేర్లు.

సీ. ఇందీవరచ్ఛాయ కెనయైన చాయ నొ। ప్పిన మేను గలుగు నీ భీతహరిణ
నయన భీముని భార్య; నవ్యచంపక దామ। గౌరాంగి యైన యిక్కమలవదన
సహదేవు గృహిణి; మేచకనవకువలయ। వర్ణంబునకు సరివచ్చు కాంతిఁ
జెలు వైన తనువునఁ బొలుచు నిన్నలినాయ। తాక్షి మాద్రీదేవి యగ్రతనయు

తే. పత్ని; వీరల కెలనఁ బాపటలు లేక। ధౌతసిత వస్త్ర పరిధానలై తనువుల
నిభృతి దోఁపఁగ నున్న యిన్నెలఁత లాంబి। కేయు కోడండ్రు కరుణావిధేయులార! 44

ప్రతిపదార్థం: కరుణా విధేయులార!= దయకు లోబడిన తాపసులారా!; ఇందీవరచ్ఛాయకున్= నల్ల కలువల కాంతికి; ఎన= సాటి; ఐన= అయినటువంటి; చాయన్= రంగుతో; ఒప్పిన మేను= ప్రకాశిస్తున్న శరీరం; కలుగు= కలిగి ఉన్న; ఈ భీతహరిణనయన= ఈ భయపడ్డ లేడి కన్నులవంటి కన్నులు గల స్త్రీ, భీముని పెండ్లాము; నవ్యచంపకదామ గౌర+అంగి= నూతనములైన సంపెంగ పూలదండవలె పసుపురంగు శరీరం కలిగినది; ఐన= అయినటువంటి; ఈ+కమలనయన= ఈ తామరవంటి కన్నులు గల స్త్రీ; సహదేవు గృహిణి= సహదేవుడి భార్య; మేచక నవ కువలయ వర్ణంబునకున్= నల్లనైన క్రొత్త కలువపూవు రంగుతో; సరివచ్చు కాంతిన్= సాటివచ్చే ప్రకాశంతో; చెలువు+ఐన= అందమైనటువంటి; తనువునన్= శరీరంతో; పొలుచు= ఒప్పుతున్న; ఈ+నలిన+ ఆయత+అక్షి= తామరరేకులవలె విశాలమైన కన్నులుగల ఈ స్త్రీ; మాద్రీదేవి= మాద్రియొక్క; అగ్రతనయు పత్ని= పెద్ద కొడుకు నకులుడి భార్య; వీరల కెలనన్= ఈ కుంతి కోడళ్ళ ప్రక్కన; పాపటలు= ముత్తయిదువ లక్షణమైన సీమంతాలు; లేక= లేకుండా; ధౌత సిత వస్త్ర పరిధానలు= శుభ్రంచేయబడ్డ తెల్లటి వస్త్రాలు ధరించినవారు; ఐ= అయి; తనువుల నిభృతి= శరీరాల గోపనం; తోఁపఁగన్= తోచే విధంగా; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ఈ+నెలఁతలు= ఈ స్త్రీలు; ఆంబికేయు కోడండ్రు= ధృతరాష్ట్రుడి కోడళ్ళు.

తాత్పర్యం: కరుణకు లోబడిన తాపసులారా! నల్లకలువల కాంతికి సాటివచ్చే రంగుతో ఉన్న శరీరంగల ఈమె భీముడి భార్య (శ్రీకృష్ణుడితో ఎప్పుడు విరోధించే రాజచమూపతి సోదరి), క్రొత్త సంపంగిపూల దండవలె గౌరవర్ణంతో ఉన్న శరీరం కలిగిన ఈ పద్మాక్షి సహదేవుడి భార్య (జరాసంధుడి కూతురు). అప్పుడే విచ్చుకొన్న నల్లకలువలతో సమానమైన రంగుగల శరీరంతో ప్రకాశిస్తున్న ఈ పద్మదళనేత్ర (మాద్రి పెద్దకొడుకు) నకులుడి భార్య. వీరికి ప్రక్కగా పాపటలు లేకుండా ఉతికిన తెల్లని చీరలు ధరించి శరీరం దాచుకొంటూ ఉన్న ఈ స్త్రీలు ధృతరాష్ట్రుడి కోడళ్ళు (భరత భార్యలు).

తే. వీరి చందంబ యై కడు గారవమునఁ। దను సుభద్ర పొదువ నున్న తరుణి ద్రోణ
కర్ణముఖ యోధవీరులఁ గలఁచి తెగిన। యట్టి యభిమన్యు ప్రియ యుత్తరాభిధాన. 45

ప్రతిపదార్థం: వీరి చందంబు+అ= ధృతరాష్ట్రుడి కోడళ్ళ విధమే; ఐ= అయి; సుభద్ర= అత్త అయిన సుభద్ర; తనున్= తనను; కడున్= మిక్కిలి; గారవమునన్= ప్రేమతో; పొదువన్= దగ్గరకు తీసికొనగా; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; తరుణి= స్త్రీ; ద్రోణ కర్ణ ముఖ యోధ వీరులన్= ద్రోణుడు, కర్ణుడు మొదలైన యుద్ధ నిపుణులైన పరాక్రమవంతులను; కలఁచి= కలతపెట్టి; తెగిన+అట్టి= మరణించినటువంటి; అభిమన్యు ప్రియ= అభిమన్యుడి భార్య; ఉత్తరా+అభిధాన= ఉత్తర అనే పేరు కలిగినది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి కోడళ్ళవలె భర్త లేని లక్షణాలతో ఉండి, సుభద్ర ఎంతో ప్రేమతో దగ్గరకు తీసికొన్న స్త్రీ, ద్రోణుడు కర్ణుడు మొదలైన మహావీరులనే యుద్ధంలో కష్టపెట్టి మరణించిన అభిమన్యుడి భార్య; పేరు ఉత్తర.

వ. అని చూపి చెప్పె, నప్పు డాంబికేయుండు కౌంతేయాగ్రజున కిట్లనియె. 46

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; చూపి= చూపించి; చెప్పెన్= చెప్పాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; కౌంతేయ+అగ్రజునకున్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడి బంధువులందరిని చూపించి ఆ తాపసులకు వివరించి చెప్పాడు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'కుశలివై యుండుదే కురువంశ సత్తమ! । పౌరజనులు జానపదులుఁ దెఱఁగు
తో నిన్ను ననుసరింతురె? తమ్ము లందఱు । సుఖ ముందురే? నీదు సఖులు సుఖులె
బంధులు సంతోషభరితులే? యిష్ట భృ । త్యులు తగవైన కోర్కులు ఫలింపఁ
గ్రాలుదురే? హర్షలీలలఁ బూర్వ రా । జన్యుల నడవడి సలుపఁబడునె?

ఆ. నయముతోడి యప్పనముల భండారంబుఁ । బెనుతె? యగ్రహార జనులమీఁద
గాలి యైన సుడియఁగా నీక యరయుదే? । యనఘ! పుణ్యకీర్తు లతిశయిల్ల. 47

ప్రతిపదార్థం: కురువంశ సత్తమ!= కురుమహారాజు వంశంలో శ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా!; కుశలివి= క్షేమం కలిగినవాడివి; ఐ= అయి; ఉండుదు+ఏ?= ఉన్నావా?; పౌరజనులు= ప్రజలు; జానపదులు= పల్లెల్లో ఉండే ప్రజలందరూ; తెఱఁగుతోన్= పద్ధతి ప్రకారం; నిన్నున్= నిన్ను; అనుసరింతురు+ఎ?= అనుసరించుకొని ఉన్నారా?; తమ్ములు= ఏ అనుజులు; అందఱున్= అంతా; సుఖముందురు+ఏ?= సుఖంగా ఉన్నారా?; నీదు సఖులు= నీ మిత్రులు; సుఖులు+ఎ?= సుఖంగా ఉన్నారా?; బంధులు= చుట్టాలు; సంతోష+భరితులు+ఏ?= ఆనందంతో నిండి ఉన్నారా?; ఇష్ట భృత్యులు= నీకు ప్రియమైన సేవకులు; తగవు= సముచితాలు; ఐన= అయినటువంటి; కోర్కులు= కోరికలు; ఫలింపన్= సిద్ధించటంతో; హర్షలీలలన్= సంతోషంగా; క్రాలుదురు+ఏ?= ఒప్పుతూ ఉన్నారా?; పూర్వ రాజన్యుల= నీకు పూర్వులైన ఉత్తమరాజులు అనుసరించిన; నడవడి= ధర్మమార్గం; చలుపఁ బడును+ఎ?= నీ చేతకూడా ఆచరింపబడుతున్నది కదా?; నయముతోడి= న్యాయమైన పద్ధతిలో; అప్పనములన్= పన్నులతో; భండారంబున్= కోశాన్ని; పెనుతు+ఎ?= పెంచుతున్నావా?; అనఘ!= పాపరహితుడా! ధర్మరాజా!; పుణ్యకీర్తులు= పుణ్యం కీర్తి; అతిశయిల్లన్= పెంపొందే విధంగా; అగ్రహార జనుల మీఁదన్= సమ్మానంతో ఇచ్చిన అగ్రహారాలలోని ప్రజలమీద; గాలి+ఐనన్= గాలికూడా; సుడియఁగాన్+ఈక= సోకకుండా; అరయుదు+ఏ?= కాపాడుతున్నావా?

తాత్పర్యం: కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడా! నీవు క్షేమంగా ఉన్నావు కదా! పల్లె పట్టణ ప్రజలంతా పద్ధతి ప్రకారం నిన్ను అనుసరిస్తూనే ఉంటున్నారా? నీ తమ్ముళ్ళు అందరూ సుఖంగా ఉన్నారా? నీ మిత్రులు సుఖంగా ఉన్నారా? చుట్టాలు పూర్తిగా సంతోషంగా ఉన్నారా? నీ కిష్టమైన సేవకులు సముచితమైన కోర్కెలు తీరటంతో సంతోషంగా ఉన్నారా? నీకు పూర్వులైన రాజులు నడచిన ధర్మమార్గాన్నే నీవూ అనుసరిస్తున్నావు కదా! న్యాయంగా తీసికొనే పన్నులతో కోశాగారాన్ని పెంచుతున్నావా? పాపరహితుడా! ధర్మరాజా! పుణ్యమూ, కీర్తీ పెరిగే విధంగా దేవబ్రాహ్మణుల కిచ్చిన అగ్రహారాలపై గాలికూడా వీచకుండా జాగ్రత్తగా కాపాడుతున్నావా?

క. మిత్ర నరపతుల శాత్రవ । ధాత్రీశుల నెమ్మిఁ బరుసఁ దనమున వశతా
పాత్రములుగఁ జేయుదె? సుచ । రిత్ర! యుదాసీన నృప పరీక్ష నడచునే? 48

ప్రతిపదార్థం: సుచరిత్ర!= మంచి నడవడికలవాడా! ధర్మరాజా!; మిత్ర నరపతులన్= నీకు మిత్రులైన; రాజులనూ; శాత్రవ ధాత్రీ+ఈశులన్= శత్రువులైన రాజులనూ; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; పరుసఁదనమునన్= కాఠిన్యంతో; వశతా పాత్రములుగన్= నీకు వశమయ్యే వారినిగా; చేయుదు+ఎ?= చేస్తున్నావా?; ఉదాసీన నృప పరీక్ష= తటస్థులైన రాజులను గూర్చిన పరీక్ష; నడచున్+ఏ?= కొనసాగుతుందా?

తాత్పర్యం: ఉత్తమమైన నడవడి కలిగిన ధర్మరాజా! మిత్రులైన రాజులను ప్రేమతో, శత్రువులైన రాజులను కాఠిన్యంతో, నీకు వశంలో ఉండేటట్లుగా చేసికొంటున్నావు కదా! మిత్రులూ, శత్రువులూ కాకుండా తటస్థంగా ఉండే రాజులను గూర్చి జాగ్రత్తగా పరీక్ష జరుపుతున్నావు కదా!

క. దేవతల కతిథులకుఁ బితృ । దేవతలకుఁ బూజనములఁ దృప్తి యొనర్తే?
యీ వసుధఁ జతుర్వర్ణ జ । నావళులు నిజోచితక్రియలఁ దగ మనునే? 49

ప్రతిపదార్థం: పూజనములన్= తగిన అర్చనలతో; దేవతలకున్= దైవాలకు; అతిథులకున్= ఆకలి దప్పి మొదలగు వాటితో వచ్చినవారికి; పితృదేవతలకున్= దేవతలైన తన వంశంలో పూర్వ వ్యక్తులకు; తృప్తి= సంతోషాన్ని; ఒనర్తు+ఏ?= కలిగిస్తున్నావా?; ఈ వసుధన్= ఈ భూమిమీద; చతుర్+వర్ణ ఆవళులు= బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రులుగా నాలుగు వర్ణాలకు సంబంధించిన ప్రజాళి; నిజ+ఉచిత క్రియలన్= తమకు తమకు తగిన పనులతో; తగన్= ధర్మయుక్తంగా; మనున్+ఏ?= జీవిస్తున్నది కదా?

తాత్పర్యం: దేవతలను, అతిథులను, పితృదేవతలను పూజలతో తృప్తి పరుస్తున్నావు కదా! ఈ భూమిపై నున్న నాలుగు వర్ణాల ప్రజలు తమ తమ వృత్తులలో ధర్మబద్ధంగా జీవిస్తున్నారా?

తే. బాలురకును దుర్బలులకు భామినులకు । వృద్ధులకును మనంబుల వెఱపు లేని
యట్టి మెలఁకువ గలిగెడునట్లు గాఁగ । నడచునే యాజ్ఞ పురమునఁ బుడమియందు.' 50

ప్రతిపదార్థం: బాలురకున్= పిల్లలకు; దుర్బలులకున్= బలహీనులకు; భామినులకున్= స్త్రీలకు; వృద్ధులకున్= ముసలివారికి; మనంబులన్= మనసులలో; వెఱవు= భయం; లేని+అట్టి= లేనటువంటి; మెలఁకువ= జాగరూకత; కలిగెడు+అట్లు+కాఁగన్= సంభవించే విధంగా; ఆజ్ఞ= నీ ఆదేశం; పురమునన్= రాజధానిలోను; పుడమియందున్= రాజ్యంలోనూ; నడచున్+ఏ?= సాగుతున్నదా?

తాత్పర్యం: పిల్లలు, బలహీనులు, స్త్రీలు, వృద్ధులు, మనసులో భయంలేకుండా జీవించే విధంగా నీ ఆజ్ఞలు నగరంలోను, రాజ్యంలోను చెల్లుతున్నాయి కదా?

క. అనిన విని యా నృపతి య । జ్జనపతితో నిట్టు లనియె 'జగదీశ్వర! నీ
వినుతోపదేశమున భవ । దనుయుక్తము లెల్ల నడచు నవికలభంగిన్.' 51

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ధృతరాష్ట్రుడు ఆ విధంగా పలుకగా; ఆ నృపతి= ఆ ధర్మరాజు; విని= ఆలకించి; ఆ+జనపతితోన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర నరనాథుడితో; ఇట్టులు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు; జగత్+ఈశ్వర!= మహారాజా!; నీ వినుత ఉపదేశమునన్= నీవు చేసిన గొప్ప రాజధర్మ ఉపదేశంవలన; భవత్+అనుయుక్తములు= నీవు ప్రశ్నించినవి; ఎల్లన్= అన్నీ; అవికలభంగిన్= లోటు లేని విధంగా; నడచున్= జరుగుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు ఆ విధంగా ప్రశ్నించగా విని ధర్మరాజు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు; 'మహారాజా! ఇపుడు నీవు ప్రశ్నించిన విషయాలు అన్నీ నాకు నీవు చేసిన రాజనీతి ఉపదేశం మూలంగా ఏ లోటు లేకుండా సాగుతున్నాయి.'

వ. అని పలికి యిట్లనియె. 52

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; పలికి= చెప్పి; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి ప్రశ్నలకు ఆ విధంగా సమాధానం చెప్పిన ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడితో మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఆయాసము సైరింపని । మీ యొడలు తపఃక్రియలకు మెయికొనియెనె? భూ
నాయక! శుశ్రూష దగం । జేయునొకో గొంతి డప్పిఁ జెందక మీకున్. 53

ప్రతిపదార్థం: భూనాయక!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఆయాసము= శ్రమను; సైరింపని= ఓర్వలేని; మీ+ఒడలు= తమ శరీరం; తపస్+క్రియలకున్= తపశ్చర్యలకు; మెయికొనియెన్+ఎ!= పూనుకొన్నది కదా!; గొంతి= కుంతీదేవి; డప్పిన్= అలసట; చెందక= లేకుండా; మీకున్= తమకు; తగన్= తగు విధంగా; శుశ్రూష= సేవ; చేయున్+ఒకో?= చేస్తున్నది కదా?

తాత్పర్యం: 'రాజా! కష్టాలను తట్టుకోలేని మీ శరీరం శరీర క్లేశ కారణమైన ఉపవాసాది వ్రతనియమాలకు పూనుకొన్నది కదా! కుంతి అలసట లేకుండా మీకు అర్హమైన విధంగా సేవలు చేస్తున్నది కదా!

క. మా పెద్దతల్లి యలజడి । కోపి తపోవృత్తి గడపుచున్నదియె? సుత
వ్యాపాదనకారుల మముఁ । బాపాత్ములఁ దలఁచి యెట్లు పలుకునొ మీతోన్? 54

ప్రతిపదార్థం: మా పెద్దతల్లి= మా జ్యేష్ఠమాత; అలజడికిన్= శ్రమకు; ఓపి= ఓర్చుకొని; తపోవృత్తిన్= నియమవంతమైన ప్రవర్తనం; కడపుచున్నది+ఎ?= గడుపుతున్నదా?; సుతవ్యాపాదన కారులన్= కొడుకులను మరణంపాలు చేసిన; పాప+ఆత్ములన్= దురాత్ములైన; మమ్మున్= మమ్ములను; తలఁచి= స్మరించి; మీతోన్= తమతో; ఎట్లు= ఏ విధంగా; పలుకున్+ఒ!= మాటాడుతుందో!

తాత్పర్యం: మా పెద్దమ్మ గాంధారి బాధల కోర్చుకొని తపస్సు ఆచరిస్తున్నదా? తన కొడుకులను చంపిన దుర్మార్గులుగా మమ్ములను తలచుకొని మీతో ఏమంటున్నదో.

ఆ. సంజయుండు తపము జాలికిఁ జాలి వ । ర్తిల్లుచున్నవాఁడె? ధీరచిత్తుఁ
డిచట లేఁడు విదురుఁ డెచటి కేఁగినవాఁడొ? । యతనిఁ జూడ వలయు నధిప! నాకు.' 55

ప్రతిపదార్థం: సంజయుడు= సంజయుడు; తపము జాలికిన్= తపస్సువలన కలిగే శ్రమకు; చాలి= ఓర్చుకొని; వర్తిల్లుచున్+ఉన్నవాఁడె?= తపస్సు చేస్తూ ఉన్నాడా?; అధిప!= రాజా!; ధీరచిత్తుఁడు= నిర్వికారమైన మనస్సు కలిగినవాడు; విదురుఁడు= విదురుడు; ఇచటన్+లేఁడు= ఇక్కడ మీతోపాటు కనిపించటం లేదు; ఎచటికిన్= ఎక్కడికి; ఏఁగినవాఁడు+ఒ?= వెళ్ళాడో?; నాకున్= నాకు; అతనిన్= ఆ విదురుడిని; చూడన్ వలయున్= చూడాలి.

తాత్పర్యం: సంజయుడు తపస్సువలన శ్రమకు ఓర్చుకొంటున్నాడా! రాజా! దృఢమైన చిత్తం కలిగిన విదురుడు ఇక్కడ లేడు; ఎక్కడికి వెళ్ళాడు? నేను అతడిని చూడాలి.'

వ. అనుటయు ధృతరాష్ట్రుఁడు ధర్మతనయుతోడ. 56

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని ధర్మరాజు పలుకగా; ధృతరాష్ట్రుఁడు; ధర్మతనయుతోడన్= ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ విధంగా అనగానే ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో, ఇట్లా అన్నాడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. 'ఏఁ దపంబున కోర్తు నెంతయు; శుశ్రూష। యలయక గొంతి మా కాచరించు;
వినుము! గాంధారియు ననఘచరిత్ర త। పోనిష్ఠ కోర్చు; నిమ్మాననీయ
మిముఁ దలంచిన యప్డు మెచ్చి దీవించు; సం। జయుఁడు ప్రాజ్ఞుఁడు; తపశ్చరణమునకు
విసువఁడు; మముఁ బాసి విదురుఁ డెచ్చట నేనిఁ। జరియించు మునిజనాశ్చర్యకారి

ఆ. యగుచు; జలము లనిల మాహారముగఁ గొను;। నవియు నదియుఁ గొనక యయిన నుండు;
శూన్య విపినమున విదైన్య స్వతంత్ర సం। చారియై వసించుఁ గౌరవేంద్ర! 57

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర!= కురువంశ శ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా!; ఏను= నేను; తపంబునకున్= తపస్సుకు; ఓర్తున్= సహిస్తాను; గొంతి= కుంతీదేవి; మాకున్= మాకు; శుశ్రూష= సేవ; అలయక= అలసటలేకుండా; ఆచరించున్= చేస్తుంది; వినుము= వినుము; ఎంతయున్= చాలాబాగా; ఆచరించున్= చేస్తున్నది; అనఘ చరిత్ర!= పాపం లేని నడవడి కలవాడా! ధర్మరాజా!, వినుము= (ఈ అంశం శ్రద్ధగా విను; ఈ+మాననీయ= గౌరవింపదగిన; గాంధారియున్= గాంధారికూడా!; తపోనిష్ఠన్= శ్రద్ధగా తపసు చేయడంతో; ఓర్చున్= సమర్థురాలై ఉన్నది; మిమున్= మిమ్మల్ని (పాండవులను); తలంచిన అప్డు= స్మరించిన సందర్భంలో; మెచ్చి= మిమ్మల్ని ప్రశంసచేసి; దీవించున్= మేలు కలిగేటట్లుగా ఆశీర్వదిస్తుంటుంది; సంజయుండు= సంజయుడు; ప్రాజ్ఞుఁడు= అన్నీతెలిసినవాడు; (కాబట్టి) తపస్ చరణమునకున్= తపస్సు ఆచరించటంలో; విసువండు= విసుగుపడడు; విదురుండు= విదురుడు; మమున్= మమ్మల్ని; (ధృతరాష్ట్రాదులను) విడిచి= వదలిపెట్టి; ఎచ్చటికిన్+ఏని(న్)= ఎక్కడెక్కడో; చరియించున్= తిరుగుతుంటాడు; ముని-జన-ఆశ్చర్య-కారి+అగుచున్= తాపసులకు సైతం ఆశ్చర్యం కలిగిస్తూ ఉన్నవాడై; జలములు= నీళ్ళు; అనిలమున్= గాలీ; ఆహారముగన్= భోజనంగా; కొనున్= స్వీకరిస్తుంటాడు; అవియున్= ఆ నీళ్ళూ; అదియున్= ఆ గాలీ కూడా; కొనక= స్వీకరించకుండా కూడా; ఉండున్= ఉంటాడు; శూన్య-విపినమునన్= నిర్మానుష్యమైన, అడవిలో; వి-దైన్య= స్వతంత్ర; సంచారి= విచారం లేకుండా, స్వేచ్ఛగా తిరిగేవాడు; ఐ= అయి; వసించున్= ఉంటాడు;

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! నేను తపస్సు ఆచరించటానికి సమర్థుడనై ఉన్నాను. మాకు కుంతి అలుపు లేకుండా, ఎంతో చక్కగా సేవలు చేస్తున్నది పాపం (దోషం) లేని వర్తనం కలవాడా (జాగ్రత్తగా వినుము) (మీకు) పూజ్యురాలయిన

గాంధారి కూడా తపస్సు శ్రద్ధగా చేసికొనే సామర్థ్యం కలిగి ఉన్నది. మీరు గుర్తుకు వచ్చినప్పుడు ఈమె మిమ్మల్ని పొగడుతూ మీకు మేలు కలగాలని ఆశీర్వదిస్తుంటుంది. సంజయుడు బుద్ధిమంతుడు. తపస్సు ఆచరించటంలో ఏ మాత్రమూ వెనుదీయడు. ఇంక విదురుడు మమ్మల్ని విడిచిపెట్టి ఎక్కడెక్కడో తిరుగుతుంటాడు. మునులకు సైతం వింత అనిపించే విధంగా, నీళ్ళూ, గాలీ మాత్రమే ఆహారంగా తీసికొంటాడు. ఒక్కొక్కసారి అది కూడా తీసికొనకుండానే ఉంటాడు. మనుష్యులు తిరగని అడవిలో నిర్విచారంగా స్వేచ్ఛగా (తిరుగుతూ) ఉంటాడు.

క. ఒక్కొకమరి డబ్బాటీ। చక్కటిఁ గాన నగు ననియె జనవర తోఁచెన్
గ్రక్కున నప్పుడ విదురుం। డక్కౌంతేయాగ్రజున కనతిదూరమునన్. 58

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క+ఒకమరి= ఒక్కొక్క పర్యాయం; డబ్బాటు= ఆకస్మికంగా; ఈ చక్కటిన్= ఈ ప్రదేశంలో; కానన్-అగున్= (ఆ విదురుడు) కనబడతాడు; అనియెన్= అని (ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో) అన్నాడు; జనవర!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; అప్పుడు+అ= (ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పిన) ఆ సమయంలోనే; ఆ+కౌంతేయ+అగ్రజునకున్= కుంతి కొడుకులలో పెద్దవాడైన ఆ ధర్మరాజుకు; అనతిదూరమునన్= (మరీ దూరంగా కాకుండా) కొంచెం దూరంలో; గ్రక్కునన్= ఆకస్మికంగా; విదురుండు= విదురుడు; తోఁచెన్= కనపడ్డాడు;

తాత్పర్యం: ఒక్కొక్కసారి (గుబాలున) అప్రయత్నంగా ఈ ప్రదేశంలో కూడా కనబడుతాడు విదురుడు' అని ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో అన్నాడు. అదే సమయంలో కొంచెం దూరంలో ఆ విదురుడు హఠాత్తుగా ధర్మరాజుకు కనపడ్డాడు.

వ. కాంతారధూళి మలినాంగుండును జటీభూతకేశపాశుండును దిగంబరుండును నగు విదురుం డట్లు దోఁచి యయ్యాశ్రమంబున నున్న జనంబులం గని మగుడి పోవం జూచె; ధర్మతనయుండు తన యనుచరుల నిలువుం డనుచుఁ దా నొక్కరుండును సత్వరంబుగా నవ్వినుత ప్రభావుని వెనుకం జనియె; నతండు గుల్మాంత రితుం డగుచుం దోఁచుచుఁ బోవం బోవ నప్పాండ వాగ్రజుం డెలుంగెత్తి 'యో విదుర! నిలునిలు; మేను యుధిష్ఠిరుండ; నిన్నుఁ గాన వచ్చితి 'నని పలుకుచుం బాఱిన నమ్మహాత్ముండు మరలి కనుంగొని వివిక్త ప్రదేశంబున నొక్క పాదపంబు చేరి నిలిచిన. 59

ప్రతిపదార్థం: కాంతార= అడవిలోని; ధూళి= దుమ్ముచేత; మలిన= మట్టిగొట్టుకొన్న; అంగుండును= (శరీర) అవయవాలు కలవాడూ; జటీ భూత= జడలుగా ఏర్పడిన (జడలు గట్టిన); కేశ= తలవెంట్రుకల యొక్క; పాశుండును= సమూహం కలవాడూ; దిగంబరుండును= ఒంటిమీద గుడ్డలు లేనివాడూ; అగు= అయినటువంటి; విదురుండు= విదురుడు; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా ఆకస్మికంగా; తోఁచి= (ధృతరాష్ట్రాశ్రమంలోని జనులకు) కనబడి; ఆ+ఆశ్రమంబునన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి తపోవనంలో; ఉన్న= (క్రొత్తగా చేరి) ఉన్నటువంటి; జనంబులన్= (చాలా మంది) మనుష్యుల్ని; కని= చూచి; మగిడి= వెనక్కు తిరిగి; పోవన్ చూచెన్= (పోదామనుకొన్నాడు) పోతున్నాడు; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; తన-అనుచరులన్= తనను వెన్నంటి ఉండే జనాన్ని; నిలువుండు= (నా వెంట రావద్దు) ఇక్కడ నిలిచి ఉండండి; అనుచున్= అని చెప్తూ; తాను-ఒక్కరుండును= తాను (ధర్మరాజు) ఒక్కడు మాత్రమే; సత్వరంబుగాన్= వేగంగా; ఆ+వినుతప్రభావుని= ప్రశంసించబడే గొప్పతనం కలిగిన ఆ విదురుడి యొక్క; వెనుకన్= వెనకే; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అతండు= ఆ విదురుడు; గుల్మ-అంతరితుండు= తీగ పొదలలో కనబడకుండా ఉన్నవాడు;

అగుచున్= అవుతూ; తోఁచుచున్= నడుమనడుమ కనబడుతూ; పోవన్-పోవన్= ఇంకా ఇంకా ముందుకి వెళ్ళుతూ ఉంటే; ఆ+పాండవ అగ్రజుండు= ఆ ధర్మరాజు; ఎలుంగు+ఎత్తి= గొంతెత్తి (గట్టిగా); ఓవిదురా!= ఓవిదురా!; నిలు-నిలుము= నిలబడుము నిలబడుము; ఏను= నేను; యుధిష్ఠిరుండన్= ధర్మరాజును; నిన్నున్= నిన్ను; కానన్= చూడటానికి; వచ్చితిన్= వచ్చాను; అని పలుకుచున్= అని అంటూ; పాఱినన్= విదురుడి వెంట పరుగెత్తుతుంటే; ఆ+మహాత్ముండు= గొప్పవాడైన ఆ విదురుడు; మరలి= వెనక్కు (ధర్మరాజు) వైపు తిరిగి; కనుంగొని= (ధర్మరాజును) చూచి; వివిక్త ప్రదేశంబునన్= జనా లెవ్వరూ లేని చోట; ఒక్క పాదపంబు= ఒకానొక చెట్టు వద్దకు; చేరి= చేరుకొని; నిలిచినన్= ఆగి ఉండగా.

తాత్పర్యం: అడవిలోని దుమ్ముతో, ఒళ్ళంతా మట్టి గొట్టుకొని పోయి, జడలు గట్టిన జుట్టుతో దిగంబరంగా ఉన్న విదురుడు ఆ విధంగా అకస్మాత్తుగా కనబడి ఆ ఆశ్రమంలో (కొత్త) జనాలను చూచి వెనుకకు తిరిగి వెళ్ళిపోసాగాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు తన అనుచరులను వెంటరాకుండా అక్కడే నిలిచి ఉండండని చెప్పుతూ ఒక్కడే ఆ విదురుడి వెంట వెళ్ళాడు. ఆ విదురుడు పొదలలో దూరి నడుమ నడుమ కనబడుతూ, ముందు ముందుకు వేగంగా వెళ్ళుతున్నాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు గొంతెత్తి పెద్దగా 'ఓ విదురా! ఓ విదురా! ఆగుము ఆగుము నేను ధర్మరాజును. నిన్ను చూద్దామని వచ్చాను' అని అరుస్తూ విదురుడి వెంట పరుగెత్తుతున్నాడు. అప్పుడు విదురుడు వెనుకకు తిరిగి ధర్మరాజును చూచి ఏకాంతంగా ఉండే చోట ఒకానొక చెట్టు దగ్గరకు వెళ్ళి ఆగి నిలుచున్నాడు.

విదురుఁడు యోగమార్గంబున ధర్మరాజునందుఁ గలియుట (సం.15-33-22)

సీ. **ధర్మతనూజుండు తత్సమీపంబున । కేఁగి యయ్యోగి కట్టెదుర నిలిచి**
యాతండు నయనంబు లర్ధమీలితములై । యుండంగ నూరక యున్నఁ గాంచి
'నిర్మలాత్మక ! యేను ధర్మసూనుఁడ; నన్నుఁ । గనువిచ్చి చూడవే!' యనుడు నతఁడు
ఱెప్పల నెగయించి యప్పాండవోత్తముఁ । దప్పక చూచి యుదాత్త యోగ

తే. **బలము గైకొని యింద్రియములను బ్రాణ । ములను నింద్రియములుఁ బ్రాణములను గలిపి**
నిజశరీరంబు విడిచి యా నృపతి తనువు । సొచ్చెఁ దేజోమయత్వవిస్ఫూర్తి మెఱయ. 60

ప్రతిపదార్థం: ధర్మతనూజుండు= ధర్మరాజు; తద్-సమీపంబునకున్= ఆ విదురుడి దగ్గరకు; ఏఁగి= వెళ్ళి; ఆ+యోగి= ధ్యానంలో నిమగ్నుడైన ఆ విదురుడి యొక్క; కడు+ఎదురన్= ఎట్ట ఎదురుగా; నిలిచి= నిలువబడి; అతండు= ఆ యోగి (విదురుడు); నయనంబులు= కళ్ళు; అర్ధ-మీలితంబులు= సగం మూయబడినవి; ఐ-ఉండంగన్= అయిఉండగా; ఊరక-ఉన్నన్= నిర్వికారంగా ఉండగా; కాంచి= (ధర్మరాజు) చూచి; నిర్మల+ఆత్మక= స్వచ్ఛమైన మనసు కలవాడా! (విదురా); ఏను= నేను; ధర్మసూనుండన్= ధర్మరాజును; నన్నున్= నన్ను; కనువిచ్చి= కళ్ళు తెరిచి; చూడవే= చూడవలసింది; అనుడున్= అని ధర్మరాజును; పల్కఁగా= (వేడుకొనగా); అతఁడు= విదురుడు; ఱెప్పలన్= కనురెప్పల్ని; ఎగయించి= ఎత్తి; ఆ+పాండవ+ఉత్తమున్= ఆ ధర్మరాజును; తప్పక= నిశితంగా (దీర్ఘంగా); చూచి= చూచి; ఉదాత్త-యోగ-బలము= గొప్పదయిన యోగశక్తిని; కైకొని= ఆశ్రయించి; ఇంద్రియములను= ధర్మరాజుయొక్క బాహ్యాంతరింద్రియాలలో; ప్రాణములను= ధర్మరాజు ప్రాణాలతో; ఇంద్రియములన్= తన (విదురుడి) ఇంద్రియాలూ; ప్రాణములున్= తన (విదురుడి) ప్రాణాలూ; కలిపి= సంయోగం చెందేటట్లు చేసి; నిజశరీరంబు= తన (విదురుడి) శరీరాన్ని; విడిచి= వదలి పెట్టి; తేజస్+మయత్వ-విస్ఫూర్తి= తేజస్సుతోనిండినట్లు తళుకులు; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఆ నృపతి తనువున్= ఆ ధర్మరాజుయొక్క శరీరాన్ని; చొచ్చెన్= ప్రవేశించాడు;

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు విదురుడి దగ్గరకు వెళ్ళి అతడికి ఎదురుగా నిలబడ్డాడు. యోగి అయిన ఆ విదురుడు అరమూసిన కన్నులతో మాటాడకుండా నిశ్చలంగా ఉండిపోయాడు. అది చూచి ధర్మరాజు-'స్వచ్ఛమైన హృదయం కలవాడా! నేను ధర్మరాజును. కనులు తెరిచి నన్ను చూడు' అని ప్రార్థించాడు. అపుడు విదురుడు మెల్లగా కనురెప్పలెత్తి ధర్మరాజును తదేకంగా చూస్తూ యోగశక్తితో తన ఇంద్రియాలను ధర్మరాజు ఇంద్రియాలలోనూ, తన ప్రాణాలను ధర్మరాజు ప్రాణాలలోనూ కలిపి, తన శరీరం విడిచిపెట్టి, కాంతిమయమైన రూపంతో ఆ ధర్మరాజు శరీరంలో ప్రవేశించాడు.

ఆ. వినుము ధర్మపుత్త్రు తనువునఁ గాంతియు । లావు నప్పు డగ్గలంబు లయ్యె,
నొలసె బుద్ధి యధిక బల; మట్టు లగు టతఁ । డెఱిఁగి చోద్యమంది యెలమి నొందె. 61

ప్రతిపదార్థం: వినుము= జనమేజయమహారాజా! వినుము; అప్పుడు= విదురుడు ధర్మరాజు శరీరంలో ప్రవేశించినపుడు; ధర్మపుత్త్రు= ధర్మరాజు యొక్క; తనువునన్= శరీరంలో; కాంతియున్= తేజస్సూ; లావును= శక్తీ; అగ్గలంబులు= అధికములు; అయ్యెన్= అయ్యాయి; బుద్ధి= ప్రతిభ; అధిక బలము= అధికమైన పటుత్వాన్ని; ఒలసెన్= పొందింది; అట్టులు అగుట= తాను అధిక శక్తి మంతుడు కావటం; అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఎఱిఁగి= గ్రహించి; చోద్యము= ఆశ్చర్యం; అంది= పొంది; ఎలమిన్= సంతోషాన్ని; ఒందెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: విదురుడు ధర్మరాజులో కలిసిన తర్వాత ధర్మరాజు శరీరానికి కాంతీ, శక్తీ అధికమయ్యాయి. బుద్ధి ఇంకా బలవంతమయింది. అట్లా కావటం గ్రహించి ధర్మరాజు ఆశ్చర్యంతో సంతోషించాడు.

క. తదనంతరంబ యప్పతి । విదురశవము మ్రాను సెంది వికృతరహితమై
నిదురమెయి నొఱగియున్న ప । గిది నుండం జూచి యగ్నికృత్యము నడపన్. 62

ప్రతిపదార్థం: తద్-అనంతరంబు+అ= ఆ తర్వాత; ఆ+పతి= ఆ ధర్మరాజు; విదురశవము= విదురుడి (ప్రాణంలేని) శరీరం; మ్రాను చెంది= చలనరహితమై; వికృత-రహితము-ఐ= మార్పు చెందినది కానిదై (మార్పులేకుండా; నిదురమెయిన్= నిద్రతో; ఒఱగి ఉన్నపగిదిన్= వాలిపోయిన విధంగా; ఉండన్= ఉండగా; చూచి= చూచి; అగ్నికృత్యము= అగ్నికార్యం (దహనం); నడపన్= ఆచరించటానికి ఊహచేశాడని (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత విదురుడి శవం చలించకుండా, ఏ మార్పూ చెందకుండా (ప్రాణం ఉన్నప్పటి వలెనే) నిద్రతో వాలిపోయిన విధంగా ఉండటం చూచి ధర్మరాజు ఆ విదురుడి శరీరానికి అగ్నికార్యం (దహనం) చేయదలచాడు.

చ. తలఁచిన మింట నొక్కెలుఁగు 'ధర్మతనూజ! యతిత్వ గౌరవో
జ్జ్వలుని కళేబరంబునకు వహ్నివిధాన మొనర్చు టర్హమే?
వల'దని మ్రోసె; నమ్మనుజవల్లభుఁ డప్పని దక్కిపోయి భ్రా
తలకును దండ్రికిన్ సువిదితంబుగ నంతయునుం గ్రమంబునన్. 63

ప్రతిపదార్థం: తలఁచినన్= అనుకోగా; మింటన్= ఆకాశంలో; ఒక్క+ఎలుఁగు= ఒకానొక స్వరం (ఇట్లా వినబడ్డది); ధర్మతనూజ!= ధర్మరాజా!; యతిత్వ-గౌరవ+ఉజ్జ్వలుని= యతి లక్షణాల ఆధిక్యం చేత ప్రకాశించే విదురుడియొక్క; కళేబరంబునకున్=

శరీరానికి; వహ్ని-విధానము= అగ్నికార్యం; ఒనర్చుట= చేయటం; అర్హము+ఏ?= తగునా?; వలదు= ఆవిధంగా (దహనం) చేయవద్దు; అని= అనే విధంగా; మ్రోసెన్= ధ్వనించింది; ఆ+మనుజవల్లభుండు= ఆ (ధర్మ)రాజు; ఆ+పని= విదురుడి శరీరాన్ని దహనం చేసే పని; తక్కి= మానుకొని; పోయి= తిరిగి (ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమానికి) వెళ్ళి; భ్రాతలకున్= భీముడు మొదలైన సోదరులకూ; తండ్రికిన్= పెదతండ్రి అయిన ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమానికి)వెళ్ళి; భ్రాతలకున్= భీముడు మొదలైన సోదరులకూ; తండ్రికిన్= పెదతండ్రి అయిన ధృతరాష్ట్రుడికీ; సువిదితంబుగన్= స్పష్టంగా; అంతయునున్= విదురుడి సమక్షంలో జరిగిన వృత్తాంతం అంతా; క్రమంబునన్= మొదటినుండి ఒక వరుసలో, (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

తాత్పర్యం: విదురుడి శరీరానికి అగ్ని సంస్కారం చేయాలని ధర్మరాజు అనుకొనగా, అప్పుడు ఆకాశంలోనుండి ఒకానొక స్వరం 'ధర్మరాజా! యతిధర్మపు గొప్పదనంతో ప్రకాశించే విదురుడి దేహాన్ని దహనం చేయటం తగునా? ఆ విధంగా చేయవద్దు' అని ధ్వనించింది. అప్పుడు ధర్మరాజు ఆపని మానుకొని తిరిగి (ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమానికి) వెళ్ళి అక్కడ ఉన్న తమ్ముళ్లతోనూ, తండ్రితోనూ జరిగిన సంఘటన అంతా క్రమంగా చెప్పాడు'.

వ. ఎల్లవారును వినుచుండం జెప్పిన నందఱు నద్భుత రసంబున మునింగిరి; పదంపడి ధృతరాష్ట్రుం డామంత్రణంబు సేయ మునిజనులు నిజనివాసంబులకుం జనిరి; తదనంతరంబ యాంబికేయుండు ధర్మనందనుని తోడ. 64

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లవారును= ద్రౌపదీ ప్రభృతులైన స్త్రీ జనమూ, పాండవులను చూడవచ్చిన తాపసులూ అందరూ; వినుచుండన్= వింటుండగా; చెప్పినన్= విదురుడి వృత్తాంతాన్ని ధర్మరాజు చెప్పగా; అందఱున్= అక్కడివారందరూ; అద్భుతరసంబునన్= అద్భుతం అనే రసంలో; మునింగిరి= మునిగిపోయారు; పదంపడి= తర్వాత; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఆమంత్రణంబు-చేయన్= వీడ్కోలు చెప్పగా; మునిజనులు= పాండవులను చూడవచ్చిన తాపసులు; నిజవాసంబులకున్= తమ తమ నివాసస్థలాలకు; చనిరి= వెళ్ళారు; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆతర్వాత; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; ధర్మనందనుని తోడన్= ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ద్రౌపది మొదలైన స్త్రీ జనమూ పాండవులను చూడవచ్చిన తాపసులు అందరూ వింటుండగా, తమ్ములతోనూ, ధృతరాష్ట్రుడితోనూ ధర్మరాజు విదురుడి వృత్తాంతం అంతా క్రమంగా చెప్పాడు. అది విని వారంతా ఆశ్చర్యంలో మునిగిపోయారు. తరువాత ధృతరాష్ట్రుడు వీడ్కోలు చెప్పగా (పాండవులను చూడటానికి వచ్చిన) తాపసులు తమ తమ నెలవులకు వెళ్ళిపోయారు. అటు పిమ్మట ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. 'భరతకులోత్తమ! ఫలమూలముల నుప। యోగింపు మొసఁగెద నొదవి తనకు
నెయ్యది యాహారమయ్యె నాతిథ్యంబు। దానిన నడపుట ధర్మసరణి'
యనవుడు 'నట్ల కా' కని ఫలంబులు మూల। ములు నుపయోగించె మోదభరితుఁ
డగుచు నప్పాండుసుతాగ్రణి యబ్భంగి। నఖిలజనములు నాహారకలన

తే. మాచరించి రయ్యందఱు నవని శయన। మొంది యారాత్రి నిద్రించి రుదితసూర్య।
కాలమగుటయు, సముచిత కర్మకరణ। మనుజులును దాను నడపె నమ్మనుజవిభుఁడు. 65

ప్రతిపదార్థం: భరత కుల+ఉత్తమ!= భరతవంశంలో శ్రేష్ఠుడా, ధర్మరాజా!; ఫల-మూలములన్= పండ్లనూ, దుంపలనూ; ఒసగెదన్= ఇస్తాను; ఉపయోగింపుము= ఆహారంగా తీసికొమ్ము; ఏ+అది= ఏది; తనకున్= తనకు; ఒదవి= లభించిన; ఆహారము; అయ్యెన్= అవుతుందో; దానన్+అ= ఆ పదార్థంతోనే; ఆతిథ్యంబు= అతిథి భోజనాన్ని; నడపుట= ఉపయోగించటం; ధర్మసరణి= ధర్మబద్ధమైన మార్గం; అనవుడున్= అని ధృతరాష్ట్రుడు పల్కగా; ఆ+పాండు-సుత+అగ్రణి= పాండురాజు కొడుకులలో పెద్దవాడైన ఆ ధర్మరాజు; అట్లు+అ కాక= అట్లే అగుగాక అని; మోద-భరితుఁడు= సంతోషంతో నిండినవాడు; అగుచున్= అవుతూ; ఫలంబులు(న్)= పండ్లూ; మూలములున్= దుంపలూ; ఉపయోగించెన్= ఆహారంగా తీసుకున్నాడు; అఖిల జనములున్= భీమాదులైన (మిగిలిన) జనమంతా; ఆ+భంగిన్= అదేవిధంగా (సంతోషభరితులై ఫలమూలాలు); ఆహారకలనము= ఆహారం తీసికొనే పని; ఆచరించిరి= చేశారు; ఆ+అందఱున్= ధర్మరాజు మొదలైన (ధృతరాష్ట్రాదులను చూడవచ్చిన) వారు అందరూ; ఆ రాత్రి= ఆరోజు రాత్రి; అవనిశయనము= నేలమీద పడకను; ఒంది= పొంది; నిద్రించిరి= నిద్రపోయారు; ఉదిత-సూర్యకాలము= సూర్యుడు ఉదయించే సమయం; అగుటయున్= అయినవెంటనే (ప్రాతఃకాలంలో); ఆ+మనుజవిభుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; తాను(న్)= తానూ; అనుజులును= భీమాదులైన తమ్ముళ్ళూ; సముచిత-కర్మ-కరణము= ఆ కాలానికి తగిన సంధ్యావందనాది కర్మలను చేయటం; నడపెన్= పూర్తి చేశాడు.

తాత్పర్యం: భరతవంశశ్రేష్ఠుడా! పండ్లూ, దుంపలూ, ఇస్తాను. ఆహారంగా గ్రహించుము. తమకున్నదీ తాను తినేదీ ఏదో అదే అతిథులకూ పెట్టటమే ధర్మం అన్నాడు ధృతరాష్ట్రుడు. అప్పుడు ధర్మరాజు సరేలెమ్మని సంతోషంతో ఆ పండ్లూ మూలాలూ భుజించాడు. భీమాది బంధువులూ, పౌరులూ అందరూ కూడా అదే విధంగా సంతోషంతో ఫలమూలాలు తిన్నారు. ఆరోజు రాత్రి అందరూ నేలమీద పడుకొని నిద్రపోయారు. సూర్యు డుదయించటంతో ధర్మరాజు తనూ, తమ్ములూ ప్రాతఃకాలంలో ఆచరించవలసిన సంధ్యావందనాది క్రియలు ఆచరించారు.

వ. అట్లు కాలోచితకృత్యంబులు నడపి సహోదరసహితుండును దారోపేతుండును నర్హపరివారానుగతుండును నై యాశ్రమపథంబు గలయ మెలంగి, పావనస్నాన పావకార్చన జపధ్యానాది తాపసధర్మచర్యా విధంబులు, నానామృగ నిర్భయ సంచార ప్రకారంబులు వివిధపక్షికుల నిశ్శంక కేళీవిభవంబులు నాలోకించి, కృత ప్రాతస్సవనకరణీయుం డై యున్న కురువృద్ధు కడకు వచ్చి వందనాభినందన వచనంబుల నతని యుల్లంబు పల్లవింపంజేసి యతఁడు వనుపఁ బవిత్రాసనోపవిష్టుం డై. 66

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆప్రకారంగా; కాల+ఉచిత-కృత్యంబులు= సూర్యోదయ (ప్రాతః) కాలంలో చేయవలసిన పనులను; నడపి= పూర్తిచేసి; సహోదరసహితుండును= భీముడు మొదలైన తమ్ములతో కూడిన వాడూ; దార+ఉపేతుండును= భార్య తోడుగా ఉన్నవాడూ; అర్హ-పరివార-అనుగతుండును= తగినంత సేవకజనం చేత అనుసరించబడే వాడూ; ఐ= అయి; (ధర్మరాజు) ఆశ్రమపథంబు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమ ప్రదేశం అంతా; కలయన్-మెలంగి= కలియ (సంపూర్ణంగా) తిరిగి; పావన= పవిత్రమైన; స్నాన= స్నానమూ; పావక= అగ్నియొక్క; అర్చన= పూజలు; జప= జపమూ; (మంత్రాదులను ఆవృత్తి చేయటం); ధ్యాన= ధ్యానమూ (తత్త్వాన్ని మనసులో భావన చేయటం); ఆది= మొదలైన; తాపస= మునులయొక్క; ధర్మ= కర్తవ్యాలను; చర్యా= ఆచరించే; విధంబులు(న్)= తీరులూ; నానా= రకరకాల; మృగ= జంతువుల వలని; నిర్భయ= భయంలేని, స్వేచ్ఛతో కూడిన; సంచార= తిరగటాల; ప్రకారంబులు(న్)= పద్ధతులూ; వివిధవిభవంబులు= అనేక విధాలయిన; పక్షి= పక్షుల; కుల= గుంపుల; నిశ్శంక= సంకోచంలేని; కేళీ= విహారాల; విభవంబులున్= గొప్పతనాలూ; ఆలోకించి= చూచి; కృత= చేయబడిన; ప్రాతర్= ఉదయకాలపు; సవన= (సోమ) యజ్ఞానికి సంబంధించిన; కరణీయుండు= క్రియలు కలిగిన వాడు; ఐ= అయి; ఉన్న= ఉన్నటువంటి;

కురువృద్ధు కడకున్= ధృతరా(ష్ట్రుడి వద్దకు; వచ్చి= చేరుకొని; వందన-అభినందన-వచనములన్= నమస్కారాలూ, సంతోషం కలిగించేవీ అయిన మాటలతో; అతని-ఉల్లంబు= ఆ ధృతరా(ష్ట్రుడి మనస్సు; పల్లవింపంగన్+చేసి= సంతోషించేటట్లుచేసి; అతఁడు= ఆ ధృతరా(ష్ట్రుడు; పనుపన్= అనుమతించగా; పవి(త-ఆసన- ఉపవిష్టుండు= పావనమైన ఆసనం మీద కూర్చున్నవాడు; ఐ= అయి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధర్మరాజు సూర్యోదయం అయిన సమయంలో అపుడు చేయవలసిన పనులు చేసి, తమ్ములతోనూ, భార్యతోనూ, కలిసి తగిన పరివారం వెంటరాగా ఆ ఆ(శమ (పాంతం అంతా తిరిగి, అక్కడ పవి(తమైన స్నానం, అగ్నిపూజనం, జపం, ధ్యానం, మొదలైన మునులు చేసే పనులు ఆచరింపబడుతూ ఉండటమూ, రకరకాల జంతువులు భయంలేకుండా స్వేచ్ఛగా తిరుగుతుండటమూ, వివిధ పక్షులు గుంపులై నిస్సంకోచంగా విహరిస్తూ ఉన్నప్పటి వైభవమూ చూచాడు. ఆ తరువాత (పాతఃకాలంలో చేయవలసిన (సోమ) యజ్ఞానికి సంబంధించిన కర్తవ్యాలను ఆచరించి కూర్చున్నటువంటి ధృతరా(ష్ట్రుడి వద్దకు వెళ్ళి అతడికి నమస్కారాలు, (పశంసలూ, పలికి, ఆ ధృతరా(ష్ట్రుడి ఆజ్ఞమీద ఒక పరిశుద్ధమైన ఆసనంమీద కూర్చున్నాడు ధర్మరాజు.

చ. **అనుజులుఁ దాను భక్తి మెయి నమ్మహనీయునిఁ గొల్చియుండ న**
య్యునికిఁ గనుంగొనంగఁ గరముత్సుకతన్ శతయూపుఁ డాదిగా
మునివరు లేఁగుదెంచినఁ బ్రమోదమునం గుశపీఠరాజిపై
నునుపఁగఁ బంచె గాఢవినయోక్తుల నా ధృతరాష్ట్రుఁ డందఱన్. **67**

(పతిపదార్థం: అనుజులున్= తమ్ముళ్ళూ, భీమాదులు; తాను(న్)= తానూ (ధర్మరాజు); ఆ+మహనీయునిన్= ఆ పూజ్యుని ధృతరా(ష్ట్రుడిని, భక్తి మెయిన్= సేవా భావంతో; కొల్చి= సేవించి; ఉండన్= (అక్కడే) ఉండగా; ఆ+ఉనికిన్= ఆస్థితిని; కనుంగొనంగన్= చూడటంకొరకు; శతయూపుఁడు= శతయూపుడనే వాడు; ఆదిగన్= మొదలుగా, మునివరులు= (శేష్ఠులైన (పరిసరాల్లోని) మునులు; కరము= మిక్కిలి; ఉత్సుకతన్= కుతూహలంతో; తాపసులు ఏఁగుదెంచినన్= (ధృతరా(ష్ట్రుడి వద్దకు) రాగా; ఆ ధృతరా(ష్ట్రుఁడు; అందఱన్= ఆ తపసులందరినీ; కుశపీఠరాజిపైన్= దర్భాసన సమూహంపై; ఉనుపఁగన్= కూర్చుండేవిధంగా (కూర్చోబెట్టండని); (పమోదమునన్= సంతోషంతో; గాఢ-వినయ-ఉక్తులన్= మిక్కిలి అణకువ కలిగిన మాటలతో; పంచెన్= నియోగించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ధర్మరాజు తమ్ముళ్ళతో కలిసి (తాను) ఆ ధృతరా(ష్ట్రుడిని భక్తితో సేవిస్తూ అక్కడ ఉన్నాడు. అటువంటి వాళ్ళను చూడటానికి శతయూపుడు మొదలైన మునులు మిక్కిలి ఉత్సాహంతో అక్కడికి వచ్చారు. వాళ్ళందరినీ దర్భాసనాలపై ఆసీనులు కండి అని ధృతరా(ష్ట్రుడు మిక్కిలి సంతోషంగా అణకువ మాటలతో చెప్పాడు.

వ. **అట్లున్న యమ్మునిజనంబులును బాండు పుత్త్రులునుం బరమధర్మమయ సంభాషణంబులు సేయుచుండ నినుండు నభోమధ్యగతుం డయ్యె; నప్పు డాంబికేయుండు సవినయంబుగా నత్తాపసోత్తములతో 'మీకు మధ్యందిన కృత్యంబు లాచరింపవలయు; విజయం చేయుం'డనిన వారలు నిజనివాసంబులకుం జనిరి; తదనంతరంబ కౌంతేయుల మాధ్యాహ్నిక కరణీయంబులు నిర్వర్తించుట కరుగుం డని పనిచె; నని చెప్పినవిని జనమేజయుం డప్పాండవేయు లవ్విధంబున వనంబున నెన్ని దినంబులు వసియించి?' రని యడిగిన వైశం పాయనుం డిట్లనియె.** **68**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ఆ+మునిజనంబులును= శతయూపుడు మొదలైన తాపసులూ; పాండుపుత్త్రులునున్= పాండవులూ; పరమ-ధర్మమయ సంభాషణంబులు= ఉత్తమమైన ధర్మంతో నిండిన మాటలు; చేయుచుండన్= ఆడుతుండగా; ఇనుండు= సూర్యుడు; నభన్+మధ్యగతుండు= ఆకాశంలో నడిమి భాగానికి వచ్చినవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సవినయంబుగాన్= అణకువతో; ఆ+తాపస+ఉత్తములతోన్= ఆ మునివరులతో; మీకున్= మీకు; మధ్యందిన కృత్యంబులు= మాధ్యాహ్నిక కార్యాలు; ఆచరింప వలయున్= నిర్వర్తించవలసిఉన్నది కాబట్టి విజయం చేయుండు, మీ నివాసాలకు వెళ్ళండి; అనినన్= అని పల్కగా; వారలు= ఆ మునిశ్రేష్ఠులు; నిజ నివాసంబులకున్= తమ నెలవులకు; చనిరి= వెళ్ళారు; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; మాధ్యాహ్నిక-కరణీయంబులు= మధ్యాహ్నవేళ ఆచరింపవలసిన పనులు; నిర్వర్తించుటకున్= పూర్తిచేయటానికి; అరుగుండు= వెళ్ళండి; అని= అని చెప్పి; కౌంతేయులన్= పాండవులను; పనిచెన్= పంపించాడు (ధృతరాష్ట్రుడు); అని= ఆ ప్రకారంగా; చెప్పినన్= వైశంపాయనుడు చెప్పగా; విని= ఆలకించి; జనమేజయుండు= జనమేజయమహారాజు; ఆ+పాండవేయులు= ఆ పాండవులు, ఆ+విధంబునన్= ఆ తీరుగా; ఎన్ని దినంబులు= ఎన్నాళ్ళు; వనంబునన్= అరణ్యంలో; వసియించిరి?= ఉన్నారు?; అని= అని; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; అతనికిన్= ఆ జనమేజయుడితో ; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయనముని; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా ధృతరాష్ట్రుడితో పాండవులూ, శతయూపుడూ మొదలైన మునులూ కలిసి ఉత్తమమైన ధర్మంతో నిండిన ఆలాపాలు చేస్తుండగా సూర్యుడు ఆకాశమధ్యానికి వచ్చాడు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడు ఆ మునులను 'మీకు మధ్యాహ్నం చేయవలసిన పనులు నడపవలసి ఉన్నది కాబట్టి మీ స్థానాలకు వెళ్ళండి' అని వినయంగా చెప్పాడు. ఆ మునులు తమ తమ నెలవులకు వెళ్ళిపోయారు. తరువాత మాధ్యాహ్నికాలైన పనులు ఆచరించండని ధృతరాష్ట్రుడు పాండవులను కూడా పంపాడు-అని వైశంపాయనుడు చెప్పగా జనమేజయుడు విని 'పాండవులు ఆ విధంగా అరణ్యంలో ఎన్నాళ్ళున్నారు?' అని అడిగాడు. అప్పుడు వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **'ధరణీశ! పాండునందను లట్లు సాంతఃపు । రంబును సపరివారంబుఁగాఁగ**
నడవికి నేఁగి యయ్యంబికానందనుఁ । గాంచిన దినమునఁ గరము నియతి
ఫలమూలసమితి నాఁకలి వుచ్చి భూమిశ । యనమున నిద్రించి రాగరిష్ఠుఁ
డమ్మహితాత్ముల కర్థితో మఱునాఁ । డనుజ్ఞ యిచ్చిన, సుమనోజ్ఞములును

ఆ. **సన్నుతములు నైన యన్నపానాదుల । ననుభవించి మృదులహారి తల్ప**
ముల శయించి; రట్లు నెలనాళు లయ్యెడ । నతనిఁ గొల్చియుండి రధిపముఖ్య! **69**

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ!= (జనమేజయ)రాజా!; పాండునందనులు= పాండవులు; స-అంతపురంబును= ద్రౌపదీ ప్రభృతులైన అంతఃపుర స్త్రీలతోనూ; సపరివారంబున్= భృత్యులతోనూ కూడినవారు; కాఁగన్= అయి; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; ధృతరాష్ట్రాదులను చూచే నిమిత్తం; అడవికిన్ ఏఁగి= అడవికి వెళ్ళి; ఆ+అంబికానందనున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; కాంచిన దినమునన్= చూచిన రోజు; కరము= మిక్కిలి; నియతిన్= నియమంగా; ఫలమూల-సమితిన్= పండ్లూ, వేళ్ళ సముదాయంతో; ఆఁకలిపుచ్చి= ఆకలి తీర్చుకొని; భూమిశయనమునన్= నేల పక్క (పరపు)గా; నిద్రించిరి= నిద్ర చేశారు; మఱునాఁడు= తరువాతిరోజు; ఆ గరిష్ఠుఁడు= దొడ్డవాడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ఆ+మహిత+ఆత్ములకున్= దొడ్డ బుద్ధులైన ఆ పాండవులకు; అర్థితోన్= ప్రేమతో; అనుజ్ఞ= అనుమతి; ఇచ్చినన్= ఇవ్వగా; సుమనోజ్ఞములును= మనస్సు కింపు కలిగించేవి; సన్నుతములు= ప్రశస్తాలూ; ఐన= అయినటువంటి;

అన్న-పాన+ఆదులన్= భోజనమూ, పానీయమూ మొదలైన వాటిని; అనుభవించి= ఆస్వాదించి; మృదుల-హారి-తల్పములన్= కోమలములూ మనోహరములూ అయిన శయ్యలమీద; శయించిరి= నిద్రించారు; అధిపముఖ్య!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా! జనమేజయా!; అట్లు= ఆవిధంగా (పాండవులు); ఆ+ఎడన్= వనంలో; నెలనాళులు= నెలరోజులు; అతనిన్= ధృతరాష్ట్రుడిని; కొల్చి= సేవిస్తూ; ఉండిరి= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయమహారాజా! అంతఃపుర కాంతలతోనూ, తగిన పరివారంతోనూ కలిసి (ధృతరాష్ట్రాదులను చూడటానికి) పాండవేయులు అడవికి వెళ్ళిన ఆ రోజు నియమంగా ధృతరాష్ట్ర డిచ్చిన ఫలమూలాదులతో ఆకలి తీర్చుకొని నేలమీద నిద్రించారు. ఆ మరునాడు ధృతరాష్ట్రుడు ప్రేమతో అనుమతించగా మనసుకు ఇష్టమైనవీ, ప్రశస్తమైనవీ అయిన భోజనాలూ, పానీయాలూ ఆస్వాదించి, కోమలంగానూ మనోహరంగానూ ఉన్న శయ్యలమీద నిద్రించారు. జనమేజయ మహారాజా! పాండవేయు లావిధంగా ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమవనంలో ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని సేవించుకొంటూ నెలనాళ్ళున్నారు.

వ. పదంపడి యొక్కనాఁ డెప్పటియట్ల పాండుపుత్త్రులు గాంధారీ కుంతీసముపాసితుండయియున్న విచిత్రవీర్యపుత్త్రుంబరివేష్టించియుండ నవ్విశిష్ట గోష్ఠికై శతయూపప్రభృతి మునివరులు చనుదెంచిన నక్కురువృద్ధుఁడర్ఘ్యంబు లగునాసనంబులు వెట్టించి సంభావించిన. 70

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= తరువాత; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజు; ఎప్పటిఅట్లు+అ= ఎప్పటివలెనే; పాండుపుత్త్రులు= పాండవులు; గాంధారీ-కుంతీ-సముపాసితుండు+అయి= గాంధారి చేత, కుంతి చేత సేవించబడుతూ; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; విచిత్ర వీర్యపుత్త్రున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; పరివేష్టించి-ఉండన్= చుట్టుకొనిఉండగా; ఆ+విశిష్ట-గోష్ఠికై= అసాధారణమైన ఆ సమావేశానికి; శతయూప-ప్రభృతి-మునివరులు= శతయూపుడు మొదలైన మునిశ్రేష్ఠులు; చనుదెంచినన్= రాగా; ఆ+కురువృద్ధుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; అర్ఘ్యంబులు= (ఆ మునులకు) తగినవి; అగు-ఆసనంబులు= అయినటువంటి ఆసనాలను; పెట్టించి= ఏర్పాటు చేయించి; సంభావించినన్= గౌరవించగా.

తాత్పర్యం: తరువాత ఒకానొకరోజు పాండవులు ఎప్పటివలెనే, గాంధారిచేత, కుంతిచేత పూజించబడుతున్న ధృతరాష్ట్రుడి చుట్టూ కూర్చుని ఉన్నారు. అసామాన్యమైన ఆ సమావేశానికి శతయూపుడు మొదలైన మునులు వచ్చారు. ధృతరాష్ట్రుడు వారికి తగిన ఆసనాలు ఏర్పాటు చేయించి గౌరవించగా.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

వేదవ్యాసుఁడు పాండవసహితుండైన ధృతరాష్ట్రునాశ్రమంబునకు వచ్చుట (సం.15-34-21)

సీ. సముచితంబులు సధర్మములును నైన స। ల్లాపముల్ సెల్ల నుల్లంబు లలర
వార లున్నెడ సత్యవతికొడు కందుల। కేతేర నందఱు నెదురువోయి
వినతులై భక్తిఁ దోడ్కొనివచ్చి యతులకృ। ష్ణాజిన దర్భోత్తరాసనమున
నునిచి యమ్మునివరుననుమతిఁ దమతమ। యాసనంబుల నుండి; రమ్మహాత్ము

ఆ. నర్చితునిగఁ జేసె నాంబికేయుఁడు దద। నంతరంబ సమధికాదరమున
నతఁడు మధుర మృదు విధాక్షరంబుగ నమ్మ। హీశముఖ్యుతోడ నిట్టు లనియె. 71

ప్రతిపదార్థం: సముచితంబులు(ను)= మిక్కిలి యుక్తములైనవీ; సధర్మములను= వేద శాస్త్రాదులలో చెప్పబడిన అంశాలతో కూడినవీ; ఐన= అయినటువంటి; సల్లాపముల్= మంచి మాటలు; చెల్లన్= సాగుతుండగా; వారలు= పాండవాదులు; ఉల్లంబులు= మనసులు; అలరన్= సంతోషిస్తూ; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నటువంటి సమయంలో; అందులకున్= ఆచోటికి; సత్యవతి కొడుకు= వేదవ్యాసమూర్తి; ఏతేరన్= రాగా; అందఱున్= పాండవాదులు అందరూ; ఎదురు-పోయి= వ్యాసుడికి ఎదురువెళ్ళి; వినతులు+ఐ= వంగి నమస్కరించిన వారై; భక్తిన్= సేవా ధర్మంతో; తోడ్కొని వచ్చి= వ్యాసుడిని ఆశ్రమంలోనికి తీసికొనివచ్చి; అతుల= సాటిలేని; కృష్ణ-అజిన= కృష్ణమృగ చర్మం; దర్భ+ఉత్తర= దర్భలతో చేయబడిన; ఆసనంబునన్= ఆసనం మీద (దర్భాసనం మీద కృష్ణమృగ చర్మం కప్పబడింది); ఉనిచి= కూర్చుండజేసి; ఆ+మునివరు+అనుమతిన్= ఆ వ్యాసమహర్షి అనుజ్ఞతో; తమ తమ-ఆసనంబులన్= (వ్యాసుడికి స్వాగతం చెప్పడానికి ఎదురుగా వెళ్ళిన) అందరూ తమ తమ ఆసనాలమీద; ఉండిరి= కూర్చున్నారు; ఆంబికేయుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఆ+మహాత్మున్= గొప్పవాడైన ఆ వేదవ్యాసుడిని; అర్చితునిగన్+చేసెన్= పూజించాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; అతఁడు= ఆ వ్యాసుడు; సమ్-అధిక-ఆదరమునన్= మిక్కిలి వాత్సల్యంతో; మధుర-మృదు-విధా-అక్షరంబుగన్= తీయనైన (ఇంపైన) మెత్తదనం కలిగిన మాటలతో; ఆ+మహీ+ఈశ-ముఖ్యు తోడన్= ఆ (ధృతరాష్ట్ర) మహారాజుతో; ఇట్టులు= ఈ ప్రకారంగా; అనియె(న్)= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: (ధృతరాష్ట్రుడి చుట్టూ కూర్చున్న పాండవులూ, ఆ సమావేశానికి వచ్చిన శతయూపాది మునులు అందరూ) మిక్కిలి యుక్తమయినవీ, ధర్మంతో కూడినవీ, అయిన మంచిమాటలు సాగుతుంటే మనసులు సంతోషిస్తూ ఉన్న సమయంలో అక్కడికి వేదవ్యాసమహర్షి వచ్చాడు. అందరూ వ్యాసుడికి భక్తితో ఎదురువెళ్ళి పాదాభివందనం చేసి, వెంటఉండి ఆశ్రమానికి తీసికొనివచ్చారు. సాటిలేనటువంటి కృష్ణమృగచర్మం కప్పిన దర్భాసనం మీద ఆ వ్యాసమహర్షిని కూర్చుండబెట్టారు. వ్యాసుడి అనుమతితో, అందరూ తమ తమ ఆసనాల మీద కూర్చున్నారు. అపుడు ధృతరాష్ట్రుడు వ్యాసమహర్షిని పూజింపచేశాడు. తర్వాత ఆ వ్యాసుడు ధృతరాష్ట్రుడితో తియ్యని మెత్తని పలుకులతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **'వనవాసమున నీకు మన మలవడియెనే? । నియతిమైఁ దాపసక్రియల కోర్చి**
నడపెదవే పుత్త్రనాశజమైనశో । కము భవదంతరంగంబునందు
లేదు గదా? ధర్మవేదిని గాంధారి । యుమ్మలికంబు లే కున్న యదియె?
నీకుఁ బరిజ్ఞాననిష్ఠ గల్గెనె? గొంతి । శుశ్రూష మీ కొనర్చునె తగంగ?

తే. **రాజ్య మొల్లక వచ్చె నరణ్యవాస । మునకు నీయమ; మీరు రాఁ దనకు నింట**
నిలువఁ దగ దని యిమ్మెలు నీదు బుద్ధి । నొలసి యుండునె కౌరవకులపవిత్ర! **72**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ-కుల-పవిత్ర!= కురువంశంలో నిర్మలమైనవాడా!; నీకున్= నీకు; మనము= మనస్సు; వనవాసమునన్= అరణ్యాలలో నివసించటంలో; అలవడియెన్+ఏ?= అలవాటు పడిందా?; తాపస-క్రియలకున్= మునిధర్మాన్ని నిర్వర్తించటంలో; ఓర్చి= ఓర్పు కలిగి; నియతిమైన్= నియమబద్ధంగా; నడపెదవు+ఏ?= జరుపుతున్నావా?; భవత్-అంతరంగమునందున్= నీ మనసులో; పుత్త్ర-నాశజము= కొడుకులు మరణించటం వలన కలిగినది; ఐన= ఐనటువంటి; శోకము= దుఃఖం; లేదు కదా= ఇపుడు ఉండలేదు గదా; ధర్మవేదిని= ధర్మం తెలిపిన; గాంధారి= గాంధారి; ఉమ్మలికంబు= విచారం; లేక-ఉన్న-అది-ఎ?; లేకుండా ఉన్నదిగదా; నీకున్= నీకు; పరిజ్ఞాన నిష్ఠ= పరిపూర్ణమైన జ్ఞానం యొక్క స్థిరత్వం; కల్గెనె?= సంభవించిందా?; గొంతి= కుంతీదేవి; మీకున్= మీకు; తగంగన్= తగువిధంగా; శుశ్రూష= సేవ; ఒనర్చున్+ఎ?= చేస్తున్నదా?; మీరు= మీరు (గాంధారీ, ధృతరాష్ట్రులు) రాన్= (ఆశ్రమవాసానికి) అడవులకు రాగా; తనకున్= తనకు (కుంతి); ఇంటన్= ఇంట్లో (రాజధానిలో); నిలువన్=

ఉండిపోవటం; తగదు= యుక్తం కాదు; అని= అనిచెప్పి; ఈఅమ= ఈ కుంతి; రాజ్యము= కొడుకుల రాజ్యం; ఒల్లక= అంగీకరించకుండా; అరణ్యవాసమునకున్= మీతో అరణ్యాలలో ఉండడానికి; వచ్చెన్= వచ్చింది; మేలు= కుంతి శుశ్రూషార్థం మీతో అరణ్యాలకు రావడం అనే మంచిపని; నీదు బుద్ధిన్= నీమనసులో; ఒలసి ఉండునె?= మరపురాక నిలిచి ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: 'కురువంశంలో పుణ్యాత్ముడా, ధృతరాష్ట్రా! నీ మనసు వనవాసానికి అలవాటు పడిందా? ముని ధర్మాలను ఓర్పుతో నియమంగా ఆచరిస్తున్నావా? కొడుకులు నశించిపోయారనే దుఃఖం నీ మనసులో లేదుగదా! ధర్మం తెలిసిన గాంధారి దుఃఖించడం లేదు కదా! నీకు సంపూర్ణమైన జ్ఞానం స్థిరంగా ఏర్పడిఉన్నదా గదా! కుంతి మీకు తగువిధంగా సేవలు చేస్తున్నదా? మీరు అరణ్యవాసానికి వస్తుంటే తాను ఇంట్లో ఉండటం యుక్తం కాదని (కొడుకుల) రాజ్యం కూడా విడిచిపెట్టుకొని మీ సేవకొరకు మీ వెంట అరణ్యాలకు వచ్చింది ఈమె. ఆ విధంగా కుంతి చేసిన మేలుపని నీ మనసులో మరపురాకుండా నిలిచిఉన్నదా?

చ. **అనఘ! యజాతశత్రునెడ నాదరణాతిశయాన్వితంబె నీ**
మనము? వృకోదరున్ నరుని మాద్రితనూజుల సత్క్రియాభినం
దనముల గారవింతె? వినుతస్థితిఁ దద్దయు నిర్మలత్వ మొం
దెనె భవదీయచిత్తమున ధీమహితా! దృఢశాంతిమూలమై.' **73**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపం లేనివాడా (ధృతరాష్ట్రా)!; నీ మనము= నీ మనస్సు; అజాతశత్రు-ఎడన్= ధర్మరాజు విషయంలో; ఆదరణ+అతిశయ-అన్వితంబు+ఎ?= మిక్కిలి ప్రేమతో కూడి ఉన్నదా?; వృక+ఉదరున్= భీముడిని; నరునిన్= అర్జునుడినీ; మాద్రి తనూజులన్= మాద్రికొడుకులు-నకుల సహదేవులనూ; సత్క్రియా+అభినందనములన్= ఆదరణంతోనూ, ప్రశంసలతోనూ; గారవింతు+ఎ?= లాలన చేస్తున్నావా?; ధీ మహితా!= బుద్ధిచేత గొప్పవాడా! (ధృతరాష్ట్రా)!; భవదీయ-చిత్తమునన్= నీమనస్సులో; వినుత-స్థితిన్= ప్రశంసింపదగిన ఉనికితో; దృఢ-శాంతి-మూలము= స్థిరమైన (అంతర్) ఇంద్రియాలశాంతికి ఆధారం; ఐ= అయి; నిర్మలత్వము= స్వచ్ఛత; తద్దయున్= అధికంగా; ఒందెన్+ఎ?= కలిగిందా?

తాత్పర్యం: పాపంలేనివాడా! ధృతరాష్ట్రుడా! నీ మనసు ధర్మరాజుపై మిక్కిలి ప్రేమతో ఉన్నదా? భీమ, అర్జున, నకుల, సహదేవులను మంచితనంతోనూ, ప్రశంసలతోనూ ఆదరిస్తున్నావా? దొడ్డబుద్ధికలవాడా!, నీ మనసులో స్థిరమైన శాంతికి ఆధారంగా, ప్రశంసార్హంగా, నిర్మలభావం ప్రాప్తించిందా?'

వ. **అని యంత నిలువక.** **74**

ప్రతిపదార్థం: అని= వ్యాసుడు ఆ విధంగా పలికి; అంతన్= అంతటితో; నిలువక= ఆగకుండా (ఇంకా ఈ విధంగా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: అని అడిగిన వ్యాసుడు అంతటితో ఆగకుండా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. **'వినుము! దీర్ఘవైర వృత్తియు' ద్రోహచిం। తనము లేక వాక్కు మనము నొక్క**
చంద మగుట సకలజనములకును బంధు। సంపదాప్తి పరమసాధనంబు.' **75**

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ధృతరాష్ట్ర వినుము; దీర్ఘ-వైర-వృత్తియున్= చాలాకాలం శత్రుభావంతో ఉండటమూ; ద్రోహ చింతనము(ను)= (దీర్ఘకాలం) అపకారపు ఆలోచనమూ; లేక= లేకుండా; వాక్కు(ను)= మాటా; మనమున్= మనస్సూ; ఒక్క చందము= ఒకేవిధం; అగుట= కావటం; సకల జనములకున్= అందరికీ; బంధు= చుట్టాల (మిత్రుల); సంపద్= సంపదను (ఆధిక్యాన్ని); ఆప్తి= పొందటానికి; పరమ= ఉత్తమమైన; సాధనంబు= ఉపకరణం.

తాత్పర్యం: 'ధృతరాష్ట్రా! వినుము. ఎవరితోనైనా చాలకాలంగా విరోధంతో నడుచుకొనటమూ, అపకారం చేయాలనుకొనటమూ లేకుండా, మాటా, మనసూ ఒకే విధంగా ఉండటమే అందరికీ బంధు సంపద సిద్ధింపజేసే మార్గం'.

వ. అని చెప్పి వెండియు. 76

ప్రతిపదార్థం: అని= పైవిధంగా; చెప్పి= (ధృతరాష్ట్రుడితో) పలికి; వెండియు(న్)= తిరిగి (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: పై విధంగా చెప్పి తర్వాత మళ్ళీ వ్యాసుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. 'విదురుండు దేహంబు విడిచిన తెఱఁగెల్ల । నెఱిఁగితె? మాండవ్యుఁ డిచ్చినట్టి
పటుశాపమున శూద్ర భావంబు నొందిన । ధర్మదేవత బోధనిర్మలాత్ముఁ
డైన యమ్మహనీయుఁ డట్లగుటంబుజా । సనుని యాజ్ఞాపనమున విచిత్ర
వీర్యనృపాధీన విశ్రుతక్షేత్రంబు । నం దేఁ బ్రవర్తింప నధిప! కలిగె

తే. ధర్మదేవత మాఱట తనువు సూవె । యీ యుధిష్ఠిరు నుజ్జ్వలకాయ; మింత
యెఱిఁగి కాదె యమ్మహిత యోగీశ్వరుఁడు స । మీడ్య యోగబలంబున నితనిఁ గలసె. 77

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= (ధృతరాష్ట్ర) రాజా!; విదురుండు= విదురుడు; దేహంబు= శరీరం; విడిచిన తెఱఁగు= త్యజించిన విధం; ఎల్లన్= సమస్తం; ఎఱిఁగితి+ఎ= తెలిసికొన్నావా; బోధ నిర్మల-ఆత్ముఁడు= వివేకంతో దోషంలేని బుద్ధిగలవాడు; ఐన=అయినటువంటి; ఆ+మహనీఁయుడు= ఆ మహాత్ముడు (విదురుడు); మాండవ్యుఁడు= మాండవ్యుడనే మహర్షి; ఇచ్చిన+అట్టి= ఇచ్చినటువంటి; పటుశాపమునన్= ఘోరమైన శాపంవలన; శూద్రభావంబున్= శూద్రత్వాన్ని; ఒందిన= పొందినట్టి; ధర్మదేవత= యమధర్మరాజు; అంబుజ+ఆసనుని= బ్రహ్మ; (పద్మం ఆసనంగా కలవాడు); ఆజ్ఞాపనమునన్= ఆదేశం చేత; విచిత్రవీర్య= విచిత్రవీర్యుడనే; నృప= రాజుయొక్క (నీ తండ్రియొక్క); అధీన= అధీనమందున్న; విశ్రుత= ప్రసిద్ధమైన; క్షేత్రంబునందున్= భార్య అయిన అంబికయొక్క దాసియందు; ఏను= నేను (వ్యాసుడు); ప్రవర్తింపన్= వ్యవహరించగా (బోధ నిర్మల-ఆత్ముఁడు)= వివేకంచేత దోషంలేని బుద్ధికలవాడు; ఐన= అయినటువంటి; ఆ+ మహనీయుఁడు=మహాత్ముడైన ఆ విదురుడు; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా (మాండవ్య శాపం వలన యముడే శూద్రుడుగా, విదురుడుగా); అగుట= కావటం; కలిగెన్= సంభవించింది; ఈ యుధిష్ఠిరుని= ఈ ధర్మరాజుయొక్క; ఉజ్జ్వల కాయము= కాంతిమంతమైన శరీరం; ధర్మదేవత= ధర్ముడి; మాఱట తనువు= రూపాంతరమే; చూవె!= సుమా!; ఇంత= ఇది అంతా; ఎఱిఁగి= తెలిసిఉండటం వలననే; కాదె= కదా; ఆ+మహిత యోగి+ఈశ్వరుఁడు= మహాత్ముడు, యోగులలో శ్రేష్ఠుడూ ఐన ఆ విదురుడు; సమ్+ఈడ్య-బలంబునన్= మిక్కిలి ప్రశంసించదగిన యోగశక్తిచేత; ఇతనిన్= ఈ ధర్మరాజు (శరీరంలో); కలసెన్= కలిసిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! విదురుడు శరీరం త్యజించిన తీరు తెలుసా? పూర్వం మాండవ్య మహర్షి ఇచ్చిన ఘోరమైన శాపం వలన శూద్రుడుగా పుట్టిన యమధర్మరాజే జ్ఞానం వలన నిర్మలబుద్ధీ, మహాత్ముడూ అయిన ఆ విదురుడు బ్రహ్మదేవుడి ఆజ్ఞప్రకారం నేను విచిత్ర వీర్యమహారాజు అధీనంలో ఉన్న అంబికా దాసి యందు వర్తించడం వలన యముడు విదురుడై శూద్రుడుగా పుట్టటం సంభవించింది. ఈ ధర్మరాజుయొక్క శరీరం ఆ యమధర్మరాజుయొక్క రూపాంతరమే. అది తెలిసినవాడు గాబట్టే గొప్ప యోగి అయిన విదురుడు తన యోగబలంతో ధర్మరాజులో కలిసిపోయాడు.

ఆ. అట్లు దేవతామయాత్మకుఁ డైన యి। వ్విభుఁడు నిన్నుఁ బ్రేష్యవృత్తి నిట్లు
గొలిచి యునికి బుద్ధిఁ దలపోసి సంతస। మంది యుండుదే కులాగ్రగణ్య!' 78

ప్రతిపదార్థం: కుల+అగ్రగణ్య!= కౌరవవంశంలో ప్రథమంగా పరిగణించదగిన వాడా!; శ్రేష్ఠుడా, ధృతరాష్ట్రా!; అట్లు= ఆవిధంగా మారుతనువు పొందిన ధర్మదేవతగా; దేవతామయ+ఆత్మకుఁడు= దేవతాలక్షణాలు నిండిన అంత స్వరూపం గలవాడు; ఐన= అయినటువంటి; ఈ+విభుఁడు= ఈ ధర్మరాజు; నిన్నున్= నిన్ను; ఇట్లు= ఈవిధంగా; ప్రేష్యవృత్తిన్= భృత్యుడి పద్ధతిలో; కొలిచి-ఉనికి= సేవిస్తూ ఉండటం; బుద్ధిన్= నీ మనసులో; తలపోసి= స్మరించి; సంతసము= సంతోషం; అంది= పొంది; ఉండుదు+ఏ?= ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: కురువంశశ్రేష్ఠుడా!, ఆవిధంగా రూపాంతరం పొందిన ధర్మదేవతకాబట్టి దేవతాస్వరూపుడైన ఈ ధర్మరాజు ఈ విధంగా భృత్యుడివలె నిన్ను సేవిస్తూ ఉండటం నీమనసులో స్మరించి ఆనందిస్తున్నావా?'.

వ. అనిన విని వైచిత్రవీర్యుం డప్పారాశర్యునకుఁ బరమవినయంబున నిట్లనియె, 79

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని వ్యాసుడు చెప్పగా; విని= ఆలకించి; వైచిత్ర వీర్యుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఆ+పారాశర్యునకున్= ఆ వ్యాసమహర్షితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియె (న్)= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వ్యాసు డట్లా అనగా విని ధృతరాష్ట్రుడు, అణకువతో వ్యాసుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'వనవాస మించుకయును నాకు దుఃఖంబు। సేయదు; దేహంబుఁ జిత్తమును ద
పఃక్రియలకుఁ బనుపడి యున్నయవి నన్ను। గాంధారిఁ బుత్త్రశోకం బొకింత
యేనియుఁ బొందంగ నీఁడు సభక్తిక। మైన వృత్తమున ధర్మాత్మజుండు
మునివర! యితనిపై ననుజుల మీఁద వ। త్సలము నా హృదయ మిద్ధరణివిభుఁడు

ఆ. దేవతాత్ముఁ డగుట దెల్ల మై యునికి మ। ద్వచనవర్తనములవలన నితఁడ
యెఱిఁగి యుండుఁ గొంతి తెఱఁగు శుశ్రూషయు। నద్భుతంబు ముదము నావహించు. 80

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు (ధృతరాష్ట్రుడికి); వనవాసము= అరణ్యంలో నివసించటం; ఇంచుకయును= కొంచెం కూడా; దుఃఖంబు= కష్టం; చేయదు= కలిగించలేదు; తపఃక్రియలకున్= మునులు ఆచరించవలసిన ధర్మాలు నిర్వహించటంలో; దేహంబున్= (నా) శరీరమూ; చిత్తమును= (నా) మనస్సు; పనుపడి-ఉన్నవి= తగి (అలవాటుపడి) ఉన్నాయి; వృత్తమున(న్)=

సభక్తికము ఐన భక్తితో కూడిన నడవడితో; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; నన్ను(న్)= నన్ను; గాంధారిన్= గాంధారినీ; పుత్త్రశోకంబు= కొడుకుల (మరణం వలని) దుఃఖం; ఒక+ఇంత+ఏనియున్= కొంచెం కూడా; పొందంగన్-ఈఁడు= పొందనివ్వటం లేదు; మునివర!= మునిశ్రేష్ఠుడా!; నా హృదయము= నా మనస్సు; ఇతనిపైన్= ఈ ధర్మరాజుమీదా; అనుజులమీఁదన్= (ఈ ధర్మరాజు) తమ్ముళ్ళపైనా; వత్సలము= ప్రేమ కలిగిఉన్నది; ఈ+ధరణివిభుఁడు= ఈ (ధర్మ) రాజు; దేవతా-ఆత్ముఁడు= దైవ స్వరూపుడు; అగుట= కావటం; తెల్లము+ఐ= నాకు తెలిసినదై; ఉనికి= ఉండటం; మత్-వచన-వర్తనముల వలనన్= నా మాటలవలన, చేతలవలన; ఇతఁడు+అ= ఈ ధర్మరాజే; ఎఱిఁగి-ఉండున్= తెలిసికొని ఉంటాడు; గొంతి తెఱఁగు= కుంతీదేవి పద్ధతీ; శుశ్రూషయున్= ఆమె మాకు చేసే సేవ; అద్భుతంబు(న్)= (మాకు) ఆశ్చర్యాన్నీ; ముదమున్= సంతోషాన్నీ; ఆవహించున్= నింపుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: 'మహర్షీ! అరణ్య నివాసం నాకు కొంచెం కూడా కష్టం కలిగించలేదు. తాపస ధర్మాలను ఆచరించటంలో నా శరీరమూ, మనస్సూ రెండూ సమర్థమై (అలవాటుపడి) ఉన్నాయి. భక్తితో కూడిన నడవడితో ధర్మరాజు నాకూ గాంధారికీ, పుత్ర వినాశం వలని దుఃఖం లేకుండా చేశాడు. ధర్మరాజుమీదా అతడి తమ్ముళ్ళమీదా నా మనస్సు ప్రేమతో నిండిఉన్నది. ఈ ధర్మరాజు దైవస్వరూపుడు అనే విషయం నాకు తెలుసు. అది నా మాటలవలన, చేతల వలన ధర్మరాజుకూ వ్యక్తమయ్యే ఉంటుంది. ఇంక కుంతి రాజ్యం విడిచి మా సేవకై అరణ్యాలకు వచ్చిన విధమూ, ఆమె మాకు చేస్తున్న సేవా, ఆశ్చర్యాన్నీ, ఆనందాన్నీ కలిగిస్తున్నాయి.

వ. నాకుం బరిజ్ఞానంబును మానస నిర్మలత్వంబును భవత్ ప్రసాదంబునం గలిగెడుఁగాక' యనియె; నా సమ యంబున ద్రౌపదీసుభద్రలును దక్కునుంగల్గు నంగనాజనంబులును బారాశర్య సందర్శన ప్రవణత్వంబునం జనుదెంచి సభక్తి ప్రణామంబు లాచరించి యంతంత నిలిచి; రయ్యలఘుజ్ఞాన మాననీయుండు ధృతరాష్ట్రు తోడ. 81

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; పరిజ్ఞానంబున్= తత్త్వమును గూర్చిన సంపూర్ణమైన వివేకమూ; మానస-నిర్మలత్వంబును= మనస్సు దోషరహితం కావటమూ; భవత్-ప్రసాదంబునన్= మీదయచేత; కలిగెడున్-కాక= సిద్ధించాలి; అనియెన్= అన్నాడు (ధృతరాష్ట్రుడు); ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు; ద్రౌపదీసుభద్రలును= ద్రౌపదీ, సుభద్రా; తక్కునున్+కల్గు= మిగిలిఉన్న; అంగనాజనంబులును= స్త్రీలూ; పారాశర్య-సందర్శన ప్రవణత్వంబునన్= వ్యాసుడిని చూడాలనే ఆసక్తితో; చనుదెంచి= అక్కడికి వచ్చి; సభక్తి ప్రణామంబులు= (వ్యాసుడికి) అణకువతో, పాదాభివందనాలు; ఆచరించి= చేసి; అంత+అంత= ఇంచుకదూరంలో అక్కడక్కడా; నిలిచిరి= నిలబడి ఉన్నారు; ఆ+అలఘు+జ్ఞాన-మాననీయుండు= సమగ్రమైన జ్ఞానంచేత పూజించదగిన ఆ వ్యాసమహర్షి; ధృతరాష్ట్రుతోడ(న్)= ధృతరాష్ట్రుడితో (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: నాకు సంపూర్ణమైన జ్ఞానమూ, మనసు దోషరహితం కావటమూ, నీ దయవలన సంభవించుగాక! అన్నాడు ధృతరాష్ట్రుడు. ఆ సమయంలో ద్రౌపది, సుభద్ర ఇంకా మిగిలిన స్త్రీ జనమూ వ్యాసమహర్షిని చూడాలనే ఉత్కంఠతో, అక్కడికి వచ్చి వ్యాసుడికి వినయంగా పాదాభివందనం చేసి కొంచెం దూరంగా నిలుచున్నారు. అప్పుడు వ్యాసమహర్షి ధృతరాష్ట్రుడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఉ. మీయెడ చింత వాయఁగ సమీహితబుద్ధి యొనర్పఁ గోరి యే
నీ యెడ కిప్డు వచ్చితి నభీష్టము వేఁడుము శంక దక్కి భూ

నాయక! యెల్లభంగిని మనః ప్రియముం దగ నిత్తు' నన్నఁ గౌం

తేయు లెలర్చి; రవ్వసుమతీపతి మోదము నొందె నెంతయున్. **82**

ప్రతిపదార్థం: భూనాయక!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; మీయెడ చింత= మీకు మానసికమైన విచారం; పాయఁగన్= తొలగిపోయేటట్లు; సమీహిత-బుద్ధి= కోరుకొన్న జ్ఞానం; ఒనర్పన్+కోరి= సిద్ధింపజేయదలచి; ఈ+ఎడకున్= ఈచోటికి; ఇప్డు= ఈ సమయంలో; ఏను= నేను; వచ్చితిన్= వచ్చాను; శంక= సందేహం; తక్కి= విడిచిపెట్టి; అభీష్టము= నీకు(బాగా) కావలసింది; వేఁడుము= కోరుకొమ్ము; మనస్+ప్రియమున్= నీ మనసునకు ఇష్టమైనదానిని; ఎల్లభంగిన్= ఏ విధంగానైనా సరే; తగన్= సముచితంగా; ఇత్తున్= నెరవేరుస్తాను; అన్నన్= అని వ్యాసుడు పల్కగా; కౌంతేయులు= పాండవులు; ఎలర్చిరి= సంతోషించారు; ఆ+ వసుమతీ-పతి= ఆ ధృతరాష్ట్ర భూమి నాయకుడు; ఎంతయున్= ఎంతో; మోదమున్= ఆనందం; ఒందెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మీ మనసులోని చింతలన్నీ తొలగించి ఉత్తమమై, మీరు కొరుకొంటున్న జ్ఞానాన్ని మీకు కలగజేయటం కొరకే నేను ఇక్కడికి, ఈ సమయంలో వచ్చాను. సందేహపడకుండా నీ కిష్టమైనది అడుగుము. ఏవిధంగానైనా సరే మీ కోర్కె నెరవేరుస్తాను, అని వ్యాసుడు అనడంతో పాండవులు సంతోషించారు. ధృతరాష్ట్రుడుకూడా ఎంతో ఆనందించాడు.

వ. **వ్యాసుండు వెండియు.** **83**

తాత్పర్యం: వ్యాసుడు తిరిగి, (ఇట్లా అంటున్నాడు. తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. **'అనఘ! యమానుషం బయినయట్టిద యైనను నా తపంబుపెం**

పునకు మునీంద్రు లద్భుతముఁ బొందఁగ మీ కవలీల నిత్తు నే'

ననుటయు నా కురుక్షితిపుఁ డాదటఁ గోరఁగ మీర లిందు వ

చ్చిన కరుణామయాదర విశేషముకంటెను మేలు గల్గునే? **84**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపం లేనివాడా!; అమానుషంబు= (నీ అభీష్టం) మనుష్యులకు సాధ్యంకానిది అయిన; అట్టిది+అ= అయినటువంటిదే; ఐనను= అయినటప్పటికీ; నాతపంబు-పెంపునకున్= నా తపస్సు యొక్క మహిమకు; ముని+ఇంద్రులు= (ఈ) మునిశ్రేష్ఠులు; అద్భుతమున్= ఆశ్చర్యం; పొందఁగన్= పొందుతుండగా; నేను= నేను; మీకున్= మీకు; అవలీలన్= సులువుగా; ఇత్తున్= (మీ కోరిక) తీరుస్తాను; అనుటయున్= అని వ్యాసుడు (మళ్ళీ) చెప్పగానే; ఆ-కురు-క్షితిపుఁడు= కురువంశపు రాజయిన ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; మీరు= మీరు (వ్యాసుడు); అదటన్= (మాపై) ప్రేమతో; ఇందున్= ఇచ్చటికి (మావద్దకు); వచ్చిన= వచ్చినటువంటి; కరుణా-మయ-ఆదర-విశేషముకంటెను= దయతో నిండిన వాత్సల్యం కంటె; మేలు= ఎక్కువైనటువంటి శుభం; కోరఁగన్= మేం కోరుకొనటానికి ఇంకొకటి; కల్గునే?= ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: నా తపస్సుకు మునిశ్రేష్ఠులంతా ఆశ్చర్యపడేటట్లుగా, 'నీ కోరిక మానవమాత్రులకు సాధ్యం కానటువంటిదైనా సరే, తేలికగా ఇస్తాను'. అని వ్యాసుడు అనటంతో ఆ ధృతరాష్ట్రుడు 'మీరు మా వద్దకు రావటంలో దయతో నిండిన వాత్సల్యంకంటె మేం కోరుకొనదగిన మేలు మరొకటి ఏమున్నది?' అన్నాడు.

క. **మానుష మైన నమానుష। మైనను బ్రార్థనకు విషయమైనది భవదీ**

యానూనకృపకు నెక్కుడు। గా నొక్కఁడుఁ గాన నేను గారుణ్యనిధీ! **85**

ప్రతిపదార్థం: కారుణ్య-నిధీ!= దయకు గని వంటివాడా!, (వ్యాసమహర్షీ)!; ప్రార్థనకున్= వేడుకొనటానికి; విషయము= లక్ష్యం; ఐనది= అయినటువంటిది; భవదీయ-అనూన-కృపకున్= అత్యంతమైన మీ దయకంటె; ఎక్కుడుగాన్= ఎక్కువగా; మానుషము= మనుష్యులకు సాధ్యమైనది; ఐనన్= అయినా; అమానుషము= మనుష్యులకు సాధ్యంగానిది; ఐనను= అయినా; ఒక్కఁడున్= ఒకదానినికూడా; నేను= నేను; కాన(ను)= తలపను.

తాత్పర్యం: దయకు నిధివంటివాడా!, (వ్యాసమహర్షీ) గాఢమైన మీ దయకంటె అధికంగా కోరుకొనదగిన వస్తువు, ఇంకొకటి మానుషం గానీ, అమానుషం గానీ నాకు ఏమీ కనబడలేదు.

ఆ. సంయమీంద్ర! నాదుజన్మంబు సఫలతఁ । బొందె మీరు విమలబుద్ధి నింత
యాదరించినపుడ; లే దింకఁ బరలోక । భీతి ధన్యతముఁడ నైతి నేను. 86

ప్రతిపదార్థం: సంయమి+ఇంద్ర!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; (వ్యాసమహర్షీ); మీరు= తమరు (వ్యాసుడు); విమలబుద్ధిన్= స్వచ్ఛమైన మనస్సుతో; ఇంత= ఇంత (అత్యధికం)గా దర్శనమిచ్చి, కోర్కె ఇస్తాననీ); ఆదరించినపుడు+అ= వాత్సల్యం చూపినపుడే; నాదుజన్మంబు= నా పుట్టుక; సఫలతన్= సార్థక్యాన్ని; పొందెన్= పొందింది; ఇంకన్= ఇకపైన; పరలోక-భీతి= ఉత్తమ లోకాలను గూర్చి అవి కలుగుతాయో లేదో అనే భయం; లేదు= పోయింది; నేను= నేను; ధన్యతముఁడన్= ఉత్తమ పుణ్యవంతుడిని; ఐతిన్= అయ్యాను.

తాత్పర్యం: (వ్యాస) మునివరా! మీరు స్వచ్ఛమైన మనసుతో నాపై వాత్సల్యం చూపిన సమయంలోనే నా జన్మ సార్థకమైంది. ఉత్తమలోకాలను గూర్చిన దిగులు పోయింది. నేను అందరికంటె పుణ్యం చేసికొన్నాను.

వ. అట్లయినను మీ రొక్కటి గోరు మనిన నామనంబున నెప్పుడుం గలయది యెఱింగింపవలసె; విన్నవించెద. 87

ప్రతిపదార్థం: అట్లు-అయినను= అంతే అయినా; మీరు= తమరు; ఒక్కటి= ఏదైనా ఒక్కటి; కోరుము= అడుగుము; అనినన్= అన్నందువలన; నా మనంబునన్= నామనస్సులో; ఎప్పుడున్= నిరంతరంగా, (రాత్రింబగళ్ళు); కల+అది= ఉన్నటువంటిది; ఎఱింగింపన్-వలసెన్= మీకు తెలుపవలసి వచ్చింది; విన్నవించెద (న్)= అది తమకు మనవి చేసికొంటాను.

తాత్పర్యం: అయినప్పటికీ ఏదో ఒకటి కోరుకొమ్మని తమరు అన్నందుచేత, ఎంతో కాలంగా నా మనసులో ఉన్న ఒకవిషయం మీకు చెప్పవలసివచ్చింది. అది మనవి చేసికొంటాను.

సీ. దుష్టచిత్తుం డగు దుర్యోధనుండు ని । ష్పాపస్వభావులఁ బాండుసుతులఁ
బరిభవించి సమస్తనరనాథు లనిఁ గరి । తురగయుతంబుగాఁ ద్రుంగఁజేసి
ధరణి రాజ్యముఁ గోరి గురుభీష్మకర్ణాది । సత్పురుషుల నెల్లఁ జంపికొనియె;
నన్నీచునకుఁగా 'మహారాజు లాంధ్రను । బిడ్డల విడిచి యభేద్య ధైర్య,

తే. వృత్తి రణమృతిఁ బొంది; రవ్విభుల కేది । గతియొ? యిమ్మెయి మూఢులై కలనఁ బడిన
కురుకుమారకు లెట్లైరొ పరమబోధ । మహిత! యెఱుఁగని వగ పెద్ద మాన్పు మనియె. 88

ప్రతిపదార్థం: దుష్టచిత్తుఁడు= చెడ్డబుద్ధి కలవాడు; అగు= అయినటువంటి; దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; నిస్+పాప-స్వభావులన్= దోషం లేని నడవడి కలిగిన (వారిని); పాండుసుతులన్= పాండవులను; పరిభవించి= అవమానపెట్టి; ధరణి రాజ్యము= ఈ భూమిపై ఆధిపత్యాన్ని; కోరి= అభిలషించి; కరి-తురగ-యుతంబుగాన్= ఏనుగుల బలం గుర్రాల బలంతో గూడ; సమస్త నర-నాథులు= రాజులు అందరూ; అనిన్= యుద్ధంలో; త్రుంగన్= నశించే విధంగా; చేసి= యుద్ధం చేసి; గురు-భీష్మ-కర్ణ-ఆది- సత్పురుషులన్= ద్రోణుడు, భీష్ముడు, కర్ణుడు మొదలైన గొప్ప వ్యక్తులను; ఎల్లన్= అందరినీ; చంపికొనియెన్= (చేతులార) నిర్మూలించుకొన్నాడు; ఆ+నీచునకున్+కాన్= అటువంటి అధముడి కొరకు; మహారాజులు= గొప్ప గొప్ప రాజులు; ఆంద్రను= తమ భార్యలనూ; బిడ్డల(న్)= పిల్లలనూ; విడిచి= వదలిపెట్టి; అభేద్య ధైర్య వృత్తి(న్)= చెదరని గుండె దిటవు కలిగిన నడవడితో; రణమృతిన్= యుద్ధంలో చావు; పొందిరి= పొందారు; ఆ+విభులకున్= అటువంటి వీర (యుద్ధ) మరణం పొందిన మహారాజులకు; ఏది గతియొ= (మరణానంతరం) ఎటువంటి గతి కలిగినదో ఈ+మెయి= ఈ విధంగా; మూఢులై= మూర్ఖులై; కలనన్+పడిన= యుద్ధంలో మరణించిన; కురుకుమారకులు= కౌరవులు; ఎట్లు+ఐరి+ఒ= అయినారో; ఎఱుఁగని= తెలియ లేదనే; వగ= బాధ; పెద్ద= నాకు చాల ఎక్కువగా ఉన్నది; పరమబోధ-మహిత!= ఉత్తమమైన జ్ఞానం చేత గొప్పవాడా!; మాన్పుము= (నా చింతను) పోగొట్టవలసింది; అనియెన్= అన్నాడు (ధృతరాష్ట్రుడు).

తాత్పర్యం: చెడుబుద్ధి కలిగిన దుర్యోధనుడు పుణ్యాత్ములైన పాండవులను అవమానపెట్టి, నేల (రాజ్యం) కొరకు, గజాశ్వబలంతో సహా నేలమీది రాజులందరూ యుద్ధంలో నశించిపోయేటట్లు చేశాడు. ద్రోణుడు, భీష్ముడు, కర్ణుడు మొదలైన గొప్పవారిని చేతులార చంపుకొన్నాడు. ఆ అధముడి (దుర్యోధనుడి) కొరకు మహారాజులంతా పెండ్లాలను పిల్లలను వదలుకొని చెదరని గుండె ధైర్యంతో యుద్ధంచేసి ఆ యుద్ధంలో మరణించిన ఆ మహాపురుషులకు తరువాత ఎటువంటి లోకాలు సిద్ధించాయి? మూర్ఖంగా యుద్ధానికి దిగి అందులో మరణించిన కౌరవవంశవీరులు మరణానంతరం ఏమైపోయారు? అనేది తెలియకపోవటం అనే దుఃఖం నాకు చాలా ఎక్కువగా ఉన్నది. ఉత్తమజ్ఞానం వలన గొప్పవాడా! (వ్యాసమహర్షీ) ఆ నా బాధను పోగొట్టవలసింది' అన్నాడు ధృతరాష్ట్రుడు.

వ. అనుటయు న ప్రేముడి పలుకులు విని గాంధారికిం గుంతికిం బాంచాలికి సుభద్రకు మఱియునుం గలయంగనలకుం జిత్తంబుల నెవ్వగలు గ్రొత్తలయ్యె; నప్పు డాసుబలనందన పట్టావృతలోచనత్వంబునన చూచి దయాధామం బై యున్న యా మామ నుద్దేశించి మోడ్చిన చేతు లద్దెసకు నిగిడ్చి యిట్లనియె. 89

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= ధృతరాష్ట్రుడు ఆ విధంగా అనటంతో; ఆ+ప్రేముడిపలుకులు= స్నేహంనిండిన (ధృతరాష్ట్రుడి) ఆ మాటలు; విని= ఆలకించి; గాంధారికిన్= గాంధారికీ; పాంచాలికిన్= ద్రౌపదికీ; సుభద్రకున్= సుభద్రకూ; మఱియునున్= ఇంకా; కల-అంగనలకున్= అక్కడ ఉన్న మిగిలిన కౌరవ స్త్రీలకూ; చిత్తంబులన్= మనసులలో; నెవ్వగలు= పరిపూర్ణమైన దుఃఖాలు; క్రొత్తలు-అయ్యెన్= అప్పుడే అపూర్వంగా ఏర్పడినట్లు అయ్యాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సుబలనందన= గాంధారి; పట్ట-ఆవృత-లోచనత్వంబునన్+అ= పట్టంచేత ఆవరించబడిన (మూయబడ్డ) కన్నులు గలిగినది అయి; చూచి= వ్యాసుడిని చూచి; దయాధామంబు= దయకు నిలయం; అయి= ఐ; ఉన్న ఆ మామన్= ఉన్నటువంటి మామ అయిన వ్యాసుడిని; ఉద్దేశించి= లక్ష్యంగా చేసికొని; మోడ్చిన చేతులు= జోడించిన చేతులను; ఆ+దెసకున్= వ్యాసుడివైపు; నిగిడ్చి= ఉంచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు ఆ విధంగా మాటాడగానే, స్నేహపూరితాలయిన ఆ మాటలు విని, గాంధారికీ, కుంతికీ, ద్రౌపదికీ, సుభద్రకూ, ఇంకా ఇతర (కౌరవ) స్త్రీలకూ, (స్వజన వియోగం వలన) మనసులో నిండి ఉన్న బాధలు అపుడే

క్రొత్తగా కల్గినట్లయింది. అపుడు గాంధారి పట్టంతో కప్పబడిఉన్న కళ్లతోటే వ్యాసుడిని చూచి, దయకు నిలయం అయిన తన మామ (ధృతరాష్ట్రుడి తండ్రి) అయిన వ్యాసుడిని గూర్చి, చేతులు జోడించి నమస్కరిస్తూ ఇట్లా అన్నది.

సీ. **'మునినాథ యీ రాజు తనయు లందఱును గ। య్యంబునఁ దెగినదియాదిగాఁ బ**
దాఱేండ్లు వగలపా లగుచుఁ దత్సన్నిధి। గల్గుటఁ గోరు;లోకంబు లెన్ని
యన్నియుఁ జూపంగనైనను జాలుదు। నిర్మలతపమున పేర్మి నీవు
పుత్త్రసాన్నిధ్య మీ భూపతి కొనరించు। టెంతటిపని? నీకు గొంతి ద్రుపద

తే. **రాజపుత్రి సుభద్ర కౌరవ కుమార। శతము భార్యలు నూర్వురు సోమదత్తి**
పత్ని, యత్తన్వియత్త యప్పడఁతి యత్త। గోరుదురు యుద్ధమృతబంధుకోటిఁ జూడ. 90

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; తనయులు= దుర్యోధనాదులైన కొడుకులు; అందఱును= మొత్తం; కయ్యంబునన్= యుద్ధంలో; తెగినది= నశించిపోవటం; ఆదిగాన్= మొదలుగా; ఈ రాజు= ఈ ధృతరాష్ట్రుడు; పది-ఆఱు+ఏండ్లు= పదహారు సంవత్సరాలు; వగలఁపాలు= దుఃఖాలకు లోను; అగుచున్= అవుతూ; తద్-సన్నిధి= ఆ కొడుకులను కలిసికొనాలని; కోరున్= కోరుతూ ఉంటాడు; నీవు= నీవు (వ్యాసుడు); నిర్మల తపము పేర్మి(న్)= శుద్ధమైన తపస్సుయొక్క ఆధిక్యంతో; ఎన్ని లోకంబులు= ఈ సృష్టిలో మొత్తంగా ఎన్నిలోకాలు ఉన్నాయో; అన్నియున్= అవి అన్నీ కూడా; చూపంగన్-చూపించటానికి; చాలుదు(వు)= సమర్థుడివి; ఈ భూపతికిన్= ఈ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుకు; పుత్త్రసాన్నిధ్యము= ఒక్కసారి కొడుకుల దగ్గర ఉండే అవకాశం; ఒనరించుట= కలిగించటం; నీకున్= నీకు; ఎంత పని?= ఎంతటి పని?; గొంతి= కుంతి; ద్రుపద రాజ-పుత్రి= ఆమె కోడలు (ద్రుపదమహారాజు కూతురు) ద్రౌపది; సుభద్ర= ఆమె కోడలు సుభద్ర; కౌరవ కుమారశతము= దుర్యోధనాదులయిన కౌరవవీరులు వందమందియొక్క; భార్యలు= పెండ్లాలు; నూర్వురు(న్)= వంద మందీ; సోమదత్తి పత్ని= సోమదత్తుడి కొడుకైన భూరిశ్రవుడి భార్యా; ఆ+తన్వి= ఆ భూరిశ్రవుడి భార్యకు; అత్త= (భూరిశ్రవుడి తల్లి) సోమదత్తుడి భార్యా; ఆ+పడఁతి= ఆ సోమదత్తుడి భార్యయొక్క; అత్త= అత్తగారూ; (సోమదత్తుడి భార్యయొక్క; అత్త; అత్తగారూ; సోమదత్తుడి తల్లి..అంటే బాహ్లికుడి భార్యా) యుద్ధ మృత బంధు కోటిన్= యుద్ధంలో మరణించిన తమ తమ బంధువుల సమూహాన్ని; చూడన్= చూడాలని; కోరుదురు= కోరుతూ ఉంటారు.

తాత్పర్యం: (వ్యాస) మునిశ్రేష్ఠుడా! యుద్ధంలో కొడుకులందరూ మరణించింది మొదలుగా ఇప్పటికి పదహారేళ్ళ నుండి ఈ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు (పుత్ర) శోకంతో ఉండి తన పుత్రుల సమీపం చేరుకొనాలని కోరుకొంటూ ఉన్నాడు. అత్యంతమైన నీ తపశ్శక్తితో ఈ సృష్టిలోనే మొత్తం ఎన్ని లోకాలు ఉన్నాయో ఆ వాటినన్నింటినీ చూపించగలిగిన నీకు ఈ ధృతరాష్ట్రుడికి పుత్రుల లోకాలు చూపించటం ఎంత పని? కుంతి, ద్రౌపది, సుభద్ర, (నూరుమంది) కౌరవుల భార్యలు నూరుమందీ, భూరిశ్రవుడి భార్యా, సోమదత్తుడి భార్యా, బాహ్లికుడి భార్యా, యుద్ధంలో మరణించిన తమ తమ బంధువులను చూడాలని కోరుతున్నారు.

వ. **అంతయును భవదీయ దివ్యబోధంబు గనుచుండు.** 91

ప్రతిపదార్థం: అంతయును= ఈ విషయం అంతా; భవదీయ-దివ్య-బోధంబు= నీ గొప్పదయిన నీ జ్ఞానం; కనుచున్+ఉండున్= చూస్తూనే (తెలిసే) ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ఇది అంతా గొప్పదైన నీ జ్ఞానానికి అందే ఉంటుంది.

క. పరమమునీంద్ర! సమరమృత । కురువీరుల మా మనముల గో డుడుగ భవ
త్కరుణ వెలయ లోకం బ । చ్చెరువందఁగఁ జూపవే విచిత్రపుమహిమన్'. 92

ప్రతిపదార్థం: పరమ-ముని+ఇంద్ర!= మునిశ్రేష్ఠులలో ఉత్కృష్టుడా!, (వ్యాసమహర్షీ); మా మనముల గోడు= ధృతరాష్ట్రాదులమైన మా (భరతవంశ్యుల) మనస్సులలో నిండిన బాధ; ఉడుగన్= తొలగేటట్లుగా; భవత్-కరుణ= నీ దయ; వెలయన్= ప్రకటితం కావటం చేత; లోకంబు= లోకంలోని జనమంతా; అచ్చెరువు= ఆశ్చర్యం; అందఁగన్= పొందేవిధంగా; విచిత్రపు మహిమన్= వింతగొలిపే గొప్పతనంతో; సమర-మృత-కురువీరులన్= యుద్ధంలో మరణించిన కౌరవవీరులను; చూపవే= మాకు కనబరచవా?

తాత్పర్యం: ముని శ్రేష్ఠులలో ఉత్తముడా!; వ్యాసమహర్షీ!, మా అందరి మనసులోని చింత తొలగిపోయేటట్లు, నీ దయ ప్రకటింపబడటంతో లోకమంతా ఆశ్చర్యపడేటట్లు, ఆశ్చర్యకరమైన నీ గొప్పతనంతో, యుద్ధంలో మరణించిన కురువంశపువారిని మాకు చూపించవలసింది'.

చ. అనునెడ గొంతి వాడువదనాబ్జముతోడ మదిం దలంచెఁ గ
ర్ణుని; నది యత్తపోధనవరుం డెదఁ గాంచి దయానురక్తి న
వ్వనిత గుఱించి యిట్లను 'భవన్మతి నొందిన కోర్కి సెప్పు మే
ననఘచరిత్ర! దాని ఫల మందఁగఁజేసి యలంతఁ బాపెదన్' 93

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎడన్= గాంధారి ఆవిధంగా అంటున్న సమయంలో; గొంతి= కుంతీదేవి; వాడు-వదన-అబ్జము-తోడన్= వాడిపోయిన పద్మం అనే ముఖంతో; మదిన్= మనస్సులో; కర్ణునిన్= కర్ణుడిని; తలంచెన్= స్మరించింది; ఆ+తపస్+ధనవరుండు= తపస్సంపద గలిగిన ఆ వ్యాసుడు; అది= కుంతి మనసులోని విషయం; ఎదన్= తన మనసులో; కాంచి= గ్రహించి; దయా+అనురక్తిన్= దయతో కూడిన వాత్సల్యంతో; ఆ+వనిత-గుఱించి= ఆ కుంతిని ఉద్దేశించి; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనున్= అన్నాడు; అనఘ చరిత్ర!= దోషం లేని నడవడిగలదానా!; భవత్-మతిన్= నీ మనస్సును; ఒందిన= ప్రవేశించిన; కోర్కి= వాంఛితం; చెప్పుము= చెప్పుము; ఏను= నేను; దాని ఫలము= దానికి ప్రయోజనాన్ని; అందఁగన్+చేసి= (నీకు) కలుగ జేసి; అలంతన్= నీ విచారం; పాపెదన్= పోగొట్టుతాను.

తాత్పర్యం: గాంధారి ఆ విధంగా అనటంతో కుంతి వాడిపోయిన ముఖ కమలంతో మనసులో కర్ణుడిని స్మరించింది. తపస్సంపన్నుడైన వ్యాసు డది గ్రహించి వాత్సల్యంగా కుంతితో ఇట్లా అన్నాడు. 'పవిత్రమైన నడవడికలదానా! నీ మనసులో కలిగిన కోర్కె ఏమిటో చెప్పుము. దాని ప్రయోజనం అందించి, నీ విచారం పోగొట్టుతాను'.

వ. అనిన విని యయ్యుంతి సంతసిల్లి యా సంయమివల్లభునకు దండప్రణామంబు చేసి చేతులు మోడ్చి లజ్జా సహితం బగు నంతరంగంబుతో వినయనమ్ర యగుచు నిట్లనియె. 94

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని వేదవ్యాసుడు పలుకగా; విని= ఆలకించి; ఆ+ఇంతి= కుంతి; సంతసిల్లి= ఆనందించి; ఆసంయమి వల్లభునకున్= మునిశ్రేష్ఠుడైన ఆ వ్యాసుడికి; దండ-ప్రణామంబు= సాష్టాంగంగా నమస్కారం; చేసి= ఆచరించి; చేతులు మోడ్చి=

చేతులు జోడించి; లజ్జాసహితంబు= సిగ్గుతో కూడినది; అగు= అయిన; అంతరంగంబుతోన్= మనస్సుతో; వినయ-నమ్ర= అణకువతో వంగినది; అగుచున్= అవుతూ; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నది.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడు అట్లా అనటంతో కుంతి సంతోషించి ఆ మునిశ్రేష్ఠుడికి సాష్టాంగపడి, నమస్కరించి, చేతులు జోడించి, సిగ్గుపడుతున్న మనసుతో, అణకువతో వంగి వ్యాసుడితో ఇట్లా అన్నది.

కుంతి వేదవ్యాసునితోఁ గర్ణుఁడు దనకు జన్మించిన తెఱంగెఱింగించుట (సం.15.38.1)

సీ. 'దేవతలకు నీవ దేవత; విట్టి ని । న్మామగాఁ బడసితి మహితకరుణ
ననుఁ జూచి నాదువిన్నప మాదరింపు మేఁ । గన్యాత్వదశ నుండఁగా మదీయ
జనకుని కడకుఁ గోపనుఁ డైన దుర్వాసుఁ । డన్మహాముని వచ్చె; నతని సవిన
యార్చన కలనాసమారాధితుండుగాఁ । జేసితిఁ బ్రీతుఁడై 'చెలువ! నీకు

ఆ. నిత్తు వరము; వేఁడు మెయ్యది కోరికి?' । యనియె; నతఁడు 'మీ ప్రియంబుకంటె
ననఘ! మిగులు కోర్కియును గలదే? నాకు । నంటిఁ; గాని యొకఁడు నడుగ నైతి. 95

ప్రతిపదార్థం: దేవతలకున్= దేవతలకు గూడా; నీవు+అ= నీవే; దేవతవు= దేవుడివి; ఇట్టి= ఇటువంటి (దైవాలకు దైవమైనటువంటి); నిన్= నిన్ను; మామగాన్= మామ (భర్త తండ్రి)గా, (సమీప బంధువుగా); పడసితిన్= నేను పొందగలిగాను; ననున్= నన్ను; మహిత కరుణన్= అత్యంతమైన దయతో; చూచి= అనుగ్రహించి; నాదు విన్నపము= నా వేడుకోలును (నేను చెప్పే మాటలు); ఆదరింపుము= వాత్సల్యంతో వినవలసింది; ఏను= నేను; కన్యాత్వదశన్= కన్నెప్రాయంలో ఉండగా; మదీయ-జనకుని-కడకున్= నా తండ్రి వద్దకు; కోపనుఁడు= కోపస్వభావుడు; ఐన= అయినటువంటి; దుర్వాసుండు= దుర్వాసుడు; అన్-మహాముని= అనే పేరుగలిగిన గొప్ప ముని; వచ్చెన్= వచ్చాడు; అతనిన్= ఆ మహామునిని; స-వినయ-అర్చన-కలనా-సమ్- ఆరాధితుండు= అణకువతో కూడిన పూజలను సమకూర్చటంచేత చక్కగా సేవించబడినవాడు; కాన్= అయ్యేవిధంగా; చేసితిన్= (నేను) చేశాను; అతఁడు= అందుకు ఆ దుర్వాసుడు; ప్రీతుఁడు= సంతోషించినవాడు; ఐ= అయి; చెలువా!= అమ్మాయీ! (కుంతీ); నీకున్= నీకు; వరము= వరాన్ని; ఇత్తున్= ఇస్తాను; వేఁడుము= అడుగుము; కోరిక= నీ కోరిక; ఏ+అది!= ఏమిటి?; అనియెన్= అన్నాడు; అనఘ!= పుణ్యాత్మా!; మీ ప్రియంబుకంటెన్= మీరు సంతోషించటం కంటె; మిగులు= అధికమైన; కోర్కియును= కోర్కెగూడా; నాకున్= నాకు; కలదు+ఏ?= ఉంటుందా?; అంటిన్= అన్నాను; కాని= అంతేతప్ప; ఒకఁడున్= ఏదీకూడా; అడుగన్+ఐతి(న్)= కోరలేదు.

తాత్పర్యం: దైవాలందరకు నువ్వే దేవుడివి. అటువంటి నిన్ను మామగా పొందగలిగాను. నాపై దయఉంచి నా మనవిని ప్రేమతో వినవలసింది. నేను కన్యాప్రాయంలో ఉండగా కోపస్వభావుడైన దుర్వాసుడు మానాన్న (పెంచిన తండ్రి కుంతిభోజుడి) దగ్గరకు వచ్చాడు. నేను ఆ మహామునిని అణకువతో పూజించి సేవించాను. అతడు సంతోషించి, అమ్మాయీ 'నీకు వర మిస్తాను. కోరుకొమ్ము ఏం కావాలి?' అన్నాడు. అప్పుడు నేను 'పుణ్యాత్మా! మీరు సంతోషించటం కంటె ఎక్కువైన కోరిక నాకేముంటుంది?' అన్నాను తప్ప ఏ ఒక్కటీ వేడుకొనలేదు.

వ. అమ్మాట తనమనంబునకు రానిచందంబు మొగంబునం దోఁప నత్తాపసవరుండు 'వరం బెల్లభంగి నొసంగక పోవ; నడుగు' మనుటయు, వెఱచియు నాదువేడ్కతెఱం గట్ల యగుటను 'బుత్త్రుంగోరితిఁ గోరిన నమ్ముని

పతి యొక్క మంత్రం బనుగ్రహించి 'దీన నీ వావహించిన దేవతలు భవద్వశగతులై సుతజన్మంబు గలిగింతురు; విశేషించి ధర్మువునకుఁ దల్లివి గాఁగలదాన' వని పలికి యంతర్ధానంబు చేసిన. 96

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మాట= నేను అన్న ఆ మాట; తన మనంబునకున్= తన (దుర్వాసుడి) మనస్సునకు; రాని చందంబు= నచ్చని విధం; మొగంబునన్= అతడి (దుర్వాసుడి) ముఖంమీద; తోఁపన్= కనబడుతుండగా; ఆ+తాపసవరుండు= మునిశ్రేష్ఠుడైన ఆ దుర్వాసుడు; ఎల్లభంగిన్= ఏ విధంగానైనా; వరంబున్= మేలును; ఒసంగక= ఇవ్వకుండా; పోవన్= వెళ్ళను; అడుగుము= కోరుకొమ్ము; అనుటయున్= అని దుర్వాసోమహర్షి అనటం వలన; వెఱచియున్= భయపడీ; నాదువేడ్క తెఱంగు= నా కోరికతీరు; అట్లు+అ= అదే ప్రకారం; అగుటను= కావటంచేతా; పుత్త్రున్= కొడుకును; కోరితిన్= అడిగాను; కోరినన్= నేను ఆ విధంగా కోరటంతో; ఆ+మునిపతి= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ దుర్వాసుడు; ఒక్క మంత్రంబు= ఒకానొక మంత్రాన్ని; అనుగ్రహించి= (నాకు) ఉపదేశించి; నీవు= నీవు; దీనన్= ఈ మంత్రంతో; ఆవహించిన-దేవతలు= రప్పించినటువంటి దేవతలు; భవత్-వశ-గతులు= నీకులోబడిన వారు (నీవు చెప్పిన విధంగా నడుచుకొనేవారు); ఐ= అయి; సుతజన్మంబు= నీకు కొడుకు పుట్టటాన్ని; కలిగింతురు= కలగజేస్తారు; విశేషించి= అందులో ప్రత్యేకంగా; ధర్మువునకున్= ధర్మదేవత (యమధర్మరాజు)కు; తల్లివి= (నీవు) జన్మనిచ్చేదానివి; కాన్+కలదానవు= అవుతావు అని; పలికి= చెప్పి; అంతర్ధానంబు చేసినన్= (ఆ దుర్వాసుడు) మాయమయిపోవటంతో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: (మీరు సంతోషించటంకంటె మించిన కోర్కె నాకు ఏముంటుంది? అని) నేను (కుంతి) అన్నమాట తన మనసుకు నచ్చకపోవటం ముఖంలో కనబడుతుండగా మునిశ్రేష్ఠుడైన ఆ దుర్వాసుడు 'ఏమైనాసరే నీకు వరం ఇవ్వకుండా ఇక్కడినుండి వెళ్ళను అడుగు' మన్నాడు. ఆ మాటలకు భయంతోనూ, 'నా కోరిక కూడా ఆ విధంగానే ఉండటం వలననూ నేను కొడుకు నిమ్మని అడిగాను. దానితో దుర్వాసోమహర్షి నాకు ఒక మంత్రాన్ని ఉపదేశించి. 'ఈ మంత్రంతో నీవు ఏ దేవతలను రప్పిస్తావో ఆ దేవతలు నీకు వశమై కొడుకులను గలుగజేస్తారు. ప్రత్యేకించి నీవు యమధర్మరాజుకు తల్లివి అవుతావు' అని చెప్పి మాయమైపోయాడు.

ఆ. అద్భుతమునఁ బొంది యమ్మంత్రరూప ము। ల్లమున నెప్పుడును దలంతు; నొక్క
నాఁడు మేడమీఁదఁ బోఁడిమి నే నుండి। కంటిఁ బొడుచుచున్న కమలమిత్త్రు. 97

ప్రతిపదార్థం: అద్భుతమునన్-పొంది= ఆశ్చర్యపడి; ఉల్లమునన్= మనసులో; ఎప్పుడును= నిరంతరమూ; ఆ+మంత్రరూపము= దుర్వాసుడు ఉపదేశించిన మంత్రాన్ని; తలంతున్= స్మరిస్తూఉండే దాన్ని; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు; నేను= నేను; మేడమీఁదన్= మేడపైన; పోఁడిమిన్= సుఖంగా; ఉండి= ఉన్నదానినై; పొడుచుచున్న-కమలమిత్రున్= ఉదయించే సూర్యుడిని; కంటిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: (మంత్రం ఉపదేశించి దుర్వాసుడు అదృశ్యం అయిపోవటంతో) చాలా ఆశ్చర్యపడి నా మనసులో ఆ మంత్రాన్నే నిరంతరమూ స్మరిస్తూ ఉండేదాన్ని. ఒకరోజు నేను మేడమీద హాయిగా ఉండి ఉదయించే సూర్యుడిని చూచాను.

క. కని యిది కన్యకు దోషం। బని తలఁపక బాల్యసంభృతాజ్ఞానము వే
డ్కనొనర్ప నావహించితి। ముని మంత్ర బలమున సూర్యు మునినాథవరా! 98

ప్రతిపదార్థం: మునినాథవరా!= మునిశ్రేష్ఠులలో శ్రేష్ఠుడా!, వ్యాసమహర్షీ; కని= ఆ సూర్యుడిని చూచి; ఇది= తాను కోరుకొనబోతున్నది (పుత్రుడిని పొందటం); కన్యకున్= వివాహం కాని స్త్రీకి; దోషంబు= తప్పు; అని తలంపక= అనుకొనకుండా; బాల్య-సంభృత-అజ్ఞానము= పిన్నతనం వలన పరిపూర్ణమైన తెలివి లేకపోవటం; వేడ్కన్= వినోదాన్ని; ఒనర్పన్= కలిగించగా, మునిమంత్రబలమునన్= ఆ దుర్వాసుడిచ్చిన మంత్రశక్తితో; సూర్యున్= ఆ సూర్యుడిని; ఆవహించితిన్= రప్పించాను.

తాత్పర్యం: ఋషి శ్రేష్ఠుడా! ఆ ఉదయించే సూర్యుడిని చూచి దుర్వాసుడిచ్చిన మంత్రశక్తితో పెళ్ళికాని పిల్లకు ఇది (పుత్రులు పొందటం) తప్పు అని ఎంచకుండా, చిన్నతనం వలన కలిగిన అజ్ఞానంతో, వినోదంగా సూర్యుడిని రప్పించాను.

తే. ఆవహించిన నద్దేవుఁ డాకసమున। నాత్మమూర్తి వర్తింప మూర్త్యంతరంబు
దాల్చి నాకడ కేతెంచెఁ దత్క్షణంబ। నాదుచిత్త మాశ్చర్యమగ్నంబు గాఁగ. 99

ప్రతిపదార్థం: ఆవహించినన్= (ఆ విధంగా మంత్రములతో) రప్పించగా; ఆ+దేవుఁడు= ఆ సూర్యభగవానుడు; ఆత్మమూర్తి= తన చండస్వరూపం; ఆకసమునన్= ఆకాశంలో (యథాపూర్వంగా) వర్తింపన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; మూర్తి+అంతరంబు= వేరొక; ఆకారాన్ని; తాల్చి= ధరించి; నాదుచిత్తము= నామనస్సు; ఆశ్చర్యమగ్నంబు= ఆశ్చర్యంలో మునిగినది; కాఁగన్= కాగా; తద్+క్షణంబు+అ= వెంటనే; నాకడకున్= నావద్దకు; ఏతెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దుర్వాసుడిచ్చిన మంత్రాన్ని స్మరించటంతో ఆ మంత్రబలం వలన సూర్యభగవానుడు ఆకాశంలో తన రూపం అలాగే ఉండగా ఆక్షణంలోనే ఇంకొక రూపం ధరించి నా మనసు ఆశ్చర్యంలో మునిగిపోతుండగా నావద్దకు వచ్చాడు.

వ. ఇట్లు చనుదెంచి. 100

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈఆప్రకారంగా; చనుదెంచి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: సూర్యుడు ఈ విధంగా (తన సహజరూపం ఆకాశంలో ఉంచి మరొక రూపంతో కుంతివద్దకు) వచ్చి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. 'అడుగు మిచ్చెద వరం' బనిన వడంకుచుఁ। గేలు మొగిడ్చి 'పొం డేల యిచట'
ననిన 'వృథాహ్వాన మాచరించుట తప్పు। నిన్నును నెవ్వఁడు నీకు మంత్ర
మిచ్చె నాతని శపియింతుఁ జుమ్మీ!'యని। పలికె నయ్యర్కుఁ; డే నలికి గురుని
నిరపరాధుని శాపనిహతుఁగాఁ జేయుట। కోర్వక పుత్త్రకు నొసఁగు దేవ

తే. కృప భవత్సము' ననిన నయ్యపరిమేయ। తేజుఁ డాత్మతేజమున నా దృఙ్ముఖేంద్రి
యములు మనసును సమ్మోహితములు సేసి। యపుడు తనయుండు పుట్టెడు' ననియెఁ బిదప. 101

ప్రతిపదార్థం: అడుగుము= ఏమి కావాలో కోరుకొమ్ము; వరంబు= నీకోరిక; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; అనినన్= అని సూర్యుడు పలుకగా; వడంకుచున్= వణకిపోతూ; కేలు= చేతులు; మొగిడ్చి= జోడించి; పొండు= వెళ్ళిపొండి; ఇచటన్= ఇక్కడికి; ఏల=

(రావటం) ఎందుకు?; అనినన్= అని నేను (కుంతి) పల్కగా; వృథా-ఆహ్వానము= వ్యర్థం అయిన పిలుపు; ఆచరించుట= చేయటం; తప్పు= దోషం; నిన్నును= నిన్నూ (కుంతినీ)?; నీకున్= నీకు; మంత్రము= (దేవతలనాహ్వానింపజేసే) ఈ మంత్రాన్ని; ఎవ్వఁడు ఇచ్చెన్= ఎవడు ఇచ్చాడో; అతనిన్= వాడినీ; శపియింతున్+చుమ్మీ= శపిస్తాను సుమా; అని= అనే విధంగా; ఆ+అర్కుఁడు= ఆ సూర్యుడు; పలికెన్= అన్నాడు; ఏను= నేను; అలికి= భయపడి; గురునిన్= మంత్రం ఉపదేశించిన ఆ ఆచార్యుడు దుర్వాసుడిని; నిర్+అపరాధునిన్= ఏ తప్పూ చేయనివాడిని; శాప-నిహతున్= సూర్యుడిశాపంతో దెబ్బతిన్నవాడు; కాన్= అయ్యేటట్లు; చేయుటకున్= చేయటానికి; ఓర్వక= తట్టుకొనలేక; దేవ!= (సూర్య) భగవానుడా!; కృపన్= దయతో; భవత్-సమున్= నీకు సాటివచ్చేటటువంటి; పుత్త్రకున్= కొడుకును; ఒసఁగు(ము)= ఇమ్ము; అనినన్= అని నేను (కుంతి) పల్కగా; ఆ అపరిమేయతేజుఁడు= మేరలేని కాంతి కలిగిన ఆ సూర్యుడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; ఆత్మతేజమునన్= తన కాంతితో; నా-దృక్-ముఖ-ఇంద్రియములు(ను)= (నా) కనులు మొదలైన ఇంద్రియాలను; మనసును= హృదయాన్ని; సమ్మోహితములు చేసి= ఆకర్షించబడ్డవాటినిగా చేసి; పిదపన్= తర్వాత; తనయుండున్= (నీకు) కొడుకు; పుట్టెడున్= పుట్టుతాడు; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'కోరుకొమ్ము వరమిస్తా' నన్నాడు సూర్యుడు. నేను వణకిపోతూ చేతులు జోడించి వెళ్ళండి ఎందుకిక్కడ' అన్నాను. 'వ్యర్థంగా ఆహ్వానించటం తప్పు. నిన్నూ, నీకు ఈ మంత్రం ఉపదేశించినవాడినీ ఇద్దర్నీ శపిస్తాను' అన్నాడు సూర్యుడు. నేను భయపడి ఏ తప్పూ ఎరుగనివాడు మంత్రం ఉపదేశించిన ఆచార్యుడు దుర్వాసుడు శాపం పాలుకావడానికి అంగీకరించలేక, 'దేవా! దయతో నీ వంటి కొడుకు నిమ్మని సూర్యుడిని అడిగాను. అత్యంత తేజస్సు కలిగిన ఆ సూర్యుడు తన తేజస్సుతో కన్నులు మొదలైన నా యింద్రియాలనన్నింటినీ, మనసునూ ఆకర్షించి 'నీకు కొడుకు పుట్టుతాడు' అని చెప్పాడు.

వ. అని నిర్దేశించి. 102

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆవిధంగా; నిర్దేశించి= నిర్ణయించి చెప్పి.

తాత్పర్యం: నీకు కొడుకు పుట్టుతాడని సూర్యుడు కుంతికి నిర్ణయం చేసి చెప్పి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. 'నీకుఁ గన్యాత్వ వికలత గాక యుండ। వరము నిచ్చితి' ననుచు దివమున కరిగె;
జనకముఖబంధుచిత్తవంచనము నడపి। గూఢ మందిరాంతరమునఁ గొడుకుఁ గంటి. 103

ప్రతిపదార్థం: కన్యాత్వ వికలత= కన్యయొక్క ధర్మం చెడిపోయినది; కాక+ఉండన్= కాకుండే విధంగా; నీకున్= నీకు; వరమున్= వరాన్ని; ఇచ్చితిన్= ఇచ్చాను; అనుచున్= అంటూ సూర్యుడు; దివమునకున్= ఆకాశానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; జనక= తండ్రి; ముఖ= మొదలైన; బంధు= చుట్టాల; చిత్త= బుద్ధియొక్క; వంచనము(నే)= మోసం; నడిపి= చేసి; గూఢ-మందిర-అంతరమునన్= రహస్యపు గృహంలో; కొడుకున్= కొడుకును; కంటిన్= కన్నాను.

తాత్పర్యం: 'వివాహం కాకుండానే కొడుకును కనటం వలన నీ కన్యాత్వం చెడిపోకుండా నీకు వరమిస్తున్నాను' అని చెప్పి సూర్యుడు ఆకాశంలోకి వెళ్ళిపోయాడు. నేను (కుంతి) కూడా తండ్రి మొదలైన నా వాళ్ళందరి కన్నుగప్పి రహస్య మందిరంలో కొడుకును కన్నాను.

క. కని యేటిలో నిడితిఁ గలఁ । గని నట్లయి యుండెఁ దత్ప్రకారం; బిది మీ
కనినయది దివ్య బోధంబున నత్తెఱఁ గంతరంగమునఁ గొని కాలున్. 104

ప్రతిపదార్థం: కని= (ఆవిధంగా రహస్యంగా కొడుకును) ప్రసవించి, (ఆకొడుకును); ఏటిలోన్= గంగానదిలో; ఇడితిన్= పడేశాను; తద్+ప్రకారంబు= ఆ విధంగా కొడుకును కనటమూ, గంగలో విడవటమూ అనే మొత్తం వృత్తాంతమూ; కలన్= కలలో; కనిన-అటు= చూచిన విధంగా అయి; ఉండెన్= జరిగినట్లున్నది; ఇది= ఈ విషయం అంతా; దివ్య-బోధంబునన్= అలౌకికమైన జ్ఞానంవలన; మీ-కనిన-అది= తమకు (వ్యాసుడికి) తెలిసినదే; ఆ+తెఱఁగు= ఆ కర్ణుడి జన్మవృత్తాంతం; అంతరంగమునన్= నా మనసులో; కొని= నిలిచి; కాలున్= మండుతున్నది.

తాత్పర్యం: (రహస్యంగా కొడుకును) కని ఆ కొడుకును నదిలో వదలివేశాను. ఆ సంఘటన అంతా కలలో జరిగినట్లుగా ఉన్నది. జ్ఞానవిశేషం వలన ఇది అంతా మీకు (వ్యాసుడికి) తెలిసినదే. ఆ పుత్రుడి విధానం నా మనసులో నిలిచి దహిస్తున్నది. (మండుతుంది.)

తే. పాప మయ్యెఁ గా కుండె నప్పనిఁ దలంచి । యళుకుచుండుదు; మద్భయ మపనయింపుఁ
డతులకరుణ నిక్కురువృద్ధునభిమతమును । సఫలముగఁ జేయుఁ డివి నాకు సద్వరములు. 105

ప్రతిపదార్థం: పాపము-అయ్యెన్= పాపమే అవుతుందో; కాక+ఉండెన్= కాదో; ఆ+పనిన్= కన్న బిడ్డను నీటిలో వదలివేయటం అనే ఆ పనిని; తలంచి= తలచుకొని; అళుకుచున్+ఉండుదున్= భయపడుతూ ఉంటాను; అతుల కరుణన్= సాటిలేని దయతో; మత్+భయము= నా భయాన్ని; అపనయింపుఁడు= పోగొట్టండి; ఈ+కురువృద్ధ-అభిమతమును= ఈధృతరాష్ట్రుడి (పుత్రాదుల మరణానంతర గతులను తెలిసికొనాలనే) కోరికను; సఫలముగన్= సిద్ధించేటట్లు; చేయుఁడు= చేయండి; ఇవి= ఈరెండే; నాకున్= నాకు; సత్-వరములు= గొప్ప అభీష్టాలు.

తాత్పర్యం: పాపమో కాదో కాని కన్న కొడుకును నీటిలో విడిచిన ఆ పనిని తలచుకొని ఎప్పుడూ భయపడుతుంటాను. దయచేసి నా భయాన్ని పోగొట్టండి; మరణానంతరం పుత్త్రాదుల గతులు తెలిసికొనాలనే ఈ ధృతరాష్ట్రుడి కోర్కెను సిద్ధింపజేయండి. ఇవే నాకు అభీష్టాలు.

వ. అనిన విని యమ్మునీంద్రుం డమ్మానిని కిట్లనియె. 106

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని కుంతి పల్కగా; విని= ఆలకించి; ఆ+ముని+ఇంద్రుండు= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ వ్యాసుడు; ఆ+మానినికిన్; ఆమె (కుంతి)తో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కుంతి ఆవిధంగా చెప్పగా విని వ్యాసమహర్షి ఆమెతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'నీ చెప్పినది యెల్ల నిక్కంబు కోడల! । యెగ్గు నీ యందు లే; దేల వెఱవ?
సుర లద్భుతాపాదిచరితులు; కర్ణున । కట్లుగా నున్నది యగుటఁ జేసి
యేటిలో నాతని నిడి తీవు; కన్యాత్వ । హాని లే కున్కిఁ గులాగ్రగణ్య
వైతి; భవద్వృత్త మమలిన మగుటకు । ననుమాన మించుక యైన వలవ'

ఆ. దనుచు నాదరార్ద్రుఁడయి పల్కి గాంధారి। తోడ 'నీవు సుతులఁ దోడఁబుట్టు
వులను గాంతు, నీదు చెలియలు గొంతియుఁ। గర్ణుఁ జూడఁ గాంచు గణ్యచరిత! 107

ప్రతిపదార్థం: కోడల!= కోడలా, కుంతీ!; నీ చెప్పినది= నీవు చెప్పినటువంటిది; ఎల్లన్= మొత్తం; నిక్కంబు= నిజం; నీయందున్= నీలో; ఎగ్గు= దోషం; లేదు= లేదు; వెఱవన్= భయపడటం; ఏల?= ఎందుకు?; సురలు= దేవతలు; అద్భుత+ఆపాది-చరితులు= వింతలు పుట్టించే నడవడి కలవారు; కర్ణునకున్= కర్ణుడివిషయంలో; అట్లు= ఆవిధంగా; కాన్+ఉన్నది= జరగవలసి ఉన్నది; అగుటన్-చేసి= కాబట్టి; అతనిన్= కర్ణుడిని; ఏటిలోన్= గంగలో; ఇడితి(వి)= వదిలేశావు; కన్యాత్వ-హాని= నీలో కన్యాభావానికి హాని; లేక-ఉన్కిన్= లేకపోవటం చేత; ఈవు= నీవు; కుల-అగ్రగణ్యవు= ఈ వంశంలో శ్రేష్ఠురాలివి; ఐతి(వి)= అయినావు; భవత్-వృత్తము= నీ చరిత్ర; అమలినము= నిష్కళంకం; అగుటకున్= కావటంలో; ఇంచుక-ఐనన్= కొంచెం కూడా; అనుమానము= సందేహం; వలవదు= తగదు; అనుచున్= అంటూ; ఆదర+ఆర్ద్రుఁడు= వాత్సల్యంతో నిండి (తడిసి)నవాడు; అయి= ఐ; పల్కి= చెప్పి; గాంధారితోడన్= గాంధారితో; గణ్యచరిత!= ప్రశంసించదగిన నడవడి కలదానా!; నీవు= నీవు; సుతులన్= దుర్యోధనాదులైన కొడుకులనూ; తోడబుట్టువులను= శకుని మున్నగు సోదరులనూ; కాంతు(వు)= చూస్తావు; నీదు చెలియలు= నీకు చెల్లెలయిన; గొంతియున్= కుంతికూడా; కర్ణున్= (కొడుకైన) కర్ణుడిని; చూడన్-కాంచున్= చూడగలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: 'కోడలా!, కుంతీ!. నీవు చెప్పినదంతా యథార్థం. నీలో ఏదోషమూ లేదు. భయ మెందుకు? దేవతలు వింతలు కల్పిస్తుంటారు. కర్ణుడికి ఆ విధంగా జరగవలసి ఉన్నది కాబట్టి అతడిని గంగలో విడిచావు. నీ కన్యాత్వానికి భంగం లేదు కాబట్టి ఈ వంశంలో నీవు శ్రేష్ఠురాలి వైనావు. నీ చరిత్ర నిష్కళంకం అనటంలో ఏ మాత్రమూ సందేహం లేదు'. అని వాత్సల్యాతిశయంతో పలికాడు వ్యాసమహర్షి. ఆ తరువాత గాంధారితో 'మంచి నడవడి కలదానా!, నీవు దుర్యోధనాదులైన కొడుకులనూ, శకుని ప్రభృతులైన సోదరులనూ చూస్తా విప్పుడు. నీ చెల్లెలు కుంతి కూడా కర్ణుడిని చూడగలుగుతుంది.

ఉ. ద్రౌపదియున్ సుభద్రయును దక్కటి కాంతలు భ్రాతృపుత్త్ర పౌ
త్త్రోపవిలోక నోత్సవము నొందుదు రిచ్చటి కిప్డు వచ్చు టే
నీ పని యాచరించుటకు; నిమ్మనుజేంద్రుఁడు నీవు గొంతి చిం
తాపరితాపనోదన విధంబుగఁ గోరితి రట్లు చేసెదన్. 108

ప్రతిపదార్థం: ద్రౌపదియున్= ద్రౌపదీ; సుభద్రయును= సుభద్రా; తక్కటి-కాంతలు(న్)= మిగిలిన భరతవంశపు స్త్రీలూ; భ్రాతృ= సోదరులనూ; పుత్త్ర= కొడుకులనూ; పౌత్త్ర= మనుమలనూ; ఉపవిలోకన= చూడటం అనే; ఉత్సవమున్= సంతోషాన్ని; ఒందుదురు= పొందుతారు; ఏను= నేను; ఇచ్చటికిన్= ఈ చోటికి; ఇప్డు= ఈ సమయంలో; వచ్చుట= రావడం; ఈపని= మీరు కోరిన ఈపని; ఆచరించుటకున్= చేయటానికే; ఈ+మనుజ+ఇంద్రుఁడు= ఈ (ధృతరాష్ట్ర) మహారాజు; నీవు= నీవు (గాంధారి); గొంతి= కుంతీ; చింతా-పరితాపనోదన-విధంబుగన్= (పుత్రాదులను) గురించిన ఆలోచనలూ, దుఃఖమూ తొలగిపోయేటట్లుగా; కోరితిరి= అడిగారు; అట్లు= మీరు కోరుకొన్నవిధంగా; చేసెదన్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: ద్రౌపదీ, సుభద్రా, ఇతర భరతస్త్రీలూ, తమ తమ సోదరులనూ, కొడుకులనూ, మనుమలనూ చూచే ఆనందకర స్థితిని పొందుతారు. నేను ఇక్కడికి ఇప్పుడు వచ్చింది ఆపని చేయటానికే. ఈ ధృతరాష్ట్రుడూ, నీవూ (గాంధారి) కుంతీ, దుఃఖం తొలగించుమని కోరారు. ఆ విధంగా చేస్తాను.

క. **నీ కొడుకులకు మనుమలకు। శోకింపఁగ వలదు; వారు శూరత వెలయం**
జే కొనిరి రణమరణమున। నాక భువనసుఖము సద్గుణస్తవనీయా! 109

ప్రతిపదార్థం: సత్+గుణ స్తవనీయా!= మంచి గుణాల చేత ప్రశంసించ దగిన దానా! (గాంధారీ); నీ కొడుకులకున్= దుర్యోధనాదు లయిన నీ పుత్త్రులను గూర్చి; మనుమలకున్= లక్ష్మణకుమారాదులైన మనవళ్ళను గురించీ; శోకింపఁగన్= దుఃఖించటం; వలదు= వద్దు; వారు= నీకొడుకులూ, మనుమలూ; శూరత= తమ పరాక్రమం; వెలయన్= వెల్లడి కాగా; రణ-మరణమునన్= యుద్ధంలో సంభవించిన మరణంతో; నాక-భువన-సుఖము= స్వర్గలోక సౌఖ్యాన్ని; చేకొనిరి= పొందారు.

తాత్పర్యం: మంచి గుణాల చేత స్తుతింపదగిన దానా! గాంధారీ! కొడుకులను గురించీ, మనుమలను గురించీ నీవు విచారించవద్దు. వాళ్ళు తమ పరాక్రమం వెల్లడి అయ్యేవిధంగా యుద్ధంలో మరణించటం వలన స్వర్గలోక సౌఖ్యాలను పొందారు.

ఆ. **భామ! విను మవశ్య భవితవ్య మైన భా। రతరణంబు పొంటె నతుల మహిమ**
మాననీయ దేవయోనులు జననంబు। నొంది రిందు మనుజయోనులందు. 110

ప్రతిపదార్థం: భామ!= వనితా! (గాంధారీ); వినుము= వినుము; అవశ్య-భవితవ్యము= తప్పక జరుగవలసినది; ఐన= అయినటువంటి; భారతరణంబుపొంటెన్= భారతయుద్ధం కొరకుగా; అతుల మహిమన్= సాటిలేని గొప్పతనం చేత; మాననీయ దేవయోనులు= గౌరవించదగిన దేవతలు మొ॥; ఇందున్= ఈ భూమిపై; మనుజయోనులందు(న్)= మానవజాతిలో; జననంబున్= పుట్టుకను; ఒందిరి= పొందారు.

తాత్పర్యం: గాంధారీ! తప్పకుండా జరిగి తీరవలసిన భారతయుద్ధం కొరకుగా, సాటిలేని మహత్తు గలిగిన దేవతలు మొదలైన అమానుషపు పుట్టుక గలవాళ్ళూ, ఈ భూమిమీద మానవజాతిలో పుట్టారు.

సీ. **ధృతరాష్ట్రుఁ డనఁగ వర్తిల్లెడు మేటి గం। ధర్వుఁడీ ధృతరాష్ట్రధరణివిభుఁడు**
తన్వి! పాండుఁడు మరుద్గణ మయజని; ధర్మ। దేవత చూవె యుధిష్ఠిరుండు;
పవనుండు భీముఁడై ప్రభవించె; నరుఁ డను। ముని యర్జునుం డయి జనన మొందె.
నారాయణుఁడు కృష్ణనాముఁడై జనియించెఁ। గనుఁగొను కవల నాశ్వినులు గాఁగ;

తే. **ద్వాపరంబుగ నెఱుఁగు గాంధార రాజు;। గలి సుయోధనుఁ డయ్యె; రాక్షసులు పుట్టి**
రతని యనుజులై; కర్ణుని నరుణకిరణుఁ। గాఁగ; నభిమన్యుఁ జంద్రునిఁ గాఁగఁ గనుము. 111

ప్రతిపదార్థం: ఈ-ధృతరాష్ట్రవిభుఁడు= (నీ యెదుట ఉన్న) ఈ ధృతరాష్ట్రుడు అనే పేరుతో; వర్తిల్లెడు= ఉన్న; మేటి-గంధర్వుఁ డు= గంధర్వనాయకుడు (రాజు); పాండుఁడు= పాండురాజు; మరుద్గణ-మయ-జని= మరుత్తుల అంశతో కూడిన పుట్టుక కలవాడు; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; ధర్మదేవత= యమధర్మరాజు; చూవె= సుమా; భీముఁడు+ఐ= భీమసేనుడుగా; పవనుండు= వాయుదేవుడు; ప్రభవించెన్= పుట్టాడు; అర్జునుఁడు-అయి= అర్జునుడుగా; నరుఁడు అనుముని= నరుడు అనేపేరు గలిగిన ముని; జనియించెను= పుట్టాడు; కృష్ణనాముఁడు+ఐ= కృష్ణుడు అనే పేరు గలిగిన వాడుగా; నారాయణుఁడు= నారాయణుడనే ముని; జననము-ఒందెన్= పుట్టాడు; కవలన్= నకుల, సహదేవులను; ఆశ్వినులు= అశ్వినిదేవతలు; కాఁగన్= అయిఉన్నట్లు;

కనుఁగొను(ము)= గ్రహించుము; గాంధార రాజు= గాంధార రాజు (శకుని); ద్వాపరంబుగన్= ద్వాపరుడు అని; ఎఱుఁగు(ము)= తెలుసుకొమ్ము; కలి= కలిపురుషుడే; సుయోధనుఁడు= దుర్యోధనుడు; అయ్యెన్= అయిఉన్నాడు; అతని-అనుజులు-ఐ= ఆ దుర్యోధనుడి తమ్ములు, దుశ్శాసనాదులుగా; రాక్షసులు= రాక్షసులు; పుట్టిరి= జన్మించారు; కర్ణునిన్= కర్ణుడిని, అరుణ కిరణున్-కాఁగన్= సూర్యుడిగానూ; అభిమన్యున్= అభిమన్యుడిని; చంద్రునిన్-కాఁగన్= చంద్రుడిగానూ; కనుము= గ్రహించుము.

తాత్పర్యం: (గాంధారీ!) ఈ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు ధృతరాష్ట్రుడనే గంధర్వరాజు, మరుత్తులనే దేవతల అంశతో పుట్టినవాడు పాండురాజు, ధర్మరాజు (యమ) ధర్మరాజే సుమా! వాయుదేవుడు భీముడుగా పుట్టాడు. నరుడు అనే పేరుగల ముని అర్జునుడుగాను, నారాయణుడు కృష్ణుడుగానూ పుట్టారు. నకుల సహదేవులుగా అశ్వినీ దేవతలు పుట్టారు. ద్వాపరం శకునిగానూ, కలిపురుషుడు దుర్యోధనుడు గానూ, రాక్షసులు దుశ్శాసనాదులైన దుర్యోధనుడి తమ్ములుగానూ పుట్టారు. కర్ణుడు సూర్యుడనీ, అభిమన్యుడు చంద్రుడనీ గ్రహించుము.

క. **అనలుఁడు ధృష్టద్యుమ్నుం । డన ద్రౌపదితోడఁబుట్టె; ననిలుని యంశం**
బున జనియించె శిఖండియు; । ననిమిషగురుఁ డుద్భవించె నస్త్రగురుండై. **112**

ప్రతిపదార్థం: ధృష్టద్యుమ్నుండు= ధృష్టద్యుమ్నుడు; అనన్= అనే పేరుతో; ద్రౌపదితోడన్= ద్రౌపదితో; అనలుఁడు= అగ్నిదేవుడు; పుట్టెన్= పుట్టాడు; శిఖండియున్=(ఇంక) శిఖండి; అనిలుని-అంశంబునన్= వాయుదేవుడి అంశతో; జనియించెన్= పుట్టాడు; అస్త్రగురుండు అయి= (కురుకుమారులకు అస్త్రవిద్యను నేర్పే ఆచార్యుడు) ద్రోణుడుగా; అనిమిష-గురుఁడు= దేవతలకు గురువైన బృహస్పతి; జనియించెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: అగ్నిదేవుడు ద్రౌపదికి తోబుట్టువుగా ధృష్టద్యుమ్నుడనే పేరుతో పుట్టాడు. వాయుదేవుడి అంశతో శిఖండి పుట్టాడు. బృహస్పతి ద్రోణాచార్యుడుగా జన్మించాడు.

తే. **వినుము వసుశక్తి గాంగేయుఁ డనఁగ జనన । మొందె; రుద్రాంశమున ద్రౌణి యుదయ మయ్యెఁ**
దెలియఁ జెప్పితిఁ గొందఱు కలరు మఱియు । నిర్జరాసురాంశముల జన్మించినారు.' **113**

ప్రతిపదార్థం: వినుము= గాంధారీ! వినుము; గాంగేయుఁడు= గంగ కొడుకు (భీష్ముడు); అనఁగన్= అనే విధంగా; వసుశక్తిన్= అష్టవసువులలో (అష్టమ) చివరివాడు; జననము-ఒందెన్= పుట్టాడు; ద్రౌణి= ద్రోణపుత్రుడైన అశ్వత్థామ; రుద్ర-అంశమునన్= రుద్రుడి అంశతో; ఉదయము-అయ్యెన్= జన్మించాడు; తెలియన్-చెప్పితిన్= ఈ విషయాలు (ఇన్ని) నీకు తెలియజేశాను; నిర్జర+ అసుర-అంశములన్= దేవతల, రాక్షసుల అంశలతో; జన్మించినవారు= పుట్టినటువంటి వారు; మఱియున్= ఇంకా; కొందఱు= కొంతమంది; కలరు= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: గాంధారీ! వినుము (అష్టమ) వసువే గంగకు కొడుకుగా భీష్ముడి అంశతో జన్మించాడు. అశ్వత్థామ రుద్రాంశభవుడు. ఈ విధంగా కొందరి విషయం నీకు తెలియజేశాను. దేవరాక్షసఅంశలతో పుట్టినవారు ఇంకా కొంతమంది ఉన్నారు'.

క. **అని పలికి 'మీ మనంబుల । వనట సమస్తంబుఁ బుచ్చి వైచెద నాతోఁ**
జనుదెండు మీరు గంగకుఁ గనియెద రనిఁ దెగిన బంధుగణముల నచటన్.' **114**

ప్రతిపదార్థం: అని= అనేవిధంగా; పలికి= చెప్పి; మీ మనంబులన్= మీమీ హృదయాలలో ఉన్న; వనట= దుఃఖం; సమస్తంబున్= మొత్తమూ; పుచ్చివైచెదన్= తొలగిస్తాను; నాతోన్= నాతో (వ్యాసుడితో కలిసి; మీరు= మీరందరూ; గంగకున్= గంగానది వద్దకు; చనుదెండు= రండి; అనిన్= యుద్ధంలో; తెగిన= మరణించిన; బంధుగణములన్= మీ మీ చుట్టాలను; అచటన్= ఆ గంగవద్ద; కనియెదరు= చూస్తారు.

తాత్పర్యం: అనిచెప్పి వ్యాసుడు, 'మీ మనసులలో ఉన్న దుఃఖం మొత్తం పూర్తిగా పోగొట్టుతాను. నాతో గంగానది వద్దకు రండి. యుద్ధంలో మరణించిన మీమీ బంధువులను ఆ గంగానది వద్ద చూస్తారు.'

తే. **అనుచు నుత్థితుఁ డగుటయు నార్పుటెలుఁగు। లాకసం బంద ధృతరాష్ట్రుఁ డాది గాఁగఁ**
గలుగు నా సర్వజనులు నొక్కటఁ గడంగి। యరిగి రమ్మునినాథుతోఁ గురువరేణ్య! **115**

ప్రతిపదార్థం: కురువరేణ్యా!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; అనుచున్= ఆ విధంగా చెప్పుతూనే; ఉత్థితుండు+అగుటయున్= (వ్యాసమహర్షి ఆసనంనుండి) లేచినవాడు కాగా; ఆర్పు+ఎలుఁగులు= ఆనందం నిండిన అరుపులు (కంఠ ధ్వనులు); ఆకసంబు-అందన్= నింగిని తాకుతుండగా; ధృతరాష్ట్రుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఆది-కాఁగన్= మొదలుగా; కలుగు= అక్కడ ఉన్న; సర్వజనులున్= జనం అంతా; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; కడంగి= పూని; ఆ మునినాథుతోన్= ఆ వ్యాసమహర్షితో కలిసి; అరిగిరి= (గంగానదికి) వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయమహారాజా! వ్యాసమహర్షి అట్లా అంటూనే ప్రయాణానికి సిద్ధమై ఆసనం నుండి లేచి నిలబడగా, ఆనందంతో నిండిన అరుపులు ఆకాశం అంటుతుండగా, ధృతరాష్ట్రుడు మొదలైన అక్కడి జనమంతా ఒక్కసారిగా లేచి ఆ వ్యాసమహర్షితో కలిసి గంగానదికి వెళ్లారు.

క. **అరుగఁగ మునిజనములు న। చ్చెరు వందుచు నమ్మునీంద్రు సేవించి మరు**
త్సరిదుపకంఠ తలమునకు। నరిగిరి కౌతుకము మనములందు నెలకొనన్. **116**

ప్రతిపదార్థం: అరుగఁగన్= ధృతరాష్ట్రాదులు ఆ విధంగా గంగకు బయలుదేరి వెళ్ళగా; మునిజనములున్= శతయూపుడు మొదలైన తాపసులు కూడా; అచ్చెరువు= ఆశ్చర్యం; అందుచున్= పొందుతూ; ఆ+ముని+ఇంద్రున్= మునులలో శ్రేష్ఠుడయిన ఆ వ్యాసుడిని; సేవించి= అర్చించి; మనములందున్= తమతమ మనసులలో; కౌతుకము= కుతూహలం; నెలకొనన్= చోటు చేసికొనగా; మరుత్= దేవతల; సరిత్= నది (గంగ) యొక్క; ఉపకంఠతలమునకున్= సమీపప్రాంతానికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడితో ధృతరాష్ట్రాది కురువంశ్యులు బయలుదేరి వెళ్ళుతుంటే, అక్కడే ఉన్న శతయూపుడు మొదలైన ఇతర మునులు గూడా వ్యాసవచనాలకు ఆశ్చర్యపడుతూ ఆయనను పూజించి మనసులలో (మృత వీరులను చూచే) కుతూహలం నిండగా, గంగాసమీపానికి వెళ్ళారు.

వ. **అట్లు పౌరజానపదసహితు లై సకలజనంబులుం జని సాత్యవతేయుండు వనుప భాగీరథీతీరంబున విడిసి; ర వ్విచిత్రచరిత్రుండు దన చేయంబూనిన పని మఱునాఁడు రేపకడ సేయువాఁడుగాఁ బలికిన నయ్యందఱు నద్దినశేషంబు నా యామినియును శతసంవత్సరంబులుంబోలె నుండ సూర్యోదయసమయం బగుటయుఁ**

గాలోచితకృత్యంబు లాచరించి ధృతరాష్ట్రుండును బాండుతనయులుం దపోధనులు నప్పారాశర్యుపాలికి నరిగి యమ్మునివరుం బరివేష్టించిరి; గాంధారీప్రముఖభామినులు నేతెంచి యొక్కవలన నతనిం గొలిచి యుండిరి; సర్వజనులు నఱ్ఱు లెత్తికొని యంతంత నిలిచిరి; తదనంతరంబ. **117**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; పౌర-జానపద-సహితులు+ఐ= నాగరులూ, పల్లీయులూ అయిన జనంతో కూడినవారయి; సకల జనంబులున్= అక్కడి వారందరూ; చని= గంగాతీరానికి పోయి; సాత్యవతేయుండు= (సత్యవతి కొడుకు) వ్యాసుడు; పనుపన్= అనుమతించగా; భాగీరథీతీరంబునన్= గంగానది ఒడ్డున; విడిసిరి= బసచేశారు; ఆ+విచిత్ర చరిత్రుండు= వింత నడవడి కలిగిన ఆ వ్యాసమహర్షి; తనచేయున్+పూనిన-పని= తాను చేస్తానన్న (మృతవీరులను చూపటం అనే) పనిని; మఱునాఁడు= తరువాతి రోజు; రేపకడ= ఉదయంపూట; చేయువాఁడుగాన్= చేస్తానని; పలికినన్= చెప్పగా; ఆ+అందఱున్= అది చూడ వచ్చిన వారు అందరూ; ఆ+దినశేషంబు= ఆరోజు పగలులో మిగిలిన భాగమూ; ఆ+యామినియున్= ఆ రాత్రీ; శతసంవత్సరంబులున్+పోలెన్= నూరేండ్లంతగా; ఉండన్= దీర్ఘమై ఉండగా; సూర్య-ఉదయంబు= ప్రొద్దుపొడవటం; అగుటయున్= కావటంతో; కాల+ఉచిత కృత్యంబులు= ప్రాతఃకాలంలో ఆచరించవలసిన పనులూ; ఆచరించి= చేసి; ధృతరాష్ట్రుండును= ధృతరాష్ట్రుడూ; పాండుతనయులున్= పాండవులూ; తపోధనులు= (శతయూపాది) మునులూ; ఆ+పారాశర్యుపాలికిన్= (పరాశరుడి కొడుకు అయిన) ఆ వ్యాసమహర్షి వద్దకు; అరిగి= పోయి; ఆ+మునివరున్= ఆ వ్యాసమహర్షిని; పరివేష్టించిరి= చుట్టుకొన్నారు; గాంధారీ-ప్రముఖ-భామినులున్= గాంధారి మొదలైన స్త్రీలు కూడా; ఏతెంచి= వ్యాసుడి వద్దకు వచ్చి; అతనిన్= ఆ వ్యాసుడిని; కొలిచి= సేవించి; ఒక్కవలనన్= ఒకవైపుగా; ఉండిరి; సర్వజనులున్= మిగిలిన ముని, పౌర, జానపద జనులందరూ; అఱ్ఱులు= మెడలు; ఎత్తుకొని= పైకి చాచికొని; (వ్యాసుడిని చూస్తూ); అంత+అంత= అక్కడక్కడ; నిలిచిరి= నిలువబడ్డారు; తదనంతరంబు+ అ= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నగరవాసులూ, పల్లెవాసులతో సహా వ్యాస ధృతరాష్ట్రాదులందరూ కదలి గంగ వద్దకు వెళ్లారు. వ్యాసుడి ఆజ్ఞతో, గంగ ఒడ్డున ధృతరాష్ట్రాదులు బస చేశారు. అపుడు వింతపోకడలు గలిగిన ఆ వ్యాసుడు తాను చేయవలసిన మృతకురువీరులను చూపించేపని మరునాడు ఉదయం చేస్తా ననటంతో, మిగిలిన ఆ పగలూ, ఆరోజు రాత్రీ వందసంవత్సరాలవలె గడిపారు. అంతా సూర్యుడు ఉదయించిన వెంటనే ప్రాతఃకాలంలో చేయవలసిన పనులన్నీ పూర్తి చేసికొని ధృతరాష్ట్రుడూ, పాండవులూ, మునులూ వ్యాసుడి వద్దకు వెళ్ళి ఆయనచుట్టూ చేరారు. గాంధారి మొదలైన స్త్రీలు కూడా వచ్చి వ్యాసుడిని సేవించి ఒక ప్రక్కగా నిలుచున్నారు. ఇంక మిగిలిన జనమంతా వచ్చి వ్యాసుడివైపు మెడలు చాచి చూస్తూ అక్కడక్కడా నిలబడి ఉన్నారు. తరువాత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

వ్యాసుఁడు ధృతరాష్ట్రాదులకు భారతరణ మృతుల రావించి చూపుట (సం॥ 15-40-4)

సీ. సాత్యవతేయుండు జాహ్నవీసలిలావ । గాహన మొనరించి గారవమున
నింపారు నెలుఁగున 'నిందు రం' డనవుడు । నీ కేమి సెప్పదు? నీటియందు
రవ మగ్గలముగ రారాజుఁ దమ్ములుఁ దత్కు । మారవర్గము నభిమన్యుఁ డాది
యగు పాండుపౌత్రులు నర్కజుండును బాహ్లి । కప్రముఖాఖిల కౌరవులును

తే. ద్రుపదమాత్స్యులు వారి బంధులును శకుని । యును దదీయానుజులును నాతని తనూజ
రాజియును భీష్మగురులఁ బురస్కరించి । కొనుచుఁ దమదివ్యదేహముల్ కొమరు మిగుల. **118**

ప్రతిపదార్థం: సాత్యవతేయుండు= (సత్యవతి కొడుకు) వ్యాసుడు; జహ్నవీ-సలిల-అవగాహనము= గంగనీటిలో మునుక; ఒనరించి= చేసి; గారవమునన్= వాత్సల్యంతో; ఇంపు+ఆరు+ఎలుఁగునన్= మాధుర్యం నిండిన (కంఠస్వరం) గొంతుతో; ఇందున్= ఇచ్చటికి; రండు= (మృత వీరులూ!) రండి; అనవుడున్= అనగానే; నీకున్= నీకు (జనమేజయుడితో); ఏమి చెప్పుదున్?= (నేను, వైశంపాయనుడు) ఏమి చెప్పేది?; నీటియందున్= ఆ గంగనీటిలో; రవము= శబ్దం; అగ్గలముగన్= అధికంగా; రారాజున్= దుర్యోధనుడూ; తమ్ములున్= దుశ్శాసనాదులయిన దుర్యోధనుడి తమ్ముళ్ళూ; తద్-కుమార వర్గమున్= లక్ష్మణాదులయిన ఆ ధార్తరాష్ట్రుల కుమార సమూహము; అభిమన్యుఁడు= అభిమన్యుడు; ఆది= మొదలు; అగు-పాండుపౌత్రులున్= అయినటువంటి పాండురాజు మనుమళ్ళూ; అర్కజుండును= (సూర్యుడివలన పుట్టిన) కర్ణుడూ; బాహ్లిక= బాహ్లికుడు; ప్రముఖ= మొదలుగా; అఖిల= సమస్తమైన; కౌరవులును= కురువంశ్యులూ; ద్రుపద-మాత్స్యులు= ద్రుపదుడూ (మత్స్యదేశం రాజైన) విరాటుడూ; వారి బంధులును= ధృష్టద్యుమ్నాదులైన ద్రుపద విరాటుల (పుత్రాది) బంధువులూ; శకునియును= శకునీ; తదీయ-అనుజులును= ఆ శకుని సోదరులూ; అతని తనూజ-రాజియును= వారి కుమారవర్గమూ; భీష్మ-గురులన్= భీష్ముడినీ, ద్రోణుడినీ; పురస్కరించుకొనుచున్= ముందుగా ఉంచుకొని; తమ-దివ్య దేహముల్= తమ తమయొక్క ప్రకాశించేటటువంటి అలౌకిక శరీరాలు; కొమరు= సౌకుమార్యం; మిగులన్= అతిశయించగా.

తాత్పర్యం: వ్యాసమహర్షి గంగాజలంలో మునుకవేసి ప్రేమతో తియ్యనైన గొంతుతో ఇక్కడికి (భారతయుద్ధంలో మరణించిన వారిని) రండి అన్నాడు. జనమేజయ మహారాజా! నీ కేమని చెప్పేది? అపుడు ఆ నీళ్ళలోనుండి పెద్దగా చప్పుడు ఆరంభమైంది. దానితోటే, దుర్యోధనుడూ, అతడి తమ్ముళ్ళూ, ఆ ధార్తరాష్ట్రుల కొడుకులూ మొదలైన ధృతరాష్ట్రుడి కుటంబం వారూ, అభిమన్యుడూ, ఉపపాండవులూ మొదలైన పాండురాజు కుటుంబం వారూ, కర్ణుడూ, ఇంకా బాహ్లికుడు (సోమదత్తుడు) మొదలైన కురువీరులందరూ, ద్రుపదుడూ, విరాటుడూ (ధృష్టద్యుమ్నుడూ, ఉత్తరుడూ మొదలైన) వాళ్ళ చుట్టాలూ, శకునీ, అతడి సోదరులూ, కొడుకులూ భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ మొదలుగా గల వాళ్ళు తమ దివ్యశరీరాలు ప్రకాశిస్తుండగా కనబడ్డారు.

ఆ. **దివ్య మాల్యములును దివ్యాంబరంబులు। దివ్య భూషణములు దివ్యలేప**
నములుఁ జెన్నుఁ జేయఁ దమ మిత్త్ర సుభటసం। దోహములును దారుఁ దోఁచి రధిప! **119**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; దివ్య-మాల్యములును= స్వర్గ (ఊర్ధ్వ) లోకానికి సంబంధించినటువంటి పూమాలలూ; దివ్య+అంబరంబులు(న్)= దివ్యములైనటువంటి వస్త్రాలూ; దివ్య-భూషణములు= దివ్యములైన ఆభరణాలూ; దివ్య-లేపనములు(న్)= దివ్యములయిన మైపూతలూ; చెన్నున్+చేయన్= అందాన్ని కలిగిస్తుండగా; తమ-మిత్ర-సుభట-సందోహములును= తమకు మిత్రుల బంటుల సమూహాలూ; తారున్= తామూ (దుర్యోధనాదులూ); తోఁచిరి= కనబడ్డారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ఆ దుర్యోధనాదులు మానవలోకానికి అతీతమయిన లోకాలకు సంబంధించిన పూలమాలలూ, అటువంటి దివ్యమయిన వస్త్రాలూ, దివ్యమైన అలంకారాలూ, దివ్యమైన మైపూతలూ అందగిస్తుండగా, తమతమ మిత్రుల, బంట్ల సముదాయాలూ తామూ కనబడ్డారు.

వ. **అట్టియెడ.** **120**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో..

తాత్పర్యం: (దుర్యోధనాదులైన భారతయుద్ధంలో మరణించిన వారు అందరూ గంగలో తోచిన) ఆ సమయాన.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. తగ నా కురువృద్ధునకు నొ। సఁగె నాఁటికి నెల్లదృష్టి సాత్యవతేయుం
డగణితతపఃప్రభావం। బు గని యధిక విస్మయంబుఁ బొందఁగ జనముల్. 121

ప్రతిపదార్థం: అగణిత-తపస్+ప్రభావంబు= గణించడానికి సాధ్యంగాని (వ్యాసుడి) తపఃశక్తి; కని= చూచి; జనముల్= అక్కడివారు అందరూ; విస్మయంబున్= ఆశ్చర్యాన్ని; పొందఁగన్= పొందుతుండగా; సాత్యవతేయుండు= వ్యాసుడు; ఆ కురు వృద్ధునకున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; నాఁటికిన్= అప్పటికి; తగన్= తగినట్లుగా; ఎల్లదృష్టిన్= పూర్తిగా చూపును; ఒసఁగెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: తన తపః ప్రభావాన్ని చూచి జనమంతా ఆశ్చర్యపడేవిధంగా వ్యాసుడు ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి అప్పటికి తగినట్లుగా సంపూర్ణదృష్టిని ఇచ్చాడు.

వ. అవ్విశేషంబు విని యద్భుత ప్రమద భరితయై నిజనయనంబుల బంధించిన పట్టం బపనయించి గాంధారి యును గనుంగొనుచుండ. 122

ప్రతిపదార్థం: గాంధారియును= గాంధారి కూడా; ఆ+విశేషంబు= ధృతరాష్ట్రుడికి దృష్టి రావటం అనే విశేషం; విని= ఆలించి; అద్భుత-ప్రమద-భరిత+ఐ= ఆశ్చర్యంతోనూ, సంతోషంతోనూ నిండినది అయి; నిజ-నయనంబులన్= తన కళ్ళకు; బంధించిన-పట్టంబు= కట్టిన వస్త్రాన్ని; అపనయించి= తొలగించి; కనుంగొనుచున్-ఉండన్= చూస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడికి చూపురావటం అనే విశేషం విని ఆశ్చర్యానందాలతో గాంధారి కూడా తన కళ్ళకు కట్టిన వస్త్రాన్ని తొలగించి (దుర్యోధనాదులను) చూస్తుండగా, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. అవ్విధమునఁ దోఁచిన మఱి। నవ్వుచుఁ దెగడుచును బెరసి నరవర! పగ లే
కవ్వీరవరులు నెయ్యము। నివ్వటిలఁగ విలసనములు నెఱయ మెఱయఁగన్. 123

ప్రతిపదార్థం: నరవర!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; ఆ+విధమునన్= ఆ తీరుగా; తోఁచినన్= యుద్ధ మృతవీరులు కనబడగా; మఱి= అపుడు; ఆ+వీరవరులు= ఆ దుర్యోధనాదులు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; తెగడుచున్= పరిహాసాలు ఆడుకొంటూ; బెరసి= సంఘీభావంతో కలిసి; పగ= విరోధం; లేక= లేకుండా; నెయ్యము= స్నేహం; నివ్వటిలఁగన్= అతిశయించగా; విలసనములు= కాంతులు; నెఱయన్= సంపూర్ణంగా; మెఱయఁగన్= మెరుస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: ఓ జనమేజయ మహారాజా! ఆ విధంగా (గాంధారీధృతరాష్ట్రులతో కూడా అందరూ చూస్తూ ఉండగా) కనబడిన దుర్యోధనాదులైన వీరశ్రేష్ఠులు, నవ్వుతూ, పరిహాసాలాడుకొంటూ, కలిసి మెలిసి శత్రుత్వం లేకుండా, స్నేహం వర్ధిల్లుతుండగా, కాంతులు బాగా ప్రకాశిస్తూ ఉండగా (ఉన్నారు.)

తే. చతురగంధర్వు లప్సరోజనులు గాన। ములఁ బ్రమోద మొనర్పంగఁ బొగడ వంది
సమితి నిరహంకృతులు హృదయముల గౌర। వములు తెల్లంబు సేయంగ వచ్చి రొప్పి. 124

ప్రతిపదార్థం: చతుర-గంధర్వులు= నేర్పరులయిన గంధర్వులు; అప్సరస్+జనులు= అప్సరసలు; గానములన్= వివిధములైన పాటలతో; ప్రమోదము= (తమకు) సంతోషం; ఒనర్పంగన్= కలిగిస్తుండగా; వంది-సమితి= భట్రాజుల బృందం; పొగడన్= (తమను) స్తుతిస్తుండగా; హృదయముల గౌరవములు= సంకుచితపు ఆలోచనలు లేని ఉదారబుద్ధిని; తెల్లంబు= స్పష్టం; చేయంగన్= చేస్తుండగా; నిర్+అహంకృతులు= అహంకారం లేనటువంటి వారుగా (దుర్యోధనాదులు); ఒప్పి= ప్రకాశిస్తూ; వచ్చిరి= ధృతరాష్ట్రాదులవద్దకు వచ్చారు.

తాత్పర్యం: నిపుణులైన గంధర్వులూ, అప్సరసలూ వివిధగానాలతో సంతోషపెట్టుతుండగా, స్తోత్రపాఠకుల సమూహం స్తుతిస్తుండగా, అహంకారం లేనటువంటి ఆ దుర్యోధనాదులు తమ ఉదారబుద్ధిని ప్రకటిస్తూ, ధృతరాష్ట్రాదుల సమీపానికి వచ్చారు.

వ. ఇట్లు వచ్చి సకలబంధుజనంబులకుం బరమప్రమోదం బావహిల్లం గలిపి సముచితాచారంబులు నడపి; రా రెండు దెఱంగులవారలు నర్హ ప్రకారంబులఁ బితామహాచార్య శిష్య మాతృ మాతామహ పితృపితామహ భ్రాతృ జామాతృ పుత్రపుత్త్రీభగినీ పౌత్త్ర దౌహిత్ర శ్వశుర శ్వశ్రూస్నుషా మాతుల స్యాలక ప్రియ ప్రియా మిత్ర సమాగమసుఖంబు లనుభవించుచు. **125**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా (అత్యంత వైభవంతో దుర్యోధనాదులు); వచ్చి= (ధృతరాష్ట్రాదుల వద్దకు) వచ్చి; సకలబంధు జనంబులకున్= అక్కడ ఉన్న బంధువులకు అందరికీ; పరమ-ప్రమోదంబు= ఉత్తమమైన సంతోషం; ఆవహిల్లన్= కలుగగా; కలిపి= కూడుకొని; సముచిత-ఆచారంబులు= తగువిధంగా (పెద్దలకు ప్రణామాలూ, పిన్నలకు ఆశీస్సులూ ఇత్యాదిగా) చేయవలసిన పనులు; నడపిరి= ఆచరించారు; ఆ రెండు దెఱంగులవారలు= ఆ రెండు విధాలయిన వారు (దివ్య దేహాలతో ఉన్న దుర్యోధనాదులూ, మానవులైన ధృతరాష్ట్రాదులూ); అర్హప్రకారంబులన్= తగువిధంగా; పితామహ= భీష్ముడితో; ఆచార్య= ద్రోణుడితో; శిష్య= శిష్యులతో; మాతృ= తల్లులతో; మాతామహ= తల్లులయొక్క తండ్రులతో; పితృ= తండ్రులతో; పితామహ= తండ్రులయొక్క తండ్రులతో; భ్రాతృ= సోదరులతో; జామాతృ= అల్లుళ్ళతో; పుత్త్ర= కొడుకులతో; పుత్త్రీ= కూతుళ్ళతో; భగినీ= అక్కా, చెల్లెళ్ళతో; పౌత్త్ర= (కొడుకు కొడుకు) మనవళ్ళతో; దౌహిత్ర= కూతురు కొడుకులతో; శ్వశుర= మామలతో; శ్వశ్రూ= అత్తలతో; స్నుషా= కోడళ్ళతో; మాతుల= మేనమామలతో; స్యాలక= బావమరదులతో; ప్రియ= (భర్త) ప్రియులతో; ప్రియా= ప్రియురాండ్ర (భార్యల)తో; మిత్ర= స్నేహితులతో; సమాగమ-సుఖంబు= కలియటంలోని ఆనందం; అనుభవించుచు(న్)= పొందుతూ.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వైభవంతో వచ్చి దుర్యోధనాదులు అక్కడ ఉన్న తమ చుట్టాలందరికీ అత్యుత్తమమైన ఆనందం కలిగించి, చేయవలసిన సత్కారాది ఆచారాలు చేశారు. అపుడు ఆ రెండు విధములైన వారూ (దుర్యోధనాది దివ్యశరీరులూ, ధృతరాష్ట్రాది మానవ శరీరులూ) తగువిధంగా పరస్పరం-భీష్మ ద్రోణులూ (గురువులూ), శిష్యులూ, తల్లులూ, వారి (తల్లుల) తండ్రులూ, తండ్రులూ, వారి (తండ్రుల) తండ్రులూ, సోదరులూ, అల్లుళ్ళూ, కొడుకులూ, కూతుళ్ళూ, అక్క చెల్లెళ్ళూ, కొడుకు కొడుకులూ, కూతురు కొడుకులూ, మామలూ, అత్తలూ, కోడళ్ళూ, మేనమామలూ, బావమరదులూ, భర్తలూ, స్నేహితులూ కలిసికొనటంలోని ఆనందం అనుభవిస్తూ, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. అనఁగి పెనఁగి నాఁడెల్ల నిచ్ఛానురూప। వృత్తి వర్తిల్లుచుండి; రవ్విధము సకల
జనుల నద్భుతరసమున మునుఁగఁ జేసె;। నే మనఁగ వచ్చు నా సంయమీంద్రు మహిమ. **126**

ప్రతిపదార్థం: నాఁడు= ఆరోజు; ఎల్లన్= మొత్తమూ; ఇచ్ఛా+అనురూప-వృత్తిన్= తమ తమ ఇష్టానికి సరి అయిన ప్రవర్తనతో; అనఁగి-పెనఁగి= (అందరూ) కలిసి, మెలిసి; వర్తిల్లుచుండిరి= ఉన్నారు; ఆ+విధము= ఆ తీరు; సకల-జనులన్= అక్కడి వారందరినీ; అద్భుత-రసమునన్= ఆశ్చర్యం అనే రసం (ప్రవాహం)లో; మునుఁగన్-చేసెన్= ముంచింది; ఆ-సంయమి+ఇంద్రు-మహిమ= మునిశ్రేష్ఠుడయిన ఆ వ్యాసుడి మాహాత్మ్యం, (జనమేజయా); ఏమి-అనఁగన్-వచ్చున్?= ఏతీరుగా చెప్పటానికి సాధ్యం అవుతుంది?

తాత్పర్యం: ఆరోజంతా వాళ్ళు అందరూ తమ ఇష్టం వచ్చినట్లుగా, కలిసి మెలిసి వ్యవహరించారు. ఆ విధంగా (దివ్యులు మానవులతో స్వస్వరూపంతో వచ్చి కలిపి ఉండటం) అందరినీ ఆశ్చర్య ప్రవాహంలో ముంచింది. (జనమేజయా!) మునిశ్రేష్ఠుడైన ఆ వ్యాసుడి మహిమ ఏమని చెప్పటానికి సాధ్యం అవుతుంది?

వ. మఱునాఁడు రేపకడ యప్పారాశర్యుండు ననుప నయ్యిరు దెఱంగులవారలుం బరస్పరామంత్రణంబు సేసి; రాశూరజనంబులు తమతమలోకంబులకుం జనువారై జాహ్నవీజలంబులం బ్రవేశింప, నన్నిలింపవందనీ యుండు దానును జొచ్చి యచ్చటినుండి 'పతుల ననుగమింప వలసిన యంగనలు గంగాతోయంబులంగ్రుం కుటకు రం 'డనిన విని విధవలగు వీరభార్య లెల్లను ధృతరాష్ట్ర గాంధారీ కుంతీ ధర్మనందనుల యనుజ్ఞల గొని రయంబునం జని భాగీరథీ సలిలమగ్నలై మానుష దేహంబులు విడిచి దేవతనువులు దాల్చి దివ్యాలంకార సమలంకృతమూర్తులై మగలం గలసి; రవ్విశేషంబు చూచి సర్వజనులు నత్యంతాశ్చర్యసంతోషాధీన మానసులై రని చెప్పి వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె. 127

ప్రతిపదార్థం: మఱునాఁడు= తరువాతిరోజు; రేపకడ= ఉదయానే; ఆ+పారాశర్యుండు= (పరాశరమహర్షి కొడుకైన) ఆ వ్యాసుడు; పనుపన్= పంపగా; ఆ+ఇరుదెఱంగులవారలున్= దేవ-మానుషదేహులైన ఆ రెండు విధాలవారూ; పరస్పర+ఆమంత్రణంబు; ఒకరినొకరు వీడుకోలును; చేసిరి= చెప్పుకొన్నారు; ఆ శూరజనంబులు= (యుద్ధంలో మరణించిన) ఆ (దుర్యోధనాది) వీరులు; తమతమ లోకంబులకున్= (రణ మరణానంతరం) ఎవరికి కలిగిన లోకాలకు వారు; చనువారు+ఐ= వెళ్ళేవారు అయి-(వెళ్ళుతూ) జాహ్నవీ- జలంబులన్= గంగ నీటిలోకి; ప్రవేశింపన్= చొరబడగా; ఆ+నిలింపవందనీయుండు= దేవతలచే నమస్కరింపదగిన వ్యాసుడు; తానును= తానుకూడా; చొచ్చి= గంగాజలంలో ప్రవేశించి; అచ్చటన్= అక్కడే; ఉండి= నిలిచి (ఇట్లా అన్నాడు); పతులన్= తమ తమ భర్తలను; అనుగమింప(న్) వలసిన-అంగనలు= అనుసరించి వెళ్ళవలసిఉన్న స్త్రీలు; గంగా తోయంబులన్= గంగానదీ జలంలో; క్రుంకుటకు(న్)= మునగడానికి; రండు= రండి; అనినన్= అని (వ్యాసుడు) పల్కగా; విని= ఆలకించి; విధవలు= భర్తను కోల్పోయిన వారు; అగు-వీర- భార్యలు= అయినటువంటి వీరుల భార్యలు; ఎల్లను= అందరూ; ధృతరాష్ట్ర-గాంధారీ-కుంతీ-ధర్మనందనుల-అనుజ్ఞలు= ధృతరాష్ట్రుడియొక్కా, గాంధారియొక్కా, కుంతియొక్కా, ధర్మరాజు యొక్క అనుమతులు; కొని= స్వీకరించి; రయంబునన్= వేగంగా; చని= వెళ్ళి; భాగీరథీ-సలిల-మగ్నలు= గంగానదీ జలంతో మునిగినవారు; ఐ= అయి; మానుషదేహంబులు= మనుష్యులకు సంబంధించిన శరీరాలను; విడిచి= వదలి; దివ్య తనువులు= దివ్యమైన శరీరాలు; తాల్చి= ధరించి; దివ్య-అలంకార- సమలంకృత- మూర్తులు= దివ్యమయిన ఆభరణాదులతో అలంకరించబడిన రూపం కలవారు; ఐ= అయి; మగలన్= తమ తమ భర్తలను; కలిసిరి= కూడుకొన్నారు; ఆ+విశేషంబు= ఆ సంఘటనను; చూచి= చూచి; సర్వజనులున్= అక్కడివారు అందరూ; అత్యంత-ఆశ్చర్య-సంతోష-అధీన-మానసులు= మిక్కిలి ఎక్కువైన ఆశ్చర్యానికీ, ఆనందానికీ, లోబడిన మనసులు కలవారు; ఐరి= అయ్యారు; అని= అనే ప్రకారంగా; చెప్పి= పలికి; వైశంపాయనుఁడు= వైశంపాయనముని; జనమేజయునకున్= జనమేజయుడితో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియె(న్)= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: మర్నాడు ఉదయాన్నే వ్యాసుడి నియోగం మీద రెండు విధాలైన వారూ (దివ్య-దుర్యోధనాది, మానుష ధృతరాష్ట్రాది) దేహులూ, పరస్పరం వీడ్కోలు తీసికొన్నారు. దివ్యదేహులయిన ఆ వీరులు (రణ మరణానంతరం సంభవించిన) ఎవరిలోకాలకు వారు వెళ్ళటం కొరకు గంగ నీళ్ళలోకి దిగారు. దేవతలచేత సైతం అర్చింపదగిన ఆ వ్యాసుడు తాను గూడా గంగలో దిగి అక్కడే ఉండి-'భర్తలను అనుసరించి వెళ్ళవలసిన స్త్రీలు ఈ గంగలో మునగ డానికి రండి' అన్నాడు. విధవలైన (ఆవీరుల) స్త్రీలు అందరూ, ధృతరాష్ట్ర గాంధారి, కుంతి, ధర్మరాజుల అనుమతి తీసికొని తొందరగా వెళ్ళి గంగలో మునిగి, మనుష్య శరీరాలు విడిచిపెట్టి దివ్యదేహాలు ధరించి, దివ్యాలంకారాలతో తమ తమ భర్తలను కలుసుకొన్నారు. ఆ సంఘటనను చూచి అక్కడి వారందరి మనసులూ ఆశ్చర్యంతో, సంతోషంతో నిండిపోయాయి' అని చెప్పి వైశంపాయనముని జనమేజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **'జననాథ! యీ ప్రియసంగమోత్సవ కథ । వినినఁ బఠించిన వేవిధములఁ**
బరమప్రియము లిందుఁ బరలోకమున సంభ । వించు మనమ్మున కించు భంగి
బాంధవయోగశోభనము వర్తిల్లు; న । నాయాసమున నామయాపగమము
గలుగు; భూదేవనికాయంబునకు దీనిఁ । దగ వినిపించిన ధార్మికులకు

తే. **నవ్యయానంద సంప్రాప్తి యావహిల్లుఁ; । దత్పరతఁ గొనియాడిన దైవతములు**
నీచదశఁ బొందకుండంగఁ గాచి తిరిగి । మే లొనర్తురు భరతభూపాలవర్య!' **128**

ప్రతిపదార్థం: జననాథ!= (జనమేజయ మహా) రాజా!; ఈ ప్రియసంగమ+ఉత్సవ-కథ= ఇష్టులైన వారు కలసికొన్న ఆనందదాయకమైన ఈ వృత్తాంతం; వినినన్= వినగా; పఠించినన్= చదివినా; వే విధములన్= అనేక ప్రకారాలుగా; ఇందున్= ఈ లోకంలోనూ; పరలోకమునన్= ఊర్ధ్వలోకాలలోనూ; పరమ-ప్రియములు= ఉత్తమములయిన అభీష్టాలు; సంభవించున్= నెరవేరుతాయి; మనమ్మునకున్= హృదయానికి; ఇంచు భంగిన్= ఇష్టం కలిగించే విధంగా; బాంధవ-యోగ-శోభనము= బంధువులను కలిసికొనే మేలు; వర్తిల్లున్= కలుగుతుంది; అనాయాసమునన్= సులువుగా; ఆమయ-అపగమము= రోగాలు తొలగిపోవటం; కలుగున్= సంభవిస్తుంది; దీనిన్= ఈ కథను; తగన్= సముచితంగా; ధార్మికులకున్= సత్యశౌచాది ధర్మ ఆచరణ శీలురకు; వినిపించినన్= చదివి వినిపిస్తే (అటువంటి); భూదేవనికాయమునకున్= బ్రాహ్మణుల సముదాయానికి; అవ్యయ+ఆనంద-సంప్రాప్తి= తరగని సంతోషం చేకూరటం; ఆవహిల్లున్= సంభవిస్తుంది; భరతభూపాల వర్య!= భరతవంశ రాజులలో శ్రేష్ఠుడా; జనమేజయా!; తత్పరతన్= ఈ కథపై తాత్పర్య (విశ్వాస) బుద్ధితో; కొనియాడినన్= ప్రశంసిస్తే; వారికి; దైవతములు= దేవతలు; నీచదశన్= తక్కువస్థితిని; పొందక+ఉండంగన్= పొందకుండా; కాచి= కాపాడి; తిరిగి= ఇంకా; మేలు= శుభం; ఒనర్తురు= కలుగజేస్తారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ రాజా! ఇష్టులైన వారు కలిసికొన్న ఈ వృత్తాంతాన్ని విన్నా, చదివినా, ఆ జనులకు ఈ లోకంలోనూ, పరలోకంలోనూ అనేక విధాలుగా అత్యుత్తమాలు అయిన కోరికలు నెరవేరుతాయి. మనసారా సంతోషం కలిగేటట్లు తమతమ బంధువులను కలిసికొనే ఆనందకరమైన స్థితిని వారు పొందుతారు. ఏమాత్రం కష్టం లేకుండా వారి రోగాలు తొలగిపోతాయి. ఈ కథను సముచితంగా ధర్మబుద్ధులకు చదివి వినిపించిన బ్రాహ్మణులకు తిరుగులేని ఆనందం కలుగుతుంది. పూర్తి నమ్మకంతో దీనిని ప్రశంసిస్తే వారికి, దేవతలు ఏ విధమైన కష్టమూ కలుగకుండా; ఇంకా అధికంగా శుభం కలుగజేస్తారు.

వ. అనిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనుతో 'ధృతరాష్ట్రుం డట్లు కృష్ణద్వైపాయన ప్రసాదలబ్ధం బైన తత్కాల కలితదృష్టి విశేషంబున బంధులోకంబు నాలోకించి మఱియేమి వర్తనంబున నుండెఁ? బాండవు లెట్లు వర్తించి? రెఱింగింపవే' యనుటయు నతనికి నతం డిట్లనియె. 129

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని వైశంపాయనుడు చెప్పగా; విని= ఆలకించి; జనమేజయుండు= జనమేజయుడు; వైశంపాయనుతోన్= వైశంపాయనమునితో (ఇట్లా అన్నాడు); ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; కృష్ణద్వైపాయన-ప్రసాద-లబ్ధము= వ్యాసమహర్షి యొక్క దయచేత పొందబడినది; ఐన= అయినటువంటి; తద్-కాల-కలిత-దృష్టి-విశేషంబునన్= ఆ సమయానికి మాత్రం కలిగిన ప్రత్యేకమైన చూపుతో; బంధులోకంబున్= భీష్మాది బంధు సమూహాన్ని; ఆలోకించి= చూచి; మఱి= ఆతరువాత; ఏమి= ఎటువంటి; వర్తనంబునన్= నడవడితో; ఉండెన్= ఉన్నాడు; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; వర్తించిరి?= ఉన్నారు?; ఎఱింగింపవే= తెలుపవలసింది; అనుటయున్= అనగా; అతనికిన్= ఆ జనమేజయుడితో; అతండు= వైశంపాయనుడు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వైశంపాయను డావిధంగా చెప్పగా విని జనమేజయుడు (వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు) 'ధృతరాష్ట్రుడు ఆ తీరుగా వ్యాసమహర్షి కరుణవలన పొందిన ఆనాటి చూపుతో, తన బంధువులను చూచి, ఆ తరువాత ఏ ప్రకారంగా నడచుకొన్నాడు? పాండవులు ఎట్లా ఉన్నారు? తెలియజేయవలసింది' అని ప్రార్థించగా అపుడు వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ధృతరాష్ట్రుఁడు భాగీరథీ తీరంబుననుండి నిజాశ్రమంబు ప్రవేశించుట (సం.15-44-2)

సీ. అ య్యద్భుతపువృత్త మమ్మెయిఁ జెల్లిన। ధృతరాష్ట్రమేదినీపతి తపస్వి
గణము సవినయంబుగా నిజస్థానయా। నమునకు నామంత్రితముగఁ జేసి
యాశ్రమభూమికి నరిగెఁ దోడన పాండు। రాజనందనులును రా నుదాత్త
తేజు సత్యవతీ తనూజు మున్నిడికొని। యప్పు డమ్మునిపతి యతనితోడ

తే. 'నీవు వేదశా స్త్రార్థముల్ భావితాత్ము। లగు మునీంద్రులచేఁ జెవులార వింటి,
కంటి తనయుల నీ కన్న కంటె నొప్పి। యుండుదురు వారు దివిసౌఖ్యయోగ మెసఁగ. 130

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అద్భుతపు వృత్తము= ఆశ్చర్యకరమైన ఆ (ప్రియ సమాగమ) సన్నివేశం; ఆ-మెయిన్= ఆ విధంగా; చెల్లినన్= పూర్తికాగా; ధృతరాష్ట్రమేదినీపతి= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; సవినయంబుగాన్= నమ్రతతో; తపస్విగణమున్= (శతయూపాది) మునుల సముదాయాన్ని; నిజ-స్థాన-యానమునకున్= తమ, తమచోట్లకు వెళ్ళటానికి; ఆమంత్రితముగన్= వీడ్కోలు చెప్పి; పాండురాజ-నందనులు= పాండవులు; తోడన= తనతో (వెంట); రాన్= వస్తుండగా; ఉదాత్త-తేజున్= మిక్కిలి ప్రకాశవంతుడైన; సత్యవతీ-తనూజున్= (సత్యవతి కొడుకు) వ్యాసుడిని; మున్ను-ఇడికొని= ముందు ఉంచుకొని; ఆశ్రమభూమికిన్= తన ఆశ్రమ ప్రదేశానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అప్పుడు= ధృతరాష్ట్రుడు ఆశ్రమానికి వెళ్ళిన తరువాత; ఆ+మునిపతి= మునిశ్రేష్ఠుడైన ఆ వ్యాసుడు; అతని తోడన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో (ఇట్లా అన్నాడు); నీవు= నీవు; భావిత-ఆత్ములు= ఆత్మజ్ఞానులయిన; మునీంద్రులచేన్= మునిశ్రేష్ఠులవలన; వేద-శాస్త్ర-అర్థముల్= వేదాలయొక్క, ధర్మశాస్త్రాలయొక్క అంశాలను; చెవులు-ఆరన్= సమగ్రంగా; వింటి(వి)= విన్నావు; తనయుల(న్)= (మృతులయిన) కొడుకులను; కంటి(వి)= ఇపుడు చూచావు; వారు= ఆ కొడుకులు; దివి(న్)= స్వర్గంలో; సౌఖ్య-యోగము= ఆనందంతోడి సంబంధం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; నీ కన్న కంటెన్= ఇపుడు నీవు చూచిన దాని కంటె గూడా; ఒప్పి ఉండుదురు= సుఖంగా ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఆశ్చర్యకరమైన ఆ సంఘటన ఆ విధంగా పూర్తి కావటంతో; ధృతరాష్ట్రుడు వినయంతో వీడ్కోలు చెప్పగా (శతయూపాది) మునులు తమతమ నెలవులకు వెళ్ళిపోయారు. పాండవులు తనవెంట వస్తుండగా వ్యాసమహర్షిని ముందుంచుకొని ధృతరాష్ట్రుడు కూడా తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళాడు. అక్కడ వ్యాసుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు 'ఆత్మజ్ఞానులైన మునిశ్రేష్ఠుల వలన వేద శాస్త్రవిషయాలు సంపూర్ణంగా విన్నావు. యుద్ధంలో మరణించిన నీ కొడుకులను చూచావు. నీ కొడుకులు స్వర్గసుఖాలతో నీవు చూచినదానికంటె అధికంగా ఆనందంగా ఉన్నారు.

ఉ. కావున నింక వారికయి కౌరవసత్తమ! యుమ్మలింప కా
త్మావిల భావముం దపము నగ్గలికం బెడఁబాపు నిన్ను సం
భావనఁ గొల్చి యొక్కనెల పాండవముఖ్యుఁడు నిల్చె నిష్ఠమై
నీ వనభూమి; నీ వసుమతీశ్వరుఁ బొమ్మనఁ గాదె వీటికిన్?' 131

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ సత్తమ!= కురువంశపు వారిలో శ్రేష్ఠుడా! ధృతరాష్ట్రా!; కావునన్= (నీ కొడుకులు సుఖంగా ఉన్నారు. నీవు చూచావు) కాబట్టి; ఇంకన్= ఇకపైన; వారికయి= కొడుకులను గూర్చి; ఉమ్మలింపక= కుమిలిపోక; ఆత్మ+ఆవిల-భావమున్= మనసులోని కలతనూ; తపము+అగ్గలికన్= తపస్సు యొక్క తీవ్రతను; పెడఁబాపు(ము)= విడిచిపెట్టుము, పాండవ ముఖ్యుఁడు= ధర్మరాజు; సంభావనన్= సగౌరవంగా; నిష్ఠమైన్= శ్రద్ధతో; నిన్నున్= నిన్ను; కొల్చి= సేవించి (సేవిస్తూ); ఈ వనభూమిన్= ఈ అరణ్యం (ఆశ్రమం)లో; ఒక్కనెల= ఒక మాసం పాటు; నిల్చెన్= ఉండిపోయాడు; ఈ వసుమతీ-ఈశ్వరున్= ఈ (ధర్మ) రాజును; వీటికిన్= (హస్తి) నగరానికి; పొమ్ము+అనన్+కాదె!= పొమ్మని చెప్పవచ్చుగదా!

తాత్పర్యం: కురువంశశ్రేష్ఠుడా! ధృతరాష్ట్రా! నీ కొడుకులను చూచావు. వాళ్ళు ఎంతో సుఖంగా ఉన్నారు కాబట్టి ఇకనైనా వాళ్ళను గూర్చి కుమిలిపోకుండా, మనసులో కలతనూ, తపసులో తీవ్రతనూ విడిచిపెట్టు! ధర్మరాజు పూజ్యభావంతో శ్రద్ధగా నిన్ను సేవిస్తూ అరణ్యంలో ఒక నెల రోజులు ఉన్నాడు. ఇంక ఈ (ధర్మ) రాజును రాజధానికి వెళ్ళుమని చెప్పవచ్చునుగదా!

వ. అని చెప్పిన నప్పౌరవోత్తముం 'డట్ల చేసెద' నని పలికి యమ్మునిసత్తమునకుం బ్రణమిల్లి 'భవదీయకృపా విశేషం బునం గృతార్థుండనైతి' నని యతని నామంత్రితుం జేసినం, బాండవులుం దగ నప్పరమముని వీడ్కొని; రయ్యం దఱను దీవించి యమ్మహాత్ముం డంతర్హితుం డయ్యెఁ; దదనంతరంబ. 132

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ ప్రకారంగా; చెప్పినన్= వ్యాసమహర్షి చెప్పగా; ఆ+పౌరవ+ఉత్తముండు= పురువంశ శ్రేష్ఠుడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; అట్లు+అ= ఆ (వ్యాసుడు చెప్పిన) విధంగానే; చేసెదన్= చేస్తాను; అని-పలికి= అని చెప్పి; ఆ+ముని సత్తమునకున్= మునులలో శ్రేష్ఠుడయిన ఆ వ్యాసమహర్షికి; ప్రణమిల్లి= ప్రణామం చేసి; భవదీయ-కృపా-విశేషంబునన్= మీయొక్క, దయ పెంపుతో; కృతార్థుండన్= కోరికలు తీరిన వాడిని; ఐతిన్= అయ్యాను; అని= అనిచెప్పి; అతనిన్= ఆ వ్యాసుడిని; ఆ మంత్రితున్-చేసినన్= వీడుకోలు చెప్పగా; పాండవులున్= పాండవులు గూడా; ఆ+పరమమునిన్= ఆ ఉత్తమ ఋషిని; తగన్= సముచితంగా; వీడ్కొనిరి= వీడుకోలు చెప్పారు; ఆ+మహాత్ముండు= ఆ వ్యాసమహర్షి; ఆ+అందఱను= ధృతరాష్ట్రుడు మొదలైన అక్కడి వారిని అందరినీ; దీవించి= ఆశీర్వదించి; అంతర్హితుండు-అయ్యెన్= అదృశ్యం అయ్యాడు; తద్-అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడు ఆ విధంగా చెప్పగా ధృతరాష్ట్రుడు అట్లాగే చేస్తానని చెప్పి ఆ మహర్షికి ప్రణామం చేసి మీ దయవలన కృతార్థుడినయ్యాను అని చెప్పి వ్యాసుడికి వీడ్కోలు పలికాడు. అప్పుడు పాండవులుకూడా తగువిధంగా ఆ మహర్షికి వీడ్కోలు చెప్పారు. వ్యాసుడు వాళ్ళందరినీ ఆశీర్వదించి అంతర్ధానమయ్యాడు. ఆ తరువాత.

సీ. **ఆంబికేయుండు ధర్మాత్మజుఁ జిత్తసం। ప్రీతి మోమునఁ దోఁపఁ బేరఁ బిలిచి**
'వసుమతీకార్య నిర్వహణంబు పెద్దకొ। ల్వున నుండి నీ వనుదినము నడప
కునికి కర్తవ్యమే? వినుకులు భీష్మాది। మహితులచేత సమగ్రభావ
మొందినయవి యింక నుపదేశ మేమియు। వలవదు; రంధ్ర మొవ్వని జనంబు

తే. **వేచు; ననుజానుగతుఁడవై వేగపొమ్ము। దారయుతముగఁ బురికి నుదారచరిత!**
నీ కతమ్మున మున్న నా శోక మెల్లఁ। బాసెఁ, దేజంబు సౌఖ్యానుభవముఁ గంటి. 133

ప్రతిపదార్థం: ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; మోమునన్= ముఖంమీద; చిత్తసంప్రీతి= మనసులోని సంతుష్టి; తోఁపన్= కనబడుతుండగా; ధర్మాత్మజున్= ధర్మరాజును; పేరన్= పేరుతో (ప్రేమగా); పిలిచి= దగ్గరకు పిలిచి; ఉదారచరిత!= ఉత్తమమైన నడవడి కలవాడా!; వసుమతీ-కార్య-నిర్వహణము= రాజ్యానికి సంబంధించిన (పాలన) పనులు నడపటం; పెద్ద= ప్రధానమైన అంశం; నీవు= నీవు; అనుదినము= ప్రతిరోజు; కొల్వునన్= కొలువులో; ఉండి= ఉనికిగలిగి; నడపక-ఉనికి= నిర్వహించకుండా ఉండటం; కర్తవ్యము+ఏ?= (నీకు) చేయదగినదేనా?; భీష్మ+ఆది-మహితుల చేతన్= భీష్ముడు మొదలైన గొప్పవారి వలన; వినుకులు= నీవు విని తెలిసికొన్న రాజనీతి విషయాలు; సమగ్ర-భావము= సంపూర్ణత్వాన్ని; ఒందినయవి= పొందాయి; ఇంకన్= ఇంక కొత్తగా; ఉపదేశము= చెప్పవలసినది; ఏమియున్= ఏమీ; వలవదు= లేదు; ఒవ్వనిజనంబు= గిట్టనివారు; రంధ్రము= (నీ) పొరపాటును గూర్చి; వేచున్= ఎదురుచుస్తూ ఉంటారు (అందుచేత); అనుజ-అనుగతుఁడవు+ఐ= తమ్ములచేత అనుసరించబడే వాడివి అయి; దార-యుతముగన్= భార్యలతో; వేగ= త్వరగా; పురికిన్= (హస్తి) నగరానికి; పొమ్ము= వెళ్ళుము; నీకతమునన్= నీకారణంగా; నా శోకము= (పుత్ర) దుఃఖం; ఎల్లన్= సమస్తం; మున్ను+అ= ఇంతకు మునుపే; (దుర్యోధనాదులను ఇట్లా చూడకముందే); పాసెన్= తొలగిపోయింది; తేజంబు(న్)= ఉత్సాహం; సౌఖ్య-అనుభవమున్= ఆనంద అనుభూతినీ; కంటి(న్)= పొందాను.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు మనసులోని సంతోషం ముఖంపై వ్యక్తం అవుతుండగా ధర్మరాజును దగ్గరకు పిలిచి (ఇట్లా అన్నాడు). ఉత్తమమైన నడవడి కలవాడా! ధర్మరాజా! రాజ్యకార్యనిర్వహణం ప్రముఖమైన విషయం (కష్టంతో కూడినది). కొలువులో ఉండి నీవు స్వయంగా ప్రతిరోజూ రాజకార్యాలు నడపకుండా ఉండటం తగునా? భీష్ముడు మొదలైన మహాత్ముల వలన రాజనీతులు సమగ్రంగా తెలిసికొని ఉన్నావు. క్రొత్తగా చెప్పవలసిం దేమీ లేదు. గిట్టనిజనం నీ ప్రమాదం కొరకు వెదకుతూ ఉంటారు. అందుచేత నీవు వెంటనే తమ్ముళ్ళను వెంటబెట్టుకొని భార్యలతో హస్తినగరానికి వెళ్ళుము. నీ వల్ల నా (పుత్ర) శోకం పూర్తిగా ఇంతకు మునుపే పోయింది. ఉత్సాహమూ, సుఖానుభూతీ కలిగాయి.

చ. **'తపమునెడన్ మదీయమతి తత్పర గావున దాని కోర్తు నీ**
వపగతఖేదమానసుఁడ వై నను నిం దతినిష్ఠ నొందఁ బం
చి పురజనంబు సమ్మదముఁ జెందఁగ సైనికు లుల్లసిల్లఁగా
నృపవర! యేఁగి రాజ్య భరనిర్వహణం బొనరింపు', నావుడున్. 134

ప్రతిపదార్థం: నృపవర!= (ధర్మ) రాజా!; మదీయ-మతి= నా మనస్సు; తపము-ఎడన్= తపస్సు విషయంలో; తత్పర= లగ్నమై ఉన్నది; కావునన్= అందుచేత; దానికిన్= తపస్సు; ఓర్తున్= సహించగలను (అందుచేత); నీవు= నువ్వు; అపగత-ఖేద-మాన సుఁడవు= పోయిన విచారం కలిగిన మనస్సు గలవాడవు (మనసులో విచారం విడిచిపెట్టి); ఐ= అయి; ననున్= నన్ను; అతినిష్ఠన్= మిక్కిలి శ్రద్ధతో; ఇందున్= ఈ అరణ్యంలో; ఒందన్= (తపస్సు చేస్తూ) ఉండటానికి; ఎంచి= ఏర్పరచి; (నన్నిక్కడే వదలి) పురజనంబు= పౌరులు; సమ్మదమున్= సంతోషం; చెందఁగన్= పొందేటట్లు; సైనికులు= బంటులు; ఉల్లసిల్లఁగాన్= ఉత్సాహం పొందేటట్లుగా; ఏఁగి= (హస్తినగరానికి) వెళ్ళి; రాజ్య-భర-నిర్వహణంబు= సామ్రాజ్యపు-కార్యభారాన్ని వహించటం; ఒనరింపు(ము)= చేయుము; నావుడున్= అని ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పగా, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: రాజశ్రేష్ఠుడా ధర్మరాజా! నామనస్సు తపస్సు మీద లగ్నమై ఉన్నది. కాబట్టి తపస్సును నేను సులువుగా ఆచరించగలను.అందుచేత నీవు నిర్విచారంగా నన్ను ఈ అరణ్యంలో విడిచి, తపస్సు చేసికొననిచ్చి పౌరులు (రాజ్య ప్రజలు) సంతోషించేటట్లుగా, సైన్యం ఉత్సాహం చెందే విధంగానూ, హస్తినగరానికి వెళ్ళి రాజకార్యాలను నిర్వహించుము. అని ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పగా (ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు.)

సీ. **ధర్మతనూజుఁ డాతని తోడ నిట్లను । 'నధిప! భీమాదుల నరుగఁ బనుపు**
పుడమి రక్షింప; నీ యడుగులకడ నేను । నిలిచి మా తల్లుల నిన్నుఁ గొలిచి
యంచితతపమున కనుగుణం బైనట్టి । శుశ్రూషణము సేయుచును దపోని
యతితోడ నుండెద; ననవుడు గాంధారి । యి ట్లనఁ దగు 'నన్న 'యీవ కావె

తే. **కురుకులమునకు సంరక్షకుఁడవు; నీవు । తండ్రులకుఁ బిండ మొసఁగఁ గర్తవు; భవజ్జ**
నకునిపంపు చేయుము; భూజనము దలంక । కుండఁ బొ; మ్మది ప్రియము మా యుల్లములకు.' **135**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మతనూజుఁడు= ధర్మరాజు; అతని తోడన్= ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనున్= అన్నాడు; అధిప!= (ధృతరాష్ట్ర) రాజా! పుడమి(న్)= రాజ్యాన్ని; రక్షింపన్= కాపాడటం కొరకు; అరుగన్= (రాజ్యానికి తిరిగి) వెళ్ళటానికి; భీమాదులన్= భీముడు మొదలైనవారిని; పనుపు(ము)= పంపించుము; నేను= నేను మాత్రం; నీ-అడుగుల-కడ(న్)= మీ పాదాల చెంతనే (ఇక్కడే, మీతో); నిలిచి= ఉండి; మా తల్లులన్= మా తల్లులు అయిన గాంధారినీ, కుంతినీ; నిన్నున్= నిన్నూ (ధృతరాష్ట్రుడిని); కొలిచి= సేవించి; అంచిత-తపమునకున్= మీ గొప్ప తపస్సుకు; అనుగుణంబు= తగినది; ఐన-అట్టి-శుశ్రూషణము= అయినటువంటి సేవ; చేయుచున్= చేస్తూ; తపస్-నియతి తోడన్= తపస్సుపై శ్రద్ధతో; ఉండెదన్= (ఇక్కడే) ఉంటాను; అనవుడు(న్)= అని ధర్మరాజు పలుకగా; గాంధారి= గాంధారి (ఇట్లా అన్నది); ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనఁదగున్+అన్న!= అనటం ఉచితమేనా నాయనా?; కురుకులమునకున్= కురువంశానికి; సంరక్షకుఁడవు= కాపాడవలసినవాడివి; ఈవు+అ= నీవే; కావే!= కావా!; తండ్రులకున్= (పాండురాజు, మొ॥) వంశంలోని పెద్దలకు; పిండము= పిండాన్ని (శ్రాద్ధక్రియలలో); ఒసఁగన్= ఇవ్వటం; కర్తవు= చేయవలసిన వాడివి; నీవు= నీవే; భవత్-జనకుని-పంపు= నీ తండ్రి (ధృతరాష్ట్రుడు) చెప్పినది; చేయుము= ఆచరించుము; భూజనము= రాజ్యంలోని ప్రజలు; తలంకక-ఉండన్= కంగారు పడకుండా; పొమ్ము= (వెంటనే) రాజధానికి వెళ్ళుము; మా-ఉల్లములకున్= మా అందరి మనస్సులకూ; అది= నీవు రాజధానికి వెళ్ళటమే; ప్రియము= ఇష్టం.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'రాజా! రాజ్యాన్ని రక్షించడానికి (రాజధానికి) భీముడు మొదలైన వారిని పంపించుము. నేను ఇక్కడే మీ పాదాల వద్ద ఉండి, గాంధారినీ, కుంతినీ సేవించుకొంటూ, మీ తపస్సుకు తగినట్లుగా మీకు సేవ చేసికొంటూ తపోదీక్షలో ఉంటాను', ఆ మాటలకు గాంధారి ఇట్లా అన్నది. 'నాయనా! నీవు ఈ

విధంగా మాటాడవచ్చునా! కురువంశాన్ని రక్షించవలసిన వాడివి నీవే కదా! పాండుప్రభృతులైన తండ్రులకు శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వహించటానికి నీవే కర్తవు. అందుచేత నీ తండ్రి (ధృతరాష్ట్రుడు) చెప్పినట్లు చేయుము. ప్రజలు కలత చెందకుండా వెంటనే రాజ్యానికి తిరిగి వెళ్ళు. అదే మా మనస్సులకు ఇష్టమైనది'.

వ. అని పలికిన, నప్పాండవాగ్రజుండు పాండురాజాగ్రమహిషితో నిట్లనియె. 136

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; పలికినన్= (గాంధారి) అనగా; ఆ+పాండవ+అగ్రజుండు= పాండురాజు కొడుకులలో పెద్దవాడైన ఆ ధర్మరాజు; పాండురాజ-అగ్ర-మహిషితోన్= పాండురాజు యొక్క పెద్ద భార్యతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: గాంధారి ఆ విధంగా అనటంతో ధర్మరాజు కుంతితో ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు.

ఆ. 'ఇట్లు మీరు నన్ను నెంతయుఁ దఱిమిన । విపినభూమి మిమ్ము విడిచి పోవ
నియ్యకొనదు నాదుహృదయంబు; మునుపోలెఁ । గలుగ దిపుడు రాజ్యకాంక్ష నాకు. 137

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మీరు= మీరందరూ (గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులూ, కుంతీ); తఱిమినన్= ఇక్కడినుంచి వెంటబడి వెళ్ళగొట్టినప్పటికీ; మిమ్మున్= మీ అందరినీ; విపినభూమిన్= అరణ్యదేశంలో; విడిచి= వదలిపెట్టి; పోవన్= రాజ్యానికి తిరిగి వెళ్లటానికి; నాదుహృదయంబు= నా మనస్సు; ముసు+పోలెన్= ఇదివరకటివలె; ఇయ్యకొనదు= అంగీకరించటం లేదు; నాకున్= నాకు; ఇపుడు= ఇప్పుడు; రాజ్యకాంక్ష= రాజ్యంమీద కోరిక; కలుగదు= లేదు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మీరందరూ నన్ను ఎంతగా వెంటబడి తరిమినెట్టినా మిమ్మల్ని ఈ అడవిలో విడిచి వెళ్ళటానికి ఇదివరకటివలె నా మనసు అంగీకరించటంలేదు. మునుపు ఉన్నట్లు ఇపుడు నాకు రాజ్యంమీద కోరిక లేదు.

క. విను పాంచాలురు మాత్స్యులు । వనితా జనశేషులైరి; వారలు లేమిన్
జననీ! శూన్యంబై తోఁ । చినయది రాజ్యంబు నాదు చిత్తంబునకున్. 138

ప్రతిపదార్థం: జననీ!= అమ్మా!; విను= వినుము; పాంచాలురు(న్)= పాంచాల (ద్రుపద) వంశపు వారూ; మాత్స్యులు= విరాటనగరస్థులూ; వనితా-జన-శేషులు= ఆడవాళ్ళు మాత్రమే మిగిలిన వాళ్ళు; ఐరి= అయ్యారు; వారలు= ఆ పాంచాల, మాత్స్యులు; లేమిన్= లేనందువలన; రాజ్యంబు= ఆ రాజ్యం; నాదు చిత్తంబునకున్= నా మనసుకు; శూన్యంబు+ఐ= నిర్జనం (సారం లేనిది)గా; తోఁచినయది= కనిపించింది.

తాత్పర్యం: అమ్మా! వినుము, పాంచాల వంశంలోనూ, మాత్స్యవంశంలోనూ (పురుషులంతా యుద్ధంలో మరణించటంతో) ఆడవాళ్లు మాత్రమే మిగిలారు. వాళ్ళు ఎవరూ లేకపోవటం చేత ఆ రాజ్యం నా బుద్ధికి శూన్యంగా కనబడుతున్నది.

వ. అట్లుంగాక. 139

తాత్పర్యం: అంతే కాకుండా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. సమరము దీఱినకోలెను । శమనిరతా! నా మనంబు సారతపమునన్
రమియింపఁ గోరు యుష్మ । త్సమధిక తపమునకు నేను సందడి సేయన్.' 140

ప్రతిపదార్థం: శమనిరతా!= స్థిరమైన అంతరింద్రియ నిగ్రహంకలదానా!. తల్లీ!; సమరము= కురుక్షేత్ర యుద్ధం; తీఱినకోలెను= పూర్తి అయినప్పటినుండి కూడా; నామనంబు= నా మనసు; సార-తపమునన్= పరమార్థమైన తపస్సులో; రమియింపన్= ఆసక్తం కావటాన్ని; కోరున్= వాంఛిస్తున్నది; నేను= (అటువంటి) నేను; యుష్మద్-సమధిక-తపమునకున్= తీవ్రమయిన మీ అందరి తపస్సుకు; సందడి= విఘ్నం; చేయన్= (నేను) కలిగించను.

తాత్పర్యం: అంతరింద్రియ నిగ్రహగుణంలో స్థిరమయిన తల్లీ! భారతయుద్ధం ముగిసినప్పటి నుండి నా మనస్సు తపస్సునందే ఆసక్తమై ఉన్నది. నేను మీ తీవ్రమైన తపస్సుకు ఏ విధంగానూ ఆటంకం కలిగించను.

సీ. **అన విని సహదేవుఁ డతనితో 'నేఁ దప । మాచరించెద; వీర లందఱకును**
శుశ్రూష సేయు చియ్యాశ్రమంబున' నన్న । నక్కుమారునిఁ గుంతి యక్కుఁ జేర్చి
'వలవదు మీరు రా వలఁతులై మామీఁది । భక్తి నింపెసఁగ నీ పలుకు నెట్లు
పలుక మీ యునికి తపమునకు విఘ్నంబ । కాక యెఱిఁగి మీర లెల్లభంగి

ఆ. **మాకు నియమవిధి సమాచరణములపై?। నింత యెఱిఁగి మీర లెల్లభంగి**
నరుగు టొప్పుఁ గాని కురుకులోద్వహు మాట । గొనక యునికి చనదు తనయులార! **141**

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అని ధర్మరాజు పలుకగా; విని= ఆలకించి; సహదేవుఁడు= సహదేవుడు; అతనితోన్= ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నాడు); ఈ+ఆశ్రమంబునన్= ఈ (ధృతరాష్ట్రుడి) ఆశ్రమంలోనే ఉండి; వీరలు-అందఱకున్= కుంతి మొదలైన వీరికందరికి; శుశ్రూష= సేవ; చేయుచున్= చేస్తూ; తపము= తపస్సు; నే(ను)= నేను; ఆచరించెదన్= చేస్తాను; అన్నన్= అనగా; కుంతి= కుంతీదేవి; ఆ+కుమారునిన్= చిన్నకొడుకైన ఆ సహదేవుడిని; అక్కున్+చేర్చి= తన గుండెలకు హత్తుకొని. (ఇట్లా అన్నది); తనయులార!= కొడుకులారా!; మీరు= మీరు (ధర్మరాజాదులు); రా-వలఁతులు= రాజధర్మంలో సమర్థులు; ఐ= అయిఉండి; మామీఁది భక్తిన్= తల్లిదండ్రులపైన పూజ్య (సేవా) భావంతో; ఇంపు= ఇష్టం; ఎసఁగన్= అతిశయించే విధంగా; ఈ పలుకులు= ఈ రాజ్యం వద్దు. తపస్సు చేస్తాం అనే మాటలు; ఇట్లు= ఈ విధంగా (నేనంటే నేనని పోటీపడి); పలుకన్= అనటం; వలవదు= తగదు; మీ+ఉనికి= ఇక్కడ మీ స్థితి (మీరు ఇక్కడ ఉండటం); తపమునకున్= (మా) తపస్సుకు; విఘ్నంబు+అ= అవరోధమే; కాక= అట్లా కాక; మాకున్= మాకు; నియమ-విధి-సమాచరణములపైన్= తాపసుల నియమాలూ, విధులూ ఆచరించటం విషయంలో; ఏక+అగ్రత= నిశ్చలబుద్ధి; ఎట్లు= ఏ విధంగా; కలుగున్?= సంభవిస్తుంది?; మీరు= మీరు; ఇంత= ఇది అంతా; ఎఱిఁగి= గ్రహించి; ఎల్లభంగిన్= అన్ని విధాలుగానూ; అరుగుట= (రాజ్యానికి తిరిగి) వెళ్ళటం; ఒప్పున్= మంచిది (కర్తవ్యం); కాని= అంతే తప్ప; కురుకుల-ఉద్వహు-మాట= కురువంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడయిన ఈ ధృతరాష్ట్రుడి మాటను; కొనక= అనుసరించక; ఉనికి= ఇక్కడే ఉండటం; చనదు= తగినది కాదు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ విధంగా పల్కటం విని సహదేవుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు. (కుంతీ ప్రభృతులైన) వాళ్ళందరికీ సేవలు చేస్తూ ఈ ఆశ్రమంలో ఉండి తపస్సు నేను చేస్తాను. ఆ చిన్నవాడి (కొడుకు) మాటలకు కుంతి సహదేవుడిని, గుండెలకు హత్తుకొని ఇట్లా అన్నది. 'కొడుకులారా! మీరు రాజధర్మంలో సమర్థులయిఉండీ మా (తల్లిదండ్రుల) మీద సేవాదృష్టితో, ఈ మాటలు ఇట్లా అనటం తగదు. మీరు ఇక్కడ ఉండటం మా తపస్సుకు ఆటంకమే అవుతుంది తప్ప తాపసధర్మ ఆచరణంలో మాకు నిబ్బరమైన బుద్ధి ఎట్లా కలుగుతుంది? మీరు ఇది

మొత్తం గ్రహించి రాజ్యానికి తిరిగి వెళ్ళటమే అన్ని విధాలుగానూ ఉచితం. కురువంశ-ఉద్ధారకుడైన ఈ ధృతరాష్ట్రుడి మాట వినకుండా మీరు ఈ ఆశ్రమంలో ఉండిపోవటం ఉచితం కాదు'.

వ. 'మీకు సర్వకార్యంబుల యెడను శుభంబులయ్యెడును; బోయి రం' డనిన నజాతశత్రుండు మఱియొండు వలుకం బుయిలోడి ధృతరాష్ట్రునితోడం' దపోమహనీయులైన మిమ్ముం గొలిచి గత కల్మషుండ నైతి మీ యాజ్ఞాపనంబు దలనిడికొని పురంబునకుం బోయి వచ్చెద' ననుటయు నక్కురువృద్ధుం డతని దీవించుచు నాలింగనంబు చేసి, భీమసేను సాంత్వన వచనంబులం బ్రీతుం గావించి కౌఁగిలించుకొని, గాండీవిం గొనియాడి సంశ్లేషం బాచరించి, కవల సంభావించి పరిరంభణంబు నిర్వర్తించిన, నయ్యేవురు నతని పాదంబులకుఁ బ్రణమిల్లి యాశీర్వాదంబులు వడసి. 142

ప్రతిపదార్థం: మీకున్= మీకు (పాండవులకు); సర్వకార్యంబుల-ఎడమ= అన్ని పనులలోనూ; శుభంబులు= మేళ్ళు; అయ్యెడును= అగుగాక; పోయిరండు= వెళ్ళిరండి; అనినన్= అని కుంతి పలుకగా; అజాతశత్రుండు= ధర్మరాజు; మఱి-ఒండు= మరొక మాట; పలుకన్= చెప్పటానికి; పుయిలోడి= జంకి; ధృతరాష్ట్రునితోడన్= ధృతరాష్ట్రుడితో; తపోమహనీయులు= తపశ్శక్తిచేత గొప్పవారయిన; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; కొలిచి= సేవించి; గతకల్మషుండన్= పాపాలు తొలగిపోయిన వాడిని; ఐతిన్= అయినాను; మీ-ఆజ్ఞాపనంబు= (రాజధానికి తిరిగివెళ్ళుచున్న) మీయొక్క ఆనతిని; తలన్-ఇడికొని= శిరసా వహించి (తలదాల్చి); పురంబునకున్= హస్తినగరానికి; పోయి వచ్చెదన్= వెళ్ళివస్తాను; అనుటయున్= అని ధర్మరాజు పలుకగా; ఆ+కురువృద్ధుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; అతనిన్= ధర్మరాజును; దీవించుచున్= ఆశీర్వదిస్తూ; ఆలింగనంబు-చేసి= కౌగిలించుకొని; భీమసేనున్= భీముడిని; సాంత్వన-వచనంబులన్= సముదాయింపు మాటలతో; ప్రీతున్= సంతోషించిన వాడిని; కావించి= చేసి; కౌఁగిలించుకొని= దగ్గరకు తీసికొని; గాండీవిన్= అర్జునుడిని; కొనియాడి= పొగడి; సంశ్లేషంబు= కౌగిలింతను; ఆచరించి= చేసి; కవలన్= నకులసహదేవులను; సంభావించి= మన్నింపు మాటలతో ఆదరించి; పరిరంభణము= కౌగిలి; నిర్వర్తించినన్= నడపగా; ఆ+ఏవురు= ఆ పాండవులైదుగురు; అతని పాదంబులకున్= ధృతరాష్ట్రుడి కాళ్ళకు; ప్రణమిల్లి= నమస్కారం చేసి; ఆశీర్వాదంబులు= ధృతరాష్ట్రుడి ఆశీస్సులు; పడసి= పొంది.

తాత్పర్యం: మీకు అన్ని పనుల్లోనూ మేలు కలుగుతుంది. ఇక వెళ్ళిరండి అన్నది కుంతి. ధర్మరాజు కుంతితో ఇంకొక మాట అనటానికి సంకోచించాడు. ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. తపశ్శక్తిచేత మహిమగల మిమ్మల్ని సేవించి నేను నా పాపాలన్నీ పోగొట్టుకొన్నాను. మీ ఆజ్ఞ తలదాల్చి హస్తినగరానికి వెళ్లి వస్తాను' అన్నాడు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజును ఆశీర్వదిస్తూ, గుండెలకు హత్తుకొన్నాడు. భీముడిని సముదాయింపుమాటలతో సంతృప్తిపరిచి, కౌగిలించుకొన్నాడు. అర్జునుడిని పొగడి ఆలింగనం చేసికొన్నాడు. నకులసహదేవులను మన్నించి కౌగిలించుకొన్నాడు. అపు డా పాండవులు అయిదుగురూ ధృతరాష్ట్రుడి పాదాలకు ప్రణామం చేసి, ధృతరాష్ట్రుడి ఆశీస్సులు పొందారు.

సీ. అతిభక్తి గాంధారి యడుగుల కెఱఁగిన । నద్దేవి వారల నక్కుఁ జేర్చి
దీవించె; వారుఁ గుంతీ చరణంబులు । ఫాలముల్ వొందంగఁ బ్రణతు లైనఁ
దప్పక గ్రుచ్చి యందఱ నొక్క కౌఁగిటఁ । బొదివి యాశీర్వాదములు గ్రమమున
నర్మిలిపెంపున నలరుమనంబుతో । వేర్వేఱ యిచ్చె నా వీరజనని

**తే. ద్రుపద పుత్రికా ప్రభృతి వధూజనములు। తగు తెఱంగుల మామ నత్తలను వీడు
కొనిరి వారును వారు నగ్గురు జనముల। నల్ల వలగొని చనిరి నృపాగ్రగణ్య! 143**

ప్రతిపదార్థం: నృప+అగ్ర-గణ్య!= రాజులలో ప్రథముడా! జనమేజయ మహారాజా!; అతిభక్తిన్= మిక్కిలి పూజ్యభావంతో; గాంధారి+అడుగులకున్= గాంధారి పాదాలకు; ఎఱఁగినన్= (పాండవులు) వంగి నమస్కారం చేయగా; ఆ+దేవి= ఆ గాంధారి; వారలన్= ఆ పాండవులను; అక్కున్+చేర్చి= గుండెకు హత్తుకొని; దీవించెన్= ఆశీర్వదించింది; వారున్= ఆ పాండవులు కూడా; ఫాలముల్= తమ నుదుటి ప్రదేశాలు (శిరస్సులు); కుంతీచరణంబులు= కుంతీదేవి పాదాలను; పొందఁగన్= తాకగా; ప్రణతులు= ప్రణామంచేసినవారు; ఐనన్= కాగా; ఆ-వీర-జనని= పాండవ వీరులను కన్న ఆ కుంతి; తప్పక= గట్టిగా; గ్రుచ్చి= పట్టుకొని; అందఱన్= పాండవులు అయిదుగురినీ; ఒక్క కౌఁగిటన్= ఒకే (సారి) కౌగిలిలో; పొదివి= దగ్గరకు తీసికొని; అర్మిలి పెంపునన్= అధికమైన వాత్సల్యంతో; అలరు-మనంబుతోన్= సంతృప్తి నిండిన మనస్సుతో; వేర్వేఱ= ఎవరికి వారికిగా; క్రమమునన్= (ధర్మరాజాదులకు) వరుసగా; ఆశీర్వాదములు= దీవెనలు; ఇచ్చెన్= ఇచ్చింది; ద్రుపద పుత్రికా= ద్రౌపది; ప్రభృతి= మొదలైన; వధూ-జనములు= స్త్రీలు; మామన్= మామ అయిన ధృతరాష్ట్రుడినీ; అత్తలను= అత్తలయిన గాంధారినీ, కుంతినీ; తగుతెఱంగులన్= తగిన పద్ధతులలో; వీడుకొనిరి= వీడ్కోలు తీసికొన్నారు; వారును= పాండవులూ; వారు= ద్రౌపది మొదలయిన స్త్రీలు; ఆ+గురుజనములన్= ధృతరాష్ట్రాదులైన పెద్దలను; అల్ల(న్)= మెల్లగా; వలగొని-చనిరి= (చుట్టుగా తిరిగారు) ప్రదక్షిణం చేసి వెళ్లారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయమహారాజా! తరువాత పాండవులు గాంధారి పాదాలకు నమస్కరించారు. ఆమె వాళ్ళను కౌగిలించుకొని దీవించింది. ఆ తర్వాత పాండవులు కుంతీదేవి పాదాలపై శిరసులుంచి నమస్కరించారు. వీరమాత అయిన కుంతి వారిని గట్టిగా పట్టుకొని అందరినీ ఒకేసారి కౌగిలిలోనికి తీసికొని వాత్సల్యం నిండిన మనసుతో, వరుసగా అందరికీ వేరు వేరుగా ఆశీస్సు లిచ్చింది. అటుపిమ్మట ద్రౌపది మొదలయిన స్త్రీ జనంగూడా తగు విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారి, కుంతీదేవులనుంచి వీడుకోలు తీసికొన్నారు. ఆ పాండవులు, ద్రౌపదీ ప్రభృతులైన స్త్రీలు అందరూ ధృతరాష్ట్రాదులకు మెల్లగా ప్రదక్షిణం చేశారు.

**క. చని పరిజనములుఁబౌరులు। ననుమోదము తోడఁ గొలువ నరిగిరి నగరం
బునకున్ గన్నుల పండువు। జనపదముజనం బొనర్ప జనసంస్తుత్యా! 144**

ప్రతిపదార్థం: జన సంస్తుత్యా!= ప్రజలచేత పొగడబడే వాడా! (జనమేజయా!); చని= ప్రదక్షిణం చేసి; (పాండవులు-ద్రౌపద్యాది స్త్రీలూ, ధృతరాష్ట్రాదులకు-వలగొని) అనుమోదముతోడన్= సంతోషంతో; పరిజనములున్= సేవకులూ; పౌరులున్= ప్రజలూ; కొలువన్= సేవిస్తుండగా; జనపదము-జనంబు= (దారిలో) పల్లె ప్రజలు; కన్నుల పండువు= (నేత్రపర్వం= కంటికి ఇంపు) సంతోషం; ఒనర్పన్= కల్గించగా; నగరంబునకున్= హస్తినగరానికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు.)

తాత్పర్యం: ప్రజల ప్రశంసలు పొందిన వాడా! (జనమేజయ మహారాజా!) ఆ విధంగా పాండవులూ, ద్రౌపదీ ప్రభృతి స్త్రీలూ, ధృతరాష్ట్రాదులకు ప్రదక్షిణంచేసి-తమసేవకులూ, (తమతో వచ్చిన) ప్రజలూ సంతోషంగా తమను సేవిస్తుండగా, (ప్రయాణంలో దారిలో) పల్లె ప్రజలు కనువిందు చేయగా హస్తినగరానికి వెళ్ళారు.

**వ. అరిగి సముచిత వర్తనంబుల నుండిరి; కొంతకాలంబు చనిన నొక్కనాఁడు నారదమునీంద్రుం డనుజనహితుం
డై యున్న ధర్మతనయుకడకుఁ జనుదెంచిన, నజ్జననాథుండు దమ్ములుం దానును నమ్మహాత్మునకు భక్తిం**

బ్రణమిల్లి యాసనార్ఘ్య పాద్యాదిసత్కారంబు లొనర్చి తదీయ సమీపంబున నాసీనులై; రతని వదనంబు విలోకించి వినయం బెసంగ నమ్మహీపతి 'మహా భాగ! యెందుండి రాక! యేదేశంబులఁ జరించితిరి? నేను మీకు నేమిపని సేయుదుఁ జెప్పుం 'డనిన నప్పరమసంయమి యప్పుడమితేనితోడ. 145

ప్రతిపదార్థం: అరిగి= (పాండవులు హస్తినగరానికి) వెళ్ళి; సముచితవర్తనంబులన్= అర్హమైన నడవడులతో; ఉండిరి= ఉన్నారు; కొంతకాలంబు= ఈ విధంగా కొంతకాలం; చనినన్= కడచిపోగా; అనుజ-సహితుండు= తమ్ములతో కూడినవాడు; ఐ= ఉన్న; ధర్మతనయుకడకున్= ధర్మరాజు వద్దకు; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజు; నారదమునీంద్రుండు= ముని శ్రేష్ఠుడైన నారదుడు; చనుదెంచినన్= రాగా; ఆ+మహాత్మునకున్= మహానుభావుడయిన ఆ నారదమునికి; ఆ+జననాథుండు= ఆ (ధర్మ) రాజు; తమ్ములున్= భీముడు మొదలైన తమ్ముళ్ళూ; తానును= తానూ; భక్తిన్= భక్తితో; ప్రణమిల్లి= పాదాభివందనం చేసి; ఆసన+అర్ఘ్య+పాద్య- ఆది-సత్కారంబులు= కూర్చుండటానికి ఆసనం చూపటం అర్చనకూ, పాదప్రక్షాళనకూ నీళ్ళు ఇవ్వటం, మొదలైన గౌరవాన్ని తెలిపే పనులు; ఒనర్చి= చేసి; తదీయ-సమీపంబునన్= ఆ నారదమునికి దగ్గరగా; ఆసీనులు+ఐరి= (పాండవులు) కూర్చున్నారు; ఆ+మహీపతి= ఆ (ధర్మ) రాజు; అతనివదనంబు= నారదుడి ముఖాన్ని; విలోకించి= చూచి; వినయంబు= నమ్రభావం; ఎసంగన్= అతిశయించగా; మహాభాగ!= మహాత్మా!; రాక= తమరు ఇక్కడికి రావటం; ఎందున్+ఉండి?= ఎక్కడినుంచి?; ఏదేశంబులన్= ఏయే చోట్ల; చరించితిరి?= తిరిగారు?; మీకున్= మీకొరకుగా; నేను= నేను (ధర్మరాజు); ఏమిపని= ఏపని; చేయుదున్= చేయగలను; చెప్పుండు= తెలియజేయండి; అనినన్= అని ధర్మరాజు పలుకగా; ఆ+పరమ-సంయమి= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడయిన ఆ నారదుడు; ఆ+పుడమితేనితోడన్= ఆ(ధర్మ)రాజుతో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా హస్తినగరానికి వెళ్ళిన పాండవులు అర్హమైన ప్రవర్తనతో ఉంటున్నారు. ఇట్లా కొన్నాళ్ళు గడచిన తరువాత ఒకరోజు ధర్మరాజు తమ్ముళ్ళతో కలిసి కూర్చుని ఉన్నసమయంలో నారదుడు వచ్చాడు. అపుడు తమ్ముళ్ళూ, తానూ నారదుడికి ప్రణామం చేసి, ఆసనం చూపి, అర్ఘ్యం, పాద్యం మొదలైన మర్యాదలు చేసి ఆ నారదుడి వద్దనే కూర్చున్నాడు. అపుడా ధర్మరాజు నారదుడి ముఖం చూస్తూ-వినయం అధికం కాగా (ఇట్లా అన్నాడు) 'మహాత్మా! తమరు ఎక్కడినుండి వస్తున్నారు? ఎక్కడెక్కడ సంచరించారు? మీ కొరకు నేను చేయగలిగిన పని ఏమిటి? తెలియజేయండి' అన్నాడు. అప్పుడు నారదమహర్షి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

నారదుఁడు పాండవులకు ధృతరాష్ట్రాదుల నిర్యాణంబు చెప్పుట. (సం.15-45-1)

సీ. **'భూపవరేణ్య! తపోవనంబుననుండి। వచ్చితిఁ దీర్థసేవా పరత్వ**
మున నేను బహుదేశములఁ జరించితి; నినుఁ। గని పెద్దకాలంబు గానఁ జూడఁ
దివిరి యిందులకు నేతెంచితి; ధృతరాష్ట్రు। చరితంబు జాహ్నవీపరిసరంబు
జనములచే వింటి' ననిన నజ్జనపతి। 'యా రాజవరుఁడు గాంధారి గొంతి

తే. **సంజయుండు సమాధాన సహితులై శ। రీరముల వింత పుట్టకున్నారె?' యనియె;**
ననుడు నద్దేవముని 'వారి యఖిల వర్త। నంబు వినుము సుస్థిర హృదయంబుతోడ.' 146

ప్రతిపదార్థం: భూపవరేణ్య!= (భూమిని పాలించే వారిలో) శ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా!; నేను= నేను (నారదుడు); తపోవనంబున-నుండి= ముని ఆశ్రమమునుండి; వచ్చితిన్= వచ్చాను; తీర్థసేవా-పరత్వమునన్= పుణ్య తీర్థాలను సేవించటంలో లగ్నమయిన బుద్ధితో; బహు దేశములన్= అనేకములైన దేశాలలో; చరించితిన్= తిరిగాను; నినున్= నిన్ను (ధర్మరాజును); కని= చూచి; పెద్ద-కాలంబు=చాలా కాలమైనది; కానన్= కాబట్టి; చూడన్= నిన్ను చూడాలని; తివిరి= (కుతూహలంగలిగి సప్రయత్నంగా) ఇందులకున్= హస్తినగరానికి; ఏతెంచితిన్= వచ్చాను; ధృతరాష్ట్ర చరితంబు= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క వృత్తాంతాన్ని; జాహ్నవీ-పరిసరంబు-జనములచేన్= గంగానదికి చుట్టుప్రక్కల ఉన్న జనాలవలన; వింటిన్= విన్నాను; అనినన్= అని నారదుడు పల్కగా; ఆ+జనపతి= ఆ (ధర్మ) రాజు; ఆ రాజవరుఁడు= రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడూ; గాంధారి= గాంధారీ; గొంతి= కుంతీదేవీ; సంజయుండున్= సంజయుడూ; సమాధాన- సహితులు-ఐ= స్థిరమైన తపస్సమాధితో కూడిన వారు అయి; శరీరములన్= తమ దేహాలలో; వింత= వైపరీత్యం; పుట్టక= ఏర్పడకుండా; ఉన్నారె?= సుఖంగా ఉన్నారా?; అనియెన్= అన్నాడు; అనుడున్= ధర్మరాజు ఆ విధంగా ప్రశ్నింపగా; ఆ+దేవముని= ఆ నారదమహర్షి (ఇట్లా అన్నాడు); వారి-అఖిల-వర్తనంబు= ధృతరాష్ట్రాదుల వృత్తాంతం మొత్తమూ; సుస్థిర-హృదయంబుతోడన్= సావధానమతితో; వినుము= వినుము.

తాత్పర్యం: 'రాజులలో శ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా! ఆశ్రమం నుండి వస్తున్నాను. పుణ్య తీర్థాలను సేవించాలనే కోరికతో చాలా దేశాలు తిరిగాను. నిన్ను చూచి చాల కాలమైనది కాబట్టి ఒకసారి చూచిపోదామని ఇక్కడికి వచ్చాను. గంగానది చుట్టుపక్కల జనంవలన ధృతరాష్ట్రాదుల వృత్తాంతం విన్నాను.' అనిన నారదుడి మాటలు విని ఆ ధర్మరాజు' ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు, గాంధారీ, కుంతీ, సంజయుడూ, నిశ్చలతపోదీక్షతో, శరీరాలకు ఏ విధమైన వైపరీత్యమూ కలగకుండా సుఖంగా ఉన్నారా?' అని అడిగాడు. అందుకు నారదుడు వారి సంగతులన్నీ (చెప్పుతాను) సావధానబుద్ధితో వినుము'. (అన్నాడు).

వ. అని పలికి యిట్లను 'మీరు పోయి కాంతారంబున నక్కురువృద్ధుం గొలిచియుండి, యతం డనుమతి సేయ నిట వచ్చితిరి; మఱి కొన్ని దినంబులకు. 147

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి; ఇట్లు= (నారదుడు) ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; మీరు= పాండవులు; పోయి= (ధృతరాష్ట్రాదులను చూడటానికి) వెళ్ళి; కాంతారంబునన్= అడవిలో; ఆ+కురువృద్ధున్ః ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; కొలిచి+ఉండి= సేవిస్తూ ఉండి; అతండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; అనుమతి చేయన్= పంపగా; ఇటన్= రాజ్యానికి; వచ్చితిరి= వచ్చారు; మఱి= తరువాత; కొన్నిదినంబులకున్= కొన్ని రోజులకు.

తాత్పర్యం: నారదుడు ఆ విధంగా పలికి మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు. 'మీరు (పాండవులు) ధృతరాష్ట్రాదులను చూడడానికి వెళ్ళి అరణ్యంలో ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని సేవించి-అతడు పంపించగా రాజ్యానికి తిరిగి వచ్చారు. ఆ తరువాత కొన్నినాళ్ళకు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. ఆ రాజు నియతి గాంధారియు గొంతియు। సంజయుండును దోన చనఁగ నగ్ని
హోత్రంబు గొని యాజకోత్కరం బగ్రేస। రంబయి పో నిజాశ్రమము విడిచి
యరిగె గంగాద్వార పరిసరారణ్య భా। గమునకు; నందు దుష్కరతపంబు
వాయుభక్షతఁ బూని చేయఁ దొడంగె; గాం। ధారియు నీళ్ళ నాహారకలన

**తే. మోపి యొనరించె; గొంతి మాసోపవాస । నియమ మూఁది వర్తించె; సంజయుఁడు సప్త
భోజనాంతరితం బగు భోజనంబు । వ్రతము గాఁగఁ జరించెఁ గౌరవ్యముఖ్య! 148**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ్య-ముఖ్య!= కురువంశ్యులలో ఎన్నదగిన ధర్మరాజా!; నియతిన్= నియమంతో; గాంధారియున్= గాంధారీ; గొంతియున్= కుంతీ; సంజయుండును= సంజయుడూ; తోన్+అ= వెంటనే; చనఁగన్= రాగా; యాజక+ఉత్కరంబు= ఋత్విక్కుల సమూహం; అగ్నిహోత్రంబు= అగ్నిని; కొని= తీసికొని; అగ్రేసరంబు= (ధృతరాష్ట్రుడికి) ముందుగా; పోన్= పోతూఉండగా; ఆ రాజు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; నిజ+ఆశ్రమము= (శతయూపాశ్రమ సమీపంలో ఏర్పరచుకొన్న) తన తపోవనాన్ని; విడిచి= వదలిపెట్టి; గంగా-ద్వార-పరిసర-అరణ్య-భాగమునకున్= గంగ పుట్టిన చోటికి (గురుద్వారం) సమీపంలో ఉన్న అడవి ప్రదేశానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అందున్= ఆ అరణ్యంలో; వాయుభక్షతన్= కేవలం గాలి మాత్రమే ఆహారంగా తీసికొనటం అనే నియమం; పూని= అనుసరించి; దుస్-కర తపంబు= అసాధ్యమైన తపస్సు; చేయన్-తొడంగెన్= చేయటం ప్రారంభించాడు; గాంధారియున్= గాంధారి కూడా; నీళ్ళన్= నీటిని; ఆహార-కలనము= ఆహారంగా స్వీకరించే నియమాన్ని; ఓపి= అనుసరించి; ఒనరించెన్= తపస్సు చేసింది; గొంతి= కుంతి; మాస-ఉపవాస-నియమము= నెలరోజులు ఉపవాసం చేసేటటువంటి (నెలకొక్కసారి ఆహారం తీసికొనే) కట్టుబాటును; ఊఁది= ఆశ్రయించి; వర్తించెన్= తపస్సు చేస్తూ ఉన్నది; సంజయుఁడు(న్)= సంజయుడు కూడా; సప్తభోజన+అంతరితంబు= ఏడు భోజనాల వ్యవధానంతో (ఏడుపూటల కొకసారి); భోజనంబు= భోజనం తీసికొనటం; వ్రతము+కాఁగన్= నియమంగా; చరించెన్= ఆ అరణ్యంలో తపస్సు ఆచరించాడు.

తాత్పర్యం: కురుశ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా! నియమవంతంగా, గాంధారీ, కుంతీ, సంజయుడూ తనను వెన్నంటి వస్తుండగా, ఋత్విక్కులు అగ్నులు తీసికొని తనకు ముందుగా నడుస్తుండగా, ఆ ధృతరాష్ట్రుడు తన ఆశ్రమాన్ని విడిచిపెట్టి గంగా ముఖం పరిసరాలలో ఉన్న అరణ్యాలకు వెళ్ళాడు. అక్కడ కేవలం గాలి ఆహారంగా ఇతరులకు అసాధ్యతపస్సు ప్రారంభించాడు. గాంధారి నీళ్ళు మాత్రం ఆహారంగా తీసికొంటూ తపస్సు ఆచరించింది. మాసోపవాసంతో నెలకొక సారి భోజనం తీసికొంటూ కుంతీ, ఏడుపూటల కొక పర్యాయం భోజనం తీసికొంటూ సంజయుడూ అక్కడ తపస్సు చేశారు.

**తే. యాజకులు దార యక్కురురాజు భక్తి । యుక్తి నొద్దనుండఁగ నగ్నిహోత్ర హోమ
మాచరింతు రొక్కొకమరి యతఁడు పర్ణ । శాల వెడలి శూన్యాటవి సంచరించు. 149**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కురురాజు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; భక్తియుక్తిన్= పూజ్యభావంతో కూడి; ఒద్దన్= సమీపంలో; ఉండఁగన్= ఉండగా; యాజకులు= ఋత్విక్కులు; అగ్నిహోత్ర-హోమము= అగ్నులలో విధ్యుక్తంగా, హోమాన్ని; ఆచరింతురు= చేస్తుంటారు; ఒక్క+ఒక్క మరి= ఒక్కొక్కసారి; అతఁడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; పర్ణశాల(న్)= ఆశ్రమాన్ని; వెడలి= విడిచిపెట్టి; శూన్య-అటవిన్= నిర్జనమైన అరణ్యాలలో; సంచరించున్= తిరుగుతుంటాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ధృతరాష్ట్రుడు భక్తి భావంతో, సమీపంలో ఉండగా ఋత్విక్కులు హోమంచేసేవారు. ఒక్కొక్కసారి ఆశ్రమం విడిచి నిర్జనమైన అరణ్యాలలో తిరుగుతుంటాడు ఆ ధృతరాష్ట్రుడు.

**వ. విషమ ప్రదేశంబుల నవ్విభునకు సంజయుండును । గాంధారికిఁ గుంతియుఁ గన్నై మెలంగుదు; రొక్కనాఁడు
వారలందఱు గంగాద్వారంబునం గృతస్నానులై యాశ్రమంబునకు వచ్చుచుండ మహావాతోద్ధూతంబై.150**

ప్రతిపదార్థం: విషమ-ప్రదేశంబులన్= సమంగాలేని చోట్ల; ఆ+విభునకున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; సంజయుండును= సంజయుడూ; గాంధారికిన్= గాంధారికి; కుంతియున్= కుంతీ; కన్ను+అయి= నేత్రంగా; మెలంగుదురు= మసలుకొంటారు; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజు; వారలు+అందఱున్= ధృతరాష్ట్రుడు మొదలైన వారంతా; గంగాద్వారంబునన్= గంగాముఖంలో; కృతస్నానులు-ఐ= స్నానం చేసిన వారయి; ఆశ్రమంబునకున్= తమ తపోవనానికి; వచ్చుచున్+ఉండన్= వస్తూండగా; మహా-వాత-ఉద్ధూతంబు+ఐ= పెద్ద సుడిగాలిచేత-ఎగసిపడుతూ.

తాత్పర్యం: సమంగాని కష్టమైన స్థలాలలో ధృతరాష్ట్రుడికి సంజయుడూ, గాంధారి, కుంతీ కన్నులవలె మసలుకొనేవారు. ఒకరోజు వాళ్ళందరూ గంగాద్వారంలో స్నానం చేసి తిరిగి ఆశ్రమానికి వస్తూ ఉండగా పెద్ద సుడిగాలిలో ఎగసి పడుతూ-(దావానలం వ్యాపించిందని తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **పటుతరం బగు ఛటచ్ఛటరవ మెసఁగంగ । మ్రాఁకులుఁ బొదలును గాఁచికొనుచుఁ**
గమరును నార్తనాదంబును బెల్లుగ । నఖిలమృగంబుల నాఁచికొనుచు
లాఁగలఁ బుట్టల లోఁగిన శిఖల భు । జంగమ కులముల మ్రింగికొనుచు
వెగడొంది యఱచుచు నెగయు బల్పులుఁ గులఁ । బొగ నూర్ధ్వకీలలఁ బొదివి కొనుచు

తే. **దెసల నన్నిటఁ దన సముదీర్ణగతులు । దారుణ స్ఫురణమున విస్తార మొంద**
ఖేచరులకును భయముగ నేచి పరఁగె । నద్భుతోద్భవం బైన మహానలంబు. **151**

ప్రతిపదార్థం: పటుతరంబు= మిక్కిలి దృఢం; అగు= అయినటువంటి; ఛట చ్ఛటరవము= ఛట, ఛట, అనే విధమైన మోత; ఎసఁగన్= అతిశయిస్తుండగా, మ్రాఁకులున్= పెద్ద పెద్ద చెట్లనూ; పొదలున్= పొదరులనూ; కాఁచికొనుచున్= కాల్చుకొంటూ; కమరును= కాల్పులూ (చర్మం కాలిన వాసనా); ఆర్తనాదములును= బాధతో చేసిన అరపులూ; పెల్లుగన్= అధికం కాగా; అఖిల మృగంబులన్= సమస్తమైన జంతువులనూ; ఆఁగి కొనుచున్= ఆక్రమించుకొంటూ; లాఁగలన్= బొరియలలోనూ; పుట్టలన్= (పాము) పుట్టలలోనూ; లోఁగినన్= (లోపలకు) చొచ్చుకుపోయినా; శిఖలన్= మంటలతో; భుజంగమ-కులములన్= పాముల సముదాయాలను; మ్రింగికొనుచున్= మింగివేస్తూ (దగ్ధం చేస్తూ); వెగడు= భయం; ఒంది= పొంది; అఱచుచున్= అరుస్తూ; ఎగయు= ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోతున్న; బల్-పులుఁగులన్= అధికమైన పక్షులనూ; పొగన్= పొగతోను; ఊర్ధ్వ కీలలన్= ఎత్తైన జ్వాలలతోనూ; పొదివికొనుచున్= తనలోపలికి లాక్కుంటూ; దెసలన్-అన్నిటన్= దిక్కులన్నింటినిండా; తన-సముదీర్ణ-గతులు= తన (దావాగ్ని) యొక్క-హెచ్చిన-పోకడలు; దారుణ-స్ఫురణమునన్= భయం కలిగిస్తూ; విస్తారము+ఒందన్= విరివికాగా; అద్భుత+ఉద్భవంబు= ఆశ్చర్యంగా పుట్టినది; ఐన= అయినటువంటి; మహా+అనలంబు= గొప్ప అగ్ని; ఖేచరులకును= ఆకాశంలో సంచరించే దేవాదులకు సైతం; భయముగన్= భయం పుట్టిస్తూ; ఏచి= పెరిగి; పరఁగెన్= వ్యాపించింది.

తాత్పర్యం: ధృడమైన-ఛట,ఛటా అనే ధ్వనులు హెచ్చుతుండగా పెద్ద పెద్ద మాకులనూ, పొదలనూ కాలుస్తూ, కాలుస్తూ బాధతోడి అరుపులూ అధికం అవుతుండగా, సమస్తమైన జంతువులను ఆక్రమించుకొంటూ కన్నాలలోనూ, పుట్టలలోనూ ప్రవేశించినా (తన) మంటలతో పాములను మింగుతూ, భయంతో అరుస్తూ ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోతున్న పక్షులను పొగతోనూ, జ్వాలలతోనూ, తనలోపలికి లాక్కుంటూ, అన్ని దిక్కులలోనూ అడ్డు లేకుండా ఉన్న తన పోకడలు భయం కలిగిస్తుండగా ఆశ్చర్యంగా ఏర్పడిన మహాగ్ని దేవగంధర్వాది ఆకాశ గాములకు సైతం భయం పుట్టిస్తూ పెరిగి వ్యాపించింది.

వ. ఇట్లెరగలి చిచ్చు గవిసి చుట్టు ముట్టిన నమ్మనుజనాథుండును నన్నాతులు నిరాహారులై యునికిం జేసి యొక్క చోటఁ దఱియ నుఱికి తొలంగిపోవ లావులేరై; రట్టియెడ నా రాజర్షిసత్తముండు సంజయుతోడ. 152

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఎరగలి-చిచ్చు= దావాగ్ని; కవిసి= వ్యాపించి; చుట్టు-ముట్టినన్= చుట్టూనిండగా; ఆ+మనుజ నాథుండును= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; ఆ+నాతులు(న్)= ఆ స్త్రీలు గాంధారీ, కుంతీ; నిరాహారులు= ఆహారం తీసికొనని వారు; ఐ= అయి; ఉనికిన్-చేసి= ఉండటం వలన; ఒక్కచోటన్= వేరొక చోటికి; తఱియన్= చేరుకొనటానికి; ఉఱికి= పరుగెత్తి; తొలఁగిపోవన్= ఆ ప్రదేశంనుంచి వదలి వెళ్ళిపోవటానికి; లావు= శక్తి; లేరు+ఐరి= లేనివారు అయినారు; అట్టిఎడన్= ఆ పరిస్థితిలో; ఆ రాజర్షి సత్తముండు= రాజ ఋషులలో ఉత్తముడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయుతోడన్= సంజయుడితో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా అడవినిప్పు విస్తరించి తమను ముట్టడించగా ఆ ధృతరాష్ట్రుడూ, గాంధారీ, కుంతీ నిరాహారంగా ఉండటం వలన ఆచోటు వదలి వేరొకచోటికి వెళ్ళటానికి శక్తిలేని వారయినారు. అటువంటి స్థితిలో ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'ఒక్కింత దెఱపి నీ వెక్కడ నైనను। గనుఁగొని పొ మ్మగ్ని దనుకకుండ'
నని చెప్పి తలఁగిపోఁ దనకు గాంధారికిఁ। గుంతిభోజాత్మజకును నశక్య
మగుటయుఁ జెప్పిన నడలొంది యా సూత। సుతుఁడు 'మీరును నొకచోట వెడలి
పోవుట గలిగినఁ బోదు గా కే దవా। గ్నికి మిమ్ము నెర చేసి యకట పోదు

ఆ. నే మహాత్మ యనుడు 'నిలువాసి యిట్లున్న। జనుల కివ్విధమున సమయు టెగ్గు
గాదు; నీకుఁ బోవఁగా వచ్చి యుండంగఁ। బోవ కునికి పాపమునకుఁ బట్టు.' 153

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; ఎక్కడన్+ఐనను= ఏ చోట అయినా; ఒక్క+ఇంత= కొంచెం; తెఱపి= దావాగ్ని లేనిది; కనుఁగొని= చూచికొని; అగ్ని= దావాగ్ని; తనుకక-ఉండన్= సోకకుండా; పొమ్ము= వెళ్ళిపొమ్ము; అని చెప్పి= సంజయుడికి చెప్పి, తనకున్= తనకూ (ధృతరాష్ట్రుడికీ); గాంధారికిన్= గాంధారికీ; కుంతిభోజ-ఆత్మజకున్= (కుంతిభోజుడి కూతురు) కుంతికీ; తలఁగి= అగ్నిని తప్పుకొని; పోన్= వెళ్ళిపోవటానికి; అశక్యము= సాధ్యంకానిది; అగుటయున్= కావటమూ; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ సూతసుతుఁడు= (సూతుడి కొడుకు) సంజయుడు; అడలు+ఒంది= భయపడి; మీరును= మీరందరూ; ఒకచోటన్= వేరొక (నిప్పులేని) చోటికి; వెడలి-పోవుట= ఈ (అగ్నినిండిన) చోటు విడిచి వెళ్ళటం; కలిగినన్= జరిగితే; ఏన్+పోదున్= నేనూ వెళ్లుతాను; కాక= అలా కాకుండా; అకట!= అయ్యో!; మహాత్మ!= దేవా!; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; దవ+అగ్నికిన్= అడవి అగ్గికి; ఎర-చేసి= ఆహుతిగా చేసి; పోదునే?= (నేను) పోగలనా?; అనుడున్= అని సంజయుడు చెప్పగా; ఇలు-పాసి= ఇల్లు విడిచిపెట్టి; ఇట్లు= ఈప్రకారంగా రక్షించుకోవడం అసాధ్యమై; (తాపసులై); ఉన్న జనులకున్= ఉన్నటువంటివారికి; ఈ-విధమునన్= ఈప్రకారంగా (అగ్నిపాలయి); సమయుట= మరణించటం; ఎగ్గు= కీడు (తప్పు); కాదు= కానేరదు; నీకున్= నీకు (సంజయుడికి); పోవఁగాన్= తప్పించుకొని పోవటానికి; వచ్చి-ఉండంగన్= సాధ్యమై ఉండగా; పోవక= (తప్పించుకొని) పోకుండా; ఉనికి= (ఇక్కడే) ఉండటం; పాపమునకున్= పాపానికి; పట్టు= స్థానం.

తాత్పర్యం: 'ఎక్కడైనా దావాగ్ని లేని కొంచెం చోటు చూచుకొని ఈ నిప్పు సోకకుండా నీవు వెళ్ళిపొమ్ము'- అనిచెప్పి ధృతరాష్ట్రుడు తనకూ, గాంధారికీ, కుంతికీ, అట్లా తప్పించుకొనిపోవటం సాధ్యంకాక పోవటాన్ని కూడా తెలియజేశాడు (సంజయుడికి), అపుడు సంజయుడు భయపడి 'మహానుభావా! మీరుకూడా ఈ చోటు విడిచి వేరొక చోటికి వెళ్ళితే

నేనూ వెళ్ళుతా గాని అయ్యో! మిమ్మల్ని ఈ దావాగ్నికి ఆహుతి చేసి నేనొక్కడిని వెళ్ళగలనా?' అన్నాడు. అపుడు ధృతరాష్ట్రుడు 'ఇల్లు వదలి ఈ విధంగా (తప్పించుకొనటానికి సాధ్యంగాని స్థితిలో) ఉన్నవారు ఈ ప్రకారంగా (అప్రయత్నంగా, బలవంతంగా) మరణించటం తప్పు (పాపం) కాదు, తప్పుకొని రక్షించుకొనే అవకాశం ఉన్న నీవు తప్పుకొనకుండా ఇక్కడే ఉండటం పాపహేతువు'.

వ. అని పలికి యతనిం బోవ నొడంబఱిచి యప్పౌరవ సత్తముండు సమాహితచిత్తుండై ప్రాఙ్ముఖాసీనుం డయ్యెఁ; గాంధారియుం గుంతియు నవ్విధంబునం గూర్చుండి; రప్పుడు సంజయుండు ధృతరాష్ట్రుతో 'యోగయుక్తుం డవు గ' మ్మనియెఁ; నతండు నట్లు సేసెఁ; దదనంతరంబ. 154

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి; అతనిన్= సంజయుడిని; పోవన్= తమను (అగ్నిని) విడిచి వెళ్ళటానికి; ఒడంబఱిచి= అంగీకరింపజేసి; ఆ+పౌరవసత్తముండు= పురువంశంలో పుట్టిన శ్రేష్ఠుడు-ధృతరాష్ట్రుడు; సమాహితచిత్తుండు= నిశ్చలమైన మనస్సు కలిగినవాడు; ఐ= అయి; ప్రాక్+ముఖ+ఆసీనుండు= తూర్పుముఖంగా కూర్చున్నవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; గాంధారియున్= గాంధారీ; కుంతియున్= కుంతికూడా; ఆ+విధంబునన్= ఏకాగ్రమైన మనస్సుతో తూర్పు ముఖంగా; కూర్చుండిరి= కూర్చున్నారు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; సంజయుండు= సంజయుడు; ధృతరాష్ట్రుతోన్= ధృతరాష్ట్రుడితో; యోగ-యుక్తుండవు= మనస్సుయొక్క వ్యాపారాలను నిరోధించి (జీవాత్మను పరమాత్మయందు కలవటం కలిగి)న వాడివి; కమ్ము= అగుము; అనియెన్= అన్నాడు; అతండున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడుకూడా; అట్లు= సంజయుడు చెప్పినవిధంగా; చేసెన్= చేశాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి సంజయుడిని, తమను వదలి వెళ్ళిపోవటానికి ఒప్పించి, ఆ ధృతరాష్ట్రుడు మనసును నిశ్చలంగా చేసికొని తూర్పుముఖంగా కూర్చున్నాడు. గాంధారీ, కుంతీ కూడా ఆవిధంగానే కూర్చున్నారు. అపుడు సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో- 'చిత్తవ్యాపారాలను నిరోధించు- (జీవాత్మను పరమాత్మతో కలిసిఉంచు)' మని చెప్పాడు. ధృతరాష్ట్రుడు అట్లాగే చేశాడు. ఆ తరువాత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. ఒక్కతెఱపి సంజయుఁడు సని హిమశైల। మెక్కెఁనంత వారి నెల్ల నగ్ని
వొదివికొనియెఁ; నిట్లు వోయి రమ్మువ్వురుఁ। బుణ్యలోకమునకు భూపవర్య! 155

ప్రతిపదార్థం: భూవర్య!= రాజశ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా!; సంజయుండు= సంజయుడు; ఒక్కతెఱపిన్= కొంచెం సందు చూచుకొని; చని= వెళ్ళిపోయి; హిమశైలము= హిమాలయం; ఎక్కెన్= చేరుకొన్నాడు; అంతన్= ఆ తరువాత; వారిన్ ఎల్లన్= వారిని అందరినీ (కుంతీ, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను); అగ్ని= దావాగ్ని; పొదివికొనియెన్= తనలో ఇముడ్చుకొన్నది; ఆ+ముప్వురు= ఆ ముగ్గురూ (ధృతరాష్ట్రుడు-గాంధారి-కుంతి); ఇట్లు= ఈ విధంగా; పుణ్యలోకమునకున్= పుణ్యవంతుల లోకానికి, సద్గతికి; పోయిరి= వెళ్ళిపోయారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! సంజయుడు ఆ దావాగ్నిలో కొద్దిగా సందు చూచుకొని దాటిపోయి హిమాలయానికి వెళ్ళిపోయాడు. తరువాత ఆ దావాగ్ని వాళ్ళందరినీ తనలో కలుపుకొన్నది. ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారి, కుంతి ఆ ముగ్గురూ ఈ విధంగా (తమ తనువులు చాలించి) ఉత్తమలోకాలకు చేరుకొన్నారు.

సీ. పదపడి నృప! యేను భాగీరథీతీర । మున వచ్చుచుండి యవ్వనము దివ్య
మునులచే మీ రటు సని క్రమ్మఱంగ వ । చ్చినది యాదిగ నయ్యశేష వృత్త
మును నేర్పడఁగ వింటి, మూఁడు కళేబర । ములుఁ గంటి; నక్కురుపుంగవుండు
భార్యయుఁ బాండుని పత్నియు సద్గతి । నొందిరి; నీ వింక నుమ్మలింప

ఆ. కుండు' మనిన శోక మొదవి యాతఁడు బాహు । లెత్తి యెలుఁగు సెలఁగ నేడ్వఁ దమ్ము
లడలు గదిరి యేడ్చి; రవ్వార్త నంతఃపు । రమున రోదనార్తరవము లెసఁగ! 156

ప్రతిపదార్థం: నృప!= (ధర్మ) రాజా!; పదపడి= ఆ తర్వాత; ఏను= నేను (నారదుడు); భాగీరథీ తీరమునన్= గంగఒడ్డు మీదుగా; వచ్చుచున్+ఉండి= వస్తూ; ఆ+వనము-దివ్య-మునులచేన్= ఆ గంగాపరిసరారణ్యావాసులైన మునివరులవలన; మీరు= మీరు (పాండవులు); అటన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమానికి; చని= వెళ్ళి; క్రమ్మఱంగన్= తిరిగి; వచ్చినది= హస్తినకు రావటం; ఆదిగన్= మొదలుగా; ఆ+అశేషవృత్తమును= జరిగిన వృత్తాంతం యావత్తూ; ఏర్పడఁగన్= వివరంగా; వింటిన్= విన్నాను; మూఁడు కళేబరములున్= ముగ్గురి (ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారి-కుంతి) శరీరాలనూ; కంటిన్= చూచాను; ఆ+కురుపుంగవుండు(న్)= ఆ ధృతరాష్ట్రుడూ; భార్యయున్= అతని భార్య గాంధారీ; పాండుని పత్నియున్= పాండురాజు భార్య-కుంతీ; సద్గతిన్= ఉత్తమలోకాలను; ఒందిరి= పొందారు; ఇంకన్= అందుచేత ఇంక; నీవు= నీవు; ఉమ్మలింపక+ఉండుము= దుఃఖించకుండా ప్రశాంతంగా ఉండు; అనినన్= నారదుడు చెప్పగా; శోకము= దుఃఖం; ఒదవి= పుట్టి; అతఁడు= ధర్మరాజు; బాహులు= చేతులు; ఎత్తి= పైకెత్తి; ఎలుంగు= గొంతు (కంఠస్వరం); చెలఁగన్= ధ్వనించగా; (పెద్దగా); ఏడ్వన్= ఏడుస్తుంటే; తమ్ములు= (ఆ ధర్మరాజు తమ్ములు) భీమ, అర్జున, నకుల, సహదేవులు; అడలు= దుఃఖం; కదిరి= అతిశయించి; ఏడ్చిరి= ఏడ్చారు; ఆ+వార్తన్= ధృతరాష్ట్రాదుల మరణవార్తవలన; అంతఃపురమునన్= ఆ రాణి వాసాలలో; రోదన+ఆర్త-రవములు= ఏడుపులతో, బాధనిండిన ధ్వనులు; ఎసఁగన్= అధికం కాగా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! తర్వాత నేను గంగాతీరం మీదుగా వస్తూ-మీరు ధృతరాష్ట్రాదులను చూడటానికి ఆయన ఆశ్రమానికి రావటం, తరువాత రాజ్యానికి తిరిగి రావటం మొదలుగా ఈ వృత్తాంతం మొత్తం ఆ గంగా తీరారణ్యావాసులయిన మునులవలన విన్నాను. ఆ ముగ్గురి (దగ్ధ) శరీరాలనూ చూచాను. ఆ ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారి, కుంతి, ఉత్తమలోకాలకు వెళ్ళిపోయారు. కాబట్టి నీవింక ఏమీ దుఃఖపడకు' మని నారదుడు చెప్పగా దుఃఖం కలిగి, ధర్మరాజు చేతులు పైకెత్తి, బిగ్గరగా ఏడ్వసాగాడు. భీమాదులూ దుఃఖంతో ఏడ్చారు. ఆ వార్తచేత అంతఃపురంలోను ఏడుపుల ధ్వనులు అతిశయించాయి.

వ. అవ్విశేషంబు. 157

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రాదుల ఆ మరణవార్త (క్రమంగా పౌరులకు తెలిసింది. తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. విని పౌరజనసమూహము । లనయంబును వనట మునిఁగి హాహారవముల్
వినువీథి ముట్ట రోదన । మొనరిచె నవ్వేళఁ గరుణ ముత్కట మయ్యెన్. 158

ప్రతిపదార్థం: విని= (ధృతరాష్ట్రాదుల మరణవార్త) విని; పౌర-జన-సమూహములు= ఆ నగరపు ప్రజల గుంపులు; అనయంబును= నిరంతరమైన; వనటన్= శోకంలో; మునిఁగి= నిండి; హాహా-రవముల్= హా,హా అనే ధ్వనులు; వినువీథిన్= ఆకాశాన్ని; ముట్టన్=అంటగా; రోదనము= ఏడుపు; ఒనరిచెన్= చేశాయి; ఆ+వేళన్= ఆ సమయంలో; కరుణము= కారుణ్యం; ఉత్కటము= భరింపరానంతటిది; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రాదుల మరణవార్తను తెలిసికొని, పురప్రజలు గుంపులు గుంపులుగా చేరి, నిరంతరమైన శోకంతో చేసిన హా, (మహారాజా)హా-అనే ఏడుపు ధ్వనులు ఆకాశం అంటాయి. ఆ సమయంలో ఆ రాజ్య దైన్యం మేరలేనిదయింది.

క. నారదుఁ డుపశమ ఫణితులఁ। గౌరవసత్తమునిఁ దేర్పఁ గ్రమమున నాక్రం
దారవము లుడిగె బంధుజ। నారబ్ధము లైన యనునయాలాపములన్. 159

ప్రతిపదార్థం: నారదుఁడు= నారదమహర్షి; కౌరవసత్తమునిన్= కురువంశశ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజును; ఉపశమ-ఫణితులన్= ఊరడింపు మాటలతో; తేర్పన్= దుఃఖంనుండి తేరుకొనేటట్లు చేయగా; బంధు-జన+ఆరబ్ధములు= బంధువులు ప్రారంభించినవి; ఐన= అయిన; అనునయ+ఆలాపములన్= ఊరడింపు మాటలతో; ఆక్రంద-ఆరవములు= ఏడుపుల ధ్వనులు; క్రమమునన్= మెల్లగా; ఉడిగెన్= ఆగిపోయాయి.

తాత్పర్యం: నారదుడు సాంత్వన వచనాలతో ధర్మరాజు దుఃఖంనుండి తేరుకొనేటట్లు చేయగా బంధువుల అనునయపు మాటలతో, ఏడుపుల ధ్వనులు క్రమంగా ఆగిపోయాయి.

ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రప్రభృతులు మృతు లగుటకు శోకించుట(సం.15-16-1)

వ. అట్లు సమస్త జనంబులును విగతరోదను లై రప్పు డక్కౌరవనాథుండు నారదముని యాననం బాలోకించి యిట్లనియె. 160

ప్రతిపదార్థం: సమస్త జనంబులును= ధర్మరాజాదులు అందరూ; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా (బంధువుల అనునయాలతో); విగతరోదనులు= ఏడుపు పోయిన వారలు; ఐరి= అయ్యారు (ఏడ్పుమానారు); అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+కౌరవ-నాథుండు= కురువంశ్యులకు దిక్కయిన ఆ ధర్మరాజు; నారదముని-ఆననంబ= నారదమహర్షి ముఖాన్ని; ఆలోకించి= చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ప్రభృతులయిన జనులందరూ ఆ విధంగా ఏడుపులు మానారు. అపుడు ధర్మరాజు నారదుడిని చూస్తూ ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'ఎఱుఁగఁగ వచ్చునే యెవ్వరి కెత్తఱి। నేదెస యగునో మునీంద్ర! యేము
గలుగంగ దెస లేని పులుమానిసికిఁ బోలె। నక్కురువృద్ధున కట్టిచావు
పాటిల్లె; సుముదీర్ణ బాహుదర్పోజ్జ్వలు। లైన పుత్త్రులు నూర్వు రట్లు గలిగి
బలము నాగాయుతప్రాణసమం బగు। నమ్మహారా జట్టి యడవిచిచ్చు

తే. **వలనఁ దెగటాఱె; నే మనఁ గలదు కమల। ముఖుల తాలవృంతానిలముల సుఖించు**
ప్రభువె కంక గృధ్రావలీపక్షవాయు। వడర నిలఁబడియున్నవాఁ డక్కటకట! **161**

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్ర!= (నారద) మహర్షీ; ఎవ్వరికిన్= ఎటువంటివారికైనా; ఏ+తఱిన్= ఏసమయంలో; ఏదెస= ఏ విధంగా; అగునొ= అవుతుందో; ఎఱుఁగంగన్= తెలియటం; వచ్చునే?= సాధ్యమా? ఏము= (రాజులమైన కొడుకులు) పాండవులు; కలుగంగన్= ఉండగా; ఆ+కురువృద్ధునకున్= కురువంశంలో పెద్దవాడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; దెస-లేని-పులు-మానిసికిన్-పోలెన్= దిక్కులేని హీన మనుష్యుడికి వలె; అట్టి-చావు= ఆవిధమైన (రక్షించేవాడు లేని) మరణం; పాటిల్లెన్= సంభవించింది; సముదీర్ణ-బాహు-దర్ప-ఉజ్జ్వలులు= విస్తారమైన భుజ బలగర్వం చేత ప్రకాశించేవారు; ఐన-పుత్రులు= అయినటువంటి కొడుకులు; నూర్వురు= వందమంది; అట్లు= ఆ విధంగా (కడుపు పంటగా) కలిగి= పుట్టి; నాగ+అయుత-ప్రాణ-సమంబు= పదివేల యేనుగుల బలంతో సమానమైన; బలము= శక్తి (స్వయంగానూ) కలిగిన; ఆ+మహారాజు= ఆ ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తి; అడవిచిచ్చువలనన్= దావాగ్నిచేత; తెగటాఱెన్+ఏ= కూలిపోయినాడట; ఏమి-అనన్+కలదు?= ఇంక చెప్పగలిగింది ఏమున్నది?; కమలముఖుల= తామరపూలవంటి ముఖాలు గలిగిన-కోమలులైన స్త్రీలయొక్క; తాల-వృంత= విసనకర్రలనుండి వెలువడే; అనిలములన్= మెల్లనైన గాలులచేత; సుఖించు ప్రభువు+ఎ= సుఖపడే ఆ మహారాజే; అక్కట+అక్కట= అయ్యయ్యో; కంక= రాబందులయొక్క; గ్రద్ద= గ్రద్దలయొక్క; ఆవలీ= పంక్తుల యొక్క; పక్ష= రెక్కలనుండి వచ్చే; వాయువు= గాలి; అడరన్= అతిశయించగా; ఇలన్= నేలపైన; పడి-ఉన్నవాఁడు= పడిపోయి ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'నారదమునీంద్రా! ఎవ్వరికి, ఎప్పుడు, ఏమి జరుగుతుందో తెలియటం సాధ్యం కాదు. మేమింతమంది ఉండగా దిక్కులేని హీనమానవుడివలె, ఆ కురువంశవృద్ధుడికి ఆ విధమైన మరణం సంభవించింది. విస్తారమైన భుజబలాధిక్యం చేత గొప్పవారైన కొడుకులు, వందమందిని ఆ విధంగా పొంది, స్వయంగా పదివేల యేనుగుల బలం కలిగి ఉన్న మహారాజు, అడవిలో పుట్టిన అగ్గివలన కూలిపోయినాడంటే చెప్పే దేముంది? సుకుమారలైన కాంతలచేత తాలవృంతాలనుండి వెలువడే మెల్లనైన గాలితో సుఖించే మహారాజే-అయ్యో! రాబందుల, గ్రద్దల, రెక్కల నుండి వీస్తున్న గాలి అతిశయిస్తుండగా నేడు నేలమీద పడిపోయి ఉన్నాడు.

క. **కల మృదుమాగధ గానం। బుల మేల్కనురాజు గృధ్రములునుం గాకం**
బులు నఱవఁగ నిడుద నిదుర। నొలసి తెలుప దిక్కుమాలి యున్నాఁడు గదే! **162**

ప్రతిపదార్థం: కల= మధురమైన; మృదు= చెవికింపయిన; మాగధ= స్తోత్రపాఠకుల; గానంబులన్= స్తోత్ర గానాలతో; మేల్కనురాజు= నిదురనుండి మేలుకొనే ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; గృధ్రములునున్= గ్రద్దలూ; కాకంబులున్= కాకులూ; అఱవఁగన్= అరుస్తూ ఉంటే; నిడుదనిదుర= దీర్ఘనిద్ర- (లేవలేని నిద్రలో); ఒలసి= పడి; తెలుపన్= తెలియజేయటానికి ఎవరూ లేక; దిక్కుమాలి= దిక్కులేకుండా; ఉన్నాఁడుగదే!= ఉన్నాడు గదా!

తాత్పర్యం: మాగధులు చేసే అవ్యక్తమధురమూ, సుకుమారమూ అయిన స్తోత్రగానంతో నిద్రలేచే మహారాజు ధృతరాష్ట్రుడు, ఈ రోజు గద్దలూ, కాకులూ చుట్టూ చేరి అరుస్తూ ఉంటే లేవలేని పెద్ద నిద్దురలో పడి మేల్కొలిపే వాడే లేక దిక్కులేకుండా పడిపోయి ఉన్నాడు గదా.

సీ. **వల్లభుం డొక్క సద్వ్రతముఁ బూనినఁ దానుఁ। దద్వ్రత మూని గాంధారి యతని**
పోయినగతిఁ బోయె; నాయమకై యంత। వగవఁ; బుత్త్రుల రాజ్యవైభవంబు

విడిచి మే యోమక యడవికి బోయిన। తల్లికి వగచెద; ధర్మసుతుఁడు
భీమసేనుండును, బీభత్సుఁడును దన। కడుపునఁ బుట్టిన కొడుకు; లట్టి

తే. **యెగ్గతంబునఁ దానుఁ గారగ్గిఁ గాలె। నటె యనాథయై దీనికి నంతరంగ**
మలఁదురక తల్లడిల్లక యారటమున। నుడుక కలమటఁ బడక యెట్లుండుఁ జెపుమ! **163**

ప్రతిపదార్థం: వల్లభుండు= భర్త (ధృతరాష్ట్రుడు) ఒక్క= ఒకానొక; సత్-వ్రతము= ఉత్తమమైన దీక్షను; పూనినన్= ఆచరిస్తుంటే; తానున్= (పతివ్రత అయిన భార్యగా) తానుకూడా; తద్-వ్రతమున్= భర్తయొక్క దీక్షనే; పూని= అనుసరించి; పొంది; అతని-పోయినగతిన్= ఆ భర్త (ధృతరాష్ట్రుడు) పోయిన మార్గంలోనే; గాంధారి= గాంధారి; పోయెన్= వెళ్ళింది; ఆయమకై= అటువంటి ఆమె కోసం; అంత= పెద్దగా; వగవన్= బాధపడను; కానీ, పుత్త్రుల= పాండవుల; రాజ్య-వైభవము= సామ్రాజ్య-అధికారాన్ని-(సుఖాలనూ); విడిచి= వదలుకొని; మే= ఒడలు; ఓమక= కాపాడుకొనకుండా; అడవికిన్= అరణ్యానికి (గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులతో); పోయిన= వెళ్లిన; తల్లికిన్= కుంతిని గురించి; వగచెదన్= దుఃఖిస్తున్నాను; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు (తానూ); భీమసేనుండును= భీముడూ; బీభత్సుఁడును= అర్జునుడూ; తన కడుపునన్= తన (స్వ) గర్భం నుండి; పుట్టిన= జన్మించిన; కొడుకుల+అట్టి= పుత్త్రులు-అయిఉండగా; తాను= ఆ కుంతి; అనాథ= దిక్కులేనిది; ఐ= అయి; ఎగ్గతంబునన్= (కాపాడే) జనం లేని చోట; కారు+అగ్గిన్= దావాగ్నిలో; కాలెన్= కాలిపోయింది; దీనికిన్= ఇటువంటి కుంతీమరణానికి; అంతరంగము= మనస్సు; అలఁదురక= కలత పోకుండా; తల్లడిల్లక= (బాధతో) కంపం పొందకుండా; ఆరటమునన్= ఉద్వేగం (కుదురు లేకుండటం)తో; ఉడుకక= తపించి పోకుండా; అలమటన్= దురవస్థలో; పడన్= మునిగిపోకుండా; ఎట్లు= ఏప్రకారంగా; ఉండున్?= ఉంటుంది?; చెపుమ= (నారదమునీంద్రా!) నీవే చెప్పుము.

తాత్పర్యం: తన భర్త ఒకానొక మంచి వ్రతం ఆచరిస్తున్నాడు కాబట్టి (పతివ్రత అయిన భార్యగా) తాను కూడా అదేవ్రతాన్ని ఆచరిస్తూ భర్త పోయిన మార్గంలో గాంధారికూడా వెళ్ళిపోయింది. కాబట్టి ఆమెను గూర్చి నేను ఎక్కువగా బాధపడను. కానీ, కొడుకుల రాజ్యంతో ప్రాభవం వదలుకొని ఒడలు ఓముకొనకుండా అడవికి వెళ్ళిన తల్లి కుంతిని గూర్చి విచారిస్తున్నాను. ధర్మరాజు, భీముడు, అర్జునుడు, తన కడుపున పుట్టిన బిడ్డలై ఉండగా దిక్కులేనిదై, (రక్షించే) జనం లేని చోట, దావాగ్నిలో కాలిపోయింది. దానికి మనస్సు కలతపడకుండా, దుఃఖంతో కంపించకుండా కుదురులేని తనంతో తపించిపోకుండా, కష్టంలో మునిగిపోకుండా ఎలా ఉంటుంది నారదా! నీవే చెప్పుము.

క. **విను ఖాండవ దహనంబునఁ। దనకుఁ బ్రమోదంబు శక్రతనయుఁ డొసఁగె; నా**
తని తల్లిఁ గాల్పఁ దగునే। యనలునకుం; గడుఁగృతఘ్నుఁ డయ్యెఁ మునీంద్రా! **164**

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రా!= నారదమహర్షీ!; విను= వినుము; ఖాండవదహనంబునన్= ఖాండవవనాన్ని దహించే పనిలో; శక్రతనయుండు= (ఇంద్రుడికొడుకు) అర్జునుడు; తనకున్= తనకు (అగ్నికి); ప్రమోదంబు= ఆనందం (అభీష్టం); ఒసఁగెన్= ఇచ్చాడు; అతనితల్లిన్= తనకు మేలుచేసినవాడి తల్లిని; కాల్పన్= దహించటం; అనలునకున్= అగ్నికి; తగున్+ఏ?= యుక్తమా?; కడున్= మిక్కిలి; కృతఘ్నుఁడు= (అగ్నిదేవుడు) చేసిన మేలు మరచేవాడు; అయ్యెన్= (ఇందువలన) అయినాడు.

తాత్పర్యం: మహర్షీ! ఇంకా వినండి. ఖాండవవనాన్ని దహించే పనిలో అర్జునుడు తనకు ఆనందాన్ని కలిగించాడే! అట్లా మేలు చేసిన వాడి తల్లిని దహించడం ఆ అగ్నికి తగినదేనా? అగ్ని చాలా కృతఘ్నుడయ్యాడు గదా!

సీ. మఱియొక్క నెవ్వగ మనమున జనియించె; । నాంబికేయుండు కారగ్గి నెరసె
దానికి నెయ్యది యేను జేయుదు నొక్కొ?' । యనవుడు నారదుం డానృపాలు
తోడ నబ్భరతవృద్ధుఁడు శాంతి యెక్కుడై । సవిశేషమైన పూజా విధాన
మున నుపాసించి తగిన యిష్టి సేసి య । గ్నులఁ దొలునాఁడ వీడ్కొనియె; ననియు

తే. నపుడు యాజకజనము లయ్యగ్ని చయము । నడవిలోన నుద్వాసించి యరిగె; ననియుఁ
బేర్చి యది యవ్వనం బెల్ల నేర్చె ననియు । వింటి నాత్మాగ్నిఁ గాలె నా విభుఁడు వత్స!' 165

(పతిపదార్థం: మనమునన్= నా మనసులో; మఱి= పైగా; ఒక్క= ఇంకొక; నెఱ+వగ= సంపూర్ణమయిన దుఃఖం; జనియించెన్= కలిగింది; ఆంబికేయుండు= ధృతరా(ష్టుడు; కారు+అగ్గి= దావాగ్ని; నెరసెన్= చుట్టుముట్టుకొన్నది; దానికిన్= ఆస్థితికి; నేను= నేను (ధర్మరాజు); ఏ+అది= ఏ క్రియ; చేయుదున్+ఒక్కొ?= చేయవలసిఉన్నది?; అనవుడున్= అని ధర్మరాజు పల్కగా; ఆ-నృపాలుతోడన్= ఆ ధర్మరాజుతో; నారదుండు= నారదమహర్షి (ఇట్లా అన్నాడు); వత్స!= నాయనా! ధర్మరాజా!; ఆ+భరత వృద్ధుఁడు= భరతవంశంలో పెద్ద అయిన ఆ ధృతరా(ష్టుడు; శాంతి= (ఇం(దియాలను అణచి) సంపూర్ణమైన విరక్తి; ఎక్కుడు+ఐ= అధికమై; తొలినాఁడు+అ= మరణించటానికి ముందురోజే; అగ్నులన్= తన అగ్నిహో(త్రాలను; సవిశేషము= (ప్రత్యేకం; ఐన= అయినటువంటి; పూజా-విధానమునన్= అర్చనా పద్ధతిలో; ఉపాసించి= సేవించి; తగిన-ఇష్టి= అర్హమైన యజ్ఞం; చేసి= నిర్వహించి; వీడ్కొనియెన్= (అగ్నులను) విడిచిపెట్టాడు; అనియున్= అనీ; అపుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+అగ్ని-చయమున్= ధృతరా(ష్టుడు వీడుకొలిపిన అగ్నుల సముదాయాన్ని; యాజక-జనములు= (ధృతరా(ష్టుడిని అనుసరించి వచ్చిన) ఋత్విక్కులు; అడవిలోనన్= ఆ అడవిలోనే; ఉద్వాసించి= విడిచి; అరిగెన్= వెళ్ళారు; అనియున్= అనీ; అది= అట్లా విడిచిపెట్టబడిన (ధృతరా(ష్టుడి) అగ్నియే= అంటుకొని, పెరిగి; ఆ+వనంబు= ఆ అరణ్యం; ఎల్లన్= మొత్తం; ఏర్చెన్= తగులబెట్టింది; అనియెన్= అనీ; వింటిన్= విన్నాను (కాబట్టి); ఆ+విభుఁడు= ఆ ధృతరా(ష్టుడు; ఆత్మ+అగ్నిన్= తన అగ్నిహో(త్రంవలననే; కాలెన్= దగ్ధమయ్యాడు.

తాత్పర్యం: (మునీం(ద్రా) మనసులో మరో బాధ కలుగుతున్నది. ధృతరా(ష్టుడు దావాగ్నిలో మరణించాడు గదా! ఆవిధంగా సంభవించిన మృతికి సంబంధించి నేను చేయవలసిన (ఉత్తర) క్రియలు ఏమిటి? ధర్మరాజు అట్లా అనగానే నారదుడు (ఇట్లా అన్నాడు) 'నాయనా! ఆ ధృతరా(ష్టుడు సంపూర్ణమైన విరక్తి ఇంకా అధికమై ముందటిరోజే తన అగ్నులకు (ప్రత్యేకపూజలు చేసి, అవసరమైన ఇష్టిని నిర్వహించి, ఆ అగ్నులనుండి సెలవు తీసికొన్నాడు. అపు డాతడితో ఉన్న ఋత్విక్కులు ఆ ఆగ్నులను అడవిలోనే ఉద్వాసన చేసి వెళ్ళిపోయారు. అట్లా వారు విడిచిపెట్టిన (ధృతరా(ష్టుడి) అగ్నులే అంటుకొని పెరిగి ఆ అడవిని అంతా కాల్చేశాయి- అని కూడా విన్నాను. అందుచేత ధృతరా(ష్టుడు కేవలం అడవిచిచ్చువలన కాకుండా స్వీయాగ్నులలోనే మృతిపొందాడు.

ఉ. కావున నెవ్వగం బొరయఁగాఁ బనిలేదు నరేంద్ర! గొంతియుం
బావకు నప్పకుం గరము భక్తి దగం బరిచర్య సేసి దే
వావలి ప్రస్తుతింపఁగ నిరామయలోకము నొందె; వారికిన్
నీ వుదకంబు లీవలయు నిష్ఠమెయిం దిలసంయుతంబుగాన్. 166

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= (ధర్మ) రాజా!; కావునన్= అందుచేత; (ధృతరాష్ట్రుడు ఆత్మాగ్నితో మృతి చెందాడు కాబట్టి); నెఱ+వగన్= అధికమయిన దుఃఖం; పొరయఁగాన్= పొందవలసిన; పని= అవసరం; లేదు= లేనే లేదు; గొంతియున్= కుంతికూడా; బావకున్= బావగారైన ధృతరాష్ట్రుడికీ; అప్పకున్= అక్క-గాంధారికీ; కరము= మిక్కిలి; భక్తి(న్)= సేవాభావంతో; తగన్= తగువిధంగా; పరిచర్య= శుశ్రూష; చేసి= ఆచరించి; దేవ+ఆవలి= దేవతల సముదాయం; ప్రస్తుతింపఁగన్= మెచ్చుకొనేటట్లుగా; నిరామయలోకమున్= మంచి (ఇంద్ర) లోకాన్ని; ఒందెన్= చేరుకొన్నది; నీవు= నీవు; వారికిన్= కుంతీ, గాంధారీ, ధృతరాష్ట్రులకు; నిష్ఠమెయిన్= శ్రద్ధతో; తిలసంయుతంబుగన్= నువ్వులతో గూడ; ఉదకంబులు= నీళ్ళు; ఈన్+వలయున్= ఇవ్వ(విడువ)వలసింది.

తాత్పర్యం: కాబట్టి ధర్మరాజు మిక్కిలి దుఃఖాన్ని పొందవలసిన అవసరం లేదు. కుంతి కూడా బావకు అక్కకూ మిక్కిలి భక్తితో తగిన విధంగా సేవచేసి దేవతలు ప్రస్తుతించే విధంగా మంచిలోకాన్ని పొందింది. వారికి నీవు నిష్ఠతో నువ్వులూ నీళ్ళూ విడువవలసియున్నది.

యుధిష్ఠిరుఁడు ధృతరాష్ట్రాదులకుఁ దిలోదక ప్రదానంబు చేయుట (సం.15-47-10)

క. అనుజన్ములు నంతఃపుర । వనితాజనములును నీవు వసుధేశ్వర ! వే
చని నడపుఁ డుదకవిధి నీ । జనకునకును జననులకును జాహ్నవిలోనన్.' 167

ప్రతిపదార్థం: వసుధా+ఈశ్వర!= (ధర్మ) రాజా!; అనుజన్ములు= తమ్ముళ్ళూ; అంతఃపుర-వనితా-జనములును= అంతఃపుర స్త్రీలూ; నీవు(న్)= నీవూ; వే= త్వరగా; చని= వెళ్ళి; జాహ్నవిలోనన్= గంగలో; నీ జనకునకును= నీ తండ్రి అయిన ధృతరాష్ట్రుడికీ;జననులకును= తల్లులకు; (కుంతీ,గాంధారులకు); ఉదకవిధి= తిలోదకాలిచ్చే పని; నడపుఁడు= ఆచరించండి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! భీమసేనాదులైన తమ్ముళ్ళూ, ద్రౌపదీ ప్రభృతులైన అంతఃపురకాంతలూ, నీవూ వెంటనే వెళ్ళి, గంగలో, ధృతరాష్ట్రుడికీ, కుంతీ, గాంధారులకూ; తిలోదకప్రదానం చేయండి.'

ఆ. అనిన లెస్స గాక! యని ధర్మసుతుఁ డేక । వస్త్ర ధరణనియతి వఱల నెల్ల
వారు నట్ల యేఁగుదేరఁగఁ బౌరులు । బలసి చనఁగఁ జనియెఁ బౌరవేంద్ర! 168

ప్రతిపదార్థం: పౌరవ+ఇంద్ర!= జనమేజయరాజా; అనినన్= అని నారదుడు చెప్పగా; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; లెస్స కాక= మంచిది అట్లాగే; అని= అనిచెప్పి; ఏక-వస్త్ర-ధరణనియతి= ఒకే వస్త్రం ధరించటం అనే నియమం; వఱలన్= ఒప్పుతుండగా (నియమబద్ధంగా ఏకవస్త్రం ధరించి); ఎల్లవారున్= తమ్ములు మొదలైనవారు అందరూ; అట్లు+అ= ఆవిధంగా ఏకవస్త్రధారులై; ఏఁగుదేరఁగన్= వెంటరాగా; పౌరులు(న్)= పురప్రజలుకూడా; బలసి= అధికసంఖ్యలో; చనఁగన్= వెళ్ళగా; చనియెన్= (గంగకు) వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: కురువంశశ్రేష్ఠుడా! జనమేజయా! నారదు డావిధంగా చెప్పగా మంచిది అట్లాగే చేద్దామని ధర్మరాజు నియమానుగుణంగా, ఏకవస్త్రం ధరించగా, తమ్ములు మొదలైన వాళ్ళు గూడా అలాగే ఏకవస్త్రం ధరించి వెంటరాగా, పురప్రజలూ గుంపులుగా రాగా, గంగకు వెళ్ళాడు.

వ. ఇట్లు చని గంగాస్నానం బాచరించి యమ్మహీపతి మొదలగు నర్వజనంబులు ధృతరాష్ట్రునకు గాంధారికిం గుంతికిం దిలోదకప్రదానంబులు నిర్వర్తించి, నివృత్తులై యశుచిత్వం బపనయించుటకుం బుర బహిరంగణం బునఁ బటకుటీర ప్రకరంబుల వసియించి; రట్టియెడ. 169

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా (అనుజాదులతో-కలిసి); చని= (గంగకు) వెళ్ళి; గంగాస్నానంబు= గంగలో స్నానం; ఆచరించి= చేసి; ఆ+మహీపతి= ఆ ధర్మరాజు; మొదలు+అగు-అర్హజనంబులు= మొదలైన యోగ్యులయిన వారు; ధృతరాష్ట్రునకు(న్)= ధృతరాష్ట్రుడికీ; గాంధారికిన్= గాంధారికీ; కుంతికిన్= కుంతికీ; తిల+ఉదక-ప్రదానంబులు= నువ్వులూ, నీళ్ళూ ఇవ్వటం; నిర్వర్తించి= పూర్తిచేసి; నివృత్తులు+ఐ= (గంగనుండి రాజధానికి) తిరిగిపోతూ; అశుచిత్వంబు= ధృతరాష్ట్రాదుల మరణం వలన కలిగిన అశౌచాన్ని; అపనయించుటకున్= తొలగించుకొనటానికి; (ఆ రోజులు గడిపేయటానికి); పుర-బహిస్-అంగణంబునన్= హస్తినాపురానికి వెలుపలి ప్రాంతంలో; పట-కుటీర-ప్రకరంబుల్= వస్త్రాలతో గూర్చిన ఆవాసాలలో (డేరాలలో); వసియించిరి= నివాసం ఏర్పాటు చేసికొన్నారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా (అనుజాది సహితుడై) ఏకవస్త్రధారణం మున్నగు లక్షణాలతో వెళ్ళి గంగలో స్నానం చేసి, ధర్మరాజు మొదలైన అవసరమైనవారు ధృతరాష్ట్రుడికీ, కుంతికీ తిలోదకాలిచ్చి వెనుకకువచ్చి మృతాశౌచం తొలగే వరకు హస్తిపురం వెలుపల గుడారాలలో నివాసం చేస్తున్నారు. ఆ సమయంలో...

సీ. **ఆంబికేయాదుల యస్థిపుంజముల గం। గాద్వార సలిల సంగమ విశిష్ట**
సంస్కారమునఁ గూర్పఁ జాలెడు సంశుద్ధ। జనముల రావించి సబహుమాన
ఫణితుల వారి కప్పని యేర్పడఁగఁ జెప్పి। పనిచె నక్కౌరవ జనవిభుండు;
శ్రాద్ధార్హదినమున వృద్ధానుమతి నతం। డక్కురువృద్ధున కతని సతికి

తే. **గొంతికిని రత్నకాంచన గోతురంగ। హస్తి కన్యా ధరిత్రీ గృహాది దాన**
విధుల సర్వజనంబులు విస్మితులుగ। నియతిమెయిఁ బారలౌకిక క్రియ లొనర్చె. **170**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కౌరవ-జన-విభుండు= కురువంశంవారికి నాథుడైన ఆ ధర్మరాజు; ఆంబికేయ-ఆదుల= ధృతరాష్ట్రుడూ మొదలైన (గాంధారీ, కుంతీ); అస్థిపుంజములన్= అస్థి సముదాయాలను; గంగాద్వార= గంగాద్వారంలోని; సలిల= (గంగా) జలంతో; సంగమ= కలపటం అనే; విశిష్ట= ప్రత్యేకమైన, సంస్కారమునన్= పవిత్రంగా; కూర్చన్= కలపటానికి; చాలెడు= సమర్థులయిన; సంశుద్ధ-జనములన్= పవిత్రులయిన (తెలిసినవారూ, ఆప్తులూ అయిన) మనుష్యులను; రావించి= పిలిపించి; వారికిన్= ఆ జనానికి; సబహుమాన-ఫణితులన్= మన్ననలతో గూడిన మాటలతో; ఆ+పని= ధృతరాష్ట్రాదుల అస్థులను గంగాజలంలో కలిపే పనిని; ఏర్పడఁగన్= వివరంగా; చెప్పి= తెలియజేసి; పనిచెన్= (ధృతరాష్ట్రాదులు దగ్ధమయిన చోటికి) పంపాడు; శ్రాద్ధ+అర్హ-దినమునన్= శ్రాద్ధం చేయవలసిన (అశౌచం తొలగినటువంటి-పంద్రెండవ) రోజున; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; వృద్ధ-అనుమతిన్= పెద్దల ఆమోదంతో; ఆ+కురువృద్ధునకున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికీ; అతని సతికిన్= ధృతరాష్ట్రుడి భార్య గాంధారికీ; గొంతికిని= కుంతీదేవికీ; రత్న= రత్నాలూ; కాంచన= బంగారమూ; గో= ఆవులూ; తురంగ= గుర్రాలూ; హస్తి= ఏనుగులూ; కన్యా= కన్నెపిల్లలూ; ధరిత్రీ= నేలా; గృహ= ఇళ్ళూ; ఆది= మొదలైన దాన-విధులన్= దానకర్మలచేత; సర్వజనంబులు= అందరూ; విస్మితులుగన్= ఆశ్చర్యపడేవిధంగా; పారలౌకిక క్రియలు= ధృతరాష్ట్రాదులకు ఊర్ధ్వలోకాన్ని సాధించే కర్మలను; నియతి మెయిన్= శ్రద్ధతో; ఒనర్చెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రాదుల అస్థికలను గంగాద్వారంలోని జలంలో నిమజ్జనం చేసే పనిని నిర్వహించటానికి ధర్మరాజు సమర్థులైన ఉత్తమ వ్యక్తులను పిలిపించి వాళ్ళకు ఆపనిని మన్ననలతో వివరించి చెప్పి, (ధృతరాష్ట్రాదులు దగ్ధమైన చోటకు పంపాడు; మృత-అశౌచం తొలగినటువంటి పంద్రెండవ రోజు-శ్రాద్ధం చేయవలసిన నాడు.) పెద్దల ఆమోదంతో

ధృతరాష్ట్రుడినీ గాంధారినీ కుంతినీ, ఉద్దేశించి అందరూ ఆశ్చర్యపడేటట్లుగా రత్నాలూ, బంగారమూ, ఆవులూ, గుర్రాలూ, ఏనుగులూ, కన్నెలూ, భూమీ, ఇళ్ళూ, మొదలైన దానాలతో పరలోక సాధకాలైన ఉత్తర క్రియలను శ్రద్ధగా ఆచరించాడు ధర్మరాజు.

ఆ. మునిజనములు వచ్చి యనుమోద మందంగ। సకల బంధుజనులు సంతసిల్ల
నన్న పర్వతముల నాజ్యనదులఁ బితృ। మేధ ముల్లసిల్లె మేదినీశ! 171

ప్రతిపదార్థం: మేదినీ+ఈశ!= (జనమేజయ) మహారాజా!; ముని జనములు= తాపసులు; వచ్చి= (ధృతరాష్ట్రాదుల శ్రాద్ధకర్మలను) చూడ వచ్చి; అనుమోదము= సంతోషం; అందంగన్= పొందగా; సకల-బంధు-జనులు= చుట్టాలు అందరూ; సంతసిల్లన్= ఆనందించగా; పితృమేధము= శ్రాద్ధకర్మ; అన్న-పర్వతములన్= కొండలంతలై ఉన్న అన్నం రాసులతోనూ; ఆజ్యనదులన్= నదులవలె ప్రవహిస్తున్న నేయితోనూ; ఉల్లసిల్లెన్= వర్ధిల్లింది;

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ధృతరాష్ట్ర ప్రభృతుల శ్రాద్ధం రోజు (శతయూపాది) మునులు వచ్చారు. ఆ మునులూ, చుట్టాలూ అందరూ సంతోషించే విధంగా కొండలంతటి అన్నరాసులతో, నదులవలె సాగుతున్న నేతి ప్రవాహాలతో ఆ పితృమేధం ప్రకాశించింది.

క. ద్వాదశ దినములు నారదుఁ। డాదరమున నొద్ద నుండి యంతయుఁ గని స
మ్మోదంబుతోడ నాశీ। ర్వాదం బొనరించెఁ బాండవ ప్రవరునకున్. 172

ప్రతిపదార్థం: నారదుండు= నారదమహర్షి; ద్వాదశదినములు(న్)= ఆ పంద్రెండు రోజులూ; ఆదరమునన్= వాత్సల్యంతో; ఒద్దన్= ధర్మరాజు తోనే; ఉండి= నిలిచి; అంతయున్= ధర్మరాజు చేసిన పారలౌకిక క్రియలు అన్నీ; కని= చూచి; సమ్మోదంబు తోడన్= సంతృప్తితో; పాండవప్రవరునకున్= పాండురాజు కొడుకులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ ధర్మరాజుకు; ఆశీర్వాదంబు= ఆశీస్సు; ఒనరించెన్= కలుగజేశాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రాదులకు పారలౌకిక క్రియలు నిర్వహించిన ఆ పంద్రెండు రోజులు కూడా నారద మహర్షి అక్కడే ఉండి; అంతా చూచి, ఆనందించి, ఆ ధర్మరాజును ఆశీర్వదించాడు.

వ. అమ్మునీంద్రునిఁ దక్కునుం గలుగుతపస్విసత్తముల సమర్చితులం గావించి యుధిష్ఠిరుం డామంత్రితులం జేసిన నాసంయమివరులు నిజనివాసంబులకుం జని; రాన్నృపకుంజరుండు బంధుమిత్రసహితుండై కుంజర పురంబు ప్రవేశించె; నిత్తెఱంగున నాంబికేయునకు భారతరణంబు పిదప దానాది పుణ్య క్రియాకలాపకరణంబులం బురంబునం బదియేనును, దపోనియమంబున వనంబున మూఁడునుంగాఁ బదునెనిమిది సంవత్సరంబులు చనియె; నివ్విధంబున వైచిత్రవీర్యుని సంసేవన సమస్తప్రకారంబుల సంఘటించి కృతార్థతానందంబునొంది ధర్మ నందనుండు జనంబు లభినందించుచందంబున సామ్రాజ్యంబుఁ బాలించె నని యిట్లు ధృతరాష్ట్రుని యాశ్ర మ వాసంబు విషయంబైన వర్తనంబు వైశంపాయనుండు చెప్పిన విని జనమేజయుండు 'మహాత్మా యిట్లు కృతకృత్యతం బొందిన పాండవాగ్రజుండు భూభారంబు నిర్వహించుచుండం బదంపడి పుట్టిన విశేషంబు లెఱింగింపవే! యనుటయు. 173

ప్రతిపదార్థం: యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; ఆ+మునీంద్రునిన్= ఆ నారదమహర్షినీ; తక్కునున్+కలుగు= మిగిలి ఉన్న; తపస్వి-సత్తములన్= మునివరులను; సమర్చితులన్= పూజించబడిన వారినిగా; కావించి= చేసి; ఆమంత్రితులన్-చేసినన్= వీడుకోలు ఇవ్వగా; ఆ సంయమివరులు= (నారదాదులైన) ఆ మునిశ్రేష్ఠులు; నిజనివాసంబులకున్= తమతమ నెలవులకు; చనిరి= వెళ్ళారు; ఆ నృప కుంజరుండు= రాజ శ్రేష్ఠుడైన ఆ ధర్మరాజు; బంధు-మిత్ర-సహితుండు+ఐ= తనతో వచ్చిన చుట్టాలతో, స్నేహితులతో కలిసినవాడై; కుంజరపురంబు= హస్తినాపురం; ప్రవేశించెన్= ప్రవేశించాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; ఆంబికేయునకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; భారత రణంబు పిదపన్= కురుక్షేత్రయుద్ధం తరువాత; దాన+ఆది-పుణ్య-క్రియా- కలాప-కరణంబులన్= గ్రామాది దానాలు మొదలైన మంచి పనులను చేయటంతో; పురంబునన్= హస్తినాపురంలో; పది+ఏనును= పదిహేను సంవత్సరాలూ; తపస్+నియమంబునన్= తపస్సుకు సంబంధించిన నియమాలతో; వనంబునన్= అడవిలో; మూఁడునున్= మూడునూ; కాన్= అయ్యేవిధంగా (మొత్తం); పదునెనిమిది సంవత్సరంబులు= పద్దెనిమిది సంవత్సరాలు; చనియెన్= గడచాయి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; ఈ-విధంబునన్= ఈ తీరుగా; వైచిత్రవీర్యుని= (విచిత్రవీర్యుడి కొడుకు) ధృతరాష్ట్రుడి యొక్క; సంసేవన= శుశ్రూష; సమస్త ప్రకారంబులన్= అన్నివిధాలుగానూ; సంఘటించి= చేసి; కృతార్థతా+ఆనందంబున్= సాఫల్యంతోడి సంతోషాన్ని; ఒంది= పొంది; జనంబులు= ప్రజలు; అభినందించు-చందంబునన్= మెచ్చుకొనే విధంగా; సామ్రాజ్యంబున్= రాజ్యాన్ని; పాలించెన్= పరిపాలించాడు; అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధృతరాష్ట్రుని= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; ఆశ్రమవాసంబు= తపోవన నివాసానికి; విషయంబు+ఐన= సంబంధించిన; వర్తనంబు= వృత్తాంతం; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయనముని; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని= ఆలకించి; జనమేజయుండు= జనమేజయమహారాజు (వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు); మహాత్మా!= మహానుభావా!; ఇట్లు= మీరు చెప్పిన యీ ప్రకారంగా; కృతకృత్యతన్= కర్తవ్యం నిర్వహించి సాఫల్యాన్ని; పొందిన= పొందినటువంటి; పాండవ-అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; భూభారంబు= రాజ్య నిర్వహణ బాధ్యతను; నిర్వహించుచుండన్= నడపుతూ ఉండగా; పదంపడి= ఆ తరువాత; పుట్టిన= కలిగిన; విశేషంబులు= ప్రత్యేక సంఘటనలు; ఎఱింగింపవే= తెలియ జెప్పవలసింది; అనుటయున్= అని అడుగగా- (జనమేజయుడితో వైశంపాయను డిట్లా చెప్పాడని తరువాతి మౌసలపర్వంతో అన్వయం)

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ నారదమహర్షినీ; మిగిలిన (అక్కడికి చూడవచ్చిన) మునులనూ, పూజించి వీడుకోలు చెప్పగా వాళ్లందరూ తమ తమ ఆశ్రమాలకు వెళ్ళిపోయారు. తరువాత ఆ ధర్మరాజు కూడా తనతో వచ్చి ఉన్న చుట్టాలతోనూ, మిత్రులతోనూ కలిసి హస్తినాపురం ప్రవేశించాడు. ఈవిధంగా ధృతరాష్ట్రుడికి భారతయుద్ధం పూర్తయిన తర్వాత దానాలు మొదలైన పుణ్యకార్యాలు చేయడంతో హస్తినాపురంలో పదిహేనేండ్లూ, తపోనియమాలతో, అరణ్యంలో మూడేళ్ళూ, మొత్తం పద్దెనిమిది సంవత్సరాలు గడచాయి. ధృతరాష్ట్రుడిని అన్ని విధాలుగానూ సేవిస్తూ కృతార్థతతో ఆనందించిన ధర్మరాజు ప్రజలు ప్రశంసించే విధంగా రాజ్యాన్ని పరిపాలించాడు-అని వైశంపాయనుడు ఈ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడి యొక్క ఆశ్రమవాసానికి సంబంధించిన వృత్తాంతం చెప్పగా విని జనమేజయుడు (వైశంపాయనుడితో) 'మహాత్మా! కృతకృత్యుడైన ధర్మరాజు రాజ్యాన్ని పరిపాలిస్తుండగా తరువాత జరిగిన విశేషాలు ఏమిటో తెలియజెప్ప వలసింది' అన్నాడు. (అప్పుడు వైశంపాయనుడిట్లా-మౌసలపర్వంలో చెప్తున్నాడు)

ఆశ్వాసాంతము

శా. కారుణ్యాత్మక దృక్ప్రచార! గతసంకల్పాంతరంగస్థితి
స్మేరాకార! పతంగమధ్యమ మరీచివ్యాప్తి మూర్ఛత్సుధా

ధారారూపవిహార! నిర్మిత జగత్సంసార! నానాగమ
క్షీరోద్యన్నవనీతతాలసిత! నిశ్చిత్తత్వ సంభావితా! **174**

ప్రతిపదార్థం: కారుణ్య-ఆత్మక-దృక్-ప్రచార= దయయే రూపంగా కలిగిన చూపులయొక్క కదలిక కలవాడా!; గత= తొలగిపోయినటువంటి; సంకల్ప= కోరికలు (రాగద్వేషాలకు సంబంధించిన తలపులు) కల్గిన; అంతరంగ= మనస్సులో; స్థితి= ఉండటంతో; స్మేర= వికాసం పొందిన; ఆకార!= స్వరూపం కలిగినవాడా!; పతంగ= సూర్యుడియొక్క; మధ్యమ= నడుమనున్నదైన; మరీచి= కిరణం; వ్యాప్తి= ప్రసారం చేత; మూర్ఛత్= వృద్ధిపొందుతున్న; సుధా= అమృతం యొక్క; ధారా= ప్రవాహం; రూప= ఆకారంగా; విహార!= విహరించేవాడా!; నిర్మిత= (నీచేత) కల్పించబడిన; జగత్= లోకాలయొక్క; సంసార!= జీవధర్మం గలవాడా!; నానా= అనేకములైన; ఆగమ= శాస్త్రాలు అనేటటువంటి; క్షీర= పాలనుండి; ఉద్యత్= పైకి తేలినటువంటి; నవనీతతా= వెన్నయొక్క ధర్మంతో; లసిత= ప్రకాశించేవాడా; నిస్-చిత్-తత్త్వ= సమగ్రమైన చైతన్యంతోను, బ్రహ్మభావంతోనూ; సంభావితా!= తెలిసికొనబడేవాడా!

తాత్పర్యం: కరుణయే ఆకారంగా ఉన్న చూపుల కదలికలు కలవాడా! ఏవిధమైన తలపులూ లేని వాళ్ళ మనసులలో వికాసరూపంతో ఉండేవాడా! సూర్యుడిలోని మధ్య కిరణం వ్యాపించడం చేత వర్ధిల్లుతున్నటువంటి అమృత ప్రవాహరూపమైన విహారం కలవాడా! విశ్వసంసారాన్ని కల్పించినవాడా! అనేక (విధ)ములైన శాస్త్రాలు అనే పాలనుండి ఉద్భవించిన వెన్నవంటి ధర్మంతో ప్రకాశించే వాడా! సంపూర్ణమైన చైతన్యమూ, బ్రహ్మముగా, (జ్ఞానులచేత) తెలియబడేవాడా!-హరిహరనాథా!.

క. నిర్మలసంవిదుపాస్యా! । ధర్మకరణ! దుర్వికాస్య దైత్యశ్రేణీ
నిర్మథన కేళి! నిర్జర । శర్మకృతి విహారశీల! సంయమిలోలా! **175**

ప్రతిపదార్థం: నిర్మల-సంవిత్-ఉపాస్యా!= మలినం లేని జ్ఞానం చేత ధ్యానించదగినవాడా!; ధర్మ-కరణ!= ధర్మక్రియకు సాధనమైనవాడా!; దుస్-వికాస్య= దుష్టమూ; కుటిలమూ అయిన నడవడి కలిగిన; దైత్య= రాక్షసుల; శ్రేణీ= సమూహాలను; నిర్మథన= నాశనం చేయటం; కేళి!= ఆటగా కలిగినవాడా!; నిర్జర= దేవతలకు; శర్మ= మేలునూ; కృతి= చేయటం అనే; విహార= వేడుక; శీల!= స్వభావంగా కలిగినవాడా!; సంయమి-లోలా!= ఇంద్రియాలను అణచుకొన్న-మునులయందు అధికాసక్తి కలవాడా!; హరిహరనాథా!.

తాత్పర్యం: నిర్మలమైన (సంకల్పాలను త్యజించిన) జ్ఞానం చేత ఉపాసింపదగినవాడా! ధర్మానికి మూలమైనవాడా! దుష్కర్మలు చేసేటటువంటి రాక్షస సమూహాలను నిర్మూలించటం క్రీడగా కలిగినవాడా! దేవతలకు మేలు చేయటమే వేడుక కావటం స్వభావంగా కలవాడా! యతులపై ఆసక్తి కలిగినవాడా!- హరిహరనాథుడా!.

మాలిని.

సమదవిమద దూరా సన్న రక్షా! ప్రసన్నా!
శమశుభమయమూర్తి! స్ఫారదుర్లక్ష సారా!
దమవిభవసముద్యద్ధామ! నిస్సీమభూమా!
సమహృదయలసత్సంసర్గ! సానందవర్గా! **176**

ప్రతిపదార్థం: సమద= మదించిన వారికీ (అహంకారులకు); విమద= మదం లేని వారికీ (నిరహంకారులకు) దూర= దూరంగానూ; ఆసన్న!= దగ్గరగానూ ఉండేవాడా!; రక్షా-ప్రసన్నా!= రక్షించటం కొరకు దయ కలిగిన (చూపే)వాడా!; శమ= శాంతీ; శుభమయ= కళ్యాణమూ నిండిన; మూర్తి!= స్వరూపం కలవాడా!; స్ఫార= విస్తారమైనటువంటిదీ; దుర్లక్ష= సామాన్య ఇంద్రియాలకు తెలియనిదీ అయిన; సారా!= శక్తి గలవాడా!; దమ= ఇంద్రియాలు (మనస్సు) నిగ్రహం యొక్క; విభవ= ఆధిక్యం చేత; సముద్యత్= తోచేటటువంటి; ధామ!= ఉనికి కలవాడా!; నిస్సీమ-భూమా!= హద్దులేని సమృద్ధి కలిగిన వాడా!; సమ= సర్వమునందు, ఒకే సమయమున; హృదయ= మనసు గలిగిన వారియందు; లసత్= ప్రకాశించే; సంసర్గ!= సంబంధం (కూడుట) కలవాడా!; స-ఆనంద-వర్గా!= ఆనందంతో కూడిన (భక్తుల) సమూహం కలవాడా!-హరిహరనాథా!.

తాత్పర్యం: మదం గలిగిన వారికి దూరంగానూ, మదం (విడిచిన- లేని) వారికి దగ్గరగానూ ఉండేవాడా!. ఆశ్రితులను కాపాడటానికి ప్రసన్నుడివై ఉండేవాడా!. శాంతీ, శుభమూ నిండిన రూపం కలిగిన వాడా!; విస్తారమూ, సామాన్యులకు గోచరంగానిదీ అయిన శక్తి కలవాడా!; ఇంద్రియనిగ్రహం అధికంగా గలిగినవారిచేత మాత్రమే తెలియదగిన ఉనికి గలవాడా!. మేరలేని బాహుళ్యం (సమృద్ధి) కలిగినవాడా!. సర్వసమబుద్ధులతో ఒప్పుతున్న సంబంధం (సాన్నిహిత్యం) కలవాడా! ఆనందంతో కూడిన హృదయం కలిగిన భక్తసమూహం కలవాడా!-హరిహరనాథా!.

గద్యము.

ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్త్ర కొమ్మనామాత్యపుత్త్ర బుధారాధనవిరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతం బైన శ్రీమహాభారతంబున నాశ్రమవాసపర్వంబునందు సర్వంబు ద్వితీయాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: ఇది ఉభయకవి మిత్రుడూ, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్త్రుడూ, పండితుల చేత ఆరాధించబడి రాణించేవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజి శుభప్రదంగా రచించిన శ్రీ మహాభారతంలోని ఆశ్రమవాసపర్వంలో చివరిది రెండవ ఆశ్వాసం.

ఆశ్రమవాసపర్వంలో రెండవ ఆశ్వాసం సమాప్తం,

శ్రీమదాంధ్రమహాభారతంలో ఆశ్రమవాసపర్వం సర్వం ముగిసింది.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

మౌసల పర్వము - ఏకాశ్వాసము

శ్రీ ధర్మకామ హృదయ స । మాధానాధాన కారకాంఘ్రిసరోజా!
బోధఘనవ్యాస పరస । మాధి సమాలీఢ తేజ! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= సిరిని; ధర్మ= ధర్మాన్ని; కామ= కామాన్ని (కోరేటటువంటి); హృదయ= మనస్సులకు; సమాధాన= నెమ్మదిని; ఆధానకారక= కల్గించే; అంఘ్రి సరోజా!= పాదపద్మాలు కలవాడా!; బోధఘన= విజ్ఞానంచే గొప్పవాడైన; వ్యాస= వ్యాసమహర్షియొక్క; పరసమాధి= నిర్వికల్ప సమాధిలో; సమాలీఢ= ఆస్వాదించబడిన; తేజ!= తేజస్సు కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! సిరిని, ధర్మాన్ని, కామాన్ని కోరే మనసులకు నీ పాదపద్మాలు నెమ్మది కలిగిస్తాయి. నీవు వ్యాసాది మహర్షుల పరసమాధిలో ఆస్వాదించబడిన తేజస్సు కలిగినవాడవు. నీకు నమస్కారం.

విశేషం: ధర్మార్థ కామాలను కోరి చేసే సమాధి సవికల్ప సమాధి. లోకంలో చాలామంది అట్లాంటివారే. కాని, ఋషుల సమాధి విశిష్టమైనది. దానిని నిర్వికల్ప సమాధి అంటారు. ఈ రెండూ హరిహరతత్త్వాలకు సూచకాలని గ్రహించాలి.

ధర్మరాజు రాజ్యంబున నుత్పాతంబులు దోఁచుట (సం.16-1-1)

క. దేవా! జనమేజయ ధా । త్రీ వల్లభునకు నుదాత్త తేజోదీప్తుం
డా వైశంపాయనుఁడు ప్రి । యావేశస్మేరచిత్తుఁడై యి ట్లనియెన్. 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా!; జనమేజయ ధాత్రీవల్లభునకున్= జనమేజయ మహారాజునకు; ఉదాత్త= గొప్పదైన; తేజోదీప్తుండు= కాంతిచేత ప్రకాశించే వాడయిన; ఆ వైశంపాయనుఁడు= ఆ వైశంపాయన మహర్షి; ప్రియావేశ= ప్రేమతో కూడిన ధార్మికమైన ఆవేశంతోడి; స్మేరచిత్తుఁడు+ఐ= ప్రసన్నమైన మనసు కలవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజుతో వైశంపాయనుడు ప్రేమతో పుట్టిన ధార్మికావేశం కలిగినవాడై ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: వ్యాసుడు భవ్య కవితావేశం కలిగినవాడు (చూ.విరాట.1-3) అదే ఆవేశం వైశంపాయన మహర్షిలో కూడా ఉన్నది. 'లోకహితనిష్ఠ'లో పుట్టిన ధార్మికావేశ మిది. అదే ఋషులకు లోకం మీద ఉన్న ప్రేమ. జనన మరణాలకు చలించని ఋషి చిత్తం ఎప్పుడూ ప్రసన్నంగా ఉంటుంది.

సీ. భారత సంగ్రామపారీణుఁడై జయ । రమ యుల్లసిల్ల సామ్రాజ్యమునకుఁ
బాండవముఖ్యునిఁ బట్టంబు గట్టిన । యది యాది గాఁగ ముప్పదియునైదు
సంవత్సరంబులు సన ననంతర వత్స । రంబునఁ బ్రజకు భయం బొనర్చు
నుత్పాతములు పుట్టె నుర్వీశ! విను మహా । వాయువు శర్కరావర్షి యగుచు

ఆ. **వీచు, నర్కునుదయవేళల బింబంబు। బలసి తోఁచు, ఘనకబంధసమితి**
నీరదములు లేక నిర్ఘాతపాతముల్। గలుగు నుల్క లెల్లకడల డుల్లు.' 3

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీ+ఈశ!= ఓ జనమేజయరాజా!; విను= ఈ కథను వినుము; భారతసంగ్రామ పారీణుఁడై= భారత యుద్ధం నిర్వహించటంలో సమర్థత కలిగి; జయరమ= విజయశ్రీ (గెలుపు); ఉల్లసిల్లన్= అతిశయించగా (పొంది); సామ్రాజ్యమునకున్= భారత సామ్రాజ్యానికి; పాండవముఖ్యునిన్= పాండు కుమారులలో శ్రేష్ఠుడిని-ధర్మరాజును; పట్టంబు= పట్టాభిషేకం; కట్టిన అది= జరిపినది; ఆదిగాఁగన్= మొదలుకొని; ముప్పదియునైదు సంవత్సరంబులు= ముప్పై ఐదు సంవత్సరాలు; చనన్= కడచిన తరువాత; అనంతర వత్సరంబునన్= ఆ పై సంవత్సరం (ముప్పై ఆరవ సంవత్సరంలో); ప్రజకున్; భయంబున్+ఒనర్చు= భయాన్ని కలిగించే; ఉత్పాతములు+పుట్టెన్= ఉపద్రవసూచకాలైన ప్రకృతి వికారాలు కలిగాయి; మహావాయువు= పెనుగాలి; శర్కరావర్షి+అగుచున్= ఇసుకను వర్షిస్తూ; వీచున్= వీచింది; అర్కు= సూర్యుడి యొక్క; ఉదయవేళలన్= ఉదయసమయాలలో; ఘనకబంధసమితి= పెద్దపెద్ద మొండెముల సముదాయాలు; బింబంబు బలసి= అర్కబింబాన్ని చుట్టుకొని; తోఁచున్= కనిపించటం మొదలుపెట్టాయి; నీరదములు లేక= మేఘాలు లేకుండానే; నిర్ఘాతపాతముల్= పిడుగుపాట్లు; కలుగున్= కలిగాయి; ఉల్కలు= ఉల్కలు; ఎల్లకడలన్= అన్ని దిక్కులలోనూ; డుల్లున్= రాలాయి.

తాత్పర్యం: రాజా! వినుము. ధర్మరాజుకు పట్టాభిషేకం జరిగిన ముప్పదైదు సంవత్సరాలు గడవగా ఆ ముప్పదిఆరవ సంవత్సరంలో భయంకరమైన ప్రకృతివైపరీత్యాలు కలిగాయి. ఉదయకాలంలో పెద్దగాలులతో ఇసుకవర్షం పడింది. ఉదయ సమయాలలో సూర్యబింబాన్ని పరివేష్టించి మొండాలు గోచరించాయి. మేఘాలు లేకుండానే పిడుగులు పడ్డాయి. అన్ని దిక్కులలోనూ ఉల్కలు రాలాయి.

విశేషం: 1.గాంధారి శపించింది యాదవనాశం 36వ సంవత్సరంలో జరగబోతుందని - కాబట్టి సంవత్సరాన్ని ఇంతగా నొక్కి చెప్పటం. 2. ప్రకృతి వైపరీత్యాలు మూడు రకాలు: 1. దివ్యమైనవి - సూర్యచంద్రాది గ్రహణాలు. 2. అంతరిక్ష సంబంధమైనవి-ఉల్కాపాతం మొదలైనవి. 3. భూ సంబంధమైనవి - భూకంపం మొదలైనవి.

క. **పరివేషము లినరజనీ। కరులకు నతిరూక్ష రుచులు గలిగి కలుగు నం**
బరమెల్లఁ గప్పి వేసవిఁ। బరఁగుం బెనుమూడ మంచు పౌరవముఖ్యా! 4

ప్రతిపదార్థం: పౌరవముఖ్యా!= పురువంశశ్రేష్ఠా!; ఇనరజనీకరులకున్= సూర్యచంద్రులకు; పరివేషములు= గాలిసుడులు (కాంతి వలయాలు); అతిరూక్ష రుచులు కలిగి= అతిభయంకరమైన కాంతులు కలిగి; కలుగున్= ఏర్పడతాయి; అంబరము+ఎల్లన్= ఆకాశమంతటా; వేసవిన్= మండువేసవిలో (ఎండకాలంలో); కప్పి= బాగా పరచుకొని; పెనుమూడ మంచు= పెద్దపొగమంచు; పరఁగున్= వ్యాపించినది (విస్తరించింది).

తాత్పర్యం: సూర్యచంద్రులకు చుట్టూ అతిభయంకరమైన కాంతులలో గాలిగుడులు కట్టాయి. మండు వేసవిలో దట్టమైన పొగమంచు ఆకాశమంతటా విస్తరించింది.

సీ. **ఇట్లనుదినమును నెన్నియేనియును మహో। త్పాతములు పుట్టుచుండఁ గొంత**
కాలంబువోవఁగఁ గౌంతేయముఖ్యుండు। వినియె నొండొరులతోఁ బెనఁగి సర్వ

యాదవులును దెగి రంబుజనాభుండు । హలధరుండును దక్క నని నరేంద్ర!
విని భీమసేనుని వివ్వచ్చు నకులుని । సహదేవు రావించి సంభృతార్తి
తే. యగుచు నవ్వార్త యెఱిఁగించె నందఱకును; । వార లేవురు నెవ్వగల్ గూరు మాన
సములు గలఁగ నత్యంత విషణ్ణులైరి । సకలజనకోటులును శోకజలధి మునుఁగ. 5

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= ఓ రాజా!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనుదినమును= ప్రతిరోజూ; ఎన్నియేనియునున్= ఎన్నో; మహా+ఉత్పాతములు= పెద్ద ఉపద్రవాలు; పుట్టుచున్+ఉండన్= కలుగుతుండగా; కొంతకాలంబు పోవంగన్= కొంతకాలం గడిచాక; కౌంతేయముఖ్యుండు= ధర్మరాజు; అంబుజనాభుండు= శ్రీకృష్ణుడు; హలధరుండును= బలరాముడు; తక్కన్= తప్ప (తక్కిన); సర్వయాదవులును= యాదవులందరూ; ఒండొరులతోన్= ఒకరితో ఒకరు; పెనంగి= పోట్లాడి; తెగిరి+అని= మరణించారని; విని= విన్నవాడై; భీమసేనునిన్= భీముడిని; వివ్వచ్చునిన్= అర్జునుడిని; నకులునిన్= నకులుడిని; సహదేవున్= సహదేవుడిని; రావించి= పిలిపించుకొని; సంభృత+ఆర్తి+అగుచున్= మిక్కిలి బాధకలవాడై; ఆ+వార్త= యాదవులమృతిని; అందఱకును= ఎల్లరికి; ఎఱిఁగించెన్= తెలియజేశాడు; వారలు+ఏవురు= ఆ పాండవులైదుగురూ; నెఱ+వగల్= సంపూర్ణమైన బాధలు; కూరు= నిండిన; మానసములు కలఁగన్= మనస్సులు వికలం కాగా; సకలజనకోటులునున్= హస్తినాపురవాసులంతా; శోకజలధిమునుఁగన్= శోకసముద్రంలో మునుగగా; అత్యంత= మిక్కిలి; విషణ్ణులు+ఐరి= విషాదాన్ని పొందారు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ప్రతిరోజూ ఏదో ఒక వైపరీత్యం జరుగుతూ ఉంటే కొంతకాలం గడిచాక ధర్మరాజు శ్రీకృష్ణ బలరాములు తప్ప తక్కిన యాదవులంతా ఒకరితో ఒకరు పోట్లాడి చనిపోయారన్న వార్త విన్నాడు. తన సోదరులను పిలిపించి ఈ వార్త తెలియజేశాడు. హస్తినాపురవాసులంతా ఈ వార్త విని శోకంలో మునిగారు. పాండవుల వ్యథ వర్ణనాతీతమైనది.

విశేషం: శోకజలధి-శోక మనెడి జలధి-రూపకాలంకారం.

తే. అనిన విని యమ్మహీపతి యాదవులకుఁ । బోరు దమలోనఁ గలిగిన కారణంబు
వారి వృత్తాంతములు వినవలతుఁ జెప్పు । మనుడు నమ్ముని యిట్లను నతనితోడ. 6

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ఈ విధంగా వైశంపాయనుడు చెప్పగా; విని; ఆ+మహీపతి= జనమేజయుడు; యాదవులకున్= యాదవ వంశీయులకు; తమలోనన్= తమలోతమకే; పోరు= యుద్ధం; కలిగిన కారణంబు= ఏ కారణంవలన కలిగిందో; వారి వృత్తాంతములు= ఆ కథలను; వినవలతున్= వినగోరుతాను; చెప్పుము; అనుడున్= అని చెప్పగా; ఆ ముని= వైశంపాయనుడు; అతనితోడన్= జనమేజయుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'యాదవులు తమలో తాము ఎందుకు పోరాడి మరణించారో తెలిసికొనగోరుతున్నాను' అని జనమేజయుడు అడిగాడు. అప్పుడు వైశంపాయనుడు ఇట్లా చెప్పటం మొదలుపెట్టాడు.

విశేషం: యాదవులలో చాలా తెగలున్నాయి. వృష్ణి, భోజ, అంధక, కుకుర-ఇత్యాదులు, అందువలననే 'తమలో తాము ఎందుకు ఘర్షణపడ్డారు?' అని రాజు అడిగాడు.

క. 'ద్వారవతికిఁ గణ్వుండును । నారదమునివరుఁడు గాధినందనుఁడును బెం
పారంగఁ దొల్లి వచ్చిరి । నారాయణుఁ జూచువేడ్క నరవరముఖ్యా! 7

ప్రతిపదార్థం: నరవరముఖ్యా!= శ్రేష్ఠుడైన రాజా!; తొల్లి= చాలాకాలం క్రిందట; కణ్వుండును= కణ్వమహర్షి; నారదమునివరుండున్= నారదమహర్షి; గాధి నందనుండును= విశ్వామిత్రమహర్షి; నారాయణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; చూచువేడ్కన్= దర్శించాలన్న కోరికతో; పెంపు+ఆరంగన్= (శిష్యప్రశిష్యులతో కలిసి) వైభవంగా; ద్వారవతికిన్= ద్వారకానగరానికి; వచ్చిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: చాలాకాలం క్రిందట కణ్వుడు, నారదుడు, విశ్వామిత్రుడు తమ శిష్యులతో కలిసి శ్రీకృష్ణుడిని చూడాలన్న కోరికతో ద్వారకకు వచ్చారు.

విశేషం: యాదవుల మరణానికి కారణమైన ఈ ఋషుల ఆగమనం కూడా శ్రీకృష్ణుడి సంకల్పమే - అని ఈ పద్యం తెలుపుతుంది. అందుకే ఋషులకు శ్రీకృష్ణుడిని చూడాలన్న కోరిక కలిగింది.

సీ. చనుదెంచి పురవీథిఁ జనునవసరమున । వృష్ణి కుమారులు విధివశమున
మనముల నవినీతి జనియింప సాంబున । కంగనాలంకార మమరఁజేసి
కొనివచ్చి యమ్మహామునివర్గమునకు మి । థ్యావినయమున వందన మొనర్చి
నిభృతులై కారుణ్యనియతాత్ములార! యీ । భామిని బభ్రునిభార్య ప్రజలఁ

తే. గనునె యిది? యని యడిగిన కౌరవేంద్ర! । యత్తపోధనవర్యు లయ్యాగడమున
కాత్మలందుఁ గ్రోధానల మగ్గలముగ । నెలయ నక్కుమారులతోడ నిట్టు లనిరి. 8

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర= ఓ జనమేజయమహారాజా! (వినుము); చనుదెంచి= ఆ ఋషులు అట్లావచ్చి; పురవీథిన్= ద్వారకానగర వీథులలో; చను+అవసరమునన్= వెళ్ళుతున్న సమయంలో; విధివశమునన్= విధిచేత ప్రేరేపించబడి; వృష్ణికుమారులు= వృష్ణి సంతతికి చెందిన యువకులు (కొందరు); మనములన్= మనస్సులలో; అవినీతి జనియింపన్= అవిధేయత కలుగగా; సాంబునకున్= సాంబుడనే పేరుగల కృష్ణుడి కుమారుడికి; అమరన్= తగినట్టుగా; అంగనా+అలంకారము+చేసి= ఆడదాని వేషంవేసి, కొనివచ్చి= తీసికొని వచ్చి; ఆ మహాముని వర్గమునకున్= ఆ గొప్పమునుల సముదాయమునకు; మిథ్యావినయమునన్= లేని వినయంతో; వందనము+ఒనర్చి= నమస్కారాలు చేసి; నిభృతులై= మాయావంతులై; కారుణ్య నియతాత్ములార!= కరుణామయమైన చిత్తాలు కలిగిన ఓ ఋషులారా!; ఈ భామిని= ఈ స్త్రీ; బభ్రుని భార్య= బభ్రుడనేవాడి పెండ్లాము; ఇది= ఈమె; ప్రజలన్+కనునే?= పిల్లలను కంటుందా?; అని+అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; ఆ+తపోధనవర్యులు= ఆ ఋషులు; ఆ+ఆగడమునకున్= ఆ వంచనకు; ఆత్మలందున్= మనసులలో; క్రోధ+అగ్ని= కోపమనే అగ్ని; అగ్గలముగన్= అధికంగా; ఎలయన్= రగులుకొనగా; ఆ కుమారులతోడన్= ఆ యువకులతో; ఇట్టులు+అనిరి= ఇట్లా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ద్వారకావీథులలో ఆ ఋషులు వెళ్ళుతున్న సమయంలో విధిచేత ప్రేరేపించబడి, వృష్ణివంశానికి చెందిన కొందరు యువకులు సాంబుడనే వాడికి ఆడదానివేషం, కపటమైన వినయాన్ని ఒలకబోస్తూ నమస్కారాలు చేసి, 'అయ్యా! మీరు అన్నీ తెలిసినవారు. కరుణామూర్తులు. ఈ స్త్రీ బభ్రుడి పెండ్లాము. ఈమెకు సంతానం కలుగుతుందా? లేదా? చెప్పండి!' అని అడిగారు. ఆ ఋషులకు ఇది కపటవేషమని తెలిసి చాలా కోపం వచ్చి ఇట్లా అన్నారు:

క. అంబుజనాభుని కొడు కీ । సాంబుఁడు గను యాదవక్షయాపాదన క
ల్యంబగు ముసలము; మావచ । నంబున కనృతంబు లేదు; నమ్ముఁడు మీరల్. 9

ప్రతిపదార్థం: అంబుజనాభుని కొడుకు= శ్రీకృష్ణునికుమారుడైన; ఈ సాంబుఁడు= సాంబుడు అనే ఇతడు; యాదవ= యాదవులకు; క్షయ+ఆపాదన+కల్యంబు+అగు= నాశనం కల్గించటానికి సమర్థమైన; ముసలమున్= రోకలిని; కనున్= కంటాడు; మా వచనంబునకున్= మా మాటకు; అనృతంబు లేదు= తప్పిపోవటమంటూ లేదు; మీరల్= మీరు; నమ్ముఁడు= నమ్మండి.

తాత్పర్యం: 'శ్రీకృష్ణుడి కుమారుడైన ఈ సాంబుడు యాదవకులనాశన సమర్థమైన ఒక రోకలిని కంటాడు పొండి. ఈ విషయాన్నైనా నమ్మండి (మాతోనా మీ ఆటలు? అని అర్థం). మా మాటలు పొల్లుకావు.

విశేషం: వృష్ణికులంలో వాసుదేవుడుగా కృష్ణుడు పుట్టాడని భగవద్గీత చెప్తుతుంది. శ్రీకృష్ణుడి కుమారుడే సాంబుడు.

సీ. **దామోదరుఁడు హలధరుఁడును దక్కంగ । యాదవులెల్లరు నమ్ముసలము**
నద్భుతశక్తి గీటడఁగుదు రబ్బల । దేవుండు దనదైన దేహ మధిక
నిష్ఠమై విడిచి వార్నిధిఁ బ్రవేశించు । భూశయ్య నుండంగ నాచక్రధరుని
జర యను రాక్షసి వెరవునఁ బట్టి క్ర। మించుఁ బొం' డని చెప్పి, మెచ్చు గాదు

ఆ. **మనము కృష్ణు నింకఁ గను టనియెడుబుద్ధి । నమ్మహామునీంద్రు లపుడు మరలి**
యాత్మవాసములకు నరిగిరి; తదనంత । రంబ కృష్ణుఁ డవ్విధంబు వినియె. 10

ప్రతిపదార్థం: ఆ ముసలము= ఆ రోకలికున్న; అద్భుతశక్తిన్= విచిత్రమైన శక్తిచేత; దామోదరుఁడునున్= శ్రీకృష్ణుడును; హలధరుఁడును= బలరాముడును; తక్కంగన్= తప్ప (తక్కిన); యాదవులు+ఎల్లరున్= యాదవులందరూ; గీటు+అడఁగుదురు= నశిస్తారు; ఆ+బలదేవుండు= ఆ బలరాముడు; తనది+ఐన+దేహమున్= తన పార్థివశరీరాన్ని; అధికనిష్ఠమైన్= సమాధిలో నిష్ఠచేత; విడిచి= వదలిపెట్టి; వార్నిధిన్= సముద్రంలో; ప్రవేశించున్= ప్రవేశిస్తాడు; భూశయ్యన్+ఉండఁగన్= నేలమీద పడుకొని ఉండగా; ఆ+ చక్రధరునిన్= ఆ శ్రీకృష్ణుడిని; జర+అనురాక్షసి= 'జర' అనే పేరున్న రాక్షసి; వెరవునన్= నేర్పుతో; పట్టి ఆక్రమించున్= పట్టి ఆక్రమిస్తుంది (చంపుతుంది); పొండు= (ఇక మీరు చేసింది చాలు) పొండి; అని చెప్పి= అని వారలను పంపివేసి; మనము= మనం; కృష్ణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; ఇంకన్= ఇప్పుడింక; కనుట= చూడటం; మెచ్చు+కాదు= సమంజసం కాదు; అనియెడు బుద్ధిన్= అన్న ఆలోచనతో; ఆ+మహామునీంద్రులు= ఆ ఋషులు; ఆత్మవాసములకున్= తమ తమ నివాసాలకు; మరలి= తిరిగి; అరిగిరి= వెళ్ళారు; కృష్ణుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; తదనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత (వెంటనే); ఆ+విధంబు= ఆ విషయం; వినియెన్= విన్నాడు.

తాత్పర్యం: బలరామకృష్ణులు తప్ప తక్కిన యాదవులంతా ఆ రోకలికున్న విచిత్ర శక్తి చేత నశిస్తారు. బలరాముడు యోగనిష్ఠతో తన శరీరం వదలి సముద్రంలోకి ప్రవేశిస్తాడు. కృష్ణుడు నేలపై పడుకొని ఉండగా 'జర' అనే రాక్షసి ఆయనను ఆక్రమించి చంపుతుంది. (ఇక చాలు) వెళ్ళండి?' అని చెప్పి వారిని పంపివేసి, 'ఇప్పుడు మనం కృష్ణుడిని చూడటం సమంజసం కా' దని ఆలోచించినవారై ఆ ఋషులు తమ తమ ఆశ్రమాలకు వెళ్ళిపోయారు. వెనువెంటనే కృష్ణుడి కీ వార్త తెలిసింది.

క. **విని కాలవేది యగు న । వ్వనజాక్షుఁడు నియతి యగు నవస్థకుఁ దలఁపం**
జన దన్యథాత్వకరణం । బని యూహించుచు నుపేక్ష యాత్మ నొలయఁగన్. 11

ప్రతిపదార్థం: విని= ఇట్లా ఋషులు వెళ్ళిపోవటాన్ని గురించి విని; కాలవేదిఅగు= భూత భవిష్యద్వర్తమానాలను తెలిసినట్టి; ఆ+వనజాక్షుఁడు= కమలనేత్రుడైన ఆ కృష్ణుడు; నియతి+అగు+అవస్థకున్= కాలనిర్ణీతమైన పనికి; అన్యథాత్వకరణంబు= మరో విధంగా చేయటం; తలఁపన్+చనదు= ఆలోచించరాదు (అంటే అది అట్లాగే జరగాలని); అని ఊహించుచున్= అని తలుస్తూ; ఉపేక్ష= ఉదాసీన బుద్ధి; ఆత్మన్+ఒలయఁగన్= మనసులో ఏర్పడగా.

తాత్పర్యం: అట్లా ఋషులు మరలిపోవటాన్ని కృష్ణుడు విన్నాడు. భూతభవిష్యద్వర్తమానాలు తెలిసిన కృష్ణుడికి కాలవిధిని గతి మరల్చటం వీలులేని విషయమన్న భావం మనసులో కలుగగా ఉదాసీనుడయ్యాడు.

క. **తన చుట్లనున్న బంధులఁ। గనుఁగొని 'యిట్టిది విధాతృకరణీయం బి**
ప్పని మనవారల యొప్పని। తనమున మూఁడెనని వంతఁ దలపోయకుఁడీ.' **12**

ప్రతిపదార్థం: తనచుట్లన్= తన చుట్టూ; ఉన్న బంధులన్+కనుఁగొని= ఉన్న బంధువులను చూచి; విధాతృకరణీయంబు= బ్రహ్మనియామకం; ఇట్టిది= ఇట్లాంటిది (అంతేగాని); ఈ+పని= ఈ కార్యం (ఋషులను అవమానించి శాపం పొందటం); మనవారల= మనయాదవకుమారుల; ఒప్పనితనమునన్= మూర్ఖత్వంచేత; మూఁడెన్+అని= దాపురించిందని; వంతన్= దుఃఖంలో; తలపోయకుఁడీ= ఆలోచించకండి.

తాత్పర్యం: తన సమీపంలోని బంధువులను చూచి శ్రీకృష్ణ డిట్లా అన్నాడు; 'ఇది విధి నియామకం. అంతే తప్పు మన యాదవకుమారుల మూర్ఖత్వం చేత దాపురించిందని మీరు మాత్రం దుఃఖించకండి.'

మునిశాపంబున సాంబుని కడుపున ముసలంబు పుట్టుట (సం. 16-2-15)

సీ. **అని పల్కి యభ్యంతరావాసమున కేఁగె; । మఱునాఁడు సాంబకుమారు కడుపు**
లోనుండి జముదూతవోని భయంకర । నిష్ఠురముసలంబు నిర్గమించె;
దానికి నత్యద్భుతంబును భయమును । గదురంగ వసుదేవుకడకుఁ బాఱి
బంధు లయ్యాదవపతి కెఱిఁగించిన । నలఁదురి వెలువెల్లనగుచుఁ గొంత

తే. **ప్రొద్దు నివ్వెఱఁగంది యా భూవరుండు । కదురయంబున రోఁకలి పొడిగఁజేసి**
వనధిలోపలఁ జల్లంగ వారిఁ బనిచె; । వారలును నట్ల చేసిరి కౌరవేంద్ర! **13**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర!= ఓ రాజా! (వినుము); అని పల్కి= అని చెప్పినవాడై శ్రీకృష్ణుడు; అభ్యంతరావాసమునకున్+ఏఁగెన్= తన మందిరానికి వెళ్ళిపోయాడు; మఱునాఁడు= ఆ తరువాతి రోజు; సాంబకుమారు కడుపులోనుండి= సాంబుడి పొట్టలోనుంచి; జముదూత+పోని= యమదూతవంటి; భయంకర= భయాన్ని కలిగించే; నిష్ఠుర= కఠినమైన; ముసలంబు= రోకలి; నిర్గమించెన్= బయలుపడింది; దానికిన్= ఆ రోకలి బయలుపడటాన్ని చూచి; అతి+అద్భుతంబునున్= చాలా ఆశ్చర్యాన్ని; భయమునున్= భయమూ; కదురంగన్= కలుగగా (ఆ బంధువులు); వసుదేవుకడకున్+పాఱి= వసుదేవమహారాజుదగ్గరికి వెళ్ళి; ఆ యాదవపతికిన్= ఆ వసుదేవుడికి; ఎఱిఁగించినన్= ఈ వృత్తాంతాన్ని తెలపగా; అలఁదురి= భయపడి; వెలువెల్లనగుచున్= వెలవెలపోతూ; కొంతప్రొద్దు= కొంచెం సేపు; ఆ భూవరుండు= ఆ వసుదేవుడు; నిండు+వెఱఁగు+అంది= చాలా ఆశ్చర్యపడి; కదురయంబునన్= అతివేగంగా; రోఁకలిన్= ఆ రోకలిని; పొడిగన్+చేసి= నూరి పొడిచేసి; వనధిలోపలన్+చల్లంగన్= సముద్రంలో కలిపివేయటానికి; వారిన్+పనిచెన్= వారిని పంపాడు; వారలును= ఆ బంధువుల కుమారులు; అట్లు+అ+చేసిరి= అట్లాగే చేశారు.

తాత్పర్యం: అనిచెప్పి శ్రీకృష్ణుడు తన మందిరానికి వెళ్ళిపోయినాడు. జనమేజయా! ఆ మరుసటిరోజే సాంబుడి కడుపులో నుండి యముని దూతవంటి భయంకరమైన కఠినంగా ఉన్న ఒక రోకలి వెలువడింది. దానికి ఆశ్చర్యమూ భయమూ కలుగగా బంధువులు వసుదేవుడి దగ్గరకు పరుగెత్తి ఆయనకు తెలుపగా ఆయన భయపడి వెలవెలబోయి నిశ్చేష్టుడై కొంతసేపుండి చాల ఆశ్చర్యపడుతూ ఆ రోకలిని వెంటనే పొడిగా చేసి సముద్రంలో కలిపివేయుండని వారిని (ఆ చెప్పిన బంధువులను) ఆజ్ఞాపించినాడు. వారు కూడ అట్లాగే చేసినారు.

విశేషం: భారతంలో చాలా ప్రధానాంశం. విధి ఎంత ఉత్కృష్టమైనదో చెప్పటమే. విధి అసాధ్యాలను సాధ్యం చేస్తుంది. దానిని ఎవరూ ఎదిరించలేరు. కనుకే మగవాడి పొట్టలోనుండి రోకలి బయటపడింది. ఇది ఒక వింత. దానిని పొడిగా చేసి నీటిలో కలిపితే సమస్య పరిష్కారమౌతుందని భావించటం మానవప్రయత్నం . అది ఎట్లాంటి రూపాంతరాన్ని పొంది విధి నియామకాన్ని నిర్వర్తించిందో తరువాతి కథలో చూస్తాం.

క. **మునిశాపశక్తి మానుష। మునఁ ద్రోవఁగ రామి యుల్లములఁ దలఁపక య**
జ్జనపతియు బాంధవులు న। ట్లొనర్చి యూఱడిలి యుండి రుర్వీనాథా! 14

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీనాథా!= రాజా!; మునిశాపశక్తిన్= మునుల శాపానికి ఉన్న శక్తిని; మానుషమునన్= మానవప్రయత్నంచేత; త్రోవఁగన్+రామి= తొలగించుకొనలేకపోవటాన్ని; ఉల్లములన్+తలఁపక= మనసులలో ఊహించకుండా; ఆ+జనపతి యున్+బాంధవులున్= ఆ రాజు, అతడి బంధువులు; అట్లు+ఒనర్చి= ఆ విధంగా చేసి; ఊఱడిలి యుండిరి= ఊరటతో ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: మనుష్యప్రయత్నంతో ఋషుల శాపశక్తిని తప్పించుకొనలేమన్న ఊహ కూడా వారికి రాలేదు. అట్లా రోకలిని పొడిచేసి సముద్రంలో కలపటంవలన తమ పని పూర్తయిందనుకొన్నారు. అట్లా చేసి కొంత ఓదార్పును పొందారు.

విశేషం: పురాణకథలన్నిటిలోనూ ఇట్లాంటి చర్యలు కనిపిస్తాయి. పరీక్షిత్తు ఒంటిస్తంభం మేడమీద ఉండి తక్షకుడి బారినుండి రక్షించుకొనాలని ప్రయత్నించటం ఇట్లాంటిదే. ఇక్కడ తక్షకుడు విధి చోదితుడు. అందుకే పండులో ప్రవేశించి పరీక్షిత్తునకు మరణం కలిగించాడు. ఇక్కడ కూడా అంతే. విధి ఎట్లా రూపాంతరం చెందగలుగుతుందో వసుదేవాదులు ఊహించలేకపోయారు.

క. **పదపడి ధృతరాష్ట్ర మహిషి। యదయహృదయయై సమస్తయాదవులకు బె**
ట్టిదమగు శాపం బిచ్చుట। విదితమయిన నజ్జనములు వెఱచుచునుండన్. 15

ప్రతిపదార్థం: పదపడి= పూనికతో (తనకు తానుగా); ధృతరాష్ట్ర మహిషి= ధృతరాష్ట్రుడి భార్య గాంధారి; అదయహృదయ+ఐ= కనికరం లేని హృదయం కలదై; సమస్తయాదవులకున్= యాదవులందరికీ; బెట్టిదమగు శాపంబు+ఇచ్చుట= క్రూరమైన శాపం ఇవ్వటం; విదితము+అయినన్= తెలియగా; ఆ+జనములు= ఆ జనులు; వెఱచుచునుండన్= భయపడుతుండగా.

తాత్పర్యం: తన సంతానం నశించటానికి శ్రీకృష్ణుడే కారణమని తలచి గాంధారి కనికరంలేని మనస్సుతో 'యాదవసంతానం కూడా నా సంతానంవలె నశిస్తుం'దని క్రూరంగా శపించింది. ఈ శాపవిషయం తెలిసిన వారు ఏమి కాబోతుందో అని భయపడుతుండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: పతివ్రత శాపం తప్పకుండా ఫలిస్తుందని మనవారి విశ్వాసం. భర్తకు కనులు లేవని తానుకూడా కళ్ళకు గంతలు కట్టుకొని, జీవితాంతమూ గుడ్డితనాన్ని తెచ్చుకొన్న పతివ్రత గాంధారి, అందుకే ఆమెకు శాపం ఇవ్వగల శక్తి అబ్బింది. ఆ శాపాన్ని శ్రీకృష్ణుడు కూడా తొలగించలేకపోయాడు. యాదవులందరు అనటంలో శ్రీకృష్ణుడు కూడా వారిలో ఉన్నాడు. అందుకే ఇది క్రూరమైన శాపం.

క. కాలం బగుటయుఁ గురుభూ । పాలోత్తమ! యాదవేంద్రు పట్టణమున హృ
త్కాలుష్యసమాపాదన । శాలిమహోత్పాతముల్ ప్రజాతము లయ్యెన్. 16

ప్రతిపదార్థం: కురుభూపాలోత్తమ!= కురువంశస్థులలో శ్రేష్ఠుడా! (వినుము); కాలంబు+అగుటయున్= యాదవ నాశనకాలం సమీపించటంచేత; యాదవ+ఇంద్రు పట్టణమునన్= ద్వారకానగరంలో; హృద్+కాలుష్యసమాపాదన శాలి= హృదయాలలో కాలుష్యాన్ని పుట్టించగల శక్తి ఉన్న; మహా+ఉత్పాతముల్= పెద్దపెద్దవైన ఉపద్రవాలు (ప్రకృతివికారాలు); ప్రజాతములు+అయ్యెన్= పుట్టాయి.

తాత్పర్యం: యాదవుల వినాశనకాలం ఎప్పుడు సమీపించిందో అప్పుడే ద్వారకానగరంలో చెప్పరాని ఉపద్రవాలు సంభవించటం మొదలుపెట్టాయి.

విశేషం: రాబోయే శుభాశుభ ఫలాలను ప్రకృతి సూచించగలదని మనవారి విశ్వాసం. ఈ ఉత్పాతాలన్నీ ప్రకృతి వైపరీత్యాలే. వీటిని మూడు విధాలుగా ప్రాచీనులు చెప్పారు. సూర్యచంద్రాది గ్రహణాలను దివ్యాలని, ఉల్కలు తెగిపడటాన్ని అంతరిక్షాలని, భూమి కంపించటాన్ని భౌమాలని-అంటారు. ఇవి సంభవించినపుడు జీవితంలో భయంకరమైన అపాయాలు కలుగుతాయని సూచన.

తే. అరుణములు ఘూర్ణితంబులు నైన లోచ । నములు మెఱయ మహోగ్రదండము ధరించి
తిరుగు నొక్కొక్కచోటను దృశ్యుఁడగుచు । నంతకుం డిదె యదె తోఁచె ననఁగ నధిప! 17

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా! (వినుము); అరుణములు= ఎర్రనివి; ఘూర్ణితంబులు+ఐన= గుండ్రంగా తిరిగేటటువంటి; లోచనములు మెఱయన్= కళ్ళు ప్రకాశిస్తుండగా; మహోగ్రదండము ధరించి= భయంకరమైన దండాయుధాన్ని ధరించి; అంతకుండు= యముడు; ఒక్కొక్కచోటను= అక్కడక్కడా; దృశ్యుఁడగుచున్= కనిపిస్తూ; ఇదె అదె తోఁచెన్+అనన్= ఇక్కడ కనిపించాడు, అక్కడ కనిపించాడు అని భ్రమించేటట్లు; తిరుగున్= తిరుగుతాడు.

తాత్పర్యం: ఎఱ్ఱని గుండ్రంగా తిరిగే కళ్ళు ప్రకాశిస్తుండగా మహా భయంకరమైన దండాన్ని ధరించి యముడు ఇదిగో ఇక్కడ అదిగో అక్కడ కనిపించినాడనేటట్లుగా ఒక్కొక్కచోట కనబడుతూ తిరుగుతూనే ఉన్నాడు.

విశేషం: అంతాన్ని సంఘటించే వాడు కాబట్టి యముడికి అంతకుడని పేరు. అతడి చేతనున్న దండము-కాలదండం, కాలపాశమనీ అంటారు.

ద్వారకాపురంబున మహోత్పాతము లనేకములు పుట్టుట (సం.16-3-2)

క. నీలపింగళ దేహమాభీల భంగి । కముగ నమ్మెయి వర్తించు జముఁడు సకల
వృష్ణి భోజాంధకోత్సాది విహరణమున । మునుల శాపంబు ప్రేరేప మనుజనాథ! 18

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ!= రాజా!; మునులశాపంబు ప్రేరేఁపన్= మునులశాపం ప్రేరేపించగా; వృష్ణిభోజ+అంధక+ఉత్సాది విహరణమునన్= యాదవులను నాశనం చెయ్యటం అనే క్రీడలో భాగంగా; జముఁడు= యముడు; నీలపింగళదేహము= నలుపు పసుపువన్నెలు గల శరీరం; ఆభీల భంగికముగన్= భయాన్ని సృష్టించే విధంగా; ఆ+మెయిన్= ఆ రీతిలో; వర్తించున్= తిరగటం మొదలుపెట్టాడు.

తాత్పర్యం: యాదవులను చంపటమనే ఆట మొదలుపెట్టాడా!-అన్నట్లుగా యముడు నలుపు, పసుపు వన్నెలు కలిసిన (గోరోచన వర్ణమని కూడా అంటారు) విచిత్ర దేహకాంతితో భయాన్ని కలిగించే రీతిలో అట్లా తిరగటం ప్రారంభించాడు.

సీ. **చిలుకలు గూబల యెలుఁగుల చందంబు। దోఁపంగ నఱచు రాత్రులను దినము**
లందును నక్కల యట్లు మేఁకలు గూయు। మొదవు పిండునకు గాడిదలు పుట్టు;
ముంగుల కుదయించు మూషికంబులు గుక్క। లెల్లను బిల్లుల నీను; బలుఁడు
హరియును దక్కంగ యాదవ నివహంబు। బ్రాహ్మణప్రతతికి బాధసేయు

తే. **గురుల కవమాన మొనరించుఁ దిరుగు లజ్జ। విడిచి యభిలాషముల వెంట విభుల పంపు**
సేయ కున్మార్గములఁ దమ చిత్తములకు। వచ్చినట్ల వర్తింతురు వనిత; లధిప! **19**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; రాత్రులనున్= రాత్రివేళలలో; చిలుకలు గూబల ఎలుగు చందంబుదోఁపంగన్= చిలుకలు గూబల అరుపులవలె; కూయున్= కూస్తుంటాయి; దినములందునున్= పగటివేళలలో; నక్కల+అట్లు మేఁకలు కూయన్= నక్కలవలె మేకలు అరుస్తుంటాయి; మొదవు పిండునకున్= ఆవుల సమూహానికి; గాడిదలు+పుట్టున్= గాడిదలు పుట్టుతున్నాయి; ముంగులకున్= ముంగిసలకు; మూషికంబులు+ఉదయించున్= ఎలుకలు పుట్టుతున్నాయి; కుక్కలెల్లను= కుక్కలన్నీ; పిల్లులన్+ఈనున్= పిల్లులను ఈనుతున్నాయి; బలుఁడు హరియున్ తక్కంగన్= బలరాముడు శ్రీకృష్ణుడు తప్ప; (తక్కిన) యాదవ నివహంబు= యాదవ సమూహం; బ్రాహ్మణప్రతతికిన్= బ్రాహ్మణుల సమూహానికి; బాధ+చేయున్= ఏదో ఒక బాధను కల్పిస్తోంది; గురులకున్= గురువులకు; అవమానము+ ఒనరించున్= అవమానం కలిగిస్తోంది; లజ్జవిడిచి తిరుగున్= సిగ్గు విడిచిపెట్టి తిరుగుతోంది; అభిలాషములవెంటన్= ఇచ్చవచ్చిన కోరికల వెంబడి; వనితలు= యాదవస్త్రీలు; విభులపంపు+చేయక= భర్తల ఆనను లెక్కచేయకుండా; ఉన్మార్గములన్= చెడునడతలతో; తమ చిత్తములకున్= తమ మనసులకు; వచ్చినట్లు+అ= ఇష్టమయిన రీతిలో; వర్తింతురు= తిరుగుతున్నారు.

తాత్పర్యం: రాత్రివేళలలో చిలుకలు గూబలవలె కూస్తున్నాయి. పగటివేళలలో మేకలు నక్కలవలె అరుస్తున్నాయి. ఆవులకు గాడిదలు పుట్టుతున్నాయి. ముంగిసలకు ఎలుకలు జన్మిస్తున్నాయి. కుక్కలు పిల్లులను ఈనుతున్నాయి. బలరాముడు కృష్ణుడు తప్ప తక్కిన యాదవులు పాపకార్యాలు చేయటం మొదలుపెట్టారు. బ్రాహ్మణులను బాధిస్తున్నారు, గురువులను అవమానిస్తున్నారు. సిగ్గువదలి కోరికల వెంబడి పరుగెత్తుతున్నారు. యాదవస్త్రీలు భర్తలను లెక్కచేయటం మాని, మదించి ఇష్టంవచ్చిన రీతిలో విచ్చలవిడిగా తిరుగుతున్నారు.

విశేషం: చిలుకలు గూబలవలె కూయటం, ఇత్యాదులు అసంభవాలు. ప్రకృతి గతి వికటించిందని అర్థం. గోబ్రాహ్మణులకు ఎక్కడ బాధ కలుగుతుందో అక్కడ అధర్మం పుట్టిందని వైదిక సంప్రదాయం చెప్పుతుంది. గురువులను అవమానించటంచేత యాదవులలో వివేకం పోయిందని అర్థం. స్త్రీలు శీలం కోల్పోయినందువలన వారిని కాపాడగల పాతివ్రత్యబలం కూడా నశించిందని అర్థం.

క. అనలములు హోమకాలం। బున నానాభూతవర్ణములతోడ శిఖల్
మనుజేశ్వర! వామావ। ర్తన మొందఁగ నుగ్రగంధ రౌద్రంబు లగున్. 20

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+ఈశ్వర!= రాజా!; హోమకాలంబునన్= హోమంచేసే సమయంలో; అనలములు= అగ్నులు; నానాభూత వర్ణములతోడన్= చిత్రవిచిత్రమైన రంగులు కలవిగా; శిఖల్= జ్వాలలు; వామ+ఆవర్తనము+ఒందఁగన్= అప్రదక్షిణంగా తిరుగుతూ పైకి లేవగా; ఉగ్ర= భయంకరంగా; గంధ= వాసన కలిగి; రౌద్రంబులు+అగున్= భీతిని పుట్టిస్తున్నాయి.

తాత్పర్యం: హోమకాలంలో అగ్ని నానా వర్ణాలతో భీకరంగా ప్రకాశిస్తున్నది. జ్వాలలు అప్రదక్షిణమార్గంలో పైకి లేస్తూ దుర్వాసనతో భీతిని కలుగజేస్తున్నాయి.

విశేషం: శుభకార్యాలకు ప్రదక్షిణమార్గం (ఎడమవైపునుంచి కుడివైపు తిరగటం), అశుభకార్యాలలో అప్రదక్షిణం (దీనినే అపసవ్యమంటారు-కుడివైపు నుండి ఎడమవైపు తిరగటం) వైదిక సంప్రదాయంలో ఉన్నది. అగ్నిజ్వాల అపసవ్యం కావటం అమంగళాన్ని సూచిస్తుంది.

క. విను కూడుగూరపాకము। గనుఁగొని ప్రాయివాపి డింపఁగా నప్పు డసం
జనితములై పువ్వులు గల। గొన మిలమిల మెదలునందుఁ గురుకులముఖ్యా! 21

ప్రతిపదార్థం: కురుకులముఖ్యా!= కురుకులంలోని రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!; విను= ఇంకా ఏం జరిగిందో చెప్తుతాను వినుము; కూడుగూర= అన్నము, కూరలు; పాకము కనుఁగొని= ఉడికింది తెలిసికొని; ప్రాయి+పాపి= పొయ్యినుండి దూరంగా; డింపఁగాన్= క్రిందికి దించగా; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; సంజనితములు+ఐ= పుట్టినవై; పువ్వులు= పురుగులు; కలగొనన్= అంతటా; అందున్= ఆ ఆహారంలో; మిలమిల= మిలమిల లాడుతూ; మెదలున్= మెదలుతూ కనిపిస్తుంటాయి.

తాత్పర్యం: అన్నం, కూరలు ఉడికాక పొయ్యినుంచి ఒకవైపు దింపుతుంటే మరోవైపు అప్పటికప్పుడే అందులో పురుగులు పుట్టుతున్నాయి. ఆ ఆహారంలో అంతటా వ్యాపించి భీతి కలిగించేటట్లు మిలమిలలాడుతూ మెదలుతున్నాయి.

సీ. అనుదినంబును నిట్టు లశుభసూచకములు। దోఁపంగ సర్వవిదుండు కృష్ణుఁ
డంతరంగమున సమాలోచనము చేసి। 'గాంధారి పుత్రశోకమునఁ జేసి
కోపంబు గదిరిన శాపంబు ముప్పది। యాఱవునేఁ డెల్ల యాదవులకు
నాశ మన్యోన్యహననమున నగుటకు। నిచ్చె నిష్ఠించి; యయ్యేఁడు వచ్చెఁ

తే. దప్ప దది ఫలించు; దానికి తీర్థ స। మీప భూమియైన మేలుగాదె!'
యని నరేంద్ర! యమ్మహాత్ముఁ డీ భంగి నూ। హించి తెఱఁగు నిశ్చయించెఁ దివిరి. 22

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= ఓ రాజా!; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనుదినంబునున్= ప్రతిరోజూ; అశుభ సూచకములు= అశుభాన్ని సూచించే సంఘటనలు; తోఁపంగన్= జరుగుతూ ఉండగా; సర్వవిదుండు కృష్ణుఁడు= అన్నీ తెలిసిన శ్రీకృష్ణుడు; అంతరంగమునన్= మనసులో; సమాలోచనము చేసి= బాగా ఆలోచించి; గాంధారి= గాంధారీదేవి; పుత్రశోకమునన్+చేసి= పుత్రశోకంచేత; కోపంబు

కదిరినన్= కోపం పుట్టగా; ముప్పదియాఱవు నేఁడు= ముప్పై ఆరవసంవత్సరంలో; ఎల్ల యాదవులకున్= యాదవులందరికీ; అన్యోన్య హననమునన్= ఒకరినొకరు చంపుకొనటంద్వారా; నాశము+అగుటకున్= నాశనమవటానికి; నిష్ఠించి= తన పాతివ్రత్యబల నిష్ఠతో; శాపంబున్+ఇచ్చెన్= శాపమిచ్చింది; ఆ+ఏఁడు వచ్చెన్= ఆ సంవత్సరం వచ్చింది; అది తప్పదు= ఆ శాపం తప్పిపోదు; ఫలించున్= ఫలించి తీరుతుంది; దానికిన్= అట్లా చావటానికైనా; తీర్థ సమీపభూమి ఐనన్= పుణ్యతీర్థ సమీప భూమి అయితే; మేలు కాదె!= మేలు కదా!; అని ఆ+మహాత్ముఁడు= అని ఆ శ్రీకృష్ణుడు; ఈ భంగిన్+ఊహించి= ఈ విధంగా ఆలోచించి; తివిరి= పూనికతో; తెఱంగున్= ఒక కర్తవ్యాన్ని; నిశ్చయించెన్= నిశ్చయించాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ప్రతిరోజూ ద్వారకలో ఏదో ఒక అశుభసూచకమైన సంఘటన జరుగుతూనే ఉన్నది. దానిని గమనించిన కృష్ణుడు పూర్వ పుత్రశోకంతో గాంధారికి కోపం కలుగగా ఇచ్చిన శాపాన్ని స్మరించాడు. 'ఇక ముప్పై ఆరు సంవత్సరాలకు యాదవులంతా ఒకరినొకరు చంపుకొని నాశనమౌతా'రని ఆ పతివ్రత శపించింది. ఆ సంవత్సరం రానే వచ్చింది. ఇక యాదవనాశం తప్పదు. అట్లా జరగటానికైనా ఒక పుణ్యక్షేత్ర సమీపభూమి అయితే మంచిదని ఒక నిశ్చయానికి వచ్చాడు.

విశేషం: భారతంలో కాలవేదులు శ్రీకృష్ణుడు, వేదవ్యాసుడు. వారికి భవిష్యత్తులో జరగబోయేది తెలుసును. శ్రీకృష్ణుడు విశేషించి సర్వవేత్త. భగవదవతారం కాబట్టి అన్నీ తెలిసినవాడయ్యాడు. పాండవకౌరవ యుద్ధానికి కూడా వ్యాసుడు ధర్మక్షేత్రాన్నే రంగంగా నిర్ణయించాడు. దుష్కృతకర్ములకు కూడా పరమగతిని ప్రసాదించే దివ్యక్షేత్రమట కురుక్షేత్రం. అట్లాగే కృష్ణు డిక్కడ సముద్రతీరాన్ని నిశ్చయించాడు.

ఆ. అట్లు నిశ్చయించి, యాదవ నివహక్ష। యంబు దివ్యబుద్ధి నరసి యపర
దివసకలిత మగుటఁ దెల్లంబుగాఁ గని। కొని యతండు పెద్ద కొలువులోన. 23

ప్రతిపదార్థం: అట్లు నిశ్చయించి= ఆ విధంగా నిర్ణయించుకొని; యాదవనివహక్షయంబున్= యాదవసమూహనాశనాన్ని; దివ్యబుద్ధిన్+అరసి= దివ్యబుద్ధితో కనుగొని; అపరదివసకలితము+అగుటన్= మధ్యాహ్నకాలంతో కూడుకొనటాన్ని; తెల్లంబుగాన్ కనికొని= స్పష్టంగా గుర్తించి; అతండు= ఆ కృష్ణుడు; పెద్దకొలువులోనన్= పేరోలగంలో.

తాత్పర్యం: ఇట్లా నిర్ణయించుకొన్నవాడై శ్రీకృష్ణుడు తన దివ్యబుద్ధితో యాదవుల క్షయాన్ని గుర్తించాడు. మధ్యాహ్న సమయం కావటంతో రాజసభలో ఇట్లా ప్రకటించాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఉ. 'జాతర సేయఁగా వలయు సర్వజనంబులు నంబురాశికిన్
బ్రాతిగ భక్తితోడ' నని బంధుల కెల్లను జెప్పి, వీట వి
ఖ్యాతిగ నప్డు సాటుటకు నర్హునిఁ బంచిన ఘంటికాస్వనో
పేతము గాఁగ వాఁ డెలమిఁ బెద్దయెలుంగునఁ జాటె నెల్లెడన్. 24

ప్రతిపదార్థం: సర్వజనంబులన్= జనులందరూ; ప్రాతిగన్= ఘనంగా; భక్తితోడన్= భక్తితో; జాతర చేయఁగాన్ వలయున్= జాతరచేయాలని; బంధులకెల్లనున్+చెప్పి= బంధువులందరికీ చెప్పినవాడై; అప్డు= ఆ సమయంలోనే; వీటన్= నగరంలో; విఖ్యాతిగన్= అందరికీ తెలిసేలా; చాటుటకున్= చాటింపు వేయటానికి; అర్హునిన్= తగినవాడిని; పంచినన్= పంపగా; వాఁడు= ఆ చాటింపు

వేసే మనిషి; ఘంటికాస్వన+ఉపేతము కాఁగన్= గంటవాయించుకొంటూ; పెద్ద ఎలుంగునన్= పెద్ద గొంతుతో (గట్టిగా అరుస్తూ); ఎల్ల+ఎడన్= అన్నిచోట్లా; చాటెన్= చాటింపు వేశాడు.

తాత్పర్యం: 'మన ద్వారకావాసులందరూ గొప్పగా, భక్తియుక్తులై జాతర చేయాల్సి ఉన్నది' అని సమీపంలోని బంధువులకు చెప్పి, ఆ వార్తను నగరంలో చాటింపు వేయటానికి తగినవాడిని పురమాయించాడు. వాడు గంటవాయించుకొంటూ పెద్దగొంతుతో నగరంలో అన్ని వీథులలోనూ ఈ వార్తను చాటాడు.

విశేషం: యాదవులకు గిరిమఖము (కొండపూజ) చాలా ప్రధానమని హరివంశం చెప్పుతున్నది. అట్లాగే సముద్రపూజ కూడా ప్రధానమని ఈ సందర్భంవలన తెలుస్తున్నది.

సీ. **ఆ రేయిఁ గల నెల్లవారును గోరదొ। డలును నల్లని మేను గల నెలంత**
యొక్కత యిలు సొచ్చి యువిదల నీడిచి। కొని పోవ శస్త్రాస్త్రకోటి కేతు
చయమును భూషణ సమితియు రాక్షసు। లపహరింపఁగఁ గని రపరదినము
నందగ్నిదత్తంబు నబ్జనాభంబును। నైన కృష్ణుని చక్ర మద్భుతముగ

ఆ. **నెగసి యఖిలజనులు నీక్షింప దివమున। కరిగె; నమ్మహాత్ము గరుడకేత**
నంబుఁ దోన చనియె నరవర! రోహిణీ। తనయు తాటిసిడము ననుసరించె. **25**

ప్రతిపదార్థం: నరవర!= రాజా!; ఆ రేయిన్= ఆ రాత్రిలో; కలన్= స్వప్నంలో; ఎల్లవారును= అందరూ; కోరదొడలునున్= భయంకరమైన దొడలూ; నల్లనిమేనున్= నల్లటిదేహమూ; కల నెలంత+ఒక్కత= ఉన్న స్త్రీ ఒకతె; ఇలు+చొచ్చి= ఇంటిలోనికి ప్రవేశించి; ఉవిదలన్= స్త్రీలను; ఈడిచికొని పోవన్= లాగుకొనిపోవగా; రాక్షసులు; శస్త్రాస్త్ర కోటి కేతుచయమునున్= శస్త్రాస్త్ర సమూహాన్ని, టెక్కెముల సముదాయాన్ని; భూషణసమితియున్= ఆభరణాల మొత్తాన్ని; అపహరింపఁగన్= దొంగిలించుకొని పోవటాన్ని; కనిరి= చూచారు; అపరదినమునన్= మరుసటిరోజున; అగ్నిదత్తంబున్= అగ్నిదేవుడు ప్రసాదించిందీ; అబ్జనాభంబునున్+ఐన= పద్మనాభమయినదీ అయిన; కృష్ణుని చక్రము= శ్రీకృష్ణుడి చక్రం; అద్భుతముగన్+ఎగసి= అద్భుతంగా ఆకసంలోనికి ఎగిరి; అఖిలజనులున్+ఈక్షింపన్= జనులందరూ చూస్తుండగా; దివమునకున్+అరిగెన్= స్వర్గానికి వెళ్లిపోయింది; ఆ+మహాత్ము= ఆ మహాత్ముడైన శ్రీకృష్ణుడి యొక్క; గరుడకేతనంబును= గరుడధ్వజం కూడా; తోన్+అ+చనియెన్= దాని వెంబడే వెళ్ళిపోయింది; రోహిణీ తనయు+తాటిసిడమున్= బలరాముడి తాళధ్వజం కూడా; అనుసరించెన్= శ్రీకృష్ణుడి గరుడకేతనాన్ని వెంబడించి వెళ్ళింది.

తాత్పర్యం: ఆ రాత్రి కలలో అందరూ చూస్తూ ఉండగా భయంకరమైన దొడలు, నల్లటి దేహంగల ఒక స్త్రీ ఇళ్ళలోకి చొరబడి స్త్రీలను లాగికొని పోయింది. రాక్షసులు యాదవుల శస్త్రాస్త్రాలను, జెండాలను, ఆభరణములను దొంగిలించుకొని పోయారు. ఆ మరుసటిరోజున శ్రీకృష్ణుడి చక్రం ఉన్నట్లుండి ఆకాశంలోనికి ఎగిరిపోయింది. వెంబడి స్వామియొక్క గరుడధ్వజం కూడా వెళ్ళిపోయింది. వాటివెంటనే బలరాముడి తాటిజెండా కూడా స్వర్గాన్ని చేరుకొన్నది.

విశేషం: ఇళ్ళలోకి ప్రవేశించిన స్త్రీ అమంగళస్వరూపయైన జ్యేష్ఠాదేవి. స్త్రీలు మాంగల్యస్వరూపలు కాబట్టి వాళ్ళను చెరబట్టింది. అంటే యాదవరాజ్యలక్ష్మి అపహరించబడిందని అర్థం. చక్రాద్యాయుధాలకు భూలోకంలో ఇక పనిలేదు కాబట్టి అవికూడా స్వర్గాన్ని చేరుకొన్నాయి.

తే. **వినుము సుగ్రీవమును శైబ్యమును వలాహ । కంబు మేఘపుష్పంబు నాఁ గలుగునట్టి**
వాహనంబులతోఁ గూడ వాసుదేవు । తేరు తదవసరంబున దివికి నరిగె. **26**

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఇంకా ఏం జరిగిందో చెప్తుతాను వినుము; సుగ్రీవమును= సుగ్రీవం; శైబ్యమును= శైబ్యం; వలాహకంబున్= వలాహకం; మేఘపుష్పంబు= మేఘపుష్పం; నాన్ కలుగునట్టి= అనే పేర్లున్న; వాహనంబులతోన్+కూడన్= వాహనాలతో కూడ; వాసుదేవు తేరు= కృష్ణుడి రథం; తద్+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; దివికిన్+అరిగెన్= స్వర్గానికి వెళ్ళిపోయింది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సుగ్రీవం, శైబ్యం, వలాహకం, మేఘపుష్పకం అనే నాలుగు గుర్రాలు కలిగిన శ్రీకృష్ణుడి రథం ఆకాశమార్గంలో స్వర్గానికి చేరిపోయింది.

క. **'వెడలుండు తీర్థయాత్రకుఁ । గడువేగం' బనిరి సురలు గగనంబున న**
ప్పుడు సువ్యక్తముగా నె । క్కుడెలుంగులు సెలఁగ రాజకులమౌళిమణీ! **27**

ప్రతిపదార్థం: రాజకులమౌళిమణీ!= చంద్రవంశ శ్రేష్ఠుడా!; గగనంబునన్= ఆకాశంలో; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సురలు= దేవతలు; సువ్యక్తముగాన్= బాగా వినిపించేటట్లు; ఎక్కుడు+ఎలుంగులు= పెద్దశబ్దాలు; చెలంగన్= వ్యాపించగా; తీర్థయాత్రకున్= సముద్రయాత్రకై; కడువేగంబు= తొందరగా; వెడలుండు+అనిరి= బయలుదేరండి అన్నారు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ఆకాశంలో నిలబడి దేవతలు స్పష్టంగా వినిపించేటట్లు పెద్దశబ్దాలతో 'సముద్రయాత్రకు బయలుదేరండి' అని యాదవులను ప్రబోధించారు.

క. **అవి గనియు వినియు నులుకక । సవరణ లొప్పార నపు డసంభ్రములై యా**
దవులు మనోజ్ఞములగు సీ । ధువులును మాంసములు వేడ్కతో నింటింటన్. **28**

ప్రతిపదార్థం: అవి= ఆ అద్భుతదృశ్యాలను శబ్దాలను; కనియున్= చూచీ; వినియున్= వినీ (కూడా); ఉలుకక= బెదరక; అపుడు; యాదవులు= యాదవులందరూ; ఇంటింటన్= ప్రతి ఇంటిలోనూ; అసంభ్రములై= వేగిరపాటులేకుండా; మనోజ్ఞములు+అగు= ఇంపైన; సీధువులునున్= మద్యాలు; మాంసములున్= రకరకములైన మాంసాలు; సవరణలు+ఒప్పారన్= వాహనాద్యాభరణాలు అతిశయించగా,

తాత్పర్యం: అట్లా చక్రాద్యాయుధాలు మాయమవటాన్ని చూచినా, దివ్యశబ్దాలను విన్నా ఆ యాదవులలో ఏ కదలికా లేదు. ఏ తొందరపాటూ లేదు. ప్రతి ఇంటిలోనూ చాలా ఇంపైన మద్యాలు, మాంసాలు, వాహనాద్యాభరణాలు సమకూర్చుకొనే ప్రయత్నాలలో పడ్డారు.

యాదవు లందఱుఁ గృష్ణసహితులై సముద్రతీరమునకుఁ బోవుట (సం.16-4-6)

సీ. **సమకట్టికొనుచు భోజ్యములు భక్ష్యంబులు । నానావిధముల నొనర్చికొనుచు**
క్షీరశర్కరలును ఘృతబహుభంగిక । వ్యంజనంబులు వివిధాన్నపాన
ములును నక్షత గంధములును బుష్పంబులు । గావించుకొని బలుగావళులును
దలమోపులును బండ్లుఁ దమతోడ నొప్పారి । చనుదేరఁ గరులు నశ్వములు నరద

తే. ములు నలంకార విరచనములు నుదాత్త। లలితరేఖంబు లగు మాల్యములును భూష
ణములు నాలేపనములు వస్త్రములు వింత। చెన్ను సేయఁ జేష్టలు విలసిల్లుచుండ. 29

ప్రతిపదార్థం: సమకట్టికొనుచున్= సిద్ధం చేసికొంటూ; నానావిధములన్= చాలా రకాలుగా; భోజ్యములున్= ఆహారాలు; భక్ష్యములున్= పిండివంటులు; ఒనర్చి కొనుచున్= తయారు చేసికొంటూ; క్షీర= పాలు; శర్కరలును= చక్కెర; ఘృత= నెయ్యి; బహుభంగిక వ్యంజనంబులు= వివిధాలైన కూరలు; వివిధ+అన్నపానములునున్= రకరకాలైన అన్నాలు, పానీయాలు; అక్షత= అక్షతలు; గంధములునున్= చందనాదులను; పుష్పంబులున్= పూలు; కావించుకొని= తయారు చేసికొని; తమతోడన్= తమతో; పలుకావళులునున్= అనేకములైన కావళ్ళు; తలమోపులునున్= తలమీద మోసేవి; బండ్లున్; ఒప్పారి= వైభవోపేతంగా; చనుదేరన్= బయలుదేరగా; కరులున్= ఏనుగులూ; అశ్వములున్= గుఱ్రాలూ; అరదములున్= రథాలూ; అలంకార విరచనములున్= వివిధ రీతులలో చేసిన అలంకారాలు; ఉదాత్త= మనోజ్ఞంగా; లలిత= సుకుమారంగా; రేఖంబులు+అగు= వరుసలలో అలంకరించిన; మాల్యములునున్= పూలహారాలు; భూషణములున్= నగలు; ఆలేపనములున్= పూసుకొనటానికి పనికివచ్చే సుగంధద్రవ్యాలూ (చందన గంధాదిరూపంలో ఉన్నవి); వస్త్రములున్= బట్టలూ; వింతచెన్ను+చేయన్= వింతశోభను కూర్చగా; చేష్టలు= యాదవుల జానపదీయాలైన కార్యకలాపాలు; విలసిల్లుచున్+ఉండన్= విజృంభిస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: రకరకాలుగా అన్నాదులు వండారు; పిండివంటలు చేశారు. పాలు, చక్కెర, నెయ్యి, రకరకాలైన సాధకాలు, పానీయాలు సిద్ధం చేసికొన్నారు. అక్షతలు, గంధం, పూలు, ఇవన్నీ ఎత్తుకొన్నారు. వీటిని కావళ్ళుగా, తలమోపులుగా సిద్ధంచేసి వైభవోపేతంగా బయలుదేరారు. ఏనుగులు, గుఱ్రాలు, రథాలు-వీటికి చేసిన వివిధాలైన అలంకారాలు, అత్యంత మనోహరంగా దిగవేసిన పూలహారాలు, వాళ్ళు పెట్టుకొన్న నగలు, పూసుకొన్న సుగంధలేపనాలు, ధరించిన రంగురంగుల బట్టలు ఒకవింత శోభను కూర్చాయి. యాదవులకు సహజమైన కార్యకలాపాలు విజృంభించాయి.

క. తన రథము లేమి నొండొక। ఘనరథమును దారుకుండు గైకొని యెలమిన్
గొనిరా వెడవెడ గైసే। సిన కృష్ణుఁడు నిర్వికారచిత్తత వెడలెన్. 30

ప్రతిపదార్థం: తన రథము లేమిన్= తన రథం (స్వర్గానికి వెళ్ళిపోయింది కాబట్టి ఇప్పుడది) లేకపోవటంచేత; దారుకుండు= శ్రీకృష్ణుడి సారథి; ఒండొక= మరొక; ఘనరథమును= పెద్దతేరును; కైకొని= తీసికొని; ఎలమిన్= ఉత్సాహంతో; కొనిరాన్= కొనిరాగా; వెడవెడ= అతిస్వల్పంగా; కైసేసినన్= అలంకరించగా; కృష్ణుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; నిర్వికారచిత్తతన్= ఏ వికారమూలేని మనస్సుతో; వెడలెన్= బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడి రథం అదృశ్యమైపోయినందువలన దారుకుడు మరో పెద్ద తేరును పట్టుకు వచ్చాడు. దానికి ఆదరబాదరగా చాలా స్వల్పంగా అలంకారం చేశాడు. రథం సిద్ధమయింది. కృష్ణుడు కూడా ఏ వికారంలేని మనస్సుతో బయలుదేరాడు.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు యోగేశ్వరుడు. అందువలననే ఆయనలో సంకల్పవికల్పాలతో కూడిన ఏ వికారాలూ లేవు. ఈ సమాధిస్థితిలో ఉండి నిర్వికారంగా కాగల వింతలు చూడటానికి బయలుదేరాడని అర్థం.

ఆ. తొడవు చీర పూఁత తొంటియట్టులు గాఁగ। నేమి వాహనంబు నెక్కకించు
కేని వికృతి లేని హృదయంబు మిత్ర సం। భాషణంబుఁ గలిగి బలుఁడు వెడలె. 31

ప్రతిపదార్థం: బలుఁడు= (ఇక) బలరాముడు; తొడవు= నగలు; చీర= బట్టలు; పూఁత= చందనాది లేపనాలు; తొంటి+అట్టులు+కాఁగన్= మునుపటివలెనే ఉండగా (అంటే కొత్తగా ఏ అలంకారమూ చేసికొనలేదని అర్థం); ఏమి వాహనంబున్+ఎక్కక= ఏ వాహనాన్ని అధిరోహించకుండానే; ఇంచుక+ఏని= కొంచెంకూడా; వికృతిలేని హృదయంబు= వికారంలేని మనసు; మిత్రసంభాషణంబున్+కలిగి= మిత్రులతో సంభాషణ కలిగి; వెడలెన్= బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: ఇక బలరాముడు కూడా అట్లాగే బయలుదేరాడు. ఏ నగలూ కొత్తగా పెట్టుకొనలేదు. ధరించిన వస్త్రాలు మార్చలేదు. కొత్తగా ఏ సుగంధాలూ రాసుకొనలేదు. ఏ వాహనాన్ని ఎక్కలేదు. పాదచారిగానే బయలుదేరాడు. ఏ వికారమూ లేని మనసుతో, మిత్రులతో మాటాడి, బయలుదేరాడు.

విశేషం: ఆదిశేషుడి అవతారం కాబట్టి రాముడివెంట లక్ష్మణుడివలె, కృష్ణుడివెంబడి బలరాముడూ కనిపిస్తాడు. అందుకే కృష్ణుడివలె ఈయనలోనూ హృదయవికారం లేదు.

క. **ఆందోళికాది వాహన । సందోహంబున నితాంత చారుత్వము చె**
న్నొందఁగ సమలంకృతలగు । సుందరు లేతేర విభవశోభిత భంగిన్. **32**

ప్రతిపదార్థం: ఆందోళికా+ఆది= పల్లకీలు మొదలైన; వాహన= వాహనాల; సందోహంబునన్= సమూహంలో; నితాంత= అత్యంతమైన, అధికమైన; చారుత్వము= సౌందర్యం; చెన్ను+ఒందఁగన్= మిక్కిలిగా ప్రకాశించగా; సమలంకృతలు+అగు= బాగా అలంకరించుకొన్న; సుందరి+లు= స్త్రీలు; విభవశోభిత భంగిన్= వైభవం ప్రకాశించే రీతిలో; ఏతేరన్= బయలుదేరి రాగా.

తాత్పర్యం: ఆ యాదవస్త్రీలు పల్లకీలలో బయలుదేరారు. వారు బాగా అలంకరించుకొన్నారు. ఈ స్త్రీల గుంపు బయలుదేరటంతో ఒక కొత్తశోభ ప్రకాశించింది. యాదవుల యాత్ర అట్లా శోభాయమానమైనదని అర్థం. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. **వెలువడి లీల నేఁగి మును వేడ్క నొనర్చిన మేటి చప్పరం**
బుల నెలమిన్ మహార్ణవము పొంత వసించిన నుద్ధవుండు దా
నలఘుతపం బొనర్చుటకునై విపినంబున కేఁగువాఁడుగాఁ
బలికిన దాని కొండొకఁడు వల్కఁడ కృష్ణుఁడు కాలవేదితన్. **33**

ప్రతిపదార్థం: వెలువడి= అట్లా ద్వారకనుండి బయలుదేరి; లీలన్= వైభవంతో; ఏఁగి= ప్రయాణంచేసి; మహార్ణవము పొంతన్= సముద్ర సమీపంలో; మును= ముందుగానే; వేడ్కన్= ఉత్సాహంతో; ఒనర్చిన= ఏర్పాటుచేసిన; మేటి= గొప్పవైన; చప్పరంబులన్= పందిళ్ళలో; ఎలమిన్= సంతోషంతో; వసించినన్= ఉండగా; ఉద్ధవుండు= శ్రీకృష్ణుడి మంత్రీ, పురోహితుడూ ఐన ఉద్ధవుడు; తాను; అలఘుతపంబు= గొప్ప తపస్సు; ఒనర్చుటకున్+ఐ= చేయటం కోసమై; విపినంబునకున్= అడవికి; ఏఁగువాఁడుగాన్= వెళ్ళుతున్నట్టుగా; పలికినన్= చెప్పగా; కృష్ణుఁడు; కాలవేదితన్= ముందుజరగబోయేది తెలిసినవాడు కావటంవలన; ఒండొకఁడు పల్కఁడు+అ= ఏమీ మాటాడలేదు.

తాత్పర్యం: అట్లా ద్వారకనుండి బయలుదేరి యాదవులు మహావైభవంతో ప్రయాణం చేసి సముద్రతీరం చేరారు. అంతకుమునుపే అక్కడ వేసికొన్న పందిళ్ళ క్రింద అందరూ చేరారు. అపుడు శ్రీకృష్ణుడి మంత్రి, పురోహితుడు,

మహాజ్ఞాని అయిన ఉద్ధవుడు తాను తపస్సు చేసికొనటానికి అడవికి వెళ్తానన్నాడు. ముందు జరుగబోయేది తెలిసినవాడు కాబట్టి కృష్ణుడు ఏమీ పలుకలేదు.

వ. అంత బలుండునుం బోవ నిశ్చయించి చెప్పిన. 34

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అప్పుడు; బలుండునున్= బలరాముడుకూడా; పోవన్= వెళ్ళటానికి; నిశ్చయించి చెప్పినన్= నిర్ణయించి, తెలుపగా.

తాత్పర్యం: అప్పుడు బలరాముడు తానుకూడా బయలుదేరుతానని తన నిర్ణయం చెప్పగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. పలుకక మ్రొక్కి వీడుకొలుపంగ వనంబున కప్పురోహితుం
డలఘు వినిశ్చయంబు వగ పంతయు మాన్పఁగఁ బోయె నాతనిన్
హలధరుఁ డన్పఁ బోయి వినయంబున భక్తియుఁ దోఁప నయ్యనా
కులు నటఁబుచ్చి యొక్కెడ నకుంఠితనిర్ణయ శాంతచిత్తుఁడై. 35

ప్రతిపదార్థం: పలుకక= (శ్రీకృష్ణుడు) ఏమీ మారు మాటాడకుండా; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; వీడుకొలుపంగన్= వీడ్కోలు చెప్పగా; ఆ+పురోహితుండు= ఆ ఉద్ధవుడు; అలఘువినిశ్చయంబు= తన దృఢమైన నిర్ణయమే; వగపు+అంతయున్= దుఃఖాన్నంతటినీ; మాన్పఁగన్= పోగొట్టగా; వనమునకున్= అడవికి; పోయెన్= బయలుదేరాడు; అతనిన్= ఆ ఉద్ధవుడిని; హలధరుఁడు= బలరాముడు, హలమును (నాగలిని) ఆయుధంగా ధరించినవాడు. అన్పన్+పోయి= దిగబెట్టిరావటానికి బయలుదేరి; వినయంబునన్= వినయంతో; భక్తియున్+తోఁపన్= భక్తి కూడా ప్రకటితంకాగా; ఆ+అనాకులున్= ఏ వ్యాకులతలేని ఆ ఉద్ధవుడిని; అటన్+పుచ్చి= అడవిలో వదలి; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; అకుంఠిత= మొక్కపోని; నిర్ణయ= నిర్ణయంగల; శాంతచిత్తుఁడు+ఐ= శాంతమైన మనస్సు కలిగినవాడై.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు ఏమీ మాటాడకుండా వీడ్కోలు చెప్పాడు. ఉద్ధవుడికి ఏర్పడిన ఆ దృఢనిర్ణయంతో అతడిలోని దుఃఖమంతా పోయింది. తపస్సుకై బయలుదేరాడు. అతడిని దిగబెట్టి వస్తానని బలరాముడు బయలుదేరి వినయంతో, భక్తితో ఏ వ్యాకులతా లేని ఆ మహానుభావుడైన ఉద్ధవుడిని అడవిలో వదలి వచ్చి, మొక్కపోని శాంతమైన మనోభావంతో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'విను మొక్కఁడు నొక భూరుహ । మున మూలంబున నిరస్తమోహాంధత్వం
బున వెలుఁగు బుద్ధి విజ్ఞే । య నిరూఢతఁ జేసి యుండె నాసీనుండై. 36

ప్రతిపదార్థం: వినుము= రాజా వినుము!; ఒక్కఁడున్= ఒంటరిగా; ఒక భూరుహమున మూలంబునన్= ఒక చెట్టుయొక్కమొదట్లో; నిరస్త= పోయిన; మోహ+అంధత్వంబునన్= అజ్ఞానమనే చీకటితో (అజ్ఞానం నశించగా); వెలుఁగు= ప్రకాశిస్తున్న; బుద్ధి= బుద్ధిచేత; విజ్ఞేయ= తెలియదగిన తత్త్వమునందు; నిరూఢతన్+చేసి= నైపుణ్యం వలన; ఆసీనుండు+ఐ+ఉండెన్= కూర్చొని ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లాంటి శాంతచిత్తంతో బలరాముడు ఒంటరిగా ఒక చెట్టుకింద కూర్చున్నాడు. ఆయనలోని మోహమనే చీకటి నశించింది; జ్ఞానజ్యోతి ప్రకాశించింది. (అంటే 'నాది', 'నావారు' అన్న భావనలు నశించి 'అహంబ్రహ్మాస్మి'- అన్న మహావాక్యతత్త్వబోధ అయిందని అర్థం.)

చ. భూమిసురావళీమహిత భోజనతంత్రముఁ దీర్పఁ బూని హృ
ద్యామలరాజితంబులగు నట్లొనరించిన కూడుగూర లా
కోమలు లాఁగఁగా గడఁగి క్రోఁతుల కన్నియుఁ బంచిపెట్టి రు
ద్దామవిహారలీల వసుధావర! యాదవు లేమి సెప్పుదున్? 37

ప్రతిపదార్థం: వసుధావర!= ఓ భూపతీ; యాదవులు; భూమిసురావళీ= బ్రాహ్మణుల; మహితభోజన తంత్రమున్= గొప్పదైన భోజన కార్యాన్ని; తీర్పన్+పూని= నిర్వహించాలన్న కోరికతో; హృద్య+అమల+రాజితంబులగు+అట్లు= మదికింపై, నిర్మలములై, ఒప్పిదము లయ్యేటట్లు; ఒనరించిన= సమకూర్చిన; కూడుగూరలు= అన్నాలు, కూరలు; ఆ కోమలులు= ఆ స్త్రీలు; ఆఁగఁ గాన్= నిలుపగా; కడఁగి= ప్రయత్నించి; క్రోఁతులకున్= కోతులకు; అన్నియున్= అన్నింటినీ; ఉద్దామ విహారలీలన్= అణచరాని విహారవిలాసంతో విజృంభణగా; పంచిపెట్టిరి= పంచిపెట్టారు; ఏమి+చెప్పుదున్?= ఏమి చెప్పుదును?

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణ భోజనసంతర్పణకొరకని చాలా రుచికరంగా అతిపవిత్రంగా వండిన పదార్థాలను, ఆడవారు అడ్డుపడుతున్నా ఆగకుండా యాదవులు చెలరేగి కోతులకు పంచిపెట్టారు. ఇక చెప్పవలసినది ఏముంది?

విశేషం: ఇంతకాలమూ బ్రాహ్మణ సేవాతత్పరులుగా పుణ్యామార్జించిన యాదవులు తమ భార్యలు వారిస్తున్నా వినక బ్రాహ్మణులకు పెట్టవలసిన భోజనం కోతులకు పంచిపెట్టారు. అది తర్కానికి అందే విషయం కాదు. అందుకే భవిష్యత్తులో దొంగలబారిన పడ్డారు.

చ. పదపడి గీత వాద్యగతిబంధురనృత్యము లుల్లసిల్లఁగా
నుదధికి నంచితాక్షత మహోత్తరగంధవిశిష్టపుష్ప సం
పదలు బహుప్రకారములఁ బ్రస్తుతి కెక్కఁగఁ బూజసేసి పెం
పొదవ నివేద్య మిచ్చిరి సముజ్జ్వలహృద్య పదార్థకోటులన్. 38

ప్రతిపదార్థం: పదపడి= పిమ్మట; గీతవాద్యగతి= పాటలకు, వాద్యాలకు తగినగతి ననుసరించి; బంధుర= రమ్యమైన; నృత్యములు; ఉల్లసిల్లఁగాన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; అంచిత= సుందరమైన; అక్షత= అక్షతలతోనూ; మహోత్తర= శ్రేష్ఠమైన; గంధవిశిష్ట= సుగంధ పరిమళముతో కూడిన; పుష్పసంపదలు= పుష్పవైభవం; బహుప్రకారములన్= నానావిధాలుగా; ప్రస్తుతికెక్కఁగన్= పొగడ్తకెక్కునట్లుగా; ఉదధికిన్= సముద్రానికి; పూజచేసి; సముజ్జ్వల= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న; హృద్య= మనోజ్ఞాలైన; పదార్థకోటులన్= భక్ష్యభోజ్యాది పదార్థ సముదాయాన్ని; పెంపు+ఒదవన్= వైభవంతో; నివేద్యము+ఇచ్చిరి= నైవేద్యం చేశారు.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత రమ్యమైన గీతాలకు, వాద్యాలకు అనుగుణంగా మనోహరాలైన నృత్యాలు చేశారు. అందంగా అలంకరించిన అక్షతలతో, శ్రేష్ఠమైన పరిమళంతో కూడిన పుష్పాలు ఒక గొప్పవైభవాన్ని సంతరించగా సముద్రానికి పూజలు చేశారు. మనోజ్ఞాలైన భక్ష్య భోజ్యాది పదార్థాలను మిక్కిలి వేడుకగా నైవేద్యం పెట్టారు.

చ. విను తదనంతరంబ మదవిహ్వలభావము చేయఁ జాలి యిం
పొనరిన యాసవంబులు సముత్సుకతం గనకంపుఁ గోరలం

గొని హరి సన్నిధానమునఁ గ్రోలిరి యాదవు లంతరంగ మో
దనకరణంబులైన యుపదంశములం గొనుచున్ మహీశ్వరా! 39

ప్రతిపదార్థం: మహీ+ఈశ్వరా!= భూపతీ! రాజా!; విను= వినుము; తదనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; యాదవులు; సముత్సుకతన్= మిక్కిలి ఆసక్తితో; మద= కైపుచేత; విహ్వలభావము= అవయవాలను స్వాధీనం నుండి తప్పించే గుణం; చేయన్+చాలి= కలిగించగలిగి; ఇంపు+ఒనరిన= రుచికలిగిన; ఆసవంబులు= చెరకు, ద్రాక్షలనుంచి తీసిన మత్తుపానీయాలు (కల్లు); కనకము+కోరలన్= బంగారుఛషకాలలో; కొని= తీసికొని; అంతరంగ= మనసుకు; మోదనకరణంబులు+ఐన= సంతోషాన్ని కలిగించే; ఉపదంశములన్= నంజుళ్ళను; కొనుచున్= తింటూ; క్రోలిరి= త్రాగారు.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత యాదవులు మిక్కిలి తమకంతో మత్తును కలిగించి, అవయవాలను స్వాధీనంనుండి తప్పించే గుణమున్న, బహురుచి కలిగిన మత్తుపానీయాలను బంగారుపాత్రలలో పోసుకొంటూ, శ్రీకృష్ణుని సన్నిధానంలోనే ప్రీతిని కలిగించే నంజుళ్ళను తింటూ బాగా త్రాగారు.

విశేషం: కల్లుకున్న ఈ 'విహ్వల' భావంచేతనే తరువాత యాదవులు ఒకరిని ఒకరు తిట్టుకొన్నారు. కొట్టుకొన్నారు. చంపుకొన్నారు. అందుకే సురాపానాన్ని తమోగుణాన్ని కలిగించే పనిగా పూర్వికులు నిషేధించారు.

తే. **సాత్యకియుఁ గృతవర్మయుఁ జారుధేష్ణుఁ। డును గదుండును బ్రద్యుమ్నుఁడును మొదలుగఁ**
గలుగు యాదవు లెల్లను గాంక్షఁ బాన। విధి యొనర్చిరి పెల్లున విధివశమున. 40

ప్రతిపదార్థం: విధివశమునన్= విధికి వశులై; సాత్యకియున్, కృతవర్మయున్, చారుధేష్ణుఁడునున్, గదుండునున్, ప్రద్యుమ్నుఁ డునున్= సుప్రసిద్ధులైన సాత్యకి, కృతవర్మ, చారుధేష్ణుడు, గదుడు, ప్రద్యుమ్నుడు; మొదలుగన్+కలుగు= మొదలుగా గల; యాదవులు+ఎల్లనున్= యాదవులంతా; కాంక్షన్= మిక్కిలి కోరికతో; పానవిధి= తాగటం; ఒనర్చిరి= చేశారు.

తాత్పర్యం: విధికివశులై సాత్యకి, కృతవర్మ, చారుధేష్ణుడు, గదుడు, ప్రద్యుమ్నుడు మొదలైన యాదవులంతా చేరి మిక్కిలి కోరికతో తాగారు.

విశేషం: విధివశమునన్ - అనే మాట చాలా ముఖ్యమైనది. సాత్యకి శ్రీకృష్ణుడికి తమ్ముడి వరుసలోనివాడు. ప్రద్యుమ్నుడు సాక్షాత్తు కుమారుడే. ఇట్లాగే ఇతరులూ మహావీరులు. ఉచితానుచితపరిజ్ఞానం కలిగినవారే. కాని విధి ప్రేరేపిస్తే ఎవరూ ఆగరని అర్థం.

తే. **వృష్ణి భోజాంధకులు కురువీర! యిట్లు। రేఁగి మద్యపానం బొనరించి మదముఁ**
బొంది కేకిస లాడుచుఁ బొందుపడని। పలుకు లెసఁగంగఁ దిరిగి నవ్వులు సెలంగ. 41

ప్రతిపదార్థం: కురువీర!= కురుశ్రేష్ఠుడా!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వృష్ణి, భోజ+అంధకులు= వృష్ణి, భోజ, అంధక వంశాలకు చెందిన యాదవ వీరులు; రేఁగి= విజృంభించి; మద్యపానంబు= మత్తుపానీయాలను త్రాగటం; ఒనరించి= చేసి; మదమున్+పొంది= మత్తులోనికి జారిపోయి; కేకిసలాడుచున్= పరిహాసాలాడుతూ, చప్పట్లు చరుస్తూ; పొందుపడని పలుకులు+ఎసఁగంగన్= పొందులేని మాటలు పుట్టగా; తిరిగి= మరల; నవ్వులు+చెలంగన్= నవ్వులు విజృంభించగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా వృష్ణి, భోజ, అంధక వంశాలకు చెందిన వీరులంతా విజృంభించి, మద్యాన్ని బాగా పట్టించి మత్తులోకి జారిపోయారు. పరిహాసాలాడుతూ, వెకిలిగా నవ్వుతూ, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: మాటల పొందులేకపోవటం త్రాగినదాని ఫలితం. తరువాతి కథలో ఒకరినొకరు నిందించుకొనటంలో ఇది కనిపిస్తుంది. మద్యపాన దుష్ఫలితాలు ఇట్లాంటిచోట్ల మనం బాగా గమనించవచ్చును.

సాత్యకి కృతవర్మలకు రోషజనకంబుగాఁ గలిగిన సంవాదము (సం.16-4-16)

సీ. **ఉన్మార్గ వర్తులై యుండిరి వినుమట్టి। యవసరంబున ఘూర్ణితారుణంబు**
లయిన నేత్రముల సాత్యకి కృతవర్మని। వదనంబు గనుఁగొని మద మెలర్ప
నొద్ద నిల్చున్న ప్రద్యుమ్ను చే సఱచుచు। నవమాన మేర్పడునట్టి భంగిఁ
బెలుచ నవ్వి ' యరాతిబృందంబు నిద్రావ। శత్వంబుఁ బొందుటఁ జావువోని

తే. **దుష్టదశ నొంది యుండఁగఁ దుచ్ఛుఁడేని। నడరి వధియింపఁగాఁ జొరఁ డనిన రాజ**
తనయుఁ డంత పాపంబు సేయునె యితండు। పొడిచెనటె యిస్సిరో యిట్టి పోటుఁ బోటె.' 42

ప్రతిపదార్థం: వినుము= తరువాత జరిగినది చెప్పుతాను వినుము; ఉన్మార్గవర్తులు+ఐ ఉండిరి= ఇట్లా యాదవులంతా చెడుత్రోవ పట్టిన వారయ్యారు; అట్టి+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; ఘూర్ణిత+అరుణంబులు+అయిన నేత్రములన్= గుండ్రంగా తిరుగుతున్న ఎర్రని కండ్లతో; సాత్యకి; కృతవర్మని; వదనంబున్ కనుంగొని= ముఖం చూసి; మదము+ఎలర్పన్= మదం అతిశయించగా; ప్రద్యుమ్ను= ప్రద్యుమ్నుడి; చే+చఱచుచున్= చేయి తట్టుతూ; అవమానము+ఏర్పడు+అట్టిభంగిన్= అవమానమయ్యేటట్లు; పెలుచన్+నవ్వి= బిగ్గరగా నవ్వి (ఇట్లా అన్నాడు); అరాతి బృందంబు= శత్రు సమూహం; నిద్ర+అవశత్వంబున్+పొందుటన్= నిద్రలో పూర్తిగా వివశులై మునిగిపోవటంవలన; చావు+పోని= చావువంటి; దుష్టదశన్+ఒంది+ఉండఁగన్= దుర్దశను కలిగి ఉండగా (అంటే నిద్రిస్తుంటే); తుచ్ఛుఁడు+ఏనిన్= ఎంతనీచుడైనా; అడరి= ప్రయత్నించి; వధియింపంగాన్+చొరఁడు= చంపటానికి పోడు; అనినన్= అనగా; రాజతనయుఁడు= రాజకుమారుడు (కృతవర్మ); ఇతండు; అంతపాపంబు+చేయునె?= అంతటి పాపం చేశాడా?; పొడిచెనటె?= పొడిచాడా? ఇస్సిరో= ఛీ ఛీ; ఇట్టి పోటుఁ పోటె?= ఇట్లా పొడవటం కూడా పొడవటమేనా?

తాత్పర్యం: ఇట్లా యాదవవులందరూ మత్తులో జోగుతుండగా, ఎర్రటి కళ్ళు గుండ్రంగా త్రిప్పుతూ సాత్యకి కృతవర్మను చూచి మదం అతిశయించగా ప్రద్యుమ్నుడి చేయి తట్టుతూ, అవమానం అయ్యేటట్లు బిగ్గరగా నవ్వి ఇట్లా అన్నాడు. 'శత్రువులు నిద్రలో ఉన్నప్పుడు నిజంగా వారు చచ్చినట్టే! అట్లాంటి స్థితిలో ఉన్నవారిని చంపటానికి ఏ నీచుడూ ముందు కురకడు. అట్లాంటప్పుడు రాజకుమారుడైన ఈ కృతవర్మ ఇంత పాపానికి ఎట్లా ఒడిగట్టాడు? ఇదీ ఒక శత్రు సంహారమా! ఛీ ఛీ! ఇట్లా చంపటం కూడా చంపటమేనా!'

తే. **అనినఁ బ్రద్యుమ్నుఁ 'డిది నీచు లయిన వారి। తెరువు వృష్ణివంశోత్తమ! దీని నిట్లు**
నీవు వాక్రువ్వ నేటికిఁ? బోవ విడువు;। జను లితనిఁ బ్రువ్వఁ దిట్టుట చాలదెట్లు? 43

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; ప్రద్యుమ్నుఁడు; ఇది= ఈ విధంగా చంపటం; నీచులు+అయినవారి+తెరువు= నీచుల పద్ధతి; వృష్ణివంశోత్తమ!= వృష్ణివంశంలో పుట్టిన ఓ వీరుడా! (సాత్యకికి సంబోధన); దీనిన్+ఇట్లు= దీనిని ఇంతగా; నీవు+వాక్రువ్వన్+ఏటికిన్?=

నీవు చెప్పటం ఎందుకు?; పోవన్+విడువు(ము)= వదలిపెట్టుము; జనులు+ఇతనిన్= ప్రజలంతా ఇతడిని; ప్రువ్వన్+తిట్టుట= పుచ్చిపోయేలా తిట్టటం; చాలదెట్లు?= చాలదా ఏమి?

తాత్పర్యం: అట్లా అంటే ప్రద్యుమ్నుడు సాత్యకితో ఇట్లా అన్నాడు. 'పోనీలే బాబాయ్! ఇట్లా చంపటం నీచుల పద్ధతి. దీనిని నీవంటివాడు ఇంతగా చెప్పటం ఎందుకు?; వదిలిపెట్టుము. ప్రజలంతా ఇతడిని పుచ్చిపోయేటట్లు తిట్టుతూనే ఉన్నారు. అది చాలదా ఏమిటి?'

విశేషం: కృష్ణుడు, సాత్యకి, ప్రద్యుమ్నుడు - ఒక ఇంటివారు. కృష్ణుడి తమ్ముడు కాబట్టి ప్రద్యుమ్నుడికి బాబాయి వరుస, మరో వంశంవాళ్ళను గురించి ఆయా ఇళ్ళలో ఉన్న గూఢభావనలు తాగినపుడు బైటపడ్డాయని అర్థం. తాగనప్పుడు ఒకరికొకరు చాలా గౌరవంగా ప్రవర్తిస్తారు. తాగినప్పుడు లోపల అణగారి ఉన్న ఉద్రేకాలు బయటికి వస్తాయి. ఇక్కడ అట్లాగే జరిగింది.

చ. **అన విని రోషచిహ్నవికృతాననుఁడై కృతవర్మ సాత్యకిం**
గనుఁగొని 'సిగ్గులేక యొరుకయ్యము నీకిటు లుగ్గడింపఁగాఁ
జనునె? కిరీటి చే నఱక శాంతత నొందిన సోమదత్తనం
దను తల ద్రుంపవే మఱచితా యిసిరో యిది పోరిపాడియే?' **44**

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= ఇట్లా ప్రద్యుమ్నుడంటే విని; రోష చిహ్న వికృత+ఆననుఁడు+ఐ= రోషాన్ని వ్యక్తీకరించే వికారమైన ముఖంతో; కృతవర్మ; సాత్యకిన్+కనుఁగొని= సాత్యకిని చూచి (ఇట్లా అన్నాడు); సిగ్గులేక= సిగ్గువదలి; ఒరు కయ్యము= ఇతరుల యుద్ధాన్ని; నీకున్+ఇటులు+ఉగ్గడింపఁగాన్= నీవు ఇట్లా చెప్పటం; చనునె?= సరిపోతుందా? (నీవు మాత్రం); కిరీటి= అర్జునుడు; చే+నఱకన్= చేయి నరికివేయగా; శాంతతన్+ఒందిన= శాంతంగా ఉన్న; సోమదత్తనందను తలన్= సోమదత్తుని కుమారుడి తలను; త్రుంపవే?= నరకలేదా?; మఱచితా?= మరచిపోయావా?; ఇసిరో!= ఛీ, ఛీ!; ఇది= ఇట్లా చేయటం; పోరిపాడియే?= యుద్ధనీతియేనా?

తాత్పర్యం: అపుడు సాత్యకిని చూచి కృతవర్మ రోషాన్ని ప్రకటించే వికారమైన ముఖంతో నిప్పులు చెరుగుతూ ఇట్లా అన్నాడు; 'సిగ్గులేకుండా ఇతరులు చేసిన యుద్ధాన్ని ఎందుకు ప్రస్తావిస్తావు? నీవు ఇట్లా అనటం భావ్యం కాదు. అర్జునుడు చేతిని నరకగా, శాంతంగా ఉన్న సోమదత్తుడి కొడుకు తలను నీవు నరకలేదా? మరచిపోయావా? ఇది మాత్రం యుద్ధన్యాయమేనా?'

సీ. **అనియె దానికి హరి యా భోజపతిమీఁదఁ। గడు నెఱ్ఱనైన క్రీఁగంటిచూడ్కి**
నిగిడించి సక్రోధమగు మానసంబుతో। నఖిలభోజులఁ గలయంగఁ జూచె
నప్పుడు సాత్యకి హరితోడఁ 'గృతవర్మ। ననుజుండు శతధన్వుఁ డనుచితోద్య
మమున సత్రాజిత్తు మహితాత్ము మాననీ। యుని శమంతకమణికిని వధించెఁ

తే. **గాదె?' యని వారి దెసఁ గీడు గానిపింపఁ। బలికె; నవ్వాదు విని సత్యభామ కోప**
మడరి వనితాస్వభావోద్గతాశ్రుపూర। యగుచు హరి యగ్రతలమున కరుగుదెంచె. **45**

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అన్నాడు; (అప్పుడు) దానికిన్ హరి= ఆ మాటలకు శ్రీకృష్ణుడు; ఆ భోజపతిమీఁదన్= ఆ కృతవర్మమీద; కడున్= మిక్కిలి; ఎఱ్ఱనైన= ఎఱ్ఱని; క్రేఁగంటిచూడ్కి= కడకంటిచూపు; నిగిడించి= సారించి; సక్రోధము+అగు= కోపంతోకూడిన; మానసంబుతోన్= మనస్సుతో; అఖిలభోజులన్= భోజులందరినీ; కలయంగన్+చూచెన్= ఒకసారిగా చూచాడు; అప్పుడు; సాత్యకి; హరితోడన్= కృష్ణుడితో (ఇట్లా అన్నాడు); కృతవర్మ+అనుజుండు= కృతవర్మ తమ్ముడు; శతధన్వుఁడు= శతధన్వుడనువాడు; అనుచిత+ఉద్యమమునన్= అనుచితమైన పూనికతో; మహితాత్మున్= మహితాత్ముడైన; మాననీయున్= గౌరవింపదగిన; సత్రాజిత్తున్= సత్రాజిత్తును (సత్యభామ తండ్రిని); శమకంతకమణికిని= శమంతకమణికొరకు; వధించెన్+కాదె!= చంపాడు కదా!; అని; వారిదెసన్= వారివైపు; కీడు= తప్పు; కానిపింపన్= కనిపించేలా; పలికెన్= అన్నాడు; ఆ+వాదు విని= ఆ వాక్కలహాన్ని విని; సత్యభామ; కోపము+అడరి= కోపంవచ్చి; వనితా స్వభావ+ఉద్గత+అశ్రుపూర+అగుచున్= స్త్రీ స్వభావం చేత పుట్టిన కంటినీరు కలిగినది అవుతూ (ఏడుస్తూ); హరి= కృష్ణుడి యొక్క; అగ్రతలమునకున్= ఎదుటికి; అరుగుదెంచెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: అని కృతవర్మ అన్నాడు. ఆ మాటలకు కృష్ణుడికి కోపం వచ్చింది. కృతవర్మ మీద మిక్కిలి ఎఱ్ఱనైన కడగంటి చూపు సారించి, కోపంతో కూడిన మనసుతో భోజులందరినీ ఒకసారి అట్లా చూచాడు. అప్పుడు సాత్యకి కృష్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'కృతవర్మ తమ్ముడు శతధన్వుడు మాత్రం చాలా అనుచితమైన పద్ధతిలో మహితాత్ముడూ, గౌరవింపదగినవాడూ అయిన సత్రాజిత్తును శమంతకమణికొరకు చంపలేదా?' అంటూ వారివైపు దోషారోపణ చేశాడు. ఈ వాక్కలహం విన్న సత్యభామకు కోపం వచ్చింది. స్త్రీస్వభావంచేత కంటిలో నీళ్ళు తిరిగాయి. ఏడుస్తూ కృష్ణుడి సమీపానికి వచ్చింది.

క. కనుఁగొని హరి కతిరోషము । జనియించెను; దానిఁ జూచి సాత్యకి యద్దే
వునకును దేవికినిం బ్రియ । మొనరించెద నని తలంచి యుద్వృత్తుండై. 46

ప్రతిపదార్థం: కనుఁగొని= ఇట్లా సత్య రావటాన్ని చూచి; హరికిన్+అతిరోషము= హరికి చాలా కోపం; జనియించెను= కలిగింది; దానిన్+చూచి= ఆ కోపాన్ని చూచి; సాత్యకి; ఆ+దేవునకునున్= కృష్ణుడికీ; దేవికినిన్= సత్యభామకూ; ప్రియము+ఒనరించెదన్+ అని+తలంచి= సంతోషం కలిగిస్తానని తలచి; ఉత్+వృత్తుండు+ఐ= పైకి గభాలున ఎగిరి.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తాత్పర్యం: ఇట్లా సత్య ఏడుస్తూ రావటం చూచి కృష్ణుడికి కోపం వచ్చింది. ఆ కోపం చూచి సాత్యకి కృష్ణుడికీ సత్యభామకూ సంతోషం కలిగించదలచి పైకి గభాలున ఎగిరి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

మ. కృతవర్మం బటు దృష్టిఁ జూచి కినుకం గెంపారు వక్త్రంబుతో
'నితఁ డాచార్య సుతుండు దోడ్పడఁగ రేయెల్లన్ వడిం గిట్టి క
ష్టతరోత్సాహత ద్రౌపదేయులను ధృష్టద్యుమ్నుఁ దత్సోదర
ప్రతతిం జంపిన నీచు వారల గతింబ్రాపించు టర్హంబగున్.' 47

ప్రతిపదార్థం: కృతవర్మన్= కృతవర్మను; పటుదృష్టిన్= తీక్ష్ణమైన చూపుతో; చూచి; కినుకన్= కోపంతో; కెంపారు వక్త్రంబుతోన్= ఎఱ్ఱనైనముఖంతో (ఇట్లా అన్నాడు); ఇతఁడు= ఈ కృతవర్మ; ఆచార్యసుతుండు= ద్రోణాచార్యుడి కొడుకు అశ్వత్థామ; తోడ్పడఁగన్= సహకరించగా; రేయి+ఎల్లన్= రాత్రంతా; వడిన్= అతివేగంగా; కిట్టి= సమీపించి; కష్టతర+ఉత్సాహతన్= అతి నీచమైన ఉత్సాహంతో; ద్రౌపదేయులనున్= ద్రౌపది కుమారులను (ఉపపాండవులను); ధృష్టద్యుమ్నున్= ధృష్టద్యుమ్నుడిని; తత్సోదరప్రతతిన్=

అతడి సోదరసమూహాన్ని; చంపిన; నీచున్= నీచుడిని; వారలగతిన్= వాళ్ళు పోయిన దారిని; ప్రాపించుట= పొందేటట్లు చేయటం; అర్హంబు+అగున్= తగిన పని.

తాత్పర్యం: కృతవర్మను తీక్ష్ణంగా చూచి కోపంతో ఎర్రబడ్డ ముఖంతో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఈ కృతవర్మ అశ్వత్థామ సహకరిస్తే రాత్రంతా అతివేగంతో సమీపించి అతినీచమైన ఉత్సాహంతో ఉపపాండవులను, ధృష్టద్యుమ్నుడిని, అతడి సోదరులను చంపాడు. ఇట్లాంటి నీచుడిని వాళ్ళు చచ్చినమార్గానికే పంపటం తగిన పని.'

మద్యపానమత్తుఁడైన సాత్యకి కృతవర్మతల నఱకుట (సం.16-4-27)

మ. అనుచున్ సంయమి శాపజాత ముసలాత్యంతాద్భుత స్ఫీత శ
క్తినిరూఢంబుగ నూనినట్టి నిజ నిస్త్రింశంబు శీఘ్రంబునం
గొని తద్దీధితి రాజిచే నతని చూడ్కుల్ విహ్వలత్వంబు నొం
ద నుదగ్రోద్ధతిఁ ద్రుంచెఁ దద్గళము రక్తంబుల్ ప్రసారంబుగన్. 48

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; సంయమి= ఋషుల; శాపజాత= శాపంవలన పుట్టిన; ముసల= రోకలియొక్క; అత్యంత= మిక్కిలి; అద్భుత= అద్భుతమైన; స్ఫీత= వ్యాపించిన; శక్తి= శక్తి; నిరూఢంబుగన్= ప్రసిద్ధికెక్కగా; ఊనిన+అట్టి= ధరించిన; నిజ= తన; నిస్త్రింశంబున్= కత్తిని; శీఘ్రంబునన్= వెంటనే; కొని= ఒరలోనుండి లాగి; తద్+దీధితి+రాజిచేన్= ఆ ఖడ్గకాంతి సమూహంచేత; అతని= ఆ కృతవర్మ యొక్క; చూడ్కుల్= చూపులు; విహ్వలత్వంబున్+ఒందన్= వివశాలు కాగా; ఉదగ్ర+ఉద్ధతిన్= మిక్కిలికోపం అతిశయించగా; రక్తంబుల్ ప్రసారంబుగన్= రక్తాలు నలుదిక్కులా ప్రసరించగా; తద్+గళమున్= అతడి గొంతును; త్రుంచెన్= నరికాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అంటూ, ఋషుల శాపంచేత పుట్టిన రోకలి కున్న అద్భుతమైన శక్తి వ్యాపించిన తన కత్తిని ఒరలోనుండి లాగాడు. ఆ ఖడ్గకాంతి సమూహంచేత కృతవర్మ చూపులు స్వాధీనాన్ని కోల్పోయాయి. సాత్యకికి కోపం అతిశయించింది. ఆ కత్తితో రక్తం నలుదిక్కులా చిమ్మగా కృతవర్మగొంతును నరికివేశాడు.

విశేషం: సాత్యకి చంపినది కత్తితో, కాని ఆ కత్తిలో ఉన్న శక్తి ముసలానికి ఋషులశాపం ప్రసాదించింది. ఋషుల ఆగ్రహానుగ్రహాలు ఎట్లా ఉంటాయో ఇట్లాంటి సందర్భాలవలన తెలుస్తాయి.

తే. అట్లు కృతవర్మఁ దెగటార్చి యాతఁ డంత। నిలువ కుద్ధతుఁ డయి భోజకులముమీఁదఁ
గవిసె బాహావిలాసంబు ఖడ్గదీప్తి। చయము మెఱయంగ సంరంభసత్వరముగ. 49

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; కృతవర్మన్+తెగటార్చి= కృతవర్మను చంపి; అతఁడు= ఆ సాత్యకి; అంతన్ నిలువక= అంతటితో ఆగకుండా; ఉద్ధతుఁడు+అయి= గర్వించినవాడై; బాహావిలాసంబు= భుజదర్పాటోపం; ఖడ్గదీప్తిచయము= ఖడ్గకాంతి సమూహం; మెఱయంగన్= ప్రకాశించగా; సంరంభ= ఉద్రేకంతో కూడిన; సత్వరముగన్= వేగంతో; భోజకులముమీఁదన్= భోజులమీద; కవిసెన్= పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కృతవర్మను చంపి సాత్కకి అంతటితో ఆగకుండా గర్వంతో బాహుబల సౌందర్యం, ఖడ్గకాంతి సమూహం ప్రకాశించగా ఉద్రేకంతో కూడిన వేగంతో భోజకులం మీద పడ్డాడు.

చ. కవిసినఁ జూచి యాఁగుటకుఁ గా నలినాక్షుఁడు వోవునంత నా
హవఖరులైన భోజులును నంధకవీరులు నొక్కఁడై దెసల్
సెవుడుపడంగ నార్చి యతిశీఘ్రత సాత్యకిఁ జుట్టుముట్టిః ర
ప్డు విమల బోధుఁ డాహరి కడుం గనలొందియుఁ గాలవేదితన్. 50

ప్రతిపదార్థం: కవిసినన్= ఆక్రమించగా; చూచి= గమనించి; ఆఁగుటకున్+కాన్= ఆపటానికై; నలిన+అక్షుఁడు= కమలనేత్రుడు (కృష్ణుడు); పోవునంతన్= వెళ్ళేంతలో; ఆహవఖరులు+ఐన= యుద్ధంలో మహాక్రూరులైన; భోజులునున్+అంధకవీరులున్= భోజులు, అంధకులు; ఒక్కఁడు+ఐ= ఒకటిగా కలిసి; దెసలు= దిక్కులు; చెవుడుపడంగన్= చెవుడయ్యేటట్లు; ఆర్చి= అరచి; అతిశీఘ్రతన్= అతివేగంగా; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; చుట్టుముట్టిరి= ఆక్రమించారు; అప్డు= అప్పుడు; విమలబోధుఁడు= నిర్మలజ్ఞానం కలిగిన; ఆ హరి= ఆ కృష్ణుడు; కడున్= మిక్కిలిగా; కనలు+ఒందియున్= కోపపడి కూడా; కాలవేదితన్= కాలజ్ఞానం కలిగి.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఆక్రమించటానికి రావటం గమనించి ఆపటానికై కృష్ణుడు వెళ్లేటంతలో యుద్ధంలో వాడి వేడిమి ఉన్నవారూ, మహాక్రూరులూ అయిన భోజాంధకులు ఒక్కటిగా కలిసి, దిక్కులు చిల్లులు పడేటట్లు అరిచారు. అతివేగంతో సాత్యకిని చుట్టుముట్టారు. అప్పుడు నిర్మలజ్ఞానం కలిగిన శ్రీకృష్ణుడికి చాలా కోపం వచ్చింది. అయినా కాలజ్ఞానం కలిగినవాడు కాబట్టి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 'విమలబోధుఁ' డనేమాట ఇక్కడ గమనించాలి. 'బోధ' అంటే జ్ఞానం. అది సాత్వికమయినప్పుడే 'విమల'మవుతుంది. 'కాలవేదిత' -సాత్యకి మృత్యువుకు సంబంధించిన జ్ఞానం. అది కలిగినవాడు కాబట్టి కృష్ణుడు తరువాతి కథలో ఊరుకొన్నాడు.

చ. తమ్మునిఁ గాచునట్టి సముదగ్రతఁ గైకొన నొల్లఁ డయ్యెఁ వే
గమ్మున రుక్మిణీసుతుఁ డఖండపరాక్రమ మొప్పఁ గిట్టి శౌ
ర్యమ్ము భుజాబలమ్ము మెఱయం గని సాత్యకి సంతసిల్లి ద
ర్పమ్మునఁ బేర్చె మెచ్చొలసి ప్రస్తుతి సేసిరి చూచు ఖేచరుల్. 51

ప్రతిపదార్థం: తమ్మునిన్= తమ్ముడైన సాత్యకిని; కాచునట్టి= కాపాడే; సముదగ్రతన్= పూనికను; కైకొనన్= గ్రహించటానికి; ఒల్లఁడు+అయ్యెన్= ఇష్టపడలేదు; అపుడు; రుక్మిణీసుతుఁడు= ప్రద్యుమ్నుడు; వేగమ్మునన్= అతిశీఘ్రంగా; అఖండపరాక్రమము+ఒప్పన్= మొక్కపోని పరాక్రమంతో; కిట్టి= సమీపించి; శౌర్యమ్ము= పరాక్రమం; భుజాబలమ్ము= బాహుబలం; మెఱయన్+కని= ప్రకాశించటాన్ని చూచి; సాత్యకి; సంతసిల్లి= సంతోషపడి; దర్పమ్మునన్= గర్వంతో; పేర్చెన్= చెలరేగిపోయాడు; చూచు ఖేచరుల్= దీనిని చూస్తున్న ఆకాశసంచారులు (గంధర్వ విద్యాధరాదులు); మెచ్చు+ఒలసి= మెప్పు పుట్టి; ప్రస్తుతి+చేసిరి= ప్రస్తుతించారు.

తాత్పర్యం: కృష్ణుడు తమ్ముడైన సాత్యకిని కాపాడే ప్రయత్నం చెయ్యటానికి ఇష్టపడలేదు. అపుడు ప్రద్యుమ్నుడు అతి శీఘ్రంగా మొక్కపోని పరాక్రమంతో సమీపించి, తన విక్రమాన్ని, బాహుబలాన్ని ప్రకాశింప చేయటాన్ని చూచి సాత్యకి సంతోషపడి గర్వంతో మరింత చెలరేగిపోయాడు. దీనినంతా చూస్తున్న ఆకాశగమనులైన గంధర్వాదులు ప్రశంసాపూర్వకంగా ప్రస్తుతిచేశారు.

చ. కనుఁగొని వృష్ణివీరులు నికామసముజ్జ్వల రోషవహ్ని నె
మ్మనమున నుత్థితంబుగ సమత్సర శౌర్యము విక్రమోద్ధతిం
బెనుపఁగ వార లిద్దఱకుఁ బ్రీతి యెలర్పఁగ సింహనాదముల్
ఘనపథమెల్ల నిండఁగ బలంబుఁ జలంబును నుల్లసిల్లఁగన్. 52

ప్రతిపదార్థం: వృష్ణివీరులు= వృష్ణివంశీయులైన ఇతర వీరులంతా; కనుఁగొని= దీనిని చూచి; నెమ్మనమునన్= మనస్సులలో; నికామ= అధికమైన; సముజ్జ్వల= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న; రోషవహ్ని= రోషమనే అగ్ని; ఉత్థితంబుగన్= పైకిలేవగా; సమత్సర శౌర్యము= మాత్సర్యంతో కూడిన శౌర్యం; విక్రమోద్ధతిన్= పరాక్రమాతిశయాన్ని; పెనుపఁగన్= పెంచగా; వారలు+ఇద్దఱకున్= సాత్యకి, ప్రద్యుమ్నులకు; ప్రీతి+ఎలర్పఁగన్= సంతోషాన్ని కల్గించటానికి; ఘనపథము+ఎల్లన్= ఆకాశం అంతటా; సింహనాదముల్= సింహ గర్జనలు; నిండఁగన్= నిండిపోగా; బలంబున్= బలమూ; చలమున్= పట్టుదలా; ఉల్లసిల్లఁగన్= వ్యక్తంకాగా.

తాత్పర్యం: అపుడు వృష్ణివంశీయులైన ఇతర వీరులంతా దీనిని చూచి, మనసులనిండా అధికమైన రోషాగ్ని పుట్టగా, మాత్సర్యంతో కూడిన పరాక్రమాతిశయంతో సాత్యకి, ప్రద్యుమ్నులకు సంతోషం కల్గించటానికై ఆకాశమార్గమంతటా సింహనాదాలు నిండిపోగా బలమూ, పట్టుదలా వ్యక్తం కాగా, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. భోజాంధక సంగమన వి। రాజితమగు నబ్బలంబు రౌద్రోద్రేక
భ్రాజితు లయి తాఁకి పెనఁగి। రేజాలియు లేక కృష్ణుఁ డీక్షింపంగన్. 53

ప్రతిపదార్థం: భోజ+అంధక+సంగమన= భోజుల, అంధకుల కూడికతో; విరాజితము+అగు+ఆ+బలంబు= పేరు పొందిన ఆ సైనికసమూహం; రౌద్ర+ఉద్రేక+భ్రాజితులు+అయి= రౌద్రంచేత పుట్టిన ఉద్రేకంతో ప్రకాశిస్తున్నవారై; ఏ జాలియున్+లేక= ఏ కనికరమూ లేకుండా; కృష్ణుడు+ఈక్షింపంగన్= శ్రీకృష్ణుడు చూస్తుండగానే; తాఁకి= ముట్టడించి; పెనఁగిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: భోజాంధకుల కూటమిగా పేరున్న ఆ సైనికబలం రౌద్రంచేత పుట్టిన ఉద్రేకంతో ప్రకాశిస్తున్నవారై శ్రీకృష్ణుడు చూస్తూ ఉండగానే ఏ జాలీ లేకుండా ఒకరినొకరు ముట్టడించి యుద్ధం చేశారు.

క. అయ్యిరు దెఱఁగున కప్పుడు। కయ్యమునకుఁ బరమసాధకంబుగఁ గలిగెన్
ముయ్యంచు తుంగ యచ్చట;। దయ్యము నేర్పు విను సెప్పెదం గురునాథా! 54

ప్రతిపదార్థం: కురునాథా!= కురుసార్వభౌమా!; ఆ+ఇరు+తెఱఁగునకున్= ఆ వృష్ణి, భోజాంధక వర్గాలు రెండింటికీ; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అచ్చటన్= అక్కడికక్కడే; ముయ్యంచు తుంగ= మూడు అంచులున్న తుంగ పరకలు; కయ్యమునకున్= యుద్ధానికి; పరమ= శ్రేష్ఠమైన; సాధకంబుగన్= ఆయుధాలుగా; కలిగెన్= దొరికాయి; దయ్యమునేర్పు= దైవనైపుణ్యం; చెప్పెదన్+విను= చెప్పుతాను వినుము.

తాత్పర్యం: ఆ ఇరువర్గాలవారికీ ఆ సమయంలో అక్కడికక్కడే మూడు అంచులున్న తుంగపరకలు యుద్ధానికి శ్రేష్ఠమైన ఆయుధాలవలె లభించాయి. దైవనైపుణ్యం ఎట్లాంటిదో చెప్పుతాను వినుము.

విశేషం: 'దయ్యము నేర్పు' అన్న మాట చాలా అర్థగర్భితమైనది. 'దైవ' శబ్ద వికృతి 'దయ్యం'. మానవుడికి ఎన్నటికీ అర్థంకాని నేర్పు ఒకటి దైవానికి ఉన్నది. అన్ని వరాలు కోరిన హిరణ్యకశిపుడిని నర+మృగవేషంలో రాత్రి+పగలు అయిన సమయంలో 'గోళ్ళ'ను ఆయుధంగా మలుచుకొని చంపటమే దైవనైపుణ్యం. ఇక్కడా ఇదే ప్రత్యేకత.

చ. మునివరశాపసంభవదమోఘగతిన్ ముసలంబు సాద్భుతం
బును నతిదారుణంబు నగు భూరిసముద్భట శక్తిఖేలనం
బున ముసలత్వ విస్ఫురణముం గలిగించెఁ బ్రవేశలీలఁ గై
కొని సమరప్రవర్తనము ఘోరతరంబుగ నెల్లతుంగలన్. 55

ప్రతిపదార్థం: మునివర= శ్రేష్ఠులైన మునుల యొక్క; శాప= శాపంచేత; సంభవత్= జనిస్తున్న; అమోఘగతిన్= గొప్ప గమనంతో; ముసలంబు= ముసలాయుధం; స+అద్భుతంబును= అద్భుతంతో కూడినదీ; అతిదారుణంబున్+అగు= అతి భయంకరమైన; భూరి= మిక్కిలి; సముద్భట= శ్రేష్ఠమైన; శక్తి= శక్తియొక్క; ఖేలనంబునన్= క్రీడలో; ఎల్ల తుంగలన్= తుంగలన్నింటిలోనూ; ప్రవేశలీలన్= ప్రవేశించటమనే లీలచేత; సమరప్రవర్తనమున్+కైకొని= యుద్ధ ప్రవృత్తిని కలిగిస్తూ; ఘోరతరంబుగన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; ముసలత్వ విస్ఫురణమున్+కలిగించెన్= రోకలి అనే భావాన్ని (స్ఫురణము) కలిగించింది.

తాత్పర్యం: శ్రేష్ఠులైన మునుల శాపంచేత జనిస్తున్న మిక్కిలి గొప్ప గమనంతో, ముసలాయుధం అద్భుతమూ, భయంకరమూ అయిన శక్తియొక్క, క్రీడతో తుంగలన్నిటిలోనూ సునాయాసంగా ప్రవేశించి, యుద్ధ ప్రవృత్తిని కలిగిస్తూ, భీతిని సృష్టిస్తూ ఆ తుంగలన్నీ రోకళ్ళనే స్ఫురణను కల్గించింది.

విశేషం: 'అమోఘగతిన్' అనే మాట దివ్యశక్తిని సూచిస్తుంది. పరకాయప్రవేశంవలె రోకలి తుంగలో ప్రవేశించింది. దానికి పట్టిన కాలం, రోకలి అందులో ప్రవేశించిన తీరును 'అమోఘగతి' అని తిక్కన అన్నారు. 'సమరప్రవర్తనము' అనే మాట కూడా విచారించదగినదే. ఆ తుంగ పరకలను చూడగానే శత్రుపక్షం వారిని వాటితో మోదాలన్న బుద్ధి పుట్టిస్తున్నాయని అర్థం. మరి రోకలిని పొడి చేసి సముద్రంలో కలిపివేశారు కదా! అన్న ప్రశ్నకు సమాధానం చెప్తున్నాడు.

క. పొడి గాఁగఁ జేసి యమ్మెయి । జడనిధిలో వృష్ణివరుఁడు చల్లించినను
జెడదయ్యె మునివరుల యె । క్కుడు శక్తిని ముసలశక్తి కురువంశవరా! 56

ప్రతిపదార్థం: కురువంశవరా!= కురువంశ శ్రేష్ఠా!; వృష్ణివరుఁడు= వృష్ణివంశంలో శ్రేష్ఠుడైన వసుదేవుడు; పొడిగాఁగన్+చేసి= ఆ రోకలిని ఆనాడే పొడిపొడిగా చేసి; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; జడనిధిలోన్= సముద్రంలో; చల్లించినను= చల్లించినా; మునివరుల= శ్రేష్ఠులైన మునుల; ఎక్కుడుశక్తిన్= అధికమైన తపశ్శక్తిచేత; ముసలశక్తి= ఆ రోకలికున్న ప్రభావం; చెడదు+అయ్యెన్= చెడిపోలేదు (తగ్గలేదు).

తాత్పర్యం: రాజా! వసుదేవుడట్లా ఆ రోకలిని ఆనాడే పొడిపొడిగా చేసి ఆ విధంగా సముద్రంలో చల్లించినా శ్రేష్ఠులైన మునులయొక్క అధికమైన తపశ్శక్తిచేత ఆ రోకలికున్న ప్రభావం ఏమీ తగ్గలేదు.

విశేషం: మరింత అధికమూ అయింది. ఒక్క రోకలితో అందరూ మోదుకొని చావలేదు కదా! అందుకే రోకలిని పొడి చేసి సముద్రంలో చల్లటంచేత ప్రతి తుంగా రోకలిగా మారి వారికి మృత్యుహేతువయింది. ఋషుల శాపం - దానికున్న శక్తీ - అన్నీ దైవలీలలో భాగమని చెప్పటమే దీని పరమార్థం. అంటే దైవం నేర్పుముందు మానుషప్రయత్నం ఎన్నడూ జయింపజాలదన్న తాత్పర్యాన్ని ఈ సంఘటన నిరూపిస్తున్నది.

సీ. యాదవవీరుల కా సమయంబున । మద్యపానోద్భూత మదము పేర్మి
మునివరామోఘవచన దివ్యశక్తినిఁ । జేసి కల్గద తుంగ వ్రేసినంత

టన ప్రతిభటునకుఁ దనుపీడ గలుగునే? । యను వివేకము దానిఁగొని విరోధి

నడచినయప్పుడు మిడుక లే కిలఁ బడఁ । గని యిది యెట్లొకో? యని తలంచు

తే. **టయును గావున సమర మిట్టలపుభంగిఁ । జెల్లె గృత్రిమముసలచండోల్లసనము**

లతిశయిల్లఁగ వారి కన్యోన్య వధ వి । హార దుర్వారసంచారఘోర మగుచు. **57**

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= ఆ సమయంలో (యుద్ధం చేస్తునప్పుడు); యాదవవీరులకున్= వీరులైన యాదవులకు; మద్యపాన+ఉద్భూత+మదముపేర్మిన్= మద్యపానం చేత పుట్టిన మత్తువలన; మునివర+అమోఘ వచన దివ్యశక్తినిన్+చేసి= మునిశ్రేష్ఠుల గొప్ప శాప వచనానికి ఉన్న దివ్యశక్తి వలన; తుంగవ్రేసినంతటన= తుంగపరకతో కొట్టినంత మాత్రాన వెంటనే; ప్రతి భటునకున్= ప్రతివీరుడికి; తనుపీడ= శరీరబాధ; కలుగునే?= కలుగుతుందా?; అనే; వివేకము= తెలివీ; (అట్లాగే) దానిన్= ఆ తుంగను; కొని= తీసికొని; విరోధిని+అడిచిన+అప్పుడు= విరోధిని కొట్టినపుడు; మిడుకలేక= చలనమూ లేకుండా; ఇలన్+పడన్+కని= నేలమీద పడటాన్ని చూసి; ఇది+ఎట్లు+ఒకో+అని తలంచుటయునున్= ఇట్లా ఎలాగా! అన్న ఆలోచనా; కల్గదు+అ= కలుగనే లేదు; కావునన్= అందుచేత; కృత్రిమ= కపటమైన; ముసల= రోకళ్ళయొక్క (తుంగపరకల); చండ+ఉల్లసనములు= భయంకరమైన కాంతులు; అతిశయిల్లఁగన్= అధికం కాగా; వారికిన్= ఆ యదువీరులకు; అన్యోన్యవధ= ఒకరినొకరు చంపాలన్న; విహార= ఆటలో; దుర్వార= అడ్డులేని; సంచార ఘోరము+అగుచున్= సంచారంచేత దారుణమై; సమరము= యుద్ధము; ఇట్టలము+భంగిన్= అతిశయరీతిలో; చెల్లెన్= జరిగింది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో యాదవవీరులకు మద్యపానం చేత పుట్టిన మత్తువలన, మునుల గొప్పశాపవచనానికి ఉన్న దివ్యశక్తివలన, తుంగపరకతో కొట్టినంత మాత్రాన వెంటనే ప్రతివీరుడికి శరీరబాధ ఎట్లా కలుగుతుందనే తెలివి కానీ, ఆ తుంగను తీసికొని విరోధిని అణచినపుడు ఏ చలనంలేకుండా నేలమీద పడటాన్ని చూచి 'ఇది ఎట్లా సంభవం? అన్న ఆలోచన కానీ కలుగలేదు. అందువలన కపటమైన ఆ రోకళ్ళు - ఆ తుంగపరకల - భయంకరమైన కాంతులు అతిశయించగా, ఆ యదువీరులకు ఒకరినొకరు చంపాలన్న ఆటలో అడ్డు లేకుండా ఆ తుంగలు ఉపకరించగా యుద్ధం చాలా అతిశయమైన రీతిలో జరిగింది.

ఆ. **తండ్రి పుత్త్రుఁ డన్న దమ్ముఁడు నాక య । య్యిరు దెఱంగు వారు నేపు రేఁగి**

మడియ మోఁద గాలిఁ బడు ప్రూఁకుగముల తె । ఱంగు దోఁచె నేమనంగఁ గలదు? **58**

ప్రతిపదార్థం: తండ్రి; పుత్రుఁడు; అన్న; తమ్ముఁడు; నాక= అనక; ఆ+ఇరు+తెఱంగువారు= ఆ రెండు వర్గాలవారు; ఏపు రేఁగి= చెలరేగి; మడియన్= చచ్చేట; మోఁదన్= మోదగా; గాలిన్= గాలి దెబ్బతో; పడు= కూలునట్టి; ప్రూఁకు గముల= వృక్షసమూహాల; తెఱంగు+తోఁచెన్= విధంగా కనిపించింది; ఏమి+అనంగన్+కలదు?= ఏమనవచ్చును?

తాత్పర్యం: తండ్రి, కొడుకు, అన్న, తమ్ముడు - అనే తేడా లేకుండా ఆ రెండువర్గాల వారు చెలరేగి చచ్చేటట్లు మోదుకొనగా గాలిదెబ్బకు పడిపోయేటటువంటి వృక్షసమూహాలవలె వారు కనిపించారు. కాలవైపరీత్యాన్ని ఏమనవచ్చును?

తే. **మునిశాపము వారలమది । ననయము నస మెక్కఁజేయ సం దొకఁడైనన్**

విను మరలుట దెరలుటలే । కని బెట్టుగఁ జేసి రధిప! యార్పులు సెలఁగన్. **59**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; విను= ఇంకా వినుము; మునిశాపము= మునులిచ్చిన శాపం; వారలమదిన్= వారి మనస్సులలో; అనయము= నిరంతరము; అసము+ఎక్కన్+చేయన్= దర్పం అధికం అయ్యేటట్లు చేయగా; అందున్+ఒకఁడు+ఐనన్= వారిలో ఒక్కడుకూడా; మరలుట= యుద్ధంనుండి వెనుకకురావటం గాని; తెరలుట= కలత చెందటం కాని; లేక= లేకుండా; ఆర్పులు= అరుపులు; చెలంగన్= అతిశయించగా; అనిన్= యుద్ధాన్ని; బెట్టుగన్+చేసిరి= విజృంభించి చేశారు.

తాత్పర్యం: రాజా! ఇంకా చెప్పుతాను వినుము. మునులిచ్చిన శాపం వారి మనస్సులలో నిరంతరం దర్పాన్ని అధికమయ్యేటట్లు చేసింది. దానితో వారిలో ఒక్కడు కూడా వెనుకకు మరలటం కాని, కలతచెందటం గాని లేకుండా ఉన్నవారు ఉన్నచోటే విజృంభించి యుద్ధం చేశారు.

తే. **అట్టియెడ విను భోజులు నంధకులును । జాలఁ గలుగుటఁ బ్రబలుండు సాత్యకియు స**
మగ్రశక్తి ప్రద్యుమ్నుఁడు నాదిగాఁగ । మడిసె వారిచే వృష్ణిసమాజమెల్ల. **60**

ప్రతిపదార్థం: విను= ఏమయిందో చెప్పుతాను వినుము; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; భోజులున్= భోజులూ; అంధకులునున్= అంధకులూ; చాలన్+కలుగుటన్= చాలామంది ఉండటంవలన; ప్రబలుండు= మిక్కిలి బలవంతుడైన; సాత్యకియున్= సాత్యకీ; సమగ్రశక్తి= పరమశక్తిమంతుడు; ప్రద్యుమ్నుఁడున్= ప్రద్యుమ్నుడూ; ఆది+కాఁగన్= మొదలుగాగల; వృష్ణిసమాజమెల్లన్= వృష్ణి వంశమంతా; మడిసెన్= నశించింది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఏమయిందో వినుము! భోజులు, అంధకులు సంఖ్యలో చాలా అధికంగా ఉండటం వలన మిక్కిలి బలవంతుడైన సాత్యకీ, పరమశక్తిమంతుడైన ప్రద్యుమ్నుడూ మొదలైన వారున్న వృష్ణివంశమంతా నశించింది.

సీ. **అనిరుద్ధుఁ బ్రద్యుమ్ను సాంబుని సాత్యకి । గదునిని మఱియును గలుగు వృష్ణి**
వరుల నంధకభోజవర్గ పరాక్రమ । క్రీడల సమసి యా క్షితితలమునఁ
బడియుండఁ గనుఁగొని పరమమునీంద్ర శా । పంబు మహాశక్తిఁ బద్మనాభుఁ
డును దీవ్రకోపాగ్ని తనదుచిత్తమున ను । ద్ధురమై జనింపంగ దురములోనఁ

తే. **బడక శేషించి మెఱసిన ప్రతిభటాళి । మీఁదఁ గవిసి తుంగలఁగొని మోఁది నిరవ**
శేషముగఁ జేసె; నిట్టు లశేష యాద । వులును మౌసలవిస్ఫూర్తిఁ బొలిసి రధిప! **61**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; ఆ క్షితితలమునన్= ఆ రణభూమిలో; అనిరుద్ధున్, ప్రద్యుమ్నున్, సాంబునిన్, సాత్యకిన్, గదునినిన్= అనిరుద్ధుడిని; ప్రద్యుమ్నుడిని, సాంబుడిని, సాత్యకిని, గదుడిని; మఱియును+కలుగు= ఇంకా తక్కిన; వృష్ణి వంశంలో పుట్టిన వీరులను; అంధక, భోజవర్గ పరాక్రమ క్రీడలన్= అంధక, భోజ వీరుల పరాక్రమ విలాసంచేత; సమసి= నశించి (చచ్చి); పడి+ఉండన్= పడిఉండగా; కనుఁగొని= చూచి; పద్మనాభుఁడునున్= కృష్ణుడుకూడా; పరమమునీంద్ర= గొప్ప మునీంద్రుల; శాపంబు= శాపానికున్న; మహాశక్తిన్= మహాశక్తిచేత; తీవ్రకోప+అగ్ని= తీవ్రమైన కోపమనే అగ్ని; తనదుచిత్తమునన్= తన మనస్సులో; ఉద్ధురము+ఐ= దట్టమై; జనింపంగన్= పుట్టగా; దురములోనన్= యుద్ధంలో; పడక= చావక; శేషించి= మిగిలి; మెఱసిన= అగుపించిన; ప్రతిభట+ఆళిమీఁదన్= శత్రువీరులమీద; కవిసి= ఉరికి; తుంగలన్+కొని= తుంగపరకలను తీసికొని; మోఁది= బాది; నిర్+అవశేషముగన్+చేసెన్= ఒక్కరూ మిగలకుండా చేశాడు; ఇట్టులు= ఇట్లా; అశేషయాదవులునున్= యాదవులందరూ; మౌసల విస్ఫూర్తిన్= రోకటి విజృంభణ చేత; పొలిసిరి= చనిపోయారు.

తాత్పర్యం: ఆ రణభూమిలో అంధక, భోజవీరుల పరాక్రమ విలాసంచేత చచ్చిపడి ఉన్న అనిరుద్ధుడిని, ప్రద్యుమ్నుడిని, సాంబుడిని, సాత్యకిని, గదుడిని శ్రీకృష్ణుడు చూచాడు. మునీంద్రుల శాపంవలన కృష్ణుడికీ తీవ్రమైన కోపాగ్ని దట్టంగా పుట్టింది. అంతే! యుద్ధంలో చావక మిగిలి తనకు అగుపించిన శత్రువీరులమీద పడి, తుంగపరకలను తీసికొని చావగొట్టి ఒక్కరూ మిగలకుండా చేశాడు. ఇట్లా యాదవులందరూ రోకటి విజృంభణంచేత చనిపోయారు.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడిలో కూడా మానుషభావం అలముకొన్నది. అందుకే ఋషిశాపం ఆయనలోని 'యాదవు'నిపై పనిచేసింది. అందుకే తక్కిన యాదవవీరులను ఆయన చంపి ఋషుల శాపాన్ని ఫలింపజేశాడు. 'మౌసల విస్ఫూర్తి' అనే మాట చాలా గొప్పది. అక్కడ రోకలీ లేదు - దెబ్బాలేదు - ఉన్నదంతా ఋషి శాపవాక్కు - దాని కాంతే 'రోకలి' వలె కనిపించి మృత్యుకారకమయిందని తాత్పర్యం.

క. **నారాయణుఁ డప్పుడు గాం । ధారీ వాక్యంబు తెఱఁగు దలఁచి మనమునం**
బారంబుఁ బొందెనే యిది । యా రూపున ననుచు సంగరావని నొకఁడున్. **62**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నారాయణుఁడు= నారాయణ స్వరూపుడైన శ్రీకృష్ణుడు; మనంబునన్= మనస్సులో; గాంధారీ వాక్యంబు తెఱఁగు= గాంధారి చెప్పిన శాపవిధానం; తలఁచి= స్మరించుకొని; ఇది= ఈ శాపం; ఆ రూపునన్= ఆ విధంగా; పారంబున్+పొందెనే!= తీరం చేరిందా!; అనుచున్= అనుకొంటూ; సంగర+అవనిన్= యుద్ధభూమిలో; ఒకఁడున్= ఒంటరిగా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో నారాయణస్వరూపుడైన శ్రీకృష్ణుడు మనసులో గాంధారి శాపమిచ్చిన విధాన్ని స్మరించుకొని ఆ శాపం ఇట్లా సార్థకమయిందా! అని అనుకొంటూ యుద్ధభూమిలో ఒంటరిగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **నిలుచున్నఁ జూచి రణసం । కులతఁ బడకయున్న దారుకుఁడు బభ్రుఁడు న**
జ్జలరుహనాభు సమీప । స్థలికిం జని యిట్టులని రతనితోడ నృపా! **63**

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= రాజా! (ఏమి జరిగిందో వినుము); నిలుచున్+ఉన్నన్= నిలబడి ఉండగా; చూచి; రణసంకులతన్= ఆ దొమ్మియుద్ధంలో; పడకయున్న= చావకుండా మిగిలిన; దారుకుఁడు; బభ్రుఁడు; ఆ+జలరుహ+నాభు= ఆ పద్మనాభుడి (కృష్ణుడి); సమీపస్థలికిన్= దగ్గరికి; చని= వెళ్ళి; అతనితోడన్= కృష్ణుడితో; ఇట్టులు+అనిరి= ఇట్లా అన్నారు.

తాత్పర్యం: నిలబడి ఉండగా ఆ దొమ్మియుద్ధంలో చావకుండా మిగిలిన దారుకుడు, బభ్రుడు ఆ కృష్ణుడి దగ్గరకు వెళ్ళి, అతడితో ఇట్లా అన్నారు.

తే. **అఖిలజనమును సంహృతమయ్యె నిచట । నేల? బలభద్ర దేవుఁ డున్నెడ ముకుంద!**
యరసికొని పోయి యాతని చరితమునకు । ననుగుణంబైన వర్తన మాచరింపు.' **64**

ప్రతిపదార్థం: ముకుంద!= కృష్ణా!; అఖిలజనమును= యాదవసమూహమంతా; సంహృతము+అయ్యెన్= చచ్చింది; ఇచటన్+ఏల?= ఇక్కడెందుకు?; బలభద్రదేవుఁడు= బలరాముడు; ఉన్న+ఎడ= ఉన్నచోటును; అరసికొని పోయి= తెలిసికొని పోయి; అతని చరితమునకున్= అతడి నడవడికి; అనుగుణంబు+ఐన= తగిన; వర్తనము= పని; ఆచరింపు(ము)= చేయుము.

తాత్పర్యం: 'కృష్ణా! యాదవ సమూహమంతా చచ్చింది. మరి ఇక్క డెందుకు! బలరాముడు ఎక్కడున్నాడో తెలిసికొనిపోయి, అత డెట్లా ఉన్నాడో అందుకు అనుగుణంగా ఆచరించటం మంచిది.

ఉ. అనుటయు నట్ల కాక! యని యంబుజనాభుఁడు బభ్రుదారుకు
ల్మనములు దల్లడిల్లఁగ కెలంకుల రా బలభద్రదేవు పో
యిన దెస నాదరం బెసఁగ నేఁగి కురుక్షితిపాగ్రగణ్య! యా
ఘనతరమూర్తి నవ్వలనఁ గాంచె మహీజము పొంత నుండఁగన్. 65

ప్రతిపదార్థం: కురుక్షితిప+అగ్రగణ్య!= ఓ కురురాజ శ్రేష్ఠా! వినుము; అనుటయున్= దారుకుడు, బభ్రుడు అట్లా పలుకగా; అట్లకాక!+అని= అట్లాగే చేద్దామని; అంబుజనాభుఁడు= పద్మనాభుడు (శ్రీకృష్ణుడు); బభ్రుదారుకుల్+మనములు= బభ్రుడి, దారుకుడి మనస్సులు; తల్లడిల్లఁగన్= తల్లడిల్లిపోగా; కెలంకులన్‌రాన్= తనకు ఇరువైపులా రాగా; బలభద్రదేవు పోయిన దెసన్= బలరాముడు వెళ్ళిన దిక్కులో; ఆదరంబు+ఎసఁగన్+ఏఁగి= గౌరవభావంతో వెళ్ళి; ఆ+వలనన్= ఆ వైపున; మహీజముపొంతన్= చెట్టుదగ్గర; ఉండఁగన్= ఉండగా; ఆ ఘనతరమూర్తిన్= ఆ బలిష్ఠమైన బలరాముడి రూపాన్ని; కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా వినుము! అట్లా వారు పలుకగా అట్లాగే చేద్దామంటూ, బభ్రుదారుకులు, మనసులు తల్లడిల్లిపోగా, ఇరువైపులా నడుస్తుండగా శ్రీకృష్ణుడు బలరాముడు వెళ్లిన దారిలోనే చాలా గౌరవభావంతో వెళ్ళాడు. ఆ వైపున ఒక చెట్టుక్రింద ఆ బలిష్ఠవిగ్రహుడైన బలరాముడిని చూచాడు.

యాదవులెల్ల మడిసిన పిదపఁ గృష్ణుఁ డర్జునుఁ దోడ్తేర దారుకుం బంపుట

సీ. కాంచి దారుకు దెసఁ గనుగొని 'నీవు వే। పాండురాజ తనూజుల పాలి కరిగి
వారికి యాదవవర్గ సంక్షయవిధ। మెఱిఁగించి యర్జును నిందుఁ దెమ్ము'
నావుడు నతఁడు మహావేగవంతంబు। లగు రథ్యములఁ బట్టి యలఁతియరద
మునఁ బూన్చికొని రయంబున నేఁగె నప్పు డ। మ్మురవైరి బభ్రుని మోముఁ జూచి
ఆ. 'అతివపిండుఁ గుంజరాదులఁ బురిఁ జేర్చి। యరుగుదెమ్ము వేగ' మనిన నాతఁ
డట్ల చేయు పనికి నయి చన నొకబోయ। త్రుంగఁ జేసె నతనిఁ దుంగ వ్రేసి. 66

ప్రతిపదార్థం: కాంచి= అట్లా బలరాముడిని చూచి; దారుకుదెసన్= దారుకుడివైపు; కనుఁగొని= చూచి; నీవు; వే= వేగంగా; పాండు తనూజుల పాలికిన్= పాండురాజు కుమారుల దగ్గరకు; అరిగి= వెళ్ళి; యాదవవర్గ సంక్షయ విధము= యాదవ వర్గమంతా నశించిన విధం; ఎఱిఁగించి= తెలిపి; అర్జునున్= అర్జునుడిని; ఇందున్= ఇక్కడికి; తెమ్ము= తీసికొనిరమ్ము!; నావుడున్= అనగా; అతఁడు= ఆ దారుకుడు; మహావేగవంతంబులు+అగు= చాలా వేగంగా పరుగెత్తే; రథ్యములను= గుర్రాలను; పట్టి= పట్టుకొనివచ్చి; అలఁతి= చిన్న; అరదమునన్= రథానికి; పూన్చికొని= పూన్చుకొని; రయంబునన్= వేగంగా; ఏఁగెన్= వెళ్ళిపోయాడు; అప్పుడు; ఆ+మురవైరి= ఆ మురాసురుడి శత్రువు - శ్రీకృష్ణుడు; బభ్రునిమోమున్+చూచి= బభ్రుని ముఖం చూచి; అతివ పిండున్= స్త్రీల సమూహాన్ని; కుంజర+ఆదులన్= ఏనుగులు మొదలైనవాటిని; పురిన్+చేర్చి= ద్వారకలో చేర్చి; వేగము= శీఘ్రంగా; అరుగుదెమ్ము= మరలిరమ్ము; అనినన్= అనగా; అతఁడు= ఆ బభ్రుడు; అట్లు+అ+చేయుపనికిన్+అయి= అట్లాగే చేయటానికి; చనన్= పోగా; ఒక బోయ= ఒక బోయవాడు; తుంగ= తుంగపరకను; వ్రేసి= అతడిపై వేసి; అతనిన్= ఆ బభ్రుడిని; త్రుంగన్+చేసెన్= చచ్చేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా బలరాముడిని చూసి, దారుకుడి వైపు తిరిగి 'నీవు వేగంగా పాండుకుమారుల దగ్గరకు వెళ్ళి, యాదవవర్గమంతా నశించిన విధం తెలిపి, అర్జునుడిని ఇక్కడకు తీసికొనిరమ్ము' అన్నాడు. ఆ దారుకుడు బాగా వేగంగా పరుగెత్తే గుఱ్ఱాలను తీసికొనివచ్చి చిన్న రథానికి పూన్చుకొని వేగంగా వెళ్ళిపోయాడు. అప్పుడు కృష్ణుడు బభ్రుడివైపు చూచి 'నీవు స్త్రీలను, ఏనుగులు, గుఱ్ఱాలు మొదలైనవాటినీ ద్వారకలో చేర్చి తిరిగిరమ్ము' అన్నాడు. ఆ బభ్రుడు అట్లాగే చేయటానికి బయలుదేరాడు. అంతలో ఒక బోయవాడు ఒక తుంగపరకను వాడిపై వేసి, వాడిని చంపాడు.

విశేషం: బభ్రుడు యాదవుడు, ఆ ఒక్కడు కూడా మిగలలేదని చెప్పటం కోసం ఈ వర్ణన. ఇక ఆ బభ్రుడి పని కూడా శ్రీకృష్ణుడే చేయవలసి వచ్చింది. కాలం వికటించటమంటే అర్థం ఇదే.

ఆ. హరికిఁ గానవచ్చునంత దవ్వుల నట్లు। పడియె బభ్రుఁ డతని పాటుఁ జూచి
సంయమీంద్రశాపశక్తికి నద్భుత। మంది యమ్ముకుందుఁ డన్నతోడ. 67

ప్రతిపదార్థం: హరికిన్= కృష్ణుడికి; కానవచ్చునంత దవ్వులన్= కనిపించేటంత దూరంలోనే; బభ్రుఁడు; అట్లు= ఆ విధంగా; పడియెన్= నేలకూలాడు; అతని= ఆ బభ్రుడిని; పాటున్ చూచి= పడిపోవటాన్ని చూచి; ఆ+ముకుందుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; సంయమి+ఇంద్ర= ఋషిశ్రేష్ఠుల; శాపశక్తికిన్= శాపానికున్న శక్తికి; అద్భుతము+అంది= ఆశ్చర్యపడి; అన్నతోడన్= బలరాముడితో.

తాత్పర్యం: కృష్ణుడికి కనిపించేటంత దూరంలోనే అట్లా బభ్రుడు నేలకొరిగాడు. ఆ బభ్రుడి పతనాన్ని చూచి కృష్ణుడు ఋషిశ్రేష్ఠుల శాపాని కున్న శక్తికి ఆశ్చర్యపడి బలరాముడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'సామజరథతురగములను। రామలఁ బురి సేర్చి యే మరలి వచ్చెద నీ
భూమిజము కడన నిలువు ద। యామయ! నా రాక వార్చి' యనియె నరేంద్రా! 68

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రా!= రాజా (కృష్ణుడిట్లా అన్నాడు); సామజ= ఏనుగులనూ; రథ= రథాలను; తురగములనున్= గుఱ్ఱాలను; రామలన్= స్త్రీలను; పురి+చేర్చి= నగరానికి చేర్చి; ఏన్= నేను; మరలి వచ్చెదన్= తిరిగి వస్తాను; దయామయ!;= దయతోనిండినవాడా! (అన్నా); ఈ భూమిజము కడన్= ఈ చెట్టుదగ్గరే; నా రాక వార్చి= నా ఆగమనం నిరీక్షిస్తూ; నిలువు= ఉండుము.

తాత్పర్యం: కృష్ణుడు బలరాముడితో ఇట్లా అన్నాడు; 'అన్నయ్యా! ఏనుగులను, గుఱ్ఱాలను, రథాలను, స్త్రీలను ద్వారకలో వదలి నేను తిరిగి వస్తాను. అంతవరకు ఈ చెట్టుదగ్గరే ఉండుము'.

సీ. అని గజాదుల నింతులను గొని పురి కేఁగి। వసుదేవుఁగాంచి యవ్వసుమతీశు
తోఁ దగ నిట్లను దొల్లి కౌరవకుల। క్షయము సూచితి; నేఁడు సకలయాద
వులనాశమును గంటి నలఘుతేజోధన!। యఖిలబాంధవహీనమయిన యిచటి
మనువున వర్తింప మనసు గొల్పదు మున్న। యన్న కాననమున కరిగినాఁడు

తే. **భవ్యతపమున నా బలభద్రుఁ గూడి । యేను దపమాచరించెద; నింక మీర**
లరసికొనుఁడు సర్వంబును; । నరుఁడు వచ్చు । నిందు మీ పంపు సేఁతకై యెల్లినేఁడు.' **69**

ప్రతిపదార్థం: అని= అనిచెప్పి; గజ+ఆదులన్= ఏనుగులు మొదలైనవాటిని; ఇంతులనున్= స్త్రీలను; కొని= వెంటతీసికొని; పురికిన్+ఏఁగి= ద్వారకకు వెళ్ళి; ఆ+వసుమతీ+ఈశుతోన్= రాజయినవసుదేవుడితో; తగన్= అర్హమైన రీతిలో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; అలఘుతేజోధన!= గొప్ప తేజస్సే ధనంగా కలిగినవాడా (తేజోమూర్తీ); తొల్లి= మునుపు; కౌరవకులక్షయము= కౌరవవంశ నాశం; చూచితిన్= చూశాను; నేఁడు= ఈ వేళ; సకలయాదవులనాశమునున్= యాదవులందరూ నశించటం; కంటిన్= చూచాను; అఖిలబాంధవ హీనము+అయిన= బంధువులెవ్వరూ లేని; ఇచటిమనువునన్= ఇక్కడి బ్రతుకులో; వర్తింపన్= ఉండటానికి; మనసు+కొల్పదు= మనసు రావటంలేదు; అన్న= బలరాముడు; మున్ను+అ= ముందుగానే; కాననమునకున్= అడవికి; అరిగినాఁడు= వెళ్ళాడు; భవ్యతపమునన్= శాంతమైన తపస్సుతో, ఆ బలభద్రున్+కూడి= బలరాముడితో కలిసి; ఏను= నేను (కూడా); తపము+ఆచరించెదన్= తపస్సు చేస్తాను; ఇంకన్= ఇకమీదట; సర్వంబును= అన్ని విషయాలనూ; మీరలు= మీరే; అరసికొనుఁడు= చూచికొనుడు; మీ పంపుసేఁతకై= మీ ఆజ్ఞను నిర్వర్తించి మీకు సహకరించటానికి; ఎల్లినేఁడు= రేపో ఈ రోజో; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఇందున్= ఇక్కడికి; వచ్చున్= వస్తాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ఏనుగులు మొదలైనవాటినీ, స్త్రీలనూ వెంటతీసికొని ద్వారకకు వెళ్ళి, వసుదేవుడితో తగినరీతిలో ఇట్లా అన్నాడు: 'తండ్రీ! మునుపు కౌరవులందరూ నాశనం కావటం చూచాను. ఈ వేళ యాదవులందరి చావునూ చూచాను. ఓ తేజోమూర్తీ! బంధువు లెవ్వరూ లేని ఇక్కడ జీవితం గడపటానికి మనస్సు రావటంలేదు. బలరాముడు ముందుగానే అడవికి వెళ్ళాడు. అన్నతో కలిసి నేను కూడా శాంతమైన తపస్సు చేస్తాను. ఇక అన్ని విషయాలూ మీరే చూచికొనుడు. మీ ఆజ్ఞ నిర్వర్తించి, మీకు సహకరించటానికి అర్జునుడు రేపో ఈనాడో ఇక్కడకు వస్తాడు.'

క. **అనుచు నతని పాదంబులు । తన ఫాలతలంబు సోఁకఁ దాత్పర్యమునన్**
వినతి నడపె నంతకుమును । వినియె జనులచేత సమరవిధ మతఁ డధిపా! **70**

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= రాజా!; అనుచున్= అంటూ; అతని పాదంబులు= వసుదేవుడి పాదాలు; తన ఫాలతలంబు సోఁకన్= తన నుదుటికి తాకేటట్లు; తాత్పర్యమునన్= గౌరవ ప్రపత్తులతో; వినతినడపెన్= నమస్కరించాడు; అతఁడు= ఆ వసుదేవుడు; అంతకుమును= అంతకుమునుపే; జనులచేతన్= ప్రజలచేత; సమరవిధము= యాదవుల యుద్ధ విషయం; వినియెన్= వినిఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంటూ వసుదేవుడి పాదాలు తన నుదుటికి తగిలేటట్లు గౌరవప్రపత్తులతో కృష్ణుడు నమస్కరించాడు. ఆ వసుదేవుడు అంతకుమునుపే ప్రజలవలన యాదవులు తుంగపరకలతో చేసికొన్న యుద్ధాన్ని గురించి విని ఉన్నారు.

చ. **విని బలుజీవి వోయి మది విహ్వలమై మెయి వ్రానుపాటు నొం**
ద నునికి మీఁదఁ గేశవుఁడు దానును రాముఁడు నిల్లువాసి కా
ననమున నుండువారమని నైష్ఠికతం బలుకంగ నున్నచే
తనయు నడంగఁ జేష్టితము దక్కి శవాకృతి నుండె నత్తఱిన్. **71**

ప్రతిపదార్థం: విని= ఆ మాటలు విని; బలుజీవి+పోయి= దృఢమైన చైతన్యాన్ని కోల్పోయి; మది= మనసు; విహ్వలము+ఐ= వివశమై (స్వాధీనం కోల్పోయి); మెయి= దేహము; వ్రానుపాటున్+ఒందన్= కొయ్యబారగా; ఉనికి= ఉండటంతో; మీఁదన్=

ఆపై; కేశవుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; తానును= తానూ; రాముఁడున్= బలరాముడూ; ఇల్లు+పాసి= ఇల్లు వదలి; కాననమునన్= అడవిలో; ఉండువారము+అని= ఉంటామని, నైష్ఠికతన్= నిష్ఠతో; పలుకంగన్= చెప్పగా; ఉన్న చేతనయున్= ఉన్న తెలివికూడా; అడంగన్= అణగిపోగా; చేష్టితము తక్కి= నిశ్చేష్టుడై; ఆ+తరిన్= ఆ సమయంలో; శవ+ఆకృతిన్= శవంవలె; ఉండెన్= ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని, దృఢమైన చైతన్యం పోయి, మనస్సు అస్వాధీనమై, దేహం కొయ్యబారి ఉండగా ఆపైన శ్రీకృష్ణుడు తానూ బలరాముడూ అడవిలో ఉంటామని అనటంతో ఉన్న తెలివికూడా పోయి వసుదేవుడు నిశ్చేష్టుడై శవప్రాయంగా అయ్యాడు.

క. **తన మాటలు నజ్జన నా। థు నవస్థయు వినియుఁ గనియు దురపిల్లి సతీ**
జను లొక్కటఁ బె ల్లాక్రం। దన మొనరించిన మురారి దయ మది నొలయన్. **72**

ప్రతిపదార్థం: తన మాటలున్= తాను ఆడిన మాటలు (అడవిలో తపస్సు చేస్తామనటం); వినియున్= విని; ఆ+జననాథు+ అవస్థయున్= ఆ వసుదేవుడి స్థితి; కనియున్= చూచి; సతీజనులు= యాదవస్త్రీలు; దురపిల్లి= శోకించి; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; పెల్లు= మిక్కిలిగా; ఆక్రందనము+ఒనరించినన్= ఏడ్వగా; ముర+అరి= కృష్ణుడు; మదిన్= మనసులో; దయ= కరుణ; ఒలయన్= పుట్టగా.

తాత్పర్యం: తానాడిన మాటలు విని, వసుదేవుడి దురవస్థ చూచి, యాదవస్త్రీలు ఒక్కసారిగా హాహాకారాలు చేస్తూ పెద్దగా ఏడ్చారు. అప్పుడు కృష్ణుడు మనసులో కరుణ పుట్టగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. **అందఱ నూరార్చి 'యర్జునుం డిప్పుడ। వచ్చు నిచ్చటికి మీవంత లెల్లఁ**
దీర్చు నక్కురు కులదీపకుం' డని యుప। శమవాక్యములఁ దేర్చి జనకుపాల
నాసీనుఁ డయి తదీయాంఘ్రిపద్మంబులు। తన చారుపాణిపద్మముల మెత్త
మెత్తన యొత్తుచు మెలుపొందఁ గర్జంపుఁ। బలుకులఁ జిత్తవిభ్రమము మాన్చి

తే. **మఱియుఁ బార్థుని రాక పల్మఱును జెప్పి। యన్నయాఢ్యుఁడు పనిసేయ నున్నవారిఁ**
'గరితురంగాదికముల మీ రరసికొనుఁడు;। వినుఁడు కర్తవ్యమిట్టిది వేయునేల?' **73**

ప్రతిపదార్థం: (శ్రీకృష్ణుడు) అందఱన్= అందరినీ; ఊరార్చి= ఓదార్చి; ఆ+కురుకులదీపకుండు= ఆ కురుకులంలో శ్రేష్ఠుడైన అర్జునుడు; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; ఇచ్చటికిన్= ఇక్కడికి; వచ్చున్= వస్తున్నాడు; మీవంతలు+ఎల్లన్= మీ దుఃఖాలన్నిటినీ; తీర్చున్= పోగొట్టుతాడు; అని; ఉపశమవాక్యములన్= ఓదార్పు మాటలతో; తేర్చి= వారు తేరుకొనేటట్లు చేసి; జనకు పాలన్= తండ్రిదగ్గర; ఆసీనుఁడు+అయి= కూర్చుని; తదీయ= అతడి; అంఘ్రిపద్మంబులు= తామరలవంటి పాదాలను; తన; చారు= అందమయిన; పాణిపద్మములన్= తామరలవంటి చేతులలో; మెత్తమెత్తన= నెమ్మదిగా; ఒత్తుచున్= ఒత్తుతూ; మెలుపు+ఒందన్= సుకుమారంగా; కర్జము+పలుకులన్= చేయవలసిన పనిని గూర్చిన మాటలతో; చిత్తవిభ్రమమున్= మనసు చెదరటాన్ని; మాన్చి= మాన్పి; మఱియున్= మరల; పార్థుని రాక= అర్జునుడి రాకను గురించి; పల్మఱును చెప్పి= మాటిమాటికీ చెప్పి; ఆ+నయ+ఆఢ్యుఁడు= ఆ నీతికోవిదులలో శ్రేష్ఠుడు; పని+చేయన్+ఉన్నవారిన్= పనిచేయటానికి మిగిలిన సేవకులతో; మీరు; కరితురంగ+ఆదికములన్= గుఱ్ఱాలు, ఏనుగులు

మొదలైనవాటిని; అరసికొనుఁడు= చూచికొనండి; కర్తవ్యము= చేయదగిన పని; ఇట్టిది= ఇది; వేయున్+ఏల?= అధికంగా చెప్పటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: కృష్ణుడు అందరినీ ఓదార్చి 'అర్జునుడు ఇప్పుడే ఇక్కడికి వస్తున్నాడు. కురువంశశ్రేష్ఠుడైన ఆ అర్జునుడు మీ దుఃఖాలన్నిటినీ పోగొట్టుతాడు' అని ఓదార్పు మాటలలో వారిని తేర్చి, తండ్రి దగ్గర కూర్చొని నెమ్మదిగా కాళ్లు పట్టుతూ, అతిసుకుమారంగా చేయదగిన పనులనుగురించిన మాటలతో అతడి మనసులోని విభ్రమాన్ని పోగొట్టాడు. అర్జునుడి రాకను గురించి మాటిమాటికీ చెప్పాడు. ఆ నీతికోవిదుడికి తెలియని దేమున్నది? మిగిలిన సేవకులతో 'గుర్రాలను ఏనుగులను మీరే చూచుకోండి. ఇక అధికంగా చెప్పటం ఎందుకు?' అని కర్తవ్యబోధ చేశాడు.

తే. **అని తెగఁ బలికి యతని వీ। డ్కొని రామునికడకుఁ జని యకుంఠితభక్తిన్**
వినతుం డయి 'మన జనకుని। యనుమతి వచ్చితి మహాత్మ!' యనియె నరేంద్రా! 74

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రా!= రాజా!; అని= ఈ విధంగా; తెగన్+పలికి= నిష్కర్షగా పలికి; అతనిన్ వీడ్కొని= తండ్రికి వీడ్కోలు చెప్పి; రాముని కడకున్+చని= బలరాముడి దగ్గరకు వెళ్ళి; అకుంఠిత భక్తిన్= మొక్కపోని గాఢమైన భక్తితో; వినతుండు+అయి= నమస్కరించి; మహాత్మ!= గొప్ప మనసున్నవాడా!; మన జనకుని= మనతండ్రిగారి; అనుమతిన్+వచ్చితిన్= అనుమతితో వచ్చాను; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! ఈ విధంగా నిష్కర్షగా పలికి, తండ్రికి వీడ్కోలు చెప్పి, బలరాముడి దగ్గరకు వెళ్ళి, మొక్కపోని గాఢమైన భక్తితో నమస్కరించి 'మహాత్మా! మన తండ్రిగారి అనుమతితో వచ్చాను' అన్నాడు.

బలరాముఁడు శరీరంబు విడిచి యనంతునియందుఁ గలయుట (సం.16-5-11)

సీ. **తదనంతరంబ యద్దామోదరుఁడు రాము। వదనసరోజంబువలన వెడలఁ**
గనియె మహాభుజంగము నరుణచ్ఛాయ। యై పొల్చు వక్త్రసహస్రకంబు
మణుల వెలింగెడు ఫణములుఁ దెలుపారి। పర్వతాభోగ నిభంబు నైన
మేని పెంపును గలదాని నట్లా బల। భద్రుండు నిజయోగబలముపేర్మిఁ

ఆ. **దనదుతనువు విడిచి చనియె వియద్వీథి। నంబునిధికి నమ్మహాత్ము నెదురు**
కొనియె వరుణుఁ డధిక వినయంబుతో నాగ। కులము లెల్ల వచ్చి కొలిచె భక్తి. 75

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; ఆ+దామోదరుఁడు= ఆ పద్మనాభుడు (కృష్ణుడు); రామువదన సరోజంబువలనన్= బలరాముడి ముఖపద్మం నుండి; మహాభుజంగము= పెద్ద సర్పము; అరుణచ్ఛాయయై= ఎర్రటికాంతిగలదై; పొల్చు= ప్రకాశించెడి; వక్త్రసహస్రకంబు= వేయినోళ్ళు; మణుల వెలింగెడు ఫణములున్= మణులతో ప్రకాశించే పడగలు; తెలుపారి= తెల్లనై; పర్వత= కొండయొక్క; ఆభోగ= వైశాల్యంతో; నిభంబున్+ఐన= సదృశమైన; మేని పెంపును= పెద్ద ఆకారాన్ని; కలదానిన్= కలదానిని; వెడలన్= బయలు పడటాన్ని; కనియెన్= చూశాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ బలభద్రుండు; నిజయోగబలము పేర్మిన్= తన యోగబలాధిక్యం వలన; తనదు తనువు విడిచి= తన దేహాన్ని వదలిపెట్టి; వియత్+వీథిన్= ఆకాశమార్గంలో; అంబునిధికిన్= సముద్రానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; ఆ+మహాత్మున్= ఆ మహాత్ముడైన బలరాముడిని; వరుణుఁడు= జలాధిపతియైన

వరుణుడు; ఎదురుకొనియెన్= ఎదుర్కొని స్వాగతం చెప్పాడు; అధిక వినయంబుతోన్= అధికమైన వినయంతో; నాగకులము లెల్లన్= నాగకులాలన్నీ; భక్తిన్= భక్తితో; కొలిచెన్= పూజించాయి.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత కృష్ణుడు బలరాముడి ముఖంనుండి ఒక పెద్దసర్పం బయలుపడటాన్ని గమనించాడు. ఆ మహాసర్పం ఎర్రటి కాంతితో ప్రకాశించే వేయినోళ్ళు కలిగినది. మణులతో ప్రకాశించే పడగలు కలిగినది. పర్వతవైశాల్యానికి సదృశంగా ఉన్న పెద్ద ఆకారం కలిగినది. ఆ విధంగా బలరాముడు తన యోగబలంవలన తన దేహాన్ని వదలిపెట్టి, ఆకాశమార్గంలో సముద్రంలోనికి ప్రవేశించాడు. ఆదిశేషస్వరూపుడైన ఆ బలరాముడికి వరుణుడు స్వాగతం చెప్పాడు. నాగవర్గంవారంతా వచ్చి అధికవినయంతో పూజలు చేశారు.

విశేషం: ఆదిశేషుడు త్రేతాయుగంలో లక్ష్మణుడుగా, ద్వాపరయుగంలో బలరాముడిగా అవతరించాడు.

ఆ. అహికులాగ్రగణ్యుఁడైన వాసుకియుఁ గ । ర్కోటకుండుఁ దక్షకుండు వారు
ణుండుఁ గుంజరుండునుం గుముదుండును । దుర్ముఖుండునుం బృథుశ్రవుండు. 76

ప్రతిపదార్థం: అహికుల= పాములవంశంలో; అగ్రగణ్యుఁడు+ఐన= మొదట లెక్కింపదగినవాడయిన; వాసుకియున్= వాసుకీ; (ఇంకా) కర్కోటకుండు; తక్షకుండు; వారుణుండు; కుంజరుండు; కుముదుండు; దుర్ముఖుండు; పృథుశ్రవుండు.

తాత్పర్యం: పాములకులంలో మొదటగా లెక్కింపదగిన వాడైన వాసుకి కర్కోటకుడూ, తక్షకుడూ, వారుణుడూ, కుంజరుడూ, కుముదుడూ, దుర్ముఖుడు, పృథుశ్రవుడూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. ప్రోదుఁడును వక్రదంతుండుఁ గ్రోధనామ । కుండు శంఖుండుఁ బుండరీకుండు మిశ్రి
యును నజేయుండు ధృతరాష్ట్రుఁడును మొదలుగ । నరుగుదెంచిరి యద్దేవునర్థిఁ గొలువ. 77

ప్రతిపదార్థం: ప్రోదుఁడునున్; వక్రదంతుండున్; క్రోధనామకుండున్= క్రోధుడనే పేరున్నవాడు; శంఖుండున్; పుండరీకుండున్; మిశ్రియునున్= మిశ్రి అనే వాడున్నూ; అజేయుండున్; ధృతరాష్ట్రుఁడునున్; మొదలుగన్= మొదలైనవారు; ఆ+దేవున్= ఆ దేవుడిని; అర్థిన్= కోరి; కొలువన్= సేవించటానికి; అరుగుదెంచిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: ప్రోదుడు, వక్రదంతుడు, క్రోధుడనే పేరుగలవాడు, శంఖుడు, పుండరీకుడు, మిశ్రి, అజేయుడు, ధృతరాష్ట్రుడు మొదలైన నాగులు కూడా బలదేవుడిని భక్తితో పూజించటానికి వచ్చారు.

తే. పరమకౌతుకంబు భవ్యభక్తియు నొల । యంగ వచ్చి కొలిచె నా ఫణీంద్రు
గంగ యాది గాఁగఁ గల మహానదులు స । ముజ్జ్వలాభిరామమూర్తు లొంది. 78

ప్రతిపదార్థం: పరమ= మిక్కిలి; కౌతుకంబు= ఆసక్తి; భవ్య= యోగ్యమైన; భక్తియున్= భక్తీ; ఒలయంగన్= ఒప్పగా; ఆ ఫణి+ఇంద్రున్= ఆ ఆదిశేషుడిని; గంగ+ఆది+కాఁగన్+కల= గంగ మొదలుగా ఉన్న; మహానదులు= పెద్దనదులన్నీ; సముజ్జ్వల= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న; అభిరామ= అందమైన; మూర్తులు+ఒంది= ఆకారాలు ధరించి; వచ్చి కొలిచెన్= వచ్చి పూజించాయి.

తాత్పర్యం: చాలా ఆసక్తితో, యోగ్యమైన భక్తితో ఆ ఆదిశేషుడిని, గంగ మొదలుగా ఉన్న పెద్ద నదులన్నీ మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న అందమైన ఆకారాలు ధరించి వచ్చి పూజించాయి.

క. అంతయును దివ్యదృష్టి। క్రాంతి యగు మురాంతకుండు గనుఁగొన నమ్మూ
ర్త్యంతరము గలపికొనియె న। నంతుఁడు దన పరమమూర్తి యందు నరేంద్రా! 79

ప్రతిపదార్థం: అంతయునున్= అన్నిటినీ; దివ్యదృష్టి క్రాంతిఅగు= దివ్యదృష్టితో ఆక్రమించగల; ముర+అంతకుండు= మురారి (కృష్ణుడు); కనుఁగొనన్= చూస్తుండగా; అనంతుఁడు= పరబ్రహ్మస్వరూపుడైన శ్రీ మహావిష్ణువు; ఆ+మూర్తి+అంతరమున్= తనమూర్తి భేదమయిన ఆ ఆదిశేషుడిని; తన= తనదైన; పరమమూర్తియందున్= శ్రేష్ఠమైన మహారూపంలో; కలపికొనియెన్= కలుపుకొన్నాడు; నరేంద్రా!= రాజా! విన్నావా!

తాత్పర్యం: జనమేజయా? అన్నిటినీ ఆక్రమించగల (దర్శించగల) కృష్ణుడు చూస్తుండగనే అనంతుడు (ఆదిశేషుడు) తన మూర్తి భేదాన్ని (బలరామున్ని) తన శ్రేష్ఠమైన మహారూపంలో కలుపుకొన్నాడు.

సీ. అ ట్లగ్రజుఁడు చన్న నచ్చటువాసి యం। తంతఁ గ్రుమ్మరుచు మురారి సకల
లోకపాలనకు భూలోకంబునందుఁ దాఁ। బుట్టంగ వలసిన యట్టి మేటి
పనులెల్లఁ దీఱుట మనమునఁ దలపోసి,। తనువిముక్తికి నిమిత్తంబుఁ దలఁచి,
మునులవాక్యము తెఱంగును దొల్లి దుర్వాసు। నవయవసమితిఁ బాయసము పూయు

తే. నప్పు డఱకాలఁ బూయమి నత్తపస్వి। యచట నవిలంఘ్యమై యపాయంబు గలుగు
ననిన మాటయుఁ జర్చించి, మనసు నింద్రి। యములు నడఁగించి గాఢసమాధి నొంది. 80

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; అగ్రజుఁడు= అన్న; చన్నన్= వెళ్ళిపోగా; అచ్చటు= ఆ చోటు; పాసి= వదలి; అంతంతన్= అక్కడక్కడా; క్రుమ్మరుచున్= తిరుగుతూ; మురారి= కృష్ణుడు; సకలలోకపాలనకున్= సకలలోకాలను పాలించటానికి; భూలోకంబునందున్= భూలోకంలో; తాన్+పుట్టంగ వలసిన అట్టి= తాను జన్మించవలసినట్టి; మేటి పనులు= గొప్పపనులు; ఎల్లన్= అన్నీ; తీఱుటన్= పూర్తికావటం; మనమునన్+తలపోసి= మనసులో ఆలోచించి; తను విముక్తికిన్= దేహం వదలిపెట్టటానికి; నిమిత్తంబున్+తలఁచి= కారణాన్ని ఆలోచించి; మునుల వాక్యంబు తెఱఁగునున్= మునులిచ్చిన శాపవాక్యాలు; తొల్లి= మునుపు; దుర్వాసున్+అవయవసమితిన్= దుర్వాసో మహాముని అవయవ సమూహానికి (దేహానికి); పాయసము పూయు+అప్పుడు= పాయసం పూస్తున్నప్పుడు; అఱకాలన్+పూయమిన్= అరకాలులో పూయకపోవటం చేత; ఆ+తపస్వి= ఆ ఋషి; అచటన్= ఆ అరకాలిలోనే; అపాయంబు= కీడు; అవిలంఘ్యము+ఐ= దాటటానికి వీలులేకుండా (తప్పకుండా); కలుగున్= కలుగుతుంది; అనిన మాటయున్= అన్న మాటను; చర్చించి= విచారించుకొని; మనసున్+ఇంద్రియములున్= మనసును, ఇంద్రియాలను; అడఁగించి= అణచి; గాఢ సమాధిన్+ఒంది= గాఢ సమాధిని పొంది.

తాత్పర్యం: అట్లా బలరాముడు అవతారం చాలించి వెళ్ళిపోగా, శ్రీకృష్ణుడు ఆ చోటు వదలిపెట్టి అక్కడక్కడా తిరిగాడు. లోకస్థితిపాలనకోసం తాను భూలోకంలో ఏ విశిష్టకార్యాలు చేయటంకొరకు పుట్టాడో అవి పూర్తికావటం మనసులో ఆలోచించాడు. తాను దేహాన్ని వదలిపెట్టటానికి ఒక హేతువును ఆలోచించుకొన్నాడు. మునులు ఇచ్చిన శాపవాక్యం గుర్తుకు వచ్చింది. ఒకప్పుడు దుర్వాసుని కోరికపై అతడి దేహమంతటా పాయసాన్ని కృష్ణుడు పూశాడు. కాని, అరకాలిలో మాత్రం పాయసం పూయటం మరచిపోయాడు. ఫలితంగా ఆ ఋషి 'ఆ అరకాలిలోనే నీకు ప్రాణాపాయం జరుగుతుందని, అది తప్ప' దని చెప్పిన విషయమూ గుర్తుకు వచ్చింది. దీనితో ప్రాణత్యాగం ఎట్లా చేయవచ్చునో

స్ఫురించింది. మనసును, జ్ఞానేంద్రియ కర్మేంద్రియాలను అణచిపెట్టి, గాఢమైన సమాధిని పొంది (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. జలనిధిశయనుండు మహీ । స్థలశయనుం డయ్యెఁ; నట్టి సమయమునం దా
నలుకుచుఁ దత్కాంతార । స్థలి కల్లన నరుగుదెంచె జర కురుముఖ్యా! 81

ప్రతిపదార్థం: కురుముఖ్యా!= కురుశ్రేష్ఠా (వినుము)! అప్పుడు; జలనిధి శయనుండు= సాగరంలో నిద్రించే విష్ణుస్వరూపుడైన శ్రీకృష్ణుడు; మహీతలశయనుండు+అయ్యెన్= నేలమీద పడుకున్నవాడయ్యాడు; అట్టి సమయమునన్= ఆ సమయంలో; తద్+కాంతార+స్థలిన్= ఆ అడవిలో; తాన్= తాను; అలుకుచున్= నేలను కాలితో రాస్తూ; జర= ముసలితన మనెడి దేవత; అల్లనన్= నెమ్మదిగా; అరుగుదెంచెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: క్షీరసాగరంలో శయనించే విష్ణువు - అంటే కృష్ణుడు - నేలమీద పడుకొన్నాడు. ఆ సమయంలో 'జర' నేలను కాలితో రాస్తూ నెమ్మదిగా ఆ అడవిలో ప్రవేశించింది.

విశేషం: జరామరణాలు ఒకదానిని వదలి మరి ఒకటి ఉండవు. అందుకే సహజమరణానికి ముందు ఎవరిలోనైనా ముసలితనపు లక్షణాలు వస్తాయి. జర - ముసలితనానికి అధిష్ఠానదేవత; 'కాలకన్య' అని కూడా అంటారు. ఆమె ప్రవేశించిన తరువాతే మరణం ఆసన్న మవుతుంది. కాల మాసన్న మయిందని సూచించేది 'జర'

ఆ. అరుగుదెంచి యచటఁ దిరిగెడు నొక వేఁట । కానిఁ గాంచి వాఁడు కమలనాభు
నొడలు చూచి టెంకి నున్న యేణం బను । నట్లు సేసి మాయ యావహించె. 82

ప్రతిపదార్థం: అరుగుదెంచి= 'అది' అట్లా వచ్చి; అచటన్= ఆ అడవిలో; తిరిగెడు= తిరుగుతున్న; ఒక వేఁటకానిన్+కాంచి= ఒక వేటగాడిని చూచి; వాఁడు= ఆ వేటగాడు; కమలనాభు(న్)+ఒడలు= పద్మనాభుడి (కృష్ణుడి) దేహం; చూచి= చూడగా; టెంకిన్= సమీపంలో ఉన్న; ఏణంబు+అనునట్లు+చేసి= జింక అని అనుకొనేటట్లు చేసి; మాయ= భ్రాంతి; ఆవహించెన్= కలుగచేసింది.

తాత్పర్యం: 'జర' అట్లా వచ్చి అడవిలో తిరుగుతున్న ఒక వేటగాడిని చూచి, అతడు కృష్ణుడి దేహాన్ని చూచి సమీపంలో ఉన్న జింక అని అనుకొనేటట్లు భ్రాంతిని ఆవహింపజేసింది.

మ. ధరణీనాథ! యతండు శాతశర ముద్యద్వృత్తి సంధించి యు
ద్ధురభంగిం దెగ నిండఁగాఁ దిగిచి యత్యుగ్రంబుగా నేసె; నా
హరి శ్రీపాదతలంబుఁ దూరఁగొని యయ్యస్త్రంబు మీఁగాల ని
ష్ఠుర వేగంబున నుచ్చిపోయె వెస వాఁడుం జేరెఁ గైకొంటకున్. 83

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథ!= రాజా!; అతండు= ఆ వేటగాడు; శాతశరము= వాడియైన బాణం; ఉద్యత్+వృత్తిన్= పూనికతో; సంధించి= ఎక్కుపెట్టి; ఉద్ధుర= దృఢమైన; భంగిన్= రీతిలో; తెగన్= నారిని; నిండఁగాన్= నిండుగా; తిగిచి= లాగి; అతి+ఉగ్రంబుగాన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు; ఆ+అస్త్రంబు= ఆ బాణం; ఆ హరి= ఆ కృష్ణుడి; శ్రీపాదతలంబున్= గొప్పదైన పాదం అడుగుభాగంలో; తూరఁగొని= దూరి; మీఁగాలన్= పాదోపరిభాగంలో; నిష్ఠురవేగంబునన్=

అతిశీఘ్రంగా; ఉచ్చిపోయెన్= బయటికి పొడుచుకు వచ్చింది; వెసన్= వెంటనే; వాఁడున్= ఆ వేటగాడు; కై కొంటకున్= (ఆ జింకను) తీసికొనివెళ్ళటానికి; చేరెన్= అక్కడికి వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ వేటగాడు పూనికతో విల్లు ఎక్కుపెట్టి, దృఢమైన రీతిలో నారి సంధించి, నిండుగా లాగి, మిక్కిలి భయంకరంగా వదిలాడు. ఆ బాణం కృష్ణుడిపాదం అడుగుభాగంలో దూరి పాదోపరిభాగంలో అతి శీఘ్రంగా బయటికి పొడుచుకుని వచ్చింది. వెంటనే ఆ వేటగాడు (ఆ జింకను) తీసికొనివెళ్ళటానికి అక్కడికి వచ్చాడు.

విశేషం: కర్మఫలితాన్ని కృష్ణుడు కూడా తప్పించుకొనలేదు. బలరాముడు యోగమార్గంలో తనువును వదలిపెట్టాడు. కృష్ణుడు కూడా సమాధిలో ఉన్నాడు. కాని తనువును వదలటానికి ఋషిశాపం - దుర్వాసుడి వాక్యం ఒక మిషను చూపించింది. ఆ మిషే ఇట్లా వేటగాడు జింక అనుకొని బాణం వదలటం. పాదం అడుగున దూరి మీగాలుపైన పొడుచుకు రావటం - వేటగాడి ధనుర్విద్యా నైపుణ్యాన్ని సూచిస్తుంది.

క. **చేరి తెలియఁ గనుఁగొని పెం। పారు పురుషుఁ డగు టెఱింగి యత్యంతార్తిం**
గూరి వడఁకి తచ్చరణాం। భోరుహములఁ దన శిరంబు వొందం బడియెన్. **84**

ప్రతిపదార్థం: చేరి= కృష్ణుడిని సమీపించి; తెలియన్+కనుఁగొని= బాగా పరికించి చూచి; పెంపు+ఆరు= బాగా గొప్పవాడైన; పురుషుఁడు+అగుట+ఎఱింగి= పురుషుడు కావటం గుర్తించి; అతి+అంత+ఆర్తిన్= చాలా ఆర్తిని; కూరి= పొంది; వడఁకి= గడగడలాడి; తద్+చరణ+అంభోరుహములన్= అతడి పాదపద్మాలవద్ద; తన శిరంబు+పొందన్= తన శిరస్సు తాకునట్లు; పడియెన్= క్రిందపడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ఆ వేటగాడు కృష్ణుడిని సమీపించి, బాగా చూచి, ఎవరో మహాపురుషుడని గుర్తించి, చాలా ఆర్తినిపొంది, గడగడలాడి అతడి పాదపద్మాలవద్ద తన శిరస్సును పెట్టి క్రిందపడ్డాడు.

తే. **పడి యేడ్చినఁ గృష్ణుఁడు తగు। నొడువుల నూరార్చి తన మనోరథ మిమ్మై**
నొడఁగూడిన మానుషమగు। నొడలు విడిచి నిజపదంబు నొందుట కరిగెన్. **85**

ప్రతిపదార్థం: పడి= క్రిందపడి; ఏడ్చినన్= ఏడవగా; కృష్ణుఁడు; తగు నొడువులన్= వాడికి ఉచితమైన పలుకులతో; ఊరార్చి= ఓదార్పు కలుగజేసి; తన మనోరథము= తన కోరిక; ఈ+మైన్= ఈ విధంగా; ఒడఁగూడినన్= సిద్ధించగా; మానుషము+అగు= మానవీయమైన; ఒడలు విడిచి= దేహాన్ని విడిచి; నిజపదంబున్+ఒందుటకున్= తన స్థానాన్ని పొందటానికి; అరిగెన్= వెళ్ళిపోయాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా వేటగాడు కిందపడి ఏడవగా కృష్ణుడు వాడికి ఉచితమైన పలుకులతో ఓదార్పు కలుగజేసి, తన కోరిక ఈ విధంగా తీరగా, మానవీయమైన దేహాన్ని విడిచి తన స్థానాన్ని పొందటానికి వెళ్ళిపోయాడు.

శ్రీకృష్ణుఁడు శరీరంబు విడిచి పరమపదంబునకుఁ బోవుట (సం.16-5-22)

సీ. **ఊర్ధ్వలోకమునకు నూర్జిత తేజస్కుఁ। డగు కృష్ణుఁ డరిగిన నచటి దివ్య**
మునివరులును సిద్ధులును రుద్రవసుమరు। దాదిత్య విశ్వముఖామరులును
సంక్రందనుండును సంభృతసంభ్రము। లగుచు భక్తియు వినయంబు నెఱయఁ
గా నెదుర్కొని చరణానతులై పర। మస్తుతి వాక్యముల్ విస్తరిల్ల

ఆ. బలసి; రందు దేవపతి యల్లఁ జేరి క । రములు మొగిచి 'ధర్మరక్షణమున
కై దయావిధేయమగు ఖేలనంబున । నవని నవతరించి తాది పురుష! 86

ప్రతిపదార్థం: (ఆ విధంగా); ఊర్ధ్వలోకమునకున్= స్వర్గలోకానికి; ఊర్జితతేజస్కుఁడు+అగు= పెంపొందిన తేజస్సు కలవాడైన; కృష్ణుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; అరిగినన్= వెళ్ళగా; అచటి= స్వర్గంలో ఉన్న; దివ్యమునివరులునున్= దివ్యులైన మునిశ్రేష్ఠులు; సిద్ధులునున్= సిద్ధులు; రుద్ర= రుద్రులు; వసు= వసువులును; మరుత్= మరుత్తులు; ఆదిత్య= ఆదిత్యులు; విశ్వముఖ+అమరులును= విశ్వముఖులు మొదలైన దేవతలు; సంక్రందనుండునున్= ఇంద్రుడు; సంభృత= పొందిన; సంభ్రములు+అగుచున్= వేగిరపాటు కలవారై; భక్తియున్= భక్తీ; వినయంబున్= వినయమూ; నెఱయఁగాన్= ప్రకటితాలు కాగా; ఎదుర్కొని= ఎదురువచ్చి; చరణ+ఆనతులు+ఐ= కాళ్ళకు మ్రొక్కినవారై; పరమ= శ్రేష్ఠమైన; స్తుతివాక్యముల్= ప్రశంసావాక్యాలు; విస్తరిల్లన్= వ్యాపించగా; బలసిరి= చుట్టుముట్టారు; అందున్= వారిలో; దేవపతి= దేవేంద్రుడు; అల్లన్= నెమ్మదిగా; చేరి= కృష్ణుడిని సమీపించి; కరములు మొగిచి= చేతులు జోడించి; (ఇట్లా అన్నాడు); ఆదిపురుష!= ఓ ఆదిపురుషుడా!; ధర్మరక్షణమునకై= ధర్మాన్ని రక్షించటానికై; దయావిధేయము+అగు= దయకు లొంగిన; ఖేలనమునన్= ఆటలో; అవనిన్= భూమిలో; అవతరించితి(తి)= అవతరించావు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా స్వర్గలోకానికి పెంపొందిన తేజస్సు గలవాడైన కృష్ణుడు వెళ్ళగా స్వర్గంలో ఉన్న దివ్యులైన మునిశ్రేష్ఠులు, సిద్ధులు, రుద్రులు, వసువులు, మరుత్తులు, విశ్వముఖాది దేవతలు, దేవేంద్రుడు వేగిరపాటు చెంది ఎదురు వచ్చారు. కాళ్ళకు మొక్కారు. శ్రేష్ఠమైన స్తుతివాక్యాలు పలుకుతూ అందరూ కృష్ణుడి చుట్టూ చేరారు. వారిలో దేవేంద్రుడు నెమ్మదిగా శ్రీకృష్ణుడిని సమీపించి చేతులు జోడించి ఇట్లా అన్నాడు: 'ఆదిపురుషా! ధర్మాన్ని రక్షించటానికై దయాగుణంతో నీ వాడుతున్న ఆటలో భాగంగా భూమిలో పుట్టావు'.

విశేషం: 1. యక్ష, గంధర్వ, కిన్నర, కింపురుషాదులతోపాటు ఖేచరులుగా సిద్ధులను కూడా చెప్పుతారు. వీరు దేవతాగణం క్రింద వస్తారు. వీరితోపాటే అష్టవసువులు, సప్తమరుత్తులు, ఏకాదశరుద్రులు, ద్వాదశాదిత్యులు చెప్పబడ్డారు. శ్రీకృష్ణుడి విశ్వరూపసందర్శనంలో ఇంకా చాలామంది దేవయోనులు చెప్పబడ్డారు. వీరికి అధిపతి కాబట్టి దేవేంద్రు డని అంటారు.

2. విష్ణువు ధర్మాన్ని రక్షించటం కోసమే ప్రతియుగంలోనూ అవతరిస్తాడని పురాణాలు చెప్పుతున్నాయి. భగవద్గీతలో కూడా

"యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత,
అభ్యుత్థానమధర్మస్య తదాత్మానం సృజామ్యహమ్."

అని స్వామి స్వయంగా చెప్పాడు. ఆయనకు అవతరించటం ఒక లీల. ఆ లీలకు మూలం స్వామికి ఉన్న దయాగుణం. అపారకృపానిధి కాబట్టి భక్తుల మొరలు విని వారిని రక్షించటానికై అవతరిస్తాడు. ఇది భాగవతులు స్వామి అవతారాన్ని గుర్తించిన విధానం. అందుకే లీలావతారాలని కూడా అంటారు.

3, సర్వసమర్థుడైన స్వామికి దుష్టశిక్షణ, సాధుసంరక్షణ కష్టమైన పనులు కావు. ఒక ఆట ఆడినంత సులభం. అందుకే 'ఖేలనం' అనటం.

ఆ. అవతరించి కంసుఁ డాదిగాఁ గల దేవ । శత్రుకోటి నెల్ల సమయఁ జేసి
భరతకులము కసటు వాపి సంశుద్ధప్ర । తిష్ఠఁ గూర్చి యరుగుదెంచి తీశ! 87

ప్రతిపదార్థం: ఈశ!= ఓ ప్రభూ!; (అట్లా) అవతరించి= అవతారమెత్తి; కంసుఁడు+ఆదిగాన్+కల= కంసుడు మొదలైన; దేవశత్రుకోటిన్+ఎల్లన్= దేవతలకు శత్రువైన వారినందరినీ; సమయన్+చేసి= నశించేటట్లు చేసి (చంపేటట్లు చేసి); భరతకులము= భరతవంశానికి పట్టిన; కసటు= అపరిశుభ్రతను; పాపి= పోగొట్టి; సంశుద్ధ= పరిశుభ్రమైన; ప్రతిష్ఠన్+కూర్చి= గౌరవం ఏర్పరచి; అరుగుదెంచితి(వి)= ఇట్లా వచ్చావు.

తాత్పర్యం: అట్లా అవతారమెత్తి, కంసుడు మొదలైన దేవతాశత్రుసమూహాన్ని అంతటినీ నశింపజేసి, భరతవంశానికి పట్టిన అపరిశుభ్రతను పోగొట్టి, పరిశుభ్రతను మరలా ఏర్పరచి ఇట్లా వచ్చావు.

విశేషం: ఇక్కడ 'అపరిశుభ్రత' అంటే అధర్మమనే అర్థం. ధర్మానికి కలిగే గ్లాని పేరే అపరిశుభ్రత. అది అజ్ఞానకారకమవుతుంది. ఫలితంగా సాధుసత్పురుషులకు పీడ కలుగుతుంది. దానిని నివారించటానికే స్వామి అవతరిస్తాడు.

"పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్,
ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే".

అని గీతలో స్వామి ఈ అవతారరహస్యాన్నే చెప్పాడు. ఇక్కడ 'భరత' కులము అనేమాట కేవలం పాండవకౌరవుల కథను మాత్రమే కాకుండా మొత్తం భారతదేశాన్ని స్పృశిస్తోంది. అందుకే కంసుడి ప్రసక్తి కూడా సార్థకం అవుతోంది.

క. అమృతం బజరం బవ్యయ । మమలం బవితర్క్య మచల మాగమగమ్యం
బు మహాత్మ! భవత్పద మ । య్యమేయ తత్త్వంబుఁ బొందు మనిరూప్యగతిన్. 88

ప్రతిపదార్థం: మహాత్మ!= ఓ మహాత్మా!; భవత్+పదము= నీ స్థానం; అమృతంబు= అమృతమైనది; అజరంబు= ముసలితనంలేనిది; అవ్యయము= తరగిపోనిది; అమలంబు= పరిశుద్ధమైనది; అవితర్క్యము= తర్కించటానికి వీలులేనది; అచలము= చలించనిది; ఆగమగమ్యంబు= వేదాల చేత తెలిసికొనదగినది; (అట్లాంటి) అమేయ తత్త్వంబున్= కొలవటానికి వీలులేని మహాతత్త్వాన్ని; అనిరూప్యగతిన్= నిరూపించటానికి వీలులేని విధంగా; పొందుము.

తాత్పర్యం: మహాత్మా! నీ స్థానం అమృతమైనది. దానికి ముసలితనం లేదు. అది ఎన్నటికీ తరగిపోదు. అది ఎప్పుడూ పరిశుద్ధమే. దాని స్వభావం తర్కంతో నిరూపించటానికి వీలులేదు. దానికెప్పుడూ చలనం లేదు.వేదాలు ఆ స్థానాన్ని గురించే చెప్తుతాయి. దానిని కొలవటానికి ఏ శాస్త్రప్రమాణాలూ లేవు. అట్లాంటి పరమపదాన్ని నిరూపించటానికి వీలులేని విధంగా నీవే పొందుము.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ఆ పరమపదాన్ని అమృతము, అజరము ఇట్లా 'న' కారరూపాలలో సూచించారు. న+మృతము= ఇట్లా; నకారం తీసివేస్తే ఉన్నదంతా లోకం. మృతమయ్యేది. ముసలితనం పొందేది ఇట్లాగా. ఆ అతిలోకమైన తత్త్వాన్నే పరమపదమన్నారు. ఆ స్థానం ఎక్కడుంది? ఎట్లా ఉంటుంది? అన్న ప్రశ్నల ద్వారా సమాధానాన్ని పొందలేం. ఋషుల అనుభవమే దీనికి ప్రమాణం. దానిని స్వామి స్వయంగా పొందాలి. దానినుండి స్వామే స్వయంగా తాను ప్రభవించాలి. 'అందుకే ఆ తత్త్వాన్ని నీవే పొందుము' అన్నాడు ఇంద్రుడు. దీనికి నిరూపణం ఏమిటి? నిరూపణకు అసాధ్యమైన విషయ మనటం కోసమే 'అనిరూప్యగతి' అంటున్నారు. అందుకే శేషాంశను అనంతుడు కలుపుకొన్నాడు. ఆ అనంతాంశ అంశమాత్రంగా ఉన్న మహాతత్త్వం 'అమృత' స్థానమయిన పరమపదం. అందుకే స్వామి దానిని స్వయంగా పొందాలి. దానినే అక్షరపరబ్రహ్మమని గీత స్థాపించింది. అవతారరహస్యం ఎన్నటికీ ఏ శాస్త్రనిరూపణకూ లొంగే విషయం కాదని ఈ పద్యం ద్వారా మనం గుర్తించగలం. ఈ ఒక్క అంశలోనే జీవుడికన్నా దేవుడు ఎప్పుడూ ఒక మెట్టుపైనే ఉంటాడు. అదే భగవంతుడిలోని 'విశిష్ట' లక్షణం.

క. కృప నిట్ల యవతరింపుము। ప్రపన్నులగువారి యార్తిఁ బాపుటకై య
జ్ఞపురుష! యుగయుగమున న। త్యపరిమిత గుణాఢ్యరూప మభినుతి నొందన్.' 89

ప్రతిపదార్థం: యజ్ఞపురుష!= యజ్ఞరూపుడవైన పురుషోత్తముడా!; అతి+అపరిమిత= మిక్కిలిగా అపరిమితమైన; గుణ= గుణాలచేత; ఆఢ్య= సంపన్నమైన; రూపము= నీ అవతారము; అభినుతిన్+ఒందన్= ప్రశంసను పొందగా; కృపన్= కృపతో; ప్రపన్నుల= శరణు గోరివచ్చిన వారి; ఆర్తిన్= దుఃఖమును; పాపుటకై= పోగొట్టటానికై; యుగయుగమునన్= ప్రతియుగంలోనూ; ఇట్లు+అ= ఇదే విధంగా; అవతరింపుము= అవతరింతువుగాక!

తాత్పర్యం: యజ్ఞరూపుడవైన పురుషోత్తమా! అపరిమితమైన గుణాలచేత సంపన్నమైన నీ అవతారం ప్రశంసాపాత్రం కాగా, దయతో శరణుగోరినవారి దుఃఖాన్ని పోగొట్టటానికై ప్రతియుగంలోనూ ఇట్లాగే అవతరింతువుగాక!'

విశేషం: 1.విష్ణువు తాల్చిన ప్రతి అవతారానికి సాక్షి ఇంద్రుడు. అందుకే అవతారరహస్యాన్ని ఇంత విస్తృత పరిధిలో వర్ణిస్తున్నాడు. 2. యజ్ఞ పురుష - అన్నమాట పురుషసూక్తాన్ని తాకే మాట. ఈ రెండు యజ్ఞాలకు అధిష్ఠానపురుషుడు ఆ 'సహస్రాక్షుడు సహస్రపాదుడు' అయిన మహాపురుషుడు. అందుకే పురుషోత్తముడని కూడా అన్నారు. 3. భారత కథాపరంగా పాపపుణ్యాజీవులిరువురూ 'హుతు' లయ్యారు. కాలాగ్నిలో పడి అందరూ శలభాలవలె (మిడుతలవలె) మాడిపోయారు. ఇంత మహాయజ్ఞానికి అధిష్ఠానదేవత శ్రీకృష్ణుడే. అందుకే భారతాన్ని 'వాసుదేవ చరిత్ర' మని కూడా అన్నారు. కనుక యజ్ఞపురుషుడు. ఇట్లా పాపపుణ్యకర్మల కతీతమైన సాక్షీభూతుడు కాబట్టి రామకృష్ణాదులను 'అవతారా' లని అంటాము. 4.'ప్రపన్న' లనే మాట చాలా ప్రధానమైనది. 'ప్రపత్తి' యోగాన్ని పరమశ్రేష్ఠయోగంగా నిరూపించిన ఘనత విశిష్టాద్వైతులదే. కాని ఇంద్రాదులందరూ విష్ణువు శరణుపొంది తమ ఆర్తిని పోగొట్టుకొన్నవారే. ఈ కథలకాధారంగానే 'భాగవతుల' సంప్రదాయం ఏర్పడింది. అవతారలీల ఎప్పుడూ ఆర్తులను కాపాడటం కోసమేనని అర్థం. అందుకే భారతకథలో శ్రీకృష్ణుడు పాండవపక్షంలోనే ఉన్నాడు.

క. అని నిభృతిఁ బలుక నా సువ। చనముల నత్యాదరం బెసఁగ వినిన ముకుం
దునిపైఁ బెల్లు గురిసె న। య్యనిమిషపతి పుష్పవర్ష మతులితభక్తిన్. 90

ప్రతిపదార్థం: అని; నిభృతిన్= వినయంతో; పలుకన్= పలుకగా; ఆ సువచనములన్= ఆ మంచిమాటలను; అతి+ఆదరంబు+ఎసఁగన్= మిక్కిలి ఆదరం పుట్టగా; వినిన= విన్న; ముకుందునిపైన్= కృష్ణుడిపై; ఆ+అనిమిషపతి= ఆ ఇంద్రుడు; అతులిత= సాటిలేని; భక్తిన్= భక్తితో; పెల్లు= మిక్కుటంగా; పుష్పవర్షము= పూలవాన; కురిసెన్= కురిపించాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా వినయంతో అన్న ఆ మంచి మాటలను మిక్కిలి ఆదరంతో శ్రీకృష్ణుడు విన్నాడు. అప్పుడు ఆ కృష్ణుడిపై ఇంద్రుడు సాటిలేని భక్తితో మిక్కుటంగా పూలవాన కురిపించాడు.

ఉ. అప్పుడు బ్రహ్మ వచ్చి హరియంఘ్రులకుం బ్రణమిల్లి భక్తిమైఁ
దప్పక చూచుచున్ మది ముదంబునఁ దేల సలక్షణస్వరం
బొప్పి చెలంగ నాగమిక సూక్తులఁ బ్రస్తుతి సేసెఁ బ్రీతుఁడై
యప్పురుషోత్తముండు కరుణార్ద్ర నిరీక్షణమున్ నిగుడ్పఁగన్. 91

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; బ్రహ్మ= బ్రహ్మదేవుడు; వచ్చి= కృష్ణుడిని సమీపించి; హరి+అంఘ్రులకున్= హరి పాదాలకు; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; భక్తిమైన్= భక్తితో; తప్పక+చూచుచున్= కన్నార్పకుండా చూస్తూ; మది= మనస్సు; ముదంబునన్= సంతోషంతో; తేలన్= తేలియాడగా; సలక్షణ= శాస్త్రవిహితమైన; స్వరంబు+ఒప్పి= ఉదాత్త, అనుదాత్త స్వరిత స్వరాలతో కూడి; చెలంగన్= అతిశయించగా; ఆ+పురుషోత్తముండు= ఆ పురుషోత్తముడైన కృష్ణుడు; ప్రీతుఁడు+ఐ= సంతసించినవాడై; కరుణ+ఆర్ద్ర= కరుణచే తడిసిన; నిరీక్షణమున్= చూపును; నిగుడ్పఁగన్= ప్రసరింపజేయగా; ఆగమిక సూక్తులన్= వేదమంత్రాలతో; ప్రస్తుతి+చేసెన్= ప్రస్తుతించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో బ్రహ్మదేవుడు వచ్చి కృష్ణుడి పాదాలకు నమస్కరించి, భక్తితో కన్నార్పకుండా చూస్తూ మనస్సు సంతోషంతో తేలియాడగా ఆ పురుషోత్తముడు సంతసించి కరుణతో తడిసిన తన చూపును ప్రసరింపజేయగా శాస్త్రవిహితమైన స్వరాలతో కూడిన వేదమంత్రాలతో శ్రీమహావిష్ణువును ప్రస్తుతించాడు.

విశేషం: వేదజ్ఞానానికి బ్రహ్మదేవుడు సంకేతం. అందుకే బ్రహ్మచేతిలో వేద సముచ్చయం ఉన్నట్టుగా మనకు చిత్రాలు కనిపిస్తాయి. వేదాలలో స్తుతిపరమైన మంత్రాలకు 'సూక్తా' అని పేరు. శ్రీసూక్త, పురుషసూక్త ఇత్యాదులు. 'స్వర' భేదం తెలిసే వేదమంత్రాలు చదవాలి. ఈ శాస్త్రరహస్యాలన్నీ ఈ పద్యంలో ఉన్నాయి.

సీ. అప్పరమేశ్వరుం డయ్యందఱను జూచి। 'యనిరుద్ధ నామకంబైన యదియుఁ
బ్రద్యుమ్నతాప్రతిభాసమానమును సం। కర్షణభావ వికాసితంబు
వాసుదేవాత్మక వరరూపమున నేక। తా విభవత్సమాధానసిద్ధి
నొందించుకొంటి నానందబోధ నిరం జ। నామేయ మత్పదప్రాప్తి పరమ

ఆ. మంగళానుభూతి నంగీకరించెద। సుఖుల రగుఁడు మీరు సుకృతులార!'
యనిన వచనసమితి యతిమృదుమధురత। నింపు నొసఁగ నలరి రెల్లవారు. **92**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పరమేశ్వరుండు= శ్రీమన్నారాయణుడు; ఆ+అందఱనున్+చూచి= ఆ దేవతలందరినీ చూచి; అనిరుద్ధ నామకంబు+ఐన+అదియున్= అనిరుద్ధమనే పేరు కలిగిందీ; ప్రద్యుమ్నతా ప్రతిభాసమును= ప్రద్యుమ్నత్వమనే కాంతినీ; సంకర్షణ భావ వికాసితంబున్= సంకర్షణ మనే భావంచేత ప్రకాశించేదీ; వాసుదేవ+ఆత్మక= వాసుదేవుడనే పేరిట; వరరూపమునన్= అతిశ్రేష్ఠరూపంతో; ఏకతా= అద్వితీయంగా; విభవత్= పుట్టుతున్న; సమాధాన= సమాధియొక్క; సిద్ధిన్= సిద్ధిచేత; ఆనంద= ఆనందరూపమైన; బోధ= జ్ఞానంతోడి; నిరంజన= ఏ దోషమూ లేని (పరిశుద్ధమైన); అమేయ= కొలవటానికి వీలులేని; మత్= నాదైన; పదప్రాప్తిన్= స్థానం పొందటాన్ని; ఒందించుకొంటిన్= కల్గించుకొన్నాను; పరమ మంగళానుభూతిన్= సర్వశుభంకరమైన ఈ అనుభూతిని; అంగీకరించెదన్= స్వీకరిస్తున్నాను; సుకృతులార!= పుణ్యాత్ములారా!; మీరు= మీరందరూ; సుఖులరు+అగుఁడు= సుఖంగా ఉండండి; అనిన వచనసమితి= అన్న శ్రీకృష్ణుడి వాక్యసమూహం; అతి మృదుమధురతన్= మిక్కిలి మృదు మధురంగా; ఇంపున్+ఒసఁగన్= తృప్తిని కలిగించగా; ఎల్లవారున్= దేవతలంతా; అలరిరి= సంతోషించారు.

తాత్పర్యం: శ్రీమన్నారాయణుడు దేవతలందరినీ చూచి ఇట్లా అన్నాడు: 'పుణ్యాత్ములారా! నేను అనిరుద్ధ, ప్రద్యుమ్న, సంకర్షణ, వాసుదేవాత్మకమైన వ్యూహచతుష్టయంచేత అతిశ్రేష్ఠరూపంలో ఏకైకంగా పుట్టుతున్న సమాధిసిద్ధివలన ఆనందరూపమైన జ్ఞానంతో పరిశుద్ధమైనదీ, కొలవటానికి వీలులేనట్టిదీ అయిన నా స్థానప్రాప్తిని నేనే కల్గించుకొన్నాను. సర్వమంగళకరమైన ఈ అనుభూతిని స్వీకరిస్తున్నాను. మీరందరూ సుఖంగా ఉండండి.' ఇట్లా అన్న శ్రీనారాయణుడి మృదుమధుర వాక్యసమూహంచేత తృప్తులై దేవతలంతా సంతోషించారు.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు పొందిన మహానారాయణత్వ సిద్ధిని వర్ణించే పద్యం కాబట్టి ఈ పద్యం చాలా విశిష్టమైనది. నిర్వికారమైన పరబ్రహ్మనుండి సవికారమైన సృష్టి నాలుగు అంచెలుగా ఏర్పడిందని భారతం శాంతిపర్వంలోని 139వ అధ్యాయంలో చెప్పబడింది. ఆ అధ్యాయాన్ని 'నారాయణీయ' మంటారు. ఈ నాలుగు అంచెలనే నారాయణవ్యూహ తత్త్వమంటారు. ఈ నాలుగు దశలు ఇవి. 1. సనాతన వాసుదేవ తత్త్వం: నిష్క్రియ, నిర్గుణ, నిష్కళ, నిర్ద్వంద్వమైన పురుషతత్త్వ మిది. దీనినే పరతత్త్వ మంటారు. ఇదే పంచభూతాలను శరీరంగా చేసికొని జీవుడై అవతరించింది. ఈ జీవుడు లేకుండా ఆ పరబ్రహ్మతత్త్వానికి చేష్ట ఉండదు. అంటే కదలిక ఉండదు. అందుకే భారతకథలో వసుదేవుడి కుమారుడుగా కృష్ణుడు చెప్పబడినాడు. 2. సంకర్షణ తత్త్వం: ఈ జీవుడిపేరే శేషుడు. లేదా సంకర్షణుడు. పరవాసుదేవ తత్త్వంవైపు పాంచభౌతిక శరీరాన్ని ఆకర్షించే వాడని అర్థం. 'కర్షతీతి'- అంటే ఆకర్షిస్తాడని అర్థం. కృష్ణశబ్దానికి కూడా అర్థం ఇదే - ఆకర్షించేవాడని, భారతంలో శ్రీకృష్ణుడిచేత ఆకర్షింపబడని పాత్ర లేదు. 3. ప్రద్యుమ్నతత్త్వం: సంకర్షణతత్త్వంనుండి పుట్టేది ప్రద్యుమ్నతత్త్వం. ఇది సనత్కుమారతత్త్వం, విశ్వమనస్స్వరూపం. సర్వభూతాతిరిక్తమైన మనస్తత్త్వమిది. పంచభూతాలు ప్రళయకాలంలో ఈ 'మహామనస్సు'లో లీనమవుతాయి. శ్రీకృష్ణుడి కుమారుడు 'ప్రద్యుమ్నుడు' అని చెప్పబడిన పురాణకథలకు మూలం ఈ వ్యూహనిర్మాణమే. 4.అనిరుద్ధతత్త్వం: ఆ ప్రద్యుమ్నతత్త్వం నుంచి పుట్టేది అనిరుద్ధతత్త్వం. కర్తృకారణస్వరూపుడై స్థావరజంగమాత్మక విశ్వరూపుడు - సమష్టి అహంకార స్వరూపుడు అనిరుద్ధుడు. పురాణాల ప్రకారం ప్రద్యుమ్నుడి కొడుకే అనిరుద్ధుడు. ఈ నాలుగుతత్త్వాలను కలిగి పరమేశ్వరుడుగా నారాయణుడు ఈ పద్యంలో వివరించబడుతున్నాడు. ఆ నారాయణతత్త్వం కేవలం ఆనందరూపమైన జ్ఞానం కావటం వల్లనే తిక్కనగారు ప్రతి ఆశ్వాసాంతంలోనూ 'ఆనంద' ముద్రతో పద్యం వ్రాసి హరిహరాత్మకరూపమైన అద్వైతబ్రహ్మార్పణంగా కావ్యాన్ని ముగించారు. ఆ నారాయణతత్త్వం అద్వైత. ద్వైత, విశిష్టాద్వైతులందరికీ ఉపాసనీయమే. ఇదే తిక్కనగారి ధర్మాద్వైతం కూడా. దీనిని 'పరమ మంగళానుభూతి' అంటున్నారు తిక్కనగారు. శాంతరసానుభవాన్నే ఇక్కడ మంగళానుభూతి అంటున్నది. అందుకే అనిరుద్ధ. ప్రద్యుమ్న, సంకర్షణ రూపుడైన వాసుదేవుడు ఆ 'మూల' స్థితిని చేరుకొన్నారని ఈ పద్యం వివరిస్తున్నది. భారతమహార్థమంతా ఈ పద్యంలో గర్భితంగా ఉంది. 'ఒందించుకొంటి'. 'అంగీకరించెద' అనే మాటలు ఆ మూలమహాతత్త్వానికి ఉన్న సర్వతంత్ర స్వతంత్రను నిరూపిస్తున్నాయి. అందుకే 'స్వయంభూ' తత్త్వమని ఆ మహాతత్త్వాన్ని పిలుస్తారు.

క. **ఆ దేవదేవుఁ డత్యం । తాదరసంభాషణంబు లమ్మెయి బ్రహ్మేం**
ద్రాదులతోడ నొనర్చి య । నాది నిరవసాన నిజపదాస్థితుఁ డయ్యెన్. **93**

ప్రతిపదార్థం: ఆ దేవదేవుఁడు= దేవతలకు దైవమైన ఆ నారాయణుడు; అత్యంత+ఆదర= మిక్కిలి ఆదరంతో కూడిన; సంభాషణంబులు= పలుకులు; ఆ+మెయిన్= ఆ రీతిగా; బ్రహ్మ+ఇంద్ర+ఆదులతోడన్= బ్రహ్మ, ఇంద్రుడు మొదలైన దేవతలతో; ఒనర్చి= పలికి; అనాది= మొదలులేని; నిర్+అవసాన= తుదిలేని; నిజపద+ఆస్థితుఁడు= తన స్థానంలో కూర్చున్నవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నారాయణుడు బ్రహ్మాదిదేవతలతో ఆదరపూర్వకంగా సంభాషించి, అనాద్యంతమైన తన స్థానంలో కూర్చున్నవాడయ్యాడు.

విశేషం: 'ఆస్థిత' శబ్దం చాలా ముఖ్యమైనది. మూలవాసుదేవతత్త్వం కదలిక లేనిది. అంటే కూర్చున్నదని అర్థం. దానిలో కదలక కదిలితే సంకర్షణాది రూపమైన 'కదలిక' వస్తుంది. ఆ స్థితికి తుది లేదు. అట్లాగని మొదలు కూడా లేదు. దీనినే 'అమేయ' మని పూర్వ పద్యంలో అన్నది.

తే. **ఇంద్రియాగోచరుం డైన యీశు నపుడు । బుద్ధిఁ జూచుచు నిర్భరాద్భుతకరంబు**
లగు తదీయగుణమ్ముల నభినుతించు । చరిగి రాత్మవాసముల కజాదులెల్ల. **94**

ప్రతిపదార్థం: అజ+ఆదులు+ఎల్లన్= బ్రహ్మాదులంతా; అపుడు= ఆ సమయంలో; ఇంద్రియ+అగోచరుఁడు= కర్మేంద్రియ జ్ఞానేంద్రియాలకు కనిపించనివాడైన; ఈశున్= ఆ పరమేశ్వరుడిని (పూర్వం చెప్పిన ఆ ఆనందస్వరూపుడిని); బుద్ధిన్+చూచుచున్= మనస్సుకంటె అతీతమైన జ్ఞాననేత్రంతో (దానినే బుద్ధి అంటున్నది) చూస్తూ; నిర్భర+అద్భుతకరంబులు+అగు= మిక్కిలి అద్భుతాన్ని కలిగించే; తదీయ= ఆ మహాతత్త్వ; గుణమ్ములన్+అభినుతించుచున్= గుణాలను కీర్తిస్తూ; ఆత్మవాసములకున్= తమతమ నివాసాలకు; అరిగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: కర్మేంద్రియాలకు గోచరించని ఆ ఆనందస్వరూపుడిని జ్ఞాననేత్రాలతో తిలకిస్తూ, అద్భుతములైన ఆ మహాతత్త్వగుణాలను పొగడుతూ వారందరూ తమ తమ స్థానాలకు తిరిగి వెళ్ళారు.

విశేషం: ఇక్కడ ' ఈశ' శబ్దం హరిహరరూపమైన మహాతత్త్వాన్నే సూచిస్తున్నది.

దారుకుఁడు పాండవులకు సకలయాదవ క్షయంబు చెప్పుట (సం.16-6-1)

సీ. **అవనీశ! వినుమంత నద్దారుకుఁడు సని । పాండవేయులఁగని పరమమునులు**
యాదవకులముఁ బేరలుకమైఁ దొల్లి శ । పించుట మునుఁ దలఁపించి పిదప
జలధితీరముల నాసవపానమత్తులై । వృష్ణిభోజాంధకవీరు లెల్ల
మునివరనిర్దిష్ట ముసలాత్మకములైన । ముయ్యంచుతుంగల మోఁదులాటఁ

తే. **బేర్చి యొండొరువులఁ బరిమార్చుటయును । రామకృష్ణుల యునికియు నా మురారి**
తన్నుఁ బుత్తెంచుటయు సవిస్తారభంగిఁ । జెప్పె వారలు పెనువగఁ జేడ్పడంగ. 95

ప్రతిపదార్థం: అవనీశ!= రాజా!; వినుము; (అట్లా కృష్ణుడి ఆజ్ఞచేత బయలుదేరిన); ఆ+దారుకుఁడు= కృష్ణుడిసారథి దారుకుడు; చని= హస్తినాపురానికి వెళ్ళి; పాండవేయులన్+కని= పాండవులను చూచి; పరమమునులు= గొప్పవారైన మునులు; యాదవకులమున్= యాదవుల సమూహాన్ని; పేరు+అలుకమైన్= పెద్దకోపంతో; తొల్లి= మునుపు; శపించుట= శపించటాన్ని; మును= ముందుగా; తలఁపించి= జ్ఞాపకంచేసి; పిదపన్= ఆ తరువాత; జలధితీరములన్= సముద్రతీరాలలో; ఆసవ= మద్యం; పాన= తాగటంచేత; మత్తులై= మదించినవారై; వృష్ణిభోజాంధకవీరులు+ఎల్లన్= వృష్ణివంశీయులు, భోజాంధకులు అందరూ; మునివర= మునిశ్రేష్ఠులచేత; నిర్దిష్ట= సూచించబడిన; ముసల+ఆత్మకములైన= ముసలం రూపాంతరం పొందిన; మూఁడు+అంచుతుంగలన్= మూడంచుల తుంగపరకలతో; మోఁదులాటన్= మోదులాడుకోవటంలో; పేర్చి= విజృంభించి; ఒండు+ఒరువులన్= ఒకరి నొకరు; పరిమార్చుటయునున్= చంపటాన్ని; రామకృష్ణుల+ఉనికియున్= బలరామకృష్ణులు అడవిలో ఉన్న విషయమూ; ఆ మురారి= ఆ కృష్ణుడు; తన్నున్+పుత్తెంచుటయున్= తనను హస్తినకు పంపించటాన్నీ; వారలు= పాండవులు; పెను వగన్= పెద్ద దుఃఖంతో; చేడ్పడంగన్= దుఃఖపడగా; సవిస్తారభంగిన్= విస్తారంగా; చెప్పెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా కృష్ణుడు పంపిన దారుకుడు హస్తినకు వెళ్ళి, పాండవులను చూచి, మహామునులు మునుపు యాదవులకు శాపమిచ్చిన విషయాన్ని తొలుత గుర్తు చేశాడు. పిదప సముద్రతీరంలో మద్యపానంచేత పుట్టినమత్తులో వృష్ణివంశీయులు, భోజాంధకులు మునివరులు సూచించిన ముసలం ఆత్మ ప్రవేశించిన తుంగపరకలతో ఒకరినొకరు మోదుకొని చావటాన్ని, బలరామకృష్ణులు అడవిలో ఉన్న విషయాన్ని, కృష్ణుడు తనను హస్తినకు పంపిన విషయాన్ని సవిస్తరంగా చెప్పాడు. దానిని విని పాండవేయులు దుఃఖంతో క్రుంగిపోయారు.

తే. సర్వయాదవసంఘంబు చావు విన్న। ద్రౌపదీప్రముఖాఖిలాంతఃపురాంగ
నలును శోకించి యాక్రందనములు సేసి। రతికరుణముగఁ బురజను లార్తిఁబొంద. 96

ప్రతిపదార్థం: సర్వయాదవసంఘంబు= సర్వయాదవ సమూహంయొక్క; చావు= మరణాన్ని; విన్న= విన్నటువంటి; ద్రౌపదీ ప్రముఖ= ద్రౌపది, సుభద్ర మొదలైన; అఖిల అంతఃపుర+అంగనలును= అంతఃపురంలోని స్త్రీలందరూ; అతికరుణముగన్= మిక్కిలి శోచనీయంగా; పురజనులు= హస్తినలోని జనులు; ఆర్తిన్+పొందన్= దుఃఖాన్ని పొందగా; శోకించి= దుఃఖించి; ఆక్రందనములు= హాహాకారాలు; చేసిరి= చేశారు.

తాత్పర్యం: యాదవులందరూ ఇట్లా చనిపోవటం విని ద్రౌపది, సుభద్ర మొదలైన అంతఃపురస్త్రీలంతా శోచనీయంగా, హస్తినలోని జనులంతా దుఃఖాన్ని పొందేటట్లు హాహాకారాలు చేస్తూ ఏడ్చారు.

సీ. దారుకుం డత్యంతధర్మవినీతిమై। నర్జునుతో 'నన్ను నచ్యుతుండు
నినుఁ దోడి తెమ్మని పనిచిన వచ్చితి'। నని చెప్పెఁ జెప్పిన నతనిఁ జూచి
'యాదవకుల విషయం బైన యొప్పని। పలుకు నా వీనులఁ జిలుకునట్టె!
యచటికి వేగంబ యరుగక యిచటఁ గా। ల్దన్ని యుండెడు నట్టి ధైర్య మెందుఁ

ఆ. గలదు నాకు? నీవు పిలువ నే?' లని పల్కి। యన్నతోఁ దగంగ నాడి యాతఁ
డక్కులాగ్రగణ్యు ననుమతితో ద్వార। వతికి నరిగె శీఘ్రగతి నరేంద్ర! 97

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= రాజా!; దారుకుండు= శ్రీకృష్ణుడి సారథియైన దారుకుడు; అత్యంత= మిక్కిలి; ధర్మవినీతిమైన్= ధర్మంతో కూడిన అణకువతో; అర్జునుతోన్= అర్జునుడితో; (ఇట్లా అన్నాడు); అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; నినున్= నిన్ను; తోడి తెమ్మని= తీసుకురమ్మని; నన్నున్= నన్ను; పనిచినన్= పంపగా; వచ్చితిన్= వచ్చాను; అని చెప్పెన్= అని చెప్పాడు; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; అతనిన్+చూచి= దారుకుడిని చూచి (ఇట్లా అన్నాడు)? యాదవకుల= యాదవుల వంశం; విషయంబైన= సంబంధమైన; ఒప్పని పలుకు= కీడు మాట; నా వీనులన్= నా చెవులలో; చిలుకున్+అట్టె!= ప్రవేశించటమా! (పడటమా); అచటికిన్= ద్వారకకు; వేగంబ= వేగంగా; అరుగక= వెళ్ళకుండా; ఇచటన్= ఇక్కడ; కాల్దన్ని= నిలకడగా; ఉండెడు అట్టి= ఉండేటువంటి; ధైర్యము+ఎందుఁగలదు నాకున్?= ధైర్యం నాకెక్కడుంది?; నీవు పిలువన్+ఏల= నీ వేల పిలవటం?; అని పల్కి= అని చెప్పి; అన్నతోన్= ధర్మరాజుతో; తగంగన్= తగినట్లుగా; ఆడి= పల్కి; ఆ+కుల+అగ్రగణ్యు+అనుమతితోన్= పాండవకుల శ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజు అనుమతితో; శీఘ్రగతిన్= అతివేగంగా; ద్వారవతికిన్+అరిగెన్= ద్వారకకు చేరాడు.

తాత్పర్యం: దారుకుడు మిక్కిలి ధర్మంతో కూడిన అణకువతో అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'శ్రీకృష్ణుడు నిన్ను తీసికొనిరమ్మని పంపగా నేను వచ్చాను'. ఆ అర్జునుడు 'యాదవుల సంబంధమైన కీడుమాట నా చెవులలో పడటమా! ఇది విని కూడా ద్వారకకు వేగంగా వెళ్ళకుండా ఇక్కడ నిలకడగా ఉండే ధైర్యం నా కెక్కడున్నది? నీవు వేరే పిలవటం ఎందుకు?' అని అన్నాడు. ధర్మరాజుతో తగినట్లుగా సంభాషించి ఆ కులశ్రేష్ఠుడి అనుమతితో అతివేగంగా ద్వారకకు చేరాడు.

విశేషం: యాదవ పాండవుల నడిమి సంబంధగాఢత ఈ పద్యంలోని అర్జునుడి వాక్యాలద్వారా తెలుస్తుంది. బలరామకృష్ణులు ఇంకా బ్రతికే ఉన్నారనుకొని పాండవులు అనుకొంటున్నారు. అట్లా అనుకొనే అర్జునుడూ బయలుదేరుతున్నాడు. ఎంతో ఉత్కంఠ కలిగిన సన్నివేశ మిది.

చ. అరిగి మగండు సచ్చిన కులాంగనయున్ శశి గ్రుంకినట్టి శ
ర్వరియును౯ బోల్ప౯ బట్టగుచు వారిజనాభు౦డు లేని దీనతం
బొరసి కృపైకభాజనత౯ బొందిన యప్పురి౯ జూచి మానసం
బెరియఁగ౯ జొచ్చె నేటి కెదురీఁదిన చాడ్పున నేమి సెప్పుదున్? 98

ప్రతిపదార్థం: అరిగి= చేరి; మగండు+చచ్చిన= భర్తచనిపోయిన; కులాంగనయున్= పుణ్యస్త్రీని; శశి= చంద్రుడు; క్రుంకినట్టి= అస్తమించినట్టి; శర్వరియునున్= రాత్రిని; పోల్పన్= పోల్చటానికి; పట్టు+అగుచున్= సందర్భం అవుతూ; వారిజనాభుఁడు= పద్మనాభుడు (కృష్ణుడు); లేని= లేనట్టి; దీనతన్= దైన్యం; పొరసి= పొంది; కృపా+ఏక= దైన్యానికి మాత్రమే; భాజనతన్= పాత్రతను; పొందిన= పొందినటువంటి; ఆ+పురిన్+చూచి= ఆ ద్వారకను చూచి; మానసంబు+ఎరియఁగన్= మనస్సు పరితపించగా; ఏటికిన్+ఎదురు+ఈఁదిన= ఏటికి ఎదురీదిన; చాడ్పునన్= విధంగా; చొచ్చెన్= నగరాన్ని ప్రవేశించాడు; ఏమి+చెప్పుదున్?= ఏమి చెప్పను?

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ద్వారక చేరి; భర్త చనిపోయిన పుణ్యస్త్రీకి; చంద్రుడు అస్తమించిన రాత్రికి పోల్చదగినట్లున్న ద్వారకను చూచాడు. ఆ నగరంలో కృష్ణుడు లేడు. నగర మంతటా దైన్యంమాత్రమే ఉన్నది. అర్జునుడి మనస్సు పరితాపం పొందింది. ఒక్క అడుగు వెయ్యటానికి కూడా శక్తి లేకపోయింది. (ఏటి ప్రవాహానికి ఎదు రీదినట్లు కాళ్ళీడ్చుకొంటూ ద్వారకలోనికి అడుగుపెట్టా డని అర్థం).

విశేషం: అలం: మాలోపమ. శ్రీకృష్ణుడి అవతారం ముగియగానే అర్జునుడి బ్రదుకు ఏటి కెదురీదినట్లయిందని కూడా అర్థం నిక్షిప్తంగా ఉన్నది. ఈ ఏరు కాలప్రవాహం. కాలపురుషుడి సహాయం ఉండటంవలన ఏ ఈత సులభమయిందో అది ఇక గగనమై పోయిందని అర్థం.

క. దారుకుఁడు౯ దోడ౯ జనుదేర౯। బౌర జనము లంత౯ దన్ను౯ బరమాశ్వాసం
బారెడు మనములతోడను। గారవమున౯ జూడఁగా నగరికిం జనియెన్. 99

ప్రతిపదార్థం: దారుకుఁడు= శ్రీకృష్ణుడి సారథియైన దారుకుడు; తోడన్= వెంట; చనుదేరన్= రాగా; పౌరజనములు= ద్వారకాజనులు; అంతన్= ఆ సమయంలో; తన్నున్= తనను; పరమ= మిక్కిలి; ఆశ్వాసంబు= ఓదార్పు; ఆరెడు= నిండిన; మనముల తోడను= మనస్సులతో; గారవమునన్= గౌరవంతో; చూడఁగాన్= చూడగా; నగరికిన్= నగరుకు; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: దారుకుడు వెంటరాగా, ద్వారకావాసులు తనను మిక్కిలి ఓదార్పు నిండిన మనస్సులలో గౌరవించగా అర్జునుడు రాజసౌధానికి వెళ్ళాడు.

చ. చనుటయు౯ గ్రొత్త పేరడలు సైఁపఁగ లేక మురాంతక ప్రియాం
గనలు పదాఱువేలును మొగంబుల౯ గప్పఁగ బాష్పవారి రో
దనరవముల్ చెలంగఁగ౯ బదంబులు దొట్రుపడంగ దైన్యముల్
తనువులు దాల్చినట్టు దెరలం జనుదెంచిరి పార్థుపాలికిన్. 100

ప్రతిపదార్థం: చనుటయున్= పోగా; క్రొత్త= అప్పుడే పుట్టిన; పేరు+అడలు= పెద్దదుఃఖం; సైఁపఁగన్+లేక= తాళలేక; మురఅంతక= శ్రీకృష్ణుడి; ప్రియ+అంగనలు= ప్రియ భార్యలు; పదాఱువేలును= పదహారువేలమందీ; మొగంబులన్= ముఖాలను; బాష్పవారి= కంటినీరు; కప్పఁగన్= ఆక్రమించగా; రోదన రవముల్= ఏడ్పు శబ్దాలు; చెలంగఁగన్= అతిశయించగా; పదంబులు= కాళ్ళు; తొట్రుపడంగన్= తడబడగా; దైన్యముల్= దీనతలు; తనువులు+తాల్చిన+అట్టు= ఆకారాన్ని పొందినట్టు; తెరలన్= సంక్షోభిస్తూ; పార్థుపాలికిన్= అర్జునుడి వద్దకు; చనుదెంచిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు అట్లా వెళ్ళగా, అప్పుడే పుట్టిన పెద్ద దుఃఖం తాళలేక శ్రీకృష్ణుడి ప్రియభార్యలు పదహారువేలమందీ, ముఖాలను కంటినీరు ఆక్రమించగా, ఏడుపు శబ్దాలు అతిశయించగా, కాళ్ళు తడబడగా, దీనతలు ఆకారాన్ని పొందినట్లుగా, సంక్షోభిస్తూ అర్జునుడి దగ్గరకు వచ్చారు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

చ. **వారలఁ గాంచి శోక మనివారణఁ జిత్తము పెల్లగింప న**
క్కౌరవసత్తముం డెలుఁగు గద్గదికం దగులంగ నేడ్చుచున్
దేరొక భంగి డిగ్గి యిలఁ ద్రెళ్ళిన యద్దురవస్థఁ జూచినన్
వైరులకైన డెందములు వ్రయ్యలుగా వగ దాఁకు భూవరా! **101**

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= రాజా!; వారలన్+కాంచి= వారిని చూచి; శోకము= దుఃఖం; అనివారణన్= ఆపుకొనలేకపోగా; చిత్తము= మనస్సు; పెల్లగింపన్= సంక్షోభించగా; ఆ+కౌరవసత్తముఁడు= ఆ కురువంశశ్రేష్ఠుడు; ఎలుఁగు= కంఠస్వరం; గద్గదికన్= డగ్గుత్తికను; తగులంగన్= పొందగా; ఏడ్చుచున్= ఏడుస్తూ; తేరు+ఒక భంగిన్+డిగ్గి= తేరు ఏదో ఒక విధంగా దిగి; ఇలన్= నేలమీద; త్రెళ్ళినన్= పడగా; ఆ+దురవస్థన్= ఆ దుఃస్థితిని; చూచినన్= చూస్తే; వైరులకున్+ఐనన్= శత్రువులకైనా; డెందములు= హృదయాలు; వ్రయ్యలుగాన్= ముక్కలయ్యేలా; వగ= దుఃఖం; తాఁకున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: రాజా! వారిని చూచి దుఃఖం ఆపుకొనలేకపోగా, మనస్సు సంక్షోభించగా, ఆ అర్జునుడు స్వరం డగ్గుత్తికను పొందగా ఏడుస్తూ, తేరు ఏదో ఒక రీతిగా దిగి నేలమీద పడిపోయాడు. ఆ దుఃస్థితిని చూస్తే శత్రువులకైనా గుండెలు ముక్కలయి దుఃఖం కలుగుతుంది.

విశేషం: 'ఒక భంగిన్ డిగ్గి' అంటే అతి కష్టంమీద రథంనుండి దిగాడని అర్థం. ముందున్న వైభవం లేని గమన మిది. నారాయణుడి తోడ్పాటు లేని నరుడి పాటు ఎట్లా ఉంటుందో ఈ మాట నిరూపిస్తుంది. (వైరులకైనన్-శత్రువులకైనా అనడం వల్ల ఇక మిత్రులమాట చెప్పనక్కఱలేదని-కావ్యార్థాపత్తి)

తే. **రోదన ధ్వను లెసఁగంగ రుక్మిణియును । సత్యభామయు నప్పు డా సవ్యసాచి**
కడకు నేతెంచి పుడమిపైఁ బడిరి వనట । వెల్లి మునిఁగి యుల్లంబులు వెగడునొంద. **102**

ప్రతిపదార్థం: రోదనధ్వనులు= ఏడ్పుధ్వనులు; ఎసఁగంగన్= అతిశయించగా; రుక్మిణియునున్= రుక్మిణీ; సత్యభామయున్= సత్యభామా; (ఇరువురూ); అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ సవ్యసాచికడకున్= అర్జునుడి దగ్గరకు; ఏతెంచి= వచ్చి; వనటవెల్లిన్=

దుఃఖసముద్రంలో; మునిఁగి= మునిగిపోయి; ఉల్లంబులు= మనస్సులు; వెగడు= తల్లడము; ఒందన్= పొందగా; పుడమిపైన్+పడిరి= నేలమీద పడ్డారు.

తాత్పర్యం: రుక్మిణీసత్యభామ లిరువురూ పెద్దగా ఏడుస్తూ అర్జునుడి దగ్గరికి వచ్చారు. దుఃఖసముద్రంలో మునిగిపోయారు. మనస్సులు తల్లడపాటు పొందగా నేలపై పడ్డారు.

విశేషం: (వనటవెల్లి-వనట అనే వెల్లి-రూపకం.)

క. **తక్కునుగల మహిషీజను । లక్కుంతీతనయుచుట్టు నవని నొఱగి లో**
నెక్కొనిన వగలఁ బొగిలిరి । 'దిక్కెవ్వరు మాకు?' ననుచు దీనత దోఁపన్. **103**

ప్రతిపదార్థం: తక్కునున్+కల= మిగిలిఉన్న; మహిషీజనులు= కృష్ణుడి రాణులు; ఆ+కుంతీతనయు చుట్టున్= అర్జునుడి చుట్టూ; అవనిన్= నేలపై; ఒఱగి= పడి; లోన్= మనస్సులలో; నెక్కొనిన= అతిశయించిన; వగలన్= దుఃఖంతో; మాకున్= మాకు; దిక్కు+ఎవ్వరు+అనుచున్= దిక్కు ఎవరంటూ; దీనత= దైన్యం; తోఁపన్= కనిపించగా; పొగిలిరి= దుఃఖించారు (ఏడ్చారు).

తాత్పర్యం: మిగిలిఉన్న శ్రీకృష్ణుడి రాణులు అర్జునుడి చుట్టూ నేలపై పడి మనసులలో అతిశయించిన దుఃఖంతో 'మాకిక దిక్కెవ్వ?' రంటూ దైన్యంతో ఏడ్చారు.

క. **వినుము ధనంజయుఁ డప్పుడు । తనుఁ దాఁ దేర్చికొని యెల్లతరుణుల నూరా**
ర్చె నతనిఁ దోడ్కొని హరి జన । కునికడకుం జనియె దారుకుం డట్టి యెడన్. **104**

ప్రతిపదార్థం: వినుము= రాజా! వినుము; ధనంజయుఁడు= అర్జునుడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; తనున్= తనను; తాన్= తానే; తేర్చికొని= సమాధానపరచుకొని; ఎల్ల తరుణులన్= స్త్రీలనందరనూ; ఊరార్చెన్= ఓదార్చాడు; అట్టి+ఎడన్= అప్పుడు; దారుకుండు= దారుకుడు; అతనిన్= అర్జునుడిని; తోడ్కొని= వెంట తీసికొని; హరిజనకుని కడకున్= వసుదేవుడి వద్దకు; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: వారి ఏడ్పులు చూచి, అర్జునుడు తనకు తానే సమాధానపరచుకొని ఆ స్త్రీలనందరనూ ఓదార్చాడు. ఆ తరువాత దారుకుడు అర్జునుడిని వెంట తీసికొని వసుదేవుడివద్దకు వెళ్ళాడు.

సీ. **'యాదవుల్ సమసిన నయ్యెడు నడలు చం । దమ కాక యివ్వనితాజనంబు**
నందు దైన్యముతోడి యత్యంత శోకస । మాకులత్వముఁ దోఁచె నస్మదీయ
మగు చిత్తమున వీరియాతురత్వము గన్న । యంతన కొందల మతిశయిల్లెఁ
గాని విశేషంబు గల్గదు కృష్ణుని దశ యెట్టిదో? యనుతల్లడంబు

ఆ. **నెవ్వరొక్కొ దీని నెఱిఁగించువారను నెవ్వగయును గదిరెఁ గవ్వడికిని**
నధిప! దారుకునకు నట్టయ్యు నా నృపు । కడ నెఱుంగు వారు గాఁగఁ దారు. **105**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా! వినుము; యాదవుల్= యాదవులు; సమసినన్= చస్తే; అయ్యెడు+అడలు+చందము+అకాక= కల్గే దుఃఖంవలె కాకుండా; ఈ+వనితాజనంబునందునన్= ఈ స్త్రీలలో; దైన్యముతోడి= దైన్యంతో కూడిన; అతి+అంత= మిక్కిలి;

శోక సమాకులత్వము= దుఃఖంతో కూడిన వ్యథ; తోఁచెన్= కనిపించింది; అస్మదీయము+అగు= నాదయిన; చిత్తమునన్= మనస్సులో; వీరి+ఆతురత్వముకన్న+అంతన్+అ= వీరి బాధ చూస్తే; కొందలము= బాధ; అతిశయిల్లెన్= అధికమవుతోంది; కాని= అయినా; విశేషంబు+కల్గదు= విశేషంగా ఏమీ కనిపించటంలేదు; కృష్ణుని దశ= శ్రీకృష్ణుడి స్థితి; ఎట్టిదో?= ఎట్లాంటిదో?; అను తల్లడంబున్= అనే భయమూ; ఎవ్వరు+ఒక్కో?= ఎవరు?; దీనిన్= దీనిని; ఎఱిఁగించువారు= తెలిపేవారు; అను= అనేటటువంటి; నెఱ+వగయును= పెద్ద దుఃఖంకూడా; కవ్వడికిని= అర్జునుడికీ; కదిరెన్= వచ్చింది; దారుకునకున్= దారుకుడికి కూడా; అట్లు+అయ్యున్= అట్లా కాగా; ఆ నృపుకడన్= వసుదేవుడివద్ద; ఎఱుంగువారు= తెలిసికొనేవారు; కాఁగన్= కావటంకోసం; తారు= వారిద్దరూ.

తాత్పర్యం: 'యాదవులు చనిపోతే కలిగే దుఃఖంవలె కాకుండా ఈ స్త్రీలలో దైన్యంతో కూడిన వ్యథ కనిపిస్తున్నది. నా మనస్సులో వీరి ఆతురత చూస్తుంటే బాధ అధికమౌతున్నది. అయినా ఏ విశేషమూ కనిపించటంలేదు. శ్రీకృష్ణుడి స్థితి ఎట్లా ఉన్నదో? - అనే భయం పుట్టుతున్నది. దీనిని గురించి ఎవరు చెప్పుతారు?' అన్న పెద్ద దుఃఖం వచ్చింది. అర్జునుడికి. దారుకుడికీ అట్లాగే అయింది. అందుచేత వసుదేవుడి దగ్గరకు వెళ్ళి ఈ విషయం తెలిసికొనటం కొరకు వారిద్దరూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

అర్జునుఁడు సకల స్వజనక్షయ దుఃఖితుండగు వసుదేవునిం గాంచుట (సం.16-7-1)

క. తలఁకుచుఁ జని యతనిం గన। బలువగలం బొగిలి సెజ్జపై మేనిడి య
శ్రులు గ్రమ్మనున్న యవ్విభుఁ। డలమట క్రొత్త యయి మనసు నలమికొనంగన్. 106

ప్రతిపదార్థం: తలఁకుచున్= బాధపడుతూ; చని= వెళ్ళి; అతనిన్= వసుదేవుడిని; కనన్= చూడగా; బలు వగలన్= అధికమైన బాధతో; పొగిలి= శోకించి; సెజ్జ పైన్= పరుపుమీద; మేను+ఇడి= దేహాన్ని పడవేసి; అశ్రులు= కళ్ళనీరు; గ్రమ్మన్= క్రమ్ముకోగా; ఉన్న= దుఃఖిస్తున్న; ఆ+విభుఁడు= వసుదేవుడు; అలమట= దుఃఖం; క్రొత్త+అయి= క్రొత్తగా పుట్టి; మనసున్= మనస్సును అలమికొనంగన్= ఆక్రమించుకొనగా.

తాత్పర్యం: బాధపడుతూ వెళ్ళి వసుదేవుడిని చూచారు. ఆయన మిక్కిలి బాధతో దేహాన్ని పరుపుమీద పడవేసి, కన్నునీరు క్రమ్ముకోగా ఏడుస్తున్నాడు. వీళ్ళను చూడగానే ఆయనకు కొత్తగా దుఃఖం పుట్టుకొచ్చింది. మనస్సునంతా ఆక్రమించింది.

విశేషం: మేను+ఇడి= దేహాన్ని పడవేయటం - అంటే చైతన్యంతో పడుకొనటం కాదని అర్థం - నిశ్చైతన్యంగా పడి ఉన్నాడని భావం.

ఆ. లేచి యడలి సవ్యసాచిఁ గౌఁగిటఁ జేర్చి। గద్గదిక నెలుంగు గడలుకొనఁగ
నడరి పెలుచ నేడ్చె నాఱడివోయిన। ప్రజలఁ బేరు గ్రుచ్చి పనవి పనవి. 107

ప్రతిపదార్థం: లేచి= పైకిలేచి; అడలి= దుఃఖించి; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; కౌఁగిటన్+చేర్చి= కౌగిలించుకొని; గద్గదికన్= డగ్గుత్తికతోడి; ఎలుంగు= కంఠస్వరం; కడలుకొనఁగన్= అతిశయించగా; అడరి= క్షోభించి; ఆఱడి+పోయిన= చనిపోయిన; ప్రజలన్= యాదవవీరులను; పేరు+గ్రుచ్చి= పేరుపేరునా తడవి; పనవి, పనవి= ప్రలపించి, ప్రలపించి; పెలుచన్= పెద్దగా; ఏడ్చెన్= ఏడ్చాడు.

తాత్పర్యం: వసుదేవుడు తల్పంనుండి పైకి లేచి దుఃఖిస్తూ, అర్జునుడిని కౌగిలించుకొని కంఠంలోని డగ్గుత్తిక అతి శయించగా క్షోభించి చనిపోయిన యాదవవీరులను పేరుపేరునా తడవి, వారిని తలచుకొని ప్రలపించి పెద్దగాఏడ్చాడు.

క. మనుజాధిపుఁ డమ్మెయి రో ၊ దన మటు సేయంగ నరుఁ డతని నూరార్చెన్
విను మవ్వసుదేవుం డి ၊ ట్లను నాలుక తొట్రువడఁగ నాతని తోడన్. 108

ప్రతిపదార్థం: వినుము= అప్పుడు ఏం జరిగిందో వినుము!; మనుజ+అధిపుఁడు= వసుదేవుడు; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; రోదనము+అటు+చేయంగన్= ఏడుస్తూ అట్లా వుంటే; నరుఁడు= అర్జునుడు; అతనిన్= వసుదేవుడిని; ఊరార్చెన్= ఓదార్చాడు; ఆ+వసుదేవుండు= ఆ వసుదేవుడు; నాలుక తొట్రు+పడంగన్= నాలుక తడబడగా; అతనితోడన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు వసుదేవుడట్లా ఏడుస్తూ ఉంటే అర్జునుడు ఆయనను ఓదార్చాడు. వసుదేవు డప్పుడు నాలుక తడబడుతుండగా అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

చ. 'మనుజుల మాత్ర గాక సురమాన్యపరాక్రమ ముల్లసిల్లఁగా
దనుజులఁ దాఁకి గీటడఁచు దర్పమునం బెనుపొంది మాఱులే
క నెగడి రట్టిబిడ్డల కకారణరోషమునం బరస్పరా
హననము గల్గి చావలసె నందఱ కక్కట! దైవ మల్గినన్. 109

ప్రతిపదార్థం: మనుజుల మాత్రకాక= మనుష్యుల చేత మాత్రమే కాకుండా; సురమాన్య= దేవతలచేత గౌరవించబడిన; పరాక్రమము= విక్రమము; ఉల్లసిల్లఁగాన్= అతిశయించగా; దనుజులన్= రాక్షసులను; తాఁకి= ఎదిరించి; కీటడఁచు= చంపేటటువంటి; దర్పమునన్= పరాక్రమంతో; పెనుపు+ఒంది= పేరు పొంది; మాఱులేక= ప్రతిలేక; నెగడిరి= ప్రసిద్ధిపొందారు; అట్టిబిడ్డలకున్= అట్లాంటి యాదవకుమారులకు; అక్కట!= అయ్యో!; దైవము= దేవుడు; అల్గినన్= కోపగించుకొనగా; అందఱకున్= యాదవులందరికీ; అకారణ రోషమునన్= నిష్కారణంగా పుట్టిన రోషంతో; పరస్పర+ఆహననము+కల్గి= ఒకరినొకరు చంపుకొని; చాన్+వలసెన్= చావాల్సి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: 'మనుష్యులను మాత్రమే కాకుండా దేవతలచేత కూడా ప్రస్తుతించబడ్డ విక్రమం కలిగి, రాక్షసులను ఎదిరించి చంపేటటువంటి పరాక్రమంచేత పేరుపొంది, ఎదురులేక సుప్రసిద్ధులైన యాదవకుమారులంతా దైవం కోపించటంచేత నిష్కారణంగా ఒకరిమీద ఒకరు కోపగించుకొని చంపుకొని చచ్చారు. అయ్యో! ఎంత దురవస్థ!

క. విను నీ శిష్యులు సాత్యకి ၊ యును ప్రద్యుమ్నుండు నిమ్మహోగ్రపుసమరం
బునఁ దొలుపీనుఁగు లైరని ၊ వినియుఁ బ్రదికినాఁడ నేన వీరుఁడ జగతిన్. 110

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆ యుద్ధం ఎంత బాగా జరిగిందో వినుము!; నీ శిష్యులు= నీవు విద్య నేర్పిన శిష్యులు?; సాత్యకియునున్= సాత్యకీ; ప్రద్యుమ్నుండున్= ప్రద్యుమ్నుడూ; ఈ+మహా+ఉగ్రము+సమరంబునన్= ఈ భయంకర యుద్ధంలో; తొలు= మొదటి; పీనుఁగులు+ఐరి+అని= శవాలు అయ్యారని; వినియున్= వినికూడా; బ్రదికినాఁడన్= బ్రతికి ఉన్నాను; జగతిన్= ఈ జగత్తులో; ఏను+అ+వీరుఁడన్= వీరుడిని నేనొక్కడినే నయ్యా! (చస్తే బాగుండునని భావం)

తాత్పర్యం: ఆ యుద్ధం ఎంత బాగా జరిగిందో వినుము. నీవు విలువిద్యారహస్యాలు బోధించిన నీ శిష్యులు సాత్యకి, ప్రద్యుమ్నులే ఈ భయంకర యుద్ధంలో తొలిపీనుగులు అయ్యారు. ఈ విషయం విని కూడా ఇంకా నేను బ్రతికే ఉన్నాను. నేనేనయ్యా ఈ ప్రపంచంలో గొప్పవీరుడిని? (గొప్పవీరుడను కానని భావం.)

క. తొలితొలి సాత్యకి కృతవ । ర్మలు రేఁపఁగ బుట్టె సంగరము దానను వా
రల దూఱనేల? మునిము । ఖ్యుల శాపం బట్టి చేఁతకుం దగియుండన్? 111

ప్రతిపదార్థం: తొలి తొలి= ముందుముందుగా; సాత్యకి, కృతవర్మలు; రేఁపఁగన్= రెచ్చగొట్టగా; సంగరము= యుద్ధం; పుట్టెన్= మొదలైంది; మునిముఖ్యుల శాపంబు= మునిశ్రేష్ఠులు ఇచ్చిన శాపం (ముసలం విషయం); ఇట్టి చేఁతకున్= ఇట్లాంటి కార్యానికి; తగి+ఉండన్= తగి ఉండగా; దానను= ఆ యుద్ధం చేశారని; వారలన్= వారిద్దరినీ; దూఱన్+ఏల?= నిందించటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ముందుముందుగా సాత్యకి కృతవర్మలు రెచ్చగొట్టారు. యుద్ధం ప్రారంభమైంది. అది కాదులే! ముందు మునిశ్రేష్ఠులు ఇచ్చిన శాపం ఈ యుద్ధానికి అనుకూలంగానే ఉందికదా! యుద్ధం చేశారని వాళ్ళిద్దరినీ ఎందుకు నిందించాలి?

చ. వలసిన నెట్టి కార్యమును వావిరి నెట్టుగ నైనఁ జేయఁగా
వలఁతి మృతుం బరీక్షితుని వత్సలతన్ బ్రదికించె శౌరి; మొ
క్కలమున యాదవుల్ పెనఁగఁగాఁ గని మాన్పఁ డుపేక్షసేసె నీ
పొలియు టవశ్యభావ్యమని బుద్ధిఁ దలంచుట గాన నయ్యెడున్. 112

ప్రతిపదార్థం: శౌరి= శ్రీకృష్ణుడు; వలసినన్= కావాలనుకుంటే; ఎట్టి కార్యమును= ఎట్లాంటి పనినైనా; వావిరిన్= ఉత్కృష్టంగా; ఎట్టుగన్+ఐనన్= ఎట్లాగైనా; చేయఁగాన్= చేయటానికి; వలఁతి= సమర్థుడు; మృతున్= చచ్చిన; పరీక్షితుని= పరీక్షిత్తును; వత్సలతన్= ప్రేమతో; బ్రదికించెన్= బ్రదికించాడు; (అట్లాంటివాడు); మొక్కలమునన్= మూర్ఖత్వంతో; యాదవుల్= యదుకుమారులు; పెనఁగఁగాన్= యుద్ధం చేస్తుండగా; కని= చూచి; మాన్పఁడు= యుద్ధాన్ని మాన్పించలేదు; ఉపేక్ష+చేసెన్= ఉపేక్ష చేశాడు; ఈ+పొలియుట= ఇట్లా యాదవులందరూ చావటం; అవశ్య భావ్యము+అని= తప్పనిసరిగా జరగవలసినదేనని; బుద్ధిన్= బుద్ధిలో; తలంచుట= తలచటమే; కానన్+అయ్యెడున్= కనిపిస్తోంది.

తాత్పర్యం: కృష్ణుడు కావాలనుకొంటే ఎంతటి అసాధ్యమైన పనినైనా అత్యుత్కృష్టంగా సాధ్యం చేసి చూపగలడు. అంతెందుకు! చనిపోయిన పరీక్షిత్తును ఎంతో ప్రేమతో బ్రతికించలేదా! అట్లాంటివాడు యదుకుమారులు మూర్ఖత్వంతో యుద్ధం చేస్తుంటే చూస్తూ ఉపేక్ష చేశాడు. యుద్ధాన్ని మాన్పించలేదు. ఇట్లా యాదవులంతా చావటం తప్పనిసరిగా జరగాల్సిన విషయంగా తలచాడేమో?

క. ఇది విధివశత్వమున నై । నది యని శోకంబు దొఱఁగు నట్టి వివేకం
బొదవదు ఫల్గున! యాఱడి । యదువంశం బెల్ల సమసె ననువగపేర్మిన్.' 113

ప్రతిపదార్థం: ఫల్గున!= అర్జునా!; ఆఱడి= వ్యర్థంగా; యదువంశంబు+ఎల్లన్= యదువంశమంతా; సమసెన్= నశించింది; అను= అన్న; వగ= దుఃఖంయొక్క; పేర్మిన్= అతిశయంతో; ఇది= ఇట్లాకావటం; విధి వశత్వమునన్= విధివశంగా; ఐనది=

జరిగింది; అని= అని తెలిసికొనటం ద్వారా; శోకంబున్= దుఃఖాన్ని; తొఱఁగునట్టి= పోగొట్టుకొనేటువంటి; వివేకంబు= జ్ఞానం; ఒదవదు= పుట్టటం లేదు.

తాత్పర్యం: నిష్కారణంగా ఇంతమంది యదువీరులందరూ చచ్చిపోయారే అన్న దుఃఖాతిశయంలో ఇదంతా విధి వశంగా జరిగిందని తెలిసికొనటం ద్వారా దుఃఖాన్ని పోగొట్టుకొనేటటువంటి జ్ఞానమే పుట్టటంలేదు.'

విశేషం: జగన్నాటక సూత్రధారి నిజజీవితంలోని ఈ చరమాంకం చాలా అద్భుతంగా ఉన్నది. శ్రీకృష్ణుడు చనిపోవటం తల్లిదండ్రులకు తెలియదు. మహారాణులకు తెలియదు. అర్జునదారుకులకు తెలియదు. అందుకే అర్జునుడు ఇట్లా అనుకొంటున్నాడు.

వసుదేవుఁ డర్జునునకు యాదవనాశంబు తెలఁ గెఱింగించుట (సం.16-7-13)

క. **అనునెడఁ గ్రీడి 'యితఁడు కృ। ష్ణునుపేక్షయ చెప్పెఁ గాని శోక మడరియుం**
బనవఁడు కృష్ణునిఁ గావున। ననుమానము వలవ దమ్మహాత్ము నునికికిన్.' **114**

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎడన్= అని వసుదేవుడు చెప్పుతున్నప్పుడు; క్రీడి= అర్జునుడు; ఇతఁడు= వసుదేవుడు; కృష్ణ+ఉపేక్ష+అ= కృష్ణుడు చేసిన ఉపేక్ష మాత్రమే; చెప్పెన్+కాని= చెప్పాడు తప్ప; శోకము+అడరియున్= దుఃఖం అధికమై; కృష్ణునిన్= శ్రీకృష్ణుడిని గురించి; పనవఁడు కావునన్= దుఃఖించటం లేదు కాబట్టి; ఆ+మహాత్ము+ఉనికికిన్= ఆ మహానుభావుడి ఉనికికి (బ్రతుకు విషయంలో); అనుమానము= ఏ అనుమానమూ; వలవదు= అక్కరలేదు.

తాత్పర్యం: అని వసుదేవుడు చెప్పుతుంటే అర్జునుడు ఇట్లా ఆలోచించాడు: 'ఈయన కృష్ణుడు చేసిన ఉపేక్షను గురించి మాత్రమే చెప్పుతున్నాడు. దుఃఖాతిశయంతో కృష్ణుడిగురించి తలచుకొనటంలేదు. కాబట్టి కృష్ణుడి ఉనికిని గురించి ఏ అనుమానమూ అక్కరలేదు' (ఆయన బ్రతికే ఉంటాడని ఊహిస్తున్నాడు).

సీ. **అని మదిఁ జర్చించె నప్పు డవ్వసుదేవుఁ। డతనితో ననియె 'సమస్తయాద**
వులును మహామునీంద్రుల ఘోరశాపంబు। ఘనశక్తి నుద్భవించిన మహోగ్ర
ముసలంబు విలసనమున ముసలాయమా। నము లైన తుంగల సమదవృత్తి
నన్యోన్యవినిహతి యాచరించి గతాసు। లగుటయు నొక్కఁడు నతివపిండుఁ

ఆ. **గరులఁ దురగములను నరదంబులను గొని। యరుగుదెంచెఁ గృష్ణుఁ డనిన నా ధ**
నంజయుండు తన మనంబు దల్లడపడ। 'నమ్ముకుందుఁ డెచటి కరిగె నధిప!' **115**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; మదిన్= మనసులో; చర్చించెన్= ఆలోచించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+వసుదేవుఁడు= ఆ వసుదేవుడు; అతనితోన్= అర్జునుడితో; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; సమస్త యాదవులునున్= యాదవులందరూ; మహాముని+ఇంద్రులు= మహామునీశ్వరుల; ఘోరశాపంబు= ఘోరమైన శాపానికున్న; ఘనశక్తిన్= గొప్పశక్తిచేత; ఉద్భవించిన= పుట్టిన; మహోగ్రవిలసనమునన్= మిక్కిలి భయంకరమైన ప్రకాశంచేత; ముసలాయమానములు+ఐన= రోకళ్ళవలె అవుతున్న; తుంగలన్= తుంగపరకలతో; సమదవృత్తిన్= మదించిన ప్రవృత్తితో; అన్యోన్యవినిహతిన్= ఒకరినొకరు చంపుకొనటాన్ని; ఆచరించి= చేసి; గత+అసులగుటయున్= ప్రాణాలు పోగొట్టుకొనగా; కృష్ణుఁడు ఒక్కఁడు= తానొక్కడే; అతివపిండున్= స్త్రీసమూహాన్నీ; కరులన్= ఏనుగులను; తురగములనున్= గుర్రాలను; అరదములనున్= రథాలను; కొని= వెంటతీసికొని; అరుగుదెంచెన్=

ఇక్కడికి వచ్చాడు; అనినన్= అని వసుదేవుడు చెప్పగా; ఆ ధనంజయుండు= ఆ అర్జునుడు; తన మనంబు= తన మనసు; తల్లడపడన్= కలతపడగా; (ఇట్లా అడిగాడు); అధిప!= ఓ వసుదేవమహారాజా! ఆ+ముకుందుఁడు= ఆ శ్రీకృష్ణుడు; ఎచటికిన్= ఎక్కడికి; అరిగెన్?= వెళ్ళాడు?

తాత్పర్యం: ఇట్లా అర్జునుడు ఆలోచించాడు. అపుడు వసుదేవుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'యాదవులంతా మునుల శాపశక్తితో పుట్టిన భయంకరమైన ప్రకాశంచేత రోకళ్ళవలె అయిన తుంగపరకలతో మదించిన ప్రవృత్తితో ఒకరినొకరు చంపుకొన్నారు. ఇట్లా అందరూ చావగా కృష్ణుడు ఒక్కడే స్త్రీలను, ఏనుగులను, గుఱ్ఱాలను, రథాలను వెంటతీసికొని ఇక్కడికి వచ్చాడు' అని చెప్పగా, అర్జునుడి మనసు చాలా కలతపడింది. అప్పుడు వసుదేవుడిని ఇట్లా అడిగాడు 'రాజా! కృష్ణు డిప్పు డెక్కడా కనిపించడే! ఎక్కడికి వెళ్ళాడు?'

క. అని యడిగిన వసుదేవుఁ డ। తని కిట్లను 'నట్లు వచ్చి దామోదరుఁడే
వనటం బొందుచు నుండఁగ। నను నూరార్చుటకుఁ గాఁగ నరవర! నాతోన్. 116

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా అర్జునుడు; అడిగినన్= అడుగగా; వసుదేవుఁడు; అతనికిన్= అతడితో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా చెప్పాడు; నరవర!= ఓ పురుషశ్రేష్ఠా! అర్జునా!; అట్లు= ఆ విధంగా; దామోదరుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; వచ్చి= ఇక్కడికి వచ్చి; ఏన్= నేను; వనటన్= దుఃఖం; పొందుచున్+ఉండఁగన్= అనుభవిస్తుంటే; ననున్= నన్ను; ఊరార్చుటకున్+కాఁగన్= ఓదార్చటానికై; నాతోన్= నాతో (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ఇట్లా అర్జునుడు అడుగగా వసుదేవు డిట్లా చెప్పాడు: 'ఆ విధంగా కృష్ణు డిక్కడికి వచ్చి నేను దుఃఖపడుతున్నందువలన ఓదార్చటానికై ఇట్లా అన్నాడు.' (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. 'విధివశంబునఁ జేసి వృష్ణిభోజాంధక। నాశంబు వాటిల్లె నరున కేను
జెప్పి పుచ్చినవాఁడ; నిప్పుడ యక్కౌర। వాగ్రణి యిప్పురి కరుగుదెంచు;
నీయెడ భక్తుండు నినుఁ గొల్చియుండెడుఁ। బనిచినపని యొనర్పంగ వలఁతి
యమ్మహాభుజుఁడు కార్యజ్ఞుండు శౌర్యస। మగ్రుండు విక్రమమహితుఁ డతఁడు'

ఆ. నాఁగ నే ననంగ నరనాథ! భేద మిం। చుకయు లేదు విడువు శోక మతనిఁ
జేతఁ బట్టి నీవు మాతంగతురగాది। కముల బంధుజనులఁ గాచికొనుము. 117

ప్రతిపదార్థం: నరనాథ!= వసుదేవమహారాజా!; విధివశంబునన్+చేసి= విధివశంగా; వృష్ణి, భోజ, అంధక= వృష్ణిభోజాంధకుల; నాశంబు= నాశనం; పాటిల్లెన్= సంభవించింది; ఏను= నేను; నరునకున్= అర్జునుడికి; చెప్పిపుచ్చినవాఁడన్= చెప్పి పంపించాను; ఆ+కౌరవ+అగ్రణి= ఆ అర్జునుడు; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే (ఇంక కొద్ది కాలంలోనే); ఈ+పురికిన్= ఇక్కడికి; అరుగుదెంచున్= వస్తాడు; నీయెడన్= నీమీద; భక్తుండు= భక్తి గౌరవాలు ఉన్నవాడు; నినున్+కొల్చి+ఉండెడున్= నిన్ను సేవించుకొని ఉంటాడు; పనిచిన పని= నియమించిన పని; ఒనర్పంగన్= చేయటానికి; వలఁతి= సమర్థుడు; ఆ+మహాభుజుఁడు= ఆ మహాబాహుబలవంతుడు; కార్యజ్ఞుండు= చేయతగినది తెలిసినవాడు; శౌర్యసమగ్రుండు= సమగ్రమైన శౌర్యం కలవాడు; విక్రమమహితుఁడు= పరాక్రమవంతుడు; అతఁడు నాఁగన్= అతడని; నేను+అనఁగన్= నేనని; భేదము= తేడా; ఇంచుకయున్= కొంచెం కూడా; లేదు; శోకము విడువు= దుఃఖించవద్దు; అతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; చేతన్+పట్టి= ఆధారంగా గ్రహించి (ఊతగా తీసికొని); నీవు;

మాతంగ తురగాదికములన్= ఏనుగులు, గుర్రాలు మొదలైనవాటిని; బంధుజనులన్= బంధువులను; కాచికొనుము= రక్షించుకొనుము.

తాత్పర్యం: రాజా! విధివశంగా వృష్ణి భోజాంధకులు నశించటం జరిగింది. నేను అర్జునుడికి చెప్పి పంపించాను. ఆ అర్జును డీపాటికి వస్తూనే ఉంటాడు. అతడికి నీమీద మంచి భక్తి ఉన్నది. శ్రద్ధతో నిన్ను సేవించుకొని ఉంటాడు. ఏ పని చేయుమని నియమించినా చేయటానికి సమర్థుడు, మంచి బాహుబలం ఉన్నవాడు. సమగ్రమైన శౌర్యం ఉన్న వాడు. పరాక్రమించే స్వభావం ఉన్నవాడు. నిజానికి అతడని, నేనని తేడా కొంచెం కూడా లేదు. అతడిని ఊతగా తీసికొని నీవు ఇక్కడ ఉన్న ఏనుగులను, గుర్రాలను, బంధువులను రక్షించుకొనుము.

విశేషం: తండ్రిని కుమారుడు 'తండ్రీ!' అని సంబోధించకుండా రాజా! అని సంబోధిస్తున్నాడు. శ్రీకృష్ణుడు యోగీశ్వరుడు. కాబట్టే భవబంధాలను చాలా లీలగా తొలగించుకొనగలిగాడు. ఈ పర్వంలోని కథలో ఎక్కడా శ్రీకృష్ణుడి మమకారం కనిపించదు. కూటస్థుడుగా ఉంటూ తక్కిన కథనంతా చూస్తున్నాడు. తన మృత్యువును కూడా అట్లాగే ఆహ్వానించబోతున్నాడు. అందుకే తండ్రితో 'రాజా! యాదవులు నశించారు. అర్జునుడికి చెప్పిపంపాను. అతడే మీకు రక్ష' అని చెప్పుతున్నాడు. అర్జునుడి పరాక్రమానికి మూడు విశేషణాలు చెప్పాడు. బాహుబలం, నిండు శౌర్యం, విక్రమించే స్వభావం. ఒక వ్యక్తిలోనే ఈ మూడూ సాధారణంగా ఉండవు. ఈ మూడూ ఉన్నవాడు కాబట్టే ఈ పనిని అర్జునుడికి కృష్ణుడు అప్పజెప్పాడు. మరో విశేషాన్ని సూచిస్తున్నాడు. అర్జునుడు నరుడు. కృష్ణుడు నారాయణుడు, నరనారాయణ మహర్షులకథ పూర్వపర్వాలలో ప్రస్తావించబడింది. వారి అవతారంగా ప్రభవించిన కృష్ణార్జునుల నడుమ తేడా ఏమీ లేదు. అందుకే కృష్ణుడు నిర్వహించవలసిన పనిని 'నరు'డికి అప్పగించి 'నారాయణుడు' తప్పుకొంటున్నా డన్నమాట. భారతకథలో అత్యంత విషాదం పొందినవాడు అర్జునుడే. యుద్ధంలో ఎవడు అమితాసక్తిని, అసామాన్య శక్తిని కలిగినవాడో ఆ అర్జునుడికే సకలబంధునాశం చూపే ప్రాప్తిని విధి కలిగించింది. కర్మయోగ సారాంశాన్ని అర్జునుడి చేతులద్వారా అర్థం చేసికొనవచ్చును. అదే యాదవుల కర్మకాండ అర్జునుడి చేతులమీదుగా జరగటంలోని ఆంతర్యం. ఈ పర్వకథలో అర్జునుడిలో కర్మనుండి జ్ఞానంవైపు ప్రస్థానం కనిపిస్తుంది.

క. అతఁడు వనితలను బాలుర । నతిప్రయత్నమున నరసి యాపదఁ బాపున్
ధృతిసారమహిత! యంబుధి । కతిపయదినములను ముంపఁగల దిప్పురమున్. 118

ప్రతిపదార్థం: ధృతిసారమహిత!= ధైర్యసంపదచేత గౌరవించబడినవాడా! (వసుదేవ మహారాజా!); అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; వనితలనున్= స్త్రీలను; బాలురన్= పిల్లలను; అతి ప్రయత్నమునన్= మిక్కిలి శ్రద్ధతో; అరసి= చూచికొని; ఆపదన్+పాపున్= ఆపదను తొలగిస్తాడు; కతిపయదినములను= కొన్నిరోజులలోనే; అంబుధి= సముద్రం; ఈ+పురమున్= ఈ ద్వారకను; ముంపన్+కలదు= ముంచబోతున్నది.

తాత్పర్యం: ధైర్యసంపదచేత గౌరవించబడిన వసుదేవమహారాజా! వినుము. ఆ అర్జునుడు ఇక్కడున్న స్త్రీలను, పిల్లలను శ్రద్ధతో చూచికొని కాపాడుతాడు. అంతేకాదు. కొన్నిరోజులలోనే సముద్రం ఈ ద్వారకానగరాన్ని ముంచివేయబోతున్నది.

విశేషం: ముసలివాడు, ధైర్యాన్ని కోల్పోయినవాడు కాబట్టి వసుదేవుడికి ధైర్యం కలుగటానికి అన్నమాట కాదు 'ధృతిసారమహిత!' అన్న సంబోధన. కంసుడి బాధలను అనుభవించి, చెరసాలలో భార్యతో ఏళ్ళు గడిపి, కృష్ణుడి అవతారంకొరకు వేచి ఉండటంలోనే వసుదేవుడిలోని 'ధృతిసారం' ఉన్నది. చాలా సార్థకమైన సంబోధన ఇది.

సీ. **యాదవుల్ తమలోన నాహవం బొనరింప। కటమున్న బలదేవుఁ డడవి కరిగి**
యత్యంత నియతిమై నధిక తపోవర్త। నంబునఁ దగిలియున్నాఁడు నాకు
నదియ యొప్పెడు తెరువై యుండుఁ గర్తవ్య। మిట్టిది; వేయును నేల? యింక
నొండు విచారంబు లుడిగి దయాలోల!। యనుమతి సేయు మప్పనికి నన్ను

తే. **నా ధనంజయు చెప్పిన యట్ల సకల। కార్యజాతంబు నడపి నెగడు; మతండ**
సమరమృత యాదవుల కెల్ల సముచిత ప్ర। కారమునఁ జేయు నగ్నిసంస్కార మనియె. **119**

ప్రతిపదార్థం: యాదవుల్= యాదవులు; తమలోనన్= తమలో తాము; ఆహవంబు= యుద్ధం; ఒనరింపక+అట+మున్న= చేయటానికి ముందే; బలదేవుఁడు= బలరాముడు; అడవికిన్+అరిగి= అడవికి వెళ్ళిపోయి; అత్యంత= మిక్కిలి; నియతిమైన్= నిష్ఠతో; అధిక= అధికమైన (గాఢమైన); తపోవర్తనంబునన్= తపోవృత్తిలో; తగిలి+ఉన్నాఁడు= నిబద్ధుడై ఉన్నాడు; నాకున్= నాకు కూడా; అది+అ= అట్లా తపస్సు చేసికొనటమే; ఒప్పెడు= తగిన; తెరువు+ఐ= మార్గంగా; ఉండున్= ఉన్నది; కర్తవ్యము= చేయదగినది; ఇట్టిది= ఇట్లా ఉన్నది; వేయును ఏల?= అధికంగా చెప్పటానికి ఏమున్నది?; ఇంకన్= ఇక; ఒండు విచారంబులు+ఉడిగి= తక్కిన ఆలోచనలు మాని; దయాలోల!= ఓ దయామూర్తీ!; ఆ+పనికిన్= అట్లా తపస్సుచేసికొనటానికి; నన్నున్= నన్ను; అనుమతి+చేయుము= అనుమతించుము; ఆ ధనంజయుచెప్పిన+అట్ల= ఆ అర్జునుడు చెప్పినట్టుగా; సకలకార్యజాతంబు= అన్ని పనులనూ; నడపి= నిర్వహించి; నెగడుము= ప్రజలమన్నన పొందుము; అతండు+అ= ఆ అర్జునుడే; సమర= యుద్ధంలో; మృత= చనిపోయిన; యాదవులకున్+ఎల్లన్= యాదవులందరికీ; సముచిత ప్రకారమునన్= తగిన పద్ధతిలో; అగ్ని సంస్కారమున్= అగ్ని సంస్కారాన్ని; చేయును= చేస్తాడు; అనియెన్= అని చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'యాదవులు తమలో తాము యుద్ధం చేయటానికి ముందే బలరాముడు అడవికి వెళ్ళిపోయి మిక్కిలి నిష్ఠలో గాఢమైన తపస్సులో నిబద్ధుడై ఉన్నాడు. నాకు కూడా అదే తగిన మార్గంగా కనిపిస్తున్నది. చేయదగినది ఇట్లా ఉన్నప్పుడు ఇక చెప్పటానికి ఏమున్నది? ఓ దయామూర్తీ! నీవు తక్కిన ఆలోచనలు మాని, కృపతో నేను తపస్సు చేసికొనటానికి అనుజ్ఞ ఇమ్ము. ఆ అర్జునుడు చెప్పినట్లుగా అన్ని పనులనూ నిర్వహించి, ప్రజలమన్నన పొందుము. ఆ అర్జునుడే యుద్ధంలో చనిపోయిన యాదవులందరికీ తగిన పద్ధతితో అగ్నిసంస్కారం చేస్తాడు' అని శ్రీకృష్ణుడు నాతో చెప్పాడు.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు యోగేశ్వరుడే అయినా, అవతార పురుషుడే అయినా పుత్రధర్మం ఏమిటో నిరూపిస్తున్నాడు. తల్లిదండ్రుల అనుమతి తీసికొన్నాకే కుమారుడు ఏ పనైనా మొదలుపెట్టాలి. తపస్సు చేసికొనటానికో, సన్న్యసించటానికో వారి అనుమతి కావాలి. అంతే కాకుండా కుమారుడిగా తాను చేయవలసిన మూడు పనులనుండి విరమణ పొందటానికి తండ్రి అనుజ్ఞ అవసరం. ఒకటి రాజ్యబాధ్యత. మరొకటి కుమారుడుగా తల్లిదండ్రులను చూచికొనటం - వీటన్నింటికంటె ముఖ్యమైనది. యాదవులకు ఉత్తరక్రియలు నిర్వహించటం. అందుకే అనుమతిని అర్థిస్తున్నాడు. అర్జునుడిని తన ప్రతినిధిగా ఉంచి, అతడిద్వారా చేయవలసిన పనులన్నీ చేయించుకొమ్మంటున్నాడు. అట్లా చేసి ప్రజల మన్నన పొందాలని కూడా చెప్పుతున్నాడు. పాలకుడు ఏది చేసినా ప్రజల మన్నన పొందేటట్లు ఉండాలి. ఈ ఘట్టమంతటా శ్రీకృష్ణుడి నిర్మమకారమే ప్రధానమైన అంశం. అందువలననే తాను చేయవలసిన తండ్రిగారి పరలోకవిధులు కూడా అర్జునుడే చేయబోతాడని కూడా తండ్రికి చెప్పి ఆయనను మానసికంగా సిద్ధంచేసి ఉంచాడు. ఇట్లాంటి సందర్భాలను భరించగలగటమే 'ధృతి' అంటే, ఇక్కడ చెప్పుతున్న కృష్ణుడు, విని భరించిన వసుదేవుడు, ఆ విధులు

నిబ్బరంగా నిర్వహించిన అర్జునుడు - ముగ్గురూ ధృతిమంతులే. భారతమహేతిహాసంలోని పాత్రల గాంభీర్యం ఇట్లాంటి సందర్భాలను బట్టి అర్థం చేసికొని, జీవితంలో వచ్చే అనూహ్యమైన సంఘటనలను ఎదుర్కొనటం మనం అభ్యసించవచ్చును.

క. ఆతడు కాలాంతరమున । బ్రాఁతిగ భవదీయ భవ్యపరలోక విధుల్
చేతోగతి భక్తిపరి । స్ఫీతములుగఁ జేయు ననియుఁ జెప్పెఁ గుమారా! 120

ప్రతిపదార్థం: కుమారా!= నాయనా!; అతఁడు= ఆ అర్జునుడే; కాల+అంతరమునన్= కొంతకాలం తరువాత; బ్రాఁతిగన్= ప్రీతితో (శ్రద్ధాసక్తులతో); భవదీయ= మీ; భవ్య= యోగ్యమైన; పరలోకవిధుల్= శ్రాద్ధకర్మలు; చేతస్+గతిన్= మనస్సే ప్రమాణంగా (మనఃపూర్వకంగా); భక్తి పరిస్ఫీతములుగన్= చక్కగా నిండిన భక్తితో; చేయున్= చేస్తాడు; అనియున్= అనికూడా; చెప్పెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నాయనా! ఇంతమాత్రమే కాదు. ఆ అర్జునుడే కొంతకాలం తరువాత శ్రద్ధాసక్తులతో మీకు యోగ్యమైన రీతిలో భక్తిశ్రద్ధలతో మనఃపూర్వకంగా శ్రాద్ధవిధులు కూడా నిర్వహిస్తాడని కూడా చెప్పాడు.

విశేషం: ఈ మాటను జాగ్రత్తగా వింటే హృదయవిదారకంగా ఉంటుంది. ఇక్కడ కుమారా! అన్న శబ్దం చాలా అర్థవంతమైనది. అర్జునుడు అల్లుడు. అయినా వసుదేవుడి కుటుంబానికి మగదిక్కుగా మిగిలాడు. అదే! ఈ సంబోధనలోని ఆంతర్యం.

క. చెప్పిన నేను నొడంబడి । యప్పురుషోత్తముని నెమ్మి ననిచితి; నిట నీ
చెప్పిన యట్టులు సేయుట । యొప్పినను గలదు నీకు నొక్కఁడు సెప్పన్. 121

ప్రతిపదార్థం: చెప్పినన్= అట్లా చెప్పగా; నేనున్= నేను కూడా; ఒడంబడి= అంగీకరించి; ఆ+పురుషోత్తమునిన్= ఆ కృష్ణుడిని; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; అనిచితిన్= పంపాను; ఇటన్= ఇక్కడ; నీ చెప్పిన అట్టులు= నీవు చెప్పిన విధంగా; చేయుట= చేయటం; ఒప్పు+ఐనను= తగిందే అయినా; నీకున్= నీకు; చెప్పన్= చెప్పటానికీ; ఒక్కఁడు= ఒక విషయం; కలదు= ఉన్నది.

తాత్పర్యం: అట్లా కృష్ణుడు చెప్పగా నేనుకూడా అంగీకరించి, ప్రేమతో సాగనంపాను. ఇప్పుడు నీవు వచ్చావు. నీవు చెప్పినట్టు చేయటం తగినపనే అయినా నేను నీకు చెప్పవలసిన విషయం ఒకటి ఉన్నది.

ఉ. పీనుఁగు పెంటగాఁ బడిన బిడ్డల నెల్లఁ దలంచు టెప్పుడున్
మానఁగ రామి తెల్ల; మిది మానసముం గలఁగింప నన్నమున్
బానము నెమ్మెయిన్ రుచికిఁ బట్టగునట్లును గాక యిద్దెసం
దాను సహించి యేమిగతిఁ దావుకొనున్ మెయిఁబ్రాణ మర్జునా! 122

ప్రతిపదార్థం: అర్జునా!= నాయనా అర్జునా! (ఏం చెప్పమంటావు?); పీనుఁగుపెంటగాన్= పీనుగుల కుప్పగా; పడిన= చచ్చిన; బిడ్డలన్+ఎల్లన్= పిల్లలనందరనూ; తలంచుట= తలచుకొనటం; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; మానఁగరామి= మానకపోవటం; తెల్లము= నిస్సంశయంగా; ఇది= ఈ బాధే; మానసమున్+కలఁగింపన్= మనసును కలచివేస్తుండగా; అన్నమున్= అన్నమూ; పానమున్= నీళ్ళు; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగానూ; రుచికిన్= రుచికి; పట్టు+అగునట్లును గాక= రుచికి ఆశ్రయాలు కాకపోగా; ఈ+దెసన్= ఈ రీతిగా; తానుసహించి= తాను భరించి; ప్రాణము= ప్రాణం; మెయిన్= దేహంలో; ఏమి గతిన్= ఏ విధంగా; తావుకొనున్?= నిలదొక్కుకొనగలదు?

తాత్పర్యం: నాయనా అర్జునా! ఏం చెప్పమంటావు? సంతానమంతా ఒక్కసారిగా చనిపోయి, పీనుగుల కుప్పగా అయిపోతే వారిని ఎడతెగకుండా తలచుకొని తలచుకొని ఆ శోకం మానలేక ఆ బాధే మనసును కలచివేస్తుండగా అన్నమూ, నీళ్ళూ కూడా సహించటం లేదు. ఈ బాధను ఇట్లా భరిస్తూ ఈ దేహంలో ప్రాణం మాత్రం తాను ఎట్లా నిలదొక్కుకొనగలదు? చెప్పుము.

క. ఈ వనితలఁ బ్రజలను దం । తావళముఖవస్తువులను దగు చందమునన్
నీ వరసికొనుము బాహు । శ్రీ విశ్రుత! కృష్ణపనుపు సెల్లింపవనా!" 123

ప్రతిపదార్థం: బాహుశ్రీవిశ్రుత!= బాహుబలసంపద చేత ప్రసిద్ధి పొందిన అర్జునా!; ఈ వనితలన్= ఈ యాదవ వనితలను; ప్రజలను= పిల్లలను; దంతావళముఖ= ఏనుగులు మొదలైన; వస్తువులను= వస్తుసంపదను; తగుచందమునన్= తగినరీతిగా; నీవు+అరసికొనుము= నీవు జాగ్రత్తగా చూచుకొమ్ము; కృష్ణపనుపు= కృష్ణుడి ఆజ్ఞను; చెల్లింపవు+అనా!= చెల్లింపవయ్యా!

తాత్పర్యం: అర్జునా! నీ బాహుబలం సుప్రసిద్ధం. నీవు చేయలేని పనిలేదు. ఈ యాదవస్త్రీలను, బిడ్డలను, ఏనుగులు, గుర్రాలు మొదలైన వస్తుసంపదను తగిన పద్ధతిలో జాగ్రత్తగా చూచికొమ్ము. ఆ విధంగా కృష్ణుడు నీపై మోపిన పనిని నిర్వహించి ఆయన ఆజ్ఞను పాలించు నాయనా!'

సీ. అన విని ఫల్గునుం డా వృష్ణిపతి హృద । యము దేహనిరపేక్షమగు టెఱింగి
డెందంబు నెవ్వగఁ బొంద నిమ్మేదినీ । రమణుతోఁ 'గృష్ణ విరహితమైన
యిద్దేశమున వసియింపంగ నాకుఁ జి । త్తము గొల్పునే? ధర్మతనయ భీము
లును నేను మాద్రినందనులును బాంచాలి । యును నేకచిత్తుల మనఘ! వినుము

తే. ధర్మతనయుఁ డిక్కార్యంబు దలఁచి మున్న । నిశ్చయించి బాలకులను నెలఁత పిండుఁ
దగుధనమును నింద్రప్రస్థ నగరమునకుఁ । జేర్పవలయుట మాకెల్లఁ జెప్పినాఁడు. 124

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అని వసుదేవుడనగా; విని= విన్నవాడై; ఫల్గునుండు= అర్జునుడు; ఆ వృష్ణిపతి= ఆ వసుదేవుడి; హృదయము= అంతరంగం; దేహనిరపేక్షము+అగుట= దేహమమతతో సంబంధంలేనిది కావటం; ఎఱింగి= గుర్తించి; డెందంబు= అతడి హృదయం; నెఱ+వగన్= నిండుబాధను; పొందన్= పొందగా; ఈ+మేదినీరమణుతోన్= ఈ రాజుతో (వసుదేవుడితో); కృష్ణ విరహితమైన= కృష్ణుడు లేని; ఈ+దేశమునన్= ఈ దేశంలో; వసియింపఁగన్= నివసించటానికి; నాకున్= నాకు; చిత్తము+కొల్పునే?= మనసు వస్తుందా! (అని ఆలోచించినవాడై); అనఘ!= ఓ పాపరహిత రాజా!; వినుము; ధర్మతనయ= ధర్మరాజు; భీములును= భీముడు; నేనున్= అర్జునుడనైన నేను; మాద్రినందనులునున్= నకుల సహదేవులూ; పాంచాలియునున్= ద్రౌపదీ; ఏకచిత్తులము= ఒకే అభిప్రాయం ఉన్నవాళ్ళం; ధర్మతనయుఁడు= ధర్మరాజు; ఈ+కార్యంబున్= ఈ పనిని గురించి; తలఁచి= ఆలోచించి; మున్ను+అ= ముందుగానే; నిశ్చయించి= ఒక నిర్ణయం చేసికొని; బాలకులనున్= పిల్లలను; నెలఁతపిండున్= ఆడవారినీ; తగు ధనమునున్= కావలసినంత ధనాన్నీ; ఇంద్రప్రస్థనగరమునకున్= ఇంద్రప్రస్థ పట్టణానికి; చేర్పవలయుటన్= చేర్చటాన్ని గురించి; మాకున్+ఎల్లన్= మా అందరికీ; చెప్పినాఁడు= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని వసుదేవు డనగా అర్జునుడు విని, ఆ వసుదేవుడి అంతరంగంలో దేహంమీది మమత పోవటాన్ని గుర్తించి, హృదయంలో నిండు బాధ కలుగగా, 'ఈ వసుదేవుడితో కృష్ణుడు లేని ఈ ద్వారకలో ఉండటానికి నాకు మనసు వస్తుందా!' అని ఆలోచించినవాడై, ఆ రాజుతో 'ఓ పుణ్యాత్మా! వినుము. ధర్మజ, భీమ, నకుల, సహదేవులూ, ద్రౌపదీ నేనూ - మేమందరం ఒకే అభిప్రాయం ఉన్నవాళ్ళం. ధర్మరాజు ఈ పనిని గురించి ఆలోచించి ముందుగానే ఒక నిర్ణయం చేసికొని, పిల్లలనూ, ఆడవారినీ, కావలసినంత ధనాన్నీ ఇంద్రప్రస్థపట్టణానికి చేర్చటాన్ని గురించి మా అందరికీ చెప్పాడు.

ఉ. కావున నప్పురంబున సుఖస్థితి నుండెడు నట్లు గాఁగఁ బృ
థ్వీవర! సంప్రయత్నమున వీరల నందఱ నంద పెట్టెదన్
నీవు పురస్సరుండవయి నెమ్మిఁ జనం గొనిపోయెదన్ భవ
ద్భావము నుమ్మలంబుఁ బెడఁబాపుము; తప్పునె దైవకృత్యముల్?' 125

ప్రతిపదార్థం: పృథ్వీవర!= ఓ రాజా!; కావునన్= కాబట్టి; ఆ పురంబునన్= ఇంద్రప్రస్థంలో; సుఖస్థితిన్= సుఖంగా; ఉండెడు+అట్లు+కాఁగన్= ఉండేలా; సంప్రయత్నమునన్= చాలా జాగ్రత్తగా; వీరలన్+అందఱన్= వీరినందరనూ; అందున్+అ= ఆ ఇంద్రప్రస్థ నగరంలోనే; పెట్టెదన్= ఉంచుతాను; నీవు; పురస్సరుండవు+అయి= ముందున్నవాడవై; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; చనన్= బయలుదేరగా; కొనిపోయెదన్= తీసికొనిపోతాను; భవత్= నీ; భావమున్= ఆలోచనను; ఉమ్మలంబున్= దుఃఖాన్ని; పెడన్+పాపుము= వదలిపెట్టుము; దైవకృత్యముల్= దేవుడి పనులు; తప్పునె?= తప్పుతాయా?

తాత్పర్యం: రాజా! అందువలన ఇంద్రప్రస్థపురంలో వారంతా సుఖంగా ఉండేటట్లు నేను చాలా జాగ్రత్తగా అందరినీ అక్కడికి చేరుస్తాను. నీవు అందరికంటె ముందు బయలుదేరగా నీ వెంట వారందరనూ తీసికొనిపోతాను. నీ ఆలోచనను, దుఃఖాన్ని వదలిపెట్టుము. దేవుడి పనులు తప్పటం అంటూ ఉంటుందా!'

విశేషం: భావ మంటే తలపు - వసుదేవుడి ఆలోచనలోని మమకారం చేత ఈ దుఃఖం కలుగుతోందని అర్జునుడు గుర్తించే ఇదంతా దైవచేష్ట అని రాజుకు ధైర్యం కలిగిస్తున్నాడు. మరి భగవద్గీతను కృష్ణుడి నోటినుండి స్వయంగా విన్నవాడు కదా!

క. అని పలికి దారుకునిఁ గనుఁ। గొని యాతని చిత్తవృత్తి గుందుట బుద్ధిం
గని యిట్లనుఁ 'గృష్ణుని పో। యిన వంక నెఱింగి పోద మేనును నీవున్. 126

ప్రతిపదార్థం: అని= అని ఈ విధంగా; పలికి= వసుదేవుడితో చెప్పి; దారుకునిన్= దారుకుడిని; కనుఁగొని= చూచి; ఆతని చిత్తవృత్తి= అతని మనోవ్యాపారం; కుందుట= క్రుంగిపోవటాన్ని; బుద్ధిన్= ఊహతో; కని= గుర్తించి; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; కృష్ణుని పోయిన వంకన్= కృష్ణుడు వెళ్ళినదారిని; ఎఱింగి= గుర్తిస్తూ; ఏనునున్= నేనూ; నీవున్= నీవూ; పోదము= పోదాము.

తాత్పర్యం: వసుదేవుడితో ఇట్లా చెప్పి, దారుకుడివైపు అర్జునుడు చూచాడు. ఆ దారుకుడి మనసు కూడా బాధతో క్రుంగిపోయి ఉండటాన్ని గమనించి ఇట్లా అన్నాడు; 'నీవూ నేనూ కృష్ణుడు వెళ్ళినదారిని గమనిస్తూ పోదాము'.

ఉ. **ఇచ్చటి కార్యముల్ నడపుఁ డిట్లని నెమ్మి నమాత్యకోటికిం**
బొచ్చెము లేక చెప్పి మఱి వోవుట యుక్తము నిల్చి వారలం
దెచ్చుట కీవ పొ' మ్మనిన దిగ్గన నాతఁడు వోయి యందఱం
దెచ్చె సుధర్మ యన్సభకు దేవపతిప్రియసూనుఁ డుండఁగన్. 127

ప్రతిపదార్థం: ఇచ్చటి కార్యముల్= ఇక్కడి పనులు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; నడపుఁడు+అని= నడపండి అని; నెమ్మిన్= నెమ్మదిగా; పొచ్చెము లేక= ఏ దాపరికమూ లేకుండా; అమాత్యకోటికిన్= మంత్రివర్గానికి; చెప్పి= బాగా చెప్పి; మఱి+పోవుట= మరీ వెళ్ళటం; యుక్తము= అర్హమైన పని; వారలన్= వారందరినీ; నిల్చితెచ్చుటకున్= ఒకచోట చేర్చి తీసికొనిరావటానికి; ఈవు+అ= నీవే; పొమ్ము+అనినన్= వెళ్ళు అని చెప్పగా; దిగ్గనన్= వెనువెంటనే; అతఁడు= ఆ దారుకుడు; పోయి= వెళ్ళి; అందఱన్= ఆ మంత్రులందరినీ; సుధర్మ+అన్+సభకున్= సుధర్మ అని పేరున్న ఆ రాజసభకు; దేవపతి= ఇంద్రుడి; ప్రియసూనుఁడు= ప్రియ కుమారుడైన అర్జునుడు; ఉండఁగన్= ఆ సభలో ఉండగా; తెచ్చెన్= పిలుచుకొని వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఇక్కడి పనులు ఇట్లా చేయండి - అని కొంత ఆగి వీళ్ళకు నెమ్మదిగా ఏ దాపరికమూ లేకుండా చెప్పిపోవటం తగినపని, అందుచేత నీవు వాళ్ళనందరినీ ఒకచోట చేర్చి తీసికొని రమ్ము' అని దారుకుడితో అర్జునుడన్నాడు. ఉన్నవాడున్నట్లుగా దారుకుడు వెళ్ళి ఆ మంత్రులందరినీ 'సుధర్మ' అనే పేరున్న ఆ రాజసభలో అర్జునుడుండగా అక్కడికి తీసికొనివచ్చాడు.

విశేషం: ఇంద్రుడి ధర్మాసనానికి 'ధర్మం' అని పేరు. వసుదేవుడి సభకు కూడా అదే పేరు ఉన్నదన్నమాట. ఇంద్రకుమారు డన్న మాట 'సుధర్మ' ఇంద్రుడి సింహాసనమన్న మాటను గుర్తు చేస్తుంది. భాగవతంలో " సుధర్మామధ్యపీఠంబునందున్నాడా బలభద్రుగూడి సుఖియై యుత్సాహియై ద్వారకన్ అనే ప్రయోగముంది.

సీ. **అమ్మండపమ్మున కరిగిన యమ్మంత్రి । వర్యు లక్కౌరవ వంశవర్యు**
వినయ మారఁగఁ బరివేష్టించి రమ్మహి । తాత్ముండుఁ గరమును నార్ద్రుఁ డగుచు
గారవంబున వారి గలయఁ గనుంగొని । యంతరంగంబు శోకాగ్ని నెరియ
వారలతో నిప్డు పౌరజనంబుల । నెల్లను బిలిపింపుఁ డేను మీకు.

తే. **వారికిని నెఱిఁగింపంగ వలయునట్టి । పనులు గలవని చెప్పిన విని రయమున**
వారు బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రు । లాదిగాఁ బ్రజ రావించి రధిపముఖ్య! 128

ప్రతిపదార్థం: అధిపముఖ్య!= ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా!; ఆ+మండపమ్మునకున్+అరిగిన= ఆ మండపానికి వెళ్ళిన; ఆ+మంత్రివర్యులు= ఆ మంత్రిశ్రేష్ఠులు; ఆ+కౌరవ వంశవర్యున్= ఆ కౌరవవంశశ్రేష్ఠుడైన అర్జునుడిని; వినయము+ఆరఁగన్= వినయం నిండగా; పరివేష్టించిరి= సమీపించి చుట్టూకూర్చున్నారు; ఆ+మహితాత్ముండు= ఆ అర్జునుడు; కరమునున్= మిక్కిలి; ఆర్ద్రుఁడు+అగుచున్= కరిగిపోయినవాడై; గారవంబునన్= గౌరవంతో; వారిన్+కలయన్+కనుంగొని= వారినందరినీ చూచి; అంతరంగంబు= తన హృదయం; శోక+అగ్నిన్= శోకాగ్నిలో; ఎరియన్= మండుతుండగా; వారలతోన్= వారితో; ఇప్డు= ఇప్పుడే; పౌరజనంబులన్+ఎల్లను= ద్వారకావాసులందరినీ; పిలిపింపుఁడు= పిలిపించండి; ఏను= నేను; మీకున్+వారికిన్= మీకూ వారికీ; ఎఱిఁగింపంగన్+వలయు+అట్టి= తెలుపవలసిన (చెప్పవలసిన); పనులు+కలవని= పనులున్నాయని; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని= విన్నవారై; రయమునన్= వేగంగా;

వారు= ఆ మంత్రులు; బ్రాహ్మణ క్షత్రియవైశ్య శూద్రులు+ఆదిగాన్= బ్రాహ్మణక్షత్రియాది అష్టాదశవర్గీయులుగా ఉన్న; ప్రజన్= జనులనందరినీ; రావించిరి= రప్పించారు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! వినుము. అట్లా ఆ మంటపానికి వెళ్ళిన ఆ మంత్రులు అర్జునుడిని వినయంతో సమీపించి చుట్టూకూర్చున్నారు. అతిదీనంగా కనిపిస్తున్న వారిని చూడగానే అర్జునుడు కరిగిపోయాడు. వారిని చాలా గౌరవంతో సంభావించి, అందరినీ చూచి, తన హృదయం శోకాగ్నిలో మండిపోతుండగా 'ఇప్పుడే ద్వారకావాసులందరినీ పిలిపించండి. వారికి, మీకు చెప్పవలసిన పనులున్నా'యని అన్నాడు. ఆ మాటలు విని వారు బ్రాహ్మణక్షత్రియాది వర్గాల వారిని అందరినీ రప్పించారు.

విశేషం: చతుర్వర్గాలైన బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్రులన్న పరిగణనం ప్రాధాన్యదృష్టితోనే కాని, 18 వర్గాలవారు గ్రామ బాధ్యతలను పంచుకొనేవారు. ఈ సందర్భంలో వారందరూ వచ్చారని అర్థం. భిన్నవృత్తులవారందరికీ గ్రామసభలో ప్రాతినిధ్యం ఉండేది.

తే.. **అరుగుదెంచి యా ప్రజ లుచితాసనమున। నున్న యయ్యింద్రనందనుఁ గన్న నతఁడు**
గరము నెమ్మి నయ్యందఱఁ గలయఁ జూచి। యిట్లనియె మోమునను దైన్య మెసకమెసఁగ. **129**

ప్రతిపదార్థం: ఆ ప్రజలు= ఆ జనులందరూ; అరుగుదెంచి= వచ్చి; ఉచిత+ఆసనమునన్= తనకు తగిన ఆసనంలో (సింహాసనంమీద); ఉన్న= కూర్చున్నటువంటి; ఆ+ఇంద్రనందనున్= ఆ అర్జునుడిని; కన్నన్= చూడగా; అతఁడు= అర్జునుడు; కరము= మిక్కిలి; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; ఆ+అందఱన్= వారందరినీ; కలయన్+చూచి= పరికించి చూచి; మోమునను= ముఖంలో; దైన్యము= దీనభావం; ఎసకము+ఎసఁగన్= నిండుకొనగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అన్ని వర్గాల ప్రజలూ వచ్చి సింహాసనంమీద కూర్చుని ఉన్న అర్జునుడిని చూచారు. అర్జునుడికి వారిని చూడగానే ఎక్కడలేని అభిమానమూ కలిగింది. కాని, ముఖంలో దైన్యం తాండవిస్తోంది. అందరినీ పరికించి చూచాడు. వారితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'వననిధి నేఁటికి నేడవు। దినమున నిప్పురము ముంచు దివిజులు గగనం**
బుననుండి చెప్పఁగా నే। వినినది యిది వెడలవలయు వేగమ మనకున్. **130**

ప్రతిపదార్థం: నేఁటికిన్= ఈ రోజుకు; ఏడు+అవు= ఏడవ; దినమునన్= రోజున; వననిధి= సముద్రం; ఈ+పురమున్= ఈ ద్వారకను; ముంచున్= ముంచుతుంది; (ఈ విషయం); గగనంబుననుండి= ఆకాశంలోనుండి; దివిజులు= దేవతలు; చెప్పఁగాన్= చెప్పగా; నే+వినినది= నేను విన్నది; మనకున్= మనం; వేగము+అ= వెనువెంటనే; ఇది= ఈ ద్వారకను; వెడలవలయున్= వదలివేయాలి.

తాత్పర్యం: 'ఈ రోజుకు ఏడవరోజున సముద్రం ఈ ద్వారకను ముంచుతుందని దేవతలు ఆకసంలోనుండి చెప్పగా విన్నాను. అందుచేత మనం వెనువెంటనే ఈ నగరాన్ని వదలి బయటకు వెళ్ళిపోవాలి.

విశేషం: సముద్రం ద్వారకను కొన్నిరోజులలో ముంచివేస్తుందన్న విషయం వసుదేవుడికి కృష్ణుడు చెప్పగా విన్నవాడు అర్జునుడు. కాని అట్లా చెప్పకుండా తాను దేవతలద్వారా విన్నానని చెప్పటంలో రాజనీతి ఉన్నది. అర్జునుడి కార్యదక్షతను ప్రస్ఫుటం చేసే

సందర్భ మిది. ఈ విషయం తెలిసీ కృష్ణుడు ఎట్లా వెళ్ళిపోయాడన్న భావం ప్రజలకు కలుగకుండా అర్జునుడు ఈ వార్తను తనదిగా చేసి చెప్పటంలో ఈ రహస్యమున్నది.

క. వినుఁ డింద్రప్రస్థపురం। బునకు నధీశుఁడుగ వజ్రుఁ బోఁడిమితో నే
నునిచెద మీరెల్ల నతఁడు। మనుపంగాఁ దొంటి యట్ల మనుఁ డచ్చోటన్. 131

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు (పై కారణంచేత ఇట్లా చేయాలనుకొంటున్నాను) మీరందరూ సావధానంగా వినండి; ఇంద్రప్రస్థపురంబునకున్= ఇంద్రప్రస్థానికి; అధీశుఁడుగన్= పాలకుడిగా; వజ్రున్= వజ్రుడిని; పోఁడిమితోన్= ఆదరంతో; నేను+ ఉనిచెదన్= నేను నియమిస్తాను; అతఁడు= ఆ వజ్రుడు; మనుపంగాన్= రక్షింపగా; మీరెల్లన్= మీరంతా; తొంటి+అట్ల= మునుపటివలెనే; ఆ+చోటన్= ఆ ఇంద్రప్రస్థనగరంలో; మనుఁడు= హాయిగా ఉండండి.

తాత్పర్యం: జాగ్రత్తగా వినండి. ఇంద్రప్రస్థనగరానికి వజ్రుడిని రాజుగా అభిషేకిస్తాను. అతడి రక్షణలో మీరందరూ ముందటివలెనే సుఖంగా బ్రతకండి.

క. సరకులు భారవహులకును। భరియింపఁగఁ గొలఁది యయిన భంగిని మోపుల్
వెరవు పడఁగఁ గట్టుఁడు చె। చ్చెర శకటము లాయితంబు సేయుఁడు మీరల్. 132

ప్రతిపదార్థం: మీరల్= మీరందరూ; సరకులు= సామాన్లు; భారవహులకున్= మోసేవారికి; భరియింపఁగన్= మోయటానికి; కొలఁది+అయిన+భంగిని= వీలయ్యేరీతిలో; మోపుల్= మూటలు; వెరవుపడఁగన్= అనుకూల మయ్యేటట్లు; కట్టుఁడు= కట్టండి; చెచ్చెరన్= త్వరితంగా; శకటములు= బండ్లు; ఆయితంబు+చేయుఁడు= సిద్ధం చెయ్యండి.

తాత్పర్యం: మీమీ ఇండ్లలోని సామానులను మోసేవారికి అనువైన రీతిలో వేరువేరుగా మూటలుగా కట్టండి. స్త్రీలు, బాలకులు, వృద్ధులు ప్రయాణం చెయ్యటానికి బండ్లనుకూడా సిద్ధం చెయ్యండి.

ఆ. వాహనములు వానివాని ముట్టులు నొక్క। వంకగా నొనర్చి వలసినపుడ
కట్టి వెడలిపోవునట్టి తెఱంగున। కనువు గాఁగఁ జేసికొనుఁడు వేగ. 133

ప్రతిపదార్థం: వాహనములు= బండ్లను; వానివాని ముట్టులు= వాటికి కావాల్సిన ఇతర పనిముట్లను; ఒక్కవంకగాన్= ఒకవైపుగా; ఒనర్చి= సిద్ధంచేసికొని; వలసిన+అపుడు+అ= అవసరమైనప్పుడే; కట్టి= కట్టుకొని; వెడలిపోవునట్టి= వెళ్ళిపోయే; తెఱంగునకున్= విధానికి; అనువు+కాఁగన్= వీలు అయ్యేటట్లు; వేగన్= తొందరగా; చేసికొనుఁడు= తయారు చేసికొనండి.

తాత్పర్యం: బండ్లను, వాటివాటి పనిముట్లను సేకరించి ఒకవైపుగా ఉంచుకొనండి. ఎప్పుడు అవసరమైతే అప్పుడే కట్టుకొని వెళ్ళిపోయే పద్ధతికి వీలు అయ్యేటట్లు తొందరగా అన్నిటినీ సమకూర్చుకొనండి.

విశేషం: ప్రాకృతికమైన ఉపద్రవం సంభవిస్తుందని తెలిసినపుడు ప్రభుత్వం ప్రజాసామాన్యుల జీవితాన్ని కాపాడటానికి ఎట్లాంటి చర్యలు తీసికొనాలో, వారు తమతమ వస్తువులతో ఎట్లా ప్రమాదస్థలంనుండి బయటపడేటట్లు సూచించాలో ఈ పద్యం చక్కగా సూచిస్తున్నది. అది ఉప్పెన అయినా, భూకంపమయినా జనులు ఇట్లాగే జాగ్రత్త పడాలి.

క. ఈ దేశముప్రజ ధర్మజు । నాదరసంభావనముల నాజ్ఞానిరతిన్
యాదవవీరుల కలనాఁ । డేది తెఱఁ గట్టి మనికి యెసకం బారున్.' 134

ప్రతిపదార్థం: ఈ దేశముప్రజ= ఈ ద్వారకా వాసులంతా; ధర్మజు= ధర్మరాజుయొక్క; ఆదర= ఆదరంవలన; సంభావనములన్= సమ్మానములచేత; ఆజ్ఞానిరతిన్= పాలనలోని ఆసక్తిచేత; యాదవవీరులకున్= యాదవులకు; అలనాఁడు= అప్పుడు; ఏది తెఱంగు= ఎట్లా ఉండేదో; అట్టి మనికి= అట్లాంటి జీవనం; ఎసకంబు+ఆరున్= అతిశయంగా పొందుతుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఈ ద్వారకావాసులపై చూపే ఆదరంచేత, చేసే సమ్మానంచేత, అతడి పాలనలోని ఆసక్తిచేత, ఒకనాడు ఏ విధంగా యాదవవీరులు వైభవోపేతంగా బ్రతికారో అట్లాంటి జీవనాన్ని మరలా పొందుతారు.

విశేషం: ద్వారకావాసులు వృష్ణిభోజాంధకవర్గాలకు చెందిన గ్రామీణసంస్కృతి కలవారు. మీదుమిక్కిలి తెగ జీవితానికి అలవాటుపడ్డవారు. అందుకే వారు సులభంగా ఏ ఇతరులనూ నమ్మరు. రాజప్రతినిధిగా కృష్ణుడి బంధువుగా అర్జునుడు ఈ 'భరోసా' కలిగించి, వారిలో ఆత్మవిశ్వాసం నింపుతున్నాడు. అందుకే కృష్ణుడు అర్జునుడి భుజాలపై ఈ క్లిష్టమైన భారాన్ని మోపాడు.

క. అని చెప్పి పురజనులఁ బోఁ । బనిచి సచివకోటితో నిభములాదిగ వా
హనముల సవరణ బెరయం । గొనిరాఁదగిన పరిచారకుల మునుముట్టన్. 135

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని వారికి చెప్పి; పురజనులన్+పోన్+పనిచి= పురవాసులను పంపించివేసి; సచివకోటితోన్= మంత్రులతో (ఇట్లా అన్నాడు); ఇభములు+ఆదిగన్= ఏనుగులు మొదలైనవాటిని; వాహనములన్= రథాదులను; సవరణ= సిద్ధం; బెరయన్+కొనిరాన్+తగిన= చేసి తీసికొనిరాగలిగిన; పరిచారకులన్= సేవకులను; మునుముట్టన్= తొలుత.

తాత్పర్యం: ఇట్లా వారితో చెప్పి పురప్రజలను పంపించివేసి, మంత్రులను ఇట్లా పురమాయించాడు: 'ఏనుగులు, గుర్రాలు మొదలైనవాటిని, పరికరాలతో కూడిన రథాలను సిద్ధం చేసి తీసికొనిరాగలిగిన సేవకులను తొలుత (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. నియమింపుఁడు నగరి సరుకు । లయినవి యిట్టిట్టి భంగి నక్షీణములై
యెయిదంగలవారలఁ గని । పయనము తెఱఁగు సమకట్టుపని మఱవకుఁడీ. 136

ప్రతిపదార్థం: నియమింపుఁడు= నియమించండి; నగరి సరుకులు= నగరికి సంబంధించిన సంభారాలను; అయినవి= ఆయా దినుసులకు చెందినవి; ఇట్టి+ఇట్టి+భంగిన్= ఇవి ఇవి ఇంతింత తీసికొనివెళ్ళాలి (అని తెలిసి); అక్షీణములు+ఐ= తరగకుండా; ఎయిదన్+కలవారలన్+కని= ఇంద్రప్రస్థానికి చేరేదాకా సాగించగలవారిని చూచి; పయనము తెఱఁగు= ప్రయాణం చేసే విధానాన్ని; సమకట్టుపని= నియమించే పనిని; మఱవకుఁడీ= మరవకండి.

తాత్పర్యం: నియమించండి. నగరికి సంబంధించిన సంభారాలను వేటివేటిని ఎంతెంత తీసికొనివెళ్ళాలో, ప్రయాణానికంతా సరిపడేటట్లు తగ్గకుండా, ఇంద్రప్రస్థానికి చేరేవరకూ సాగించగలవారిని గుర్తించి, ప్రయాణం చేసే విధానాన్ని నియమించే పనిని మరువవద్దు.

విశేషం: ఇట్లా బండ్లమీద సంభారాలను సాగించేవారిని ఆ రోజులలో 'సార్థవాహులు' అనేవారు. వారే ఆనాడు సుదూర ప్రాంతాలకు చాలా సామగ్రి, సంభారాలు చేర్చేవారు. వారిలో ఉత్తమసార్థవాహులను నియమించటం, ప్రయాణం చేసేవిధానం - అంటే ఎక్కడెక్కడ ఆగాలో, విశ్రాంతి తీసికొనాలో, మొత్తం కార్యక్రమ నిర్దేశమన్నమాట.

క. సుందరులకు బాలురకును। నందలములు వేసడములు నాయితములుగాఁ
గందక కుందక చనువిధ। మొందఁగ సమకట్టుఁ డెడలకుండుఁడు తాల్మిన్. 137

ప్రతిపదార్థం: సుందరి+లు= సుందరులు+కున్= స్త్రీలకు; బాలురకునున్= బాలబాలికలను; అందలములు= పల్లకీలు; వేసడములు= కంచరగాడిదలు; ఆయితములుగాన్= సిద్ధంగా ఉంచి (వారు); కందక= అలసిపోకుండా; కుందక= బాధపడకుండా; చనువిధము+ఒందఁగన్= ప్రయాణించే పద్ధతి ఉండేటట్లు; సమకట్టుఁడు= ఏర్పాటు చేయండి; తాల్మిన్= ఓర్పును; ఎడలక+ఉండుఁడు= పోగొట్టుకోకుండా ఉండండి.

తాత్పర్యం: స్త్రీలకు, బాలబాలికలకు (పిల్లలకు) పల్లకీలు, కంచరగాడిదలను సిద్ధంగా ఉంచి, వారు అలసిపోకుండా బాధపడకుండా ప్రయాణం చేయటానికి ఏర్పాటు చేయండి. మీరెవ్వరూ ఓర్పును పోగొట్టుకొని హైరానా పడకండి.

తే. గతము లయిన కార్యంబులు గ్రమ్మఱింప। రాదుగాని మనకు ధర్మరాజు గలఁడు
శేషజనరక్ష కొడయనిఁ జేయవచ్చు। వాసుదేవుని మనుమని వజ్రదేవు.' 138

ప్రతిపదార్థం: గతములు+అయిన= జరిగిపోయిన; కార్యంబులు= పనులను; క్రమ్మఱింపన్+రాదు= మరల్చటానికి కాదు; కాని= అయినా; మనకున్= మనలను ఆదుకొనటానికి; ధర్మరాజు= ధర్మరాజు (చక్రవర్తి); కలఁడు= ఉన్నాడు; వాసుదేవుని మనుమనిన్= వాసుదేవుడి (కృష్ణుడి) మనుమడైన; వజ్రదేవున్= వజ్రుని; శేషజనరక్షకున్= మిగిలిన జనులను కాపాడటానికి; ఒడయనిన్= రాజుగా; చేయవచ్చున్= నియమించవచ్చును.

తాత్పర్యం: జరిగిపోయిన పనులను మరల్చటానికి సాధ్యంకాదు. (అంటే పోయిన యాదవప్రముఖులు తిరిగిరారు అని అర్థం). అయినా చక్రవర్తి అయిన ధర్మరాజే మనందరను ఆదుకొనగలడు. కృష్ణుడి మనుమడు వజ్రుడిని మిగిలిన యాదవసమూహానికి ప్రభువుగా నియమిస్తాడు. అందుచేత కంగారుపడవలసిన అవసరం లేదు.

క. అని వారి నిండ్లకును బోఁ। బనిచి మదిని వగలు మిగులఁ బార్థుం డా రే
యనవద్యచరిత! కృష్ణుస। దనమున వసియించె సముచితపువృత్తమునన్. 139

ప్రతిపదార్థం: అనవద్యచరిత!= అనింద్యచరిత్రుడా!; అని= ఈ విధంగా; వారిన్= ఆ మంత్రులను; ఇండ్లకునున్+పోన్+పనిచి= ఇళ్ళకు వెళ్ళుడని పంపి; మదిని= మనసులో; వగలు= శోకం; మిగులన్= మిక్కుటంకాగా; పార్థుండు= అర్జునుడు; ఆ రే= ఆ రాత్రి; కృష్ణుసదనమునన్= కృష్ణుడి ఇంటిలో; సముచితపువృత్తమునన్= తగినవిధంగా; నివసించెన్= విశ్రమించాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! ఆ మంత్రులను ఈ విధంగా పంపించి, మనసులో శోకం అధికం కాగా అర్జునుడు ఆ రాత్రంతా కృష్ణుడి మందిరంలో దైవపూజాదికాలతో పరమపవిత్రంగా గడిపాడు.

చ. **తెలతెల వేగునప్డు వసుదేవుఁడు నిర్మలయోగనిష్ఠ మే**
నిల నిడి వర్ణనీయగతి కేఁగినఁ దత్సదనాంతరంబునం
జెలఁగె ననేక రోదనవిశేషము లవ్వసుదేవవల్లభల్
నలువురు నెమ్మిఁ గూడి మరణంబునకై కయిసేసి రత్తఱిన్. 140

ప్రతిపదార్థం: తెలతెల వేగునప్డు= తెల్లవారుతుండగా; వసుదేవుఁడు= వసుదేవ మహారాజు; నిర్మలయోగనిష్ఠన్= పవిత్రమైన యోగనిష్ఠతో; మేను+ఇలన్+ఇడి= దేహాన్ని నేలపై వదలివేసి; వర్ణనీయగతికిన్+ఏఁగినన్= పుణ్యలోకాలకు చేరగా; తద్+సదన+అంతరంబునన్= ఆ వసుదేవుడి మందిరంలో; అనేక= చాలాపెద్దగా; రోదన విశేషముల్= బిగ్గర ఏడ్పులు; చెలఁగెన్= వ్యాపించాయి; ఆ+వసుదేవ వల్లభల్ నలువురున్= ఆ వసుదేవుడి నలుగురు భార్యలూ; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయంలో; నెమ్మిన్+కూడి= భర్తమీది అనురాగంతో ఒక్కసారిగా; మరణంబునకై= సహగమనానికై; కయిసేసిరి= సన్నాహాలు ప్రయత్నించారు.

తాత్పర్యం: అప్పుడే ఉదయం కాబోతుండగా వసుదేవమహారాజు పవిత్రమైన యోగనిష్ఠలో భూమిపై దేహాన్ని వదలివేసి పుణ్యలోకాలకు తరలిపోయాడు. ఆ మందిరంలో ఒక్కసారిగా ఏడుపులు మిన్నుముట్టాయి. ఆ రాజు భార్యలు నలుగురూ భర్తమీది అనురాగంతో సహగమనం చేయటానికి సిద్ధపడ్డారు.

వసుదేవుఁడు శరీరంబు విడిచి పరమగతికిఁ బోవుట (సం.16-8-15)

సీ. **ఆ సమయంబున నర్జునుఁ డచటికి। నేతెంచి వైభవ మెసకమెసఁగఁ**
బ్రాలంబమాలికాపంక్తులఁ గదళికా। స్తంభంబులను శాతకుంభకలశ
శిఖరంబులను బెంపుఁ జెలువును విలసిల్ల। యానంబు గల్పించి యాదవేంద్రు
శవము సుస్నాతంబుఁ జందనచర్చాస। మేతంబుఁ జీనాంబరాతి శోభి

తే. **తంబు నాభరణస్ఫురితంబు మాల్య। యోజితంబునుగాఁ జేసి యాజక ప్ర**
యుక్తమంత్రతంత్రస్ఫుటయోగ మింపా। నర్ప నేతెంచె సామగానంబు చెలఁగ. 141

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు; అర్జునుఁడు= కృష్ణుడి మందిరంనుండి అర్జునుడు; అచటికిన్= వసుదేవుడి మందిరానికి; ఏతెంచి= వచ్చి; వైభవము+ఎసకమెసఁగన్= వైభవం అతిశయించగా; ప్రాలంబ= వేలాడుతున్న; మాలికాపంక్తులన్= పూలదండల వరుసలతో; కదళికాస్థంభంబులను= అరటికంబాలతో; శాతకుంభ= బంగారు; కలశ శిఖరంబులనున్= కలశ శిఖరాలతో; పెంపున్= వైభవమూ; చెలువును= శోభా; విలసిల్లన్= అతిశయించగా; యానంబు కల్పించి= శవయాత్రకు తగిన వాహనాన్ని (రథం వంటిదానిని) ఏర్పరచి; యాదవేంద్రు శవమున్= వసుదేవుడి కళేబరాన్ని; సుస్నాతంబున్= బాగా స్నానం చేయించబడినదీ; చందన చర్చాసమేతంబున్= చందనాది సుగంధలేపంతో కూడినదీ; చీన+అంబర+అతి+శోభితంబును= పట్టువస్త్రాలతో బాగుగా అలంకరించబడినదీ; ఆభరణ స్ఫురితంబున్= శవాలంకారానికి తగిన ఆభరణాలతో ప్రకాశిస్తున్నదీ; మాల్య యోజితంబును+కాన్+చేసి= పూలదండలతో ఒప్పినదిగానూ చేసి; యాజకప్రయుక్త= యాజ్ఞికులైన బ్రాహ్మణులచేత చేయబడుతున్న; మంత్ర= మంత్రాలచేత; తంత్ర= తంత్రాలచేత; స్ఫుట= వ్యక్తమవుతున్న; యోగము+ఇంపు+ఒనర్పన్= గంభీరమైన సమాధిస్థితి అందరిలోనూ ఆత్మస్థైర్యంతో కూడిన శోభను కలిగించగా; సామగానంబు చెలఁగన్= సామవేద పారాయణము నలుదిక్కులలో మారుమ్రోగగా; ఏతెంచెన్= బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అర్జునుడు వసుదేవుడి మందిరానికి వచ్చి పూలదండల వరుసలతో, అరటికంబాలతో, బంగారుకలశ శిఖరాలతో ఒప్పిన శవరథాన్ని వైభవోపేతంగా తయారుచేయించి, వసుదేవుడి కళేబరానికి స్నానం చేయించి, సుగంధద్రవ్యాలను పూయించి, పట్టువస్త్రాలను, ఆభరణాలను అలంకరింపజేయించి, పూలదండలు వేయించి, ఆ రథంలో శవాన్ని ఉంచి, బ్రాహ్మణులు చెప్పుతున్న మంత్రాలతోను, చేయిస్తున్న కార్యకలాపాలతోను, గంభీరమైన సమాధిస్థితి అందరిలోనూ ఒక ఆత్మస్థైర్యంతో కూడిన శోభను కల్పించగా, సామవేద పారాయణంతో నలుదిక్కులు మారుమ్రోగుతుండగా శవయాత్రకు సారథ్యం వహించి ముందుకు సాగాడు.

క. విను దేవకియును రోహిణి । యును భద్రయు మదిరయును సముచితవిధానం
బున నొనరించిన యానము । లనూన పరికర్మరుచిరలయి యెక్కి తగన్. 142

ప్రతిపదార్థం: విను= రాజా వినుము!; దేవకియును, రోహిణియును, భద్రయును, మదిరయును= (వీరే వసుదేవుడి నలుగురు భార్యలు) వీరు నలుగురూ; అనూన= మెండైన; పరికర్మ రుచిరలు+అయి= కుంకుమాది సుమంగళద్రవ్యాలచేత అలంకృతలు కావటంచేత పుట్టిన కాంతులు కలవారై; సముచిత విధానంబునన్= ఆ సందర్భానికి తగినట్టుగా; ఒనరించిన= ఏర్పాటుచేసిన; యానములు= పల్లకీలను; తగన్+ఎక్కి= సముచితంగా ఎక్కినవారై.

తాత్పర్యం: వసుదేవుడి భార్య లయిన దేవకి, రోహిణి, భద్ర, మదిర తత్కాలోచితమైన సుమంగళద్రవ్యాలచేత అలంకృతలై క్రొత్త కాంతులు కలవారయ్యారు. ఆ సందర్భానికి ఉచితంగా తీర్చిన పల్లకీలలో ఎక్కినవారై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. చెలులుం జుట్టలు దాపట । వలపట నేతేరఁ దెలిసి వదనసరోజం
బులనొప్పం దగియెడు మా । టల వారల వగలు మాన్పుటలు నుతికెక్కెన్. 143

ప్రతిపదార్థం: చెలులున్= మిత్రులు; చుట్టలు= బంధువులు; దాపటన్= ఎడమవైపు; వలపటన్= కుడివైపు; ఏతేరన్= రాగా; తెలిసి= మూర్ఛనుండి తేరినవారై; (ఆ బంధుమిత్రులు); వదనసరోజంబులన్= ముఖపద్మాలతో; ఒప్పన్= సముచితంగా; తగియెడు= తత్కాలోచితములైన; మాటలన్= ఓదార్పు పలుకులతో; వారల వగలు= వసుదేవుడి భార్యల దుఃఖాన్ని; మాన్పుటలు= మాన్పటం; నుతికిన్+ఎక్కెన్= అందరి పొగడ్తనూ పొందింది.

తాత్పర్యం: బంధుమిత్రులు ఆ పల్లకీలకు ఇరువైపులా నడుస్తూ రాగా వసుదేవుడి రాణులు మూర్ఛనుండి తేరుకొన్న వా రయ్యారు. ఆ కాలానికి ఉచితమైన ఓదార్పుమాటలతో వారు ఆ మహారాణుల దుఃఖాన్ని ఉపశమింపజేస్తూ రావటాన్ని చూచినవారు, ఎంతో కుదుటపడ్డారు. మేలుమే లన్నారు.

విశేషం: బంధుమిత్రులు అన్ని సమయాలలో కన్నా మరణజనితదుఃఖాన్ని బాపటంలో చాలా సహాయపడతారు. అందుకే హైందవ సమాజంలో ఈ బంధుమిత్రసంభావన - వ్యవస్థ ఇన్ని వేల సంవత్సరాలుగా మిగిలింది.

క. ఆ నృపుని వల్లభలు శవ । యానంబు పిఱుంద నిట్ల యరిగెరి విధి స
న్మానితగతి ముందట వి । ప్రానీకము చనియె నుజ్జ్వలాగ్నులు గొనుచున్. 144

ప్రతిపదార్థం: ఆ నృపుని వల్లభలు= ఆ రాజు భార్యలు; శవయానంబు పిఱుందన్= శవరథంవెంట; ఇట్లు+అ= ఇట్లా; అరిగిరి= వెళ్ళారు; ముందటన్= వీరందరి కన్నా ముందుగా; విధి సన్మానితగతిన్= శాస్త్రవిధి ననుసరించిన రీతిలో; విప్ర+అనీకము= బ్రాహ్మణుల సమూహం; ఉత్+జ్వల+అగ్నులు+కొనుచున్= మండుచున్న నిప్పులను తీసికొని; చనియెన్= ముందుకు సాగింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ మహారాణులు శవరథం వెంబడి వెళ్ళారు. వీరందరికన్నా ముందుగా శాస్త్రవిధి ననుసరించిన పద్ధతిలో బ్రాహ్మణులు శవదహనానికి అవసరమైన నిప్పులను తీసికొని ముందుకు సాగారు.

విశేషం: ఈ రోజులలో కూడా ఉత్తరకర్మలను చేసే వ్యక్తి (అధికారి) ఇట్లా ఉట్టిలో అగ్నిని తీసుకుపోవటం ఉన్నది. ఆనాటి రాజుల ఇళ్ళలో ఇట్లా బ్రాహ్మణులు తీసికొనివెళ్ళేవారు కాబోలు! శవయాత్రలో స్త్రీలు పాల్గొనటం ఆ రోజులలో నిషిద్ధం కాదని భావించాలి.

తే. **ద్వారకావాసు లెల్లను దల్లడంబు। లుల్లములఁ గప్ప మోముల నురుల బాష్ప**
ధార లతికరుణమున హాహారవంబు। లెసఁగ నేఁగిరి వెనుకను నిరుదెసలను. **145**

ప్రతిపదార్థం: (ఆ శవయాత్రలో); వెనుకను= అందరికంటె చివర; ఇరుదెసలను= రెండువైపులా; ద్వారకావాసులు+ఎల్లనున్= ద్వారకలో మిగిలిన జనులంతా; ఉల్లములన్= తమ హృదయాలను; తల్లడంబులు= పలువిధాలైన వ్యథలు; కప్పన్= ఆక్రమించగా; మోములన్= ముఖాలపై; బాష్పధారలు= కంటినీటిధారలు; ఉరులన్= దొర్లగా; అతికరుణమునన్= అతిశోచనీయంగా; హాహారవంబులు= హాహాకారాలు; ఎసఁగన్= చెలగగా; ఏఁగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: ఆ శవయాత్రలోఅందరికంటె చివర ఇరువైపులా ద్వారకలో మిగిలిన జనులంతా వారివారి హృదయాలలో పలువిధాలైన వ్యథలు నిండిపోయి ముఖాలపై బాష్పధారలు దొర్లగా అతిశోచనీయంగా హాహాకారాలు చేస్తూ వెళ్ళారు.

సీ. **ఇమ్మెయిఁ గొని చని యమ్మహీశుఁడు వేడ్క। మెలఁగెడు తోఁటలోపల సమగ్ర**
చందనాగురు కాష్ఠచయముల మున్న కా। వించిన సొదకు సద్విధియుతముగ
నప్పాడె సేర్పించి యర్జునుఁ డయ్యాద। వేంద్రుని పితృమేధ మెల్ల జనులు
నభినుతి సేయంగ నచ్చితియం దా శ। వంబు నారోపింపఁ బనిచి యగ్ని

తే. **దీప్త మగునట్లు సేయింప దేవకీ ప్ర। ముఖులు నలువురు నప్పు డా శిఖిఁ బ్రవేశ**
లీల నంగీకరించి రాబాలవృద్ధ। మైన సకల జనంబులు నార్తి నొంద. **146**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; కొని చని= తీసికొనివెళ్ళి; ఆ+మహీ+ఈశుఁడు= ఆ రాజు-వసుదేవుడు; వేడ్కన్+మెలఁగెడు= విహారం కోసం తిరుగుతూ ఉండిన; తోఁటలోపలన్= ఉద్యానవనంలో; సమగ్ర= సమృద్ధిగా; చందన+అగురు+కాష్ఠ చయములన్= మంచిగంధపు చెక్కలు, అవురుగడ్డి మొదలైన వాటితోను, ఇతరములైన కర్రలతోనూ; మున్ను+అ= ముందుగానే; కావించిన= సిద్ధం చేసిన; సొదకున్= చితిపైన; ఆ+పాడెన్= ఆ కట్టెను; సత్+విధియుతముగన్= విధ్యుక్త పద్ధతిలో; చేర్పించి; అర్జునుఁడు= ఆ అర్జునుడు; ఆ+యాదవేంద్రుని= ఆ వసుదేవుడి; పితృమేధమున్= పితృయజ్ఞాన్ని (దహన సంస్కారాన్ని); ఎల్లజనులున్= జనులంతా; అభినుతి+చేయంగన్= ప్రశంసించగా; ఆ+చితియందున్= ఆ చితిలో; ఆ శవంబున్= ఆ వసుదేవుడి కళేబరాన్ని; దీప్తము+అగునట్లు= మండేటట్లు; చేయింపన్= చేయించగా; దేవకీప్రముఖులు పలువురు= దేవకీ మొదలైన వసుదేవుడి

ఇల్లాం(డ్రు నలుగురు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ బాలవృద్ధము+ఐన= పిల్లలనుంచి పెద్దలవరకు; సకలజనంబులు= జనులంతా; ఆర్తిన్+ఒందన్= ఆర్తిని పొందగా; ఆ శిఖిన్= ఆ మంటలో; ప్రవేశలీలన్= ప్రవేశించే కార్యాన్ని; అంగీకరించిరి= సమ్మతించారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తీసికొనివెళ్ళి, ఆ వసుదేవుడి ఉద్యానవనంలో బాగా మంచిగంధపు చెక్కలతోనూ, అవురుగడ్డితోనూ, ఇతరములైన కర్రలతోనూ ముందుగా సిద్ధంచేసిన చితిపైన విధ్యుక్తమైన పద్ధతిలో ఆ పాడెను చేర్పించి అర్జునుడు ఆ వసుదేవుడి పితృకార్యాన్ని, దహనకాండను జరిపించాడు. ఆ కళేబరాన్ని ఆ చితిపై ఉంచటానికి ఏర్పరచి, అగ్నిని మండేటట్లు చేయించగా దేవకి మొదలైన వసుదేవుడి ఇల్లాండ్రు ఆ సమయంలో ఆ చితాగ్నిలో ప్రవేశించే పనిని అంగీకరించారు. ఈ దృశ్యాన్ని చూస్తున్న జనులంతా పిల్లలనుండి పెద్దలవరకు అంతా బాధాతప్త హృదయు లయ్యారు

విశేషం: ఆపద్ధర్మంగా అర్జునుడు ఉత్తరక్రియలు చేస్తున్నాడు. అందుకే బ్రాహ్మణులద్వారా అన్ని కార్యాలు చేయించటం. ఇక్కడ శ్రీకృష్ణుడు చేయవలసిన ఉత్తరక్రియలు అర్జునుడు జరిపించటమే కథలో ఉన్న విశేషం.

క. ఘృతములు పైఁ జల్లఁగ న । చ్చితిఁ బేర్చిన సప్తజిహ్వ శిఖల రవము నూ
ర్జిత సామగాన నాదో । ద్గతియును హాహారవంబుఁ గలసి చెలంగెన్. 147

ప్రతిపదార్థం: ఘృతములు= నేతిని; పైన్+చల్లఁగన్= చితిపైన సమృద్ధిగా చల్లగా; ఆ+చితిన్= ఆ చితిలో; పేర్చిన= అతిశయించిన; సప్తజిహ్వ= అగ్నిదేవుడి; శిఖలరవమున్= మంటల సవ్వడి; ఊర్జిత= గంభీరమైన; సామగాన= సామవేదగానం యొక్క; నాద+ఉద్గతియును= శబ్దోచ్చారణ; హాహారవంబున్= హాహాకారాలు; కలసి= అన్నీ కలిసిపోయి; చెలంగెన్= ధ్వనించాయి.

తాత్పర్యం: ఆ చితిపైన నేతిని సమృద్ధిగా చల్లగా అందులోనుండి అతిశయిస్తూ పుట్టుకొనివస్తున్న మంటల సవ్వడి. గంభీరమైన సామవేద మంత్రోచ్చారణ, జనులు చేస్తున్న హాహాకారాలు అన్నీ కలిసిపోయి నలుదిక్కులా వ్యాపించాయి.

క. తదనంతరంబ వజ్రుఁడు । మొదలగు పురుషులు సతీసమూహముఁ దగుమై
నుదకప్రదానవిధి య । య్యదుముఖ్యున కాచరించి రన్వయముఖ్యా! 148

ప్రతిపదార్థం: అన్వయముఖ్యా!= కురువంశశ్రేష్ఠుడా!; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; వజ్రుఁడు మొదలగు పురుషులు= వజ్రుడు మొదలైన మగవారు (ఆ వంశీయులు); సతీసమూహమున్= తక్కిన ఆడవారూ; ఆ+యదు ముఖ్యునకున్= ఆ యదువంశశ్రేష్ఠుడైన వసుదేవుడికి; తగుమైన్= తగిన విధంగా; ఉదకప్రదాన విధిన్= జలతర్పణవిధిని; ఆచరించిరి= ఆచరించారు.

తాత్పర్యం: ఓ కురువంశ శ్రేష్ఠా! వినుము. ఆ తరువాత వజ్రుడు మొదలైన మగవారు, తక్కిన ఆడువారు ఆ వసుదేవుడికి జలతర్పణం చేశారు.

విశేషం: జల, తిల తర్పణాలని రెండు విధాలున్నాయి. ఆనాడు స్త్రీలు కూడా జలతర్పణం చేసేవారని ఈ వర్ణనను బట్టి గుర్తించాలి. ఈ ఆచారం ఇప్పుడు కూడా 'దశాహం' నాడు (10వ రోజు) ఉన్నది. తగుమెయిన్ - అంటే ఆ జలతర్పణం ఇవ్వటంలోనూ సంకల్పతంత్రాలలో తేడా లున్నాయని గుర్తించవచ్చును.

తే. అప్పు డందఱ బంధుల నాదరమునఁ । దనదు సముచితాలాపసంతానకలన
ననునయించి పురంబున కరిగెఁ దాను । వారు వగ మదిఁ గదుర విప్వచ్చుఁ దధిప! 149

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా!; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; వివ్వచ్చుఁడు= అర్జునుడు, బీభత్సుడు (ప్రకృతి) - వివ్వచ్చుడు (వికృతి) (యుద్ధంలో బీభత్సం సృష్టించేవాడని అర్థం); అందఱ బంధులన్= బంధువులందరినీ; ఆదరమునన్= ఆదరంతో; తనదు= తన; సముచిత+ఆలాప సంతాన కలనన్= తగినటువంటి మాటల సముదాయంచేత పుట్టిన జ్ఞానంచేత; అనునయించి= ఓదార్చి; వారు= ఆ బంధువులు; మదిన్= హృదయాలలో; వగ= దుఃఖం; కదురన్= కలుగగా; తాను; పురంబునకున్= ద్వారకకు; అరిగెన్= తిరిగి వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో అర్జునుడు సముచితమైన తన మాటలతో పుట్టిన జ్ఞానంతో వారిని ఓదార్చి, ఆ బంధువులు దుఃఖంతో బాధపడుతుండగా ద్వారకకు తిరిగి వెళ్ళాడు.

తే. **ఇత్తెఱంగున సత్క్రియాయత్తుఁడైన । యర్జునుఁడు పితృమేధము నభినుతముగఁ**
జలిపి వృష్ణిభోజాంధకసమరధరణి । తలమునకు బుధజనసహితంబు గాఁగ. **150**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; సత్+క్రియా+ఆయత్తుఁడైన అర్జునుఁడు= వైదికక్రియలో జాగరూకుడైన అర్జునుడు; పితృమేధమున్= పితృదేవతలకు చేసే వైదికకర్మను; అభినుతముగన్= మిక్కిలి ప్రశస్తంగా; చలిపి= చేసి; వృష్ణిభోజ+అంధక సమరధరణితలమునకున్= వృష్ణిభోజాంధకులు యుద్ధం చేసిన చోటుకు; బుధ జనసహితంబు+కాఁగన్= పండితులైన విప్రులతో కలిసి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వైదికక్రియలో జాగరూకుడైన అర్జునుడు పితృకార్యాన్ని మిక్కిలి ప్రశస్తంగా చేసి, వృష్ణిభోజాంధకులు యుద్ధం చేసినచోటుకు పండితులైన విప్రులతో కలిసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **అపరదినంబున నరిగె నప్పుడ వృద్ధ । బాలకాంతాజనప్రకరములకు**
నని నిర్గతప్రాణులై పడియున్న భో । జు లను నంధకుల వృష్ణులను గలయఁ
జూపంగ నుత్కటశోకంబు గదిరిన । నతిముతి మేదిని నొఱగువారు
విప్రలాపంబు నానాప్రకారంబులఁ । జేయువారును నిరుచేయి నెత్తి

తే. **యలఁత నాక్రందనములు హాహారవముల । తో నొనర్చువారును నైన నా నరుండు**
దద్ద యడలి దారుకు భాషితములఁ దేతి । యఖిలజనులకు నుపశమ మావహించె. **151**

ప్రతిపదార్థం: అపరదినంబునన్= ఆ పుణ్యకార్యాలు తీరిన చివరిరోజున; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; వృద్ధ= వృద్ధులకు; బాల= బాలురకు; కాంతాజనప్రకరములకున్= స్త్రీల సముదాయానికి; అనిన్= యుద్ధంలో; నిర్గతప్రాణులై= ప్రాణాలుపోయి; పడి+ఉన్న= నేలమీద పడి ఉన్న; భోజులను, అంధకులన్, వృష్ణులనున్; కలయన్+చూపంగన్= అందరినీ చూపగా; ఉత్కట= మిక్కిలి; శోకము= దుఃఖం; కదిరినన్= కలుగగా; అతిముతిన్= వెంటనే; మేదినిన్= నేలమీద; ఒఱగువారు= ఒరిగిపోయేవారు; వి+ప్రలాపంబు= మిక్కిలి గట్టిగా ఏడవటం; నానాప్రకారంబులన్= నానావిధాలుగా; చేయువారునున్= చేసేవారు; ఇరుచేయున్= రెండుచేతులూ; ఎత్తి= పైకెత్తి; అలఁతన్= దుఃఖంతో; హాహారవములతోన్= హాహాకారాలతో; ఆక్రందనములు= ఏడ్వటం; తద్ద= మిక్కిలి; అడలి= దుఃఖించి; దారుకు= దారుకుడి; భాషితములన్= మాటలతో; తేతి= తేరుకొని; అఖిలజనులకున్= వారికందరికీ; ఉపశమము= ఓదార్పును; ఆవహించెన్= కలిగించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పుణ్యకార్యాలు తీరిన చివరిరోజున వెళ్ళాడు. ఆ సమయంలో వృద్ధులకు, బాలలకు, స్త్రీల సముదాయానికి యుద్ధంలో ప్రాణాలు పోయి నేలపై పడి ఉన్న భోజాంధక వృష్ణి వీరులను ఒక్కొక్కరినీ చూపించగా, వారిలో కొందరు అమిత దుఃఖంతో అక్కడికక్కడే నేలమీద ఒరిగిపోయారు. కొందరు వారివారితో తమ బాంధవ్యాలు తలచుకొంటూ రకరకాలుగా ఏడవటం మొదలుపెట్టారు. ఇంకొందరు రెండు చేతులూ పైకెత్తి దుఃఖంతో హాహాకారాలు చేస్తూ ఏడుస్తున్నారు. ఇట్లాంటి వీరిని చూచి అర్జునుడు కూడా చాలా దుఃఖాన్ని పొందాడు. చివరకు దారుకుడు చెప్పిన మాటలతో తెప్పరిల్లి వారి కందరికీ ఓదార్పు కలిగించాడు.

క. తదనంతరంబ రణమృత। యదుసంఘములకు సమంచితానలసంస్కా
రదశాపూతత్వము నా। విదితయశుఁ డొనర్చె విప్రవితతి ఘటకుఁడై. 152

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; ఆ విదితయశుఁడు= ఆ ప్రఖ్యాతుడైన అర్జునుడు; విప్రవితతి= బ్రాహ్మణసమూహం; ఘటకుఁడై= కలిగినవాడై; రణమృత= యుద్ధంలో చనిపోయిన; యదుసంఘములకున్= యదువీరుల గుంపులకు; సమంచిత= బాగా; అనల= అగ్ని; సంస్కార= సంస్కారంచేత పుట్టిన; దశా= స్థితిచేత; పూతత్వమున్= పవిత్రతను; ఒనర్చెన్= కలిగించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత అర్జునుడు తాను వెంట తెచ్చుకొన్న బ్రాహ్మణులతో యుద్ధంలో చనిపోయిన యదువీరుల గుంపులకు చక్కగా అగ్నిసంస్కారంచేత పుట్టిన స్థితిచేత పవిత్రతను కలిగించాడు.

విశేషం: షోడశసంస్కారాలలో భాగమైన అపరకర్మ ఒక దశ. జీవుడి ఉత్క్రమణానికి సంబంధించిన ఒక పవిత్రీకరణం, దానితో ఆ దేహబంధాన్ని ఆ జీవుడు కోల్పోతాడు. అదే పవిత్రత. దానిని కలిగించటమే అపరకర్మ ప్రయోజనం.

ఆ. నిఖిలబంధుజనుల కఖిలమృతులకును। దగఁ దిలోదకప్రదాన మాచ
రించునట్లు గాఁగఁ బంచి యలుప్తక్రి। యత్వ మొనర నడపె నక్కిరీటి. 153

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; నిఖిల బంధుజనులకున్= బంధుజనులందరికీ; అఖిల మృతులకును= మృతులందరికీ; తగన్= వారివారికి తగినట్లు; తిలోదక ప్రదానమున్= తిలలు (నువ్వులు), నీరు కలిపి ప్రేతలకు తర్పణం వదలటాన్ని; ఆచరించినట్లు+కాఁగన్= చేయటానికై; పంచి= (బ్రాహ్మణులను) పంపించి; అలుప్త క్రియత్వము= క్రియాలోపం రాకుండా; ఒనరన్= తగినట్లుగా; నడపెన్= కార్యం నడిపించాడు.

తాత్పర్యం: బంధువులందరికీ, చనిపోయినవారందరికీ సామూహికంగా వారివారికి తగినట్లు తిలోదకప్రదానం చేయటానికై బ్రాహ్మణులను పంపించి, క్రియాలోపం రాని విధంగా అర్జునుడు కార్యం నడిపించాడు.

విశేషం: పురోహితుడు ఎవరితరపుననైనా ప్రేతకర్మ చేయటానికి 'అధికారి'గా వ్యవహరించగలడు - అట్లాంటి మంత్రాలున్నాయి. గాయత్రీజపం ద్వారా ఆ ఋణాన్ని విమోచనమూ చేసికొనగలడు. బంధువులకు, సఖులకు, గురువులకు, తర్పణం వదిలే విధానాలూ వేరువేరుగా ఉన్నాయి.

క. ఇవ్విధముగ విశ్రుతముగఁ। గవ్వడి నియతుఁ డయి బంధుకార్యము లెల్లన్
నెవ్వగలు దన మనంబున। నివ్వటిలఁగ నాచరించె నృపసంసేవ్యా! 154

ప్రతిపదార్థం: నృపసంసేవ్యా!= సామంతరాజులచే సేవించబడే కురువంశ చక్రవర్తీ వినుము!; ఈ+విధముగన్= ఈ విధంగా; విశ్రుతముగన్= పదిమందీ మెచ్చుకొనే విధంగా; కవ్వడి= అర్జునుడు (రెండుచేతులా వేగంగా బాణాలు వేయగలవాడని అర్థం); (సవ్యసాచి) నియతుఁడు+అయి= నియమవంతుడై; నెఱ+వగలు= నిండుబాధ; తనమనంబునన్= తన మనస్సులో; నివ్వటిలఁగన్= అధికం కాగా; బంధుకార్యములు+ఎల్లన్= బంధువుల మిత్రుల ఉత్తరక్రియలను; ఆచరించెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్జునుడు నియమవంతుడై నిండుబాధ తన మనసులో అధికం కాగా బంధుమిత్రుల కార్యాలను పదిమందీ మెచ్చుకొనేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: కవ్వడిశబ్దం యథార్థంగా రెండు చేతులతోనూ బాణాలు వేసేవాడుకాగా ఇతర సందర్భాలలో ఇద్దరు చేయగలవానిని ఒకడుగా విశ్వసించగలవాడని అర్థాన్నిస్తుంది. అందుకే ఇంత భారాన్ని స్వామి అర్జునుడిపై మోపాడు.

అర్జునుఁడు రామకృష్ణుల వెదకుచు వనంబునకుఁ బోవుట (సం.16-8-31)

సీ. పదపడి యాదవ భామినీబాలక। వృద్ధజనంబు నా శుద్ధబుద్ధి
కలయంగఁ గనుఁగొని పలుకుల మార్దవ। మారఁ బురంబున కరుగఁ జెప్పి
రామకృష్ణులు తపోరతులై ప్రవర్తించు। వనభూమి యారసికొని తదీయ
సందర్శనమునకుఁ జనియెద నని వారి। నామంత్రితులఁ జేసి యేమి యనుచు
ఆ. టకును శోక మార్చుటకును దారుకుఁ డాది। యయిన తగిన వారి నర్థవచన
రచన మెఱయఁ బనిచి యుచితాప్తకతిపయ। జనులు దోడ రాఁగఁ జనియె నధిప! 155

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; పదపడి= పిమ్మట; ఆ శుద్ధబుద్ధి= ఆ పవిత్రచిత్తుడైన అర్జునుడు; యాదవభామినీ= యాదవస్త్రీలను; బాలక= బాలకులను; వృద్ధజనంబున్= వృద్ధులను; కలయంగన్= అందరినీ; కనుఁగొని= చూచి; పలుకులన్= మాటలలో; మార్దవము= మృదుత్వం; ఆరన్= నిండగా; పురంబునకున్= ద్వారకకు; అరుగన్= పొమ్మని; చెప్పి; రామకృష్ణులు= బలరాముడు, శ్రీకృష్ణుడు; తపస్+రతులు+ఐ= తపస్సులో మగ్నులై; ప్రవర్తించు= ఉంటున్న; వనభూమిన్= చోటును; ఆరసికొని= తెలిసికొని; తదీయ= వారి; సందర్శనమునకున్= దర్శనానికి; చనియెదన్+అని= పోతానని; వారిన్= వారిని; ఆమంత్రితులన్+చేసి= వీడ్కోలు చెప్పి విడిచినవాడై; ఏమి= ఏమి కావాలో దానిని; అనుచుటకునున్= సిద్ధంచేసి పంపటానికి; శోకము= దుఃఖం; ఆర్చుటకునున్= పోగొట్టటానికి; దారుకుఁడు+ఆది+అయిన= దారుకుడు మొదలైన; తగినవారిన్= యోగ్యులను; అర్థవచన రచన మెఱయన్= తగిన మాటల పొంతన అతిశయించగా; పనిచి= పంపించి; ఉచిత= తనకు తగిన; ఆప్తకతిపయజనులు= ఆప్తులైన మరి కొంతమంది; తోడరాఁగన్= తోడురాగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఈ కార్యాలు నిర్వర్తించిన తరువాత చూడలేక - అతిప్రయత్నంతో ఆ యాదవస్త్రీలను, బాలురను వృద్ధులను అందరినీ చూచి, మృదుత్వం నిండిన మాటలతో వారిని ద్వారకకు పొమ్మని చెప్పి, 'నేను అడవిలో బలరామకృష్ణులు తపస్సు చేసికొంటున్న చోటును కనుగొని వారిని దర్శించటానికి పోతా'నని అంటూ వారికి వీడ్కోలు

చెప్పి, వారికి ఏమి కావాలో అది సిద్ధంచేయటానికి, వారి బాధను పోగొట్టటానికి దారుకుడు మొదలైన యోగ్యులైన వారిని వారికి తగిన మాటలు చెప్పి పంపి, ఆప్తులైన మరికొంతమంది తనవెంట రాగా అడవిలోకి వెళ్ళాడు.

క. చనిచని మనమున నిట్లను। ననుఁ బిలువఁగఁ బనిచి జనకునకుఁ గావలిగా
నునిచినవాఁ డయి నెమ్మదిఁ। జనిన హరికిఁ జావు సెప్పఁ జనియెద నకటా! 156

ప్రతిపదార్థం: చనిచని= వెళ్ళుతూ వెళ్ళుతూ; మనమునన్= మనస్సులో, ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అనుకొన్నాడు; ననున్= నన్ను; పిలువఁగన్+పనిచి= పిలువనంపి; జనకునకున్= తండ్రికి; కావలిగాన్= కావలిగా; ఉనిచినవాఁడు+అయి= పెట్టినవాడై; నెఱ+మదిన్= నిండుమనసుతో (ధైర్యంగా); చనిన హరికిన్= వెళ్ళినవారికి (శ్రీకృష్ణుడికి); అకటా!= అయ్యో!; చావు+చెప్పన్= తండ్రి చావును గురించి చెప్పటానికి; చనియెదన్= పోతున్నానే!

తాత్పర్యం: పోతూ పోతూ మనసులో ఇట్లా అనుకొన్నాడు; 'కృష్ణుడు నన్ను పిలువనంపి, తండ్రికి రక్షకుడిగా నియమించి ఆయన ధైర్యంతో తపస్సు చేసికొనటానికి వెళ్ళాడు. నేనేమో ఆయన తండ్రి చావును ఆయనకు చెప్పటానికి పోతున్నానే! అయ్యో! ఏమి ఈ దురవస్థ!

సీ. ఆ రాజు సచ్చుట నారాయణున కేల। సెప్పఁ? దపోనిష్ఠఁ జెందియున్న
యమ్మహాత్ముని హృదయమునకు మెరమెర। పుట్టింప నేటికిఁ? బోయి కాంచి
పంచినపని యాచరించెదఁ గాక స। వినయభక్తికముగ' ననుచు మఱియు
వివిధ చింతారూపవిధులు చిత్తమ్మునఁ। బాఱ గాంధారిశాపంబు తెఱఁగుఁ

తే. దలఁచి 'యయ్యవ్వ యతఁ డెగ్గతంపుఁ జోట। నరయ ది క్కెవ్వరును లేనియట్టి తెగుట
నొందఁగలవాఁడుగాఁ బల్క నొద్దనుండి। వింటి నకట! నిప్పును జెద లంటు నొక్కొ?' 157

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాజు చచ్చుట= ఆ వసుదేవుడు మరణించటం; నారాయణునకున్= నారాయణుడికి; చెప్పన్+ఏల?= చెప్పటం ఎందుకు?; తపోనిష్ఠన్= తపోనిష్ఠను; చెంది+ఉన్న= పొంది ఉన్నటువంటి; ఆ+మహాత్ముని= ఆ మహాత్ముడైన కృష్ణుడి; హృదయమునకున్= హృదయానికి; మెరమెర= వ్యథను; పుట్టింపన్+ఏటికిన్?= పుట్టించటమెందుకు?; పోయి= వారి దగ్గరికి వెళ్ళి; కాంచి= చూచి; పంచిన పని= చెప్పిన పనిని; సవినయభక్తికముగన్= వినయ భక్తులతో; ఆచరించెదన్+కాక= చేస్తాను; అనుచున్= అనుకొంటూ; మఱియున్= ఇంకా; వివిధ= నానారకాలైన; చింతారూపవిధులు= ఆలోచనారూపాలైన పనులు; చిత్తమునన్= మనస్సులో; పాఱన్= స్ఫురించగా; గాంధారి= ధృతరాష్ట్రుడి పత్ని గాంధారి; శాపమ్ము తెఱఁగు= ఇచ్చిన శాపంవిధం; తలఁచి= స్మరించుకొని; ఆ+అవ్వ= ఆ పతివ్రత; అతఁడు= కృష్ణుడు; ఎగ్గతంపున్+చోటన్= ఎవరూలేనిచోట (ఒంటరిగా); అరయన్= చూచికొనటానికి; దిక్కు+ఎవ్వరును= దిక్కుగా ఎవ్వరూ; లేని+అట్టి= లేని విధంగా; తెగుటన్= చావటాన్ని; ఒందన్+కలవాఁడు+కాన్= పొందగలవాడుగా; పల్కన్= పలుకగా; ఒద్దన్+ఉండి= సమీపంలో ఉండి; వింటిన్= విన్నాను; అకట!= అయ్యో!; నిప్పును= నిప్పును; చెదలు= చెద పురుగులు; అంటున్+ఒక్కొ?= తాకుతాయా?

తాత్పర్యం: ఆ వసుదేవుడి మృతిని కృష్ణుడికి చెప్పటం ఎందుకు? తపోనిష్ఠలో మునిగి ఉన్న ఆ మహాత్ముడి హృదయానికి వ్యథ పుట్టించట మెందుకు? పోయి బలరామకృష్ణులను చూచి, చెప్పిన పనిని వినయ భక్తులతో చేస్తాను - అనుకొంటూ

నానావిధాలైన చింతలు, పనులు, మనసులో ఒకదానివెంట ఒకటి స్ఫురిస్తూ రాగా ఆనాడు గాంధారీమహాదేవి ఇచ్చిన శాపం తలచుకొన్నాడు. 'ఆమె శ్రీకృష్ణుడు ఎవ్వరులేనిచోట దిక్కెవ్వరూలేని విధంగా చనిపోతాడని శపించింది. ఆ మాట నేను దగ్గరే ఉండి విన్నాను. అయ్యో! నిప్పుకు చెదలంటుతాయా?'

విశేషం: అర్థాంతర న్యాసం. అర్జునుడు లౌకికాలౌకికవివేకం ఉన్నవాడే. అందుకే కృష్ణుడి మృతి లీలగా స్ఫురిస్తున్నది. శాపమిచ్చిన స్త్రీ మహాపతివ్రత గాంధారి. కాబట్టి శాపం తప్పదు. కాని శాపం పొందినవాడు శ్రీకృష్ణుడు. అతడు అమృతస్వరూపుడు. అందుకే నిప్పువంటివాడు. చెద - నశించటానికి గుర్తు. కృష్ణుడు ఎట్లా మరణిస్తాడని? । అది ఆనాటినుంచి ఈనాటివరకూ 'నరు' లందరూ వేసికొంటున్న చిత్రమైన ప్రశ్న. లీలామానుష విగ్రహుడు - పరీక్షిత్తును బ్రతికించిన కృష్ణుడు తనను తాను చావుబారినుండి ఎందుకు కాపాడుకోలేకపోతున్నాడన్నది పెద్ద ప్రశ్న. శరీరం ధరించిన ప్రతి ఒకడూ నశించవలసినదే. కృష్ణుడు కూడా శరీరాన్ని వదలిపెట్టాడు. అది దేహధారికి సహజమైన ధర్మం. కాని అర్జునుడి దృష్టిలో శ్రీకృష్ణుడు దేహమాత్రుడు కాడు కాబట్టి ఈ ప్రశ్న.

క. అనుచుఁ బెనుఁగలఁక నొందిన । మనంబుతో వలయుదిక్కు మతి నరయక వే
చనుచుండె నొండు దెస; కే । మనఁగలదు? విధాతచేఁత కడ్డము గలదే! 158

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అనుకొంటూ; పెను+కలఁకన్= పెద్దవ్యథను; ఒందిన= పొందినట్టి; మనంబుతోన్= మనసుతో; వలయుదిక్కున్= పోవలసిన దిక్కును; మతిన్+అరయక= బుద్ధితో ఆలోచించి తెలిసికొనలేక; ఒండు దెసకున్= మరొక దిక్కుకు; వే+చనుచుండెన్= ఉన్మాదివలె గబాగబా పోతున్నాడు; ఏమి+అనఁగలదు?= ఏం చెప్పగలం?; విధాత చేఁతకున్= బ్రహ్మ సంకల్పించినపనికి; అడ్డము+కలదే?= అడ్డం ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: ఇట్లా అనుకొంటూ పెద్ద వ్యథను పొంది, కకావికలైన మనసుతో ఏ దిక్కుకు వెళ్ళాలో కూడా ఆలోచించి తెలిసికొనే స్తిమితం లేక మరొక దిక్కుకు పిచ్చివాడివలె గబగబా పోతున్నాడు. ఏమి చెప్పగలం? బ్రహ్మ సంకల్పించిన పనికి అడ్డం ఉంటుందా!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. అట్లాంటి ధీరచిత్తుడు కూడా భీరువై స్మృతికోల్పోయాడని అర్థం. (విశేషం సామాన్యంచే సమర్థింపబడింది.)

క. విను మనుచరు లాతని మో । మునఁ దోఁచు విషాదభావముం గని వెగడొం
దిన కతన నట్లుగా ది । ట్లని చనియెడువంక సాలరై రెఱిఁగింపన్. 159

ప్రతిపదార్థం: వినుము= రాజా! వినుము; అనుచరులు=అర్జునుడి వెంట వస్తున్నవారు; అతని= అర్జునుడి; మోమునన్+తోఁచు= ముఖంలో కనిపిస్తున్న; విషాద భావమున్+కని= దుఃఖభావాన్ని చూసి; వెగడు+ఒందిన కతనన్= భయపడిన కారణంగా; అట్లు+కాదు+ఇట్లు+అని= అట్లా కాదు - ఇట్లా అని; చనియెడు వంకన్= వెళ్ళేదారిని; ఎఱిఁగింపన్= తెలుపటానికి; చాలరు+ఐరి= సమర్థులు కాకపోయారు.

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడి వెంట వస్తున్నవారు అతడి ముఖంలో కనిపిస్తున్న దుఃఖభావాన్ని చూచి భయపడ్డ కారణంగా 'వెళ్ళే దారి అట్లాకాదు - ఇట్లా' అని కూడా చెప్పటానికి ధైర్యం చేయలేకపోయారు.

ఆ. అట్లు దిక్కు దప్పి యడవిలోపలఁ గొన్ని । దినము లిట్టునట్టుఁ దిరుగ నొక్క
బోయ చూచి 'యెందుఁ బోయెద?' రనవుడు । 'హరి తపంబుసేయు నచటి' కనిరి. 160

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; దిక్కు+తప్పి= దిక్కు తప్పిపోయి; అడవిలోపలన్= అడవిలో; కొన్ని దినములు= కొద్ది రోజులు; ఇట్టున్+అట్టున్= ఇట్లా అట్లా; తిరుగన్= తిరుగగా; ఒక్క బోయ= ఒక బోయవాడు; చూచి= వీరిని చూచి; ఎందున్+పోయెదరు?+అనవుడున్= ఎక్కడికి వెళ్ళుతున్నారు? అనగా; హరి= శ్రీకృష్ణుడు; తపంబు+చేయు+అచటికిన్= తపస్సు చేస్తున్న ఆ చోటికి; అనిరి= అన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దిక్కు తప్పిపోయి అడవిలో కొన్నిరోజులు ఇట్లా అట్లా తిరుగుతుండగా, ఒక బోయవాడు వీరిని చూచి ఎక్కడికి వెడుతున్నా?' రని అడిగాడు. 'శ్రీకృష్ణుడు తపస్సు చేస్తున్న చోటికి' అని వీరు చెప్పారు.

క. అన విని 'యొకనాఁ డొక్కెడఁ । గనుఁగొంటిం గృష్ణుఁ జూపఁగా వచ్చెద నా
వన భూమి నాతఁ డింతకుఁ । జనునో నిలుచునొ యెఱుంగఁ జనుదెం' డనుచున్. 161

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= అని చెప్పగా విని; ఒకనాఁడు= ఒకరోజు; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; కృష్ణున్+కనుఁగొంటిన్= కృష్ణుడిని చూచాను; చూపఁగాన్= చూపటానికి; వచ్చెదన్= వస్తాను; ఆ+వనభూమిన్= అడవిలో అదే చోట; అతఁడు= ఆ కృష్ణుడు; ఇంతకున్= ఇంతవరకు; నిలుచునొ?= ఉంటాడో?; చనునో?= వెళ్ళిపోయి వుంటాడో?; ఎఱుంగన్= నాకు తెలియదు; చనుదెండు= అయినారండి పోదాం; అనుచున్= అంటూ.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని 'ఒకరోజు ఒకచోట ఎక్కడో కృష్ణుడిని చూచాను. చూపటానికి వస్తాను. అయినా అడవిలో అదే చోట ఆయన ఇంతవరకు ఉంటాడో వెళ్ళిపోయి ఉంటాడో? మాత్రం నేను చెప్పలేను. అయినా పోదాం రండి' అంటూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. అక్కిరాతుండు సన వాని ననుగమించి । వెన్ను రుచిరదేహము పడియున్నచోటు
సేరి తెలియంగఁ జూచి మూర్ఛిల్లి పుడమిఁ । బడియెఁ గవ్వడి యనుచరు లడలు నొంద. 162

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కిరాతుండు= ఆ బోయవాడు; చనన్= ముందువెళ్ళగా; వానిన్= వాని; అనుగమించి= వెంటవెళ్ళి; వెన్ను= శ్రీకృష్ణుడి; రుచిర దేహము= మనోహరమైన దేహం; పడి+ఉన్నచోటు+చేరి= నేలమీదపడి ఉన్నచోటు చేరి; తెలియంగన్+చూచి= బాగా పరికించి చూసి; కవ్వడి= అర్జునుడు; అనుచరులు= వెంటవచ్చినవారు; అడలున్+ఒందన్= వ్యథ పొందగా; మూర్ఛిల్లి= మూర్ఛపోయి; పుడమిన్+పడియెన్= నేలమీద పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ఆ బోయ ముందు నడుస్తుండగా అతడి వెంటవెళ్ళి కృష్ణుడి కాంతు లీనెడి మనోహరమైన కళేబరం నేలమీద వాలి ఉన్న చోటును చేరి బాగా పరికించి చూచి, అర్జునుడు మూర్ఛపోయి నేలమీద పడిపోయాడు. అతడి వెంట వచ్చినవారు వ్యథతో క్రుంగిపోయారు.

విశేషం: ఇంతవరకు నిగ్రహాన్ని ప్రదర్శించిన 'కవ్వడి' కూడా ఇక్కడ బాలుడివలె స్పృహకోల్పోయాడు. వారిద్దరి మైత్రీబంధం. గురుశిష్యసంబంధం అంత గాఢమైనది.

అర్జునుఁడు రామకృష్ణుల కళేబరంబులు చూచి విలపించుట

క. **మఱి కొంతసేపునకుఁ దె। ప్పిఱి లేచి ముకుందు మేను పెద్దయునుం బ్రొ**
ద్దిఁ ఱియం గౌఁగిటఁ జేర్చెం। బఱివోయిన తాల్మి నూష్మబాష్పము లురులన్. 163

ప్రతిపదార్థం: (అర్జునుడు); మఱి కొంతసేపునకున్= కొంతసేపటికి; తెప్పిఱి= తెప్పరిల్లి; లేచి= లేచికూర్చొని; ముకుందు మేనున్= కృష్ణుడి దేహాన్ని; పెద్దయునున్+ప్రొద్దు= చాలాసేపు; కౌఁగిటన్= కౌగిలిలో; పఱి+పోయిన= నశించిన; తాల్మిన్= ఓపికతో; ఊష్మ= వేడి; బాష్పములు= కంటినీరు; ఉరులన్= ప్రవహిస్తుండగా; ఇఱియన్+చేర్చెన్= ఇరికించుకొని అట్లాగే ఉంచుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: కొంతసేపటికి అర్జునుడు తెప్పిరిల్లి లేచి కూర్చున్నాడు. కృష్ణుడి దేహాన్ని తన కౌగిలిలో ఇరికించుకొని వాటేసుకొని అట్లాగే చాలాసేపు ఉండిపోయాడు. ఇంతవరకున్న ఓర్పు, నిగ్రహం ఇప్పు డతడిలో లేవు. నిట్టూర్పులు విడుస్తున్నాడు. కళ్ళలో వేడినీరు ధారలుగా దొర్లుతున్నది.

క. **అనుచరులలోని భూసురు। లనునయవచనములఁ దేర్ప నతఁ డంకిలి దే**
ఱినమతితో నశ్రులు మఱి। యును గ్రమ్మం గరతలమున నొత్తుచుఁ జూచున్. 164

ప్రతిపదార్థం: అనుచరులలోని= వెంటవచ్చిన వారిలో ఉన్న; భూసురులు= బ్రాహ్మణులు; అనునయ= ఓదార్పు; వచనములన్= మాటలతో; తేర్పన్= ఓదార్చగా; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; అంకిలి= కలత; తేఱిన= తగ్గిన; మతితోన్= మనస్సుతో; అశ్రులు= కళ్ళలో నీరు; మఱియును+క్రమ్మన్= మరల క్రమ్ముకొనగా; కరతలమునన్= అరచేతితో; ఒత్తుచున్= తుడుచుకుంటూ; చూచున్= చూస్తాడు.

తాత్పర్యం: వెంటవచ్చిన వారిలో ఉన్న బ్రాహ్మణులు ఓదార్పు మాటలతో ఓదార్చగా అర్జునుడు కలతనుండి కొద్దిగా తేరుకొని, కళ్ళలో మరల నీరు క్రమ్ముకొనగా అరచేతితో తుడుచుకుంటూ అటూ ఇటూ చూచాడు.

ఉ. **'ఏమిట నిట్టులయ్యె నొకో? యిమ్మహితాత్మకుఁ' డంచు నున్మిష**
ద్ధామములైన యంగములఁ దాఁ గలయం బరికించి యోగిహృ
ద్యామల పాదపద్మగత మైన విశేషము చూచి రుద్రతే
జోమయుఁ డైన సంయమి వచోగతి గాంచి సువిస్మితాత్ముఁడై. 165

ప్రతిపదార్థం: ఏమిటన్= ఏ కారణంచేత; ఈ+మహితాత్మకుఁడు= ఈ మహానుభావుడు; ఇట్టులు+అయ్యెన్+ఒకొ?= ఇట్లా అయ్యాడో?; అంచున్= అనుకొంటూ; ఉన్మిషత్= వికసించుచున్న; ధామములన్= స్థానములు గల; అంగములన్= అవయవాలను; తాన్= తాను (అర్జునుడు); కలయన్+పరికించి= బాగా పరిశీలించి; యోగి= యోగులకు; హృద్య= ప్రీతిని గూర్చునట్టి; అమల= పవిత్రమైన; పాదపద్మగత= కమలంవంటి పాదంలోని; విశేషము= వ్యత్యాసాన్ని (విశేషాన్ని - గాయంచేత ఏర్పడ్డ మార్పును); చూచి= గమనించి; రుద్రతేజోమయుఁడు+ఐన= రుద్రతేజస్సు నిండిన; సంయమి= ఋషి; వచన్+గతి= మాట తెఱగును; కాంచి= చూచి; సువిస్మిత+ఆత్ముఁడు+ఐ= మనసులో ఆశ్చర్యం పొంది.

తాత్పర్యం: 'ఈ మహానుభావుడు ఏ కారణంచేత ఇట్లా అయ్యాడో పాపం!' అనుకొంటూ బాగా విప్పారిన, ప్రకాశవంతములైన అవయవాలను అర్జునుడు బాగా పరిశీలించాడు. యోగులకు ప్రీతిని కలిగించే కృష్ణుడి పవిత్రపాదంలో

ఉన్న మార్పును - గాయాన్ని గమనించి రుద్రతేజస్సు నిండిన మహర్షి మాట ఫలితాన్ని - కృష్ణుడి మరణం ద్వారా సత్యం కావటాన్ని - చూచినవాడై, మనసులో ఆశ్చర్యం పొందాడు.

విశేషం: రుద్రుడు కాలస్వరూపుడు. ఋషి శాపంలో కాలప్రచోదనమున్నది. అందుకనే అది శ్రీకృష్ణుడిని కూడా వదలటంలేదని అర్థం. ఈ కారణంచేతే అర్జునుడికి ఆశ్చర్యం కలిగింది.

క. **అవికృతమును రుచిరమునై। యవయవములు నిదుర వోయినప్పటి క్రియ నుం**
డ వఱలు కృష్ణుని దేహం। బవిరత చక్షురభిముఖత నాలోకించెన్. **166**

ప్రతిపదార్థం: అవికృతమును= ఏ వికారమూ పొందనివి; రుచిరమును+ఐ= కాంతిమంతములైనవి (అయిన); అవయవములు= దేహభాగాలు; నిదుర+పోయినప్పటి+క్రియన్= నిదురపోతున్నప్పటివలె; ఉండన్= ఉండగా; వఱలు= ప్రకాశిస్తున్న; కృష్ణుని దేహంబు= శ్రీకృష్ణుడి కళేబరాన్ని; అవిరత= ఎడతెరపి లేకుండా; చక్షుః+అభిముఖతన్= కంటి కెదురుగా; ఆలోకించెన్= చూస్తూ ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కృష్ణుడి శరీరావయవాలు ఏ వికారాన్నీ పొందలేదు. కాంతి మునుపటివలెనే ఉన్నది. నిదురపోతున్నప్పటి వలె ప్రకాశవంతంగా వెలిగిపోతున్నది ఆ దేహం. ఆ దేహాన్ని కన్నార్పకుండా అట్లాగే చూస్తూ ఉండిపోయాడు.

ఉ. **అమ్మెయి నూరకుండ ననుయాయి జనమ్ములు పెక్కులాడి చి**
త్తమ్ము కలంక దేర్చి యుచితక్రియకున్ మొగకొల్పి 'బంధుసం
ఘమ్ముల నిందుఁ దెత్తమొ? వికారవిదూర! యుపేంద్రు భవ్యదే
హమ్మట గొంచుఁ బోదమొ? సమర్థవిధం బొకఁ డేర్పరింపుమా!' **167**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; ఊరకుండన్= అర్జునుడు ఉలుకు పలుకు లేకుండా ఉండగా; అనుయాయి= వెంటవచ్చు; జనమ్ములు= జనులు; పెక్కులు+ఆడి= చాలా విధాలుగా ఓదార్పు మాటలు చెప్పి; చిత్తమ్ము కలంకన్+తేర్చి= మనసు కలతను పోగొట్టి; ఉచిత క్రియకున్= చేయదగిన పనికి; మొగకొల్పి= ప్రోత్సహించి; బంధుసంఘమ్ములన్= బంధువుల సమూహములను; ఇందున్= ఇక్కడికి; తెత్తమొ?= తెద్దామా?; వికార= వికారానికి; విదూర= దూరంగా ఉన్నవాడా!; ఉపేంద్ర= కృష్ణుడి; భవ్యదేహమ్ము= పవిత్రదేహాన్ని; అటన్= ద్వారకకు; కొంచున్+పోదమొ?= తీసికొని వెళ్దామా?; సమర్థ= తగిన; విధంబు= పద్ధతిని; ఒకఁడు= ఒకదానిని; ఏర్పరింపుమా!= ఏర్పరచుము.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఉలుకూ పలుకూ లేకుండా కృష్ణుడి దేహాన్ని అర్జునుడికి అతడి వెంట వచ్చిన జనులు చాలా విధాలుగా ఓదార్పు మాటలు చెప్పి, అతడి మనసులోని కలతను పోగొట్టి, చేయదగిన పనికి ప్రోత్సహించారు. 'ద్వారకలోని బంధువులను ఇక్కడికి తీసికొనిరావటమో!, ఏ వికారమూ పొందనివాడా! పవిత్రమైన శ్రీకృష్ణుడి దేహాన్ని ద్వారకకు తీసికొని పోవటమో! ఈ రెంటింటిలో తగినపని ఏదో నిర్ణయించి చెప్పుము' అన్నారు.

చ. **అని యడుగంగ 'దైవగతి నంబుధి పట్టణమాక్రమించు టె**
ద్దినమున నొక్కొ?' యన్వగ మదిం జొనిపెం గురునాథ! యప్పు డ

వ్వినుతగుణాభిరాముఁ డడవిం దమత్రిమ్మటఁ జన్నప్రొద్దు ల
య్యనుచరకోటితోడఁ దెలియం దలపోయఁగ లెక్క దోఁచినన్. 168

ప్రతిపదార్థం: అని= వారు ఈ విధంగా; అడుగంగన్= అడుగగా; కురునాథ!= ఓ రాజా! వినుము; అంబుధి= సముద్రం; పట్టణము+ఆక్రమించుట= ద్వారకను ఆక్రమించటం; ఏ+దినమునన్+ఒక్కో= ఏ రోజో!; అన్+వగ= అనే ఆలోచన; మదిన్= మదిలో; చొనిపెన్= ప్రవేశింపజేశాడు (ఆలోచించాడు); అప్పుడు= ఆలోచించినవాడై; ఆ+వినుత+గుణ+అభిరాముఁడు= ఆ ప్రశస్త గుణాలచేత అభిరాముడైన అర్జునుడు; అడవిన్= అడవిలో; తమ= తమయొక్క; త్రిమ్మటన్= త్రిప్పటలో; చన్న+ప్రొద్దులు= కడచిపోయినరోజులను; ఆ+అనుచర+కోటితోడన్= తనవెంట వచ్చిన వారితో; తెలియన్+తలపోయఁగన్= బాగా ఆలోచించగా; లెక్క+తోఁచినన్= లెక్క తేలగా.

తాత్పర్యం: వారు ఈ విధంగా అడుగగా అర్జునుడు 'సముద్రం ద్వారకను ఆక్రమించేది ఏ రోజో!' అన్న ఆలోచన చేశాడు. ఆలోచించి, అడవిలో తాము తిరిగిన తిరుగుళ్ళతో ఎన్నిరోజులు గడిచిపోయాయో తోడుగా ఉన్నవారితో కలిసి బాగా ఆలోచించాడు. చివరికి లెక్క తేలింది. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. మఱునాఁడ యగుట లెస్సగ। నెఱిఁగె; నినుం డపుడు వేఁడి యెడలిన దీప్తుల్
దుఱఁగలిగొనఁ బశ్చిమగిరి। చఱికి ననతి దూరమున విశదుఁడై తోఁచెన్. 169

ప్రతిపదార్థం: మఱునాఁడు+అ= మరుసటిరోజే; అగుటన్= కావటాన్ని; లెస్సగన్= బాగా; ఎఱిఁగెన్= గుర్తించాడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; ఇనుండు= సూర్యుడు; వేఁడి= వేడిమి; ఎడలిన= తగ్గిన; దీప్తుల్= కాంతులు; తుఱఁగలిగొనన్= ప్రకాశిస్తుండగా; పశ్చిమగిరి= పడమటికొండ; చఱికిన్= చఱియకు; అనతి దూరమునన్= దగ్గరలోనే; విశదుఁడు+ఐ= స్పష్టంగా; తోఁచెన్= కనిపించాడు.

తాత్పర్యం: మరుసటి ఉదయమే సముద్రం ద్వారకను కబళిస్తుందని లెక్కతేలింది. అప్పుడే సూర్యుడు వేడిమి తగ్గిన కాంతులతో పడమటి కొండచరియకు సమీపంలోనే ప్రకాశిస్తూ కనిపించాడు.

సీ. దాని కజ్జనములుఁ దాను నుత్తల మంది। చర్చించి కార్యంబు చాయఁగాంచి
'మనము కృష్ణునిఁ గని చనుదెంచినారమై। పురమున నివ్వార్త పుట్టకుండ
నడచి యచ్చటి మాట లవి కొన్ని ఘటియించి। చెప్పి యూరేయి చెచ్చెరఁ బ్రయాణ
మునకుఁ గృత్యములగు పనులెల్ల సమకట్టి। వేగంగ గ్రక్కున వెడలవలయుఁ
ఆ. గాని వెడలకున్న భానూదయంబున। వనధి పురము ముంచికొనిన గణన
సేయరాని యట్టి సేగియుఁ బ్రయ్యుఁ బా। పంబు వగయు నెల్లభంగిఁ గలుగు. 170

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= అట్లా సూర్యాస్తమయం చూడటంవలన; ఆ+జనములున్= ఆ జనులు; తానున్= తానూ; ఉత్తలము+అంది= భయపడి; చర్చించి= బాగా ఆలోచించి; కార్యంబు= ఏమి చేయాలో - ఆ పని; చాయన్+కాంచి= పద్ధతిని నిర్ణయించుకొని (అర్జునుడు ఇట్లా చెప్పాడు); మనము= అడవిలోకి వచ్చినమనము; కృష్ణునిన్+కని= కృష్ణుడిని చూచి; చనుదెంచినారము+ఐ= తిరిగి వచ్చినవారివలె; పురమునన్= నగరంలో; ఈ+వార్త= కృష్ణుడి మరణవార్త; పుట్టకుండన్= పుట్టకుండా; అడఁచి= దాచిపెట్టి; అచ్చటి మాటలు= అక్కడ ఆడవలసిన మాటలు; అవి కొన్ని ఘటియించి= ఆ సమయానికి కావలసినవాటిని

కూర్చుకొని; చెప్పి= వారికి చెప్పి; ఈ రేయి= ఈ రాత్రి; చెచ్చెరన్= త్వరితంగా; ప్రయాణమునకున్= ద్వారకను వదలి బయలుదేరటానికి; కృత్యములు+అగు= చేయదగిన; పనులు+ఎల్లన్= పనులన్నిటినీ; సమకట్టి= పూర్తిచేసికొని; వేగంగన్= ఉదయం కాక మునుపే; గ్రక్కునన్= శీఘ్రంగా; వెడలవలయున్= బయటపడాలి; కాని= అట్లా కాకుండా; వెడలక+ఉన్నన్= బయటికి వెళ్ళకపోతే; భాను+ఉదయంబునన్= సూర్యోదయం కాగానే; వనధి= సముద్రం; పురమున్= నగరాన్ని; ముంచివేస్తే; గణన+చేయరాని= లెక్కించటానికి వీలులేని; సేగియున్= కీడు; ప్రయ్యున్= నిందపడును; పాపంబున్= పాపమూ; వగయున్= వ్యథా; ఎల్ల భంగిన్= అన్నివిధాలా; కలుగున్= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: అట్లా సూర్యాస్తమయం చూడగానే ఆ జనులూ తానూ భయపడ్డారు. బాగా ఆలోచించి ఏమి చేయాలో నిర్ణయించుకొని అర్జునుడు ఇట్లా చెప్పాడు: 'మనం కృష్ణుడిని చూచి తిరిగి వచ్చిన వారివలెనే - కృష్ణుడి మరణవార్త నగరంలో పొక్కకుండా దాచిపెట్టి, అవసరాన్ని బట్టి ఆ సమయానికి కావలసినట్లుగా వారివారికి చెప్పి ఈ రాత్రికే త్వరితంగా ద్వారకను వదలివేసి బయలుదేరటానికి చేయదగిన పనులన్నిటినీ పూర్తిచేసికొని ఉదయం కాక మునుపే అతి శీఘ్రంగా ద్వారకనుండి బయటపడాలి. అట్లా కాకుండా బయటికి వెళ్ళకపోతే సూర్యోదయం కాగానే సముద్రం నగరాన్ని ఆక్రమించుకుంటే లెక్కకు మిక్కుటంగా ప్రాణనష్టం జరిగి - ఆపద, నింద, పాపం, వ్యథ మనందరికీ కలుగుతాయి.

విశేషం: కృష్ణుడి మరణవార్త చెప్పితే ప్రయాణసన్నాహాలు చేసే బుద్ధికూడా ఎవరికీ ఉండదు. అట్లా చేయకపోతే ప్రాణాలు పోయి, ఆస్తులు నశించి ద్వారకావాసులకు ఆపద వస్తుంది. ఈ పరిస్థితిని ఎదుర్కొనలేని రాజప్రతినిధి అర్జునుడికి నింద వస్తుంది. ఇంతమందిని చంపిన పాపం వస్తుంది. దీనితో కలిగేది వ్యథమాత్రమే - అందుకే అర్జునుడు ఈ నిర్ణయం తీసికొన్నాడు.

అర్జునుఁడు రామకృష్ణులకు నగ్నిసంస్కారంబు సేయుట

ఉ. **కావున వేగ మగ్నియును గాష్ఠములున్ సమకూర్చి సద్విధి**
శ్రీవిలసిల్లఁ గృష్ణుని శరీరము సంస్కృతిఁ గూర్చి క్రమ్మఱం
బోవుట బుద్ధి' యంచు మఱి భూసురకోటియుఁ దాను గాఢసం
భావనతోడఁజేసె దృఢభక్తికుఁడై పితృమేధభద్రమున్. 171

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; వేగము= శీఘ్రంగా; అగ్నియునున్= అగ్నీ; కాష్ఠములున్= కర్రలూ; సమకూర్చి= సిద్ధం చేసికొని; సత్+విధి+శ్రీ= శాస్త్రకర్మ యొక్క ఉత్తమత్వం; విలసిల్లన్= సిద్ధించగా; కృష్ణుని శరీరమున్= శ్రీకృష్ణుడి దేహాన్ని; సంస్కృతిన్= అగ్ని సంస్కారంలో - చితిలో; కూర్చి= చేర్చి; క్రమ్మఱన్= తరువాత; పోవుట బుద్ధి= పోవటం తెలివైనపని; అంచున్= అని; మఱి= తరువాత; భూసురకోటియున్= బ్రాహ్మణసమూహమూ; తానున్= తానూ; గాఢ= గాఢమైన; సంభావనతోడన్= తలపుతో కూడిన శ్రద్ధతో; దృఢభక్తికుఁడై= దృఢమైనభక్తి కలవాడై; పితృమేధభద్రమున్= పితృయజ్ఞ మంగళాన్ని; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: కాబట్టి శీఘ్రంగా అగ్నిని, కర్రలను సిద్ధం చేసికొని శాస్త్రకర్మలో ఉత్తమత్వం సిద్ధించేటట్లు శ్రీకృష్ణుడి దేహాన్ని చితాగ్నిలో చేర్చి తరువాత బయలుదేరిపోవటం తెలివైనపని' అని ఆలోచించి బ్రాహ్మణులతో కూడి అర్జునుడు గాఢంగా శ్రీకృష్ణుడిని తలచుకొంటూ భక్తిశ్రద్ధలతో శ్రేష్ఠమైన పితృయజ్ఞాన్ని నిర్వర్తించాడు.

విశేషం: పితృయజ్ఞంలో ప్రధానమైనవి భక్తిశ్రద్ధలు. మృతుడిపట్ల గాఢమైన సంభావన. ఇట్లా చేస్తే ఆ శాస్త్రకర్మలో ఉత్తమత్వం

సిద్ధిస్తుంది. అందుకే శ్రేష్ఠమైన పితృమేధ మది. అది లేకుండా కేవలం పదార్థవైభవంతో చేసేదానికి ఆ ఉత్తమత్వసిద్ధి ఉండదని అర్థం. అర్జునుడు చేసిన పితృమేధం అంత విశిష్టంగా ఉన్నదని అర్థం.

చ. హలధరునిం దలంచి మునులాడిన మాట తెఱంగు దప్పదం
చలయక తత్ప్రదేశమున నారసి కాంచి తదీయదేహమున్
వలయు తెఱంగునం బరమవహ్నికి నాహుతి సేసె నయ్యనా
కులహృదయుండు భూమిసురకోటియుఁ దానును సత్వరంబుగన్. 172

ప్రతిపదార్థం: హలధరునిన్= బలరాముడిని; తలంచి= తలచుకొని; మునులు+ఆడినమాట+తెఱంగు= మునులు ఇచ్చిన శాపవిధానం; తప్పదు+అంచున్= తప్పదని; అలయక= బడలక; తద్+ప్రదేశమునన్= ఆ ప్రాంతాలలోనే; ఆరసి= వెదకి; తదీయ దేహమున్= అతడి కళేబరాన్ని; కాంచి= చూచి; ఆ+అనాకుల హృదయుండు= కలతలేని హృదయమున్న ఆ అర్జునుడు; భూమిసురకోటియున్+ తానును= బ్రాహ్మణులు, తానూ (కలిసి); సత్వరంబుగన్= అతి శీఘ్రంగానే; (ఆ దేహాన్ని); వలయు తెఱంగునన్= చేయవలసిన పద్ధతిలో; పరమవహ్నికిన్= శ్రేష్ఠమైన చితాగ్నికి; ఆహుతి+చేసెన్= ఆహుతి చేశాడు.

తాత్పర్యం: బలరాముడి గురించి తలచుకొని మునుల శాపోక్తి తప్పదని ఆలస్యం చేయకుండా ఆ ప్రాంతాలలోనే వెదుకగా ఆ బలరాముడి దేహమూ కనిపించింది. ఏ కలతాలేని స్థిరమైన హృదయంతో బ్రాహ్మణుల సహాయంతో అర్జునుడు ఆ కళేబరాన్ని కూడా చితాగ్నిలో ఆహుతి చేశాడు.

విశేషం: బలరాముడు పెద్దవాడుకదా! తరువాత ఉత్తరక్రియ చేయటం ఎట్లాగని అనిపించవచ్చును. అర్జునుడి మనసులో కృష్ణుడే ఉన్నాడు. బలరాముడి మృతి తొలుత ఊహకు కూడా వచ్చి ఉండకపోవచ్చును. అందుకే ఇట్లా జరిగింది. నారాయణాంశ కృష్ణుడు. శేషాంశ బలరాముడు - కాబట్టి కూడా ఈ వరుస సమర్థనీయమే.

సీ. అబ్భంగిఁ గృతకృత్యుఁ డైన యప్పార్థుండు । యాదవపురమున కరుగుచున్న
యెడ ననుచరులతో నిట్టి కార్యంబును । నడపక తక్కిన నాథు చన్న
గతికిఁ బోవుటకునై కడఁగెడు రుక్మిణీ । ప్రభృతుల మనకు నిల్పంగ వశమె?
రే యెల్ల నిప్పని సేయు విధముల క । వ్యయ మగు నంతకు వచ్చు నబ్ధి

ఆ. మేలు సేయఁ బోయి యీ లోకమంతయుఁ । దిట్టునట్టి కీడు దెచ్చికొనఁగ
వచ్చునే? స్వదేశవర్తులమై చూచి । కొంద మెల్లపనులు రండు వేగ. 173

ప్రతిపదార్థం: ఆ+భంగిన్= ఆ విధంగా; కృతకృత్యుఁడైన= విహితమైన పనిని చేసినవాడైన; ఆ+పార్థుండు= ఆ అర్జునుడు; యాదవపురమునకున్= ద్వారకకు; అరుగుచున్న+ఎడన్= వెడుతున్న సమయంలో; (అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు); ఇట్టి కార్యంబును= ఇట్లాంటి పనిని; నడపక తక్కినన్= చేయకుండా వదిలి ఉంటే; నాథు చన్న గతికిన్= భర్తపోయిన గతికి (మరణించటానికి); పోవుటకున్+ఐ= వెళ్ళటానికి; కడఁగెడు= సిద్ధపడే; రుక్మిణీ ప్రభృతులన్= రుక్మిణి మొదలగు కృష్ణుడి రాణులను; మనకు; నిల్పంగన్+వశమె?= నిలపటానికి వీలవుతుందా?; రేయి+ఎల్లన్= రాత్రంతా; ఈ+పని+చేయు విధములకున్+అ= ఇట్లా వారిని ఓదార్చి సర్దే పనిచేస్తూ ఉండిపోవటానికే; వ్యయమగున్+అంతకున్= వ్యర్థమయిపోతే, అంతలోపలే; అబ్ధి= సముద్రం; వచ్చున్=

ముంచుకొని వస్తుంది; (అట్లా అయితే); మేలు+చేయన్+పోయి= మేలు చేయటానికి పోయి; ఈ లోకము+అంతయున్= ఈ లోకంలోని అందరూ; తిట్టునట్టి కీడున్= తిట్టేటటువంటి ఆపదను; తెచ్చికొనఁగన్?+వచ్చునే= తెచ్చుకోవచ్చునా?; స్వదేశవర్తులమై= మనదేశంలోనే ఉంటూ; ఎల్లపనులు= అన్ని పనులూ; చూచికొందము= చూచికొందాము; వేగన్= వేగంగా; రండు= కదలి రండి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా విహితమైన పితృకార్యాన్ని నెరవేర్చి ధన్యుడైన ఆ అర్జునుడు ద్వారకకు వెళ్ళుతున్న సమయంలో అనుయాయులతో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఇంత ముఖ్యమైన పనిని చేయకుండా వదలి ఉంటే భర్తతోపాటు మరణించటానికి సిద్ధపడే రుక్మిణి మొదలైనవారిని నిలుపటానికి వీలవుతుందా? ఇట్లా వారిని ఓదార్చి సర్దే పనిచేస్తూ ఉండిపోవటానికే రాత్రి వ్యర్థమయిపోతే అంతలోపలే సముద్రం ముంచుకొని వస్తుంది. అట్లా అయితే మేలు చేయటానికి పోయి లోకంలోని అందరూ తిట్టిపోసేటటువంటి ఆపదను కొనితెచ్చుకొన్నట్లవుతుంది. అది మంచిదా? మన నగరానికి చేరుకొని, అక్కడే ఉంటూ అన్ని పనులూ చూచికొందాము. తొందరగా కదలిరండి.'

తే. **అనుచు నరిగి తాఁ దలఁచిన యట్ల యెల్ల । తెఱఁగు పనులు నా రాత్రిలోఁ దీర్చి ప్రొద్దు**
పొడుపునకు మున్న వెడలించెఁ బురము సకల । జనములను జీవధనముల సరకు నతఁడు. **174**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్+అంటూ; అరిగి= ద్వారకానగరం చేరి; తాన్= తాను; తలఁచిన+అట్లు+అ= తాను ఆలోచించిన విధంగానే; ఎల్ల+తెఱఁగుపనులు= అన్ని విధాలైన పనులనూ; ఆ రాత్రిలోన్= ఆ రాత్రిలోనే; తీర్చి= పూర్తిచేసి; ప్రొద్దుపొడుపునకున్+మున్ను+అ= సూర్యోదయం కాక మునుపే; సకలజనములనున్= ప్రజలందరినీ; జీవధనములన్= జీవరాసులను, ధనమును; సరకున్= సామానులను; అతఁడు= అర్జునుడు; పురము= ద్వారక; వెడలించెన్= దాటించాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అంటూ ద్వారకను చేరి, తాను తలచుకొన్న విధంగానే అన్ని విధాలైన పనులను ఆ రాత్రికి రాత్రే పూర్తిచేసి, సూర్యోదయం కాకమునుపే ప్రజలను, జీవరాసులను, ధనాన్ని, సామానులను అర్జునుడు ద్వారకానగరం దాటించాడు.

సీ. **అప్పుడు కృష్ణుని యంతఃపురాంగనా । జనము షోడశ సహస్రమ్ము నతని**
మహిషీజనుల రామమహిళల నుచితవా । హనముల నిడికొని యర్హపురుషు
లేతేరఁ దేరుల నేనుంగులను గుఱ్ఱ । ములను దత్పరిచారకులు ప్రయత్న
మున సవరణ తోడఁ గొని రా నగరి సర । కులుఁ దదీయాధికారులు బహు ప్ర

ఆ. **కారశకటములను గావళ్ళ నెత్తించి । యరసికొని కడంక నరుగుదేర**
విగతనాథ లైన మగువల గారాము । సెడక యుండునట్లు నడపికొనుచు. **175**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కృష్ణుని= శ్రీకృష్ణుడి; అంతఃపుర+అంగనాజనమున్= అంతఃపుర స్త్రీలు; షోడశసహస్రమ్మున్= పదారువేలమందిని; అతని= శ్రీకృష్ణుడి; మహిషీజనులన్= పట్టపురాణులను; రామ+మహిళలన్= బలరాముడి భార్యలను; ఉచిత వాహనములన్+ఇడికొని= తగిన వాహనములలో కూర్చోనబెట్టుకొని; అర్హపురుషులు= తగిన సేవకులు; ఏతేరన్= తోడురాగా; తేరులన్= రథాలను; ఏనుంగులనున్= ఏనుగులను; గుఱ్ఱములనున్= గుర్రాలను; తద్+పరిచారకులు= వాటివాటి సేవకులు; ప్రయత్నమునన్= పూనికతో; సవరణతోడన్+కొనిరాన్= వాటివాటి పరికరాలతో సిద్ధం చేసి తీసికొని రాగా; నగరిసరకులు= నగరికి సంబంధించిన సామగ్రిని; తదీయ+అధికారులు= ఆ నగరి పాలకులు; బహుప్రకార= నానావిధాలైన; శకటములనున్=

బండ్లలోను; కావళ్ళన్= కావళ్ళలోను; ఎత్తించి= ఎత్తించుకొని; అరసికొని= బాగా పరిశీలించుకొని; కడంకన్= పూనికతో; అరుగుదేరన్= బయలుదేరగా; విగతనాథలైన= భర్తలుపోయిన; మగువలన్= ఆ స్త్రీలను; గారాము+చెడక+ఉండునట్లు= మర్యాద తగ్గకుండునట్లుగా; నడపికొనుచున్= నడపుకొంటూ.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో శ్రీకృష్ణుడి అంతఃపురకాంతలు పదహారువేలమందిని, అష్టమహిషులను, బలరాముడి నలుగురు భార్యామణులను తగిన వాహనములలో కూర్చొనబెట్టుకొని; తగినసేవకులు తోడు రాగా, రథాలను, గుర్రాలను, ఏనుగులను, వాటి వాటి సేవకులు (చోదకులు, రౌతులు,మావటీలు) పూనికతో వాటివాటి పరికరాలతో అలంకరించి తీసికొనిరాగా, నగరికి సంబంధించిన సామగ్రిని ఆ నగరి ఉద్యోగులు నానావిధాలైన బండ్లలోను. కావళ్ళలోను ఎత్తించుకొని బాగా పరిశీలించి పూనికతో బయలుదేరగా భర్తలు పోయిన ఆ స్త్రీల మర్యాద ఏమాత్రం తగ్గకుండా ఉండేటట్లు చూచికొంటూ అర్జునుడు ప్రయాణం నడిపించాడు.

క. **విను వజ్రముఖ్య యాదవ। జనము నుచితవృత్తి నడపి సర్వంబున క**
య్యనఘుండు దాన దిక్కయి। చనియె నరదమునను మది విషాదము గదురన్. **176**

ప్రతిపదార్థం: విను= రాజా వినుము!; వజ్రముఖ్య= వజ్రుడు మొదలైన; యాదవజనమున్= యాదవులసమూహాన్ని; ఉచితవృత్తిన్= తగిన రీతిలో; నడపి= ప్రయాణం చేయించి; సర్వంబునకున్= అందరికీ, అన్నింటికీ; ఆ+అనఘుండు= ఆ పుణ్యాత్ముడు; తాను+అ= తానే; దిక్కు+అయి= సంరక్షకుడై; మదిన్= మనసులో; విషాదము= దుఃఖం; కదురన్= కలుగగా; అరదమునన్= రథంలో; చనియెన్= ప్రయాణం చేశాడు.

తాత్పర్యం: స్త్రీలను మాత్రమే కాకుండా పురుషులైన వజ్రుడు మొదలైన యాదవులను కూడా సముచితమైన రీతిలో గౌరవప్రదంగా ప్రయాణం చేయించి అందరికీ తానే దిక్కుగా ఆ పుణ్యాత్ముడైన అర్జునుడు మనసులో కొండంత దుఃఖం కలుగుతున్నా రథంలో ప్రయాణం చేశాడు.

క. **ఇమ్మెయి నరుండు సకల జ। నమ్ము వెడల నినుఁడు పూర్వనగ మెక్కెను వే**
గమ్మున ముంచుకొనియె నగ। రమ్ము పయోరాశి భరతరాజవరేణ్యా! **177**

ప్రతిపదార్థం: భరతరాజవరేణ్యా!= భరతవంశరాజులలో శ్రేష్ఠుడా; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; నరుండు= అర్జునుడు; సకలజనమ్ము= జనులందరూ; వెడలన్= బయలుదేరగా; ఇనుఁడు= సూర్యుడు; పూర్వ నగము+ఎక్కెను= తూర్పుకొండను ఎక్కాడు; వేగమ్మునన్= అతి త్వరగా; పయోరాశి= సముద్రం; నగరమ్ము= నగరాన్ని; ముంచుకొనియెన్= ముంచివేసింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్జునుడు ద్వారకావాసులు ఎప్పుడు నగరంనుండి బయటపడ్డారో, అప్పుడే సూర్యుడు తూర్పుకొండ నెక్కాడు - సూర్యోదయమైంది. అంతే! ఒక్కుమ్మడిగా సముద్రం నగరాన్ని ముంచివేసింది.

విశేషం: అర్జునుడు వసుదేవుడి వద్దకు వచ్చినప్పటినుండి ఇప్పటివరకు-అతడి కార్యదక్షత నిరూపించబడింది. నరుడి శక్తి ఎంతవరకు పనిచేయగలదో ఈ ఘట్టం నిరూపిస్తున్నది.

ద్వారకానగరంబు సముద్రమున మునింగిపోవుట (సం.16-8-40)

క. వననిధి పురంబు ముంపఁగ। మనుజేశ్వర! యెల్లజనులు మరలఁబడి కనుం
గొని రద్భుత రసపూరం। బునఁ బెన్నిట్టఁ దమ చిత్తములు మునుఁగంగన్. 178

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+ఈశ్వర!= ఓ నరవరా! రాజా! (ఏమి చెప్పను!); వననిధి= సముద్రం; పురంబున్= నగరాన్ని; ముంపఁగన్= ముంచివేయగా; ఎల్లజనులున్= జనులందరూ; మరలఁబడి= వెనుదిరిగి; అద్భుతరసపూరంబునన్= అద్భుతరస ప్రవాహం యొక్క; పెన్నిట్టన్ (పెను+నిట్టన్)= పెద్దప్రవాహంలో; తమ చిత్తములు= తమ మనస్సులు; మునుఁగంగన్= మునిగిపోగా; కనుఁగొనిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: ఆ సముద్రం నగరాన్ని ఒక్కసారిగా ముంచివేస్తుంటే ప్రయాణం చేస్తున్న వీరందరూ ఒక్కసారి వెనుదిరి చూచారు. వారి హృదయాలు అద్భుతరసప్రవాహంలో మునిగిపోయాయి.

విశేషం: నగరం నీటిలో మునిగిపోతే వారి మనసు అద్భుతరసమనే ప్రవాహంలో మునిగిపోయినదని - రెండూ మునిగిపోయాయి.

తే. అపుడు రెండవ జలనిధి యనఁగఁ జాలి। యద్భుతోద్భూత వాక్యచయంబు పేర్మి
మ్రోయు నా జనసంఘంబు మురవిరోధి। మఱఁది నడిపించె దర్శితమార్గుఁడగుచు 179

ప్రతిపదార్థం: అపుడు= ఆ సమయంలో, అద్భుత= సముద్రం అట్లా నగరాన్ని ముంచివేయటం చూచినందువలన పుట్టిన అద్భుతరసంచేత; ఉద్భూత= జనించిన వాక్యచయంబు; పేర్మిన్= మాటల సందడిచేత; రెండవజలనిధి+అనఁగన్+చాలి= రెండవ సముద్రమా అనిపించేటట్లు; మ్రోయు+ఆ+జనసంఘంబు= అరుస్తున్న ఆ జనసందోహాన్ని; మురవిరోధి మఱఁది= మురాసురుడి విరోధి అయిన శ్రీకృష్ణుడి మరది - అర్జునుడు; దర్శిత= చూపించిన; మార్గుఁడు+అగుచున్= దారి కలవాడు అవుతూ - దారి చూపించుతూ; నడిపించెన్= ముందుకు నడిపించాడు.

తాత్పర్యం: సముద్రం అట్లా నగరాన్ని ముంచివేయటం చూచినందువలన పుట్టిన అద్భుతరసంచేత ప్రయాణం చేస్తున్నవారిలో మాటలసందడి పెరిగింది. అందరూ ఒక్కసారి ఇట్లా గగ్గోలు పెట్టేటప్పటికి ఆ జనసందోహమే మరో సముద్రంవలె అనిపించింది. అట్లాంటి పెద్దగుంపును శ్రీకృష్ణుడి మరది దారి చూపిస్తూ నడిపించాడు.

విశేషం: రెండవ జలనిధి యనఁగఁ గాలి... మ్రోయు నా జనసంఘంబు - అలంకారం: ఉత్ప్రేక్ష.

క. నడిపించి పంచవటమున। విడియించెను; వీడు చోరవీరులు గని 'యె
క్కుడు ధనములు గల వీ మ్రు। క్కడి ప్రజలో లేరు దీనిఁ గావఁగ యోధుల్. 180

ప్రతిపదార్థం: నడిపించి= అట్లా నడిపించి (అర్జునుడు వారిని); పంచవటమునన్= పంచవటమనే చోట; విడియించెను= ప్రయాణం ఆపించాడు; వీడున్= ఆ విడిదిని; చోరవీరులు+కని= బలవంతులైన దొంగలు చూచి; ఎక్కుడు ధనములు= దండిగా ధనరాశులు; కలవు= ఉన్నాయి; (కాని); ఈ+ముక్కడి+ప్రజలోన్= ఈ అల్పజనులలో; దీనిన్+కావఁగన్= ఈ ధనాన్ని రక్షించటానికి; యోధుల్= యోధులు; లేరు.

తాత్పర్యం: అట్లా నడిపించి అర్జునుడు వారిని పంచవటమనే చోట విడిది చేయించాడు. ఆ విడిదిని గజదొంగలు

చూచి దండిగా ధనరాశులేమో వీరివద్ద కనిపిస్తున్నా దీనికి కాపాడుకొనటానికి తగిన యోధు లెవరూ ఈ క్షుద్రజనులలో కనిపించటంలేదు.

విశేషం: కాలం కలిసిరానపుడు మహాయోధులైన యాదవజాతివారు గిరివాసులైన 'క్షుద్రు'లవలెనే ఎవరి కళ్ళకైనా కనిపిస్తారు.

క. కవ్వడి యొక్కడ కంటిరె? జివ్వనఁ జేరుద మితండు సేడ్పడఁ గా నిం
దెవ్వరుఁ గడంగ లే రివి । ద్రెవ్విపడిన ధనము లెఱిఁగితిమి లోఁతెల్లన్.' 181

ప్రతిపదార్థం: కవ్వడి= అర్జునుడు; ఒక్కఁడు+అ= ఒకడే; కంటిరె?= చూచారా; చివ్వనన్= శీఘ్రంగా; చేరుదము= అతడిని ఎదుర్కొందాం; ఇతండు= అర్జునుడు; చేడు+పడఁగాన్= ఓడిపోతే; ఇందున్= ఈ యాదవులలో; ఎవ్వరున్= ఎవ్వరూ; కడంగన్+లేరు= యుద్ధంచేయబూనలేరు; ఇవి+త్రెవ్విపడిన ధనములు= ఈ ధనరాసుల ముల్లెలు సంపూర్ణంగా మనకు తెగిపడిన సొమ్ములే (మనవే); లోఁతు+ఎల్లన్= వీరి లోతుపాతులన్నీ; ఎఱిఁగితిమి= తెలిసికొన్నాం.

తాత్పర్యం: అర్జునుడిని ఒకడిని చూస్తే చాలును. అతడిని యుద్ధంలో ఎదుర్కొని ఓడించామంటే ఈ యాదవులలో మరెవ్వరూ మనతో యుద్ధానికి రారు. ఈ సొమ్ము మనదే. వీరి లోతుపాతులు కనుగొన్నాం.'

క. అని వా రొండురువులతో । మనముల నుత్సాహ మెసఁగ మానితధనముల్
గొను నగ్గలికం బలుకుచు । ననేక బలకోటులగుట నలుకేది వడిన్. 182

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; వారు= ఆ దొంగలు; ఒండు+ఒరువులతోన్= ఒకరితో ఒకరు; మానితధనముల్= మన్నింపదగిన అమూల్యమైన ఆ ధనరాసులను; మనములన్= మనసులలో; ఉత్సాహము+ఎసఁగన్= ఉత్సాహం అధికం కాగా; కొను= హరించే; అగ్గలికన్ = విజృంభణతో; పలుకుచున్= మాటాడుతూ; అనేక= చాలామంది; బలకోటులు+అగుటన్= బలవంతుల గుంపు కావటంచేత; అలుకు+ఏది= జంకు విడిచి; వడిన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: అని ఆ దొంగలు ఒకరితో ఒకరు, ఆ అమూల్యమైన ధనరాశులను అధికమైన ఉత్సాహంతో కబళించే వారై విజృంభణతో మాటాడుతూ, చాలామంది బలవంతులుండటంచేత జంకు విడిచి వేగంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'బాలురు వృద్ధులుఁ జుండీ । యాలమునకుఁ గడఁగ నొక్కఁ డయినను లేఁడీ
స్త్రీలం బొదువుద మనుచును । నేల యవిసి మూఁగినట్లు నిర్భరభంగిన్. 183

ప్రతిపదార్థం: బాలురు= పిల్లలు; వృద్ధులున్= ముసలివారు; చుండీ!= సుమండీ!; ఆలమునకున్= యుద్ధానికి; కడఁగన్= పూనుకొనటానికి; ఒక్కఁడు+అయినను= ఒక్క డయినా; లేఁడు= లేడు; ఈ స్త్రీలన్= ఈ ఆడువారిని; పొదువుదము= పట్టుకొందాము; అనుచును= అని మాటాడుకొంటూ; నేలయవిసి= నేల పగిలి; మూఁగినట్లు= ఆక్రమించినట్లు; నిర్భరభంగిన్= అందరూ ఒక్కసారిగా.

తాత్పర్యం: 'వీరంతా పిల్లలు, ముసలివాళ్ళు మాత్రమే సుమా! అందుచేత యుద్ధం చేయటానికి వీరిలో ఒక్కడైనా పూనుకోడు. ఈ స్త్రీలను పట్టుకొందాము రండి' అని మాటాడుకొంటూ నేల పగిలి పరుచుకొన్నట్లు ఒక్కుమ్మడిగా వారంతా ఆ స్త్రీలపై పడ్డారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

క. **ఏ పెసఁగ రేఁగి యట్లు। ప్పాపాత్మక మగు కిరాతబలము సమగ్రా**
టోపమునఁ గవిసి వివిధ ధ। నాపహరణ మాచరింప నారంభించెన్. 184

ప్రతిపదార్థం: ఏపు= ఉత్సాహం; ఎసఁగన్= అధికం కాగా; రేఁగి= చెలరేగి (విజృంభించి); అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+పాప+ ఆత్మకము+అగు= ఆ పాపిష్ఠులైన; కిరాతబలము= కిరాతుల సమూహం; సమగ్ర= మిక్కిలి; ఆటోపమునన్= విజృంభణతో; కవిసి= వారినాక్రమించి; వివిధ= నానారకాలైన; ధన+అపహరణము= ధనాలను అపహరించటం; ఆచరింపన్= చేయటానికి; ఆరంభించెన్= మొదలుపెట్టింది.

తాత్పర్యం: ఉత్సాహం అధికం కాగా ఆ పాపిష్ఠులైన కిరాతుల సమూహాలు చెలరేగి, మిక్కిలి విజృంభణతో వారిని ఆక్రమించి, నానావిధాలైన నగలను నవ్రటలనూ అపహరించటం మొదలుపెట్టారు.

బోయ లర్జును నోర్చి యాదవాంగనల సొమ్ముల నపహరించుట (సం.16-8-50)

సీ. **కనుఁగొని జంభారితనయుఁ డోరోరి యీ। ప్రజ కేన చుండు సంరక్షకుండఁ**
దొలఁగి పొం డడియాస నొద్దకు వచ్చినఁ। దలలేఱి యుర్వికి బలియొనర్తు
నని యదల్చినను వా రఱవాయిగొనక య। ప్పలుకులన్నియును రజ్జులుగఁ గొనుచుఁ
జామల నచట నచ్చట నొల్చికొనఁగ నా। లోకించి యవ్వీరలోకవరుఁడు

తే. **గాండివం బెక్కువెట్టి ప్రచండబాణ। నికర మక్కిరాతుల మీఁద నిగుడఁ జేయ**
నలఘుచర్మసంవృతగాత్రు లగుచుఁ దుచ్ఛ। బాణపాషాణలగుడముల్ పరఁగఁ జేసి. 185

ప్రతిపదార్థం: జంభారితనయుఁడు= ఇంద్రుడికొడుకైన అర్జునుడు; కనుఁగొని= దీనిని చూచి; ఓరి+ఓరి= ఒరేయ్ (ఎవడురా అక్కడ?); ఈ ప్రజకున్= ఈ ప్రజలకు; ఏన= నేనే; చుండు!= సుమండీ!; సంరక్షకుండన్= సంరక్షకుడను; చుండు!= సుమండీ; తొలఁగిపొండు= దూరంగా పొండి; అడియాసన్= వ్యర్థమైన ఆశతో; ఒద్దకున్+వచ్చినన్= వీరిని సమీపిస్తే; తలలు+ఏఱి= తలలు నరికి; ఉర్వికిన్= నేలకు; బలి+ఒనర్తున్= బలి ఇస్తాను; అని= అని ఈ విధంగా; అదల్చిననున్= అదిల్చినా కూడా; వారు= ఆ కిరాతులు; అఱవాయి+కొనక= సరకుచేయక (లెక్కించకుండా); ఆ+పలుకులు+అన్నియును= అర్జునుడి మాటలన్నిటినీ; రజ్జులుగన్= వ్యర్థ భాషణాలుగా; కొనుచున్= గ్రహిస్తూ; చాలన్= ఆ స్త్రీలను; అచటన్+అచ్చటన్= అక్కడక్కడ; ఒల్చికొనఁగన్= దోచుకొంటూ ఉంటే (నగలు ఊడ్చుకొంటుంటే); ఆలోకించి= చూసి; ఆ+వీరలోక+వరుఁడు= వీరులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ అర్జునుడు; గాండివంబు+ఎక్కు+పెట్టి= గాండీవాన్ని ఎక్కుపెట్టి; ప్రచండబాణ నికరము= ప్రచండమైన బాణసమూహాన్ని; ఆ+కిరాతులమీఁదన్= ఆ కిరాతులమీద; నిగుడన్+చేయన్= ప్రయోగించగా; అలఘు= దళసరియైన; చర్మ= చర్మంచేత; సంవృత= దాచబడిన; గాత్రులు+అగుచున్= అవయవాలు కలిగినవారై (ఆ కిరాతులు); తుచ్ఛ= అల్పాలైన; బాణ= బాణాలను; పాషాణ= రాళ్ళను; లగుడముల్= దుడ్డుకర్రలను; పరఁగన్+చేసి= ప్రయోగించి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు దీనిని చూచాడు. 'ఎవడురా వాడు! ఈ ప్రజలకు నేనే సంరక్షకుడను. జాగ్రత్త! దూరంగా పొండి. అడియాసతో వీరిని సమీపిస్తే మీ తలలు నరికి భూమికి బలిస్తాను. 'అని అదలించాడు. అయినా ఆ కిరాతులు

ఈ మాటలను వ్యర్థమైన పలుకులుగా లెక్కచేయక, ఆ స్త్రీలనుండి నగలు ఒలుచుకొనటం మొదలుపెట్టారు. దానిని చూచి ఆ వీరోత్తముడైన అర్జునుడు గాండీవధనుస్సును ఎక్కుపెట్టి భయంకరమైన బాణసమూహాన్ని ఆ కిరాతులమీద ప్రయోగించాడు. కాని, వారికి గాయం కూడా కాలేదు. వారి దళసరి చర్మాలచేత వారి అవయవాలన్నీ భద్రంగా కాపాడబడ్డాయి. వారు అతిబలహీనా లైనటువంటి బాణాలను వేశారు. రాళ్ళు విసిరారు. కర్రలు ప్రయోగించారు.

విశేషం: ఇక్కడినుండి జరిగిన యుద్ధంలో మహాభారత యుద్ధాన్ని పోల్చి చూచికొనాలి. ఆ యుద్ధంలో అర్జునుడివెంట శ్రీకృష్ణుడు ఉన్నాడు. అందుకే బాణాలు పనిచేశాయి. అక్షౌహిణుల సైన్యాన్ని మట్టి కరిపించాడు. మరి ఇప్పుడో? కేవలం 'నరుడు' మాత్రమే యుద్ధం చేస్తున్నాడు. అందుకే బాణాలు పనిచేయలేదు.

క. ఆ బోయలు నిర్భయమతు। లై బీభత్సుపయిఁ గవియ నతఁడు మహాస్త్ర
ప్రాబల్యంబును మెఱయుటఁ। దా బుద్ధిఁ దలంచి మంత్రతతిఁ దోఁపమికిన్. 186

ప్రతిపదార్థం: ఆ బోయలు= ఆ కిరాతులు; నిర్భయమతులు+ఐ= నిర్భయ మనస్సులు కలవారై; బీభత్సుపయిన్= యుద్ధంలో భయాన్ని సృష్టించే అర్జునుడిమీద; కవియన్= దాడిచేయగా; అతఁడు= అర్జునుడు; మహా+అస్త్ర+ప్రాబల్యంబును= గొప్ప అస్త్రాలశక్తి; మెఱయుటన్= ప్రకాశించగా; తాన్= తాను; బుద్ధిన్+తలంచి= బుద్ధితో తలచుకొని; మంత్రతతి= మంత్రాల సమూహం; తోఁపమికిన్= తోచకుండా పోవటంవలన.

తాత్పర్యం: ఆ కిరాతులు నిర్భయంగా అట్లాంటి అర్జునుడిమీదనే దాడిచేశారు. అర్జునుడికి తనవద్ద ఉన్న మహాస్త్రశక్తి స్ఫురించింది. ఆ మంత్రాలను మననం చేయటం మొదలుపెట్టాడు. కాని ఒక్క మంత్రమూ స్ఫురించలేదు. అందువలన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: శస్త్రం కేవలం బలప్రయోగాన్ని ఆశిస్తుంది. అస్త్రం మంత్రసహితం. ఆ కిరాతులకు ఏ అస్త్రాలూరావు. అందుకే వచ్చిన విధంగా అమ్ములు సంధించి వేస్తున్నారు. అయినా వారిదే పై చేయిగా ఉన్నది. అర్జునుడి బాణాలకు వెనకున్న మంత్రశక్తి పోయిందని అర్థం.

క. ఇది దైవ విరోధం బని। మదిఁ దానూహించి ప్రకృతిమార్గణములు బె
ట్టిదముగ నేయఁగ నవియం। దుదముట్టఁగ రిత్తలయ్యె దొనలు నరేంద్రా! 187

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రా!= రాజా!; ఇది= ఇట్లా కావటం; దైవ విరోధంబు+అని= దైవం శత్రుత్వం వహించటంచేత అని; మదిన్= మనసులో; తాన్+ఊహించి= తాను ఆలోచించి; ప్రకృతి మార్గణములు= సహజమైన బాణాలను (మంత్రాలతో సంబంధంలేనివి); బెట్టిదముగన్= తీవ్రంగా; ఏయఁగన్= ప్రయోగించగా; అవియున్= అవికూడా; తుదిముట్టఁగన్= అయిపోగా; దొనలు= అమ్ములపొదులు; రిత్తలు+అయ్యెన్= ఖాళీ అయిపోయాయి. (ఏమి చెప్పమంటావు దైవలీల!)

తాత్పర్యం: ఇట్లా కావటం దైవం ప్రతికూలంగా ఉండటంవలన - అని మనసులో అర్జునుడు ఊహించాడు. మంత్రంతో సంబంధంలేని సాధారణమైన అమ్ములను అతితీవ్రమైన శక్తితో ప్రయోగించాడు. కొంతసేపటికి అవి కూడా అయిపోయాయి. అమ్ములపొదులు ఖాళీ అయిపోయాయి.

విశేషం: భారతయుద్ధంలో అర్జునుడు 'విజయుడు' కావటానికి అతడి అమ్ములపొదులు ఎప్పుడూ నిండుగానే ఉండటమే కారణం. వాటిలో బాణాలు ఎప్పుడూ తరిగిపోవు. సవ్యసాచి-కాబట్టి రెండు చేతులతోనూ ప్రయోగించగల డన్నమాట. దైవం-తన సహాయాన్ని మానగానే అర్జునుడి పరాక్రమం ఇట్లా అయింది!

సీ. **అప్పుడు కాలపర్యయమున కాశ్చర్య । మును విషాదముఁ దన మనములోనఁ**
బరిగొన బహువిస్ఫురణకోదండ దం । డమున నా బోయల సమదవృత్తి
నెట్టకేలకు నొకయెడ మాన్చి రుక్మిణి । యాదిగాఁ గల కృష్ణు నగ్రమహిషు
లెనమండ్ర బలదేవు వనితల మఱియును । గతిపయ యాదవాంగనలఁ గాచెఁ;

తే. **దక్కుఁ గల యింతిగముల నా దస్యులడరి । పట్టికొని యేచి వీ డెల్ల బన్నపడఁగ**
దొద్దగొని రథకుంజరతురగతతులు । దమకు వలవకునికి దిగఁ ద్రావి చనిరి. **188**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; (అర్జునుడు); కాలపర్యయమునకున్= కాలవ్యతిక్రమానికి (కాలం అడ్డం తిరగటానికి); ఆశ్చర్యమునున్= ఆశ్చర్యం; విషాదమున్= దుఃఖమూ; తన మనములోనన్= తన మనసులో; పిరిగొనన్= అతిశయించగా; బాహు= చేతిలో; విస్ఫురణ= ప్రకాశిస్తున్న; కోదండదండమునన్= బాణం కర్రతో; ఆ బోయల= ఆ కిరాతుల; సమదవృత్తిన్= మదించిన వ్యాపారాన్ని; ఎట్టకేలకున్= ఎట్లాగో చివరికి; ఒకయెడన్= కొంతసేపు; మాన్చి= మాన్పించి; రుక్మిణి+ఆదిగాన్+కల= రుక్మిణి మొదలైన; కృష్ణు+అగ్రమహిషులన్+ఎనమండ్రన్= శ్రీకృష్ణుడి ఎనిమిది మంది పట్టపురాణులను; బలదేవు వనితలన్= బలదేవుడి భార్యలను; మఱియును= ఇంకా; కతిపయ= కొంతమంది; యాదవ+అంగనలన్= యాదవస్త్రీలను; కాచెన్= కాపాడాడు; తక్కున్+కల= తక్కిన; ఇంతిగములన్= స్త్రీలను; ఆ దస్యులు= ఆ బోయలు; అడరి= విజృంభించి; పట్టికొని= పట్టుకొని; ఏచి= బాధించి; వీడు+ఎల్లన్= వారి విడిదంతా; బన్నపడఁగన్= నాశనంకాగా; దొద్దగొని= కొల్లగొట్టి; రథ= రథాలు; కుంజర= ఏనుగులు; తురగతతులు= గుర్రాల గుంపులు; తమకున్= తమకు; వలవక+ఉనికిన్= సాధ్యం కాకపోగా; దిగన్+త్రావి= వదలిపెట్టి; చనిరి= వెళ్ళిపోయారు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో అర్జునుడు కాలం ఇట్లా తిరగబడటానికి మనసులో ఆశ్చర్యం, దుఃఖం అతిశయించగా, చేతిలో ప్రకాశిస్తున్న గాండీవంతో ఆ కిరాతుల విజృంభణాన్ని ఏదోవిధంగా కొంతసేపు అరికట్టి, రుక్మిణి మొదలైన అష్టమహిషులను, బలదేవుడి భార్యలను, ఇంకా కొంతమంది యాదవస్త్రీలను కాపాడాడు. ఆ కిరాతులు తక్కిన స్త్రీలను విజృంభించి పట్టుకొన్నారు. బాధించారు. వారి విడిదిని సర్వనాశనం చేశారు. వారి ధనాన్నంతా కొల్లగొట్టారు. రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు - వారికి సాధ్యం కాకపోవటం చేత వదలివేసి వెళ్ళిపోయారు.

క. **ఇమ్మాడ్కిం బఱివోయిన । యమ్మొత్తము నడపికొనుచు నతిదైన్యము చి**
త్త మ్ములఁపంగఁ గురుక్షే । త్రమ్మునకుం జనియె నరుఁడు ధరణీనాథా! **189**

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథా!= రాజా!; ఈ+మాడ్కిన్= ఈ విధంగా; పఱి+పోయిన= నశించిన; ఆ+మొత్తమున్= ఆ జనసమూహాన్ని; నడపికొనుచున్= నడపుకొంటూ; నరుఁడు= అర్జునుడు; అతిదైన్యము= మిక్కిలి దైన్యం; చిత్తమ్ము+అలఁపంగన్= చిత్తాన్ని క్షోభింపజేయగా; కురుక్షేత్రమ్మునకున్+చనియెన్= కురుక్షేత్రానికి వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కిరాతులచేతిలో క్షీణించి నశించిన ఆ జనసమూహాన్ని నడిపించుకొంటూ అర్జునుడు మిక్కిలి దైన్యం చిత్తాన్ని క్షోభింపజేయగా కురుక్షేత్రానికి వెళ్ళాడు.

విశేషం: కురుక్షేత్రంలో యుద్ధం అయిపోయిన తరువాత కూడా కొందరు ఆప్తజనులు, ఋషులు, పురోహితులున్నారని ఈ సందర్భాన్ని బట్టి గుర్తించాలి.

క. చని యచట నచటఁ దన్నుం। గను నాప్తజనంబుతోడఁ గాలవశత్వం
బునఁ బొందిన దుర్దశఁ దగ। వొనర నతఁడు సెప్పఁ జొచ్చె మురివిన మదితోన్. 190

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్ళి; అచటన్+అచటన్= అక్కడక్కడ; తన్నున్+కను= తనను చూడవచ్చిన; ఆప్తజనంబుతోడన్= ఆప్తులతో; కాలవశత్వంబునన్= కాలశక్తికి వశమై; పొందిన= తాను పొందిన (తనవారు పొందిన); దుర్దశన్= చెడుస్థితిని; మురివిన మదితోన్= ముక్కలైన మనస్సుతో; తగవు+ఒనరన్= సముచితరీతిలో; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; చెప్పన్+చొచ్చెన్= చెప్పటం మొదలు పెట్టాడు.

తాత్పర్యం: కురుక్షేత్రం చేరి, అక్కడ తనను చూడటానికి వచ్చిన ఆప్తులతో కాలశక్తికి వశమై తాము పొందన దుర్దశను ముక్కలైన మనస్సుతో సముచితమైన రీతిలో అర్జునుడు చెప్పటం మొదలుపెట్టాడు.

సీ. కోపించి గాంధారి శాప మిచ్చిన యది। యాదవసంక్షయ మగుట యెట్లుఁ
దప్పదు; మనము తద్బాలవృద్ధస్త్రీజ। నంబుల నెల్ల నర్హంబు లైన
తావుల సత్ప్రతిష్ఠావిశోకంబులఁ। గాఁ జేయవలయు; నక్కాలమునకు
నొదవి యత్తెఱఁగున కుత్సహించుట కృత్య। మర్జున!' నీ కని యాడుచుండుఁ

ఆ. బలుమఱును దలంచి పాండవాగ్రజుఁ డది। కారణముగ నతని కరుణ పెంపు
నొప్పు నెఱుఁగుఁ గాక యిప్పార్థుఁ డయ్యదు। నికర శేషజనుల నెమ్మి నిలిపె. 191

ప్రతిపదార్థం: కోపించి= కోపగించుకొని; గాంధారి= గాంధారీమహాదేవి; శాపము+ఇచ్చిన+అది= శాపమిచ్చి ఉన్నది; యాదవ సంక్షయము+అగుట+ఎట్లున్+తప్పదు= యాదవులు నశించటం ఎట్లాగూ తప్పదు; మనము= పాండవులమైన మనం; తద్= ఆ యాదవుల; బాల= బాలలను; వృద్ధ+స్త్రీజనంబులన్+ఎల్లన్= వృద్ధులను, స్త్రీలను అందరినీ; అర్హంబులు+ఐన= తగిన; తావులన్= చోట్లలో; సత్= బాగుగా; ప్రతిష్ఠా= ఉంచటంచేత; విశోకంబులన్+కాన్= దుఃఖరహితులుగా; చేయవలయున్= చేయాలి; అర్జున!= ఓ అర్జునా!; ఆ+కాలమునకున్= ఆ సమయానికి; ఒదవి= ఉపయోగపడి; ఆ+తెఱఁగునకున్= ఆ కార్యానికి; ఉత్సహించుట= సిద్ధపడటం; నీకున్; కృత్యము+అని= చేయదగినపని అని; పలుమఱును= చాలాసార్లు; తలంచి= తలచుకొంటూ; పాండవ+అగ్రజుఁడు= ధర్మరాజు; ఆడుచుండున్= అనేవాడు; అది కారణముగన్= అందుచేత; అతనికరుణ= అతడి అధికమైన కరుణను; పెంపున్+ఒప్పున్= వైభవాన్ని, గుణసంపదను; ఎఱుఁగున్+కానన్= తెలిసినవాడు కాబట్టి; ఈ+పార్థుఁడు= ఈ అర్జునుడు; ఆ+యదునికర= ఆ యదుసమూహంలో; శేషజనులన్= మిగిలిన ప్రజలను; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; నిలిపెన్= ఆయా చోట్ల నిలిపాడు.

తాత్పర్యం: 'యాదవులమీది కోపంతో గాంధారి శాపమిచ్చి ఉన్నది కాబట్టి యాదవనాశనం ఎట్లాగూ తప్పదు. మనం ఆ యదుబాలురను, వృద్ధ, స్త్రీ జనాన్ని తగిన చోట్లలో నిలిపి వారి శోకాన్ని మరిపించటం చేయతగినపని. అర్జునా! ఆ సమయానికి వారికి సహాయపడి ఆ పనికి సిద్ధపడటం నీకు తగిన పని'. అంటూ చాలామార్లు తలచుకొంటూ ధర్మరాజు

అనేవాడు. అందుచేత అతడి అధికమైన కరుణను, వైభవాన్ని, గుణసంపదను తెలిసినవాడు కాబట్టి ఈ విధంగా అర్జునుడు ఆ యదుసముదాయంలో మిగిలిన జనులను ప్రేమతో ఆయా చోట్లలో నిలిపాడు.

సీ. నిలిపిన తెఱఁగెల్ల నృపవర! చెప్పెద । విను కృతవర్మనందనునిఁ జూచి
'నీ తల్లియును నీవు నీతోడఁబుట్టిన । వారును మృత్తికావతపురమున
నిలుఁ' డని బహుసంపదలఁ బొల్చు నప్పట్ట । ణంబుఁ దదీయదేశంబు నిచ్చి
యభిషిక్తుఁ జేసిన నాతండు నిజపరి । జనములు దాను హర్షం బెలర్ప

తే. నందుఁ బోయె; సరస్వతి యనఁగఁ బరఁగు । ఘననగరమున సాత్యకి తనయు నట్ల
నెయ్యమును గారవంబును నెఱయ నిలిపి । యనుప ముదమున నందుల కతఁడు చనియె. 192

ప్రతిపదార్థం: నృపవర!= ఓ రాజశ్రేష్ఠా!; నిలిపిన= నిలిపినటువంటి; తెఱఁగు+ఎల్లన్= విధమంతా; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; విను= బాగా వినుము; (అర్జునుడు); కృతవర్మనందనునిన్+చూచి= కృతవర్మ కొడుకును చూచి; నీ తల్లియును= నీ తల్లీ; నీవు= నీవూ; నీతోడన్+పుట్టినవారునున్= నీ సోదరులూ; మృత్తికావతపురమునన్= మృత్తికావతపురంలో; నిలుఁడు+అని= నిలవండి (ఉండండి) అని; బహుసంపదలన్+పొల్చు+ఆ+పట్టణంబున్= బాగా సంపదలతో కూడిన ఆ పట్టణాన్ని; తదీయదేశంబున్= ఆ దేశాన్ని; ఇచ్చి= ఏలుకొనటానికి ఇచ్చి; అభిషిక్తున్+చేసినన్= అభిషేకం చేయగా; ఆతండు= అతడు; నిజపరిజనములున్= తన సేవకజనం; తానున్; హర్షంబు+ఎలర్పన్= సంతోషమతిశయించగా; అందున్+పోయెన్= ఆ నగరానికి వెళ్ళాడు; సాత్యకితనయున్= సాత్యకి కుమారుడిని; అట్లు= అట్లాగే; సరస్వతి+అనఁగన్+పరఁగు= సరస్వతి అని పిలువబడే; ఘననగరమునన్= పెద్దపట్టణంలో; నెయ్యమునున్= స్నేహమూ; గారవంబునున్= గౌరవమూ; నెఱయన్= నిండగా; నిలిపి+అనుపన్= ఉండుమని పంపగా; ముదమునన్= సంతోషంతో; అందులకున్= ఆ నగరానికి; అతఁడూ= అతడు; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వారిని ఎట్లా నిలిపాడో చెప్పుతాను వినుము. కృతవర్మ కొడుకును చూచి అర్జునుడు 'నీవు, నీ తల్లి, నీ సోదరులు, మృత్తికావతపురంలో ఉండండి' అని చెప్పి, చాలా సంపదలు కలిగిన ఆ నగరాన్ని, ఆ దేశాన్ని అతడికి ఏలుకొనటానికి ఇచ్చి అభిషేకం చేశాడు. అతడు తన సేవకులతో కూడి సంతోష మతిశయించగా, ఆ నగరానికి వెళ్ళాడు. అట్లాగే సాత్యకి కుమారుడిని సరస్వతి అనే నగరానికి స్నేహగౌరవాలు నిండిన హృదయంతో అభిషేకంచేసి పంపించాడు. అతడూ సంతోషంతో ఆ నగరానికి వెళ్ళాడు.

సీ. తక్కటివారి నింద్రప్రస్థనగరంబు । నకుఁ గొని చని వజ్రు నాథుఁ గాఁగ
నందుఁ బట్టము గట్టి హస్తితురంగ ర । థంబుల విభజించి తగిన భంగి
నమ్మువ్వురకును సమర్పితంబులు సేసి । యయ్యయి బంధుల నందు నందు
నందును నిలుచు నట్లొందఁగ నియమించి । యక్రూరుభార్యల నాత్మజులను

తే. వజ్రునకు నప్పగించె; నవ్వాసుదేవు । పౌత్రుఁ డతి వినయంబునఁ బట్టువఱుప
వారు నిలువక పోయిరి వలచు నెడకు; । దాని విని యూరకుండె భీమానుజుండు. 193

ప్రతిపదార్థం: తక్కటివారిన్= తక్కినవారిని; ఇంద్రప్రస్థనగరంబునకున్+కొని చని= ఇంద్రప్రస్థనగరానికి తీసికొనివెళ్ళి; వజ్రున్= వజ్రుడిని; నాథున్+కాఁగన్= ప్రభువుగా; అందున్= ఆ నగరంలో; పట్టము+కట్టి= పట్టాభిషేకం చేసి; హస్తి= ఏనుగులను; తురంగ= గుర్రాలను; రథంబులన్= రథాలను; విభజించి= ఆ మూడు రాజ్యాలకు పంచిపెట్టి; ఆ+ముప్పురకునున్= ఆ ముగ్గురికీ; సమర్పితంబులు+చేసి= సమర్పించి; ఆ+అయి= ఆయా; బంధులన్= బంధువులను; అందున్= మృత్తికావతంలో; అందున్= సరస్వతిలో; అందునున్= ఇంద్రప్రస్థంలో; నిలుచునట్లు+ఒందఁగన్+నియమించి= నివసించేటట్లు తగిన నియామకం చేసి; అక్రూరు భార్యలన్= అక్రూరుడి భార్యలను; ఆత్మజులను= కుమారులను; వజ్రునకున్+అప్పగించెన్= వజ్రుడికి అప్పగించాడు; ఆ+వాసుదేవపౌత్రుఁడు= ఆ వజ్రుడు; అతి వినయంబునన్= అతి వినయంతో; పట్టు+పఱుపన్= అనునయించి ఉండుమని కోరుకొన్నా; వారు; నిలువకపోయిరి= అక్కడ నిలువకుండా వెళ్ళిపోయారు; భీమ+అనుజుండు= అర్జునుడు; దానిన్ విని= ఆ విషయం తెలిసి; ఊరకుండెన్= ఊరుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: తక్కినవారిని ఇంద్రప్రస్థానికి తీసికొనివెళ్ళి. వజ్రుడిని ప్రభువుగా ఆ నగరంలో పట్టంకట్టి ఏనుగులను, గుర్రాలను, రథాలను ఆ మూడు రాజ్యాలకు పంచి పెట్టి, ఆ ముగ్గరికీ సమర్పించాడు. ఆయా బంధువులను మృత్తికావతంలో, సరస్వతిలో, ఇంద్రప్రస్థంలో ఉండేటట్లు నియామకం చేశాడు. అక్రూరుడి భార్యలను, పిల్లలను వజ్రుడికి అప్పగించి వారి క్షేమం చూడు మన్నాడు. వజ్రుడు కూడా ఎంతో వినయంతో వారిని అనునయించి ఉండండని కోరినా వారు అక్కడ నిలువకుండా వెళ్ళిపోయారు. ఆ విషయం విన్న అర్జునుడు ఊరుకొన్నాడు.

అర్జునుఁడు రామకృష్ణుల నిర్యాణంబును యాదవస్త్రీల కెఱిఁగించుట

క. యాదవకుటుంబముల న। త్యాదరమున నట్లు నిలిపి హలధరుఁడును దా
మోదరుఁడుఁ దెగుట వారల। గాదిలి పొలఁతులకుఁ జెప్పఁగాఁ దలఁచె మదిన్. 194

ప్రతిపదార్థం: యాదవకుటుంబములన్= యాదవుల కుటుంబాలలోని మూడువంశాలవాళ్ళనూ ఒక్కొక్క నగరంలో; అతి+ఆదరమునన్= మిక్కిలి గౌరవంతో; అట్లు= ఆ విధంగా; నిలిపి= ఉండేటట్లు చేసి (అర్జునుడు); హలధరుఁడును= బలరాముడూ; దామోదరుఁడున్= కృష్ణుడూ; తెగుట= చనిపోవటాన్ని; వారల= వారి; గాదిలి= ప్రియమైన; పొలఁతులకున్= స్త్రీలకు (భార్యలకు); చెప్పఁగాన్= చెప్పాలని; మదిన్= మనసులో; తలఁచెన్= ఆలోచించాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా యాదవకుటుంబాలను ఆయా నగరాలలో అతి ప్రేమాభిమానాలతో నిలిపి, అర్జునుడు ఒకనాడు బలరామకృష్ణులు మృతినొందిన విషయం వారి ప్రియపత్నులకు చెప్పాలని ఆలోచించాడు.

చ. తలఁచి యతండు మందగతిఁ దానును నర్హజనోత్కరంబు వా
రలకడ కేఁగి శోకవిధురంబగు చిత్తముతోడఁ దారు గా
నల కటు వోయి పంకరుహనాభుని రాముని రోసి పల్దినం
బులు భ్రమ సంచరించుటయు బోయ తముం గని యార్ద్రచిత్తుఁడై. 195

ప్రతిపదార్థం: తలఁచి= ఆలోచించి; అతండు= అర్జునుడు; మందగతిన్= నెమ్మదిగా; తానును; అర్హజన+ఉత్కరంబు= తగినజన సమూహంతో కలిసి; వారలకడకున్+ఏఁగి= వారివద్దకు వెళ్ళి; శోక= దుఃఖంచేత; విధురంబు+అగు= బాధించబడిన; చిత్తముతోడన్=

మనసులో; తారు= తాము; కానలకున్= అడవులలోకి; అటు+పోయి= ఆ విధంగా వెళ్ళి; పంకరుహనాభునిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; రామునిన్= బలరాముడిని; రోసి= వెదకుతూ; పల్+దినంబులు= చాలా రోజులు; భ్రమన్= భ్రమలో; సంచరించుటయున్= తిరుగుతూ ఉండిపోవటమూ; బోయ= ఒక బోయవాడు; తమున్+కని= తమనుచూసి; ఆర్ద్రచిత్తుఁడు+ఐ= ఆర్ద్రమైన చిత్తము కలవాడై, కరగిన మనస్సు గలవాడై.

తాత్పర్యం: అట్లా ఆలోచించి, అర్జునుడు నెమ్మదిగా తాను తగిన జనసముదాయంతో కలిసి వారివద్దకు వెళ్ళి, దుఃఖంచేత బాధించబడిన మనసుతో తాము అడవులలోకి ఆ విధంగా వెళ్ళి శ్రీకృష్ణబలరాములను వెదకుతూ చాలా రోజులు భ్రమతో సంచరిస్తూ ఉండిపోవటమూ, చివరికి ఒక బోయవాడు తమను చూచి కనికరించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. కందువ చోటికిఁ గొని పో। వం దా రరుగుటయుఁ జెప్పి వనట గదిరినన్
డెందము గలంగఁ గన్నీ। రందంద మొగంబు మీఁద నగ్గల మురులన్. 196

ప్రతిపదార్థం: కందువ= రహస్యమైన; చోటికిన్= ఒక తావునకు; కొనిపోవన్= తీసికొనివెళ్ళగా; తారు+అరుగుటయున్= తాము వెళ్ళటమూ చెప్పి; వనట= దుఃఖం; కదిరినన్= కలుగగా; డెందము= హృదయం; కలంగన్= కలతపొందగా; కన్నీరు= కంటినీరు; అందు+అంద= అక్కడక్కడా; మొగంబుమీఁదన్= ముఖంమీద; అగ్గలము= అధికంగా; ఉరులన్= ప్రవహించగా.

తాత్పర్యం: రహస్యమైన ఒకతావునకు తీసికొని వెళ్ళగా తాము వెళ్ళటమూ చెప్పాడు. అతడికి దుఃఖం అతిశయించింది. హృదయం కలతబారింది. కంటినీరు మొగం మీద అక్కడక్కడా ప్రవహించటం మొదలయింది. అప్పుడు(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. తలవాంచి యేమియుఁ బలుకక యప్పార్థుఁ। డున్న నయ్యువిదలు వెన్నుఁ డూర్ధ్వ
గతి కేఁగు టెఱిఁగి శోకము మూర్తులొందిన। తెఱఁగునఁ బొగిలియు ధీరభావ
మాత్మల నెలకొన్న నన్న! నీవింతేల। యడలెదు? కాలపర్యయము నుడుప
వశమె యెవ్వరికిని? వార్తలకొఱఁత జె। ప్పుము మాకు ననుడు నప్పుణ్యచరితుఁ

ఆ. 'డడవిలోన మేము తడసిన దినముల। న్నియు గణించి యంబునిధి పురంబు
రేపకడయ ముంచు నేపాట నిమ్మెయి। వచ్చు నెడరు దలఁగువార మొక్కొ! 197

ప్రతిపదార్థం: తల+వాంచి= తలవంచి; ఏమియున్+పలుకక= ఏమీ మాటాడకుండా; ఆ+పార్థుఁడు+ఉన్నన్= అర్జును డుండగా; ఆ+ఉవిదలు= ఆ స్త్రీలు; వెన్నుఁడు= విష్ణుడు (శ్రీకృష్ణుడు); ఊర్ధ్వగతికిన్= ఊర్ధ్వలోకాలకు; ఏఁగుట+ఎఱిఁగి= వెళ్ళిపోవటం గుర్తించి; శోకము= శోకం; మూర్తులు+ఒందిన= మూర్తీభవించిన; తెఱఁగునన్= విధంగా; పొగిలియున్= దుఃఖించి కూడా; ధీరభావము= ధైర్యం; ఆత్మలన్= ఆత్మలలో; నెలకొన్నన్= నెలకొనగా; అన్న= నాయనా!; నీవు+ఇంత+ఏల+అడలెదు?= నీవింతగా ఎందుకు దుఃఖిస్తావు?; కాలపర్యయమున్= కాలవైపరీత్యాన్ని; ఉడుపన్= మాన్పటానికి; ఎవ్వరికిని= ఎవ్వరికైనా; వశమె?= సాధ్యమవుతుందా?; వార్తల కొఱఁత= తక్కిన విషయాలు; మాకున్+చెప్పుము; అనుడున్= అనగా; ఆ+పుణ్యచరితుఁడు= ఆ పుణ్యచరిత్ర కలిగిన అర్జునుడు; అడవిలోనన్= అడవిలో; మేము= మేము; తడసిన= తిరుగుతూ ఆలస్యం చేసిన; దినములు= దినాలు; అన్నియున్+గణించి= అన్నీ లెక్కించి; అంబునిధి= సముద్రం; పురంబు= నగరాన్ని; రేపకడయ= రేపే; ముంచున్=

ముంచివేస్తుంది; ఏ పాటన్= ఏ రీతిగా; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; వచ్చు+ఎడరు= వస్తున్న ఆపదను; తలఁగువారము+ఒక్కొ!= తొలగించుకొనగలమో!

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తలవంచి ఏమీ మాట్లాడకుండా ఉండిపోయాడు. ఆ స్త్రీలకు శ్రీకృష్ణుడు పరమపదించాడని అర్థమయిపోయింది. శోకం మూర్తీభవించిన విధంగా దుఃఖించారు. అయినా ధైర్యం మనసులలో ఏర్పడగా, అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నారు.' 'నాయనా! నీ వింతగా ఎందుకు దుఃఖిస్తావు? కాలం ఎదురు తిరిగినప్పుడు ఎవరు ఆపగలరు? తక్కిన విషయాలు చెప్పుము' అని వారనగా అర్జునుడు 'మేము అట్లా అడవిలో బలరామకృష్ణులను వెదకుతూ కడచిపోయిన రోజులను అన్నీ లెక్కించి, సముద్రం నగరాన్ని రేపే ముంచివేస్తుంది. ఇట్లా వస్తున్న ఆపదను ఏ ఉపాయంతో తొలగించుకొనగలమో! (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడి భార్యలు, బలరాముడి సతులు ఎంత సంయమనం కలిగినవారో ఈ సందర్భం నిరూపిస్తున్నది. అప్పటికి వారు బాగా వయసు చెల్లినవారు కూడా. అందుకే వారు అర్జునుడిని ఓదార్చారు.

చ. **అను తలఁపాత్మ నొందుటయు నప్పటి కద్దెస మీకు నెల్లఁ జె**
ప్పిన నుచితంపు భంగులకుఁ బెద్దయుఁ బ్రొద్దు చనంగ నప్పురం
బునఁ గల విప్రముఖ్యజనముల్ పయనంబున కర్హమైన వ
ర్తన మొనరింపలేమి జలరాశి మునుంగుదు రట్లు గావునన్. **198**

ప్రతిపదార్థం: అను= అన్నటువంటి; తలఁపు= ఆలోచన; ఆత్మన్+ఒందుటయున్= మనసులో రాగా; అప్పటికిన్= అప్పుడే; ఆ+దెసన్= ఆ దుస్స్థితిని; మీకున్+ఎల్లన్+చెప్పినన్= మీకంతా చెప్పితే; ఉచితంపు+భంగులకున్= ఉచితమైన కార్యాలకు; పెద్దయున్+ప్రొద్దు= చాలా సమయం; చనంగన్= జరిగిపోతే; ఆ+పురంబునన్+కల= ద్వారకలో ఉన్న; విప్రముఖ్య జనముల్= బ్రాహ్మణులు మొదలైన జనులు; పయనంబునకున్= ప్రయాణానికి; అర్హమైన= తగిన; వర్తనము= పనులను; ఒనరింపన్+లేమిన్= చేయలేకపోవటంవలన; జలరాశిన్= సముద్రంలో; మునుంగుదురు= మునిగిపోతారు; అట్లు+కావునన్= అందుచేత.

తాత్పర్యం: అన్నటువంటి ఆలోచన మనసులో రాగా అప్పుడే ఆ దుస్స్థితిని మీకంతా చెప్పితే మీరు మీరు చేయవలసిన కార్యక్రమాలకు చాలా సమయం గడిచిపోతే ద్వారకానగరంలోని బ్రాహ్మణాదులు ఆ పనులలో ఉండిపోయి, ప్రయాణానికి తగిన సన్నాహాలు చేసికొనలేకపోవటంవలన సముద్రంలో మునిగిపోతారు. అందువలన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఉచితంపు భంగులు= ఓదార్చటం, సహగమనానికి సిద్ధపడితే దానికి తగిన ఏర్పాట్లు చేయటం - ఇత్యాదులు.

చ. **హరికిని రామదేవునకు నర్హవిధానము లాచరించి యె**
వ్వరికిని జెప్ప కెల్ల పరివారముఁ బౌరులు సామజాదులున్
సరకులు నాయితంబు లగు సంఘటనం బొనరించి నాఁటికిం
గర మవధానయుక్తి సమకట్టితి నెవ్వగతోఁ బ్రయాణమున్. **199**

ప్రతిపదార్థం: హరికినిన్= శ్రీకృష్ణుడికి; రామదేవునకున్= బలరాముడికి; అర్హవిధానములు= అర్హమైన విధులు; ఆచరించి= చేసి; ఎవ్వరికినిన్+చెప్పక= ఎవరికీ చెప్పకుండా; ఎల్లపరివారమున్= పరివారాన్నంతటినీ; పౌరులున్= ప్రజలును; సామజ+ఆదులున్= ఏనుగులు మొదలైనవాటిని; సరకులున్= సామానులూ; ఆయితంబులు+అగు= సిద్ధమయ్యే; సంఘటనంబు= సన్నాహం; ఒనరించి= చేసి; నాఁటికిన్= ఆ రోజుకే; కరము= మిక్కిలి; అవధానయుక్తిన్= ఏకాగ్రతతో; నెవ్వగతోన్= నిండుబాధతో; ప్రయాణమున్= ప్రయాణాన్ని; సమకట్టితిన్= ఏర్పాటుచేశారు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణబలరాములకు తగిన ఉత్తరక్రియలను చేసి, ఎవ్వరికీ చెప్పకుండా పరివారాన్ని, ప్రజలను, ఏనుగులు మొదలైనవాటిని, ఇతర సంభారాలను, ప్రయాణానికి సిద్ధమయ్యేరీతిలో సన్నాహం చేసి, ఆ రోజే మిక్కిలి ఏకాగ్రతతో నిండుబాధతో ప్రయాణాన్ని ఏర్పాటు చేశాను.

తే. వినుఁడు యాదవభామినీవృద్ధబాల । జనుల నందఱ నుచితవర్తనముతోడఁ
బ్రొద్దువోడువక ముందర పురజనప్ర । యుతముగాఁ బురి వెలువరించితిఁ గడంగి. 200

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= ఇంకా వినండి; యాదవభామినీ= యాదవస్త్రీలను; వృద్ధ= వృద్ధులను; బాల జనులన్+అందఱన్= బాలురందరినీ; ఉచితవర్తనముతోడన్= తగినరీతిలో; ప్రొద్దు+పొడువక ముందరన్= ఉదయం కాకముందే; పురజన ప్రయుతముగాన్= పురజనులతో సహా; పురిన్= నగరమునుండి; కడంగి= ప్రయత్నించి; వెలువరించితిన్= బయటకు వచ్చేటట్లు చేశాను.

తాత్పర్యం: ఇంతేకాదు; యాదవస్త్రీ, బాల, వృద్ధులను తగిన రీతిలో ఉదయం కాకముందే పురజనులతో సహా అందరినీ ద్వారకనుండి బయటపడేటట్లు చేశాను.

విశేషం: దేశంకోసం, ప్రజల సంక్షేమం కోసం కులాచారాలను కూడా త్యాగం చేయాలన్న సందేశం ఈ సందర్భంలో గర్భితంగా ఉన్నది. అందుకే అర్జునుడు తరువాత ఇట్లా చెప్తున్నాడు.

ఆ. దానఁ జేసి మీరు నేనును బ్రయ్యుఁ బా । పంబు లేక వెడలఁ బడితి; మిదియ
తల్లులార! కరము తప్పయి తోఁచుట । నుల్ల మలఁత పేర్మి నురియుచుండు. 201

ప్రతిపదార్థం: తల్లులార!= ఓ మాతృస్వరూపులారా!; దానన్+చేసి= అందువలన; మీరు, నేనున్= మీరూ, నేనూ; ప్రయ్యున్= నిందా; పాపంబు= పాపం; లేక= లేకుండా; వెడలన్+పడితిమి= బయటపడ్డాం; ఇది+అ= ఇదే; కరము= మిక్కిలి; తప్పు+అయి= తప్పుగా; తోఁచుటన్= తోచటంవలన; ఉల్లము= హృదయం; అలఁతన్= బాధతో; పేర్మిన్= మిక్కిలిగా; ఉరియుచున్+ఉండున్= అలమటిస్తున్నది.

తాత్పర్యం: ఓ తల్లులారా! ఇట్లా చేయటంవలన నేను, మీరు అపనిందనుండి, పాపం నుండి బయటపడ్డాము. ఇదే చాలా పెద్ద తప్పుగా తోచి, నా హృదయం బాధతో మిక్కిలిగా అలమటిస్తున్నది.

క. వినుఁ డీ తప్పున దోషము । దనుకక యుండంగ నన్ను దయతోఁ జూడుం'
డనుచు నిలఁ జాఁగి మ్రొక్కినఁ । గని యందఱు నెత్తి యతని గారవ మెసఁగన్. 202

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= వినండి; ఈ తప్పునన్= ఈ తప్పులో; దోషము= పాపం; తనుకక= అంటక; ఉండంగన్= ఉండేటట్లు; నన్నున్= నన్ను; దయతోన్= దయతో; చూడుండు= చూడండి; అనుచున్= అంటూ; ఇలన్+చాఁగి= నేలపై దండాకారంగా వ్రాలి; మ్రొక్కినన్= మ్రొక్కగా; కని= చూచి; అందఱున్= ఆ స్త్రీలందరూ; అతనిన్= అర్జునుడిని; ఎత్తి= పైకిఎత్తి; గౌరవము= గౌరవం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా.

తాత్పర్యం: బాగా ఆలోచించండి. నేను చేసిన ఈ తప్పులో పాపం అంటకుండా నన్ను దయతో చూడండి' అంటూ నేలమీద వాలి వారికి సాష్టాంగనమస్కారం చేశాడు. అది చూసి ఆ స్త్రీలకు అతడిపై గౌరవం ఇనుమడించింది. ప్రేమతో అతడిని పైకి లేవనెత్తారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఎంత పెద్ద తప్పుకైనా 'దండం' పెద్ద ప్రాయశ్చిత్తంగా మన భారతీయ సంప్రదాయం చెప్పుతుంది. పశ్చాత్తాపంతో పెద్దల యెడ గౌరవంగా చేసే 'ప్రణిపాతం' తప్ప ఇది కేవలం సభ్యతకోసం చేసేదికాదు.

క. ఊఱార్చి 'యింక నుచితా। చారంబులు నడపుటయ యిచటఁ గృత్యము; దు
ర్వారం బగు విధిచేఁతకు। నేరికి నడ్డపడవశమె? యేల యలఁదురన్?' 203

ప్రతిపదార్థం: ఊఱార్చి= ఓదార్చి; ఇంకన్= ఇక; ఉచిత+ఆచారంబులు= తగిన కార్యాలు; నడపుట+అ= చేయటమే; ఇచటన్= ఇప్పుడు; కృత్యము= చేయదగినది; దుర్+వారంబు+అగు= వారించటానికి వీలులేని; విధిచేఁతకున్= విధి చేష్టకు; ఏరికిన్= ఎవరికైనా; అడ్డపడన్+వశమె?= అడ్డుపడటానికి వీలవుతుందా?; అలఁదురన్= క్షోభపడటం; ఏల?= ఎందుకు?;

తాత్పర్యం: వారు అర్జునుడిని ఓదార్చి, 'ఇక చేయదగిన కార్యాలను చేయటమే తగిన పని. వారించటానికి వీలులేని విధిచేష్టకు అడ్డుపడటానికి ఎవరికైనా వీలవుతుందా! క్షోభపడటం ఎందుకు?'

విశేషం: భారతీయుల జీవితంలో వైయక్తికమైన దుఃఖంకన్నా సంప్రదాయం ఎంత ప్రధానమో నిరూపించేది కర్మకాండ. ఈ యాదవస్త్రీలు కర్మయోగినులు. అందుకే విషాదాన్ని అతిక్రమించారు.

రుక్మిణీదేవి మొదలగు కృష్ణభార్య లగ్నిప్రవేశము చేయుట (సం.16-8-71)

సీ. అని పల్కి రప్పిండునందు రుక్మిణియు జాం। బవతియులోనగు పద్మముఖులు
గొందఱు గోరిరి కురునాథ! యనుమర। ణమునకు బంధుజనంబులెల్ల
శోకార్తులై రోదనాకులత్వము నొంది। రనుమృతికలనకు నమరియున్న
యా బలదేవ మురాంతక మహిషుల। కతి విభవం బైన యానకల్ప
తే. నంబు నాకల్పరచనంబు నడపి నరుఁడు। చందనాగురుమయచితాసంవిధాన
మాచరించి యర్థప్రకారాగ్ని విధి యొ। నర్చె మహనీయవిప్రజనంబుఁ బనిచి. 204

ప్రతిపదార్థం: కురునాథ!= రాజా!; అని= ఈ విధంగా; పల్కిరి= చెప్పారు; ఆ+పిండునందున్= ఆ స్త్రీల గుంపులో; రుక్మిణియున్= రుక్మిణీ; జాంబవతియున్= జాంబవతీ; లోనగు= మొదలైన; పద్మముఖులు= కమలముఖులు (స్త్రీలు); కొందఱు= కొంతమంది;

అనుమరణమునకున్= సహగమనానికి; కోరిరి= కోరుకొన్నారు; బంధుజనంబులు+ఎల్లన్= బంధువులంతా; శోక= శోకంచేత; ఆర్తులు+ఐ= వ్యథితులై; రోదన= ఏడుపుచేత; ఆకులత్వమున్= క్షోభ; ఒందిరి= పొందారు; అనుమృతి= సహగమనం; కలనకున్= చేయటానికి; అమరి+ఉన్న= సిద్ధంగా ఉన్న; ఆ బలదేవ= ఆ బలరామ; ముర+అంతక= కృష్ణుల; మహిషులకున్= రాణులకు; అతివిభవంబు+ఐన= వైభవోపేతంగా; యానకల్పనంబున్= పల్లకీని ఏర్పాటు చేయటం; ఆకల్పరచనంబున్= వేషభూషణాలను అలంకరించటం; నడపి= చేసి; నరుఁడు= అర్జునుడు; చందన+అగురుమయ= మంచిగంధపు చెక్కలతోనూ, అవురుగడ్డితోనూ తయారుచేసిన; చితా= చితాగ్నిని; సంవిధానము= ఏర్పరచటం; ఆచరించి= చేసి; అర్హప్రకార= తగినవిధంగా; అగ్నివిధిన్= అగ్నికార్యాన్ని; మహనీయ= పూజ్యులైన; విప్రజనంబున్= బ్రాహ్మణజనులను; పనిచి= పంపి; ఒనర్చెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా యాదవాంగనలు చెప్పారు. వారిలో రుక్మిణి, జాంబవతి మొదలైన స్త్రీలు సహగమనం చేస్తా మన్నారు. బంధువు లంతా శోకంతో వ్యథను పొందారు. ఏడ్చిఏడ్చి క్షోభపడ్డారు. సహగమనం చేయటానికి సిద్ధంగా ఉన్న ఆ పట్టపురాణులకు అతివైభవంతో పల్లకీలు ఏర్పాటుచేసి, వస్త్రభూషణాలంకారాలు చేయించి, అర్జునుడు మంచి గంధపు చెక్కలతోనూ, అవురుగడ్డితోనూ చితాగ్నిని ఏర్పరిచి, మహనీయులైన పురోహితులను పంపి, అగ్నికార్యం నిర్వహించాడు.

క. వినుసత్యభామలోనగు। వనితాజను లధిక నియతి వనములకుఁ దపం
బొనరింపఁ బూని కొందఱు। చని రవ్విధమున నలుప్తసత్కర్ముండై. 205

ప్రతిపదార్థం: విను= రాజా! వినుము!; సత్యభామలోనగు= సత్యభామ మొదలైన; వనితాజనులు= స్త్రీలు; కొందఱు= కొంతమంది; అధికనియతిన్= తీవ్రమైన నియమంతో; వనములకున్= అడవులకు; తపంబు+ఒనరింపన్+పూని= తపస్సు చేయటానికి పూనుకొని; చనిరి= వెళ్ళారు; ఆ+విధమునన్= ఆ విధంగా (నరుడు); అలుప్త= లోపంరాని; సత్+కర్ముండు+ఐ= విధి ప్రయుక్త కర్మ కలిగినవాడై.

తాత్పర్యం: సత్యభామ మొదలైన స్త్రీలు కొంతమంది తీవ్రనియమంతో అడవులలో తపస్సు చేయటానికి నిశ్చయించుకొని వెళ్ళిపోయారు. ఇట్లా అర్జునుడు ఏ లోపమూ రాకుండా విధిప్రయుక్తకర్మను ఆచరించాడు. తరువాత- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. అఖిలబంధు జనంబుల నాప్తజనుల। నర్హవాక్యప్రయుక్తి నూరార్చి యుచిత
మార నామంత్రితులఁ జేసి యశ్రు లురులఁ। బోయె నా క్రీడి సాత్యవతేయుగుఱిచి. 206

ప్రతిపదార్థం: అఖిలబంధుజనంబులన్= బంధువులందరినీ; ఆప్తజనులన్= స్నేహితులను; అర్హవాక్యప్రయుక్తిన్= వారివారికి తగిన మాటలతో; ఊరార్చి= ఓదార్చి; ఉచితము+ఆరన్= తగిన విధంగా; ఆమంత్రితులన్+చేసి= వీడ్కొని; అశ్రులు+ఉరులన్= కన్నీరు కారగా; ఆ క్రీడి= ఆ కిరీటి (అర్జునుడు); సాత్యవతేయున్+గుఱిచి= సాత్యవతేయుడైన వ్యాసుడి వద్దకు; పోయెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: బంధుమిత్రులను తగిన విధంగా వీడ్కొని, కంటతడి పెట్టుకొని, అర్జునుడు వ్యాసుడి వద్దకు వెళ్ళాడు.

అర్జునుఁడు వేదవ్యాసునొద్దకుఁ బోయి యాదవక్షయంబు చెప్పుట (సం.16-9-1)

సీ. పోయి మరున్నదిపొంత యాశ్రమమున। నర్హాసనమున నేకాంతనిరతి
నాసీనుఁడై యున్న యమ్మహాత్మునిఁగని। యత్యంతభక్తిసాష్టాంగవినతి
యాచరించినఁ జూచి యమ్మహనీయ వి। ద్యానిధి సేరంగ నతనిఁ బిలిచి
తన సమీపంబున నునిచి తద్వదనమ్ముఁ। గనుఁగొని ని న్నేఱుగంగ రాదు

తే. వెడమొగం బైన దిదియేను విజయ! యెట్ట। కేల కెఱిఁగితి నిదియేమి? కినుకవొడమి
వధమునకు నయోగ్యుండగువానిఁ జంపి। తే? పరాజితుఁడైతె? నీ తెఱఁగు సెపుమ.' 207

ప్రతిపదార్థం: పోయి= వెళ్ళి; మరుత్+నది= ఆకాశగంగ; పొంత= సమీపంలో; ఆశ్రమమునన్= ఆశ్రమంలో; అర్హ+ఆసనమునన్= తగిన ఆసనంలో; ఏకాంతనిరతిన్= ఏకాంతంలో ఆసక్తితో; ఆసీనుఁడు+ఐ ఉన్న= ఆసీనుడుగా ఉన్న; ఆ+మహాత్మునిన్+కని= ఆ మహాత్ముడిని చూచి; అత్యంతభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; సాష్టాంగవినతి= సాష్టాంగ నమస్కారం; ఆచరించినన్= చేయగా; చూచి; ఆ+మహనీయ విద్యానిధి= ఆ గొప్ప విద్యానిధి (బ్రహ్మవిద్యావేత్త); అతనిన్= అర్జునుడిని; చేరంగన్= రమ్మని; పిలిచి; తన సమీపంబునన్= తన దగ్గర; ఉనిచి= ఉంచికొని; తద్+వదనమ్మున్= అతడి ముఖాన్ని; కనుఁగొని= చూచి; విజయ!= అర్జునా!; నిన్నున్+ఎఱుగంగన్+రాదు= నీవు ఎందుకిట్లా ఉన్నావో తెలియటంలేదు; వెడమొగంబు+అయినది= ముఖం వికారంగా మారిపోయింది; ఇది= ఈ విషయం; ఏను= నేను; ఎట్టకేలకున్= చివరికి; ఎఱిఁగితిన్= గుర్తించాను; ఇది ఏమి!= ఎందుకిట్లా!; కినుక+పొడమి= కోపం పుట్టి; వధమునకున్= చంపటానికి; అయోగ్యుండు+అగువానిన్= అర్హుడు కానివాడిని; చంపితే?= చంపావా?; పరాజితుఁడు+ఐతె?= ఓడించబడ్డావా?; నీ తెఱఁగు= నీ పరిస్థితి; చెపుమ= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: అట్లావెళ్ళి అర్జునుడు ఆకాశగంగ ప్రాంతంలో ఒక కుటీరంలో ఉచితాసనంలో ఏకాంతాభిలాషతో కూర్చున్న ఆ మహాత్ముడిని చూచి, మిక్కిలి భక్తితో సాష్టాంగనమస్కారం చేశాడు. ఆ బ్రహ్మవిద్యానిధి అర్జునుడి సమీపానికి రమ్మని కూర్చుండబెట్టుకొని, అతడి ముఖాన్ని చూచి, 'అర్జునా! నీవు వెందుకిట్లా ఉన్నావో తెలియదు. ముఖం వికారంగా మారిపోయింది. ఇది నేను ఇంతసేపటికి గుర్తించాను. ఇది ఏమిటి? కోపం వచ్చి చంపటానికి అర్హుడు కానివాడిని చంపావా? లేక యుద్ధంలో ఓడిపోయావా? నీ పరిస్థితి ఏమిటో చెప్పుము.'

చ. అనవుడు నాతఁ డిట్టు లను నమ్మహితాత్మునితోడఁ బద్మ లో
చనుఁడు నవాంబుదప్రతిమ చారుతనూలసితుండు దేవకీ
తనయుఁడు రామదేవుఁడును దానును మేను దొఱంగిపోయె నే
మనఁగల? దెల్ల యాదవులు నాఱడి బోయిరి సంయమీశ్వరా! 208

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని అడుగగా; అతఁడు= అర్జునుడు; ఆ+మహిత+ఆత్ముని తోడన్= ఆ మహాత్ముడైన వ్యాసమహర్షితో; (ఇట్లా అన్నాడు); సంయమి+ఈశ్వరా!= ఋషిశ్రేష్ఠుడా!; పద్మలోచనుఁడు= కమలనేత్రుడు; నవ+అంబుద+ప్రతిమ= కొత్తమేఘానికి దీటైన; చారు= అందమైన; తనూలసితుండు= దేహప్రకాశం కలవాడు; దేవకీ తనయుఁడున్= దేవకీపుత్రుడును; రామదేవుఁడునున్= బలరాముడూ; తానునున్= తానుకూడా; మేనున్= దేహాన్ని; తొఱంగిపోయెన్= విడిచిపోయాడు; ఏమనన్+కలదు?= చెప్పటానికి ఏముంది?; ఎల్ల యాదవులు= యాదవులందరూ; ఆఱడిన్+పోయిరి= నశించిపోయారు.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా అర్జునుడు ఆ మహాత్ముడితో ఇట్లా అన్నాడు; 'ఋషీశ్వరా! పద్మపత్రనేత్రుడు, నీలమేఘానికి దీటైన శరీరకాంతి కలిగినవాడు, దేవకీతనయుడు అయిన శ్రీకృష్ణుడు, బలరాముడు తనువులు వదలిపెట్టారు. ఏమి చెప్పను? యాదవులంతా నశించిపోయారు.

క. మహితాయుధ సంప్రహతులు । సహించు దృఢదేహధృతుల సడిసన్న మహో
త్సహనులు యాదవవీరులు । నిహతు లయిరి తుంగలను మనీషిప్రవరా! 209

ప్రతిపదార్థం: మనీషిప్రవరా!= (పండిత బుద్ధిమంతులలో) శ్రేష్ఠుడా!; మహిత= గొప్ప; ఆయుధ= ఆయుధాల; సంప్రహతులు= దెబ్బలు; సహించు= సహించేటటువంటి; దృఢ= గట్టి; దేహధృతులన్= దేహ దార్ఢ్యాలతో; సడిసన్న= ప్రసిద్ధినొందిన; మహా+ఉత్+సహనులు= చాలా ఉత్సాహం గలవారు; (అయిన) యాదవవీరులు= యాదవులు; తుంగలను= తుంగపరకలతో; నిహతులు+అయిరి= చచ్చారు.

తాత్పర్యం: గొప్ప గొప్ప ఆయుధాల దెబ్బలు సహించేటటువంటి గట్టి దేహ దార్ఢ్యాలతో ప్రసిద్ధి నొందిన మహా సహనశక్తి ఉన్న యాదవవీరులు తుంగపరకలతో చనిపోయారు. పండితశ్రేష్ఠుడా! దీనిని ఏమనాలి?

విశేషం: వ్యాసుడిని 'మనీషి ప్రవరా!' అన్న సంబోధనతో పిలవటంలో చాలా ఆంతర్యం ఉన్నది. అర్జునుడు వచ్చినది యాదవనాశనం ఎందుకు జరిగింది? కృష్ణుడు చనిపోవటమేమిటి? తాను బోయల చేత చిక్కటమేమిటి? ఇట్లాంటి ప్రశ్నలతో, దానిని చెప్పగలవాడు 'మనీషి'. వారిలో శ్రేష్ఠుడు 'వ్యాసుడు'.

తే. అట్లు రామకృష్ణులు సర్వయాదవులును । దెగినఁ జిత్తంబు పొగులంగ మగువపిండు
బాలవృద్ధులఁ గొనిరాఁగఁ బథమునందు । నన్ను బోయలు దాఁకిన నగుచు నేను. 210

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; రామకృష్ణులున్= బలరామకృష్ణులు; సర్వయాదవులునున్= యాదవులందరూ; తెగినన్= చనిపోగా; చిత్తంబు= మనస్సు; పొగులంగన్= వ్యథపడగా; మగువపిండున్= యాదవస్త్రీలను; బాలవృద్ధులన్= పిల్లలను, ముసలివారిని; కొనిరాఁగన్= వెంట తీసికొని రాగా; పథమునందున్= దారిలో; నన్నున్= నన్ను; బోయలు= కిరాతులు; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; నేను= నేను; నగుచున్= నవ్వుతూ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా బలరామకృష్ణులు, సర్వయాదవులు చనిపోగా మనసు వ్యథచెంది యాదవస్త్రీబాలవృద్ధులను వెంట తీసికొని వస్తుండగా దారిలో నన్ను బోయలు ఎదిరించారు. అప్పుడు నేను నవ్వుతూ.

చ. ఘనతరబాహుశక్తియును గాండివశక్తియు నస్త్రశక్తియు
న్మనమున నచ్చి యప్డు మునినాథ । కడంగితి నెట్టకేల క
ద్ధనువు గుణంబుఁ గూర్చితి; నుదగ్రత బాహుల లేకయుండె న
స్త్రనికరమంత్రతంత్రములు సంస్మృతిఁ బొందవ యేమి సెప్పుదున్? 211

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; ఘనతర= మిక్కిలి గొప్పదైన; బాహుశక్తియునున్= బాహుబలమూ; గాండివశక్తియున్= గాండివధనుస్సు శక్తీ; అస్త్రశక్తియున్= అస్త్రశక్తీ; మనమునన్= మనసులో; నచ్చి= జ్ఞాపకం ఏర్పడి; అప్డు=

అప్పుడు; (నేను); కడంగితిన్= యుద్ధం చేయబూనుకొన్నాను; ఎట్టకేలకున్= ఎట్లాగో; ఆ+ధనువుగుణంబున్+కూర్చితిన్= ధనువునకు అల్లెత్రాడును సంధించాను; బాహులన్= బాహువులలో; ఉదగ్రత= ఉద్ధతి; లేక+ఉండెన్= లేకుండా ఉండింది; అస్త్రనికర= అస్త్రసముదాయానికి సంబంధించిన; మంత్ర తంత్రములు= మంత్రతంత్రాలు; సంస్కృతిన్= గుర్తులోకి; పొందవ= రావయ్యెను; ఏమి+చెప్పుదున్?= ఏమి చెప్పను?

తాత్పర్యం: మునిశ్రేష్ఠా! మిక్కిలి గొప్పదైన నా బాహుబలమూ, గాండీవశక్తీ మనసులో స్ఫురించాయి: వాటి భరోసాతో యుద్ధం చేయబూనాను. ఎట్లాగో ఆ బాణానికి అల్లెత్రాటిని సంధించాను. కాని బాహువులలో ఉద్ధతి లేకుండా పోయింది. అస్త్రసముదాయానికి సంబంధించిన మంత్రతంత్రాలు ఏవీ గుర్తుకు రావటంలేదు ఏమి చెప్పను?

క. బోయల సంహృతికిఁ బ్రకృతి । సాయకసంపాతనములు సాలవె? యని యే
నేయఁ దొడఁగ దొనలు చెనఁటు । లై యుండె; నొకండుఁ జేయునది లే దయ్యెన్. 212

ప్రతిపదార్థం: బోయల= ఆ బోయల యొక్క; సంహృతికిన్= సంహారానికి; ప్రకృతి= సహజమైన; సాయక= బాణాలు; సంపాతనములు= వేయటం; చాలవె?= చాలవా?; అని; ఏను; ఏయన్+తొడఁగన్= వేయటం మొదలుపెట్టగా; దొనలు= అమ్ముల పొదులు; చెనఁటులు+ఐ+ఉండెన్= వ్యర్థం అయ్యాయి; ఒకండున్= ఒకడినికూడా; చేయునది= చేయటానికి; లేదు+అయ్యెన్= ఏమీ లేకపోయింది.

తాత్పర్యం: ఆ బోయలను చంపటానికి సహజమైన బాణాలు (మంత్రంతో సంబంధం లేనివి) ప్రయోగిస్తే చాలదా? అనుకొని నేను వేయటం మొదలు పెట్టాను. చిత్రంగా అమ్ముల పొదులు వ్యర్థం అయిపోయాయి. నేను ఒకడినికూడా ఏమీ చేయలేకపోయాను.

క. నెవ్వగయు నచ్చెరువు మది । నివ్వటిలఁగ నప్పు డేను నివ్వెఱపడితిన్
జివ్వన ముసరి కిరాతులు । క్రొవ్వెసకం బెసఁగఁ జూఱగొని రజ్జనులన్. 213

ప్రతిపదార్థం: నెఱ+వగయున్= నిండుబాధా; అచ్చెరువున్= ఆశ్చర్యమూ; మదిన్= మనసులో; నివ్వటిలఁగన్= అతిశయించగా; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఏను= నేను; నిండు+వెఱ= నిశ్చేష్టతను; పడితిన్= పొందాను; చివ్వనన్= శీఘ్రంగా; కిరాతులు= బోయలు; ముసరి= చుట్టుకొని; క్రొవ్వు+ఎసకంబు+ఎసఁగన్= గర్వం అతిశయించగా విజృంభణతో; ఆ+జనులన్= ఆ యాదవులను; చూఱగొనిరి= దోచుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: నా మనసులో చాలా బాధా, ఆశ్చర్యమూ కలిగాయి. ఆ సమయంలో నేను నిశ్చేష్టుడ నయ్యాను. ఆ బోయలు వెంటనే ఆ యాదవసమూహాన్ని చుట్టుకొని, గర్వితులై వారిని అతివిజృంభణతో దోచుకొన్నారు.

ఆ. చాపదండ నిహతి నోపిన భంగిఁ గి । రాతకోటి నాఁగి రామకృష్ణ
వల్లభాదు లైన వనితలఁ గొందఱ । వృద్ధబాలకులను వెరవుతోడ. 214

ప్రతిపదార్థం: చాపదండ నిహతిన్= ఆ బాణందెబ్బతో; ఓపిన భంగిన్= నాకు చేతనైనంత; కిరాతకోటిన్= ఆ బోయలను; ఆఁగి= ఆపి; రామకృష్ణ వల్లభాదులు+ఐన= బలరామకృష్ణుల భార్యలు మొదలైన; వనితలన్= స్త్రీలను; కొందఱన్= కొందరినీ; వృద్ధ బాలకులను= ముసలివారినీ, పిల్లలను; వెరవుతోడన్= ఉపాయంతో.

తాత్పర్యం: అంత నేను నా గాండీవంతో వారిని నాకు చేతనైనంత వరకు మోది వారిని ఆపి, బలరామకృష్ణుల భార్యలు మొదలైన కొంతమంది స్త్రీలను, వృద్ధబాలకులను ఉపాయంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. కాచికొని వచ్చి తగ నా। నేచిన య ట్లచట నచట నిలిపితి మునినా
థా! చేటును భంగంబును। నై చిత్తము శోకమునకు నగ్గం బయ్యెన్. 215

ప్రతిపదార్థం: కాచికొని= రక్షించుకొని; వచ్చి= తిరిగివచ్చి; తగన్= తగినట్లుగా; నా నేచినఅట్లు= నేను నేర్చినట్లు; అచటన్+అచటన్= అక్కడక్కడా; నిలిపితిన్= నిలిపాను; మునినాథా!= ఓ మహర్షీ! (ఇందువలన); చేటును= ఆపద; భంగంబును= ఓటమి; ఐ= పొంది; చిత్తము= మనసు; శోకమునకున్= దుఃఖానికి; అగ్గంబు+అయ్యెన్= వశమయింది.

తాత్పర్యం: రక్షించుకొని వచ్చి, తగినట్లుగా వారిని ఆయాచోట్లలో నా నేర్చిన విధంగా నిలిపాను. ఓ మునిశ్రేష్ఠా! ~~ఈ~~ కారణంచేత ఆపద, ఓటములపాలై నా మనసు శోకానికి వశమైపోయింది.

తే. పడని పాటు వాటిల్లిన వెడమొగంబు। వడక యెట్లుండవచ్చు? దపఃప్రకీర్త
నీయ! యిం కిట యే నేమి సేయువాఁడ?। నెసఁగు దయతోడ నానతి యిమ్ము నాకు.' 216

ప్రతిపదార్థం: తపస్+ప్రకీర్తనీయ!= తపస్సుచే మిక్కిలి స్తుతించదగినవాడా!; పడనిపాటు= రారాని అపాయం; పాటిల్లినన్= వస్తే; వెడమొగంబు= వికారమైన ముఖం; పడక= రాకుండా; ఎట్లుండవచ్చున్?= ఎట్లా ఉండగలను?; ఇంకన్+ఇట= ఇక ఇక్కడ; ఏను+ఏమి+చేయువాఁడన్?= నేను ఏమి చేయాలి?; ఎసఁగు= అతిశయించే; దయతోడన్= దయతో; నాకున్= నాకు; ఆనతి+ఇమ్ము= ఆజ్ఞాపించుము.

తాత్పర్యం: ఋషీశ్వరా! నీవు తపస్సుచేత మిక్కిలి స్తుతించబడిన బ్రహ్మజ్ఞానివి. ఎప్పుడూ రాని అపాయం మీదపడితే ముఖం వికారం కాకుండా ఎట్లా ఉంటుంది? ఇక ఇక్కడ నేను ఏమి చేయాలో మీరు దయతో నాకు సెలవివ్వండి.'

వేదవ్యాసుఁ డర్జునునకు హితోపదేశము చేయుట (సం.16-9-25)

సీ. అన విని యమ్మహాముని క్రీడి కిట్లను। 'సంయమిదత్తోగ్రశాపనిహతి
నఖిలయాదవులును నట్లైరి; దానికి। నడలఁగఁ బనిలేదు; హరి యెఱుంగు
మున్న యా సంక్షయ మన్న! చెప్పెద విను ప్రాప్తకాలంబగు పనికి నడ్డ
పడనేల యని యాత్మ భావించి యతఁ డుపేక్షాపరుఁడై యుండెఁగాక; మూఁడు

తే. భువనములు నన్యథాత్వంబుఁ బొందఁజేయఁ। జాలువాఁడు కణ్వాదుల శాప ముడుప
శక్తి లేకుండెనే? యవశ్యంబు భావి। యైనయదిగాన యదునాశ మయ్యెఁ జువ్వె. 217

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అని అడుగగా; విని= వినినవాడై; ఆ+మహాముని= వేదవ్యాసుడు; క్రీడికిన్+ఇట్లు+అనున్= అర్జునుడితో ఇట్లా చెప్పాడు; సంయమి= ఋషులచేత; దత్త= ఇవ్వబడిన; ఉగ్ర= భయంకర; శాపనిహతిన్= శాపందెబ్బకు; అఖిలయాదవులునున్= యాదవులంతా; అట్లు+ఐరి= అట్లా అయ్యారు; దానికిన్= దానికి; అడలఁగన్= బాధపడవలసిన; పనిలేదు= అవసరం లేదు;

అన్న!= ఓ నాయనా!; హరి= శ్రీకృష్ణుడు; ఆ సంక్షయము= యాదవనాశము; మున్ను+అ= ముందుగానే; ఎఱుంగున్= ఎరుగును; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; విను= వినుము; ప్రాప్తకాలంబు+అగు= కాలం దాపురించిన; పనికిన్= కార్యానికి; అడ్డపడన్= అడ్డుగా వ్యవహరించటం; ఏల+అని= ఎందుకని; ఆత్మన్+భావించి= మనసులో భావించి; అతఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; ఉపేక్షాపరుఁడు+ఐ= ఉపేక్ష కలిగి; ఉండెన్+కాక= ఉన్నాడు కాని; మూఁడుభువనములు= ముల్లోకాలు; అన్యథాత్వంబున్= తారుమారు; పొందన్+చేయన్+చాలువాఁడు= అయ్యేటట్లు చేయకలిగినవాడు; కణ్వ+ఆదుల= కణ్వాదిమహర్షుల; శాపము+ఉడుపన్= శాపాన్ని ఆపగా; శక్తి లేకుండెనే?= శక్తిలేనివాడా?; అవశ్యంబు= తప్పనిసరిగా; భావి+ఐన+అది= జరగవలసినది; కానన్= కాబట్టి; యదునాశము+అయ్యెన్+చువ్వె!= యదునాశనం అయింది సుమా!

తాత్పర్యం: అని అడుగగా విన్నవాడై వేదవ్యాసుడు అర్జునుడితో ఇట్లా చెప్పాడు: 'ఋషు లిచ్చిన భయంకరమైన శాపపు దెబ్బకు యాదవు లట్లా నశించారు. దానికి దుఃఖించవలసిన పనిలేదు నాయనా! శ్రీకృష్ణుడికి యాదవనాశనం ముందుగానే తెలుసును. చెప్పుతాను వినుము. కాలం దాపురించిన కార్యానికి అడ్డుగా వ్యవహరించటం ఎందుకని మనసులో భావించి శ్రీకృష్ణుడు ఉపేక్షతో ఉన్నాడు కాని, ముల్లోకాలను తారుమారు చేయగలిగిన శ్రీకృష్ణుడు కణ్వాది మహర్షుల శాపాన్ని ఆపటానికి శక్తి లేనివాడా?; తప్పనిసరిగా జరగవలసిన కార్యం కాబట్టి యదునాశన మయింది సుమా!

విశేషం: సర్వమూ కాలాధీనమై ప్రవర్తిస్తుందన్న పూర్వపర్వాలలోని సిద్ధాంతాన్నే ఈ పద్యమూ నిరూపిస్తున్నది. వ్యాసుడు మహాభారతంలో ఈ విషయాన్నే కేంద్రభూతంగా నిరూపించాడు.

ఉ. నీ వని సేయ నీవలని నెయ్యమునం గృప నన్యసైన్యముం
దా వధియించు శూలధరతాస్ఫురణం బెసఁగంగ ముంద ర
ద్దేవుఁడు; దానిఁ గాంచు భవదీయసమంచిత దృష్టియున్ నినుం
గావఁడ యా మురాంతకుఁడు కాలవిపర్యయ మావహిల్లుటన్. 218

ప్రతిపదార్థం: నీవు; అని+చేయన్= యుద్ధం చేయగా; నీవలని= నీపట్ల ఉన్న; నెయ్యమునన్= స్నేహంతో; కృపన్= దయతో; అన్య సైన్యమున్= శత్రుసైన్యాన్ని; తాన్= తాను; ఆ దేవుఁడు= ఆ కృష్ణుడు; శూలధరతాస్ఫురణంబు+ఎసఁగంగన్= రుద్రత్వస్ఫురణ అతిశయించగా; వధియించున్= చంపేవాడు; దానిన్= దానిని; భవదీయ= నీ; సమంచిత దృష్టియున్= సుందరమైన దృష్టి; కాంచున్= కనుగొనేది; ఆ మురాంతకుఁడు= అట్లాంటి శ్రీకృష్ణుడు; కాలవిపర్యయము= కాలం అడ్డ తిరగటం; ఆవహిల్లుటన్= దాపురించటం వలన; నినున్= నిన్ను; కావఁడు+అ= కాపాడలేదు.

తాత్పర్యం: అర్జునా! నీవు యుద్ధం చేయగా నీపట్ల ఉన్న స్నేహంతో కృపతో శత్రుసైన్యాన్ని తాను (ఆ శ్రీకృష్ణుడు) రుద్రత్వస్ఫురణ ఆవహిల్లగా చంపేవాడు. నీ సుందరదృష్టి దానిని కనుగొనేది. అట్లాంటి శ్రీకృష్ణుడు కాలం అడ్డ తిరగటం దాపురించటంవలన నిన్ను కాపాడలేదు.

విశేషం: గీతోపదేశం చేసినపుడు శ్రీకృష్ణుడు తానే చంపేవాడని అర్జునుడు నిమిత్తమాత్రుడని చెప్పిన పరమేశ్వరకర్తృత్వ సిద్ధాంతాన్ని వ్యాసుడు ఇక్కడ వ్యాఖ్యానిస్తున్నాడు. అంటే మహాభారత యుద్ధాన్ని చేసింది; శత్రువులను 'కాల' రూపుడుగా చంపింది శ్రీకృష్ణుడే అని అర్థం. ఆ 'కాలం' ప్రచోదించిన రీతిగా తన అవతారాన్ని చాలించారు. 'రుద్రాంశ' నశించింది. అందుకే ఓడిపోయాడని అర్థం. (మురాంతకుడు= మురాసురుడిని చంపినవాడు కృష్ణుడు అని అర్థం).

చ. ధరణిభరంబు వాప నవతారము నొందిన విష్ణుఁ డత్తెఱం
గరుదుగ నిర్వహించి యజరామరనిష్కల నిర్వికార భా
స్వరనిజసత్పదంబు నుపశాంతిపరుండయి పొందె దానికిం
గురుకులవర్య! శోకమునఁ గుందుదురే మిముఁ బోటి బోధనుల్? 219

ప్రతిపదార్థం: కురుకులవర్య!= కురుకులశ్రేష్ఠుడా!; ధరణిభరంబు= భూభారం; పాపన్= తొలగించటానికి; అవతారమున్= అవతారాన్ని; ఒందిన= ఎత్తిన; విష్ణుఁడు= నారాయణుడు; ఆ+తెఱంగు= ఆ పని; అరుదుగన్= అపూర్వంగా; నిర్వహించి= చేసి; అజర+అమర= ముసలితనమూ, మృత్యువూ లేని; నిష్కల= కళారహితమైన; నిర్వికార= వికారాలు లేని; భాస్వర= ప్రకాశించే; నిజ= తన; సత్+పదంబున్= సత్‌స్థానాన్ని; ఉపశాంతి= ఉపశమింపజేయ; పరుండు+అయి= ఆసక్తిగలవాడై; పొందెన్= చేరాడు; దానికిన్= దానికి; మిముఁబోటి= మీవంటి; బోధనుల్= జ్ఞానులు; శోకమునన్= దుఃఖంతో; కుందుదురే?= బాధపడతారా?

తాత్పర్యం: భూభారాన్ని తొలగించటానికి అవతారమెత్తిన నారాయణుడు ఆ పని అపూర్వంగా నిర్వహించి ముసలితనం, మృత్యువూ లేనిదీ, కళాతీతమైనదీ, వికృతిలేనిదీ, అయి ప్రకాశిస్తూ ఉండే తన 'సత్' స్థానాన్ని ఉపశమం పొందినవాడై చేరాడు. దానికి మీవంటి జ్ఞానులు శోకంతో బాధపడటమా!

విశేషం: పరమాత్మ 'సత్' అని వేదాంతపరిభాషలో పిలువబడింది. 'యం ప్రాప్య న నివర్తంతే తద్ధామ పరమం మమ' అని గీతాశాస్త్రం. దానిని అందుకొన్నవారు మరలిరారు - అది 'సత్ ' పదం. ఆ స్థానానికి 'గడుపు' లేదు (అజరం); నాశం లేదు (అమరం); కళలు లేవు (నిష్కల); (శుక్ల, కృష్ణ పక్ష చంద్రుడి కాంతులవలె వృద్ధి క్షయాలు లేవు. అందుచేత సంపూర్ణం); నిర్వికార మది - అంటే వికారం పొందటం - నశించటం - మారటం లేదు. అది ఎప్పుడూ 'ప్రకాశమే' అక్కడ చీకటి లేదు - అంటే 'అసత్' స్థానం చీకటి వెలుగులమయం, 'సత్' స్థానంలో చీకటి లేదు (తమసః పరస్తాత్- చీకటికి ఆవలిది). ఉపశాంతి - ఉపశమం - దానినే 'విరమణ' అన్నారు. సృష్టి అక్కడ మొదలై మరలా అక్కడికే చేరి విశ్రమిస్తున్నది. అందుకే స్వామిని 'శాంతాకారుడు' అని పిలిచారు.

మ. అవనీభారము వాపి తా హరికిఁ దోడై భీమ సాహాయ్యగౌ
రవదుర్దాంత పరాక్రమంబునఁ గృతార్థత్వంబునం జేసి య
స్త్రవితానంబును నిన్నుఁ బాసి చనియెన్ దైవప్రకారజ్ఞ! నీ
దువరిష్ఠాచరణంబునన్ సురలు సంతోషించి రప్పోరులన్. 220

ప్రతిపదార్థం: అవనీభరము+పాపి= భూభారాన్ని పోగొట్టి; తాన్+హరికిన్+తోడు+ఐ= తాను హరికి తోడుగా నిలిచి; భీమ= భీముడి; సాహాయ్య= సహాయ; గౌరవ= గౌరవంచేత; దుర్దాంత= ఉద్ధతమైన; పరాక్రమంబునన్= పరాక్రమంతో; కృత+అర్థత్వంబునన్+చేసి= అనుకొన్నపనిని సాధించటంచేత; అస్త్రవితానంబునున్= అస్త్రసమూహం కూడా; నిన్నున్+పాసి+చనియెన్= నిన్ను వదలి వెళ్ళిపోయింది; దైవప్రకారజ్ఞ!= దైవం ఎట్లా ప్రవర్తిస్తుందో తెలిసినవాడా!; నీదు= నీ; వరిష్ఠాచరణంబునన్= శ్రేష్ఠమైన అనుష్ఠానంచేత; ఆ+పోరులన్= ఆ యుద్ధాలలో; సురలు= దేవతలు; సంతోషించిరి= సంతోషపడ్డారు.

తాత్పర్యం: భూభారాన్ని పోగొట్టి, హరికి సహకరించి భీమసహాయ గౌరవంతో ఉద్ధతపరాక్రమంతో అనుకొన్న పనిని సాధించటంచేత అస్త్రసంపద నిన్ను వదలివెళ్ళిపోయింది. దైవం ఎట్లా ప్రవర్తిస్తుందో నీకు తెలుసుగదా నాయనా! నీ శ్రేష్ఠమైన అనుష్ఠానంచేత దేవతలు కూడా ఆ యుద్ధాలలో చాలా సంతోషించారు. నీవు ధన్యుడవు.

విశేషం: దైవప్రకారజ్ఞుడు - గీతాశ్రోతగా, నారాయణ సహాయం పొందిన అర్జునుడికి దైవం 'అఘటనఘటనా పటీయసి' - అని తెలియనిది కాదు. దానిని వ్యాసమహర్షి గుర్తు చేస్తున్నాడు. వరిష్ఠాచరణము - ఆచరణం అంటే నడవడి - ఇక్కడ శస్త్రవిద్యను అనుష్ఠించి, సాధించి, ఆ విద్యను సొంతం నిలుపుకొని యుద్ధంచేసినవాడని అర్థం - విద్య అనుష్ఠానరూపమని అర్థం.

క. **బలమును బుద్ధియుఁ జేవయు । నలఘుమతీ! యుల్లసిల్లు నగు కాలమునం**
బొలియుం గాలవిపర్యయ । కలనంబున బుధుల కుబ్బుఁ గలఁకయుఁ గలవే? **221**

ప్రతిపదార్థం: అలఘుమతీ!= గొప్ప బుద్ధిగల ఓ అర్జునా వినుము!; అగు కాలమునన్= అయిన కాలంలో (కాలం అనుకూలంగా ఉన్నప్పుడు); బలమునున్= బలమూ; బుద్ధియున్= బుద్ధీ; చేవయున్= శక్తీ; ఉల్లసిల్లున్= అతిశయిస్తాయి (వ్యక్తమవుతాయి); కాల= కాలంయొక్క; విపర్యయ కలనంబునన్= అడ్డ తిరిగిన స్థితిచేత; పొలియున్= నశిస్తాయి; (అందుచేత); బుధులకున్= జ్ఞానులకు; ఉబ్బున్= గర్వమూ; కలఁకయున్= దుఃఖమూ; కలవే?= ఉంటాయా?

తాత్పర్యం: అయిన కాలంలో బలమూ, బుద్ధీ, శక్తీ ప్రకాశిస్తాయి. కాలం అడ్డ తిరిగితే నశిస్తాయి. అందువలన జ్ఞానులకు గర్వము కాని, శోకం కాని ఉండవు. నీవు జ్ఞానివి. నీకు తెలియని విషయమా ఇది!

తే. **కాలమూలంబు సర్వంబుఁ గాన దీని । కొండు తలఁపులు దక్కి మీ రుత్తమంపు**
గతికిఁ జనుఁడు నిశ్చింత వికారతనులు । విడిచి యార్యజనంబులు వినుతి సేయ.' **222**

ప్రతిపదార్థం: సర్వంబున్ కాలమూలంబు= సమస్తమూ అన్ని కాలాలకూ ఆధారమైనది; కానన్= కాబట్టి; దీనికిన్+ఒండు తలఁపులు= దీనికి తక్కిన ఆలోచనలు; తక్కి= మాని; మీరు= పాండవులైన మీరు; ఆర్యజనంబులు= పెద్దలు; వినుతి+చేయన్= ప్రశంసించగా; నిశ్చింతన్= నిశ్చింతగా; వికారతనులు= వికార రూపాలైన ఈ దేహాలు; విడిచి= వదలిపెట్టి; ఉత్తమంపు+గతికిన్= ఉత్తమగతికి; చనుఁడు= వెళ్ళండి.

తాత్పర్యం: సృష్టిలో అంతా కాలాధీనంగా ఉంటుంది. అందుచేత ఈ విషయంలో తక్కిన ఆలోచనలు మాని, పాండవులైన మీరు పెద్దలు ప్రశంసించగా నిశ్చింతగా వికారరూపాలైన ఈ దేహాలు విడిచిపెట్టి ఉత్తమగతికి వెళ్ళండి.

విశేషం: వికార రూపాలు; వికారమంటే పరిణామం. అసత్ పదార్థాలకు లక్షణం పరిణమించటం - అంటే మార్పు పొందటం. వికార తనువులు - అంటే పరిణామశీలములైన దేహాలను అని అర్థం. ఉత్తమగతి - అంటే పుణ్యలోకాలు. మహాభారతేతిహాసం వ్యాసుడి ఈ ఉపదేశంతో సంపూర్ణేతిహాస మవుతోంది. 'కాలాయ తస్మై నమః' అని కాలశక్తికి అందుకే నమస్కరించారు.

సీ. **అన విని శోకమోహంబులు వాసిన । డెందంబు నిర్భరానంద మొంద**
నధికభక్తియు వినయంబును దలకొన । నర్జునుఁ డమ్మహితాత్ము వీడు
కొని వారణపురికిఁ జనుదెంచి ధర్మజుఁ । గని తన పోయివచ్చిన తెఱంగు
వినిపించె సర్వంబు నని యిట్లు సంయమి । నుతుఁడు వైశంపాయనుండు రామ

తే. కృష్ణు లాదిగఁ గల్గిన వృష్ణిచయము। భోజసంతతి యంధకరాజి నూత్న
వృత్తములు జనమేజయ విభున కింపు। సెవులఁ దళుకొత్త నేర్పడఁ జెప్పుటయును. 223

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అని చెప్పగా; విని= అర్జునుడు విని; శోకమోహంబులు= శోకమూ; మోహమూ; పాపిన= పోయిన; డెందంబు= హృదయం; నిర్భర+ఆనందము= అతిశయమైన ఆనందం; ఒందన్= పొందగా; అధికభక్తియున్= అధికమైన భక్తీ; వినయంబునున్= వినయమూ; తలకొనన్= జనించగా; అర్జునుఁడు; ఆ+మహిత+ఆత్మున్= ఆ మహాత్ముడైన వ్యాసుడిని; వీడుకొని= వీడ్కోలు చెప్పి సెలవుతీసికొని; వారణపురికిన్= హస్తినాపురానికి; చనుదెంచి= వచ్చి; ధర్మజున్+కని= ధర్మరాజును చూచి; తన= తనయొక్క; పోయివచ్చిన తెఱంగు= పోయివచ్చిన వైనం; సర్వంబున్= అంతటినీ; వినిపించెన్= వినిపించాడు; అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సంయమి నుతుఁడు= ఋషులచేత కీర్తించబడిన; వైశంపాయనుఁడు= వైశంపాయనమహర్షి; రామకృష్ణులు+ఆదిగన్= బలరామకృష్ణులు మొదలుగా; కల్గిన= ఉన్న; వృష్ణిసంతతి= వృష్ణివంశీయులు; భోజసంతతి= భోజవంశీయులు; అంధకరాజి= అంధక వంశీయుల సమూహం; నూత్న వృత్తములు= క్రొత్త కథలు; జనమేజయ విభునకున్= జనమేజయ మహారాజుకు; ఇంపు+చెవులన్+తళుకొత్తన్= శ్రవణమాధుర్యం స్ఫురించగా; ఏర్పడన్= స్పష్టమయ్యేటట్లు; చెప్పుటయునున్= చెప్పటమూ.

తాత్పర్యం: అని వ్యాసుడు చెప్పగా అర్జునుడు విని, శోకమూ, మోహమూ పోయిన హృదయంతో అతిశయమైన ఆనందం పొంది, అధికమైన భక్తి, వినయం కలుగగా, ఆ మహాత్ముడిని వీడుకొని హస్తినాపురికి వచ్చి, ధర్మరాజును చూచి తాను పోయివచ్చిన వైనమంతా చెప్పాడు - అని ఇట్లా వైశంపాయనమహర్షి జనమేజయమహారాజుకు వృష్ణిభోజాంధక వంశీయుల క్రొత్త కథలను శ్రవణమాధుర్యం స్ఫురించేటట్లు స్పష్టమైన రీతిలో చెప్పటం ఈ పర్వంలోని కథాసారాంశం.

ఆశ్వాసాంతము

శా. కాలస్వైరవిహారభంజన! కళాకౌతూహల స్తవ్య! దు
శ్శీలాంతఃకరణావిభావ్య! కరుణాశ్రీమందిరాపాంగ! మం
త్రాళీవాచ్య! సుధామయాంగ! పవనవ్యాపారరోధక్రియా
శాలిస్వాంత సముల్లసద్విహరణా! సంసార నిస్తారణా! 224

ప్రతిపదార్థం: కాలస్వైర విహారభంజన!= కాలంయొక్క స్వేచ్ఛా విహారాన్ని భంజించేవాడా!; కళా= కళయొక్క; కౌతూహల= కుతూహల స్వభావంచేత; స్తవ్య= కీర్తించదగినవాడా!; దుశ్శీల= దుష్టమైన శీలం కల; అంతఃకరణ= మనస్సులచేత; అవిభావ్య= భావించటానికి శక్యం కానివాడా!; కరుణా= అనుకంప అనేటటువంటి; శ్రీ= లక్ష్మికి; మందిర= ఆవాసంగా ఉండే; అపాంగ!= కటాక్ష వీక్షణ ప్రసారం కలవాడా!; మంత్రాళి= మంత్ర సముదాయంచేత; వాచ్య!= చెప్పదగినవాడా; సుధామయాంగ!= అమృతరూపమైన శరీరం కలవాడా!; పవన= వాయు; వ్యాపార= వ్యాపారాన్ని (ఉచ్ఛ్వాస నిశ్శ్వాసాలను); రోధ= నిరోధించే; క్రియాశాలి= ప్రక్రియ తెలిపిన మహాయోగులు; స్వాంత సముల్లసత్+విహరణా!= హృదయాలలో విలసిల్లే విహారం కలవాడా!; సంసార నిస్తారణా!= సంసారసాగరం నుండి (భక్తులను) దాటింప జేసేవాడా!

తాత్పర్యం: కాలం సర్వభువనాలనూ తనవశం చేసికొనగల శక్తి కలిగినది కావటంచేత అది విజృంభిస్తూ ఉంటుంది. అట్లాంటి కాలాన్ని వశం కావించుకొని దాని గర్వాన్ని అణచినవాడివి నీవు. కళ కుతూహలంతో మాత్రమే నిన్ను

స్తుతిస్తుంది. దుష్టస్వభావులకు నీ రూపం ఆలోచించటానికి కూడా అందదు. నీ వీక్షణం దయకు నిలయం. సర్వవేదాలూ నిన్నే తెలుపుతున్నాయి. నీవు అమృతస్వరూపుడవు. ప్రాణాయామాదులచేత వాయునిరోధం కావించే మహాయోగుల చిత్తాలలో నీవు సదా విహరిస్తుంటావు. సంసారసాగరంనుండి భక్తులను తరింపజేస్తావు.

విశేషం: 'కాలః సర్వస్వకారణం' అన్న స్మృతివాక్యం ఈ పద్యంలో స్తుతించబడింది. ఏ కళా భగవంతుడిని స్తుతించకుండా ఉండజాలదు. అన్నీ భగవత్తత్త్వనిరూపణ కుతూహలంలోనే నానావిధాలుగా కీర్తిస్తున్నాయి. మంత్రమన్నా వేదమన్నా ఒకటే. పవనవ్యాపార నిరోధమే ప్రాణాయామం. యోగుల హృదయాలలో పరమాత్మ రమిస్తాడు కాబట్టి యోగి-భగవంతుడు ఒకటేనన్న తాత్పర్యాన్ని గీత ప్రతిపాదించింది. పరమాత్మ అమృతస్వరూపుడు. 'తదేవ శుక్ర మమృతం తద్ బ్రహ్మ' అని ఉపనిషద్వాక్యం. 'తేషా మహం సముద్ధర్తా మృత్యుసంసార సాగరాత్' - అన్న గీతాప్రమాణమే 'సంసారనిస్తారణా!' అనే సంబోధనలో కనిపిస్తుంది. సంసారం సాగర రూపమైనది. మృత్యువు దాని స్వరూపం. ఆ సాగరాన్ని దాటించగలవాడు - అమృతరూపుడు మాత్రమే. అందుకనే పరమాత్మను అమృతస్వరూపుడిగా కీర్తించారు.

క. హృదయకమలమధురూపా! । విదారిత దురంతతాప! వేదస్తోమా
స్పద పారాశర్యమన। స్సదనా! దివిజ శుభకృద్వచనపరవదనా! 225

ప్రతిపదార్థం: హృదయ= హృదయమనే; కమల= కమలంలో; మధురూపా!= మధువురూపంలో ఒప్పినవాడా!; విదారిత= నశింపచేయబడిన; దురంత= అంతంలేని; తాప= సంసారతాపం కలవాడా!; వేదస్తోమ= శ్రుతిసముదాయానికి; ఆస్పద= నిలయమైన; పారాశర్య= వేదవ్యాసుడి; మనస్= మనస్సే; సదనా!= ఇల్లుగా కలిగినవాడా!; దివిజ= దేవతలకు; శుభ= శుభాన్ని; కృత్= కలుగజేసే; వచనపర= వచనాలలో ఆసక్తమైన; వదనా!= ముఖం కలిగినవాడా!

తాత్పర్యం: యోగులు తమతమ హృదయకమలాలలోని దహరాకాశంలో ప్రకాశించే నిన్ను గాంచి మహానందం పొందుతారు. కాబట్టి నీవు మధుస్వరూపుడవు. అంతులేని సంసారతాపాలను కూడా నీవు నశింపజేస్తావు. సర్వవేదాలకూ నిలయమైన వేదవ్యాసుడి చిత్తమే నీ నిలయం. దేవతలకు సైతం శుభాన్ని కలుగజేసే శ్రుతిస్మృతులు నీ ముఖం నుండే వెలువడ్డాయి.

విశేషం: కమలంలోని మధువువలె సారభూతమైన వాడు కాబట్టి యోగానందమే ఆ మధువు. కనుకనే అమృతరూపు డన్నది. సంసారతాపత్రయం - అంతంలేనిది. కేవలం భగవంతుడి దయచేతనే అది 'సాంతం' కావాలి. వ్యాసుడు వేదాలను విభజించాడు. వేదార్థ సందేహనివారణకొరకు బ్రహ్మసూత్రాలు రచించాడు. సర్వోపనిషత్ సారరూపంగా భగవద్గీతను గ్రథనం చేశాడు. జనులకొరకు వేదార్థాన్ని వివరిస్తూ భారతాద్యష్టాదశ పురాణాలు రచించాడు. అందుకనే ఆయన హృదయం వేదస్తోమాస్పద మనటం. అందుకే 'వ్యాసాయ విష్ణురూపాయ' అని కూడా అన్నారు. వేదాలు విరాట్ స్వరూపుడి విశ్వాసాలలో బయటపడ్డాయన్న దానికి అర్థమే-పరవదనా! అనే మాటకు అర్థం.

మాలిని.

అమరగణవిరోధి వ్యాపదాపాది కోపా!
శమితవినతచిత్తాసంగిగాఢప్రతాపా!
యమనియమ వికాసిధ్యాన గేహప్రదీపా!
దమశమకలితానంద ప్రకాశస్వరూపా! 226

ప్రతిపదార్థం: అమరగణ= సురసముదాయానికి; విరోధి= విరోధులైన రాక్షసులకు; వ్యాపద్= ఆపదలను; ఆపాది= కలుగజేసే; కోపా!= కోపం కలవాడా!; శమిత= శమింపచేయబడిన; వినత= వినయశీలురైన; చిత్త= భక్తుల చిత్తాలలో; ఆసంగి= నిండిన; గాఢ= గాఢమైన; ప్రతాపా!= ప్రకృష్టములైన తాపాలు కలిగినవాడా!; యమ= యమ; నియమ= నియమ (ఆదులచేత); వికాసి= వికసించిన; ధ్యాన= ధ్యానమనే; గేహ= గృహానికి; ప్రదీపా= దీపంగా ప్రకాశించేవాడా!; దమ; శమ= శమాలచేత; కలిత= కూడిన; ఆనంద ప్రకాశ= ఆనంద ప్రకాశాలను; స్వరూపా!= స్వరూపంగా కలిగినవాడా!

తాత్పర్యం: ధర్మపరులు దేవతలు. అందుచేత దేవగణాలను విరోధిస్తారనే కోపంతో నీవు రాక్షసులకు ఆపదలు కలుగజేస్తావు. నీవు వినయసంపదగల భక్తుల తాపత్రయాన్ని పోగొట్టుతావు. యమనియమాదులతో వికసించిన ఉపాసకుల ధ్యానంలో ప్రకాశిస్తావు. శమదమాదులచేత కలిగిన ఆనందప్రకాశాలే నీ స్వరూపం.

విశేషం: "యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత,
అభ్యుత్థాన మధర్మస్య తదాత్మానం సృజామ్యహమ్."

అన్న గీతోక్తికి వ్యాఖ్యానమే ప్రథమపాదం. సాధువులను రక్షించటం, దుష్కృతులను శిక్షించటం స్వామివారి కర్తవ్యం. అందుకనే అసురులపై స్వామి కోపం. శారీరక, మానసిక, వాచిక (మనోవాక్కాయ)-సంబంధి తాపాలున్నాయి; అట్లాగే ఆధిభౌతిక, ఆధిదైవిక, ఆధ్యాత్మిక-తాపాలున్నాయి; వీటిని - ఈ త్రితాపాలను స్వామి పరిహరిస్తాడు. అందుకే ప్ర- అనే ఉపసర్గ ద్వారా ఈ తాపతీవ్రతను కవి సూచిస్తున్నాడు. యమ, నియమ, ఆసన, ప్రాణాయామ, ప్రత్యాహార, ధారణ, ధ్యాన, సమాధులు - యోగంలో ప్రధానమైన అష్టాంగాలు. శమం, దమం, విషయనివృత్తి, దుఃఖసహనం, శాస్త్రాచార్యోపదేశాలలో శ్రద్ధ, లక్ష్యవిషయకంగా చిత్తైకాగ్రత - వీటిని శమాదిషట్కమంటారు. వీటిచేత పరమేశ్వరస్వరూపమైన ఆనంద, ప్రకాశాలు గోచరిస్తాయి. ఆనందం దాని అనుభవం. ప్రకాశం-దానిరూపం. తిక్కనగారి ఆశ్వాసాంతాలలో చివర తప్పనిసరిగా ఈ ఆనందశబ్ద ప్రసక్తి ఉంటుంది. బ్రహ్మానంద సాధనకోసం వాగ్రూపమైన తపస్సు చేసిన మహాకవి తిక్కనగారు. అందుకే స్వామిని ఆనందనిలయుడుగా, ఆనందస్వరూపుడుగా, ఆనంద తత్పరుడుగా నానావిధాల కీర్తించి, తిక్కన తాపత్రయవిముక్తు డయ్యాడు. కను 'వెలుగు' ను పొందాడు. అందుకే 'ప్రకాశ' స్మరణం- ఇక్కడ చేయబడింది.

గద్యము

ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్త్ర కొమ్మనామాత్య పుత్త్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతం బయిన శ్రీమహాభారతంబునందు మౌసలపర్వంబు సర్వంబు నేకాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈరచన; శ్రీమత్= ప్రసిద్ధి కెక్కిన; ఉభయ కవి= సంస్కృతాంధ్ర భాషాకవుల; మిత్త్ర= మిత్రుడును; కొమ్మన= కొమ్మన అనే; అమాత్య= మంత్రియొక్క; పుత్త్ర= కుమారుడును; బుధ= విద్వాంసులయొక్క; ఆరాధన= పూజచేత; విరాజి= ప్రకాశించేవాడును అయిన; తిక్కన సోమయాజి= సోమయాజి అయిన తిక్కనచేత; ప్రణీతంబు+ఐన= రచించబడినదైన; శ్రీమహాభారతంబునన్= శ్రీమహాభారతంలో; మౌసలపర్వంబు+అందున్= మౌసలపర్వంలో; సర్వంబును= సమస్తమును; ఏకాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: కీర్తికలవాడూ, సంస్కృతాంధ్రభాషా కవిమిత్రుడూ, కొమ్మనమంత్రి కుమారుడూ, బుధపూజనంచేత ప్రకాశించేవాడూ అయిన తిక్కనసోమయాజి రచించిన శ్రీ మహాభారతంలో మౌసలపర్వం సర్వం ఏకాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతంలోని ఏకాశ్వాసమైన మౌసలపర్వం ముగిసింది.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

మహాప్రస్థానిక పర్వము - ఏకాశ్వాసము

శ్రీ పదసీమా వాప్తి స। మాపాదన కేళి కౌతుకాధీన దయా

వ్యాపార! సకలవేదో। హాపోహాతీతసార! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీపద= మోక్షస్థానం యొక్క; సీమ= పరమావధిని; అవాప్తి= పొందటాన్ని; సమాపాదన= కలుగజేసేటటువంటి; కేళి= విలాసానికి సంబంధించిన; కౌతుక= ఉత్సాహానికి; అధీన!= వశుడైనవాడా!; దయావ్యాపార!= ఆపన్నుల విషయంలో దయతో వ్యవహరించేవాడా!; సకలవేద= అన్నివేదాలలోని; ఊహ+అపోహ+అతీతసార!= ఊహలకు, అపోహలకు కూడా అందని స్వరూపం కలవాడా!; హరిహరనాథా!= ఓ హరిహరనాథస్వామీ!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! నీ ఉత్తమ భక్తులకు ఆనందపరమావధి అయిన మోక్షసామ్రాజ్యాన్ని కలుగజేయటంలో నీవు మిక్కిలి ఉత్సాహపరుడివి. ఆపద నందినవారి యందు నీకెంతో కనికరం. నీ స్వరూపం వేదాలలో చెప్పబడిన ఊహలకు అపోహలకు అందనిది.

విశేషం: భగవంతుడు నిత్యోత్సాహం కలవాడు. ఆ ఉత్సాహం భక్తులకు అత్యుత్తమ స్థానమైన మోక్షాన్ని అందించటానికి సంబంధించింది. ఆ ఉత్తమస్థానాన్ని శ్రీపదమన్నారు. శ్రీసూక్తంలో చెప్పినట్టు మోక్షలక్ష్మికి కూడా 'శ్రీ' అనే పేరున్నది. అక్కడన్నీ శుభాలే. లోకంలో ఉన్న సుఖదుఃఖాది ద్వంద్వభావా లుండవు. అదొక అద్వైతానందం. దానినే బ్రహ్మానంద మన్నారు. (దానిని అందుకొనటానికే తాను ప్రయత్నించి రచన ప్రారంభించినట్లు విరాటపర్వాదిలో తిక్కన సోమయాజి చెప్పాడు), ఈ చివరి రెండు పర్వాలలో ఆ ఆనంద ప్రారంభ వికాసస్థితులు ప్రస్తావించబడ్డాయి. కవి, నాయక, పాత్రలతో పాటు సహృదయుడికీ ఏ అనుభవప్రాప్తి ఈ గ్రంథపఠనం ద్వారా సిద్ధిస్తుందో కవి ఈ మాట ద్వారా సూచిస్తున్నాడు. ఉత్తమభక్తి శ్రద్ధలతో భారతాన్ని అధ్యయనం చేసినవాడికి శ్రీపదసిద్ధి తప్పక జరుగుతుందని అర్థం. ఇదంతా స్వామికి ఒకలీల. అంటే ఒక ఆట అని అర్థం. అందుకే అవతారాన్ని 'లీల' అని కూడా అంటారు. ఇదంతా శ్రీకృష్ణలీల. పాండవు లిప్పుడు మహాపదలో ఉన్నారు. వారిని సముద్ధరించటానికే వ్యాసస్వరూపుడయిన శ్రీకృష్ణుడు మౌసలపర్వంచివర 'ఈ మానుష తనువులను త్యజించి పరమపదాన్ని చేరుకొనం'డని సూచించి వారిపై దయ చూపాడు. ఆ పరమపదాన్ని పాండవులు చేరుకొన్న స్థితిని ఈ ఏకాశ్వాస పర్వం వర్ణిస్తుంది. మరొక విశేషం-జైమిన్యాదులు మీమాంసాశాస్త్రంలో చెప్పినట్లు ఊహలు, అపోహలు వేదోక్తాలయిన కర్మోపాసనల విషయంలోనే పనికివస్తాయి. తపస్సిద్ధివస్తువయిన భగవంతుడి విషయంలో పనికిరావు. ప్రత్యక్షంగా కనిపిస్తున్న విషయాన్ని బుద్ధితో ఊహిస్తాం. ఇది ఉహ, ప్రకృతకర్తవ్యానికి అనుకూలం కానటువంటి విషయాన్ని తొలగించి ఆ కర్మను చేయటమే అపోహ. ఇట్లాంటి ఊహలు, అపోహలు కర్మలలో, ఉపాసనలలో అవసరమే. ఊహ మానసికం. అపోహ బౌద్ధికం. ప్రత్యక్ష విషయంలో ఊహ, పరోక్ష విషయంలో అపోహ కొంతవరకు పనికివస్తుంది. భగవంతుడి ఉనికి మానసికం. అపోహ బౌద్ధికం. ప్రత్యక్ష విషయంలో, ఊహ, పరోక్ష విషయంలో అపోహ కొంతవరకు పనికివస్తుంది. భగవంతుడి ఉనికిని స్థాపించటానికి ఈ రెండూ సమర్థం కావు. ఎందుకంటే అది కేవలం 'మనీష' యొక్క 'ధీ' గుణంచేత దర్శించదగ్గ విషయం కాదు కాబట్టి. శుశ్రూష, శ్రవణం, గ్రహణం, ధారణం, ఊహ, అపోహ, విజ్ఞానం, తత్త్వజ్ఞానం - అన్న ఈ ఎనిమిది గుణాలనూ 'ధీ' గుణాలంటారు. వీటన్నింటి ద్వారా నలుగురు గుడ్డివాళ్ళ కథలోవలె భగవత్ స్వరూపాన్ని ఒక్కో కోణం నుండి మాత్రమే వర్ణించగలుగుతాం. అసలు స్వరూపం ఈ 'ధీ' గుణాలన్నిటికీ అతీతమైనది. అది కేవలం యోగులకు మాత్రం దర్శనీయమైనది.

అందుకే 'కనువెలుంగు'ను భగవంతుడు ప్రసాదించిన తరువాతే అర్జునుడైనా విశ్వరూపాన్ని చూడగలిగాడు. అందుచేత ఊహాపోహలకు అతీతమని అర్థం.

వ. దేవా! వైశంపాయనునకు జనమేజయుం డిట్లనియె 'నట్లు కృష్ణుని పరమానందపదప్రాప్తియు, బలభద్రుని యనంతత్వసిద్ధియు, సకలయాదవ మౌసలాహవప్రకారంబును నెఱింగి పదంపడి పాండవు లెత్తెఱంగున వర్తించిరి మునీంద్రా! యెఱింగింపుము.' 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహర స్వరూపుడవైన స్వామీ!; జనమేజయుండు= జనమేజయ మహారాజు; వైశంపాయనునకున్= వైశంపాయనమహర్షితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అడిగాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; కృష్ణుని= శ్రీకృష్ణుడి; పరమ+ఆనంద పదప్రాప్తియున్= బ్రహ్మానంద పదప్రాప్తి; బలభద్రుని= బలరాముడి; అనంతత్వసిద్ధియున్= అనంతత్వసిద్ధిని; సకలయాదవ= అందరు యాదవుల; మౌసల+ఆహవ= ముసలయుద్ధం; ప్రకారంబును= జరిగినతీరును; ఎఱింగి= తెలిసికొని; పదంపడి= తరువాత; పాండవులు= పంచపాండవులు; ఏ+తెఱంగునన్= ఏ విధంగా; వర్తించిరి= ప్రవర్తించారు (ఏం చేశారు?); మునీంద్రా!= మునీశ్వరా!; ఎఱింగింపుము= నాకు తెలుపుము.'

తాత్పర్యం: హరిహరనాథస్వామీ! జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు; 'మునీంద్రా! ఆ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు, బలరాముడు పరమపదించటమూ, సకలయాదవులు ముసల యుద్ధంలో మడిసిన విధమూ విన్న తరువాత పాండవులు ఏం చేశారో నాకు తెలుపండి!'

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు యోగేశ్వరుడు. పూర్వం చెప్పిన భగవంతుడి ఉనికిని చేరుకొనటానికి అర్హత ఉన్నవాడు. అందుకే పరమానంద స్వరూపస్థితిని అందుకొన్నాడు. బలరాముడు 'అనంత' నామధేయుడైన శేషుడి అవతారం. అందుకే కాల స్వరూపమైన అనంతత్వస్థితిని పొందాడు. ఆద్యంతా లున్నది మానవజీవితంలోని పరిమితకాలానికే. అంతం కానిది అనంతం. శేషుడన్నా అర్థం ఇదే. ఎంత కొలిచినా ఇంకా ఉండేవాడని అర్థం.

క. అని యడిగిన వైశంపా । యనుఁ డక్కురువంశవరు సమాదరణంబున్
వినయంబుఁ గౌతుకము పెం । పును సంభావించి యవ్విభున కిట్లనియెన్. 3

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; అడిగినన్= అడుగగా; వైశంపాయనుఁడు= వైశంపాయన మహర్షి; ఆ+కురువంశవరు= ఆ కురువంశ శ్రేష్ఠుడైన జనమేజయుడి; సమాదరణంబున్= మిక్కిలి ఆదరభావాన్ని; వినయంబున్= వినయాన్ని; కౌతుకం పెంపును= ఉత్సాహంయొక్క అతిశయాన్ని; సంభావించి= ప్రస్తుతించి; ఆ+విభునకున్= ఆ రాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు;

తాత్పర్యం: ఇట్లా అడుగగా వైశంపాయనుడు జనమేజయుడి ఆదరభావాన్ని, వినయాన్ని, అతిశయించిన ఉత్సాహాన్ని మెచ్చుకొని ఆ రాజుతో ఇట్లా అన్నాడు:

సీ. 'అర్జునుం డమ్మెయి నచ్యుత రామాది । యాదవజనుల వృత్తాంతములును
దనదు తెఱంగు సత్యవతీతనూభవు । హితభాషణంబులు నేర్పడంగఁ
జెప్పిన విని యుధిష్ఠిరుఁడు ప్రస్థానంబు । నకు మది యొలయ నన్నరునితోడ
నఖిలభూతంబుల ననఘ! పాకంబుఁ బొం । దించుఁ గాలుండు మదీయబుద్ధి

తే. కర్మ సంత్యాగకలనంబు కార్య మిప్పు। డను వినిశ్చయ మొందె; నీ మనము నరయ
నిదియ మేలుగఁ గనుచున్కి విదిత మయ్యె। నాకు' ననవుడు నయ్యింద్రనందనుండు. 4

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు= అర్జునుడు; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; అచ్యుత= కృష్ణుడు; రామ+ఆది= బలరాముడు మొదలైన; యాదవజనుల= యాదవుల; వృత్తాంతములును= వృత్తాంతాలను; తనదు తెఱంగున్= తన స్థితిని; సత్యవతీ తనూభవు= సత్యవతి కుమారుడైన వ్యాసుడి; హితభాషణంబులున్= హితవచనాలు; ఏర్పడంగన్+చెప్పినన్= వివరంగా చెప్పగా; విని; యుధిష్ఠిరుఁడు= ధర్మరాజు; ప్రస్థానమునకున్= ప్రయాణానికి; మది= మనసు; ఒలయన్= పోగా; ఆ+నరునితోడన్= ఆ అర్జునుడితో; అనఘ!= పాపరహితుడవైన అర్జునా!; కాలుండు= కాలపురుషుడు; అఖిలభూతంబులన్= అన్ని భూతాలనూ; పాకంబున్+పొందించున్= కాల్చిపరిపక్వం చేస్తాడు; మదీయబుద్ధి= నా బుద్ధి; కర్మ= కర్మయొక్క; సంత్యాగ= బాగా త్యాగం చేయటం; కలనంబు= అనే పనిని ఆమోదించటమే; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; కార్యము= చేయదగినపని; అను= అనే; వినిశ్చయము= విశిష్టమైన నిర్ణయం; ఒందెన్= పొందింది; నీ మనమున్+అరయన్= నీ మనసును గ్రహించగా; ఇది+అ= ఇదే; మేలుగన్+కనుచున్+ఉన్కి= మేలని భావిస్తున్నట్లు; నాకున్= నాకు; విదితము+అయ్యెన్= స్పష్టమయింది; అనవుడున్= అనగా; ఆ+ఇంద్రనందనుండు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: అర్జును డా విధంగా బలరామకృష్ణుల, తక్కిన యాదవుల వృత్తాంతాలను, తన స్థితిని, వ్యాసుడి హితవచనాలను వివరించి చెప్పగా విని ధర్మరాజు తన మనసు ప్రయాణానికి సిద్ధపడగా అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'అర్జునా! కాలపురుషుడు అన్ని భూతాలను కాల్చి పరిపక్వం చేస్తాడు. ఇప్పుడు నా బుద్ధికి కర్మను సంపూర్ణంగా త్యజించటం మాత్రమే తగినపనిగా ఒక నిశ్చితార్థం ఏర్పడుతున్నది. చూడగా నీ మనసుకూడా ఇదే మేలని భావిస్తున్నట్లు నాకు స్పష్టమవుతున్నది'- అనగా అర్జునుడు యుధిష్ఠిరుడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 'పాకం' - అంటే వంట: కాలుడు - యముడని వాచ్యార్థం: మరణస్వరూపుడు కాబట్టి. 'కాలోఽస్మి' అన్న గీతాకారుడి వచనాన్ని బట్టి భగవంతుడు కాలస్వరూపుడు. జఠరాగ్ని రూపంలో చతుర్విధాన్నాలను కాల్చి పక్వం చేసినట్టుగానే జీవుడి పాపరాశిని కూడా కర్మానుభవరూపంలో జననాంతరాల మీద హరించి (ఇదే కాల్చటం). పుణ్యాత్ముడిగా (ఇదే పక్వం చేయటం) మార్చేవాడు కూడా ఆ కాలస్వరూపుడే. పాండవులలో ఆ పరిపక్వత సిద్ధిస్తున్నది - కాబట్టే కర్మను 'సంత్యాగం' చేయటానికి సిద్ధపడుతున్నాడు. త్యాగమంటే వదలటం. సమ్యక్ త్యాగమంటే - సంపూర్ణంగా వదలటం । అంటే సంకల్పస్థితిలోనే వదలివెయ్యటమని భావం. గీతలో మోక్షసన్న్యాస యోగంలో 'కర్మ ఫలత్యాగం' గా చెప్పిన ప్రక్రియకన్నా 'నిరీహుడుగా' (కోరికలు లేనివాడుగా), జ్ఞానాగ్ని దగ్ధకర్ముడుగా చేసే నిష్కామకర్మ ఉత్తమంగా, చెప్పబడింది. అంతేకాదు సంకల్పంలోనే 'కర్మ'ను త్యజించటం. దానికన్నా అత్యుత్తమం. ఇదే సంపూర్ణమైన రాజవిద్య. గుహ్యాయోగమని దీన్నే అన్నారు. తరువాతి కథలో ధర్మరాజు ఈ సంకల్పత్యాగాన్ని ఎట్లా సాధించాడో చూస్తాం. పాండవులు పరమాత్ముడి జ్ఞానేంద్రియ కర్మేంద్రియ వర్గం వంటివారు కాబట్టి వారందరిలోనూ ఒకే ఊహపుట్టింది. అందుకనే అర్జునుడి మనసులో కూడా అదే ఊహ ఉందని ధర్మజుడు చెప్పగలిగాడు. 'మమ ప్రాణా హి పాండవాః' - అన్న శ్రీకృష్ణుడి వాక్యానికి అర్థం ఇదే.

వ. అ న్నరేంద్రున కి ట్లనియె. 5

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నర+ఇంద్రునకున్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఈ మాటలు విని ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు:

క. 'కాలము నే మన వచ్చును?। గాలముఁ గాలంబ పోలుఁగా కొంటికి నీ
లీలలు గలవే? లెస్సగ। నాలోకించి: తిది హితము నభిమతము నగున్.' 6

ప్రతిపదార్థం: కాలమున్= కాలాన్ని; ఏమి+అనవచ్చును?= ఏమనాలి?; కాలమున్= కాలాన్ని; కాలంబు+అ= కాలమే; పోలున్= పోలుతుంది; కాక= అట్లాకాక; ఒంటికిన్= మరోదానికి; ఈ లీలలు+కలవే?= ఈ లీల లున్నాయా?; లెస్సగన్= బాగా; ఆలోకించితి(వి)= చూచావు; ఇది= ఇట్లా చెయ్యటం; హితమున్= మంచిదీ; అభిమతమున్+అగున్= నచ్చింది కూడా ఔతుంది.

తాత్పర్యం: 'కాలాన్ని ఏమనగలం? ఎట్లా వర్ణించగలం? కాలాన్ని పోలింది కాలం మాత్రమే కాక మరో దానికి లీల లున్నాయా? నేను బాగా ఆలోచించాను. ఇట్లా చెయ్యటం మనకు మంచిది. నచ్చిన పని కూడా.'

విశేషం: ఏమనవచ్చును? అన్న మాటలోని నుడికారం చాలా అర్థాన్ని కలిగింది. ఈ సందర్భంలో ఎట్లా వర్ణించగలమని అర్థం -'రామరావణయోర్యుద్ధం రామరావణయోరివ' - అన్నట్టు కాలాన్ని పోలింది కాలం మాత్రమే. బమ్మిని తిమ్మి చెయ్యగల శక్తి, కొంటెను సాధువుగా మార్చేశక్తి - అఘటన ఘటనాపటీయసి - పరమేశ్వర రూపమైన కాలశక్తి. దానిముందు ఎంతటివారైనా తలవంచాల్సిందేనని అర్థం.

చ. అని తన మాట కియ్యకొను నన్నరుపల్కుల కిచ్చ మెచ్చి య
జ్జనపతి భీమునిం గవలఁ జయ్యనఁ బిల్వఁగఁ బంచి యత్తెఱం
గు నెఱి నెఱుంగఁ జెప్ప ననుకూలత వారలయందుఁ దద్ద గ
ల్గినఁ దెలి వగ్గలింప నెఱిఁగించె యుయుత్సున కవ్విశేషమున్. 7

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; తనమాటకున్= తన మాటకు; ఇయ్యకొను= అంగీకరించిన; ఆ+నరుపల్కులకున్= ఆ అర్జునుడి మాటలకు; ఇచ్చన్+మెచ్చి= మనఃపూర్వకంగా మెచ్చుకొని; ఆ+జనపతి= ఆ రాజు (ధర్మరాజు); భీమునిన్= భీముడిని; కవలన్= నకుల సహదేవులను; చయ్యనన్= వెంటనే; పిల్వఁగన్+పంచి= రమ్మని చెప్పి పంపి; (వారు రాగా); ఆ+తెఱంగున్= ఆ విధాన్ని; నెఱిన్= చక్కగా; ఎఱుంగన్+చెప్పన్= తెలిసేటట్లు చెప్పగా; వారలయందున్= వారిలో; అనుకూలత= అనుకూల్యం; తద్ద= మిక్కిలి; కల్గినన్= కలుగగా; తెలివు= ప్రసన్నత; అగ్గలింపన్= అతిశయించగా; యుయుత్సునకున్= యుయుత్సుడికి; ఆ+విశేషమున్= ఆ విషయాన్ని; ఎఱిఁగించెన్= తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా తన మాటను అంగీకరించిన అర్జునుడి మాటలను మనఃపూర్వకంగా ధర్మరాజు మెచ్చుకొని భీమనకుల సహదేవులను పిలిపించి జరిగిన విషయాన్ని వారికి సంపూర్ణంగా తెలియజేశాడు. వారుకూడా ఈ విషయం పట్ల అనుకూలంగా ఉండటాన్ని చూచి ఆయనలో ప్రసన్నత అతిశయించింది. యుయుత్సుడికి ఈ విషయం వివరించాడు.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడికి వైశ్యస్త్రీ వలన పుట్టినవాడు యుయుత్సుడు. కురుక్షేత్ర సంగ్రామ ప్రారంభంలో పాండవపక్షం చేరి ప్రాణాలు నిలుపుకొన్నవాడు.

క. ఎఱిఁగించి రాజ్యతంత్రము। తెఱఁగుపఱిచి నడపు వెరవు తేటపడంగాఁ
గఱపి, గృహాంతశ్చరితము। నెఱి నుపదేశించె నధిప! నెయ్యం బలరన్. 8

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా వినుము!; ఎఱిఁగించి= అట్లా వివరించి; రాజ్యతంత్రము= రాజ్యాన్ని పాలించే పద్ధతి; తెఱఁగుపఱిచి= చక్క చేసికొని; నడపు= నడిపే; వెరవు= విధానం; తేటపడంగాన్= స్పష్టమయ్యేటట్లు; కఱపి= నేర్పి; గృహ+అంతస్+

చరితము= అంతఃపురములో వర్తించాల్సిన విధాన్ని; నెఱిన్= చక్కగా; నెయ్యంబు+అలరన్= స్నేహభావం అతిశయించగా; ఉపదేశించెన్= బోధించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ యుయుత్సుడికి రాజ్యాన్ని పాలించే పద్ధతిని సిద్ధం చేసికొని ఎట్లా పాలన చేయాలో స్పష్టంగా నేర్పించాడు. అంతఃపురంలో ఎట్లా వర్తించాలో కూడా స్నేహభావంతో బోధించాడు.

క. ఆ యనుజుని నట్లు మహా। నాయకుఁ గావించి భటజనముఁ గూర్చి మహీ
నాయకుఁ డార్యులు కీర్తన। సేయఁ బరీక్షితునిఁ రాజుఁ జేసె ధరణికిన్. 9

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అనుజునిన్= ఆ సోదరుడిని; అట్లు= ఆ విధంగా; మహానాయకున్+కావించి= కురుసామ్రాజ్యానికి పెద్దగా నియమించి; భటజనమున్+కూర్చి= సైన్యాన్ని ఏర్పాటు చేసి; మహీనాయకుఁడు= ధర్మరాజు; ఆర్యులు= పెద్దలు; కీర్తన+చేయన్= ప్రస్తుతించగా; పరీక్షితునిన్= పరీక్షిత్తును; ధరణికిన్= భారతభూమికి; రాజున్+చేసెన్= రాజుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా సోదరుడైన యుయుత్సుడిని కురుసామ్రాజ్యానికి పెద్దదిక్కుగా నియమించి, సైన్యాన్ని ఏర్పాటుచేసి, ధర్మరాజు పెద్దలు ప్రస్తుతించగా పరీక్షిత్తును భరతభూమికి రాజుగా చేశాడు.

వ. ఇట్లభిమన్యు పుత్త్రునభిషిక్తుం జేసి యతనికిం బూజ్య సామ్రాజ్య పరిపాలన ప్రకారంబు లుపదేశించి కురుకుల పవిత్ర సముచిత చరిత్రభద్ర యగు సుభద్ర కిట్లనియె. 10

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అభిమన్యు పుత్త్రున్= అభిమన్యుడి పుత్రుడైన పరీక్షిత్తును; అభిషిక్తున్+చేసి= అభిషేకించి; అతనికిన్= అతడికి; పూజ్య= గౌరవాస్పదమైన; సామ్రాజ్య= రాజ్యానికి సంబంధించిన; పరిపాలన ప్రకారంబులు= పాలనారీతులు; ఉపదేశించి= బోధించి; కురుకుల= కురుకులంలో; పవిత్ర= పరమపవిత్రురాలును; సముచిత= ఉదాత్తమైన; చరిత్ర భద్ర+అగు= చరిత్ర చేత మంగళమూర్తి అయిన; సుభద్రకున్= సుభద్రతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అభిమన్యుడి కుమారుడైన పరీక్షిత్తును రాజుగా అభిషేకించి, అతడికి గౌరవనీయమైన సామ్రాజ్య పాలనా రీతులను బోధించి కురుకులంలో తన పవిత్ర చరిత్రచేత ఉదాత్తురాలైన మంగళమూర్తి అయిన సుభద్రతో ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు:

మ. భవదీయాత్మజు నాత్మజుండు కురుభూభారోద్వహుం డయ్యె యా
దవవంశోత్తరుఁడైన వజ్రునకు నింద్రప్రస్థ రాజ్యంబు గౌ
రవ దీప్తంబుగ నిచ్చినాఁడ సుచరిత్రా! రక్షణీయంబు లై
నవి యీ యిండులు రెండు నీవు దృఢధైర్యం బొప్ప రక్షింపుమా! 11

ప్రతిపదార్థం: సుచరిత్రా!= మంచి నడవడిక గల సుభద్రా!; భవదీయ= నీ; ఆత్మజు+ఆత్మజుండు= కొడుకు కొడుకు (పౌత్రుడు); కురుభూభార= కురురాజ్య భారాన్ని; ఉద్వహుండు+అయ్యెన్= మోసేవాడయ్యాడు; యాదవవంశోత్తరుఁడు+ఐన= యాదవవంశంలో శ్రేష్ఠుడైన; వజ్రునకున్= వజ్రుడికి; ఇంద్రప్రస్థ రాజ్యంబు= ఇంద్రప్రస్థ రాజ్యాన్ని; గౌరవదీప్తంబుగన్= గౌరవం ప్రకాశించగా;

ఇచ్చినాఁడన్= ఇచ్చాను; ఈ+ఇండులు+రెండు= ఈ రెండు ఇళ్ళూ (కురు, యాదవ వంశాలు); రక్షణీయంబులు+ఐనవి= మంచి చరిత్ర చేత రక్షించదగినవిగా ఉన్నాయి; దృఢధైర్యంబు+ఒప్పన్= గట్టి ధైర్యం ఒప్పగా; నీవు; (ఈ రెండు వంశాలనూ); రక్షింపుమా= రక్షించుము.

తాత్పర్యం: 'అమ్మా! నీ పౌత్రుడు ఈ రోజు కురురాజ్యభారాన్ని మోసేవాడయ్యాడు. యాదవవంశ శ్రేష్ఠుడైన వజ్రుడికి ఇంద్రప్రస్థం పట్టం కట్టాను. ఇట్లా కురు యాదవవంశాలు రెంటినీ పరిరక్షించుకొనాలి. దానికై వారికి రక్షణ అవసరం. నీవు దృఢమైన ధైర్యం కలిగి వీరిని ఎప్పుడూ రక్షించుకొనాలి.

విశేషం: అరణ్యంలో పాండవులు ఇడుమలు పడినప్పుడు కూడా సుభద్ర చాలా ధైర్యంతో అభిమన్యుడిని ధనుర్విద్యా నిపుణుడిగా తయారుచేసింది. అటు మనుమడిది కౌరవరాజ్యం. తన పుట్టింటి వంశం వాడైన వజ్రుడిది ఇంద్రప్రస్థం. అటూ ఇటూ ఇప్పుడు పెద్ద దిక్కు సుభద్రే. అందుకే ఆమెపై బాధ్యత పెట్టుతున్నాడు ధర్మరాజు. పాండవులు తమ తనువులు వదలిపెట్టటానికి సిద్ధపడుతున్నపుడు కూడా రాజ్యపాలనా బాధ్యతలను విస్మరించకపోవటం ఇక్కడ మనం స్మరించాలి. 'రాజధర్మం' అంటే అదే.

క. విను! శేషించిన యాదవ। జనులకు నా వజ్రనృపతి సంరక్షకుఁ డా
తనిఁ బోషించుట ధర్మం। బనఘా! యది లేమి ధర్మహాని యగుఁ జుమీ!' 12

ప్రతిపదార్థం: విను= సుభద్రా వినుము!; శేషించిన= మిగిలిన; యాదవజనులకున్= యాదవులకు; ఆ వజ్రనృపతి= ఆ వజ్రుడు; సంరక్షకుఁడు= పాలకుడు; అతనిన్= ఆ వజ్రుడిని; పోషించుట= పోషించటం; ధర్మంబు= మనధర్మం; అనఘా!= పుణ్యాత్మురాలా!; అది లేమి= అట్లా మనం చేయకపోతే; ధర్మహాని+అగున్+చుమీ!= ధర్మహాని జరుగుతుంది సుమా!

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మురాలా! వినుము!యుద్ధంలో మిగిలిన యాదవులకు వజ్రుడు రక్ష. మనం అతడిని ఆదుకొనాలి. అది మన ధర్మం. అట్లా చేయలేకపోతే ధర్మహాని అవుతుంది.'

విశేషం: న్యాయంగా సుభద్ర పుట్టింటివారు కాబట్టి ఈ విషయం ఆమెకు చెప్పాల్సిన అవసరమే లేదు. కాని, ధర్మరాజులోని ధర్మనిష్ఠ అంత ఉదాత్తమైనది కాబట్టే వజ్రుడి విషయం మరోసారి గుర్తు చేస్తున్నాడు.

క. అని తారు గృహంబు దొఱఁగి। చనునెడ నవ్వనిత పిఱుఁదఁ జనుదేకుండన్
జననాథ! యతఁడు నియమిం। చినవాఁడై యూఱడిల్లెఁ జిత్తములోనన్. 13

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా చెప్పి; జననాథ!= ఓ రాజా!; తారు= తాము; గృహంబు= అంతఃపురం; తొఱఁగి= వదలి; చను+ఎడన్= వెళ్ళేటపుడు; ఆ+వనిత= ఆ సుభద్ర; పిఱుఁదన్= వెనక; చనుదేకుండన్= వెంబడించి రాకుండా; అతఁడు= ధర్మరాజు; నియమించినవాఁడు+ఐ= నియమించి; చిత్తములోనన్= మనసులో; ఊఱడిల్లెన్= ఊరట పొందాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు సుభద్రకు ఇట్లా ధర్మబోధ చేసి తామందరూ అంతఃపురంనుండి బయలుదేరేటప్పుడు సుభద్రకూడా తమను వెంబడించి రాకుండ తగిన నియమాన్ని ఏర్పరచి మనసులో కొంత 'ఊరట' పొందాడు.

విశేషం: ధర్మరాజాదులు మహాప్రయాణం చేయబోతున్నారు. అదే తనుత్యాగమనే ప్రయాణం. సుభద్రకూడా అట్లా చేస్తే యదు కౌరవులకు రక్షణ ఉండదు. సత్యవతి, కుంతి, సుభద్ర - ఇట్లా తమ తమ వారిని రక్షించుకొనవలసి వచ్చింది. అదే భారత కథలోని వైచిత్రి. సంసార ప్రతిష్ఠను కాపాడటంలో స్త్రీ ఎంత ప్రధానమో ఈ ఘట్టాన్ని బట్టి అర్థం చేసికొనవచ్చును. చనుదేకుండన్ - ముత్తు పరంబగునపుడు తే, తేరులు తెచ్చునకగు

చ. పదపడి భారతాజి మృతబాంధవకోటికి మౌసలాజి ను
న్మదు లయి పడ్డ యాదవజనంబులకుం బరలోకసౌఖ్య సం
పద కయి చేసె నక్కురునృపాలవరిష్ఠుఁ డనేకదానముల్
రదని తురంగ గోకనక రత్నమయంబులుగా ముదంబునన్. 14

ప్రతిపదార్థం: పదపడి= ఆ వెనుక; ఆ+కురునృపాలవరిష్ఠుఁడు= ఆ కురురాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజు; భారత+ఆజిన్= భారతయుద్ధంలో; మృత= చనిపోయిన; బాంధవకోటికిన్= బంధు సమూహానికి; మౌసల+ఆజిన్= ముసలయుద్ధంలో; ఉన్మదులు+ అయి= మిక్కిలి మదించినవారై; పడ్డ= చనిపోయిన; యాదవజనంబులకున్= యాదవులకు; పరలోక సౌఖ్యసంపదకున్+అయి= పుణ్యలోకాలలో సౌఖ్యసంపద కలుగటానికి; రదని= ఏనుగు; తురంగ= గుర్రం; గో= ఆవు; కనక= బంగారు; రత్న మయంబులుగాన్= రత్నాలతో కూడిన; అనేక దానముల్= షోడశమహాదానాలను; ముదంబునన్= సంతోషంతో; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత ధర్మరాజు భారతరణంలో మృతి నందిన బంధువులకు, రోకటి పోరులో నశించిన యదుసమూహానికి పుణ్యలోక ప్రాప్తి కలిగేందుకు ఏనుగులను, గుర్రాలను, ఆవులను, బంగారు, రత్నాలను ఇంకా అనేకదానాలను హృదయపూర్వకంగా చేశాడు.

విశేషం: భూ,గో,తిల,హిరణ్య,రత్న, విద్యా, కన్యా, దాసీ, శయ్యా, గృహ, అగ్రహార, రథ, గజ,అశ్వ,ఛాగ, మహిషీ దానాలను షోడశదానాలంటారు. గో, భూ, తిల, హిరణ్య, ఆజ్య, వస్త్ర, ధాన్య, గుడ, రౌప్య, లవణ దానాలను దశదానాలు అంటారు. ఈ దానాల ప్రసక్తి హైందవ జీవితంలో చాలా ప్రధానమైనది. 'అనేక' దానముల్ అనటంలో ఆనాటి సంప్రదాయం ప్రకారం గజాదులుండటం వలన ఈ వివరణ అవసరమైనది.

క. భూదానంబులునుం గ। న్యాదానంబులును జేసె నన్నరపతి వా
సోదానంబులు నత్యం। తాదరమున నాచరించి యరదము లిచ్చెన్. 15

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నరపతి= ఆ రాజు; భూదానంబులునున్= భూదానాలు; కన్యాదానంబులును= కన్యాదానాలూ; చేసెన్= చేశాడు; వాసస్+దానంబులు= వస్త్రదానాలు; అత్యంత+ఆదరమునన్= మిక్కిలి ఆదరంతో; ఆచరించి= చేసి; అరదములు+ఇచ్చెన్= రథాలు ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాజు భూదానాలు, కన్యాదానాలు చేశాడు. అత్యంత ఆదరంతో వస్త్రదానాలు కూడా చేసి రథాలను కూడా బ్రాహ్మణుల కిచ్చాడు.

తే. ఇట్లు ధౌమ్యాది విప్రులకెల్లఁ దృప్తి। యెసఁగ బహువస్తుకోటుల నొసఁగి కృపుని
ధనమునను బహుమానంబునను బ్రమోద। భరితుఁగాఁ జేసెఁ గురుపతి కురువరేణ్య! 16

ప్రతిపదార్థం: కురువరేణ్య!= ఓ జనమేజయరాజా!; కురుపతి= ధర్మరాజు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధౌమ్య+ఆది విప్రులకున్+ఎల్లన్= ధౌమ్యుడు మొదలైన బ్రాహ్మణులందరికీ; తృప్తి+ఎసఁగన్= తృప్తి కలిగేటట్లు; బహువస్తుకోటులన్= రకరకాల వస్తు సమూహాలను;

ఒసఁగి= ఇచ్చి; కృపుని= కృపాచార్యుడిని; ధనంబునన్= సంపదతో; బహుమానంబునను= గౌరవంతోను; ప్రమోద భరితున్+ కాన్+చేసెన్= సంతోషభరితుడిగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఈ విధంగా ధౌమ్యాది పురోహిత బ్రాహ్మణులకు తృప్తి కలిగే విధంగా నానావిధాలైన వస్తు సముదాయాన్ని దానం చేశాడు. కృపాచార్యుడిని మిక్కిలి గౌరవంతో సత్కరించి సంతోషభరితుడిని చేశాడు.

వ. శేషించిన కాంచనరత్నాదు లా క్షితిపతి పరీక్షితునకుఁ బరమాదరంబున సమర్పించి యతనిం గృపాచార్యునకు శిష్యుంగా నప్పగించి పౌరజానపద ప్రవరజనంబుల రావించి. 17

ప్రతిపదార్థం: శేషించిన= మిగిలిన; కాంచన= బంగారు; రత్న+ఆదులు= రత్నాలు, ముత్యాలు, వజ్రాలు మొదలైనవాటిని; ఆ క్షితిపతి= ఆ ధర్మరాజు; పరీక్షితునకున్= పరీక్షిత్తుకు; పరమ+ఆదరమునన్= మిక్కిలి ప్రీతితో; సమర్పించి= ఇచ్చి; అతనిన్= పరీక్షిత్తును; కృపాచార్యునకున్= కృపాచార్యుడికి; శిష్యున్+కాన్= శిష్యుడిగా; అప్పగించి; పౌర= పురజనులలో; జానపద= గ్రామప్రజలలో; ప్రవర= ముఖ్యులైన; జనంబులన్= జనాలను; రావించి= రప్పించి.

తాత్పర్యం: మిగిలిన బంగారు, రత్నాలు మొదలైన వాటిని ధర్మరాజు పరీక్షిన్మహారాజులకు మిక్కిలి ఆదరంతో ఇచ్చాడు. అతడిని కృపాచార్యుడికి శిష్యుడిగా అప్పగించి పట్టణ, గ్రామాలలోని ముఖ్య జనులను పిలిపించుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. ఆ పార్థపౌత్రునిఁ జూపి 'మా యేవుర । మాఱుగా మీ రిక్కుమారవరునిఁ
గైకొని తగ నెల్లకార్య జాతంబును । నడపుచు ననురక్తి నాఁడునాఁటి
కెక్కుడగుచు నుండ నీతని యుల్లంబు । రంజిల్ల సమ్యగారాధనంబు
నందు సంప్రవణుల రగుఁడయ్య!' యని పల్కి । తమ నిశ్చయంబు నుదాత్తభంగిఁ

తే. జెప్పుటయు వారు మొగములు చిన్నఁబోవ । 'మము నుపేక్షించి యిటుసేఁత సముచితంబె?
నీదు చిత్తంబు కారుణ్య నిలయ; మేము । దరతరంబ యాశ్రితులము ధర్మశీల!' 18

ప్రతిపదార్థం: ఆ పార్థపౌత్రునిన్+చూపి= ఆ పార్థుడి మనుమడైన పరీక్షిత్తును చూపి; (ధర్మరాజు); మా+ఏవుర మాఱుగాన్= మా ఐదుగురికి బదులుగా; మీరు= మీరంతా; ఈ+కుమార వరునిన్= ఈ కుమార శ్రేష్ఠుడిని; కైకొని= ప్రభువుగా స్వీకరించి; తగన్= తగినట్లుగా; ఎల్లకార్య జాతంబును= అన్ని పనులనూ; నడపుచున్= నడుపుకొంటూ; అనురక్తి= అభిమానం; నాఁడునాఁటికిన్= నానాటికి; ఎక్కుడు+అగుచున్+ఉండన్= ఎక్కువ అవుతుండగా; ఈతని+ఉల్లంబు= ఇతడి హృదయం; రంజిల్లన్= సంతసించగా; సమ్యక్+ఆరాధనంబునందున్= బాగా ఆరాధించటంలో; సం+ప్రవణులరు= మిక్కిలి ఆసక్తి కలవారు; అగుఁడు+అయ్య!= అవండి; అని పల్కి= అని చెప్పి; తమ నిశ్చయంబున్= తమ నిర్ణయాన్ని; ఉదాత్తభంగిన్= ఉదాత్తమైన రీతిలో; చెప్పుటయున్= చెప్పగా; వారు= ఆ ప్రజలు; మొగములు= ముఖాలు; చిన్నఁబోవన్= చిన్నబోవగా (ఇట్లా అన్నారు); ధర్మశీల!= ధర్మమే స్వభావంగా కలవాడా!; మమున్+ఉపేక్షించి= మమ్మ ఉపేక్షించి; ఇటుసేఁత= ఇట్లా చేయటం; సముచితంబు+ఎ?= సముచితంగా ఉన్నదా?; నీదుచిత్తము= నీ మనసు; కారుణ్య నిలయము= కరుణకు నిలయం; తరతరంబు+అ= తరతరాలుగా; మేము; ఆశ్రితులము= మిమ్ములను ఆశ్రయించి ఉన్నాం.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు పరీక్షిత్తుడిని వారికి చూపి 'మా ఐదుగురికి బదులుగా మీరంతా ఈ కుమారుడిని ప్రభువుగా స్వీకరించి తగిన పద్ధతిలో అన్ని పనులనూ నడపుకొంటూ, అభిమానం రోజురోజుకీ అధికం అవుతుండగా ఇతడి హృదయం సంతోషించేటట్లు బాగా సహకరించటంలో మిక్కిలి ఆసక్తి కలవారు అవండి' అని పలికి తమ నిశ్చయాన్ని ఉదాత్తమైన రీతిలో చెప్పగా, ఆ ప్రజలు ముఖాలు చిన్నబోవగా ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నారు: 'ధర్మమే స్వభావంగా ఉన్న రాజా! మమ్ములను ఇట్లా నిర్లక్ష్యం చేసి వెళ్ళిపోవటానికి నిశ్చయించుకొనటం సముచితంగా ఉన్నదా? నీ మనసు దయకు నిలయం. మేము తరతరాలుగా మిమ్ములను నమ్ముకొని బ్రతుకుతున్నాం'.

వ. అని గద్గదకంఠు లగుచు నాడిన మాటలకు నమ్మనుజేంద్రుండు దగు తెఱంగున మఱుమాటలాడి తమ గమనంబులకుఁ దజ్జనంబుల నియ్యకొల్పె; నప్పు డందులోనం గొందఱు నివేశనంబు లధికాభిలాషంబున నొత్తి కొనుట కారణంబుగా వివాదంబు పుట్టిన సహదేవుండు 'కలియుగంబు ప్రవేశించుటంజేసి కాదే యిట్టివి పుట్టెడు' నని తలంచి నవ్వి నరనాథునకుం జెప్పిన, నప్పౌరవోత్తముండు నవ్వుచు 'మన మనువులు సాలు' నని పలికి సర్వాభరణంబులు నూడ్చి వల్కలాజినంబులు ధరియించినం, దమ్ములు ద్రౌపదియు నట్ల చేసి; రందఱుం దత్కాలోచితంబులగు నిష్ఠా విధానంబు లాచరించి, యగ్నుల నంబుగతంబులు సేసి, మొగం బులం దెలి వగ్గలింప గృహంబు వెలువడి; రప్పుడు ద్రౌపది షష్ఠత్వనిష్ఠం బోవ సప్తమం బై యొక్క సారమేయంబు వారల వెనుకఁ జనియె; నప్పుడు. 19

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; గద్గదకంఠులు+అగుచున్= (డగ్గుత్తికపడిన) కంఠాలు కలిగినవారై; ఆడినమాటలకున్= పలికిన పలుకులకు; ఆ+మనుజ+ఇంద్రుండు= ఆ రాజు; తగు+తెఱంగునన్= తగినవిధంగా; మఱుమాటలు+ఆడి= సమాధానం చెప్పి; తమగమనంబులకున్= తమ ప్రయాణానికి; తద్+జనంబులన్= వారిని; ఇయ్యకొల్పెన్= సమ్మతింపచేశాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అందులోనన్= వారిలో; కొందఱు= కొంతమంది; కొందఱ= కొందరి; నివేశనంబులన్= కూర్చున్నచోటులను; అధిక+అభిలాషంబునన్= మిక్కిలి ఆసక్తితో; ఒత్తికొనుట; కారణంబుగాన్= కారణంగా; వివాదంబు= వివాదం; పుట్టినన్= పుట్టగా; సహదేవుండు= సహదేవుడు; కలియుగంబు= కలియుగం; ప్రవేశించుటన్+చేసి+కాదే!= ప్రవేశించటం వలననేకాదా!; ఇట్టివి= ఇట్లాంటివి; పుట్టెడున్+అని= పుట్టు తున్నాయని; తలంచి= ఆలోచించి; నవ్వి; నరనాథునకున్= ధర్మరాజుకు; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ+పౌరవ+ఉత్తముండు= ఆ పురువంశజులలో శ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; మన మనువులు= మన జీవితాలు; చాలును+అని= ఇక చాలని; పలికి= అంటూ; సర్వ+ఆభరణంబులున్= నగలన్నిటినీ; ఊడ్చి= తీసివేసి; వల్కల+అజినంబులు= నారబట్టలను, లేడిచర్మాన్ని; ధరియించినన్= కట్టుకొనగా; తమ్ములున్= తమ్ములైన భీమాదులు; ద్రౌపదియును= ద్రౌపదీ(కూడా); అట్ల చేసిరి= అట్లాగే చేశారు; అందఱున్= అందరూ; తద్+కాల+ఉచితంబులు+అగు= ఆ కాలానికి తగిన; నిష్ఠావిధానంబులు= నిష్ఠతో కూడిన ధార్మిక విధులను; ఆచరించి= చేసి; అగ్నులన్= అగ్నులను; అంబుగతంబులు+చేసి= నీళ్ళలో కలిపి; మొగంబులన్= ముఖాలలో; తెలివు= జ్ఞానంతోడి ప్రకాశం; అగ్గలింపన్= అతిశయించగా; గృహంబున్+వెలువడిరి= ఇంటి నుండి బయటికి వచ్చారు; అప్పుడు= ఈ సమయంలో; ద్రౌపది; షష్ఠత్వనిష్ఠన్= ఆరవ వ్యక్తిగా శ్రద్ధతో; పోవన్= వెంటవెళ్ళగా; ఒక్క సారమేయంబు= ఒక కుక్క; సప్తమంబు+ఐ= ఏడవదిగా; వారల వెనుకన్= వారి వెనుక; చనియెన్= బయలుదేరింది; అప్పుడు= అపుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వణుకుతున్న గొంతులతో వారన్న మాటలకు ధర్మరాజు తగిన విధంగా సమాధానం చెప్పి తమ ప్రయాణానికి వారిని సమ్మతింపజేశాడు. ఆ సమయంలో వారిలో కొందరికి మాత్రం ఆసీనులు కావడానికి

సంసిద్ధమయిన చోట్లలో ఇతరులు కూడా ఆసీనులు కావడానికి ఆసక్తి సంసిద్ధతలు ప్రదర్శించడం వలన వారిలో వారికి తగవు వచ్చింది. అపుడు సహదేవుడు 'కలియుగం ప్రవేశించటం వలననే కదా ఇట్లాంటి తగవు పుట్టిం' దని ఆలోచించి, నవ్వి ధర్మరాజుతో ఈ విషయం చెప్పాడు. అది విన్న ధర్మరాజు నవ్వుతూ ' ఇక మన జీవితాలు చాలు' అని అంటూ నగలన్నింటినీ తీసివేసి నారబట్టలనూ, జింకచర్మాన్నీ ధరించాడు. తమ్ములైన భీమాదులు, ద్రౌపది కూడా అట్లాగే చేశారు. అందరూ ఆ సమయానికి తగిన ధార్మికవిధులను చేసి అగ్నులను నీళ్ళలో కలిపివేశారు. అంతఃపురంనుండి బయటికి వచ్చారు. వారివెంట ఆరవవ్యక్తిగా నిష్ఠతో ద్రౌపది బయలుదేరింది. ఒక కుక్క ఏడవదిగా వారివెంట పడింది.

విశేషం: కలియుగధర్మం అంటే ఏమిటో ఈ సందర్భాన్ని బట్టి అర్థం చేసికొనవచ్చును. కృతయుగంలో అందరూ సత్యధర్మనిష్ఠులే. త్రేతలో ఒకపాదం. ద్వాపరంలో మరోపాదం పోగా కేవలం ఒకపాదంమీద ధర్మదేవత నిలబడిందన్న సంప్రదాయ భావనకు మూలమిదే. ద్వాపరంలో ఒకరిచోటును మరి ఒకరు ఒత్తుకొని వచ్చినా పెద్దగా పట్టించుకొన్నవారు కారు. కలియుగం శ్రీకృష్ణుడి నిర్యాణంతో ప్రవేశించింది. అందుకే జనులలో 'ఓర్పు' నశించిందని అర్థం. ద్వాపరంలో ఏ ఒకరిద్దరిలోనో ఉన్న అసూయ సమాజ 'రుగ్మత' గా మారింది. కాబట్టే కలిప్రారంభంలోనే అంతచిన్న విషయానికి 'తగవు' వచ్చింది. ద్వాపరంలోని వ్యక్తులు కాబట్టి ధర్మజుడు, సహదేవుడు దీనిని చూసి నవ్వుకొన్నారు. సహదేవుడు భవిష్యద్ జ్ఞాన మున్నవాడు కాబట్టి కలియుగ ధర్మమని వ్యాఖ్యానించాడు. ఇక మనం అవతారాలు చాలించవచ్చునని ధర్మరాజు అనటానికి అర్థ మిదే. భారతంలో ధర్మజుడు 'నాయకుడు' కాబట్టే అవతార పరిసమాప్తి సూచన కూడా ఆయననోటే వెలువడింది. ద్రౌపది వారి నాశ్రయించి భారతరణ సంకల్పం కలిగించిన 'శక్తి' స్వరూపిణి. వెంటవచ్చిన కుక్క సాక్షాత్తు 'ధర్మమే'. వారికన్నా ముందువచ్చి వారివెంట వెళ్ళుతున్నది. ఇక్కడినుండే పాండవుల మహాప్రస్థానం మొదలవుతున్నది.

సీ. **పౌరజనంబు లాబాలవృద్ధంబుగా। వచ్చి రక్కురువంశవరులఁ జూడఁ;**
దత్సమయంబు జూదమునాఁడు వెడలి వా। రరిగెడు నయ్యవసరముఁ బోలె;
భటసమేతముగ నప్పాండుతనూజుల। తోన యుయుత్సుండు దాను నరిగె;
భవదీయ జనకుఁ డభ్యంతరసతు లెల్ల। ననుగమించిరి వారి మనుజనాథ!

తే. **యిట్లు కరిపురి వెలువడి యేఁగె ధర్మ। తనయుఁ డందఱు నెంతయు దవ్వు గాఁగ**
ª Ú□† Ç̈bH-y ~üHÞ ¥#°–E z x□°=ôl =°#–_È` Ç" ŒÐz † ¶Ç ~ŒÃ ‹ #°K Ç̈#°O_³ 20

ప్రతిపదార్థం: పౌరజనంబులు= పురజనులు; ఆ బాల వృద్ధంబుగాన్= పిల్లలు మొదలుకొని, పెద్దలవరకూ అందరూ; ఆ+కురువంశవరులన్+చూడన్= ఆ కురువంశ శ్రేష్ఠులను చూడగా; వచ్చిరి= వచ్చారు; తద్+సమయంబు= ఆ సమయం; జూదమునాఁడు= జూదంలో ఓడిపోయినరోజున; వెడలి= హస్తినవదలి; వారు+అరిగెడు= వాళ్ళు వెళ్ళిన; ఆ+అవసరమున్+పోలెన్= ఆ సందర్భంవలె ఉన్నది; యుయుత్సుండు= యుయుత్సుడు; భటసమేతముగన్= భటులతో కూడి; ఆ+పాండుతనూజులతోన్+అ= ఆ పాండుకుమారులతో పాటే; తానున్+అరిగెన్= తానుకూడా వెళ్ళాడు; మనుజనాథ!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; భవదీయ జనకుఁడు= నీ తండ్రి పరీక్షిన్మహారాజు; అభ్యంతర సతులు+ఎల్లన్= అంతఃపురంలోని స్త్రీలందరూ; వారిన్= వారిని; అనుగమించిరి= వెంబడించారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; కరిపురి వెలువడి= హస్తినాపురాన్ని వదలి; ధర్మతనయుఁడు= ధర్మరాజు; ఏఁగెన్= బయలుదేరాడు; అందఱున్= అందరూ; ఎంతయున్+దవ్వు+కాఁగన్= ఎంతో దూరం వరకు; సొలయక= వెనుదీయకుండా; ఏఁగిరి= వెంటనడిచారు; ఒకళ్ళను+చూచి= ఎవరినో చూచి (ధర్మరాజు) (ఇంక) నిలువుము= నిలువుము; అనఁడు; తలవాఁచి= తలను వంచి; ఆ రాజు= ధర్మరాజు; చనుచున్+ఉండెన్= వెళ్ళుతూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: హస్తినాపురంలోని జనులు పిల్లలు మొదలు పెద్దల వరకు అందరూ పాండవులను చూడటానికి వచ్చారు. ఆ సమయం - ఆనాడు జూదంలో ఓడిపోయి హస్తినాపురంనుండి వెళ్ళిపోయిన సందర్భాన్ని గుర్తుకు తెస్తున్నది. యుయుత్సుడు సైన్యంతోకూడి పాండవుల వెంట బయలుదేరాడు. రాజా! నీ తండ్రి పరీక్షిత్తు అతడి అంతఃపురకాంతలు వారిని వెంబడించారు. ఇట్లా ధర్మరాజు హస్తినను వదలి బయలుదేరాడు. వెంట వస్తున్నవారు చాలా దూరం వరకు వెనుదీయకుండా అట్లా వస్తూనే ఉన్నారు. ధర్మరాజు వారిలో ఎవరినో చూచి 'ఇక మీరు ఆగండి' అనక తాను మాత్రం ముందుకు సాగిపోతున్నాడు.

విశేషం: జూదంలో ఓడిపోయిన రోజున అరణ్యాజ్ఞాతవాసాలకు ప్రస్థానం. ఈనాడు ముక్తిమార్గానికి చేస్తున్న ఈ ప్రయాణం 'మహాప్రస్థానం'. వెంటవచ్చిన వారికి పాండవులమీద ఎంత అపేక్ష ఉన్నదో ఈ ఘట్టం నిరూపిస్తున్నది.

చ. తనువులు దూల నందఱుఁ బ్రదక్షిణముల్ వినుత ప్రణామముల్
వినయసమేతులై నడపి వీడ్కొని రా నృపతిం గ్రమక్రమం
బున; నిటు లుమ్మలంబు మనముల్ పొగిలింపఁగ వచ్చి చొచ్చి ర
జ్జనములునుం బరీక్షితుఁడు సామజపట్టణ మస్ఫురద్గతిన్. 21

ప్రతిపదార్థం: అందఱున్= అందరూ; తనువులు+తూలన్= శరీరాలు అలసటతో తూలిపోతుండగా; వినయసమేతులు+ఐ= వినయంతో కూడినవారై; ప్రదక్షిణముల్= ప్రదక్షిణలు; వినుత ప్రణామముల్= ప్రశంసతోడి నమస్కారాలు; నడపి= చేసి; క్రమక్రమంబునన్= ఒక్కొక్కరే; ఆ నృపతిన్= ఆ ధర్మజుడిని; వీడ్కొనిరి= వీడ్కొన్నారు; ఇటు= ఇట్లా; ఉమ్మలంబు= దుఃఖం; మనముల్= మనస్సులను; పొగిలింపఁగన్= పరితపింపచేయగా; ఆ+జనములున్= ఆ పౌరులూ; పరీక్షితుఁడు= పరీక్షిన్మహారాజూ; సామజపట్టణము= హస్తినకు; అస్ఫురత్+గతిన్= కాంతిహీనమైన నడకతో; వచ్చి చొచ్చిరి= వచ్చి చేరారు.

తాత్పర్యం: అందరూ తూలిపోతున్న శరీరాలతో వినయంతో కూడినవారై ప్రదక్షిణలు చేశారు. ప్రస్తుతిస్తూ నమస్కరించారు. ఒక్కొక్కరే ధర్మరాజును వీడ్కొన్నారు. ఇట్లా దుఃఖం, వారి మనసులను పరితపింప చేస్తుండగా ఆ పౌరులు, పరీక్షిన్మహారాజు కాంతిలేని నడకలతో ఎట్లాగో హస్తినాపురం చేరుకొన్నారు.

వ. ఆ సమయంబున. 22

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. జనకు కడకు నులూచి (పి) భుజంగలోక। మునకుఁ బోయెఁ; జిత్రాంగద తన తనూజు;
డైన బభ్రువాహనుపాలి కరిగెఁ దక్కుఁ। గలుగు సతు లెల్ల నీ తండ్రికడన నిలువ. 23

ప్రతిపదార్థం: ఉలూచి= అర్జునుడి భార్య ఉలూచి; జనకు కడకున్= తండ్రివద్దకు; భుజంగలోకమునకున్+పోయెన్= నాగలోకానికి వెళ్ళింది; చిత్రాంగద= అర్జునుడి మరొకభార్య అయిన చిత్రాంగద; తన తనూజుఁడు+ఐన= తన కుమారుడైన; బభ్రువాహను పాలికిన్+అరిగెన్= బభ్రువాహనుడి దగ్గరికి వెళ్ళింది; తక్కున్+కలుగు+సతులు+ఎల్లన్= తక్కిన స్త్రీలందరూ; నీ తండ్రి కడన్+అ= నీ తండ్రి అయిన పరీక్షిత్తు వద్దనే; నిలువన్= నిలువగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి భార్య ఉలూచి తన తండ్రి నివాసమైన నాగలోకానికి వెళ్ళింది. మరొకభార్య చిత్రాంగద తన

కుమారుడు బభ్రువాహనుడి వద్దకు చేరింది. తక్కిన స్త్రీలు నీ తండ్రి పరీక్షిత్తు వద్దనే నిలిచిపోగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. అప్పుడు. 24

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. కృపుఁడు ధౌమ్యుండు నా నృపతినిఁ దగువారి । నర్థభాషణముల ననునయించి
యెలమి చిత్తంబులఁ దలకొల్పి పౌరులఁ । దగఁ జేర్చి పనుల నుత్సాహ మెసఁగ
వర్తింపఁ జేసిన వారణపురి పూర్వ । భంగి సంపత్పరిభరిత మయ్యెఁ;
నట ధర్మజుండు ముందటఁ జనఁ గ్రమమున । ననుగమించిరి పవనాత్మజుండు

తే. నర్జునుండు నకులుఁడుఁ దదవరజుండు । ద్రౌపదియు నిట్లు సనుచుండఁ దగిలి వారి
వెనుక విడువక శునకంబుఁ జనియెఁ; నవ్వి । ధమున వారు మహాపథగమనమునకు. 25

ప్రతిపదార్థం: కృపుఁడు= కృపాచార్యుడు; ధౌమ్యుండున్= ధౌమ్యుడు; ఆ నృపతిన్= ఆ రాజును; తగువారిన్= తగిన మరికొందరిని; అర్థభాషణములన్= సముచితమైన ఓదార్పు మాటలతో; అనునయించి= ఓదార్చి; ఎలమి= ధైర్యం; చిత్తంబులన్= మనస్సులలో; తలకొల్పి= ప్రేరేపించి; పౌరులన్= పురజనులను; తగన్= తగినట్లు; తేర్చి= తేరుకొనేటట్లు చేసి; పనులన్= పనులలో; ఉత్సాహము+ఎసఁగన్= ఉత్సాహం అతిశయించగా; వర్తింపన్+చేసినన్= ప్రవర్తించేటట్లు చేయగా; వారణపురి= హస్తినాపురి; పూర్వభంగిన్= మునుపటివలె; సంపద్+పరిభరితము+అయ్యెన్= సంపదతో కూడినది అయింది; అటన్= అక్కడ; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; ముందటన్+చనన్= ముందరికి వెళ్ళుతుండగా; క్రమమునన్= వరుసగా; పవన+ఆత్మజుండు= భీముడు; అర్జునుండు= అర్జునుడు; నకులుఁడు= నకులుడు; తద్+అవరజుండు= అతడికి వెనుక పుట్టినవాడు (తమ్ముడు) (సహదేవుడు); ద్రౌపదియున్= ద్రౌపదీ; అనుగమించిరి= వెంటనడుస్తున్నారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చనుచున్+ఉండన్= వెళ్ళుతుండగా; వారి వెనుకన్= వారి వెంబడి; తగిలి= అనుసరించి; విడువక= వదలక; శునకంబున్+చనియెన్= ఆ కుక్క కూడా వెళ్ళింది; ఆ+విధమునన్= ఆ విధంగా; మహా పథగమనమునకున్= అతిపెద్దదారిలో ప్రయాణానికి; (మహాప్రస్థానానికి) వారు.

తాత్పర్యం: కృపుడు, ధౌమ్యుడు ఆ రాజును, ముఖ్యులైన ఇతరులను తగిన ఓదార్పు మాటలతో ఓదార్చి ధైర్యం పురికొల్పారు. ఆ పురజనులను తేరుకొనేటట్లు చేసి ఉత్సాహంతో పనులు చేసికొనేటట్లు చేశారు. అందుచేత హస్తినాపురి మునుపటివలె అన్ని సంపదలతో కూడినది అయింది. ఇదిట్లా ఉండగా అక్కడ ధర్మరాజు ముందుకు సాగుతుండగా భీమార్జున నకుల సహదేవులు, ద్రౌపది ఆయన వెంట నడుస్తున్నారు. వారిని వెంబడించి వస్తున్న కుక్క వదలకుండా అట్లాగే వారిని అనుసరించి వెళ్ళుతున్నది. ఇట్లా అతి దీర్ఘమైన దారిలో ప్రయాణానికి వారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 'పురోహితు' డనే శబ్దానికి అర్థం ఈ పద్యంలో తెలుస్తున్నది. ముందు కాలానికి హితాన్ని కోరి ఎవరు ప్రజలను ధర్మపథంలో నడిపిస్తారో వారు పురోహితులు. వారికి హైందవ సమాజంలో అత్యుత్తమ గౌరవం ఇవ్వటానికి కారణం ఇదే. వారు రాజుకు ధైర్యం చెప్పారు. ప్రజలను ఉత్సాహవంతులను చేశారు. మళ్ళీ పంటలు పండాయి. లౌకిక వృత్తులన్నీ యథాతథంగా సాగాయి. అంటే కొన్ని సంవత్సరాలు గడిచిపోయాయని అర్థం. అంతవరకు పాండవులు ఆ మహాప్రస్థానం చేస్తూనే ఉన్నారు.

వ. పూని యుపవాసవ్రతపరులై భాగీరథి పొంతకుం జని యంత నుండియుఁ బ్రాఙ్ముఖ వర్తనంబు గైకొని యోగబలంబున నరిగి గిరిసరిదరణ్యంబు లనేకంబులు గడచి పూర్వసముద్ర తీరంబు సేరి; రట్టియెడ. 26

ప్రతిపదార్థం: పూని= పూనుకొని; ఉపవాసవ్రతపరులు+ఐ= ఉపవాసదీక్షలో; భాగీరథి= గంగ; పొంతకున్+చని= సమీపానికి వెళ్ళి; అంతనుండియున్= అక్కడినుండి; ప్రాక్+ముఖవర్తనంబున్+కైకొని= తూర్పుదిశగా తిరిగి; యోగబలంబునన్= యోగశక్తితో; అరిగి= వెళ్ళి; గిరి= కొండలు; సరిత్= నదులు; అరణ్యంబులు= అడవులు; అనేకంబులు+కడచి= అనేకాలు దాటి; పూర్వసముద్రతీరంబు+చేరిరి= తూర్పు సముద్రతీరం చేరారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: పూనుకొని ఉపవాసదీక్షతో గంగను సమీపించి, అక్కడినుండి తూర్పుదిశగా తిరిగి యోగశక్తితో ప్రయాణించి కొండలు, నదులు, అడవులు అనేకాలు దాటి తూర్పు సముద్రతీరం చేరారు. ఆ సమయంలో-(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. దిక్కులు మేఘపథంబును । బిక్కటిలఁగ నవయవములు భీషణములుగా
నొక్కయెడ నగ్నిదేవుం । డక్కౌరవవంశవరుల యగ్రతలమునన్. 27

ప్రతిపదార్థం: మేఘపథంబునన్= ఆకాశంలో; దిక్కులు= అష్టదిక్కులు; పిక్కటిలఁగన్= నిండుకొనగా (వ్యాపించగా); అవయవములు= దేహభాగాలు; భీషణములు+కాన్= భయంకరంగా (కనిపించగా); ఒక్కఎడన్= దారిలో ఒకచోట; అగ్నిదేవుండు; ఆ+కౌరవవంశవరుల= ఆ పాండవుల యొక్క; అగ్రతలమునన్= ముందువైపు.

తాత్పర్యం: వీరి ఎదుట అన్ని దిక్కులలో వ్యాపించిన సుదీర్ఘదేహుడై అతిభయంకరంగా కనిపిస్తున్న అవయవాలతో అగ్నిదేవుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

అగ్నిదేవుఁ డర్జును చేతి గాండీవంబు సముద్రంబున వైపించుట (సం.17-1-33)

సీ. నిలిచి బీభత్సుండు నిర్భర స్నేహంబు । కతమున విడువక గాండివంబు
గొనివచ్చుచున్న నాతనితోడ నవ్వాయు । సఖుఁ 'డో ధనంజయ! శౌరిచక్ర
మెన్నఁడే దివమున కేఁగె; నీ వేల గాం । డీవంబు విడువవు? దేవకార్య
మునకుఁగా వరుణదేవునిచేత నేను దె । చ్చినయది యీ ధనుశ్రేష్ఠ మమ్మ

తే. హానుభావుని కొప్పింపు' మనిన 'లెస్స । యట్లు సేయుదుఁగా' కని యక్కిరీటి
యగ్రజానుజులకుఁ జెప్పి యాదరమున । నాతఁ డచ్చాప మంబుధియందుఁ బెట్టె. 28

ప్రతిపదార్థం: నిలిచి= (ఆ విధంగా అగ్నిదేవుడు వారి ముందు) నిలిచి; బీభత్సుండు= అర్జునుడు; నిర్భర= అతిశయించిన (పూర్ణమైన); స్నేహంబుకతమునన్= మైత్రివలన; విడువక= వదలకుండా; గాండివంబున్= గాండీవాన్ని; కొని వచ్చుచున్+ఉన్నన్= తీసికొని వస్తుండగా; అతనితోడన్= అతడితో; ఆ+వాయుసఖుఁడు= వాయుదేవుడి మిత్రుడైన అగ్నిదేవుడు; (ఇట్లా అన్నాడు); ఓ ధనంజయ!= ఓ అర్జునా!; శౌరిచక్రము= శ్రీకృష్ణుడి చక్రం; ఎన్నఁడేన్= ఏనాడో; దివమునకున్+ఏఁగెన్= స్వర్గానికి చేరిపోయింది; నీవు= నీవు మాత్రం; గాండీవంబు= గాండీవాన్ని; ఏల విడువవు?= ఎందుకు వదలిపెట్టవు?; దేవకార్యమునకున్+కాన్= దేవతలు సంకల్పించిన పనిని నెరవేర్చటానికి గాను; నేను; ఈ ధనుస్+శ్రేష్ఠము= ఈ శ్రేష్ఠమైన వింటిని; ఆ+వరుణదేవుని చేతన్=

వరుణదేవుడి నుండి; తెచ్చిన+అది= తెచ్చాను; (దీనిని మరలా); ఆ+మహానుభావునికిన్= ఆ మహానుభావుడయిన వరుణుడికి; ఒప్పింపుము= అప్పగించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; లెస్స= చిత్తం; అట్లు+చేయుదుకాన్‌కాక+అని= అట్లాగే చేస్తానని; ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; అగ్రజ+అనుజులకున్= అన్నలకు, తమ్ముళ్ళకు చెప్పి; ఆదరమునన్= ఆదరంతో; అతఁడు= అర్జునుడు; ఆ+చాపము= ఆ ధనుస్సును; అంబుధియందున్= ఆ సముద్రంలో; పెట్టెన్= ఉంచాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా అగ్నిదేవుడు వారిముందు నిలిచి అమితమైన స్నేహంతో ఆ గాండీవాన్ని అట్లాగే తీసికొనివస్తున్న అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ అర్జునా! శ్రీకృష్ణుడి చేతిలోని సుదర్శనచక్రం ఏనాడో స్వర్గం చేరిపోయింది. మరి నీవు మాత్రం గాండీవాన్ని ఇంకా ఎందుకు వదలకుండా ఉన్నావు? దేవతలు సంకల్పించిన కార్యాన్ని సాధించటానికి నేను స్వయంగా వరుణదేవుడి వద్దనుండి తెచ్చింది ఆ ధనుస్సు. దానిని మరలా ఆ మహానుభావుడికే అప్పగించుము' -అని చెప్పగా, 'అట్లాగే' అని అర్జునుడు అన్నలకు, తమ్ముళ్ళకు ఈ విషయం చెప్పి, ఆ ధనువుకు గౌరవంతో నమస్కరించి ఆ వింటిని సముద్రంలో ఉంచాడు.

విశేషం: రాజసూయం ముందు ఏ అగ్నిదేవుడు గాండీవాన్ని ప్రసాదించాడో ఆ మహానుభావుడే స్వయంగా వచ్చి ఆ ధనువును సముద్రంలో సమర్పించుమంటున్నాడు. 'నరుడు' కాబట్టి అర్జునుడికి ఆ 'ధనువు' పై మమత పోలేదన్న మాట. 'సర్వస్వత్యాగం' చేస్తేనే తప్ప విముక్తి లభించదు. అర్జునుడికి ఆభరణాలకన్నా ముఖ్యమైనది, అతడికి 'అహం'కార కారణమైనది ఆ ధనుస్సే - అది దేవకార్యం కోసం ప్రసాదించబడింది - కౌరవయుద్ధంలో దాని ప్రయోజనం తీరిపోయింది. అందుకనే బోయలముందు అది కర్రవలె మాత్రం ఉపయోగపడింది.

వ. తదనంతరంబ కృశానుం డంతర్ధానంబు సేసి; నయ్యోగపరాయణులు పదంపడి. 29

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; కృశానుండు= అగ్నిదేవుడు; అంతర్ధానంబు+చేసెన్= మాయమైపోయాడు; ఆ+యోగపరాయణులు= యోగనిష్ఠితులైన పాండవులు; పదంపడి= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: అట్లా చేయగానే అగ్నిదేవుడు మాయమైపోయాడు. ఆ తరువాత యోగనిష్ఠితులైన పాండవులు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. దక్షిణాభిముఖతఁ దలకొని యిలకుఁ బ్ర। దక్షిణంబు గాఁగఁ దమ మనములు
తద్ద ముదము నొంద నద్దెస వార్ధి యు। పాంతమునకు నేఁగి రధిపముఖ్య! 30

ప్రతిపదార్థం: అధిపముఖ్య!= రాజా! (వినుము); దక్షిణ+అభిముఖతన్= దక్షిణంవైపుగా; తలకొని= పూనుకొని; ఇలకున్+ప్రదక్షిణంబు+కాఁగన్= భూమికి ప్రదక్షిణంగా; తమమనములు= తమ మనస్సులు; తద్ద= మిక్కిలి; ముదమున్+ఒందన్= సంతోషం చెందగా; ఆ+దెసన్= ఆ వైపుగా; వార్ధి= సముద్ర; ఉపాంతమునకున్= సమీపానికి; ఏఁగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: అట్లా దక్షిణంవైపుగా ప్రయాణించాలని పూనుకొని భూమికి ప్రదక్షిణమార్గంలో వెళ్ళుతూ తమ మనస్సులు మిక్కిలి సంతోషం చెందగా సముద్రానికి సమీపంగా వెళ్ళారు.

వ. అచ్చటినుండి. 31

తాత్పర్యం: అక్కడినుండి - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. పడమర మొగమై పశ్చిమ। జడనిధి తీరంబు సేరఁజని యుత్తర మె
క్కుడు నియతి నడచి వారిధిఁ। బొడ వడఁగిన యాదవేంద్రుపురి చేరువగన్. 32

ప్రతిపదార్థం: పడమర మొగము+ఐ= పడమర వైపుగా; పశ్చిమజడనిధి తీరంబున్= పశ్చిమసముద్రతీరాన్ని; చేరన్+చని= చేరగా బయలుదేరి; ఉత్తరము+ఎక్కుడు నియతిన్+నడచి= ఉత్తరదిశగా అధికనిష్ఠతో నడచి; వారిధిన్= సముద్రంలో; పొడవు+అడఁగిన= నిలువునా మునిగిపోయిన; యాదవేంద్రు+పురి= శ్రీకృష్ణుడి నగరమైన ద్వారకకు; చేరువగన్= సమీపంగా.

తాత్పర్యం: అటునుండి పడమరవైపుగా బయలుదేరి పశ్చిమ సముద్రతీరాన్ని చేరి, అటుపైన అధికనిష్ఠతో ఉత్తరంవైపుగా ప్రయాణించి సముద్రంలో నిలువునా మునిగిపోయిన శ్రీకృష్ణుడి నగరమైన ద్వారకకు సమీపంగా (చేరి) (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. అటఁ జని యశ్రమంబున హిమాచలమున్ సమతిక్రమించి వా
రటవులు భూములున్ నదులు నద్రులునుం గడుఁబెక్కు లంచితో
త్కట దృఢయోగసేవన నితాంత నిరాకుల వర్తనంబు నొం
దుట గతఖేదులై కడచి తూలక మేరు సమీపభూమికిన్. 33

ప్రతిపదార్థం: అటన్+చని= అక్కడినుండి బయల్దేరి; అశ్రమంబునన్= శ్రమలేకుండానే; హిమాచలమున్= హిమవత్పర్వత్వాన్ని; సమతిక్రమించి= దాటి; వారు= పాండవులు; అటవులు= అడవులూ; భూములన్= భూములూ; నదులున్= నదులూ; అద్రులునున్= కొండలూ; కడున్+పెక్కులు= చాలావాటిని; అంచిత= మిక్కిలి; ఉత్కట= గొప్పదైన; దృఢ= దృఢమైన; యోగసేవన= యోగనిష్ఠచేత; నితాంత= అధికమైన; నిరాకుల= వ్యథలేని; వర్తనంబున్+ఒందుటన్= దేహమనోవృత్తులు కలిగి ఉండటంవలన; గతఖేదులు+ఐ= దుఃఖంలేనివారై; కడచి= ఆ దూరాన్ని దాటి; తూలక= చలించక; మేరు సమీపభూమికిన్= మేరుపర్వత సమీపానికి.

తాత్పర్యం: అక్కడినుండి బయలుదేరి శ్రమలేకుండానే హిమవత్పర్వతాన్ని దాటి, వారు అనేక అరణ్యాలూ, భూములూ, నదులూ, కొండలూ మిక్కిలి గొప్పదైన దృఢయోగనిష్ఠ చేత ఏ మాత్రం వ్యథలేకుండా అంత దూరాన్నీ ప్రయాణం చేసి ఏ కలతా లేనివారై అలసిసొలసి పోక మేరుపర్వత భూభాగానికి వెళ్ళి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: నాలుగుదిక్కులూ చుట్టారని ఈ పద్యాల తాత్పర్యం. భారతదేశం నాలుగు చెరగులు చూచిన తరువాత హిమవత్ పర్వతం దాటి మేరుపర్వతం సమీపించారు. ఇక ఇదంతా దేవతల ఆవాసం. 'యోగసేవన' మంటే యోగాన్ని అభ్యసించటం. ఇక్కడ యోగం వలననే ఇంత దూరాన్నీ వారు ఏ ఖేదం లేకుండా దాటగలిగారన్న సూచన ఉన్నది. దేహమనోవృత్తులలో సాధించిన సమత్వం వలననే ఈ యోగం వారికి సిద్ధించింది. అందుకే వారు తూలిపోలేదు.

ద్రౌపది మొదలగువారు గతప్రాణులై పడుట (సం.17-2-3)

సీ. చనునప్పు డయ్యేడ్వురును నతిస్థిరయోగ। సాధనపరు లయి సత్వరముగఁ
బోవంగఁ బాంచాల భూపపుత్రిక యోగ। మెడలిన మేదినిఁ బడియె నధిప!

పడిన సమీరణుకొడుకు కనుంగొని యన్నతోఁ జెప్పి 'యయ్యతివవలనఁ

గాన మెన్నఁడు ధర్మహాని; యి ట్లగుటకు । నరయంగఁ గత మేమి?' యని విషణ్ణుఁ

తే. డగుచు నడిగిన నాతఁ 'డిమ్మగువ యింద్ర । తనయుదెసఁ బక్షపాతిని; దానఁ జేసి

సుకృతములు ఫలియింపమిఁ జూవె దీని । కిట్టి దురవస్థ వాటిల్లె నీడ్యచరిత!' 34

ప్రతిపదార్థం: చను+అప్పుడు= వెళ్ళుతున్నప్పుడు; ఆ+ఏడ్వురును= ఆ ఏడుగురూ; అతిస్థిరయోగ= అతిస్థిరమైన యోగాన్ని; సాధనపరులయి= సాధించటంలో తాత్పర్యం గలవారై; సత్వరముగన్= శీఘ్రంగా; పోవంగన్= వెళ్ళుతుండగా; పాంచాల భూపపుత్రిక= పాంచాలమహారాజుకూతురు (ద్రౌపది); యోగము+ఎడలినన్= యోగం సడలిపోగా; మేదినిన్+పడియెన్= నేలమీద పడిపోయింది; అధిప!= ఓ జనమేజయా!; పడినన్= అట్లా పడిపోగా; సమీరణు కొడుకు= వాయుపుత్రుడు-భీముడు; కనుంగొని= చూచి; అన్నతోన్= ధర్మరాజుతో; చెప్పి= ఈ విషయం చెప్పి (ఇట్లా అడిగాడు); ఆ+అతివ వలనన్= ఆ స్త్రీవలన; ధర్మహాని= ధర్మానికి చెరుపు; ఎన్నఁడున్+కానము= ఎప్పుడూ మనం చూడలేదు; ఇట్లు+అగుటకున్= ఇట్లా కావటానికి; కతము+ఏమి?= కారణం ఏమిటి?; అని; విషణ్ణుఁడు+అగుచున్= దుఃఖితుడవుతూ; అడిగినన్= అడుగగా; అతడు= ధర్మరాజు (ఇట్లా అన్నాడు); ఈడ్యచరిత= స్తుతించదగిన చరిత్రగల ఓ భీమసేనా!; ఈ+మగువ= ఈ స్త్రీ; ఇంద్రతనయు+దెసన్= అర్జునుడి విషయంలో; పక్షపాతిని= పక్షపాతం కలిగింది: దానన్+చేసి= అందుచేత; సుకృతములు= పుణ్యాలు; ఫలియింపమిన్+చూవె!= ఫలించకపోవటం చేతనే సుమా!; దీనికిన్+ఇట్టి= దీనికి ఇట్లాంటి; దురవస్థ+పాటిల్లెన్= దురవస్థ కలిగింది.

తాత్పర్యం: వెళ్ళుతుండగా ఆ ఏడుగురూ అతిస్థిరమైన యోగాన్ని సాధించటంలో తాత్పర్యం కలిగి అతిశీఘ్రగతితో ప్రయాణిస్తున్న సమయంలో పాంచాలరాజపుత్రిక అయిన ద్రౌపది యోగం సడలిపోగా నేలమీద పడిపోయింది. అట్లా పడిపోగా భీముడు చూచి, ఆ విషయం ధర్మరాజుతో చెప్పి ఇట్లా అడిగాడు: 'ఈ స్త్రీవలన ఎన్నడూ ధర్మహాని జరగటం మనం చూడలేదే! ఇట్లా ఈమె పడిపోవటం ఏకారణం చేత?' అని దుఃఖిస్తూ అడుగగా ధర్మరాజు ఇట్లా చెప్పాడు. 'స్తుతించదగిన చరిత్ర కల భీమసేనా! ఈ స్త్రీకి అర్జునుడి విషయంలో పక్షపాతం ఉన్నది. దీనివలననే ఆమె చేసిన పుణ్యాలు ఫలించకపోవటం సంభవించి ఆమెకు (ఇట్లాంటి) దురవస్థ వచ్చిపడింది'.

విశేషం: ఆ 'ఏడుగురూ' యోగసాధన తత్పరులై వెళ్లుతున్నారనటంలో 'కుక్క' కూడా ఉన్నది. ఆ కుక్క ఎంతటి గొప్ప సాధన చేసిందో చివరికి తెలుస్తుంది. అందుకే పండితుడైన వాడు 'సమదర్శి' కావాలి. 'శుని చైవ శ్వపాకే చ పండితాః సమదర్శినః' అని గీతాకారుడు వక్కాణించటంలో ఉన్న రహస్య మిదే. అట్లాంటి సమదర్శి ధర్మరాజు. అందుకే చనిపోయింది తన ధర్మపత్ని అన్న మమతకూడా లేకుండా 'ఈస్త్రీ' అంటూ న్యాయనిర్ణయం చేస్తున్నాడు. మత్స్యయంత్రాన్ని భగ్నంచేసి ద్రౌపదిని చేపట్టిన నాటినుండి అర్జునుడి పరాక్రమ సౌందర్య విలాసాల విషయంలో ద్రౌపది మాత్రమే కాదు ఉలూపి, చిత్రాంగద, సుభద్ర, అందరూ ఒకింత పక్షపాతం కలవారే. ఇతరుల విషయం ఒక ఎత్తు. శక్తి అవతారమైన ద్రౌపది విషయం ఒక ఎత్తు. ఆమె ఆ పక్షపాతాన్ని జయించటంలో విఫల అయింది. అందుకే దేహమనోవృత్తుల సమతౌల్యం సడలిపోయింది. యోగం ఎంత కఠినమైన సాధనో ఇట్లాంటి చోట్ల అర్థం చేసికొనవచ్చును. పుణ్యాలు చేసినా అవి ఫలించక ఈ దురవస్థ వచ్చిందంటే - సుకృత దుష్కృతాలకు అతీతమైంది మానవుడి శ్రద్ధాత్రయ స్వరూపమైన ప్రకృతి గుణమని అర్థం. దానిని అనుసరించి 'ప్రారబ్ధాన్ని' పొందక తప్పదని తాత్పర్యం.

క. అని పలికి సమాధానము । దన బుద్ధిం దిరము చేసి ధైర్యస్థైర్యం

బున వికృతి లేని గతి నా । వనితశవము విడిచి కౌరవవిభుం డేఁగెన్. 35

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని సమాధానమిచ్చి; తన బుద్ధిన్= తన చిత్తంలో; సమాధానము= నిశ్చలధ్యానంతో కూడిన సమాధిస్థితిని; తిరముచేసి= స్థిరంగా ఉంచుకొని; ధైర్యస్థైర్యంబునన్= ధైర్యంలోనూ, స్థిరత్వంలోనూ; వికృతిలేనిగతిన్= ఏ వికారమూ లేని విధంగా; ఆ వనితశవమున్ విడిచి= ఆ స్త్రీ శవాన్ని వదలి; కౌరవవిభుండు+ఏఁగెన్= ధర్మరాజు ముందుకు సాగిపోయాడు.

తాత్పర్యం: అని భీముడికి సమాధానమిచ్చి, నిశ్చలధ్యానంతో కూడిన సమాధిస్థితిని తన చిత్తంలో స్థిరంగా ఉంచుకొని ధైర్యం సడలకుండా, ఏ చలనమూ లేకుండా, ఏ వికారమూ లేని విధంగా ఆ స్త్రీ శవాన్ని వదలిపెట్టి ధర్మరాజు ముందుకు సాగిపోయాడు.

విశేషం: ఈ మహాప్రస్థానం 'భూ' దశను దాటిపోయింది కాబట్టి ఉత్తరక్రియల ప్రసక్తి లేదు.

సీ. **భూవర! యమ్మెయిఁ బోవంగ సహదేవుఁ। డపగతప్రాణుఁడై యవనిఁ బడిన**
గని వాయుజుఁడు ధర్మతనయున కెఱిఁగించి। యితఁ డనహంకారుఁ డెపుడు నీకు
నతిభక్తి శుశ్రూష యాచరించుచునుండు। మాలోన నెల్ల సన్మార్గ వర్తి;
యితనికి నేలొకో యిద్దెస వాటిల్లె?'। ననిన నమ్మనుజేంద్రుఁ డతనితోడ

తే. **'వీఁడు దనకంటెఁ బ్రాజ్ఞుండు లేఁడు జగతి। నెందు నని సంతతమ్ముఁ దా నెడ్డఁ దలఁచు;**
దాన నిట్లయ్యె' నం చుపేక్షానిరూఢ। బుద్ధి నరుగుచునుండె నప్పురుషవరుఁడు. **36**

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ జనమేజయా!; ఆ+మెయిన్+పోవంగన్= ఆ విధంగా వెళ్ళుతుండగా; సహదేవుఁడు; అపగత= పోయిన; ప్రాణుఁడు+ఐ= ప్రాణాలు కలవాడై; అవనిన్+పడినన్= నేలమీద పడగా; కని= చూచి; వాయుజుఁడు= భీముడు; ధర్మతనయునకున్+ఎఱిఁగించి= ధర్మరాజుకు తెలిపి; (ఇట్లా అడిగాడు); ఇతఁడు= ఈ సహదేవుడు; అనహంకారుఁడు= అహంకారం లేనివాడు; ఎపుడున్= ఎల్లపుడూ; నీకు; అతిభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; శుశ్రూష+ఆచరించుచున్+ఉండున్= సేవ చేస్తుంటాడు; మాలోనన్+ఎల్లన్= మా అందరిలోనూ; సన్మార్గవర్తి= మంచిదారిలో నడిచేవాడు; ఇతనికిన్= ఇట్లాంటి సహదేవుడికి; ఈ+దెస= ఈ దురవస్థ; ఏల+ఒకో!= ఎందుకోమరి!; పాటిల్లెన్?= కలిగింది?; అనినన్= అని అడుగగా; ఆ+మనుజ+ఇంద్రుఁడు= ఆ రాజు (ధర్మరాజు); అతనితోడన్= భీముడితో; వీఁడు= ఇతడు; తన కంటెన్= తనకన్నా; ప్రాజ్ఞుండు= తెలిసినవాడు; జగతిన్= ప్రపంచంలో; ఎందున్= ఎక్కడా; లేఁడు+అని= లేడని; తాన్= తాను; సంతతమ్మున్= ఎల్లప్పుడూ; ఎడ్డన్= హృదయంలో; తలఁచున్= భావిస్తుంటాడు; దానన్= అందుచేత; ఇట్లు+అయ్యెన్= ఇట్లా అయింది; అంచున్= అంటూ; ఆ+పురుషవరుఁడు= ఆ పురుషశ్రేష్ఠుడు; ఉపేక్షా నిరూఢబుద్ధిన్= ఉపేక్షతో కూడిన చిత్తంతో; అరుగుచున్+ఉండెన్= సాగిపోతూనే ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా వెళ్ళుతుండగా సహదేవుడు చనిపోయి నేలపైపడ్డాడు. భీముడు అతడిని చూచి అన్నకు చెప్పి ఈ సహదేవుడు ఏ అహంకారమూ లేనివాడు. ఎల్లప్పుడూ నిన్ను భక్తి శ్రద్ధలతో సేవిస్తూంటాడు. మా అందరిలోనూ మంచిదారిలో నడిచేవాడు వీడొక్కడే. ఇట్లాంటి వీడికి ఈ దురవస్థ ఎందుకు కలిగిందో మరి!' అని అడిగాడు. అపుడు ధర్మరాజు అన్నాడు: 'ఇతడు తనకంటె తెలిసినవాడు ఈ ప్రపంచంలో ఎక్కడా లేడని ఎప్పుడూ హృదయంలో భావిస్తుంటాడు. అందుకే ఇట్లా అయింది' అంటూ ఉపేక్షతో నిండిన మనస్సుతో ముందుకు సాగిపోయాడు.

విశేషం: విద్యాహంకారం కూడా యోగనాశ హేతువు అవుతుందని సహదేవుడి పతనం నిరూపిస్తున్నది.

క. అనిలజుఁడు నరుఁడు నకులుఁడు । శునకంబునుఁ దోన నరుగ సుస్థిరమతి యై
మనుజేంద్రవర్య! య ట్ల । జ్జనపతి సన నకులుతనువు జగతిం బడియెన్. 37

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+ఇంద్రవర్య!= ఓ రాజా! (వినుము); అనిలజుఁడు= వాయుకుమారుడైన భీముడు; నరుఁడు= అర్జునుడు; నకులుఁడు; శునకంబునున్= కుక్కా; తోనన్+అరుగన్= వెంట రాగా; సుస్థిరమతి+ఐ= సుస్థిరచిత్తం కలవాడై; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+జనపతి= ఆ ధర్మరాజు; చనన్= వెళ్ళుతుండగా; నకులు+తనువు= నకులుడి శరీరం; జగతిన్+పడియెన్= నేలమీద పడింది.

తాత్పర్యం: భీమార్జున నకులులు, కుక్క తన వెంట వస్తుండగా సుస్థిరచిత్తం కలిగిన ధర్మరాజు ఆ విధంగా వెళ్లుతుండగా నకులుడి శరీరం నేలమీద వాలిపోయింది.

క. విను ద్రుపదనందనయుఁ దన । యనుజన్ముఁడు నంత నంత నవనిఁ బడుటఁ దాఁ
గని ధృతిదూలినయట్లు వ । డిన నకులునిఁ జూచి యడలు డెందముతోడన్. 38

ప్రతిపదార్థం: విను= రాజా! వినుము; ద్రుపదనందనయున్= ద్రౌపదీ; తన+అనుజన్ముఁడు= తన తమ్ముడైన సహదేవుడు; అంతన్+అంతన్= అక్కడక్కడా; అవనిన్+పడుటన్= నేలమీద పడిపోవటం; తాన్+కని= తాను చూచి; ధృతి= ధైర్యం; తూలిన+అట్లు= చలించినట్లు; పడిన= పడిపోయిన; నకులునిన్+చూచి= నకులుడిని చూచి; అడలు= శోకిస్తున్న; డెందముతోడన్= హృదయంతో.

తాత్పర్యం: ద్రౌపదీ, తన తమ్ముడైన సహదేవుడూ ఆ విధంగా అక్కడికక్కడ రాలిపోగా చూచి ధైర్యం చలించి తానూ వాలిపోయాడా అన్నట్లు నకులుడు పడిపోవటం చూచి శోకిస్తున్న హృదయంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. అనిలసూనుఁడు ధర్మతనయున కెఱిఁగించి । యవ్విభుతో 'సుందరాకృతియును
శౌర్యంబు ధైర్యంబు సౌజన్యమునకుఁగురు । సంఘమునన కాదు జగతి నెందు
నితనికిఁ బోలె నహీనత మెఱయునే। యెవ్వరి కైనను నిట్టి పుణ్యుఁ
గుత్సితదశ యె ట్లొకో పొందె నక్కట!' । యనవుడు నక్కౌరవాగ్రగణ్యుఁ

తే. డతని కిట్లను 'నీతండు నాత్మసదృశుఁ । డఖిల జగముల లేఁడు రూపాతిశయము
తనక కల దని యెపుడుఁ జిత్తమునఁ దలఁచు; । నయ్యహంకృతి నిట్టి కీడయ్యెఁ జువ్వె!' 39

ప్రతిపదార్థం: అనిలసూనుఁడు= భీముడు; ధర్మతనయునకున్+ఎఱిఁగించి= ధర్మరాజుకు తెలిపి; ఆ+విభుతోన్= ఆ రాజుతో; సుందర+ఆకృతియును= సుందరమైన ఆకారం; శౌర్యంబు= శౌర్యమూ; ధైర్యంబు= ధైర్యమూ; సౌజన్యమును= మంచితనమూ; కురుసంఘమునన కాదు= కురు సంఘంలోనే కాదు; జగతిన్+ఎందున్= ప్రపంచంలో ఎక్కడా; ఇతనికిన్+పోలెన్= ఇతడికివలె; అహీనత= నిండుదనం; ఎవ్వరికైనను= ఎవరికైనా; మెఱయునే?= ప్రకాశిస్తుందా?; ఇట్టి పుణ్యున్= ఇట్లాంటి పుణ్యాత్ముడిని; కుత్సితదశ= నీచదశ; ఎట్లు= ఎట్లా; పొందెన్+ఒకో?= పొందిందో!; అక్కట!= అయ్యో!; అనవుడున్= అనగా; ఆ+కౌరవ+అగ్రగణ్యుఁడు= ధర్మరాజు; అతనికిన్= భీముడితో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా చెప్పాడు; ~~ఈతండు=~~ ~~ఈ~~ నకులుడు; ఆత్మసదృశుఁడు= తనకు దీటైనవాడు; అఖిలజగములన్+లేఁడు= సృష్టిలో లేడు; రూప+అతిశయము= సౌందర్యాధిక్యం; తనకున్+అ= తనకే; కలదు+అని=

ఉన్నదని; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడూ; చిత్తమునన్+తలఁచున్= మనసులో అనుకొంటూ ఉంటాడు; ఆ+అహంకృతిన్= ఆ అహంకారం వలన; ఇట్టి+కీడు+అయ్యెన్+చువ్వె!= ఇట్లాంటి కీడు సంభవించింది సుమా!

తాత్పర్యం: అట్లా నకులుడు పడిపోవగా వాయుకుమారుడైన భీముడు ధర్మరాజుకు తెలిపి ఆయనతో ఇట్లా అన్నాడు; 'అతిసుందరాకారం, శౌర్యమూ, ధైర్యమూ, మంచితనమూ ఇన్ని మంచిగుణాలు ఒకచోట ఉన్నవాడు ఈ కురుసంఘంలోనే కాదు ప్రపంచంలో మరెక్కడైనా ఉన్నాడా! ఎవరిలోనైనా ఇంత నిండుతనం కనిపిస్తుందా? ఇట్లాంటి పుణ్యాత్ముడిని ఇంత నీచదశ ఎట్లా పొందిందో మరి! అయ్యో! ఏమిటీ దురవస్థ?' అని అడుగగా ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు: 'ఇతడు తనకు దీటైనవాడు ఈ సృష్టిలోనే లేడని, లోకంలోని సౌందర్యమంతా తనకే ఉన్నదని మనసులో ఎప్పుడూ అనుకొంటూ ఉంటాడు. ఆ అహంకారానికి ఫలితమే ఈ కీడు సుమా!

విశేషం: నకులుడిది రూపగర్వం. అయినా నకుల సహదేవులు మనసులలో ఆ గర్వాన్ని పడ్డవారే. అంతమాత్రానికే వారియోగం భ్రష్టం అయిందంటే యోగసాధన కత్తివాదర మీది నడకవంటిది ఎట్లా అవుతుందో అర్థం చేసికొనవచ్చును.

క. **అని ధృతిసారం బూఁది య। తని తనువు నుపేక్షఁ గూర్చి ధర్మతనూజుం**
డనఘ! చనుచుండెఁ దక్కటి। యనుజులుఁ గుర్కురముఁ దోన యరుగుచు నుండన్. **40**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పుణ్యాత్ముడవైన ఓ జనమేజయా!; అని= అని భీముడితో చెప్పి; ధర్మతనూజుండు= ధర్మరాజు; ధృతి సారంబు= ధైర్యంయొక్క పరమార్థ రూపమైన చేవను; ఊఁది= అవలంచించి; అతని తనువున్= అతడి దేహాన్ని; ఉపేక్షన్+కూర్చి= ఉప్పరికించి; తక్కటి= తక్కిన; అనుజులు= తమ్ములు; కుర్కురమున్= కుక్కా; తోన్+అ= వెంబడి; అరుగుచున్+ఉండన్= వెంటరాగా; చనుచున్+ఉండెన్= ముందుకుపోసాగాడు.

తాత్పర్యం: అని భీముడితో చెప్పి ధర్మరాజు ధైర్యగుణంయొక్క పరమార్థ రూపమైన చేవను అవలంబించి అతడిదేహం మీద తాను మమతకు గురికాకుండా నిశ్చలంగా పోసాగాడు. తక్కిన తమ్ములు, కుక్క అతడిని వెంబడించారు.

విశేషం: ఇక్కడ ఉపేక్ష అన్నది యోగసాధనలో చెప్పిన భావనాభేదాలలో ఒక్కటి. మైత్రి, కరుణ, ముదిత, ఉపేక్షాభావాలు నాలుగూ చిత్తప్రసాదనం సాధించటంలో యోగి అవలంబిస్తాడు. ఉపేక్ష-అంటే తన మనసు తగులుకొనకుండా చేసికొనటం. అంతే తప్ప లౌకికమైన అర్థంలో నిర్లక్ష్యం చేయటం కాదు. పాండవులందరి విషయంలోనూ ధర్మరాజు ఇదే పాటిస్తున్నాడు. అందుకే ఇతడు ధర్మతనూజుడు - ధర్మం తనువు దాల్చిన యముడి కుమారుడు. పురుషశ్రేష్ఠుడు - ఇక్కడ పురుషుడంటే 'జీవు' డని తాత్త్వికార్థం. జీవుడు బంధవిముక్తుడు కావటంలో తొలుత సాధించవలసింది 'ఉపేక్ష' - దానికంటె ముదిత (సంతోషం), కరుణ (దయ), మైత్రి (సర్వసమభావం) - ఒకదానికన్నా మరొకటి ఉదాత్తమైన యోగగుణసంపద అని సంప్రదాయం చెప్తుతున్నది.

సీ. **ద్రౌపదిపాటును దన యనుజన్ముల। పడుటయుఁ గనుఁగొని పార్థుఁ డాత్మ**
యలమట మునిఁగిన నిల విగతాసుఁడై। పడినఁ గుందుచుఁ జూచి బకవిరోధి
యన్నకుఁ జూపి 'యీ యమలచరిత్రుని। యం దెన్నఁడును నసత్యంబుఁ గాన;
మిటు వడుటకుఁ గత మేమి?' నావుడు నీతఁ। డక్కౌరవుల నెల్ల నొక్కనాఁడ

**తే. యాహవంబునఁ దెగటార్తు ననియె; నట్లు । సేయఁ డయ్యెఁ; బల్కొక్కటి సేఁత యొకటి
యగుట చాల దోషము; విను మదియుఁగాక । యెల్లకోదండ ధరుల గర్హించుచుండు. 41**

ప్రతిపదార్థం: ద్రౌపదిపాటును= ద్రౌపది నేలవాలటం; తన+అనుజన్ముల పడుటయున్= తన తమ్ముల పాటును; కనుఁగొని= చూచి; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; ఆత్మ= చిత్తం; అలమటన్= బాధలో; మునిఁగినన్= మునిగిపోగా; విగత+అసుఁడు+ఐ= ప్రాణాలు పోగొట్టుకొని; ఇలన్= నేలపై; పడినన్= పడిపోగా; బకవిరోధి= భీముడు; కుందుచున్+చూచి= దుఃఖిస్తూ చూచి; అన్నకున్+చూపి= ధర్మరాజుకు చూపి (ఇట్లా అన్నాడు); ఈ+అమలచరిత్రునియందున్= ఈ పుణ్యచరిత్రుడిలో; ఎన్నఁడున్= ఎప్పుడూ; అసత్యంబున్+కానము= అసత్యాన్ని చూడం; ఇటు+పడుటకున్= ఇట్లా పడటానికి; కతము+ఏమి= కారణం ఏమిటి?; నావుడున్= అని అడుగగా; (ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు); ఈతఁడు= ఇతడు; ఆ+కౌరవులన్+ఎల్లన్= కౌరవులందరినీ; ఒక్కనాఁడు+అ= ఒకే రోజే; ఆహవంబునన్= యుద్ధంలో; తెగటార్తున్+అనియెన్= చంపేస్తానన్నాడు; అట్లు+చేయఁడు+అయ్యెన్= కాని అట్లా చేయలేదు; పల్కు+ఒక్కటి= మాట ఒకటి; చేఁత+ఒకటి= చేత మరొకటి; అగుట= కావడం; చాలదోషం= చాలా తప్పు; అదియున్+కాక= అదీ కాకుండా; వినుము= మరోవిషయం ఉన్నది వినుము; ఎల్లకోదండధరులన్= ధనుర్ధారులందరినీ; గర్హించుచుండున్= నిందిస్తుంటాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా ద్రౌపది, తన తమ్ములు నేలకూలిపోవటాన్ని చూచి పార్థుడు తన చిత్తం బాధలో మునిగిపోగా ప్రాణాలు పోయి నేలపడ్డాడు. భీముడు ఇది చూచి దుఃఖిస్తూ అన్నకు చూపించి ఇట్లా అన్నాడు: " ఈ పుణ్యచరిత్రుడిలో ఏ రోజూ ఒక అసత్యం కూడా చూడమే. ఇట్లా పడటానికి కారణం ఏమిటి?' అని అడుగగా ధర్మరాజన్నాడు-'ఇతడు కౌరవులందరినీ ఒకేరోజు యుద్ధంలో చంపేస్తానన్నాడు. అట్లా చేయలేదు మరి. చేత ఒకటి - మాట ఒకటి కావటం చాలా తప్పు. అంతే కాదు. ఇతడు ధనుర్ధారు లందరినీ నిందిస్తుంటాడు.

విశేషం: అంతటి మహాభారతయుద్ధాన్ని నిర్వహించిన అర్జునుడిలో ఉన్న ఒకదోషం 'అసత్యం'. మనిషి చేయగలిగినదే మాటాడాలి. మాటాడిందే చేయాలి. ఈ దోషం లేని 'నరు 'డెవడు? నకుల సహదేవులలో ఆత్మ 'స్తుతి' దోషం కాగా అర్జునుడిలో 'పరనింద' మచ్చగా మిగిలిపోయింది. అందుకే అట్లాంటి అర్జునుడు కూడా పతనం కాకతప్పలేదు. ఈ పరనిందా దోషంలేని 'నరుడు' ఉంటాడా? అందుకే అర్జునుడిలో మానవుడిలోని ఈ దోషద్వయాన్ని ధర్మరాజు చూపిస్తున్నాడు. కర్ణుడిని అర్జునుడు జీవితాంతమూ ద్వేషిస్తూనే వచ్చాడు. అందుచేత అర్జునుడిది 'మాత్సర్య' దోషం.

**ఉ. దానను దాన నిట్లగుట తప్పునె?' యంచుఁ దదీయ మైన య
మ్మానితదేహమున్ విడిచి మానవనాథుఁడు దాల్మిఁ జేసి బ
ద్ధానిరతాత్ముఁ డై యరిగె; నత్తఱి వాయుజుఁ డార్తి నెంతయున్
దీనతఁ బొంది ధైర్యలత ద్రెవ్విన నేలకు వ్రాలె భూవరా! 42**

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= రాజా! వినుము; (ధర్మరాజు ఇట్లా చెప్పుతున్నాడు); దానను (దానన్)= ఆయాకారణాలచేత; ఇట్లు+అగుట= ఇట్లా కావటం; తప్పునె?= తప్పుతుందా?; అంచున్= అంటూ; తదీయమైన= అర్జునుడి; ఆ+మానితదేహమున్= మన్నించబడిన ఆ దేహాన్ని; విడిచి= వదలివేసి; మానవనాథుఁడు= ధర్మరాజు; తాల్మిన్+చేసి= ఓర్పువలన; బద్ధానిరతాత్ముఁడు+ఐ= కూర్చబడిన స్థిరచిత్తం కలవాడై; అరిగెన్= ముందుకుపోయాడు; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయంలో; వాయుజుఁడు= భీముడు; ఆర్తిన్= దుఃఖంతో; ఎంతయున్= మిక్కిలి; దీనతన్+పొంది= దీనుడై; ధైర్యలత= ధైర్యమనేతీగ; త్రెవ్వినన్= తెగిపోగా; నేలకున్+వ్రాలెన్= నేలపై వాలిపోయాడు.

తాత్పర్యం: 'అందుచేత తానే ఈ విధంగా కావటం తప్పుతుందా' అంటూ ధర్మరాజు ఆ అర్జునుడి అతి 'గొప్ప' దేహాన్ని కూడా ఉదాసీన బుద్ధితో వదలివేసి ఓర్పుచేత కూర్చబడిన స్థిరమైన చిత్తంతో ముందుకు పోయాడు. ఆ సమయంలో వాయుకుమారుడైన భీముడు మిక్కిలి ఆర్తిని పొంది దీనుడై ధైర్యమన్నతీగ తెగిపోగా నేలమీద వాలిపోయాడు.

విశేషం: అర్జునుడిది 'మానిత' దేహమట. లోకం ఆ దేహానికి అంత 'గౌరవం' చూపిందని అర్థం. స్థిరచిత్తం దేనిచేత ఏర్పడుతుందంటే 'ఓర్పు' చేత అని అర్థం చేసికొనాలి. నిష్ఠచేత ధ్యానం సిద్ధిస్తుంది. ఓర్పు చేత ధ్యానం స్థిరపడుతుంది. ఈ ఓర్పునే 'సహన' మంటారు. సమత్వం దీని లక్షణం. "సిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్సమో భూత్వా సమత్వం యోగ ఉచ్యతే' అని గీతాకారుడు ఈ సమత్వ నిర్వచనం చెప్పాడు. అర్జునుడిలో ఈ సమత సిద్ధించలేదు. డాంబికంచేత అసత్యదోషం. పరనిందచేత అసహనం అతడిలో చోటు చేసికొన్నాయి. అందుచేత పతనమయ్యాడు. ఇది చూచి భీముడిలోని 'ధైర్యం' కూడా నశించిపోయింది.

క. అప్పుడు దగ నిట్లను నతఁ। డప్పౌరవవరున 'కో ధరాధిప! కనుఁగొ
మ్మిప్పా టేమిట వచ్చెం। జెప్పు; మెఱుఁగు దేనిఁ గరుణ చిగురొత్తంగన్.' 43

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= అట్లా వాలిపోతూ; తగన్= ఉచితమైన రీతిలో; అతఁడు= భీముడు; ఆ+పౌరవవరునకున్= ఆ ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; ఓ ధరా+అధిప!= ఓ రాజా!; ఈ+పాటు= ఇట్లా నేను పడటం; ఏమిటన్= ఏ కారణాన; వచ్చెన్!= జరిగింది?; కనుఁగొమ్ము= కనుగొనుము; ఎఱుఁగుదేని= తెలిస్తే; కరుణచిగురు+ఒత్తంగన్= దయ చిగురించగా; చెప్పుము= తెలుపుము.

తాత్పర్యం: అట్లా వాలిపోతూ భీముడు సభక్తికంగా నమస్కరించి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు? 'ఓ రాజా! నేను ఇట్లా పడటం ఎందుచేత జరిగిందో కనుక్కొని తెలిస్తే దయచేసి చెప్పుము!'

విశేషం: ఇన్ని మరణాలకు హేతువు చెప్పిన అన్న సామాన్యుడు కాడని భీముడు గ్రహించటంవలననే 'కనుఁగొమ్ము!' అని అభ్యర్థిస్తున్నాడు. కనుగొనటం - అంటే ఇక్కడ దర్శించట మని అర్థం. 'ఎఱుఁగుదేని' - అంటే నీకు 'తెలిస్తే' అన్న మాటకు - తన జీవితంలో తాను ఏ తప్పు చేయలేదన్న 'ధీమా' భీముడికి సంపూర్ణంగా ఉండటమే కారణం. అదే భీముడిలోని 'రాజసగుణం'.

చ. అన విని యాతఁ డిట్లనియె నాతనితో 'భవదీయ మైన భో
జన మతిమాత్ర ముద్ధతిఁ బ్రచండుఁడ వై భుజశక్తి నెవ్వరిం
గొనక కడంగి రజ్జుపలుకుల్ గడుఁ బెక్కులు పల్కు దెప్డు నీ
వనుపమశౌర్య! యిప్పడుట కత్తెఱఁగుల్ గత; మెల్లఁ జెప్పితిన్.' 44

ప్రతిపదార్థం: అనన్ విని= అని భీము డనగా విని; అతఁడు= ధర్మరాజు; అతనితోన్= భీముడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు; అనుపమశౌర్య!= ఉపమించటానికి వీలులేని పరాక్రమం కల ఓ భీమసేనా!; భవదీయము+ఐన= నీదైనటువంటి; భోజనము= తిండి; అతిమాత్రము= అత్యధికమైనది; ఉద్ధతిన్= ఉద్ధతిలో (గర్వంలో); ప్రచండుఁడవు+ఐ= భయంకరుడవై; భుజశక్తిన్= బాహుబలంలో; ఎవ్వరిన్+కొనక= ఎవ్వరినీ లెక్కచేయక; కడంగి= పూనుకొని; రజ్జుపలుకుల్= వ్యర్థపుమాటలు; కడుపెక్కులు+పల్కుదు+ఎప్డున్= ఎల్లప్పుడూ చాలా చాలా మాటాడుతుంటావు; ఈ+పడుటకున్= ఇట్లా పడటానికి; ఆ+తెఱఁగుల్= ఆ విధాలే; కతము= కారణం; ఎల్లన్+చెప్పితిన్= అంతా చెప్పాను.

తాత్పర్యం: అని భీముడు అడుగగా విని, ధర్మరాజు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'భీమా! నీ పరాక్రమం నిరుపమానం. కాని, నీ తిండి అత్యధికం కావటం వలన , మిక్కిలి భయంకరుడవై బాహుబలంతో ఎవ్వరినీ లెక్కచేయకుండా పూనుకొని వ్యర్థపుమాటలు ఎప్పుడూ చాలాచాలా మాటాడుతుంటావు. నీ ఈ రీతులే నీ విప్పుడు పడటానికి కారణం. అంతా చెప్పాను. ఇక చెప్పటాని కేముంది?'

విశేషం: భీముడిలో తక్కిన వారిలో ఉన్న ఏ దంభాది దుర్గుణాలూ లేవు - కాని అతడి ఆహారం తామసికమైనది. అత్యశనుడికి యోగం అబ్బదని గీతాకారుడు నియమం అందుకే చేశాడు. అధికంగా తినేవాడికి పుట్టే దుర్గుణం ఉద్ధతి. ఈ గర్వంతో భయంకరంగా ప్రవర్తి స్తాడు. బాహుబలం కారణంగా ఎవరినీ లెక్కచేయడు. ఫలితంగా వ్యర్థప్రలాపాలు ఆడుతాడు. భారతయుద్ధాన్ని ఒకసారి స్మరిస్తే ఈ విషయం తెలుస్తుంది. ఆహార జన్యమైన దుర్గుణం కాబట్టే స్వభావసిద్ధమైన గుణాలచేత పతనం పొందిన వారికంటె చాలా దూరం పోగలిగాడు. పై విధంగా పతనం పొందిన ఐదుగురూ ఐదు కారణాలవలన నేల బడ్డారు. ద్రౌపది= పత్నీధర్మమైన సమచిత్తవృత్తిని భంగం చేసిన కారణంగా; సహదేవుడు= జ్ఞానగర్వం చేత; నకులుడు= రూపగర్వంచేత; అర్జునుడు= మాత్సర్యంచేత; భీముడు= తామసాహారంచేత; వీటిలో ఏ దుర్గుణమూ అంటని 'ధర్మ' నందనుడు మాత్రం ఈ ప్రస్థానంలో చివరిమజిలీ చేరుకొన్నాడని అర్థం.

క. అని పలికి నిరీక్షింపక । చనుచుండె, నితండు ధైర్యసారోదారుం
డును నిశ్చయమహితుఁడు నయి । వెనుక శునక మధికభక్తి విడువక చనఁగన్. **45**

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; నిరీక్షింపక= ఆగకుండా; ఇతండు= ధర్మరాజు; ధైర్యసార+ఉదారుండును= ధైర్యగుణంలోని సత్త్వంచేత ఏర్పడిన ఉదాత్తమైన మనసు గల వాడును; నిశ్చయమహితుఁడున్+అయి= నిశ్చయమైన మనోవృత్తి చేత ఏర్పడిన మహనీయతతో; వెనుకన్= వెంబడి; శునకము= కుక్క; అధికభక్తి మెయిన్= అధికమైన భక్తితో; విడువక= తనను వదలకుండా; చనఁగన్= రాగా; చనుచుండెన్= ముందుకు సాగిపోయాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పుతూ ఆగకుండా ధర్మరాజు ధైర్యగుణంలోని సత్త్వంచేత ఏర్పడిన ఉదాత్తమైన మనస్సుతో, నిశ్చయబుద్ధి చేత ఏర్పడిన మహనీయతతో శునకం తనవెంబడి భక్తిపూర్వకంగా వదలకుండా వస్తుండగా తాను మాత్రం ముందుకు సాగిపోయాడు.

తే. ఆ సమంచిత సారమేయంబు పాండు । ధరణి నాయకు నగ్రిమతనయు పిఱుఁద
నధికభక్తి యుక్తంబుగ నరుగుచునికి । పలుమఱును నీకుఁ జెప్పితిఁ దలఁచి యుండు.' **46**

ప్రతిపదార్థం: (జనమేజయా! వినుము); ఆ= ఇంతవరకు చెప్పిన; సమంచిత= మిక్కిలి పూజ్యమైన; సారమేయంబు= కుక్క; పాండు ధరణినాయకు+అగ్రిమ తనయుపిఱుఁదన్= పాండురాజు పెద్దకొడుకు వెనుక; అధికభక్తియుక్తంబుగన్= చాలా భక్తితోకూడి; అరుగుచున్+ఉనికి= వెళ్తుండటం; పలుమఱును= చాలామార్లు; నీకున్+చెప్పితిన్= నీకు చెప్పాను; తలఁచి+ఉండు!= గుర్తుంచుకొమ్ము!

తాత్పర్యం: రాజా! వినుము! ఆ మిక్కిలి పూజ్యమైన కుక్క పాండురాజు పెద్దకొడుకు వెనుక చాలాశక్తితో కూడి వెళ్తుండటం నీకు చాలామార్లు చెప్పాను. గుర్తుంచుకొనుము.'

వ. అని పలికి వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లను నట్లు నిష్ఠాగరిష్ఠుం డయి యుధిష్ఠిరుం డరుగుచుండ.47

తాత్పర్యం: అని పలికి వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ' ఆ విధంగా నైష్ఠికులలో శ్రేష్ఠుడైన యుధిష్ఠిరుడు వెళ్ళుతుండగా.

విశేషం: ధర్మరాజుకు యుధిష్ఠిరుడని నామాంతరం. యుద్ధంలో స్థిరంగా నిలిచేవాడని అర్థం. అదే స్థిరత్వం యోగంలోనూ ఉన్నదని అర్థం. అందుకే నిష్ఠ కలిగినవారిలో గరిష్ఠుడు - శ్రేష్ఠుడు అయ్యా డాయన.

ఇంద్రుఁడు రథంబుఁగొని ధర్మరాజు నెదురుకొనుట (సం.17-3-1)

సీ. దివ్యదేహోద్ధత దీప్తి సంతానంబు । దిశలు పదింటను దీటుకొనఁగ,
రథ సమాగమన సంరావంబు మేరుగ । హ్వరములఁ బ్రతిరవోత్కరము నీవ,
నచ్చటి సిద్ధ సాధ్య మునీంద్ర గణముల । నానావిధస్తోత్ర నాద మెసఁగఁ,
దత్ప్రదేశంబు బోధ స్ఫీత కల్పవృ । క్షంబులు పుష్పవర్షములు గురియ

తే. నింద్రుఁ డేతెంచి యాదర మెసక మెసఁగ । నక్కురుక్షితిపాలున కగ్రభాగ
వర్తి యగుటయు నతఁ డభివందనంబు । సేసె సవినయభక్తివిశేష మొప్ప. 48

ప్రతిపదార్థం: దివ్యదేహ= దివ్యమైన దేహమునుండి; ఉద్ధత= వెలువడుతున్న; దీప్తి సంతానంబు= కాంతిసమూహం; దిశలు పదింటను= పదిదిశలలోనూ; దీటుకొనఁగన్= వ్యాపించగా; రథ= రథం యొక్క; సమాగమన= రాకవలని (పుట్టిన); సంరావంబు= పెద్ద ధ్వని; మేరు= మేరుపర్వత; గహ్వరములన్= గుహలలో; ప్రతిరవ+ఉత్కరమున్+ఈనన్= ప్రతిధ్వనుల సముదాయాన్ని పుట్టించగా; అచ్చటి= ఆ పర్వతంలోని; సిద్ధ= సిద్ధులు; సాధ్య= సాధ్యులు; మునీంద్రగణములు= మునిశ్రేష్ఠుల సమూహాలు; నానావిధ స్తోత్ర నాదము+ఎసఁగన్= అనేక విధాలైన స్తోత్రాల ధ్వని వ్యాపించగా; తద్+ప్రదేశంబు= ఆ ప్రదేశమంతటా; బోధ= జ్ఞానంచే; స్ఫీత= అధికములైన; కల్పవృక్షంబులు= కల్పవృక్షాలు; పుష్పవర్షములు+కురియున్= పూలవానలు కురిపించగా; ఇంద్రుఁడు+ఏతెంచి= ఇంద్రుడు వచ్చి; ఆదరము= ఆదరభావం; ఎసకము+ఎసఁగన్= అతిశయించగా; ఆ+కురుక్షితిపాలునకున్= ఆ ధర్మరాజుకు; అగ్రభాగవర్తి+ అగుటయున్= ముందుభాగంలో నిలబడగా; అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; సవినయ= వినయంతో కూడిన; భక్తి విశేషము+ఒప్పన్= అధికమైన భక్తి ప్రకటితం కాగా; వందనంబు+చేసెన్= నమస్కరించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దివ్యదేహంనుండి వెలువడుతున్న కాంతి సమూహం పది దిశలలోనూ వ్యాపిస్తుండగా, రథం వస్తుండగా పుట్టిన పెద్ద ధ్వని మేరుపర్వత గుహలలో ప్రతిధ్వనుల సముదాయాన్ని పుట్టించగా, ఆ పర్వతంలోని సిద్ధసాధ్యముని గణాలు చేస్తున్న నానావిధాలైన స్తోత్రధ్వనులు వ్యాపించగా, ఆ ప్రదేశ మంతటా జ్ఞానప్రదాయకాలైన కల్పవృక్షాలు పూలవానను కురిపించగా, ఇంద్రుడు వచ్చి ఆదరభావం అతిశయించగా ధర్మరాజు ముందుభాగాన నిలబడ్డాడు. ఆ ధర్మరాజు కూడా వినయంతో కూడిన అధికమైన భక్తి ప్రకటితం కాగా నమస్కరించాడు.

విశేషం: కల్పవృక్షం - కోరిన కోర్కెలు ఇస్తుందన్నది సాధారణార్థం. మందార, పారిజాత, సంతాన, కల్పవృక్ష, హరిచందనాలకు కల్ప వృక్షాలని - దేవవృక్షాలని సాధారణనామం. ఇవి పూలను వెదజల్లటం దేవతల అనుగ్రహం ధర్మరాజుపై కలిగిందనటానికి సంకేతం. అవి 'బోధస్ఫీతము' లట! బోధ - అంటే జ్ఞానం. స్ఫీత - అంటే వ్యాపనధర్మం. కల్పవృక్షచ్ఛాయలో దివ్యజ్ఞానం కలుగు

తుందని అర్థం. ఈ కారణంగానే నారదుడు ప్రసాదించిన పారిజాత పుష్పాన్ని శ్రీకృష్ణుడు రుక్మిణికి ఇచ్చాడు. దేవలోకంలో రంభాదులుంటారని వారి సుఖం కోసమే యజ్ఞయాగాదులు చేస్తారనే అంశాన్ని కూడా ఈ తాత్త్విక నేపథ్యంలో చూడాలి. ఈ పర్వంలోని కథను జాగ్రత్తగా అనుశీలిస్తే 'స్వర్గతత్త్వం' తెలుస్తుంది.

క. అట్లు ప్రణతుం డయిన నభినందించి యప్పురందరుం డతని దివ్య స్యందనం బెక్కుమని పలికిన, నతండు
శోక సంతప్తుం డగుచు నతని కి ట్లనియె. 49

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; ప్రణతుండు+అయినన్= నమస్కరించగా; అభినందించి= మెచ్చుకొని; ఆ+పురందరుండు= ఆ ఇంద్రుడు; అతనిన్= ధర్మరాజును; దివ్యస్యందనంబు+ఎక్కుమని= ఆ దివ్యరథం ఎక్కుమని; పలికినన్= అడుగగా; అతండు= ధర్మరాజు; శోకసంతప్తుండు+అగుచున్= దుఃఖంతో బాధపడుతూ; అతనికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= ఇంద్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: అట్లా నమస్కరించగా మెచ్చుకొని ఇంద్రుడు అతడిని దివ్యరథంలో ఎక్కుమని అడిగాడు. దానికి ధర్మరాజు దుఃఖంతో కుమిలిపోతూ ఇంద్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

శా. 'తోడంబుట్టువు లందఱుం బడిన యా దుఃఖంబు చేతంబు సం
పీడం బెట్టెడు; సౌకుమార్యవతి దప్పిం గూలెఁ బాంచాలి; వా
ర్తోడై వచ్చిరి; వారు లేక యిట మీతో రాను; వా రెల్ల నా
తోడం గూడఁగ వచ్చునట్లుగఁ గృపాధుర్యాత్మ! కావింపవే!' 50

ప్రతిపదార్థం: తోడంబుట్టువులు= తమ్ములు; అందఱున్= అందరూ; పడిన= చనిపోయిన; ఆ దుఃఖంబు= ఆ దుఃఖం; చేతంబున్= మనసును; సంపీడన్+పెట్టెడున్= మిక్కిలి బాధిస్తున్నది; సౌకుమార్యవతి= సుకుమారి పాంచాలి (ద్రౌపది); దప్పిన్+కూలెన్= దప్పితో క్రిందపడి చనిపోయింది; వార్+తోడు+ఐ వచ్చిరి= వారు నాకుతోడుగా బయలుదేరి వచ్చారు; కృపాధుర్యాత్మ!= కృపాతిశయం తోడి మనసుగల ఓ మహేంద్రా!; ఇటన్= ఇప్పుడు; మీతోన్ రాను= మీతో బాటు స్వర్గానికి రాను; వారు+ఎల్లన్= వారందరూ; నాతోడన్= నాతోపాటు; కూడఁగన్+వచ్చునట్లుగన్= కలిసివచ్చేటట్లు; కావింపవే= చేయుము.

తాత్పర్యం: 'దయాధురంధరమైన' మనసున్న మహేంద్రా! నా తమ్ములు అందరూ చనిపోయారు. ఆ దుఃఖం నా మనసును మిక్కిలి బాధిస్తున్నది. సుకుమారవతి అయిన ద్రౌపది దప్పికతో నేలబడి చనిపోయింది. వారంతా నా ఈ ప్రయాణంలో తోడుగా వచ్చినవారు. వారు లేకుండా నే నిప్పుడు మీతో స్వర్గానికి రాను. వారంతా నాతోపాటు కలిసి వచ్చేటట్లు చేయుము.'

విశేషం: ఉపేక్షాపరుడుగా ఇంతవరకు వచ్చిన ధర్మరాజులో వారిపట్ల కృతజ్ఞతతో కూడిన ధార్మికబుద్ధి ఇక్కడ ప్రకటించబడుతున్నది. అంతేకాని కేవలం తమ్ములు, భార్య అన్న మమతానుబంధం కాదు.

చ. అన విని యింద్రుఁ డి ట్లనియె నక్కురుభర్తకు 'శోక మేల? నీ
యనుజులు ద్రౌపదీసహితులై తనువుల్ దిగఁ ద్రావి చన్నవా
రనఘ! యమర్త్య లోకమున; కక్కడఁ గాంచెదుగాక వారలం
దనువు దొఱంగఁగా వలదు ధర్మమయాత్మక నీవు రావనా!' 51

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= అని ధర్మరాజు అనగా విని; ఇంద్రుఁడు; అ+కురుభర్తకున్+ ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్మా!; శోకము+ఏల?= ఎందుకు బాధపడతావు?; నీ+అనుజులు= నీ తమ్ములు; ద్రౌపదీ సహితులు+ఐ= ద్రౌపదితో కూడినవారై; తనువుల్+దిగన్+త్రావి= దేహాలు విడిచిపెట్టి; అమర్త్య లోకమునకున్= స్వర్గానికి; చన్నవారు= వెళ్ళారు; వారలన్= వారినందరినీ; అక్కడన్+కాంచెదు+కాక!= అక్కడ చూద్దువుగాని!; ధర్మమయ+ఆత్మక!= ధర్మంతో నిండిన మనసున్న ఓ ధర్మనందనా!; తనువు+తొఱంగన్+కాన్+వలదు= దేహం విడిచిపెట్టడానికి వీలు కాదు; నీవు రావనా!= నీవు రావయ్యా వెళ్ళుదాం.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు కోరగా ఇంద్రుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ పుణ్యాత్మా! ఎందుకు చింతిస్తావు? నీ తమ్ములు, ద్రౌపదితో కలిసి తమ దేహాలు విడిచిపెట్టి స్వర్గలోకానికి వెళ్ళారు. వారి నందరినీ నీవు అక్కడ చూద్దువుగాని! నీవు ధర్మంతో నిండిన మనసున్నవాడివి! (సాక్షాత్తూ ధర్మనందనుడివి!) దేహం వదలివేసిన తరువాత మళ్ళీ అందులోకి ప్రవేశించటం కుదరని పని. అందుచేత నీవు నాతో రమ్ము వెళ్ళుదాం!"

విశేషం: అంటే సశరీరులై స్వర్గానికి చేరే యోగసిద్ధి వారికి లేదని తాత్పర్యం.

ధర్మరాజ సురరాజులకుఁ గుర్కురవిషయముగా జరిగిన వివాదము (సం.17-3-7)

సీ. **అనుటయు ధర్మజుం డమరేంద్రుతో 'నన్ను । నత్యంత దృఢభక్తి నాశ్రయించి**
పుర మేను వెడలునప్పుడు మొదల్గాఁ దోన । చనుదెంచె నీ భవ్యసారమేయ
మిది యట రావలదే నా మనంబు ని । ష్ఠురవృత్తి కోర్వ దస్తోకపుణ్య
నిరతాత్మ!' నావుడు దరహాస మొప్ప న । బ్బలవైరి' యి ట్లంట పాడియే? య

తే. **మర్త్యభావము కుక్క కేమాడ్కిఁగలుగు । ననఘ! నీ చింత తెఱఁ గశక్యంబు దీని**
విడిచి చను టేల నిష్ఠురవృత్తి యయ్యె; । నిచటఁ దడయంగ నేటికి? నెక్కు రథము.' 52

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; అమర+ఇంద్రుతోన్= ఇంద్రుడితో; అస్తోక పుణ్యనిరత+ఆత్మ!= అత్యధిక పుణ్య విషయంలో ఆసక్తి గల చిత్తమున్న మహేంద్రా!; ఏను= నేను; పురము+వెడలునప్పుడు= హస్తినాపురం నుండి బయలుదేరేటప్పుడు; ఈ భవ్య సారమేయము= ఈ గొప్ప శునకం; అత్యంత= మిక్కిలి; దృఢ= దృఢమైన; భక్తిన్= భక్తితో; ఆశ్రయించి= సమీపించి; మొదల్గాన్= అందరికంటె ముందుగా; తోన్+అ= వెంబడే; చనుదెంచెన్= వచ్చింది; ఇది= ఇదికూడా; అట= స్వర్గానికి; రావలదే!= రావద్దా!; నా మనంబు= నా మనస్సు; నిష్ఠురవృత్తికిన్+ఓర్వదు= కఠినమైన పనిని సహించజాలదు; నావుడున్= అని అనగా; ఆ+బలవైరి= ఆ ఇంద్రుడు; దరహాసము+ఒప్పన్= చిరునవ్వు వెలయగా (ఇట్లా అన్నాడు); అనఘ!= పుణ్యాత్మా!; ఇట్లు+అంట= ఇట్లా అనటం; పాడియే?= న్యాయమా?; కుక్కకున్= కుక్కకు; అమర్త్యభావము= దివ్యత్వం; ఏమాడ్కిన్+ కలుగున్?= ఎట్లా కలుగుతుంది?; నీచింత తెఱఁగు= నీవు ఆలోచిస్తున్న విధానం; అశక్యంబు= అసాధ్యంగా ఉన్నది; దీనిన్= ఈ కుక్కను; విడిచి చనుట= వదలిపోవటం; నిష్ఠురవృత్తి= కఠినమైన పని; ఏల+అయ్యెన్?= ఎందుకవుతుంది?; ఇచటన్= ఇక్కడ; తడయంగన్+ఏటికిన్?= ఆలస్యం చెయ్యట మెందుకని?; రథమున్= రథాన్ని; ఎక్కుము.

తాత్పర్యం: అనగా ధర్మరాజు ఇంద్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ' అత్యధికపుణ్యవిషయంలో ఆసక్తిగల చిత్తమున్న మహేంద్రా! నేను హస్తిననుండి బయలుదేరినపుడు ఈ మహనీయమైన శునకం మిక్కిలి దృఢమైన భక్తితో అందరికంటె ముందుగా

నన్ను వెంబడించి వచ్చింది. ఇది కూడా స్వర్గానికి రావద్దా! నా మనస్సు కఠినమైన పనిని సహించజాలదు' అని ధర్మజుడు పలుకగా ఇంద్రుడు చిరునవ్వు నవ్వి ఇట్లా అన్నాడు: 'పుణ్యాత్మా! నీవు ఇట్లా అనటం న్యాయంగా ఉన్నదా? కుక్కకు దివ్యత్వం ఎట్లా కలుగుతుంది? నీవు ఆలోచిస్తున్న విధానం అసాధ్యంగా ఉన్నది. ఈ కుక్కను వదలిపోవటం కఠినమైన పని ఎందు కవుతుంది? ఇక్క డింక ఆలస్యం చేయటం ఎందుకు? రథ మెక్కుము (వెళ్ళుదాం).

విశేషం: ఇంద్రుడు వేసిన ప్రశ్న చాలా ముఖ్యమైనది. కుక్కకు దివ్యత్వం ఎట్లా కలుగుతుందని? సమత్వదర్శనమే యోగం. విశ్వవిభూతి కలిగిన పరమాత్మ ప్రకాశించే ప్రతి వస్తువులోనూ ఉన్నాడు. ఆ కుక్క (సారమేయమంటే మగకుక్క. ఆడకుక్కను సారమేయి అంటారు) 'భవ్య' మైనది. చాలా పుణ్యం చేసికొన్నది. దాని భక్తి చాలా 'గట్టిది' నిశ్చంచలమైనది. అంతే కాదు. భీమార్జునుల కంటె ముందుగానే ధర్మరాజు వెంటపడ్డది. ఆ కుక్కలోనూ విశ్వాత్ముడిని దర్శించాడు ధర్మరాజు. అందుకే స్వర్గానికి అదికూడా రావాలని పట్టుబట్టాడు. ఇంద్రుడికి ఈ సమాధానం తెలియనిది కాదు. ధర్మరాజు కిది పరీక్ష.

వ. అనిన నమ్మనుజేంద్రుం డింద్రునితోడ 'నకార్యంబును దుష్కరంబును నగుకార్యం బేనియు నార్యుండును బ్రభుండును నైన నీయట్టి సత్పురుషుండు సంశ్రితులకై సంఘటింపవలదె? భక్త పరిత్యాగంబు సేసి పడయుసిరి నాకు నెంత యింపయ్యెడు?' ననుటయు నయ్యనిమిషనాథుండు. 53

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ఇంద్రుడనగా; ఆ+మనుజ+ఇంద్రుండు= ఆ రాజు (ధర్మజుడు); ఇంద్రునితోడన్= ఇంద్రుడితో, (ఇట్లా అన్నాడు); ఆర్యుండును= పూజ్యుడూ; ప్రభుండును= పాలకుడూ; ఐన నీ+అట్టి= అయిన నీవంటి; సత్+పురుషుండు= ఉత్తమపురుషుడు; అకార్యంబును= చేయరానిదీ; దుష్కరంబును= దుస్సాధ్యమైనదీ; అగుకార్యంబు+ఏనియున్= అయిన పని అయినాకూడా; సంశ్రితులకై= ఆశ్రయించినవారికొరకు; సంఘటింపన్‌వలదె?= చేయవద్దా?; భక్తపరిత్యాగంబు= భక్తులను వదలివేసి; పడయుసిరి= పొందేభాగ్యం; నాకున్+ఎంత+ఇంపు+అయ్యెడున్?= నాకు ఎంతమాత్రం తృప్తి అవుతుంది?; అనుటయున్= అనగా; ఆ+అనిమిషనాథుండు= దేవతలరాజైన మహేంద్రుడు.

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రు డనగా ధర్మరాజు ఇంద్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'పూజ్యుడు, పాలకుడు అయిన నీ వంటి సత్పురుషుడు చేయరానిదీ, దుస్సాధ్యమైనదీ అయినపనినే అయినా ఆశ్రయించిన వారికొరకు చేయవద్దా! భక్తులను వదలివేసి పొందేటటువంటి భాగ్యం నాకుమాత్రం ఎంత తృప్తిని కలిగిస్తుంది?' అనగా అపుడు ఇంద్రుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 'భజ సేవాయాం' అని వ్యుత్పత్తి. భజించుట - అంటే సేవించుట. ఇక్కడ కుక్క- భక్తుడు ఎట్లా అవుతున్నాడంటే - సేవించటం వలననే. వదలకుండా వెంటబడిరావటమే ఆ సేవ. అందుకే సేవకులను వదలివేసి తాను ఏ భాగ్యాన్ని పొందటానికి ఇష్టపడనని ధర్మరాజు చెప్పుతున్నాడు.

చ. 'అలుక హరించు ధర్మముల; నట్లగుటం గురువంశవర్య! నీ
వలుగక విన్ము కుక్కలకు నావసథంబు త్రివిష్టపంబునం
గలుగునె? నీకు నిష్ఠురత గల్గదు దీనిఁ బరిత్యజించినం
జలము కొనంగ నేల? శుభ సంగమనం బెడసేఁత కృత్యమే?' 54

ప్రతిపదార్థం: అలుక= కోపం; ధర్మములన్= ధర్మాలను; హరించున్= నశింపజేస్తుంది; అట్లు+అగుటన్= అందుచేత; కురువంశవర్య!= ఓ కురువంశశ్రేష్ఠుడా!; నీవు+అలుగక= నీవు కోపగించుకొనక; విన్కు= వినుము; కుక్కలకున్= కుక్కలకు; త్రివిష్టపంబునన్= స్వర్గంలో; ఆవసథంబు= మజిలీ (బస); కలుగునె!= లభిస్తుందా!; దీనిన్= ఈ కుక్కను; పరత్యజించినన్= వదలివేస్తే; నీకున్= నీకు; నిష్ఠురత+కల్గదు= పాపమేమీ రాదు; చలము= పట్టుదల, కోపం; కొనంగన్+ఏల?= పొందటం ఎందుకు?; శుభసంగమనంబు= స్వర్గసుఖానుభవమనే శుభంతోడి సంయోగమును; ఎడసేఁత= దూరం చేసికొనటం; కృత్యమే?= చేయదగిన కార్యమా? (కాదని భావం)

తాత్పర్యం: కోపం ధర్మాలను నశింపజేస్తుంది. అందుచేత ఓ కురువంశశ్రేష్ఠుడా! నీవు కోపగించుకొనకుండా వినుము. కుక్కలకు స్వర్గంలో చోటు లేదు. ఈ కుక్కను వదలివేస్తే నీకు పాప మేమీ రాదు. కోప పడతా వేల? శుభసందర్భం కలిగినపుడు దానిని దూరంచేసికొనటం తగిన పనికాదుకదా!

విశేషం: ఆవసథమంటే 'బస' (మజిలీ) అని అర్థం. చోటన్నది వాచ్యార్థ మయినా స్వర్గం ఒక మజిలీ మాత్రమే కాబట్టి అక్కడి చోటుకూడా 'బస' మాత్రమే. శాశ్వతమైన నివాసం కాదు. గీతను స్మరించుకుంటే ఈ అర్థం తెలుస్తుంది.

> "తే తం భుక్త్వా స్వర్గలోకం విశాలం
> క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతి."

యజ్ఞయాగాదుల పుణ్యం వలన స్వర్గంచేరి అక్కడ సుఖాలు అనుభవించి ఆ పుణ్యం కాస్తా క్షీణించగా వాళ్ళు మరలా మానవలోకంలో ప్రవేశిస్తారు. అందుకే అక్కడివాసం ఒక "మజిలీ'' మాత్రమే నన్నమాట.

సీ. అనవుడు ధర్మనందనుఁ డమ్మహాత్ముతో । విను భక్తియుక్తుని విడుపు బ్రహ్మ
హత్యఁ బోలెడి పాప మని చెప్పుదురు పెద్ద; । లట్లు గావున దీని నఖిలధర్మ
సారజ్ఞ! విడుచుట చనదు; దివ్యసుఖంబు । నకుఁ గాఁగఁ బాపంబునకుఁ జొరంగఁ
జాల' నావుడును వాసవుఁడు వ్రతస్థుండు । కుక్కనంటిన వాని కోరి చేయు

తే. సుకృతమునకు నాశం బగు సువ్రతాత్మ! యింత యొప్పని నిర్బంధ మేల చెపుమ!
విడువు మీ శునకము; దీని విడువఁబడుట । నాకలోక సౌఖ్యంబు నొనర్చు నీకు. 55

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని ఇంద్రు డనగా; ధర్మనందనుఁడు= ధర్మరాజు; ఆ+మహాత్మునితోన్= ఆ మహాత్మునితో; అఖిలధర్మ సారజ్ఞ!= అన్ని ధర్మాలసారాన్నీ తెలిసిన ఓ మహేంద్రా!; విను= నామాట వినుము; భక్తియుక్తుని విడుపు= భక్తితో కూడిన వాడిని వదలిపెట్టటం; బ్రహ్మహత్యన్+పోలెడి= బ్రహ్మహత్యను పోలిన; పాపము+అని పెద్దలు చెప్పుదురు= పాపమని పెద్దలు అంటారు; అట్లు+కావునన్= అందుచేత; దీనిన్= ఈ కుక్కను; విడుచుట= వదలిపెట్టటం; చనదు= తగదు; దివ్యసుఖంబునకున్+కాఁగన్ = స్వర్గసుఖంకొరకని; పాపంబునకున్+చొరంగన్+చాలన్= పాపంలోకి ప్రవేశించలేను; నావుడును= అనగా; వాసవుఁడు= ఇంద్రుడు; సువ్రత+ఆత్మ!= మిక్కిలి ఉత్కృష్టమైన ప్రతిజ్ఞతోకూడిన మనసున్న ఓ ధర్మరాజా!; వ్రతస్థుండు= యజ్ఞదీక్షలో ఉన్నవాడు; కుక్కన్+అంటినన్= కుక్కను తాకితే; వానికోరి చేయు= వాడు ఆశిస్తున్న; సుకృతమునకున్= పుణ్యమునకు; నాశంబు+అగున్= నాశం కలుగుతుంది; (అట్లాంటప్పుడు); ఇంత= ఇంతటి; ఒప్పని= కూడని; నిర్బంధము+ఏల?= నిర్బంధం ఎందుకు?; చెపుమ= నీవే చెప్పుము; ఈ శునకమున్+విడువుము= ఈ కుక్కను వదలిపెట్టుము; దీని విడువన్+పడుట= దీనిని వదలటం; నీకున్= నీకు; నాకలోక= స్వర్గలోక; సౌఖ్యంబున్+ఒనర్చున్= సుఖాన్ని ప్రసాదిస్తుంది.

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రు డనగా ధర్మరాజు ఆ మహాత్ముడితో ఇట్లా అన్నాడు: ' అన్ని ధర్మాల సారాన్నీ తెలిసిన మహేంద్రా! నా మాట వినుము. భక్తితో కూడిన సేవకుడిని వదలిపెట్టటం బ్రాహ్మణుడిని చంపటంతో సమానమని పెద్దలు చెప్పుతారు. అందుచేత ఈ కుక్కను వదలిపెట్టటం కుదరనిపని. స్వర్గసుఖంకొరకని నేను ఈ పాపానికి ఒడికట్టలేను' అనగా ఇంద్రుడు అన్నాడు: 'మిక్కిలి ఉత్కృష్టమైన ప్రతిజ్ఞతో కూడిన మనసున్న ఓ ధర్మరాజా! యజ్ఞదీక్షలో ఉన్నవాడు కుక్కను తాకితేనే వారు ఆశించిన పుణ్యం నశిస్తుందన్నది నీకు తెలియదా! అట్లాంటప్పుడు ఇంతగా నీ వెందుకు నిర్బంధం చేస్తున్నావు? నీవే చెప్పుమరి! ఈ కుక్కను వదలివేయి. దీనిని వదలటం వలన నీకు స్వర్గలోకసౌఖ్యం లభిస్తుంది.

విశేషం: పంచమహాపాతకాలు - బ్రహ్మహత్య, సురాపానం, స్వర్ణస్తేయం, గురుతల్పగమనం ఈ నాలుగు పాపాలు చేసేవారితో స్నేహం చెయ్యటం - అన్నవి ఐదు మహాపాపాలు. బ్రాహ్మణుడిని చంపటం, మద్యపానం, బంగారం దొంగిలించటం, గురువుగారి భార్యతో శయనించటం, ఇట్లాంటి పనులు చేసేవారితో స్నేహం చెయ్యటంకూడా ఒక మహాపాపమే అని మన హైందవధర్మం విధిస్తున్నది. సేవకుడిని పరిత్యజించటం కూడా అంత పాపమే అని ద్వాపర యుగధర్మం. యజ్ఞదీక్ష కలిగినవాడు కుక్కను తాకితే యజ్ఞపుణ్యం కూడా హరించుకుపోతుందన్నది లౌకిక ధర్మం. కుక్క ముట్టిన 'పిండం' పితరులకు చేరదని కూడా ఒక విశ్వాసమున్నది. అట్లాంటి పాపయోనిలో జన్మించినా ధర్మజుడి వెంటవచ్చిన 'భవ్యసారమేయము' సేవానిరతిచేత బ్రహ్మనిష్ఠను సాధించిందని ధర్మజుడి వాద తాత్పర్యం. ఆ భావాన్ని ధర్మజుడి ద్వారా పలికించుటకొరకే ఇంద్రుడింతగా కవ్వించి ప్రశ్నిస్తున్నాడు.

చ. జనులు నుతింపఁగా సుకృత సంపదఁ జేసి యమర్త్య భావముం
గనియును జెంద కి ట్లునికి కార్యమె? ద్రౌపది భీమసేను న
ర్జునుఁ గవలం ద్యజించుటకు సువ్రత! చాలితి చాలవయ్యె దీ
శునకము విడ్వ; నిత్తెఱఁగు సూరినుతుం డగు నీకు నర్హమే?' 56

ప్రతిపదార్థం: సువ్రత!= పుణ్యాత్ముడా!; జనులు నుతింపఁగాన్= ప్రజలు ప్రశంసించగా; సుకృత సంపదన్+చేసి= పుణ్యసమృద్ధివలన; అమర్త్యభావమున్= దివ్యత్వాన్ని; కనియును= పొందికూడా; చెందక+ఇట్లు+ఉనికి= స్వీకరించకుండా ఇట్లా ఉండటం; కార్యమె?= చేయదగిన పనేనా?; ద్రౌపదిన్ భీమసేనున్ అర్జునున్ కవలన్= ద్రౌపదిని భీమార్జున నకుల సహదేవులను; త్యజించుటకున్= వదలిపెట్టటానికికూడా; చాలితి(వి)= సిద్ధపడ్డావు; ఈ శునకమున్= ఈ కుక్కను; విడ్వన్+చాలవయ్యెదు= విడిచి పెట్టటానికి వెనుకాడుతున్నావు; సూరినుతుండు+అగు= పండితులచేత ప్రశంసించబడిన; నీకున్; ఈ+తెఱంగు= ఈ పద్ధతి; అర్హమే?= తగినదేనా?

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడా! ప్రజలందరూ ప్రస్తుతించగా పుణ్యభాగ్యం వలన దివ్యత్వాన్ని దర్శించికూడా ధరించకపోవటం సముచితంగా ఉన్నదా? ద్రౌపదిని, భీమసేనార్జున నకుల సహదేవులను కూడా వదలివెయ్యటానికి సిద్ధపడ్డావే. ఈ కుక్కను విడిచిపెట్టటానికి వెనుకాడుతున్నావు. పండితులచేత ప్రశంసలు పొందిన నీకు ఉచితానుచితాలు నేర్పాలా? ఈ పని తగినదేనా?'

సీ. **అన విని ధర్మజుం 'డఖిలలోకములకుఁ। బతివి, ధర్మమునకుఁ బ్రభువ విట్టి**
నీకంటె నెఱుఁగుదునే సదసత్ప్రకా। రము లట్లుఁగాక వాదము మహాత్ము
లయిన వారలతోడ నగునె చేయంగ? నై। నను విన్నవింపఁదగిన తెఱంగు
విన్నవించుట దోష విధము గా దనియెడు। బుద్ధిఁ జేసెద నేను బూని విన్న

తే. **పంబు భీమముఖ్యులును ద్రౌపదియుఁ జచ్చి;। రేను వారల విడువక యేడ్చుచున్న**
వత్తురే? తోడ వచ్చి చావని శునకము। విడువకుండుట తప్పుగా నుడువఁ దగునె? **57**

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= అని ఇంద్రు డనగా విని; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; అఖిలలోకములకున్= అన్ని లోకాలకు; పతివి= నీవు భర్తవు; ధర్మమునకున్+ప్రభువవు= ధర్మానికి రక్షకుడివి; ఇట్టి= ఇట్లాంటి; నీకంటెన్= నీకంటె; సత్+అసత్ ప్రకారములు= మంచి చెడుపద్ధతులు; ఎఱుఁగుదునే?= తెలిసినవాడినా?; అట్లున్+కాక= అదీ కాకుండా; మహాత్ములు+అయిన వారలతోడన్= మహాత్ములతో; వాదము= వాదం; చేయంగన్+అగునె= చేయటం ఒప్పుతుందా?; ఐనను= ఐనాకూడా; విన్నవింపన్+తగిన తెఱంగు= విన్నవించదగిన విషయం ఉంటే; విన్నవించుట= విన్నవించటం; దోషవిధము= తప్పుడుమార్గం; కాదు+అనియెడు బుద్ధిన్= కాదనేటటువంటి ఆలోచనతో; నేను; పూని= ప్రయత్నపూర్వకంగా; విన్నపంబున్+చేసెదన్= మీకు విన్నవించుకొంటున్నాను; భీమముఖ్యులును= భీముడు మొదలైనవారు; ద్రౌపదియున్= ద్రౌపదీ; చచ్చిరి= చనిపోయారు; వారలన్+విడువక= వారిని గూర్చి వదలకుండా; ఏను= నేను; ఏడ్చుచున్నన్= ఏడుస్తుంటే; వత్తురే!= మరలివస్తారా!; తోడన్+వచ్చి= నావెంబడి వచ్చి; చావని= చనిపోని; శునకమున్= కుక్కను; విడువకుండుట= విడిచిపెట్టకుండా ఉండటం; తప్పుగాన్= తప్పని; నుడువన్+తగునె?= చెప్పటం సమంజసంగా ఉన్నదా? (నీవే ఆలోచించుము!)

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రుడు అనగా విని ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు: 'అన్నిలోకాలకూ నీవు భర్తవు. ధర్మసంరక్షకుడివి. ఇట్లాంటి నీకంటె మంచి చెడు పద్ధతులు తెలిసినవాడినా నేను? అదీ కాకుండా మహాత్ములతో వాదం చేయటం సాధ్యమవుతుందా? ఐనా కూడా విన్నవించ దగిన విషయం ఉంటే విన్నవించటం తప్పుడుమార్గం కాదనేటటువంటి ఆలోచనతో విన్నవించుకొంటున్నాను. భీమాదులూ ద్రౌపదీ చనిపోయారు. నేను వారిని గురించి వదలకుండా ఎంత ఏడ్చినా వారేమో మరలిరారు. అట్లా కాకుండా నా వెనుకనే వచ్చి చనిపోకుండా నిలిచిన ఈ కుక్కను వదలకుండటం తప్పు అనటం సమంజసమా? నీవే ఆలోచించుము!'.

చ. **అనఘచరిత్ర! విన్ము శరణాగతుఁ జేకొన కున్కి శుద్ధమి**
త్రునియెడఁ జేయు ద్రోహము. వధూటి వధించుట, విప్రునర్థముం
గొనుట యనంగఁ గల్గునివి గూడ సమం బగు నాకుఁ జూడ భ
క్తు ననపరాధునిన్ విడుచుదోషముతో నిది యోర్వవచ్చునే? **58**

ప్రతిపదార్థం: అనఘచరిత్ర= పుణ్యచరిత్రుడవైన ఇంద్రా!; విన్ము= వినుము; నాకున్+చూడన్= నాకు చూడగా; శరణాగతున్= శరణు కోరి వచ్చినవాడిని; చేకొనక+ఉన్కి= స్వీకరించకపోవటం; శుద్ధమిత్రునిఎడన్= పవిత్రుడైన మిత్రుడి విషయంలో; చేయు ద్రోహము= చేసేటటువంటి ద్రోహమూ; వధూటిన్= అప్పుడే వివాహమైన వధువును; వధించుట= చంపటం; విప్రు+అర్థమున్+

కొనుట= బ్రాహ్మణుడి ధనాన్ని దొంగిలించటం; అనంగన్+కల్గు+ఇవికూడన్= అనబడే ఇవన్నీ; భక్తున్= సేవకుని; అనపరాధునిన్= ఏ అపరాధమూ చేయనివాడిని; విడుచుదోషముతోన్= త్యజించే దోషంతో; సమానము= సమానమైనది; ఇది= దీనిని; ఓర్వన్‌వచ్చునే?= సహించశక్యమా?

తాత్పర్యం: పుణ్యాచరిత్రుడా! వినుము! నా దృష్టిలో శరణుకోరినవాడిని స్వీకరించకపోవటం, మంచిమిత్రుడికి ద్రోహం చెయ్యటం, కులవధువును చంపటం, బ్రాహ్మణుడి ధనాన్ని అపహరించటం - అనే ద్రోహాలతో సమానమే ఏ అపరాధమూ చేయని సేవకుడిని నిర్దాక్షిణ్యంగా వదలివెయ్యటం కూడా. ఈ పాపాన్ని ఎట్లా సహించగలుగుతాం?

విశేషం: ధర్మరాజులోని ఉదాత్తమయిన రాజనీతిని ఈ సందర్భంలో కూడా గమనించవచ్చును. భృత్యరక్షణ రాజకర్తవ్యం కనుక శునకాన్ని వదల నంటాడు.

ఉ. కావున నాకలోకపు సుఖం బటు లుండఁగ నిమ్ము దేవ! నీ
భావము నిల్పు నాదెసఁ గృపాభరితంబుగ; సారమేయ సం
భావన సేఁత దోసముగఁ బట్టమి నాకు వరంబు; నీవు పొ;
మ్మీ వనభూమి నుండెద సమిద్ధతపంబుల నిన్న కొల్చుచున్.' 59

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= స్వామీ!; కావునన్= అందుచేత; నాకలోకపు సుఖంబు= స్వర్గసుఖం; అటులు+ఉండఁగన్+ఇమ్ము= అట్లుండనీ!; నీ భావము= నీ విభూతిని; నా దెసన్= నాలో; కృపాభరితంబుగన్= దయతో; నిల్పు= నిలుపుము; (అందుచేత); సారమేయ= కుక్కను; సంభావనసేఁత= సంభావించడం; దోసముగన్+పట్టమి= దోషం కాకపోవటం; నాకున్ వరంబు= నాకు ఒక పెద్దవరం (కాగలదు); నీవు+పొమ్ము= నీవు మరలిపొమ్ము; ఈ వనభూమిన్= ఈ అటవీ భూములలో; సమిద్ధతపంబులన్= అతి తీవ్రమైన తపశ్చర్యలతో; నిన్ను+అ కొల్చుచున్= నిన్నే సేవిస్తూ; ఉండెదన్= ఉండిపోతాను.

తాత్పర్యం: స్వామీ! అందుచేత స్వర్గసుఖ విషయం అట్లా ఉండనీ! నీ విభూతిని నాలో దయతో స్థిరంగా ఉండేటట్లు చేయుము. ఆ పుణ్యంచేత కుక్కను ఆదరించిన కార్యం దోషం కాకపోవటమే నాకొక పెద్ద వరం కాగలదు. ఇక నీవు మరలిపొమ్ము. అతితీవ్రమైన తపశ్చర్యలతో నిన్నే సేవిస్తూ ఈ అడవులలోనే ఉండిపోతాను. నాకు అంతమాత్రం చాలును.'

వ. అని పుయిలోడక పలికెఁ; బౌరవోత్తమా! యాకర్ణింపుము. 60

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా (ధర్మరాజు); పుయిలోడక= ఏ జంకూ లేకుండా; పలికెన్= చెప్పాడు; పౌరవోత్తమా!= పురువంశ శ్రేష్ఠుడయిన ఓ జనమేజయ మహారాజా!; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ఈ విధంగా ఏ మాత్రం భయం, జంకూ లేకుండా ధర్మరాజు ఇంద్రుడితో చెప్పాడు. ఇంకా వినుము.

సారమేయరూపంబున వచ్చిన ధర్ముండు ధర్మరాజునకుఁ బ్రత్యక్షం బగుట (సం.17-3-16)

సీ. అ ట్లతిదృఢ నిశ్చయంబుగఁ బలికిన। తనపుత్త్రుఁ గనుఁగొని ధర్ముఁ డధిక
సంప్రమోదముఁ బొంది సారమేయాకృతిఁ। బాసి తా నాత్మరూపంబుఁ దాల్చి

పరమ సంభ్రమ కృత ప్రణతియు నానంద । భరితుండు నగు నా నృపాలుతోడ
'నీపుణ్యవృత్తంబు నిర్మలమేధయు । నఖిల భూతంబులయందుఁ గలుగు

తే. దయయు నాదుచిత్తముఁ బ్రమదమునఁ దేల్చె । వత్స! భూలోకమున నిట్టివారుఁ గలరె?
తొల్లియును ద్వైతవనమున దోషదూర । మయిన నీ మనమున తెఱం గరసినాఁడ. 61

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; దృఢనిశ్చయంబుగన్= దృఢమైన నిశ్చయంతో; పలికిన= చెప్పిన; తనపుత్త్రున్+కనుఁగొని= తన కుమారుడిని చూచి; ధర్ముఁడు= యమధర్మరాజు; అధిక= మిక్కిలి; సంప్రమోదమున్+పొంది= సంతోషాన్ని పొంది; సారమేయ+ ఆకృతిన్+పాపి= కుక్క ఆకారాన్ని వదలిపెట్టి; తాను; ఆత్మ= నిజ; రూపంబున్= రూపాన్ని; తాల్చి= ధరించి; పరమ= మిక్కిలి; సంభ్రమ= తొట్రుపాటుతో కూడి; కృతప్రణతియున్= నమస్కరించినవాడు; ఆనందభరితుండును= ఆనందంతో కూడినవాడూ; అగు= అయిన; ఆ నృపాలుతోడన్= ఆ ధర్మరాజుతో; వత్స!= కుమారా!; నీ పుణ్యవృత్తంబున్= నీ పుణ్యచరిత్రను; నిర్మలమేధయున్= నిర్మలమైన బుద్ధిని; అఖిల భూతంబులయందున్+కలుగు+దయయున్= అన్ని భూతాలపట్ల ఉన్న దయాగుణం; నాదుచిత్తమున్= నా మనసును; ప్రమదమునన్+తేల్చెన్= సంతోషంలో తేల్చివేశాయి; భూలోకమునన్= భూమిలో; ఇట్టివారున్= నీవంటివారు కూడా; కలరె?= ఉన్నారా?; తొల్లియును= మునుపుకూడా; ద్వైతవనమునన్= మీరు వనవాసం చేస్తున్నప్పుడు ద్వైతవనంలో; దోషదూరము+ అయిన= దోషాలకు దూరంగా ఉన్న; నీ మనమున+తెఱఁగు= నీ మనోరీతిని; అరసినాఁడన్= గుర్తించాను.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దృఢనిశ్చయంతో పలికిన తన కుమారుడిని చూచి యమధర్మరాజు చాలా సంతోషం పొంది కుక్కరూపాన్ని వదలి తన రూపాన్ని పొంది ఎదుట నిలిచాడు. తొట్రుపాటుతో నమస్కరించి, ఆనందంతో ఉక్కిరి బిక్కిరి అవుతున్న ఆ ధర్మరాజుతో యము డిట్లా అన్నాడు: 'నాయనా! నీ పుణ్యచరిత్రా, నిర్మలమైన బుద్ధీ, సర్వభూతాలపట్ల నీకున్న దయాగుణమూ నా మనసును సంతోషసాగరంలో తేల్చాయి. భూమిలో నీవంటివాడు ఎవడున్నాడు? మునుపుకూడా ద్వైతవనంలో దోషాలు లేని నీ పవిత్రమైన మనోరీతిని నేను గుర్తించి ఉన్నాను.

విశేషం: ద్వైతవనంలోని యక్ష ప్రశ్నలఘట్టాన్ని ఇక్కడ స్మరించుకొంటే అక్కడకూడా యమధర్మరాజే కుమారుడిని పరీక్షించాడు. ఇది రెండవ పరీక్ష. అక్కడ ధర్మజుడి నిర్మలమేధకు పరీక్ష. ఇక్కడ సర్వభూతదయకు పరీక్ష. అందుకనే నీచయోని రూపమయిన 'కుక్క'గా యముడు ధర్మజుడి వెంటనంటి పరీక్షించాడని అర్థం. ఆ విషయాన్ని యముడు గుర్తుకు తెస్తున్నాడు.

క. విను నీరు రోసి నీదగు । ననుజులు మృతులయిన వచ్చి యందఱిలో నొ
క్కనిఁ గోరుము బ్రదికించెద । నని పలికితి నేను నిర్మలాత్మక! నీతోన్. 62

ప్రతిపదార్థం: నిర్మల+ఆత్మక!= నిర్మలమైన మనసున్న ధర్మరాజా!; విను= వినుము; నీదగు= నీయొక్క; అనుజులు= తమ్ములు; నీరు రోసి= నీటికొరకు వెదకుతూ; మృతులు+అయినన్= చనిపోగా; వచ్చి= నీవు వచ్చి; అందఱిలోన్= అందరిలో (ఆ నలుగురిలో); ఒక్కనిన్+కోరుము= ఒక్కడిని కోరుకొనుము; బ్రతికించెదన్= బ్రదికిస్తాను; అని; నేను; నీతోన్; పలికితిన్= అన్నాను.

తాత్పర్యం: నిర్మలమైన మనసున్న ఓ ధర్మరాజా! ఆ కథ చెప్పుతాను వినుము. నీ తమ్ములైన భీమార్జున నకుల సహదేవులు మంచినీటికొరకు వెదకుతూ మరణించారు. వారిని వెదకుతూ నీవు వచ్చావు. అప్పుడు నేను 'వారిలో ఒకరిని కోరుకొనుము బ్రదికిస్తా' నన్నాను.

ఉ. దానికి నీవు చిత్తమునఁ దల్లుల నిద్దఱునుం దలంచి మా
లోన నొకండఁ గల్గితి నలుప్తత వారలయందుఁ గల్మి లో
కానుమతంబుగాదె నకులార్థిత ధర్మువు నాకు నన్మతిన్
వీనుల కింపుగా నకులు వేఁడితి; తద్విధ మెందుఁ గల్గునే? 63

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= అట్లా నేను చెప్పగా అందుకు; నీవు; చిత్తమునన్= మనసులో; తల్లులన్= తల్లులను; ఇద్దఱునున్+తలంచి= ఇద్దరినీ తలచుకొని; మాలోనన్= మా తల్లి కుంతి సంతానంలో; ఒకండన్= ఒకడిని; కల్గితిన్= మిగిలాను; అలుప్తతన్= అట్లాగే లోపంలేకుండా; వారల+అందున్= వారిలో (మాద్రి సంతానంలో); కల్మి= ఒకరుండటం; లోక+అనుమతంబు+కాదె?= లోక సమ్మతం కాదా?; నకుల+అర్థిత= నకులుడిని కోరుకొనటం; నాకున్= నాకు; ధర్మువు= ధర్మం; అన్+మతిన్= అనేటటువంటి బుద్ధితో; వీనులకున్+ఇంపుగాన్= చెవులకింపు కలిగేటట్లు; నకులున్+వేఁడితి(వి)= నకులుడిని వేడావు; తద్+విధము= అట్లా కోరటం; ఎందున్+కల్గునే?= మరెక్కడైన ఉందా?

తాత్పర్యం: అట్లా నేను చెప్పగా దానికి నీవు మనసులో తల్లులను ఇరువురినీ తలచుకొని మా తల్లి కుంతి సంతానంలో నేను ఒకడిని మిగిలాను. అట్లాగే లోపంలేకుండా మాద్రి సంతానంలో ఒకరుండటం లోకసమ్మతం కాదా? అని నకులుడిని కోరుకొనటమే నాకు ధర్మమని తలచినా చెవులకు ఆనందం కలిగేటట్లు నకులుడిని కోరుకొన్నావు. అట్లా కోరుకొనటం మరెక్కడైనా ఉన్నదా?

క. భీముని నర్జును విడిచియు । నీ మది నకులు బ్రదికింప నిగుడుట పుత్త్రా!
నా మనమునఁ బాయదు ని । న్నేమనవచ్చు నఖిలంబు నింద్రుండెఱుఁగున్. 64

ప్రతిపదార్థం: భీమునిన్= భీముడిని; అర్జునున్= అర్జునుడిని; విడిచియున్= విడిచిపెట్టి; నీ మదిన్= నీ మనసులో; నకులున్= నకులుడిని; బ్రదికింపన్= బ్రతికించగా; నిగుడుట= పూనుకొనటం; పుత్త్రా!= నాయనా!; నా మనమునన్= నా మనసులో; పాయదు= తొలగిపోదు; నిన్నున్+ఏమనవచ్చున్?= నిన్ను ఎట్లా ప్రశంసించగలం?; అఖిలంబు= అంతా; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; ఎఱుఁగున్= తెలియును.

తాత్పర్యం: నాయనా! భీమార్జునులను వదలి నీ మనసులో నకులుడిని బ్రదికించాలని పూనుకొనటాన్ని నా మనసెప్పుడూ మరవనే మరవదు. నిన్ను ఎట్లా ప్రస్తుతించగలం! ఇంద్రుడి కంతా తెలుసు.

క. విను భక్తియుక్త మిది యని । శునకముఁ జేపట్టి నీవు సురపతి కొనివ
చ్చిన యరద మెక్క నొల్లవ । యనఘా! సరి నీకు దివమునందును గలరే? 65

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పుణ్యాత్మా!; విను= వినుము; భక్తియుక్తము= భక్తితో కూడింది; ఇది+అని= ఇది అని; శునకమున్+చేపట్టి= కుక్కను అంటిపెట్టుకొని; నీవు; సురపతి= ఇంద్రుడు; కొనివచ్చిన= తీసికొనివచ్చిన; అరదము= రథాన్ని; ఎక్కన్+ఒల్లవు+అ= ఎక్కటానికి అంగీకరించలేదు; నీకున్= నీతో; సరి= సమానుడు; దివమునందునున్= స్వర్గంలో కూడా; కలరే?= ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! ఇది భక్తి కలిగిందని కుక్కను అంటిపెట్టుకొని ఇంద్రుడు తీసికొని వచ్చిన రథాన్ని కూడా ఎక్కటానికి అంగీకరించలేదు. నీవంటివాడు స్వర్గంలోనైనా ఉంటాడా?

ఉ. ఇంతటి పెంపు గల్గుట మహేంద్రుఁడు నీ దెసఁ గాంచె; నీవు ని
శ్చింతత మేనితోఁ జనుము సిద్ధపథంబునఁ బుణ్యలోకముల్
వింతలు గాక యుండఁ బృథివీవర! నీకు నుదార సౌఖ్య మ
త్యంతము నవ్యయంబు నగు నందలి మాన్యులు సంస్తుతింపఁగన్.' 66

ప్రతిపదార్థం: ఇంతటి= ఇట్లాంటి; పెంపు+కల్గుట= ఔన్నత్యం ఉండటం; మహేంద్రుఁడు= ఇంద్రుడు; నీ దెసన్+కాంచెన్= నీలో చూచాడు; పృథివీవర!= రాజా!; నీవు; నిశ్చింతతన్= ఏ చింతా లేకుండా; మేనితోన్= శరీరంతో; వింతలు+కాక ఉండన్= ఏమీ వింతగా తోచకుండానే; సిద్ధపథంబునన్= యోగమార్గంలో; పుణ్యలోకముల్= పుణ్యలోకాలకు; చనుము= వెళ్ళుము; అందలి= ఆ పుణ్యలోకాలలోని; మాన్యులు= పూజ్యులు; సంస్తుతింపఁగన్= ప్రశంసించగా; నీకున్= నీకు; ఉదారసౌఖ్యము= ఘనమైన సౌఖ్యం; అత్యంతము= పూర్ణంగాను; అవ్యయము= తరగనిదిగాను; అగున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ఇట్లాంటి ఔన్నత్యం నీలో ఇంద్రుడు గమనించాడు. రాజా! ఇక నీవు నిశ్చింతగా ఈ దేహంతోనే ఏమీ వింతగా తోచకుండానే యోగమార్గంలో పుణ్యలోకాలకు వెళ్ళుము. ఆ లోకాలలోని పెద్దలు నిన్ను ప్రస్తుతించే విధంగా నీకు అక్కడ ఘనమైన సౌఖ్యాలు సంపూర్ణంగా ఎన్నటికీ తరగకుండా లభిస్తాయి.

సీ. అనియె నప్పుడు పరమాహ్లాదమునఁ జను। దెంచి గంధర్వులు దేవమునులు
మరుదశ్వివసువులు మహితాదరంబున। ధర్ముండు నింద్రుండుఁ దారు నమ్మ
హాత్ముని నెత్తి రథారూఢుఁగాఁ జేసి। తమవిమానములు పార్శ్వముల నడపి
కొని చన నిఖిలదిక్కులఁ దనతేజంబు। వెలుఁగంగ సిద్ధులు వినుతి సేయ

తే. దైవతావాసమునకు నా ధర్మజుండు। చనియె; నయ్యవసరమున సర్వలోక
సమ్మతుఁడు బోధఘనుఁడు ప్రసన్నఫణితి। సారతోదారుఁడును నగునారదుండు. 67

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; గంధర్వులు; దేవమునులు= దేవర్షులు; మరుత్+అశ్వి+వసువులు= మరుత్తులు, అశ్వినులు, వసువులు; పరమ+ఆహ్లాదమునన్= మిక్కిలి ఆనందంతో; చనుదెంచి= వచ్చి; ధర్ముండున్= యముడూ; ఇంద్రుండున్= ఇంద్రుడూ; తారు= తామూ (అందరూ కలిసి); ఆ మహాత్మునిన్+ఎత్తి= ఆ మహాత్ముడైన ధర్మరాజును గౌరవపురస్సరంగా పైకెత్తి; రథ+ఆరూఢున్+కాన్+చేసి= రథంలో కూర్చోబెట్టి; తమవిమానములు= తమతమ విమానాలను; పార్శ్వములన్= ఇరువైపులా; నడపికొని= నడుపుకొంటూ; చనన్= వెళ్ళగా; నిఖిలదిక్కులన్= పదిదిక్కులలోనూ; తన తేజంబు= తనకాంతి; వెలుఁగంగన్= ప్రకాశించగా; సిద్ధులు; వినుతి+చేయన్= ప్రస్తుతించగా; ఆ ధర్మజుండు= ఆ ధర్మరాజు; దైవత+ఆవాసమునకున్= స్వర్గానికి; చనియెన్= బయలుదేరాడు; ఆ+అవసరమునన్= ఆ సమయంలో; సర్వలోక సమ్మతుఁడు= సకలలోక పూజ్యుడు; బోధఘనుఁడు= గొప్పజ్ఞాని; సారతా+ఉదారుఁడున్= బ్రహ్మతత్త్వరహస్య వేత్తృత్వంచేత మహనీయుడు; అగు= అయిన; నారదుండు= నారదమహర్షి; ప్రసన్న ఫణితిన్= ప్రసన్నమైన వాక్కుతో (ఇట్లా అన్నాడు.)

తాత్పర్యం: అని వర మిచ్చాడు. అప్పుడు గంధర్వులు, దేవఋషులు, మరుత్తులు, అశ్వినులు, వసువులు, మిక్కిలి ఆనందంతో వచ్చి యముడు, ఇంద్రుడు, తామూ అందరూ చేరి పరమాదరంతో ధర్మరాజును గౌరవ పురస్సరంగా దివ్యరథంలో ఆసీనుడిని చేశారు. రథం కదులుతుండగా అటూ ఇటూ వారు తమతమ విమానాలను నడుపుకొంటూ

అనుసరించారు. ఇట్లా పది దిక్కులలోనూ తన కాంతి ప్రకాశించగా సిద్ధులు ప్రస్తుతించగా ఆ ధర్మరాజు స్వర్గానికి బయలుదేరాడు. ఆ సమయంలో సకలలోక పూజ్యుడు, గొప్పజ్ఞాని, బ్రహ్మతత్త్వరహస్య వేత్తృత చేత మహనీయుడు అయిన నారదమహర్షి ప్రసన్నమైన వాక్కుతో. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ ఎల్లవారును విన సంపూర్ణస్వరంబున నిట్లనియె: 68

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లవారును= అందరూ; వినన్= వినేటట్లు; సంపూర్ణస్వరంబునన్= పెద్ద ఎలుగుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు;

తాత్పర్యం: అందరూ వినేటట్లు పెద్ద ఎలుగుతో నారదమహర్షి ఇట్లా అన్నాడు:

ఉ. 'దానములం దపంబులను దద్దయుఁ బే ర్గలయట్టివారలన్
మానవనాథులన్ వినమె! మాసెఁ దదీయ యశంబు లెల్ల నీ
మానిత కీర్తిదీప్తులు సమస్తజగంబులయందుఁ బర్వుట
న్మేనులతోడ వా రిటులు నేర్చిరె రా నమరత్వసిద్ధికిన్.' 69

ప్రతిపదార్థం: దానములన్= దానాలతో; తపంబులను= తపస్సులతో; తద్దయున్= మిక్కిలి; పేర్+గల+అట్టి= పేరున్నట్టి; వారలన్= వారిని; మానవనాథులన్= రాజులను (గురించి); వినమె!= వినలేదా!; నీ మానితకీర్తిదీప్తులు= నీ ప్రశస్తమైన కీర్తికాంతులు; సమస్త= అన్ని; జగంబులయందున్= లోకాలలోనూ; పర్వుటన్= వ్యాపించటంచేత; తదీయ= వారి; యశంబులు+ఎల్లన్= వారి కీర్తులన్నీ; మాసెన్= మరుగునపడ్డాయి (మాసిపోయాయి); వారు= ఆ రాజులు; మేనులతోడన్= శరీరాలతో; అమరత్వసిద్ధికిన్= అమరత్వసిద్ధికొరకు; రాన్= రావటానికి; ఇటులు నేర్చిరె!= ఇట్లా నేర్చారా! (రాగలిగారా?)

తాత్పర్యం: 'దానాలతో, తపస్సులతో మిక్కిలి పేరున్నట్టి ఎంతో మంది రాజులను గురించి విన్నాం. కాని నీ ప్రశస్తమైన కీర్తికాంతులు అన్ని లోకాలలోనూ వ్యాపించటం చేత వారి కీర్తులన్నీ మాసిపోయాయి. ఆ రాజులు ఇట్లా సశరీరులై అమరత్వసిద్ధికై రాగలిగారా?

చ. అన విని ధర్మరాజసుతుఁ డాతని కిట్లను 'నాదుతమ్ములం
గనుఁగొను నంతకున్ సుఖముగాఁ గొన నయ్యెద; నిత్తెఱంగు నా
కు నకట చూపరే పవనుకొడ్కును నింద్రసుతుండు మాద్రినం
దనులును నున్న చోటు సుఖదం బయినన్ సుఖహీనమేనియున్. 70

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= అనగా విని; ధర్మరాజసుతుఁడు= ధర్మరాజు (యమధర్మరాజు కొడుకు); అతనికిన్= నారదుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; నాదుతమ్ములన్= నా తమ్ముళ్ళను; కనుఁగొను నంతకున్= చూచేంతవరకు; ఈ+తెఱంగున్= దీనిని; సుఖముగాన్+కొనన్+అయ్యెదన్= సుఖంగా తీసికొనలేను; అకట!= అయ్యో!; పవనుకొడ్కును= భీముడు; ఇంద్రసుతుండు= అర్జునుడు; మాద్రినందనులును= నకుల సహదేవులూ; ఉన్నచోటు= ఉన్నచోటు (అది); సుఖదంబు+అయినన్= సుఖాన్నిచ్చేదే అయినా; సుఖహీనము+ఏనియున్= సుఖహీనమైనదే అయినా; నాకున్+చూపరే!= నాకు చూపించరా!

తాత్పర్యం: అనగా విని ధర్మరాజు నారదుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'నా తమ్ముళ్ళను చూచేటంతవరకు దీనిని సుఖంగా తీసికొనలేను. అయ్యో! భీమార్జున నకుల సహదేవులను, వా రెక్కడ ఉన్నారో, అది సుఖాన్నిచ్చేదయినా, దుఃఖం కలుగజేసేదయినా, ఆ చోటును నాకు చూపెట్టరా!

వ. వారలను మదీయపక్షప్రాప్తు లయిన భూపతులను జూచు వేడ్క యెల్లలోకంబుల మీఁదను గలుగు వేడుక కంటెనుమిగిలియున్నయది యనుటయు నమరేంద్రుండు తన మనంబున నితనితోడ సముచిత భాషణంబులు చేసెద; నివ్విధంబు కటుక వచనత్వంబు గా దని యూహించి యి ట్లనియె. **71**

ప్రతిపదార్థం: వారలను= వారినీ; మదీయ= నా; పక్షప్రాప్తులు+అయిన= పక్షంలో నిలిచినవారు అయిన; భూపతులను= రాజులను; చూచువేడ్క= చూడాలన్న కోరిక; ఎల్లలోకంబుల మీఁదనున్= అన్ని లోకాలమీదా; కలుగువేడుక కంటెను= కలిగే కోరికకంటె; మిగిలి ఉన్నఅది= మించి ఉన్నది; అనుటయున్= అనగా; అమర+ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; తనమనంబునన్= తన మనసులో; ఇతనితోడన్= ఈ ధర్మరాజుతో; సముచిత భాషణంబులు= తగిన రీతిగా మాటాడటం; చేసెదన్= చేస్తాను; ఈ+విధంబు= ఈ విధంగా; కటుక= కఠిన; వచనత్వంబు= మాటలు; కాదని= కాదని; ఊహించి= ఆలోచించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు;

తాత్పర్యం: నా తమ్ముళ్ళను, నా పక్షంలో నిలిచినవారూ అయిన రాజులను చూడాలన్న కోరిక అన్ని లోకాలమీద ఉన్న కోరికకన్నా అధికంగా ఉన్నది' - అనగా ఇంద్రుడు తన మనసులో ఈ ధర్మరాజుతో తగినరీతిగా మాటాడుతాను. కఠినంగా మాటాడటం బాగాలే దని ఆలోచించి ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: స్వర్గానికి వెళ్ళగా మానవ సంబంధమైన 'మమత' ధర్మరాజులో మిగిలిఉన్నదా! అనిపిస్తుంది. కాని, తరువాత ధర్మరాజు సమాధానంలో ఈ సందేహనివృత్తి జరుగుతుంది.

చ. 'తనువు దొఱంగ కిట్లు సుకృతంబుల పెంపున వచ్చి తిప్పదం
బునకు మహాత్మ! యిచ్చటను బోవదు నీమదిఁ బాసి మర్త్యతం
బునుపడియున్న నెయ్యము సభాసదులన్ శుభదృష్టిఁ జూడుమా
మునులను సిద్ధులం; దగునె ముందటి చందము నొంది యుండఁగన్? **72**

ప్రతిపదార్థం: మహాత్మ!= ఓ మహాత్మా!; తనువున్= దేహాన్ని; తొఱంగన్= త్యజించకుండా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సుకృతంబుల పెంపునన్= పుణ్య విశేషం వలన; ఈ+పదంబునకున్= ఈ స్వర్గస్థానానికి; వచ్చితి(వి)= వచ్చావు; ఇచ్చటను= ఇక్కడకూడా; మర్త్యతన్= మానవత్వంతో (మనిషిగా ఉన్నప్పుడు); పనుపడి+ఉన్న= నీకుండిన; నెయ్యము= స్నేహభావం; నీ మదిన్+పాపి= నీ మనసును వదలి; పోవదు= పోలేదు; ఆ మునులను= ఆ దేవర్షులను; సిద్ధులన్= సిద్ధులను; సభాసదులన్= స్వర్గసభలో ఉన్న మాన్యులను; శుభదృష్టిన్+చూడుమా!= శుభదృష్టితో చూడుము; ముందటి= మునుపటి; చందమున్= రీతినే; ఒంది+ఉండఁగన్= పొంది శోకిస్తూ ఉండటం; తగునె!= సముచితంగా ఉన్నదా!

తాత్పర్యం: 'ఓ మహాత్మా! దేహాన్ని త్యజించకుండా నీవు చేసిన పుణ్యావిశేషంవలన ఇట్లా ఇంత ఉన్నతమైన పదవికి రాగలిగావు. ఇక్కడకూడా మనిషిగా ఉన్నప్పుడు నీ కుండిన స్నేహభావం ఇంకా నీ మనసును వదలిపెట్టకుండా ఉన్నది. ఆ దేవర్షులను, సిద్ధులను, సభాసదులను శుభదృష్టితో చూడుము. ఇంకా మునుపటివలెనే శోకంలో మునిగిఉండటం సముచితంగా ఉన్నదా?

విశేషం: ఈ ప్రస్థానంలో చివరి వరకు ధర్మరాజు పరీక్షించబడుతూనే ఉన్నాడు. 'నాపక్షప్రాప్తులు' అన్న ధర్మరాజు మాట చాలా చిత్రమైనది. ఏడు అక్షౌహిణుల సైన్యంలోని యోధానుయోధులు భటులు సైనికులు - వీరంతా తనకు 'ప్రాప్త' మయ్యారు. దుర్యోధనుడివలె కోరి సంపాదించుకొన్నవారు కాదు. వారిని కృతజ్ఞతాపూర్వకంగా చూడాలని ధర్మరాజు కోరుతున్నాడు. దానిపై ఇంద్రుడి వ్యాఖ్య ఇది. నీ కింకా ఆ మనుషజన్మలోని స్నేహాది మమతానుబంధాలు ఇంకా నశించలేదా! అని.

చ. **ఒరులకు నందరానిపద మూర్జిత పుణ్యనిరూఢిఁ బొందఁగా**
దొరకొని యున్కి నీ వికృత దూరమనస్కతఁ గాదె! నీ సహో
దరులు భవన్మహోన్నత పదస్థితి కర్హులె తొంటి నెయ్యమున్
బొరయునె దేవతాత్మకులబుద్ధి నెఱుంగుము నీ విశేషమున్.' **73**

ప్రతిపదార్థం: ఒరులకున్+అందన్‌రాని= ఇతరులు అందుకొనటానికి వీలుకాని; పదము= స్థానాన్ని; ఊర్జిత= ఘనమైన; పుణ్యనిరూఢిన్= పుణ్యప్రసిద్ధిచేత; పొందఁగాన్= పొందటానికి; దొరకొని ఉన్కి= ప్రయత్నంతో ఉండటం; నీ వికృతదూర మనస్కతన్+కాదె= వికారాలకు దూరమైన నీ మనస్సు చేతనే కదా!; నీ సహోదరులు= నీ తమ్ములు; భవత్+మహోన్నత= నీయొక్క ఉన్నతమైన; పదస్థితికిన్= స్థానంలో ఉండటానికి; అర్హులె?= తగినవారా?; తొంటినెయ్యమున్= మునుపటి స్నేహభావాన్ని; పొరయునె?= కలిగి ఉంటుందా?; దేవతా+ఆత్మకుల బుద్ధిన్= దైవస్వరూపుల యొక్క బుద్ధితో; నీ విశేషమున్= నీయొక్క ప్రత్యేకతను; ఎఱుంగుము= తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యం: ఇతరులు అందుకొనటానికి వీలులేని స్థానాన్ని ఘనమైన పుణ్యప్రసిద్ధి చేత పొందటానికి ప్రయత్నించటం నీకున్న వికార దూరమైన మనస్సుచేతనే కదా! నీ తమ్ములు నీ అంతటి ఉన్నత పదవిని అందుకొనటానికి తగినవారా! మర్త్యలోకం వీడివచ్చిన నీకు మునుపటి స్నేహబంధాలస్మరణం తగదు. దివ్యస్వరూపంలో ఉన్న నీవు నీ విశేషాన్ని గ్రహించుము.

క. **అని యిట్లాడిన సర్వభు। వనపతియు బుధుండు నైన వాసవుతోఁ దా**
ననియెం దగ వెండియు ధ। ర్మనందనుఁడు భరతవంశ మహిమాధాయీ! **74**

ప్రతిపదార్థం: భరతవంశ= భరతవంశానికి; మహిమ+ఆధాయీ!= కీర్తిని కూర్చేవాడా! (జనమేజయా! వినుము); అని= ఈ విధంగా; ఇట్లు+ఆడిన= పలికిన; సర్వభువనపతియున్= సర్వభువనపాలకుడూ; బుధుండున్+ఐన= పండితుడూ అయిన; వాసవుతోన్= ఇంద్రుడితో; ధర్మనందనుఁడు= ధర్మరాజు; తగన్= తగినట్లుగా; వెండియున్= మరలా; తాను; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: జనమేజయా! వినుము: ఇట్లా అన్నటువంటి సమస్తలోకపాలకుడూ, మహావిద్వాంసుడూ అయిన ఇంద్రుడితో ధర్మనందనుడు మరలా ఇట్లా అన్నాడు:

ఉ. **'మీ రిటు లేమి సెప్పిన నమేయభుజాబలభగ్నదైత్య! యే**
గారవ మొప్పఁ దమ్ములను గాంతను బుత్త్రుల మిత్త్ర కోటిఁ గ

న్నారఁగఁ జూడ కుండుటకు నక్కట యోర్తునె? యెల్లభోగముల్

వారలఁ జూచి క్రమ్మఱఁగ వచ్చి సుఖస్థితిమై భుజించెదన్. **75**

ప్రతిపదార్థం: అమేయభుజాబల!= లెక్కించటానికి వీలులేని భుజబలంచేత; భగ్నదైత్య!= ఓడించబడిన రాక్షసులుగల ఓ మహేంద్రా!; మీరు+ఇటులు+ఏమి+చెప్పినన్= మీరు ఇట్లా ఏమి చెప్పినాసరే!; గారవము+ఒప్పన్= ఆదరంతో; తమ్ములను= నా భీమార్జునులను నకులసహదేవులను; కాంతను= ద్రౌపదిని; పుత్త్రులన్= కుమారులను; మిత్రకోటిన్= నా పక్షాన యుద్ధంచేసిన స్నేహితులను; కన్ను+ఆరఁగన్= కనులారా; చూడక+ఉండుటకున్= చూడకుండా ఉండటానికి; అక్కట!= అయ్యో!; ఓర్తునె!= సహించగలనా!; వారలన్+చూచి= వారందరినీ చూచి; క్రమ్మఱఁగన్+వచ్చి= మరలివచ్చి; ఎల్లభోగముల్= అన్ని సుఖాలనూ; సుఖస్థితిమైన్= సుఖమైన ఉనికితో; భుజించెదన్= అనుభవిస్తాను.

తాత్పర్యం: లెక్కించటానికి వీలుకాని భుజబలంచేత రాక్షసులను నశింపచేసిన ఓ మహేంద్రా! మీ రేమి చెప్పినా సరే! అయ్యో! కనులారా నా సోదరులను, కాంతను, పుత్రులను, మిత్రులను ఆదరంతో ఒక్కసారి చూడకుండా నేను ఉండగలనా? వారందరినీ చూచి మరలి వచ్చాక ఈ సర్వభోగాలనూ స్తిమితమైన మనస్సుతో అనుభవిస్తాను'.

వ. నాకతెఱంగు పరమానందకరం' బనియె నని యిట్లు మునీంద్రమాననీయం బయిన పాండవేయ మహాప్రస్థానప్రకారంబు జనమేజయునకు వైశంపాయనుండు సెప్పుటయు. **76**

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; ఆ+తెఱంగు= ఆ విధము; పరమ+ఆనందకరంబు+అనియెన్= మిక్కిలి సంతోషాన్ని కూరుస్తుంది అన్నాడు; అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; మునీంద్ర= మునిశ్రేష్ఠులకు; మాననీయంబు+అయిన= గౌరవించదగిన; పాండవేయ= పాండవుల; మహాప్రస్థానప్రకారంబు= మహా ప్రయాణవిధానం; జనమేజయునకున్= జనమేజయ మహారాజుకు; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయనమహర్షి; చెప్పుటయున్= చెప్పటం (ఇందలి కథ).

తాత్పర్యం: నాకు అదే మిక్కిలి ఆనందాన్ని కలిగిస్తుందని ధర్మరాజు అన్నాడు' అని ఈ విధంగా మునీంద్రులు కూడా సమాదరించేటటువంటి పాండవుల మహాప్రయాణకథను జనమేజయుడికి వైశంపాయన మహర్షి చెప్పగా.

విశేషం: ఏ గుణాలను అభ్యసిస్తే సశరీరంగా స్వర్గాది పుణ్యలోక ప్రాప్తి కలుగుతుందో ధర్మరాజు పొందిన 'విజయాన్ని' బట్టి అర్థం చేసికొనవచ్చును. కాబట్టి మునీంద్రులకు కూడా ఈ కథ మిక్కిలి సమాదరణీయమని అర్థం.

ఆశ్వాసాంతము

శా. పారాశర్య వచఃపయోనిధి సుధాభంగీ! దయాసంగి! దు

ర్వారాశేష విపద్విదారణ విహారా! చిన్మయాకార! వి

స్తారోదార! గుణత్రయస్ఫుటవిశేషా! నిర్గుణాశ్లేష! మా

గౌరీత్వోజ్జ్వల తత్త్వభాస్వర! నిజాకారాత్మకత్రీశ్వరా! **77**

ప్రతిపదార్థం: పారాశర్య= వ్యాసుడి; వచస్= వచనా లనెడి; పయస్+నిధి= క్షీరసాగరానికి; సుధాభంగీ!= అమృతం వంటివాడా!; దయాసంగి!= కరుణారసంతో కూడినవాడా!; దుర్వార= వారించటానికి అలవికానటువంటి; అశేష= అనేకాలైన; విపద్= ఆపదలను; విదారణ= నశింపచేయటమే; విహారా!= క్రీడగా కలిగినవాడా!; చిత్+మయ+ఆకార!= చైతన్య స్వరూపుడా!; విస్తార= సర్వవ్యాపకత్వ;

ఉదార!= మహత్త్వం కలిగినవాడా!; గుణత్రయ స్ఫుటవిశేషా!= సత్త్వరజస్తమోగుణాల రూపమైన ప్రకృతిసంబంధంచేత తెలియదగిన విశిష్టత కలవాడా!; నిర్గుణ+శ్లేష= వాస్తవానికి ఆ గుణత్రయంతో సంబంధంలేక, తత్కారణంగా విశ్వంతో ఏమాత్రం సక్తత లేనివాడా!; మా= లక్ష్మీభావంతో; గౌరీత్వ= గౌరీభావంతో; ఉత్+జ్వల= వెలిగేటటువంటి హరిహరాత్మకమైన; తత్త్వ= తత్త్వంచేత; భాస్వర= ప్రకాశించేవాడా!; నిజ+ఆకార+ఆత్మక+త్రీశ్వరా!= తన వ్యాపారానికి అనుగుణమైన గృహంగా భాసిల్లే బ్రహ్మ,విష్ణు, శివాత్మకరూపమైన మూర్తిత్రయం కలవాడా!;

తాత్పర్యం: వ్యాసుడి వచనాలనేటటువంటి క్షీరసాగరానికి అమృతంవలె సారభూతమైనవాడా! దయారసమూర్తీ! వారించటానికి అలవికాని ఎప్పటికీ తీరని ఆపదలను నశింపజేయటమే క్రీడగా కలవాడా! చైతన్యస్వరూపా! సర్వవ్యాపకత్వ మహత్త్వం కలిగినవాడా! సత్త్వరజస్తమోగుణాల రూపమైన ప్రకృతి సంబంధంచేత తెలియదగిన విశిష్టత కలవాడా! వాస్తవానికి గుణత్రయంతో సంబంధం లేని కారణంగా ప్రపంచంతో ఏ మాత్రం సంబంధం లేనివాడా! లక్ష్మీత్వ, గౌరీత్వ భావంతో ప్రకాశించే హరిహరాత్మకమైన తత్త్వంచేత ప్రకాశించేవాడా! తన వ్యాపారానికి అనుగుణమైన గృహంవలె భాసిల్లే బ్రహ్మవిష్ణు శివాత్మకమైన త్రిమూర్తిస్వరూపా! నీకు నమస్కారం.

విశేషం: మహాభారత తాత్పర్యమంతా ఆశ్వాసాంత పద్యాలలో కనిపిస్తుంది. అందులోనూ ఇవి పర్వాంత పద్యాలు కూడా. అందుచేత రమణీయమైన విశేషణాలతో హరిహరనాథుడి మహాతత్త్వానికి తిక్కనగారు భాష్యం చెప్పుతున్నారు. క్షీరసాగరంలో అమృతం పుట్టింది. అట్లాగే వ్యాసవచనాలకు తాత్పర్యరూపమైన హరిహరాత్మక సారం ఉన్నది. లౌకికాలౌకిక వ్యాపారాలమధ్య సమన్వయరూపమైన హరిహరాత్మక సారం ఉన్నది. లౌకికాలౌకిక వ్యాపారాల మధ్య సమన్వయ రూపమైన విచిత్ర తత్త్వమది. అందుకే గుణత్రయంతో ఆశ్లేష (కూడికా ఉన్నది); అశ్లేష (నిరాసక్తత) కూడా ఉన్నది. విష్ణువుగా భోగమూర్తి, శివుడుగా యోగమూర్తి, లక్ష్మీత్వరూపంలో భోగం. గౌరీరూపంలో యోగం. ఈ విచిత్రయోగాన్నే ధర్మాద్వైతమని తిక్కన వ్యాసుడిహృదయంలోని ఒక సూత్రాన్ని వ్యాఖ్యానిస్తున్నాడు. ఆంధ్రమహాభారతం ఏకైకంగా సాధించిన మహావిజయం ఈ సూత్ర వ్యాఖ్యానమే. అన్ని మతాలకూ సమన్వయం ఉన్నదిక్కడ. భోగ, యోగ రూపమైన లక్ష్మీత్వగౌరీత్వ (శ్రీయనశౌరివాచకము...) భావంలోని తత్త్వజ్ఞానమే సరస్వతి. అందుకే ఆమెతోపాటు బ్రహ్మకూడా హరిహరతత్త్వంలో గర్భితంగా ఉన్నాడు.

క. ప్రణవైకభావ్య! సురర! క్షణ కేళీస్తవ్య! జన్య సకలద్రవ్యా!
గణనాతీతా! పోష్య। ప్రణతవ్రాతా! నిరీహభక్తి ప్రీతా! **78**

ప్రతిపదార్థం: ప్రణవ+ఏకభావ్య!= ఒక ప్రణవం చేతనే భావించదగినవాడా!; సుర= దేవతలను; రక్షణ= రక్షించటమనేటటువంటి; కేళీస్తవ్య!= క్రీడ కలిగినవాడు కావటంచేత స్తుతించదగినవాడా!; జన్య= పుట్టదగిన; సకల= అన్ని; ద్రవ్యా!= వస్తువులను కలిగినవాడా!; గణన= లెక్కించటానికి; అతీతా!= సాధ్యంకానివాడా!; పోష్య= పోషించదగిన; ప్రణత= భక్తుల; వ్రాతా!= సమూహం కలవాడా!; నిర్+ఈహ= కోరికలు లేని; భక్తి= భక్తిచేత; ప్రీతా!= సంతోషించేవాడా!

తాత్పర్యం: ఒక ప్రణవంచేత మాత్రమే తెలియదగినవాడా! దేవతలను రక్షించటమనే క్రీడచేత స్తుతించబడేవాడా! లెక్కించటానికి వీలులేనివాడా! పుట్టించదగిన సకల వస్తువులు కలవాడా! పోషించదగిన భక్తుల సమూహం కలవాడా! కోరికలు లేని భక్తిచేత ప్రీతుడవయ్యేవాడా! నీకు నమస్కారం.

విశేషం: ఓం ఇత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ - అని గీత; తస్య వాచకః ప్రణవః - అని పాతంజల యోగసూత్రం. తస్య= తత్ పదార్థానికి వాచకం - సూచకం. అదే హరిహర తత్త్వం. అది కేవలం 'ఓం'కార రూపం. ఓంకార సాధన ద్వారానే తెలియదగింది. ప్రధానమైన

పరమేశ్వర మంత్రం. అది ఒకటేనని శ్రుతి ప్రమాణం కావటంవలన 'ప్రణవైక భావుడు' అవుతున్నాడు.

సురలు - ధర్మపరులు. అందుకే ధర్మరక్షణ కళాశీలుడు కాబట్టి స్వామి అవతరిస్తుంటాడు. అదొక క్రీడ ఆయనకు. ఆ లీలామూర్తిని అందుకే భక్తులు కొలుస్తారు.

బ్రహ్మాదిస్తంబ పర్యంతమున్న సృష్టి మొత్తం పరమేశ్వరుడి నుండి ప్రభవించి అందులోనే లీనమవుతున్నది. అందుచేత సకల వస్తువులకు జన్యస్థాన మాయనే.

సర్వవ్యాపకత్వ - సర్వకర్తృత్వ - సర్వజ్ఞత్వ భావాలు కలవాడు కాబట్టి ఆయన తత్త్వం 'పరిచ్ఛిన్నం' కాదు. పరిచ్ఛిన్నం (ముక్క) అయితే కదా కొలవటానికి, అందుకే అగణితమైన తత్త్వమది.

భక్తులు నాలుగు రకాలని గీతాశాస్త్రం వివరించింది.

'ఆర్తో జిజ్ఞాసు రర్థార్థీ జ్ఞానీ చ భరతర్షభ' - అని ఆర్తులు, జిజ్ఞాసువులు, అర్థార్థులు, జ్ఞానులు - అని నాలుగు రకాల భక్తులున్నారు. వీరిలో ఆర్తి తొలగాలని కోరేవారికంటె, అర్థంకావాలని వెళ్ళేవాడికంటె, అదేమిటో తెలిసికొనాలని యత్నించేవాడికంటె (వీడే జిజ్ఞాసువు)- ఏ కోరికా లేనివాడు 'జ్ఞాని' మాత్రమే. అందుకే పరమాత్మ 'జ్ఞానయోగి' తనకు చాలా ప్రీతిపాత్రుడని చెప్పాడు (స చ మే ప్రియః)

అందుచేత హరిహరనాథుడి తత్త్వం కేవలం యోగి ఆరాధనచేత జననాంతర పరిశ్రమచేత సాధించదగ్గ మహావిషయం తప్ప కేవలం విగ్రహవిశేషం కాదని అర్థం.

మాలిని.

> **అమృత వికిరణ క్రీడాభిరామా! త్రిధామా!**
> **దమిత సకల దైత్యోద్వాహా! విజ్ఞాన దేహా!**
> **సుమహ దుపనిషత్ప్రస్తుత్యభిశ్రావ్య! సేవ్యా**
> **శమన రమణశీలా! సంభృతానందలీలా!** 79

ప్రతిపదార్థం: అమృత= అమృతాన్ని; వికిరణ= వెదజల్లటం అనే; క్రీడా+అభిరామా!= విహారంచేత మనోహరుడవైనవాడా!; త్రిధామా!= మూడు స్థానాలు కలవాడా!; దమిత= అణచివేయబడిన; సకల= సమస్త; దైత్య= రాక్షసుల; ఉత్+వాహ!= ఉత్సాహం కలవాడా!; విజ్ఞానదేహా!= జ్ఞానమే దేహంగా కలవాడా!; సుమహత్= ఉత్తమ; ఉపనిషద్= వేదోపనిషత్; ప్రస్తుతి+అభిశ్రావ్య= స్తవంచేత వినదగినవాడా! (అంటే కనదగినవాడా!); సేవ్యా!= సేవించదగినవాడా!; శమన= శాంతిలోనే; రమణ= క్రీడించే; శీలా!= స్వభావం కలవాడా!; సంభృత= సంపూర్ణ; ఆనంద= ఆనందంతో కూడిన; లీలా!= విలాసం ఉన్నవాడా!

తాత్పర్యం: అమృతాన్ని వెదజల్లటమనే విహారంచేత మనోహరుడవైనవాడా! అణచివేసిన సకల దైత్యుల ఉత్సాహం కలవాడా!; ఉత్తమ వేదోపనిషన్మంత్రాల సంస్తుతిచేత విని కనదగినవాడా! శాంతిలోనే క్రీడించే స్వభావం కలవాడా! సంపూర్ణమైన ఆనందంతో కూడిన విలాసమున్నవాడా! నీకు నమస్కారం.

విశేషం: నక్షత్రాలలో నేను చంద్రుడిని-అని గీతాకారుడు స్వామి విభూతియోగంలో చెప్పాడు. చంద్రుడు అమృతకిరణుడు. మోహినీరూపంలో భగవానుడు చేసిన పనికూడా ఇదే. దేవతలకు అమృతాన్ని పంచి రాక్షసులకు లేకుండా చేయటమే 'క్రీడ'. ఆ అభిరామ ధర్మాన్నే 'మోహిని' అన్నారు.

త్రిధామా! - అన్నమాట చాలా విశిష్టమైంది. స్వామి విభూతిని వైష్ణవ సంప్రదాయం 'త్రిపాద్విభూతి, అంటుంది. స్వామి నాలుగు పాదాలలో ఒకటిమాత్రమే ఈ జగత్తులో ఉంది. తక్కిన మూడు పాదాలు ఊర్ధ్వ జగత్తులో ఉన్నాయి అని పురుషసూక్తం. వామన, త్రివిక్రమ, పరమేశ్వర రూపాలని. భూ - అంతరిక్ష - స్వర్లోకాలలో; అగ్ని, వాయు, సూర్యరూపాలలో ఉన్న తత్త్వమది. జాగ్రత్- స్వప్న - సుషుప్తులలో వైశ్వానర, తైజస, ప్రాజ్ఞ రూపాలలో వ్యాపించి ఉన్న తత్త్వమిది. ఆహవనీయ - గార్హపత్య - దక్షిణాగ్ని రూపాలతో జగత్కర్మను ఆవరించి ఉంటుంది. అందుకే త్రిధాముడని హరిహరాత్మక స్వరూపాన్ని స్తుతిస్తున్నాడు.

సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ-అని తైత్తిరీయం చెబుతుంది. 'విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ' అని బృహదారణ్యకం - అందువలన శ్రుతి ప్రమాణంచేత పరమేశ్వరుడు విజ్ఞానరూపుడు.

వేద ఉపనిషన్మంత్రాలు భగవత్ స్తుతిపరాలే. అందుకే వీటిని ఋక్కులన్నారు. వీటిని 'సూక్తము' అని కూడా అందుకే అన్నారు.

స్వామి శాంతాకారుడు. సర్వరసానుభవాలూ ఎక్కడ ప్రశమనం పొందుతాయో అది 'శాంతం' అది కేవలం బ్రహ్మానంద స్వరూపం. అందుకే పరమేశ్వరుడి లీలను 'విలాస' మంటారు. అది అంతా ఆనందమయమే. అక్కడ శోకానికి చోటులేదు. భారతంలో శ్రీకృష్ణుడి చర్యలు అన్నీ ఆనందవిలాసాలే. ఆనందదాయకాలే. కడకు పరమాత్ముడి దేహ విసర్జనంకూడా ఒక 'విలాసం'గా కనిపిస్తుంది.

ఆ లీలలో భాగమే ధర్మనందనాదుల మహాప్రస్థానం. అందుకే ఈ ప్రస్థానంలోని ఘట్టాలు చిత్రంగా కనిపిస్తాయి. అతి చిత్రమైంది. 'కుక్క' వెంటబడటం. అది ధర్ముడి రూపాన్ని పొందటం. ఇంద్రుడు, యమధర్మరాజు, సకల దేవతా సమూహమూ కలిసి ధర్మజుని దివ్యరథంలో స్వర్లోకానికి సాదరంగా తీసికొనిపోవటం ఇవన్నీ పరమేశ్వరుడి క్రీడావిలాసమే.

గద్యము.

ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్రకొమ్మనామాత్య పుత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతం బయిన శ్రీ మహాభారతంబునందు మహాప్రస్థానిక పర్వంబు సర్వంబు నేకాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ రచన; శ్రీమత్= ప్రసిద్ధికెక్కిన; ఉభయ కవి= సంస్కృతాంధ్ర భాషాకవుల; మిత్ర= మిత్రుడును; కొమ్మన= కొమ్మన అనే; అమాత్య= మంత్రియొక్క; పుత్ర= కుమారుడును; బుధ= విద్వాంసులయొక్క; ఆరాధన= పూజచేత; విరాజి= ప్రకాశించేవాడును అయిన; తిక్కన సోమయాజి= సోమయాజి అయిన తిక్కనచేత; ప్రణీతంబు+ఐన= రచించబడినదైన; శ్రీమహాభారతంబునందున్= శ్రీ మహాభారతంలో; మహాప్రస్థానిక పర్వంబు= మహాప్రస్థానిక పర్వంలో; సర్వంబును= సమస్తమును; ఏకాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: కీర్తికలవాడూ; సంస్కృతాంధ్రభాషా కవిమిత్రుడూ, కొమ్మనమంత్రి కుమారుడూ, బుధపూజనంచేత ప్రకాశించేవాడూ అయిన తిక్కనసోమయాజి రచించిన శ్రీమహాభారతంలో మహాప్రస్థానికపర్వం సర్వం ఏకాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతములోని 'ఏకాశ్వాసమైన మహాప్రస్థానికపర్వం సర్వం ముగిసింది.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

స్వర్గారోహణ పర్వము - ఏకాశ్వాసము

శ్రీవర్ధనాయురభివృ । ద్ధ్యావహచరణ శతపత్ర! యమనియమాది
ప్రావీణ్య పూర్ణ మిత్ర! మ । హా విద్యోన్మేషగాత్ర! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీవర్ధన= ఐశ్వర్యాభివృద్ధిని; ఆయుస్+అభివృద్ధి+ఆవహ+చరణ+శతపత్ర!= జీవితకాలాభివృద్ధిని కలిగించేటటువంటి పాదపద్మాలు కలవాడా!; యమనియమ+ఆది= యమ నియమాది అష్టాంగయోగంలో; ప్రావీణ్యపూర్ణ= గరిష్ఠులైన మహా యోగీంద్రులకు; మిత్ర!= చెలికాడా!; మహావిద్యా= శ్రుతిరూపమైన శ్రీవిద్యలో; ఉన్మేష= వికసించే; గాత్ర= రూపం కలవాడా!; హరిహరనాథా!= హరిహరనాథస్వామీ!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! నీ చరణ కమలసేవ తత్సేవకులకు సంపూర్ణమైన ఐశ్వర్యాన్ని, ఆయుస్సును ప్రసాదిస్తుంది. నీవు యమ నియమాద్యష్టాంగ యోగ నిష్ఠులకు సంపూర్ణ మిత్రుడివి. 'మహావిద్య' సర్వదేవతా రూపమైన నీ స్వరూపాన్ని తెలుపుతుంది. అట్లాంటి నీకు నమస్కారం.

విశేషం: వేదాంతులు ఉపనిషత్తుల నాధారంగా 'బ్రహ్మవిద్య' నుపాసించారు. తాంత్రికులు వేద ప్రామాణ్యం ఆధారంగానే 'మహావిద్య' నుపాసించారు. హరిహరనాథ విద్య 'శ్రీవిద్య' కు మరో రూపమని తిక్కనగారి 'మహావిద్య' అనే మాట నిరూపిస్తున్నది. 'కామ కళావిలాసం'లో ఈ శ్రీవిద్యా స్వరూపం వివరించబడింది. 'మహావిద్య' అనే ఒక శాస్త్ర గ్రంథం ఉన్నది. ఇది మంత్ర గ్రంథం. వనదుర్గా ప్రధానంగా అనేక దేవతా మంత్రోపాసనలు ఇందులో ప్రస్తావించబడ్డాయి. తిక్కనకు శ్రీవిద్యా సంప్రదాయంతో ఉన్న దగ్గరి సంబంధం ఈ చివరి పాదంవలన మనం ఊహించవచ్చును.

వ. దేవా! జనమేజయుండు వైశంపాయనుతోడ 'మత్పూర్వపితామహు లగు పాండవులును ధార్తరాష్ట్రులును స్వర్గం బారోహించి యెట్టెట్టి నెలవుల నిలిచి? రెట్లు వర్తించిరి? చెప్పవే!' తదాకర్ణన కౌతుకంబు మదీయ చిత్తంబున నుత్తరంగం బగుచున్నయది; నీవు సర్వవిదుండ వేను భవదీయ సదయవాక్య సంభావనకు నర్హుండ' నని ప్రార్థించినం బ్రచుర దివ్యజ్ఞాన మాననీయుండును బరమకృపా విధేయుండును నైన సాత్యవతేయుని సాదర కరుణా విశేషంబున సంపోషితం బయిన బోధంబున సాధుజన స్తవ్యుం డైన యా భవ్యమునివరుం డక్కురు వంశవరున కిట్లనియె నట్లు బంధు దర్శనంబు గోరి పలికిన పాండవాగ్రజు తలంపున కనుకూలుండై యాఖండలుండు. 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథ స్వామీ!; జనమేజయుండు= జనమేజయ మహారాజు; వైశంపాయనుతోడన్= వైశంపాయన మహర్షితో (ఇట్లా అన్నాడు); మత్+పూర్వ+పితామహులు+అగు= నా పూర్వ పితామహులైన; పాండవులును= పాండవులూ;ధార్త రాష్ట్రులును= దుర్యోధనాదులు; స్వర్గంబు+ఆరోహించి= స్వర్గం చేరి; ఎట్టి+ఎట్టి= ఎట్లాంటెట్లాంటి; నెలవులన్= చోట్లలో; నిలిచిరి?=

నిలిచారు?; ఎట్లు= ఎట్లా; వర్తించిరి?= ప్రవర్తించారు? (ఏం చేశారు?); చెప్పవే= చెప్పుము; తద్+ఆకర్ణన= దానిని వినాలన్న; కౌతుకంబు= కుతూహలం; మదీయ= నా; చిత్తంబునన్= మనసులో; ఉత్+తరంగంబు+అగుచున్న+అది= ఎగిరి పడుతున్న అలవలె అధికమవుతున్నది; నీవు; సర్వవిదుండవు= అన్నీ ఎరిగినవాడివి; నేను= నేనేమో; భవదీయ= నీ; సదయ= దయతో కూడిన; వాక్య= మాటలతోడి; సంభావనకున్= ఆదరానికి; అర్హుండను+అని= అర్హుడిని అని; ప్రార్థించినన్= వేడుకొనగా; ప్రచుర= విస్తారమైన; దివ్యజ్ఞాన= దివ్యజ్ఞానంచేత; మాననీయుండును= పూజించదగినవాడూ; పరమ= మిక్కిలి; కృపావిధేయుండునున్= దయకు లోబడినవాడూ; ఐన= అయినటువంటి; సాత్యవతేయుని= సత్యవతి కుమారుడైన వ్యాసుడి; సాదర= ఆదరంతోకూడిన; కరుణా విశేషంబునన్= కరుణా విశేషంతో; సంపోషితంబు+అయిన= వృద్ధిచేయబడిన; బోధంబునన్= జ్ఞానంతో; సాధుజన= సాధువులచేత; స్తవ్యుండు+ఐన= స్తుతించదగినవాడైన; ఆ భవ్య మునివరుండు= ఆ పుణ్యాత్ముడైన వైశంపాయన మహర్షి; ఆ+కురువంశవరునకున్= ఆ కురువంశ శ్రేష్ఠుడైన జనమేజయ మహారాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; బంధు దర్శనంబున్+కోరి= బంధువులను చూడాలని; పలికిన= అడిగిన; పాండవ+అగ్రజ= ధర్మరాజు; తలంపునకున్= కోరికకు; అనుకూలుండు+ఐ= ఇష్టపడినవాడై; అఖండలుండు= ఇంద్రుడు.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథస్వామీ! వినుము. జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'నా ముత్తాతలైన పాండవులు, దుర్యోధనాదులు స్వర్గాన్ని చేరి ఎట్లాంటి స్థానాలు పొందారు? ఏం చేశారు? చెప్పండి. దానిని వినాలనే కోరిక నా మనసులో పరవళ్ళు త్రొక్కుతున్నది. మీకు అన్నీ తెలుసు. నేను మీ దయతో కూడిన మాటలతోడి ఆదరానికి తగినవాడిని' అని ప్రార్థించాడు. అపుడు విస్తారమైన దివ్యజ్ఞానంచేత పూజించదగినవాడూ, మిక్కిలి దయకు లోనైనవాడూ అయిన వ్యాసమహర్షి కరుణా విశేషంతో వృద్ధి పొందించబడిన బ్రహ్మజ్ఞాన సంపన్నుడు, సాధుజన స్తుతిపాత్రుడూ అయిన వైశంపాయన మహర్షి ఆ కురువంశశ్రేష్ఠుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'ఆ విధంగా బంధుజనాలను చూడాలని అడిగిన ధర్మరాజు కోరికకు ఇష్టపడినవాడై ఇంద్రుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: వ్యాసమహర్షిచేత వైశంపాయనుడి 'బోధ' (జ్ఞానం) పోషితం (వృద్ధి) అయిందనటంలో చాలా అర్థముంది. భారతీయ సంప్రదాయంలో గురుస్థానం అంత గరిష్ఠమైనది. విద్య గురువువలన వస్తుంది. బ్రహ్మజ్ఞానం గురుకరుణచేత మాత్రమే సంప్రాప్తమవుతుంది.

సీ. **తగువాని రావించి 'ధర్మనందనునకుఁ। దమవారిఁ జూడఁ జిత్తమునఁ గోర్కి**
దనికినయది; నీ వితని నటఁ గొనిపోయి। యఖిల బంధులఁ జూపు' మనుడు నతఁడు
గారవం బెసఁగంగ నా రాజసత్తముఁ। దోడ్కొని పోవఁ గుతూహలమునఁ
దోడన నారదాదులు కొంద అరిగి ర। ట్లేఁగెడుచోటఁ గట్టెదురఁ దోఁచె

తే. **నున్నతాసనాసీనుఁ డభ్యుదిత సరసి। జాప్త సంకాశుఁ డమృతాశనాంగనాది**
వృతుఁడు వీరలక్ష్మీ విరాజితుఁడు సతత। యుక్త సుఖసాధనుండు దుర్యోధనుండు. 3

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రుడు; తగువానిన్= తగినదూతను; రావించి= రప్పించి; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజుకు; తమవారిన్= తనవారిని; చూడన్= చూడాలని; చిత్తమునన్= మనసులో; కోర్కి= కోరిక; తనికిన+అది= అతిశయించింది; నీవు+ఇతనిన్= నీవు ఇతడిని; అటన్= అక్కడికి; కొనిపోయి= తీసికొనివెళ్ళి; అఖిలబంధులన్= బంధువులందరినీ; చూపుము+అనుడున్=

చూపించుము అని చెప్పగానే; అతఁడు= ఆ సేవకుడు; గారవంబు+ఎసఁగంగన్= గౌరవం అతిశయించగా; ఆ రాజ సత్తమున్= ఆ రాజశ్రేష్ఠుడిని; తోడ్కొని పోవన్= వెంటతీసికొని వెళ్ళగా; కుతూహలమునన్= ఆసక్తితో; తోడన= వెనుకనే; నారద+ఆదులు= నారదాది మహర్షులు; కొందఱు+అరిగిరి= కొంతమంది బయలుదేరారు; అట్లు+ఏఁగెడు చోటన్= అట్లా బయలుదేరుతున్నప్పుడు; కడు+ఎదురన్= ఎట్టఎదుట; ఉన్నత+ఆసన+ఆసీనుఁడు= పెద్ద సింహాసనంమీద కూర్చున్నవాడు; అభి+ఉదిత= ఉదయించిన; సరసిజ+ఆప్త= కమల మిత్రుడైన సూర్యుడితో; సంకాశుఁడు= సమానమైనవాడు; అమృత+అశన+అంగనా+ఆది= అమృతం త్రాగే దేవతాంగనలు- అప్సరసలు మొదలైనవారితో; వృతుఁడు= కూడుకొన్నవాడు; వీరలక్ష్మీ విరాజితుఁడు= శౌర్యలక్ష్మితో ప్రకాశిస్తున్నవాడు; సతత= నిరంతరమూ; యుక్త= పొందిన; సుఖసాధనుండు= సుఖసాధనాలు కలిగిన; దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; తోఁచెన్= కనిపించాడు.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడు తగిన దూతను రప్పించి 'ధర్మరాజుకు తనవారిని చూడాలని మనసులో కోరిక అతిశయించింది. నీవు ఇతడిని అక్కడికి తీసికొనివెళ్ళి బంధువులందరినీ చూపించుము' అని చెప్పగా ఆ దూత గౌరవం అతిశయించగా ఆ రాజశ్రేష్ఠుడిని వెంటతీసికొని వెళ్ళగా ఆసక్తితో నారదాది మహర్షులు కొందరు వెంట వచ్చారు. అట్లా బయలుదేరుతున్నప్పుడు ఎదురుగా పెద్ద సింహాసనంమీద కూర్చున్నవాడూ, ఉదయించిన సూర్యబింబంవంటి కాంతితో ప్రకాశిస్తున్నవాడూ, అప్సరఃప్రభృతి దేవకాంతా పరివృతుడూ, శౌర్యలక్ష్మీ విరాజితుడూ, ఎడతెగని సుఖసాధన సామగ్రితో అతిశయిస్తున్న దుర్యోధనుడు కనిపించాడు.

విశేషం: ఇక్కడి నుండి ధర్మరాజుకు మరోసారి 'శోధన' మొదలవుతుంది. మానుషభావం ఇంకా ధర్మజుడిలో బ్రదికి ఉన్నందువలన ఈ 'ప్రక్షాళన' అవసరమైనది.

వ. ఇ ట్లొప్పియున్న యతనిం గని ధర్మనందనుండు దేవమునివరుల మొగంబు లాలోకించి. 4

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఇట్లా; ఒప్పి+ఉన్న= ప్రకాశిస్తున్న; అతనిన్= దుర్యోధనుడిని; కని= చూచి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; దేవమునివరుల మొగంబులు= దేవర్షుల ముఖాలు; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ప్రకాశిస్తున్న దుర్యోధనుడిని చూచి ధర్మరాజు దేవముని శ్రేష్ఠుల ముఖాలు చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ధర్మజుఁడు దుర్యోధనుం జూచి యసూయాపరుం డైన, నారదుఁ డతనిం దేర్చుట (సం.18-1-4)

సీ. 'ఇతఁ డతిలోభోపహతమానసుఁడు, దీర్ఘ । దర్శిగాఁ, డితని కతమునఁ జేసి
నిఖిల దేశంబుల యఖిల నృపాలురుఁ । ద్రుంగిరి దంతి తురంగ సహిత
ముగ, ననవద్యాంగి విగతకల్మష ధర్మ । చారిణి సాధ్వి బాంచాలి నార్య
జనములు గనుఁగొన సభలోన నవమాన । పెట్టిన తులువ; యే నిట్టివాని

ఆ. తోడఁ గలసి మెలఁగుదునె? మహితాత్మకు । లార! యెచట నున్నవారు భీమ
ఫల్గునులును గవలుఁ బాంచాలియును నన్ను । నచటి కనుపవలయు' ననుచు మరలె. 5

ప్రతిపదార్థం: మహిత+ఆత్మకులార!= ఓ పుణ్యాత్ములారా!; ఇతఁడు= ఈ దుర్యోధనుడు; అతి+లోభ+ఉపహత+మానసుఁడు= మిక్కిలి లోభగుణంచేత దూషితమైన మనసున్నవాడు; దీర్ఘదర్శి+కాఁడు= దూరాలోచన ఉన్నవాడు కాదు; ఇతని కతమునన్+చేసి= ఇతడి కారణంగా; నిఖిల దేశంబుల= అన్ని దేశాల; అఖిలనృపాలురున్= రాజులందరూ; దంతి= ఏనుగులు; తురంగ= గుఱ్ఱాలు మొదలైన సైన్యంతో; సహితముగన్= కూడి; త్రుంగిరి= చనిపోయారు; అనవద్య+అంగిన్= పవిత్రమైన దేహం కలిగిన; విగత కల్మషన్= పాపాలు పోయినదానిని; ధర్మచారిణిన్= పతివ్రతను; సాధ్విన్= ఉత్తమ స్త్రీని (శీలవతిని); పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; ఆర్యజనములు= ఆర్యులు; కనుఁగొనన్= చూడగా; సభలోనన్= సభలో; అవమానపెట్టిన= అవమానపరచిన; తులువ= తుంటరి; ఏను+ఇట్టివానితోడన్+ కలసి= నేను ఇట్లాంటివాడితో కలిసి; మెలఁగుదునె?= ఉంటానా?; భీమ= భీముడూ; ఫల్గునులును= అర్జునుడూ; కవలున్= నకుల సహదేవులూ; పాంచాలియును= ద్రౌపదీ; ఎచటన్+ఉన్నవారు= ఎక్కడున్నారో; నన్నున్= నన్నుకూడా; అచటికిన్+అనుపన్వలయున్+ అనుచున్= అక్కడికి పంపించండి అంటూ; మరలెన్= వెనుదిరిగాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అన్నాడు 'ఓ పుణ్యాత్ములారా! మిక్కిలి లోభగుణంచేత దూషితమైన మనసున్నవాడు దూరాలోచనలేనివాడు ఈ దుర్యోధనుడు. ఇతడి కారణంగానే అన్ని దేశాల రాజులందరూ ఏనుగులతో, గుఱ్ఱాలతో కూడిన సైన్యంతో కూడి నశించారు. పవిత్రదేహం కలిగి రాజసూయంచేత పాపాలన్నీ పోగొట్టుకొని పరమ పతివ్రతగా, ఉత్తమ గృహిణిగా ఉన్న శీలవతి ద్రౌపదిని పెద్దలందరూ చూస్తుండగా నిండు సభలో అవమానపరచిన తుంటరి ఇతడు. నేను ఇట్లాంటి వాడితో కలిసి స్వర్గంలో ఉండటమా? నా భీమార్జున నకుల సహదేవులూ ద్రౌపదీ ఎక్కడున్నారో అక్కడికి నన్ను తీసికొని వెళ్ళండి' అంటూ వెనుదిరిగాడు.

విశేషం: అగ్ని సంభూత కాబట్టి ద్రౌపది 'పవిత్ర' దేహ. రాజసూయయాగంలో అవభృథస్నానం చేయటంవలన అన్ని పాపాలు నశించాయి. ఐదుగురు భర్తలతో పతివ్రతాధర్మాన్ని నిర్వహించిన కారణంగా 'ధర్మచారిణి' సంస్కారపరంగా సాధ్వి; స్వర్గంలో కూడా ధర్మరాజును 'మానుష' భావం వదలలేదు. అందుకే పూర్వకథనంతా స్మరిస్తున్నాడు.

వ. మరలినఁ జూచి నారదుండు నవ్వుచు నతని కి ట్లనియె. 6

ప్రతిపదార్థం: మరలినన్= తిరిగి వెళ్ళుతుంటే; చూచి; నారదుండు= నారదుడు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; అతనికిన్= అతడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తిరిగి వెళ్ళుతుంటే చూచి నారదుడు నవ్వుతూ అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'ఓ ధర్మనందన! యీ ధరణీవిభుం। డాహవ సంపరిత్యక్త తనుఁడు
దేవతాసంభావ్యుఁడై వెలింగెడుఁ; బుణ్య। కర్ము లెల్లను గడు గారవింతు
రితని; నితండు మహీశుల నుజ్జ్వల। క్షత్రధర్మంబునఁ గాదె త్రుంచె;
నది పాప మే లగు? నసఘ! పాంచాలి యీ। తనిచేతఁ బడుటయుఁ దక్కుఁ గలుగు

తే. నెగ్గులును నింక నిచ్చట నేల తలఁప? నిచొటు పుణ్యలోకము మది నీసు రోష
మను మనోవికృతులు దగునయ్య! వాని। విడిచి సమత నొందుము లోకవినుతచరిత!' 7

ప్రతిపదార్థం: ఓ ధర్మనందన!= ఓ ధర్మరాజా!; ఈ ధరణీ విభుండు= ఈ రాజు (దుర్యోధనుడు); ఆహవ= యుద్ధంలో; సం+పరిత్యక్త= పూర్తిగా వదలివేసిన; తనుడు= శరీరం కలవాడు (కనుక); దేవతా సంభావ్యుడు+ఐ= దేవతలచేత గౌరవించబడుతూ; వెలింగెడున్= ప్రకాశిస్తున్నాడు; పుణ్యకర్ములు+ఎల్లనున్= ధర్మకర్ములందరూ; ఇతనిన్= ఇతడిని; కడున్= మిక్కిలి; గారవింతురు= గౌరవిస్తారు; ఇతండు= ఇతడు; మహీశులన్= రాజులను; ఉత్+జ్వల= మిక్కిలి ప్రకాశించే; క్షత్ర= రాజ; ధర్మంబునన్+కాదె= ధర్మంతోనే కదా!; త్రుంచెన్= చంపాడు; అది= అట్లా చంపటం; పాపము+ఏల+అగున్?= పాపం ఎందుకు అవుతుంది?; అనఘ= పుణ్యాత్మా!; పాంచాలి= ద్రౌపది; ఈతనిచేతన్= ఇతడిచేతిలో; పడుటయున్= అవమానపడటం; తక్కన్+కలుగు= మొదలైన; ఎగ్గులనున్= దోషాలను; ఇంకన్= ఇక; ఇచ్చటన్= ఇక్కడ; తలఁపన్= తలచటం; ఏల?= ఎందుకు?; ఇచొటు= ఈ చోటు; పుణ్యలోకము= పుణ్యాదులచేత పొందదగిన లోకం (ఇక్కడ); మదిన్= మనసులో; ఈసున్= ఈర్ష్య; రోషము= కోపం; అను= అనేటటువంటి; మనో వికృతులు= మనోవికారాలు; తగునయ్య!= యుక్తమా!; వానిన్= ఆ వికారాలను; విడిచి= వదలి; లోక వినుత!= లోకంచేత స్తుతించబడిన ఓ ధర్మరాజా!; సమతన్= సమత్వాన్ని; ఒందుము= పొందుము.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఈ రాజు యుద్ధంలో వదలివేసిన శరీరం కలవాడు. కనుక దేవతలచేత గౌరవించబడుతూ ప్రకాశిస్తున్నాడు. ధర్మ కర్ములందరూ ఇతడిని చాలా గౌరవిస్తారు. ఇతడు రాజులను తన క్షాత్రధర్మంతోనే కదా యుద్ధంలో చంపాడు. అట్లా చంపటం పాపం ఎట్లా అవుతుంది? పుణ్యాత్మా! ఇతడిచేత ద్రౌపది అవమానపడటం మొదలైన పాపాలను ఇంకా తలచుకొనటం ఎందుకు? ఇది పుణ్యలోకం. ఇక్కడ నీ మనసులో ఈర్ష్య, కోపం మొదలైన మనోవికారాలు ఉండవచ్చా? ఆ వికారాలను వదలి నీవు సమత్వాన్ని పొందుము.

విశేషం: ద్వా విమౌ పురుషౌ లోకే సూర్యమండలభేదినౌ,

పరివ్రాడ్యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖే హతః.

అని ప్రమాణం. సూర్యమండలాన్ని భేదించుకొని ఊర్ధ్వలోకాలకు ప్రవేశించే అర్హత ఇద్దరికున్నది. ఒకరు యోగమార్గంలో దేహాన్ని వదిలే సన్యాసి. మరొకరు యుద్ధంలో శత్రువులకు వీపు చూపకుండా పోరాడి మరణించినవాడు. దుర్యోధనుడు 'సం' పరిత్యక్త తనుడు - అంటే అర్థం ఇదే. చివరికి తాను ఒకడే మిగిలినా ఓడిపోయి దాసోహమనలేదు. ఒంటరిగాపోరి దేహాన్ని గదాఘాతానికి గురై వదిలివేసినవాడు. అందుచేత అతడు స్వర్గభోగార్హు డయ్యాడు.

'సమత్వం యోగ ఉచ్యతే' అని గీతాకారుడి నిర్వచనం. నారద మహర్షి ఇక్కడ సిద్ధి - అసిద్ధి, గౌరవం - అవమానం; సుఖం - దుఃఖం ఇత్యాది ద్వంద్వభావాలను అతిక్రమించటమే యోగమని ప్రబోధిస్తున్నాడు.

'వినుత చరిత్రుఁడు' - ధర్మరాజు, అందుకే స్వర్గలోకానికి నిజదేహంతో రాగలిగాడు. కాని ఆ మానుష తనువునకు అంటుకొన్న భావాలే ఈర్ష్యాదులు. వాటిని తొలగించుకొమ్మని నారదుడి హితవు.

వ. అని వెండియు. **8**

తాత్పర్యం: అని ఇంకా మరి (ఇట్లా అన్నాడు.) (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'జూదమునఁ గయ్యమున నీ । కే దురితంబులు నితాంత హృదయ క్లేశా

పాదకములు వాటిల్లె న । నాదృతములు సేయు వాని నన్నిటి ననఘా!' **9**

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పుణ్యాత్మా!; జూదమునన్= జూదంలో; కయ్యమునన్= యుద్ధంలో; నీకున్+ఏదురితంబులు= నీకు ఏ పాపకృత్యాలు; నితాంత= అత్యంత; హృదయ క్లేశ+ఆపాదకములు= హృదయానికి దుఃఖాన్ని కలిగించేవి; పాటిల్లెన్= సంభవించాయో; వానిన్= వాటిని; అన్నిటిన్= అన్నిటినీ; అనాదృతములు+చేయుము= లెక్కచేయకుము (నిరాదరణ చేయుము).

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడవైన ధర్మరాజా! జూదంలో, యుద్ధంలో నీకు ఏ పాపకృత్యాలు హృదయానికి అత్యంత క్లేశాన్ని కలిగించాయో వాటిని ఇప్పుడు మరలా పరిగణించవద్దు; అన్నింటిని మరచిపొమ్ము.'

చ. అన విని యమ్మునీంద్రునకు నవ్విభుఁ డిట్లనుఁ 'బాపశాలి స
జ్జన సతతాపకారి కులసంక్షయ కారణరోషభాగి యి
మ్మనుజవరాధముం డితఁ డమర్త్యుల కెల్లను మాననీయుఁ డై
మనునటె పుణ్యలోకమున? మాటలు వేయును నేల సంయమీ! 10

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= అని నారదుడు చెప్పగా విని; ఆ+ముని+ఇంద్రునకున్= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడితో; ఆ+విభుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా చెప్పాడు; సంయమీ!= ఋషీ!; పాపశాలి= పాపాత్ముడు (పరమపాపి); సత్+జన= మంచివారికి; సతత= నిరంతరం; అపకారి= అపకారంచేసినవాడు; కులసంక్షయ= వంశం నశించటానికి; కారణ= కారణమైన; రోషభాగి= కోపశీలి (ముక్కోపి); ఈ+మనుజవర+అధముండు= ఈ రాజాధముడు; ఇతఁడు= ఇట్లాంటి దుర్యోధనుడు; అమర్త్యులకున్+ఎల్లను= దేవతలందరికీ; మాననీయుఁడు+ఐ= గౌరవాస్పదుడై; పుణ్యలోకమునన్= ఈ స్వర్గంలో; మనునటె?= ఉండటమా?; మాటలు వేయునున్+ఏల?= ఎక్కువగా చెప్పట మెందుకు?

తాత్పర్యం: అని నారదుడు చెప్పగా విని అతడితో ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు. 'ఓ మునీ! పరమపాపి, మంచివారికి నిరంతరం అపకారం చేసినవాడు, వంశం నాశనం కావటానికి కారణమైన కోపశీలి ఈ రాజాధముడు. ఇట్లాంటి దుర్యోధనుడు దేవతలకు పూజనీయుడై స్వర్గంలో ఉండటమా! ఎక్కువగా చెప్పట మెందుకు?

తే. అతని నట్లుండనిమ్ము; నా యనుజతనుజ । మిత్ర జనములఁ బాంచాలపుత్త్రి నా క
వశ్యమును నభివీక్షింప వలయుఁ జూపఁ । బనుపు వారల యున్నెడ భవ్యచరిత!' 11

ప్రతిపదార్థం: భవ్యచరిత!= పుణ్యచరిత్రగల నారదమహర్షీ!; అతనిన్+అట్లు+ఉండన్+ఇమ్ము= అతనిని అట్లా ఉండనిమ్ము; నా+అనుజ= నా తమ్ములను; తనుజ= కుమారులను; మిత్రజనములన్= మిత్రులను; పాంచాల పుత్త్రిన్= ద్రౌపదిని; నాకున్= నేను; అవశ్యమును= తప్పకుండా; అభివీక్షింపవలయున్= కనులారా చూడాలి; చూపన్= నాకు చూపటానికి; వారల+ఉన్నఎడ= వారున్నచోటికి; పనుపు= నన్ను పంపించుము.

తాత్పర్యం: పుణ్యచరిత్రగల నారదమహర్షీ! అతడు అట్లా సుఖిస్తూ ఉండనీ నా కేమి? నా తమ్ములను, కుమారులను, మిత్రులను, ద్రౌపదిని నేను తప్పకుండా కనులారా చూడాలి. అందుచేత నన్ను వా రున్నచోటికి పంపించుము.'

వ. అని మఱియుం గలుగు మునీంద్రులఁ గలయం గనుంగొని. 12

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి!; మఱియున్+కలుగు= ఇంకా అక్కడున్న; ముని+ఇంద్రులన్= మునిశ్రేష్ఠులను; కలయన్= అందరినీ బాగా; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా అక్కడున్న మునిశ్రేష్ఠులందరినీ బాగా చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ధర్మజుఁడు దేవమునులను గర్ణాది స్వజనులఁ జూప వేఁడుకొనుట (సం.18-3-6)

సీ. 'సంగ్రామ మృతులైన సకలబంధులకుఁ ది। లోదకం బే నిచ్చుచుండ వచ్చి
కుంతి కర్ణుఁడు తన కొడు కని చెప్పి నా। కతని జన్మము తెఱం గంతవట్టు
విదితంబుగాఁ జేసె నది మొదలుగ నమ్మ। హావీరుఁ దలఁచిన యప్పు డెల్ల
నుల్లంబు సంతాప మొందుఁ దదీయపా। దంబు లద్దేవి పాదంబులట్ల

ఆ యని సభక్తికముగ నర్చితంబులు సేయఁ। గానకునికి నేను గరము వగతు;
నతఁడు నేము నైన నమరేంద్రుఁడును మమ్ముఁ। జెనయునే త్రిలోకసేవ్యులార! 13

ప్రతిపదార్థం: త్రిలోక సేవ్యులార!= త్రిలోకాలలోనూ సేవించదగినవారైన ఋషులారా!; సంగ్రామ మృతులు+ఐన= యుద్ధంలో చనిపోయిన; సకలబంధులకున్= బంధువులందరికీ; ఏను= నేను; తిల+ఉదకంబు+ఇచ్చుచుండన్= తిలోదకమిస్తుండగా; వచ్చి= అక్కడికి వచ్చి; కుంతి= మా తల్లి కుంతీదేవి; కర్ణుఁడు; తన కొడుకు+అని+చెప్పి= తన కుమారుడని చెప్పి; నాకున్= నాకు; అతని= ఆ కర్ణుడి; జన్మము తెఱంగు= పుట్టుకతీరు; అంత+పట్టు= అంతా; విదితంబుగాన్+చేసెన్= తెలిపింది; అది మొదలుగన్= అప్పటినుండి; ఆ+మహావీరున్= ఆ మహావీరుడిని; తలఁచిన+అప్పుడు+ఎల్లన్= తలచుకొన్నపుడంతా; ఉల్లంబు= హృదయం; సంతాపము+ ఒందున్= సంతాపాన్ని పొందుతున్నది; తదీయపాదంబులు= అతడి పాదాలను; ఆ+దేవి పాదంబులట్లు+అని= మా అమ్మ పాదాలవలె; సభక్తికముగన్= భక్తితో; అర్చితంబులు+చేయన్= పూజించటానికి; కానక+ఉనికి= వీలుకాక; నేను; కరము= మిక్కిలి; వగతున్= బాధపడుతుంటాను; అతఁడున్+ఏమున్+ఐనన్= అతడు మేము కలిస్తే; అమర+ఇంద్రుండును= ఇంద్రుడుకూడా; మమ్మున్= మమ్ములను; చెనయునే?= ఎదిరించగలడా?

తాత్పర్యం: 'త్రిలోకాలలోనూ సేవించతగిన ఋషివర్యులారా! ఒక విషయం వినండి. యుద్ధంలో చనిపోయిన బంధువులందరికీ నేను తిలతర్పణం చేస్తున్న సమయంలో మా అమ్మ కుంతీదేవి అక్కడికి వచ్చి కర్ణుడు తన కొడుకని తెలిపి, నాకు అతడి జన్మ రహస్యమంతా చెప్పింది. అప్పటినుండి ఆ మహావీరుడిని తలచుకొన్నప్పుడెల్లా నా హృదయం సంతాపాన్ని పొందుతున్నది. అతడి పాదాలను మా అమ్మపాదాలవలె భక్తితో పూజించటానికి వీలుకాక నేను చాలా బాధపడుతుంటాను. అతడూ మేమూ కలిస్తే మహేంద్రుడైనా మమ్ములను ఎదిరించగలడా?

విశేషం: ధర్మరాజు మొదట కోరుకొన్నది తమ్ముళ్ళను చూడాలని, తరువాత భార్యను, తరువాత మిత్రులను, ఆ తరువాత పుత్రులను, ఇప్పుడు కర్ణుడిని చూడాలంటున్నాడు. పైగా అతడు తమతో ఉండిఉంటే కొరవు లేమిటి? ఇంద్రుడు కూడా ఎదిరించజాలి ఉండేవాడు కాడని చెప్తున్నాడు. శత్రుజయం మీద ఎంత తీవ్రకాంక్ష ధర్మరాజులో ఉండేదో దీనినిబట్టి అర్థం చేసికొనవచ్చును. అందుకే ధర్మరాజును 'శాత్రవజైత్రతేజంతో' పుట్టాడని నన్నయగారు వర్ణించారు.

చ. అతని నెఱుంగకుండి వినుఁ డర్జునుఁ బంచితి నమ్మహాత్మునిన్
మృతుఁడుగఁ జేయఁగా; నది శమింపదు శోకము నావహించుచున్;

మతికి నలంత సేయు గుణమాన్యుని నాతనిఁ జూచు కౌతుకం
బతిశయ మొందుచున్న యది; యాయన యెచ్చట నుండుఁ? జెప్పరే! 14

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= వినండి; అతనిన్+ఎఱుంగక+ఉండి= అతడు మా అన్న అని తెలియక; ఆ+మహాత్మునిన్= ఆ మహనీయుడిని; మృతుఁడుగన్+చేయఁగాన్= చంపటానికి; అర్జునున్+పంపితిన్= అర్జునుడిని పంపాను; అది= ఆ పాపం; శోకమున్+ఆవహించుచున్= దుఃఖాన్ని కలుగజేస్తూ; శమింపదు= ఉపశమనం పొందటం లేదు; మతికిన్= మనసుకు; అలఁతన్= వ్యథను; చేయున్= కలగజేస్తున్నది; ఆతనిన్+చూచు= అతడిని చూడాలన్న; కౌతుకంబు= కుతూహలం; అతిశయము+ఒందుచున్న+అది= అతిశయమవుతున్నది; ఆయన= ఆ మహనీయుడు; ఎచ్చటన్+ఉండున్= ఎక్కడుంటాడో; చెప్పరే!= చెప్పండి!

తాత్పర్యం: ఋషులారా! ఇంకా ఒక విషయం వినండి. అతడు మా అన్న అని తెలియక ఆ మహనీయుడిని చంపటానికి అర్జునుడిని పంపాను. ఆ పాపం నిరంతర దుఃఖాన్ని కలగజేస్తూ ఉపశమించకుండా ఉన్నది. మనసుకు వ్యథను కలగజేస్తున్నది. అతడిని చూడాలన్న కోరిక రానురాను అతిశయిస్తున్నది. ఆ మహానుభావుడు ఎక్కడుంటాడో చెప్పండి!

వ. ద్రుపద విరాట యుధామన్యులు, శంఖ ప్రభృతి తదీయజ్ఞాతులును రణాగ్నికిం బ్రాణహవిస్సులు వేల్చినవారు; వారల నాకుం జూడవలదే ప్రాణసముండగు జగత్ప్రాణ నందనుని సంక్రందన తేజోవిరాజితుండగు శ్వేతాశ్వుని. నశ్వుల ననుకరించు నకుల సహదేవులను, సహజ సద్గుణ శాలిని యగు పాంచాలినిం జూడక నిలువం జాలుదునె? వారి కెవ్వరికిని నాకలోక నివాసంబు లేక తక్కెనేని సోదర రహిత స్వర్గంబునందు స్వర్గత్వబుద్ధి పుట్టదయ్యెడు; వార లెచ్చోటనుండి రచ్చోట యేను పుణ్యలోకంబుగాఁ దలంచెద; నయ్యెడ కనిచి పుచ్చుం డనిమిషవర్యులారా!' యని పలికిన నప్పాండవాగ్రజుతో నద్దేవమును లిట్లనిరి. 15

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపద విరాట యుధామన్యులు= ద్రుపదుడు, విరటుడు, యుధామన్యుడు; శంఖప్రభృతి= శంఖుడు మొదలైన; తదీయ=వారి; జ్ఞాతులును= దాయాదులు; రణ+అగ్నికిన్= యుద్ధమనే అగ్నిలో; ప్రాణహవిస్సులు= ప్రాణాలనే హవిస్సులను; వేల్చినవారు= హోమం చేసినవారు; వారలన్= వారిని; నాకున్+చూడన్‌వలదే?= నేను చూడవద్దా!; ప్రాణసముండు+అగు= నా ప్రాణంతో సమానమైన; జగత్+ప్రాణ+నందనునిన్= జగత్తుకు ప్రాణమిచ్చే వాయు కుమారుడైన భీముడిని; సంక్రందన= ఇంద్ర; తేజో విరాజితుండు+అగు= తేజస్సుతో ప్రకాశించే (ఇంద్ర తనయుడైన); శ్వేతాశ్వునిన్= తెల్లని గుర్రాలుగల అర్జునుడిని; అశ్వులన్= అశ్వినీ దేవతలను; అనుకరించు= పోలిన (అశ్వినీ దేవతల కుమారులైన); నకుల సహదేవులను; సహజ సద్గుణశాలిని+అగు= పుట్టుకతోనే సద్గుణ శీలి అయిన; పాంచాలినిన్= ద్రౌపదిని; చూడక= చూడకుండా; నిలువన్+చాలుదునె?= నిలువగలనా?; వారికిన్+ఎవ్వరికిని= వారికెవ్వరికీ; నాకలోక= స్వర్గలోక; నివాసంబు= నివాసం; లేక తక్కెనేని= లేకుండా పోయినట్లయితే; సోదర రహిత స్వర్గంబునందున్= తమ్ములు లేని స్వర్గలోకంలో; స్వర్గత్వ బుద్ధి= ఇది స్వర్గమనే బుద్ధి; పుట్టదు+అయ్యెడున్= పుట్టదు; వారలు= వారు; ఎచ్చోటన్+ఉండిరి= ఎక్కడుంటారో; అచ్చోట= ఆ చోటునే; ఏను= నేను; పుణ్యలోకంబు= స్వర్గం; కాన్= వలె; తలంచెదన్= భావిస్తాను; అయ్యెడకున్= ఆ చోటికి; అనిమిషవర్యులారా!= దేవతా శ్రేష్ఠులారా!; అనిచి పుచ్చుండు= పంపించండి; అని పలికినన్= అని అడుగగా; ఆ+దేవమునులు= ఆ దేవఋషులు; ఆ+పాండవ+ అగ్రజుతోన్= ఆ ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: 'ద్రుపదుడు, విరాటుడు, ద్రుపదుడి కుమారుడైన యుధామన్యుడు, శంఖుడు మొదలైన వారి దాయాదులు యుద్ధమనే అగ్నిలో తమ ప్రాణాలనే హవిస్సులను ధారపోశారు. వారిని నేను చూడవద్దా! నా ప్రాణంతో సమానుడైన

వాయునందనుడిని, ఇంద్రతేజంతో ప్రకాశించే అర్జునుడిని, అశ్వినీదేవతలను పోలిన నకుల సహదేవులను, సహజ సద్గుణశీలి పాంచాలిని చూడకుండా నిలువగలనా? వారి కెవ్వరికీ స్వర్గలోక నివాసం లేకపోయినట్లయితే తమ్ములు లేని స్వర్గంలో ఇది స్వర్గమనే బుద్ధి పుట్టనే పుట్టదు. వారు ఎక్కడుంటారో ఆ చోటే నాకు స్వర్గం. దేవతాశ్రేష్ఠులారా! నన్ను అక్కడికి పంపించండి' అని ప్రార్థించగా దేవమునులు ధర్మరాజుతో ఇట్లా చెప్పారు. (రణాగ్నికిం బ్రాణహవిస్సులు వేల్చినవారు-రూపకం)

ఆ. 'అట్ల చేయువార మమలాత్మ! నీదు చి। త్తమున నేది దోఁచె దాని నాచ
రింప వలయు నని నిలింపేశ్వరుండు పా। టించి మాకు నప్పగించినాఁడు. 16

ప్రతిపదార్థం: అమల+ఆత్మ!= నిర్మలమైన ఆత్మగల ఓ ధర్మరాజా!; అట్ల= అట్లాగే; చేయువారము= చేస్తాము; నీదు= నీ; చిత్తమునన్= మనసులో; ఏది+తోఁచెన్= ఏది తోస్తుందో; దానిన్+ఆచరింపవలయున్+అని= దానిని చేయాలని; నిలింప+ఈశ్వరుండు= దేవతల ప్రభువు (ఇంద్రుడు); పాటించి= పూని; మాకున్= మాకు; అప్పగించినాఁడు= ఆ పని చేసిపెట్టుమని అప్పగించాడు.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! అట్లాగే చేస్తాము. నీ మనసులో ఏ కోరిక పుట్టుతుందో దాని ప్రకారం చేయాలని పూని ఇంద్రుడు ఆ పని చేసి పెట్టండని నిన్ను మాకు అప్పగించాడు.'

విశేషం: అది స్వర్గలోకం. అక్కడ అన్నీ చిత్రంగానే ఉంటాయి. అన్ని లోకాలనూ అక్కడే ప్రత్యక్షంచేయగల దేవమాయ అక్కడ ఉన్నది. అందుకే ధర్మరాజు సంకల్పంలో నిగూఢంగా ఉన్న ఆలోచనలు అక్కడ రూపాన్ని పొందుతున్నాయి. ఋషులమాటలకు అర్థం ఇదే.

సీ. అని దేవదూతునిఁ గనుఁగొని 'యిమ్మహి। తాత్ముని భీమసేనార్జునాదు
లున్నచోటికి నన్ను 'మన్న నప్పురుషుఁ డా। దర మెసఁగంగ నా ధర్మతనయు
నిందు ర మ్మనుచుఁ దా ముందటఁ జన నమ్మ। హానుభావుఁడు వాని ననుగమించె;
నట్లు సనంగఁ గేశాస్థిసాంద్రంబు దు। ర్గం ధంబుఁ బరుషతరంబు దంశ

ఆ. మశక నిబిడమును దమఃకలితముఁ గ్రిమి। కీట రక్తమాంస కూట కుణప
ఘోరవిధము శాత దారుణ చంచు వా। యసరవాన్వితంబు నయ్యెఁ బథము. 17

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; దేవదూతునిన్= దేవదూతను; కనుఁగొని= చూచి; ఈ+మహిత+ఆత్మునిన్= ఈ మహనీయుడిని; భీమసేన+అర్జున+ఆదులు= భీముడు, అర్జునుడు మొదలైనవారు; ఉన్నచోటికిన్= ఉన్నచోటికి; అన్పుము+అన్నన్= తోడుగా తీసి కొని వెళ్ళుము అని అనగా; ఆ+పురుషుఁడు= ఆ దూత; ఆదరము+ఎసఁగంగన్= ఆదరం అతిశయించగా; ఆ ధర్మతనయున్= ఆ ధర్మరాజును; ఇందున్+రమ్ము+అనుచున్= ఇట్లా రండి అంటూ; తాన్+ముందటన్+చనన్= తాను ముందట వెళ్ళగా; ఆ+ మహానుభావుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; వానిన్= ఆ దూతను; అనుగమించెన్= అనుసరించి వెళ్ళాడు; అట్లు+చనఁగన్= అట్లావెళ్ళగా; పథము= ఆ దారి; కేశ+అస్థిసాంద్రంబు= వెంట్రుకలు; ఎముకలచేత దట్టమైనది; పరుషతరంబు= అతికఠినంగా ఉన్నదీ; దంశ= దోమలతో; మశక= ఈగలతో; నిబిడమును= నిండినదీ; తమస్+కలితము= చీకటితో నిండినదీ; క్రిమి= క్రిములతోను; కీట= పురుగులతోనూ; రక్త= రక్తంతోను; మాంస= మాంసంతోను (నిండిన); కూట= గుట్టలు కలిగింది; కుణప= శవాలతో; ఘోర

విధము= భయంకరంగా; శాత= వాడిగా ఉన్న; దారుణ= భీషణమైన; చంచు= ముకుపుటాలు కలిగిన; వాయస= కాకుల; రవ+అన్వితంబున్= అరపులతో కూడినదీ; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి దేవదూతను చూచి 'ఈ మహనీయుడిని భీమార్జునాదులు ఉన్నచోటికి తోడుగా తీసికొనివెళ్ళుము' అని చెప్పగా ఆ దూత ఆదరం అతిశయించగా ఆ ధర్మరాజును 'ఇట్లా రండి!' అంటూ తాను ముందట దారి తీస్తూ వెళ్ళగా ధర్మరాజు ఆ దూతను అనుసరించి వెళ్ళాడు. అట్లా వెళ్ళుతుండగా ఆ దారి వెంట్రుకలచేత, ఎముకలచేత దట్టంగా ఉన్నది. అతిహేయంగా దోమలతో, ఈగలతో నిండింది. చీకటిగా ఉన్నది. క్రిములతో, పురుగులతో రక్తమాంసాల గుట్టలతో, శవాల దుర్గంధంతో, భయంకరంగా వాడిగా ఉన్న భీషణమైన ముకుపుటాలు కలిగిన కాకుల అరపులతో కూడిందిగా అయింది.

వ. అప్పథంబునఁ బాండవాగ్రజుండు చనిచని యారంగ్రాఁగిన నూనియ వోలెం దెరలుచున్న జలంబులు గలిగి యాయస కంటక దుస్స్పర్శంబగుచుఁ దటంబున నిశితాసి పత్త్రవనంబు శోభిల్ల వైతరణియను పేరఁ బరఁగిన యేఱును దత్ప్రదేశంబున ననేక ప్రకార యాతన లనుభవించు పాప కర్ములనుం జూచి దేవదూతునితో 'మనకుఁ బోవలయు చోటింక నెంత దవ్వుగల? దియ్యెడయును దేవతాధీనంబై యుండునే?' యని యడిగిన నప్పురుషుం డతనితోడ. 18

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పథంబునన్= ఆ దారిలో; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; చని చని= పోయి పోయి; ఆరన్+క్రాఁగిన= సలసల కాగిన; నూనియ పోలెన్= నూనెవలె; తెరలుచున్న= తెర్లుతున్న; జలంబులు కలిగి= నీళ్ళుకలిగి; ఆయస= ఇనుముతో చేసినట్లున్న; కంటక= ముండ్లతో; దుస్స్పర్శంబు+అగుచున్= తాకటానికి వీలుకాకుండా ఉన్న; తటంబునన్= ఒడ్డులో; నిశిత+అసి= వాడిగా ఉన్న కత్తులవలె ఉన్న; పత్త్ర= ఆకులతో నిండిన; వనంబు= అడవి; శోభిల్లన్= ఒప్పగా; వైతరణి+అను పేరన్= వైతరణి అనే పేరుతో; పరఁగిన= ప్రసిద్ధమైన; ఏఱును= నది; తద్+ప్రదేశంబునన్= ఆ చోట; అనేక ప్రకార= నానా విధాలైన; యాతనలు= బాధలు; అనుభవించు= అనుభవిస్తున్న; పాపకర్ములనున్+చూచి= పాపకర్మలు చేసినవారిని చూచి; దేవదూతునితోన్= దేవదూతతో (ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు); మనకున్= మనం; పోవలయుచోటు= వెళ్ళవలసిన చోటు; ఇంకన్+ఎంత దవ్వుకలదు?= ఇక ఎంత దూర మున్నది?; ఈ+ఎడయును= ఈ చోటుకూడా; దేవతా+అధీనంబు+ఐ= దేవతల అధీనంలోనే; ఉండునే!= ఉంటుందా!; అని అడిగినన్= అని అడుగగా; ఆ+పురుషుండు= ఆ దూత; అతనితోడన్= ఆ ధర్మరాజుతో (ఇట్లా చెప్పాడు).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ దారిలో వెళ్ళి వెళ్ళి బాగా మరగ గాచిన నూనెవలె తెర్లుతున్న నీళ్ళు కలిగి ఇనుపముక్కలవంటి ముండ్లతో తాకటానికీ దారుణంగా ఉన్న ఒడ్డుతో వాడి కత్తులవలె ఉన్న ఆకులతో కూడిన అడవి ఒప్పగా, వైతరణి అనే పేరున్న నదిని సమీపించారు. అక్కడ నానావిధాలైన శిక్షలను అనుభవిస్తున్న పాపకర్ములను చూచి దేవదూతతో 'మనం వెళ్ళవలసిన చోటు ఇక ఎంత దూరం ఉన్నది? ఈ చోటుకూడా దేవతల అధీనంలోనే ఉన్నదా?' అని అడిగాడు. అందుకు దేవదూత ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: నరకం అధోలోకమని అక్కడే యమయాతనలు పడే పాపిష్ఠులు ఉంటారని ధర్మరాజు కూడా భావిస్తున్నాడు. అందుకే ఈ చోటు స్వర్గవాసులైన దేవతల అధీనంలో ఎట్లా ఉంటుందని ప్రశ్న పుట్టింది ధర్మరాజుకు. అక్కడ తన వారు ఎందుకుంటారని ధర్మరాజు ధీమా. అందుకే దూతను అట్లా అడగటం.

తే. 'ఈ నెలవును బృందారకాధీన; మిదియ। మనకు రావలసిన చో' టనిన నతం డ
సహ్య దుర్గంధ ఘోర దర్శనత నచొటు। చిత్త మతిదుఃఖితంబుగఁ జేయుటయును. 19

ప్రతిపదార్థం: ఈ నెలవును= ఈ చోటుకూడా; బృందారక+అధీనము= దేవతల అధీనంలోనే ఉన్నది; ఇదియ= ఇదే; మనకున్= మనం; రావలసినచోటు; అనినన్= అనగా; అతండు= ధర్మరాజు; అసహ్య= సహించటానికి వీలులేని; దుర్గంధ= దుర్గంధంతో కూడిన; ఘోర దర్శనతన్= ఆ ఘోర దృశ్యాన్ని చూడటంవలన; అచొటు= ఆ చోటు; చిత్తము= చిత్తాన్ని; అతిదుఃఖితంబుగన్= చాలా బాధపడినదిగా; చేయుటయును= చేయగా.

తాత్పర్యం: 'ఈ చోటుకూడా దేవతల అధీనంలోనే ఉన్నది. మనం రావలసిన చోటు ఇదే' అని ఆ దేవదూత చెప్పాడు. భరించటానికి వీలులేకుండా దుర్గంధం నిండిపోయిన ఆ ఘోరదృశ్యాన్ని చూడటంవలన ధర్మరాజు మనసు వ్యథతో బాధపడింది. అప్పుడు.

వ. మరలి పోవం జూచిన నయ్యెడఁ గొన్ని యెలుంగులు. 20

ప్రతిపదార్థం: మరలిపోవన్= తిరిగిపోవటానికి; చూచినన్= ప్రయత్నించగా; అయ్యెడన్= ఆ ప్రదేశంలో; కొన్ని+ఎలుంగులు= కొన్ని కంఠస్వరాలు (వినిపించాయి).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ ఘోరాన్ని చూడలేక మరలిపోదామనుకొన్నాడు. అంతలో అచ్చట కొన్ని కంఠస్వరాలు (వినిపించాయి).

తే. 'భవ్యజనన! నీ గాత్రము దివ్యసౌర। భంబు బెరసిన గాడ్పు మాపైఁ గరంబు
హృద్య మై వీచుటయు దుఃఖ మెల్లఁ బాసె। భూరి సౌఖ్యంబు నొందుచున్నార మేము. 21

ప్రతిపదార్థం: భవ్యజనన!= పవిత్రజన్మ కలవాడా!; నీ గాత్రము= నీ దేహంయొక్క; దివ్యసౌరభంబు= దివ్యమైన పరిమళం; బెరసిన= కలిసిన; గాడ్పు= గాలి; మాపైన్= మా మీద; కరంబు= మిక్కిలి; హృద్యము+ఐ= సంతోషకరమై; వీచుటయున్= వీచగా; దుఃఖము+ఎల్లన్+ పాసెన్= మా దుఃఖమంతా పోయింది; భూరి= మిక్కిలి; సౌఖ్యంబున్= సుఖాన్ని; మేము; ఒందుచున్నారము= పొందుతున్నాం.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుణ్య చరిత్రుడా! నీ దేహానికున్న దివ్య పరిమళంతో కూడిన గాలి మా మీద సంతోషకరమై వీచగా మా దుఃఖాలన్నీ పటాపంచలయ్యాయి. మేము చాలా సుఖాన్ని పొందుతున్నాం.

విశేషం: ధర్మజుడు పుణ్యాత్ముడు - ఆ పుణ్యమే సుగంధం. పాపమే దుర్గంధం.

క. నినుఁ జూడఁ గనుటఁ బటుయా। తనలం దొరఁగితిమి పరమధర్మాత్మక! నీ
వనయము దయ నిచ్చట నిలి। చిన బ్రదుకుదు; మింకఁ గొంత సేపు నిలువవే!' 22

ప్రతిపదార్థం: పరమ ధర్మాత్మక!= ఉత్తమ ధర్మస్వరూపుడా!; నినున్= నిన్ను; చూడన్+కనుటన్= చూడగలగటంవలన; పటుయాతనలన్= భయంకరమైన బాధలను; తొరఁగితిమి= పోగొట్టుకొన్నాం; నీవు+అనయమున్= నీవు ఎల్లప్పుడూ; దయన్=

దయతో; ఇచ్చటన్= ఇక్కడ; నిలిచినన్= నిలిస్తే; బ్రదుకుదుము= బ్రతుకుతాం; ఇంకన్= ఇంకా; కొంతసేపు; నిలువవే!= నిలువకూడదూ! (దయతో నిలువుము!)

తాత్పర్యం: ఉత్తమ ధర్మస్వరూపుడా! నిన్ను చూడగలగటంవలన భయంకరమైన బాధలను మేము దూరంచేసికొన్నాం. నీవు ఎప్పుడూ ఇక్కడే ఉంటే మేము బ్రతుకుతాం. ఇంకా కొంచెంసేపు నీవు ఇక్కడే దయచేసి ఉండుము.'

ధర్మరాజు నరకమున నున్న యన్నదమ్ముల నెఱిఁగి పరితపించుట (సం.18-2-36)

వ. అని దుఃఖ భార కృపణంబు లగుచు వీతెంచినఁ గౌంతేయాగ్రజుం 'డోహో! యెంతబెట్టిదంబులైన యిడుమలం బడియెదరో వీర' లని కారుణ్యం బొలయ నిలిచి, వెండియు నత్తెఱంగు మాటలు విని 'మీ రెవ్వ?' రని యడిగినఁ 'గర్ణుండ భీమసేనుండ నర్జునుండ నకులుండ సహదేవుండ ద్రౌపదిని ధృష్టద్యుమ్నుండ ద్రౌపదేయుల' మను పలుకు లెసంగుటయు. 23

ప్రతిపదార్థం: అని; దుఃఖ= దుఃఖంయొక్క; భార= భారంచేత; కృపణంబులు+అగుచున్= అతిదీనంగా; వీతెంచినన్= వినరాగా; కౌంతేయ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; ఓహో!= అయ్యో!; ఎంత బెట్టిదంబులు+ఐన= ఎంత క్రూరమైన; ఇడుమలన్= కష్టాలను; వీరలు= వీరు; పడియెదరో= పడుతున్నారో; అని; కారుణ్యంబు+ఒలయన్+నిలిచి= కారుణ్యం పుట్టగా; అక్కడే నిలబడి; వెండియున్=మరలా; ఆ+తెఱంగు మాటలు విని= అదే విధమైన పలుకులు విని; మీరు+ఎవ్వరు+అని= మీ రెవ రని; అడిగినన్= అడుగగా; కర్ణుండన్= నేను కర్ణుడిని; భీమసేనుండన్= నేను భీమసేనుడిని; అర్జునుండన్= నేను అర్జునుడిని; నకులుండన్= నేను నకులుడిని; సహదేవుండన్= నేను సహదేవుడిని; ద్రౌపదిన్= నేను ద్రౌపదిని; ధృష్టద్యుమ్నుండన్= నేను ధృష్టద్యుమ్నుడిని; ద్రౌపదేయులము= మేము ద్రౌపది పుత్రులం; అను= అన్న; పలుకులు= మాటలు; ఎసంగుటయున్= పుట్టగా.

తాత్పర్యం: అని దుఃఖభారంచేత అతిదీనంగా వినరాగా ధర్మరాజు 'అయ్యో! వీరు ఎంత క్రూరమైన కష్టాలు పడుతున్నారో!' అని కరుణ పుట్టగా అక్కడే నిలబడ్డాడు. మళ్ళీ అవే మాటలే వినబడ్డాయి. ధర్మరాజు మీరెవరని అడిగాడు. 'నేను కర్ణుడిని, నేను భీముడిని, నేను అర్జునుడిని, నేను నకులుడిని, నేను సహదేవుడిని, నేను ద్రౌపదిని, నేను ధృష్టద్యుమ్నుడిని, మేము ద్రౌపదీ కుమారులం' అన్న మాటలు వినిపించాయి.

విశేషం: దుర్యోధనుడు స్వర్గసౌఖ్యాలు అనుభవిస్తూ కనిపించగా పాండవులు నరకరూపంలో కనిపించటంలోని తాత్పర్యమే ఈ పర్వంలోని ప్రధానాంశం.

సీ. ధర్మనందనుఁడు చిత్తమ్మున నుద్వేగ । మావహిల్లఁగ 'దైవ మకట! యిట్లు
సేసెనే? కీ డేమి చేసిరొకో వీర । లిన్నరకమునకు నేఁగుదేర
వలసినయట్టిది? వాసవాద్యమరులు । నీచులు వో వీరి నే విచార
మించుకయును లేక యిట్టి కష్టపుటిడు । మలఁ బెట్టెడిదె? ధర్మమా! తెఱంగు

తే. మాలితే నీవు సజ్జనమాన్యు లలఘు । సత్యపరులు దయాఢ్యులు నిత్యదాన
రతులు బహుదక్షిణాంచిత క్రతువితాన । పావితాత్ము లనర్హంపుఁబాటు వడిరి. 24

ప్రతిపదార్థం: ధర్మనందనుఁడు= ధర్మరాజు; చిత్తమ్మునన్= మనసులో; ఉద్వేగము= వ్యాకులత; ఆవహిల్లఁగన్= పుట్టగా; దైవము= దేవుడు; ఇట్లు+చేసెనే!= ఇట్లా చేశాడా!; వీరలు= ఈ పాండు తనయులు, ద్రౌపది మొదలైన వీరు; ఈ నరకమునకున్+ఏఁగుదేరన్= ఈ నరకానికి రావటానికి; వలసిన అట్టిది= రావలసినటువంటి; కీడు= అపకారం; ఏమి చేసిరొకో= ఏం చేశారో; వాసవ+ఆది+అమరులు= ఇంద్రాది దేవతలు; నీచులు+పో!= నీచులు సుమా!; వీరిని+ఏ విచారము+ఇంచుకయును లేక= వీరిని ఏ ఆలోచనా కొంచెంకూడా లేకుండా; ఇట్టి= ఇట్లాంటి; కష్టము+ఇడుమలన్= కఠినమైన కష్టాలలో; పెట్టెడిదె?= పెట్టటమా?; ధర్మమా!= ఓ ధర్మమా!; నీవు; తెఱంగు= పద్ధతి (న్యాయం); మాలితే!= వదలివేశావా!; సజ్జన= మంచివారిచేత; మాన్యులు= గౌరవించదగినవారు; అలఘు= గొప్ప; సత్యపరులు= సత్యనిష్ఠ కలవారు; దయా+ఆఢ్యులు= దయాగుణ సంపన్నులు; నిత్యదానరతులు= నిత్యమూ దానం చేయటంలో అభిలాష ఉన్నవారు; బహు= మిక్కిలిగా; దక్షిణా= దక్షిణలతో; అంచిత= ఒప్పిన; క్రతువితాన= యజ్ఞ సముదాయాలచేత; పావిత+ఆత్ములు= పవిత్రం చేయబడిన ఆత్మలు కలవారు; అనర్హము+పాటు+పడిరి= తగని కష్టాలు పడ్డారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు చిత్తంలో వ్యాకులత్వం పుట్టగా 'దేవుడు ఇట్లా చేశాడా! అయ్యో! అయినా వీరు ఈ నరకానికి రావటానికి తగిన పాపాలు ఏం చేశారు? ఇంద్రాది దేవతలు చాలా నీచులు సుమా! లేకపోతే వీరిని ఏ ఆలోచనా కొంచెంకూడా లేకుండా ఇట్లాంటి క్రూరమైన కష్టాలకు గురిచేస్తున్నారు. ఓ ధర్మమా! నీవు న్యాయం వదలివేశావా? మంచివారిచేత గౌరవించబడిన గొప్ప సత్య నిష్ఠకలవారు, దయాగుణ సంపన్నులు, నిత్యదానశీలురు, మిక్కిలిగా భూరిదక్షిణలతో ఒప్పిన యాగ సముదాయాలచేత పవిత్రీకరించబడిన ఆత్మలు కలవారు - అయినా, వీరు తగని కష్టాల పాలయ్యారు పాపం!

చ. **ఒకటను మేలు సేయని సుయోధనుఁ డమ్మెయి దేవపూజ్యుఁ డై**
సకలసుఖానుభూతియు నజస్రము పెంపు వహింప నొప్పి దృ
ష్టికిఁ గడు వ్రేఁకనై తనదు చెల్వలుఁ జుట్టలుఁ దాను సంతసం
బు కలిమి నేచి మి న్నడిచి పుణ్యపదావృతుఁడై వెలింగెడున్. **25**

ప్రతిపదార్థం: ఒకటనున్= ఒక విషయంలోకూడా; మేలు+చేయని= ఎవరికీ మేలు చేయని; సుయోధనుఁడు= దుర్యోధనుడు; ఆ+ మెయిన్= అట్లా; దేవపూజ్యుఁడు+ఐ= దేవతలకు పూజనీయుడై; సకల= అన్ని; సుఖ= సుఖాల; అనుభూతియున్= అనుభవాన్ని(పొంది); అజస్రము= ఎడతెగని; పెంపువహింపన్+ఒప్పి= గొప్పతనంతో కూడి ప్రకాశిస్తూ; దృష్టికిన్+కడు+వ్రేఁకనై= చూడటానికి చాలా దుర్భరంగా; తనదు= తన; చెల్వలున్= స్త్రీలూ; చుట్టలున్= బంధువులూ; తానున్= తానూ; సంతసంబు కలిమిన్= సంతోషంతో; ఏచి= విజృంభించి; మిన్ను+అడిచి= ఆకాశాన్ని లొంగదీసి (అంత పొడవు పెరిగి - సంతోషంతో అతిశయించి); పుణ్యపద+ ఆవృతుఁడు+ఐ= దేవతలచేత చుట్టుకొనబడినవాడై; వెలింగెడున్= ప్రకాశిస్తున్నాడు.

తాత్పర్యం: ఒక్క విషయంలో కూడా ఎవరికీ మేలు చేయని దుర్యోధనుడు అట్లా దేవతలకు పూజనీయుడై అన్ని సుఖాల అనుభవాన్ని పొంది ఎడతెగని గొప్పతనంతో కూడి ప్రకాశిస్తూ చూడటానికి చాలా దుర్భరంగా తన కాంతలు, బంధువులు, తానూ, సంతోషంతో విజృంభించి ఆకాశాన్ని మించిపోయి దేవతలచేత చుట్టుకొనబడి ప్రకాశిస్తున్నాడు.

విశేషం: దాయాది మాత్సర్యం ఎట్లా ఉంటుందో ఈ పద్యంలోని ప్రతి పదమూ నిరూపిస్తుంది. 'దుర్భరంగా' అంటే అతడి గొప్పతనాన్ని చూచి భరించటం ధర్మరాజు చేతకావటం లేదని అర్థం.

ఆ. **ఈఁగకాలియంత యేనియుఁ బాపంబు। వీరివలనఁ గనుట వినుట గలుగ**
దొక్కనాఁడు; నట్టి యుత్తములకు విధి। పాడి మాలి యిట్టి పాటు దెచ్చె.' **26**

ప్రతిపదార్థం: వీరివలనన్= నా వారైన వీరివలన; ఈఁగ కాలిఅంత= ఈగ కాలంతటి స్వల్పమైన; పాపంబు= పాపం; ఏనియున్= కూడా; కనుట= చూడటం; వినుట= వినటం; ఒక్కనాఁడున్= ఒక్కరోజూ; కలుగదు= లేదు; అట్టి+ఉత్తములకున్= అట్లాంటి ఉత్తములకు; విధి= దైవం; పాడి మాలి= న్యాయం వీడి; ఇట్టి= ఇట్లాంటి; పాటు= కష్టాన్ని; తెచ్చెన్= తెచ్చి పెట్టింది.

తాత్పర్యం: నా వారైన వీరివలన ఈగ కాలంతటి స్వల్పమైన పాపంకూడా జరిగినట్లు ఒకనాడూ చూడలేదు. వినలేదు. అట్లాంటి ఉత్తములైన వీరికి దైవం అన్యాయంగా ఇట్లాంటి కష్టాన్ని తెచ్చిపెట్టింది.'

సీ. **అని యగ్గలపుఁజింత మునిఁగి కలంక మ। నోవికారము నాకు నావహిల్లఁ**
గత మేమి యొకొ! యిది ఘనమాయయో కల। గనుటయో యరయ నిక్కంబొ చిత్త
విభ్రాంతిఁ జేసి వివేకింప నేర రా। దయ్యెడు' నని పరమాకులేంద్రి
యుఁడు శోకదుఃఖమయుండు నై కొండొక। ప్రొ ద్దూరకుండి సద్బుద్ధిఁ దలఁచి

తే. **యలుక యింద్రుపైఁ బొడమిన నమ్మహాత్ముఁ। డప్పురుషుఁ జూచి మగుడ నీ వరుగు మార్య**
వర్య! యెవ్వరి దూతవు వారికడకు। ననుచుఁ బలికి వెండియు నిట్టు లనియె నధిప! **27**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; అని; అగ్గలము+చింతన్= మిక్కిలి చింతలో; మునిఁగి= మునిగిపోయి; కలంకన్= క్షోభతో; మనోవికారము= మనసు కకావికలు కావటం; నాకున్= నాకు; ఆవహిల్లన్= కలగటానికి; కతము+ఏమియొ= కారణం ఏమిటో; ఇది ఘనమాయయో!= ఇది దేవతలు పన్నిన గొప్ప మాయా!; కల కనుటయో= కలగనటమా!; అరయన్= లేక బాగా ఆలోచిస్తే; నిక్కంబొ!= నిజమేనా!; విభ్రాంతిన్+చేసి= మిక్కిలి భ్రాంతి పొందటంచేత; వివేకింపన్ నేరరాదు+అయ్యెడున్+అని= విచారించటం చేతకావటం లేదు అని; పరమ+ఆకుల+ఇంద్రియుఁడు= మిక్కిలి వ్యథ చెందిన ఇంద్రియాలు కలవాడై; శోకదుఃఖమయుండున్+ఐ= శోకంతో, దుఃఖంతో నిండినవాడై; కొండొక ప్రొద్దు= కొంచెంసేపు; ఊరకుండి= మిన్నకుండి; సద్బుద్ధిన్+తలఁచి= తేరుకొన్న మనస్సుతో ఆలోచించి; ఇంద్రుపైన్= ఇంద్రుడిపై; అలుక+పొడమినన్= కోపం పుట్టగా; ఆ+మహాత్ముఁడు= ధర్మరాజు; ఆ+పురుషున్+చూచి= ఆ దూతను చూచి; ఆర్యవర్య!= పూజ్యుడా!; నీవు; ఎవ్వరిదూతవు= ఎవరి దూతవో; వారికడకున్= వారి వద్దకు; మగుడన్= మరల; అరుగుము= వెళ్ళుము; అనుచున్= అని; పలికి= చెప్పి; వెండియున్= మరలా; ఇట్టులు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! వినుము. ఇట్లా మిక్కిలి చింతలో మునిగిపోయి ' నాకు ఇట్లా క్షోభతో మనసు కకావికలు కావటానికి కారణం ఏమిటో? ఇది దేవతలు పన్నిన మాయా! కలగనుటయా! లేక నిజమేనా! ఏమిటో భ్రాంతి పొందటంచేత విచారించటం చేతకావటం లే' దని మిక్కిలి వ్యథ చెందిన ఇంద్రియాలు కలవాడై శోక దుఃఖాలతో

నిండినవాడై కొంచెం సేపు ఊరకుండి తేరుకొన్న మనసుతో ఆలోచించి ఇంద్రుడిపై కోపం రాగా ఆ దూతను చూచి 'పూజ్యుడా! నీవు ఎవరి దూతవో వారి వద్దకు మరలిపొమ్ము' అని చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు మానుష శరీరంలో ఉండటంచేత ఇది మాయా? నిజమా? అని భ్రాంతిలో పడ్డాడు. పాండవులు నరకంలో కనిపించటమే - అది నిజం కాకపోవచ్చన్న ఊహను ధర్మరాజులో కలిగించింది. సద్బుద్ధిన్= అంటే మంచిబుద్ధితో అని అర్థం. ఇక్కడ భ్రాంతి తొలగటంకొరకు ఆయన'మౌనం' పాటించి మనసు కుదుటపరచుకొన్నాడని అర్థం.

ఇంద్రుఁడు నరకంబుకడ నున్న ధర్మజు నొద్దకు వచ్చి యతని సంభావించుట (సం.18-2-52)

క. 'నా యనుజులు దుఃఖార్దితు। లై యున్నా; రట్టు లగుట నచటికి రా; నిం
కీ యెడన నేను నిలిచెదఁ। బాయక యని చెప్పు మా కృపానిరతునకున్.' 28

ప్రతిపదార్థం: నా+అనుజులు= నా తమ్ములు; దుఃఖ= దుఃఖంచేత; అర్దితులు+ఐ= పీడితులై; ఉన్నారు; అట్టులు+అగుటన్= అట్లా కావటంవలన; అచటికిన్= అక్కడికి; రాను; నేను; ఈ+ఎడన్+అ= ఇక్కడే; పాయక= వదలకుండా; నిలిచెదన్= ఉంటాను; అని; ఆ+ కృపానిరతునకున్= నిరంతర కృపాగుణం ఉన్న ఆ ఇంద్రుడికి; చెప్పుము= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'నా తమ్ములు దుఃఖపీడితులై ఉన్నారు. అట్లా కావటంవలన నేను ఇక అక్కడికి రాను. ఇక్కడే శాశ్వతంగా ఉండిపోతాను' అని ఆ దయానిధి ఇంద్రుడికి చెప్పుము.'

చ. అనుటయు దేవదూతుఁడు రయంబున నిర్జరనాథు పాలికిన్
జని తెలియంగఁ జెప్పఁ గురుసత్తమ! ధర్మజు నిశ్చయంబు న
య్యనఘచరిత్ర భాస్వరుని యాడిన మాటలు నాతఁ డంతయున్
విని చనుదెంచె నయ్యెడకు వేగమె సంయమి దేవయుక్తుఁడై. 29

ప్రతిపదార్థం: కురుసత్తమ!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; అనుటయున్= అని ధర్మరా జనగా; దేవదూతుఁడు= ఆ దేవదూత; రయంబునన్= శీఘ్రంగా; నిర్జరనాథు పాలికిన్= దేవేంద్రుడివద్దకు; చని= వెళ్ళి; తెలియంగన్+చెప్పన్= ఈ విషయం వివరించగా; ధర్మజు నిశ్చయంబు= ధర్మరాజు నిర్ణయమూ; ఆ+అనఘ చరిత్ర భాస్వరుని= ఆ పుణ్య చరిత్రచేత ప్రకాశించెడి ధర్మరాజు యొక్క; ఆడినమాటలు= అన్న మాటలు; అతఁడు= ఇంద్రుడు; అంతయున్= సమస్తమూ; విని= విన్నవాడై; ఆ+ఎడకున్= ఆ చోటికి (యడాగమ-త్రికసంధులు); వేగమె= అతి శీఘ్రంగా; సంయమి= ఋషులతోనూ; దేవయుక్తుఁడు+ఐ= దేవతలతోనూ కలిసి; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు చెప్పగా ఆ దేవదూత అతివేగంగా వెళ్ళి ఇంద్రుడికి ఇదంతా వివరించాడు. ధర్మరాజు నిర్ణయాన్ని ఆ పవిత్ర చరిత్రుడి మాటలను విని ఇంద్రుడు వెనువెంటనే ఋషులతోనూ, దేవతలతోనూ కలిసి ఆచోటికి వచ్చాడు.

ఆ. ధర్ముఁడును మహాముదంబున నిజపుత్త్రుఁ। డగు నజాతశత్రు ననునయించి
రక్షణం బొనర్పఁ బ్రకటవాత్సల్యత। నరుగుదెంచెఁ గురుకులాగ్రగణ్య! 30

ప్రతిపదార్థం: కురుకుల+అగ్రగణ్యా!= కురువంశంలో మొదట గణింపదగినవాడా! జనమేజయా!; ధర్ముఁడును= యమధర్మరాజు కూడా; మహాముదంబునన్= చాలా సంతోషంతో; నిజపుత్త్రుఁడు+అగు= తనకొడుకైన; అజాతశత్రున్= ధర్మరాజును; అనునయించి= ఓదార్చి; రక్షణంబు+ఒనర్పన్= రక్షించటానికి; ప్రకటవాత్సల్యతన్= వాత్సల్యాన్ని ప్రకటిస్తూ; అరుగుదెంచెన్= అక్కడికి వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! వినుము. యమధర్మరాజుకూడా పుత్రవాత్సల్యాన్ని ప్రకటిస్తూ తన కొడుకైన ధర్మరాజును ఓదార్చి రక్షించటానికి అక్కడికి చాలా సంతోషంతో వచ్చాడు.

వ. అప్పుడు. 31

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. వివిధ పాపాత్ములు వికృతశరీరు లై। యాతనా బాధితు లగుట మానె
దుర్గంధమును గృధ్రవర్గాది పలలాశి। పక్షి పంక్తులుఁ గుణప వ్రజంబుఁ
దోఁపన యెఱచి నెత్తురు కేశ పటలంబు। లస్థిపుంజము లదృశ్యంబు లయ్యెఁ;
గ్రూరాసిపత్ర ఘోరారణ్యయుక్త వై। తరణి లేకుండె; సత్పరిమళంబు

తే. నింపుఁ జేయు సోఁకును సొగియించు తనుపు। నార వీతెంచి సమ్మోద మావహించె;
నమృతమయ మిది యనఁదగి యనిల మధిక। విశదభావంబుఁ బ్రాపించె దిశలు పదియు. 32

ప్రతిపదార్థం: వివిధ= నానా విధాలైన; పాప+ఆత్ములు= పాపాలు చేసినవారు; వికృత శరీరులు+ఐ= వికారం పొందిన శరీరాలు కలవారై; యాతనా= శిక్షలచేత; బాధితులు+అగుట= బాధపడటం, మానెన్= ఆగిపోయింది; దుర్గంధమును= చెడ్డవాసన; గృధ్రవర్గ+ఆది= గ్రద్ద మొదలైన; పలల+ఆశి= మాంసాన్ని తినేటటువంటి; పక్షిపంక్తులు= పక్షుల సమూహాలు; కుణప వ్రజంబు= శవాల గుట్టలు; తోఁపన= కనిపించటంలేదు; ఎఱచి= మాంసం; నెత్తురు= రక్తం; కేశ పటలంబులు= వెంట్రుకల గుట్టలు; అస్థిపుంజములు= ఎముకల ప్రోగులు; అదృశ్యంబులు+అయ్యెన్= మాయమైపోయాయి; క్రూర+అసి= క్రూరమైన కత్తులవంటి; పత్ర= ఆకులున్న; ఘోర+ అరణ్య యుక్త= భయంకరమైన అడవితో కూడిన; వైతరణి= వైతరణీనది; లేక+ఉండెన్= లేకుండా పోయింది; సత్పరిమళంబున్= మంచివాసనను; ఇంపున్= తృప్తినీ; చేయు= కలిగించే; సోఁకును= స్పర్శను; సొగియించు= పారవశ్యం కలుగజేసే; తనుపున్= చల్లదనమూ; ఆరన్+వీతెంచి= బాగా వ్యాపించి; సమ్మోదము= సంతోషం; ఆవహించెన్= కలిగించింది; అమృతమయము+ఇది అనన్+తగి= ఇది అమృతంతో నిండిందా అన్నట్లుగా; అనిలము= వాయువు; అధిక= మిక్కిలి; విశదభావంబున్= మనోహరత్వాన్ని; దిశలుపదియున్= పది దిశలూ; ప్రాపించెన్= పొందాయి.

తాత్పర్యం: నానా విధాలైన పాపకర్మలు చేసినవారు వికారంపొందిన శరీరాలతో శిక్షలకు గురై బాధపడటం ఆగిపోయింది. చెడ్డవాసనతోడి గ్రద్దలు మొదలైన మాంసాన్ని తినే పక్షుల సమూహాలు, శవాలగుట్టలు కనిపించటంలేదు. మాంసం, నెత్తురు, వెంట్రుకల గుట్టలు, ఎముకల పోగులు మాయమైపోయాయి. క్రూరమైన కత్తులవంటి ఆకులున్న భయంకరమైన అడవితోకూడిన వైతరణీనది లేకుండా పోయింది. మంచివాసనను తృప్తినీ కలిగించే గాలి, సుఖాన్ని కలుగజేసే చల్లదనమూ బాగా వ్యాపించి సంతోషం కలిగింది. ఇది అమృతంతో నిండిందా అన్నట్లు వాయువు మనోహరత్వాన్ని పదిదిశలలో వ్యాపింపచేసింది.

వ. ఆ సమయంబున వాసవుతోడఁ జనుదెంచినట్టి. **33**

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= ఆ సమయంలో; వాసవుతోడన్= ఇంద్రుడితో; చనుదెంచినట్టి= వచ్చినట్టి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఇంద్రుడితోపాటు వచ్చిన. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

మహాస్రగ్ధర;

వసురుద్రాదిత్య గంధర్వ గరుడ భుజగ వ్రాతముల్ వైభవం బు
ల్లసనం బొందంగ సిద్ధు ల్మనముల ముదము ల్పల్లవింపంగ సాధ్యుల్
హసితస్వాంతంబులం బె ల్లలమికొనఁగ నత్యాదరోత్కర్షముల్ పాం
డుసుతో పాంతమ్ము నం బిండు గొని నిలిచి చూడ్కుల్ తదంగంబు గప్పన్. **34**

ప్రతిపదార్థం: వసు= వసువుల; రుద్ర= రుద్రుల; ఆదిత్య= ఆదిత్యుల; గంధర్వ= గంధర్వుల; గరుడ= గరుడుల; భుజగవ్రాతముల్= సర్పాల సమూహాలు; వైభవంబు= వైభవం; ఉల్లసనంబు= ప్రకాశాన్ని; ఒందంగన్= పొందగా; సిద్ధుల్= సిద్ధులు; మనములన్= మనసులలో; ముదముల్= సంతోషాలు; పల్లవింపంగన్= చిగురొత్తగా; సాధ్యుల్; హసిత= సంతోషించిన; స్వాంతంబులన్= హృదయాలతో; అతి+ఆదర+ ఉత్కర్షముల్= మిక్కిలి అతిశయించిన ఆదరం; పెల్లు+అలమికొనఁగన్= మిక్కిలి వ్యాపించగా; పాండుసుత+ ఉపాంతమ్మునన్= ధర్మరాజు సమీపంలో; పిండుగొని= చుట్టూ గుంపుగా చేరి; నిలిచి= నిలబడి; చూడ్కుల్= చూపులు; తద్+అంగంబు+కప్పన్= అతడి శరీరాన్ని ఆచ్ఛాదించగా.

తాత్పర్యం: వసు, రుద్ర, ఆదిత్య, గంధర్వ, గరుడ, సర్ప సమూహాలు వైభవం ప్రకాశించగా, సిద్ధులు మనసులలో సంతోషం పొందగా సాధ్యులు సంతోషించిన హృదయాలతో మిక్కిలి అతిశయించిన ఆదరం అంతటా వ్యాపించగా ధర్మరాజు సమీపంలో చుట్టూ గుంపుగా చేరి నిలబడి చూపులు అతడి శరీరాన్ని క్రమ్ముకొనగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. ఒండొరులతో నక్కురుమూర్తి గుణవిశేషంబు లుగ్గడించి యగ్గించుచుండ సంయమి సుర సమేతంబుగా నయ్యాఖండలుండు నయ్యఖండ యశో మండితుం జేరంజని సాంత్వన స్వరంబున నిట్లనియె. **35**

ప్రతిపదార్థం: ఒండొరులతోన్= ఒకరితో ఒకరు; ఆ+కురుమూర్తి= ఆ ధర్మరాజు; గుణవిశేషంబులు+ఉగ్గడించి= సద్గుణాలను చెప్పి; అగ్గించుచున్+ఉండన్= ప్రశంసిస్తుండగా; సంయమి= ఋషులతో; సురసమేతంబుగాన్= దేవతలతో కూడ; ఆ+ అఖండలుండు= ఆ ఇంద్రుడు; ఆ+అఖండ+యశస్+మండితున్= అఖండమైన కీర్తిచేత ప్రకాశించే ఆ ధర్మరాజును; చేరన్+చని= సమీపించి; సాంత్వన= ఓదార్పు కలిగించే; స్వరంబునన్= గొంతుకతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఒకరితో ఒకరు ఆ ధర్మరాజు సద్గుణాలను చెప్పుకొని ప్రశంసిస్తుండగా ఋషులతో, దేవతలతో కలిసి ఇంద్రుడు ఆ కీర్తిచే ప్రకాశించే ధర్మరాజును సమీపించి ఓదార్పు కలిగించే గొంతుకతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'నీ విచ్చో నునికికి ని । ద్దేవతలందఱును వగచి ధిషణాగుణ సం
భావిత! నిన్నుం దోడ్కొని । పో వచ్చినవారు కినుకఁ బో విడువ వనా. **36**

పతిపదార్థం: ధిషణాగుణ సంభావిత!= బుద్ధిగుణంచేత సమ్మానించబడిన ఓ ధర్మరాజా!; నీవు; ఇచ్చోన్+ఉనికికిన్= ఇక్కడ ఉండటానికి; ఈ+దేవతలు+అందఱును= ఈ దేవతలందరూ; వగచి= బాధపడి; నిన్నున్+తోడ్కొని పోన్+వచ్చినవారు= నిన్ను తీసికొని పోవటానికి వచ్చారు; కినుకన్+పోన్+విడువవనా!= కోపం వదలిపెట్టవయ్యా!

తాత్పర్యం: 'బుద్ధిగుణంచేత సమ్మానించబడిన ధర్మరాజా! నీవు ఇక్కడ ఉండటంచేత ఈ దేవతలందరూ బాధపడి నిన్ను తీసికొనిపోవటానికి వచ్చారు. కోపం వదలిపెట్టుము నాయనా!

క. సిద్ధియు నవ్యయలోక స। మృద్ధ సుఖావాప్తియును శమిత వికృతియు స
ద్బుద్ధియు నుదాత్తభంగిని। సిద్ధించెను నీదుగుణ విశేషము కతనన్. 37

ప్రతిపదార్థం: సిద్ధియున్= యోగప్రాప్తి; అవ్యయలోక సమృద్ధ సుఖ+అవాప్తియున్= నాశరహితమైన బ్రహ్మలోక సమృద్ధమైన సుఖప్రాప్తి; శమితవికృతియున్= శమించిన వికారాలు; సద్బుద్ధియున్= సద్బుద్ధి; నీదు= నీ; గుణ విశేషము కతనన్= గుణ విశేషంచేత; ఉదాత్తభంగిన్= ఉదాత్త రీతిలో; సిద్ధించెను= సిద్ధించాయి.

తాత్పర్యం: నీకు యోగం ప్రాప్తించింది. నాశరహితమైన బ్రహ్మలోక సమృద్ధమైన సుఖప్రాప్తికూడా సిద్ధించింది. నీ వికారాలు శమించాయి. నీకు సద్బుద్ధి కలిగింది. నీ గుణవిశేషంచేత ఇవన్నీ ఉదాత్తరీతిలో నీకు సిద్ధించాయి.

విశేషం: యోగం= ఇంద్రుడు చెప్పుతున్నది యోగసిద్ధిని గురించి, దానివలన అష్టసిద్ధులు కలుగుతాయి. అణిమ, గరిమ, లఘిమ, మహిమ, ప్రాప్తి, ప్రాకామ్యం, ఈశత్వము, వశిత్వము - అన్నవి ఈ సిద్ధులు. ఇవి ఆధారంగానే ధర్మజుడు సశరీరుడై స్వర్గానికి వచ్చాడు. కాని ఇతరులవలె అక్కడ ఉండిపోవటానికి రాలేదు. అది ఇంద్రుడికి తెలుసు.

ధర్మరాజు ముముక్షువుగా వచ్చాడు. సర్వబంధమోక్షం కావాలని ధర్మజుడి ఆకాంక్ష. దానికి తగిన సాధనసంపత్తి ధర్మజుడి జన్మంలోనే ఉన్నది. స్వభావంతో ఆయన సద్గుణి, సద్బుద్ధి సిద్ధించింది. కనుక ఇహపర విభేద దృష్టి ఆయనలో ఆజన్మాంతమూ పనిచేస్తోంది. ఇదే గుణవిశేషం. దీనిచేత ఆయనకు అవ్యయలోక ప్రాప్తి కలిగింది. ఈ మాట చాలా ముఖ్యమైనది. ధర్మజుడు మాత్రమే శమమును సాధించాడు. వికారదూరుడు కావటమే 'శమ' మంటే, ఆ స్థితిని శాంతమంటారు. దీనినే శాస్త్రంలోవలె మోక్షమంటారు. ఆ మోక్షం 'అవ్యయమైనది. అక్కడ తరుగుదల లేదు. స్వర్గంలోవలె సుఖానుభవం తరువాత మళ్ళీ మానుషతనువు ఎత్తవలసిన అవసరంలేదు. దానినే 'బ్రహ్మ' లోకమన్నారు. ఈ బ్రహ్మ అక్షర పర 'బ్రహ్మ' తప్ప సత్యలోకావాసి కాడు. గీతాకారుడు ఈ అక్షర= అవ్యయతత్త్వమే తానని చెప్పాడు.

"యం ప్రాప్య వ నివర్తంతే తద్ధామ పరమం మమ" అని స్వామి సెలవిచ్చాడు. దేనిని చేరినవారు మరలి రారో - ఆ స్థానం 'పరమమైనది. ఆ స్థానం నాది అని అర్థం. అది ధర్మజుడికి సిద్ధించిందట. అదికూడా 'ఉదాత్తంగా' ధర్మరాజుకు ఈ సిద్ధి గుణ విశేషంచేత సహజంగా కలిగింది. హఠాత్తుగానూ కలగలేదు. హఠయోగాదులవలన కలిగిందీ కాదు. అందుచేత ఇంద్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. విను మొక్కటి సెప్పెద రా। జనువానికి నెల్లఁ దప్ప దవనీశ్వర! యె
ట్లును నారక స్థలంబుం। గనుఁగొన వలయు టిది వేదకథితము సుమ్మీ! 38

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కటి= ఒక విషయం; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; అవనీ+ఈశ్వర! విను= ధర్మరాజా! వినుము; రాజు+అనువానికిన్+ఎల్లన్= రాజన్న ప్రతి ఒక్కడికీ; ఎట్లును= ఎట్లాగైనా; నారకస్థలంబున్= నరకాన్ని; కనుఁగొనవలయుట= చూడవలసిరావటం; తప్పదు= తప్పేది కాదు; ఇది= ఈ విషయం; వేద కథితము= వేదంచేత చెప్పబడ్డది; సుమ్మీ!= సుమా!

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! ఒక విషయం చెప్పుతాను వినుము. రాజన్న ప్రతి ఒక్కడికీ ఎట్లాగైనా నరక ద్వార దర్శనం చేయవలసిరావటం తప్పేది కాదు. ఇది వేదం చెప్పిన మాట సుమా!

విశేషం: 'రాజ్యాంతే నరకం ధ్రువమ్' అని శాస్త్ర ప్రమాణం. అది వేదమూలమైన సిద్ధాంతమని వేదవ్యాసుడు చెప్పుతున్నాడు. రాజ్యపాలనలో సంకల్పితంగానో అసంకల్పితంగానో పాప 'పంకిలం' (బురద) రాజుకు అంటుకొనక తప్పదు. కొన్నిటికి కర్త, కొన్నిటికి ప్రేరకుడు. కొన్నిటికి సాక్షి. అన్నిటికీ బాధ్యుడు. ఇట్లా రాజు 'పాప' భాగి అవుతున్నాడు. అందుకే 'నరకం'లో పడటమో, కనీసం నరక ద్వార దర్శనమో తప్పదట. ధర్మజుడి 'పాపం' చాలా తక్కువ కాబట్టి నరక దర్శన భ్రమనైనా పొందక తప్పలేదు.

సీ. **పుణ్యంబులును బాపములు రెండు జోకలై । యుండుఁ బుణ్యంబుల నొదవు నాక**
సుఖము పాపంబులఁ జొప్పడు నరకదుః । ఖము విను మున్ను నాకంబు సుఖము
ననుభవించిన యట్టి యతఁడు పదంపడి । యధిక నారక పీడ ననుభవించు;
మున్ను నారక దుఃఖమునఁ బడ్డవాఁ డనం । తరమ నాకమునఁ దాఁ బొరయు సౌఖ్య;

తే. **మల్పపుణ్యుండు తొలి తొలి యమరతా సు । ఖంబు గయికొని మఱియు దుఃఖముల నొందు;**
భూరిపుణ్యుండు మునుమును ఘోర నిరయ । యాతనల నొంది వెండి సౌఖ్యంబు లొందు. **39**

ప్రతిపదార్థం: విను= వినుము; పుణ్యంబులును= పుణ్యాలు; పాపములు= పాపాలు; రెండున్= రెండూ; జోకలు+ఐ= జంటగా; ఉండున్= ఉంటాయి; పుణ్యములన్= పుణ్యాలచేత; నాక సుఖము= స్వర్గ సుఖం; ఒదవున్= కలుగుతుంది; పాపంబులన్= పాపాలచేత; నరక దుఃఖము; చొప్పడున్= కలుగుతుంది; మున్ను= ముందుగా; నాకంబు సుఖము= స్వర్గ సుఖం; అనుభవించిన+అట్టి+అతఁడు= అనుభవించినవాడు; పదంపడి= తరువాత; అధిక= మిక్కిలి అధికంగా; నారకపీడన్= నరక బాధ; అనుభవించున్= అనుభవిస్తాడు; నారకదుఃఖమునన్= తొలుత నరకదుఃఖంలో పడ్డవాడు; అనంతరము+అ= తరువాతే; నాకమునన్= స్వర్గంలో; తాన్= తాను; సౌఖ్యమున్= సౌఖ్యాన్ని; పొరయున్= పొందుతాడు; అల్పపుణ్యుండు= అల్పంగా పుణ్యంచేసికొన్నవాడు; తొలి తొలి= ముందుగా; అమరతాసుఖంబున్= స్వర్గసుఖాన్ని; కయికొని= స్వీకరించి; మఱియున్= పిదప; దుఃఖములన్+ఒందున్= దుఃఖాలను పొందుతాడు; భూరి పుణ్యుండు= అధిక పుణ్యం చేసికొన్నవాడు; మునుమును= ముందుగా; ఘోర= ఘోరమైన; నిరయ= నరక; యాతనలన్+ఒంది= యాతనలను అనుభవించి; వెండి= పిదప; సౌఖ్యంబులు+ఒందున్= సుఖాలు పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! జాగ్రత్తగా వినుము. పుణ్యపాపాలు రెండూ జంటగా ఉంటాయి (ఒకదానితో ఒకటి కలిసే ఉంటాయి). పుణ్యంచేత స్వర్గం, పాపంచేత నరకం కలుగుతాయి. తొలుత స్వర్గంలో సుఖం అనుభవించినవాడు పిదప నరకంలో చాలా బాధలు పడతాడు. తొలుత నరకయాతన అనుభవించినవాడు ఆ తరువాతే స్వర్గసుఖాలు చవిచూస్తాడు. అల్పంగా పుణ్యం చేసికొన్నవాడు తొలుత స్వర్గసుఖాన్ని స్వీకరించి తరువాత చాలాకాలం నరకయాతన అనుభవిస్తాడు. అధికపుణ్యం చేసికొన్నవాడు మొదట నరకయాతన అనుభవించి తరువాత చాలాకాలం స్వర్గసుఖాలు పొందుతాడు.

విశేషం: భగవద్గీత గుణత్రయ, శ్రద్ధాత్రయాలుగా చెప్పిన విషయ సర్వస్వ సారాంశమూ ఈ ఒక్క పద్యంలో ఉన్నది. దైవత్వం సాత్త్వికసంపద. రాక్షసత్వం తామసికసంపద. మానవత్వం ఈ రెండింటి ధర్మాలలో ఉన్న రాజసికసంపద. సత్త్వ ప్రధానమైన సుఖం తొలుత అమృతతుల్యంగా ఉండి కడపట విషమై ప్రాణం తీస్తుంది. ధర్మరాజుకు పుట్టిన సందేహాలను నివృత్తి చేయటమే

మహేంద్రుడి తాత్పర్యం. దుర్యోధనుడు మహాల్పపుణ్యుడు. అందుచేత స్వర్గసుఖం తొలుత అనుభవిస్తున్నాడు. తరువాత రౌరవాది నరకాలు సిద్ధంగా ఎట్లాగూ ఉన్నాయి. పాండవులు మహాపుణ్యాత్ములు. అందుచేత నరకబాధను తొలుత పడుతున్నారు. చివరకు దీర్ఘమైన స్వర్గసుఖం ఉన్నదివారికి.

మరి ధర్మరాజు! ఇతడికి స్వర్గాన్ని అతిశయించిన అక్షరత్వసిద్ధి కావాలి. అది పుణ్యాపాపాలను సమదృష్టితో స్వీకరించిన 'శమిత' చిత్తునికే సాధ్యం. అందుకే ఇంద్రియాధిదేవత అయిన ఇంద్రుడు ఈ ప్రబోధం చేస్తున్నాడు.

'జోక' అంటే 'జంట' అని వాచ్యార్థమే కాని - పరస్పర ఆశ్రితంగా ఉంటాయని పరమార్థం. ఒకే వ్యక్తిలో పుణ్యాపాపాలు రెండూ ఉంటాయని అర్థం.

ధర్మరాజులోనూ రాచరికంవలన ఏర్పడిన పాపాంశలేశం చేతనే నరకద్వార దర్శనం కలిగిందని అర్థం చేసికొనాలి. అది ముందు చెప్పబడింది.

ఒక్క మనిషికి మాత్రమే అటు సాత్త్వికానికి ఎగరగలిగిన అవకాశం ఉన్నది. తామసంలో కూరుకుపోయే దౌర్భాగ్యం ఉన్నది.

క. ఇట నేను నిన్నుఁ బుత్తెం। చుట యుత్తరకాల దివ్య సుఖ సంగమ సం
ఘటనకుఁ గాదే నీ కట। కటఁ బడుటకు దీనిఁ దెలుపఁగా రావలసెన్. 40

ప్రతిపదార్థం: ఇటన్= ఇక్కడికి; ఏను= నేను; నిన్నున్= నిన్ను; పుత్తెంచుట= పంపించటం; ఉత్తరకాల= భవిష్యత్తులో; దివ్య= స్వర్గ; సుఖ= సుఖంతో; సంగమ= కలయిక; సంఘటనకున్= జరగటానికి; కాదే!= కాదా! (అవునని అర్థం); నీ= నీవు; కటకటన్+పడుటకున్= బాధపడుతూ ఉండటంవలన; దీనిన్= దీనినంతా; తెలుపఁగాన్= తెలుపగా; రావలసెన్= రావలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: నేను నిన్నిక్కడికి పంపించటం భవిష్యత్తులో సర్వసుఖప్రాప్తికొరకే కదా! నీవు బాధపడుతూ ఉండటంవలన నీ కిదంతా చెప్పవలసి వచ్చింది.

సీ. కర్ణుఁ డుత్తమసిద్ధిఁ గాంచి వెలింగెడు। నమ్మహాభుజునకు నై కరంబు
దుఃఖింతు నీ వెప్డుఁ; దుది ముట్టి యున్నాఁ డి। తండు నిజోజ్జ్వలస్థాన మొంది
సర్వాస్త్రవిదుని నా జలజాప్త నందనుఁ। గనుఁగొని చిత్తంబు కలఁక విడువు;
మనిలనందనుఁడు నర్జునుఁడును నకులుండు। సహదేవుఁడును భవత్సైన్యరూప

తే. వర్తి సర్వమహీపతివర్గములును। ద్రౌపదియు ద్రౌపదేయులు రాజవర్య!
దీప్త నిజధామ సంప్రాప్తిఁ దేజ మలరి। యుండఁగాఁ జూచి సమ్మోదయుతుఁడ వగుము. 41

ప్రతిపదార్థం: రాజవర్య!= ధర్మరాజా!; కర్ణుఁడు; ఉత్తమ సిద్ధిన్= ఉత్తమ స్థితి ప్రాప్తిని; కాంచి= పొంది; వెలింగెడున్= ప్రకాశిస్తున్నాడు; ఆ+మహాభుజునకున్+ఐ= ఆ పరాక్రమవంతుడికొరకై; నీవు; ఎప్డున్= ఎప్పుడూ; కరంబున్= మిక్కిలిగా; దుఃఖింతు= దుః ఖిస్తుంటావు; ఇతండు= ఈ కర్ణుడు; నిజ+ఉజ్జ్వలస్థానము+ఒంది= తనదైన ప్రకాశవంతమైన స్థానం పొంది; తుదిముట్టి+ఉన్నాఁడు= పరాకాష్ఠనంది ఉన్నాడు; సర్వాస్త్ర విదున్= అన్ని అస్త్రాలు తెలిసినవాడైన; ఆ జలజాప్తనందనున్= ఆ సూర్యకుమారుడిని, కర్ణుడిని; కనుఁగొని= చూచి; చిత్తంబుకలఁక= మనోవ్యథ; విడువుము= విడిచిపెట్టుము; అనిలనందనుఁడు= వాయుపుత్రుడు

(భీముడు); అర్జునుఁడును= అర్జునుడూ; నకులుండు= నకులుడు; సహదేవుఁడును; భవత్= నీ; సైన్యరూపవర్తి= సైన్యరూపంలో ప్రవర్తించిన; సర్వమహీపతివర్గములును= రాజసమూహాలన్నీ; ద్రౌపదియున్= ద్రౌపదీ; ద్రౌపదేయులున్= ద్రౌపది కుమారులూ; దీప్త= ప్రకాశించే; నిజధామ= తమతమ నెలవులను; సంప్రాప్తిన్= పొందటంవలన; తేజము+అలరి= తేజస్సు అతిశయించి; ఉండఁగాన్= ఉండగా; చూచి; సమ్మోదయుతుఁడవు+అగుము= సంతోషం పొందుము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! కర్ణుడు ఉత్తమ స్థానప్రాప్తిని పొంది ప్రకాశిస్తున్నాడు. ఆ పరాక్రమవంతుడికొరకు నీవు ఎప్పుడూ దుఃఖిస్తుంటావు. ఈ కర్ణుడు తనదైన ప్రకాశవంతమైన స్థానాన్ని పొంది పరాకాష్ఠనంది ఉన్నాడు. సకలశస్త్రాస్త్రవిదుడైన ఈ సూర్యనందనుడిని చూచి మనోవ్యథను విడిచిపెట్టుము. భీమార్జున నకుల సహదేవులు, నీ సైన్యంలో ఉండి పోరాడిన రాజసమూహాలూ, ద్రౌపదీ, ద్రౌపది పుత్రులూ అందరూ ప్రకాశిస్తున్న తమ తమ స్థానాలను పొంది తేజస్సు అతిశయించి ఉండగా చూచి సంతోషించుము.

విశేషం: 'దేవ' అనే శబ్దానికి మూలమైన ధాతువు అర్థం - దివ, ప్రకాశమని, ప్రకాశించేవారు దేవతలు. దేవతాలోకానికి చెందినవారందరూ తేజోరూపాలతో ప్రకాశిస్తుంటారు. అవి భౌతికతనువులు కావు అని ఇంద్రుడు సూచిస్తున్నాడు.

ఆ. దైవ విహిత మగుటఁ దప్పింప రాకున్న। యట్టి యల్ప దుఃఖ; మనుభవించి
తింక నిట సుఖంబు లేపార నాతోడ। విహరణం బొనర్పు విమలచరిత! 42

ప్రతిపదార్థం: దైవ= దైవంచేత; విహితంబు+అగుటన్= శాసించబడింది కావటంవలన; తప్పింపన్+రాక+ఉన్న+అట్టి= తప్పించటానికి వీలులేని; అల్పదుఃఖము= కొద్ది దుఃఖాన్ని; అనుభవించితి(వి)= అనుభవించావు; ఇట= ఇకమీద; సుఖంబులు+ఏపారన్= సుఖాలు అతిశయించగా; విమలచరిత!= ఓ నిర్మల చరిత్రగల ధర్మరాజా!; నాతోడన్= నాతో కలిసి; విహరణంబు= విహారం; ఒనర్పు= చేయుము.

తాత్పర్యం: విమలచరిత్రుడవైన ఓ ధర్మనందనా! దైవం శాసించినందున తప్పించటానికి వీలులేని అల్పదుఃఖాన్ని ఇంతవరకు అనుభవించావు. ఇక నాతో కలిసి సుఖాలు అతిశయించగా స్వర్గవిహారం చేయుము.

క. మానిత సువ్రతములకు। న్దానకరణమునకు ననుగుణం బయిన శుభం
బే నీకుం గావింపం। గా నుజ్జ్వల వృత్తిఁ బరఁగు కౌరవముఖ్యా! 43

ప్రతిపదార్థం: కౌరవముఖ్యా!= ధర్మరాజా!; మానిత= మన్నించబడిన; సువ్రతములకున్= ఉత్తమవ్రతాలు చేసినందుకు; దాన= దానాలను; కరణమునకున్= చేసినందుకు; అనుగుణంబు+అయిన= అనుగుణమైన; శుభంబు= శుభాన్ని; ఏన్= నేను; నీకున్+కావింపన్+కాన్= నీకు చేయగా; ఉజ్జ్వలవృత్తిన్= ప్రకాశంతో (తేజస్సుతో); పరఁగు(ము)= ఒప్పుము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! మన్నించబడ్డ ఉత్తమవ్రతాలు చేసినందుకు, దానాలు చేసినందుకు అనుగుణమైన శుభాలను నేను కలిగించగా నీవు ప్రకాశవంతుడవై వెలుగుము.

తే. రాజసూయాశ్వమేధాధ్వరముల సంచి। తంబు లయిన యుదాత్త లోకంబు లనుభ
వింపు మాధిక్య మహనీయ విభవ మెసఁగ। నక్షయోదార సౌఖ్యంబు లావహిల్ల. 44

ప్రతిపదార్థం: రాజసూయ= రాజసూయం; అశ్వమేధ+అధ్వరముల= అశ్వమేధ యాగాలను చేసినందువలన; సంచితంబులు+అయిన= కూడబెట్టబడిన; ఉదాత్తలోకంబులు= పుణ్యలోకాలను; ఆధిక్య= ఆధిక్యంతో కూడిన; మహనీయ= గొప్ప; విభవము+ఎసఁగన్= వైభవం ఒప్పగా; అక్షయ= తరుగులేని; ఉదార= ఘనమైన; సౌఖ్యంబులు= సుఖాలు; ఆవహిల్లన్= కలుగగా; అనుభవింపుము= అనుభవించుము.

తాత్పర్యం: ధర్మనందనా! రాజసూయం, అశ్వమేధం మొదలైన యాగాల ఫలితంగా లభించిన పుణ్యలోకాలను ఆధిక్యంతో గొప్ప వైభవంతో తరుగులేని ఘనమైన సుఖాలతో అనుభవించుము.

సీ. **మహితవర్తనులైన మాంధాతృ నల హరి । శ్చంద్ర దిలీప దుష్యంత భరతు**
లొందిన కీర్తనీయోన్నతి నొందుము । నినుఁ గొనియాడంగ ముని నిలింప
గంధర్వ గరుడోరగ ప్రధానులు సిద్ధ । సాధ్య సత్తములును సకుతుకముగ
వచ్చినవా' రని వారినెల్లనుఁ జూప । నతఁడు వినయ సంభృతాంగుఁ డగుచు

తే. **నాదరముగఁ బ్రత్యుద్గతి యాచరింప । వార లెంతయుఁ బ్రీతిమై గారవంపుఁ**
బలుకు లెసఁగంగ నధిక సంభావనంబు । సేసి రాననములు విలసిల్లుచుండ. 45

ప్రతిపదార్థం: మహితవర్తనులు+ఐన= ఉదాత్త జీవనులైన; మాంధాతృ= మాంధాత; నల= నలుడు; హరిశ్చంద్ర= హరిశ్చంద్రుడు; దిలీప= దిలీపుడు; దుష్యంత= దుష్యంతుడు; భరతులు= భరతుడు (వీరంతా); ఒందిన= పొందిన; కీర్తనీయ= ప్రస్తుతించదగిన; ఉన్నతిన్= ఔన్నత్యాన్ని; ఒందుము= పొందుము; నినున్ కొనియాడంగన్= నిన్ను ప్రశంసించటానికి; గంధర్వ= గంధర్వులు; గరుడ= గరుడులలో; ఉరగ ప్రధానులు= పాములలో ముఖ్యులైనవారు; సిద్ధ= సిద్ధులు; సాధ్యసత్తములున్= సాధ్యులలో ముఖ్యులు; సకుతుకముగన్= కుతూహలంతో; వచ్చినవారు+అని= వచ్చారని; వారిన్+ఎల్లనున్+చూపన్= వారినందరినీ చూపగా; అతఁడు= ధర్మరాజు; వినయ= వినయంతో; సంభృత+అంగుఁడు+అగుచున్= నిండిన దేహం కలవాడై; ఆదరముగన్= ఆదరంతో; ప్రతి+ఉద్గతి= లేచి నిలవటం; ఆచరింపన్= చేయగా; వారలు= వారంతా; ఎంతయున్= ఎంతో; ప్రీతిమైన్= ప్రీతితో; ఆననములు= ముఖాలు; విలసిల్లుచున్+ఉండన్= వికసిస్తుండగా; గారవంపు+పలుకులు= గౌరవవాక్యాలు; ఎసఁగంగన్= అతిశయించగా; అధిక= మిక్కిలిగా; సంభావనంబు+చేసిరి= గౌరవించారు.

తాత్పర్యం: ఉదాత్తజీవనులైన మాంధాత, నలుడు, హరిశ్చంద్రుడు, దిలీపుడు, దుష్యంతుడు, భరతుడు - వీరంతా ఏ ఉన్నత స్థితిని పొందారో ఆ కీర్తనీయమైన స్థానాన్ని పొందుము. నిన్ను ప్రశంసించటానికి గంధర్వులు, గరుడులు, ఉరగులు, సిద్ధులు, సాధ్యులు - వీరందరూ కుతూహలంతో వచ్చారు' అంటూ వారినందరినీ చూపాడు. వారిని చూచి ధర్మరాజు వినయాంగుడై లేచి నిలబడి నమస్కరించాడు. వారందరూ ఎంతో ప్రీతిగా ముఖాలు వికసించగా గౌరవవాక్యాలతో ధర్మనందనుడిని మిక్కిలిగా సత్కరించారు.

విశేషం: భారతచరిత్రలో సుప్రసిద్ధులు షట్చక్రవర్తులు. 'హరిశ్చంద్రో నలోరాజా పురుకుత్సః పురూరవః, సగరః కార్తవీర్యశ్చ షడేతే చక్రవర్తినః' అని చెప్పారు. కాని తిక్కనగారు చెప్పుతున్న మాంధాత్రాది చక్రవర్తులలోని లక్షణాలు ధర్మరాజులో ఏదో ఒకరకంగా అన్వయిస్తాయి కాబట్టి ఈ వరుసలో చెప్పాడు.

మాంధాత : యవనాశ్వుడు భృగుమహర్షి ఉంచిన మంత్ర జాలాగ్నితోడుగా అతడి గర్భంనుండి బయటపడ్డ కుమారుడు మాంధాత. ఇంద్రుడు ఆ శిశువునోట తనవేలుంచి కుడిపి పెంచాడు.

నలుడు : ద్యూతంలో సోదరుడివలన సర్వం కోల్పోయి 'ఏకవస్త్రులు'గా నలదమయంతులు అరణ్యావాసం చేశారు. ఒకే చీర కట్టుకొన్నారు. చివరికి అతడి ధర్మబుద్ధే అతడిని కాపాడింది. ధర్మనందనుడి కథకూడా ఇదే.

హరిశ్చంద్రుడు: సత్యవాక్పరిపాలకుడు. కడకు భార్యను బలిఇవ్వటానికి కూడా సిద్ధపడ్డాడు. ధర్మరాజుకూడా సత్యవాక్కుకనుకే -అశ్వత్థామా 'హతః కుంజరః అనే మాటను లోగొంతుకతో మాటాడాడు. అన్న మాటకు కట్టుబడే అరణ్య అజ్ఞాతవాసాలు చేశాడు.

దిలీపుడు : కామధేనువు శాపంవలన సంతానం కలుగక పోగా వసిష్ఠుడి ఆనతిమేరకు కామధేనువు సంతానమైన నందినిని భార్యతో కలిసి సేవించాడు. చివరకు ఆ నందినిని తినటానికి వచ్చిన పులికి తానే ఆహారం కావటానికి సిద్ధపడ్డాడు. దిలీపుడివలె ధర్మజుడు కూడా త్యాగమూర్తే.

దుష్యంతుడు : భార్యావియోగం సంభవించినా రాజధర్మాన్ని అనుష్ఠించటంలో అప్రమత్తత ప్రదర్శించిన ధీరోదాత్తుడు.

భరతుడు : శకుంతలా దుష్యంతుల పుత్రుడైన ఇతడే భరతరాజవంశాలకు కర్త అయ్యాడు. పాండవ కౌరవులదికూడా భరతవంశమే. అందుకే ఈ గ్రంథం భారతమయింది.అందుచేత ధర్మరాజు దుష్యంత భరతుల వంశంలో పుట్టి - ఆ వంశ ప్రతిష్ఠను తన ఉదాత్తజీవనంచేత వెలిగించాడని అర్థం.

వ. అమ్మహేంద్రుఁ డమ్మహానుభావునితో మఱియు నిట్లనియె. 46

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహేంద్రుఁడు= ఆ ఇంద్రుడు; ఆ+మహానుభావునితోన్= ధర్మరాజుతో; మఱియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడు ధర్మరాజుతో ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు.

క. 'ఆకాశగంగ యిదె పు। ణ్యాకృతి; యిన్నదిఁ బరిప్లుతాంగుఁడ వై సు
శ్లోకా! నాచెప్పిన నృప। లోకంబును మిగులు మమరలోకసుఖములన్.' 47

పతిపదార్థం: సుశ్లోకా!= యశోవంతుడా!; ఆకాశగంగ; ఇదె= ఇదిగో ఇదే; పుణ్య+ఆకృతి= పుణ్యమే ఈ నదిరూపంలో ఆకృతిదాల్చింది; ఈ+నదిన్= ఈ నదిలో; పరిప్లుత+అంగుఁడవు+ఐ= స్నానంచేసినవాడవై; అమరసుఖములన్= స్వర్గసుఖాల అనుభవంలో; నా చెప్పిన= నేను ఇంతకు మునుపు చెప్పిన; నృపలోకంబును= రాజుల సమూహాన్ని; మిగులుము= అతిశయించుము.

తాత్పర్యం: 'యశోవంతుడవైన ఓ ధర్మరాజా! ఇదిగో ఇదే ఆకాశగంగ. పుణ్యమే ఈ నది ఆకారాన్ని పొందింది. ఈ నదిలో స్నానంచేసి స్వర్గసుఖాల అనుభవంలో ఇంతవరకు చెప్పిన రాజ సమూహాన్ని అతిశయించి ప్రకాశించుము.'

యముఁడు ధర్మరాజు నుచిత వచనంబుల సంభాషించుట (సం.18-3-28)

సీ. అనియె నప్పుడు ధర్ముఁ డభిరామమూర్తి ము। ఖ ప్రసాదంబునఁ గరము వెలుఁగ
నా రాజవర్యునిఁ జేరంగ నరిగి ని। స్సీమగౌరవ! పరీక్షింప! గంటి
నిన్ను ముమ్మా: అరణీ ప్రసంగంబున। ద్వైతవనంబునఁ దగిలి కుక్క
తో వచ్చినప్పుడు దైవతగిరిపొంత। ననుజవర్గము విషయంబు గాఁగ.

తే. నిప్పు డిచటను; జలన మొకప్పుడైన। నీదుమది నించుకేనియు లేదు; దమము
శమము సత్యంబు మద్గత సారభక్తి। నీకు నగ్గలములు మహనీయచరిత! 48

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= అట్లా ఇంద్రు డంటున్న సమయంలో; ధర్ముఁడు= యమధర్మరాజు; అభిరామమూర్తి= మనోహరమైన ఆకారంకలవాడు; ముఖప్రసాదంబునన్+కరము వెలుఁగన్= ముఖం యొక్క ప్రసన్నతచేత మిక్కిలి ప్రకాశిస్తూ; ఆ రాజవర్యునిన్= ధర్మరాజును; చేరంగన్+అరిగి= సమీపించి; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; నిస్సీమగౌరవ!= ఎల్లలు లేని గౌరవం పొందిన ఓ రాజా!; నిన్నున్= నిన్ను; ద్వైతవనంబునన్= అరణ్యవాస సమయంలో ద్వైతవనంలో; అరణీ ప్రసంగంబునన్= అరణి విషయంగానూ; దైవతగిరిపొంతన్= మేరుపర్వత సమీపంలో; తగిలి= ఇష్టపడి; కుక్కతోన్+వచ్చినప్పుడు= కుక్కతో వచ్చిన సమయంలో; ఇప్పుడు+ఇచటను= ఇప్పుడిక్కడ; అనుజవర్గము విషయంబు+కాఁగన్= సోదర సమూహ విషయంగానూ; ముమ్మాఱు= మూడుసార్లు; పరీక్షింపన్+కంటిని= పరీక్షించి చూచాను; మహనీయచరిత!= పుణ్యచరిత్రుడా!; నీదుమదిన్= నీ మనసులో; ఒకప్పుడైనన్= ఒకసారైనా; చలనము= కదలిక; ఇంచుకేనియున్= కొంచెంకూడా; లేదు= కనిపించదు; నీకున్= నీకు; దమము= బాహ్యేంద్రియనిగ్రహం; శమము= అంతరింద్రియనిగ్రహం; సత్యంబు= సత్యగుణం; మత్+గత+సారభక్తి= నాపై ఉన్న గాఢభక్తి; అగ్గలములు= మిక్కిలి ప్రశంసనీయాలు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఇంద్రు డంటున్న సమయంలో మనోహరాకారుడూ, ముఖం యొక్క ప్రసన్నతచేత ప్రకాశిస్తున్నవాడూ అయిన యమధర్మరాజు ధర్మరాజును సమీపించి ఇట్లా అన్నాడు; 'అనంత గౌరవం పొందిన ఓ రాజా! నిన్ను మొదటిసారి ద్వైతవనంలో అరణి విషయకంగానూ, రెండోసారి మేరుపర్వత సమీపంలో కుక్కతో నీవు వచ్చినప్పుడూ, మూడోసారి ఇప్పుడు ఇక్కడ నీ సోదరుల స్వర్గప్రాప్తి విషయంలోనూ - మూడుసార్లు నిన్ను నేను పరీక్షించాను. ఓ పుణ్యచరిత్రుడా! నీ మనసులో ఒక్కసారికూడా ఏ కొంచెమైన కదలిక కూడా లేదు. నీకు దమ, శమ, సత్యగుణాలూ, నాపైన ప్రగాఢమైన భక్తీ ఉన్నాయి.

విశేషం: ధర్మరాజు అవతార రహస్యం ఇందులో ఉంది. ధర్మం పురుషార్థాలను బంధిస్తుంది. ధరిస్తుంది. అందుకే అది 'అక్షం' (ఇరుసు)వలె కదలకుండా ఉంటుంది. అదే ధర్మనందనుడిలోని నిశ్చలత్వం.

సారభక్తి= గాఢమైన అన్నది వాచ్యార్థంగా చెప్పినా, అంతస్తత్త్వరూపమైన కూడిక అని అర్థం. భక్తి - శబ్దానికి కలిసి ఉండటమనే అర్థం ఉంది. 'సార' మన్నా, 'అంతస్తత్త్వ' మన్నా ఒక్కటే. యముడి అంశే ధర్మరాజు కాబట్టి ఈ మాట చాలా అర్థవంతమైనది. సాక్షాత్తు యముడే సెలవిస్తున్నాడు కాబట్టి.

దమం - అంతరింద్రియ నిగ్రహం. జ్ఞానేంద్రియ వ్యాపారాలను నియమిస్తూ దేహస్థితిని తన అదుపులోనికి తీసికొని నిశ్చలత్వాన్ని సాధించటం. ధర్మరాజు దీనిని సాధించటంచేత ఆ మహాప్రస్థానంలో పడిపోలేదు.

సత్యం- 'ఋతం సత్యం చ, పరం ధీమహి' - పరతత్త్వ స్పృహతోడి ధర్మాన్ని నిర్వహింపజేసే మహాశక్తి 'సత్యం', భారతంలోని పరతత్త్వస్పృహ పేరే శ్రీకృష్ణుడు. ధర్మాన్ని నిర్వహింపజేసిన మహాశక్తి ధర్మరాజు. కనుక ఆయన 'సత్య' రూపుడు. అందుకే ఆయన ఒకడే మిగిలాడు. ఏది 'సత్' పదార్థమో అది ఎప్పటికీ అనంతంగా మిగులుతుంది.

ఇక్కడ 'యముడు' కాలస్వరూపుడు 'కాలో యం' అని శ్రుతి చెప్పిన మహాతత్త్వం ఇది. ఏది సత్యరూపంలో ధర్మాన్ని నిర్వహింపజేసి జగత్తును క్రమబద్ధం చేస్తుందో అదే 'సమవర్తి' అయిన కాలస్వరూపం. ఆ సమ 'వృత్తి'ని ధర్మరాజులో ప్రబోధించటమే ఇంతవరకు ఇంద్రుడు చేసింది. అది ఏర్పడగానే 'యముడు' ప్రత్యక్షమయ్యాడు. ఇదే ఈ సంఘటనలోని సాంకేతికార్థం.

అందుచేత స్వర్గారోహణ మంటే ఈ శమదమ సత్య స్వరూపంలో నరరూపాన్ని అందిన 'ధర్మరాజు' ఐక్యంకావటమని అర్థం. గీతాకారుడు దీనినే అక్షర పరబ్రహ్మయోగమన్నాడు. మోక్షమని దీనికి వ్యావహారిక నామం.

వ. పరిశోధితుండ వయితి; కలంక దొఱంగి సుఖివి గ'మ్మని పలికి 'రాజునకు నవశ్యంబును నరకంబు సూచుట గలదు గావున నత్తెఱంగున కయి యేనును వాసవుండును నిన్నుం గడుఁగీడగు నచ్చోటు సొనిపితిమి. సూర్యతనయ పవననందనాదుల నరక దుఃఖానుభావంబులు మా చేసిన యెడ మాయంబులగుట నీకుఁ దెలిసె; వారు పుణ్యలోకవాసులయి యునికియు వాసవు వాక్యంబులఁ దేటపడియె' నని చెప్పి. 49

ప్రతిపదార్థం: పరిశోధితుండవు+అయితి(వి)= నీవు బాగా పరిశోధించబడ్డావు; కలంక= వ్యథను; తొఱంగి= వదలిపెట్టి; సుఖివికమ్ము= సుఖంగా ఉండుము; అని పలికి= అని చెప్పి (ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు); రాజునకున్= రాజైనవాడికి; అవశ్యంబును= తప్పకుండా; నరకంబు = నరకాన్ని; చూచుట= చూడటం; కలదు= ఉన్నది; కావునన్= అందుచేత; ఆ+తెఱంగునకున్+అయి= దానికొరకని; ఏనును= నేనూ; వాసవుండును= ఇంద్రుడూ; నిన్నున్= నిన్ను; కడున్+కీడు+అగు= చాలా రోత అయినటువంటి; ఆ+చోటు= ఆ చోటికి; చొనిపితిమి= పంపించాము; సూర్యతనయ= కర్ణుడు; పవననందన+ఆదులు= భీమాదులు పడిన; నరకదుఃఖ+ అనుభావంబులు= నరక దుఃఖానుభవాలు; మా చేసిన= మేము పన్నిన; ఎడన్+చోట మాయంబులు+అగు= మాయంకావటం; నీకున్+తెలిసెన్= నీకు తెలిసింది; వారు= కర్ణాదులు; పుణ్యలోక వాసులు+అయి+ఉనికి= పుణ్యలోకవాసులుగా ఉండటం; వాసవు వాక్యంబులన్= ఇంద్రుడి మాటలచేత; తేటపడియెన్= స్పష్టమయింది (కదా); అని చెప్పి (ఇట్లా సెలవిచ్చాడు).

తాత్పర్యం: 'నీవు బాగా పరిశోధించబడ్డావు. వ్యథను వదలిపెట్టి సుఖంగా ఉండుము' అని చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు. రాజైనవాడికి నరకాన్ని చూడటం తప్పనిసరి కాబట్టి నేనూ ఇంద్రుడూ నిన్ను కడు రోతను కలిగించే ఆ చోటికి పంపాము. కర్ణ భీమసేనాదులు పడ్డ నరక బాధలన్నీ మేము పన్నిన స్వల్ప మాయాదృశ్యాలని నీకు తెలిసింది కదా! కర్ణాదులు పుణ్యలోక వాసులై ఉన్నారన్నది ఇంద్రుడిమాటలవలన స్పష్టమయిందిగా!' అని చెప్పి ఇట్లా సెలవిచ్చాడు.

విశేషం: శోధన= వెదకటమని అర్థం, పరి= మిక్కిలిగా; భగవంతుడు భక్తుడికి పెట్టే పరీక్షలకు 'శోధన' అంటారు. ఋణం నుండి విముక్తుడు కావటాన్నికూడా శోధన మంటారు. పాపక్షాళనం కావటం కూడా శోధనమే. ధర్మరాజు విషయంలో ఇన్ని అర్థాలూ సమన్వయిస్తాయి.

ధర్మరాజు జీవితమంతా సోదరులతో ధర్మపత్నితో నిరంతర పరీక్షలను ఎదుర్కొన్నాడు. సంపాదించిన రాజ్యసంపద నెత్తురుకూడని తెలిసి విరాగభావం పొందగా 'తృష్ణ' క్షయమయింది. 'తృష్ణ' అంటే దప్పిక. రాజ్యకాంక్ష దాయాదులను జయించాలన్న తీవ్రమైన కోరిక - ఈ రెండూ నశించాయి. పూర్వపర్వ కథలలో ఇవన్నీ ప్రస్తావించబడ్డాయి.

పాపక్షాళనం ఇక్కడ జరిగింది. అదే నరకానుభవ దర్శనం. ఈ మూడింటిచేత 'పరి' - సమగ్రంగా 'శోధితుడు' అయ్యాడు.

ఇది భారతీయ సంస్కృతిలో 'పరిశోధన', అంటే ధర్మరాజు జీవితం ఒక మహాశోధన. అన్వేషణ, దీనికి గమ్యస్థానమే 'స్వర్గారోహణం'

క. 'నీ వియ్యాకాశనదీ। పావన సలిలముల మునుఁగు భవ్యాత్మ! భవ
ద్భావంబు విడుచు మానుష। భావ వికారముల శోకబంధము లడఁగున్. 50

ప్రతిపదార్థం: భవ్య+ఆత్మ!= పుణ్యాత్మా!; నీవు; ఈ+ఆకాశ+నదీ= ఈ ఆకాశ గంగానదియొక్క; పావన= పవిత్ర; సలిలములన్ = జలాలలో; మునుఁగు= మునుగుము; భవత్+భావంబు= నీ మనసును; మానుష= మనుష్య సంబంధాలైన; భావ వికారముల= భావ వికారాల; విడుచున్= వదలిపెట్టును; శోకబంధములు= శోకమూ, బంధమూ; అడఁగున్= నశిస్తాయి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! నీవు ఈ ఆకాశగంగయొక్క పవిత్ర జలాలలో మునుగుము! నీ మనస్సు నుండి మనుష్య సంబంధమైన భావవికారాలు తొలగిపోతాయి. శోకబంధాలూ నశిస్తాయి.

విశేషం: ధర్మరాజులోని ఆత్మ భవ్యమైనదే. అది దివ్యత్వం కలిగిందే. కాని అతడి మానుష శరీరం కారణంగా 'సంసార' భావం పోలేదు. భవత్ - సంసార, జన్మ. స్వ సంబంధమైన ఆలోచన. నేను నేనన్న భావన పేరే మోహం. నేను దేహంకాదు, ఆత్మనని గుర్తించటమే జ్ఞానం.

ఈ మోహం కారణంగా - భావ వికారాలు ఏర్పడతాయి. నిశ్చలత్వం ఉండదు. ఈ కుదురులేనితనం నుండి 'శోకం' పుడుతుంది. ఈ విషాదాన్ని పెంచేది 'సంసారబంధం'. స్వర్గానికి చేరిన తరువాత కూడా ధర్మరాజులో 'నేను' అన్న భావన తన సోదరులు దుఃఖ మనుభవిస్తున్నారన్న 'వ్యథ' పోలేదు.

అందుకే ఆకాశగంగలో స్నానం చేయుము అని యముడు ఆదేశిస్తున్నాడు. 'వియద్గంగ' - అని ఆకాశగంగనే అంటారు. విష్ణువు పాదంలోపుట్టిన గంగ ఆకసంనుండి శివుడి శిరస్సుపై పడుతుందని పురాణాలు చెప్పుతాయి. ఆత్మకున్న విశ్వవ్యాపన స్వభావమే 'ఆకాశగంగ' అన్నారు.

చ. పరమ సుఖంబుఁ జెంది యతిభాస్వరులై విహరించు నీదు సో
దరు లగు కర్ణ ముఖ్యుల ముదం బెసలారఁగఁ జూచె దీ మహో
త్తర బహు సౌఖ్యనిర్మల పదంబున దివ్య విహార లీలలం
బరఁగెద వేల? యిం కిచట బాంధవరక్షక! రమ్ము చెచ్చెరన్.' 51

ప్రతిపదార్థం: బాంధవరక్షక!= బంధువులను రక్షించే స్వభావమున్న ధర్మరాజా!; పరమసుఖంబున్+చెంది= స్వర్గసుఖాన్ని అనుభవిస్తూ; అతిభాస్వరులు+ఐ= మిక్కిలి ప్రకాశించువారై; విహరించు= విహరిస్తున్న; నీదు సోదరులు+అగు= నీ సోదరులయిన; కర్ణముఖ్యులన్= కర్ణాదులను; ముదంబు= సంతోషం; ఎసలారఁగన్= అతిశయించగా; చూచెదు= చూద్దువుగానీ; నిర్మలపదంబునన్= నిర్మలమైన స్థానంలో; దివ్య= దివ్యమైన; విహారలీలలన్= విహార లీలలలో; పరఁగెదవు= ఒప్పుతావు (ప్రకాశిస్తావు); ఇంకన్= ఇంకా; ఇచట= ఇక్కడ ఉండటం; ఏల?= ఎందుకు?; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; రమ్ము= రా! (వెళ్ళుదాం పద).

తాత్పర్యం: బంధురక్షకా! స్వర్గసుఖాన్ని అనుభవిస్తూ మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న నీ సోదరులైన కర్ణాదులను సంతోషం అతిశయించగా చూద్దువుగాని ఈ మహత్తర బహు సౌఖ్యాలతో ఒప్పిన నిర్మలస్థానంతో దివ్య విహారంలో నీవుకూడా ప్రకాశిస్తావు. ఇంకా ఇక్కడ ఉండటం ఎందుకు? వెంటనే వెళ్ళుదాం పద!'

విశేషం: శ్రీరాముడిని గురించి 'రక్షితా స్వస్య ధర్మస్య - స్వజనస్య చ రక్షితా' అని చెప్పారు. శ్రీరాముడు స్వధర్మాన్ని రక్షించాడు. స్వజనులను రక్షించాడు. సరిగా ఈ అర్థంలోనే ధర్మరాజుకూడా బంధురక్షకుడయ్యాడు. ధర్మరాజే లేకపోతే పాండవపక్షమే లేదు. స్వర్గానికి వెళ్ళికూడా బంధువుల గురించి పరితపించిన ధర్మరాజులో స్వజనరక్షణబుద్ధి అపరిమితంగా ఉన్నది.

ధర్మజుఁ డాకాశగంగావగాహంబుఁ జేసి దేవభావంబు నొందుట (సం.18-3-40)

సీ. **అని పల్కి ధర్ముఁ డత్తనయునిఁ దోడ్కొని । యయ్యందఱును దోడ నరుగుదేర**
నాకాశ గంగ యుపాంతమునకుఁ బోవ । నప్పుణ్యనది నమ్మహానుభావుఁ
డార్య సంస్తవన వాక్యంబులు చెలఁగ భ । వ్యస్నానమంగళ మాచరించి
మానుష తనువు నమ్మాత్రన విడిచి ది । వ్యం బగు మహితదేహంబు దాల్చి

తే. **వైరమత్సర స్నేహ సంవాసలౌల్య । గర్వశోకాదులైన హృద్గత వికార**
ములఁ దొఱంగి నిర్ధూమత్వమున వెలుంగు । పావకుఁడుఁబోలె శోభిల్లెఁ బౌరవేంద్ర! **52**

ప్రతిపదార్థం: పౌరవ+ఇంద్ర!= రాజా!; అని పల్కి= అని చెప్పినవాడై; ధర్ముఁడు= యమధర్మరాజు; ఆ+తనయునిన్= ఆ కుమారుడిని (ధర్మజుడిని); తోడ్కొని= వెంటబెట్టుకొని; ఆ+అందఱునున్= వారందరూ; తోడన్+అరుగుదేరన్= వెంట రాగా; ఆకాశగంగా+ ఉపాంతమునకున్= ఆకాశగంగ సమీపానికి; పోవన్= వెళ్ళగా; ఆ+పుణ్యనదిన్= ఆ పుణ్యనదిలో; ఆ+మహానుభావుఁడు= ధర్మరాజు; ఆర్య= పెద్దల; సంస్తవన వాక్యంబులు= ప్రశంసావాక్యాలు; చెలఁగన్= అతిశయించగా; భవ్య= శుభప్రదమైన; స్నానమంగళము= మంగళస్నానాన్ని; ఆచరించి= చేసి; మానుషతనువున్= మనుష్యదేహాన్ని; ఆ+మాత్రన్+అ= ఆ క్షణంలోనే; విడిచి= వదలిపెట్టి; దివ్యంబు+అగు= దివ్యమైన; మహిత= పూజ్య; దేహంబున్= శరీరాన్ని; తాల్చి= ధరించి; వైర= వైరం; మత్సరం= మాత్సర్యం; స్నేహ= స్నేహం; సంవాస= సహవాసం; లౌల్య= చంచలత్వం; గర్వ= గర్వం; శోక+ఆదులు+ఐన= శోకం మొదలైన; హృద్+గత= హృదయంలోని; వికారములన్+తొఱఁగి= వికారాలను పోగొట్టుకొని; నిర్ధూమత్వమునన్= పొగలేకుండా (ఉజ్జ్వలంగా); వెలుంగు= ప్రకాశించే; పావకుఁడున్+పోలెన్= అగ్నిదేవుడివలె; శోభిల్లెన్= ఒప్పాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ఇట్లా చెప్పి యమధర్మరాజు తన కుమారుడిని తోడ్కొని వారందరూ తోడు రాగా ఆకాశగంగ సమీపానికి వెళ్ళాడు. ఆ పుణ్యనదిలో ఆ మహానుభావుడు పెద్దల సంస్తుతులు అతిశయించగా శుభప్రదమైన మంగళస్నానం చేశాడు. ఆ క్షణంలోనే మానుషదేహాన్ని వదలిపెట్టి దివ్యమైన పూజ్యదేహాన్ని పొందాడు. అంతటితో అతడి హృదయంలో ఉన్న వైరం, మాత్సర్యం, స్నేహం, సహవాసం, చంచలత్వం, గర్వం, దుఃఖం మొదలైన మనుష్య సహజాలైన మనోవికారాలన్నీ మాయమయ్యాయి. అపుడు ధర్మరాజు పొగలేని అగ్నిదేవుడివలె మహోజ్జ్వలంగా ప్రకాశించాడు.

విశేషం: 'దివ్య' మంటే తేజోరూపమైన అని అర్థం. ఇంతకుమునుపే వివరించినట్లు వైరాది భావాలన్నీ ధర్మరాజు దేహాన్ని ఆశ్రయించి ఉండినందువలన ఆ దేహాన్ని వదలగానే అవి కూడా నశించాయి. తేజోరూపంలో ధర్మరాజు దివ్యత్వాన్ని పొందాడు. అలం : ఉపమ.

వ. **ఇవ్విధంబున నొప్పి మీ తాత ధర్మనందనుండు బృందారక నాయక నారదాద్యుదార పురుషుల నభినందించుచు ధర్ముండును దారును దో నరుగుదేర దివ్యశక్తి నటఁ జని మనోహరం బయిన యొక్కయెడ.53**

పతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; ఒప్పి= ప్రకాశించి; మీ తాత= మీ తాతగారైన (పరీక్షిత్తు పెద్దతండ్రి కాబట్టి తాత); ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; బృందారక నాయక= ఇంద్ర; నారద+ఆది+ఉదార+పురుషులన్= నారదుడు మొదలైన

మహనీయులను; అభినందించుచున్= ప్రస్తుతిస్తూ; ధర్మ్ముండును= యమధర్మరాజు; తారును= వారూ; తోన్+అరుగుదేరన్= తోడురాగా; దివ్యశక్తిన్= దివ్యశక్తితో; అటన్+చని= ముందుకు వెళ్ళి; మనోహరంబు+అయిన= మనోహరమైన; ఒక్క+ఎడన్= ఒక చోట.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రకాశించే మీ తాతగారైన ధర్మరాజు ఇంద్రుడిని, నారదాది మహర్షులను ప్రస్తుతిస్తూ యమధర్మరాజు, వారు తోడురాగా దివ్యశక్తితో ముందుకు వెళ్ళి అక్కడ మనోహరమైన ఒక చోట. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **విస్ఫుర ద్బహురత్న వితతి కనత్కన । కాత్మకం బయిన మహాసనమున**
దేదీప్యమాన మై దివ్యావయవదీధి । తి ప్రతానం బెల్ల దిశల వెలుఁగఁ
జక్రగదాద్యస్త్రసంతతి నుజ్జ్వలా । త్యంత సుందర పురుషాకృతులును
జారుమౌళి స్థలీ సమవేత నిజరూప । ములుఁ గల్గి భక్తిమై బలసి కొలువఁ

తే. **దనదు చూడ్కికి నెంతయుఁ దగు లొనర్చి । మున్ను చూచిన యట్లగుమూర్తి యొప్ప**
నరుఁడు కేవల సవినయ పరత వెలుఁగఁ । బొలుచు నారాయణునిఁ గాంచె భూపవర్య! 54

ప్రతిపదార్థం: భూపవర్య!= రాజోత్తమా! జనమేజయ మహారాజా!; విస్ఫురత్= ప్రకాశిస్తున్న; బహురత్న వితతి= బహురత్న సముదాయంతో; కనత్= వెలుగుతున్న; కనక+ఆత్మకంబు+అయిన= బంగారుమయమైన; మహాసనమునన్= సింహాసనంలో; దేదీప్యమానమై= మిక్కిలిగా ప్రకాశిస్తూ; దివ్య+అవయవ దీధితి ప్రతానంబు= దివ్యమైన అవయవాలకాంతి విస్తృతి; ఎల్లదిశలన్= అన్ని దిశలలోనూ; వెలుఁగన్= విస్తరించగా; చక్ర గదా+ఆది అస్త్రసంతతి= చక్రం, గద మొదలైన అస్త్ర సమూహం; ఉత్+జ్వల= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న; అతి+అంత= మిక్కిలి; సుందర పురుష+ఆకృతులును= సుందరమైన పురుష రూపాలూ; చారు= అందమైన; మౌళిస్థలీ= కిరీటాలతో; సమవేత= కూడిన; నిజరూపములున్= స్వస్వరూపాలూ; కల్గి= కలిగి; భక్తిమైన్= భక్తితో; బలసి= అతిశయించి; కొలువన్= కొలువగా; తనదు చూడ్కికిన్= తన చూపునకు; ఎంతయున్= ఎంతో; తగులు= ఆసక్తి; ఒనర్చి= కూర్చి; మున్ను= మునుపు; చూచిన+అట్లు+అగు+ మూర్తి= చూచినట్లే ఉన్న ఆకారం; ఒప్పన్= శోభించగా; నరుఁడు= అర్జునుడు; కేవల= స్వచ్ఛంగా; సవినయపరతన్= వినయపరత్వంతో; వెలుఁగన్= ప్రకాశించగా; పొలుచు= ఒప్పుతున్న; నారాయణునిన్= శ్రీమన్నారాయణమూర్తిని; కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ప్రకాశిస్తున్న బహురత్న సముదాయంతో వెలుగుతున్న బంగారు సింహాసనంలో ప్రకాశిస్తున్న దివ్యమైన అవయవాల కాంతి దిశలన్నిటా విస్తరించగా, శంఖ, చక్ర, గదాయుధాలు మిక్కిలి సుందర పురుషాకృతులతో, అందమైన కిరీటాలు కలిగి తమ రూపాలతో అతిభక్తితో కొలుస్తుండగా, తన నేత్రాలకు మిక్కిలి సొంపును కూర్చి, మునుపు చూచినట్లే ఉన్న ఆకారంతో సమీపంలో నరుడు (అర్జునుడు) స్వచ్ఛమైన వినయంతో నమస్కరిస్తుండగా ఒప్పుతున్న శ్రీమన్నారాయణమూర్తిని ధర్మరాజు చూచాడు.

విశేషం: నారాయణుడున్నచోట నరుడుంటాడు. నరనారాయణుల ప్రసక్తి పూర్వపర్వాలలో వచ్చింది. చక్రగదాద్యాయుధాలు పురుషరూపాలలో ఉంటాయని మంత్రస్మరణచేత ఆయుధరూపాలను పొందుతాయని అర్థం. కనుకే వీటిని తిక్కనగారు 'అస్త్రా'లని పిలుస్తున్నారు.

చ. కని మది నమ్మహాత్ముఁ డధిక ప్రమదంబు వహించె; నొండెడం
గనుఁగొనియెం బ్రియం బెసఁగఁ గౌరవవంశవరేణ్య! దీప్తి ధా
ముని రవిపంక్తిలోనఁ బదుమూఁడవ మూర్తి వెలుంగుచుండఁ గ
ర్ణుని మఱి భీమసేనుని మరుద్గణ మధ్యగతత్వ శోభితున్. 55

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; ఆ+మహాత్ముఁడు= మహాత్ముడైన ఆ ధర్మరాజు; మదిన్= హృదయంలో; అధిక ప్రమదంబున్= మిక్కిలి సంతోషం; వహించెన్= పొందాడు; కౌరవవంశవరేణ్య!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; ఒండెడన్= మరోవైపు; ప్రియంబు+ఎసఁగన్= ప్రేమ అతిశయించగా; దీప్తిధామున్= కాంతికి నెలవుగా; రవిపంక్తిలోన్= సూర్య సమూహంలో; పదుమూఁడవమూర్తి= పదమూడవవాడుగా; వెలుంగుచున్+ఉండన్= ప్రకాశిస్తున్న; కర్ణునిన్= కర్ణుడిని; మరుత్+గణ= మరుద్గణాల; మధ్యగతత్వ శోభితున్= నడుమ ప్రకాశిస్తున్న; భీమునిన్= భీముడిని; కనుంగొనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా చూచి ధర్మరాజు తన హృదయంలో మిక్కిలిగా సంతోషించాడు. మరోవైపు ప్రేమ అతిశయించగా, కాంతికి నెలవుగా సూర్యసమూహంలో పదమూడవవాడుగా శోభిస్తున్న కర్ణుడిని, మరుద్గణాలనడుమ ప్రకాశిస్తున్న భీముడిని కూడా చూచాడు.

విశేషం: ద్వాదశ - ఆదిత్య మండలాలున్నాయి. ఈ పండ్రెండింటికి తోడుగా పదమూడవస్థానంలో కర్ణుడు ప్రకాశిస్తున్నాడట! సప్త మరుద్దేవతలున్నారు. వారినడుమ భీముడు శోభిస్తున్నాడు.

తే. అంగముల భంగి తొల్లింటి యట్ల యై య। నూన తేజోవిరాజితు లైన వారిఁ
గనియె నశ్విసమీపవర్తనులఁ దత్స। మానమూర్తుల వీక్షించె మాద్రిసుతుల. 56

ప్రతిపదార్థం: అంగములభంగి= ఆకారాలరీతి; తొల్లింటియట్ల+ఐ= మునుపటివలె ఉండి; అనూన= అధికమైన; తేజో విరాజితులు+ఐనవారిన్= తేజంతో ప్రకాశిస్తున్న; అశ్విసమీపవర్తనులన్= అశ్వినీదేవతల సమీపంలో ఉన్నవారూ; తద్+సమాన మూర్తులన్= వారితో సమానమైన రూపాలు కలవారు అయిన; మాద్రిసుతులన్= మాద్రికుమారులైన నకుల సహదేవులను; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ఆకారాల రీతి మునుపటివలె ఉండగా తేజంతో ప్రకాశిస్తూ అశ్వినీదేవతల సమీపంలో వారితో సమానమైన రూపాలతో ఒప్పుతున్న నకుల సహదేవులను కూడా చూచాడు.

చ. ఉదిత రవిచ్ఛవిం దరుణి నుత్పలగంధి నుదాత్తమూర్తి ద్రౌ
పది నచొటెల్లనుం దన ప్రభన్ వెలుఁగొందఁగఁ జేయుదాని న
వ్విదితయశుండు చూచి మది విస్మయమందఁగ నింద్రుతోడ 'ని
మ్మదవతి యెవ్వ? రార్యజనమాన్యచరిత్ర! యెఱుంగఁ జెప్పవే.' 57

ప్రతిపదార్థం: ఉదిత= ఉదయించిన; రవిచ్ఛవిన్= సూర్యకాంతితో (ప్రకాశించే); తరుణిన్= స్త్రీని; ఉదాత్తమూర్తిన్= గంభీరమైన ఆకృతి కలిగినదానిని; అచొటు+ఎల్లనున్= ఆ ప్రదేశమంతటా; తన ప్రభన్= తన దివ్యకాంతిని; వెలుఁగు+ఒందఁగన్+చేయుదానిన్= ప్రకాశింపచేస్తున్న దానిని; ద్రౌపదిన్= ద్రౌపదిని; ఆ+విదితయశుండు= (ప్రఖ్యాత కీర్తి అయిన) ధర్మరాజు; చూచి; మది= హృదయం;

విస్మయము+అందఁగన్= ఆశ్చర్యాన్ని పొందగా; ఇంద్రుతోడన్= ఇంద్రుడితో; ఆర్యజనమాన్యచరిత్ర!= ఆర్య జనులచేత పూజించబడే ఓ ఇంద్రా!; ఈ+మదవతి= ఈ స్త్రీ; ఎవ్వరు= ఎవరు; ఎఱుంగన్+చెప్పవే= తెలియ జెప్పుము.

తాత్పర్యం: ఉదయించిన సూర్యకాంతితో ప్రకాశిస్తూ, గంభీరమైన ఆకృతి కలిగి, ఆ చోటును తన దివ్య ప్రకాశంతో వెలుగజేస్తూ ఉన్న ద్రౌపదీ మహాసతిని చూచి ఆశ్చర్యమగ్నుడై, ఎవరో పోల్చుకొనలేక మహేంద్రుడిని ఇట్లా అడిగాడు. 'స్వామీ! ఈ స్త్రీ ఎవరు? నాకు దయచేసి చెప్పండి.'

విశేషం: తిక్కన అందరిని పోల్చుకొనగలిగిన ధర్మరాజు ద్రౌపదిని ఎందుకు గుర్తించలే? దన్న సంశయానికి తరువాతి పద్యంలో సమాధానమున్నది. ద్రౌపది అవతారరహస్యం ఈ పద్యంలో ఉన్నది.

ఇంద్రుఁడు ధర్మజునకు దేవత్వంబు నొందిన స్వజనంబులఁ జూపి చెప్పుట (సం.18-4-9)

సీ. **అనవుడు నతనితో నాతఁ 'డీ భామ మ । హాలక్ష్మి ద్రౌపది' యనఁగ ద్రుపదు**
నికిఁ గూఁతురై యయోనిప్రభవం బగు । మానుషరూపంబు మహితలీల
ముగఁ దాల్చి భవదనుభూతి సెల్లించె గౌ । రీశ్వరు నాజ్ఞ వహించి వచ్చె'
నని చెప్పి, యల్ల రమ్యాకృతు లేవురు । గంధర్వవరులు నిక్కమలనయన

తే. **యందు మీకు జన్మించిన యక్కుమారు; । లల్లవాఁడె మీ తండ్రికి నగ్రజుండు**
ప్రకట గంధర్వపతి ధృతరాష్ట్రనాముఁ । డిందు నతఁ' డంచుఁ జూపె నరేంద్రముఖ్య! **58**

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రముఖ్య!= ఓ జనమేజయమహారాజా!; అనవుడున్= అని ధర్మరాజు అడుగగా; అతఁడు= ఇంద్రుడు; అతనితోన్= ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నాడు); ఈ భామ= ఈ స్త్రీ; మహాలక్ష్మి= శ్రీమహాలక్ష్మి; ద్రౌపది+అనఁగన్= ద్రౌపది అనే పేరుతో; ద్రుపదునికిన్+కూఁతురు+ఐ= ద్రుపదుడి కూతురుగా; అయోనిప్రభవంబు+అగు= అయోనిజగా; మానుషరూపంబున్= మనుష్యరూపాన్ని; మహితలీలముగన్+తాల్చి= ఉదాత్త లీలతో ధరించి; భవత్+అనుభూతిన్+చెల్లించెన్= నీకు సంతోషం కలిగించింది; గౌరీ+ఈశ్వరు+ఆజ్ఞ= ఈశ్వరుడి ఆజ్ఞను; వహించి వచ్చెన్= పాలించి అవతరించింది; అని చెప్పి; అల్ల= అదిగో అక్కడున్నవారు; రమ్య+ఆకృతులు= అందమైన రూపాలు కలవారు; ఏవురు= ఐదుగురు; గంధర్వవరులున్= గంధర్వ శ్రేష్ఠులు; ఈ+కమలనయన+అందున్= కమలములవంటి కన్నులు గల ఈ ద్రౌపదియందు; మీకన్= మీకు; జన్మించిన= పుట్టిన; ఆ+కుమారులు= ఉపపాండవులు; ఇందున్= వీరిలో; అతఁడు= అతడే అల్లవాఁడె= అదిగో ఆయనే; మీ తండ్రికిన్+ అగ్రజుండు= మీ నాయనకు అన్న; ప్రకట గంధర్వపతి= ప్రసిద్ధుడైన గంధర్వనాయకుడు; ధృతరాష్ట్రనాముఁడు= ధృతరాష్ట్రుడని పేరు కలవాడు; అంచున్= అంటూ; చూపెన్= కనబరిచాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు అడుగగా ఇంద్రు డిట్లా అన్నాడు. 'నాయనా! ఈమె శ్రీమహాలక్ష్మి. ద్రౌపది అనే పేరుతో ద్రుపదుడి ఇంట అయోనిజగా మానవరూపాన్ని లీలగా పొందిన సాధ్వి. మీకు సర్వసుఖానుభవాన్ని కలిగించింది. మహేశ్వరుడి ఆజ్ఞతో ఈమె అవతరించింది. అదిగో అక్కడున్న ఐదుగురు గంధర్వశ్రేష్ఠులు ఈమెవల్ల మీకు కలిగిన ఉపపాండవులు. మరి అక్కడ కనిపిస్తున్నవాడే ప్రఖ్యాతుడైన గంధర్వనాయకుడు ధృతరాష్ట్రుడు. మీ పెదతండ్రి' అంటూ వారిని చూపాడు.

విశేషం: ఆదిపర్వంలో ఉన్న పంచేంద్రోపాఖ్యానాన్ని ఒకసారి స్మరించుకొని ఈశ్వరుడి అనుజ్ఞతో 'ఇంద్రసేన' ద్రౌపదిగా అవతరించినదన్న విషయాన్ని ఇక్కడ అనుసంధించుకొనాలి. 'శ్రీమహాలక్ష్మి' అన్న భావన ఏమిటి? ఆమె పాండవుల శౌర్యలక్ష్మి, విజయలక్ష్మి కూడా. ఇది కథద్వారా మనకు తెలిసే అంశం. ఇచ్ఛాజ్ఞాన క్రియా రూపమైన 'శక్తి' కూడా భారతయుద్ధానికి ద్రౌపదే. అట్లా ఆమెలో 'శ్రీ' తత్త్వమున్నది. ఒకవిధంగా 'శ్రీయన, గౌరినాఁబరఁగు' - అని విరాటపర్వాదిలో తిక్కనగారు స్తుతించిన దేవీతత్త్వం ద్రౌపది. అందుకే వైదికధ్యాయిత'కు మహా ఇష్టమైన పరతత్త్వ లక్షణం ఆమెలో ఉన్నది. అదే 'ధర్మ' పరిరక్షణ రూపమైన పాండవపత్నీత్వం.

మానవులు యోనిజులు - తల్లిగర్భంనుంచి బయపడతారు కాబట్టి. కాని, అవతారమూర్తులు అయోనిజులు. పాండవులందరూ మాతృగర్భసంజాతులే. శ్రీకృష్ణుడు కూడా దేవకీ గర్భంలోనే పుట్టాడు. ఒక ద్రౌపదిమాత్రమే 'అయోనిజ'గా అవతరించింది. అందుకే లీలావతారమనటం.

అనుభూతిని చెల్లించటం - పత్నిగా వారి వారికి కావలసిన అనుభూతులను అందించిందని వాచ్యార్థం. మీ వాంఛలను మహాపతివ్రతగా సఫలంచేసిందని తాత్త్వికార్థం. ఇట్లా ద్రౌపది అవతారరహస్యం ఈ పద్యంలో వివరించబడింది.

వ. ఇట్లు ద్రౌపదీ ద్రౌపదేయాంబికేయుల తెఱం గెఱింగించి, వెండియు నాఖండలుండు పాండవాగ్రజునకుఁ గర్ణుం జూపి 'భవదగ్రజుండు సూర్యునపరశరీరంబు కౌంతేయుండయి రాధేయుం డనం బరఁగినవాఁడు సుమ్ము! చూడు' మని పలికి, సిద్ధ సాధ్య విశ్వదేవగణంబులతో నున్నవారు తత్తదంశ ప్రభూతు లయి వాసుదేవానుచరణ పరాయణులగుచు వర్తించిన సాత్యకి కృతవర్మాది యాదవుల నాలోకింపుము.' 59

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఇట్లా; ద్రౌపదీ= ద్రౌపది; ద్రౌపదేయ= ద్రౌపది కుమారుల; అంబికేయుల= ధృతరాష్ట్రుడి; తెఱంగు+ఎఱింగించి= పుట్టుకను తెలిపి; వెండియున్= మరలా; అఖండలుండు= ఇంద్రుడు; పాండవ+అగ్రజునకున్= ధర్మరాజుకు; కర్ణున్+చూపి= కర్ణుడిని చూపి; భవత్+అగ్రజుండు= మీ అన్న; సూర్యు+అపరశరీరంబు= సూర్యుడి మరోరూపం; కౌంతేయుండు+అయి= కుంతీ కుమారుడుగా పుట్టి; రాధేయుఁడు+అనన్= రాధా కుమారుడుగా; పరఁగినవాఁడు= ప్రసిద్ధినొందినవాడు; సుమ్ము!= సుమ్మా!; చూడుము+ అని పల్కి= చూడుమనిచెప్పి; (ఇట్లా అన్నాడు); సిద్ధ= సిద్ధుల; సాధ్య= సాధ్యుల; విశ్వదేవగుణంబులతోన్+ఉన్నవారు= విశ్వేదేవ సమూహాలతో కనిపిస్తున్నవారు; తత్తద్+అంశ+ప్రభూతులు+అయి= ఆయా అంశలతోపుట్టి; వాసుదేవ+అనుచరణ+ పరాయణులు+ అగుచున్= శ్రీకృష్ణుడి సాహచర్య నిరతులై; వర్తించిన= ప్రవర్తించిన; సాత్యకి; కృతవర్మ+ఆది= కృతవర్మ మొదలైన; యాదవులన్= యదువీరులను; ఆలోకింపుము= చూడుము.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ద్రౌపది ఉపపాండవులు, ధృతరాష్ట్రుల తీరును వివరించి, ఇంద్రుడు ధర్మరాజుతో 'అదిగో మీ అన్న కర్ణుడు. సూర్యుడి మరోరూపమే కుంతీ కుమారుడుగా పుట్టి రాధాతనయుడుగా పేరు పొందాడు సుమా! అక్కడ చూడుము' అంటూ సిద్ధ సాధ్య విశ్వదేవ సమూహాలతో కనిపిస్తున్నవారు, ఆయా అంశలతో పుట్టి శ్రీకృష్ణుడి సహచరులుగా ప్రవర్తించిన సాత్యకి కృతవర్మాది యదువీరులు! వారి నందరినీ చూడుము.' (అని వారిని చూపించాడు).

క. అని చెప్పి చూపి 'యభిమ। న్యునిఁ జూచితె చంద్రు భంగి నుజ్జ్వల కాంతిం
దనరెడుఁ దదంశజాతుం। డనూన ధృతిశాలి వీఁడె' యంచుం జూపెన్. 60

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి; చూపి= వారిని చూపించి (ఇట్లా అన్నాడు); అభిమన్యునిన్= అభిమన్యుడిని; చూచితె= చూచావా; చంద్రుభంగిన్= చంద్రుడివలె; ఉజ్జ్వల కాంతిన్= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న కాంతితో; తనరెడున్= ఒప్పుతున్నాడు; తద్+అంశజాతుండు=

ఆ చంద్రాంశతో పుట్టినవాడు; అనూన= మిక్కిలి; ధృతిశాలి= బలశాలి; వీఁడె= ఇదిగో చూడుము; అంచున్= అంటూ; చూపెన్= చూపాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి వారిని చూపించి ఇట్లా అన్నాడు. 'అభిమన్యుడిని చూచావా! చంద్రుడివలె మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న కాంతితో ఒప్పుతున్నాడు. ఆ చంద్రాంశతోనే పుట్టిన ఇతడు మిక్కిలి బలశాలి. ఇదిగో చూడుము' అంటూ చూపాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. చూపి తదనంతరం బమ్మహాత్మునితోడ. 61

తాత్పర్యం: తరువాత ఆ మహాత్ముడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఆ. 'పాండురాజు వీఁడె బహురత్న ఖచిత వి। మాన మెక్కి గొంతి మాద్రి తన యు
పాంత భాగమున సుఖాసీనలుగ నాదు। వలను వచ్చుచున్నవాఁడు గంటె. 62

ప్రతిపదార్థం: పాండురాజు= మీ తండ్రి పాండుమహారాజు; వీఁడె= ఇతడే; బహురత్న ఖచిత= మిక్కుటంగా రత్నాలు పొదిగిన; విమానము+ఎక్కి= విమానాన్ని అధిరోహించి; గొంతి, మాద్రి= కుంతీ, మాద్రీ; తన= తనయొక్క; ఉపాంత భాగమునన్= సమీపంలో; సుఖ+ఆసీనలుగన్= సుఖంగా కూర్చుని ఉండగా; నాదువలను= నా వైపు; వచ్చుచున్నవాఁడు= వస్తున్నాడు; కంటె!= చూస్తున్నావా!

తాత్పర్యం: మీ తండ్రి పాండురాజు ఇతడే. మిక్కుటంగా రత్నాలు పొదిగిన దివ్య విమానాలు ఎక్కి కుంతీ, మాద్రీ దేవులు తన సమీపంలో సుఖంగా ఆసీనలు కాగా నా వైపే వస్తున్నాడు చూస్తున్నావా!

క. అదె భీష్ముఁడు వసువుల కడఁ। గదిసి యెలమి నున్నవాఁడు కంటే! ద్రోణుం
డిదె దివిజగురుని పాలఁ బ్ర। మద మెసఁగ వసించినాఁడు మాన్యచరిత్రా!' 63

ప్రతిపదార్థం: అదె= అదిగో అక్కడ; భీష్ముఁడు= భీష్ముడు; వసువులకడన్= అష్టవసువుల వద్ద; కదిసి= చేరి; ఎలమిన్= ఆనందంగా; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; దివిజ గురుని పాలన్= బృహస్పతి సమీపంలో; ద్రోణుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ప్రమదము+ఎసఁగన్= సంతోషం అతిశయించగా; వసించినాఁడు= నిలిచాడు; మాన్యచరిత్రా!= ఓ ధర్మరాజా!; కంటే?= చూచావా?

తాత్పర్యం: అదిగో అక్కడ భీష్ముడు వసువులవద్ద చేరి ఆనందంగా ఉన్నాడు. బృహస్పతి సమీపంలో ద్రోణుడు సంతోషంగా నిలిచాడు. చూచావా?

వ. అని పలుకుచుఁ జూపి, గంధర్వ యక్ష గుహ్యక గణంబులలో ద్రుపద విరాటులను, దదీయానుజ తనుజ వర్గంబులనుం, దక్కనుం గలుగు కేకయ పాండ్యప్రభృతి నానా దేశాధీశులను వేఱువేఱం జెప్పుచుఁ జూపుచు 'భవదీయం బగు సమరంబునం బరిత్యక్త శరీరు లయి యుత్తమలోకంబులు వడసి యున్నవారల నవలోకింపు' మని చెప్పె ననిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనుతో 'మునీంద్రా! యిప్పుడు నీ చెప్పిన సుయోధన

శకుని సైంధవులును గర్ణుండును గర్ణకుమారులును వెండియుంగల తత్పక్ష భూపతులును ఘటోత్కచాదులయిన పాండవులవారును నీ చెప్పిన సకల జనంబులు నాకలోకంబున నెప్పుడు నుండుదురో? యట్లుంగాక కొంతకాలంబు నిలిచి క్రమ్మఱ మనుష్యాది జన్మంబుల నొందుటకై యరుగుదెంతురో? యిత్తెఱంగు వినవలతుం జెప్పవే' యని యడిగిన నమ్మునిపతి యమ్మనుజపతితో నిట్లనియె. 64

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుచున్= అని అడుగుతూ; చూపి= వారిని చూపించి; గంధర్వ యక్ష గుహ్యక గణంబులలోన్= గంధర్వులు, యక్షులు, గుహ్యకులు వీరి గణాలలో; ద్రుపద= ద్రుపదుడిని; విరాటులను= విరాటుడిని; తదీయ+అనుజ= వారి తమ్ముల; తనుజ= కుమారుల; వర్గంబులనున్= సమూహాలను; తక్కునున్+కలుగు= మిగిలిన; కేకయ= కేకయులు; పాండ్య= పాండ్యులు; ప్రభృతి= మొదలైన; నానాదేశాధీశులనున్= అనేక దేశాధిపతులను; వేఱువేఱన్= వేరు వేరుగా; చెప్పుచున్= వివరిస్తూ; చూపుచున్= చూపిస్తూ; భవదీయంబు+అగు= నీ; సమరంబునన్= యుద్ధంలో; పరిత్యక్త= వదలిన; శరీరులు+అయి= శరీరాలు కలవారై; ఉత్తమలోకంబులు+ పడసి+ఉన్నవారలన్= పుణ్యలోకాలను పొంది ఉన్నవారిని; అవలోకింపుము+అని= చూడుము అని; చెప్పెన్+అనినన్= చెప్పాడు అని చెప్పగా; విని= విన్నవాడై; జనమేజయుండు= జనమేజయుడు; వైశంపాయనుతోన్= వైశంపాయన మహర్షితో; మునీంద్రా!= మునీశ్వరా!; ఇప్పుడు= ఇంతవరకు; నీ చెప్పిన= నీవు చెప్పిన; సుయోధన= దుర్యోధనుడు; శకుని= శకుని; సైంధవులును= సైంధవుడూ; కర్ణుండును= కర్ణుడూ; కర్ణకుమారులును= కర్ణుడి కొడుకులు; వెండియున్+కల= ఇంకా మిగిలిన; తత్పక్షభూపతులును= కౌరవపక్షంలోని రాజులు; ఘటోత్కచాదులు+ఐన= ఘటోత్కచుడు మొదలైన; పాండవులవారును= పాండవపక్షంలోనివారు; నీ చెప్పిన= నీవు ఇంతవరకూ చెప్పిన; సకల జనంబులున్= జనులందరూ; నాకలోకంబునన్= స్వర్గలోకంలో; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; ఉండుదురో= ఉంటారో; అట్లున్+కాక= అట్లా కాకుండా; కొంతకాలంబు నిలిచి= కొంతకాలం ఉండి; క్రమ్మఱన్= మరలా; మనుష్య+ఆది జన్మంబులన్= మనుష్యాది జన్మాలు; ఒందుటకై = పొందటానికై; అరుగుదెంతురో= తిరిగి వస్తారో; ఈ+తెఱంగు= ఈ విషయం; వినన్ వలతున్= వినాలని ఉన్నది; చెప్పవే+అని+అడిగినన్= చెప్పుము అని అడుగగా; ఆ+మునిపతి= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడు; ఆ+మనుజపతితోన్= ఆ రాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అడుగుతూ వారిని చూపి గంధర్వ యక్ష గుహ్యక సమూహాలలో ఉన్న ద్రుపదుడిని, విరాటుడిని, వారి తమ్ములను, వారి కొడుకులను, మిగిలిన కేకయ పాండ్యాది నానా రాజులను వేరువేరుగా వివరిస్తూ చూపిస్తూ ఇంద్రుడు 'ధర్మరాజా! నీవు చేసిన యుద్ధంలో శరీరాలు వదలి పుణ్యలోకాలను పొంది ఉన్నవారిని చూడుము' అని చెప్పాడని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో చెప్పాడు. అప్పుడు జనమేజయుడు 'ఓ మునీశ్వరా! ఇంతవరకు నీవు చెప్పిన దుర్యోధన శకుని సైంధవులు, కర్ణుడు, అతడి కుమారులు ఇంకా మిగిలిన కౌరవపక్షంలోని రాజులు, ఘటోత్కచుడు మొదలైన పాండపక్షంలోనివారు. నీవు ఇంతవరకు చెప్పిన జనులందరూ స్వర్గలోకంలో శాశ్వతంగా అట్లాగే ఉంటారా? లేక కొంతకాలం ఉండి మళ్ళీ మనుష్యాది జన్మలు ఎత్తటానికి తిరిగి వస్తారా! ఈ విషయం వినాలని నాకు కుతూహలంగా ఉన్నది. దయతో చెప్పుము' అని అడుగగా ఆ మునిశ్రేష్ఠుడు ఆ రాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'కురువర! యిది దేవగుహ్యంబు మునివరుఁ। డైన వేదవ్యాసుఁ డతుల కరుణఁ
జెప్పినయది నీకుఁ జెప్పెద సమవధా। నంబుతో వినుము 'సనత్కుమారుఁ
గలసెఁ బ్రద్యుమ్నుఁ డన్యులకు దురాసదం। బయిన కుబేర లోకానుభవము
ధృతరాష్ట్రుఁ డొందెను సతియుఁ దానును నింద్రు। భవనంబునన నిల్చెఁ, బాండునృపతి

తే. యాంద్రు లిరువురుఁ దో నిల్వ నమృతకరునిఁ। గూడె నభిమన్యుఁ, డనిమిషగురుని నొందెఁ
దత్ప్రతీకాశుఁ డయిన కోదండగురుఁడు,। ద్వాపరాత్మకుం డయ్యెఁ గాంధారవిభుఁడు. 65

ప్రతిపదార్థం: కురువర!= ఓ జనమేజయా!; ఇది దేవగుహ్యంబు= ఇది దేవరహస్యం; మునివరుఁడు+ఐన= మునిశ్రేష్ఠుడైన; వేదవ్యాసుఁడు= వేదవ్యాసమహర్షి; అతులకరుణన్= సాటిలేని దయతో; చెప్పిన+అది= చెప్పిన విషయ మిది; నీకున్+చెప్పెదన్= నీకు చెప్తుతాను; సమవధానంబుతోన్= ఏకాగ్రతతో; వినుము; ప్రద్యుమ్నుఁడు= ప్రద్యుమ్నుడు; సనత్కుమారున్+కలసెన్= సనత్కుమారుడితో కలిసిపోయాడు; ధృతరాష్ట్రుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; సతియున్+తానును= భార్యా తానూ; అన్యులకున్= ఇతరులకు; దురాసదంబు+అయిన= పొందటానికి వీలులేని; కుబేరలోక+అనుభవమున్= కుబేరలోక సౌఖ్యాన్ని; ఒందెన్= పొందాడు; పాండునృపతి= పాండురాజు; ఆంద్రురు+ఇరువురున్, తోన్+నిల్వన్= భార్యలిరువురూ కూడా ఉండగా; ఇంద్రభవనంబునన్+అ= ఇంద్రభవనంలోనే; నిల్చెన్= నిలిచాడు; అభిమన్యుఁడు= అభిమన్యుడు; అమృతకరునిన్+కూడెన్= చంద్రుడితో కలిసిపోయాడు; ఆనిమిషగురునిన్= బృహస్పతిని; తద్+ప్రతీకాశుఁడయిన= అతడితో సమానుడైన; కోదండగురుఁడు= ధనుర్విద్యాగురుడు ద్రోణాచార్యుడు; ఒందెన్= పొందాడు; గాంధార విభుఁడు= శకుని; ద్వాపర+ఆత్మకుఁడు+అయ్యెన్= ద్వాపరయుగాధిదైవతంతో కలిసిపోయాడు.

తాత్పర్యం: 'జనమేజయా! ఇది దేవరహస్యం. మునిశ్రేష్ఠుడైన వేదవ్యాసమహర్షి మిక్కిలి కరుణతో చెప్పిన విషయం నీకు చెప్తుతాను. ఏకాగ్రతతో వినుము. ప్రద్యుమ్నుడు సనత్కుమారుడిలో కలిశాడు. ధృతరాష్ట్రుడు భార్య గాంధారితో కలిసి ఇతరులకు ప్రవేశించటానికి వీలులేని కుబేరలోకంలో చేరాడు. పాండురాజు కుంతీ మాద్రీ దేవులతో స్వర్గంలోనే నిలిచిపోయాడు. అభిమన్యుడు చంద్రుడిలో కలిసిపోయాడు. ద్రోణాచార్యుడు బృహస్పతిలో కలిశాడు. శకుని ద్వాపరయుగాధిదైవతంతో కలిసిపోయాడు.

విశేషం: కృత, త్రేతా, ద్వాపర, కలియుగాలు నాలుగు. భాగవతప్రమాణం ప్రకారం ధర్మం నాలుగు, మూడు, రెండు, ఒక పాదాలు కలిగి ఉండటం ఈ యుగాల లక్షణం. కృత-యుగంలో ధర్మం సిద్ధంగా ఉన్నది. త్రేత - లో సంపాదించబడింది. ద్వాపరంలో సందేహించబడింది (ద్వాపర శబ్దానికి సంశయమనే అర్థం) కలి - లో నశించి 'పాపం' స్థిరపడింది. అందుకే 'జగడం' కలియుగధర్మం. భారతంలో శకుని పాత్ర ద్వాపరంలోని 'సంశయాత్మ', దానిని నమ్ముకొన్నవాడు కాబట్టే దుర్యోధనుడు సర్వనాశనమయ్యాడు. (సంశయాత్మా వినశ్యతి - అని భగవద్గీత), యుద్ధకారకుడయ్యాడు.

క. రారాజు నాక నరకో ' దార సుఖాత్యంత దుఃఖ ధామంబులఁ బెం
పారియు హీనత నొందియుఁ। గౌరవ కులనాథ! పిదపఁ గలియం దొం(దు)దెన్. 66

ప్రతిపదార్థం: కౌరవకులనాథ!= కౌరవవంశరాజా! జనమేజయా!; రారాజు= దుర్యోధనుడు; నాక= స్వర్గ; నరక; ఉదార= మహితమైన; సుఖ; అత్యంత= మిక్కిలి; దుఃఖ; ధామంబులన్= స్థానాలలో; పెంపారియున్= అతిశయించీ; హీనతన్+ఒందియున్= హీనస్థితి పొంది; పిదపన్= ఆ తరువాత; కలియందున్= కలిపురుషుడిలో; ఒందున్= చేరుతాడు (ఒందెన్= చేరాడు).

తాత్పర్యం: జనమేజయా! వినుము. దుర్యోధనుడు స్వర్గంలో ఉదారమైన సుఖస్థానంలో, అతిశయించే నరకంలో మిక్కిలి హీనస్థితిలో కృశించి చివరకు కలిపురుషుడిలో లీనమయ్యాడు. (అవుతాడు).

విశేషం: వేదప్రామాణ్యాన్ని శంకించటమన్నా, భగవంతుడి ఉనికిని ప్రశ్నించటమన్నా రెండూ ఒక్కటే. అదే దుర్యోధనుడిలోని ఆత్మ ద్రవ్యం. దాని పేరే శకుని. అందుకే పాపపుణ్యాల ఫలితాలు రెండూ తీవ్రంగానే అనుభవించి చివరికి భవిష్యద్యుగంలోకి చొచ్చుకొనిపోయే లక్షణం ఒక దుర్యోధనుడిలో మాత్రమే ఉన్నది. అందుకే దుర్యోధనుడు జన్మించినపుడే జ్యోతిష్కులు చెప్పుతారు. ఈ శిశువు యుగ ధర్మధ్వంసకుడు అవుతా డని. అట్లాగే కలియుగ ప్రారంభకుడూ అయ్యాడు. ఈ కథ (స్వర్గారోహణోదంతం) జరుగుతున్నది ద్వాపర, కలియుగాల సంధి దశలో, అందుకే ఒందెన్/ఒందున్ అన్న రెండు క్రియలూ అర్థవంతాలే.

వ. అట్లపోలె నాక నరకంబు లనుభవించి. 67

ప్రతిపదార్థం: అట్లపోలెన్= అదేవిధంగా; నాక= స్వర్గాన్ని; నరకంబులు= నరకాన్ని; అనుభవించి= అనుభవించినవారై.

తాత్పర్యం: అదేవిధంగా స్వర్గ నరకాలను అనుభవించినవారై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. అతని తమ్ములెల్ల యాతుధానావలిఁ। గలిసి; రాత్మజనకుఁ గలసె సూర్యుఁ
గర్ణుఁ; డధిప! వసువు గావున వినుము గం। గాత్మజుండు వసువు లందు నిలిచె. 68

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; వినుము; అతని తమ్ములు+ఎల్లన్= దుశ్శాసనాదులు అందరూ; యాతుధాన+ఆవలిన్= రాక్షస గణాలను; కలిసిరి= కలిశారు; కర్ణుఁడు; ఆత్మజనకున్= సూర్యుడిని; కలసెన్= కలిశాడు; వసువు+కావునన్= వసువుల అంశలో పుట్టినవాడు కాబట్టి; గంగా+ఆత్మజుండు= గంగాదేవి కుమారుడు భీష్ముడు; వసువులందున్= అష్టవసువులలో; నిలిచెన్= నిలిచిపోయాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడి తమ్ములైన దుశ్శాసనాదులు రాక్షసగణాలలో కలిసిపోయారు. కర్ణుడు తన తండ్రి అయిన సూర్యుడిని కలిసికొన్నాడు. 'వసువు' కాబట్టి గంగాపుత్రుడైన భీష్ముడు అష్టవసువులలో నిలిచిపోయాడు.

విశేషం: రాక్షసాంశతో ప్రతియుగంలోనూ ఒక్కొక్కడు అవతరిస్తుంటాడు. అట్లాగే దైవతాంశతోకూడా ద్వాపరంలోని రాక్షస ప్రకృతులు కావటంవలననే అన్ని అన్యాయాలకు ఒడిగట్టి పాండవులను చిత్రహింసలు పెట్టారు. భారతం మూడుకాలాలలోనూ, మూడు లోకాలలోనూ జరుగుతున్న ఇతిహాస మనటానికి కారణం ఈ దైవ, రాక్షస పాత్రల సంఘర్షణే.

వ. ద్రుపదుండు, విరాటుండు, ధృష్టకేతుండును, భూరిశ్రవుండును, శల్యుండును, శంఖుండును, నుత్తరుండును, విశ్వనామదేవతలఁ గలసిరి. ధృష్టద్యుమ్నుండు హుతవహునిఁ గూడికొనియె' నని చెప్పి యప్పరమ సంయమి యప్పుడమితేనితో వెండియు నిట్లనియె. 69

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపదుండు= ద్రుపద మహారాజు; విరాటుండు= విరాట మహారాజు; ధృష్టకేతుండును= ధృష్టద్యుమ్నుడి కుమారుడైన ధృష్టకేతువు; భూరిశ్రవుండును= సోమదత్తుడి కొడుకయిన భూరిశ్రవుడు; శల్యుండును= శల్యుడూ; శంఖుండును= శంఖుడూ; ఉత్తరుండును= ఉత్తరకుమారుడు; విశ్వనామ దేవతలన్= విశ్వేదేవతలను; కలసిరి= కలిశారు; ధృష్టద్యుమ్నుండు= ధృష్టద్యుమ్నుడు (ద్రౌపది అన్న); హుతవహునిన్= అగ్నిదేవుడిని; కూడికొనియెన్= కలిసికొన్నారు; అని చెప్పి; ఆ+పరమసంయమి= ఆ ఉత్తమ మహర్షి; ఆ+పుడమితేనితోన్= ఆ రాజుతో; వెండియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రుపదుడు, విరాటుడు, ధృష్టకేతువు, భూరిశ్రవుడు, శల్యుడు, శంఖుడు, ఉత్తరుడు, విశ్వేదేవతలను చేరారు. ధృష్టద్యుమ్నుడు అగ్నిదేవుడిలో కలిశాడు' అని చెప్పి వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 'విశ్వ' నామదేవతలనే విశ్వేదేవతలంటారు. దేవతలలో ఒక గణానికి ఈ పేరున్నది. క్రతువు, దక్షుడు, వసువు, సత్యుడు, కాముడు, ధురి, రోచనుడు, పురూరవసుడు, మార్ద్రవసుడు - అనే పదిమందికి విశ్వేదేవతలని పేరు.

ధృష్టద్యుమ్నుడూ, ద్రౌపదీ అగ్నికుండంలో పుట్టారు. అగ్ని సంజాతుడు కాబట్టి అగ్నిలోనే ధృష్టద్యుమ్నుడు లీనమయ్యాడు.

తే. **వినుము ధర్మనందను పుణ్యతనువునందుఁ । దగఁ బ్రవేశించి యున్న విద్యామయాత్ముఁ**
డైన విదురుండు నమ్మహితాత్మ బోధ । శాలియును ధర్ముఁ గూడిరి సచ్చరిత్ర! **70**

ప్రతిపదార్థం: సత్+చరిత్ర!= మంచి చరిత్రగల ఓ జనమేజయ రాజా!; వినుము; ధర్మనందను= ధర్మరాజుయొక్క; పుణ్య తనువునందున్= పుణ్యశరీరంలో; తగన్= తగినట్టుగా; ప్రవేశించి+ఉన్న= చేరిఉన్న; విద్యామయాత్ముఁడు+ఐన= జ్ఞానరూపమైన విద్యామయుడైన; విదురుండు= విదురుడు; ఆ+మహిత+ఆత్మబోధశాలియున్= ఆ ఆత్మజ్ఞాన సంపన్నుడైన ధర్మరాజు; ధర్మున్= యమధర్మరాజును; కూడిరి= చేరుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజుయొక్క పుణ్యశరీరంలో అప్పటికే ప్రవేశించి ఉన్న జ్ఞానవిద్యారూపుడైన విదురుడు ఆత్మజ్ఞాన సంపన్నుడైన ధర్మరాజు యమధర్మరాజులో కలిసిపోయారు.

విశేషం: యముడే మాండవ్య మహాముని శాపంవలన విదురుడుగా పుట్టాడన్న కథను ఇక్కడ స్మరిస్తే ధర్మరాజుతోపాటు విదురుడుకూడా యమాంశజుడే అని తెలుస్తుంది. అందుకే కాలస్వరూపుడై కౌరవపక్షాన్ని నిరంతరం ప్రబోధిస్తూ వారి అనుచితకార్యాలను ఖండిస్తూ ద్వాపరయుగ వ్యాఖ్యాతగా విదురుడు నిలిచాడు. చివరికి అరణ్యంలో తపస్సు చేసికొంటూ ఉండి తనను చూడటానికి వచ్చిన ధర్మరాజు శరీరంలో యోగబలంతో ప్రవేశించాడు. ఆ శరీరానికి (విదురుడి కళేబరానికి) అగ్నికార్యం చేయకూడదని ఆకాశవాణి చెప్తుతుంది. అట్లాంటి పరమ పవిత్రమూర్తి కాబట్టి విదురాంశ ధర్మనందనుడితో కలిసి 'కాలాంశ'లో లీనమైపోయింది.

సీ. **కమలగర్భుని నియోగంబున నిజయోగ । బలము గైకొని బలభద్రదేవుఁ**
డంబుధి కరిగి యనంతుఁ బరమమూర్తిఁ । గలసె; నత్తెఱఁగు ము న్నలఘుకీర్తి
ధన! నీకుఁ జెప్పితిఁ దక్కటి వృష్ణిభో । జాంధకు లెల్ల గుహ్యక గణంబుఁ
గూడిరి; కృష్ణు సంక్రీడకుఁ బాత్రంబు । లైన షోడశ సహస్రాంగనలును

తే. **విధినియుక్త కాలంబున విను సరస్వ । తీ జలంబుల మునిఁగి యుత్కృష్ట మగు ని**
జాప్సరోభావ మొంది నారాయణుని యు । పాంతచారిణు లైరి ప్రహర్ష మెసఁగ. **71**

ప్రతిపదార్థం: అలఘుకీర్తిధన!= ఘనమైన కీర్తియే ధనంగా కలిగిఉన్న ఓ జనమేజయా!; విను= వినుము; కమలగర్భుని= బ్రహ్మదేవుడి; నియోగంబునన్= పనుపుమేరకు; నిజయోగబలమున్+కైకొని= తన యోగబలంకొని; బలభద్రదేవుఁడు= బలరాముడు; అంబుధికిన్+ అరిగి= సముద్రం చేరి; పరమమూర్తిన్= ముఖ్యుడైన; అనంతున్= కాలస్వరూపుడైన అనంతుడిని; కలసెన్= కలిశాడు; ఆ+తెఱంగు= ఆ విషయం (ఆ వైనం); నీకున్= నీకు; మున్న= మునుపే; చెప్పితిన్= చెప్పాను; తక్కటి= తక్కిన; వృష్ణి

భోజాంధకులు+ఎల్లన్= వృష్ణి, భోజ, అంధకవంశీయులందరూ; గుహ్యక గణంబున్= గుహ్యకుల సమూహాన్ని; కూడిరి= చేరారు; కృష్ణ= శ్రీకృష్ణుడి; సంక్రీడకున్= విలాసానికి; పాత్రంబులు+ఐన= పాత్రలైన; షోడశ సహస్ర+అంగనలును= పదహారువేలమంది గోపికలు; విధి నియుక్త కాలంబునన్= శాస్త్ర నిర్దిష్ట ముహూర్తంలో; సరస్వతీ జలంబులన్= సరస్వతీ నదీ జలాలలో; మునిఁగి; ఉత్కృష్టము+అగు= గొప్పదైన; నిజ= తమ తమ; అప్సరస్+భావము+ఒంది= అప్సరసల భావాన్ని పొంది; ప్రహర్షము+ఎసఁగన్= సంతోషమతిశయించగా; నారాయణుని= శ్రీమన్నారాయణుడియొక్క; ఉపాంత చారిణులు+ఐరి= సమీపంలో తిరుగుతున్నారు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడి ఆనతిమేరకు బలరాముడు తన యోగబలంతో అనంతుడిలో కలిసిపోయాడు. ఆ విషయం నీకు మునుపే చెప్పాను. తక్కిన వృష్ణి భోజాంధక వీరులంతా గుహ్యకగణంలో కలిసిపోయారు. శ్రీకృష్ణుడి రాసక్రీడకు పాత్రలైన పదహారువేల గోపాంగనలు శాస్త్ర నిర్దిష్టకాలంలో సరస్వతీ నదీజాలాలలో మునిగి తమతమ అప్సరోభావాలను పొంది సంతోష మతిశయించగా నారాయణుడి సమీపంలో తిరుగుతున్నారు.

చ. **అనుమరణంబునం దగ మురాంతకు రుక్మిణి సెందె; లక్ష్మి యు**
వ్వనరుహనేత్ర; తక్కుఁగల వామవిలోచన లేడ్వురుం దదీ
యనుత తను ప్రవేశన సమాచరణం బొనరించి రవ్వరాం
గనలును లక్ష్మి యంశముల కావునఁ; గౌరవ వంశవర్ధనా! **72**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ వంశవర్ధనా!= కురువంశాన్ని వృద్ధిపొందించే ఓజనమేజయా!; ముర+అంతకు+అనుమరణంబునన్= మురాసురుని సంహరించిన శ్రీకృష్ణునితోడి సహగమనం చేత; తగన్= ఒప్పిదముగా; ఆ+వనరుహనేత్ర= పద్మంవంటి కన్నులుగల; రుక్మిణి= రుక్మిణీదేవి; లక్ష్మిన్= లక్ష్మీదేవిని; చెందెన్= పొందినది; తక్కుఁగల= మిగిలినవారైన; వామ+విలోచనలు= అందమైన కన్నులుగలవారు; ఆ+వర+ అంగనలును= ఆ శ్రేష్ఠమైన అవయవములు గల్గినవారు. ఏడ్వురున్= ఏడుమంది (సత్యభామాదులు) లక్ష్మి+అంశములు+అ= లక్ష్మీదేవి యంశభూతలే; కావునన్= అగుటచేత; తదీయ= ఆ లక్ష్మీదేవియొక్క; నుత= పొగడబడిన; తను ప్రవేశన= శరీరమునందు ప్రవేశించుట యనే (చొచ్చుట అనెడి); సమాచరణంబు= గొప్పకార్యాన్ని; ఒనరించిరి= చేశారు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణునితో పాటు అనుమరణంచేత రుక్మిణీదేవి లక్ష్మీదేవిలో లీనమయింది. తక్కిన సత్యభామాది కృష్ణపత్నులు ఏడుగురు కూడా ఆ లక్ష్మీదేవి అంశలతో అవతరించిన వారగుట చేత మూలభూతమైన ఆ లక్ష్మీదేవియొక్క దివ్యదేహంలోనికే ప్రవేశించారు.

విశేషం: ఇక్కడ చెప్పుతున్న లక్ష్మి విష్ణువుతో 'అనపాయిని'గా (ఎడబాటులేకుండా) ఉన్న ఆదిలక్ష్మి, రాఘవుడికి సీతగా, శ్రీకృష్ణుడికి రుక్మిణిగా జన్మించిన అంశ ఈమెదే. ఈమె అష్టలక్ష్మీ స్వరూపం కలిగింది. ఆది, ధాన్య, ధైర్య, గజ, సంతాన, విజయ, విద్యా, ధన రూపాలు ఈ అష్టలక్ష్మీ రూపాలని ఉన్నది. వీరే అష్టమహిషులు.

వ. **అని చెప్పి యమ్మహాయుద్ధంబున మృతులైన యట్టివారును, నేను మున్ను ప్రసంగించిన యట్టివారును, బ్రసంగింపనివారును నిట్టిట్టి గతిం బ్రాపించి రని నాచేతం జెప్పంబడిన వారెల్లను నిజార్హప్రకారంబుల సురాసుర యక్షగుహ్యక గంధర్వబృందంబులం జెందిరి; కురునందనా! నీ యడిగిన తెఱం గెఱింగించితి నని వెండియు.**
73

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని వేదవ్యాసులవారు చెప్పి; ఆ+మహాయుద్ధంబునన్= ఆ మహాయుద్ధంలో; మృతులు+ ఐన+అట్టివారును= చనిపోయినవారూ; నేను మున్ను= నేను ముందు; ప్రసంగించిన+అట్టివారును= చెప్పినవారూ; ప్రసంగింపని+వారును= చెప్పనివారూ; ఇట్టి+ఇట్టి= ఇట్లాంటిట్లాంటి; గతిన్+ప్రాపించిరి+అని= స్థితి పొందారని; నా చేతన్= నాచేత; చెప్పబడిన వారు+ఎల్లను= పేర్కొనబడ్డవారందరూ; నిజ+అర్హ ప్రకారంబులన్= వారి వారికి తగినట్లుగా; సుర= దేవతల; అసుర= రాక్షసుల; యక్ష= యక్షుల; గుహ్యక= గుహ్యకుల; గంధర్వ= గంధర్వుల; బృందంబులన్= సమూహాలను; చెందిరి; కురునందనా!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; నీ+అడిగిన= నీవు అడిగిన; తెఱంగు= వైనాన్ని; ఎఱింగించితిన్= తెలిపాను; అని వెండియున్= అని ఇంకా.

తాత్పర్యం: అని వేదవ్యాసులవారు చెప్పి, ఆ మహాయుద్ధంలో చనిపోయినవారు, నేను ముందు చెప్పినవారు, చెప్పనివారు, నేను ఇట్లాంటిట్లాంటి స్థితిని పొందారని చెప్పినవారంతా వారి వారికి తగినట్లుగా సుర, అసుర, యక్ష, గుహ్యక, గంధర్వ గణాలలో చేరిపోయారు. ఓ జనమేజయ మహారాజా! నీవు కోరిన విధంగా విషయమంతా తెలిపాను' అని ఇంకా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: యక్ష, గుహ్యక, గంధర్వులు దేవయోనులే అయినా భిన్న విద్యలలో ముడిపడినవారు. యక్షులు, గుహ్యకులు కుబేరుడు మూలపురుషుడుగా కలవారు. శ్రీకృష్ణుడు గోలోకంలో ఉన్నప్పుడు అతడి గుహ్య ప్రదేశంనుండి వీరు పుట్టారని బ్రహ్మవైవర్త పురాణం చెప్తున్నది. వీరిలో కుబేరుడు మొదటివాడు. యక్షులందరూ అతడిచేత పాలించబడినవారే. గంధర్వులు బ్రహ్మచేతినుండి పుట్టినవారు. సంగీతం వీరి విద్య.

తే. 'వినుము పాండవ కౌరవ విషయ మైన। యట్టి యితిహాస మే నుపాఖ్యానజాత
సహిత మగునట్లుగా సమస్తంబు మహిత। విస్తరంబుగఁ జెప్పితి విశదభంగి. 74

ప్రతిపదార్థం: వినుము; పాండవ= పాండవులకు; కౌరవ= కౌరవులకు; విషయము+ఐన= సంబంధించినదైన; అట్టి+ఇతిహాసము= కథను; ఏను= నేను; ఉపాఖ్యాన+జాత+సహితము+అగునట్లుగాన్= ఉపకథల సమూహంతో కూడినదిగా; సమస్తము+ఐన= మొత్తం కథనంతా; మహిత విస్తరంబుగన్= మిక్కిలి వివరణాత్మకంగా; విశదభంగిన్= బాగా స్పష్టమైన రీతిలో; చెప్పితిన్= చెప్పాను.

తాత్పర్యం: 'రాజా! వినుము. పాండవ కౌరవులకు సంబంధించిన ఇట్లాంటి ఇతిహాసాన్ని ఉపకథలతో చేర్చి మొత్తం కథనంతా మిక్కిలి వివరణాత్మకంగా బాగా స్పష్టమైన రీతిలో నేను చెప్పాను.

వ. కృష్ణద్వైపాయన మునీంద్రుండు సత్ప్రసాద భరితుండై యాజ్ఞాపింప నట్లు తదీయానుజ్ఞ వడసి తద్దయా లబ్ధ ప్రజ్ఞావిశేషుండనై యశేషంబును వివరింప నమ్మహాత్ముని కారుణ్యంబున నిమ్మహనీయేతిహాసంబు సమాధాన మానసుండ వై యాకర్ణించి నీవును బహుళ పుణ్యాత్ముండవుఁ గృతార్థుండవుఁ బరమార్థవిదుండవు నైతి' వని యిట్లు సాంద్రానంద సంపాదనశీలుం డై. 75

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణద్వైపాయనముని+ఇంద్రుండు= వేదవ్యాసమహర్షి; సత్+ప్రసాద= సదనుగ్రహ; భరితుండు+ఐ= భరితుడై; ఆజ్ఞాపింపన్= ఆజ్ఞాపించగా; అట్లు= అట్లా; తదీయ+అనుజ్ఞ+పడసి= అతడి అనుమతి పొంది; తద్+దయా లబ్ధ= అతడి

దయతో పుట్టిన; ప్రజ్ఞా విశేషుండను+ఐ= బుద్ధి విశేషం గలవాడివై; అశేషంబును= సమస్త విషయాలను; వివరింపన్= వివరించగా; ఆ+మహాత్మునిన్= ఆ మహాత్ముడియొక్క; కారుణ్యంబునన్= కరుణతో; ఈ+మహనీయ+ఇతిహాసంబున్+ ఈ గొప్ప పూర్వకథను; సమాధాన+ మానసుండను+ ఐ= సమాధి కలిగిన మనస్సుతో (ఏకాగ్రచిత్తంతో); ఆకర్ణించి= విని; నీవును= నీవు కూడా; బహుళ= మిక్కిలి; పుణ్య+ఆత్ముండవు= పుణ్యం పొందినవాడివి; కృతార్థుండవు= ధన్యుడివి; పరమార్థ విదుండవు= బ్రహ్మజ్ఞానవేత్తవు; ఐతిని+అని= అయ్యానని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సాంద్ర+ఆనంద+సంపాదన శీలుండు+ఐ= అధికమైన ఆనందాన్ని (బ్రహ్మానందాన్ని పొందాలన్న తపన కలవాడై.)

తాత్పర్యం: 'వేదవ్యాసమహర్షి సదనుగ్రహభరితుడై ఆజ్ఞాపించగా అట్లా అతడి అనుమతి పొంది అతడి దయతో పుట్టిన బుద్ధి విశేషంచేత సమస్త విషయాలనూ వివరించగా, అతడి కరుణతో ఈ మహేతిహాస కథను బాగుగా విని నీవుకూడా పుణ్యాత్ముడివి, ధన్యుడివి, బ్రహ్మజ్ఞాన వేత్తవు అయ్యావు' అని బ్రహ్మానంద సంపాదన తత్పరుడై.

క. శ్రీనిత్యత్వ ప్రమదా। దాన కుతూహల నిరూఢతాస్త వ్యాపాం
గా! నిర్భర వేదవ్యా। సానేక వచోనుషంగ! హరిహరనాథా! 76

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= ఐశ్వర్యం యొక్క; నిత్యత్వ= స్థిరంగా ఉండటంవలన; కలిగే; ప్రమద= సంతోషాన్ని; ఆదాన= కలగజేయటంలోని; కుతూహల= ఆసక్తిచేత కలిగిన; నిరూఢతా= ప్రసిద్ధిచేత; స్తవ్య= స్తుతింపబడిన; అపాంగా= కడగంటి చూపులు కలవాడా!; నిర్భర= వేదశాస్త్రాలలో నిండిన; వేదవ్యాస= వ్యాసమహర్షియొక్క; వచస్= బ్రహ్మసూత్ర పురాణాది బహు వాక్యాలకు; అనుషంగ= అన్వయమైనవాడా!; హరిహరనాథా!= ఓ హరిహరనాథ దేవా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథస్వామీ! ఐశ్వర్యం స్థిరంగా ఉండటంవలన కలిగే ఆనందాన్ని కలుగజేయటంలోని ఆసక్తిచేత కలిగిన ప్రసిద్ధిచేత స్తుతించబడిన కడగంటి చూపులు కలవాడా! వేదశాస్త్రాలతో నిండిన వ్యాసమహర్షియొక్క బ్రహ్మసూత్రపురాణాది బహువాక్యాలకు అన్వయమైనవాడా! నీకు నమస్కారం.

విశేషం: భగవంతుడి దయ రెండు విధాలుగా ఉంటుంది. ఒకటి ఐశ్వర్యాన్ని ప్రసాదించటంలో, రెండవది దానిని నిత్యంగా ఉంచటంలో. ఈ రెండూ చాలా భిన్న విషయాలు. పరమేశ్వర సమర్పణ భావంతో ఎవరు జీవితాన్ని యజ్ఞంగా భావించి జీవిస్తారో వారి ఐశ్వర్యాన్ని భగవానుడు నిరంతరమూ కాపాడుతాడని అర్థం. ఎవరు ధనంచేత మదాది దుష్టగుణాలకు బానిసలవుతారో వారి సంపద హరించుకొనిపోతుంది. భారతంలోని అంతస్సారరూపమైన ప్రబోధం ఇదే.

అనుషంగ మనే మాట శాస్త్ర పరిభాషలోనిది. పూర్వవాక్యంలోని పదాన్ని ఉత్తరవాక్యానికి అన్వయంచేసి సంబంధాన్ని నిరూపించటాన్ని 'అనుషంగ' మంటారు. వేదవాక్యాలలో చెప్పబడిన పరమేశ్వరతత్త్వం వ్యాసమహర్షిచే బ్రహ్మసూత్ర, పురాణాదులలో భిన్న రీతులలో అన్వయించబడటంచేత వ్యాసవచనాలతో 'అనుషంగుడు' హరిహరనాథుడు. ఏ వాక్యాన్ని చదివినా స్వామిత్వం ఎంతో ఒక కొంత స్ఫురిస్తుందని అర్థం. అన్ని వాక్యాలూ కలిపి కడకు పరమేశ్వరుడి 'నిత్యవిభూతి'నే నిరూపిస్తాయని అర్థం. స్వర్గారోహణంలో ఉన్నదే పరమేశ్వరుడి నిత్యవిభూతి. ఇక్కడి ఐశ్వర్యానికి తుది లేదు. ఇక్కడ దుఃఖం లేదు, మదమాత్సర్యాది దుర్గుణాల సంపుటి లేదు.

అందుకే జీవులందరూ ఈ మహత్త్వంలో లీనమవుతున్నారు. 'భగవాన్ వాసుదేవశ్చ కీర్త్యతేఽత్ర సనాతనః' అని వ్యాసమహర్షి భారత ప్రారంభంలోనే సూచించాడు. ఇది శ్రీకృష్ణ కీర్తన - అని అర్థం. అందుకే భారతంలోని కథ. సంఘటనలు, వర్ణనలు, పాత్రలు, వారి సంభాషణలు, అంతర్బాహ్యమనోవృత్తులు. వారి కార్యకలాపాలు అన్నీ కలిసి శ్రీకృష్ణపారమ్యాన్నే నిరూపిస్తాయి.

ఇది కావ్యాంతంలో మహాకవి చేసిన హరిహరనాథ స్తుతి కాబట్టి ఇంత విశేషార్థమున్నది. గీతాకారుడు ఈ మహార్థాన్ని ఇట్లా బోధించాడు.

"సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేకం శరణం వ్రజ,
అహం త్వా సర్వపాపేభ్యో మోక్షయిష్యామి మా శుచః."

(నీవు అన్ని ధర్మాలను చివరికి నాలో విడిచిపెట్టి నన్ను శరణు వేడుము. నిన్ను సర్వపాపాలనుండి నేను విముక్తుడిని చేస్తాను) ఈ పాప విముక్తి పేరే స్వర్గమంటే. అది నిత్య విభూతి. అక్కడ కేవలం ప్రకాశమున్నది. ఆ ప్రకాశం పేరే 'దేవత' - దైవత్వమంటే అదే. పాండవులు జీవితమంతా ఆ పరతత్త్వ సహాయంతో బ్రదికారు. సర్వ బాధ్యతలూ ఆ శ్రీకృష్ణుడిలోనే ఉంచారు. అందుచేతనే అందరూ దేవతాగణాలలో చేరారు. ఇంతటికీ మూలమైన 'ధర్మ' నిర్వహణచేసిన వారు, జ్ఞాన, సర్వపాప విముక్తుడూ అయిన ధర్మరాజు కేవలం దివ్యత్వం పొందలేదు. నిత్య సత్య పరమరూపమైన ధర్మంలోకి ఆకర్షించబడ్డాడు. ఈ ధర్మాన్ని అవలంబించి అవతరించిన నారాయణమూర్తికూడా శ్రీకృష్ణ దేహాన్ని చాలించి స్వర్గంలో ధర్మరాజు ఆగమనానికి రంగం సిద్ధం చేస్తున్నాడు. ఈ స్వర్గప్రాప్తినే 'శ్రేయస్సు' అన్నారు. అది సిద్ధించాలనే నన్నయగారు భారతాదిలో నాందీ పద్యంలో త్రిమూర్తివర్ణనను ఆశీర్వాదరూపంలో చేశారు. ఆ శ్రేయస్సు సిద్ధించటమే స్వర్గప్రాప్తి.

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయునకుఁ జెప్పినట్లు సర్పయాగ సమయ ప్రవృత్తం బైన మహాభారతం బంతయు దత్సభాగతుండైన రోమహర్షణ నామధేయుండును సాత్యవతేయ శిష్యుండును, బండిత ప్రవరుండును నగు సూతుని పుత్రుండైన యుగ్రశ్రవుండనియెడు కథకుండు సమ్యగవధానంబున నాకర్ణించిన వాఁడగుటను సమాశ్రితవత్సలుం డైన యా కృష్ణద్వైపాయను ననుగ్రహంబునఁ దత్కథా సాకల్య వివరణ విశార దుం డై యుండు; నతండు నైమిశారణ్య పుణ్యక్షేత్రంబునందు శౌనకుండను కులపతి మొదలుగాఁ గల కొందఱు మహామునులు సత్రయాగం బాచరించుచుండ నయ్యెడకుం జని వారలం గాంచినఁ బుణ్యకథాశ్రవణ కౌతు కాధీన మానసులైన యమ్మాననీయులు పుణ్యాత్మకుం డైన యక్కథకునకు సముచితార్చనంబులఁ బ్రియంబొనర్చి కథాకథనంబుఁ బ్రసంగించినం బ్రీతుండై యాతం 'డేమి తెఱంగు కథ వినంగోరెద?' రనుటయు నప్పరమార్థ పరాయణు లతనితోడ 'నెయ్యది హృద్యంబును నపూర్వంబును సమగ్ర జ్ఞాన ప్రదంబును నఘ నిబర్హణంబును నైనయది యక్కథ మాకు విన నిష్టం' బని పలుకుటయు. 77

ప్రతిపదార్థం: దేవా= హరిహరనాథ!; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయన మహర్షి; జనమేజయునకున్+చెప్పినట్లు= జనమేజయుడికి చెప్పిన విధంగా; సర్పయాగ సమయ ప్రవృత్తంబు+ఐన= సర్పయాగ సమయంలో చెప్పబడిన; మహాభారతంబు+అంతయున్= మహా భారతాన్ని అంతటినీ; తద్+సభాగతుండు+ఐన= ఆ సభలో ఉండిన; రోమహర్షణ నామధేయుండును= రోమహర్షణుడనే పేరుగలవాడు; సాత్యవతేయ శిష్యుండును= వ్యాసుడి శిష్యుడు; పండిత ప్రవరుండునున్= పండిత శ్రేష్ఠుడూ; అగు= అయిన; సూతుని పుత్రుండు+ఐన= సూతుడి కుమారుడైన; ఉగ్రశ్రవుండు= ఉగ్రశ్రవుడు; అనియెడు కథకుండు= అని పేరున్న కథకుడు; సమ్యక్+అవధానంబునన్= మిక్కిలి ఏకాగ్రతతో; ఆకర్ణించినవాఁడు+అగుటను= విన్నవాడు కావటంవలన; సమాశ్రిత వత్సలుండు+ఐన= ఆశ్రయించినవారిని ప్రేమగా చూచే; ఆ కృష్ణ ద్వైపాయను= ఆ వ్యాసుడి; అనుగ్రహంబునన్= అనుగ్రహంచేత; తద్+కథా= ఆ కథను; సాకల్య= సమగ్రంగా; వివరణ= వివరించటంలో; విశారదుండు+ఐ+ఉండున్= నేర్పరిగా ఉంటాడు; అతండు= ఆ ఉగ్రశ్రవుడు; నైమిశారణ్య పుణ్యక్షేత్రంబు నందున్= నైమిశారణ్య పుణ్యక్షేత్రంలో; శౌనకుండు+అను= శౌనకుడు

అనే; కులపతి= విద్యాగురువు; మొదలుగాన్+కల కొందఱు మహామునులు= మొదలైన కొందరు మహర్షులు; సత్రయాగంబు+ఆచరించుచున్+ఉండన్= సత్రయాగం చేస్తుండగా; ఆ+ఎడకున్+చని= అక్కడికి వెళ్ళి; వారలన్+కాంచినన్= వారిని చూడగా; పుణ్యకథా శ్రవణ= పుణ్యకథలను వినటంలో; కౌతుక+అధీన మానసులు+ఐన= ఆసక్తికల మనస్సులుగల; ఆ+మాననీయులు= ఆ పూజ్యులు; పుణ్య+ఆత్మకుండు+అయిన= పుణ్యాత్ముడైన; ఆ+కథకునకున్= ఆ ఉగ్రశ్రవుడికి; సముచిత+అర్చనంబులన్= తగిన పూజలతో; ప్రియంబు+ఒనర్చి= తృప్తిని కలిగించి; కథాకథనంబు ప్రసంగించినన్= కథను చెప్పుమని ప్రస్తావించగా; ప్రీతుండు+ఐ= సంతోషపడి; అతండు= అతడు; ఏమి తెఱంగుకథ= ఎట్లాంటి కథ; వినన్+కోరెదరు+ అనుటయున్= వినగోరుతారు అని అడుగగా; ఆ+పరమార్థ పరాయణులు= ఆ బ్రహ్మతత్త్వ నిష్ఠ ఉన్నట్టివారు; అతనితోడన్= అతడితో; ఏ+అది= ఏది; హృద్యంబును= హృదయంగమమూ (హృదయాన్ని తాకేది); అపూర్వంబును= మునుపు లేనిది, అద్భుతమైనదీ; సమగ్ర జ్ఞాన ప్రదంబును= సంపూర్ణ జ్ఞానాన్ని ఇచ్చేదీ; అఘనిబర్హణంబును= పాపాన్ని నశింపజేసేదీ; ఐన+అది= అయినటువంటి; ఆ+కథ= ఆ కథను; మాకున్= మాకు; వినన్+ఇష్టంబు+అని పలుకుటయున్= వినాలని ఉన్నదని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథ స్వామీ! వైశంపాయన మహర్షి జనమేజయుడికి సర్పయాగ సమయంలో ఈ భారతకథను చెప్పుతుండగా ఆ సభలో ఉండిన వ్యాసుడి శిష్యుడు, పండిత శ్రేష్ఠుడు అయిన సూతుడి కొడుకు ఉగ్రశ్రవుడనేవాడు మిక్కిలి ఏకాగ్రతతో విన్నాడు. ఉగ్రశ్రవుడు గొప్ప కథకుడు. వ్యాసుడి అనుగ్రహంవలన ఆ కథను సమగ్రంగా వివరించే శక్తి అతడికి అబ్బింది. అతడు నైమిశారణ్యంలో శౌనకుడనే విద్యాగురువు. మరికొందరు మహామునులు సత్రయాగం చేస్తుండగా అక్కడికి వెళ్ళి వారిని చూచాడు. పుణ్యకథలు వినాలన్న కోరిక ఉన్నవారు ఆ పుణ్యాత్ముడికి సముచితమైన సత్కారాలతో సంతోషం కలిగించారు. కథ వినాలని కోరారు. ఉగ్రశ్రవుడు సంతోషించి, మీకు ఎట్లాంటి కథకావాలి? అని అడిగాడు. ఆ పరమార్థపరాయణులైన మహామునులు ఏ కథ హృదయంగమంగా, అపూర్వంగా, సమగ్ర జ్ఞానదాయకంగా, పాపనాశకంగా ఉంటుందో అట్లాంటి కథ వినాలని కోరగా.

విశేషం: కులపతి - అనే మాటకు చాలా అర్థమున్నది. పదివేల మంది శిష్యులను అన్నదానాదులచేత పోషిస్తూ వేదాధ్యయనం చేయించే బ్రహ్మర్షిని కులపతి అంటారు. వారే విద్యాగురువులు. అట్లాంటి పరమ పవిత్ర వాతావరణంలో వినిపించబడింది ఈ కథ. అసలు ఈ కథను తొలుత వినిపించినవాడు వైశంపాయనుడు. సమయం - సత్రయాగం. ఒక పాపాన్ని చేయబోతున్న జనమేజయుడికి పాప నాశకమైన ఈ కథ చెప్పబడింది.

ఈ కథ మిక్కిలి ఆసక్తికరమైనది. 'వింటే భారతం వినాలి. తింటే గారెలు తినాలి' అని తెలుగువారు సామెతరూపంలో కూడా భారతాన్ని నిత్యం స్మరిస్తారు. కథలోని మలుపులు, ఆ మలుపులలోని వెలుగులు - పాఠకుడిని ఉక్కిరిబిక్కిరి చేస్తాయి. ఇదే హృదయంగమ ధర్మం.

ఎఱుక సమగ్రత - ఒక బ్రహ్మతత్త్వ జిజ్ఞాస తప్ప మరి ఏదీ సమగ్రమైన విద్య కాదు. భారతంలో చివర బ్రహ్మతత్త్వమే నిత్యమని జగత్తు తాత్కాలికమని నిరూపించబడింది.

భూతాలన్నీ అవ్యక్తంలో పుట్టుతాయి. వ్యక్తమధ్యంలో పెరుగుతాయి. అవ్యక్తంలో లీనమవుతాయి - అన్న గీతా సూక్తికి భారతం వివరణాత్మకమైన అద్భుత కథనం. అందుకే స్వర్గారోహణంతో ఈ పుణ్యకథ అంతమై పాఠకులలో పాపపుణ్య విచక్షణను కలిగిస్తుంది. ఇదే బ్రహ్మజిజ్ఞాసకు మూలమైన జ్ఞానం.

అందుకే వ్యాసమహర్షిని మహాభారత తాత్పర్యాన్ని చెప్పుమని శిష్య డడిగినపుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

'పరోపకారః పుణ్యాయ పాపాయ పరపీడనమ్' పరోపకారంచేత పుణ్యం వస్తుంది. పరపీడనచేత పాపం వస్తుంది. ఈ మౌలికమైన జీవితనీతిని నేర్పటమే మహాభారతం సాధించిన అద్భుతమైన సామాజిక ప్రయోజనం.

అపూర్వత్వం - ఈ కథలోని ప్రత్యేకత. ఎన్నో మతాలవారు తమతమ భావాలకు అనుగుణంగా ఈ కథకు రూపకల్పన చేశారు. కాని, నూరుపర్వాలలో ఈ విధంగా సర్పయాగంతో మొదలై స్వర్గారోహణంతో అంతమయిన కథను తొలిసారిగా వ్యాసమహర్షే గ్రథనం చేశాడు. అదే అపూర్వం.

సత్రయాగం - అంటే దీర్ఘకాలం చేయబడే యాగమని అర్థం. పదమూడు రోజులు మొదలు నూరు రోజుల వరకు సాధారణంగా జరుపుతారు. కొన్ని వందల సంవత్సరాల పాటు జరిపినవీ ఉన్నాయి. అట్లాంటి పరమ పుణ్యప్రదమైన సన్నివేశంలో చేయబడిన వాఙ్మయరూపమైన యజ్ఞమే మహాభారత కథనం.

క. అతఁ డింతటిది మహా భా । రతంబ యను నిశ్చయము తిరంబుగ మతిసం
గత మగుడు నమ్మహాత్ముల । కతివిశదము గాఁగ నిమ్మహాకథ చెప్పెన్. 78

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ ఉగ్రశ్రవుడు; ఇంతటిది= ఇటువంటిది; మహాభారతంబు+అ= మహాభారతమే; అను నిశ్చయము= అనే నిశ్చయం; తిరంబుగన్= స్థిరంగా; మతిన్+సంగతము+అగుడున్= హృదయంలో నెలకొనగా; ఆ+మహాత్ములకున్= ఆ మహనీయులకు; అతివిశదము కాఁగన్= మిక్కిలిగా తెలిసేటట్లు; ఈ+మహాకథ= ఈ గొప్ప కథ; చెప్పెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఉగ్రశ్రవుడు అటువంటి కథ ఒక మహాభారతం మాత్రమే అనే నిశ్చయం స్థిరంగా మనసుకు తట్టగా ఆ మహనీయులకు మిక్కిలి వివరంగా ఈ గొప్ప కథను చెప్పాడు.

వ. చెప్పి యిట్లనియె; 'నట్లు జనమేజయుండు సర్పయాగ కర్మానుష్ఠానముల యెడ వైశంపాయనువలన నివ్వినుతేతిహాసంబు విని విస్మితుండును బ్రమోద భరితుండును నయ్యె; నక్కొలఁదిఁ దదీయ యాజకులు యజన సమాపన విధి యనుష్ఠించి; రయ్యుధిష్ఠిరానుజ పుత్త్ర పౌత్త్రుఁ డత్తెఱంగున భుజంగంబుల యాపదఁ దీర్చిన యస్తీకు నభ్యర్చనంబున నత్యంత సంతుష్టునిం జేసి, యతని నివాసంబునకు ననిచి పుచ్చి, ఋత్విజులాదిగా నఖిల బ్రాహ్మణులకు బహు ధనంబు లొసంగి వినయం బెసంగ నామంత్రితులం జేసిన వారలు నిజ నివాసంబులకుం జనిరి; వైశంపాయనుఁ బెంపారు సవిశేష పూజనంబులఁ బరితోషితుం గావించి దేవోప చారంబులఁ గృష్ణద్వైపాయన మునీంద్రులంబూజించి, యజ్ఞపతి సకల జనంబులు ప్రస్తుతింప విభవంబు శోభిల్లం బురంబుఁ బ్రవేశించె.' 79

ప్రతిపదార్థం: చెప్పి= భారతకథను చెప్పి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; జనమేజయుండు= జనమేజయ మహారాజు; సర్పయాగ కర్మ+అనుష్ఠానములయెడన్= సర్పయాగ కర్మలను అనుష్ఠిస్తున్న సమయంలో; వైశంపాయను వలనన్= వైశంపాయన మహర్షివలన; ఈ+వినుత+ఇతిహాసంబున్= ఈ ప్రసిద్ధమైన కథను; విని= విన్నవాడై; విస్మితుండును= ఆశ్చర్యం పొందినవాడూ; ప్రమోదభరితుండును= సంతోషంతో కూడినవాడూ; అయ్యెన్= అయ్యాడు; ఆ+కొలఁదిన్= ఆ పరిమాణంలో; తదీయ= జనమేజయుడు నియమించిన; యాజకులు= యాగంచేయించే బ్రాహ్మణులు; యజన సమాపన విధిన్= యాగ పూర్తికర్మను; అనుష్ఠించిరి= చేశారు; ఆ+యుధిష్ఠిర+అనుజ+పుత్త్ర+పౌత్త్రుఁడు= ఆ ధర్మరాజు తమ్ముడి కొడుకు మనుమడు (జనమేజయుడు ధర్మరాజు, అర్జునుడు, అభిమన్యుడు, పరీక్షిత్తు, జనమేజయుడు); ఆ+తెఱంగునన్= ఆ విధంగా; భుజగంబుల= సర్పాల; ఆపదన్+తీర్చిన= ఆపదను తీర్చిన; అస్తీకున్+అభ్యర్చనంబునన్= అస్తీకుడి పూజతో; అత్యంత= మిక్కిలి; సంతుష్టునిన్+చేసి= సంతోషింపజేసి; అతని నివాసంబునకున్= అతడి నివాసానికి; అనిచి పుచ్చి= పంపించి; ఋత్విజులు+ఆదిగాన్= ఋత్విక్కులు మొదలైన; అఖిలబ్రాహ్మణులకున్= బ్రాహ్మణులందరికీ; బహుధనంబులు+ఒసంగి= మిక్కిలిగా ధనమిచ్చి;

వినయంబు+ఎసఁగన్= వినయం అతిశయించగా; ఆమంత్రితులన్+చేసినన్= వీడ్కొల్పగా; వారలు= వారు; నిజనివాసంబులకున్= తమ తమ ఇళ్ళకు; చనిరి= వెళ్ళారు; వైశంపాయనున్= వైశంపాయన మహర్షిని; పెంపారు= సమృద్ధిగా; సవిశేష= ప్రత్యేకమైన; పూజనంబులన్= అర్చనాదులచేత; పరితోషితున్+కావించి= సంతుష్టుడిని చేసి; దేవ+ఉపచారంబులన్= దైవానికిచేసే దైవోపచార విధితో; కృష్ణద్వైపాయన ముని+ఇంద్రున్+పూజించి= వ్యాసుడిని పూజించి; ఆ+జనపతి= జనమేజయుడు; సకలజనంబులు= అందరూ; ప్రస్తుతింపన్= ప్రశంసించగా; విభవంబు= వైభవం; శోభిల్లన్= ప్రకాశించగా; పురంబు= హస్తినాపురి; ప్రవేశించెన్= చేరుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఉగ్రశ్రవుడు భారతకథను చెప్పి ఇట్లా అన్నాడు: 'ఆ విధంగా జనమేజయ మహారాజు సర్పయాగ కర్మలను అనుష్ఠిస్తున్న సమయంలో వైశంపాయన మహర్షివలన ఈ ప్రసిద్ధమైన కథను విన్నవాడై ఆశ్చర్యంపొందాడు. సంతోషపడ్డాడు. ఆ విధంగానే యాగం చేయటానికి నియమించబడిన బ్రాహ్మణులు యాగ పూర్తికర్మలను చేశారు. అట్లా జనమేజయుడు సర్పాల ఆపదను తీర్చిన ఆస్తీకుడిని తగిన పూజలతో సత్కరించి సంతోషింపజేసి అతడి నివాసానికి పంపించాడు. ఋత్విక్కులు మొదలైన బ్రాహ్మణులకు మిక్కిలిగా కానుక లిచ్చి వినయంతో వారిని సాగనంపాడు. వారంతా తమ తమ ఇళ్ళకు వెళ్ళారు. ఆ తరువాత వైశంపాయన మహర్షిని ప్రత్యేకమైన పూజలతో సత్కరించి సంతోషాంతరంగుడిని చేసి, వేదవ్యాసమహర్షికి దేవోపచార విధితో పూజలు గావించి జనమేజయ మహారాజు ప్రజలందరూ ప్రస్తుతించగా వైభవం అతిశయించగా హస్తినాపురాన్ని ప్రవేశించాడు.'

విశేషం: భారతకర్త వ్యాసమహర్షిని దైవోపచారంతో పూజించారంటే దైవంతో సమానంగా పరిగణించి పూజించారని అర్థం. శక్త్యుపచార, భక్త్యుపచార, షోడశోపచార పూజలని పూజలు మూడు విధాలు. దైవోపచారమంటే ఈ మూడు విధాలా అర్చించటమని అర్థం.

సీ. అని చెప్పి యా శౌనకాది మునీశ్వర। గణముతో మఱియు నక్కథకుఁ డింపు
మిగులంగ నిట్లను 'మేటి మునీశ్వర। సంఘంబులో నెల్ల సత్యదర్శి
సర్వవిధిజ్ఞాత సర్వవిజ్ఞాన భ। వ్యాత్ముండు సర్వేంద్రియ ప్రబోధ
శాలి సర్వజ్ఞుండు శౌచశాంతి క్షమా। దాంతి తపోనిత్యతావిభాసి

తే. యాప్తసర్వవిధైశ్వర్యుఁ డఖిల సాంఖ్య। యోగ భేద విదుండు ధర్మోపదేశ
చతుర వాగ్విలాసుండు నిస్తత్త్వ వస్తు। వేది సాత్యవతేయుండు వేదమయుఁడు. 80

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని చెప్పినవాడై; ఆ శౌనక+ఆది= ఆ శౌనకుడు మొదలైన; ముని+ఈశ్వర గణముతోన్= మునీశ్వరుల సమూహంతో; మఱియున్= ఇంకా; ఆ+కథకుఁడు= ఉగ్రశ్రవుడు; ఇంపు మిగులంగన్= మాధుర్యం అతిశయించగా; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; ముని+ఈశ్వర సంఘంబులోన్+ఎల్లన్+మేటి= మునీశ్వరుల సమూహంలో గొప్పవాడు; సత్యదర్శి= సత్యాన్ని దర్శించినవాడు; సర్వవిధిజ్ఞాత= అన్ని విధులూ తెలిసినవాడు; సర్వవిజ్ఞాన భవ్యాత్ముండు= ప్రపంచంలోని విజ్ఞానమంతా నిండిన పుణ్యాత్ముడు; సర్వేంద్రియ ప్రబోధశాలి= బ్రహ్మజ్ఞానంద్వారా అన్ని ఇంద్రియాలను మేల్కొల్పగలిగినవాడు; సర్వజ్ఞుండు= అన్నీ తెలిసినవాడు; శౌచ= పవిత్రత; శాంతి; క్షమా= ఓర్పు; దాంతి; తపస్= తపస్సుల; నిత్యతా= నిత్యత్వంచేత; విభాసి= ప్రకాశించేవాడూ; ఆప్త= పొందిన; సర్వవిధ= అన్ని విధాల; ఐశ్వర్యుండు= ఐశ్వర్యం కలవాడు; అఖిల= అన్నివిధాల; సాంఖ్యయోగ భేదవిదుండు=

సాంఖ్యయోగ భేదాలూ తెలిసినవాడు; ధర్మోపదేశ= ధర్మోపదేశంలో; చతుర= నేర్పరితనంగల; వాచ్+విలాసుండు= వాక్కుయొక్క క్రీడ కలవాడు; నిస్తత్త్వ= వాస్తవం కాని; వస్తువేది= వస్తువును తెలిసినవాడు; సాత్యవతేయుండు= సత్యవతీ కుమారుడైన వేదవ్యాసుడు; వేదమయుఁడు= వేద స్వరూపుడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఉగ్రశ్రవసుడు ఆ శౌనకాది మునులతో ఇట్లా అన్నాడు; 'సత్యవతీ కుమారుడైన వేద వ్యాసమహర్షి వేదస్వరూపుడు. ముని సంఘంలో గొప్పవాడు. సత్యాన్ని దర్శించినవాడు. అన్ని విధులూ తెలిసినవాడు. ప్రపంచంలోని విజ్ఞానమంతా నిండిన పుణ్యాత్ముడు. బ్రహ్మజ్ఞానంద్వారా అన్ని ఇంద్రియాలనూ మేల్కొల్ప గలిగినవాడు. అన్నీ తెలిసినవాడు. పవిత్రత, శాంతి, క్షమ, దాంతి, తపస్సుల నిత్యత్వంచేత ప్రకాశించేవాడు. అన్ని విధాల ఐశ్వర్యాన్నీ పొందినవాడు. ధర్మోపదేశంలో నేర్పరి. సదసత్ వివేకజ్ఞుడు.

విశేషం: "అచతుర్వదనో బ్రహ్మా ద్విబాహు రపరో హరిః
అఫాలలోచన శ్శంభుః భగవాన్ బాదరాయణః."

అని వ్యాసుడిని సంప్రదాయంలో కీర్తిస్తారు. ఈ కీర్తి భారతం చదివినవాడికి ఎవడికైనా సార్థకమనే అనిపిస్తుంది. నాలుగు ముఖాలు లేని బ్రహ్మ. రెండు భుజాలున్న విష్ణువు. ఫాలనేత్రం లేని శివుడు. భగవత్ స్వరూపుడు వ్యాసుడని పై శ్లోకానికి అర్థం. కృష్ణుడనే పేరు వాసుదేవుడికి, ద్రౌపదికి, వ్యాసుడికి ముగ్గురికే చెల్లింది. అందుకే వైష్ణవ సంప్రదాయంలో వ్యాసుడిని విష్ణు స్వరూపుడంటారు. ఈ అర్థాన్నే పై శ్లోకం వివరిస్తున్నది.

ఇంద్రియాలను మేల్కొల్పటమంటే ఏమిటో వివరించవలసిన అవసరం ఉన్నది. అజ్ఞానంచేత ఇంద్రియాలు స్తబ్ధంగా అంధకారంలో మునిగి ఉంటాయి. ఆ మత్తునుండి ఇంద్రియాలను మేల్కొల్పితే తప్ప మనసుకూ, ఇంద్రియాలకూ అన్వయం కుదరదు. ఈ అన్వయం చేతనే యోగం సిద్ధిస్తుంది. అప్పుడు జ్ఞానేంద్రియ పంచకాలు కర్మేంద్రియ పంచకాలు, వాటి గుణాలు. శ్రద్ధలూ ఇవన్నీ సాధకుడి గుప్పిట్లో ఉంటాయి. 'యతి' అనే శబ్దానికి అర్థం ఇదే. నియతేంద్రియు డని అర్థం. దానిద్వారా పవిత్రత సిద్ధిస్తుంది. అది అగ్నికి ఉన్న శుచిత్వంవంటిది. బుద్ధీంద్రియాల నిగ్రహం శాంతి. కర్మేంద్రియాల నిగ్రహం దాంతి. సర్వభూత సహనం క్షమ. వీటిని నిరంతరం జ్ఞానాగ్నిలో వేల్చటమే 'తపస్సు'. అట్లాంటి జ్ఞానాగ్ని దగ్ధకర్ముడు వేదవ్యాసుడు. అందుకే సదసద్ వివేకం కలవాడయ్యాడు. సత్ - ఉన్నది (బ్రహ్మతత్త్వం) అసత్-లేనిది (వస్తుజగత్తు). జ్ఞానబోధచేయాలి అంటే అసద్ వస్తువు ఏమిటో - అంటే అజ్ఞానమంటే ఏమిటో బోధపరచాలి. అందుకే విస్తత్త్వ - వాస్తవం కాని వస్తువు ఏమిటో వ్యాసుడికి తెలుసని చెప్పటం.

సాంఖ్యం - కపిలమహర్షి ప్రతిపాదించిన యోగమిది. ప్రధానమైన మూల ప్రకృతి వికారం లేనిది - 1. మహదహంకారశబ్ద స్పర్శ రూప రసగంధరూప పంచతన్మాత్రలు-7. ప్రకృతి, వికృతులు - పంచమహాభూతాలు, పంచజ్ఞానేంద్రియాలు. పంచకర్మేంద్రియాలు, మనసు అనేది కేవలం వికృతులు-16, ప్రకృతికాని వికృతి కాని కాలపురుషుడు-1. ఇవి మొత్తం-25, సంఖ్యాపూర్వకంగా అవికారుడైన పురుషుడు (ఆత్మ) చెప్పబడినందువలన ఇది 'సాంఖ్య' యోగం. ఈ తత్త్వాలు 24 అని, 25 అని, 36 అని మత భేదాలున్నాయి.

అణిమాదులైన అష్టవిభూతులనే ఐశ్వర్యమంటారు. ఇది కలిగినవాడినే 'ఈశ్వరు' డంటారు. అందుకే వ్యాస భగవానుడు పూజనీయుడయ్యాడు.

వ. పాండవుల కీర్తిం బ్రకటించుటకును, మఱియుం గొందఱు జనపతుల చరిత్రంబుల జనుల కెఱింగించుటకును, దేవదేవుం డగు వాసుదేవుని సంక్రీడా విశేషంబులు వివరించుటకును, సర్వదేవజాతుల జన్మంబులును దదీయ సాయుజ్యంబులును దేటపఱుచుటకును, సకల ధర్మంబులునుం దెలుపుటకునుగాఁ బంచమవేదం బయి పరఁగు నిమ్మహాభారత సంహిత యొనర్చె; నిమ్మహేతిహాసంబు సంవత్సర త్రయకృతంబు; దీని విశేషంబు వినుండు. 81

ప్రతిపదార్థం: పాండవుల కీర్తిన్= పాండవుల కీర్తిని; ప్రకటించుటకును= ప్రకటించటానికీ; మఱియున్= ఇంకా; కొందఱు= కొంతమంది; జనపతుల చరిత్రంబులన్= రాజుల కథలను; జనులకున్+ఎఱింగించుటకును= జనులకు తెలపటానికి; దేవదేవుండు+అగు= దేవతలకు దేవుడైన; వాసుదేవుని= శ్రీకృష్ణుడి; సంక్రీడా= లీలా; విశేషంబులన్= విశేషాలను; వివరించుటకును= వివరించటానికి; సర్వదేవజాతుల= అన్ని దేవగణాల; జన్మంబులును= పుట్టుకలను; తదీయ= వారి; సాయుజ్యంబును= ఐక్యాన్ని లేదా కలయికను; తేటపఱుచుటకును= విశదంచేయటానికి; సకల ధర్మంబులునున్= అన్ని ధర్మాలను; తెలుపుటకును+కాన్= తెలుపటానికిగాను; పంచమవేదంబు+అయి= ఐదవవేదంగా; పరఁగు= ప్రసిద్ధమైన; ఈ+మహాభారత సంహిత+ఒనర్చెన్= ఈ మహాభారత సంహితను రచించాడు: ఈ+మహేతి హాసంబు= ఈ మహేతిహాసం; సంవత్సరత్రయ కృతంబు= మూడు ఏళ్ళపాటు రచించబడింది; దీని విశేషంబు వినుండు= దీని వైశిష్ట్యం చెప్పుతాను వినండి.

తాత్పర్యం: పాండవుల కీర్తిని ప్రకటించటానికీ, ఇంకా కొంతమంది రాజులకథలను జనులకు తెలపటానికీ. దేవదేవుడైన వాసుదేవుడి లీలా విశేషాలను వివరించటానికీ, సర్వదేవతా గణాల పుట్టుక, సాయుజ్యం విశదంచేయటానికీ, సకల ధర్మాలను తెలపటానికి గాను, పంచమవేద మని పేరుపొందిన ఈ మహాభారత సంహితను వేదవ్యాసుడు మూడు సంవత్సరాలలో నిర్మించాడు. దీని వైశిష్ట్యం చెప్పుతాను వినండి.

విశేషం: సాయుజ్య (ఐక్యం) సామీప్య (సమీపవాసం), సారూప్య (తత్తుల్యరూపం), సాలోక్య (తల్లోకవాసం) అని ముక్తి నాలుగు విధాలు.

తే. అమల ధర్మార్థ కామ మోక్షముల గుఱిచి। యొలయు తెరు వెద్దియును నిందుఁ గలుగునదియ
యొం డెడలఁ గల్గు దీన లేకుండు చొప్పు। దక్కొకంటను లేదు వేదజ్ఞులార!' 82

ప్రతిపదార్థం: వేదజ్ఞులార!= వేద విదులారా!; అమల= పవిత్రమైన; ధర్మ+అర్థ+కామ+మోక్షములన్+గుఱిచి= ధర్మార్థ కామమోక్షాలను గురించి; ఒలయు= ప్రవర్తించే; తెరువు= ధర్మం; ఎద్దియునున్= ఏదైతే; ఇందున్= ఈ భారతంలో; కలుగున్= ఉన్నదో; అది+అ= అదే; ఒండు+ఎడలన్= మరొకచోట కూడా; కల్గున్= ఉంటుంది; దీనన్= ఇందులో; లేకుండు= కనిపించని; చొప్పు= ధర్మం; తక్కు+ఒకంటను= మరి ఏ చోటా; లేదు= కనిపించదు.

తాత్పర్యం: ఓ వేదవిదులారా! పవిత్రమైన ధర్మార్థ కామమోక్షాలకు సంబంధించి ప్రవర్తించే ధర్మం ఏదైతే ఈ భారతంలో చెప్పబడిందో అది మరొకచోట కూడా ఉంటుంది. ఇందులో లేని ధర్మం మరెక్కడా కూడా కనిపించదు.

విశేషం: మహాభారతంలో పురుషార్థాలను గురించి సర్వవిషయ సమగ్ర చర్చ జరిగిందని ఈ పద్యానికి అర్థం.

ధర్మే చార్థే చ కామే చ మోక్షే చ భరతర్షభ,
యదిహాస్తి తదన్యత్ర యన్నేహాస్తి న తత్ క్వచిత్'.

అని మూలశ్లోకం. మూలంలో జనమేజయుడికి చెప్పినట్టుండగా తిక్కనగారు వేదవిదులైన మహర్షులతో ఉగ్రశ్రవుడన్నట్టు మార్చినారు. 'వేదవిదులకు' ఇతరత్ర ఈ పురుషార్థాల విషయంగా ఏమి చెప్పారో కరతలామలకంగా ఉంటుంది. కాబట్టి వారికి చెప్పటంలో ఔచిత్యమున్నది. అంటే చతుర్వేదోపనిషత్సారమూ ఈ పంచమ వేదరూపంలో వ్యాసమహర్షిచే అందించబడిందని తాత్పర్యం. ఇదే మునివృషభుడైన వ్యాసమహర్షి నిరూపించిన 'అర్థం'. ఈ అర్థాన్ని వినాలనే రాజరాజనరేంద్రుడు నన్నయభట్టుగారిని కోరింది.

సీ. 'పుణ్యాత్ములార! యీ పుణ్యేతిహాసంబు । జనమేజయుఁడు సేయు సర్పమఖము
కాలంబునం దట్లు కారుణికోత్తముఁ । డైన వేదవ్యాసుఁ డాదరమున
నాజ్ఞాపనము సేయ నతని శిష్యుఁడు లోక । నుతుఁడు వైశంపాయనుండు సెప్ప
నన్నరేంద్రుఁడు విన నా సభ నిలిచి స । వినయభక్తికముగ వినినవాఁడఁ

తే. గథనశక్తియు నమ్ముని కరుణవలనఁ । గలిగె నా కిత్తెఱంగున గారవించి
మీరు వినుచుండఁ జెప్పెడి మేటి పదము । గంటి; మంటి మీ దయ పెంపుకతనఁ జేసి.' 83

ప్రతిపదార్థం: పుణ్య+ఆత్ములార!= పుణ్యాత్ములారా!; ఈ+పుణ్య+ఇతిహాసంబు= పుణ్యప్రదమైన ఈ కథను; జనమేజయుండు= జనమేజయ మహారాజు; చేయు= చేస్తున్న; సర్పమఖము కాలంబునందున్= సర్పయాగ కాలంలో; అట్లు= ఆ విధంగా; కారుణిక+ ఉత్తముఁడు+ఐన= దయగలవారిలో శ్రేష్ఠుడైన; వేదవ్యాసుఁడు= వ్యాసమహర్షి; ఆదరమునన్= ఆదరంతో; ఆజ్ఞాపనము+చేయన్= అనుజ్ఞ ఇవ్వగా; అతని శిష్యుఁడు= అతడి శిష్యుడైన వాడూ; లోకనుతుఁడు= లోకంచేత ప్రస్తుతించబడినవాడూ అయిన; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయన మహర్షి; ఆ+నర+ఇంద్రుఁడు వినన్= జనమేజయుడు వింటుండగా; చెప్పెన్= చెప్పాడు; ఆ సభన్= ఆ సభలో; నిలిచి= ఉండి; సవినయ భక్తికముగన్= వినయంతోనూ, భక్తితోనూ; వినినవాఁడన్= విన్నాను - వినినవాడిని (నేను); నాకున్= నాకు; కథనశక్తియున్= కథను చెప్పేశక్తికూడా; ఆ+ముని= వ్యాసమహర్షి; కరుణవలనన్= కరుణవలననే; కలిగెన్= కలిగింది (నేను); ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; గారవించి= నన్ను గౌరవించి; మీరు= మీరందరూ; వినుచుండన్= వింటుండగా; చెప్పెడి= భారతాన్ని చెప్పగలిగే; మేటి పదమున్= ఉన్నత స్థానాన్ని; కంటిన్= పొందాను; మీ దయ= మీ కరుణ; పెంపుకతనన్+చేసి= అతిశయించిన దానివలన; మంటిన్= ఆయుష్మంతుడిని అయ్యాను. (ఆశీస్సులు పొందానని తాత్పర్యం).

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ములారా! పుణ్యప్రదమైన ఈ కథను జనమేజయ మహారాజు సర్పయాగం చేస్తున్న సమయంలో దయామయుడైన వ్యాసమహర్షి అనుజ్ఞచేత అతడి శిష్యుడూ లోకంలో ప్రసిద్ధిచెందినవాడూ అయిన వైశంపాయన మహర్షి ఆ రాజు వింటుండగా చెప్పాడు. నేను ఆ సభలో ఉండి వినయ భక్తులలో ఆ కథను సమగ్రంగా విన్నాను. నా కీ కథను చెప్పే సామర్థ్యం కూడా వ్యాసులవారి అనుగ్రహం వలననే కలిగింది. ఇట్లా నన్ను గౌరవించి మీరంతా వింటుండగా నేను భారతాన్ని చెప్పగలిగే ఉన్నత స్థానాన్ని పొందాను. మీ ఆశీస్సులచేత ఆయుష్మంతుడిని అయ్యాను.

విశేషం: సూతుడు కావటంచేత మహర్షుల ఆశీర్వాదంచేత తాను తరించానని చెప్తున్నాడు. అదే మన భారతీయ సంప్రదాయంలో పాండిత్యానికీ, ఆశ్రమానికీ ఉన్న చిత్రమైన గౌరవం.

వ. అని పలికి వెండియు. 84

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

ఫలశ్రుతి

క. **'అలఘుమతులార! పర్వం । బుల నీ యితిహాస రత్నమును వినిన నఘం**
బులు వాయు; నాకలోకము । గలుగును; సిద్ధించు ముక్తి కాంక్షిత యైనన్. 85

ప్రతిపదార్థం: అలఘుమతులార!= ఘనబుద్ధి కలిగిన మహర్షులారా!; ఈ+ఇతిహాస రత్నమును= ఈ శ్రేష్ఠమైన ఇతిహాసాన్ని; పర్వంబులన్= పర్వదినాలలో; వినినన్= వింటే; అఘంబులు= పాపాలు; పాయున్= నశిస్తాయి; నాకలోకము= స్వర్గం; కలుగును= కలుగుతుంది; ముక్తి= ముక్తి (మోక్షం); కాంక్షిత+ఐనన్= కోరితే; సిద్ధించున్= సిద్ధిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఉదాత్తమతులైన మహర్షులారా! ఈ మహేతిహాసాన్ని పర్వదినాలలో వింటే సర్వపాపాలూ నశిస్తాయి. స్వర్గం లభిస్తుంది. సంకల్పించి గాఢమైన భక్తితో వింటే ముక్తి కూడా లభిస్తుంది.

విశేషం: పండుగలు, పబ్బాలు అని రెండు రకాల ఉత్సవాలు. ఉగాది మొదలైన పండుగలు, పర్వాలు (పబ్బాలు) ఐదు ముఖ్యమైనవి. అమావాస్య, పూర్ణిమ, అష్టమి, దశమి, సూర్యసంక్రాంతి - వీటిని పంచపర్వదినా లంటారు. ఇంకా చంద్రగ్రహణాన్ని, చాతుర్మాస్యంలోని వైశ్వదేవాదియాగ సందర్భాలను (వైశ్వదేవం, వరుణం, ప్రఘాస, శాఖమేధ, సునాసీరయా లన్నవి) కూడా పర్వాలనే పిలుస్తారు. అందుచేత భారతం భారతీయులకు మోక్షప్రదమైన పారాయణగ్రంథ మని అర్థం.

క. **ఆద్యంతంబును నీ యన । వద్యకథ వినంగఁ గనినవారికిఁ బాయున్**
సద్యంబ బ్రహ్మహత్యా । వద్యము మొదలైన పాపవర్గం బెల్లన్. 86

ప్రతిపదార్థం: ఆది+అంతంబునున్= మొదటినుండి తుదివరకూ; ఈ+అనవద్య కథన్= ఈ పుణ్యకథను; వినంగన్+కనినవారికిన్= వినగలిగినవారికి; సద్యంబు+అ= తత్క్షణమే; బ్రహ్మహత్యా+అవద్యము= బ్రహ్మహత్యాపాపం; మొదలైన= మొదలైనటువంటి; పాపవర్గంబు+ఎల్లన్= పాపసమూహాలన్నీ; పాయున్= నశిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ప్రారంభం మొదలు ఈ పుణ్యకథను ఎవరు వింటారో వారికి ఆ క్షణమే బ్రహ్మహత్యాపాపం మొదలైన మహాపాపసమూహాలు కూడా నశిస్తాయి.

క. **సురపితృకార్యంబుల భూ । సురులకు దీని వినిపించు సుకృతాత్ముఁడు ద**
త్కరణ ఫలంబుల నధిక । స్ఫురితంబుగఁ బడయు మహితబోధనులారా! 87

ప్రతిపదార్థం: మహిత= గొప్ప; బోధనులారా!= జ్ఞానులారా! (బ్రహ్మజ్ఞానులారా!); సుర= దైవ; పితృ= పితరుల; కార్యంబులన్= కార్యాలలో; భూసురులకున్= బ్రాహ్మణులకు; దీనిన్= ఈ భారతాన్ని; వినిపించు= వినిపించే; సుకృత+ఆత్ముఁడు= పుణ్యాత్ముడు; తద్+కరణ ఫలంబులన్= ఆయా కార్యాలను చేసిన ఫలితాలను; అధిక స్ఫురితంబుగన్= మహా ప్రకాశవంతంగా; పడయున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: దైవ, పితృకార్యాలు జరిపేటప్పుడు ఏ పుణ్యాత్ముడు బ్రాహ్మణులకు ఈ మహాభారతాన్ని వినిపిస్తాడో అతడు ఆయా పుణ్యకార్యాల ఫలితాన్ని మిక్కిలి ప్రకాశవంతంగా పొందుతాడు.

విశేషం: ఇక్కడ 'స్ఫురితం' అంటే ఐశ్వర్యభరితంగా అని అర్థం.

క. మానసముల నింద్రియముల । నేనియుఁ జేయంగఁబడిన యేనః పుంజం
బీ నిర్మలేతిహాసము । వీనుల నొక్కింత సిలుక విరియు సకలమున్. 88

ప్రతిపదార్థం: మానసములన్= మనస్సులలో; ఇంద్రియములన్= ఇంద్రియాలలో; ఏనియున్= నేటితోనైనా; చేయంగన్+పడిన= చేయబడ్డ; ఏనస్+పుంజంబు= పాప సమూహం; ఈ+నిర్మల+ఇతిహాసము= ఈ పవిత్రమైన భారతకథ; వీనులన్= చెవులలో; ఒక్కింత+చిలుకన్= కొంచెంగా చిలికినా కూడా (పడినాకూడా); సకలమున్= పాపాలన్నీ; విరియున్= తొలగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: మనస్సుతోకాని, ఇంద్రియాలతోకాని చేయబడ్డ పాపసమూహం ఈ పవిత్రమైన భారతేతిహాసం చెవులలో ఏకొంత చిలికినా కూడా ఆ సర్వపాపాలూ వెంటనే విరిగిపోతాయి.

ఉ. భ్రాజిత వృత్తిమైఁ బరఁగు భారత సంహిత సంయమీంద్రులా
రా! జయనామకంబునను రాజితభంగి జగత్త్రయంబునం
బూజిత కీర్తియై నెగడు భూరిజయోన్నతిఁ గంద్రు దీనిచే
రాజు; లిలాసురుల్ మఱి యరాతుల గెల్తురు విన్న యంతటన్. 89

ప్రతిపదార్థం: సంయమి+ఇంద్రులారా!= ఋషీశ్వరులారా!; భ్రాజిత వృత్తిమైన్= ప్రకాశధర్మంతో; పరఁగు= ఒప్పేటటువంటి; భారత సంహిత= మహాభారతేతిహాసం; జయనామకంబునను= జయమనే పేరుతో; రాజితభంగిన్= వెలుగుతూ; జగత్+త్రయంబునన్= మూడు లోకాలలోనూ; పూజిత కీర్తి+ఐ= మన్నించబడిన ప్రఖ్యాతికలదై; నెగడున్= వ్యాపించింది; విన్నఅంతటన్= వినగానే; రాజులు= చక్రవర్తులు; దీనిచేన్= ఈ భారత కథా శ్రవణంచేత; భూరి= మిక్కిలి; జయ+ఉన్నతిన్= విజయంతోడి ఉన్నతస్థితిని; కంద్రు= పొందుతారు; మఱి= ఇంకా; ఇలాసురుల్= బ్రాహ్మణులు సైతం; అరాతులన్= శత్రువులను; గెల్తురు= గెలుస్తారు.

తాత్పర్యం: ఋషీశ్వరులారా! ప్రకాశధర్మం కలిగిన ఈ భారతేతిహాసం 'జయ'మనే పేరుతో వెలుగుతూ మూడు లోకాలలోనూ మన్నించబడుతూ ప్రఖ్యాతమై వ్యాపించింది. రాజులు ఈ కథ విని విజయలక్ష్మిని పొంది వెలుగుతారు. బ్రాహ్మణులు కూడా శత్రువులను జయిస్తారు.

విశేషం: బ్రాహ్మణులు విపక్షవాద జయం సాధిస్తారని తాత్పర్యం.

ఉ. భారతమర్థితో వినిన భక్తిఁ బఠించిన శ్రీయు నాయువున్
భూరియశంబునుం బ్రమదమున్ దృఢ విద్యయుఁ గల్గు; వారి కే
కోరికలైన వేగ మొనఁగూడు; సుపుత్త్రునిఁ గాంచు సద్వరున్
గారవ మొప్పఁగాఁ బడయు గర్భిణియున్ వరుసన్ గుమారియున్. 90

ప్రతిపదార్థం: భారతము= భారతాన్ని; అర్థితోన్= కోరికతో; వినినన్= వింటే; భక్తిన్= భక్తితో; పఠించినన్= చదివితే; శ్రీయున్= సంపద; ఆయువున్= ఆయుస్సు; భూరి= మిక్కిలి; యశంబునున్= కీర్తి; ప్రమదమున్= సంతోషమూ; దృఢ= గట్టి; విద్యయున్=

చదువూ; కల్గున్= కలుగుతాయి; వారికిన్= వారికి; ఏ కోరికలు+ఐనన్= ఏ కోరికలైనా; వేగము+ఒనన్+కూడున్= శీఘ్రంగా ఫలిస్తాయి; గర్భిణియున్= గర్భిణీ; కుమారియున్= కన్యా; వరుసన్= వరుసగా; సుపుత్రునిన్= మంచి కొడుకును; సద్వరున్= మంచి మగడిని; పడయున్= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: భారతాన్ని కోరికతో వినినా, భక్తితో చదివినా సంపద, ఆయుస్సు, మిక్కిలి యశస్సు, సంతోషం, గట్టి చదువు కలుగుతాయి. వారికి ఏ కోరిక అయినా అతి శీఘ్రంగా ఫలిస్తుంది. గర్భిణికి మంచి కుమారుడు పుట్టుతాడు. కన్యకు మంచి వరుడు దొరుకుతాడు.

విశేషం: గట్టి చదువు= గట్టి పునాది ఉన్న చదువని అర్థం. బ్రహ్మజ్ఞానమే ఆ గట్టి పునాది. నిత్యానిత్య వస్తు వివేకం ఉన్న చదువునే 'దృఢవిద్య' అని తిక్కనగారు అందంగా పిలిచారు.

భారత శ్రవణంచేత ఇంద్రియాలు ఉద్వేగాన్ని, చంచలత్వాన్ని పోగొట్టుకొని ప్రశాంతగతికి, కార్యనిర్వహణకు సంసిద్ధమవుతాయి. కాబట్టి ఆయుస్సు పెరుగుతుంది. ఇట్లాగే తక్కిన ఫలితాలు కూడా. (క్రమాలంకారం)

ఉ. శిక్షిత చిత్తులార! శుభసిద్ధులు వొందు ననేక జన్మ పా
పక్షపణంబునన్ వెలుఁగు భారత సంహిత కెల్లఁ బుండరీ
కాక్షుని వాసుదేవుఁ బ్రకటార్థముగాఁ గని విన్న మానవుం
డక్షయ పుణ్యలోకములయందు రమించు నిరామయస్థితిన్. 91

ప్రతిపదార్థం: శిక్షిత= అదుపులో ఉంచబడిన; చిత్తులార!= మనసులుగల ఋషివర్యులారా!; భారతసంహితకున్+ఎల్లన్= భారత సంహితకు అంతటికీ; ప్రకట+అర్థముగాన్= సారాంశంగా; పుండరీకాక్షునిన్= కమలాక్షుడైన; వాసుదేవున్+కని= శ్రీకృష్ణుడినిచూచి; విన్న= విన్నటువంటి; మానవుండు= మానవుడు; అనేక జన్మ పాప= అనేక జన్మాలలో చేసిన పాపాల; క్షపణంబునన్= క్షయం చేత; వెలుఁగున్= ప్రకాశిస్తాడు; శుభసిద్ధులు+పొందున్= శుభమైన ఫలితాలు పొందుతాడు; అక్షయ= తరుగుదలలేని; పుణ్యలోకముల+అందున్= పుణ్యలోకాలలో; విరామయస్థితిన్= దోషరహితమైన సుఖస్థితిలో; రమించున్= క్రీడిస్తాడు.

తాత్పర్యం: అదుపులో ఉంచిన మనస్సులుగల మహర్షులారా! భారత సంహితకు సారాంశభూతుడుగా కమల పత్రనయనుడైన శ్రీకృష్ణ పరమాత్మను దర్శించి ఎవడు ఈ ఇతిహాసాన్ని వింటాడో వాడు జన్మజన్మలలో చేసిన పాపాలు నశించి ప్రకాశిస్తాడు. అన్ని శుభ ఫలితాలను పొందుతాడు. ఎప్పటికీ నశించని పుణ్యలోకాలలో ఏ దోషమూలేని సుఖస్థితిలో రమిస్తుంటాడు.

విశేషం: భగవంతుడైన వ్యాసుడు భారతార్థాన్ని శ్రీకృష్ణ పారమ్య బోధకంగానే ఉద్దేశించాడని ముందే వివరించటం జరిగింది.

ఉ. వ్యాసమునీంద్ర సారకరుణాతిశయంబున భారతార్థ ము
ద్భాసితమైనయట్టి నుతభాగ్యునకున్ సకలాగమార్థ సం
వాసన మావహిల్లు జనపంక్తులు గీర్తనసేయ శశ్వదు
ల్లాస సుఖానుభూతి నచలస్థితి నొప్పు నతం డుదాత్తుఁడై. 92

ప్రతిపదార్థం: వ్యాసమునీంద్ర= వ్యాసమహర్షియొక్క; సార= సాంద్రమైన; కరుణా+అతిశయంబునన్= కరుణాధిక్యంచేత; భారత+అర్థము= మహాభారత తాత్పర్యం; ఉత్+భాసితము+ఐన+అట్టి= స్ఫురించినట్టి; నుతభాగ్యునకున్= స్తుతించబడిన భాగ్యవంతుడికి; సకల+ఆగమ+అర్థ+సంవాసనము+ఆవహిల్లున్= అన్ని వేదాల అర్థాల కలిమీ కలుగుతుంది; జనపంక్తులు= జన సమూహాలు; కీర్తన+ చేయన్= కీర్తించగా; అతండు= అతడు; ఉదాత్తుఁడు+ఐ= అధికుడై; శశ్వత్= శాశ్వతమైన; ఉల్లాస+సుఖ+అనుభూతిన్= ఉల్లాసరూపమైన సుఖానుభూతితో; అచలస్థితిన్= చలించనిస్థితిలో; ఒప్పున్= వెలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: వ్యాసమహర్షియొక్క సాంద్రమైన కరుణాధిక్యంచేత మహాభారత తాత్పర్యం ఎవరికి స్ఫురిస్తుందో ఆ భాగ్యవంతుడికి సకల వేదోపనిషత్సారమూ కరతలామలకం అవుతుంది. జనులు అతడిని కీర్తించగా అతడు శాశ్వతమైన సుఖరూపానుభూతితో చలనంలేని బ్రాహ్మీస్థితిలో వెలుగుతాడు.

విశేషం: మహాభారతంలో బయటికి కనిపించే కథవెనుక అతిగంభీరమైన తాత్త్విక ధార ఉందని ప్రాజ్ఞులు సెలవిచ్చారు. 'మహా' అనే శబ్దానికి అర్థ విచారణ చేస్తూ 'పెద్ద' అనే వాచ్యార్థం వెనుక సాంఖ్యం నుండి వేదాంతం వరకూ ఉన్న సర్వ ఆర్ష విజ్ఞానమూ 'మహా' శబ్దంలో దాగి ఉందని పండితులు అంటారు. 'మహత్తు' అని పిలువబడింది సాంఖ్యవిద్యలో చెప్పబడిన ప్రకృతితత్త్వం. 'భారత'మని చెప్పబడింది ప్రాణస్వరూపమైన ప్రణవతత్త్వం, దీనినే బ్రహ్మమని అన్నారు. శతపథబ్రాహ్మణంలో ఈ రహస్యం చెప్పబడింది. కాబట్టి భారతంలో పరాపర గోవృషభ, మాతృపితృ, ద్యావాపృథ్వీ, వాక్ప్రాణ, ద్రవ్యాత్మ, మృతామృత, అగ్నీషోమ, స్త్రీ పురుష, బంధు బిందు - తత్త్వాలు చెప్పబడ్డాయి. సంభవపర్వంనుండి యుద్ధ పర్వాలవరకూ ప్రకృతి (ప్రవృత్తి) యజ్ఞం. స్త్రీ శాంత్యాను శాసనికాదులు నివృత్తిరూప బ్రహ్మయజ్ఞం. ఈ రెండూ కలిసి పూర్ణతత్త్వమైన అద్వైతసార నిరూపణ చేస్తున్నాయి. ఈ లౌకికాలౌకిక తత్త్వ సమన్వయ జ్ఞానాన్నే 'యోగ' మని భారతం స్పష్టం చేస్తున్నది. స్వర్గారోహణపర్వ సారాంశం కూడా ఇదే.

వ. అని యిట్లు సమస్త పురాణ పారీణుండైన సూతుండు. 93

తాత్పర్యం: అని ఈ విధంగా సమస్త పురాణ కథనంలోనూ నేర్పరి అయిన ఉగ్రశ్రవుడు.

చ. పరమపదాప్తి హేతు వగు భారత సంహిత శౌనకాది భూ
సురవరు లింపునం గరఁగు చొప్పునఁ జెప్పిన వారు మోదసం
భరితతఁ బొంది యక్కథకు బ్రాఁతిగ నర్చితుఁ జేసి రర్మిలిన్;
హరిహరనాథ! సర్వభువనార్చిత! నన్ దయఁ జూడు మెప్పుడున్. 94

ప్రతిపదార్థం: పరమపద= మోక్ష; ఆప్తి= ప్రాప్తికి; హేతువు+అగు= కారణమైన; భారత సంహిత= భారత సంహితను; శౌనక+ఆది= శౌనకుడు మొదలైన; భూసురవరులు= బ్రాహ్మణోత్తములు; ఇంపునన్= తృప్తితో; కరఁగుచొప్పునన్= కరిగిపోయే విధంగా; చెప్పినన్= చెప్పగా; వారు= ఆ మహర్షులు; మోదసంభరితతన్+పొంది= మోద సంభరితులై (సంతోషం నిండినవారై); అర్మిలిన్= ప్రీతితో; బ్రాఁతిగన్= ఘనంగా; ఆ+కథకున్= ఆ ఉగ్రశ్రవసుడిని; అర్చితున్+చేసిరి= పూజించారు; (తిక్కనగారు ఇట్లా ప్రార్థిస్తున్నారు); హరిహరనాథ!= స్వామి హరిహరనాథా!; సర్వభువనార్చిత!= అన్ని భువనాలలోనూ పూజించబడేవాడా!; నన్= నన్ను; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; దయన్+చూడుము= దయతో చూడుము.

తాత్పర్యం: మోక్షప్రాప్తి కారణమైన భారత సంహితను శౌనకాది మునులకు వారు తృప్తితో కరిగిపోయేటట్లు చెప్పగా, వారు సంతోషంతో నిండినవారై ఆ కథకుడైన ఉగ్రశ్రవసుడిని ప్రీతితో ఘనంగా పూజించారు. స్వామీ హరిహరనాథా! సర్వలోకార్చితా! నన్ను సర్వదా నీ కృపాకటాక్షాలతో చూడుము.

విశేషం: ఇక్కడ 'ఇంపు' అంటే రసానందానుభవంవలన కలిగే 'తృప్తి' అని అర్థం. 'కరఁగట' మంటే కంటతడిపెట్టుకొని 'స్నిగ్ధ' లై సత్త్వగుణసంపన్నులు కావటమని అర్థం.

అశ్వాసాంతము

ఉ. **పావన! దుర్దశాపహ! శుభప్రదమూర్తి! సుధానుభూతి సం**
జీవిత భక్తలోక! తులసీదళదామ కపాలమాలికా
భావిభవాభిరామ! పరిపక్వతపఃఫలరూప! సాంఖ్య వి
ద్యావహ! యోగశక్తి విశదాద్భుత ఖేలన! లోకపాలనా! **95**

ప్రతిపదార్థం: పావన!= పవిత్రుడా!; దుర్దశా+అపహ!= కష్టాలను తొలగించేవాడా!; శుభప్రదమూర్తి!= శుభాలను కలిగించే స్వరూపం కలవాడా; సుధా+అనుభూతి= అమృతాన్ని అనుభవించటంచేత; సంజీవిత= బ్రతికించబడ్డ; భక్తలోక!= భక్త సముదాయం కలవాడా!; తులసీదళదామ= తులసీపత్రాల దండయొక్క; కపాలమాలికా= పుర్రెల సరంయొక్క; భా= కాంతియొక్క; విభవ+అభిరామ!= అతిశయంచేత మనోహరంగా ప్రకాశించేవాడా; పరిపక్వ= పరిపక్వంపొందిన; తపస్+ఫలరూప!= తపస్సుయొక్క ఫలరూపమైనవాడా!; సాంఖ్య విద్యావహ!= సాంఖ్యవిద్యను ప్రసాదించినవాడా!; యోగశక్తి= యోగశక్తిచేత; విశద= ప్రకటించబడిన; అద్భుతఖేలన!= అద్భుతకార్యాలను లీలగా చేసినవాడా!; లోకపాలనా!= లోకాన్ని పరిపాలించేవాడా!

తాత్పర్యం: పరమేశ్వరా! నీవు పరమపవిత్రమూర్తివి. భక్తుల ఆపదలను తొలగిస్తూ వారికి సకల శుభాలూ చేకూరుస్తావు. అపాయసమయంలో అమృతాన్ని చిలికి వారిని బ్రతికిస్తావు. ఎముకల పేరుతో, తులసీదామంతో సితా సిత కాంతులతో నీవు మిక్కిలి మనోహరంగా కనిపిస్తావు. తాపసుల తపస్సుకు ఫలరూపమైన వాడివి నీవే. కపిలుడిరూపంలో సాంఖ్య విద్యను ప్రసాదించావు. యోగ విద్యాతిశయంచేత ఎన్నో అద్భుతకార్యాలను క్రీడగా చేసి చూపావు. లోకంలో ధర్మస్థితిని పరిరక్షిస్తూ సాధువులను కాపాడుతూ లోకపాలకుడివిగా విరాజిల్లుతున్నావు.

విశేషం: **"అపవిత్రః పవిత్రో వా సర్వావస్థాంగతోఽపి వా,**
యః స్మరేత్ పుండరీకాక్షం స బాహ్యాభ్యంతర శ్శుచిః."

అని స్మృతి. ఎవరు పుండరీకాక్షుడిని స్మరిస్తారో వారు శుచిపరులైనా అశుచులైనా ఏ అవస్థలో ఉన్నా బాహ్యాభ్యంతరాలలో 'పవిత్రు' లే అవుతా రని అర్థం. అందుచేత పరమాత్మ 'పవిత్రుడు'.

దేవతలకు అమృత ప్రదానంచేసి వారిని రక్షించాడు. అదే స్వామివారి 'మోహినీ' అవతారం. అమృతమంటే మృతిలేనిదని అర్థం.

ఎముకలహారం - తెల్లనిది. తులసీదామం - నల్లనిది. లౌకికాలౌకిక తత్త్వాలకు సంకేతాలు ఇవి. తులసీదామం హరిది. ఎముకల మాల హరుడిది.

'సాంఖ్య' శబ్దానికి ఆత్మజ్ఞానమని అర్థం. గీతాకారుడు వివక్షించాడు. కపిలుడి 'సాంఖ్య' విజ్ఞానమే శంకరుల అద్వైతానికి, తరువాతి విశిష్టాద్వైత, ద్వైతాలకు మూలం.

శ్రీకృష్ణుడు విరాట్ స్వరూపాన్ని ప్రదర్శించింది కేవలం యోగశక్తిచేతనే. అందుకే అతడు 'యోగేశ్వరుడు'. బ్రహ్మ సృష్టికర్త. రుద్రుడు లయస్వరూపుడు. విష్ణువు పాలకుడు. అందుకే రాజును విష్ణువు అంశకలిగినవాడుగా చెప్పారు. (నావిష్ణుః పృథివీపతిః).

క. దేవ! చతుర్విధ భూ। తావాసా! సుకృత హృదయ హారివిలాసా!
కేవల భావానందమ। యా! వేదవ్యాస వర్ణనారూఢ దయా! **96**

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= స్వామీ!; చతుర్విధ= నాలుగు విధాలైన; భూత+ఆవాసా= భూతజాలంలోనూ నివసించేవాడా!; సుకృత= పుణ్యాత్ములైన సజ్జనుల; హృదయ= హృదయాలను; హారి= ఆకర్షించే; విలాసా!= క్రీడ కలవాడా!; కేవల= కేవలం; భావ+ఆనందమయా!= ఆత్మానంద రూపుడా!; వేదవ్యాస= వ్యాసమహర్షిచేత చేయబడిన; వర్ణన= వర్ణనలచే; ఆరూఢ= తెలియదగిన; దయా!= కరుణ (అనుగ్రహం) కలవాడా!

తాత్పర్యం: దేవా! నాలుగు భూతాలలోనూ నీవు వసిస్తున్నావు. పుణ్యాత్ములైన సజ్జనుల హృదయాలను ఆకర్షించే క్రీడ కలిగినవాడివి నీవు. నీవు కేవలం ఆత్మానంద స్వరూపుడివి. వేదవ్యాస మహర్షి చేసిన వర్ణనలు నీ అనుగ్రహ పారమ్యాన్నే బోధిస్తాయి.

విశేషం: దేవ, మనుష్య, తిర్యక్, స్థావరములని నాలుగు విధాలుగా భూతాలు చెప్పబడ్డాయి. అన్ని భూతాలకూ జనుస్థానం కాబట్టి స్వామి అన్నిటిలోనూ వసిస్తున్నాడు. (ఈశావాస్యమిదం సర్వం - అని ఈశావాస్యోపనిషత్తు).

సుకృతులకు స్వామి మనోహరుడు - దుష్కృతులకు భీషణుడు. అందుకే నరసింహాది రూపాలతో దుష్ట సంహారం చేశాడు. లక్ష్మీనరసింహుడై ప్రహ్లాదుడిని కాపాడాడు.

'భావ' మంటే 'ఆత్మ' అని అర్థం. బ్రహ్మ ఆనందస్వరూపుడు. బ్రహ్మపదార్థం కేవలం భావనామయం. అట్లాగే ఆనంద భావానందమయితే అది ఆత్మానందం మాత్రమే.

భారత భాగవతాదులలోని ప్రహ్లాద, గజేంద్ర, కుచేల, ద్రౌపద్యాదుల కథలు స్వామి కరుణనే నిరూపిస్తాయి.

మాలిని.

అకృతక మధురోక్తి వ్యాప్త సందీప్త సారా!
సకల భువన రక్షాశాలి శుంభద్విహారా!
శుక జనకమనీషా శుద్ధ బుద్ధానుభావా!
సకృపకృత విలాసా! సంభృతానందభావా! **97**

ప్రతిపదార్థం: అకృతక= కల్పితం కానటువంటి; మధుర+ఉక్తి= మధురోక్తులలో; వ్యాప్త= వ్యాపించి; సందీప్త= ప్రకాశించే; సారా!= సారరూపుడా!; సకల= అన్ని; భువన= భువనాలనూ; రక్షాశాలి= రక్షిస్తూ; శుంభద్విహారా!= వెలిగే క్రీడ కలిగినవాడా!; శుక= శుకమునీంద్రుడి; జనక= జనకుడైన వ్యాసుడి; మనీషా= బుద్ధిచేత; శుద్ధబుద్ధ+అనుభావా!= అకలుషజ్ఞాన స్వరూపుడని నిశ్చయించబడ్డవాడా!; సకృప= దయతో; కృత= చేయబడిన; విలాసా!= లీలలు కలవాడా?; సంభృత= సంపూర్ణంగా నిండిన; ఆనంద భావా!= ఆనంద స్వరూపుడా! (నీకు మరల మరల నమస్కారం).

తాత్పర్యం: నిత్యమధురాలైన వేదవాక్యాలలో నీ ప్రకాశం సర్వత్రా వెలుగుతున్నది. సకల భువన రక్షణ రూపమే నీ విహారం. వేదవ్యాసుడు నిన్ను శుద్ధజ్ఞాన స్వరూపుడిగా వర్ణించాడు. భక్తుల సముద్ధరణకొరకు నీవు దయతో అనేక లీలలు ప్రదర్శిస్తావు. నీవు సంపూర్ణానంద స్వరూపుడివి.

విశేషం: వేదాలు పురుషప్రయత్నం లేకుండా పుట్టాయి. అందుకే అవి 'అకృతకాలు'. పరమేశ్వర నిశ్వాసరూపమే వేదమని సంప్రదాయం. అందుకే అది అపౌరుషేయం.

బ్రహ్మసూత్ర ప్రకారం పరమాత్ముడు శుద్ధ బుద్ధ ముక్త రూపుడు - అని నిరూపించినవాడు సాధారణమైన ప్రజ్ఞ ఉన్నవాడు కాడు. ఆ ప్రజ్ఞ పురుష 'మనీష'. అది శుకజనకుడిది. శుకుడు జన్మతో బ్రహ్మర్షిగా పుట్టాడు. అతడి తండ్రి వేదవ్యాసుడు. అందుకే 'వ్యాసపీఠం' భారతీయ ఆత్మ సంపదగా మన్నన పొందింది.

స్వామి కృపావిలాసమే ఇన్ని అవతారాలూ. కనుకే స్వామి దయావీరగుణ సంపన్నుడు. కృపామూర్తి. ఆయన కేవలం బ్రహ్మానంద స్వరూపుడు. మాలినీ వృత్తంలోని ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా న,న,మ,య,య - గణాలు ఉంటాయి. 9వ అక్షరం యతిమైత్రీస్థానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

గద్యము.

ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్త్ర కొమ్మనామాత్య పుత్త్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబైన శ్రీమహాభారతంబునందు స్వర్గారోహణపర్వంబు సర్వంబు నేకాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ రచన; శ్రీమత్= ప్రసిద్ధి కెక్కిన; ఉభయ కవి= సంస్కృతాంధ్ర భాషాకవుల; మిత్త్ర= మిత్రుడును; కొమ్మన= కొమ్మన అనే; అమాత్య= మంత్రియొక్క; పుత్త్ర= కుమారుడును; బుధ= విద్వాంసులయొక్క; ఆరాధన= పూజచేత; విరాజి= ప్రకాశించేవాడును అయిన; తిక్కన సోమయాజి= సోమయాజి అయిన తిక్కనచేత; ప్రణీతంబు+ఐన= రచించబడినదైన; శ్రీమహాభారతంబునన్= శ్రీ మహాభారతంలో; స్వర్గారోహణ పర్వంబు= స్వర్గారోహణ పర్వం; సర్వంబును= సమస్తమును; ఏకాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: కీర్తికలవాడూ, సంస్కృతాంధ్రభాషా కవిమిత్రుడూ, కొమ్మనమంత్రి కుమారుడూ, బుధపూజనంచేత ప్రకాశించేవాడూ అయిన తిక్కనసోమయాజి రచించిన శ్రీ మహాభారతంలో స్వర్గారోహణపర్వం సర్వం ఏకాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతంలోని ఏకాశ్వాసమైన స్వర్గారోహణపర్వం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం సంపూర్ణం

ఓం శాంతి శ్శాంతి శ్శాంతిః

శ్లో॥ యదక్షర పదభ్రష్టం । మాత్రాహీనం చ యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ! నారాయణ! నమోஉస్తు తే.

(స్వామీ! నారాయణమూర్తీ! అక్షరంలోకాని, పదంలోకాని, మాత్ర (గణం)లోకాని ఏదైనా లోపం ఉంటే దానిని నీవే క్షమించుము. నీకు నమస్కారం).

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

గద్యపద్య ప్రథమపాద సూచి

అశ్వమేధ పర్వము

ఆశ్రమవాస పర్వము

మౌసల పర్వము

మహాప్రస్థానిక పర్వము

స్వర్గారోహణ పర్వము